

"Türkiye'nin Gözbebeği"

Kültür Yayınları No:12

Geçmişten Günümüze

ŞEHİR ve ÇOCUK

I

Editör
Prof. Dr. Osman KÖSE

Geçmişten Günümüze
ŞEHİR ve ÇOCUK
I

Osman KÖSE

Samsun
2016

"Türkiye'nin Gözbebeği"

Canik Belediyesi Kültür Yayınları
Yayın No: 55-16-01

Takım Numarası
978-605-65683-5-0

ISBN
978-605-65683-6-7

Samsun 2016

Editör: Osman KÖSE

Mizanpaj ve Kapak Tasarımı
Burhan ÖZAKÇA
0507 669 1981

Baskı Tarihi
Mart 2016

Baskı Yeri
Uğur Ofset Pazar Mahallesi Mukayyitzade Sokak No: 48
İlkadım / SAMSUN
0362 431 52 55

Sertifika Numarası
18324

CANİK BELEDİYE BAŞKANLIĞI
Karşıyaka Mahallesi İlbahar Sokak No: 1

CANİK / SAMSUN
Tlf: +90 444 55 90
Faks: +90 362 238 84 30
Web : www.canik.bel.tr
E-posta : canik@canik.bel.tr

Değerli okuyucular

Tarihin bilinen ilk dönemlerinden itibaren insanlar bir arada yaşamının güzel örneklerini vererek, sonraki asırlara kadar uzanan şehirler kurmuşlardır. Bir düzen içinde ve dayanışma halinde yaşamının bir göstergesi olarak şehirler, üretimin, estetiğin, sanatın, kültürün ve medeniyet neşv ü nema bulunduğu yerler olmuştur. Modern dünyada halen var olan çoğu şehirlerin kuruluş tarihçeleri tarihin derinliklerine inmektedir.

Tarihte bilinen tüm medeniyetler şehirlere odaklı olarak ortaya çıkmış ve insanlara güzel yaşamın örneklerini vermiştir. “Medeniyet” ve batı dillerindeki karşılığı olan “civilisation”, şehir ve şehirli anlamlarına gelmektedir. Dolayısıyla şehirli olmak aynı zamanda medeni olmak anlamına gelmektedir. Geçmiş dönemlerde dünyada söz sahibi olan büyük devletlerin, çağdaş insanlar tarafından örnek alınan ve gıpta ile bakılan mükemmel şehirlere ve şehir yaşamlarına sahip oldukları görülmektedir.

Batı kültüründe şehirler kilise merkez alınarak etrafında oluşan mahallelerden oluşmaktadır. Şehirler modern dönemde olduğu gibi etrafa gelişigüzel yayılmazlardı. Gerek güvenlik endişesi ve gerekse şehirlerde yaşayan insan sayısının azlığından şehir hayatı kale içindeki bir yaşamdan ibaretti. Köy yaşamı daha revaçta olduğu için şehirlerdeki hane ve nüfus sayıları

sanayi devriminin olduğu asırlara kadar dünya genelinde genelde aynı kalmaktaydı. Pazarlar, imalathaneler, hamamlar ve vakit geçirecek mekânlar gibi sosyal ortamlar tamamen kale içindeki bu şehirlerde oluyordu. Ortaçağa kadar şehirleri korumak için devletler müstahkem kaleler yapmaktaydılar. Kale duvarlarını aşabilen ve yıkabilen devletler şehirleri ancak ele geçirebiliyorlardı. Asırlar öncesine kadar bu nedenle her şehrin etrafında metin ve müstahkem kaleler bulunuyordu.

Gerek Türk kültürü ve gerekse bu kültürün temsilcisi olan Osmanlı devletinin de mamur ve müstahkem kaleler ile çevrili şehirleri bulunmaktaydı. Osmanlı padişahları dünya devletlerine gönderdikleri mektuplarda ve kaleme alınan fermanlarında bu şehirleri teker teker sayarak övünürler ve bu denli önemli şehirlerin sahibinin kendileri olduğunu üzerine basa basa belirtirlerdi. Bu mektuplarda Mekke, Medine, Bağdat, Basra, Konya, Şam, Kahire, Sivas, Diyarbakır, İstanbul, Edirne, Bursa, Sofya, Belgrad ve Selanik gibi şehirler yâd edilerek bunların dünyanın önemli merkezleri oldukları dikte edilmeye çalışılıyordu. Bu nedenle şehirlerden bahsederken sadece ismi ile söylenmiyor, muazzez sıfatlarıyla dile getiriliyordu. Mesele, Mekke-i mükerreme, Medine-i münevvere, ve Kudüs-şerif gibi unvanların yanı sıra, Bağdat “darus-selam”, Isfahan ve Tebriz “darus-salta-

na”, Belgrad “darül-cihad, Konya “darül-mülk”, Kayseri “darül-mülk”, Sivas “darül-ala”, Malatya “darürrüfa”, Erzincan “darün-nasr”, Amasya “darül-izz”, Ankara “darül-hısm”, Bayburt “darül-celal”, Sinop “lezuatül-uşşak” ve Samsun “darüs-sagr” gibi unvanlarla yad ediliyordu.

Türk kültüründe şehir insanların olgunlaştığı yerler olarak biliniyordu. Şehirde doğmayan ve şehirde yaşamayan insanların hayatlarının hiçbir evresinde tam anlamıyla kemale erişemeyecekleri düşünülüyordu. Bu anlamda da Osmanlı münevverleri için her ne kadar şehirlerin anası “Medine” ve “Mekke” ise de “İstanbul”un kast edilen anlamda şehir olduğu düşünülüyordu.

Osmanlı dünyasında şehir denildiğinde akla gelen, kale içinde planlı şekilde dizaynedilmiş, camileri, pazarı, hamamları, mahkemeleri ve hanı olan, insanların kalabalık ve dayanışma içinde yaşadıkları yerler düşünülüyordu. Merkezde caminin yer aldığı bu düzende, mahalleler bunun etrafında dizilirlerdi. Mahallenin sokakları camide birleşir ve o şekilde etrafa doğru genişlerdi. Şehir eğer büyükse merkezde büyük bir cami ve etrafta ona eşdeğer nispeten daha küçük camiler yer almaktaydı.

Şehirde yaşamakla elbette şehirli olunmaktadır. Şehirli olmak için en azından üç veya dört kuşak ailenin şehirde doğması ve kesintisiz olarak burada yaşaması gerekmektedir. Ancak bu şekilde insanlar şehir hayatının özelliklerini kavrayabilirler ve üzerlerinde taşıyabilirler. Modern dönemde şehirler bu anlamda safi bir görünüm arz etmemektedir. Köylerden gelen plansız ve zoraki göçler köy yaşamını şehre taşımış ve şehirlerin görüntülerini köylere çevirmiştir.

Okuduğunuz bu kitap tarihin ilk zamanlarından itibaren dünyanın değişik bölgelerindeki şehirleri tarihi ve sosyal yönleriyle ele almaktadır. Sadece Osmanlı şehirleri değil farklı asırlardaki değişik kültürlerden şehirler de bu kitapta konu edilmektedir.

Şehir dendiğinde elbette akla gelen en önemli şey, bu muazzam yapıyı oluşturan insan unsurudur. İnsanın çocukluk evresinin şekillendiği yer de şehirdir. Geçmiş dönemlerde çocukların şehirlerde oynadıkları oyunlar, sosyal ortamları, aile içi ilişkileri, okul hayatları ve ortama adaptasyonları hep merak edilen konulardır. Bu nedenle bu kitapta “şehir”in yanı sıra “çocuk”u da kitabın konusu arasına katmayı uygun bulduk.

Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk adlı bu kitabı, tarihsel süreçte “şehir” ve “çocuk”u tüm yönleriyle inceleyerek ortaya koyduğu için beğeniyle okuyacağımızı umut ediyoruz. Kitap, çok sayıda makalelerden oluşmaktadır. Bu makaleler, 15 – 17 Mayıs 2015 tarihinde IV. Canik Sempozyumu’nda sunulan tebliğlerden seçilerek hazırlanmıştır. Bu nedenle değerli çalışmaları ve emekleri için makale sahibi değerli meslektaşlarımıza teşekkürü bir borç bilmekteyiz.

Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk adlı bu kitap Canik Belediyesi Kültür yayınları serisinde sizlerle buluşmaktadır. Canik Belediyesi, son yıllarda kentsel dönüşümün en iyi örneklerini veren bir kuruluştur. Canik bölgesinin 20 yıl önceki halini bilenler, bu günkü geldiği nokta ile karşılaştırdıklarında bölgenin nerelerden nereye geldiğini çok iyi anlamaktadırlar. Bu nedenle modern yüzüyle Canik belediyesinin bu denli bir eseri ortaya çıkarması ve sizlerle buluşturması, sadece Canik’e değil tüm şehirlere ve bilim dünyasına mükemmel bir hizmet olarak algılanmalıdır. Kıyamete kadar ayakta kalacak ve insanların hafızalarını canlandıracak olan böyle bir eserin ortaya çıkmasına vesile olduğu için Canik Belediye Başkanı Sayın Osman GENÇ’e teşekkürü borç biliyoruz.

Kitabın hazırlanmasında çok sayıda insan katkıları sağladı. Makalelerin yazarlarına ve belediye personeline her daim medyunu şükranız..

Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk adlı bu kitap, ele aldığı konular ve geniş bir akademisyen kitlesini de bir araya getirerek medeniyetin yeşerdiği yer olan şehri ve bu şehirleri ortaya çıkararak insanın çocukluk evresini incelemesi ile bu sahada ilk olma özelliğine sahiptir. Bilim dünyasına bu değerli eseri kazandırmış olmaktan derin bir haz duymaktayız.

Bir sonraki eserimiz ve bu muazzam çalışmanın devamı olacak olan Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın adlı eserde buluşmak ümidiyle,

Sevgi ve saygı ile kalın.

Saygılarımla.

Prof. Dr. Osman KÖSE

25 Şubat 2016

Ankara

Hakemler

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT
Prof. Dr. Ahmet AKSIN
Prof. Dr. Gülbadi ALAN
Prof. Dr. Feridun ATA
Prof. Dr. Mehmet BEŞİRLİ
Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR
Prof. Dr. Fatmagül DEMİREL
Prof. Dr. Orhan DOĞAN
Prof. Dr. İlhan EKİNCİ
Prof. Dr. Hatice Palaz ERDEMİR
Prof. Dr. Mehmet EVSİLE
Prof. Dr. Zafer GÖLEN
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU
Prof. Dr. Nedim İPEK
Prof. Dr. Alexandr Kadıjevic
Prof. Dr. Behzat KARACA
Prof. Dr. Bünyamin KOCAOĞLU
Prof. Dr. Osman KÖSE
Prof. Dr. Christopher L. Miller
Prof. Dr. Havva Selçuk KURT
Prof. Dr. Kemalettin KUZUCU
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Prof. Dr. Fahri SAKAL
Prof. Dr. Haluk SELVİ
Prof. Dr. Coşkun TOPAL
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL
Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK
Prof. Dr. Halil İbrahim ZEYBEK
Doç. Dr. Tamer BALCI
Doç. Dr. Dilsen İnce ERDOĞAN
Doç. Dr. Önder DUMAN
Doç. Dr. Türkmen TÖRELİ
Doç. Dr. Mucize ÜNLÜ
Doç. Dr. Zübeyde Güneş YAĞCI
Yrd. Doç. Dr. Füsun Çoban DÖŞKAYA
Yrd. Doç. Dr. Nurten ÇETİN
Yrd. Doç. Dr. Selim ÖZCAN
Yrd. Doç. Dr. İbrahim SEBESTOĞLU
Yrd. Doç. Dr. Yücel YİĞİT

Çocuk ve Şehir Sempozyumu

*Çocuk, çiçek ve çevre
Onlar emanet bize
Candan sevip merhametle
Uğraşarak sabır ve şefkatle
Kazandırmalı evrene, milletimize*

*Ver elini ey çocuk
Ele ele koşalım senle*

*Şen, mutlu çocuklar
En değerli hediye
Herkes nasip olmaz
İnanın böyle çevre
Rahmet yağar bu şehirden*

*Sana, bana herkese
Erişi rbaşımız göklere
Mutlanır çocuklar bu şehirde
Pembe bulutların üstünde
Oturup bakar yere
Zevk, neşe ve eğlence
Yuvadan yuvaya gide
Umudumuz çocuklarımız
Medeni bu şehirde
Uşlu, akıllı bir nesle dönüşe*

15.05.2015

Hatice PALAZ ERDEMİR

İÇİNDEKİLER

A - İlkçağlardan Modern Zamana Kadar Şehirler

1 – Tarihte Şehirler

Pınar BÜLBÜL - Eskiçağ Anadolu'sunda Kentleşme	21
Hatice Özkara GÜLER - Roma ve Şehir	27
Hüseyin KAYHAN - Karahanlılarda Şehirler ve Şehircilik	37
Minehanım Nuriyeva TEKLELİ / Mehmet RIHTIM - Kafkaslar ve Karadeniz Etrafında Unutulan Eski Türk Şehirleri Tarihi	51
Mustafa ŞAHİN - Mavu Balig-Yok Edilen Bir Şehrin Öyküsü	57
Kemal SAYLAN - Süleymaniye-Dalataban Arasında Gümüşhane'nin Şehirleşme Süreci	67
İbrahim YILMAZÇELİK - Tarihi Sürecin Diyarbakır Şehrinin Karakteristik Özelliklerinin Oluşumuna Tesirleri	75
Selim ÖZCAN - Şehzadeler Şehri Amasya	103
İbrahim SERBESTOĞLU - Tanzimat Döneminde Çarşamba (Canik) Kazası	117
Mustafa ÖZTÜRK / Deaa HEADR - 19. Yüzyılda Şam'da Farklı Bir İdarî Birim: Sümün/Sümün Sistemi	133
Özgür YILMAZ - Tanzimat Döneminde Trabzon'un Kentsel Gelişimine Dair Bazı Tespiter	139
Osman AKANDERE - Konya Vilayeti Salnamelerine Göre Beyşehir Kazası	157
Nebahat ARSLAN - Bir Cumhuriyet Şehri: Kars	171
Tamara ÖLÇEKÇİ - Orta Asya'da Bir Türk Şehri-Bişkek	179
Tofik BABAYEV - Kafkasya'nın Kültür Merkezi Şuşa	191
İlhan EKİNCİ - İki Şehrin Rekabeti Ordu-Giresun Arasındaki Rekabetin Tarihi Arkaplanı	195

2 – Destanlar, Minyatürler ve Edebi Metinlerde Şehirler

Naile ASKER - Destanlarımızda Şehir Tanımlaması	209
Sebine NİMETZADE (Sabina Nematzade) / Sabira Nematzade - Türk-İslam Elyazmalarındaki Minyatür Resimlerde Şehir ve Kültür	215
Hanife Nalan GENÇ - Fadiş Adlı Romanın Çocuk Kahramanının Gözüyle Bir Uzam Olarak Köy ve Kent	221
Hatice GÜNDOĞAN - Şehir ve Edebiyat Bağlamında Necip Fazıl ve Ankara (1929-1938)	231
Muhittin ELİAÇIK - Resmi-i Kayseri Seyahatnamesine Göre Şehirlerin Kuruluş Yeri Özellikleri	241
Tuğba KARA - 18. Yüzyılda Bir Müellif Resmi Kayseri'nin Mecmuasına Göre Osmanlı Şehir Algısı: Erzurum Örneği	245

3 – Seyyahların Gözüyle Şehirler

Mübariz AĞALARLI - ORTAÇAĞ SƏYYAHLARININ ƏSƏRLƏRİNDƏ ŞƏRQİ ANADOLU VƏ GÜNEY QAFQAZ ŞƏHƏRLƏRİ (XV-XVII. YÜZİLLƏR)	253
Cavid Kasimov - Armin Vanberi'nin "Orta Asya'ya Seyahat" Eserinde Orta Asya'da Türk Şehirleri	263
Cenk Demir - Yakın Doğu Yardım Heyeti'nin Samsun'daki Faaliyetleri, 1919-1922 (Yetimhane, Hastane, Aşevi ve Diğer Yardım Çalışmaları)	269

4 – Savaş Yıllarında Şehirler

Nurten ÇETİN - Bulgar İşgali Altında Esir Bir Osmanlı Şehri: Edirne	287
M. Halistin KUKUL - Hasan Umur'a Göre Millî Mücâdelede Samsun	303

5 – Şehir Yaşamında Evler, Sokaklar ve Mekânlar

Fahri SAKAL – Medeniyetin Üç M’si: Münasebetler, Mekânlar ve Muhit	321
Muhammed OKUDAN - Osmanlı Dönemi Samsun Şehrinin Fiziki Yapısı ve Mahalleleri	327
İlyas GÖKHAN - Yavuz Sultan Selim’in Annesi Ayşe Sultan ve Doğu Karadeniz Şehirlerine Yaptığı Eserler	333
Mehmet BEŞİRLİ - Hazinedar-zâdeler Paşalarına Ait Muhallefatdan Varislerine İntikallerle İlgili Bazı Bilgiler, 1855-1860	339
Abdullah BAY - Taşra Elitleri, Haneleri ve Yaşamları: Canik Çevresinde Ayan Konaklarının Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Konak Hayatı	345
Ahmet KÖKSAL - Osmanlı’dan Günümüze Önemli Bir Kent Mekânı: Millet Bahçeleri	359
Ahmet MUTLU - Sokağa Çıkmak İçin Çıkmaz Sokak	369

6 – Şehirlere Göç, Demografik ve Siyasi Yapı

Cemil BÜLBÜL - Eskiçağda Göç ve Şehir Kültürü	383
Mert KALKAN - Rus-Kafkas Savaşı Sonrası Anadolu’ya Gelen Gömenlerin Şehir Yaşantısına Etkisi	389
Alparslan DEMİR - Erzincanlı Göçmenler ve İskân Tarihi Açısından Önemi	403
Zafer GÖLEN - Atatürk Dönemi Samsun Şehir Nüfusu	409
Ali ARSLAN / Gülten ARSLAN - Bir Şehrin Nüfusunun Sosyolojik Analizi: Canik’in Demografik Yapısının Sosyolojik Tahlili	421
Ali ARSLAN / Gülten ARSLAN - Geçmişten Geleceğe Bir Şehrin Siyasi Yapısı: Yerel Seçim Sonuçları Temelinde Canik	435

7 – Şehirlerde Eğitim, Dini ve Sosyal Yaşam

Ergün LAFLI - Samsun Müzesi Lahitleri	449
Hacer ATEŞ – Osmanlı Belgelerinden Bir Şehri Okumak: XVII. Yüzyılda Rodoscuk Sâkinlerinin Yaşamından Kesitler	461
Ahmet AKSIN / Türkmen TÖRELİ - 7 Numaralı Kıyas Defterine Göre Osmanlı Şehirlerinde Cinayet Suçları (1857-1859)	475
Fatma ATABEY - 5 Numaralı Trabzon Ahkâm Defterinde Canik’le İlgili Bazı Bilgiler (1834-1838)	491
Ayhan YARDIMCIEL / Özlem TOY - Din ile Bütünleşen Şehir: Didyma	497
Sait Sayar - Şehir ve İnsanın Kesiştiği Noktada İmarın Tasavvufi Arka Planı	503
Yurdagül ERDEM / Hande ŞAHİN / Nesime Güzel ERTOP - İlköğretim Okullarının Fiziksel Çevre Düzenlemesinin İncelenmesi: Kırıkkale İli Örneği	517

8 – Şehirlerde Ticari ve İktisadi Faaliyetler

Jülide AKYÜZ - Şeker Kamışı ve Pamuk Üzerinden Canik Sancağı’nda Sanayi Hamleleri	525
Önder DENİZ - Cumhuriyet Döneminde Kurulan Devlet İşletmelerinin Anadolu’daki Şehirlerin Sosyo Ekonomik Yapısına Etkileri	531

B – Tarih Boyunca Devlet ve Toplum Yaşamında Çocuklar

1 – Tarihsel Süreçte Çocuk

Ebru MANDACI - Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda Hukukî Belgelerde Çocuk (M.Ö. ± 1975-1723)..	541
Murat ÖZTÜRK - Asya Hun Devleti’nde Çocuk	549
Ramazan KAZAN - İslam Öncesi ve Sonrası Çocuk Olmak -Sâlim Mevlâ Ebî Huzeyfe Örneği-	555
Özlem GENÇ - Ortaçağ Avrupasında Çocuk Olmak	563
Seda ÖZSOY - Çocukluğun Sosyo-Kültürel Tarihi: Batı Ortaçağ’ında Çocuğun Algılanışı	573
H. Vehbi İMAMOĞLU - Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Şer’iyye Sicil Defterlerine Göre Çocuk	579

2 – Aile ve Sosyal Hayatta Çocuk

Harun BIÇAKÇI - Antik Roma'da Aile, Aile Reisi ve Çocuk	591
Babür Mehmet AKARSU - Antik Dönem'de Çocuk Kehanetleri	599
Fatih TOKTAŞ - İslâm Düşüncesinde Çocuk ve Şehir	607
Pınar ÜLGİN - Ortaçağ Avrupasının İlginç Bir Yüzü: Çocuk Cadılar (Mallevs Malleficarvm Adlı Esere Göre)	615
Mehmet Emin ÜNER – Osmanlı'da Mahalle ve Çocuk	623
Ömür TUFAN - Osmanlı Sarayı'nda Doğan Çocukların Yaşantısı	639
Aslı DELİKTAŞ - Osmanlı Dünyasında Çocuk Olmak: Trabzon Şer'iyye Sicillerine Göre Vasi Korumasında Çocuklar (17. Yüzyıl)	653
Ayşegül KUŞ - Batılı Bir Seyyaha Göre 19. Yüzyılda Osmanlı'da Çocuk Olmak	661
Cihan ÖZGÜN - Osmanlı Dünyasında Çocuk Dilenciler	671
Melike KARABACAK - Canik'te Çocuk Suçlular (II. Meşrutiyet Sonrası)	679
Cafer SARIKAYA - Bu Türkü Annemin Türküsüdür, Onları Çok Özlediğim Zaman Bu Türküyü Söylerim: Karadeniz'deki Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeni Çocukları	689
Ceyda FİDAN - Holokost Dönemi Çocukları Children During The Holocaust	695
Esra ÇETİN - Milli Kimliği Müzikle Kurmak: Gürbüz Çocuklar Ordusu Müzik Faaliyetleri	709
İsmail KIRAN / Zeydin YILDIZ - Sosyal Değişme ve Modernleşme Karşısında Çok Çocuklu Geleneksel Ailelerde Çocuğun Geleceği	719
Mustafa YILDIRIM - Çocuk ve Sanat	731
Orhan BİNGÖL / Sabuha BİNDİK - Kent Kültürü ve Çocuğun Toplumsallaşması	739
Yılmaz IRMAK - Dinî, Millî ve Kültürel Değerlerin Çocuklara Aktarılmasında Camilerin İşlevi -Belçika Sledderlo Yunus Emre Camii Örneği-	745
Murat SEZGİN - Orta Öğretim Çocuklarında/Öğrencilerinde Aile İçi İletişim (Ampirik Bir Çalışma)	761
Ali KORKMAZ - Medyada Çocuk Haberciliği ve Etik Sorunlar	773

3 – Muhtaç ve Yetim Çocuklar

Mevlüt ÇAM - Osmanlı Dönemi Vakfiyelerinde Yetimler ve Öğrenciler	783
Ahmet GÜNDÜZ – Osmanlı'da Kimsesiz Çocukların Himaye ve Korunması: Antakya Örneği (1860-1900)	789
Ayşe ZAMACI - Bir Muhtaç ve Muavin Olarak Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin Faaliyet Alanında Çocuğun Rolü	797
Mucize ÜNLÜ - II. Abdülhamid Döneminde Balkanlarda Fakir ve Kimsesiz Çocuklar	809
Necdet AYSAL - Korunmaya Muhtaç Çocuklar Sorunu: Ankara Himaye-i Etfâl Cemiyeti	819
Kamuran KALABALIK - Kazım Karabekir'in Erzurum ve Sarıkamış Dolaylarındaki Yetim Çocukların Eğitimi İle İlgili Görüş ve Uygulamaları	835
Gurbet GÖKGÖZ - 1930' lu Yıllarda Türkiye'de Korunmaya Muhtaç Çocuk Algısı ve Buna Yönelik Çalışmalar	843
Zeynep TEZEL / Hande ŞAHİN / Hüsametin ÇETİN / Yurdagül ERDEM - Yazılı Basında Geçici Koruma Altındaki Ailelerin Çocukları	851

4 – Şehir Yaşamında Çocuk

Ümit ÖZTÜRK - Osmanlı Şehrini Hatırlamak: Çokluk İçindeki Bir(icik)lik	859
Elif NEOLSUN - Bir Metropol Gerçeği: İplikhane-i Amire'de Çalıştırılan İşçi Çocuklar	865
Mehmet KÖSEOĞLU / Civan ÇELİK - Osmanlı Dönemi İlk Nüfus Sayımında Kavak Kazası'nda Erkek Çocuklar	875
Alparslan SANTUR - Anadolu'da Bazı Gelenek, Görenek ve İnanışlarıyla Şehirlerde Çocuk	889
Harun CEYLAN - Modern Şehirde Çocuk Olmak	897
Orhan GÜRSU - Modern Şehirlerde Çocuk Olmak: Şehir Hayatı ve Çocuk Ruh Sağlığı	901

Rıfat ATAY - Ezansız Semtlerin Güneyli Çocukları: Modern Antalya’da Çocuk Ol(dur)mak	909
Hüseyin MERTOL / Kuttusi ZORLU - Üstün Zekalı Çocukların Hayallerindeki Şehir Tasarımları	917

5– Savaş ve Çocuk

Sevtaç Gölgesiz KARACA - Orta Çağ Avrupa’sında Çocuk Hareketi: Fransız ve Alman Çocukların Haçlı Seferi	925
Süleyman TEKİR - Birinci Dünya Savaşı’nda Çocuk Olmak	935
Kemal ARI - Mübadele’de Çocuk Olmak	941
Ulvi KESER - Savaşta Çocuk Olmak; 1955-1974 Kıbrıs Türk Mücadele Tarihi ve Çocuklara Kesitsel Bir Bakış	947
Tahir ŞAHBAZOV - Bir Türk Şehrinin Faciesi: Hocalı Soykırımı ve Çocuklar	985
Yavuz GÜNEŞ - Gazzeli Yusuf ve Telavivli Jozef Çocuğun Özneleştirilmesi yahut “Kutsal Savaş”ın Anlam Yitimi	997
İsa KALAYCI - Savaşın Mazlum ve Mağdurları: Hatay’daki Suriyeli Çocuklar	1007

6– Göç ve Çocuk

Erhan AKDAĞ - Cumhuriyetin İlk Yıllarında Yayımlanan “Ali’nin Bayramı” Adlı Çocuk Öyküsünde Balkan Göçleri’ne ve Çocuğa Bakış	1023
Harun CEYLAN - Göçmen Aile Çocuklarının Karşılaştığı Sosyal Sorunlar ve Bu Sorunlara Yönelik Aile Sosyal Politikalar Bakanlığı’nın Sunduğu Hizmetler	1031
Cuma YILDIRIM - 1950 Sonrası Türkiye’de İç Göç ve Çocuk	1035
Hayrettin PARLAKYILDIZ / Ayşim PARLAKYILDIZ - Göç ve Çocuk Bağlamında Avrupa’daki Türklerin Göç Ettikleri Ülkelerdeki Eğitim-Uyum Sürecinin Çocuk Edebiyatına Yansıması	1045
Ayşe Hicret GÜDÜK / Salih BATTAL - Köyden Kente Yapılan Göç Sonrası Çocukların Şehir Hayatına Adaptasyonunda Yerel Yönetimlerin Rolü: Göç, Yerel Yönetim ve Eğitim Döngüsü	1051
Ülkü İNCİ - Göç Sürecinde Yaşanmamış Çocukluk	1063

7 – Hikaye, Şiir, Edebiyat, Minyatür ve Seyahatnamelerde Çocuk

Ali Nihat KUNDAK - Osmanlı Minyatürlerinde Çocuk	1069
Cafer ÖZDEMİR / Ömer SARAÇ - Âşıkların Gözünden Osmanlı’da “Çocuk”	1079
Münteha Gül AKMAZ - Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Çocuk	1085
Necip Fazıl DURU / Hasan DOĞAN - Sevgiliye Övgü, Rakibe Sövgü: Tıfl (Beççe, Kûçek) Kelimesinin Divan Şairlerince İki Farklı Kullanımı	1095
Fikret USLUCAN - Ömer Seyfettin’in Hikayelerinde Çocuk	1103
Nazım ELMAS - Kurmacadan Gerçeğe Şehir ve Çocuk	1109
Şeyma KURAN - Şehir ve Çocuk Bağlamında “Çıkılmaz Sokak”	1115
M. Halistin KUKUL - Medenileşme Yolunda Çocuk ve Edebiyat Münâsebeti	1119
A.Cüneyt ISSI – Şehirde İki Çocuk: Sermet Bey ve Japon Halit Ziya Uşaklıgil-Sait Faik Abasıyanık	1129
Alpay Doğan YILDIZ - Mustafa Kutlu Hikâyelerinde Yoksulluk, Şehir, Çocuk, Adalet ve Merhamet	1135
Fusun Çoban DÖŞKAYA - Pamuk Prensesin Ölümü: Mağdur Çocuk Dili Analizi	1145

8 – Çocuk Oyunları

Hatice ERDEMİR / Mısra ÇAYAKAR – Antikçağ’da Hellen ve Roma Topluluklarında Belli Başlı Çocuk Oyunları	1167
Olcay Pullukçuoğlu YAPUCU - Osmanlı Kentlerinde Oyuncak Satıcıları	1181
Yusuf Turan GÜNAYDIN - Çocukluk Yıllarımızın Oyunları ve Oyun Terimleri - Amasya / Taşova İlçesi Özelinde (1970-1977)	1189
Cemile Bahtiyar KARADENİZ - Ordu Şehir Merkezinde Çocuk Oyun Alanlarının Dağılışı ve Yeterliliği	1197

Doğa Dinemis KUŞULUOĞLU / Gülşen AYTAÇ - Modern Kentleşmenin Çocuk Üzerine Etkileri ve Çocuk Oyun Alanları	1209
--	------

9 – Çocukların Eğitimi ve Okul Hayatları

Yakup AKYÜZ - Eski Yunan'da Çocuk ve Çocuk Eğitimi	1221
Hüseyin ÜRETEEN - Yazılı ve Yazısız Kaynaklar Işığında Eski Atina'da Çocuk ve Eğitim	1235
Babür Mehmet AKARSU - Spartalı Çocukların Askeri Eğitimi	1249
Muhittin ELIAÇIK - İslâm Kültüründe Çocuklara Hediye Olarak Kitap Yazma Geleneği	1257
Ali Emre İŞLEK - Canik Sancağı Zaviyelerinde Sıbyanın Talimi (1789-1844)	1261
Ahmet OĞUZ - Sultan Abdülaziz (1861-1876) Döneminde Kız Çocuklarının Eğitimi İçin Yapılan Çalışmalar	1267
Hürü Sağlam TEKİR / Nebahat Oran ARSLAN - 19. Yüzyıl İstanbul'unda Sağır Dilsiz Çocukların Eğitimi	1273
Elif GÜRSOY - Osmanlı Mimarisinde Sıbyan Mektepleri	1285
Selçuk SEÇKİN - Osmanlı Dönemi Sıbyan Mekteplerinin Mimari Özellikleri ve Şehir Hayatındaki Yeri	1293
Mehmet GÜNEŞ - Osmanlı Döneminde Çocukları Korumaya ve Eğitmeye Yönelik Çalışmalar	1311
Hanım GÖKTAŞ - Mahalle Mektebine Başlama Merasimi: Âmin alayı ve Bed-i Besmele	1317
Ahmet YILMAZ – Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplumsal Cinsiyet Algısı ve Çocuk Eğitimi)	1325
Mustafa KARA – Kur'an'a Göre Çocuk Eğitiminin Temel İlkeleri	1333
Şeref GÖKÜŞ - Diyanet İşleri Başkanlığı Hutbelerinde Çocuk ve Çocuk Eğitimi (2010-2015)	1345
Hasan DİNÇER - Dilde Özleşme Çalışmalarının Çocuk Eğitimine Yansıması	1355
Nalan KIZILTAN / Nazlı TÜFEKÇİ / Taner TUNÇ / Emine Özlem ŞEN - Kosova-Türkiye Bağlamında Yabancı Dil Öğrenen Çocukların Kültürel Farkındalığı	1373
Mehmet Nur TUĞLUK / Tuba Zeynep AKAR - İlköğretim Öğretmen Adaylarının Çocuk Dostu Şehir Kavramına İlişkin Sahip Oldukları Algıların Metaforlar Yardımıyla Ortaya Çıkarılması	1387

A.

İlkçağlardan Modern Zamana Kadar Şehirler

1.

Tarihte Şehirler

Eskiçağ Anadolu'sunda Kentleşme

Yrd. Doç. Dr. Pınar BÜLBÜL
Sütçü İmam Üniversitesi / Kahramanmaraş

Eskiçağ Anadolu'sunda Kentleşme

Bilindiği üzere Anadolu, maden devrine erişinceye kadar, binlerce yıl süren uzun bir taş devri yaşamıştır.

Paleolitik devir, tarihten önceki devirlerin en eski safhası olup, "Yontma Taş Devri" olarak da bilinir. Bu devirde insanlar, kültür bakımından avcılık seviyesinde bulunuyorlardı. Başka bir deyişle, yiyeceklerini temin edebilmek için, bütün gün dolaşarak av aramakta, geceleri ise mağara ve ağaç kovuklarında barınmakta idiler

Anadolu'nun en eski paleolitik çağ yerleşmelerinden ilki, Gaziantep yakınlarında yer almaktadır. Gaziantep'teki Dülük köyünün Keber tepesinde yapılan bilimsel kazılarda, alt paleolitik döneme ait çakmaktaşı aletler ve bu aletlerin yapıldığı atölyeler bulunmuştur. Bu kalıntılar ışığında, Dülük, MÖ. 600.000 yıllarına tarihlenerek dünyanın en eski yerleşimlerinden biri olarak gösterilmiştir.

Türkiye'de Paleolitik çağın en eski yerleşim merkezlerinden ikincisi ise, İstanbul'da Küçükçekmece Gölü'nün kuzey ucundaki Yarımburgaz Mağarası'dır.¹

Anadolu'da Yarımburgaz'dan hemen sonraya ait önemli yerleşmelerden biri de, Karain Mağarası'dır. Paleolitik devre ait en önemli buluntular, üç büyük bölmeden oluşan bu mağarada ele geçirilmiştir. Antalya'nın 30 km. kuzeybatısında, denizden 450 m. yükseklikteki mağara 50 m. kadar derinliğindedir. Birbirine dar giriş ve geçitlerle bağlı üst üste 8 büyük boşluktan oluşur. Korunaklı konumu, ağzının güneye açık oluşu ve geniş bir oturma alanına sahip bulunuşu yüzünden insanların her evrede sığınabilmiş oldukları mağarada Alt Paleolitik Çağ'ın sonlarından başlayıp Roma Çağı'na değin süren 8 tabaka açığa çıkarılmıştır.²

Paleolitik devirden sonra başlayan ve "Orta Taş Devri" demek olan Mezolitik devir, M.Ö. 15.000-8.000 yılları arasında tarihlenmektedir. Mezolitik devir, Paleolitik devrin bir devamı niteliğindedir.³ Orak gibi bıçakların bulunması, ilk tarımın başladığı, yani bitkilerin daha ekilmeden, doğal olarak biçildiği görüşünü destekliyor. Ama yine de temel ekonomi biçiminin avcılık olduğu açıkça anlaşılıyor.⁴

Mezolitik devirden sonra, insanlığın eriştiği kültür aşamasına *Neolitik (Yeni Taş Devri)* devir denilir. Çağımızın sosyal ve ekonomik düzeninin temelini oluşturan Neolitik yani Yeni Taş Dönemi, Türkiye'deki yaygın kullanımıyla Cıvalı Taş Devri insanlığın kültürel gelişimindeki en önemli süreçtir. Çünkü bu süreçte insanoğlunun yaşam ve geçim tarzı köklü değişikliklere uğrayarak bir bakıma günümüz uygarlığının temelleri atılmıştır. Bu dönemi ana unsurları, geçici doğal barınaklardan kalıcı köysel yaşama, giderek avcılık ve toplayıcılıktan da üretime yani tarım ve hayvancılığa geçiş olarak özetlenebilir.⁵

Neolitik devir, taş devri kültürleri içerisinde bir inkılâp devri olarak kabul edilir. Çünkü bu devirde birtakım yeni keşif ve icatlarla karşılaşılacaktır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. *Ateş, insanoğlu tarafından kontrol altına alınmıştır.*
2. *Pişirme tekniği ile seramik imaline başlanmıştır.*
3. *Ziraat keşfedilmiştir*
4. *İlk defa olarak yerleşik hayat başlamıştır.*

¹ Veli Sevin, Anadolu Arkeolojisi, Der Yayınları, İstanbul 2003, s. 8

² Veli Sevin, a.g.e., 2003, s. 9,10

³ E. Memiş, Eskiçağ Türkiye Tarihi, 12. Baskı, Ekin Yayınları, Bursa 2013, s. 9-10

⁴ H. T. Uçankuş, Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi ARKEOLOJİ Tarih Öncesinden Perslere Kadar Anadolu, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 248

⁵ Veli Sevin, a.g.e., 2003, s. 18

Görüldüğü üzere, yukarıdaki keşif ve icatların herbiri, bir diğerinden kaynaklanmıştır. Gerçekten, paleolitik devirlerden beri mevcudiyeti bilinen ateş, Neolitik devirde insanoğlu tarafından kontrol altına alınmış ve buna bağlı olarak da o güne kadar elde yapıldıktan sonra güneşte kurutulan çanak çömlekler, ateşte pişirilmek suretiyle daha sağlam ve daha kullanışlı hale getirilmiştir.

Neolitik devre kadar, yiyeceğini doğadan temin eden insanoğlu, bu devirde ilk defa olarak ekip biçmeye başlamıştır. Ne var ki, bu defa da bir başka problem ortaya çıkmıştı. Çünkü, ekip dikilen tarla ve bahçelerin, yabani hayvanlardan ve dış düşmanlardan korunması gerekiyordu. Bu yüzden, Neolitik devir Anadolu insanı, ekip diktiğini beklemek için, tarla ve bahçelerin kenarlarına küçük kulübeler kurmuştur. Böylece, Neolitik devirde ilk yerleşik hayat, başka bir tabirle köy kültürü başlamış oluyordu.⁶

İlk ve orta çağda yerleşimlerin oluşum nedenleri genel olarak 5 şekilde sınıflandırılmaktadır. Bunlar:

1. İnsan yaşamı için uygun iklim ve coğrafya,
2. Ulaşım imkanlarının elverişliliği
3. Su kaynaklarına yakınlık,
4. Toprakların verimli olması
5. Savunmaya elverişli olması

Anadolu'da bütün aşamalarıyla ilk yerleşim örneğini Diyarbakır yakınlarında bulunan Çayönü yansıtmaktadır. Çayönü yerleşimi, yaklaşık 9000 yıl önce insanoğlunun kent yaşamı hakkında bilgi veren en eski örneklerdendir.⁷ Çayönü tepesi, Diyarbakır'ın Ergani İlçesi'nin güneybatısında Dicle nehrinin kollarından Boğazçayı kıyısında yükselen bir höyük yerleşmesidir. Çayönü'nde 1968 yılında, Prof. Dr. John Braidwood ile Prof. Dr. Halet Çambel tarafından kazıya başlanmıştır. Bu kazılar sırasında, burada Anadolu'nun en eski Neolitik Çağ'a ait bir köy yerleşmesi ortaya çıkarılmıştır.⁸ Çayönü evleri, barınma ve korunma amacı güdülen bir barınak iken, sadece yatıp uyumak ve sert doğa koşullarından korunmak için sınırlı bir amaca hizmet etmiştir.

Yerleşik düzene geçişle birlikte kalıcı barınaklar yapılmaya başlanmış, bazı aile ve iskan birlikleri kurulmuş çiftçilik ve hayvancılık düzenli bir ekonomik sistemin oluşumunda önemli bir rol oynayarak daha sonraki kent ve devlet örgütlenmesinin temelini oluşturmuştur. MÖ. 8000-5000 yılları arasında Anadolu, dünyadaki en ileri yerleşimlere sahiptir.⁹ Özellikle bu dönem yerleşimlerinden Çatalhöyük, dünyadaki en eski köy kültürünü yansıtan önemli bir yerleşme olarak dikkati çekmektedir.¹⁰ Özellikle Erken Neolitik Çağ'da Çatalhöyük'te ilk yerleşmeleri görüyoruz.¹¹ Çatal Höyük'ün en gelişmiş Neolitik yerleşme olması, öncelikle bugünkü Konya ovasında eskiden var olan büyük bir çanak gölün giderek kuruması ve geride bıraktığı sulak alanların verimli bir tarım ve hayvancılık ekonomisi yaratmasına dayalıdır. Ancak, yakınlardaki Hasandağı ve Karacadağ volkanlarından elde edilen obsidyeni işlemesi de topluluğun gelişiminde önemli bir etken olarak dikkate alınmaktadır.¹²

MÖ. 7000 yıl öncesinde Konya ovasının en bereketli yerinde kurulan ve ovanın en büyük yerleşmesi olan Çatalhöyük'ün ilk yerleşme evresinde avcılık ve toplayıcılık yapılırken, son yerleşmede tarım, hayvancılık ve karma ekonomi yapıldığına dair ipuçları yakalanmıştır. Başlangıçta bağımsız ve birbirinden uzakta yapılan evler ileri dönemlerde birbirine bitişik hale gelmeye başlamıştır. Tarımla elde edilen ürünlerin saklanması ihtiyacı ile doğan bu planlı evler, ürünlerin işlenmesi için avlu ve ürünlerin saklanması için depoların oluşmasına da zemin hazırlamıştır.¹³ Tapınak ve konutlar, taş olmadığı için, kerpiç temeller üzerine, biçim verilmiş çamur tuğladan yapılmıştır.¹⁴ Ortaya çıkarılmış 50 kadar tapınaktan bazıları büyük ve özenli yapılmış, duvarları çok renkli resimler ve kabartmalarla süslenmiştir. Genellikle tek renkli kaplar, kaba hamurlu, kalın çeperli ve basittir. Alet ve silahlar doğal cam ve çakmak taşından, kaşık ve kepeçler kemikten yapılmıştır.

⁶ E. Memiş, a.g.e., 2013, s. 10-11

⁷ Türkan Kejanlı, "Anadolu'da İlk Yerleşmeler ve Kentleşme Eğilimleri", Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları, 2005, Cilt 4 Sayı 1, s. 90

⁸ H. T. Uçankuş, 2000, s. 248

⁹ Türkan Kejanlı, 2005, Cilt 4 Sayı 1, s. 90

¹⁰ Türkan Kejanlı, a.g.e., 2005, s. 91

¹¹ Rudolf Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı, TTK Yayınları, Çev. Beral Madra, Ankara 2007, s. 15

¹² J. G. Macqueen, Hititler ve Hitit Çağında Anadolu, Arkadaş Yayınları, Çeviren: Esra Davutoğlu, Ankara 2001, s. 14

¹³ Türkan Kejanlı, a.g.e., 2005, s. 91

¹⁴ H. T. Uçankuş, 2000, s. 250

Dokumacılık yanında sepet yapımının da olduğu anlaşılmıştır.¹⁵ Evler dikdörtgen odalardan oluşmuşlardır. Bir ana oda ve bir ambar odasını kapsayan bu evler, birbirine bitişik yapılmışlar ancak yine de her birinin kendi duvar olup, toplu bir planlamadan söz edilemez. Bu evlere giriş yalnız damlarda açılmış deliklerden el merdivenleri ile sağlanıyordu. Böylelikle bu evler damlardan korunabilen kapalı bir bütün oluşturuyorlardı. Ana odaların iç düzeni, günlük yaşantının güçlü ve kült bağlarının etkisi altında olduğunu göstermektedir.¹⁶ Hemen hemen evlerin tümünde, halkın büyüsel tasarımlara bağlılığını gösteren, duvar resimleri, heykel niteliğindeki duvar süsleri, ve adak heykelcikleri gibi tanıtlara rastlanmışsa da kimi evlerde bu tür süslemeler öyle kalabalık bir yığın oluştururlar ki, bu evler artık yaşamak için kullanılamaz duruma gelmişlerdir. bunlara "Küçük Tapınak" denilmektedir.¹⁷ Ocak ve fırından yükselen duman, ya düz çatıdaki bu delikten ya da saçak altındaki açık pencereden dışarı çıkardı. Yapıların bazılarında havalandırma bacası görülmüştür.¹⁸ Yine bu evlerde, odaları aydınlatmak için üzüm salkımı biçiminde yapılmış kandiller bulunmuştur. Konya Karahöyük'te bir de banyo odası vardı. Burada bulunan banyo teknesi pişmiş topraktandı ve içinde oturularak yıkanılıyordu. Evler ince duvarlı ve bu nedenle de genellikle tek katlı idiler. Ancak Konya Karahöyük'teki saray, kalın duvarlar göz önünde tutulursa, iki katlı idi.¹⁹

MÖ. 5000-3000 yılları arasında "Gelişkin Köy Dönemi" de denilen Kalkolitik Çağ başlar. Bu çağda Anadolu insanı taşın yanında bakırı da keşfederek işlemiş ve günlük hayatta kullanmaya başlamıştır.²⁰ Kalkolitik döneme bakıldığında, hayvancılığın geliştiği, giderek merkezi tarım yerleşmelerinin kurulması ile ilk krallıkların ortaya çıkmaya başladığı, günlük yaşamın düz damlardan genişleyen ortak avlulara doğru kaymaya başladığı görülmektedir. Bu dönem yerleşmelerinde evler, yiyecek depolamak ve hayvanları barındırmak için bodrum katlı yapılmaya başlanmıştır. Bu durum evlerde daha fazla artı ürünün biriktirildiğinin bir göstergesi de sayılabilir. Erken Kalkolitik yerleşmesi örneklerinden olan Can Hasan'da konutların birbirine kenetlenmiş olduğu görülmekte ve Çatal Höyük'te olduğu gibi temel amacın birlik, yani barınaklarını dış tehlikelere karşı korumak olduğunu göstermektedir. Eski köyün içinde yükselen kale, krallık kurumunun somut ifadesi olarak doğarken, her zaman dayanıklı malzemedem, kalın taş duvarlı, anıtsal bir yapı olarak, saray, tapınak ve ambardan oluşan üç ayrı işlev bünyesinde barınmıştır.²¹ Burada dikdörtgen veya kare planlı, bitişik düzende yapılmış tek odalı evler açığa çıkarılmıştır. Çanak çömlek ağırlıdır. Kaplar krem astar üzerine kırmızı boya bezemelidir. Erken Kalkolitik çağın ilerleyen dönemlerinde Doğu Anadolu'nun güney kesimlerinin Suriye ve Mezopotamya'dan etkilendikleri görülür.²²

Bronzun MÖ. 3500'lerde bulunması ile başlayan Maden çağı, neolitik yerleşmeler arasında ticaret ilişkilerinin yoğunlaşmasına ve bu yerleşmelerin gereksinimleri için dışa bağımlı hale gelmesine neden olmuştur Bronzun uzmanlaşma ve örgütlenmiş bir ticaret gerektiren kullanımı kentlere önemli merkez ve toplumsal, ekonomik, kültürel fonksiyonların belirginleştiği yerleşim birimleri statüsünü kazandırmıştır. Teknolojideki gelişmeler sonunda dağınık köy ekonomisinin üst düzeyde örgütlenmiş kentsel ekonomiye dönüşmesini sağlayan ise, kral ve krallık kurumu olmuştur. Merkezi konumdaki kişi olarak kral, köyün kente dönüşmesinde ve yeni bir sembolik olgu ile kent imgesi oluşturmada önemli rol oynamıştır İlk gerçek kentlerin ortaya çıkması MÖ. 2500-2000 yıllarında Erken Bronz dönemlerine rastlamaktadır.

Tarıma dayalı önemli bir artı ürün birikimi olması, başta kralın bulunduğu bir sosyal tabakalaşma ve iş bölümünün varlığı, Matematik ve diğer bilimsel gelişmeler, yerleşmeyi etkileyen bir kent duvarının bulunması, en az 5000-9000 nüfusun yoğun biçimde yerleşmiş olmasının Erken Bronz Dönemi kentlerinin özellikleri olduğu belirtilmektedir. Bu dönem kentleri, dış ticaret ilişkileri nedeniyle çok zenginleşmiş kentlerdir ve yönetici sınıf konut ya da saraylarda yaşamaya başlamıştır. Erken Bronz Dönemi kentlerinden olan Alishar (Sorgun-Yozgat), bu dönemin önemli yerleşimlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Alishar, belirgin toplumsal, ekonomik ve kültürel fonksiyonlara sahip

¹⁵ İlhan Akşit, Anadolu Uygarlıkları ve Türkiye'nin Antik Kentleri, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2008, s. 14

¹⁶ Rudolf Naumann, a.g.e., 2007, s. 15

¹⁷ Rudolf Naumann, a.g.e., 2007, s. 495

¹⁸ H. T. Uçankuş, 2000, s. 250

¹⁹ Ekrem Akurgal, Anadolu Uygarlıkları, Net Yayınları, İstanbul 2007, s. 48

²⁰ İlhan Akşit, 2008, s. 16

²¹ Türkan Kejanlı, a.g.e., Ekim 2005, s. 91

²² İlhan Akşit, 2008, s. 17

olmasının yanı sıra, kent ticaret, madencilik, siyasal örgütlenme bakımından da gelişme göstermiştir. MÖ. 1950-1750 Asurlu tüccarlar, Anadolu'nun her yanına dağılarak kent tüccarlarıyla bağlantı kurmuş ve bu kentler ticaret kolonileri haline dönüşmüşlerdir. Geç Bronz Dönemi olarak adlandırılan dönemde toplam yedi yerleşim yeri saptanmıştır ki bunlardan Kayseri yakınlarında bulunan Asurlular döneminde yapılmış bir kent devleti olan Kültepe'deki Kaneş-Karum, düzlük şehirlerin bir örneğidir.²³ Karum diğer Anadolu yerleşmelerinin bir çoğunda olduğu gibi, Kültepe'nin bir aşağı şehri değildir. Bu höyük bir beylik, bir krallık merkezi, bu şehir de özel amaçlarla, ticaret amacıyla başka ülkeden, başka ırktan insanlar tarafından, bu beyliğin himayesi altında kurulmuş bir pazar yeri, bir koloni şehridir.²⁴

Anadolu'da kent yerleşmeleri arasında Kaneş önemli bir merkezdir ve gelişmesi ticaret sayesinde olmuştur. Belirgin toplumsal örgütlenme, tarım, hayvancılık, ekonomik, kültürel fonksiyonlar, uzun mesafe ticareti, siyasal örgütlenme gelişmiş durumdadır. Kaneş, koloni çağında bağımsız bir kent olmasına rağmen yakın komşularıyla siyasal bazı ilişkiler geliştirmiştir. M.Ö. 2000 yılının ilk yüzyıllarındaki örnekler, öncelikle Eski Asur Ticaret Kolonilerinin evleri, iş yerleri ve bunların kurulmasında destek sağlamış yerli prenslerin sarayları olarak ortaya çıkmıştır. Kaneş'de yerliler, Karum'da ise tüccarlar yaşamış, yönetici sınıf ve kent halkı ova düzeyinden yaklaşık 20 m yüksekte bulunan 500 m çapındaki Kültepe Höyüğünde otururken, tüccarlar Höyüğü çevreleyen dairesel surların dışındaki Karum'da oturmuşlardır. Konut tipi farklılaşmış, kat yükseklikleri çeşitlenmiş ve ticaret işlevi de konutta yapılmıştır. Bazı konutlarda doğrudan sokağa açılan dükkanlar yer almıştır. Sosyal tabakalaşma konut tiplerinde ve büyüklüklerinde farklılıklar ortaya çıkarmıştır.²⁵ Sokakların oldukça düzenli bir şekilde geçirilmiş olduğu görülmektedir. Genişlikleriyse, yüklü hayvan ve araba trafiğine uygundur. yüzey, toprak veya taş döşelidir. Yapılan kazılar sırasında, taş döşeli yollardan geçen arabaların tekerlek izlerine rastlanmıştır. Yayalar tarafından kullanılan yan sokaklar ise, oldukça dar olup, arabaların geçmesine uygun, geniş sokaklara bağlanmaktadır. Konutlar sokaklara göre yönlendirilmiş, her konutun girişi doğrudan sokağa, bazen de sokağın genişlemesiyle oluşan meydana açılmıştır. Sokaklarda atık suyunu ve yağmur suyunu akıtmak için, kanallar açılmış ve bu kanalların üstü, her zaman, yassı ve muntazam taşlarla örtülmüştür. Böylece bir çeşit kanalizasyon sistemi oluşturulmaya çalışılmıştır.²⁶ Kentlerin surlarla çevrildiği bu dönemde surun içinde saray, tapınak ve evlerin yer aldığı anlaşılır. Evler iki katlı olup, yukarıda da belirttiğimiz gibi sokaklar taş döşenmiştir. Ölüler evlerin tabanlarına gömülmüşlerdir. Bu şehir tipleri daha sonraki Hitit dönemi şehirlerine öncülük edecektir.²⁷ Tapınak odalarının duvarlarında ve sedirlerinin kenarlarında boğa başları ya da boynuzları gömülü bulunuyordu. Böylece bu devirde tarımın başlaması ile boğalara tapma inancının ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Yeni Taş Devrinde olduğu gibi daha sonraki Anadolu için de öküz ve boğa, yalnız doğa gücünün ve çoğalmanın bir sembolü değil, ayrıca toprağın sürülmesinde gördüğü büyük iş bakımından tarımın da başlıca etkeni idi.²⁸

Hititler, M.Ö. XIV. yy.da o zamanın üç büyük ve güçlü ülkesinden biri, M.Ö. XIII. yy.da ise Mısır'la birlikte dünyanın iki süper devletinden biridir ve federatif sistemde bir imparatorluk kurarak Suriye ve Mezopotamya üzerinde egemen olmuşlardır. Ülke ekonomisinin temelini oluş-turan tarım, merkezi yönetim tarafından örgütlenmiş, hayvancılık, madencilik ve ticaret de sürdürülmüştür. Hitit döneminin ünlü kentleri arasında başkentliğini de yapmış olan Yozgat yakınlarındaki Boğazköy Hattuşa gösterilebilir güçlü bir yönetim merkezi oluşturma çabalarıyla bu kentin yapımına önem verilmiş, belirgin toplumsal örgütlenme, tarım, hayvancılık, ekonomik, kültürel fonksiyonlar, ticaret, madencilik, siyasal örgütlenmeye sahip ve Hitit Krallığının başkenti olan bu kentin etrafı surlarla çevrilmiştir. Avlulu konutlar iki katlıdır ve konutların kendi bağımsız duvarları vardır. Mülkiyet hakkı uygulanmıştır. Birbirini dik açı ile kesen yolları vardır. İleri dönemlerde anıtsal bir yapı ile karşılaşılırken, sokaklar ve evlerin yakınları çalışma alanı olarak kullanılmıştır. Saray halktan kopuktur. İşyeri ve konut ayrımı yoktur ve ekonomik anlamda ayrılmış mahalleler bulunmaktadır. Kale ve öndeki tarlalar arasındaki çabuk ve rahat bir bağlantı sağlayan, duvara bitişik 100 basamaklı iki merdivenin, daha çok askeri amaçlarla kullanıldığı kesindir. Savunma kolaylığı nedeniyle dağlık bir arazide kurulmuş ve arazi iyi kullanılmıştır. Kent çift sur ile çevrilmiştir. Surların önünde daha

²³ Türkan Kejanlı, a.g.e., Ekim 2005, s. 90-92

²⁴ H. T. Uçankuş, 2000, s. 334

²⁵ Türkan Kejanlı, a.g.e., Ekim 2005, s. 92

²⁶ Sevgi Aktüre, Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004, s. 124-125

²⁷ İlhan Akşit, 2008, s. 20

²⁸ Ekrem Akurgal, a.g.e., 2007, s. 22

alçak bir engel duvarı yer almaktadır. Duvarın üç ana girişi vardır ve 71m'lik gizli bir alt geçit bulunmaktadır.²⁹ Konya Karahöyük'te de bugüne kadar yapılan kazılarda halkın yaşadığı özel evlere rastlanmıştır. Erken Hitit çağına ait olan Karahöyük'ün I. tabakasında paralel yollar arasında sırt sırta konuşlanan, bitişik sistemde yapılar bulunmuştur. Bu evler, taş temel üstüne, üzerine ağaçtan bir hatıl konularak ve bunların da üstüne kerpiç duvar örülerek, yapılmıştır. Kerpiç yapılar günümüzdeki Anadolu köylerinde olduğu gibi kışın soğuğa karşı, yazın sıcağa karşı insanları koruyordu. Evler genellikle tek katlıydı. Nadiren de olsa iki katlı evlere rastlanmıştır. Evlerin kapı ve pencere bölümleri bulunmamıştır. Bunlar büyük olasılıkla ağaçtandı, birkaç yerde de kapılara ait söve taşları ele geçirilmiştir. Yapıların çatıları ağaçlarla örtülmüş, üzerlerine de bugünkü Anadolu köylerinde olduğu gibi ot ya da kamış serilmiştir. Kamışların üstüne de çamurdan düz bir çatı inşa edilmiştir. Yine günümüzün Anadolu köylerinde olduğu gibi yazın sıcak günlerde insanlar yaşamını çatıda sürdürmüştür. Karahöyük'te binaların birden fazla katlı olduğunu gösteren kerpiç merdivenler de bulunmuştur. Evlere, sokağa açılan bir avludan geçilerek girilmekteydi. Buradan kapılar aracılığıyla mutfak ve odalara ulaşılıyordu. Odaların içinde kerpiçten sekiler inşa edilmiş, ayrıca duvar kenarlarına tahıl küpleri dizilmiştir. Mutfakta ocaklar bulunmuştur ve yine aynı bölgede, pişmekte olan yemeğe ait bir seramik tencere de ele geçirilmiştir.³⁰

MÖ. 500-400 yıllarında ise, Pers istilası ile kentlerin yıkılması dönemi izlenirken, MÖ. 330-MÖ. 30 yılları arasında da Anadolu'da Hellenistik dönem yaşanmıştır. Bu dönemin en önemli özelliklerinden biri şehirciliğin gelişmesidir. Bu dönemde kentler, köylerden yapısal olarak ayırt edilebilirken, meclis binası gibi bazı özel binalar kentlerdeki daha kompleks yerel yönetim biçimlerine ihtiyaç duyulmasından dolayı ortaya çıkmaya başlamıştır. Özellikle Roma mimarisini de etkileyecek asıl büyük yenilik, konforlu ve çok katlı evlerin yapılması olmuştur. Yunanlılarda kent yerleşmesi sınırlandırılmış değildir ve çevre surları aşılmaz engeller olmadıklarından kentler kalabalıklaştıkça, dış mahalleler genişlemiştir. Yunanistan kentlerinde sokaklar çok dar ve binalar üst üste yığılmış oldukları halde, kolonilerdeki kentler önceden tasarlanmış bir plan dahilinde kurulurken, kentin doğrultusu, rüzgar ve güneş hesaplanarak tespit edilmiş ve trafiği düzenlemek için geniş ve düzgün caddeler dik açılarla kesişmiştir. Çok sayıda kuyu açıldığı halde, gerektiğinde yer altından borularla su getirilmiş, kirli suların toplanmasını kolaylaştırmak için binalar gruplaştırılmıştır. Yeni kurulmuş Hellenistik Dönem kentlerinde kent planlaması oldukça basit tutulurken, birbirini dik kesen düz caddeler ile kent, satranç tahtası şeklinde bir takım dört köşeli kısımlara ayrılmıştır. Bu kentlerde genişliği 30 m. olan iki ana cadde kent merkezinde birleşmiş ve bu yolların altında da su yolları ile kanalizasyon ağı kurulmuştur.³¹ Roma mimarisi büyük ölçüde, bir mekan, kapalı bir iç mekan ve dış mekan mimarisidir. Mısırlılar ve Yunanlılar son derece etkileyici yapılar şekillendirdiler, ama bu yapıların çoğu insan topluluklarını barındırmak üzere yapılmamıştı. Yalnızca Hellenistik mimaride kamusal mekanlar bilinçli ve kasıtlı olarak şekillendirilmeye başlandı. Romalıların kamusal mimariye, hem kapalı mekanlara hem de kamusal mekanlara, büyük önem vermelerinin bir nedeni, Roma uygarlığının başlangıcından beri, temel oluşturucu öge olarak kent üstünde odaklanmış olmasıydı. Gerçekten de Romalılar tarihleri önemli bir savaş ya da belirli bir kralın saltanatıyla başlatmazlar; onlar için tarihleri MÖ. 753'te Romulus ve Remus tarafında Roma kentinin kuruluşuyla başlar.³²

Sonuç

İnsanoğlu en eski dönemlerden bu yana hep bir yerlerde barınma ihtiyacı duymuştur. Önceleri mağaralarda, ağaç kovuklarında yaşayan insan, daha sonraları ziraati keşfederek tarımla uğraşmaya başlamış ve beraberinde yerleşik hayata geçerek ilk yerleşim birimlerini yani "köyleri" kurmuştur. Daha sonra madeni bulan ve bunu işlemesini öğrenen insanoğlu, yavaş yavaş daha büyük yerleşim yerleri kurmuş ve kurmuş olduğu bu şehirlerin etrafını surlarla çevirmiştir. Gelişen ve savunması daha kolay olan bu şehirlerde artan nüfusla birlikte planlı konutlar, sokaklar, caddeler, altyapı gibi şehir planlamaları yapılmış ve buralar daha modern bir şehir hüviyeti almaya başlamıştır. Yani her dönemin kendi imkanları ve yenilikleri doğrultusunda şehirler yeni şekiller almaya başlamıştır.

²⁹ Türkan Kejanlı, a.g.e., Ekim 2005, s. 93

³⁰ Sedat Alp, Hitit Güneşi, Tubitak Yayınları 3. Basım, Ankara 2005, s. 42,43

³¹ Türkan Kejanlı, a.g.e., Ekim 2005, s. 94

³² Murat Aykaç Erginöz, İlkçağdan Günümüze Mimarlık ve Şehircilik Tarihi, Arıon Yayınevi, İstanbul 2010, s. 43

Kaynakça

- SEVİN, Veli, Anadolu Arkeolojisi, Der Yayınları, İstanbul 2003
- MEMİŞ, Ekrem, Eskiçağ Türkiye Tarihi, 12. Baskı, Ekin Yayınları, Bursa 2013
- UÇANKUŞ, H. T., Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi ARKEOLOJİ Tarih Öncesinden Perslere Kadar Anadolu, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000
- KEJANLI, Türkan, "Anadolu'da İlk Yerleşmeler ve Kentleşme Eğilimleri", Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları, 2005, Cilt 4 Sayı 1, s. 89-98
- NAUMANN, Rudolf, Eski Anadolu Mimarlığı, TTK Yayınları, Çev. Beral Madra, Ankara 2007
- MACQUEEN, J. G., Hititler ve Hitit Çağında Anadolu, Arkadaş Yayınları, Çeviren: Esra Davutoğlu, Ankara 2001
- AKŞİT, İlhan, Anadolu Uygarlıkları ve Türkiye'nin Antik Kentleri, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2008
- AKURGAL, Ekrem, Anadolu Uygarlıkları, Net Yayınları, İstanbul 2007
- AKTÜRE, Sevgi, Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004
- ALP, Sedat, Hitit Güneşi, Tubitak Yayınları 3. Basım, Ankara 2005
- ERGİNÖZ, Murat Aykaç, İlkçağdan Günümüze Mimarlık ve Şehircilik Tarihi, Arion Yayınevi, İstanbul 2010

Roma ve Şehir

Okt. Hatice ÖZKARA GÜLER
Ahi Evran Üniversitesi / Kırşehir

Giriş

Toplumsal ilişkilere göre tanımlanmış kent yaşam birimleri, netlik kazanmış bir kentte bölgeleri, belirli sokakları ya da belirli işaretleri kolaylıkla tanınabilen veya kolaylıkla, kapsayıcı bir modele girebilecek biçimde ayırt edilebilen bir yapılanma¹ gibi anlamlar kazanmıştır. Dolayısıyla kent, sosyolojiden ekonomiye, mimariden arkeolojiye, antropolojiden etnografyaya, coğrafyadan tarihe birçok disiplinin ortak konusu olmuş ve her disiplin kendisini ilgilendiren yönleriyle kenti tanımlamaya çalışmıştır.

Dünyanın farklı uygarlık alanlarında ortaya çıkan kentsel yaşam, tarihsel ve toplumsal koşullar açısından genel bir birim oluşturmasına rağmen, farklılıkları ve özgünlükleri de barındıran bir yapıyı ifade ettiğini, söz konusu yaşam birimlerine verilen ve değişik anlamlara gelen isimlendirmelerde de görmek mümkündür. Bu doğrultuda kent², uygarlık anlamında, Yunanca'da *polis*³, Fransızca'da *cite*, Arapça'da *medine*; Almanya ve Saksonya'dan İskandinavya'ya kale ya da oturma alanı anlamında *burgh*⁴ ya da *borough*; Latince'de ise yurttaşlık anlamında *urbs* ve *civitas*⁵ kelimeleriyle isimlendirilmiştir. "Sonsuz şehir" (*La città eterna*) olarak bilinen Roma, modernliğin doğuşundan çok önceleri kurulmuştur. "Sonsuz şehir" tasviri, "Roma'nın kökleri sonsuzluk içinde kaybolur. Onu kuran Tanrı'nın kendisi olmalıdır." şeklinde belirten Niebuhr tarafından doğrulanmaktadır. Roma'nın kuruluşuna dair üretilmiş çok sayıda mitin arasında en meşhur olanın ve kabul görenin "*Romulus miti*"⁶ olduğunu belirtir.

Roma Kentlerinin Doğuşu

İlkel de olsa her toplum, üyelerine toplanma ya da buluşma merkezleri sağlama gereği duyar. Dinsel törenlerin yerine getirilmesi, pazarların kurulması, siyasal ve hukuksal toplantılar zorunlu olarak bunlara katılmak isteyen ya da katılmak zorunda olan kişilerin toplanması için belli yerler

¹ Kevin Lynch, *The Image of the City*, Mass.: M.I.T. Press, Cambridge, 1960, s. 2-3. Sosyal Bilimler Dergisi, 123.

² Batı Avrupa'nın IX. yy boyunca gelişerek dönüştüğü tarıma dayalı uygarlıkta kentlerin var olup olmadıkları sorusunun cevabı "*kent*" sözcüğünün anlamıdır. Bu sözcükle, halkının geçimini toprağı ekip biçmekle değil, ticaretle sağladığı bir yer yahut hukuksal bir varlığı ve kendine özgü yasa ve kurumları olan bir toplum anlaşılmalıdır. Detaylı bilgi için Henri Pirenne, *Ortaçağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, (çev. Şadan Karadeniz), Ankara, 1982, s. 4.

³ Yunanlıların bir araya gelerek oluşturdıkları kent yerleşim birimi olan *polis*, Orta Çağ Batı kentinin açıklanmasında önemli bir yer teşkil etmektedir. Çünkü açıklamalarda *Polis*'in kentsel değerlerinin, bin yıldan sonra, Orta Çağ kentlerinde yeniden boy verdiği ileri sürülmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Murray Bookchin, *Ekolojik Bir Topluma Doğru*, (Çev. Abdullah Yılmaz), İstanbul, 1996, s. 138.

⁴ *Bourg* ya da *burghlar*⁴, genellikle üzerinde geçitler olan bir hendekle çevrilmiş toprak ya da taş surlardan oluşuyordu. Bunların içinde bir şövalye garnizonu bulunuyor; lordun ikametgahı olarak yüksek bir kule yer alıyor, katedral ya da büyük kiliselerin üyelerinden oluşan bir ruhban grubu dinin gereklerini yerine getiriyor, garnizonu beslemekle yükümlü olan ve tehlike anında sürüleriyle birlikte kaleye doluşan manor köylülerinden sağlanan her tür aynı resimlerle, tütsülenmiş et ve tahıl koymak için tahıl ve zahire ambarları kuruluyordu. Böylece, dinsel kent gibi din dışı burg da topraktan geçimini sağlıyordu. Pirenne, Henri, *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Uygur Kocabaşoğlu), İstanbul, 2009, s. 53.

⁵ Leonardo Benevolo, *Avrupa Tarihinde Kentler*, (Çev. Nur Nirven), İstanbul, 1995, s. 19.

⁶ Bu mite göre, Roma M.Ö 753 yılında kurulmuştur. Kuruluşundan bugüne kadar geçen zaman içinde Roma Krallığı'nın, Roma Devleti'nin ve Roma İmparatorluğu'nun merkezi olan kent, günümüzde de merkezi konumunu sürdürmektedir. Niebuhr, B. G. (1828). *The History of Rome Volume I*. Çev., J.C. Hare ve C. Thirlwall. Cambridge: University of London, s. 218.

ayrılmasına yol açar. Askeri gereksinimlerin daha da olumlu bir etkisi vardır. Halk, bir istila durumunda, her an için düşmana karşı bir koruma sağlayan sığınaklar hazırlamak zorundadır.⁷

Bir yerleşim biriminin kentsel topluluk olabilmesi için şu özelliklerin olması gerekir:

1) Savunma amaçlı kale, 2) Pazar yeri, 3) Adliye ya da görelî özerklik yasaları ve 4) Kısmi bir ekonomi ve özerklik.⁸

Savaş zamanlarında kentin eski surları çevredeki nüfusa sığınacak bir yer sağlıyordu. Fakat *Karolenj İmparatorluğu*'nun çözülüşüyle birlikte yerleşen güvensizlik ortamında, Güney'de serâzen saldırıları, Kuzey ve Batı'da Norman saldırılarıyla -ki buna onuncu yüzyılın başında Macarların korkunç süvari akınları da eklenmişti- tehdit edilen insanlar için korunma ihtiyacı birincil zorunluluk oldu. Bu saldırılar her yanda yeni yeni sığınacak yerlerin kurulmasına yol açtı. Bu dönemde *Batı Avrupa*, feodal büyük lordlarca kendi adamlarına barınak olmak üzere yaptırılan mustahkem şatolarla doldu.⁹

Olağan zamanlarda bu kapalı yerler boş kalıyordu. Halk buralara yalnızca dinsel ya da yönetsel törenler için yahut savaş onları sürüleriyle birlikte oraya sığınmaya zorladığında gidiyordu. Ama yavaş yavaş uygarlık ilerledikçe, bu kentlerin aralıklı olarak canlanması sürekli bir canlılığa dönüştü. Anıtlar yükseldi; yönetici ya da başkanlar konaklarını kurdular; tüccar ve zanaatçılar oraya yerleşmeye geldiler. Başlangıçta yalnızca ara sıra kullanılan bir toplanma merkezi olan yer, bir kent, gelenek olarak adını aldığı kabilenin tüm topraklarının yönetsel, dinsel, siyasal ve ekonomik merkezi durumuna geldi. Bu durum, birçok toplumda, özellikle klasik antik çağda kentlerin siyasal yaşamının, niçin surlarla çevrili alanla sınırlanmış olmadığını açıklar.¹⁰

Roma'da Sanayi ve Ticaret

Antik çağda olduğu gibi Ortaçağ'da da şehirler, maddi hayat şartlarını değiştiren teknik icatların yapıldığı ve edebiyatla güzel sanatları yenileştiren eserlerin yaratıldığı merkezlerdi. Rönesans'tan beri Ortaçağ'a hiçbir yeni şeyin icad edilmediği ve Avrupa'nın hiçbir ilerleme yapmamış olduğu bir atalet devresi olarak bakılmıştı. Şurası da doğrudur ki, ilerleme fikri o zamanın insanların kafasına girmiyordu. Bununla beraber bu insanlar gerçekte icadlar yapmaya devam ediyorlardı, çünkü yeni çalışma usulleri kullanılmakta olduğunu görüyoruz.¹¹

Ortaçağ'da Avrupa, önceki çağlarda görülmedik derecede bir makineleşmeye tanık olmuştur. Batı'nın tüm dünya üzerinde egemenlik kurmasına yol açan temel etmenlerden birisi aslında buydu. Kuşkusuz klasik çağda da makineler vardı, ama bunların endüstride kullanımı kısıtlıydı. Dişli çarklar yalnızca oyuncak ve kendiliğinden çalışan düzeneklerde kullanılıyordu. Ortaçağda ise, makine gerçek anlamda işe koşulmuş, birçok iş kolunda insan gücünün yerini almıştı.¹²

"Karanlık çağ" olarak nitelendirilen süreçte Batı'da ortaya çıkan Ortaçağ kentinin, özellikle ticaret merkezli bir farklılaşmanın içinde olduğu tespit edilmektedir. Diğer bir ifadeyle Ortaçağ ve Ortaçağ Batı kenti, sanayi döneminin ve sanayi kentinin hazırlık süreci olarak görülmektedir.¹³

⁷ Savaşlar, insanlık kadar eskidir; kale yapımı ise hemen hemen savaş kadar eskidir. Gerçekten, insanoğlunun yaptığı ilk yapılar koruyucu duvarlar olmuştur. Çağdaş İngilizce'de ve çağdaş Rusça'da kent anlamına gelen sözcüklerin (*town ve gorod*), başlangıçta, kapalı yer anlamına gelmesi ilginçtir. Detaylı bilgi için bkz. Henri Pirenne, *Ortaçağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, s. 4.

⁸ Bu yaklaşımlarla ilgili geniş bilgi için bkz. Pirenne, a. g. e., s. 27- 47.

⁹ Henri Pirenne; *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 53.

¹⁰ Henri Pirenne, *Ortaçağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, s. 47.

¹¹ Her icadın hangi memlekette ne zaman yapıldığını bilmek için hiçbir imkana sahip değiliz ama bu icatların neler olduklarını sayabiliriz. Bunlar arasında örneğin, yeldeğirmeni vardır ki belki Doğu'dan gelmiştir, demirci körüğü, demiri işlemek için gerekli sıcaklığı büyük ölçüde artırmaktadır. Bu arada bir çağlayanın sularıyla işleyen makineler, hızar makinesi, çırpıcı dibeği, demir dövme için çekiç de icat edildi. Balmumundan yapılan mum yerine, daha iyi ışık veren, donyağından mumlar yapıldı. Kurşun çubuklardan çerçeveler içine yerleştirilen renkli camlarla kilise vs. binalardaki büyük pencereler yapıldı. Daha yüksek, daha geniş kiliseler yapmaya imkan veren kemerli pencere bulundu. Bir kum tabakası içine gömülen granit veya başka çeşit taşlardan yapılmış kaldırım şoseleri, eski sert Roma yoluna göre daha elastiki ve don ve sıcağa karşı daha dayanıklı hale getirdi. Charles Seignobos, *Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi*, (çev. Samih Tiryakioğlu), İstanbul, 1960, s. 158.

¹² Jean Gimpel, *Ortaçağda Endüstri Devrimi*, (çev. Nazım Özüaydın), Ankara, 1996, s. 1.

¹³ Murray Bookchin, a.g.e, s. 138.

Hiçbir uygarlıkta, kent yaşamı, ticaret ve teknolojiden bağımsız olarak gelişmemiştir. Ne antik çağda ne de modern zamanlarda bu kuralın dışında kalan bir durum olmamıştır. Ancak Ortaçağ kentleri, bambaşka bir görünüm ortaya koyarlar. *Pirenne*¹⁴, kent çözümlemesinde Batı'nın kent tarihini dikkate almaktadır. Ticaretin ve teknolojinin kent için evrenselliğini ifade ederken de aynı yaklaşımını görmek mümkündür. Oysa aynı dönemde İslam uygarlığının yükselmesine bağlı olarak, Batı'nın Akdeniz'deki egemenliğinin sınırlandığı süreçte, farklı özellikleriyle dikkat çeken Doğu kentleri bulunmaktadır. Kalabalık nüfuslarıyla, sulamada zamanın en son teknolojisini kullanan, birçoğu ticaret yollarını kontrol eden ve kutsal özellikleriyle dikkat çeken İslam kentlerinin varlığı bilinmektedir.¹⁵

Akdeniz ticareti, Batı Avrupa'yı kendi yönergesine çekmeye devam ettiği sürece, *İtalya*, *İspanya* ve *Afrika*'da olduğu gibi *Galya*'da da kentsel hayat devam etti. Ancak, İslamiyetin yayılmasının Afrika ve İspanya kıyılarını kontrol altına alışı ve bu yayılmanın daha sonra *Tiran Denizi*'ndeki limanları kapsamaya üzerine kentsel faaliyet hızla sona erdi. Bu durum Bizans ticareti sayesinde kentsel varlığını sürdürdüğü *Venedik* ve *Güney İtalya* dışında her yerde görülen bir ortadan kalkıştı. Kentler varlıklarını sürdürdüler ama zanaatkar ve tüccar nüfuslarını ve onunla birlikte de Roma İmparatorluğu'ndan arta kalan kentsel örgütlenmelerini yitirdiler.¹⁶

Hristiyan Batı Avrupa'nın sahil şehirlerinin yeniden doğuşu veya sadece doğuşu kısmen İslam'ın yayılmasının bir sonucuymuş gibi görünüyor. Denizde karşılaşan Hristiyan güçlerle Müslüman güçlerin -bu güçler hangi boyutta ve önemde olursa olsun- birbirlerine ani saldırılar düzenlemesi ve birbirlerine girmesi şaşılacak bir şey değildi; asıl şaşılacak şey denizdeki bu çatışmaların iki topluluk arasında var olan iyi ticari ilişkilere hiçbir biçimde zarar vermemesiydi. Yedinci yüzyılın ikinci yarısından sekizinci yüzyılın başlarına kadar geçen dönemde müslümanların denizde gerçekleştirdikleri yayılma hareketlerinin en kritik evresinden sonra, ticaret de yavaş yavaş toparlanmaya başlamıştı. Ancak Batı Avrupalılar bu ticaretin ne en güçlü aktörü ne de en iyi müşterisiydiler. Kara ve deniz yoluyla yapılan ticarete genişleme olmuştu. Artan etkinlikler sadece Akdeniz'de değil, Baltık Denizi ile Kuzey Denizi'nde Kuzey ve Güney Avrupa arasında da görülüyordu. Ticaretin ve gemiciliğin büyümesiyle, özellikle Kuzey İtalya'daki *Pisa*, *Floransa*, *Cenova* ve *Venedik* şehirlerinde bankacılık ve finans alanında da büyük ilerlemeler sağlandı. Avrupa ekonomisinin temelinde yatan canlılık ve onu daha fazla ticaret ve yeni kaynaklar ile beslemek için girişilen arayışlar, 15.ve 16.yüzyıllardaki Avrupa yayılımcılığının arkasındaki temel itici gücü yarattı. Bununla birlikte, bu hareketi yaratan oluşumlar, salt ekonomik olmayan faktörler tarafından da biçimlendiriliyordu.¹⁷

Roma Kentinde Yaşam ve Yönetim

Birşeyin uzun süreden beri varolması, o şeyin varolmakta devam etmesi için bir sebep değildir. Çünkü vaktiyle varolan şeyler artık çürümüştür, çöküntüye uğramıştır, ihtiyaçları karşılayamayacak duruma gelmiştir. Avrupa'nın bütün toplumlarında büyük insan kitleleri vaktiyle varolmuş şeylerle yaşayamaz olmuşlardır. Milyonlarca insanın ölesiyeye çalışmasına rağmen ekmeğini kazanamayacak hale geldiği, insanların üçte birinin yılın otuz altı haftasında en cins kötü patatesi bile temin edemediği bir çağda, eskiden beri var olmuş şeylerin artık değişmeye başlamaları gerekir.¹⁸

Henri Pirenne'nin tartışma yaratmış olan İslam'ın hızlı yükselişi sonucu Avrupa birliğinin dağılacağına ilişkin sözleri hala bir tartışma konusudur. *Pirenne*'e göre, Batı Avrupa müslüman tehdidi nedeniyle kendi içine kapanmış, taşralaşmış, Ortaçağ'a ilk adım atılmıştır; dolayısıyla, Ortaçağ

¹⁴ *Pirenne*, Orta Çağ kenti açıklamalarıyla, Batı'nın tek başına ve kimseye ihtiyacı olmadan varolduğunu ve kendi kendisine yeterli bir gelişmeye sahip olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu şekilde *Pirenne*'in açıklamalarını, Batı gelişme çizgisi ve kısıtlı tarihsellik çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. *Henri Pirenne, Ortaçağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, s. 47.

¹⁵ *Bağdat, Şam, Halep, Medine, Aden, Buhara, Bursa ve Konya* gibi kentler bunların önde gelenleri arasındadır. Bkz. Korkut Tuna, *Şehirlerin Ortaya Çıkışı ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme*, İst.Ün. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1987, s. 30.

¹⁶ *Henri Pirenne, Ortaçağ Avrupası'nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 51.

¹⁷ *David Arnold, Coğrafi Keşifler Tarihi*, (çev. Osman Bahadır), İstanbul, 1995, s. 10.

¹⁸ *Thomas Carlyle, Kahramanlar*, (çev. Behzat Tanç), İstanbul, 2004, s. 219.

dönemi yedinci yüzyılın ikinci yarısında başlar, Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşüyle birlikte değişir.¹⁹

Bu sırada Avrupa'da Roma ve Germen milletlerinin nüfuzu çok artmıştı. Eskilerin tabiriyle Yeni Dünya'dan habersiz Ortaçağ Avrupa insanı dünyanın dolduğunu düşünüyor²⁰ ve Tanrı'nın isteğiyle savaşın kaçınılmaz bir kanun olduğuna inanıyordu. Hayatları lüks soyluların yatakları ise çoğu zaman samandı ve bizzat saman üzerinde yatanları vardı. Batı Avrupa kentleri ve ovaları tarıma elverişli yerler olmakla önemli nüfus merkezlerini teşkil ediyorlardı. Çağın en üstün teknolojisini ziraatte kullanılan sabanlar teşkil ediyordu.

Bir ülkeyle ilgili en bariz bilgi orada uygulanagelen cezalardan anlaşılabilir. Bizans, siyasi cezalar bakımından Avrupa'nın doğulu bir uzantısı bir başka ifadeyle Roması olarak bu meyanda cezaların yaşandığı olaylarla dolu bir tarihe sahiptir. İmparator Justinianos'un (695/98) tahttan indirildiğinde tıpkı kendisinden üç yıl önce II. Justinianos'a yapılmış olduğu gibi burnu kesildikten sonra bir manastıra hapsedilmişti. İmparator II. Justinianos, Khersones'e sürülmüştü. Organ kesilmesi, sürgün ve hapis şeklinde Ortaçağda sık görülen yöntemin bir tezahürü de bu yolla Bizans'ta tespit edilebilmektedir. Daha sonra İmparator Justinianos 711'de bir isyan sırasında öldürüldüğünde kellesi kesilerek teşhir edilmek üzere Ravenna ve Roma'ya gönderilmişti.²¹

Avrupa'nın medeniyetçe en ileri bölgeleriyle toplumun en yüksek kısmının maddi hayatı, çoğu İngiltere'den gelme icat ve usullerle değişmeye başlıyordu. Bunları tarif etmek çok uzun olur ama hayatı daha rahat hale getirmek için tekniğin yaptığı icatlar o zamandan kalmaz.²²

Vücuda gösterilen itinalarla sağlığa faydalı usuller bilhassa İngiltere'den gelmekteydi. Bu her şeyden önce vücudunu temiz tutma adeti idi ki, bütün memleketlerde ve toplumun bütün sınıflarında genel olarak görülmekte olan pisliğin yerini almaktaydı; bu arada banyo odası ile Avrupa'ya çok yavaş girmiş olan sıcak banyo yapma usulü de vardı, eski abdesthanelerin yerini yine çok yavaş olarak almış bulunan ve "W. C" harfleriyle ifade edilen water-closet de İngiltere'den gelmeydi, deniz banyolarının kökünün İngiliz olduğunu ise kabine sözü göstermektedir. Alman hekimleri de iki yeni usul icat etmişlerdi ki bunlardan birisi soğuk su ile yapılan hidroterapi, öteki de bir yiyecek rejimi ile yapılan ve adına perhiz denilen koruyucu tedavi tarzıydı. Yeni eğlenceler de hayatın zevkini artırmaya yarıyorlardı. Bunlar, İngilizlerin moda haline soktukları, zevk için yapılan yolculuklarla turizm idi ki bu ad, bunun kökünün İsviçre veya Almanya olduğunu göstermektedir. Bu yolculuklar, hayranlıkla seyredilmesi moda haline gelen tabii güzelliklerin bulunduğu deniz veya yüksek dağlara yapılıyordu. Ayrıca sosyete toplulukları ve bilhassa ya özel şahıslar tarafından ya da Almanya'da umumi bir salonda bilet satışı karşılığında verilen suareler ve balolar vardı. Bunların çekici tarafını teşkil eden dans, Alman valsini ve polka, mazurka, redowa gibi Polonya danslarının, İspanyol kadrininin, İngiliz kontoradansının (country dance) ve İskoçya scottishinin benimsenmesiyle yeni bir hale giriyordu. Hemen hepsi de kadın erkek çiftler haline giriyordu. İtalya'dan da şekli zaten eski olan maskeli balo gelmişti. XVIII. yüzyılda bilhassa saray mensuplarına ve subaylara mahsus olan tiyatrolar, artık daha kalabalık bir halkı çekiyorlar, temaşalar daha değişik hale geliyorlardı. Kitaplar, hatta gazeteler birer lüks metaı olarak kalmaktaydı; fakat okuma salonları ve İngiltere'de kitapları köylere kadar ulaştıran "gezici kitaplıkların" kullanılmasıyla herkesin daha kolay tedarik edebileceği bir hale giriyorlardı. Yaşayışı daha rahat, daha sıhhi yahut daha hoş hale sokan bu yeniliklerden en çok orta

¹⁹ Franco Cardini, *Avrupa ve İslam*, (çev, Gürol Koca), İstanbul, 2004, s. 23.

²⁰ Ortaçağ insanına göre zaten dünya öküzün sırtındaki bir tabaktı ve uzak diyarların gizemli masalları onların kulaklarına pembe, rüyalı ve sarı renkli nesnelere havadisler dolduruyordu. Ortaçağ Avrupa insanı için en önemli güç kaynağı hayvan gücü ve özellikle at ve öküz idi. Bu manada dünya, öküzün sırtında geçirilen bir hayattan ibaretti. Güray Kırpık, *Doğunun ve Batının Gözünden Haçlılar*, İstanbul, 2009, s. 29.

²¹ Altan Çetin, *Ortaçağda Devletin İki Yüzü*, Ankara, 2013, s. 199.

²² Bunların listesi şöyledir: İlkün kükürtle, sonra fosforla yapılan kimyevi kibritler -ki çakmak çakıp bunun kıvılcımını kav üzerine alarak, bunu da yakılacak madde ile temasa geçirerek ateş yakmak gibi uzun ve güç bir işi bertaraf etmekteydiler - yağlı muntazam şekilde yukarıya çıkarmak için yaylı tertibatı olan yağ lambası; donyağından yapılma mumun yerini alan ispermeçet mumu, aydınlatma için kullanılan havagazı; maden kömürünün yakacak olarak ve daha sonra da söminenin yerini almak üzere sobalarda kullanılması, şehirlerde daima yer değiştiren burjuva halka mesken kiralamak imkanını verebilen birkaç kata bölünmüş yüksek evlerin inşası gibi. Şeker pancarı -ki o zamana kadar yüksek fiyatla satılan şeker, reçeller ve bonbonlar bu sayede artık herkesin alıp yiyebileceği hale geldi. Çelik kalem ucunun, kaz tüyünden kalemin yerini alması -ki bu tüyü bir çakı ile yontup yarmak gerekiyordu. İngiltere'de posta pulunun icadı. Charles Seignobos, *a.g.e.*, s. 338.

sınıflar faydalanıyor; burjuvalarla asillerin ve zenginlerin yaşama şartları bu yeniliklerle birbirlerine yaklaşıyordu.²³

Ortaçağ'ın başlarında Avrupa'da kentlerin giderek eski görkemlerini yitirdiklerini, nüfuslarının azaldığını, hatta kimilerinin hayalet yerleşimlere dönüştüğünü ifade etmek olasıdır. Kentlerin barındırdıkları nüfus azalmış, insanların faaliyetleri sınırlanmıştı. Yaşamları artık kendilerini koruyamadıkları akınlara her geçen gün daha fazla maruz kalıyordu. Bir zamanlar emniyetlerini sağlayan ve onlara zenginlik getiren anayollar, artık barbarların akınlarını kolaylaştırmaktan başka bir işe yaramıyordu. Geriye kalan nüfus, istilacı bir ordu, sıra kemerli bir köprünün yıkılması ya da birkaç kötü hasadın ardından dağlara, tepelere çekiliyordu. Kent yaşamı, her zamanki rutinlerini yerine getirecek yeterli insan sayısının yokluğu nedeniyle çürürken, bir zamanlar zengin olan, fakat daha sonra dara düşmüş bir ailenin eski mallarını teker teker rehinciye bırakması gibi eski binaların içindeki mobilyalar, araç ve gereçler yağmalanıyordu. Buna karşılık kırdaki saklanacak bir yer, kentteki saraya bedeldi.²⁴

Tarım

Yeni enerji kaynaklarından ilk etkileri tarım alanında görülmüştür. Ortaçağ boyunca, Avrupa'daki nüfusun yüzde doksandan çoğu geçimini hala doğrudan topraktan sağlıyordu. Bununla birlikte, bir yandan artmakta olan nüfusu beslemek, bir yandan da ticaret amacıyla artık değer üretebilmek için topraklar yoğun bir biçimde işleniyordu. Köylülerin hem kendi toprak parçalarını hem de feodal beyliklere ait arazileri işleyegeldikleri eski beylik sisteminde bir çöküş gözleniyordu. Bu değişikliklerin ortaya çıkmasına yol açan önemli etmenlerden birisi iklimdi.²⁵ Ilıman, kuru iklim ve sağlıklı beslenme eşliğinde tarım ve endüstride sağlanan devrimsel gelişme, Ortaçağ'da nüfus artışına yol açmıştır. Nüfus artışı hakkında bir ölçüde bilinçlenme de söz konusuydu. Aşırı biçimde çoğalan insanların ideolojik bir amaç uğruna denizaşırı ülkelere seferber edilebileceğini düşünen kimseler de vardı. 1095'te Clermont'ta ilk Haçlı Seferi'ni düzenleyen Papa II. Urban halka şöyle seslenmişti: "Her taraftan denizlerle, yüksek dağlarla kuşatılmış olan üstünde yaşadığımız bu topraklar artan nüfusu barındıramayacak kadar daralmış olduğundan, ne mal mülk ne de aile kaygılarının sizleri bu seferden alkoymasına izin vermeyin."²⁶

Özellikle Kuzey Avrupa'da çiftçilik teknikleri geliştirilmiş ve bu teknikler tarımsal verimin büyümesine katkıda bulunmuştu.²⁷

Tüccar cemaatleri olarak bildiğimiz Haçlı destekçilerine ürün yetiştirme imkanı verecek bahçeli evler ve tarlalar da dağıtılmıştı ve bu tarlalara "Casaux" adı verilmekteydi. Köylere ve bağ evlerine de "Casaux" deniliyordu. Tüccar gruplarından her biri kendi loncası için karlı olan arazilerden almaya çalışmaktaydı. Feodal yapı içerisinde çiftlik veya manor siteminin malikanesi tipindeki tarlalar ve bahçelerde şeker kamışı, şeker, zeytin, incir, sebze ve baharat yetiştirilmekteydi. Bu toprakların asıl çiftçileri ise yerli Suriye köylüleri idi. Köylülerin "bey veya reis" adıyla anılan bir hakimleri bulunmaktaydı. Bu hakim Haçlılarla vardığı vassallık veya serflik antlaşmasına göre hasadın üçte ikisini veya dörtte üçünü köylülerde bırakırdı. Hasadı toplayan kişiye de ayrıca köylüden bir ücret tahsil edilmekteydi.²⁸

²³ Bu yenilikler bilhassa Büyük Britanya, Hollanda, Fransa, Kuzey İtalya, Batı Almanya gibi en zengin ve en medeni memleketlere giriyorlardı. Kol işçileri, dükkancılar, memurlar gibi halk yığınları ise bunlardan pek az faydalanmaktaydılar; bunlarla imtiyazlı azınlık arasındaki ayrılık bu yüzden artıyordu. Charles Seignobos, a.g.e., s.340.

²⁴ Lewis Mumford, *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, İstanbul, 2007, s. 307-308. Ayrıca Pirenne, kentlerin durumunu şöyle ifade etmektedir: "Birçok kentin sürekliliği, bir piskoposun varlığına borçlu hale gelmişti. Öyle ki, altıncı yüzyılın başlangıcından itibaren civitas sözcüğü "piskoposluk kenti", piskoposluğun merkezi anlamını kazanmıştı." Pirenne, a.g.e., s. 18.

²⁵ Jean Gimpel, a.g.e., s. 29.

²⁶ Jean Gimpel, a.g.e., s. 55-56.

²⁷ David Arnold, a.g.e., s. 15.

²⁸ Güray Kırpık, a.g.e., s. 97.

Din

Dinsel güdüler diğer etkenlerden soyutlanmış durumda değildi. Diğer etkenleri kuvvetlendiriyordu ve genellikle de ekonomik ve politik hedeflerin doğrulanmasında kullanılıyordu. 15. yüzyılda din, politik ya da ticari düşüncelerden ayrılmaz nitelikteydi ve günlük yaşamın²⁹ bir parçasıydı. Fakat dinsel faktörlerin önemi, *Portekiz* ve *Kastilya*'nın yayılmacılığına ek bir güven ve kararlılık verdi. Dinsel kanaatlarının katılığı, İslamı çökertmek ve dinsizleri imana getirmek için ilahi bir şekilde misyon sahibi kıldıklarına dair derin inançları, Portekizlileri ve Kastilyalıları denizaşırı maceralara götürdü. Oysa, özellikle İtalya olmak üzere, Avrupa'nın daha ihtiyatlı ve pragmatik devletleri çılgınca düşüncelere sahip olmalarına rağmen başarılı sonuçlar alamayacaklardı.³⁰

Kilise piskoposluk sınırlarını Roma kentlerinin sınırlarına dayandırmıştı. Barbarların saygı gösterdikleri Kilise, imparatorluk eyaletlerinin barbarlarca ele geçirilmesinden sonra da, dayandığı kentsel sistemi sürdürmüştür. Ticaretin sönmesi ve yabancı tüccarların göçmelerinin Kilise örgütü üstünde hiçbir etkisi olmadı. Piskoposların oturdukları kentler yoksullaşmış, nüfusları azalmış, ancak piskoposlar bunun etkilerini duymamışlardır. Devletin ortadan kalkmış olması nedeniyle daha da büyük bir ayrıcalığı olan, kiliselerde tapınanların bağışlarıyla desteklenen ve toplumu Karolenjlerle ortaklaşa yöneten piskoposlar, tinsel yetkileri, ekonomik güçleri ve siyasal etkinlikleri dolayısıyla egemen durumdaydılar. Monarşinin gücünü ortadan kaldırmış olan feodal prensler, Kilise'nin gücüne dokunmadılar; çünkü Kilise'nin kutsal kökeni, saldırılarına karşı onu koruyordu. Korkunç aforoz silahını kendilerine karşı kullanabilecek olan piskoposlardan korkuyorlardı. Piskoposların bu ayrıcalığı, doğal olarak bunların oturdukları yerlere -yani, eski Roma kentlerine- oldukça büyük bir önem kazandırdı. Büyük bir olasılıkla, bu kentlerin korunmaları için artık bir neden yoktu. Açıkça anlaşılacağı gibi, artık ticaret merkezleri olmaktan çıkınca, bu kentler nüfuslarının büyük bir çoğunluğunu yitirdiler.³¹

11. yüzyılın ortalarında Akdeniz çevresinde doğu ve batı arasındaki tansiyon Hristiyanlığın *Yunan Ortodoks* ve *Latin Katolik* kiliselere ayrılmasında kendini gösterdi. Bu durum daha önce birleşik olan Helen-Roma medeniyetinin çözülmesini sağladı. Tam bu sırada Akdeniz'in geleceğinde çok önemli rol oynayan yeni bir faktör ortaya çıktı. Bu faktör sadece söz konusu bölgede değil Güney-Doğu ve Orta Avrupa'da da devletlerin ve milletlerin kaderine yön verecekti. Yeni İslam yayılmacılarının Orta Doğu'ya dağılması Hristiyanlar tarafından Müslümanlar için kullanılan "*Serâzen*" kelimesinin yerini, Türkler'in almasına neden oldu.³²

Ekonomi

Rönesans İtalyası'nın sarayları ve şehir devletleri, zenginliklerini ve sanatsal başarılarını ortaya serme konusunda birbirleriyle yarıştılar. Ülkedeki gösterişli harcamalar ve İtalya sınırları içindeki büyüme, uzak kıtalardaki yayılmacı projelere ayrılacak kaynak miktarının az olmasına yol açtı. Daha fakir ama buna karşılık daha gözüpek Atlantik kıyısı devletlerine tezat oluşturacak şekilde, kendi içlerine bakma ve kendilerinden hoşnut olma davranışı geliştirdiler. İlk Atlantik seyahatleri de, İtalya'daki bir istila ile silahlı çatışma dönemine rastladı. İçerden bölünmüş durumdaki İtalya, Fransızların ve İspanyolların yarımadadaki emellerine karşı direnme konusunda hazırlıksızdı ve ekonomisi savaşın yarattığı etkilerin sıkıntısını yaşıyordu. Buna karşılık Batı Avrupa devletleri, ülkelerinde, denizaşırı araştırma ve yayılma deneyleri kazanabilmek üzere yeterince kararlı ve güvenli bir ortamı sağlamış daha birleşik ve güçlü politik varlıklar olarak ortaya çıkıyorlardı.³³

Avrupa'nın uzun mesafeli ticaretinin öteki önemli mamulü olan altın da, salt lüks tüketim maddesi olmanın ötesinde bir değer taşıyordu. Kiliseler, saraylar ve zengin evlerindeki dekorasyon ve

²⁹ Kiliselerde bayrak ve silahlarla ilgili yapılan kutsama ritüelleri toplumsal bağlamı içinde değerlendirilmelidir. O dönemlerde çalışma aletleri dahil her nesne kutsanabiliyordu ve insani her faaliyetin evrende uygun bir yeri vardı. Bkz. Franco Cardini, *Avrupa ve İslam*, (çev. Gürol Koca), İstanbul, 2004, s. 39.

³⁰ David Arnold, *a.g.e.*, s.17.

³¹ Henri Pirenne, *Ortaçağ Kentleri Kökenleri...*, s.49.

³² Xénia Celnarova, *Türklerin Akdeniz Kültürel Bölgesine Entegrasyonu*, Slovakya Bilimler Akademisi, Türkler, 7. Cilt, s.743.

³³ David Arnold, *a.g.e.*, s. 15.

gösteriş için kullanımına ek olarak Avrupa'nın para ve genişleyen ticari sistemi için de gerekliydi. Ticari ve mali etkinlikleri büyüyen İtalyan şehir devletleri, tedavüldeki paralarını temel olarak altına çevirdiler: *Floransa* ve *Cenova* 1252'den, *Venedik* ise 1284'ten başlayarak altın para bastı. *Portekiz* gibi Avrupa'nın daha fakir devletleri bile paralarını aynı prestijli temele dayandırma konusunda oldukça istekliydi. Ayrıca Avrupa'nın kendi iç ekonomisini sağlamak ve Doğuyla ticaretindeki ödemelerde kullanmak üzere altına ihtiyacı vardı. Avrupa'nın Asya pazarında geçerliliği olan az sayıda ürünü vardı: Bu nedenle baharatı kıymetli madenlerle satın almak zorundaydı. Almanya'da ve Macaristan'da gümüş çıkarılıyordu fakat Avrupa altın madeni bakımından fakirdi. Eskiden altın çıkarılan çok sayıda maden yatağı artık tükenmişti; çok miktarda altın, yağma ve doğuyla yapılan ticaret nedeniyle yok olmuştu. Bu nedenle, Geç Ortaçağ Avrupası'nda, hem iç ekonomik gelişmeyi kontrol eden, hem de ticaret ve denizasıra araştırmalar için kuvvetli bir itici güç oluşturan bir "altın kıtlığı" vardı.³⁴

Mimari

Roma, en büyük zaferlerinden birini mimaride kazanmıştır. Bu alandaki en değerli başarılarını tapınaklar değil, insanların gündelik ihtiyaçlarını karşılayacak binalar ve diğer yapılar oluşturur; evler, yollar, hamamlar, köprüler, şehirlere içme suyu getirmeye yarayan kemerli su yolları, su depoları, barajlar, lağım ve fener kuleleri gibi. Romalılar bundan başka, imparatorluk çağında halk tarafından çok tutulan gladyatör ve vahşi hayvan dövüşleri için muazzam anfiteatrlar inşa etmişlerdir.³⁵ Tabiatıyla ismi geçen bu üç büyük kültürün de kendilerine özgü bahçe kültürleri vardı. Mesela Çinliler tabiatı kusursuz bir şekilde taklit etmeye çalışırken, Avrupalılar romantik heveslere kapılarak, çok girift ve karmaşık bahçeler inşa ediyorlardı. Diğer taraftan Bizanslılar ise bahçelerindeki masalsı öğelerle insanları büyülemeye çalışıyor; bu vesileyle konuklara hükümdarın gücünü hatırlatmaya çalışıyordu.³⁶ Bizans şehrinin fiziki yapısını şekillendiren en önemli unsur *kilise* olmuştur. Kendisinden önceki *Helenistik* ve *Roma Dönemi* kentlerinden farklı olarak, kentlerin geometrik düzeni kaybolmuştur. Kenti oluşturan öğelerin düzeni kiliseyle bağlantılı olarak ayarlanmıştır. Şehirlerde kiliseler kadar dikkat çeken bir diğer yapı türü de, *manastırlardır*. Manastırlar, bazen şehirlerde kurulurken, bazen de şehir dışında kırsal alanda kurulup geliyordu. Manastır ve kiliseler şehirlerde geniş arazilere sahipti.³⁷ Bu durum, kiliselerin ekonomik yapılarının güçlenmelerini sağlamış ve din adamlarının sayılarının artmasında teşvik edici olmuştur. VIII. yüzyılda Bizans'ta ortaya çıkan ikon kavgaları sonucunda, manastırların sayıları daha da artmıştır. Ayrıca manastırların belirli bir dönemde kendi içlerinde kapalı bir hayat sürdürmeleri nedeniyle şehirlerin fiziki ve sosyal yapılarına fazlaca bir katkısı olmamıştır. Bizans şehirlerinin planlı bir strüktüre sahip olmadıkları açıktır. Helenistik ve Roma şehirlerinin önemli bir unsuru olan *tiyatro*, Bizans Dönemi'nde oyunların kalitesiz olması, şehir dokularından çıkmasına neden olmuştur. Bizans şehirlerinde dikkati çeken bir diğer nokta da topografik yerleşimin niteliğidir. Özellikle de iç kesimlerdeki şehirler, akropollere doğru çekilmişler ve etrafları kuvvetli sur duvarları ile çevrilmiştir.³⁸ İkinci model kentler ise "*Kale Kent Modeli*" olarak tanımlanmıştır. Bu tip kentlerde, yerleşme alanının büyük bir bölümü surların içinde kalmaktadır. Surlar Antik Dönem'den kalabileceği gibi Bizans Dönemi'nde de inşa edilmiş olabilir. Çok parçalı kentten³⁹ farklı olarak surun çevrelediği alan küçük olup, daima bir iç kaleye

³⁴ Geç Ortaçağ döneminde Batı Afrika'dan Avrupa'ya, az fakat önemli miktarda altın geldi. Bu altınlar, *Yukarı Senegal Nehri'nin Bambuk Bölgesi*'nde ve *Yukarı Nijer'deki Bure*'de yüzey madenlerinden çıkarma ve tasfiye işlemleri uygulama yoluyla elde ediliyordu. David Arnold, *a.g.e.*, s. 11.

³⁵ A. W. F. Blunt, *Batı Uygarlığının Temelleri*, (çev. Müzehher Erim), İstanbul, 1979, s. 117.

³⁶ Charaget, Marguerite, *Bizans Bahçeleri*, Bahçe Kültürü Özel Sayısı, Sanat Dünyamız, Sayı: 58, s.42.

³⁷ Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul, 1977, s.492.

³⁸ Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s. 484.

³⁹ Bizans kentini iki modele oturtulur. İlk modeli "*çok parçalı kent modeli*" olarak tanımlanır. Bu tip kentler antik bir yerleşme alanının üzerinde konumlanan, küçük ve birbirinden kopuk yerleşme nüvelerinden oluşmaktadır. Bu yerleşme nüvelerinin küçük mezarlıkları, kilisesi ve küçük imalathaneleri vardır. Bu küçük yerleşmelerde ticaret alanı bulunmuyordu. Asıl kent antik kentin üzerinde gelişerek, akropole doğru çekiliyordu. Asıl kentin etrafı yüksek ve kuvvetli duvarların çevrelediği surla tahkim edilmiştir. Surların içinde tarımsal faaliyetlere hemen hiç yer verilmemiştir. Bkz. Uğur Tanyeli, *Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11-15. yy)*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 1987, s. 23.

sahiptir. Bizans şehirlerinin önemli bir unsuru olan panayır yeri, dinlenme ve toplanma yerleri surların dışındadır. Şehirler geliştikçe surların dışına doğru taşmalar da olmuş, zamanla kentler çok parçalı görünüm almıştır. Ayrıca çok parçalı kent modelindeki gibi tarım alanları surların dışındadır.

Sonuç

Roma'nın bir kent olarak kendi uzun tarihi boyunca modernliğin doğuşuna ve bir düşünce sistemi olarak kendi tarihini oluşturmasına tanıklık ettiğini söylemek mümkündür. Neredeyse tüm dünyayı kaplayacak kadar yayıldığı 20. yüzyıla kadar geçen süre içinde Roma'nın merkezi konumu hiç değişmez. Roma tam da modernliğin doğduğu ve kök saldığı Batı'nın merkezindedir. On dokuzuncu yüzyıl boyunca neredeyse tüm Avrupa kentleri; merkezî pazarları, köprüleri, kanalizasyonu, su yollarını, opera ve kültür saraylarını ve büyük bir parklar ağını da içeren geniş kentsel planlama sisteminin sadece bir parçasıdır.

Ortaçağ kenti, sakinlerin sosyal materyal refahı için gösterilen çabanın ve Hristiyan toplumun bir desenidir. Kent ve kentleşmeyi gerektiği gibi anlayabilmek için kentlerin gelişimini kuskusuz genel bir tarihsellik içerisinde ele alma zorunluluğu vardır. Çünkü kentin uzun bir tarihsel macerası ve mirası vardır. *Ortaçağ Kenti* veya *Sanayi Kenti* olarak isimlendirilen kentsel gelişmeler, kent yaşam biriminde önemli toplumsallıklara yol açmıştır. Ancak, bu gelişmeler kent için bir başlangıç ve tek açıklama biçimi de değildir. Başka bir ifadeyle Batı Kenti, insanlık tarihinde önemli bir konuma sahiptir.

Kent doğuda, batıda olduğu gibi müstakil, siyasi güce sahip, kendi kanunlarını çıkaran bir birim değildir. Batı Ortaçağ kenti, tarihsel olarak iki döneme ayrılarak tanımlanmaktadır. Kentin bunalımı olarak değerlendirilen on birinci yüzyıla kadar devam eden süreç, Batılılar için karanlık çağdır. Batı, Akdeniz'de elde etmiş olduğu egemenliğin Müslümanların eline geçmesiyle birlikte büyük bir kentsel bunalım yaşamıştır. Bazı yaklaşımlara göre bu dönemde kentler hemen hemen tamamen önemsiz hale gelmişlerdir. Bu durum on birinci yüzyıla kadar böyle devam etti. On birinci yüzyıldan itibaren başlayan yeni dönemde, zanaat ve ticaret yoğunluklu toplumsal ve ekonomik aktiviteler Batı Ortaçağ kentini ortaya çıkardı. Doğu kentleri de dahil olmak üzere Ortaçağ kentleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde; Batı Ortaçağ kenti açıklamalarındaki kısıtlı tarihsellik anlayışı daha açık bir biçimde görülmektedir. Çünkü, ilk şehirlerin ortaya çıktığı Doğu uygarlık alanları, kentsel yaşamın yaygınlaşmasında ve dolayısıyla Batı kentlerinin oluşmasında da etkili olmuştur. Ortaçağ kentlerini anlamada ise, yedinci yüzyıldan itibaren güçlenmeye başlayan ve kendini Batı'ya karşı konumlandırarak Akdeniz'de Batı egemenliğini zaafa uğratan İslam uygarlığını ve kent örgütlenmelerini de dikkate almak gerekir.

Bibliyografya

- Arnold, David, *Coğrafi Keşifler Tarihi*, (çev. Osman Bahadır), İstanbul, 1995
Başgelen, N, *Bir Masal Ükesi Kapadokya*, İstanbul, 1991
Benevolo, Leonardo, *Avrupa Tarihinde Kentler*, (Çev. Nur Nirven), Afa Yayıncılık, İstanbul, 1995
Blunt, A. W. F., *Batı Uygarlığının Temelleri*, (çev. Müzehher Erim), İstanbul, 1979
Cardini, Franco, *Avrupa ve İslam*, (çev. Gürol Koca), İstanbul, 2004
Carlyle, Thomas, *Kahramanlar*, (çev. Behzat Tanç), İstanbul, 2004
Celnarova, Xénia, *Türklerin Akdeniz Kültürel Bölgesine Entegrasyonu*, Slovakya Bilimler Akademisi, Slovakya, Türkler, 7. Cilt
Cezar, Mustafa, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul, 1977
Charaget, Marguerite, (Kış 1995), *Bizans Bahçeleri*, Bahçe Kültürü Özel Sayısı, Sanat Dünyamız, Sayı: 58
Çetin, Altan, *Ortaçağda Devletin İki Yüzü*, Ankara, 2013
Gimpel, Jean, *Ortaçağda Endüstri Devrimi*, (çev. Nazım Özüaydın), Ankara, 1996
Holton, R. J., *Kentler Kapitalizm ve Uygarlık*, (Çev. Ruşen Keleş), Ankara, 1999
Kırpık, Güray, *Doğunun ve Batının Gözünden Haçlılar*, İstanbul, 2009
Lynch, Kevin, *The Image of the City*, Mass.: MIT Press, Cambridge, 1960, Sosyal Bilimler Dergisi 123

- Mumford, Lewis, *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, İstanbul: Ayrıntı, 2007.
- Murray, Bookchin, *Ekolojik Bir Topluma Dogru*, (Çev. Abdullah Yılmaz), İstanbul, 1996
- Pirenne, Henri, *Ortaçağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, (çev. Şadan Karadeniz), Ankara, 1982
- , *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Uygur Kocabaşoğlu), İstanbul, 2009
- Seignobos, Charles, *Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi*, (çev. Samih Tiryakioğlu), İstanbul, 1960
- Tanyeli, Uğur, *Anadolu Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11- 15. Yy)*, İstanbul Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 1987.
- Tuna, Korkut, *Şehirlerin Ortaya Çıkış ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme*, İst.Ün. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1987

Karahanlılarda Şehirler ve Şehircilik

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin KAYHAN
Onsekiz Mart Üniversitesi / Çanakkale

Giriş

İstemi Han'ın Göktürk İmparatorluğu'nun batısında yeni hâkimiyet alanlarının yönetimini Türk devlet anlayışının gereği olarak prenslere (tigin) vermesi sonucu çok sayıda şehir bu prensler tarafından yönetilmeye başladı. Bu, hanedan mensuplarına tanınan bir ayrıcalık idi. Göktürk prensleri yönetimlerinde adlarına para bastırabilecek kadar bağımsız iken, hakanlara çok zayıf bağlarla bağlı idiler. 630 tarihinde I. Göktürk Devleti sona erdiğinde bu prensler hâkimiyetlerindeki yerlerde bağımsız devletler oluşturdular. Arapların Mâverâünnehr dediği Batı Türkistan da böyle bir yapıya büründü ve Buhara Hanlığı, Semerkand (Semizkent) Hanlığı, Toharistan Hanlığı, Beykent Hanlığı, Bezgis Hanlığı, Fergana Hanlığı, Uşrusana Hanlığı, Soğd Hanlığı, Özkend Hanlığı, Sütkend Hanlığı, Talakan Hanlığı, Taşkent Hanlığı, Dahistan Hanlığı, Cürcan Hanlığı, Belh hanlığı, Huttal Hanlığı ortaya çıktı. Bunlar 680'de İkinci Göktürk Devleti'nin kurulması ile birlikte tekrar bağımsızlıklarını kaybedip bu yeni devlete bağlandılar. Çinlilerin "Batı Ülkeleri" olarak adlandırdığı Turfan, Karaşar, Kuşa, Kaşgar, Kargalık, Taş Kurgan, Yutkan, Uç, Kapiça, Soğdiyana, Fergana, Baltistan, Gilgit, Toharistan, Zabulistan, Bamyan, Şignan, Karategin, Vahan, Kaşmir, Huttal ve Hami'nin Batı Göktürklerinin hâkimiyetinde oldukları, buraları yönetenlerin ve halklarının önemli kısmının Türklerden oluştuğu Çin kaynaklarının verdikleri bilgilerden anlaşılmaktadır.¹ Narşahî'nin ünlü eseri Târîh-i Buhârâ'yı 1128'de Farsçaya tercüme eden Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî, tercüme ettiği eserde geçmeyen, ancak kendisinin Ebû'l-Hasan Abdurrahman Muhammed en-Nîşâbûrî'nin Kitâbu'l-Hazâ'mî'l-Ulûm adlı eserinde Buhara ile ilgili verdiği bilgilerde, şehrin ilk kurucularının ve halkının Türkler olduğunu belirtmektedir.² Ünlü İslâm tarihçisi İbnu'l-Esîr, Sâmanoğulları Devletinin siyasi sınırlarının Hulvân sınırından Mâverâünnehr'deki Türk topraklarına kadar yayıldığını söylemekte,³ böylece Mâverâünnehr'in Türk ülkesi olduğunu ortaya koymaktadır. Ünlü Müslüman ansiklopedist el-Ömerî de Arap istilâsının başladığı VIII. yüzyılın başlarından önce Mâverâünnehr'in Türk hükümdar ve prenslerinin hâkimiyetinde olduğunu açıkça beyan etmekte,⁴ İslâm tarihçisi ve coğrafyacısı el-Mes'udî de bunu doğrulamaktadır.⁵

Muaviye'nin Horasan valisi Ubeydullah b. Ziyad'ın 678'de başlattığı Batı Türkistan saldırıları daha sonra Horasan'a vali olarak atanan Said b. Osman ile devam etmişti. Horasan valisi Haccac'ın görevlendirdiği Kuteybe b. Muslim'in 705-715 yılları arasındaki saldırıları Türk topraklarının tamamen yağmalanması ve tahrip olması ile sonuçlanmıştı.⁶ Müslüman Araplar buradaki devletleri yıkıp, şehirleri ağır bir tahribata ve yağmaya tabi tuttular. Halkın tamamı ile birlikte Türk prensleri ve asilzadeleri esir oldular. Belâzurî'nin naklettiği Arap şairi Muhtar b. Ka'b el-Cu'fi'nin bu konudaki şiirinden bir kıta yaşananları net bir şekilde ortaya koymaktadır: "Kuteybe, Arap kabileleriyle Soğd'u o şekilde alt üst etti ki, Soğdları bomboş bir yerde oturmaya terketti."⁷

Arapları Batı Türkistan'a çeken en önemli sebep buranın çok zengin bir bölge olması idi. İslâm tarihçileri de bunu onaylamaktadır. İbnu'l-Esîr, Kuteybe b. Muslim'in 706'da Beykent'i aldıktan sonra

¹ E. Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, İstanbul, 2007, 145-231.

² Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, çev. E. Göksu, Ankara, 2013, 8-9.

³ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, çev. A. Özeydin, A. Ağırakça, *İslâm Tarihi, İbnu'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, İstanbul, 1987, IX, 124.

⁴ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlik'l-Emsâr*, nşr. Kâmil Salman el-Cubûrî, Beyrut, 1971. III, 118.

⁵ el-Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, Nşr. Charles Pellat, Beyrut, 1965, I, 347.

⁶ el-Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, çev. M. Fayda, Ankara, 2002, 596-618.

⁷ el-Belâzurî, 614.

buradan ele geçirdiği ganimetlerin bütün Horasan'dan alınan ganimetlerden çok daha fazla olduğunu belirterek Mâverâunnehr'in zenginliğini ortaya koymaktadır.⁸

751'de Talas savaşından sonra Önasya göçmenleri ve İranlılar Türkistan'a büyük guruplar halinde yerleştiler. Bu göç hareketi hiç kesilmeden, tedricen devam etmiş ve Araplarla kıyaslanmayacak derecede büyük İranlı kitleler Batı Türkistan'a yerleşmişlerdi. Bunun sonucunda Batı Türkistan'ın eski dili Soğdca yerini Tacik diline bırakmıştır. Türklerle dolu olan yerlerde bile Türkçe yerini Tacikçeye bırakmış, Tacik = Fars anlamında kullanılmıştır.⁹

Semer kand, Belh, Huttal, Soğd, Uşrusene, Fergana ve Curcan beyleri ile Türğiş, Afşin, Akşid, Bayçur, Sul vs. gibi Türk beyleri İslâmiyet'i kabul ederek Arap devletinin ve ordusunun hizmetine girip, kendileri ile beraber bazı Türk kitlelerini buna yöneltmişlerdi.¹⁰

Karahanlı Devleti kurulduktan sonra önceki Türk devletlerinin uyguladığı sistemi takip eden hakanları şehirlerini hanedana mensup prensler arasında taksim ettiler. Buna ilişkin 520/1126 yılında Selçuklu ülkesinde yazılan ve yazarı bilinmeyen Anonim Mucmelu't-Tevârih ve'l-Kıyas'ta Soğd'un **Bey-Tigin**, Çiğilerin **Tigin-i Çiğil**, Atlığ'ın **Yınal-Tigin**, Barshan'ın **Tigin-i Barshan**, Nuhisen'in **Kû-Tigin**, Lebân'ın **Kû-Tigin-i Lebân** ünvanlı hükümdar tarafından yönetildiği kaydedilmektedir.¹¹

Karahanlılar, 999'da Mâverâunnehr'i aldıkları zaman Samanoğullarının merkezleri Buhara ve Semerkand'da oturmadılar. İlk Karahanlı hakanları önceden önemi fazla olmayan Fergana'nın sınır şehri Özkend'i merkez edindiler. Muhtemelen, yeni fethedilen bu ülkenin ortasında kalmaktansa sınırda daha güvende olacaklarını hesaplayarak bunu yapmışlardı.¹²

Karahanlı hâkimiyeti ile başlayan süreçte yerleşik medeniyetin güçlü tesir bölgesinde kalan Türk kabileleri yeni ekonomik sistemin ve sosyal ilişkilerin içine itilmişler, bu sistemin bir parçası haline getirilmişler ve kendilerini Orta ve Ön Asya'da artık çoktandır oluşmuş bulunan sanayi-kültür ortamında bulmuşlardı. Bu kaynaşmanın en azından ideolojik yönden dışı vurumu Karahanlı ve Selçuklu devletlerindeki Türklerin hızlı bir şekilde Müslümanlaşmasıydı ve bu durum yeni hanedanların İslâm'ın mutlak hâkim olduğu bir dünyada siyasi yönden kabul görmesine zemin hazırlıyordu. Karahanlı ve Selçuklu devletleri geleneksel Türk hakanlıklarının devamı olmakla birlikte, ne ekonomik, ne de sosyal boyutta bu geleneği koruyabilmiş değillerdi. Çünkü bu yeni kültür ortamında artık Orta Asya'daki siyasi sistemden farklı bir sistem ortaya çıkmış, Orta ve Ön Asya'daki Türk imparatorluklarında tam ve hızlı bir gelişme kaydederek yeni devlet yöneticilerinin doğuşuna yol açan erken feodal iktâ sistemi şekillenmişti.¹³

1. Karahanlı Şehirleri

Kaynaklara yansıyan belli-başlı Karahanlı şehirleri şunlardır:

Abâliğ (Atalığ), Akabe (Art), Akrakâr, Aşicân, Atlıh, Azahket, Balasagun, Bâlû, Barçuk, Barsgan (Barshan), Barshanu'-Âlâ (Yukarı Barhan), Barsiyân, Bartuc, Behlu, Berûh, Berûket, Birki, Bulâc (Bulağ), Câmgar, Camûkes (Camûket), Cerkerd, Cermiyye, Cikerkân, Çeşme, Çiğil, Çöl, Dih-i Nevey, Dih-i Nûcîket, Dih-i Nûckeş, Dil Avâs, Esbere, Harancuvân, Hirgili, Itlık, İki Ögüz (Ögüz), İsficâb, Kasrî Bâs, Kaşgar, Katun Sini, Kençek Senir, Ketak, Kinküt, Koçunar Başı, Köl, Köl Sus, Köl Şüb, Kubâ, Kubâl, Küçe (Kuça), Külân, L...ban Şûy, L...kra, Mâdânket, Mankent, Mirkî, Nevâket, Nevîkeş, Nûnket, Nûsecânû'l-Âlâ, Nûsecânû's-Suflâ (Aşağı Barshan), Nûşket, Nûzket, Ordu, Ordu Kend, Oş, Öz Kend, Revâncem, Sarığ, Sayram (İsficâb), Sîköl, Sûs, Şağılıcân, Şilci, Şû, Tabaş (At Başı), Talas, Taraz, Tartûk, Taş Kend, Tekâbkes (Tekâbket), Turar (Otrar), Yafgu, Yafinç, Yağ, Yegânket, Yekalığ ve Zerah.

⁸ İbnu'l-Esîr, IV, 474.

⁹ Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, 74-75.

¹⁰ Z. V. Togan, 75.

¹¹ *Anonim Mucmelu't-Tevârih ve'l-Kıyas*, Nşr. Meliku's-Şuarâ Bahâr, Tehran, 1391, 400-402.

¹² Utbî, *Kitâb-ı Yemini*, Eng. tr. J. Reynolds, *The Kitâb-ı Yamini*, London, 1858, 372; W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, haz. H. Dağ, Ankara, 2004, 77.

¹³ S. G. Klyashtorny, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2004, 124.

XI. yüzyılda Karahanlı ülkesinde yaşayan Kaşgarlı Mahmud, eserinde Karahanlılara ait 45 tane şehir ismi vermektedir ki, bunlar Mâverâünnehr dışındaki esas Karahanlı topraklarında kurulmuş olan şehirlerdir.¹⁴

Karahanlı şehirlerinin tamamı hakkında bilgi vermek bu makalenin hacmini aşacağı için sadece bazıları hakkında, kaynaklara yansıyan bilgiler vererek bunları tanıtmaya çalışacağız.

Çac (Câc): Büyük ve zengin bir bölgedir. Halkı zengindir. Burada çok sayıda halanc ağacı üretilir. Yaylar ve oklar bu ağaçtan yapılır.¹⁵

Atrakana: Karlukların büyük şehirlerinden birisidir. Müstahkem bir kalesi vardır. Burada Karluklara ait çok sayıda asker bulunmaktadır.¹⁶

Sütkend: Bir nehrin kıyısında kurulmuş zengin bir şehirdir. Halkı tamamen Türklerden oluşur ve çoğu Müslümandır.¹⁷

Siköl: Çiğillere ait Karluk ve Çiğillerin sınırları arasında İslâm dünyasına yakın büyük bir şehirdir. Burası tüccarların oturduğu zengin ve güzel bir yerdir.¹⁸

Sûyâb: Tuhsılara ait olup 20.000 insanın yaşadığı bir şehirdir.¹⁹

Nemkiye: Karahanlı hakanlarının yazın ikamet ettiği bir Kimek şehridir.²⁰

Yukarı Nüşecân: Bu şehrin çevresinde ona bağlı dört büyük ve dört küçük şehir vardır. Birisi göl kıyısında olan şehre ait yaklaşık 20.000 süvari vardır. Türk boylarının en güçlülerinden birisidir. Karlukların 1/10'u kadar bir nüfusa sahiptirler.²¹

Balasagun: Soğdlular tarafından kurulan şehirlerden birisi olan Balasagun, Seyhun'un ötesinde Kaşgar'a yakın, nüfusu oldukça fazla, büyük ve bakımlı bir şehirdir.²² Kaşgarlı Mahmud, bu şehrin halkının Türkçe ve Soğdca konuştuklarını belirtir. Burada yetişen bir sürü âlimler vardır.²³

Kaşgar: Semerkand'dan gidilen ve Türk ülkelerinin ortasında olan bir şehirdir. Yağma, Tibet, Kırgız ve Çin ülkeleri arasında bulunmaktadır.²⁴ Çevresinde pek çok köyü, çiftlikleri ve sayısız kasabaları vardır.²⁵ Halkı Hakanlı dili konuşmaktadır.²⁶ Buna rağmen Kençekçe konuşan köyleri de vardır.²⁷ Kaşgarlı Mahmud, Kençeklerin Doğu Türkistan'ın Türklerden önceki yerli ve medeni halkı olduğunu ve sonradan Türkleştiklerini belirtmektedir.²⁸

Taraz: Çevresi hendeklerle ve surlarla çevrili, dört kapılı, bağlık, bahçelik, çok müstahkem bir şehirdir. Bu şehirde evler bitişik nizamdır. Bir pazarı ve bunun içinde de camisi vardır. Banliyöleri çok bakımlıdır.²⁹

Farab: İçinde 70 bin erkeğin yaşadığı büyük bir şehirdir. İç kalede bir camii ve pazarı vardır. İç şehir ve pazarların çoğu banliyölerdedir. Kale içinde küçük dükkânlar vardır.³⁰ Tüccarların yaşadığı zengin bir şehirdir.³¹

Özkend: Fergana bölgesindedir. Önünden zayıf bir akarsu geçen şehir banliyöleri ile birlikte surlarla kaplıdır. Dört kapısı ve eski bir kalesi (kühendiz), pazarları, camisi vardır. Karahanlı hâkimiyetinden önce Türkler buraya ticaret için gelmekteydiler.³²

¹⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, çev. Besim Atalay, Ankara, 1986, IV, 829-869; F. Sümer, F., *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara, 1994, 76-83.

¹⁵ *Hudûdu'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, yay. V. Minorsky, London, 1970'de çev. A. Duman, M. Ağarı, İstanbul, 2008, 74.

¹⁶ İdrisî, *Nuzhetü'l-Muşâtak fî İhtirâki'l-Âfâk*, Beyrut, 1989, II, 711 vd.

¹⁷ *Hudûdu'l-Âlem*, 75.

¹⁸ *Hudûdu'l-Âlem*, 51.

¹⁹ *Hudûdu'l-Âlem*, 54.

²⁰ *Hudûdu'l-Âlem*, 54.

²¹ Tamim ibn Bahr, "Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs", nşr. V. Minorsky, *BSOAS*, XII/2, London, 1948, 280.

²² Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenu't-Tekâsim)*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2015, 280; Yâkût el Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Tah. Feridûn Abdülazîz el-Cundî, Beyrut, tarihsiz, I, 564; W. Barthold, *Orta Asya*, 75.

²³ Kaşgarlı Mahmud, I, 30.

²⁴ *Hudûdu'l-Âlem*, 50.

²⁵ Gerdizî, *Zeynu'l-Ahbâr*, thk. Abdulhay Habîbî, Tahran, 1363ş. 273.

²⁶ Kaşgarlı Mahmud, I, 30.

²⁷ Kaşgarlı Mahmud, I, 30.

²⁸ Kaşgarlı Mahmud, I, 30; W. Barthold, *Orta Asya*, 75.

²⁹ Mukaddesî, 279.

³⁰ Mukaddesî, 277-278.

³¹ *Hudûdu'l-Âlem*, 75.

³² Mukaddesî, 275.

Semer kand: VII. asırda Batı Türkistan'ı gezen Çinli seyyah Hisuen Tsiang'a göre, Semer kand tamamıyla çetin bir arazidir ve nüfusu kalabalıktır. Birçok bölgenin ticari malları burada depolanmıştır. Toprağı zengin ve verimlidir. Ormanları yeşillik sağlar. Çiçek ve meyveleri de boldur. Shen atları burada yetiştirilir. Halk diğer bölgelere göre sanatta ve ticaretle daha yeteneklidir. İklim elverişli ve ılımandır. İnsanları cesur ve enerjiktir.³³

Semer kand, Sâ mânîler zamanında nüfus ve büyüklük bakımından Buhara'dan da önde idi. Bunun sebebi, şehrin coğrafi yeri ve Hindistan'dan, İran'dan ve Türk egemenliğindeki bölgelerden gelen ticaret yollarının birleştiği noktada bulunması idi.³⁴

Bir nehrin kenarında kurulan bu şehir Soğd bölgesinin metropolü idi. Semer kand'ın bir kalesi ve dört kapısı vardı. İçinde büyük şehirlerde bulunan mahalleler, hanlar, hamamlar ve evler bulunuyordu. Şehrin çevresi bir hendekle çevrili idi ve içme suyu, bir kısmı asma olan kurşundan yapılmış bir kanaldan şehre gelirdi. Eski şehrin bir kalesi ve bir varoşu vardı. Hayat seviyesi yüksekti. Dünyanın her tarafından tüccarlar buraya gelir ve ticaret yaparlardı. Semer kand, Mâverâünnehr'in kölelerinin toplandığı yerd i. Köleler burada eğitilir sonra da satılırdı. Ahşap ve kerpiçten yapılan binaları eski, yüksek ve sağlamdı. Çevresinde birçok kırsal yerleşim alanı, güzel şehirler, ağaçlar ve nehirler vardır. Şehrin ortasında dört kapılı bir iç kale vardı. Banliyösünde sekiz tane caddesi vardı ve ticaret genelde buralarda yapılmaktaydı. Pazarlarının çoğu burada idiler. Şehrin ulu camii iç kalenin yanında idi. Bütün büyük şehirlerde olduğu gibi halkı yabancılara karşı soğuktu. Hanefî ve Şaffilerin yoğun ders gördükleri medreseleri vardı. Mani dinine inananların Niğûşâk adı verilen bir manastırı bulunuyordu. Çevresinde Debûsiyye, Kuşâniyye, İştihan, Kissu, Necef ve Hucende adlarındaki şehirler bulunmakta idi.³⁵

1221 yılında batı ülkelerine seyahat eden Çinli Ch'ang-Ch'un, Moğol işgalindeki Karahanlı şehirlerinden Semer kand'a da uğramıştır. O, şehir halkının kullandığı suyun iki büyük kanalla sokaklara kadar taşınıp, buralardan evlere dağıtımının yapıldığını anlatmaktadır. Şehirde yüzbinlerce ailenin yaşadığını, fakat Moğol işgalinin getirdiği tahribat sebebiyle az bir kısmının kaldığını belirtmektedir.³⁶

Peykend: Peykend, Ceyhun nehrine doğru kumlu bir çölün kenarındadır. Kalesinin sadece bir kapısı vardır. Kale içinde kalabalık bir pazarı ve muhteşem bir camii vardır. Şehrin banliyöleri alt taraftadır.³⁷

Fergana: VII. asırda Batı Türkistan'ı gezen Çinli seyyah Hisuen Tsiang'a göre, Fergâna'da toprak zengin ve verimliydi. Birçok ürün yetiştirirdi. Çiçek ve meyve açısından da zengindi. Hayvancılığa, özellikle de at ve koyun besiciliğine çok uygundu. İklimi rüzgârlı ve soğuktu. İnsanlarının karakterleri de tıpkı iklim gibi katı idi ve onlar cesur idiler.³⁸ Hudûdu'l-Âlem, burayı Türkistan'ın kapısı saymakta ve çevresinin ağaçlarla kaplı zengin, büyük ve çok güzel bir şehir olduğunu belirtmektedir. Çok sayıda akarsuları ve kasabaları vardır. Aynı zamanda köle ticaretinin de merkezidir. Zira buraya çok sayıda Türk köle getirilirdi. Dağlarında bol miktarda altın, gümüş, bakır, kurşun, civa, amonyak, kömür, panzehir olarak kullanılan bir taş, miknatis taşı ve ilaç bulunurdu. Burada taberhûn ve mükemmel ilaçlar hazırlamada kullanılan faydalı bitkiler üretilirdi.³⁹ Mukaddesî, Fergana'da câmii olan otuz bir tanesi şehir, diğerleri da köy olmak üzere toplam kırk yerleşim yeri sayar ve Ahsiket'i buranın başkenti olarak belirtir. Şehrin çevresinde çok sayıda nehir vardır ve tarım alanları çok verimlidir. Bu yüzden de üretim fazladır ve fiyatlar ucuzdur. Çevresinde içinden kanalların geçtiği eski şehri vardır. Buradaki havuzlar bu kanallarla beslenirler. Şehirdeki evler tuğla, alçı ve balçıkla yapılmıştır. Cami ve binaların çoğu eski şehirdedir. İç kalenin ve caminin bulunduğu bir banliyösü vardır. İnsanları Kıpçak Türkleri gibi kızıl çehrelidir ve nüfusça kalabalıktır.⁴⁰ İbn Havkal, Mâverâünnehr'de Fergana'dan daha çok köyü olan bir bölge olmadığını söylemektedir.⁴¹

³³ Hiuen Tsiang, *Buddhist records of the Western World. Translated from the Chinese of Hisuen Tsiang (A.D. 629)*, Eng. tr. Samuel Beal, London, 1906, 32.

³⁴ W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. D. Yıldız, Ankara, 1990, 88.

³⁵ Mukaddesî, 282-284; *Hudûdu'l-Âlem*, 68; İbn Hurdazbih, 36; İbn Havkal, 373-377.

³⁶ E. Bretschneider, *Chinese Medieval Travellers to the West*, London, 1875, 38-39.

³⁷ Mukaddesî, 287.

³⁸ Hiuen Tsiang, 30.

³⁹ *Hudûdu'l-Âlem*, 71-72.

⁴⁰ Mukaddesî, 268, 274; W. Barthold, *Türkistan*, 177.

⁴¹ İbn Havkal, 390.

Onuncu yüzyılın sonunda Fergana Karahanlı Türklerinin eline geçti. Antik çağlardan bu yana Türkler Fergana'da askeri ve siyasi gücü elde etmişti. Karahanlılar Özkend'i başkent yaptılar. Özkend'in yanı sıra Ahsiket, Margilan, Oş ve Kuba da muhafaza edildi. Onikinci yüzyılda Özkend güçlendirilmiş olarak Fergana'nın başkenti olma konumunu korudu.⁴²

Uş: Fergana'nın büyük şehirlerindedir. Kubâ'ya yakındır. Bu şehrin bir kalesi, dört suru ve bunların dört kapısı vardır. Toprakları çok verimlidir.⁴³ Çarşıları ve camisi vardır.⁴⁴

Beykend: 1.000 tane ribatıyla küçük bir şehirdir. Toprağı verimlidir. İçinde Buhara'dan taşınmış bir künbet bulunmaktadır.⁴⁵

Atbaş: Burası Akabe şehrinin yukarı taraflarında Tibet ile Fergâna arasında Nûşecânu'l-Âlâ ile Tibet'in doğu bölgesinin ortasında yüksek bir yerdedir.⁴⁶

Tamgaç: Türklerin meşhur büyük şehirlerindedir. İki dağın arasında bir boğazdadır. Türk hükümdarlarının yeridir.⁴⁷

Taruz: Kazvîn'e bağlı büyükçe bir köydür. Suları, ağaçları, bostanları ve meyveleri boldur. Güzel ve ferah bir yerdir. Türkler, İran ülkelerindeki sultanlardan alarak burada oturdular. Onların oğulları ve nesilleri orada doğdular ve yaşadılar.⁴⁸

Buhara: Büyük bir şehirdir. Çevresi 12 fersah olup surlarla kaplıdır. Köyleri ve ribatları bu surun içindedir. Nemli bir yerdir. Çok sayıda akarsuyu vardır. Güherçile ve yün halılar önemli ihraç mallarıdır.⁴⁹

Buhara'da sur içinde ve dışında çok sayıda pazar yerleri vardı. Ticaret çok canlı idi. Elbiseler, büyük ve küçükbaş hayvanlar, tunç, kurşun ve günlük hayatta kullanılan mutfak aletleri alınır ve satılırdı. Ayrıca, Buhara ve çevresinde üretilen Buhariyye diye bilinen kumaşlar, kilim ve yün elbiseler Irak'a ve diğer ülkelere ihraç edilirdi.⁵⁰

Buhara'nın sur içinde Tavâvîs, Bimeckes, Muğkân, Hucâde şehirleri vardır. Sur dışında ise Beykend, Firebe, Kerminiye, Hudîmenkes, Hargânkes ve Medyâmeckes bulunmaktadır.⁵¹ Karahanlı hakanları Buhara'nın zaman içinde harap olan ve yıkılan dış surlarını sonuncusu 1164-65 yılında olmak üzere iki defa yeniden inşa etmişlerdir.⁵²

Buhara çevresindeki köylerin tarım alanlarını sulamak için birisi tabii, onbir tanesi de insanlar tarafından yapılmış sulama kanalları vardı.⁵³ Sulu tarım yapılmasına rağmen üretilen meyve, sebze ve buğdaygiller kalabalık şehrin ihtiyacını karşılayamamaktaydı. Bu yüzden Mâverâünnehr'in diğer bölgelerinden buraya yiyecek ve erzak getirilirdi.⁵⁴

Narşahî, Buhara'ya bağlı olan şehirleri ve köyleri şu şekilde sıralar: Kermîne, Nûr, Tavâyise, İskicket, Şarığ, Zendene, Verdâne, Efşine, Berked, Râmitîn, Verahşa, Beykend ve Farab.⁵⁵

Nuckend: VII. asırda Batı Türkistan'ı gezen Çinli bir seyyaha göre bu şehir ağaçlar ve bitkiler açısından oldukça zengin, çiçekleri ve meyveleri bol ve gayet hoş özelliklere sahipti. Bölge, üzümleriyle meşhurdur. Farklı yöneticilerce idare edilen yaklaşık yüz kadar kasabası vardı.⁵⁶

Marginan: Bir vadinin ortasında uzanırdı. Doğudan batıya doğru dar, ancak kuzeyden güneye doğru genişti. Birçok dağı ve nehir yatağı vardı. Muhteşem atlar yetiştirilirdi. Batıda İran'a komşu idi.⁵⁷

⁴² A. Saidov, A. Anarbaev, V. Goriyacheva, "The Ferghana Valley: The Pre-Colonial Legacy", *Ferghana Valley The Heart of Central Asia*, Ed. S. Frederick Starr, Baktybek Beshimov, Inomjon I. Bobokulov and Pulat Shozimov, New York, 2011, 11-12.

⁴³ Yâkût el Hamevî, I, 234.

⁴⁴ İdrîsî, I, 508.

⁴⁵ *Hudûdu'l-Âlem*, 68.

⁴⁶ İbn Hurdazbih, 38-39.

⁴⁷ Zekerîya Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-I'bâd*, Beyrut, 1960, 411.

⁴⁸ Zekerîya Kazvînî, 410; Z. V. Togan, 198.

⁴⁹ *Hudûdu'l-Âlem*, 68.

⁵⁰ İbn Havkal, 371.

⁵¹ İbn Havkal, 369; İbn Hurdazbih, 36.

⁵² Narşahî, 52.

⁵³ Narşahî, 46-49.

⁵⁴ İbn Havkal, 368 vd.

⁵⁵ Narşahî, 18-32.

⁵⁶ Hiuen Tsiang, 29, 30.

⁵⁷ Hiuen Tsiang, 48.

Günümüze kadar ulaşan Karahanlı paralarının basıldığı başlıca şehirler ise şunlardır: Ahsiket, Balasagun, Barshan, Belh, Benâket, Binket, Bûdaket, Buhârâ, Çağânîyân, Çinançiket, Çunket, Dahket, Debûsiye, Fergana, Haraçket, Hefdeh, Hocend, İl Ordu, İlâk, İsficâb, İştihan, Kâşân, Kâşgar, Kermine, Keş, Kubâ, Kuşaniye, Kûşe, Kutluğ Ordu, Kuz Ordu, Medinetu'l-Beydâ, Mergînân, Nevket, Özcend, Özkend, Reyket, Riştan, Sagânîyân, Semerkand, Soğd, Şâş, Şayarkend, Şelci, Tarâz, Tirmiz, Tûnket, Uşruşene, Uş, Vahş, Vaşkend, Yarkend, Zâmin.⁵⁸

2. Şehirlerde Hayat

Şehirlerin çevresinde rabad denilen kenar mahalleler surlarla kaplıydı. X. yüzyılda Karahanlı şehirlerinin gelişmeleri devam etmiş, özellikle kenar mahalleler artan yeni yerleşimcilerle kalabalıklaşmış, buralarda ticaret ve zanaate ilgi duyulur olmuştur. XI. ve XII. yüzyıllarda şehirler büyümeye, zanaat ve ticaret genişlemeye devam etmiş, devletin Türk dünyasıyla etkileşimde olan alanları çok gelişmiştir.⁵⁹

Şehirlerin ve bununla ilgili olarak ticaretin ne kadar geliştiği hakkında fikir edinmek açısından ünlü ansiklopedist el-Ömerî'nin Mâverâünnehr'de on binden fazla han bulunduğuna dair verdiği bilgi önemlidir.⁶⁰ Yine el-Ömerî, Samaniler zamanında Mâverâünnehr'de üç yüz bin köyün bulunduğu belirterek yerleşim yerlerinin ne kadar yaygın olduğunu ortaya koymaktadır.⁶¹

Mahallelerde halkın ihtiyaçlarını karşılamak için çeşmeler ve sebiller bulunmaktaydı. Bu cümleden olarak, Semerkant'ta iki binden fazla çeşme, konmuş bakır küpler, duvarlara yerleştirilmiş küçük küplerde buzlu vakıf sebil suları vardı.⁶²

Karahanlı evleri hakkında direkt bilgilerimiz çok azdır. Onlarla çağdaş Uygurların evleri hakkında daha fazla bilgiye sahibiz. Buna ek olarak, bugünkü geleneksel evlerin tarzları da bize o dönemle ilgili gerekli bilgileri sunmaktadır. Bu cümleden olarak, Uygurlar tuğla veya kerpiçten yapılmış dört köşeli evlerde oturmakta idiler. Bu evlerin birçok çeşitleri vardı. Genelde tuğla ve ağaçtan yapılan bu evlerin temelleri hang (bir çeşit ağır alet) ile iyice sertleştirilirdi. Uygun olan yerler de taşlarla yapılırdı. Daha sağlam olması için ağaçtan direkler konur, bunların araları kerpiç ile doldurulurdu. Üstüne de tahta konularak Bala Başı (duvarın üstündeki bir kısım) yerleştirilirdi. Evin üstünü örten ağaçların aralıkları duruma göre 40 ile 60 cm. arasında değişmektedir. Ağaç araları Yasacüp (kısa ağaçları birbirleri üzerine koyarak kapatma) şeklinde kapatılır. Daha sonra Bora (kamış ve diğer şeylerden dokunmuş) bitki ve ağaç dalları üstüne konulduktan sonra üstü çamurla veya düzgün bir şekilde yapılmış tuğlayla kapatılırdı. Bazı bölgelerde tuğla ve kerpiç kullanmadan çamurla ev duvarı yapılmaktadır. Kuruduktan sonra Ketmen (küreğe benzeyen bir alet) ile üstü düzgün bir şekilde Kakıllık çamur (saman karıştırılarak hazırlanmış çamur) ile sıvası yapılırdı. Hotan'da bu tip evler oldukça yaygındı. Bu tip evlerin üstü genellikle ağaçla kapatılırdı. Kapısı güneye bakmaktaydı. Bu tip evler genelde Uygurların geleneksel ev biçimi olarak bilinmektedir.⁶³

Normal halkın kaldığı evler 20 metrekare, maddi durumu daha iyi olanların evleri ise biraz daha büyüktü ve iççiliği daha iyiydi. Kışın ısıtmak için eski ısıtma sistemlerinden birisi olup günümüzde de Doğu Türkistan'da kullanılan Supilik Kang denilen sistem uygulanırdı. Evler dört köşeli ve uzun olup, bazılarının ortasına direk konulmuş, içine evin büyüklüğüne göre birkaç oda yapılmıştır.⁶⁴

Dört köşeli Uygur evlerinin çatıları kümbet, eğme ve düz çatılı olmak üzere üç şekilde yapılmıştır. Evlerin önünde supa (oturmak ve yatmak için toprak ve çamurdan yapılmış yer), ağaçtan pişayvan (evin önünde bir çıkma, eyvan), asma köprü ve merdiven bulunmaktadır.⁶⁵

Uygur evlerinde salonlar genelde güneyde yer almaktadır. Salonun (saray) güney duvarına yorgan ve yatakların konulduğu merrep (duvar oyularak) yapılır. Doğu duvarından pencere açılır. Diğer duvarlara çeşitli nakışlı takça (tabakları koymak için yapılmış) oyulur. Takçaya tabak, süs eşyaları,

⁵⁸ Ö. S. Hunkan, *Türk Hakanlığı Karahanlılar (766-1212)*, İstanbul, 2007, 418-489.

⁵⁹ E. A. Davidovich, "The Karakhanids", Ed. M. S. Asimov and C. E. Bosworth, *History of Civilizations of Central Asia, The Age of Achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century, vol. IV*, Paris, 1998, 147.

⁶⁰ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlik'l-Emsâr*, nşr. Kâmil Salman el-Cubûrî, Beyrut, 1971, III, 125.

⁶¹ el-Ömerî, III, 125 vd.

⁶² İbn Havkal, 350.

⁶³ Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, çev. S. Yalçın, E. Emet, Ankara, 1996, 72-73.

⁶⁴ Abdulkerim Rahman, 73.

⁶⁵ Abdulkerim Rahman, 74.

kışın kavun, karpuz gibi şeyler dizilir. Batı taraftaki duvara bacası duvar içinden örülerek ocak yapılır. Ayvan (eyvan) odalarına geniş supa (yatmak ve oturmak için) 30-40 cm. yükseklikte kerpiçten yer yapılır. Bazı yerlerde supa yerine kang (bir tür ısı sistemi) ve yanına da ocak yapılır. Evlerin hepsinde avlu bulunur. Avluda asma üzüm yetiştirilir. Avlu geniş olursa meyve ağaçları yetiştirilir. Avlunun ana caddeye bakan tarafında iki kanatlı büyük kapısı olur. Eve yakın bir yere hayvanları koymak için ahır ve üretim aletlerini, hububatları koymak için ambar yapılır.⁶⁶

Uygur ev tipleri içinde Turfan'ın kemir evleri yöresel bir özelliğe sahiptir. Bu tip evlerin üstü kerpiçle eğme olarak yapılmakta, kapı penceresinden başka bir yerde ağaç kullanılmamaktadır. Bu evlerin çoğu iki katlıdır. Alt katta bir iki metre derinlikte çukur kazılır, üstüne bir metre yüksekliğinde kerpiç duvar örüldükten sonra ham kerpiçten eğme şeklinde örülür. Onun üstüne yine bir kat yükseklikte duvar yükseltilir. Alt kat kışın sıcak, yazın ise serin olduğundan Turfan halkı yaz-kış burada yaşarlar. Bu ev tipi kurak bölgelerde yaşayan Uygurların keşfedip kullandıkları ev tipidir.⁶⁷ Çinli Sung hanedanı tarafından 981-984 yılları arasında Kansu Uygurlarına elçi olarak gönderilen Wang Yen-Te, başkent Beşbalık'ta evlerin pek çoğunun bu şekilde iki katlı olduğunu söylemektedir.⁶⁸

Uygur'lar devrinde Turfan-Karahoco şehrinde eski ev harabeleri de yukarıda anlattığımız ev tiplerine uymakta, bu günkü Türkistan evlerini hatırlatmaktadır. Kapılar tahta oymalı, duvarlar keresteden bir çerçeve içinde hasırdan yapılmıştır. Evin içinde ocak ve oturmak için taş platformlar bulunmuştur.⁶⁹

Uygurların devamı gibi görülen Karahanlıların şehirlerinde binaların farklı olmadıkları anlaşılmaktadır. Atuş nahiyesi Meşket köyünde yapılan Satuk Buğra Han'ın mezarı, Kaşgarlı Mahmud'un Opal'daki türbesi ve Yusuf Has Hacib'in Kaşgar'da Paynap ilçesindeki türbesinin yapı tekniği, kullanılan tuğla ve ağaç malzemeler ve dörtgen yapı şekli Uygur yapı tarzının benzeri bir durum arz etmektedir.⁷⁰

Şehirlerde binaların estetiğine önem verildiği anlaşılmaktadır. Buhara'daki binalar örme tuğlalarla yapılmış olup, toplu haldedir. Evlerin yüksekliği birbirlerine eşittir.⁷¹ Fergana'da evler tuğla, alçı ve balçık gibi tabii malzemelerle yapılmaktaydı.⁷²

Binaların bahçe düzenlemelerine de önem verildiği görülmektedir. Yeşillikler ve ağaçların yanında, Semerkand'da olduğu gibi, servi ağaçlarından yontularak yapılmış fil, deve, öküz ve vahşi hayvan heykelleri bahçeleri süslemekte idi.⁷³

Karahanlı hakanı Şemsü'l-mülk Nasr b. İbrahim Tamgaç Han Buhara'nın İbrahim Kapısında birçok arazi satın alarak burada bir saray ve güvercinlik inşa ettirmiş, buraya Şemsâbâd adını vermişti.⁷⁴ Bu Karahanlı saray mimarisinin güzel bir örneği idi.

3. Şehirlerde Üretim

Karahanlılar ortaçağ şehir ekonomilerinde üretim kollarının hepsinde çok faal idiler. Karahanlı şehirlerinde imal edilen ve kaynaklara yansıyan başlıca alanlar şunlardı:

a. Silah imal edilmekte idi.⁷⁵ Özellikle ok ve yay üretimi için Çac (Câc) bölgesinde halanc ağacı üretilirdi.⁷⁶

b. Elbise imal edilmekte idi. İlâk bu hususta çok ustaydı.⁷⁷ Ayrıca, Çağâniyân'da yün elbise üretimi yapılmakta idi.⁷⁸

⁶⁶ Abdülkerim Rahman, 76.

⁶⁷ Abdülkerim Rahman, 75-76.

⁶⁸ Wang Yen-Te, *Uygur Seyahatnamesi*, çev. Özkan İzgi, Ankara, 1989, 66.

⁶⁹ Muhaddere N. Özerdim, "Uygur'lar devrinde Turfan-Karahoco şehrinde evler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XVI/3-4, Ankara, 1958, 113.

⁷⁰ Abdülkerim Rahman, 75.

⁷¹ İbn Havkal, 368.

⁷² Mukaddesi, 274.

⁷³ İbn Havkal, 372.

⁷⁴ Narşahî, 43.

⁷⁵ Zekeriyâ Kazvîni, *A'sâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-Î'bâd*, Beyrut, 1960, 581.

⁷⁶ *Hudûdu'l-Âlem*, 74.

⁷⁷ *Hudûdu'l-Âlem*, 73.

⁷⁸ Narşahî, 33; *Hudûdu'l-Âlem*, 70.

c. Halı, kilim, çadır, seccade, minder imal edilmekte idi. Özellikle Buhara bu hususta isim yapmıştı. Bunlar önemli ihraç malları idiler.⁷⁹

d. Kenevir ipi imal edilmekteydi. Semerkant'ın ihraç ürünlerinin başında dünyanın her tarafına gönderilen kenevir ipi gelmekte idi.⁸⁰

e. Her çeşit kumaşlar imal edilmekteydi. Mâverâunnehr'de yaşayan insanların ihtiyaçlarından fazla pamuklu, yünlü, ipekli kumaşlar imal edilir, bunlardan elbiseler yapılırdı.⁸¹ Bakıldığında Mâverâunnehr'lilerin giyinişleri genel olarak kabâ ve kalpak (kalansüve) idi.⁸²

f. Ceyhun Nehrinin kenarında kurulan Tirmiz'de güzel sabunlar, yeşil hasırlar ve yelpazeler üretilirdi.⁸³

g. İlaçlar üretilmekte idi. Fergana'da mükemmel ilaçlar hazırlamada kullanılan faydalı bitkiler üretilirdi.⁸⁴

h. Altın ve gümüş gibi değerli madenler çıkarılır ve özellikle süs eşyalarında kullanılırdı. Çinli elçi Wang Yen-Te Kansu Uygurlarının başkenti Beşbalık'ta insanların usta zanaatkârlar olduklarını, altın, gümüş, bakır ve demir kaplar üzerinde çalıştıklarını belirtir.⁸⁵ Altın ve gümüş işleme mesleğinin Karahanlılarda da aynı şekilde önem kazandığı anlaşılmaktadır. Altın ve gümüş koşum takımları, kemerler, sadaklar, kalemlikler, kandiller, çiçek ve kuş tasvirleri vb. üretilmekteydi.⁸⁶ Fergana dağlarında zengin altın ve gümüş yatakları vardı ve bunlar işletilmekteydi.⁸⁷ İlâk dağlarında da altın ve gümüş madenleri bulunurdu.⁸⁸ Bâsif denilen Semerkand Nehri'nin çıktığı büyük bir vadide altın külçeleri çıkarılırdı.⁸⁹

i. Safran üretilirdi. Karahanlı topraklarının birçok yerlerinde safran üretilmekteydi. Çağâniyân bu alanda isim yapmıştı.⁹⁰ Sagâniyân'dan Vaşcird'a kadarki bölgede çok miktarda safran elde edilir ve buradan çevredeki ülkelere satılırdı.⁹¹

j. Demir, bakır, kurşun, civa, nişadır, kömür, amonyak, kalay, petrol, zift, firuze, kırmızı tuz vs. gibi madenler çıkarılır ve kullanılırdı. Karahanlılar devrinde madencilik çok gelişmişti. Arkeolojik araştırmalar sonucu Tirmiz Eskişehir harabelerinde tespit edilen maden çıkarma bölgesinin 8 hektar civarında olduğu tespit edilmiştir. Demir ve bakır gibi madenler işlenmek suretiyle silahlar, zırhlar ve taşıma aletleri üretilmekteydi. Bunlar savaşların dışında dostlar arasında hediyeleşmelerde de kullanılmaktaydı. Bu silahların yanında mutfak malzemeleri ve üretim aletleri de yapılmaktaydı.⁹² Fergana dağlarında bol miktarda altın, gümüş, bakır, kurşun, civa, amonyak, kömür, panzehir olarak kullanılan taş, mıknaş taşı ve ilaç bulunurdu.⁹³ Buhara yakınındaki Verke dağı ve ona bitişik olan dağ Çin sınırına kadar uzanmaktaydı ve maden yönünden de oldukça zengindi. Buttem kasabasında nişadır, Fergana'da demir, civa, kurşun, kalay, gümüş, petrol, zift, firuze, nişadır, kömür çıkardı.⁹⁴ Soğd vilâyetinin aşağısında, suyu Semerkand'a gelen bir dağ vardı. Aynı dağda demir, kurşun, civa, halis nişadır ve zag da bulunur ki dünyanın her yanına götürürlerdi.⁹⁵ Kiş'de dünyanın her tarafına ihraç edilen kırmızı tuz üretilirdi.⁹⁶ Buhara ile Semerkand arasında amonyum dağları vardı. Yaz aylarında geceleri bu dağlardan yükseğe çıkan ateş görünürdü. Gündüzleri ise güneş ışıklarından ve aydınlıktan

⁷⁹ *Hudûdu'l-Âlem*, 68.

⁸⁰ *Hudûdu'l-Âlem*, 68.

⁸¹ İbn Havkal, 348.

⁸² İbn Havkal, 370-371.

⁸³ *Hudûdu'l-Âlem*, 69.

⁸⁴ *Hudûdu'l-Âlem*, 71-72.

⁸⁵ Wang Yen-Te, 66.

⁸⁶ Yakup Anat, *Karahanlılar Tarihi*, İstanbul, 2003, 183.

⁸⁷ *Hudûdu'l-Âlem*, 71-72.

⁸⁸ *Hudûdu'l-Âlem*, 73.

⁸⁹ Ya'kubî, 74.

⁹⁰ *Hudûdu'l-Âlem*, 70.

⁹¹ Yâkût el Hamevî, III, 464.

⁹² Yakup Anat, 183.

⁹³ *Hudûdu'l-Âlem*, 71-72.

⁹⁴ İbn Havkal, 369.

⁹⁵ Fahreddin Mubârekşâh, *Şajara-ye ansâb-e mobârakşâhî*, ed. E. Denison Ross as *Ta'rikh-i Fakhru'd-Din Mubârakshâh, Being the Historical Introduction to the Book of Genealogies of Fakhru'd-Din Mubârakshâh Marvar-rûdî Completed in A.D. 1206*, London, 1927, 25a.

⁹⁶ *Hudûdu'l-Âlem*, 69.

dolayı duman çıkardı. Buradan amonyum götürülürdü.⁹⁷ Mâverâunnehr'in genelinde bölgenin ihtiyacının üzerinde çıkarılan demir, bakır, altın, gümüş, civa ve nişadır madenleri vardı.⁹⁸

k. Çok miktarlarda üretilen seramik ve cam da şehir zanaatlerinin gelişimi konusunda yeteri kadar fikir verir niteliktedir. Karahanlılar döneminde seramik sanayisi, kendi tarzını geliştirdi. Bu dönemde, seramikleri süslemede kullanılan renk çeşitliliğinde ve tekniklerinde değişiklikler oluştu. Mavi camdan sırla kaplanmış çanak ve çömlekler, bu dönemde çok yaygındı. Aynı şekilde, açık ve koyu kahverengi tonların seçkin uyumuyla geometrik ve hasır desenlerinin sır altındaki süslemelerine sahip kâse ve bardaklar çok revaçtaydı. Kûfî yazısı hâlâ kullanılıyordu ancak kûfî harfleri taklit edilen, okunması güç süsleme biçimleri hâline gelmişti. Biçim ve süsleme olarak metal vazoya benzer sırsız seramikler, çok modaydı. Gri kilden yapılmış bu tür sürahi ve mataralar üzerine birkaç yatay bant hâlinde yerleştirilmiş, hoş bir biçimde geometrik olarak düzenlenmiş, kabartmalı bitki desenleri kaplanırdı. Bu tür kapların üzerinde vahşi hayvanlar da resmedilirdi. Bu çekici çömlekler, bazı teknik yeniliklerle ve biçimin standartlaştırılmasının sonucunda ucuzlayıp şehir halkının çoğu için daha kolay satın alınabilir hâle geldi. Bu şehirli kaplarının en ücra dağlık bölgelere bile ulaşması, dönem hakkında önemli bir işarettir. Yine de bu dağlık bölgelerin seramik geleneğinin şehir kaplarına etkisi de aynı ölçüde ilginçtir. Çömlek çarkında şekillendirilmiş ve basit pişmiş toprak desenleriyle süslenmiş sırsız kaplar, şehirlerde görünmeye başladı. Bu kaplarda, dağlık bölgelerin şekillendirilmemiş kaplarının biçim ve süslemeleri taklit ediliyordu.⁹⁹

l. Fırınlanmış tuğla XI. ve XII. yüzyıllarda, saray, câmi, medrese, türbe ve köprü gibi özellikle büyük yapı projelerinde kullanılmaya başladı. Desenli tuğla dış yüzü ve işlenmiş pişmiş toprak önemli binaların süslemesinde yaygın olarak kullanıldı. Etrafı hoş bitkiler ve geometrik süslerle çerçeveslendirilmiş, derin kabartmalı Kûfî ve Naskî yazıları gibi pişmiş tuğla üzerine işlenmiş epigrafik şaheserler bugüne dek sağlam kalmıştır.¹⁰⁰

m. Büyük miktarlarda üretilen cam da şehir zanaatlarının gelişimi konusunda yeteri kadar fikir verir niteliktedir. Çeşitli biçim ve boyutlarda çok farklı amaçlar için üretilen cam eşyalar da bahse değerlidir. Makyaj ve ecza malzemeleri için yapılmış şişeler, kâseler, kulpsuz bardaklar ve uzun saplı kadehler arkeologların sıklıkla buldukları eşyalar arasındadır. Saydam ve renkli camdan, üflenerek yapılmış bu ürünler, artık lüks değildi. İşlenmiş ve gümüş kaplanmış bronz sürahiler, çok pahalı olsa da daha basit, hatta süssüz çeşitleri de bulunuyordu.¹⁰¹ Cam üretiminin önemli bir merkezi de Fergana idi.¹⁰²

n. Tüccarların Türkistan'dan alarak dünyanın her tarafına götürdükleri mallar arasında Tatarî, Tibetî, Hotenî misk, kunduz, yelgarî, bertasî, samur, kakum, sincap, gujgav, gibi hayvanların kürkleri de ön sıralarda gelmekte idi.¹⁰³ Buna tilki, samur, sincap gibi hayvanların kürklerini de ekleyebiliriz.¹⁰⁴

o. Kâğıt üretimi de önemli boyutlarda idi. Bu hususta en tanınmış şehir Semerkant idi. Kâğıt bu şehrin en önemli ihraç ürünü idi ve dünyanın her tarafına ihraç edilmekte idi.¹⁰⁵

p. Karahanlılarda edebiyat ve bilim gelişmiş olup, şehirlerde bu alanlarda üretim yapılmakta idi. Resmi dilleri ve alfabeleri Uygur Türkçesi ve alfabesi idi.¹⁰⁶ Okuma yazma bilip kitaplara aşına olan Türkler sihir ve astronomi ile ilgilenirlerdi. Çocuklara yazı eğitimi verilirdi. Yazıları iki çeşitti: biri Soğd ve diğeri ise Uygur yazısı idi. Soğd alfabesi 25 harften oluşmakta idi. Harfler sağdan sola birbiriyle birleşmeden yazılırdı. Uygur alfabesi ise 28 harften oluşur ve sağdan sola doğru yazılırdı.¹⁰⁷

r. Karahanlılarda sanat da çok gelişmişti. Ayakta kalan abideleri arasında Buhara ve Semerkand arasındaki bozkırda inşa edilmiş Ribât-ı Mâlik'in yanı sıra Fergana'daki dört türbe, Buhara'daki Magok-i Attarî Câmisi ve Cuma Câmii'ne ait Kalan minaresi de bulunmaktadır. Buhara, Ribat-ı Melik, Özkend, Kaşgar, Balasagun ve Talas'ta Karahanlılar zamanından sanat ve mimari

⁹⁷ el-Mes'udî, I, 347.

⁹⁸ İbn Havkal, 348.

⁹⁹ E. A. Davidovich, 148-149.

¹⁰⁰ E. A. Davidovich, 149.

¹⁰¹ E. A. Davidovich, 149.

¹⁰² İbn Havkal, 369.

¹⁰³ Fahreddîn Mubârekşâh, 25a.

¹⁰⁴ Fahreddîn Mubârekşâh, 25a.

¹⁰⁵ *Hudûdu'l-Âlem*, 68.

¹⁰⁶ Z. V. Togan, 81.

¹⁰⁷ Fahreddîn Mubârekşâh, 28b-29a.

eserler kalmıştır.¹⁰⁸ Narşahî'nin belirttiğine göre, Buhara'da yılda iki defa birer günlük olarak kurulan Mâh Pazarında sadece put satılırdı. Pazarın bir günlük ticaret hacmi 50 bin dirhemi bulmaktaydı.¹⁰⁹ Put olarak adlandırılmasına rağmen bunun heykel olduğu anlaşılmaktadır. Bir günlük bile olsa olağanüstü bir ticari ciro dikkati çekmektedir. Buradan da anlaşılıyor ki, halk evlerini, bahçelerini, şehir meydanlarını çeşitli heykellerle süslemekteydiler. Bu bir gelenek halini almıştı. Büyük İskender'in askeri seferlerinin oraya kadar ulaştığı da hatırlanırsa, heykel yapma geleneğinin milattan önceki dönemlerde Arî toplumlar tarafından yerleştirilmiş olduğu düşünülebilir. Heykel yapımının yaygınlığını doğrulayan bir bilgi de İbn Havkal'da vardır. Buna göre, Semerkand'da servi ağaçlarından yontularak yapılmış fil, deve, öküz ve vahşi hayvan heykelleri bahçeleri süslemekte idiler.¹¹⁰

4. Şehirlerde Ticaret

Fahreddin Mübarekşah, Türklerin geleneksel ticari ürünleri ile ilgili olarak önemli saptamalarda bulunmuştur. Ona göre, Türklerin bölgelerinde üretilen ürünler ve acayip eşyalar, sürekli olarak diğer bölgelere nakledilip pahalı fiyatlara satılmaktaydı. Tatar, Tibet ve Hutun miski, Çin kumaşı, kıymetli Türk yakutu, tilki, samur, sincap gibi hayvanların kürkü, ayrıca şahin gibi av kuşları ve çok kuvvetli ve genç develer ve atlar satılıyordu. Türkistan'da Tonget denilen vilayete bir *harvâr kerbasîn* (bir eşek yükü pamuklu kumaş) götürün kimse karşılığında aynı ağırlıkta gümüş elde ederdi. Fakat bunun yarısını hana vermek zorunlu idi ve hanın izni olmadan kimse oraya gidemezdi. Diğer bir örnek de yine Semerkand'da Akmaktin Soğd vilayetindeki dağda bulunan madende elde edilen çeşitli kıymetli taşlar, demir, bakır ve diğer metallere satılmakta idi.¹¹¹

IX-X. yüzyıllarda göçebe Türkler ile hudut bölgelerinde, şehirlerde veya köylerde göçebelerin ihtiyaçları göz önünde bulundurularak onlardan elde edilen ham maddelerin islenmesi için ihtisaslaşma bas göstermiştir. Bu süreci Fergana'nın göçebe Türklerle hudut Oş, Özkent vs. gibi şehir ve köylerin örneğinde görmek mümkündür. Türkler ticaret yapmak için buraya gelirlerdi. Vaha ve şehir halkı göçebe Türklerden hayvancılık ve avcılık mamulleri, köleler, keçe alırlar, bunun karşılığı olarak göçebeler kumaş, ekmeke, kap kakak, demir eşya ve süs eşyaları alırlardı.¹¹²

Mâverâünnehr'e bölgenin ihtiyacından da fazla Türk köle getirilir ve buradan çevredeki ülkelere ihraç edilirdi. Bu Türk köleler İslâm dünyasında çok makbuldü.¹¹³ Özellikle Semerkand, Mâverâünnehr'in kölelerinin toplandığı yerdii. Köleler burada eğitilir sonra da satılırdı.¹¹⁴

Şehirlerde çarşılar ve pazarlar vardı. Semerkant'ta kuyumcular çarşısı taştan yapılmıştı. Yine aynı şekilde bakırcılar çarşısı da vardı.¹¹⁵ Her şehrin kendi pazarları bulunuyordu. Buna örnek olarak Buhara'nın küçük bir şehri olan Tavâvîs'i gösterebiliriz. Bu şehirde yılda bir gün çevredeki bütün insanların katıldığı büyük bir pazar kurulurdu. Bu pazara Horasan'ın her tarafından tüccarlar gelirdi.¹¹⁶

Her şehrin kendi kervansarayları bulunuyordu. Şehir merkezlerinde kurulmuş kervansaraylar, XI. ve XII. yüzyıllardaki canlı kervan ticaretine tanıklık eder niteliktedir. Sadece Mâverâünnehr'de onbinden fazla kervansaray vardı.¹¹⁷

5. Özel Mülkiyet

1911 yılında Yarkend dışındaki Rabul kasabası bahçelerinde 1080 tarihli, kişiler arasındaki özel anlaşmaları tespit eden alış-veriş senetleri bulundu. Bunlar Uygur ve Arap alfabeleri ile yazılmış, şahitler huzurunda hazırlanan tarla satış senetleri idiler ve Karahanlılar dönemine ait bilinen en eski İslâmî Türkçe metinlerdi. Burkancı Uygur hukuk vesikalaları ile hem dış yapı ve hem de içerik

¹⁰⁸ Z. V. Togan, 89.

¹⁰⁹ Narşahî, 34.

¹¹⁰ İbn Havkal, 372.

¹¹¹ Fahreddin Mübarekşah, 25a.

¹¹² G. Aynakulova, "Eski Türk Şehri Özkent", *AÜDTCF Dergisi*, 53/1, Ankara, 2013, 119.

¹¹³ Yâkût el Hamevî, V, 55.

¹¹⁴ İbn Havkal, 375.

¹¹⁵ İbn Havkal, 373.

¹¹⁶ *Hudûdu'l-Âlem*, 68; İbn Havkal, 369.

¹¹⁷ İbn Havkal, 350.

yönünden büyük benzerlikler göstermekte idiler.¹¹⁸ Uygurlar döneminden kalan hukuk vesikalarında aynı hazırlanış ve içerikleri görmek mümkündür.¹¹⁹ Anlaşıldığı kadarıyla, Uygurlarda kullanılan uygulama Karahanlılara geçmiş ve onlar tarafından da aynı şekilde uygulanmaya başlanmıştı.

Bütün bu vesikaların bizim için önemi, Uygurlarda ve Karahanlılarda şehirlerin dışında kırsal kesimde de özel mülkiyetin uygulanıyor olması idi. Bu, o dönemde Orta-doğu'da ve dünyanın diğer bölgelerinde kullanılmayan, ancak modern zamanlara doğru yaygınlaşan bir anlayışı temsil etmekte idi. Özel mülkiyet ve kişinin her türlü hürriyete sahip olarak hayatını devam ettirme anlayışı zaman içerisinde gelenekselleşerek, Türk toplumuna yön veren töreler olarak toplum hayatındaki yerini almıştı.

Milk satışları, vesika denilen yasal tapuların yazılmasıyla kadı dairesinde kaydediliyordu. Bu yüzden, kanunla korunan güvenli bir mülk biçimiydi. Narşahî'nin eseri Târîh-i Buhârâ'yı 1128'de Farsçaya tercüme eden Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî, kendi zamanında Karahanlılarca edinilmiş böyle özel mülklerin örneklerini de içeren bazı ayrıntılar eklemişti. Bu cümleden olarak, yukarıda da belirtildiği üzere, Batı Karahanlı hakanı Şemsü'l-mülk Nasr b. İbrahim Tamgaç Han, Buhara'nın İbrahim Kapısında büyük bir arazi satın alarak etrafı bir mil uzunluğunda surla kaplı Şemsâbâd adını verdiği bir saray yaptırmıştı.¹²⁰

Milkin sahibi, mülkünü istediği gibi elinden çıkarabilir, satabilir, bağışlayabilir, miras bırakabilir ya da bir vakfa tahsis edebilirdi. XI. ve XII. yüzyıllarda vakf mallarının miktarı gözle görülür biçimde artmıştı. Karahanlılar, zamanın bütün politik karışıklıkları arasında, mülklerini korumanın etkili bir yolu olarak, çocuklarının yararına da vakf bağışlarıydı.¹²¹

Sadece halkın değil, hanedan mensuplarının da toprak satın aldığı görülmekteydi.¹²² Onlar her türlü gelir getiren araziye milk (özel mülk) olarak satın almayı deniyorlardı.

Mülkiyet biçimlerinden birisi de hizmet karşılığında verilen topraklardı ve bunlar devlete aitti. Hanedan mensupları, bürokratlar ve askerler kendilerine tahsis edilen topraklardan topladıkları vergileri yaptıkları devlet hizmetine karşılık olarak almakta idiler.

6. Şehirleşmenin Yaygınlaşması

Zamanla eski yerleşim birimlerinin nispi önemi daha küçük bölgelere geçti. Örneğin Fergana'daki irili ufaklı birçok şehrin içinde zamanın başkenti olan Ahsiket, X. yüzyılda Samanî yönetiminde en önemli şehir olarak görülürdü. Onu Kuba ve Uş izlerdi. Özkend, Uş'un üçte ikisi büyüklüğündeydi. Karahanlı yönetiminde Özkend, hem önemli bir şehir hem de bölgenin başkenti hâline geldi. Marginan ve Kâşan da önem kazandı. Çirçik ve Angren nehirlerinin vadisi olan Şaş ve İlak bölgelerinde, Samanî yönetimi altında bir yerleşim yeri patlaması yaşandı. Öyle ki, Mâverâünnehir'de böyle küçük bir bölgede, bu kadar yerleşim biriminin bulunduğu başka bir bölge yoktu. Şaş ve İlak'ta en önemli yerleşim birimleri sırasıyla Binakat ve Tunkat idi. Karahanlı yönetiminde önemlerini kaybetmeseler de giderek Binakat ve Naukat'ın gölgesinde kaldılar. Sir Derya'nın ortalarında Karahanlılar döneminde yeni yerleşim birimleri ortaya çıktı. Eski şehirler ise genişledi. Bu eski şehirlerin arasında Karahanlılar yönetiminde gücünü koruyan yerel bir Türk hanedanının malı olan İsficab ve Fergana'yı, Karahanlıların XII. yüzyılda yönettiği bağımsız bir alan olan Barab-Otrar'ı görüyoruz.¹²³

Sonuç

Dört asırlık tarihlerinde Karahanlılar, bir taraftan Uygurlar vasıtasıyla kendilerine intikal eden milli Türk hayat tarzını miras alarak yaşatmışlar, diğer yandan da komşu İslâm dünyasının medeniyetine ait değerleri benimseyerek hayatlarına katmışlardı. Uygurların ve Müslümanların

¹¹⁸ Ş. Tekin, "Bilinen en eski İslâmî Türkçe metinler: Uygur harfleriyle yazılmış Karahanlılar devrine ait tarla satış senetleri (473, 483 = 1080, 1090)", *SAD*, IV, 158-160.

¹¹⁹ Bu konuda şu çalışmalara bkz. R. R. Arat, "Eski Türk Hukuk Vesikaları", *Türk Kültürü Araştırmaları*, I/1, Ankara, 1964, 5 – 53; A. Melek Özyetgin, *İslâm Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku*, İstanbul, 2014.

¹²⁰ Narşahî, 43.

¹²¹ E. A. Davidovich, 148.

¹²² Narşahî, 43.

¹²³ E. A. Davidovich, 147 vd.

şehircilik alanındaki tecrübeleri Karahanlılara örnek olmuş, bir taraftan bunları temel özellikleri ile yaşatırken, diğer taraftan da bunlara yeni eklemelerle katkıda bulunmuşlardı. Kaşgar, Balasagun, Taraz, Beyda, Sîköl, Sütken, Sûyâb, Nemkiye vb. gibi Türk şehirlerinin yanında 999'da ele geçirilen Mâverâunnehr'deki Buhara, Semerkand, Fergana, Farab vb. gibi Soğd şehirleri Karahanlılar tarafından temel özellikleri ile muhafaza edilmiş, hatta daha da geliştirilmiştir. Karahanlı şehirlerinde sosyal hayatın her alanında bütün ihtiyaçları karşılayacak tesisler inşa edilmiş, ortaçağ şehir ekonomisinin bütün üretim dallarında her türlü mamul eşya üretimi gerçekleşmişti. Şehirlerin fiziki görüntüleri düzelmiş, zenginlikleri artmış, kültürel yapısı güçlendirilmişti.

Bibliyografya

- Anat, Y., *Karahanlılar Tarihi*, İstanbul, 2013.
- Anonim *Mucmelu't-Tevârih ve'l-Kıyas*, Nşr. Meliku'ş-Şuarâ Bahâr, Tehran, 1391.
- Arat, R. R., "Eski Türk Hukuk Vesikaları", *Türk Kültürü Araştırmaları*, I/1, Ankara, 1964, 5 - 53.
- Arat, R. R., "Kâşgar", *İA*, VI, 405-412.
- Aynakulova, G., "Eski Türk Şehri Özkent", *AÜDTCF Dergisi*, 53/1, Ankara, 2013, 117-134.
- Barthold, W., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. D. Yıldız, Ankara, 1990.
- Barthold, W., *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, haz. H. Dağ, Ankara, 2004.
- el-Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, çev. M. Fayda, Ankara, 2002.
- Biran, M., "Qarakhanid Studies A View from the Qara Khitai Edge", *Cahiers d'Asie Centrale*, 9 (2001) *Études Karakhanides*, 77-88.
- Bretschneider, E., *Chinese Medieval Travellers to the West*, London, 1875.
- Chavannes, E., *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, İstanbul, 2007.
- Davidovich, E. A., "The Karakhanids", Ed. M. S. Asimov and C. E. Bosworth, *History of Civilizations of Central Asia, The Age of Achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century, vol. IV*, Paris, 1998, 125-149.
- Esin, E., "Farhâr-ı Halluh (Karluk Budist Sanatı)", *Türkiyat Mecmuası*, 18, İstanbul, 1976, 79-140.
- Fahreddîn Mubârekşâh, *Şajara-ye ansâb-e mobârakşâhî*, ed. E. Denison Ross as *Ta'rih-i Fakhru'd-Din Mubârakshâh, Being the Historical Introduction to the Book of Genealogies of Fakhru'd-Din Mubârakshâh Marvar-rûdî Completed in A.D. 1206*, London, 1927.
- Gerdezî, *Zeynu'l-Ahbâr*, thk. Abdulhay Habîbî, Tahran, 1363ş.
- Huncan, Ö. S., *Türk Hakanlığı Karahanlılar (766-1212)*, İstanbul, 2007.
- Hudûdu'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, yay. V. Minorsky, London, 1970'de çev. A. Duman, M. Ağarı, İstanbul, 2008.
- İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, çev. A. Özaydın, A. Ağırakça, *İslâm Tarihi, İbnu'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, 12 cild, İstanbul, 1987.
- İbnu'l-Fâkih, *Muhtasar Kitâbu'l-Buldân*, Nşr. M. J. De Goeje, Leyden, 1885.
- İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlik'l-Emsâr*, nşr. Kâmil Salman el-Cubûrî, 27 cild, Beyrut, 1971. III, 117-143.
- İbn Havkal, *Kitâbu Sûratu'l-Arz*, çev. R. Şeşen, 10. *Asırda İslâm Coğrafyası*, İstanbul, 2014.
- İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, İstanbul, 2008.
- İdrîsî, *Nuzhetu'l-Muşâk fi İhtirâki'l-Âfâk*, 2 cild, Beyrut, 1989.
- Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, çev. Besim Atalay, 4 cild, Ankara, 1986.
- Klyashtorny, S. G., Sultanov, T. İ., *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2004.
- Maksudov, Farhad, "Batı Türkistanda Karahanlı kentlerinin gelişimi üzerine", *IIB International Refereed Academic Social Sciences Journal*, Ekim-Kasım-Aralık 2011 Sayısı, Sayı:2 / Cilt:1, Autumn October- November December 2011, 338-151.
- el-Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, Nşr. Charles Pellat, 7 cild, Beyrut, 1965.
- Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenu't-Tekâsîm)*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2015.
- Narşahî, *Târih-i Buhârâ*, çev. E. Göksu, Ankara, 2013.

Omarbekov, T., Khabizhanova, G., Nogaibayeva, M., “Central Asian Turkic Tribes: Karakitay Periodin Their Cultural and Ethnic History”, *World Applied Sciences Journal*, 25 /11, Almaty-Kazakhstan, 2013, 1589-1594.

Özerdim, Muhaddere N., “Uygur’lar devrinde Turfan-Karahoco şehrinde evler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XVI/3-4, Ankara, 1958, 97-123.

Özyetgin, A. Melek, *İslâm Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku*, İstanbul, 2014.

Rahman, Abdulkerim, *Uygur Folkloru*, çev. S. Yalçın, E. Emet, Ankara, 1996.

Saidov, A., Anarbaev, A., Goriyacheva, V., “The Ferghana Valley: The Pre-Colonial Legacy”, *Ferghana Valley The Heart of Central Asia*, Ed. S. Frederick Starr, Baktybek Beshimov, Inomjon I. Bobokulov and Pulat Shozimov, New York, 2011, 3-28.

Hiuen Tsiang, *Buddhist records of the Western World. Translated from the Chinese of Hiuen Tsiang (A.D. 629)*, Eng. tr. Samuel Beal, London, 1906.

Sümer, F., *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara, 1994.

Tamim İbn Bahr, “Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs”, nşr. V. Minorsky, *BSOAS*, XII/2, London, 1948.

Tekin Ş., “Bilinen en eski İslâmî Türkçe metinler: Uygur harfleriyle yazılmış Karahanlılar devrine ait tarla satış senetleri (473, 483 = 1080, 1090)”, *SAD*, IV, 157-184.

Tamim ibn Bahr, “Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs”, nşr. V. Minorsky, *BSOAS*, XII/2, London, 1948, 275-305.

Togan, Z. V., *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981.

Ütbî, *Kitâb-ı Yemîni*, Eng. tr. J. Reynolds, *The Kitab-ı Yamini*, London, 1858.

Wang Yen-Te, *Uygur Seyahatnamesi*, çev. Özkan İzgi, Ankara, 1989.

Ya’kubî, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, İstanbul, 2002.

Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Buldân*, Tah. Ferîdûn Abdulazîz el-Cundî, 5 cild, Beyrut, tarihsiz.

Zekeriya Kazvîni, *Âsâru’l-Bilâd ve Ahbâru’l-İ’bâd*, Beyrut, 1960.

Kafkaslar ve Karadeniz Etrafında Unutulan Eski Türk Şehirleri Tarihi

Prof. Dr. Minahanım NURİYEVA (Tekleli)
Kafkas Üniversitesi / Bakü – Azerbaycan

Prof. Dr. Mehmet RIHTIM
Kafkas Üniversitesi / Bakü – Azerbaycan

Şehirlerin tarihi hiç de sadece onun şehir olma statüsü ile başlamıyor. Tabii ki, okuyucu niyetimizi duymaktadır, tarih aynı yerde ilk mahallin kurulması tarihinden başlar. Çünkü, şehre kadarki yerleşim birimlerinin kendi geçmişi var. Ve bu olgu gelecek şehrin tarihinin ilk sayfası olarak kabul edilebilir. Bütün büyük şehirler bile ufak, fakat tarihi belge kadar, anıt değerli özgeçmişe sahiptir. Bunu kabul etmek gerekir. Gözlemlediğimizde, eski Türk yurtlarının tarihinin öğrenilmesi işinin dikkatten kenarda kaldığı veya bu işin yavaş yürütüldüğü, hem de bu konuların ışıklandırılmasının engellendiği, önünün alındığı, bu yönde çalışma teşebbüslerine rağmen bu alanın yasak konular sırasına girdiği göz önündedir. Bu durum Sovyet döneminde özellikle şiddetlenmiştir. Böyle ki, eğer Kafkas ülkelerinde ve Karadeniz etrafı toprakların tarihi, coğrafyası araştırılırsa, bu, Feodosiya, Oçakov, Geroyevsk, Odessa, Sevastopol, Armavir, Krasnodar, Rostov-Don, Stavropol ves. şehirlerin araştırılması demek olacaktır; çünkü bu zaman adeta son 100-200 yıllık bir tarihten bahs olunur. Daha unutulmuş eski Türk şehirleri olan, Türk-tatar kalesi ve ya şehiri olarak eski kaynaklarda, tarihi evraklarda, dönemin gezginlerinin notlarında sıkça gördüğümüz Kafa, Oçak kala, El Tekin, Hacı bey, Akyar, Şah Kirmen, Kara Su, Temirnik, Xuc deye onların gerçek tarihi araştırılmıyor. Buna göre de Kara deniz kıyılarındaki Akyar (indi: Sevastopol), Eltekin (Geroevsk), Şah Mamay (Ayvazovski), Ak Mescid (Simferopol), Or Kapı (Perekop), Karasu Bazar (Belogorsk), Kafa (Feodosiya), Gözlev (Yevpatoriya) ves. daha unutulmuş tarihe gömülmüş gibidir, desek yanılmazık.

Neredeyse, 16. asırdan Volga'ya çıkmakla Sibir'e yürüşden başlayan bu maksat gadim Bulgar padşahlığının-Kazan, Astarhan hanlıklarının lağv edilmesi ve artık Avrupalılaşmış rus çarlarının Kara deniz - Balkanlar ve daha sonra Kafkas-Azerbaycan istilaları ile genişlenerek hayata geçirilirdi. Yerlerin istilası pravoslavlığın kabul ettirilip yayılması ile tamlaşdırılırdı; haçlama sömürgecilik siyasetinin esas amacı idi, zorla hristianlaştırmadan kaçanları ağır cezalar, mahrumiyetler bekliyordu.

Rus Çarı 3. İoann Vasilyeviç zamanından temeli atılan, 1. Petro ve 2. Yekaterina döneminde güçlenen, daha sonraki imparatorlar tarafından özel şiddetle yürütülen sömürgecilik siyaseti planlarıyla bir zamanda gerçekleştirilen sinsi tedbirler sırasında tarihin de tehrifi, kaynakların sahtalaştırılması, bu meseleye yönelik bakışların da kökünden değiştirilmesi işi gidiyordu. Hakimiyeti ele alan kimi çar 1. Petro Azak askeri seferine (1695-96) çıkıyor; Azak kıyılarına sahipleniyor. Böylece Rusya'nın güney denizlerine ayağı açılır.

... Rusların 3 Mayıs 1736 yılında 34 günlük kuşatmadan sonra Purut müahedesi ile Türkiye'ye geri verdikleri Azakı tekrar istila etmesi yeni bir savaşa sebep oldu. 28 mayısta ise Ruslar tarihte ilk defa olarak Or Kapı boğazını aşarak Kırım girdi; diyelim ki, 1735-1739. yılların Rus-Türk savaşında Rusya'nın Karadeniz'e çıkmak uğruna büyük çarpışmalarının başlangıcıydı ... (8, t.4, c.214) Bundan sonra 1768-74; 1787-91; 1806-1812; 1877-78 savaşları, elece de 1817-1864. yılların Kafkas müharibesi neticesinde Kafkasın Kara deniz boyları, Azak vilayetleri, Kırım ve Kafkaslar Rus idaresine girmekle Türk şehirlerinin “yeni tarihi” başlayır...

Belirtelim ki, Kafkasya ve Karadeniz'in Kafkasya sahili topraklarının işgal edilmesi işi 2.Yekaterina hakimiyeti yıllarında güçlendiğinden bu dönemi özel olarak dikkate almak gerekir. Bilindiği üzere imperatriça 2. Yekaterina çok karmaşık ve aynı zamanda ince bir tavır takınmıştı; imparatorluğun sınırlarını güneye doğru ilerletmek amacıyla Türklerle savaşarak o, kendi dediği gibi Türkiye'yi Avrupa'dan sıkıştırıp çıkarmak, onun başkenti eski İstanbul'u “Konstantinopol” u istila

etmekle bir zamanlar Bizans İmparatorluğu örneğinde Hıristiyan devleti - Rusya'ya sadık din kardeşleri olan Balkanlar'da, ayrıca Karadeniz çevresi ülkelerde Yeni Yunanistan devleti kurmayı öngörüyordu. Orada hükümdarlık edecek çar ise Rus imparatoru ailesinden çıkmalı idi. Bu uzakgörünlike hazırlanmış, çok ince düşünülmüş bir sinsi plan idi. Hatta kendisinin iki torununa isim koyarken de bu düşünceyi ihmal, onların taşıdığı ad da Yekaterinanın siyasi amacından haber veriyordu. Büyüğünü tarihsel İsveçliler üzerinde zafer kazanan Alehander Nevski'nin şerefine Alehander adlandırmıştı; ortanca torunu Konstantin'in (en son Bizans hükümdarı onuruna konulmuş) boynuna "şanlı" Çargrada - Konstantinopolda Yunan çarlığını kurmanın şerefi ve şöhreti düşürdü. (5, s.4) Birçok savaşlar bu gerici "Yunan projesi" adına koptu.

İşte bu anlamda birkaç yüzyıl boyunca süren fırtınalı dalgalar tek coşan korkunç savaşlar, bitip tükenmek bilmeyen sonsuz çatışmalar - Kafkasya ve ayrıca Karadeniz'in Kafkasya kıyıları uğruna savaşlar, amansız istilalar, yerli halkların sayısız toplu alanlarında, ulusal özgürlük hareketine kadar yükselen halk heyecanları, kan içinde boğulan isyanlar kanlı sömürge politikasının asıl içeriği idi. Darbenin ağırlığı da istila onunan Kafkasya hakkındaki tarihi gerçeklere çarpıyor, bu yerlerin asıl nüfuslu Türk boylarının varlığını bilerekten şüphelere saran sahte tarihler, bilgiler yaratılıyordu. Geniş arazilerin, Türk topraklarının isimleri derişdirilir, köçürülmelerle, yerli halkları uçtan tutma hristianlaştırmakla Türk etnoslarını assimile edip, tarihe, Türk hakikatlerine hüküm ediliyordu. Neticede Tarihen çok geniş coğrafyaya sahip olan Türk halkları maalesef, tarihin çok ağır yollarından, zor burulğanlarında geçip gele-gele son yüzyıllarda, özellikle son yirminci yüzyılda birbirinden din, dil, kültür ve bununla bir çok psikolojik ve manevi ceahetleriyle de çok aralı düşmüşlerdir. Türk halklarının birbirinden keskin şekilde ayrı düşmesi Rus emperyalizminin birkaç yüzyıllar boyunca Türk topraklarına karşı istilacı seferleri ve bu askeri yürüşlerin doğurduğu haksız savaşlarda gerçekleşiyordu. Öylece de Kafkas Savaşı gedişatında (1817-1864) ele geçirilen bölgelerde hemen yeni rus kaleleri dikildi, bunların korkunç içerik taşıyan isimleri bu istilanın gerçek mahiyetini gösteriyordu: **Grozni-**"korkunc, müdhiş"(1818), **Vnezapnaya** "ansızın, gözlenilmüz, ani hücum" (1819), **Vladikafkas** "Kafkasa yiyelen"(1784), **Burnaya** "deli, coşkun"(1821) ves.

Böylece, Kafkasya'nın ve Karadeniz civarındaki Çarlık Rusyası işgali ile isimleri ve kültürü yok edilen Türk şehirlerinin tarihinin bu anlamda savaş ve istilalarla bağlı olduğu anlaşılıyor. Tabii ki, bir çok şehirlerin tarihinin değıştirilerek unutturulması onun araştırılmasına da bir çok zorluklar doğurmaktadır. Maksadımıza uygun olarak bildiride bu şehirlerin tarihinin yanısıra hem de geniş çapta Kafkasya ülkeleri, Karadeniz civarı, o cümleden, Kırım'ın değışime maruz kalmış bir çok yerleşim birimlerinin kültürel-tarihi geçmişi tetkike celb edilmekle bir takım değerli hususiyetleri öne çıkarılmıştır. Bu manada kültürü ve tarihi kaybolan olan bu kentlerde kültürel -tarihi anıtlar: mektepler, camiler, şifa merkezleri, kervansaraylar, hanlar, çarşılar, hamamlar ves. araştırmakla birlikte, bu Türk meskenlerinin adlarına - arazinin özelliklerini aks eden isimler, nesil, soy bildirenler- eski Türk kelimelerini muhafaza eden dilsel unsurlara da ayrıca dikkat etmeli, yeri geldikçe etimolojik-dilsel yönden açıklamalı olduk. Bu maksatla çalışmalarımızda Kafkas ülkeleri ve Kafkasya'nın Karadeniz çevresi toprakları, aynı zamanda Kırım civarının yüz yıllar öncesine dayanan tarihi, Rus-Osmanlı devleti arasındaki savaşlar ve ülkenin çarlık Rusyası tarafından istilasından sonra ve Sovyetler sırasında sistemli olarak tarihinin, şehir isimlerinin ve mimari yapıların, ahalinin terkininin, din-inancının değışimi yönünde yapılan işlemlerin gerçek anlamları açığa çıkarılmış ve değılendirilmiştir.

Araştırmacılara malum olduğu üzere, şehrin tarihi bizden ne kadar uzaklaşıyorsa, onun tarihinin öğrenilmesi de bir o kadar zor oluyor. Ama eski Türk yurtlarının tarihi sadece 200 yıl öncesinde değıştirilse de yine aynı müphem, müamma düğümleri, gizli sırlar, engelleri barındırıyor.

Mesela, Esendik (şimdi:Yessentuki), Meçet (şimdi: Zernograd), İslam Kermen- Kahovski, Suçukkale-Novorossiysk, Suncakala (Hankale) - Grozni; Temirnik - Rostov Don, Karasu bazar-Belogorsk, Ak Kirman- Belgorod Dnestrovski, Or Kapı- Perekop, Terek kala- Vladigafkaz, Sarı Kamış - Zaporjye, Sultan - Mineralnie Vodi, Battal paşa-Çerkasski, Beş tamak-Prohladnoe, Kopıl-Slavyansk-Kuban, Han kenti-Stepanakert ves. Bunun gibi, Türk şehir isimlerin doğal ses terkininden uzaklaştırılıp tahrif edilen: Kermencik-Kremençuk, Kılburun-Kinbrun, Ocak kale-Oçakov, Batı-Bataysk, Tagan-Taganrog, Nalcıg-Nalçık, Aktar~ahtar- Aktarsk(Azov denizi üstünde şehir), Koşka dağı-Koş Kaya, Bender-Benderi, Roman-Koş-Orman Koş... bu yanlışlıklar Türk adlarının yanlış serhine yol açıyor.

Böylece, bu yürüttüğümüz araştırma ister yeni, isterse eski meselelerin çözülmesinin yeni teşebbüsleridir. Bu teşebbüslerin önemi ortak tarihimizin öğrenilmesi açısından büyüktür.

Bakin, bir ismin bu kadar geniş arazilere yayılması onun doğal areal toponimler sırasına ait edilmesine ortam yaradır. Türk halklarının büyük ana yurdunda dağılmış böyle paralel isimler Türk coğrafyasının devamlılığını; Türk halklarının hızlı ve büyük göçlerin sonuçları olarak ise onların sahip olduğu etnik tefekkür, eski meşguliyet ve yaşam tarzındaki eyniliklerin yadigaridir.

Areal toponimler Türk halklarının sahip olduğu sosyo-politik ve kültürel ilişkilerin kadim tarihinden ve kuvvetinden haber veriyor. Böyle olunca yer adlarının değiştirilmesinin nelere sebep olacağı açıktır: Baş Abaran (bölgedeki Abaranoglu, Abaran kasabalarının ve Abaran çayının adı değiştirilmiş (indiki adı Kasah), Göyçe (indi: Vardenis- vaktile 15 mahaldan ibaret olan İrevan hanlığında büyük mahallardan biri idi), Ahta (Hrazdan)... Azerbaycanda bu adla 7 yaşayış mantakası, Kırım'da Kır Aktaçı (şimdi: Darevka; kır-ağacsız yer, tala, çöl), Küçük Aktaçı (şimdi: Kulikovka), Aktaçı Kaban (indi: Volnoe), Aktaçı (indi: Furmanovka), Buzav Aktaçı (şimdi: Urojaynoe) kimi adları taşıyan mıntakalar olmuştur. Özbeklerde ve Kırgızlarda da bu adda yer adları yaşayır. (5, s.32-33) Fikre kuvvet olarak yekun şeklinde onu belirtmek isteriz ki, şimdiki Ermenistanın kadim Türk yer adlarının nazara çarpacak kadar büyük bir kısmını etnotoponimler teşkil etmiştir. Vaktile büyük Azerbaycan devletinin batı arazileri sayılan bu topraklarda Aparan adıyla bir sırada Kıpçak, Kazaklar, Karaman, Kacar, Karabağlar, Baharlı, Boz Doğan, Bayandır, Avşar, Tekle, Çakırlı, Şidli, Çepni, Kengerli, Develi, Dügerli ves. gibi yer isimleri kadim Türk soylarının adlarını aksettirmektedir.

I Nikolay hakimiyeti dönemi (1825-1855) arasikesilmez savaflara maruz kalan halkların - dininden, inancından, ırzından, namusundan sımsıkı yapışan Kafkasya'nın yerli halkları- Türklerin Çerkezlerin, Çeçenlerin Şamil hareketi sonrası Rusların, Kazakların ve Ermenilerin Kafkasya'ya göçürülmesiyle ellikle Türkiye'ye göç etmeleri bununla ilgiliydi. Tarihi realiteyle asla hesaplaşmak istemeyen Rus emperyalizmi istilanın gerçek yollarını iyi bildiğinden tarihi olguların - adların imha edilmesinin ehemmiyetini, rolünü da güzel idrak ediyordu. İşte bu yüzden de savaflarda galibiyet elde olundukca, toprakların fetih haberi alırs-alınmaz, başkentten imparatorun kendisinden (Rus çarları 1721 yılından imparator olarak adlandırılıyordu) önerilen yeni isimler geliyordu. İşgal altındaki şehirlere, özellikle Türkiye'den koparılmış Karadeniz çevresi şehirlere ve Kırım şehirlerine Yunan kökenli "kalıp" isimler verilir, eski Türk isimleri imha ediliyordu. 1783. Senesi Nisanında Kırım bütünlükle Rusyanın idaresine geçtikde, 2. Yekaterina Kırım'ın hakimi general Grigori Potyomkine "şimdiki Aktıyarın yerinde büyük Sevastopol kalesinin dikilmesine dair" gösteriş veriyor (10, s.160) Aktıyar şehri sıldırım sahilin, ağ tebeşir taşlı yüksekliğinde yerleşiyordu; adı da bununla alakadar idi. Şehrin yeni Yunan adı, Kırımı Yunanlaştırmak amacıyla korkulu imperya planları ile bağlı idi. Sevastopol "mukaddes haçlı şehir" - suni isimdir diye görkemli etimolog Alman alimi Maks Fasmer yazarken Massandra, Simeiz, Koroiz, Livadiya gibi bu adın da Kırım toprağı ile hiç bir alakası olmadığını bildiriyordu. Nikopol "zafer şehri", Melitopol "arı şehri", Sevastopol "möhteşem şehir", Hersones... Bu adları XVIII asrın sonlarında kadim Yunanlar yok, Yunansayağı olsalar da müasir Ruslar koymuşlar. (9, s. 468) 1783. yılının Nisan ayında Kırım tamamen Rusya'nın kontrolüne geçen gibi II Yekaterina Kırım'ın hakimi general Grigori Potyomkine "şimdiki Aktıyarın yerinde büyük Sevastopol kalesinin inşasına dair" talimat verir (10, s.160) Aktıyar şehri sarp sahilin, beyaz tebeşir taşlı yüksek yarğanın üzerinde bulunuyordu; adı da bununla ilgiliydi. Şehrin yeni Yunan adı, Kırımı Yunanlaştırmak gibi korkulu emperyal planları ile ilgili idi. Sevastopol "kutsal haçlı şehir" - yapay isimdir diye görkemli etimolog alim Fasmer yazarken Massandra, Simeiz, Koroiz, Livadi gibi bu adın da Kırım toprağı ile hiçbir ilgisi olmadığını öngörüyordu. Nikopol "zafer şehri", Melitopol "arı şehri", Sevastopol "muhteşem şehir", Hersones ... Bu isimleri XVIII yüzyılın sonlarında eski Yunanlılar yok, Yunansayağı olsalar da modern Ruslar koymuşlardır. (9, s. 468)

Geniş ve derin tetkikleri ile tanınan Lev Uspenski ise Yunan adının manasını kasederek: "kadim Yunanlar hiç bir zaman burada böyle vakarlı isme sahip şehir kurmamışlar" - diye yazıyordu (9, s.36). Kırımı Yunanlaştırma planında daha garip cehtler ortaya çıkıyordu; yaşayış yerlerine Yunan alfabeti harfları ile "Alfa", "Delta"... "Omega"ya kadar adlar vermişdiler. Gözlev- *Yevpatoriya*, Kafa- *Feodosiya*, Sarı Kirman- *Hersones*, Kalcık- *Mariupol*, Ak Mescit (Kara kermen)- *Simferopol*, Kızıyar- *Melitopol*, Acıdere - *Ovidiopol*, Çertomlık- *Nikopol*, Eski Kırım- *Levkopol* (sonra rusca Starı Kırım) ves. Kendiliğinde manalı ve net olarak informativ kaynak olan Türk adları "hayali" Yunan adları ile yer değiştiriyordu.

Puşkin Erzurum'a seyahati esnasında (1829) yol boyu Kafkasya'nın doğal ve büyüleyici doğası karşısında gerçekten vecde geliyordu. Fakat sürekli uygulanan işgal savaşlarda yurdu tapdaklar altında kalan, kendini, ekinini, biçimini unutup silah rahatlığı, özgürlüğü elinden alınmış yerli nüfus hakkında ilgisizce, bu halkların dinini, kültürünü, izzet-nefsini gözetmeden: “Kafkas Hıristiyan misyonerlerini bekliyor” diye meşhur deyimini dile getiriyorlardı. Kafkas zahiri huzurlu misyonerler tarafından kanla susdurulmada, ram edilmekteydi. “Sadece semaveri buraya getirmekle istediğimizi yapabiliriz Ama daha güçlü, yüzyılımızın uygarlığına uygun daha ahlaki yolu var: Bibliyanın tebliği” (7,1c., F.1.) sözleri ile Kafkasya'nın ele geçirilmesinin tüm yolları ve usulüne kendisi bildiği şekilde katkılarını ekliyordu.

Şovininist düşünce mahsulü olarak bu yeni istila olunan topraklarda yeni adlar dini mazmun taşıyordu: Troitsk, Stavropol (Haçlı şehir), Pokrovskoe, Petropavlovsk (mukaddes havarilerin adlarından); Petrovsk (Mahackala/İncikala), Sevastopol (mukaddes şehir), Grigoriopol (Tokmaz), Vozdvijenskoe), Feodosiya, Feodora, kadim Temernikin müasir adı olan Rostov-Don (mukaddes Rostov adına) şehirleri kilise baş ruhanileri adından, fakat boş yerlerde deyil, ezelden bu topraklardaki Türk şehirlerinin üzerinde kurulmuştur. Bu yeni adlar o dövrün istilaçılık hattını yürüten imperyanın görkemli simaların (başlıca olarak, harp generallerinin ve çar ailesi uzuvları) adlarını ebedileştirmekle de bu ilhakın amaçlarını tam ifade ediyordu: **Kahovka (eski ad: İslam Kermen), Aleksandropol (eski Türk kalesi Gümrü), Zubovka (Çıplaklı), Karyagin (Kara bulak), Yelizavetpol (Gence), Pavlovsk (Kalcık), Nikolaev, Mariupol (eski Kalcık), Petrovsk (Odessaya vil.), Port Petrovsk (İncikala), Yekaterinoslav (Kazı Kirmen), Yekaterinodar (Karasu)** ves. Maalesef, Kafkasın göğüsüne onu kanlar içine boğan, tüm aileyi, köyü, soyu, nesli yer yüzünden silen Potyomkinin, Suvorovun, Zubovun, Yermolovun, Kotlyarevskinin, Karyaginın, Slavinin, Griboyedovun... şerefine adlar meydana gelirdi.

Tarihi yer adına müdahale toprağın özüne olan müdahale ile bir tutulmalıdır, dedikde her birimiz haklıyız.

İstila olunmuş yerlerin ruslaşdırılması çok kısa, dikkatle düşünülmüş, spesifik usullerle hayata geçiriliyordu. Şimdi değişim projesinden kenarda kalan yer adlarından başka hiç bir şey bu yerlerin eski Türk toprakları olduğunu hatırlatmıyor. Dersliklerden uzaklarda, kütüphane köşelerinde toz basmış tarih kitaplarındaki bir-iki cimri sayfaları da okumak, adaletli neticeleri hasil etmek ise hala akıllara dahi gelmiyor. Defalarca (1640, 1647, 1666. yıllar) Kara deniz kıyılarında ve Kafkas ülkelerinde olan Evliya Çelebi bu yerlerden geçerken coğrafi adların tamamile Türkçe olduğu gözlemleniyor: Seyyah addım-addım gezdiği bu topraklarda şanlı-şöhretli Türk harp kalelerinin tarihini bedii sözü ve mübalağalı tahayyülün gücü ile şerh etmeğe gayret ediyor: “Ur - Kırım'ın hudud kilididir”; “Aman yeri Benderabad”; “Kader şehrinin kalesi Azak”; “Aman diyarı Doğan Hisar”; “Şirin Gözleve kalesi”; “Kalkay sultanların taht merkezi Ak Meçet”; “Kale-yi güher Anapa”; “Cankurtaran liman Balıklava”; “Özücan kalesi-Ocakkale” epitetleri ile kaleleri vafediyor (4, s.267), böylece adları unutulmaya terk edilmiş bu şehir adlarına mühür basıyor; onları unutturuyor.

Bu toprakların üzerinde yaranıb yetişen Türk tarihini aks eden şehirlerin eski ve asıl adları 19. Asırda Kafkasta olan rus yazarlarının, devlet memurlarının ves. marağına sebep olmuş, hatta eserlerinde, mektuplarında, yol kayıtlarında şehirlerin yeni adlarını değil, bir kaç on yıllar önceleri değiştirilmiş eski Türk adını kullanmışlar. Aleksandr Griboyedov hatta bu kadim adın büsbütün kayb edilmesine ve luzumsuz bir ada değiştirilmesine teessüf ediyor. Alim adaleti ile geçmiş tarihi olguya objektif yaklaşıyor, Kafadan gönderdiği 1825 senesi 12.9. tarihli mektubunda yazıyordu: bütün şehri gezdim, geçmiş Kafanın asırlarca yaşı olan duvarları ve bizim burada birce güne dikilen barakalarımız garip bir biçimde biri-birine kavuşuyor. Lakin bilmiyorum, kadim coğrafyaşünasların tasvirinden güç-bela ortaya çıkan Feodosiya adı nereden bulundu? Ve Avrupa, aynı şekilde Doğuda büyük gürültü koparan Kafa adını nasıl yuttu? (2, s. 402.)

Maksim Gorki'nin, “İzergil karı” hikayesinin “Ben şu hikayeti Bessarabiyada deniz sahillerinde, Ak Kirman altında duymuşdum” kelimeleri ile başlaması bu tarihi adı ve real tarihi geçmişini canlandırarak hatıralara getiriyor.

Rus şairi Aleksandr Puşkin “Çingeneler” poemasında bir ihtiyar çingenenin dili ile Bucak ülkesinin bir zamanlar Osmanlı idaresinde olduğu hatırasının nostaljisini yansıtıyor:

Tehdit etmiyordu Tunanı Moskal,
Korkup çekinerdik onda sultandan.
Bucağı idare ediyordu paşa,
Ak Kirmanın yüce kulelerinden.

“Biz **Eski Kırma** doğru süratle ilerliyorduk. O rutubetten göyermiş dağların yamacına kısılmış kirli koyun sürüsü tek uzaktan ağarıyordu... İnanılmazdı, bu harabe kıvrıntılar tepesinin yerinde ne zamansa Salhat, kendi var-devleti ile Dımaşkı de ötüp geçen büyük şehir varmış. Şimdi geçmişten yalnızca taş yığını, sema ve mezarlar kalmıştı” (**K.Paustovski. Kayıp gün**)

Şehrin kadim adı Ermeni müellifleri tarafından da olduğu şekliyle kullanılıyor: Semada bulut yoktu, lakin **Abaran** tarafından esen soğuk rüzgar, uluya-uluya taşlara çırpılıyor, yaprakları hışıldatıyor ve sanki dile gelerek diyordu: herkes başını korusun.(Haçatur Abovyan. “İlk sevgi”).

Yürüttüğümüz işte Türk tarihi, dili, kültürü, genellikle Türk ilmi için büyük semere görüyoruz. Bu gün Türk yurdu yeni nesle, Türk gençliğine dar çerçevede, bugünkü haritalarda değil, eski, hakiki haritalarda, geniş çapında ulaştırılmalı, öğretilmeli, tanıtılmalıdır. İnsan geleceğinin iyi olmasını düşündüğü gibi, geçmişini de arayıp öğrenmeye can atıyor. Türk dünyası yer adlarının Büyük Ansiklopedisinin hazırlanması zarureti vardır. Burada tarihten silinmiş Türk yer isimleri yer almalıdır.

Edebiyat

1. Evliya Çelebi. Seyahatname, İstanbul, Üç Dal yayınları,1966, V-VI, VII ciltler.
2. Griboyedov A. Sobranniye Soçineniya, Moskova, Khudojestvennaya Literatura yayınları, 1956.
3. Fahrettin Kırzioğlu.Osmanlıların Kafkas ellerinin fethi(1451-1590), Ankara, 1998.
4. Minehanım Tekleli. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Kafkas coğrafyası, Doğumunun 400.yılında Uluslararası Evliya Çelebi Sempozyumu bildirileri, Gelişim Üniversitesi yayınları, İstanbul, 2012; s. 261-267.
5. Türk kitabı. Unutulan tarih, değiştirilen yer isimleri, Bakı, Nurlar yayınları, 2009.
6. Pars Tuğlaçı. Osmanlı şehirleri, İstanbul, 1985.
7. Puşkin A.S. Seçilmiş eserleri 1.c. Avrupa Press, Bakı, 2006.
8. Sovetskaya İstoričekaya Entsiklopediya, (16 ciltte), Mosokva, 1961-76; t.4.
9. Uspenskiy Lev. Slovo o slovax. Poçemu ne inaçe? Leningrad, 1974.
10. Venikeev E.V. Sevastopol i ego okrestnosti, M., İskusstvo, 1986.

Mavu Balig-Yok Edilen Bir Şehrin Öyküsü

Yrd. Doç. Dr Mustafa ŞAHİN
Sinop Üniversitesi / Sinop

Giriş

Bugün Bâmyân, Aganistan sınırları içerisinde dağlık bir alanda yer almaktadır.¹Bâmyân Dağları, Horâsân sahrası doğusundan Mekran kasabası sınırı ve Sistân sınırının bir kısmı, batıda; Kûm, Rey, Kûmîs, Kâşan, kuzeyinde; Herât'ın sınırı ve Sistân'ın bir kısmı, güneyinden de Kirmân, Fars sınırı ve Isfahan sınırının bir kısmını kuşatmaktadır.²Ortaçağda kuzeyinde Kaşgar şehirleri, güneyinde Gûr şehirleri, doğusunda Keşmir ve batısında Tirmiz ile çevrili geniş bir alanı kapsamaktaydı. Şehir Tepeler üzerine kurulmuştu.³

Havası soğuk olan bir şehirdir. Yüksekliği ve etrafında dağların bulunması bunda etkilidir.⁴ Ortaçağ kaynakları buranın sularının oldukça fazla ve gür aktığını kaydetmişlerdir. Çok sayıda akarsu Bâmyân dağlarından kaynağını almaktadır. Bu suların bir kısmı Merv'e bir kısmı Belh'e doğru akar.⁵ IX. yüzyılda bölge için önemli bilgiler veren Ya'kûbî ve X. yüzyılda kaleme alınan Hudûdü'l-Âlem; Sistan bölgesine, Kandeher'a ve Belh'e doğru akan çok sayıda ırmaktan bahsetmiştir.⁶ Herât şehrinin önemli akarsularından olan Murgab nehrinin de esas çıkış yeri Gûr Dağları ve Bâmyân olup Garcistân'dan geçmektedir. Murgab, daha çok Merv civarını sulardı.⁷Bâmyân, Orta Çağ'da Horâsân'da yağmur sularından en fazla faydalanan yerdirdi.⁸

Bölgenin önemli şehirlerinden olan Bâmyân, Orta Çağ'da önemli bir ticarî merkezdi.⁹ Çin'in batısından gelen İpek Yolu buradan batıya devam ederdi. Tarihi İpek Yolu üzerinde bulunan şehir, Doğu ve Batı Çin ve Orta Doğu arasındaki ticaret yollarının birleşim yeri olan bir kavşakta bulunmaktaydı. Orta Çağ'da Bâmyân'da¹⁰ ve Herât yakınındaki Şaklan Dağı'nın eteğindeki Kerûh'ta¹¹ demir çıkarılmaktaydı.¹²

¹ Bugün Bâmyân Kâbil'in 245 km kuzeybatısında yer almakta olup Bâmyân Vilâyeti olarak teşkilâtlandırılmıştır. Denizden yüksekliği 2800 m'dir. Nüfus 61.000 kişidir. Kentin ismi Sanskritçe Varyamana (renkli anlamına gelir) isminden gelmektedir ki eski zamanlarda Bamyân'da bir Hindu Budist manastırı vardı. 2001 yılında Taliban tarafından yıkılan Budist heykelleri de yine şehrin karşısındaki kayalıklarda bulunmaktaydı. 2008 yılında kentte dünyanın en eski yağlıboya tabloları bulunmuştur.1840'ta I. İngiliz-Afgan savaşına sahne oldu.2001 yılında Buda heykelleri Taliban tarafından tahrip edildi.

² *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrikİle'l-Magrib*, İngilizceden Türkçeye Trc: Abdullah Duman-MuratAğarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2008, s. 208; İbnHavkal, *Kitâbü'l-MesâlikVe'l-Memâlik (KitâbuSüreti'l-Arz)*, Derleyen ve Türkçeye Çev: Yusuf Ziya Yörükân, Derleyen ve Yayına Hazırlayan: Ali Ertuğrul, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, Gelenek Yay., İstanbul 2004, s. 125.

³ Ahmed b. İshak Ca'fer b. Vehb b. Vâzih, el-Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, Çev: Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002, s. 70.

⁴ İbnHavkal (EbnHaukal), *TheOrientalGeograph of EbnHaukal, IslamicGeograph*, 30, Trans. W. Ousley, Ed: Fuad Sezgin, Frankfurt 1992, s. 225.

⁵ el-Ya'kûbî, , a.g.e., s. 70.

⁶ *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrikİle'l-Magrib*, s.269; el-Ya'kûbî, a.g.e.,s.70.

⁷ Hâfiz-i Ebrû, *Coğrafya-yı Hâfiz-i Ebrû Kısmet-i Rüb-i Horâsân: Herât*, Yayınlayan: Mail-i Herevî, Bünyad-ı Ferheng, Tahran 1349, s. 27; Strange, a.g.e., s. 397; WilhelmBarthold, *Historica-GeographicalSurvey of Iran*, Princeton, New Jersey 1930, s. 48.

⁸ İbnHavkal, *IslamicGeograph*, s. 227; İbnHavkal, *Kitâbü'l-MesâlikVe'l-Memâlik*, s. 153.

⁹ Barthold, a.g.e., s. 50; Aynı müellif, "Bâmyân," *İA*, C.II, MEB, İstanbul 1979, s. 297.

¹⁰ Hamdullah Müstevfi-i Kazvîni, *TheGeographicalPart of theNuzhat al Qulub*, Trans.by: G. LeStrange, Printed of theTrustes of the E. J. W. GibbMemorial, Leyden 1340/1919, s. 147.

¹¹ Muhammed b. Abdullah HerevîMuinüddîn el-İsfizârî, *Ravzâtü'l-Cennât fi Evsâf-i Medîneti'l-Herât*, C.I, Tashih: M. Kâzım İmam, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, Tahran 1338, s.105; İbnü'l-Belhî, *Farsnâme, Orta Çağ Tarihi ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, Çev:Abdülhalik Bakır-Ahmet Altungök, C.I-II, Ankara 2008, s. 104.

¹² İbnHavkal, *IslamicGeograph*, s. 227; İbnHavkal, *Kitâbü'l-MesâlikVe'l-Memâlik*, s. 153.

İslâmiyet'ten önce Bâmyân Persler, Büyük İskender İmparatorluğu, Seleikoslar (Selvkoslar), İskitler, Yü-eçiler, Kuşhanlar, Sâsânîler ve Eftalitler'in egemenliğinde kaldı. V. yüzyılda Akhunlar'ın başkenti oldu. Müslümanların bölgeye geldikleri yıllarda da burası Sâsânîlerin elindeydi.¹³ Bu dönemde şehir kültür ve sanat merkeziydi.¹⁴ Burada İslâmiyet'in yayıldığı ilk yüzyıllarda o kadar çok heykel vardı ki şehre Put-i Bâmyân denirdi. Bâmyân'da bir de Buda mabedi vardı. Saffârî Hükümdarı Ya'kûb b. Leys 256/870 tarihinde bu mabedi yıktırmıştır.¹⁵ Hâfız-i Ebrû, Bûşenc'de bir dağda hayvanlara benzer taşların olduğunu kaydetmiş, ancak bu dağın ismini vermemiştir.¹⁶ Bu taşların insan eliyle yapılan heykeller olabileceği akla gelmektedir. Çünkü bölgenin şehirlerinden olan Bâmyân başta olmak üzere pek çok yerde Buda heykellerinin varlığı bilinmektedir.¹⁷

Bâmyân, Müslümanların buraları fetihleri sırasında Farsça şîr, Arapça esed kelimelerine karşılık gelen Arslan elkâblı bir dikhân tarafından yönetilmekteydi. Şehir 19/641-642 yılında fethedilmiş ve Muzâhim b. Bistam'ın gayretleriyle Müslüman olmuştur.¹⁸

el-Makdisî ise Horâsân'ı dokuz bölge ve sekiz bölüme ayırdığı eserinde bu bölümlerin en büyüğünü Bûşenc olarak kayda almıştır. Bûşenc'den sonra gelen şehirler içerisinde Bâmyân'ı da zikretmiştir.¹⁹

Bâmyân, Coğrafi olarak Tohâristân Bölgesi'nde bulunsa da ve siyasi bakımdan sonraki yüzyıllarda Herât Bölgesi'nin şehirlerine dâhil olmuştur.²⁰ İbn Havkal, İbn Rusteh ve Kudama b. Ca'fer başta olmak üzere IX-X ve XI. yüzyılın önemli kaynakları bu dönemde Horâsân'a dâhil ve bu eyâlete bağlı yerler arasında İsfizâr, Merv'er-rûd, Ebiverd, Cüzcân, Bûşenc, Bâdgîs, Kûhistân, Nişâbûr, Tûs, Nesâ, Serahs, Tâlekân, Faryâb, Tohâristân, Tirmiz, Buhârâ, Semerkand, Fergâna, Ustrûşena, Şâş, Kiş, Nesef gibi şehirler arasında Bâmyân'ı da kaydetmişlerdir.²¹

IX. yüzyılda Bâmyân yöneticilerine Şîr-i Bâmyân deniliyordu.²² Bu yüzyılda şehir, Belh'in yarısı kadardı.²³ X. yüzyılda şehrin dört giriş kapısı vardı.²⁴ Çok eskiden beri varlığı bilinen ve bölgede Budizm'in merkezi konumunda olan şehir, Gûrlular zamanında şehzâdelerin oturduğu bir yer idi.²⁵ X.

¹³ Budistlerin M.Ö. 563 yılında Hindistan'da doğan Buda'nın kendisinden sonra yayılan öğretileri din haline gelmiştir. Bâmyân olmak üzere Herât Bölgesinin şehirlerinde taraftar bulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. FârûkEnsârî, *Herat: Şehr-i Aryâ*, C.I, Merkezi İsnad ve Hidemât-ı Pezuhşi, Tahran 1338, s. 41-42, 49.

¹⁴ Emel, Esin, "VI. Yüzyılda Batı Türk Hakanlığına İlhâkından İslâm'a Kadar Belh'in Kültür ve Sanat Tarihçesi", *Bildiriler*, Mevlânâ'nın 700. Ölüm Yıldönümü Dolayısıyla Uluslararası Mevlânâ Semineri, Ankara 1974, s. 182.

¹⁵ Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem Conquest the Time of Timur*, New York 1873, s. 418; Barthold, *Bâmyân*, s.297.

¹⁶ Hâfız-i Ebrû, *a.g.e.*, s.42.

¹⁷ Kalanların önemli bir kısmı Babür imparatoru Evrengzib, Nadir Avşar ve nihayet da Taliban tarafından 2001 yılında tahrip edilmiştir.

¹⁸ el-Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s.69-70; Mustafa, Şahin *Orta Çağ'da Herât Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar) (961-1507)*, (Gaziosmanpaşa Üniv. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Doktora Tezi), Tokat 2013, s. 11.

¹⁹ EbûNasr el-Mutahhar b. Tâhir, el-Makdisî, *Ahsanü't-Tekâsîmü'l-Ma'rifat el-Ekâlim (The Best of Divisions For Knowledge of The Regions)*, Trans. B. Collins, Devha (Doha) 1994, s. 261.

²⁰ el-Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 69-70.

²¹ İbnHavkal, *Kitâbü'l-MesâlikVe'l-Memâlik*, s. 140; İbnRusteh, *Kitâbü'l-A'lâki'n-Nefise*, Derleyen ve Türkçeye Çev:Y. ZiyaYörükân, Yay. Haz: S. Özkaya, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ'da Türkler*, Gelenek Yay., İstanbul 2004, s.289; Kudâme b. Ca'ferEbu'l-FerecKâtib el-Bağdadî, *Kitâbu'l-Harac*, Derleyen ve Türkçe Çev: Y. ZiyaYörükân, Yay. Haz: S. Özkaya, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ'da Türkler*, Gelenek Yay., İstanbul 2004, s. 222.

²² İbnHurdâbih, *Kitâbü'l-MesâlikVe'l-Memâlik*, Derleyen ve Türkçe Çev: Y. ZiyaYörükân, Yay. Haz: Tahsin Koçyiğit-Ali Ertuğrul, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2013, s. 85.

²³ İbnHavkal (EbnHaukal), İbnHavkal, *IslamicGeograph*, s. 227.

²⁴ Strange, *a.g.e.*, s.418.

²⁵ Şimdiki Afganistan'ın batısında Herât'ın doğusu, güney doğusu, Afganistan'ın HilmendVâdisi, Garcistân'ın doğusu, Cüzcân ile Herât Nehri'nin güney kısmı, Germsîr, Nimrûz, Gazne, Kâbil, Bâmyân ve Herât arasında bulunan dağlık bölge Gûr veya Gûristan olarak adlandırılmıştır. Mevlânâ MinhâcSirâc el-Cuzcânî, *Tabakat-ı Nâsırı: A General History of The Muhammadan Dynasties of Asia, I Trans. From Original Persian Manuscripts: H. G. Raverty*, New Delhi 1955, s. 318; Strange, *a.g.e.*, s.416; W. J. Fischel, "The Rediscovery of the Medieval Jewish Community at Firuzkuh in Central Afghanistan", *Journal of the American Oriental Society*, 1965, 85/149; Muhammed Nazım, *The Life and Times of Mahmud of Ghazna*, Cambridge 1971, s. 71; C. E. Bosworth, "Erken İslam Dönemi Gûr Tarihi", *The Medieval History of Iran, Afghanistan and Central Asia*, London adlı Eserin 116-133 Sahifeleri Arasındaki Tercümesi), Abdülhalik Bakır, Pınar Koçoğlu (Ülgen), 2008, *Orta Çağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, I, Ankara 1977, s.436. Daha kısa ifade ile "Herât ile Gazne arasındaki dağlık bölgeye denilmekteydi. Bu bölgeye Mendiş de deniliyordu. Ergin Ayan, *Horâsân ve Civarındaki Oğuz Boyları (1157-1220)*, (Marmara Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enst. Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1998, s. 86; Muhammed Abdul Ghaffur, *The Gorids (History, Culture and Administration 543-612/1148-1215-16)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hamburg 1960, s. 137.

yüzyılda Bâmyân'da da Cuma Câmileri vardı.²⁶ Bu da şehrin belirtilen tarihlerde önemli bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir.

Bâmyân, Abbâsîlerin bölgedeki etkinliklerinin zayıflamasından sonra Tâhîrîler, Sâmânîler ve Sâmanoğulları ve Sîmîcîrîlerin idaresinde kaldı. Alp Tekin'in Sâmânî hükümdarı Mansur b. Nuh tarafından yakalanması için üzerine kuvvet gönderdiği sırada Bâmyân'da Şîr-i Bârik adında bir emîr görev yapmaktaydı. Bu emîr, Alp Tekin ile savaşmışsa da ona yenilmiştir. Ancak Alp Tekin onu affedip hil'at vermiştir.²⁷ Sâmânîlerden sonra Gaznelilerin kurulmasıyla şehir bu devletin yönetimine girmiştir. Bâmyân'da Sâmânîler, Gazneliler, Gûrlular ve Hârezmşâhlar devrinde para basılmıştır. Selçuklular devrinde para basılmaması ilginçtir.²⁸ Ancak burada bu dönemde para basılıp da bulunmamış olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir.

Bölgenin hâkimiyeti için uzun süre devam eden Selçuklu Gazneli mücadelelerinde çok defa el değiştirmiş ve en sonunda Selçukluların idaresine geçmiştir. Selçukluların son dönemlerinde Oğuz isyanı sırasında burası da karışıklıklarda zarar görmüştür. Bu isyan sırasında şehir bir ara Gûrlulardan Melik Fahreddîn Mes'ûd tarafından yönetilmiştir. Selçuklulardan sonra şehrin yönetimi Gûrluların eline geçmiştir. Emîr Aytegin, Oğuzların seçkin komutanlarından Emîr Aytekin Ramazan 559/1163-64 yılı Temmuz-Ağustos aylarında Gûrluların hâkimiyetinde olan Herât Bölgesi'ndeki Büst, Bâmyân ve çevre vilâyetlerine saldırmıştır. Bir süre hâkimiyeti altına almış ancak bir süre sonra buraları Gûrlu yöneticilere bırakmıştır.²⁹ 1215 yılına gelindiğinde Herât Bölgesi ve Gûr'un tamamı Hârezmşâhların kontrollerine geçmiştir.³⁰ Hârezmşâhlar, Gûrlulara karşı nihaî başarıyı Alâeddîn Muhammed zamanında kazanmışlardır.³¹

Sultan Muhamed Hârezmşâh Bâmyân, Gûr ve Gazne Bölgesi'ni tamamıyla hâkimiyeti altına alarak, yani Gûr, Gârcistan, Zemindâver'den³² Hindistan'a kadar olan yerlerin başına büyük oğlu Celâleddîn Hârezmşâh'ı getirmiştir. O'na Şemsü'l-Mülk Şihâbeddîn Alp Herevî'yivezîr yapmıştır. Ancak sultan onu çok sevip değerini takdir ettiği için yanından ayırmayarak bu oğlu yerine Kerber Melik'i nâib yapmış ve bu zat Moğol istilâsına kadar maharetle bölgeyi yönetmiştir.³³ Moğollar devrinde şehrin harap edilmesinden kaynaklanmaktadır.³⁴

Moğol İstilas ve Şehrin Yok Edilmesi

XIII. yüzyılın başlarında Cengiz Han yönetiminde kısa zamanda çok önemli bir güç haline gelen Moğollar kısa zamanda Hârezmşâhlarla karşı karşıya geldiler.

Cengiz Han ve Hârezmşâhların ilişkilerinin kesilmesi Hârezmliler sebebiyledir. Cengiz Han, Harşemşâhlarla düzgün siyâsî ve ticârî münasebetler kurmak istemişti. 1218 yılında Moğol İmparatorluğundan gelen ve Moğol elçisi Ukuna (Ouqouna) hariç hepsi Müslümanlardan mürekkepalın, gümüş, ipekliler ve kürk taşıyan 500 deveden oluşan 450 kişilik bir kervan, Haâzem İmparatorluğunun Orta Sîr-Deryâ üzerinde bir hudut şehri olan Otrar'da tevkif edildi. Kadir Han unvanıyla tanınan Hârezmvâlisi İnalçık tarafından kervanın ve elçinin malları yağma edildi.³⁵ Cengiz Han'a ulaşan tek bir deveci dışında herkes katledildi. Kimilerine göre vâli az gözlülüğünden ve kendi girişimiyle, kimilerine göre de kervanda casuslar olduğu için bizzat hükümdarın emriyle hareket

²⁶ Strange, *a.g.e.*, s. 417-418.

²⁷ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme (Siyerü'l-Mülük)*, Haz: M. Altay Köymen, TTK, Ankara 1989, s. 80.

²⁸ Ömer, Diler, *IslamicMints İslam Darp Yerleri*, C.I, Ed./Yay. Haz: E. N. Diler, J. C. Hinrichs-G. Kürkman, Çev: E. N. Diler, İstanbul, 2009, s. 233-234.

²⁹ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi (el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi)*, C.XI, Nşr: A. Ağrakça, Bahar Yay., İstanbul 1986, C.XII/II, s. 84; Ayan, *a.g.e.*, s. 84.

³⁰ Devletşâh, *Tezkîretü'ş-Şuarâ, (Tezkere-i Devletşâh)*, C.II, Trc: NecatîLügal, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1997, s. 88; Rene, Grousset, *The Empire of the Steppes a History of Central Asia*, Trans: N. Wolford, RudgerUniversityPress, Kanada-New Brunswiky 1970, s. 168.

³¹ Osmangazi, Özgüdenli, *Orta Çağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yay., İstanbul 2006, s. 28.

³² Sîstân-Gûr arası.

³³ İbrahim, Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Tarihi*, TTK, Ankara 2000, s. 196.

³⁴ Bkz. Şahin, *Tez*, s. 227-228.

³⁵ Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev: Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 174; Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu Attila, Cengiz Han, Timur*, Tercüme: Halil İnalçık, TTK, Ankara 2011, s.248.

etmişti.³⁶Cengiz Han bunların tazmin ve tamirini istemesine rağmen cevap alamayınca savaş hazırlığı başladı.³⁷Muhammed Cengiz’i bir ticari ortak olmaktan ziyade bir siyâsi rakip olarak görüyordu.³⁸

1218 yılındaki Otrar faciasından³⁹sonra derinleşen düşmanlıklar iki devleti kısa zamanda karşı karşıya getirmişti.⁴⁰Otrar valisi İnalçık’ın Moğol tacirlerine uyguladığı kötü muameleyi duyan Cengiz Han yerinden hiddetlenerek bir dağın tepesine çıkmış ve gökyüzüne bakarak şu sözleri söylemiştir. “Ey cihanın rabbi ve hâliki, gayemin ne olduğunu ve iyiliği hedef tanıdığımı biliyorsun. Düşman ise kötülüğe başladı ve kötülük istiyor. Ben de düşmanı amelime göre cezalandırmanı istiyorum.”⁴¹

Otrar faciası, Hârzemşahları beklenmedik biçimde ve çok kısa sürede inkıraza sürüklemekle kalmamış aynı zamanda yüzbinlerce insanın ölümüne ve şehirlerin yakılıp yıkılmasına sebep olmuştur. Eğer bu facia vuku bulmamış olsaydı Küçlüğ ile mücadelesini bitirmemiş, Çin ve Tangut harekâtını henüz tamamlamamış olan Moğolların Hârzemşahlara saldırımları mümkün olmayacaktı. Çünkü Hârzemşahlar dışardan hala güçlü devlet intibai veriyordu. Otrar faciası artık Moğol harekâtının hızını ve acımasız bir hal almasını daha da arttırmıştır. Cengiz Han 1219 yılını askeri faaliyetlere hazırlık ile girmiş ve 1220 yılında harekâta başlamıştır.⁴²

Cengiz Han oğlu Tuluy’u Horâsân’ın fethi için görevlendirdi.⁴³Horâsân’da Moğol ilerleyişi çok hızlı devam etti. Bu civarda Moğollar tarafından sadece güçlü kalelerin alınması biraz daha geç olmuşsa da sonunda buralar da alınmıştır.⁴⁴Hârzemşahların ordularını parçalara ayırarak şehir savunması yapmaları da onların kısa zamanda Moğolların işgaline uğramasını daha da kolaylaştırmıştır.⁴⁵

Horâsân ve Mâverâünnehr’in büyük şehirlerinden Semerkand⁴⁶, Buhârâ, Merv, Nişâbûr ve Belh⁴⁷ 617/1220tarihinde birbiri ardısıra kısa süren kuşatmalardan sonra alınmıştır. Merv, Nişâbûr ve Herât’ın Moğol işgaline girmesinden sonra bu şehirlerin halkının çoğu katledilmiştir. Buraların alınmasından sonra şehirdeki katliamın yanısıra çok sayıda bina ve imâret de yıkılmıştır.⁴⁸ İbnü’l-Esîr

³⁶ Roux, *a.g.e.*, s. 175

³⁷ Grousset, *a.g.e.*, s.248-249.

³⁸ Roux, *a.g.e.*, s. 174.

³⁹ Hârezmşâh Sultanı Alâeddin Muhammed Moğollardan 1218 yılında gelen dört yüz elli kişilik elçilik heyetini Otrar da öldürmüş ve mallarını yağmalatmıştır. Otrar Faciası için bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev: Ahmet Temir, 4. Baskı, TTK, Ankara 2010, s. 174;Nesevî, *Sîretü Celâleddin Mengüberti (Celâleddin Hârezmşâh)*, Çev: Necip Asım, İstanbul 1934, s. 30-33; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, Çev: Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2013, s.119-1222; Alaaddin Ata Melik Cüveynî (‘Ala-ad-Din ‘Ata-Malik Juvanini), *GenghisKhan*, Trans: J. A. Manchester UniversityPress, Unesco Publishing, England 1997, s. 77-81; Muhammed Et-Tancî, *İbnBatûta Seyahatnâmesi (Tuhfetu’n-Nuzzâr fî Garaibi’l-Emsâr)*, C. I,Sad. ve Bas. Haz: M. Çevik,Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983,s. 259. Cüzcanî, *a.g.e.*, C.I, s.272; Abûl-Farac (Ebü’l-Ferec), *İbnü’l-İbrî, Târîhü Muhtasari’d-Düvel*, Türkçe Çev: Şerafeddin Yaltkaya, TTK, Ankara 2011, s. 8; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, C.XII/II, s.6; Fuad Köprülü, “Hârizmşahlar”, *İA*, C.V/I, MEB, İstanbul 1988, s. 274; Ahmet Temir, *Cengiz Han*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989, s. 94; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Çev: H. Dursun Yıldız, TTK, Ankara 1990, s. 422-425; Osmangazi, Özgüdenli, “Moğollar”, *DİA*, C.XXX, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., İstanbul 2005, s. 225; Ensârî, *a.g.e.*, s.156; Mustafa, Şahin, “Moğol Yayılması”, *Tokat Şairler ve Yazarlar Derneği Kümbet Eğitim Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, Yıl 8, S.32, Nisan-Mayıs-Haziran 2014, s. 42.

⁴⁰ el-Cuzcânî, *a.g.e.*, C.I, s. 272; İbnü’l-Belhî, *a.g.e.*, s.259; Cüveynî, *GenghisKhan*, s. 79;M. D’ohsson, *Moğol Tarihi*, Türkçe Çev. ve Yay. Haz: E. Kalan-Q. Şükürov, IQ Yay., İstanbul 2006, s. 95-98.

⁴¹ Abûl-Farac, *Abû’l-Farac Tarihi*, C. II, 3. Baskı, Süryanice’den İng. Çev: E. A. W. Budge. Türkçe Çev: Ö. Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1999, s. 482-483; aynı müellif, *Târîhü Muhtasari’d-Düvel*, s. 9.

⁴² Aydın Taneri, “Hârizmşahlar”, *DİA*, C.XVI, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., İstanbul 1997, s. 229-230.

⁴³ Şerafeddin Abdullah b. FazlullahVassaf, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, Neşr: Abdulmuhammed Ayetüi, Bünyad-ı Ferhengi İran, Tahran 1346; Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Erciyes Ün. Yay., Kayseri 1994, s. 23; Cüveynî, *GenghisKhan*, s. 201; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 182.

⁴⁴ Michael Prawdin, *The Mongol EmpireIts Rise andLegacy*, New York 1967, s. 76.

⁴⁵ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 430;Roux, *a.g.e.*, s. 174.

⁴⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.183;Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, s. 130-132, 143-147, 150-154;Vassaf, *a.g.e.*, s.319;Cüveynî, *Genghis Khan*, s. 97-108, 115-117;130-131, 151-152; *Abû’l-Farac Tarihi*, C.I, s.63, C.II, s. 512-514; Ebü’l-Ferec, *Târîhü Muhtasari’d-Düvel*, s. 10; Nesevî, *a.g.e.*, s. 40; Seyfîbn Ya’kûb el-Herevî, *Târîhnâme-yi Herât*, Nşr: M. Zübeyr es-Siddikî, Calcuta 1944, s. 50, 53-59, 67-68; Hândmîr (Khwandamir), *Habibu’sSiyar, Central AsianSources I, TheReign of The Mongoland Turk, PartTwo: Shakrukh Mirzâ-Shah İsmail*, C.III, Trans: V. M. Thackston, Ed: Ş. Tekin-G. A. Tekin, Harvard 1994, s. 41; İsfizârî, *a.g.e.*, C.II, s. 56, 47, 101; Hândmîr, *a.g.e.*, 1362, s. 35; P. L., Brent, *The Mongol Empire, Genghis Khan, His Trumphant His Legacy*, Weidenfeld of Nicholson 1976, s. 73; Dietrich, Brandenburg, *Herât Eine Timuridische Hauptstadt*, Akademishche Druck-Verlagsanstald Graz/Austria 1977, s.27; Barthold, *a.g.e.*, s. 471-472; Timofte May, *Chormagan Noyan: The First Mongol Governor in theMiddle East*, Indiana University, USA 1996, s. 20-34; Ensârî, *a.g.e.*, s. 166; Bertold Spuler, Çev: Cemal Köprülü, TTK, Ankara 1987, s.34; Temir, *a.g.e.*, s. 97.

⁴⁷ Vassaf, *a.g.e.*,s.319-325; Roux, *a.g.e.*, s.183-190

⁴⁸ Seyf-i Herevî, *a.g.e.*, s. 49, 58; İbni Batûta, *a.g.e.*, s.259-260.

Buhara şehrin dün ortada yokmuşçasına evlerinin çöktüğünü, şehrin harabeye dönerek ıssız bir yer halini aldığını kaydetmiştir.⁴⁹Merv'in alınmasından sonra da oldukça fazla miktarda altın ve gümüş Moğolların eline geçmiştir.⁵⁰

Cengiz Han Belh'den ayrılınca oğlu Tuluy Han'ı kalabalık bir ordu ile Horâsan'ın fethine devam etmesi için görevlendirdi. Tuluy Han Merv'den sonra da Kûsiye'yialdı ve şehir halkını kılıçtan geçirdi.⁵¹ Bu sırada Celâleddîn Hârzemşâh,Tekeçük komutasındaki Moğol ordusunu Gazne-Bâmyân arasında Parvan'da üç gün süren savaşta 617/1221⁵² yılında yendi.⁵³ Çok sayıda Moğol askeri ve yüklü miktarda ganimet aldı. Onun bu başarısında Halaç Türklerinden Seyfeddîn Buğrak (İğrak) ve Celâleddîn Hârzemşâh'ın dayısının oğlu Emin Melik'in Moğolların yaklaşması nedeniyle buradan ayrılıp Celâleddîn ile birleşmesinin rolü de büyüktür.⁵⁴ Bu savaş Hârzemşahlara moral kaynağı olmasının yanında başta Herât ve Merv olmak üzere bölgede Moğollara karşı isyanın da fitilini ateşledi. Herât halkı isyan ederek Moğol Darugası Mötüken ve Melik Ebubekir Marugaçi'yi öldürdüler ve bu isyanın bedelini başta Herât şehri olmak üzere bölge ağır bir şekilde ödedi ve acısı yüzyıllarca unutulmadı.⁵⁵ Mağlubiyete sinirlenen Cengiz Han büyük bir orduyla yola çıktı. Bu olay Moğolların bölgede işgal ettikleri yerlerdeki halka daha da sert ve acımasız davranmalarına sebep oldu. Talekân'ı harabeye çevirdikten sonra Cengiz Han Bâmîyân'ı muhasara etmek üzere Hindikuş'u aşdı.⁵⁶Cengiz Han Celâleddîn-i Hârzemşâh'ı takip için çıktığı yolda halka çok acımasız davrandı. Çok sayıda insan kılıçtan geçirildi. Bölgenin önemli şehirlerinden Bâmyân'ı muhasara etti. Bâmyânlılar da teslim olmayı reddedip karşı koymaya kalkınca iki taraf da ok ve mancınık atışlarına başladı. Bu çatışmalar sırasında bir ok Çağatay'ın oğullarından olup Cengiz Hân'ın en çok sevdiği torunu Mutegin (Moatogan-Mötügen) öldürüldü.⁵⁷Bunu bir yemek esnasında bizzat Tuluy babasına söyledi. Talekân'ı harabeye çevirdikten sonra Cengiz Han Bâmîyân'ı muhasara etmek üzere Hindikuş'a ulaştı. Cengiz Han hiç vakit geçirmeden orayı almaları için askerlere üstün gayret göstermelerini emretti. Şehir kısa süren kuşatmadan sonra alındı. Cengiz Han ölümünün öldürüldüğü haberi kendine ulaşınca yasak adına ağlamayı yasakladı. Ancak torununa ona kanlı bir cenaze alayı yaptı.⁵⁸Bazı kaynaklar Çağatay'ın, oğlu öldürüldüğünde orada bulunmadığını bahsederler. Şehir yağmalandığı sırada geri döndü. Cengiz Han çocuklarını huzuruna çağırdı. Emirlerine uymadıklarını söyleyerek kızmış gibi yaptı. Çağatay'ı gözlemektedir. Bunun üzerine Çağatay diz çöktü ve onun emirlerine uymamaktansa ölmeyi yeğleyeceğini söyledi. Sözü tutacak mısınız? Dedi Cengiz Han. Tutmazsam öleyim dedi Çağatay. Öyleyse oğlun Mutegin öldürüldü. Ağlamayı yasaklıyorum. Çok derin üzüntü duymasına rağmen Çağatay ağlamadı.⁵⁹

Bâmyân işgal edilince Cengiz Hân'ın fermanı üzerine Moğollar şehirden hiç esir almadılar. İnsan ve hayvan canlı ne varsa öldürdüler. Bâmyân alındıktan sonra şehirde çok büyük katliam yapıldı. Moğollar anaların karnındaki çocukların bile canlarına kıydılar. Havafî, Bâmyân'da Elcigiday'ın emri ile kedi ve köpeklerin dahi öldürüldüğünü kaydetmiştir. Cengiz Han burada şehir kurmayı ve yerleşmeyi yasakladı. Buranın adı bahtsızlık, felaket şehri ve kötü köy manasına gelen

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C.XII/II, s.7.

⁵⁰ Seyf-i Herevî, *a.g.e.*, s. 59.

⁵¹ *A.g.e.*, s. 65-66.

⁵² Savaşın tam tarihi kayıtlarda rastlanmamıştır. Ancak Cüveynî'nin Hârzemşâh hükümdarının çiçekler açınca Gazne'den Parvan'a hareket ettiğini kaydetmesi (Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, s.344.) ve Gazne-Parvan arasındaki mesafenin de göz önüne alınmasıyla savaşın Nisan sonları Mayıs ayı başlarında olduğu tahmin edilebilir. Ayrıca bölgenin karasal iklime sahip olması dolayısıyla çiçeklerin Nisan ayında ancak açacağı ve Parvan'a gidilecek mesafe de dikkate alındığında tahmin edilen ayların doğru olma ihtimalleri yüksek olduğu görülür.

⁵³ Nesevî, *a.g.e.*, s. 46; Seyf-i Herevî, *a.g.e.*, s. 73; İsfizârî, *a.g.e.*, C. II, s. 60; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, s. 345-346; İbnü'l-Esîr, C. XII/II, s.25; Brandenburg, *a.g.e.*, s. 11; Barthold, *a.g.e.*, s. 466; Maron-D'ohsson, *a.g.e.*, s. 131, 135; 34;Barthold, *Moğol İstîlâsına Kadar Türkistan*, s. 462-468.

⁵⁴ Nesevî, *a.g.e.*, s. 46;Prawdin, *a.g.e.*, s. 192.

⁵⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Seyf-i Herevî, *a.g.e.*, s. 63, 70, 72-73, 77-78, 80-81, 104; İsfizârî, *a.g.e.*, C. I, s. 255-257, C.II, s. 61, 66, 101; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. XII, s.352; Z. Velidi Togan, "Herât", *İA*, C. V-1, MEB, İstanbul 1988, s. 431; Ensârî, *a.g.e.*, s. 158.

⁵⁶ Grousset, *a.g.e.*, s.251.

⁵⁷ FâsîhAhmed b. Celâleddîn Muhammed Havafî, *Mücmel-i Fâsîhî*, C.II, Tsh. ve Thş: M. Ferruh, Kitabfuruş-i Bastan, Meşhed 1341, s. 294-295; Hamdullah Müstevfî, *a.g.e.*, s. 149.

⁵⁸ Grousset, *a.g.e.*, s. 251.

⁵⁹ Roux, *a.g.e.*, s. 197.

Mavu Balig koydu.⁶⁰Bâmyân artık adını aldığı keşişlerin yaşadığı mağaraların çoğunlukta olduğu büyük bir köydü.⁶¹Öyle ki, şehir yüzyıllarca bu acıyı tamir edememiştir. Bu olayın tarihi ile ilgili ihtilaf varsa da 618/1221 yılı yerine 619/1222 yılı olması daha doğrudur. Çünkü Nahşeb ve Tirmiz Yılan yılının sonlarında yani Şaban-Ramazan 618/Ekim-Kasım1221 ta Moğol işgaline uğramıştır. Tâlekan buraların işgalinden yedi ay sonra işgal edilmiştir. Bâmyân ise Tâlekan'ın işgalinden sonra Moğol işgal ve zulmüne uğramıştır.

Moğol ilerlemesi sırasında Faryâb ve Ferâh alınarak harap edilmiştir. Herât bölgesinde Moğolların mücadele ettikleri yerlerden birisi de Kalyon Hisarı'dır. Burası da ele geçirildikten sonra Moğollar tarafından kılıçtan geçirilmiştir.

Cengiz Han Celâleddîn Hârzemşah ile karşılaşmış ölümüne savaşa tutuşmuş ve az sayıda kalan askerleri ile savaşa savaşa Sind Nehrine atlayarak karşıya geçmiştir. Olay Cengiz Han tarafından hayranlıkla izlendi. Cengiz Han oğullarına: "Böyle bir oğula sahip olan babaya ne mutlu Su ve ateş gibi iki bela girdabından kendini kurtarıp sahile vardı. O başımıza büyük işler açacak. Onun karşısında akıllı bir insan nasıl gâfil durabilir" demiştir.⁶²

Bâmyân bu Moğol tahribatından aldığı ağır darbe ile uzun yıllar ıssız kalmıştır. Moğol hâkimiyetinin bölgede iyice azaldığı dönemlerin sonuna doğru yerleşim tekrar başlamıştır. Şehir Timurlular zamanında kısmen toparlanmıştır. Buna rağmen bu döneme ait basılmış paralara rastlanmamıştır.⁶³Bu da şehrin uzun süre yerleşim yeri olarak kullanılmadığını, tekrar yerleşim alanı olduğunda da çok uzun süre eski parlak günlerine dönemediğini göstermektedir.

Sonuç

Bâmyân, tarihin ilk dönemlerinden itibaren önemli bir yerleşim alanı olmuştur. Burası İslâmiyet'ten önce uzun süre dini ve kültürel bir merkez olmuştur. Soğuk bir iklime sahip olmasına rağmen gür otlaklar, bol sular ve zengin maden yatakları buranın önemli bir yerleşim yeri olmasında etkili olmuştur.

Emevîler, Abbasîler ve Saffârîlerin hâkimiyetine geçmesinden itibaren Budizm yerini İslâmiyet'e bırakmıştır. Bâmyân, Moğol istilasına kadar varlığını devam ettirmiştir. Şehir, Moğolların hızlı ve yıkıcı hareketlerine karşı cesaretle kendini savunan az sayıdaki şehirlerden olmuştur. Ancak güçlü ve gözü kara Moğol ordusu karşısında başarılı olması mümkün olmamıştır. Cengiz Han'ın torununun da buranın kuşatılması sırasında ölmesi de şehir için adeta talihsizlik olmuştur. Diğer birçok şehir az çok tahribattan ve katliamdan sonra varlığını devam ettirirken burası için aynı şeyi söylemek mümkün olmamıştır. Cengiz Han buranın yerle bir edilmesiyle hıncını alamamış ve bir daha burada insan dahi yaşamasını yasaklamıştır. İşte bu nedenle şehir uzun süre terk edilmiştir. Ancak Moğollardan çok sonra burada yeniden insanlar yerleşim yeri kuracaklardır. Fakat Moğol tahribatının izlerini silmek yüzyıllarca zaman alacaktır. VIII. yüzyılda İslam'ın etkisine giren Bâmyân, 1221'deki Moğol istilasından sonra eski görkemine bir daha kavuşamadı.

Kaynakça

Abbas İkbâl Aştıyânî, *Tarih-i Moğol*, Müessesesi-i İntişârat-ı Emir Kebir, Tahran 1986.

Abû'l-Farac (Ebü'l-Ferec) İbnü'l-İbrî, *Târihü Muhtasari'd-Düvel*, Türkçe Çev: Şerafeddin Yaltkaya, TTK, Ankara 2011.

Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, 3. Baskı, Süryanice'den İng. Çev: E. A. W. Budge, Türkçe Çev: Ö. Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1999.

Ahmed b. İshak Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, Çev: Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002.

⁶⁰ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, s.155; Cüveynî, *Cenghis Khan*, s. 132-133; Vassaf, *a.g.e.*, s.319; Hamdullah Müstevfî, *a.g.e.*, s.149; Seyf-i Herevî, *a.g.e.*, s. 49-50; Strange, *a.g.e.*, s. 418-419; Maron-D'ohsson, *a.g.e.*, s. 224; Abbas İkbâl Aştıyânî, *Tarih-i Moğol*, Müessesesi-i İntişârat-ı Emir Kebir, Tahran 1986, s.36; Jean PaulRoux, *Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu*, Çev: Ali Berktaş, Yapı Kredi Yay. Genel Kültür Dizisi, İstanbul Mayıs 2012, s.29.

⁶¹ Roux, *a.g.e.*, s. 197.

⁶² Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, s. 349; Vassaf, *a.g.e.*, s.320.

⁶³ Diler, *a.g.e.*, C. I, s. 233-234.

- Alaaddin Ata Melik Cüveynî ('Ala-ad-Din 'Ata-Malik Juvanini), *Genghis Khan*, Trans: J. A., Manchester University Press, Unesco Publishing, England 1997.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, Çev: Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2013.
- Ayan, Ergin, *Horâsân ve Civârındaki Oğuz Boyları (1157-1220)*, (Marmara Ün. Türkiyat Araştırmaları Enst. Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1988.
- Barthold, V. Vasily, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Çev: H. Dursun Yıldız, TTK, Ankara 1990.
- Barthold, V. Vasily, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Terc: Ragıp Hulusi Özmen, Yay. Haz: Kâzım Yaşar Koprıman-İsmail Aka, TTK, Ankara 2013.
- Barthold, Wilhelm, *Historica-Geographical Survey of Iran*, Princeton, New Jersey 1930.
- Barthold, Wilhelm, "Bâmyân", *İA*, C. II, MEB, İstanbul 1979, s.296-298.
- Bosworth, C. E., "Erken İslam Dönemi Gür Tarihi", *The Medieval History Of İnan, Afganistan And Central Asia*, London Adlı Eserin 116-133 Sahifeleri Arasındaki Tercümesi), Abdülhalik Bakır, Pınar Koçoğlu (Ülgen), 2008, *Orta Çağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, I, Ankara 1977, s.435-453.
- Brandenburg, Dietrich, *Herât Eine Timuridische Hauptstadt*, Akademishche Druck-Verlagsanstalt Graz/Austria 1977.
- Brent, P. L., *The Mongol Empire, Genghis Khan, His Trumphand His Legacy*, Weidenfeld of Nicholson 1976.
- D'ohsson, M., *Moğol Tarihi*, Türkçe Çev. ve Yay. Haz: E. Kalan-Q. Şükürov, IQ Yay., İstanbul 2006.
- Devletşâh, *Tezkîretü 'ş-Şuarâ*, (*Tezkere-i Devletşâh*), C. II, Trc. Necati Lugal, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1997.
- Diler, Ömer, *Islamic Mints İslam Darp Yerleri*, C. I, Ed./Yay. Haz: E. N. Diler, J. C. Hinrichs-G. Kürkman, Çev: E. N. Diler, İstanbul 2009.
- EbûNasr el-Mutahhar b. Tâhir el-Makdîsî, *Ahsanü 't-Tekâsimfi Ma 'rifat el-Ekâlim (The Best of Divisions For Knowledge of The Regions)*, Trans: B. Collins, Devha (Doha) 1994.
- Esin, Emel, "VI. Yüzyılda Batı Türk Hakanlığına İlhâkından İslâm'a Kadar Belh'in Kültür ve Sanat Tarihesi", *Bildiriler Mevlânâ'nın 700. Ölüm Yıldönümü Dolayısıyla Uluslararası Mevlânâ Semineri*, Ankara 1974, s. 176-192.
- Grousset, Rene, *Stepler İmparatorluğu Attila, Cengiz Han, Timur*, Tercüme: Halil İnalçık, TTK, Ankara 2011.
- Fârûk Ensârî, *Herat: Şehr-i Aryâ*, C. I, Merkezi İsnad ve Hidemât-ı Pezuhî, Tahran 1338.
- Fâsih Ahmed b. Celâleddîn Muhammed Havâvî, *Mücmel-i Fâsihi*, C. II, Tsh. veThş: M. Ferruh, Kitabfuruş-i Bastan, Meşhed 1341.
- Fischel, W. Joseph, "The Rediscovery of the Medieval Jewish Community at Firuzkuh in Central Afghanistan", *Journal of the American Oriental Society* 1965, C. 85, s. 148-153.
- Grousset, Rene, *The Empire of the Steppes a History of Central Asia*, Trans: N. Wolford, Rudger Universty Press, Kanada-New Brunswiky 1970.
- Hâfiz-i Ebrû, *Coğrafya-yı Hâfiz-i Ebrû Kısmet-i Rûb-i Horâsân: Herât*, Yay. Mail-i Herevî, Bünyad-ı Ferheng, Tahran 1349.
- Hamdullah Müstevfi-i Kazvî, *TheGeographicalPart of theNuzhat al Qulub*, Trans. By: G. LeStrange, Printed of theTrustes of the E. J. W. GibbMemorial, Leyden 1340/1919.
- Hândmîr (Khwandamir), *Habibu'sSiyar, Central AsianSources I, TheReign of The Mongoland Turk, PartTwo: Shakrukh Mîrzâ-Shah İsmail*, C. III, Trans: V. M. Thackston, Ed: Ş. Tekin-G. Alpay Tekin, Harvard 1994.
- Hândmîr, *Târîh-i Habîbü 's-Siyer fî AhbâriEfrâdi 'l-Beşer*, C. III, Zîr Nazar: M. N. Debirsiyâkî, Kitâbfuruş Hayyam, Tahran 1362, s. 42.
- Hudûdü 'l-Âlem Mine 'l-Meşrikİle 'l-Magrib*, İngilizceden Türkçeye Trc: Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2008.
- İbnHavkal (EbnHaukal), *The Oriental Geograph of Ebn Haukal*, Islamic Geograph, 30, Trans. W. Ousley. Ed. Fuad Sezgin, Frankfurt 1992.
- İbnHavkal, *Kitâbü 'l-MesâlikVe 'l-Memâlik (Kitâbu Sûreti 'l-Arz)*, (Derleyen ve Türkçeye Çev: Yusuf Ziya Yörükan, Derleyen ve Yay. Haz: Ali Ertuğrul, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, Gelenek Yay., İstanbul 2004, s.55-193.

İbnHurdâdbih, *Kitâbü'l-Mesâlik Ve'l-Memâlik*, Derleyen ve Türkçeye Çev: Y. Ziya Yörükân, Yay. Haz: Tahsin Koçyiğit-Ali Ertuğrul, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, s.71-95.

İbnRusteh, *Kitâbü'l-A'lâki'n-Nefise*, Derleyen ve Türkçeye Çev: Y. Ziya Yörükân, Yay. Haz: Süleyman Özkaya, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ'da Türkler*, Gelenek Yay., İstanbul 2004, s.279-306.

İbnü'l-Belhî, *Farsnâme, Orta Çağ Tarihi ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, Çev: Abdülhalik Bakır-Ahmet Altungök, C. I-II, Ankara 2008, s.23-48.

İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi (el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi)*, C. XI, XII, Nşr. Ahmet Ağırakça, Bahar Yay., İstanbul 1986.

Kafesoğlu, İbrahim, *Hârzemşâhlar Tarihi*, TTK, Ankara 2000.

Köprülü, Fuad, "Hârizmşahlar", *İA*, C.V/I, MEB, İstanbul 1988, s. 265-296.

Kudâme b. Ca'fer Ebu'l-FerecKâtib el-Bağdadî, *Kitâbu'l-Harac*, Derleyen ve Türkçeye Çev: Y. Ziya Yörükân, Yay. Haz: Süleyman Özkaya, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ'da Türkler*, Gelenek Yay., İstanbul 2004, s.211-230.

May, Timofy, *Chormagan Noyan: The First Mongol Governor in the Middle East*, Indiana University, USA 1996.

Mevlânâ MinhâcSirâc el-Cuzcânî, (Mevlânâ Minhacü'ddîn Ebû Ömer-i Osman), *Tabakat-ı Nâsırı:A General History of The Muhammadan Dynasties of Asia*, I, Trans. From Original Persian Manuscripts: H. G. Raverty, New Delhi 1955.

Moğolların Gizli Tarihi, Çev: Ahmet Temir, 4. Baskı, TTK, Ankara 2010.

Muhammed Abdul Ghaffur, *TheGorids (History, Cultureand Administration 543-612/1148-1215-16)*, Basılmamış Doktora Tezi, Hamburg 1960.

Muhammed b. Abdullah Herevî Muinüddîn-i el-İsfizârî, *Ravzâtü'l-Cennât fi Evsâf-i Medîneti'l-Herât*, C. I-II, Tsh. M. Kâzım İmam, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, Tahran 1338.

Muhammed b. Ahmed Şihabüddîn Nesevî, *Sîretü Celâleddîn Mengübertî (Celâleddîn Hârezmşâh)*, Çev: Necip Asım, İstanbul 1934.

Muhammed et-Tancîİbn Batûta, *İbnBatûta Seyahatnâmesi (Tuhfetu'n-Nuzzâr fi Garaibi'l-Emsâr)*, C. I-II, Sad. ve Bas. Haz: M. Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983.

Muhammed Nazım, *The Life and Times of Mahmud of Ghazna*, Cambridge 1971.

Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Haz: M. Altay Köymen, TTK, Ankara 1989.

Özgüdenli, Osmangazi, "Moğollar", *DİA*, C.XXX, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., İstanbul 2005, s.225-229.

Özgüdenli, Osmangazi, *Orta Çağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yay., İstanbul 2006.

Prawdin, Michael, *The Mongol EmpireIts Rise and Legacy*, New York 1967.

Roux, Jean Paul, *Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu*, Çev: Ali Berktaş, Yapı Kredi Yay. Genel Kültür Dizisi, İstanbul Mayıs 2012.

Roux, Jean Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev: Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.

SeyfİbnYa'kûb el-Herevî, *Târîhnâme-yiHerât*, Nşr: M. Zübeyr es-Sıddîkî, Calcuta 1944.

Spuler, Bertold, *İran Moğolları*, Çev: Cemal Köprülü, TTK, Ankara 1987.

Strange, Guy Le, *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persiaand Central Asiafrom the Moslem Conquest the Time of Timur*, New York 1873.

Şahin, Mustafa, "Moğol Yayılması", *Tokat Şairler ve Yazarlar Derneği Kümbet Eğitim Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, Yıl 8, S.32, Nisan-Mayıs-Haziran 2014, s. 37-52.

Şahin, Mustafa, *Orta Çağ'da Herât Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar) (961-1507)*, (Gaziosmanpaşa Üniv. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Doktora Tezi), Tokat 2013.

Şerafedîn Abdullah b. Fazlullah Vassaf, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, Neşr: Abdulmuhammed Ayetî, Bünyad-ı Ferhengi İran, Tahran 1346.

Taneri, Aydın, "Hârizmşahlar", *DİA*, C. XVI, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., İstanbul 1997, s.228-231.

Taneri, Aydın, "Hârizmşahlar", *DİA*, C.XVI, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., İstanbul 1997, s.228-231.

Temir, Ahmet, *Cengiz Han*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989.

Togan, Z. Velidi, "Herât", *İA*, C. V-1, MEB, İstanbul 1988, s.429-442.

Yuvalı, Abdülkadir, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Erciyes Üniv. Yay., Kayseri 1994.

Süleymaniye-Daltaban Arasında Gümüşhane'nin Şehirleşme Süreci

Yrd. Doç. Dr. Kemal SAYLAN
Gümüşhane Üniversitesi / Gümüşhane

Giriş

Anadolu'daki bazı şehirler kuruldukları dönemlerden itibaren günümüze kadar ilk kuruldukları yerlerde yaşama imkânı buldukları halde, bazıları da uzun süre yaşadıkları yerleşim yerlerini terk ederek başka yerlere taşınmak zorunda kalmışlardır.¹ Bu durumun doğal afetler ve sosyo-ekonomik sebepler başta olmak üzere birçok sebebi vardır.² Anadolu'da doğal afetler sonucu yer değiştiren çok sayıda şehir bulunmaktadır. Şehirlerin yer değiştirmelerine sebep olan doğal afetlerin başında deprem gelir. Erzincan, Erbaa, Gediz, Elbistan gibi şehirler yaşanan depremler sonucu yer değiştiren şehirlerden bazılarıdır. Bunun yanında heyelan, sel, alüvyonların doldurması, göl seviyelerinin yükselmesi gibi sebepler de şehirlerin yer değiştirmesine neden olan doğa olayları arasında yer almaktadır. Bu şehirlere örnek olarak ise Efes, İzmir, Erciş ve Köyceğiz gösterilebilir.³

Sosyo-ekonomik sebepler arasında su kaynaklarına uzaklık, savaş, huzursuzluk, karışıklık, yolların değişmesi, şehrin ekonomik değerini kaybetmesi gibi sebepler yer almaktadır. Anadolu'da bu sebeplerle yer değiştiren şehir sayısı da azımsanamayacak derecededir. Gümüşhane, Elazığ ve Çumra gibi şehirler bu sebeplerden dolayı yer değiştiren şehirler arasında yer almaktadır.⁴ Elazığ ve Çumra yol güzergâhlarının değişmesi sonucu yer değiştirmiştir. Gümüşhane'nin yer değiştirmesinin ise birkaç nedeni birden vardır. Yol güzergâhının değişmesi ve şehrin ekonomik değerinin kaybetmesi önemli nedenlerden ikisidir. Devletin başta askeri kurumlar olmak üzere resmi dairelerini de farklı bir bölgeye inşa etmesi de nedenler arasında yer almaktadır.

Çalışmamızda tarihte madenleriyle ün yapmış ve hatta adını da bölgedeki madenlerden almış olan Gümüşhane'nin XIX. yüzyılda meydana gelen gelişmeler sonucu ilk kuruluş yeri olan Süleymaniye'den Daltaban merkez olmak üzere Harşit Irmağı kenarına kayış sürecine ve bu süreçte yaşanan sıkıntılara değineceğiz. Günümüzde halk arasında Eski Gümüşhane olarak da bilinen Süleymaniye Mahallesi, bu günkü şehre 4 km mesafede, Musalla Deresi yamaçlarında eski bir harabeyi andırmaktadır. Çalışmamızın ilk bölümünde Gümüşhane'nin Osmanlı taşra teşkilatındaki yeri hakkında kısaca bilgi vereceğiz, ikinci bölümde Süleymaniye'nin bir kasaba merkezi olarak gelişme sürecine değineceğiz, üçüncü bölümde Daltaban'ın gelişmesiyle kasaba merkezinin buraya kayması üzerinde duracağız, dördüncü bölümde kasaba merkezinin yer değiştirme sürecinde hak arasında yaşanan sıkıntıları anlatacağız, sonuç bölümünde ise kısa bir değerlendirmede bulunacağız.

Gümüşhane'nin Osmanlı İdari Yapısındaki Yeri

Gümüşhane, Fatih Sultan Mehmed zamanında 1479 yılında Osmanlı hâkimiyeti altına girdikten sonra ilk olarak Sivas merkezli Rum eyaletine bağlanmıştır. 1486 tarihli mufassal imar defteri adı verilen kayıtlarda Gümüşhane Torul nahiyesine bağlı *Karye-i Palu Canca* adında bir köy olarak yer

¹ Metin Tuncel, "Türkiye'de Yer Değiştiren Şehirler ve Gümüşhane Örneği", *Geçmişten Günümüze Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990)*, Gümüşhane 1991, s. 29.

² Metin Tuncel "Türkiye de Yer Değiştiren Şehirler Hakkında Bir İlk Not", *İ. Ü. Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, S. 20-21, 1977, s. 119-128.

³ Metin Tuncel, "Türkiye'de Doğal Olaylar Sonucunda Yer Değiştiren Kentler", *İstanbul Yerbilimleri Dergisi*, S. 1-2, 1981, s. 115.

⁴ Tuncel, agm, s. 30.

almıştır.⁵ Bu dönemde 1486 yılındaki idari statü ilerleyen dönemlerde de geçerliliğini sürdürdüğü görülmektedir.⁶ 1520 tarihinde Canca Trabzon'a⁷, 1535 tarihinde ise Beylerbeyliği'ne bağlanmıştır.⁸ Bu dönemde Süleymaniye mevkiinde gümüş yatakları bulunmuş ve burada açılan maden ocaklarının yanına Kanuni Sultan Süleyman tarafından bir cami yaptırılmıştır. Böylece aktif olarak çalışmaya başlayan maden ocaklarının çevresinde zamanla Türk şehir anlayışına uygun olarak yeni bir yerleşim birimi ortaya çıkmıştır.⁹ Zaman içerisinde gelişerek büyüyen bu yerleşim birimi her ne kadar XVII. yüzyıl resmi kayıtlarında Canca olarak geçse de zamanla Gümüşhane adını almıştır. Gümüşhane aynı yüzyılda Torul ile birleştirilerek kaza haline getirilmiştir.¹⁰ XIX. yüzyılda ülkenin ulaşım şebekesi ve ticaret yollarının değişmesiyle birlikte sancak statüsünü kazanmıştır.¹¹ Bu dönemde Gümüşhane, bir kıyı vilayeti olan Trabzon'un sahile kıyısı olmayan tek sancağı konumundadır. Sancak, Doğu Karadeniz Bölgesi ile Doğu Anadolu Bölgesi arasındaki geçiş noktasında yer almaktadır. Bu nedenle her iki bölgenin fiziki ve coğrafi özelliklerini de taşımaktadır. Sancağın kuzey bölümleri daha çok Doğu Karadeniz Bölgesi'nin özelliklerini taşıırken, güney bölümleri Doğu Anadolu Bölgesi'ne yakındır. Bu ayrımda Zigana Dağı, tabii bir çizgi oluşturmaktadır. Zigana'ya kadar canlı ve yeşil olan doğa, Zigana'dan sonra yerini ihtiyarlığa bırakmakta, çevredeki dağlar bütünüyle çıplak bir halde kaya yığını halini almaktadır.¹²

1849 tarihli nüfus ve yoklama defterinde *Kaza-i Nefs-i Gümüşhane Nâm-ı Diğer Torul* adıyla ifade edilen Gümüşhane sancağının idari yapısında XIX. yüzyıl boyunca değişiklikler yaşanmıştır.¹³ Kelkit, Şiran, Torul, Maçka ve Milas gibi kazalar ile Santa, Alansa, Niv, Geçge, Harşit, Aşağı Kürtün, Yukarı Kürtün, Özmesahor, Kovans ve Yağmurdere gibi nahiyeler değişik dönemlerde sancağın idari yapısında yer almıştır.¹⁴ Sancak, Cumhuriyetin ilanından sonra 20 Nisan 1924 günü kabul edilen 491 Sayılı Kanun'un 89. Maddesi'nin kabulüyle il olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin idari yapılanmasındaki yerini almıştır.¹⁵

Kasaba Merkezi Olarak Süleymaniye'nin Kurulması

Gümüşhane'nin tarihin ilk çağlarından itibaren bir maden bölgesi olduğu bilinmektedir. Arkeolojik kazılar, Gümüşhane bölgesinde madencilik çok erken dönemlerde başladığını göstermektedir.¹⁶ Bölge XIII. ve XIV. asırlarda ise Anadolu'da gümüşün çıkarıldığı başlıca 4 merkezden biri olduğu ifade edilmektedir.¹⁷

Ancak her ne kadar XVII. yüzyılda Gümüşhane'ye gelen Evliya Çelebi, öneminden dolayı Gümüşhane şehrinin İskender tarafından imar edildiğini söylese de Osmanlı öncesinde bugünkü Süleymaniye bölgesinde herhangi bir şehir ya da idari birime rastlanmamaktadır.¹⁸ Nitekim milattan önceki dönemlere ait yöre hakkında bilgi veren yazılı kaynaklara bakıldığında XV. yüzyıldan önce

⁵ Bilgehan Pamuk, "XVII. Asırda Gümüşhane (Canca) Maden Mukataasına Dair Bazı Bilgiler", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, C. I, Trabzon 2005, s. 234.

⁶ Bilgehan Pamuk, "XVII. Yüzyılın Ortalarında Gümüşhane (Torul) Kazası", *Bellekten*, C. LXXIII, Sayı: 266, 2009, s. 117-118.

⁷ Selahattin Tozlu, *XIX. Yüzyılda Gümüşhane*, Erzurum 1998, s. 18. Kelkit bu dönemde "*Kelkit-Sadak Nahiyesi*" adıyla geçmektedir. Abdülkadir Gül, "Kelkit Kazası'nda İskân ve Demografik Yapı (1516-1642)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 6, Trabzon 2009, s. 30.

⁸ Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara 2002, s. 232.

⁹ Metin Tuncel, "Gümüşhane", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 274.

¹⁰ Pamuk, Gümüşhane (Torul) Kazası, s. 117-118.

¹¹ İlber Ortaylı, "Tanzimat Devri ve Sonrası İdari Teşkilat", *Osmanlı Tarihi*, C. I, İstanbul 1999, s. 307.

¹² Ahmet Şerif, bu fena manzarasının insanın ruhunu üşüttüğünü ve duygularına sıkıntı ve uyuşukluk verdiğini söylemektedir. Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, C. I, Hazırlayan: Mehmed Çetin Börekçi, Ankara 1999, s. 317-323.

¹³ Tozlu, age, s. 25; Torul'un ne zaman ayrı bir kaza yapıldığı konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Torul'un 1850 senesinden sonra ayrı bir kaza haline getirildiğini söylemek doğru olsa gerektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tozlu, age, s. 29.

¹⁴ BOA, C. DH, 586.

¹⁵ Kanun maddesi şöyledir: "*Türkiye, coğrafi vaziyet ve iktisadi münasebet noktai nazarından vilâyetlere, vilâyetler kazalara, kazalar nâhiyelere münkasemdir ve nâhiyelerde kasaba ve köylerden tereküküp eder*" *Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Ceridesi, Tutanak Dergisi*, C. 8/1, Ankara 1985, s. 914.

¹⁶ Mustafa Altunbay, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında, Gümüşhane ve Yöresinde Madencilik Faaliyetleri", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon 2000, s. 382.

¹⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988, s. 254-255.

¹⁸ Çelebi, age, s. 645.

Süleymaniye’de Argyropolis, Gümüşhane ya da başka bir adla anılan idari bir birime rastlanmamaktadır. Dönemin kaynaklarında bugünkü Süleymaniye çevresinde herhangi bir yerleşim yerinin adı geçmemektedir. Ksenophon, M.Ö. 400 yıllarında kaleme aldığı “*Onbinlerin Dönüşü*” adlı kitabında Süleymaniye veya çevresinde herhangi bir yerleşim biriminden bahsetmemiştir. XIII. yüzyıl sonlarında (1294) yöreden geçtiği iddia edilen Marko Polo, burada bir yerleşim birimi olduğunu söylememiştir. İspanyol kralı tarafından Timur’a hediyeler sunmak için gönderilen ve Trabzon’dan başlattığı yolculuğu sırasında 1404 senesinde Gümüşhane yöresinden geçen Ruy Gonzales de Clavijo da yöredeki yerleşim yerlerinin isimlerini Pyxites, Palima, Zegan, Cadaca, Dorileh, Alanza şeklinde sıralarken Gümüşhane şehri ile ilgili herhangi bir yerleşim biriminden söz etmiştir.¹⁹

Bu bilgilerden hareketle Gümüşhane’nin Osmanlı döneminde kurulan ve gelişen bir şehir olduğunu söylemek mümkündür. Yavuz Sultan Selim’in Trabzon valiliği döneminde Safevilerin katliamlarından kurtulmak için Doğu Anadolu’dan kaçarak Osmanlı Devleti’ne sığınan Türkmen boylarından Murathanoğulları Gümüşhane yöresine yerleştirilmiş ve yöre kendilerine tımar olarak verilmiştir.²⁰ Kanuni Sultan Süleyman’ın tarihten beri gümüş madenleriyle ünlü bu bölgenin imarını emretmesi üzerine de bugünkü Süleymaniye çevresinde maden ocaklarında çalışanlar için birçok evle birlikte bir Ulu Cami yaptırılmıştır.²¹ Bu tarihten sonra çevresinde yeni yerleşim birimleri kurulmasıyla artık şehir burada gelişmeye başlamıştır.²² Tarihi ipek yolu ticaretinin Anadolu’daki önemli kollarından bir tanesinin Süleymaniye’nin hemen üstünden geçmesiyle kasaba zamanla daha da büyümüş ve sancak merkezi haline gelmiştir.

XIX. yüzyılda Süleymaniye’ye uğrayan seyyahlar ve dönemin kaynakları kasabayı şu şekilde tarif etmektedirler: Burası, dik dağların yamacında uçurum ve kayaların arasında kurulmuş, köşeli ve büküm bir anfi tiyatro şeklinde inşa edilmiş küçük, şirin bir kasabaydı.²³ Şehir basamaklar halinde ve adeta merdiveni andırmakta olup genel görünüşü de bir harabeyi ya da eski bir kaleyi andırmaktaydı.²⁴ Denizden yüksekliği 1.300 metre olan şehrin hemen ardında kocaman bir kayalık yükselmekteydi.²⁵ Buradaki kayaların şiddetli rüzgârların da etkisiyle kasabaya yuvarlanıp hasara sebep olmalarını önleyebilmek için etraflarına sağlam olmayan kuru duvarlardan oluşan setler yapılmıştı.²⁶

Kasabada 300’ü Ortodoks Rum, 150’si Ermeni ve geri kalanı Müslümanlara ait olmak üzere toplam 863 hane bulunmaktaydı. Ayrıca kasabada, hükümet konağı, adliye,²⁷ noterlik, düyün-ı

¹⁹ Kemal Saylan, *Gümüşhane-İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarih (1850-1918)*, İstanbul 2014, s. 14.

²⁰ Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz*, İstanbul 2007, s. 193.

²¹ *Cumhuriyetin 50. Yılında Gümüşhane, 1973 İl Yıllığı*, s. 1; XVII. yüzyılın ilk yarısında Gümüşhane’ye bir de darphane açıldı. Bu darphane Gümüşhane’nin Hacı Emin Mahallesi’nde bulunmaktaydı. Burada basılan akçelerin üzerlerinde ise *Azze Nasruhü Duribe, Fi Çatha* ibaresi yazılıydı. Evliya Çelebi, age, s. 646; XVII. yüzyıl boyunca aktif olarak hizmet veren bu darphane Canca Mukataası kalemleri arasında yer aldı ve iltizam olarak tasarruf edildi.²¹ Amerikan gümüşlerinin Osmanlı piyasasına girmesiyle birlikte darphaneler için lüzumlu madenlerin tedarik edilememesi üzerine belli başlı merkezlerin dışındaki darphaneler kapatıldı. Canca Darphanesi de işlevselliğini kaybettiği için kapatılan darphaneler arasında yer aldı. Pamuk, XVII. Asırda Gümüşhane (Canca), s. 241.

²² Metin Tuncel, "Gümüşhane", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 274; 1516 yılından kalma Trabzon Sancağı Defteri’nde "*Vilâyet-i Kürtün*" adlı nahiye içinde gösterilen "*Çanıça*" ve "*Torul*" köy adları mevcuttur. Bu defterde 1479’da fethedilen bölgedeki bu topraklar, "*Vilâyet-i Kürtün*" ve "*Vilâyet-i Torul*" adıyla iki nahiye ayrılmış gösterilmekte ve "*Vilâyet-i Torul*" nahiyesine bağlı 71 köy bulunduğu belirtilmektedir. Fahrettin Kırzioğlu, "Osmanlı "Tapu-Tahrir" ve "Mühimme" Defterlerinde Gümüşhane Bölgesi Türk Boy/Oymak Hatıraları ve Madenler Üzerine Hükümlerden Örnekler", *Geçmişten Günümüze Gümüşhane*, Ankara 1991, s. 70-71.

²³ Horatio Southgate, *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Volume: I, New York 1840, s. 164; Moritz Wagner, *Travels in Persia, Georgia and Koordistan; With Sketches of the Cossacks and the Caucasus*, Volume: II, London 1856, s. 294-296; Teophile Deyrolle, *1869’da Trabzon’dan Erzurum’a*, Çev. Reşad Ekrem Koçu, İstanbul ?, s. 31; John Kinneir, Macdonald, *Journey through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814*, London 1818, s. 348.

²⁴ Ahmet Şerif, age, s. 320.

²⁵ Ahmet Şerif, age, s. 320-321.

²⁶ TVS 1903, s. 575.

²⁷ Küçük bir kapısı bulunan adliye binasının dar, karanlık ve pis bir sofası bulunmaktadır. İçlerinde birçok memur bulunduğu, 3-4 odası olan adliyedeki bu odaların içlerinin mahalle kahvelerinden daha karışık ve sefil bir vaziyettedir. Tavanları gayet basit olan odalarda bulunan iskemleler çatlak ve kırıktır. Masaların rengi ve şekli kaybolmuş durumdadır. Bu masaların etrafında oturan memur ve kâtipler kocaman ve eski defterlere uzun kâğıtlara o bitmez tükenmez yazılar yazmaya çalışmaktadırlar. Ahmet Şerif, age, s. 322.

umûmiyye ve reji idaresi, kışla, başpiskoposluk ve hapishane²⁸ vardı.²⁹ 20. yüzyılın başlarında Türk ve Ermeni evleri arasında dev gibi görünen bir de Ermeni Kilisesi inşa edilmişti.³⁰ Ayrıca kasabada tüm Türk şehirlerinde bulunan ve Türk kültürünün ayrılmaz bir parçası olan 3 tane de hamam vardı.³¹ Süleymaniye’de toplam 11 mahalle bulunuyordu.³² Bu mahallelerin 5’i Müslüman, 5’i Rum, 1’i de Ermeni mahallesiydi. Süleymaniye’deki Mahallerin İsimleri şunlardır:³³

Cami-i Kebîr Mahallesi: Süleymaniye Cami’nin etrafında gelişmişti. Büyük hanlar, hamamlar ve büyük konaklar bu mahallede bulunurdu. Bu mahallede ayrıca 2 fırın, 16 dükkân, 2 kasap, 1 kalaycı, 1 sobacı, 1 purut (küp, güveç, kiremit yapan esnaf), 1 berber, 1 terzi ve 3 kahve vardı.

Cami-i Sagîr Mahallesi: Kasabayı ikiye ayıran Musalla Deresi’nin doğusunda, Cami-i Kebîr Mahallesi’nin tam karşısında yer almaktaydı. Hazine Mağarası bu mahalledeydi.

Cami-i Cedîd Mahallesi: Kasabanın hemen girişindeki köprünün sağ tarafında bulunan bağlık ve bahçelik bir mahalle olup Canca Kalesi yönünde Ermeni Mahallesi ile birleşmekteydi.

Cami-i Çarşı Mahallesi: Kasabaya girerken yolun sağ üst tarafında, Dere Cami’nin üstündeki mahallenin adıydı. Bu mahallede bir de rüştiye mektebi bulunmaktaydı.

Cami-i Rüstem Mahallesi: Yeri bilinmemektedir.

Hızırilyas Mahallesi: Cami-i Kebîr Mahallesi’nin doğusuna düşen mahalleydi. Bu mahallede Metropolithane, 1 Rum koleji, 1 Rum kilisesi, 1 Rum kız sanat mektebi bulunmaktaydı.

Ayatodor Mahallesi: Cami-i Sagîr Mahallesi ile Cami-i Kebîr Mahallesi arasında, Kukulas Dağı ile Gelincik Tepesi’nin alt tarafında bulunuyordu.

Meryem Ana Mahallesi: Metropolithane’nin üst tarafında Hızırilyas Mahallesi’nin bitişiğinde bulunmaktaydı.

Ayana Mahallesi: Ermeni Kilisesi’nin üst tarafında, zincirli taşın altında yer almaktaydı.

İstavroz Mahallesi: Yeri bilinmemektedir.

Ermeni Mahallesi: Daltaban’dan şehre çıkarken Dibicin Çeşmesi’nin karşı tarafında bulunan mahallenin adıydı. Yamaçta kurulmuş bu mahallede sokak bulunmuyordu. Evler adeta birbirinin üzerine binmiş gibi, birçok evin kapısı önündeki evin damına açılmaktaydı. XX. yüzyılın başlarında mahallenin baş tarafında büyük bir kilise yapılmıştı.³⁴

Daltaban’ın Gelişmesiyle Kasaba Merkezinin Buraya Kayması

XVIII. yüzyıldan itibaren Harşit ırmağının kenarında yapılan meyve tarımı nedeniyle buralarda evler inşa edilmeye başlamıştı. Diğer taraftan gittikçe büyüyen Süleymaniye, XIX. yüzyıla gelindiğinde bu mevkide genişleyebileceği alan bulunmadığı için Harşit ırmağının kenarına doğru yayıldı. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu evler Harşit ırmağının kenarında Daltaban merkezli olarak yoğunlaştı. Aslında bu evler, Hacı Emin Hanları denilen mevkiden başlayıp Harşit ırmağının bazen sağ, bazen sol kıyısından Sorda’ya kadar uzanmaktaydı. Bahçeler mevki denilen şehrin bu bölümü toplam 5 mahalleden oluşuyor ve tamamında Müslümanlar yaşıyordu.³⁵ Daltaban’da bulunan mahallelerin isimleri ve buldukları yerler şöyleydi:

²⁸ Kasabadaki hapishane binasının biri memurların, diğerleri misafirlerin oturmasına ayrılmış 4 odası bulunmaktadır. Bu odalar daima karanlıktır. Rutubet, kötü bir koku yaymaktadır. Bu küçük odalarda 15-20 kişi çalışmaktadır. Ahmet Şerif, age, s. 322.

²⁹ TVS 1903, s. 575; Vital Cuinet, *La Turquie d’Asie: Geographie Administrative, Statistique, Descriptive Et Raisonnee de Chaque Province De L’asie-mineure, Volume: I*, Paris 1893. s. 124-125.

³⁰ Necmettin, Alkan, “Avrupalı Seyyahların Tasvirlerinde Gümüşhane ve Çevresi”, *History Studies*, 2/1, 2010, s. 91.

³¹ Charles Snodgrass Ryan, *Under the Red Crescent: Adventures of an English Surgeon with the Turkish Army at Plevna and Erzeroum, 1877-1878*, New York 1897, s. 319-320.

³² Bu mahallelerin haricinde Trabzon 2032 Nolu Şeriye Sicili Defteri’nde Gümüşhane kazasında Şehir Kapısı Mahallesi ve Beşhamamı Mahallesi adı geçmektedir. Hakan Akdemir, *2032 Nolu Trabzon Şeriye Sicili’nin Transkripsiyonu ve Tahlili*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2008, Kayıt: 212-231, No: 102d-125b, s. 227- 246. Ancak bu isimlerin Gümüşhane’deki mahallelerin diğer adları mı yoksa başka mahalleler mi olduklarını henüz tespit edemedik.

³³ TVS 1876, s. 383.

³⁴ Sabri Özcan San, "Gümüşhane Müstakil Sancağı’ndaki Mahalleler Aileler ve (Efsaneler, Hikâyeler)", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane*, Ankara 1991, s. 121-123; Gümüşhane Şer’iyye Sicili’nde bu mahallenin adı Kilise Mahallesi olarak da geçmektedir. *3 Nolu Gümüşhane Şer’iyye Sicili*, s. 26.

³⁵ TVS 1903, s. 573.

Daltaban Mahallesi: Şehrin girişinde bugünkü otogarın ve Sadullah Efendi Cami'nin bulunduğu yerde kurulan mahalledir.

Saadettin Mahallesi: Bugünkü Hasanbey mahallesi ve Karşıyaka Mahallesi'ni kapsamaktadır.

Emirler Mahallesi: Emirler Mahallesi, Emirler-i Atık ve Emirler-i Cedîd diye 2'ye ayrılmaktadır. Emirler-i Atık, Çatalkaya'dan başlayıp bugünkü mezarlığın çevresinde biterdi. Emirler-i Cedîd Mahallesi ise mezarlıktan başlayıp transit yol köprüsünün yanında biterdi.

Sorda Mahallesi: Bahçeler mevkiinin Bayburt yönünde bulunan son mahallesidir. Gümüşhane'nin en güzel meyveleri bu mahallede yetişirdi

Burhaneddin Mahallesi: Bugünkü Özcan Mahallesi'nin bulunduğu yerde bulunmaktaydı.³⁶

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Gümüşhane kasabası çevresinde bulunan Halvalı (Halvalı), Hazine, Kırkpavli ve Eski Mağara madenleri önemlerini kaybetmeye ve kapanmaya başladı. Bu ocakları tekrar işletmeye açmak için yapılan girişimler de fayda vermedi. Buralarda çalışan işçiler Anadolu'da aktif olarak faaliyet gösteren Tokat, Gümüşhacıköy, Akdağmadeni gibi maden ocaklarının bulunduğu başka yerlere göç etmeye başladılar. Hatta bazıları Rusya'nın da teşvikiyle aileleriyle birlikte Rusya'ya göç ettiler. Bu durum şehir nüfusunun azalmasına neden oldu.³⁷

Diğer taraftan aynı dönemde kasabanın hemen üstünden geçen tarihi kervan yolu önemini kaybetti. Bu yol ticari anlamda önemini kaybetse de askeri açıdan önemini korumaya devam etti. Bu güzergah, Osmanlı Devleti için sadece ticari açıdan değil aynı zamanda askeri açıdan da önemliydi. Devlet bu güzergahı Erzurum istihkâmları ve dâhildeki müstahkem mevkileri takviye etmek için büyük muhasara toplarının naklinde kullanıyordu.³⁸ Devlet, öneminden dolayı bu güzergahta XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yol yapım çalışmalarına başladı.³⁹ Çalışmalara değişik aralıklarla devam edildi. Ancak çalışmalar tam anlamıyla başarıya ulaştırılamadı. Devlet, 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nden hemen sonra ise Rusların, Kafkaslara çekmeye çalıştığı İran ticaretini tekrar canlandırabilmek amacıyla 1881 senesinde çalışmalara başladı. Yol tamir çalışmaları 1883 senesinde Rusya'nın İran'a giden transit mallarını Kafkaslar üzerinden geçişini yasaklamasıyla daha da hızlandı. Ancak bu yolun Gümüşhane sancağı dâhilindeki güzergâh çok kötü ve arızalı bölgelerden geçtiğinden ve her sene bozulup harap oluyordu. Bu nedenle yolun güzergâhının değiştirilmesi düşünüldü. Mühendisler ve memurlar tarafından yapılan keşif çalışmaları sonucunda yeni güzergâhın Cevizlik'ten itibaren normal yolun devam ettiği sağ taraftan değil de soldan Torul ve Gümüşhane'ye uğramadan Cevizlik-Balahor hattından geçirilmesine karar verildi.⁴⁰

Ancak Trabzon-Erzurum yolunun Gümüşhane bölümündeki güzergâhlarının değiştirilmesi Gümüşhane halkının tepkisine yol açtı. Bu tepkilerini ortaya koymak için ulemadan İsmail Hakkı Efendi önderliğinde kasabanın önde gelenleri 1891 tarihinde Dâhiliye ve Nâfia Nezaretlerine yazı yazdılar. Yazdıkları bu yazıda Trabzon-Erzurum yolunun kasabaya yarım saat uzaklıkta bulunan nehir kenarından geçirilmesinin kendileri için zararlı olacağından şikâyet ediyorlardı. Yolun kasaba içinden geçirilmesi halinde oluşacak faydalardan bahisle gereğinin yapılması halinde mallarıyla ve bedenleriyle hizmet edeceklerini ifade etmekteydiler. Hatta yolun kasaba dâhilinden geçirilmesi halinde uygun bir yerde bir tabur asker için kışla inşa edeceklerini ifade ettiler. Ancak Nâfia Nezareti halkın bu isteğine karşılık 13 Haziran 1892 tarihli verdiği cevapta Gümüşhane kasabasının 300 metre yükseklikte bir tepede bulunmasından dolayı coğrafyanın çok zor olacağını ileri sürerek bu isteğin gerçekleşmesinin mümkün olmadığını ifade etmekteydi. Ayrıca yolun bir kısmının kasaba içinden geçmesi için uygun bir noktadan en az % 10 eğimle 3 kilometre yükselmek ve 3 kilometre aşağı inmek gerekeceği, bunun da yolun uzamasına neden olacağı belirtilmekteydi. Yazının devamında ise yolcuların uzun yol yerine düz dere kenarını takip eden ve daha kısa olan şimdiki yolu tercih edecekleri, bu durumda ise halkın çektiği sıkıntıların boşa gideceği vurgulanıyordu.⁴¹ Konuyla ilgili uzun süren yazışmalardan sonra 17 Haziran 1892 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden Trabzon Valiliğine

³⁶ San, agm, s. 123.

³⁷ Saylan, age, s. 87-88.

³⁸ Deyrolle, age, s. 31.

³⁹ Hüseyin Kaleli, *XIX. Yüzyılda Trabzon'da Ulaştırma Ekonomisi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998, s. 34.

⁴⁰ Kaleli, agt, s. 87-88.

⁴¹ BOA, BEO, 11/803.

son bir yazı yazılarak Trabzon-Erzurum yolunun Gümüşhane kasabasının içinden geçirilmesinin mümkün olmadığı belirtilerek bu yazışmalara son verildi.⁴²

Yol güzergâhının Harşit kenarına kaydırılmasından sonra Bâb-ı Ali, Osmanlı-Rus harpleri nedeniyle de stratejik açıdan önem kazanan Gümüşhane bölgesindeki askeri dairelerin Daltaban bölgesinde inşa edilmesini uygun gördü. Askeri işleri aksatmamak askeri ve mülki memurların mesaisini birleştirmek amacıyla da yeni hükümet konağının Harşit kenarında yapılmasına karar verildi.⁴³ Ancak Süleymaniye’de yaşayan ahali bu duruma da karşı çıktı. Avukat Sokrat, Alemdarzâde Nuri, Çubukçuoğlu Rifat, Yazıcızâde Lütfi önderliğinde kasabalılar bir araya gelerek Bâb-ı Ali’ye bir kez daha dilekçe yazdılar ve bu durumun önüne geçilmesini istediler.⁴⁴ Dilekçelerinde özellikle hükümet binasının Daltaban Mahallesi’ne taşınmasını kasaba merkezinin gelişmesini engelleyeceğini ve halk arasında kötü durumlara neden olacağını ileri sürerek bu durumun öne geçilmesini talep ediyorlardı. Bunun üzerine Bâb-ı Ali, durumu Trabzon Valiliğine bildirerek gereğinin yapılmasını istedi.⁴⁵ Bâb-ı Ali’nin bu isteği üzerine Trabzon Valiliği, hükümet konağının Harşit kenarına taşınmasını bir süre erteledi. Ancak nihayetinde ahalinin bu isteği kabul görmeyerek 1906 senesinde yeni hükümet konağı Harşit ırmağı kenarında inşa edildi. Yeni hükümet konağının Harşit kenarına taşınması Daltaban’ın önemini daha da artırdı.⁴⁶ Trabzon-Erzurum yolunun Harşit vadisinden geçirilmesi ve yeni hükümet konağının ve askeri dairelerin burada yapılması zamanla Daltaban’ın gelişerek büyümesini beraberinde getirdi.⁴⁷ Daltaban’ın gelişmeye başlaması da Süleymaniye’nin önemini azalttı ve kasaba merkezi Daltaban merkezli olarak Harşit vadisinde şekillenmeye başladı. Gittikçe büyüyen Daltaban, XX. yüzyılın başlarında gelindiğinde küçük bir kasaba kimliğine büründü. Buradaki bina sayısı 200’e ulaştı.⁴⁸ Bu tarihten sonra da büyümeye devam etti. 1920’li yıllara gelindiğinde burada 4 kasap, 2 lokanta, 1 kebabçı, 6 han, 7 kahvehane, 1 terzihane, 1 saatçi, 1 kunduracı, 1 çapulacı, 2 eskici, 1 çilingir, 1 demirci, 1 semerci, 1 fotoğrafçı, 2 berber, 4 fırın, 1 sobacı, 1 mutaf (ince kilim, heybe, kolan dokuyan kişi) 1 hamam ve 18 dükkân bulunmaktaydı.⁴⁹

Kasaba Merkezinin Yer Değiştirme Sürecinde Yaşanan Sıkıntılar

Kasaba merkezinin Süleymaniye’den Daltaban’a kaymaya başlaması halk arasında bazı sıkıntıların yaşanmasına neden oldu. Bu süreç önceden beri var olan halk arasındaki kasabalı-bahçeli çekişmesinin daha da artmasını beraberinde getirdi. Halk arasındaki çekişmenin ekonomik ve idari olmak üzere iki sebebi vardı. Ekonomik sebebin altında esnaf arasındaki rekabet yatmaktaydı. Hacıemin ile Bağlarbaşı arasındaki Harşit boyunda tek çarşı Daltaban idi. Bu arada yaşayan halk hemen bütün ihtiyaçlarını Daltaban çarşısından karşılamaktaydı. Köylerden gelip bir şeyler satarak bezini, tuzunu alacak olanlar da bir daha şehrin yokuşunu çıkmamak için alacaklarını Daltaban’dan alarak, köylerine öyle dönmekteydiler. Bu durum Süleymaniye’de bulunan esnaf arasında hoşnutsuzluğa neden olmaktaydı.⁵⁰ İdari sebebi ise resmi işlemlerin halledilmesi konusunda yaşanan zorluklar oluşturmuyordu. Hükümet binası ve mekteplerin Süleymaniye’de bulunması, Harşit boyunda yaşayan ailelerin resmi işlemlerini halletmek için Süleymaniye’ye gitmelerini zorunlu kılıyordu. Bu yüzden mutasarrıflığa, resmi işlemleri daha kolay halledebilmek ve çocuklarının eğitimini daha kolay sağlayabilmek için hükümet binasının Daltaban’a taşınmasını ve burada da mektepler açılmasına dair taleplerini içeren çok sayıda dilekçe sunmuşlardı. Diğer taraftan kasabada yaşayan ahali ise bu isteklerin karşılanması durumunda zaten nüfusu azalmaya başlayan Süleymaniye’nin önemini daha da kaybedeceğinden duydukları endişeleri dile getirmekteydiler.

Böyle bir ortamda Bâb-ı Ali’nin Erzurum-Trabzon yolunun Harşit vadisinden geçirilmesine yönelik aldığı karar kasabada yaşayan halkı daha da endişelendirdi. Bu durumun önüne geçebilmek için Dâhiliye ve Nâfia nezaretlerine defalarca dilekçe verdiler.⁵¹ Ancak dilekçelerinde olumlu cevap

⁴² BOA, DH. MKT, 1963/22; BOA, DH. MKT, 1954/44.

⁴³ BOA, DH. İ. UM, E-111/75.

⁴⁴ Tozlu, age, s. 72.

⁴⁵ BOA, DH. MKT, 1130/74.

⁴⁶ BOA, DH. MKT, 1130/74.

⁴⁷ Kırzioğlu, agm, s. 70.

⁴⁸ Ahmet Şerif, age, s. 318.

⁴⁹ Sabri Özcan San, *Vadideki Gümüşhane*, Trabzon 2014, s. 7.

⁵⁰ San, age, s. 5.

⁵¹ BOA, BEO, 11/803.

alamadılar.⁵² Sonuçta kasabalıların bu girişimleri başarısızlıkla sonuçlandı. 1906 senesinde ise Harşit boyunda yaşayan ailelerin hükümet konağının Harşit kenarına taşınması için girişimlerde bulunmaları iki taraf arasındaki sürtüşmenin had safhaya ulaşmasına neden oldu. İdare, taraflar arasındaki sürtüşmeleri bir nebze olsun azaltmak ve orta yolu bulmak için yanan rüştiye mektebini (bugünkü Süleymaniye Mahallesi ile Daltaban Mahallesi arasındaki tepede) yaptırılmasına izin verdi. Buna rağmen taraflar arasında çekişme son bulmadı. Ancak daha sonra Süleymaniye önemini kaybedip şehir merkezi Harşit kenarında gelişmeye başlayınca halk arasındaki çekişme de kendiliğinden son bulmuş oldu.⁵³

Kasaba merkezinin Daltaban'a kayma süreci I. Dünya Savaşı döneminde yaralı askerlerin sevki konusunda bazı sıkıntılar yaşanmasına da neden oldu. İdari binaların Süleymaniye'de askeri binaların Daltaban'da bulunması orduyu askerlerin sevk, terhis ve dinlenmesinde zor durumda bıraktı. Ayrıca hasta ve yaralı askerlerin dinlenmesi ve terhisi gibi işlemlerin karışmasını beraberinde getirdi. Bu nedenle yaralı askerlere yerinde ve zamanında müdahale edilemediği için birçok asker yolda hayatını kaybetti.⁵⁴

Sonuç

Şehirlerin ilk kuruldukları mekânların değişmesinde doğal afetler ve sosyo-ekonomik sebepler önemli bir rol oynamaktadır. Bazı şehirler doğal afetler sonucu yer değiştirmek zorunda kalırken bazı şehirler de sosyo-ekonomik nedenlerle ilk kuruldukları yerleri terk etmek zorunda kalmışlardır. Gümüşhane'nin ilk kurulduğu mekân olan Süleymaniye'den Daltaban merkezli Harşit vadisine kaymasının nedeni kuşkusuz sosyo-ekonomiktir. Süleymaniye çevresindeki madenlerin ekonomik değerini kaybetmesi ve Erzurum-Trabzon yolu güzergâhının Harşit vadisine inmesi kasaba merkezinin yer değiştirmesindeki en önemli iki etkeni oluşturmuştur.

Kasaba merkezinin yer değiştirme süreci mevcut alışkanlıklarını ve hayat standartlarını devam ettiren halk arasında bir takım sorunları beraberinde getirmiştir. Askeri açıdan ise I. Dünya Savaşı sırasında devletin askerlerin sevk, terhis ve tedavileri konusunda bazı sıkıntılar yaşamasına neden olmuştur.

Kaynaklar

Arşiv Malzemeleri

BOA, BEO, 11/803.
BOA, DH. MKT, 1963/22;
BOA, DH. MKT, 1954/44.
BOA, DH. İ. UM, E-111/75.
BOA, DH. MKT, 1130/74.
BOA, BEO, 11/803.
BOA, DH. MKT, 1963/22;
BOA, DH. MKT, 1954/44.
BOA, DH. İ. UM, 83-3/1-4.
BOA, C. DH, 586.

Şeriye Sicilleri

3 Nolu Gümüşhane Şer'iyeye Sicili.

TBMM Zabıt Cerideleri

Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Ceridesi, Tutanak Dergisi, C. 8/1, Ankara 1985, s. 914.

Trabzon Vilayet Salnameleri

TVS 1876, TVS 1903.

⁵² BOA, DH. MKT, 1963/22; BOA, DH. MKT, 1954/44.

⁵³ San, agm, s. 124.

⁵⁴ BOA, DH. İ. UM, 83-3/1-4.

Kitap Ve Makaleler

- Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, C. I, Hazırlayan: Mehmed Çetin Börekçi, Ankara 1999.
- Akdemir, Hakan, *2032 Nolu Trabzon Şerhi Sicili'nin Transkripsiyonu ve Tahlili*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2008.
- Alkan, Necmettin, "Avrupalı Seyyahların Tasvirlerinde Gümüşhane ve Çevresi", *History Studies*, 2/1, 2010, s. 82-97.
- Altunbay, Mustafa, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında, Gümüşhane ve Yöresinde Madencilik Faaliyetleri", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon 2000, s. 379-393.
- Bilgin, Mehmet, *Doğu Karadeniz*, İstanbul 2007.
- Bostan, Hanefi, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara 2002.
- Cuinet, Vital, *La Turquie d'Asie: Geographie Administrative, Statistique, Descriptive Et Raisonnee de Chaque Province De L'Asie-mineure, Volume: I*, Paris 1893.
- Deyrolle, Teophile, *1869'da Trabzon'dan Erzurum'a*, Çev. Reşad Ekrem Koçu, İstanbul ?.
- Gül, Abdülkadir, "Kelkit Kazası'nda İskân ve Demografik Yapı (1516-1642)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 6, Trabzon 2009, s. 25-55.
- Gümüşhane Valiliği, *Cumhuriyetin 50. Yılında Gümüşhane, 1973 İl Yıllığı*.
- Kaleli, Hüseyin, *XIX. Yüzyılda Trabzon'da Ulaştırma Ekonomisi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998.
- Kırzioğlu, Fahrettin, "Osmanlı "Tapu-Tahrir" ve "Mühimme" Defterlerinde Gümüşhane Bölgesi Türk Boy/Oymak Hatıraları ve Madenler Üzerine Hükümlerden Örnekler", *Geçmişten Günümüze Gümüşhane*, Ankara 1991, s. 69-77.
- Macdonald, John Kinneir, *Journey through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814*, London 1818.
- Ortaylı, İlber, "Tanzimat Devri ve Sonrası İdari Teşkilat", *Osmanlı Tarihi*, C. I, İstanbul 1999.
- Pamuk, Bilgehan, "XVII. Asırda Gümüşhane (Canca) Maden Mukataasına Dair Bazı Bilgiler", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, C. I, Trabzon 2005, s. 633-688.
- , "XVII. Yüzyılın Ortalarında Gümüşhane (Torul) Kazası", *Bellekten*, C. LXXIII, Sayı: 266, Nisan 2009, s. 115-145.
- Ryan, Charles Snodgrass, *Under the Red Crescent: Adventures of an English Surgeon with the Turkish Army at Plevna and Erzeroum, 1877-1878*, New York 1897.
- San, Sabri Özcan, "Gümüşhane Müstakil Sancağı'ndaki Mahalleler Aileler ve (Efsaneler, Hikâyeler)", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane*, Ankara 1991, s. 119-140.
- San, Sabri Özcan, *Vadideki Gümüşhane*, Trabzon 2014.
- Saylan, Kemal, *Gümüşhane-İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarih (1850-1918)*, İstanbul 2014.
- Southgate, Horatio, *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Volume: I, New York 1840.
- Tozlu, Selahattin, *XIX. Yüzyılda Gümüşhane*, Erzurum 1998.
- Tuncel, Metin, "Gümüşhane", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. XIV, İstanbul 1996.
- Tuncel, Metin, "Türkiye de Yer Değiştiren Şehirler Hakkında Bir İlk Not", *İ. Ü. Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, S. 20-21, 1977, s. 119-128.
- Tuncel, Metin, "Türkiye'de Doğal Olaylar Sonucunda Yer Değiştiren Kentler", *İstanbul Yerbilimleri Dergisi*, S. 1-2, 1981, s. 115-124.
- Tuncel, Metin, "Türkiye'de Yer Değiştiren Şehirler ve Gümüşhane Örneği", *Geçmişten Günümüze Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990)*, Gümüşhane 1991, s. 29-33.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988, s. 254-255.
- Wagner, Moritz, *Travels in Persia, Georgia and Koordistan; With Sketches of the Cossacks and the Caucasus*, Volume: II, London 1856.

Tarihi Sürecin Diyarbakır Şehrinin Karaktersitik Özelliklerinin Oluşumuna Tesirleri

Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK
Fırat Üniversitesi / Elazığ

Şehirlerin tarihi, onların fizikî ve sosyal yapılarını meydana getirmiştir. Şehirlerin geçirdiği tarihî süreç, o şehrin karakteristik özelliklerini de meydana getirmektedir. Şehirleri;

1. Tarihî Şehirler,
 2. Yeni Kurulan Şehirler, olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür.
- Tarihî şehirlerin özelliklerini ise iki başlıkta incelemek gerekmektedir:

1. Fizikî Özellikler
2. Sosyal Özellikler.

Tarihî şehirlerin fizikî özellikleri içerisinde; 1- Kale veya sur bulunması, 2- Merkezî mabet (Tapınak, kilise, Ulu Camii) bulunması, 3- Pazaryeri, han veya bedesten bulunması sayılabilir.

Tarihî şehirlerin sosyal özellikleri de şöyle sıralamak mümkündür; 1- Şivesi veya kendisine mahsus ağzı vardır. 2- Mutfak kültürü vardır. 3- Folkloru vardır. 4- Geleneği vardır.

Tarihî sürece bakılacak olursa, Diyarbakır şehrinin oldukça eski yani tarihî bir şehir olduğu görülecektir. Bu çalışmada; yukarıda sıralanan özellikler çerçevesinde Diyarbakır şehri ele alınmış, tarihî sürecin Diyarbakır şehrinin fizikî ve sosyal yapısına tesirleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Diyarbakır şehrinin tarihî süreçte nasıl şekillendiği, genel olarak ele alınmakla birlikte özellikle Osmanlı Dönemine daha fazla yer verilmiştir.

Giriş

Doğu ile batıyı birleştiren bir noktada, Dicle vadisine hâkim bir tepe üzerinde inşa edilmiş Diyarbakır şehri, kara iklime sahip olmasına rağmen, stratejik bir merkez ve bunun yanı sıra oldukça önemli bir ticaret şehriydi. Oldukça verimli topraklara sahip olan şehir, aynı zamanda çevresini bir set halinde kuşatan surlar vasıtasıyla gayet iyi bir şekilde korunmaktaydı.

Diyarbakır bölgesi eski çağlardan bu yana, Akdeniz'i Basra körfezine, Karadeniz'i Mezopotamya'ya bağlayan, ayrıca Bitlis ve Van Gölü havzası üzerinden Azerbaycan ve İran'a ulaşan önemli yolların düğüm noktası üzerinde bulunduğundan her devirde önemini koruyan bir merkez olmuştur¹.

Bölgenin adını taşıyan "Diyârbekir = Diyarbakır" ve merkezi teşkil eden "Amid", adlarının menşei konusunda çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Ancak bunlar karşılaştırıldığında, ilk çağlarda "Amida" adını taşıyan merkez adının, "Amid" şeklinde değiştiği konusunda fikir birliği olduğu görülmektedir².

Amid adının "Amida"dan geldiği konusunda görülen fikir birliği, bu adın mânası ve hangi türden türediği konusunda ise görülmemektedir³. Amid adı Türklerin bu bölgeyi ele geçirmelerinden

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, 1790-1840 (Fizikî, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı) Ankara, 1995.

² Carsten Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und den Umliegenden Ländern*, s. 400; Besim Darkot, "Diyarbakır", *İA*, C. III, s. 601.; Ernst Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, Çeviren: Fikret Işıltan, İstanbul, 1970, s. 2. Honigmann, Amid adının tarihi gelişimini, Amida- Augusta-Emet-Amit-Diyarbakır şeklinde vermektedir. Öte yandan, Urfalı Mateos Vekayinâmesinde, "... Amit tesmiye edilen *Tigranagert* şehrinin üzerine yürüdü..." şeklinde yer alan ifade, bu şehrin "Tigranagert" adını taşıdığı aklı getirir ise de, eski "Tigranocerta"nın Amit'e tekabül etmediği anlaşılmıştır. Hrant D. Andreasyan, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (925-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Ankara 1987, s. 19.; B. Darkot., *a.g.m.*, s. 602

³ "Şehre, Asur döneminde "Amidi" adı verilmiştir ki, bu ismin put veya oymakla ilgili olduğu sanılmaktadır. Roma döneminde ise, "... Amida adı verilmiştir...", Şevket Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, s. 3. Süryaniler, "Amid" adının, Süryani

sonra da devam etmiş ve bazı Türkçe kaynaklarda⁴, "Kara Amid" veya "Kara Hamid" şeklinde zikredilmiştir. Kara sıfatının kullanılmasının sebebi, şehri çevreleyen surların siyah bazalttan yapılmış olmasındadır⁵.

Bölge adı olarak kullanan "Diyârbekir" ise tarihi dönemler içerisinde "Cezire" yöresinin kuzey kısmını ifade etmiştir⁶. Diyarbakır adının manası üzerinde de çeşitli fikirler ileri sürülmüştür⁷.

Osmanlı hâkimiyeti sırasında ise, "**Diyârbekir**" adının eyaletin tamamına, "**Amid**" adının ise sadece bugünkü Diyarbakır merkezine tekabül ettiği görülmektedir⁸.

Diyarbakır bölgesi ilkçağlardan itibaren önemli bir yerleşim merkezi olmuş ve bu önemini Osmanlı hâkimiyeti süresince de devam ettirmiştir. Roma ve Bizans dönemlerinde eyalet merkezi olan Diyarbakır, İslâm devletleri döneminde valiler tarafından idare edilen bir merkez olma özelliğini sürdürmüştür. Özellikle Akkoyunlular zamanında büyük bir önem kazanan ve bu devlete uzun bir müddet merkez olan Diyarbakır, Osmanlı döneminde de devletin en önde gelen eyaletleri arasındaydı⁹.

4 Kasım 1515 te Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Beylerbeyliğine tayini ile Osmanlı idarî teşkilatı içerisinde beşinci eyalet olarak, Diyarbakır eyaleti teşkil edilmiştir. Osmanlılar tarafından bu bölgede ele geçirilen topraklar, Diyarbakır merkez olmak üzere teşkilatlandırılmıştır¹⁰.

Diyarbakır Beylerbeyliğinin ilk idarî taksimatına bakıldığında, bölgenin ilk dönemlerde, Safevî dönemi tesiriyle oldukça geniş bir sınıra sahip olduğu ve Bütün Doğu Anadolu'nun bir arada toplandığı görülmektedir. Erzurum Beylerbeyliğinin teşkiliyle, Diyarbakır Eyaletinin kuzeyindeki toprakların bir kısmı, Van ve Urfa eyaletlerinin teşkili ile birlikte ise Diyarbakır eyaletinin doğu ve güneyindeki bazı yerlerin de bu yeni kurulan eyaletlere bağlandığı görülmektedir¹¹.

Osmanlı devleti XVIII. yüzyıla gelindiğinde kuruluş ve yükseliş dönemlerindeki askerî, siyasî ve iktisadî gücünden çok şeyler kaybetmiş, hatta bir durgunluk ve bocalama dönemine girmiştir. Bu dönemde fetihler durmuş ve devlet eski durumu koruma endişesine düşmüştür. Ancak XVIII. yüzyılda idarî taksimat yönünden XVII. yüzyıla göre önemli bir değişiklik görülmemektedir. Bu yüzyılda Anadolu ve Rumeli 28 eyalete bölünmüş olup, Bunlar ise; Mısır-Şam-Bağdat-Şehrizol-Halep-

dilindeki "emed" (Ümit) kelimesinden geldiğini ileri sürerken, Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, VII s. 76; Bu konuda bir diğer rivayet "... Şehre Amid adı M.Ö. 2500 yıllarında İbrahim Peygamber neslinden gelen Amid b. Bülendî'ye nisbetle" verildiği şeklindedir. Bedri Günkut, **Diyarbakır Tarihi**, s.37. Bir diğer eserde ise, "... Şehre Amid adı verilmesinin asıl sebebi bilinmemekle beraber, Orta Asya Türklerin'den beri kullanılan gelen bu adın bir boy-oymak adıyla ilgili olduğu sanılmaktadır. Orta Asya'dan göç edip buralara yerleşen Türkler daha ziyade madencilikle uğraşmış olduklarından, bu bölgeye de bakır ve özellikle maden demek olan "Amidag" adını vermişlerdir..." şeklinde yer alan ifadeler de oldukça dikkat çekicidir. Remzi Balin, **Diyarbakır**, İstanbul, 1966, s. 10.

⁴ Ömer Lütfü Barkan, "(1527-1528) Malı Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, XV, (1953-1954), İstanbul, s. 303-307. "... Türk Göçebelerinin kışlağı olan Amid şehrine XIII. yüzyıldan itibaren (Kışlak Merkez) anlamına gelen Kara Amid veya Kara Hamid denildiği ve bu adın XVII. yüzyıla kadar kullanıldığı görülmektedir." Remzi Balin, **a.g.e.**, s. 10.

⁵ **Diyârbekir Salnâmesi, (1319-1321)**, s. 186, William Heude, **Voyage de La Cote de Malabor â Constantinople**, Paris, 1820, s. 86 , J.S. Buckingham, **Travels in Mesopotamia**, London, 1827, s. 217, Nejat Göyünç, "Diyarbakır Beylerbeyliği'nin ilk İdari Taksimatı", **TD**, Sayı: 23, Mart 1969, s. 26-27.

⁶ M. Conard-CI. Cahen, "Diyarbakır" **The Encyclopedia İslâm**, Volume II, s. 343.

⁷ Kelime olarak, "Bakır Yerleşimi" ya da "Bakır Kavmi" anlamına gelir ". M. Conard-CI. Cahen, **a.g.m.**, s. 343. Milâttan önce El-Cezire bölgesindeki Arap nüfus milâttan sonra daha artmış, bilhassa Rabia Araplarından Taglib b. Vâil ile Bekr b. Vâil kabileleri, El-Cezire'nin doğu kısmına yerleşmişlerdir. Buraya yerleşen Bekr kabilesine izafeten, Diyâr-ı Bekr yani "Bekir'in diyarı" adı verilmiştir. **Diyarbakır Salnâmesi (1319-1321)**, s. 186.; Şemsettin Sami, "Diyarbakır", **Kamüsü'l-Alâm**, III, s. 2202; M. Halil Yınanç, "Diyarbakır", **İslam A.,C. III**, s. 606. Evliya Çelebi'de ise, Hazret-i Yunus'un buraya gelmesinden sonra şehirdeki kız hükümdarın, Hz. Yunus'un öğretmesi ile şehri siyah granit taştan inşa ettirdiği için, o kızın adına izafeten şehre "Diyâr-ı bikir" yani "kız şehri" adı verildiği kayıtlıdır. Evliya Çelebi, **Seyahat-nâme**, C. 4, s. 24. Bir diğer kaynaktan ise, Diyarbakır adının bu bölgeye Araplardan daha önce, milattan sonra 158 yılında gelen Debrük Türkleri tarafından verildiği ileri sürülmektedir. Basri Konyar, **Diyarbakır**, C. 1, s. 14. Süryaniler ise, Amid adın da olduğu gibi, Diyarbakır adının da Süryanice olduğunu ileri sürmüşlerdir. Onlara göre, "Deyir" manastır ve "Bakira" ise kız anlamında olup, dolayısı ile "deyre'l-bikir", Diyarbakır şehrinde kurulan ilk kilisenin adı olduğundan isim şehre mal edilmiştir. **Diyarbakır Sal-nâmesi (1319-1321)** s. 186., B. Günkut, **a.g.e.**, s. 38. Ayrıca bkz. Aziz Günel, **Türk Süryanileri Tarihi**, Diyarbakır, 1970, s. 422.

⁸ M. Halil Yınanç, "Diyarbakır", **The Encyclopedia of İslâm**, II, s. 346.

⁹ İ.Yılmazçelik, **a.g.e.**, s.3-10.

¹⁰ Nejat Göyünç, "Diyarbakır Beylerbeyliğinin İlk İdarî Taksimatı", **İstanbul Ün.Edebiyat Fak.Tarih Dergisi**, Sayı:23 Mart 1969,s. 23-34.Ayrıca bkz. M.Halil Yınanç, "Diyarbakır", **The Encyclopedia of İslam**, Volume II,Leiden,1983,s.345.

¹¹ N.Göyünç, **a.g.e.**,s.27-30.

Karaman-Diyarbakır-Adana-Anadolu-Erzurum-Trabzon-Çıldır-Van-Sivas-Maraş-Musul-Cidde-Tablusuşam-Girit-Rumeli-Silistire-Bosna- Mora ve Cezayir eyaletleri idi¹².

Bu eyaletler içerisinde yer alan Diyarbakır eyaleti, 1515 tarihinde Osmanlı devletinin hâkimiyetine geçmiş ve bu tarihten itibaren, Doğu bölgesinin en önemli merkezi olarak, Doğu'ya yapılan seferlerin **merkez üssü** haline gelmiştir. Eyalet ve Sancak şeklinde karşımıza çıkan ve klasik Osmanlı idarî yapısında ilk sırayı alan eyaletlerin oluşturulmasında güdülen amaç, bunların iktisadî yönden kendi kendini yönetmesidir. Her eyalet devlet için üzerine düşen görevleri yapmak zorundadır. Bu açıdan bakıldığında, Diyarbakır eyaletinin kuruluşundan itibaren XVIII. yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı devletinin en önemli eyaletleri arasında yer aldığı görülecektir. Zira eski çağlardan itibaren önemli bir askerî, siyasî ve kültürel merkez olan başta Diyarbakır şehri olmak üzere, eyaletin diğer bazı merkezleri, bu önemlerini bütün Osmanlı döneminde de muhafaza etmişlerdir¹³.

Diyarbakır Şehrini Yerleşimi

Yukarıda da belirtildiği üzere, tarihi dönemler içerisinde çeşitli adlar alan Diyarbakır şehri her dönemde önemini korumuş, Anadolu ile İran, Irak ve Suriye arasında bir köprü görevi yapmıştır. Diyarbakır vilâyeti sınırları içerisinde yer alan eski yerleşim merkezleri, bölgenin çok eski tarihlerden itibaren önemli bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir. Ancak, Karacadağ'dan Dicle'ye kadar uzanan geniş bazalt platosunun, doğu kenarında ve Dicle vadisinden 100 metre kadar yükseklikte geniş bir düzlük üzerine kurulmuş olan Diyarbakır şehrinin ise ne zaman iskân edildiği kesin olarak belli değildir¹⁴.

Bununla birlikte kentin doğusundaki "Fis Kayası" adlı sarp kayalığın İç Kale kesiminin, ilk yerleşim merkezi olması mümkündür¹⁵. Kuruluşu kesinlikle belli olmayan şehrin, Romalılar zamanında surlarla çevrildiği ve oldukça müstahkem bir kale haline getirildiği görülmektedir¹⁶. İşte Diyarbakır şehri İç Kale merkez olmak üzere, bu dönemde inşa edilen surlar içerisinde gelişmiştir. Bizans dönemini takip eden İslâm devletleri hâkimiyeti, şehrin İslâm medeniyetinin ürünleri ile tanışmasına vesile olmuş ve bunu takip eden Türk devletleri hâkimiyeti, bu medeniyeti pekiştirmiş ve aynı zamanda Türk kültürü ile birleştirmiştir. Tarih içerisinde Doğu bölgesinin önemli merkezlerinden bir tanesi olan Diyarbakır, bu önemini Osmanlı döneminde korumuştur.

Şehrini Karakteristik Özelliklerinin Oluşumu

Doğu ile batıyı birleştiren bir noktada, Dicle vadisine hâkim bir tepe üzerinde inşa edilmiş Diyarbakır şehri, kara iklimine sahip olmasına rağmen, stratejik bir merkez ve bunun yanı sıra önemli bir ticaret şehriydi. Oldukça verimli topraklara sahip olan şehir, aynı zamanda çevresini bir set halinde kuşatan surlar vasıtasıyla gayet iyi korunuyordu. Diyarbakır şehrini bir baştan bir başa çevreleyen surlar, şehre oldukça değişik ve olağanüstü bir çehre veriyordu. Bu durumu, Diyarbakır şehrini geçmiş dönemlerde ziyaret eden seyyahların eserlerinden de tespit etmek mümkündür. Diyarbakır şehrinin en çarpıcı özelliği kuşkusuz bu **Karataş Şehrini** arkeolojik zenginliği ile birlikte, doğal korunmadan yoksun bulunan ve şehre geçmiş dönemlerde stratejik değer kazandıran ve aynı zamanda şehrin karakterini oluşturan surlar olduğundan, bu konu hakkında fazla olmamakla birlikte, bazı bilgiler vermek, bir zaruret haline gelmektedir.

Geçmiş dönemlerde Diyarbakır şehrine uzaktan yaklaşan birinin ilk gördüğü şey, Diyarbakır surları idi. Dolayısıyla, şehri ziyaret eden seyyahlar, Diyarbakır hakkında verdikleri bilgilere, burayı anlatarak başlamışlardır. "...*Kent yekpare bir kayalığın üzerine kurulmuştur. Çevresinde karataştan bir kale duvarı yapılmıştır. Amid şehrinin kalesine benzer bir kale ne gördüm, ne de başka bir yerde bunun gibi gördüm, diyeni duydum ...*"¹⁷, diyen Nâsır-ı Hüsrev'in (1046) yanı sıra, M.D. Aramon

¹² Yücel Özkaya, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı**, Ankara, 1985,s.10.

¹³ İ.Yılmazçelik, **a.g.e.**, s.124 vd..

¹⁴ Şevket Beysanoğlu, **Bütün Cepheleriyle Diyarbakır**, s. 2

¹⁵ Metin Sözen, **Diyarbakır'da Türk Mimarisi**, İstanbul 1971, s. 19.

¹⁶ J.S. Buckingham, **Travels in Mesopotamia**, s. 218-219; Albert Gabriel, **Voyage Archéologique dans la Turquie Orientale**, Paris, 1940, s. 87

¹⁷ Nâsır-ı Hüsrev, **Sefer-nâme**, s. 13-14.

(1555) "... *Diyarbakir kalesi taştan yapılmış, sağlam ve güzel bir yapıdır...*"¹⁸ derken, Evliya Çelebi 1654-1655'te (H. 1605) Diyarbakır Kalesi'nin özellikleri hakkında değerli bilgiler verir¹⁹. Bunlara ilâve olarak Diyarbakır şehrini ziyaret eden Polonyalı Simeon (1612)²⁰, Jean Baptiste Tavernier (1630)²¹, Carsten Niebuhr (Mayıs 1766)²², Inciciyan (1804)²³, Helmut Von Moltke (12 Nisan 1838)²⁴, Xavier Hommaire (1847)²⁵ ve Heinrich Petermann (1853)²⁶, Diyarbakır Kalesi başta olmak üzere, diğer konularda da oldukça kıymetli bilgiler vermektedirler. Ancak bu seyyahlar içerisinde William Heude (1817) ve J.S. Buckingham'ın (1815) vermiş oldukları bilgiler, ayrı bir önem taşır. W. Heude, (1817) "Doğuda pek az yer bir Avrupalı gezgine bundan daha yeni ve ilginç bir görünüm sunar..."²⁷ derken, Buckingham "... *Diyarbakir, etrafı surlarla çevrilmiş ve hâkim bir tepe üzerine oturmuş, camileri ve minareleri ile ihtişamlı bir görüntü veren mevki itibarı ile güçlü bir şekilde müdafaa edildiği belli olan bir şehirdir. Amid'in üzerine yerleştiği alan her tarafı ile verimli ve üretkendir. Dicle'den geçerken, kasabanın üzerine oturduğu tepenin eteğinde zirai bir refah ve dâhili bir uygunluk görülür. Diyarbakır şehrinin bütünü bazalt bir kaya üzerine kurulmuş olup, kasaba daire şeklinde surlarla çevrilmiştir...*" şeklinde verdiği bilgilerin, kalenin yanı sıra şehrin bütün özelliklerini de yansıttığı görülür²⁸. Diyarbakır Şehrini tarihî dönemler içerisinde en önemli özelliği sahip olduğu surlar değil, ticari ve askeri önemi belirler.

XIII. ve XIV. asırlarda Anadolu Şehirleri içerisinde ticari açıdan büyük bir öneme sahip olan Diyarbakır, aynı zamanda Anadolu'dan doğuya gelen ve giden yolların keşistiği bir merkez idi²⁹. Şehir bu özelliğini Osmanlı devleti zamanında da korumuştur³⁰. XVI. yüzyılda Diyarbakır'da darphane, kırışhane, macunhane, boyahane, tabakhane, başhane ve şemihane gibi önemli tesislerin bulunduğu ve şehrin özellikle pamuk üretimi açısından ayrı bir değere sahip olduğu görülmektedir³¹. Bunun yanında Diyarbakır'da yapılan boyalar içerisinde kırmızı kök boya ile boyanmış, Diyarbakır ipliğinin sadece Anadolu'da değil, Avrupa'da bile büyük bir şöhreti olduğunu da belirtmek gerekir³².

Osmanlı Devleti zamanında İran, Irak ve Azerbaycan'dan gelen ve giden yolların Diyarbakır'da kesiştiği görülür. XVII. yüzyılda Diyarbakır özellikle Van, Halep ve Bağdat yolları üzerinde önemli bir merkezdir. Bu dönemde Diyarbakır'ı ziyaret eden J.B. Tavernier (1630)³³, Evliya Çelebi (1654-1655)³⁴ ve Fransız seyyah P. Avril (1685-1686)³⁵ ticaretin oldukça gelişmiş olduğunu belirterek, kırmızı pamuklu bez ve derinin oldukça önemli ticari ürünler olduğunu kaydederler. Yine XVII. yüzyılda Halep bölgesine büyük miktarda hayvan ihracı söz konusu olup, ipek endüstrisi de oldukça gelişmiştir³⁶. Bunun yanı sıra XVI. ve XVII. yüzyıllarda Dicle üzerinde yapılan *Nakliyeciliğinin* (kelekçilik) de Diyarbakır Eyaletinin oldukça önemli bir gelir kaynağı olduğu bilinmektedir²⁶. Diyarbakır'ın Hısn-Keyfa kazasından, Musul'a ve oradan Bağdat'a ulaşan, Dicle nehri vasıtası ile yapılan bu nakliyenin, XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam ettiğini görmekteyiz²⁷.

¹⁸ M.D.'Aramon, *Le Voyage De M.D'Aramon*, Paris, 1864, s. 92-95

¹⁹ Evliya Çelebi, *Seyahâtname*, s. 24 vd.

²⁰ "... Diyarbakir şehrine gidenlerin ilk karşılaştıkları surlardır...", Hrand D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, s. 98.

²¹ "... Dicle'nin sağında yüksek bir tepe üzerinde kurulmuş olan Diyarbakir büyük bir şehirdir. Şehir surlarla çevrilidir....". Jean Babtiste Tavernier, *Les Six Voyages de Jean Babtiste Tavernier en Turquie en Perse et aux Indes*, Paris, 1677, s. 81.

²² Carsten Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und den Umliegenden Ländern*, s. 400.

²³ Hrand D. Andreasyan, *a.g.e.*, s. 180-181

²⁴ Helmut Von Moltke, *Türkiye Mektupları*, s. 166-167.

²⁵ Xavier Hommaire de Heel, *Voyage en Turquie en Perse*, s. 53.

²⁶ Heinrich Petermann, *Reisen Im Orient 1852-1855*, s. 28.

²⁷ William Heude, *Voyage de La Cota de Malabor a Constantinople*, s. 92.

²⁸ J.S. Buckingham, *a.g.e.* s. 208-209-210.

²⁹ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, I, s. 519-521; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri Tarihi*, s. 250-251.

³⁰ M. Halil Yananç, "Diyarbakır", *The Encyclopadia of İslâm*, Volume II, s. 345; Martin Van Bruinessen, "Economic Life in Diyarbakir in the 17 th Century", *Evliya Çelebi in Diyarbakir*, Martin Van Bruinessen and Hendrik Boschoter, Leiden, 1988, s. 38.

³¹ Nejat Göyünç, "16 Asrın ilk yarısında Diyarbakir", s. 79-80; Yılmaz Kurt, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakir Eyaletinde Sanayi ve Ticaret", s. 192-193.

³² Halil İnalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı" Hindistan ve İngiltere; Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980, Özel sayı, s. 27

³³ J.B. Tavernier, *a.g.e.*, s. 81.

³⁴ Evliya Çelebi, *a.g.e.* s. 39.

³⁵ Martin Van Bruinessen, *a.g.e.*, s. 36.

³⁶ Martin Van Bruinessen, *a.g.e.*, s. 41-42.; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, s. 130

Diyarbakır bölgesi XVI. yüzyılın sonları ve XVII. yüzyılda bütün Anadolu'yu etkisi altına alan, Celâli isyanları sırasında büyük tahribat görmüştür³⁷. Bununla birlikte Diyarbakır'ın XVIII. yüzyılda da önemli bir ticari merkez olduğunu ve büyük bir üretim kapasitesine sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Osmanlı döneminde Diyarbakır şehrinin ticari yollar üzerindeki önemini koruduğu görülmektedir. Özellikle bu dönemde Bağdat-Diyarbakır yolunun oldukça işlek olduğunu belirtmek gerekir. Bağdat'tan, İstanbul'a mal getiren veya götüren tüccarların gümrük vergilerinin, İstanbul'da alınması gerekirken, Diyarbakır Gümrüğünden buna müdahale edilmesi üzerine, Diyarbakır valilerine gönderilen fermanlarda sık sık bu husus gündeme getirilmiş ve söz konusu malların gümrüklerinin İstanbul'da alınacağı hatırlatılmıştır³⁸. Ayrıca geçmiş dönemlerde olduğu gibi Diyarbakır, Bağdat'ın hububat ihtiyacını karşılamağa devam etmiştir³⁹.

Diyarbakır - Bağdat yolu bu dönemde,

1-İstanbul - İskenderun - Diyarbakır - Bağdat⁴⁰

2-Samsun - Diyarbakır - Mardin - Bağdat⁴¹

3-İstanbul - Sivas - Diyarbakır - Bağdat⁴² bağlantılı idi. Söz konusu yolların XIX. yüzyılın sonuna kadar işlek olduğu görülmektedir⁴³. Bu yolun Bağdat tarafından gelen Hint malları, Diyarbakır üzerinden diğer bölgelere sevk edilmiştir⁴⁴. Bu yollara,

1-İran veya Dağıstan - Diyarbakır - Sivas - İstanbul

2-İran veya Dağıstan - Diyarbakır - Halep - Şam

3-İran veya Dağıstan - Diyarbakır - Bağdat, yollarını da ilave etmemiz gerekir.

Zira söz konusu yolların 1780-1840 tarihleri arasında oldukça işlek olduğu görülmektedir⁴⁵. Bu bölgedeki yolların Osmanlı Devletinin hâkimiyeti süresince önemini koruduğu söylenebilir.

Bu dönemde her ne kadar Ergani Madeni mali açıdan, Maden-i Hümâyün Emâneti içerisinde yer almış ise de, Ergani'nin, Diyarbakır'a hem yakın olması, hem de idari yönden buraya bağlı olması, Diyarbakır şehrinin ticari yönden önemini artıran bir diğer faktördür. Ergani'de çıkartılan madenin, Diyarbakır kalhanesine getirildiği (25 Eylül 1809)⁴⁶ ve bu mukataanın devletin önemli kaynakları arasında olduğunu gösteren (28 Haziran 1808) kayıtlar olduğu gibi⁴⁷, Diyarbakır Sancağı dâhilinde bir sim madenine rastlandığı (1810) ve yapılan tahkikat sonucunda söz konusu madenin verimli olduğunun anlaşıldığına dair kayıtlar⁴⁸ da, bölgenin madenler açısından zengin olduğunu göstermektedir. Diyarbakır, bu dönemde önemli bir ticaret merkezi olmasının yanı sıra aynı zamanda önemli bir askeri merkezdi. Doğu bölgesindeki stratejik mevki sebebi ile XVIII. yüzyılda Doğu seferlerinin merkez üssünü teşkil etmiş ve ordunun ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli bir yere sahip olmuştur⁴⁹. Diyarbakır, askeri sahadaki bu önemini XIX. yüzyılda muhafaza edememiştir. Diyarbakır valileri XVIII. yüzyıl sonları ve XIX. yüzyılın başlarında İran seferleri dolayısıyla bu

³⁷ Mustafa Akdağ, "Genel Çizgileri ile XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi", **TAD**, IV, C. 6-7 s. 207. Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlilik ve Düzenlik Kavgası**, s. 463-470; Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İşkân Teşebbüsü**, s. 42.

³⁸ Diyarbakır Müzesi, **Diyarbakır Şer. Sic**, No: 355, s. 12, (Aralık başı 1793 tarihli Diyarbakır kethudasına ferman). **Diyarbakır Şer. Sic**, No: 356, s. 31, 32, (11 nisan 1803 Diyarbakır Valisine ferman); BA., **Cevdet Dahiliye**, No: 9945, (Temmuz 1825). BA., **Cevdet Nafia**, No: 959 (6 Temmuz 1843). **Diyarbakır Şer. Sic**, No: 607, s. 20, (Haziran başı 1840), **Diyarbakır Şer. Sic**, No: 299, s. 28, (Temmuz başı 1802).

³⁹ **Diyarbakır Şer. Sic**, No: 299, s. 22-23.

⁴⁰ **Diyarbakır Şer. Sic**, No: 299, s. 28 (12 Aralık 1802).

⁴¹ BA., **Cevdet Belediye**, No: 5889 (30 Haziran 1783). **Cevdet Maliye**, No: 12181 (19 Mart 1806). **Diyarbakır Şer. Sic**, No: 352, s. 66 (Eylül ortaları 1846).

⁴² BA., **Cevdet Maliye**, No: 9578 (15 Haziran 1840).

⁴³ Şemsettin Sami, **a.g.e.**, s. 2206.

⁴⁴ **Diyarbakır Şer. Sic**, No: 352, s. 22-23 (8 Ağustos 1785).

⁴⁵ 23 Ağustos 1805 tarihli bir arzdan anlaşıldığına göre, Şam ve Halep'ten Karadeniz iskelelerine mal götüren esnaf bu dönemde yüklerini, Diyarbakır üzerinden taşımaktaydı. BA., **Cevdet Maliye**, No: 1678.

⁴⁶ Elazığ Müzesi, **Diyarbakır Mutasarrıfı İbrahim b. Muhammed'in Hatırat ve Mektupları**, Kayıt No: 137, Varak, 42-b.

⁴⁷ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi. **E. (Emir)**, No: 2770/1-2.

⁴⁸ Topkapı, **E.**, No: 11745.

⁴⁹ 1722-23 (H. 1135) senesinde Diyarbakır Valisi Ahmed Paşa'nın Tiflis ve Revan cânibi Ser-Askeri olduğu görülmektedir. **Harput Şer. Sic**, No: 396, s. 8-32-59-141. Kırmanşah tarafına Ser-Asker olan Hasan Paşa maiyetinde bulunmak üzere Diyarbakır'dan Mart 1724 tarihinde asker istenmesine dair ferman. **Harput Ser. Sic**, No: 396, s. 10-15 10 Nisan 1741 tarihinde askeri sefer dolayısıyla Diyarbakır kalesine külliyyetli zahire ve peksimet yığılmasına dair. BA., **Cevdet Askeri**, No: 9270. Haziran 1776 tarihinde Diyarbakır'dan Gürcistan başbuğu vezir Hasan Paşa maiyetine 500 deve irsali hakkında. BA., **Cevdet Askeri**, No: 7991.

bölgenin Ser-Askeri iken⁵⁰, XIX yüzyılda Rus tehlikesi karşısında Erzurum, Diyarbakır'a nazaran daha önemli hale gelmiştir. Bununla birlikte ordunun asker ihtiyacının karşılanmasında önemini koruduğu söylenebilir⁵¹.

Diyarbakır şehrinin tarihi dönemler içerisindeki durumunu kısaca ortaya koyduktan sonra, Diyarbakır'ın konumu hakkında özet olarak şunları söyleyebiliriz: Diyarbakır şehri, etrafını bir baştan bir başa çevreleyen surlar içerisinde gelişmek zorunda kalmıştır. Diyarbakır Kalesi, İç Kale ve Dış Kale olmak üzere Diyarbakır şehrinin sınırlarını da belirlemektedir. Şehre dört ana kapıdan (Dağ Kapı-Urfa-Yeni Kapı ve Mardin Kapı) girilmekteydi. Şehrin etrafının surlarla çevrili olması güvenlik açısından oldukça büyük faydalar sağladığı gibi, Diyarbakır'ın "sanılanın aksine" oldukça düzenli bir şekilde gelişmesini de sağlıyordu. 1817 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden W. Heude'un şehir hakkında verdiği bilgilerde, "... Kent oldukça iyi inşa edilmiştir Sokaklar genellikle düzenli taşlarla döşeli, oldukça temiz ve diğer kentlerinkinden daha geniştir... "şeklindeki ifadesi bu sözlerimizi doğrulamaktadır⁵². Ayrıca Vilâyet Masraf defterlerinden anlaşıldığına göre, şehir yollarının temiz ve düzenli olmasına büyük bir önem veriliyor ve bu iş için gerektiğinde büyük miktarlarda para sarf edilmekten kaçınılmıyordu⁵³. Dolayısı ile Diyarbakır şehrinin, Osmanlı döneminde oldukça planlı ve temiz bir şehir olduğunu söyleyebiliriz.

Diyarbakır daha ziyade, Dış Kale denilen kısımda gelişmişti. İç Kale ise yönetim örgütlerinin bulunduğu yeri oluşturmaktaydı. Her ne kadar İç Kale'de bir kaç mahalle var ise de, Diyarbakır şehrinin mahallelerinin büyük bir bölümü Dış Kale içerisindeydi (bkz. **Ek: I. 1790-1840 Tarihleri Arasında Diyarbakır Şehir Planı**). Bunun yanı sıra dini, sosyal yapılar, çarşı, pazar yerleri ve diğer yapıların büyük bir bölümü de burada bulunmaktaydı.

1 - Diyarbakır Kalesi

Diyarbakır'ı ziyaret eden bütün seyahatçilerin hakkında oldukça uzun bilgiler verdikleri Diyarbakır Kalesi, Karacadağ'dan Dide'ye kadar uzanan geniş bazalt platosunun doğu kenarında ve Dice vadisinden 100 metre kadar yükseklikte geniş bir düzlük üzerine kurulmuştur. Diyarbakır Kalesi, İç ve Dış Kale olmak üzere iki ana kısımdan meydana gelmektedir.

a-DışKale

Diyarbakır şehrinin etrafını çevreleyen surlar, Dış Kale'yi oluşturmaktadır. Diyarbakır şehrinin ne zaman iskân edildiği kesin olarak bilinmemekle birlikte, İç Kale'nin ilk yerleşim birimi olduğu sanılmaktadır. Roma imparatoru II. Constantinus tarafından 349 yılında şehrin etrafı surlarla çevrilmiştir⁵⁴. 349 yılında şehri çevreleyen surların Doğu'da Dicle nehrine bakan bölümü kesin şeklini almamakla birlikte, Dış surların batı cephesini Mardin Kapı ile Dağ Kapı arasında uzanan çizgideki surlar teşkil ediyordu. 367-375 yılları arasında Mardin Kapı ile Dağ Kapı arasındaki şehrin batı sınırını teşkil eden surlar yıkılmış ve Dış kale tarihi dönemler içerisindeki genel şeklini almıştı⁵⁵. Diyarbakır Kalesi muhtelif zamanlarda bir kısım tamiratlar görmek suretiyle, Osmanlı dönemine intikal etmiştir.

Diyarbakır Kalesini esaslı bir şekilde tetkik etmiş olan A. Gabriell'in verdiği bilgilere göre, 1940 yılında surların kuşattığı saha Doğu'dan Batı'ya 1700, Kuzey'den Güney'e 1300 metreyi bulmaktaydı. Surların toplam uzunluğu ise 5000 metre dolayındaydı. Diyarbakır surlarının esas duvarlarının kalınlığı 3,5 metre, sur üzerindeki devriye yolunun yerden yüksekliği 8-12 metre olup, bu yol dışarıya doğru, 70 cm. kalınlığında bir mazgal duvarı ile korunmuştu. Surların üzerinde türlü boylarda çok köşeli, müstatil ve müdevver 82 burç bulunmaktaydı. Bunların dört tanesi İç Kale'yi çevreleyen surlar üzerindediydi. Dış Kale kapılarının yanında bulunanlar daha büyüktü. Ayrıca Güney-Batı'da surun dirsek yerlerine tekabül etmek üzere sonradan yaptırılmış üç büyük takviye burcu (Ulu Beden, Yedi

⁵⁰ 21 Haziran 1777 tarihinde Diyarbakır valisi Ali Paşa 1808 tarihinde ise Diyarbakır valisi Abdi Paşa aynı zamanda Ser-Asker idi. BA., D. BŞM.NZE. No: 19013. Topkapı, D.(Defter). No: 5820.

⁵¹ **Diyarbakır Şer. Sic.** No: 352, s. 34-35. BA., **Mühimme**, No: 211, Hüküm; 49-178-687.; No: 214, Hüküm: 919. **Diyarbakır Şer. Sic.** No: 299BA., **Cevdet Maliye**, No: 14426. **Diyarbakır Şer. Sic.** No: 351, s. 14.

⁵² W. Heude, a.g.e., s. 92, **Diyarbakır Şer. Sic.** No: 607 s. 48-49.

⁵³ **Diyarbakır Şer. Sic** No: 607, s. 48-49.

⁵⁴ Ernest Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, s. 2; J.S. Buckingham, a.g.e., s. 218-219; A. Gabriel, a.g.e., s. 87.

⁵⁵ Helmut Von Moltke, **Feldmərəşal Helmut Von Moltke'nin Türkiye Mektupları**, Çev: Hayrullah Örs, İstanbul, 1969, s. 166-167.; A. Gabriel, a.g.e., s. 87.

Kardeş ve Keçi Burcu) vardı. Burçlara çıkmak için kapı yanlarında sağlı sollu merdivenler bulunmaktaydı⁵⁶.

1880 yılında Anadolu teftiş heyetinde görevli olan bir şahsın II. Abdülhamid'e sunduğu Layiha da Diyarbakır Kalesi hakkında şu bilgiler verilmiştir⁵⁷. "...*Diyârbekir surlarının uzunluğu tahminen 5000 metre, yüksekliği 15-19 metre arası, kalınlığı 1,5-2,5 metre arasında olup, 82 adet büyük kule vardır...*". Görülüyor ki, Diyarbakır Kalesi hakkında, A. Gabriel'in verdiği bilgilerle (1940), bu bilgiler tam uyum halindedir. Ancak yükseklik hakkında verilen rakamlar birbirini tutmamaktadır. Bu ise 1880-1940 yılları arasında Kale'nin önemli ölçüde tahrip olmasından kaynaklanmış olmalıdır. Bu tarihler arasında ve daha sonrasında, Diyarbakır Kale'si için herhangi bir tamirat söz konusu değildir. Buna ilave olarak Doğu'da yer alan bazı yerler tamamen yıkılmıştır. Oysa Diyarbakır Kalesi' geçmiş dönemlerde olduğu gibi, XIX. yüzyılda da pek çok tamirat görmüştür.

Diyarbakır Kalesi'nin XIX. yüzyılda önemli ölçüde tamir ettirildiği görülmektedir. 1802-1803 (H. 1217) tarihinde harap olan yerleri tespit ettirilmiş⁵⁸ ve bu yerler 1805 tarihinde tamir edilmiştir⁵⁹. Bu tarihte her ne kadar tamir edilen yerler söz konusu edilmemekle birlikte, "Diyarbakır Hazinesi ve Diyarbakır Mevâcib ve Masraflarını Gösterir defterde" Kalenin tamirine ait masraflar da kayıtlıdır. XIX. yüzyılda Diyarbakır Kalesi en önemli tamirâtı 1815 yılında görmüştür. 4 Mart 1812 tarihinde harap olan yerler tespit edilmiş⁶⁰ ve 16 Ocak 1815 tarihinde Diyarbakır Kale'si Bina Emni olup, aynı tarihte kendisine Diyarbakır ve Rakka eyaletleri tevcih edilen Süleyman Paşa bu işle görevlendirilmiştir⁶¹. Nitekim 23 Nisan 1815 tarihli bir tahrirât hulâsasından, Süleyman Paşa'nın söz konusu valiliğe kalenin tamiri şartı ile getirildiği anlaşılmaktadır. Yine bu belgeden anlaşıldığı üzere, kale tamirine 80 bin kuruş harcanmış ise de, kalenin tamamını tamir etmek mümkün olmamıştır⁶². Ekim sonlan 182465 ve Ocak ortaları 1829 tarihli Diyarbakır Kale'si keşif defterinden, Süleyman Paşa'nın İç Kale'den başlayarak, Dağ Kapı'ya ve oradan da Rum Kapı'sına kadar uzanan surları tamir ettirdiği anlaşılmaktadır. Yeri kesin olarak tespit edilememekle beraber bu dönemde 51 burcun harap olan merdivenleri, duvarları ve mazgalları tamir ettirilmiştir. Adı geçmemekle beraber tamir ettirilen yerlerin Yedi Kardeş burcuna kadar uzandığı söylenebilir. Zira 1824 ve 1829 tarihli "keşif defterlerinde" de yukarıda belirttiğimiz yerlere rastlanmaktadır.

Dış Kale yani Diyarbakır şehrini çevreleyen surlar aynı zamanda XIX. yüzyılda bu şehrin sınırlarını da belirlemektedir. Bu dönemde Diyarbakır'ın 5 mahallesi hariç, diğerlerinin tamamı Dış Kale içerisindeydi. Bununla birlikte Dış Kale'deki burçların çeşitli amaçlarla kullanıldığı görülmektedir. Şehri çevreleyen surlar üzerindeki bütün burçlar iki katlı olup, alt katlar ambar olarak kullanılıyor, üst katlar ise askerin ikametine ayrılıyordu⁶³. 29 Eylül 1785 tarihli "kaleler neferâtının mevâcib defterine" göre bu burçlarda ikamet eden asker sayısı 1683 tür⁶⁴. 3 Ekim 1803 tarihli "kalelerde bulunan askerin sayılması ile ilgili fermanın hemen altında, Amid Naibinin imzasını taşıyan bir kayda" göre ise bu sayının 1735 olduğu görülmektedir⁶⁵. 14 Mart 1823 tarihli bir arzdan anlaşıldığına göre, bu tarihte burçlar üzerinde 40 top bulunmaktaydı⁶⁶. Ancak askeri amaçlar için tahsis edilmiş asıl kalenin İç Kale olduğunu da hemen belirtmek gerekmektedir.

Diyarbakır şehrini bir baştan bir başa kuşatan surların dört yöne açılan kapılan olup, şehre giriş-çıkış buradan sağlanmaktaydı.

⁵⁶ A. Gabriel, *a.g.e.*, s. 95-182.

⁵⁷ Musa Çadırcı, "Ülke Yönetimine İlişkin II. Abdulhamid'e Sunulan Layihalar, **XI. Tarih Kongresine Sunulan Bildiriden**.

⁵⁸ BA., **Cevdet Askeri**, No: 38931.

⁵⁹ BA., **BŞM. DBH.**, No: 16803

⁶⁰ BA., **Cevdet Askeri**, No: 38931

⁶¹ BA., **Cevdet Askeri**, No: 6642

⁶² BA., **Cevdet Askeri**, No: 4635.

⁶³ BA., **D.BŞM.BNE.**, No: 16355, **D.BŞM.BNE.**, No: 16311.; L. İnciciyan, **Coğrafya**, C.I, Venedik, 1804, Nakleden Hrand D. Andreasyan, **Polanyalı Simeon'un Seyahatnamesi**, İstanbul, 1964, s. 211-213. **Diyarbakır Salnâmesi**, (1319-1321) s. 189.

⁶⁴ BA., **D.AMH.**, No: 25231.

⁶⁵ **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 251, s. 5

⁶⁶ **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 251, s.5.

a-a – Kapılar

Diyarbakır Kale'sine girişi sağlayan 4 kapı vardı. Diyarbakır şehrini ziyaret eden hemen hemen bütün seyyahların hakkında uzun bilgiler verdiği⁶⁷ Dış Kale Kapıları şunlardır:

- 1- Güney –Batıda Mardin Kapı
- 2- Batıda Urfa Kapı
- 3- Kuzeyde Dağ Kapı
- 4- Doğuda Yeni Kapı

Bu kapılar dışında kalan Çift Kapı ve Tek Kapı son zamanlarda yani Cumhuriyet döneminde açılmış iki yeni kapıdır.

Tarihi kayıtlarda Dış Kale kapılarından Urfa Kapınının adı Bâbü'r-Rum, Mardin Kapısı'nın adı Bâbü't-Tel veya Bâb-ı Mardin, Dağ Kapı'nın adı Bâbü'l-Cebel ve Yeni Kapı'nın adı ise Bâbü'l-Mâ veya Bengü Kapı olarak geçmektedir⁶⁸. XIX. yüzyılda ise söz konusu kapıların adları Bâbü'r-Rum, Bâb-ı Mardin, Bâbü'l-Cebel ve Bâbe'l-Cedid şeklinde geçmekte olup⁶⁹ bazen Arapça terkiplerin kullanılmayarak, Mardin Kapı veya Yeni Kapı şeklinde de kullanıldığı görülmektedir⁷⁰. Dolayısıyla bu kapılardan Dağ Kapı için kullanılan Harput Kapı ve Yeni Kapı için kullanılan Dicle Kapı isimleri büyük bir ihtimalle baktıkları mevkiler itibariyle halk tarafından kullanılan isimler olmalıdır.

Dış Kale kapılarının geçmiş dönemlerde sık sık tamir edildiği kesindir. XIX. yüzyılda ise 1815 yılında kapıların tekrar tamir edildiklerini görüyoruz. Bu tarihte Dağ Kapı ve Urfa Kapıları tamir ettirilmiştir. 1824 ve 1829 yılları arasında ise Urfa Kapı, Mardin Kapı ve Yeni Kapı'nın bazı yerlerinin harap olduğu anlaşılmaktadır⁷¹.

Dış Kale Kapılarının kesin olmamakla birlikte tarihi dönemler içerisinde geceleri kapalı tutuldukları söylenebilir. Ancak XIX. yüzyılda kapıların gece kapalı tutulduğu ve bu iş için bekçiler görevlendirildiği kesindir. II. Mahmut döneminde "Mürür tezkeresi" olmayanların bir mahalden bir diğerine salıverilmemesi için başka şehirlere olduğu gibi Diyarbakır'a da çeşitli fermanlar gönderilmiştir⁷². Gerek bu hususun temini ve gerekse H. 947 (1540) Tarihli Diyarbakır Vilâyeti Kanûn-nâmesinde yer aldığı üzere Resm-i Ebvâb-ı Erba'a yani "Dört Kapı Resm-i"nin alınması için çok eski tarihlerden itibaren kapılarda görevlilerin bulunduğu görülmektedir⁷³. 1803-1845 tarihleri arasındaki belgelerden bu tarihler arasında Dış Kale kapılarında 4 kâtip ve 4 bekçinin görev yaptıkları ve yine bu tarihlerde geceleri Kale kapılarının kapalı tutulduğu anlaşılmaktadır⁷⁴. 1845 yılında bu görevlilerden kâtipler gelip geçenlerin mürur tezkeresine bakmak üzere 80 kuruş aylık ile bekçiler ise geceleri kapıları kapatarak anahtarları kaimmakama götürmek ve gündüzleri açmak üzere 50 kuruş aylık ile vazife yapmaktaydılar⁷⁵. Dış Kale kapılarının geceleri kapalı tutulması konusunda 1853 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden, H. Petermann da bilgi vermektedir. H. Petermann güneşin batmasından az bir süre sonra şehre gelmiş, ancak kapılar kapalı olduğundan şehre girmek için, sabahı beklemek zorunda kalmıştır⁷⁶.

⁶⁷ Heinnich Petermann, *Reisen im Orient 1852-1855*, Amsterdam 1865, s. 29.; Carsten Niebuhr, *a.g.e.*, s. 400; Nasır-I Hüseyin, *Sefer-name*, Çev: Abdulvehap Tarzi, İstanbul, 1950, s. 13-14.; J. Buckingham, *a.g.e.*, s. 210-211.; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. 4. s. 29.

⁶⁸ VA., *Evkaf Defteri*, No: 2142, s. 359 (18 Mart 1468), No: 2142, s. 354 (28 Eylül 1468), s. 224 (4 Mart 1676) Ayrıca bkz. N. Göyünç, "16. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", s. 78.

⁶⁹ BA., *D.BŞM.BNE.*, No: 16355, *D. BŞM.BNE.*, No: 16311.

⁷⁰ VA., *Evkaf*, No: 1959, s. 97, *Diyarbakır Şer. Sic.*, No: 631, s. 5, *Diyarbakır Şer. Sic.*, No: 376, s. 22.

⁷¹ BA., *Cevdet Askeri*, No: 4635, *D. BŞM.BNE.*, No: 16355, *D.BŞM.BNE.*, No: 16311.

⁷² *Harput Şer. Sic.*, No: 398, s. 149. (Kasım ortaları 1821 tarihli Diyarbakır Valisi Mehmed Emin Paşa'ya gönderilen ferman) *Diyarbakır Şer. Sic.*, No: 631, s. 34. (Nisan ortaları 1826 tarihli Diyarbakır valisi ve Amid Naibine gönderilen ferman).

⁷³ Ömer Lütfü Barkan, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Kanunlar I*, c. I, İstanbul, 1943, s. 138. 6 Ekim 1801 tarihli tahrirat hülâsasından bu tarihte de "Resm-i ebvâb-ı erbaa'nın, Diyarbakır mukata'asının önemli gelir kaynaklarından olduğu anlaşılmaktadır. BA., *Cevdet Dahiliye*, No: 10859,

⁷⁴ *Diyarbakır Şer. Sic.*, No: 356, s. 30 (27 Nisan 1803), No: 351, s. 23, 24 (7 Eylül 1823). No: 607, s. 12 (Mart 1840), No: 346, s. 10 (11 Nisan 1842), BA., *Cevdet Dahiliye*, No: 11473 (9 Eylül 1845).

⁷⁵ BA., *Cevdet Dahiliye*, No: 11473.

⁷⁶ H. Petermann, *a.g.e.*, s. 28.

b-İç Kale

Diyarbakır Kalesi içerisinde ve şehrin Kuzey-doğu köşesinde olan İç Kale, Diyarbakır şehrini çevreleyen surlardan ayrı olarak, sur içerisinde tekrar surlarla çevrilmek suretiyle Dış Kale'den ayrılmıştır. Diyarbakır şehrini çevreleyen surlar üzerindeki 4 burç İç Kale kısmındadır. İç Kale'nin şehre bakan kısmında ise 16 burç bulunmaktadır⁷⁷. Aynı Dış Kale'de olduğu üzere, bu burçlar da iki katlı olup geniş ambarları ihtiva etmektedir⁷⁸. Yukarıda da belirtildiği üzere İç Kale şehrin ilk yerleşim bölgesi olup, 349 yılında etrafı surlarla çevrilmiştir⁷⁹. XVI. yüzyılda Osmanlılar tarafından fethedildikten biraz sonra, yeni bir duvar inşası ile İç Kale'nin sahası genişletilmiş ve bugünkü şeklini almıştır⁸⁰.

Dış kale'de olduğu gibi, İç kale'nin de 4 kapısı vardır. Bunlar Dicle'ye açılan Oğrun Kapı, değirmenlere açılan Küpeli Kapısı, şehre açılan Fetih ve Saray kapısıdır⁸¹. XIX. yüzyıla ait belgelerde Oğrun Kapının adı, Aşağı Kale Kapısı veya İç kale kapısı, "Küpeli kapının" adı, Yeni Çarşı kapısı; Saray kapının adı, Fettah kapısı şeklinde geçmekte olup, Fetih kapısı ise o dönemde de yine aynı adı taşımaktaydı⁸². 1804. yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden İnciciyan'ın verdiği bilgilere göre, XIX. yüzyılda Saray ve Küpeli kapıları gündüzleri - Cuma günleri namaz saati hariç- açık olup, devamlı muhafızlar beklemekteydi. Diğer iki kapı ise zorunlu haller dışında pek açılmıyordu⁸³.

İç Kale'yi çevreleyen surlar üzerinde bulunan Dış surlara dâhil 4 burç ve şehre bakan 16 burç da, Dış Kale'deki burçların ölçüsüne sahiptir. Bu burçlara çıkmak için de yine yanlarında sağlam merdivenler vardır.

Osmanlı döneminde İç Kale'nin de bir kısım tamiratlar görmüştür. 1815 yılında Diyarbakır kalesi tamir ettirilirken, İç Kale'nin dış surlara dâhil olan burçları da buna dâhil edilmiştir⁸⁴. 1824-1829 tarihlerine ait Diyarbakır Kalesi keşif defterlerinden, söz konusu tarihlerde tamir edilip edilmedikleri belli olmamakla birlikte, İç Kale'nin şehre bakan 16 burcunun tamir ve teddidi gerektiği anlaşılmaktadır⁸⁵. 1824-1829 arasındaki keşif defterlerinden anlaşıldığına göre, İç Kale'nin şehre bakan 16 burcunun başta duvar, merdiven ve mazgalları olmak üzere kapıların dördünün de, duvarları harap olmuştur. Kapılardan Yeni Çarşı'nın ise kapısı külliye harap olduğundan bunun Tokat ağacından yeniden inşası gerektiği kaydedilmiştir⁸⁶.

XIX. yüzyılda bütün Osmanlı kaleleri gibi, Diyarbakır Kale'si de oldukça değişik amaçlarla kullanılmaktaydı. Ancak Diyarbakır şehri, Dış Kale denilen surar içerisinde olduğundan bu işlevi daha ziyade İç Kale yerine getirmekteydi. Yukarıda da belirtildiği üzere, burçlar iki katlı olup, büyük ambarları havi alt katlar ve askerlerin ikâmetine ayrılmış üst katlardan meydana geliyordu. İç Kale'de bulunan 16 burcun her biri çeşitli işlere tahsis edilmişti. İç Kale'de bulunan burçlardan bir tanesi Hapishane olarak kullanılıyordu. Gerek devlet nizamına aykırı hareket edenler ve gerekse adi suçlular buraya hapsediliyordu. 25 Şubat 1724 tarihli bir fermanın, söz konusu hapishanenin eski tarihlerden beri burada olduğu anlaşılmaktadır⁸⁷. Öte yandan 1793-1825 tarihleri arasında çeşitli sebeplerden dolayı burada hapsedilen kişilerle ilgili belgelerden, incelenen dönemde de burçlardan bir tanesinin bu işe ayrıldığı görülmektedir⁸⁸.

Hapishane dışında kalan burçlar ise birçok silah, mühimmat, askeri araç ve gereçlerin yanı sıra hububat ve çeşitli yiyeceklerin konulduğu askeri bir depo niteliğini arz ediyorlardı⁸⁹. 16 Nisan 1858 tarihli bir belgeden söz konusu burçların birinde 21790 kiyeye (27,9 ton) peksimet bulunduğu anlaşılmaktadır⁹⁰. 3 Nisan 1812 tarihinde Diyarbakır valisi İbrahim Paşa, Diyarbakır Kale'sinde barut,

⁷⁷ A. Gabriel, *a.g.e.*, s. 95-182.

⁷⁸ Arifi Paşa, *Seyahatname*, T.T.K. Kütüphanesi, yazma No: 122, s.9, *Diyarbakır Salnâmesi*, (1319-1321) s. 191.

⁷⁹ A. Gabriel, *a.g.e.*, s. 87.

⁸⁰ Besim Darkot, *Diyarbakır*, *İA.*, C. III- s. 602.

⁸¹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C.4, s. 401; C. Niebuhr, *a.g.e.* s. 404, H. Anderasyan, *a.g.e.*, s. 211-213

⁸² BA., *D.BŞM.BNE.*, No: 16355, s. 7-8, *D.BŞM.BNE.*, No: 16311, s. 9-10-11, *Diyarbakır Şer. Sic.* No: 367, S. 26.

⁸³ H. Andreasyan, *a.g.e.*, s. 211-213.

⁸⁴ BA., *Cevdet Askeri*, No: 4635.

⁸⁵ BA., *D.BŞM.BNE.*, No: 16355, s. 7-8, *D.BŞM.BNE.*, No: 16311, s. 2-9-10-11.

⁸⁶ BA., *D.BŞM.BNE.*, NO: 16311, s. 11.

⁸⁷ *Harput Şer. Sic.* No: 396, s. 13.

⁸⁸ *Diyarbakır Şer. Sic.* No: 355, s. 11 (Aralık başları 1793), No: 351, s. 8 (5 Mart 1823), No: 299, s. 19-20 (15 Haziran 1802). No: 631, s. 16 (7 Kasım 1825). BA., *Cevdet Dahiliye*, No: 3001 (1 Aralık 1815).

⁸⁹ *Diyarbakır Şer. Sic.* No: 590, s. 52-53 (1 Ağustos 1817), s. 36 (Nisan 1818).

⁹⁰ BA., *Kamil Kepeci*, No: 4862.

kılıç, tüfenk, gülle vesair mühimmatın bulunmadığını belirterek teminini arzetmiş⁹¹, bunun üzerine Yozgat'ta bulunan 150 kantar (8461,2 kg. = 8,4 ton) siyah barut Nisan 1814'te⁹², Maden-i Hümâyün kazalarından Hasan Çelebi üzerinden, Diyarbakır'a gönderilerek, İç Kale'de bulunan cephaneliğe konulmuştur⁹³. Yine bu dönemde başta barut ve fişenk olmak üzere çeşitli mühimmatın İç Kale'de muhafaza edildiğine dair kayıtlara rastlamak mümkündür⁹⁴. Mesela, 1819 yılında Diyarbakır'da meydana gelen hadiselerden hemen sonra İç Kale'de yapılan sayımda, cephanelikte 5 Şubat 1820 tarihinde 13800 adet fişenk ve 822 batman barut olduğu tespit edilmiştir⁹⁵.

Diyarbakır'da bulunan top ve yuvarlakların büyük bir kısmı da, geçmiş yüzyıllarda olduğu gibi⁹⁶, XIX. yüzyılda da İç Kale'de muhafaza edilmekteydi⁹⁷. 13 Şubat 1823 tarihinde İç ve Dış Kale'de 45 sağlam ve 18 tamire muhtaç top, cephanelikte ise 1250 yuvarlak vardı⁹⁸. Bunun yanı sıra 2 Nisan 1842 tarihinde Tophane Ferikine gönderilen tahrirât müsveddesinde, "Diyarbakır'da dökülerek Diyarbakır müşiri Zekeriya Paşa tarafından İstanbul'a getirilen 6 kıt'a Obüs topu ve koşum ve yuvarlak vesaire'nin Tophane'ye teslim edildiğini gösteren kayıt, bu dönemde Diyarbakır İç Kale'sinde bir de **dökümhane**⁹⁹ olduğunu göstermesi açısından önemlidir. 25 Aralık 1814 tarihli bir belgeden, dökümhane'nin daha bu tarihlerde bulunduğu tespit edilmekle beraber¹⁰⁰, 3 Ekim 1843 tarihli hülasadan "Diyarbakır dökümhanesinin Zekeriya Paşa tarafından küşad edildiği" anlaşılmaktadır¹⁰¹.

Diyarbakır İç Kale'sinin bir diğer önemli özelliği ise 1819 yılında Diyarbakır'da meydana gelen hadiseler sırasında, Diyarbakır valisi Behram Paşa'nın burayı bir savunma merkezi olarak kullanmasıdır¹⁰². Bütün Osmanlı dönemi boyunca askeri amaçlarla kullanılan İç Kale'de, dizdar ve kethüdanın denetiminde müstahfizlar görev yapmaktaydı¹⁰³.

Osmanlı Döneminde İç Kale aynı zamanda bir yerleşim birimi idi. Diyarbakır şehri asıl Dış Kale içerisinde olmakla birlikte, Kılbaş, Hüseyin Efendi, İbn-i Sin, Mustafa Paşa ve Hamza Beg mahalleleri İç Kale'deydi. Bunun yanı sıra Diyarbakır valilerinin ikâmet ettikleri saray başta olmak üzere diğer yönetim örgütleri de burada bulunmaktaydı¹⁰⁴. Ayrıca yeri kesin olarak tespit edilememekle beraber Diyarbakır Hastahanesi de, İç Kale'deydi¹⁰⁵. İç Kale'de görev yapan askeri sınıfa mensup kişiler yukarıda belirtildiği üzere burçlarda kendilerine ayrılan yerlerde kalmaktaydılar. Ancak bu durumun 1840 tarihinden sonra değiştiği görülmektedir. Zira, Haziran 1840 tarihli "Diyarbakır kaimmakamlığı masraf defterinden" bu tarihte "...İç Kale derünuna dahi iki taburu havi kışlak-ı hümâyünler..." inşa ettirilmiş olduğu ortaya çıkmaktadır¹⁰⁶. Söz konusu kışla günümüzde de, askerin ikâmetine ayrılmış yer olmalıdır.

Sonuç olarak, Diyarbakır Kalesi İç ve dış Kale şeklinde ikiye ayrılmış olmakla beraber, XIX. yüzyılda daha ziyade Kale tabirinden İç Kale'nin anlaşıldığı görülmektedir. Aynı zamanda aşığı da görüleceği üzere bütün yönetim örgütleri de, İç Kale'de bulunmaktadır (bkz. **Ek. I**).

b-a - Saray ve Hükümet Konağı

Osmanlı döneminde, Diyarbakır valilerinin ikâmetine ayrılan Saray İç Kale'de bulunmaktaydı. Bugün için tamamen yıkılmış olan bu Osmanlı Sarayı hakkında 1654-1655 (H. 1065) yılında

⁹¹ BA., **Cevdet Askeri**, No: 40064.

⁹² BA., **Cevdet Askeri**, No: 40849

⁹³ BA., **Cevdet Askeri**, No: 33358.

⁹⁴ BA., **Cevdet Askeri**, No: 43520 (15 Mayıs 1820).

⁹⁵ **Diyarbakır Şer. Sic**, No: 590, s. 7.

⁹⁶ BA., **Cevdet Askeri**, No: 10068 (11 Ağustos 1740), **Cevdet Askeri**, No: 43236 (13 Aralık 1776).

⁹⁷ BA., **Cevdet Askeri**, No: 16341 (15 Mart 1800). **Diyarbakır Şer. Sic**, No: 590, s. 13 (2 Temmuz 1817).

⁹⁸ **Diyarbakır Şer. Sic**, No: 351, s. 5.

⁹⁹ BA., **Cevdet Askeri**, No: 25257.

¹⁰⁰ BA., **Cevdet Askeri**, No: 9745.

¹⁰¹ BA., **Cevdet Askeri**, No: 3228.

¹⁰² BA., **Cevdet Dahiliye**, No: 15315 (Ekim 1819), No: 4367 (7 Ekim 1819), **Ali Emiri, II. Mahmud Tasnifi**, No: 71 (1819-1820).

¹⁰³ **Diyarbakır Şer. Sic**, No: 356, s. 3 (Ocak Sonları 1803), No: 351, s. 10 (Şubat ortaları 1823).

¹⁰⁴ BA., **D. AMH**, No: 25231.

¹⁰⁵ BA., **Maliyeden Müdevver**, No: 3391, s. 422-423-424-428-429.

¹⁰⁴ **Diyarbakır Salnâmesi**, (1319-1321), s. 191; Arifî Paşa, **Seyahatnâme**, s. 9.

¹⁰⁵ Arifî Paşa, **Seyahatnâme**, s. 9.

¹⁰⁶ BA., **Cevdet Sıhhiye**, No: 511, No: 1239. **Diyarbakır Şer. Sic**, No: 607, s. 22-23.

Diyarbakır'ı ziyaret eden Evliya Çelebi İç Kale'yi anlatırken şu bilgileri vermektedir¹⁰⁷. "...İçinde yüz elli odalı, birkaç divâhaneli bir büyük sarây vardır. Her gelen vezir ve vükelâ buraya birer oda ve hamâm, havuz, şadırvan yaptırmakla kat kat süslü bir sarây olmuştur. Bütün pencereleri, balkonları Şattûlarab1 a, Sahra'ya ve Karatepe adlı vadilere bakan manzaralı bir yerdir. Sarâyın eski bir divânhânesi var. Eski Sultânlar binasıdır. Bu Sarâyı yaptıran Bıyıklı Mehmet Paşa'dır. Hayli geniş büyük bir sarâydır. Daima bekçileri hazır olup beklerler...". 1804 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden İnciciyan ise Saray hakkında vermiş olduğu bilgilerde "...Kale içinde Altın Saray ve Sultan Sarayı denilen iki konak vardır. Altın Saray'da yıldız kafesli bir köşk içinde paşa tayinini takip eden ilk Cuma günü divan kurularak, şehir ileri gelenlerini kabul eder. Paşalığı için gönderilen fermanı okur. Sultan Sarayı paşanın ikametine ayrılmıştır. Paşa konağı da buradadır. Bunlardan başka bayram ve merasim günlerinde topların atıldığı Viran kale denilen kale vardır..." demektedir¹⁰⁸.

Görüldüğü gibi Evliya Çelebi'nin verdiği bilgileri, İnciciyan da doğrulamıştır. Bunun yanı sıra Viran Kale'deki Artuklu dönemine ait sarayın¹⁰⁹, Mayıs 1766 da Diyarbakır'ı ziyaret eden C. Niebuhr¹¹⁰ ve 1815'te Diyarbakır'a gelen J.S. Buckingham¹¹¹ harap olduğunu bildirmişlerse de, bunun ne zaman olduğunu tespit etmek hayli güç görünmektedir. Ancak Osmanlı Sarayı ile bu eski saray karıştırıldığından, bu hususun özellikle göz önünde tutulması gerekmektedir.

XIX. yüzyılda varlığını tespit ettiğimiz saray'dan günümüze birşey kalmamıştır. Sarayın yeri konusunda Basri Konyar, 1936 yılında şu bilgileri vermektedir¹¹². "... İçkale'de Evliya Çelebi'nin bahsettiği saraydan bir iz kalmamıştır. Yalnız çeşme vardır. Hamamın bu çeşme karşısında bulunan Evkaf Dairesi bitişiğinde olduğu ve eski sarayın da Umum müfettişlik garajı önündeki çınar ağacının bulunduğu sahayı yakın zamanlara kadar harap ve yıkık vaziyette işgal eylediği mervidir...". Görüldüğü üzere verilen bilgiler-den, sarayın yerini tespit etmek oldukça güçtür. Ancak Evliya Çelebi ve İnciciyan'ın verdiği bilgilere göre, Osmanlı sarayının şimdi Müze olarak kullanılan binanın üst köşesinden başlayıp, İç Kale'de yine şu anda Askeri Garaj olarak kullanılan kısma kadar uzandığı söylenebilir. Büyük ihtimalle saray İç Kale'nin Kuzey-Doğu köşesindeydi (**bkz. Ek. I**).

Osmanlı döneminde Diyarbakır'da görev yapan "Vezirlere tahsis kılınan Sarây-ı Ali'nin yerini kesin olarak tespit etmek mümkün olmamıştır. Bununla birlikte bu dönemde sarayın fiziki durumunu aydınlatan bazı kayıtlardan, Sarayın odalarını ve Saraya dahil köşk ve konakları tespit etmek mümkündür. Buna göre câmi köşkü, divan efendisi köşkü, voyvoda konağı ve mütesellim konağı, saray'a dâhil yapılarıdır. Aynı zamanda Sarayın bir de hamamı vardı. Saray'da bulunan ve doğrudan valiye ayrılmış odalardan başka, pek çok oda bulunmaktaydı. Bu odalarda valinin kapu halkı kalmakta olup, söz konusu odalar şunlardı: Tütüncü odası, kapucular kethüdası odası, şamdan ağası odası, baş çavuş ağa odası, iç çukadar ağa odası, kaftan ağası odası, silâhdar ağa odası, alemdar ağa odası, hazinedar ağa odası, miftah ağa odası, peşgir ağa odası, ibrikdar ağa odası, kahya odası, kethüda odası, imam efendi odası, delilbaşı odası, haytabaşı odası, baş çukadar ağa odası, ikinci kavvas odası, ve mühürbaşı odası. Bunun dışında kalan odalar ise arz odası, camlı oda, mâbeyn odası, derün-i mâbeyn odası, misafir odası ve harem¹¹³.

Diyarbakır valiliğine tayin edilen kişiler kapu halkları ile birlikte sarada oturuyorlardı. Saraya dahil olan konakların birisi ise idari işlere ayrılmıştı¹¹⁴. Tayin olunan valiler daha göreve başlamadan önce gönderdikleri buyruğular ile Sarayın tamir edilmesini ve oturmaya hazır hale getirilmesini istiyorlardı¹¹⁵. Sârayda gerek bu sırada ve gerekse ihtiyaç duyulduğunda çeşitli tamirler yapılıyordu. Dolayısıyla Vali tayinleri sırasında sarayın tamir ettirilmesinin yanı sıra ihtiyaç duyulduğu zamanlarda da bir takım tamiratların yaptırıldığı anlaşılmaktadır¹¹⁶.

Diyarbakır'da, valiler idare ile ilgili işleri, Saray'da bu işler için tahsis edilmiş kısımda yürütmüşlerdir. Dolayısı ile diğer yönetim örgütlerinin de, İç Kale'de olduğu görülmektedir. Hükümet

¹⁰⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. IV. s. 31.

¹⁰⁸ H.D. Andresyan, *a.g.e.*, s. 211-213.

¹⁰⁹ Oktay Aslanapa, "Diyarbakır Sarayı kazısı İlk Rapor (1961), *Türk Arkeoloji Dergisi*, sayı: XI-2, Ankara, 1961, s. 17.

¹¹⁰ C. Niebuhr, *a.g.e.*, s. 402.

¹¹¹ J.S. Buckingham, *a.g.e.* s. 211.

¹¹² Basri Konyar, *Diyarbakır Yılığ*, C. III, Ankara, 1936, s. 185.

¹¹³ *Diyarbakır Şer. Sic.*, No: 299, s. 5. *Diyarbakır Şer. Sic.*, No: 590, s. 36. *Diyarbakır Şer. Sic.* No: 631, s. 21.

¹¹⁴ *Cevdet Dahiliye*, No 2011, *Diyarbakır Şer. Sic.* No: 356, s.45-46.

¹¹⁵ *Diyarbakır Şer. Sic.*, No: 299, s. 13.

¹¹⁶ *Diyarbakır Şer. Sic.*, No: 590, s. 5-6. *Diyarbakır Şer. Sic.*, No: 590, s. 38. *Diyarbakır Şer. Sic.*, N: 351, s. 6. *Diyarbakır Şer. Sic.* No: 351, s. 23-24. *Diyarbakır Şer. Sic.*, No: 607, s. 48-49.

Konağı da İç Kale'de bulunmaktaydı. Tahminen Hükümet konağı, İç Kale'nin tam doğusunda yer almaktaydı¹¹⁷ (**bkz Ek: I**). Dolayısı ile şehir yönetiminde görevli kişilerin burada oturdukları söylenebilir. Öte yandan Nüfus Nazın, Jurnal Katibi, Nüfus kâtipleri, Bina Emini, Kalhane Nazırı, Mukayyid, Sandık Emini ve Kaimmakam gibi görevlilerin yanı sıra, Diyarbakır eyaleti Maliye Memuru, Evkaf Müdürü ve Defterdarının da, Diyarbakır'da Hükümet konağında kendilerine tahsis edilen bölümlerde vazife yaptıkları görülmektedir¹¹⁸. Saray hakkında verilen bilgilere bakılarak, hükümet konağının saraya dâhil olduğu söylenebilir. Bugün için saraydan geriye hiçbir şey kalmamış, ancak Hükümet daireleri olarak kullanılan resmi yapılar yıkılmayarak ayakta kalmışlardır. (**bkz. Ek: I**).

b-b — Mahkeme Binası

XIX. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır Mahkeme Binasının yerini kesin olarak tespit etmek mümkün olmamıştır. Ancak yüzyılın ikinci yarısına ait olan kaynaklar, mahkeme binasının hükümet konağının yanında olduğunu kaydetmişlerdir¹¹⁹. Söz konusu bina uzun süre aynı işlevi sürdürmüştür. Dolayısı ile XIX. yüzyılın ilk yarısında da mahkeme binasının aynı yerde olması kuvvetle muhtemeldir (**bkz Ek: I**). Esasen zaman içerisinde alışkanlıkların fazla değişmediği gerçeği de unutulmamalıdır. Kitabesi sökülmiş olmakla birlikte Sulh Hukuk Hakimliği binasının, geçmiş yüzyıllardaki mahkeme binası ile ilgisi inkâr edilemez.

Mahkemede kadı veya naibden başka, başkâtip, kâtip, mukayyit, kethüda, muhızırbaşı, muhızır, tercüman, nöbetçi gibi mahkeme görevlilerinin yanı sıra Bâb Naibi olduğu da tespit edilmiştir¹²⁰. Diyarbakır şehrinin büyüklüğü ve önemi göz önünde bulundurulacak olursa, söz konusu görevlilerin sayılarının 20 den az olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Ayrıca mahkemede Nöbetçi bulunması da oldukça dikkat çekicidir¹²¹. Buna bakılarak, Osmanlı döneminde Diyarbakır mahkemesinin bazen geceleri de açık olduğunu söylemek mümkündür.

Sonuç olarak Osmanlı döneminde, Yönetim Örgütlerinin tamamının İç Kale'de olduğu görülmektedir. Söz konusu yerlerin tamamın bir arada toplanmasının sebebi ise Yönetim mekanizmasının iyi işletilmek istenmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Esasen şehrin İç Kale ve Dış Kale şeklinde iki bölümden meydana gelmesi, bir yerde bunu zorunlu hale getirmiştir. Diyarbakır'ın fethinden itibaren bütün Osmanlı hâkimiyeti süresince bu durum devam etmiştir.

2 – Mahalleler

Şehirleri fiziki olarak meydana getiren birimlerin başında mahalleler gelir. Zira “Ya dini bir yapının etrafında toplama, ya da aynı din, mezhep ve ırktan olanların bir arada yaşama arzusu sonucunda teşekkül eden mahalleler”¹²², şehrin fiziki yapılarını belirleyen unsurlardır. Bunun yanı sıra mahalle, şehrin sadece fiziki olarak tanımlanabilecek bir ünitesi olmaktan çok daha fazla bir değer ifade eder.

Osmanlı şehirlerinde, sosyal dayanışma ve mâli yardımlaşmanın temelleri de, mahallelerde atılmıştır. Türklerin şehircilik anlayışlarını, İslâm dinine girmelerinden sonraki devrede, ancak mahalleler vasıtası ile takip edebiliyoruz. Türkler. Is-lâm şehir tipinin üç ana ögesi, Cami, Pazar ve Hamamı, Orta Asya şehir tipinin üç ögesi, *İç Kale*, *Şehiristan* ve *Rabad* ile birleştirmişler ve diğer unsurlar olan, mahalle, bedesten ve çarşılar, İslam sonrası Türk şehirlerinin en belirgin özelliklerini oluşturmuştur¹²³.

Diyarbakır şehri, Türk-İslâm şehircilik anlayışının bütün özelliklerini, mahalleleri vasıtası ile yansıtan tipik bir Türk şehridir. Bu husus mahalleleri meydana getiren evlerin fiziki özelliklerinin

¹¹⁷ Arifi Paşa, *Seyahatname*, s. 9. *Diyarbakır Salnamesi*, (1319-1321) s. 191, Musa Çadırcı, "Ülke Yönetimine İlişkin II. Abdulhamid'e Sunulan Layihalar", XI. *Tarih Kongresinde Sunulan Bildiri*, "1880 yılında Mahkeme başta olmak üzere bütün devlet daireleri İç Kale'de idi."

¹¹⁸ *Diyarbakır Şer. Sic.* No: 607, s. 12. No: 346, s. 10, No: 367, s. 29. *Harput Şer. Sic.* No: 218, s. 101. No: 393, s. 16.

¹¹⁹ Arifi Paşa, *Seyahatname*, s. 9. *Diyarbakır Salnâmesi* (H. 1319-1321), s. 191; M. Çadırcı, "Ülke Yönetimine İlişkin II. Abdulhamid'e Sunulan Layihalar".

¹²⁰ *Diyarbakır Şer. Sic.* No: 356, s. 39-40; No: 356, s. 26-46; No: 626, s. 3, 10, 20.

¹²¹ *Diyarbakır Şer. Sic.* No: 351, s. 1; No: 356, s. 39.

¹²² Rıfat Özdemir, *Ankara*, Ankara, 1986, s. 75.

¹²³ R. Özdemir, *Ankara*, s. 75.

incelenmesi ve şehri bir bütün halinde fiziki olarak ortaya koyan bütün yapıların (Cami, Mescid, Han, Hamam, Kale vb.) göz önünde bulundurulması ile daha açık olarak ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı döneminde, Diyarbakır şehir merkezinde başta İslâmiyet olmak üzere, Hıristiyanlık ve Musevilik dinlerine inanan insanları, Türkler, Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler teşkil etmekteydi. Bu gruplar Diyarbakır'da bazı mahallelerde ayrı, bazılarında ise bir arada yaşamaktaydı. Şehir nüfusunun çok önemli bir bölümünü Müslümanlar teşkil etmekle beraber; Ermeni, Ermeni katoliği, Protestan, İsvi katoliği, Rum, Rum katoliği, Keldani, Süryani, Yakubi ve Nasturiler Hıristiyan grupları, Yahudiler ise Musevileri teşkil etmekteydi. Diyarbakır'ın bazı nahiyelerinde çok az sayıda olmakla birlikte rastlanılan *Yezidi ve Kıpti* gibi gruplara ise şehir merkezinde rastlanmamaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu da, diğer imparatorluklar gibi dini ve etnik yönden tam bir birlik göstermemektedir. Devletin dayandığı ana unsur, Türkler olmakla beraber, Osmanlı şehirlerinde diğer din ve milletlere mensup kişilerin yaşadıkları da bir gerçektir. Ancak, Anadolu'da bulunan şehirlerde, bu değişik millet veya gruplara daha az rastlanmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu etnik bir temel üzerine oturmadığından, bu dönemde şehirlerde yaşayan gruplar, dini inançlarına göre tasnife tabii tutmuştur. Dolayısıyla XIX. yüzyılın ilk yansında Diyarbakır şehri mahallerinde yaşayan nüfusu ancak dini gruplar halinde ele alıp incelemek, mümkündür. Müslüman olmayan tebaanın hangi ırklara dayandığını kesin olarak tespit edebiliyoruz. Ancak her ne kadar, müslüman mahalleri etnik açıdan bir ayrıma tabii tutulmamış iseler de, Diyarbakır'ın müslüman mahallelerinde oturan nüfusun, Türk unsura dayandığı ve bu sebeple müslüman mahalleleri tabirinden bunun anlaşılması gerektiğini burada belirtmemiz gerekmektedir.

XIX. yüzyılda Diyarbakır şehrini oluşturan dini gruplar, bazan ayrı mahallelerde, bazan ise karışık olarak bir arada yaşamaktaydılar. Bu mahalleler aşağıda verilmiştir.

a - Müslüman Mahalleleri

1. Siirdli
2. Mu'allak
3. Kavvas
4. Şeyh Said-i Küçük
5. Camiü'n-Nebi
6. SarrafMuhammed
7. Ali b. Reşid
8. Ali Can
9. Balıklı
10. Katır Pınarı
11. İbn-i Müderris
12. Cami-i Kebir
13. Taceddin
14. Memeddin
15. Yiğid Ahmed
16. Ablak
17. Molla Bahaeddin
18. Derviş Hüseyin
19. Kubbe-ı Cedid
20. Debbağhane
21. Kubbe-i Siyah
22. İmadiye
23. Hace Ali
24. İbn-i Sin
25. Köprübaşı
26. Abdulaziz
27. Camiü's-Sefa
28. Camiü'l-Esved
29. Çakal
30. Çobyan
31. Defterdar

- 32 Hamza Beğ Mescidi
- 33 Hanzade
- 34 Dürzi Hüseyin
- 35 İbrahim Beğ
- 36 İbrahim Paşa
- 37 Kamışlı
- 38 Kul Mescidi
- 39 Kadı Camii
- 40 Kavvas Cafer
- 41 Mustafa Paşa
- 42 Nalçacı
- 43 Rabi'a Mescidi
- 44 Reis-i Atik
- 45 Şeyh Yusuf
- 46 Salos
- 47 Hacı
- 48 Veli Kethüda
- 49 Halid Hasan
- 50 Göl
- 51 Şeyh Yasin
- 52 Karib Kastalı
- 53 Kubad Bey
- 54 Şark-ı Amid-i Evdenli
- 55 Garb-ı Amid-i Evdenli
- 56 Abdal Mescidi
- 57 ArabŞeyh
- 58 Ahmed Paşa
- 59 Çukadar
- 59 Hüseyin Efendi
- 60 Hacı Hızır
- 61 Nasuh Paşa
- 62 Rum Kapusu
- 63 Şarkbaş
- 64 Kalenderhane

Osmanlı dönemi Diyarbakır'da 65 müslüman mahallesi bulunmaktaydı. Bu mahallelerden bazıları, gerek XVIII. yüzyılın ilk yarısına ve gerekse ikinci yarısına ait belgelerde müslüman mahalleleri olarak geçmekte olup, XIX. yüzyıla ait belgelerde de bu özelliklerini sürdürdükleri görülmektedir. Adına 1785 tarihten sonra rastlanan bazı mahalleler de yine müslüman mahalleleri arasında sayılmıştır.

Ahmed Paşa, Köprübaşı, Abdulaziz, Camii's-Sefa, Çakal, Çobyan, Defterdar, Hamza Bey, Hanzade, Dürzi Hüseyin, İbrahim Paşa, Kamışlı, Kul Mescidi, Kadı Camii, Kavvas Cafer, Mustafa Paşa, Nalçacı, Şeyh Yusuf, Salos, Veli Kethüda, Hacı, Halid Hasan, Gök (Göl), Çukadar, Hüseyin Efendi, Nasuh Paşa, Şarkbaş, Camii'l-Esved, Abdal Mescidi, Arab Şeyh, Rabi'a Mescidi ve Rum Kapusu mahallelerine ait belgelerin tamamı müslümanlara aittir. Dolayısıyla söz konusu mahalleleri, müslüman mahalleleri arasında saymak icab etmektedir.

b - Müslüman Olmayanların Oturdukları Mahalleler

1. Hacı Maksud
2. Mar-Habib
3. Küçük Kinisa
4. Meryemün
5. Bekçiyan
6. Şemsiyan
7. Rumiyan
8. Meryem-i Sağır

9. Köprüyan
10. Sarraf İskender
11. Meryem-I Kebir
12. Yahudiyan
13. Molla Hennan

Diyarbakır şehrinde Osmanlı döneminde, 13 zımmi mahallesine rastlanmaktadır. Ancak bu mahallere 1785 tarihinden itibaren rastlanmadığı için herhangi bir değerlendirme yapma imkânına sahip değiliz. Bununla birlikte söz konusu mahallelerde oturanların Hıristiyan (Ortodoks, Katolik, Protestan, Süryani, Nasturi ve Keldani) ve Musevi oldukları aynı zamanda bunların Ermeni, Rum ve Yahudi millet veya cemaatlerine mensup olduklarını tesbit etmemiz mümkün olmaktadır. Mayıs 1847 tarihli bir vergi tevzii defterinden anlaşıldığı kadarı ile XIX. yüzyıl içerisinde, Diyarbakır şehrinde yaşayan müslüman olmayan unsurlar, Millet-i Süryani, Millet-i Keldani, Millet-i Ermeni, Millet-i Ermeni Katoliği, Millet-i İsvai, Millet-i Rum, Millet-i Rum Katoliği, Millet-i Yahudiyan şeklinde isimlendirilmişlerdir.

c - Karışık Mahalleler

1. Mehmet Paşa
2. Parakende Mehmed Paşa
3. Babuittin
4. Rubâ'i
5. İskender Paşa
6. Hacı Büzürk
7. Gülmez
8. Çermik
9. Kırklar
10. Hasır (Hasırlı-Hisarlı)
11. Şeyh Matar
12. Hacı Haçedur
13. Hacı Ahmed
14. Ayıblar
15. Kastal
16. Hacı Abdurrahman
17. Hacı Osman
18. İzzeddin
19. Usta Bercis
20. Çöpü
21. Hacı Süleyman
22. Karagöz
23. Arab Kastalı
24. Sinan Kethüda
25. Şeref Çavuş
26. Benli Ali Çavuş
27. Çaruği
28. Reşid-i Atik
29. İnyetAğa
30. Hamam-ı Küçük
31. Hızır İlyas
32. Kaşık Budak
33. Melek Ahmed
34. Murteza Paşa
35. Tabanoglu
36. LalaBeg
37. Husameddin
38. Kılbaş

39. Ali Paşa
40. Suluki
41. Hüsrev Paşa
42. Reşid-i Cedid

Osmanlı döneminde Diyarbakır şehrinde müslümanlarla, müslüman olmayanların bir arada yaşadıkları 42 mahalle vardı. Söz konusu mahallelerden Mehmet Paşa, Hacı Büzürk, Gülmez, Hisarlı, Şeyh Matar, Hacı Ahmed, Ayıblar, Kastal, Hacı Abdurrahman, Hacı Osman, İzeddin, Usta Bercis, Hızır İlyas mahalleleri büyük mahalleler olup, **Şark-Garb, Sağır-Kebir** gibi ayrıma tabi tutulmalarının yanı sıra **Müslim-Zımmi** şeklinde de ayrılmışlardır. Dolayısı ile dini grupların tamamen karışık bir halde oturduklarını söylemek mümkün değildir. Büyük bir ihtimalle mahallenin bir bölümünde müslümanlar, diğer bölümünde ise başka dini grubun oturduğunu söyleyebiliriz.

Karışık mahalleler olarak, tesbit edilen mahallelerden bazılarının ait bilgileri gerek XVIII. yüzyıla ve gerekse XIX. yüzyıla aittir. Bu mahallelerden Fatih Mehmet Paşa mahallesi örneğinden de görüleceği üzere, nüfusun büyük bölümünü müslümanlar oluşturmaktadır. Zira bu mahalleye ait çeşitli işlemlere dair alınan 13 belgeden, sadece 3 tanesi müslüman olmayanlarla ilgili iken, 10 tanesi müslümanlarla ilgilidir.

Yine İskender Paşa, Hacı Büzürk, Hisarlı, Şeyh Matar, Hacı Haçedur, Hacı Ahmed, Kastal, Hacı Abdurrahman, Hacı Osman, İzeddin, Hüsrev Paşa, Hızır İlyas, Kaşık Budak, Melek Ahmed, Murteza Paşa, Tabanoğlu, Lala Beğ, Ali Paşa, Hüsameddin, Kılbaş mahallelerinde müslümanların sayı itibarı ile diğer gruplardan oldukça fazla olduğunu söyleyebiliriz.

Öte yandan Ayıblar, Benli Ali Çavuş, Çermik, Çaruği, Gülmez, Çöpi, Hacı Süleyman, Hamam-ı Küçük, İnyet Ağa, Karagöz, Reşid-i Atik, Reşid-i Cedid, Usta Bercis gibi mahalleler sadece 1785 yılına kadar geldiğinden bu mahalleler hakkında kesin bir değerlendirme yapmak mümkün değildir. Bunun yanı sıra adlarına ilk defa XIX. yüzyılda rastlanan Kaşık Budak, Melek Ahmed, Murteza Paşa, Tabanoğlu gibi mahallelerde de müslüman olmayan surların sayıları oldukça azdır.

Sonuç olarak XIX. yüzyılda Diyarbakır şehrinde 65 müslüman, 13 gayr-i müslim ve 42 karışık olmak üzere 120 mahalle vardı. Müslümanlar 65'i müstakil olmak üzere 42 karışık mahallelerde yaşıyorlar ve nüfusun büyük bölümünü bunlar oluşturuyordu.

Karışık mahallelerin hepsinde olmasa bile, bazı mahallelerde müslümanlar ile diğer dini gruplar karışık olarak yaşıyorlardı. Şehirde başta Müslümanlık olmak üzere Hıristiyanlık, Musevilik gibi dinlere inanan grupları, Türkler, Ermeniler, Rumlar, Yahudiler teşkil ediyordu. Mahallelerin sadece 2 tanesi hariç (Til-alo ve Örenli), tamamı şehri kuşatan surlar içerisinde bulunmaktaydı. Şehrin dört bir yönünde bulunan Hisar kapılarının buldukları yerler mahallelerin en fazla yoğunlaştığı yerlerdir. Bununla birlikte Diyarbakır kalesinin bütün bölümlerinde mahallelerin dengeli bir şekilde dağıldıkları söylenebilir¹²⁴.

d- Mahallelerin Fiziki Durumu

Şehri meydana getiren öğelerin başında mahalleler gelmektedir. Onları meydana getiren öğeler arasında da ise evler önemli bir yer tutar. Bu sebeple mahallelerdeki evlerin fiziki durumlarının bilinmesi oldukça önem taşır.

Geçmiş dönemlerde Diyarbakır şehrinin ziyaret eden seyyahlar, şehrin fiziki durumu hakkında oldukça kıymetli bilgiler vermişlerdir. C. Niebuhr (1766) Diyarbakır şehrinin evlerinde kubbe bulunmadığını, Mardin ve Musul evleri gibi düz inşa edildiklerini, alt katlarının oymalı taşlarla üst katlarının da taştan yapıldığını belirtirken¹²⁵, Buckingham (1815) kullanılan taşın bazalt olduğunu ve evlerin fazla sık olmadığını söylemektedir¹²⁶. W. Heude (1817) ise Diyarbakır şehrinin oldukça iyi inşa edildiğini, sokakların düzenli taşlarla döşeli olduklarını, bunların temiz ve diğer kentlerden daha geniş olduğunu belirtmektedir¹²⁷. Ancak bu bilgilerden evlerin

¹²⁴ Osmanlı döneminde Diyarbakır'ın Mahalleleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Yılmazçelik, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, 1790-1840 (Fiziki, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı)** Ankara, 1995, **Diyarbakır Şerhiye Sicili**. No: 352, 376, 285, 319, 346, 363, 347, 600, 370, 607, 617, 594, 631, 351, 328, 377. Başbakanlık Arşivi, **Yıldız Tasnifi**, Kısım:18, Evrak:553/45, Zarf:93, Karton veya Kutu:33, **Diyarbakır Salnamesi**, H.1312, s.104.

¹²⁵ C. Niebuhr, **a.g.e.**, s. 402.

¹²⁶ J. S. Buckingham, **a.g.e.**, s. 213.

¹²⁷ W. Heude, **a.g.e.**, s. 92.

fiziki durumları hakkında fazla bir şey öğrenmemiz mümkün olmamaktadır. Osmanlı kadı sicillerine yansıdığı kadarıyla evlerin fiziki durumları hakkında şunlar söylenebilir¹²⁸.

Diyarbakır'da evlerin fiziki şeklini etkileyen en başta gelen unsur iklimdir. En fazla iki kattan meydana gelen evlerde kullanılan malzemenin ana maddesini *Bazalt taşı* oluşturmaktadır. Bu taş ise iki cins olup, genellikle duvarlarda ve pek çok yerde delikli taş, sütunlar ve havuzlarda ise deliksiz taş kullanılmıştır. Yazları oldukça sıcak geçen şehirde, güneşin batmasından sonra delikli taşlara dökülen sular vasıtası ile evlerin serinletilmesine çalışılmıştır. Hemen her evde yer alan ve eyvan adı verilen bölümler, evlerin en önemli yazlık bölümünü oluşturur ve iklim sebebiyle kuzeye bakarlar. Evlerde kullanılan diğer önemli bir malzeme ise ağaç ve topraktır.

Diyarbakır evlerinin önemli bir kısmı düz damdır. Yani çatı yoktur. Evler birbirilerinden müstakil olup, dış kapıdan itibaren bir koltuk yer alır. Esas eve hemen girilmez. Dış kapı avluya açılır ve esas eve buradan girilir. Oturma odaları daha ziyade üst katlarda olup, güneye bakar. Bazı evlerde *haremlik-selâmlık* olmakla beraber, bütün evlerde yoktur.

Bütün evlerde müstakil tuvalet ve su kuyusu vardır. Akarsu ise bazı evlerde görülmektedir. Pek çok evin altında *zir ü zemin* (bodrum) vardır. Bu da iklimle ilgili bir husustur. Zira burası yazları oldukça serin olur. Yine hemen hemen bütün evlerde orta avlunun çevresinde ahur, kiler ve müstakil odaların olduğu görülmektedir. Mutfak da hemen bütün evlerde yer alan diğer bir bölümdür.

Bazı büyük konaklarda ise, haremlik-selâmlık, havuz, kömürlük, odunluk, kahve ocağı, hamam ve havuzun yanı sıra oldukça fazla sayıda oda ve ahbarlar bulunur.

Diyarbakır şehri sur içerisinde gelişmek zorunda kaldığından ve iklimin de tesiri ile nüfusun artmasına paralel olarak, sokaklar oldukça daralmış ve evler müstakil olmakla beraber oldukça sık bir şekilde inşa edilmişlerdir¹²⁹.

3- Câmî ve Mescidler

Diyarbakır şehri cami ve mescidler bakımından oldukça zengin bir Osmanlı şehridir. Ancak şehirde yer alan cami ve mescidlerin ayrı ayrı incelenmesi oldukça uzun sayılabilecek ve ayn bir çalışmayı teşkil edecek kadar geniş bir konudur. Esasen bu konu, daha önceleri tarih ve sanat tarihi açısından bir hayli incelenmiştir¹³⁰.

Hemen hemen bütün Türk-İslâm şehirlerinde görülen "Ulu Cami veya Cami-i Kebir" adını alan câmilerin, Diyarbakır'daki örneğini teşkil eden bu câmii yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Diyarbakır'ın İslâm devletleri eline geçmesiyle, kilise olarak kullanılan bu yapı daha sonra câmîe çevrilmiştir. Ancak Sultan Melikşah zamanında yeniden inşa edilmiştir. Daha sonraki Türk-İslâm devletleri döneminde çeşidi ilâveler yapılmak suretiyle, bugünkü şeklini almıştır¹³¹.

Osmanlı dönemi öncesinde, Diyarbakır'ın en büyük ve canlı câmii olan, Ulu Câmî bu özelliğini Osmanlı döneminde de devam ettirmiştir¹³².

Geçmiş tarihlerde pekçok tamirat gören Ulu Câmî, Osmanlı döneminde de çeşitli defalar tamir edilmiştir. 1824 yılında halkın yardımı ile iyi bir şekilde tamir edilen câmîe, 1837 yılında *Muvakkithane* yaptırılmış ve 1839 yılında yıldırım düşmesi sonucu tahrip olan minaresi onarılmıştır. 1849 yılında ise avlusundaki şadırvan inşa edilmiştir¹³³.

Ulu Câmii, Osmanlı döneminde, Diyarbakır'ın en büyük camii olma özelliğini devam ettirdiği görülmektedir. Bu dönemde *Hanefî, Şafîi, Kafes ve Kütüphane* bölümlerinin oldukça işlek olduklarını söyleyebilir¹³⁴. Bu câmii külliyesi içerisinde bulunan *el-Hâc Ömer Efendi Kütüphanesi*¹³⁵ ve *el-Hâc Abdurrahman Paşa Kütüphanesi*¹³⁶, şehirde bulunan halka hizmet

¹²⁸ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, s. 41 vd.

¹²⁹ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, s.44

¹³⁰ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, s.50

¹³¹ A. Bulduk, *El-Cezire*, s. 193-194, C. Niebuhr, *a.g.e.*, s. 401. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır*, s. 271-272.

¹³² VA, *Evkaf*, No:1766, s. 120). *Diyarbakır Şer. Sic*, No: 631, s. 6, 14 Temmuz 1723 tarihli berat BA., *Cevdet Evkaf*, No: 2078 12 Şubat 1701 tarihli berat. BA., *Cevdet Evkaf*, No:13251 4 Kasım 1771 tarihli berat). VA., *Evkaf*, No: 2103, s. 184, 9 Temmuz 1719 tarihli vakfiye, *Evkaf*, No: 2103, s. 1862 Ağustos 1771 tarihli vakfiyede).

¹³³ A. Bulduk, *El-Cezire*, s. 193-194.

¹³⁴ *Diyarbakır Şer. Sic*, No: 351, s. 40; No: 631, s. 26; No: 590, s. 35.

¹³⁵ VA, *Diyarbakır Askeri*, No: 423, s. 37 (28 Şubat 1836).

etmekteydiler. 1811 tarihli bir vakfiyeden ise söz konusu câmiin batı tarafındaki kapısında *Çakıldar Fırını* ve başka dükkanların olduğu anlaşılmaktadır¹³⁷.

Osmanlı döneminde Kanuni dönemi ile birlikte câmiin suyunun ise *Ab-ı Hamravat*'dan geldiği bilinmektedir¹³⁸. Öte yandan bazı hayır sahibi kişiler zaman zaman sahip oldukları Ab-ı Hamravat suyunu, Câmî-i Kebir'e vakfetmişlerdir¹³⁹. Bunun yanı sıra bazı dini kitapların¹⁴⁰, çeşitli çarşılardaki dükkânların¹⁴¹ ve evlerin câmi için vakfedildiği de görülmektedir. Halkın vakfettiği çeşitli gelirlerin yanı sıra Camie ait vakfın büyük gelir kaynaklarına sahip olduğu da dikkat çekmektedir. Mesela 14 Ocak 1842 tarihli bir hücceten, Mirza Beğ Hamamı'nın, Câmî-i Ke-bir vakfına ait olduğu görülmektedir¹⁴².

Eldeki belgelerden, Câmîin bir de *Medresesi* olduğu ve burada görev yapan kişilerin oldukça yüksek payelere sahip oldukları anlaşılmaktadır¹⁴³. Mesela 11 Nisan 1803 tarihli bir fermada "Diyarbakır Camii-i Kebir Medresesi"nde *Musıla-ı Süleymaniye* itibarı ile müderris olan es-Seyyid Mustafa Efendi'ye, 14 Mayıs 1802 de Erzurum Mevleviyeti tevcih edilmiştir¹⁴⁴. Bundan başka *Der-Si'am*¹⁴⁵, *ibtida-i Dâhil*¹⁴⁶ ve *Sahn*¹⁴⁷ payelerini taşıyan müderrislerin söz konusu medresede görev yaptıklarını da söyleyebiliriz. Ulu Câmîi, *Hanîfi ve Şafiiler mescidleri* olmak üzere iki kısımdan meydana gelmekteydi.

Osmanlı devleti döneminde, Ulu Camii'den başka, Diyarbakır şehrinde pekçok Camii ve Mescid bulunmaktaydı¹⁴⁸. Buna ilave olarak şehirde bulunan medrese, kütüphane ve zaviyelerin sayıları da bir hayli fazlaydı¹⁴⁹.

Tarihi şehirlerin en önemli özelliklerinden bir tanesi de şehirlerde sadece o dönemde hakim olan milletlerin dini yapıları değil, daha önceki dönemlere ait dini yapıların da bulunmasıdır.

Osmanlı döneminde Diyarbakır şehrinde müslümanların yanı sıra sayıları az olmakla birlikte çeşitli din ve mezheplere mensup gayr-ı müslimler de yaşamak-taydı. Hıristiyan ve Yahudiler'in teşkil ettiği bu grupların dini ibadetlerini yaptıkları kiliseler ve manastırlar hakkında kısaca şunlar söyleyebilir.

Diyarbakır'da bulunan kiliseler hakkında 1612 yılı için, Polonyalı Simeon; *Surp Kiragos ve Surp Sargis* kiliselerinden bahsetmekte olup¹⁵⁰, 1804 yılında şehri ziyaret eden İnciciyan da, bu kiliselerin varlığından bahsetmektedir¹⁵¹. Söz konusu kiliselerden St. Kiragos'un Yahudiler'e, *St. Sargis'in* Ermeniler'e ait olduğunu ise 1853 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden H. Petermann'ın verdiği bilgilerden öğrenmekteyiz¹⁵². 1815 yılında Diyarbakır'a gelen J.S. Buckingham bu tarihte ikisi küçük olmak üzere toplam altı kilisenin olduğunu söylerken¹⁵³, 1853 yılında Diyarbakır'a gelen H. Petermann ise bu tarihte küçüklü büyüklü toplam dokuz kilisenin olduğunu kaydetmiştir. Ancak, H. Petermann toplam olarak dokuz kilisenin varlığından bahsederken, bu kiliselerden ikisinin ev içerisinde küçük kilise ve bir tanesinin de (Ermeni Katolik) beş sene önce yapıldığını da bu bilgilere eklemiştir¹⁵⁴. Dolayısı ile J. Buckingham'ın büyük kiliselerin mevcudu konusunda verdiği rakam doğru olmalıdır. Zira 1940 da Diyarbakır şehir planını çizen A. Gabriel, sadece *Süryani (Meryem Ana) kilisesi, Hızır İlyas kilisesi,*

¹³⁶ VA., *Esas Defteri*, No: 159, s. 751 (8 Kasım 1788).

¹³⁷ VA., *EVKAF*, No:1959, s. 97.

¹³⁸ *Diyarbakır Şer. Sic.*, No: No: 376, s. 24.

¹³⁹ VA., *Evkaf*, No: 595, s. 67 (14 Nisan 1850).

¹⁴⁰ *Diyarbakır Şer. Sic.*, No: 631, s. 23 (29 Mart 1827).

¹⁴¹ *Diyarbakır Şer. Sic.*, No: 607, s. 78 (Mayıs Ort. 1841).

¹⁴² *Diyarbakır Şer. Sic.*, No: 367, s. 20.

¹⁴³ *Diyarbakır Şer. Sic.*, No: 351, s. 34, Eylül sonları 1823 tarihli berat "...Musıla-i Sahn itibarı ile Der-Si'am olan Müftü-zâde Mustafa Efendi'ye Musıla-i Süleymaniye Payesi tevcih olunmuştur...".

¹⁴⁴ *Diyarbakır Şer. Sic.*, No: 299, s. 35.

¹⁴⁵ BA., *Cevdet Marif*, No: 6573 (Mart 1806).

¹⁴⁶ BA., *Cevdet Marif*, No: 9045 (20 Haziran 1812).

¹⁴⁷ BA., *Cevdet Marif*, No: 2630 (Aralık sonları 1821), No: 6599 (25 Mart 1806).

¹⁴⁸ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, s.54-73

¹⁴⁹ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, s.74-79

¹⁵⁰ H. Andreasyan, *a.g.e.*, s. 98.

¹⁵¹ H. Andreasyan, *a.g.e.*, s. 216.

¹⁵² P. Petermann, *a.g.e.*, s. 29.

¹⁵³ J.S. Buckingham, *a.g.e.*, s. 214.

¹⁵⁴ P. Petermann, *a.g.e.*, s. 29.

*Protestan kilisesi ve Keldani kiliselerinin yerlerini işaretliyebilmiştir*¹⁵⁵. Dolayısı ile sayıları fazla olmamakla birlikte diğer küçük kiliseler zamanla harap olmuş olmalıdır.

4- Diyarbakır Bedesten Han ve Çarşıları

Diyarbakır Güneydoğu ve Doğu Anadolu'nun önemli bir ticaret merkezi olma özelliğini tarihi boyunca sürdürmüştür. Anadolu'dan Mezopotamya bölgesine giden kervan yolları bu bölgeden geçmekteydi. Bu bakımdan şehirde pek çok ticaret merkezi bulunmakta olup, özellikle han ve çarşıların sayısı bir hayli fazlaydı.

Osmanlı devleti zamanında İran, Irak ve Azerbaycan'dan gelen ve giden yolların Diyarbakır'da kesiştiği görülmektedir. XVI ve XVIII. Yüzyıllar arasında Diyarbakır özellikle Van, Halep ve Bağdat yolları üzerinde önemli bir merkezdi. Zira Doğudan gelen kervanlar Diyarbakır'da *Gümrük Vergisi* vermekteydi. Bu dönemde Diyarbakır'ı ziyaret eden J.B. Tavernier (1630), Evliya Çelebi (1654-1655) ve Fransız seyyah P. Avril (1685-1686) ticaretin oldukça gelişmiş olduğunu belirterek, kırmızı pamuklu bez ve derinin oldukça önemli ticari ürünler olduğunu kaydederler. Yine XVII. yüzyılda Halep bölgesine büyük miktarda hayvan ihracı söz konusu olup, ipek endüstrisi de oldukça gelişmişti.

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Diyarbakır bedesten ve çarşılarına değinmiştir; "*Evvela Hasan Paşa Pazarı, Sipahi Pazarı, Attaran Pazarı, ayende ve revendenin dimağını muattar eder. Kuyumcular Pazarı, Çarşuyi Ahengeran, Pazarı Çilengiran, Pazarı Cevarcıyan, Pazarı Zengeran, Pazarı Bezzazan, elhasıl 66 esnafın dükkânları mevcuttur. Amma Sipah Pazarında bezzazistanı gayet mamurdur. İki taraftı demir kapılı kargir bina olup anka bezirganlar ile malamaldır. Cümle büldan, kalayı garanbahaları ve zi-kıymet cevahir makuleleri hep bu pazardadır.*"

Diyarbakır'a 1660 yılında gelen gezgin M. Pouillet şehri anlattıktan sonra çarşı ve pazarlara da değinmiştir:

"*Diyarbakır'ın çarşı ve pazarı o kadar büyük ve o kadar güzeldir ki Türkiye'de eşine rastlanmaz. İran'dan, Moğolistan'dan Polonya ve Moskova'dan buraya kadar gelip kendi memleketlerine ipek, pamuk ve fevkalade güzel çeşitli deri mamulleri götüren tacirlerin sayısı çok kabariktır.*"

Polonyalı Simeon da 1619 yılında Diyarbakır'a gelmiş buradaki çarşılardan söz etmiştir:

"*Bursa'daki gelincik, ve Edirne'deki Ali Paşa hanları gibi kemerli, güzel Kuyumcu hanında emsali, yalnız İstanbul'da bulunan çok usta kuyumcular, zernişancılar, bıçakçılar, papuçcular, çizmeciler ve diğer zenaat erbabi çalışırlar.*"

Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği bu pazarların bazıları günümüzde de Pazar işlevini sürdürüyorsa da Osmanlı mimarisinde önemli bir yeri olan Diyarbakır Bedesteni yıkılmış ve günümüze gelememiştir. Eldeki belgelerden Diyarbakır Bedesteninin Ulu Camiin batısında ve oldukça yakınında olduğu söylenebilir.

Diyarbakır Bedesteni (Merkez)

Diyarbakır Kasaplar Çarşısı yakınında yer alan Diyarbakır Bedesteni XVI.yüzyılda yapılmıştır. Osmanlı Bedestenleri arasında mimarisi ve plan düzeni olarak önde gelen bir eserdir. Ancak 1894 Diyarbakır yangınında büyük zarar görmüş, 1914 yangınında da tamamen ortadan kalkmıştır. Bugün planı ile ilgili yeterli bir bilgi bulunmamakla beraber avlulu ve çevresinde dükkânların sıralandığı bir yapı olduğu sanılmaktadır.

Buğday Pazarı (Merkez)

Diyarbakır Buğday Pazarı'nın ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Büyük bir ihtimalle XVI. yüzyıldan önceki yıllarda yapılmıştır. Pazarın ortasında geniş bir avlu olup bunun etrafı revaklarla çevrilmiştir. Revakların arkasında depo olarak kullanılan mekânlar vardı. Bedestenin üzeri kubbelerle örtülmüştü.

¹⁵⁵ A. Gabriel, a.ge., s. 92-93.

Diyarbakır'da Osmanlı dönemine ait önemli çarşılarından bir tanesi de Hasan Paşa Han'ına bitişik olan çarşıydı. Diyarbakır valilerinden Hasan Paşa tarafından 1572-1575 tarihleri arasında inşa ettirilen bu çarşı günümüzde de işlevini sürdürmektedir.

Mardin Kapı yakınlarında bulunan **Deliller Hanı**, 1527 yılında Diyarbakır valilerinden Husrev Paşa tarafından yaptırılmıştır. Günümüzde Deliller Hanı, Kervansaray Oteli olarak kullanılmaktadır.

Çifte Han, Hasan Paşa Hanı'nın güneyinde, Mardin Kapısı'na giden yolun sağındaki sokağın içerisinde yer almaktadır.

Yeni Han, Ulu Cami'nin güneyinde, Zinciriye Medresesi'nin de arkasında bulunan bu hanı, kitabesinden anlaşıldığına göre Seyyid Hacı Abdullah isimli bir kişi 1788-1789 yılında yaptırmıştır. Yeni Han, zaman zaman yapılan onarımlarla özelliğinin bir kısmını yitirmiştir.

Diyarbakır-Bingöl yolunda Lice yol ayrımının 5 km. kuzeyinde Çeper Hanı bulunmaktadır. Küçük bir tepenin eteğindeki bu han yıkılmış ve günümüzde ahır olarak kullanılmaktadır.

Diyarbakır'da Osmanlı dönemindeki diğer hanlar ise İbrahim Paşa hanı, Tütün Hanı, Rüstem Paşa Hanı, Melek Ahmed Paşa Hanı, Kayseriye Hanı, İpekoğlu Hanlarıdır. Ayrıca Sipahioğlu Hanı, Halid Ağa Hanı, Şevketlü Han, Gümüşhaneli Defterdar Hanı, Börekçiler Hanı, Alaca Hanı, İskenderoğlu Hanı, Karakaş Hanı, İshakoğlu Hanı, Zincir Han da diğerlerine göre daha küçük hanlar olmakla birlikte Osmanlı döneminde varlıkları tespit edilen hanlar arasındadır.

Çarşı olarak da Evliya Çelebi MS.1654'de Diyarbakır'da 66 adet esnaf çarşısı olduğunu ifade etmektedir. Buckingham, 1815 yılı için 1500 tezgâh şal üretimi, 500 tezgâh pamuk basıcısı, 300 deri imalatçısı, 100 demirci dükkânından bahsetmektedir.

Osmanlı dönemine ait çarşılar arasında; Hasan Paşa Çarşısı, Sipahi Pazarı, Sinek Pazarı, Kürkçüler Çarşısı, Kaledibi Çarşısı, Semerciler Çarşısı, Palancılar Çarşısı, Yoğurt Pazarı, Melik Ahmed Çarşısı, Yeni Çarşı, Uzun Çarşı, Kılıççılar Çarşısı, Meyveciler ve Yahudiler Çarşısı, İplik Çarşısı, Kitapçılar Çarşısı ve Haşımzade Çarşısı sayılabilir. Bu çarşılar Osmanlı döneminde şehrin bütününe yayılmış bir durum arz etmektedir. Bununla birlikte Ulu Camii çevresi daha canlı olup, çarşılar bu bölgede daha fazla bulunmaktaydı¹⁵⁶.

Sonuç

Konun hemen başında; şehirlerin tarihinin, onların fizikî ve sosyal yapılarını meydana getirdiği, şehirlerin geçirdiği tarihî sürecin ise o şehrin karakteristik özelliklerini meydana çıkardığı hususu vurgulanmıştır. Bu cümleden olmak üzere, şehirleri;

- 1- Tarihi Şehirler,
- 2- Yeni Kurulan Şehirler, olmak üzere ikiye ayırmıştık

Diyarbakır şehri tarihi bir şehir olduğu için, şehrin karakteristik özelliklerinin oluşumuna tesir eden fiziki özellikleri ayrıntılı olarak ele alınmış ve incelenmiştir¹⁵⁷.

Yine yukarıda tarihi şehirlerin sosyal özelliklerini ise şu şekilde sıralamıştık.1- Şivesi veya kendisine mahsus ağzı vardır. 2- Mutfak kültürü vardır. 3- Folkloru vardır. 4- Geleneği vardır. Bu açıdan bakıldığında bu konularla ilgili olarak Diyarbakır Şehri için söylenecek çok söz vardır. Bununla beraber bu özelliklerin incelenmesi bu araştırmanın sınırlarını oldukça aşacaktır¹⁵⁸. Bu sebeple sadece şunu söyleyebiliriz. Tarihi süreç içerisinde Diyarbakır şehri incelenecek olursa Fiziki ve Sosyal özellikleri açısından Diyarbakır'ın tarihi bir şehir olduğu ve bunların şehrin karakteristik özelliklerinin oluşumuna büyük ölçüde tesir ettiği söylenebilir.

Diyarbakır şehrinin fiziki özellikleri anlatılırken de görüldüğü gibi şehirlerin gelişmesinin temelinde tabii ihtiyaçlar bulunmaktadır. Tabii ihtiyaçların en önemlisi, insanın fitratından gelen ihtiyaçlardır. Bunlar can güvenliğini sağlama, karnını doyurma, iaşesinin temini ve devamlılığı; bu suretle neslini devam ettirme ve din duygusu temel içgüdüleridir. Aslında bu duygular sadece şehirlerin gelişmesinin değil, esas itibarıyla tarih ve medeniyetin de ana kanunlarıdır. Bu cümleden olmak üzere şehirlerdeki asıl farklılaşmayı sosyal unsurlar ortaya koymaktadır. İnsanlar yaşamış oldukları şehirlere, kültürleri ile damga vurur ve kendilerine ait hale getirir.

¹⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Yılmazçelik, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır**, TTK, Ankara, 1995, s. 91, 94.

¹⁵⁷ Mustafa Öztürk, " Tarihi Seyrin Şehirlerin Fiziki ve Sosyal Yapısına Etkileri Üzerine Bazı Tespitler", **GEFAD (Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi) Prof.Dr. Reşat GENÇ ÖZEL SAYI I**. Temmuz 2009, s.626.

¹⁵⁸ Bir örnek olması açısından bu konudaki en son araştırmalardan birini veriyoruz. Vedat Güldoğan, **Diyarbakır Kültürü**, Ankara 2011. Ayrıca bkz. Vedat Güldoğan, **Diyarbakır Müziği ve Folkloru**, Ankara 2011.

Şehirlerde karakteristik özelliklerin oluşması için tarihi bir süreç gerekmektedir. Bu süreçte tarihi şehirlerde iktisadi ve kültürel gelenek de oluşmaktadır. Her meslek merbabının geleneksel olarak aynı çarşıda faaliyet göstermesi, bir esnaflık geleneğini oluşturmuştur. Bu alışkanlıklar günümüzde de devam etmektedir. Eski şehirlerin, mahalle ve mevki adları da gleneğe uygun olarak devam etmektedir. Eski şehirlerin mahallelerindeki komşuluk ilişkileri çok eskiye dayanmaktadır. Burada yaşayan insanlar Diyarbakır örneğinde olduğu gibi birbirlerini çok iyi tanımakta olup, ayrı dinlerden olmaları bir mana ifade etmemekteydi. Dolayısıyla bugün için çok ihtiyacını duyduğumuz “birlikte yaşama” olgusu bu şehirlerin özellikleri olarak ön plana çıkmaktadır.

Fiziki ve sosyal gelişimin sağlayan tarihi şehirlerde zamanın şartlarına göre, ilmi ve edebi mahfiller de kaçınılmaz olarak gelişmiştir. Dolayısıyla bu şehirlerde çok önemli şahsiyetler yetişmiş olup, bunlar idare başta olmak üzere pek çok alanda görevlerde bulunmuşlardır. Yeni kurulan şehirlerde ise yukarıda söz konusu ettiğimiz özelliklerin hiç birinin bulunmadığı görülmektedir. Bu şehirler fiziki alandaki özellikleri ile zaten tarihi şehirlere benzemezler. Sosyal alandaki özelliklerini ise yakın oldukları bir veya birkaç şehirden almışlardır.

Tarihi şehirler ise Diyarbakır örneğinde de açıklandığı üzere; Kale ve surları, merkezi mabetleri, çarşı ve pazarları ile bu fiziki yapıların içerisinde oluşan kültürel yapıyı da günümüze intikal ettirmişlerdir. Bunun yanı sıra şiveleri, mutfacı, folkloru ve geleneği ile içerisinde yaşayan insanların daha sağlam gelenekleri bulunmaktadır.

Dünya'daki örneklerine bakıldığında zorunlu olmadıkça, tarihi şehirlerin muhafaza edildiği ve yeni kurulan şehirlerin mutlaka tarihi şehirlerin çevresinde geliştiği görülmektedir. Dolayısıyla içerisinde her açıdan tarihi ve kültürel unsurları barındıran şehirlerimizi korumak ve onları gelecek nesillere intikal ettirmek bizlerin görevi olmalıdır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

I-Ankara Milli Kütüphane

1.a Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri

No: 285, No: 251, No: 299, No: 319, No: 328 , No: 346 , No: 347, No: 351, No: 352, No: 355, No: 356, No: 363, No: 367, No: 370, No: 376, No: 377, No: 590, No: 594, No: 600, No: 607, No: 617, No: 626, No: 631

1.b Harput Şer'iyye Sicilleri

No: 218, No: 393, No: 396, No: 398

II- Başbakanlık Arşivi

1-Cevdet Tasnifi

1.a Cevdet Askeri

No: 33358, No: 10068, No: 25257, No: 38931, No: 40064, No: 40849, No: 43236, No: 43520, No: 4635, No: 6642, No: 7991, No: 9270, No: 16341, No: 3228, No: 9745

1.b Cevdet Belediye

No: 5889

1.c Cevdet Dahiliyye

No 2011, No: 10859, No: 11473, No: 15315, No: 3001, No: 9945

1.d Cevdet Evkaf

No: 2078, No:13251

1.e Cevdet Maliye

No: 14426, No: 1678, No: 9578, No: 12181

1.f Cevdet Maarif

No: 2630, No: 6573, No: 9045

1.g Cevdet Nafia

No: 959

1.h Cevdet Sıhhiye

No: 511, No: 1239

2-Kamil Kepeci Tasnifi

Kamil Kepeci, No: 4862.

3- Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi

No: 3391

4- Mühimme Defterleri Tasnifi

No: 211, No: 214

5- Yıldız Tasnifi Tasnifi

Kısım:18, Evrak:553/45, Zarf:93, Karton veya Kutu:33

6- Ali Emiri Tasnifi

II. Mahmud Tasnifi, No: 71

7- Bab-ı Defter-i Baş Muhasebe Defterleri Tasnifi

D. AMH, No: 25231, D. BŞM.NZE. No: 19013, D. BŞM.BNE. No: 16355,

D.BŞM.BNE. No: 16311, D.BŞM. DBH., No: 16803

III- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

E. (Emir), No: 2770/1-2, E., No: 11745, D.(Defter). No: 5820.

IV- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Arşivi

Evkaf Defteri, No: 1766, No: 2142, No: 1959, No: 2103, No: 595

Diyarbakır Askeri Defteri, No: 423

EsasDefteri, No: 159

V- Elaziğ Müzesi Arşivi

DiyarbakırMutasarrıfı İbrahim b. Muhammed'in Hatırat ve Mektupları, Kayıt No: 137

Salnameler

Diyarbakır Salnamesi, H.1312

Diyarbakır Salnâmesi, H.1319-1321)

Genel Kaynakça

AKDAĞ, Mustafa, **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi**, I, İstanbul,1979

-----, "Genel Çizgileri ile XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi", **TAD**, IV, C. 6-7 s. 207-247

-----, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası**, Ankara 1975

ARİFİ PAŞA, **Seyahatname**, T.T.K. Kütüphanesi, yazma No: 122

ANDREASYAN, Hrant D., **Urfalı Mateos Vekayinâmesi (925-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, Ankara 1987

-----, **Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi**, İstanbul 1964

ARAMON, M.D., **Le VoyageDe M.D'Aramon**, Paris, 1864

ASLANAPA, Oktay, "Diyarbakır Sarayı kazısı İlk Rapor (1961), **Türk Arkeoloji Dergisi**, sayı: XI.-2, Ankara, 1961, s. 10-18

BALIN, Remzi **Diyarbakır**, İstanbul, 1966

BARKAN, Ömer Lütfü, "(1527-1528) Malı Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, XV, (1953-1954) İstanbul, s. 251-329

-----, **XV. ve XVI Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Kanunlar I**, c. I, İstanbul, 1943

BEYSANOĞLU, Şevket, **Bütün Cepheleriyle Diyarbakır**, İstanbul 1963.

-----, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır**, Ankara 1987

BRUINSEN, Martin Van, "Economic Life in Diyarbekir in the 17 th Century", **Evliya Çelebi in Diyarbekir**, Editör: Martin Van Bruinssen and Hendrik Boschoter, Leiden, 1988

BUCKINGHAM, J.S., **Travels in Mesopotamia**, London, 1827

BULDUK, Abdulgani **El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi**, Tarihsiz Yazma, Diyarbakır

ÇADIRCI, Musa, "Ülke Yönetimine İlişkin II. Abdulhamid'e Sunulan Layihalar, **XI. Tarih Kongresine Sunulan Bildiri.**(II.Abdülhamit'e Sunulan Bir Lâyiha, OTAM, Sayı 3, (1992), s. 413-485)

CONARD, M. ; CAHEN, C. , "Diyarbakır" **The Encyclopedia İslâm**, Volume II, s. 343-345

DARKOT, Besim "Diyarbekir", **İA.**, C. III, s. 601605

EVLİYA ÇELEBİ, **Seyahat-nâme**, Ahmet Cevdet Tabı, C. 4, Der-Saadet 1314.

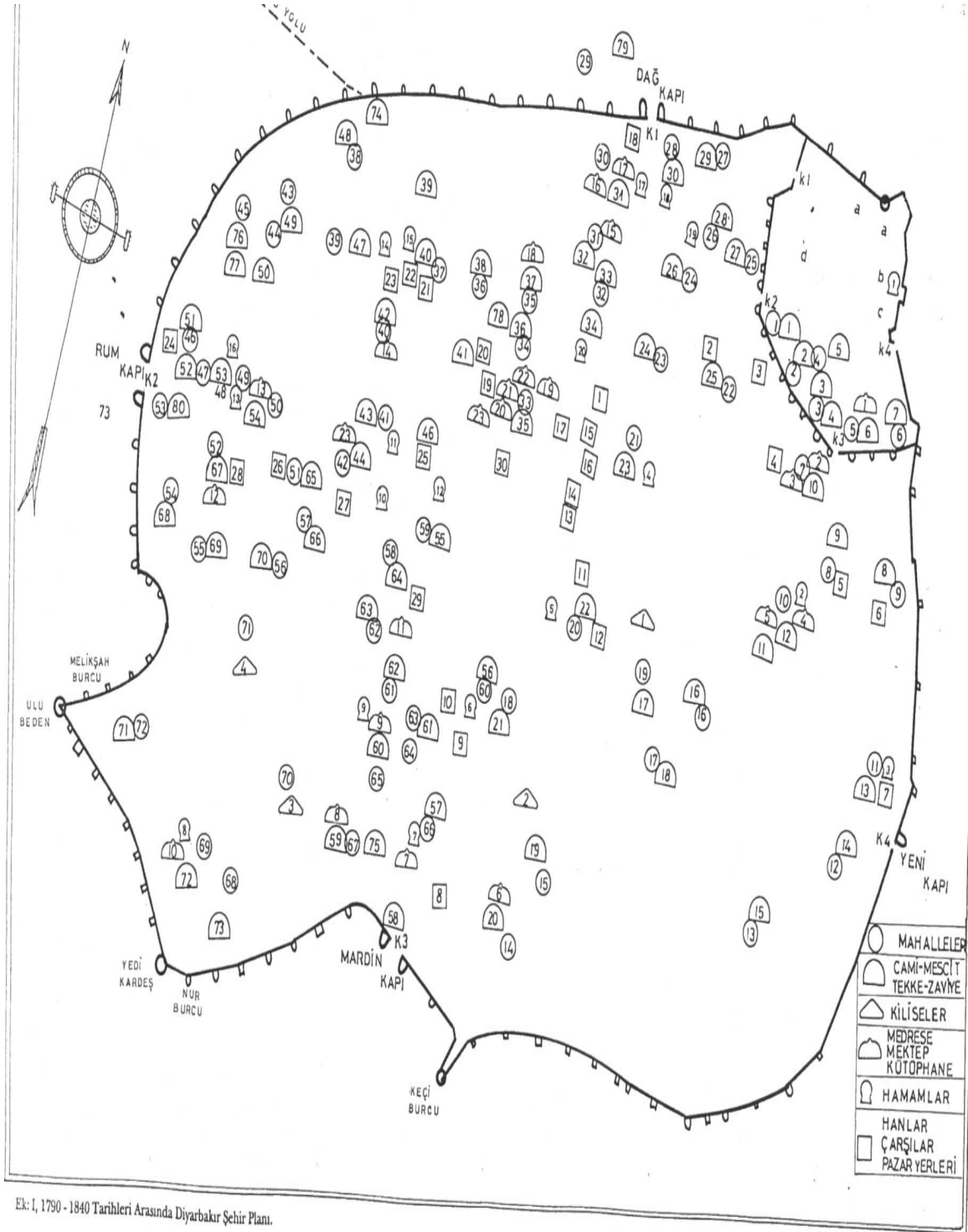
GABRIEL, Albert, **Voyage Archéologique dans la Turquie Orientale**, Paris, 1940

GÖYÜNÇ, Nejat, "Diyarbekir Beylerbeyliği'nin ilk İdari Taksimatı", **İstanbul Ün.Edebiyat Fak.Tarih Dergisi**, Sayı: 23, Mart 1969, s. 23-34

- , "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, VII s. 76-80
- GÜLDOĞAN, Vedat, **Diyarbakır Kültürü**, Ankara 2011.
- , **Diyarbakır Müziği ve Folkloru**, Ankara 2011.
- GÜNEL, Aziz, **Türk Süryanileri Tarihi**, Diyarbakır, 1970
- GÜNKUT, Bedri, **Diyarbakır Tarihi**, Diyarbakır 1937.
- HEEL, Xavier Hommaire de **Voyage en Turquie en Perse**, Paris 1855
- HEUDE, William **Voyage de La Cote de Malabor â Constantinople**, Paris, 1820
- HONİGMANN, Ernst **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, Çeviren: Fikret Işıltan, İstanbul, 1970
- İNALCIK, Halil, "Osmanlı Pamuklu Pazarı" Hindistan ve İngiltere; Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 1979-1980, Özel sayı, s. 1-54
- İNCICIYAN, L., **Coğrafya**, C.I, Venedik, 1804, Nakleden Hrand D. Andreasyan, **Polanyalı Simeon'un Seyahatnamesi**, İstanbul, 1964, s. 211-213.
- KONYAR, Basri, **Diyarbakır Yıllığı**, C. III, Ankara, 1936
- KURT, Yılmaz, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır Eyaletinde Sanayi ve Ticaret", **Tarih İncelemeleri Dergisi V**, 1990 s. 191-200
- MOLTKE, Helmut Von, **Feldmarchal Helmut Von Moltke'nin Türkiye Mektupları**, Çev: Hayrullah Örs, İstanbul 1969
- NÂSİR-I HÜSREV, **Sefer-nâme**, Çev: Abdulvehap Tarzi, İstanbul 1950
- NİEBUHR, Carsten **Reisebeschreibung nach Arabien und den Umliegenden Lândern**, Austria 1968
- ORHONLU, Cengiz, **Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü**, İstanbul 1963
- , **Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar**, Derleyen: Salih Özbaran, İzmir 1984
- ÖZDEMİR, Rifat, **Ankara**, Ankara, 1986
- ÖZKAYA, Yücel, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı**, Ankara, 1985
- ÖZTÜRK, Mustafa, "Tarihi Seyrin Şehirlerin Fiziki ve Sosyal Yapısına Etkileri Üzerine Bazı Tespitler", **GEFAD (Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi) Prof.Dr. Reşat GENÇ ÖZEL SAYI I**, Temmuz 2009, s.626-640
- PETERMANN, Heinrich, **Reisen Im Orient 1852-1855**, Amsterdam 1865
- SÖZEN, Metin, **Diyarbakır'da Türk Mimarisi**, İstanbul 1971
- ŞEMSETTİN SAMİ, "Diyarbakır", **Kamüsü'l-Alâm**, III, İstanbul 1308, s. 2203-2207
- TAVERNIER, Jean Babtiste **Les Six Voyages de Jean Babtiste Tavernier en Turquie en Perse et aux Indes**, Paris
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri**, Ankara 1984
- YILMAZÇELİK, İbrahim **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, 1790-1840 (Fizikî, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı)** Ankara, 1995
- YINANÇ, M. Halil, "Diyarbakır", **The Encyclopedia of Islâm**, II, s. 346-346
- , "Diyarbakır", **İslam Ansk.**, C. III, s. 605-626

Ek I: Diyarbakır Şehir Planı

YILMAZÇELİK, İbrahim XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, 1790-1840 (Fizikî, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı) Ankara, 1995.

Ek: I/A

Osmanlı Döneminde Diyarbakır Şehir Planının Lejantların Açıklaması Mahalleler

1- Hamza Beğ	38-Nalçacı
2- Kılbaş	39-Kalenderhane
3- Hüseyin Efendi	40-Defterdar
4- İbn-i Sin	41-Cami'ü's-Sefa
5- Murteza Paşa	42-Cami'ü'l-Esved
6- Mustafa Paşa	43-Göl
7- Nasuh Paşa	44-Hanzade
8- Tabanoğlu	45-Balıkli
9- İzzeddin	46-Debbağhane
10- Mehmed Paşa	47-Ali Can
11- Arab Şeyh	48-Şeyh Yusuf
12- Parakende Mehmed Paşa	49-Hamam-ı Küçük
13- Hasırlı	50-Melek Ahmed
14- Hüsrev Paşa	51-Ablak
15- Şeyh Said-i Küçük	52-Dilaver Paşa
16- Kavvas-ı Kebir	53-Rum Kapısı
17- Ali b. Reşid	54-Şeref Çavuş
18- Salos	55-Hacı Abdurrahman
19- Kavvas-ı Sağır	56-Lala Beğ
20- Şeyh Matar	57-Rabi'a
21- Kadı Cami'i	58-Sulûkiye
22- Yiğid Ahmed	59-Taceddin
23- Hacı Büzürk	60-Mu'allak
24- Hacı Osman	61-Behram Paşa
25- Veli Kethüda	62-Hacı Hızır
26- Molla Bahaeddin	63-Kamışlı
27- Kaşık Budak	64-Abdal Dede
28- İbrahim Beğ	65-Abdulazîz
29- Şark-ı Amid-i Evdenli	66-Kastal
30- Cami'ü'n-Nebi	67-Hoca Ahmed
31- Çobyan	68-Çakal
32-Derviş Hüseyin	69-Ali Paşa
33-Cami'-i Kebîr	70-Hızır İlyas
34-Memeddin	71-Meryem-i Kebîr
35-İmadiye	72-Kubad Beğ
36-Reisoğlu	73-Garb-ı Amid-i Evdenli
37-İskender Paşa	

Cami-Mescid-Tekke ve Zaviyeler

1-Hamza Beğ Mescidi	13-Arap Şeyh Mescidi
2-Kılbaş Mescidi	14-İpekoğlu Mescidi
3-İbn-i Sin Cami'i	15-Hasırlı Mescidi
4-Hüseyin Efendi Mescidi	16-Kavvas-ı Kebîr Mescidi
5-Kale Cami'i	17-Kavvas-ı Sağır Mescidi
6-Mürteza Paşa Cami'i	18-Ali b. Reşid Mescidi
7-Mustafa paşa Cami'i	19-Şeyh Said-i Küçük Mescidi
8-İzzeddin Mescidi	20-Hüsrev Paşa Cami'i
9-Tabanoğlu Mescidi	21-Salos Mescidi
10-Nasuh Paşa Cami'i	22-Şeyh Matar Cami'i
11-Fatih Cami'i	23-Kadı Cami'i
12-Latifıyye Mescidi	24-Hacı Büzürk Mescidi

- 25-Yiğid Ahmed Mescidi
- 26-Hacı Osman Mescidi
- 27-Veli Kethüda Cami'i
- 28-Molla Bahaeddin Mescidi
- 29-Kaşık Budak Mescidi
- 30-İbrahim Beğ Mescidi
- 31-Nebi Cami'i
- 32-Çobyan Mescidi
- 33-Derviş Hüseyin Mescidi
- 34-Sultan Sa'asa Cami'i
- 35-Ulu Cami'i
- 36-Memeddin Mescidi
- 37-İmadiye Mescidi
- 38-Reisoğlu Mescidi
- 39-Berberiye Mescidi
- 40-İskender Paşa Cami'i
- 41-Ahmed Hoca Tekkesi Mescidi
- 42-Defterdar Cami'i
- 43-Sefa Cami'i
- 44-Cami'ü'l-Esved
- 45-
- 46-Hüsameddin Cami'i
- 47-Kalenderhane Mescidi
- 48-Nalçacı Mescidi
- 49-Göl Cami'i
- 50-Hanzade Mescidi
- 51-Debbağhane Mescidi
- 52-Ukayl Mescidi

- 53-Şeyh Yusuf Camii
- 54-Melek Ahmed Cami'i
- 55-Taceddin Mescidi
- 56-Mu'alak Cami'i
- 57-Kastal Mescidi
- 58-Hz. Ömer Cami'i
- 59-Hace Ahmed Cami'i
- 60-Abdulaziz Cami'i
- 61-Abdal Dede Mescidi
- 62-Behram Paşa Cami'i
- 63-Hacı Hızır Mescidi
- 64-Sulûkiye Mescidi
- 65-Ablak Mescidi
- 66-Rabi'a Mescidi
- 67-Dilaver Paşa Mescidi
- 68-Şeref Çavuş Mescidi
- 69-Hacı Abdurrahman Mescidi
- 70-Lala Beğ Cami'i
- 71-Kubad Beğ Mescidi
- 72-Ali Paşa Mescidi
- 73-Çakal Mescidi
- 74-Mervani Mescidi
- 75-Paşa Cami'i
- 76-Balıkli Mescidi
- 77-Balıkli Zaviyesi
- 78-Örfi-zâde Tekkesi
- 79-İbrahim Beğ Tekkesi
- 80-Gülşenî Tekkesi

Medrese-Mektep ve Kütüphaneler

- 1-Mürteza Paşa Mu'allimhanesi
- 2-Nasuh Paşa Medresesi
- 3-Hacı İsmali b. Ali Medresesi
- 4-Latifiye Medresesi
- 5-Bakır Medresesi
- 6-Hüsreviye Medresesi
- 7-Şucaciye Medresesi
- 8-Hace Ahmed Medresesi
- 9-Şeyh Rumî Medresesi
- 10-Ali Paşa Medresesi
- 11-Behram Paşa Medresesi
- 12-Dilaver Paşa Darü'l-kurası

- 13-Melek Ahmed Paşa Medresesi
- 14-Rağibiyye Medresesi
- 15-Kadiriyiye Medresesi
- 16-Nebi Cami'i (Seyfeddin) Medresesi
- 17-Köprülü-zâde Abdullah Paşa Dar.
- 18-İmadiye Medresesi
- 19-Mesudiyye Medresesi
- 20-Hacı Ömer Efendi Kütüphanesi
- 21-Abdurrahman Paşa Kütüphanesi
- 22-Zinciriye Medresesi
- 23-İpariye Medresesi
- 24-Ulu Cami'i Medresesi

Hamamlar

- 1-İçkale Hamamı
- 2-Bıyıklı Mehmed Paşa Hamamı
- 3-Rüstem Paşa Hamamı
- 4-Mirza Beğ H
- 5-Behram Paşa Hamamı
- 6-Deva Hamamı
- 7-Cadde Hamamı
- 8-Ali Paşa Hamamı
- 9-Domat Hamamı
- 10-Melek Ahmed Hamamı

- 11-Kadı Hamamı
- 12-Alaeddin Hamamı
- 13-Küçük Hamam
- 14-İpekoğlu Hamamı
- 15-Yeni Hamam
- 16-Bekir Paşa Hamamı
- 17-Suakar Hamamı
- 18-Çardaklı Hamamı
- 19-Çimşid Hamamı
- 20-Vahap Ağa Hamamı

Hanlar-Çarşılar ve Pazar Yerleri

- 1-Hasan Paşa Hanı
- 2-Kitapçılar Çarşısı
- 3-Kaledibi Çarşısı
- 4-Yeni Çarşı
- 5-Yoğurt Pazarı
- 6-Kılıçcılar Çarşısı
- 7-Rüstem Paşa Hanı
- 8-Deliller Hanı
- 9-İbrahim Paşa Hanı
- 10-Tütün Hanı
- 11-Karakaş Hanı
- 12-Palancılar Çarşısı
- 13-Meyveciler Çarşısı
- 14-Kılıçcılar Çarşısı
- 15-Hasan Paşa Çarşısı

- 16-Çifte Han
- 17-Meydan
- 18-Semerciler Çarşısı
- 19-Sipahi Pazarı
- 20-Bedesten
- 21-Kayseriye Han
- 22-İpekoğlu Hanı
- 23-İplik Çarşısı
- 24-Semerciler Çarşısı
- 25-Sinek Pazarı
- 26-Melek Ahmed Çarşısı
- 27-Uzun Çarşı
- 28-Melek Ahmed Paşa Hanı
- 29-Han-ı Cedid
- 30-Kitapçılar Çarşısı

Kiliseler

- 1-Keldani Kilisesi
- 2-Protestan Kilisesi
- 3-Hızır İlyas Kilisesi
- 4-Süryani Kilisesi

İç Kale

- a**-Saray
- b**-Hükümet Konağı

- c**-Mahkeme Binası
- d**-Artuklu Sarayı

Şehzadeler Şehri Amasya

Yrd. Doç. Dr. Selim ÖZCAN
Amasya Üniversitesi / Amasya

Giriş

Amasya şehri, Yeşilirmak'ın açtığı iki tarafı yüksek kayalıklarla çevrili dar ve uzun bir vadide kurulmuştur¹. Vadinin iki tarafının dik yamaçlara sahip olması sebebiyle buralarda yerleşme fazla olmamıştır. Şehir Yeşilirmak vadisi boyunca doğu-batı yönlerinde uzunlamasına yayılma göstermiştir. Bu durum şehrin eski nüvesini kısmen de olsa korumasına sebep olmuştur. Şehir Karaman, Kırklar, Lokman ve Ferhat dağları ile çevrilidir².

Amasya kuruluşu itibarıyla “kale şehir” şeklinde bir gelişme göstermiş, zamanla kalenin dışına taşarak “açık şehir” olma özelliğini kazanmıştır. Kale şehir konumundaki şehirlerin en belirgin özelliği yerleşme sahasının çok büyük bir bölümünün sur içerisinde olmasıdır. Bu yapıdaki şehirlerde yerleşim zamanla kalenin çevresine veya eteklerine taşmış ve açık şehir haline gelmiştir³. Amasya’da “açık şehir” hüviyetine, Türklerin şehri fethiyle birlikte kalenin çevresine ve eteklerine yerleşmeye başlamalarıyla kavuştuğu sanılmaktadır⁴.

Amasya'nın bilinen tarihi m.ö 3000 yılına kadar gitmektedir. Bu tarihten Türk hâkimiyetinin başlangıcı olan 1071 yılına kadar geçen sürede şehir; Hattiler, Hititler, Frigler, Kimmerler, Lidyalılar, Persler, Pontus Krallığı, Roma İmparatorluğu ve Bizans imparatorluğu hâkim olmuştur⁵.

Türk hâkimiyeti dönemi ise, 1071 Malazgirt zaferinden sonra Alparslan'ın emirlerinden Melik Ahmet Gazi'nin (Danişmend Gazi) şehri fetih edip, Amasya merkez olmak üzere 1074 yılında Danişmend'li devletini kurmasıyla başladı. Anadolu Selçuklu Sultanı I. Mesud'un 1143 yılında tüm Danişmend ülkesini ele geçirmesiyle, Amasya Selçuklu hâkimiyetine geçti⁶. Bu dönemde bölgeyi etkileyen en önemli iki olay, 1240 yılındaki Babai ayaklanması ile 1243'deki Moğol istilası olmuştur⁷. Bu istila sonrasında ise Amasya Moğol İlhanlı yönetimine geçti. İlhanlıların Anadolu genel valisi Sultan Alaeddin Eratna, son İlhanlı hükümdarlarından Ebu Said Bahadır Han'ın 1335'de ölümü üzerine bağımsızlığını ilan etmesiyle 1341'de Amasya'ya Eratna beyliği hâkim oldu⁸. Eratna Beyliğinde meydana gelen karışıklıklar faydalanan Amasya Emiri Hacı Şadgeldi 1360'da, Eratna Beyliğinden ayrılarak, bölgede müstakil beylik konumuna geldi⁹. Osmanlıların desteğini alarak bölgedeki güçlere karşı varlığını korudu.

Amasya'nın coğrafi konumu ile Osmanlı hâkimiyetine kadar olan tarihini kısaca ortaya koyduktan sonra şimdi çalışmamızın asıl konusu şehrin ihtişamının zirvesine yükseldiği Osmanlı şehzadeleri dönemindeki kısaca tarihi ve şehir statüsünü ayrıntılı şekilde değerlendirelim.

¹ İlhan Şahin, Feridun Emecen, “Amasya” TDVİA, c.III, İstanbul, 1991, s.1

² Biral Bayram Güngör, H.1226-1229 (M. 1811-1814) Tarihli Şer'iyye Sicil Defterine Göre Amasya'nın İdari, İctimai Ve İktisadi Durumu, İnönü Üniversite'si Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya, 2000, s. XI

³ Uğur Tanyeli, Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15. YY), İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1987, s. 26-68.

⁴ Adnan Gürbüz, Toprak-Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı, A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1993, s. 38

⁵ Sibel Kavaklı, XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Amasya, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2011, s. 44-47

⁶ Mükremin Halil Yınanç, “Danişmendliler”, İslam Ansiklopedisi, c. III, MEB, İstanbul, 1977, s. 469

⁷ Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1984, s. 420-422; Ahmet Yaşar Ocak, Babailer İsyanı, İstanbul, 1980, s. 35-44; Mehmed Fuad Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, Ankara, 2006, s. 65; Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi, C.I, İstanbul, 1995, s. 43.

⁸ Kemal Göde, Eratnalılar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s.67-68

⁹ İ. Şahin, F. Emecen, a.g.m, s.2

Amasya bu dönemde yetiştirdiği devlet ricali, ilim adamı, sanatkâr ve şairleriyle hep kendinden söz ettirdiği gibi şehzade sancağı olma özelliğiyle de öne çıkmaktadır. Aynı zamanda inşa edilen dini nitelikli yerleşik kültürün ürünü olan yapılarıyla şehirleşme özelliğini en üst düzeyde temsil ettiği anlaşılmaktadır.

Şehirler aynı zamanda devletlerin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel alanda içerisinde buldukları durumlarını en iyi özetleyen idari birimlerdir. Devletin XV. yüzyılın ortalarından itibaren yükselişi dönemini yaşamaya başlaması ve bu dönemde Amasya'nın hem devletin gücünden güç alması hem de sancakbeyi olarak atanan şehzadelerin güçlerinin katkısı ile en parlak dönemine ulaşmış olacaktır.

Şehzadeler Dönemi Amasya Tarihi

Medinetü'l-Hükema, Bağdâdü'r-Rum, Rumiyye-i Suğra, Ermeniyye-i Kübra, Hısnü'l-Mirat, Kubbetü'l-ulema ve Türbetü'l-Evliya, Dârü'n-Nasr, Dârü'l İzz, Dârü'l-Fütûh ve Kasrû's-Selâtin¹⁰ unvanlarıyla anılan Amasya'da şehzadeler dönemi ilk sancakbeyi olarak atanan Şehzade Yıldırım Bayezid ile başlamıştır¹¹.

Amasya'ya gelen şehzadelerin ikamet ettikleri mekân; Selçuklu döneminde "Beyler Saray" adı ile bilinen ve Osmanlıların "Şehzadeler Sarayı" olarak isimlendirdikleri iç kalede bulunmaktaydı. Halk arasında Beyler Sarayı ya da Saraydüzü Kışlası olarak bilinmektedir. Danişmendli'lerden itibaren sultanların ve komutanların ikamet ettikleri yer olmuştur. Fakat asıl şekline; Çelebi Sultan Mehmed'in Amasya sancakbeyliği sırasında 1396'da Gümüşlü-zâde köşkü olarak bilinen yerin Gümüşlü-zâde Hoca Celaleddin Çelebiden satın alınarak ve buraya büyük bir saray yapılmasıyla kavuşmuş olacaktır. Böylece Beyler Sarayı veya Saraydüzü olarak anılmaya başlanmıştır. Osmanlı döneminde 350 yıl boyunca saray olarak kullanılmıştır. Şehzade II. Murad ve oğlu Ahmed Çelebi¹², II. Bayezid'in oğlu Şehzade Ahmed¹³ ile I. Selim'in doğdukları mekân olarak da tarihe geçmiştir¹⁴.

XIII. yüzyılın son çeyreğinde, Anadolu'da Kadı Burhanettin, Candaroğulları, ve Karamanoğulları beyliklerinin Osmanlı devleti aleyhine faaliyete geçmeleri üzerine 1386 yılında I. Murad Anadolu'da bu beyliklere karşı fetih hareketlerine girişti. Candaroğulları beyliğini hâkimiyeti altına alan I. Murad; Osmancık, Gümüş ve Amasya'nın Osmanlı egemenliğini kabul ettiklerini bildirmeleri üzerine bölgeye şehzadesi Yıldırım Bayezid'i gönderdi. 1386'da Şehzade Bayezid Amasya'ya gelerek Amasya Beyliğini Osmanlı devletine bağladı¹⁵. I. Murad zamanında merkezi Amasya olmak üzere kurulan "Rum Eyaletinin" ilk sancakbeyliğine Şehzade Bayezid atandı¹⁶. Böylece Amasya'da "Çelebi Sultan"lar¹⁷ dönemi başlamış oldu.

Amasya Osmanlı hâkimiyetine alınmasıyla Tokat ve Sivas'ı da içerisine alan "Eyalet-i Rumiye-i Suğra" eyaleti kuruldu. "Paşa Sancağı" olarak adlandırılan eyaletin merkezi XV. yüzyılın ilk yarısından 1520 yılına kadar Amasya oldu¹⁸. Bu tarihten sonra Eyalet-i Rum'un paşa sancağının Sivas olmasıyla¹⁹ Amasya Sivas'a bağlandı²⁰. Amasya bu konumunu şehzade Mustafa'nın 1538'de şehre

¹⁰ Medinetü'l – Hükema (Akıl ve Hikmet Sahiplerinin Şehri), Bağdâdü'r - Rum (Anadolu Beldelerinin Bağdad'ı), Rumiyye-i Suğra (Küçük Roma), Ermeniyye-i Kübra (Büyük Armanyak Şehri), Hısnü'l-Mirat (Ayna Kalesi veya Aynalı Hisar), Kubbetü'l-ulema ve Türbetü'l-Evliya (Âlimlerin Merkezi ve Evliyaların Toplandığı ve Defn Edildiği Yer), Dârü'n-Nasr (Nusret ve Zafer Yurdu, Dârü'l İzz (İzzet ve Saadet Yurdu, Dârü'l-Fütûh (Fetihlerin Çıkış Noktası) ve Kasrû's-Selâtin (Padişahların Köşkü) Bkz. Abdi-Zade Hüseyin Hüsameddin Efendi, Amasya Tarihi, Haz. Mesut Aydın, Güler Aydın, cilt.I, Amasya, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, 2007, s. 11-13

¹¹ Mehmed Neşri, Kitâb-ı Cihan-numa, (Hazırlayan, F.N. Unat, M.A. Köymen), c.I, Ankara, 1949, s.321

¹² Hüsameddin, a.g.e., cilt. III, s. 129

¹³ Hüsameddin, a.g.e., cilt. III, s. 146

¹⁴ Hüsameddin, a.g.e., cilt. I, s. 28-29

¹⁵ Hüsameddin, a.g.e., cilt. III, s. 84-85, Akdağ, a.g.e, s.302-303

¹⁶ Bkz. İlk Amasya sancakbeyi olduğu kanaati Kadı Burhanettin'e karşı Osmanlı hâkimiyetini kabul eden Amasya Emiri Ahmed ve Çandarlı Süleyman Bey ile olan münasebeti sırasında (1384-1388) bazı bölgelerin Osmanlı idaresine girmesi hadisesinden ortaya çıkmıştır. Halil İnalçık, "I. Bayezid", TDVİA, c.5, İstanbul,1992, s.232, Hüsameddin, a.g.e., cilt. III, s. 90, Gürbüz, a.g.t, s. 25

¹⁷ Bkz. Sancağa çıkan şehzadelere Çelebi Sultan denilirdi. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri", Belleten, c. XXXVII, sayı.156, Ankara.1975, s.667

¹⁸ Gürbüz. a.g.t, s. 71

¹⁹ BOA, TD, 387, s. 491

²⁰ M. Tayyip Gökbilgin,"15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rum", Vakıflar Dergisi, sayı 6, Ank,1965, s. 57-74

sancakbeyi tayin edilmesine kadar sürdürdü. Atama sonrasında ise Sivas'tan idari bakımdan ayrılarak müstakil bir eyalet oldu. Şehzade Mustafa'nın 1553'te öldürülmesiyle tekrar Rum eyaletine bağlı bir sancak konumuna geldi²¹. Amasya'nın bu idari konumu değerlendirdiğimiz dönem süresince devam etti.

Amasya, eyaletin diğer sancaklarından farklı olarak Osmanlı tarihine yön veren birçok şehzadenin yetiştiği "şehzade sancağı" olması dolayısıyla da ayrı bir önem arz etmektedir. Bir yerleşim yerinin şehzade sancağı olabilmesi için bazı farklı özelliklere sahip olması gerekiyordu. Bunlar; o sancağın uç bölgesi olması, eski Anadolu Beyliklerinden birine başkentlik yapması ve tarih, kültür, medeniyet ile ticaret merkezi konumunda bulunmasıdır²².

Amasya'da, XVI. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlıların doğu sınırında stratejik bir merkez konumunda idi. Hem Danişmendliler'e merkezlik yapmış²³ hem de Anadolu'nun Türkleştirilme ve İslamlaştırılma faaliyetlerinin yansıdığı merkezlerden birisi oldu. Aynı zamanda uzun tarihi geçmişinde her dönemin kültür ve medeni özelliklerin yansıtmasından dolayı hanedana mensup şehzadelerin idari tecrübe kazanmaları amacıyla gönderildikleri sancakların başında yer aldı.

XVI. yüzyıldan itibaren İstanbul'a yakın olan şehzade merkezlerinin öneminin artmasıyla, Amasya, coğrafi konumu itibarıyla şehzade III. Murad'ın sancak beyliğinden sonra şehzade sancağı olma özelliğini yitirmesiyle, giderek önemi de azalmaya başladı. Yaklaşık iki yıl şehzadelere ev sahipliği yaptı. Fakat kuruluşundan itibaren daima kral, şehzade, beylerbeyi ve eyalet valisi gibi devletlerin üst düzey idarecilerinin görev yaptığı bir şehir oldu²⁴.

XV. yüzyılın başlarında, Anadolu'ya doğru yaklaşan Timur tehlikesine karşı Osmanlı Devleti'nin doğu sınırında stratejik bir konuma sahip olan Amasya'nın bir şehzadenin idaresine verilmesi uygun bulunarak, ikinci sancakbeyi olarak şehzade Mehmed Çelebi görevlendirildi²⁵.

Ankara savaşı sonrası yaşanan fetret devrinde Amasya'yı kendisine merkez edinen Mehmed Çelebi, devrin nihayeti olan 1413 yılında padişah olunca lalası Yörgüç Paşa'yı Amasya Beylerbeyliğine tayin etti²⁶. Ancak bölgedeki Kara Tatarlar, Kastamonu, Canık ve Erzincan beyleri karışıklıklar çıkardılar. Bunun üzerine babasının sancakbeyliği zamanında burada doğan Şehzade Murad lalası Yörgüç Paşa ile birlikte on iki yaşında Amasya'ya sancakbeyi olarak tayin edildi²⁷. 1421 yılına kadar Amasya sancakbeyi olan Şehzade Murad, aynı yıl babasının ölümü üzerine Osmanlı tahtına geçti. Amasya'ya lalalarından önce Hamza Bey ve bir yıl sonra da, ikinci defa Yörgüç Paşa beylerbeyi sıfatı ile tayin edildiler²⁸.

Yörgüç Paşa'nın 1435 yılında Edirne muhafızlığına gönderilmesinden sonra 1420'de Amasya'da dünyaya gelen II. Murad'ın büyük şehzadesi Ahmed Çelebi sancakbeyi olarak görevlendirildi²⁹. Büyük Ahmed olarak da bilinen Şehzade Ahmed üç yıl kadar sancakbeyliği yaptıktan sonra 1438 yılında Amasya'da vefat etti³⁰.

Şehzade Ahmed'in vefatından sonra Amasya sancakbeyliğine Sultan II. Murad'ın sekiz yaşında olan dördüncü şehzadesi II. Mehmed'in (Fatih) 1438'de tayin edildiği belirtilmektedir³¹. Yine Hammer'in naklettiği³² bir rivayetten de Şehzade Mehmed'in (Fatih)

²¹ Hüsameddin, a.g.e., cilt. III, s. 193-194, Orhan Kılıç, "Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamalar Bağlamında Şehzâdelerden Mutasarrıf Paşalara Amasya Sancağının Yönetimi", I. Amasya Araştırmalar Sempozyumu (13-15 Haziran 2007), I. kitap, Amasya Valiliği, Amasya. 2007, s. 41-64

²² Haldun Eroğlu, "Şehzade", TDVİA, c.38, İstanbul. 2010, s.481

²³ İbrahim Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, İstanbul,1992, s.40

²⁴ İsmail Erdoğan, XX. Yüzyıl Amasya Tarihi ve İnanç Coğrafyası, Fırat üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.1996 s.23

²⁵ Hüsameddin, a.g.e., cilt. III, s. 99, Hail İnalçık, "I. Mehmed", TDVİA, c.28, Ankara, 2003,s.391

²⁶ Hüsameddin, a.g.e., cilt. III, s. 108-120, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "I. Mehmed", İslam Ansiklopedisi, c. VIII, MEB, İstanbul. 1993, s.497

²⁷ Hüsameddin, a.g.e., cilt. III, s. 121, Halil İnalçık, II. Murad", İslam Ansiklopedisi, c. VIII, MEB, İstanbul. 1993, s.598

²⁸ Hüsameddin, a.g.e., cilt. III, s. 121-129

²⁹ Hüsameddin, a.g.e., cilt. III, s. 129

³⁰ Hüsameddin, a.g.e., cilt. III, s. 130

³¹ Hüsameddin, a.g.e., cilt. III, s. 131

³² II. Murad'ın Amasya'da bulunana üç oğlu bir gün Halveti şeyhlerinden Pir İlyas'ın damadı Şeyh Abdurrahman'ı ziyarete gitmişler. Şeyh genç şehzadelerden ikisinin elini öpmelerine izin verdikten sonra Şehzade Mehmed'in (Fatih) önünde diz çökerek kardeşlerinin huzurunda ilahi takdirin kendisine tevdi edileceği devletin şan ve saadeti uğruna bütün gücünü ve dehasını kullanmasını rica ettiği belirtilir. Joseph Von Hammer, Osmanlı Tarihi, (Çeviren, Mehmet Ata), MEB, c.I, İstanbul. 1991, s. 51, Muzaffer Doğanbaşı, "Amasya'da Sancak Beyliği Yapmış Şehzadeler", "Yar ile Gezdiğim Dağlar" Amasya, YKY, İstanbul. 2014, s.230

Amasya'da bulunduğu anlaşılmaktadır. Fakat Halil İnalçık; II. Mehmed'in (Fatih) Amasya'da sancakbeyi olduğu iddiasının şüpheli olduğunu ifade etmektedir³³. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'da Şehzade Ahmed'in sancak beyliğinden sonra şehzade Mehmed'in (Fatih) Amasya'da sancakbeyliği yaptığından söz etmemektedir³⁴. Sultan II. Murad'ın hükümdarlığı sırasında büyük oğlu olan Şehzade Alâeddin on beş yaşında 1440 yılında Amasya sancakbeyliğine getirildi³⁵. Sancakbeyliği esnasında babasının talimatı üzerine emri altındaki sipahilerle birlikte 1443 tarihinde Karamanoğulları ile yapılan savaşa katılmış ve savaş sonunda Amasya sancağına döndüğünde vefat etmiştir³⁶.

İstanbul'un fethi sonrası 1454'de Fatih'in şehzadesi II. Bayezid yedi yaşında iken Amasya sancakbeyliğine atandı³⁷. Sancakbeyliği döneminde babası Fatih ile Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan arasında 1473 yılında meydana gelen Otlukbeli savaşına katıldı³⁸. Sefer dönüşü Fatih şehzadesi ile birlikte, Amasya'da bir ay kadar kaldı. Şehzade Bayezid, sancakbeyliği sırasında çevresinde bulunmuş olan sanatkarları gözetmiş ve onlara devletin imkânlarını sunmuştur. Çandarlı İbrahim ve Yahya Paşa gibi tecrübeli devlet adamlarını kendisine lala tayin edip, şehzadelikte döneminin hat ustası Şeyh Hamdullah'dan dersler almıştır. Padişah olduğunda, hocası ve Osmanlı hat ekolünün kurucusu olan Amasyalı hattat Şeyh Hamdullah'ı ailesiyle birlikte İstanbul'a davet etti³⁹. Onu sarayda kâtip ve hizmetlilere öğretmen olarak görevlendirdi. Mushaf yazması için Harem Dairesi civarında ve Edirne Sarayı'nda bir meşkhane, ile tımar tahsis etmiştir⁴⁰.

Sancakbeyliğini 1481 yılına kadar sürdüren şehzade Bayezid, babasının ölümü üzerine tahta geçmek için Amasya'dan ayrılırken, burada doğan büyük şehzadesi Ahmed'i yerine valiliğe bırakmıştır⁴¹.

Şehzade Ahmed'te babası gibi şair ve bilim insanlarına sarayını açarak onlardan desteğini esirgememiştir. Meclislerinde bulunan şairlerden biri de, Amasyalı ünlü kadın şair Mihrî Hatundur. Mihri Hatun yazdığı kasidelerinin büyük bir çoğunluğunu Şehzade Ahmed'e sunmuştur⁴².

II. Bayezid hükümdarlığı döneminde bütün Anadolu'yu etkileyen ve önemli sonuçlar ortaya çıkaran siyasi olayların başında İran menşeli isyanlar gelmektedir. Bu isyanlardan en önemlisi Amasya'yı da içerisine alan Şahkulu isyanıdır⁴³. İsyana Şehzade Ahmed kuvvetleriyle müdahale edip, Şahkulu'nun üzerine gittiyse de mağlup olup geri çekilmek zorunda kaldı⁴⁴.

Şehzade Ahmed, bölgede karışıklıkların devam ettiği bu dönemde taht için devlet adamlarından aldığı davet üzerine büyük şehzadesi Murad'ı Amasya sancakbeyliğine bırakarak İstanbul'a gitti. Bu durumu değerlendiren Safevi halifeleri Tokat'a hâkim olup, Sivas'ı kuşatmaları ve Şehzade Murad'ın on bin kişiyle Safevi halifelerinden Nur Ali'ye katılması bölgede yeni bir buhranın çıkmasına sebep oldu. Bu buhran, Yahşi Beyzade Ahmed Paşa tarafından isyancıların Amasya'dan çıkarılmasıyla sona erdirildi⁴⁵. Şehzade Murad'da Amasya'dan ayrılarak Safevi Şahı, Şah İsmail'in dergâhına yöneldi⁴⁶. İran'da üç dört yıl kadar idarecilik yaptıktan sonra vefat etti⁴⁷.

Şehzade Ahmed taht için yaptığı girişimde başarılı olamayınca tekrar Amasya'ya döndü. 1512 yılında padişah olan kardeşi, Sultan Selim ile sancağından ayrılarak taht mücadelesine devam etti.

³³ Bkz.II. Mehmed'in Amasya'ya altı yaşında iken vali tayin edilmesi iddiası şüphelidir. II. Mehmed'in 1443'ü baharında iki lalası Kassab-zade Mahmud ve Nişançı İbrahim b. Abdullah beyler ile birlikte Edirne'den Manisa'ya vali olarak gönderildiği bilinmektedir. Halil İnalçık, "II. Mehmed", İslam Ansiklopedisi, c. VII, MEB, İstanbul, 1972, s.507

³⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri", Belleten, c. XXXVII, sayı.156, Ankara.1975, s.662

³⁵ Hüsameddin, a.g.e., cilt. III, s. 132, Uzunçarşılı, a.g.m, s.662,

³⁶ Hoca Sadettin Efendi, Tacüt- Tevarih, (Yayınlaştıran, İsmet Parmaksızoğlu), c. II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara. 1979, s. 206-207

³⁷ Hüsameddin, a.g.e., cilt. III, s. 139, Şerafettin Turan, "II. Bayezid", TDVİA, c.5, İstanbul,1992, s.234

³⁸ Hüsameddin, a.g.e., cilt. III, s. 143, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. II, Ankara.1975, s.98

³⁹ Nefes Zade İbrahim, Gülzârı Savab, (Tashih ve tertib eden, Kilisli Muallim Rifat, İstanbul, 1938, s. 48-49, Osman Fevzi Olcay, Amasya Şehri, (Sadeleştirenler, Harun Küçük, Kurtuluş Altunbaş), Amasya, 2010, s.115-116, Ali Alparslan, Osmanlı Hat Sanatı Tarihi, İstanbul, 1999

⁴⁰ Muhittin Serin, "Hamdullah Efendi", TDVİA, c.15, İstanbul, 1997, s.449-450

⁴¹ Hüsameddin, a.g.e., cilt. III, s. 146

⁴² Mehmed Arslan, Mihri Hatun Divanı, Amasya Valiliği Yayını, Ankara.2007, s.103-104

⁴³ Gürbüz. a.g.t, s.31

⁴⁴ Uzunçarşılı, a.g.e, s.230-231

⁴⁵ Hüsameddin, a.g.e., cilt. III, s. 165, Kavaklı, a.g.t, s. 49

⁴⁶ Doğanbaş, a.g.m, s.232

⁴⁷ Hoca Sadettin, a.g.e, c. V, s.165-166

Fakat 1514'de Yenişehir'de kardeşi ile yaptığı savaşı kaybederek ortadan kaldırıldı. I. Selim Padişah olmasıyla Amasya valiliğine beylerbeyi olarak atadığı Mustafa Paşa, sancaktaki sükûneti sağladı.

I. Selim, kardeşleri ile olan taht mücadelesini sonuçlandırdıktan sonra Anadolu'da isyanlar çıkararak sürekli huzursuzluk kaynağı olan Şah İsmail üzerine 1514'de sefere çıktı. Çaldıran'da yaptığı savaşı kazanarak Anadolu üzerindeki Safevi iddialarına büyük bir darbe indirdi. Sefer dönüşü Amasya'ya geldiğinde, Şah İsmail'in gönderdiği bir elçilik heyetini kabul etti⁴⁸.

Yavuz Selim'in 1516 yılında çıktığı Mısır seferine dönemin Amasya valisi Mehmed Paşa'da katıldı. Bunu fırsat bilen bölgedeki Aleviler Varyalı Zünun (Baba Zünun) ve Baba Celal'in liderliklerinde ayaklanıp, Amasya'ya girerek şehri yağmaladılar. Çıkan isyanların güçlükle bastırılmasından sonra zaman zaman Şii mezhebini müdafaa ederek ve bölgenin sosyal, ekonomik konumundan faydalanarak eşkiyaların çıkardıkları karışıklıklar devam etti⁴⁹.

Yavuz Selim'in 1520'de vefatıyla yerine geçen oğlu I. Süleyman döneminde de Safeviler'in propaganda ve tahrikleriyle bölgedeki isyanların devam ettiği görülmektedir. Ancak 1534 yılında Amasya sancakbeyi olan Veli Paşa'nın dirayetli idaresi sonrasında isyanlar sona erdirilebilmiştir⁵⁰.

Amasya sancakbeyliğine 1538'de Kanuni Sultan Süleyman'ın yirmi dört yaşındaki Manisa valisi olan büyük şehzadesi Mustafa atandı⁵¹. Görevini öldürüldüğü 1553 yılına kadar sürdürdü⁵². Şehzadenin öldürülmesi hem yeniçeriler hem de halk arasında büyük üzüntü ve kedere nede oldu. Babası Kanuni'ye ve sebep olan devlet adamlarına tepkilerin gösterilmesi onun halk arasında çok sevilmesi ve hükümdarlığa layık görülmesinden kaynaklanmaktaydı. Şehzade Mustafa'nın ilim ve edebiyata ilgi duyduğu gibi edip ve şairleri koruyup gözetdiği ifade edilmektedir. Ayrıca kendisi de "muhlisi" mahlasıyla şiirler yazmıştır⁵³.

Anadolu'daki durumun 1534 yılından itibaren sakinleşmesine rağmen Osmanlı -Safevi sınırındaki olaylar ve devlet adamları arasındaki diplomatik gerginlikler, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534, 1548, 1553 yıllarında Safeviler üzerine seferlere çıkmasına sebep oldu⁵⁴. Kanuni 1553'deki İran seferine çıkarken Amasya'ya uğradığı gibi sefer dönüşünde de Amasya'ya geldi. Burada Avusturya İmparatoru Ferdinand ile Safevi Şah'ı Tahmasb'ın gönderdikleri elçilik heyetlerini kabul etti. Safeviler ile 29 Mayıs 1555 Amasya antlaşmasını imzaladı⁵⁵.

Şehzade Mustafa'nın öldürülmesinden sonra Kanuni Sultan Süleyman'ın hayatta kalan iki oğlundan Şehzade Selim Manisa ve Şehzade Bayezid ise Kütahya sancakbeyi idiler. Aralarında saltanat konusunda çekişme yaşandığından, Selim Manisa'dan Konya'ya, Bayezid' da Kütahya'dan Amasya tayin edildi⁵⁶. Fakat Bayezid, İstanbul'a yakın olan Kütahya'dan alınmasından şüphelenerek Amasya'ya gitmek istemedi⁵⁷. Daha sonra birtakım şartlarla gitmeye razı olup, 1558 yılında Amasya sancakbeyi oldu⁵⁸.

⁴⁸ Gürbüz. a.g.t, s.32-33

⁴⁹ Hüsameddin, a.g.e., cilt. III, s. 175-179

⁵⁰ Hüsameddin, a.g.e., cilt. III, s. 185-187

⁵¹ Hüsameddin, a.g.e., cilt. III, s. 188, Yaşar Yücel, Ali Sevim, Klasik Dönemin Üç Hükümdarı Fatih, Yavuz, Kanuni, Ankara, 1991,s.203-204 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri", Belleten, c. XXXVII, sayı.156, Ankara.1975, s.665

⁵² Şehzade Mustafa'nın öldürülmesi yeniçeriler ve halk arasında büyük üzüntü ve rahatsızlığa neden olmuştur. Şair Taşlıcalı Yahya, şehzadenin ölümünden dolayı duyduğu üzüntüsünü şu dizilerle başlayan şiirini kaleme almıştır.

"Meded meded bu cihânın yıkıldı bir yanı,

Ecel Celâlileri aldı Mustafa Han'ı,

Getirdi arkasını yere Zal-i devr-i zaman,

Vücutuna sitem-i Rüstem ile irdi ziyan"

Bkz. Yaşar Yücel, Ali Sevim, a.g.e, s.204, Uzunçarşılı, a.g.e, c.II,s.404, Şehzade Mustafa için onu tanıyan elçi ve gezginlerde aynı ifadeleri paylaşmışlardır. Örneğin; Avusturyalı gezgin Hans Dernschwam, Amasya'da bulunan Kanuni Sultan Süleyman'ı içinde bulunduğu resmi kabile ile ziyarete geldiği günlerde, Amasya yakınlarında geçtiği yollarda halkı üzüntülü ve kızgın gördüğünü belirtmektedir. Halkın bir kısmının Şehzade Mustafa'nın öldürülmüş olmasına, bir kısmının ise İran seferlerinin uzamasına üzüldüklerini belirten Dernschwam, gördüğü herkesin Şehzadeyi övdüğünü, padişahın tahtından ayrılmasıyla huzursuzluğun artacağını ve başkaldırıların olacağından korktuklarını, çünkü diğer şehzadelerin babaları gibi olamayacakları inancına sahip olduklarını belirtmektedir. Bkz.Hans Dernschwam, İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü, (Çeviren, Yaşar Önen), Kültür Bakanlığı Yayınları, Mersin. 1992, s.278,Doğanbaş, a.g.m, s.233

⁵³ Joseph Von Hammer, Osmanlı Tarihi, (Çeviren, Mehmet Ata), MEB, c. II, İstanbul. 199, s.19, Doğanbaş, a.g.m, s.232

⁵⁴ Yaşar Yücel, Ali Sevim, Türkiye Tarihi, C.II, Ankara, 1995, s.276-281

⁵⁵ Bekir Kütükoğlu, "Tahmasb", İslam Ansiklopedisi, c.IX, İstanbul, 1964, s.645

⁵⁶ Yaşar Yücel, Ali Sevim, Klasik Dönemin Üç Hükümdarı Fatih, Yavuz, Kanuni, Ankara, 1991,s.203-204

⁵⁷ Şehzade Bayezid İstanbul'a yakın olmak düşüncesiyle Engürü (Ankara) sancağını babasından istemektedir. Bu amaçla Amasya'dan yazdığı bir arizada (istirhamname) düşüncesini açıkça dile getirmektedir."...amma ki bana dahi yazıktır, bu

Bayezid, kültürlü ve şairdi. “Şâhi” mahlasıyla şiirler yazmış, özellikle iltica ettiği İran’da yazdığı şiirleri pişmanlık, hasret ve yaşadığı acıların izlerini yansıttığı görülmektedir⁵⁹. Aynı zamanda mütevazı ve iyi ahlaklı, hareketli ve cesur olması dolayısıyla maiyeti ve devlet erkânı tarafından da çok seviliyordu. Bayezid, kardeşi şehzade Mustafa’nın ölümü üzerine, babasından sonra kendisinin hükümdar olacağına kesin olarak inanmıştı⁶⁰. Kendisini zevk ve sefaya düşkün kardeşi Selim’den daha üstün görüyordu. Ayrıca kanunnamenin kardeş katli ile ilgili maddesinin uygulanması endişesi de saltanat mücadelesine girişmesinde rol oynadı.

Bayezid’in, ağabeyi Selim ile olan saltanat mücadelesi meselesi iki kardeşin Konya yakınlarında 30 Mayıs 1559 tarihinde savaşmasına sebep oldu. Kanuni, sevdiği oğlu Bayezid’in inadı yüzünden tercihini Şehzade Selim’den yana koymasıyla⁶¹, Bayezid mağlup olarak Amasya’ya çekildi. Babasından af isteği kabul edilmeyince, Osmanlı topraklarında barınamayacağını anlayıp 1559 Ağustosunda ortalarında dört oğlu ve adamlarıyla birlikte, Safevi Şahı Tahmasb’a iltica etti. Daha sonra para karşılığı iade edildi ve 1562 yılında Kazvin’de idam edildi⁶².

Osmanlı şehzadelerinden Amasya’ya görevlendirilen son sancakbeyi, 1566’da II. Selim’in padişah olmasıyla gönderdiği yirmi bir yaşındaki oğlu Şehzade Murad oldu⁶³. Amasya bu yıllarda Celali isyanları yanında medrese öğrencilerinin çıkardıkları karışıklıklardan oldukça etkilenmişti. Bu sebeplerden Amasya’da bir buçuk yıl kadar kalan Şehzade Murad, buradan Manisa’ya tayin edildi. Böylece Amasya’da Şehzadelerin sancakbeyliği dönemleri son buldu. Bunda İstanbul’a yakın olan şehzade sancaklarının öneminin artması etkili oldu. Amasya’nın başkentten uzak olması hasebiyle, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren bu özelliğini kaybetti. Bundan sonra merkezden tayin edilen sancakbeyleri tarafından idare edilmeye başlandı.

Tarihi kayıtlardan tespit edilen on iki şehzadenin Amasya’ya “çelebi sultan” olarak atandığı, bunlardan altısının sancakbeyliğinden sonra Osmanlı tahtına padişah olarak çıktığı, altısının ise sancakbeyi olarak görev yaptıkları anlaşılmaktadır.

Amasya’da en uzun süre sancakbeyliği yapan şehzadenin; otuz yılla II. Bayezid’in büyük şehzadesi Ahmed’in olduğu, ardından yirmi yedi yıl ile baba II. Bayezid’in ve yirmi dört yılla da Çelebi Mehmed’in sancakbeyliği yaptıkları görülmektedir.

Amasya sancakbeyliğine; şehzadeler arasından en küçük yaşta, yedi yaşında iken II. Bayezid ve en yaşlı olarak delikanlı çağında yirmi dört yaşında I. Süleyman’ın oğlu Mustafa tayin edildi. Genellikle padişahların oğullarının sancakbeyi olarak tayin edilmelerine rağmen, II. Bayezid’in torunu, şehzade Ahmed’in oğlu Murad’da görevlendirilmiştir.

Şehzadeler, sancakbeyliği yaptıkları esnada taht mücadelelerini de sürdürmüşler ve kendi adlarına üstünlük sağlayamayan şehzadelerden, Şehzade Ahmed’in oğlu Murad ile I. Süleyman’ın oğlu Beyazid İran’a (Safevilere) sığınmışlardır.

Şehzadeler Dönemi Amasya Şehri

Amasya, şehzadelere yaklaşık 182 yıl ev sahipliği yapmıştır⁶⁴. Bu dönemde şehzadeler şehrin fiziki, siyasi, ticari ve kültürel bakımdan gelişmesine büyük katkılar sağlayarak ve şehri çoğunluğu bu zamandan günümüze kalan tarihi yapı zenginliklerine kavuşturarak, ihtişamının zirvesine yükseltmişlerdir.

Osmanlılarda şehre “nefs” denilmekteydi. Aynı zamanda “nefs” bir sancak veya kazanın merkezi anlamında gelir⁶⁵. Şehir tanımının Osmanlı dönemindeki tanımı ile arasında büyük bir fark yoktur. Sadece nüfus, sanayi ve ticaret gibi ölçü olarak alınan kriterlerin miktar ve makyası değişmiştir.

Amasya’da halim mükeddedir; Allah rızası için beni âzâd idesiz. Bana Engürü(Ankara) sancağın inayet idesiz. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Babasından Sonra Saltanatı Elde Etmek İçin Kardeşi Selim’le Çatışan Şehzade Bayezid’in Amasya’dan Babası Kanuni Sultan Süleyman’a Göndermiş Olduğu Arıza”, Belleten, c. 24, sayı 96, Ankara, 1960, s.599

⁵⁸ Hüsameddin, a.g.e., cilt. III, s. 197, Şerafettin Turan, “Şehzade Bayezid”, TDVİA, c.5, İst.,1992, s.231

⁵⁹ Doğanbaş, a.g.m, s.235

⁶⁰ Yaşar Yücel, Ali Sevim, a.g.e, s. 206-207

⁶¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri”, Belleten, c. XXXVII, sayı.156, Ankara.1975, s.665

⁶² Gürbüz. a.g.t, s.35

⁶³ Hüsameddin, a.g.e., cilt. III, s. 201-202

⁶⁴ Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası (Geographia), (Tercüme, Adnan Pekman), İstanbul, 1983, s,60

⁶⁵ M. Ali Ünal, Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi, İstanbul, 2012, s. 3

Şehir; içerisinde yaşayan nüfusun iş bölümüne tabi olarak tarım dışı mal ve hizmet ürettiği ve bunları yakın çevresi ya da geniş bir alan için pazarladığı yerleşim mekânlarıdır. Osmanlı şehri ise “Cuma kılınır ve pazarı durur” yer olarak tanımlanmıştır⁶⁶.

Şehirde büyük ölçüde tarım dışı üretim yapıldığından sınırları içerisindeki topraklar “miri arazi” değildir⁶⁷. Şehirlilere ait olan ve genellikle kendileri tarafından işlenen topraklarda tarımsal faaliyetler ve özellikle bağcılık ile bahçecilik yapıldı⁶⁸. Böylece şehirli pazara kısmi bir bağlılık içerisinde yaşardı. Bu toprakların şehrin besin ihtiyacının karşılanmasında önemli bir yere sahip olması, şehrin üretimin de tarım dışı faaliyetlerin ağırlıklı olmasına rağmen tarımsal faaliyetlerinde yoğunlaştığının göstergesidir. Bu durum Amasya şehri için de söz konusudur. Nitekim şehirde Yeşilirmak’ın suladığı vadi boylarında bağ ve bahçeciliğin yaygın olduğu ve 1576’da Savadiye Mahallesi bölgesinde Şehzade Ahmed Bağları olarak bağ ve bahçelerin varlığı kaynaklarda geçmektedir⁶⁹.

Osmanlı şehrinin fiziki yapıları arasında yer alan kale, sur, görkemli camiiler, bir meydan çeşmesi, geniş hacimli bedestenler, kubbeli hamamlar, medrese, han, imarethane, Pazar yeri ve sıra sıra bacaları ile fırın, boyahane, salhane gibi imalathaneler kurulacak bir şehrin veya imarı istenen eski şehrin unsurlarını oluşturur⁷⁰. Bu fiziki mekânların yanında şehirde yaşayanların güvenliklerini sağlayabilme imkânına sahip bulunmaları ve kendilerini yönetmek için kısmi özerkliğe dayanan bazı kurumları geliştirmeleri gerekir. İncelediğimiz dönemde yürütme kuvveti ve yargı kuvvetini temsil eden yöneticilerin yönetim binaları olarak kendi kişisel barınaklarını ve konaklarını kullandıklarını belgelerden anlamaktayız⁷¹.

Nitekim Amasya’da yargı işlerinin görüldüğü müstakil bir mahkeme binası bulunduğunu, Evliya Çelebi’nin Mahkeme Camii olarak adlandırdığı Burmalı Minare Camii’nin bu fonksiyonu yerine getirdiğini ifade etmesinden anlaşılmaktadır⁷².

Yönetim merkezinin, şehrin fiziksel oluşumunda bir unsur olarak yer almayışının nedeni ise Tanzimat dönemine kadar yöneticilerin yönettikleri şehirde bulunma zorunluluklarının olmamasındandır⁷³.

Osmanlı şehirlerinin fiziki görünümünü süsleyen bu yapılar, Amasya’da kendine has bir gelişme göstermiş ve özellikle şehzadeler döneminde yapılan fiziki unsurlar sayesinde şehirleşmeyi en üst düzeyde temsil eden şehir konumuna ulaşmıştır.

Şehrin önemli fiziki unsurlarından olan kalenin Amasya’nın kuzey tarafındaki Harşena Dağı denilen tepe üzerinde ilk olarak Pontus Kralı Mitridates tarafından yaptırıldığı ve kaleden ayrılan iki surun Yeşilirmak’a kadar inerek ırmağın sol sahili boyunca uzanan ovalarla birleşerek şehri kuşattığı belirtilmektedir⁷⁴.

Osmanlı dönemine gelinceye kadar Amasya’ya hâkim olan farklı güçler tarafından tamiratlar geçiren kale ve surların şehzadeler döneminde 1449’ yılında II. Murad, 1511’de Şehzade Ahmed’in sancakbeylikleri zamanlarında da tamiratlar görmüştür. Şehrin Türkler tarafından feth edilmesiyle birlikte sur dışının yerleşmeye açıldığı ve daha sonraki dönemlerde bu yerleşmenin yaygınlaştığı sanılmaktadır⁷⁵.

Amasya’da Osmanlı hâkimiyetinin sağlanmasından sonra kaleye önem verilip şehrin savunmasından sorumlu muhafızların yerleştirildiği ve çeşitli savaş malzemelerinin bulunduğu ifade edilmektedir⁷⁶. Yine kalede zahirenin saklanması için beş tane ambarın olduğu belirtilmektedir⁷⁷. Hüseyin Hüsamettin, kalenin iki mahalle genişliğinde olduğunu iki burçu, iki kapısı ve sarayı, camii,

⁶⁶ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler”, VII. Türk Tarih Kongresi (11-15 Ekim 1976), Ankara, 1981, s. 1265, Sadi H. Selen, “XVI. ve XVII. Yüzyılda Anadolu’nun Köy ve Küçük Şehir Hayatı”, III. Tarih Kongresi, Ankara, 1948, s. 595

⁶⁷ Ergenç, a.g.m, s.1265

⁶⁸ Selen, a.g.e, s. 390-398, Mustafa Akdağ, Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, c, II, İst,1995, s.202-204

⁶⁹ Gürbüz, a.g.t, s.180

⁷⁰ Ünal, a.g.e., s. 5, Selim Özcan, Tanzimat Döneminde Sinop Şehri, Sinop Belediyesi Kültür Yayınları, Sinop, 2014, s.38

⁷¹ Ergenç, a.g.m, s.1265, Sevgi Aktüre, “17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl ortasına Kadarki Dönemde Osmanlı Şehirlerinde Şehirsiz Yapının Gelişme Süreci”, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, C.I, Ankara,1975, s. 101, Yücel Özkaya, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Ankara,1985, s, 62

⁷² Mükrimin Halil Yımaç, “Amasya” İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1978, s. 395

⁷³ Aktüre, a.g.m, s. 123

⁷⁴ Gürbüz, a.g.t, s.43

⁷⁵ Hüsameddin, a.g.e., cilt. I, s. 30-45

⁷⁶ BOA, TD, 387, s.355,356,385

⁷⁷ BOA, TD, 387, s. 356

medrese, zaviyesi, imarethanesi ve iki hamamının bulunduğunu ifade etmektedir.⁷⁸ Evliya Çelebi ise kalede eski tarz bir saray, Yıldırım Bayezid camii ile barut depoları, buğday ambarı ve sarnıçların yer aldığından söz etmektedir.⁷⁹ XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren eski önemini kaybetmeye başlayan kale bakımsız kalarak doğal şartların tahribatına terk edilmesi sonrasında kale duvarlarının parçaları ile surların temelleri kalmıştır. Günümüzde de kalede bazı onarımlar yapılmıştır.

Osmanlı şehri için “Cuma kılınır” bir caminin varlığı vazgeçilmez bir unsurdur. Bu camii sadece dini bir kurum değil aynı zamanda şehir hayatının diğer yönlerini de yansıtan sosyal bir mekândır.⁸⁰

Amasya’da şehirlerin en önemli yapıları arasında yer alan “Ulu Camii” veya “Cuma Camii”⁸¹ diye anılan büyük camii; şehrin Türkler tarafından fethinden sonra iç kalede bulunan kilise camiye çevrildi. Bu camii “Fethiye Camii” adı ile uzun süre bu görevi yerine getirdi. Osmanlıların şehre hâkim olmasından sonra Sultan Bayezid’in hatırasına sancakbeyi olarak bulunduğu Amasya’da tahta çıktığı 1481’de oğlu Şehzade Ahmed tarafında II. Bayezid Külliyesinin temeli atıldı. 1486 yılında tamamlanarak hizmete açılmasıyla, külliyedeki, Sultan Bayezid Camii, cuma camii konumuna geldi.⁸²

Şehzadelerin sancakbeyliği yaptığı 182 yıllık sürede şehirde, mevcut olan 48 Müslüman mahallesinden 13’ünde camii inşa edildiği ve caminin olmadığı 24 mahallede ise 25 mescidin yapıldığı görülmektedir.⁸³ Toplam 37 camii ve mescidin yapılmış olması; hem eğitim ve kültürel faaliyetler açısından hem de şehirleşme ve ekonomik bakımından en üst seviyeye eriştiğinin göstergesi olduğunu ifade edebiliriz. Evliya Çelebi ise Amasya camilerinin tamamının iki yüz kadar olduğunu belirterek bunlardan dokuz camii ve yirmi mescidin adını belirtmektedir.⁸⁴

Amasya’da görev yapan şehzadeler, anneleri ve eşleri adına olmak üzere şehre atanan vali, beylerbeyi ve paşalarında hemen hemen hepsi birer camii ve mescid yaptırmışlardır. Bu yapılardan bazıları günümüze kadar ulaşma imkânı bulurken, bir kısmı zamanla harabe haline gelmiş. Bazıları ise tamamen yıkılıp gitmiştir.

Osmanlı şehrinin asıl hareketli merkezini bedesten, çeşitli çarşılar ve bir ulu camii oluşturur. Bedesten büyük tüccarların bulunduğu ve transit ticarete konu olan genellikle lüks malların alınıp satıldığı kapalı pazar yerleridir. Bedesten yalnız büyük ve zengin şehirlerde bulunurdu.⁸⁵

Şehrin fiziki yapısındaki temel unsurlardan biriside çarşılardır. Çarşı üstü kapalı pazarlara verilen isimdir. Çarşılar genellikle bedesten (kapalı çarşı) etrafında toplanırdı. Çarşının ya ortasında yahut yanı başında pazar yeri bulunurdu.

Amasya’da Helkıs köprüsünün güney tarafındaki Kazancı mahallesinde II. Bayezid’in kapı ağalarından Hüseyin ağa tarafından 1483 yılında bir bedesten yaptırıldı.⁸⁶ Etrafında ise Aşağı Pazar adı ile bilinen pazarın geliştiği ve Osmanlı döneminde bu pazarın daha etkin olduğu ifade

⁷⁸ Hüsameddin, a.g.e., cilt. I, s. 39

⁷⁹ Evliya Çelebi, Seyahatname, 2. kitap,(Hazırlayalar, Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, 2.baskı, İstanbul, YKY, 2006, s. 95-99.

⁸⁰ Ünal, a.g.e, s.5

⁸¹ Bkz. “Cuma Camii” veya “Ulu Camii” içerisinde ulü’l emr (padişah) adına hutbe okunduğundan bir nevi yarı resmi sayılan camidir. Bu camii haricinde diğer mahallelerde de camiler bulunurdu. Fakat şehrin merkezi, Cuma Camii veya Ulu Camii kabul edilirdi. Suraiye Faroqi, A Map of Anatolian Friday Mosques (1520-1535), Osmanlı Araştırmaları IV, İstanbul, 1984, s.161-174

⁸² Hüsameddin, a.g.e., cilt. I, s. 72-73, Evliya Çelebi, a.g.e, s, 97

⁸³ Bkz. Camii ve Mescidler; Kaya Paşa Camii 1402, Çilhane Camii,1413, Beyazid Paşa Camii 1414, Şeyh Hüsameddin Hüseyin Camii 1453, Yörgüç Paşa Camii 1428, Kiları Selim Ağa Camii 1484, Sultan Bayezid Camii 1486, Mehmed Paşa Camii 1486, Abdullah Paşa Camii 1502, Hatuniye Camii 1511, Bali Bey Camii 1511, Toruntay Evladından II. Paşa Camii 1562, Pir Mehmed Çelebi Camii XV. yüzyılın sonu, Paşa Hatun Mescidi 1418, Molla Yahşi Mescidi 1420, Mehmed Çelebi Mescidi 1432, Alaeddin Ali Mescidi 1436, Şah Bula hatun Mescidi 1437, Şemseddin Ahmed Şamice Mescidi 1443, Eslem Hatun Mescidi 1444, Pir Şerefüddin Hamza Mescidi 1456, Hacı Hamza Bey Mescidi 1469, Sadi Efendi Mescidi 1473, Çelebi Mescidi 1473, Hekim Çelebi Mescidi 1485, Ali Ağa (İbrikdar) Mescidi 1485, Sadrettin Recep Çelebi Mescidi 1494, Hoca Mustafa Çelebi Mescidi 1494, Firuz Ağa Mescidi 1495, Fahrünnisa Hatun Mescidi 1508, Kılınççı Yusuf Mescidi 1514, Masume Hatun Mescidi 1516, Ubeydullah Efendi Mescidi 1525, Gazi Bey Mescidi 1532, Şeyh Mescidi 1534, Çıkrıkçı Mescidi 1550, Temenna Mescidi 1562, Garipler Ağası Mehmed Ağa Mescidi 1571, Gediz Urak, Amasya’nın Türk Devri Şehir Dokusu ve Yapılarının Analizi ve Değerlendirilmesi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Ana Bilim Dalı, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1994, s. VII

⁸⁴ Evliya Çelebi, a.g.e, s,96-97

⁸⁵ Ünal, a.g.e, s.6

⁸⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Kitabeler, Anadolu Türk Tarihi Vesikalarından, İstanbul, 1927, s. 130

edilmektedir⁸⁷. Şehrin bedestene sahip olmasından dolayı büyük ve zengin şehirlerarasında olduğu söylenebilir.

Aynı zamanda şehirlere yakın ve uzak çevreden gelen misafirlere kapılarını açan ve onların konaklayacağı mekânlar öncelikle hanlardır. Hanlar, şehrin vazgeçilmez unsurların başında gelir. Onlar bir yandan şehrin ticarî hayatının canlılığına sahne olurken, diğer yandan da bu hareketliliğin başlıca unsuru olmuşlardır.

Amasya'da bu görevi üstlenen ve özellikle Aşağı Pazar denilen bölgeye büyük bir canlılık getiren yapılar Bayram Paşa Hanı⁸⁸ yanında Bakırcıoğlu Hanı ve Menzilci Mirza Hanları ve Bezzâzistan idi⁸⁹. Daha sonra ise Kapan Hanı civarına Yukarı Pazar yeri adıyla bir Pazar yeri daha kurulur⁹⁰. Ayrıca XVI. yüzyılın başında Bozahane mahallesinde İbadullah denilen bir pazarın bulunduğu⁹¹, Devehane mahallesindeki Aydın mescidi ve hamamı civarında Kağrı (Kanlı) pazarı olarak anılan bir pazarın daha kurulduğu belirtilmektedir⁹².

Osmanlı şehirlerindeki ticaret ile ekonominin canlanmasında her biri dini ve ticari özellikte bir yapı olan külliyelerin (imaretler) önemli yerleri vardır. Aynı zamanda sosyal bir mekân olan külliyeler bir camii ve onun etrafında yer alan değişik sosyal fonksiyonlara sahip medrese, mektep, kütüphane gibi eğitim; darüşşifa, bimarhane gibi sağlık; imaret, tabhane, aşhane, hamam, çeşme, sebil, helâ, muvakkithane gibi sosyal hizmet; arasta- çarşı, han- kervansaray gibi ticaret faaliyetlerine yönelik binalar ile meşruta binalar ve türbe gibi yapılardan oluşmaktaydı. Fakat her külliye bütünü bu unsurların bulunması şart değildi⁹³.

Amasya'da değerlendirdiğimiz dönemde üç külliye mevcut olduğunu görmekteyiz. İlki Gökmedrese Mahallesi'nde, Sultan II. Murad'a şehzadelikinde lalalık yapan Yörgüç Paşa tarafından 1431'de inşa ettirilmiştir. Külliye bir camii, türbe imarethane ve dört odalı bir medreseden oluşmaktadır⁹⁴.

İkincisi; Sultan II. Bayezid Külliyesi, Hacı İlyas Mahallesi'nde Şehzade Ahmed tarafından temeli atılan ve 1486'da bitirilen külliye camii, medrese, mektep, imaret ve şadırvandan ibarettir⁹⁵. Bu gün mektep dışında Külliye'nin diğer birimleri mevcut olup, değişik amaçlarla da olsa günümüz insanının hizmetinde bulunmaktadır.

Şehzadeler döneminin bir diğer külliyesi, II. Bayezid devri vezirlerinden Mehmed Paşa tarafından kendi adı ile anılan mahallede 1495 yılında yaptırılmıştır. Külliye bir kâgir camii, imaret, türbe ve medrese bulunmaktadır⁹⁶.

Toplumdaki sosyal yardımlaşmaya katkı sağlayan önemli yapılardan birisi de imaretlerdir. Daha çok "aşhane aşevi" olarak bilinen bu yapılar; devlet, vezir ve zenginlerin bağışlarıyla kurulan ve vakıf gelirleriyle desteklenen eserlerdir. Medrese öğrencilerinin parasız olarak yemek yedikleri imarethaneler aynı zamanda o mahallenin yoksullarının ve gelip geçen misafirlerin sabah akşam yemek yedikleri mekânlardı⁹⁷. Amasya'da değerlendirdiğimiz dönemde bu yüce amaca hizmet eden imaretler ise şunlardır,

Yakup Paşa İmaret, Çelebi Mehmed dönemi emirlerinden Yakup Paşa tarafından 1412'de kendi adı ile anılan mahallede yaptırılmıştır⁹⁸.

Yakutiye İmaret; Amasya Emiri Hacı Kutlu Şehzade Süleyman Şah'ın oğlu Osmanlı emirlerinden Sinaneddin Yakut Paşa tarafından 1413'de Yakutiye Mahallesinde yaptırılmıştır⁹⁹.

⁸⁷ Gürbüz. a.g.t, s.39

⁸⁸ Mustafa Vâzih Efendi, Amasya Fetvaları ve İlk Amasya Şehir Tarihi, (Yayına Hazırlayan; A. Rıza Ayar, R. Orhan Özel), Amasya, 2011, s.58

⁸⁹ Kavaklı, a.g.t, s. 152, Evliya Çelebi, a.g.e, s, 97

⁹⁰ Mustafa Vazih Efendi, a.g.e, s. 58

⁹¹ Hüsameddin, a.g.e., cilt. I, s. 64

⁹² Hüsameddin, a.g.e., cilt. I, s. 79

⁹³ Bahaddin Yediıldız, "Sosyal Teşkilatlar Bütünlüğü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyesi" Türk Kültürü, sayı,219, Ankara, 1981, s. 262-271

⁹⁴ Hüsameddin, a.g.e., cilt. I, s.95, Evliya Çelebi, a.g.e, s, 97

⁹⁵ Hüsameddin, a.g.e., cilt. I, s. 72-73, Evliya Çelebi, a.g.e, s, 97

⁹⁶ Hüsameddin, a.g.e., cilt. I, s. 97, Evliya Çelebi, a.g.e, s, 97

⁹⁷ Cl.Huart, "İmaret", İslam Ansiklopedisi, c,V/II, İstanbul , 1987, s.985, M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c,II, İstanbul, 1983,s,61

⁹⁸ Hüsameddin, a.g.e., cilt. I, s. 101

⁹⁹ Hüsameddin, a.g.e., cilt. I, s. 100

Bayezid Paşa İmareti; Bayezid Paşa Mahallesinde 1414 yılında Çelebi Sultan Mehmed ve II. Murad'ın sadrazamlığını yapmış olan Amasyalı Yahşi Beyzade Bayezid Paşa tarafından yaptırılmıştır¹⁰⁰.

Hatuniye İmareti; Sultan II. Bayezid'in, Şehzadesi Ahmed'in annesi Bülbül Hatun tarafından 1509 yılında Hatuniye Mahallesinde yaptırılmıştır¹⁰¹.

Osmanlı şehrini karakterize eden yapılar arasında yer alan ve yükseköğrenimin gerçekleştirildiği müesseselerden olan medreseler, şehzadeler döneminde Amasya şehrinin fiziki gelişimine hem eğitim faaliyetleri hem de mimari özellikleri bakımından katkılar sağlayan birimlerden olduğu anlaşılmaktadır. Dönemin medreseleri şunlardır.

Hızır Paşa Medresesi; şehzade II. Bayezid'in lalalığını yapmış olan Hızır Paşa tarafından kendi adı ile bilinen mahallede 1466'da yaptırmıştır¹⁰².

Abdullah Bey Darülhadis Medresesi; Sofular Mahallesinde bulunan medrese 1485'de yaptırılmıştır¹⁰³.

Serrikâb Hüseyin Ağa Medresesi (Büyük Ağa); Şamlılar Mahallesinde, II. Bayezid'in şehzadelğinde Kapu ağalarından olan Büyük Kapu Ağası Hüseyin Ağa tarafından 1489'da yaptırılmıştır¹⁰⁴.

Ayasağa Medresesi (Küçük Ağa); Şamlılar Mahallesinde, II. Bayezid'in şehzadeligi döneminde Kapu ağalarından olan ve Küçük Kapu Ağası olarak bilinen ayas Ağa b. Abdurrahman tarafından 1495'de yaptırılmıştır¹⁰⁵.

Şehrin fiziki yapısındaki temel unsurlardan biri de hamamlardır. İnsanların temizlik, sağlık, sosyal ve dini ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için birçok kimsenin aynı anda yıkanabildiği kendine has mimari özellikleri olan hamamlar yapılmıştır. Amasya bu yapılardan oldukça zengin bir kültüre sahiptir.

Mustafa Bey Hamamı; Mehmed Paşa Mahallesinde 1436 yılında Yörgüç Paşanın oğlu Mustafa Bey tarafından yaptırılmıştır¹⁰⁶.

Hızır Paşa Hamamı; Beylerbeyi Atabekzâde Hayreddin Hızır Paşa tarafından 1466'da kendi adı ile anılan mahallede yaptırılmıştır¹⁰⁷.

Kumacık Hamamı; Bayezid Paşa Mahallesinde 1495 yılında Kapı Ağası Ayas Ağa tarafından yaptırılmıştır¹⁰⁸.

Sinan Paşa Hamamı; Kayabaşı Mahallesinde Sivas Beylerbeyi, Sinan Paşa tarafından 1511'de yaptırılmıştır¹⁰⁹.

Türk kültür ve sanat hayatında, su kültürü ile ilgili örf ve adetlerin yaşatıldığı gelenekleşmiş müesseseler bulunmaktadır. Bunların başında gelenlerde çeşmelerdir. Amasya'da bu kültürün özelliklerine yansıtan, şehzadeler döneminde yapılmış çeşmeler bulunmaktadır.

Acem Ali Çeşmesi; Amasya'nın ileri gele tüccarlarından Nişabur'lu Hoca Acem Ali tarafından aynı adla bilinen mahalledeki evinin önünde 1465 yılında yaptırılmıştır¹¹⁰.

Temennâ Çeşmesi; Hızır Paşanın azatlısı Hacı Hüsameddin Ağa b. Abdüssamed tarafından 1467'de Teennâ mahallesinde yaptırılmıştır¹¹¹.

Hacı Hamza Çeşmesi; Hacı Hamza tarafından 1468'de aynı adla bilinen mahallenin mescidi önünde yaptırılmıştır¹¹².

İlyas Ağa Çeşmesi; Hacı İlyas Ağa tarafından 1515 yılında aynı adla bilinen mahallede yaptırılmıştır¹¹³.

¹⁰⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c.I, Ankara, 1982, s.553

¹⁰¹ Hüsameddin, a.g.e., cilt. I, s.77

¹⁰² Hüsameddin, a.g.e., cilt. I, s. 166

¹⁰³ Hüsameddin, a.g.e., cilt. I, s176

¹⁰⁴ Hüsameddin, a.g.e., cilt. I, s.164, Evliya Çelebi, a.g.e, s, 97

¹⁰⁵ Hüsameddin, a.g.e., cilt. I, s.180, Evliya Çelebi, a.g.e, s, 97

¹⁰⁶ Hüsameddin, a.g.e., cilt. I, s 98, Evliya Çelebi, a.g.e, s, 97

¹⁰⁷ Hüsameddin, a.g.e., cilt. I, s176

¹⁰⁸ Hüsameddin, a.g.e., cilt. I, s, 63, Evliya Çelebi, a.g.e, s, 97

¹⁰⁹ Hüsameddin, a.g.e., cilt. I, s, 103, Evliya Çelebi, a.g.e, s, 97

¹¹⁰ Hüsameddin, a.g.e., cilt. I, s, 88

¹¹¹ Hüsameddin, a.g.e., cilt. I, s, 68, Urak, a.g.t, s, VII

¹¹² Hüsameddin, a.g.e., cilt. I, s, 76

¹¹³ BOA, TD, 387, s. 362

Amasya’da şehir meydanının, şehrin batısında Meydan Köprüsü’nün başında ve meydan kapısının dışındaki düzlükte olduğu ve ok meydanı adı ile bilindiği ve daha çok sportif yarışmalar için oluşturulmuş olduğu düşüncesi vardır¹¹⁴. Meydanda Türk ata sporu olan okçuluğun öğretilmesinden dolayı bu adla anıldığı ifade edilmektedir¹¹⁵. Yeşilirmak’ın güney tarafında ikinci bir meydandan daha söz edilmekte ve adına Hacılar Meydanı denilmektedir. Meydanın Aşağı Meydan Mescidi Seyfeddin olarak bilinen mahallede olduğu belirtilmektedir¹¹⁶. Meydan Hacca giden ve dönen hacıların toplanma yeri olduğundan bu adla meşhur olduğu bildirilmektedir¹¹⁷.

Şehrin fiziki unsurlarını bünyesinde bulunduran ve küçük yerleşmeler olarak şehri tamamlayan en önemli unsur mahalledir. Aynı mescitte ibadet eden cemâ’at’in aileleri ile birlikte yerleştikleri şehrin bir bölümü olarak tanımlanabilir¹¹⁸. Birbirlerini tanıyan ve birbirileri üzerinde toplum baskısı kurmuş birbirlerine karşı sorumluluk duyguları olan sosyal dayanışma içerisindeki bu topluluk, Müslüman ve gayrimüslim mahalleleri olarak dini bir ayrılıkta gösterir. Bu ayrılık aynı dine mensup olanların bir arada yaşama isteklerinin sonucudur. Yani mahalleler dini bir yapının etrafında toplanma, ya da aynı din ve mezhepten olanların bir arada yaşama arzuları sonrasında teşekkül etmiş şehrin mekânlarıdır¹¹⁹. Mahalle şehrin fiziki olarak şekillenmesini etkilediği gibi sosyal ve kültürel olarak da etkileyen bir birim olduğu anlaşılmaktadır.

Şehrin idari, mali ve sosyal alt birimlerini oluşturan mahalle, genellikle bir caminin, mescidin adını taşır¹²⁰. Bazen de imaretin, çarşı ve pazarın, çeşmenin veya meydanın etrafında gelişme göstermiştir¹²¹. Aynı zamanda yapıların, mekânların ve bölgenin tanınmış âlim ve din adamlarının adlarını da almışlardır.

Amasya şehrinde de, mahallelerin kuruluşu ve adlandırılmasında bu anlayışların etkili olduğu anlaşılmaktadır. Şehzadeler döneminde şehirde 52 mahallenin olduğu, bunların 15’inin camii, mescid, imaret ve medrese, 6’sının çarşı-pazar, 15’inin ise âlim şeyh ve derviş adları ile isimlendirildikleri görülmektedir¹²².

Şehrin nüfusunun XVI. yüzyılın başlarında 8.000 kişi, yüzyılın sonlarında ise 10.000 olduğu tahmin edilmektedir¹²³. Bazı araştırmacılar tarafından 1000-3000 (5-10bin nüfus) arasında vergi mükellefinin yaşadığı meskenler orta büyüklükte şehir kabul edildiğinden¹²⁴, Amasya’nın bu dönemde orta büyüklükte bir şehir olduğunu ifade edebiliriz.

Sonuç olarak; Amasya Sancağı XIV. Yüzyılın sonlarından XV. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı Devleti’nin doğu sınırında stratejik bir merkez olarak statüsünü korumuş ve şehzade sancağı olama özelliklerine sahip olmasından, Osmanlı hanedanına mensup şehzadelerin idari tecrübe kazanmaları amacıyla gönderildikleri “Şehzade Sancağı” konumuna yükselmiştir.

Yaklaşık 182 yıl bu statüsünü devam ettiren Amasya’ya sancakbeyi olarak on iki şehzade tayin edilmiştir. Bu şehzadelerden altısı padişah olarak tahta çıkarak, Osmanlı tarihine yön verip, devleti Cihanşümul özelliğe kavuşturmuşlardır. Fakat Osmanlı başkentine yakın olan şehzade sancaklarının öneminin artması ile Amasya bu statüsünü kaybetmiştir.

Amasya sancağının merkezi olan şehre, şehzadelerin sancakbeyliği döneminde Osmanlı şehrini karakterize eden unsurlardan; görkemli camiler, medreseler, külliyeler, imaretler, çarşılar, bedestenler, hanlar, hamamlar ve çeşmeler inşa edilerek, Osmanlı şehir anlayışının bütün özellikleri yansıtılarak şehir olmayı en üst düzeyde temsil eden bir konuma yükseltilmiştir.

Şehre yapılan camii, külliye ve medreselerle kültür; çarşı, bedesten ve hanlarla ticari; imaret, hamam ve çeşmelerle sosyal yönlerden büyük katkı ve hareketlilik sağlandığı gibi çoğunluğu bu dönemden günümüze kalan mimari tarihi zenginlikler de kazandırılmıştır. Ancak şehzadeler

¹¹⁴ Uğur Tanyeli, Anadolu Türk Kentlerinde Fiziksel Yapının, Evrim Süreci (11.-15.YY), İst, 1987, S,168

¹¹⁵ Hüsameddin, a.g.e., cilt. I, s, 50

¹¹⁶ BOA, TD, 387, s. 353

¹¹⁷ Hüsameddin, a.g.e., cilt. I, s, 50

¹¹⁸ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerindeki Mahalle’nin İşlev ve Nitelikleri” Osmanlı Araştırmaları, C.IV, İstanbul. 1984,s.69, Erol Özbilgen, “Osmanlılarda Şehircilik”, İlim ve Sanat, S.III, İstanbul, 1988, s.7832

¹¹⁹ Selim Özcan, Tanzimat Döneminde Sinop Şehri, Sinop Belediyesi Kültür Yayınları-8, Sinop, 2015, s,48

¹²⁰ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri”, I. Uluslararası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Ankara, 1980, S,1014

¹²¹ Ünal, a.g.e, s.9

¹²² Gürbüz, a.g,t, s,46-50

¹²³ İ.Şahin, F. Emecen, a.g,m, s. 3

¹²⁴ Suraiye Faroqhi, Osmanlı’da Kentler ve Kentliler, (Çeviren, Neyyir Kalycı) İstanbul, 2000, s, 12-14

dönemindeki bu kültürel, ticari ve sosyal canlılık şehrin “Şehzadeler Sancağı” özelliğini yitirmesiyle yavaş yavaş kaybolmaya başlamıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA, TD, 387

Araştırma Ve İnceleme Eserleri

Abdi-Zade Hüseyin Hüsameddin Efendi, Amasya Tarihi, Haz. Mesut Aydın, Güler Aydın, cilt.I, Amasya, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, 2007

Akdağ Mustafa, Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, c.I, II, İstanbul, 1995

Aktüre Sevgi, “17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl ortasına Kadarki Dönemde Osmanlı Şehirlerinde Şehirselleşmenin Gelişme Süreci”, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, C.I, Ankara.1975

Alparslan Ali Alparslan, *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi*, İstanbul, 1999

Arslan Mehmed, Mihri Hatun Divanı, Amasya Valiliği Yayını, Ankara.2007

Biral Bayram Güngör, H.1226-1229 (M. 1811-1814) Tarihli Şer'iyye Sicil Defterine Göre Amasya'nın İdari, İçtimai Ve İktisadi Durumu, İnönü Üniversite'si Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya, 2000

Çelebi Evliya, Seyehatname, 2. kitap,(Hazırlayalar, Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, 2.baskı, İstanbul, YKY, 2006

Dernschwam Hans, İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü, (Çeviren, Yaşar Önen), Kültür Bakanlığı Yayınları, Mersin. 1992

Doğanbaş Muzaffer, “Amasya'da Sancak Beyliği Yapmış Şehzadeler”, “Yar ile Gezdiğim Dağlar” Amasya, YKY, İstanbul. 2014

Erdoğan İsmail, XX. Yüzyıl Amasya Tarihi ve İnanç Coğrafyası, Fırat üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.1996

Ergenç Özer, ”Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler”, VII. Türk Tarih Kongresi (11-15 Ekim 1976), Ankara.1981,

Ergenç Özer, “Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri”, I. Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Ankara, 1980

Ergenç Özer, ” Osmanlı Şehirlerindeki Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri” Osmanlı Araştırmaları, C.IV, İstanbul. 1984

Eroğlu Haldun, “Şehzade”, TDVİA, c.38, İstanbul. 2010

Faroqhi Suraiye, A Map of Anatolian Friday Mosques (1520-1535), Osmanlı Araştırmaları IV, İstanbul, 1984

Göde Kemal, Eratnalılar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994

Gökbilgin M. Tayyip, ”15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rum”, Vakıflar Dergisi, sayı 6, Ank,1965

Gürbüz Adnan, Toprak-Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı, A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara,1993

Hammer Joseph Von, Osmanlı Tarihi, (Çeviren, Mehmet Ata), MEB, c. II, İstanbul. 199

Yaşar Yücel, Ali Sevim, Türkiye Tarihi, C.II, Ankara, 1995

Hammer Joseph Von, Osmanlı Tarihi, (Çeviren, Mehmet Ata), MEB, c.I, İstanbul. 1991,

Huart Cl., “İmaret”, İslam Ansiklopedisi, c,V/II, İstanbul , 1987

Hoca Sadettin Efendi, Tacü't- Tevarih, (Yayınlaştıran, İsmet Parmaksızoğlu), c. II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara. 1979

İnalçık Halil, “I. Bayezid”, TDVİA, c.5, İstanbul,1992

İnalçık Hail, “I. Mehmed”, TDVİA, c.28, Ankara, 2003

İnalçık Halil, II. Murad”, İslam Ansiklopedisi, c. VIII, MEB, İstanbul. 1993, s.598

İnalçık Halil, “II. Mehmed”, İslam Ansiklopedisi, c. VII, MEB, İstanbul, 1972

Kafesoğlu İbrahim, Selçuklu Tarihi, İstanbul,1992,

Kavaklı,Sibel, XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Amasya, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2011

Kılıç Orhan, “Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamalar Bağlamında Şehzâdelerden Mutasarrıf Paşalara Amasya Sancağının Yönetimi”, I. Amasya Araştırmalar Sempozyumu (13-15 Haziran 2007), I. kitap, Amasya Valiliği, Amasya. 2007

- Köprülü Mehmed Fuad, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, Ankara, 2006
- Kütükoğlu Bekir, “Tahmasb” , İslam Ansiklopedisi, c.IX, İstanbul, 1964
- Mustafa Vâzih Efendi, Amasya Fetvaları ve İlk Amasya Şehir Tarihi, (Yayına Hazırlayan; A. Rıza Ayar, R. Orhan Özel), Amasya, 2011
- Nefes Zade İbrahim, *Gülzârı Savab*, (Tashih ve tertib eden, Kilisli Muallim Rıfat, İstanbul, 1938
- Neşri Mehmed, Kitâb-ı Cihan-numa, (Hazırlayan, F.N. Unat, M.A. Köymen), c.I, Ankara, 1949
- Ocak Ahmet Yaşar, Babailer İsyanı, İstanbul, 1980
- Olçay Osman Fevzi, *Amasya Şehri*, (Sadeleştirenler, Harun Küçük, Kurtuluş Altunbaş), Amasya, 2010
- Özcan Selim, Tanzimat Döneminde Sinop Şehri, Sinop Belediyesi Kültür Yayınları, Sinop, 2014
- Özkaya Yücel, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Ankara,198
- Özbilgen Erol, “Osmanlılarda Şehirçilik”, İlim ve Sanat S.III, İstanbul, 1988,
- Pakalın M. Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c.II, İstanbul, 1983
- Selen Sadi H., “XVI. ve XVII. Yüzyılda Anadolu’nun Köy ve Küçük Şehir Hayatı”, III. Tarih Kongresi, Ankara, 194
- Serin Muhittin, “Hamdullah Efendi”, TDVİA, c.39, İstanbul
- Şahin İlhan, Feridun Emecen, “Amasya” TDVİA, c.III, İstanbul, 1991
- Tanyeli Uğur, Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15. YY),İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1987
- Turan Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1984
- Turan Şerafettin , “ Şehzade Bayezid”, TDVİA, c.5, İst.,1992, s.231
- Turan Şerafettin, “II. Bayezid”, TDVİA, c.5, İstanbul,1992
- Uğur Tanyeli, Anadolu Türk Kentlerinde Fiziksel Yapının, Evrim Süreci (11.-15.YY), İst, 1987
- Urak Gediz, Amasya’nın Türk Devri Şehir Dokusu ve Yapılarının Analizi ve Değerlendirilmesi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Ana Bilim Dalı, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1994, s. VII
- Ünal M. Ali, Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi, İstanbul, 2012
- Uzunçarşılı İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, c.I, Ankara, 1982
- Uzunçarşılı İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, c.II, Ankara.1975
- Uzunçarşılı İsmail Hakkı, Kitabeler, Anadolu Türk Tarihi Vesikalarından, İstanbul, 1927
- Uzunçarşılı İsmail Hakkı, “Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri”, Belleten, c. XXXVII, sayı.156, Ankara.1975
- Uzunçarşılı İsmail Hakkı, “Babasından Sonra Saltanatı Elde Etmek İçin Kardeşi Selim’le Çatışan Şehzade Bayezid’in Amasya’dan Babası Kanuni Sultan Süleyman’a Göndermiş Olduğu Arıza”, Belleten, c. 24, sayı, 96, Ankara, 1960
- Uzunçarşılı İsmail Hakkı, “I. Mehmed”, İslam Ansiklopedisi, c. VIII, MEB, İstanbul. 1993,
- Yediyıldız Bahaddin, “Sosyal Teşkilatlar Bütünlüğü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyesi” Türk Kültürü, sayı,219, Ankara, 1981
- Yınanç Mükrimin Halil, “Amasya” İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1978
- Yınanç Mükremin Halil, “Danişmendliler”, İslam Ansiklopedisi, c. III, MEB, İstanbul,
- Yücel Yaşar, Ali Sevim, Klasik Dönemin Üç Hükümdarı Fatih, Yavuz, Kanuni, Ankara, 1991

Tanzimat Döneminde Çarşamba (Canik) Kazası

Yrd. Doç. Dr. İbrahim SERBESTOĞLU
Amasya Üniversitesi / Amasya

Giriş

İlk yerleşimin izlerini M.Ö.6. yüzyılda gördüğümüz Çarşamba, özellikle 12. yüzyılda Selçukluların bölgeye hakim olmasından itibaren şenlenmiştir. Gökçeli ve Şeyh Habil Camileri dikkate alındığında Türklerin iskan edildiklerini görülmektedir. Bu iskan Gökçeli ve Yayıncılar köyleri merkez alınarak gerçekleşiyordu. Taceddinoğulları döneminde Türk hakimiyeti perçinleşti ve nüfus önemli derecede arttı.¹

Adını, 14. yüzyılın sonlarına doğru kurulan pazarın gününden alan Çarşamba, Canik Sancağı'nın Arım Kazasına bağlı birimlerden birisiydi. Evliya Çelebi tarafından “geçit vermez nehr-i azim” olarak adlandırılan Yeşilırmak'ın beslediği verimli tarım arazilerine sahipti. Burada kurulan pazar da çevredeki yerleşim yerlerinin ihtiyacını karşılıyordu. Nitekim pazarın gelirleri Canlu köyünün gelirleri arasında gösteriliyordu.²

1810'ların sonlarında Çarşamba'ya gelen Bijişkyan, Çarşamba kasabasının denizden dört saat içeride bulunduğunu belirtiyor. Süslü bahçeleri olan evlerin bulunduğu kasabanın rivayete göre eskiden bir göl olduğunu, Yeşilırmak'ın yatağını değiştirip denize akmasıyla yerleşim yeri haline geldiğini söylüyordu.³

1838'de Çarşamba'ya gelen Hamilton, Yeşilırmak ve üzerindeki tahta köprüden özellikle bahsediyordu. Kasabanın iki yakasını birbirine bağlayan köprü'nün *can damarı* konumunda olduğunu belirtiyordu. İyi kalite ipek üretilen Çarşamba'da mültezim asıl kârı elde ediyordu. Şehirde, Türklerin genellikle müstakil evlerde ikamet ettikleri, az bir kısmının şehrin dışında villalarda kaldıklarını belirtiyordu.⁴

Tanzimat Döneminde Çarşamba

Çarşamba Kazası Hazinedârzâdeler döneminde fiilen Canik Sancağının merkeziydi.⁵ Nitekim Osman Paşa, babadan kalma binanın yanında kendisine yeni bir hane yaptırmıştı. Ailesiyle birlikte burada ikamet ediyordu. Çarşamba'da ikamet etmesinin sebebi Samsun'un bataklık ve sazlıklardan dolayı hastalıklara yol açan havasından uzaklaşmaktı. 1848 yılında Trabzon Valisi olan İsmail Rahmi Paşa, Canik Sancağının uzun zamandır Çarşamba'dan yönetilmesi nedeniyle yanılığa düşmüş olacak ki merkeze gönderdiği yazıda Samsun'un tekrar sancağın yönetim merkezi olmasını talep ediyordu.⁶

Fiziksel Çevrede Değişim

1863 yılında teftiş amacıyla fevkalade müfettiş olarak Canik Sancağı'na gelen Ali Rıza Efendi'ye göre Çarşamba Kasabası güzel ve şirin bir belde olup sokaklarında gezmek zahmetliydi. Mahalle ve çarşılarına gidilecek yollar az, uzak ve de dolambaçlıdır. Nehir kenarındaki hanelerin

¹ İbrahim Tellioglu, “Osmanlılardan Önce Çarşamba”, *Çarşamba Araştırmaları*, Ed: Cevdet Yılmaz, Samsun 2014, s. 1-14.

² Osman Köse, “XVIII. Yüzyılda Çarşamba (Canik)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/19, Güz 2011, s. 167-168.

³ P. Minas Bijişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819*, Tercüme ve Notlar: Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1969, s. 33-34.

⁴ Rıza Karagöz, “Hamilton'a Göre 1838'de Çarşamba ve Çevresi”, *Çarşamba Araştırmaları*, Ed: Cevdet Yılmaz, Samsun 2014, s. 30-33.

⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), *Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM)*, 279/38, 4 Ekim 1863.

⁶ Esin Sarioğlan, *Tanzimat'ın Trabzon'da Uygulanması (1839-1856)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi- KTÜ), Trabzon 1996, s. 45.

önünden geçen yolların altını su oyup götürmüştü. Bazı evlerin avluları büyüktü ve doğrudan sokağa açılıyordu. Hane sahipleri görüşmeler sonrasında kendi rızalarıyla avlularından sokakların genişletilmesi için yer vermeyi kabul ettiler. Sokakların krokisi çizilerek henüz cevap vermeyen hane sahipleriyle de görüşmeler devam ettirilecekti. Böylece Çarşamba Kasabası geniş sokaklarıyla adeta yeniden şekilleniyordu.⁷

Çarşamba Kazası'nda da köprüler uzun zamandır tamir edilmemişti. Ahalinin sıklıkla kullandığı köprülerin kerestelerinin düzeltilmesi ve yollardaki bataklık ve çukurlar doldurulmasına karar verildi. Ancak üzerinde durulan, halkın yoğun olarak kullandığı, Yeşilirmak üzerinde eskimiş ve tehlike arz eden köprüydü. Ahali, alternatifini olmadığından köprüyü yine de kullanıyordu. Tamiri elzem olan köprünün masraflarını karşılayacak bir vakfı veya tamirine dair bir irade olup olmadığı araştırıldı. Ancak hiçbir kayda rastlanamadı. Bunun üzerine eskiden ne suretle tamir edildiği soruşturuldu. Elde edilen bilgilere göre kaza ahali gerekliliği keresteyi getiriyor, Hacıbeyli Köyü halkı vergi ve kendir hisselerinden muaf tutulmak şartıyla tamir ve inşa işlerini gerçekleştiriyordu. Ali Rıza Efendi, köprünün yine bu yolla tamir edilmesi talimatını verdi. Taban ve korkuluklar için gerekli çiviler kasaba esnafından ve Çarşamba'nın ileri gelenlerinden tedarik edilerek köprü tamir edildi.⁸

Çarşamba Tahta Köprü⁹

Ahşap köprünün yapılmasının üzerinden bir kış geçmiş olduğu halde Çarşamba Kaza Meclisi, ilkbaharda eriyen kar suyuyla birlikte Yeşilirmak'ın yılda en az iki defa taşacağını, taşkınlik esnasında köprünün yıkılması nedeniyle ahalinin üç dört ay boyunca ırmağın karşısına geçmesinin neredeyse imkânsız hale geldiğini belirtiyordu. Köprünün yine ahali tarafından yapılması ziraat mevsimine denk geldiğinden insanlar tarlalarında çalışmıyorlardı. Ayrıca köprü yapımında çalışanlardan bazıları suya düşüp yaralanıyor, bazen de telef oluyorlardı. Köprünün kârgir olarak yapılması ahaliyi senede bir iki defa bu işle uğraşmaktan kurtaracaktı. Uzun zamandır düşünülen kârgir köprü için yapılacak masrafa karşılık bulunamadığından ahşap köprü ile idare edilmişti. Hazinesdârzâde Osman Paşa'nın eşi ölmeden evvel vasiyetnamesinde hayır işlerinde kullanılmasını için bir miktar mal bırakmıştı. Hazinesdârzâdelerin memleketi olan Çarşamba'da hayır işlerine harcanması vasiyet edilen bu meblağın ihtiyaç duyulan kârgir köprü yapımında kullanılmasını hem vasiyetin gereği hem de kasabanın gelişmesine katkı olarak yorumlanıyordu. Ancak bu girişimden sonuç alınmadı.¹⁰

⁷ BOA, *A.MKT.MHM*, 270/13, 30 Haziran 1863; BOA, *A.MKT.MHM* 279/38, 4 Ekim 1863; Erkan Tural, "Bir Bürokrat ve Bir Seyyah Gözüyle Canik (Samsun) Sancağı", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 17/1, Ocak 2008, s. 81-82.

⁸ BOA, *A.MKT.MHM*, 270/13, 30 Haziran 1863.

⁹ *Jules Laurens'in Türkiye Yolculuğu*, çev: Haldun Bayrı, Hüsni Dili (Fransızca'ya); Turhan Ilgaz, Hasan Anamur (Türkçe'ye), İstanbul 1998, s. 147.

¹⁰ BOA, *Meclis-i Vâlâ (MVL)*, 673/63, 13 Nisan 1864.

Kafkas Muhacirleri

Kırım Savaşı sonrasında Kafkaslardan ve Kırım'dan soykırıma tabi tutulan Müslümanlar Anadolu'ya doğru göçe başlamıştı. Göçmenlerin geçici ve kalıcı iskân birimlerinden birisi de Canik Sancağı idi. Gelen hastalara müdahale edecek doktorun eksikliği¹¹, hastalıkların salgın boyutuna varması ve önünün alınamamasının yanında bataklık arazilerde iskân, muhacirler arasındaki ölüm oranının artmasına sebep oluyordu.¹² Bu sebeplerdir ki Samsun ile Çarşamba kazaları arasında iskân edilen muhacirlerin bir kısmı bataklığın sebep olduğu hastalıklara yakalanmamak için yerleştikleri yerleri terk edip, Amasya Sancağı'na bağlı Ladik Kazası'na gitmişlerdi.¹³

1864 yılı hem muhacirler hem de bölgedeki Osmanlı memurları için daha zorlu geçmişti. Kılıçdede Dergâhı'ndan Çarşamba yönünde 80.000 muhacir birikmişti.¹⁴ Çarşamba ve Ayvacık kazalarındaki devlete ait arazilere yüzlerce Çerkes muhacir yerleştirildi.¹⁵ Samsun'da 1864 Ağustosunda günde ortalama 15-16 muhacir vefat ederken, sonraki tarihlerde bu sayı 2-3'e düştü. Kurupelit'te 30-40, Kılıçdede ve Terme'de 45-50 iken Çarşamba'da bu sayı 55 civarındaydı.¹⁶

8 Mayıs 1864 tarihinde Samsun'a gelen misyoner Henry John Van Lennep şehrin her tarafında bulunan muhacirlerin tabanca ve kama sattıklarını söylüyordu.¹⁷ Muhacirler arasında silah taşıma sıradan bir durumdu. Altı defa patlar tabancayı Çarşamba kazasında kendileri yapıyorlardı. Ancak sokaklarda silahla gezmeleri konusunda uyarıldıkları halde bunu dikkate almıyorlardı.¹⁸

Mayıs 1866 tarihli bir rapora göre Canik kazalarında toplam 23.944 muhacir olup bunlardan 13.900'den fazlası Çarşamba kazasında iskân edilmişti. Muhacirlerin karıştığı hırsızlık olayları da çoğalmıştı. Canik eski mutasarrıfı Ata Bey döneminde muhacirlerden Hacı Bakioğlu Canbolat ve Mahir değişik zamanlarda Çarşamba kazasını basıp, dükkânlardan mal çalmışlardı. Aynı kişiler yine yanlarına topladıkları adamlarıyla Çarşamba kazası müdürü ve meclis azalarını ölümle tehdit ederek yüklü miktarda para talep etmişlerdi. Özellikle Çarşamba ahalisi arasında panik yaratan bu duruma müdahale edilmesi için Canik Meclisinden heyet gönderilip, nasihat edilmeye çalışıldıysa da sonuç alınmadı. Bunun üzerine Çarşamba kazası Müdürü Tahir ve meclis azasından Emin Efendilerin maiyetine verilen zabtiyelerle Canbolat ve Mahir'in üzerine gitmişler. Canbolat ve adamları kendilerine *yataklık* eden Terme kazasına bağlı Selmanlı köyünde iskân edilmiş muhacirlerden eniştesinin evinde bulunuyorlardı. Müdür Tahir Efendi ve maiyetindeki zabtiyeler evi ablukaya aldılar. Tercümanlar aracılığıyla teslim olmasını istediler. Teslim olmayan Canbolat ve adamlarıyla çatışma çıktı. Çatışmada Tahir Efendi, üç zabtiye ve tercüman vefat ettiler. Bir asker de yaralandı. Eşkiyadan da Canbolat ile bir adamı öldürüldü. Kardeşleri Mehmed ve Mahir ile dört adamı kaçtılar. Şakilerin daha önce Çarşamba kazasından gasp etmiş oldukları hayvanlardan bazıları ile eşyanın bir kısmı ele geçirilerek sahiplerine verildi. Firarilerin iç bölgelere kaçması ihtimaline karşı Amasya ve Sivas mutasarrıflıkları ile Ünye kaymakamlığına haber verildi. Bu tür asayiş sorunlarının çıkmasında Çarşamba kazasında iskân edilen muhacirlerin çokluğuna karşılık istihdam edilen zabtiyenin yetersizliği etkili oluyordu. Bu olaydan sonra Çarşamba kazasının değişik mahallerinde zabtiye görevlendirildi. Canik Sancağı'nın diğer kazalarında ise 15-20 kadar zabtiye bulunuyordu. Bunlar da düzenli olarak bu işi yapmıyor, farklı işlerle uğraşıyorlardı. Canik mutasarrıflığı hazineye yük getirilmeyecek biçimde zabtiye sayısının artırılması için bir yöntem bulunmasına dair Meclis-i Vâlâ'dan fikir soruyordu. Çünkü iskân edilmiş olanlar arasında çok sayıda silahlı muhacir vardı ve her an yeni sorunlar çıkabilirdi. Yolcuları ve tüccarı soymaya tekrar başlayabilirlerdi. Bu nedenle Samsun'da bulunan kışlada ikamet ettirmek üzere Sivas tarafında bulunan süvari birliğinden iki

¹¹ Artan doktor ihtiyacına cevap vermeye çalışan Babiâli, bölgeye gidecek doktorların maaşlarını arttırma yoluna gitmiştir. Buna yanında yabancı doktorların etkin çalışmalar yaptıkları görülüyordu. Muhacir iskan sürecinde doktorların durumu için bkz: BOA, *A.MKT.MHM*, 290/37, 19 Ocak 1864; BOA, *İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL)*, 516/23235, 24 Ağustos 1864; Özgür Yılmaz, "An Italian Physician in The Caucasian Migration of 1864: The Mission of Dr. Barozzi in Trabzon and Samsun", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIV/28, Bahar 2014, s. 5-44.

¹² BOA, *Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD)*, 391/60, 26 Aralık 1861.

¹³ BOA, *A.MKT.NZD*, 391/60, 26 Kasım 1861.

¹⁴ BOA, *A.MKT.MHM*, 302/43, 16 Mayıs 1864.

¹⁵ BOA, *Cevded Dahiliye (C.DH)*, 185/9203, 5 Haziran 1864.

¹⁶ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997, s. 179- 184.

¹⁷ Henry J. Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, vol.1, London 1870, s. 44.

¹⁸ *Trabzon Vilâyet Salnâmesi*, H.1286, s. 93.

bölüğün yanında piyadeden de iki bölük askerin geçici olarak Samsun'a gönderilmesi talep ediliyordu.¹⁹

1. Tarım ve Sanayi

a. Tarım

Çarşamba verimli ovalarına sahip olup, bu özelliğini üretime yansıtıyordu. Çarşamba Kazasında Tanzimat döneminde tütün, soğan, fasulye, pirinç, lahana, kestane, elma, armut, kiraz, kavun-karpuz, keten ve kenevir gibi ürünler üretiliyordu.²⁰Samsun ve Çarşamba'da ekilip tecrübe edilen şeker kamışı gayet kuvvetli ve şıralıydı. Hatta bu doğrultuda Canik Sancağında bir şeker fabrikası kurulması gündeme gelmişti.²¹

Ürün Adı	Kazada Üretilen			Kaza Dışına Gönderilen		
	Kise	Keyl-i Asitane	Adet	Kise	Keyl-i Asitane	Adet
Pirinç	30.000	-	-	-	-	-
Hınta	-	100.000	-	-	-	-
Şair	-	20.000	-	-	-	-
Mısır Buğdayı	-	220.000	-	-	70.000	-
Yulaf	-	100.000	-	-	20.000	-
Asel	9.000	-	-	4.000	-	-
Kabak	-	-	8.000	-	-	-
Patlıcan	-	-	400.000	-	-	200.000
Fasulye	300.000	-	-	200.000	-	-
Kara Bakla	-	100	-	-	-	-
Lahana	15.000	-	-	-	-	-
Ceviz	-	5.000	-	-	2.000	-
Kestane	125.000	-	-	90.000	-	-
Elma	267.000	-	-	167.000	-	-
Armut	200.000	-	-	100.000	-	-
Kiraz	150.000	-	-	75.000	-	-
Kavun-Karpuz	-	-	250.000	-	-	125.000
Soğan	300.000	-	-	-	-	-

¹⁹ BOA, *MVL*, 720/125, 3 Mayıs 1866; BOA, *Ayniyat Defteri*, No: 936, s. 1.

²⁰ BOA, *İ.MVL*, 501/22678, 3 Şubat 1864.

²¹ Mehmet Karayaman, "Osmanlı Devleti'nde Şeker Fabrikası Kurma Teşebbüsleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXV/1, Temmuz 2010, s. 303.

Sarımsak	5.000	-	-	2.500	-	-
Harir	2.651	-	-	2.000	-	-
Duhan	371.240	-	-	360.000	-	-
Keten	50.000	-	-	30.000	-	-
Keten Tohumu	-	3.000	-	-	2.000	-
Kendir	50.000	-	-	-	-	-
Kendir Tohumu	-	770	-	-	600	-
Toplam	1.919.891	448.870	658.000	1.053.000	946.000	325.000

Amerikan İç Savaşı'yla birlikte Osmanlı toprakları genelinde pamuk üretimi seferberliği başlatılmıştı. Teftiş için Canik Sancağı'na gelen Ali Rıza Efendi, altyapı, tarımsal kalkınmayı sağlayacak adımlar da atıyordu. Bu adımların ilki Çarşamba Kazası'nın içinden geçen Yeşilirmak etrafında su dolaplarının yapılmasıdır. Mısır'da Nil Nehri üzerinde yapılmış olan bu sistemle tarımsal üretim arttırılmıştı. Aynı sistemin Çarşamba taraflarında yapılması kalkınmada büyük katkı sağlayacaktı. Projeye göre Ordubaşı mevkiinden sahile kadar olan sekiz saatlik mesafe boyunca arazi bu şekilde sulanacaktı.²² Dolapların keşfiyle ahali tarafından yapılması için bir mühendis talep ediliyordu. Mühendis hem keşif yapacak hem de dolapların nasıl yapılacağını halka anlatacaktı. Üstelik yapılacak masraflar için Çarşamba Kazası ahali bir miktar para da toplamıştı.²³ Çarşamba'da başta Amerikan pamuğu ve pirinç olmak üzere suya ihtiyaç duyan ürünlerin yetiştirilmesi ve desteklenmesi planlanıyordu.²⁴ Pamuk üretimi için öncelikli olarak Bafra ve Çarşamba olmak üzere sancak dâhilinde toplam 1.913 dönüm arazi tespit edildi. 400 dönüm ile Çarşamba en fazla üretim sahası tespit edilen kazaydı.²⁵

Kazalar	Bafra	Çarşamba	Samsun	Kavak	Fatsa	Ünye	Terme	Maden-i Kabı
Arazi Miktarı	435	400	265	213	200	150	150	100

b. Sanayi

Osmanlı Devleti, özellikle 19.yüzyılın ortalarına doğru sanayileşme hamleleri gerçekleştirmeye çalışsa da Batılı devletlerle kıyaslandığında çok geride kalmıştı. Tanzimat'ın ilk yılların devlet eliyle gerçekleştirilmeye çalışılan sanayileşme 1860'lardan itibaren devlet teşviki ve özel sektör hamlelerine dönüştürülmeye çalışıldı.²⁶

Trabzon Vilayet Salnamesine göre Çarşamba Kazası'nda yine kestane ve gürgen ağaçlarından tekne, kavata ve tabak; kamıştan hasır; kendirden çuval yapılırdı.

²² BOA, *MVL*, 665/58, 31 Ocak 1863.

²³ BOA, *A.MKT.MHM*, 309/18, 16 Ağustos 1264.

²⁴ BOA, *İ.MVL*, 501/22678, 3 Şubat 1864.

²⁵ BOA, *İ.MVL*, 501/22678, 3 Şubat 1864.

²⁶ Rıfat Önsoy, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876", *H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1984, s. 5-12; Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed: Halil İnalçık- Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul 2011, s. 718-728.

Çerkes muhacirlerin gelmesiyle tapanca ve kama üretimine başlanmıştır.²⁷ 19. yüzyılın ortalarında Çarşamba Kazasında üretilen ürünler şöyledir.

Ürün	Açıklama
Meşe ve Kestane ağacından inşaat kerestesi	
Dış budak ve gürgen tahtası	
Araba ve saban tahtası ve sair çift edevatı	
Çamaşır ve hamur tekneleri ve kavata ve kürek	
Kızılağaçtan mamul beşik	
Siyah ocak taşı ve değirmen taşı	
Kiremit ve Tuğla	
Toprak testi, Çömlek vb	
Bıçak ve Balta	
Zeyrek keteninden mamul gömlek bezi ve Peşkir ile ketenin ince kırıklarından yapılıp çuval ve kilim	Kadınlar tarafından imal ediliyor.
Elbiselik şayak	
Kendir ve Keten ipliği	
Koyunyünü ve Keçi kılından mamul torba, çul ve çuval	Çarşamba'da muhtab esnafı marifetiyle imal kılınır. Ve işbu yün ve kıl sancağın her tarafında kesret üzere bulunup tüccar-ı ecnebiye ve saire satılır.
Ayakkabı ve Çarık	Çarşamba'da kaliteli çizme ve müteferriatı imal edilir.
Eğer ve başlık gibi at takımları ve sair mamulat-ı saraciye.	
Kebir ve sağır hasır ile meydan süpürgeleri	
Kaba hasır	
Küfe ve sepet	Çarşamba köylerinde yapılıp.
Kendir tohumundan mamul kaliteli bezir yağı	
Mücellidlik ve çıkırcılık	
Kuyumculuk ve debbağlık	

Çarşamba Kazası'nın Sanayisi²⁸

2. Vergi Adaletinin Sağlanması

Tanzimat'ın hedeflerinden bir tanesi de kazanca göre vergi toplamaktı. Bu nedenle gelirler tespit edilmeye çalışılıyordu. Ancak 1840'ların ortalarında henüz Trabzon eyaletinde Tanzimat uygulamaya konulmadığından temettuat sayımları yapılamamıştı. Sonraki yıllarda ise eski ayan ve eşrafın taşradaki meclislere hakim olması ve yönetimi ele geçirmesi adil bir vergi uygulamasını neredeyse imkansız kılıyordu. Hatta mültezimlerle işbirliği yapan yerel idareciler komisyon veya yüzde karşılığı iltizamı istediği kişilere veriyorlardı.

a. Mültezim Zakaryan Serkis ve Çarşamba Kazası Ahalisinin Şikayetleri

Zakaryan Serkis, İngiltere mahmisi olup, bir dönem sandık sarraflığı ve Samsun'da bulunan İngiltere ve Avusturya konsoloslukları tercümanlığı yapmıştı.²⁹ Serkis, R.1277 yılında Çarşamba, Arım, Ökse ve Ayvacık kazalarının aşar iltizamını almıştı. Ancak ahali ile Serkis'in adamları arasında vergi tahsili esnasında tartışma çıkmıştı. Canik Sancağı'ndaki idarecilere müracaat edildiği halde çözüm bulunamayınca durum ahali vekillerince İstanbul'a şikâyet edilmişti. Meclis-i Vâlâ, şikâyetleri araştırması için Divan-ı Muhasebat mümeyyizlerinden Abdülatif Efendi'yi görevlendirmişti. Canik'e gelen Abdülatif Efendi bir komisyon oluşturarak yedi aylık çalışması sonrasındaki tespitlerini Meclis-i Vâlâ'ya sunmuştu. 1863'yılının ilkbaharında Canik Sancağı'nı teftiş için gelen Ali Rıza Efendi'ye,

²⁷ Trabzon Vilayet Salnamesi, H.1286, s. 92-99.

²⁸ BOA, *I.MVL*, 501/22678, 27 Aralık 1863.

²⁹ Tercümanlığının yanında ticaretle uğraşan Serkis, Rusya mahmisi Mıgırdiç ile ortak bir şirket kurmuştu. Büyükbaş hayvan alım satımı yapan şirketin karlarının paylaşımında yaşanan sorunlar dolayısıyla İngiltere konsolosluk mahkemesinde mahkemeleri görülmüştü. Bkz: BOA, *Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO)*, 288/22, 24 Aralık 1863.

Abdüllatif Efendi'nin hazırlamış olduğu rapor, sorgu tutanakları ile sair evraklar teslim edilerek taraflar arasındaki sorunu sonuçlandırması isteniyordu. Ali Rıza Efendi'ye verilen Abdüllatif Efendi'nin raporuna göre Çarşamba Kazası'nın R.1277/M.1861-2 senesi hububat aşarının ihalesine hile karıştırıldığı iddiaları vardı. Üstelik Canik Sancağı idarecilerinin de bu işte rüşvet aldıkları ve ortaklık ilişkisi kurdukları dillendiriliyordu. Hububat aşarı önceki yıldaki bedeli olan 660.000 kuruşla önce ahaliye verilmiş, zapt ve emri gönderildiği halde Samsun İngiltere konsolosu tercümanı olan Serkis, Canik Mutasarrıfı Kamil Paşa ve sair bazı memurlarla bağlantı kurarak ahali adına gelen yazıyı saklayıp ihaleyi feshettirmişti. Feshedilen ihale bedelinin üzerine 25.000 kuruş ilave eden Serkis ihaleyi almıştı. Buna karşılık Serkis'in, Kamil Paşa'ya 250 mecdiye altını verdiği ve verginin toplanmasından sonrası için de 60.000 kuruşluk borç tahvili imzaladığı iddia ediliyordu³⁰. Çarşamba Kazası ahali, Canik Sancağı'nın diğer tüm kazalarında vergi bedelinde indirim yapıldığı halde kendilerinininkine zam yapılmasına anlam veremiyorlardı. Yaşanılan afetten zarar görmüş olmalarına rağmen köylere gelen vergi memurları harmanın kaldırılmış olmasına bakmaksızın tahmin üzerine vergi miktarı belirliyorlardı. Bu miktarı ödeyemeyen köylüler ellerindeki meyve ve saireyi satmak üzere Samsun'a götürdüklerinde ise hapsediliyor ve talep edilen vergiler zorla toplanıyordu. Köylülerin yaşadıkları olaylara yöneticilerin müdahale etmemesi ahali arasında dedikodulara neden olmuştu. Ahaliden Semercizade Ali, Canik Mutasarrıfı Kamil Paşa, Ticaret Meclisi Reisi Salih Bey, Çarşamba Kazası eski müdürü Mehmed Bey ve sair kişilerin işbirliği içinde olduklarını söyleyince boğazına bir halka geçirilip, bağlanan iple bir süvarinin önünde Çarşamba'dan Samsun'a kadar yaya olarak getirilmiş ve bir yıl hapse atılmıştı.

İddiaların ve olayların İstanbul'a bildirilmesi üzerine Canik Sancağı'na gelmiş olan Abdüllatif Efendi adı geçen kişilerin yüzleştirilmesi ve sorgulanması için ahalinin ileri gelenlerinden bir komisyon oluşturmuş ve yapacakları işleri kendilerine anlatmıştı. Komisyon, olayların başlangıcını bilen eski müftü Ahmed Efendi ile başladığı sorgulamayı meclis azaları, mahalli memurlar ve sair kişilerin tek tek çağrılmasıyla devam ettirmişti. Müftü Ahmed Efendi'nin ifadesinden anlaşıldığına göre sözü edilen aşar usul olduğu üzere önce kazalarda sonra sancak merkezinde açık arttırmaya çıkartılmıştı, en azından eski bedelden talibi bulunmaya çalışılmıştı. Ancak talip çıkmadığı takdirde ahali uhdesine bırakılacaktı. Nitekim iltizam için talibi çıkmadığından R.1277 senesi aşarı kazaların bazılarında bir miktar indirim yapılarak ahaliye verilmişti. Ünye, Fatsa ve Terme kazalarına kıyasla Çarşamba Kazası'nda daha düşük meblağ, 60.000 kuruş indirim konuşulurken Canik Sancağı Meclisi'nde bulunan Çarşamba Kazası müdürü Mehmed Bey ahalinin indirim olmaksızın geçmiş seneki bedelle aşarı kabul ettiğini ve evrakın hazır olduğunu belirtir. Bunun üzerine indirim yapılmaktan vazgeçilir. Daha yüksek bedel veren çıkmadığından mazbatanın yazılmasına karar verilir. Diğer kazalardan ahalinin kabul mazbatası geldiği halde Çarşamba'da sorun çıktığı bilgisi alınır. Ayrıca Çarşamba Kazası müdürü Mehmed Bey ile mecliste bulunan Çarşamba azası Salih Ağa, Çarşamba ahalisinin aşar vergisini önceki bedelden kabul etmediğini ifade ederler. Bunun üzerine Canik Mutasarrıfı Kamil Paşa, ahalinin kabul etmemesi ve mültezimin talip olmaması durumunda emaneten idare edilebileceğini söyleyince meclisten "*müşterisi var*" sesi yükselir ve Serkis'in ismi telaffuz edilir. Serkis, 25.000 kuruş artırma ile 685.000 kuruşa iltizama talip olurken kefil olarak da İngiliz konsoloslukunda çalışan diğer bir tercüman Serkis gösterilir. Ancak liva meclisi Osmanlı tebaası oldukları halde yabancı konsoloslukta görevli olan tercüman Serkis'in kefilliğini kabul etmez. Bunun üzerine Zinikoğlu kefil gösterilir. Hasat mevsiminin yaklaşmasından dolayı konu daha fazla uzatılmadan mal kalemine senedin hazırlanması talimatı verilir. Hazırlanan mazbata mecliste okunurken senet de imzalanmıştır. Aşarın toplanması esnasında tercüman Serkis Çarşamba'ya gidip köylülerle tartışınca Canik Meclisine çağrılınca olay yeni bir boyut kazandı. Meclis, kefilliği dahi kabul edilmeyen tercüman Serkis'in neden müdahil olduğunu sorunca senette imzasının bulunduğu cevabını aldı. Bu imzanın nasıl atıldığı ise müftü Ahmed Efendi tarafından bilinmiyordu. Ayrıca

³⁰ Mültezimlerin ihaleleri almasında rüşvetin varlığı önemli bir şikâyet konusuydu. Bkz: Ahmet Uzun, "Tanzimat Döneminde Vergilere İlişkin Temel Sorunlar 1840-60", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 39. Seri/ Yıl:2001, s. 99-100. Rüşvet ilişkisinin yaygın olması ve devletin tüm çabalarına karşı önleyememesi halkı, haklı haksız rüşvet düşüncesine yöneltiyordu. Nitekim rüşvet vermeden işlerinin yapılmayacağını; rüşvet almadan da işin yapılmaması gerektiğini içselleştiren bir toplum oluşmuştu. Tanzimat Dönemi'nde rüşvet ve alınan tedbirler için bkz: Kemal Daşcıoğlu, "Osmanlı Döneminde Rüşvet ve Sahtekârlık Suçları ve Bunlara Verilen Cezalar Üzerine Bazı Belgeler", *Sayıştay Dergisi*, S.59, Ekim-Aralık 2005, s. 119-124; Erdoğan Keleş, "Tanzimat Dönemi'nde Rüşvetin Önlenmesi İçin Yapılan Düzenlemeler (1839-1858)", *A.Ü.DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24/38, 2005, s. 259-280; Gülden Sarıyıldız, "Tanzimat ve Osmanlı Bürokrasisinde Yemin Müessesesi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S.1, 2002, s. 254-256.

iddialardan birisi olan mutasarrıfın işbirliği yaptığı ve rüşvet aldığına dair de müftü efendi bilgi sahibi değildi. Yalnız 60.000 kuruşluk borç tahvili olduğuna dair Papasoğlu Kırkor'dan bazı şeyler duymuştu. Onun haricinde gizli ortaklıktan haberi yoktu.

Semercizade Ali'nin hapsi olayında ise kendisinin bir gün meclise çağrıldığında Çarşamba ahalisinden Semercizade Ali ile Serkis'in adamları Mustafa ve Düdükçü Salih sorgulanıyordu. Tercüman Serkis, adamları öşür yazarken Ali'nin karşı çıktığını ve mutasarrıfın ve Salih Bey'in işbirliği yaptığını söylediğini bu nedenle dava açıldığını söylemişti. Semercizade Ali ise suçlamaları kabul etmiyordu. Köylerine gelen vergi memurlarının fazla vergi yazması üzerine tartışmanın başladığını, yapılan haksızlığı Samsun'a gidip şikâyet edeceklerini söylemesi üzerine de Düdükçü Salih'in, "*mutasarrıf ve Salih Bey'in de kendileriyle ortak olduğunu, istediği yere şikâyette bulunabileceği*" cevabını verdiğini iddia ediyordu. Olayları Çarşamba meclisine şikâyet edince kelepçelenerek Samsun'a getirilmişti. Şahit olarak dinlenmeleri için üç kişinin ismini veren Ali'nin iddiaları Düdükçü Salih tarafından reddedilmişti. Şahitlerden ilki de tartışma esnasında olay yerinde olmadığını, ikincisi ise Ali'nin doğru söylediğini ifade ettiği halde Canik meclisi üçüncü kişiyi dinlemeden Ali'nin hapsedilmesi kararını vermişti.

Mal kâtibi Halil Efendi ise sorgusunda eski müftü Ahmed Efendi'nin anlattıklarının çoğunu onaylamakla birlikte bazı konulara da açıklık getirmişti. Bunlardan birisi Serkis'in ihaleyi nasıl aldığıydı. Halil Efendi, mutasarrıfın isteği üzerine mabeyn odasına girdiğinde tercüman Serkis ile görüştüğünü ve Serkis, Çarşamba Kazası aşarına 25.000 kuruş zam yapması halinde kendisine verilip verilemeyeceğini sormuştu. Halil Efendi de aşarın ahaliye ihale edildiğine dair irade-i seniyye bulunduğunu ancak %10 arttırması halinde konunun gündeme getirilebileceği cevabını vermişti. Bu görüşmenin ertesi günü Canik Meclisine çağrılan Halil Efendi'ye kararın alındığı bildirilerek, senedi yazması talimatı verildi. Mecliste, Çarşamba Kazası aşarına dair mazbataları tahrirat kâtibi Emrullah Efendi ile divan kâtibi Danış Efendiler okumuşlardı.

Azadan Mehmed Ağa aşarın ihalesi esnasında Trabzon'da bulunduğunu, geri döndüğünde diğer kazaların ahaliye ihale edilip, yalnızca Çarşamba Kazası'nın Serkis'e verilmesinin nedenini sormuştu. Aldığı cevap Çarşamba ahalisinin ihale bedelini kabul etmediği, buna karşılık Serkis'in 25.000 kuruş zam yaptığı şeklindeydi. Mehmed Ağa aldığı cevap karşısında işlemi uygun görmediğini ileride sorun çıkacağını söylediğini iddia ediyordu. Çarşamba mazbatalarını eksik okuyan kişinin kim olduğunu tahrirat kâtibi Emrullah Efendi'ye sorduğunda Danış Efendi veya Çarşamba Kazası müdürü Mehmed Bey'den birisinin olduğu cevabını almıştı. Senedin üzerinde mültezim Serkis'in haricinde tercüman Serkis'in imzasının bulunması üzerine Serkis'e mültezim olarak kabul edilemeyeceği söylendiğinde, mültezim olmasına dair kararı bir odada dört kişiyle birlikte alındığını, bunlardan biri mal kâtibi, biri tahrirat kâtibi olduğu halde Serkis diğer ikisini *şimdi söyleyemeyeceği* belirtmişti. Semercizade Ali'nin serbest bırakılması için Mehmed Ağa'nın yapmış olduğu girişimler ise mutasarrıf tarafından reddedilmişti.

Yine meclis azasından Bekir Efendi'nin ifadesine göre liva meclisi her zamanki gibi toplanmamıştı. Toplantı esnasında mecliste yabancı konsolos ve konsolosluk tercümanları bulunuyordu. Gelip gidenler olduğu gibi "*taşra*"dan gelip mutasarrıfla görüşmek isteyenler nedeniyle karışıklık yaşanıyordu. Bu karışıklıkta Çarşamba mazbatasını eksik okuyan kim olduğunu Bekir Efendi de görmemişti. Çarşamba Kazası müdürü Mehmed Bey'in ahaliye bazılarını darp ettiği ve azarladığına dair hakkında meclise verilen şikâyet dilekçelerine verdiği cevapta mültezimin tarafını desteklediği açıkça görülüyordu. Şikâyetçilere, aşarı kabul etmediklerinden dolayı işin uzadığı suçlaması yapılırken azadan İslam Efendi, kendilerinin aşarı kabul ettiğini ve buna dair mazbataları olduğunu söylemişti. Sözü edilen mazbata bulununcaya kadar eksik mazbata okunmuştu. Mazbatanın okunmasının ardından ahalinin aşarı kabul etmediği, hazinenin menfaati için zamlı fiyatla talibine verilmesi kararı alınmıştı. Üstelik aşar toplanmasında kaza ahalisiyle uğraşmanın güçlüğüne de vurgu yapılarak, emanet yerine iltizamın yararlı olacağına mecliste dikkat çekilmişti.

Mutasarrıfın rüşvet alması konusunda Bekir Efendi'nin de somut bilgisi yoktu. Fakat Tokathoğlu Hacı Minyas'ın, Serkis'e polişe gönderdiği ve aşar için 40.000 kuruş borç verdiğinin söylenmesi üzerine Bekir Efendi, mutasarrıf Kamil Paşa'ya söylentilerin gerçek olup olmadığını sormuş. Kamil Paşa, yemin ederek iddiaları reddetmişti. Ancak dikkat çeken bir nokta vardı ki o da mutasarrıfın Serkis'in işlerinin yapılması için çaba sarf etmesiydi. Hatta Kamil Paşa, mültezimle ahali arasında tartışma çıktığında Çarşamba ulemasından Hacı Hasan ve meclis azasında İslam ve Müslim Efendileri Ramazan ayının ortasında Samsun'a çağırarak yaşanan olayları etraflıca müzakere

etmişlerdi. Görüşmede ahalinin tartışmalı borçlarının meclis azaları ile mutasarrıfın Çarşamba'ya gelişine kadar ertelenmesi kararı alınmıştı. Alınan karara rağmen tahsilat için mübaşirler gönderilmeye devam edilmişti. Serkis'in, olayların yoluna girdiği ve gitmesine gerek olmadığı yönündeki telkinlerine rağmen Çarşamba'ya giden Kamil Paşa, kapıhalkından Şerif ve tahrirat kâtibi Emrullah Efendileri yanına almıştı. Çarşamba'da ekibe sonradan Evkaf Müdürü Halil Efendi de katılmıştı. Kamil Paşa'ya, gitmesine gerek olmadığını söyleyen Serkis'de Çarşamba'ya gelmişti. Ertesi gün medresede toplanıldığında Kamil Paşa, "fesad" a sebep olanları bulacağını ve hepsini Samsun'a götürüp iki ay boyunca sorgulayacağı tehdidinde bulunmuştu. Buna karşılık Çarşambalılar, fesat çıkmasını kendilerinin de kabul etmeyeceklerini ve sorumluların birlikte araştırılmasını teklif edince toplantı bir sonuca ulaşmadan dağılmıştı.

Serkis ile gizli ortaklığı olduğu iddia edilen Ticaret Meclisi Reisi Salih Bey'in kayını olan zamanında Canik Meclisi azası olan Said Efendi ise ifadesinde Çarşamba ahalsinin aşarı kabul etmediğini söyleyince, komisyon, bunun yazılı mı sözlü mü beyan edildiğini sormuştu. Said Efendi, bilgisi olmadığını cevabını verince bu defa neden mazbatayı imzaladığı sorusuyla karşılaşmıştı. Buna da kararın mahallinde alındığını ve bu nedenle kendisinin de onayladığını söylemişti. Müzayedenin mecliste yapıldığını, pek çok tüccarın katıldığını ancak içlerinden sadece Serkis'in talip olduğunu ve bir de 25.000 kuruşluk artırım yapınca ihalenin ona verildiğini beyan etmişti.

Numan Ağa ise Çerkes muhacirlerin iskânı, ağnam rüsumu başta olmak üzere diğer vergilerin emaneten idaresiyle uğraştığını söylüyordu. İhale mazbatasının altında bilmediği bir konuda mühürünün bulunmasını ise okuma yazması olmadığını, diğerlerinin mühürünü görünce kendisinin de mühürlediği şeklinde açıklıyordu. Kefil olarak tüccar Zinkoğlu'nun kefaletinin yeterli olduğunu, tercüman Serkis'in kefaletine ihtiyaç olmadığını belirtmişti.

Diğer bir meclis azası olan Şerif Efendi ise ihalenin yapıldığı gün mecliste bulunmuyordu. Ancak mazbatayı okuyanın tahrirat kâtibi Emrullah Efendi olduğunu sonradan öğrenmişti. Tercüman Serkis'in kefil olarak kaydedilmesinde ise bir beis görülmediğinden itiraz edilmemişti.

Tahrirat kâtibi Emrullah Efendi Canik Meclisinin tüm görüşmelerine katılmış birisiydi. Uzun zamandan beri hasta olup evinden çıkamadığından komisyon Emrullah Efendi'yi ziyaret etmişti. Emrullah Efendi'ye göre Çarşamba Kazası'nın vergisinden indirim yapılmasında mutabakat sağlanamamıştı. İhalenin Serkis'e verildiği gün ise mecliste olmadığını, bundan birkaç gün sonra Divan kâtibi Danış Efendi'nin odasına gittiğinde Serkis'in zabt buyrulduzu istemeye gelmesiyle gelişmeleri öğrendiğini iddia etmişti. Mal Kâtibi yardımcısı Osman Efendi'ye ihalenin Serkis'e verilmesinin kanunlara aykırı olduğunu, Mal kâtibinin bu konuda mutasarrıfı uyarması gerektiğini söylemişti. Emrullah Efendi, bir bakıma kapalı kapılar ardında ihalenin Serkis'e verildiğini inkâr etmemişti. Hatta Ticaret Meclisi Reisi Salih Efendi ile Serkis, gösterdikleri bir senedin mevzuata uygunluğuna dair Emrullah Efendi'den bilgi almışlardı. Meclis'te mazbatayı okuyanın kendisi olmadığına ısrar ettiği halde komisyonun bazı yanlışlarını söylemesi karşısında aradan geçen zamanı gerekçe göstererek hatırlamadığı cevabını vermişti.

Aşarın toplanması esnasında Serkis ile Çarşamba ahalsinin tartışmasında ise Canik Meclisinin sorunu çözmesi için Abbas Ağa'yı Çarşamba'ya göndermişti. Ancak başarılı olunamayınca meclis azası Bekir ve Şerif efendiler birlikte Emrullah Efendi de Çarşamba'ya gitmişti. Orada Molla Efendi ile buluşmuşlardı. Evkaf Müdürü Halil Efendi de arkalarından gelmişti. Yapılan toplantıda mutasarrıf Kamil Paşa'nın, mazbata okumak isteyen Çarşambalıları azarladığı ve fesat çıkartanları Samsun'a götürmekle tehdit ettiğini Emrullah Efendi de ifade etmişti. Ancak Emrullah Efendi, toplantının Serkis'in adamı olan Hacı Yorgi'nin bir gece Çarşamba'ya gelip geri dönmesinin ardından yapılmasına dikkat çekmişti.

Çarşamba aşarını alan Zakaryan Serkis, uzun yıllar tefecilik ve mal sandığında sarraflık yapmıştı. Mutasarrıfa 250 mecdiye altını verdiği iddialarını reddetmişti. 60.000 kuruşluk borç senedini de kabul etmeyen Serkis, bunun Tokathlıoğlu Hacı Minyas'ın mutasarrıfta bulunan poliçesi olduğunu söylemişti. Mutasarrıf Kamil Paşa ve Ticaret Meclisi Reisi Salih Bey ile gizli ortaklığını dedikodu olarak yanıtlayan Serkis, bu konuda Semercizade Ali'yi suçlamıştı. Hatta kendisinden davacı olduğunu da eklemişti. Ali'nin Canik Meclisi'nde yargılandığını ve bazı azaların kararıyla hapsedildiğini belirtmişti.

Semercizade Ali'nin de ifadesi alınmıştı. Komisyon üyeleri Ali'ye iddialarını ispatlamakla yükümlü olduğunu hatırlatmışlardı. Ali, ortaklık sözünün Serkis'in adamları tarafında kullanıldığını, kendisinin durumu Çarşamba Kazası müdürüne ilettiğini söylemişti. Tutuklanmasının ardından

Samsun'a getirilmesi esnasında Ali'yi yolda gören bazı kişiler de verdikleri ifadede Ali'nin ellerine ağaç keleşçe takılı, ellerinin arkadan iple bağlı olduğunu, boğazında ilmek edilmiş ipin ucunun at üstündeki zaptiye neferince tutulduğunu beyan etmişlerdi. Ali, yaya olarak atın önünde Çarşamba'dan Samsun hükümet konağına kadar götürülmüştü. Soruşturma, Ali'nin bu şekilde götürülmesi emrini zaptiye yüzbaşısı Hüseyin Efendi'nin verdiğini ortaya koymuştu.

Ali'den davacı olanlardan Ticaret Meclisi Reisi Salih Bey ise verdiği ifadelerde komisyonu oldukça yormuştu. Komisyon, Salih Bey'i *mugalata* yapmakla itham ederek, bazı soruları tekrar tekrar sormuştu. Salih Bey, Serkis ile ortaklıklarını kesinlikle reddetmiş, Ali'nin hapsedilmesinde etkisi olmadığını belirtmişti.

Sorgulamanın sonucunda Salih Bey ile Serkis'in *mesalih-i memleket* ve kâtip Emrullah Efendi'nin meclis müzakerelerine katılmaktan men edilmeleri; Canik Meclisi azası Said Efendi'nin azalıktan azledilmesine karar verilmişti. Canik Sancağı'nın R.1277 senesi aşarına talip çıkmamasının sebebi olarak bir önceki yıl bedelinin ağır gelmesi gösterilmişti. Terme ile Akçay kazaları bedelinden 164.204; Ünye Kazası'ndan 112.040; Fatsa Kazası'nda da 155.900 kuruş indirim yapıldığı halde diğer kazalar eski bedelleriyle ahaliye ihale edilmişti. Hazine tarafından da onaylanan bu karar irade-i seniyye ile Canik Sancağı'na bildirildiği halde Çarşamba haricindeki kazaların kararı uygulanmaya konulmuştu. Çarşamba Kazası'nda ise ahalinin kabul ettiğine dair mazbata bulunmasına rağmen "*ahali kabul etmiyor*" denilerek, mazbata hikâye kısmına kadar okunmuş gerisi görmezden gelinmişti. Ardından tercüman Serkis ile mabeyn odasında karar alınarak, hazine gözetiliyor izlenimi uyandırılıp 25.000 kuruş zamlı müzayede yapılmadan bir sözleşme ihale verilmişti. Dahası nezaretin gönderdiği yazı saklanarak, yazı gelmeden evvel ihalenin Serkis'e verildiği izlenimi uyandırılmaya çalışılıyordu. Serkis ile ahali arasındaki tartışmaları sonlandırmak için birkaç defa girişimlerde bulunulmuştu. Ancak Serkis bir taraftan hemen tahsilata başlamış, diğer taraftan da Samsun'a meyve ve saire getiren ahalden 95 kişinin hapsi ve yalnız bunlardan 105.912,5 kuruş nakit, 1.094 ölçek mısır aynen toplanmıştı. Buna rağmen 300.000 kuruştan fazla aşar iki yıldır toplanamamıştı. Ortaklık sözüne karşılık Semercioğlu Ali'ye katil muamelesi yapılmış, ortaklık ve altın iddiaları ortaya çıkartılabilecek şeyler olmadığından dedikodu boyutunda kalmıştı. 60.000 kuruşluk borç tahvili konusunda ise gerçek bir borcun bulunduğu lakin bunun iddia edildiği gibi ihale karşılığı mı verildiği yoksa Tokatlıoğlu Minyas'ın alacağı mı olduğunu tespit etmek de mümkün olmamıştı.³¹

Ali Rıza Efendi, 16 Ağustos 1863 tarihinde Meclis-i Vâlâ'ya gönderdiği raporunda olayın iki yönlü olduğuna dikkat çekiyordu. Birincisi Abdülatif Efendi'nin incelemelerinde açıkça ortaya konulan ihaledeki yolsuzluklardı. İkincisi ise Serkis'in halen ahalden bakaya kalan öşür talebi ve ahalinin kendilerine zulmedildiği iddiasıyla haklarının ortaya çıkartılması isteğiydi. Ali Rıza Efendi öncelikle erbab-ı vukuf ve ehliyetli kişilerden bir komite oluşturdu.³² Ahali vekilleri ve Serkis'in görevlendirdiği vergi memurları ile sair gerekli görülenlerin çağrılmasıyla inceleme başlatıldı. Ancak Serkis, komitenin kararını tanımayacağını bildirdi. Tüccardan Kırkyan Serkis, Arslanoğlu Ohan Efendi ve Mösyö Zarifi tarafından tütün aşarı vekâletiyle Samsun'da bulunan Gilvani, Serkis'in kabul etmesiyle komite üyeliğine tayin edildiler. Serkis bu şekilde komitenin alacağı kararı tanıyacağını imzaladığı belge ile kabul edeceğini bildirdi. Bundan sonra konu önce komitede ardından teftişe dair işlerin muhakeme edilmesi için oluşturulan komisyonda görüşüldü. Eski mutasarrıf Kamil Paşa'nın verdiği cevaplar da göz önüne alındığında Serkis'in kanunlara uygun olarak vergi toplamadığı, Çarşamba Müdürlüğü kazalarının en önemli zahiresi olan mısırın erken yetişen cinsi ambarlarda dururken ölçtürmeden göz kararıyla, sonradan yetişen cinsini ise daha tarlada taneleri çıkmamışken fazla ve fahiş tahminle yazdırdığı tespit edildi. Ayrıca bir kişinin kaç tane meyve ağacı varsa meyvesi olsun olmasın ağaçların sayısına göre 10-15'er kuruş meyve öşrü talep edilmişti. Tarlada buğday ekildiği takdirde bir İstanbul kilesi tohum istiap ediyor; mısır seyrek hasat edildiği durumda buğdayın üçte veya iki buçukta biri kadar ekilirken birer kile mısır ekilmiştir diye kıyaslama yapılmıştı. Diğer hububatlar da aynı şekilde kaydedilmişti. Öşür kayıt defterinin toplamı 1.092.308 kuruş 20 paraya ulaşmıştı. Bundan 588.862 kuruş tahsil edilmişti. Mültezimlerin baskı ve haksız taleplerinden dolayı ahalinin ceviz ağaçlarını kestiği Samsun'daki Avusturya konsolos vekili ve bazı kişilerce ifade edilmişti. Serkis'in davranışları karşısında İngiltere'nin Samsun konsolosu olup İstanbul'a atanan Bargir'in etkilendiği ve onu tercümanlıktan azlettiği rivayet ediliyordu. Serkis, tarlada öşür olarak

³¹ BOA, *MVL*, 408/27, 23 Aralık 1862.

³² BOA, *İrade Dahiliye (İ.DH)*, 512/34845, 2 Temmuz 1863.

kaydettiği ancak afet dolayısıyla hasat edilemeyen mısırdan dahi öşür talep ve tahsil etmişti. Öyle ki ahali çarşıdan satın aldığı ürünü vergi olarak mültezime vermişti. Mısır ekilen tarlalarda bazen fasulye de ekildiğinde Serkis, mısır ölçüğü üzerine ikişer kıyye fasulye öşür talep etmişti. Ölçek olarak da 18 kıyye olanın yerine üç buçuk kıyye farkı olan büyük ölçüğü kullandığı halde zarar ettiğini söylüyordu. Aynî olarak tahsil edilmiş olan 39.954 kile 3 *rub*‘ mısır öşürünün kilesi 8 kuruş itibar edildiği halde bedelen tahsil edildiğinde 10,5-11 kuruş alınmıştı.

Ökse Kazası’nda Sarıcalı Mahallesi ahali harman yerinde bulunan çeltik yığınlarını ölçtürmek için defalarca vergi memuru talep ettikleri halde kimse gönderilmemişti. Mahsuller de kaldırılmayıp çürümüştür. Toplanan öşürlerden bir kısmı köylerden Derbent kahveleri mevkiine, bir kısmı Karabağçe iskelesine ve bir kısmı da kasaba içine kanunlara aykırı olmasına rağmen zorla naklettirilmişti. Nakliye bedeli dahi ödenmeyen bu tür muamelelerin ortadan kaldırılması ve öşürün kanunlara uygun olarak toplanması ahalinin temel taleplerini oluşturmuştu.

İncelemeler şikâyet konusu olan dönemde vergi memurlarının tahminen yazdığı ile aşarın gerçek miktarı arasında %35’lik bir fark olduğunu gösteriyordu. Aynî olarak alınan 39.953 kile mısır öşürünün büyük ölçek farkı; ölçüğün doluluk farkı olan 7.768 kile mısırın rayiç üzere 10’ar kuruştan 77.680 kuruş olan tutarı; yine öşürün tahsili esnasında her kilesi 8’er kuruş olarak dikkate alınmasından zammı gereken ikişer kuruşun toplamı 79.909 kuruş 20 para; telef olan çeltiklerin öşür hariç kıymeti olan 20.233 kuruş 32 para ve nakliye ücreti olarak 40.745 kuruşla birlikte toplam 218.618 kuruş 12 para ahalinin hakkı kabul edilmişti. Bu tartışmanın sonlandırılması için ahali tarafından Serkis’e münasip ölçüde kar verilmiş ve öşürün ahaliye terk edilmesi teklif ediliyordu. Aşarın iltizam bedeli olan 680.000 kuruşa %20 ticaret ve masraf eklenmesi yeterli olacaktı. Bu hesaba göre 137.000 kuruş ilave edilecek ve 817.000 kuruşa ulaşan miktara karşılık Serkis’in aynen ve bedelen almış olduğu 588.862 kuruş 38 para ve zimmetinde bulunan 218.618 kuruş 12 para yani toplamda 807.480 kuruş 22 para hesaptan düşülecekti. Ahali Serkis’e yaklaşık 10.000 kuruş daha ödeme yapacak ve konu kapanacaktı. Ancak Serkis’in mal sandığı kayıtları incelendiğinde 122.812 kuruş zimmeti tespit edilmişti. Ahalinin Serkis’e vermesi gereken yaklaşık 10.000 kuruş bu meblağdan tahsil edilecekti.

Serkis’in ahaliye zulmettiği iddiaları komitenin sorguladığı adamlarınca da itiraf edilmişti. Serkis ise komiteye gelerek hakkındaki iddiaları kabul etmemiş, mağdur olduğunu söylemişti. Göz kararıyla mısırın ambarlarda ölçülmesinde mal sahiplerinin rızası olduğunu, meyve ağaçlarına yönelik tahminin normal karşılanması gerektiğini, büyük ölçek kullanmasının sebebini de damgalı ölçüğün bulunmamasına bağlıyordu. Ancak komite adamlarına verdiği talimatların belgelerini gösterince Serkis hakkında verilecek kararı kabul etmeyeceğini söylemeye başladı. Komite ise ceza kanununun 108. maddesine göre Serkis’i 3 yıl Sinop’ta kalebentlik cezasına çarptırmış ve zimmetine geçirdiği ve haksız elde ettiği tutarların da tahsiline karar verdi.³³

Canik Sancağı Ticaret Meclisi Reisi Salih Bey, hakkındaki şikâyetler ve Çarşamba aşarı yolsuzluğu soruşturması dolayısıyla görevinden azledildi. Yerine havacegan-ı divan-ı hümayundan ve Canik Meclis azasından Bekir Efendi seçildi.³⁴

Hakkındaki şikâyetler sonrasında İstanbul’a kaçan Serkis ise Ali Rıza Efendi’nin soruşturması esnasında Samsun’a dönmüştü.³⁵ Ancak hakkında alınan karar üzerine ne vergi alacaklarını tahsil edebildiğini ne de yaptığı masrafları çıkartabildiğini söyleyerek cezaya çarptırılacağı dedikodularının dolaşmasından duyduğu rahatsızlığı dile getiriyordu.³⁶ Hatta Serkis’in, Trabzon’daki İngiliz konsolosluğuna *tazyik* olunduğuna dair şikâyette bulunması üzerine, Trabzon valisi, Ali Rıza Efendi’ye bir yazı gönderdi. Yazıyı dikkate almayan Ali Rıza Efendi, Canik Sancağı’ndaki bu tür yolsuzluk yapanlara ve tefecilere dikkat çekiyordu.³⁷ Yalan sözlerle insanları karalamaya ve etkilemeye, ölüm tehditleri üzerinden memurların korkutmaya çalışıldığına vurgu yapıyordu. Başta Serkis olmak üzere haklarındaki mahkûmiyet kararları bulunan yolsuzluk ve tefecilik yapmış olanların cezalarının ertelenmesinin Canik Sancağı’nda düzenin eskisinden daha kötü hale dönüşmesine yol açacağı düşüncesi belirtiliyordu.³⁸

³³ BOA, *İ.MVL*, 508/22953, 11 Mayıs 1864.

³⁴ BOA, *A.MKT.MHM*, 280/90, 16 Kasım 1863; BOA, *A.MKT.MHM*, 279/55, 5 Ekim 1863.

³⁵ BOA, *A.MKT.MHM*, 267/84, 9 Haziran 1863.

³⁶ BOA, *MVL*, 461/34, 18 Aralık 1864.

³⁷ BOA, *MVL*, 658/11, 2 Ekim 1863.

³⁸ BOA, *MVL*, 657/31, 23 Eylül 1863; BOA, *MVL*, 674/33, 23 Nisan 1864.

Ali Rıza Efendi'nin çalışmaları mültezim Serkis üzerinden ahalinin ezilmesine karşı adeta devletin adaletini simgeliyordu. Nitekim Canik Sancağı'nda R.1280/M.1864 yılının aşarının ihalesinde mültezimler gevşek davranıyor, artırmaya girmiyorlardı. Sebep, geçmiş senelere oranla ahaliyi ezip, fahiş oranda kazanabilecekleri ortamın bulunmamasıdır. İltizamcı, tefeci ve selemci takımının kanunlara aykırı olarak ahalden aldıkları yapılan incelemede ortaya çıkartılmış ve geri alınmıştı. R.1279/1863 senesi aşarının 2.379.989 kuruş bedel ile ahali uhdesine terkenden dolayı kendisini toparlayan ahali, canla başla çalışıp vergisini de mal sandığına parça parça ödemişti. Aşarın yine ahaliye verilmesi üretimi artıracak gibi gelecek senelerde devletin kazancının da artacağı şüphesiz görülüyordu. 1279 senesinde ahali uhdesine verilen aşardan 1.018.344 kuruş maliye hazinesine ve 490.000 kuruş nizamiye hazinesine gönderilmişti. 288.522 kuruş ise bazı masraflara karşılık olarak mahallinde kullanılmıştı. Kalan kısmı ise tahsil edilmeye devam ediliyordu. Hatta kışın şiddeti olmasaydı büyük oranda kalan meblağ da toplanmış olacaktı. Bu olumlu gelişmeler karşısında Canik Meclisi, 1280 senesi aşarının da yine ahali uhdesine verilmesini istiyordu. Bu şekilde hem gelir kaybı yaşanmayacak hem de ahali mültezimlerin eline bırakılmamış olacaktı. Yıllık geliri Bafra Kazası'nın 2.141.972, Çarşamba Kazası'nın ise 1.572.133 kuruş olduğu dikkate alındığında mahsulün iyi olması durumunda geçen senenin üzerine yaklaşık 2 yük kuruş ilavesi de mümkün olabilirdi. Diğer bir ifadeyle ahalinin refahı ve ülkenin kalkınması sağlanacak, aynı zamanda kısa süre sonra üretimdeki artış hazineye olumlu yansımış olacaktı.³⁹

b. Lazbastı Vergisi

Tanzimat'ın ilanından önce Lazistan Sancağı'ndan Canik'e tütün ziraatı için gelen bekârlardan ayakbastı ve lazbastı adıyla kişi başı beşer kuruş vergi alınıyordu. Tanzimat'ın bölgede uygulanmaya başlandığı 1847 yılından itibaren Canik Sancağı ve kazalarının vergi reformu da hayata geçirilmeye çalışıldı. Canik Sancağı'na "*tahammül-i kadim*" lafzının terkiyle ne kadar vergi geliri olduğuna dair tutanak talep edilince ayakbastı/lazbastı vergisi de Samsun, Çarşamba ve Bafra kazalarının vergileri arasına yazılmıştı. 1847 yılından beri ihale ile mültezime verilen bu vergi R.1278/H.1862-3 yılında Samsun Kazası'nda 3.600, Çarşamba'da 830 ve Bafra'da da 1.800 kuruş, toplamda 6.230 kuruşa tüccar Hacı Ohan Ağa'nın uhdesine verilmişti.⁴⁰ Mültezimlerin, *kalemiye* ve *katibiye* adıyla 25 para daha ilave ettiği lazbastı vergisine rençberlik yapan Lazlar, Canik Sancağı'na bağlı diğer kazalarda ve Lazistan Sancağı'ndan başka yerlerden gelenlerden alınmadığını, zaten fakir olduklarından, çalışmak için memleketlerinden yollara düşüp geldiklerini söyleyerek, *derebeylik* zamanından kalmış olan böyle bir verginin talep edilmesini Tanzimat'ın vergi adaleti ve eşitlik ilkelerini gerekçe gösterip itiraz ediyorlardı.⁴¹ Mezhep ve tabiiyet açısından sair ahalden farkları olmadığı halde fakir halleriyle fazladan vergi alınmasını incitici buluyorlardı.⁴²

Konuyu inceleyen müfettiş Ali Rıza Efendi de yapılan şikâyetlere hak veriyordu. Verginin kaldırılmasıyla doğacak hazine açığının hapisane tahsisatından yapılacak tasarrufla kapatılabileceğini bildirip, Meclis-i Vâlâ'nın lazbastı vergisini kaldırması sağlandı.⁴³

Lazbastı vergisinin kaldırılması üzerine gelir kaybına uğrayan bazı kişilerin sayıları 10.000 civarında olan Lazlardan Canik Sancağı'na gelmelerini engelleme girişimleri ortaya çıktı. Tütün üreticilerinin *Lazları* çalıştırmaması için kaza müdürleri, köy imam ve muhtarlarına telkinde bulunulmaya başladı. Lazların, sancak ahalisini rahatsız ettiklerini öne sürüyorlardı. Samsun Gümrük Emini ise tütün üretimi ve hazine gelirlerini olumsuz etkileyecek böyle bir yasaklama yerine amelenin durumunun ıslahına yönelik tedbirlerin alınmasının faydalı olacağına dikkat çekiyordu. Meclis-i Ahkam-ı Adliye ise amelenin tamamının edepsiz olamayacağını, yalnız *uygunsuz* davranan, sabıkalı ve muzır takımının memleketlerine gönderilmesinin hükümet marifetiyle yapılabileceğine karar verdi. Böylece hem Canik Sancağı'ndaki tütün üretimi sekteye uğramayacak hem hazinenin geliri eksilmeyecek hem de başta amele olmak üzere ahali zarar görmeyecekti.⁴⁴ Ali Rıza Efendi de Laz amelelerin *ıslah-ı ahvaline* dair yapılan çalışmalar hakkında Meclis-i Vâlâ'yı bilgilendiriyordu.⁴⁵

³⁹ BOA, *MVL*, 672/61, 16 Mart 1864.

⁴⁰ BOA, *İ.MVL*, 492/ 22254, 24 Haziran 1863.

⁴¹ BOA, *MVL*, 652/7, 25 Ağustos 1863.

⁴² BOA, *İ.MVL*, 492/22254, 28 Temmuz 1863.

⁴³ BOA, *İ.DH*, 510/34700, 8 Temmuz 1863.

⁴⁴ BOA, *MVL*, 678/33, 4 Temmuz 1864.

⁴⁵ BOA, *MVL*, 683/65, 1 Eylül 1864.

c. Mültezimler ve Kereste Meselesi

Bafra, Ünye ve Fatsa kazaları ahalisi Tophane; Çarşamba ve Terme kazaları ahalisi de Tersane-i Amire için kereste tedarik ediyorlardı.⁴⁶ Ancak kereste toplanmasında mültezimlerin suiistimallerine dair şikâyetler vardı.⁴⁷ Üstelik Çarşamba ve Terme ahalisi kereste ve dümen anası konusunda mağdur edildiklerini ve bedellerini alamadıklarını söylüyorlardı. Konunun araştırılması görevi Canik Sancağı'nın vergi tadil ve tesviyesi için oluşturulan karma komisyona verildi. Şikâyetlere dair kayıtlar ve evrakları inceleyen komisyon kararını Canik Meclisine bildirdi. Karara göre 1850 senesinden 1858 senesine kadar Çarşamba ve Terme kazalarından 20.590 kıta kereste ve 60 adet dümen anası hazırlanmıştı. Çarşamba Kazası'nda kalan 685 kereste haricindekiler gemilere yüklenmek üzere Çarşamba sahilinde Karabahçe, Gureba, Kemikliçınar ve Kurukavak iskelelerine nakledilmişti. 10.214 kıta kereste gemilere yüklendiği halde 9.681 kıtası gemilerde yer kalmadığından sahilde bırakılmış ve zamanla çürümüştü. Tersaneye gönderilmiş olan kereste ve dümen analarının bedeli olan 103.065 kuruş Canik Sancağı emvalinden havale edilmişti. 272.018 kuruşun ise henüz havale emri gelmemişti.⁴⁸ Ahalinin kereste ve dümen analarını hazırlayıp taşıması işinde her kaza bir kereste nazırı görevlendirmişti. Kereste nazırı, ahalden kereste başına "sürütme" tabir edilen ikişer kuruş alıyordu. Ancak bu meblağa kanaat etmeyen kereste nazırı, ahalinin sahile indirdiği ağaçların çaplarının uygun olmasına ve sağlamlığına bakmaksızın yenisini talep edebiliyordu. Böylece ahali iki kat iş yapmak zorunda kalıyordu. Üstelik kerestelerin zamanında Tersane'ye gönderilmemesinden dolayı çürümelemleri üzerine yerlerine başkalarının hazırlanması kış mevsimini buluyordu. Böylece çekilen sıkıntılar artırıyordu. Dahası kereste için sahile yakın ormanlarda ihtiyaca uygun ağaç kalmamıştı. Ahali en az 10 saat uzaktaki dağlardan kereste getirmek zorundaydı. Komisyonun tespitlerinin ardından bundan sonra kereste talep edildiğinde Tersane-i Amire'den çap ve endazesi belirlenerek bir memur görevlendirilmesiyle kereste kesilecek dağın tespit edilmesine karar verildi. Dağdaki kesilecek ağaçlar tek tek damgalanacaktı. Ahalinin kesip sahile taşıyacağı keresteler kış mevsimi gelmeden gemilere yüklenecekti. Kereste bedeli de hemen ödenecekti. Böylece hem ahaliye haksızlık yapılmayacak hem de ormanlar korunacaktı.⁴⁹

Yaşanan sorunlar karşısında Tersane-i Amire Kaptanı ile yapılan görüşmelerde geçmiş senelerde söz konusu kazalardan gönderilmiş olan 10.214 kıta kerestenin ve 60 adet dümen anasının teslim alındığı ve bedelinin ödenmemesinin Tersane-i Amire hazinesinin kusuru olduğu kabul ediliyordu. Ancak asıl sorun kereste bedeline karşılık gösterilen Tersane-i Amire'nin Maliye'den alacağını henüz gönderilmemiş olmasıydı. Kaptan Paşa, ödemelerin gecikmesinin gelecek yıllarda Tersane için kereste ve dümen kütüklerinin temininde sıkıntı doğuracağı uyarısında bulunarak bedelin R.1279 senesi tahsisatından ödenmesi talimatı vermişti. Bu konuda hem Canik'teki idarecileri bilgilendirmek hem de o yılın dümen anası ile karaağaç kerestelerinin tertip edilmesini sağlamak için Bahriye Meclisi Azası İsmail Bey Samsun'a gönderilmişti. Çalışmalar neticesinde kereste ve dümen analarının gemilere yüklenerek gönderilmesi, ayrıca nakliye işlerinde görülen "muamelat-ı gadriye"nin önlenmesi için de Kolağası Mehmed Efendi'ye talimatlar verildi.⁵⁰ Ali Rıza Efendi de gerekli kerestelerin ilkbahara kadar kesilip nakledileceğine dair güvence verdi.⁵¹ Nitekim kereste ve dümen ağaçları kısa sürede hazırlanıp, iskelelere indirilmişti. Malzemeleri almak için Tophane-i Amire'den kiralandığı bildirilen dokuz adet geminin ikisi gelmişti.⁵²

Açıklama	Kereste Miktarı
R.1266 senesi tertibi	1.580
R.1267 senesinden 1270 senesi sonuna kadar tertip olunan	4.200
R.1271-1272 seneleri mürettebatı	3.120
R.1274 senesi mürettebatı	2.229
R.1267 senesinden 1270 senesi sonuna kadar sahilde kalıp çürümüş olanların yerine tekrar kesilen	3.092

⁴⁶ BOA, MVL, 647/41, 12 Haziran 1863.

⁴⁷ BOA, İ.DH, 512/34845, 2 Temmuz 1863.

⁴⁸ BOA, A.MKT.MHM, 283/59, 11 Kasım 1863.

⁴⁹ BOA, A.MKT.MHM, 298/10, 31 Ekim 1863.

⁵⁰ BOA, A.MKT.MHM, 286/12, 8 Aralık 1863; BOA, A.MKT.MHM, 298/10, 20 Nisan 1864.

⁵¹ BOA, A.MKT.MHM, 286/75, 9 Aralık 1863.

⁵² BOA, İ.MVL, 510/23040, 13 Nisan 1864.

Toplam	14.221
Mahallinde bakaya kalan	-685
Toplam	13.536
Sahilde çürüyüp telef olan	-7.757
Toplam	5.779

Sonuç

Tanzimat ile birlikte Osmanlı taşrasında değişim ve dönüşüm yaşanıyor. Bayındırlık faaliyetleriyle birlikte ulaşım ve haberleşme alanlarında gelişme sağlanıyor, ticaretin artırılmasına çalışılıyordu. Bu hedefe paralel olarak sanayileşme ve ticari tarım ön plana çıkartılıyordu. Yeni veya ticari getirisi yüksek tarım ürünlerine yönelim yaşanıyor. Çarşamba Kazası da bu değişimden payına düşeni alıyordu. Hem tarımsal kalkınma hem de fiziksel gelişme 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kazada kendini gösteriyordu. Kafkas muhacirlerinin gelmesi kazanın nüfusunu arttırdığı gibi gelişmesine katkı da sağlamıştı. Çarşambalılar muhacirlere kucak açmış, iskan edilmelerinde yardımcı olmuşlardı. Yine bu dönemde Çarşambalıların ortak mücadele ettikleri sorunlardan birisi vergi adaletinin sağlanması için haksız taleplerde bulunan mültezimler ve destekçileri olan yerel idarecilerle yönelikti. Kararlı tutumları karşısında merkezden görevlendirilen bazı devlet adamlarının yardımıyla da olsa bu sorunlarını da kısmen çözmüşlerdi.

Kaynakça

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

B. Süreli Yayın

Trabzon Vilâyet Salnâmesi, H.1286.

C. Kitap ve Makaleler

BIJIŞKYAN, P. Minas, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819*, Tercüme ve Notlar: Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1969.

DAŞCIOĞLU, Kemal, “Osmanlı Döneminde Rüşvet ve Sahtekârlık Suçları ve Bunlara Verilen Cezalar Üzerine Bazı Belgeler”, *Sayıştay Dergisi*, S.59, Ekim-Aralık 2005, s. 119-124.

LENNEP, Henry J. Van, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, vol.1, London 1870.

Jules Laurens'in Türkiye Yolculuğu, çev: Haldun Bayrı, Hüsnü Dili (Fransızca'ya); Turhan Ilgaz, Hasan Anamur (Türkçe'ye), İstanbul 1998.

KARAGÖZ, Rıza, “Hamilton'a Göre 1838'de Çarşamba ve Çevresi”, *Çarşamba Araştırmaları*, Ed: Cevdet Yılmaz, Samsun 2014, s.27-35.

KARAYAMAN, Mehmet, “Osmanlı Devleti'nde Şeker Fabrikası Kurma Teşebbüsleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXV/1, Temmuz 2010, s.297-318.

KELEŞ, Erdoğan, “Tanzimat Dönemi'nde Rüşvetin Önlenmesi İçin Yapılan Düzenlemeler (1839-1858)”, *A.Ü.DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24/38, 2005, s. 259-280.

KÖSE, Osman, “XVIII. Yüzyılda Çarşamba (Canik)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/19, Güz 2011, s.167-175.

ÖNSOY, Rifat, “Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876”, *H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1984, s. 5-12.

SARIOĞLAN, Esin, *Tanzimat'ın Trabzon'da Uygulanması (1839-1856)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi- KTÜ), Trabzon 1996.

SARIYILDIZ, Gülden, “Tanzimat ve Osmanlı Bürokrasisinde Yemin Müessesesi”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S.1, 2002, s. 251-268.

SAYDAM, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed: Halil İnalçık- Mehmet Seyitdanlioğlu, İstanbul 2011, s. 718-728.

TELLİOĞLU, İbrahim, “Osmanlılardan Önce Çarşamba”, *Çarşamba Araştırmaları*, Ed: Cevdet Yılmaz, Samsun 2014, s. 1-14.

TURAL, Erkan, “Bir Bürokrat ve Bir Seyyah Gözüyle Canik (Samsun) Sancağı”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 17/1, Ocak 2008, s.75-91.

UZUN, Ahmet, “Tanzimat Döneminde Vergilere İlişkin Temel Sorunlar 1840-60”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 39. Seri/ Yıl:2001, s.89-110.

YILMAZ, Özgür, “An Italian Physician in The Caucasian Migration of 1864: The Mission of Dr. Barozzi in Trabzon and Samsun”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIV/28, Bahar 2014, s. 5-44.

19. Yüzyılda Şam'da Farklı Bir İdarî Birim: Sümn/Sümün Sistemi

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Fırat Üniversitesi / Elazığ

Dr. Deaa HEADR
Fırat Üniversitesi / Elazığ

Giriş

Klasik Osmanlı şehir yönetim tarzı malûmdur. İdarî olarak en yetkili kişi vilayetlerde Beylerbeyi, sancaklarda Sancak Beyidir. Adlî işlerin başı da Kadı'dır. Defterdar, vilayetin malî işlerinin yürütülmesinde yetkilidir. Bunun yanında kale dizdarı, subaşı, asesbaşı ve asesler, ayân-ı vilâyet veya vücûh-ı memleket denilen kimseler de yönetimin değişik kademelerinde görev yaparlardı. Her şehir özelliğine göre mahallelere bölünmüş, her mahallenin ileri gelenleri, imam ve kocabaşları, muhtarları mahallenin her türlü işlerinden sorumlulardı ve aynı zamanda mahalle ile ilgili her hususu ilgili mercilere bildirmekle yükümlülerdi.

Ana hatlarını verdiğimiz bu idarî yapı, bütün Osmanlı şehirlerinde uygulanmıştır. Ancak başkent İstanbul, büyüklüğü hasebiyle Kadılıklara bölünmüştür. İstanbul Mahkemesi'nin dışında, Galata, Üsküdar, Eyüp, Balat, Davut Paşa, Kasım Paşa, Ahi Çelebi, Kartal, Adalar, Yeniköy, Hasköy, Beşiktaş, Tophane ve Mahmut Paşa Kadılıklarına bölünmüştür.

Başka bir ifade ile eğer İstanbul, ilk Büyük Şehir olarak kabul edilirse, ikincisi de Şam'dır. Gerçekten Şam İstanbul'dan sonra adeta ikinci büyük şehirdir. Şam, nüfus, iktisadî güç ile sosyal ve kültürel bakımdan büyük bir şehirdir. Nitekim 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında, Şam'a yapılan yatırımlar ve verilen önem itibariyle Şam'ın İstanbul'dan sonra ikinci derecede bir şehir olduğu açıkça görülmektedir. İlk Harp Okulu, Tıp ve Hukuk Fakülteleri İstanbul'da, ikincileri Şam'da açılmıştır. Şam'da 1903 yılında Tıp¹ ve 1913 yılında da Hukuk Fakülteleri kurulmuştur. İşte bu özelliğinden dolayı olsa gerek, şehir planlaması ve idaresi bakımından da Şam, İstanbul dışında, günümüz tabiriyle ikinci Büyük Şehir idaresinin kurulduğu bir şehirdir.

Bu özellik Rumeli veya Anadolu şehirlerinde görülmemektedir. Belki bir farklılık olarak Diyarbakır, Dicle nehrinin doğu ve batısını esas alarak Şarkî-yi Amid-Garbî-yi Amid Nahiyeleri ve köyleri itibariyle taksim edilmiştir². Şehir merkezinde öyle bir taksimat yoktur.

Konumuz olan Şam şehir merkezinde Anadolu ve Rumeli şehirlerinde görülmeyen farklı bir idarî düzen uygulanmıştır. Bu düzen Kadılıklardan farklı olan ve 1/8 anlamına gelen *Sümn/Sümün* idaresidir. Daha önceki dönemlerde şehirlerin bu tarzda bölünmesinin benzer örnekleri için yaptığımız araştırmada, aynı olmasa da benzer şekilde şehirlerin bölünmesine ait bazı uygulamalar tespit ettik.

Abbasi Halifesi Mansur zamanında Bağdat, kontrolün sağlanması, hem içerideki haberleşmeyi sağlamak, hem de kervan yollarıyla irtibatı temin etmek amacıyla, ortada kesişen iki yol ile 4 eşit parçaya bölünmüştür³. Daire şeklindeki şehir 766'da tamamlandı. Bağdat şehir planlığı için önemli bir örnektir. Şehir merkezinin her taraftan eşit uzaklıkta olması ve kolayca kontrol edilip korunması için daire şeklinde planlanmıştır⁴. Bağdat'ın bu şehir planı, yerleşme, kontrol ve ticarî amaçlarla yapılmıştır. Bağdat'ın bölünen her parçasına atanan müstakil idarecileri yoktu. Yani konumuz olan

¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri Hastahaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, TTK Yay., Ankara 1999

² İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılda Diyarbakır (1790-1840)*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2014, s. 213, 218, 232, 238, 242

³ Abdülaziz ed-Dürî, "Bağdat" maddesi, 1. Bölüm, TDV *İslam Ansiklopedisi IV*, İstanbul 1991, s. 426

⁴ Abdülaziz ed-Dürî, "Bağdat" maddesi, s. 427

Sümn idaresine esas teşkil edecek nitelikte değildi, daha çok askerî, siyasî ve iktisadî ihtiyaçlara göre bölünmüştü.

İkinci örneğimiz 16. yüzyılda Kahire'nin 8 nahiyeye bölünmesidir. 16. yüzyıldaki Türkçe bir risaleye göre Kahire 40-50 bin haneli olup 8 Nahiyeye bölünmüştür. Kahire merkezinin bölündüğü nahiyeler şunlardır:

Mısır-ı Atik,
Cebel-i Mukattam nâm-ı diğer Cebel-i Cûş,
Nahiye-i Bulak (Mısır'ın iskelesidir, 7 bin hanelidir),
Şubra (Bahçelik?),
Nahiye-i Savra,
Nahiye-i Kalubiye (2 bin hanelidir),
Kubbetü'l-Mikyâs nâm-ı diğer Ümmü'l-Kıyas (müreffeh mesire yeri),
Tafsîl-i Nehr-i Nil-i Mübarek⁵.

Kahire'deki bu taksimatın teferruatı hakkında elimizde yeterince bilgi bulunmamaktadır. Ama Kahire nahiyelere bölündüğüne göre, her nahiyenin bir idarecisinin olduğunu tahmin etmek güç değildir.

Şam'da Sümn İdaresi

Bu taksimat, konumuz olan 19. yüzyılda Şam'daki taksimatın ilk örneği olabilir. Zira 17 ve 18. yüzyıllarda da Şam'da Sümn idaresinin uygulandığı görülmektedir. Tanzimat uygulamalarıyla kurulan yeni bir sistem de değildir. Çünkü 1831 yılında Şam'da salyâne vergisi üzerine çıkan ve birkaç ay devam eden olaylarda Sümn Ağalarının bariz etkisi görülmektedir. Hatta Şam Valisi Mehmet Selim Paşa 1831 yılında Şam Ağaları tarafından öldürülmüştü ve Şam'da Ağalar idareyi ele almışlardı. Keza karışıklıklar sona erince Şam Valiliğine geçici olarak Himmet Ağa atanmıştır⁶.

Benzer örnekleri 16. yüzyıla kadar tespit edilen ve 1/8 anlamına gelen *Sümn/Sümnün*, Şam şehir merkezinin sekize bölünmüş her bir bölgesine denir. Her Sümn'de pek çok mahalle bulunmaktadır (Bkz. Tablo 1). Bu haliyle günümüz Büyük Şehir idaresi ve taksimatına benzemektedir. Her Sümn'e o Sümn'ün ileri gelenlerinin teklifi ile *Vilayet Meclisi/Şura Meclisi* tarafından Ağa denilen idareci atanırdı. Ağalar yerine göre 4'e kadar çıkarılabiliyordu. Ağaların ücretleri Şura Meclisi/Şam Vilayet Meclisi tarafından ödenir ve aylık 500 kuruştur. Kaç Ağa olursa olsun Sümn Ağalığının ücreti 500 kuruşu geçmiyordu. Ağaların azılları da gene Sümn ileri gelenlerinin arzları ile oluyordu.

Bir Ağa öldüğü zaman boş kalan makamına, aynı şekilde o Sümn'ün ileri gelenleri Meclis'e ortak beyanda bulunarak ittifakla yeni bir Ağa seçerlerdi. Mesela; 27 Haziran 1845 (25 Cemaziye'l-Âhir 1261) tarihinde Sûk-ı Saruca Sümnü'nün ileri gelenleri Meclis'e giderek, Sümn Ağası Hasan Ağa el-Haydar'ın öldüğünü, yerinin boş kaldığını ifade ederek, yerine Said Ağa er-Rimâhî'nin atanmasını uygun gördüklerini bildirmişler ve Meclis'ten de bu doğrultuda karar çıkmıştır. Tıpkı şer'îyye sicillerdeki Şuhûdü'l-Hâl gibi kararın altında Meclis'te hazır bulunan kişilerin isimleri kaydedilmiştir. Bunlar; Es-Seyyid Hurimî, El-Hac Ma'ta, El-Hac Mehmed Hüseyin, Abdurrahman Direkli, El-Hac Hamo Ebu Seyyid Bazarbaşı, El-Hac Ahmed Odabaşı, Hüseyin el-Baytar, Mehmed bin Tüfenkçibaşıydı⁷.

Sümnlerin birden fazla Ağası ve Ağaların maaşları da farklı olabilirdi. Meselâ, Kanavat Sümnü'ne 250'şer kuruş maaşla Mehmed Ali Ağa Caferî ve Mehmed Ağa Amr adlı iki kişi atanmıştır.

⁵ Üçler Bulduk, "Hülasa-i Ahvali'l-Buldan'a Göre 19. Yüzyılda Osmanlı Afrika'sı", Türk Tarih Kurumu, *Afrika'da Türkler Sempozyumu*'na (Cibuti, 15-16 Kasım 2014) sunulan basılmamış tebliğ.

⁶ Deaa Headr, *Osmanlı İdaresinde Şam'ın (Dimaşk) İktisadî Vaziyeti 1800-1850*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 2015, s. 21-23

⁷ MVTŞ *Evâmir-i Sultaniye No. 5*, Bel. 309. Şam'da bulunan *Mektebetü'l-Vesâiki't-Tarihiye* Suriye'nin millî arşividir. MVTŞ kısaltması tarafımızdan yapılmış olup, arşiv dairesinin böyle bir kısaltması yoktur. Bu, *Şam Mektebetü'l-Vesâiki't-Tarihiye* demektir. Çünkü başka bir Arap ülkesinde aynı isimle bir arşiv olabilir. Bu ayrımı yapmak için bu kısaltmayı tercih ettik. Bundan sonraki çalışmalarda bu kısaltmanın kullanılmasının uygun olacağı kanaatindeyiz. Öte yandan, Şam Ser'îyye Sicilleri, bazı büyükşehirler gibi konularına göre tasnif edilmiş ve ciltlenmiştir. Şam'a gönderilen bütün ferman ve beratlar ayrı ciltlerde, gayet düzgün ve tarih sırasına göre ciltlenmiş ve Arşiv idaresi tarafından bu ciltlere *Evâmir-i Dimaşk* veya *Evâmir-i Sultaniye* olarak isimlendirilmiştir. Bu ciltlerin tamamı Türkçedir. Biz de bu çalışmamızda Evâmir-i Sultaniye terimini tercih ettik. Şer'îyye Sicilleri ise mahallî hüküm ve hüccetleri ihtiva etmekte olup, çok büyük çoğunluğu Arapçadır, Türkçe belgeler çok nadirdir. Evâmir-i Sultaniyenin 5 numaralı cildi, Vilayet Meclis kararlarını ihtiva etmektedir.

Salihîye Sümününde 125'er kuruş maaşla 4 Ağa atanmıştır. Amarateyn Sümününe Hamza Ağa Tavaşi 250, Ebu Nasır 150 ve Ruslan Ağa el-Haşşaş da 100 kuruş maaşla atanmışlar ve Amarateyn Sümünü'nün Ağa maaşları toplam 500 kuruş olmuştur. Bütün Sümünlerin Ağa maaşları toplamda 500 kuruştur ancak, atanan kişilere farklı ücret verilmiştir⁸. Şura Meclisi tarafından Sümün Ayanının teklifi çerçevesinde, iki veya üç Ağa tayin edilirdi. Sümünün ileri gelenleri ve fikir adamları Ağalara her konuda yardım ederlerdi.

Ağalar, Şura Meclisi'ne bağlı küçük bir hükümet gibi çalışırdı. Ağaların görevleri, merkezden gelen talimatları uygulamak, halkın dilek ve şikâyetlerini Meclis'e bildirmek, karşılaşılan meselelerin çözümünde hükümete yardımcı olmaktı. Sümün Ağaları bu haliyle diğer şehirlerdeki ayân-ı vilâyet, vüçûh-ı beldeye benzemektedir. Aralarındaki fark, Ağaların aylıklı/ücretli olmaları, ücretlerini vilâyet hazinesinden almaları, seçimle nâsp ve azledilmeleridir.

19. yüzyılda Şam, aşağıda görülen Sümünlere ayrılmış⁹, her Sümün pek çok mahalleden oluşmaktadır¹⁰. Bu Sümünlerin sınırları ve nereleri ihtiva ettiği aşağıdaki tabloda görülmektedir.

TABLO 1: Şam'da Sümünlere Bağlı Olan Mahalleler¹¹

Sıra No	Sümünün Adı	Sınırları
1	Kanavat (Şehrin Batısındadır)	Su kanalına kadar devam eden Kantara sokağı, Adamin Sokağı, Ta'dil Sokağı, Akmil Sokağı, Yeni Hamam, Ades Camii ve Şeyh Abidin mezarının bulunduğu Alaş Sokağı, Araca Sokağı, Şeyh Ali Sokağı, Derviş Paşa Camii ve Bâbu Serice Mahallesinin de ilave edildiği ve Şadi Bey Mescidinin bulunduğu Hazire Sokağı, Alvani Sokağı, Hatib Sokağı, Kenefani ve Şerbişat Sokağı, Allaf ve Cevâmis Sokağı.
2	Kimeriye-Kaymeriye (Şam ve Sur'u içine alan bölge)	Şam surlarının dahilinde Tevaşi, el-Ayyat, Şeyh İsmail, Kanatu'l-Hatab, Şeyh Abdullah el-Mengilânî Sokakları, Kadı Çarşısı Tepesi, Benî Alûcî'nin dahil olduğu Saha Mahallesi, içinde Çavuş Kahvesi ve Zamiriye Çarşısı ve Yeni Mahalle bulunduğu Zengî Sokağı, Hancı Hamamının ve Asrun Mezarının bulunduğu Şam Kalesinin yakınında içinde Yedi Yokuş Mahallesi bulunan el-Hancı, Nevfere ve Şeyh Zengî Sokakları.
3	Meydan-ı Tahtanî (Suveyka'dan Cazmatîye'ye kadar)	El-Berîd, Kureşî, Askerî, Bayrakdâr, el-Musallî, Dahrûc, Kubbetu'l-Beyda, el-Cûra, el-Hafle, el-Allâf, Hattu Zeybak, el-Maslah, Hurbetu'l-Accâne, el-Mahmasu'l-Bevvâbetu'z-Ziftiyye, el-Faysaliyye, el-Cevâniye Sokakları. 1820'de Emîm ve 1829'da Benî Aclan Kahvehanesi bina edildi. Vastaniye Kahvehanesi Meydan-ı Tahtanînin nihayetinde, kutsal yerler yönündedir. Hac kafileleri Hacca gitmeden deve ve diğer bütün ihtiyaçlarını buradan karşılardı. Bu meydanda Türkmen, Ekrad, Mağârîbe, Mısırlılar ve askerler de ihtiyaçlarını buradan alırlardı. Burada Rufaî sofilerine nispet edilen Rufaî Camii, Kâ'a, es-Sahhâna ve Şeyh Yakub Mescidi bulunuyordu.
4	Meydan-ı Fevkanî	El-Hakla, el-Hâris, el-Cemâle, el-Hafâr, el-Memlûk, Şeyh Yakub, el-Hangâh, el-Medâris, es-Sultan, el-Berîd, el-Hamâsana, Bin Rasas, el-Kâ'a, el-Hasana, el-Havârîne, Bec', Benî Akîl, el-Mâ', el-Belve,

⁸ MVTŞ; *Evâmir-i Sultaniye* 5, Bel. 106

⁹ MTVŞ *Evâmir-i Sultaniye* No. 5, Bel. 106. (Nakleden: Deaa Headr, *Osmanlı İdaresinde Şam'ın (Dimaşk) İktisadi Vaziyeti (1800-1850)*, s. 14-16. Şam merkezinin günümüzde nasıl taksim edildiği hakkında açık bilgilere sahip değiliz. Günümüzün idarecileri, Şam'ın şehir planlarını hazırlarken, bu tarihî alt yapıyı dikkate alarak yeni bir şehir planı geliştirebilirler.

¹⁰ Günümüzde bazı büyük şehirlerin de bölgelere ayrıldığı bilinmektedir. Mesela bugün Viyana 23 bölgeye ayrılmıştır. Paris de merkezden çevreye doğru saat yönünde salyangoz biçiminde sıralanan 20 bölgeye (arrondissement) ayrılmaktadır. Her bölgede de pek çok mahalle vardır.

¹¹ Muhtelif Şam Şer'iyye Sicillerinden derleyen Ahmet el-Budeyrî'l-Hallak, *Havâdisu'd-Dimaşki'l-Yevmiyye 1154-1175/1741-1762*, Kahire 1965

	(Cazmatıye'den Bevvâbatu'l-lah (Allah Kapısı)'a kadar olan bölge)	el-Kelb, Es-Sâha, el-Hazam, Kâmil, el-Kellas, Doncî, Beytu Acâc, Afas Sokaklarının bulunduğu Kubeybat Mahallesi. Kubeybat Mahallesinde mescitler ve Yeni Hamam vardı. Fakat buradaki Suveyka Bâbu Musallî'ye bağlı idi. Meydan-i Fevkanî'de Üveysiye, dahilinde el-Ömerî Mescidinin bulunduğu el-Mağara ve Mencik, Dukak Camileri ile Şeyh Hasan, Tûte ve Yeni Hamamın bulunduğu Müctehid Sokağı.
5	Amarateyn	Na'na Arazisi, el-Kadisî, Hamamu's-Sukâkerî, Addâs, en-Nuhâsîn, el-Mesâmiriye caddesinin bulunduğu Aynu'l-Varraka sokağı ve el-Mezâbil Mahallesi.
6	Şağur	Şağur Sümnü, <i>Şağuru Cevânî</i> ve <i>Şağuru Berrânî</i> olmak üzere iki kısma ayrılır. <i>Şağuru Cevânî</i> ; Bayyâda Hanının bulunduğu Dakkâkîn, Nasırî Hamamı, ez-Zalâka, el-Hâtat, eş-Şemâ'în, Abâşura, as-Samadiye, el-Hannâkatu, Telletu Emîr, içinde el-Kasâ'în Medresesi, Sayfî Hamamı, değirmenler ve Hapishane bulunan Benî Mezlik Sokağı. <i>Şağuru Berrânî</i> ; Şa'ârîn, Ma'sara, el-Cebâle, el-Cûra, dahilinde Bâbu's-Sağîr Mezarlığı bulunan en-Nata Sokağı ve Karavana, el-Mezâz ve Matbah-ı Suker ve Kesâretu'l-Cevz ve Markas Mahalleleri.
7	Sarûca	El-Verd, Zeytuna, Câlîk, Kûlf, içinde Murad Nakşibendî ve Şeyh Osman'ın mezarının bulunduğu el-Abîd Sokakları. Bahsita Mahallesi, Yelboğa Camiinin ve Yunusiye Medresesinin bulunduğu Ahmediye ve el-Bereke Sokakları.
8	Salihîye (Kasiyun'da)	Aynu'l-Kerş-Eş-Şibliyyetu'r-Rukniyyetu'l-Geylaniyyetu'l-Kalanisiyye- Beyaz Köprü'nün Hacıbiye Bölümü, Mukaddem, Benî Câmus, Bîru'l-Lûz, içinde pek çok hamam, medrese, Ebî Galib değirmenleri, sufi zaviyeleri, türbeler ve şehitlerin mezarları bulunan Benî'l-Esed Sokakları. İçinde Bâbu'l-Câbiye, Hatab, Keşk, Kenise ve Bantun Mahalleleri Kanavat'a tabidir.

Bu tabloda büyük oranda Şam'ın fizikî durumu tespit edilmiş olmaktadır. Hangi mahallenin hangi Sümüne bağlı olduğu, Sümünlerin sınırları, hangi mahalle veya sokakta hangi cami, mescit, han, hamam, medrese, tekke, zaviye, türbe, kahvehane, mezarlıklar, şehitlikler ve değirmenlerin bulunduğu görülmektedir. Şam'ın fizikî mekânlarının isimlerine dikkat edilirse, pek çoğunun Selçuklu ve Memluklu döneminin hatırasını yaşattığı müşahede edilmektedir.

18. yüzyılın sonlarından başlayarak 19. yüzyılda Avrupa'nın önemli şehirleri de bu tarzda idarî bölümlere ayrılmıştır. Mesela; bugün Viyana 23 bölgeye ayrılmıştır. Paris de merkezden çevreye doğru saat yönünde salyangoz biçiminde sıralanan 20 bölgeye (*arrondissement*) ayrılmaktadır. Hem Viyana'da hem de Paris'te her bölge, pek çok mahalleye bölünmüştür. Günümüzün bu şehir yapılanmasının erken örneğinin Şam'da görülmesi şehircilik tarihimiz bakımından özel bir önemi haizdir.

Bibliyografya

- Abdülaziz ed-Dûrî, “Bağdat” maddesi, 1. Bölüm, TDV *İslam Ansiklopedisi IV*, İstanbul 1991
- Ahmet el-Budeyrî'l-Hallak, *Havâdisu'd-Dimaşki'l-Yevmiyye 1154-1175/1741-1762*, Kahire 1965
- DeaaHeadr, *Osmanlı İdaresinde Şam'ın (Dimaşk) İktisadî Vaziyeti (1800-1850)*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 2015
- Ekmeleddin İhsanoğlu, *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri Hastahaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, TTK Yay. Ankara 1999
- İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılda Diyarbakır (1790-1840)*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 2014
- MVTş *Evâmir-i Sultaniye No. 5*
- Üçler Bulduk, “Hülâsa-i Ahvali'l-Buldan'a Göre 19. Yüzyılda Osmanlı Afrika'sı”, Türk Tarih Kurumu, *Afrika'da Türkler Sempozyumu*'na (Cibuti, 15-16 Kasım 2014) sunulan basılmamış tebliğ.

Tanzimat Döneminde Trabzon'un Kentsel Gelişimine Dair Bazı Tespitler

Yrd. Doç. Dr. Özgür YILMAZ
Gümüşhane Üniversitesi / Gümüşhane

Giriş

Günümüzde 19. yüzyıl şehir tarihi ile ilgili çalışmaların bir şekilde değinmek zorunda oldukları konuların başında Tanzimat Dönemi olarak nitelediğimiz zaman dilimi içinde şehirlerin yapısında ortaya çıkan değişmelerin tespit edilmesi gelmektedir. Modern terminoloji ile “kentsel gelişim” olarak ifade edilen bu sürecin sanayi devrimi ile Batı kaynaklı bir kavram olmasından hareketle bu sürecin 19. yüzyıl Osmanlı şehirlerine hangi açılardan uygulanacak olduğu konusu öncelikli olarak ifade edilmelidir. Tarihten sosyolojiye kadar pek çok disiplini ilgilendiren kentsel gelişim tabiri daha çok mimarlık dalında Cumhuriyet döneminde Türkiye’deki şehirlere uygulanan bir kavram olsa da belirli açılardan büyüklü küçüklü Osmanlı şehirleri üzerinde uygulanabilir ilkelere sahiptir. Her ne kadar mevcut çalışmalar kentsel gelişimin Selanik, İzmir, Beyrut ve İstanbul gibi Osmanlı İmparatorluğu’nun önemli merkezleri, diğer bir ifadeyle önemli liman kentleri üzerinden daha iyi izlenebileceğini ortaya koysa da Tanzimat Dönemi’nin temel karakteristiği olan değişim çerçevesinde daha küçük liman şehirlerinde ve iç kısımlarda kalan kentlerde de izleyebileceğimiz ölçekte bir kentsel gelişimin var olduğu söylenebilir.¹ Bu bakımdan öncelikli olarak kentsel gelişim kavramının açıklanması gerekmektedir.

Her bir disiplin için ayrı bir kent tanımlaması olsa da genel olarak kabul gördüğü üzere kenti diğer insan yerleşimlerinden ayıran temel noktanın tamamen insan tarafından ortaya çıkarılmış olması ve büyük oranda tarım dışı üretim faaliyetlerinin icra edilmesi olduğu görülebilir. Dolayısıyla kentin tanımlanmasında ticaret ve üretimin önemli kriterler olduğu görülebilir.² O halde kentsel gelişim tabirinin de bağlı olması gereken kriterlerin başında ekonomik faktörlerin gelmesi gayet doğaldır. Bu bakımdan sanayileşme ve beraberinde getirdiği ekonomik gelişmeyle kentlerin sayısının artması, mevcut kentlerin büyümesi, kentsel fonksiyonların çeşitlenmesi, toplumsal organizasyonun örgütlenmesi, iş bölümü ve uzmanlaşmaya dayalı bir birikimin olması kentleşme olarak tabir edildiğine göre³ kentsel gelişimin bu alanlarda görülen ilerlemeler olduğu kabul edilebilir. Kentsel gelişimde ihtiyaçlara bağlı olarak sosyal ve kültürel faktörler, yönetime bağlı faktörler, ekonomik faktörler ve coğrafi faktörler önemli rol oynar. Kentsel gelişim unsurları, sayılan bu faktörleri destekleyen alt etken unsurlarla çoğaltılabilir.⁴

Sanayi devriminin bir ürünü olarak beliren kentsel gelişim süreci Cumhuriyet Dönemi’nde toplumsal bir kavram olarak ortaya çıkmıştır; ancak bu sürecin düşük düzeyli de olsa Osmanlı son döneminde görülmeye başlanan bir eğilim olduğu görülmektedir. Bu dönemde gerek dış gerekse de iç kaynaklı olarak ortaya çıkan değişimlerin kendisini hissettirdiği temel alanlardan birisi kentlerin mekânsal yapısındaki farklılaşmalardır.⁵ Bu bakımdan günümüzde kentleşmenin pek çok disiplini ilgilendiren çok boyutlu bir alan olduğunu da bir kenara bırakacak olursak, 19. yüzyılda görülen kentsel gelişimin daha çok mimari ve kent tarihi çalışmalarına konu teşkil edecek bir düzeyde

¹ Bu konuda örnek bir çalışma için bkz. Yasemin Avcı, *Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010.

² A. Kadir Topal, “Kavramsal Olarak Kent Nedir ve Türkiye’de Kent Neresidir?”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, VI/1 (2004), s. 280-281.

³ Ruşen Keleş, *Kentleşme Politikası*, İmge Kitabevi, Ankara 2010, s. 27.

⁴ A. Şevki Duymaz, “XIX. Yüzyılda Samsun’un Kentsel Gelişimine Dair Bir Kaç Mimari Örnek”, *Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu, 4-5-6 Mayıs 2006*, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun 2006, s. 449-462

⁵ Mehmet Özel, “Kentsel Gelişme ve Kentleşme Sürecinde Niğde”, *Selçuk Üniversitesi Karaman İİBF Dergisi*, 2/2 (2005), s. 120-121.

olduğunu belirtmek gerekir. O halde 19. yüzyıl Osmanlı kentlerini kentsel gelişim süreci açısından incelemek için mevcut araştırmaların da gösterdiği gibi, mekânsal bir analizin ortaya konulması bu öncü değişim dönemini daha somut kriterler üzerinden değerlendirme fırsatı verecektir. Bu süreci inceleyen çalışmaların da gösterdiği gibi kentsel gelişmenin Osmanlı kentlerinde ilk olarak izlenebildiği alan kentlerin geleneksel yapılarından farklı olarak 19. yüzyıldaki Batı etkisi çerçevesinde tanık olmaya başladıkları yapısal değişikliklerdir. Öncelikli olarak Avrupa ile yoğun bir iktisadi münasebet içinde olan liman şehirlerinde rastladığımız kentsel gelişime dair ilk emareler bu ilişkilerin niteliğine bağlı bir seyir gösterdi. Bu süreçte karşımıza çıkan en önemli şehirler İzmir, Selanik ve Beyrut gibi önemli ticari merkezlerdi. Kentsel gelişimin bu limanlarda ortaya çıkışının en önemli nedeni bu kentlerin art-ülkelerindeki tarımsal faaliyetlerin ve zanaat ürünlerinin Avrupa endüstri bölgesinin ihtiyaçlarına yönelen yapısal bir değişmeye girmesiydi. Geniş art-ülkeleriyle Batı pazarları ile birleşen bu liman kentleri merkezinde yer aldıkları bölgenin toplayıcı noktaları olarak giderek yarı metropolitan özellikler göstermeye başladılar. Bu liman şehirlerinde hâkim olan dışa dayalı ticaret biçimi yüzünden kentsel dağılım dışa dönük bir yapı sergilemiş ve eski liman kentleri hızlı bir büyüme sürecine girmiş ve yeni liman kentleri de ortaya çıkmıştır.⁶ Dolayısıyla da liman kentleri kentsel gelişimin ilk belirtilerinin görüldüğü mekânlar oldular.⁷ Gerek yerli gerekse de yabancı araştırmacılar tarafından bu önemli şehirler üzerinde yapılan araştırmalar kentsel gelişime dair diğer Osmanlı kentleri için model teşkil edebilecek tespitler ortaya koymuşlardır.⁸ Bu bakımdan bu çalışma kentsel gelişim sürecine dair genel tespitleri ortaya koyduktan sonra bu tespitlerin Tanzimat Dönemi Trabzonu'na ne derece tatbik edilebilir olduğu konusunda bazı değerlendirmeler yapmayı amaçlamaktadır. Bu tespitler Trabzon'un demografik gelişimi, bayındırlık faaliyetleri, ulaşım ve haberleşme alanındaki yenilikler ekseninde incelenmeye çalışılacaktır.

I. Kentsel Gelişimin İlk Emareleri

Yukarıda da değindiğimiz gibi kentsel gelişme süreci başlı başına ayrı bir araştırma alanı olabilecek farklılıklara sahip olan liman kentlerinin tecrübeleri üzerinden tayin edilen bir süreçtir. Ancak bu sürecin her liman şehri için aynı derecede yaşandığını söylemek elbette ki doğru değildir. Bu bakımdan konumuz itibarıyla Trabzon bu süreci bir dereceye kadar yaşamış görünmektedir. Ama Trabzon kentinin yaşadığı tüm tecrübenin bir Selanik veya Beyrut ile mukayese edilmesi doğru değildir. O halde kentsel gelişimin başlangıç itibarıyla dış kaynaklı bir süreç olması kadar devamlılığının yerel koşullara da bağlı olduğu söylenebilir. Bu bakımdan yerel koşulların da uzun vadede bu süreci pek çok Osmanlı kentine yayması gayet doğaldır. Bilhassa Tanzimat'ın idari reformlarının da etkisiyle iç kısımlarda yer alan Osmanlı kentlerinde de bu sürecin yaşandığına dair yeni çalışmalar bu sürecin devamlılığını ortaya koymaktadır.

Aslında 19. yüzyılda Osmanlı kentlerinin yaşamış olduğu dönüşüm sürecinin farklılığını ortaya koymak için daha önceki kentsel yaşantı modeline bakmak konu hakkında önemli bir bakış açısı kazandırabilir. Tekeli'nin sistematize etmiş olduğu modele göre Türkiye'deki kentsel yapının örgütlenmesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı önemli dönemler en önemli kriterlerdir. Beş ayrı dönem halinde incelenen bu yapının konumuz açısından ilk üç evresi önemlidir. Bunlardan ilk dönem 16. yüzyıldaki klasik Osmanlı dönemi, ikinci dönem 17-18. Yüzyılda merkezi devletin zayıflayıp ayanların yani yerel güç odaklarının denetimlerinin arttığı bir dönem ve üçüncü dönem de sistemin 19. yüzyılda Batı emperyalizmine açılmasıyla yarı sömürge haline geldiği dönemdir.⁹ Kentsel gelişim açısından bizim için önemli olan dönem öncelikli olarak imparatorluğun uluslararası piyasalar ile birleşmesi ile başlayan Batı emperyalizminin görüldüğü; ikinci olarak da Tanzimat reformları ile kentsel yapının değişmeye başladığı üçüncü dönemdir. Bu üçüncü evrenin ilk olarak belirlediği mekânlar haliyle liman şehirleri olmuştur. Liman şehirlerini 19. yüzyılda diğer kentlerden ayıran en önemli farklılık eski şehirlerin altyapıları iyileştirilen limanlar ile bütünleşmesi ve kentsel dokunun

⁶ İlhan Tekeli, "Anadolu'daki Kentsel Yaşantının Örgütlenmesinde Değişik Aşamalar", *Anadolu'da Yerleşme Sistemi ve Yerleşme Tarihleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, s. 242-243.

⁷ İlber Ortaylı, "19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetindeki Yapısal Değişim Üzerine", *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu, Seçme Eserler II*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 119.

⁸ Çağlar Keyder vd., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Liman Kentleri Bazı Kuramsal ve Tarihsel Perspektifler" *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, çev. Gül Çağalı Güven vd., Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s.122.

⁹ Tekeli, *Anadolu'daki Kentsel Yaşantının Örgütlenmesinde Değişik Aşamalar*, s. 224.

modern unsurlar ile donatılarak farklılaştırılmasıdır. Bu farklılaşma öncelikle demografik olarak şehirlerin kozmopolit bir yapıya kavuşmaları, kentteki üretim ve ticari faaliyetlerin yoğunlaşması ve en önemlisi de ulaşım ve haberleşme imkânlarının iyileştirilmesi ile karşımıza çıkmaktadır.¹⁰

Yukarıda işaret edilen üçüncü dönemi şekillendiren en önemli gücün *çevreleşme süreci* olarak da ifade edilen ve ticaret antlaşmaları ile Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya ekonomisi ile bütünleşme süreci olduğu görülmektedir.¹¹ Bu bütünleşmenin en önemli kanalları olarak liman kentlerinin bu çevreleşme sürecinden ilk olarak etkilenmesi ise kaçınılmaz bir netice oldu.¹² Bu süreçte Avrupa endüstrisinin ihtiyaç duyduğu üretim hammaddesi olan ürünlerin iç pazar yerine dış pazara yönelmesi, aynı şekilde tarım ürünlerinin de bu şekilde bir eğilim göstermesi bölgeler arasındaki ticarete de önemli değişmelerin yaşanmasına neden oldu. Bu bakımdan liman şehirleri bilhassa buharlı gemilerin hizmete girmesiyle beraber bu farklılaşan ticaret ağında Osmanlı coğrafyası ile Avrupa arasında daha etkin bir rol oynamaya başladı.¹³ Ancak tek başına başta liman şehirleri olmak üzere Osmanlı kentlerinde görülen değişimlerin bu dış kaynağa bağlı olduğunu söylemek doğru değildir. Daha küçük ve sahil kesiminde yer almayan kentlerin yaşadığı tecrübeye bakıldığında kentsel gelişiminin diğer önemli bir ayağının bizzat Tanzimat reformları olarak ifade edilen düzenlemelerin bir neticesi olarak ortaya çıktığını görmek mümkündür. Tanzimat'ın ilkeleri doğrultusunda devletin yerel hizmetleri bizzat kendi denetimi ile uygulamaya çalışmaya başlaması beraberinde kent yaşamında pek çok yeni kurum ve pratiği de getirdi.¹⁴ Bunlar arasında öncü örnekler olarak nizamnameleri saymak mümkündür. Tanzimat Döneminde devlet kent planlama ve inşaa faaliyetlerini düzenlemek adına bir dizi nizamname yayınladı. 1848-1882 yılları arasında, 1848 Ebniye Nizamnamesi, 1858 Sokaklara Dair Nizamname, 1863 Turuk ve Ebniye Nizamnamesi, 1875 İstanbul ve Belde-i Selase'de Yapılacak Ebniyenin Suret-i İnşaiyesine Dair Nizamname, 1877 Dersaadet Belediye Kanunu ve 1882 Ebniye Kanunu olmak üzere toplam altı nizamname çıkarıldı.¹⁵ Elbette bu nizamnameleri kentlerde uygulayacak olan kurulların varlığını da değerlendirmek gerekir. Tanzimat'ın başından beri taşrada oluşturulmaya çalışılan meclisler ve yerel erkânın idari sürece bu şekilde katılımı da özellikle şehirlerin ihtiyaçlarının karşılanması bağlamında merkezin yerel güçler ile işbirliğinin en önemli örnekleriydi.¹⁶ Ancak bu konudaki asıl gelişim 1864 Vilayet Nizamnamesi ile başlayan idari düzenlemeler ve yeni nizamnameler oldu. Bu bakımdan şehirlerin beledi hizmetlerinin icra edilmesinde ilk olarak İstanbul'da 1854'te kurulan *İstanbul Şehremaneti Dairesi*'nin ilk önemli örnek olduğunu söylemek gerekir. Fakat bu örnek taşra kentlerinde hemen uygulanamadı.¹⁷

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun dış dünya ile artan ticari münasebetlerine paralel olarak artan şehirleşme ve şehirlerin gösterdiği değişim yeni bazı hizmetlerin görülmesinde yeni bir örgütlenmeye gidilmesini zorunlu kıldı. Burada da daha önceki diğer kurumlarda da olduğu gibi Fransız örneğinde bir yapılanmaya gidildi. Zira bu süreçte İstanbul'daki *Şehremaneti*'ni takip eden ikinci bir örnek belediye teşkilatlanması Batı ile çok yönlü ilişkiler içinde olan İzmir'de kuruldu.¹⁸ Belediyelerin İstanbul dışındaki Osmanlı şehirlerinde oluşturulması sürecine baktığımızda burada da asıl adımın *1864 Vilayet Nizamnamesi* sonrasında atıldığını görmekteyiz. Bununla birlikte nizamname *Fransız Commune Sistemi*'nden esinlenerek her köyü bir belediye dairesi saymak dışında şehir ve kasabalarda belediye örgütlenmesine ilişkin bir hüküm içermemekteydi. İstanbul'un etkisiyle bazı şehirlerde belediye teşkilatı kurulmak istenince hükümet vilayet belediyelerinin kuruluş ve görevleri hakkında iki talimatname hazırlamıştır. Talimatnamelerin ikincisi 25 Temmuz 1867 tarihlidir.¹⁹ Dolayısıyla belediye teşkilatlarının Osmanlı şehirlerine teşkili için gerekli prosedürün hazırlandığı bu

¹⁰ Tülin Selvi Ünlü, *19. Yüzyılda Mersin'in Kentsel Gelişimi*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin 2007, s. 3.

¹¹ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005, s. 7-10.

¹² Keyder ve diğ., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Liman Kentleri*, s. 121-124.

¹³ Sevgi Aktüre, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Kentlerindeki Değişimler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 891.

¹⁴ Fatma Acun, "Portrait of the Ottoman Cities", *Muslim World*, 92/3-4 (2002), s. 274-277.

¹⁵ Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 41-83.

¹⁶ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara 1997, s. 203-249; Özgür Yılmaz, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Taşra İdare Meclisleri (1840-1871)", *History Studies*, VI/6 (2014), s. 253-280.

¹⁷ Aktüre, *Taşra Kentlerindeki Değişimler*, s. 894.

¹⁸ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri 1840-1880*, TTK, Ankara 2000, s. 123, 179.

¹⁹ Çadırcı, *Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s. 275.

tarihten sonra belediye teşkilatları belli başlı yerlerde kurulmaya başlanmıştır. Bu düzenlemeler ile belediyeler bayındırlık, alt yapı hizmetleri, temizlik ve aydınlatma, narh ve çarşı pazar kontrolü, itfaiye ve kira kontrat tesciliyle ilgilenecekti. Teşkilatın başında bir reis olacak ve altı üyeden oluşacak bir meclise başkanlık edecekti.²⁰

Kentsel gelişimin yukarıda saydığımız hizmetler dışındaki bir diğer göstergesi de şehirlerin mekânsal yapılarındaki farklılaşmalar olmuştur. Uzun yüzyıllar boyunca geleneksel yapılarını muhafaza eden Osmanlı şehirleri için 19. yüzyılda geleneksel formların dışında bazı değişimler görülmeye başlandı.²¹ Aktüre'nin ifade ettiği gibi, merkezinde kalenin yer aldığı şehirlerde iç kale aynı zamanda şehrin de merkezini teşkil eder ve kale içinde yerleşmeye müsaade edilmeyen gayrimüslimler varoş veya banliyö olarak ifade edilen kenar mahallelerde ikamet ederdi. Ancak zamanla kentlere sığmayan iktisadi faaliyetlerin dışarı taşması neticesinde kentlerin de genişlemesine neden oldu. Kale dışında kurulan bedestenler yeni ticaret sahaları teşkil ediyor ve etraflarında değişik meslek gruplarının oluşturduğu sokaklar ortaya çıkıyordu. Nitekim merkezi gücün azalması ile ortaya çıkan âyanlığın şehirlerde kalenin teşkil ettiği tek merkezliliği de fiilen ortadan kaldırdığını gösteren pek çok örnek vardır.²²

Tanzimat'ın taşrada icra etmiş olduğu reformlar sayesinde kentin mekânsal yapısında bir yönetici merkezin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu yönetici merkezin odağında ise "Hükümet konakları" yer almaktadır.²³ Bunun yanında Anadolu kentlerinin pek çoğunda şehrin en önemli mekânlarında saat kulesi gibi önemli yapıların yanında postahane, telgrafhane, belediye binaları, Reji ve Düyûn-ı Umûmiyye binaları gibi resmi ve yarı resmi kuramların toplandığı yeni alan Avrupa ile iş ilişkilerinin yoğunlaşması itibarıyla yeni yönetici merkezi kendine çekmiştir. Zira Tanzimat devlet adamlarının zihinlerinde Batı modelinde bir modernleşme yer aldığı için Batının tekniği ve kültüründen istifade edilerek batılı manada bir şehir kurulmasının hedef alındığı görülmektedir. Aynı şekilde devlet otoritesinin sağlamaştırılması için gerekli düzenlemelerin kent alanına müdahaleyi zorunlu kılması da, kentsel alanda yenilikleri kaçınılmaz kılan nedenlerden biriydi.²⁴ Bu bakımdan kent içi ulaşımında atlı arabaların geçeceği şekilde düzenleme yapılmaya çalışılmıştır. Bunun dışında şehir dışında mesire yerlerinde gösterişli yeni konutların yapımı ve buralarda gelişmeye başlayan yeni yaşam ve beraberinde getirdiği yeni yollar da kaydedilmesi gereken diğer yeniliklerdendir. Elbette su ve yangın hizmetleri de en önemli hizmetlerden biri olarak tekerlekli araçların kullanılmasını zorunlu hale getirmiştir.

Avrupa piyasaları ile olan sıkı bağlarının itici gücü ile liman kentleri iç bölgelerdeki üretim alanlarına bağlı olarak gelişti. Bunun yanında gerekli alt yapılardan mahrum olan bu şehirler Avrupa sermayesi için önemli yatırım mahalli haline geldiler. Bu çevreleşme sürecinin en yoğun olarak görüldüğü önemli liman şehirlerinde aynı zamanda aracı bir tüccar sınıfı da ortaya çıkmaya başladı. Avrupalı kurumların aracılığını yapan ve uluslararası bağlantıları sayesinde dil bilme vb. özelliklere sahip olan aileler zamanla kapitalist bir kesimin ortaya çıkmasına vesile oldu. Böylece liman şehirlerinde toplumsal yaşam daha da hızlı bir şekilde farklılaşmaya başladı. Dış ticaretin gelişmesiyle beraber özellikle de bu ticaretin faydasını ziyadesiyle göre Rum ve Ermeni tüccar kesiminin refah seviyesi yükseliyor ve bu refah seviyesi bu kesimlerin yaşamlarına da yansıyor. Bu süreçte Tanzimat reformlarının ortaya çıkardığı devlet memurları ve yeni bir bürokrat zümresi kentlerdeki dönüşüm sürecinin resmi yüzünü temsil ediyordu.²⁵

Kentsel gelişimin bağlı olduğu kıstaslardan biri de şüphesiz ulaşım imkânlarındaki değişimlerdi. Önemli liman şehirlerinde eskiden olmayan limanların yapılması, demiryolu bağlantılarının ve önemli karayollarının yapımının yanı sıra banka, borsa, acente, ulaşım ve haberleşme ile ilgili kurumların ortaya çıkışı şehrin geleneksel yapısında da önemli değişimlerin

²⁰ Ortaylı, *Osmanlı Mahalli İdareleri*, s. 173-175; Çadırcı, *Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s. 275-276.

²¹ Aktüre, *Taşra Kentlerindeki Değişimler*, s. 891.

²² İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kentsel Dönüşüm", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 881.

²³ Osmanlı şehirlerinde hükümet konaklarının şehrin yeni bir merkezi şeklinde ortaya çıkmaları hakkında bkz. Hakan Kaynar, "Siyasal İktidar ve Şehir: 19. Yüzyıl Osmanlı Şehirlerindeki Mekânsal Değişimler Üzerine", *Kebikeç*, 10 (2000), s. 149-153.

²⁴ Stefan Yerasimos, "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 2-5.

²⁵ Ünlü, *19. Yüzyılda Mersin'in Kentsel Gelişimi*, s. 42-43.

ortaya çıkmasına yardımcı oldu.²⁶ Ulaşım imkânları açısından demiryolu ve liman, kentlerin mekânsal gelişimin en önemli motorları olmuştur. Ulaşım vasıtaları kentlerin etki alanını genişleterek ticari faaliyetlerin etki ve yoğunluğunu da değiştirdi. Ticari faaliyette artış kentsel mekânın kullanım biçimini de etkiledi. Sunulan hizmetler için kentsel mekânda yeni bir organizasyon ortaya çıkıyordu. Bu yeni ulaşım olanakları kentsel mekânın yeniden şekillenmesine neden oldu. Kentteki eski merkezin yanında yeni bir kent merkezi ortaya çıkmaya başladı. 16. yüzyıldan itibaren bedesten etrafında şekillenmiş olan geleneksel ticari merkez yetersiz gelmeye başlamış ve liman şehirlerinde yeni iş ilişkilerinin gerektirdiği yeni bir merkez ortaya çıkmıştır. Böylece kentin merkezi ikili bir yapı sergilemeye başlamıştır.²⁷ Bu yeni merkez Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya piyasaları ile entegrasyon sürecinde kara gümrük binaları, bankalar, sigorta şirketleri, iş hanları, oteller, posta ve telgrafhaneler, belediye binaları, depolama tesisler, reji ve Duyun-u Umumiye binaları gibi kurumlara ev sahipliği yapmaya başladı. Merkezi bürokrasinin taşradaki uzantısı olarak devlet daireleri de tesis edilmeye başlandı. Bu da ister istemez şehir mekânının büyümesine ve Aktüre'nin ortaya koyduğu “yönetici merkez”in ortaya çıkmasına neden olmuştur. Aktüre'nin temel aldığı şehirlerde merkezinde hükümet konağının olduğu bu yönetici merkezin yanında belediye dairesi, telgrafhane, Reji ve Duyun-u Umumiye Dairesi de bulunmaktaydı.²⁸ Bunun gibi devlet memurlarının ve yerel bürokrasinin ikamet ettiği resmi daireler kent merkezinin de başlıca çekim bölgeleri haline geldiler.

Ticari entegrasyon bir yana özellikle liman şehirleri, buharlı gemiler ve demiryolu bağlantıları sayesinde dünyanın diğer bölgeleri ile bağlantı kurabilme imkânına sahip oldu. Bu bakımdan bu şehirler haberleşme imkânları açısından deniz postaları ile öncü gelişmelere tanık oldular. Bunun dışında önceleri haberleşme sadece askeri sınıfın tekeli altındaki menzil ve ulaklar vasıtasıyla icra edilirken açık posta sisteminin 1840'lerden itibaren işlemeye başlaması ve 1860'lerden itibaren telgrafın kullanımının yaygınlaşması halkın da haberleşme hakkına ulaşmasını sağladı. Bu yeni haberleşme vasıtaları şehirlerde posta ve telgraf binaları; istasyonlar, rıhtım ve iskelelerin ortaya çıkmasına da vesile oldu. Ancak yapılan yeni binalar sadece bunlarla sınırlı değildi. Birçok yeni yapı türü ortaya çıktı. Limanlarda yeni gümrük binaları ve antrepoların; şehre daha öncesine göre daha sık gelmeye bağlayan yabancıların kalması için otellerin yapımı da bu sürece denk gelmektedir. Böylece kervansaray veya hanların klasik dönemde icra ettiği fonksiyonlar farklılaşarak yerini istasyon, antrepo ve otellere bırakmıştır.²⁹

Kentsel gelişim sürecinde eski ve yeni kurumların bir arada bulunmalarından kaynaklanan bir ikiliğin de ortaya çıktığını söylemek gerekir. Yeni merkez işlevleri, eski merkezden başlayarak yeni dış ticaret işlevlerini denetleyen yabancıların ve milletlerin konut alanına uzanan yollar üzerinde yol almıştır. Ancak bu ikilikte geleneksel olanın da değiştiğini söylemek gerekmektedir. Konut alanlarında görülen farklılaşma da üzerinde durulması gereken bir diğer alandır. Klasik dönemde olduğu gibi, konut alanında farklılaşma sadece milletlere göre değil toplumsal statü açısından zenginleşmeyle birlikte yeni konut alanlarının oluştuğu görülmektedir. Ulaşım olanaklarının gelişmesine paralel olarak banliyöler oluşmuştur. Kent içi ulaşımın düzenlenmesi ve at arabasının kullanılabilmesi için kale duvarlarının yıkılarak yeni mekânların kazanılmaya çalışıldığı da bilinmektedir. Değişen kent dokusu ile kent çevresindeki yeşil alanların işlevi de değişmeye başlayacaktır. Kent içindeki yeşil alanlar kentin tarımsal ihtiyaçlarını karşılayan mahaller olmaktan uzaklaşmış ve bir kısmı imara açılarak konut alanı olarak kullanıldığı gibi bir kısmı da tüm kentlilerin kullanımına uygun “belediye parkları”na veya “millet bahçelerine” dönüşmüştür.³⁰

II. Trabzon'un Kentsel Gelişimi Üzerine Bazı Tespitler

Osmanlıların eline geçtiği 1461 yılından 19. yüzyılın ortalarına gelinceye değin çok büyük değişiklikler göstermeyen Trabzon özellikle yüzyılın ikinci yarısında, şehrin iktisadi yapısında görülen

²⁶ İlhan Tekeli, “Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Kentsel Gelişme ve Kent Planlaması”, *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, Haz. Yıldız Sey, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998, s. 2.

²⁷ Tekeli, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kentsel Dönüşüm*, s. 882.

²⁸ Sevgi Aktüre, *19. Yüzyıl Anadolu Kenti: Mekânsal Yapı Çözümlemesi*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara 1981, s. 220-223.

²⁹ İlhan Tekeli, “Anadolu’daki Kentsel Yaşantının Örgütlenmesinde Değişik Aşamalar”, *Anadolu’da Yerleşme Sistemi ve Yerleşme Tarihleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, s. 244.

³⁰ Tekeli, *Anadolu’daki Kentsel Yaşantının Örgütlenmesinde Değişik Aşamalar*, s. 247.

yükselişe paralel olarak bugün de görülebilecek önemli değişikliklere uğradı. Bu bakımdan İstanbul ve İzmir'in yanında Selanik, İskenderiye ve Beyrut gibi imparatorluğun 19. yüzyıldaki en önemli ticari merkezlerinden ve limanlarından olan Trabzon'da da “şehirleşme/kentleşme” olarak nitelendirilebileceğimiz bir sürecin yaşandığını görmekteyiz. Ancak bu süreç hemen hemen Tanzimat reformlarının kent hayatına yansıdığı bir döneme denk gelen Kırım Savaşı'ndan sonra belirgin bir şekilde yaşanmaya ve şehrin dokusunda hissedilmeye başlandı. Bu bölümde bu değişim, kaynakların bize verdiği bilgilere göre, Trabzon'da görülen kentsel gelişim, şehirdeki hizmetler, yeni kamu binalarının yapımı, şehirde yapılan düzenlemeler ve Trabzon'da bu dönemi en iyi yansıtan yeni mekânlar çerçevesinde incelenecektir.

Trabzon'da kentsel gelişimin izlerini sürmek için öncelikle şehrin fiziki yapısına dair birkaç detayı açıklığa kavuşturmak kentsel gelişimin sınırlarını anlamamız açısından oldukça önemlidir. Trabzon şehri yerleştiği alan itibarı ile denize doğru dik inen derelerin birbirinden ayırdığı sırtlar üzerine kurulmuştu. Kentin üzerinde yer aldığı sırt, deniz kıyısına dik yarılarla inen Değirmendere, Tabakhane Deresi ve Zağanos Deresi gibi vadilerle kesintiye uğrar ve kıyıdan itibaren yükselerek bir takım basamaklara ayrılır. Daha geride, şehrin üç kilometre güneydoğusunda Trabzon'un yaslandığı dik yamaçlı ve düz sırtlı Boztepe yer alır. Boztepe'nin daha batısında Soğuksu Tepesi yer alır. Trabzon şehri yükseklikleri 200 metreyi geçen bu tepelerin kuzey eteklerinde, yamaç meyillerinin biraz hafıfladığı kesimlerden başlayarak, bir amfiteatr gibi alçak yarların üstüne kadar mahallelerini yayar. Liman kesimi dışında şehrin ana kitlesi yarılar üstünde kalır ve denizle doğrudan doğruya teması gelmez.³¹ Bu yapı üzerinde şehrin en güzel mekânları bu tepelerin üzerinde yer alan Boztepe, İç kale, Tekfur çayır, Kavak meydanı, Faros ve Eksotha mahalleleridir.³² Şehrin yerleştiği bu parçalı coğrafi yapı şehrin daha çok büyümesine, yeni yerleşim yerlerinin ortaya çıkmasına da engel olmuştur. Bu durumda Trabzon'da görülen değişimi, kentin mekânsal gelişiminden ziyade var olan alanların daha fonksiyonel bir şekilde kullanımı ve değişiminde aramak gerekmektedir.³³

Bazı kaynaklara göre nüfus artışı yani demografik büyüme kentleşmenin kriterlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Ancak Karpat'ın da belirttiği gibi, demografik büyüme ile kentleşme ve modernleşme arasında görünüşte var olan bağlantı yanıltıcıdır. Çünkü nüfus artışı, modernleşme ve şehirlerin gelişmesinin farklı kaynakları söz konudur.³⁴ Bu tespit tüm 19. yüzyıl boyunca dışarıdan alınan göçler ile önemli nüfus artışları yaşayan Osmanlı kentleri için oldukça yerindedir. Yine dengeli bir nüfus artışının kentleşmenin bir diğer sonucu olduğu gerçeğinden hareket edecek olursak Trabzon'da da 19. yüzyıl içinde görülen demografik eğilimin kentleşme ile olan bağlantısına dair birkaç tespit yapabiliriz. Buna göre 19. yüzyılın başlarında küçük bir sahil kasabası görünümünde olan Trabzon'un demografik durumuna bakıldığında şehrin nüfusu şehirdeki ilk Fransız konsolosunun tahminine göre nüfus 16.000 civarındaydı.³⁵ Resmi rakamların yokluğunda konsolos raporları ve seyyahların tahminleri üzerinden gidildiğinde, yüzyılın ortalarına kadar Müslüman, Rum, Ermeni ve Katoliklerden oluşan şehir nüfusuna ilişkin olarak 30-35.000 arasında değişen rakamların verildiği görülmektedir.³⁶ Ancak yüzyılın ikinci yarısında belirgin bir nüfus artışı ile karşılaşmaktadır. İngiliz konsolosluk kaynaklarına göre 1851 yılında şehrin nüfusu 50.000 kişiyken bu sayı Kırım Savaşı sonrasında, 1856 yılında, 70.000'e çıkmıştır. Bu artışı İngiliz konsolosu iç kısımlardan çok sayıda ailenin yiyecek bulmak için şehre gelmesine bağlamaktadır.³⁷ 1859 yılı raporuna göre şehirdeki nüfus artışı devam etmektedir.³⁸ Fakat buna karşın 1860 tarihli diğer bir rapor nüfusun 55.700'e gerilediğini göstermektedir.³⁹ Kırım Savaşı sonrasında şehirdeki ekonomik

³¹ Şehabettin Tekindağ, “Trabzon”, *İA*, c. XII/1, MEB Yayınevi, İstanbul 1974, s. 455; *TVS*, 1311 (1894), s. 191.

³² *TVS*, 1318 (1900), s. 77; Abdullah Saydam, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Şehri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Bayram Kodaman'a Armağan Özel Sayısı, Isparta 2010, s. 28-29.

³³ Özgür Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 458.

³⁴ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, çev. Akile Z. Durukan-K. Durukan, İmge Kitabevi, Ankara 2002, s. 144.

³⁵ Özgür Yılmaz, “19. Yüzyılın Başlarında Trabzon'da Bir Levanten: Pierre Dupré ve Trabzon Konsolosluğu (1803-1820)”, *The Levantines: Commerce and Diplomacy, 1st International Conference*, İstanbul, 3-5/11/2014 (Yayınlanmamış Sempozyum Bildirisi)

³⁶ Veriler ve değerlendirilmeleri için bkz. Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s. 79-82.

³⁷ *A&P*, 1857, vol. 38, 1856, Trabzon Ticaret Raporu, s. 175-176; A. Üner Turgay, *International Politics, Economic Development and Social Change in Trabzon in the Nineteenth Century*, Unpublished Doctoral Dissertation, University of Wisconsin-Madison Graduate School, 1976, s. 189-190.

³⁸ *A&P*, 1861, vol. 30, 1859 Trabzon Ticaret Raporu, s. 73.

³⁹ *A&P*, 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 191.

canlanmanın itici güç olduğu bu nüfus artış eğiliminin çok uzun süreli olmadığı ve 1860'lardan sonra azalmaya başlayan nüfusun yüzyılın sonlarına doğru 35-40 bin civarlarında bir değere sahip olduğu görülmektedir.⁴⁰ Dolayısıyla Trabzon için bir yüzyıllık zaman diliminde iki mislini aşan bir demografik gelişimin olduğu söylenebilir.

Diğer bir önemli değişim de nüfusun bileşenindeki farklılaşmadır. Yüzyılın başlarında kentte % 75'in üzerinde olan Müslüman nüfus oranı yüzyılın ortalarında azalmaya başlamış; buna karşın gayrimüslimlerin oranında ise artış görülmüştür. Ticaretin önemli bir yükselme eğilimi göstermesi ve Trabzon kırsalının da kuraklıktan etkilenmesi her kesimden Trabzon'a bir nüfus akışına neden olmuştur. Fakat ticaret seviyesinin normal sınırlarına gelmesinin bu kez de tersine bir göç hareketine neden olmuştur. Bu bakımdan Müslümanlar şehirden ayrılırken Rumlar ve Ermeniler şehirde yeni iş imkânları elde ederek şehirde kalmışlardır.⁴¹ Bu durum dolayısıyla şehirdeki gayrimüslim nüfusun artmasına neden olmuştur. Bu haliyle Trabzon'da görülen bu eğilim, imparatorluğun diğer önemli liman şehirlerindeki eğilim ile uyumlu görünmektedir. Buna göre önemli liman kentlerinde başlangıçta temel olan Müslüman nüfus kentlerin aldığı göç sonucu bu baskın özelliğini kaybetmeye ve Müslümanlar ve gayrimüslimlerin oranları birbirine yaklaşılmaya başlamıştır.⁴²

Bu demografik yapının yerleşik olduğu mahalle dokusu açısından bakıldığında zaman Trabzon'da incelediğimiz süre içinde şehir nüfusu iki misli artış göstermesine karşın bu nüfusun yerleşik olduğu mahalleler diğer Anadolu kentlerinde de olduğu gibi⁴³ 19. yüzyıl öncesindeki mahalle dokusu ile aynı kalmıştır. Sadece şehrin Doğu varoşundaki nüfus artışına paralel olarak Boztepe Mahallesi'nin ikiye ayrılması şeklinde bir değişiklik göze çarpmaktadır. Genel olarak bakıldığında çok geniş bir yerleşim ve yayılma alanına sahip olmayan Trabzon'un bu fiziki yapısı şehirdeki mahalle dokusunu da belirleyen en önemli etkenidir. Dolayısıyla 19. yüzyılda Trabzon'un yerleşim dokusunda yeni alanların yerleşime açılması şeklinde bir büyüme ile karşılaşmamaktayız. Bundan dolayı kent dokusundaki değişimi, bu klasik görünüm içinde ortaya çıkan değişiklikler, diğer bir ifade ile yeni bir ekonomik merkez olarak doğu varoşunun yükselişi ve yeni bir anlayış ile şekillenen ve kamu binalarının öncülük ettiği bir yapılanma süreci olarak algılamak gerekmektedir.

Bu dönemde Trabzon'da kentsel gelişim adı altında özellikle imparatorluğun diğer büyük liman şehirlerinde olduğu gibi benzer gelişmelerin var olmadığı görülmektedir. Her ne kadar şimdiki kadar gördüğümüz üzere demografik büyüme ve iktisadi gelişme gibi unsurlar Trabzon'da da görülse de Anadolu kentlerinin mekânsal ve sosyo-ekonomik açıdan biçimlenmesinde etkili olan demiryolu Trabzon için halen daha gerçekleşmeyi bekleyen bir ulaşım vasıtasıdır.⁴⁴ Bu bakımdan Trabzon'u imparatorluğun ve Avrupa'nın önemli merkezlerine bağlayan en önemli ulaşım vasıtası buharlı gemiler olmuştur. Buharlı gemilerin Trabzon'un ulaşımında en önemli vasıta haline gelmesi Trabzon'da şehrin doğu kısmının önem kazanmasına ve bu sayede de iktisadi hayatın merkezinin şehrin bu kısmına doğru kaymasına neden olmuştur. Bunun yanında Trabzon'da şehirleşme bölgesel kaynakların elde edilebilirliğine ve civar bölgelerin ekonomik gelişmişliğine de bağlı idi. Bu süreçte kilit konumda olan ulaşım imkânları açısından bakıldığında Trabzon'u iç kısımlara bağlayan yolun ancak 1860'lı yılların sonunda bitirilmesi, Trabzon limanının altyapısının ise şehrin ticari potansiyeliyle çelişkili bir şekilde yetersiz kalması Trabzon şehrinin gelişmesinin önündeki en önemli engeller olarak kalmıştır.⁴⁵

19. yüzyılda Osmanlı liman kentlerinin yaşadığı dönüşüm göz önüne alındığında, Trabzon'un da sınırlı da olsa benzer deneyimleri yaşadığı görülür. Bu dönüşüm öncelikle kendini şehrin merkezinde hissettirdi. Yukarıda da ifade edildiği gibi, 19. yüzyılda içine girilen yeni kapitalist iş ilişkileri çerçevesinde 16. yüzyılda bedesten çevresinde oluştuğunu gördüğümüz merkez yetersiz kalıyor ve bu merkez yanında yeni iş ilişkilerinin gerektirdiği yeni bir merkezi iş alanı oluşuyordu.⁴⁶

⁴⁰ Stéphane Yerasimos, "La Communauté Grecque de Trabzon au XIXe Siècle", *CIEPO VII. Sempozyum Bildirileri*, TTK, Ankara 1994, s. 241-268; Stephan Yerasimos, "XIX. Yüzyılda Trabzon Rum Cemaati" çev. İsmet Akça-Didem Danış, Bir Tutkudur Trabzon, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1997, s. 281-303.

⁴¹ Turgay, *Trabzon in the Nineteenth Century*, s. 192.

⁴² Keyder ve diğ., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Liman Kentleri*, s.139.

⁴³ Aktüre, *Taşra Kentlerindeki Değişimler*, s. 891.

⁴⁴ Aktüre, *19. Yüzyıl Anadolu Kenti*, s. 74.

⁴⁵ Trabzon Limanı'nın durumunu iyileştirmeye yönelik faaliyetler için bkz. Özgür Yılmaz, "Dussaud Biraderler'in Trabzon Limanı İnşa Projesi (1870)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 18 (2015), s. 213-244; Turgay, *Trabzon in the Nineteenth Century*, s. 280.

⁴⁶ Tekeli, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kentsel Dönüşüm*, s. 882.

Trabzon'da Gavurmeydanı (Meydan-ı Şarki) olarak bilinen ve 19. yüzyılın ilk dönemlerine kadar önemsiz bir yer olarak kalan mahal, yüzyılın ikinci yarısında artan transit ticaret ve bunun beraberinde getirdiği altyapı çalışmaları neticesinde şehrin en aktif bölgesi haline geldi. Şüphesiz bu yükselişte liman kentlerinde ticari etkinliğin yaşandığı liman, istasyon gibi yeni ulaşım olanaklarının yarattığı odak noktalarının kent merkezinin yeniden şekillenmesinde oynadığı önemli rol etkili olmuştur.⁴⁷ Trabzon'da ise en önemli ulaşım vasıtasının denizyolu olması itibarı ile Çömlekçi Limanı'nın önem kazanması, şehri iç kısımlara bağlayan Trabzon-Erzurum yolunun ise şehrin bu kısmından başlaması bu mekân değişikliğinin en önemli nedenleri oldu. Gerçekten de özellikle Kırım Savaşı sonrasındaki gelişmelere bakıldığında yeni iş hanlarının, yeni bir konaklama mekânı olarak otellerin, iletişimi sağlamaya yönelik olarak postahane ve telgraf ofislerinin, güvenliği sağlayan karakolhanelerin ve limanda yeni ticari binaların yapımı bize Trabzon'da da imparatorluğun önemli şehirlerinde görülen eğilimin bir derece olsun takip edildiğini göstermektedir.⁴⁸

Trabzon'da görülen bu dönüşümün en önemli itici gücünün gelişen ticari ilişkiler olduğu muhakkaktır.⁴⁹ Özellikle liman kentlerinde dış ticaretin yoğunluğu ve nüfustaki artış ile birlikte kentsel düzenlemelere daha erken ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Kentte ticaretle uğraşan kesimlerin, iskelenin, iskeleye erişimi sağlayacak kent içi ve yakın çevredeki yerleşim yerleri ile olan bağlantısını sağlayacak bölgesel ölçekteki yolların yapımı, iyileştirilmesi ve genişletilmesi gibi kentsel altyapı ile ilgili yatırım taleplerinin yerel düzeyde idari örgütlenmeyi zorunlu kıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum ticari faaliyetlerin aksamadan yürümesini isteyen özellikle gayrimüslim nüfus ve yerli tüccarın kentteki altyapı ve fiziki koşulların iyileştirilmesi, limanın genişletilmesi gibi taleplerin de etkisi ile kentteki faaliyetler için itici güç olmuştur.⁵⁰ Bu süreçte en önemli yerel kurumun, bu saydığımız hizmetleri gerçekleştirme bakımından belediyeler olduğu görülmektedir. Yukarıda da değindiğimiz gibi, 19. yüzyılda gerek şehrin iç bünyesinde meydana gelen değişimler, gerekse de dış dünya ile ilişkilerin zorladığı yeni şartlar nedeniyle geleneksel idare ve yapı yetersiz gelmeye başlamış ve kentsel hizmetler yerel bir idari birim olan belediyeler vasıtasıyla giderilmek istenmişti.

Bu açıdan bakıldığında 1830'lu yıllardan itibaren transit ticaretin önem kazanması ve Trabzon'un önemli bir ticaret merkezi haline gelmesi şehirdeki altyapı eksikliklerini de ortaya çıkardı. Bunlardan en önemlisi Trabzon-Erzurum yolunun durumu idi.⁵¹ Yolun tamirine yönelik ilk girişimler Tanzimat'ın bölgede uygulanmasından daha önce 1843 yılında başlamıştı. Tanzimat sonrasında ise Trabzon'daki bayındırlık hizmetleri konusunda en önemli hamle yine bu yolda Nafia Nazırı İsmail Paşa'nın bölgeye gelerek yol yapım çalışmalarını başlatması ile oldu. Fakat ticaret yolunun başlangıcı olan limandan itibaren başlayan çalışmalar aynı sene akamete uğradı. Bundan sonra Kırım Savaşı'nın çıkması bu yolda başka bir çalışmanın olmasını engelledi. Savaş döneminde Trabzon'un müttefik orduları için önemli bir tedarik merkezi olması şehirdeki ticareti en üst seviyeye çıkardığı gibi şehirdeki altyapı eksikliklerinin de daha fazla hissedilmesine neden oldu. Bu dönemde görülen nüfus artışı ve şehre doğru olan göçler Trabzon için yeni bir dönemin başlangıcı oldu. İngiliz konsoloslu Stevens savaşın Trabzon'a etkisi şöyle ifade etmektedir:⁵²

“Trabzon bölgesel olarak büyük bir maddi gelişim gösterdi. Üç yıllık savaş önemli miktarda altının burada birikmesini sağladı ve birkaç büyük tüccar bundan istifade etti. Her gün binalar yükseliyor, kentin sınırları önemli ölçüde büyüyor, yerliler daha iyi giyiniyor ve daha iyi yaşıyorlar ve yoksullar çeşitli sıkıntılar ve yoksunluklar nedeniyle azalmakla birlikte her yerden gelen yabancılar bu boşluğu dolduruyor. Bundan birkaç yıl önce şehrin ve kenar mahallelerin nüfusu elli bin olarak tahmin

⁴⁷ Tekeli, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kentsel Dönüşüm*, s. 882; İlhan Tekeli, “19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü”, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. H. İnalçık-M. Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2006, s. 527; Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, s. 144.

⁴⁸ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s. 459-460.

⁴⁹ 19. yüzyılda Osmanlı şehirlerindeki dönüşüm hakkında bkz. P. Dumont- F. Georgeon (ed), *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

⁵⁰ Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu, Yerel Yönetim Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2010, s. 1-3; Meropi Anastasiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, çev. Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, s. 125.

⁵¹ Trabzon-Erzurum Yolu'nun yapım süreci hakkında bkz. Selahattin Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1997; Hüseyin Kaleli, *XIX. Yüzyılda Trabzon'da Ulaştırma Ekonomisi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998.

⁵² *A&P*, 1857, vol. 38, 1856 Trabzon Ticaret Raporu, s. 175-176.

ediliyordu. Şimdi ise abartmadan söylüyorum nüfus yetmiş bin kadardır. Şu bir gerçektir ki, iç kısımlardaki köyler ve kasabalardan büyük miktarda aile yiyecek bulmak için şehre gelmişlerdir”.

Trabzon’da şehirleşmenin varlığını başka kaynaklardan da görebilmekteyiz. Şakir Şevket 1877 yılında yayınladığı eserinde şehri değerlendirirken, eski dönemler ile mukayese edildiğinde şehirde bir gerilemenin görüldüğü; fakat gerçeğin böyle olmadığını; Trabzon’da yapılan binaların eskileri ile mukayese edilmeyecek şekilde muntazam olduklarını, bununla birlikte eski binaların da var olmaya devam ettiğini belirtir. Trabzon’daki evlerin bu cesamet ve intizamının eski dönemlerde olan 18.000 haneye muadil olabileceğini yazıyordu.⁵³ Şehirdeki yapılaşmanın ne zaman başladığı konusunda da yazar “yirmi seneden beri kâgir mağaza, hane vesaire gibi kasabaca asar-ı umrandan pek çok şey yapıldı ve yapılmaya devam etmektedir” diyerek Kırım Savaşı sonrasında şehrin gösterdiği ilerlemeyi ortaya koymaktadır.⁵⁴ Trabzon’da şehirleşmenin kriterleri olarak şehirdeki dini ve sosyal yapıların sayısındaki artış da bir diğer kriterdir. 1813’te kentte 18 cami, 10 kilise, 8 han, 5 hamam ve birkaç fırın varken,⁵⁵ 1847’de bu yapılardan camilerin sayısının 22’ye; kiliselerin 27’ye; hanların 14’e ve hamamların da 12’ye çıkmıştır. İngiliz konsolosu Stevens’in 1860 tarihli raporuna göre, Trabzon’da 52 cami; 55 kilise ve şapel; 22 han; 12 kervansaray; 15 hamam ve 87 fırının şehrin 60.000 kişilik nüfusuna hizmet ediyordu. Ayrıca kentte şehirde 21 Müslüman; 13 Rum; 3 Ermeni; 1 Katolik ve 1 de Latin mezarlığı vardı.⁵⁶ Fakat bu verileri daha sağlam kaynaklar olan salnamelerdeki bilgiler ile mukayese ettiğimizde sayılarda önemli farklar olduğu cami ve mescitlerin 44, kiliselerin 33, hanların ise 33 ve fırınların da 86 adet olduğu görülür. Her ne kadar sayılarda böyle farklılıklar olsa da dini ve sosyal yapılarda görülen bu artış nüfus artışı ile paralel gelişen bir şehirleşmenin var olduğunu gösteren diğer bir kanıttır.⁵⁷

19. yüzyılda Osmanlı şehirlerindeki yenilikler aslında Tanzimat reformlarının şehirlere yansımış şekilleriydi. Tanzimat’ın şehir reformları sadece estetik veya işlerlik açısından değil devletin merkezi otoritesini tesis etme açısından da önemli bir görevi icra etti. Zira Tanzimatçıların en önemli hedefi sosyal, kültürel ve ekonomik yaşama yönelik düzenlemelerle topluma daha fazla nüfuz etmek, devleti ve merkezi otoriteyi toplum nezdinde görünür kılmaktı.⁵⁸ Dolayısıyla devlet kent alanında yapacağı müdahale ile daha etkin bir denetim yaratma amacındaydı.⁵⁹ Bu maksatla öncelikli olarak İstanbul’a yönelik olan pek çok yasal düzenleme yapıldı. Zamanla taşra kentleri içinde geçerli olan bu yasal çerçeveler ile birlikte daha önce devletin denetiminde olmayan pek çok hizmet devletin yetki alanına girmeye başladı. Bu maksatla taşrada bu hizmetleri gerçekleştirecek yeni görevliler atandı. Böylece Tanzimat döneminde yeni bir nitelik kazanan idari yapı şehirlerin dokusuna ve bina tiplerine de yansdı. Pek çok idari kademeye ayrılarak önemli bir değişim gösteren taşra yönetimi, yeni eğitim kurumlarının açılması ile genişleyen eğitim sistemi, posta ve telgrafın gelişmesi ile ortaya çıkan yeni birimler, yeni güvenlik hizmetleri ve bunun gibi devletin kendi bünyesine almaya çalıştığı pek çok hizmet ile Osmanlı şehirlerinin dokusuna şimdiye kadar hiç görülmeyen yeni mimari öğeler kazandırdı.⁶⁰ Bu süreç canlı bir şekilde Trabzon’da da hissedildi. Eski kamu binaları tamir edildiği gibi yenileri de inşa edildi. Bu süreçte en önemli gelişme kentin Osmanlıların eline geçmesinden itibaren saraya/vali konaklarına ev sahipliği yapan Ortahisar’da 1836’da yapılan ve 1862’de çıkan bir yangın ile kullanılamaz duruma gelen konağın yerine yenisinin inşa edilmesiydi. Bu yapı Tanzimat’ın taşrada oluşturduğu yerel bürokrasiyi içine alacak şekilde geniş bir biçimde inşa edildi. Burada asıl ilginç husus ise vali konağının yeriydi. Salmelerde bu yapının şehrin “*kalbgâhi*” olarak ifade edilen Ortahisar’da yapıldığı belirtiliyordu.⁶¹ Bu bakımdan Trabzon’da farklı bir eğilimin olduğunu belirtmek gerekir. Diğer önemli Tanzimat şehirlerinin aksine Trabzon’da yeni hükümet konağının, okul, kışla adliye ve belediye binası, postane ve karakol gibi yeni kamu binalarının ayrı bir yönetici bir merkez olarak ortaya çıktığı bir dönemde her geçen gün önemi artan ve yeni kamu binalarını kendine çeken *Meydan-ı Şarki*’ye karşın şehrin Türk ve Müslüman kimliğini temsil eden ve şehrin “*Kalbgâhi*” olan

⁵³ Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Trabzon 2001, s. 77.

⁵⁴ Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, s. 79.

⁵⁵ John MacDonald Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814*, Elibron Classics, London 1818, s. 341.

⁵⁶ *A&P*, 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 191; Turgay, *Trabzon in the Nineteenth Century*, s. 282.

⁵⁷ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s. 462-463.

⁵⁸ Avcı, *Denizli*, s. 200.

⁵⁹ Yerasimos, *Kent Reformları*, s. 5

⁶⁰ Avcı, *Denizli*, s. 202.

⁶¹ *TVS*, 1313 (1894), s. 176.

Ortahisar'da kalması aslında imparatorluğun en bunalımlı bir sürecinde ve bu sürecin canlı bir şekilde hissedildiği Trabzon'da bir mesaj niteliği de taşımaktaydı.⁶²

Trabzon'da dikkat çeken diğer kamu binaları arasında yine hükümet konağı ile bağlantılı olan hapishaneyi de saymak gerekir. Oldukça küçük ve yetersiz koşullara sahip olan Trabzon Hapishanesinin 1857'den 1860'lara kadar sürecek olan bir dizi tamir ve genişletme çalışmalarına sahne olduğu görülmektedir. Ancak yapılan bu tamir çalışmaları da yetersiz kaldığı için 1882 yılında hükümet konağının bir bölümü hapishane olarak yeniden tanzim edilmiştir. Doğrudan şehrin ticari potansiyeline bağlı olan bir diğer kamu binası da gümrük binasıydı. Çömlekçi Limanı'nın önem kazanması ve Kırım Savaşı sırasında ticaretin hızlı yükselişi limanda yeni bazı düzenlemeleri de beraberinde getirdi. Trabzon'da da savaştan hemen sonra iskele yakınlarında bir gümrük binası yapılmaya çalışılsa da *Kalafatalı* iskelesinin etrafında ambar, gümrük binası odaları ve rıhtım inşa edilmesi 1860'ı buldu ve böylece Trabzon'un ve limanın ticari altyapısı için önemli bir adım atıldı. Fakat ticaretin gerekleri doğrultusunda limanın altyapısına yönelik eksiklikler daha sonra da devam etti. Bir güvenlik birimi olarak kentin yeni ticari merkezi olmaya başlayan *Meydan-i Şarki*'de bir karakolhane yapıldı. Yine uzun zaman şehirdeki en önemli sağlık kuruluşu olan Karantina Binası da yine hem limana hem de Erzurum yolunun başlangıcı olan *Meydan-i Şarki*'ye yakın bir yerde olan Güzelhisar mevkiinde kuruldu. Karantina sisteminin taşraya yayıldığı 1840'lardan itibaren tesis edilmeye çalışılan bu kurum uzun bir zaman Trabzon için bir sağlık kordonu oluşturdu.⁶³

Trabzon'da Tanzimat döneminde oluştuğunu gördüğümüz en önemli kamu binaları arasında posta ve telgrafhaneleri de saymak gerekmektedir. Trabzon için buharlı gemilerin Trabzon-İstanbul arasında seferlere başlamaları ve düzenli ve daha hızlı bir posta hizmeti sağlamaları ne kadar önemli ise şehre telgraf hattının ulaşması daha da önemli bir adımı teşkil etmişti. Halkın ve idarecilerin gayretleriyle daha Sivas-Erzincan bağlantısı yapılmadan Trabzon-Erzincan hattını bitirilmesiyle altyapısı hazırlanan ve 1864 yılının başlarında hizmete giren bu yeni iletişim vasıtası şehre yeni bir idari birim olarak telgrafhaneyi de kazandırmış oldu. İlk telgraf haberleşmesinin 1864'te gerçekleştiği Trabzon'da ilk telgrafhane binası muhtemelen Meydan-i Şarki civarında kurulmuştu. Telgrafhanenin yeri konusunda ise 1880'li yıllarda telgrafhane binası olarak Meydan-i Şarki'de belediye binasının ve bunun kuzeydoğusunda yer alan ve 20. yüzyılın başlarında binanın postahane ve telgrafhane olarak kullanılması bize yeni yapılan telgrafhane binasının yer seçiminde yine bu mahallin tercih edildiğini göstermektedir. Aynı tespit postahane için de geçerlidir. 1842 yılında da Trabzon'da da bir posta müdürü tayin edilmiş ve postahane kurulmuştu. Belgelerin de gösterdiği gibi şehrin ticari mahalli olması itibarıyla postahanelerin de Meydan-ı Şarki'de açıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁴

Kamu binaları içinde eğitim kurumlarının da belirtilmesi gerekir. 19. yüzyılın ikinci yarısı Trabzon'daki her bir cemaatin hızlı bir okullaşma süreci yaşadıkları bir dönemdi. Dolayısıyla 19. yüzyılda Osmanlı ülkesinde eğitimin dönüşümüne paralel olarak Trabzon'da da her bir cemaat kendi eğitim kurumlarını oluşturmuş ve şehirde klasik eğitim kurumlarının yanında Avrupai tarzda eğitim veren resmi ve özel pek çok eğitim kurumu ortaya çıkmıştı. Bu süreçte ilk olarak 1863'te Trabzon'da bir Rüştüye Okulu açıldı. Bu okula 1869'da açılan islahaneler eklendi. 1879'da ise askeri bir rüştüye de Trabzon'daki yeni okullara eklendi. 1880 yılında ise "Mekteb-i Hamidiyye" adı ile altı sınıflı okul tesis edilmiştir.⁶⁵ Bu bağlamda Trabzon'da Müslüman eğitim kurumlarının en üst düzeye ulaşması inşasına Kavak Meydanı'nda 1884 yılında başlanan ve 1887'de biten idadının açılması ile gerçekleşti. İdadi Trabzon'da en üst düzey eğitim kurumu olmanın yanında cesameti ve yeri ile 19. yüzyıl Trabzon'unda en önemli eğitim kurumu olma özelliği göstermişti. Ayrıca kurulduğu mevkiye burada bulunan askeri hastane binası ile de yeni bir kimlik kazandırmış ve burayı Trabzon'un en güzel yerlerinden biri yapmıştı.⁶⁶

Şehirdeki Rum eğitim kurumlarının en önemlisi kuruluş süreci 1682'ye kadar giden Frontistirion okuludur. Zaman zaman açılıp kapanan ve 1855'ten sonra hızla gelişen bu okulun öğrenci sayısı artmaya devam etti.⁶⁷ 1860'lı yıllarda bu okuldaki eğitim yedi yıla çıkarıldı. 1860

⁶² Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s. 464-467.

⁶³ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s. 465-475.

⁶⁴ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s. 475-478.

⁶⁵ Kudret Emiroğlu, "Trabzon'da XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kahvehane ve Kitabevi Bağlamında Toplumsal Tabakalanma, Kültür ve Siyaset", *Kebikeç*,10(2000), s. 205-206.

⁶⁶ *TVS*, 1311 (1894), s. 176.

⁶⁷ Yerasimos, *Trabzon Rum Cemaati*, s. 288-295.

yılında şehirde 5 genel ve 3'ü de özel olmak üzere 8 Rum okulu vardı.⁶⁸ Bunlardan başka 1850'li yıllarda şehrin batı, doğu ve güney kesiminde üç değişik okul kuruldu. Bunlardan başka Rumların şehrin Rum nüfusu olan Kemer kaya, Çölmekçi, Ayvasil ve Tuzluçeşme mahallelerinde değişik okulları bulunuyordu. Ayrıca 50 kadar kız ve erkek öğrencinin okuduğu iki özel Rum okulu daha vardı.⁶⁹ Trabzon'da Rumlardan sonra en kalabalık cemaati oluşturan Gregoryen Ermeni cemaati 1830 yılında şehirde bir okul kurdu. Bu okulların kurulmasında özellikle zengin Ermeni tüccarlarının önemli katkısı oluyordu. Bu sayede Ermeni eğitim kurumlarının ve öğrencilerin sayısı artış gösterdi.⁷⁰ Katolik Ermenilerin de şehirde eğitim kurumları vardı. 1849 yılında Piskopos Arakiel tarafından kurulan Katolik Ermeni Okulu cemaati parçalayan bir ayrılık hareketinden dolayı günden güne gerilemiş ve ancak 1872 yılına kadar açık kalmıştı. 1860 yılında şehirdeki Katolik okullarının sayısı ikiydi.⁷¹

Öncelikli olarak şehirde Katolikleşme ile beraber etkili olan misyoner faaliyetleri Protestan Amerikan misyonerlerin faaliyetleri ile daha da derinleşmiştir. Şehirde Katolik misyonerler 1845'te Fransızca ve İtalyancanın okutulduğu ve daha çok Latinlere yönelik bir okul kurdu. Bununla birlikte Pères Kapuçin Okulu Rum ve Ermenilere de açıldı. 1881 yılında Trabzon'da görev yapan beş Frères des Ecolés Chrétiennes misyoneri bir okul kurdu. Fransız konsolosuna göre bu okulun tam ve iyi bir program ile çalışması Pères Kapuçin Okulu öğrencilerinin sayısının 16'ya düşmesine neden oldu. 1852 yılında Soeur de st. Joseph misyonerleri Trabzon'da kızlar için bir okul açtı. Şehirde misyoner faaliyetleri sonucunda açılan diğer okullar da Protestan okullarıydı. Bilindiği gibi Trabzon 1830'lu yıllardan itibaren Protestan misyonerlerin akınına uğramış ve 1835 yılında Trabzon'da bir istasyon tesis edilmişti. İstasyonun tesis edilmesinden sonra tarihini tam olarak belirleyemsek de şehirde bir Protestan okulunun kurulduğuna dair bazı kaynaklarda bilgiler vardır.⁷² Fakat resmi olarak Trabzon'daki Protestan misyonerlerin okul açma girişimleri çerçevesinde İskender Paşa Mahallesi'nde 1865 yılında kız ve erkek çocukları için yedi sınıflı bir okul kurulmuştu.⁷³ 1884 yılında American Board'a mensup Papaz Palmerce Protestan Ermeniler için biri kız diğeri erkeklere yönelik iki okul kurdu.⁷⁴ Aynı sene içinde Mirza Mehmet Ağa tarafından şehirdeki İranlı çocuklar için Tekye Mahallesi'nde Mekteb-i Nâsırı adında bir okul kuruldu.⁷⁵

Kentsel gelişimin yeni kamu ve özel binaların dışında bir diğer ve en önemli göstergelerinden birisi de kent hizmetlerinin karşılanmasıydı. Tanzimat döneminde bizzat devletin kent hayatına, tesis ettiği kurumlar ile müdahalesi beraberinde bazı yeni hizmetlerin oluşmasını da sağladı. Bu hizmetleri genel olarak bizzat devlet tarafından yapılanlar olarak sınıflandırabileceğimiz gibi bu dönemde oluşturulan yerel yönetimler vasıtası ile gerçekleştirilenler şeklinde de incelemek mümkündür. İlk olarak beledi hizmetler olarak ifade edilen sahaya bakacak olursak; hizmet sahalarını belirleyen talimatlara göre belediyeler, bayındırlık, alt yapı hizmetleri, temizlik ve aydınlatma, narh ve çarşı pazar kontrolü, itfaiye ve kira kontrat tescili gibi geniş bir hizmet alanından sorumlu olacaklardı. Ancak 19. yüzyılda Trabzon Belediyesi'nin bu hizmetleri icra edebilecek derecede etkin bir kurum olmadığı görülmektedir. Bundan dolayı kaynaklar incelediğimiz zaman dilimi içinde belediye öncülüğünde yapılan faaliyetler konusunda çok az bilgi verir. Bu bakımdan belediyelerin kuruluşundan önce olduğu gibi belediyeler döneminde de bazı hizmetlerin yerel yönetimler vasıtasıyla icra edilmiştir.

Belediyenin en temel hizmet alanlarından biri hiç şüphesiz şehrin temizliği idi. Trabzon şehrinin yerleşim alanı itibarı ile denize doğru meyilli yapısı şehrin temizliği için çok önemli bir fonksiyon icra etmekteydi. Kaldırım döşemeli caddelerin akarı sağlıklı şekilde yapılmış ve şehrin temizliğine katkı

⁶⁸ A&P, 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 191.

⁶⁹ Musa Şaşmaz, "Alfred Biliotti'nin 1885'teki Raporuna Göre Trabzon Vilayetinde Eğitimin Durumu", *Tarih ve Toplum*, 163 (1997), s. 45.

⁷⁰ A&P, 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 191.

⁷¹ A&P, 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 191.

⁷² Trabzon'da Protestanların yerleşme ve okul açma süreçleri hakkında bkz. Özgür Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Misyonerlik Faaliyetleri Çerçevesinde Trabzon Ermenilerine Bir Bakış", *OTAM*, 21 (2007), s. 191-219.

⁷³ Şamil Mutlu, "Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesi'nde Misyoner Okulları", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu 25-26 Mayıs 2005*, c. I, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2007, s. 697.

⁷⁴ Şaşmaz, *Eğitimin Durumu*, s. 52.

⁷⁵ Hüseyin Albayrak, "19. Yüzyılda Trabzon'da Azınlık ve Yabancı Okullar", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil ve Edebiyat Sempozyumu*, Trabzon Valiliği İl kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 2002, s. 437-438; Mutlu, *Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesi'nde Misyoner Okulları*, s. 697-698.

yapmıştı. Daha 1840'lı yıllarda şehre gelen yabancılar şehrin dar sokaklarından özellikle bahsetmenin yanında caddelerin iyi kaldırım döşeli olduklarını ve kaynak ve yağmur sularının ortadan akacak bir şekilde yapıldığını belirtiyordu. Ancak ilerleyen dönemlerde şehrin temizliği konusunda bazı eksikliklerin yaşandığı görülmektedir. Belediye hizmetlerinde yüzyılın sonlarında gözle görülür bazı düzenlemeler yapıldı. Bu çerçevede şehrin temizliği konusunda bir temizlik birimi oluşturulmuş ve her biri beş temizlikçiden oluşan üç kol, biri Ortahisar, diğeri Meydan-i Şarki ve sonuncusu da Çarşı'da olmak üzere şehrin en işlek üç bölgesinin temizliği ile görevlendirilmiştir.⁷⁶ Belediye teşkilatının kurulmasından sonra teşkilatın yetki alanına terk edilen diğeri bir hizmet alanı da itfaiye hizmetleriydi. Yüzyılın ortalarında, 1850'de Trabzon'da başında Hafız Ağa ve bir miktar tulumbacının olduğu iki adet harik tulumbası vardı. Ancak şehirde yangınların hiç eksik olmaması itfaiye hizmetlerinde de yeniliklerin yapılmasını gerekli kılmıştır. Belediyenin kurulmasından sonra itfaiye teşkilatı belediye teşkilatının yetki alanına devredildi. Bu süreçte şehirdeki 1875 salnamesinde belediye teşkilatı içinde bir tulumbacıbaşı ve on iki nefer bulunmaktaydı.⁷⁷ Daha sonraları Ortahisar ve Meydan-i Şarki olmak üzere iki tulumba reisliğinde çalışan 10 neferin istihdam edildiği görülmektedir.⁷⁸ Dolayısıyla şehirdeki itfaiye hizmetlerinin, en azından 1862'den itibaren büyük bir yangın ile karşılaşmamamız nedeniyle daha iyi verildiğini söylemek mümkündür.⁷⁹

Belediyenin yetki alanına giren diğeri bir hizmet de şehrin su ihtiyacıydı. Genel olarak şehirlerin suyu büyük oranda vakıflar ve merkezi hükümet tarafından yapılmaktaydı. Trabzon şehri su kaynakları bakımından oldukça zengindi. Bölgenin yağmurlu bir iklime sahip olması ve irili ufaklı çok sayıda derenin şehrin içinde veya yakınlarında yer alması, bunların yanında yer altı sularının zenginliği şehirde su sıkıntısı çekilmesini engellemiştir.⁸⁰ Şehrin su ihtiyacına yönelik en önemli girişim Osman Paşa (1827-1842) döneminde masrafları bizzat kendi tarafından karşılanmak üzere Değirmendere'den şehre su getirilerek yapılmıştır.⁸¹ Şehrin en önemli su kaynağı olan bu su, şehre üç saat mesafedeki Hoşoğlan mevkiinden kanalla Meydan-i Şarki'nin güneydoğusunda bulunan ve Taksim adlı yerdeki su maksemine, buradan da büyük bir kısmı Kuleboyu'ndan yüksek bir arkın üzerinden hisarın içine ve geri kalanı da şehrin değişik yerlerine verilmiştir. Osman Paşa bu suyolları için de gelirler vakfetmiştir. Abdullah Paşa'nın (1842-1846) valiliği döneminde de bu suyolları tamir edilmiş ve paşa, Taksim adlı yerde Trabzon'un en güzel çeşmelerinden birini inşa etmişti. Değirmendere suyundan başka şehre su sağlayan diğeri bir kaynak da Zülmera suyuydu. Değirmendere suyuna göre az olan bu su şehre iki saat uzaklıktan borularla Yenicuma ve buradan da Uzun Sokak'taki çeşmelere verilmiştir.⁸² Zamanla şehrin en önemli su kanalı olan Değirmendere suyolları şehrin genişlemesi ile yerleşim alanının içinde kalmıştır. Bunun yanında suyolunun geçtiği bölgede Müslüman mezarlığının bulunması zaman zaman halkın sağlığını tehdit etmiştir.⁸³ Bu konuyla alakalı olarak hem bu su kaynaklarını korumak hem de halk sağlığını iyileştirmek için Emin Muhlis Paşa'nın şehir içinde defin yasağı getirmesi ve Trabzon'daki her bir cemaate şehir dışında mezarlıklar tahsis etmesi önemli bir gelişme olarak burada zikredilmeye değerdir. Bunun yanında şehirdeki çeşmelerin sayısı her açıdan yeterliydi; ancak şehre su getiren ana su yollarının zarar görmesi Trabzon'u su ihtiyacı açısından zor durumlarda da bırakmıştı.⁸⁴ Bu bakımdan her ne kadar belediye teşkilatı içinde ilerleyen dönemlerde bir su memuru ve muavini olsa da şehirde su ihtiyacının klasik dönemde oluşturulan ve 19. yüzyılda vakıflar tarafından finanse edilerek altyapısı geliştirilen su dağıtım sistemi ile karşılandığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda önemini belirttiğimiz karantinanın dışında sağlık hizmetleri konusunda en önemli gelişme yüzyılın ikinci yarısında oldu. Bu dönemde Trabzon halkı rüştiye ile beraber bir fukara hastanesi talep etse de Esad Muhlis Paşa tarafından gündeme getirilen bir hastane inşası sonuçsuz

⁷⁶ Her bir çöpçü grubunun içinde bir kalfa bulunuyordu ve kalfa ayda 180, çöpçüler ise 150 kuruş aylık alıyorlardı. Turgay, *Trabzon in the Nineteenth Century*, s. 285; Yüzyılın sonlarında şehirde görevli bu çöpçü neferlerinin sayısı 35'e çıkmıştır. *TVS*, 1316 (1898), s. 257.

⁷⁷ *TVS*, 1292 (1875), s. 50.

⁷⁸ *TVS*, 1316 (1898), s. 257.

⁷⁹ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s. 491.

⁸⁰ Saydam, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Şehri*, s. 34.

⁸¹ Minas Bijişkyan, *Pontos Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, Civi yazıları Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 140; Saydam, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Şehri*, s. 35.

⁸² Bijişkyan, *Pontos Tarihi*, s. 140.

⁸³ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1998, s. 39.

⁸⁴ *A&P*, 1883, vol. 74, 1877-1878 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1025.

kalmıştır. Karantina doktorlarının dışında 1871’de “memleket tabibi” adı altında taşralarda doktorlar da görevlendirilmiştir. Trabzon’daki sağlık hizmetlerinde en büyük girişim 1882’de gerçekleşti. Kavak Meydanı’nın güneyinde günümüzde de ayakta duran bu yapı Trabzon Vilayeti Kumandanı Hasan Paşa’nın girişimi ile yapıldı. Toplumun her kesimine açık olan bu hastane 12 koğuş ve 160 yataklıydı. Bir yıl sonra askeri hastanenin yanında yapılan küçük bir cami ve bir hamam bu hastanenin halk nezdindeki itibarını arttırdı.⁸⁵ Bu hastane bir kısmı askeriyeye diğer bir kısmı da belediyeye ait olmak üzere iki kısımdı ve belediyeye ait olan kısmının masrafları belediye varidatından karşılanıyordu. 1882 yılında hükümet konağında kadın ve erkeklere ait bir hastane daha yapıldı.⁸⁶ Bunun yanında şehirdeki misyonerlerin bazılarının sağlık hizmeti verdiği anlaşılmaktadır. Bunlardan biri de Sieur de st. Joseph misyonerlerinin kurduğu okuldur. 1852’de kurulan bu okulda hastalar için bir dispanser yapıldığı belirtilmekteydi. Bununla birlikte şehirde hastane yapılması ve sağlık hizmetlerindeki gelişmenin yeni bir kurum olarak eczanelerin de beraberinde getirdiği ve şehirde pek çok eczanenin açıldığı görülmektedir.⁸⁷

Şüphesiz kentsel gelişmenin bir diğer göstergesi de altyapı hizmetlerinin düzenlenmesiydi. Bu hizmetler içinde kent içi ve dışı ulaşım olanaklarının düzenlenmesi en önde gelen faaliyet alanlarından biri olmuştur. 19. yüzyılda ulaşım hizmetleri konusunda Trabzon merkezli olarak karşılaştığımız faaliyetler daha çok Trabzon-Erzurum yolunda gerçekleşen çalışmalar olmuştur. Ancak Kırım Savaşı sonrası şehirleşmenin kazandığı ivmeye paralel olarak kentteki ulaşım olanaklarının da yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Genel olarak şehirlerin genişlemesi ile zamanla sur dışına taşan ve daha sonra da surların yıkılması ile bütünleşmenin olduğu şehirler örneğine aykırı olarak Trabzon Kalesi varlığını bu dönemde de devam ettirdi. Bu yapı üzerinde en önemli değişiklik 1872 yılında Emin Muhlis Paşa’nın şehrin doğusu ve batısı birleştirilmesi ile atıldı. Emin Muhlis Paşa şehirden Akçaabat’a kadar bir yol yapımına başlamış, bu maksatla hükümet konağı civarında yer alan kale duvarları ile Tabakhane kapısı yıkılmıştır.⁸⁸ Bu dönemde yapılan çalışmaların merkezinde Trabzon’un kış limanı olarak ifade edilen Akçaabat ile bağlantısının iyi bir yol vasıtası ile sağlanması olduğu görülmektedir. Bu yolun şose olarak yapılmasındaki temel amaç hem Çömlekçi Limanı’nın kışın tehlikeli bir liman olmasından kaynaklanan Akçaabat Limanı’na olan bağımlılık hem de Akçaabat’ın önemli bir üretim merkezi olmasıydı. Önemli bir tütün yetiştirme merkezi olan Akçaabat’ın ürünleri Trabzon’a gelmekte ve buradan ihraç edilmekteydi.⁸⁹ Asıl önemlisi bu yolun Meydan-i Şarki’den başlangıç noktası olarak vilayet başmühendislerinin günümüzde “Maraş Caddesi” olarak bilinen cadde güzergâhını takip eden bir plan öngörmüş olmalarıydı. Ancak yerel makamlar bu planın uygulanmasına karşı çıkmış ve şehrin doğu tarafını batısı ile bütünleştiren yegâne cadde olarak Uzun Sokak önemini korumuştur.⁹⁰ Bu bağlantıyı sağlaması açısından Debbaghane ve Zağnos köprüleri şehir içi ulaşımın en önemli unsurları idi. Şehrin doğu varoşunda yer alan ve Meydan-i Şarki’den başlayarak Debbaghane Köprüsü’ne uzanan Uzun Sokak şehrin bu kısmında doğu-batı istikametinde uzanan yegâne caddeydi. Debbaghane Köprüsü ile hükümet konağının yer aldığı Ortahisar’a; buradan da Zağanos Köprüsü ile batı varoşuna uzanan yol İmaret Mezarlığı’nın güneyinden Ayasofya’ya kadar uzanmakta ve sahile yakın bir güzergâhtan devam etmekteydi. Zamanla bu iki nokta arasında bağlantıyı sağlayan köprülerin tamir edildiği görülmektedir.⁹¹

Trabzon’da yeni açılan caddeler içinde en önemlisi şüphesiz liman ile Meydan-i Şarki’nin bağlantısını sağlayan İskele veya Gümrük Caddesi’ydi. Biraz dik olmakla birlikte kaldırım döşemeli olarak yapılan bu yol limanı şehir ile bağlayan en önemli yoldu.⁹² Bundan başka Erzurum yolunun Boztepe yerine Değirmendere güzergâhına kaydırılması kentin doğuya doğru açılması için ilk önemli

⁸⁵ Turgay, *Trabzon in the Nineteenth Century*, s. 294, 312; *TVS*, 1311(1894), s. 176.

⁸⁶ *TVS*, 1313(1896), s. 176.

⁸⁷ Yüzyılın sonunda şehirdeki eczanelere bakıldığında bunların dördünün (Çıraklayan Garabet, Jan Papadapulos, Nikolaki Foskolu ve Sürmeliyan Garabet Efendilerin) *Uzun Sokak*’ta; Çırakyan Nişan Efendi’nin *Meydan-ı Şarki*’de; Boğos Efendi’nin *Taksim* karşısında ve Sürmeliyan İstapan Efendi’nin de *Ermeni Murahhashanesi* civarında (*Odabaşoğlu* burayı *Kunduracılar* olarak göstermektedir) yer aldığı görülmektedir. *TVS*, 1318(1900), s. 169; Cumhuriyet Odabaşoğlu, *Trabzon 1869-1933 Yılları Yaşantısı*, İlk-San Matbaası, Ankara 1986, s. 69-70.

⁸⁸ Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi*, Serander Yayınları, Trabzon 2000, s. 132.

⁸⁹ *TVS*, 1311 (1894), s. 180.

⁹⁰ *A&P*, 1883, vol. 76, 1875 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1079-1096.

⁹¹ *A&P*, 1883, vol. 74, 1880 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1119; *TVS*, 1313 (1894), s. 179; Goloğlu, *Trabzon Tarihi*, s. 151.

⁹² *A&P*, 1868-1869, vol. 59, Report on the Province of Trebizond, Sivas, Kastemouni, and Part of Angora, by Mr. Consul W. Gifford Palgrave, 340.

adım oldu.⁹³ Eski yol Meydan-i Şarki'den başlamakta, Taksim Yokuşu'nu takip ederek Kızlar Manastırı'nın batısında kalan vadiden Boztepe'ye çıkmakta ve Kaymaklı'dan biraz ilerde Değirmendere vadisine yaklaşmaktaydı. 1868 yılında Trabzon-Erzurum yolunda başlayan çalışmalar neticesinde yeni bir yolun yapılması gündeme gelmiş ve bu maksatla Meydan-i Şarki'den Elkuse adlı yere kadar yeni bir yol yapılması planlanmış ve bu plan Emin Muhlis Paşa'nın zamanında gerçekleşmişti.⁹⁴ Emin Muhlis Paşa'nın bu çalışmaları neticesinde şehir doğuya doğru çok güzel bir yol kazandı. Yüzyılın ikinci yarısında şehrin güneye doğru bir gelişim gösterdiği ve Soğuksu'nun yazları tercih edilen bir yer haline geldiği anlaşılmaktadır. Zira Trabzon ile Soğuksu'nun bağlantısını tesis eden ve Gülbahar Hatun ile Tekfurçayır Mahallesi arasındaki yol da tamir edilemeye muhtaç yollar arasına girmiş ve 1860 yılında tamir edilmiştir.

Trabzon'da kentsel gelişimin en belirgin olarak gözlemlenebileceği bir mekân olarak Meydan-i Şarki ile karşılaşmaktayız. Bu meydanın dönüşümü bize Trabzon'da kentleşmenin imparatorluğun diğer önemli şehirleri ile mukayese edildiğinde ne derece gerçekleştiğini de göstermektedir. Bu yeni merkezin ortaya çıkmasında aslında yukarıda da değindiğimiz gibi yeni idari birimlerin tesis edilerek yönetici bir merkezin oluşması etkiliydi. Yönetici merkez örneğini Trabzon'a uyarladığımızda, yeri klasik dönemde de aynı olan hükümet konağının saydığımız diğer birimlerden bağımsız olarak Ortahisar'da kalmaya devam ettiği; buna karşın belediye binası, telgraf ve posta idaresi, karakolhane, Reji İdaresi, Duyun-u Umumiye İdaresi, eczaneler, buharlı gemi acenteleri, konsolosluklar gibi birimlerin Meydan-i Şarki'de yer almaları şeklinde farklı bir gelişimin yaşandığı görülür.⁹⁵ Ancak bu çekim merkezinin oluşumunda idari birimler kadar iktisadi unsurların da etkili olduğu bilinmektedir. Özellikle Meydan-i Şarki'nin Trabzon-Erzurum yolunun nihayetinde yer alması ve kara gümrük binasına ev sahipliği yapması; 19. yüzyılın ikinci yarısında daha da önem kazanan limana olan yakınlığı ticarete bağımlı her birimi kendisine çekmiş ve bu mahal Trabzon'un cazibe bölgesi haline gelmiştir. Ancak bu meydanın veya şehrin Doğu Varoşu'nun cazibe bölgesi olması başlı başına ayrı bir çalışmanın konusu olabilecek uzun bir sürece yayılmıştır. Seyyahların ifadelerinden ve arşiv belgelerinin verdiği bilgilere göre uzun bir süre halkın kullanımı için tahsis edilmiş bu alan herhangi bir yapılaşmanın görülmediği bir sahaydı. Ancak ilk olarak Hazine Darzade Osman Paşa'nın (1827-1842) valiliği döneminde bir han ve başka binaların yapımı ile bir yapılaşma sürecine giren bu alanda İsmail Rahmi Paşa'nın (1847-1848) valiliği döneminde yapılması planlanan Erzurum yolunun bitiş mahalli olarak gösterilen Meydan-ı Şarki'de ticaret eşyası ve taşıma hayvanları için bir han ve bir de postane yapılması planlanmıştı. Kentin gelişimine paralel olarak karakolhane, postahane ve telgrafhane gibi kamu binaları da şehrin bu kısmında inşa edildi. Kara gümrük binası da bu meydanın yukarı kısmında yer alıyordu.

Limandan Meydan- Şarki'de kadar çıkan yol ve özellikle de Meydan- Şarki'den Elkuse'ye kadar olan yeni Erzurum yolunun yapılmasının Meydan'a ayrı bir önem kazandırmış ve bu meydanın şehrin sosyal ve ekonomik yaşam merkezi olma sürecini hızlandırmıştır. Bu süreçte burada modern bir barınma mekânı olarak otellerin de belirmeye başladığı görülür. İlk otelin tam olarak ne zaman açıldığını belirleyemsek de 1860 yılında burada Hotel d'Orient adlı bir otelin bulunduğu⁹⁶ ve 1879 yılında da şehirdeki otellerin sayısının beşe yükseldiği anlaşılmaktadır.⁹⁷ Bunun dışında Meydan-Şarki'deki düzenlemeler kapsamında burada daha sonra "Millet Bahçesi" olarak anılacak olan iki bahçenin oluştuğunu görmekteyiz. Tam bu süreçte Trabzon'da bulunan Deyrolle de Meydan-Şarki'deki bu dönüşüm hakkında birkaç ağaç dikildikten sonra buranın Trabzon'un "Champs-Elyées"si olduğunu belirtmesi buradaki çevre düzenlemelerinin daha önceden yapıldığını göstermektedir.⁹⁸ Ancak Meydan- Şarki'deki yapılaşmanın İskender Paşa Camii'ni gölgede bırakacak derecede olmadığı ve caminin meydanın güneydoğu sınırını oluşturduğu; fakat yedi sekiz yıl sonra ise Şakir Şevket'in tarihine göre, 1850'li yıllarda gayet harap bir durumda olan Meydan- Şarki'deki yapılaşmanın yirmi sene zarfında çok hızlı geliştiği ve bir zamanlar büyük bir orduyu alabilecek

⁹³ Selahattin Tozlu, "19. Yüzyılda Sosyo-Ekonomik Bakımından Trabzon Limanı", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3-5 Mayıs 2001)*, C. I, Haz. M. Kerim Aslan, H. Öksüz, Trabzon 2001, s. 381-397.

⁹⁴ Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu*, s. 79-80.

⁹⁵ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s. 511.

⁹⁶ Heinrich Karl Brugsch, *Reise der K. Preussischen Gesandtschaft nach Persien 1860 und 1861*, J.C. Hinrich'sche Buchhandlung, Leipzig 1862, s. 35-40.

⁹⁷ Odabaşoğlu, *Trabzon 1869-1933 Yılları Yaşantısı*, s. 171.

⁹⁸ Theophile Deyrolle, "Voyage dans le Lazistan et l'Arménie", *Le Tour du Monde*, Premier Semestre 1875, Paris 1875, s. 3.

meydanın hızlı yapılaşma sonunda küçüldüğü, bu yapılaşmanın bir zamanlar buradaki en önemli yapı ve İslam eseri olan İskender Paşa Camii'ni de gölgede bıraktığı görülmektedir.⁹⁹ Buna karşın iki millet bahçesinden oluşan Meydan- Şarki, Ahmet Rasim Paşa'nın valiliği döneminde düzenlenmeye devam edilmiş ve vali daha önce de belirtildiği gibi islahhaneye gelir getirmek için burada büyük bir gazino ve altında sekiz adet mağaza inşa ettirmişti.

Gerçekten de Meydan-i Şarki gerek burada yapılan kamu binaları gerekse de şehrin ticari merkezi olması, şehrin seçkin tüccar zümresini barındırması ve yabancı temsilciliklerin de burada bulunması itibarı ile Trabzon'da kentleşmenin en belirgin olarak izlenebildiği bir alan haline geldi. Bunda şüphesiz Çömlekçi limanının şehrin en önemli limanı haline gelmesiyle beraber liman ile ticari merkezin Gümrük veya İskele Caddesi ile bütünleşmesinin de etkisi vardı. Buharlı gemilerin deniz ticaretinin büyük oranda yükünü taşıması 1850'li yıllarda şehirde Trabzon'a sefer yapan şirketlerin acentelerinin açılmasına neden oldu. Yüzyılın sonlarında ise bu görevlilerin büyük bir kısmının Meydan-i Şarki'de buldukları görülmektedir.¹⁰⁰ Böylece gerek yerel idarenin çalışmaları gerekse de ticaretin getirdiği zenginliğin bir sonucu olarak Meydan-i Şarki şehirde Avrupai tarzda gelişen bir mekân haline geldi. Kamu binalarının yapımı ile iktisadi merkez özelliğini çoktan alan bu bölge bazı idari birimleri de kendine çekmesi bakımından ikili bir rol oynamaya başladı.

Sonuç

Mevcut çalışmaların da gösterdiği gibi kentsel gelişim süreci daha çok liman şehirlerinin tecrübeleri üzerinden daha kolay izlenebilen bir süreçtir. Ancak bu sürecin tüm limanlar için aynı derecede yaşanmadığını bir kez daha vurgulamak gerekir. En az dış etkenler kadar yerel koşulların da şekillendirici olduğu bu sürecin Osmanlı kentleri açısından Tanzimat süreci ile daha da hızlandığını söylemek mümkündür. Buradan hareketle, aslında kentsel gelişimin her bir yerleşim birimi için uyarlanabilir bazı özellikler taşıdığı da görülmektedir. Haliyle sadece liman kentlerinde değil idari ve iktisadi koşulların etkisiyle önemli dönüşümler yaşayan iç kısımlardaki kentler için de bir kentsel gelişim sürecinin yaşandığı söylenebilir.

Ancak imparatorluğun önemli liman şehirleri arasında gösterilen Trabzon'un 19. yüzyılda yaşamış olduğu dönüşümün çevreleşme sürecine paralel olarak Osmanlı iktisadi yapısının dünya ekonomisi ile bütünleşme süreci çerçevesinde geliştiği görülmektedir. Bu dönemde gelişim gösteren diğer önemli liman kentleri ile birlikte değerlendirilmesi gereken Trabzon'daki kentsel gelişimin ana itici gücü artan ticari hareketlilik olmuştur. Bu ticari hareketlilik Avrupa mamullerinin bir giriş kapısı olmanın yanında Trabzon'un çevre bölgeler için dışa açılan bir ihracat kapısı olması özelliğinden de kaynaklanıyordu. Yukarıda da özetlediğimiz gibi, 19. yüzyıldaki gelişmelerin şekillendirdiği kentsel gelişime göre liman şehirleri, genellikle liman etrafına doğru bir yoğunlaşmanın olması nedeniyle yeni bir merkezi oluşuma tanık olmuştur. Bu oluşum haliyle kentsel dokunun da farklılaşmasına yansımıştır. Ancak bu kentsel dokuyu temelden değiştiren iki etkenin liman ve demiryolu olduğundan hareket edecek olursak; Trabzon demiryoluna şimdiye kadar tanık olmadığı gibi şehrin çekim merkezi olabilecek derecede yeni bir limanın inşa edilmesine de bu dönemde tanık olmadı. Tanzimat Dönemi'nde Trabzon'da modern bir liman inşa edilmesine yönelik projeler olsa da bu projelerin sonuçsuz kalması temelde limana ve demiryoluna bağlı olan kentsel gelişimin Trabzon'da sınırlı bir ölçekte yaşanmasına neden olmuştur. Bu haliyle Trabzon 19. yüzyıldaki gelişmelerin etkisiyle farklılaşmalar gösteren ve yeniden canlanan şehirlerinden biri olmuştur. Bu dönemdeki gelişmeler daha önce var olan kentsel dokuya yeni bir kullanım alanı kazandırmıştır.

Liman kentlerinde görülen ikinci bir ticaret merkezinin oluşum süreci Trabzon'da gerçekleşti. 19. yüzyıl öncesinde şehrin görünümü ile mukayese edildiğinde kalenin merkezde olduğu, doğu-batı ve güney varoşlarından oluşan şehirde mekânsal olarak çok büyük bir değişiklik ortaya çıkmamakla birlikte mevcut alanların farklı bir fonksiyon kazanmaları şeklinde bir değişim gözlemlendi. Özellikle şehrin ticari merkezi olan Çarşı Mahallesi'nin yerini bu dönemde Trabzon'un en önemli limanı olan Çömlekçi Limanı'na yakınlığı ve Trabzon-Erzurum yolunun başlangıcını teşkil eden Meydan-i Şarki

⁹⁹ Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, s. 134-135.

¹⁰⁰ 1900 Yılı salnamesine göre acentelerin yerleşimi şu şekilde idi: İdare-i Mahrusa, *Meydan-i Şarki*; Kurci, *Semerciler*; Lloyd, *Meydan-i Şarki*; Rus Kumpanyası, *Meydan-i Şarki*; Fransız Messageries, *Meydan-i Şarki*; Fransız Paquet, *Meydan-i Şarki*; Yunan, *Meydan*; İtalyan, *Meydan-ı Şarki*; Alman, *Semerciler*'de yer alıyordu. *TVS*, 1318 (1900), s. 170-173.

ve etrafında dönemin koşullarına göre gelişen yeni iş ilişkilerinin ortaya çıktığı yeni bir ticari merkez aldı. Bu merkez hükümet konağı dışında pek çok idari birimi, gayrimüslim nüfusun yoğunluğu nedeniyle gayrimüslim ve yabancı eğitim kurumlarını da kendine çekti. Dolayısıyla Trabzon'da gerek bu yeni merkez olma özelliği gerekse de altyapı ve yapılaşma açısından şehirleşmenin en iyi gözlemlenebildiği yer şehrin doğu tarafı oldu. Bu bakımdan Tanzimat Döneminde Osmanlı şehirlerinde görülen yeni bir merkez oluşum süreci, her ne kadar demiryolu gibi bir gücün eksikliğinde de olsa Trabzon'da limana yakınlığı ve kara ulaşımındaki konumu nedeniyle Meydan-i Şarki etrafında gelişti.

Kaynakça

- Accounts and Papers (A&P), Değişik Yıllara Ait Trabzon Ticaret Raporları.
- ACUN, Fatma, "Portrait of the Ottoman Cities", *Muslim World*, 92/3-4 (2002), ss. 255-285.
- AKTÜRE, Sevgi, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Kentlerindeki Değişimler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 891-904.
- _____, *19. Yüzyıl Anadolu Kenti: Mekânsal Yapı Çözümlemesi*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara 1981.
- ALBAYRAK, Hüseyin, "19. Yüzyılda Trabzon'da Azınlık ve Yabancı Okullar", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil ve Edebiyat Sempozyumu*, Trabzon Valiliği İl kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 2002, ss. 413-440.
- ANASTASSIADOU, Meropi, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, çev. Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.
- AVCI, Yasemin, *Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010.
- BRUGSCH, Heinrich Karl, *Reise der K. Preussischen Gesandtschaft nach Persien 1860 und 1861*, J.C. Hinrich'sche Buchhandlung, Leipzig 1862.
- ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara 1997.
- ÇELİK, Zeynep, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.
- DEYROLLE, Theophile, "Voyage dans le Lazistan et l'Armenie", *Le Tour du Monde*, Premier Semestre 1875, Paris 1875, ss. 1-32.
- DUMONT P., - GEORGEON, F., (ed), *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- DUYMAZ, A. Şevki, "XIX. Yüzyılda Samsun'un Kentsel Gelişimine Dair Bir Kaç Mimari Örnek", *Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu, 4-5-6 Mayıs 2006*, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun 2006, ss. 449-462
- EMİROĞLU, Kudret, "Trabzon'da XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kahvehane ve Kitabevi Bağlamında Toplumsal Tabakalanma, Kültür ve Siyaset", *Kebikeç*, 10(2000), ss. 187-222.
- GOLOĞLU, Mahmut, *Trabzon Tarihi*, Serander Yayınları, Trabzon 2000.
- KALELİ, Hüseyin, *XIX. Yüzyılda Trabzon'da Ulaştırma Ekonomisi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998.
- KARPAT, Kemal H. *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, çev. Akile Z. Durukan-K. Durukan, İmge Kitabevi, Ankara 2002.
- KAYNAR, Hakan, "Siyasal İktidar ve Şehir: 19. Yüzyıl Osmanlı Şehirlerindeki Mekânsal Değişimler Üzerine", *Kebikeç*, 10 (2000), ss. 141-158.
- KELEŞ, Ruşen, *Kentleşme Politikası*, İmge Kitabevi, Ankara 2010.
- KEYDER Çağlar, vd., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Liman Kentleri Bazı Kuramsal ve Tarihsel Perspektifler", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, çev. Gül Çağalı Güven vd., Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, ss.121-157.
- KINNEIR, John MacDonald, *Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814*, Elibron Classics, London 1818.
- MCCARTHY, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1998.
- Minas Bijışkyan, *Pontos Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, Civi yazıları Yayınevi, İstanbul 1998.

ŞAŞMAZ, Musa, “Alfred Biliotti’nin 1885’teki Raporuna Göre Trabzon Vilayetinde Eğitimin Durumu”, *Tarih ve Toplum*, 163 (1997), ss. 41-53.

MUTLU, Şamil, “Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesi’nde Misyoner Okulları”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu 25-26 Mayıs 2005*, c. I, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2007, ss. 693-700.

ODABAŞIOĞLU, Cumhur, *Trabzon 1869-1933 Yılları Yaşantısı*, İlk-San Matbaası, Ankara 1986.

ORTAYLI, İlber, “19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetindeki Yapısal Değişimi Üzerine”, *Osmanlı’da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu, Seçme Eserler II*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, ss. 119-124.

_____, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri 1840-1880*, TTK, Ankara 2000.

ÖZEL, Mehmet, “Kentsel Gelişme ve Kentleşme Sürecinde Niğde”, *Selçuk Üniversitesi Karaman İİBF Dergisi*, 2/5 (2005), ss. 120-144.

PAMUK, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005.

SAYDAM, Abdullah, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Şehri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Bayram Kodaman’a Armağan Özel Sayısı*, Isparta 2010, ss. 28-45.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu, Yerel Yönetim Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2010.

Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Trabzon 2001.

TEKELİ, İlhan “Anadolu’daki Kentsel Yaşantının Örgütlenmesinde Değişik Aşamalar”, *Anadolu’da Yerleşme Sistemi ve Yerleşme Tarihleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, ss. 224-251.

_____, “19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü”, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. H. İnalçık-M. Seyitdanlioğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2006, ss. 527-539.

_____, “Anadolu’daki Kentsel Yaşantının Örgütlenmesinde Değişik Aşamalar”, *Anadolu’da Yerleşme Sistemi ve Yerleşme Tarihleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, ss. 224-251.

_____, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kentsel Dönüşüm”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 878-890.

_____, “Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Kentsel Gelişme ve Kent Planlaması”, *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, Haz. Yıldız Sey, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998, ss. 1-24.

TEKİNDAĞ, Şehabettin, “Trabzon”, *İA*, c. XII/1, MEB Yayınevi, İstanbul 1974, ss. 455-477.

TOPAL, A. Kadir, “Kavramsal Olarak Kent Nedir ve Türkiye’de Kent Neresidir?”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, VI/1 (2004), ss. 276-294.

TOZLU, Selahattin, “19. Yüzyılda Sosyo-Ekonomik Bakımdan Trabzon Limanı”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3-5 Mayıs 2001)*, C. I, Haz. M. Kerim Aslan, H. Öksüz, Trabzon 2001, ss. 381-397.

_____, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1997.

TURGAY, A. Üner, *International Politics, Economic Development and Social Change in Trabzon in the Nineteenth Century*, Unpublished Doctoral Dissertation, University of Wisconsin-Madison Graduate School, 1976.

Trabzon Vilayeti Salnameleri (TVS).

ÜNLÜ, Tülin Selvi, *19. Yüzyılda Mersin’in Kentsel Gelişimi*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin 2007.

YERASIMOS, Stefan, “Tanzimat’ın Kent Reformları Üzerine”, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 1-18.

_____, “XIX. Yüzyılda Trabzon Rum Cemaati” çev. İsmet Akça-Didem Danış, *Bir Tutkudur Trabzon*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1997, ss. 281-303.

_____, “La Communauté Grecque de Trabzon au XIXe Siècle”, *CIEPO VII. Sempozyum Bildirileri*, TTK, Ankara 1994, ss. 241-268.

YILMAZ, Özgür, “19. Yüzyılın Başlarında Trabzon’da Bir Levanten: Pierre Dupré ve Trabzon Konsolosluğu (1803-1820)”, *The Levantines: Commerce and Diplomacy, 1st International Conference*, İstanbul, 3-5/11/2014 (Yayınlanmamış Sempozyum Bildirisi)

_____, “Dussaud Biraderler’in Trabzon Limanı İnşa Projesi (1870)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 18 (2015), ss. 213-244.

_____, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Taşra İdare Meclisleri (1840-1871)”, *History Studies*, VI/6 (2014), ss. 253-280.

_____, “XIX. Yüzyılda Misyonerlik Faaliyetleri Çerçevesinde Trabzon Ermenilerine Bir Bakış”, *OTAM*, 21 (2007), ss. 191-219.

_____, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2014.

Konya Vilayeti Salnamelerine Göre Beyşehir Kazası

Prof. Dr. Osman AKANDERE
Necmettin Erbakan Üniversitesi / Konya

Giriş

Tebliğimizin başlığından da anlaşılacağı gibi, Beyşehir ile ilgili vereceğimiz bütün bilgiler Konya Vilayeti Salnamelerine dayalı olacaktır. Bu nedenle, konunun daha iyi anlaşılması için, salname ve Konya Vilayeti Salnameleri hakkında kısa bir bilgi vermek istiyoruz.

Salnameler, geçmiş yıllara ait önemli olayları özetleyen ve ait oldukları yılların kurumları hakkında ve çeşitli hâl tercüme konusunda son durumu kısaca bildiren eserlerdir. Bugün dilimizde salnamenin karşılığı olarak “yıllık” kelimesi kullanılmaktadır. Salnameler resmî olarak devlet tarafından hazırlanıp, yayınlanabildiği gibi, özel kurumlarca da hazırlanabiliyordu.

Genel olarak, ait oldukları vilayetin idarî teşkilâtı, memur listeleri, bölgenin tarihi, eski eserleri, coğrafyası, iktisadî ve ticarî faaliyetleri, eğitim kurumları ve nüfusu gibi konularda bilgi veren salnameler, bu özelliklerinden dolayı önemli tarihi kaynaklar arasında yer alır. İlk Osmanlı Devlet Salnamesi 1847’de yayınlanmış ve 1915 yılına kadar 68 adet devlet salnamesi çıkartılmıştır.

Bu çalışmamızda yararlandığımız Konya Vilayeti salnamelerinin en eski tarihlisi 1868, en yeni tarihlisi ise 1916 yılına aittir. Biz çalışmamızda:”1868, 1869, 1870, 1872, 1873, 1874, 1875, 1876, 1877,1878, 1879, 1881, 1882, 1883, 1884, 1885, 1886,1887, 1888,1889, 1890, 1892, 1894, 1896, 1899, 1904 1916” yıllarına ait olmak üzere 27 yıla ait salnameyi inceledik.

İncelediğimiz bütün Konya Vilayeti Salnameleri’nin hepsinde düzenli olarak Beyşehir hakkında bilgiler verilmiştir. İşte biz bu bilgiler ışığında Beyşehir’in coğrafi konumunu, mülkî ve idarî teşkilât yapısını, kurumlarını, eğitim durumunu, nüfus yapısını, Rum ve Ermeni cemaatleri ile ilgili verilen bilgiler ile ekonomik ve ticari faaliyetlerini belirtmeye çalışacağız.

1. Beyşehir’in Coğrafi Konumu

Konya Vilayeti salnamelerinde Beyşehir’in coğrafi konumu şu şekilde belirtilmiştir:

“Beyşehir kazası Konya’nın garp ve cenûbi garbi kısmında Kırili nahiyesiyle beraber 74 karyeden teşkil etmiştir. Kazanın vâsıt kısmını Beyşehri gölü işgal ederek şekl-i musattahiyla karîb olan bu göl Hamidabâd Sancağı’nın Kırkağaç kazasına doğru uzanmıştır.

Kaza şarken Konya ve cenûben Seydişehri ve Akseki kazaları ve garben Hamidabâd sancağı mülhakatı ve cenuben Ilgın kazası ile hemhuduttur. Cenubi garbi cihetlerini ormanlarla mestûr cibâl-i refi’ teşkil eder.

Beyşehir kazası 37 derece ve 38 dakika arz-ı şimâlde ve 29 derece 30 dakika tûl-u şarkide ve hem-nâmı olan gölün cenûb-i şarki sahillerinde ve Kaş ve Konya’ya 90 kilometre mesafededir. Kasaba iki kısımdan mürekkebe olup, bir kısmı Beyşehri Gölü’nden Karaviran Gölü’ne cârî olan nehrin şark tarafındadır.”¹

¹ 1906 tarihli Konya Vilayeti Salnamesi, 295. Bundan sonraki atıflarda “tar. KVS.” olarak kısaltılacaktır.

Yine Beyşehir hakkında “37 derece 38 arz-ı şimâl ve 29 derece 30 tül-ı şarkîde vâki’ Beyşehir kazası Konya’nın 93 kilometre cenûb-i garbiyesinde hemnâmı olan gölün şark-i cenubiyesinde ve mezkûr göle dökülen(Beyşehir) nehrinin iki tarafında mebni ve 409 hane, 1294 nüfusa muhtevidir. Bu kasaba “İsoria” şehri kadîmin şeklinde kâin olduğu maznûndur”²

1814 tarihli Konya Vilayeti Salnamesinin “Beyşehir Kazasına Dair Ma’lûmât” başlığı altında verdiği bilgide ise Beyşehir hakkında şunlar yazılıdır:

“Nefs-i kasaba ikiye münkasımdır. Hükümet konağı basit bir mahalde olup bir cihetine meydan ve diğer cihetine vaktiyle içeri şehir tesmiye olunmuştur Kazanın cânib-i garbiyesinde vâki’ dört tarafı yirmi dört saatte dolaşılabilen bir göl olup vaktine göre bundan yirmi otuz değirmen döndürür bir su cereyan ederek bir nehir teşkil eder. Ve bu nehir üzerinde sekiz on gözlü cesim ve fakat çok cihetleri muhtâc-ı tamir kargir bir köprü vardır. Ve bazı seneler gölün suyu çekilerek mezkûr nehirden su cereyan etmez”³

Beyşehir kazasıyla ilgili olarak bazı yıllara ait salnamelerde ise “Merkez-i kaza Konya’ya on sekiz ve Seydişehir kazasına altı ve Ilgın ve Karaağaç kazalarına on iki ve Akseki kazasına yirmi dört saat mesafede olduğu gibi kâffesiyle de hem hudûttur” şeklinde kazanın komşu olduğu diğer kazalar ve bunlarla olan uzaklık mesafesi o günkü ulaşım şartları çerçevesinde saat olarak belirtilmiştir.

II. Beyşehir’in İdarî Yapısı

Beyşehir, eskiçağlardan itibaren bir çok devletin egemenliği altında yaşamış ve yine bir çok devletin de akınlarına maruz kalmıştır. Şehrin Osmanlı idaresine girmesine kadar Beyşehir ve çevresinde Hititlerin, Frigyalıların, Lidyalıların hakimiyeti söz konusudur. Beyşehir bilahare de Büyük İskender tarafından zapt edilmiş, onun ölümünden sonra da bölgeye Romalılar hakim olmuştur. Roma imparatorluğu’nun ikiye ayrılmasından sonra da Beyşehir ve çevresi Bizans toprakları içerisinde kalmıştır.

Bizans’ın zayıf düştüğü dönemlerde Emevi ve Abbasi orduları Anadolu’ya yönelik olarak düzenledikleri seferler ile Konya ve tabii olarak Beyşehir’e de hakim olmuşlardır. Uzun sürmeyen bu Arap hakimiyetinin akabinde Anadolu’ya yönelen Türk akınları ve nihayet 1071’deki Malazgirt zaferiyle Anadolu’nun Türkleşmesi çerçevesinde Beyşehir ve çevresi de Türk hakimiyetine girmiştir. Nitekim Beyşehir ve çevresi de 1075’den itibaren Türkiye Selçukluları’nın hakimiyet alanına dahil olmuştur.

Anadolu’ya yönelen Moğol istilası sonucu Türkiye Selçukluları zayıflamış ve idari zaaf baş göstermiştir. Bu durum Beyşehir’de Eşrefoğulları’nın etkili olmasına neden olmuştur. Bir süre sonra da Beyşehir Eşrefoğulları Beyliği’nin merkezi olmuştur. Beyşehir ve çevresi Eşrefoğulları Beyliği’nin yıkılmasından sonra Hamidoğulları Beyliği’nin eline geçmişti. Zaman zaman Hamidoğulları, Germiyanogulları ve Karamanoğulları’nın da hakim olduğu şehir Sultan I. Murad döneminde ilk defa Osmanlı topraklarına dahil olmuştur.

Sultan I. Murad tarafından Yalvaç, Akşehir, Karaağaç, Seydişehir ve Beyşehir Hamidoğullarından parayla satın alınmış ve Osmanlı idaresi altına girmiştir. Timur’un istilasından sonra Beyşehir ve çevresi Karamanoğulları’nın eline geçtiyse de 1443’de Çelebi Mehmet devrinde kesin olarak Osmanlı hakimiyeti altına girmiştir.

Osmanlı idaresinin Konya ve civarında kesin hakimiyetinden sonra Beyşehir, yeni oluşturulan Karaman Eyaleti’nin bir kazası olarak Osmanlı idarî yapısı içerisindeki yerini almıştır.

II. Beyazid döneminde yapılan Karaman Vilayeti’nin emlak ve evkâf yazımında Beyşehir yine “Vilayet-i Karaman’ın” bir kazası olarak gösterilmişti⁴. Kanuni Sultan Süleyman zamanında eyalet haline getirilerek, idarî yapısında değişiklikler yapılan “Karaman Eyaleti” yedi sancaktan oluşuyordu. Karaman eyaleti’nin merkezi yani paşa sancağı Konya idi. Konya’nın dışında yer alan diğer altı

² 1899 tar. KVS, 139.

³ 1894 tar. KVS, 399-400.

⁴ Konyalı, 1945, 123.

sancaktan biri de Beyşehir'di. Katip Çelebi "Cihannüma" adlı eserinde, Karaman Eyaleti hakkında geniş bir bilgi verdikten sonra Beyşehir'i bu eyaleti oluşturan sancaklardan birisi olarak belirtir. 1648'de Konya'ya gelen Evliya Çelebi'de "Seyahatnamesi"nde Karaman Eyaleti'nin sancaklarını şöyle belirtmektedir:

"...Bu eyaletin hazine defterdarı, defter kethüdası, defter emini ve eyaletin de yedi sancağı vardı. Evvela Konya şehri Paşa makarrı sancağıdır. Liva-i Kayseriyye, Liva-i Niğde, Liva-i Yenişehir, Liva-i Akşehir, Liva-i Kırşehir ve Liva-i Aksaray sancaklarıdır"⁵

Beyşehir 1832 yılına kadar Karaman Eyaleti içerisindeki bu idarî yapısını devam ettirmiştir. 1832 yılında Osmanlı idarî yapısında yapılan bir düzenleme ile "Müşir"likler kurulmuştu. Karaman Eyaleti bünyesinde de Konya Müşirliği oluşturulmuştu "Redif-i Mansure-i Konya Müşirliği" adıyla kurulan Konya Müşirliği; Konya, Akşehir, Beyşehir, İçel, Niğde, Aksaray sancaklarını içine almış ve müşirliğine de Karaman valisi Hacı Ali Paşa atanmıştı⁶

Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra birçok alanda yapılan batılılaşma hareketleri, idarî ve mülkî yapıda da ele alınmış ve Fransız idarî teşkilâtı örnek alınarak üç kademeli bir idarî bölünme esas olarak kabul edilmişti(Lewis, 1970, 392). Böylece ülke eyaletlere, eyaletler sancaklara, sancaklar ise kazalara ayrılmıştı. Bu yeni düzenleme ile Beyşehir'in sancak olan Karaman Eyaleti'nin içerisindeki idarî yapısı, Konya Sancağı'nın bir kazası şekline dönüştürülmüştü. 1867 yılında çıkartılan "Vilayetler Nizamnamesi" ile de Karaman Eyaleti lağv edilerek Konya Vilayeti kurulmuştu(Tönük, 1945, 147). Bu çerçevede içerisinde de Beyşehir, Konya Vilayeti'nin merkez sancağına yani Konya Sancağı'na bağlı bir kaza olmuştu. Artık Beyşehir'in idarî yapısı Cumhuriyet dönemine kadar bu şekilde devam etmiş ve Beyşehir Konya Sancağı'nın bir kazası olarak idarî yapıdaki konumunu korumuştur.

Nitekim 1868 tarihli Konya Vilayeti Salnamesi'nde Konya Sancağını oluşturan 11 kazadan birisi de Beyşehir olarak belirtilmiştir(1868 tar. KVS, 41 vd.). Daha sonraki bütün salnamelerde Beyşehir hep Konya Sancağı'nın bir kazası olarak belirtilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin idarî taksimatında ise Konya bir vilayet haline getirilmişti. Konya Vilayetini oluşturan kazalar hemen hemen Konya Sancağı'nı oluşturan kazalardı. Nitekim Beyşehir'in de içinde bulunduğu bu kazalar 1928 yılına göre şunlardı: "Konya(Merkez), Akşehir, Ereğli, Ermenek, Ilgın, Beyşehir, Bozkır, Cihanbeyli, Çumra, Hadim, Sultaniye(Karapınar), Seiteli(Kadınhanı), Karaman ve Seydişehir"

1868'den sonraki süreçte Osmanlı Devleti'nin idarî yapısı içerisinde Konya Sancağı'nın bir kazası olan Beyşehir'in idarî taksimatı, salnamelerde hep "kaza, nahiye ve köy" olarak görülmektedir. Beyşehir kazasında kaymakam, nahiyelerinde müdür ve köylerinde ise muhtarlar mülkî amir olarak görev almışlardı.

Beyşehir'de 1868-1916 yılları arasında görev yapan kaymakamlar görev yaptıkları yıllar itibarıyla şöyleydi:El-hâc Mustafa Efendi(1868,1869), Hüseyin Efendi(1870,1872), Mehmet Efendi(1873), Mustafa Efendi(1874,1875), Ali Rıza Efendi(1876), Osman Nureddin Efendi(1877), Ahmet Tefik Efendi(1878), vekaleten Hasan Hüseyin Efendi(1879), Süleyman Efendi(1881), Derviş Hacı Efendi(1882), Hacı Rıza Efendi(1883), Rüşdü Efendi(1884,1885), Hacı Ömer Efendi(1886,1887,1888), Abdurrahman Bey(1890), Bekir Hilmi Efendi(1892,1894), Refet Bey(1896,1899), Tefik Bey(1906).

1868, 1869 ve 1872 yıllarına ait olan salnamelerde Beyşehir'in Kırılı ve Yenişar olmak üzere iki nahiyesi belirtilmiştir.(1868 tar.KVS, 91; 1869 tar. KVS, 97; 1872 tar. KVS, 90)) 1872 yılından sonraki salnamelerde ise Beyşehir kazasının nahiyesi olarak sadece Kırılı belirtilmektedir. Bu da bize Yenişar nahiyesinin Beyşehir kazasından ayrıldığını göstermektedir. 1876 tarihli İdare-i Nevahi Nizâmnamesi, Konya Sancağı nahiyelerinin idarî taksimatlarında değişiklikler yapmış, mevcut nahiyelerin yanında yeni nahiyelerin kurulmasını kararlaştırmıştı. Bu çerçevede Beyşehir kazasında da Beyşar(Bayafşar) nahiyesinin kurulması kararlaştırılmışsa da, sonraki yıllara ait salnamelerde böyle bir nahiye belirtilmemiştir. Bu da söz konusu nahiyenin kuruluşunun gerçekleşmediğini gösteriyor(Tönük, 1945, 209).

⁵ Danışman, 1970, 215-216).

⁶ Çadırcı, 1975, 70.

Beyşehir kazasına bağlı köylere gelince, bu konuda salnamelerin bir kısmında hiçbir bilgi verilmemiş, köy sayılarının verildiği salnamelerde ise köy sayıları farklı rakamlarla belirtilmiştir. Nitekim 1868 ve 1869 yılı salnamelerinde Beyşehir'in köy ve mahalle sayısı toplamı 68(1868 tar. KVS, 91;1869 tar. KVS, 97) olarak verilirken,1872 yılı salnamesinde sadece köy isimleri belirtilmiştir. Bu salnamede Beyşehir kazasının 35 köyün isimleri belirtilmiştir.(1872 tar. KVS, 127) 1874-1875 yılı salnamesinde 57((1874 tar. KVS, 172; 1875 tar. KVS, 172), 1877 yılı salnamesinde 78(1978 tar. KVS, 152), 1883 yılı salnamesinde 72(1883 tar. KVS, 217) olarak verilmiştir. 1894 yılı salnamesinde Beyşehir merkez kazasına ve Kırılı nahiyesine bağlı köy sayısı verilmiştir. Buna göre merkez kazaya bağlı 49, Kırılı nahiyesine bağlı 26 köy bulunmaktaydı(1894 tar. KVS, 232-233) 1896 yılı salnamesinde ise Beyşehir kazası ile Kırılı nahiyesine bağlı köyler isimleri ile birlikte bir liste olarak verilmiştir. Listeye göre bu köyler şunlardı;

“Beyşehir merkez kazasına bağlı köyler: Akburun, Ararım, Aşağıhoma Avdancık, Aysı, Bademli, Başlamış, Bayafşar, Bayat, Bayındır, Bektemur, Candar, Çiçekler, Çiftlik, Çivril, Çonya, Çukurağıl, Çuluklar, Damlapınar, Doğanbey, Doğançık, Eğirler, Eğlikler, Fasıllar, Göçü, Gökçekuyu, Gönen, Gündoğdu, Hasanşeyh, Hoyran, Huğlu, Hüseyinler, Emen, İsaköy, Karaali, Karabayat, Karadiken, Karahisar, Kırklı, Kıstıfan, Kurdılar, Kurucaova, Küçükafşar, Manastır, Mesutlar, Meyligözü, Sadıkhacı, Sarıköy, Şamlar, Üstünler, Uskurlas, Toğna, Yükran,

Kırılı Nahiyesine bağlı köyler: Balkanda, Başlamış, Budak, Burunsuz, Eylemiş, Ebulfa, Çamlıca, Çavuş, Çukurkent, Fele, Geçit, Göçeri, Görünmez, Hordu, Hüyük İlmen, Kazık, Keçiköy, Kıyakdede Köşk, Pınarbaşı, Selki, Sevindik, Tolca, Yaylasun, Yatağan, Yenice, Yukarıhuma, Yunuslar, Zıvarık,”(1896 tar. KVS, 281-284)

III. Beyşehir'in Kazasının İdarî Teşkilâtındaki Birimler

Beyşehir kazasının idarî teşkilâtında yer alan birimler, bu konudaki1864, 1870 ve 1913 tarihli vilayet nizamnamelerine uygun olarak kurulmuştu(5). Salnamelerde Beyşehir'in idarî teşkilâtı ile ilgili bilgiler düzenli olarak verilmiştir. İdarî teşkilâttaki birimler yıllara göre farklılık göstermektedir. Bu farklılığın vilâyet nizamnamelerinin mütemadiyen idarî teşkilâta yeni birimleri oluşturmasından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Beyşehir'in idarî teşkilâtındaki birimleri yıllar itibarıyla belirtmek istiyoruz.

Salnamelerde Beyşehir'in idarî teşkilâtındaki birimler “Memurin-i Kaza” başlığı altında verilmiştir. İdarî teşkilâtı oluşturan ve memurin-i kaza olarak isimlendirilen bu birimler “Kaymakam, Naîb, Mal Müdürü, Sandık Emîni(veznedar), Tahrirat Katibi, Evkâf Katibi(bazen Evkâf Muhasebecisi), Müftü” idi. İdarî teşkilâttaki bu birimler incelediğimiz bütün salnamelerde verilmiştir.

Nitekim 1868 ve 1869 tarihli salnamelerde(1868 tar. KVS, 41; 1869 tar. KVS, 41), Kaymakam, Naîb, Müftü Mal ve Tahrirat Müdürü; 1870, 1872 ve 1873 tarihli salnamelerde(1870 tar. KVS, 70; 1872 tar.KVS, 43; 1873 tar.KVS, 49); Kaymakam, Naîb, Müftü, Mal Müdürü,Tahrirat ve Meclis-i İdare Katibi; 1874 ve 1875 tarihli salnamelerde(1874 tar. KVS, 44; 1875 tar. KVS, 44), Kaymakam, Naîb, Evkâf, Mal Müdürü, Tahrirât Katibi, Tapu Katibi, Sandık Emîni; 1877 tarihli salnamede(1877 tar. KVS, 61); Kaymakam, Naîb, Mal Müdürü, Tahrirât Katibi Evkâf Muhasebecisi Vekili; 1882 tarihli salnameden itibaren ise bütün diğer bütün salnamelerde Kaymakam, Naîb, Müftü, Mal Müdürü, Tahrirat Katibi, Tapu Katibi; Beyşehir kazasının idarî teşkilâtındaki birimler olarak belirtilmiştir.

Kaza İdarî teşkilâtında yer alan önemli bir idarî birim de salnamelerde “Meclis-i İdare-i Kaza” olarak yer alan “Kaza İdare Meclisi”dir. Kaza İdare Meclisi, kazanın mülkî amiri olan kaymakamın başkanlığında mal müdürü, tahrirât katibi, kaza hakimi(naîb), müftü ve ikisi Müslim ikisi de gayri Müslim ahaliyi temsil eden üyelerden oluşuyordu. Ayrıca gayri Müslim cemaatlerin ruhani reisleri meclisin tabii üyesiydiler.

Kaza İdare Meclisi, idarî davalar, kaza gelir ve giderinin gözden geçirilmesi, miri malların idaresi ve korunması umûma ve sağlığa ait tedbirlerin alınması, beledî tesislerin yapım ve onarımı,

köy yollarının yapım ve bakımı gibi konuları görüşür ve karara bağlardı. Bu meclis ayrıca vergi itiraz konularını görüşmek için bir başvuru meclisi idi(Ortaylı, 1974, 68).

Beyşehir kazasının “Kaza İdare Meclisi” incelediğimiz bütün salnamelerde düzenli olarak verilmiştir. Meclis-i İdare-i Kaza'nın başkanı olarak hep kaymakam zikredilmiştir. Naib, Müftü, Evkaf Muhasebecisi, Tahrirat Katibi ise meclisin tabii üyeleriydiler. Meclisin seçilmiş üyeleri ise Beyşehir'de yaşayan Müslüman ve gayri Müslim ahalinin yani Ermeni ve Rum cemaatinin temsilcilerinden oluşuyordu.

Nitekim 1877 yılı salnamesinde “Aza-yı Müntahibe” yani seçilmiş üyeler olarak Hacı İsmail Ağa, Mehmet Nuri Efendi, Hacı Mehmet Ağa Müslüman ahalinin, Dimitri Efendi ise gayri Müslim ahalinin temsilcileri olarak zikredilmişlerdir(1877 tar. KVS, 61). 1883 yılı salnamesinde seçilmiş üyelerin üç tanesi Müslüman halkın, Bedros Efendi ise gayri Müslim ahalinin seçilmiş temsilciler olarak Kaza idare Meclisine katılmışlardır(1883 tar. KVS, 99). 1887 den itibaren diğer bütün salnamelerde Meclis-i İdare-i Kaza'nın seçilmiş üyeleri arasında gayri Müslim ahalinin temsilcileri yer almamıştır. Bütün bu salnamelerde seçilmiş üyeler Müslüman ahalinin temsilcileri olarak yer almış ve belirtilmişlerdir.

Bazı yıllara ait salnamelerde Beyşehir kazasında bulunan devlet daireleri ile ilgili bilgiler vardır. Bu daireler salnameler itibarıyla şöyledir:

a) Mahkemeler:

Beyşehir'de bulunan ve görev yapan mahkemelerle ilgili ilk bilgiyi 1868 yılı salnamesinde görüyoruz. Bu salnamede “Meclis-i Deâvî” adıyla Beyşehir'de davalara bakmak üzere bir mahkemenin bulunduğu belirtilmiştir(1868 tar. KVS, 41). Meclis-i Deâvî'nin başkanlığını Naib yapmaktadır. Naib'in dışında Mümeyyizan(katip) ve Deâvî Katibi ile iki tanede Müslüman ahali temsilcisi yer almıştır. Bu durum 1875 yılı salnamelerinde aynı şekilde belirtilmiştir. 1877-1879 yılları arasındaki salnamelerde ise Meclis-i Deâvî'nin üyeleri arasında bir tane de gayri Müslim ahalinin temsilcisi yer almış ve belirtilmiştir. 1881 yılından itibaren salnamelerde Mahkeme-i Bidâyet adıyla günümüzdeki Asliye Mahkemesinin yer aldığını ve belirtildiğini görüyoruz. Bu salnamelerde Mahkeme-i Bidâyet'in üyeleri olarak başkan(bazen naib, bazen de mahkeme başkanı olarak bir şahıs)Müstantik(sorgu hakimi), Müstantik Muavini ve Katip(baş katip, katib-i evvel, katib-i sani) ile bazen iki bazen de dört üye Müslüman ahalinin temsilcisi olarak belirtilmiştir.

b) Komisyonlar:

Maarif Komisyonu:Bazı yıllara ait salnameler Beyşehir'de eğitim ve öğretimden sorumlu bir komisyon ismi vermektedirler. Salnamelerde “Maarif Komisyonu” olarak geçen bu komisyonla ilgili olarak 1887 ve 1888 yıllarına ait salnamelerde bazı bilgiler verilmiştir. Buna göre Maarif Komisyonunun üç üyeden oluştuğu ve bu üç üyenin tamamının da Müslüman ahalinin temsilcisi olarak belirtildiğini görüyoruz(1887 tar. KVS, 85; 1888 tar. KVS, 86). 1894 tarihli salnamede Beyşehir Kazası'nın Maarif Komisyonu başkanlığını Müftü Efendi'nin yaptığı, bir katip ile dört üyeden oluştuğu belirtilmektedir(1894 tar. KVS, 127). 1896 yılı salnamesinde ise Maarif Komisyonunun başkanlığı boş olup, bir katip ile hepside Müslüman halkın temsilcisi olan 4 üyeden oluştuğu görülmektedir(1896 tar. KVS, 123). 1899 tarihli salnamede de müftü, katip ve dört Müslüman üyenin Maarif Komisyonunu oluşturduğu belirtilmektedir(1899 tar. KVS, 136). 1906 yılı salnamesinde ise Maarif Komisyonu üyeleri şöyle belirtilmiştir:

“Maarif Komisyonu

Reis-i Evvel :Kaymakam Bey

Reis-i Sani : Hacı Akif Efendi

Aza : Rüştüye Muallim-i Evveli Mehmet Şevki Efendi

Aza : Alişan Efendi

Aza : Hacı Mehmet Efendi”(1906 tar. KVS, 95)

Beyşehir idarî teşkilâtında yer alan diğer komisyonlar ve meclisler de şunlardı:

Menafi Komisyonu:1874 tarihli salnamede Menafi Komisyonu'nun üç üyeden oluştuğu, üyelerin tamamının Türk ve Müslüman olduğu, sermayesinin 268 937 kuruş olduğu belirtilmiştir(1874 tar. KVS, 44). 1875 tarihli salnamede ise Menafi Komisyonu'nun Meclis-i İdare tarafından idare olduğu ve sermayesinin 280. 000 kuruş olduğu şeklinde bilgi verilmiştir(1875 tar. KVS, 44). Diğer salnamelerde ise verilen bilgiler farklı olmakla birlikte düzenli olarak Menafi Komisyonu hakkında bilgi vardır. Bazen üye sayısı beş veya altı(1877 tar. KVS, 61), bazen de başkanın dışında iki üyeden oluştuğu belirtilmiştir(1887 tar. KVS, 85). Bazı salnamelerde ise Menafi Komisyonu'nun üyeleri arasında gayri Müslimlerde yer almıştır(1879 tar. KVS, 96).

Evkâf Komisyonu: Bu komisyonun başkanlığını Naib Efendi yapmakta ve başkanın dışında komisyonun muhasebeci vekili ile iki Müslüman üyeden oluşan üyeleri bulunmaktaydı(1894 tar. KVS, 127). 1899 tarihli salnamede ise Evkaf Komisyonu'nu başkanlığını Müftü Efendi'nin yaptığına ve komisyonun hepsi de Türk ve Müslüman olan dört üyesinin bulunduğuna dair bilgi verilmiştir(1899 tar. KVS, 136).

Bu komisyonların dışında başkanlığını kaymakamın yaptığı ve nüfus memuru, muhasebe katibi ve bir Müslüman üyeden oluşan Tarik Komisyonu(1894 tar. KVS, 128; 1896 tar. KVS, 124), vergi katibi, tahsildar ve iki üyeden oluşan Vergi Komisyonu((1894 tar. KVS, 128; 1896 tar. KVS, 124), yine mal müdürünün başkanlığında tapu katibi, vergi katibi ile iki üyeden oluşan Tahsilât Komisyonu(1899 tar. KVS, 136), kaymakamın başkanlığında bir yüzbaşı ile üç sivil üyeden oluşan Vesait-i Nakliye Komisyonu(1899 tar. KVS, 137) ve yine kaymakamın başkanlığında, mal müdürü, belediye başkanı, tahrirat katibi ile meclis-i idareden bir üyenin katılımıyla oluşan İskân ve Muhacirin Komisyonu(1906 tar. KVS, 97) salnamelerde Beyşehir kazasında görev yapan komisyonlar olarak belirtilmiştir.

c) Devlet Daireleri: Beyşehir'de bulunan diğer bazı idarî birimlerde şöyleydi: Mal Kalemi, Nüfus Kalemi(bazı salnamelerde Nüfus İdaresi), Vergi İdaresi, Aşar ve Ağnam İdaresi. Beyşehir'de Ticaret ve Ziraat Odaları da bulunmaktaydı(1894 tar. KVS, 128; 1896 tar. KVS, 124; 1899 tar. KVS,136 ve 1906 tar. KVS, 97).

d) Bankalar: Salnamelerde Beyşehir'de bir banka şubesinin bulunduğu belirtilmektedir. Bu banka Ziraat Bankası'dır(1894 tar. KVS, 126; 1896 tar. KVS, 123; 1899 tar. KVS, 135 ve 1906 tar. KVS, 96).

e) Okullar: Salnamelerde idare teşkilatı içerisinde düzenli olarak verilen birimlerden birisi de "Mekteb-i İbtidaiye ve Mekteb-i Rüştî" olarak verilen ilk okul ile orta okuldu(1906 tar. KVS, 97).

f) Bazı Memurluklar: Beyşehir'in yukarıda belirttiğimiz idarî birimlerinde görev yapan memurlar ile ilgili olarak bazı salnamelerde bilgi verilmektedir. Verilen bu bilgilere göre Beyşehir'de şu memurlar görev yapmaktaydı:Sandık Emîni, Rûsumat Memuru(8gümrük memuru), maa Tahrir Vergi Katibi, Tapu Katibi, Ser Tahsildar, Vukuat Katibi, Nüfus Memuru, Meclis-i İdare Müdde-i Umumî Muavini, Müstantik, Mukavelât Muharriri, Reji Memuru, Korucu, Kolvekili, Orman Ondalık Memuru, Düyun-ı Umumiye Kolcusu, Telgraf Posta Müdürü, Tezkere Muharriri, Zabıta Müdürü, Eytam Müdürü, Zabtiye Mülâzımı, Düyun-ı Umumiye Memuru, Reji Memuru, Şer'îye Katibi, Orman Memuru.

IV. Beyşehir Belediyesi

1869 yılında kurulmuş olan Beyşehir Belediyesi ile ilgili olarak salnamelerde oldukça kısa bilgiler verilmiştir. Bazı yıllara ait salnamelerde "Meclis-i Beledi(1874 tar. KVS, 44; 1879 tar. KVS, 96; 1885 tar. KVS, 65 ve 1890 tar. KVS, 80), bazılarında ise "Daire-i Belediye" olarak verilmiştir(1894 tar. KVS, 126; 1896 tar. KVS, 123 ve 1906 tar. KVS, 96).

1874 yılı salnamesinde "Meclis-i Beledi" başlığı altında, Beyşehir belediyesinin meclis üyeleri zikredilmiştir. Buna göre belediye meclisinde; Başkan Ahmet Ağa'nın dışında bir katip ile üç aza bulunuyordu. Bu azaların tamamı Türk ve Müslüman'dı(1874 tar. KVS, 44).

Bazı yıllara ait salnamelerde belediye başkanı ismi belirtilmeyerek münhal yani boş olduğu belirtilmiştir. 1878 yılı salnamesinde ise Meclis-i beledi'nin üyeleri arasında "Kofti Ağa" adıyla bir de gayri Müslim temsilciye yer verildiğini görüyoruz..(1878 tar. KVS, 63). Bazı yıllara ait salnamelerde ise "Sandık Emîni" de belediye meclisinin üyeleri arasında belirtilmiştir(1894 tar. KVS, 126).

1899 yılı salnamesinde "Meclis-i Beledi" başlığı altında şu bilgiler bulunmaktadır:

"Reis: Tekeli Abdullah Efendi

A'zâ: Mevlüd Ağa, Vahid Ağa, Hacı Mehmet Ağa, Hacı Mustafa Ağa

Belediye personeli: Katip Mehmet Efendi, Sandık Emîni Katip Mehmet Efendi, Kolcu Hasan Efendi" (1899 tar. KVS, 126).

1906 yılı salnamesinde de "Daire-i Belediye" başlığı altında Beyşehir Belediyesi ile ilgili verilen bilgi şöyledir:

"Reis: Mehmet Tevfik Efendi

A'zâ: Yusuf Efendi, diğer Yusuf Efendi

Belediye personeli: Katip ve Sandık Emîni Şükrü Efendi, Tabip Mehmet Mümtaz Efendi" (1906 tar. KVS, 96)

Beyşehir Belediyesi ile ilgili olarak verdiğimiz bu bilgilerden anlaşıldığına göre, Belediye başkanının dışında katip ve sandık emini, kolcu, belediye tabibi "Daire-i Belediye'yi" oluşturan memurluklardı. Belediye başkanının başkanlığında oluşan "Meclis-Beledi", Müslüman ve gayri Müslim üyelerden oluşmaktaydı. Ancak gayri Müslimlerin Beyşehir'de fazla bir nüfusa sahip olmamaları nedeniyle bu temsil edilme oranı çok sınırlı olmuştu. Nitekim inceleme yaptığımız yıllara ait salnamelerden sadece 1878 ve 1879 yıllarına ait olanlarda Beyşehir Belediye Meclisi üyeleri arasında bir kişi olarak gayri Müslim(Rum) temsilcisinin isimleri verilmiştir. Kuruluşundan itibaren Beyşehir'de Belediye başkanlığı görevinde bulunanları, isim ve görev yaptığı yıllar itibarı ile belirtmek istiyoruz. Buna göre:

"Ahmet Ağa(1874), 1875 ve 1877 yıllarında belediye başkanlığı makamının münhal olduğu salnamelerde belirtilmektedir(1875 tar. KVS, 44; 1877 tar. KVS, 61). Ömer Efendi(1878, 1879,1881), Abdullah Efendi(1882), Şükrü Efendi(1883, 1884, 1886, 1887, 1888, 1890), Derviş Efendi(1885), Nuri Efendi (1894), Tekeli Abdullah Efendi(1896, 1899), Mehmet Tevfik Efendi(1906)

V. Beyşehir İle İlgili Olarak Salnamelerde Verilen Diğer Bilgiler

A)Beyşehir'de Bulunan Askeri Birlikler

Beyşehir'de konuşlanmış olan askeri birlikler ile ilgili olarak bazı salnamelerde verilmiş bilgiler mevcuttur. Bu salnamelerin verdiği bilgilere göre Beyşehir'de "28.Akşehir Alayı'nın 4.Beyşehir Taburu" bulunmaktadır. 4.Beyşehir Taburu'nun karargahında; 1 Binbaşı, 1 Kolağası, 4 Yüzbaşı 4 Mülazım-ı Sani, 4 Mülazım-ı Evvel, 1 Tabur Katibi, 1 Katip Muavini, 1 Depo Memuru görev yapmaktaydı(1894 tar. KVS, 129; 1896 tar. KVS, 125; 1899 tar. KVS, 137; 1906 tar.KVS, 100).

B)Beyşehir'in Nüfus Durumu

Konya Vilayeti salnameleri'nin bazı yıllara ait olanında Beyşehir'in nüfus durumu ile ilgili verilmiş bilgiler vardır. 1869 yılına ait salnamede Beyşehir kazası ve bu kazaya bağlı "Kırılı" nahiyesinin köy ve hane sayıları ile nüfusları verilmiştir(1869 tar. KVS, 97)."

	<u>Nüfusu İslâm</u>	<u>Mahallat ve Kurra</u>	<u>Hane</u>
Beyşehir Kazası	6.817	38	2.550
Kırılı Nahiyesi	4.883	23	1.798
Yenişar Nahiyesi	1.952	7	436
Toplam	13.753	68	4.734

1879 yılına ait salnamede Beyşehir kazasının Müslüman ve gayri Müslim ahalsinin nüfusu aşağıdaki şekilde verilmiştir:

Müslüman	: 16.715
Rum(Ortodoks)	: 72
Ermeni(Gregoryan)	: 17
Toplam	: 16.804

1894 yılı salnamesinde ise Beyşehir'in nüfusu ile ilgili ayrıntılı bilgi verilmiştir. Salnamenin istatistikler bölümünde "Nüfus-u Umûmiyye" başlığı altında verilen bilgide Beyşehir'deki İslâm, Rum ve Ermeni ahalinin erkek ve kadın nüfus sayıları, köy, mahalle ve hane sayıları belirtilmiştir. Buna göre nüfus durumu şöyleydi(1894 tar. KVS, 232-233):

	<u>Kadın</u>	<u>Erkek</u>	<u>Toplam</u>
Müslüman	11.035	11.175	22.309
Rum(Ortodoks)	54	38	92
Ermeni(Gregoryan)	-	-	-
Toplam	11.089	11.213	22.401

1899 yılı salnamesinde de "Nüfus-u Umûmiyye" başlığı altında Beyşehir'in nüfus durumu ile ilgili verilen bilgide "*Beyşehir kazasının nüfus-u umûmiyyesi 22.659 kişiden ibaret olup bundan 22.561'i Müslim, 2.070'i 91'de Rum'dur*" denilmektedir(1899 tar. KVS, 145). Kırılı Nahiyesi ile ilgili verilen nüfus bilgisinde de "*Kırılı Nahiyesinin nüfus-u umûmiyyesi 8.935 neferden ibaret olup, cümlesi İslâm'dır. Nefs-i kasaba ahalsi 454 nüfustan ve 188 haneden ibarettir*" denilmektedir(1899 tar. KVS, 147).

1904 yılı salnamesinde Beyşehir kazasının nüfusu ile ilgili bir tablo şeklinde verilen bilgi ise şöyledir(1904 tar. KVS, 89):

	<u>Kadın</u>	<u>Erkek</u>	<u>Toplam</u>
İslâm	20.695	20.899	41.594
Hıristiyan(Ortodoks)	48	52	100
Musevi	-	-	-
Kıbtî	-	-	-
Toplam	20.743	20.951	41.694

C) Beyşehir'de Yaşayan Ermeni ve Rum Ahali

Konya sancağının diğer bazı ilçelerinde olduğu gibi Beyşehir kazasında da Rum ve Ermeni ahalinin yaşadığını salnamelerden öğrenmekteyiz. Ancak Beyşehir kazasında yaşayan bu Rum ve Ermeni nüfusun sayısı oldukça düşüktür. Nüfus ile ilgili verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı gibi Rum cemaatine mensup ahali, Ermenilerden daha fazladır Beyşehir'de yaşayan bu gayri Müslim ahalinin Beyşehir'in idarî, sosyal ve ekonomik yapısı içerisinde çok fazla etkili olmadıkları anlaşılmaktadır.

Beyşehir'de yaşayan gayri Müslimlerin yer aldıkları, meclis, komisyon ve daireler şunlardı.

"Meclis-i İdare-i Kaza, Meclisi Deavi, Meclis-i Beledi, Menafi Komisyonu, Ticaret Odası" Bunun dışında "Sandık Emîni ve Düyun-u Umumiye Kolcusu" nun da salnamelere göre Rum veya Ermeni olarak belirtildiğini görmekteyiz. Ancak Beyşehir kazasında gayri Müslim nüfusun fazla olmaması, onların düzenli olarak yukarıda belirttiğimiz meclis ve komisyon ve dairelerde görev yapmadıklarını göstermektedir. Beyşehir'de Rum ve Ermeni ahaliye ait ne okul nede kilise vardı.

D) Beyşehir'deki Eğitim ve Öğretim Kurumları

Beyşehir'de eğitim ve öğretim işlerinden sorumlu olmak üzere bir "Maarif Komisyonu" bulunmaktaydı. Salnamelerdeki bilgilere göre bu komisyonun başkanlığını bazı yıllarda müftü(1894 tar.KVS, 127; 1899 tar.KVS, 136), bazı yıllarda da kaymakam yapmaktaydı(1906 tar. KVS, 97). Komisyonda ayrıca dört kişi de aza olarak görev yapmaktaydı. Bu dört kişinin hepsi de Müslüman ahalinin temsilcileriydiler.

1870 yılına ait salnameye göre Beyşehir kazasında on iki medrese ve iki de sıbyan mektebi bulunmaktaydı(1870 tar. KVS, 91). Beyşehir kazasında "Rüştiye Mektebi"nin varlığını ilk kez 1872 yılına ait salnameden öğrenmekteyiz(1872 tar. KVS, 90). 1875 tarihli salnamede ise Beyşehir kazasının eğitim ve öğretim kurumları ile okuyan öğrenci sayıları verilmiştir(1875 tar. KVS,100).

Buna göre;

Medaris	: 18	Okuyan talebe sayısı	: 141
Rüşdiye Mektebi	: 1	Okuyan talebe sayısı	: 40
Sıbyân Mektebi	: 79	Okuyan erkek talebe sayısı:	1896
		Okuyan kız talebe sayısı	: 923

1877 yılı salnamesinden Beyşehir'de bulunan Rüştiye mektebinde bir "muallimi sani ile bir bev vap"ın(hademe) görev yaptığı ve okulda 45 öğrencinin okuduğunu öğrenmekteyiz(1877 tar.KVS, 97). 1894 tarihli salnamede ise rüştiye mektebinin hoca kadrosu şöyle belirtilmiştir:

"Mekatib-i Rüştiye

Muallim-i evvel Hüseyin Efendi

Muallim-i sani Sadedin Efendi

Rik'a Muallimi İsmail Efendi

Bev vap Osman Ağa"(1894 tar. KVS, 128)

1899 yılı salnamesinde "Müessisâtı İlmiye" başlığı altında Beyşehir'deki eğitim ve öğretim kurumları hakkında aşağıdaki bilgi verilmiştir:

"*Mekâtib-i Sıbyâniye usûl-ü cedid olmak üzere 2 mekteb ve 125 talebe, usûl-ü atika üzere 55 mekatib ve 958 talebe mevcuttur..*

Kazanın mevkî-i muhtelifesinde müessis 74 medrese, 16 müderris ve 252 talebe-i müdavim vardır." (1899 tar. KVS, 145)

D) Beyşehir İle İlgili Bazı İstatistik Bilgileri

Bazı yıllara ait salnamelerde Beyşehir'de bulunan "Emâkin" yani yerler ile istatistiksi bilgiler verilmiştir. Nitekim 1870 yılına ait salnamede bu konuda şu bilgi verilmektedir: "cami ve mescid 11, medaris 12, mekâtib-i sıbyân: 2, han. 3, hamam: 1, dükkân ve mağaza: 40"(1870 tar. KVS, 91)

1877 tarihli salnamede Beyşehir kazası hakkında bilgi verilirken "*Beyşehir düz bir mahalledir. Üç adet camii ve otuz adet mescidi, beş adet medrese ve bir rüştiye mektebi ve iki mekteb-i sıbyân ve beş çeşmesi vardır. Ve bir hamamı, iki yüz elli dükkânı vardır. Üç han ve beş kahve ve yağhane ve helvacı dükkânı vardır.*" Denilmektedir(1877 tar.KVS, 116).

1883 yılına ait salnamede de Beyşehir kazası hakkında bilgi verilirken "*Nefs-i kasabada bir hükümet konağı olduğu gibi, ma'mur üç han ve kırk kadar tüccar ve saire dükkânı ve üç ekmek furunu ve dört medrese ve üç cami-i şerifi olup(...) ve yedi sekiz mescid, bir mekteb-i rüştiye ve iki sıbyân mektebi ve dört çeşme ve iki desti ve saire yapılı furun vardır*" denilmektedir(1883 tar. KVS, 102).

1894 tarihli salnamede "Emâkin-i Amiriyye ve Umumiye" başlığı altında Beyşehir'deki resmi ve özel yerler hakkında istatistiksi bilgiler verilmiştir.

Bu salnamede verilen bilgiler şöyledir(1894 tar. KVS, 202-203; 250-251):

Emâkin-i Amiriyye ve Umûmiye

Hükümet Konağı	: 1	Askeri Depo	: 1
Kışla	: 1	Hapishane	: 1
Silahhane	: 1	Reji İdaresi	: 1

Hane	: 595	Hamam	: 1
Değirmen	: 2	Yağhane	: 7
Dükkan	:149	Fırın	: 8
Mağaza	: 27	Han	: 5
Kahvehane	: 9	Mevlevi Tekkesi	: 1
Cami-i Şerif	: 5	Mescit	: 12
Medaris	: 4	Mekaâib-i İslâmiye	: 3
Türbe	: 5	Çeşme ve Sebil	: 4

1899 yılı salnamesinde de “*Emâkin-ı Umumiye*” başlığı altında “1 hükümet dairesi, 1 deppoy-ı hümayûn ve bir telgraftane, 63 cami ve mescid, 1 tekke, 24 medrese, 54 mektep, 4904 hane, 230 dükkan ve mağaza, 4 dest-gâh, 8 fırın, 17 değirmen ve 7 kahvehanenin” Beyşehir’de olduğu belirtilmiştir(1899 tar. KVS, 145).

1906 tarihli salnamede ise “Beyşehir Kazasının Emâkin-i Mevcûdesi” başlığı altında şu bilgiler verilmiştir(1906 tar. KVS, 98).

“Daire-i Hükümet	: 1	Han	: 4
Deppoy-ı Hümayûn	: 1	Hane	: 555
Dükkan	: 115	Mescit	: 50
Mağaza	: 31	Cami	: 23
Değirmen	: 40	Medrese	: 20
Kahvehane	: 12”		

Nakliye Vasıtaları:

İki Tekerlekli At Arabası	
Dört Tekerlekli At Arabası	
Öküz Arabası	

Beyşehir

1
20
926

Hayvan Mevcudu(1894 tar. KVS, 266-267))

<u>Beyşehir</u>			
Koyun	37.628	Kara Keçi	23.450
Tiftik Keçisi	31.334	Bargir(At)	428
Ester(Katır)	14	Merkeb	252
Deve	161	Öküz	1.852
İnek	1.548	Manda	344

1899 yılı salnamesinde hem Beyşehir kazası hem de Kırili nahiyesi ne ait hayvan mevcutları verilmiştir. Salnameye göre Beyşehir’de “133 deve, 2834 öküz, 417 manda, 19.842 koyun, 1046 keçi, 21.697 tiftik keçisi, 170 bargir, 3070 merkeb, 4 ester(katır)” bulunuyordu. Kır ili nahiyesinde ise “, 1274 öküz, 302 manda, 9764 koyun, 553 keçi, 4874 tiftik keçisi,21 bargir, 1593 merkeb” (1899 tar. KVS, 145-147).

1904 yılı salnamesinde ise Beyşehir kazası ile bağlı nahiyelerindeki hayvan mevcudu “Hayvanat-ı Ehliyesi” başlığı altında verilmiştir. Bu salnameye göre Beyşehir’deki hayvan mevcudu şöyleydi(1904 tar. KVS, 99):

Koyun	: 33.328	Ester	: 17
Keçi	: 12.022	Merkep	: 5.228
Tiftik	: 24.172		
İnek-Öküz	: 16.712		
Deve	: 304		
Manda	: 2.155		
Bargir	: 1.129		

E) Beyşehir'in Zirai, Sınai ve Ticari Durumu

Beyşehir'de yetişen sebze ve meyveler ile Beyşehir ve bağlı Kırılı nahiyesinde ekimi yapılan ve yetiştirilen tarım ürünleri konusunda da salnamelerde bilgi verilmektedir. 1872 yılı salnamesinde bu konuda “*Mahsulât-ı arzıyesi hinta, şair, nohud, afyon ve karpuzdur*” şeklinde kısa bir bilgi verilmektedir(1872 tar. KVS, 90). 1877 yılına ait salnamede ise benzer ifadelerle” *Mezkûr Beyşehir'i'nde ahz olunan hinta, şair ve nohud ve afyon ve kavun ve karpuz ve saire meyvedir*” şeklinde bir bilgi verilmiştir(1877 tar. KVS, 116).

1894 yılı salnamesinde ise “Çeşitli Mahsuller” başlığı altında Beyşehir'de üretilen hububat ve baklagiller hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre:

“Çeşitli Mahsuller

İstanbul Buğdayı	: 500.000(kile)	Arpa	: 125.000(kile)
Melez	: 25.000(kile)	Yulaf	: 15(kile)
Mısır Buğdayı	: 100(kile)	Nohut	: 500(kile)
Çavdar	: 2000(kile)	Mercimek	: 200(kile)
Fasulye	: 100(kile)	Fink	: 4000(kile)
Afyon	: 3600(kıyye)”(1894 tar. KVS,262-264)		

1899 tarihli salnamede verilen bilgide “*Beyşehir'in mahsulât-ı arzıyesi buğday, arpa çavdar, afyon, haşhaş vesairedir*” denilmektedir.

Beyşehir kazasının 1904 yılına ait “hasılat-ı mütenevviyesi” aynı yıla ait salnamede bir liste şeklinde verilmiştir(1904 tar. KVS, 99).

Kile-i Asitane

Hinta	: 500.000
Şair	: 350.000
Yulaf	: 18.000
Mısır	: 500
Burçak	: 12.500
Nohut	: 500
Mercimek	: 5.000
Darı	: 4.500
Fink	: 18.000
Tereyağı	: 12.000
Peynir	: 15.000
Tiftik	: 10.000
Yapağı	: 17.115

Kıyye

Fasulye	: 3.000
Patates	: 15.500
Keten	: 2.000
Kenevir	: 6.000
Afyon sütü	: 8.000
Ceviz	: 15.000
Erik	: 8.000
Elma	: 9.000
Armut	: 6.000
Vişne	: 1.500
Kiraz	: 2.000

Yine bazı yıllara ait salnamelerde Beyşehir'in sınai ürünleri hakkında oldukça kısa bilgiler verilmiştir. Salnamelerdeki bilgilerden anlaşıldığına göre, Beyşehir'de küçük çapta bazı sanayi tesisleri bulunmaktadır. Bu sanayi tesisleri ancak yörenin ihtiyaçlarını karşılayacak kadar üretim yapmaktaydılar. Nitekim 1886 yılı salnamesinde “Mahsulât-ı sanayisi kilim ve çorap ve tahtadan imâl olunan enbare münhasırdır” denilerek Beyşehir'de büyük çaplı sanayi tesislerinin bulunmadığına dikkat çekilmiştir(1886 tar. KVS, 182).

Beyşehir kazasının ticaret hayatı ile ilgili salnamelerde detaylı bir malumat yoktur. Bazı yıllara ait salnamelerde ticaret hayatı ile ilgili kısa malumatlar verilmiştir. Nitekim 1899 yılına ait salnamede “ithalat ve ihracatı başlığı altında “*ithalâtı emtia-i tüccâriye, ihracâtı hububat-ı mütenevvia ile tavşan, tilki, cenvar-ı ağnam, kara sığır, bal, meyve tiftik, yapağı, deri vesaire ye münhasırdır*” denilmektedir(1899 tar.KVS, 145). Beyşehir kazasının bu ithalat ve ihracatı Konya, Ilgın ve Akşehir tren istasyonları vasıtasıyla gerçekleştirilmekteydi(1904 tar.KVS, 295). Kazanın güney batı bölgesinde bulunan ormanlardan elde edilen keresteden önce mahalli ihtiyaçlar temin ediliyor, daha sonra da bu

keresteler Konya'ya naklediliyordu. Ancak nakliye fiyatlarının yüksek olması nedeni ile ihraç edilen kereste miktarı oldukça azdı(1904 tar. KVS, 295).

Yine Beyşehir gölünden çıkartılan bazı cins balıkların Konya, Niğde ve Kayseri cihetlerine sevk olduğunu salnamelerden öğrenmekteyiz(1899 tar.KVS, 139). 1874 tarihli salnamede ise Beyşehir Gölü'nde bulunan ve "Tolgan" namı verilen bir cins kuşun derisinden kürk imal olduğu ve bu nedenle pek çok yakalandığından bahsedilerek, bu kürklerin tüccar tarafından mubayaa edildiği ve Avrupa'ya gönderildiği belirtilmektedir(1874 tar.KVS,100).

Beyşehir'in ticari hayatıyla ilgili olarak bazı yıllara ait salnamelerde "*Mezkûr kazada Cumartesi günleri bir defa Pazar kurularak Bozkır ve Akseki ve Seydişehir ve Karaağaç ve Yalvaç ve Akşehir ve Ilgın ve İbradi ve Konya taraflarından bera-yı ahz-ü it'a tüccar ve saire gelerek haftada bir iki bin kuruşluktan ziyade alış veriş olur*" şeklinde bir bilgi verilmiştir(1886 tar. KVS, 182; 1894 tar.KVS, 399; 1904 tar.KVS, 296).

Sonuç

1868-1916 yılları arasındaki Konya Vilayeti Salnamelerini incelediğimiz bu çalışmamızın sonunda Beyşehir hakkında edindiğimiz izlenim şudur;

Beyşehir kazası, Konya Sancağı'nın büyük kazalarından olup, idarî ve mülkî teşkilât ile belediyeçilik yönünden düzenli ve oturmuş bir teşkilâta sahiptir.Şehirde Müslüman ahalinin yanında Rum ve Ermeniler gibi gayri Müslim ahali de yaşamaktadır.Müslüman nüfusa göre sayıları oldukça az olan Ermeni ve Rum cemaatine mensup olan bu ahalinin, şehrin idarî, sosyal ve ekonomik hayatında etkili olmadığını görmekteyiz. Nitekim Beyşehir merkezinde ve Kırili nahiyesinde bu gayri Müslim ahali yaşamıyordu. Bunların bir veya birkaç köyde yaşadıklarını söyleyebiliriz.

Salnamelerin verdiği bilgilere göre Beyşehir bağlık, bahçelik bir yer olup, her türlü meyve ve sebze yetiştirilmektedir. Hayvancılık ve yan ürünleri sanayi, keten ve kilim dokumacılığı ile un değirmenciligi önemli sanayi tesislerini oluşturmaktadır.

Her ne kadar meslek gurupları hakkında verilmiş bir bilgi olmamakla birlikte 200 civarında dükkan ve mağazanın bulunması, Beyşehir'de iç ticaretin var olduğunu ancak oldukça canlı ve çeşitli olduğu kanaatini uyandırmamaktadır

Şehirde, var olan medreselerin yanında modern anlamda eğitim yapan iptidaiye ile Rüştüye okullarının varlığı söz konusu dönemde Beyşehir'in eğitim ve öğretimin belli bir seviyede olduğunu göstermektedir.

Notlar

¹Karaman Eyaleti'nin Fatih Sultan Mehmet döneminde yaptırılan emlak ve evkâf yazımında bu eyaletin 11 kazaya ve 2 nahiyeye ayrıldığını görüyoruz. Bu kaza ve nahiyeler şunlardı: "Konya, Lârende, Seydişehir ve Bozkır, Beyşehir, Akşehir, Ilgın, Niğde Şüca-ed-din Anduğu, Ürgüb, Ereğli, Aksaray ve Koçhisar kaza Karahisar ve Divle ise nahiyeye idi." İbrahim Hakkı Konyalı, **Konya Tarihi**, Konya 1964, s.111.

²Karaman Eyaleti'ne bağlı yedi sancak şunlardı; Konya(eyalet merkezi-paşa sancağı), Niğde, Aksaray, Beyşehir, Kırşehir, Kayseriye ve Akşehir. Bkz. Konyalı, **Konya Tarihi**, s.114; Ricaut, **Türklerin Siyasî Düsturları**, Çev. M. Reşat Uzman, İstanbul t.y., s.94-95; Ekrem Yalçinkaya, **Coğrafya'da Tarihte ve Bu Güncü Konya**, Konya 1943, s.53.

³**Yurt Ansiklopedisi**, "Konya Maddesi", C. VII, s.509 vd.

⁴1867 tarihinde ilan edilen Vilayetler Nizamnamesi ile kurulan Konya Vilayeti; Konya Sancağı, İçel Sancağı, Niğde Sancağı, Isparta Sancağı, ve Teke Sancağı olmak üzere beş sancaktan oluşmaktaydı. Konya Sancağına bağlı kazalar ise şunlardı: "Nefs-i Konya, Akşehir, Karaman, Ilgın, Seydişehir, Ereğli, Esbkeşen, Bozkır, Beyşehir, Hadim, Yalvaç". Tönük, **age.**, s.165. Ayrıca bkz. Talat

Mümtaz Yaman, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Mülkî İdaresi Hakkında Bir Kalem Tecrübesi**, İstanbul 1940, s.182.

⁵1864 tarihli vilayetler nizamnamesi kaza idari teşkilatındaki birimleri; “Kaymakam, Kaza Katibi, İdare Meclisi, Zabtiye Askeri” olarak belirtmiş; 1870 tarihli vilayetler nizamnamesi ise kaza teşkilâtındaki idarî birimleri “Kaymakam, Mal Müdürü, İdare Katipleri, Emlâk ve Nüfus Memuru, Zabtiye Zabiti, Kaza İdare Meclisi” şeklinde vermiş; 1870 tarihli vilayetler nizamnamesinde de “Kaymakam, Mal Müdürlüğü, Tahrirat Katipliği, jandarma Bölük Kumandanlığı, Evkâf Memurluğu, Nüfus Memurluğu, Tapu Memurluğu, Polis Komiserliği, Meclis-i İdare” kaza idarî teşkilâtındaki birimler olarak gösterilmiştir. Bkz. Osman Akandere, **Konya Vilâyeti Salnâmelerine Göre 1868-1904 Yılları Arasında Konya Sancağı'nın İdarî ve Mülkî Taksimatı**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1987, s. 77.

Kaynaklar

A) Konya Vilayeti Salnameleri

- 1285 H.(1868 M.) tarihli **Konya Vilayeti Salnamesi**.
1286 H.(1869 M.) tarihli **Konya Vilayeti Salnamesi**.
1287 H.(1870 M.) tarihli **Konya Vilayeti Salnamesi**.
1289 H.(1872 M.) tarihli **Konya Vilayeti Salnamesi**.
1290 H.(1873 M.) tarihli **Konya Vilayeti Salnamesi**.
1291 H.(1874 M.) tarihli **Konya Vilayeti Salnamesi**.
1292 H.(1875 M.) tarihli **Konya Vilayeti Salnamesi**.
1293 H.(1876 M.) tarihli **Konya Vilayeti Salnamesi**.
1294 H.(1877 M.) tarihli **Konya Vilayeti Salnamesi**.
1295 H.(1878 M.) tarihli **Konya Vilayeti Salnamesi**.
1296 H.(1879 M.) tarihli **Konya Vilayeti Salnamesi**.
1298 H.(1881 M.) tarihli **Konya Vilayeti Salnamesi**.
1299 H.(1882 M.) tarihli **Konya Vilayeti Salnamesi**.
1300 H.(1883 M.) tarihli **Konya Vilayeti Salnamesi**.
1301 H.(1884 M.) tarihli **Konya Vilayeti Salnamesi**.
1302 H.(1885 M.) tarihli **Konya Vilayeti Salnamesi**.
1303 H.(1886 M.) tarihli **Konya Vilayeti Salnamesi**.
1304 H.(1887 M.) tarihli **Konya Vilayeti Salnamesi**.
1305 H.(1888 M.) tarihli **Konya Vilayeti Salnamesi**.
1307 H.(1890 M.) tarihli **Konya Vilayeti Salnamesi**.
1310 H.(1892 M.) tarihli **Konya Vilayeti Salnamesi**.
1312 H.(1894 M.) tarihli **Konya Vilayeti Salnamesi**.
1314 H.(1896 M.) tarihli **Konya Vilayeti Salnamesi**.
1317 H.(1899.M) tarihli **Konya Vilayeti Salnamesi**.
1322 H.(1904 M.) tarihli **Konya Vilayeti Salnamesi**.
1332 H.(1916 M.) tarihli **Konya Vilayeti Salnamesi**.

B)Kitaplar

- EVLİYA ÇELEBİ, **Seyahatnâme**, Çev. Zuhuri Danişman, C. IV, İstanbul 1970.
KONYALI, İbrahim Hakkı, **Akşehir Tarihi**, İstanbul 1945.
KONYALI, İbrahim Hakkı, **Konya Tarihi**, Konya 1964.
LEWIS, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, çev. Metin Kıratlı, 2. baskı, TTK Basımevi, Ankara 1970.
ORTAYLI, İlber, **Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler**, Sevinç Matbaası, Ankara 1974.
RİCAUT, **Türklerin Siyasî Düsturları**, Çev. M. Reşat Uzman, İstanbul t.y.

TÖNÜK, Vecihi, **Türkiye’de İdarî Teşkilatın Tarihi Gelişimi ve Bu Günkü Durumu**, Ankara 1945.

YALÇINKAYA, Ekrem, **Coğrafya’da Tarihte ve Bu Günkü Konya**, Konya 1943

YAMAN, Talat Mümtaz, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Mülkî İdaresi Hakkında Bir Kalem Tecrübesi**, İstanbul 1940.

C) Makaleler

ÇADIRCI, Musa, “Anadolu’da Redif Askeri Teşkilâtı”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. VIII, Sayı: 8-12, Ankara 1975.

D) Ansiklopedi Ve Tezler

Yurt Ansiklopedisi, “Konya Maddesi”, C. VII.

AKANDERE, Osman, **Konya Vilâyeti Salnâmelerine Göre 1868-1904 Yılları Arasında Konya Sancağı’nın İdarî ve Mülkî Taksimatı**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1987.

Bir Cumhuriyet Şehri: Kars

Yrd. Doç. Dr. Nebahat ARSLAN
Kafkas Üniversitesi / Kars

Giriş

Kars şehir tarihi incelendiğinde Türklerin burada uzun süre yaşamalarından dolayı diğer milletlerle nasıl bir ilişki kurdukları ve bunun tarihe nasıl etki ettiği büyük önem arz etmektedir. Kars'taki sosyal ve siyasi birikim, 1537 yılından itibaren Osmanlı hâkimiyeti sonrasında, Türklerin burada yaşayan azınlıklarla, Türk olmayan Müslümanlarla ve daha sonra Rus hakimiyetin de Ruslarla ve diğer unsurlarla ilişkileri etrafında gelişmiştir. Bu süreçte milliyet ve din farklılığı burada yaşayan Türklerin Müslüman kimliğine ve Rus, Rum ve Ermenilerin Hristiyan kimliğine olması toplumu şekillendiren önemli etkenlerden biridir.

Kars şehir tarihini oluşturan en önemli olaylar arasında, 19. Yüzyılda Ruslarla yaptığımız savaşlar ve bunların getirdiği sonuçlar yer almaktadır. Hatta bu savaşlar neticesinde Kars'ta Türklerle Ruslar bir arada yaşamak zorunda kalmış ancak Ruslar daha sonra bu bölgeden çekilmek zorunda kalmıştır.

Kars'ın 1534'de Kanuni Sultan Süleyman'ın İrakeyn Seferi sırasında Osmanlı hâkimiyetine geçmiş olması kuvvetle muhtemeldir, ancak bölge kesin olarak 1537'de Dulkadirli Mehmet Han tarafından Osmanlı Topraklarına katıldı.¹ Şehir 1560'dan itibaren iskân faaliyetlerine açılarak aşiretlerin yerleşimini teşvik edildi. 1580'lerin başında yapılan tahrirde Kars'ın mahalleleri kaydedilmiş ancak nüfus ve vergi miktarları yazılmamıştır.² Kars'ın nüfusuyla ilgili ilk sağlıklı bilgilere 1831 nüfus sayımı ile ulaşabiliyoruz. Bu sayımda 17.850 erkek nüfus tespit edilmiştir. 1871 tarihli Erzurum Vilayet Salnamesi'nde kazalarıyla birlikte Kars'ın nüfusu 22.064 olmuştur.

Bu tarihten itibaren Türk yurdu olan şehir 19. Yüzyılın son çeyreğine kadar bu mevcut durumunu korumuştur.

19.yüzyılın başlarına kadar Balkanlar'da ve Karadeniz'in kuzeyinde hayli ilerleyen Rusya, İran'ın Gülistan(1813) ve Türkmençay (1828)Antlaşmaları ile Aras'ın kuzeyindeki bütün toprakları Erivan dâhil olduğu halde Rusya'ya terk etti. Böylece İran'ın Güney Kafkasya siyaseti üzerindeki etkisi sona erdi. Bu süreçte Osmanlı Devleti'nin iç sorunlarla meşgul olması, Rusya'nın bölgede kalıcı olması için gerek duyduğu zamanı kazandırmıştır.³

19. Yüzyılda Kafkasya'da başlayan Rus istilası karşısında sürdürülen Türk ve diğer Müslüman halkların mücadelesi ne yazık ki pek başarılı olamadı. 1807-1812'deki Türk- Rus Savaşında, Ruslar Kars'a yakın topraklara kadar gelmişlerdi. Ruslar 1809-1811 yıllarında Ahıska kalesini ele geçiremediler, ancak 1828-29 savaşında Kars'ı ve Ahıska'yı işgal ettiler. 29 Eylül 1829 Edirne Muahdesiyle Ahıska dâhil Çıldır eyaletinin Kuzey kesimi, savaş tazminatı olarak Ruslara bırakılmış, böylece Erzurum-Muş-Kars-Beyazıt ve Ardahan işgalden kurtarılmıştı. Böylece bu bölge halkı 1853-54 savaşı sonrasında Kars ve Erzurum'a göçmek zorunda kalmış Ruslarda, göçen Türk köy ve mahallelerine Ermeni ve Gürcüleri yerleştirerek, Türklerin nüfusunun azalmasına neden olmuştur.⁴

Cumhuriyet Öncesi Kars'ta Mülki Teşkilat ve İmar Faaliyetleri

Osmanlı devleti idaresinde Kars'taki mülki teşkilat 1877 yılında Erzurum vilayetine bağlı Kars ve Çıldır sancakları şeklinde kurulmuştu. Kars Sancağı Kars, Şöregel, Zaruşad ve Kağızman

¹ Tufan Gündüz, **Kars**, TDVİA/24, İstanbul 2001, s.516.

² Selçuk Ural- Jülide Akyüz Orat- Nebahat Oran Arslan-Akın Bingöl- Cem Tuysuz, **Kars Tarihi**, Kars 2011, s.312.

³ Allen- Muratof, **Kafkas Harekatı 1828-1921 Türk –Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, Ankara 1966, s.21.

⁴ Fahrettin KIRZIOĞLU, **Ahıska Bölgesi ve Türklük**, Türk Kültürü Dergisi, Sayı:87, Yıl 8, S.205.

kazalarından oluşmakta idi.⁵ Osmanlı döneminde Kars devletin doğuya açılan kapısı olarak 1560'tan itibaren iskan faaliyetlerine açıldı.1871 tarihli Erzurum Vilayet Salnamesine göre Kars, Şöregel, Zaruşad, Kağızman kazalarının toplam nüfusu 22.064'tür. Bunun 2.478'i Hıristiyan geriye kalanı Müslüman'dır.⁶

Şehir İmarında en büyük adım 1579 'da atılmıştır.⁷ Klasik Osmanlı mimarisinde mevcut olan İki katlı tahta balkonlu evler, dar sokaklar, kümbetler, konaklar, hamamlar, ulu cami, küçük mahalle camileri, Kars kalesi, taş köprü şehrin genel mimarisini oluşturmaktadır. Halk kaleye yakın mahallelerde yerleşmişti. Ayrıca savaşlar sırasında şehri korumak için yapılan tabyalarda şehrin mimarisinde önemli bir yer tutmaktadır.

Osmanlı şehirleşme sürecinde en ciddi çalışmaları burada kurulan vakıfların yaptığı görülmektedir. Osmanlı döneminde Kars'ta on beş vakfın kaydı görülmekte ve bunların yol, köprü, sulama çalışmaları gibi kamu işleri, hastanelerin yapımı ve her türlü hayır işleri gibi sosyal yardımlaşma faaliyetleri, medreseler ve kütüphanelerin inşası, cami ve mescit inşası türünde hizmetler sundukları görülmektedir. Bu şekilde çalışan vakıfların Kars şehir mimarisinde ve bayındırlık gibi alanlarda toplum hayatına büyük katkıları olmuş ve şehrin alt yapısını oluşturmuşlardır.⁸1871 tarihli Erzurum salnamesine göre Kars merkez ve kazalarında toplam 20 medrese bulunmaktadır.⁹

Çarlık dönemine gelindiğinde ise Rusların farklı bir teşkilat kurdukları görülmektedir. Ruslar bu şehri askeri üs olarak inşa ettiler ve buna göre bir idari kadroyla yönetim kurdular. Vilayet merkezinde general rütbesinde bir askeri vali (Voyenni Gubernatör) ve bir yardımcısı, kaza (Okrug) larda albay rütbesinde bir kaymakam bulunurdu. Kazalarda birer Bidayet mahkemesi (Slovenni Sud) ve vilayette bir İstinaf halk mahkemesi (Noradni Sud) görev yapmakta idi. Bidayet mahkemeleri azaları o kaza halkından ve İstinaf mahkemesi ise her kazadan bir aza intihap edilmek üzere teşekkül ederdi.¹⁰ İstinaf mahkemesine vali muavini, Bidayet mahkemelerine de kaymakam muavinleri riyaset ederdi.¹¹ Bidayet mahkemeleri, alacak verecek, adi hırsızlık davalarına bakardı. İstinaf Mahkemesinin kararına ise Tiflis'te bulunan Umum Vali (Namestnik'e) ye İtiraz bildirilir ve Namestnik'in kararı değiştirilemezdi.¹² Gerek Bidayet ve gerek İstinaf mahkemesi azalarının aldıkları aylık bir odacının aylığından daha az olduğu için rüşvet serbest iş gibi düşünülür, hükümet konakları koridorunda pazarlık edilirdi.¹³

Kars şehrinin 1877-78 Osmanlı- Rus harbi sonrasında yapılan Berlin Antlaşmasıyla¹⁴ Türklerden Ruslara geçmesiyle birlikte en büyük değişiklik mimaride yaşanacaktır. Ruslar tıpkı Kafkasya'da daha önce ele geçirdikleri yerlerde olduğu gibi askeri bir şehir oluşturarak Rus kimliğini buraya yerleştireceklerdi. Bu dönemde şehrin görüntü olarak Türk şehir kimliğinden Rus şehri kimliğine büründüğü görülmektedir. 1916 yılında Kars'a görevli olarak gelen bir Rus subayı, Kars'a ilk geldiğinde bu şehrin Güney Rusya'daki 2. Katerina ve Potemkin tarafından kurulan şehirlerde olduğu gibi düzgün ve geniş bir alana yerleşmiş olduğunu ve şehrin planının Ruslar tarafından yapıldığını vurgulamaktadır.¹⁵ Buradaki plan ızgara planı denilen birbirini dik kesen caddelerden oluşan şehir planıdır. Ruslar 1890 yılından 1917 yılına kadar Baltık mimarisi tarzında bazalt taşından genellikle tek katlı, nadiren iki ve üç katlı binalar yapmışlardır. Bu binaların giriş cepheleri yapay sütunlar, bordür ve kabartma taşlarla süslenmiştir.¹⁶ Şehir kaleden tren istasyonuna paralel ve dik caddelerle bağlanmıştır. Birinci Dünya Savaşı devam ederken dahi Rusların Kars'ta imar faaliyetleri sürmekteydi. 5 Şubat-1 Ekim 1916 yılında Kars'ta yolları taşlandırma, sokakları ağaçlandırma, su yolu geçirme faaliyetleri yapılmıştır.¹⁷ Çarlık Rusya'nın en önemli katkısı tarım ve hayvancılıkta yaşanmıştır. 1884-1913 yılları arasında ekilebilir toprak iki katına çıkmış, çalışan sayısı dört kat

⁵ Candan Badem, **Çarlık Rusyası Döneminde Kars Vilayeti**, İstanbul 2010, s.29.

⁶ Ural vd, **Kars Tarihi**, s.312-313.

⁷ Dündar Aydın, **Erzurum Beylerbeğliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)**, TTK Yay. s. 274-279.

⁸ Ümit Kılıç, **Osmanlı Devri Kars Vakıfları**, 2. Uluslar arası Kafkasya Tarih Sempozyumu, Kars 2008, s.181-182.

⁹ Ural vd, **Kars Tarihi**, Kars 2011, s.314.

¹⁰ **Doğuş Dergisi**, İkinci Kanun (Ocak) 1939, Sayı:38, s.26

¹¹ **Doğuş Dergisi**, İkinci Kanun (Ocak) 1939, Sayı:38, s.26.

¹² **Doğuş Dergisi**, İkinci Kanun (Ocak) 1939, Sayı:38, s.27.

¹³ **Doğuş Dergisi**, İkinci Kanun (Ocak) 1939, Sayı:38, s.27.

¹⁴ Kezban Acar, **Başlangıçtan 1917 Rusya Devrimi'ne Kadar Rusya tarihi**, İstanbul 2004, s.214.

¹⁵ Yakov Kefeli, **Anılar (1916-1919)**, Ankara 2013, s.10.

¹⁶ Haydar Topal, **Kentler ve Taşlar**, Ankara 2015, s.75.

¹⁷ Kefeli, **Anılar (1916-1919)**, Ankara 2013, s.47.

artmıştır. Ağır pulluk ilk kez kullanılmış, tütün, pirinç, patates, ayçiçeği ve sebze tarımı yapılmaya başlanmıştır.¹⁸

Ruslar sadece şehir merkezinde değil kasabalarda da imar değişikliğine gittiler. Sarıkamış Kasabasında yeni binalar ve kışlalar yaptılar. 1864 sonbaharından beri Kafkasya'dan Rus tazyiki neticesinde göçmek zorunda kalan Çerkeslerin yerleştirildiği bu kasaba da 93 Harbinin sonunda, bütün Soğanlı bölgesi Kötek'e kadar Ruslara bırakılmıştır. 1880'de Sarıkamış'ın karşısında güney doğudaki ormanlıktan kesilen çamların yerine Çarlık Rusya kışlalar yaptırmaya karar verdi. Bu kışlaların etrafında daha çok Hristiyan ahalinin ev ve dükkan almasını sağlayarak burayı şenlendirmesini teşvik etti. Tiflis'ten Kars'a gelen demiryolu Sarıkamış dahil bölgede Rusların yerleşmesi yönünde önemli bir adım olmuştur. 1827'den beri Kars'ı almak için Gümrü'nün gelişmesini sağlayan Ruslar, Aynı düşüncelerle Erzurum ve ilerisini almak için de Sarıkamış'ı büyük bir hareket üssü olacak şekilde yapılandırmıştır.¹⁹

Ruslar Kars'ta imar faaliyetlerini yıllar içinde arttırdılar, ancak kaleye yakın olan yerleşim yerlerinde yine Türklerin yoğun olarak yaşadığı mahalleler vardı. Bu mahalleler yıllar içerisinde Türk kimliğini Asya rengini ve dar sokakları korudu. 1916 yılında Birinci Dünya Savaşı nedeniyle Kars'ı terk etmek zorunda kalan Türklerin harabe olmuş evleri hala onları temsil etmekteydi.²⁰

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte Kars'ta yeni dönem başlamıştır. Brest-Litovsk antlaşması sonrasında²¹, 25 Nisan 1918'de ilk kurtuluşla beraber buraya bir heyet gönderilmiş ve mülki teşkilat kurulması sağlanmış ve imar faaliyetlerini kontrol altına alınmıştır.²² Elviye-i Selasede mülki teşkilat 11 Eylül 1918'de kuruldu. Batum ve Kars Livalarından mürekkep Batum Vilayeti teşkil edildi. 1919 yılı yazı içerisinde Brest- Litovsk antlaşmasına dayanılarak halk oylaması yapıldı ve Elviye-i Selasenin anavatana bağlanma kararı aldı.²³ Ancak Mondros mütarekesinden ötürü bölgeye memurlar gönderilemedi. Bu nedenle mülki teşkilatın kurulması ve idarenin oluşturulması gerçekleştirilememiş ve mütarekenin uygulanmaya başladığı 1 Kasım 1919'a kadar halkın sorunları çözülememiştir. Bu arada Ermenilerin şehirde idareyi ele almalarına karşılık Cenub-i Garbi Kafkas hükümetinin kurulması ve şehrin 13 Nisan 1919'da İngilizler tarafından işgali gibi olağanüstü gelişmeler neticesinde, şehirde inanılmaz bir kargaşa yaşanmıştır. Dolayısı ile Kars, 28 Mayıs 1919'da Ermenistan Meclisi tarafından alınan bir kararla ilhak edildi.²⁴ Ermenilerin özellikle bu yıl içerisinde yapmış olduğu mezalimin artmasıyla birlikte TBMM bölgeyi kurtarmak için harekete geçmiş ve 29 Eylül 1920'de Türk ordusu ileri harekati başlatarak bölge halkını kurtarmıştır.²⁵

Türk ordusu şehre girdiğinde şehir kasaba ve köyler yıkılmış, yakılmış her şey harabeye dönmüştü. Neredeyse üç yıllık bir süreçte bölge insanlarıyla birlikte yok edilmişti. Bu şekilde ele geçirilen şehirde 30 Ekim 1920 itibariyle yeniden imar faaliyetleri başlayacak ve savaşın olumsuz etkileri yavaş yavaş silinecekti.

Kars'ta önce Kazım Karabekir'in bölgede yapmış olduğu geçici idare kuruldu, daha sonra 7 Temmuz 1921 tarihinde çıkarılan kanunla yeni mülki yapı oluşturuldu. Kars vilayet merkezi, Kağızman mutasarrıflık, Arpaçay kaymakamlık, Selim ve Karakurt nahiye müdürlüğüne dönüştürüldü.²⁶ Böylece cumhuriyetin ilanıyla birlikte artık Kars yeni bir döneme girecekti. Ancak şehirde belli başlı büyük sorunlar vardı ve bunların çözümü kolay olmayacaktı.

2. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Kars'ta Yaşanılan Sorunlar

2.1. Kars 'ta Göç Sorunu

Kars'ın Cumhuriyet'in ilk yıllarında en büyük sorunu Kafkasya'dan gelen muhacirlerdi. Bunların ilk iki yıl burada geçici ikamet etmeleri, ardından Anadolu'nun çeşitli vilayetlerine gönderilmeleri, Kars'ta kalanların ise boş olan köylere, kasabalara ve şehir merkezine yerleştirilmeleri

¹⁸ Ural vd, **Kars Tarihi**, Kars 2011, s.314.

¹⁹ **Doğuş Dergisi**, Ekim 1939, sayı.5(46)

²⁰ Kefeli, **Anılar (1916-1919)**, s.11.

²¹ Nurcan Toksoy, **Rusya'nın Trans- Kafkas Politikası ve Komiserlikle Münasebetleri**, A.A.M.D, CXVI, Temmuz 2000, Sayı:47, s. 505-506.

²² BOA, DH/İ-UM,20-20/13-9.

²⁴ Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, İstanbul 2000, s.320.

²⁵ Ural vd, **Kars Tarihi**, s.652.

²⁶ **1288/1870 Tarihli Erzurum Vilayet Salnamesi**, s.143.

söz konusuydu. Ayrıca çarlık Rusya döneminde buraya yerleştirilen Hıristiyan nüfus, Ruslar Ermeniler ve Rumlar büyük oranda Kars'tan ayrılmış kalanlarda bir şekilde gitmek için hazırlık yapmakta idi.²⁷

Şimal-i Kafkasya'dan Ruslar tarafından tehcire tabi tutulan yüzlerce hane Türkiye'ye gelmeye çalışırken Kars'tan da Rusya'ya hicret edecek ve orada Kenben eyaletinde iskanları söz konusu olan Malakanlar ve Ermenistan'a hicret edecek olan Ermenilerinde var olduğu görülmektedir.²⁸ Yine Elviyye-i Selaseyi Ruslar döneminde terk etmek zorunda kalan ve Anadolu'nun içlerine göç eden Türklerde geri dönmekte idiler. Yani yoğun bir muhacir göçü alan bu şehir büyük sorunlarla karşı karşıya kaldı. Bu sorunların başında iskan ve iâşe işleri gelmekteydi. Ardından hayatlarını burada devam ettirenler için toprak sahibi olmaları, verilen evlerin ve toprakların tapularını almaları, yerli halkla uyum sağlamaları gibi birçok sorun onları beklemekteydi. Muhacir göçü 1920'den sonra başlamış 1928 yılında en yoğun seviyeye ulaşmış ve 1944 yılına kadar sürmüştür. 1928 yılında Kars'ın nüfusu 300 bine ulaşmıştır.²⁹

Ancak görülen odur ki bu sorunlar yerel yöneticiler ve TBMM tarafından oldukça kısa sürede çözülmüştür. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin de bölgedeki muhacirlere büyük oranda yardım ettiği ve çalışmalarını itinalı bir şekilde yürüttüğü görülmektedir. 1934 yılında Kars vilayetinin Ardahan, Göle ve Posof ilçelerinde iâşe darlığı çekilmesi nedeniyle Hilal-i Ahmer Cemiyeti bu ilçelere 1500 lira, ayrıca muhacirler için 11.000 lira göndermiştir. Cemiyet ayrıca bölgeye bir müfettiş göndererek yardımların ulaşip ulaşmadığını yerinde tetkik etmiştir.³⁰ Ayrıca halkın ihtiyaçlarının karşılanmadığı durumlarda daha iyi yaşayabilmeleri için başka yerlere gönderilmeleri sağlanmıştır. Posof'ta yaşayan, Türk ırkından olan ve topraksızlık yüzünden yoksulluk çeken 28 hanede 183 nüfusun Tokat vilayetinin Erbaa kazasına bağlı destek nahiyesinin Serniç Köyünde iskan edilmeleri için yapılan müracaat 1937 yılının aralık ayında icra vekilleri tarafından kabul edilmiştir.³¹

Kars valiliği il TBMM arasındaki yazışmalara baktığımızda şehirde açlık seviyesinde bir yoksulluk görülmektedir. Bu nedenle gelen muhacirlerden topraklarının olmaması nedeniyle sefalet içerisinde yaşayan 200 ailenin Muş'a gönderilmeleri kabul edilmiştir.³² Yine geçimlerini sağlayamadıkları için Posof Kazasının Şuvaskal ve Hırtaş köyleri halkından 18 evde 216 nüfusun gittikleri yerde evlerini kendileri yapmak ve yol masrafları kendilerine ait olmak ve yalnız arazi verilmek şartı ile 885 sayılı kanunun 3. Maddesine göre Van vilayeti dâhilinde iskânları, icra vekillerince 5.11.933'te kabul olunmuştur.³³ Arazilerinin darlığı yüzünden geçinmekte zorluk çektikleri anlaşılan Posof kazasının Ağara Köyü halkından ve Türk ırkından üç aileden 24 nüfusun 885 sayılı iskân kanununun 3. maddesine göre Sarıkamış kazasının emvali metrukeden olan Karakurt Köyü'ne nakil ve iskânları 09.07.934 tarihli kararla kabul edilmiştir.³⁴

Türk-Rus sınırının antlaşmalarla düzenlenmesinden sonra muhacir geçişlerinin sınırlandırıldığı ve buna yönelik önlemler alındığı görülmektedir. Kars ve Moskova anlaşmaları gereğince Elviye-i Selase ahalisinin Sovyet, Acaristan ahalisinin Türkiye tabiyetine geçmeleri konusunda anlaşma sağlanmış ve bu süre 11 Mart 1928'de dolmuştur. İki sene uzatılması için müracaatta bulunulmuş, fakat Acaristan ahalisinin Türkiye'ye hicretleri Sovyetler tarafından yasaklanmış ve iki sene daha uzatılmamıştır. Bu durumda muhacir gelmeye devam ederse Sovyetlerle yeni baştan konuşulması kararı alınmıştır. Hariciye Vekaleti'nin bu konuda bütün Şark Vilayetleri Valiliklerini Şubat 1929'da uyardığı görülmektedir.³⁵

Cumhuriyetin ilk yıllarında Kars'ta muhacir sorunu var olan diğer sorunlarında eklenmesiyle oldukça yoğun bir şekilde üzerinde durulması gereken bir hal almıştır. 1921-1924 yılları arasında Kars, Artvin, Ardahan ve Beyazid gibi merkezler muhacir kabul eden merkezler haline geldi. Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan ve Kafkasya'nın diğer bölgelerinden gelen muhacirlerin sayısı artıkça başka yerlere iskan ettirmeye başlandı. Kalanlara Ermeni ve Rumlardan kalan ev ve araziler

²⁷ Jülide Akyüz Orat, Nebahat Oran Arslan- Mustafa Tanrıverdi, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kafkas Göçleri (1828-1943)**, Kars 2011, s.173.

²⁸ **Varlık Gazetesi**, 18 Aralık 1922, sayı:106.

²⁹ Ayüz Orat vd, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kafkas Göçleri (1828-1943)**, s.175.

³⁰ **BCA, 030-10/81.531-1.**

³¹ **BCA, 030 /18-01.02./80.99.5.**

³² **BCA, 030/18.01. 02./23.66.5**

³³ **BCA, 18.01.02/110.77.6.**

³⁴ **BCA, 030 18-01-02/46-49-4.**

³⁵ **BCA, 030/10 247/674/11.**

tahsis edildi. Ayrıca gelen yardımlar ölçüsünde yeni evler yapıldı, tarım yapabilmeleri için tohumluk ve çift hayvanı alabilmeleri için para yardımında bulunuldu.³⁶

2.2.Ulaşım Sorunu

Bir şehrin gelişmesinde en önemli faktörlerden birisi ulaşımın kolay sağlanması ve bu konuda alt yapının oluşturulmasıdır. Kars'ın Cumhuriyetin ilk yıllarında ulaşımı Rusların yapmış olduğu demiryolu ve Kars'ı Erzurum'a bağlayan karayoludur. Doğu Kapı- Akyaka- Kars-Sarıkamış- Erzurum demiryolu da Rusya demiryollarının bir parçası olarak inşa edilmiştir. Böylece bu yol Anadolu topraklarında Osmanlı iradesi dışında yapılmış tek demiryolu hattı olma özelliğine sahip olmuştur. Bu demiryolunun dışında, Osmanlı devletinin bu bölgeye uzanan başka bir demiryolu hattı yoktu. Çünkü Çarlık Rusya'sı ile Osmanlı devleti arasında 1900 yılında yapılan bir antlaşma, Türk şirketleri dışında başka yabancı şirketlerin bu bölgeye demiryolu yapıp işletmesine izin vermiyordu. Bu durum bölgenin idari, askeri, kültürel ve ekonomik bakımlardan, Anadolu'nun diğer bölgeleriyle entegrasyonunu engellemiştir.³⁷

Ruslar tarafından ekonomik ve kültürel amaçlardan ziyade emperyalist amaçlı olarak yapılan bu demiryolu hattı Rusya'nın Transkafkasya demiryollarına bağlı ve Batum –Tiflis-Gümrü demiryolunun devamı olarak yapılmıştır.³⁸ Gümrü-Kars arasındaki ilk kısmı 1899'da, Kars-Sarıkamış arasındaki ikinci kısmı 1913'te, üçüncü kısmı ise Birinci Dünya Savaşı sırasında 1916-18 yılları arasında yapılmıştır.³⁹

Daha sonra Cumhuriyet döneminde Kars'ın demiryolu ile Ankara'ya bağlandığı görülmektedir. Ankara-Sivas demiryolunun yapımı 1934'te tamamlanmış ve yerli sermaye ile yapılan ilk demiryolu olmuştur.⁴⁰ 1939 yılında Haydarpaşa- Ankara-Kayseri-Sivas-Erzincan hattı Erzurum'a ulaşmıştır. Erzurum-Sarıkamış arasındaki hat 1957 yılında, Sarıkamış- Kars- Akyaka arasındaki dar hat ise 1962 yılında normal hatta dönüştürülmüştür.⁴¹ Dolayısıyla Kars'ın demiryolu ile başkente bağlanması uzun yıllar almıştır. Bu yıllar zarfında Kars'a ulaşım karayolu bağlantısıyla sağlanmıştır. 19. yüzyılda Avrupa'da, Rusya'da ve Amerika'da demiryolu gelişmişliğin tek göstergesi olarak görülürken Osmanlı devletinde özellikle Anadolu'da demiryolu hatlarının döşenmesi oldukça yavaş ilerlemiş, cumhuriyet döneminde nispeten daha hızlı yapılmıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında var olan karayollarının durumu ise 30 Temmuz 1918 tarihli Elviye-i Selase ile ilgili rapora göre şöyledir; “*Posof ve Şavşat müstesna olmak üzere Batum ve Kars vilayetlerinde şose yollar mevcuttur. Batum vilayeti dahilinde şoselerin uzunluğu 550 ve Kars vilayetindeki şoselerin uzunluğu 1.073 km'dir. Şoseler Ruslar zamanında da iyi muhafaza edilmiş ve onarılmıştır.*”⁴²

Kars vilayetinin 1938 yılı itibariyle yani yirmi yıl sonra karayollarındaki durumu oldukça büyük bir mesafe alındığını karayollarında da gelişme olduğunu göstermektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarında Kars-Erzurum, Kars-Mezra, Ardahan-Yalnızçam, Iğdır-Tuzluca yollarında 19.380 km şosesi yapılmış, 1840 metre mikap taş kırılmış,80.240 metre mikap seviyesi turabiye yapılmış ve 150 km'lik şose yol tamir edilmiştir.⁴³ 0,70-12 metre açıklığında 28 adet betonarme köprü inşa edilmiş ve iki adet demir köprü ile 7 adet ahşap tabliyeli nim kargir köprü tamir edilmiştir.⁴⁴

³⁶ Akyüz Orat vd, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kafkas Göçleri (1828-1943)*, s.196.

³⁷ Mehmet Tavuz- Ali Yalçın Tavukçu, *Doğu Kapı-Akyaka- Kars-Sarıkamış-Erzurum-Eski Demiryolu Hattı ve Mimari Yapılanması*, Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 29, sayı 1, Haziran 2012, s.295.

³⁸ Yavuz-Tavukçu, *Doğu Kapı-Akyaka- Kars-Sarıkamış-Erzurum-Eski Demiryolu Hattı ve Mimari Yapılanması*, s.295.

³⁹ Yavuz-Tavukçu, *Doğu Kapı-Akyaka- Kars-Sarıkamış-Erzurum-Eski Demiryolu Hattı ve Mimari Yapılanması*, s.295.

⁴⁰ *Doğuş Dergisi*, 1 Aralık 1934, sayı:14.

⁴¹ Süleyman Karaman, *Türkiye'de Demiryollarının Gelişimi ve Kars*, Gazi Kars Şehrengizi, 29-31 Ekim 2011,Kars, s.76.

⁴² Akyüz Orat vd, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kafkas Göçleri (1828-1943)*, s.157.

⁴³ *Doğu; Cumhuriyetin 15. Yılında 3. Umum Müfettişlik Neşriyatından*,1938, sayı:1, s.22-23.

⁴⁴ *3. Umum Müfettişlik Neşriyatından*, s.23.

3- Cumhuriyet Dönemi Kars'taki Gelişmeler

3.1.Ekonomi

1920'li yıllarda Ekonomik açıdan hayli zor durumda olan bu şehirde 1924 yılı itibarıyla acil yardım istendiğini görmekteyiz. Ardahan milletvekili Halit Paşa Elviye-i Selase'ye acil yardım edilmesi hususunda TBMM'ye sunduğu önergede burada yaşayan halkın kötü durumunu anlatmakta ve yardım edilmesini istemektedir.⁴⁵ Ancak bir süre devlet yardımı ile bir süre geçimini sağlayacak olan bölge halkı yıllar içinde tarım ve hayvancılık ağırlıklı bir ekonomi modeli izleyecektir. Kars'ta bu dönemde küçük peynir imalathaneleri birkaç un değirmeni haricinde işletme yoktu. Ancak 1933 yılında bir süttozu fabrikası açıldı. Rusya'ya canlı hayvan ihracatı, İstanbul'a kaşar tereyağı, Kayseri ve Sivas'a sadeyağ ihracatı yapılmaktadır. Iğdır'da pamuk, kayısı, elma ve şekerpancarı üretimi yapılmakta, halk kendisini geçindirecek kadar tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktadır.⁴⁶

3.2.Eğitim

Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusya yönetiminde eğitim işleri burada bulunan toplumun aleyhine birçok değişiklik geçirince, cumhuriyet dönemi sırasında oldukça zorluk çekilmiştir. Çünkü toplumun eğitilmesi, gençlerin ve çocukların sürdürülebilir bir eğitim alması şartıyla yeni bir sistemin kurulması gerekiyordu.⁴⁷

Cumhuriyet Döneminde ise Kars'ta eğitime bakacak olursak 1920-37 yılları arasında kötü bir tablo ile karşılaşmaktayız. Kazım Karabekir'in açmış olduğu okullara ek olarak bir ortaokul ve bir lise açıldı. Cumhuriyetin ilk yıllarında Kars'ta 39 ilkokul bulunmakta iken 1927'de 69'a, 1943'te 283'e yükselmiştir.⁴⁸

Eğitimde en büyük ilerleme Cılavuz Köy Eğitim Kursunun açılmasıyla 1937-38 öğretim yılında olmuştur. Burada verilecek eğitimle köylerde görev yapacak öğretmenler yetiştirilmiştir. Ardından açılan Cılavuz Köy enstitüsü, Kars Türk Ocağı Kars Halk evinin kurulmasıyla daha verimli bir Cılavuz Köy enstitüsü Bölge vilayetlerinden de öğrenci alacak, bunları ilkokul öğretmeni olarak mezun edecek ve kendi köylerine öğretmen olarak gönderecekti.⁴⁹

Kars Türk Ocağı'nın Ağustos 1923'te kurulması ve eğitim amaçlı kurslar vermesi ve bir kütüphane oluşturması ile halk eğitimine önem verildiği görülmektedir.⁵⁰ Türk ocaklarının kapatılmasından sonra, Kars Halk Evi'nin 24 Şubat 1933'te kurulmasıyla halka yönelik eğitimler daha verimli bir hale gelmiştir. Kars Halk Evi öncelikle okuma yazma kursları düzenledi. Daha sonra kültürel faaliyetleri arttırarak sosyal açıdan toplumun gelişmesini sağladı. Halkevi uzun yıllar düzenli şekilde Doğuş adlı bir dergi çıkardı. Bu dergi ile var olan edebiyat, tarih ve kültür zenginlikleri ortaya çıkmış oldu. Ayrıca Türk İnkılabı'nın halka duyurulması konusunda büyük yararlılık gösterdi.⁵¹

Kars'ta cumhuriyetin ilk yıllarında gelişmenin diğer önemli bir kanıtı ise yerel basının oynadığı roldür. Kars'ta ilk yıllardan itibaren gazete çıkarılmaktadır. Varlık Gazetesi 1921-23 yıllarında Kars'ta çıkan ilk ve Osmanlıca çıkan tek gazetedir.⁵² Aynı yıllarda Ardahan'da çocuklara yönelik yine Osmanlıca Yeşil Yuva bir adlı bir dergi çıkarılmıştır.⁵³

Kars vilayet gazetesi 1929 yılında çıkarılan "Kars" adlı gazetedir. Bu gazetenin 1980 yılına kadar çıkarıldığı görülmektedir. Ardından basında asıl gelişmeyi 1950 yılından itibaren görmekteyiz. Bu yıllarda gazete ve dergi sayısı artmış merkez ve kasabalarda haftalık günlük gazete ve aylık dergi

⁴⁵ Selçuk Ural, **Atatürk döneminde Kars'ın Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu**, Kars Beyaz Uykusuz Uzakta, İstanbul 2006, s.78.

⁴⁶ **3. Umum Müfettişlik Neşriyatından**, s.31.

⁴⁷ "Çarlık döneminde Kars'ta ilköğretimin mecbur olmadığı görülmektedir. Bu itibarla Türk halkı tarafından mekteplere rağbet gösterilmemişti. Bazı Türk köylerinde açılan okullara pek az öğrenci devam etmişti. Rum ve Ermeni Köylerinin çoğunda okul bulunmakta talebe sayısı ise Türk çocuklarından daha fazla idi. Türk çocuklarını köylerde Mollalar okuturdu. Türk Dilinde okumak serbestti. Ancak Mollanın Rus tebaasından olması ve Rus idaresindeki yerlerde okuması şarttı." **Doğuş Dergisi, İkinci Kanun 1939**, s.27.

⁴⁸ Yurt Ansiklopedisi, Türkiye İl İl Dünü Bugünü Yarını, cilt 6,s.4532-4533.

⁴⁹ Firdevs Gümüsoğlu, **Cılavuz Köy Enstitüsü**, İzmir 2011, s.62-63.

⁵⁰ Cengiz Atlı, **Kars'ta Siyasi Hayat**, Ankara 2014, s.33.

⁵¹ Nebahat Arslan, **Türk Ocağından Halkevine Geçişte Bir Örnek: Kars Halkevi**, KAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 1,s. 48.

⁵² Ali Servet Öncü, **Varlık Gazetesi(21 Ağustos 1921- 31 Aralık 1923)**, AÜ, A.İ.İ.T. Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Erzurum 2000, s.16; **Varlık Gazetesi**, 8 Eylül 1337(1921), Sayı:2.

⁵³ Nebahat Arslan-Süleyman Tekir, **Kars Basın tarihi**, Kars 2013,s 109.

sayısı 15'in üzerine çıkmıştır. Özellikle dikkati çeken şey iki tane mizah gazetesi Ayhavar ve Fırıldak gazetelerinin çıkmasıdır. Bu da Kars'ın zengin bir kültürel alt yapısının olduğunu göstermektedir.⁵⁴

Kars'ta öncelikle Kars Lisesinin, ardından Halkevinin düzenlediği tiyatro etkinlikleri, balolar ve yardım amaçlı defileler yapıldığını ve zengin sosyal hayatın yavaş yavaş oluşturulduğu anlamına gelir. Kars'ta bir tiyatro grubunu olduğu ve birçok eseri sahnelediği de görülmektedir. Kars'ta 1974 'e kadar dört sinema salonu bulunmaktadır.⁵⁵

3.3.İmar Faaliyetleri

Cumhuriyet döneminde Kars belediyesi 1920 yılı itibariyle aktif olarak çalışmaya başlamış öncelikle 10 kazalı bir vilayete dönüşen Kars'ın mahalle sayısı azaltılmış, ancak daha sonra yıllar içinde mahalle sayısı artmıştır. Belediye gelirleri az olduğu için yol, su, elektrik şebekelerinin döşenmesi, kanalizasyon ve temizlik meselelerinin çözülmesi uzun yıllar almıştır. Kars'ta imar faaliyetlerinin Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren on dört yılda hızlı bir şekilde yol aldığını görmekteyiz.

1937 yılı itibariyle Kars merkez ve kazalarında her alanda gelişmeler dikkati çekmektedir.⁵⁶ Bunları şöyle sıralayabiliriz:

Iğdır'da kurulan Kredi ve Satış kooperatifleri Iğdır'ın ekonomik hayatında ve köylü yararına faaliyetler yapacak olan çok önemli bir kurumdur. Aynı zamanda Iğdır bu yıl ortaokula, fenni bir mezbahaya kavuşmuş, Iğdır'ın çamurlu caddelerine parke döşenmiştir. Ayrıca bu yıl itibariyle Iğdır'a Bulgaristanlı göçmenler gelmiştir.⁵⁷

Kağızman'a içme suyu şebekesi döşenmiş ve kasabanın verimli toprakları değerlendirilerek bu bölgenin fidanlık merkezi olması sağlanmıştır.⁵⁸

Sarıkamış'a ortaokul, modern bir hükümet konağı, halkevi ve fenni mezbaha yaptırılmıştır. Göle'de ise 1937 yılı itibariyle üç büyük inekhane, okul ve hükümet konağının binalarının temeli atıldı. Posof'ta, Ardahan'da, ve Çıldır'da devlet ve millet tarafından birçok inşaat yapıldı. Arpaçay'da başlanılan okul binası ise bitmek üzeredir. Bu kazada ve susuz nahiyesinde az bir masrafla yapılan hükümet konakları yaptırılmıştır. Tuzluca'da yeni bir okul ve bir belediye otelinin inşaatları devam etmektedir.⁵⁹

Kars'ta 1940 yılına gelindiğinde birçok gelişmenin olduğu, yeni yapılan binaların yanında eski binalarında onarıldığı ve bunların şehrin görünümünü çok değiştirdiği görülmektedir. Lise pansiyonu olarak kullanılan bina, İsmet Paşa Mektebi, hükümet konağı, memleket hastanesi, eski jandarma dairesi binaları onarılan binalar arasındadır.⁶⁰

İçme suyunun döşenmesinde de 1937 yılında önemli adımlar atılmış borluk suyu Kars'ın belediye sınırlarına kadar getirilmiş ve Kars'ın elektrik işi yine bu yıl içinde ele alınmıştır. Hayvan ihracatçıları birliği Kars'ta kurulmuş ve hayvan borsası 1937 yılında açılmıştır.⁶¹

Cumhuriyet döneminin en önemli sorunlarından biri olan iskan konusunda büyük bir adım atılmış ve son 16 yılın iskan derdine 1,5 yıllık bir çalışmayla bu yıl son verilmiştir.1937 yılı Kars vilayetinin cumhuriyet devrindeki imar ve gelişme tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak düşünülebilir.⁶²

Kars'taki gelişmelerin sonraki yıllarda da devam ettiği ve özellikle eğitim alanında yatırımların durmadığı görülmektedir. 1936-1937 yılı içerisinde 700 mevcutlu lise öğrenci sayısı 1937-38 830'a çıkmış. Bina yeterli olmadığı için 350 kişi başka bir binada eğitim görmüştür. Öğrencilerin ihtiyacını karşılamak pansiyon kurulması istenmiştir. Sarıkamış ve Iğdır ortaokullarında 289 talebe vardır. 1937 yılında İlkokullarda 8525 talebe okumaktadır. 1938'de beş kaza ve iki nahiye merkezinde üçer

⁵⁴ **Doğuş Dergisi**, Haziran-Temmuz 1940, s.29-30; Geniş Bilgi İçin Bkz;Arslan-Tekir, **Kars Basım Tarihi**, Kars 2013.

⁵⁵ Aydan Gürlüyer, 1938-1960 Yılları Arasında Kars'ta Sosyo- Kültürel Hayat, KAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü,(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars 2008, s.126.

⁵⁶ **Kars Gazetesi**, 1 Ocak 1938, Sayı: 611.

⁵⁷ **Kars Gazetesi**, 1 Ocak 1938, Sayı: 611.

⁵⁸ **Kars Gazetesi**, 1 Ocak 1938, sayı.611.

⁵⁹ **Kars Gazetesi**, 1 Ocak 1938, sayı.611.

⁶⁰ **Kars Gazetesi**, 1 Ocak 1938, sayı.611.

⁶¹ **Kars Gazetesi**, 1 Ocak 1938, sayı.611.

⁶² **Kars Gazetesi**, 1 Ocak 1938, sayı.611.

mevcutlu okul inşaatına başlanmış, Susuz, Karaorgan, Parnavut nahiyelerinde pansiyon yapılması kararı alınmıştır.⁶³

1937 içerisinde ayrıca halkın okuma yazma öğrenebilmesi için yılı i 4921 derslane açılmış, bu dershanelere 24.560 vatandaş devam etmiştir. Bunlardan 14.013sınavları geçerek 14.000 yurttaş okur-yazar olmuştur. 1938 yılında sadece Posof 10.000 köylü kadın erkek okuma yazma kurslarına başlamıştır.⁶⁴

Sonuç

Sonuç olarak Rus hakimiyetinden önce ve sonra Türklerin idaresinde olan Türk- Müslüman nüfusun yoğun olarak yaşadığı Kars, cumhuriyet döneminde oldukça büyük sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Ancak tarihi süreçte kazanmış olduğu sosyal ve kültürel zenginliğinin olduğunu görmekteyiz.

Öncelikle şehir birçok farklı ırk ve dine sahip olan milletlerin yaşam alanı olmuştur. Bu şehirdeki mimariyi, eğitimi ve yaşam şeklini etkilemiştir. Ardından Türkler, Ruslar, Ermeniler ve Rumlar birlikte uzun yıllar yaşamışlardır. Bu beraber yaşamının getirdiği yararlar ve sorunlar olmuştur.

1920 sonrasında muhacir akınına uğrayan şehir, yoksuldur ve ekonomik gelişimi de uzun sürecektir. Bunda en büyük etken sınır şehri olması ve 1945 yılına kadar Rus tehdidinin yaşanmasıdır. Kısa zamanda 1920-50 yılları arasında ki gelişmelere baktığımızda diğer sınır şehirlerinden daha hızlı bir ilerleme olduğu dikkati çekmektedir. Eldeki imkanlar ve hükümetlerin sağladığı maddi katkılar ölçüsünde imar faaliyetleri de yapılmıştır.

Dine kıyafete müdahale edilmezdi. Türk ahali başlarına beyaz sarık ve fes giyerlerdi.⁶⁵ Hükümet bu hususlara karışmadığı gibi, bilakis teşvik dahi ederdi. Camilerde hutbe dinlenirdi fakat padişah ve halife adına hutbe okunması yasak idi. Ve okuyanlar cezalandırılırdı.

Çarlığın hiçbir vilayetinde olmayan toprak idaresi usulü Kars vilayetinde cari idi. Burada toprak üzerinde kimsenin tasarruf hakkı yoktu. Kabul edilen kanunun başında da bu belirtilmiştir.

Toprak köy bölgelerine ve köy adına verilirdi. Köy ise kendi yerlerinde nüfus nisbetinde bu toprağı taksim ederdi. Bu toprak taksimatı, 3-5 yılda bir köylüler arasında yapılırdı. Bu toprağı köylü satamaz ve değişmezdi. Bu toprak üzerinde eğer ağaç dikip bahçe yapılırsa elinde bulunan adama temlik verilirdi.⁶⁶

Vergiler hafif idi Toprak vergisi köy adına tarh edilirdi ve yılda iki taksitle muhtar tarafından toplanarak yatırılırdı.

Vergilerin az olması ve muhtarın bu işi kolaylıkla başarması, köylünün hükümet memurları ile temasına lüzum göstermezdi. Ve hatta bazı kimseler yaşları çok ilerlemiş bulunduğu halde, köyünden dışarıya çıkmamış ve nahiye merkezine gitmemişti.

Vergiler toplayan muhtarları az çok mevki ve nüfuz sahiplerini hükümet takdir eder madalyalarla taltif ederdi.⁶⁷

⁶³ Kars Gazetesi, 19 Ocak 1938, No:615.

⁶⁴ Kars Gazetesi, 19 Ocak 1938, No:615.

⁶⁵ Doğuş, ikinci kanun 1939, s.27.

⁶⁶ Doğuş, ikinci kanun 1939, s.27.

⁶⁷ Doğuş, ikinci kanun 1939, s.27

Orta Asya'da Bir Türk Şehri-Bişkek

Dr. Tamara ÖLÇEKÇİ

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü / Ankara

Giriş

Kırgızistan'ın başkenti Bişkek siyasi, ekonomik ve kültür merkezidir. Aladağları'nın eteğindeki Çüy Vadisi'nde, Orta Asya'yı Sibiryaya bağlayan önemli bir demiryolu hattı üzerinde yer almaktadır. Kent bölgesi deniz seviyesinden 700-900 metre yüksekliktedir. Şehrin alanı 169,6 km kare, nüfusu 1 milyonu geçmektedir. Şehrin hemen kuzeyinde Kazakistan Cumhuriyeti yer almaktadır. Şehir, bir zamanlar meşhur olan tarihi İpek Yolu üzerinde, kervanların dinlenme yeri üzerinde kuruludur. Şehrin geçmişinde tarihi İpek Yolu ve Rusya'ya ile bağlantıların izleri çok fazladır. Coğrafi açıdan dağlık bölgeye yakın olduğundan bu özellik şehrin planına yansımıştır.

Kırgızistan coğrafi yapısından dolayı güney ve kuzey olarak bölünmektedir. Ülkeyi sıradağlar ikiye ayırmaktadır. Bundan dolayı şehir tarihleri de farklılık göstermektedir. Kırgızistan'ın başta Bişkek olmak üzere, Oş, Özgön, Calal Abad, Batken, Kara Balta, Tokmok, Karakol, Narın, Talas şehirleri mevcuttur. Kırgızistan'ın şehirleri Hokand Hanlığı zamanında tamamen birbirinden ayırt edilmektedir. Kırgızistan'ın güneyinde kadim şehirler Oş ve Özgön, kuzeyinde ise Hokand Hanlığı tarafından Pişpek ve Tokmok şehirlerinin temelleri askeri kaleler şeklinde atılmıştır. Güneyde yerleşik hayat ve İslamiyet'i erken kabul etme faktörleri şehirlerin erken oluşmasına ve gelişmesine neden olmuştur.

Güney bölgedeki şehirlerin temel farkı, kültürel ve alış veriş merkezleri, cami ve çarşının etrafında oluşan binalardır. Binalar ve konutlar düzensiz yerleşim ve plansız olmalarıyla kendini göstermektedir. Güney şehirleri çok eskiye dayanan tarihe sahip olmakla birlikte, ortaya çıkış tarihleri tam olarak bilinmemektedir.

Kuzey bölgedeki şehirlerin ortaya çıkışları ise Hokand Hanlığı¹ ile bağlantılıdır. Hokand Hanlığı güçlendiği dönemde (1800-1850) yaklaşık 50 yıl boyunca Kırgızların kuzey bölgesini hakimiyet altına almıştır. Kırgızlardan vergi almak, ticari yolları kontrol etmek amacıyla stratejik önem kazanan yerlerde askeri kaleler kurmuş ve zamanla bu kaleler şehre dönüşmüştür. Rusya İmparatorluğu da Hokand Hanlığı gibi İliy bölgesini (Kazakistan) elinde tutabilmek için stratejik önem taşıyan Kırgızların kuzey bölgesindeki askeri kaleleri kullanmıştır. Hokand Hanlığı'nı Kırgız topraklarından süren Rusya, zamanla Kırgızistan'ın tüm bölgelerine hâkim olmuştur. Rusya, sömürü niyetinde kullanacakları Orta Asya Devletlerinde ve topraklarında artık iyice yerleşmeye başlamıştır. Bişkek'in de tarihi kaldığı yerden devam etmiştir. Kentin ilk başlarda, Rus ya da Ukrayna yerleşim yerlerinden farkı yoktur. Basit evler ve Avrupalı tipteki birkaç yapı dışında hiçbir özelliğe sahip değildir. Şehir, uezd² başkenti olunca 1878'de kent planı kabul edilmiş ve yeniden yapılmaya başlanmıştır.

Bişkek isminin ise çeşitli anlamları vardır. Çünkü Bişkek şehrinin tarihi her şeyden önce efsanelerden başlar. Kırgızlar büyük öykü, efsane ve masal anlatıcılarıdır. Başkentlerini çok sayıda efsane ve hikâye ile donatmışlardır. Efsanelerin birine göre; Bişkek adındaki mitolojik bahadır Kırgızların dağınık boylarını birleştirerek istihkâm ve yapılar kurmuştur. Diğer bir efsaneye bakılırsa, Pişpek Kalesi civarında yüksek bir yere Kırgız Solto boyunun reisi Bişkek Bahadır defnedilmiştir. Bahadır için yüksek ve görkemli gümbez (anıt mezar) yaptırılmıştır. Hokandlıların yaptırdığı ve Bişkek'in mezarı, Bişkek'in gümbezi diye anılan kale zamanla Bişkek adını almıştır. Kırgızların Rusların egemenliğine geçmesiyle beraber, Ruslar Bişkek sözünü kendi dillerine, telaffuzlarına uygun

¹ Hokand Hanlığı (1710-1876). Orta Asya'daki feodal yapıda Özbeklerin kurduğu bir devlet. Fergana vadisinde Şahrub biy tarafından kurulmuştur. 1876 yılında Rus İmparatorluğu tarafından son verilmiştir.

² Uezd: Çarlık döneminde kazalara verilen isim.

hale getirip Pişpek diye değiştirmişlerdir. Bu yüzden Pişpek sözünün anlamı yoktur. Bişkek sözünün Kırgız dilindeki anlamı ise kımız yapımında ve çalkalamasında kullanılan karıştırıcıya verilen addır.

Bişkek'in Kısa Tarihçesi

2003 yılında Bişkek'in 125. yılı kutlandı. Fakat tarihçilere bakılırsa kentin tarihi daha eskilere dayanmaktadır. Arkeolojik araştırmalara göre kent bölgesinde insanların ilk yerleşimleri MÖ. 4-5. bin yıllara uzanmaktadır. MÖ. 2 bin yıllarının sonunda kente hayvancılık ve çiftçilikle uğraşan boylar yerleşmişlerdir. Bu dönemde kilden yapılmış mutfak eşyaları ve metal ürünler üretilmiştir.

M.Ö. 7-3. asırlarda Sak ve Usun Boy Birlikleri ortaya çıkmıştır. Türk kökenli oldukları belirtilen Sak ve Usun boyları genellikle hayvancılıkla geçinmekteydiler. Bunlarda zanaatın her türü gelişmiştir. Sak ve Usun Boy Birlikleri, Alamüdün, Ala-Arça Nehirlerinin etrafında yaşamaktaydılar. Günümüze kadar muhafaza edilen yüksek tepe mezarlıklar bunları kanıtlamaktadır. Sak ve Usun boyları az da olsa çiftçilikle meşgul olmuşlar. Çüy Vadisi'nin çeşitli bölgelerinde bulunan konut kalıntıları ve Sak-Usun mezarlıkları bunların birer delilidir.

Ortaçağda Alamüdün, Ala-Arça Nehirleri civarında göçebe ve yerleşik hayat sürdüren Türk boyları yaşamıştır. Onlardan geriye balbal ve mezarlıklar kalmıştır. Yerleşik hayat sürdürenler şehirlerde yaşıyorlardı. Ortaçağdaki en büyük şehirlerden biri şimdiki Pişpek şehir kalıntısı idi (7-12.yy). Şehrin planına bakılırsa etrafı sağlam surlarla kaplıydı ve 25-30 km kare alana sahipti (Şimdiki Pişpek İstasyonu, Kızıl Asker semti ve civarında). Sonraları "Demir Ustalar Kalesi" adını almış diğer bir eski büyük şehir (8-13.yy) Alamüdün Nehrinin kıyısında yerleşmiştir. Bulunan kalıntılara bakılırsa şimdiki Kirov ve Orozbekov Caddesi, Kara Ağaç Parkı ile Alamüdün Nehri tarafında yer almaktaydı. Şehrin ilk hali epeyce büyüktü ve şehrin merkezi Hokandlıların Bişkek Kalesi tarafında idi. Şehir kalıntılarında çokça mutfak araç gereçleri, geometrik ve bitki süsleri olan tunç eşyalar, üstü insan altı hayvan şeklinde heykelcik, tuğlalar vs. bulunmuştur.³ Şehir 8. asırdan 13. asrın başına kadar gelişmiş ancak Moğol istilasında felakete uğramıştır. Moğolların 13. yüzyıldaki yıkıcı istilası eski uygarlık ve medeniyet merkezlerini tahrip etmiştir. Moğolların yıkıp geçtiği topraklarda Türk ve İslam Devletleri kültür ve ekonomi bakımından geriye itilmiş, hayat durma noktasına gelmiştir. Doğal olarak Türk-İslam şehirciliğini bariz bir gerilemeye götürmüştür. Çok geçmeden şehrin belli bölgeleri tekrar canlanmış ve 15. yüzyıla kadar varlığını korumuştur. Bu tarihten sonra şehir tamamen boşalmıştır. Eski çağlardan beri Çüy Vadisi'nden geçen kervan yolunda bulunan bu iki eski şehre Batı ve Doğu'nun çeşitli ülkelerinden tüccarlar uğruyorlardı. Şehir sakinleri ticaret, zanaat ve çiftçilikle geçiniyorlardı. Fakat bu iki şehrin adı halen belli değildir. Çünkü yazılı kaynaklar günümüze kadar muhafaza edilmemiştir. 16. yüzyılda Batı ile Doğu kültürü arasındaki ticaret ve bağlar kopmuştur. Efsanevi tarihi İpek Yolu ve onunla birlikte eski şehirler de kaybolmuştur.

15.yüzyıldan itibaren şimdiki Bişkek bölgesinde Alamüdün ve Ala Arça Nehirlerinin etrafına göçebe Kırgız boyları yerleşmişlerdir. Birkaç asırlık sessizlikten sonra 1825 yıllarında tekrar yerleşik hayat kendini göstermeye başlamıştır. Hokand Hanlığı ekonomik ve siyasi açıdan güçlendiği sıralarda Kırgız boylarının birbiriyle sürüp giden kavgalarından faydalanarak Hokand Hanlığının komutanı Lyaşker Kuş Beği, Çüy Vadisi'ni Kırgızistan'ın kuzeyini zapt etmiştir. Hokand Hanlığı, Taşkent'e giden ticari kervan yollarını korumak, vergi toplamak ve yerli halkı yönetmek amacıyla 1825 yılında eski kent alanında (şimdiki 'Isık-Köl' sinema yeri) kale kurmuşlardır. Buna benzer kaleler Kırgızistan'ın birçok yerinde yapılmıştır. Kalenin yöneticisi Bek ya da Datka unvanını taşıyor ve 150-170 civarında Sarbazı (asker) bulunuyordu.⁴ Savaş zamanlarında Sarbazların sayısı 700'e kadar çıkabiliyordu. Kale, Alamüdün Nehri'nin sol tarafında iki katlı ve kare şeklinde yapılmıştır. Kale duvarının bir tarafının uzunluğu 150 Sarcan (1 Sarcan -2,13 metreye eşdeğerdi), kalınlığı 4 Sarcandı. Kale duvarlarının etrafını 2 Sarcan derinliğinde kazılan derin çukurlar çevirmekteydi. Bişkek Kalesi Hokand Hanlığı'nın Kırgızistan'ın kuzeyindeki önemli dayanağı sayılmaktaydı. Bişkek Kalesi'nin etrafında Ancıyan, Margalan, Taşkent tüccarları ve zanaatçıları yerleşmeye başlamışlardı. Böylece küçük yerleşim alanı genişlemeye başlamıştı. Tüccarlar Kırgız yerleşim yerlerine gidip ticaret yapıyor

³ V.E, Nusov, *Arhitektura Kirgizii S Drevneysh Vremen Do Naşih Dney*, Kırgızistan Yayınevi, Frunze 1971, s.89.

⁴ Bek-Ortaçağlarda Türk yöneticilerine verilen unvan. Bir bölgenin yönetimini üstlenen en üst unvanlardan biridir. Datka-Hokand Hanlığı'nda geçerli olan üst düzey askeri ve yönetici unvanıdır.

ve yerli halkla alakaları geliyordu. Bişkek Kalesi'nin nüfusu 1000 hane civarında idi. Kalede, rehin tutulanlar dışında Kırgızlar yaşamıyorlardı.⁵

Orta Asya'yı iyice ele geçirmeye başlayan Rus Çarlığı ile Hokand Hanlığı çarpışmalarının birisinde Verniy'dan (şimdiki Almatı şehri) gelen Rus askerleri hücumla Bişkek Kalesi'ni 4 Eylül 1860 yılında zapt etmiştir.⁶ Top atışlarına dayanamayan Sarbazlar yenilgiye uğramışlardır. Rus askerleri gidince Hokandlılar tekrar kaleye yerleşip kaleyi daha da sağlamlaştırılmıştır. 13 Ekim 1862 yılında Aladağ Bölge Komutanı G. A. Kolpakovskiy 1400 Rus askeri ve topları ile Bişkek Kalesi'ni tamamen kuşatmıştır. Kalenin duvarlarına patlayıcı kullanıp yıkıp, yok etmiştir. 24 Ekim'de Hokandlılar teslim olmuşlardır. Rus Ordusu kaleyi tamamen ele geçirmiştir. Çüy bölgesindeki Kırgızların Baytik başkanlığında Hokand Hanlığı'na karşı isyanı da hanlığın son verilmesine sebep olmuştur.⁷

1863 yılında Hokand egemenliği bitince Kırgızlar Rus Çarlığı'nın hâkimiyeti altına girmişlerdir.⁸ Rusya'nın Samara, Penza, Voronej ve Tambov gibi yerlerinden Kırgız topraklarına Ruslar ve Ukraynalılar akın etmeye başlamıştır. Göç edip gelen Ruslar güzel verimli topraklara yerleşip, Kırgızları vatanlarında topraksız bırakmayı başarmıştır. Topraksız bırakma politikası sonucunda Kırgızların 1916 isyanı patlak vermiştir.

Hokandlılardan alınan ve yıkılan kale yaşamı bununla sona ermemiştir. 1864 yılında Rus Ordusu'nun Hokandlılara karşı Oluya-Ata (şimdiki Taraz şehri) ve Taşkent seferi sırasında kalenin yanında Rus Kazaklarının karakolu kurulmuştur. Hemen yakınında Taşkent ticari yolu civarında tüm bölgece bilinen büyük pazar meydana gelmiştir. 1867 yılında Taşkent ile Verniy arasında posta işi yola koyulmuş ve kalede at değiştirme istasyonu faaliyete başlamıştır. 1868-1870 yıllarında kale yıkıntıları yanında Alamüdün, Pişpek yerleşim yerleri ortaya çıkmıştır.

1865 yılına kadar Çüy Bölgesinin Kırgızları Rus taksimi açısından Ala-Dağ Bölge Komutanlığı'na (merkezi Verniy şehri) dâhil edilmişti. Kırgızlar, 1865-1867 yıllarında Türkistan Bölgesi, sonra Tokmok (Kırgız şehri) uezd Yedisu Bölgesi tarafından yönetilmekteydi.

Pişpek, Tokmok'a nazaran ekonomi ve coğrafya açısından daha elverişli olduğundan 29 Nisan 1878 yılında uezd şehri unvanını almıştır.⁹ Bu tarihte Yedisu Bölgesi Valisi Gerasim Kolpakovskiy, Tokmok uezdindeki merkezi Pişpek'e geçirmesi yönünde emir vermiştir. Böylece şimdiki Bişkek şekillenmeye başlamıştır.

Şehri, Avrupalı tipte kurma planı 31 Ağustos 1878'de Yedisu Bölgesi Valisi Kolpakovskiy tarafından onaylanmıştır. Caddeler, sokaklar, meydanlar, resmi binalar, konutlar, askeri karargâh, ticaret ve zanaat yerleri için toprak ayrılmıştır. Şehrin planına göre kent satranç tahtası şeklindeki sokaklar ve ark sulama sistem yapısına elverişli idi. Pişpek'in bu planı günümüze kadar muhafaza edilmiştir.¹⁰ Günümüzde bile şehircilik konusunda bu planın geleneklerine sadık kalınarak ve geliştirerek devam edilmektedir. İlk başlarda Pişpek'in inşaat işleri çok basitti. Tuğla fabrikası ya da küçük işletme dahi yoktu. Bazı evler Kırgız Aladağlarının asırlık çam ağaçlarından, diğerleri ise kil ve topraktan yapılmaya başlanmıştır. Rus, Ukrayna, Moldova vs. göçmenleri yerli halktan Asya tipi ev yapımını öğrenmişlerdir.

O zamanlarda şehrin en büyük süsü muhteşem Aladağlar idi. İkinci süsü bahçeler ve parklar olmuştur. Şehir yönetimi ve sakinleri şehri yeşillendirmek için ellerinden geleni yapmışlardır. Her şehir sakini evinin etrafına ve yolun kenarına en az 25 ağaç dikmek zorunda idi. Şehre gelen her tüccar ticari karından Pişpek'in yeşillendirmesine pay vermesi gerekiyordu. En iyi bahçıvan Namanganlı Özbek Selim Raimbayev idi.¹¹ Daha 19. yüzyılın 40'lı yıllarında onun Alamedin dağ geçidinde geniş bahçesi bulunmaktaydı. Selim Raimbayev fidan ve sepetçi söğüdü ile tüm şehrin ihtiyacını

⁵ T.N, Ömürbekov, *Uлуу İnsandardın Kırgızstandın Tarihındağı Rolu Cana Ordu (XIX kılımdın Ortosu-XX Kılımdın Başı)*, Biyiktik Yayınevi, Bişkek 2003, s.23.

⁶ C.S.Baktıgulov-D.F.Vinnik, *Frunze, Kırgız Sovet Ensiklopedisayının Başkı Redaksiyası Yanınevi*, Frunze 1986, s.16.

⁷ T.N, Ömürbekov, *Age*, s.45.

⁸ R.M, Muksinov, *Narodnaya Arhitektura Kırgızstana*, Absolyut Yayınevi, Bişkek 2000, s.24.

⁹ G.S.Baktıgulov-D.F.Vinnik, *Age*, s.17-18.

¹⁰ T.K.Çorotegin,-K.S. Moldokasimov, *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Kısaça Tarihi*, Mektep Yayınevi, Bişkek 2000, s.95.

¹¹ G.S.Baktıgulov-D.F.Vinnik, *Age*, s.21.

karşılamiştir. Bahçecilik ve orman dikme konusunda bir diğeri ilklerden biri meyvecilik uzmanı Rus A. N. Fetisov olmuştur.¹² O şimdiki Karaağaç Korusu'nun (1881) kurucusu sayılmaktadır.

19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında Pişpek'te, 40 sokak ve 6 büyük meydan mevcuttur. Pişpek'e şehir statüsünün verilmesi kentin gelişmesini sağlamıştır. Örneğin, 1878 yılında Avrupalı tipte 13 ev var ise, 1881'de 98, 1897'de 752 ev olarak çoğalmaya başlamıştır. 1907 yılında şehirdeki konut sayısı 1287'ye kadar ulaşmıştır. Bolşevik Ekim Devrimi öncesi şehrin yapısı tek katlı, elektriksiz, alt yapısız ve bahçeli evlerden ibaretti. Az sayıdaki hükümet binaları, tüccar ile üst düzey yöneticilerin 2 katlı konutları tuğladan yapıma, çatısı demir ile kaplıydı. Kilise ve cami yapıları evlerden farklı görünüşü ile ayırt edilmekteydi. İbadet için kilise ve mescitlere büyük ilgi vardı. 1913'te Pişpek'te 3 kilise ve 20 mescit bulunmaktaydı. Kiliselerin mimarisi Rus ile Orta Asya motiflerinden harmanlanarak yapılmıştır. Evler ve sanayi binaları mimari açıdan basit yapıda idi.

Kentte ilk değirmenler 19. yüzyılın ikinci yarılarında ortaya çıkmıştır. 1880 yılından itibaren deri fabrikası, peynir üretim işletmeleri faaliyete geçmiştir. Şehirde küçük esnafların tesis ve müesseseleri çalışmaya başlamıştır. Tesislerin sayısı 1898'de 19, 1911'de 21 olmuştur.¹³ Sanayiye nazaran ticaret daha öne çıkmıştır. Örneğin, 1906'dan itibaren faaliyet göstermeye başlayan fuarları katmazsak, 1913'de yıllık 1 milyon Rubleye varan ticaret yapılmaktaydı. Çarlığın sömürü bölgelerde medeniyeti sınırlama politikasına rağmen Pişpek'te okullar, eczaneler, hastaneler, kültür eğitim merkezleri açılmaya başlamıştır. İlk ilim kurumu Meteoroloji İstasyonu sayılmaktadır.¹⁴ Bu dönemlerde Çüy Vadisi'ni Rus ve Türk kökenli bilim adamları ve seyyahlar araştırmaya başlamışlardır. Kazak asıllı etnograf ve seyyah Ç.Ç. Valihanov, Rus seyyah ve zooloji uzmanı N.A.Severtsov, jeolog İ.V. Muşketov, botanikçiler V.İ. Lipskiy, V.V. Sapojnikov vd. Rus seyyahı N.M.Prjevalskiy'in sefer kfilesini Pişpek sakinleri karşılamış ve uğurlamıştır (1885-1888). 19. yüzyılın sonlarında şehrin civarında A.M.Fetisov, N.N.Pantusov ve F.V.Poyarkov arkeolojik kazıları yürütmüşlerdir. Çüy Vadisinin arkeolojik anıtlarıyla akademik Bartold tanışmıştır. Rus Coğrafi Toplumu'nun ressamı B.V. Smirnov şehir ve insanların resimlerini kalemle çizmiştir.¹⁵ Tüm bu araştırmalar şehrin geçmişi ile ilgili önemli kaynaklardan sayılmaktadır.

Kırgız toprakları Rusların hâkimiyetinde bir sömürgeci. 1895'ten itibaren şehir yönetimi Çar yönetimine bağlı olmakla birlikte, Pişpek burjuvasından oluşan 'kendi kendini idare' sistemi ortaya çıkmıştır. Pişpek ve uezdeki yönetim uezd başkanının elindeydi. Daha önceleri ise Türkistan'ın ve Türkistan'a bağlı Kırgızların yönetimi General Vali ya da Savaş Vali'nin elindeydi. Doğal olarak şehir yönetiminde Kırgızların hiçbir payı yoktu.

Bişkek Şehrinin Sovyet ve Çağdaş Mimari Tarihi

Şubat 1917 ve Ekim 1917'de patlak veren Rus Devrimlerinden sonra 1 Ocak 1918 yılında Pişpek şehrinde Sovyet iktidarı kurulmuştur. Kendi devletini kurmak isteyen Kırgız aydınlarının uğraşı sayesinde 1924'de Rusya Federasyonu içerisinde Kara-Kırgız Özerk Bölgesi olunca, Pişpek Kırgızların başkenti olmuştur. 1925'te Kara-Kırgız adı ('Kara' sözü alçaltıcı anlamda idi) Kırgız Özerk Bölgesi olarak değiştirilince Pişpek de Frunze adı ile değiştirilmiştir.¹⁶ Aynı zamanda şehrin diğeri resmi olmayan adı 'yeşil şehir' her zaman kullanılagelmiştir. Kırgız topraklarında doğup büyüyen, Sovyet, parti çalışanı ve savaş komutanı M. V. Frunze'nin şerefine bu isim Sovyetler tarafından layık görülmüştür. 1936'da ise Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olmuştur. 1992 yılında Kırgızistan bağımsızlığını kazandıktan sonra Frunze yerine tekrar eski Bişkek ismini almıştır.

1918 yılından itibaren Bişkek'in sosyal, siyasi ve ekonomik hayatı Sovyetlere göre belirlenmeye başlamıştır. 1924'de Kırgız topraklarının Rusya ile bağlantı kurmasını sağlayan demiryolları kurulmuş ve şehrin ekonomisine katkı sağlamaya çalışılmıştır. Sovyet Sosyalist Devrimi sayesinde artık şehrin mimarisi Sosyalist tipinde, yeni bir yolda ilerlemeye başlamıştır.¹⁷ Kitle

¹² T.U. Usubaliev, Sadovod A.M.Fetisov, *Frunze-Stolitsa Sovetskogo Kirgizstana*, Nauka Yayınevi, Moskva 1971, s.31—33

¹³ N.A.Prohorova, *İstoriya Razvitiya Promişlennoy Arhitekturi Kirgizstana (XIX-XXvv)*, İlim Yayınevi, Bişkek 2006.

¹⁴ T.K.Çorotegin,-K.S. Moldokasimov, *Age*,s.97.

¹⁵ T.U. Usubaliev, *Age*, s.32-33.

¹⁶ G.S. Baktıgulov-D.F.Vinnik, *Age*, s.19.

¹⁷ V.V.Kurbatov- E.G.Pisarskoy, *Arhitektura Sovetskoy Kirgizii*, StroyizdatYayınevi, Moskva 1986, s.319.

şeklinde apartmanlar, evler ve kamu binaları özel ve kendine özgü ya da genel tipteki projelere uygun olarak yapılmaya başlamıştır.

Genel olarak, Sovyet mimarisi güzel ve estetik değildir, seviyesi düşüktür. Fabrika, tesis, işletmelerin projeleri ülke dışında daha çok Rusya'da hazırlanmaktaydı. Tüm SSCB'de mimar eksikliği hissediliyordu. Sanayi yapılarına olan yaklaşım, muamele tamamen ütiliter, üstün körü idi.¹⁸

Konutlarda tuğlaların kullanılmaya başlaması ile evler 2 katlı yapılmaya başlamıştır. 1930'lu yıllarda Frunze'de ilk kez 3 katlı evler yapılmıştır.

Kamu binalarının yapımı 1926-1928 yıllarında başlamıştır. Sovyet dönemindeki sanayi, toplum ve konut mimarisini üç döneme ayırabiliriz:

1.1920-1935 yılları (İkinci Dünya Savaşı öncesi dönem); Sovyet mimarisinde yapılandırmacılık fikirleri yansıtılmış, yapının işlevsellik ve tasarımına önem verilmiştir. Bu dönemde birinci beş yıllık planın uygulamasına geçilmeye başladığından şehirde tarihi-sosyal değişiklikler başlamıştır. Yeni bina ve yapıların meydana gelmesi ve yeni tip mimari tasarım aktivitesinin oluşumu, faaliyeti ile karakterize edilmektedir. Mimaride yerel sosyal-tarihsel özellikler ve doğal yapı göz önünde bulundurulmamış ya da önem verilmemiştir.

2.1935-1955 yıllarında (İkinci Dünya Savaşı ve savaş sonrası yıllar); kentin oluşumunda ve şekillenmesinde, savaş nedeni ile Rusya'nın merkezi bölgelerinden tahliye edilen işletmeler ve kurumlar büyük rol oynamıştır. 1941-1945 yıllarında ise (Savaş dönemi) konut inşaatı dondurulmuştur. Özellikle askeri fabrikaların inşaatı ve yapımı hızlı tempoda ilerlemeye devam etmiştir. 1945'ten sonra konut, kültürel ve toplumsal yapılarda seri model projeleri ortaya çıkmıştır. Bunların temelinde prefabrik yapılar kullanılmaya başlamıştır. Bu zamanda dekoratif ve ihtişamlı ilgili aşırı coşkululuk karakteristik olmuştur. Bunun nedeni olarak ise İkinci Dünya Savaşı'nda kazanılan zaferin insanların ruhunda yükselişe sebep olduğu belirtilmektedir.¹⁹

3.1955-1980 yılları (İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem veya niceliksel değişim dönemi); 1950'lerin ikinci yarısında binaların yapım metodunda ve proje tasarımında yöntemler radikal değişimlerle hızlanmıştır. Bu yıllarda esas yaratıcı görev olarak, gelişmiş inşaat teknikleri ve gelişmiş yapı malzemeleri temelinde yeni mimari teknolojileri arama, kitle şeklinde prefabrik binaları uygulama ile kendini göstermiştir. Yapı ve binalarda tipik proje kullanılmaya başlamıştır. Ülkede kitle sanayi inşaatı başlamıştır. Yerleşim alanları ve mikro bölge (mikro rayon) adlı mahalleler ile yeni kentsel yapılar meydana gelmiştir.²⁰ Konut uygulamasında pratik hayatta ilk kez yeni teknolojiler kullanılarak yüksek katlı evler inşa edilmeye adım atılmıştır. Kamu binalarının yapımı sırasında anıtsal sanat ile mimari sentez uygulanmaya koyulmuştur.

Birinci dönem, yeni mimarinin gelişiminde ilk aşama Kırgızistan topraklarında Sovyet iktidarının kurulması ile başlamış ve 1930'ların ortalarında sona ermiştir. Bu dönemde hayat şartlarını iyileştirme amacıyla kitle halinde konut inşaatlarının gerçekleştirilmeye başlaması, şehir ve köylerin çoğalması ve büyümesi, göçebe halkın yerleşik hayata geçmesi ile ayırt edilmektedir. Kırgızistan'da şehirciliğin yanında yeni büyük sanayi işletmeleri eş zamanlı olarak geliştirilmeye başlamıştır.

Kamu binalarında mimari soyağacının başlangıcı 1926-1928 yıllarında Frunze'de inşa edilen Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Komiserleri (şimdiki Meclis binası) binasının yapımı ile başlar. Binanın mimarisinde, yerel mimarinin özelliği olan kubbe şekiller, kemerli pencereler, dekoratif unsurlar vs. yer almıştır.

Kentte, Sovyet mimarisinin ilk aşamasının tamamlanması 1933-1936 yıllarında yapılan Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Hükümet Binası'nın inşaatı ile bağdaşmıştır (şimdiki Amerikan Üniversitesi binası).²¹

1933-1941 yıllarında şehircilik gelişmeye başlamıştır. Şehrin yapılandırılmasına dikkat edilerek adımlar atılmıştır. Bu zamana kadar genel olarak plansız çalışıldığından şehircilikte hatalar yer almıştır.

Kırgızistan'da, Sovyet mimarisinin yaratıcı gelişiminin ilk aşaması konstrüktivizm fikirlerinin belirgin bir etkisinde geçmiştir. Bunlar kamu ve konut mimarisi olan Kırgız Kadın Pedagoji yüksek

¹⁸ V.V, Kurbatov- E.G, Pisardskoy, *Age*, s.344.

¹⁹ N.S, Hramova, Etapı Arhitekturnogo Naslediya Goroda Bişkek, *Vestnik KRSU*, C.8, S.9, KRSU Yayınevi, KRSU 2008, s.27-30.

²⁰ R.M, Muksinov, -N.S, Hramova, *Arhitektura Goroda Bişkeka: Traditsii İ Sovremennost*, KRSU Yayınevi, Bişkek 2010, s.46.

²¹ Muksinov R.M,-Hramova, *Age*, s.47.

Okulu, matbaa ve Moskovskiy ile Logvinenko caddelerindeki konutlara yansımıştır. Ancak, yerel inşaat teknolojilerinin düşük seviyesi ve malzemelerin yetersizliği, bir taraftan şekil ve yapının zorlaşmasına, gereksiz komplikasyonuna, diğer taraftan belli bir stilizasyon ruhunda yaratıcı yönde ilerlemiştir.

Birinci dönemde, yerel doğa ve sosyal-tarihi özellikler neredeyse hesaba katılmamıştır. Ancak 1930'lu yılların başlarında şehirde sivil binalar için proje geliştirme müessesesi "Kırgız Devlet Projesi" ilk kez meydana gelmiştir.²² Kuşkusuz, Kırgızistan mimarisine profesyonel mimarların gelmesi ülke mimarisinin gelişiminde yeni bir aşamanın başlangıcı olmuştur.

İkinci dönem, 1930'lu yıllar ve savaş sonrası zamanı kapsayan dönemdir. Derin sosyal-ekonomik ve tarihi sınanmalar, değişimler zamanıdır. Profesyonel mimari yaratıcılığının oluşumudur. 1936-1938 yıllarında Kırgızistan'a Moskova ve Leningrad Mimari Üniversitelerinden mezun olan diplomalı mimarlar gelmiştir.

1930'lu yılların sonlarında birkaç büyük binanın inşaatı tamamlanmıştır. Örneğin, Tıp Enstitüsü (Üniversite), Panfilov Parkı'ndaki açık hava tiyatrosu, konutlar vs.

Savaş döneminde şehrin görünümü belirgin şekilde değişmiştir. SSCB'nin batı bölgelerinden kurtarılan ve Kırgızistan'a taşınan sanayi işletmeleri, fabrikalar Frunze şehrinde yeniden kurulmuş ve yanı sıra yeni sanayi tesislerinin inşaatı hızlanmıştır.

1938'de Frunze'de Birinci Mimarlar Konferansı gerçekleşmiş ve Kırgız Mimarlar Şubesi oluşturulmuştur. Şube ilk gününden itibaren Kırgızistan'da Sovyet mimarisini geliştirme ve güçlerini Sosyalist toplumdaki aktüel görevlerin çözümü için yoğunlaştırmıştır.²³

İkinci Dünya Savaşı'ndan galip çıkan halk tüm gücünü ülkenin ekonomisini kaldırmak için kullanmıştır. Savaş sonrası şehircilik hızla gelişmeye başlamıştır. Konut inşaatında Sovyetlere has tipik seri şeklindeki projeler ortaya çıkmıştır.

Üçüncü dönem, kitle şeklinde inşaat dönemidir. Nicel değişikliklerin dönemi de diyebiliriz (1955-1980). 1950'lerin ikinci yarısından sonra binaların inşaat ve tasarım metodu yeniden ele alınarak, radikal değişime ve yapılanmaya yüz tutmuştur. Bu yıllarda yeni mimari teknoloji yöntemlerini aramaya yönelme belirginleşmiştir.

1960'lı yılların başlarında seri şeklinde inşaatlar yer almaya başlamıştır. Bu yıllara ilk kez çok katlı evlerin inşaatının hayata geçirilmesi damga vurmuştur. 1968'de 9 katlı evlerin mimari tasarımı meydana gelmiştir. 1985'te konutların yüksekliği 18 kata kadar ulaşmıştır.

1970 yılında şehircilik yönetimi tarafından şehrin yeni genel planı onaylanmıştır. Plana göre mevcut inşaatların ve yeni sanayi işletmelerin geliştirilmesi sınırlandırılmıştır.

Şehrin imarı güney-batı yönüne doğru genişletilmeye başlatılmıştır. Aynı zamanda şehrin merkezi bölgesini tekrar yapılandırma yer almıştır. 1970'de mimarinin sanatsal, şekil ve ideolojik sorunlarına dikkat edilmiş ve bina yapımında yeni metotlara geçilmeye başlanmıştır.

Bu dönemlerde inşaatların esas yetersizliği ve önemli eksikliği, 'Tek tip, monoton, renksiz, kişisiz' olmasıdır.²⁴ Şimdilerde bu eksiklikleri gidermeye uğraşılmaktadır.

Endüstriyel inşaatdaki katı şartları, baskıları ve kısıtlamaları aşarak, şematik düşünce ve dar düşünceleri yenerek Kırgızistan'ın mimarları Frunze kentinin şehircilik işlerinde ve kentsel planlamada, konut yapılarında ciddi ve büyük yaratıcı sonuçlara ulaşmışlardır.

Kamu binalarının mimari yapısının ayırt edici özelliği binaların masif şekilde, büyük olmasıdır. Amaç tüm nüfusa 'eşit' (Sosyalist düşünce, Sovyet ideolojisi diyebiliriz) şekilde hizmet etme düşüncesidir. Kamu binalarının en yaygınları başta çocuk yuvaları, okullar, kulüpler, sinemalar, yemekhaneler ve dükkânlar, hastaneler ve diğerleri idi. Bu kamu binalarının inşaatı genellikle tipik projelerle yapılmıştır.

Kamu binaları, mimari ile anıtsal sanat sentezinin başarıyla birleştiği ve gerçekleştirildiği ortam haline gelmiştir. Bu bağlamda Frunze adındaki müze binası, Kırgız ve Rus tiyatrosu, Uluslararası Kırgızistan Üniversitesi binası ve diğer yapılar başarılı örnek teşkil etmektedir.

Yeni yerleşim alanlarında ve mikro bölgelerde (mikro rayonlar) mimari bakımdan bireyselleşme teması aktüel olmaya başlamıştır. Kırgızistan'ın mimari içeriği bu dönemde önceki dönemlere nazaran ölçülmeyecek kadar zenginleşmiştir. Konut ve kamu binalarının büyük ölçüde

²² Muksinov, R.M, *Narodnaya Arhitektura Kirgizstana*, Absolyut Yayınevi, Bişkek 2000, s.78.

²³ Age, s.81.

²⁴ Hramova, N.S, Etapı Arhitektornogo Naslediya Goroda Bişkek, *Vestnik KRSU*, C.8, S.9, KRSU Yayınevi, 2008, s.27-28.

model projelerle inşa edilmesi, endüstriyel yöntemlerin kullanılması, yeni estetik ve sanatsal tekniklerin yer alması ile ayırt edilmektedir.

Şehrin günümüze kadarki döneminde 1990'da önemli siyasi ve ekonomik değişimler yaşanmıştır. Bunlar, Sovyetler Birliği'nin dağılması ve bağımsız Kırgızistan Cumhuriyeti'nin ortaya çıkmasıdır. 1980'lerde şehir sabit ve istikrarlı gelişme aşamasındaydı. Daha sonra değişim sebebiyle üretimde ve yatırım faaliyetlerinde düşüş olmuştur. Toplum yapısı radikal bir şekilde çok partili döneme, demokrasiye kayarak siyasi değişiklikler meydana gelmiştir. Ekonominin pazar piyasasına geçmeye başlamasıyla devlet bütçesinden sağlanan sosyal ve kamu gelişimi tamamen kayba uğramış ve durma noktasına gelmiştir. Mülkiyet fikri ve biçimi değişime uğrayınca şehircilik için ayrılan bütçe miktarı azalmıştır. Ülkenin tüm ekonomik sektörlerinde işsizlik baş göstermiştir.

2000'li yılların başlarında küçük ve orta işletmeler kuvvetlenmeye başlamıştır. Ekonomide ticaret, yönetim ve hizmet sektörü ön plana çıkmıştır. Fabrika ve büyük işletmelerin yerini ticaret, sinema, gazino, lokanta gibi sektörler almıştır. Şehrin merkezinde bulunan sanayi binalarının çoğunluğu 2000'li yıllarda değişime uğrayarak ticari ve eğlence merkezlerine dönüştürülmeye başlanmıştır.²⁵

Özel mülkiyet ve gayrimenkuldeki değişimler şehircilikle alakalı ilişkileri radikal bir şekilde yön değiştirmeye mecbur etmiştir. İnşaat sektöründe tekelleşme kaldırılmıştır. Sanayi işletmelerinin, kamu binalarının ve konutların özelleştirilmesi ortaya çıkmıştır. Ülkenin inşaat sektörü büyük kayıplar vermiştir. Eskiden tekel olan ülke inşaat kompleksi dağınıklığa ve değişime uğramıştır.

Herkesin kullanım alanı olan çocuk yuvaları, okullar ve sağlık tesisleri gibi kamu sosyal hizmetlerine gerekli ilgi azalmıştır. Anaokulları ve çocuk yuvalarının yarısı tekrar elden geçirilip ofis, işyerleri, elçilik ve alışveriş merkezleri olarak tasarlanmıştır. Kapitalist pazar ekonomisi şartlarında konut, sanayi ve sivil inşaat yapımları şahıslar tarafından yürütülmeye başlamıştır. Devlete ait inşaat sektörü neredeyse sona ermiş durumdadır. Şehircilik yönetiminin şekil ve metodunda yenilenme meydana gelmiştir. Bu yenilenme şehrin dizaynında görülmektedir. Şehrin yüzünü değiştiren reklam panoları, yeni ve küçük mimari yapılar boy göstermiştir. Şehrin merkezi yerlerinde yeni evlerin yapılması ve çoğalması dikkat çekmektedir. Bu da merkezde halkın çoğunluk oluşturması, yığılması gibi problemleri oluşturmaktadır.²⁶

Bişkek'in 1990'daki mimari planlama gelişimi ve inşaatların durumu ekonomik çöküntüden dolayı kritik haldeydi. Ekonomik sıkıntı şehrin kendisini tekrar yenilemesini sağlamıştır. Merkezi caddelerde bulunan eski tek katlı evlerin yerine kafe, ticari merkezler, berber, eczane gibi hizmet sektörü binaları meydana gelmiştir.

2000 yılından bu yana bina ve yapıların tasarım ve yapımında bazı gözle görülür artış mevcuttur. Ülkede değişen sosyo-ekonomik ve siyasi durum, kamu ve konutlarda yeni bir tipolojinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Yeni binalar Bişkek kentinin Sovyet dönemi mimari görüntüsüne farklı hava katmaktadır. Bankalar, süpermarketler, kafeler, kumarhaneler, restoranlar, elçilikler Bişkek'in merkezi kesimindeki görünümü değiştirmektedir. Binaların iç ve dış ve görüntüsüne daha fazla dikkat edilmeye başlamıştır. Binanın şekli ve hacim-mekânsal yapısı artık rekabet haline dönüşmektedir. Yeni mimari yapılar şehre yenilik ve farklılık katmaktadır. Ancak, böyle bir mimari tasarımda ve inşaatlarda, binaların ve yapıların milli rengine, yansımaya az dikkat edilmektedir. Binaların mimarisi ifadesiz, kimliksiz, modern malzeme kullanılsa da millilik yeterli seviyede değildir.

Bu dönemin binaları farklı stillere dayanmaktadır. Daha ziyade sipariş verenin fikirleri ve görüşleri yer alarak farklı stillerin bir arada kullanılması, karışımı görülmektedir. Sonuçta çok stillik denilen yön ortaya çıkmıştır. Bunun dışında yapısalılık, klasisizm ve işlevselcilik gibi stillerin unsurları yer almaya başlamıştır. En yaygın olarak kullanılan iki eğilim kendini göstermiştir. Birincisi, kamu binalarının dış tarafı camla kaplanmaya başlamış, ikincisi, dekoratif cepheler yer almıştır.

21. yüzyılın başında yeni elit bölgeler meydana gelmiştir. Buralarda iki ya da üç katlı özel evler inşa edilmiştir. Bişkek'in güney tarafında ekolojik temiz bir alanda bulunan bu konutlar 'özel' bölgeleri oluşturmaktadır.²⁷

²⁵ Muksinov R.M.,-Hramova, N.S, Stanovlenie i Razvitie Arhitektury Podperestroeçnogo Perioda Goroda Bişkek. Arhitektura i Gradostroitelstvo Stran TSA v Novom Tısaçeletii, *Vestnik KRSU*, KRSU Yayınevi, Bişkek 2010, s.149.

²⁶ Age, s.156.

²⁷ Muksinov R.M.,-Hramova, N.S, *Arhitektura Goroda Bişkeka: Traditsii İ Sovremennost*, KRSU Yayınevi, Bişkek 2010, s. 59-60.

20. yüzyılın sonu konforlu yeni konutların ortaya çıkışı ile karakterize edilmektedir. Konut hakkında düşünceler değişmiştir. Artık eski dönemdeki dar evlerin yerini konforlu ve geniş konutlar almaya başlamıştır.

21. yüzyılın başlarında çok katlı, konforlu konutlar kendini göstermeye başlamıştır. Günümüzde inşaat sektörünün başlıca sorunları, toplumun çıkarlarının göz ardı edilmesidir. Karar almada uzun vadeli perspektiflerin eksikliği, şahısların anlık çıkarları ön plana çıkmaktadır. Şehircilikte uzun vadeli stratejik kararlar neredeyse yoktur. Bu nedenle, boşalan bir alana aniden inşaatın dikilivermesi, ticari inşaatın ulaşım ve yol iletişimden önde gitmesi, tarihi çevrelerin ve kamusal alanların azalması, ekolojik kaynakların insafsızca tüketilmesi gibi sorunlarla kendini göstermektedir.

2006 yılında Kırgızistan Cumhuriyeti Hükümeti tarafından 2025 yılına kadar şehrin genel gelişme planı onaylanmıştır.²⁸ Plana göre şehir yakınlarında bulunan köy ve kasaba hesabından şehrin büyümesi tahmin edilmektedir. Kentin büyümesi zaruri olmuştur. Çünkü istatistik bilgilerine göre 2025 yılında Bişkek'in nüfusunun 1 milyon 200 bine ulaşacağı tahmini yürütülmektedir.²⁹ Şehrin genel planının esas görevi tarihi ve mimari eserleri koruma ve modern şehir ortamında ahenkli gelişmesini sağlamaktır. Toplum merkezi sistemini oluşturma, şehri yeşillendirme, ulaştırmanın alt yapısını geliştirme ve kentin etkileyici mimari yapısını ve kompozisyonunu oluşturma vs. sayılmaktadır. Bir de yüksek katlı konutların gelişmesini sağlamak mecburi olmuştur. Nüfusun çoğalması ve şehrin etrafında boş arazilerin yetersizliği çevreye doğru değil yukarıya doğru büyümeyi zorunlu kılmaktadır.³⁰

Şehir uzun sürede oluşan nesnel mekânsal çevredir. Tarihi yapıların yeni gereksinimlere ve şartlara sürekli uyum sağlamasıdır. Geçmişin deneyimi, modern kentsel ilerleme ile birleştiğinde kent dokusunun karakteristik özelliklerinin oluşumu için temel hazırlanır. Kentin mimari görünümünün oluşumu, durmadan ve sürekli büyüyen, gelişen bir süreçtir.

Bişkek'in 19. yüzyıldan 21. Yüzyıla kadar mimarisine kısaca değindik. Kentin mimarisinin sürekli gelişimini izleme, binaların ve yapıtların ana ilkelerini, kentsel planlama kararlarını belirleme fırsatımız oldu. Şehircilik ve mimarinin oluşumunda ve gelişmesinde büyük ölçüde kültür- tarih, doğal coğrafi, sosyal-ekonomi, milli ve uluslararası ilkeler ve koşullar etkili olmuştur.

Araştırmamızın sonunda, şehircilik ve kentin mimarisini karakteristik özelliklerine göre birkaç döneme ayırabiliriz: Devrim öncesi dönemde (1878-1920) kentin mimarisi 'sömürü' izlerini taşımaktadır. Sovyet dönemi (1920-1980) mimarisi basitleştirilmiş milli dekorun unsurları katılarak klasik yöntemlere ağırlık verme, işlevselcilik ve rasyonalizme yönelme dönemidir. Çağdaş döneme (1990-2010), mimarların yaratıcılığı arayış dönemi diyebiliriz. Farklı stilleri, fikir ve düşünceleri; basitleştirilmiş klasisizm, işlevselcilik ve yapısalcilik vs. birleştirerek bir arada kullanma yöntemi yer almaktadır. Mimaride milliliğe daha da önem verme göze çarpmaktadır.

Bundan sonra da sanayi, konut ve toplum yapılarının stil özelliklerinin gelişimini detaylı olarak araştırmaya devam etmek gerekmektedir. Şehircilikte ve şehir mimarisinde gelişmekte olan stil yönleri tetkik etmeye devam etmelidir. Bişkek kentinin tarihi kültür mirasını koruması ve mimarisine milli karakteri yansıtması zoruridir. Genellikle şehrin mimarisi ve şekli geçmişin, günümüzün ve geleceğin birlikteliğini, çağdaşlığın ve milli etnik görünümün bağlantısını sağlamalıdır. Ancak o zaman 'özel' mimari arayışında sonuca ulaşılabilir.

Bişkek'in Özellikleri

Bişkek şehri genç, dinamik ve gelişmekte olan şehirlerden biri sayılmaktadır. Bişkek geniş bulvarları, mermer yapıları ve Sovyet döneminden kalma büyük blokları ile çevresindeki tarihi şehirlere göre farklı bir şehirdir.

²⁸ N.S, Hramova, Predpolagaemie Territorialnoe Razvitie g. Bişkek: Generalnyy Plan Goroda Na Period do 2025 Goda. Arhitektura, Gradostroitelstvo I Dizayn V Stranah Tsentralnoy Azii Na Rubeje Tısyacıletiy, KRSU Yayınevi, Bişkek 2009, s.105.

²⁹ Hramova, N.S, Razvitie Arhitekturu Obşestvennih Zdaniy v g. Bişkek s 1990 po 2009-e gg. *Vestnik KGUSTA*, C.4, S. 30, KGUSTA Yayınevi, Bişkek 2010, s.163.

³⁰ N.S, Hramova, Predpolagaemie Territorialnoe Razvitie g. Bişkek: Generalnyy Plan Goroda Na Period do 2025 Goda. Arhitektura, Gradostroitelstvo I Dizayn V Stranah Tsentralnoy Azii Na Rubeje Tısyacıletiy, KRSU Yayınevi, Bişkek 2009, s.109.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi kentin özelliği yemyeşil olmasıdır. Yoğun bitki örtüsü sebebiyle görüş alanınızın bazen 5-10 metreye kadar düştüğü zamanlar sık rastlanmaktadır. Bütün evlerin, işyerlerinin, resmi binaların önleri ağaçlandırılmıştır. En büyük caddelerden en küçük sokaklara kadar birer metre arayla kilometrelerce mesafeye ağaç dikilmiştir. Yazın evinizden işyerinize başınıza güneş değmeden gidebilirsiniz.

Caddeyle kaldırımın arasında en az 5 metre mesafe bulunmaktadır. Her iki tarafı yine yol boyunca ağaçlandırılmış olan kaldırımlar bir araba geçecek kadar geniş tutulmuştur. Caddelerle kaldırımların arasına su arkları açılmıştır. Hemen her gün merkezi yerden suları açılan bu arklar ile ağaçlar zahmetsiz olarak sulanmaktadır.

Evler caddeye 15-20 metre mesafede kurulmuş ve bu alan da yine ağaçlandırılmıştır. Evinizin penceresinden bazen karşı apartmanı göremeyebilirsiniz. Binalar iç içe değildir. Belirli sistemlerle siteler oluşturulmuş ve sitelerin ortasındaki alanlar çocuk oyunu sahalarıyla her türlü oyuna müsait hale getirilecek şekilde tasarlanmıştır. Evinizin önündeki bu minyatür parklara ilaveten büyük parkların sayısı hatırı sayılır sayıdadır. Şehir merkezinde yüzlerce büyük ağaçlı parklar oluşturulmuştur. Kentteki park sayısı o kadar çoktur ki, kimi zaman parkın nerede bitip nerede başladığı anlaşılmaz. Bunların yanında çok çeşitli çiçeklerin, güllerin yetiştirildiği geniş alanlar, meydanlar şehre ayrı bir hava ve güzellik katmaktadır. Bu rengârenk alanların otu, çöpü bakıcıları tarafından her gün temizlenip korunmaktadır. İnsanlar çiçeklere ve verilen emeğe saygılıdır.

Parklarda sincaplar yanınızdan geçer. Kırgızistan'ın ve Kuzey bölgedeki şehirlerin bir diğer özelliği de suyun bol olmasıdır. Her yüz metrede bir fiskiyeli havuzlar bulunmaktadır. Günün stresini işyerinizden evinize giderken atarsınız. Altyapı problemi yoktur, bu mesele tamamen çözülmüştür. Şehir tek merkezden kalorifer sistemi ile ısıtılmakta ve sıcak su verilmektedir. Kışın neredeyse hiç hava kirliliği yoktur.

Kırgızların nüfusu az olduğundan caddeler, sokaklar bir yabancı için boş gibi görünmektedir. Acele eden, itişen insanları görmek nerdeyse imkânsızdır. Kırgızlar saygılı, saf, sessiz ve geleneklerine bağlı insanlardır. Misafirperver Kırgızlar eski yapısını halen korumaktalar.

Bişkek genç bir kent olduğundan tarihi yapıtlar, binalar bulunmamaktadır. Ancak civarındaki köylerde ve yerleşim alanlarında köklü bir tarihin izleri bulunmaktadır.³¹ Karahanlılar'dan kalma Burana Kalesi, Manas destanının izini taşıyan Talas'taki Manas tarihi anıtı, Göktürkler'den kalan balballar, taştan yapılmış heykeller, Narın bölgesindeki Taş-Rabat kervan sarayının kalıntıları vs. bunlardan bazılarıdır

Kırgızistan'ı kadınlar ayakta tutmaktadır. Bu da Kırgızların kendilerine has bir özelliğidir. Savaş zamanlarında erkeklerle birlikte savaşan, barış döneminde erkeklerle beraber çalışan kadınlar toplum hayatından kopmayarak eşit muamele görmüşlerdir. Zaten 'Canıl Mırza', Manas ve diğer halk destanlarında kadın rolü her zaman öne çıkmaktadır. Geleneklerinde kadınlara saygı ve değer yüksektir. Bundan dolayı kentte en çok kadın heykeli vardır. Kuğulardan, güzel Kırgız kızından tutun Ala-Dağ Meydanı'na kadar kadın temsiline hayatın her alanında rastlıyorsunuz.

Nüfus Yapısı

Kırgızistan, tam anlamıyla enternasyonal bir ülkedir. Tarih boyunca kendine sığınan, zorda kalan, göç edip gelen halkları bağrına basmış, ayrımcılık yapmamış, yardımını esirgememiş ve içinde barındırmıştır. Bundan dolayı Kırgızistan'da 100'den fazla millet ve halk yaşamaktadır. Halkın % 28'ini etnik azınlıklar oluşturmaktadır. Ruslar, Ukraynalılar, Kürtler, Almanlar, Yahudiler, Ermeniler, Karaçaylar, Çeçenler, Dunganlar (Çin Müslümanları), Koreliler, diğer Kuzey Kafkas halkları, Ahıska Türkleri, komşu Kazak, Özbek, Tacik ve Kara Kalpak gibi halklar mevcuttur. Çok eskiden beri kentte çok milletli halk varlığını sürdürmüştür.

1878 yılından itibaren gelişmeye başlayan şehir, Rusların merkezi şehri durumuna gelmiştir. 1882 yılından itibaren de nüfusta artmalar görülmüştür. Pişpek nüfus sayısı açısından diğer Kırgız kentlerini geçmeye başlamıştır. 1876'da Pişpek'te 58 aile (8 Rus, 48 Özbek, 1Tatar hanesi),1882'de 2 bin 135 kişi olan nüfus, 1897 yılında 6 bin 615, 1917 yılında 18 bin 468 kişiye yükselmiştir.³² Kentin çoğunluğunu Ruslar, Ukraynalılar (merkezde) ile birlikte Özbekler ve Tatarlar (pazar civarında)

³²Anna, Yalovkina, İssledovanie: 28% naseleniya KR-Predstaviteli Etničeskih Menşinstv, 23 Ekim 2013, http://www.vb.kg/doc/248442_issledovanie:_28_naseleniia_kr_predstaviteli_etnicheskih_menshinstv.html

oluşturmuştur. Dunganlar şehrin batı bölümünde, Kırgızlar ise kentin dışında yerleşmişlerdir. 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başında Kırgızlar ticaret hayatına adım atmaya başlamıştır. Yine de yerli halkın çoğunluğu ekin ekme, az da olsa hayvancılık, çiftçilik işleriyle meşguldür. Yerli halk olmasına rağmen Kırgızlar her zaman şehirden uzak kalmaya zorlanmıştır. Çünkü kentin merkezi ve en güzel Kırgız topraklarını tamamen Slav asıllılara ayırmayı Çarlık Rusya baştan planlamıştır. Çarlığın amacı en güzel ve verimli topraklarda Slav ırkının başka halklarla karışmadan saf yaşayacağı mekânları oluşturmaktır.

1917 Komünist Devrimi'nden sonra şehir tamamen Ruslaştırılmıştır. Bişkek'e Rusya'nın her hangi bir şehri gibi gelişme şartları hazırlanmıştır. Kurulan fabrika ve iş merkezleriyle devlet idaresi tamamen Ruslara verilmiştir.³³ Arada vitrin süsü gibi Kırgızları devlet idaresinde bulundukları istisnalar vardır. Kırgızlar, kendi ülkelerinde ve şehirlerinde ev problemi yaşamış ve sürekli kiracı durumunda yaşamışlardır.

Kırgızistan ve başkentinin bu kadar enternasyonal olmasının birçok nedeni vardır. İkinci Dünya Savaşı sırasında merkezi Rusya'dan göç edip gelen Rus, Ukraynalı gibi Slavlar, savaş nedeniyle 'hainlikle' suçlanan milletlerin sürgünü (Karaçay, Çeçen), savaş sırasında hainlik yapar korkusu ile sürülen Koreliler, Almanlar ve buna benzer sakıncalı sebeplerden dolayı göç ve sürgün edilenler sayesinde etnik çeşitlilik daha da artmıştır. Kırgız Milli Stratejik Araştırma Enstitüsü'nün istatistik verilerine göre, 2012'de 5,5 milyon nüfusa sahip Kırgızistan'ın yüzde 72'si Kırgız, yüzde 14,3'ü Özbek, yüzde 6,8'i Rus ve yüzde 6,7'si diğer etnik unsurlardan oluşmaktadır.³⁴ Bunların dışında ülkede etnik çoğunluğu oluşturan diğer milletler de var. Mesela, yüzde 1,1 Dunganlar, yüzde 0,9 Uygurlar, yüzde 0,7 Ahıska Türkleri, yüzde 0,6 Kazaklar, yüzde 0,5 Tatarlar, yüzde 0,3 Azerbaycanlılar, yüzde 0,3 Koreliler, yüzde 0,3 Ukraynalılar, yüzde 0,3 Kürtler ve yüzde 0,2 Almanlar.

Ülkede, Kırgızlar etnik çoğunluğu oluşturmaktadır. İkinci çoğunluk ülkenin güneyinde yaşayan Özbeklerdir. Üçüncü çoğunluk olan Ruslar gittikçe azalmaya devam etmektedir. İşsizlik ve ekonomik sorunlardan dolayı 1990'dan sonra 'göç' başlamıştır. Göç eden nüfus içerisinde en başta Ruslar gelmektedir.³⁵

İstatistik araştırmaya göre 20 yıllık sürede, yani 1989-2009 yılları arasında Kırgızistan nüfusunun etnik içeriği değişmiştir. Kırgızlar yüzde 20, Özbekler yüzde 1 çoğalma göstermiştir. Aynı zamanda Ruslar yüzde 14, diğer etnik gruplar yüzde 6 kadar azalmıştır.

Hoşgörüyü sahip Kırgızlar diğer milletleri barış ve huzur içinde barındırmaya devam etmektedir.

Sonuç

Şehir medeniyet ve uygarlığın beşiğidir. Sosyal hayat, bilim, kültürün geliştiği yerdir. Kentin yapısını korumak, geliştirmek her vatandaşın görevidir. Bir şehirde yaşayan insanlar hangi kademede olursa olsunlar o şehri tanımak ve o kentte var olan değerlere sahip çıkmak zorundadır.

Kırgızlar kendi şehirlerini kurma isteğine sahip oldukları zaman, Bişkek Ruslar tarafından kurulmuştur.³⁶ Hazıra konmuş gibi gösterilse de, şehri devralan Kırgızlar şehrin kültürünü bozmadan, yok etmeden devam etmiştir. Vahşi ve göçmen dedikleri Kırgız Türkleri yerleşik hayatta başarılı olmuşlardır. Kırgızlar'da yüksek kültür, toplum yapısında sakinlik, emeğe saygı zaman mevcuttur.

Bişkek şimdilerde ise daha da genişlemeye devam etmektedir. Eskiden tarım arazileri olan Bişkek dışındaki toprakların 1989-90'da talanı üzerine, hükümet konut yapmaya izin vermek zorunda kalmıştır. Toprak talanının asıl sebebi Kırgızların şehirlerde evsiz durumunda olmasıdır. Yıllardır kirada yaşamak zorunda olan Kırgızlar artık dayanamayıp kendi vatanlarında toprak işgaline başlamıştır. Çünkü şehirdeki evlerde Ruslar ev sahipliği yapmaktaydılar. Büyük şehirlerde özellikle başkentte Rus idarecilerine, uzmanlarına ve işçilerine devlet tarafından bedava konut tahsis edilip, hayatlarını 'Efendi' gibi yaşamışlardır. Maddi durumdan dolayı başkentte ev satın almak her Kırgız'ın

³³ S. İlyasov, *İstoriya Kirgizskoy SSR*, Cilt. I, İlim Yayınevi, Frunze 198, s.50.

³⁴ Anna, Yalovkina, *İssledovanie: 28% naseleniya KR-Predstaviteli Etničeskih Menşinstv*, 23 Ekim 2013, http://www.vb.kg/doc/248442_issledovanie:_28_naseleniia_kr_predstaviteli_etnicheskih_menshinstv.html

³⁵ Anna, Yalovkina, *İssledovanie: 28% naseleniya KR-Predstaviteli Etničeskih Menşinstv*, 23 Ekim 2013, http://www.vb.kg/doc/248442_issledovanie:_28_naseleniia_kr_predstaviteli_etnicheskih_menshinstv.html

³⁶T.N, Ömürbekov, *Age*, s.107.

şansı değildir. Kentteki yetersiz konut meselesi Kırgızlar için hayatı daha da zorlaştırmıştır. Şehir hayatı aslında Rus 'efendiler' içindir.

Her türlü uzmanlar Rusya'dan getirilip çalıştırılmıştır. Yerli halktan gerekli uzman yetiştirme yerine eğitim konusunda yerli halk sosyal bilimlere yönlendirilmiştir. 1990'dan sonra sayısız öğretmen işsiz kalmış ve ihtiyaç olan teknik kadro Rusların Kırgızistan'dan gitmesiyle büyük açık vermiştir. Kendilerine yetecek ve ihtiyaçlarını karşılayabilecek uzman ve teknik kadrolar yetiştirilmeyip dışarıdan getirilme politikası sayesinde Kırgızların (tüm Orta Asya için geçerli) ne kadar beceriksiz ve yeteneksiz olduklarını Ruslar kanıtlamaya çalışmaktadır.³⁷

Günümüzde yeni yerleşim yerleri ortaya çıkmaktadır. Tek ya da üç katlıya varan lüks evlerin arasında fakir görünümlü evler de az değildir. Buralarda alt yapı problemi sürmektedir. Ana caddeler asfaltlansa bile ara sokaklara ancak çakıl taşı dökülmüştür. Fakat Rus döneminde evsiz olan Kırgızlar için buralar bir nimettir. Bişkek'in kenarlarındaki yeni yerleşim yerleri de geleneğe uyarak yeşilliklere bürünmeye devam etmektedir. Yeni kurulduğu zamanlarda çıplak evler görüntüsü bugünlerde yeşilliği ile göz kırpmaktadır. Bişkek'in yeni yerleşim yerleri köy, kasaba havasını vermektedir.

Kırgızistan Cumhuriyeti'nin başkenti Bişkek gelişme ve büyüme potansiyeline sahiptir. Ekonomik büyüme, turizm açısından çekiciliği mevcuttur. Kentin kendine has yüz ve ifade arayışı günümüze kadar devam etmektedir. Bu da şehircilik ve mimari yönden önemli bir husustur.

Kaynakça

Akmatbekova N.S,-Kutateladze G.P, Osnovnie Tendentsii v Razvitii Gradostroitelstva i Arhitekturi Goroda Bişkek, *Vestnik KRSU*, C.10, S.2, s.8-11.

Baktıgulov, C.S,-Vinnik, D.F, Tarihi, *Frunze Entsiklopediya*, Kırgız Sovet Entsiklopedisinin Başkı Redaksiyası Yanınevi, Frunze1986.

Çorotegin, T.K,-Moldokasimov, K.S, Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Kıskaçça Tarihi, Mektep Yayınevi, Bişkek 2000.

Hramova, N.S, 'Sovremennaya Arhitektura Obşestvennih İ Jilih Zdaniy V Gorode Bişkek (1990-2009gg)', *Vestnik Nauki Kazahskogo Agrotehničeskogo Universiteta im. Seyfullina*, C.3, S.64, 2010, s.114-121.

Hramova, N.S, *Predpolagaemie Territorialnoe Razvitie g. Bişkek: Generalny Plan Goroda Na Period do 2025 Goda. Arhitektura, Gradostroitelstvo İ Dizayn V Stranah Tsentralnoy Azii Na Rubeje Tısaçaletiy*, KRSU Yayınevi, Bişkek 2009.

Kurbatov, V.V,-Pisarskoy, E.G, *Arhitektura Sovetskoy Kirgizii*, Stroyizdat Yayınevi, Moskva 1986.

Hramova, N.S, Etapı Arhitekturnogo Naslediya Goroda Bişkek, *Vestnik KRSU*, C.8, S.9, KRSU Yayınevi, 2008, s.27-30.

Hramova, N.S, Razvitie Arhitekturi Obşestvennih Zdaniy v g. Bişkek s 1990 po 2009-e gg. *Vestnik KGUSTA*, C.4, S. 30, KGUSTA Yayınevi, Bişkek 2010, s.160-167.

Ksenofontof, Kiril, Doljmi li mı Jalet Migrantov? İzgnanie Russkih i Ekonomičeskiy Kollaps Sredney Azii, 25 Kasım 2013, <http://sputnikipogrom.com/empire/6653/nomercy/#.VVHgE2xrPcv>

Muksinov R.M,-Hramova, N.S, Stanovlenie i Razvitie Arhitekturi Podperestroecnogo Perioda Goroda Bişkek. Arhitektura i Gradostroitelstvo Stran TSA v Novom Tısaçaletii, *Vestnik KRSU*, KRSU Yayınevi, Bişkek 2010.

Muksinov, R.M, *Narodnaya Arhitektura Kırgızstana*, Absolyut Yayınevi, Bişkek 2000.

Muksinov R.M,-Hramova, N.S, *Arhitektura Goroda Bişkeka: Traditsii İ Sovremennost*, KRSU Yayınevi, Bişkek 2010.

Nusov V. E, *Arhitektura Kirgizii S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney*, Kırgızstan Yayınevi, Frunze 1971.

Lesnaya L.V, *1916-cılık Kırgızstandağı Kötörülüş*, kırgızstan Yayınevi, Bişkek 1996.

Prohorava, N. A, 'İstoričeskie İ Sotsialno-Ekonomičeskie Usloviya Stanovleniya İ Razvitiya Arhitekturi Kırgızstana', *Vestnik KRSU*, C. 13, S.12, 2013. s.63-67.

³⁷ Kiril, Ksenofontof, Doljmi li mı Jalet Migrantov? İzgnanie Russkih i Ekonomičeskiy Kollaps Sredney Azii, 25 Kasım 2013, <http://sputnikipogrom.com/empire/6653/nomercy/#.VVHgE2xrPcv>

Prohorova, N.A, *İstoriya Razvitiya Promıŝlennoy Arhitekturi Kırgızstana (XIX-XXvv)*, İlim Yayınevi, Bişkek 2006.

Ölçekçi, Tamara, *Kırgızların Birinci ve İkinci Dünya Savaşları Arasındaki Sosyo-Kültürel Durumları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmış Doktora Tezi, Ankara 2004.

Ömürbekov T.N, *Uluu İnsandardın Kırgızstandın Tarihındagı Rolu Cana Ordu (XIX kılımdın Ortosu-XX Kılımdın Başı*, Biyiktik Yayınevi, Bişkek 2003.

Urstanbekov U,-Çoroyev T.K, *Kırgız Tarihi, Kısaça Entsiklopediaya*, Kırgızstan Yayınevi, Bişkek 2003.

Yalovkina, Anna, *İssledovanie: 28% Naseleniya KR-Predstaviteli Etničeskih Menŝinstv*, 23 Ekim 2013, http://www.vb.kg/doc/248442_issledovanie:_28_naseleniia_kr_predstaviteli_etnicheskih_menshinstv.html

Yusuf Kaplan, Yusuf, *Şehir Neresi, Kent Nereye Düşer?*, *Ajans aylık siyaset ve analiz dergisi*. Aralık 2014, s.66-67.

Kafkasya'nın Kültür Merkezi Şuşa

Doç. Dr. Tofik BABAYEV

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi / Bakü – Azerbaycan

Şuşa Azerbaycan'ın en eski tarihi yerleşim bölgelerinden biri olan Karabağ'ın merkez kentidir. Karabağ Küçük Kafkas dağları ile Kür ve Aras nehirleri arasındaki geniş bir alanı kaplamaktadır. Bazı bilgilere göre, “Karabağ” toponimi VII yüzyıldan beri mevcut olmuş, XII yüzyıldan ise daha yaygınlaşmıştır. Araştırmacılardan bir çoğu Karabağ toponiminin “siyah” ve “bağ” kelimelerinin birleşmesinden meydana geldiğini ve bu sözün ‘büyük bağ’ veya “sefali bağ” anlamına geldiğini iddia ediyorlar¹. “Karabağ” kelimesinin “siyah” (büyük) ve “bağ” (eski Türk dillerinde “el”, “topluluk”, “soy”) kelimelerinden oluştuğunu da tahmin edenler de var².

Şuşa havasının temizliği, saflığı ve tedavi edici nitelik taşıması ile bir dinlenme ve sağlık bölgesi olarak bilinmiştir. Bu açıdan Şuşa, sadece Azerbaycan’da değil, onun hudutlarının dışında da kendi şifalı dinlenme yerleri ile ün kazanmıştı. Şuşa dağlarında kendine özgü güzelliği ile öne çıkan ve Karabağ dışında dünyanın hiçbir yerinde yetişmeyen Harı Bülbül isimli bir lale türü yetişiyor. Bu lalenin çiçeğinin üst tarafı sanki onun üzerine konan ve burada donakalan bir bülbülü andırıyor. Bu endemik çiçek güzelliğinin yanı sıra hem de şifalı bir bitkidir. Bunun dışında Şuşa’nın harika doğasını, coğrafi konumunu, özellikle de büyük stratejik öneme sahip bir kale olmasını araştırmacılar birçok kez vurgulamışlardır. Çok sayıda tarihi anıtın bulunduğu bu şehir dağlar ve sarp kayalarla çevrelenmiştir. Ünlü iklim bilimciler rakımı 1403 metre olan bu güzel manzaralı kentin iklim koşulları, hayvanları ve bitki örtüsü konusunda yaptıkları kapsamlı araştırmaların ardından Şuşa’nın tedavi edici özelliklere sahip bir sağlık bölgesi olduğunu söylemişlerdir. 1854 yılında şehrin güneyinden 18 kilometre uzaklıktaki Turşsu mevkiinde maden suyunun çıkarılmaya başlanması bilim adamlarının görüşlerini kanıtlamış oldu. Dünyaca ünlü tatil ve dinlenme yeri olarak bilinen Şuşa’ya eski SSCB’nin en ücra köşelerinden gelen turistlerin en çok sevdikleri yerlerden biri de masalsi bir doğaya sahip olan Cıdır Düzü (At Meydanı) idi. Cıdır Düzü’nün batı kısmında arka arkaya konuşlanmış üç yükselti bulunuyor. Bu tepeler “Üçmih” olarak isimlendiriliyor. Halkın ve turistlerin dinlenme yeri olan Cıdır Düzü’nde her yıl Mayıs’ta Harı Bülbül uluslararası şarkı festivalleri düzenlenirdi.

Azerbaycan'ın en güzel beldelerinden biri olan Karabağ'ın zengin ve büyüleyici doğası var. Başkent Şuşa ise bu gülüstanın en şık ve eşsiz güzellikler demetidir. Bu toprağın olağanüstü güzelliği, göz doyuran doğası, temiz havası, ormanları, doğal su kaynakları burada yaşayan insanların doğasını sürekli etkilemiş, Karabağ’da özellikle Şuşa şehrinde ünlü ediblerin, şairlerin, nadir sesli xanendelerin, yetenekli bestecilerin, sanatçıların ve bilim adamlarının yetişmesine ortam yaratmıştır³.

Şuşa şehrinin ne zaman kurulması ile ilgili olarak çeşitli fikirler var. Bilimsel literatürde şehrin esasının 1750’lerin başlarında Karabağ’lı Penah Ali Han Cavanşir tarafından konulduğu bildirildi⁴. Ancak son çalışmalar Şuşa’nın daha eski yerleşim merkezi olduğunu gösteriyor. Öyle ki, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Mil-Karabağ arkeolojik ekspedisiyası tarafından Şuşa kenti yakınlarında deniz seviyesinden yaklaşık 1500 m yükseklikte, Daşaltı çayının vadisinde taş dönemine ait uzunluğu 120, genişliği 20 metreye kadar olan mağara tespit etmiştir⁵. Şuşa mağarasının ağzında orta yüzyıllara ait taştan yapılmış kalın sur, kale ve bina duvarlarının kalıntıları var. Arkeolojik kazılar sonucunda burada paleolitik dönemine ait 2 adet kaba çapacaq, mezolit dönemine ait mikrolit bıçaklar m.ö. 5-4-cü minilliklere ait (eneolit) çanak mamulü, tunç-demir dönemlerine ve ortaçağ dönemlerine ait saksı

¹ Bartold, V. V. Soçineniya. t. VII, Moskova, 1971

² <http://az.wikipedia.org>

³ Firudin Şuşinski, Şuşa, Bakı 1968

⁴ Azerbaycan tarihi, III cilt, Bakü 1999

⁵ [www. http://shusha.az/](http://shusha.az/)

mamulü kalıntıları bulunmuştur⁶. Tunç dönemine (m.ö 13-7 yüzyıllar) ait Hocalı-Gedebey kültürünün abideleri de ilk kez buradan bulunmuştur⁷.

1747 yılında Nadir şah Afşarın ölümünden sonra Azerbaycan'ın çeşitli beldelerinde irili ufaklı hanlıklar kuruldu. Bu dönemde kurulan bağımsız hanlıklar biri de Karabağ Hanlığı idi. Karabağ hanlığının ilk hanı Penah Ali han Cavanşir olmuştur. Penah Ali han Karabağ hanlığını dış saldırılardan korumak için Bayat ve Şahbulak kalelerini inşa ettirdi. Bununla beraber çok önemli askeri stratejik konumda bulunan yerleşim biriminin etrafına sıkı savunma kuleleri çektirdi⁸. Vaktiyle Moğollar tarafından tahrip edilen eski Şuşa'nın yerinde yeni Şuşa şehrinin esası konuldu ve şehir çok kısa bir zaman zarfında hanlığın merkezi haline geldi. Etrafına surlar çekildikten sonra Şuşa halk arasında kale adıyla da anılmağa başlandı. Kale Penah Ali han'ın onuruna Penahabad da adlanmağa başlandı. Hanlık döneminde Şuşa'nın ekonomik hayatı canlanmış, nüfus hızla artmaya başlamış ve Şuşa darphanesi'nde "Penahabadi" adlanan gümüş sikke kesilmeye başlanmıştır⁹.

Kısa sürede sosyal-ekonomik, siyasi ve kültürel açıdan Azerbaycan'ın önemli kentlerinden birine dönüşen Şuşa'da özellikle ticaret ve sanatkarlık gelişmişti. Şuşa tüccarları Tebriz, Tahran, İstanbul, İsfahan, Moskova ve dünyanın büyük şehirlerine Şuşa'da üretilen çeşitli el sanatları ürünleri ve ipek mamulü götürüyorlardı. Şuşa'da demircilik, tamircilik, terzicilik, papakçılık ve boyakçılıkla uğraşan mahalleleri vardı. XIX yüzyılın sonlarında burada iki bine yakın esnaf mevcut idi¹⁰.

XIX yüzyılın ortalarında Şuşa şehri Kazançılşe, Eylisli, Megrili, Dere, Çilebörd, Aşağımehelle, Kurtlar, Tutlukçuxur, Hacı Yusufli, Mardinli, Culfa, Seyidli, Tut Mamaylı, Saatli, Hoca Mercanlı, Cuhudlar ve hamamarası mahallelerinden oluşuyordu¹¹. Çeşitli dönemlerde şehirde inşa edilen Penaheli Han'ın sarayı, "Gence kapısı"(Şuşa'nın esas kapısı), Siyah Böyükhanım burcu, İbrahimhalil han'ın kızı şaire Ağabeyim ağanın hanı, Azerbaycan şairesi Xurşudbanu Natevan'ın imareti, Hacı Kulu'nun 3 katlı, 46 odalı ve 2 misafir zalından oluşan saray tipi malikanesi, Esed beyin, Zöhrabbeyov ve Mehmandarov'larının mülkleri, Üzeyir bey Hacıbeyov'un, Han Şuşinski'nin, İbrahimhalil han'ın torunu general Ceferkulu Han'ın, Hüsü Hacıyev'in evleri ve diğer tarihi yapıtlar Azerbaycan mimarisinin eşsiz örnekleridir¹².

Genellikle, XIX yüzyılın ortalarında Şuşa'da 1856 ev, 476 dükkan, 11 sokak, 4 kervansaray, 7 hamam, 979 su kuyusu, 6 meydan, 4 taş ve 2 ahşap köprü ve 2 pazar vardı. Üstü kapalı alışveriş merkezi "bazarbaşı" denilen yerden "şeytanpazara" kadar uzanan kentin ana caddesi "Rastapazar" olarak adlandırılıyordu. Orta çağ doğu tarzında zevkle inşa edilen bu pazar, hem de şehre özel bir azamet veriyordu. "Rastapazar" sırayla dizilen ve taşları birbirine kurşunla berkidilen sütunlardan ve tağlardan oluşan galereyanı hatırlatırdı. Pazar baştanbaşa örtülü olduğundan tüm mevsimlerde kuru ve temiz kalıyordu. Sokağın ortası ile araçlar hareket edebilirdi.

Şuşa'da 9 cami vardı. Bu camiilerinin en önemlisi gösterişli kompozisyona malik olan Yukarı camii veya Gövhırağa camii denilen Cuma camiidir¹³.

"Han kızı" adıyla tanınan şaire Xurşudbanu Natevan 1873 yılında kendi sermayesi hesabına Şuşa'ya su kemeri çekdirmiş, bir çok hayır işleri yapmış, ihtiyacı olanlara el tutmuştu. Xurşudbanu Natevan 1872 yılında Şuşa'da ünlü şairlerin sürekli bir araya geldikleri "Meclisi-üns" adlanan edebi meclisini düzenlemiştir. Burada Azerbaycan, Doğu klasiklerinin ve meclis üyelerinin eserleri tartışılmıştır, edebiyat, tarih, müzik, vb. konulara ilişkin konuşmalar yapıldı. Mecliste ünlü xanendeler ve müzisyenler de yer alıyordu¹⁴. Xurşudbanu Natəvan hem de yetenekli bir sanatçı idi. Onun zarif, yakışıklı desenleri ve süslemeleri olan çoklu sanat eserleri var. XIX yüzyılın sonlarında Şuşa'da Xurşudbanu Natəvanla beraber "Ağabacı" lakabıyla tanınmış Ağabeyim ağa, Aşık Peri, Fatma hanım gibi çarler de mevcut olmuştur.

XIX ve XX yüzyıllarda Şuşa şehri dönemin aydınları tarafından müzik ve şiirin beşiği, "Kafkasya'nın konservatuari" adlandırılırdı. Ünlü Azerbaycan şairi, sanatçısı ve müzisyen Mir

⁶ www. <http://shusha.az/>

⁷ www. <http://shusha.az/>

⁸ Cingiz Kacar, Köhne Şuşa, Bakü, 2007

⁹ Cingiz Kacar, Köhne Şuşa, Bakü, 2007

¹⁰ Azerbaycan tarihi, III cilt, Bakü 1999

¹¹ Mirza Cemal Cevanşir, "Karabağ Tarihi" Bakü 2006

¹² Cingiz Kacar, Köhne Şuşa, Bakü, 2007

¹³ Mirza Cemal Cevanşir, "Karabağ Tarihi" Bakü 2006

¹⁴ Firudin Şuşinski, Şuşa, Bakü, 1968

Möhsün Nevvab Şuşa'daki evinde 1872 yılında "Meclis-i Feramuşan" adlı edebi meclise başkanlık etmiş, şehirde kiraathane, "usul-i cedid" okulu, matbaa ve cilidhana açmıştı¹⁵. Mir Möhsün Nevvab aynı zamanda Karabağ şairlerinden bahseden "Tezkire-i Nevvab" eserinin yazarıdır¹⁶. Şuşa'nın müzik merkezine çevrilmesinde Mir Möhsün Nevvab'ın büyük hizmetleri olmuştur. Onun 1884 yılında Türk-Azerbaycan dilinde yazdığı ve 1913 yılında yayımladığı "Vüzihül-ergam" adlı eseri özel öneme sahiptir. Eserde müziğin kökeni, müzik estetiği, performans sanatı, müziğin şefaverici özellikleri, makamların sınıflandırılması verilmiştir¹⁷. Şuşa'da doğmuş Kasım Bey Zakirin, Necef bey Vezirov'un, Abdurrahim bey Hakverdiyev'in, Firudun bey Köçerli'nin, Haşım bey Vezirov'un, Süleyman Sani Axundov'un, Yusuf Vezir Çemenzeminli'nin, Ahmet bey Ağayev'in ve diğer yazar, publisist ve maarif adamlarının eserleri Azerbaycan edebiyatı ve tiyatro, halk maarifinin ve kültürün gelişmesinde önemli hizmetleri olmuştur.

Büyük şairimiz Samed Vurgun Şuşa'nı «müzik sanatımızın beşiği» adlandırmıştır. Hemen hemen Azerbaycan'ın müzik kültürü tarihinde müstesna hizmetleri olan ünlü hanendeleri ve müzisyenleri: Meşedi İsi, Hacı Hüsü, Əbdülbağ Zülalov, Cabbar Karyağdı oğlu, Keçeci Muhammed, Mirza Settar Sadıkcın, Seyid Şuşinski, Han Şuşinski, Bülbül, besteci Üzeyir bey Hacıbeyli, Meşedi Cemil, tarzen Kurban Pirimov ve diğerleri Şuşa'da doğmuşlardır. Aynı hanende ve sazandeler tüm Kafkasya'da, aynı zamanda Türkiye'de, İran'da ve diğer Doğu ülkelerinde tanınmışlardır¹⁸.

XIX yüzyılın 90'lı yıllarında ünlü tarzen Sadıkcın'ın yönetimi ile Şuşa'da halk çalgı topluluğu oluşturuldu. 1897 yılında Abdürrehim bey Hakverdiyev'in yönetimi ve Cabbar Karyağdıoğlu'nun ifası ile bir perdeli "Leyla ve Mecnun" tamaşası sahnelendi. 1901 yazında Şuşa'da "Handemirovun tiyatrosunda" Azerbaycan'da ilk "Doğu konserleri" organize edildi. Şuşa'nın kültürel hayatında önemli olan bütün bunlar Azerbaycan'da opera müziğinin oluşması için ortam yarattı¹⁹.

1908 yılında Şuşa'lı Üzeyir bey Hacıbeyli'nin "Leyla ve Mecnun" muğam operası profesyonel sahne aldı. Böylece profesyonel müzik yaratıcılığı tiyatro sanatı gibi şekillendi. Bunun ardından Üzeyir bey tarafından çeşitli konular içeren "Şeyh Senan"(1909), "Rüstem ve Zöhrab"(1910), "Aslı ve Kerem"(1912), "Meşedi İbad"(1909), "Karı-koca", "Arşın mal alan"(1910) isimli eserler sahneleştirildi. Bununla beraber Üzeyir bey'in ağabeyi Zülfükar bey Hacıbeyli tarafından "Aşık Garip" muğam operaları, "Elli yaşında delikanlı" (1909), "Evliyken bekar" (1911) müzikli komedilerin bestesi yapılmıştır.

1911-13-cü yıllarda Şuşa'lı Meşedi Cemil Çicek Türkiye'de konserler vermiş. Azeri-Türk müziği hakkında bildiri sunmuştur. Bununla beraber İstanbul'un en prestijli dergilerden biri olan "Şehbal"da Meşedi Cemil'in tarla birlikte fotosu yayınlanmış ve hakkında bilgiler verilmiştir. Makalenin yazarı ve Türkiye'nin seçkin musikişinası hesap edilen Rauf Yekta bu konu ile ilgili şu fikirleri yazmıştır: "Kafkasya'nın en ünlü müzik sanatçılarından olan Cemil bey bize misafir gelmiştir. Biz onun aracılığıyla Kafkas beldesinin müziği hakkında oldukça değerli bilgiler elde ettik". Meşedi Cemil Azerbaycan muğamları ilk defa notaya göçüren şahıs olmuştur. O, henüz 1912 yılında İstanbul'da yaşadığı zaman "Heyratı" muğamını notaya göçürerek "Şehbal" dergisinde yayınlamıştır²⁰.

1914 yılında Azerbaycan'da faaliyet göstermiş "Nicat" sivil toplum örgütünün desteği ile "Üzeyir ve Zülfikar Hacıbeyli kardeşlerinin opera-operet artistleri ekibi" adlanan truppa kuruldu. Sonraları, özellikle Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde bu truppa "Nicat" sivil toplum örgütü, "Neşri-maarif" yardım derneği ile birlikte Azerbaycan'ın kültürel yaşamında önemli bir rol oynamış, Azerbaycan ahalisinin nüfusunun maariflenmesine, ulusal müzik ve tiyatro sanatının gelişmesine hizmet etmiştir²¹.

Sovyet döneminde Şuşa'lı müzisyenler tekce Azerbaycan'da değil, tüm dünyada tanınmışlar. Şuşa'lı Bülbül dünya müzik sanatında yeni ve profesyonel vokal okulunun kurucusu hesap ediliyor. Bununla beraber milli Azerbaycan dirijorluk okulunun oluşması ve gelişmesinde besteçi Niyazi'nin, bazı operaların, özellikle senfonik muğam ("Şur", "Kürt ovşarı", "Gülistan-Bayatı-Şiraz") tarzının oluşturulmasında besteçi Fikret Emirov'un çok önemli hizmetleri olmuştur

¹⁵ Ömer Bayram, Nevvab tezkiresinde şair ve eser üzerine değerlendirmeler, Turkish Studies

¹⁶ Ömer Bayram, Nevvab tezkiresinde şair ve eser üzerine değerlendirmeler, Turkish Studies

¹⁷ Ayten Hacıyeva Mir Möhsün Nevvabın Edebi-Bedii İrsi, Bakı: Nurlan.

¹⁸ Firudin Şuşinski, Şuşa, Bakü, 1968

¹⁹ Firudin Şuşinski, Şuşa, Bakü, 1968

²⁰ Firudin Şuşinski, Şuşa, Bakü, 1968

²¹ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansklopedisi, Bakü 2005

Şuşa'lı ünlü müzisyen aileleri günümüzde de Azerbaycan kültürüne hizmet ediyorlar. Bedelbey, Əfrasiyab, Şemsi, Ferhad Bedelbeyliler, Soltan Hacıbeyov, Zülfü, Vasif Adıgözelovlar, Süleyman Elesgerov, Zakir Bağirov ve diğerleri müzik kültürünün, özellikle muğam sanatının yaygın olduğu Şuşa şehrinin yetirmeleridir²².

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin barışçıl politikasına rağmen, Sovyet Rusyası'ndan destek alan ermeniler Karabağ'da etkin güce dönüşmeye başladılar. Ermeniler Azerbaycan'ın bütün bölgelerinde olduğu gibi, Şuşa şehrinin türk ahalisine karşı terror gerçekleştirdiler. 1920 yılında martın 21-de Nevruz Bayramı akşamı Ermeniler tüm Karabağ'da olduğu gibi, Şuşa şehrinde de türk ahalisine karşı katliama başladılar. 3 gün süren bu katliam sonucunda Şuşa şehrinin büyük kısmı yakıldı. 1923 temmuz ayının 7-de Karabağ'ın Dağlık kısmında yaşayan Ermenilere Muhtar Vilayet statüsü verildi. Böylece gelecek Ermeni separatçılığının esası konuldu.

Sonuç

20. yüzyılın 90'lı yıllarının başlarında Karabağ'ın dağlık bölümüne yerleştirilen Ermenistan ordusuna bağlı birlikler burada oluşturulan diğer Ermeni terör çeteleri ile birlikte Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan Türkleri yaşayan yerleşim birimlerini birbiri ardınca işgal ettiler. 8 Mayıs 1992 tarihinde Ermenistan ordu birlikleri Azerbaycan'ın en eski müzik ve kültür merkezlerinden olan Şuşa'yı ele geçirerek Dağlık Karabağ'ı tamamen işgal etmiş oldu. Böylece, toplam yüzölçümü 289 km² olan 24 bin nüfuslu 1 şehir ve 30 köyden oluşan Şuşa İlçesi Ermenistan tarafından işgal edildi. Şuşa'nın savunması için verilen savaşta 195 Azerbaycan Türkü şehit düştü, 165 kişi yaralandı, 58 kişiden ise halen haber alınmamaktadır. Ermeniler tarafından esir alınan ve Şuşa hapisanesinde tutulan 114 Azerbaycan Türkü daha sonra gaddarcasına katledildiler. Ermenistan'ın işgali sonucunda Şuşa'da 25 okul, 31 kütüphane, 17 etkinlik merkezi, 8 kültür evi, 4 yüksekokul, 2 üniversite şubesi, 7 kreş ve anaokulu, 4 sinema salonu, 5 kültür ve dinlenme parkı, 2 sanatoryum, 1 tatil köyü, 2 otel, Azerbaycan Halı Müzesi şubesi, Şuşa Devlet Tiyatrosu binası, Şuşa televizyonu binası, Şark müzik aletleri fabrikası, Devlet Resim Galerisi, çocuk sağlığı merkezi yağmalandı ve yakılıp yıkıldı. Bir zamanlar "Küçük Paris", "Kafkas Sanatı Mabedi", "Azerbaycan Müzikisinin Beşiği" ve "Doğunun Konservatuarı" olarak tanınan, çok sayıda seçkin şahsiyetin anavatanı, aynı zamanda, Azerbaycan'ın tarihi kültür merkezi ve Karabağ'ın baş tacı olan Şuşa bugün Ermenistan'ın işgali altındadır. Şuşanın anıtlar müzesi olduğunu söyleyen milli önder Haydar Aliyev bu şehrin Azerbaycan için ne kadar önemli olduğunu şu sözlerle ifade etmişti: "Şuşa'sız Karabağ, Karabağ'sız ise Azerbaycan olamaz!"

Kaynaklar

1. Bartold, V. V. Soçineniya. t. VII, Moskova, 1971
2. Firudin Şuşinski, Şuşa, Bakü, 1968
3. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansklopedisi, Bakü 2005
4. Ömer Bayram, Nevvab tezkiresinde şair ve eser üzerine değerlendirmeler, Turkish Studies
5. Ayten Hacıyeva Mir Möhsün Nevvabın Edebi-Bedii İrsi, Bakı: Nurlan
6. Mirza Cemal Cevanşir, "Karabağ Tarihi" Bakü 2006
7. Cingiz Kacar, Köhne Şuşa, Bakü, 2007
8. www. <http://shusha.az/>
9. Azerbaycan tarihi, III cilt, Bakü 1999

²² Firudin Şuşinski, Şuşa, Bakü, 1968

İki Şehrin Rekabeti Ordu-Giresun Arasındaki Rekabetin Tarihi Arka Planı

Prof. Dr. İlhan EKİNCİ
Ordu Üniversitesi / Ordu

Giriş

Rekabet günümüzün değerleri ve *kent düzeyinde yapılan stratejik planlar rekabet gücünü artırmaya yönelik hedefler belirlemektedirler*. Günümüzde artık kentler güçlerini ülkelerden değil ülkeler güçlerini kentlerden almaktadırlar¹. Ancak liberal ekonomik anlayışın belleklerimizde yerleştirdiği şartlarında daha ziyade ekonomik merkezli anlaşılan bir kavramdır. *Rekabetçilik olgusunun her ne kadar mikro düzeydeki firmaları ilgilendiren bir konu olduğu yönünde yaygın bir kanaat olsa da; ülkeler, bölgeler hatta kentler de rekabet güçlerini artırmak için birbirleriyle yarışirlar. Ulusal ve bölgesel kalkınma planları bölgesel rekabetin önemine vurgular yapmakta ve özellikle rekabet kavramı, tarih için de söz konusudur, şehirler, devletler hatta medeniyetler için de söz konusu edilmektedir*². Çeşitli bölgeler ve kentler arasında geçmişi yüzyıllara dayanan yarışların varlığı bilinmektedir. Rekabet deyince akla modern çağın liberal bir yorumu gelmekte ise de günümüze kadar ulaşan bu yaklaşımın tarihi geçmişe uzanan izleri vardır. Bugünün Türkiye’inde yaşanan zaman zaman sertleşen zaman zaman yumuşayan ve tatlı bir işbirliğine dönüşen rekabetlerin gerçek sebeplerine vakıf olabilmek, günümüzdeki izlerini takip edebilmek için tarihteki kökenlerini iyi bilmek gerekmektedir.

Weber’e göre kent kendi ekonomik ve siyasi örgütlenmesi olan ayrı bir birimdir. Weber şehri, içinde ikamet edenlerin kendilerine has kollektif bir kimlik ruhuna sahip oldukları özerk bir cemaat olarak tanımlayıp, bu tip bir yapının ancak Batı topluluklarına has olduğunu, dolayısıyla da "şehir" denildiği zaman anlaşılması gerekenin Batı şehri olması gerektiğini iddia eder. Antik ve Ortaçağın bağımsız kentlerinin savaflara varan rekabet anlayışı ile Doğu’nun daha farklı bir yapısı olan kentlerinin rekabet anlayışı farklı olmalıdır. En azından Batı’nın kenti ile doğunun kenti farklı algılanmaktadır. Burada antik çağın ya da ortaçağın hatta yakın dönem Avrupa kentinden ve onun adeta bağımsız bir biçimde örgütlenen yapısından bahsetmiyoruz. Kendine has mimarisi, örgütlenmesi olan, kendi dinamikleri içinde gelişen iki Osmanlı kenti ve bu kentlerin 19. yüzyılda gelişen şartların etkisi ile ortaya çıkmış rekabetlerden söz ediyoruz. Hatta ilmi olmaktan ziyade popüler izlerini görebildiğimiz bu rekabetin yakın tarihte takip edebildiğimiz kadarıyla belgelerdeki izlerini arıyoruz.

Günümüzde komşu illerin (bazen komşu olmasa da bölge içinde ağırlık merkezi olan illerin), komşu ilçe ve kazaların hatta köylerin rekabetlerine ve bu rekabetlerin halk kültüründeki popüler izlerine hepimiz rastlamışızdır. Elbette bu rekabetlerin yalnızca ekonomik gerekçeler bulunmaz. Mutlaka idari, siyasi ve sosyolojik gerçekler ve sebepler de vardır. Konuya bakışın en önemli metodolojik problemlerinden birisi, kentleri bağımsız, müstakil alan/grup gibi kabul edip, aralarındaki ilişkiyi “rekabet” kavramı üzerinden görmek ve açıklamaya çalışmaktır. Kentlerin düşmanlığı ya da rekabetine tarihsel malzeme aramak, ya da belgelerin içerisindeki ifadeleri çekip alarak bunları rekabet kavramı üzerinden okumak biraz “tarih mühendisliği” yapmaktır. Özü itibarıyla, duruş yerine göre değişen bir bakış açısıdır. Tüm bu belge ve bilgiler rekabet üzerinden okunup yorumlanabilecekleri

¹ Osman Eroğlu, Azmi Yalçın, “Yeni Bir Rekabet Formu Olan Kent Rekabetçiliğine Yönelik Literatür Taraması”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2014, C.3, S.1, ss.19-42.

² Medeniyetler Çatışması teorisi için bkz; günümüzde kentlerin rekabet gücü ve marka değerleri oluşturma ya da artırma konusundaki çalışma ve yazılar için, Eroğlu, Yalçın, “Yeni Bir Rekabet Formu Olan Kent Rekabetçiliğine Yönelik Literatür Taraması”, ss19-42; Bölgesel bir ticari rekabeti konu alan makale için bkz, Metin Ziya Köse, “Osmanlı Balkanı’nda Kara Ticareti ve Rekabet: Rumeli’de Dubrovnik Tüccarları (1600-1630)”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.16, 2013, s.41-58.

gibi işbirliği/birbirini tamamlama/bir bütünü farklı parçaları olarak da okunabilir, yorumlanabilir. Ancak günümüzde idari, siyasi, halk kültürü, futbol takımları, fıkralar vs gibi unsurlar üzerinden yapılmakta olan rekabetlere eğer istenirse yakın tarihte birçok izlerine rastlamak mümkün olacaktır. Dahası kentlerin tarihine çevreleriyle yaptıkları rekabet üzerinden de bakılabilir. Bu bakış açısıyla yaklaşıldığında herhalde bizim tarihimizin en rekabetçi kentinin İstanbul olduğunu kabul etmek gerekir.

Konuya yaklaşım özetle şöyledir: Ordu ve Giresun, çevrelerindeki yakın vadilerin denize çıkış havzasında yer alan iki sahil kentiydi. Bu ekonomik havzalar, kazaların kapalılığı, iç gümrük rejimi, loncalar, narh uygulamaları ve iâşe ilkeleri gibi klasik dönemi Osmanlı ekonomik anlayışının tesiriyle rekabete sıcak bakmayan veya rekabetleri bastıran anlayışla 18. Yüzyılın sonuna kadar geldikleri görülmektedir. Karadeniz’i Osmanlı tüccarına ait bir deniz haline getirerek başka devletlerin rekabetine kapatan Osmanlının korumacı yaklaşımları, bölgelerarası veya kentler arası rekabetin ortaya çıkmasını engellemiş veya (daha doğru bir ifadeyle) en asgari seviyeye indirdiği genellikle kabul gören bir görüştür. Ancak 18. Yüzyılda merkezi otoritenin azalması, vadileri ve vadilerin çıkışındaki iskeleleri kontrol eden ayanların yükselişi komşu ekonomik bölgelerin birbirleriyle rekabetlerinin de habercisi olmuştur. Bu ekonomik yerleşmeyi, Karadeniz’in uluslararası ticarete açılması, sahil iskele ve kasabalarının ortaya çıkışı ve ticarileşmesi takip etmiştir. Ticaretin serbestleşmeye başlaması dahası yerel güçlerin yükselmesi bu ekonomik rekabeti tetikleyen en önemli unsur olmalıdır. Osmanlı Devleti’nde Karadeniz’in uluslararası ticarete açılması, ayanların artan nüfuzlarını kontrol altına alma ve merkezileşme eğilimleri, Tanzimat’ın serbestleşen ekonomik anlayışı ile de örtüşmekte ve anlam kazanmaktadır. Bu iki kent arasında ortaya çıkmış olan rekabetten Tanzimat’ın burada uygulamaları da etkilenmiştir. Tanzimat’ın kazalardaki uygulamaları zaman zaman bu rekabet ortamını körüklemiş zaman zaman da yatıştırma yönüne gitmiştir.

18. Yüzyıla Kadar Tarihi Arka Plan

Ordu-Giresun rekabetinin geçmişinin hangi tarihe kadar götürülebileceği, ya da bu rekabete ait ilk olayların hangi döneme tarihlenebileceğini bilemiyoruz. Ancak Helen kolonizasyonu ve sahil kentlerinin gelişiminde böyle bir rekabetin olduğu ya da ortaya çıktığı düşünülebilir. Karadeniz kıyılarında ticaret koloni kentlerinin büyük bölümü Miletoslular tarafından kurulmuştur. Miletos kolonileri olarak kurulan 90 kadar kentten büyük bölümü birer Emprion (pazaryeri) olup Kotyora’da bunlardan biridir³. Kerasus ve Kotyora kentlerinin birbirleriyle rekabet içinde olmaları kaçınılmazdır.

Eğer mevcut yaşanan olayları rekabet açısından okuyacak/değerlendirecek olursak başka örnekler de bulabiliriz. Pont kralı I. Farnekes’in Karadeniz kıyılarındaki ticaret merkezlerini Romalılara karşı koruyabilmek adına daha derli toplu ve savunması kolay liman kentlerinde toplama isteği üzerine Kotyora’da (Ordu!) bulunan ahaliyi buradan kaldırıp Kerasus’a taşımıştı. Bu olay da zorlanırsa eskiçağda yaşanan rekabetinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir⁴. Güvenlik ve savunma kaygılarının birbirine rakip olan iki kentten birinin iskanından vazgeçerek/feda ederek halkını diğerine toplanmasına sebep olmuştur. Zorunlu sebeplerden kaynaklanmış görünse de daha güçlü olanın zayıfı içine aldığı/yuttuğu bir sonuç gibi görünmektedir. Çünkü bu olaydan sonra Kotyora bir daha iskan olunmadığı, Ordu’nun bugünkü yerinde ortaya çıkışı (sahilden içeride kurulmuş bir kır pazarı niteliğindeki Bayramlı/Eskipazar sayılmazsa) 19. Yüzyılın başlarında olacaktır.

Bin yıl sonra bu sürecin tam tersi yönünde bir gelişme yaşanmıştır. Bölgenin Trabzon Rum hakimlerinin elinden alınış sürecinde önemli rolleri olan Hacıemiroğulları’nın öncelikle Ordu yöresini ele geçirdikleri ve burada yerleştikleri bilinmektedir. Hacıemiroğlu Süleyman Beyin en önemli hedeflerinden birisinin de Trabzon Rum İmparatorluğunun elinde bulunan Giresun’un fethidir. Bu dönem Hacıemiroğulları beyliğinin sınırı Giresun’un hemen yanı başındaki Batlama deresinden geçiyordu. Komnenos ve Türkmen beylikleri arasındaki bu sınır siyasi, kültürel, sosyal farklılığın da sınırdı. Bu fetih, Ordu’nun kent tarihi açısından ayrı bir öneme sahiptir. Süleyman Bey, beyliğin merkezi olan Mesudiye/Kaleköy dışında kışlak olarak belirlediği Eskipazar (Ordu) mevkiinde

³ Adnan Yıldız, *Osmanlı Belgelerinde Ordu*, İstanbul 2013, s.25.

⁴ Mithat Baş, *İlkçağdan Günümüze Ordu Tarihi*, Ankara 2014, s.47.

oluşturduğu karargahta topladığı yaklaşık 12.000 kişilik ordusuyla 1396 yılında Giresun'un fethi için yola çıkmıştı⁵.

Osmanlı Devleti bir zamanların iki farklı dünyasını ayıran içinde bu iki şehrin de bulunduğu bölgeyi hakimiyeti altına aldı ve tek siyasi egemenlik altında toplamış oldu. Kaldı ki Türkler açısından bölgenin iskanı da tamamlanmış ve büyük oranda her iki kent, bu günkü coğrafyası ile Türkleşmişti. İç kesimlerden ve sahilin batısından gelerek bölgenin Türkleşmesiyle birlikte sınır daha doğuya kaymış ve burası daha sonraki Osmanlı kayıtlarında da yer alacağı şekilde "Vilayet-i Çepni" olmuştu. Osmanlı fethi sonrası ise geleneksel yapıyı devam ettirme teamülüne uygun bir şekilde yapılandırılmış ve fetih öncesi idari yapı ve durum ilk tahrir defterlerine yansımıştı. Yani Osmanlı klasik dönemi boyunca, Ordu Kazası'nın doğu sınırlarını Giresun'un hemen yanı başındaki Batlama deresi teşkil etmeye devam etmişti. Bu dönem Trabzon Eyaletinin de batı sınırını da oluşturan bu hat, fetih öncesi Komnenos-Türkmen beylikleri arasındaki sınırdı⁶.

Hiç kuşkusuz bu iskanve fetih hareketinin, bir yönü iç kesimlerden/yaylardan vadiler boyunca sahile doğru inen hareket ya da ele geçirmenin dışında, fatihlerin bir diğer hareket noktası daha önce sahile indikleri ele geçirdikleri Ordu'dan hareket etmeleriydi. Bu olayları iki şehrin rekabeti, savaşı, mücadelesi, olarak değerlendirebilir miyiz? Burada iki bölge arasındaki rekabetin Giresun'a doğru yayılan Türkmen hakimiyetinin fetih yönünde saklı olduğu söylenebilir mi? Daha doğru ifadeyle bugünkü Ordu-Giresun rekabetinin tarihi kökenlerinden biri olarak kabul edebilir miyiz?. Uzak geçmişte yaşanmış bu olayların bölgenin tarihi hafızasında kaldığı ve 19. Yüzyılda yaşanan nahiv /hafif/belli belirsiz yaşanan rekabeti etkilediğine dair hiçbir belge ve bilgi bulunamamıştır. Dolayısıyla birbirine bağlı devamlılığı olan bir rekabet kültüründen söz etmek doğru değildir. Ancak gerekli şartlar oluştuğunda artan ya da azalan bir rekabetten söz edilebilir.

İki Kentin Coğrafi Konumları ve Rekabet Üretmesi

İki şehir merkezi arasındaki uzaklık 50 kilometreden fazla değildir. Giresun bir idari birim olarak ilçelerinin büyük kısmı (Bulancak ve Piraziz hariç ki bunlar da 20. Yüzyıla kadar Ordu'ya bağlı idiler) doğusunda/güneyinde yer almakta ve şehir, adeta bir ağırlık merkezi teşkil edecek biçimde hemen hemen en batısında ve sahilde yer almaktadır. (Adeta bir uç şehri ve kalesi /merkezi olmanın uzantısı olarak devam etmektedir.) Keza Ordu kenti de (Gülyalı hariç) ilçelerinin tamamı batısında yer alırken kent merkezi Ordu ilinin en doğusunda ve sahilde yer almaktadır. İki şehir merkezinin, tüm idari birimlerini arkalarına aldıkları, yüzleri birbirine dönük bu konum ve durumları; yalnızca coğrafya ile açıklanamaz diye düşünüyoruz. Bunun sebeplerinden birisi de iki şehrin geçirdiği tarihsel süreçte yatmaktadır. Bu süreç belli ki daha ilk Türk fethi esnasında başlayan ve Osmanlı hakimiyeti ile devam eden bir sürecin sonucu ve ürünüdür.

Birbirine yakın yerleşim yerlerinin veya kentlerin birbirleriyle görece örtülü-gizli bir rekabet içinde olması veya öyle görünmesi sık rastladığımız bir olgudur. Bu coğrafi konumlanışın bölge ile ilgili yapılmış çalışmalarla ilgili olarak üretilen vadi sistemi modelinin bir uzantısı olduğu rahatlıkla ileri sürülebilir. Belki burada dikkat edilmesi gereken husus sadece tek bir vadi değil, birkaç vadinin çıkışı ve pazarı konumunda olan iki farklı iskele/liman kenti ve onların etrafında gelişen rekabet havasıdır.

Bu rekabet dönemlerinin oluşumundaki en büyük ve değişmeyen daimi unsur coğrafyadır. Bölgenin coğrafyası 19. Yüzyılın değişen şartları karşısında iki kent arasında bir rekabetin üretilmesinde etkili olduğu bir gerçektir. Vadi sistemini anlamaksızın Karadeniz'i anlamak mümkün değildir. Her vadi kendi içinde ayrı bir sistem, ayrı bir merkezdir ve ayrı bir iktidardır. Her bir vadi sistemi nüfusla yoğunlaşmış kırsal yerleri (vadileri) ifade eder ki, buralarda yerleşik ahali mevsimsel olarak hayvanlarıyla birlikte mısır vb. ekili alanlardan yüksek yerlerdeki (yaylalara) meralara doğru hareket ederler. Her vadinin kendine ait başlıca bir çarşı merkezi ve mevsimsel göç yolları vardır. Bu şekilde her bir vadi aynı zamanda sosyal, siyasi ve ekonomik bir sistemdir. Kapalı toplum yapısı hakimdir ki, her vadinin köylüleri öteki vadiden ziyade kendi vadilerinin köylüleriyle etkileşim halindedirler. Bu sistem sayesinde ki, kıyı boyunca uzanan deniz yolları ile yüksek vadilerdeki

⁵ Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara 1985, s.7;

⁶ Feridun Emecen, "Trabzon Eyaletinin Batı Sınırları", *Trabzon Tarihi Sempozyumu*, Trabzon 1999, s. 185-186.

yollar arasında malların, eşyaların hareketleri/ulaşımı güvenle sağlanabilmektedir⁷. Vadilerde yaşayan bu insanlar ithal ve ihraç mallarını vadi boyunca kıyıda dağlara taşımak zorundaydı. Bu şekilde coğrafi anlamda vadilerden müteşekkil bir yapıya sahip olan Trabzon Vilayeti'nde her vadinin ağası, beyi, eşrafı, hanedanı ve onların otoriter gücü vardır⁸. Vadi sisteminin yerel kültürde izlerini takip etmek mümkündür. Ordu'da Meletli deyimi, iç kesimlerden sahile gelmiş, kentli kimliğinden uzak olanlar için kullanılan bir kavramdır.

Ordu batısında Bolaman'a kadar uzanan vadilerin toplandığı, Giresun ise doğusundaki vadilerin toplandığı liman kentleri konumdadır. Bu rekabet havasının siyasi, sosyal, ekonomik, tarihsel süreci, arka planı ve sebepleri muhakkak ki vardır. Bu rekabet şartların gelişmesiyle-değişmesiyle zaman zaman daha kızışan, zaman zaman da işbirliğine dönüşen komşu köy, ilçe, şehir bölge rekabetleri veya dinamikleri, tarihte birçok yerde görüldüğü gibi Ordu ve Giresun için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır.

Ordu, çevresindeki bazı merkezlere nispetle geç ortaya çıkmış bir sahil kentidir. Klasik dönem merkezi/merkezleri Bayramlı örneğinde olduğu gibi birer kırsal pazar niteliğindedir ve gelirleri daha ziyade zirai ekonomiye dayalı dağlık ve parçalı bir coğrafyanın ürünüdür. Diğerlerinde görünen merkezleşme, ticaret gibi kentleşmeyi ve daha büyük gelir kaynaklarını işaret eden özellikler görülmez. Ayrıca bir kaza olarak her zaman çevresindeki daha büyük merkezlere bağlı olmuştur. Bu dağlık coğrafyanın, toprağı nehirlerle birçok parçaya bölmekte olup bu durum dağınık bir yerleşime sebep olmaktadır. Bu da birbirinden ayrı, küçük, nispeten kapalı ekonomik bölgelerin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Bunun doğal sonucu da her biri birkaç köyde egemen olan çok sayıda ağanın ortaya çıkışıdır⁹.

Osmanlı fethi sonrası yapılan tahrirlerde, günümüzdeki sahilde bulunan Bolaman, Perşembe, Ordu, Piraziz, Bulancak gibi kasaba ve şehirlerin henüz teşekkül etmediği görülmektedir. Bu dönemlerde bahse konu olan şehirlerin bulunduğu bölgelerin idare merkezleri hep iç kısımlarda bulunmaktadır. Bu merkezler de çok kesin ve sürekli olmamıştır. Şehirleşmenin olmayışı mevcut merkezlerin klasik devirler boyunca bile kaymalar ve değişiklikler göstermesine sebep olmuştur. Hatta kaza ve nahiyeye merkezlerinin yerleri bile değişmiştir. Bölgedeki şehir ve kasabaların temeli, oralarda pazar veya panayırlar ikamesi ve cami, medrese, mektep vs. inşası gibi faaliyetler neticesinde XVIII asır veya daha sonraki dönemlerde atılmıştır¹⁰.

Sahillerdeki merkezlerin (kentleşmenin) başlamasını sebebini ilk planda çok daha geniş bir coğrafyada yaşanan ekonomik ve sosyal gelişmelerde aramak gerekir. Özellikle Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması gibi gelişmelerin hiç kuşkusuz sahillerdeki kentlerin oluşmasındaki ve büyümesindeki yeri önemlidir. 19. yüzyılda imparatorluğun büyüyen uluslararası ticaretine hizmet eden liman kentlerinin ortaya çıkması sayesinde kıyı bölgelerinde nüfus yoğunlaşması görüldü. Liman kentleri demografik bakımdan, genel nüfustan çok daha hızlı bir artış gösterdi. Bu kentlerin çoğu derin deniz limanlarıydı ve ard bölgeleriyle kurulmuş ticaret bağları vardı¹¹.

Günümüze Kadar Ulaşan Rekabetin İlk İzleri(Ayanlar Dönemi)

On sekizinci yüzyıl taşradaki mahalli güçlerin yükselişine sahne oldu. Böylece Osmanlı merkezîyetçi idare anlayışı yerine sancak ve vilayetlerde devlet otoritesini kendi menfaatlerine kullanan, nüfuzlu, yerel güce sahip yetkililer ortaya çıkmıştır. İki bölge arasındaki sosyal ilişkilerden birisi bu dönemde doğudan- batıya doğru, yani Giresun yöresi ve ardülkesinden Ordu'ya ve sahillere

⁷ Michale E. Meeker, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus*, İstanbul 20015, s.145

⁸ Hamdi Özdiş, *Taşrada İktidar Mücadelesi: II. Abdülhamid Döneminde Trabzon Vilayeti'nde Eşraf, Siyaset ve Devlet (1876-1909)*, Ankara 2008, s.70.

⁹ 19. yüzyılın ilk yarısında, Tanzimat'ın uygulanması aşamasında Trabzon eyaletindeki ağaların sayısı ile ilgili olarak; "eyalet dahilindeki her kazadaki 2-3 köyden birinin Ağa namıyla anılan bu kişizadelerin uhdesine verildiği...adı geçen ağaların eyaletteki sayıları 500'e yaklaşırken, onların azli halinde tayin edilmeyi bekleyenlerin de 1000'den fazla olduğu, dolayısıyla eyalette sayıları 2000'i bulan ağa ve ağazadelerin olduğu" belirtilmekteydi. Abdullah Saydam, "Trabzon'un İdarî Yapısı ve Yenileşme Zarureti (1793-1851)", *OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı: 18, 2005, 285-316; E. Esin Sarioğlan, *Tanzimat'ın Trabzon'da Uygulanması, (1839-1856)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 1996, 38-39.

¹⁰ Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, s.26-36.

¹¹ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İstanbul 2000, s.176.

doğru(sahil düzlük ve tarım alanlarının-ovaların olduğu) yerlere doğru yapılan göçlerdir. Doğu Karadeniz'in kendisine has ekonomik şartları, diğer bölgelerden çok farklı şekilde kökleri eski Çepni feodalitesine bağlı sivil güçlerin de ortaya çıkışına yol açmıştır. Bu ayanlığın ortaya çıktığı ve güçlendiği bir dönemde iki ekonomik/komşu bölge arasındaki rekabet/mücadele ilişkisi ve fikrini de güçlendirmiş olmalıdır. On yedinci asrın sonlarındaki biteviye savaşlar dolayısıyla asker talebi, bunlar arasında muharebelere katılanların sonradan kendilerini yeniçeri, sipahi sayıp bu unvanlarla buldukları mahallerde nüfuz tesis etmeye çalışmaları, çoğu defa bunu başlarına adam toplayıp zor kullanarak yapmaları ve zamanla kendilerini devlete kabul ettirmeleriyle sonuçlanmıştır¹².

1723'te başlayıp aralıklarla 1749'a kadar süren Osmanlı-İran savaşının sefer güzergahının Doğu Karadeniz sahillerini takip etmesi, mühimmat ve asker naklinin bu kıyılardaki limanlar kullanılarak gerçekleştirilmesi, ayrıca bölgeden sürekli asker talepleri, Viyana bozgunundan bu yana bu seferlere yerli kulu olarak katılmış olmakla kazanmış buldukları resmi ve askeri sıfatlara dayanarak zaten giderek güçlenmekte olan yarı feodal zümrelerin durumunu kuvvetlendirmişti¹³. Nitekim Ordu yöresinde âyanlığın ortaya çıkışı ile ilgili olarak, ileri gelen âyan aileleri ile ilgili ilk bilgi ve belgelere 1715'li yıllardan itibaren rastlanmaktadır¹⁴. Kayıtlarda 1723-1746 yılları arasında daha belirgin olan göç hareketleri, savaşların getirdiği ağır vergiler ve otorite boşluğundan kaynaklanan eşkıyalık olayları çok sık görülmeye başlanmıştı. Aşiret hayatı yaşayan, özellikle Gümüşhane ve Espiye madenlerinde eşkıyalık yapan Çepnilerle ilgili birçok kayda rastlanmaktadır. 1724 yılında Görele'de olan Kürtünlü reayasından 500 evin firar ederek Ordu, Canik v.s. kazalarda yerleşip eşkıyalık yaptıklarından şikâyet edilmekte ve bunların asıl vatanları olan Görele'ye iskân olunmaları istenmekteydi. Ayrıca bunların göçlerinin önlenmesi üzerinde de durulmuştu. Bu göçler Trabzon gibi liman kenti veya sahildeki iskele kasabalarında yoğunlaşmakta, buradan deniz yoluyla batıya (İstanbul'a) doğru yönelmekteydi. Devlet bu göçmenleri taşıyanların gemi ve kayıklarına el koyulacağını bildirerek uyarılmıştı¹⁵. Ancak bu göçlerin en azından bir kısmının kalıcı olduğuna dair işaretler de vardır. 1727 yılında Trabzon'da ve Gümüşhane'de eşkıyalık yapan Çepni Taifesinin Ordu'ya götürülüp yerleştirilmesine dair emirler verilmişti. Bir diğer adı Kürtünlü eşkıyası olan bu gurubun asker toplanırken bayrak altına alınmamalarının önemle tembih olunması dikkat çekicidir¹⁶. Bu göç hareketinin Ordu yöresinde âyanlığın gelişimini bir kaç şekilde etkilediği anlaşılmaktadır. Kürtünlü ya da Çepnilerin göç etmeleriyle beraber bölgede yarattıkları kargaşa ve bu kargaşadan faydalanarak bölgedeki nüfuzlarını artırmaya çalışan yerel ileri gelenleri belgelerden takip etmek mümkündür. Bunlardan en önemlisi bu kaynaşmalardan yararlanmak isteyen yerel ağaların göçmenleri hizmetleri/kanatları altına almaları şeklinde görünmektedir. Bu gurupların yerel ileri gelenlerle ki çoğunu daha sonraki dönemlerinde Ordu kazasındaki âyanlık iddia ve mücadelelerinde görüyoruz, işbirliği yaparak bölgedeki etkinliklerini artırmaya çalıştıklarını söyleyebiliriz. Giresun ve çevresinden gelen göçmenlerin Ordu'daki ayanların hizmeti altına girmeleri, geri gönderilme istekleri, askeri, inzibati müdahale ve mücadeleler, ayanların bunları nüfuz mücadelelerinde bir güç unsuru olarak kullanmaları, yalnızca ayanların birbirleriyle rekabet sınırlarının keskinleşmesine değil aynı zamanda buiki coğrafyanın birbirleriyle mücadele ve rekabetine de zemin hazırlamış olmalıdır.

Ayanların temsil ettikleri bölgelerdeki etkinlikleri ve bunların birbirleriyle girdikleri rekabet, bu rekabet üzerinden Giresun ve Ordu ayanlarının ayrışması veya mücadelesine dair bilgiler bize Ordu-Giresun ayrışmasına dair somut olarak ulaşabildiğimiz ilk bilgilerdir. Tüm imparatorlukta olduğu gibi yüzyılın sonlarına doğru bölgede de ayanların etkinliği yükseldi. Merkezin kontrol ve denetimi dışında kalan bu yükselişte büyük hanedanların yükselişleri ve düşüşlerinin ortaya çıkardığı boşlukların da etkili olduğu anlaşılıyor. İttifaklar zinciri ile gruplaşan ayanlar arasında gerilimin yükseldiği ve sonunda büyük bir tasfiye sürecinin yaşandığı görülmektedir. Elmalı ayanı Gediklioğlu İbrahim Ağa'nın Ordu kazasının o dönem için merkezi olan Bayramlı/Eskipazar'a ve idaresine hakim olduğu, kazada müttefiki Alaybeyzade İbiş (İbrahim) Ağa ve diğer bazı ayanlarla beraber hareket ederek,¹⁷

¹² Emecen, "Trabzon Eyaletinin Batı Sınırları", s.198.

¹³ Emecen, "Trabzon Eyaletinin Batı Sınırları", 194.

¹⁴ BOA, Cevdet Zabtiye 1153, 29.Z.1126, (5 Ocak 1715).

¹⁵ Temel Öztürk, *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon*, Trabzon 2011, 167.

¹⁶ Öztürk, *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon*, s.167.

¹⁷ Alaybeyoğulları şeceresinde İbiş Ağa (İbrahim ağa 1157-1196) "*zamanında derebeyliği zuhura geldiğinden civarındaki derebeyleriyle cenk-i cidal etmekte ezcümle Felekzadeler ile meyanlarında vukuagelen adavet üzerine onlarla çok defalar mücadele etmiştir*" denilerek doğrulanmaktadır. Ancak Gediklioğlu ile beraber hareket ettiklerine dair bilgi yoktur. Hatta

“bir hile ile” kazanın diğer ayan ve ileri gelenlerinden on sekiz kişiyi öldürdükleri ifade edilmektedir. Bu anlatılarda ilk defa “Ordu Ayanları” ve “Giresun Ayanları” şeklinde ifadelere rastlanılmaktadır.

“...Ordu kazasının ol vakt hükümet merkezi olan Eskipazar kasabasını zabtla icra-yı hükümet-i keyfiyete süluk eyleyen Elmalu âyanından Gedikalioğlu Hacı İbrahim Ağa fitratında merkeuz olan hunharlık ve gaddarlık saikasıyla taaddiyat icabından olarak Ordu ve civarında teferrüd etmek dâiye-i vahiyesindenmünbaissuikasdınısetr ederek izhar-ı görünerek bir vakt-i muayyenede mutebere-i ashâb-ı nüfuzdan lede'l-hace ve bi'l-vasıta müdafaa ve mütekabileye muktedir olanlardan onsekizhanedân ve eşrafi liecli'l-muhabbet zikr olunan Eskipazardaki hükümet konağına¹⁸ davet eyledikdemeduvininbi'l-icbar tecemmu eyledikleri şehri ramazanda bir gecede her şahsı ayruayru yatağına yaturubnavm-ı gaflete müstağrik ve kendüsünden bîhaber buldukları sırada evvelce tayin edilen müteaddid ve mütehassis cellad-ı bîamanlar maru'z-zikronyedi zevatla Hacı Salih Ağayı da idâm ve şühedâ zümresine ilhak ederek cesed ve ser-i maktuasımaan mevki-i mezkur kabristanına defnzirhakhatırnakedilmişdir. Zikr olunan suikasdın tarihi 1212 senesi olduğu mezkur kabristandaki mezar taşındaki yazı ile sabitdir... ”¹⁹.

Ayanların birbirleriyle geliştirdikleri ittifak bağlarında ekonomik sebepler etkin olmakla birlikte zamanla bu ittifakları sembolik bağlarla geliştirdikleri görülmektedir. Şecereler ayanların ittifaklarının arkasındaki askeri sıfatlara da dikkati çekmektedir. “Merkum Gedikalizade İbrahim Ağa yeniçeri yetmişikinci ortasından olduğu gibi Ulubey Hanedanından ötedenberüFelekoğullarına adaveti olan Alaybeyzade Kör İbiş Ağa dahi yetmişikinci ortadan olmakla...” karşılarında olan ayan gurubunu ise “Süleyman ve Selim ağaları sipahi askeri dokuzuncu sınıf arkadaş ve dost sadık-ı kadimi Uzunömerzade Hasan Ağa” ifadeleri ayanlar arasında geliştirilen bağların kökenlerine işaret etmektedir²⁰.

Ordu ve Giresun’un Tuzcuoğulları ve Haznedarlar arasında yaşanan mücadelede coğrafi olarak da her iki ailenin nüfuzlarının uzandığı bir sınır noktasında olması dikkati çekicidir. Haznedarlar Canik’te, Tuzcuoğulları Giresun’a kadar olan bölgelerde hâkim olurken Ordu tam bir ara noktada kalmıştır. Dolayısıyla bölgenin bu mücadelede iki ailenin sınır ve mücadele alanı haline gelmesi dikkati çekmektedir. Karadeniz bölgesinde ayanlar arasında Tanzimat öncesine, üç dalga halinde, hâkimiyet mücadelesi yaşandı. Bu mücadelelerde zaman zaman merkezi otoritenin desteklediği Ordu bölgesindeki bir çok ayan Bir ara Giresun kalesini de ele geçirecek kadar güçlü Giresun ayanları üzerine yürüyerek eyalette otoriteyi yerleştirdiler. Yalnızca onsekizinci yüzyılda yavaş yavaş belgelerde yer almaya başlayan “ordu ayanları” Giresun ayanları” gibi kavramların bu ayırımı vurgulamaya başladıkları ve bunların da Tanzimat döneminde belirginleşecek olan merkez-kenar, sancak, kaza gibi idari meselelere bir hazırlık teşkil ettiğini söyleyebiliriz.

Tanzimat ve Rekabet

Tanzimat düzenlemelerinin taşrada uygulamaya geçirilmesi ile farklı tepkileri de beraberinde getirmişti. Tanzimat’ın uygulamalarından birisi de merkeziyetçiliği güçlendirme adına eyalet, sancak ve kazaların idari bölünmedeki yer ve durumlarını yeniden düzenlemektir. Ordu, klasik dönem boyunca Sivas, Erzurum veya Trabzon’a bağlı olarak idare edildi. Tanzimat ile birlikte veya hemen öncesinde

tam tersi “Giresun derebeylerinden Halitoğlu ve Gedikalioğlu çok defa mumailiyhe hücum eylemişler ise de mağlubiyetle ricat etmişler” ifadeleri vardır. Keza İbiş Ağa’nın ölümü de şecerelerde farklı şekillerde nakledilmektedir. Alaybeyoğulları şeceresinde “Derebeylerin ıslahı için Canik’e gelen paşanın talebi üzerine Mesudiye’den Serdarzade Hacı Salih Ağa ile Samsun’a gitmiş, Salih Ağanın orada öldürülmesi üzerine kurtulup Ordu’ya döndüğünde Gedikalioğulları tarafından katledilmiştir” derken Felezkadelerin şeceresinde Ordu Mütessellimi Şıhmanzade Hacı Abdullah tarafından öldürüldüğü belirtilmektedir. Şecerede, Giresun derebeyleri, Ordu ayanları ifadeleri çerçevesinde Ordu-Giresun arasında belirli bir farklılığın oluştuğu da gözlemlenmektedir.

¹⁸ Anlatım, on sekizinci yüzyılın sonlarında idari işlerin Bayramlı’da yapıldığı ve idare merkezi olarak Bayramlı’nın devam ettiğine işaret etmektedir. Ordu’nun kent merkezinin iç kısmında bulunan Bayramlı’dan sahilde bulunan Bucak’a taşınmasının öncelikle ekonomik sebeplerle ortaya çıktığı görülmektedir. Bir iskele pazar yerinin gittikçe büyüyen bir kasabaya dönüşmesiyle hükümet merkezinin de Bucak’a indiği anlaşılmaktadır. Fakat bunun tam tarihini tespit etmek zor görünmektedir. Belgelerden bu değişimin, olayların yaşandığı 1798 tarihi ile nüfus defterlerinde mütessellimin artık Bucak’ta kaydedildiği 1831-1834 yılları arasında yaşanmış olmalıdır. Yani bu 30 yıllık dönem içerisinde Bayramlı bir idare merkezi olmaktan çıkmış ve Ordu livasının yönetim merkezi sahile/Bucak’a taşındığı tahmin edilebilir.

¹⁹ Felezkade Süleyman Efendi, *Silsilename*, 6-9.

²⁰ Yeniçeri ve Sipahiler arasındaki nüfuz mücadelesi konusunda bkz. Mustafa Akdağ, “Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu”, *DTCF*, V, 1947, 291-303.

Trabzon'a bağlandı²¹. Bu bağlanış ve yeni idari yapılanma beraberinde yerel güçleri merkezle karşı karşıya getirdi. Bu dönemde yapılan değişiklikler birkaç noktada toplanmaktaydı. Bunlardan birisi idari birim olarak sıfatı ne olursa olsun (ister sancak, ister kaza) hangi eyalete veya merkeze bağlı olacağıydı. Bir diğer ise büyüklüğü ile ilgili olarak bir sancak mı olacak yoksa başka bir sancağa mı bağlı olacaktı. Diğer konular ise eğer sancak olursa bunun merkezi neresi olacak, (Ordu Giresun, Vona). Buraya bağlı olacak olan kazalar hangileri olacaktı?. Sancak içi kazaların birleştirilmesi, ayrılması ve sınırları meselesi ise bir diğer husustu. Tanzimat'ın hedeflediği ya da onun adına hareket eden taşradaki yetkililerin bu konudaki çözümleri bazı durumlarda eski sorunların kökleşmesini bazen de yeni sorunların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Trabzon eyaletinde Tanzimat'ın uygulanmaya başlamasından sonra sancak ve kazalar bazında da çeşitli düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir. Bu konuyla ilgili olarak yapılan icraatlardan birisi vardı ki etkileri bakımından hepsinden önemli görünmektedir. Trabzon valisi, defterdarı müştereken gönderdikleri ve Meclis-i Vala'ya ulaşan tahriratlarında Trabzon sancağına bağlı Giresun kazasının livadan ayrılarak Ordu Sancağı'na ilhakını istemişlerdi. Bu yeni oluşturulacak idari birimin adı Ordu olacak yani aynı kalacaktı. Ancak Liva kaymakamlığının merkezi Giresun olacaktı. Oluşturulacak bu yeni birimin ve merkezin idareyi kolaylaştıracağı ifade edilmişti²².

Ancak bu idari yapılanmaya Ordulular tepki gösterdi. 13 Ekim 1857, tarihli Ordu Sancağından İstanbul'a merkeze kadar ulaştırılmış bir mahzar (toplu dilekçe) dikkati çekmektedir. 424 imzalı (mühür) belgenin dönemin belgelerinin düzenlenişi esasına göre hazırlanmış "*Trabzon eyaletine bağlı Ordu sancağındaki kazaların ulema (alimler) ve süleha (Salihler) ve huteba (hatipler) ve secdehan ve muhtarlar ve tüccarlar ve esnaf ve bütün Müslim ve Gayrimüslim kullarının gönderdiği samimi mahzarıdır*" diyerek başlıyor... Dönemin sosyal ve siyasi hiyerarşisini takip eder bir biçimde önce Ordu hanedanından ayanlar, müftü, nüfus nazırı, bürokraside görevli katipler gibi merkez bürokrasisinin imzaları görülmekte. Arkasından kaza müdürleri (yalnız Aybasdı, Bolaman, Çamaş, Fermude, Ulubey, Ebulhayr, Perşembe, Pazarsuyu kazasının imza yerleri açılmış fakat mühürleri yoktur) bulunmakta arkasından da imamlar, muhtarlar, azalar, müderrisler, ulema, hatibler, vücuhun (ileri gelenlerin) ve sonunda da halktan bazı kişilerin (ki bunların da yine ileri gelenler olduğu anlaşılmakta), en sonda Ermeni ve Rum Kocabaşlar (muhtarlar) (80 mühür), yer almakta.

Mahzarda ifade edilen meselenin "*kaymakamlık merkezi*" meselesi ile ilgili olduğu görülmektedir. Dilekçe sahipleri "*eskiden beri sancağın kaymakamlık ve hükümet merkezinin, livanın tam ortasında bulunan Bucak iskelesi diye bilinen yer olduğunu*" vurguladıktan sonra etrafındaki kazaları sayarak bu merkeze olan uzaklıklarından bahsediyor. Bucak iskelesinin üç tarafında bulunan Perşembe, Ulubey, Fermude, Ebulhayr, Piraziz ve Pazarsuyu kazalarının merkeze uzaklığının iki ile sekiz saat arasında (dönemin yürüyüşle alınan yolunu ifade etmektedir ki yaklaşık beş kilometredir) değiştiği belirtiliyor. Hatta en uzak kazaları olan Bolaman ve Çamaş'ın on iki-on dört saat, Habsamana (Gölköy) ve Aybastı'nın ise on sekiz saat mesafede olduğu belirtiliyor. Bundan sonra dilekçe sahiplerinin meramını daha iyi anlamaya başlıyoruz. Bu kazaların halkının bütün işleri, alım satımlarının Bucak iskelesi üzerinden yapıldığı ifade edilerek burasının merkez olma özelliği vurgulanıyor. Hatta devlet yetkilerini ikna etmek ve için olsa gerek "*devlete verilmesi gereken kendir dahil olmak üzere her türlü memuriyet işlerinin yapıldığı Vona (Perşembe) limanına olan yakınlığı*" da ayrıca belirtiliyor. Savaş gibi acil durumlarda çevre kazalara olan yakınlığı, ulaşımın çabukluğu ve uygunluğu vurgulanıyor. Halkın emniyeti ve asayişin sağlanmasındaki kolaylıklardan bahsediliyor. Tanzimat döneminde idari yapılanma ile ilgili şikayetlerde neredeyse standart hale gelen aynı sebeplerle yazılan bir çok belgeyi görmek mümkündür.

Bundan sonra ise eski Şarki karahisar kaymakamı olan ve Ordu Livasına kaymakam olarak atanmış Galib Efendi'nin liva merkezini, Bucak iskelesinin iki saat doğusunda ve sancak sınırlarının dışındaki bir iskele olan Giresun'a taşıdığı vurgulanmaktadır. Bütün kazalarıyla mevcut Ordu sancağının yönetim merkezi (o zamanki deyimiyse hükümet merkezi) Giresun şehri oluşu, eski Şarki

²¹ Tanzimat'ın Trabzon'da uygulanışı ve ortaya çıkan gerilimlerin bir tepkisi ve merkezietçi bir eğilimi de temsil etmektedir. Trabzon'a bağlama eğilimi hissediliyor. Yerel ayanların bu gerilimi besledikleri, Tanzimat'ın Trabzon'da uygulanmasına içten içe karşı koyan Haznedarzade Abdullah Paşanın Ordu menşeli oluşuna dikkati çekmek gerekir. Buna karşın Tanzimat'ın bölgede uygulanmaya başlanması üzerine başta Felekzadeler olmak üzere merkezin temsilcilerine hayli direnç gösterdikleri de malumdur. Hükümet konağı yangını, bir türlü yapılamayışı ve merkezin Giresun'a taşınması teklifinin hemen bu olayların arkasından gelmesi manidardır.

²² BOA, İ. MVL, 243/8778.

karahisar kaymakamı oluşunun ifadesi, onun Giresun ile irtibatına vurgu yapmak için olmalıdır. Keza mahzar sahipleri bu taşınmanın, Galib Efendi'nin Bucak'ta hükümet konağı bulunmayışını gerekçe olarak gösterdiklerini belirtiyorlar²³. Yani Giresun'un sancak merkezi olma sebebinin zayıflığına işaret etmekte. Daha basit sebepler sıralamayı da ihmal etmiyorlar. Daha önceki kaymakam Mehmed Söhrab Paşa zamanında hükümet konağının yandığı, kaza ahalisi tarafından hemen yapılmasının mümkün olamadığı, Galib Efendi'nin de bünyesinin zayıf olduğu, kendisinden önceki kaymakamların ikamet ve idare etmiş olduğu konağın bulunmayışını vesile ettiği ve “*daha havadar bir mahal zannederek*” merkezi kaymakamlıkla değil “*daima müdürlük ile idare edilmiş olan*” Giresun'a taşıdığını belirtiyorlar. Bunun için amacına uygun olarak hazırlattığı rapor ve haritaları eyalet merkezi olan Trabzon'a gönderdiği, *usul-i kitabeti* iyi olduğu için de onları ikna etmeyi bildiğini belirtiliyorlar. Fakat bunu yaparken ahaliden habersiz, “*sancak ahalisinin rızasını aramadığını*” yazmayı da ihmal etmiyorlar.

Bu konudaki şikayet ve belgeler bununla da kalmamaktadır. Ordu kazaları halkının hükümet merkezinin Giresun'a taşınmasından hiç memnun olmadıkları bundan sonra gelen şikayetlerle daha iyi anlaşılıyor. Halkın işlerini halletmek için kaza merkezine gitmek istediğinde daha fazla masrafa sebep olduğu, kazaların merkezden uzaklıklarının sekiz saatten otuz saate kadar değişen bir miktarda daha da uzaklaştığı, davalılar ve şahitlerin büyük zaman kaybına sebep olduğu için gidip gelmekten kaçındıkları, dolayısıyla *adalet* arayışlarının zarar gördüğü belirtiliyor. Dahası yolların emniyeti, güvenliği ve her türlü malın nakliyesi için devletin daha fazla görevli ve para ayırmak zorunda kaldığı ifade edilerek hem devletin hem de fakir fukara halkın zor durumda kaldığından şikayet ediliyordu. Önerilen çare belliydi... Ordu Sancağının kaymakamlık merkezinin Giresun'dan alınarak yeniden *Bucak iskelesine* taşınması... Bunu isterken hükümet konağının Ordu halkı tarafından yapılacağını taahhüt etmeleri de dikkati çekiyor.

Hiç kuşkusuz belgenin arka planında görebildiğimiz ya da göremediğimiz dönemin ruhunu yansıtan başka birçok ayrıntı gizlidir. Bunlardan bir tanesinin Ordu ile Giresun arasında, şimdi artık işbirliğine dönmüş olan, o idari, sosyal ve ekonomik rekabet olduğu açıktır. Bu belgelerin Ordu ile Giresun arasındaki tarihsel rekabetin izlerini taşıdığını söylememiz herhalde yanlış olmaz. Dilekçenin altındaki imzaların “*merkezi*” değil, “*yereli*” temsil eden başta ayanlar olmak üzere, müdürler, tüccarlar ve ileri gelenler yani Ordulular olması ve merkezin tekrar Bucak olmasını isterken Giresun'un “*daima müdürlükle idare edilmiş Ordu'dan daha havadar bir yer olmadığı*” ifadelerindeki küçümseme ve rekabet havası fazlasıyla seziliyor. Bu şekilde devam eden 6 yıllık yönetim boyunca birçok şikayet, toplu veya ileri gelenler tarafından müstakil arzuhaller gönderilmiştir. Gayrimüslimler, patriklikleri üzerinden Babıali'ye baskı yapmaya ve kararı geri aldirmaya çalışmışlardır.

Merkezi ikna etmek adına, “*Ordunun kendir yükümlülüğünün zarar göreceği, adaletin azalacağı, halkın rızası alınmayarak yapılan bu işten dolayı emniyet ve asayişin bozulacağı, devletin gelirlerinin düşeceği masrafların artacağı...*” belirtilirken aslında “*can, mal, ırz emniyeti, adalet,...*” gibi 1839 yılında ilan edilmiş Tanzimat Fermanı'nın prensiplerine atıfta bulunulduğu da belirtilmelidir. Öyle anlaşılıyor ki bu mahzarı hazırlayanlar devletin taşrada uygulamaya çalıştığı Tanzimat'ın araçları ve hedefleri konusunda gayet bilinçli idiler ve isteklerini yaptırabilmek adına merkezi hükümet indinde son derece etkili bir biçimde kullanmasını da biliyorlar. Bu yaşananlar, iki şehir arasındaki birçok olayda etkisini devam ettirecek, bürokratik hafızaya yerleşecektir²⁴. Çünkü daha sonra ne zaman bu rekabeti uyandırabilecek bir istekte bulunulsa, hemen iki kazayı derinden etkileyen bu “*husumet*” veya “*münafet*”e atıflar yapılacaktır.

Sancak merkezi, üzerinden yapılan bu rekabet ve tartışmaların dışında iki kent arasında bu dönemde ortaya çıkan bir rekabet konusu da yol meselesiydi. XIX. yüzyılın tüm dünyada görünen eğilimle paralel olarak ekonomik ağırlık merkezleri iç kesimlerden sahillere doğru kaymıştır. Bu eğilim Karadeniz bölgesi için çok daha güçlüdür çünkü önceki yüzyıllar bir Osmanlı gölü olan Karadeniz uluslararası deniz ticaretine bu yüzyılda açılmıştır. Bu sebeple Anadolu'nun iç kısımdaki

²³ İddiaları pekiştirmek için Galib Efendi tarafından yaptırılan ve ekte sunulan harita için bakınız. Harita 1.

²⁴ Örneğin tamamıyla vergi (Bir aşar iltizamı) meselesi olarak görünen ve aşar mültezimleri ile arazi sahipleri arasında çıkan bazı anlaşmazlıklar ile ilgili bir olayda sebeplerden birisi “*...rivayata göre Ordu kazasının merkez-i kaimakamiye olan mesafesine mebnî bazı hırsızlık ve fenalık vukuundan bahisle memur-ı mumailühümaya taraf-ı ahaliden bazı mertebe ifadat-ı şifahîye vukuuyla bir kıta mahzar verilmiş....Ordu ve Giresun ahalisi arasında dahi zaman-ı acizanemden evvel bir tahvil-i makarr davası hasıl olarak trafeynden pek çok şikayat ve müstedayat vuku bulmakda olduğu.... Sancağın her tarafında bir güne fenalık zuhura gelmemesi emrinde...*” Adnan Yıldız, Osmanlı Belgelerinde Ordu, s.264-265.

vilayet ve sancaklar sahillere ve iskelelere çıkış yolu elde etmek için çözümler geliştirmeye yol sistemlerini iyileştirmeye çalışmışlardır. Elbette bunun tersi de doğrudur. Sahillerdeki kentler iç kısımlardaki arda ülkelere ulaştırılacak olan malların iskelesi/limanı olabilmek için yolları üzerlerine çekmeye çalışmışlardır. İşte Sivas'tan başlayarak Şarkikarahisar'da ikiye ayrılarak birisi Şebinkarahisar üzerinden Giresun'a diğeri Milas/Mesudiye üzerinden Ordu'ya inen bu iki güzergahın aynı zamanda birbirleriyle rakip olduğunu söylemek hiç yanlış olmayacaktır. Birbirlerine çok yakın bu iki merkezin sosyal, ekonomik, idari bir rekabet içinde karşı karşıya gelmişti. Yerel tarih hafızası Sivas'a gidecek yol konusunda da birbirleriyle rekabet halinde olduğunu göstermektedir. Daha evvel Sivas-Ordu bağlantısı hemen hemen yok gibiydi. Sadece tabii yol ve geçitlerden yararlanılarak Koyulhisar ve Hamidiye (Milas/Mesudiye) üzerinden Ordu'ya ulaşıldığı ancak herhangi bir sevkiyat yapılamadığı bilinmektedir. Halil Rıfat Paşa'nın açtığı yeni yol ise Sivas'tan başlayarak Hafik, Koçgiri, Koyulhisar ve Mesudiye üzerinden Ordu kazası hududuna kadar uzanıyordu. Sivas'tan Zara'ya kadar gelen yol buradan ikiye ayrılarak Koyulhisar üzerinden Hamidiye ve Ordu'ya, Suşehri üzerinden ise Şebinkarahisar ve Giresun'a yönelmekteydi²⁵. Sivas'ın denize çıkması, hatta birkaç noktada çıkması kadar normal ve tabii bir istek olmazdı. Nitekim Sivas valisi Halil Rıfat Paşa'nın yollar konusundaki çalışmaları ile ilgili birçok yayın vardır. Burada belgelerde rastladığımız ve dikkati çeken husus Anadolu'nun içinden gelecek bu potansiyel hangi iskeleye/limana ineceği konusundadır. Bundaki en önemli payı hangisi kapacaktır. Henüz idari merkez yüzünden çıkan tartışmalar ortadayken yeni çıkan bu mesele karşısında, birbirine yakın olan bu yollar konusunda merkezi hükümet eşitlikçi bir yaklaşım sergilemeye çalıştığı görülmektedir. Çünkü ödenek ayrılması konusundaki bir belgede iki kazanın birbirine karşı olan hassasiyeti belirtilerek her iki yolun da birbirine paralel bir biçimde yürütülmesi gerektiği vurgulanmıştır²⁶.

Giresun ile Ordu arasındaki idari rekabetin bir başka olayına ise 20. Yüzyılın başlarında rastlıyoruz. Halil İbrahim Paşanın kaymakamlığı döneminde bir teklifte bulundu. 1907 yılında Trabzon Vilayeti'ne merkezle birlikte 6 nahiyesi 237 köyü ve 120.000 nüfusu olan Ordu Kazası'nın sancak yapılmasını önerdi. Halil İbrahim Paşanın bu teklifi vilayetçe olumlu karşılanarak İstanbul Hükümeti'ne intikal ettirildi. Ancak bu rekabette geri kalacağını düşünen Giresun ileri gelenleri de aynı tarihte Giresun Kazası'nın sancak olma isteğini bildirdiler. Bunu üzerine, bu kazaların birbirine çok yakın olması ve bölgede bir husumet doğabileceği gerekçeleriyle merkezi hükümet iki kazanın da sancak olma teklifini kabul etmedi²⁷.

Bu bilgiler ışığında görülmektedir ki Tanzimat döneminden itibaren yapılan değişiklikler iki şehrin (Ordu ve Giresun) istikrarlı bir idari yapıya sahip olmalarını engellemiş, özellikle de iki şehrin merkez olmak için devamlı merkezi hükümete yapmış oldukları baskı ve yaşanan mücadeleler kesin bir karara varılmasını engellemiştir. Bu durum daha sonraki yıllarda da devam etmiş kesin karara ancak Cumhuriyet Dönemi'nde varılabilmektedir. *Giresun ve Ordu Kazalarının sancak olma talepleri Milli Mücadele yıllarında da devam etti. 30 Kasım 1920 tarihinde Büyük Millet Meclisi'nin 106. birleşiminde, merkezi Giresun Kasabası olmak üzere, Giresun, Tirebolu ve Ordu kazalarının birleştirilerek müstakil Giresun Sancağı teşkil edilmesi teklifi geldi. Meclise sunulan bu teklifle birlikte geçmiş tartışmalar yeniden canlandı. Bu sefer Ordu mebusları Giresun'a katılmaktansa kendi başlarına müstakil bir sancak yapılması teklifini getirdiler. Yapılan uzun tartışmaların ardından Ordu ve Giresun Kazası sancak haline getirildiler. Ancak burada başka bir problem ortaya çıktı. İki vilayet arasındaki mesafe elli kilometre bile değildi. Sınır ikisinin ortasına yakın bir yerden geçirildiğinde Bolaman kıstağı ile çevrili Ordu'ya bağlanacak fazla bir idari birim kalmıyordu. Bu problemi de tarihi boyunca hiçbir zaman Ordu kazasına bağlanmamış, hep Canik kazasıyla hemhal olmuş ve ekonomik, idari, sosyal olarak Canik'ten beslenmiş Özellikle Ünye ve Fatsa kazalarının Ordu'ya bağlanarak çözülmüştü. Büyük Millet Meclisi'nde 4 Aralık 1920 alınan kararla merkezi Ordu olmak üzere, Canik Sancağı'na bağlı Fatsa ve Ünye kazaları birleştirilerek Ordu Müstakil Livası oluşturuldu. Bu kararın, 69 sayılı kanunla 4 Nisan 1921 tarihinde resmi gazetede yayınlanarak*

²⁵ İ. Hakkı Demircioğlu-Nazım Kuruca, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Şebinkarahisar-Giresun Ticaret Yolu (İpek Yolu)", *Askeri Araştırmalar Dergisi*, Say. 7, Ankara, 2006; Ali Ata Yiğit, "Tarihi Süreci Işığında Kelkit Vadisi ve Sivas-Şebinkarahisar-Giresun Ticaret Yolu", *Orta Karadeniz Kültürü*, Ankara, 2005, 493.

²⁶ "...Karahisar-i Şarki ve Ordu kazalarından gösterilen diğer tarihin tesviyesinde beriki Giresun tarihinin tesviyesi mezkûr mahzar ve mazbatada tafsilânen gösterilmiş olacağı misüllü pek çok menafi ve muhsenatımüstelzem olacağı anlaşılacak Ordu kazası yolunca zaten sekiz on saate yakın olacağı misüllü..." BOA, İ.DH, 425/28123. 14 Receb 1275.

²⁷ BOA, Dâhiliye Nezareti, 74/44, 12 B 1326 10 Ağustos 1908; Adnan Yıldız, *Osmanlı Belgelerinde Ordu*, s.31.

yürürlüğe girmesiyle Ordu uzun yıllar özlemini çektiği sancak olma hasretine böylelikle kavuşmuş oldu²⁸.

Sonuç

Kendilerine ait havzadaki vadilerin çıkış noktasında olan bu kentler, ekonomik ve idari açıdan rekabet etmişlerdir. Bölgenin coğrafyası bu rekabeti artıran bir görünüm sunmaktadır. Belgelerden takip edilebildiği kadarıyla Ordu ve Giresun arasındaki rekabetin ilk izlerine ayanlar döneminde rastlanılmıştır. Merkezi otoritenin azaldığı, yerel güçlerin yükseldiği bu dönem Karadeniz'in uluslararası ticarete açılmaya başladığı dönemle de örtüşmektedir. 18. Yüzyıl sonu ve 19. Yüzyıl başlarında Karadeniz'i en az üç dalga halinde saran ve sallayan ayan mücadeleleri sırasında yaşanan bölünme ayrışmalar "Ordu ve Giresun ayanları" kavramlarını ortaya çıkarmış görünüyor. Günümüzün küreselleşmesi bölgesel ticari rekabeti nasıl tetiklediyse geçmişte de Karadeniz'in uluslararası ticarete açılışı iskele kentlerinin ortaya çıkmasını sağlarken diğer taraftan kentler arasında bir rekabet kültürünü de tetiklemiş görünüyor. Tanzimat'ın taşrada uygulamaları, coğrafi ve ticari olarak ortaya çıkmış olan bu rekabeti ortadan kaldırmadığı gibi, idari yapılanmadaki tercihler iki şehrin birbirine karşı olan duruşunu güçlendirmişti. Ancak bu rekabete milli mücadele döneminde eşitlikçi bir yaklaşım sergilenmiş, rekabet duygusu azalmış, milli devlet ideolojisi ile ekonomik ve siyasal olmaktan çıkıp yalnızca halk kültürü seviyesinde yaşanan izler bırakmıştır.

Kaynakça

- Akdağ Mustafa, "Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu", *DTCF*, V, 1947, 291-303
- Baş Mithat, *İlkçağdan Günümüze Ordu Tarihi*, Ankara 2014.
- BOA, Cevdet Zabtiye 1153.
- BOA, Dâhiliye Nezareti, 74/44.
- BOA, İ. MVL, 243/8778.
- BOA, İ.DH, 425/28123
- Çebi Sıtkı, *Ordu Şehri Belediye Tarihi*, Ordu 2002.
- Demircioğlu İ. Hakkı-Kuruca Nazım, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Şebinkarahisar-Giresun Ticaret Yolu (İpek Yolu)", *Askeri Araştırmalar Dergisi*, Say. 7, Ankara, 2006
- Emecen Feridun, "Trabzon Eyaletinin Batı Sınırları", *Trabzon Tarihi Sempozyumu*, Trabzon 1999, s. 185-186.
- Eroğlu Osman, Yalçın Azmi, "Yeni Bir Rekabet Formu Olan Kent Rekabetçiliğine Yönelik Literatür Taraması", *Çankırı Karatekin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2014, C.3, S.1, ss.19-42.
- Felekzade Süleyman Efendi, *Silsilename*, (Tarihsiz)
- Köse Metin Ziya, "Osmanlı Balkanı'nda Kara Ticareti ve Rekabet: Rumeli'de Dubrovnik Tüccarları (1600-1630)", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.16, 2013, s.41-58.
- Meeker Michale E., *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus*, İstanbul 20015, s.145
- Özdiş Hamdi, *Taşrada İktidar Mücadelesi: II. Abdülhamid Döneminde Trabzon Vilayeti'nde Eşraf, Siyaset ve Devlet (1876-1909)*, Ankara 2008, s.70.
- Öztürk Temel, *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon*, Trabzon 2011.
- Quataert Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İstanbul 2000.
- Sarioğlu E. Esin, *Tanzimat'ın Trabzon'da Uygulanması, (1839-1856)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 1996.
- Saydam Abdullah, "Trabzon'un İdarî Yapısı ve Yenileşme Zarureti (1793-1851)", *OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı: 18, 2005, 285-316.

²⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, C. VI,30.11.1336, s. 140-147, Devre I, C. IV, 1.12.1336, s. 192-199; Ayrıca Bkz. Sıtkı Çebi, *Ordu Şehri Belediye Tarihi*, Ordu 2002, s. 331-36 Kemal Saylan, *1868-1914 Döneminde Ordu Kazası*, Basılmamış Yüksek lisans Tezi, Trabzon 2007, s. 30-32. ; Adnan Yıldız, *Osmanlı Belgelerinde Ordu*, s.33.

Saylan Kemal, *1868-1914 Döneminde Ordu Kazası*, Basılmamış Yüksek lisans Tezi, Trabzon 2007.

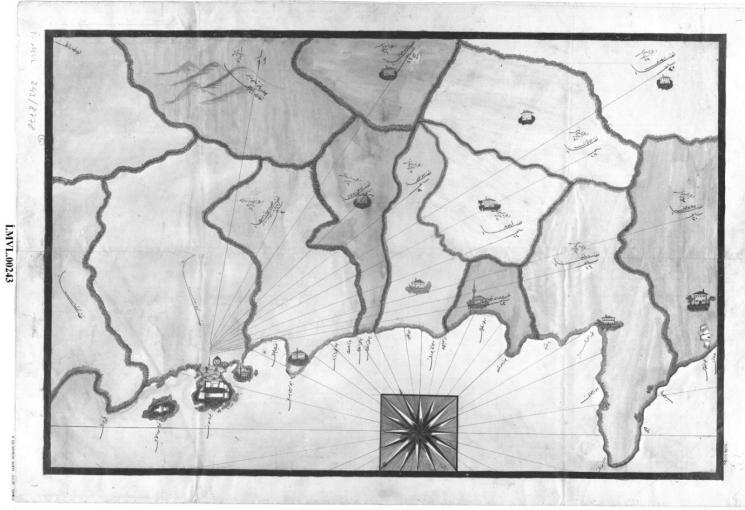
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, C. VI,30.11.1336.

Yediyıldız Bahaeddin, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara 1985.

Yıldız Adnan, *Osmanlı Belgelerinde Ordu*, İstanbul 2013.

Yiğit Ali Ata, “Tarihi Süreci Işığında Kelkit Vadisi ve Sivas-Şebinkarahisar-Giresun Ticaret Yolu”, *Orta Karadeniz Kültürü*, Ankara, 2005, s.479-495.

Ek 1: Harita 1

Ordu ve Giresun'un “Ordu Kazası” adı altında birleştirilerek merkezin Giresun'a taşınması teklif edilmişti. Bu teklif ile ilgili olarak dayanak olmak üzere elle yaptırılarak hazırlatıldığı anlaşılan haritada algılamayı etkileyecek bir “operasyon” yürütülmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Yaklaşık aynı merkez nüfusuna sahip olduğu halde Giresun, kalesi, bir çok evi, camisi vs. olan büyük bir merkez (şehir) olarak gösterilirken, Ordu, diğer kaza veya nahiye merkezlerinden farksız bir cami ile sembolize edilmiştir. Ayrıca kaza sınırları da Giresun en büyük, Ordu en küçük bir şekilde resmedilmiştir. Saat üzerinden çizilen mesafe çizgileri ise Giresun'dan Ordu'nun en uzak kazalarına kadar ulaşılabilirlik imgesi yaratmaktadır. Ayrıca uzak kazaların belgelerde belirtilen saat uzaklıkları ile haritadakiler aynı değildir. Haritaya bakıldığında birleşik Ordu kazasının Giresun'dan yönetilebilirliği için gerekli bütün imgenin oluşturulmaya çalışıldığı görülmektedir.

2.

Destanlar, Minyatürler ve Edebi Metinlerde Şehirler

Destanlarımızda Şehir Tanımlaması

Dr. Naile ASKER

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi / Bakü – Azerbaycan

Türk halk edebiyatımızın başlangıcı olarak kabul edilen, hacmine ve anlatım tarzına göre halk edebiyatının en büyük, geniş türü olan destanlarımızın kökü eski Türk mitolojisinin derin katlarına kadar iner. Destancılık devri olarak da tanımlanan eski Türk halk hikayecilik geleneğine baktığımızda çok sayıda halk hikayelerine rastlarız. Halk hikayelerimizin sayısının bu kadar çok olması Türkün zaferlerinin bir kaç hikayeye sığdırılmayacak kadar çok olması ile bağlıdır. Türk halk hikayecilik geleneğine bakarken, bu geleneğin geçtiği uzun yoldan bahsetmemiz gerek. Bu yol, Türklerin eski yaşam tarzı ve inanç sistemine uygun olarak mitolojiden kahramanlık destanlarına, daha sonra İslamiyet'e geçiş sürecinde ise yavaş yavaş kahramanlık hikayelerinden aşk hikayelerine dönüşmüştür.

Toplumun sosyo-kültürel yapısından ve gelişiminden etkilenmiş, zaman zaman hem konu, hem yapı olarak değişime uğramış destanlarımızın geçtiği yol haritası bu şekildedir: “Göçebelikten yerleşik hayata geçişin ilk mahsullerinden olup; aşk, kahramanlık, vb. bunun gibi konuları işleyen; kaynağı Türk, Arap-İslam ve Hint-İran olan, büyük ölçüde aşıklar ve meddahlar tarafından anlatılan nazım nesir karışımı anlatımlardır” (1, 7).

Bütün yazılı veya sözlü edebiyatın temel üsürlerinden biri mekanlardır. Mekanlar doğa anlamında ve yaşam yerleri anlamında olarak ikiye ayrılır. Hadiselerin cereyan ettiği yer bir dağ, ırmak, orman olabileceği gibi bu bir şehir, bir kasaba, köy veya her hangi bir yaşam alanı da olabilir. Arapça kökenli bir kelime olan “mekân”, “kevn” kökünden gelmektedir. Yer, mahal; ev, oturlan yer anlamlarına gelir (5, 604). Mekân, kişilerin belli bir zamanda başlarından geçen olayların gerçekleştiği bir yer olması sebebiyle de olay çevresinde gelişen metinlerin yapısını oluşturan öğelerden biridir.

Türk halk hikayeleri, bir başka adıyla destanlar hacmine ve anlatım biçimine göre bazen dizi, bazen tek cilt şeklinde halk romanlarıdır. Hikayelerde genellikle konusuna göre iki ana başlık: aşk ve kahramanlık konuları altında incelenir. Destanlarımızda da epik janrın bütün unsurları gibi mekan unsuru da geniş olarak ele alınmış, tasvir edilmiştir. Bu tasvirlerin başında şehirler gelmekte. Şehirleri köylerden veya küçük yaşam birimlerinden ayıran yalnızca nüfusu değil, aynı zamanda kendine has dokusudur. Her şehrin kendi öz yazılmamış kuralları, toplumsal yaşam tarzı mevcuttur. Ekonomik gelişim, hizmet sektörleri, ticaret ve iaşesi ile yanısıra şehirlerin bürokratik birimleri de onu şehir yapan başlıca faktördür. “Şehirleri diğer yerleşim birimlerinden ayıran tek özellik kalabalık nüfusları değildir. Şehirler köylere göre daha örgütlü bir toplumsal hayatın yaşandığı, kamu otoritesinin güçlü olduğu, resmi ve gayri resmi tüm kurumların daha fazla gelişip, bürokratikleştiği birimlerdir. Ekonomik faaliyetler, ticaret, sanayi ve hizmet sektörleri gibi tarım dışı alanlarda yoğunlaşmıştır” (8, 301).

Tarihi bilgilersiz edebiyat tarihini araştırmak mümkün olmadığı için şehirlerin tarihi aynı zamanda edebiyat tarihçisinin de inceleme alanına girmektedir. Türk edebiyat tarihinde bir çok şehirler kültür merkezi olarak önemli roller oynamışlardır. Birçok doğu şehri, kültür tarihimizde zaman zaman büyüyen, veya küçülen rollere sahip olmuştur. Halk edebiyatında da bu geçerlidir ve şartlara ve türlere göre değişmektedir. Destanların mekan anlayışı masallardan farklı olarak bilinmez bir yer değil. Bazen hayali bazen gerçek mekanlardır. “Mimari mekanların kimileri, her zaman tam anlamıyla düşsel olmuşlar ve düşsel kalmışlardır” (11, 67). Destanlarımızda da durum böyledir, lakin bunu şehirler hakkında kesin olarak söylememiz mümkün değil.

Medeniyetlere ve kültürlere ev sahipliği yapmış, muhteşem coğrafi yapısı ve doğa güzelliğiyle Türk halk edebiyatında gizemli bir sevgili gibi övülmüş, aşıkların şanına şiirler koştuğu İstanbul bu anlamda liderliği her zaman elinde tutmuştur. Halk edebiyatında, kültür ve edebiyat tarihinde İstanbul genellikle, eğlence ve zenginlik şehridir. Taşradan gelmiş temiz ve iyi niyetli insanların alay konusu

olduğu, aldatıldığı, kötü yollara düşürüldüğü bir şehirdir. Dede Korkut destanında İstanbul'un oynadığı rol alışveriş için gidilen uzak bir mekan olaraktan ileri gitmez. “Bu konu birçok araştırmada doğrudan veya dolaylı bir şekilde incelenerek ortaya konmuştur. Battal Gazi destanının en ilgi çekici bazı bölümlerinde de mekan İstanbul'dur.” (12, 1541). İstanbul'dan başka bolluk ve zenginlikle dolu hayat merkezlerinden biri gibi Bağdat, İsfahan, Tebriz, Tiflis vs. şehirler bol bol destanlarımıza konu olmuştur. Derbent, Erzurum, Kars, Beyazıt, Gümrü, İrevan, Tokat, Kayseri (Geyseriyye), Bolu, Şam (Demeşk), Halep, Şamahı, Bakü, Trabzon, Dyarbekir, Bayburd, Gence, Berde, Beyazıt, Aksaray, Batum vs. şehirler de zaman zaman destanlarımızın mekanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kuzey ve Güney Azerbaycan'da ve Doğu Anadolu'da çok yaygın olan ve şehirçilik tarihi bakımından bize çok önemli infarmasyon kaynağı olan destanlarımızdan biri **Aşık Gerib** destanıdır. Aşık Gerib'in hayatı hakkında elimizde kesin bilgiler yoktur. XVI yüzyılın sonu, XVII yüzyılın başlarında yaşadığı tahmin ediliyor. Aşık Gerib hikayesinden anlaşıldığı kadarıyla, o Tebriz'li bir tüccarın oğludur. Babasından sonra genç ve deneyimsiz olduğu için bütün var-devletini elden vermiştir. O anasını ve bacısını yalnız bırakarak Tiflis'e ticarete gider. Tiflis'e varmadan yolda Gerib'e röyasında “buta”¹ verilir ve o bir hakk aşığıdır artık. Röyasında ona yüzü gösterilen Tiflis'te yaşayan Şahsenem'i aramağa başlar. Şahsenem'i bulur ve iki aşık evlenmek kararına gelir. Lakin kızın ailesi Gerib'den evlenmek için başlık parası isterler. Gerib parayı toplamak için Helep şehrine gider ve burada çalışmağa başlar.

Aşık Gerib destanında Tebriz'in, Tiflis'in, Erzurum'un, Helep'in ve Garadağ'ın bazı alametlerini hatırlatmakla gerçekten olayların buralarda geçtiği onaylanmıştır. Gerib ailesi ile Tiflis'e varırken Tiflis'in dağlarını böyle över:

*Tiflis'in uca dağları,
Görünür mi, görünmez mi?
Şahsenem'in otağları
Görünür mi, görünmez mi?*

*Çağırırım şahların hası,
Silinsin könlümün pası.
Senan'ın mezar galası
Görünür mi görünmez mi? (3, 80)*

Aşığın bu şiirden Tiflis şehrini daha önceden bildiği, Şeyh Senan rivayetini de duyduğu belli olmaktadır. Destanda aşık kaderiyle bağlı olan yerleri tek tek tasvir eder, tarihi hadiselerin coğrafi mekanlarını doğru yansıtır. O, Halep'ten dönerken anasından kardeşi Heyder'i sorar. Anası ise cevabında söyler:

*Atdılar atın çapardı,
Sınığ könüller yapardı,
Heyder'i Tona apardı,
Oğlum Gerib, haçan geldin? (3, 121)*

Şiirde Gerib'in küçük kardeşi Heyder'in Borçalı'da (Bugünkü Gürcüstan'da Türk yurdu) köprü tamiri zamanı Tona ırmağında boğulması anlatılıyor. Bu ırmak bazı kaynaklarda Dona olarak da geçer. Şimdiki adı Debet'tir. Kür'ün bir kolu olan Hramçay'a akar.

Aşık Gerib'in sanatında Tebriz'in iki dönemi ele alınmıştır. Gençlik çağında Tebriz'in çiçeklendiği zamanı şair büyük coşkuyla resmetmiştir. Bu şiirde Tebriz'in genel mimarisi, relyefi ve insanların yaşam tarzı tüm inceliğine kadar ele alınmıştır:

*Ay ağalar, gelin size terif eleyim,
Açılar baharda gülü Tebriz'in.
Toyda, bayramlarda atlas geyiner,*

¹ Buta almak, aşıklık geleneğinde geniş yayılmış bade içmek de denilen röya motividir. Aşık adayı veya genç aşığa rüyada bir pir veya derviş tarafından içmek için bir bade verilir ve sevgilisinin yüzü gösterilir. Bu rüyadan sonra gençte aşıklık yeteneğiyle beraber doğaüstü güçler de verilir. Buta almış aşığa zamanla hakk aşığı adı da denilmektedir.

Kesilmez yaşılı, alı Tebriz`in.

*Tebriz`in etrafı dağdı, meşedi,
İçinde oturan beydi, paşadı.
Sekiz min mehelle, beş min guşedi,
Çarşısı, bazarı, yolu Tebriz`in (3. 83).*

Vatan hasretli yaşlı aşığın Tebriz`le son görüşü onu perişan eder. Savaş Tebriz`i tanınmaz hale getirmiş, adeta harabeye dönüştürmüştür. Meclislerde Tebriz`in zengin, şöhretli hayatından söz açmağa alışmış aşık şimdi büyük pişmanlık ve umutsuzlukla söyler:

*Dinleyin, ağalar, size söyleyim,
Yaman müşkül oldu işi Tebriz`in.
Ele gördüm, göyden yere od yağır,
Birden yandı dağı-daşı Tebriz`in.*

*... Aşık Gerib çekdi zarıla ahı,
Öyle ceng olmamış dünyada dahi.
Van`in beyi ile Gilan`in şahı
Qoymadı daş üste daşı Tebriz`in (3, 115).*

Aşık Gerib dastanının bir çok yazılı varyantaları bilinmektedir. Bu şiir ise 1721. yılında yazıya alınmış destanın bir varyantında mevcut. Burada Aşık Gerib Tiflis`den de bahsetmiştir. Bu şiirden aynı zamanda Tiflis`de şehir nüfusunun ürettikleri kumaşların ticaretinin de yaygın olduğu infarmasyonunu elde etmiş oluyoruz:

*Bu garşıdan güle-güle gelirsən,
Divane könlümü ele alırsan,
Tiflis`den bergüzar gumaş getir sen,
Söyle, gumaşın behane, dilber (3, 110).*

Destanın baş kahramanı Aşık Gerib Tebriz`lidir. O, rüyada ona gösterilen sevgilisinin peşinden Tiflis`e gelir. O hayatının yeddi yılını Halep şehrinde yaşadıkdan sonra da Tiflis`e dönüp sevgilisi Şahsenem`le evlenir. Bundan sonra uzun süre burada yaşayıp aşıklık eder.

Destanda bu üç kadim şehrin genel görünümü çizilmiş, bu üç şehirle beraber Erzurum hakkında da şiir söylenilmiştir.

Dede Korkut destanlarında tasvir edilen hadiseler Kafkaslar`ın büyük bir bölümünü kapsayan Kuzey ve Güney Azerbaycan`da ve Doğu Anadolu`da; Hazar ve Kara deniz arasında cereyan eder. Burada Gence`nin, Berde`nin, Derbent`in, Elince nehri ve Elince kalesinin, Dereşam, Göyçe gölünün vs. adları geçmektedir. Dede Korkut destanının bu bölgelerle bağlı olduğu, gerçekten de mekan olarak olayların buralarda cereyan ettiği, zamanında çeşitli nedenlerle Azerbaycan`a gelmiş bilge kişilerin, seyahatların eserlerinde de belgelenmiştir.

Meşhur Alman bilgini ve diplomatı Adam Olearius 1638`de Derbent`te olduğu zaman, yerli Türklerden Dede Korkut hikayelerini duyduğunu, Kazan Han`ın ve hanımı Burla Hatun`un ve hatta Dede Korkut`un burada mezarları olduğunu yazmıştır. XVII yüzyılın ortalarında Şamahı`ya gelmiş seyyah Evliya Çelebi ise öz seyahatnamesinde Derbent`te Dede Korkut`un mezarı olduğunu ve yerlilerin bu mezara büyük ihtiram beslediklerini ve hatta itikat ettiklerini yazmıştır (10).

X-XI yüzyıllarda büyük şehirlerde, köylerde yaşayan yerleşik nüfustan başka göçebe hayat geçiren nüfus da vardı ve göçebeler genellikle hayvancılıkla uğraşıyordu. Bu yaşam biçimlerinden dolayı olarak da sabit meskene, büyük şehirlere sahip değillerdi. Onlar mevsimlere bağlı olarak sık sık yerlerini değiştirir, kışlağa ve yaylağa göç ederlerdi. Dede Korkut destanında yerleşik hayattan da bahsediliyor, üzüm bağlarından, hatta şarapçılıktan konuşuluyor (Deli Domrul boyu). Ama destana daha fazla göçebe hayatı hakim olduğu için yerleşik olarak yaşanan büyük şehirlerin ismi fazla geçmez.

Her zaman at belinde olan Dede Korkut kahramanları sık sık sınırlar aşarak Abhazyaya eline kız almağa, Trabzona kız beğenmeğe, Rum eline alış-veriş etmeğe, Kara deniz kıyılarına, Garuneline “av avlayıp, kuş kuşlamağa”, dinlenmek ve eğlenmek için giderlerdi. Bir örnekte buna bakalım:

*“Gan Abhaz eline men gederem,
Altun haça men elümi basaram,
Pilon geyen keşişin elin öperem
Gara gözlü kafir gızın men aluram” (9, 78).*

Dede Korkut destanında sözü geçen Türklerin yaşadığı bütün torpaklarda – Demirkapı Derbent'ten Diyarbekir civarlarına ve Mardin'e, Hazar denizinden Kara deniz kıyısındaki Abhaz eline ve Trabzon'a kadar olan geniş bir alana yayılmıştır.

Ganlı Goca oğlu Ganturalı boyunda okuyoruz: “İç Oğuza girdi. Gız bulamadı. Dolandı. Daş Oğuza girdi, bulamadı. Dolandı., Trabuzana geldi. Meger Trabuzan tekürinin bir ezim-görklü mehub gızı vardı” (9, 85). Bunlar böyle konuşurken tekura heber çatdı: “Oğuz yurdundan Ganturalı deyilen bir igid var, gızını istemeye gelmişdir”,- dediler. Kafirler yeddi ağac gelib onları garşılادılar, dediler: “İgid, de göreki niye gelmişiz?”. “Alışmağa-verişmeye gelmişik”, – dediler. Hörmetizzet elediler. Ağ çadır gurdular, iri halı döşediler, ağ goyunlar kesdiler, yeddiillik al şerab içirdiler. Onları götürüb tekurun yanına getirdiler. Tekur taht üzerinde oturmuşdu. Yüz kafir altdan yaraklanıb, üstden geyinmişdi. Ganturalı meydanı yeddi defe dolanıb geldi” (9, 87).

Bu parçadan görüldüğü gibi Trabzon'da o dönem saray düzeni, misafir karşılama, ağırlama, mutfak geleneği, silah, savaşçı ve s. hakkında birçok bilgiler edinmek mümkün. Bundan başka destanda Bayburt ve onun kalesi hakkında da bilgiler mevcut.

Dede Korkut'ta Bayböre beyin oğlu Beyrek ve Baybican beyin gızı Banıççek beylerin duası ile dünyaya geldiler. Beyler dua ederken Baybican bey demiş: "Begler, Allah-teala mene bir gız verecek olursa, siz tanıg olun ki, benim gızım Bayböre beg oğluna beşikkertme, yavuglu olsun!"- dedi". Ancag Baybican sonradan başgasına da gızını vereceyi hagda söz verir. "Yarımacun-yarçımasun kafirin casusu bunları casusladı. Varıb Bayburud hasarı begine heber verdi. Aydır: "Ne oturarsan, sultanım, Baybican beg ol sana vereceği gızı Beyreg'e verdi. Bu gece gerdege girür" - dedi" (9, 155).

Bayburt beyi yeddi yüz kafirle yemek-içmekle meşgul olan Beyrey'in çadırına gece vahtı hücum eder. Beyrey'in naibi şehit olur, özü ise otuz dokuz yiğidi ile esir götürülür ve on altı yıl kafirin kalesinde esirlikte kalır.

Türklerin altın kitabı, hem yazılı, hem sözlü edebiyatının mihenk taşı, büyük yapıtı “Dede Korkut Kitabı” destanlarında mekan olarak bir çok coğrafi yerlerin, dağların, ırmakların, ovaların, köylerin, şehirlerin ismi geçmektedir. Bundan başka bu destanların bize verdiği bir büyük hizmet de Ermenistan'da kalmış somut olmayan kültürel mirasımızla, toponimlerimizle bağlı içerdiği bilgilerdir. Bugün haritalarda “Ermenistan” olarak gördüğümüz, tarihi Türk topraklarında, gerçek Oğuz yurtlarında kurulmuş Ermenistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde, hükümet kararlarıyla tarihi köy, kasaba, şehir, bölge, dağ, ırmak ve bütün özel adların ismi değiştiriliyor ve bu yerlerden Türk izleri siliniyor. Bu anlamda “Dede Korkut” destanları bize büyük bilgi ve tarihi belgeler vermektedir. Destanda bahsi geçen Türk yaşayış yerlerinin adlarının Türkçe olması buranın tarihen Oğuzların yaşadığı yaylalar, ovalar olduğuna bir kanıttır.

Aslı ve Kerem destanının Gence varyantında Kerem Gence hanı Ziyad Hanın oğludur. Ama aslında Kerem Gence'nin son hanı Cavad Handan, onun dedesinden, hatta bu sülalenin banisi olmuş ilk beylerbeyi Emir Şahverdi sultandan ve onu hakimiyet başına getirmiş Şah Tahmasib'in şahlik ettiği dönemden de önce yaratılmış bir halk romanıdır. Destanda Kerem'in ilk adı Mahmut'tur. Anadolu varyantında ise Ahmed Mirze'dir.

Anadolu varyantında Kerem – Ahmet Mirze İsfahan şahzadesidir. Aslı – Meryem ise Gara Melik'in kızıdır. Türkmen varyantında Mahmut – Kerem Tebriz şahının oğludur, Aslı – Zöhre Gara Melik'in kızıdır. Kafkas varyantlarında ise Mahmut – Kerem Gence hanının oğlu, Aslı – Meryem Gara Keşişin kızıdır. Tarihi bilgilere dayanarak, ilk başta kaydetmemiz gerekiyor ki ne İsfahan'da, ne de Tebriz'de Meliklik ünvanı olmamıştır. Meliklik ünvanı Kafkas civarlarına, hiristiyan Alban ve Kıpçaklara aid bir ünvanıdır. İsfahan ve Tebriz'den farklı olarak (orada kilise yoktu) Kafkas'da Alban kiliseleri mevcut idi.

Gara Keşiş (Melik) Aslı'yı Kerem'e vermemek için götürüp Tiflis'e kaçar. O dönemde Gürcü'lerin merkezi şehri Msheta idi ve Tiflis'de genellikle, Oğuzlar (Türkler) yaşardı. Oradan ise Batum'a, Ahsaray'a gider, Göyçe'ye, Kars'a, Bayazıt'e, Erzurum'a, Kayseri'ye nehayet, Şam'a (Demeşk) varır.

Destandaki yol haritasına dikkat edersek bu haritanın Türk topluluk ve devletlerinin içerisinde geçtiğini göreceğiz. Gara Keşiş (Melik) hristyanlığın grigoryan tarikatine mensup olan Alban keşişi yüzünü müslüman ülkelerine tutar ve buralarda ona inanırlar. Kayseri'de paşa emir veriyor "... başga torpagdan bura Kerem adında aşığı gelse, tutub onun yanına getirsinler. Her kim de keşişin evini haman adama gösterse, dar ağacından asılacağı!" (2, 70)

Kerem Gence hanı Ziyad Hanın oğludur. Aslı Alban Yekiskopu Gara Melik'in (Gara Keşiş) kızıdır. Destan çeşitli varyantlarda farklı yol haritası çizerek doğunun birçok şehirlerinde cereyan eder. Bunları sıralamış olursak: Gence – Gürcüstan sınırı, Tiflis, Soltan dağı, Kars, Bayazıt, Van, Ardahan, Erzurum, Kayseri, Halep, Şam. Destanın bir çok varyantlarında aşıklar Aslı'nın peşinden onu arayan Kerem'in geldikleri şehirlerin gül bahçelerinden, göllerinden, pınarlarından, saraylarından, buradaki düzenden bahsetmişlerdir. Yollarda karşılaştıkları insanlardan onların yaşam tarzı ve geçim kaynakları hakkında bilgi ediniyoruz.

Koroğlu destanlarında da birçok şehirlerin adı geçmekle aynı zamanda şehrin genel yapısı, kale kapıları, çarşısı, minaresi, padişah sarayı şehrin merkez meydanı, bağları ve s. hakkında bilgi veriliyor. Buradan da şehir nüfusunun günlük yaşamı, iâşesi ve hayat tarzı hakkında izlenim edinmek mümkün. Koroğlu destanında başta İstanbul, Derbent, Bolu, Tokat, Bağdat, Tiflis, Tebriz, Erzurum, Beyazıt, Kars vb. gibi şehirlerin ismi geçmekle, küçük yaşam yerleri, köy, değirmen, tarla gibi yerlerden de sık sık bahsedilmektedir. Bundan başka destanda doğaya bağlı olarak birçok orman, dağ, ırmak, yayla, ova, gölün hakkında bilgi verilmektedir. Genellikle olaylar büyük şehirlerde cereyan eder. Bu şehirlerde Koroğlu'nun seferleri ve savaşları fonunda bir film izler gibi o şehirlerin tarihi, mimari yapısı, insanı, kültürünü izlemek mümkün.

Hamza'nın Gırat'ı aparması kolunda Tokat'ın şehir planı gözler önüne serilmektedir. Hamza'dan daha önce şehir kalesinden çıkışları öğrenen Koroğlu kuşatmadan çıkmanın yollarını aramaktadır. Düşman bunu gördükte artık geç kaldığını anlamıştır:

"Ele bil dünya, alem Hasan Paşa'nın gözlerinde garaldı. Tez goşun büyüklerine emr eledi ki bütün yolları bendleri tutsunlar. Goşun herekete geldi. Koroğlu bahtı ki goşun yolun birin tuttu. Üzün Hasan Paşaya tutup dedi:

*Bir gasitten heber aldım,
Beşdi galanın yolları.
Haygırdım tüpler dağıldı,
Boşdu galanın yolları.*

Bunu deyib Koroğlu özünü ikinci yola vurdu. Goşun gabağı kesdi. Koroğlu misri gılcıncı çekip özünü goşuna vurdu. De birini, beşini, on beşini goşun dağıldı. Koroğlu atı vurdu yola, gördü at çetinlik keçir. Gesden yola o geder daş tökmüşdüler ki... Koroğlu gördü atın ayağı inciyecek, bir terfden de onu burclardan oha basırdılar. Atın başını dönderib yine meydana gayıtdı. Dedi:

*Kamandar atar ohunu,
Al eyledim men çohunu,
Gırat töker nal-mihını,
Daşdı galanın yolları.*

Sözleri deyib özünü vurdu üçüncü yola. Bir terefdan Gırat, bir terefdan Koroğlu özü day Hasan paşanın goşununda goşunlug goymadılar. Gırıp tökdüler. Amma sen gel ki goşunun dalı kesilmirdi. Biri ölüdü, beşi gelirdi. Koroğlu yolların hansına özünü vurdusa aradan çıha bilmedi. Day yollarda leş leş üstene galandı. Koroğlu tezedan atı meydana gaytardı. Dedi:

*Koroğlu demez yalanı,
Hay vursam ölken talanı.
Leş leşin üste galanı,
Leşdi galanın yolları.*

Tokat galasının üç terefi guru idi, bir terefi su. Bu da ki Tona çayı idi. Hasan paşa gesden üç terefi tutdurub çay terefi açlg goymuşdu ki, Koroğlu'yu ya bu yollarda öldürsünler, yada ki, özünü çaya vurub orada boğulsun. O bilirdi ki Tona çayından salamat çıhmag olmaz.

Koroğlu bir etrafa bahdı, bir dönüb çaya bahdı... atı vurdu Tona çayına. At gulaglarına geder batdı suya. Su çıhıdı Koroğlu'nun gurşığına" (4. 203)

Tokat şehrinin XVI-XVII yüzyıl mimarı tokusunu bu kadar yakından görmemiz, hiç bir tarih kitabından bu tarihi bu kadar net ve ayrıntılı olarak okumamız imkansız.

Bundan başka Kars, Bolu, Derbent, Bağdat şehirleri de destanda defalarca anlatılmıştır.

Sonuç olarak bildirmemiz gerekir ki bir kaç destandan getirdiğimiz örneklerle şehirlerin destanlardaki yerinden bahsetmeğe çalıştık. Bu örneklerin sayını istediğimiz kadar artırmak mümkündür. Bu verdiğimiz örneklerden bu sonuca varıyoruz ki, şehirler, onların yerleştiği bölgeler, bir biri ile kültürel, ticari bağları vb. konularda destanlarımız birer kaynak görevini üstlenmiştir. Şehirlerin mimarisi, sosyo-kültürel tokusu, ekonomik gücü, siyasal yapısı tarih ve sanat bakımından bir çok bilgiyi kendinde ihtiva etmektedir. Destanların oluştuğu zaman kesimini inceleyerek şehirlerin de yaşını tespit etmek, o dönemde burada yaşayan insanların hayat tarzı, mesleği, sanat ve ziraatı hakkında da bilgi edinmek mümkündür.

Kaynaklar

1. Alptekin Ali B. Halk Hikayelerinin Motif Yapısı. Ankara: Akça Yayınları, 1997
2. Azerbaycan dastanları. 5 cildde. II cilt. Bakı: Çırak 2005, 440 s. Aslı Kerem
3. Azerbaycan dastanları. 5 cildde. III cilt. Bakı: Çırak 2005, 440 s. Aşık Gerib
4. Azerbaycan dastanları. 5 cildde. IV cilt. Bakı: Çırak 2005, 544 s. Koroğlu
5. Develioğlu, Ferit (1996). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
6. Edebiyatşunaslığı terminleri luğeti. Bakı: Maarif, 1988, 268 s.
7. Halisbeyli T. Mehebbete halk abidesi. Bakı: Yazıcı, 1989. 123 s.
8. Karatepe Ş. (1996). "Şehirler Sahibini Arıyor" Ed. Vecdi Akyüz, Seyfettin Ünlü, İslam
9. Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler 2, İstanbul: Ülke Yayınları, s. 301-311. Kitabı Dede Qorqud. Bakı: Yazıcı, 1988. 265 s.
10. Övliya Çelebi. "Seyahetname", I cilt, İstanbul.
11. Tümer G. (1995). "Mimarlık-Yazın ilişkileri (Dil, Dil ve Mimari Yapıt)", Kuram, S.7, Ocak, s. 65-70.
12. Yeni Türk Ansiklopedisi, C.4, "İstanbul Mad.", Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul: 1985, S. 1541.

Türk-İslam El Yazmalarındaki Minyatür Resimlerde Şehir ve Kültür

Doç. Dr. Sabina NİMETZADE
Azerbaycan Bilimler Akademisi / Bakü – Azerbaycan

Her bir halkın medeniyetini, kültürünü oluşturan, daha doğrusu onun maneviyatını, zevkini, sosyal, dini ve felsefi düşüncesini, etik ve estetik tasavvurlarını yansıtan sanatlar vardır. Bu sanatlardan bir grubu - hat, tezhib, minyatür, cildçilik, ebru vb. komple olarak Müslüman kitap sanatını - elyazmaçılığı İslam sanat tarihi boyunca geliştirmişlerdir. Bu sanatların zemininde İslamı kabul eden Türk halkları da Müslüman ideolojisine sadık kalarak, yeni dinin temel prensiplerine aykırı olmayan kendi kültürel öğelerini ortaya koyarak Türk-İslam sentezini oluşturmaya nail olmuşlardır. Bütün bunlar hatta, ornamentlerde, motiflerde, sembollerde, desenlerde, aynı zamanda usluplarda görünmektedir.

İslam tarihinde adları gururla anılan nekşhane ve kütüphanelerde çeşitli mürekkep ve kalemlerle, kağıt üzerinde güzel hat örnekleri ile yazılan, esrarengiz boyalarla ve altınla süslenen - Halkari, Zerefşan, Zerenderzer... tezhipli, minyatür resimli, ebrulu, nefis ciltli el yazma eserleri hem metin bakımından, hem de Türk-İslam sanat tarihinin öğrenilmesi açısından oldukça değerlidir. Aynı zamanda bu yazma eserler ve buradaki minyatür resimler Türk-İslam medeniyetinin, Türk-İslam sanat tarihinin tetkiki ve tebliğinin hayata geçirilmesi için vazgeçilmez bir araç, bir vasıta. Minyatür, çoğunlukla el yazması kitaplara çok ince işlenen, küçük ve iki boyutlu olarak resimlenen sanatın adıdır.

Batı dillerinde bir nesnenin küçük boyutlardaki örneğini belirten Minyatür sözcüğü, zamanla kitap resmi için kullanılan bir terim haline almıştır. Eski Türk kaynakları kitap resmi için Nakış Tasvir; minyatür ressamı için de Nakkaş, Musavvar gibi sözcüklere yer verirler. Metni açıklamak amacıyla kitap sayfalarına veya bir albüm içinde toplanmak için tek yaprak halinde suluboya ve altın, gümüş yıldızla yapılan minyatürler, ışık-gölge oyunları ile derinlik duygusu kazandırılmayan küçük boyutlu resimlerdir. Papirüs, parşömen ve fildişi gibi farklı malzemeler üzerine yapılan küçük resimlere de minyatür denilmekte ve bunların ilk örneklerinin eski Mısırlılar'a ait olduğu görülmektedir.

Yüzyıllar boyunca her toplumda uygulama şekli olarak değişiklikler gösteren minyatür sanatında, boyalar daha çok topraktan üretilmiştir. Renkleri üst üste kullanmak için boyalar su ile inceltirken, daha çok parlaklık kazanmak için ise boyaların içlerine yumurta sarısı katılmıştır. 18.yy.'a geldiğinde ise yumurta sarısının yerini tutkalın aldığı görülmektedir. Osmanlı Devletinde boyaların yanı sıra minyatürlerde özellikle padişaha yapılan özel albümlerde altın ve gümüş kullanımı da sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. İnce ince işlendiğinden ötürü minyatür resimlerinde kullanılan fırçalar da özel olarak imal edilmekteydi. Tüy kalem adını verdikleri fırçaları, üç aylık beyaz kedilerin ense tüylerinden yaptıkları bilinmektedir. Bu tüyleri yine çok ince olan bir ibrişimle bağlayarak bu kısım güçlü bir tutkal ile tutturulur ve son olarak güvercinin kanadından çıkardıkları ve hazır ettikleri kalemlerin içine yerleştirilirdi. Bunun yanı sıra bazı toplumlarda samur fırça kullanımı da görülmüştür. Minyatür resimler sıklıkla tercih edilen kağıt kullanımından başka kitap kapakları, papirüs, parşömen, fildişi, ahşap gibi malzemelerde de karşımıza çıkmaktadır. Kullanılan kağıtlar ise yine özel bir imalatın sonucu olan yumurtalı yahut aharlı kağıtlardır. Yapılan resmin çizgisel ve görsel açıdan en iyi gösterecek şekilde hazırlanan bu kağıtların üzeri arapzankı ile karıştırılmış üstübeç sürülmekteydi. Renklere saydamlık kazandırmak için ise bu yüzeye bir katta altın tozu sürüldüğü bilinmektedir.

İslâm Minyatür Sanatı. Fırat'ın doğusundaki İlkçağ uygarlıklarının kültür mirasına sahip İran ve Mezopotamya'yı içine alan Geç Antik Doğu, Fırat'ın batısındaki Suriye ve Anadolu'dan Kuzey Afrika'ya kadar uzanan toprakların Helenistik ve Roma mirasına sahip Geç Antik Batı ve VII-VIII. yüzyıllarda İslâm dünyasına katılan Orta Asya, Uzakdoğu sanatlarının etkisiyle oluşmuştur. İslâm

minyatürlerinin mevcut en eski örnekleri XII-XIII. yüzyıllara aittir. Fakat papirüs üzerine yapılmış bazı desenler, daha önce de Mısır'da Fâtımîler'in bir resim geleneğine sahip olduğunu göstermektedir. İlk İslâm fetihlerinden sonra İran'da Zerdüşti rahiplerinin elinde bulunan bazı resimli yazmaların müslüman sanatçılara örnek teşkil etmiş olabileceği düşünülmektedir. Ancak İslâm minyatürlerini asıl etkileyenin Maniheizm olması mümkündür. Maniheizm'in kurucusu, müslümanların "Mâni-i nakkâş" dedikleri Mani ressamı ve öğretisini yaymak amacıyla yazdığı kitapları resimlerle süslemişti. Onun Sâsânî Hükümdarı I. Behram tarafından 276 yılında öldürülmesinin ardından inananları takibata uğramış ve zamanla doğuya göç ederek dinlerini İç Asya'da Uygurlar arasında yaymışlardı. Uygurlar'ın başşehri Hoço'da (Doğu Türkistan) Alman bilim adamı Albert August von Le Coq tarafından ortaya çıkarılarak 1923'te yayımlanan Maniheist Uygur minyatürleri, figür tipleri ve kompozisyon anlayışı bakımından Selçuklu minyatürlerinin öncüleri sayılmaktadır.

Türklerin eski yurtları Orta Asyada, Türkistan'da yaşadıkları döneme ait olduğu düşünülen minyatür örnekleri hala Topkapı Sarayı arşivlerinde bulunmaktadır.

Fatih Sultan Mehmed döneminden, 19. yüzyıla uzanan döneme ait ise çok sayıda minyatür eser günümüze ulaşmıştır. Fatih Sultan Mehmed döneminde yapılmış birçok minyatürlü eser, Türkmen minyatürlerinin etkisini göstermektedir. Bu eserler dönemin medeniyetini – mimarisini, giyim, müzik aletleri ve eğlence hayatı gibi bir sıra özelliklerini de yansıtır.

XII yüzyılda Anadolu Türk minyatürlerinde uygur türklere tesiri görünüyor. Osmanlıda XV-XIX yüzyıllar arası varlığını sürdüren minyatür sanatı Kanuni Sultan Süleyman döneminde zirveye taşındı.

Türk-İslam medeniyeti ve kültürü uzun yüzyıllar boyunca dini, milli, maddi-manevi değerlerini koruyarak dünya kültürü, dünya medeniyeti bağlamında bugünkü muhteşem ve vazgeçilmez yerine sahip olmuştu. Türk halklarında yazıya, kitap medeniyetine ilgi ve rağbet, maddi ve manevi kültürel mirasın gelecek nesillere iletilmesi her zaman ön planda olmuştur. Farklı konuları ahat eden minyatür resimler bu bakımdan daha geniş imkanlara malik olmuştur. Şehir medeniyetini terennüm eden saray ve saray dışı hayatı kapsayan minyatürlerin incelenmesi büyük bir zaman diliminde Türk-İslam dünyasının oluşturduğu medeniyeti tatvik ve tebliğ etme imkanını sağlayacaktır.

Saray hayatıyla bağlı culus, elçilerin kabulü, meşveret, bayramlaşma, şahzadelerin sünnet düğünü, müzikli meclisler, süfî adabı ve s. minyatürlerde devrin isterse, siyasal, isterse, geyimlerle, mutfakla, hatta minyatürde kullanılan renklerle türk-islam şehir kültürünü, türk-islam şehir medeniyetini aks ettiriyorlar.

Kayd edelim ki, Osmanlıda minyatür sanatı Kanuni Sultan Süleyman döneminde zirveye taşınmıştır. Matrakçı Nasuh dönemin önemli minyatür sanatkarlarından. Ordunun geçtiği şehirleri, mimari ve coğrafi özelliklerin Beyan-ı Menazil-i Sefer-ul İrakeyni adlı eserinde resm ederdi.

Kanuni Sultan Süleyman'ın 1535 yılında Bağdat üzerine yaptığı seferinde Matrakçı Nasuh tarafından yazılan "Beyan-ı Menazil-i Sefer-i İrakeyn-i Sultan Süleyman Han" adlı eserinde Adana'ya geldiği ve kendisi tarafından Adana'nın minyatürünü çizdiği bilinmektedir. (alttaki resim). Osmanlı padişahları Adana'ya geldiklerinde Dünya'nın en eski sivil mimari örneklerinden olan Ramazanoğlu Konağı'nda ağırlanmaktaydılar.

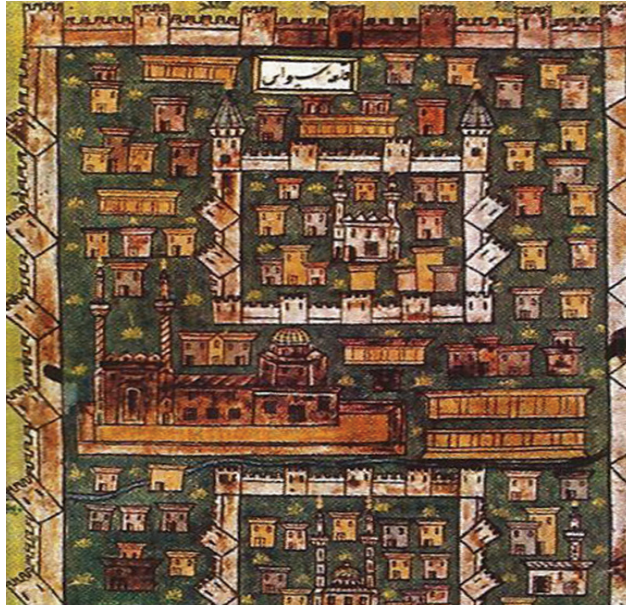

Adana_Matrakçı Nasuh

Kanuni Sultan Süleyman'ın "İrakeyn" seferi dönüşünde,14 aralık 1535 Salı günü Adana'ya gelmiş ve burada iki gece kalıp avda vakit geçirmiş,üçüncü gün(16 aralık perşembe) Adana'dan ayrılmıştır. Adana'da bugün bir parçası kalmış olan Ramazanoğlu sarayında ikamet ederek(kalan bölüme selamlık denirdi,o binada kalmıştır). Piri Paşa tarafından ağırlanmış olması gerekir.

Türk şehrinin en önemli yapısal unsurlarından biri, tüm Ortaçağ şehirlerinde olduğu gibi, şehir savunmasını ve güvenliğini temin eden sur duvarlardır. Kale ve şato benzeri ilk Türk yerleşimlerinin etrafı, genellikle dörtgen, bazen de dikdörtgen formda surlarla çevrilmiştir. Surlar üzerinde kapı sayısı şehirden şehire farklılık arz etmektedir.Hatta bazı şehirlerde şehristan surlarının dört kapıya sahip olmaları dikkat çekicidir.

Türk şehirlerinde ana mabet yapıları, digger medeniyetlere ait şehirlerde olduğu gibi, yerleşim biriminin merkezinde yer almıştır.

Sivas _ Matrakçı Nasuh

Diyarbakır _ Matrakçı Nasuh

Matrakçı Nasuh'un Adanani, Sivasi, Diyarbakırı, minyatürünün önemi bulunduğu devrin bir nevi fotoğrafını çekmiş gibi mimariye dair bilgileri bize aktarmış olmasıdır.

Matrakçı Nasuhun İstanbulu tesvir ettiği minyater de oldukça takdire layıktır. Burada o yalnızca şehrin mmarisini ve coğrafi özelliklerini değil, eko kültürünü de oldukça meharetle göstermeye nail olmuştur.

İstanbul_Matrakçı Nasuh

Matrakçı Nasuh Tebrizi elyazmanın her iki sayfasında tasvir ettiği minyatürde dikkati çeken taraflardan biri de yalnız şehri değil, onu her bir taraftan ahate eden flora ve faunayı da resm etmesidir. Devrin kültürünü, o yalnız mimari özelliklerle değil, bitki örtüyü ve hayavanat alemi hakkında da gelecek nesillere mesaj bırakmıştır.

Matrakçı Nasuh Tebrizi elyazmanın her iki sayfasında tasvir ettiği minyatürde dikkati çeken taraflardan biri de yalnız şehri değil, onu her bir taraftan ahate eden flora ve faunayı da resm etmesidir. Devrin kültürünü, o yalnız mimari özelliklerle değil, bitki örtüyü ve hayavanat alemi hakkında da gelecek nesillere mesaj bırakmıştır.

Türk şehirde yer alan dini, sosyal, iktisadi niteliklidiger yapılar medrese, türbe hamam, ribat, han, hankah, kütüphane ve zaviyelerdir. Bu yapılar daha çok cami etrafında konumlanmış olup külliye diye isimlendirilen yapı kompleksini teşkil ediyor. XI asırdan sonar Türk şehirde en fazla karşılaşılan yapı çeşitleri cami ve medreselerin oluştuğunu söyleyebiliriz.Şehir halkının oturduğu konutlar ise genellikle avlulu bir forma sahiptir.

Türk halklarına şehir ve kültürü aks etdiren minyatür resimlerle bezedilmiş, nefis tertibatlı ve nadide el yazmalar vardır ki, onlar Türk-İslam medeniyetinin müthiş örneği olduğu gibi, genellikle İslam medeniyetinin, aynı zamanda dünya medeniyetinin de bir parçasıdır.

Tebriz_ Matrakçı Nasuh

Кайнакча

1.Can Yılmaz., Gün Recep, Ana hatlarıyla türk islam sanatları ve esteiği, 1.basım Samsun, Ocak 2015.

2.İslam Ansiklopedisi, cilt 30, Madde_Minyatür (Banu Mahir), İstanbul 2012, s.578

3.Ramazanoğlu Gözde. Adana'da Tarih Tarihte Adana, İstanbul 2012, s.272

4.Nemətzadə Səbinə, "Orta əsr əlyazmaları - islam kitab mədəniyyətinin və incəsənətinin mücəssəməsi kimi".Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. Bakı, Nurlan, may, 2013. s.176-182.

5.Нейматзаде Сабина, "Рукописные книги - источники по изучению историко-культурного наследия" Сохранение историко- культурного наследия - будущее Санкт-Петербурга. Сборник материа- лов Всероссийской научно-практической кон- ференции, Санкт- Петербург, Издательство Поли- технического Универси- тета, 18 апреля 2013, s.142-144

6.Нейматзаде Сабина, (Nematzade Sabina), "Оцифровка художественно оформленных и раритетных рукописей в целях сохранности культурного наследия2."Раскрывая культурное наследия: новые задачи для библиотек, архивов и музеев" (Россия-Голландия), Российская Национальная Библиотека, Голландский Институт, Петровская Историческая Общества, 8-9 октября, 2013, Санкт-Петербург <http://cultural-heritage-conf.ru/>

7.Нейматзаде Сабина, "Художественно оформленные и иллюстрированные рукописные книги как персонификация тюрко- исламского искусств". XII веков развития исламской науки и культуры в Казахстане: Сборник статей. Мат.межд. науч-прак. конф./2014, с.53-57.

8.<http://beyaztarih.com/ansiklopedi/detay/minyatür>

9.<http://www.altinsehiradana.com/Makale/minyatür-nakis-tasvir-sanati-ve-matrankci-nasuhun-adana-minyatürü/804/>

Fadiş Adlı Romanın Çocuk Kahramanının Gözüyle Bir Uzam Olarak Köy ve Kent

Prof. Dr. Hanife Nalan GENÇ
Ondokuz Mayıs Üniversitesi / Samsun

1. Giriş

Çocuk yazını için çocukluk dönemi özel bir süreçtir. Zira çocuklara özgü bir alanı imleyen çocuk yazını bireyin bu süreçte yazınsal bir yapıyla kuracağı ilişkinin belirlenmesi ve/veya tanımlanması gerektiği düşüncesine dayanır.

Çocuk yazını yalnızca çocuğun kendine özgü dünyasında onun duygu ve düşüncelerine seslenmez, aynı zamanda eğitici yönü ile çocuğun bilişsel gelişimine de katkıda bulunur. Aslında bu yalnızca çocuk yazınının taşıdığı bir nitelik değildir. Yazınsal her tür aynı değer yargıları, eğiticilik ve ahlaki boyuta sahiptir. Çocuğun okuma zevkinin belirmesinde ilk örnekleri oluşturması bakımından çocuk yazını bazı özel niteliklerle donatılmıştır. Çocuğun bilişsel gelişimine katkı sağlayacağı gibi ruhsal gelişimini de desteklemeli, ilgi ve zevklerine uygun olmalıdır. Çocuk yazını ürünü bu yüzden öncelikle içerdiği izlek, dil ve anlatım özellikleri bakımından çocuğa uygunluk taşımalıdır. Bu öncelikle kitabın biçimsel yapısıyla daha sonra da içeriğiyle ilişkili olarak değerlendirilmesi gereken bir durumdur. Kitabın biçimsel nitelikleri çocuğun algı gelişimini etkilediğinden sosyal ve duygusal bakımdan onu yaşama hazırlar. Bu yönden kitap yalnızca öğreticilik yönüyle değil, aynı zamanda içerdiği güzel duygusal niteliklerle de çocuğun gelişimine katkı sağlar.

Belirttiğimiz gibi Çocuk Yazını taşıdığı özelliklerle çocuğun sosyal, dilsel ve duygusal gelişimine katkı sağlar. Bu nitelikler çocuğun fiziksel, duyuşsal ve bilişsel gelişimini doğrudan etkilemeleriyle de önemli ve vazgeçilmezdirler.

Çocuk kitaplarının olmazsa olmaz bir başka özelliği de gerçeğe uygunluğudur. Bu yüzden kitaplarda ele alınan konular çocukların düşsel evrenlerini varsıllaştırmalı ve yaratıcılıklarını geliştirmelidir. Günlük yaşamla veya onunla bağlantılı konular kitabı çocukla daha kolay bütünleştirecektir.

Türkiye’de çocuk yazınının başlangıç tarihi Tanzimat Dönemi (1839) olarak gösterilebilir. Bu dönemin en tipik özelliği Fransızca’dan kısa şiirler ve hayvan öykülerinin Türkçe’ye çevrisinin yapılmasıdır. Uzunca bir süre çevirilerle devam eden çocuk yazını örnekleri özellikle 1950’li yıllarda değişmeye başlar. Toplumsal nitelikli yapıtların dikkat çektiği bu yılları didaktik yönelimin ağırlık kazandığı 60’lı yıllar izler. Bu dönemin yazarları arasında öne çıkan isimlerden biri de Gülten Dayıoğlu’dur. Tarihsel süreç göz önüne alındığında, siyasal olaylara koşut olarak gelişen 70’li ve 80’li yılların çocuk yazını örneklerinin gereğince gelişim gösterememiş olduğu söylenebilir.

Bu çalışmada Çocuk Yazını’nın yetkin isimlerden biri olan Gülten Dayıoğlu’nun klasikleşmiş başyapıtı olan Fadiş’i özellikle anlatı yerlemlerinden uzam açısından değerlendirmeye çalıştık. Roman kurgusunu Çocuk Yazını’nın ilkeleri ışığında bir çocuğun bakış açısını odağımıza yerleştirerek inceledik. Roman anlatısının gelişiminde kişiler ve olaylar üzerinde oldukça derin izler bırakan uzamı köy ve kent olarak iki boyutta ele aldık.

2. Romanın Anlatı Yerlemleri

Romanın başkişisi aynı zamanda kitaba ismini veren küçük Fadiş’tir. Roman Fadiş’in etrafında gelişen olayları eksenine alır. Romanın kurgusu hâkim (egemen) bakış açısıyla okuyucuya aktarılır. Bu olaylar yine bir çocuğun bakış açısıyla aktarıldığından, çocuk düşlemine ve değerlerini daha gerçekçi olarak yansıtır. Çocuk yazınının ‘çocuğa görelilik’ ilkesi göz önünde bulundurulduğunda, romanda anlatılan olayların tümüyle bu ilkeyle bütünleştiği söylenebilir.

2.1. İzlek

Romanda temel izleği oluşturan sevgi ve güven duygularının bir çocuğun anlam evreninde nasıl bir değere karşılık geldiği çok açık bir biçimde sergilenmektedir. Fadiş'in anne ve babasına karşı beslediği bu iki duygunun belirttikleri oldukça anlamlıdır. Bu iki kavramdan sevgi, yalnızca annesine karşı duyulurken, babasıyla kurduğu ilişkide ise güven daima sorgulanan bir duygu olmuştur. Bu yüzden karşılaştığı her yeni insana belli bir önyargıyla yaklaşmış, özellikle de yetişkinlerle olan ilişkilerinde belli bir mesafeyi daima korumuştur. Parçalanmış bir ailenin sorunlarına ortak olmak zorunda kalan ve/veya bırakılan Fadiş, çok erken yaşta yaşamın tüm yüzleriyle karşılaşır. Küçümsenir, horlanır, sevilir, şımartılır, eziyet edilir... Romanda yaşamdaki gibi acı, sevinç, umut, düş ve mutluluk iç içedir. Romanın ilk bölümünde Fadiş'in zorlu yaşam koşullarına karşın direnç göstermesi, dayanması ikinci bölümünde Örenköy'de Hasan'la birlikte geçirdiği mutlu günler betimlenir. Bu bakımdan romanın birinci bölümü çetin yaşam koşullarının daha karamsar anlatıldığı bir bölümken, ikinci bölümde Örenköy ve sonrasında başlayacak olan yeni yaşamın umut dolu yanlarına dair ipuçları verilir. Romanın sonlarına doğru güzel umutların belirmesiyle iyimser bir yaklaşımın sergilendiği görülmektedir.

2.2. İleti

Çocuk yazını ürünlerinde ileti çocuğun kitap yoluyla iyiye, güzele, doğruya yöneltilmesinde oldukça işlevsel bir öneme sahiptir. Yapıtta küçük bir çocuğun kendi yaşamından hareketle yaşamı tanıma serüveni anlatılır. Fadiş'in yaşamı ve duyguları küçük bir kahramanla kurulan duygudaşlık için oldukça önemlidir. Okur Fadiş'i yaşadıklarıyla bütüncül olarak değerlendirip, onu anlamaya çalışacaktır. Bu açıdan ileti gerek yaşam, gerekse insana bakış açısından çocuk okura oldukça duyarlılık kazandıracaktır. Yalnız, babası tarafından terkedilmiş, yitik ve hatta romanda kimi yerde geçtiği gibi yetim bir çocuğun yalnızca anne sevgisiyle çevrelenen dünyasında yaşama umudu daima güçlendirilmektedir.

2.3. Dil ve Anlatım

Gülten Dayıoğlu 1964'de kaleme aldığı romana Yapı Kredi Yayınları'nın açtığı bir yarışmada beklediği ödülü alamamasının yarattığı düş kırıklığı ile altı yıl elini sürmez. Romanın bu ilk halinin dili yazarın kendi deyimiyle 'ağdalı'dır.¹Romanın bu ağır dilinde Dayıoğlu'nun aldığı hukuk eğitiminin etkisi olduğu da söylenebilir. 1971 yılında romanın özellikle çocuk yazını alanında yayımlanması kararlaştırıldığında ulaştığı başarıda dil ve anlatım özelliklerinin etkisi küçümsenemez. Bu yedi yıllık süreçte dikkat çeken en önemli değişiklik, romanın dilinin yalınlaşmış olmasıdır. Kitabın öyküleyici anlatım biçimiyle kaleme alınmış dil ve anlatım özellikleri gerek Anadolu insanının gerekse kentlerin yaşamlarını dolaysızca yansıtan bir niteliğe sahiptir. Küçük kasaba ve köylerde baskın olan yaşantı biçimleri bu küçük yerleşim birimlerinin ayırıcı özelliklerini yansıtırken, şehir yaşamındaki insanların eğitim düzeyleri ve dil biçimleri, onların düşünce yapılarını doğrudan yansıtır niteliklerle donatılmıştır. Gerek kasaba, gerekse kentlerde ele alınan sosyal davranışlar ve nitelikler doğrudan eleştirilmez, sezdirimsel olarak okurla paylaşılır. Siyasal ya da dinsel bir eğilim sergilenmeden uzamlar ve bu uzama özgü nitelikler sosyal yaşamın aynası olarak yansıtılır. Erkek egemen bir yapının baskın olduğu köydeki kimi yerleşik tutum ve davranışlar kınanmaz yalnızca sosyal duyarlılık kazandırılması adına okurla paylaşılır. Kız çocuklarının özellikle terbiye ve eğitimi ile ilgili tutum ve görüşler, erkeğin kendine eş tutması, kadın ve kız çocuklarına şiddet gibi kimi durumların eleştirisi okurla paylaşılırken bu durumlarla ilgili yazar yönelimi duyumsanmaz. Yalnızca durumun yansıtılmasıyla yetinilir, okur istediği sonucu kendince çıkartmakta özgürdür. Küçük bir çocuğun dünyasından yansıyan bakışla okurda uyandırılan güçlü katarsis etkisi de romanda kullanılan dil ve anlatım özellikleriyle yaratılır.

2.4. Anlatı Zamanı

Romanın anlatı zamanı 1919-20'li yıllara yani Kurtuluş savaşı yıllarına denk düşmekle birlikte bununla ilgili kesin bir tarihe rastlanmaz. Savaşın yarattığı yıkıma romanın başında değinilir. Ancak bu yıkımın somut izleri verilmez.

Romanda anlatı zamanı Kurtuluş Savaşı'na göre atlamalı olarak aktarılır. Naciye kadının gittikçe yoksullaşması “Kurtuluş Savaşı bitmiş, Yunan baskısının üstünden uzun yıllar geçmişti” (s.11) sözü ile belirtilir². Naciye kadın geçmişte yaşadığı refah yaşamı tamamen yitirmiş, savaşın yıkımları onu yatağa mahkûm etmiştir. Üzerine titrediği kızı Cemile “ellere kulluk” eder olmuştur. (s.11). Toroslu Kasabası'nda başlayan romanın zaman bilgileri işte bu yıkımın izlerinin gösterilmesi yoluyla yapılır. Varını yoğunu yitiren Anadolu köylüleri açlık ve sefalet dolu bir yaşama tutsak edilmiştir. Bu yaşamda köylülerin mali olanaksızlıklardan kaynaklanan geçim sıkıntısı baskın biçimde gösterilir. Savaşın kimini yok ettiği, kimini yıktığı hanelerde aşağı yukarı birbirine benzer yaşamlar vardır. Savaş yıllarının ardından gelen yokluğa ve çetin yaşam koşullarına dayanmak da bir o kadar zahmetli ve zordur.

Evlendiklerinin üzerinden altı ay geçmeden Kâmil Bey evden ayrılır. Eşi istediğinde annesini bırakıp yanına gidemeyen Cemile annesi ölünce kasabalıların baskılarına da dayanamayarak eşinin daha önceden gittiği şehre gitmeye karar verir. Ancak umduğunu bulamaz. Kocasını onu terk eder. Cemile yanında küçük kızı yeni bir yaşam umuduyla İstanbul'un yolunu tutar. İstanbul'da bir hanımın yanında temizlik ve yemek işlerine bakmaya başlayan Cemile bir yıl bu evde çalışır çalışmasına ama hep diken üstündedir.

Kamil Bey Cemile'yi kandırarak Fadiş'i kaçıtır. Cemile iki ay boyunca Akkale'de kızının izini sürer. Nihayet onu bulur ancak bu kez de İstanbul'a döndüğünde Saime Hanım'ın yanındaki işinden olduğunu öğrenir. Bir ay kadar iş arayan ancak çocuğu olduğu için iş bulamayan Cemile çaresizdir. Fadiş'i para karşılığında bakması için Toroslu Kasabası'nda yaşayan yaşlı Hafize Nine'ye emanet eder. Bundan sonraki zaman dilimi Fadiş'in ilkököl ikinci sınıfa geçtiği yaz sonuna kadarki süreci kapsar. Bu anlatı zamanında Fadiş'in yaşadığı olaylara bağlı olarak zamanda geriye dönüşler dikkat çeker. Bu geriye dönüşler Fadiş'in anne sevgisi ve özlemiyle yandığı anlarda ortaya çıkar.

2.5. Uzam

Kısaca romandaki olayların yaşandığı yeri imleyen uzam, felsefede “zaman içinde var olup, fiziki mekânda yer işgal etme”³ anlamı taşır. Uzam, romanda ağırlıklı iki biçimde yer alır. Birisi kasaba ve köy betimlemeleriyle güçlendirilen Anadolu, diğeri Fadiş'in doğup, büyüdüğü yerlerden her yönden farklı olan kent yaşamının anlatıldığı İstanbul'dur. Bir bakıma şark ve garpı simgeleyen yerler gibi görülebilecek bu iki uzam romanın anlatı yerlemlerinde yalnızca bir öge olarak değil, aynı zamanda küçük kızın duygu dünyası ve yaşamı tanımaya başlamasında da yönlendiricidir. “Mekân kavramı, insanlığın, ekonomik, ideolojik, sosyo-psikolojik boyutundan bağımsız tartışılmaz”⁴. Köy ve kentteki uzamsal nitelikler roman kişilerini ve olay örgüsünü doğrudan etkiler. Romanda tüm kahramanların kişilik özellikleri buldukları uzamlarla anlaşılır kılınır. Kişilerin uzama aidiyetleri biyolojik, psikolojik ve sosyal olmak üzere üçlü bir dizge içerisinde anlamlandırılabilir. Uzam romandaki kişilerin konumlarının önemli bir belirleyicisidir. Bu kişiler yaşadıkları çevreye yalnızca fiziksel olarak değil, aynı zamanda duygusal ve düşüncüsel olarak da bağlıdırlar. Çünkü bu uzama aittirler. Romanın genelinde uzam betimlemeleri dikkate alındığında köyde açık uzamın, kentte ise kapalı uzamın ağırlık kazandığı görülür. Bu kesin ayırım köy ve kentin özelliklerinden de kaynaklıdır. Dayıoğlu'nun köy betimlerinde ağırlıklı açık uzamı kullanması “bu dönem çocuklarının, ev ve aile ortamından çok, doğal çevreyi keşfetme eğilimi içinde”⁵ olmalarıyla açıklanabilir. Köy yaşamının betimlenmesiyle başlayan roman, kısa süren İstanbul ve kent yaşamının ardından tekrar köye dönüş ve

² Çalışmamızda gönderme ve alıntı yapılan roman; Gülten Dayıoğlu, *Fadiş*, (34. Baskı), Altın Çocuk Kitapları, İstanbul 2005.

³ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2000, s. 961.

⁴ Suna Karaküçük, “Bir Mekânsal Paradigma Olarak Öteki”, *Eğitim Bilim Toplum*, Cilt 2, Sayı 8, 2004, s.78.

⁵ Bekir Gökçe-Nesrin Sis, “Gülten Dayıoğlu'nun Çocuk Öykülerinin “Hikâye Haritası” Yöntemine Göre İncelenmesi ve Genel Bir Değerlendirme” *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 6/3 Summer, 2011, s.1943.

orada yaşananlardan izler taşır. Sürekli o kasabadan bu kasabaya gitmek zorunda kalan/bırakılan Fadiş'in köy ve kent yaşamı değerlendirildiğinde, köyde bağlarının olması nedeniyle bu yaşama uyum göstermesinde bir sorun yaşamadığı da açıkça görülecektir. Fadiş için yaşam alışık olduğu köy ve kasabalarda hem daha mutlu, hem de daha kolaydır. Ancak onu yutan koca İstanbul'da sıkıntı çeker. Aslında bu sıkıntının kaynağı uzamın kendisinden kaynaklı değildir. Uzam, hanımla Cemile arasında ortaya çıkan olayı söze gerek duyulmadan ayrıntılarıyla okura yansıtma görevi üstlenirken, aynı zamanda kişilerin davranışlarının gerekçelerini gösterir. Kent insanlarının yaşam biçimleri ve değer yargıları, Fadiş kadar küçük bir çocuğun bile kolaylıkla anlayabileceği derecede köyden farklıdır. Bu farklı durum İstanbul'da karşılaştığı ve kendisini küçük gören hatta aşağılayan insanlardan kaynaklanmaktadır. Romanda geçen uzamlar hayattan alınmışlık etkisini daima canlı tutar.

2.6. Karakterler

Gülten Dayıoğlu Fadiş'te tümüyle toplumsal hayatı yansıtır. Bunu da başkisi Fadiş'i eksenine alarak yapar. Romanda yan kişilerden ilk tanıtılan kişi Fadiş'in anneanesi Naciye Kadın'dır. Naciye Kadın Toroslu Kasabası insanlarıyla aynı yazgıyı paylaşan bir şehit annesidir. Aslında vaktiyle varlıklı bir köylüdür. Savaşta tüm varını yoğunu yitiren Naciye Kadının, kızı Cemile'den başka kimsesi yoktur.

Romanın başkisi Fadiş, anne ve babasının ayrılığının acısını en derinden yaşamış yetişkin bir çocuk gibidir. Romanda anne babanın ortak bir kararı olmadan belirlenen bu ismin Fatma ya da Fadime'nin dönüştürülmüş biçimi mi yoksa hepsinden bağımsız yalnızca Fadiş mi olduğu konusunda bilgi verilmez. Çocuklara özgü davranışlar onun için yasaktır. Annesi dışında hiç kimse ona anlayış ve hoşgörü ile yaklaşmaz. Bu yüzden erken yaşta ağırbaşlı ve uyumlu olması gerektiğini öğrenmiştir. Roman boyunca bir yerden diğerine sürüklenen Fadiş, başta annesinin çalışmak zorunda olduğu yere gitmek için can attığı halde sonraları gitmek istememiştir.

Fadiş'in annesi Cemile çalışkanlığı, savaşçı ruhu, sevgi ve şefkat dolu yüreği ile tam bir Anadolu kadınıdır. Her şeyi hayattaki tek varlığı olan kızı için yapan Cemile'nin kızına olan hasreti bir türlü dinmemiştir.

Fadiş'in babası Kâmil Bey ne iyi bir eş ne de iyi bir baba olabilmıştır. Cemile'ye de Fadiş'e de sevgi göstermemiş, onların sorumluluğunu üstlenmemiştir. Romanda Kâmil Bey'in değişebileceğine inanan tek kişi Cemile olmuştur.

Romanın ana karakterlerinden Zehra Kadın ve eşi Bekir Ağa Fadiş'e yakın davranan kişilerdir. Oğulları Hasan başlangıçta Fadiş'i kıskansa da sonraları onunla çok iyi vakit geçirmiştir. Hatta Fadiş Ankara'ya gitmek üzere yanlarından ayrılırken oyunlarda kullandığı en güzel taşını ona vermiştir.

Yan karakterlerden biri olan Kâmil Bey'in kardeşi Hamdi Bey iyi niyetli biri olmakla birlikte edilgin kişilik yapısından ötürü Fadiş'e sahip çıkamamıştır.

Hafize Nine ile Fadiş'in ilişkisi kimi zaman bir yetişkin, kimi zamansa okurun çocuk dünyasına girebileceği biçimde düzenlenmiştir. Fadiş onunla oldukça iyi vakit geçirmiş ve onu sevmiştir.

Romanda olay örgüsünün gelişimini yönlendiren yardımcı kişiler de oldukça fazladır. Tüm bu yardımcı kişiler genellikle dolaylı biçimde Fadiş ve onun dünyasında derin izler bırakırlar. Örneğin bu kişilerden Bekçi Mustafa Dayı ve Ali Kadir, Cemile ve Fadiş'e iyi davranan ve iyilikle anımsanan iki kişi olmuştur. Romanda açık karakter olarak yer alan bu yardımcı kişiler dışında Fadiş'in yaşadığı kent ve köylerde karşılaştığı komşular, mahalledeki çocuklar, yolcular gibi kapalı karakterler de vardır.

3. Romandaki Uzamlar ve Kendilerine Özgü Nitelikleri

Şehir çocuklarının köyle tanıştığı Fadiş isimli romanda geçen uzamlar ve bu uzamların özellikleri gerek kahramanlar üzerinde, gerekse romanın olay örgüsünde etkin bir işleve sahiptirler.

Yalnızca romanın iletisi ve anlamını aktarmada önemli olmayan köy ve kent aynı zamanda romanın çözümlemesinde ve kahramanların bu uzamlarla ilişkisinde de oldukça önemlidir. Fadiş'te uzam, karakter ve eylemi belirlemede gündelik yaşam düzenini köy ya da kente göre yansıtır. Romanda yaratılan dünyayı algılamak, bu dünyanın kişilerle olan sosyal ve ekinsel bağlarını anlamak için romanda işaret edilen gerçekliğe vurgu yapar. Uzam, romanın ana ve yardımcı karakteri

“hakkında, onların çevresi ve içinde yaşadıkları dünyanın gerçeklerine dair pek çok bilgiyi içerir”⁶. Bu bilgiler ışığında okur roman kişisiyle kolayca bütünleşir.

Kurtuluş Savaşı sırasında Yunanlıların her yeri yakıp yıktığı sözüyle başlayan roman uzam ile ilgili ilk bilgiyi de okurla böylece paylaşır. Tüm Anadolu’nun yakılıp yıkıldığı Kurtuluş Savaşı sırasında Toroslu Kasabası önemli bir konuma sahiptir. Zira halk düşman yolu üzerindeki bu kasabadan böylece göç etmek zorunda kalmıştır. (s.9). Düşman “güçlüdür”, “acımasızdır” (s.9).Kasabalılar sığındıkları köylerden döndüklerinde evlerinin yerinde kül yığınları bulurlar. Cemile ve annesinin birlikte yaşadığı Toroslu Kasabası olayların başladığı yerdir.

Savaşın açtığı yaralar el birliğiyle sarılmaya çalışılır. “Böylece kasabada, yeni bir yaşama düzeni kurulur.” (s.10). Burada Toroslu Kasabası savaşın acımasız yüzünü gözler önüne sermek amacı üstlenir. Başında erkeği olmayan Naciye kadın eline geçen parayı değerlendiremez ve geçimini sağlamak için topraklarını satmaya başlar.

Cemile’nin kocası Kâmil Bey komşu kasabada yaşayan bir ailenin oğludur. Toroslu’da bulunan baba dostları onun bu kasabadan biriyle evlenmesine aracılık ederler. Cemile, Kâmil Bey’le annesiyle birlikte yaşamayı kabul etmesi şartı ile evlenir. Kâmil Bey’in konumu, “gösterişsiz bir düğünle evlenmeleri” (s.12) her şeyden çabuk bıkan bir yaradılışı oluşu evliliklerinin sürmeyeceği kanısını okura sezdirmeyi amaçlar. Kocasının kendisine ve annesine eziyetlerini kimseye açamayan Cemile, çaresizce durumu kabullenir. Cemile’nin bu kasabada kadına ve/veya eşe biçilen geleneksel rol modele göre davranması, içinde yaşadığı bu kasabanın töre ve gelenekleriyle tümüyle örtüşür. Hamileliğinin dördüncü ayında evliliğinde sorunlar ortaya çıkan Cemile, bu zamandan sonra yaşamın tüm yükünü yalnız başına üstlenecektir. Kötü davranışlarını terk etmeyen/edemeyen Kâmil Bey, bebek bir yaşına geldiğinde evi yine terk eder. Bu defa bir adres bile bırakmaz. Altı ay sonra kasabaya dönen Kâmil Bey, Cemile’den annesini orada bırakarak kendisiyle birlikte şehre gelmesini ister. Şehir, Kâmil Bey için daha farklı bir yaşam biçimi demektir. Bu yaşam biçiminde ise yalnızca birinci dereceden aile bireylerine yer vardır. Başlangıçta kayınvalidesi ile yaşamayı kabul eden Kâmil Bey için kasaba ve kent yaşamı kesin bir çizgiyle birbirinden ayrılır. Eş dost yardımıyla komşu kasabadan gelip Toroslu’da dükkân açan Kâmil Bey bir kez buraya yerleştikten sonra tutunduğu bu çevre ile yetinmek istemez. Kent yaşamına özlem duyar. Ancak bu yaşamın kendine özgü kuralları vardır. Annesini bırakıp gitmek istemeyen Cemile’yi zorlamaz. Onu kaderiyle baş başa bırakarak çeker gider. Cemile’yi annesiyle kabul eden Kâmil Bey sözünü çoktan unutmuştur. Dahası bunu kendisine bir kez hatırlatan Cemile “güçlü bir tokat” (s.13) yiyerek yanıtını almakta gecikmez. Boyun eğerek duruma razı olan Cemile başka seçenek düşünme/arama uğraşına girmez. Yüzüstü kalan Cemile için zorlu bir çalışma hayatı da böylece başlamış olur. İlk iki yıl iki kez mektup yazan, onda da sadece kızını soran Kâmil Beyden üç yıl boyunca ses seda çıkmaz. Annesinin öldüğünü Kâmil Bey’e bir mektup yazarak bildiren Cemile karşılık alamaz. Kocasının yanına gitmediği için kendisine kızanlara karşı Cemile otobüse atlar, şehrin yolunu tutar. Şehre gittiklerinde eşyalarını otobüsten indirmeden kocasının dükkânına koşan Cemile umduğunu bulamaz. Kocası Fadiş’i çekip alır, ona da istediğini yapmasını söyler. Kâmil Bey kentte başka bir kadınla yaşıyordu. Amacı Cemile’den ayrılıp onunla evlenmektir. Kâmil Bey’in yanında çocuğu gören kadın Fadiş’i istemez. Kâmil Bey kentte bulduğu kadına karşı çekimser ve edilgin kalır. Kızını bırakmak istemeyen Cemile, Kâmil Bey’in her türlü önerisini kabul etmeye hazırdır. Köy yaşamı koşullarında Cemile’yi kabul eden Kâmil Bey kente gidince onu terk eder. Kentteki eşinden çekinen Kâmil Bey, Cemile’nin kızı için her şeyi göze aldığını anlayınca içten içe sevinir. Fırsatı iyi değerlendirir ve şartlarını kabul etmesi için Fadiş’i koz olarak kullanır. Kendisini bir daha rahatsız etmemesini tembihleyerek kızı annesine verir. Romanın bu bölümünden sonra Cemile ve Fadiş için sıcak bir yuva kurma ümidi tümüyle yok olur. Bir uzam olan ev “insanlar arasındaki ilişkilerin belirleyici koşulları”⁷ yaratmaktan uzaktır. Zira artık onları bir araya getirme anlamını kaybeder.

Toroslu Kasabası’ndaki yaşamları sonlanan Cemile ve kızı için yeni bir çevrede yeni ve daha öncekilerden oldukça farklı bir yaşam onları beklemektedir. Cemile’ye hemşerilerinden maden mühendisi Galip Bey İstanbul’da oturan doktor ağabeyinin yanında iş bulur. Ömründe ilk kez trene binen Cemile ve küçük kızı için İstanbul yeni bir yaşamın aralandığı kapıdır. “Denize, vapura, giyim

⁶ Tülin Sağlam, “İbsen’den Beckett’e Uzamın Dönüşümü”, *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, 23, 2007, s.54

⁷ Georg Simmel, *Bireysellik ve Kültür*(Çev. Tuncay Birkan), Metis Yayınları, İstanbul 2009, s.149.

kuşamlara çok göz alıcı kadınlara bakakalan” (s.17) Cemile ile Fadiş’i İstanbul’un kalabalığı ürküdür. Aslında “bu kadar insanlar, denizin üstünde batmadan kalabilen vapur, denizin mavi rengi, hanımların tüylü şapkaları” ikisini de şaşkına çevirir. Bunlar kendi dünyalarında görmedikleri şeylerdir. “Şehirleri, diğer yerleşim birimlerinden ayıran tek özellik kalabalık nüfusları değildir. Şehirler köylere göre daha örgütlü bir toplumsal hayatın yaşandığı” yerdir⁸. Bu örgütlü toplumsal yaşantı belli bir hiyerarşik düzeni de içinde barındırır.

İstanbul’da üç katlı bir evde çalışmaya başlayan Cemile’yi ilk şaşırtan şey hanımın, üzerindeki basmadan elbisesini değiştirmesini istediği sözleri olur. Köy ve kentteki yaklaşım farklılıklarıyla ilk defa bu yolla karşılaşan Cemile, çaresizce yamalı olan diğer elbisesini giyer. Romanda uzam olarak İstanbul, hanımın Cemile ve kızına karşı sergilediği tutum ve eylemlerinde somutlayıcı etkiye sahip bir öge konumundadır. “Hem anlatı kişilerinin kimliklerinin, kültürel ve ekonomik durumlarının ortaya konulmasında hem de eylemlerin somutlaştırılması noktasında mekân işlevsel bir özelliğe sahiptir”⁹. Cemile’nin hizmetçi olarak çalışmaya başladığı bu evdeki kurallar çocuk yaştaki Fadiş’i yetişkin gibi olmaya/davranmaya zorlar. Kasabada görmediği her yeni şey yada durumu algılamaya çalışan Fadiş her çocuğun olağan tepkilerini gösterdiğinde bunun özellikle de kentte yasak olduğunu anlamaya/kavramaya başlar. Cemile’ye karşı acımasız olan hanım Fadiş’i itip kalkar. Hatta şımarık bir çocuk olan oğlu Aydın’ı hatalarına, yalanlarına karşın koruyan hanım daha da ileri giderek Cemile’ye oğlunun da kendisi gibi onun efendisi olduğunu hatırlatmaktan geri durmaz. Cemile’nin gidecek yerinin olmadığını bilen hanım bir yandan, oğlu Aydın öte yandan Cemile ve Fadiş’e yüklenirler. Cemile bir yıl bu evde diken üstünde durur. Sıkıntılarını açtığı hemşerisi Fatma Kadın Cemile’ye yaşlı bir kadının yanında iş bulur.

Şehirde ‘bey’, ‘hanım’ nitelemeleri kullanılırken köyde Fatma kadın, Naciye kadın “Hanife Kız, Zehra Kadın” (s.106) gibi isimlendirmeler kullanılır.

Fadiş’e eziyet eden hanım köyden/kasabadan olan kişilerin çocuk terbiyesinden anlamayacaklarını düşünür. Çocuğa yaptığı eziyeti ‘terbiye etme’ anlayışıyla eş tutmaya çalışan hanım aynı terbiye yaklaşımını oğluna karşı göstermez. (s.25). Cemile iş yaparken, Fadiş’i ayakaltında olmasın diye odaya kilitleyen hanım, ilk kez bu duruma tepki gösteren Cemile’yi “nankör, inatçı, görgüsüz” (s.26) olmakla suçlar. Kendisini annelik konusunda dahi Cemile’ye eş görmeyi küstahlık olarak algılayan hanım onu sürekli olarak aşağılar.

Hanımın oğlu Cemile ve kızını giysilerinden dolayı dilencilere benzetir. Romanda, Cemile’nin İstanbul’a gittiğinde çalışmaya başladığı evdeki hanımın ismi verilmez. Bu kadın acımasız, merhametsiz ve çalışanlarını hor gören bir kişiliği simgeler. Cemile’nin çalıştığı ikinci evdeki hanımın isminin verilmesi onunla olay gelişiminde kurulacak bağ açısından önemlidir. Cemile’nin İstanbul’da ilk çalıştığı evdeki hanımın aksine Saime Hanım “olgun, güngörmüş bir hanımdır” (s.31). Bu evde hanımın ilk günden Fadiş’le ilgilenmesi Cemile’nin içine su serper. Bir süre sonra Kâmil Bey o sıralar birlikte olduğu kadınla evlenebilmek için Cemile’nin karşısına çıkar ve sanki onu düşünüyormuşçasına boşanmayı teklif eder. Ancak Cemile geleneklerine bağlı bir kadının tepkisini gösterir. Herkesin onu kınayacağı düşüncesindedir. Cemile’den gerçek niyetini gizleyen Kâmil Bey Akkale’de bir ev tutup onları yanına alacağı vaadinde bulunarak ayrılır. Cemile’yi kandırarak Fadiş’i kaçıran Kâmil Bey bunu Cemile’yi boşanmaya ikna etmek için yapar.

Romanda İstanbul’dan sonra adı geçen bir başka yer Akkale’dir. Fadiş’i Akkale’ye kaçıran Kâmil Bey’in amacı burada Fadiş’i bir süre tuttuktan sonra Gökpınar’da oturan zengin teyze oğluna vermektir. Öyle de yapar. Akkale’de iki ay boyunca kızını arayan Cemile sonunda onun nerede olduğunu öğrenir. Ancak Gülsüm Kadın Fadiş’i annesine vermeye yanaşmaz. Zengin teyze oğlunun yaşadığı yer olan Gökpınar, romanda derinlemesine betimlenen bir yer değildir. Buradaki insanların tepkileri, kadın ve erkeklerin birbirlerine yaklaşım ve ilişkileri köy geleneğiyle tümüyle uyumludur. Gülsüm Kadının kocası Sami Bey Cemile’nin kızını almak üzere geldiğini duyup eve geldiğinde köylü kadınların tepkisi dikkat çekicidir. Genç olanlar kaçır, yüzlerini yabancı erkek görünce kapamayan yaşlı kadınlar kalır. Kocasının tüm yaptıklarını büyük bir çaresizlikle kabullenen Cemile durumu ‘alın yazısına’ (s.41) bağlar. Çocuk terbiyesi konusunda Sami Bey de Cemile’nin İstanbul’da ilk çalıştığı

⁸ Şükrü Karatepe, “Şehirler Sahibini Arıyor” Ed. Vecdi Akyüz, Seyfettin Ünlü, *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler 2*, İlke Yayınları, İstanbul 1996, s.301.

⁹ Oktay Yivli, “Yahya Kemal’in Şiirinde Mekân”, *Türk Dili*, Sayı:127, 2009, s.680.

evin hanımıyla benzer tutum sergiler. Evinde Fadiş'in dayak yemesinin onun terbiyesi için olduğunu savunur.

Cemile'nin kızını zorla aldıktan sonra karşılaştığı bekçi Mustafa Dayı'nın "kadın akli kısıdır" (s.46) sözü bu küçük yerleşim biriminde kadına karşı bakış açısını sergiler niteliktedir. Cemile, Bekçi Mustafa Dayı bu sözü boş yere dememiştir diyerek içinde yaşadığı bu küçük kasabada, kadına karşı duyulan genel görüşü benimsediğini gösterir. Kızını aldıktan sonra İstanbul'a tekrar dönen Cemile, Saime Hanım'ın yanındaki işinden olduğunu öğrenir. Biray kadar iş arayıp bulamayan Cemile, kızını Toroslu Kasabası'na götürmekten başka çare bulamaz. Aylık yollamak şartıyla kızını oradaki akrabalarının yardımıyla Hafize Nine'ye bırakmak zorunda kalan Cemile, tekrar İstanbul'a döner. Kâmil Bey'in bir iki güzel sözüne kanan Cemile, Hafize Nine'ye yazdığı mektupta ara sıra Fadiş'i babasına gösterebileceğini yazar. Bu mektubu okuduktan sonra Fadiş'in "babama ben bile inanmıyorum" (s.55) demesi ilginçtir. Kocasının kaç kez kendisini kandırdığını bilen Cemile, Hafize Nine'nin dediği gibi her şeye çabuk inanan, çok iyi yürekli bir insandır. (s.55).

Toroslu Kasabası tipik bir Anadolu kasabasıdır. Buradaki yaşam olağan bir kasaba yaşantısıdır. Herkesin birbirini tanıdığı, hayatına karıştığı, dedikodu yaptığı, birbirine gidip geldiği bu kasabada insanlar arasında mesafe yoktur. Aldığı armağanlarla Hafize Nine'nin güvenini kazanmayı başaran Kâmil Bey bir yolunu bulup Fadiş'i ondan kaçırarak uzaklaştırır.

Fadiş'le babası, Hüseyin Ağa adında biriyle Toroslu'dan Kâmil Bey'in kardeşi Hamdi Bey'in yanına giderler. Baba kız Tanardı'na yerleşir. Burası geleneksel köy yaşamının tüm özelliklerine sahip olan bir yerdir. Herkesin yanında yabancı olan Fadiş, annesi babası varken yetim gibi bırakılır. Kâmil Bey Fadiş'in güvenini ve sevgisini kazanamaz bir türlü. Gerçi bunun suçlusu da kendisidir. Fadiş "yatır" olduğu söylenen evde yalnız kaldığında onu korkutur. Küçük kız "babasına inanıp güvenmediği için" (s.65) başkalarının söylediklerine inanmayı yeğler. Kâmil Bey'in de Fadiş'i "adam etmek" için dövmesi tipik bir davranış modelidir. (s.67).

Fadiş çevresindeki diğer çocuklardan farklıdır. Yaşadığı yerlerde karşılaştığı olaylar onu olgunlaştırmıştır. Annesinin hizmetçi olarak çalıştığı yerlerde annesinin işini kaybetmemesi için ezilmiş, aç kalmış, hırpalanmış en yakınları tarafından dövülmüş ancak yine de sessizliğini koruması gerektiğini, itaat etmesi gerektiğini öğrenmiştir. Yetişkinlerin davranışlarından çıkartılması gereken anlamı sezen Fadiş buna göre davranmasını bilmesiyle yetişkin bir çocuktur adeta.

Fadiş'in bakımını üstlenmeyen, onunla ilgilenmeyen, onu sevmeyen, bir kez dahi öpmeyen babası onu bu kez de amcasının evinde bırakarak kayıplara karışır. Fadiş kendisini istemeyen yengesi ve onun sözünden çık(a)mayan amcasının yanında kendisini sığıntı gibi duyumsar. İstanbul'u düşünür. İstanbul hatırlamakta zorlandığı, annesine ayak bağı olduğu uzak bir yerdir. (s.76). Fadiş annesinin onu yanına alamayacağını öğrenince tüm neşesini kaybeder. Yengesinin yanında çok eziyet çekmesine karşın başka bir yere gitmeyi de düşünemez. "Her gün bez yıkamaya, bahçe sulamaya, su taşımaya gönüllüydü. Çünkü gideceği yabancı yerler onu ürkütüyordu" (s.77). Kendisini sığıntı gibi duyumsatan bu yabancı evde onu küçücük de olsa amcasının ilgisi yaşama bağlar, dayanma gücü verir. Bu yüzden annesinin kendisine bulacağı her yer onun için yabancıdır.

Cemile, amcasının evinde daha fazla sığınamayan Fadiş'i annesinin büyüttüğü teyzesinin kızı olan Zehra Kadın'ın yanına Örenköy'e yerleştirir. (s.78). Fadiş zorlu bir yolculukla bir kasabadan diğerine geçer. Tanardı ile Örenköy arası altı saat çeker. (s.78).

Romanın ikinci bölümü ağırlıkla Fadiş'in Örenköy'deki yaşamı üzerine kuruludur. Birinci bölümün etken kahramanı Cemile iken ikinci bölümde etken kişi Fadiş olur. Bu yüzden o ve onun çevresinde gelişim gösteren olaylar yakın plana alınır. Ali Kadir Ağa Fadiş'i yemenici Bekir Ağa'nın evine getirdiğinde bu köydeki yaşam onun için oldukça bilindikdir. "Birkaç komşu pencerelerini açmış, onlara bakıyorlardı" (s.87). Fadiş Örenköy'de köy adetlerini bildiği için ona göre davranır. Yemeğe ilk kaşığı babanın uzattığı, sofrada diz çöktüğü (s.92), yeni gelen birine gözyayına gelinmesi (s.94) gibi...Aile ve yakın çevre ile başlayan toplumsallaşma romanda Fadiş'in diğerleri ile olan ilişkisinde somut biçimde gösterilir. Bunun en belirgin özelliği de "rol öğrenme, rol kazanma ve cinsiyet rollerinin öğrenilmesi olarak da tanımlanmaktadır"¹⁰. Dayıoğlu, köy geleneği içinde Fadiş'in bir kız çocuğu olarak rolü ve toplumsallaşmasıyla ilgili davranış modellerini açıkça sergiler.

¹⁰ Necla Mora, "Kitle iletişim Araçlarında Yeniden Üretilen Cinsiyetçilik ve Toplumda Yansıması", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 2 (1), 2005.

Örenköy'ü seven Fadiş'in neşesi artar. (s.99). Köyde erken saatlerde iş başlar. Tarlaya, bahçeye gidilir, hava kararırken de dönülür. Evde yalnız kalan Fadiş bol bol oyun oynar. Fadiş bu oyunlar sırasında tüm düşlerini yaşar. Evin en süslüsü, en güzeli olur. (s.100). Bu oyunlar onun "...İstanbul'dan arta kalan anılarını yenilediği" anlardır. (s.100). Evcilik, beş taş, longuz en gözde oyunlardır. (s.100-101). Bu kıt kanaat geçinen köy halkı, özellikle Fadiş ve çocuklar en küçük şeylerle mutlu olmasını bilirler. Cemile'nin gönderdiği, içinde çoğu kullanılmış pek çok eşya bulunan bayramlık sandık bile çocuklar için büyük bir mutluluk kaynağı olur.

Köy yaşamında kızlar on bir yaşına girince, 'üslük' denilen örtülerle başlarını örterler. On beş yaşına gelince de 'car' denilen çarşafarla sokağa çıkarlar. (s.104). Köyde yufka ekmek yapımı, asker uğurlama törenleri, çamaşır yıkama için köyün dışında akan çay kıyısına gidilmesi gibi işler hep imeceyle yapılır. Romanın köyün betimlemesinin yapıldığı bölümleri sayesinde okurla bu yaşama ait alışkanlık ve iş paylaşımı konusunda pek çok tablo paylaşılmış olur. Fadiş'in yanına sığındığı Zehra Kadın becerikli bir kadındır. Ağır işlerin üstesinden kolayca gelir. Bu yolla Anadolu kadınının ne kadar cefakâr olduğu da gösterilmiş olur.

Bu köy, Fadiş'in en mutlu çocukluk anılarını doyasıya yaşadığı bir yerdir. "Fadiş köyde saçlarını köylü kızlarınkiler gibi beş altı tane örgü yaptırır" (s.110). Fadiş ve Hasan'ın arkadaşı Hamza her köy çocuğu gibi yalınayak gezen, kordelasız fötr şapka giyen bir çocuktur. (s.110). Şehirde Fadiş'in en yeni pazen elbisesine gülüp, onu alaya alan Aydın gibi tepki vermez bu köylü çocuklar. Ayak bileklerinin bir karış yukarısında kalmış, kısalmış pantolonlarından utanmaz veya birbirlerini bu yüzden eleştirmezler. Bu giysileri ve yokluklarına karşın mutludurlar. Köy tüm çilesi, zorlukları ve yoksulluğuna karşın çocukların mutlu olduğu bir dünya olarak betimlenir. Otoriter baba, amca veya erkek yakınlar dışında herkesle iyi ilişkiler kuran Fadiş kısa sürede köyde herkese kendisini sevdirmeyi başarır. Bu zorlu yaşam içinde çocukların içinde "...çevrelerine yararlı olmaktan doğan bir dirlik vardır" (s.111). Köyde tüm bireyler gibi çocukların da işlerin paylaşımında sorumluluk ve yükleri vardır. Hayat İstanbul'da varlık içindeki çocuklar gibi onlara çok şey sunmaz. Çocukların "...çoğu harmanda, bağda, bahçededir" (s.111).

Fadiş yanında arkadaşları özellikle de Hasan varken kendisini yalnız duyumsamaz. Yalnız kalır kalmaz "anası burnunda tüter", "İstanbul'da geçirdiği günler, ona bir düş gibi gelir" (s.112). Bu köyde mutlu olan Fadiş'in tek endişesi tıpkı "Toroslu'dan, Tanardı'dan çekip koparıldıkları gibi buradan da onu ayıracak" olmalarıdır (s.112). Bayram öncesi teyzesi Fadiş'i yıkadığında Fadiş şöyle der ona: "Ellerim, ayaklarım, tıpkı şehir çocuklarının ellerine ayaklarına benzedi" (s.112). Hasan hiç kente gitmemiştir. Hasan okuma yazma bilmesiyle Fadiş'e üstünlük taslarken, Fadiş'se kenti üstelik de İstanbul'u bilmesiyle bilgiçlik taslar (s.113). İstanbul'u, Akkale'yi ballandırarak anlatır Fadiş. İstanbul'u Fadiş'in ağzından dinleyen ve öğrenmeye çalışan Hasan için İstanbul "yel gibi giden otomobilleri, koca koca yapıları, oyuncakçı dükkânları olan" (s.113) düşsel bir yerdir. Bu yüzden kimi kez birkaç kere üst üste Fadiş'e İstanbul'u anlatır. Bu iki çocuğu birbirine daha da yaklaştıran kente dair kurdukları ortak düşlerdir.

Hasan kentten gelen araçların çok az durdukları bu köyde araçların içindeki yolculara bakarken "Fadiş'in anlattıklarını düşler; gördüklerini, duyduklarını bağlamaya çalışır" (s.113).

Çocukların dümdüz geçen günleri için harman yerine gitmek, oyun oynamak, İstanbul'dan söz etmek ve hatta oruç tutmak bir renktir(s.115). Zira köyde Ramazanın ilk günü, yedi yaşını geçmiş tüm çocuklar oruç tutarlar (s.116). Bu köyde çocuklar için dışarıdan, kentten gelen her araç ve içindekiler bir eğlence aracıdır adeta. Hatta Fadiş ve Hasan Akkale'den Toroslu'ya giden otobüsün tekeri patlasın diye çiviyi yola çakarlar. "Bu işi yabancı yolcuları yakından görüp, onlarla konuşabilmek için yaparlar (s.119).

Zehra Hasan ve Fadiş'e olabildiğince sevgi dolu yaklaşır. Çocukların her ikisine birbirleriyle olan ilişkileri için öğütler verir ve taraf tutmaz.

Fadiş oruç tuttuğu ilk gün acaba İstanbul'da da oruç tutulur mu diye geçirir aklından. (s.122). Bu durum küçük bir çocuğun düşlerinde kentin köyden çok başka bir uzam olarak algılandığının göstergesidir. Fadiş burada bayramlaşma törenleri, harman zamanı, ekmek yapımı, çamaşır yıkama günleri gibi köylerde yapılan tüm gelenek ve göreneklere kolayca uyum sağlamasını bilir. Hele kendini bu yaşantının içinde duyumsadığında oraya ait olma duygusunun verdiği mutlulukla içi daha bir huzurla dolar. "Gittiği yerlerde okşanıp sevildiği için, el öpmeye çabuk alışır. Zaten sevgiye açtır. Vücudu, ekmek ve su gibi, sevgi istiyordur" (s.132). Karşıdakilerin onu Cemile'nin gönderdiği para

için dahi olsa kendi ailelerinin içine almaları son derece mutluluk vericidir. Fadiş bunun aksi bir tutumla karşılaştığında tüm umutlarını yitirir, çaresizlik ve yalnızlık onu içine alır.

Fadiş'le Hasan zaman zaman kente dair kurulan düşlerdeki ayrılıklarından veya Cemile'nin gönderdiği armağanların paylaşımından kaynaklanan sebeplerle tartışmalar da birbirlerini affedip, tekrar kaynaşmaları uzun sürmez. Her çocuğun aşağı yukarı birbirine benzediği bu köyde Fadiş'i farklı kılan bayramlığı gibi kimsede olmamasıdır. (s.132). Bu, Fadiş'in kendini diğer insanlar veya çocuklar gözünde özel ve ayrıcalıklı duyumsadığı bir durumdur.

Fadiş'le Hasan kötü günlerinde birbirlerine destek olurken, iyi günlerinde sudan sebeplerle birbirlerini çekemezler. Şehirdeki Aydın'ın Fadiş'i köylü giysileri için küçümseyip sığıntı olduğunu yüzüne vurması gibi Hasan da aynı şeyi köyde yapar. "Ben bu evin oğluyum, burası benim evim, sense bir sığıntısın" der Fadiş'e. (s.133-134). Köyde de şehirde de Fadiş'in sığındığı evlerde iki çocuk vardır. İkisi de erkektir, ikisi de Fadiş'ten bir iki yaş büyüktür. Bu, cinsiyete göre köy ve kentte rol modelleri, davranış ve yaşam biçimi ve gelenekleri vurgulamak ve ön plana çıkartmak için özellikle seçilmiştir. Bulunduğu evlerde "sığıntı" olan Fadiş "sinsi yılan" (s.134), "baş belas" (s.135). Fadiş çaresizdir. Annesinin istese de onu yanına alamayacağını bildiğinden bir parça mutluluk duyduğu bu evden de kovulacağını düşünüp, korku yaşar. Hasan'la aralarında geçen bir tartışma yüzünden Hasan ve annesi Fadiş'e soğuk davranırlar ve ona yüz vermezler. Köyde tüm gün yalnız kalan ve endişe duyan Fadiş çok mutsuz ve üzüntülüdür. Ancak Bekir Ağa Fadiş'i annesinin gönderdiği paralar için göndermek istemez. Otoriter bir yapıya sahip olan Bekir Ağa'nın sebebini bilmesede kendisini dışlamadığı gören Fadiş'in keyfi yerine gelir. Bekir Ağa karısına ve oğluna Fadiş'i annesinin onu almak isteyeceği zamana kadar evlerinde tutmalarının kendi çıkarları için iyi olacağını hatırlatması üzerine evde diğer aile üyelerinin de Fadiş'e olan tutumları değişir.

İstanbul'da sürekli kızını düşünen Cemile bu arada yaptığı işi iyi öğrenmiştir. Bu yüzden kızını yanına alması konusunda sürekli kendisini oyalayıp duran hanımına rest çekerek Ankara'da soylu bir paşa kızı ve varlıklı bir mühendisin karısı olan bir hanımın yanında iş bulur. On iki odalı köşkün temizliğine bakar. Bir gün dadı işten ayrılınca ortalık hizmetinden çocuk bakıcılığına yükseltilir. Köyde Fadiş'i mutlu eden en önemli gelişmelerden biri bir yıl gecikmeli de olsa okula başlamış olmasıdır. Bir Hasanların köyüne gelirken yediği gözlemenin tadını bir de bayramda öğretmenin evine gittiği günü yaşamı boyu unutmayacaktır (s.86-132). Romanda Fadiş'in okumaya olan sevgisi okula giden diğer çocukların arasına karışarak kendini öğretmene göstermeye çalışmasıyla yansıtılır. Fadiş'in okula başladığında en çok sevdiği şey törenlerdir çünkü bu törenler "insan içinde bir yeri olduğunu" duyumsattırır ona (s.142).

Fadiş'in ikinci sınıfa geçtiği yaz evde umulmadık bir gelişme olur. Bekir Ağa bahar aylarında bir bahçeye ortak olur. Çocuklar tüm yazı bahçede geçirirler. Bu sıradan günlerde hep yaptıkları gibi "büyük kentle ilgili bitip tükenmez düşlere dalarlar" (s.149). "Köyde bahçe sahibi olmak önemli bir şeydir" (s.150). Bu arada Kâmil Bey'den boşanan Cemile ondan bir daha hiç haber almaz. İzinini kaybettiren Kâmil Bey kızını da bir daha aramaz. Cemile kızı Fadiş'i Ankara'da parasız yatılı okula yazdırmak üzere yanına alır. Fadiş bir yandan okuyacağı ve annesinin yanına gideceği için sevinirken diğer yandan buradaki mutlu günlerinden ayrılacağı için hüznülüdür. Bu buruk ruh hali içinde köyden ayrılan Fadiş için artık güzel günlerin başlayacağı da okura sezdirilmiş olur.

4. Sonuç

Romanda olay örgüsüne göre uzam her değiştiğinde bir krizi de beraberinde getirir. Zaten beliren bu krizin etkisi uzamın değişimiyle belirgin kılınır. Romanda, okur için tanıdık bilindik uzam değiştiğinde bilinen bir düzenin ve bu düzen içindeki değerlerin de bir bilinmezliğe doğru yol aldığı sezdirilir. Yeni uzam ve bu uzamda özellikle de Fadiş'i bekleyen belirsizlikler tümüyle bu değişimle kesinlenir. Romanda sekiz farklı yerde yaşamak zorunda kalır Fadiş. Kent ve köy kültürü arasında bocalar, kendini tümüyle birine ait duyumsayamaz. Yeni yere dair bilinmez, tedirgin edici, anlaşılmaz olan her şey uzam olgusuyla somutlanır. Fadiş kazandıklarını ya da yitirdiklerini uzamsal olarak da yaşar.

Romanda köy ve kent çocuk kahraman Fadiş'in güven, sevgi, sevme, sevilme duygularını geliştirmesine olanak sağlayacak niteliklerle donatılmıştır. Romanda iki uzam olarak yer alan köy ve kent gerek çocuk kahraman Fadiş'i, gerekse olayların seyrini doğrudan etkiler. Köy kendine özgü geleneği ve yaşantı biçimiyle özellikle de Kurtuluş Savaşı'nın zorlu yıllarını yansıtır. Bu çetin yıllarda

yaşanan sıkıntı ve yoksulluk romanda ele alınan aileler ve onların ilişkileriyle gösterilir. Köylerden farklı bir işlev üstlenen kentin özellikle de İstanbul'un taşı toprağı altındır. Cemile'nin Fadiş'in bakımını üstlenebilmesi ve bir iş bulabilmesinin tek yolu büyük bir kent olan İstanbul'a gitmesidir. Romanda köy ve kent kendilerine özgü nitelikler, değer yargıları ve düşünce sistemleriyle yansıtılır. Çocuk yetiştirme, dini bilgiler, sosyal yaşam, eğitim, gelenek, görenek ve insan ilişkileri mercek altına alınır. Ancak herhangi bir yargılama ya da olumsuzlama söz konusu değildir. Romanın olay örgüsü toplumsal gerçeklikle okura aktarılır.

Köy ve kente ait nitelikler Fadiş'in dilsel, psikolojik ve sosyal yönden gelişimini sağlamıştır. Yaşadıkları, annesinden ayrılarak geldiği köy ve kasabalarda onu bir yetişkin gibi davranmaya itmiştir. Yalnızlığı, kimsizliği, sahipsizliği onu yaşadığı duygusal anlarda çok daha kırılğanlaştırmış, içine kapanmasına neden olmuştur. Bu anlarda kurduğu düşsel evrende onu yalnızca annesine duyduğu sevgi ve güven güçlendirmiştir. Parçalanmış bir ailenin itilmiş çocuğı olan Fadiş, yaşadıklarının etkisiyle sosyal yönden de yaşıtlarından farklı bir kişilik özelliğı sergilemiştir. Toroslu'da Hafize Nine'ye duygudaşlık yapacak kadar olgun, Örenköy'de arkadaşları arasında kısa sürede sempati toplayacak kadar içten olmuştur. Bunun dışında güçlüklerden yılmayan ve geleceğı umutla bakan bir çocuktur. Bu yönleriyle Fadiş okura iyi huylu, yardımsever, duygusal ve uyumlu bir çocuk olarak tanıtılmış ve böylece güçlü bir katarsis etkisi yaratılmıştır.

Kaynakça

- CEVİZCİ, Ahmet, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2000.
- DAYIOĞLU, Gülten, *Fadiş*(34. Baskı), Altın Çocuk Kitapları, İstanbul 2005.
- GÖKÇE, Bekir -Nesrin Sis, "Gülten Dayıoğlu'nun Çocuk Öykülerinin "Hikâye Haritası" Yöntemine Göre İncelenmesi ve Genel Bir Değerlendirme", *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 6/3 Summer, 2011,s.1925-1949.
- KARAKÜÇÜK, Suna, "Bir Mekânsal Paradigma Olarak Öteki", *Eğitim Bilim Toplum*, Cilt 2, Sayı 8, 2004. s.76-90.
- KARATEPE, Şükrü, "Şehirler Sahibini Arıyor" Ed. Vecdi Akyüz, Seyfettin Ünlü, *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler* 2, İlke Yayınları, İstanbul 1996, s.301-311.
- MORA, Necla, "Kitle iletişim Araçlarında Yeniden Üretilen Cinsiyetçilik ve Toplumda Yansıması", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 2 (1), 2005. s.1-7.
- SAĞLAM, Tülin, "İbsen'den Beckett'e Uzamın Dönüşümü", *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, 23,2007, s.53-62.
- SIMMEL, Georg, *Bireysellik ve Kültür*(Çev. Tuncay Birkan),Metis Yayınları, İstanbul 2009.
- YİVLİ, Oktay, "Yahya Kemal'in Şiirinde Mekân" *Türk Dili*,Sayı:127,2009, s.680-694.

Şehir ve Edebiyat Bağlamında Necip Fazıl ve Ankara (1929-1938)

Okt. Hatice GÜNDOĞAN
Ahi Evran Üniversitesi / Kırşehir

Şehir-Edebiyat İlişkisi

Şehir, insanla birlikte var olan aynı zamanda insanı da var eden sistematik bir yapıdır. İnsanlar doğup büyüdükleri, öğrenim gördükleri şehirlerin sunduğu imkânlardan yararlanarak kendilerini geliştirirler. Bunun yanında insan da aklı, bilgi ve görgüsü ile içinde bulunduğu coğrafyaya etki eder.

*“Nagehan bir şâre vardım ol şârî yapılır gördüm
Ben dahi bile yapıldım taş u toprak arasında”*

beyitinin sahibi Hacı Bektaş Veli, şehri bu manada algılamış ve insanı şehir istiaresi ile açıklamaya çalışmıştır.

Bizim gibi Doğu toplumlarında köklü bir geçmişi olan şehir, kavram ve kültür olarak edebiyatımıza da yansımıştır. Edirne, Bursa, İznik, Üsküp, Manisa, Mostar, Vardar Yenicesi, Prizren gibi şehirlerin medenî birikimlerini, gündelik hayatın tezahürlerini, sosyo-kültürel manzarasını ve şehirlerin ruhunu aksettiren sahneleri edebiyatımızda görmek mümkündür.¹ Fakat sanatçılarımız için İstanbul’un yeri ayrıdır.

Altı yüz yıllık bir imparatorluğun dört yüz elli yıllık payitahtı olarak İstanbul, edebiyat dünyası için büyük ve köklü bir muhittir. 15. yüzyıldan itibaren İstanbul sarayları, paşa ve bey konakları, bahçeleri ile Divan şairlerine kucak açmış, tarihî derinliği ve doğal güzelliği ile onlara ilham kaynağı olmuştur.² Bu durum yalnız Divan edebiyatıyla sınırlı değildir. Halk ve Tanzimat’tan sonraki Türk edebiyatında da birçok eserde İstanbul vazgeçilmez bir mekân olarak mevcuttur.³ İstanbul’un sosyal hayatına dair manzaraları, şiirlerinde canlı ve neşeli bir atmosfer içinde sunan Nedim, İstanbul’u tüm varlığı ile yaşayan ve İstanbul dendiğinde ilk akla gelen Divan şairlerindedir. Nedim’in İstanbul’un mevsimlerini, bayramlarını, güzellerini, şehir sakinlerinin hayatını içselleştirerek aktarması onun şiirlerine ayrı bir samimiyet katmıştır. Nedim’le birlikte Nef’î ve Nâbî de, İstanbul’u hem siyasetin ve kültürün hem de zevkin merkezi gösteren şiirler yazmışlardır.

Cumhuriyet dönemi şairi ve şiiri de şehirlidir. Şairin de şiirin de merkezi, Divan şiirinde olduğu gibi, İstanbul’dur.⁴ Bu dönemin şiirlerinde şehir yavaş yavaş “bir problem, bir düş, bir kâbus, bir kafes ya da kutsallaştırma mekânı” olarak algılanmaya başlanmıştır.⁵ Abdülhak Hamit, “Sahra”da oryantalist bakış açısıyla, şehrin karşısında doğal mekânları yüceltmıştır. Tevfik Fikret ve arkadaşları için ise şehir, kaçılması gereken bir yer haline gelmiştir. Şair, Yeni Zelanda’ya gidemediği için düşlediği mekânı Âşiyân ile oluşturur. Tevfik Fikret’in “Sis” şiiri, siyasî anlaşmazlıklarını yaşadığı şehre yansıtan şehir-insan çatışmasının bariz bir örneğidir.

¹ Muhammed Nurdoğan, “Divan Şiirinde Şehir Kültürü”, *Hece*, Medeniyet, Edebiyat ve Kültür Bağlamında Şehirlerin Dili, Yıl: 13, S. 150/151/152, Haziran/Temmuz/Ağustos 2009, s. 291.

² Haluk İpekten, *Divan Edebiyatı’nda Edebî Muhitler*, MEB Yay., İstanbul 1996, s. 218.

³ Mehmet Kaplan, “Türk Edebiyatı’nda İstanbul” *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 2*, Dergâh Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1997, s. 37-59.

⁴ Mehmet Narlı, “Şiir ve Şehir (Divan Şiirinden Cumhuriyet Şiirine)”, *Hece*, Medeniyet, Edebiyat ve Kültür Bağlamında Şehirlerin Dili, Yıl: 13, S. 150/151/152, Haziran/Temmuz/Ağustos 2009, s. 305.

⁵ Agm, s. 300.

Millî Mücadele Yıllarında Ankara

Tarihî süreç içerisinde birçok medeniyete ev sahipliği yapmış bir şehirdir Ankara... Asıl önemini Mustafa Kemal'in 27 Aralık 1919'da şehre gelmesiyle kazandı. Bu tarihten itibaren Millî Mücadelenin karargâhı olmakla birlikte adından sıkça söz edilen bir şehir haline geldi. Ankara'nın Türk edebiyatının sahnesine çıkması da bu yıllara rastlıyor.

1919 yılı Ankara'sı için bir gün başkent olacağını düşünmek büyük bir hayaldi. Gerçi tarih boyunca daima önemli bir yerleşim merkezi olmuştu.⁶ Fakat bu yıllarda Ankara, Kale'ye sıkışmış, çevresi sazlık ve bataklık, 20-25 bin nüfuslu bir Anadolu kasabası görünümündeydi.⁷ Orta Anadolu'nun sayılı bir il merkezi olmasına rağmen birçok medeni imkândan yoksun olan Ankara'nın bu halde görünmesinde 1916 yılında geçirdiği büyük yangın da etkilidir. Yangına şahit olan Refik Halit Karay'a göre, 1916 yılında üç ay kaldığı Ankara, tanıdığı Anadolu kasabalarının "*en kurusu, en karası, en darı ve en durgunu*" ydu.⁸ Hisaraltı Mahallesi'nde Karay'ın evinin terasından görünen Ankara, "*yapılmıştan çok yıkılmışa, dizilmişten fazla dağılmışa, oturulacaktan ziyade yakılacağı*" benzemektedir.⁹ İki gece, iki gün süren ve Karay'ın anlatımıyla "*yakacak bir şey bulamadığı*" için sönen yangın, Ankara'nın dörtte üçünü yok etmişti.¹⁰

1920 yılından itibaren mütareke İstanbul'undan Anadolu'ya kaçan devlet adamları, askerler, sanatçılar ve gazeteciler böyle bir Ankara'da toplanmaya başladı. Millî Mücadeleye gönül veren veya yeni kurulan hükümette görev almak isteyen sanatçılar sayesinde Ankara'nın edebî çehresi renklenmeye, lokanta ve pastanelerinde edebî meseleler konuşulmaya, İstanbul'dakine benzer entelektüel topluluklar Ankara'da da oluşmaya başladı. Bu manada Ankara'nın edebî çehresini renklendiren sanatçılardan biri de Necip Fazıl Kısakürek'tir.

Genç Şair ve İstanbul

1904 doğumlu Necip Fazıl'ın çocukluğu ve gençliği İstanbul'da geçer. O zamanlar on yaşında bir çocuk olan Necip Fazıl için Harb-i Umumî veya Seferberlik; kuru üzümle içilen çay, vesikalık saman ekmeği ve idare lambalarına göre daha tortulu gaz lambasıdır.¹¹ 1916-1920 yılları arasında Necip Fazıl, Heybeliada'da, İbrahim Aşkî Bey, Yahya Kemal, Hamdullah Suphi ve Aksekili Hamdi'den ders aldığı, Nazım Hikmet'in de öğrencileri arasında bulunduğu ve "*ne oldumsa bu mektepte oldum*" dediği Mekteb-i Fünûn-ı Bahriye-i Şahane'de bir talebedir.¹² On yedi yaşında Bahriye'den atılınca kendisini İstanbul'un işgal edilmiş sokaklarında bulur. Anadolu'daki Millî Mücadele'den ve Ankara'da kurulan yeni hükümetten dayısı vasıtasıyla haberdardır. İnönü zaferinin haberini, Erzurum Polis Müdürü tayin edilen dayısının yanına giderken, Trabzon'da alır.¹³ Necip Fazıl, çok geçmeden Erzurum'dan "*çile diyarım*" dediği İstanbul'a döner ve Darülfünûn'un Edebiyat Medresesi'nin Felsefe Şubesine kaydını yaptırır. Hocaları arasında Mustafa Şekip (Tunç), İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) ve Mehmet Emin vardır. Geleceğin Maarif vekili Hasan Âli (Yücel) ise aynı fakültede kütüphane memurudur. Necip Fazıl'ın Mustafa Şekip (Tunç)'le münasebeti diğer hocalarına nispeten daha fazladır. Yıllar sonra hocasıyla yolu Ankara'da da kesişecektir.

Necip Fazıl, dostlukları Ankara'ya kadar uzanan Ahmet Kutsi (Tecer) ve Ahmet Hamdi (Tanpınar)'yi de bu mektepte tanır. İkisi de Necip Fazıl'dan üç sınıf yukarda ve daha fakültede iken şair olarak tanınan öğrencilerdir. Bu üç genç arkadaş, öğrencilik görevlerini yerine getirmenin yanında İstanbul'da kabul edildikleri bazı edebî muhitleri de yakından takip ederler.

Mütareke ve Millî Mücadele döneminde İstanbul'daki matbuat ortamında, Ziya Gökalp'ın çıkardığı *Yeni Mecmua* ile Mustafa Şekip (Tunç) ve arkadaşlarının çıkardığı *Dergâh* mecmuası ön

⁶ Ankara tarihî süreç içinde dört kez başkentlik yapmıştır. İlk olarak MÖ 3. yüzyılda Galat Boylarından Tek-To-Sagların; ikinci olarak MÖ 25 yılında Roma İmparatorluğu'nun Galatya eyaletinin; üçüncü olarak 4.-5. yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu'nun yazlık başkenti, dördüncü olarak da Türkiye Cumhuriyeti'nin başkentidir. Rahmi Er, Açılış Konuşmaları, *Tarihte Ankara Uluslar arası Sempozyumu Bildiriler*, 25-26 Ekim 2011, 1. Cilt, Ankara 2012, s.XXXI.

⁷ Mehmet Kemal, *Türkiye'nin Kalbi Ankara*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1983, s. 140.

⁸ Refik Halit Karay, *Ankara*, Haz. Ali Birinci, İnkılâp Yayınevi, İstanbul 2009, s. 120.

⁹ Age, s. 120.

¹⁰ Age, s. 141.

¹¹ Necip Fazıl, *Kafa Kâğıdı*, Büyük Doğu Yayınları, 5. Basım, İstanbul 1995, s. 125.

¹² Age, s. 137.

¹³ Age, s. 174.

plandadır. Necip Fazıl'ın Yakup Kadri ile tanışıklığı *Yeni Mecmua*'ya dayanmaktadır. O zamanlar henüz on yedi yaşında bir genç olan Necip Fazıl'ın şiirlerini beğenip dergide yayımlanması için aracı olan kişi *İkdam* gazetesi yazarlarından Yakup Kadri'dir.¹⁴ Yirmili yaşlarının başından itibaren Anadoluculuk fikrine gönül veren Necip Fazıl'ın şiirleri *Yeni Mecmua* ile birlikte *Anadolu Mecmuası*'nda¹⁵ ve *Hayat* dergisinde yer almıştır.¹⁶ Ankara'ya gelene kadar Necip Fazıl artık edebiyat camiasında tanınan, şiirlerine dolgun telif ücretleri ödenen, edebiyat muhitlerinde yer edinmiş, kendi tabiriyle bir "genç şair"dir. Fakat yine de kendisini "henüz bir sanat muhitine ve bir neşir vasıtasına kavuşmamış" olarak nitelendirir.¹⁷

Necip Fazıl, 1924'te Darülfünun'un Felsefe bölümünden Avrupa'ya tahsile gönderilen öğrenci grubu içerisinde yer alır. Yani Necip Fazıl, Cumhuriyet idaresinin Avrupa'ya gönderdiği ilk öğrencilerdendir. 1937'de Hatay milletvekili olan hukuk profesörü Ali Fuat (Başgil) ile de Paris'te tanışır. Paris'teki tahsil hayatı kısa sürer. Çünkü oradayken müptelası olduğu kumar illetinin kendisine sunduğu hayat tarzı Milli Eğitim Bakanlığı'nın kulağına gider ve öğrencilikten ilişiği kesilir. 1925 yılında İstanbul'a dönen Necip Fazıl, Salih Zeki'nin aracılığıyla bir Hollanda bankasında çalışmaya başlar. Bir yandan da Meserret ve İkbâl kahvehanelerine uğramakta, Peyami Safa, Mustafa Nihat (Özön), Ahmet Kutsi (Tecer), Ahmet Hamdi (Tanpınar), Mustafa Şekip (Tunç) gibi isimlerin edebî sohbetlerine katılır. Yine kumar illeti yüzünden çalıştığı bankadan istifa eder. Sırf bu bağımlılığına deva olması için başvurduğu Osmanlı Bankası'ndan Anadolu'da bir memurluk görevi ister. 1926'da Ceyhan'dadır. Necip Fazıl, "Anadolu'yu bulacağına kaybettiği" Ceyhan'da ruhî bunalıma düşer ve 1927 yılında tekrar İstanbul'a döner. Kısa süreli bir Giresun hayatının ardından yine soluğu İstanbul'da, Bâbüâli'de alır. 1928-1929 Necip Fazıl'ın bohem hayatını son kertesine kadar yaşadığı devredir. Bu devrin sonunda Kaldırımlar adlı şiir kitabı çıkar.

Ankara'da Bir İstanbullu

Necip Fazıl'ın Ankara'ya ilk gelişi Bâbüâli vasıtasıyladır. Hakkı Tarık (Us), Necip Fazıl'ı üniversite öğrencisi iken Vakıf gazetesine muhabir olarak almış, çalışmasından memnun kalmış ve Avrupa'ya gidiş muamelelerini tamamlaması için kendisini Ankara'ya götürmüştü. Dolayısıyla Necip Fazıl'ın Ankara'ya ilk gelişi Vakıf gazetesinin Ankara muhabiri olarak, Paris'e gitmeden birkaç ay önceye yani 1924 yılına rastlar. Necip Fazıl ve Hakkı Tarık (Us), "köhne bir vagonun yamalı ve soluk kırmızı kadife koltuklarında" otuz saat süren bir tren yolculuğunun ardından Ankara'ya ulaştılar.

Necip Fazıl, Ankara'ya kafasında yeni kurulan hükümet hakkında birtakım fikirlerle gelir. Onda bu fikirler, İstanbul'daki üniversite öğrenciliği yıllarında oluşmaya başlar. Millî Mücadele bittikten sonra Refet Paşa İstanbul'a, Anadolu Hükümeti mümessili olarak geldiğinde Darülfünun'u da ziyaret eder. İstanbul'da büyük bir nümayişle karşılanan Paşa'nın konuşmasında yeni bir nefes, yeni bir ruh arayan Necip Fazıl, umduğunu bulamaz. Sanatçıya göre Refet Paşa, "Birinci Dünya Harbi'nin çürüttüğü, Beyaz Rusların tuz-biber ettiği Türk iman ve ahlak bozgununa seyirci, sadece maddede muzaffer şık bir general edasıyla aynı muhite yerleşmiş) ve böylece Anadolu'dan hiçbir ideolojik esinti gelmediğini" belli etmiştir.¹⁸ Üstelik Cumhuriyet'in ilan edileceği haberini yalanlayan Refet Paşa'nın ziyaretinin ardından Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle Necip Fazıl'ın gözünde, Refet Paşa ve onun nezdinde Ankara Hükümeti güvenini yitirir.

Necip Fazıl'ın bizatihi gördüğü Ankara hakkındaki ilk izlenimi ise şehrin çamur deryası ve toz dumanı içinde olduğudur. "Aralarında Yahya Kemal'in de bulunduğu kara kalpaklı adamlarla dolu lokanta"¹⁹ ve biraz ilerisinde "savaş kodamanlarından altın sızdırmanın günü geldiğine inanmış bir

¹⁴ Age, s. 190.

¹⁵ Age, s. 193.

¹⁶ Necip Fazıl, *Bâbüâli*, Büyük Doğu Yayınları, 14. Basım, İstanbul 2010, s. 18.

¹⁷ Age, s. 181.

¹⁸ Age, s. 137.

¹⁹ Necip Fazıl'ın sözünü ettiği lokanta, Rus kökenli bir Gürcü olan Baba Karpiç'in Taşhan'ın alt katına açtığı Şehir Lokantası'dır. Lokanta, nezih görünümü ve lezzetli yemekleriyle kısa sürede şehrin gözde mekânı haline gelir. Mustafa Kemal Paşa ve mebuslar, Nurettin Artam, Aka Gündüz, Selami İzzet, Adil Akbay ve Ahmet Muhip Dranas gibi isimler lokantanın müdavimleri arasındadır. Konu hakkında geniş bilgi için Turan Tanyer, "Ankara'da Sosyal Yaşam (1923-1938)", *Ankara Kara Kalpaklı Kent*, İstanbul Araştırma Enstitüsü, İstanbul 2009, s. 129-175.

Yahudi'nin işlettiği ve Macar dilberleriyle vitrinlediği Fresco Bar"²⁰ Ulus Meydanı'nda Necip Fazıl'ın hatırladığı mekânlardır.

Necip Fazıl 1929 yılında, İş Bankası'nın açtığı imtihanı kazanarak bilfiil dokuz yıl boyunca çalışacağı Ankara'ya gelir. Umum Muhasebe Şefi olarak girdiği işinde müfettişliğe kadar yükselir. Sanatçı, Ankara'da kaldığı süre içerisinde bekâr yaşantısı, ilgi alanları ve arkadaş çevresi dolayısıyla hep edebî muhitler içerisinde yer alır. Bu durum iş yaşantısında da geçerlidir. Örneğin bankadaki servis arkadaşı bir başka şair, Ali Mümtaz (Arolat)'dır.²¹

Necip Fazıl'ın Ankara'daki ilk yıllarında nerede kaldığı bilgisine sahip değiliz. Yalnızca 1936 yılında Sıhhiye Vekâletinin bulunduğu taraflarda bir apartman dairesinde oturduğunu biliyoruz.²² Bunun dışında Necip Fazıl'ın Ankara'dayken içerisinde bulunduğu edebî muhitler hakkındaki bilgiyi *Bâbî'ali* adlı eserinden almaktayız.

Necip Fazıl'ın İstanbul'da içinde bulunduğu çevrenin büyük bir kısmı Millî Mücadele sonrasında Ankara'dadır. Ankara'daki göreve talip olmasında, bu durumun etkisi de göz ardı edilmemelidir. Ankara'da bulunduğu süre içerisinde çok çeşitli mekânlarda, sanat ve edebiyat dünyasından birçok sima arasında bulunur. Sanatçı, hatıralarında siyasî ve edebî çevreler içine katıldığı ve fikir teatisinde bulunduğu üç evden bahseder.

Necip Fazıl'ın Ankara'da sık sık uğradığı iki ev Yakup Kadri ve Falih Rıfki'nin evleridir. Yakup Kadri'yi Yeni Mecmua'dan, ilk şiirlerinin neşrinde gösterdiği alakadan tanıyan Necip Fazıl, Yakup Kadri'nin Ankara'daki evinin etrafında teşekkül eden entelektüel sosyetenin misafirleri arasındadır.²³ Falih Rıfki'yı ise eşi Şefika Hanım'ın aracılığıyla tanımış ve ev sahibi ile misafirin birbiri ile karıştırılacağı sıklıkta evlerinde bulunmuştur.²⁴ Şefika Hanım, Necip Fazıl'ın paradoks diye nitelendirdiği konuşmalarını sever, fakat onun tezlerinden hiçbirini kabul etmez. Şefika Hanım'la dostlukları dolayısıyla, Yakup Kadri, eşi Lemana Hanım ve kayıbiraderi Burhan Belge²⁵ ile de yine bu mekânda bir araya gelmişlerdir. Bu toplantılar fikrî manada meyvesini verecek, ileride Yakup Kadri, Burhan Belge ve Şevket Süreyya birleşip Kemalist ideolojinin savunucusu olan Kadro dergisini çıkaracaktır. Şevket Süreyya'nın Ankara Ticaret Lisesi'nde müdür olduğu dönemde Necip Fazıl da aynı lisede birkaç ay öğretmenlik yapmış ve kendisini yakından tanıma fırsatı bulmuştur.

Sanatçının Ankara'da şiir ve sanat sohbetleri yaptığı bir ev daha vardır. Necip Fazıl kitabında bu evin sahibinin ismini vermez. Ankara'da şiir, hususiyile şair meraklısı, edebiyat hocası ev sahibesinin salonunda sık sık edebiyatçı ve fikriyatçı "*geçinenler*" toplanır. Hanımın kocası da maarifçidir. Bu tariflerden yola çıkarak bu evin Halil Vedat Fıratlı ve karısı Nahit Fıratlı'nın evi olabileceğini düşünmekteyiz.²⁶ Bay ve Bayan Fıratlı genç yeteneklere kapısını açan ve onları koruyup kollayan özellikleri ile tanınmaktadır. Yine Necip Fazıl'ın anlattığına göre Orhan Veli, "*yüzü çiçek bozuğu gibi ergenlik çukurlarıyla pörtük pörtük, hiçbir iddia ve şamata tavrı takılmaksızın, gülümsemelerin en ahmağı içinde bu evin başköşesine kurulmuştur.*" Necip Fazıl ise bu toplantılarda, mizacına uygun olarak, kendisini ve sanatını izah edeceğine, herkesin sanatına çözülmeyen bir Hitit yazısı gözüyle bakmasını ve onu izaha çabalamasını yeğlemektedir.²⁷

Necip Fazıl'a göre Ankara'nın o dönemde İstanbul'daki İkbâl ve Meserret kahvehanelerine denk, tam "esafil-i şark" karakterinde ve çok alakaya değer bir muhiti de Ulus meydanında bir köşe teşkil eden İstanbul Pastanesi'dir. Necip Fazıl, buraya "efkâr-ı umumiye" köşesi adını takmıştır. O zaman Ankara Erkek Lisesi'nde edebiyat öğretmeni olan Ahmet Hamdi, Basın ve Yayın Genel Müdürlüğü'nde çalışan Sadri Ethem (Ertem), Maarifte memur Nahid Sırrı (Örik), tarihçi Enver

²⁰ Age, s. 42.

²¹ Age, s. 93.

²² Age, s. 205.

²³ Orhan Okay, *Necip Fazıl Kısakürek*, s. 20.

²⁴ Mina Urgan, Necip Fazıl'a ait hatıralarından bahsederken üvey babası Falih Rıfki Atay'ın "*günün birinde bir de bakacağım ki, bu herif benim pijamalarını giymiş, yatağında yatıyor*" sözlerine yer verir. Bu sözler Necip Fazıl'ın başkalarının evinde kendi evindeymiş gibi davrandığını ifade etmektedir. Mina Urgan, *Bir Dinozorun Anıları*, s. 98-99.

²⁵ Kadrocular içerisinde en fazla görüştüğü kişi Burhan Belge'dir. (Kısakürek, age, s. 234.) Murat Belge de Necip Fazıl'ı babasıyla münasebeti çerçevesinde tanıır. Bir gün sabahın erken saatlerinde Ankara'daki evlerinin zili çalınca, ev halkının yaşadığı şaşkınlığı Burhan Belge yaşamaz. Çünkü günün o saatinde Necip Fazıl'dan başkasının evlerine gelmeyeceğini bilir. (Murat Belge, "Tavır'dan", *Hece*, s. 548.)

²⁶ Halil Vedat Fıratlı ve Nahit Fıratlı'nın sanata ve edebiyata kapılarını açmış olan evleri hakkında bilgi için Turgay Anar, *Mekândan Taşan Edebiyat "Yeni Türk Edebiyatında Edebiyat Mahfilleri"*, Kapı Yayınları, İstanbul 2012, s. 195-199.

²⁷ Age, s. 239.

Behnan Şapolyo ve daha ileride Yaşar Nabi, Feridun Fazıl, Nurullah Ata, Ahmet Kutsi gibi birçok şair, mütefekkir ve âlim hep bu mekândadır.²⁸ Bu muhtirlere katılanlar ve konuşulanlar hakkında Necip Fazıl'ın düşüncesi çok keskindir: “Ankara’dakiler, yine ve daima, kendilerine Amerikanvari yeni bir dünya arayan Bâbiâli sızıntıları... Oradayken bile Bâbiâli dışında değiller.”²⁹ Necip Fazıl'ın bu cümleleri bize bu mekânlarda toplanan kişilerin zaman ve mekân değişse de İstanbul'daki hayat meşgalelerinden farklı şeyler düşünmediklerini göstermektedir.

Necip Fazıl'a göre eski payitaht İstanbul'u Ankara kadar küçültecek olursanız aynı nispetle Bâbiâli'nin küçülmüşü olarak bulacağınız mekân Ulus'tur. İstanbul Pastanesi, Karpiç Lokantasının akşamcılar köşesi ve İnkılâp Birahanesi fikir ve sanat adamlarının Ankara'daki toplanma mekânlarından. Aslında bütün bunlar Bâbiâli'nin Ankara'ya aksedişidir. Aka Gündüz, Sadri Ertem gibi Necip Fazıl'ın bu mekânlarda hatırladığı birçok sima vardır. Necip Fazıl'a göre bu simalar sürekli büyüyen, fakat bir türlü şehirleşemeyen Ankara fonunun her türlü fikir çilesinden uzak yaşayan “nizam-ı âlem” dedikoducularıdır.³⁰

Ankara'daki edebiyat mahfillerinden bir diğeri, Ulus gazetesinin yazıhanesidir.³¹ Burada, çoğu siyasetçi sanatçıların kendi aralarında en çok tartıştıkları konulardan biri “inkılâplar” dır. Necip Fazıl, bu konuşmalarda devrimlerden yana görünen fakat aslında öyle olmayan kişilerin sahte kimliklerine şahit olur. Cumhuriyet'in onuncu yılı dolayısıyla Cumhuriyet gazetesinde Fazıl Ahmet Aykaç'ın “Tevrat'ı yırttım, İncil'i yaktım, Kuran'ı attım...” diye devam eden şiirini okuyan Necip Fazıl, şairine tepkisini gösterdiğinde Fazıl Ahmet “Ayol, sen o lafları samimi mi sandın?” diyerek cevap verir.³² Bu konuşmaya Abdülhak Hamid'in eşi Lüsyen Hanım da tanık olmuştur. Bir başka yerde Burhan Belge ile Yahya Kemal'in bir konuşmasını dile getiren Necip Fazıl, Yahya Kemal'in inkılâplara inanmadığına, kabul etmediğine şahit olur.³³ Oysa Yahya Kemal bu lafları söylediği dönemde milletvekilidir.

Necip Fazıl, vekil olmaya niyet eden politika simsarlarıyla Ulus gazetesinde ve İstanbul Pastanesi'nde sık sık karşılaşır. Bu isimlerden biri de Necip Fazıl'ı arada sırada iş yerinde ziyaret eden Behçet Kemal (Çağlar)'dir. Şairliğini pek beğenmediği bu ismi “rejim medhiyecisi” diyerek eleştirir. Behçet Kemal, yine Necip Fazıl'ı iş yerinde ziyaret ettiği bir günde Mustafa Kemal Paşa'nın sofrasında geçen bir hatırasını anlatır. Davetliler arasında Yahya Kemal de vardır. Behçet Kemal'e yeni yazdığı bir şiir okutulup peşinden Yahya Kemal'e şair hakkındaki düşüncesi sorulur. Yahya Kemal “harika” cevabını verir. Köşkten beraber çıkan Behçet Kemal yolda Yahya Kemal'e “Nasıl oldu da benim için harika diyebildiniz?” diye sorar. Cevap ise Behçet Kemal'i düşündürmek yerine güldürür: “Şair demedim ki, harika dedim.”³⁴

1930'lu yıllara geldiğimizde Necip Fazıl'ı iki grupta münasebette görürüz. Çankaya'ya yakınlığı ile bilinen Kadrocular Yakup Kadri, Falih Rıfkı, Burhan Belge, Şevket Süreyya bir tarafta, Ahmet Hamdi, Ahmet Kutsi ve İstanbul Pastanesi müdavimleri bir taraftadır. Necip Fazıl, samimi arkadaşları olan Ahmet Hamdi ve Ahmet Kutsi ile isimlerinin baş harfleri olan N.F.A.H.A.K.'yi bulamaçlaştırarak “Kafhan” isimli bir mecmua çıkarmayı düşünürler. Kurucuları tarafından Kafhan'ın bir saf şiir ve sanat mecmuası olması planlanır ve kendilerinden başka her kaleme kapalı olması istenir. Çünkü kendilerini, “Ziya Gökalp devşirmeleri ilk posacı hececilerden sonra gelen ve bu vezne ilk defa keyfiyet getiren şairler” olarak görmektedirler.³⁵ Sebebi bilinmemekle birlikte bu üç arkadaşın planları gerçekleşmez. Fakat sonraki yıllarda Tanpınar ve Tecer Ankara'da *Görüş* adlı bir dergi çıkarırlar.³⁶

²⁸ Age, s. 98.

²⁹ Age, s. 99.

³⁰ Age, s. 143.

³¹ Age, s. 97.

³² Age, s. 133.

³³ Age, s. 97.

³⁴ Age, s. 140.

³⁵ Age, s. 139.

³⁶ Zeynep Kerman'ın hazırladığı *Tanpınar'ın Mektupları* kitabındaki ilk mektup bir Ankara mektubudur. Tanpınar tarafından Ahmet Kutsi Tecer'e gönderilen mektupta Ankara'daki edebiyat ortamını ifade eden bilgiler vardır. Tanpınar ve arkadaşları o dönemde yoğun bir yayım faaliyeti içindedirler. 1930 yılında Tecer'le birlikte çıkardıkları *Görüş* dergisinin içeriğini hazırlarlar. Tanpınar ve Tecer dergide yayımlanmak üzere tercüme, monografi, kitap eleştirisi, şiir tahlilleri yazmaktadır. Suut Kemal Yetkin, Necip Fazıl Kısakürek, Emin Bey ile birlikte, Muhit gazetesi ve Türk Yurdu dergisi mektupta adı geçen kroniklerdir. s. 11.

Tanpınar, Ankara Erkek Lisesi'nde edebiyat hocası iken Necip Fazıl'a kendisi ile tanışmayı arzu eden bir öğrencisinden bahseder. Öğretmenler odasında, Necip Fazıl ile karşı karşıya getirildiğinde heyecanı her halinden belli olan bu genç, Ahmet Muhip (Dıranas)'tir.³⁷

Tanpınar ile Necip Fazıl iki samimi arkadaş olmalarına rağmen zaman zaman şiirleri söz konusu olduğunda karşı karşıya getirilir. Tanpınar'ın Tecer'e yazdığı 1937 tarihli mektupta Ankara'daki edebiyat ortamında konuşulan bir bahsin Tanpınar'ın kulağına geldiği şöyle ifade edilir: "*Ankara nasıl? Ne âlemde? Vedat'lara uğruyor musun? Onlar şimdi bir moda çıkarmışlar. Benimle Necip'i mukayese etmek. Necip zekiymiş akıllıymış, mükemmel şair imiş... filan da... ben de ona yetişmeye çalışıyordum, taklit ediyordum. Şiir meselesi bir tarafa, ben Necip'in dehasına ve zekâsına muteriz değilim. Ama nedir bana karşı koz olarak dostumuzu çıkarmaları? Eğer zeki adam arıyorlarsa, Halil Vedat ikimize de külah giydirdiği için, ikimizden de zekidir.*"³⁸

Necip Fazıl Ankara'da Abdülhak Şinasi (Hisar)'yle de sık sık görüşmektedir. Temizlik hastalığı ile tanınan Abdülhak Şinasi (Hisar)'yle birlikte Abdülhak Hamit Tarhan'ın evindeki edebiyat sohbetlerine katılmışlıkları da vardır. Bir gün Osman Yüksel'in Kerpiç ismini taktığı Karpiç Lokantası'nda, Abdülhak Şinasi'yle yemek yerken Necip Fazıl'ın garsona "kardeşim" diye hitap etmesi bu iki sanatçının arasının açılmasına sebep olan olay olur.³⁹ Abdülhak Şinasi, Necip Fazıl'ın bu hitabını avam bir davranış bularak değerlendirir.

Fıratlıların evindeki edebiyat sohbetlerine gelen isimler arasında Melih Cevdet (Anday) da vardır. Melih Cevdet karakter olarak ne Orhan Veli'ye ne de Necip Fazıl'a benzer. O konuşkan, günlük emirler tarzında keskin ve hendesî hükümler çıkaran şairdir. Melih Cevdet, bir gece, şiir ve şair meraklısı hanımın evinde, üçlü kumpanyayı yeren Mistik Şaire, şiirin bir bayrak yarışı olduğunu söylemiştir. Melih Cevdet'e o an söylenmemiş, fakat Bâbîâli adlı kitabında verilmiş cevap şu şekildedir: "*Bayrak yarışı tasviri güzel. Fakat onu alacak elin atlet olması şartıyla. Yoksa fikri ve edebi jandarması olmayan bir diyarda, lise çağındaki çocukları kandırıcı ve münekkit yokluğunu sömürücü bir davranışla gerçek atletleri çelmeye getirip düşürmek ve bayrağı kapıp kaçırmak şekliyle değil. Bu bir... İkincisi, siz kendinizden dokuduğunuz, örgüsünü öz ruhunuzdan aldığınız bir kumaşa sahip bulunmuyor, asli nüshası Süperviyel isimli bir Fransızın elinde bir oyma işinin, en ucuz tarafından alçıya dökümünü yapıyorsunuz. Yani taklidin de en kolay noktasında bulunuş...*"⁴⁰

1931 yılında Necip Fazıl, askerlik vazifesi sebebiyle Ankara'daki hayatına bir buçuk yıllık bir mola verir. Askerliğini İstanbul'da yapar ve burada kaldığı süre içerisinde Peyami Safa ve Abidin Dino gibi Bâbîâli arkadaşlarıyla bir aradadır. Ankara'da kaldığı süre içerisinde bulduğu her fırsatta izinli olarak veya memuriyetle İstanbul'a gelen Necip Fazıl'ı bu kadro, Haydarpaşa Garı'nda karşılar.⁴¹ Askerlik bittikten sonra arkadaşlarından ayrılıp tekrar Ankara'ya dönerkenki üzüntüsünü ise şu ifade ile dile getirir: "*Ankara mı? En kara*".⁴²

Necip Fazıl, Ankara'da hiçbir şeyi mi sevmez? Sever elbette... Necip Fazıl, Ankara'nın eski ahşap ve taş yapıları ile çok uzun süren gurub manzarasına hayrandır. Bu manzarayı bir şair hassasiyetiyle şöyle ifade eder: "*akşam fecri renk ve ışık cümbüşü... Ufkun ilerisinde, nereye varsan onun da ilerisinde görünmez bir kimya laboratuarında sihirli imbiklerden süzülüp, sarı, kırmızı, mor, erguvan şurubunu göklere döken güneş, en cömert payını, bu en hasis noktaya ayırmıştır. Dakikalarca süren ve gittikçe eriyici bir çılgılık halinde renklerle ışıkları ağlatan bir gurub...*"⁴³

Ankara'nın şehirleşmesini hızlı ve suni bulan Necip Fazıl, Amerikalı bir sinema kumpanyasının bir günde yapabileceği özenti bir dekordan farksız ve kültür muhitlerinden uzak planlandığından şikâyetçidir. Çünkü Ankara şehirlerin bir ruhu olduğu hesaba katılmadan kurulduğu için üzerinden zaman geçse de Necip Fazıl'a gözünde İstanbul, Londra, Paris, Roma veya Moskova olamamıştır.⁴⁴

Ankara, Necip Fazıl'a Bâbîâli'nin küçük bir numunesini sunmuş olmasına rağmen psikolojik olarak bir yerde uzun süre kalamayan sanatçı çalıştığı bankaya tayin dilekçesi verir. Dostları Ahmet Hamdi ve Ahmet Kutsi'yi ardında bırakarak Trabzon'a gider. Trabzon'dayken Ankara'daki edebiyat

³⁷ Kısakürek, age, s. 139.

³⁸ Kerman, age, s. 30.

³⁹ Age, s. 194-195.

⁴⁰ Age, s. 239.

⁴¹ Age, s. 144.

⁴² Age, s. 118.

⁴³ Age, s. 137-138.

⁴⁴ Age, s. 138.

mahfilleriyle bağlantıları devam etmektedir. Ankara'daki "efkâr-ı umumiye" karargâhı İstanbul Pastanesi'nden tanıdığı Yaşar Nabi'den bir mektup alır. Mektupta Nahit Sırrı ile birlikte "Varlık" adında bir dergi çıkaracakları ve kendisinden bir yazı istedikleri yazmaktadır. "Bu Yağmur" şiiriyle, Trabzon'da hafakanlar içinde yazdığı bir hikâyesini bu vesile ile Varlık dergisine gönderir.

Şairin Ankara'dan ve arkadaşlarından ayrılığı uzun sürmez ve zamanın İktisat Vekili Celal Bayar'la konuşarak daha önce çalıştığı bankaya bu sefer teftiş kurulu üyesi olarak girer. Ankara'ya gelene kadar İstanbul'da kaldı süre içerisinde Necip Fazıl kendisi için çok önemli bir şahıs olan ve *O ve Ben* kitabında anlattığı Arvasi Hazretleri ile tanışır. 1935 yılında tekrar Ankara'ya geldiğinde kendisindeki değişimi arkadaşları da fark edecek ve 1936'dan itibaren Genç Şair olarak hitap ettikleri Necip Fazıl'a artık Mistik Şair diyeceklerdir.⁴⁵

Necip Fazıl'a göre bu üçüncü Ankara devresinde bütün eski fotoğraflar biraz daha gelişmiş ve palazlanmış olarak hazırdır. Şevket Süreyya Aydemir, Vedat Nedim Tör, Burhan Belge ve Yakup Kadri Kadro dergisini çıkarmaya başlamıştır. Necip Fazıl, Ankara'da sık sık görüştüğü Kadrocuların kendisinden hiçbir edebî yardım istememelerine biraz kırılır. Bunun sebebini ise kendisindeki mistik tarafın Kadrocuların realist dünya görüşüyle uyummayacağına bulur.⁴⁶

Karakter olarak Necip Fazıl parayı çok önemseyen biri değildir. Belki de bu yüzden ailesinden annesine kalan yarım ev parasını bir gecede harcayıp tüketmiştir. Para harcama konusunda sınır tanımadığı için, arkadaşları Necip Fazıl'a "Prens" adını vermişler. Özellikle de Ağaç dergisini çıkardığı dönemde dostlarını, hayranlarını lokantalara, barlara götürüp avuç dolusu paralarla hesaplar ödemiştir. Baki Süha Ediboğlu'nun tabiri ile para Necip Fazıl'ın elinde hazan yaprakları gibi uçup gitmektedir. Yine bir akşam Nahit Sırrı Örik'in de bulunduğu yedi-sekiz kişilik bir arkadaş grubunu Tabarin Bar'a götürür ve hesabın haricinde garsona yüklü bir miktar bahşiş vermeyi de ihmal etmez. Bu davranışın asıl gayesi bir zamanlar borç para isteyip alamadığı ve arkadaş çevresinde hasisliği ile tanınan Nahit Sırrı Örik'e ders vermektir.⁴⁷

Necip Fazıl'ın Ankara'daki yaşamına ait son hatıralardan biri de kendisine bir İstiklal Marşı yazılması teklif edilmiş olmasıdır. Mehmet Akif'in İstiklal Marşı'ndaki İslamî hava, laisizmi düstur edinmiş bir rejimin kaynağındaki heyecana, daha doğrusu maksada uygun bulunmaz. İstiklal Marşı yerine bir milli marş yazdırılmak istenir. Hatta Ulus gazetesi bu iş için bir müsabaka açar. Yazana o zamanın parasıyla on bin lira mükâfat verilecek ve şiir BMM'ce kanunla kabul edilecektir. Teklifi Necip Fazıl'a götürürler ve red cevabı alırlar. Falih Rıfkı Atay'ın ısrarıyla Necip Fazıl "Büyük Doğu Marşı"nı yazar. Şiiri Burhan Belge çok beğenir ve Mustafa Kemal'e sunulmak üzere iken araya Atatürk'ün hastalığı ve ölümü girer ve şiir Büyük Doğu Marşı olarak kalır.⁴⁸

Necip Fazıl'ın Ankara'daki Edebî Faaliyetleri ve Eserlerine Yansıyan Ankara

Bildirimiz Necip Fazıl'ın 1938'e kadar yazdığı eserleriyle ve yaşantısıyla sınırlandırılmıştır. Çünkü Necip Fazıl, 1929-1938 yılları arasında Ankara'da bilfiil ikamet etmiş, lokanta, pastane veya kahvehanelerindeki entelektüel ortamlarda fikir beyan etmiştir. 1938 sonrasında ise Necip Fazıl için Ankara ya mahkeme ya hapisane ya da günübürlük gidiş-gelişlerle konferans anlamına gelmektedir.

Necip Fazıl'ın *Hikâyelerim* adlı kitabında yer alan *Bir Yalnızlık Gecesinin Vehimleri* adlı hikâye şu cümle ile başlar: "Ben, yirmi odalı eski bir konakta doğdum. Bu konağın hatırası, üzerimde, tesirlerin en deriniyle hüküm sürer." Bu cümleden aldığımız ilhamla, mekânın Necip Fazıl'ın duygu ve düşünce dünyasına tesir eden önemli bir unsur olduğu dikkatiyle sanatçının eserlerinde Ankara'nın izini sürdük.

Necip Fazıl, Ankara'ya, 1922 yılından itibaren çeşitli dergilerinde yayımladığı şiirlerden oluşan *Örümcek Ağı* (1925) ve *Kaldırımlar* (1928) adlı kitapları basılmış bir şair, hakkında edebî yazılar yazılan bir sanatçı olarak gelir. Ankara'da ikamet ettiği süre içerisindeki edebî faaliyeti ise üç kitap ile bir dergidir: *Ben ve Ötesi* (1932)⁴⁹ şiir, *Birkaç Hikâye Birkaç Tahlil* (1933)⁵⁰ hikâye, *Tohum* (1935)⁵¹ ise bir piyes kitabıdır. Necip Fazıl, *Ağaç* dergisini de 1936 yılında Ankara'da çıkarmaya başlar.

⁴⁵ Age, s. 192.

⁴⁶ Age, s. 196.

⁴⁷ Baki Süha Ediboğlu, *Bizim Kuşak ve Ötekiler*, s. 57.

⁴⁸ Age, s. 242-243.

⁴⁹ Necip Fazıl Kısakürek, *Ben ve Ötesi*, Semih Lütfü -Sühulet Kütüphanesi, İst. 1932.

⁵⁰ Necip Fazıl Kısakürek, *Birkaç Hikâye Birkaç Tahlil*, Semih Lütfü -Sühulet Kütüphanesi, İst. 1933.

Sözünü ettiğimiz üç kitaba baktığımızda Ankara'ya çok az rastlarız. *Ben ve Ötesi* adlı şiir kitabında 1929-1931 yılları arasında yazdığı yirmi dört şiirde herhangi bir yönüyle Ankara'dan bahis yoktur. Fakat denize özlemini anlattığı çok fazla şiiri vardır. Bu durumda, Ankara'nın karasal ikliminin şair üzerindeki etkisini göstermektedir.

Tohum, Maraş'ın kurtuluşunu anlatan ve mekân olarak Maraş'ın kullanıldığı bir piyestir. *Birkaç Hikâye Birkaç Tahlil* kitabında ise "Hikâyeler" başlığı altında toplanmış sekiz hikâye ile "Birkaç Tahlil" başlığı altında yer alan on dokuz gazete yazısı vardır. Hikâyeler içinde mekân olarak Ankara'yı kullanan bir hikâyesine rastlamadık. Tahlil bölümünde ise "Ankara" başlıklı iki sayfalık bir yazı mevcuttur.⁵²

Necip Fazıl bu yazısında Ankara'nın aynı günde dört mevsimi birden yaşatan iklim özelliklerini bir şair hassasiyetiyle ele alır. Havanın değişkenliğini "*çinde sonsuz hasret ve ihtirasın şeklini arayan, bütün şekilleri asabi parmakları ile karıştıran, kuran, yıkan, beğenmeyen, titiz ve mecnun bir sanatkarın hummasına*" benzetir.⁵³ Yazara göre Ankara'nın en karakteristik manzarası bir anda nereden geldiği belli olmayan ve tabiat karşısında insanın çaresizliğini ve zayıflığını vurgulayan toz dumanının ortalığı kasıp kavurmasıdır. Ankara hakkında görüş bildirdiği bölüm ise yazının sonunda yer almaktadır: "*Güzel olsun, çirkin olsun, istidatsız ve yalçın bir toprak ortasında insan iradesini, insandaki yapıcılık ihtirasını temsil eden Ankara'da...*"⁵⁴ Bu cümle, Ankara'nın doğal yollardan oluşmuş bir şehir değil de kurulmuş bir şehir olmasını vurgulaması bakımından önemlidir.

Ağaç Dergisi

Yayınlandığı dönemde Ankara'nın kültür ve sanat faaliyetleri içerisinde önemli bir yere sahip olan Ağaç dergisi 1936 yılının Mart ayında çıkmaya başlar. 7. sayıdan itibaren İstanbul'a taşınır. 17. sayısını 29 Ağustos 1936'da çıkardıktan sonra dergi kapanır. İstanbul'a taşındıktan sonra derginin içeriğinde herhangi bir değişiklik olmaz.

Ağaç, Necip Fazıl'ın ölümünün onuncu yılı münasebetiyle Yedi İklim dergisi tarafından 1994 yılında tıpkıbasım olarak tek cilt halinde yayımlandı.⁵⁵ On yedi sayıya toplu olarak baktığımızda geniş bir sanatçı kadrosu ile karşılaştığımızı söyleyebiliriz. Ağaç, yazarları Bâbüâli'nin rahle-i tedrisinden geçmiş olduğu için İstanbullu, İstanbul'da çıktığı dönemde Ankara'daki sanat haberlerini verecek kadar da Ankaralıdır. Yazar kadrosu çoğunluğu Ankara'da bulunan ve Necip Fazıl'ın dost-arkadaş meclisinde yer alan isimlerdir.

Dergiyi çıkarırken Necip Fazıl'ın en büyük destekçileri, dostları Ahmet Kutsi Tecer ve Ahmet Hamdi Tanpınar'dır. Şevket Rado, Feridun Fazıl Tülbentçi, Ahmet Muhip Dıranas gibi birçok genç sanatçı da derginin sanatçı kadrosu içerisinde yerini alır. Bunların yanında hikâyede Sait Faik, Sabahattin Ali, Samet Ağaoğlu; tetkik ve tercümede o zamanların Maarif Müfettişi Burhan Toprak, Abdülhak Şinasi, Salih Zeki Aktay; fikir ve sanat sohbetlerinde Hasan Ali Yücel, Muslih Fer, Nahid Sırrı Örik, Yaşar Nabi Nayır, Suut Kemal Yetkin, Adnan Saygın; İstanbul'dan yardımcı birkaç kalem arasında Necip Fazıl'ın eski hocası Mustafa Şekip Tunç'un isimleri yer almıştır.⁵⁶

Derginin toplantılarının çoğu İstanbul Pastanesi'nde yapılır.⁵⁷ Aynı zamanda Şevket Rado ile birlikte kaldıkları Sıhhiye'deki apartman dairesi derginin karargâhı olmakla birlikte zamanla bir edebiyat mahfili haline gelir. Şevket Rado, bu eve dair bir hatırasını şöyle anlatır: "*Ankara'da bir kış gecesi evimizde salamandramızın etrafında oturmuş ateşi seyrediyorduk. Bir ara salamandra söner gibi oldu ve bana: 'Şevket şunu biraz karıştır' dedi. Etrafıma bakındım ve 'Maşa yok ki' dedim. 'İşte şurada uzun bir klişe var, onunla karıştır.' dedi tekrar. Klişe Ertuğrul Muhsin'in boy klişesiydi. Salamandranın kapağını açtım. Klişeyi sokup ateşi karıştırır karıştırmaz klişe alev aldı. Yeşil, mavi, kırmızı, sarı renkler öyle harikulâde yanmaya başladı ki, yerinden fırlayıp odanın elektriğini*

⁵¹ Necip Fazıl Kısakürek, *Tohum*, Semih Lütfi Matbaa Ve Kitabevi, İst. 1935.

⁵² Kısakürek, age, s. 71-72.

⁵³ Age, s. 71.

⁵⁴ Age, s. 72.

⁵⁵ Necip Fazıl Kısakürek, *Ağaç*, Tıpkıbasım, *Yedi İklim*, 1994.

⁵⁶ Kısakürek, *Bâbüâli*, s. 206.

⁵⁷ Age, s. 206.

söndürdü. 'Bu şehrayin devam etsin, yakalım bütün klişeleri' dedi. Öyle de yaptık. Fakat o gecedен sonra Ağaç mecmuası klişe bakımından çok sıkıntılı günler yaşadı."⁵⁸

Ahmet Kutsi Tecer'in, *Yağmur Duası* ve *Halay şiiirleri*, Tanpınar'ın *Geçmiş Zaman Elbiseleri* hikâyesi, Ziya Osman Saba'nın *Minareler* şiiri, Asaf Halet Çelebi'nin *Mevlana'nın Rubaileri*, Abdülhak Şinasi Hisar'ın gezi yazılarının ilk örnekleri, Sait Faik'in ilk hikâyeleri Ağaç dergisinin sayfaları arasında yer alır. Necip Fazıl'ın Tohum'dan sonra ikinci tiyatro eseri olan *Bir Adam Yaratmak* da Ağaç dergisi faaliyetleri içerisinde tasarlamıştır.⁵⁹

Dergi, hem salt sanat ve edebiyat dergisi olması açısından hem de tanınmış veya ileride çok tanınacak olan birçok isme kapısını açmış olması bakımından önemlidir. Necip Fazıl için Ağaç, hayal kırıklığı ile sonuçlanmış bir tecrübe olmasına rağmen, Ankara'nın o günlerdeki sanat yaşantısında çölde bir vaha etkisi yaratmış olsa gerektir.

Necip Fazıl için bu ilk dergi tecrübesi hayal kırıklığı ile sonuçlanır. Fikir ve sanat adamlarımızın verimliliği ile okur kitlesinin alakası hususunda yanıldığını düşünen Necip Fazıl'ın hayal kırıklığına gönül kırıklığı da eklenir. Çünkü sanatına en güvendiği iki arkadaşının, Ahmet Hamdi Tanpınar ile Ahmet Kutsi Tecer'in, kendi istikballeri ya da hayalleri uğruna ideallerinden uzaklaştıklarına, önceliklerini değiştirdiklerine de tanık olmuştur. Son durumda Necip Fazıl artık bir yalnız adamdır.

Sonuç

Yirmi odalı bir konakta doğmuş ve hizmetçiler içinde büyümüş Necip Fazıl'ın Anadolu'nun bu tozlu ve sıtmalı kasabasında ne aradığını anlamaya çalıştığım da karşıma üç sebep çıktı: 1. Necip Fazıl'ın uzun süre aynı yerde kalmasını engelleyen ve onu sürekli bir bunalım seviyesine getiren ruh hali ona İstanbul'dan çıkmasını söylüyordu. Aynı ruh hali Ankara'da da kendisi bırakmadı. Bulduğu her fırsatta kısa veya uzun aralıklarla Ankara'dan ayrıldı. 2. İstanbul'da içinde bulunduğu çevrenin büyük bir kısmı –Peyami Safa, Fikret Adil, Ahmet Haşim hariç- Ankara'da idi ve o dönem Ankara, İstanbul'daki sanatçıların yıldızını parlatabileceği bir ikbal kapısı olarak görülüyordu. 3. Necip Fazıl, şairliği, nükteli ve herkesi şaşırtan paradokslu konuşmaları ile Ankara'da teşekkül eden aristokrat ve entelektüel sosyetenin itibarlı bir misafiri idi. Bu sebeplerden Necip Fazıl, İstanbul'dan sonra fikrî ve edebî olarak tatmin olacağı edebî muhitleri Ankara'da buldu. Fakat Ankara'da mutsuzdu. Necip Fazıl'ın ruhî bunalımlarına Ankara'nın kısıtlı sosyal imkânları ve değişken tabiatı da eklenince burada da kalamadı.

Necip Fazıl'ın eserlerine yansıyan Ankara'ya baktığımızda, Ankara hakkındaki olumsuz kanaatlerinin her fırsatta tekrarlandığını görüyoruz. Kurmaca eserlerinde ise mekân yahut tema olarak kullanılan bir Ankara'ya rastlamıyoruz. Necip Fazıl'ın dergi tecrübesi ile Ankara'nın sanat ve edebiyat ortamına önemli bir hizmet sunduğu kanaatindeyiz.

Kaynakça

Anar, Turgay, *Mekândan Taşan Edebiyat "Yeni Türk Edebiyatında Edebiyat Mahfilleri"*, Kapı Yayınları, İstanbul 2012.

Belge, Murat, "Tavır'dan", *Hece, Düşünce, Tarih ve Bir Coğrafya Tasarımı Olarak Büyük Doğu Ve Necip Fazıl*, Özel Sayı 9, Yıl 9, Sayı 97, Ocak 2005, s. 548.

Ediboğlu, Baki Büha, *Bizim Kuşak ve Ötekiler*, Varlık Yayınevi, Ekim 1968.

Er, Rahmi, *Açılış Konuşmaları, Tarihte Ankara Uluslar Arası Sempozyumu Bildiriler*, 25-26 Ekim 2011, 1. Cilt, Ankara 2012, s.XXXI.

İpekten, Haluk, *Divan Edebiyatı'nda Edebî Muhitler*, MEB Yay., İstanbul 1996.

Kaplan, Mehmet, "Türk Edebiyatı'nda İstanbul" *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 2*, Dergâh Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1997, s. 37-59.

Karay, Refik Halit, *Ankara*, Haz. Ali Birinci, İnkılâp Yayınevi, İstanbul 2009.

Tanpınar'ın Mektupları, Haz. Zeynep Kerman, Dergâh Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1992.

Kısakürek, Necip Fazıl, *Kafa Kâğıdı*, Büyük Doğu Yayınları, 5. Basım, İstanbul 1995.

Kısakürek, Necip Fazıl, *Bâbîâli*, Büyük Doğu Yayınları, 14. Basım, İstanbul 2010.

⁵⁸ Şevket Rado, "Ona 'Prens' Diye Hitap Ederdik", *Tercüman*, 30 Mayıs 1983, s. 2.

⁵⁹ Kısakürek, age, s. 224.

- Kısakürek, Necip Fazıl, *Ben ve Ötesi*, Semih Lütfü -Sühulet Kütüphanesi, İst. 1932.
- Kısakürek, Necip Fazıl, *Birkaç Hikâye Birkaç Tahlil*, Semih Lütfü -Sühulet Kütüphanesi, İst. 1933.
- Kısakürek, Necip Fazıl, *Tohum*, Semih Lütfü Matbaa Ve Kitabevi, İst. 1935.
- Kısakürek Necip Fazıl, *Ağaç*, Tıpkıbasım, Yedi İklim, 1994.
- Kurşunluoğlu, Mehmet Kemal, *Türkiye'nin Kalbi Ankara*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1983.
- Narlı, Mehmet, “Şiir ve Şehir (Divan Şiirinden Cumhuriyet Şiirine)”, *Hece, Medeniyet, Edebiyat ve Kültür Bağlamında Şehirlerin Dili*, Yıl: 13, S. 150/151/152, Haziran /Temmuz /Ağustos 2009, s. 300-307.
- Nurdoğan, Muhammet, “Divan Şiirinde Şehir Kültürü”, *Hece, Medeniyet, Edebiyat ve Kültür Bağlamında Şehirlerin Dili*, Yıl: 13, S. 150/151/152, Haziran/Temmuz/Ağustos 2009, s. 286-299.
- Okay, Orhan, *Necip Fazıl Kısakürek*, Büyük Türk Klasikleri Dizisi 65, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. 840, Sevinç Mat. Ank. 1987.
- Rado, Şevket, “Ona ‘Prens’ Diye Hitap Ederdik”, *Tercüman*, 30 Mayıs 1983, s. 2.
- Tanyer, Turan, “Ankara’da Sosyal Yaşam (1923-1938)” *Ankara Kara Kalpaklı Kent*, İstanbul Araştırma Enstitüsü, İstanbul 2009, s. 129-175.
- Urgan, Mina, *Bir Dinozorun Anıları*, YKY, Şefik Matbaası, 20. Baskı, İstanbul Haziran 1998.

Resmi-i Kayseri Seyahatnamesine Göre Şehirlerin Kuruluş Yeri Özellikleri

Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK
Kırıkkale Üniversitesi / Kırıkkale

Giriş

Seyahatnâmeler çeşitli amaçlarla yapılan seyahatlerde görülen yerlerin iklim, insan, bina, yol, ulaşım, yaşam vs. özelliklerine dair tutulan notuları ihtiva eden eserlerdir. Türk edebiyatında Hoca Gıyaseddin Nakkaş'ın *Acâibü'l-Letâif*'i ilk seyahatnâme sayılıp, Pirî Reis'in *Kitab-ı Bahriyye*'si ve Seydi Ali Reis'in *Mir'atü'l-Memâlik*'i ile *Kitâbü'l-muhît fi-ilmî'l-eflâk ve'l-ebhur* adlı eserleri de birer denizcilik seyahatnâmesidir. Babür Şah'ın *Babürnâme*'si, Trabzonlu Âşık Mehmed Çelebi'nin *Menâzıru'l-Avâlim*'i, on ciltlik Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi* en tanınmış eserlerdir. Kâtip Çelebi'nin *Cihannümâ* ve *Tuhfetü'l-kibâr fi-esfâri'l-bihâr* adlı eserleri de coğrafya ve seyahatin iç içe geçtiği eserlerdir.¹ Türk edebiyatında 17.yüzyıldan itibaren yaygınlaşan sefâretnâmeler de bu türün önemli eserlerinden olup gidilen çeşitli ülkeler tanıtılmıştır. 18.yüzyılda yazılmış, bilinmeyen bir seyahatnâme de *Resmî-i Kayserî Seyahatnâmesi*'dir.

Resmî-i Kayserî Seyahatnâmesi

Kaynaklarda adı geçmeyen bu eser, muhtemelen bir paşanın maiyetinde kâtiplik yapan Kayserili Resmî adlı birisi tarafından yazılmıştır. Yazarın adı, muhtemelen görevinden dolayı Resmî diye kaydedilmiş olup defterin herhangi bir yerinde açık kimlik ve künyesine rastlanmamaktadır. Defterin 150b yaprağında yazarın doğum tarihi: “Velâdetimiz târihi: 2 Muharrem 1084/19 Nisan 1673” olarak kaydedilmiştir. Defterin bazı sayfalarında çeşitli kalelerin fethi ve mukataaların tanziminden bahsedilmesi, yazarın seferdeki bir paşanın maiyetinde yazıcı ve vergi işiyle görevli bir kişi olduğunu ortaya koymaktadır.² Bu defter bir seyahatnâme olduğu kadar, bir şiir mecmuası, fevâid kaynağı ve kronik olma özelliği taşımaktadır. Yazar veya bir yakını çeşitli tarihlerde defterin kenarlarına yazdığı notlarda kendisi, ailesi, memleketi vs. hakkında çeşitli ayrıntılar ortaya koyup, eş ve çocuklarının sayılarıyla adlarını, doğum ve ölüm tarihlerini, evlendikleri gün ve saati dahi kaydetmiştir. Çeşitli tarihlerde olan afet ve depremler de kaydedilmiş, hatta o sırada oluşan kıtlık ve pahalılıktan da fiyatlar belirtilerek haber verilmiştir. Eserde Kayseri'den itibaren gidilen yerler sırayla anlatılmıştır. Kayseri'den sonra Kırşehir, Engüri, Ayaş, Beypazarı, Torbalı, Taraklı, Geyve, Sabancı, İzmid, Gebze, Kartal, Üsküdar, İslambol vd. toplam 120 yer anlatılmıştır.

Eserde Anlatılan Yerlerin Kuruluş Yeri Özellikleri

Eserde anlatılan yerlerin kuruldukları mevkie ait ayrıntılar öncelikle belirtilmiştir. Buna göre anlatılan bir yer: “Ya bir ormanlık yerde; ya bir dağın üstünde, yamacında, eteğinde veya dibindedir; ya bir vadinin başında veya ortasındadır; ya bir sahra veya ovanın ortasında; önünde veya yanındadır; ya bir göl veya ırmak olan yerdedir. Ya bir derenin içinde, ya bir boğazın ağzındadır. Ya içinde bir padişah sarayı vardır; ya da çarşısı, pazarı, hanı,/suları iyi olan, cami, han, imaret ve hamamları bol bulunan; havası ve suyu hoş” bir yerdir.

¹ Bâki Asiltürk, *Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler*, Turkish Studies, V.4/1-I, Winter 2009, s.914-917.

² 150a yaprağında geçen: “İşbu gece ki mübârek Ramazân-ı şerîfün bayram gecesidir Pazarertesı gecesidir 1119 bayramıdır yatsuyı kıldukdan sonra paşa efendimizün mehterhânesini fasl ıderken...” ifadesi ile defterin en sonunda geçen: “Basradan geldükden sonra 1127/1715 senesinde Kuşçu ağasına yazıcı olup gezdüğümüzde gördüğümüz kasaba ve şehirler bunlardur ki...” kaydı yazarın mesleğini ortaya koymaktadır.

Bilindiği üzere, yerleşim yerlerinin kuruldukları mevkii büyük ölçüde su, hava, orman, ulaşım vb. temel unsurlar belirlemektedir. Su, hayat demek olduğundan en başta insanların her türlü faaliyetinde belirleyici olmuştur. Ona bağlı olarak da hava, ateş, toprak unsurları sıralanmıştır. Osmanlı'da şehir ve kasaba kümelerinin oluşumunda ilk belirleyici unsurun su (nehir, göl, deniz vs.) olduğu görülmektedir. Bu bakımdan şehir ve kasabaların nehir vadileri boyunca kurulduğu, nehirlerin yerleşimleri büyük ölçüde suyun kullanımından dolayı etkilediği, nehir düzenleri içindeki küçük ve orta büyüklükteki şehirlerin yoğunlaştıkları yerlerin de nehrin düşük akaklı bölgelerinde olduğu görülmektedir. Ege Denizi'ne akan Menderes ve Gediz nehirlerinin geçtiği yerler boyunca yerleşim yerleri sıralanmış, Kızılırmak ve Yeşilirmak'ın geçtiği yerlerde şehir ve kasabalar yoğunlaşmış, Ceyhan ve Seyhan için durum farklı olmamış, göller bölgesi şehirsiz yoğunluğun fazla olduğu bir bölge olmuştur. Öte yandan sıtma tehlikesinden dolayı yerleşim yerlerinin nehirlere çok yakın olmasından kaçınılmış, kıyı şeridinden de genellikle uzak durulmuştur. Şehir yerleşiminde önemli bir unsur da orman olup, İzmit ve Sinob'un gelişiminde Marmara ve Karadeniz ormanlarından gelen kerestenin önemli etkisi bulunmuştur. Yerleşime etki eden bir unsur da ulaşım olup, ipek yolu üzerindeki şehir ve kasabaların durumu buna örnektir.³

Resmî-i Kayserî Seyahatnâmesi'nde anlatılan yerlerin kuruldukları yerler büyük ölçüde yukarıda verilen bilgilere uygundur. Su ve ulaşım bir yerin kurulduğu yere direkt etki etmiştir. Mesela, 148b yaprağından itibaren anlatılan İstanbul suya dayalı bir yerleşim yeri olup, dere tepe bir yerde olduğu ve orada bütün İstanbul'un görülebileceği bir yerin olmadığı söylenmiştir. Büyüklüğü, nüfusu, İslâmiyetin değerinin bilinmesi, 24 kapılı bir kalenin içinde bulunduğu ve bu 24 kapının 18'inin denize, 6'sının karaya açıldığı belirtilip sırayla câmileri tanıtılmış ve şehrin tasviri bu camilerin etrafında yapılmıştır. Anlatılan 12 büyük camii hepsinin imaretleri olup her gün yemek çıkmaktadır. Daha sonra ise sırayla 9 büyük paşa camii anlatılıp İstanbul'un çeşitli yönleri tanıtılmıştır. İstanbul'da her gün bir yerde Pazar kurulduğu, 580 kuruşa bir çift küpe, 600 kuruşa bir kürk, 70 kuruşa bir fincan, 250 kuruşa bir Mushaf satıldığı, Ebû Eyyûb-ı Ensârî'nin İstanbul kalesinden iki üç kurşun menzili uzakta olduğu ve İstanbul halkının buraya gezmeye gittiği, buradan 1-2 saat ilerde olan Kağıthâne'nin çayırılı çimenli sulu bir yer olduğue ne kadar hünkar, vezîr ve kibâr atları varsa burada otladığı, nazenin kadınların buraya gezmeye geldiği, burada oyun ve eğlenceler düzenlendiği belirtilmiştir.

145-147 yapraklarda Kırşehir, Engüri, Beypazarı, Geyve, Sapanca, İzmit ve Gebze şöyle anlatılmıştır:

Kırşehir: Küçük bir şehirdir. Kalesi olmayan güzel bir yerdedir. Suları çok degildir. Köyleri uzaktadır.

Engüri (Ankara): Tamamen kale içinde büyük bir şehirdir. İç kalesi üç kat olup büyüktür. Binasının taşı az olup çoğu kireçtir. Buraya uzanan Elmadağı adlı dağın dibindedir. Bir ovalık yerde olup suları azdır. Olanı da Elmadağ'dan merkeplerle getirip saklarlar, gezdirip satarlar.

Beypazarı: Şehir gibi büyük bir kasabadır. Suları çoktur. Acayip kavunu olur; ama adamı biraz yanaz olup zabitlerine muti değllerdir. Köyleri yörüktür. Binaları tahtadır. Bir bayırın yüzündedir. Bağları vardır

Geyve: Küçük bir kasaba olup, dükkanları ve 1-2 hanı vardır. Bir sahranın ortasında kurulmuş olup Sakarya ırmağı yanındadır. Burada biten buğday padişah için has ekmek yapılmaya gider. Nallıhan'dan bu kasabaya gelinceye kadar ormandır; ama açık yerler de vardır. Bundan ötesi İzmit şehrine kadar büyük orman olup aslâ açık yer yoktur ve bu sebeple de buraya "ağaç denizi" denilmektedir. Çınar ağacı, yaban asması ve akçağaç çoktur.

Sapanca: Ormanlı bir dağın dibinde cami ve hanları bol büyük bir kasabadır. Çarşısı durumuna göre güzeldir. Geyve ile arasında Sakarya ırmağı bulunup bu ırmak ayakta geçmenin mümkün olmadığı büyük bir ırmaktır. Geyve'nin yanında üzerinden geçilen yedi sekiz göz, ağır yapılı bir köprü olup bu ırmak birçok defa bu köprüyü yıkmış ve parçaları aşağısında durmaktadır. Şu anki köprü onun yerine yapılmıştır, ama bunu da yıkma ihtimâli vardır. Bu kasabanın önünde büyük bir göl olup ilk görüldüğünde denize benzetilmektedir. Bu kasabanın arkasındaki dağdan büyük sular iner ve bu suların üzerinde bir su hızarı olup tahtayı suya biçirdiklerinden daima su ile birlikte talaş akar. İrmakta yuvarlak bir dağ burnu vardır ve koskoca tomrukları ağzına verip biçerler; insan gibi yorulmaz ve o kadar doğru ve hızlı biçer ki hiç ufalanmaz. Eğer bu burun olmasaydı İstanbul'a tahta yetişmez, her tahta bir altına olurdu.

³ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, DoğuBatı Yayınları, Ankara 2006, s.22-32.

İzmid: Akdeniz kenarında, bir dağın yüzünde, karşı cepheden görünen küçük bir şehirdir. Güzel evleri ve sarayları olup hâlen bostancı ustasının beklediği bir padişah sarayı vardır. Acayip hanı, hamamı, güzel bir çarşısı ve pazarı vardır. Büyük bir iskelesi olup İstanbul'un tahta, odun ve binaya ait ağaçları genellikle buradan gider. Gerekli her türlü ihtiyaç bu şehirde bulunur. Odun, arpa ve saman boldur. İnsanı yumuşak tabiatlıdır. Buradan İstanbul'a gitmek isteyen, gemi ile; isteyen de karadan gider. İstanbul'a üç konak (105 km)tır.

Gebze. Bir dağın üstünde büyük bir kasabadır. İzmid ile arası 35 km.dir. Deniz kenarında Heleke (Hereke) denilen yerde arpa ve samanı bol olan karşı karşıya iki han olup isteyenler orada yatarlar. Bu kasabada her şey bulunur ve hâline göre çarşısı, pazarı, hanları, suları iyidir. Çok güzel cami ve imaretleri vardır. Evlerinin yapısı biraz alçaktır.

Eserde 120 civarında yerleşim yeri anlatılmış olup bunlardan dönüş yolu üzerinde görülüp anlatılmış yerlerin mevkî özellikleri şöyledir:

Kasaba-i Hendek: Sapancadan yolumuzu ayırıp sol kola Hendek yolu ile Erzuruma teveccüh idelim. Mezkûr Hendek güzel kasabadır. Bir sırtın üstünde dört tarafı tağlardır. Güzel hanları vardır ve çarşusunda her şey bulunur. Bundan kalkan Düzce hanı dirler anda konar ısızdır. Erzuruma giderken ol gün eger kış ise yâ güz ise ol kadar çamur çeker ki hiç kıyâsa gelmez ve uzaktır ve iniş yokuş ve ormandır. (vrk 171a)

Kasaba-i Bolu: Bu kasaba bir düz yerdedir, dört tarafı ormanlı bender tağlardır. Güzel 'azîm hanları ve güzel çaeşüsü ve câmileri vardır. Voyvodalıktır. Güzel ekin yeridir. Ucuzluk ve suları firâvândır. Düzce hanından buna gelinür. (vrk 171a)

Kasaba-i Bayındır ma'a Çerkeş: Bunlar bir büyük köy mesâbesinde kasabalardır. Müsâfir için ba'zı şeyceğiz bulunur, lâkin ekin saçın yeridir. Çankırı sancağıdır. Güzel ucuzlukdur ve yerleri sarp değil sahrâdır, suları hâlince. (vrk 171b)

Tosya: Derin bir çukurun içinde tıpkı mezar gibi olup üstüne varılmayınca görünmemektedir. Güzel camileri, büyük hanları, acayip çarşısı olup istenilen her şey bulunmaktadır. Güzel köyleri ve bağları olup bol ve ucuz meyveleri vardır. Buradan sonra gelinen Hacı Hamza, ormanlı bir dağın dibinde ıssız bir handır. (vrk 171b)

Osmancık: Bir ovanın ortasında duran sağlam bir kayadan yapılmış kalesi ile tanınır bu kasaba da bu kalenin dibindedir. Çarşı, han ve camileri mükemmel olup istenilen her şey bulunur ve ucuzdur. Sivas ve Kayseri'den beri gelen Kızılırmak buraya uğrar. Bu ırmağın üzerine dolaplı 6-7 değirmen yapılmış olup, unlar burada öğütülüp. Evlerin çoğu bu ırmağın kenarında bulunmaktadır. (vrk 171b)

Medîne-i Amasiyye: Bu şehir bir derenin içinde bir boğazın ağzında, orta yerinden Çekerek ırmağı ta'bir iderler bir azîm ırmak akar, üzerinde 'azîm yüksek dolaplar vardır hammâmlara ve bâğlara bâğçelere su çıkarır. Depesi yukarı iki geçildi iki sâ'at mikdârı. Ve şehir ırmağın iki geçesine döşenmiş ve bunda dahi yekpâre daşdan Hak ta'âlâ bir sarp tağ halk itmiş iki kat kale yapmışlar şehre havâle iki dizdârı vardır. Cengile alınmak muhâldir meger zahîreleri olmaya. Şehrin evleri ve sarayları ol kadar mükellef taş binâdır ki insan bakdıkça hayrân olur ve fi'l-cümle sokakları kaldırım döşeme ve çarşısı mükellef her ne murâd olunsa bulunur ucuzlukdur. (vrk 172a)

İrek: Bir ovanın ortasında köy mesabesinde bir kasaba olup, haftada büyük bir pazar kurulu ve her pazar bol miktarda meyve gelir. Yolcu için her şey bulunur. Büyük bir kasaba olan Niksar'a altı yedi saatte ulaşılır. Yolları sarp olmayıp kimi açık, kimi ormandır. Amasya-Niksar arası yürüyerek yirmi saat olup yaklaşık 100 km'dir. Amasya'dan kalkan Taşova'yı aştığında ormanlı ve sarp, çok zahmetli bir dağla karşılaşır. (vrk 172v)

Niksar: Bahçeleri bol bir yer olup çarşısı, câmileri, mükellef han, ev ve binaları vardır. Dağın dibinde bir derenin ağzında güzel bir ormanlı benddir. Önünde ucu görünmez bir ova uzanıp ortasından Kelkit ırmağı akar. Bir yerinden geçilmesi mümkün olmayan bu büyük ırmak baharda çok kuvvetli akıp taşar ve toz çıkarır. Niksar'da haftada bir gün büyük bir pazar kurulup bol ve ucuz meyve bulunur. Üstünde virane bir kalesi vardır. Niksar'ın suyu mutedil olup yıkanan kişinin gövdesi pamuğa döner. Çamaşır yıkamada sabun gerekmediği gibi, sabundan daha iyi temizler. (vrk 172b)

Kasaba-i Karahisâr-ı Şarkî: Bir bayırın yüzünde bir büyük kasabadır. Güzel hanları ve çarşısı ve iki selâtin câmii vardır. Suları firâvân havâsı güzel bâğ bâğçesi envâ' dürlü meyvesi, cümleden biri badem yaprak ta'bir olunur bir armudu vardır. (vrk 173a)

Eserin son yaprağında (vrk 213b) Arap coğrafyasında görülüp anlatılan bazı yerlere ait mevkî özellikler de şöyledir:

Tabut Kurusu: Bir vadinin başındadır. Samanı çoktur. Toprak yığılmış tepeleri vardır.

Ma'ân Kalesi: Bir depenin başında bir kaledir. Etrâfı şenliktir. Hurma bağçeleri vardır. Suyu ve otu çoktur.

Çakıman: Bir sahrâdır. Sâfî ovacık çakmak taşıdır. Ne ot bulunur ve ne su bulunur.

Ulâ: Bir vâdînin ortasında bir kumlu yeredir. İki câbibi kayadır. Bir kalesi vardır. Çevre yanı evlerdir ve hurma ve nar ve limon ve otu suyu akar çoktur.

Karakaya: Bir vâdîdir. Cevânib-i erba'ası siyâh kayalar. Otu suyu yoktur.

Medîne-i Münevvere: Sultân-ı Enbiyânın şehridir. Cümle şerhlerin efdalidir. Her şey bulunur ve havâsı ma'nevîdir.

Kubur-ı Şüheda: Bir vadinin ortasındadır. İki cânibi siyâh kayalar. Suyu ve otu ve odunu bulunur.

Sonuç

Seyahatnâme türü eserlerin özelliklerinden birisi de yerleşim yerlerinin coğrafi ve fizikî özelliklerine, jeolojik ve topolojik ayrıntılarına dair mühim bilgiler içermeleridir. İncelediğimiz eserde geçen yerleşim yerlerinin birçok yönü anlatılmış olup, bunların en önemlilerinden birisi de kuruldukları yere ait coğrafi bilgilerdir. Bir yerleşim yerinin bir yere kurulmasında öncelikle iş ve aş açısından elverişliliğine bakılır; etrafında su, verimli arazi, orman vb. hayatı idame ettirecek unurların olup olmadığı araştırılır. İncelediğimiz eserde anlatılan bir yer öncelikle nereye kurulduğu yönünden tanıtılmıştır. Eserde anlatılan yerlerin kuruluş yeri özelliklerini şu şekilde özetleyebiliriz: “Ormanlık bir yer, bir dağın üstü, yamacı, eteği veya dibi, bir vadi, bir vadinin başı veya ortası, bir sahra veya ovanın ortası, önü veya yanı, bir göl veya ırmağın kenarı, bir derenin içi veya bir boğazın ağzı, bir tepenin başında bir kale, tamamen kale içinde büyük bir şehir, bir vadinin ortasında kumlu bir yerde iki yanı kayalık ve kalesi olan bir yer, bir sırtın üstünde dört tarafı dağ olan bir yer, dört tarafı ormanlı düz bir yer, derin bir çukurun içinde mezar gibi bir yer, bir bayırın yüzünde bir kasaba.” Bu coğrafi mevki özellikleri günümüz şehirlerinin kurulduğu yerler için de yaklaşık aynıdır. İnsanların bir yere yerleşmesinde asıl belirleyici olan, aş ve iş olup, yerleşim yerinin özelliğini de genellikle bu unsurlar belirlemektedir. Yerleşim yerleri için ana amilin su olduğu ve ziraat, orman, hava şartları, mahsulat, sebze, meyve, hayvancılık vs. nin sudan dolayı elverişli bulunduğu bir gerçektir. Bu ise, bir yerleşim yerinin nehir, çay, göl, deniz vs. su ihtiva eden yerlerin yakınına kurulmasında asıl sebep olmaktadır.

Kaynakça

- Asiltürk, Bâki, *Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler*, Turkish Studies, 4/1-I, 2009.
Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Hz.Z.Danışman), Zuhuri Danışman Yayınları, İstanbul. 1969.
Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, DoğuBatı Yayınları, Ankara 2006
Resmî-i Kayserî Seyahatnâmesi, Milli Kütüphane, 06 Mil Yz A 4277/2.

18. Yüzyılda Bir Müellif Resmî Kayseri'nin Mecmuasına Göre Osmanlı Şehir Algısı: Erzurum Örneği

Yrd. Doç. Dr. Tuğba KARA
Sinop Üniversitesi / Sinop

Giriş

*Vefâsı yoktur bu çarhın kimseye kalmaz vefâ
Şâhid isterik bu hâle işde Sultan Mustafa.¹*

Mecmua, Arapça bir kelime olup cem‘ kökünden türetilmiştir. Mecmua, *toplanmış, toplanıp biriktirilmiş, bir araya getirilmiş, tertip ve tanzim edilmiş şeylerin hepsi, seçilmiş yazılardan meydana getirilmiş kitap*² demektir. Klasik kültürde edebiyat terimi olarak da *defter, türlü konuların bir araya getirildiği yazuları içine alan kitap, şiir defteri anlamlarında kullanılmıştır.*³

Mecmuaları ana hatlarıyla şu şekilde sınıflandırmak mümkündür: 1. Nazire mecmuaları, 2. Antoloji niteliğindeki seçme şiir mecmuaları, 3. Türlü konularda risalelerin bir araya getirilmesiyle ortaya çıkan mecmualar, 4. Aynı konudaki eserleri içine alan mecmualar (tababet, ilâhiyat gibi), 5. Tanınmış kişilerce hazırlanmış, yararlı bilgileri, fıkraları ve özel mektupları kapsayan mecmualardır.⁴

Mecmuaların az bir kısmının sahibi ve müstensihi bellidir. Büyük bir kısmının ise ne sahibi ne de müstensihi bellidir. Genellikle düzenlenme tarihleri de yoktur. Bu eserlerin hangi döneme ait olduğunu ya değişik vesilelerle atılan tarihlerden ya da şairlerin yaşadığı dönemlerden hareketle tespit etmek mümkündür.⁵

Mecmualar derleme türü eserler olup her mecmua bir tarihsel dönemi içine alır. Bir zaman diliminde düzenleyicinin tercihlerini yansıtır⁶. Bu eserler başta edebiyat olmak üzere tarih, tarihi coğrafya, ilahiyat, sosyoloji, etnografya, ziraat, tıp gibi birçok alana kaynaklık edebilecek konularda bilgiler barındırırlar. Bunlardan biri de Milli Kütüphane’de Yazma eserler kataloğunda A4277/2 numarada kayıtlı olan şehir tarihi ve tarihi coğrafya açısından önemli olduğuna inandığımız mecmuadır. Mecmuanın üzerinde basım yılı kayıtlı olmamakla beraber gerek metin içinde geçen tarihlerden gerek sayfa kenarlarına düşülen notlardan hareketle eser tahminen 18. yüzyılın ilk yarısına aittir. Müellifin kimliği yine metin arasında kullandığı ifadelerden elde edilebilmektedir. Buna göre eserin müellifi Resmî Kayseri’dir. Müellife atfedilen *Resmî* ifadesi muhtemelen yürüttüğü görevle irtibatlıdır. Öyle ki kendisi de satır aralarında yazıcılık hizmetiyle paşaların mahiyetinde bulunduğunu ifade etmektedir.⁷ Eserin Erzurum şehrinin anlatıldığı kısmında müellifimiz hem kendi ve hem de eserin kimliğiyle ilgili bilgiyi açıkça şöyle belirtmektedir: “...Bir hemşehri dostun sözüne uyduk

¹ Resmî Kayseri, *Mecmua*, Milli Kütüphane Yazma Eserler Kataloğu, Nr. A4277/2, s.186b.

² Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, 11. Baskı; Ali Canip Yöntem, “Edebî ve Tarihî Tedkiklere Yarayacak Eserlerden: Bazı Mecmualara Dair”, *Hayat*, 32, Temmuz 1927, ss. 104-105; Yaşar Aydemir, “Metin Neşrinde Mecmuaların Rolü ve Karşılaşılan Problemler”, *Turkish Studies, Türkoloji Araştırmaları Volume 2/3 Summer 2007*, s.122.

³ Yaşar Aydemir, “Metin Neşrinde Mecmuaların Rolü”, s.122.

⁴ Ağâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihine Giriş*, C.I, TTK, Ankara 1998, ss.166-168; Aydemir, “Metin Neşrinde Mecmuaların Rolü”, s.123; Bahir Selçuk, “18. Yüzyıla Ait Bir Mecmuada Üsküdar”, *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/3 Spring 2009, s.2121.

⁵ Bahir Selçuk, “18. Yüzyıla Ait Bir Mecmuada Üsküdar”, s.2121.

⁶ Cemal Kurnaz-Yaşar Aydemir, “Mecmualara Sorulması Gereken Sorular”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/1 Winter 2013, s.51.

⁷ “Basra’dan geldiğimizden sonra 1127 senesinde koşucu ağasına yazıcı olup gezdiğimizde gördüğümüz kasaba ve şehirler bunlardır...”

meğer Paşalı olmak derbederin türbedarı olup akıbeti benim gibi hikâyeci olmak imiş. Zira bu mecmuadan ispat olundu..”⁸Müellifin Kayserili olduğu anlaşılmaktadır.⁹

Çalışmamıza kaynaklık eden kısım mecmuanın seyahatname ile başlayan manzume bölümüdür. Söz konusu kısımda müellif, Osmanlı coğrafyasındaki şehir ve kasabalara dair izlenimlerini aktarmıştır. Oldukça sade ve akıcı bir dille yazılmış olan bölümler seyahatname (diğer adıyla gezi yazısı) şeklinde kaleme alınmıştır. Resmî Kayseri, gezisinin güzergâhını dört fasla ayırmış olup ilk bölüme Kayseri şehrine dair malumatıyla başlamıştır.¹⁰ İkinci bölümde İstanbul ve çevresi anlatılmıştır. Üçüncü bölüme Edirne ile başlanarak Balkan şehirleri tanıtılmıştır. Selanik şehri ile başlayan dördüncü bölümde Vodina, Yenice-i Vardar ile devam edilerek oradan Hendek, Bolu ile tekrar Anadolu vilayetlerine geçilerek Niksar, Karahisar-ı Şarkî, Erzincan, Trabzon, Erzurum, Diyarbakır, Mardin ve Musul, Bağdat ve Basra tanıtılmıştır. Müellif Basra’dan sonra nihayet tekrar Kayseri’ye dönmüştür. Böylece seyyahımızın gezi güzergâhının çerçevesi çizilmiş olmaktadır. Resmî Kayseri’nin gezisinin son sınırı kendisinin belirttiği gibi Gürcistan’ın Göme kasabasıdır. Buraya kadar müellifimiz çok sayıda muhtelif şehir ve kasabayı gezmiş olup bunlardan pek çoğuna dair izlenimlerini aktarmıştır. İlk gezisine 20 Ağustos 1699 tarihinde başlamış olup memleketine yani Kayseri’ye on yıl sonra 12 Nisan 1709 tarihinde geri dönebilmiştir. Basra’dan geldikten sonra 1715’te yazıcılık göreviyle tekrar bazı şehirleri gezmiştir.¹¹ Ancak bu gezisiyle ilgili ayrıntılara değinmemiştir.

Müellif eserinde öncelikle o dönemki şehir ve kasabaların kuruluş mekânları, isimleri, yetiştirilen ürünler, bağ ve bahçeleri, kale ve kapıları hakkında bilgiler verir. Şehirlerin çarşı ve pazarlarına değinerek ekonomik müreffehliğini “*burada ucuzluk bolluk ne murad olursa bulunur*” diyerek vurgular.¹² Aynı zamanda o şehre has envanterlere de dikkat çeker.¹³ Şehirlerin cami, çeşme, çarşı gibi mimari eserlerine değinmeden geçmez.¹⁴ İzlenimlerinden hareketle şehirlerin etnik nüfus yapısına dair veriler de edinmek mümkündür.¹⁵ Müellif kendine has üslubuyla Osmanlı şehirlerinin sosyal yaşamından kesitler sunmaktan da geri kalmaz: “*Ustrumca’da yöre halkı imamına müezzine kadar meyhaneden çıkmaz cümlesi eşkıyadır. Burada küçüğü bile belinde tabanca yanında kozanlı denilen bıçak, bir avucu topuğunda bir ucu kaltağında halleri budur. Çarşıda pazarda böyle gezerler. Başlarına barta (kırmızı) giyerler*”.¹⁶ Başka bir bölümde ise, “*Erzincan veli yeridir. İslam dininin kadrini bilirler. Lakin yeniçerisi biraz yaramazdır*”¹⁷ der.. *Karahisâr-ı Şarkilevendat ve eşkıya yeridir. Burada eşkıyalar halka rahatsızlık vermektedir*”¹⁸ sözleriyle şehirlerin asayiş yapılarından kesitler sunmaktadır.

Resmî Kayseri, kendi yaşadığı zamanda meydana gelmiş olan bazı salgın hastalıklar ve doğal afetlere de mecmuasında değinmiştir. Müellif, bu tür olaylara dair izlenimlerini çoğunlukla metin yerine sayfa kenarlarına notlar şeklinde düşmüştür.¹⁹ Kendisinin de memleketi olan Kayseri’de değişik

⁸ *Mecmua*, Milli Kütüphane Yazmalar Kataloğu, Nu. A4277, s.183b; Resmî Kayseri, *Mecmua*, Milli Kütüphane Yazmalar Kataloğu, Nu. A4277/1, s.183b.

⁹ *Mecmua*, s. 145b, 167a.

¹⁰ Aslında mecmuanın bahsi geçen sayfası eksiktir. Ancak diğer sayfada geçen bilgilerden ilk şehrin Kayseri olduğu tespit edilmiştir.

¹¹ Bahsi geçen gezide gördüğü şehir ve kasabalar şunlardır: Adana, Seyhan, Tarsus, Mersin, Karaman, Karaağaç, Yalvaç, Seydişehir, Beyşehir, Kütahya, Aksaray, Tekye. *Mecmua*, s.214b.

¹² “Her ne maksadın var ise var anda ara. Dünyada ucuzluk ara kızkık ara, iyi ara kötü ara, ucuz pahalı ara; her şeyi bunda tekmıldür”. *Mecmua*, s.157b, 180b.

¹³ Şehr-i Erzincan’da meşhur kebab olur. Bir şişe altmış vukiyye ve yetmiş vukiyye seksene varınca kebab sıvarlar, bir koyunu dört parça edip şişe takarlar. Öyle pişirirler ki erir..” *Mecmua*, s.180b. Yine Karahisar-ı Şarkî şehrine ait gözlemlerini aktarırken burada yapılan pastırmanın neredeyse Kayseri pastırmasıyla başa baş geldiğini ifade etmektedir. *Mecmua*, s.173b.

¹⁴ “Şehr-i Kale-yi Trabzon, azim iskeledir. Mükellef hanları ve güzel camileri vardır. Kale içinde bir cami-yi kebir vardır. Ortahisar tabir olunur... haliya bütün kubbeleri üzeri kurşun yerine halis bakır kaplanmıştır”. *Mecmua*, s.181b.

“Şehr-i Mardin, muazzam bir şehir imiş. Taş binalar vardır ki hesaba gelmez. Şimdiki anda iyi değildir. Ama diyorlar ki bina imiş kalesi, kiliseleri ve Hz. Hamza’yı habs ettikleri zindan bunda durur, bütün şehrin altı boşdur. Hücre hücre kemerlerle binalardır. Ve zindan dahi yer altında görmeğe muhtaçtır. Vasf olunması mümkün değil zira yer altında böyle bir azim yüksek ve büyük bina görülüp işidilmemiştir...” *Mecmua*, s.188b.

¹⁵ Müellif, Mardin şehrinde Arap çoktur. Bu dahi Arap sayılsa olur farkı yoktur... Buraya bağlı Kâfir Köyü büyük bir karye olup halkı Ermeni kafirlerdir...” der. *Mecmua*, 188b-189a.

¹⁶ *Mecmua*, s.167a.

¹⁷ *Mecmua*, s.182b.

¹⁸ *Mecmua*, s.179-181a-b.

¹⁹ Eserin dikkat çeken özelliklerinden birisi de sayfa kenarlarına bahsi geçen notların düşülmesidir. Notlar konuları bakımından çeşitlilik arz etmektedir. Bunlar sayesinde metin içinde tespit edilemeyen hususlardan bazılarını açıklığa

tarihlerde birkaç defa deprem meydana gelmiştir. Kayıt ettiği depremlerden ilki 2 Aralık 1705 tarihinde Pazartesi günü sabahı saat yedide olmuştur. Diğer bir deprem 3 Mayıs (Cuma günü) 1717 tarihinde sabah vakitlerinde meydana gelmiştir. O'nun notlarında kullandığı ifadelerden 1717 depreminin çok şiddetli olup felakete sonuçlandığı anlaşılmaktadır. “Cuma günü bir azım uğultu peyda olub bir zelzele oldu ki az kalsın dünya yere geçe. Birden çok zelzele gördük bunun gibi işitilmedi ve görülmedi idi...” Kayseri merkezli meydana gelen ve artçı sarsıntıları on beş gün kadar süren zelzele, çok büyük yıkımlara, ağır can ve mal kaybına neden olmuştur. Şehir merkezi başta olmak üzere Erkilet, Muncunsu ve Molu tamamen harap olmuştur. Şehir merkezinde 5300, Erkilet’den 2861, Molu’da 170 ve Muncunsu’da 9 kişi hayatını kaybetmiştir.²⁰

Mecmuada, 1710 yılında hayvanlar arasında meydana gelen salgınlardan *karasığır hastalığına* dair bilgiler yer almaktadır. Bu salgın çok geniş bir coğrafyayı etkisi altına almıştır. Acem şehirlerinden, Kayseri, Sivas, Adana, Ankara gibi daha pek çok şehir ve kasabalarda görülen hastalık nedeniyle çok sayıda hayvan telef olmuştur. Bu durum et fiyatlarına da olumsuz yansımıştır.²¹

Müellif gözlemlerinde, iklim şartlarından kaynaklanan olumsuz durumları yer yer aktarmıştır. Buna göre zaman zaman kışların ağır ve sert geçmesi şehirlerin ekonomik faaliyetlerine olumsuz etki ederek bazı sıkıntıların yaşanmasına neden olmuştur. 1705 yılında Erzincan’dan Gürcistan’a dek olan şehirlerde kış mevsimi çok ağır geçtiğinden bağ ve bahçelerdeki meyve ağaçları tümüyle donmuştur. Tarlaların ekimi de geciktiğinden halk gıda sıkıntısıyla karşı karşıya kalmıştır.²²

Kale ve Kapılar Şehri Erzurum

Resmi Kayseri, Erzurum’a Mehmet Paşa ile gelmiştir. İlk zamanlar O’nun daha sonra diğer paşaların maiyetinde görevler alarak uzun süre burada kalmıştır. Müellif bu süre zarfında şehre ait izlenimlerini akıcı bir dille aktarmıştır.

Mecmuada Erzurum²³ ve civarı *Şehr-i Kale-i Erzurum* başlığı altında anlatılır. Öncelikle şehrin kurulduğu mekânın coğrafi konumu, “*Bu şehr-i münteha bir sahranın kenarında bir dağın dibinde muazzam bir şehirdir*” sözleriyle resmedilir. Bahsi geçen tarihlerde Erzurum eyalet statüsünde olup sancak beyinin idaresi altındadır. Mecmuada, eyalete bağlı sancaklar Micingerd, Kefe, Malazgird, Bayburd, Revan, Mahmudi, Hakkâri, İspir, Tortum, Ahıska ve Gürcistan Sancakları olarak sıralanmaktadır.²⁴

Kale ve Kapılar

Mecmuada *kale şehir* olarak adlandırılan Erzurum daha ziyade kale ve kapılarıyla tanıtılmıştır. 18. yüzyılda etrafı surlarla kuşatılmış olan Erzurum şehrinin en dikkat çekici yanlarından biri, şehrin dışarıyla bağlantısını sağlayan kale kapılarıdır.²⁵ Bahsi geçen tarihlerde kalenin iyi durumda olduğu mecmuadaki “*kal’asıma ‘mûr*” ifadesinden anlaşılmaktadır. İki katlı olan Erzurum kalesinin iki katında 110 altmış burç vardır. Dış kaleden küçük olup doğudan batıya doğru müstakil bir iç kalesi bulunmaktadır. Dört ila beş kemeri olan bu kalede dizdar oturmaktadır. İyi imar edilmiş olan kalenin üç kapısı vardır: Birincisi Erzincan Kapısı’dır. O tarihlerde Kayseri’den, Tokat’tan, Sivas’tan ve İstanbul’dan gelen bu kapıdan şehre girerdi. İkinci kapı, Tebriz Kapısı olarak tabir edilen kapı olup Acem diyarlarından gelenler buradan giriş yapardı. Üçüncüsü, Gürcistan Kapısı’dır. Gürcistan ve Ahıska’dan gelenler bu kapıdan giriş yapardı. Şehrin yerleşim alanları bahsedilen kalenin içindedir. Güvenlik gayesiyle kalenin bahsi geçen kapıları geceleri kapatıldıktan sonra şehirden kimsenin

kavuşturmak mümkün olmaktadır. Yazarın kimliği, nereli olduğu, eserin meydana getirildiği tarihin tespiti, buğday, arpa gibi tahıl ürünlerinin fiyat değişiklikleri gibi daha pek çok hususun aydınlatılmasında araştırmacılara kolaylık sağlamaktadır.

²⁰ *Mecmua*, s.167a.

²¹ *Mecmua*, s.147b.

²² *Mecmua*, s.167b, 155a-b.

²³ Erzurum Anadolu’nun kuzey doğusunda, içinden Karasu çayının geçtiği bir ovanın doğu güneyinde 2975 rakımlı Egerli Dağı’nın (Şigveler) eteğine kurulmuş bir şehirdir. İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, UNIVERSIADE, Erzurum 2011 Serisi, Erzurum 2011, s.31.

²⁴ *Mecmua*, s.184b-185a.

²⁵ Surlarla çevrilmiş şehirlerin dışarisından gelen yolların girdiği noktalardaki kale duvarlarında açılan ve iki tarafında bulunan şehir kapılarına kale kapısı denilmektedir. Celal Esat Arseven, “Kale Kapısı”, *Sanat Ansiklopedisi*, C.II, MEB Yayınları, İstanbul 1985, s.941.

dışarıya çıkmasına müsaade edilmezdi.²⁶Söz konusu kapılar harap olduğundan günümüze ulaşmamıştır. Fakat sonraki tarihlerde savunma amacıyla 1865-1877 tarihlerinde İstanbul Kapı, Kars Kapı, Harput Kapı, Kavak Kapı inşa edilmiştir. Bunlar ise günümüze kısmen ulaşmıştır.

Müellif daha sonra Erzurum havalisindeki Hasan Kalesi'ni anlatmıştır. Erzurum'a yaklaşık altı saat mesafede Hasan Kalesi Pasin-i Bâlâ adlı sahranın kenarında, bir dağın dibinde inşa edilmiştir. Müellif, dış kalenin mükellef donatıldığından bahsetmektedir. Dış kale haricinde iki tane de iç kalesi vardır. Bu kalenin de üç kapısı vardır: Erzurum Kapı, Tebriz Kapı ve Dağ Kapı'dır. Kale içinde oturanların sayısı az olduğundan çarşı, cami, hamam gibi toplumsal mekânlar burada inşa edilmemiştir. Yalnız buradan geçecek yolcuların bazı ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla ekmeççi, tütüncü gibi on-on beş dükkân mevcuttur. Yerleşim alanları daha ziyade kapıların önünde uzanan sahradadır.

Tortum Kalesi, iki katlı olup altmış beş kulesi ve küçük bir iç kalesi vardır. Mecmuada, cephanesinin bakımından güçlendirilmiş olan kalede o tarihlerde elli ila altmış parça topun bulunduğu belirtilmektedir.²⁷

Tarım Faaliyetleri

Erzurum'da tarımsal faaliyetlerin ekonomik hayatta önemli bir yeri vardır. Pasin Ovası tarım faaliyetlerinin yürütüldüğü bölgedir. Aras Nehri'nin şekillendirdiği Pasin Ovası, Doğu Anadolu'nun kuzeyinde bulunmaktadır. Pasin Ovası'nın batı kısmını, Deveboynu Dağları'ndan Çoban Köprü'süne kadar yaklaşık olarak 45 km. kadar olan düzlükler meydana getirir. Doğu kısmı ise Zivin ve Velibaba çaylarının Aras'a döküldüğü yere kadar devam eder.²⁸

Mecmuada, Pasin Ovası'na değinilmeden geçilmez. Pasin-i Bâlâ ve Pasin-i Zîr olarak iki sahranın oluşturduğu ova şehrin zahire kaynağıdır. Müellif ova için "...bu diyarda bağ ve bahçe ol kadar mahaldir ki akla gelmez.. sahrada ekin güzel olur.. Erzurum'un zahireden yana yüzünün akı bu sahradır"²⁹der.

Müellif, "*Tortum sancağı Erzurum'a üç konak mesafede bağ ve bahçeleri bol olan bir yerdir. Bu bağ ve bahçelerde elma, armut ve üzüm yetiştiriciliği yapılır. Bunlara ilaveten hıyar, küçük karpuz, kabak, küçük lahana, şalgam gibi yöresel sebze ürünleri de yetişir*"³⁰ demektedir.

Osmanlı kültüründe suya, su kültürüne ayrı önem verilmiştir. Bu durum müellifin algısına da yansımış olmalı ki bahsettiği şehirlerin su varlıklarını çoğunlukla ifade etmeye çalışmıştır. Mecmuada, mekânların su yönünden bolluğuna "*suları firâvân, âb-ı hayât*" denilerek dikkat çekilmiştir. Erzurum şehri de su yönünden oldukça zengindir. *Âb-ı hayât* olan sular o kadar soğuktur ki Ağustos ayında bile güçlkle içilebilmektedir. Erzurum'un suları bol olduğundan şehrin kenar mahallerinde çok sayıda değirmen vardır. Sulak olan yerlerde kavak ve söğüt ağacı yetişir. Aras Nehri de Erzurum yakınlarından doğup Pasin Ova'sına uğrayarak buradan Acem illerinden geçerek Azerbaycan'ın Kura nehriyle birleşerek Hazar Denizi'ne dökülmektedir.³¹ Tatlı su kaynaklarının yanı sıra şehirde sıcak su kaynakları bulunduğundan ılıca ve hamamlar vardır. Bunlardan birisi Erzurum'un merkez köyünde olup kubbeli ve kâgir mimari tarzda inşa edilen Ilıca Hamamı'dır. Diğeri ise Hasan Kalesi'nin içinde yer alan hamamdır. Müellif, hem sularının sıcak olması hem de yerinin güzel olması sebebiyle halkın ekserinin gezmek maksadıyla buraya geldiğini aktarmaktadır.³² Bunlar dışında şehrin değişik mahallerinde irili ufaklı olmak üzere başka hamamlar da vardır.

Çoban Köprüsü

Çoban Köprüsü Erzurum'un bugünkü Köprüköy ilçesinde Aras nehri üzerindeki tarihi bir köprüdür. Yedi gözlü olan köprü 13. yüzyıl sonlarında kesme taştan yapılmıştır. Köprü'nün civankaşını

²⁶ Mecmua, s.184b-185a.

²⁷ Mecmua, s.185a.

²⁸ Oktay Özgül, "Pasin Ovasının Tarihi Coğrafyası", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (Journal of the Institute of Social Sciences)*, S. 8, Sonbahar 2011, s.94.

²⁹ Mecmua, s.184a-b.

³⁰ Mecmua, s.185a.

³¹ Mecmua, s.184b.

³² Mecmua, s.185b.

andıran kemerleri kara, kırmızı ve boz taşlarla örülmek suretiyle renk ahengi sağlanmıştır.³³ Resmî Kayseri, köprünün mimari özelliği karşısında adeta büyülenmiştir. Öyle ki O şaşkınlığını, “böyle yüksek ve ağır binalı köprüler çok gördük buna gelmez. Ve böyle bir manendi (eşi, benzeri) dahi belki bulunmaz. Bir diyarda görenler bilirler hilaf olmaya..”³⁴ şeklinde ifade etmektedir.

Camii, Çarşı ve Pazarlar

Mecmuada kale içinde sıralanmış olan camii, çarşı ve pazarlara da değinilir. Oldukça büyük camileri olup Cami-i Kebir, Lala Paşa Camii, Ayas Paşa Camii ve Vali Saray’ı, kale içinde inşa edilmiştir. Bunlardan Lala Paşa Camisi saraya bitişiktir. Mehmet Paşa Camii, Murad Paşa Camii ve Ali Paşa Camii ile birlikte diğer bazı küçük camiler ise kale dışında yer almaktadır. Yine Sipah Çarşısı, attarlar, pazarlar, kuyumcular ve sair yerler kale içinde birbirine bitişik olarak sıralanmıştır. Çarşı ve pazarlarda her şey mevcuttur: “bu şehirde ne murad olursa hazır bulunur, ucuzluktur”.³⁵ Şehrin merkezini kale içinde sıralanmış olan bahsi geçen camiler, çarşı ve pazarlar oluşturmaktadır. Çarşıların avlu duvarlarında malzeme olarak kireç yerine taş kullanılmıştır. Bunlardan başka her kale kapısının önünde her şeyin bulunabileceği otuz kırk kadar adet dükkân vardır. Kale dışında Gül Ahmet Çarşısı ve Gölbaşı Camii Çarşısı olarak tabir edilen iki çarşı vardır. Kazancılar, kasaplar, esnaf ve hanlar bu çarşı içinde sıralanmaktaydı.³⁶

Sonuç

Mecmualar, tıpkı seyahatnameler gibi ihtiva ettikleri zengin konular itibariyle tarihi coğrafya alanında önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Söz konusu eserler, Osmanlı dönemi şehirlerinin coğrafi, sosyal, siyasi, ekonomik gibi daha pek çok alanda mazisine ışık tutarak geçmiş ve gelecek arasında bağlantı sağladığından mekân ve insan ilişkisinin kurulmasını mümkün kılmaktadır. Bu meyanda bu tür eserler üzerinde daha fazla araştırma ve incelemeler yapılması halinde şehir tarihi, sosyal hayat, mekân ve insan, dil ve üslup gibi sair alanlarda pek çok ayrıntı gün yüzüne çıkmış olacaktır.

Kaynakça

- AYDEMİR, Yasar, “Şiir Mecmuaları ve Metin Teşkilinde Mecmuaların Rolü”, Bilig 19, Güz 2001, ss.
- ARSEVEN, Celal Esat, “Kale Kapısı”, *Sanat Ansiklopedisi*, C.II, MEB Yayınları, İstanbul 1985, s.941.
- AYDEMİR, Yaşar, “Metin Neşrinde Mecmuaların Rolü ve Karşılaşılan Problemler”, *Turkish Turkish Studies / Tüekoloji Araştırmaları*, Volüme 2/3, Summer 2007, ss. 122-137.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, 15. Baskı, Ankara 1998.
- KONYALI, İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, UNIVERSIADE, Erzurum 2011 Serisi, Erzurum 2011.
- KURNAZ, Cemal-Yaşar Aydemir, “Mecmualara Sorulması Gereken Sorular”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/1 Winter, Ankara 2013, ss.51-64.
- LEVEND, Ağâh Sırrı, *Türk Edebiyat Tarihine Giriş*, C.I, TTK, Ankara 1998.
- ÖZGÜL, Oktay, “Pasin Ovasının Tarihi Coğrafyası”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (Journal of the Institute of Social Sciences)*, S. 8, Sonbahar 2011, ss.91-106.
- PAKALIN, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.II, İstanbul 1993.
- Resmî Kayseri, *Mecmua*, Milli Kütüphane, Nr. A4277/1.

³³ İ. Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, s.523.

³⁴ *Mecmua*, s.185a.

³⁵ *Mecmua*, s.184b.

³⁶ *Mecmua*, s.185b.

SELÇUK, Bahir, “18. Yüzyıla Ait Bir Mecmuada Üsküdar”, *Turkish Studies, International Periodical Forthe Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/3 Spring 2009, ss.2119-2132.

Studies / Türkoloji Araştırmaları, Volume 2/3, Summer 2007.

YÖNTEM, Ali Canip, “Edebî ve Tarihî Tedkiklere Yarayacak Eserlerden: Bazı Mecmualara Dair”, *Hayat*, 32, Temmuz 1927.

3.

Seyyahların Gözüyle Şehirler

ORTAÇAĞ SƏYYAHLARININ ƏSƏRLƏRİNDƏ ŞƏRQİ ANADOLU VƏ GÜNEY QAFQAZ ŞƏHƏRLƏRİ (XV-XVII. YÜZİLLƏR)

Doç. Dr. Mübariz AĞALARLI
Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi / Bakü – Azərbaycan

Giriş

Tarix boyu qədim türk yurdu olan Şərqi Anadolu və Güney Qafqaz bölgəsi siyasi və strateji cəhətdən olduqca əhəmiyyətli bölgələrdən biridir. Qədim sivilizasiya mərkəzlərindən bir olan bu bölgələri vahid türk mədəniyyətinin, türk yaşam tərzinin, vahid türk tarixinin simvolu kimi də xarakterizə etmək olar. Şərqlə-Qərbin qapısı hesab olunan bu torpaqlarda məşhur türk dövlətləri olan Səlcuq, Atabəy, Elxani, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu, Səfəvi və Osmanlı izlərinə bu gün də rast gəlinməkdədir. Şərqi Anadolu və Güney Kafkasya bölgəsinin etnik və mədəni vahidliyi ilə bərabər bu bölgələrin şəhərlərinin quruluşu, qalaları, memarlıq abidələri, şəhər əhalisinin dili, dini, sosial həyatı və adətlərində olduqca oxşarlıqlar mövcuddur. Orta əsrlərdə Şərqi Anadolu və Güney Kafkasya bölgəsində olan səyyahlar, coğrafiyaşünaslar və tarixçilər bu bölgələrin şəhərləri, əhalisi, şəhərlərin sosial həyatı, tarixi və memarlıq abidələri haqqında qiymətli məlumatlar vermişlər. Bu məlumatlar ümumtürk tarixinin, mədəniyyətinin öyrənilməsində tarixi əhəmiyyət daşıyır.

1. Orta Əsr Səyyahları Və Coğrafiyaşünaslarının Əsərlərində Güney Qafqaz Bölgəsinin Şəhərləri Haqqında Məlumatlar (XV-XVII Yüzlər)

XV-XVII yüzillərdə Güney Qafqaz bölgəsinə səyahət etmiş səyyahlar, coğrafiyaşünaslar və diplomatik elçilər bu bölgənin şəhərləri, əhalisi, sosial-iqtisadi və siyasi həyatı, həmçinin tarixi-memarlıq abidələri haqqında maraqlı məlumatlar vermişlər. Bu bölgə haqqında istər xristian, istərsə də müsəlman səyyah və coğrafiyaşünasların əsərlərində geniş təsvirlərə rast gəlinir.

XV əsrin əvvəllərində yazılmış Azərbaycanlı coğrafiyaşünas Əbdürrəşid əl-Bakuvinin “Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarların möcüzələri” (“Təlxis əl-Asar və əcaib əl-məlik əl-qəhhar”) əsərində Güney Qafqaz və Şərqi Anadolunun şəhərləri, əhalisi və soyal həyatı haqqında maraqlı məlumatlar verilmişdir. Müəllif öz əsərində bu bölgələrin şəhərlərini dördüncü və beşinci iqlim qurşağına aid edir və bu məlumatları verir: “... *Tiflis – özündən o yana İslam dini yayılmamış möhkəm şəhərdir. Şəhərdən Kür çayı axır. Əhalisi müsəlman və xaçpərəstlərdir. Kürün bir sahilində azan deyilir, digərində isə kilsə zəngləri çalınır. Möcüzələrindən biri çox isti hamamlarıdır. Onun suyunu qızdırmırlar, və bura heç su da daşımırlar. Çünki hamam isti suyun üstündə tikilib... Naqcuvan - divarları və içqalası olan Azərbaycanda gözəl şəhərdir. Şəhər düzənliyin ortasında yüksək yerdə bina olunub. Bu yerdən Araz çayı görünür. Bağlı-bostanlı, meşəli, meyvəli və bərəkətli yerdir. Havası təmiz, suyu şirindir. Orada məşhur binalar, mədrəsələr və xanəqahlar var. Əhalisi nəqqaşlıqda və xələnc ağacından qab-qacaq və müxtəlif əşya düzəltməkdə mahirdir... Bab Əl-Əbvab - Uzunsov qayaların üstündə Xəzər dənizinin sahilində yerləşən əcaib şəhərdir. Uzunluğu üç fərsaha yaxındır, eni isə oxun atıldığı məsafəyə qədərdir. Şəhərin dəmir qapıları və çoxlu bürcləri var. Hər bürclərin yanında dini dərslərlə məşğul olan şagirdlər üçün məscid var....¹”*

Müəllif öz əsərində Bakının və Gəncənin də geniş təsvirini vermişdir: “*Bakuyə - Xəzər dənizi sahilində Şirvan yaxınlığında binaları daşlardan tikilmiş şəhərdir. Havası yaxşı, suyu şirindir. Taxılın məhsulu burada azdır və onu buraya Şirvandan və Muğandan gətirirlər. Şəhərin daşdan tikilmiş iki həddən artıq möhkəm qalası var. Burada qətran yataqları və neft bulaqları var və hər gün iki yüz dəvə yükündən çox neft hasil olunur. Şəhərdən bir fərsəx aralı bir yer var ki, oradan heç vaxt sönməyən*

¹ Əbdürrəşid əl-Bakuvi, Kitab təlxis əl-acar və əcaib əl-məlik əl-qəhhar, Şur nəşriyyatı, Bakı, 1992, s.115, 118, 132

alov çıxır.... Orada duz qazmaları var. Buradan hasil edilən əla duz başqa ölkələrə aparılır. Şəhər əhalisi imam Şafeinin məzhəbinə etiqad edirlər. Bura atamın – imam və alim, özündə ləyaqətləri cəm edən Saleh ibn Nurinin vətənidir. O, h.806 - cı (1404) ildə yetmiş yeddi yaşında vəfat edib... Cənzə (Gəncə) – İstehkamları olan Arranın şəhərlərindəndir və şəhərin gürcülərə yaxın olduğundan müsəlmanların sərhədyanı qalalarındandır. Əhalisi dindardır. Əhalisi barama becərməklə və ipək toxumaqla məşhurdur. Şəhərdən bir mənzil aralı Hərək adlı qala var... Görkəmli şair, arif və həkim Əbu Məhəmməd Nizami buradandır....”²

Məşhur coğrafiyaşünas öz əsərində həmçinin Azərbaycanın digər şəhərlərini də təsvir etmiş, Bərdə, Şəmkir, Beyləqan Şabran, Şirvan şəhərlərinin sosial-mədəni həyatı haqqında məlumat vermişdir.

XV əsrdə uzun müddət Yaxın, Orta Şərq və Mərkəzi Asiyada olmuş alman səyyahı İohan Şiltberqer Güney Qafqazın şəhərləri, şəhər həyatı, sosial-iqtisadi durumu haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir. Səyyah Azərbaycan şəhərləri Naxçıvan, Astara, Şamaxı, Şabran, Dərbənd, Şəki və digər şəhərlərində olmuş, gördüklərini qələmə almışdır. Digər qərb səyyahları kimi Şiltberqer də Azərbaycanda (Şirvan, Şəki, Astara) çoxlu xam ipək istehsal olunduğunu göstərir, Şirvanda “ipəyin ən yaxşı növü”nün istehsal olunduğunu yazır³.

İohan Şiltberqer Naxçıvan bölgəsi haqqında da məlumat vermişdir. O, yazır: “Naxçıvan şəhəri tufandan can qurtaran, üzərində Nuhun gəmisini dayanan Ağrı dağına gedən yolda yerləşir. Ətrafında məhsuldar torpaqlar var... Həmçinin burada Əlincə şəhəri var. Tamerlan (Əmir Teymur –M.A.) 16 illik mühasirədən sonra buranı ələ keçirmişdir...”⁴.

Güney Qafqazın Naxçıvan bölgəsi haqqında məlumat verən elçi-səyyahlardan biri də İspaniyalı diplomat Ryu Qonsales de Klavixodur. O, Kastiliyakralı III Enrikonun 1403-1406-cı illərdə Səmərqəndə Teymur sarayına gəndərdiyelcilər heyətinə başçılıq etmişdir. Onun yol gündəliyində ilk maraqlı məlumat Naxçıvanın Əlincə qalası haqqındadır. Klavixo 1404-cü ildə Səmərqəndə gedərkən iyun ayının 3-də Əlincə (Alancık) qalası önünə gəldiyini yazır və qala haqqında bu məlumatları verir: “... Növbəti gün, 2 iyun (1404) bazar ertəsi buradan (Makudan) ayrıldıq. Kəndə çata bilmədiyimiz üçün çöldə gecələdik. O biri gün (3 iyun) sağ tərəfdə Alınqa (Əlincə) adlandırılan bir qala görüldü. Yüksək bir dağın üzərində yerləşən, divarları bürclərlə əhatə olunmuş bu qalanın içində, çoxlu üzüm bağları, baxçalar və əkilmiş tarlalar, bolluca su qaynaqları və mal-qara üçün otlaq sahələri vardır. Ən yuxarı hissədə isə qala yerləşirdi...”⁵.

İspaniya diplomatı Sultaniyyədən Səmərqəndə gedərkən Xəzər dənizi haqqında da məlumat verir. Xəzər dənizini “Bakı dənizi” adlandıran səyyah bu dənizin heç bir dənizlə əlaqəsinin olmadığını və “Sultaniyyədən bura 6 günlük yol olduğunu”, hətta “Bakı dənizindəki bəzi adalarda almaz tapıldığını” göstərir⁶.

Güney Qafqaz bölgəsinin şəhərləri haqqında məlumat verən ortaçağ səyyahlarından biri də fransız səyyahı Jan Şardendir. 1664-1677-ci illərdə Şərq ölkələrinə iki dəfə səyahət edən səyyah, “Parisdən İsfahana səyahət” əsərində bu bölgə haqqında olduqca maraqlı məlumatlar vermişdir. Fransız səyyah Jan Şardenin əsərində Qərbi Gürcüstanın Quriya, İmereti və Mingreliya əyalətləri haqqında məlumat verərək yazır: “... Bu ölkələrdə şərəbdən və donuzdan ayrı bir şey yoxdur. Məhəmmədin (Məhəmməd peyğəmbər s.ə.v.v -A.M) qanunu da onları haram buyurur. Buna görə onlar (türklər) bu ölkələri qul tingliyinə çevirməklə razılaşırlar. Hər il onlar (türklər) oradan yeddi-səkkiz min qul əldə edirlər... Yaddan çıxarmayın ki, həmin ölkələr bu gün yalnız Türkcə xərac verirlər. Hər dənbir Səfəvi zahidləri ordu göndərməklə onları qorxudur və bu cür xərac alırlar. Böyük Abbas (Şah I Abbas) isə bütün hakimiyyəti boyunca daha dəqiqi desək 1627-ci ilə qədər onlardan xərac almışdır...”⁷.

² Əbdürrəşid əl-Bakuvi, a.g.e., s.116-118, 120

³ Yaqub Mahmudov, Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan, Bakı, Təhsil, 2012, s. 142-144

⁴ Xanım Zairova, Alman səyyahları Bakı və Azərbaycan haqqında, Azərbaycan dünya ədəbiyyatında beynəlxalq simpoziumun materealları, Bakı, 2012, s.526; İoqanŞiltberqer, PuteşestviepoEvrope, AziiiAfrike s 1394 po 1427 qod, Bakı, Elm, 1984, s. 42

⁵ RuiQonsalesdeKlavixo, DnevnikputeşestviyevSamarkandkodvoruTimura (1403-1406), M., Nauka, 1990, c.75; Erol Kürkcüoğlu, Nahçıvan tarixi (V-XV yüzyıllar), Güneş Vakfi Yayınları, Erzurum, 2007, s.93; Yaqub Mahmudov, Səyyahlar Azərbaycana gəlir, Bakı, 1977, s.14

⁶ Yaqub Mahmudov, Səyyahlar, kəşflər.. s.133-134

⁷ Jan Şarden, Səyahətnamə, Fransız dilindən tərcümə edən Vaqif Aslanov, Bakı, Elm, 1994, s.7

Səyyah Şərqi Gürcüstanın Kaxetiya əyaləti və Tiflis şəhəri haqqında da məlumat vermişdir. O, yazır: “...Kaxet krallığı hal-hazırda Səfəvi şahına tabedir... Məhəmmədi imperiyasına aid olsa da Tiflisdə heç bir məscid yoxdur... Səfəvilər orada məscid tikmək üçün əllərindən gələni etmişlər... Onlar Tiflis qalasında kiçik bir məscid tikə bilmişlər...Tiflis axıruncu əsrlərdə iki dəfə Türklərin əlində olmuşdur. Tiflisdən iki lyö cənubda Kür çayı üstündə Soğanlı adlı nəhəng bir qəsəbə var. Bir az aralıda Səfiabad deyilən şah evi var. Səfinin yaşadığı yer mənasındadır. O, səfəvi şahıdır.1627-ci ildən hökmranlığa başlayıb...”⁸.

Fransız səyyahın qeydlərində tarixi Azərbaycan şəhəri olan İrəvan haqqında da maraqlı məlumatlara rast gəlinir. O, öz “Səyahətnamə”sində yazır: “... Çoxlu şəhər və qəsəbələrdən keçib, şər qovuşanda İrivana çatdıq... Tiflisdən İrivana 48 lyödür. İrivan böyük şəhərdir, onun çox böyük hissəsi bağlardan və üzümlüklərdən ibarətdir. O hər tərəfdən dağlarla əhatə edilmiş düzənlikdə yerləşir. Şimal-qərb tərəfindən Zəngi, cənub-qərb tərəfindən isə Qırxbulaq (Zəngi o nor-uest, ...Görkbulak o Süd-est) çayları axır. Deyirlər ki, bu çaya ona tökülən bulaqların sayına görə ad vermişlər. ...Qala (İrivan qalası—V. A.) kiçik bir şəhərdən böyükdür. O, oval formadadır, dairəsi dörd min addım olub, təxminən səkkiz yüz evdən ibarətdir. Orada ancaq “təmizqanlı səfəvilər yaşayırlar” ...Qalanın müdafiəsi üçün iki min əsgər ayrılmışdır. Hakimin sarayı qalanın içərisindədir... Qalanın şimal tərəfində yerləşən təpədə kiçik bir qala da vardır. Aralarındakı məsafə min addım olar. O, ikiqat divarla və artilleriya ilə möhkəmləndirilmişdir. Orada iki yüz adam yerləşə bilər. Onun adı Keçi qaladır... Qarşıda bazar yerləşir: onun lap yaxınlığında kərpicdən tikilmiş və hal-hazırda uçub-dağılmış qədim bir məscid vardır. Bu məscid onun əsasını qoyan şəxsin şərəfinə Div Sultan məscidi adlanır. Oradan üç yüz addım kənarda böyük bir meydan vardır... Şəhərdə və qalada çoxlu hamam və karvansara vardır...”⁹

Jan Şardenİrəvandan çıxıb Naxçıvan istiqamətində hərəkət edərkən gördüklərini bu şəkildə təsvir edir: “ Gün çıxandan bir saat əvvəl (8 aprel 1673) İrivandan yola düşdüm,təpələrdən və vadilərdən keçib dörd lyö qət etdim. Keçib getdiyim ölkəşəhərciklərlə dolu idi... O, dağlarla əhatə olunmuşdu. Sağdakı dağları Nuh dağı adlandırırlar... Biz Qaynar adlı kiçik bir şəhərdə mənzil saldıq... Biz həmin yolla gedib səkkiz lyö qət etdik. Yolunyarısında, sol tərəfdə Sədarək adlı böyük şəhərciyin yanından ötüb keçdik. Mahalinsultanı da bu şəhərcikdə yaşayır... Həmin yolla, həmçinin gözəl, lakin düzənliyi az, daşvə təpələrlə örtülü bir ölkə ilə dörd lyö getdik. Bütün qonşu torpaqları suvaranArpasu adlanan çaydan keçdik. O, bu hissədə paytaxtı İrivan olan bəylərbəyliyiİrivanın digər hissəsindən ayırır. Bu hissənin paytaxtı Naxçıvandır.Beş lyö qət edib, bol bəhrəli və çox hamardüzənlikdən keçib Naxçıvana gəlib çatdıq (12 aprel 1673)...”¹⁰.

Səyyah Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı Naxçıvan bölgəsinin böyük dağıntılara məruz qalmasına baxmayaraq bölgənin sosial-mədəni inkişafı haqqında məlumat verərək yazır: “... Naxçıvan səksən faiz dağılmış böyük bir şəhərdir: yaxud böyük və qeyri-ədviranə topasıdır. Bu şəhər yavaş-yavaş məskunlaşır və bərpa olunur. Şəhərinmərkəzi hal-hazırda yenidən qurulmuş və məskunlaşmışdır. Orda böyük bazarlardeyilən, hər iki tərəfi hər cür mal və yeyinti məhsulları satılan dükanlarla doluqalereyalardan və ya örtülü küçələrdən ibarətdir. Naxçıvanda beş karvansara,hamamlar, bazar meydanları, tütün və qəhvə verən iri mehmanxanalar və təxminəniki min ev vardır. Tarixçilər əvvəllər orada qırx min ev olduğunu təsdiqedirlər. Şəhərə kənardan baxdıqda,I Şah Abbas tərəfindən keçən əsrinsonunda türklərin əlinə keçməsin deyə dağıdılan çoxlu istehkamlar (qalaça) və böyük bir qalanın viranələrigörünür...”¹¹.

Fransız səyyah Naxçıvan bölgəsinin ətraf əraziləri haqqında da məlumat vermişdir. O, bu haqda yazır: “ (13 aprel, 1673) - Naxçıvandan yola düşüb, yeddi lyö getdik.Birinci lyədə lap böyük bir körpüdən keçdik. Bu ölkənin camaatı həmin körpününaltından axan çaya Naxçıvançay deyirlər. Keçib getdiyimiz ölkə quru barsız, bəhərsizdaşlı təpələrdən ibarətdir. Araz çayının kənarında gecələdik. Şərqlilər onuAras və Ares adlandırırlar. Əski Culfaya və ya qədim Culfayagetmək üçün Arazı keçirlər... Ona görəonu qədim Culfə adlandırırlar ki, İsfahanla üzbəüz tikilmiş başqa bir Culfadanfərqləndirsinlər...”¹²....

⁸ Jan Şarden, a.g.e.,s.19-20

⁹ Jan Şardən, a.g.e., s.21-22

¹⁰ Jan Şardən, a.g.e., s.62-63

¹¹ Jan Şardən, a.g.e., s.63

¹² Jan Şardən, a.g.e., s.66-67

Şərqi ölkələrinə səyahət edərkən Güney Qafqazın bəzi şəhərləri haqqında geniş məlumatlar verən səyyahlardan biri də Jan Babtist Taverniyedir. XVII əsrin Marko Polosu sayılan məşhur Fransız səyyahı Jan Babtist Taverniye (1605-1689) Şərqi ölkələrinə etdiyi səyahətlərdə gördüklərini, əldə etdiyi məlumatları toplayaraq kitab halına salmış və nəşr etdirmişdir. Fransız səyyah 1632-ci ildə ilk səyahətində Bolu—Amasya —Ərzurum—İrəvan yolu ilə hərəkət edərək İrəvana gəlmiş bu şəhər haqqında maraqlı və əhəmiyyətli məlumatlar vermişdir. Səyyah Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri olan İrəvan şəhəri haqqında yazır: “... *İrəvan həyat üçün lazım olan hər şeyin bol olaraq olduğu bir diyar qurulmuşdur. İranın (Səfəvi dövlətinin) ən gözəl vilayətlərindən biridir. Şah ticarət karvanlarının keçdiyi bu yerdən böyük gəlir əldə edir. İrəvan xanı bizim pulumuzla 840 min sikkəlik bir gəlirə sahibdir. Qərbi tərəfdən çox sürətlə axan bir çay keçir. Çayın üzərində qarşı tərəfə keçmək üçün üç aşrımı olan və daşdan inşa edilmiş körpü vardır... Qaya üzərində qurulduğundan qalanın özülü üç-dörd ayaq dərinliyindədir. Şəhərin dörd fərsəx cənubunda yüksək dağlar vardır. İstər kiçik vadiləri və axarsuları baxımından olsun istərsə də torpağın məhsuldarlığı səbəbindən olsun bu dağlıq məmləkəti İsveçrənin “Pays de Vaud” deyilən o gözəl bölgəsi ilə müqayisə etmək olar... İran (Səfəvi) vilayətinin valiləri yabançılara qarşı çox nəzakətli idirlər...*”¹³.

İrəvandan Naxçıvana gələn Taverniyenin bu bölgə haqqında məlumatları da olduqca maraqlıdır. Taverniye Naxçıvan haqqında yazır: “*İrəvandan Təbrizə on günlük yoldur. Naxçıvan şəhəri aşağı yuxarı yolun yarısında yerləşir... Naxçıvan (Naxçıvan) dünyanın ən qədim şəhəridir. Üzərində Nuhun gəmisinin olduğu dağdan üç fərsəx uzaqdadır. Mən bu şəhərdən keçərkən, şəhər Amuratın (IV Murad) ordusu tərəfindən dağıdılmışdır. Türklər tərəfindən dağıdılan bir çox gözəl məscidlərin qalıqları görünür... Buranın Nuhun gəmisindən çıxıb məskunlaşmağa gəldiyi yer olduğunu deyirlər. Nuhun burada dəfn olunduğunu, Həyat yoldaşının məzarının isə Təbriz yolu üzərində Mərənddə olduğunu deyirlər...*”¹⁴.

Səyyah həmçinin Naxçıvan bölgəsinin digər şəhərləri haqqında da məlumat verərək yazır: “... *Şah I Abbas türklərlə apardığı müharibə zamanı Culfa və ətrafındakı bütün əhalini köçürmüşdür... Arasdan bir fərsəx uzaqda yerləşən kiçik bir şəhər olan Astobad (Ordubad) özünəməxsus bir bitkisi ilə məşhurdur. Bu “ronas” bitkisidir. Onun kökü biyan kökünə bənzəyir. Qırmızı boyaq üçün istifadə edilir. Dəniz yoluyla Hind məmləkətinə göndərilən “ronas” yüklü karvanları Hörmüzə gələrkən görmək olduqca maraqlıdır. Bu kökdən yüklənmiş bir qayığın Hörmüz limanında batdığına şahid oldum. Bir neçə gün dənizin üzünü qıpqırmızı oldu...*”¹⁵.

Taverniye səyahəti zamanı şəhər karvansarayları haqqında da maraqlı məlumatlar vermişdir. O, bu haqda yazır: “*Karvansaraylar Şərqlilərin yeməxanaları otelləridir. Karvansaraylar dördkünc formada inşa edilmişdir. Əsasən bir mərtəbədən ibarət olur. Nadir hallarda iki mərtəbəliyə də rast gəlinir. İki cür karvansaraylar vardır. Bir qismi dini idarələrin nəzarətində olan və haqqı ödənməyən, digərləri isə haqqı ödəyən karvansaraylardır. İrandakı karvansaraylar Türkiyədəkilərdən daha yaxşı inşa edilmiş və daha rahatdırlar...*”¹⁶.

XVII əsrdə Güney Qafqaz bölgəsində olmuş və əsərində bölgə ilə əlaqədar geniş məlumat vermiş səyyahlardan biri də məşhur Türk səyyahı Övliya Çələbidir. Övliya Çələbi, Azərbaycan və İrana etdiyi birinci səyahəti əsnasında (1646) Güney Qafqaz bölgəsini gəzmiş, Azərbaycanın şəhərləri haqqında olduqca tarixi əhəmiyyət daşıyan məlumatlar vermişdir. Bu səyahəti vaxtı Şərqi Anadoludan İrəvan bölgəsinə doğru hərəkət edən səyyah yazır: “... Şərqi tərəfdən müxtəlif yollarla dağ, baş aşaraq 13 saat ərzində Əcəm mülkünün ilk qalası olan Qərşi qalasına daxil olduq... Əsası Teymurxan oğlu Şahrux Mirzə tərəfindən qoyulmuşdur. Sonra Azərbaycan sultanı Uzun Həsənin ixtiyarına keçmişdir. İndi Rəvan ərazisində olub Azərbaycan şəhərlərindəndir... Orada təqribən 7 minarəli məscid, kiçik bazar var. Şəhər Qərşi çayı kənarında yerləşdiyindən gözəl ab-havası var...”¹⁷

Övliyə Çələbi Təbrizdən geri qayıdarkən İrəvan şəhərini də gəzmiş və şəhəri bu cür təsvir etmişdir: “... h.915 (1509-10)-ci ildə İran şahı (Səfəvi) Şah İsmayıl orada qala salınması barədə öz vəzirini Rəvanqulu xana göstəriş verir. O da 7 il ilə orada qala tikdirərək adını “Rəvan” qoyur. Zəngi çayının şərqi sahilində yerləşmiş daş və kərpicdən tikilmiş möhkəm, gözəl bir qaladır... Osmanlılardan

¹³ Jean Babtiste Tavernier, Türkiyə üzərindən İrana səyahət, çevirən Ertuğrul Gültekin, Kervan Kitapçılıq, İstanbul, 1980, s.35-36

¹⁴ Jean Babtiste Tavernier, a.g.e., s.37-38

¹⁵ Jean Babtiste Tavernier, a.g.e., s.40

¹⁶ Jean Babtiste Tavernier, a.g.e., s.66-67

¹⁷ Evliya Çələbi, Səyahətnamə, Türk dilindən çevirən Seyidağa Onullahi, AD nəşriyyatı, Bakı, 1997, s.6-7

qalma böyük və kiçik 100 top vardır. Orada qalmış digər hərbi sursat və hərbi ləvazimatın sayı hesabı yoxdur. Çünki bura Azərbaycan sərhədi olub güc ilə əcəm əlinə keçmişdir... Burada qazi, molla, hörmətli şeyx, kələntər, daruqə, münşi, yasavulağası, yeddi mehmandar və kəndxuda vardır. Şəhər içərisində təqribən 2600 üstüörtülü torpaq ev vardır. Onlardan ən abad və gözəli xan sarayıdır ki, Əmirqunə xan abadlaşdırmışdır. Bu sarayın yaxınlığında şah zərrabxanası yerləşir. Burada abbası və bisti kəsilir. Burada cümə məscidi, karvansaray, üstüörtülü və açıq bazar vardır...¹⁸

Üçkilsədən keçərək Naxçıvan bölgəsinə doğru hərəkət edən Övliyə Çələbi öz "Səyahətnamə"sində bu bölgə haqqında qiymətli məlumatlar vermişdir.

O, öz əsərində yazır: "... Üç kilsədən qalxıb şərqə doğru yolumuza davam edərək abad şəhərləri, məhsuldar torpaqları, dağ və uzun yolları, şoran və quraq yerləri keçdik. Naxçıvan hüdunda bir qəsəbəyə gəldik. Şəlvən dağının ətəyində idi. On bir minarəsi görünürdü. Burada olan bir Bektaşi təkkəsini ziyarət edərək Şeyx Nemət Dədənin xeyir-duasını aldıq. Ertəsi gün səhər qalxıb, bu sonsuz səhra içində on iki saat yolgetdik. Sonra səhranın cənub tərəfində yerləşən Zəngi çayı qonağına gəldik. Çay sahilində çadırlarımızı qurduq. Burada olan əhali "Osmanlı gəlmiş!" deyərək sevinərək hədiyyələr və yeməli-icməli şeylər gətirib, qonaqpərvərlik göstərdilər..."¹⁹

Naxçıvan bölgəsinin Sədərək qəsəbəsində olan səyyah qəsəbə haqqında bu məlumatları verir: "Buradan yenə şərq tərəfə abad qəsəbə və səhralar içindən keçərək on saata Sədərək qəsəbəsinə çatdıq. Sədərək qəsəbəsi Naxçıvan torpağında İmam Əli Rza vəqfidir. Bütün vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad gözəl, min evli, saysız bağ və baxçası olan, havası təmiz olan bir qəsəbədir. Əhalisinin hamısı şiədir... Bu şəhər əhalisinin əksəriyyəti kökdolaq və toxucudur..."²⁰

Türk səyyahı bu bölgədə Osmanlıların hakimiyyəti dövründə tikilən məscidlər haqqında da məlumat verir: "Buradan yenə şərqə on səkkizsaat gedərək Əhməd Bəy Təkkəsi qonağına çatdıq. Naxçıvan torpağında beş yüz evli bağlı baxçalı abad qəsəbədir. Osmanlıların dövründə buranın hakimi Zal Paşazadə Əhməd Paşa İstanbul üslublu minarəli bir məscid tikdirdiyindən buna əcəm dilində Əhməd Paşa təkkəsi qəsəbəsi deyirlər..."²¹

Övliyə Çələbi orta əsrlər dövründə Naxçıvan bölgəsinin şəhərlərindən biri olan Böyük Qarabağlar şəhəri haqqında da maraqlı məlumat vermişdir. O, yazır: "Bu şəhəri ilk inşa edən Mənuçehrdir. Çox qədimdir. Naxçıvan daxilində bir sultanlıqdır... Xidmətçilərimiz orada təqribən 40-a yaxın minərə saydılar. Mehmandarımızın dediyinə görə 10 minə qədər bağlı-bağçalı evi, 70 mehrabı var ki, onun 40-ı minarəli məsciddir... Orada karvansara, hamam, çarşu çoxdur... Elçi ilə bir bağda gəzərkən Yəzdanqulu adlı bir bağban bizə 26 növ dadlı armud gətirdi..."²²

Məşhur səyyahın Naxçıvan haqqında verdiyi qiymətli məlumatlardan biri də Naxçıvan qalası haqqındadır. Türk Səyyahı Cahanın Nəqşi adlandırdığı Naxçıvan qalası haqqında yazır: "Haxçıvan qalası cahanın rəngarəng naxışlı bir şəhəridir. Bəziləri Naxçıvan, bəziləri Naxşivan deyirlər. Hələ də Azərbaycan hüdunda başqa bir Xanlıqdır ki, xeyli orduya malikdir. Etimadüddövləsi, kələntəri, münşisi, daruqəsi vardır ki, bu zümrənin hamısı hökumətin idarə edilməsində iştirak edirlər. Qazisi, Şeyxülislami da vardır. Bu şəhəri qədim zamanlarda Şah Əfrasiyab qurmuşdur ki, indi burada əcdadının dəfn olduğu qəbrlər müşahidə olunur... Onun hökmdarlığı zamanında Naxçıvan o dərəcə abad imiş ki, bu yerdə bir addım da boş torpaq yoxmuş. Sonra Moğol tayfası tamaha düşüb, yer götürməz ordu ilə gəlib bu şəhərin cahan naxışını pozaraq xarab və qalasını dağıdıb yerlə yeksan etmişdir... Dördüncü Muraddan sonra buranın əhalisi çoxalıb daha da abadlaşmışdır. Burada on min iki yüz örtülü torpaq ev, yetmiş ədəd cümə məscidi və ibadət xanalar xüsusilə şəhərə gözəllik verir... Şəhərdə qırx məscid, iyirmi qonaq evi, yeddi gözəl hamam, minə qədər dükən vardır... Xeyli adam yerləşən qərribə cümə məscidləri vardır ki, hər biri bir behişt bağıdır. Bunlardan Bunlardan Cənabi əhməd paşa, Gözəl Əli paşa, Fərhad paşa, xadim Cəfər paşa cümə məscidlərini qeyd etmək olar... Bu məscidlərin İstanbul memarlıq üslubunda 33 minarəsi vardır..."²³

Övliyə Çələbi Naxçıvan bölgəsində mövcud olan digər qalaların adını çəksə də bu qalaları ətraflı təsvir etməmişdir. Bu haqda səyyah yazır: " Bu Naxçıvan səhrası və nahiyələrində möhkəm qalalar vardır. İçlərində ən möhkəmi Alıncak (Əlincə) var ki, Molla Qütbəddin tərəfindən tikilmişdir.

¹⁸ Evliyə Çələbi, Səyahətnamə..., s.50-55

¹⁹ Evliyə Çələbi, Səyahətnamə..., s.9

²⁰ Evliyə Çələbi Seyahatnamesi, I-II Cilt, Üçdal Neşriyat, s.566

²¹ Evliyə Çələbi, Səyahətnamə..., s.10

²² Evliyə Çələbi, Səyahətnamə..., s.10-11

²³ Evliyə Çələbi, Səyahətnamə..., s.11-13; Evliyə Çələbi Seyahatnamesi, I-II Cilt..., s.56

*Digərləri Seran, Susimərvan qalalarıdır. Bu sonuncusunu Mərvan-i Himar tikdirdiyi üçün Susi Mərvan deyərlər...*²⁴

Türk səyyahı Güney Qafqaza səyahəti zamanı, Azərbaycanın böyük şəhərləri olan Gəncə, Şamaxı, Ərəş, Şəki, Bakı, Şabran, Dərbənd şəhərlərini də gəzmiş bu şəhərlərin əhalisi, adət-ənənələri, tarixi-memarlıq abidələri haqqında olduqca qiymətli məlumatlar vermişdir²⁵.

Güney Qafqazın şəhərləri haqqında məlumatlara, XV əsrdə bu bölgədə olmuş Venesiyalı elçi-səyyahlarının əsərlərində də rast gəlinir. Bölgənin şəhərləri haqqında geniş məlumat verən səyyahlar içərisində Venesiya səyyahı Giovanni Maria Angiolello mühüm yer tutur. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranması ərəfəsində Azərbaycanda olmuş (1499-1515) bu səyyah I Şah İsmayılın Şirvana yürüşlərində iştirak etmiş və bu bölgə haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir. Giovanni Maria Angiolello, İsmayılın Şirvana I yürüşü (1500) zamanı, qızılbaşların ələ keçirdikləri şəhərlər haqqında məlumat verərək yazır: “Beş yüz piyada və süvari topladıqdan sonra Şamaxı tərəfindən axıb Xəzər Dənizinə tokülən Kür adlı çayı keçdilər və Şamaxı istiqamətində hərəkət etdilər. ..Bu döyüşdə Şamaxı hökmdarı məğlub oldu və əsir düşdü. İsmail onu bağışladı. Şirvan ölkəsindəki qalaların çoxunu fəth etdi...”. Venesiyalı səyyah I Şah İsmayılın Şirvana II yürüşü (1509) zamanı bu bölgənin siyasi coğrafiyası haqqında daha geniş məlumatlar verir: “İsmayıl (I Şah İsmayıl) Dədə bəy (Dalabec) və Bayram bəy (Bairabac) adlı sərdarlarını Şamaxılılarla savaşımaq üçün göndərdi. Bu iki sərdar ora çatanda şəhərin (Şamaxı) boşaldı-dığını gördülər. Şirvanşah isə bir dağın üstündə inşa edilmiş böyük və möhtəşəm bir qala olan Gülüstan (Culustan) qalasına qaçmışdır. Şah İsmayılın bu iki sərdarı şəhərdən yarım mil məsafədə olan Gülüstan qalasına hücum etdilər. Amma bu qalanı tuta bilmədilər. Çünki mühəndisləri və topçuları yox idi...²⁶. Bu yürüş zamanı Qarabağda I Şah İsmayılın hərbi düşərgəsində olan səyyah səfəvilərin Dərbənd istiqamətində yürüşlərini davam etdirdiyini qeyd edir və Şirvan şəhərlərinin, o cümlədən Şamaxının coğrafi mövqeyi haqqında ətraflı məlumat verərək yazır: “... Bu əsnada Şah, Kanardan (Qarabağ bölgəsində qala) ayrılıb Xəzər dənizinin kənarında yer alan və Təbrizlə səkkiz günlük yol məsafəsində olan Mahmudabad qalasına getdi. Qalanı fəth edib çoxlu qənimət ələ keçirdi. Sonra Şirvan ölkəsinin digər qalalarını almaq üçün sahil boyunca irəlilədi. Mahmu-dabad Dərbənddən sahil boyu yeddi günlük yol məsafəsində yerləşir. Bu iki şəhər arasında çoxlu qala və şəhərlər var. Mahmudabaddan Şamaxıya isə bir günlük yoldur²⁷.”

Səfəvilərin bu yürüşündə iştirak edən Venesiya səyyahı eyni zamanda Bakı şəhəri və Xəzər dənizi haqqında da maraqlı məlumatlar verir: “Yolçuluq əsnasında Mahmudabada (Mahmutaga) dörd günlük və Şamaxıya iki günlük yol məsafəsində olan Bakara (Baccara) adlı bir yerə çatdıq. Buraya Bakı da (Baccus) deyirlər və Təbriz şəhərinin limanlarından biri sayılır. Böyük bir limanı olan bu şəhər antik dövrlərin ən önəmli sahil şəhərlərindən biridir. Buraya başqaları Xəzər dağlarının adına uyğun olaraq Xəzər dənizi (Caspian) deyirlərsə də, bu şəhərin adı ilə Bakı dənizi də adlandırılır. Bəziləri isə Hirkanilərin adı ilə Hirkan dənizi deyirlər...²⁸. Venesiyalı səyyah eyni zamanda Bakı şəhərindən bir günlük məsafədə yerləşən Sireç adlı bir qala haqqında da məlumat verir: “Bakının bir günlük yol uzaqlığında, bir dağın üzərində inşa edilmiş Sireç adlı bir qala var...²⁹.”

Bu dövrdə Azərbaycanda olan digər bir Venesiya səyyahı, adı məlum olmayan Venesiyalı bir Tacir də Azərbaycan şəhərləri haqqında maraqlı məlumatlar verir. Anonim Tacir də Giovanni Maria Angiolello kimi Şah İsmayılın Şirvana yürüşlərində iştirak etmiş və bu bölgənin şəhər və qalaları, həmçinin Bakı və Şamaxı şəhərlərinin siyasi coğrafiyası haqqında geniş məlumatlar vermişdir. O, öz “Səyahətnamə”sində yazır: “... İsmayıl Kanardan ayrılıb Mahmudabad istiqamətində getdi. Buranın əhalisi müqavimət göstərməyərək təslim oldular. Çünki keçən dəfə (I yürüş nəzərdə tutulur-müəllifdin) onun mərhə-mətsizliyini görmüşdülər... Sonra Şirvan ərazisindəki digər qalaları ələ keçirmək üçün dəniz sahilı boyu irəliləməyə başladılar. Bu uzun sahil boyunca üç böyük şəhər və üç qala vardır. Birincisi, dənizə bir günlük məsafədə olan Şamaxıdır. Amma digər qalalar, yəni

²⁴ Evliya Çelebi Seyahətnameşi, I-II Cilt..., s.568; Özer Küpeli, Evliya Çelebi'nin ilk İran seyahati güzərgâhi ve kalelere ilişkin bilgiler, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, sayı 11, Şubat, s.79

²⁵ Evliya Çələbi, Səyahətname... , s.55-77; Yaqub Mahmudov, Səyyahlar,kəşflər..., s.262-268

²⁶ Sultanlar ve Savaşlar. Giovanni Maria Angiolello-Venedikli bir Tüccar ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahetnameleri. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007, s.78-90

²⁷ Sultanlar ve Savaşlar.a.g.e., s.90

²⁸ Sultanlar ve Savaşlar.a.g.e., s.90

²⁹ Sultanlar ve Savaşlar.a.g.e., s.90

Mahmudabad və Dərbənd dənizin yaxınlığında yerləşirlər. ... İlk hücum edilən və Bakı adını daşıyan qala dərhal təslim oldu...”³⁰.

XV əsrin II yarısında Azərbaycanda Venesiyanın rəsmi elçisi vəzifəsinə təyin olunan və Azərbaycana gələn Katerino Zeno da Azərbaycan şəhərləri, şəhərlərin sosial-iqtisadi həyatı ilə də yaxından tanış olmuş və bu barədə maraqlı məlumatlar vermişdir.

Katerino Zeno da öz həmvətənləri kimi Bakı, Şamaxı şəhərləri haqqında geniş məlumatlar vermiş, Bakının bir liman şəhəri olaraq beynəlxalq ticarətdə oynadığı rolu xüsusi olaraq qeyd etmişdir: “Bu şəhər Bakı Dənizinin limanlarından birinin kənarında yerləşdiyindən zəngin bir şəhərdir. Buradan Təbrizə səkkiz günlük yol olub, Mazandaran və digər yerlərdən Təbrizə, Şamaxıya və digər yerlərə göndərilmək üçün hazırlanmış ticarət malları ilə dolu gəmilər bu limana gəlirlər”³¹.

Venesiyanın Ağqoyunlu sarayındakı elçilərindən biri olan Ambrogio Kontarini də Bakı, Şamaxı şəhərləri haqqında, xüsusilə də bu şəhərlərin əhalisinin məşguliyyəti, həyat tərzini, ipək istehsalı haqqında maraqlı məlumatlar verir. O, öz səyahətnaməsində yazır: “ ... 1 noyabr 1475-ci ildə Midiya hökmdarı Şirvanşaha məxsus şəhərlərdən biri olan Şamaxıya çatdıq. Burada Tolomana adlandırılan ipək parça ilə atlas parça toxunur. Bu şəhər Təbriz qədər böyük deyil, ancaq mənə görə hər baxımdan ondan daha yaxşıdır. Hər cür yemək növləri burada olduqca boldur..”. Ambrocco Kontarini eyni zamanda bu bölgənin yerli əhalisinin qonaqpərvərliyi haqqında da maraqlı məlumatlar verir: “ ... 6 noyabrda Dərbəndə getmək üçün Şamaxıdan ayrıldıq. Dağları və düzənlikləri keçdiyimiz zaman türklərlə məskun olan kəndlərdə qonaq qaldıq və bizə çox yaxşı qonaqpərvərlik göstərdilər...”. Venesiyalı elçi eyni zamanda Xəzər dənizi və bu dənizin faunası haqqında da məlumatlar vermişdir: “ ... Xəzər dənizi olduqca böyük olub çıxışı yoxdur. Dərinliyinə və böyüklüyünə görə Qara dəniz qədər olduğunu deyirlər. Çox miqdarda “morone” və kürü ovlanır. Lakin əhali başqa balıqları ovlamağı bacarmır. Bu dənizdə çoxlu sayda köpək balığına oxşayan balıqlar da vardır. Xəzər dənizində təxminən bir yarım “braccio” ölçüsündə başqa bir balıq növü ovlanır. Bu balıq yuvarlaq olub başı və bədəni görsənmir. Bu balıqdan bütün ölkədə istifadə olunan bir növ içki əldə edirlər. Ondan lampa yağı hazırlayırlar və dəvələri yağlamaqda istifadə edirlər”³².

Ümumiyyətlə, XV-XVII əsrlərdə Güney Qafqaz bölgəsinə səyahət etmiş müsəlman və ya xristian səyyahlar bu bölgənin şəhərləri, sosial-mədəni həyatı və tarixi-memarlıq abidələri haqqında olduqca maraqlı məlumatlar vermişlər. Əksər Avropa səyyahlarının etnik və əhali məskunlaşması ilə bağlı məlumatları qeyri obyektiv olsa da lakin sosial-mədəni həyatı ilə bağlı təsvirləri olduqca tarixi əhəmiyyət daşıyır.

2. Şərqi Anadolu Bölgəsinin Şəhərləri Səyyahların Və Coğrafiyaşünasların Əsərlərində (Xv-Xvii Yüzlər)

XV-XVII əsrlərdə Şərqi Anadolu bölgəsinə səyahət etmiş səyyahlar bu bölgənin şəhərləri, sosial-iqtisadi və mədəni həyatı, tarixi –memarlıq abidələri haqqında olduqca qiymətli məlumatlar vermişlər. Dövrün səyyahları, Ərzurum, Hilat, Diyarbək, Qars, İqdır, Ərzincan, Bitlis, Muş, Mardin şəhərləri və bu bölgədə yerləşən tarixi qalalar haqqında, xüsusilə də Tatvan, Vestan, Batman, Van və Beyğiri qalaları ilə bağlı olan maraqlı məlumatlar vermişlər.

Orta əsr coğrafiyaşünaslarından biri olan Azərbaycanlı coğrafiyaşünas Əbdürrəşid əl-Baküvi öz əsərində Şərqi Anadolu bölgəsinə əsasən dördüncü və beşinci iqlimə aid edərək, Ərzincan, Ərzən-Ər-Rum, Diyar-Bək, Ahlat şəhərləri haqqında məlumatlar vermişdir. O, yazır: “ ... *Ərzən-Ər-Rum Hilatın yaxınlığında olan məşhur və qədim şəhərdir. Fərat çayının başlanğıcı buradadır. Bahar vaxtı onun suyunda çimənin həmin ildə heç bir xəstəliyi olmaz... Ərzincan əhalisi və bərəkəti çox olan yerdir. Əhalisi müsəlman və xaçpərəstdir. Orada bir dağda mağara var. Onun yuxarısında su damçılıyır və sonra bu su daşa dönür... Diyar-Bək Çoxlu şəhər və kəndləri olan, Şamla İraqın arasında nayihədir. Əsas şəhərləri Mavsil və Xarrandır. Dəclə və Fərat çayları buradan axır... Ahlat böyük şəhərdir. Bərəkətli və meyvəli yerdir. Çoxlu suları və ağacları var. Əhalisi müsəlman və*

³⁰ Sultanlar və Savaşlar. a.g.e..s.210

³¹ Doğu'da Venedik Elçileri. Katerino Zeno və Abrogio Contarini'nin Seyahetnameleri. İstanbul: Yeditepe Yayinevi, 2006, s.52

³² Doğu'da Venedik Elçileri, a.g.e.,s.108-109

xaçpərəstdir. Şəhərin möhkəm divarları var. Əhalisi qıfıl qayırmaqla məşhurdur. Buradan başqa ölkələrə “tirrux” adlı balıq aparılır...”³³.

Şərqi Anadolu bölgəsi istiqamətindən Təbrizə gələn Venesiya səyyahları da öz “Səyahətnamə”lərində bu bölgənin şəhərləri haqqında ətraflı məlumatlar vermişdir. Bu bölgə haqqında ətraflı məlumatlara Venesiyalı Anonim Tacirin əsərində rast gəlirik. Səyyah səyahəti zamanı bunları təsvir edir: “... Ətrafi dörd və ya beş mil olan Mardin (Mirdin) şəhərinə çatırıq. Yüksək bir dağın təpəsi üzərində yer alan şəhərin içində çox gözəl mehmanxana və məscidlər inşa etmişlər. Bu şəhər Diyarbəkirin ən gözəl şəhəridir... Təbriz yolu üzərində olan və dörd günlük məsafədə yerləşən şəhərlərdən biri də Hısınkeyfə şəhəridir. Diyarbəkər əyalətində gözəl və böyük şəhərdir. Şəhərin ətrafı dörd və ya beş mil olub dibində istehkamlar vardır. Əhalisi müsəlman, xristian və yəhudilərdən ibarətdir. Bu şəhər İran padşahına (Səfəvi – A.M.) tabe olub ayrı bir əmirlik olaraq idarə olunur. Şərq tərəfdə qalanın dibindəki dağda çox sayda mağaralar vardır. Buradakı çayın üstündə daşdan hazırlanmış olduqca gözəl və böyük bir körpü vardır. Bu körpünün geniş və yüksək beş dənə gözü vardır. Onu da deyim ki, mən İranda üç dənə qeyri-adi şey gördüm: biri bu Hısınkeyfə körpüsü, digəri Sultan Həsən bəyin sarayı, üçüncüsü isə Cemizkəsək (Cimischasak) qalasıdır...”³⁴.

Venesiyalı səyyah Diyarbəkər bölgəsinin şəhərlərinin və qalalarının ümumi sayı haqqında məlumat verərək yazır: “... Diyarbəkər əyaləti altı böyük şəhər və beş qaladan ibarətdir. Şəhərlər: Urfa, Qara Amid, Mardin, Cəzirə, Hısınkeyfə və Siirt. Qalalar isə Cemeleyn (Jumilen), Dedu, Erzen, Ayho və Sason.. Bütün bu qalaların mühafizəçiləri Səfəvi hakimi Məhəmməd Ustacluya tabedir...”³⁵.

Hısınkeyfə şəhərindən Bitlis şəhərinə gələn səyyah bu şəhər haqqında da geniş məlumat vermişdir. Bu şəhər haqqında səyyah yazır: “... Bu Bitlis şəhəri nə çox böyükdür, nə də ətrafına hasar çəkilmişdir. Amma şəhərin ortasında təpənin üzərində geniş və gözəl bir qala inşa edilmişdir. Bu qalanın böyük köşkləri və bürcləri vardır. Bu şəhərin ortasından bir çay axdığı üçün şəhər bolsuludur. Qalanın içərisində də bir bulaq vardır. Suyu az olsa da qaladakılara bəs edir...”³⁶.

Venesiyalı Anonim Tacirin məlumatlarında Van gölü çevrəsindəki şəhər-qalaların təsvirinə də rast gəlinir. Səyyah bu haqda yazır: “... Bitlisdən yola çıxdım və ikinci gün Tatvana çatdım. Bura gölün içinə doğru uzanan bir dağın üzərində olan kiçik bir qaladır. Burada suyu duzlu olan göl vardır. Uzunluğu üç yüz mil, eni yüz əlli mil olub ətrafında çoxlu delta vardır. Göl iki yolun ortasında yerləşir. Qalaların dördü gölün şərq tərəfindədir. Bunlardır: Tatvan, Vestan, Van, Beygiridir. Qərb tərəfdə yerləşən qalalar isə Ərçiş, Adilcevaz, Ahlatdır. Ahlat deyilənə görə qədimdən böyük bir şəhər imiş, inidi kiçik bir qalaya çevrilib... Buradan bir günlük məsafədə Van qalası yerləşir. Oradan hər tərəfə təmiz sular axır. Vanın ətrafı bir mildən çoxdur.... Vanı keçib iki günlük yol uzaqlığında əhalisi və idarəçiləri Türkman olan Alatedmedya adlı başqa bir qalaya çatırıq. Əhalisi xoş xasiyyətlidir... Buradan üç günlük məsafədə Mərənd adlı bir yer vardır...”³⁷. Qeyd edək ki, Şərqi Anadolunun sosial-mədəni həyatı haqqında ən geniş məlumatları Venesiyalı Anonim Tacir vermişdir.

Şərqi Anadolu bölgəsi haqqında Portuqaliyalı səyyahlar da maraqlı məlumatlar vermişdir. XVI əsrdə İran, Türkiyə, İrak, Suriya və Misirə səyahət edən Antonio Tenreiro (1524-1529) və Mestre Afonso(1565-1566) Şərqi Anadolu bölgəsinin sosial-mədəni həyatı haqqında gördüklərini öz “Səyahətnamə”lərində təsvir etmişlər.

1523-cü ilin sentyabr ayında Şah İsmayılın sarayına getmək üçün Hörmüzdən çıxan Antonio Tenreiro səyahəti çərçivəsində Şərqi Anadolu bölgəsində də olmuş bu bölgə haqqında məlumat vermişdir. Erçiş, Əhlət, Bitlisdən keçən səyyah Diyarbəkər haqqında bu məlumatları verir: “... Şəhər bir çox dəyirman və hamam var. Bu yerlərdə hər cür meyvə ağacının yetişdiyi geniş baxçalara rast gəlinir... Şəhərin dörd min evdə yaşayan əhalisi vardır... Bu şəhərin bayıra açılan dörd qapısı vardır. Hər birində zərif qüllələr görünür. Və orada bu qapıları qoruyan silah və tüfənglə silahlanmış keşikçilər dayanır...”³⁸.

Digər Portuqaliyalı səyyah Mestre Afonso da səyahəti zamanı Şərqi Anadolunun Van gölü çevrəsindən keçmiş, Diyarbəkərə gələrək oradan Hələb istiqamətində hərəkət etmişdir. Bu səyyah

³³ Əbdürrəşid əl-Bakuvi, a.g.e.. s.92, 112, 120

³⁴ Tufan Gündüz, Seyyahların gözüylə Sultanlar və savaqlar, Yeditepe yayınevi, İstanbul, 2007, s.135-140

³⁵ Tufan Gündüz, a.g.e., s.142

³⁶ Tufan Gündüz, a.g.e., s.144

³⁷ Tufan Gündüz, a.g.e., s.145-151

³⁸ Salih Özbaran, Portegizli Seyyahlar (İran, Türkiyə, İrak, Suriye, Mısır yollarında), Kitapyayınevi, İstanbul, 2007, s.33-37

keçdiyi ərazilərdən bu məlumatları vermişdir: "... *Diyarbəkiri Şah İsmayıldan alan Mustafa Paşa adındakı türk sərkərdəsi olmuşdur.... Bu adamın Əhməd Paşa adında bir oğlu Lassa bəylərbəyi idi...*"³⁹.

1566-cı ilin yanvar ayında Diyarbəkirdən ayrılan səyyah yol boyu türkmanların sıx yaşadığı yerlər haqqında məlumat verir, bu yerlərdən birinin türkcə "şahzadələr dağı" mənasını verən Mirzə Təpə adlandırıldığını qeyd edir. Səyyah sonra yazır: "... *Ertəsi gün səhər təkrar yola çıxdıq. Yenə eyni tərzdə həyat sürən insanların yaşadığı Dumbülü (Dumbuly) deyilən bir yerdə qonaq qaldıq. Ertəsi gün yenə oradan ayrıldıq... üç saat sonra digər bir kiçik yaşayış yerinə çatdıq. Türkcə bura "Qurd izi" mənasını verən Qurd Çıxanı deyirlər... Çərşənbə günü buradan ayrılaraq Türkcə Daşlütəpə deyilən bir yerə gəldik. Burada da eyni həyat sürən insanlar (Türkmanlar) yaşayır. Uzun yolçuluqdan sonra Türkcə Bağırsaqdərə deyilən bir vadiyə gəldik...*"⁴⁰.

Portuqaliyalı səyyahların verdiyi məlumatlardan da aydın olur ki, bu bölgənin kəndləri və yerli əhalisi türkmanlardan ibarət olmuşdur.

Şərqi Anadolunun böyük şəhərlərindən biri olan Ərzurum haqqında məlumatlara fransız Jan Babtist Tavernyenin "Səyahətnamə"sində rast gəlirik. Səyyah yazır: "...*Ərzurum Türkiyənin İranla sərhəd şəhəridir. Kənar məhəllələri və qalası vardır. Fəqət evləri torpaq və ağacdan tikilmiş, heç də yaxşı deyildir. Ərzurumda bir neçə böyük karvansaraylar vardır. Ərzurumdan ayrılarkən karvan kömrükçülər tərəfindən yenidən aranır, sonra Həsən Qala – Çoban Körpü – Qarsdan keçərək, Üç-Kilsəyə çatırıq. Buradan İrəvana getmək üçün yarım günlük yol vardır...*"⁴¹.

Şərqi Anadolu bölgəsi, bu bölgənin şəhərləri, tarixi-memarlıq abidələri haqqında dolğun və ən qiymətli məlumatları Türk səyyahı Övliyə Çələbi vermişdir. Səyyah Şərqi Anadoluda olarkən bölgənin böyük əyalətlərindən biri olan Ərzurum əyalətinin şəhərləri, qalaları, memarlıq abidələri haqqında olduqca maraqlı məlumatlar vermişdir. Səyyah Ərzurum qalasını bu şəkildə təsvir edir: "...*Ərzurum qalası dağın yamacında olan dördkünc formalı, iki qat daşdan tikilmiş bir qaladır... Qalanın ətrafında xəndəklər vardır. Xəndəklərin eni 80 addım dərinliyi isə 20 qulacdır (1 qulac 0,5 metr-A.M)... Şəhərdə 70 müsəlman, 7 xristian məhəlləsi vardır. Bütün evlər daşdan tikilmişdir... Burada (Ərzurumda) cəmi 77 mehrab vardır.Ulu cameə məscidi ən qədim cümə məscididir... Məscidin əsasını Ağqoyunlu hökmdarlarından biri qoymuşdur... Şəhərdə elmlərin öyrədilməsi üçün mədrəsə fəaliyyət göstərir, evlərdə "Qurani-Kərim" öyrədilir, darülhədislər (hədis evləri), uşaqlar üçün 110 məktəb vardır... Şəhərdə, türklər, kürdlər, türkmanlar, xristianlar yaşayırlar... Ərzurum sakinlərinin nitqi, danışığı bu cür səslənir: "Harada idin? Yəni "Nerede idin?"..."⁴²*

Türk səyyah Ərzurum əyalətində olan Həsənabad qalasını təsvir edərək yazır: "...*Onu Əbul-Fatehdən (Sultan Mehmet Fateh –M.A.) ehtiyat edən Azərbaycan hökmdarı Uzun Həsən tikdirmişdir. Pasın düzənliyində hündür, başı göylərə dirənən bir qaladır. Bu qalada 590 üstü gillə örtülmüş kərpic ev, 9 məhəllə, 9 mehrab vardır. Ən gözəl cameə məscidi Süleyman xan məscididir. Uşaqlar üçün 6 məktəb, bir karvansaray, bir hamam vardır...*"⁴³. Səyyah Tərcan vadisində olarkən burada bir məscidin yanında dincəldiyin yazır. O, göstərir ki, "bu şəfəqsəçən cameə-məscidi"ni Azərbaycan hökmdarı Uzun Həsən tikdirmişdir⁴⁴.

Türk Səyyah bu vadiyə olan Mama Xatun türbəsi haqqında da maraqlı məlumat verir: "...*Tərcan vadisi ilə hərəkət edərək Mama Xatun kəndinə gəldik. Böyük bir düzənlikdə yerləşən, 100 evdən ibarət olan çiçəklənən bu müsəlman kəndi Ərzurum nahiyyəsidir. Mama Xatun ziyarətگاهی.Bu böyük gümbəzli qədim türbə dərin bir dərədəki qayalar arasındadır... Ağqoyunlu hökmdarlarından birinin qızı öz uşaqları ilə birlikdə burada dəfn olunmuşdur. Türbənin yaxınlığında məscid və hamam vardır...*"⁴⁵.

Övliyə Çələbi öz "Səyahətnamə"sində Ağqoyunluların hakimiyyəti zamanı tikilmiş Xınıs qalası, Bardiz qalası, Hacı Murad qalası haqqında da məlumat vermişdir⁴⁶.

³⁹ Salih Özbaran,a.g.e., s.71

⁴⁰ Salih Özbaran,a.g.e., s.71-72

⁴¹ Jean Babtiste Tavernier, a.g.e.,s.28-29

⁴² Evliya Çelebi, Kniqa puteşestviya, vıp. 3, Moskva, Nauka, 1983, s.91-96

⁴³ Evliya Çelebi, Kniqa puteşestviya...,s.87

⁴⁴ Yaqub Mahmudov, Səyyahlar, kəşflər...,s.269

⁴⁵ Evliya Çelebi, Kniqa puteşestviya...,s.83-84

⁴⁶ Yaqub Mahmudov, Səyyahlar, kəşflər...,s.269-270

Ümumiyyətlə, XV-XVII yüzillərdə Şərqi Anadolu və Naxçıvan bölgəsində olan səyyahlar bu bölgələrin tarixi, sosial-iqtisadi həyatı, tarixi-memarlıq abidələri haqqında olduqca maraqlı məlumatlar vermişlər. Səyyahların əsərlərində bölgənin sosial-siyasi həyatı nisbətən daha geniş təsvir olursa da tarixi-memarlıq abidələri ümumi şəkildə xarakterizə olunmuşdur. Lakin bölgənin tarixi qalaları haqqında daha dolğun məlumatlar verilmişdir.

Sonuç

XV-XVII əsrlərdə Şərqi Anadolu və Güney Qafqaz bölgəsi və şəhərləri haqqında məlumat verən səyyah və coğrafiyaşünaslar bölgənin siyasi tarixi, şəhərləri, sosial-mədəni həyatı, o cümlədən memarlıq abidələri haqqında tarixi əhəmiyyət daşıyan maraqlı məlumatlar vermişlər. Səyyahların bu məlumatları bölgənin şəhərləri və sosial-mədəni həyatının öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli olsa da bəzən bu məlumatlar tarixi gerçəkliyi obyektiv şəkildə əks etdirməmişdir. Xüsusilə də qeyri-müsəlman səyyahların bu bölgələr haqqında verdiyi məlumatlarda, əhalinin sayı, etnik tərkibi, yerləşməsi və digər məsələlər subyektiv xarakterlidir. Bunun səbəbi, bölgədə olan qeyri-müsəlman səyyahlarının bələdçilərinin və tərcüməçilərinin əsasən xristian olması və bu şəxslərin səyyahlara qeyri-düzgün məlumatlar verməsi, həmçinin bu şəxslərin səyahət zamanı daha çox ünsiyyət yaratdığı insanların qeyri-müsəlmanlar olmasıdır. Bu subyektivliklərə baxmayaraq Səyyahların məlumatları bölgənin tarixinin, sosial-mədəni həyatının öyrənilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Xristian səyyahlardan fərqli olaraq müsəlman səyyahlar-Əbdürrəşid əl-Bakuvi, Evliyə Çələbi və digərləri Şərqi Anadolu və Güney Qafqaz haqqında daha dolğun və dəqiq məlumatlar vermişlər.

Qaynaqlar

1. Bakuvi, Əbdürrəşid (1992), Kitab təlxis əl-acar və əcaib əl-məlik əl-qəhar, Şur nəşriyyatı, Bakı.
2. Çelebi, Evliya (1993), Seyahatname, I-II Cilt, Sadelestirilen: Tefvik Temelkuran, Necati Aktas, Üçdal Neşriyat, İstanbul.
3. Çelebi, Evliya (1997), Səyahətnamə, Türk dilindən çevirən Seyidağa Onullahi, AD nəşriyyatı, Bakı
4. Çelebi, Evliya (1983), Kniqa puteşestviya, vıp. 3, Nauka, Moskva.
5. Gündüz, Tufan (2006), Doğu'da Venedik Elçileri. Katerino Zeno ve Abrogio Contarini'nin Seyahetnameleri, Yeditepe Yayınevi, İstanbul
6. Gündüz, Tufan (2007), Seyyahların gözüyle Sultanlar ve savaşlar, Yeditepe yayınevi, İstanbul.
7. Kürkcüoğlu, Erol (2007), Nahçıvan tarihi (V-XV yüzyıllar), Gün.eş Vakfı Yayınları, Erzurum.
8. Küpeli, Özer (2011), Evliya Çelebi'nin ilk İran seyahati güzergâhı ve kalelere iliskin bilgiler, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, sayı 11, Şubat, s.69-97.
9. Klavixov, Rui Qonsales (1990), Dnevnik puteşestviye v Samarkand kodvoru Timura (1403-1406), per. İ.S. Mirokovoy, Nauka, Moskva.
10. Mahmudov, Yaqub (1977), Səyyahlar Azərbaycana gəlir, Elm, Bakı.
11. Mahmudov, Yaqub (2012), Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan, Təhsil, Bakı.
12. Özbaran, Salih (2007), Portegizli Seyyahlar (İran, Türkiyə, İrak, Suriyə, Mısır yollarında), Kitapyayınevi, İstanbul.
13. Şarden, Jan (1994), Səyahətnamə, Fransız dilindən tərcümə edən Vaqif Aslanov, Elm, Bakı.
14. Şiltberqer, İoqan (1984), Puteşestvie po Evrope, Aziii Afrikes 1394 po 1427 qod, Per. F.K. Bruna, Elm, Bakı.
15. Tavernier, Jean Babtiste (1980), Türkiyə üzerinden İrana seyahat, çeviren Ertuğrul Gültekin, Kervan Kitapçılık, İstanbul.
16. Zairova, Xanım (2012), Alman səyyahları Bakı və Azərbaycan haqqında, Azərbaycan dünya ədəbiyyatında beynəlxalq simpoziumun materealları, 27-29 may, 2011, Bakı, s.525-535

Armin Vanberni'nin "Orta Asya'ya Seyahat" Eserinde Orta Asya'da Türk Şehirleri

Doç. Dr. Cavid KASIMOV
Azerbaycan Bilimler Akademisi / Bakü – Azerbaycan

Giriş

Armin Vambeni 1832. yılında Avsturya-Macaristan İmparatorluğu'na bağlı olan ismi bilinmeyen bir köyde fakir, dindar bir yahudi ailesindedoğmuştur¹.Mim Kemal Ökeye göre ise Armin Vambeni Avsturya-Macaristan imparatorluğuna bağlı olan ve bugünkü Slovakiya sınırları içerisinde bulunan Szerdahely kasabasında doğmuştur².12 yaşına kadar köy okulunda eğitimine devam etmiştir. Eğitimi süresince yabancı dil öğrenme yeteneği çevresindekilerin dikkatinden kaçmaz. O, doğuştan var olan rahatsızlığı nedeniyle koltuk değnekleriyle yürümektedir. Babasının vevat etmesi ve ekonomik koşulların yarattığı güçlükler Vambeni'nin erken yaşta okuldan ayrılması ve bir kadın terzisinin yanında çırak olarak çalışmasına neden olur. Daha sonra bir hancının oğluna özel ders verir. 16 yaşına kadar Macarca, Latince, Fransızca ve Almanca dillerini öğrenir. Bunun yanı sıra İngilizce, İskandinavdilleri, Rusça, Sırpça ve diğer Slav dillerine hızla hakim olur³. Daha sonra kendisinin verdiği bilgilere göre, onda Doğu medeniyetine ve tarihine ilgi uyanmış ve Doğu dillerini öğrenmek amacıyla İstanbul'a gelmiştir. Burada Osmanlı Devleti'nin çok önemli devlet adamlarından hesab edilen Asif Bey ve Rifat Paşa'nın hizmetinde Avrupa dilleri hocası olarak çalışmıştır⁴. Armin Vambeni İstanbul'da bulunduğu zamanda, farklı Türk ağız ve lehçelerini öğrenme fırsatını da buldu. 1861.yılında Macaristan'a dönen Vambeni İstanbul'da bulunduğu dönemde Doğu kültürü ve tarihi ile ilgili olarak biriktirdiği ilmi bilgileri çeşitli dergilerde yayınlamak fırsatı bulmuştur. Macaristan İlimler Akademisi Vambeni'nin bu hizmetlerini karşılıksız bırakmamıştır. 1861.yılında Armin Vambeni Macaristan İlimler Akademisi'nin haberleşme üyesi seçilmiştir. Bu önemli mevkiden istifade eden Armin Vambeni Macaristan İlimler Akademisi'nin başkanı Graf Dessefi'ne Macar dilinin menşeyini öğrenmek amacıyla Orta Asya ve Türküstan'a sefer yapmak istediğini bildirmiştir. Onun bu isteği İlimler Akademisi'nin bazı akademisyenleri tarafından alayla karşılanmıştır. Bir-çok akademisyen: "Türküstan'dan birkaç tatar kafatası getir, macarların kafatası ile mukayese edelim demişlerdi". Macaristan İlimler Akademisi'nin başkanı Graf Dessefi'in ise: "Armin Vambeni kendi kafasını sağ-selamet getirmesi bizim için daha önemlidir" diyerek ona sahip çıkmıştır. Tüm sürtüşmelere rağmen Macaristan İlimler Akademisi'nin başkanı graf Dessefi Vambeni'nin Orta Asya ve Türküstan'a seyahete çıkmasına destek vererek, seyahet masraflarını kurum adına üstlenmiştir⁵. Bununla beraber seyahet sırasında Vambeni'ye yardım etmeleri için Osmanlı ve İran Kaçarlar Devleti'nin resmi kurumlarına başvurular yapıldı.

1862.yılında deniz yolu ile Trabzon'a gelen Vambeni, daha sonra kervanla Erzurum, Tebriz ve Kazvin'den geçerek Tahran'a ulaşmıştır⁶. O, Tahranda hem İran Kaçarlar Devleti'nin yetkili şahısları ile beraber, burada bulunan Osmanlı sefirliği'nin ilgili şahıslarından da önemli ölçüde destek almıştır. Bir süre Tahran'da ikamet eden Vambeni kısa zaman zarfında özbek, tatar, kazak ve türkmence öğrenmeye mufaffak olmuştur. Daha sonra Mekke'den dönen Hacc kafilesine katılarak Türküstan'a

¹ Salih Yılmaz, Armin Vambeni'nin Türküstan Seyahetnamesi'nde geçen Ahmet ile Yusuf destanı, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat dergisi, sayı 16, 2003

² Mim Kemal Öke, Saraydaki Casus/ Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajansı Yahudi: Vambeni, 1998

³ Vilayet Kuliye, Macaristanı tanıtan alim, 2012

⁴ Vilayet Kuliye, Macaristanı tanıtan alim, 2012

⁵ Vilayet Kuliye, Macaristanı tanıtan alim, 2012

⁶ http://en.wikipedia.org/wiki/Arminius_Vámbéry

doğru yola çıkmıştır⁷. Bazı bilgilere göre Tahran'da bulunan Osmanlı sefirliği tarafından Vamborni'ye Hac ziyaretinde bulunması ile ilgili evrak da verilmiştir(Armin Vambeni Türküstan'a giderken Hacı Reşit ismini kullanmağa başladı)⁸. Vamborni'nin Türküstan seferi öncesinde Tahran'da bulunan Osmanlı sefirliği'nin çok önemli hizmetlerde bulunduğunu görmekteyiz. Neden acaba?. Bazılarının fikrinde Armin Vamborni Avrupa'nın değilde Osmanlı'nın Türküsta'na gönderdiyi bir casusdu. Bence araştırılması vacip olan konulardan biridir.

Armin Vamborni (Reşit Efendi) derviş kılığında Hac kafilesi ile birlikte Hazar Denizi'nin güneyinde bulunan Mazandıran eyaletinden geçerek Belh körfezine varid olmuş. Daha sonra şimdiki Türkmenistan sınırları içerisinde bulunan Karakum sahrasını geçerek Harezmi vadisine ulaşmıştır. Harezmi'nin en önemli şehirlerinden biri olan Hive'de bir süre ikamet eden (Hive şehri o zaman Hive Hanlığı'nın paytahtı hesab edilirdi) Vamborni (Reşit Efendi) Kızılıkum sahrasını geçerek Buhara şehrine gelmiştir⁹. Vamborni Türk-İslam Dünyası'nın en önemli şehirlerinden biri olan Buhara'nı çok bezenmiş ve Avrupa'ya döndükden sonra özellikle de Buhara şehrinin tarihi ile ilgili çok kıymetli bir eser yayınlamıştır. Daha sonraki yıllarda Armin Vamborni(Reşit Efendi) daha sonra sırasıyla şimdiki Özbekistan ve Afganistan sınırında bulunan Karşı, Ürgenc, Semerkant, Meyemene, Herat vesayre şehirlerde de bulunmak fırsatını yakalamıştır¹⁰.

1864.yılında Armin Vamborni Orta Asya ve Türküstan'a olan seferini başa çatdırdıktan sonra Tahran'a dönmüştür. İran Kaçarlar Devleti'nin padişahı olan Nasreddin şah onu şahsen kabul ederek, Orta Asya ve Türküstan'daki mevcut durumla ilgili bilgiler edinmiştir. Bununla beraber Tahran'da bulunan Çarlık Rusyası'nın büyükelçisi onu çar II Aleksandır'ın misafiri olarak Sankt-Peterburg'a davet etmiştir. Fakat, bunları geri çeviren Vamborni hızla bir şekilde Orta Asya'daki izlenimleri ile ilgili bilgileri kaleme alamağa başlar. Çünkü Orta Asyada olarken kuşku duymaları için Vamborni öğrenmiş olduğu bilgileri yazıya dökme fırsatı bulamamıştır¹¹.

1864.yılında Vamborni Macarıstan'a döndükden sonra, Orta Asya ve Türküstan'la ilgili toplamış olduğu bilgileri Macarıstan İlimler Akademisi'nin çeşitli birimlerine sundu. Fakat, Akademi'nin çok önemli şahısları tarafından Vamborni'nin Orta Asya ve Türküstan'la ilgili vermiş olduğu bilgilerin sahih olmadığıkanaatine varılmıştır¹².

1865.yılında Vamborni'nin hayatında çok önemli bir dönem başlar. O, Macarıstan'ın ilmi kurumlarının yüksek itimadı ile Peşt Üniversitesi'nde Doğu dilleri Professorü olarak göreve başlar ve bu görevi 1905. senesine kadar devam etmiştir. Vamborni bu görevi sırasında "Orta Asya'ya seyahat", "Çağatayca Üzerine Çalışmalar", "İran'da Gezi ve Hatıratım", "Orta Asya'dan Eskizler", "Orta Asya Oçerikleri", "Uygur Dil Öğeleri ve Kutadgu Bilik", "Buhara Tarihi", "19. Yüzyılda İslam", "Şark Ülkelerinden Kültür Manzaraları", "Türk-Tatar Dillerinin Etimolojik Sözlüğü", "Türk-Tatar Halkının Dil Araştırmalarına Dayanarak Basit Kültürü", "Türk Halkı", "Şeybaniname, Bir Özbek Destanı, Metin ve Tercüme" gibi çok önemli eserlerini yayınlamağa muvaffakolmuştur¹³.

Armin Vamborni ve Orta Asya Şehirleri

Armin Vamborni 28 Mart 1863 tarihinde Tahran'dan Orta Asya ve Türküstan'a başladığı yolculuğu tam bir yılda tamamladı. Gezisi sırasında hanlık merkezleri olan Hive, Buhara ve Semerkant'a uğradı.Semerkant'tan Herat'a, oradan da Tahran'a geçerek yokuluğunu tamamladı. Bu uzun ve tehlikeli gezisi boyunca daha birçok yerleşim alanını görmek, incelemek; hala göçebe halinde yaşayan toplulukları tanımak imkanı buldu.

Armin Vamborni'nin Orta Asya ve Türküstan şehirleri ile ilgili bilgileri oldukça fazladır. Biz bu bildiriye onun yalnız üç şehirle(Hive, Buhara ve Semerkant) ilgili bilgilerini takdim ediyoruz. Genel olarak Vamborni'nin bu şehirlerin nüfusu ve fiziki yapısı ile ilgili değerli bilgiler vermiştir.

⁷ Mim Kemal Öke, Vámbéry Belgelerle Bir Devletlerarası Casusun Yaşam Hikayesi, Bilge yay., İstanbul 1985

⁸ N. Ahmet Özalp, Arminius Vámbéry, Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi, Ses yay., İstanbul 1993

⁹ N. Ahmet Özalp, Arminius Vámbéry, Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi, Ses yay., İstanbul 1993

¹⁰ Mim Kemal Öke, Vámbéry Belgelerle Bir Devletlerarası Casusun Yaşam Hikayesi, Bilge yay., İstanbul 1985

¹¹ Cemal Kutay, SahteDerviş, Aksoy yay., İstanbul 1998

¹² Cemal Kutay, SahteDerviş, Aksoy yay., İstanbul 1998

¹³ <http://en.wikipedia.org>

Hive Şehri'nin Fiziki Yapısı

Orta Asya'nın önemli şehirlerinden olan Hive şehri Harezmi bölgesinin en önemli merkezlerinden biri hesap edilir. Etrafı bozkırla ve çöllerle çevrili bir vaha şehri olan Hive Amu-Derya ırmağının batısında Palvan kanalının kıyısında yer alır. Şehrin antik ismi Hivak'tır. Arkeolojik kalıntılar şehrin VI. ve VIII. yüzyıllar arasındaki Hristiyan dönemde kurulduğunu göstermektedir. Hive ismi X. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır¹⁴

Armin Vamberti Hive şehrinin fiziki görünümünü şu şekilde özetliyor: "Kentin içi dışardan görüldüğü kadar güzel değildi. Emirlik merkezi, İran'da görülen sıradan kasabaların bile altındaydı. Belli bir plan ve projeden yoksun olarak gelişmiş güzel biçimde öteye beriye dağılmış üç-dört bin toprak evden oluşan kentin çevresi yine toprak bir surla çevrilmişti. Bu surlardan başka bir iç- kale, yalnız bazı anıtlara değer birkaç pazar, önemsiz birkaç cami, avlularında ağaç dikili birkaç medrese vardı. Yağmurlarla ıslandıktan sonra güneşin etkisiyle çatlayarak çöken çamur kulübelere içinde bina denilebilecek olanlar yalnız bunlardı. İşte Hiyve kenti!¹⁵ Armin Vamberti'ye göre Hive şehri iki hisardan oluşmaktadır. Bunlar iç hisar ve dış hisardır. Dış hisarın uzunluğu yedi kilometre kadardır. On iki kapısı bulunup her kapının iki tarafında birer yüksek kule yer alır. Kulelerin üzeri bir kubbe ile örtülüdür. Mevcut kapılardan bazıların isimleri Ürgenç, Kendi miyan, Hezârâb, Serçeli ve Gaziâbâd'dır. Dış kale toplam on mahalleden oluşmaktadır. Bunlar; Or, Kefterkhane, Meyve satışının yapıldığı Meyveistan (Mivesztan), Mehterabad, Yenikale, bir tür eğlence ve dinlenme yeri olarak hizmet veren etrafı ağaçlarla çevrili büyük bir su haznesinin bulunduğu Bala Havuz, Nanyemezorama, Nurullahbey, Bağtche ve Rafenek'dir. İç hisarın ise beş kapısı mevcuttur. Surların genişliği yaklaşık 2-3 metre, yüksekliği ise 4-5 metredir. Üzerinde tüfek kullanmak için tasarlanmış mazgalların bulunduğu surların dışı hendeklerle çevrilmiştir¹⁶.

Armin Vamberti Hive şehrinin topraklarının verimliliği ile ilgili şu şekilde özetlemiştir: "Hive topraklarının verimliliğinden söz etmişim. Başlıca ürünleri buğday, pirinç -özellikle Köklen adı verilen tür-, en iyi cinsi Şahbad ve Yeni Orgenç ipeği olan ipektir. Ayrıca pamuğu ve kökünden çok değerli bir tür kırmızı boya çıkarılan Ruyan adlı fidan da anılmalıdır. Meyvelerinin nefaseti hem İran'da, hem de Türkistan'da, hatta Avrupa'da bile kabul edilir. Özellikle Hezareesb'in elması, Hive'nin şeftalisi ve narı ünlüdür. Kavunu ise hiç birşeyle kıyas kabul etmez. Kavununun ünü Çin'in başkenti Pekin'e kadar ulaşmıştır. Çin Tataristanı'ndan Hakan'a gönderilen armağanlar içinde Orgenç kavunu da bulunur. Bu kavun Rusya'da da çok değerlidir. Bunun bir yükü, kışın orada ağırlığınca şekerle değiştirilir"¹⁷.

Hive Şehrinin Nüfusu

Armin Vamberti Hive şehrinin nüfusu ile ilgili bilgilere de yer vermiştir. A. Vamberti Hive şehrinin nüfusunun özellikle özbekler, tart, türkmen, Kırgız Kazakları ve Karakalpaklar'dan ibaret olduğunu ifade etmektedir. Vamberti'ye göre: "Hiyve halkının bir bölümünü siyah başlı İranlı esirler oluşturuyordu. Bunların durumu tahmin edildiği kadar kötü değildi. Çünkü yetenekleri ve işbirlikleri sayesinde kısa sürede büyük miktarlarda para biriktirecek kendilerini satın alıyorlardı. Halkın bir bölümü, Harezmi'nin eski sakinleri olan İranlılaşmış Medler'den oluşuyordu. Hiyve 'de bunların nüfusu çok azdı. Bunlara Hiyve'de Sari, Buhara'da Tacik deniyordu. İçişleri Bakanı ve Hacıb makamında olan Mehter'ler bunlar arasından seçiliyordu. Bunlar ileri görüşlü ve araştırmacı kimselerse de Özbekler tarafından sevilmiyorlardı. Bu iki oymak beşyüz yıldan beri birlikte yaşamalarına karşın, birbirlerinden nadir olarak kız alıp veriyorlardı. Hiyve halkının bir bölümünü Kırgız Kazakları oluşturuyordu. Ulusları Rusya'nın egemenliğine gireli beri Hiyve'deki sayılan çok azalmıştı"¹⁸.

¹⁴ M.Saray, "Hive Hanlığı", İslam Ansiklopedisi, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.167

¹⁵ Vámbéry, Travels in Central Asia, s. 83

¹⁶ Vámbéry, Travels in Central Asia, s. 210

¹⁷ Vámbéry, Travels in Central Asia, s. 83

¹⁸ Vámbéry, Travels in Central Asia, s. 114

Buhara Şehri'nin Fiziki Yapısı

Batı Türkistan'ın belli başlı merkezlerinden Buhara, Amu Deryave Sir Deryaarasında yer alan etrafı çöllerle ve bozkırlarla çevrili bir vaha şehridir. Buhara'nın batısında Hive vahası güneyinde ise Karakum çölü bulunur. Şehir tam olarak Tanrı dağlarından doğan Zerefşan nehrinin aşağısındaki vaha üzerine kuruludur ve Batı Türkistanı Güney Rusya, Afganistan, Hindistan, Doğu Türkistan ve Çin'e bağlayan ticaret yollarının merkezinde bulunur. Armin Vamberti Buhara şehrinin fiziki yapısını şöyle tasfir ediyor: "Buhara kentinin en güzel caddesinin genişliği altı kademden fazla değildi. Diğer sokakların genişliği ise ancak üç kademdi. Evleri kerpiçtendi ve biçimleri, görünüşleri çok düzensizdi. Evlerin sokağa bakan yanları penceresiz duvarlar dan oluşuyordu. Yalnız tek kattan oluşan buevlerin kapılan tam ortadaydı. Binanın yüzü avlu yönündeydi. Uzun saçaktan vardı. Direkler üzerinde duran bu saçaklar güneşi engelleyecek biçimde yapıldığından dolayı yazın sıcak günlerinde serin olduğu açıktı. Ama evlerde cam, ocak, soba benzeri şeyler olmadığı çin kötü havalarda rutubet ve soğuktan korunmak zordu "Buhara, İrap'ın en küçük bir kentinin bile altındaydı. Ama çarşıya vardığımızda, ilk olarak kendimi büyük bir kalabalık içinde bularak şaşırđım. Bu çarşıların hali, İran'ın büyük kentlerindeki çarşılarla karşılaştırılabilecek gibi değildi. OrtaÇağ'daAvrupa çarşılarında olduğu gibi burada da ayrı bir sınıf halinde kiçerçi, sarraf, kitapçı, kuyumcu, çilingir, bakkal, şekerlemeci, çaycı, tuhafiyeci ve astarcılar kendilerine özgü çarşı ve bedestanları vardı. Bunlardan birkaçı kargir kemerliydi. Genişçe olanların tavanları hasırdandı. Hasırlar, karşıdan karşıya uzatılmış uzun mertekler üzerine serilmişti: Her esnafın ve ya çarşının bir Aksakalı vardı. Düzen ve güvenliğin sağlanması, vergi ve kiraların toplanması, Emir tarafından bu Aksakala verilmişti. Yollarda raslanan çeşitli giysiler, çeşitli uluslardan insanlar yabancılar için ilginç bir izlenim konusuydu. örneğin her adım başında güzel başlı ve beyaz ya da mavisarıklı İranlılar görülüyordu. Bunlardan memur, molla ve taeirilerin her birinin sardığı sarık ayrı ve kendine özgü bir renkteydi.

Buhara Şehri'nin Nüfusu

Buhara halkının en büyük bölümünü Türkler, yani Turantılar oluşturuyor. Bunlardan sonra, Özbekler'den başlayarak atalarının vahşi ve yırtıcı çehrelerini koruyan Kırgızlara varıncayadek Tatar ulusunun çeşitli soyları görülüyor. Buradaki Özbekler Hiyve'dekilerden çok farklı değillerdi. Yalnız Taciklerle karışmaktan onlar kadar kaçınmadıklarından, uluslarına özgü çehre ve simaları bir hayli değişmiş, yapılarındaki doğruluk ve iffet yok olmaya başlamıştı. Bunlar Hanlık içindeki ulusların en kalabalığıydılar. Emir de Mankeğat kabilesine mansup Özbekler'den olduğu için, nüfuzlan bakımından da diğer uluslardan üstündüler. Ordunun önemli bölümü Özbekler'den oluşuyordu. Ama içlerinden nadiren büyük kumandan yetişiyordu. Buhara'da bir miktar da Türk soyundan Mervli'ler vardı. Said Han bunları miladın bin sekiz yüzon tarihinde Merv'den getirerek buraya yerleştirmişti. Diğer açılardan alçaklıkları inkaredilemeyecek Tacik'ler dışta tutulursa, başkent en müzevir ve hilekar insanları bunlardı. Kırgızlar, diğer uluslardan tavır ve hareketlerindeki metanet ve ağır başlılıklarıyla ayrılıyorlardı. Kırgızlar Buhara'ya geliyorlardı ama, hiç bir zamana burada yerleşmiyorlardı. Genellikle Hanlığ'ın kuzey bölgesinde gezip dolaşıyorlardı. Sayıları çok azdı. Bunların sayılarını belirlemek çok zordur. Kırgız aşiretleri içinde bulunduğum sıralarda sayılarını öğrenmek istedim. Her defasında soruma, benimle eğlenerek, "once çölün kumlarını sayınız, sonra Kırgızların sayısını hesap edebilirsiniz" karşılığını verdiler¹⁹.

Semerkant Şehrinin Fiziki Yapısı

Orta Asya'nın kadim şehirlerinden biri olan Semerkand'a ait en eski arkeolojik kalıntılar m.ö. VII. yüzyıla aittir. Şehrin tarihi kayıtlarda ilk defa yer alması Büyük İskender'in buraya sefere çıkması üzerine mümkün olmuştur. İlk kayıtlarda ismi "Marakanda" olarak geçmektedir. Muhtemelen bu isim Soğd dilindeki Smarakanda isminin Yunanca telaffuz şeklidir. Şehir Büyük İskender'in fethinden sonra yeniden inşa edilmiştir. Bu tarihten itibaren Müslüman Arapların bölgeyi fethine kadar şehrin tarihi hakkında çok fazla bilgi mevcut değildir.

¹⁹ Vámbéry, Travels in Central Asia, s. 152

Armin Vamberti Semerkant şehri ile ilgili olarak şu bilgileri veriyor: "Semerkant'ın Avrupa'da olağanüstü ün kazanmasının nedeni, uzaklığı ve tarihinin gerçek biçimde bilinmemesi, daha çok söylenceler aracılığıyla tanınmış olmasıdır sanıyorum. Yanımda kurşun kalem olmadığı için kenti böyle kısaca ve sözle tanıtmak istiyorum. Bu nedenle, okuyucularımı şimdiye değin bu kadar zahmetini çektiğim bu habis arabanın içinde, yanıbaşında oturmuş varsayarak doğu tarafında dalla önce andığım dağı göreceklelerini söyleyebilirim. Bu dağın doruğu kubbe gibi yuvarlaktır. Üzerinde, çobanların piri olduğuna inanılan Şubatana 'nın türbesi olan küçük bir yapı vardır. Dağın alt tarafında kent bulunuyor. Kentin çevresi Tahran kadar varsa da, evleri daha seyrek. Ama içindeki eski eser kalıntıları ve kimi büyük yapılar görünüşüne önemli ölçüde azamet ve heybet vermektedir. İlk bakışla göz, yarım kubbe biçimindeki dört yapıya takılıyor. Bunlar medreselerin ön tarafı ve giriş yönüdür ve Pişi Tak adını taşıyor. Uzaktan bu yapıların tek bir bina olduğu sanılıyor. Ama, yavaş yavaş yaklaştıkça önce ayı küçük bir kubbe, ikinci olarak onun güneyinde ve ondan daha büyük diğer bir kubbe görülüyor. Bunlardan birincisi Timur'un türbesi, ikincisi camidir. Doğrudan doğruya karşımızda, yani kentin güney doğu sınırında ve bir tepe üzerinde içkale bulunuyor. İçkale de çoğu cami ve türbe olan birçok yüksek yapıyı içine alıyor. Şimdi, bu yapıları, birbirinden bahçelerle ayrılmış fabrikalar gibi düşünürsek, Semerkant'ın zihnimize ne kadar küçüleceği açıktır. "İşitmek görmekle müsavi değildir" ünlü dizesinin anlamı uyarınca, başlangıçta, kenti dışardan gördüğümüzde, kalbimizde oluşan azametli etkisi, yaklaştıkça yavaş yavaş azaldı, içine girince de büsbütün yok oldu. Kente Buhara Kapısı 'ndan girdik. İçinden bir süre gittiğimiz mezarlığın sonuna gelmeden hiçbir yapı göremedik. Kentin şimdiki suru eski surun içinde ve ondan oldukça aralıktır. Bir zamanlar eski surun sınırına kadar bazı mahalleler bulunmuş olması gerekiyorsa da, asıl kent, şimdiki gibi eskiden de içkale içinde bulunuyormuş. Şimdi harap durumda bulunan eski sura kadar ev ve mahalleler bulunması muhtemel olsa bile buraların asıl kentten sayılmadığı açıktır. Çünkü İspanya'da Kaştale, yani Kastil hükümdarı 3.Henri tarafından 1403 yılında Timur'a elçi olarak gönderilen Clavijo da görevi ile ilgili olarak yazdığı raporda içkaleyi kentin sınırı olarak anmaktadır. Şimdiki surun altı kapısı vardır"²⁰. Vamberti genele olarak Semerkant'ın üç bölüme ayrıldığını yazıyor. Bu bölümler; Kale, şehrin iç kısmı yani Şehristan ile Rabad denilen kenar mahallelerdir. Kale şehrin güneyinde yüksek çebir tepede yer alır. İçerisinde idari binalar ile hapisane bulunur. Kerpiç, toprak ve ahşaptan yapılan evlerin yer aldığı şehir de yüksekte bulunmaktadır. İç şehir surlarla çevrilidir ve içeriye geçiş dört kapıdan gerçekleşmektedir. Bunlardan ilki doğuda Bab al-Çin'dir. Çinliler ile yapılan ipek ticaretinden dolayı bu ismi almıştır. Diğerleri kuzeyde bulunan Bab Buhara, batıda Bab al-Navbahar ve güneyde Bab al-Kabir'dir"²¹.

Sonuç

Orta Asya ve Türkistan en eski tarihlerden itibaren medeniyetlerin beşiği olarak pek çok kültüre ev sahipliği yapmıştır. Bu bakımda bu topraklar Batı dünyasının her zaman dikkatinde olmuştur. Özellikle XIX. yüzyılda oryantalizmin önem kazanması ve kurumlaşması bu yüzyılda doğuya gerçekleştirilen gezilerin sayısında artış yaşanmasını sağlar. Batı İngiliz, Fransız, Rus başta olmak üzere pek çok gezginin hatıratları aracılığıyla doğuyla tanışır. XIX. yüzyılın başından itibaren Batılı seyyahların bölgeye duydukları merakı, bu merakın ardında yatan sebepleri ve bölge halkı ile ilgili izlenimlerini birkaç seyyahın ışığında izah edebilmektir. Yine bölgenin siyasi yapısını, hanlıkların içinde bulunduğu durumu, bölgedeki önemli şehirleri ve sosyal kültürel hayatı seyyahların aktardığı bilgilerden yola çıkarak anlatabilmektir. Nitekim bölgeye ait seyahatnameler hem sosyal hem de siyasi hayata ışık tutan sayılı eserler arasındadır. Armin Vamberti'nin OrtaAsya'ya seyahati ise bu toprakların Batıda akademik düzeyde araştırılması için bir adım olmuştur.

Kaynaklar

1. Salih Yılmaz, Armin Vamberti'nin Türkistan Seyahetnamesi'nde geçen Ahmet ile Yusuf destanı, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat dergisi, sayı 16, 2003

²⁰ Vámbéry, Travels in Central Asia, s. 173

²¹ Vámbéry, Travels in Central Asia, s. 175

2. Mim Kemal Öke, Saraydaki Casus/ Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi: Vambéry, 1998
3. Vilayet Kuliye, Macaristanı tanıtan alim, 2012
4. [http://en.wikipedia.org/wiki/Arminius Vámberý](http://en.wikipedia.org/wiki/Arminius_Vámberý)
5. Vámberý, Travels in Central Asia
6. M.Saray, "Hive Hanlığı", İslam Ansiklopedisi, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.167
7. N. Ahmet Özalp, Arminius Vámberý, Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi, Ses yay., İstanbul 1993
8. Cemal Kutay, Sahte Derviş, Aksoy yay., İstanbul 1998

Yakın Doğu Yardım Heyeti'nin Samsun'daki Faaliyetleri, 1919-1922 (Yetimhane, Hastane, Aşevi ve Diğer Yardım Çalışmaları)

Dr. Cenk DEMİR
Sinop Üniversitesi / Sinop

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının üzerinden bir yıldan fazla bir süre geçerken ABD'nin İstanbul'daki Büyükelçisi Henry Morgenthau imzalı bir telgraf, 1915 Eylül'ün başında Washington'a ulaşıyordu. Büyükelçi H. Morgenthau telgrafında, Türkiye'deki Ermenilerin hızla yok edildiğini belirtiyor, onları bu durumdan kurtarmak için kaynak oluşturulup, çareler üretmek üzere bir komitenin gerekliliğine vurgu yapıyordu. Daha sonra bu telgraf, 14 Eylül 1915'te *Amerika Yabancı Misyon Temsilcileri Birliği*'nin (The American Board of Commissioners for Foreign Missions, ABCFM) Boston'daki dışişleri sekreteri James Levi Barton tarafından New York'ta bulunan Cleveland H. Dodge'a ulaştırılacaktır. Ardından James L. Barton'ın ve Cleveland H. Dodge'un girişimleri neticesinde Amerika'daki bazı nüfuzlu kişilere söz konusu durum aktarılacak, 16 Eylül 1915'te Mr. Dodge'un New York'taki ofisinde bir toplantı gerçekleştirilecektir. Toplantıda, İstanbul'da bulunan Amerikan Büyükelçisi H. Morgenthau'nun da aracılığı ile yardım çalışmalarında kullanılmak üzere kaynak yaratılmasına ve çalışmaları yürütmek adına bir heyetin oluşturulmasına karar verilecektir. Bu ilk toplantının sonunda, başkanlığını James L. Barton'ın, sekreterliğini Samuel T. Dutton'ın, hazinedarlığını ise Charles R. Crane'in yaptığı bir yardım komitesi kurulacaktır.¹

Ermeni Yardım Komitesi (The Armenian Relief Committee, ARC) ismi ile faaliyete geçen bu yardım organizasyonu, Ekim 1915'te *Ermeni ve Suriyelilere Amerikan Yardım Heyeti* (The American Committee for Armenian and Syrian Relief, ACASR) adını almıştır. Daha sonra ise *Yakın Doğu Amerikan Yardım Heyeti* (The American Committee for Relief in the Near East, ACRNE) olarak çalışmalarını sürdürmüştür. 6 Ağustos 1919 tarihli kongre kararı ile birlikte heyetin yardım faaliyetleri, *Yakın Doğu Yardımı* (Near East Relief, NER) adı altında yürütülmesine karar verilmiştir.² Söz konusu yardım heyeti, Osmanlı kaynaklarında ise *Şark-ı Karib Muavenet Cemiyeti* ismi ile anılmıştır.³

İlk girişimler neticesinde ACASR çatısı altında ve James L. Barton önderliğinde harekete geçen Amerikalı öncü heyet, inceleme, yardım ve kalkındırma çalışmaları yapmak üzere 16 Ekim 1915 tarihinde Anadolu'ya doğru büyük bir sefere çıkmıştır. Böylelikle Yakın Doğu Yardım Heyeti'nin Orta Doğu coğrafyasındaki faaliyetleri başlamıştır. Anadolu'ya gelen ilk temsilcilerin ardından yardım çalışmalarına ileride doktorlar, hemşireler, öğretmenler, ziraat ve makine uzmanları, sıhhi tesisat mühendisleri, şoförler ve yetimhane sorumluları gibi alanlarında uzman çeşitli meslek gruplarından kişiler de eşlik edeceklerdir. New York Limanı'ndan hareket eden kargo gemileri ise yaklaşık 8.060 km uzaklıktaki İstanbul'a konserve gıdalar, yoğunlaştırılmış (konsantre) sütler, ilaçlar, serumlar,

¹ James L. Barton, *Story of Near East Relief (1915-1930). A Interpretation*, The Macmillan Company, New York 1930, s.4-5.

² Age, s. 6; *Records of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Affiliates, and Successor Organizations. Turkey and the Balkans, 1825-1999. American Research Institute in Turkey (ARIT), United Church of Christ, SALT Research/Near East Relief (NER)*, Belge No: ABA132C027004-ABA132C027005, *Hand Book-Near East Relief*, By United States Congress, October 1920, s. 4-5. [Bu arşiv belgelerine bundan sonra *N.E.R.* kısaltması ile referansta bulunulacaktır]. Ayrıca çevrimiçi (online) olarak söz konusu arşiv belgelerine ulaşmak için bkz. <https://www.archives.saltresearch.org/R/>

³ Mehmet Canlı, "Milli Mücadele Döneminde Amerikan Şark-ı Karib Muavenet Cemiyeti'nin Anadolu'daki Bazı Faaliyetleri", *Askeri Tarih Bülteni*, Sayı: 38, Ankara 1995, s. 42.

hastane malzemeleri, çiftlikler de kullanılmak üzere traktörler, kamyonlar, giyim eşyaları ve çeşitli araç gereçlerden oluşan birçok ihtiyaç malzemesini taşıyacaklardır.⁴

Aslında Yakın Doğu Yardım Heyeti'nin kurucu üyeleri, Orta Doğu coğrafyasındaki elliden fazla merkezde⁵, eğitim, dinî ve hayırseverlik faaliyetlerinde bulunmuş Amerikalı temsilcilerden meydana geliyordu.⁶ Dolayısıyla heyet üyeleri, Orta Doğu'nun gerek coğrafi koşullarına, gerek siyasi yapısına, gerekse de demografik özelliklerine hiçte yabancı değillerdi. Birinci Dünya Savaşı'nın kaotik yapısı içerisinde çalışmalarına başlayan söz konusu heyet, 1915'ten 1930'a kadar bölgedeki faaliyetlerini kesintisiz olarak sürdürmüştür. Ayrıca ilk aşamada \$100.000 dolar toplayarak yola çıkan bu kuruluş, 1930'lara gelindiğinde finansal açıdan \$116.000.000 dolarlık bütçeye sahip devasa bir yardım kuruluşuna dönüşecektir.⁷

Geniş bir coğrafya içerisinde, çeşitli alanlarda, binlerce insana yardım ulaştırmayı başaran NER'in faaliyetleri, tüm yönleri ile ele alınmayı beklemektedir. Bu çalışma kapsamında söz konusu faaliyetlerin tamamının değerlendirilmesinin mümkün olamayacağı da bir gerçektir. Dolayısıyla çalışmamızda mekânsal bir sınırlandırmaya gidilip, NER'in sadece Samsun ve çevresindeki faaliyetleri irdelenmiştir. Bu bağlamda yardım heyetinin Samsun'daki faaliyetleri, ana hatları ile beş alt başlık altında incelenmiştir. Mevzubahis alt başlıklar ise sağlık çalışmaları, yetimhane çalışmaları, aşevi hizmetleri, endüstriyel çalışmalar ve diğer yardım faaliyetleri şeklinde tasniflenmiştir.

“Amerikan Hayırseverliği” Samsun’da

Amerikan Araştırmaları Enstitüsü - Türkiye (American Research Institute in Turkey, ARIT) arşiv belgelerine göre, 1919 Şubat'ında *Yakın Doğu Amerikan Yardım Heyeti* (ACRNE) adı ile Dr. James L. Barton'un başkanlığında İstanbul'da gerçekleştirilen toplantılarda, ACRNE üyelerinin görev dağılımı ve yardım merkezlerinin taksimatı yapılmış, yardım merkezleri arasında Samsun da yer almıştır. Samsun, tarihi geçmişi, coğrafi konumu, ticari hareketliği gibi birçok özelliği ile dikkat çeken bir şehirdir. Ayrıca dönem itibarıyla ABD açısından da şehri cazip kılan birtakım özel nedenler vardı. Bu nedenlerin başında ise geniş ticari imkanlar geliyordu. Öyle ki 1919'ların Samsun'una baktığımızda, kentte *Amerikan Tütünçülük Şirketi* (American Tobacco Company) adında bir şirket Samsun tütün piyasasında faaliyet gösteriyor, şehirde Amerikan petrol şirketleri ve Amerikalı temsilcileri bulunuyordu. Dolayısıyla Samsun ve çevresinde görev yapan Amerikalı diplomatların, tüccarların, misyonerlerin yanı sıra Merzifon Amerikan Koleji'nin korunması, bölge Hristiyanlarının kurtarılması ve güvenliklerinin sağlanması gibi faktörler Amerikalıları bölgeye çeken nedenlerin başında geliyordu.⁸

ACRNE'nin 27 Şubat 1919 tarihli toplantısında Samsun, Merzifon ile birlikte anılırken⁹ yardım heyeti tarafından hazırlanan \$250.000 dolarlık geçici bütçeden, Samsun-Merzifon bölgesindeki yardım faaliyetlerine ayrılan pay \$27.500 dolardı.¹⁰ Yine ACRNE'nin 3 Mart 1919 tarihli toplantı kararları gereğince, Mr. Helway ve Mr. C. Smith isimli yardım heyeti üyeleri, Samsun bölgesinde incelemeler yapmak üzere tayin ediliyorlardı. Bu üyelerin öncelikli görevleri, sınırlı sayıda olan yardım

⁴ ACRNE, *Speakers' Handbook of American Committee for Relief in the Near East*, Publisher: The Headquarters of the Committee, Vol. No. 19, New York 1920, s.17.

⁵ Bu merkezler içerisinde; İstanbul, İzmir, Merzifon, Sivas, Kayseri, Konya, Bursa, Maraş, Adana, Tarsus, Mersin, Antep, Diyarbakır, Mardin, Urfa, Harput, Erzurum, Trabzon, Bitlis, Van, Tebriz, Urmiye, Tahran, Halep, Beyrut, Şam gibi şehirler yer almıştır. Diğer taraftan Amerika'nın Orta Doğu'ya olan ilgisinin bir sonucu olarak söz konusu yerleşim yerlerinin birçoğunda, yaklaşık bir asır boyunca Amerikalılar tarafından çeşitli çalışmalar yürütüldüğü de bilinmektedir. Bu bölgelerdeki misyoner tesisleri ile Amerikan okulları, hastaneleri ve kolejleri için yapılan yatırım miktarı ise kırk milyon dolardan fazla olmuştur. Barton, *age*, s. 8.

⁶ Aynı yer.

⁷ *Age*, s. xi.

⁸ Rahmi Doğanay, “İstiklal Harbinde Samsun'daki Amerikan Filosu”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Ed. Cevdet Yılmaz, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun 2006, s. 164.

⁹ Daha sonra bu iki bölge, bir birinden ayrı yardım merkezleri haline dönüştürülecektir.

¹⁰ *N.E.R.*, Belge No: ABA132C037002-ABA132C037002A01, *American Commission for Relief in the Near East Record of Meetings*, 17 February 1919; Yardım çalışmaları için düzenlenen coğrafi taksimat çerçevesinde Anadolu on iki yardım bölgesine ayrılmıştır. Bu bölgeler: İstanbul, İzmir, Konya, Kayseri, Sivas, Samsun-Merzifon, Adana, Maraş, Harput, Diyarbakır, Mardin ile bugün Suriye sınırlarında yer alan Halep idi. *N.E.R.*, Belge No: ABA132C037002A17, 27 February 1919.

malzemelerini yardıma muhtaç kişilere ulaştırmak ve bölgedeki diğer yardım heyetlerinin faaliyetleri de dâhil olmak üzere, Samsun ve çevresindeki genel durumu rapor etmekte.¹¹

Aradan geçen bir ay sonunda Samsun'da incelemelerde bulunan bir başka ACRNE üyesi Mr. King tarafından, Nisan 1919'da yardım heyetinin İstanbul'daki merkezine bölge hakkında bir rapor gönderilmiştir. Söz konusu raporda, Samsun'a geri dönen ve şehir hastanesinde bakımları yapılan Rum ve Ermeni mültecilerin gereksinimlerine yer verilmiştir.¹² Mr. King'in raporuna cevaben şehirdeki yetimhane ve aşevleri ile bağlantılı çalışmalara destek olunacağı, yardımın boyutları ve şekli hakkında kendisinden alınacak detaylı rapor sonrası eyleme geçileceği 8 Nisan 1919 tarihli ACRNE toplantısı sonrası kararlaştırılmıştır.¹³ Bu karardan kısa bir süre sonra harekete geçen yardım heyeti yetkilileri, ACRNE'nin İzmit Körfezi'ne kıyısı olan Derince'deki ikmal deposundan gemiye yüklenen yüz elli tonluk hastane malzemesini Samsun'a ulaştırılmak üzere yola çıkarmışlardır.¹⁴

Haziran 1919'a gelindiğinde sekiz Amerikalı üyesi¹⁵ ile birlikte Yakın Doğu Yardım Heyeti'nin Samsun'daki yardım çalışmaları, hastane, Ermeni aşevi, Ermeni yetimhanesi, Ermeni yün atölyesi, Türk aşevi, Rum aşevi, Rum yetimhanesi ve bir un satış yeri vasıtası ile doğrudan ya da dolaylı yoldan organize edilerek yürütüldüğü görülmektedir.¹⁶ NER'in İstanbul merkezli yayın organı olan *The Acorne* isimli gazeteye göre, Temmuz 1919'da NER'in Samsun'daki faaliyetlerine ait veriler ise aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:¹⁷

Tablo-1. Temmuz 1919 İtibariyle NER'in Samsun'daki Çalışmalarına Dair Sayısal Veriler

	SAMSUN	BAFRA
NER'e Ait Hastane Sayısı	1	1
Hasta Sayısı	130	60
Yetimhane Sayısı	2	1
Yetimhanelerdeki Yetim Sayısı	550	250
Yardım Yapılan Kişi Sayısı	2.300	2.000

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere sağlık hizmetleri, yetimhane faaliyetleri ve aş evleri aracılığı ile yardım heyeti kısa süre içerisinde Samsun'da örgütlenmeyi başarmıştır. NER çalışanları, bu örgütlenme aşamasından sonra bölgedeki yardım faaliyetlerinin yaygınlık kazanması adına vakit kaybetmeden çalışmalarını hızlandırmışlardır.

1. Sağlık Çalışmaları

Birçok insana ulaşmanın, onlarla iletişime geçmenin en iyi araçlarından birisi, ihtiyaç sahiplerine vereceğiniz sağlık hizmetleri ile mümkündür. Bunun bilinci ile hareket eden Yakın Doğu Yardım Heyeti, Anadolu, Kafkasya, Suriye ve İran coğrafyalarını kapsayan geniş bir saha içerisinde yürüttüğü sağlık hizmetlerini kalıcı olarak desteklemiştir. Yardım heyetine bağlı doktor ve hemşireler, ilk önce çeşitli felaketler sonucu acil yardım gereksinimi olan kişiler ile yetimhanelerden gelen çocukların iyileştirilmelerini kendilerine misyon edinmişlerdir. Bu amaçla, büyük şehirlerde hastane

¹¹ *N.E.R.*, Belge No: ABA132C037003A01, *Sixth Meeting*, 3 March 1919.

¹² Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında okunan hükümet beyanı ve Meclis-i Vükelâ tarafından onaylanan karar gereğince, 1915'teki tehcir kanunu ve sonrasındaki uygulamalar neticesinde, buldukları bölgelerden tehcir edilmiş olan Ermeni ve Rumların bölgelerine dönmelerine, emvâl-i menkule ve gayri menkullerinin kendilerine iade edilmesine, satılmış olan eşya bedellerinin de ödenmesine karar verilmiştir. İlgili karar 22 ve 23 Ekim 1918 tarihlerinde Dâhiliye Nezareti tarafından Samsun dâhil bütün vilayet ve sancaklara gönderilmiştir. Muhacir Müdüriyeti kontrolünde söz konusu sevk ve iskan işlemleri gerçekleştirilmiş, Osmanlı Devleti tarafından muhacirlere ayni ve nakdi yardımlar yapılmıştır. İbrahim Ethem Atnur, "Tehcirden Samsun Bölgesine Dönen Rum ve Ermeni Muhacirler Meselesi", *19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Sempozyumu (20-22 Mayıs 1999) Bildirileri, Samsun 2000*, s. 12-13.

¹³ *N.E.R.*, Belge No: ABA132C037009, *12th Meeting*, 8 April 1919.

¹⁴ *N.E.R.*, Belge No: ABA132C037013, *15th Meeting*, 15 April 1919.

¹⁵ Samsun bölgesindeki bu sekiz ACRNE görevlisinin isimleri şunlardır: Caroline A. Ahlers, Blanche A. Blackman, Sabra C. Bradley, Walter E. Curt, Gertrude E. Knox, Leon H. Myer, Stephen C. Peabody, Irving E. Shafer. *N.E.R.*, Belge No: ABA132C0101007E04, *The Acorne*, Vol. 1, No. 1, 7 June 1919.

¹⁶ *N.E.R.*, Belge No: ABA132C0101004, *The Acorne*, Vol. 1, No. 1, 7 June 1919, s. 4.

¹⁷ *N.E.R.*, Belge No: ABA132C0105004, *The Acorne*, Vol. 1, No. 5, 5 July 1919, s. 4.

açmaya çalışan örgüt, halihazırdaki uygun binaları hastanelere dönüştürmüştür. Mevcutta ise *Amerikan Kızılhaç Örgütü* (The American Red Cross) tarafından daha önceden tamamlanmış on üç hastane bulunuyordu. Diğer taraftan NER'e devredilen hastaneler için Amerika'dan getirilen ekipmanlar ve yerel malzemeler, hastanelerin türlerine ve boyutlarına göre ayrılıp, hastanelere nakledilmekteydi. NER idaresindeki hastaneler, resmî hastanelere benzerlik gösterirken yardım heyeti tarafından yürütülen halk sağlığı çalışmaları, yerel memurlar tarafından da destekleniyordu.

Yardım heyeti yetkilileri, faaliyete geçirdikleri hastaneler sayesinde hastaları muayene edip, çeşitli ameliyatlara gerçekleştirmişlerdir. Sağlık hizmetleri sadece ana merkezlerde verilmeyip, ücra köşelerdeki yardıma muhtaç kişilere de ulaştırılmaya çalışılmış, NER'e bağlı doktor ve hemşireler düzenli olarak çeşitli bölgelere ziyaretler gerçekleştirmişlerdir. Diğer taraftan Beyrut ya da Avrupa'daki tıp okullarında eğitim alan ve NER adına çalışan Ermeni, Rum, Suriyeli ve Rus doktorlar, Amerikalı doktorların gözetiminde çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Amerika'da ilk yardım müdahaleleri ve genel sağlık faaliyetleri hakkında iyi eğitim almış olan hemşireler ise sağlık çalışmalarının vazgeçilmezleri olmuşlardır.¹⁸

Amerikalı misyonerlerden veya Amerikan Kızılhaç Örgütü'nden, NER tarafından teslim alınan hastane ve dispanser sayısı 1919 yılı itibarıyla on beştir. Söz konusu hastanelerden birisi Samsun'da yer alırken diğer hastaneler içerisinde Samsun hastanesinin Nisan 1919'da NER'den aldığı yardım oranı %3'tü.¹⁹ Öte yandan heyetin Samsun'daki sağlık çalışmalarının en önemli kolunu, NER'e bağlı olan Samsun hastanesinde yürütülen faaliyetler oluşturmuştur. Yapılan düzenlemelerle Haziran 1919'da etkinliği artırılan söz konusu hastanenin 30 Haziran 1919 tarihli ilk aylık raporuna göre, bir ay içerisinde otuz sekiz cerrahi, altmış üç tıbbî muayene olmak üzere toplam yüz bir hasta yatarak, yüz altmış bir klinik vakası ise ayakta tedavi edilmiştir.²⁰ Bir doktor ve iki hemşirenin görev yaptığı hastane, zaman içerisinde büyüyerek daha fazla hastaya hizmet vermiştir. Örneğin yardım heyetine bağlı Samsun hastanesinde 1920 yılının Mart ayı boyunca tedavi gören toplam hasta sayısı iki bin yedi yüz elli dördtü. Günlük ortalama hasta sayısının seksen dokuz olduğu hastanede, ücretsiz tedavi edilen hasta sayısı iki bin beş yüz altmış beş, ücretli tedavi olan hasta sayısı ise yüz seksen dokuzdu. Diğer taraftan sağlık hizmetleri kapsamında NER'e bağlı olarak kent merkezinde bir de poliklinik (muayenehane) bulunmaktaydı. Yine Mart ayı içerisinde söz konusu poliklinikte ise on sekiz poliklinik muayenesi yapılmış, bu kapsamda dört yüz altmış üç erkek, dört yüz elli dokuz kadın ve yüz on dokuz çocuk olmak üzere toplam bin kırk bir kişi muayene edilmiştir. Her bir poliklinik uygulamasında ortalama elli sekiz kişi muayene edilirken bu sayıya yetimhanelerden veya Amerikan hastanesinden gönderilen çocuklar dâhil edilmemiştir. Ayrıca poliklinikte aynı ay içerisinde yirmi dokuz cerrahi müdahale gerçekleştirilmiş, yapılan tedaviler sonucu her bir hastanın NER'e ortalama tedavi maliyeti 84 kuruşa tekabül etmiştir.²¹

Nemli bir havaya sahip olan Samsun'un, sıtmanın yaygın olması nedeniyle sağlıklı bir bölge olmadığını ifade eden Amerikalı yardım çalışanlarının hazırladıkları raporlar ise Milli Mücadele yıllarında şehrin genel halk sağlığı ile ilgili bizlere ipuçları vermektedir. Gün boyu ağır bir kokunun hâkim olduğu Samsun mülteci kampında uyuyan sığınmacıların, aç ve bitap bir halde alelade kıyafetleri ile yalın ayak, pislik içerisindeki caddelerde dolaştığını belirten Amerikalılar, bu sağlıksız koşulların kentte kolera, sıtma, dizanteri ve tüberküloz gibi salgın hastalıklara zemin hazırladığına dikkat çekmişlerdir. Salgın hastalıklar ile mücadele etmek için 8 Haziran 1919'da harekete geçen yardım heyeti yetkilileri, şehrin mutasarrıfı ve sıhhiye memurları ile ortak hareket etme kararı almışlardır. Bu kapsamda NER'in İstanbul'daki merkez deposundan Samsun'a, bir litresi üç yüz doz olan toplam on iki litre anti-kolera aşısı ile bir tüpü beş doz olan toplam dört yüz tüp anti-çiçek aşısı gönderilmiştir.²²

¹⁸ N.E.R., Belge No: ABA132C024041, *Hand Book-Near East Relief*, s. 41.

¹⁹ Samsun ile birlikte Adana, Antep, Halep, Kayseri, Erivan, Harput, Konya, Maraş, Mardin, Merzifon, Sivas, İzmir, Trabzon ve Van'da da ACRNE ile bağlantılı Amerikan hastaneleri bulunuyordu. N.E.R., Belge No: ABA132C037016-ABA132C037017, *17th Meeting*, 28 April 1919.

²⁰ N.E.R., Belge No: ABA132C0106003, *The Acorne*, Vol. 1, No. 6, 12 July 1919, s. 3.

²¹ N.E.R., Belge No: ABA132C024042, *Hand Book-Near East Relief*, s. 42.

²² N.E.R., Belge No: ABA132C0106003, *The Acorne*, Vol. 1, No. 6, 12 July 1919, s. 3.

Diğer taraftan NER çalışanları, şehirdeki muhacir ve mülteciler arasında yaygın olarak görülen salgın ve bulaşıcı hastalıkları önlemek adına özel girişimlerde de bulunmuşlardır.²³ Bu kapsamda öncelikli olarak muhacir ve mültecilerin üzerlerindeki pis paçavralar çıkartılıp, yakılıyor ardından aylar sonra sığınmacıların banyo yapmaları sağlanıyordu. NER yetkililerinin ifadesine göre, böylece muhacir ve mültecilerin *Amerikan temizliği* ile ilk temasları gerçekleşiyordu. Ayrıca genel sağlık taramaları yapılan sığınmacıların vücutlarında sıklıkla uyuz vakalarına rastlanıldığı, saçlarının bit yumurtalarıyla kaplı olduğu ve bu nedenle tıraş edildikleri, tıraş sonrası kafa derilerinin uyuz yaraları ile dolu olduğuna dair bilgiler yardım heyeti raporlarına kaydedilmiştir. Uyuz hastalığı sonucu ortaya çıkan *favus* (kellik) vakalarının hızlı bir şekilde tedavi edilmesinin gerekliliği de ilgili raporlarda vurgulanmıştır.

Aynı şekilde yetim çocuklar arasında da bulaşıcı göz ve deri hastalıkları gözlemlenmiştir. Yetimlerin tedavisi için şehirdeki Rum yetimhanesi yakınlarında bulunan bir ev, otuz yataklı bir hastaneye dönüştürülmüştür. Tedavileri süresince besleyici gıda takviyeleri alan çocuklara, aynı zamanda düzenli olma ve temizlik kuralları ile yaşamlarını disipline etmelerine dair birtakım değerler öğretilmiş, böylelikle çocukların küçük yaştan itibaren sağlıklı bir yaşam şeklini benimsemelerine gayret edilmiştir.²⁴ Her ne kadar salgın ve bulaşıcı hastalıklar ile azami düzeyde mücadele edilse de hastalıkların önüne geçmek her zaman mümkün olmayacaktır. Şehirdeki Amerikalı sağlık çalışanlarından hemşire Edna F. Steiger'in Mayıs 1922'de kaleme aldığı rapor ise durumun ciddiyetini ortaya koymaktaydı. Hemşire Steiger'in ifadesiyle, şehirde çok sayıda çiçek hastalığı, kızıl hastalığı, tifüs ve kabakulak vakaları görülmekteydi. Söz konusu hastalıklar çocuklar arasında çok hızlı yayılıyor, Samsun'daki NER hastanesinde yeteri kadar yatak olmamasına rağmen zorunlu olarak hastane kapasitesinin üzerinde hasta kabul ediliyordu. Hasta sayısının fazlalığından dolayı dört ya da beş çocuk aynı yatağı paylaşmak durumunda kalıyor, bu da bulaşıcı hastalıkların önlenmesini nerdeyse imkânsız hale getiriyordu.²⁵

2. Yetimhane Çalışmaları

Samsun ve çevresindeki kimsesiz çocukların durumuyla yakından ilgilenen NER, bu çocukların barınma ve iâşe sorunlarını çözmek adına 1919 yazından itibaren bölgede yetimhaneler açmıştır.²⁶ Bu yetimhaneler açılmadan önce gerek Amerikalı heyetlerin gerekse de diğer yabancı yetkililerin, Samsun ve çevresindeki kimsesiz çocuklar hakkındaki raporları dikkate alınmıştır.²⁷ Örneğin Temmuz 1919'da Samsun'daki İngiliz Yüzbaşı Perring²⁸, Samsun ile Çarşamba arasındaki hemen hemen bütün köyleri kapsayan bir inceleme gezisi düzenlemiştir. NER yetkililerine göre bu gezinin amacı, Samsun'a geri dönen Ermeni ve Rum muhacirlere ait gayrimenkulleri tespit etmek ve Türk evlerindeki gayrimüslim kimsesiz çocukları sahiplenmekti.²⁹ Yüzbaşı Perring'in raporuna göre, bölgede bin gayrimüslim

²³ Nitekim bu dönemde Samsun'daki Amerikan yardım heyetinin Rum, Ermeni ve Müslüman muhacirlere yaptığı yardımlar da Osmanlı yetkililerince Dâhiliye Nezaretine bildirilmiştir. 17 Mayıs 1919 tarihli şifreli telgrafta: Amerikan yardım heyetinin Samsun'daki temsilcileri ile görüş halinde bulunduğu ve yardımların artırılmasına çalışıldığı ifade edilmiştir. Adı geçen belgede Amerikan yardım heyeti tarafından Samsun'da üç yüz küsur Ermeni ve bin beş yüzü aşkın Rum ve bin iki yüze yakın yerli ve muhacir yetim ile muhtacın günlük iâşe giderlerinin karşılandığı, aynı şekilde Bafra, Merzifon ve Amasya'daki ihtiyaç sahiplerine yönelik benzer çalışmaların da yürütüldüğü ifade edilmiştir. Atnur, agm, s. 13-14.

²⁴ *N.E.R.*, Belge No: ABA132C0351004, *Near East Relief*, Vol. 3, No. 51, 24 December 1921, s. 4.

²⁵ *N.E.R.*, Belge No: ABA132C0420002-ABA132C0420003, *Near East Relief*, Vol. 4, No. 20, 20 May 1922, s. 2-3.

²⁶ "Babasız kalan çocuklara yetim, annesiz olanlara öksüz denilmesine karşın, Osmanlı ülkesinde birkaç tane öksüzhanenin varlığına şahit olunmaktadır. Genelde kimsesiz çocukların barındırıldığı merkezler yetimhanelerdir. Yani yetimhanelerde yalnızca babasız çocuklar değil bütün kimsesizler kalmaktaydı." İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınlar ve Çocuklar Meselesi (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara 2005, s. 53.

²⁷ Amerikalı yetkililere göre Mart 1919'da Amasya, Avkat Hacıköy (Mecitözü), Gümüşhacıköy, Alaçam, Bafra, Samsun, Çarşamba, Kapıkaya, Fatsa, Ünye, Herek (Erbaa), Niksar ve Zile'yi kapsayan geniş saha içerisinde tahmini 61.500 yetim çocuk bulunuyordu. *N.E.R.*, Belge No: ABA132C037015, *Budget for Orphanage Organization and Operation at Marsovan as Center*, 22 March 1919.

²⁸ Yüzbaşı Perring ve İngilizlerin Samsun ve çevresindeki faaliyetleri hakkında bkz. Mehmet Okur, "Milli Mücadele Döneminde İngilizlerin Samsun'daki Faaliyetleri ve Bölgeyi Tahliyeleri", *19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Sempozyumu* (20-22 Mayıs 1999) Bildirileri Kitabı, T.C. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun 2000, s. 299-313.

²⁹ 1915'teki tehcir kanunu kapsamında sevk edilen Ermeni ailelerine ait çocukların yol şartlarına dayanması oldukça zordu. Elbette sevk başlamadan kimsesiz kalan çocuklar olduğu gibi, sevk döneminde de dağılan aileler, kaybolan veya yetim kalan çok sayıda çocuk bulunuyordu. Bu nedenle Osmanlı hükümeti, sahihsiz Ermeni çocukların bakımı ve eğitimi için iki çözüm yolu uygulamıştır. Birinci yöntem belirli yaşlardaki çocukların darüleytamlara yerleştirilmesi, ikinci yöntem olarak da

kimsesiz çocuk bulunmaktaydı ve bu çocuklar yardım heyetlerince himaye altına alınmalıydılar.³⁰ Bir başka raporda ise başta Samsun merkez olmak üzere, Sinop'tan Fatsa'ya kadar olan Karadeniz sahil şeridinde altı yüz ila bin civarında sahipsiz Ermeni çocuk bulunuyordu. Amerikalı yetkililer ise sadece Çarşamba'dan iki yüz yetmiş kimsesiz yavrunun Samsun'a gelmesini beklediklerini rapor etmişlerdir.³¹ Ancak NER'in Samsun şubesi, böyle kalabalık bir grubun barınma ve iâşe giderlerini karşılayacak kapasiteye sahip değildi.

Şehirde, NER yönetiminde olan biri Ermeni diğeri Rum iki yetimhane yer alıyordu. Her iki yetimhane adına bölgedeki Ermeni ve Rum cemaatlerden de destek alınmıştır. Öte yandan NER tarafından, Samsun'daki *Himâye-i Etfal Derneği* (The Child Protection Society) çatısı altındaki Müslüman Türk yetimler için çeşitli yardım malzemeleri verilmiş, iâşe yardımları yapılmıştır.

Ermeni yetimlerin bulunduğu yetimhane, genel itibariyle daha temiz olup, buradaki çocuklar beslenme ve bakım açısından iyi durumdaydılar. Ancak sağlık koşulları açısından Rum yetimhanesi için aynı şeyi söylemek pek mümkün değildi. Rum yetimler arasında yaygın olarak göz hastalıkları, deri/cilt rahatsızlıkları, uyuz gibi vakalar gözlemleniyordu. Örneğin Ağustos 1919'da Rum yetimhanesindeki iki yüzden fazla çocukta uyuz vakasına rastlanılmıştır.³² Rum yetimhanesinin küçük ve sağlık koşulları açısından yetersiz olması, çeşitli bulaşıcı hastalıkların çocuklar arasında hızla yayılmasına, yapılan tedavilerin ise boşa gitmesine neden oluyordu. Bu sorunu çözmek için Samsun kent merkezinde bulunan, Polychron Hotel'e³³ ait bina, ikinci Rum yetimhanesi olarak kullanılmış, hasta çocuklar tedavi edildikten sonra, daha sağlıklı olan bu binaya nakledilmişlerdir.³⁴ Bu tedbirlere rağmen yine de yetimler arasında zaman zaman çeşitli bulaşıcı hastalıklar gözlemlenmiştir. NER'in Samsun birimi yöneticisi J. E. Van Tour'un verdiği bilgiye göre, çocuklarda rastlanılan en tehlikeli bulaşıcı hastalıklardan birisi, bir çeşit göz rahatsızlığı olan *trahom* vakasıydı. Yetimhanelerin kalabalık olması nedeniyle steril bir ortamın oluşturulamaması, çocuklar arasında bu tür enfeksiyon vakalarının yaygın olarak görülmesine neden oluyordu. Yetimlerin maruz kaldığı bir diğeri rahatsızlık ise halk arasında *kel hastalığı* olarak bilinen *favustu*. Genellikle saç ve saç derisinde görülen bu mantar vakaları ile okul ve toplu yaşam alanlarında yaygın olarak görülen uyuz hastalığı, NER görevlilerinin yoğun tıbbî müdahaleler ile önlenmeye çalıştıkları hastalık türlerinin başında gelmiştir.³⁵

NER çalışanlarının ifadesine göre, Samsun'da Himâye-i Etfâl Derneği tarafından Türk yetimlerin barınması için iki ev yetimhane olarak düzenlenmiştir. Buradaki yetimlerin eğitimiyle yakından ilgilenen Türk yetkililer, çocuklara eğitim vermek üzere öğretmenler görevlendirmişlerdir. Böylelikle yetimhanelerdeki erkek çocuklara ticaret eğitimi verilmiş, kız yetimlere ise örgü ve dikiş gibi mesleki dersler öğretilmiştir. Öte yandan yardım faaliyetleri kapsamında NER yetkilileri de Türk yetimler ile ilgilenmişlerdir. Örneğin ortalama yüz kırk ila yüz elli beş çocuğun bulunduğu bu yetimhaneye, Ağustos 1919'da NER tarafından kırk adet karyola, yatak yüzleri, çarşaf ve yorgan örtüleri tedarik edilmiş, günlük yemek karneleri aracılığıyla da et, ekme gibi gıda yardımları yapılmıştır.³⁶ 1922 yılına girilirken NER tarafından desteklenen Ermeni, Rum ve Türk yetimhanelerindeki toplam yetim sayısı bin beş yüze ulaşırken³⁷ aynı yıl NER tarafında Samsun'daki

kimsesiz çocukların Müslüman Türk ailelerin yanına dağıtılmasına karar verilmiştir. Savaş şartlarında bütün çocukların yetimhanelere yerleştirmenin mümkün olamayacağından zaman zaman ikinci yöntem uygulanmıştır. Atnur, *age*, s. 52-53. Ayrıca Türk ailelerin yanına yerleştirilen ve Müslümanlaş(tırıl)mış olan Ermeni çocuklara dair günümüzde yaygın olarak dillendirilen muhtelif çalışmalar için bkz. Taner Akçam, *Ermenilerin Zorla Müslümanlaştırılması: Sessizlik, İnkâr ve Asimilasyon*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 115-243; Cafer Sarıkaya, "Lokum Kaldı Yedigâr: Karadeniz'deki Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler ve Bir Lezzetin Direniş Öyküsü", *Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler Konferansı Tebliğleri*, Ed. Altuğ Yılmaz, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul 2015, s. 260-273.

³⁰ N.E.R., Belge No: ABA132C0107006, *The Acorne*, Vol. 1, No. 7, 19 July 1919, s. 6.

³¹ N.E.R., Belge No: ABA132C0106003, *The Acorne*, Vol. 1, No. 6, 12 July 1919, s. 3.

³² N.E.R., Belge No: ABA132C0113003, *The Acorne*, Vol. 1, No. 13, 30 August 1919, s. 3.

³³ Daha önce mülkiyeti bir Rum'a ait olan bu dört katlı büyük bina, birkaç yıl Osmanlı Devleti tarafından askeri hastane olarak kullanılmış, daha sonra İngilizler tarafından işletilen bir otelken boşaltılıp ortalama 200 Rum'a ev sahipliği yapan bir yetimhaneye dönüştürülmüştür. N.E.R., Belge No: ABA132C0115003, *The Acorne*, Vol. 1, No. 15, 13 September 1919, s. 3; Belge No: ABA132C0129004, *The Acorne*, Vol. 1, No. 29, 20 December 1919, s. 4.

³⁴ N.E.R., Belge No: ABA132C0109004, *The Acorne*, Vol. 1, No. 9, 2 August 1919, s. 4.

³⁵ N.E.R., Belge No: ABA132C0332003-ABA132C0332004, *Near East Relief*, Vol. 3, No. 32-33, 13-20 August 1921, s. 3-4.

³⁶ N.E.R., Belge No: ABA132C0115003, *The Acorne*, Vol. 1, No. 15, 13 September 1919, s. 3; Belge No: ABA132C0109004, *The Acorne*, Vol. 1, No. 9, 2 August 1919, s. 4.

³⁷ N.E.R., Belge No: ABA132C0352002, *Near East Relief*, Vol. 3, No. 52, 31 December 1921, s. 2.

yetimler ve yetimhane çalışmalarına 30.000 lira ayrılmış, bu bütçeden Samsun'daki Türk yetimler için 500 lira harcanmıştır.³⁸

Genel olarak yetim çocukların barınma, sağlık, eğitim gibi sorunları ile yakından ilgilenen NER çalışanları, aynı zamanda yardım yaptıkları Samsun'daki yetimhanelerde üç öğün yemek veriyorlar, yemek menüleri eldeki malzemelere göre haftalık olarak hazırlanıyordu. Her öğün içerisinde ekmek yer alırken öğlenleri etli yemekler tercih ediliyor, akşamları ise hazmı kolay olması açısından çocuklara çorba veriliyordu. Bu bağlamda NER'e bağlı yetimhanelerdeki haftalık örnek bir yemek menüsünü ise şöyleydi:³⁹

Tablo-2. NER Yetimhanelerinde Verilen Haftalık Yemek Menüsü Örneği

	SABAH	ÖĞLE	AKŞAM
Pazartesi	Zeytin, Ekmek	Etli Fasulye, Ekmek	Mercimek Çorbası, Ekmek
Salı	Peynir, Ekmek	Etli Patates, Ekmek	Bulgur Çorbası, Ekmek
Çarşamba	Kuru Üzüm, Ekmek	Etli Lahana, Ekmek	Pirinç Çorbası, Ekmek
Perşembe	Zeytin, Ekmek	Etli Soğan Kavurma, Ekmek	Un Çorbası, Ekmek
Cuma	Peynir, Ekmek	Etli Fasulye, Ekmek	Mercimek Çorbası, Ekmek
Cumartesi	Kuru Üzüm, Ekmek	Etli Patates, Ekmek	Bulgur Çorbası, Ekmek
Pazar	Zeytin, Ekmek	Etli Bulgur, Ekmek	Pirinç Unu Çorbası, Ekmek

NER'in Samsun birimi yöneticiliğini yapmış olan Dr. S. B. Newton'un raporuna göre, sekiz ayrı yapıdan oluşan Ermeni yetimhanesinde, Ocak 1920'de üç yüz yirmi beş Ermeni yetim barınmaktaydı. Aynı tarihte Türk yetkililer tarafından yetmiş beşten fazla çocuğun İstanbul'daki Himâye-i Etfâl Derneği'ne gönderilmesinin ardından, Samsun'daki Türk yetimhanesinden doksandan altı çocuk yararlanmaya devam etmiştir. Sayıları üç yüz yetmiş altıyı bulan Rum yetimler ise üç farklı binada barınmaktaydılar. Bu binalardan biri trahom gibi göz hastalığı olanlara, diğeri uyuz ve favus rahatsızlığı olanlara, üçüncü bina ise yapılan tedaviler sonucu iyileşen çocuklara tahsis edilmiştir.⁴⁰

30 Mayıs 1920 tarihinde kuruluşunun birinci yılını kutlayan NER yönetimindeki Ermeni yetimhanesi, bir yıl içerisinde ciddi oranda gelişme kaydetmiştir. Mayıs 1919'da bir bina ve on beş kimsesiz çocukla çalışmalarına başlayan bu yetimhane, aradan geçen bir yılın sonunda sahip olduğu on binada, üç yüz on bir kimsesiz çocuğa bakar hale gelmiştir. Kuruluşunda, yetimhaneindeki çocukların tamamı hasta iken bir yıl sonra neredeyse bütün çocukların sağlıklı hale geldiği ise yardım heyeti raporlarında belirtilmiştir. Ayrıca Ermeni yetimhanesi, sahip olduğu endüstri atölyeleri, bahçe ve çiftlikler sayesinde üretim yapan ve kendi kendine yetebilen adeta küçük bir kasaba haline dönüşmüştür. Çocuklardan yaşça büyük olanları, aldıkları teorik eğitimler sonrası hünerli elleri ile endüstri atölyelerinde uygulama imkanı bulurken ortaya koydukları ürünler sayesinde üretime katkı sağlamışlardır.⁴¹ NER tarafından yetim çocuklara yönelik verilen endüstriyel eğitimler ve bu eğitimler sonucu alınan çıktılar ise endüstri çalışmalarını başlığı altında incelenmiştir.

NER çalışanları, yetimhanelerdeki çocukların eğitimleriyle de yakından ilgilenmişlerdir. Örneğin Rum yetimler için oluşturulan okulda, on iki yaşın altındaki çocuklara sabahları teorik eğitimler verilmiş, öğleden sonraları örgü, el işleri, nakış ve dikiş işleri öğretilmiştir. On iki yaşından büyük erkek yetimler ise mesleki eğitim adı altında şehirdeki çeşitli işlerde çalışıp, akşamları yetimhaneinde oluşturulan akşam okulu sayesinde eğitimlerine devam etmişlerdir.⁴² Yazın gelmesiyle birlikte şehirdeki okullar kapanırken NER çalışanları, yetimhanelerdeki kimsesiz Ermeni ve Rum çocukların gelişimlerine katkıda bulunacağı düşüncesi ile yaz kampı adı altında faaliyet programları oluşturmuşlardır. Bu programlar kapsamında, Samsun'un dağlık bölgelerindeki Ermeni köylerine büyük yaşta Ermeni erkek çocukların birçoğu gönderilmiş, 1920 yazı boyunca çocuklar ücretsiz

³⁸ Canlı, agm, s. 44.

³⁹ N.E.R., Belge No: ABA132C0129004, *The Acorne*, Vol. 1, No. 29, 20 December 1919, s. 4.

⁴⁰ N.E.R., Belge No: ABA132C0207001, *The Acorne*, Vol. 2, No. 7, 14 February 1920, s. 1.

⁴¹ N.E.R., Belge No: ABA132C0227003, *The Acorne*, Vol. 2, No. 27, 10 July 1920, s. 3.

⁴² N.E.R., Belge No: ABA132C0129004, *The Acorne*, Vol. 1, No. 29, 20 December 1919, s. 4.

olarak köylerdeki işlere yardımcı olup, köylülerin sıtma ile mücadele çalışmalarına katkıda bulunmuşlardır. Ancak dönem itibarıyla Türk ve Ermeni halkları arasında yaşanan sorunlar, ileride de devam etmesi umut edilen bu programın gerçekleştirilmesini imkânsız hale getirmiştir. Rum çocuklar ise Ermeni çocuklardan farklı olarak yazın, daha çok teorik ve yetimhane içerisinde uygulama imkânı olan işlerle meşgul olmuşlardır. Bu bağlamda çocuklar, sabahları İngilizce, Rumca ve matematik üzerine dersler görmüş, öğleden sonraları dantel ve nakış işleme, iplik eğirme, makine ve el örgüsü işlerle ilgili eğitimler almışlardır. Rum yetimhanesindeki sabah dersleri üç ücretli öğretmen tarafından yürütülürken dört gönüllü öğretmen ise öğleden sonraki derslerle ilgilenmiştir. Amerikan eğitim metotları kullanılarak gerçekleştirilen bu yaz okulu uygulamasının, şehirdeki diğer okullara göre üst düzey bir eğitim yapısına sahip olduğu da raporlarda vurgulanmıştır.⁴³

3. Aşevleri

NER tarafından öncelikli olarak kente, Rumlara, Ermenilere ve Türklere yönelik hizmet veren üç ayrı aşevi 1919 yazında faaliyete geçirilmiştir. Haziran ayının başında Rusya'dan Samsun bölgesine çok sayıda muhacir ve mültecinin gelmesiyle birlikte söz konusu aşevlerinden yararlanan insan sayısında da artış yaşanmıştır. Bu artış neticesinde Haziran 1919'da günlük olarak Rum aşevinden iki bin, Ermeni aşevinden dört yüz, Türk aşevinden ise iki yüzün üzerinde kişi yararlanmıştır.⁴⁴ Sığınmacılar nedeniyle şehirde yaşanan nüfus hareketliliği, aşevlerinden yararlanan ihtiyaç sahiplerinin belirlemesini de güçlendirmiştir. Bu sorunu ortadan kaldırmak adına, NER çalışanları ve Rum cemaati birlikte hareket ederek bir inceleme heyeti oluşturmuştur. Heyettekiler, şehrin yukarı kısmı hariç, kentteki her bir aileyi ev ev ziyaret ederek aşevlerinden düzenli olarak yararlananların sayısını belirlemişlerdir. NER raporlarına göre yapılan incelemelerde, nerdeyse bütün ailelerin çok sefil bir hayat sürdürdükleri, sıklıkla iki ya da üç ailenin bir odayı paylaştığı gözlemlenmiştir.

Yardım çalışanlarının verdiği bir başka bilgiye göre, Aralık 1919'a gelindiğinde Rum mültecilerin bütün işleri ile uğraşmaya başlaması, elde ettikleri gelir sayesinde tamamen ya da kısmen ailelerini geçindirebilecek duruma gelmeleri, Rum aşevinden yararlanan kişi sayısının bin altı yüze düşmesinde etkili olmuştur. Yine yardım çalışanlarının ifadesiyle, tehcir döneminde Osmanlı hükümeti tarafından el konulan Ermenilere ait malların bir bölümünün sahiplerine iade edilmesi, bazı Ermenilerin kendi ihtiyaçlarını karşılamalarına, dolayısıyla da Ermeni aşevinden istifade edenlerin sayısında kısmen düşüşe neden olmuştur. Buna karşılık Türk muhacir sayısındaki hızlı artış ise beş yüzden fazla kişinin Türk aşevinden yararlanmasına neden olmuştur.⁴⁵

1920 baharından itibaren kentteki üç aşevinin tek bir çatı altında faaliyet göstermesi adına gerekli hazırlıklar yapılmaya başlanmıştır. Bu girişimdeki amaç, aşevi hizmetini sistemleştirmek, daha iyi bir denetim mekanizması oluşturmak ve çeşitli açılardan ekonomik tasarrufa gitmektir. Özellikle aşevi giderlerini azaltmak adına yardım heyeti çalışanları, düşük maliyetli menüler hazırlamaya dikkat etmişlerdir. İlk önce Nisan 1920'de bir fırın ve bir kasapla anlaşmış, kişi başı yemek masraflarında aylık 15 kuruşluk bir düşüşün yaşanması sağlanmıştır.⁴⁶ Gerekli hazırlıkların yapılmasıyla birlikte, 1920 sonbaharına girilirken aşevi faaliyetleri tek bir çatı altında sürdürülmeye başlanmıştır. Böylelikle ciddi bir malî tasarruf sağlanırken birleşik (merkezi) aşevi sayesinde bir saatte ortalama bin üç yüz elli porsiyon yemek dağıtılabilir kapasitesine ulaşılmıştır. Yine bu tasarruf önlemleri kapsamında özellikle maliyet bakımından daha ekonomik olan sebze çorbası, sıklıkla dağıtılan yemeklerin başında gelmiştir. Yardım çalışanlarının ellerinde bulunan çok sayıda konsantre süt ile mısır unu, kabak, patates gibi sebzelerin karışımından elde edilen bu çorba, besleyici bir özelliğe de sahipti. Aşevinde mısır unu ve süt karışımından elde edilen en uygun yemeğin bir porsiyonu, ekme ve pişirme masrafları da dâhil olmak üzere toplam 2½ kuruşa mâl oluyordu. Daha fazla bir maliyete sahip olan etki kuru fasulye yemeğinin bir porsiyonunun maliyeti ise 3 kuruştan biraz fazlaydı.⁴⁷

Milli Mücadele yıllarında yaşanan enflasyon ve beraberinde gelen ekonomik sıkıntılar, Amerikalıların yardım faaliyetlerini de olumsuz etkilemiştir. Örneğin bu dönemde üçüncü kalite bir

⁴³ N.E.R., Belge No: ABA132C0237003-ABA132C0237004, *The Acorne*, Vol. 2, No. 37, 18 September 1920, s. 3-4.

⁴⁴ N.E.R., Belge No: ABA132C0103004, *The Acorne*, Vol. 1, No. 3, 21 June 1919, s. 4.

⁴⁵ N.E.R., Belge No: ABA132C0127001, *The Acorne*, Vol. 1, No. 27, 6 December 1919, s. 1.

⁴⁶ N.E.R., Belge No: ABA132C0221004, *The Acorne*, Vol. 2, No. 21, 29 May 1919, s. 4.

⁴⁷ N.E.R., Belge No: ABA132C0237004, *The Acorne*, Vol. 2, No. 37, 18 September 1920, s. 4.

ekmeğin ¼'ü, yaklaşık ½ kuruştan biraz azdı. Dolayısıyla maliyeti düşürmek adına 1921 baharında itibaren aşevindeki ekmekler, daha küçük parçalara ayrılıp servis edilmiş, malî sıkıntılar nedeniyle yılsonuna kadar ihtiyaç sahiplerine çorba bile dağıtılamamıştır.⁴⁸ Daha sonra ise yeniden toparlanma sürecine girilmiştir. Samsun, NER adına Anadolu'da faaliyet gösteren küçük istasyonlardan birisi olmasına rağmen yardım çalışanları tarafından sadece 1 Ocak 1922'den 25 Nisan 1922 tarihine kadar şehirde ücretsiz olarak 944.025 porsiyon yemek dağıtılmıştır. Söz konusu iâşe yardımının içeriği ise şu şekilde olmuştur:⁴⁹

Tablo-3. NER tarafından 1 Ocak 1922-25 Nisan 1922 Tarihleri Arasında Samsun'da Yapılan İâşe Yardımı

Gıda Yardımının Türü ve İçeriği	Toplam Adet / Porsiyon
Günlük ortalama 1.930 adet ekmek	214.200 adet
Mülteciler için günlük ortalama 1.700 porsiyon çorba ve ekmek	188.700 porsiyon
1.580 yetim çocuk için üç öğün yemek	466.200 porsiyon
Hastanedeki günlük ortalama 225 hasta için üç öğün yemek	74.925 porsiyon
Genel Toplam	944.025 adet/porsiyon

Gıda yardımının yanı sıra, aynı dönemde bin parça kıyafet, battaniye vs. de dağıtılmıştır. NER sorumluluğundaki hastanede dört yüz otuz beş kişiye reçete yazılmış, tıbbî giderlerin parasını ödeyemeyecek kadar fakir olan yedi yüz elli beş kişi ise yardım çalışanlarınca giydirilmiştir.

Öte yandan başta kolera olmak üzere çeşitli salgın hastalıklarla da mücadele eden yardım heyeti çalışanları, aşevleri çalışmalarının sekteye uğramaması için salgın vakalarının görüldüğü dönemlerde aşevlerini kullanan kişileri aşılamaı da ihmal etmemişlerdir. Örneğin Ağustos 1919'da üç gün içerisinde toplam bin üç yüz kişi *aşı yoksa aş da yok!* uyarısı ve Türk jandarmasının yardımı ile aşılanmıştır. İlerleyen günlerde ise yetimhanelerde dâhil olmak üzere Samsun'daki toplam dört bin kişi aşılanarak, salgın hastalıklarla mücadele edilmeye çalışılmıştır.

4. Endüstriyel Çalışmalar

NER'in önemli bir diğer faaliyet alanı ise Endüstriyel çalışmalar üzerine olmuştur. Amerikalı yardım heyeti yetkilileri, şehirdeki yetim çocuklara fiziksel destek sağlamalarının yanı sıra söz konusu çocukların eğitim-öğretimleri, endüstriyel çalışmaları ve sosyal aktivitelere katılımları ile yakından ilgilenmişlerdir. Hem teorik hem de pratik olarak yürütülen endüstriyel çalışmalardaki amaç, gerek yetim çocukların, gerek Samsun'da bulunan mültecilerin, gerekse de ekonomik geliri olmayan ya da çok düşük bir geliri olan ihtiyaç sahiplerinin, belirli alanlarda meslek sahibi olmalarını sağlamaktır.

NER idaresindeki endüstriyel çalışmalar çerçevesinde ilk olarak 1919 ilkbaharında Ermeni kadın ve yetimler tarafından yün örgü işlerinin yapıldığı küçük bir atölye faaliyete geçirilmiştir. Ardından Samsun'daki Rum kadınlar ile yapılan işbirliği neticesinde Rum yetimler için çeşitli kıyafetlerin dikildiği küçük bir dikiş odası kurulmuştur.⁵⁰ Ücretleri Samsun Rum cemaati tarafından ödenen altı Rum kadının bu atölyede çalışarak yetim çocuklar için yaz, kış kıyafetler dikmeleri sağlanırken⁵¹ Nisan 1920'de dikiş odasındaki kadınların sayısı on sekize çıkmış, Mayıs 1920'de bu sayı kırk üçe yükselmiştir. Kadınların yoğun çalışmaları neticesinde sadece Nisan ayı boyunca dikiş atölyesinde, bin yedi yüz yetmiş dokuz parça giysi dikilip, üç yüz kırk iki parça nakış işi ve seksen bir arşın kenar süsü yapılmıştır.⁵²

Dönem itibarıyla bir sanayi şehri özelliği taşımayan, daha çok deniz ticareti ve tarıma dayalı bir ekonomisi olana Samsun'da, sınırlı imkânlar nedeni ile endüstriyel faaliyetleri başlatmak her ne kadar zor olsa da Amerikalılar bunun imkânsız olmadığına inanmışlardır. Onlara göre, kentte sanayi altyapısının olmayışı, endüstriyel çalışmalara en temelden başlamayı gerektirmekteydi. Bu düşünce ile

⁴⁸ N.E.R., Belge No: ABA132C0352003, *Near East Relief*, Vol. 3, No. 52, 31 December 1921, s. 3.

⁴⁹ N.E.R., Belge No: ABA132C0418004, *Near East Relief*, Vol. 4, No. 18, 7 May 1922, s. 4.

⁵⁰ N.E.R., Belge No: ABA132C0111004, *The Acorne*, Vol. 1, No. 11, 16 August 1919, s. 4.

⁵¹ N.E.R., Belge No: ABA132C0207001, *The Acorne*, Vol. 2, No. 7, 14 February 1920, s. 1.

⁵² Battaniyeler erkekler için takım elbiselere dönüştürülürken iç giyimde ham muslin kumaş, kadın elbiselerinde ise patiska / basma kullanılmıştır. N.E.R., Belge No: ABA132C0221004, *The Acorne*, Vol. 2, No. 21, 29 May 1920, s. 4.

şehre endüstriyel canlılık getirmek adına yardım heyeti çalışanları 1920 baharından itibaren harekete geçmiş, yetim çocuklara çeşitli endüstriyel mesleklerde çıraklık eğitimleri verilip, geleceğin ustalarını yetiştirilmesi amaç edinmişlerdir. Örneğin Samsun Ermeni yetimhanesinde yer alan küçük bir oda, dokuma atölyesi olarak düzenlenmiş, böylelikle yetimlere dokumacılık üzerine eğitimler verilmiştir. Bir eğitmenin sorumluluğundaki söz konusu bu atölyeye, Merzifon'dan üç otomatik dokuma tezgâhı getirilerek çocukların pratik yapma fırsatı sağlanmıştır. Dokuma tezgâhlarında ilk önce Türk tipi havlular ve yetimler için kıyafetler dokunmuş, daha sonraları örgü çorap, süveter ve iç giyim ürünleri de üretilmiştir. Ayrıca Ermeni çocuklara kesim ve terzilik konusunda da eğitimler verilmiş olup, Rum yetimhanesindeki yetimler için dokumacılık üzerine basit bir derslik oluşturulmuştur.

Yine Ermeni yetimhanesinde, ileride büyüyeceği ümidi ile küçük ölçekli birinci sınıf bir mobilya atölyesi tesis edilmiş, ağaç işleri ile ilgili bir meslek okulu oluşturulmuştur. Okulun kuruluş amacı ise yetimlere ağaç sanayisi hakkında eğitimler vermek, Samsun'daki mültecilere ağaç atölyelerinde iş imkânları sağlamak, Samsun iç pazarının ihtiyacını karşılamak, üretim fazlası malları ise İstanbul'a ihraç etmektir.

NER yetkililerinin düşündükleri bir başka endüstri kolu ise ayakkabıcılık olmuştur. Amerikalıların yaptığı uygulanabilirlik araştırması sonuçlarına göre, Samsun'da yirmisi yetim toplam yirmi yedi kişinin çalıştığı, anonim bir şirket yapısına sahip, alafranga ayakkabıların üretildiği makul büyüklükteki bir atölye için 6.000 liralık bir sermaye gerekmekteydi. Bu atölye ile birlikte bölgedeki kunduracılığı denetim altına alıp, ayakkabı sektörüne hâkim olunması amaçlanmıştır. Kuruluş sermayesi NER tarafından karşılanacak olan atölyenin hissedarları ise Rum yetimler ve Samsun'daki Rum cemaati olacaktı. Amerikalıların bu girişimleri, şehirdeki ileri gelen Rumlar tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Rum yetimhanesinin bodrum katının ayakkabı üretimi için imalathane olarak kullanılması, işlerin iyi gitmesi halinde ise NER yetkililerin Samsun'dan ayrılmasından sonra bile Rum yetimlerin gelirlerin daimi kaynağına sahip olması planlanmıştır.

Diğer taraftan tarım arazisi açısından zengin bir bölge olan Samsun'da, NER aracılığı ile Ermeni ve Rum yetimlere, oluşturulan karma tarım okullarında ziraat ve çiftçilik üzerine eğitimler de verilmiştir. İstanbul'da ziraat eğitimi almış bir eğitmen aracılığı ile günlük üç saat tarım teknikleri ve ziraat endüstrisi üzerine dersler alan yetim çocuklar, NER denetimindeki yetimhane bahçelerinde ve ortalama otuz ila kırk dönümlük çiftliklerde aldıkları eğitimleri uygulama imkânı bulmuşlardır. Çalışmaları mukabilinde ve yaşları ile orantılı olarak yetimlere küçük meblağlarda ücretler ödenmiştir. Ayrıca bölgedeki kadın mülteciler de bu çiftliklerde çalışmıştır.⁵³ Endüstri ve ziraat alanındaki tüm bu çalışmalar ise birkaç ay içerisinde meyvelerini vermeye başlamıştır.⁵⁴

NER tarafından Samsun'daki yetimhanelerde başlatılan teorik ve pratik endüstri eğitimleri, şehirdeki farklı mesleklere mensup esnaf toplumunun da ilgisini çekmiştir. Amerikalılar tarafından uygulanan bu *çıraklık sistemi*, aslında sanayi devrimi öncesi Batı Avrupa'da kullanılan yöntemlerin modern bir uyarlamasıydı. Aynı şekilde söz konusu çıraklık sistemi, Osmanlı esnaf ve ticaret kültüründeki usta-çırak ilişkisine de benziyordu. Yetimhanelerdeki endüstri eğitimlerinden yararlanan seksen Ermeni, yetmiş iki Rum ve altmış Türk erkek yetim, mesleki eğitimler sayesinde kendi geçimlerini sağlayabilecek konuma gelmişlerdir. Gençler arasındaki en popüler meslek ise yerli ve

⁵³ N.E.R., Belge No: ABA132C0214004, *The Acorne*, Vol. 2, No. 14, 3 April 1920, s. 4.

⁵⁴ Buna göre Mayıs 1920'deki üretim istatistikleri şöyledir: Sayısı beşe çıkan dokuma tezgâhlarında, yüz beş adet havlu, yaklaşık kırk bir metre yerli kumaş dokunmuştur. Daha sonra dokuma tezgâhı sayısını yirmiye çıkarılırken atölye başka bir binada taşınıp, 18 ila 19 yaşlarındaki yetim kızlar burada istihdam edilmişlerdir. Dikiş-nakiş işleriyle ilgilenen yirmi dört Ermeni kimsesiz kız tarafından, bir ay içerisinde iki yüz yetmiş sekiz parça kıyafet dikilip, yirmi dört parça nakiş işi yapılmıştır. Rum yetimhanesindeki terzihanedeki on Rum kız çocuğu ise Mayıs ayı boyunca yetmiş pamuklu kumaştan elbise olmak üzere toplam yüz yirmi parça dikim işi yapmıştır. Ayrıca bu kızlar sadece dikiş makinelerini kullanmayıp, örgü, nakiş ve dantelacılık dersleri de almışlardır. Diğer taraftan Ermeni yetimhanesinde yer alan marangozhanede çalışan beş erkek çocuk tarafından kırk adet sandalye, yirmi dört adet oyun tahtası, bir masa, bir sıra, bir sandık ve bir gömme dolap yapılırken elli beş adet çeşitli mobilya eşyası tamir edilmiştir. İki öğretmenin idareciliğindeki Rum marangozhanesinde ise sekiz erkek çocuk çalışmış, marangozhanede Rum yetimhanesi ve NER'in Samsun'daki diğer birimleri için mobilya ve farklı eşyalar üretilmiştir. Ermeni yetimhanesinde yer alan ayakkabı tamirhanesinde çalışan sekiz erkek yetim yetmiş beş çift ayakkabıyı onarıırken Amerikalı yardım çalışanlarının ifadesi ile anonim yapısı açısından Samsun'da bir ilk olan Rum ayakkabı imalathanesi ise 1920 baharında faaliyete geçmiştir. Öte yandan tarım faaliyetleri çerçevesinde yedi yetim erkek ile üç mülteci kadın tarafından yaklaşık yirmi beş dönümlük arazide ekim yapılırken elde edilen mahsulat sayesinde, yetimhanelerin günlük taze sebze ihtiyacı karşılanmıştır. Ayrıca bu çiftlikte on dokuz NER'e, yirmisi yetim çocuklara ait olmak üzere toplam otuz dokuz koyundan oluşan bir sürünün de olduğu yardım heyetine ait belgelerde tespit edilmiştir. N.E.R., Belge No: ABA132C0227003, *The Acorne*, Vol. 2, No. 27, 10 July 1920, s. 3.

Avrupa tarzı yapılan ayakkabıcılıktı. Çıraklık açısından ayakkabıcılıktan sonra terzilik, marangozluk, nalbantlık, gümüşçülük, fırıncılık, dericilik, fotoğrafçılık, dişçilik, berberlik ile eczacılık rağbet gören diğer meslekler olmuştur.

Çıraklık sisteminin yaygınlık kazanması adına NER çalışanlarının girişimi ve öncülüğünde, Samsun'un önde gelen tüccarları ile ortak çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar kapsamında, çeşitli meslek gruplarına mensup ustalar tarafından çırak adaylarına eğitimler verilip, çocuklara eğitimleri süresince belirli miktarda ücretler ödenmiştir. Çocuklar aldıkları endüstri eğitimleri sayesinde kentteki tüccarların yanında çırak olarak çalışmaya başlamışlar, ayrıca bu çırak yetimler yetimhanelerdeki akşam okulları sayesinde genel eğitimlerine de devam etmişlerdir. Söz konusu okulda çocuklara her gün iki saatlik eğitimler verilirken ana dillerinde eğitim alan çocuklar, Türkçe, edebiyat, matematik, tarih, çizim ve hattatlık üzerine dersler görmüşlerdir. Çırak çocuklar, NER kontrolündeki evlerde yaşamış, evler genel yetimhane kurallarına göre yönetilmiş, yemeklerini ise kendileri hazırlamışlardır. Bu sistem sayesinde çıraklık eğitiminden mezun olan her bir erkek, meslek edinmenin yanı sıra kendisini ve ailesini geçindirip, ayakları üzerinde durabilen bir bireye dönüşmesi amaçlanmıştır. Yardım çalışanlarına göre çıraklık sisteminin diğer kazanımları ise şunlardı:⁵⁵

1. Her bir erkek yetim çocuğa öğretilecek birkaç meslek grubundan, yetimlerin birisini seçme imkanı verilecekti. Böylelikle sadece birkaç ticaret kolunun pazara hakim olması yerine, çeşitli ticaret kollarının da aktif olması sağlanacaktı.

2. Yetimhanelerde çıraklık eğitimi alan çocuklar belirli bir ücret karşılığı ustaları ile birlikte çalışıp, bu mesleklerin ileride de yaşatılması sağlanacaktı.

3. Sistemin devamlılığı adına geçerli meslek grubu ustaları aynı zamanda kendi dükkanlarında da mesleki eğitimler verecek, böylelikle öğrencilerin söz konusu mesleğe ilgisi çekilecekti.

4. Atölyeler içerisindeki modern ekipmanlar sayesinde nitelikli mesleki eğitimler verilecek, aynı zamanda çıraklara ödenecek dolgun ücretlerle de teşvik edileceklerdi.

5. Bu sistem sayesinde şehrin önde gelen tüccarlarının denetiminde ve her milletten tüccarın desteği ile yetim çocukların gelecekte meslek sahibi olmalarına yardımcı olunacaktı.

6. Çıraklık eğitimi ile birlikte yetim çocuklar, iş hayatına önceden alıştıracaklar, alanlarında bilgi sahibi olacaklar, yetimhane dışındaki dünyanın zorluklarının farkına varmaları sağlanıp, sosyal hayata dâhil olacaklardı.

Diğer taraftan yukarıdaki maddelerin tamamen erkek yetim çocuklar için düzenlendiğini belirtmemiz gerekir. Kız çocukların ticaret hayatında çalışmaları ise çok farklı sorunlar barındırmaktaydı. Buna karşılık NER çalışanları, Samsun'daki kız yetim çocuklar için muhasebe, daktilo, İngilizce ve sekreterlik mesleği ile ilgili eğitimleri ticaret kursları adı altında vermişlerdir. Böylelikle bu kızların aldıkları eğitimler sayesinde İngilizce veya Fransızca konuşan Amerikan ya da farklı bir yabancı ticaret firmasında sekreterlik yapmaları amaçlanmıştır.

Ayrıca savaş, hastalık, göç vs. nedenlerle eşlerini kaybetmiş dul kadınlara ve genç kızlara, kendi kendilerine yetebilecek düzeyde geçimlerini sağlayabilmeleri için endüstriyel alanda eğitimler verilip, iş imkânları oluşturulmuştur. Bu uygulama sadece Samsun'daki kadınlara yönelik değil, NER'in Yakın Doğu'daki diğer birimlerinde de aynı şekilde tatbik edilmiştir.⁵⁶ Özellikle tekstil alanında istihdam edilen kadınlar, dokuma ve dikiş atölyelerinde makine örgüsü, el örgüsü, nakış ve dikiş gibi işlerle meşgul olmuşlardır. Buralarda üretilen kıyafetler ise genelde yetimlere dağıtılmış ya da kâr amacı güdülmeden mültecilere ve köylülere maliyetine satılmıştır.⁵⁷ Örneğin 1919 yılının Kasım ayı boyunca NER denetimindeki dikiş atölyesinde sekiz yüz seksen iki parça kıyafet dikilmiş, kıyafetlerin çoğu yetimlere dağıtılırken geriye kalanları ihtiyaç sahiplerine satılmıştır. Aynı şekilde nakış

⁵⁵ N.E.R., Belge No: ABA132C0325001, *Near East Relief*, Vol. 3, No. 25, 25 June 1921, s. 1.

⁵⁶ Örneğin NER tarafından İstanbul'daki Türk, Ermeni, Rum ve Yahudi dul kadınlar ile genç kızlara yönelik çeşitli işlerle ilgili eğitimler verilmiştir. NER'in yanı sıra Kızılhaç ve Ermeni Kızılhaçı'nın düzenlediği eğitim seminerleri sayesinde, kadınları tamamiyle bir iş temeline oturtma girişimleri olmuştur. Ayrıca diğer uluslar tarafından işsiz kadınlar için kurulan atölyeler sayesinde, buna benzer uygulamalar zamanla hayata geçirilmiştir. Böylelikle uzmanlar tarafından, kadınların özel bazı işler için yeteneklerinin geliştirilmesi, bunu pazarlayabilmeleri, evlerde ve işyerlerinde daha çok kadının istihdam edilmesi planlanmıştır. Mabelle C. Phillips, "Dul Kadınlar: Savaş Yüzünden Yardıma Muhtaç Olanlar Üzerine Bir Araştırma", *İstanbul 1920*, Ed. Clarence Richard Johnson, Çev: Sönmez Taner, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 274.

⁵⁷ N.E.R., Belge No: ABA132C0115003, *The Acorne*, Vol. 1, No. 15, 13 September 1919, s. 3.

işlemeciliği yapan otuz üç kadın tarafından üretilen ürünler de kâr amacıyla satılmış, elde edilen gelirler ise dikiş atölyesi ve diğer endüstriyel çalışmalar harcanmıştır.⁵⁸

5. Diğer Yardım Faaliyetleri

Karadeniz'e kıyısı olan ve konum itibari ile Karadeniz'in Orta Anadolu'ya açılan kapısı durumundaki Samsun, çok sayıda göç hareketinin yaşandığı önemli bir liman kenti olmuştur.⁵⁹ Şehrin önem arz eden coğrafi konumu nedeni ile Birinci Dünya Savaşı yıllarında ve sonrasında Anadolu'nun pek çok bölgesinde yaşanan muhacir ve mülteci hareketliliği aynı şekilde Samsun'da da vuku bulmuştur. Örneğin NER raporlarına göre, 12 Haziran 1919'da büyük bir Rum ticaret gemisi ile Kafkasya'dan hareket eden bin iki yüz mültecinin, üç yüzü Samsun'da gelmiştir. Aslında yardım çalışanlarının da ifadesiyle bu dönemde Rusya, Kafkasya ve Karadeniz bölgesinde ciddi boyutlarda bir göç hareketliliğinden söz etmek mümkündür. Ruslar tarafından bugünkü Rusya topraklarından sürülüp Batum'a gelen 150.000 Rum göçmenden söz edilmekteydi. Göç hareketliliği neticesinde ise barınma, giyecek ve gıda ihtiyacı olan yüzlerce muhacir ve mülteci Samsun'a sığınmıştır. Söz konusu sığınmacılar, Samsun'a ulaştıktan sonra ya şehirde iş bulmaya çalışmışlar ya da kenti geçiş noktası olarak kullanıp, iç bölgelere doğru ilerlemişlerdir.⁶⁰

Şehirde yaşanan muhacir ve mülteci enflasyonu, barınma, iaşe, sağlık alanlarında birçok sorunu da beraberinde getirmiştir. Sorunun vahametinin farkında olan NER çalışanları, gelir kaynakları olmayan ve açlık sıkıntısı çeken söz konusu muhacir ve mültecilerin temel ihtiyaçlarının karşılanması için ivedilikle harekete geçilmesini üst birimlerine rapor etmişlerdir.⁶¹ Bu bağlamda Eski okul binalarına veya varoş mahallerdeki sağlıksız evlere yerleştirilen mültecilerin iaşe ihtiyaçlarını karşılamak adına Osmanlı ordusuna ait üç büyük bina NER yetkililerince devralınıp, aşevine dönüştürülmüştür.⁶² Daha önce de ifade edildiği gibi yardım heyeti çalışanlarının, muhacir ve mültecilerin sağlık durumları ile yakından ilgilenmişlerdir. Örneğin 29 Temmuz 1919'da şehirde yaşanan kolera salgınının hızla ilerlemesi ile birlikte muhacir ve mültecilerin hepsi NER çalışanlarının denetiminde aşılanmış, yaşadıkları bölgeler karantina altına alınarak daha steril bir hale getirilmeye çalışılmıştır. Bu süreçte şehrin sağlık alanındaki yetkilileri ve Türk ordusundaki bakteriyologlarla da işbirliği içerisinde çalışmalar yürütülmüştür.⁶³

Samsun'da kurulan Rum mülteci kampındaki çalışmaların genel sorumluluğu ise Rumlar tarafından üstlenilmiştir. Görevlendirilen bir Rum sorumlunun öncülüğünde mülteciler, gruplara

⁵⁸ N.E.R., Belge No: ABA132C0129004, *The Acorne*, Vol. 1, No. 29, 20 December 1919, s. 4.

⁵⁹ NER adına Anadolu'nun iç kesimlerinde yürütülen yardım çalışmaları için ihtiyaç duyulan malzemeler demiryolu ile Ulukışla / Niğde'ye gönderiliyordu. Ulukışla'daki ikmal deposuna ulaşan malzemeler daha sonra buradan ihtiyaç duyulan bölgelere dağıtılıyordu. Ancak güvenli olmayan Ulukışla nakliye rotası Mayıs 1920'de kaldırılmıştır. Bu rota yerine, uygun depo imkânının da bulunduğu Samsun limanı yeni ikmal noktası olarak belirlenmiş ve 14 Haziran 1920 tarihinde ilk sevkiyat gerçekleştirilmiştir. Malzemelerin iç bölgelere nakledilmesi hususunda yetkili kişi olarak ise Mr. Robert H. McDowell görevlendirilmiştir. Böylelikle gemilerle Samsun limanına ulaşan yardım malzemeleri, araba, motor veya develerle iç bölgelere nakledilmiştir. Ayrıca Samsun limanı, sadece yardım malzemelerinin ikmalinin yapıldığı bir üst değil, aynı zamanda NER çalışanlarının ve Anadolu'daki Amerikan misyonerlerinin İstanbul'a gidiş-dönüşlerinde kullandıkları bir ulaştırma merkezi olarak da kullanılmıştır. N.E.R., Belge No: ABA132C0221002; ABA132C0221003, *The Acorne*, Vol. 2, No. 21, 29 May 1920, s. 2-3.

⁶⁰ N.E.R., Belge No: ABA132C0104005, *The Acorne*, Vol. 1, No. 4, 26 June 1919, s. 5. Samsun'daki nüfus hareketliliği ilerleyen günlerde de devam etmiştir. Bu hareketlilik ise NER denetimindeki aşevlerinden yararlanan kişi sayısında artışa neden olmuştur. Amerikalı yardım heyeti yetilerinin verdiği bilgiye göre, örneğin Ekim 1919'da sadece Yozgat ve çevresinden on bir araba yükü insan Samsun'a gelmiştir. Bu insanların buldukları bölgeden kaçmalarının nedenlerinden birisi ise halklar arasında yaşanan çatışmalar gösterilmiştir. Samsun'a ulaşan bu göçmenler mülteci kampına çevrilen askeri kışlalara ya da eski okullara yerleştirilmişlerdir. Diğer taraftan şehirde bulunan Fransız papazların, ağır hasarlı eski bir Fransız okuluna ya da kiliseye yerleştirilen Rum mülteciler ile yakından ilgilendikleri de NER raporlarında vurgulanmıştır. N.E.R., Belge No: ABA132C0120004, *The Acorne*, Vol. 1, No. 20, 18 October 1919, s. 4.

⁶¹ N.E.R., Belge No: ABA132C0107006, *The Acorne*, Vol. 1, No. 7, 19 July 1919, s. 6.

⁶² NER yetkililerince Anadolu'da yapılan incelemeler sırasında mutasarrıflıkların sorumluluğundaki zahire stokları ile ilgili bilgilere de yer verilmiştir. Diğer taraftan ülkede yaşanan savaş hali nedeniyle Osmanlı hükümeti, iaşe mıntıklarını lağvederken orduya ait depolardan halka yardım dağıtılamayacağını bildirmiştir. Bu boşluktan istifade eden NER, kısa süreliğine de olsa yardım çalışmalarında devlet adına söz sahibi olmuştur. Hatta 1919 yılında NER tarafından dağıtılan yardımların önemli bir kısmının vilayetler için alınan malzemelerden oluştuğu belirtilmiştir. Hakan AYTEKİN, *1914-1924 Yılları Arasında Korunmaya Muhtaç Çocuklar ve Eğitimleri*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006, s. 125-126.

⁶³ N.E.R., Belge No: ABA132C0113003, *The Acorne*, Vol. 1, No. 13, 30 August 1919, s. 3.

ayrılarak farklı günlerde kampın temizliğini yapmışlardır. Ayrıca Samsun'daki Rum doktorlar kampın sağlık durumu ile yakından ilgilenirken her sabah bir doktor kampı dolaşır, tıbbî müdahalelerde bulunmuştur. Eğer hastaneye sevk edilmesi gerek bir vaka varsa raporlanıp, gereğinin yapılmasını sağlanmıştır.⁶⁴ Ancak havaların soğumaya başlamasıyla birlikte mültecilerin, kıyafet, ayakkabı ve gıda gibi birçok ihtiyaçları da beraberinde gelmiştir. İş bulma sıkıntısının yaşandığı kentte, bu soğuk günlerde giyilecek bir kıyafet alabilmek için düşük ücretlere, uzun süre çalışmak zorunda kalan erkekler genellikle ağaç işlerinde iş imkânı bulmuşlardır. Örneğin bir çift ayakkabı alabilmek için beş gün çalışmak zorunda olan bir mülteci erkek, battaniyeden yapılan bir paltoyu satın alabilmesi içinse beş günden daha fazla çalışmak zorda kalıyordu. Öte yandan kadın ve çocuklar için iş imkânı oluşturmak ise oldukça zordu. Amerikalı yardım heyeti görevlilerinin ifadesiyle, Samsun'da bulunan Amerikan Tütün Şirketi'ne ait iki büyük tütün deposunda yaklaşık üç bin kadın çalışmaktaydı. Fakat 1921 kışında kapanan bu depolar, yüzlerce kadının işsiz kalmasına neden olmuştur. NER çalışanları ise birçoğu açlık sınırında olan 12.000'den fazla muhacir ve mültecinin hayata tutunabilmesi için bu insanların *Amerikan hayırsaverliğinin merhametine* ihtiyaç duyduklarına vurgu yapıp, yardım çağrısını da bulunmuşlardır.⁶⁵

Şehir merkezindeki muhacir ve mültecilerin yanı sıra NER'in Samsun şubesi tarafından çevre bölgelerde de yardım çalışmaları yapılmıştır. Örneğin 1920 baharında Amerikalı NER çalışanları, Samsun yakınlarındaki bir Rum köyü olan Çırakman'a bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Onlara göre yapılan bu ziyaret, köy halkı tarafından sevinçle karşılanmıştır. Heyetin izlenimlerine göre köy halkı tütüncülükle geçinmekte, bazı aileler ise ormancılıkla uğraşmaktaydı. Köydeki yirmi yedi aileye para yardımı yapan Amerikalılar, ayrıca bakımsız köy okulunun tamiri içinde bir miktar para yardımında bulunmuşlardır.⁶⁶ Samsun yakınlarındaki bir başka yerleşim yeri olan Bafra'da ise NER'e bağlı olarak bir hastane, bir yetimhane ve bir aşevi de bir süreliğine bölge halkına hizmet vermiştir.⁶⁷ Diğer taraftan Temmuz 1919'da NER çalışanı Mr. Peabody, Ünye ve Fatsa kasabalarına yaptığı ziyaret sonucunda her bir yerleşim yerinde birer aşevi, birer yetimhane, birer iş bulma ofisinin açılmasını, kasabalardaki fırınlarda un satışı yapmak amacıyla un depolarının tesis edilmesini rapor etmiştir.⁶⁸ Bu rapor sonrasında Ünye'de bir aşevi, bir yetimhane ve bir iş bulma ofisi açılırken Fatsa'da bir aşevi ve bir iş bulma ofisi bölge halkının hizmetine sunulmuştur.⁶⁹ Ancak Ünye ve Fatsa'da yer alan aşevleri kaynak yetersizliği nedeniyle bir süre sonra kapatılmıştır. Öte yandan yardım heyetinin girişimleri ile Ünye ve Fatsa'daki Müslüman ailelerin yanlarında yaşayan kimsesiz gayrimüslim çocuklara yönelik rehabilitasyon çalışmaları da yapılmıştır. NER'in Ünye'deki Rum temsilcisi, söz konusu çocukların Müslüman ailelerden alınarak, uygun yerlere nakledilmeleri hususunda bölge kaymakamı nezdinde yaptığı girişimlerde ise başarılı olmuştur.⁷⁰

Sonuç

Bundan yüz yıl önce, 1915'te, temelleri atılan ve günümüzde ise *Yakın Doğu Vakfı* (Near East Foundation) adı ile New York merkezli faaliyetlerini sürdürmekte olan Yakın Doğu Yardım Heyeti, Amerika menşeli insani yardım örgütünden sadece birisidir. 1915'te çıkartılan tehcir kanunu ve bu

⁶⁴ N.E.R., Belge No: ABA132C0115003, *The Acorne*, Vol. 1, No. 15, 13 September 1919, s. 3.

⁶⁵ Yine Amerikalı yardım çalışanlarının ifadesine göre, bir işçinin günlük ortalama kazancı 80 kuruş yani 50 cent olup, bu miktar dört kişilik bir ailenin barınma, beslenme ve giyim masrafları için yetersizdi. Ayrıca Samsun'daki aileler dört kişiden fazla olup, genelde altı, yedi veya sekiz kişiden oluşmaktaydı. Birçok erkek silahaltına alınırken kadınlar geceleri soğuk, sobasız odalarında satmak amacıyla dantel yaparken gündüzleri toz içindeki tütün depolarında çalışıyorlardı. N.E.R., Belge No: ABA132C0352003; ABA132C0352004, *Near East Relief*, Vol. 3, No. 52, 31 December 1921, s. 3-4.

⁶⁶ N.E.R., Belge No: ABA132C0237004, *The Acorne*, Vol. 2, No. 37, 18 September 1920, s. 4.

⁶⁷ Bkz. *Tablo-1*. İncelenen belgelerde Bafra'daki bu tesislerin akıbetleri ve faaliyetlerine dair daha ayrıntılı bilgilere ulaşılamamıştır.

⁶⁸ N.E.R., Belge No: ABA132C0106004, *The Acorne*, Vol. 1, No. 6, 12 July 1919, s. 4.

⁶⁹ N.E.R., Belge No: ABA132C0111004, *The Acorne*, Vol. 1, No. 11, 16 August 1919, s. 4.

⁷⁰ N.E.R., Belge No: ABA132C0127001, *The Acorne*, Vol. 1, No. 27, 6 December 1919, s. 1. Diğer taraftan Mehmet Canlı'nın ifadesine göre, 1922 yılında NER'in Ankara temsilcisi, Türk Hükümetine yaptığı müracaatta Anadolu'daki yetimlerin Suriye'ye nakledilmesi için izin istemiştir. İlk başta Ankara hükümeti, bu isteğe sıcak bakmazken yardım heyetinin ısrarı sonucu izin vermek zorunda kalmıştır. Ayrıca N.E.R., Anadolu'da Hristiyan veya azınlık yetim sayısının artması ve çocuklarla yakinen ilgilenmekte güçlük çekmesi nedeniyle Anadolu'daki bazı gayrimüslim yetim çocukları Amerika'ya göndermiştir. Örneğin 1922 yılında 3.000 Ermeni yetim, NER aracılığıyla Amerika'ya gitmiştir. Canlı, agm, s. 44-45.

kanunun sonuçları çerçevesinde Osmanlı coğrafyasındaki Ermenilere yardım etmek amacı ile faaliyete geçen Yakın Doğu Yardım Heyeti, gerek Birinci Dünya Savaşı gerekse de Milli Mücadele yıllarında Anadolu'nun birçok bölgesinde yardım çalışmalarında bulunmuştur. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin son yıllarına tanıklık eden bu örgütün faaliyetlerinin amacı, kapsamı ve etkileri, dönemin tarihsel, siyasi ve sosyolojik yapısını farklı bir pencereden değerlendirebilmek açısından önemli olduğunu bir kez daha vurgulamakta yarar vardır.

Anadolu, Kafkasya, Suriye ve İran coğrafyasını içine alan geniş bir sahada çalışmalar yapmış olan Yakın Doğu Yardım Heyeti, aynı zamanda Samsun'da da örgütlü faaliyetlerde bulunmuştur. Bu bağlamda söz konusu heyetin, 1919-1922 yılları arasında Samsun'da yardıma ve bakıma muhtaç kimsesiz çocuklar ile muhacir ve mültecilere yönelik yürüttüğü yetimhane, hastane, aşevi ve endüstriyel çalışmalar dikkat çekicidir. Dönemin koşulları ile değerlendirildiğinde söz konusu barınma, iye, sağlık ve endüstriyel hizmetlerin imkânlar dâhilinde alanında uzman kişilerin öncülüğünde, modern teknik ve donanımlar ile sistematik olarak uygulanmış olması, Osmanlı içerisinde faaliyet gösteren birçok yardım örgütü karşısından fark yaratmıştır. Nitekim NER tarafından Samsun ve çevresinde gerçekleştirilen bu çalışmalar sayesinde birçok insana da ulaşılmıştır. Böylelikle Amerikalılar, Anadolu'nun siyasi konjonktürünü de dikkate alarak, dönemin Samsun'una dair sosyolojik gözlem ve tespitlerde bulunmuşlar, hazırladıkları raporlarla bunları kayıt altına almışlardır. Bu raporlar kısmen nesnel, kısmen de öznel yargıları içinde barındırır da Milli Mücadele yıllarının Samsun'una farklı bir açıdan ışık tutması bakımından önemlidir.

Gerçekten Anadolu taşrasında yürütülen bu yardım faaliyetleri insani açıdan, kapsam ve uygulanış bakımından dönemi itibariyle etkileyici boyutta olmuştur. Ancak söz konusu çalışmaları, salt insani yardım faaliyetleri olarak değerlendirmek ise olayları mikro düzeyde değerlendirmeye neden olacaktır. Büyük resmi görebilmek ve makro boyutta olay örgüsünü kurabilmek açısından, ABD'nin genel dış politika anlayışında ve Orta Doğu siyasetinde, *Amerikan Hayırseverliği*'nin (American Philanthropy) bir yansıması olarak ifade edilen Amerikan yardım kuruluşlarının rolü dikkatle incelenmelidir. Diğer taraftan mütareke döneminde (1918-1922), Anadolu, Kafkasya ve Suriye'de incelemeler ve görüşmeler yapmış olan Amiral Bristol, King-Crane, General Harbord gibi çeşitli Amerikan heyetleri ve bu dönemin harareti konularından biri olan *Amerikan mandaterliği* ile aynı dönemde Amerikan yardım örgütlerinin Orta Doğu'daki faaliyetleri tesadüften öte olsa gerek.

Sonuç itibariyle Türkiye'nin de içinde bulunduğu Orta Doğu coğrafyasında, Amerikan nüfuzunun artmasında, pozitif yönlü Amerikan algısının oluşturulmasında ve Amerikan kültürünün yaygınlık kazanmasında, ABD'nin bu coğrafyadaki yardım çalışmalarının ve Amerikan menşeli yardım kuruluşlarının önemli bir temel oluşturduğu söylenebilir.

Kaynakça

1- Arşiv Belgeleri

Records of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Affiliates, and Successor Organizations. Turkey and the Balkans, 1825-1999. American Research Institute in Turkey (ARIT), United Church of Christ, SALT Research.

ABA132C037002-ABA132C037002A01, *American Commission for Relief in the Near East Record of Meetings*, 17 February 1919.

ABA132C037002A17, 27 February 1919.

ABA132C037003A01, *Sixth Meeting*, 3 March 1919.

ABA132C037015, *Budget for Orphanage Organization and Operation at Marsovan as Center*, 22 March 1919.

ABA132C037009, *12th Meeting*, 8 April 1919.

ABA132C037013, *15th Meeting*, 15 April 1919.

ABA132C037016- ABA132C037017, *17th Meeting*, 28 April 1919.

ABA132C0221004, *The Acorne*, Vol. 2, No. 21, 29 May 1919, s. 4.

ABA132C0101007E04, *The Acorne*, Vol. 1, No. 1, 7 June 1919.

ABA132C0101004, *The Acorne*, Vol. 1, No. 1, 7 June 1919, s. 4.

ABA132C0103004, *The Acorne*, Vol. 1, No. 3, 21 June 1919, s. 4.

ABA132C0104005, *The Acorne*, Vol. 1, No. 4, 26 June 1919, s. 5.

ABA132C0105004, *The Acorne*, Vol. 1, No. 5, 5 July 1919, s. 4.

- ABA132C0106003, *The Acorne*, Vol. 1, No. 6, 12 July 1919, s. 3.
ABA132C0106004, *The Acorne*, Vol. 1, No. 6, 12 July 1919, s. 4.
ABA132C0107006, *The Acorne*, Vol. 1, No. 7, 19 July 1919, s. 6.
ABA132C0109004, *The Acorne*, Vol. 1, No. 9, 2 August 1919, s. 4.
ABA132C0111004, *The Acorne*, Vol. 1, No. 11, 16 August 1919, s. 4.
ABA132C0113003, *The Acorne*, Vol. 1, No. 13, 30 August 1919, s. 3.
ABA132C0115003, *The Acorne*, Vol. 1, No. 15, 13 September 1919, s. 3.
ABA132C0120004, *The Acorne*, Vol. 1, No. 20, 18 October 1919, s. 4.
ABA132C0127001, *The Acorne*, Vol. 1, No. 27, 6 December 1919, s. 1.
ABA132C0129004, *The Acorne*, Vol. 1, No. 29, 20 December 1919, s. 4.
ABA132C0207001, *The Acorne*, Vol. 2, No. 7, 14 February 1920, s. 1.
ABA132C0214004, *The Acorne*, Vol. 2, No. 14, 3 April 1920, s. 4.
ABA132C0221002, *The Acorne*, Vol. 2, No. 21, 29 May 1920, s. 2.
ABA132C0221003, *The Acorne*, Vol. 2, No. 21, 29 May 1920, s. 3.
ABA132C0221004, *The Acorne*, Vol. 2, No. 21, 29 May 1920, s. 4.
ABA132C0227003, *The Acorne*, Vol. 2, No. 27, 10 July 1920, s. 3.
ABA132C0237003, *The Acorne*, Vol. 2, No. 37, 18 September 1920, s. 3.
ABA132C0237004, *The Acorne*, Vol. 2, No. 37, 18 September 1920, s. 4.
ABA132C027004, *Hand Book-Near East Relief*, By United States Congress, October 1920, s. 4.
ABA132C027005, *Hand Book-Near East Relief*, By United States Congress, October 1920, s. 5.
ABA132C027041, *Hand Book-Near East Relief*, By United States Congress, October 1920, s.
41.
ABA132C027042, *Hand Book-Near East Relief*, By United States Congress, October 1920, s.
42.
ABA132C0325001, *Near East Relief*, Vol. 3, No. 25, 25 June 1921, s. 1.
ABA132C0332003, *Near East Relief*, Vol. 3, No. 32-33, 13-20 August 1921, s. 3.
ABA132C0332004, *Near East Relief*, Vol. 3, No. 32-33, 13-20 August 1921, s. 4.
ABA132C0351004, *Near East Relief*, Vol. 3, No. 51, 24 December 1921, s. 4.
ABA132C0352002, *Near East Relief*, Vol. 3, No. 52, 31 December 1921, s. 2.
ABA132C0352003, *Near East Relief*, Vol. 3, No. 52, 31 December 1921, s. 3.
ABA132C0352004, *Near East Relief*, Vol. 3, No. 52, 31 December 1921, s. 4.
ABA132C0418004, *Near East Relief*, Vol. 4, No. 18, 7 May 1922, s. 4.
ABA132C0420002, *Near East Relief*, Vol. 4, No. 20, 20 May 1922, s. 2.
ABA132C0420003, *Near East Relief*, Vol. 4, No. 20, 20 May 1922, s. 3.

2- Tetkik Eserler

ACRNE, *Speakers' Handbook of American Committee for Relief in the Near East*, Publisher: The Headquarters of the Committee, Vol. No. 19, New York 1920.

AKÇAM, Taner, *Ermenilerin Zorla Müslümanlaştırılması: Sessizlik, İnkâr ve Asimilasyon*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

ATNUR, İbrahim Ethem, *Türkiye'de Ermeni Kadınlar ve Çocuklar Meselesi (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara 2005.

_____, "Tehcirden Samsun Bölgesine Dönen Rum ve Ermeni Muhacirler Meselesi", *19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Sempozyumu (20-22 Mayıs 1999) Bildirileri, Samsun 2000*, s. 9-16.

AYTEKİN, Hakan, *1914-1924 Yılları Arasında Korunmaya Muhtaç Çocuklar ve Eğitimleri*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006.

BARTON, James L., *Story of Near East Relief (1915-1930). A Interpretation*, The Macmillan Company, New York 1930.

CANLI, Mehmet, "Milli Mücadele Döneminde Amerikan Şark-ı Karib Muavenet Cemiyeti'nin Anadolu'daki Bazı Faaliyetleri", *Askeri Tarih Bülteni*, Sayı: 38, Ankara 1995, s. 42-49.

DOĞANAY, Rahmi "İstiklal Harbinde Samsun'daki Amerikan Filosu", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Ed. Cevdet Yılmaz, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun 2006, s. 163-174.

OKUR, Mehmet, “Milli Mücadele Döneminde İngilizlerin Samsun’daki Faaliyetleri ve Bölgeyi Tahliyeleri”, *19 Mayıs ve Milli Mücadele’de Samsun Sempozyumu (20-22 Mayıs 1999) Bildirileri Kitabı*, T.C. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun 2000, s. 299-313.

PHİLLİPS, Mabelle C., “Dul Kadınlar: Savaş Yüzünden Yardıma Muhtaç Olanlar Üzerine Bir Araştırma”, *İstanbul 1920*, Ed. Clarence Richard Johnson, Çev: Sönmez Taner, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.

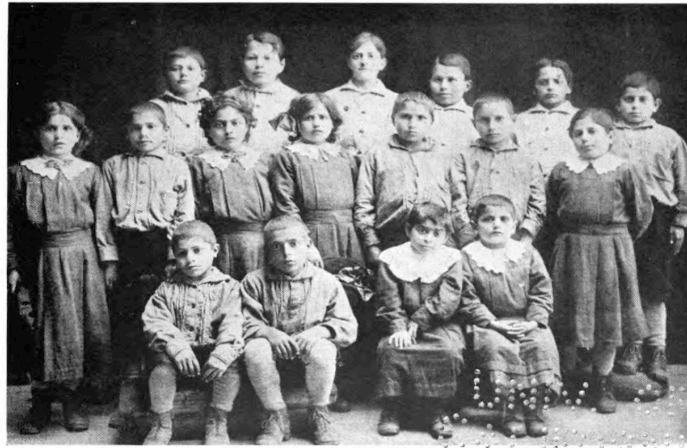
SARIKAYA, Cafer, “Lokum Kaldı Yadigâr: Karadeniz’deki Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler ve Bir Lezzetin Direniş Öyküsü”, *Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler Konferansı Tebliğleri*, Ed. Altuğ Yılmaz, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul 2015, s. 260-273.

Ek-1

“ Üstte: Samsun sokaklarında toplanan yirmi altı küçük çocuk.

Altta: Bir yıl sonra, yirmi altı çocuktan on yedisi hâlâ Samsun’daki yetimhanede bulunmaktaydı. Diğer dokuz çocuktan birisi ölürlen sekizi, sürgün edilenler arasında yer alan ve yeri tespit edilen akrabalarına iade edilmiştir.”

Above: Twenty-six little children picked up on the streets of Samsun.
Below: Seventeen of them who were still in the orphanage a year later. One died and the other eight were returned to relatives located among the deportees.

Kaynak

Barton, *Story of Near East Relief*, s. 54.

4.

Savaş Yıllarında Şehirler

Bulgar İşgali Altında Esir Bir Osmanlı Şehri: Edirne

Yrd. Doç. Dr. Nurten ÇETİN
Trakya Üniversitesi / Edirne

Giriş

Savaşlar savaşan ülkelerin siyasi, sosyal ve ekonomik durumlarını olumsuz etkiler. Bununla birlikte savaşlara sahne olan ülkeler, bu olumsuz etkileri daha derinden yaşarlar. Bu ülkelerin ordularının yenilmesi ve şehirlerinin teslimi ile ortaya çıkan işgal dönemlerinde şehirlerde meydana gelen yıkımı bütün açıklığı gözlemlemek mümkündür. Bu şehirlerden birisi Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki ilk başkenti ve Avrupa'ya açılış kapısı olan Edirne'dir. Edirne, kesin olmamakla birlikte 1361'de I. Murad döneminde Osmanlı topraklarına dahil edildi¹. Şehir, milattan yüz sene önce İmparator "Oderin" tarafından inşa edildi. Şehrin adı ikinci asırda Roma İmparatoru Adrianapolis tarafından Edirne olarak adlandırıldı².

Osmanlı Devleti için askeri ve stratejik açıdan büyük önem arz eden Edirne, devletin Avrupa'daki topraklarını yitirmeye başlamasıyla birlikte daha da önem kazandı. Giderek bir sınır şehri haline gelen şehir, tarihte birçok defa işgale uğradı. Bu işgallerin ilkinin Balkanlardaki Osmanlı-Rus mücadelesinin bir sonucu olarak 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda yaşadı. Şehrin ikinci defa Ruslar tarafından işgali ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında gerçekleşti³. On dokuzuncu yüzyılın başında ve ortalarında gerçekleşen bu iki Rus işgalini, yirmi yüzyılın başlarında Bulgar işgali izledi. Edirne, I. Balkan Savaşı sırasında Bulgarlar tarafından kuşatıldı. Şehir, beş buçuk ay devam bu kuşatma sırasında şiddetli saldırılara maruz kaldı⁴. Şükrü Paşa komutasındaki Türk askerlerinin kuvvetli direnişine rağmen 28 Mart 1913'te Bulgarlar tarafından ele geçirildi. Böylece Edirne'de 21 Temmuz 1913 tarihine kadar devam edecek olan Bulgar işgali başladı⁵. Edirne, üç ay yirmi altı gün (117 gün) Bulgar işgalinde kaldı⁶. Bahsini ettiğimiz bu dönemde şehir, çok büyük acılar yaşamak zorunda kaldı.

¹ Halil İnalçık, **Edirne'nin Fethi (1361)**, yy., s. 159.

² Kenan-Nazmi, **Edirne'de Altı Ay, Musavver, Edirne'nin Tarihi Mahsuriyeti**, İstanbul 1328-1329, s. 1.

³ Misha Gelenny, **Balkanlar 1804-1999, Milliyetçilik Savaş ve Büyük Güçler**, Türkçesi: Mehmet Harmancı, Sabah Kitapları, İstanbul 1980, s. 213-214.

⁴ Ali Fuat Öreñç, "Edirne Muhasarası ve Mehmet Şükrü Paşa", *100. Yıldönümünde Balkan Savaşları ve Edirne*, Edirne Valiliği Kültür Yayınları, Edirne 2013, s. 103.

⁵ Ethem Eldem, "Balkan Savaşları ve Sonunda Kavala ve Edirne", *Toplumsal Tarih XX/31* (Kasım 2014), s. 130.

⁶ Ratıp Kazancıgil, **Edirne Şehir Tarihi Kronolojisi (1300-1994)**, Edirne Valiliği Yayınları, İstanbul 1999, s. 136.

28 Martta Bulgarlar tarafından ele geçirilen şehrin uzaktan görünümü (Fotoğraf:1)⁷

İşgal Altında Edirne

28 Mart 1913'te Bulgar işgal kuvvetleri Edirne'ye girdiler. Bulgarlar şehre girdiklerinde Edirne sokaklarında tek bir Türk askeri kalmamış tamamı Bulgarlar tarafından esir edilmişti.

Edirne'nin uzaktan görünümü ve birkaç Bulgar askeri (Fotoğraf: 2)

⁷ Daniela Tsankova Gancheva, **Askeri Fotoğrafçılık, Balkan Savaşları 1912-1913**, 2. Kısım, Sofya 2012.

Bulgar Generali Vazov ve askeri birlikleri Edirne'de (Fotoğraf: 3)⁸

Bulgarlar tarafından birkaç gün içerisinde toplanan askerlerin tamamı⁹ kamu düzeni ve güvenliği sağlamak gerekçesiyle¹⁰ daha sonra Bulgaristan'a nakledilmek üzere Tunca Nehri üzerindeki Sarayıçi'ne toplandı. Yüksek rütbeli Türk komutan ve subayları ise Filibe ve Sofya'ya nakledildiler. Bu dönemde Sarayıçi'ne bakıldığında çıplak ve bataklık bir ada olduğu görülmektedir. Tutsaklığın birinci günü sekiz ere bir ekmek düşerken, ikinci günü dört ere bir ekmek, üç, dört, beş ve altıncı günleri ise iki ere bir ekmek ve ancak bundan sonra her ere bir ekmek ve başka yiyecekler verilmişti. Bu nedenle esir askerler esaretlerinin ilk günlerinde ağaç kabuklarını kemirmek suretiyle beslenme ihtiyaçlarını giderme yoluna gitmişlerdi. Adadaki bu elverişsiz koşullar nedeniyle sayısı on binlere ulaşan Türk askerinin birçoğu hayatını kaybettiler¹¹.

Savaş boyunca Edirne'de Hıfzısıhha Komisyonu başkanlığı yapmış olan doktor Rifat Osman adadaki esir Türk askerleri için hatıralarında "...yediler ellerine ne geçti ise yediler ve öldüler. Dizanteri o kadar müthiş felaket vardı ki, Bulgarlar, kolera var.. diye kaçtılar. Yalnız Sarayıçi'nde, sağ kalanlara çadırlar, ölenlere de, oradaki taş sütunun, şark tarafındaki saha, ebedî bir medfen oldu" demektedir. Fransızca Journal gazetesi muhabiri tarafından kaleme alınan bir mektupta ise o korkunç manzara şöyle tasvir edilmekteydi: "Tunca'nın iki kolu arasında, bin ihtimal iki bin betbaht rutubetli yerlerde sürünüyor, inliyor, bu terk edilmiş adayı, aliller, ölümler, can çekişen hastaların, karanlık, korku veren bir ikametgahı haline koyuyordu..."

Matin gazetesi muhabiri ise "Geçen gün Tunca üzerinde bulunan bir adaya gittim. Adada bir birinden, bir şose ile ayrılmış iki kamp var. Sol tarafta, köylerden Edirne'ye sığınmış zavallılar yer almış. Can çekişenlerin asıl yerleri sağ taraftadır. Hastalığa yakalanan, çıplak toprak üzerinde

⁸ Fotoğraf iki ve üç bkz. Daniela Tsankova Gancheva, **Askeri Fotoğrafçılık, Balkan Savaşları 1912-1913**, 2. Kısım, Sofya 2012.

⁹ **İkdam**, 17 Mayıs 1913/4 Mayıs 1329, nr. 5732, s. 3.

¹⁰ Güney Dinç, **Kartpostallarla Balkan Savaşı (1912-1913)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 249.

¹¹ Ratip Kazancıgil, **Hafız Rakım Ertür'ün Anılarından Balkan Savaşı'nda Edirne Savunması Günleri**, Edirne Araştırma Merkezi Yayınları, Kırklareli-Vize 1986, s. 92.

ümitsiz olarak son nefeslerini veriyorlar. O sabah ölmüş yüz kadar cesedin bir yere yığılmış bu biçareler için derin bir çukur kazılıyordu" diye yazıyordu¹².

Avrupalı gözlemciler ise Sarayıçi'nde gördüklerini Carnegie raporunda kaleme almışlardı. Raporda Sarayıçi'ndeki ağaç kabuklarının bir insanın uzanabileceği yüksekliğe kadar soyulduğundan bahsediliyordu. Bu kabukları yiyerek hayatta kalmaya çalışan askerlerden sadece yarısı bunu başarabilmişti. Günde yaklaşık iki yüz kişi açlıktan ölüerken birçoğu da koleradan ve aldıkları süngü darbelerinden ölmekteydiler¹³.

Edirne-Tunca nehri üzerinde Sarayıçi olarak bilinen Türk esirlerinin toplandığı adadan bir görünüm (Fotoğraf:4)¹⁴

Diğer taraftan Bulgar kuvvetlerinin şehre girmesiyle birlikte şehirdeki Müslümanlar arasında büyük bir panik ve korku havası ortaya çıkmıştı¹⁵. Hıristiyan halk ve işgal kuvvetleri ise sokaklarda "Edirne yeniden Hıristiyan oldu" çığlıkları ile dolaşmakta ve bu durumdan duydukları sevinci yansıtmaktaydılar¹⁶. Bir taraftan zaferin coşkusu yaşarlarken diğer taraftan da ilk hedefleri, Türk mahallelerine girmek evleri, dükkanları talan ve yağmalamak olmuştu¹⁷. Şehrin önemli caddeleri Bulgar süvari ve piyade kitaları tarafından işgal edildi. Bulgarlar Müslümanlara, fessilere rastladıklarında bunları süngüleri ile şehit ettiler. Nitekim bu manzarayı gören 150 kadar Müslüman mahzenlerde, çatı aralarında saklanmak suretiyle hayatlarını devam ettirmeye çalışırken yabancı devletler tebaaları Müslümanlara göre çok daha şanslıydılar. Yabancı konsoloslar tebaalarını Fransız mektebine toplamışlar ortalığın sakinleşmesini beklemişlerdi¹⁸. Ancak bu şekilde tebaalarını Bulgar zulmünden koruyabilmişlerdi.

¹² Nazmi Çağan, "Balkan Harbinde Edirne", *Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı*, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 208-209.

¹³ Emre Sarıkuş, "Edirne Savunması, Şükrü Paşa ve Esaret Günleri", *Atlas Tarih*, S. 16, 2012, s. 57.

¹⁴ Daniela Tsankova Gancheva, *Askeri Fotoğrafçılık, Balkan Savaşları 1912-1913*, 2. Kısım, Sofya 2012.

¹⁵ *İkdam*, 17 Mayıs 1913/4 Mayıs 1329, nr. 5732, s. 3.

¹⁶ Kazancıgil, *Hafız Rakım Ertür'ün Anılarından Balkan Savaşı'nda...* s. 92.

¹⁷ Dinç, a.g.e, s. 231-232.

¹⁸ *İkdam*, 17 Mayıs 1913/4 Mayıs 1329, nr. 5732, s. 3.

Bulgar askeri birlikleri Edirne sokaklarında (Fotoğraf:5)¹⁹

Bulgar askeri birlikleri Edirne sokaklarında (Fotoğraf:6)²⁰

¹⁹ Daniela Tsankova Gancheva, **Askeri Fotoğrafçılık, Balkan Savaşları 1912-1913**, 2. Kısım, Sofya 2012.

²⁰ Daniela Tsankova Gancheva, **Askeri Fotoğrafçılık, Balkan Savaşları 1912-1913**, 2. Kısım, Sofya 2012.

Şehirdeki Bulgar askeri kuvvetleri (Fotoğraf: 7)²¹

27 Martta Bulgar Kralı Ferdinand, Hıristiyan halkın coşkun gösterileri arasında şehre girdi²². Kralı gösterişli kutlamalarla karşılamak amacıyla acilen Meriç köprüsünün girişine Selimiye Camii'nin ise tam karşısına düşen bir zafer takı inşa edildi²³. Aynı gün öğleden sonra Kral onuruna Bulgar askerlerinin savaş araçlarıyla birlikte uzun sıralar oluşturarak şehrin sokaklarından geçtiği bir geçiş töreni yapıldı. Törenin izleyicileri sadece Hıristiyanlardan oluşmaktaydı²⁴.

Bulgarlar tarafından şehrin girişine inşa edilen zafer takı (Fotoğraf:8)²⁵

²¹ Daniela Tsankova Gancheva, **Askeri Fotoğrafçılık, Balkan Savaşları 1912-1913**, 2. Kısım, Sofya 2012.

²² Ratip Kazancıgil, **age**, s. 99. İkdam gazetesinde kralın 25 Martta şehre girdiği belirtilmektedir. Bkz., İkdam, 17 Mayıs 1913/4 Mayıs 1329, nr. 5732, s. 3.

²³ Dinç, a.g.e., s. 223.

²⁴ Dinç, a.g.e., s. 224.

²⁵ http://tr.wikipedia.org/wiki/Edirne#/media/File:Triumphal_arch_in_Odrin_1913.jpg.

Törenden sonra Kral Edirne'yi beş ay boyunca kahramanca savunan Şükrü Paşa'yı huzuruna çağırarak²⁶ şehri kahramanca savunduğundan bahsetti ve ona kılıcını iade etti²⁷.

Bulgarlar Edirne'ye girdikten sonra Bulgar bayrakları Edirne'de dalgalanmaya başlamıştı. Kral'ın şehre girmesiyle Selimiye Camii minarelerine ve yangın kulesine dahi büyük Bulgar bayrağı asılmıştı. Özellikle Selimiye Camii'ne çekilen bayrakların uzunluğu minareleri dahi aşmaktaydı²⁸. Üç Şerefeli Camii'nin minaresi Bulgarlar şehre girdikten üç gün sonra²⁹ yıkıldığından buraya bayrak asmak mümkün olmazken Kral, Edirne'de bulunduğu sırada da şehirdeki Bulgar talan ve yağmacılığı devam ediyordu³⁰. İşgalden kısa bir süre sonra şehre giren Fransız Miralayı Pierron de Mondesire de Edirne Muhasarası adlı eserinde şehirdeki manzarayı tasvir ederken Bulgarları "*uzaktan gelmiş bir barbar sürüsüne*" benzetiyordu³¹.

Bulgar askeri birlikleri (Fotoğraf: 9)³²

Bulgar askeri birlikleri (Fotoğraf: 10)³³

²⁶ Kazancıgil, **age**, s. 99.

²⁷ **İkdam**, 6 Nisan 1913/24 Mart 1329, nr. 5791, s. 2.

²⁸ **Tanin**, 30 Mayıs 1913, nr. 1616, s. 1.

²⁹ Kazancıgil, **Edirne Şehir Tarihi**...s. 137.

³⁰ **Tanin**, 30 Mayıs 1913, nr. 1616, s. 1.

³¹ Miralay Pierron de Mondesire, **Edirne Muhasarası (1912 Teşrinisani 1913 Mart)**, Mütercim Ş.B, Kütüphane-i Askeri, [İstanbul] 1331.

³² Daniela Tsankova Gancheva, **Askeri Fotoğrafçılık, Balkan Savaşları 1912-1913**, 2. Kısım, Sofya 2012.

Şehirdeki hususi ve özel binaların üzerindeki Türkçe, Rumca vs. dillerde yazılı olan levhalar Bulgarlar tarafından indirilmiştir. Bunların yerlerine Bulgarca levhalar asılmıştır³⁴.

30 Mart tarihiyle Ajans Havas Edirne'den şöyle bildiriyordu: "... Edirne'nin cenup ve cenubi garbi şayan-ı merhamet bir haldedir. İstihkâmat ile şehir arasında bulunan kıta arazi üzerinde bir ağaç kalmamıştır. Hepsi hak ile yeksan olmuştur... Bazı kere Bulgarların henüz defne vakit bulamadıkları bir Türk cenazesi görülüyor. Bu ölülerden kimisi oturmuş, gaib olmuş bir şey arıyormuş gibi duruyor. Kimisi uzanmış uyku vaziyetinde kalmış bulunuyor. Bir diğeri de diz çökmüş başı eğik dua eder gibi bir halde kalmış... Hepsi morarmış ve kararmış ve cümlesinin yüzleri şişmiş. İçlerinden bazısının yüzü gitmiş, ayakları şarapnellerle parçalanmış. Cenazelerden bir kısmı yarı çıplak bir halde..."³⁵.

Şehre Bulgarlarla giren bir gazeteci ise daha sonra şunları yazıyordu: "...Burada ilerledikçe bu kan tiyatrosu giderek korkunçlaşıyor. Yerlerde kıpırdamayan ama artık bu dünyada asla yardım edilemeyecek insanlar yatıyor. Bunlar belki yarın, belki öbür gün toprağın alacağı yaşayan ölüler... Ölülerin ve ölmek üzere olanların korkunç gülümsemeleri. Cesetler kendilerine kemik torbası, morarmış eller kollarından kopmuş, boş göz çukurları, umutsuzca çığlık atar gibi açık ağızlar, parçalanmış ve kararmış dudakların ardında kırılmış dişler"³⁶.

İşgalin ilk günlerinden itibaren şehirde tam bir anarşi hakimdi. Bulgar askerleri yağma yaptıkları gibi, Rumlar da birtakım gayri meşru faaliyetlerde bulunmaktan geri durmuyorlardı. Türklerin tüm maddi varlıklarına el konuluyor ve karşı koymak isteyenler öldürülüyorlardı. Bulgarların şehre girmesinden cesaret alan ve bu durumu kendi lehlerine kullanmak isteyen çok sayıda Rum kadını Avusturya Konsolosunun evine girme teşebbüsünde dahi bulunmuşlardı. Konsoloshane koruma memurunun havaya bir el silah atması üzerine kadınlar korkarak kaçmışlarsa da kısa bir süre sonra Bulgar müfrezesinin yardımıyla tekrar gelmişler ve Konsolos bir esir gibi üç gün hapsedilmişti³⁷.

İşgal kuvvetleri arasında korku ve panik içerisinde günlük hayatlarını idame ettirmeye çalışan Müslümanlar (Fotoğraf: 11)³⁸

³³ Daniela Tsankova Gancheva, **Askeri Fotoğrafçılık, Balkan Savaşları 1912-1913**, 2. Kısım, Sofya 2012.

³⁴ **İkdam**, 30 Nisan 1913/17 Nisan 1329, nr. 5815, s. 3.

³⁵ **Tanin**, 8 Nisan 1913, nr. 1564, s. 2.

³⁶ Gelenny, **age**, s. 213-214.

³⁷ **Tanin**, 26 Nisan 1913, nr. 1582, s. 4.

³⁸ Mumin Yaşarov İsov Özel Arşivi.

İşgal altındaki şehrin bir ara sokağından görünüm (Fotoğraf:12)³⁹

Edirne Valisi Halil Bey ise şehrin düşüşünden sonraki durumu özetle şöyle tasvir etmekteydi: "*Sükutu müteakip dâhil memlekette başlayan iğtişaatın mahiyeti bidayeten yağmagirlikten ve İslamların başlarındaki fesleri alıp yırtmak ve ayak ile çiğnemek gibi hakaret amiz harekattan ibaret idi. Milet-i gayri müslime zaten Bulgar askerinin şehre girmek üzere bulduklarını hisseder etmez başlarına birer Bulgar kalpağı geçirmişlerdi. Fesleri perişan İslamlar dahi Bulgar kalpağı iktisasına icbar edilmekte idiler...*"⁴⁰.

Bulgarlar tarafından bütün Müslümanların evleri tahrip edilerek mal ve mülklerine el konulup, soygunlar ve yağmalar yapılırken kadınlar ve kızların da ırz ve namuslarına tecavüz edilmişti⁴¹.

26 Nisan tarihli *İllustration Dergisi* "...Askerin kin ve ihtirasına hedef olan Türk evleri cehennemi gölgede bırakan bir faciayı yaşadılar. Yağma edildiler. Türk evlerinin kafes arkasında kaygı ile bekleyen kadınların gölgelerini sezen askerler tekme ve dizlik darbesi ile içeriye saldırdılar. Elveda Türk haremünün kutsiyeti, Elveda aziz değerler... ellerine ne geçerse aldılar. Mücevher, halı, elbise ayna ve her şey... Taşınabilecek ve çalınacak bir şey kalmayınca kadınlara ve küçük kızlara tasallut başladı. Edirne baştan başa bir feryat şehri olmuştu. Kadınların ve kızların daha sonra yaptıkları tek şey, feryat etmeden, bağırmadan ve inlemeden intihar etmeleri idi. Zaten çırpınmalar bir süngü soğukluğunu göğüslerinin ve karınlarının kutsallığında çoktan hissetmişlerdi. Yağma edilen evlerin kapılarında birden bire, tebeşirlerle çizilmiş haç işaretleri belirmişti. Sonradan anlaşıldı ki bu işaretler yağma edilecek evde alınacak mal, ırzına geçilecek genç kadın kalmadığını yeni gelenlere haber veriyordu. Kısacası, vakit kaybetmek istemiyorlardı..."⁴² cümlelerine yer vermektedir.

Bulgarlar talan ve yağmaya önce Kaleiçi'nde bulunan askeri erzak deposu olarak ayrılmış olan Üç Şerefeli Cami ve iki un fabrikası ile başlamışlardı⁴³. Osmanlı erzak depolarından yağma edilen unlar, peksimetler Bulgarlarca çarşılarda satılmaya başlanmıştı⁴⁴. Şehirde tuzdan eser kalmamıştı. Bir

³⁹ Mumın Yaşarov Isov Özel Arşivi.

⁴⁰ *Tanin*, 26 Mayıs 1913, nr. 1612, s. 1.

⁴¹ İlker Alp, Balkan Savaşları Esnasındaki Bulgar Mezaliminin Türkler ve Gayrimüslim Azınlıklar Tarafından Te'ini'i *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 26, İstanbul Nisan 1987, s. 48; Bülent Yıldırım, "Bulgar Ordusu Harekâtında Milisler", *100. Yıldönümünde Balkan Savaşları ve Edirne*, Edirne Valiliği Kültür Yayınları, Edirne 2013, s. 76.

⁴² Kazancıgil, *age*, s. 93-94.

⁴³ *Tanin*, 26 Mayıs 1913, nr. 1612, s. 1.

⁴⁴ *Tanin*, 2 Haziran 1913, nr. 1619, s. 1.

kıyye şekere veyahud bir kıyye una 2 lira vermeye hazır olunduğu halde bunlar bulunamıyordu. Bir çuval un 8 liraya bir teneke gaz 150 kuruşa, ve bir okka fasulye 20 kuruşa satılmıştı⁴⁵.

Şükrü Paşa kendi boşaltırken askerlerin bütün ekmeğin stoklarını imha emrini verdiğinden⁴⁶ şehrin her tarafında açlık da baş göstermişti⁴⁷. Bulgarların Edirne'ye girmelerinden sonra yaptıkları, yabancı gazete muhabirleri tarafından da, insanlık için kara bir leke olarak adlandırılmaktaydı⁴⁸. 26 Nisan 1913 tarihli *Illustration* dergisinde yer alan ifadelerde "*Selimiye'nin kapısında ve Konak meydanında Bulgar ordusu ekmeğin dağıtıyordu. Ancak dağıtmayı sadece kelime olarak kullanmak doğru olacaktı. Feracelerin altında ağlayan çocuklarını susturmayı bile unutan kadınlar, ekmeğin verilen arabaların kapısında hakaretin her türlüüne şahit oluyorlardı. Ertesi gün bunun neticesi görüldü. Aylardır sadece süpürge tohumu yemiş olan bu gururlu insanlar, Bulgarların dağıttıkları ekmeğini almaya gitmediler bile. Malzeme ellerinde kalmıştı. Askeri yenilgi gururun zaferi kazanmasını önleyememişti*"⁴⁹ deniliyordu.

Esir Müslümanlara ekmeğin dağıtımını tasvir eden bir resim⁵⁰

⁴⁵ *İkdam*, 11 Nisan 1913/29 Mart 1329, s. 4.

⁴⁶ Gelenny, *age*, s. 213-214.

⁴⁷ Kazancıgil, *age*, s. 92-93-94.

⁴⁸ Nazmi Çağan, "Balkan Harbinde Edirne", *Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı*, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 207.

⁴⁹ Kazancıgil, *age*, s. 93-94.

⁵⁰ *Modern Güneydoğu Avrupa Tarihi Öğretimi Alternatif Eğitim Materyalleri*, Çalışma Kitabı 3, Balkan Savaşları, Selanik 2008, s. 83.

Muhtemelen yiyecek kuyruğunda bekleyen şehir halkından bir görünüm (Fotoğraf:13)⁵¹

Nitekim yine 26 Nisan 1913 tarihli İllustration Dergisi şehrin işgalini şu satırlar ile gözler önüne seriyordu: *"-Sabahın saat 7'sinden itibaren Bulgar süvarileri Konak Meydanı'nı kontrol altına almışlardı. Atlarını Bosnaköy, Kıyık ve İstanbul yolu üzerinde bir zafer sarhoşluğu içinde tırısaya kaldırmışlardı. Askeri birliklerin etrafında insan dili anlatılması güç bir heyecan ve şirretlik çemberi yaratılmıştı. Musevi, Rum ve Ermeni olsun daha düne kadar Türklerin ayaklarına kapanırlarken, şimdi çılgınlık, feryatlar ve haykırışlarla yeni çarlarını selamlamakta geç kalmamak istiyorlardı. Saat onda General Vazof'un kumanda ettiği ikinci piyade tümeni başlarında bandoları olduğu halde şehrin içinde görüldü. Bandonun da önünde Türklerden alınan allı yeşilli zafer sancakları ile altın sırmalarla Kur'an risaleleri yazılı diğer bayraklar geçiriliyordu. Şaşmamak lazımdı, Kral Ferdinand Mustafapaşa'ya ilk geldiği günde trenden inmeden evvel ayağının dibine konulan bir Türk mavzerine basarak şehre girmişti. General Vazof, gayri müslimlerin heyecanına cevap vermek için kurmay heyetinin ortasında şaşkın tebessümler içinde idi. Çevresindeki askerler, sert yüzlü, sakallı ve aylarca süren başarısızlıklarının bedelini almak istercesine haiane çizgilerle etraflarına bakıyorlardı. Sıra sıra girdiler Edirne'ye...Sonra bu asker kalabalığını Hıristiyan, Musevi ve Ermeni kafileleri izledi. Onlarda da sanki hakları imişçesine işgali gerçekleştiren Fatihlerin gururu vardır. Bunlar arasında komiteciler, milisler ve diğerleri bulunuyordu.Bu geçit resmi bütün bir sabah devam etti. Öğle üzeri dağılan askerler şehre daldılar. Lokantalar, Hıristiyanların devam ettikleri kabareler ve şehir salonları birdenbire ezanın yerini alan Sırp ve Bulgar halk havaları ile doluverdi. İlk gün böyle geçti, ertesi gün Edirne, tarihi bir gün uyanışına şahit oldu. Tek kelime ile korkunç bir uyanış!...Bulgarlar avlarını ellerine geçirmişlerdi. Ama bu "Delice savunmayı onlara ödetmek niyetinde idiler. Tam üç gün, evet tam üç gün aralıksız bir şekilde, bu şehri yakalanan avın çantaya atılması misali yok etmekle savaştılar..."⁵².*

Bulgarlar Mayıs ayından itibaren Edirne'deki hastaneleri de kapatmaya başladı. Buralardaki sıhhi malzemelere el konuldu. Ayrıca Alman Kızılhacı tarafından gönderilen yardım malzemelerinin yerlerine ulaşması engellendi ve Kızılay malzemelerine de el konuldu⁵³.

⁵¹ Mumın Yaşarov İsov Özel Arşivi.

⁵² Ratip Kazancıgil, **Hafız Rakım Ertür'ün Anlarından Balkan Savaşı'nda Edirne Savunması Günleri**, Edirne Araştırma Merkezi Yayınları, Kırklareli-Vize 1986, s. 92-93-94.

⁵³ Göksoy, **agm**, s. 1455.

Bulgarlar askere ve halka zalim davrandıkları gibi, Edirne'nin sahip olduğu kültür unsurlarına da büyük zarar verdiler. Nisan ayı itibariyle şehirde tahrip edilen büyük ve küçük binaların miktarı 120'ye ulaşmıştı. Bazı bankalarda zarar görmüştü⁵⁴. Mimar Sinan'ın ustalık eserim dediği Selimiye Camii'nin muhteşem kubbesi sanatsal değerini koruyabilmekle beraber, Bulgar askerleri Camiinin içerisine çamurlu postalları ile girmişlerdi⁵⁵.

Bulgar askeri birlikleri Selimiye Camii avlusunda (Fotoğraf:14)

56

Selimiye Camii'nde Bulgar askeri birlikleri (Fotoğraf: 15)

⁵⁴ **İkdam**, 3 Nisan 1913/21 Mart 1329, nr. 5788, s. 2.

⁵⁵ Kazancıgil, **age**, s. 92-93-94.

⁵⁶ Daniela Tsankova Gancheva, **Askeri Fotoğrafçılık, Balkan Savaşları 1912-1913**, 2. Kısım, 2012, Sofya.

Selimiye Camii içerisindeki Bulgar Generali ve subayları (Fotoğraf:16)⁵⁷

Bulgarlar tarafından Selimiye Camii'nin kapıları kırıldı camideki kıymetli el yazması kitaplar çalındı⁵⁸. Nitekim 2 Nisan'da Edirne'ye gelen Bogdan Filov'un Balkan savaşları sırasında tuttuğu Trakya günlüklerinde verdiği bilgilere göre; Filov ve beraberindekiler 4 Nisan Perşembe günü Üç Şerefeli veya Burmalı Cami'ye gittiler. Burada bulunan devasa bir Kuran-ı Kerim ve süslemeli bir başka Kuran-ı Kerimi aldılar. Daha sonra Selimiye Camii'ne yeniden gittiler. Camii'nin kütüphanesindeki kitapların birçoğunun Bulgarlar tarafından yırtıldığını gördüler. Güzel süslemeli birçok kitabı aldılar. Öğleden sonraki durakları Bayezid Camii idi. Buradan da birkaç tane eski ve küçük, ama güzel halı ve biri 1490 tarihli Kuran-ı Kerim aldılar⁵⁹.

Selimiye Camii avlusunda dolaşan Bulgar din adamları (Fotoğraf:17)⁶⁰

⁵⁷ Mumin Yaşarov Isov Özel Arşivi.

⁵⁸ Zuhâl Özyayın, "Balkan Savaşı ve Muhasarada Edirne'de Sağlık Hizmetleri", Edirne Serhaddeki Payitaht, İstanbul 1998, s. 287.

⁵⁹ Hüseyin Mevsim, **Bogdan Filov'un Balkan Savaşları Günlüğü**, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s. 86-87. Hüseyin Mevsim, "Bulgar Bilim ve Siyaset Adamı Bogdan Filov'un (1883-1945) Balkan Savaşları'nda Tuttuğu Trakya Günlükleri", *Toplumsal Tarih*, Aralık 2008, s. 29.

⁶⁰ Mumin Yaşarov Isov Özel Arşivi.

5 Nisan Cuma günü Edirne'de neler yaptıkları hakkında ise Filov şu bilgileri veriyordu: "Bu sabah, kütüphaneyi ve halıların listesini yapmak için Selimiye'ye gidecektik, ama Binbaşı Mitov yine gelmedi. Bir fayton alarak Bayezid Camisi'ne gittik ve karşılığında belge düzenleyerek buradan küçük halıların dördünü ve iki eski Kuran-ı Kerim'i aldık. Türkler hiç itiraz etmedi. Hatta biri, büyük Kuran-ı Kerimi faytona kadar taşıdığından dolayı bahşiş bile koparttı. Akşam da Stoilov, herhangi bir olay çıkmadan, anahtarları kendisinde bulunan Eski Cami'den güzel Kuran-ı Kerimi almış. Öğleden sonra Selimiye'nin kütüphanesinden 44 adet süslemeli el yazması seçtik, bunların listesini yaptık ve hemen bizim depomuza taşıdık. Halılar da listelendi ve bunların korunması için Kostov ile Pançev görevlendirildi. 6 Nisan'da Edirne'deki başlıca işimiz tamamlanmıştı"⁶¹.

Görüldüğü gibi Edirne'nin tarihi camileri Bulgarlar tarafından talan ve yağma edilmiştir⁶². Şehrin düşmesi üzerine Yanık Kışlanın kuzey yönünün orta kapısı, üst katındaki kütüphanesiyle zengin kabul salonu, kumandanlı dairesiyle güney yönündeki kapısı yıkılmış ve kışla camiinin eşyaları da Bulgarlar tarafından yağmalanmıştır⁶³.

Bulgarların sadece bunlarla da yetinmedikleri görülmektedir. Nitekim şehirdeki sanat atölyeleri de Bulgarlarca acımasızca talan edildi. Bu atölyelerden birisi de Karaağaç'taki Ressay Hasan Rıza'nın atölyesiydi. Eserlerini korumak isteyen Hasan Rıza Bey, Bulgarlar tarafından öldürüldü. Atölyede bulunan eserlerinin birçoğu yağma edilerek yakıldı ve kalanlar ise yurt dışına kaçırıldı⁶⁴.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki ilk başkenti ve Avrupa'ya açılış kapısı olan Edirne, on dokuzuncu yüzyılda iki defa Rus işgalini yaşamış bunu yirminci yüzyıldaki Bulgar işgali izlemiştir. Bu dönemde yüz on yedi gün Bulgar işgali altında kalan şehir, tarihinin en acı ve felaketli günlerini yaşamıştır. Bulgarların şehrin tarihi değerlerine ve sakinleri olan Müslümanlara yönelik tavır ve uygulamaları oldukça zalimcedir. Türk ve dünya kamuoyu, Bulgarların tüm engelleme çabalarına rağmen Bulgar zulmünü, ve yıkımını bütün yönleriyle Edirne'nin işgalinde müşahede etmiştir. Dönemin fotoğraflarına bakıldığında şehirdeki Müslümanlar arasındaki panik ve korku havası ve Bulgarlar tarafından şehrin tarihi yapılarında meydana getirilen tahribatları görmek mümkündür.

Edirne'nin Bulgar işgalinden kurtarılması ve yeniden Osmanlı Devleti'nin sınırlarına dahil olması Türk milletine adeta yeni bir hayat vermekle birlikte, şehrin özellikle tarihsel dokusu bakımından işgal öncesi durumuna kavuşması mümkün olmadığı gibi, işgalin izlerini hafifletmek dahi çok uzun zaman almıştır.

Kaynakça

1.Gazeteler

İkdam, 3 Nisan 1913.

İkdam, 6 Nisan 1913.

İkdam, 11 Nisan 1913.

İkdam, 30 Nisan 1913.

İkdam, 17 Mayıs 1913.

Tanin, 30 Mayıs 1913.

Tanin, 8 Nisan 1913.

Tanin, 26 Nisan 1913.

Tanin, 26 Mayıs 1913.

Tanin, 2 Haziran 1913.

⁶¹ Mevsim, **age**, s.87.

⁶² Selimiye Camii kütüphanesinden talan edilen eserlerin listesi için bkz. Necdet Hayta, Togay Seçkin Birbudak, **Balkan Savaşları'nda Edirne**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010, Ek. 12.

⁶³ Kazancıgil, **Edirne Şehir Tarihi**...s. 138.

⁶⁴ Pınar Bolal Koç, "Balkan Savaşı Şehitlerimizden Ressam Hasan Rıza'nın Resimlerinden Derleme", *Sanat Dünyamız*, S. 103, 2007, s. 269.

2.Kitaplar

DİNÇ, Güney, **Kartpostallarla Balkan Savaşı (1912-1913)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.

GELENNY, Misha, **Balkanlar 1804-1999, Milliyetçilik Savaş ve Büyük Güçler**, Türkçesi: Mehmet Harmancı, Sabah Kitapları, İstanbul 1980.

HAYTA, Necdet-BİRBUDAK, Togay Seçkin, **Balkan Savaşları'nda Edirne**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010.

KAZANCIGİL, Ratip, **Hafız Rakım Ertür'ün Anlarından Balkan Savaşı'nda Edirne Savunması Günleri**, Edirne Araştırma Merkezi Yayınları, Kırklareli-Vize 1986.

KAZANCIGİL, Ratip, **Edirne Şehir Tarihi Kronolojisi (1300-1994)**, Edirne Valiliği Yayınları, İstanbul 1999.

Kenan-Nazmi, **Edirne'de Altı Ay, Musavver, Edirne'nin Tarihi Mahsuriyeti**, İstanbul 1328-1329.

Miralay Pierron de Mondesire, **Edirne Muhasarası (1912 Teşrinisani 1913 Mart), Mütercim Ş.B, Kütüphane-i Askeri, [İstanbul] 1331**.

Modern Güneydoğu Avrupa Tarihi Öğretimi Alternatif Eğitim Materyalleri, Çalışma Kitabı 3, Balkan Savaşları, Selanik 2008.

3.Makaleler

ALP, İlker "Balkan Savaşları Esnasındaki Bulgar Mezaliminin Türkler ve Gayrimüslim Azınlıklar Tarafından Te'ini"i", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 26, İstanbul Nisan 1987, ss. 44-53.

BOLEL KOÇ, Pınar, "Balkan Savaşı Şehitlerimizden Ressam Hasan Rıza'nın Resimlerinden Derleme", *Sanat Dünyamız*, S. 103, 2007, s.268-285.

ÇAĞAN, Nazmi, "Balkan Harbinde Edirne", **Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı**, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 197-213.

ELDEM, Ethem, "Balkan Savaşları ve Sonunda Kavala ve Edirne" 16 Ağustos 1913, *Toplumsal Tarih*, XX/31 (Kasım 2004), s. 130-131.

GÖKSOY, Ertuğrul, "Alman Profesör Kirschner'in 1912-1913 Balkan Harbi Sırasında Edirne'deki Gözlemleri", 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, C. III, Ankara 2005, s. 1453-1455.

ÖRENÇ, Ali Fuat, "Edirne Muhasarası ve Mehmet Şükrü Paşa", *100. Yıldönümünde Balkan Savaşları ve Edirne*, Edirne Valiliği Kültür Yayınları, Edirne 2013, s.103-134.

ÖZAYDIN, Zuhâl, "Balkan Savaşı ve Muhasarada Edirne'de Sağlık Hizmetleri", Edirne Serhaddeki Payitaht, İstanbul 1998, s. 279-287.

MEVSİM, Hüseyin, "Bulgar Bilim ve Siyaset Adamı Bogdan Filov'un (1883-1945) Balkan Savaşları'nda Tuttuğu Trakya Günlükleri", *Toplumsal Tarih*, Aralık 2008, s. 26-32.

SARIKUŞ, Emre, "Edirne Savunması, Şükrü Paşa ve Esaret Günleri", *Atlas Tarih*, S. 16, 2012, ss. 52-59.

YILDIRIM, Bülent, "Bulgar Ordusu Harekâtında Milisler", *100. Yıldönümünde Balkan Savaşları ve Edirne*, Edirne Valiliği Kültür Yayınları, Edirne 2013, s. 66-79.

Hasan Umur'a Göre Millî Mücâdele'de Samsun

M. Hâlistin KUKUL
Ondokuz Mayıs Üniversitesi / Samsun

Genel Durum

Devletlerin kuruluşlarındaki ümit ve heyecan verici güzelliklerle, zirveye ulaştıkları zamanki muhteşemliklerindeki gibi, zirveden inişe geçiş hareketlerinde de, çöküşe ve yıkılışa doğru gidişte sezilen, fakat bu safhalar nihâyete erdikten sonra ancak sıhhatli bir teşhis konulabilen, çok değişik, içtimâî, kültürel, iktisâdî ve siyâsî merhaleler vardır.

Bâzı târihçilerin, Kanunî Sultan Süleyman Dönemi-1699 Karlofça Antlaşması- ile başlattığı Osmanlı Türk Cihân Devleti iniş hareketini, bâzıları da 1839'a, bir bakıma, Rusya'ya karşı Batı'nın kerhen destekler görüldüğü fakat az(ın)lık ırkçılarının boy boy filizlenme fırsatı yakaladıkları Tanzimat'a bağlamaktadırlar.

Muhakkaktır ki; bunların hepsinde, bu merhaleler düşünüldüğünde, doğruluk payları bulunmaktadır. Çünkü; yine, târih kitaplarının belirttiği umûmî kanaate göre de, bunlar, " yükselme", "fetret/duraklama" ve " gerileme" devirleri olarak ele alınmaktadır ki, bunda da sathî / kabataslak bir hüküm, yanlış sayılmayabilir.

Bir başka bakışla da, 1853-1856'da Kırım Harbi sıralarında da, Osmanlı hakkında " Hasta Adam " hükmünün verilmesi ve bunun ilânı, bir diğer kırılma noktasını işaret etmektedir ki, bunların ve bunlara benzerlerin hepsinde doğruluk payı mevcuttur. " 93 Harbi " diye de anılan 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi de, bu zemini hazırlayan sebeplerden biri olabilir. Zîrâ; mes'eleye daha derinlemesine bakıldığında görülecektir ki; bütün bu tespit ve teşhisler, Şark Meselesi'ne konulan son noktalardan biri olsa gerektir.

Kaldı ki, mes'ele bu kadar da değildir. Zîrâ; bu muhteşem Cihân Devleti'nin, 1912 - 1922 yılları arasında yâni 08 Ekim 1912 'de Balkan Harbi katliâmıyla başlayıp 30 Ağustos 1922 târihinde Büyük Taarruz'la biten yaşadıklarının, bugün bile tam olarak dile getirildiği kanaatini taşıyorum. Bu Devlet ve bu Devlet'i inşâ eden Türk milleti, öylesine bir zâlim taarruza muhatap olmuştur ki, kendini kurtardığını sandığı her an, yeni bir vahşetle karşılaşmıştır.

Ebedî Türk yurdu olan Balkanlar'da, resmî rakamlara göre altıyüz otuz iki bin, gerçekte bir buçuk milyon şehidimiz olduğu gibi, 168.000 kilometrekare de toprak kaybımız olmuştur. Türk'e uygulanan " son soykırım hamlesinin başlangıcı " budur/burasıdır. Bu katliamları yapanlar/yaptıranlar kimlerdi? Mâzîye bakıldığında, bunların, hiç de uzakta olmadıkları - çok yakınımız da, zaman zaman da içimizde oldukları- görülecektir. Ammâ; bunları teşhis edecek göz ile, hakîkî mânâda tahlil yapacak millî târih şuûruyla bezenmiş gönül ve beyine ihtiyaç bulunmaktadır.

Meselâ; bundan birkaç sene sonra Çanakkale'ye gelenler ne için gelmişlerdi? Bunlardan biri, şüphesiz ki, 1526 yılında Babür Şah tarafından kurulan Babür/Gürgâniye Türk Devleti'nin yıkılışını hazırlayan İngilizler'di.

Daha sonraları Başbakan olan, zamanın Donanma Bakanı Winston Churchill, İngiliz Avam Kamarası'nda, Şark Meselesi'ni hulâsa edercesine yaptığı konuşmasında şöyle demiştir:

"Biz, insanları zehirlemeyeceğiz ki! Siz, Türkler'i insandan mı sayıyorsunuz? Onlar, köpek ve domuz gibi ancak hayvan sayılabilir."

Bütün bunlar, bir p(i)lânın neticesiydi ve elbette ki, İngilizler, yalnız başına değildiler. İşin temelinde, yukarıda belirttiğimiz gibi, " Şark Meselesi" yatmaktadır. O hâlde; mevzûmuza giriş yapabilmemiz için, önce " Şark Meselesi " hakkında bâzı bilgiler sunmalıyız.

Bu hususta; Dr. Arslan Tekin'in, " Türk Adını Silme Planı " adlı kitabından mes'eleyi apaçık ortaya koyan çarpıcı bir nakil yapacağım:

"Şark Meselesi, 1815'te Viyana Kongresi'nde ortaya atıldı. Bu kongrede Avrupa ülkeleri bir araya gelmişti. Rus Çarı Alksandr, kongreye katılan delegelerin dikkatini Osmanlı sahasında Rumların üzerine çekmek, ilgilenmelerini sağlamak için bir konuşma yaptı. Ancak, Avusturya ve İngiltere, Rusya'nın genişlemesini istemedikleri için teklifi reddettiler. Yine Ruslar kongrede ikili ilişkilerle Osmanlı topraklarındaki Hıristiyanların durumuyla ilgili görüş alışverişine girdiler ve vaziyeti " Şark Meselesi" olarak adlandırdılar. Önce Osmanlı bütünlüğü korunacak, Hıristiyanlar için imtiyaz istenecekti. Sonra mesele mahiyet değiştirdi, Balkanlardan Osmanlı'nın atılması, ardından Osmanlı topraklarının paylaşılması gerektiği söylenmeye başlandı.

İstanbul Rumlarından Georgios Govessis'in yazdığı " 1878'de Şark Meselesi ve Osmanlı Rum Basını" (İstanbul 2002) kitabında, İstanbul'da çıkan haftalık " Cumartesi Revüsü" adlı Rumca gazeteyi inceler. Gazetenin ilk çıkış tarihi 22 Aralık 1877'dir. 52 sayı yayımlanmıştır. Son sayısı 13 Aralık 1878 tarihli. G. Govessis'in bahsettiğine göre siyasî bir gazetedir ve siyasî yazıların hemen hepsinde " Şark Meselesi" işlenmiştir. 29 Aralık 1877'de çıkan ikinci sayıda " Şark Meselesi'nin Tabiatı ve Geçirdiği Evreleri" başlıklı imzasız bir makaleye yer verilir.

Georgios Govessis'in bu makaleyi değerlendirmesini ve alıntılarını vermek istiyorum (Yazarın Türkçesinde biraz problem vardır.) :

"(...) Bu makaleye göre Şark Meselesinin kökenleri antik çağlarda bulunmaktadır. Esas mesele ise Avrupa ve Asya'nın (dünyalar) arasında bulunmaktadır;

"İklim ve coğrafya faktörleri yüzünden despotik rejimlerini tercih eden akıncı ve göçebe olan Asya halkları ve demokrasiye düşkün, hür olan ve bilimleri seven Avrupa halklarıdır. Bu iki halkı iki kıta ortak sınırları olarak tanınan Ege HellisPontos, Vosporos ve Karadeniz suları karşı karşıya getirmektedir."

İşte tam bu aşamada Şark Meselesi başlamaktadır. Batı (Avrupa) dünyasını inşâ eden eski Yunanlılar ise Asya dünyasının o zamanki liderleri olan Persler ile bu bölgede, bu denizlerde karşı karşıya gelmişlerdir. Böylece Şark Meselesi M.Ö. 5'inci yüzyıldaki Yunan-Pers savaşları ile başlamıştır.

"Asya'yı temsil eden ağır, yavaş hareketli ve kalabalık Pers ordusu, Avrupa'yı temsil eden az sayıda bulunan çabuk hareketli ve akıl ile savaşan Atina ordusu Maraton'da karşı karşıya geldiler ve Atinalılar bu savaşta Avrupa'yı kurtardılar. Maraton savaşı alanında binlerce Pers askeri ölü düştü ve bu savaş alanı Avrupa'nın en büyük zaferinin biri halinde ebediyete kadar bir simge olarak kalacaktır."

Bu makaleye göre Yunan-Pers savaşları Şark Meselesi'nin ikinci evresi ise Büyük İskender'in zamanında Hellenizm'in artık Parikles'in ve 5'inci asrın güçlü Hellenizm'i değildi. İlk Yunan-Pers savaşlarından sonra " Pelepones Savaşı" olarak tanınan iç savaş Hellenizm'e büyük zarar vermiştir. Büyük İskender Persleri yenerek Hindistan'a kadar ilerledi ancak onun ölümünden sonraki Hellenizm Asya'yı tamamen Yunanlaştırmak için yeterince güçlü değildi.

Büyük İskender zamanında yozlaşmaya başlayan Hellenizm, Perikles demokrasininin sağlam Hellenizm'i değildi. Bu yüzden Büyük İskender'in zaferleri " Şark Meselesi"ni çözememiştir.

Gördüğünüz gibi bu makaleye göre Şark Meselesi, " medenî" Avrupalılar ve " vahşî" Asyalılar, demokrasiyi ve bilimleri seven Avrupa dünyası ve akınları arasında kronik bir meseledir. Tabii ki, bu iki dünyanın ortak sınırları Balkanlar ve Anadolu bölgesi olmuştur." (1)

Mes'eleye, bizim cihetimizden baktığımız zaman, " medenî Avrupalılar" ifadesine katılmak, elbette mümkün değildir. Sadece, yazarın ifade edişi böyle. Zirâ; Avrupalılar, her ne kadar bâzı ilim sahalarında, bâzı dönemlerde ilerlemiş olsalar dahi, " medenîliğin " ilmî bir hüviyet değil, ahlâkî bir vasıf olduğunu söylemem gerekir. Bu cümleden olarak da, başta, coğrafi olarak Avrupalılar olmak üzere, " zihnî olarak " da, onların izini sürenlerin hepsi, Türk'ü imhâyı, târih boyunca, zaman zaman alenî ve zaman zaman da sinsî ve işbirlikçi bir tavırla sürdürmüşlerdir.

Bu bakımdan, oldukça uzun bir zamandan beri, - bana göre Atillâ'dan itibâren - Şark Meselesi sürüp gelmektedir. Dolayısıyla; Batılılar, Çanakkale'de yenilmelerine rağmen huylarından asla vazgeçmemişler, çeşitli bahanelerle, Osmanlı Cihân Devleti'ni talan ettikleri gibi, son Türk diyârı olan Anadolu'yu da istilâdan imtinâ etmemişler, insâfsızca, alçakça ve vahşiyâne saldırılarına devam etmişlerdir.

"Osmanlı Devleti XIX. Yüzyılda birçok savaşa girmiş ve bu savaşların birçoğunda yenilerek pek çok toprak kaybına uğramıştı. Bu yüzyılda, Osmanlı aleyhine hızla gelişerek imparatorluk üzerindeki etkisini hissettiren Şark Meselesi'nin mimarları olan Avrupa'nın büyük devletleri XIX. Yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti topraklarını bölmek, paylaşmak ve imparatorluğa son

vermek amacıyla birbirleri arasında hızlı bir bloklaşma dönemi başlattılar. Avrupa devletleri arasındaki bu bloklaşma XX. Yüzyılın en büyük olayının meydana çıkmasına sebep oldu. Oldukça geniş bir sahada ve çok uzun süren Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) dünya tarihinde olduğu kadar, Türk tarihi açısından da son derece önemli sonuçlar doğurdu. İtalya (1911) ve Balkan (1912-1913) Savaşları akabinde bir anda kendini Birinci Dünya Harbi gibi büyük bir savaşla karşı karşıya bulan Osmanlı Devleti, dört yıl sonunda 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kaldı.

Osmanlı Devleti'nin fiilen sona erdiğini açıkça ortaya koyan bu mütareke Osmanlı Devleti açısından son derece ağır şartları içeriyordu. Çünkü söz konusu mütareke, bir yandan Osmanlı Devleti'nin savunma gücünü büyük oranda zayıflatmayı hedeflerken, diğer yandan da Birinci Dünya Savaşı'nın galibi olan İtilaf Devletleri'ne güvenlikleri gereği Anadolu'da herhangi bir bölgeyi işgal etme hakkını tanıyordu. Bunların yanında tüm ulaşım ve haberleşme ile ilgili vasıtalar da İtilaf güçlerinin denetimi altına giriyordu. Osmanlı Devleti'nin aleyhinde olarak hazırlanan ve son derece belirsiz ifadeleri içeren bu mütareke ile yakınçağın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin parçalanması ve özellikle esasları Avrupa'nın büyük emperyalist devletleri tarafından tespit edilen Şark Meselesi'nin nihâî hedefi olan Anadolu'daki Türk varlığına son verme amacını gerçekleştirebilmek için İtilaf devletlerinin eline büyük fırsat geçmişti. İtilaf güçleri 8 Kasım 1918'de Musul'u işgal ettiler. İtilaf devletlerinin asıl hedefi olan Anadolu toprakları da kısa süre sonra bu işgal faaliyetlerinden nasibini aldı. Bu işgalci güçler gerek Mondros Mütarekesi'nin 7. Maddesi ve gerekse Birinci Dünya Savaşı sırasında İtilaf devletlerinin Ortadoğu topraklarını paylaşma esasına dayalı olarak aralarında yaptıkları gizli bir takım anlaşmalar doğrultusunda, Anadolu'da yer yer işgal faaliyetlerine başladılar.

(...) İtilaf kuvvetleri daha önce de belirttiğimiz üzere aralarında yapmış oldukları birtakım gizli anlaşmalara uygun olarak işgal faaliyetlerini Anadolu'nun dört bir yanını kapsayacak şekilde genişlettiler." (2)

Umûmî Türk tarihi içersinde değil; sâdece Osmanlı Cihân Devleti'nin hükümlerinde bile çok küçük bir zerre teşkil eden 1912-1922 yılları arası dönemi, bütün kaybedişlerimizin - iniş, çöküş ve yıkılışlarımızın- en bâriz bir numûnesidir ki, tıp ifadesiyle söylersek, " biyopsi" için tahlile gönderdiğimizde, mâruz kaldığımız hücumlarda- aşağı-yukarı hep aynı neticeyle karşılaşmamız mümkündür. Gafletler, ihânetler, nemelâzımcılıklar, vurdumduymazlıklar, adâletsizlikler, mezâlimler, fitneler, kıskırtmalar, isyânlar... ne ararsanız, bu hâdiselerin tekerrürü için mevcuttur.

Hasan Umur Hakkında Kısa Bilgi

Muhakkaktır ki; Samsun şehri de, bunlardan nasibini almıştır. Yukarıda çizmeye çalıştığımız ana çerçeve içersinde, Samsun'unun Millî Mücadele dönemindeki vaziyetini Hasan Umur'un bakışıyla, O'nun müşâhede, tespit ve tahlilleriyle sunmaya çalışacağız. Tabii ki, önce, Hasan Umur hakkında kısa da olsa bir bilgi vermek gerekecektir. Bu müstesnâ zat kimdir, nasıl bir itimat edilirliliği vardır ki, O'nun fikirleri muteber olsun, değil mi?

Hasan Umur; 02 Mayıs 1296 (1880) târihinde T(1)rabzon'un Of kazasına bağlı Hayrat'ın Yarlı Köyü'nde doğmuştur. Babası; Osmanlı donanmasında, altı yıl, bölük emînliği yapan Boduroğulları'ndan Hacı Ömer Efendi, annesi ise; Hatice Hanım'dır.

Hasan Umur, ilk bilgilerini babasından aldı ve öğrenimini ise, Of'un değişik medreselerinde yaptı. 1906'da Of'taki medrese eğitimini tamamladı. Ardından; İstanbul Bayezid Medresesi hocalarından Bergamalı Ahmed Cevdet Efendi'den icâzet aldı. Sonra, T(1)rabzon'a dönüp birçok yerde medrese hocalığı ve buna ilâveten ilköğretim müfettişliği yaptı. Of'un Sıraağaç Köyü'nde hoca iken, matematik, târih ve Farsça dersleri okuttu.

T(1)rabzon'un, Birinci Dünya Harbi sırasında Ruslar tarafından işgali üzerine, Samsun'un Bafra ilçesine hicret etti. Hasan Umur Hoca, bu hicret hâdisesini şöyle anlatır:

"Birinci Büyük Harbin büyük felâketlerinden olan, düşman istilâsı bizim Of kazasına da uğramıştı. On üç nüfus ailemle- kardeşim İsmail Umurdan başka yardımcım olmadığı halde- baba ve dedelerimizin asırlarca doğup yaşadıkları ve yaşadığımız güzel köyümüzü, evimizi ve her şeyimizi bırakarak Karadeniz sahili boyunca bir çok elem ve ıstırap görüp geçirdikten sonra güzel Samsundan da geçerek elli üç günde Bafra'ya varmıştık. Birinci merhalemiz olan Bafra'da maceralarla dolu hicret senelerimizi geçirdikten sonra mukadderat , bizi son merhalemiz olan Samsunda yerleştirdi ve Samsun ikinci vatanımız oldu." (3)

Hasan Umur; Bafra'nın Hoca Hüseyinli Köyü'nde tütün alım-satımıyla ticârete başladı.

Askerlikten muaf olmasına rağmen, görev isteğinde bulunarak Edirne cephesinde askerî görev üstlendi. 1918'de, Rusların, T(ı)rabzon'dan çekilmesi üzerine, köyüne dönen Hasan Umur Hoca; İstiklâl Harbi'nin başlaması üzerine tekrar Samsun'a geldi. Millî Mücâdele gönüllüsü arkadaşlarıyla berâber, başta Samsun Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti olmak üzere, Samsun Hilâl-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay) Reisliği, Tayyare Cemiyeti (Türk Hava Kurumu) İkinci Reisliği, Samsun Himaye-i Etfal Cemiyeti(Çocuk Esirgeme Kurumu) , Türk Ocağı gibi birçok cemiyetin kurucusu oldu ve onlarda görev yaptı.

Vaâzlarıyla, Millî Mücâdele lehine halkı irşâd etti.

Hasan Umur Hoca, 10 Ocak 1934 tarihinden 25 Ekim 1934 tarihine kadar, 288 gün Samsun Belediye Başkanlığı görevinde de bulundu. Bilâhare, İstanbul'da ticâretle meşgul oldu. 1965 yılında hacca giden Hasan Umur Hoca, 10 Ağustos 1977'de, 97 yaşında, İstanbul'da vefât etti. Vefâtından iki gün sonra Teşvikiye Câmii'nde kılınan öğle namazını müteakip Zincirlikuyu Mezarlığı'na defnedildi.

Dördü kız ve dördü de erkek olmak üzere sekiz çocuk babası olan Hasan Umur Hoca, 1934'te ilk eşi Ayşe Hanım'ın vefâtı üzerine Muhsine Hanım'la evlenmişti.

Hasan Umur Hoca; ikisi Samsun'la ilgili olan, toplam altı kitaba imza atmıştır. Bunlar-târih sırasıyla-şunlardır:

1. Samsun'da Müdafaa-yı Hukuk (Âdil Pasin'le müşterek)(1944)
2. Samsun'da On Beş Sene (1947)
3. Of Ve Of Muharebeleri (1949)
4. Of Tarihi (Vesîkalar ve Fermanlar) (1951)
5. Of Tarihine Ek (1956)
6. Kuyucu Murat Paşa (1973)

Bütün bunlardan anlıyoruz ki; Hasan Umur Hoca mükemmel bir insandı. Her bakımdan, üstün bir dinî, ilmî ve kültürel mevkiye sâhip, ahlâkî ve millî vasıflarla tezyîn edilmiş bir şahsiyet olduğu gibi; çektiği her türlü eziyet ve çilelere rağmen, millî heyecan ve şuûrla, istikametinden ve emelinden zerre tâviz vermeden, büyük bir gayret ve azimle ilmini yazıya dökmüş ve mücâdelesini de fiilî olarak, hem cephe ve hem de cephe gerisinde sürdürmüştür.

Bu noktada, bir hususa daha dikkat çekmek isterim ki, o da, görünür bir vaziyette bulunan çökmekte/yıkılmakta olan Osmanlı Cihân Devleti'nin maarif sistemindeki üstün mertebedir. Bu nasıl bir maarif sistemidir ki, mensubu bulunduğu Devlet çökerken bile; bunu, cumhuriyeti kurucu öncü kadrolarda da müşâhede edebildiğimiz gibi, o, böyle mükemmel ve numûne şahsiyetler, şâir, edîb, mütefekkir ve komutanlar yetiştirebilmiştir.

Hasan Umur'un, Samsun hakkında yazdığı iki kitap, muhakkaktır ki, -bilenler/idrâk edenler için-hazîne değerindedir. Zirâ; yaşayanların kaleminden hâdiselerin naklinde, kan-ter ve gözyaşı müşterekliğinin " hakikat elmas"ı vardır. Bu hakikat, bizi incitse bile, bu böyledir ve böyle olmalıdır.

Öyleyse; bu hakikatı arama yolculuğuna çıkabiliriz.

Millî Mücâdele'nin Başlatılması Ve Mondros Mütarekesi Günlerinde Samsun

Millî Mücâdele; 9. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'nın, on sekiz arkadaşıyla birlikte, 19 Mayıs 1919 târihinde Samsun'a çıkışıyla başlatılan Türk millî hareketinin umûmî adıdır. Bu vesîleyle; Mustafa Kemal Paşa'nın maiyetinde bulunan bu kıymetli zevatı da zikretmekte fayda mülâhaza ediyorum:

- * 3. Kolordu Kumandanı Miralay Refet (Bele) Bey
- * Müfettişlik Kurmay Başkanı Miralay Kâzım (Dirik) Bey
- * Kaymakam Mehmet Ârif (Ayıcı) Bey, Kurmay Başkanı Yardımcısı
- * Binbaşı Hüsrev (Gerede) Bey), Karargâh Harekâtı Şubesi Müdürü
- * Binbaşı Kemal (Doğan) Bey, Müfettişlik Topçu Sağlık Bakanı
- * Miralay Doktor İbrahim (Tali Öngören) Bey, Müfettişlik Sağlık Bakanı
- * Binbaşı Doktor Refik (Saydam) Bey, Sağlık Başkan Yardımcısı
- * Başyaver Cevat Abbas (Gürer) Bey, Müfettişlik Başyaveri
- * Yüzbaşı Mümtaz (Tunay) Bey, Kurmay Yardımcısı
- * Yüzbaşı İsmail Hakkı (Ede) Bey, Kurmay Yardımcısı

- * Yüzbaşı Ali Şevki (Öndersev) Bey, Müfettişlik Emir Subayı
- * Yüzbaşı Mustafa Vasfi (Susoy) Bey, Karargâh Komutanı
- * Üsteğmen Hayatî Bey (Soyadı Kanunu çıkmadan önce vefât etmiştir), Kurmay Başkanı-Emir Subayı ve Müfettişlik Kalem Âmiri
- * Üsteğmen Abdullah Bey (Soyadı Kanunu çıkmadan önce vefât etmiştir), İâşe subayı
- * Üsteğmen Ârif Hikmet (Gerçekçi) Bey, Kurmay Yardımcısı
- * Teğmen Muzaffer (Kılıç) Bey, Müfettişlik İkinci Yâveri
- * Faik (Aybars) Bey, Şifre Kâtibi
- * Memduh (Atasev) Bey, Şifre Kâtibi Yardımcısı.

"30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi günlerinde, Samsun, bağımsız Canik Sancağı'nın merkez kazasıydı. Sancağın dışında beş kazası daha vardı. Bafra, Çarşamba, Terme, Ünye (bugün Ordu'ya bağlı) ve Fatsa (bugün Ordu'ya bağlı). Samsun'un ilçelerinden olan Kavak ve Alaçam, o dönemde Samsun ve Bafra kazalarının birer nahiyesi durumunda idiler. Samsun'un bugünkü ilçeleri Lâdik, Havza ve Vezirköprü (Köprü) ise, o dönemde Sivas Vilâyeti'nin Amasya Sancağı'nın kazaları idiler. Canik Sancağı'nın 300.000 dolayında nüfusu vardı ve bunun (göçmen adı altında getirilenlerle birlikte) yarısını Rumlar teşkil ediyordu. Sancağın merkezi Samsun olmasına rağmen Bafra ve Çarşamba kazaları, nüfusça Samsun'dan daha kalabalıktı.

15 Mayıs 1919'da Yunanlıların İzmir'e asker çıkarmasından 2 gün sonra da İngilizler, bu defa Samsun'a çıkartma yaptılar ve halka gözdağı verdiler.

IX. Ordu Müfettişi olarak Mustafa Kemal'in 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığı gün, şehirde İngiliz askerleri vardı ve Merzifon dâhil, bölgede önemli bir askerî güç olarak bulunuyorlardı.

Mustafa Kemal, 21 Mayıs'ta Harbiye Nezâreti'ne gönderdiği raporda; Samsun ve dolaylarında 40 kadar bölücü Rum çetesi bulunduğunu, Müslüman halkın kaygı ve korku içinde yaşadığını" bildiriyordu. (4)

Mondros Mütarekesi'ni müteakip, sonTürk yurdu olan Anadolumuz emperyal güçler tarafından işgal ediliyor ve acımasızca zulümler yapıyorlardı. Bunlardan biri de, Yunanlıların yaptığı işgaller ve zulümlerdi.

"Bu durum Kuzey Anadolu'da ve özellikle Samsun'da son derece tehlikeli bir durum almıştır. Çünkü 1830'da kurulan Yunan Devleti'nin dış politikasının temeli olan " Megali İdea"nın Anadolu toprakları üzerindeki en önemli hedeflerinden birisi Batum'dan İstanbul'a kadar olan Kuzey Anadolu'da tarihî Pontus Devleti'ni ihyâ etmektir. Bunun için de ayrılıkçı Rumlar tarafından Samsun, kurulması tasarlanan Pontus Devleti'nin merkezi olarak görülmekteydi. Bundan dolayı daha Birinci Dünya Savaşı yıllarında ortamdan istifade eden ve Pontusçu idealler uğrunda gayret sarf eden ayrılıkçı Rumlar Samsun'da özellikle Bafra kazasında Nebiyan civarlarında çeteler kurarak eşkıyalık yapmaya ve Türk halkını huzursuz etmeye başlamışlardır." (5)

"Georgios Govessis, -yukarıda sözü edilen- kitabında, Yunanistan'ın " millî bütünleşme" ideolojisini de açıklamaktadır:

"Ocak 1844'de başbakan olan İoanis Koletis, Yunan Parlamentosu'nda 1922'ye kadar Yunanistan'ın resmî millî ideolojisi olan " Megali İdea"yı açıkladı. " Megali İdea" Balkan ve Anadolu Yunanlıların bir Yunan Devleti'nin çatısı altında kapsanmasını (toplanmasını) açıklıyordu; Yunanistan Krallığı bütün Yunanistan değildi. O, Yunanistan'ın yalnızca bir parçasıdır. Hellenizm'in iki büyük merkezi vardır; Atina ve Konstantinapolis. Atina, sadece Kraliyet Başşehridir. Konstantinapolis ise, bütün Helenlerin sevinci ve ümidi olan büyük başkenttir. (sy.38) " (6)

Bu vahim vaziyetin son dönem manzarasını da, Kemal Atatürk, şöyle anlatıyordu:

"1919 senesi Mayısının 19 uncu günü Samsuna çıktım. Vaziyet ve manzarai umumiye: Osmanlı Devletinin dahil bulunduğu grup, Harbi Umumide mağlûbolmuş, Osmanlı ordusu her tarafta zedelenmiş, şeraiti ağır, bir mütarekename imzalamış. Büyük Harbin uzun seneleri zarfında, millet yorgun ve fakir bir halde.

(...) Ordunun elinden esliha ve cephanesi alınmış ve alınmakta...

İtilâf Devletleri, mütareke ahkâmına riayete lüzum görmüyorlar. Birer vesile ile, İtilâfdonanmaları ve askerleri İstanbul'da. Adana vilâyeti, Fransızlar; Urfa, Maraş Ayıntap, İngilizler tarafından işgal edilmiş. Antalya ve Konyada, İtalyan kıtaatı askeriyesi; Merzifon ve Samsunda İngiliz askerleri bulunuyor. Her tarafta, ecnebî zabıt ve memurları ve hususi adamları faaliyette. Nihâyet,

mebdei kelâm kabul ettiğimiz tarihten dört gün evvel, 15 Mayıs 1919 da İtilâf Devletlerinin muvafakatiyle Yunan ordusu İzmirde ihrediliyor.

Bundan başka, memleketin her tarafında, anasırı Hristiyanıye hafi, celi, hususi emel ve maksatlarının temini istihsaline, devletin bir an evvel, çökmesine sarfi mesai ediyorlar.

Bilâhara elde edilen mevsuk malûmat ve vesaik ile teeyyüdedti ki, İstanbul Rum Patrikhanesinde teşekkül eden Mavri Mira heyeti, vilâyetler dahilinde çeteler teşkil ve idare etmek, mitingler ve propagandalar yaptırmakla meşgul. Yunan Salibiahmeri, resmî muhacirin komisyonu; Mavri Mira heyetinin teshili mesaisine hadim. Mavri Mira heyeti tarafından idare olunan Rum mekteplerinin izci teşkilâtları, yirmi yaşını mütecaviz gençler de dahil olmak üzere her yerde ikmal olunuyor.

Ermeni Patriği Zaven Efendi de, Mavri Mira heyeti ile hemfikir olarak çalışıyor. Ermeni hazırlığı da tamamen Rum hazırlığı gibi ilerliyor.

Trabzon, Samsun ve bütün Karadeniz sahillerinde teşekkül etmiş ve İstanbuldaki merkeze merbut Pontus cemiyeti sühuletle ve muvaffakiyetle çalışıyor.

Vaziyetin dehşet ve vahameti karşısında, her yerde, her mıntıkada birtakım zevat tarafından mukabil halâs çareleri düşünölmeye başlanmış idi. Bu düşünce ile alınan teşebbüsât, birtakım teşekküller doğurdu. Meselâ: Edirne ve havalisinde Trakya-Paşaeli unvaniyle bir cemiyet vardı. Şarkta, Erzurum ve Elâzizde merkezi umumisi İstanbulda olmak üzere Vilâyatı Şarkiye Müdafaa Hukuku Milliye Cemiyeti teşkil edilmişti. Trabzonda Muhafazai Hukuk namında bir cemiyet mevcut olduğu gibi Dersaadette de Trabzon ve Havalisi Ademi Merkeziyet Cemiyeti vardı. " (7)

Hasan Umur da, yaptığı tespitlerde aynı kanaatleri taşıyordu. Yerli ve yabancı işbirlikçilerin yaptıkları ihânetleri, Türk'ün bağına saptlamaya çalıştıkları zehirli hançerleri tesirsiz hâle getirebilmenin endîşesini yaşıyor ve mücâdelesini bu cepheye karşı veriyordu.

Samsun'da Müdafaa-Yı Hukuk

Bu hususu nakletmeden önce, O'nun, bir süre Samsun Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti Reisliği de yapan Âdil Pasin ile müştereken yazdığı " Samsun'da Müdafaa-yı Hukuk " ve müstakilen yazdığı " Samsunda On Beş Sene " adlı kitaplarında tâkip ettiği /ettikleri " usûl " hakkındaki görüşlerine de yer vermek isterim. Bu bahiste, hem Mustafa Kemal ile aynı tespitler yapıldığı gibi, hem de, bu eserleri hazırlarken takip edilen ilmî usûl'e dâir malûmat verilmektedir.

Bu hususta; "Samsun'da Müdafaa-yı Hukuk" adlı kitabın Önsöz'ündeki şu bilgiler ilgi çekicidir: " Birinci Dünya Harbinden ağır şeraitli bir mütareke ile mağlûp ve perişan çıkan Osmanlı İmparatorluğu dahilî ve haricî tesirlerle parçalanmağa yüz tutarken Vatanın muhtelif yerlerinde mevziî hareketler, müdafaa birlikleri belirmeğe başlamıştı. Millî müdafaa, millî mücâdele, millî kalkınma adlari ile isimlenen ve çökmüş bir devletin ankasından yepyeni ve genç bir devlet meydana çıkaran genel Türk kalkınması işte bu yer yer canlanan millî duyguların muhassasıdır.

(...) Samsun Müdafaa-yı Hukuk Cemiyetinin işe başladığı günden sonuna kadar geçirdiği çalışma safahatini ve maruz kaldığı müşkülâtı bir tarihçe şeklinde yazmağı düşündük. Mukadderat bizi İstanbulda birleştirdiği için bu emelimizin tahakkukunu da burada temine çalıştık. O zaman ilk devrede Samsun meb'usu bulunan ve Samsun Müdafaa-yı Hukuk Cemiyetinin kurulmasında başlıca âmil olan Şükrü Beye de müracaat ettik. Fikrimizi isabetli bulduğundan mesaimize iştiraki kabul etmiş ve iki defa da toplantımızda bulunmuştu. Osıralarda Şükrü Beyin ebedî zıyına şahit olduk. Çalışmalarımız bir müddet duraklamış olmakla işe devam etmekten vazgeçmedik. Şükrü Beyin bu hususta hazırladığı notları oğulları Naşit ve Hamit Beylerden mektupla istedik. Babalarının evrakı arasında buldukları cidden kıymetli bazı notları gönderdiler. Fakat maalesef bu notlar Müdafaa-yı Hukuk Cemiyetine takaddüm eden zamana ait olduğu için mevzuumuzun haricinde görülerek kitabımıza dercetmeğe imkân bulamadık. Vaktile Samsun Maüdafaa-yı Hukuk Cemiyeti âzası bulunan Ömer Karataş'a ve Ethem Veysiye birer mektup yazarak bu fikirlerimizin tahakkuku için bize yardım etmelerini rica ettik. Cevap vermediler fakat biz elimizdeki vesikalara ve hatırlayabildiğimiz esaslara dayanarak bu notları hazırladık. Vesaika istinat eden kısımların doğruluğunda şüphe yoktur. Diğer kısımlar hafızamızın saklıyabildiği kadar gerçeklik ifade etmektedir.

İstiklâl Savaşının tarihî günlerinde Samsun Müdafaa-yı Hukuk Cemiyetinin hizmet ve faaliyetini tam olarak ortaya koyan bir eser vücade getirmiş olmadığımız için müteessiriz, fakat ilerde yazılacağını ümit ve temenni ettiğimiz Türkiye Müdafaa-yı Hukuk Cemiyetleri tarihi için Samsun'a ait küçük bir mehzaz hazırlamış olduğumuzdan dolayı müteselli bulunuyoruz. Eğer bu eserimiz aynı konu

üzerinde daha mükemmel bir eser yazılmasını teşvik ederse gayemizin tekemmülünü görmekte mesut ve bahtiyar oluruz." (8)

Yazarlar Hasan Umur ve Âdil Pasin; yazdıkları Önsöz'de, bize, sâdece Millî Mücâdele dönemi Samsun'unun ve Türkiye'sinin , sathî olarak da olsa bir panoramasını çizmiş olsalar da, "ilmî usûl" bakımından, takip edilmesi gerek bir istikamet de çizerek uyarıcı olmaktadır. Zirâ; " vesikalar " ve " hatırlayabildiğimiz esaslar" ifadeleri, bu vazîfeyi yerine getirmektedir. Bu, az şey değildir. Hattâ, büyük şeydir.

Hasan Umur; Samsun'da," Millî Mücâdele henüz başlamadan ", kendini bu faaliyetin/hareketin içinde bulunduğunu ve ona katılmasını şöyle anlatır:

"Samsun'un Gümrük caddesinde kiraladığım dükkânda ticaret işlerine başladığım zaman, 1334 (1918) yılının sonlarıydı. Millî Mücadele henüz başlamamıştı. İngiliz askerleri Samsun caddelerinde neşeli, neşeli dolaşmakta, halk ise, endişe ve üzüntü içersinde idi.

Asırlardanberi mukadderatlarını bizimle birleştirdiklerini sandığımız müslüman olmıyan unsurlar sevinç içinde, bu hallerini açıkça hissettirmekten de çekinmiyorlardı.

İstikbal karanlık bir meçhuliyetle örtülü ve her geçen gün endişemizi biraz daha artırmaktaydı. Arasına teselli verecek bir haber geliyorsa da, onun da serap olduğu anlaşılınca yeis bulutları bir derece daha kararıyordu.

Durum bu merkezde iken ahvalin hakikî ruhuna vâkıf olan vatandaşlar endişeli olmakla beraber, damarlarında dolaşan şehametli Türk kanı kaynıyor, kalplerinde cesaret, gözlerinde ümit parıltılarile yurdu korumak ve kurtarmak çarelerini aramaktan geri kalmıyorlardı. Durumun nazikliğini olduğu gibi kavrayamıyan, ikinci bir zümre vatandaşlar ise,milletin taliinin meçhul bir karanlığa gömülmekte olduğunu anlıyor, lâkin kurtuluş çarelerini aramak kudretini gösteremiyorlardı. Ekseriyeti teşkil eden halkın bu zümresini uyandırmak, ümit ve cesaret şulesini bunların dimağlarına aksettirmek, vaziyetin vahametini idrak eden şuurlu vatandaşlara düşen en büyük vazife idi. Bu, çok mühimdi, çünkü, her hangi bir millet ferdinin kalbinde, yaşamak için gereken ümit ve cesaret hazinesi boşalmış ise, o millet için beşer dünyasında, tarih sahifelerinden başka bir şey aramak mânasız olur.

Ahval bu merkezde iken kendime göre küçük bir vazife seçmeyi düşünürken tesadüf bunu tayin etti.

1335 (1919) senesi ramazan ayının altıncı günü, Hançerli camiinde ikindi namazını kılacağımız zaman dostum ve hemşehrim Abdülkerim oğlu Halil Efendi, namazdan sonra camide vâz etmecliğim ricasında bulundu. Her ne kadar gönül bu sevdadan uzaklaşmış, ticaret sahasına atılmış idiye de, dostumun ricasını reddedemedim. Bu camide, sözlerimin dinleyenler üzerinde iyi tesir bıraktığını anladım. Ertesi gün, cemaatin çoğalması beni teşvik etti. Vâza devam ettim. Üç dört gün sonra (cemmi gafir) büyük bir cemaatin etrafımı sardığını gördüm ve anladım ki benim gibi bir âcizin, şu nazik zamanda yapabileceği vatanî hizmet ancak bu yolda olabiliyor.

Mağlûbiyet felâketinin doğurduğu acı günler, muhterem Samsun halkının elem ve kederini her gün biraz daha artırırken; bedhah ve bozguncu unsurlar, esassız şayialar çıkararak Müslümanları, Türkleri şaşırtmak ve biraz daha ye'se düşürmeğe çalışıyorlardı. Bu durum karşısında bende, vatanın uğradığı felâketi ve felâketin esbap ve avamilini araştırıp izaha çalışıyor, içerdeki düşmanların bozguncu fikirlerine ve faaliyetlerine etraflıca temas ediyordum.Düşülen elîm durum karşısında herkesin vatanî vazifesinin başında gelen, metanet ve cesaret göstermek olduğunu, yeis ve ümitsizliğin felâket üstüne felâket getireceğini "Velâteyesû " âyeti kerimesinin tefsirile izah ve teyide çalışıyordum." (9)

Buraya kadar naklettiklerimizden beş hususa dikkat çekmek isteriz:

1. Samsun caddelerinde İngiliz askerleri gezmekteydi;
2. "Asırlardanberi mukaderatlarını bizimle birleştirdiklerini sandığımız Müslüman olmayan unsurlar " da, tıpkı İngiliz askerleri gibi sevinçliydiiler;
3. Durumun nâzikliğini kavrayamıyan maalesef büyük bir " ekseriyet " bulunuyordu;
4. Bununla beraber ahvalin hakikî ruhuna vâkıf insanlar endişeli olmakla beraber damarlarında dolaşan" şehametli Türk kanı kaynıyordu " ve çare arıyorlardı;
5. Eğer; " Her hangi bir millet ferdinin kalbinde, yaşamak için gereken ümit ve cesaret hazinesi boşalmış ise, o millet için beşer dünyasında, tarih sahifelerinden başka bir şey aramak mânasız olur."

Hasan Umur'un bir başka tespiti de şöyledir

"Birinci Umumî Harpten mağlûp çıktık. Galip olan İtilâf devletleriyle bir mütareke (Mondros) imza edildi. Fakat bu mütarekenin hükümleri hilâfına olarak memleketimizin bir çok yerleri bu devletlerin askerleri tarafından işgal edildi. Halkına zulüm ve hakaret yapılmaya başlandı. Bu meyanda Samsun'a da İtilâf devletlerinin asker ve zabıtları çıkmıştı. Bir yandan da Rum Metropoliti Yermanos tarafından idâre edilen Pontoscun Rum eşkıyasının Türk köylerini basıp yakmaları, kadın ve çocuk, ihtiyar genç Türk köylülerini feci şekillerde öldürdükleri görülmüştü. İçin için kan ağlayan bütün Türkler gibi Samsun halkı da fevkalâde bir yes, nevmidî (ümitsiz) ve heyecan içinde bulunuyordu. " (10)

Yazarlar, burada, sayfa dibine bir şerh koyuyorlar. Bu şerh'te ise şöyle deniliyor:

"O sıralarda Türk tarihinin en mühim bir olayı vukubuluyor, 19 Mayıs 1919 tarihinde Anadolu'ya geçmek üzere dokuzuncu ordu müfettişi Mustafa Kemal Paşa Samsun'a çıkıyor; Belediye'ye gidip orada bazı zevat ile görüşüyor ve ikametlerine tahsis edilen -bilâhare Gazi Konağı namıyla istimlak edilen- Mıntıka Palas otelinde ikamet buyuruyor. Oradan da Havza'ya ve nihayet Anadolu içlerine gidiyor. Bu mühim hâdiseyi tarih bütün vuzuhiyle yazacaktır. Biz yalnız Samsun'un Müdafaayı Hukuk Cemiyetinin tarihçesini yazdığımız için, bu önemli hâdiseye kısaca bir temas etmekle iktifa ediyoruz." (11)

Demek ki; Samsun'daki Millî Mücadele faaliyeti, Mustafa Kemal Paşa henüz Samsun'a gelmeden başlamıştır. Mustafa Kemal'in Samsun'a geleceği duyumlarıyla kuvvetlenen millî şuûr, O'nu Samsun'a gelişi, Havza'ya gidişi, oradan da Erzurum ve Sivas'da yapılan kongrelerle bütün vatan sathına müşterek bir his olarak yayılıyordu.

Bu mes'eleye dönmek üzere, Millî Mücadele öncesine dâir bir hususu daha nakletmek istiyorum. "Samsunda Cemiyet-i Hayriye-i İslâmiyenin Kuruluşu" başlığını taşıyan bu bölümde, Hasan Umur şunları söylüyor:

"Samsunda Müdafaai Hukuktan evvel, Cemiyet-i Hayriye-i İslâmiye adıyla bir cemiyet kurulması hususunda merhum eski Samsun milletvekili Şükrü Beyin tasavvurları bazı münevverlerce muvafık görülerek, bu sayede halkı bir noktaya toplamak mümkün olacağı kanaatine varılmıştı." (12)

Anlaşılabileceği üzere, bu cemiyet, bir hayır cemiyeti idi fakat "halkı bir noktaya toplamak" emelini taşıyordu.27 maddeden meydana gelen cemiyet tüzüğüne esasında, Cemiyetin siyâsetle ilgisi olmadığı, maksadının " Canik sancağı dahilindeki unsur-u islâmın madî ve mânevî " ihtiyaçlarını temin olduğu beyan ediliyordu.

Bu mevzûda, Şükrü Bey şunları söylüyordu:

"Yine bu aralık teşekkül etmiş olan İhtiyat Zabitan Cemiyeti, kasabanın tam merkezinde, saat kulesi karşısında vaki bir binanın üst salonunu kendilerine idarehane itihaz etmişlerdi. Konferanslarımızın bu salondan istifade edilerek verilmesi münasip görülerek, adı geçen cemiyetin idare heyetini teşkil eden zatlarla hemen temasa girmiştik. Maksadın ehemmiyetini derin bir alâka ile takdir eden bu münevver gençler, istediğimiz zamanlarda konferans vermek üzere salondan istifade edebileceğimizi memnunlukla bildirdiler.

Bazı arkadaşlarla, bilhassa Hoca Hasan Efendi (Umur) ile görüştüm. İlk konferansın mumaileyh tarafından verilmesini ve mevzuun esas maksat olan halkın kuvvei mâneviyesini takviye edecek şekilde seçilmesini rica ettim. Yıl 1919 ve Aralık ayı olduğundan geceler uzun ve müsaitti." (13)

"İngiliz askerlerinin Samsunda dolaştıkları bir sırada, Sivas kongresine Samsunu temsilen murahhas göndermek biraz mahzurlu görülüyorsa da, merhum Şükrü Beyin tensibiyle Boşnak zade Süleyman Beyin gönderilmesi kararlaştırıldı. Yol masrafı için arkadaşların yardımına başvuruldu. (Muhterem hem şehrim Veli zade Mustafa bey, hamiyet gösterenler arasında başta gelmekteydi.)

Süleyman Bey, kongrenin faaliyetlerini muammalı kelimelerle mektuplarında anlatmaya çalışıyordu. Bir mektubunda " Güneşin şiddetli hararetine bakılırsa, yumurtalar civciv çıkaracaktır." sözleriyle durumun ümit verici olduğunu anlatıyordu.

Sonradan Sivas kongresinin kararlarından arslanlar doğduğunu yalnız Türkler değil, bütün dünya görmüştür. Kongrenin toplandığı 4 Eylül 1335 (1919) tarihinden tam bir ay sonra İngiliz askerleri Samsundan çekilmişlerdir. Bu suretle daha serbest bir surette çalışmak imkânı elde edilmiş ve, artık vatandaşlar bir kelime etrafında toplanıyor: Kurtuluş!

Kurtuluş savaşının esasını Müdafaayı Hukuk Cemiyetlerinin teşkil ettiği malûmdur. Samsunda merhum Şükrü Beyin himmet ve rehberliğiyle Müdafaayı Hukuk Cemiyeti de kuruldu ve faaliyete geçti. Talih, beni de cemiyetin idare heyetinde bulundurdu. " (14)

Hasan Umur ve Âdil Pasin, tarihin bu safhasına dâir bir başka hususu da şöyle anlatıyorlar:

"Erzurumdan sonra Sivas'da millî bir kongre yapıldı. Bu son kongrenin neşrettiği bir beyanname de (Vatanımız dahilinde müstakil bir rumluk ve ermenilik teşkili gayesine matuf harekâtan...) bahsediliyordu. Maraş faciası haberleri birbirini müteakip halkın izdirap ve endişesini mütemadiyen arttırmakta devam ediyordu. Bunları gören Samsun halkı da maruz kalınacak felâketin derecesini anlamakta diğer Anadolu vilâyetleri ahalisinden geri kalmıyordu. Yer yer bu elim ve çok acı felâketin önüne geçmek için yapılan kımıldama ve hareketlere uymak ve bir şeyler yapmak istiyordu. Herkes bir şey düşünüyor, bir şey yapmak istiyordu, fakat bu münferit düşünce ve teşebbüslerin gittikçe genişleyen faciaları durdurmağa imkân vermiyeceği de takdir edilerek bir halâskâr aranıyordu." (15)

Yukarda da ifade ettiğimiz gibi, millî şuûr belirtileri görülmesine rağmen, bu hareketi başarıya ulaştırabilecek bir lidere, bir öndere ihtiyaç vardı. Kaldı ki, vatandaşların çoğunun da, başına gelebilecek felâketten haberi yoktu. Bu sebepledir ki; ferdî değil, topyekûn yâni millî bir şahlanış hareketi gerekliydi.

"Erzurum, Sivas Kongrelerinden sonra Ankara'da merkez kuran (Anadolu ve Rumeli Müdafaayı Hukuk Cemiyeti heyeti temsiliyesi) bu münferit düşünceleri etrafında toplamak cazibesini göstermeğe başlıyordu. Ankara'da merkezlenen bu cemiyetin vilâyetlere gönderdiği tamimlerine muttali olan münevver ve bağıri yanık bazı zevat bu iş için Samsun'da da çalışabilecek kimseleri aramağa başlıyordu. Bu işin başında o zaman Ticaret Odası Başkâtibi Şükrü Beyi görüyoruz. Bir gün camide vâz eden ve o günkü durumu ara sıra inceleyen Oflu Hoca ve tacir Hacı Ömer zade Hasan Efendi (Hasan Umur'u), bir başka gün Tüccardan Hacı Hayrullah zade Ömer ve sultani mektebi müdürü sanisi aynı zamanda Riyaziye muallimi Âdil (Pasin) Beylerle görüşüyor. Erzurumda esasları kurulup Sivas Kongresinde bütün vatana teşmil ve tekemmül ettirilen Anadolu ve Rumeli Müdafaayı Hukuku Milliye Cemiyeti nizamnamesinden-ki bu nizamname Boşnak zade Süleyman Beyin iştirak ettiği Sivas Kongresinden getirdiği bir nüshadır-eline geçirdiği bu nüshayı onlara göstererek arkadaşı Boşnak zade Süleyman Beyle birlikte bu cemiyetin Samsun şubasını teşkile gayret ediyor.

(...) İlk içtimalar, aralarında reis yaptıkları, Boşnak zade Süleyman Beyin evinde yapılıyor, nizamname dediğimiz mukarreratın beşinci maddesine göre Samsun şubasının on âzadan ibaret olması icap etmekte olduğundan heyetin on kişiye ikmalî, isimlerinin bildirilmesi hakkında Ankara'da Anadolu ve Rumeli Müdafaayı Hukuk Cemiyeti Kongre Reisi bulunan Mustafa Kemal Paşadan gelen bir emirde bildiriliyordu.

Toplanan heyet âzası hariçten bazı arkadaşlarını da tavsiye ettiklerinden müteakip toplantıda on kişi ikmal edilerek şu suretle Samsun şubesi teşekkül etmiş bulunuyordu:

Boşnak zade Süleyman Bey	Reis
Ticaret Odası Başkâtibi Şükrü Bey	Âza
Tüccardan Hacı Hayrullah zade Hasan Bey	"
Tüccardan Hacı Ömer zade Hasan Bey	"
Sultani müdürü sanisi Âdil Bey	"
Nemlizade Şeref Bey	"
Muharrir Ethem Veysi Bey	"
İslâm Bey zade Faruk Bey	"
Kitapçı Osman Tabruk Bey	"
Sultani muallimlerinden Hayrettin Nadi Bey	"

Anadolu ve Rumeli Müdafaayı Hukuk Cemiyeti Samsun Şubesi bu suretle teşekkül ettikten sonra bir de mühür kazdırılarak evlerde toplantılar yapmağa ve Ankara ile muhabere etmeye başlandı. Halkın tenviri için Millî Mücadeleye ait gelen merkez telgrafları itimat ve emniyete lâyük görülen zevatı Sadi tekkesine toplayıp onlara okunuyor, bir taraftan da Cemiyete gizli gizli aza kaydediliyordu.

Ev toplantıları muayyen bir yerde yapılmıyordu. Ekseriya Hacı Hayrullah zade Ömer Beyin evi olmak üzere azadan her birinin evini dolaşmak ta lüzumlu görülmekteydi. Bunun sebebi de ara sıra millî hareketlerin felâket doğuracağına kani olanlar tarafından vuku bulan tehditlerdi. Hattâ bir gün şöyle bir havadis çıktı: Falan zat limanda bulunan İngiliz harp gemilerine giderek Müdafaayı Hukuk Cemiyeti azasının isimlerini verdiği ve İngilizler tarafından bir baskın yapılarak bu azaların Malta'ya

sevkolunacakları işitildi. Ve yine o sıralarda sofu geçinen ve vaziyeti idrakten âciz bulunanlardan birinin - Müdafaayı Hukuk azalarının iplerini ben çekeceğim- dediği işitildi.

(...) O zaman Samsun mutasarrıflığında (Eskiden bir sancağın/vilâyetin en büyük mülkî âmiri.Burada; Samsun'un vilâyet olduğu 1924 yılı öncesi Kaymakamı) bulunan Cevdet Bey bu teşekküle karşı aleyhtar ve soğuk davranmaktaydı. Belediye Reisi Ali Rıza Bey ve memleketin bazı zengin eşraf ve mütehayyizanı; mutasarrıfın ve ona mütemadiyen direktif verdiği anlaşılan Kadı Nevzat efendinin bu durumları karşısında Müdafaayı Hukuk Cemiyetinin zararlı bir netice verecek mânasız ve mantıksız, çocukça bir teşekkül olduğunu iddia ediyorlardı. " (16)

Bu durum; bir milletin kendi vatanında esir olmayı tercih etmesinden başka ne mânâ taşıyabilirdi? Hasan Umur- Âdil Pasin'in bu düşüncelerine göre; Samsun'daki Millî Mücadele hareketi, bütün Anadolu'yu ihâta eden endişeli bekleyişin ve hattâ korkunun yanında, büyük çapta, şahsî menfaat , vurdumduymazlık ve millî-mânevî şuursuzluğun birer tezâhürü idi. Samsun'u idâre eden Mutasarrıf, Belediye Başkanı ve Kadı Efendinin umursamaz ve korkak tavırları, tamamen bir teslimiyetin , boyun büküşün hattâ ihânetin işâreti olarak değerlendirilmektedir.

Hasan Umur ve Âdil Pasin'e göre; bu kişilerin, bu "iddia"da, "İsnat ettikleri mantık şuydu: Büyük müttefiklerimiz olan Almanya ve Avusturya tamamen silâhlarını teslim ettikleri İtilâf Devletleri'ne karşı silâhsız mağlûp Türkiye ne yapabilir, bu hareketler daha ziyade vatan ve milleti zarara sokmaktan başka hiç bir netice vermez, binaenaleyh öyle millete ve memlekete netice itibarile daha büyük felâket getirecek olan bu gibi hareketlerden katî surette içtinap edip büyük devletlerin ve bilhassa Amerikalıların himayesini istemek yolunu takip etmek doğru olur. Hiç olmazsa bu hâl; itilâf devletlerinin gadap ve kinlerini davet etmeyeceği cihetle millî birlikler yaparak onların kararlarına neticesiz karşı koyma hareketlerinden vazgeçilmesi mealindeydi.

Bu muhakeme zahiren mantikî görülmekte olmasına rağmen memleketin mütemadiyen işgal edilmekte olması ve bazı yerlerde Türk ve İslâm unsurlarına karşı fevkalâde zulüm ve işkence yapılması gibi hadiseler karşısında Ankaranın irşat ve tenvirlerine halkın yavaş yavaş kulak açtıkları ve her ne olursa olsun bu felâketin önüne geçecek herhangi bir harekete yardım etmek arzuları çoğalmağa başlamıştı. " (17)

"Amerikalıların himâyesini" isteyen idâreciler olmasına rağmen, millî unsurlar, Samsun'da bir " miting " bile yapabilmışti. Gerçekten de, bu dönemde, böyle bir mitingin yapılabilmesi çok önemli hâdiseydi:

"Bir Şubat 1336 (1920) tarihine tesadüf eden Pazartesi günü saat 9 da bütün ticarethaneler kapatılarak Belediye önünde toplanan halk mütarekeden beri türlü türlü vesilelerle her tarafta ayaklar altına alınan Müslüman hukuku, Maraş'a karşı yapılan feci haksızlık ve tecavüzler protesto edilmiş ve nutuklar verilmiştir. Bu tezahürat, vaziyetin doğurmakta olduğu felâket ve esaretin İslâm ve bilhassa Türk unsurunun maruz kalacağı fevkalâde zulüm ve felâketin halkça anlaşıldığını gösteren canlı bir delil idi. " (18)

Yaşanan bu hâdiseler, bize, Mustafa Kemal'in , Nutuk'taki şu sözlerini hatırlatmaktadır:

"Diğer mühim bir noktayı da ifade etmek lâzımdır. Çarei halâs ararken, İngiltere, Fransa, İtalya gibi düveli muazzamayı gücendirmemek esas gibi telâkki olunmakta idi. Bu devletlerden yalnız biriyle dahi başa çıkılamıyacağı vehmi, hemen bütün dimağlarda yer etmişti. Osmanlı Devletinin yanında, koskoca Almanya, Avusturya-Macaristan varken hepsini birden mağlûbeden, yerlere seren İtilâf kuvvetleri karşısında, tekrar anlarla husumete münker olabilecek vaziyetler almaktan daha büyük mantıksızlık ve akılsızlık olamazdı.

Bu zihniyette olan yalnız avam değildi; bilhassa havas denilen insanlar böyle düşünüyordu.

O hâlde çarei halâs ararken iki şey mevzuubahis olmayacaktı. Bir defa İtilâf Devletlerine karşı vaz'ı husumet alınmiyacaktı ve padişah ve halifeye canla başla merbut ve sadık kalmak şartı esasi olacaktı.

Şimdi, Efendiler, müsaade buyurursanız, size bir sual sorayım, bu vaziyet ve şerait karşısında halâs için, nasıl bir karar varidi hâtır olabilirdi?

İzah ettiğim malûmat ve müşahedata göre üç nevi karar ortaya atılmıştı:

Birincisi, İngiltere himayesini talebetmek.

İkincisi, Amerika mandasını talebetmek.

Bu iki nevi karar sahipleri, Osmanlı Devletinin bir kül halinde muhafazasını düşünenlerdir. Osmanlı memalikinin muhtelif devletler beyninde taksiminden ise kül halinde, bir devletin tahtı himayesinde bulundurmaya tercih edenlerdir.

Üçüncü karar: mahallî halâs çarelerine mâtuftur. Meselâ; bazı mıntıkalar, kendilerinin Osmanlı Devletinden fekkedileceği nazariyesine karşı ondan ayrılmamak tedbirlerine tevessül ediyor. Bazı mıntakalar da, Osmanlı Devletinin imhâ ve Osmanlı memleketlerinin taksim olunacağını emrivaki kabul ederek kendi başlarını kurtarmaya çalışıyorlar.

Bu üç nevi kararın esbabı mucibesi vermiş olduğum izahat meyanında mevcuttur.

Efendiler, ben, bu kararların hiçbirinde isabet görmedim. Çünkü, bu kararların istinadettiği bütün deliller ve mantıklar çürüktü, esassız idi. Hakikati halde, içinde bulunduğumuz tarihte, Osmanlı Devletinin temelleri çökmüş, ömrü tamam olmuştu. Osmanlı memleketleri tamamen parçalanmıştı. Ortada bir avuç Türkün barındığı bir ata yurdu kalmıştı. Son mesele, bunun da taksimini teminle uğraşılmaktan ibaretti. Osmanlı Devleti, onun istiklâli, padişah, halife, hükümet, bunları hepsi medlûlü kalmamış birtakım bimana elfazdan ibaretti.

Nenin ve kimin masuniyeti için kimden ve ne muavenet talebolunmak isteniyordu?

O halde ciddî ve hakikî karar ne olabilirdi?

Efendiler, bu vaziyet karısında bir tek karar vardı. O da hâkimiyeti milliyeye müstenit, bilâkaydüşart müstakil yeni bir Türk Devleti tesis etmek!" (19)

Gelinen bu safhada, Kemal Atatürk'ün: " Ortada bir avuç Türkün barındığı bir ata yurdu kalmıştı." cümlesi çok mânâlıdır: " Bir avuç Türk " ve " bir ata yurdu" ifadesi; mes'elenin, bütün vahametini göz önüne sermeye yetiyordu.

Bütün bunlara rağmen : " O sırada Ankarada teşekkül edecek Millî hükûmetin esasını kuracak Millet Vekillerinin seçilmesi emri verildi.

(...) Ankara'ya mebus seçilmesi işi, Samsun muhitinde mühim bir muhalefetle karşılandı. Bunun sebebi evvelce de arzettiğimiz gibi mutasarrıf Cevdet Bey ile Belediye reisi Ali Rıza Beyin buna aleyhtar olmalarındandı. O zaman vilâyet kadısı bulunan Nevzat Beyin mutasarrıf ve belediye reisi hattâ bazı zengin kimseler üzerinde yaptığı tesirli propagandası bu muhalefeti körükliyen âmillerden biri sayılabilirdi. Nevzat Bey bu propagandaları yalnız bu zevat üzerine değil, bizzat Müdafaayı Hukuk Heyeti azası üzerinde de yapmayı ihmal etmiyordu.

(...) İşte zahiren doğru görünen bu propagandalar filhakika Müdafaayı Hukuk Cemiyeti azası tarafından lâyük olduğu mukabeleyi görüyor ve istikbâline sahip olmanın bir milletin maarifinin inkişafı da millî varlığının istilzam ettiği şekilde temin edilemeyeceği dermeyeran ediliyorsa da bazı servetine merbut ve henüz mütereddit kimseler üzerinde istediği tesiri yapmaktan da hali kalmıyordu.

(...) Ankaradan Mustafa Kemal Paşanın tevali eden emir ve ısrarlarına dayanamayan mutasarrıf Cevdet Bey nihayet bir gece, içine yüzü koyun yattığı bir kayıkla bir İngiliz muhribine can atarak İstanbul'a kaçmakla selâmeti bulmuştu.

Cevdet Beyin bu firari haberi Samsunlular ve bilhassa Müdafaayı Hukuka karşı vaziyet alan kimseler üzerinde mühim bir tesir yaptı. " (20)

Hasan Umur'un, Millî Mücâdele'nin bu çetin günlerine dâir iki ibretlik hâtırasını da faydalı olacağını düşünerek naklediyorum:

"Bugünlerde idi ki merhum Hacı Molla, mutasarrıf Hamit Bey, beni görmek istediklerini söylediler. Bir cuma günü Hamit Beyi evinde ziyaret ettim. Bir sözarasında " Vaızlarınızı takip ediyorum. Tuttuğunuz yolda yürüyünüz. Sizi arkanızdan bekleyen vardır; korkmayınız." dediler. Mutasarrıfın bu sözlerinden cesaretimin arttığını söylemeye lüzum yoktur. Bu cesaret verici sözleri söyleyen merhum Hamit Beyin, başka bir gün yanında idim. Metropolit (Hıristiyan Ortodoks kilisesinde patrikten sonra, despot ve papazdan önce gelen dinî lider) vekili olan bir papas içeri girerek, mutaazzım bir tavırla mutasarrıfa hitaben " Kavaklı Ekremi öldüren Rumlar hakkında hükûmetin haksız yere takibatta bulunduğunu haber alıyorum. Bu, doğru olmasa gerektir." Bu, lâübalî ve küstahlıkla tavsif edilebilecek hareket beni çok müteessir etti.

Bu gibi hallerde yüksek hamiyetinin galeyana geleceğine inandığım Hamit Beyin bu adama haddini bildireceğini beklerken, bilâkis gayet mülâyim bir eda ile, " bakarız, anlarız " gibi sözler sarfederek, zaaf gösterdiğini hayretle gördüm. Herhalde o zamanın nezaketi icabı olacaktır.

Yine bugünlerde bir Rum mektebinde (Amerikalılar tarafından idare edilen Rum Darüleytamı olduğunu zannediyorum) jimnastik talimleri yapan Rum çocuklarının söylemekte oldukları şarkıları ben de dinlemiştim. Rumca bilmediğim için tabîî bir şey anıyamıyordum. Bir gün, rumca bilen bir zabitimizden öğrendiğime göre, Rum çocuklarının söylemekte oldu şarkılar Türklük ve İslâmlık aleyhinde birçok tahkir kelimelerini ihtiva ediyormuş. Bu hususa da ayrıca üzüldüm ve bir gün camide bu hususu da bahis mevzuu ederek vatandaşları tenvire çalıştım. " (21)

Bu iki hâdise bile, bir numûne olarak Samsun'un ve bütün Türkiye'nin ne vaziyette olduğunu anlatmaya kâfidir. " Papas"ların, âdetâ siyâsî ve hukukî birer temsilci gibi, zamanın idârecileri üzerinde hâkim mevkide bulunuşları, diğer taraftan, çocuklara kadar vardırılan kin tohumlarının alenen " şarkı"larla söylenmesi, târih boyunca yaşadığımız Avrupalı-Türk çekişmesinin değil, Avrupalıların topyekûn uygulamaya çalıştıkları " Şark Meselesi"nin, Türk'ü sindirme ve yok etme p(i)lânlarının birer örneğini teşkil etmektedirler.

Bütün bu zorluklara rağmen, bu yıllarda (1334-1335/1918-1919), Müslüman Türk milletini asilce temsil edenler; Samsun'da, herkesi kucaklayan, yâni Türk, rum veya başka millet mensuplarının çocuklarını ayırt etmeksizin herkese hizmet veren, bir " Samsun Darüleytamı" yâni Samsun yetim/ kimsesiz çocuklar yurdu/ barınağı kurmuşlardır.

Hasan Umur; Çarşamba ilçesinde şahidi olduğu hazin bir hâdiseyi de dehşetli bir üzüntü duyarak şöyle nakleder. Târihe dikkat edilince görülecektir ki, Mustafa Kemal Paşa, Samsun'a henüz çıkmamıştır. Zîra; zaman, 1335 (1919)in başlarıdır. Soğuk bir hava vardır.

"Bu camideki (Hançerli Câmii) vaazlarımın birinde yine kayda şayan gördüğüm iki askerini halini bahis mevzuu ederek teessürü mucip bir vak'ayı cemaate arz etmiştim. O da şöyle idi: 1335 (1919) senesinin iptidalarında bir gün Çarşamba kaza merkezinde, Yeşilirmak tarafında dolaşırken harap bir binanın civarında iki askerini mütereddit bir halde dolaştıklarını ve ahır bile olamayacak derecede yıkık olan bu binanın kapısını aramakta olduklarını gördüm. Merak ettim. Yanlarına yanaşarak ne aradıklarını sordum. " Akşam oluyor. Yatacak bir yer bulamadık. Sahipsiz olduğunu sandığımız bu binada geceleme istiyoruz" dediler. Hava oldukça soğuktu. Böyle bir zamanda kırdâ, dağda değil, bir kasabada askerlerimizin yatacak bir yer bulamadıkları anlaşılıyordu. Bir handa, bir kahvede niçin yatmadıklarını sordum. Cevaben mahzun bir tavırla paralarının olmadığını söylediler. Siz askersiniz; akşam yatar, sabahleyin kahveciyeparanız olmadığını söyleseydiniz ne olurdu, dedim. Cevaben " Kahvelere girdiğimiz zaman önce para istiyorlar, sonra yer gösteriyorlar. Paramızın olmadığını söyleyince yüzümüze bile bakmıyorlar. " dediler. Bu iki askerden biri Çorumlu, diğeri İzmirli idi. Bunlar, perişan bir halde Şark cephesinden dönen askerlerdendi. Bunların barınmaları için kurulmuş bir teşkilât olmadığı gibi her nedense halkta da büyük alâkasızlık mevcuttu.

Bu iki askerini şu acıklı hali bende unutulmaz teessür doğurdu. Vakayı etraflıca cemaate hikâye ettikten sonra, vatan uğruna hayatlarını her an tehlikeye koyan, senelerce ailelerinden , sıcak yuvalarından uzak yaşayan bu gibi, vatanın öz evlâtlarını düşünmeyenlerin vatani olamayacağını, vatanın fedâkâr evlâtlarına karşı fedâkârlık yapamayan zenginlerin servetlerini düşmana kaptırmak tehlikesi karşısında bulduklarını ve belki de bugün limanımızda (o zaman Samsun limanında ecnebi harp gemileri bulunmakta idi) toplarını bağrımıza çeviren ecnebi gemilerinin bulunmasına sebep olanlardan biri de bu gibi kayıtsızlar olduğunu müteessir bir lisanla izah ederken bir çok dinleyicilerin gözlerinden yaşlar döküldüğünü görüyordum. Hattâ o gün camide beni dinleyenler arasında bulunan Çarşambalı bir zat, " hâdise Çarşambada geçtiği için hemşehrilerim namına utandım " demişti. " (22)

Sonuç

Hasan Umur Hoca'nın, Hançerli Câmii'ndeki vaazlarından birinde söylediği şu sözler, belki de bütün söylenenlerin ve söyleneceklerin hulâsasıdır:

"Dinimiz bir, dilimiz bir olmalıdır. Yurdun selâmeti ve kurtuluşu bu iki esasa bağlıdır. Yalnız dil, varlığımızı korumağa kâfi değildir. Farzı muhal olarak eğer Türkler Anadolu'ya geldiklerinde hıristiyanlığı kabul etmiş olsalardı, Yunan âdet ve edebiyatı ve kültürü içersinde Türklüklerini unutmaları muhakkak sayılabilirdi. Çünkü Samsun ve havalisindeki hıristiyanların hâlis Türk olduklarına zerre kadar şüphe yokken ve dilleri de hâlis Türkçe iken Pontusçuluk ülküsü uğrunda Türklerle mücadelede bulundular. Birçok kardeş kanı döküldü. Ve nihayet mübadil olarak Yunanistan'a gittiler ve ebediyyen bizden ayrıldılar.

Birinci dünya harbi sıralarında Samsun ve Bafra havalisinde bizzat yaptığım tetkikatta, buralardaki hıristiyanların rumca bilmedikleri, öz Türkçe konuştukları, kiliselerde dualarının tamamen Türkçe olduğu, âdetleri, kıyafetleri ve yaşayışlarının tamamen Türklerin aynı olduğunu görmüştüm. İşte bu Türk çocuklarına hıristiyan dini, milliyetlerini unutturmakla kalmayıp, Türklüğe karşı tam mânasıyla amansız düşman yapmıştı.

Vatanımızın bazı köşelerinde Türkçe değil, rumca ve daha başka dillerle konuşanlar vardır ki, Müslüman oldukları için yabancı milletlere karşı icabında Türkler kadar nefret gösterirler. Aradaki

bağ islâmlık ve dindir. Bu misaller de gösteriyor ki, Türklüğün baka ve mevcudiyeti iki esasa bağlıdır: Dil ve İslâm dinidir. Türk milleti daima bu iki esası göz önünde tutmalıdır. Mütefekkirlerimizin nedense inkılâptan sonra bu mühim nokta üzerinde henüz lâıyk olduğu derecede durmadıklarını görmekteyiz. Bu hususa dair kalemlerin çalışması zamanı gelmiştir. Hurafeleri bir tarafa attıktan sonra yaratılışa uyan dinimiz tam bir vuzuhla parlamalıdır. Türkün yüksek ruhundan ve dehâsından meydana gelen camilerimiz asra uygun bir şekilde pâk, temiz bir şekilde nurlanmalıdır. Bütün camilerimiz Beyoğlundaki Ağa Camii şekline girmeli, münevver zümrenin dimağlarına mâkes olmalıdır. Bu hususta Türkün ruhu uyanmalıdır. " (23)

Unutulmamalıdır ki; yeryüzünden son Türk silinmedikçe, " Şark Meselesi" denilen sistemli p(i)lân asla sona ermeyecektir. Tarih; en büyük ibretleri, acıları, zulümleri, delilleri ve vesîkalarıyla, bize, göstermiş ve göstermektedir.

Türk milleti olarak; bin beş yüz seneyi aşan bir süreden beri muhatap bulunduğumuz Doğu ve Batı cemiyetlerinden / kavim veya milletlerinden, bilhassa, devletimizin zayıflamaya başladığı zamanlarda, maalesef, sâdece eziyet, zulüm ve ihânet gördük.

Türk târihinde, yalnızca Millî Mücâdele döneminde yaşananların dahi idrâk edilmesi, meselenin kaynağına ve özüne nüfûz edebilmemizi sağlayacaktır, kanaatindeyim.

Bu noktada;- hissî olmaktan uzak, gayet gerçekçi bir düşünce ve tavırla-başını ellerinin arasına alıp, her Türk'ün: " Arkadaş, ben, bu İngiliz'e, bu F(ı)ransız'a, bu Amerikalı'ya, bu İtalyan'a, bu Çinli'ye, bu Rus'a, bu Rum'a, bu Yahudi'ye, bu Sırp'a, buna, şuna veya ona...ne yaptım da, benim her zayıf anımda, hem de birleşerek gelip tepeme biniyorlar? " diye sorması ve cevabını da bulması lâzımdır.

Bu sorulara, sâdece târihçilerin değil, belki de daha çok " içtimâîyatçılar"ın cevap araması lâzımdır.

Dîğer taraftan; bu soru ve cevaplarda sıhhatli bir netîceye ulaşabilmesi için, Türk'ün, dâimâ uyanık, diri ve birlik içinde bulunması, çok çalışması ve târih muhasebesini millî şuûrla idrâk etmesi gerekir.

* OMÜ Em. Öğretim Görevlisi, Şâir ve Yazar

Kaynaklar

1. Arslan Tekin, Türk Adını Silme Planı /Şark Meselesinin Son Aşaması, Paraf Yayınları, İstanbul 2013, sy. 30-32
2. Bünyamin Kocaoğlu (Yrd. Doç. Dr.), Millî Mücâdele Yıllarında Samsun, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun 2008, sy.1
3. Hasan Umur, Samsunda On Beş Sene, Güven Basımevi, İstanbul 1947 , sy.3
4. Ali Kayıkçı, Pontus'a Darbe, 2. Basımın Önsözü, Samsun Gazeteciler Cemiyeti Yayını, Samsun 1990, sy.10
5. Bünyamin Kocaoğlu (Yrd. Doç. Dr.), Millî Mücâdele Yıllarında Samsun, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun 2008, sy.2
6. Arslan Tekin, Türk Adını Silme Planı /Şark Meselesinin Son Aşaması, Paraf Yayınları, İstanbul 2013, sy. 32
7. Kemal Atatürk, Nutuk, Cilt-1, 1919-1920, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, sy.1-3
8. Hasan Umur-Âdil Pasin, Samsun'da Müdafaa-yı Hukuk, Tan Matbaası, 1944, sy.3
9. Hasan Umur, Samsunda On Beş Sene, Güven Basımevi, İstanbul 1947, sy. 5-6
10. Hasan Umur-Âdil Pasin, Samsun'da Müdafaa-yı Hukuk, Tan Matbaası, 1944, sy.6
11. a.,g.,e., sy. 6
12. Hasan Umur, Samsun'da On Beş Sene, Güven Basımevi, İstanbul 1947, sy.38
13. a.,g.,e., sy. 39-40
14. a.,g.,e., sy. 42-43
15. Hasan Umur-Âdil Pasin, Samsun'da Müdafaa-yı Hukuk, Tan Matbaası, 1944, sy. 6
16. a.,g.,e., sy.6-9
17. a.,g.,e., sy.9
18. a.,g.,e., sy. 10
19. Kemal Atatürk, Nutuk, Cilt-1, 1919-1920, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, sy.11-12
20. Hasan Umur-Âdil Pasin, Samsun'da Müdafaa-yı Hukuk, Tan Matbaası, 1944, sy.10-13

21. Hasan Umur, Samsunda On Beş Sene, Güven Matbaası, İstanbul 1947, sy. 10
22. a.,g.,e., sy.11-12
23. a.,g.,e., sy. 25

Çocuklar

Melek sîmâlarında sevgi tomurcukları
Umut dünyalarında tâze bir bahar.
Kutup yıldızı parlayışı gecelere
En hakîkî yâr.

Sıralanır peşpeşe mâsûm gülücükler
Gökkuşağı yanaklarında rengârenk.
Papatya ellerinde her mevsim çiçeği
Gelip geçen yıllar.

Bir şiir gözpınarları: Şelâle, kâinat...
Eritir en katlıkları kadife kadife.
Gözyaşlarında zemzem berraklığı
İlâhî aşka ayâr.

Bülbüller cıvıl cıvıl bahçelerde
Bereket mîmârları ruh saraylarının.
Şerefli yuvalarında dâimâ parıldayan
Nurdan ışıklar.

Güvercin bakışlarıyla beşiklerinde
Ömür denen bir yola çıkarlar.
Ufacık omuzları üstünde
Bir neslin yükünü taşırlar.

M. Halistin Kukul
(Millî Kültür Dergisi - Kasım 1981)

Yetimler

Çocuktular, yüzlerinde melek gülümseyişleri
Elleri vardı öpülesi, alınları vardı ak mı ak!
Atardı usuldan usula yürecikleri
Bahar sabahlarına papatyalar duvak.

Birikince gözpınarlarında bir-iki damla yaş
Bir noktaya dikilirdi gözleri irak mı irak.
Bakardım, tutamazdım kendimi arkadaş,
Uzar giderdim okyanuslara doğru sel-ırmak.

Hep yol gözlerlerdi, hep yol aralıksız.
Sınırı yoktu beklemenin, yoktu durak.
Güvercinler gibi başbaşa: Saf-katıksız,
Hisle göğüslerini doldurarak:
Akşamca yatarlardı, erkence kalkarlardı sabah.
Kader bu, bilinmez neler olacak
Ceylânlar böyle uyurlardı ancak.
Bitmek bilmedi gece bir türlü
Yataklarında döndüler durdular.
Uyudular uyandılar, uyudular uyandılar
Ne uzun geceydi bu, edemedi kimse îzah.

Gündoğumu ezânla bir daldılar, bir açtılar gözlerini
Dinlediler yastıklarında başları,
Rüyâlarındaki uğultu seslerini.

Korktular, çok korktular, anladılar titrediklerini
Bir kadın sesi duyuldu: "Vahh!..Vahhh!..
Yavrucaklarım babalı yattılar, akşam,
İçim yanıyor Allah'ım, içim yanıyor!
Babasız kalktılar, sabah!"

Çocuktular, yüzlerinde melek gülümseyişleri
Elleri vardı öpülesi, alınları vardı ak mı ak!
Atardı usuldan usula yürecikleri
Yürecikleri, güneşe doğru başak başak!..

M.Halistin Kukul
(Hisar Dergisi, Ocak 1980)

5.

Şehir Yaşamında Evler, Sokaklar ve Mekanlar

Medeniyetin Üç M'si Münasebetler, Mekânlar ve Muhit

Prof. Dr. Fahri SAKAL
Ondokuz Mayıs Üniversitesi / Samsun

Medeniyeti oluşturan değerlerden üçü “M” ile başlayan kavramlardır: İnsanlar arası münasebetler, mekânlar ve muhit. Medeniyet denen gelişmişlik olgusu bunların yozlaşmadan, aslılığını, nefasetini ve fonksiyonlarını kaybetmeden gelişmesiyle ve korunmasıyla mümkündür. Medeniliğin temelinde insani değerler yatmaktadır ki bilimler, sanat hareketleri, kültürel faaliyetler, siyaset ve diğer beşeri zekâ mahsulleri bu insanlar arası münasebetleri işlemektedir. İnsanların cemiyet halinde yaşamaları sosyal varlık olarak adlandırılmalarına ve hayvanlar âleminden bu vasıflarıyla ayrılmalarına neden olmuştur. O halde bu “sosyal varlık” münasebetlerinde ne kadar asil, anlayışlı, çelebi ve cömert olursa o kadar cemiyeti birleştiren bağlar güçlü olacaktır. İkinci olarak insan bir mekânı paylaşmak durumunda olan varlık olarak, ister aile meskeni olsun, ister din, sanat, kültür, siyaset ve folklor gibi medeniyetin farklı cüzlerinin sahnelendiği yerler olsun, bazı mekânlara muhtaçtır. Bunlar sanatları, ihtişamı, güzelliği ve cemiyetin bunlara verdiği değerle medeniliğin göstergesi sayılmaktadır. Muhit ise en basiti ile çevremizdir, ama yakın çevreden dünya geneline, hatta uzaya kadar bizi ihata eden tüm ortamları oluşturmaktadır. İçtiğimiz su, soluduğumuz hava, gıdalarımızı ektiğimiz toprak muhitimiz(çevremiz)dir. Bu üç değer korunarak geliştirilmeli; bunlar olmadan inşa edeceğimiz yollar, gökdelenler, üniversiteler, hatta geliştireceğiniz biliminiz işe yaramayacaktır.

Bunları korumak, geliştirmek, artan nüfusa, üretim ve tüketime rağmen gelecek nesillere saklamak medeniyetin en temel şartlarından birincisi olmalıdır. Zira bilim ne kadar gelişse de hava, su ve toprak üretmesi mümkün değildir. Bunlar varlığımız için tabii ve asıl olanlardır; bunların alternatifleri olan suni varlıklar ise insana bir kazandırıyor ise almaktadır. Kanseri, şeker, tansiyon, koah ve benzeri hastalıklar biraz da bu suni yöntem ve zararlı maddelerin yaygınlaşması sonucu başımıza musallat olmadılar mı?¹ Günümüzde gittikçe her alanda “öze/tabiiata dönüş” istek ve çalışmalarının yapılması bu nedendir. Kirlenen hava, su ve toprak bir tarafa, genetikle oynama sonunda gıdalar ve bazı canlı türleri aslılığını kaybetmeye başlamıştır. Bunun sonucu kısa vadede daha dayanıklı gıdalara kavuştuk, raf ömürleri uzadı, ama uzun vadede sağlığınıza etkilerini henüz bilmiyoruz. Gıdalarımızın değiştirilen genleri bizim genlerimizi nasıl değiştirecek? Bunu uzun kullanımlardan sonra öğreneceğiz, ama belki de öğrendiğimizde iş işten geçmiş olacaktır.

Münasebetler

İnsanlar gerek bireysel olarak birbirleriyle, gerekse cemiyet içinde topluluğa karşı hareket ve tavırlarında belli ölçüler içinde olmayı medeniliğin göstergesi saymaktadırlar. Münasebetlerimiz bundan dolayı medeniliğimizin göstergesidir. Cemiyet halinde yaşamak durumunda olan insan birçok sosyal norm geliştirmiştir. Bunlar hem sosyal hem de medeni kurumlardır.

Gülümseyen, birbiri ile medenice selamlaşan, güçlük ve aksilikler karşısında anlayışlı davranan, samimi görünen ve çevresine pozitif enerji yayan insanların cemiyetinde polisiye ve tıbbi vakalardan diğerlerine kadar her sahada problemler azalmaktadır. Mesela kurumunda hır gür içinde çalışan, amir ve personeli arasında iyi ilişkiler bulunmayan bir cemiyetin sağlık sorunları ile uyumlu fertlerden oluşan bir cemiyetin sağlık göstergeleri çok farklı olacaktır. Hatta medeni ve munis ilişkiler kurulamayan, stresli insanların bulunduğu bir toplumda sadece sağlık alanında değil, her alanda

¹ Bir uzmanına sorsak, medeniyet hastalıkları nelerdir ve topluma ödediği fatura ne kadar büyüktür, desek; acaba nasıl bir karamsar cevap alabileceğimizi düşünüyor muyuz?

uyumsuzlukların suç oranlarını da arttırdığını, hatta mevzuubahis huzursuzluğun iş verimini de düşürdüğünü biliyoruz. Uyumsuz insanlar cemiyetinde karşılıklı güven olamayacağından yalan ve iftira gibi kusurlar da yaygınlaşmaktadır. Adli ve polisiye vakaların birçoğunun aslında incir çekirdeğini doldurmayacak basit meselelerin büyütülmüş hali olduğunu biliyoruz.

Özellikle, siyasi anlayışlardaki müsamahasızlık, antidemokratik kültür, farklı düşünenleri linç etme eğilimi insanları düşman kamplara bölmektedir. Bunun sonucu sürülme korkusu içinde yaşayan memur, hakkı yenen akademisyen, işinden kovulması her an mümkün olan işçiler gibi daha nicelerinde bu stresle iş verimleri düşmekte, insanların ruh ve beden sağlığı bozulmaktadır. Bu faturaları ödemek de, bunların sorumlularına değil, yine halkın kendisine düşmektedir. Sağlık harcamalarının böyle artması, asayişsizlik ve adaletsizliğin zoraki ve aptalca büyütülmesi, gereksiz ceza ve tutukluluk hallerinin zararları, hoşgörüsüzlüğün ve ideolojik bağnazlığın eğitimdeki telafisi imkânsız zararları ilh daha nice zararlı örneği sayabiliriz. Böyle toplumlar bolca cezaevi yaparken, medeni toplumlar kültür, sanat, eğitim, bilim vs alanlar için mekânlar inşa etmektedir.² Bu konularda mukayeseli insani gelişmişlik endeksleri yayınlanmaktadır ve ülkemiz bu skalada son yıllarda biraz yükselmesine rağmen 187 ülke arasında ancak 69. olabilmıştır, ki pek de iyi durumda sayılmayız.³

Mekânlar

Medeniliğin diğer bir göstergesi de mekânlardır. İnsanlar ve kurumlar varlığını bir mekân içinde yürütür veya sürdürür. Otlar bile uygun iklim ve çevre olmayınca büyüyemezler. İnsan çocukluk, yetişkinlik ve yaşlılık dönemlerinde fitratına uygun mekân aramaktadır. Mekân insanın psikolojisini etkilediği gibi, çalışma düzenini, verimliliğini, çevreye uyumunu da etkilemektedir. Özellikle sanat eserleri hem kendileri bir mekân oluşturmakta, hem de asli özelliğine göre bir mekâna yakışmaktadır. Mimariden diğer sanatlara kadar hemen hepsi kendilerine has mekânlara konulmaktadırlar. Maalesef Türkiye’de sanat eserleri bugün şanlarına layık olmayan mekânlarda tutulmaktadır. Birçok tarihi cami ve diğer sanat yapıları sanatsız beton bloklar arasında boğulmaktadır. Şehirler gittikçe mimarinin, sanatın ve estetiğin uzağına doğru savrulmakta, köylerde bile Türk ev tipi hızla yok olmaktadır. Kervansaraylar, hanlar, tarihi çarşılar, bedestenler, medreseler ve diğer tarih ve sanat dolu mekânlar ya yok olmuş veya kullanılmaz hale sokulmuşlardır.⁴ Kullanılabilir durumda olanlar da asli hüviyetine ve sanat eseri kimliğine uygun olmayan muameleye maruz kalmaktadır.

Mekânların bir yapılaş gayesi, bir felsefesi olduğu bilinmesine rağmen, birçoğu bu felsefenin unutulması ile gayesinin dışında kullanılmakta, bu durum o mekânın tahribi kadar yanlış olmaktadır. Kültür ve sanat eserleri yıkıcılığı demek olan Vandalizm sadece düşmanın bir ülkeye girip bu eserleri tahrip etmesi ile olmaz, asıl Vandalizm bu mekânları ve eserleri yapılaş gayesinin dışında kullanmaktır. Bazen bu gayenin dışına çıkmak durumu söz konusu olabilmektedir. Mesela Anadolu’da bazı tekye ve zaviye mekânları veya kiliseler, tapınaklar ve benzeri dini mekânlar bugün katılımcısı veya cemaati bulunmaz durumdadır. Bunların harabe durumuna düşürülmemesi, amacına yakın işler için canlı tutulması, mesela inançlar müzesi olarak bulundurulması veya asli fonksiyonuna yakın bir kültürel mekâna dönüştürülmesi en ehven yoldur. Bu durumda hem tarihi ve kültürel dokuyu korumuş, topraklarımızın tarihi zenginliği gelecek asırlara taşınmış olursunuz, hem de turizmin çok yönlü kazancı ile o eserlere yaptığımız bakım ve onarım masrafını kat be kat çıkarırsınız.⁵

² On yıl kadar önce tv’den duyduğumuz bir haber bizi çok etkilemişti: Norveç’in bir kasabasındaki cezaevinden son mahkûm tahliye edilmiş ve yeni mahkûm da gelmediğinden cezaevi kapatılarak, okula dönüştürülmesine karar verilmişti. Darısı bizim başımıza diyelim.

³ "İnsani Gelişme Endeksi" yazıp aramakla internetten bu konuda yeterli bilgiye ulaşmak mümkündür.

⁴ Sanat Tarihi ders ve konuları okullarda ya tamamen kaldırılmış veya çok gereksiz bir alanmış gibi muameleye tabi tutulmaktadır. Bu bir çeşit "Pasif Vandalizm"dir. Kendi eserlerini yok eden bir devlet politikasını böyle adlandırmayı teklif ediyoruz.

⁵ Okuyan veya dinleyenlere bu fikirlerimiz çok basit, ilkokul çocuğuna anlatılacak fikirler gibi gelecektir. Bunu biliyoruz. Ama maalesef Türkiye’de iki problem birden yaşanmaktadır. Bugün hem Türk-İslam eserleri, hem de Türk öncesi eserler Anadolu’da bakımsızlığa, hatta bazen kasıtlı yok edilme ihanetine maruz kalmaktadır. Turistler daha çok pagan eserlerle Yunan ve Roma dönemini ziyaret ediyor, bahanesiyle Türk eserleri bazen Turizm envanterine bile yeterince alınmamakta, gereken onarım, tanıtım ve çevre düzenlemesi dahi yapılamamaktadır. Yabancı eserlere de bir çeşit sözüm ona milliyetçi tepki söz konusudur. Vaktiyle yaptığımız bir Çanakkale gezisi esnasında rehberimiz Truva harabelerinin tarihçesini anlatırken H.Schilieman’ın orayı nasıl soyup birçok eseri Almanya’ya götürdüğünü anlatırken yanımdaki bir tarih öğretmeni “keşke hepsini götürseymiş de kurtulsaydık bu kefare yıkıntılarında” demiş, işin daha vahimi çevremdeki arkadaşların hemen hepsi bu Vandalist tavrı sözde milliyetçilik adına onaylamıştı.

Tarih ve sanat eserlerinin günümüzde plansız ve sanatsız yapılaşmaların arasında kaybolduğunu biliyoruz. Hiç olmazsa tarihi eserlerin çevrelerinde belli bir mesafeye kadar yapılaşmaya izin verilmemesi gerekirdi. Bununla ilgili bazı yasal ve teamüli uygulamaların var olduğunu biliyoruz, ama hem yeterli mesafeyi korumadığını, hem de ciddi olarak uygulanmadığını günümüzdeki mevcut durumdan anlıyoruz. Tarih, kültür ve sanat eserlerinin çevresinde büyüklüğüne ve türüne göre belli bir mesafe ve alanın yapılanmaya kesinlikle kapatılması ve bu konuda her hangi bir il belediyesinin imar düzenlemesi adı altında bir değişiklik yapamaması acilen sağlanmalıdır. Böyle eserler çevreleriyle birlikte nezih ortamlar oluşturmalı, bu mekânlar ve çevreleri insanlar için bir huzur sığınağı olmalıdır.

Muhit

Muhit, şimdi çevre denen, bizi ihata eden (kuşatan) en geniş mekândır. Oturduğumuz koltuktan başlayarak içtiğimiz su, soluduğumuz hava, yolda yürürken dalından koparıp yediğimiz erik, yüzdüğümüz köy deresi, ovalarımızı suladığımız ırmaklarımız veya balıklarını yediğimiz denizimiz, içinde yaşadığımız şehirden köye kadar yerleşim birimlerimiz, yollar, caddeler, sokaklar, çayırlar, ormanlar vs. vs. Özetle hava, toprak ve su olarak bizi kuşatan, çevreleyen ortamların genel adıdır muhit. Bugün artık gelişmişlik ve medeniyet çevreyi kirletmemeyi birinci ve vazgeçilmez şart olarak ele almaktadır. Balıkların öldüğü nehir ve denizlerin çevresinde yakın zamanda diğer canlılar da ölecek ve bir gün sıra insanlara gelecektir. Çocuklarımızın dünyasını kirlettiğimizi unutmamalıyız.

Biz ne insan ilişkileri üzerine yetkiniz, ne sanat veya estetik uzmanıyız, ne de çevre bilimciyiz. Bunları bu alanların uzmanları kendi usullerine göre anlatacaktır. Biz tarih boyunca bu değerlerin toplumumuzda nasıl karşılandığını, nasıl yaşatıldığını bazı örneklerle anlatıp, geçmişten geleceğe bir ışık tutmayı deneyeceğiz.

Muhit veya çevre insanın hangi medeniyete mensup olduğunu gösterdiği kadar, yaşadığı dünyayı nasıl kullandığını da göstermektedir. Dünya geçmişte atalarımızın idi şimdi bizim gelecekte torunlarımızın olacaktır. Biz aslında bugün torunlarımızın dünyasını hovardaca kirletmekteyiz. Bir tarihçi olduğumuz için söyleyelim. Roma İmparatorluğu vaktiyle “Barbar kavimlere” karşı Tuna Garnizonlarını inşa etmek için kuzey sınırlarındaki çamları kestiğinden Orta Avrupa ağaçsız kalmış, iklim karasallaşmıştı. Sanayi devrimiyle birlikte kömür yakmaya başladıklarında ağaçlar korundu ve Avrupa bu günkü yeşilliğine kavuştu. Ağaç ve orman çevreyi koruduğu gibi gelişmenin de temel iticisidir. Dedem çocuklarına “oğlum ağaç(fındık veya meyve) dikin, siz uyursunuz, o büyür” diyormuş. Yani siz uyurken ekonominize ekonomi katıyor.

Bizim medeniyetimizin vakıflara azami derecede önem verdiği herkesin malumudur. Sıkça söylendiği gibi bir vakıf medeniyeti inşa etmişiz. Hem insani ve medeni münasebetleri, hem medeni muhitimizi, hem de en medeni mekânları vakıflar yoluyla geliştirmişiz. Bir vergi kaçırma aracı olarak yapılanları hariç tutarsak, medeniyetimizin bu eşsiz hususiyetini tekrar ihya etmek ve geliştirip çağımızın icaplarına göre onları etkili kılmak yapacağımız en ilerici hareket olacaktır.

Muhitin önemli bir parçası olan hayvanlar da hayatımızı güzelleştirecek ve bereketlendirecek değerlerimizdir. Ancak Türk şehirciliği neredeyse hayvanları unutmuş durumdadır. Yurt dışında şehirlerde yürürken pek âlâ yolunuz üzerinden bir sincabın sıçradığını görebilirsiniz. Türk şehirlerinde büyüyen yeni nesil bu hayvanları ancak çizgi filmlerden ve belgesellerden tanımaktadır. Tarihte şehirleri kuşevleri ile donatan ve Gurabahane-i lâklâkan’lar yapan medeniyetimizi bu hale düşman değil bizler getirdik.⁶

Üç M'nin Mükemmel İncisamı: Eski İstanbul

Biz Türklerin muhit, mekânlar ve münasebetler konusunda elimizde muazzam ve muhteşem bir örneğimiz vardır: Eski İstanbul. Bu şehri tarihten getirdiği değerlerini koruyarak çağdaş şehircilik ölçü ve anlayışıyla günümüze kadar getirebilseydik, bugün Türk medeniyetinin, şehirciliğinin, Türk turizminin dünyada eşi benzeri olmayan bir abidesi olacaktı. İddia ediyoruz, tek başına bu Şehir-i İstanbul 60 milyar dolar turizm getirisi ve Türkiye’ye sağladığı itibar ile cihanın incisi olarak bilinecekti. İstanbul’un eski yıllarını anlatan yazılar ve bilgiler bize bir cenneti kaybettiğimizi veya tahrip ettiğimizi göstermektedir. Diğer bir ifade ile Osmanlı’dan Cumhuriyete bizler sadece bugün

⁶ Nusret Çam, “Üsküdar’daki Kuş Evleri ve bunların arkasındaki dünya”, *Üsküdar Sempozyumu C. 6*, s. 11-32

sınırlarının dışında kalmış şehirleri değil, eski İstanbul'u da kaybetmişizdir. Eski İstanbul muhitiyle, mekânlarıyla ve insanlar arası münasebetleriyle bugün keşfetmemiz gereken bir uzak ve bilinmez diyara dönüşmüştür. O şehir, sürdürdüğümüz dillere destan eski efendi insanlarıyla, yok ettiğimiz sanat yapılarıyla; beton bloklar arasında artık yeterince göremediğimiz gül, lale⁷, sümbül ve diğer çiçekleriyle sanki destanlar ülkesinden gelen atlara binip gaiplere karışmış ve gitmiştir. Buyurun size Abdülbaki Gölpinarlı üstadın ifadeleriyle onun gençliğindeki İstanbul:⁸

Bir yere mi gideceksiniz? "Bir çeşit yol tarifi vardı... Bir çeşit ev tarifi: "...oraya vardın mı sağa dön. Solda bir bostan göreceksin... Doğruca git. Gene soldan, köşede: önünde koca asırlık bir çınar ağacı, cumbalı, saray yavrusu bir konak... Sağda az meyilli bir yokuş... Vur o yokuşa! Aşağı-yukarı yüz adım ötede, sağda: bahçesinde salkım söğüt; küçük, kuş yuvası gibi ahşap bir ev.. Karşısında küçük bir bakkal var; Bakkal İbrahim Efendi... İşte o ev Selvinaz Kalfa'nına vi...

"Bir çeşit gidiş vardı... Bir çeşit dosta gidiş: Yanları açık, tek yahut çift atlı sayfiye arabasına kurulurdunuz. Yanınızda torununuz, ön tarafta damat bey... Yaya bir saatte varılacak yola, sağı-solu seyrede-ede yarım saatte varırdınız. Siz arabaya binerken arabacı yerinden iner, yardıma "müheyya" dururdu. Varacağınız yere varınca "dur" dediniz mi, gene hemen yerinden atlar, önüne kavuşturur, hizmete amade bir hal alır: gerekirse tutunmanız için elini değil "kolunu" uzatır: parasını alınca da "teşekkürler" eder, "hayırlar" dilerdi... Bir çeşit hitap vardı... Bir çeşit söz söyleyiş: Kadına hanımefendi denirdi: Erkeğe beyefendi... Yaşlıca ve sakallı zata efendi hazretleri... Erkeğe paşam diyenler bulunurdu ve bunlar ekalliyetlerdi: yani azınlıklar. Arabadan inen. "hayırlı işler" dilerdi arabacıya... Arabadan inene "güle-güle" derdi arabacı...

"Bir çeşit vapur yolculuğu vardı... Bir çeşit dostluk: Aynı semtte oturanlar, aynı yola gidenler buluşurlardı vapurda. Hemen herkesin oturduğu yer belliydi. Yerden temennalar... İçten iltifatlar... Hal-hatır soruş... Biraz belki "riya" da vardı... Bir çeşit iltifat: Oğul sorulurken, mahdum beyefendi denirdi. Oğuldan söz edilirken, mahdum bendeniz... Babaya peder denirdi, anneye valide... Kızdan kerime cariyez diye söz edilirdi. Peder duacınız denirdi babadan bahsedilirken... Ve muhatap her sözü bir estağfirullah'la karşılardı.

"Gidilirken babanın eli öpülürdü, annenin eli... Ve duaları alınırdı. Küçükler öpülürdü. Yaşadılarla görüşülürdü. Evde kalanların gönülleri hoş olurdu... Gidenler kutlulukla, sevinçle giderlerdi...

"Esnafın..." diye kınayanlar yok değildi: Belki de çoktu... Fakat "biz esnafız, bizde yalan yok" demeyen esnaf yoktu. Seyyar satıcıların sesleri besteliydi, sözleri ezgili... Ürküten, can alan, uyuyanı uyandıran ses yoktu. Ezan, namaz kılmayana bile bir "ruh sükûnu" ydu... Bir müzik vakfesi... Bir huşu anı... Sabah salâsı "dilkeş-i haveran'dan ezanı "sabâ"dan... Öğle, ikindi, yatsı ezanları, önce hazırlanmış makamlardandı. Akşam ezanının ise bambaşka bir ahengi, bambaşka bir dokunuş tarzı vardır...

"Mahalle kahvesi'nin bir çeşit vazifesi vardı. Bir çeşit içtimai toplantı yeriydi orası. Her sabah işine giden oraya uğrardı... Herkes birbirleriyle bir kere daha görüşürdü. Hasta yoksulun iyaline, kimsesiz kadının haline orda çare aranır, bulunurdu. Doktor yollanırdı... İlaç alınırdı... Kömür gönderilirdi, para toplanırdı. Bunlar yollanır, gönderilirken de: yollayanlar, gönderenler söylenmez, yardım olduğu bildirilmezdi: "Akrabanızdan biri göndermiş..." denirdi, "...adını söylemedi'...

"Bir çeşit külhanbeylik vardı. Bir çeşit emniyet kolu: Mahallenin namusundan mesul sayardı kendilerini bunlar. Mahallenin bekçisine, karakola yardımcıydılar. Bunlar yüzünden uykuda ürkmezdi insan... Geçinirdi mahalleliden bunlar... Ellerinden bir kaza çıkarsa hapisanede mahalleli yardımcıydı bunlara. Bir çeşit hizmetçi kadın vardı ev halkından: ihtiyarlayan dadı olurdu "ana yarısı". Genci evlendirilir, kocasıyla o eve bağlı kalırdı.

"Bir çeşit yaşayış vardı... Bir çeşit huzur ve sükûn: Sabah ezanında kalkılır... Kuşluk'ta işe gidilir... Gün batarken ya meyhaneye uğranır ya eve dönülür; fakat yatsıdan sonra uyunurdu. Geç kalan genç, "terliksiz" çıkardı odasına... Kimseyi uyandırmazdı... Herkesi sayardı. Geceleyin ne korna sesi vardı, ne vapur düdüğü, ne radyo haberi, ne mahalleler arasında çocukları uykularından belirledirip sıçratan, sinirlileri de delirten otomobili ilân yaygarası; ne mahalle arasında kafeterya, ne çalgılı gazino...

⁷ Son yıllarda yetkililerin çabalarıyla lalenin tekrar İstanbul'a döndüğünü sevinerek görüyoruz.

⁸ Abdülbaki Gölpinarlı, "Mazi Özlemi veya Dün Bugün", **Kültür ve Sanat**, Sayı 9 - Mart 1991, s. 9-12.

“Bir çeşit hayır dileyiş vardı... Bir çeşit gönül alışı: İnşaatta çalışan, yol kazan, odun kesen, kol gücüyle bir iş gören kişiye rastlanınca, "kolay gelsin" denirdi. Bu söze muhatap olan, bir an işini bırakır memnun olur, "eyvallah" der, yeni bir güçle işe başlardı... Bir çeşit aşinalık vardı... Bir tarz kardeşlik: Yolda, kible yönünden gelen davranır rastladığına selâm verirdi; sıra onundu. Ve büyük, küçüğe; yaşlı, gence: atlı, yayaya "ilk selam veren" di. Selam, verilen tarzdan daha da güzel alınır, bu rastlantı hayra yorulur, her iki yolcuda ferahlı, kutlu, yoluna devam ederdi.

“Bir çeşit yola çıkış vardı... Bir çeşit yola yöneliş: Evden, el-yüz öpülerek ayrılanın ardından su dökülürdü... "Su gibi git, su gibi gel; engel tanıma; rastlarsan su gibi aş" demektir bu. Arabaya binen yolculara, şehrin sınırlarını aşınca önce arabacı "uğurlar olsun" derdi. Bunu duyanlar, "uğurun Hakka olsun" sözüyle karşılık verirler, birbirlerine de "uğurlar olsun" derlerdi.⁹ Yolculukta rahatsızlanana yardım edilir, çocuklar eğlendirilir, ihtiyarlara yer verilir, yol, karşılıklı saygıyla sürer gider, aşılır biterdi...

“Bir çeşit nezaket vardı... Bir çeşit insanlık: Lokantada bir masaya oturan, o masada evvelce oturmuş olanlara mutlaka "müsaadenizle" der, izin alır; yer varda oturursa, "afiyet olsun" demeyi ihmal etmez, "teşekkürle karşılanırdı. Yemeyi önce bitiren, gene oturanlara "afiyet olsun" demeden gitmezdi.

“Bir çeşit hatır saymak vardı... Bir çeşit insanca saygı: Toplulukta gizli konuşulmazdı. Kimsenin sözü kesilmezdi. Bağıra-bağıra konuşmak pek ayıp sayılırdı. Herkes birbirinin sözüne riayet eder, özüne saygı beslerdi ve bu saygıyı bilmeyenler pek ayıplanırdı. Kaçınılırdı onlardan... "Meclis bozan" denirdi onlara ve pek nadir bulunurdu böyle kişiler...“Bir çeşit hoşgörü vardı: "İnanc'ı inanılmasa bile hoş görüş: ayıplananın ayıbını örtüş... İnanıcı ayrı olan sağsa, gıyabında "Allah hidayet etsin" diye anılırdı. Ölmüşse "dinince dinlensin" denirdi.¹⁰ Körün, sağırın yanında körlükten, sağırlıktan söz edilmezdi. Ayıplananın yanında o ayıbını hatırlatacak sözden kaçınılırdı, böyle bir mecliste herkesin ilk düşüncesi buydu...

“Yollar tertemizdi. Ayrıca da; herkes sabahleyin kapısının önünü sular, süpürürdü. Nasılsa yolda bir taş... Hem de küçük bir taş gören giderken durur; bir çocuğun sürçmesine, bir âmânın düşmesine sebep olur diye hemen eğilir alır, yolun kenarına kordu. Yolda birisinin düşürdüğü küçük bir ekmek parçası, bir simit parçası gören eğilir onu alır. Öper yahut öper gibi ağzına doğru götürür, sonra ya bir duvar kovuğuna ya bir ağaç yarığına kordu. "Nimet" ti ve nimete hürmet gerekirdi. Mahalleli birbirini tanır, severdi. Uygunsuz kişi hiçbir mahallede tutunamazdı. Bir ölüm bütün mahalleyi kapsardı. Cenaze kalkar kalkmaz, o eve "önce kible komşusundan" çorbasıyla, etlisiyle, tatlısıyla bir tepsi yemek gelirdi... Ertesi gün sağ, sonra sol komşudan. Ve bütün bunlara öbür komşular sırayla katılırdı, bir hafta yaşlı evde yemek pişirmek zahmeti düşünülmezdi...

“Şehrin yollarında, iki yanda ağaçlar vardı... Pencereerde fesleğenler... Bahçeleri vardı her evin... Bahçelerde çeşitli güller, karanfiller... Yol kenarında gecesevaları... Bir meydan vardı... Geniş güzel, ortasında suyu pırıl-pırıl büyük bir havuz. Girişinde sağda, iki güzel, temiz kahve, asırlık çınarlarla, kestane ağaçlarıyla gölgeli... İkinci kahvenin sonunda tertemiz bir lokanta... Buluşulur, oturulur, sohbetler edilir. Yemek yenilir. Dinlenilirdi. Üstadlar gelirler... Şiirler okunur... İstekliler "baygın âşıklar" gibi onların yüzlerine, sözlerine dalarlardı. Küllük denmişti nedense vaktiyle... Sonradan Güllük olmuştu adı. Uçan kuşun kanat sesi duyulurdu orda... Alınan-verilen soluk, işitilebilirdi. Şehzadebaşı'ndan, Beyazıt'tan giderken sol yanda bir kahve vardı. Adı, Feyziye'ydi... Haftada bir musiki âlemi kurulurdu orada. Hoca'dan Büyük Dede'ye, Büyük Dede'den Şevki Bey'e dek nağmeler çağlardı, besteler dile gelirdi, güfteler duyulurdu gönülde. Ama ayrı bir söz, bir fisıltı duyulmazdı... Nefes alınmazdı sanki... Boğaz, Göksu, Haliç, Kağıthane... Kıyılarıdaki yalılar... Oradaki musiki âlemleri... "Hammiğnesi" kayıklar, nağmeler, elemeler, emeller...

“Dostluk vardı, vefa vardı; söz vardı, öz vardı; sükûn vardı, rahat vardı, ruh vardı. Huzur vardı, feyiz vardı, zevk vardı. Neş'e vardı, edeb vardı, can vardı; canan vardı, hicran vardı... Aşk vardı...

⁹ Biz çocukluğumuzda Giresun'da yayla göçü esnasında bu sözleri devamlı duyardık. Uğurlar ola, uğurlar olsun, uğur ola... Cevaben "uğurun hakka olsun..." gibi ifadeler bir destan üslubunca söylenirdi. İnsanlar normal zamanlarında köyünde böyle konuşmazdı. Göç zamanı başlayınca bir eski gelenek, bir kültür canlanır, insanların dili bile değişirdi. Sadece dile değil, insanî hasletlere de yansırı bu kültür. Uzun yayla yolculuğunun zorluğu bilindiğinden herkes birbirine bütün güçleriyle fedakârca yardımlar yapmaya hazır halde görünür ve gerektiğinde de yapardı.

¹⁰ Bizim kültürümüzde hayatta olmayan bir gayri Müslim için "toprağı bol olsun", Müslüman için "Allah rahmet etsin" ifadesi kullanılır. Bugün bazıları bunu karıştırmaktadırlar. Kasıtlı mı, cehaletten mi? Bilemiyoruz.

“Şimdi "yol"u sormayın; bilen yok ki... Evler burunsuz... dümdüz yüzlü. Hepsi de birbirinin aynı... tanınmaz ki... Şoför arkadaş, sakallıya baba, amca; gence abi diyor. Kadın'a artık "bayan"demeyi de unutmuş... Teyze, yenge, abla diyor, Vapurda "bildik" yok... "Belli yer" kalmamış... Ezan artık inanana "Azîz Allah" dedirtmiyor... Adamı ürkütüyor; "Lâhavle" dedirtiyor. Seyyar satıcıların sesleri canından bezdiriyor herkesi. Mahalle kahvesi hiç kalmadı. Külhanbeylik, "haraççılık" olmuş. Geceyle gündüz belli değil. Yollar, pislikle dolu mu dolu. Apartmanlarda oturanlar birbirlerini tanımıyorlar... Ağaçlar kesilmekte... Çeşmeler musluksuz. Kalanların kitabeleri, aynaları, kırılmayı bekleyen boynu bükük zavallılar... Küllük; eğri büğrü merdivenli, yamrı-yumru duvarlı, otomobil mahşeri... Seyyar satıcı pazarı... Çiğ renkli kilim duvarlara asılmış, gözleri zedeliyor. Pislik birikintileri ayakları kaydırmakta. Biber, et, soğan kokuları buram buram. Borazanlı satıcıların sesleri kulakları tırmalıyor ve bu "meydanlıktan çıkmış" meydanın sonunda, irfan merkezimiz Üniversite!

Çalışanın hatırı mı sorulur... Tanıyan mı var onu? Selâm, bir "gericilik ". Hiç böyle şey olur mu? Ne ilkel töre! "Uğurlar olsun" ne demek? Dense bile yok buna karşılık veren... Masaya oturanın "afiyet olsun" demesine şaşanlar bulunur... "Nereden tanıyor ki bu bizi" diyor içinden ve cevap bile vermiyor... Beş kişi bir araya gelse, beşi de bağıra bağıra konuşuyor bu gün... Yahut "ee... iii... uuu... diye inleye inleye, kesik konuşmak moda olmuş... İnanca, dine, imana saygı değil, "sövgü" var artık. Müzik piçleşmiş...ne Doğulu, ne Batılı, fakat şu muhakkak ki bizim değil, değil... Biraz değil, çok pek çok zirdeli!... Ve biz, bu ülkede artık garibiz: "Gâh olur gurbet vatan, gâhi vatan gurbetlenir..."

Sonuç

Bugün insanlık medeniyet hastalıkları ile uğraşmaktadır. Mekanikleşen, makineli, robotlu, elektronik, hormonlu, GDO'lu, yapay, tabîlikten uzak bir hayat... Hareketsiz, vücudunu kullanmayan, üstüne bir de aşırı şişmanlatan gıdalarla beslenen insanlık... Tabiatla alakası kalmamış şehirler... Sanatı, kültürü, irfanı ve ahlakı unutmuş ve unutturmuş sosyal yapı... Ecdadın kültür ve ahlak kodları ile bağını koparmış, başka bir dünyaya da bağlanamamış bir cemiyet...

Bir vakıf medeniyeti varisleri olan bizler bugün tarihimizden kalan kültür ve sanatı, bunlarla ilgili eserleri, kurumları ve şehirleri yeterince koruyamadığımız gibi, koruduklarımızı da uygun mekan ve mahallerde tutamamışızdır. Ne çağdaş şehirler kurabilmişiz, ne tarihi dokuyu korumuşuz. Ne ecdattan kalan güzel hasletleri temsil edebiliyoruz, ne çağın teknolojisini ve modern kültürün gereklerini benimsiyoruz. Kültür ve sanat eserlerimizin çevresini çirkin ve sanatsız beton bloklarla doldurmuşuz. Ne tarihe saygı, ne kültür sevgisi, ne sanat aşkı, ne de muhite sahip çıkma eğilimi...

İşte biz kendi dünyamızda bile aslında garibiz. Kendi kendimizi gurbetimize sürmüştük. Şairin sözü gerçekten bizi anlatıyor: "Gâh olur gurbet vatan, gâhi vatan gurbetlenir."

Osmanlı Dönemi Samsun Şehrini Fiziki Yapısı ve Mahalleleri

Yrd. Doç. Dr. Muhammed OKUDAN
Gaziosmanpaşa Üniversitesi / Tokat

İnsanoğlu sosyal bir varlıktır. Bundan dolayı çeşitli ihtiyaçlarını karşılayabilmek için diğer insanlarla birlikte yaşamak zorundadır. İnsanlık tarihi boyunca birlikte yaşama üniteleri köy, kasaba ve şehir olarak gelişmiştir. Şehirler yerleşik hayatın en gelişmiş modelidir ve canlı varlıklar gibi doğar büyür ve gelişirler. Bazı şehirler **uzun** süreçte meydana gelen siyasi, ekonomik ve coğrafi şartların değişmesiyle terk edilirler. Bazısı ise bu suretçe varlıklarını günümüze kadar değişerek ve gelişerek devam ettirirler. Varlıklarını günümüze kadar devam ettiren şehirler fiziki yapıları ve sosyal gelenekleri ile tarihi şehirlerdir.¹

Tarihî Şehirler bir takım fizikî ve sosyal özelliklere sahiptirler. Zaman içinde adları değişime uğrayabilir, içinde yaşayanlar farklı dönemlerde farklı kültürlerden olabilir ve içerisinde farklı dönemlere ait ve farklı uygarlıklarca inşa edilmiş yapılar bulunabilir. Bu tip şehirlerin fiziki olarak üç temel özelliği vardır. Bunlar; kale, alışveriş merkezleri ve ulu camiidir.²

1. Samsun Şehrini Fiziki Yapısı

I- Samsun Kalesi

Tarihi şehirlerin en temel fizikî yapısı kalelerdir. Klasik şehirlerin hepsinde halkın korunması amacıyla mutlaka bir sur bir kale vardır. Eski şehirlerde, şehri kuşatan bir dış sur mevcuttur. Dış surun o zamandaki özelliğine veya yönüne göre isimlerinin verildiği muhtelif kapıları bulunurdu. Mesela Diyarbakır surlarının Mardin'e bakan kapısı Mardin Kapı, Urfa'ya bakan kapısı Urfa Kapısı, İstanbul surlarının Edirne'ye bakan kapısına Edirne Kapı denmesi gibi. Surun içinde, dönemin yöneticilerinin oturduğu, kıymetli evrak ve hazinenin muhafaza edildiği bir de iç sur-iç kale bulunur. İç kale de bir surla çevrili olup, dış sur gibi birkaç kapısı bulunmaktadır. Zaman içinde güvenlik meselesi ortadan kalkınca veya devletin sınırları genişleyip şehir ülkenin ortalarında kalınca, dış surun önemi kalmamıştır, ancak her hal ü kârda iç kale muhafaza edilmiştir. Gerek dış ve gerekse iç surlar, zaman ve şartlara göre her yönetim zamanında tamir ve termim edilmiştir.³

Samsuna gelince Canik Sancağı'nın merkezi olan Samsun 19. yüzyıla kadar kale içerisinden ibaret küçük bir kasaba olduğu düşünülmektedir. Bunu mahalle isimlerinden ve kazanın nüfusundan anlayabiliriz. Yukarıda da değindiğimiz gibi mahalle isimlerinden bazıları kale kapısının bulunduğu taraftaki yerleşim yerlerinin adlarına göre verilmekteydi. Bab-ı Megde Mescid-i Mahallesi ve Bab-ı Pazar Mescidi Mahallesi buna örnek verebiliriz. Bilindiği üzere Megde bugünkü Tekkeköy'ün eski ismidir. Bu nedenle kalenin Tekkeköy tarafına açılan kapısının çevresinde bulunan mahalleye bu ismin verildiği, Pazar Mahallesi de bir kapı bulunduğu ve bu nedenle bu isimlerin verildiği düşünülmektedir. Bab-ı Pazar Mescidi Mahallesi birde Pazar mahallesi bir kapının olduğunu yine bugün Vakıflar Genel Müdürlüğü envanterinde bulunan eserlerin birbirleriyle 300-400 metre gibi kısa mesafede bulunmaları bu sonucu destekler mahiyettedir. Samsun kalesiyle ilgili elimizde fazla bir bilgi bulunmamaktadır.

Bu kaleden başka Samsun'da ikinci bir kalenin varlığı da tarihi kaynaklarda geçmektedir. Buda Bizans, Ceneviz ve Venedikliler tarafından yapılan ve bugünkü Baruthaneden Karasamsun Mahallesi kadar olan kısmı içerisine alan kaledir. Bilindiği üzere Samsun II. Kılıç Arslan (1155-

¹ Mustafa Öztürk, *Tarihi Seyrin Şehirlerin Fiziki ve Sosyal Yapısına Etkileri Üzerine Bazı Tespitler*, Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2009, C. 29, ss. 626-640.

² Öztürk, a.g.m. ss. 626-640.

³ Öztürk, a.g.m. ss. 626-640.

1192) devrinde Anadolu Selçuklu yönetimine kesin olarak dahil edilmiştir. Ancak Bizans ve Cenevizlilerin elinde kalan şehir ele geçirilememiş -ki kaynaklarda Kara Samsun olarak geçmektedir- bu şehrin yakınına yani bugünkü Pazar Mahallesi, Kale Mahallesi ve Hançerli Mahallesinin bir kısmını içine alan bölgeye Müslümanlar tarafından bir kale yaptırılmış Müslüman halk yaşamlarını burada devam ettirmişlerdir. Bizans ve Cenevizlilerin yaşadığı kale ise -Amisos'a ait kale-, bölgenin Çelebi Mehmed döneminde fethedilip Osmanlı hakimiyetine katılmasından sonra terkedilmiştir. Bu sırada "Amisos'un savaş yapılmadan Çelebi Mehmed'in eline geçmesi, 1425'te Cenevizlilerin şehirden ayrılırken, yakıp yıkmaları ve bu nedenle kentin harap ve kül yığınları içinde teslim alınması" şeklindeki kaynaklarda yer alan bilgiler bugün İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde muhafaza edilen Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) albümlerindeki bir fotoğrafa göre, doğru görünmemektedir. Bilindiği gibi Sultan II. Abdülhamid, padişahlığı dönemindeki Osmanlı şehirlerinin ve mimarî yapılarının fotoğraflarını çektirerek büyük bir albüm meydana getirmiştir. Samsun'a ait fotoğraflar arasında yer olan ve 90764/11 numarada kayıtlı bulunan fotoğrafın altında Osmanlıca "Samsun Kalesi Kitâbesi" ibaresi yazılmıştır. Ancak bütün araştırmalara rağmen kitabenin aslının bugün nerede olduğu, tespit edilememiştir. 823 H. /1420 M. tarihli kitabede "Efrenç" adıyla nitelendirilen şehrin kalesi, büyük ihtimalle Hıristiyan halkın yaşadığı Amisos Karasamsun'a ait olmalıdır.⁴

Kitabe şu şekildedir. 1 - Ümira bi-tahrîbi kal'ati'l-efrençî fi eyyâmi devleti's-sultânî'l-a'zami meliki'l-guzâtî ve 2- 'l-mücâhidîne kâmi'l-l-keferati ve'lmüşrikîne sultân Muhammed bin 3- Bâyezid Hân halleda'llâhu memleketehû 'alâ yedeyi'l emîri'l-kebîr zeyni'l-hâc ve'lhameyn 4- Timurtaş Bey dâme devletuhu mâ ba'de ahrakahâ'llâhu te'âlâ fi seneti selâsin (ve) 'ısrîne ve semânimâyeh 5- Femen evhâ ve es'â bi-'imârotihâ fe'aleyhi la'netü'llâhi ve'l-meîâiketi ve'n-nâsi ecmaîne. Tercümesi Büyük sultan, gazilerin ve mücahitlerin hükümdarı, kâfir ve müşrikleri perişan eden, Bâyezid Han'ın oğlu Sultan Mehmed'in - Allah onun ülkesini ebedi kılınsın- yönetimi zamanında, büyük emir, hac ve hameynin süsü Timurtaş Bey -idaresi devamlı olsun- tarafından Efrenç Kolesi'nin tahrip edilmesi emredildi. Allah, onu (kaleyi) 823 tarihinde yakıp yıktıktan sonra her kim ki bunu tekrar ihya edilmesi (onarılması) gerektiğini gündeme getirir ve birilerini bu işin onarılmasında çalıştırırsa, Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lâneti üzerine olsun.

Kitâbeye göre şu tespitler yapılabilir. 1- Şehrin ve kalenin adı kitâbede "Efrenç Kalesi" adıyla geçmektedir. Tarihi kaynaklara göre Amisos'to Greklerin ve Cenevizlilerin yaşadığı dikkate alındığında, şehrin bu isimle adlandırılmasında bir uygunluk görülmektedir. 2- Gerek Amisos'un ve gerekse bölgenin Osmanlı topraklarına kesin olarak katılması. Çelebi Mehmed döneminde ve 823 (1420)'lü yıllarda gerçekleşmiştir. 3- Kitabenin en ilginç yönü, anlamıdır. Kalenin tahrip edilmesi, Timurtaş Bey'in emriyle meydana getirilmiştir. Şehrin ve kalenin fethedilmesinde büyük olaylar ve zorluklar yaşanmış olmalı ki, o günden sonra tekrar onarılmasına çalışan kimselere, Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lanet etmesi için beddua edilebilsin ve hakkında özel bir kitabe düzenlenmiş olsun. Herhalde kitabedeki beddua sebebiyle kaleye hiç el sürülmemiş ve bugün herhangi bir iz kalmamıştır.⁵

Selçuklular döneminde yapılan kale, 1869'da büyük bir yangın geçirdikten sonra bir daha onarılmamış hatta taşları diğer inşaatların yapımında kullanılması için Merkezden izin alınmıştır. Günümüzde Samsun Büyükşehir Belediyesince yapılan saathane projesi kapsamında yapılan kazılarda surların bir kısmına rastlanılmıştır. Samsun ile ilgili tarihi kaynaklar incelendiğinde İçkale Mahallesi adında bir mahallenin olması bu kalenin kapalı kent modeline göre yani iç kale-dış kale göre inşa edildiğini düşündürmektedir. Bu da yukarıda değindiğimiz gibi iç kalede Samsun şehrinin yöneticilerinin oturduğu ve kıymetli evrakların, hazinelerin ve merkezle yapılan yazışmaların saklandığı bir iç surun olduğu tahmin edilmektedir.

II- Büyük Camii/ Ulu Camii/ Cami-i Kebir

Şehirlerin ikinci ve vazgeçilmez fizikî mekânı mabetdir. Her eski şehrin genellikle merkezî bölgesinde mutlaka bir mabet bulunur. En eski çağlardan itibaren bu mabet, tapınaktır, kilisedir veya ulu camidir. İlginç olan, her kültür değişiminde bu mabedin yeri değişmemektedir, sadece o mabet,

⁴ Abdülhamit Tüfekçioğlu, Ali Boran, *Kitabelerin Diliyle Samsun Kalesi ve İç Kale Mescidi*, Vakıflar Dergisi, Ankara, 2004, c. XXVIII, ss. 283-290.

⁵ Tüfekçioğlu, Boran, a.g.m., ss. 283-290.

şehrin yeni sakinlerinin mabedine çevrilmektedir. Mesela; Diyarbakır Ulu Camii, önceleri merkezî kilise iken camiye çevrilmiştir. Kiliseden önce de Roma tapınağı, daha önce de Mecusi tapınağıydı. Aynı şekilde Şam'daki Ümeyye Camii de, bölgenin en eski mabedidir. Önceleri Mecusi tapınağı iken sonra Jüpiter tapınağı, sonra Kilise ve en sonunda da cami olmuştur. Bu süreç bazen tersine de olabilmektedir. Önce kilise, sonra cami olan bir mabet, şehrin el değiştirmesiyle tekrar kiliseye dönüştüğü bilinmektedir. Balkanlar, Sicilya ve İspanya'da bunun örnekleri çoktur. Merkezî mabet, şehrin kalpgâhı mesabesinde. Günlük sosyal hayat merkezî mabet çevresinde geçer. İbadet merkezi olmasının yanı sıra, eğitim-öğretimin yapıldığı mekândır. Merkezî mabet kilise ise, etrafında kilise kolejlere, ulu cami ise yanında sıbyan mektepleri ve medreseler bulunurdu. Bu haliyle merkezî mabet sadece ibadet yeri olmaktan öte çok yönlü bir önemi haizdir. Türk-İslam fütuhatının eski Roma topraklarında genişlemesiyle beraber bütün yakın doğu ve orta doğu bölgeleri İslamlaşınca artık bu bölgelerdeki şehirlerin merkezî mabedi Ulu Cami olmuştur. Ulu Cami ve çevresi özenle korunmuştur. Şehrin fizikî yerleşmesinde, ulu caminin ululuğuna, mehâbetine uygun olarak bir yerleşim düzeni takip edilmiştir. Ulu caminin vafına uygun olmayan esnaf gruplarının, bu bölgeye yerleşmesine izin verilmezdi. Ulu camiden sura doğru olan istikamette, Ulu camini çevresine önce sahaf, ciltci, divitci gibi esnaf grupları yerleştirilirdi. Daha sonra manifaturacı, kuyumcu, berber, bakkal gibi esnaf grupları ve sur çevresinde de demirci, bakırcı, kalaycı, nalbant gibi esnaf grupları yerleştirilirdi.⁶

Samsun'da kaynaklarda bazen Cami-i Kebir bazen de Büyük Cami olarak geçen bir mahalle ve ismini aldığı şehrin merkezi ve büyük camisi bulunmaktaydı. Cami-i Kebir, Hızır Paşa Camii, Valide Camii, Hamidiye Camii olarak adlandırılan⁷ Büyük Camii, Samsun'un İlkadım ilçesi Kale mahallesinde, Bankalar Caddesi ile Saathane'nin kesiştiği noktada yer almaktadır. Vakıflar Bölge Müdürlüğü envanterinde Hızır Bey Vakfı olarak geçmektedir. Camii kesme taştan yapılmış olup çifte minarelidir. Samsun İl Özel İdaresi tarafından çıkartılan kültür envanter kitabında, 1884 yılında Batumlu Hacı Ali tarafından yaptırıldığı, daha sonraları Sultan Abdülaziz'in annesi tarafından esaslı bir bakımdan geçirildiği yazmaktadır.⁸

Nedim İpek "Kuruluşundan Günümüze Canik" adlı makalesinde Vadala'ya referansla şehrin İçkale diye anılan bir mahalleden meydana geldiğini, bu mahallede Hacı Halil, Kale ve Hacı Hatun mescitleri ile Hızır Bey tarafından inşa ettirilmiş büyükçe bir camii olduğu yazmaktadır.⁹ Hızır Bey'in ise Candaroğlu İsfendiyar Bey'in oğlu olduğu, Samsun'da 1420-30 yılları arasında beylik yaptığı bilinmektedir.¹⁰ Vakfın isminden de anlaşılacağı üzere ve şehrin tam merkezinde olmasından dolayı bu caminin Hızır Bey tarafından yaptırılmış olduğunu tahmin etmekteyiz.

M.1848-49 tarihli bir belgede ise caminin banisi olarak "...sahibû'l-hayrattan Arif..." adında birisinden bahsedilmekte, ayrıca caminin vakfiyesi olmadığı da ifade edilmektedir.¹¹

1869 yangınından sonra, caminin Merkezi konumda olması nedeni ile caminin yeniden inşa edilmesine karar verilmiştir. Ahmet Köksal bu camiyle ilgili yapmış olduğu araştırmada, 1863 tarihli bir belgeden bahsederek 1869 yangını öncesi ahşap ve küçük olduğu sanılan caminin yerine "**tam kâgir**" olarak yenisinin yapılmasına karar verildiğinin anlaşıldığını, 1873 tarihinde başlanan inşaatın, para eksikliği, kalfaların ve tahmini maliyetlerin değişmesi, kış mevsiminde inşaatın ara verilmesi gibi sebeplerle epeyce uzun sürdüğünü, Mayıs 1882'de caminin sadece üçte birinin tamamlanabildiğini ifade etmektedir.¹² Bu tarihten sonra ahalinin, Canik Mutasarrıfının, Trabzon valisinin, evkâf mütevellilerinin katkılarıyla hızlı bir tamamlama işlemine girişildiği belirtilmiştir. Samsun'da günümüze kalan önemli tarihsel miraslardan biri olan bu yapının inşası uzunca bir süre devam etmiş. Bu durum masrafların da aynı oranda fazlalaşmasına neden olmuştur. On bir yıldan fazla devam eden inşaat süresince biri bölgeden, ikisi İstanbul'dan gelen üç kalfanın farklı zamanlarda caminin inşaatında çalıştığı ve inşaatın toplam masrafının 900 bin kuruşu bulduğu ve bunun aynı devirde yapılan diğer camilerle karşılaştırıldığında oldukça yüksek bir rakam olduğu görülmektedir.¹³

⁶ Öztürk, a.g.m. ss. 626-640

⁷ M. Sami Bayraktar, "Samsun ve Bafra Ulu Camileri, **Geçmişten Geleceğe Samsun**, Cevdet Yılmaz (ed.), c. 2, Samsun Erol Ofset, 2007, ss. 463-508.

⁸ Samsun İl Özel İdaresi, **Taşınmaz Kültür Envanteri**, s. 67.

⁹ Nedim İpek, "Kuruluştan Cumhuriyete Canik Sancak Merkezi Samsun Şehri", **İlkçağdan Cumhuriyete Canik**, Cevdet Yılmaz (ed.), Samsun, İhlas Gazetecilik A.Ş., 2011, s. 163-223.

¹⁰ İpek, "Kuruluştan Cumhuriyete Canik Sancak Merkezi Samsun Şehri", s. 163-223.

¹¹ SSS. df. 3173, V. 21

¹² Ahmet Köksal, "Samsun Ulu Camii İnşa Süreci" **Samsun Sempozyumu**, Samsun, 13-16 Ekim 2011, s. 693-703

¹³ Köksal, "Samsun Ulu Camii, s. 693-703.

Batumlu Hacı Ali ise muhtemelen cami inşasında maddi olarak yardımda bulunan bir kişidir. Ancak kayıtlarda onunla ilgili herhangi bir belgeye rastlayamadık. Caminin çifte minareli olması ve Osmanlı döneminde çifte minareyi hanedan ailesi dışında kimsenin yapamaması II. Abdülhamid'in cami inşasına önemli katkı sağladığını düşündürmektedir.¹⁴

III-Han/Bedesten

Üçüncü olarak şehrin ana fizikî mekanı alış-veriş merkezleridir. Bu merkez ilk çağlarda Agora-pazaryeri, daha sonraki dönemlerde han veya bedestendir. Halkın günlük ihtiyaçlarını temin ettiği bu mekânlara ilave olarak hamam da önemli bir mevkie sahipti. Bu haliyle şehrin merkezi, ulu cami, medrese ve han-bedesten üçgeninden oluşmaktaydı. Elbette şehirlerin diğer semtlerinde de cami, medrese, han, hamam ve çarşılar bulunuyordu ama merkezî çarşığı bu üçgen oluşturmaktaydı. Bu geleneğin bugün halâ devam ettiğini pek çok eski şehirlerde müşahade etmek mümkündür. Bu şehirlerde çarşı denince, halâ şehir merkezi akla gelmektedir.¹⁵ Samsunda 1 bezistan 1 taşhan meyve pazarı ve kasaplar arastası olmak üzere Pazar yerlerinin varlıkları kayıtlarda geçmektedir. Bedesten bu günkü mevcut olan Hazinedarzaade Süleyman Paşa vakfı gayrimenkulleri arasında bulunmaktadır. 26 dükkana sahip olduğu yine bu vakfiyede ifade edilmektedir. Meyve pazarı hakkında bilgi yoktur. Kaynaklarda özellikle vakfiyelerde bir gayrimenkulün yeri tarif edilirken meyve pazarında vaki' şeklinde ifade edilmesi bu iş için bir pazarın olduğunu göstermektedir. Kasaplar arastası ise bugün aynı adla anılan caddedir. Kaynaklarda Haznedar Osman Paşa tarafından vakf edilen medreselerine gelir getirmek üzere inşa edildiği geçmektedir.¹⁶

2. Samsun'un Mahalleleri

Mahalleler genellikle farklı köy, kasaba, şehir gibi gelenekleri ve görenekleri farklı olan toplulukları içine alan ekseri cami, mescit gibi bir ibadethanenin yanında veya bir pazar etrafında kurulan yerleşim yerleridir.¹⁷ Bu durum diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi¹⁸ Samsun için de geçerli idi. Mahalleler, genellikle çevresinde kuruldukları cami ve mescit isimlerini almaktaydı. Bu cami ve mescitlerde genellikle banilerin isimleri verildiği düşünülürken, mahallelerin isimleri vakıf oluşturan şahısların adları ile anılmaktaydı. Bununla birlikte Samsun şehrindeki mahalle adlarının konulmasında şu hususlar öne çıkmıştır.

□ Mutasavvıf olup Samsun'a gelip yerleşen kişilerin zaviyelerinin ve mezarlarının bulunduğu yere o kişinin adının verilmesi, Kılıç Dede mahallesi gibi¹⁹.

□ Samsun'un şehirleşmesine katkıda bulunup vakıf kuran kişilerin adları, vakıfların kurulduğu mahalleye verilmesi Sadi Bey (Said Bey) Mahallesi gibi²⁰.

□ Samsun Kalesi'nde var olan kapıların açıldıkları yerleşim yerlerine göre mahalle isimlerinin verildiği de düşünülmektedir. Mescid Der Bab-ı Megde Kapısı Mahallesi; Mescid Der Bab-ı Pazar Kapısı Mahallesi gibi²¹.

□ Bazı mahallelere orada yapılan iş ve mesleklere göre adların verilmesi; Girdecian (pideci, çörekçi) Mahallesi, Debbağhane Mahallesi gibi²².

□ Bazı mahallelere coğrafi konumlarına göre isim verilmesi, Çay (Çarşamba) Mahallesi, Orta Mahalle (Çarşamba) gibi²³.

¹⁴ II. Abdülhamid'in yardımlarıyla ilgili detaylı bilgi için Bkz. M. Sami Bayraktar, "Samsun ve Bafra Ulu Camileri, Geçmişten Geleceğe Samsun, Cevdet Yılmaz (ed.), c. 2, Samsun, 2007, ss. 463-508.

¹⁵ Öztürk, a.g.m. ss. 626-640

¹⁶ Detaylı bilgi için bkz. Muhammet Okudan, Vakfiyelere Göre Osmanlı Döneminde Samsun'da Vakıflar, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Basılmamış Doktora Tezi**, 2013, Samsun

¹⁷ Samettin Başol, 17. Yüzyıl Bursa Vakıfları, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Ankara, 2008 s. 45.

¹⁸ Bu durum yapılan tezler incelendiğinde Bursa, Sivas ve Adana içinde geçerlidir.

¹⁹ Hacı Ali Oğlu Ali b. Hasan Vakfiyesi, H. 9 M 1316, VGMA., df. 593, s. 181, sr. 175; SSS., df. 3204, V. 2.

²⁰ Sadi b. Mevlana b. Mümin Vakfiyesi, H. 29 Ş 909, SSS., df. 3173, V. 6; VGMA., df. 581/2, s. 486 sr. 463.

²¹ Samsun'daki mahalle isimleri için Bkz, Mehmet Öz, **XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı**, TTK, Ankara, 1999 s. 57.

²² Öz, **XV-XVI. Yüzyıllarda Canik**, s. 57.

²³ Hazinedârzaade Süleyman Paşa Vakfiyesi, H. 15 B 1228, VGMA., df. 1622, s. 1, sr. 1; SSS., df. 3171, V. 72-78.

□ Cami-i Kebir Mahallesi adı da kaynaklarda geçmektedir. Bu ad sadece Samsun'da değil, Anadolu'da hemen her ilde Cami-i Kebir Mahallesi veya onun Türkçe karşılığı olan Ulu Camii Mahallesi şekliyle bulunmaktadır²⁴.

Bu bağlamda Samsun merkez mahallelerin isimlendirmesinde şehrin ileri gelenlerinin isimleri veya lakapları ve mahalledeki üretim ve satış yerlerinin adları vb. esas alındığı görülmektedir.

Samsun'un mahalleleri ile ilgili olarak var olan en eski kaynak 1485 yılına ait tahrir defteridir. Bu deftere göre Samsun'da on tane mahalle bulunmaktadır. Bu mahallelerin dokuz tanesi Müslümanlara ait olup, yedi tanesi çevresinde kuruldukları cami ve mescit isimleri ile anılmaktaydı.²⁵ Bu mahalleler şunlardı:

- 1) Cami-i Hızır Paşa Mahallesi,
- 2) Mescid Der Bab-ı Pazar Mahallesi,
- 3) Cami-i Köhne Mahallesi
- 4) Mescid Der Bab-ı Megde Mahallesi,
- 5) Mescid-i Cami-i Nev Mahallesi,
- 6) Mescid-i Hamza Mahallesi,
- 7) Mescid-i Hasbey Mahallesi,
- 8) Yenice Mescid-i Kirişçi Mahallesi,
- 9) Debbağan Mahallesi
- 10) Frenk Mahallesi

16. yüzyıl başlarında yapılan tahrirde ise Mescid Der Bab-ı Pazar Mahallesinin ismine rastlanılmazken dört tane yeni Müslüman mahallesinin kurulduğu görülmektedir. Bunlar; Gırdecıyan Mahallesi, Hoca Hayreddin Cami-i Mahallesi, Aslıhan Mescid-i Mahallesi ve Hacılar Mescid-i Mahallesi'dir.²⁶

17. yüzyıl ve 18. yüzyılın son çeyreğine kadar olan süreçte şehirde hangi mahallelerin olduğuna dair bir belgeye rastlanılamamıştır.

19. yüzyıla gelindiğinde Samsun'daki mahalle sayısının yedi olduğu görülmektedir. Bunlar Said Bey, Hançerli, Pazar, Cami-i Kebir, Mekde ve İç Kaledir.²⁷ Mahalle isimlerine baktığımız zaman, zamanla bazı eklerin düştüğünü yazılması ve söylenmesi kolay hale geldiği görülmektedir. Günümüzdeki Pazar Mahallesi, 15. yüzyıl tahrir defterinde Mescid Der Bab-ı Pazar Mahallesi şeklinde ifade edilirken 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl kaynaklarında sadece Pazar Mahallesi olarak ifade edilmektedir.²⁸

Nüfusun artmaya başlaması ile birlikte yerleşim Kılıç Dede Türbesi ile İsababa Türbesi arasına yayılmaya başlamıştır. Ancak yaklaşık 7 km'lik bir alanı kapsayan bu yerleşim yerlerindeki nüfus yoğunluğu birbiriyle aynı değildir. 19. yüzyılın ortalarına kadar Kılıç Dede Mahallesi'nden ya da Cedid Mahallesinden bahsedilmezken 19. yüzyılın sonlarına doğru bu mahallelerden bahsedilmeye başlanmıştır.²⁹

Sonuç

Türkler Samsun'u fethetmeden önce Samsun'da Bizans ve Cenevizlilerin yaşadığı bir kale mevcuttu. Bu kale bugünkü Karasamsun olarak anılan yer ile Baruthane burnunun olduğu yerde olduğu düşünülmektedir. Müslümanlar Danişmendlilerden itibaren bu kaleyi kuşatmış ancak almayı başaramamışlardır. Bunun üzerine Anadolu Selçuklular zamanında Müslümanların yaşadığı bir kale inşa edilmiştir. Bu kale klasik tarihi şehir özelliği taşımaktadır. Kale dış sur ve iç kaleden

²⁴ Ömer Demirel, "Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rölü (1700-1850)", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991), s. 27.

²⁵ AliYılmaz, "Samsun Kazasının İdari İktisadi ve Sosyal Durumu", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990), s. 23; Öz, XV-XV. Yüzyıllarda Canik, s.57

²⁶ Öz, XV-XVI. Yüzyıllarda Canik, s. 57.

²⁷ M. EminYolalıcı, XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Ankara, TTK Yayınevi, 1998, s.23

²⁸ Nadire bint-i Hüseyin Vakfiyesi, H. 10 M 1278, ŞŞS., df. 3173, V. 26; Osman Çavuş ibn-i İsmail Vakfiyesi, 11 S 1327, ŞŞS., df. 3210, V. 16.

²⁹ Ali b. Hasan b. Abdullah Vakfiyesi, H. 9 M. 1316, VGMA., df. 593, s. 181, sr. 175; ŞŞS., df. 3204, V. 2; Alime Hatun bint-i Ömer Vakfiyesi, H.17 C 1273, VGMA., df. 2165, s. 172, sr. 489.

oluşmaktadır. Yine bu kalenin içerisinde ve de merkezinde olmak üzere bir büyük cami inşa edilmiştir. Ayrıca kalede halkın çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak için kurulmuş hanlar ve pazarların varlığı arşiv kaynaklarından tespit edilmektedir. Bizans ve Cenevizlilerin yaşadığı kale Çelebi Mehmed döneminde ele geçirilmiş ve yakılıp yıkılmıştır. Burada yaşayanların bir kısmı Samsun şehrinde yaşamaya devam etmişlerdir. Bunu da 1485 yılında yapılan tahrir defterlerinde mevcut olan Frenk Mahallesinin varlığından anlamaktayız. Başlangıçta kale içerisinde mevcut mahallelerde yaşayan insanlar zamanla nüfusun artmasıyla Kılıçdede Mahallesi ve İsababa Mahallesi arasındaki alanda yaşamaya başlamışlar ve yeni mahalleler kurmuşlardır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- Ali b. Hasan b. Abdullah Vakfiyesi, H. 9 M. 1316, VGMA., df. 593, s. 181, sr. 175; ŞŞS., df. 3204, V.2
- Alime Hatun bint-i Ömer Vakfiyesi, H.17 C 1273, VGMA., df. 2165, s. 172, sr. 489
- Hacı Ali Oğlu Ali b. Hasan Vakfiyesi, H. 9 M 1316, VGMA., df. 593, s. 181, sr. 175; ŞŞS., df. 3204, V. 2.
- Hazinesdârzâde Süleyman Paşa Vakfiyesi, H. 15 B 1228, VGMA., df. 1622, s. 1, sr. 1; ŞŞS., df. 3171, V. 72-78.
- Nadire bint-i Hüseyin Vakfiyesi, H. 10 M 1278, ŞŞS., df. 3173
- Osman Çavuş ibn-i İsmail Vakfiyesi, 11 S 1327, ŞŞS., df. 3210, V. 16.
- Sadi b. Mevlana b. Mümin Vakfiyesi, H. 29 Ş 909, ŞŞS., df. 3173, V. 6; VGMA., df. 581/2, s. 486 sr. 463
- Samsun Şer'iyye Sicil Defteri, Numara: 3173, Varak 21

Kitap, Makale ve Bildiriler

- Abdülhamit Tüfekçioğlu, Ali Boran, **Kitabelerin Diliyle Samsun Kalesi ve İç Kale Mescidi**, Vakıflar Dergisi, Ankara, 2004, c. XXVIII, ss. 283-290.
- Ahmet Köksal, "Samsun Ulu Camii İnşa Süreci" **Samsun Sempozyumu**, Samsun, 13-16 Ekim 2011, s. 693-703
- AliYılmaz, " Samsun Kazasının İdari İktisadi ve Sosyal Durumu", (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990), s. 23; Öz, **XV-XVI. Yüzyıllarda Canik**, s.57
- M. EminYolalıcı, **XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Ankara, TTK Yayınevi, 1998, s.23
- M. Sami Bayraktar, "Samsun ve Bafra Ulu Camileri, **Geçmişten Geleceğe Samsun**, Cevdet Yılmaz (ed.), c. 2, Samsun Erol Ofset, 2007, ss. 463-508.
- Mehmet Öz, **XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı**, TTK, Ankara, 1999
- Mustafa Öztürk, Tarihi Seyrin Şehirlerin Fiziki ve Sosyal Yapısına Etkileri Üzerine Bazı Tespitler, Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2009, C. 29, ss. 626-640.
- Nedim İpek, "Kuruluştan Cumhuriyete Canik Sancak Merkezi Samsun Şehri", **İlkçağdan Cumhuriyete Canik**, Cevdet Yılmaz (ed.), Samsun, İhlas Gazetecilik A.Ş., 2011, s. 163-223.
- Ömer Demirel, "Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rölü (1700-1850)", (**Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991), s. 27.
- Samettin Başol, 17. Yüzyıl Bursa Vakıfları, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Ankara, 2008 s. 45.

Yavuz Sultan Selim'in Annesi Ayşe Sultan Ve Doğu Karadeniz Şehirlerine Yaptırdığı Eserler

Prof. Dr. İlyas GÖKHAN
Nevşehir Hacibektaş Üniversitesi / Nevşehir

Dulkadir Beyliği

1337'de Maraş ve Elbistan'da kurulan Dulkadir Beyliği 1515'te Osmanlılara tabi olmuş ve 1522'de tamamen ortadan kaldırılmıştır. Anadolu beylikleri içinde en geç kurulanlardan biri olan bu beylik Osmanlı Devleti'ne de en son katılanlardanır. Dulkadir Beyliği Anadolu'nun Orta kesiminin güneyine doğru yayılan Elbistan ve Maraş başta olmak üzere doğu'da Harput ve Diyarbakır'dan batıda Kırşehir'e, kuzeyde Darend'e den güneyde Hassa ve Payas'a kadar bölgelerde hâkimiyet sürmüştür. Dulkadirlielerin hâkimiyet sürdükleri topraklar aşağı yukarı 100 bin kilometredir. Dulkadir Beyliğinin kuzeyinde Eratna ve Kadı Burhaneddin devletleri, güneyinde Memluklar, batısında Ramazanoğulları ve Osmanlılar ve Doğusunda Akkoyunlu ve Safeviler devletleri vardı. Oğuzların Bozok kolunun Bayat, Beydilli ve Avşar boylarına mensup olan Dulkadirlieler uzun yıllar Osmanlı, Safevi ve Memluklar gibi güçlü devletlerin arasında bağımsızlığını korumuştur. Dulkadirlieler, Osmanlıların Kırım Hanlığı ile birlikte Anadolu beylikleri içinde bir hanedan olarak kabul ettikleri birkaç beylikten biridir.¹

Dulkadir Ülkesinden (Maraş) Osmanlı Sarayına Gelin Giden Kızlar

Dulkadirlieler Osmanlı, Memluk, Akkoyunlu ve Kadı Burhaneddin Ahmed devletlerine kız vermişlerdir. Dulkadir beyleri bu devletlerden sadece Kadı Burhaneddin devletinden kız almış, genellikle kendi akrabaları ve tebaalarının kızları ile evlenmişlerdir. Dulkadirlieler Memluklara üç², Akkoyunlulara iki,³ Kadı Burhaneddin Ahmed'e bir⁴ ve Osmanlılara beş gelin göndermişlerdir.

Osmanlılara verilen beş gelinden ikisi rivayetten ibaret olup, bunlar: Yıldırım Bayezid'e verildiği söylenen Sultan Hatun ile II. Murad'a verilen Hüma Hatun'dur.⁵ Diğer üçü ise kesin olup Osmanlı kaynaklarında bunların hakkında geniş bilgiler vardır.

Emine Hatun

Yıldırım Bayezid'in oğlu Çelebi Sultan Mehmet'le evlendirilen, Dulkadir Beyi Selvi'nin (Suli) kızı Emine Hatun olup II. Murad'ın annesi olduğu ileri sürülmektedir. Kaynaklarda yanlış olarak Emine Hatun, Dulkadir Beylerinden Nasireddin Mehmet Bey'in (1399–1442) hatta onun oğlu Süleyman Bey'in (1442–1454) kızı olarak gösterilmektedir. Yıldırım Bayezid zamanında 1391'de bu

¹ Dulkadir Beyliği ile ilgili başlıca şu eserlere bakılabilir: M. Arifi Paşa, "Elbistan ve Maraş'ta Zulkadiroğulları (Dulkadir) Hükümeti", *Toem*, V-VII, İstanbul 1915; Halil Edhem, *Garbi Anadolu'da Selçukîlerin Varisleri*, Matba-i Amire, İstanbul 1926; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, TTK. Yay, Ankara 1983; Refet Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, TTK. Yay. Ankara 1989.

² Dulkadirlielerden Memluklara gelin giden kızlarla ilgili şu kaynaklara bakılabilir: es-Sehâvî, *Et-Tibr El- Mesbûk Fî Zeyl Es-Sulûk*, Mektebetü'l- Külliyyatü'l- Ezheriye, Kahire Trhz; İbn Tagribirdî, *En-Nücûmü'z-Zahire Fi Mülûkü'l-Kahire*, (Neşr: Muhammed Hüseyin Şemseddin), C.XIII; XIV, Beyrut 1992; Aynı Yazar, *Havadisi Duhur Fî Ma'da'l- Eyyamü's-Suhur*, C.I, (845–856) (Editör: William Popper), California 1930; İbn Tagribirdî, *Havadith Duhûr* (1441–1450) (Arapçadan İngilizceye Çeviren: William Popper, Yayınlayan: Walter J. Fischel), New Haven 1967.

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, TTK Yay., Ankara 1983, s.197.

⁴ Arifi, Paşa, s.371 ;Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s.168;Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti* (1344–1398), Sevinç Matbaası, Ankara 1983, s.93.

⁵ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı'da Harem*, Osav Yay., İstanbul 1995, s.300-302.

evliliğin gerçekleştiği belirtilmektedir. Bazı kaynaklarda ise Emine Hatun ile Çelebi Sultan Mehmet arasındaki evliliğin 1402'de olduğu ve II. Murad'ın da 1403'te doğduğu belirtilmektedir.⁶

Sitti Hatun (Sitti Mükrimine Hatun)

Dulkadir Sarayından Edirne'deki Osmanlı sarayına gelin giden en ünlü gelin şüphesiz ki Sitti Hatun'dur. Kaynaklarda adı Mükrimine olarak da geçmektedir.⁷ Nasıreddin Mehmet Bey'in 40 yılı aşkın saltanatının sona ermesinden sonra onun yerine geçen oğlu Süleyman Bey'in kızı olan Sitti Hatun, Fatih Sultan Mehmet'le evlendirilmiştir. Onun vasıtasıyla Osmanlı sarayına Maraş giyim-kuşam, yemek vb. kültürünün yerleştiği ileri sürülmektedir. Gelin olduktan sonra 18 yıl Edirne'de yaşayan ve orada ölen Sitti Hatun'un II. Bayezid'in annesi olduğu da kabul edilmektedir.⁸ Bu evliliğinin sebebi olarak da II. Murad'ın, II. Kosova zaferini kazandıktan sonra Karamanoğullarının bir ihanetini önlemek için Dulkadiroğlu Süleyman Bey'le akrabalık kurmak istemesi gösterilmektedir.

Ayşe Hatun (Gülbahar Hatun)

Ayşe Sultan: II. Bayezid'in hanımı olup Dulkadiroğlu Alaüddevle Bey'in kızıdır (1479–1515) II. Bayezid, dayısı Alaüddevle Bey'in kızı ile evlenmiştir.⁹ Ayşe Hatun, Yavuz Sultan Selim'in annesi olup, onun Trabzon Sancak beyliği sırasında orada vefat etmiş olup mezarı Trabzon'dadır. II. Bayezid'in eşi olup Yavuz'un annesi Ayşe Hatun oğlunun Trabzon sancak beyliği yaptığı sırada orada vefat etmiş olup türbesinde yanlış olarak Gülbahar Hatun yazılıdır. Oysaki Gülbahar Hatun Fatih'in eşlerinden biridir. Dulkadirilerin son beyi olan Alaüddevle, torunu Yavuz tarafından öldürülerek beyliği Osmanlılara katılmıştır. Sultan II. Bayezid ile Alaüddevle arasında çok yakın ilişki vardı. Alaüddevle Memlûklara karşı devamlı Osmanlıları destekledi.¹⁰ Bunun nedeni II. Bayezid kayınpederi olmasından kaynaklanabilir. Halil Edhem ve Franz Babinger gibi tarihçiler Ayşe Hatun'un Yavuz'un annesi olduğunu kabul etmektedirler. Ayşe Hatun, 1505'te oğlu Selim Trabzon sancak beyi ikin ölmüştür.¹¹

Halil Edhem, Ayşe Hatun'un Dulkadir Beyi Alaüddevle'nin kızı olduğunu ve Fatih'in oğlu II. Bayezid'le evlendirildiğini yazmaktadır. Bu evlilik II. Bayezid'in Amasya'da Sancak Beyliği sırasında gerçekleşmiş olup, Yavuz Sultan Selim de 10 Eylül 1470'de orada doğmuştur. Bütün Osmanlı kaynaklarının ittifakla kabul ettiklerine göre Yavuz Sultan Selim'in annesidir. Yavuz'un Trabzon'da sancak beyliği zamanında orada ölmüştür. Ayşe Hatun, yanlış olarak Gülbahar Hatun adıyla anılmakta olup türbesi Trabzon'dadır. Halil Edhem, Ayşe Hatun'un türbesinde Gülbahar hatun yazılmasını bir hata olarak kabul etmektedir.¹² Merhum tarihçimiz Şehabettin Tekindağ da Halil Edhem'le aynı fikirde olup bu evlilikten dolayı, Fatih'in Memlûklara karşı Alaüddevle Bozkurt Bey'i koruduğunu belirtmektedir. Aynı politikayı II. Bayezid de takip etmiştir. Alaüddevle II. Bayezid'e kızı Ayşe sultanı vermiş ve bu evlilikten Yavuz Sultan Selim doğmuştur.¹³

II. Bayezid'in Dulkadir Bey'i Alaüddevle Bozkurt'ın kızı Ayşe Sultan'la evlendiğini ve bu evlilikten Yavuz Sultan Selim'in doğduğunu izah eden Halil Edhem bu konuyu ayrıntılı olarak incelemiş ve Trabzon'daki Gülbahar Hatun türbesi hakkında teferruatlı bilgiler vermiştir. Merhum

⁶ Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan- Nümâ*, C. II (Yay. M. A. Köymen, F. R. Unat), TTK Yay., Ankara 1987, s.445; Solakzade, *Solakzade Tarihi*, C.I, (neşr: V. Çabuk), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989, s.160; Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, C. II, (Hazr: İ. Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992, s.22 ; İdris-i Bitlisi, *Heşt Bihişt*, C. II, (yay. M. Karataş, S. Kaya, Y. Baş), Betav Yay., Ankara trhz, s.216-254; Arifi Paşa, s.371; J. H. Mordtmann, *Dulkadirîliler*, İA, C. IV, Eskişehir 1997, 659; Halil Edhem, *Garbi Anadolu'da Selçukîleri Varisleri*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1926.s.309; M.Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, TT: Yay., Ankara 1992, s.10.

⁷ Sitti Hatun'un gerçek adı Mükrimine Hatun'dur. Sitti kelimesi ise Arapça Seyyide kelimesinden gelmektedir. Ayrıca bu kelime Arapça " benim hanımım" manasına da gelmektedir. Ayrıca Sitti Hatun'un Süleyman Bey'in altıncı kızı olduğu ve bundan dolayı da Arapça altınca anlamına gelen sitte ismi verildiği düşünülebilir. Ancak kaynaklarda Süleyman Bey'in beş kızı olduğu yazıldığına göre ikinci rivayetin doğruluğu şüphelidir.

⁸ Halil Edhem, *Garbî Anadolu'da Selçukîlerin Varisleri*, s.310.

⁹ Taşköprülüzade Kemal *Tarih-i Saf yahud Tuhfetü'l- İcâb*,C.I, İstanbul tabı 1287, Cüzü Evvel s.60; Mortmann, s.661.

¹⁰ Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, (neşr:N. Atsız) tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1972 s.134-136

¹¹ Uluçay, s.22; Mordtmann, s.661.

¹² Halil Edhem, *Trabzon'da Osmanlı Kitabeleri*, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 8. sene, Numro 48, 1 Şubat 1334, s.311.

¹³ Tekindağ, s.349

Halil Edhem'in bu çalışması şimdiye kadar pek incelenmemiş ve gözden uzak kalmıştır. Bu bilgilerden yola çıkılarak Ayşe Sultan'ın Gülbahar Hatun olduğu ve onun da Yavuz'un annesi olduğu ispatlanmaktadır. Müellifin bu konudaki yazısının tamamını burada vermek yararlı olacaktır: Bu türbenin Yavuz'un annesine ait olduğunu belirterek, Hatuniye diye isimlendirilen İmaret Camii'nin batı tarafında olan türbenin üzerinde sülüs yazı ile Farsça bir kitabe bulunmaktadır. İmaret camii, medresesi, imarethane, şadırvan olmak üzere bütün eserler sultan Selim'in annesinin hayratıdır. Bunlara ait evkaf nezaretinde bir kayıt bulunamamıştır.

Trabzon Gülbahar Hatun Külliyesi

Trabzon'da bu gün sadece Camii ve türbeden ibaret olan Gülbahar Hatun Külliyesi bir zamanlar Medrese, İmaret, Mektep, Darü'l-Kurra gibi kısımlardan meydana gelmekteydi. Günümüzde Camii ve türbe hariç diğer yapılar yıkılmıştır.¹⁴

Trabzon Mahkeme sicillerinde bir kayıt mevcuttur. Katib Çelebi Cihannümada "**Camii-i Hatuniye ki Selim Han validesi fevt olmağın surun canib-i garbiyesinde hariç bab- zagnosda defn olup meşhed-i kabrinde bir cami-i güzün bina olunmuştur ve bir medrese, darü'z-ziyafe, bir matbah, bir firun ve misafirin için istabil ve fukara ve talebe-i ulume bade'l- fecr ve bade'z- zuhr taam muinleri vardır ve sıbyan için bir mektep ve anlara taam ve vazife tahsis ittirmişdir.**" diyor. Evliya Çelebi de seyahatnamesinde şu beyanda bulunuyor. "**Hatuniye Camii bunu Süleyman Han Evvelin (Selim Han olacak) valide-i mükerrermeleri bina etmiştir. Ruşen bir camiüdür. Gayet metin vakfi vardır. Başka nice nice vakıf karyeleri vardır der. Ve duvarının bir sıra taşları siyah ve mücelladır. Bir safa beyaz ve masikal taşlarla bina olunmuştur. Bu camiin itmamını (femt lafzı tarih vaki olmuştur sene 920**" (M.1514). Şakir Şevket (s.121) daha birçok evkafını ta'dad ediyor. Malum olduğu üzere Selim Han Amasya'da bir rivayette 872 (M.1467)de diğer rivayette 875'te (M.1470) tevellüd edip pederi Bayezid Sani'nin eyyam-ı saltanatta 895(M.1489) senesinde Trabzon'da vali bulunuyordu. Binaenaleyhu sene içinde yahut daha evvel oraya tayin olunmuş bulunması melhuzdur. Fakat alel'el-umum sene-i mezbure Trabzon valiliğinin bidayeti olmak üzere zikr olunur. Tarihlerin rivayetine göre Selim Han 916 (M.1510) senesine kadar yani tahminen 20 sene Trabzon valisi kalmıştır. Bu müddet zarfında Trabzon'da olan icraatına dair İdris-i Bitlisi ve Sadeddin (Hoca) fevkalade sitayışte bulunurlar. Filvaki bu esnada idi ki Safeviler ve Gürcüler ile muvaffakiyetli harb iderek Bayburt ve Erzincan'ı almıştır. Mahdumu Sultan Süleyman 900 tarihinde (1494) Trabzon'da tevellüt etti. 915'te (1509) Kefe'ye vali oldu. Sultan Bayezid Sanî mahdumu şehzade Ahmed'i diğer biraderlerine tercihen veli-i ahde-i saltanat yapmak istediğinden diğer oğullarını ve bilhassa Selim'i makarr-ı saltanattan uzak bulundurmayı münasip gördü. İşte bu keyfiyet Sultan Selim'in pederine karşı vuku bulan isyanının evlleyeti teşkil eder ki 916'da (M.1510) bila izin memur olduğu Trabzon emaretini terk ederek Kefe ve Rumili tarihiyle Edirne karibine gelmesi ve nihayet Bayezid Saninin halli Selim'in 918'de (M.1512) cülusu gibi vakay-i azime ile neticelenmiştir.

Burada kitabesi mevzu bahis olan Selim Han'ın validesinin medfune bulunduğuna şüphe idilemez. Her ne kadar kitabede görülen nazmın Selim tarafından söylenmemiş olduğu bi-tavatır ise de divanlarının birçok nüshalarında taharri olduğu halde bulunamadı. Metn-i kitabede türbede ne valide-i Selimin medfun olduğuna ve ne de ismine dair hiçbir söz yoktur. Yalnız birinci mısradada " Banuy-ı Rum" sözünden türbede bir kadının medfune ve bunun tarih-i vefatı 911(M.1505-1506) senesi olduğunda tereddüt edilemez. Banuy-ı Rum sözünden dolayı mumaleyhanın Rumuyü'l-asl olduğuna beyan iden Şakir Şevket zuhul etmiş oluyor. Zira burada Rum Anadolu demek olup terkip-i mezkure hatun-ı Rum yani Anadolulu prenses suretinde anlamak lazımdır. Nitekim padişahan Al-i Osman için " Sultanu'r- Rum tabiri pek müstemildir. Müracaat edebildiğimiz tarihlerin ekserisi Selim Han'ın validesinin kim olduğunu söylemiyorlar. Yalnız Cenabî Tarihi'nde Selim Han bahsinde "**velüd-i bi-Medine-i Amasya sene isnetyın ve seb'in ve semaniye ve kanet ümmühü Aişe Hatun menkuhaü's-Sultan Bayezid Han men benat-ı bazı ümera'ül- Türkman ellezine sakinu fi havali Amasya neşa fi hicrüss- sade ve talimü'l- ulum ve mehri fi el- furusiye ve fennü'l-ferase ve ayyen lehu imrat**

¹⁴ Haşim Albayrak, **Saçaklızadeler**, Babiali Yayınları, İstanbul 2009, s.25-26

Trabzon ve lem yezil biha ile en çeri lehu maaebi hima zikrina” diyor.¹⁵ Kezalik 1019’da (M.16010) vefat eden müverrih Dimaşkı de tahminen aynı beyanda bulunur.¹⁶

Bu iki müverrihin Emir-i Türkman sözüni 1030’da (M.1620) vefat eden Taşköprüzade Kemaleddin Efendi izah ediyor.¹⁷ **“Sultan-ı halid Aşyan Bayezid Han hazretlerinin menkuhası hatunları Türkmen ümerasından Emir Alaüddevle’nin kızı Aişe Hatundur ki kahramanü’l-Mavattin malikü’l-Arap ve’r- Rum Sultanü’l- Kurum Selim Han hazretlerinin valideleridir. Bunlar vefat ettikten sonra cariyeler almışlardır.”** Malum olduğu üzere Sultan Selim, doksan yaşlarında olan Alaüddevle’yi İran seferinden avdetinde 921(M.1515) senesinde tutturarak idam ettirmişti. Eğer Taşköprüzade’nin sözü doğru ise bu halde Sultan Selim kendi büyük pederini katl etmiş olacaktır ki bu cihetler tetkike şayan şeylerdendir. Her halde balada mezkûr üç muteber müverrih valide-i sultanın ismini Aişe Hatun olmak üzere gösteriyorlar, Trabzon’da Gülbahar Hatun diye maruf olması ise hiçbir vesikaya müstenit değildir. Mamefi bu babda iki şık varid hatır oluyor: Ya mumaileyhanın Aişe ve Gülbahar olarak iki ismi var idi. Ve yahut tarihlerde mukayyed olmayan Gülbahar ismi yanlış olarak tespit edilmektedir. Bu keyfiyeti belki kuyud-ı vakfiye meydana çıkarabiliyor. Fakat kuyud-ı mezkûrede de her zaman ıtrad görülmüyor. Ez cümle Fatih türbesinin yanındaki diğer bir türbede Bayezid Sanî’nin validesi binaenaleyh Fatih’in zevcesi olmak üzere malum olan “Gülbahar Sultan” medfunedir.¹⁸ Filvaki Evkaf nezareti kuyud-ı vakfiye müdüriyetinde (Harmin, defter 7, sahife 405) mukayyed Bayezid Sani’nin Tokat’ta validesi namına bina ettiği imaret ve medresenin 21 zilkade 898 tarihli (M.3.10.1493) vakfiyesinde “ Li ruh validetuhu el-Merhume el-meduvete Gülbahar Hatun” diye musarrıh olmağla valide-i Bayezid’in ismi Gülbahar olduğu tayin eder. Bu böyle olmağla beraber İznik’de kâin Şeyh Abdullah b. Eşref (Eşrefoğlu) türbesi hakkında valide-i Bayezid Han tarafından tanzim ittirilen Evail Ramazan 890 tarihli vakfiyede¹⁹ “Bayezid Han” ibaresi bulunmağla burada da valide-i Sultan ismi Mükrüme Hatun” olarak görülüyor. Sıhhatinde hiç şüphe idilmeyen bu iki vakfiyede aynı valide için iki isme tesadüf olunuyor.²⁰

Şehsüvar Bey’in öldürülmesinden sonra onun yerini kardeşi Şahbudak Bey almıştı, Ancak kardeşi Alaüddevle Bey, Osmanlılara yanaşarak kızı Ayşe Sultanı daha Amasya’da vali olarak bulunan Şehzade Bayezid’e verdi. Ayşe sultandan II. Bayezid’in Selim adında bir oğlu olmuştur ki Yavuz Sultan selim’dir. Bu evliliğin 1469’da gerçekleştiği iddia edilmektedir.²¹

II. Bayezid Dulkadir oğlu Alaüddevle’nin kızı Ayşe Hatun ve Karamanoğullarından Nasuh Bey’in kızı Hüsnüşah Hatun’un yanısıra Bülbül Hatun, Ferahşad Hatun, Gülbahar Hatun, Gülruh Hatun ve Şirin Hatun adlı cariyeler ile de evlenmiştir.

Ayşe Sultan’ın Eserleri

Ayşe Sultanın başta Trabzon olmak üzere Doğu Karadeniz şehirlerini imar ettiği anlaşılmaktadır. Vakfikebir ilçesi adeta onun tarafından kurulmuştur. Rize merkez ve Atina (Pazar) kazasında da vakıfları bulunmaktadır. Bu eserler Şeriye sicilleri ve vakıf kayıtlarına girmiştir. Ayşe Sultanın babası Dulkadir Beyi Alaüddevle de Maraş, Elbistan, Kadirli, Antep ve Kudüs’te 50’den fazla cami, mescit, hangah, zaviye ve medrese inşa ettirmiştir. Ayşe sultanın kurduğu vakıflar ve inşa ettirdiği eserler Doğu Karadeniz şehirlerinin kurulup gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Hatta Gülbahar Hatun Vakfı Doğu Karadeniz Bölgesinin en büyük vakfidir. Şu anda bu konu üzerinde devam eden çalışmalarla Ayşe Sultan Vakfiyesi ve inşa ettirdiği eserler ortaya çıkarılacaktır.

¹⁵ Cenabî, **Nuri Osmaniye Kütüphanesinde Yazma C. II, numro 3100, varak 353**)

¹⁶ Avu’l- Abbas Ahmed b. Yusuf ed- Dimaşkı, 1001 de telif ettiği “ **Ahbarü’l- Düvel ve Asarü’l- Evvel**” Nuri Osmaniye Kütüphanesinde yazma numro 3042, Selim-i Evvel İçinde)

¹⁷ Taşköprüzade Kemaleddin, **Tarih-i Saf yahud Tuhfetü’l- İcâb**, İstanbul tabı 1287, Cüzü Evvel s.60)

¹⁸ **Hadikatü’l- Cevami**, Esad Efendi Kütüphanesinde yazma numro 2247, s.8 yine aynı nüshada s.14 ve sultan selim evvel içinde “ türbesi kabrinde bir türbede kendi kızı Hatice Sultan ve anın kızı hanım Sultan medfunelerdir. Ve bir türbede dahi Sultan Süleyman validesi Hafsa Sultanve şehzadeleri (yani Süleymanın) Murad ve Mahmud ve Abdullah medfunelerdir” diye silsile-i Al-i Osman için mühim bir kayd vardır.

¹⁹ **Anadolu Vakfiye Defteri 1200 ile 1267.**

²⁰ (Halil Edhem, Trabzon’da Osmanlı Kitabeleri, **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası**, 8. sene, Numro 48, 1 Şubat 1334, s.339–344); Bu münasebetle Bayezid Han sani evladından Şehzade Ahmed’in validesinin imside Bülbül Hatun olduğu ve Amasya’da Hatuniye camii ile diğer evkaf bulunduğu ihtiva ittiğini ilave itmek faideden hal değildir. Bkz. Hüseyin Hüsameddin Amasya Tarihi, c. I, s.134.

²¹ Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**, s.173.

Vakfikebir

Vakfikebir tarihi bir ilçe olup, yörede yerleşim Fatih'in Trabzon'u Fethinden önceye dayanır. Bu konuda İlçeye bağlı Çamlık Mahallesi'nde tarihi kilise kalıtı olarak gösterilebilir. İlçe bugünkü adını bir rivayete göre Yavuz Sultan Selim Trabzon'da bulunduğu bir tarih de annesi Gülbahar Hatun'un onu görmek için İstanbul'dan deniz yoluyla seyahat ederken yakalandığı amansız fırtınada karaya ayak basacağı toprakları Allah'a vakfedeceği adağından kaynaklanır. Vakfikebir sahilinde fırtınayı atlattan ve bilahare Trabzon'a salimen ulaşan Gülbahar Hatun Trabzon'da kurmuş olduğu Hatuniye Vakfı'na Vakfikebir topraklarının gelirlerini de dâhil ettiğinden dolayı o zamanki adıyla Büyük liman olarak anılan kasaba bu tarihten sonra Vakfikebir olarak (Büyük Vakıf) olarak anılmaya başlanmıştır. Doğal liman olması nedeniyle ve tarih de ulaşımın çoğunlukla denizyoluyla yapıldığı dikkate alındığında büyük limanın önemi kendiliğinden ortaya çıkmakta ve buranın çok eski bir yerleşim merkezi olduğu anlaşılmaktadır.²²

Rize Küçük Gülbahar Hatun Camisi (Merkez)

Rize ili Gülbahar Hatun Mahallesi'nde, Büyük Gülbahar Camisi'nin doğusunda bulunan bu cami 1737 yılında yapılmıştır. Halk arasında Mubah Sultan Camisi ismi ile tanınmaktadır. İlk yapılışında caminin Yavuz Sultan Selim'in eşi Gülbahar Hatun adına yaptırıldığı iddia edilmiştir. Sonraki yıllarda Ak Mehmetler'den Şaban Efendi tarafından 1956 yılında biraz daha kuzeye doğru yeniden yaptırılmıştır. Cami kare planlı olarak betonarmeden yapılmıştır. İbadet mekânının üzeri kubbe ile örtülmüştür. Mimari yönden bir özellik taşımamaktadır. Caminin kuzeybatı köşesindeki taş kaide üzerine yuvarlak gövdeli tek şerefeli minaresi bulunmaktadır.

Pazar (Atina) Kazası Gülbahar (Ayşe) Sultan Camii

Gülbahar Sultan Camii Rize'nin Pazar (Atina) İlçesinde bulunmaktadır. Doğu tarafı Hemşin deresi, batı tarafında eski Kavak, kuzey tarafı Karadeniz ve güney tarafı da ise eski yol ve çeşitli dükkânlar ile çevrili olan Gülbahar Hatun Camii'nin 1485-1500 yılları arasında yapıldığı tahmin edilmektedir. 1816'da Caminin önemli bölümleri yıkılmış ve harabeye dönmüştür. Daha sonra bölge ayanlarından Bassazade Mustafa Ağa ve eşi Ayşe Hatun tarafından camii yeniden inşa edilmiştir. Caminin yaşatılması için bir vakıf kurulmuştur. XX. Yüzyılın başına kadar ulaşan Gülbahar Hatun Camii vakfın gelirlerinin ihtiyaçlarını karşılamaması üzerine yeniden harabe olmuş ve yıkılıp gitmiştir. Günümüzde ondan hiçbir iz kalmamıştır.²³ Ancak aynı caminin yerine yakın zamanlarda Gülbahar Hatun Camii inşa edilmiştir.

Pazar Sivrikale Köyü Hatuniye Camii

Sivrikale köyü Kalecik Mevkiindeki Caminin de Ayşe sultan tarafından yapıldığı iddia edilmektedir.²⁴ Bir araştırmacı bu caminin daha sonra inşa edildiğini, Ayşe Sultan Vakfı tarafından yapıldığı akla yatkın görünmektedir.

Sonuç

Trabzon'da Gülbahar Hatun olarak bilinen Yavuz Sultan Selim'in annesinin gerçek adının Ayşe Sultan olduğu, onun bir Türkmen kızı olup Dulkadirli Alaüddeve'nin kızı olduğunu kaynaklar doğrulamaktadır. Ayşe Sultan sadece, Trabzon'da değil Doğu Karadeniz şehirlerinden Pazar (Atina) ve Rize'de de eserler inşa ettirdiği, Vakfikebir ilçesinin bulunduğu araziye kurduğu vakfa bağışladığı görülmektedir. Yavuz'un Annesi Ayşe Sultan'ın yaptırdığı bu eserlerin ve vakfın Doğu Karadeniz

²² <http://www.vakfikebir.bel.tr/S.aspx?id=15>.

²³ Hüseyin Saraç, **Osmanlı İdaresinde Atina (Pazar)Kazası 1875-1920**,Pazar Kaymakamlığı Yayınları, Ankara 2015, s.263-264,

²⁴<http://www.kackar53.com/gulbahar-hatun-cami-makale,179.html>

bölgesinin yerleşim yerlerinin şehirleşmesi ve şehir kültürünün oluşmasına çok önemli katkılar sunduğu anlaşılmaktadır.

Kaynaklar

- AKGÜNDÜZ, Ahmet, **Osmanlı'da Harem**, Osav vakfı Yay., İstanbul 1995.
- ALBAYRAK Haşim, Saçaklızadeler, Babiali Yayınları, İstanbul 2009
- ALTUNDAĞ, Şinasi, *Selim I, İA*, C.X, Eskişehir 1997.
- Anadolu Vakfiye Defteri 1200 ile 1267.**
- ARIFÎ PAŞA, “Elbistan ve Maraş'ta Zulkadiroğulları (Dulkadir) Hükümeti”, *Toem*, V-VII, İstanbul 1915.
- Hadikatü'l- Cevami, Esad Efendi Kütüphanesinde yazma numro 2247
- CENABÎ, **Nuri Osmaniye Kütüphanesinde Yazma C. II, numro 3100, varak 353**
- ED- DIMAŞKÎ, Avu'l- Abbas Ahmed b. Yusuf 1001 de telif ettiği “ Ahbarü'd- Düvel ve Asarü'l- Evvel” Nuri Osmaniye Kütüphanesinde yazma numro 3042, Selim-i Evvel İçinde.
- EDHEM, Halil, *Trabzon'da Osmanlı Kitabeleri, Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 8. sene, Numro 48, 1 Şubat 1334, s.321-354.
- EDHEM, Halil, *Garbi Anadolu'da Selçukluların Varisleri*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1926.
- ES- SEHÂVÎ, **et-Tibr el- Mesbûk fî Zeyl es-Sulûk**, Mektebetü'l- Külliyyatü'l- Ezheriye, Kahire Trhz.
- Hadikatü'l- Cevami**, Esad Efendi Kütüphanesinde yazma numro 2247.
- HAMMER**, Joseph Von, **Osmanlı Devleti Tarihi**, C. II, (terc. Mehmed Atâ, yay.: M. Çevik) Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983.
- HOCA SADETTİN EFENDİ, **Tacü't-Tevarih**, C.I, II, (hazr: İ. Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992.
- İBN TAGRİBİRDÎ, **en-Nücümü'z-Zahire Fi Mülükü'l-Kahire**, (Neşr: Muhammed Hüseyin Şemseddin), C.XIII; XIV, Beyrut 1992.
- İBN TAGRİBİRDÎ, **Havadih Duhûr** (1441–1450) (Arapça'dan İngilizce'ye çeviren: William Popper, Yayınlayan: Walter J. Fischel), New Haven 1967.
- İBN TAGRİBİRDÎ, **Havadişi Duhur Fî Ma'da'l- Eyyamü's-Suhur**, C.I,(845–856) (Editör: William Popper), California 1930.
- İDRİS-İ BİTLİSİ, HeştBihişt, C. II, (Yay. M. Karataş, S. Kaya, Y. Baş), Betav Yay., Ankara trhz.
- KÖPRÜLÜ Fuat, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, TTK Yay, Ankara 1999.
- MEHMED NEŞRÎ, **Kitâb-ı Cihan- Nümâ**, C. I (yay.: M. A. Köymen, F. R. Unat), TTK Yay., Ankara 1987.
- MORDTMANN, J. H., *Dulkadirîliler*, (Eklemeler: M. H. Yinanç), İA, C.III, Eskişehir 1997.
- ORUÇ BEĞ, *Oruç Beğ Tarihi*, (neşr:N. Atsız) tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1972.
- SARAÇ, Hüseyin **Osmanlı İdaresinde Atina (Pazar)Kazası 1875-1920**, Pazar Kaymakamlığı Yayınları, Ankara 2015.
- SOLAKZADE, **Solakzade Tarihi**, C.I, (neşr: V. Çabuk), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989.
- TAŞKÖPRÜLÜZADE KEMALİDİN, **Tarih-i Saf yahud Tuhfetü'l- İcâb**, İstanbul tabı 1287, Cüzü Evvel s.60.
- ULUÇAY, M.Çağatay, **Padişahların Kadınları ve Kızları**, TT: Yay., Ankara 1992.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, C. II, TTK Yay., Ankara 1983.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı “*XV. Yüzyılın İlk Yarısı İle XVI. Yüzyılın Başlarında Memlûk Sultanlarının Yanına İltica Etmiş Olan Osmanlı Hanedanına Mensup Şehzadeler*”, *Belleten*, C.XVII, Ankara Ekim 1953, Sayı, 68.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Anadolu Beylikleri**, TTK Yayınları Ankara 1983.
- YİNANÇ, Refet, **Dulkadir Beyliği**, TTK Yay., Ankara 1988.
- YÜCEL, Yaşar, **Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti** (1344–1398), Sevinç Matbaası, Ankara 1983.
- YÜCEL, Yaşar, **Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti**, TTK Yay., Ankara 1983.
- İnternet Kaynakları**
- <http://www.vakfikebir.bel.tr/S.aspx?id=15>.
- <http://www.kackar53.com/gulbahar-hatun-cami-makale,179.html>

Hazinedar-zâdeler Paşalarına Ait Muhallefatdan Varislerine İntikallerle İlgili Bazı Bilgiler, 1855-1860

Prof. Dr. Mehmet BEŞİRLİ
Çankırı Karatekin Üniversitesi / Çankırı

Giriş

Hazinedar-zâdeler ailesi, 19. yüzyılın başında Trabzon, Canik başta olmak üzere Orta Karadeniz'den Doğu Karadeniz'e bölgede çeşitli görevler üstlenen bir ailedir. Hazinedar-zade Süleyman Paşa ve oğulları Osman Paşa ile Abdullah Paşa Trabzon valiliği, Canik muhassıllığı vb. görevlerde bulunarak devlete hizmet etmişlerdir. Tanzimat'tan sonraki süreçte de aileden gelen şahsiyetler bölgede çeşitli resmi ve sivil görevlerde bulunarak etkinliklerini sürdürmüşlerdir.

Bu çalışmada, Paşaların vefatından sonra terekelerinden varislerine intikal eden bazı miras konuları belgeler çerçevesinde değerlendirilecektir. Özellikle geride bıraktıkları vakıfları, bu vakıfların tamir işlemleri, bu harcamaların nereden ödeneceği, mirasçılarının hakları vb. konularda bilgiler verilecektir.

Hazinedarzade Süleyman Paşa, Orta ve Doğu Karadeniz bölgesinde Canıklilerin nüfuzunun zayıflamasından sonra 19. yüzyılın başlarında Samsun muhassıllığı ve Trabzon valiliği görevlerinde bulunan etkili şahsiyetlerden biriydi. Devletin Samsun'dan itibaren Kafkasya'ya kadar olan bölgede verdiği görevleri ustaca yerine getirmiş ve özellikle II. Mahmud'un büyük teveccühünü kazanmıştır. Vefat ettiğinde Canik sancağında birçok mülkü ve çiftlikleri vardı. Bunlardan yine büyük kısmını vakfettiği bilinmektedir. Kendisinden sonra oğulları Osman ve Abdullah Paşa da Canik muhassıllığı ve Trabzon valiliği gibi hizmetlerde bulunmuşlardır.

Hazinedarzade Süleyman Paşa'dan Kalan Miras Sorunları

İncelediğimiz belgeler içinde Hazinedarzâde Süleyman Paşa'nın vakfından cami ve bedestenin tamiri ile ilgili birkaç belge mevcuttur. Bunlardan biri merhum Hazinedarzâde Süleyman Paşa hayratından Samsun'daki Çarşı içinde Medrese Camisi ile Bedesten'in tamir edilmesi ve tamir bedelinin ödenmesidir. Buna göre, hayratın tamiri için keşif yapıldığı ve bunun sonucunda 86.895 Kuruşluk bir masrafın ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu meblağın vakfın mütevellisi Abdülhamid Bey tarafından "tesviye ve i'tâ olunmak üzere tevsi' ve ta'mîrine birr ve mübâşeret kılındığına ve cami-i mezkûrın resmiyle keşif defterinin gönderildiğine dair" yazışma vuku bulmuştur. Durum, Evkaf-ı Hümayun Nezareti ile muhaberede bulunularak diğer evrakla birlikte Sadrazamlığa arz edilmiştir. Meblağ, "teberru'an li'l-vakf-ı mûmâ-ileyh cânibite tesviye olunduğu siyâk-ı iş'ardan" bulunduğu, halk arasında "vâkıf-ı müşârün-ileyhin vâridâtından tesviye olundu denilerek muhâsebesine idhal edileceği bilinmek ve âna göre hâzinece mu'âmele-yi icâbiyesi i'fâ itdirerek ödenmek lâzım geleceği cevâben ifâde kılınmış ve evrâk-ı müteferrua'sı cânib-i nezâret-i müşârü'n-ileyhâyâ i'âde ve îsâl olmağla ber-minvâl-i muharrer keyfiyyetinin oraca mîr-i mûmâ-ileyh ve lâzım gelenlere ifâdesi husûsuna himmet buyurmaları" istenmiştir¹.

Süleyman Paşa evkafının mütevellisi Abdülhamid Bey'e yazılan bir yazıya göre, "Büyük pederiniz Süleyman Pâşâ merhûmun mütevellisi olduğun hayrâtından Samsun kasabasında çârşû içinde kâ'in câmi'-i şerîfin ve kârgir bedestânın ber-mûceb-i keşif mesârifi olan seksen altı bin sekiz yüz doksan beş gurûş tarafınızdan tesviye olunmak üzere tevsi' ve ta'mirine birr ve mübâşeret olunduğu atûfetlü müfti efendi hazretleri tarafından" bildirildiği, vakfın bu cihetle imar edilmesi gayretinden dolayı takdire şayan bir durum olduğuna dair şukkanın yazıldığı bildirilmektedir. Yine

¹ A.MKT.UM, 273/78.

Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne yazılan bir tezkireye göre, Süleyman Paşa hayratından cami ve bedestenin keşif defteri çerçevesinde masrafı olan 86.895 Kuruş vakfın mütevellisi Abdülhamid Bey tarafından ödenmek üzere "tesviye ve i'tâ olunmak üzere tevsi' ve ta'mirine ne vechle birr ve mübâşeret kılındığı", caminin tanzim olunan resmiyle keşif defterinin gönderildiği müftü efendi tarafından yazı ile bildirilmiş, defter gönderilmiş ve Abdülhamid Bey'in bu gayretinden dolayı, kendisine tahsisini havi yazı yazılmış olmağla hazinece dahi lazım gelen muamelenin serian yerine getirilmesi emredilmiştir².

Bu tamir çerçevesinde Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne yazılan bir tezkereye göre, Hazinedarzâde Süleyman Paşa vakfından Medrese Cami-i Şerifi ile Bedesten ve sair müsakkafatın tamir masraflarının bir defalık olarak muhasebe olunması hakkında bazı ifadeler ile Rıza Efendi'nin gönderilen ekli yazılar çerçevesinde icabına bakması emredilmiştir³.

Hazinedarzade Osman Paşa'dan Kalan Miras Sorunları

Canik mutasarrıflığına hitaben yazılan bir şukkaya göre, müteveffa Osman Paşazâde Abdülhamid ve Hasan Tahsin Beylerin diğer kardeşleriyle müştereken Canik Sancağına bağlı Çarşamba, Ayvacık, Samsun, Kavak, Terme ve Ünye kazalarında tapu ile mutasarrıf oldukları Kurşunlu, Hamza Pınarı, Çataltepe, Çekerit ve Pelpeli Batak adlı çiftliklerin kiracıları H. 1264 (M.1847-1848) senesi sonuna kadar senelik kiralarnı aynen ve bazen belde rayici üzere bedelen vermekte iken, şimdi bazı sebepten ötürü kiracılar tarafından verilen kiranın ödenmesine sebepsiz olarak karşı çıkıldığı, bu durumun mal sahiplerinin haklarını ihtilal ettiği beyanıyla biriken kiralarn tahsili için yazı yazılması, mirasçılar tarafından tezkere ile talep edilmiştir. Konu Meclis-i Valaya intikal ettirilmiş, talebe bakıldığında kiracıların kiralarnı ödemelerinde sebepsiz muhalefetleri söz konusu ise onaylanamayacağı, biriken kiralarn tahsil edilmesi ve ait olduğu tarafa verilmesi ve bu muhalefet "sebeb-i kavîden neş'et eylediği veyahûd siyâk-ı istid'â muvâfik nakisü'l-emr olmadığı halde iktizâsına bakılmak üzere keyfiyyetinin izâhen inhâsı husûsunun savb-ı sa'âdetlerine bildirilmesi tezekkür olunmuş" olduğu, durumun incelenerek icab ve icrasına bakılması istenmiştir⁴.

Yine Osman Paşa mirasçılarnı tarafından Sadaret'e yazılan bir yazı, Çarşamba kazası sakinelerinden iken H. 1272 (M.1855-1856) senesinde vefat eden Hazinedarzâde Osman Paşa'nın eşi ve mirasçılarnın anneleri Hâce Hanım terekesinden miras yoluyla varislere geçen bazı mücevherlerin durumu ile ilgilidir. Mirasçılar, kasabada terekeden intikal eden eşyanın hakim ve birkaç bilirkişi marifetiyle bedelinin takdir edilerek dışarıya bir nesne satılmaksızın vereselerin aralarında paylaştırıldığı, kendileri için bunun yapılmadığını belirtmişler, o tarihte ihtisab mültezimi olan ve hala Samsun'da bulunan Şehbender Hafız Ağa'nın anneleri terekesinden 4.500 Kuruş resim talep ederim diyerek karşılığına iki elmas yüzük ile köstekli bir mücevherli saatin ilgilide kaldığını ifade etmişlerdir. Mücevherlerin o zamandan beri ağanın elinde kaldığı ve terekenin yazılması için mahkemeye başvurduklarını belirten mirasçılar, bundan başka mültezimin resim iddia ettiği 4.500 Kuruşa da "güzeşte nâmıyla" 2.700 Kuruş ilave ederek toplam 7.200 Kuruş talep edip ve bu akçeler kamilen verilmedikçe eşyayı vermem diyerek ısrar etmiş olduğunu zikrederek, bu durumun adalete aykırı olduğunu ifade etmişlerdir. Yine eğer hakim ve bilirkişi tarafından takdir edilenden olup da vereseler arasında taksim edilen terekeden resim alınmak usul ve nizam gereği ise resmin ödenmesine bir cevaplarının olmayacağı, mültezimin iddiası doğru değilse eşyanın taraflarına iade ve teslim edilmesi hususunda Canik livası mutasarrıfı paşaya hitaben bir adet Sadaret emri yazılması talebinde bulunmuşlardır⁵.

Yine aynı minvaldeki Canik mutasarrıfına yazılan bir şukkada bu defa diğer mirasçılar Reşid Bey, Fatıma ve Şakire hanımlarnın müştereken bir tezkere takdim ettikleri ve Şehbender Hafız Ağa'nın elinde tuttuğu mücevherlerin istirdadını istedikleri anlaşılmaktadır⁶.

Bir başka belge Osman Paşa'nın eşi Zernişan Hanım'ın alacağı ile ilgilidir. 10 Şevval 1276 (01 Mayıs 1860) tarihli şehremaneti birinci muavini Ali Kemal Bey tarafından yazılan bir yazıya göre, Osman Paşa'nın haremî Zernişan Hanım'ın Tozgancioğlu Bogos üzerinde tahvil ile alacağı olan

² A.MKT.MHM, 761/62.

³ A.MKT.MHM, 278/99.

⁴ A.MKT.UM, 263/21.

⁵ A.MKT.UM, 384/87.

⁶ A.MKT.UM, 389/87.

23.000 Kuruşun güzeşte ile ödenmesi ve tahsili için Sadrazamlık tarafından Trabzon valisi paşaya bir emirname-i samiye yazılması talep edilmiştir. Şehremaneti tahvil çukadarı vasıtasıyla taksim olunan tezkere için henüz emirname-i sami çıkmadığından müma-ileyhaya gadr olunmakta olduğundan mültezimce şehremaneti tâhvîl çukâdârına ferman yazılması talep edilmiştir⁷.

Yine Şehremaneti mua'vin-i evveli Ali Kemâli Efendi tarafından Trabzon valisine yazılan istid'aya göre, Osman Paşa halilesi Zernişan Hanımın Kozgancıoğlu zimmetinde tahvil ile alacağı olan 23.000 Kuruşun alınmadığı, bu durumun ilgiliye büyük gadre sebep olduğu, meblağın güzeşte ile tahsili istenmiştir⁸.

Hazinedarzade Abdullah Paşa'dan Kalan Miras Sorunları

2 R.ahir 1273 (M. 30 Kasım 1856) tarihli Mustafa Seyyid tarafından yazılan bir şukkada Trabzon valisi Abdullah Paşa'nın H. 1261 (M.1845) senesi mukataa bedelinden vb. işlerden Canik, Karahisar-ı Şarki ve Ordu kazalarında bazı kimseler üzerlerinde kalan tahsil edilmemiş meblağın mübaşir vasıtasıyla tahsili hususunda Abdullah Paşa'nın oğlu tercüme odası hülafasından Mustafa Şevket Bey tarafından talepte bulunduğu belirtilmiştir. Bu ödenmeyen akçenin paşanın vereselerine ait olduğu, şimdiye kadar külliyyetli bir miktarın pesimande olduğu, bundan dolayı vereselerin mağdur oldukları gibi, "ihkâk-ı hakk maddesi dahi müstelzem bulunmuş olduğundan" bu hususun çözümü için Mehmed Ağa'nın mübaşir tayin edildiği zikredilmiştir. Evrak suretleri ile matlubat defterinin mübaşire verilerek olayın araştırması emredilmiş ve kendisinin bu konu ile "bi'z-zât icrâ-yı tahkîkât ve tedkîkât ederek şer'-i şerîf ve meclis ve mübâşir-i mümâ-ileyh ma'rifetiyle matlûbât-ı merkûmenin yerlû yerinden kâmilen ve serî'an tahsîli ve mübâşir-i mümâ-ileyhin dahi umûr-ı me'mûresinde teshîlât-ı muktezîyenin ifâsı husûsuna ve medyûnlardan ibtâl-i hakk itmek dâ'iyyesinde olanlar olur ise icâbına bakılmak üzere keyfiyetin iş'ârına himmet buyurmaları" gerektiği belirtilmiştir⁹.

Yine Lazistan mutasarrıfı Ahmed Paşa'ya hitaben yazılan Trabzon eski valisi Abdullah Paşa'nın daha önce Seyyid Efendi vasıtasıyla İstanbul tarafından tesviye olunan terekesi muhasebesinin yine Seyyid Efendi nezareti ve birkaç zevat vasıtalarıyla süratle rüyet olunarak canibince olan muhallefât muhasebesinin Paşanın oğlu Mustafa Bey hazır olduğu halde Canik mutasarrıfı, mahkeme ve meclis vasıtalarıyla rüyet olunması gerektiği belirtilmiştir. Bu tahrir üzerine tezkerenin meclis-i valaya gönderilerek muhasebesinin görülmesi için Mustafa Bey'in Samsun'a gitmesi lazım geleceği uygun görülmüştür¹⁰.

9 Ramazan 1271 (M. 26 Mayıs 1855) tarihli bir tezkereye göre, Lazistan mutasarrıfı Hacı Ahmed Paşa'nın vasisi olduğu Trabzon valisi müteveffa Abdullah Paşa yetimleri emvalinin muhasebesinin görülmesi zımında Hacı Ahmed ve Emrullah Efendiler ile sair kimselerin İstanbul'a irsalleri hakkında Sadaret'den yazılan emre cevaben Canik mutasarrıfı paşanın gelen yazısının görüşülmek üzere ekleriyle göndermiş olduğu bir tezkere ile beyan edilmiştir¹¹.

Divandar İdaresinden Ünye mutasarrıfına yazılan bir şukkaya göre, müteveffa Abdullah Paşa'nın mirasçılarının Samsun'da mutasarrıf oldukları konakta Canik mutasarrıfları olanların 48 ay müddetle oturduğu, aylık 500'er kuruştan birikmiş olan 24.000 Kuruşun henüz mirasçılara ödenmediği, meblağın tahsili hususunda gereğinin yapılması, konakta ikamet bulunduğu halde şimdiye kadar kirasının ödenmediği, bu durumun hakkaniyete aykırı olduğu, meblağın bir an önce ödenmesi ve mutasarrıfların iskanı hususunda da gereğinin yapılması istenmiştir¹².

Yine 16 C.ahir 1273 (M. 14 Aralık 1856)) tarihli bir başka şukkaya göre, Abdullah Paşa'nın Canik sancağında bulunan vakıf çiftliklerinin birikmiş olan kiralalarının tahsili hakkında daha önce verilen dilekçe üzerine yazışmalar yapılmışsa da henüz bir gelişme olmadığı, bu durumun ise Abdullah Paşa evkafının kapanmasına yol açacağı paşanın büyük oğlu Şevket Bey tarafından bildirilmiştir. Bu durumda "umûr-ı hayriyyeden olan mevâddın adem-î icrâsı layıksız olarak tecvîz

⁷ A.MKT.UM, 403/62.

⁸ A.MKT.UM, 404/53.

⁹ A.MKT.UM, 263/6.

¹⁰ A.MKT.UM, 234/30.

¹¹ A.MKT.UM, 197/1.

¹² A.MKT.UM, 263/76.

olunamayacağı derkâr olub” konuyu aydınlatmak için Mehmed Ağa'nın mübaşir atandığı, bir daha “te'kid ve iş'ara hacet bırakılmayarak” icabına bakılması istenmiştir¹³.

Canik mutasarrıflığına yazılan bir diğer şukkaya göre, Osman Paşa kerimesi Fatma Hanım'ın eşi Çeçenzade Esad Bey üzerinde havale dışı alacağı olan 67.007 Kuruşun tahsiliyle ilgili orada bulunan ikinci kavasları Osman Ağa'nın mübaşir tayin edildiği ve meblağın şer'-i mahkeme ve mübaşir vasıtalarıyla Esad Bey'den tahsili istenmiştir¹⁴.

Osman Paşa'nın mahdumları İstanbul mekteb-i idadiyesinden Halil ve Rifat Beyler, babaları Osman Paşa'dan miras yoluyla intikal etmiş olan nakit eşyanın kendilerine verilmesini talep etmişlerdir. Vasileri Ahmed Paşa ve mahkeme vasıtalarıyla senet ile H.1265, H.1266, H.1267 senelerinde Samsun ahalisine ödenmiş olan meblağın, Osman Paşa'nın diğer taraflara memuriyeti sebebiyle “hüsn-i tesviyesine” hala Samsun müftüsünün vekil olduğunu, refakatine de bir katibin atandığını, ancak seneden seneye senetlerin yenilenmesine rağmen ödemenin yapılmadığını belirtmişlerdir. Mirasçılar, meblağın tahsil edilmesi için daha önce başvuru yaptıklarını, anaparadan 34.815 Kuruşun tahsil edildiğini, geri kalan 500.000 Kuruşun ahali üzerinde kaldığını, bu durum mağduriyetlerine sebep olduğundan bahisle meblağın sahiplerinden alınması hususunu hasseten belirtmişlerdir. Konunun incelenmesi ve “meblâğ-ı mezkûrenin ber-mûcib-i defter lâzım gelenlerden muktedir olmayanların dahi küfelâsından dahi istihsâliyle bil-hassa irsâli ve keyfiyyetinin bâ-mazbata iş'arı husûsuna himmet eylemeleri” istenmiştir¹⁵.

Sonuç

Sonuç olarak Hazinedarzade Süleyman Paşa'dan evlatlarına ve onlardan da mirasçılara intikal eden çiftlik, mal, mücevherat vb. konularda zamanla birçok sorunun ortaya çıktığı görülmektedir. Dönemin şartları içinde ya çiftliklerinde bulunan kiracılar kiralarını ödememişler, ya borçlu olanlar daha sonraki süreçte borçlarını ödemediği için intina etmişler ya da mirasçıların terekelerindeki malları koruyan ya da paylaştıran insanların sıkıntılı tavırları görülmüştür. Sürekli ortaya çıkan yazışmalar ile mirasçılara haklarının verilmesi, gerekli ödemelerin yapılması ve bu konuda da gerekli tedbirlerin alınması ilgililere emredilmiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri (Aşağıda sadece fon kodları verilmiştir). Belgelerin dosya ve gömlek numaraları kullanılan dipnotta belirtilmiştir.)

Sadaret Mektubi Kalemi, Umum Vilayet Evrakı (A.MKT.UM)

Sadaret Mektubi Kalemi, Mühimme Kararı Evrakı (A.MKT.MHM)

Ekler

A.Mkt.Um. 263/6

Sa'âdetlü efendim hazretleri

Trabzon vâlisi esbâk müteveffâ Abdullah Pâşâ'nın altmış bir senesi mukâta'a bedelinden ve cihet-i sâ'ireden dolayı Cânîk ve Karahisâr-ı Şarkî ve Ordu kazâlarında ma'lûmü'l-esâmi kisân zimmetlerinde olan gayr-i ez-tahsilât ve bâ-tahvîl ve defter matlûbâtın mübaşir ma'rifetiyle tahsîli husûsu mütevaffâ-yı müşârü'n-ileyhin mahdûmu tercüme odası hülâfasından izzetlü Mustafa Şevket Bey tarafından ifâde ve istid'â olunmuş ve bu akçe müteveffâ-yı müşârü'n-ileyhin veresesine intikâl idüb yekün külliyyetlûce olarak şimdye kadar pesimânde olması veresesinin ma'dûriyetini müstelzem olacağı gibi ihkâk-ı hakk maddesi dahi müstelzem bulunmuş olduğundan bu husûsa divândârlık hizmet-i mecîdi bulunan Mehmed Ağa mübaşir ta'yîn ve evrâk sûretleriyle matlûbâtın defteri i'tâ olunarak ol-bâbda i'zâm kılınmış olmağla müktezâ-yı şîme-i hakkaniyet-kârîleri üzere bu bâbda bi'z-zât icrâ-yı tahkîkât ve tedkîkât ederek şer'-i şerîf ve meclis ve mübaşir-i mümâ-ileyh ma'rifetiyle

¹³ A.MKT.UM, 266/9.

¹⁴ A.MKT.MHM., 11/42.

¹⁵ A.MKT.UM., 372/79.

matlûbât-ı merkûmenin yerlü yerinden kâmilên ve serî'an tahsîli ve mübâşir-i mûmâ-ileyhin dahi umûr-ı me'mûresinde teshîlât-ı mukteziyyenin ifâsı husûsuna ve medyûnlardan ibtâl-i hakk itmek dâ'ıyyesinde olanlar olur ise icâbına bakılmak üzere keyfiyetin iş'ârına himmet buyurmaları siyâkında şukka-i mahî terkîm kılındı.

Fî 2 R (R.ahir) sene (12)73
Mustafa Seyyid

A.Mkt.Um 234/30

Lazistân Mutasarrıfı Ahmet Pâşâ'ya Trabzon Vâlisi esbâk müteveffâ Abdullah Pâşâ'nın mukaddemâ sa'adetlü Seyyid Efendi ma'ârifetiyle Der-sa'adetce tesviye olunan terekesi muhâsebesinin yine efendi-i mûmâ-ileyhin nezâreti ve sâ'ir zevât ma'ârifetleriyle sür'at üzere rû'yet olunarak cânibince olan muhallefâtı muhâsebesinin dahi müteveffâ-yı müşârün-ileyhin mahdûmu Mustafa Bey hazır olduğu halde Cânîk mutasarrıfı sa'adetlü pâşâ ve şer'î şerîf ve meclis ma'ârifetiyle rû'yet olunması zımmında icâbının icrâsı iltimâsına dâ'ir olan takrîriniz üzerine efendi-i mûmâ-ileyh ile muhabereyi şâmil olan tezkere meclis-i vâlâya lede'l-i'tâ hamisine muharrer cevâb ile melfûf takrîr zîrine mahreç kayıddan müstebân olacağı vechle tereke-i mezkûrenin buraca bir güne ilişiği kalmadığı cihetle cânibince olan muhâsebenin rû'yeti zımmında zât-ı sa'adetleriyle mîr-i mûmâ-ileyhin Samsun'a azîmetleri lâzım geleceği gösterilmiş olduğundan bu bâbda olan mütala'a-i şerîfelerinin iş'ârı tezekkür olunarak evrâk-ı merkûme leffen irsâl kılınmış olmağla ol-bâbda olan mütala'a-i sa'adetlerinin iş'ârı mütevakıf-ı himmet-i şerîfeleridir.

A.Mkt.Um 197/1

İzzetlü Efendim

Lâzistân mutasarrıfı Esbâk sa'adetlü Hâcî Ahmed Pâşâ'nın vâsisi olduğu Trabzon vâlisi Esbâk müteveffâ Abdullah Pâşâ eytâmı emvâlinin rû'yet-i muhâsebesi zımmında Hacı Ahmed ve Emrullah Efendiler ile sâ'ir kisânın der-sâ'adete irsâlleri hakkında makâm-ı vâlâ-yı sadâret-uzmadan tasfîr buyurulmuş olan emirnâme-i sâmiyeye cevâben Cânîk mutasarrıfı sa'adetlü pâşânın kalan tahrîratı manzûr-ı vâlâları buyurulmak üzere leffen irsâl kılınmış olduğu beyânıyla tezkere-i senâviri terkîm kılındı.

Fî 9 Ramazan Sene 71

A.Mkt.4m 263/76

Ünye Mutasarrıfına

Trabzon Vâlisi Esbâk Müteveffâ Abdullah Pâşâ-zâde Beğ Efendilerin Samsun'da mutasarrıf oldukları konakta Cânîk mutasarrıflıkları olan kırk sekiz mâh müddetle ikâmet olunmuş ise de mahîye beşer yüz gurûşdan terâkîm itmiş olan yirmi dört bin gurûş henüz tarafeynine te'diye olunmamış olduğundan meblâğ-ı mezkûrun tahsîli husûsu inhâ olunmuş ve konak-ı mezkûrda ikâmet olunacağı hâlde şimdiye kadar icâresinin a'dem-i i'tâsı meblâğ mugâyir-i hakkaniyet bulunmuş olmağla meblâğ-ı mezkûrun i'tâsıyla mûmâ-ileyhin iskânı husûsuna himmet eylemeleri siyâkında şukka.

Dîvandâr Hazret-i Velf'ü'ni'âmi idâresi.

A.Mkt.Um 263/21

Cânîk mutasarrıflığına

Müteveffâ Osman Pâşâ-zâde Abdulhamid ve Hasan Tahsin Beylerin diğer birâderleriyle müştereken müştereken Cânîk Sancağı muzâfâtından Çeharşenbe ve Ayvacık ve Samsun ve Kavak ve Terme ve Ünye kazâlarında bâ-tapu mutasarrıf oldukları Kurşunlu ve Kaklı Yordi ve Hamza pınarı ve Çatal Tepe ve Çekerit ve Pelpeli bataklık çiftlikât müsta'cirleri altmış dört senesi nihayetine değin icâre-i seneviyeleri aynen ve bazen râyic-i belde üzere bedelen vermekte iken şimdi bazı sebepten dolayı müstacirîn-i merkûme tarafından mine'l-takdîm virilegelen icârenin edâsına bi-vechi şer'î muhalefet olduğu ve bu sûret haklarında gadr-i mü'eddî idüğü beyânıyla icârât-ı müterâkimenin tahsîli zımmında tahrîrât tasfîrî mûmâ-ileyhümâ tarafından bâ-tezkere istid'â olduğundan nâşi keyfiyet meclis-i vâlâya lede'l havâle siyâk-ı istid'âyâ nazaran müstacirîn-i merkûmenin icârât-ı mezkûrenin emr-i te'diyesinde bi-vech-i şer'î muhâlefetleri sahîh ise tecvîz olunamayacağından icârât-ı mezkûrenin kâmilên tahsîliyle a'id olduğu tarafa i'tâsı ve işbu muhalefet bir sebep-i kavîden

neş'et eylediği veyahûd siyâk-ı istid'â muvâfık nakisü'l-emr olmadığı halde iktizâsına bakılmak üzere keyfiyyetinin izâhen inhâsı husûsunun savb-ı sa'âdetlerine bildirilmesi tezekkür olunmuş olmağla ol-vechle icâbının icrâ ve iş'ârı husûsuna himmet eylemeleri siyâkında şukka.

A.Mkt.Mhm. 11/42

Cânik Mutasarrıflığına

Trabzon Vâlisi Esbâk müteveffâ Osman Pâşâ kerîmesi Fatma Hânımın zevci Çeçenzâde Esad Beğ zimmetinde gayri ez-havâle matlûbu olan atmış yedi bin yedi gurûşun tahsiliyle kendüsünün tatlikî istid'âsına da'ir olan arz-ı hâlin ve bir kıt'â i'lâm sûretinin takdîmiyle meblâğ-ı mezkûrun tahsili husûsuna ol tarafta bulunan ikinci kavâsimiz Osman Ağa'nın mübâşir ta'yini ve hanım-ı mûmâ-ileyhânın tahlisi emrinde icâb-ı hâlin icrâsı iş'âr olunub zikir olunan i'lâm ve arz-ı hâl mü'eddâsını ve sûret-i iş'âr istid'aya nazaran meblâğ-ı mezbûr hânım-ı mûmâ-ileyhânın halîleleri tebeyyün itmiş olduğuna mûmâ-ileyh Osman Ağa mübâşir ta'yin kılınmış olmasıyla şer'-i şerîf ve mübâşir-i merkûm ma'rifetiyle meblâğ-ı mezbûrun mîr-i mûmâ-ileyhden tahsili ve husûsu mezbûrun dahi kaza-yı mezbûrun icrâsı husûsuna himmet eylemeniz siyâkında şukka.

İrâde-i devlet-i hazret-i veli'ü'n-ni'âmi

A.Mkt.Mhm 278/99

Evkâf-ı Humâyûn Nezâret-i Celilesine

Hazinedâr-zâde Süleyman Pâşâ vakfından Samsun'da kâ'in medrese câmi'-i şerifiyle bedestân ve sâ'ir misüllü müsakkâfâtın masârif-i ta'miriyesinin bir defalık olarak muhasebe olunması hakkında ba'zı ifâdât ile su'âl-i re'yi hâvî atûfetlû Rıza Efendi Hazretlerinin tevârüt iden tâhîrât-ı melfûfuyle beraber savb-ı atûfetlerine irsâl kılınmış olmağla sûret-i iş'âra nazâran icâbının icrâsı ifâdesine himmet buyurmaları siyâkında tezkire.

A.Mkt.Um 403/62

Trabzon Vâlisi Esbâk Hâzinedâr-zâde Osman Pâşâ merhûmun haremi zer-nişân hânımın Tozgâncı oğlu Bogos zimmetinde bâ-tahvîl matlûbu havâlesi yirmi üç bin bu kadar gurûşun ma'a güzeşte tesviye ve tahsili zımında Trabzon Vâlisi devletlû pâşâ hazretlerine hitâben bir kıt'a emirnâme-i sâmi tasdîrî için geçende şehremâneti tâhvîl çukâdârı bendeleri yediyle taksîm olunan tezkire mücibince yazılacak emirnâme-i sâmi henüz çıkmadığından yazılmış ise mûmâ-ileyhâya gadr olunmakta bulunduğundan mültezimce bir kıt'a emirnâme-i sâmi tasdîr ve imlâsı lazım gelen bendelerine emr-i fermân buyrulmak bâbında ve herhalde emr-i fermân hazret-i men lehü'-emrindir.

Fi 10 şevval sene 1276

Ali Kemâli muavin-i evvel

Emânet-i şehir.

A.Mkt.Um 404/53

Trabzon Vâlisi Hazretlerine

Trabzon Vâlisi Esbâk müteveffâ Hazinedâr-zâde Osman Pâşâ'nın hâliyesi zer-nişân Hânımın Kozgancıoğlu zimmetinde ba-tahvîl olacağı olan yirmi üç bin bu kadar gurûşun istihsâline dest-res olamadığından ve bu ise tarafına gadr-i mü'eddî idüğünden bahisle meblâğ-ı mezbûrun ma'a güzeşte tahsili husûsu istid'â ve niyâz olunmuş ve matlûbât-ı sahihânın hüsn-i tesvîyesi lazimedden bulunmuş olmağla şer'-i şerîf ve meclis ma'ârifetiyle güzelce rû'yet olunarak tebeyyün eylediği ve güzeşte maddesi dâhil-i mukâvele olduğu halde anınla beraber tahsili husûsuna himmet ve keyfiyyeti dahi iş'âr ve işâret buyrulmak siyâkında şukkâ.

Şehr emânet-i mua'vin-i evveli Ali Kemâli Efendi istid'ası

Taşra Elitleri, Haneleri ve Yaşamları: Canik Çevresinde Ayan Konaklarının Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Konak Hayatı[□]

Yrd. Doç. Dr. Abdullah BAY
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi / Rize

“Azizlerden birisi bir sadıkına vardı gördü ki binâlar yaptırmış, ummâl u sunnâ’a akçe verir. Aziz dahi bir akça isteyip alıp toprağa bırakmış. Sâhib-i hâne “N’eylersiz?” diyücek “Ne var! Sen bu kadar mâli taşa ve toprağa dökersin, ben bir akça toprağa bıraksam ne lâzım olur!” demiş”
Kınalızâde Ali Çelebi¹

Giriş

Mesken ve yaşayışını ele aldığımız ayanlar, eyalet ve sancak idarecilerinin kapı halklarıyla ilişki içerisinde bulunan zengin ve nüfuzlu bir zümre olarak ortaya çıktılar. Başlangıçta merkezdeki devlet adamlarının işlerini idare eden ayanlar, XVIII. yüzyıldan itibaren idareyi ele geçirerek XIX. Yüzyılın ortalarına kadar taşranın sosyal ve ekonomik hayatına egemen oldular. Bunun yanında başkentteki devlet adamı ve bürokratların mekân ve yaşam biçimlerini de taşraya taşıdılar.

Bu incelemede, yerel elitlerin yaşamlarının geçtiği konaklardan ve muhafaza edilen eşya türlerinden hareketle sınırlı da olsa Canik çevresindeki yerel elitlerin konutlarının temel mimarî özellikleri ve ev araç-gereçleri ile süreç içinde meydana gelen değişiklikleri açıklığa kavuşturmaya çalışacağız. Bunun yanında gündelik hayatlarına ilişkin tespitlerde bulunulabileceği gerçeğinden hareketle bu dönemdeki yaşamları hakkında da bazı tespitlerde bulunacağız. Bu yolla belki de ayanın genel mesken mimarisini ortaya koymak yanında, dönemin taşrasında değişim ile ayanların değişim içindeki yerlerinin belirlenmesi mümkün olabilecektir.

Canik’te kendilerine taşra yönetim zinciri içinde yer edinmiş olan yerel elitlerin meskenlerinin fizikî özelliklerini ortaya koyacak görsel malzemeden birkaç belge dışında yoksun bulunmaktayız. Bunlar da bölgeyi dolaşan Avrupalı seyyahların XIX. Yüzyıl gibi geç tarihlere ait birkaç resminden ibarettir. Konuya ışık tutacak konak kalıntılarına ise ahşap konakların dayanıksızlığı ve müsadere edilen konakların müzayede yoluyla satılmamaları durumunda sökülerek perakende satışlarının gerçekleştirilmesi gibi sebeplerden dolayı birkaç örnek dışında rastlanmaz. Bu sebeple, günümüzde mevcut konakları doğrudan inceleyerek yerel elitlerin evlerine ve evlerde nasıl ve ne şekilde bir yaşam sürdürdüklerine dair bilgi sahibi olunamamaktadır².

[□] Bu araştırma Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi Tarafından Desteklenmiştir. Proje No: 2011.102.10.1.

¹ Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâ’î*, (Haz. Mustafa Koç), Klasik Yay., İstanbul 2013, s.328.

² Caniklîzâdelerin müsadere edilen Baфра’daki konağı satışa çıkarılmış, müşteri çıkmaması üzerine sökülerek satılmasına karar verilmiş; ancak masraflı olacağı hesaplanarak bundan da vaz geçilmiştir. “Konağ-ı mezkûr bi’l-müzâyede değer bahâsıyla furuht ve hâsıl olan esmânından merkûmun matlûbunu ...hazine-i âmireye teslim olunması ... bâbında buyurulduları Baфра mahkemesine led’el-vurûd ve konağ-ı mezkûre led’el-müzâyede cümle ahâli-i Baфра cevâbında konağ-ı mezkûr hey’et-i mevcûdesiyle şirâ eder kimesnemiz yokdur hedm olunarak furuht olunduğu takdirce”. BOA, C.ML., 12892. Tayyar Paşa’dan Alacağı Olan Elhâc Mahmud Ağa’nın Arzuhali. 10 Şaban 1237/2 Mayıs 1822; Yine Mikdad Paşa’nın adamlarından ayan Milli Musa’nın konağının malzemeleri de satılmıştır. “Hânesinde iki odasının müsta’mel döşemesi ma’rifet-i şer’le beş yüz kuruş baha takdîr olunub Amasya Mutasarrıfı İbrahim Paşa’ya furuht olunmuşdur”. BOA, C.ML., 17964. Mikdad Ahmed Paşa ve Milli Musa’nın Muhallefat Defteri. 20 Cemâziye’l-evvel 1193/5 Haziran 1779; Başka yörelerde de benzer örneklerle rastlanmaktadır. Bir örnek için bkz. Özer Küpeli, “Yenişehir (Bursa) Ayanı Sarıcaoğlu Osman Ağa ve Muhallefatı”, *History Studies*, Volume 3/3, 2011, s.245-263; Ayan konağı kalıntılarının örnek bir incelemesi için bkz. Zehra Ekinci, *Bir Konağın Kurgusu*, Yapı Yayın, İstanbul 2005, s.9-60.

Bütün bu kaynak eksikliklerine rağmen arşiv belgeleri boşlukları önemli ölçüde doldurmamıza imkân vererek dönemin yerel elitlerinin meskenleri, ev eşyaları ve estetik anlayışları hakkında bilgi edinmemizi sağlamaktadır. Bu bilgileri edinmemize yardımcı olan en önemli belgeler muhallefât kayıtlarıdır. Genellikle ayanların geride bıraktıkları mallarını tespit etmek üzere tutulan kayıtlarda, yerel elitlerin konaklarının genel özellikleri sıralanmış ve kullanılan araç-gereçler ayrıntılı şekilde kaydedilmiştir³. İşte bu kayıtlar ayan yaşantısını yeniden kurgulamamıza fırsat vermektedir.

Ayan Konakları ve Merkez

XVI. yüzyıl müellifi Kınalızâde mesken telakkilerine işaret ettiği eserinde dünyanın faniliği karşısında meskene yatırımın anlamsızlığını aktarır. Yazara göre; kişi, israf ve mübalağadan kaçınmalı, evde sık sık değişiklik yapmamalı ve iyi komşu edinmeye dikkat etmelidir. Yine “irtifâ‘a mâyil ve kapıları vâsi‘ ü küşâde ve her fasla münâsib mekân müheyyâ vü âmâde olmuş ola ve her şehride havâ-yı nâfi‘ ne cânibde gelirse ol cânib mesdûd olmaya ve mevzi‘-i nisâ mukarrer ü ba‘îd olup sûretleri manzûr ve savtları mesmû‘ olmaya” gibi birçok tespit dönemin aydınlarının mesken anlayışlarına işaret eder⁴. XVI. Yüzyıl vak‘ânüvisi Mustafa Ali de benzer değerlere vurgu yaparak “beş on hizmetkârlu âdem ve beyn‘n-nâs ma‘rûfu‘l-kadr olan şeyh-i mükerrem azamet ü dâret kasdına âli sarâylar idinmek içine girdikde hâris ü hâfız-ı sarây gibi bir kûşesinde kim olup yetmek seneden seneye termîm ü tâ‘mîri lâzım geldikçe gâh esbâbın sâtip gâh akça istikrâz itmekle ol mühimmi itmâm etmek kendü mikdârını bilmeyüp sefih olduğına işâretdür. Nitekim bir mîr-i mîran-ı muhterem ve emîr-i kebîr-i muhteşem kasd-ı imsâk-ı behem ve rağbet-i hisset-i mudğam belâsı ile kendüye münâsib evler iştirasına cür‘et etmemek veyâyud kirâ ve icâresinden kaçup bir vâsi‘cesine girmemek tevâ‘bileri birbirleri üstüne bir teng-tâ(r)da biniştirmek ve kendüsünü hücre-i kör bî-nur ve sûrah-ı kabri-deycür gibi bir hâne-i harabda yerleşdirmek kemâl-i hisset-i denâ‘etinden kinâyedür. Zirâ ki füşhat mesken vüs‘at-i dünyeviyye ile müberhendür” demektedir⁵. Bu tespitler bize Osmanlı insanının değer dünyası ve hayat algısı ile uyumlu bir mesken telakkisi ve ev mimarisinin var olduğunu gösterir. Osmanlı konutlarında faniliğin ve israftan kaçınmanın bir yansıması olarak ihtişama yer verilmemiş, aksine mütevazılık, sadelik ve işlevsellik esas alınmıştır. Bundan dolayı taşrada şehir merkezlerinden uzak yerleşim alanlarında taştan gösterişli mesken kalıntılarında az rastlanmaktadır⁶. Yine bu mesken telakkisinden dolayı ayan konaklarında ahşap malzeme yoğun olarak tercih edilmiştir.

Taşrada ayan konaklarının inşasında ahşap malzemenin tercih edilmesinin hayat telakkisi yanında merkez-taşra ilişkilerinin şekli ile de doğrudan ilgisi vardır. XVII. Yüzyılda ortaya çıkan taşradaki askerîlere özellikle de yeni etkili olmaya başlayan ayanlara karşı merkez merkezietçi reflekslerle hareket etmiştir. Çoğu silahlı kapı halkı besleyen bu yerel güç odakları kırsal alanlarda haraç ve fidyeye toplayan eşkıyalara karşı kendilerini savunma düşüncesi yanında, birbirleriyle olan mücadeleleri sebebiyle de savunma amaçlı kullanılabilen kuleler inşa etmeye veya konakların etrafını çevirmeye meyilli idiler. Ancak merkez kolayca savunma merkezlerine dönüştürülebilme ihtimallerinden dolayı taş konakları merkezietçiliğine tehdit olarak görmüş ve bu girişimleri şüpheyle karşılayarak yıkılması için emirler göndermiştir⁷. Canik çevresinde de benzer örnekler rastlanmaktadır. Örneğin, Ordu ayanı Şeyhoğlu Abdullah’ın Giresun ayanı ve Tirebolu Voyvodası ile ittifak kurarak isyan etmesi üzerine yöredeki birçok irili ufaklı kaleler isyancıların eline geçmiş; ele

³ Muhallefât kayıtlarına dayalı bir inceleme örneği için bkz. Lajos Fekete, “XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendi Evi”, (Çev. M.Tayyib Gökbilgin), *Bellekten*, XXIX, 116/Ekim 1965, s.615-638.

⁴ Kınalızâde, *a.g.e.*, s.327-328.

⁵ Mustafa Ali, *Mevâ‘idü‘n-Nefâis Fî-Kavâ‘idi‘l-Mecâlis*, (Haz. Mehmet Şeker), TTK, Ankara 1997, s.376.

⁶ Turan Açık, “Bir Yeniden İnşa Denemesi 18. Yüzyılın Ortalarında Trabzon Evleri Hakkında Bazı Tespitler”, *Trabzon Kent Mirası*, (Ed. Ömer İskender Tuluk, Halil İbrahim Düzenli), Klasik Yayınları, İstanbul 2010, s.218-219.

⁷ “Trabzonda ikâmet buyurdıkları beylik sarayın ekser mevâzi tamir ve terkîme muhtaç”. BOA, *TŞS*, 1990/104, s.109. Tamirat-ı Saray Defteri. 15 Cemâziye‘l-âhir 1163/22 Mayıs 1750; Birçok örnek vermek mümkündür. Örneğin, Eski Maçka Voyvodası Mehmet Ağa’nın konağı “zümre-i eşkıyadan... hevadârları olan yedi sekiz yüz tüfenk-endâz eşkıya ile merkûm Mehmedin konağını basıp cebren bunları ihrâc ve konağ-ı mezkûru dahi ihrâk-ı bi‘n-nar eylediklerinden gayri halden aldıkları emvâl ve eşya ve kitâblarını bi‘l-cümle yağma ve garet” etmişlerdir. BOA, *TAD.*, II, s.78, h.1. Maçka Kadısı ve Gümüşhane Eminine Hüküm. Evâil Muharrem 1178/1-10 Temmuz 1764; Batı Anadolu’da feodal şato benzeri kuleler inşa eden ayanlar çıkmıştır. Bunlar bir şekilde bu yasağı aşmış veya merkez göz yummuş olmalıdır. Doğu Karadeniz’de kale benzeri yapılar merkez tarafından kısa süre içinde yıktırılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Ayda Arel, “Ege Bölgesi Ayanlık Dönemi Mimarisi Hakkında Bir Ön Araştırma”, *IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildiri Kitabı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s.39-50.(77); Ayda Arel, “Arpaz’da Beyler Konağı”, *Tarih ve Toplum*, 69, 9/1989, s.174-181.

geçirilen kaleler savunma merkezleri olarak kullanılmışlardır⁸. Bu örneklerin çoğalmasi üzerine “hiçbir ferde kal’a ve kulle yapıdırılmama”⁹ için ferman gönderilmiştir⁹. Merkezin bu politikası ancak XIX. Yüzyıldan itibaren yavaş yavaş gevşemeye başlamıştır. Bundan sonra artık gerek ayanlar, gerekse memurlar ile zengin tüccarlar taştan konaklar yapmaya başlayacaklardır.

Konaklar ve Odaları: Kaynaklardan Günümüze Yansıyan Örnekler

Osmanlı taşrasında ayanların kullandıkları konaklar mesken anlamı yanında toplumsal kategorileri de ifade ediyorlardı. Bunun yansıması olarak belgelerde genellikle menzil, hane ve bekâr odaları gibi konut tipleri reaya meskenlerini ifade ederken, saray, köşk ve özellikle konaklar zengin ve idareci üst kesimin mekânlarını ifade etmek üzere kullanılıyordu.

Canik çevresinde yüz elli yıllık uzun bir süreçte ayan konaklarının genel manzarasını izlemek taşradaki durum hakkında bilgi edinmemizi sağlamaktadır. Doğu Karadeniz’de daha ayanların güçlenip otoritelerini artırdıkları dönemle birlikte ayan konakları görülmeye başlamıştır. Trabzon’da vali Üçüncüzâde Ömer Paşa tarafından yaptırılan Üçüncüzâde Sarayı verilebilecek ilk örneklerdendir. Yapılar topluluğundan oluşan saray adeta taşrada ayanlarla ortaya çıkacak ve gelişecek olan konakların habercisidir¹⁰. Yöredeki meskenlerle karşılaştırıldığında sıra dışı büyüklükteki saray ailenin yükselişiyile bağlantılı olarak ortaya çıkmıştır. Konak Trabzon’daki en büyük yapı olması yönüyle ayan yaşamının ihtişamını da yansıtır.

Ömer Paşa, sarayı mülkü olarak yaptırmış; ancak bağımsız hareket etmesinden kuşkulularak öldürülmesinden sonra malları müsadere edilerek beylik sarayına dönüştürülmüştü. Daha sonra Trabzon valiliğine atanan idarecilerin çoğu Ömer Paşa tarafından yaptırılan beylik sarayında ikamet etmişlerdi. Bunlar genellikle Osmanlı saray örneğine uygun biçimde beylerbeylerin resmî işleri yanında aile üyelerinin kaldığı konutlar olarak inşa edilmişler ve genellikle belgelerde *beylik sarayı* olarak tanımlanmışlardır.

Kamu binası örneğine rastlanmayan taşrada hükümet konağı işlevi gören beylik saraylarının ortaya çıkışının çeşitli sebepleri vardır. Bu sebeplerin en önemlisi daha önce var olmakla birlikte, ayan kökenli idarecilerle birlikte taşrada yaygınlaşan kapı halkı uygulamasıdır. Üçüncüzâde Sarayı’nın yeniden tamirine izin veren hükümde konu bu sebebe bağlanarak “*Trabzon valilerinin tevâbi ve levâhıkı müşettet ve perâkende bulunmak takrîbi ile izhâr-ı bağy ve tuğyân ve sûret-i galebe ve mel’anete medâr olmak mülâhazasından nâşi Trabzon makarr-ı vüzerâ olan beylik sarayı mukaddemâ yetmiş bir tarihinde hedm ve tahrib ve ol tarihten beru Trabzona giden vüzerâ-yı izâm ba’zı konaklara ve dâiresi halkının dahi her biri mahallat arasında müteferrik birer haneye nüzûl eyledikleri fukaraya ve tevâbiâta gayet müşkil bir ma’na olmaktan nâşi saray-ı mezkûrun müceddeden binasına müsaâde buyurulması*” şeklinde gerekçelendirilmiştir¹¹.

Canik çevresinde mesken olarak kullanılan ilk konak örneklerine Caniklizâdelere ait konaklarla birlikte rastlanır. Caniklizâdelerin büyük konak inşa teşebbüsleri bölgedeki idareciliklerinin başlangıcına kadar götürülebilir. Yörede nüfuz kuran Canikli Ali Paşa ilk iş olarak Bafra’da harem bahçesi içinde belgelerde “*atık saray*” olarak zikredilen büyük ahşap bir konak inşa ettirmişti¹².

Ailenin Bafra’da ikinci bir sarayı daha vardı. Bu sarayın ne zaman inşa edildiği belli değildir. Ancak Battal Hüseyin Paşa’nın muhalledatının düzenlenmesi sırasında kayıtları tutulmuştur. Konak “*on yedi fevkânî oda ve divanhâne ve tahtında iki kebîr ahûr ve havlu ve dâhiliyesinde keزالik fevkânî on yedi oda ve tahtanî iki oda ve matbah ve hamam ve camekân ve eşcâr-ı müsmire ve gayr-i müsmireli sağîr bahçe*” ile göz kamaştırıcı bir büyüklüğe sahipti. Konak, klasik ev planına uygun inşa

⁸ İsyanın bastırılmasından sonra “*bundan böyle o makûle derebeyleri ve eşkiya makûlesi hod be hod kulle’ ve kal’â ihdâs etmemek üzere kavî nizâma rabt .. ve muhdes olan kâffe-i kulla’ ve bukka’ hedm ve tahrib kılınacağı*”. BOA, HAT, 2753/A. Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa’nın Tahrirat Hûlasası Üzerine Hatt-ı Hümayun. 3 Cemâziye’l-âhir 1212/24 Ekim 1797; BOA, C.DH., 3937. Erzurum Valisine Hüküm. Evâhir Cemâziye’l-âhir 1212/10-20 Aralık 1797; Daha erken bir örnekte, isyan eden Trabzon derebeylerine El-hac Abdurrahman Paşa’nın gönderilmesi üzerine “*medine-i mezbûrenin eşkiyaları firar ve civâra inba eyledikleri palangalarına tahassün*” etmişlerdir. BOA, C.DH., 12270. Cebehane Müfredât Defteri. 5 Zîl-hicce 1178/26 Mayıs 1765.

⁹ BOA, HAT., 7937. Sadrazam Telhisi Üzerine Hattı Hümayûn. (Tarihsiz).

¹⁰ Temel Öztürk, “Arşiv Belgelerine Göre Trabzon’da Üçüncüoğlu Sarayı”, *Trabzon Kent Mirası*, (Ed. Ömer İskender Tuluk, Halil İbrahim Düzenli), Klasik Yayınları, İstanbul 2010, s.238-264.

¹¹ BOA, TAD., II, s.170. Trabzon Valisi ve Kadısına Hüküm. Evâhir Cemâziye’l-evvel 1190/7 Temmuz 1776.

¹² BOA, D.BŞM.MHF., 13693. Canikli Ali Paşa’nın Muhalledat Defteri.

edilmiştir. Türk mimarisindeki divanhane etrafına dizilen odalar planı burada da kendini göstermektedir. Geleneksel konut mimarisine uygun şekilde odaların bulunduğu üst katın muhtemelen ortasında odalar arasında bağlantıyı sağlayan ve kabuller için misafir odası olarak kullanılan divanhane bulunuyordu. Tek başına bir yaşam birimi olarak kurgulanan odaların ayrıma tabi tutulmaması niteliklerinin aynı olduklarını gösterir. Yine zemin kat muhtemelen oturmak için kullanılmıyordu. Geleneksel mimaride görülen mahremiyet kaygısından dolayı ev ile sokak arasında bahçe girmiştir. Ev tabiat ve yerleşmeden bütünüyle ayrılmamış, yeşillik ve ağaç tutkusu bahçede yetiştirilen ağaçlar ile giderilmiştir. Bu ilişkinin bahçe duvarlarıyla da kesilmiş olup olmadığı açık değildir. Bazı yörelerde taşlık da denilen zemin kat ahır olarak kullanılmaktadır. Burada muhtemelen paşanın binek hayvanları barındırılmaktaydı. Hamam ve mutfak üst katta idi. Saray yanında küçük kâgir bir hamam, beş odalı harem konağı ile bir fırın yapının işlevselliğini tamamlıyordu. Konağın dışındaki hamam konak çalışanları için olmalıdır. Harem konağı sıkça rastlandığı gibi paşanın ailesine tahsis edilmiş olmalıdır. Gelir seviyesi yüksek kimselerde görülen bu durumun asıl sebebi geleneklerin harem bölünmesini ve herkesin kendi evinde yaşamasını emretmesiydi. Böylece iki kadın arasındaki ilişki kısıtlanıyordu. Yine bu durum hükümet konağı işlevi de üstlenen beylik sarayı etrafındaki bir mesken topluluğunun varlığına da işaret eder¹³. Battal Paşa'nın Amasya, Köprü, Kavak ve Çarşamba kazalarında da belgelerde genellikle "menzil" olarak tanımlanan ara sıra kaldığı küçük konakları bulunuyordu¹⁴. Paşa'nın Bafra'ya yarım saat uzaklıktaki çiftliğinde hizmetçilerine tahsis ettiği üç odalı bir "hane", ambar ve ahır daha vardı. Çiftliğindeki küçük konağını yaygın örneklerde görüldüğü üzere çiftliğin idaresinden sorumlu kethüdasına tahsis etmişti¹⁵. Amasya çevresinde idarecilik yapan Ahmet Mikdat Paşa'nın ise Amasya'da ırmak kenarında bir konağı ile Kavak'ta bir hanesi bulunuyordu¹⁶.

Battal Paşa'nın ölümünden sonra Bafra'daki konaklar Mahmut Tayyar Paşa'ya intikal etmişti¹⁷. Tayyar Paşa'nın bu konaklar dışında Bafra'da birkaç konağı, Samsun'da bir harem konağı ile yerleşim yerlerinden uzak alanlarda birçok konakları bulunuyordu. Paşa, Ordu'da da küçük bir konak satın almıştı. Ancak "konak olan mahaller hâli ve şenlikden berî karye ve sevâhilde paşalara mahsûs köhne sarayları olub beş kuruşa kimesnenin rağbeti olmayub hedm olsa hâsılı masârifine vefâ etmeyeceği"nden kendi haline terk edilmişlerdir¹⁸. Ordu'daki konak ise Ordu ayanı Şeyhoğlu Abdullah isyanı sırasında yakılmıştı¹⁹.

Ayanların kapı halkı arasına dâhil ettikleri ikinci derecedeki yerel elitlerin meskenleri de reaya meskenleriyle karşılaştırıldığında büyüklük ve mekân açısından önemli farklılıklar gösteriyordu. Konaklarda katlar da dahil olmak üzere ev içi bölümlerin ayrıntısı gelir düzeyi ve toplumsal kategorilerin niteliğine göre değişiyordu. Örneğin, Ahmet Mikdat Paşa'nın kapı halkından Milli Musa'nın Amasya şehri kenarındaki konağı gayet küçüktü. Ancak, bütün temel konak formasyonuna sahipti. Daha çok odaya sahip olması muhtemel olan konağın belgeden iki odası ve ahır olduğu anlaşılmaktadır²⁰.

Caniklizâde Hasan Bey'in hazinedarı Hacı Ahmet'in Amasya'daki konağı da yöredeki reaya hanelerine göre gösterişli bir yapıya sahipti. Ancak bölge yöneticilerinin konaklarıyla kıyaslandığında

¹³ BOA, MAD, 9756, s.491. Canik Muhassıl Vekili ve Bafra Kadısına Hüküm. 5 Zi'l-kâde 1228/30 Ekim 1813; BOA, C.ML., 12892. Tayyar Paşa'dan Alacağı Olan Elhâc Mahmud Ağa'nın Arzuhalı. 10 Şaban 1237/2 Mayıs 1822; Bir başka belgede seksen odası olduğu belirtilen 7500 akçe değerindeki ahşap konak "valilere mahsûs saray" olarak tanımlanıyordu. BOA, D.BŞM.MHF, 65/26. Battal Hüseyin Paşa'nın Muhallefatı. Gurre Rebiü'l-âhir 1194/4 Haziran 1780.

¹⁴ BOA, D.BŞM.MHF, 65/26. Battal Hüseyin Paşa'nın Muhallefatı. Gurre Rebiü'l-âhir 1194/4 Haziran 1780; BOA, C.ML., 27716. Battal Paşa'nın Mallarının Muhallefatını Düzenlemekle Görevli Mehmet Ağa'nın Takriri. 29 Cemâziye'l-âhir 1207/11 Şubat 1793.

¹⁵ BOA, D.BŞM.MHF., 65/45. Battal Hüseyin Paşa'nın Muhallefat Defteri. 5 Rebiü'l-âhir 1194/10 Nisan 1780; Murad Efendi, a.g.e., s.183-184.

¹⁶ BOA, D.BŞM.MHF., 95/171. Caniklizade Ahmed Mikdad Paşa'nın Muhallefat Defteri. 23 Ramazan 1206/15 Mayıs 1792.

¹⁷ BOA, MAD, 9756, s.491. Canik Muhassıl Vekili ve Bafra Kadısına Hüküm. 5 Zi'l-kâde 1228/30 Ekim 1813; BOA, C.ML., 12892. Tayyar Paşa'dan Alacağı Olan Elhâc Mahmud Ağa'nın Arzuhalı. 10 Şaban 1237/2 Mayıs 1822; BOA, D.BŞM.MHF, 65/26. Battal Hüseyin Paşa'nın Muhallefatı. Gurre Rebiü'l-âhir 1194/4 Haziran 1780.

¹⁸ BOA, MAD, 9753, s.100. Trabzon Valisi ile Amasya ve Ladik Kadılarına Hüküm. 25 Cemâziye'l-âhir 1220/20 Eylül 1805; BOA, MAD, 9756, s.491. Canik Muhassıl Vekili ve Bafra Kadısına Hüküm. 5 Zi'l-kâde 1228/30 Ekim 1813.

¹⁹ BOA, HAT, 2753/A. Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa'nın Tahrirat Hülasası Üzerine Hatt-ı Hümayun. 3 Cemâziye'l-âhir 1212/23 Kasım 1797.

²⁰ BOA, C.ML., 17964. Mikdad Ahmed Paşa ve Milli Musa'nın Muhallefat Defteri. 20 Cemâziye'l-evvel 1193/5 Haziran 1779; BOA, C.ML., 7401. Mikdad Ahmed Paşa'nın Muhallefat Defteri. 25 Rebiü'l-âhir 1206/19 Şubat 1792.

sade ve küçük kalıyordu. Irmak kenarında bulunan “*dâhiliyesinde fevkânî ve tahtanî altı aded oda ve matbah ve kiler ve hamam ve havlu ve hâriciyesinde iki aded oda ve bir ahûr ve samanlık ve havlu*”dan oluşan konak 6000 kuruşa satılmıştı. “*Havlu*” olarak isimlendirilen bahçesinde iki oda, ahır ve samanlık bulunan konak klasik konak tipinin bütün özelliklerini taşıyordu²¹. Ünye ayanı Canikli Genç Mustafa Ağa ise Akraz’da benzer özellikler taşıyan büyük bir konak ile Ünye’de babasından intikal eden yedi oda, ahır ve ambardan oluşan diğer bir konağa sahipti²².

Tayyar Paşa’nın Kethüdası Lütfullah Ağa’nın Merzifon’da büyük bir konağı ile Havza’da iki menzili vardı²³. Havza ve Köprü ayanı Kör İsmail oğlu Hüseyin Ağa’nın bir konağı ile Köprü ayanı Emin Bey’in mallarının müzayedesinden satın aldığı bahçe içinde bir köşkü bulunuyordu. Yine Köprü kazası ile kaza yakınındaki çiftliğinde kethüdasına kullandırdığı “*hariciye ve dâhiliye*”li iki menzile sahipti²⁴. Bir dönem Samsun’da ayanlık yapan Hacı İshak Ağa daha mütevazî bir hayat sürmüştü. Ağa, hem iç tefrişat, hem de fizikî mekân açısından gösterişten uzak küçük bir konağa sahipti²⁵.

Caniklizâdelerin ardından taşra idaresini ele geçirerek bölgede uzun süre idarecilik yapan Hazine darzâdelerin konakları bölgedeki ayan konakları arasında zirveyi temsil eder. Ailenin atası Behram Bey’in başlangıçta yalnızca Esenli ve Safalık köylerinde evleri bulunuyordu²⁶. Ailenin ekonomik ve idarî nüfuzunu artırmasına paralel olarak meskenlerinin sayısı ve fizikî durumlarında da büyük değişiklikler olmuştur. Değişim, Süleyman Paşa’nın ayanlık elde etmesiyle başlamış; paşanın idarî yetkileri arttıkça Canik ve çevresindeki konak sayısı da artmıştır.

Süleyman Paşa’nın Samsun’da fevkani, Çarşamba ve Fatsa’da tahtani konakları ile Ünye’de başkenttekilerle yarışır bir sarayı bulunuyordu²⁷. Samsun’da hanımına tahsis ettiği iki katlı evi harem konağı olarak tanımlanıyordu. Paşanın Çarşamba’daki konağı bir yapılar topluluğundan oluşuyordu. Paşa’nın Çarşamba’da toplu şekilde atik, mehterhane, kethüda ve “*hariciye ve dâhiliyeli*” büyük konak olmak üzere dört konağı vardı. İlk defa taşrada karşılaştığımız mehterhane konağının ne amaçla kullanıldığına dair açık bir kayıt yoktur. Mehterhane ya taşrada bulunan mehterhane görevlileri veya paşanın kullanımına verilen devlet mallarının konulduğu yeri tanımlamak üzere kullanılmış olabilir. Paşa’nın kethüda ve hazine dar gibi özel ve resmî görevlerini yerine getiren kapı halkı da konak ve konak yakınlarında kendilerine tahsis edilen konaklarda kalıyorlardı. Böylelikle taşrada yerel yöneticilerin konakları etrafında adeta hükümet konağı işlevi gören bir yapılar topluluğu oluşmuştu. Saray, tahtanî ve fevkânî olmak üzere konaklar, hamam, ambar ve üç çeşmeden oluşuyordu. Paşanın kendi ikametine ayrılan “*kebir ve cesim olmağla kaza-i merkûmda nakd-i akçe ile kasrı yedden kimesne kabul*” edemeyecek derecede büyük konağın yakınında bulunan hazine konağı ve kargir hamam konağı tamamlıyordu. Konağın üst katı belgelerdeki ifade şekliyle “*haremdede büyük oda, paşaya tahsis edilen oda, küçük oda*” ve “*selamlıkta hizmetlilere ayrılan oda*”lardan oluşuyordu. Ayrıca saray geniş bir avlu ile çevriliydi.

Konaklar, Süleyman Paşa zamanında yaptırılmış, daha sonra oğlu Osman ve ardından Abdullah Paşa’nın tasarrufuna geçmişti. Ardından bölgede yöneticilik yapan aynı aileden Hacı Ahmet Paşa tarafından hem mesken, hem de idarî birim olarak kullanılmaya devam edilmiştir. Bölgeyi ziyaret eden Laurens konağın geniş açılı bir resmini çizmiştir. Irmak kenarındaki konak iki katlı görkemli yapısıyla etrafındaki evleri gölgede bırakmaktadır. Yine eserinde çizdiği dolap ve nişlerle

²¹ BOA, C.ML., 26198. Kadı İlamı ve Defterdar Arzı Üzerine Sadrazam Buyuruldusu. 9 Şaban 1221/22 Ekim 1806.

²² BOA, D.BŞM.MHF., 13077. Ünye Ayanı Genç Mustafa Ağa’nın Muhallefat Defteri. 13 Cemaziye’l-âhir 1214/12 Kasım 1799.

²³ BOA, MAD, 9753, s.161. Fırarî Lütfullah Ağa’nın Muhallefat Defteri. 21 Zi’l-kâde 1221/30 Ocak 1807.

²⁴ BOA, C.DH., 7090. Köprü ve Havza Ayanı Kör İsmail oğlu Hüseyin Ağa’nın Muhallefat Defteri. 14 Rebiü’l âhir 1223/7 Ağustos 1808; Reaya meskenlerinin durumu hakkında bilgi için bkz. Kenan İnan, “Kadı Sicillerine Göre Akçaabat’ta Mülk Satışları (1648-1658)”, *Akçaabat Yazıları*, (Haz. Fethi Gedikli), Yedirenk Yayınları, İstanbul 2004, s.105-115; 1747-1757 yılları arası kadı sicil kayıtlarına dayalı Trabzon üzerine yapılan bir araştırmada evlerin %31’i tek, 34’ü iki, 22’si üç, 7’si dört, 3’ü beş ve 0,75’i altı odalıdır. Yakın tarihlerdeki bu oranlar karşılaştırıldığında durum daha iyi anlaşılacaktır. Açık, *ag.m.* s.226.

²⁵ ŞŞS, 1755/1, s.51. Sabık Samsun Ayanı Hacı İshak Ağa’nın Muhallefat Defteri. 15 Ramazan 1212/3 Mart 1798.

²⁶ Rıza Karagöz, *Haznedarzade Süleyman Paşa*, Etüt Yayınları, Samsun 2009, s.23.

²⁷ Osmanlı ev tipolojisinde konak kelimesi, büyük ve gösterişli mesken anlamına gelse de buna ek olarak şehirde, ayrı harem-selamlık daireli, birkaç kuşak aile üyeleri ve hizmetçileri barındıran büyük ahşap meskenleri tanımlamak üzere kullanılmaktaydı. Abdülhak Şinasi Hisar, *Boğaziçi Yalıları Geçmiş Zaman Köşkleri*, Varlık Yayınları, İstanbul 1968, s.119.

oluşturulmuş yüklük duvarının ortasında alçı davlumbazı ve zarif kemerli nişlerle süslenmiş ocak da büyük ihtimalle bu konağa ait olmalıdır²⁸.

Süleyman Paşa'nın yine Bafra'da büyük bir konak ile mehterhane konağı, Fatsa'da "*hariciye ve dâhiliyeli*" bir konak ve Ordu'da bir harem konağı vardı. Bafra'daki "*hariciye ve dâhiliyeli kebîr konak..Hacı Ali Paşa ve Battal Paşa ve Tayyar Paşadan kalıp kebîr ve cesîm olmağla akçe ile bir kimesneye*" satılmadığından Süleyman Paşa satın almıştı. Fatsa'daki konak, Bolaman sahilinde yıkık Ceneviz kalesi kalıntısı üzerine inşa edilen yapı olmalıdır²⁹.

Ailenin çiftliklerinde de çiftlik ihtiyaçlarına uygun inşa edilen çok sayıda küçük konakları bulunuyordu. Ünye'deki çiftlik evi fevkani üç oda, samanlık ve ahırdan oluşuyordu. Bafra'daki çiftlik evi de benzer şekilde fevkânî ve tahtânî altı odalı konak ve kethüda odası ile içinde öküz damı, manda sayesi, samanlık ve at damı da bulunan beş hizmetçi odalarından oluşuyordu. Yine Bafra'da Engiz çiftliğinde fevkânî üç, tahtânî dört oda, ahır, öküz damı, ambar, samanlık, sergen, balak ve camus sayesi, fırın, su değirmeni, su hızarı, aşhane ve beş hizmetkâr odalarından oluşan çiftlik yapılaşması söz konusudur. Çiftliğin idaresinden sorumlu kethüdanın iki katlı ayrı bir konağı bulunuyordu³⁰.

Süleyman Paşa'nın ölümünden sonra müsadere edilen konaklar müzayede yoluyla oğlu Osman Paşa'ya geçmiştir. Paşa, babasından kalma konaklara, Kavak ve Ordu'da birer menzil ile Şeyhzade Hasan Ağa'dan satın aldığı diğer bir konağı eklemiştir³¹. Osman Paşa'nın kardeşi Memiş Paşa'nın da Trabzon'da "*köşk ve ittisalinde havz ve limonluk ve bağçe ile müstemil mülk menzil*"i, Bafra'da "*altı odayı müstemil çeşme üstünde iki oda ile beraber atık harem konağı*", "*üç oda ve tahtında bir mağaza ve bir dükkân ve ahuru müstemil konak*" ve yazlık olarak kullanılması muhtemel tek odalı bir köşkü bulunuyordu³². Ailenin diğer temsilcisi Abdullah Paşa aileden intikal eden konaklara sahip çıkmış, aynı zamanda yeni konaklar satın alarak konakların sayısını artırmıştır. Paşa, Samsun'da küçük bir konak ile İstanbul Fındıklı'da pahalı birer konak satın almış, ahir ömrünü başkentteki konağında geçirmiştir³³.

Karadeniz bölgesindeki ayan konaklarının en ihtişamlısı Ünye'deki Paşa sarayıdır. Klasik ayan konaklarının zirvesini temsil eden saray hakkındaki ilk bilgiler 1817-1819 tarihleri arasında yöreyi dolaşan Ermeni din adamı Bijişkyan tarafından verilmiştir. Seyahatnamede "*paşanın konağı muhteşem bir bina*" ifadesini kullanmaktadır. Denizin muhteşem manzarasına hâkim bir konuma yerleştirilen sarayın kesin yapılış tarihi belli değildir³⁴. Paşa, birçok defalar gittiği Kırım yarımadasında gördüğü Hansaray'dan etkilenerek böyle bir konak yaptırmaya karar vermiş olmalıdır. Nitekim mimarî unsurlardaki çeşitli benzerlikler bu ihtimali kuvvetlendirmektedir³⁵.

20 Haziran-24 Ağustos 1847 tarihleri arasında ikinci defa bölgeye gelerek konakta misafir kalan Fransız seyyah de Hell ve ressam Laurens konak hakkında ayrıntılı bilgiler vererek sarayın iki cephesi ve iç ayrıntılarından resimlerini de çizmiştir. Antik surlar üzerine inşa edilen konak ile deniz arasında sahil boyunca uzanan dar bir yol bulunmaktaydı³⁶. Çizimlere göre yaklaşık 5-6 m. yüksekliğinde bir set üzerine yapılan konak üç katlı, hilal biçiminde bir ana yapı ile avludaki bir divanhaneden

²⁸ Jules Laurens'in Türkiye Yolculuğu, (Çev. Turhan Ilgaz, Hasan Anamur), YKY, İstanbul 1998, s.146-148; Semavi Eyice, "Hommaire de Hell ve Ressam Jules Laurens", *Belleten*, XXVII/105-108, Ocak 1963, s.59-104; Nuri Özcan, "Mehter", *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, s.545-549; Hommaire de Hell, *Voyage en Turquie et en Perse*, II, Librairie-Editeur, Paris 1854, s.362; Öztürk, *a.g.m.*, s.250; Geleneksel Türk ev mimarisinde odanın temel işlevi için bkz. Carel Bertram, *Türk Evini Hayal Etmek*, (Çev.Mehmet Ratip), İletişim, İstanbul 2012, s.53-55.

²⁹ BOA, *MAD*, 9729, s.615. Trabzon Valisi Vezir Mehmet Hüsrev Paşa ve Bafra Kadısına Hüküm. 22 Cemaziye'l-evvel 1237/14 Şubat 1822. İşlemler Tayyar Paşa'nın ölümünün ardından borçların ödenmemesi üzerine yeniden gündeme getirilmiştir.; Karagöz, *a.g.e.*, s.117; Jules Laurens'in Türkiye Yolculuğu, s.160; Eyice, *a.g.m.*, s.76; William J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia: Some Account of Their Antiquities and Geology*, I, London 1842, s.270-271.

³⁰ BOA, *D.BŞM.MHF.*, 13284. Hazine darzade Süleyman Paşa'nın Muhallefat Defteri. 19 Ramazan 1233/23 Temmuz 1818.

³¹ BOA, *TŞS*, 1968, s.42. Hazine darzade Osman Paşa'nın Muhallefat Defteri. 17 Şaban 1259/12 Eylül 1843; Ailenin kültür düzeyi yüksekti. Osman Paşa'nın Süleyman Bey adında müderris bir oğlu vardı. Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani*, V, (Haz. Nuri Akbayar), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s.1532; Murat Karaca, *Ordu İlinde Araştırmalar*, Ordu Halkevi Yay., Ordu 1948, s.10-11; Hamilton, *a.g.e.*, s.284-285; Murad Efendi, *Türkiye Manzaraları*, (Çev. Alev Sunata Kırım), Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s.109,166,181-187.

³² BOA, *TŞS*, 1959/145, s.65. Hazine darzade Memiş Paşa'nın Muhallefat Defteri. Gurre Rebiü'l-evvel 1258/13 Nisan 1842.

³³ *SŞS*, 3176, s.56-61. Hazine darzade Abdullah Paşa'nın Tereke Defteri. 17 Safer 1277/4 Eylül 1860.

³⁴ P. Minas Bijişkyan (Trabzonlu), *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819*, (Ter. ve Notlar, Hrand D. Andreasyan), İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Yayınları, İstanbul 1969, s.36.

³⁵ Nicole Kaňçal-Ferrari, *Kırım'dan Kalan Miras Hansaray*, Klasik, İstanbul 2005.

³⁶ Hamilton, *a.g.e.*, s.273.

oluşuyordu. Tek katlı divanhanenin her iki yanında dış sofalar yer alıyordu. Mazgalı andıran küçük pencerelerin yerleştirildiği zemin kat taştan yapılmıştı.

Ocaklı başodaların yer aldığı ikinci katta selamlık kısmı yer alıyordu. Başodaların alçı tepe pencereleri çevrelerindeki kalem işi geniş bordürler, klasik ve barok özellikler gösterirler. Dar dış sofa, birbirine dik iki uzun kanat boyunca uzanmakta, deniz yönünden uzun kanadın bir yerinde arkasında eyvan olduğu gözlemlenen bir köşk yer almaktadır. Konakta yer alan sekizgen Bağdat oda divanlarla çevrilmiş ve duvarları doğulu zevkine uygun tablolar ve meyve ve çiçek kordonları ile doldurulmuştur. Odaların tavanları ise kaba oymalar, renkli göz alıcı süslemeler ve yıldızlarla bezenmişti. Niş gibi yapılmış kapıların iki tarafında yer alan geleneksel dolaplar duvarın içine gömülmüş, kapakları kapı kanatları gibi silinmiş yaldızlı kalem işi kırılentlerle süslenmişti. Üst üste parça halinde yerleştirilen küçük pencerelerin panjurları yukarı ve aşağı doğru hareket edebilen kurşunla çevrelenmiş küçük camlardan oluşuyordu. Bu pencereler kötü havalarda alt panjurlar kapatıldığında odaların aydınlatılmasını sağlamaktaydı. Kırmızı, mavi ve beyaz renklerin bolca kullanıldığı bezemeler cephe boyunca uzanan ahşap silmeler ve saçakların altında kullanılmıştır.

Konağın kara tarafında çam ağaçlarıyla dolu bahçesi yer alıyordu. Bahçe ailenin günlük işlerini rahatça yapmasını sağlamak üzere dış dünyadan ayrılarak yüksek ve kalın duvarlarla çevrilmiştir. Hell'in "bizi saraydan ayrılmış köşke benzeyen bir yere götürdüler" ifadesi sarayın bir yapılar topluluğundan oluştuğuna işaret eder. Nitekim bu yapılardan çeşme ve hamam hala ayaktadır³⁷.

Konak döneme damgasını vurmuş ve Doğu Karadeniz sahilindeki ayan konaklarını mimarî açıdan etkilemiştir. Bunu en açık şekilde Tirebolu'daki Kelalioğlu Konağı'nda görmek mümkündür. Kelalioğlu Konağı iki katlı u biçimindeki planıyla adeta Ünye'deki sarayın küçültülmüş bir örneğidir.

Konağın bir kısmı özellikle de çatısı çıkan bir yangında büyük oranda yanmıştır. 1847 yılında Laurens tarafından resminin çizildiği, 1860'da bölgeyi ziyaret eden Avusturyalı Seyyah Werner'in konaktaki yangından bahsettiği düşünülürse bu tarihler arası yanmış olmalıdır. Bu sırada bölgeyi ziyaret eden Werner, konağın bir kısmının kurtarıldığını, ancak bakımsız ve harap vaziyette kendi haline terkedildiğini belirtmektedir. Malî durumları kötüleşen aile üyeleri konağın tamirini gerçekleştirememiş ve konak kendi haline terkedilmiştir. 1860'larda Osman Paşa'nın oğlu Nurettin Paşa'nın ikamet ettiği konak, daha sonra en büyük oğlu Süleyman Bey tasarrufuna geçmişti³⁸.

Eşyalar, Elbiseler ve Mobilyalar: Yerel Elitlerin Zevkleri

XVI. Yüzyıl Osmanlı vakanüvisi Mustafa Ali, lüks tüketim mallarının listesini verdiği eserinde, sultanlar ve şehzadelerin ağır şibler, dibâlar, altın ve gümüş telle dokunmuş kıymetli kumaşlar, kadifeler ve ipekli kumaşlardan yapılmış göz alıcı elbiseler; vezirler ve beylerin ise onlardan daha az kıymetli atlas ve kemhadan yapılmış giysiler; orta sınıfın ise sultan, şehzade, bey ve vezirlerin diktirdikleri kumaşlara benzer elbiseler giymeleri gerektiğini belirtir. Yazara göre taşrada bir yerel elitin statü sembolleri kaliteli kürkler, kumaşlar, halılar, mücevheratla süslü eşyalar, köleler, atlar, değerli koşum takımları ve silahlardan oluşuyordu³⁹. Bu bilgiler çok fazla şeyin değişmediği XIX. Yüzyılda da yerel elitlerin rağbet gösterdiği lüks tüketim mallarını öğrenmemizi sağlamaktadır⁴⁰.

Yerel elitlerin muhalefat defterleri ayanların kullandıkları ev eşyaları ve döşeme şekilleri ile lüks tüketim malları hakkında bilgi vermektedir. Örneğin, Canikli Ali Paşa zenginlerin rağbet gösterdiği lüks mallara sahipti. Paşa'nın Bafra'daki konağında çok sayıda kakum, sincap, vaşak, samur

³⁷ Eyice, *a.g.e.*, s.59-104; Divanhane hakkında geniş bilgi için bkz. M. Baha Tanman, "Divanhâne", *DİA*, IX, İstanbul 1994, s.437-444; Jules Laurens 'in Türkiye Yolculuğu, s.152-154.

³⁸ Murad Efendi, *a.g.e.*, s.109,166,181-187.

³⁹ Mustafa Ali, *a.g.e.*, s.370-371; Devletin lüks malları yasaklaması sonucu merkez ile yerel elitlerin gösterişçiliği arasında bir mücadele yaşanmıştır. Padişah, batı menşeli mallar ve pahalı kürklerin kullanımını engelleyici kanunlar çıkarsa da, engelleyici sınırlar oluşturmada başarılı olamamıştır. Gerek merkez bürokratlar, gerekse taşradaki yerel elitler arasında lüks tüketim maddeleri ve özellikle de kürk tüketimi artarak devam etmiştir. Fatma Müge Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü*, (Çev. İbrahim Yıldız), Ayraç, Ankara 1999, S.95-97; Ebru Boyar, Kate Fleet, *Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi*, (Çev. Serpil Çağlayan), Türkiye İş Bankası, İstanbul 2014, s.198-200.

⁴⁰ Osmanlı yerel elitleri zenginliklerini her an yanarak yok olmaya müsait ev ya da mobilyalar yerine giyim ve mücevherler ile göstermeye meyilliydiler. Hayrullah Efendi, *Avrupa Seyahatnamesi*, (Ed. Belkıs Altuniş-Gürsoy), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s.29-30; Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, C.XV, (Haz. M. Münir Aktepe), TTK, Ankara 1993, s.57; Ortaçağ İslam şehirlerinde gelire dayalı bir ayırım olmadığı, mahallede bile zenginlerle yoksulların yan yana yaşadıkları ileri sürülmüştür. Suraiya Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar*, (Çev. Hamit Çalışkan), Türk İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009, s.170-180.

ve kontoş kürk ile altın ve gümüşle süslü silahlar ele geçirilmiştir⁴¹. Değerli kürkler paşanın vazgeçemediği eşyalar arasındadır.

Battal Paşa, Amasya'daki konağını yastık, makat, minder ve şilte gibi temel ev eşyaları ile döşemişti⁴². Paşa'nın Çarşamba'daki harem konağında bulunan gümüş kabzalı duhan tablası, nargile takımı ve kahve tepsisi paşanın günlük alışkanlıklarını öğrenmemizi sağlamaktadır. Paşanın yaşamında kahvenin önemli rol oynadığı, özellikle kahve takımlarının hatırı sayılır ölçüde olmasından anlaşılmaktadır⁴³.

Ahmet Mikdat Paşa'nın Amasya'daki konağında yine çok sayıda değerli sincap, kakum, vaşak, zerdava, farsak ve samur kürk ele geçirilmiştir. Paşa, konağındaki kabul odalarını Osmanlı kültürünün geleneksel tarzına has yan yastıkları ile yerleri ise makat ve kilimler ile döşemişti. Çok sayıda çatma yastık, makat minder, şilte ve koltuk yastığı ele geçirilmiştir. Şahsî mutfak ve temizlik eşyaları da yine Osmanlı kültüründe sıkça karşılaştığımız cinstendi. Fağfur olarak adlandırılan Çin işi tabak ve kâse, pirinç şamdan, nargile, keremsud kabı, çuka kapı perdesi, entari, şal, hırka, destar, abdest leğeni, sefere peşkeri, gömlek, don, yağlık, yemeni, tabak, ibrik ve iskemle paşanın hanesinde kullandığı Osmanlı stili günlük eşyalardı⁴⁴. Asma saat Avrupa üretimiydi. Paşa yemeğini divan sinisinde yiyordu. Ayrı bir yemek odasına dayalı bir muâşeret ve sofrada adabı yoktu. Günlük yaşamında daha çok gümüşle süslü eşyalar kullanmayı tercih ediyordu. Simli bıçak, matara, sim kabzalı kurşun kesesi, gaddare, enam kesesi, simli ve mercanlı piştov, elmaslı hançer ve maşrapa bu eşyalardan bazılarıdır. Yine paşanın kahve ve tütünü bolca tükettiğine dair fincan, tombak nargile ve kahve güğümüne de rastlanmaktadır. XVIII. Yüzyılda Osmanlı coğrafyasında günlük tüketimde önemli bir paya sahip olan kahve, XVI. Yüzyılda yaygınlık kazanmıştı. Canik'te de bu alışkanlığın yansımaları görülmektedir. Paşanın kapı halkından Milli Musa da benzer ev eşyaları ile silahlara sahipti⁴⁵.

Ünye Ayanı Canikli Genç Mustafa Ağa da benzer zevklere sahipti. Konağında çok sayıda değerli kürkü, silahları ve şahsî eşyaları ele geçirilmiştir. Her biri ev değerinde samur kontoş ve zerdeva kürkleri vardı. Ağa, konağını çok sayıda Türkmen kilimi ile döşemişti. Şahsî kullanımında Bilecik işi yastık, Bursa işi duvar yastığı, Kıbrıs işi makat, Merzifon yapımı minder, su güğümü, divanhane tepsisi ve matara ibriği gibi eşyalar bulunuyordu. Diğer zenginlerin rağbet gösterdiği kahve de malzemeler arasındaydı⁴⁶.

Benzer ev içi döşemeye Havza Ayanı Kör İsmail oğlu Hüseyin Ağa'nın evinde de rastlanmaktadır. Evini şiyak ve kadife yastık, şilte, minder, döşek, kilim, perde, makat ve çok sayıda yan minderleriyle döşemişti. Yine çok sayıda kürk listede yer alıyordu. Dikkat çekici sayıda küçük ve büyük servi ve ceviz ağacından sandıklar ile mutfak eşyası olarak sini, ocak demiri, maşa, sacyak, demir ateş küreği ve çini tabak kullanıyordu⁴⁷.

Bölgede daha mütevazî yaşantıyı tercih eden ayanlar da bulunuyordu. Samsun ayanı Hacı İshak Ağa'nın konağının tefrişatı hem mütevazî yaşantısına hem de orta halli ekonomik durumuna uygundu. Ev sade biçimde kilim, yan minderleri ve makatlar ile döşenmişti. Odalar çok işlevli kullanılıyordu. Döşekler kaldırıldığında mobilyasız oda, misafirleri ağırlamak için uygun bir oturma odası, yemek sinisi getirildiğinde ise mutfağa dönüşüyordu⁴⁸.

XIX. Yüzyılın başlarında bölgede idareyi ele geçiren Hazinedarzâde Süleyman Paşa'nın konaklarında kullanılan malzemeler önemli ölçüde değişiklikler göstermeye başlamıştı. Paşanın eşyaları arasında Avrupa mallarının sayısı ve değerlerinde önemli artışlar tespit edilmektedir. Paşa'nın Samsun'da bulunan konağının ikinci katındaki Fatma hanımın odasında Erzurum ve Türkmen halı ve

⁴¹ BOA, *D.BŞM.MHF.*, 13693. Canikli Ali Paşa'nın Muhallefat Defteri.

⁴² BOA, *D.BŞM.MHF.*, 65/26. Battal Hüseyin Paşa'nın Muhallefatı. Gurre Rebiü'l-âhir 1194/4 Haziran 1780.

⁴³ BOA, *MAD.*, 9720, s.192-199. Caniklizade Battal Hüseyin Paşa'nın Muhallefat Defteri. 12 Rebiü'l-âhir 1207/25 Ocak 1793.

⁴⁴ BOA, *D.BŞM.MHF.*, 95/171. Caniklizade Ahmed Mikdad Paşa'nın Muhallefat Defteri. 23 Ramazan 1206/15 Mayıs 1792.

⁴⁵ BOA, *C.ML.*, 17964. Mikdad Ahmed Paşa ve Milli Musa'nın Muhallefat Defteri. 20 Cemaziye'l-evvel 1193/5 Haziran 1779; BOA, *C.ML.*, 7401. Mikdad Ahmed Paşa'nın Muhallefat Defteri. 25 Rebiü'l-âhir 1206/19 Şubat 1792; Ralph S. Hattock, *Kahve ve Kahvehaneler Bir Toplumsal İçeceğin Yakınoğnu'daki Kökenleri*, (Çev. Nurettin Elhüseyni), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

⁴⁶ BOA, *D.BŞM.MHF.*, 13077. Ünye Ayanı Genç Mustafa Ağa'nın Muhallefat Defteri. 13 Cemaziye'l-âhir 1214/12 Kasım 1799; Ayanlar dışındaki yerel elitlerin malzemelerinde de benzerlikler vardır. *SŞS*, 3171, s.18. Seyyid Abdülkerim Efendi'nin Tereke Defteri. 25 Muharrem 1243/18 Ağustos 1827.

⁴⁷ BOA, *C.DH.*, 7090. Köprü ve Havza Ayanı Kör İsmail oğlu Hüseyin Ağa'nın Muhallefat Defteri. 14 Rebiü'l-âhir 1223/7 Ağustos 1808.

⁴⁸ *SŞS*, 1755/1, s.51. Sabık Samsun Ayanı Hacı İshak Ağa'nın Muhallefat Defteri. 15 Ramazan 1212/3 Mart 1798.

kilimi, Halep, Bilecik, İngiliz, Mısır, Diyarbakır ve Leh üretimi yastık, Halep ve Kıbrıs yapımı yorgan, şilte ve minderler kullanılıyordu. Hanımına ait küçük odada, entariler, kürk, yüzük, bilezik, küpe, incili altın kuşak ve altın ve inci kafes gerdanlıktan oluşan günlük giyim ve süs eşyaları bulunuyordu. Giyim eşyaları İngiliz, Leh, Halep ve İslambol üretimi idi. Küçük oda, Halep ve Kıbrıs üretimi minder, şilte, makat ve kilimlerle döşenmişti. “*Nühas vasat müsta‘mel hamam tenceresi*” yanında leğen ve ibrik konakta banyonun yapılış şekline dair ipucu vermektedir. Odada bulunan “*Trabzonkârî sim mercanlı sağır çekmece*” günlük mobilya kullanımı hakkında da önemli bilgilere ulaşmamızı sağlıyor. Yine konakta bulunan “*Trabzonkârî sim kahve ibriği, sarı kahve tepsisi*” paşanın kahve müptelası olduğunu göstermektedir. Misafir kabulleri için kullanılan üst kattaki büyük odayı Avusturya işi ayna, Bilecik, Selanik, Erzurum ve Leh üretimi makat, şilte, halı ve köşe minderleriyle donatmıştı. Yine misafir kabulleri için kullanılabilceği anlaşılan üst kattaki camekânlı odayı Bilecik, Leh ve Türkmen işi makat, kilim, köşe şilteleri ve kilim ile döşemişti⁴⁹.

Aileye ait diğer büyük konağın bulunduğu Çarşamba’daki konağın odaları da benzer şekilde yastık, makat ve minderlerle döşenmişti. Paşa, kendi odasına Avusturya yapımı bir boy aynası yerleştirmişti. Mutfağında değerli eşyalar bulunuyordu. Saksonya, Beç ve İngiliz yapımı tabak, bardak, tas, tepsi, kâse ve kaşık bunlardan bazılarıdır. Sofra takımı ve mutfak eşyaları nispeten değişmeye başlamış, Osmanlı geleneksel ağaç kaşıklarının yerini Avrupa’dan ithal metal kaşıklar almaya başlamıştı. Mutfağında ilk defa kahvenin yanında çay ve şeker kayıtlarına da rastlanmaktadır. Paşanın biri Saksonya üretimi olmak üzere iki çay sandığı bulunuyordu. Paşa günlük hayatta seccade, ihram, peşkir, yemeni, Halep, İstanbul ve İngiliz üretimi entari, havlu, peştamal, çakşır, şalvar, cübbe, yağlık, gaşiye (perde) ve gömlek ile değerli çok sayıda Avusturya malı samur, kakum, zerdeva ve vaşak kürk kullanıyordu. Paşanın eşyaları arasında rastlanan “*Lehkârî kebîr çekmece*” dikkat çekicidir. Paşanın hazırda işlenmemiş çok sayıda Gücerat, Hint, Rus, İngiliz, Tosya, Çorum, Diyarbakır, Selimiye ve İstanbul malı kumaş topları da ele geçirilmiştir. Paşanın nargile tutkusunu gösteren çok sayıda “*imame*” de kayıtlar arasındadır. Konakta paşanın entelektüel yanının varlığına işaret eden küçük bir kütüphane de bulunuyordu. Dinî ve tasavvufî eserler ile tarih kitapları paşanın ilgisi hakkında ipuçları vermektedir. Ayrıca kütüphanesinde bulunan tarikata dair bazı kitaplar Hell’in gözlemleriyle birleştirildiğinde paşanın bir tarikata intisap etmiş olduğu tahmininde bulunulabilir. Çok sayıda silahlar, Nemçe yapımı altın süslemeli saatler, İngiliz yapımı dürbünler ve süs eşyaları ince işçilik ürünüdür. Aydınlatma için fener ve firengi mum kullanılmaktadır. Bulunan duhan tablası ve kahve ibriği paşanın günlük alışkanlıklarını gösterir. Avusturya üretimi bardak, şamdan, ibrik, matara, leğen, ibrik ve maşrapa daha önce bölgede rastladığımız eşyalardır⁵⁰.

Paşa, Ünye’deki konağını da ihtişamlı mimarisiyle uyumlu şekilde düzenlemişti. Süleyman Paşa, Paris yapımı bir çalar saat kullanıyordu. Aydınlatmada ayanların sıkça kullandıkları fener burada da karşımıza çıkmaktadır. Odaların tek mobilyası duvarlar boyunca uzanan alçak divanlardır. Paşa, konakta kendisinin kullandığı “*selamlıkta yaldızlı oda, altın yaldızlı eğri direkli*” ve “*haremdede büyük oda*”yı Bilecik yapımı yastık, makat, şilte, perde, hasır ve yan minderlerle donatmıştı. Zemin ince hasır yolluklarla kaplanmıştı. Geleneksel Türk-İslam kültürünün motifleri kendisini selamlıktaki halıda, kilimde, döşekte ve minderde kısaca odanın topyekûn dokusunda göstermekteydi⁵¹.

1860’larda bölgeyi ziyaret eden Werner’in verdiği bilgilerden konağın iç dekorasyonu hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşma imkânı elde edilebilmektedir. “*Konağın duvarlarına yeşil zemin üzerine altın yaldızlı harflerle Kuran’dan sureler ve divan edebiyatından mısraların yazıldığı çerçeveler asılıydı. Duvara muhteşem bir Venedik aynası yerleştirilmişti. Salonun duvarları boyunca uzanan alçak sedir, sert, yastıklar ve muhteşem Üsküdar kadifesinden koyu kırmızı ve altın iplikle işlenmiş örtülerle kaplanmıştı. Süleyman Bey’in kendisine ayrılmış sedirin bir köşesi ise kerevet kare şeklinde oturma yastıklarıyla süslenmiş, üzerine bir kaplan postu serilmişti. Sofanın bir ucunda kamış kalemler ve küçük bıçaklardan oluşan yazı takımı ile keçeden yapılmış ve kumaş parçaları, ipek ve altın ipliklerle işlenmiş birçok seccade bulunuyordu. Isınma amacıyla yerleştirilen soba doğu tarzında yapılmış*

⁴⁹ SŞS, 3171, s.110-111. Hazine Darzade Süleyman Paşa’nın Muhallefat Defteri. 25 Rebiü’l-evvel 1234/22 Mart 1819; “Çekmece”ye başka bir kayıta da rastlanmaktadır. Zengin ve nüfuzlu olduğu anlaşılan El-hâc Mehmet Bey’in hanımı da “yeşil çekmece, beş sağır çekmece”ye sahipti. SŞS, 3172, s.30. Seyyid El-hâc Mehmet Efendi’nin Muhallefat Defteri. 21 Cemaziye’l-evvel 1252/3 Eylül 1836; BOA, D.MŞM.MHF., 13284. Hazine Darzade Süleyman Paşa’nın Muhallefat Defteri. 19 Ramazan 1233/23 Temmuz 1818.

⁵⁰ Karagöz, a.g.e., s.117; Jules Laurens’in Türkiye Yolculuğu, s.160; Eyice, a.g.m., s.76; Hamilton, a.g.e., s.270-271.

⁵¹ BOA, D.BŞM.MHF., 13284. Hazine Darzade Süleyman Paşa’nın Muhallefat Defteri. 19 Ramazan 1233/23 Temmuz 1818.

zengin süslemeli fayanslarla kaplanmıştı. Yeni moda olmaya başlayan masa, sandalye ve koltuk gibi mobilyalar yoktu. Süleyman Bey sehpa üzerine koydurduğu pirinç tepsiler üzerinde yemek yiyordu. Sofranın altına ise yemek örtüleri seriliyordu. Sofrada abanoz ağacı ve boynuzdan yapılmış kaşıklar ile Saksonya porseleninden ve antika kristalden küçük tabaklar kullanılıyordu. Yemek öncesi ve sonrası ellerin yıkanması için gümüş ve pirinçten leğen ve ibrikler kullanılıyordu⁵².

Süleyman Paşa'nın Bafra'da bulunan büyük konağının selamlığı makat, hasır, kilim, şilte ve yan minderleri ile döşenmişti. Kahvaltı tepsisi, leğen, lenger, kadayıf tepsisi, tencere, ibrik, güğüm ve kazan günlük mutfak eşyalarıydı. İngiliz yapımı çalar saat ve özellikle de beş adet kırmızı meşin kaplı küçük sandalye ile yine iki adet büyük sandalyenin bulunması Avrupa tarzı eşyalar ve mobilyaların bu dönemde taşraya sızmaya başladığının göstergesidir. Yine diğer ayanların konaklarında da görülen Bilecik, Kıbrıs, Halep, Acem, Bursa ve Tokat işi yan minderleri, şilte (üzerinde yatılan yatak), yorgan, çarşaf, makat ve yastık diğer yörelerde de sıkça kullanılan geleneksel eşyalardır⁵³.

Memiş Paşa'nın muhallefâtındaki malzemeler de diğer ayanlarınkıyla benzerdir. Paşa da servetinin önemli bir kısmını değerli kürklerle perdelere harcamıştı. Nargile, çay ve kaşıklar paşanın günlük hayatı ve davranışları hakkında ipuçları verir. Pantolon, mintan, ocak sobası, sandalye ve fener paşanın eşyaları arasında hususiyet gösterenlerdir⁵⁴.

Diğer ayanlardan önemli ölçüde farklı malzemelerin bulunduğu Osman Paşa'nın muhallefâtı Süleyman Paşa'nın muhallefâtı ile benzerlikler gösterir. Değerli ve çok sayıda köstekli ve çalar saat, ayine ve gözlük Avrupa menşeli mallarıydı. Nargile, imame ve enfiye kutusu paşanın alışkanlığına işaret eden eşyalarıydı. Günlük giyim ve ev eşyaları, gömlek, peştamal, şal, yan minderi, bornoz, yemeni, incili pabuç, terlik, çizme, kemer, kundura, tahta kundura, kilim, döşek, yastık, makat, yorgan, şilte, kilim, köşe yastıkları, nevresim, ihram, fes ve seccadelerdi. Kayıtlarda yer alan "*Nizamkârî sırma başlu cedit fes*" II. Mahmut'un devlet görevlilerine kullanılmasını zorunlu tuttuğu fes olmalıdır. Hamilton, bölgeyi ziyaretinde Osman Paşa'nın "*tüm hazirun gibi, giyenleri bayağı ve gülünç gösteren yarı Avrupalı yeni kıyafetini ve fesini*" giydiğini; ancak paşanın bu durumdan çok da hoşlanmadığını belirtmiştir. Özellikle paşanın konağında en dikkat çekici mefruşat çok para ödediği anlaşılan "*gaşiye*" olarak tanımlanan pencere perdeleridir. Samur, vaşak ve kakım kürklere de büyük paralar harcamıştır. Paşanın eşyaları arasında ilk defa çok sayıda pantolon, yelek ve mintana rastlanmaktadır. Babasının kayıtları arasında da rastladığımız sandalyeler Osman Paşa'nın eşyaları arasında da vardır. Paşa mutfağında bardak, tabak, billur kâse, ibrik, kahve ibriği, fincan, kahve güğümü, semaver, tepsi, sofraltı, kaşık, leğen, çay takımı, sini, ibrik ve tepsi kullanılmaktadır. Isınmak için kullandığı mangal ve gül suyu ile dolu gülabdan sofa veya divanhanenin önemli bir parçasıdır. Osman Paşa'nın konağında özel bir kütüphanesi de bulunuyordu. Kütüphanesi değerli birkaç Kuran başta olmak üzere basma ve yazma çeşitli fetva, tarih, ahlak, tefsir, tasavvuf, hadis, edebiyat, divan, sözlük ve Arapça tercüme eserlerden oluşuyordu⁵⁵.

Zenginlik, Statü ve Yaşam

Ayanlar özel hayatları ve yaşamları yönleriyle de reayadan önemli farklılıklar gösteriyorlardı. Aile hayatlarında çok eşlilik yaygın karşılaşılan bir uygulamaydı. Kuşkusuz, bu durum ayanların ekonomik durumlarıyla yakından ilgiliydi. Gelir ve prestij açısından birbirlerinden iki farklı konumda olan ayanlar aile yapısı açısından tek bir zümre olarak genellemeye imkan veren ortak özelliklere sahiptiler. Bunun genel sebebini Batılı bir gözlemci şöyle açıklar: "*Kanun müminlerin dört kadın almasına müsaade ettiği halde, bir kadından fazlasını alabilecek kadar zengin olan pek az Türk vardır. Ne kadar karısı varsa o kadar evi olması ve bunların da başlı başına idaresi lazımdı. Çünkü tecrübe iki kadının bir konakta birbirleriyle asla geçinemediklerini göstermiştir*"⁵⁶. Yerel elitler arasında, İslam'ın izin verdiği birden fazla kadınla evliliğe bolca rastlandığı gibi, *ümm-i veled* denilen odalıklara ve bunlardan çocuk sahibi olanlara da rastlanmaktadır. Bu açıdan yerel elitlerin padişah

⁵² Murad Efendi, *a.g.e.*, s.169-173.

⁵³ BOA, *D.BŞM.MHF.*, 13284. Hazine Darzade Süleyman Paşa'nın Muhallefat Defteri. 19 Ramazan 1233/23 Temmuz 1818.

⁵⁴ BOA, *TŞS*, 1959/145, s.65. Hazine Darzade Memiş Paşa'nın Muhallefat Defteri. Gurre Rebiü'l-evvel 1258/ 13 Nisan 1842.

⁵⁵ BOA, *TŞS*, 1968, s.42. Hazine Darzade Osman Paşa'nın Muhallefat Defteri. 17 Şaban 1259/12 Eylül 1843.

⁵⁶ Feldmareşal Helmuth von Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)*, (Çev. Hayrullah Örs), TTK, Ankara 1960, s.25-30.

haremindeki yaşamı taklit ettikleri söylenebilir. Bu durum ayanların kişisel eşya kayıtlarında harem konağı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mevcut kayıtlardan yerel elitlerin aile hayatı ve yaşamlarına dair önemli bilgilere de ulaşılabilmektedir. Örneğin, Caniklizâde Battal Bey'in Köprü ve Amasya'daki konaklarında Yahudi asıllı Gürcü ve Boğdan asıllı iki cariyesi, Bafra ve Çarşamba'daki hareminde biri odalığı olmak üzere üçer cariyesi bulunuyordu. Paşa bir süre önce *daye* olarak hizmet eden bir cariyesini azat ederek kölesi Seyfi ile evlendirmiş ve kendisine Boğdan asıllı bir cariyeye hediye etmişti⁵⁷. Kayıtlardan paşanın birden fazla evlilik yaptığı ve bir hanımının Çarşamba'da ikamet ettiği izlenimi uyanmaktadır⁵⁸. Bafra'da Hayrettin Paşa'nın iki kölesi, Battal Paşa'nın oğlu Ali Bey'in ise 11 beyaz kölesi vardı⁵⁹. Mahmut Tayyar Paşa, Bafra'daki konağını fakir *mu'teka* cariyesine; Ahmet Mikdat Paşa ise Amasya'daki konağını "*zevce-i menkûha-i metrûkası Şerife Emine Hanım*" ile iki cariyesine tahsis etmişti⁶⁰.

İkinci sınıf yerel elitler de benzer özel yaşamı tercih etmişlerdir. Tayyar Paşa'nın kethüdası Lütfullah Ağa Merzifon'da üç Gürcü cariyeye, Köprü'de ise bir Gürcü bakire, seyyibe ve Zenci cariyeye sahipti⁶¹. Canikli Genç Mustafa Ağa ise iki kazak ile bir Çerkes gulam, iki zenci, iki beyaz ve bir bakire cariyeye sahipti⁶².

Süleyman Paşa da benzer bir aile hayatına sahipti. Paşa, İslam hukukunun etkisiyle kazalardaki meskenlerini farklı hanımlarına tahsis etmişti. Samsun'daki konağını "*mevrûşa-i kadimesi, halilesi*" Gürcü Fatma ve Nazife hanımlara, Çarşamba'daki konağını Erekli Safiye hanıma, Ünye'deki konağını ise Çeçenzâde Havva hanıma tahsis etmişti. Paşa'nın hanımları dışında iki "*ümm'ül-veled*" ile Zernişan adında bir odalığı da vardı. Hanımları Fatma ve Nazife'ye "*ümm'ül-veled*" olduklarında birer cariyeye, Fatma hanıma bir sabiy gulam ile dört cariyeye, Havva hanıma iki cariyeye ve Safiye hanıma ise bir gulam ile dört cariyeye hediye etmiştir. Aile üyeleri arasında köle hediye kültürü yaygındı. Süleyman Paşa, oğlu Abdullah Bey'in namzedi Keleş Ahmet Bey'in kızı Rabia'ya da *cihaz* olarak bir gulam ile dört cariyeye, yine Keleş Ahmet Bey ailesinden diğer Abdullah Bey ile nişanlı kızı Hafize'ye de dört cariyeye hediye etmiştir⁶³.

Ailenin harem geleneği Osman Paşa zamanında da devam etmiştir. Bölgeyi ziyareti sırasında konakta misafir kalan Hamilton, Osman Paşa'nın harem binasının hanım cariyeye ve kölelerle dolu olduğunu belirtir. Paşanın sarayında bulunan bir kölesinin geçmişi hakkında elde ettiğimiz bilgiler bölgede geçerli köle kültürü hakkında bilgi edinmemizi sağlamaktadır. Sarayda kâhyalık yapan Çerkez İbrahim Ağa köle olarak satın alınmış, paşanın çocuklarıyla birlikte büyütülerek en büyük oğlu Süleyman Bey'e hizmetçi olarak verilmişti. Süleyman Bey daha sonra onu azat ederek evlendirmişti. Osman Paşa'nın Penbe, Gülbeyaz ve Zernişan adlarında "*ümm'ül-veled*" üç cariyesi bulunuyordu⁶⁴. Memiş Paşa'nın Çerkes asıllı bir bakire cariyeye, bir gulam ile Zenci asıllı iki cariyesi bulunuyordu⁶⁵. Ailenin diğer üyesi Abdullah Paşa, Yasemin, Gülbeyaz ve Gülpenbe adlarında üç kadınla evlenmiştir. Üçünün babasının isimlerinin de "*Abdullah*" olması cariyeye olma ihtimallerini kuvvetlendirmektedir⁶⁶.

Yerel elitler konak işlerini genellikle dönemin geleneklerine uygun olarak köle ve hizmetçilere yaptırırmaktaydılar. Malî durumları iyi olan ayanlar ev içi hizmetlerde İstanbul'daki konak hayatında da sıklıkla karşımıza çıkan kapı halkı, köle ve hizmetçiler kullanılmaktaydılar. Hazinedarzâde Süleyman Paşa, konağını harem kethüdası, hazinedarı ve miftah ağası aracılığıyla idare ediyordu. Paşanın

⁵⁷ BOA, *D.BŞM.MHF.*, 65/26. Battal Hüseyin Paşa'nın Muhallefatı. Gurre Rebiü'l-âhir 1194/4 Haziran 1780.

⁵⁸ BOA, *C.ML.*, 27716. Battal Paşa'nın Mallarının Muhallefatını Düzenlemekle Görevli Mehmet Ağa'nın Takriri. 29 Cemâziye'l-âhir 1207/11 Şubat 1793.

⁵⁹ BOA, *MAD.*, 9720, s.192-199. Caniklizade Battal Hüseyin Paşa'nın Muhallefat Defteri. 12 Rebiü'l-âhir 1207/25 Ocak 1793.

⁶⁰ BOA, *MAD.*, 9753, s.100. Trabzon Valisi ile Amasya ve Ladik Kadılarına Hüküm. 25 Cemâziye'l-âhir 1220/20 Eylül 1805; BOA, *MAD.*, 9756, s.491. Canik Muhassıl Vekili ve Bafra Kadısına Hüküm. 5 Zi'l-kâde 1228/30 Ekim 1813; BOA, *C.ML.*, 17964. Mikdad Ahmed Paşa ve Milli Musa'nın Muhallefat Defteri. 20 Cemâziye'l-evvel 1193/5 Haziran 1779; BOA, *C.ML.*, 7401. Mikdad Ahmed Paşa'nın Muhallefat Defteri. 25 Rebiü'l-âhir 1206/19 Şubat 1792.

⁶¹ BOA, *MAD.*, 9753, s.161. Firarî Lütfullah Ağa'nın Muhallefat Defteri. 21 Zi'l-kâde 1221/30 Ocak 1807.

⁶² BOA, *D.BŞM.MHF.*, 13077. Ünye Ayanı Genç Mustafa Ağa'nın Muhallefat Defteri. 13 Cemâziye'l-âhir 1214/12 Kasım 1799.

⁶³ ŞŞS, 3171, s.112. Trabzon Valisine Ferman. Tarihsiz; Recep Gün, "Samsun-Çarşamba Rıdvan Paşa Camii Haziresindeki Mezar Taşları-II Celi Sülüs Kitabı Olanlar", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22/2006, s.125-130.

⁶⁴ BOA, *TŞS.*, 1968, s.42. Hazinedarzade Osman Paşa'nın Muhallefat Defteri. 17 Şaban 1259/12 Eylül 1843; Hamilton, *a.g.e.*, s.284-285; Murad Efendi, *a.g.e.*, s.109,166,181-187; Eyice, *a.g.e.*, s.59-104.

⁶⁵ BOA, *TŞS.*, 1959/145, s.65. Hazinedarzade Memiş Paşa'nın Muhallefat Defteri. Gurre Rebiü'l-evvel 1258/13 Nisan 1842.

⁶⁶ ŞŞS, 3176, s.56-61. Hazinedarzade Abdullah Paşa'nın Tereke Defteri. 17 Safer 1277/4 Eylül 1860.

konağındaki hizmetçileri ikiye ayırmak mümkündür. İş ve şahsî işlerle ilgilenen kapı halkı konağın idaresiyle de meşgul oluyordu. Konağın asıl işlerini ise çok sayıda köle, cariyeye ve hür hizmetçiler yürütüyordu. Ünye, Samsun ve Çarşamba'daki konaklarında Gürcü, Abaza ve Çerkez asıllı on bir bakire, on altı sebiyye (ergenliğe ulaşmamış kızcağız), bir zenciye cariyeye ve on dört sabiy gulam bulunan paşa, başkentteki konaklara benzer bir konak hayatını taşrada kurmuştu. Bütün konaklarında ise toplam elli bir gulam ve cariyesi bulunuyordu⁶⁷.

Abdullah Paşa ise değişen şartlar gereği konaklarında daha çok hizmetçi istihdam ediyordu. Hizmetçiler iki kısma ayrılıyorlardı. Birincisi, vekilharç, kaftan ağası, kahveci, imrahor, çubukçu ve genellikle zenci hadım haremağasından oluşuyordu. İkinci grubu ise ev, ahır ve bahçıvan gibi esas işleri yapanlar oluşturuyordu. Paşa, hazinedar, harem kethüdası, bahçıvan, konak bekçisi, harem ayvazı ve kavası ücretli olarak konak hizmetlerinde kullanılmaktaydı⁶⁸.

Merkezî reformlar ile ayanlığın kaldırılması taşrada ayanlar ile özdeşleşmiş konak hayatına darbe vurmuştur. Bu durumu Hazinedarzâde ailesinde müşahade etmek mümkündür. Ayanlığın kaldırılmasından sonra ailenin taşradaki temsilcisi Süleyman Bey Ünye'de ailesinden kalma servet ve gayrimenkul gelirleriyle eski şaşalı hayatını devam ettirmeye çalışıyordu. Ancak idarî yetkileri bulunmadığından ekonomik durumu iyice kötüleşmeye başlamıştı. Durumu düzeltmek üzere lüks yaşantısından kısıntıya gitmek zorunda kaldı. Bu nedenle erkek hizmetçilerinin sayısını on altıya düşürmüş, atların sayısını on ile sınırlandırmış ve av atmacalarıyla ilgilenen görevli sayısını bire indirmişti. Süleyman Bey, paşalık yapan atalarından farklı olarak başlangıçta tek eşliliği sürdürdü. Eşinin vefatı üzerine ikinci kez evlenmiş, ikinci hanımından da çocuğunun olmaması üzerine üçüncü kez evlenmek zorunda kalmıştı. Maddî sıkıntılar ile ev idaresi ve aile yapısında değişiklikler büyük ölçüde bu durumu tetiklemiştir⁶⁹. Taşradaki konak hayatı bir döneme adını veren ayanlarla aynı akıbeti paylaşarak ortadan kalkmıştır.

Sonuç

Bu araştırmada 1740'dan itibaren yaklaşık yüz yıllık bir dönemde taşra elitlerinin meskenleri ve eşyaları incelenmiştir. Avrupa mallarının Osmanlı hanesinin mahrem dünyasına girişi, mobilyaların taşrada kullanılmaya başlanması ve odaların geleneksel kullanım dışındaki değişimi ele alınan diğer konulardır.

Yaptığımız araştırmada elde ettiğimiz belli başlı sonuçlar şöyle özetlenebilir: Yerel elitlerin ayırt edici en önemli özellikleri, konaklarının yapıları ve mesken sayılarıydı. Anadolu'da Osmanlı konağını evden ayıran belirleyici özelliğin, büyüklüğü ya da bezeme zenginliği değil, sahibinin resmî kimliğinin bulunması ve harem-selamlık bölümlerine sahip olması iddiası ayan meskenleri için geçerli görünmektedir. Konakların fizikî durumları ve büyüklükleri ayanların taşradaki idarî pozisyonlarıyla doğru orantılı olarak değişiyordu. Büyüklük ve ev içi teşrifata göre sınıflandırıldığında beylerbeyi, sancakbeyi, mütesellim ve muhassıl gibi idareciler ile bunların kapı halkı arasında yer alan ikinci derecedeki ayanların sahip oldukları konaklar olmak üzere ikiye ayrılabilir. Ayan mimarisinde en tercih edilir tip avlunun içinde çok odalı geniş ahşaptan konaklardı. Özellikle birinci sınıfa giren ayan konaklarını herhangi bir Osmanlı ev tipine sokmak zordur. İkinci gruptakiler ise yine taşrada zengin kimselerin sahip olabilecekleri konaklara benzemektedir.

Ayan konakları, göçebe kültürünün ifadesi olan Türk-Moğol ve Anadolu'daki eski saray geleneklerinin bir devamı niteliği taşıyan Edirne ve İstanbul'daki saray geleneklerinin bir yansımasıdır. Yine süsleme ve konut mimarisi, Osmanlı konut mimarisi ile ortak dili paylaşmakta ve İstanbul, Anadolu ve Rumeli'de rastlanan ortak öğelerden oluşmaktadır. En dikkat çekici tespit ise, hükümet konaklarının işlevini gören bir yapılar topluluğunun erken örneklerinin ortaya çıkmış olmasıdır.

Ev eşyalarında Avrupa mallarının kullanımı elitler arasında yaygındı. XVIII. Yüzyıl boyunca yerel elitlerin Batı malları elde etme eğiliminin bazı kalemlerde arttığı, ancak asıl artışın XIX. Yüzyılın ortalarında cereyan ettiğini söylemek mümkündür. Avrupa mallarının defterlerde görünme sıklığı bakımından her türlü kürk ve saat başı çekiyordu; daha sonra sırasıyla süslü silahlar, dokuma

⁶⁷ BOA, *TAD.*, 9758, s.254. Trabzon Valisi ile Ünye, Çarşamba ve Samsun kadılarına Hüküm. 23 Cemaziye'l-âhir 1233/30 Nisan 1818.

⁶⁸ ŞŞS, 3176, s.56-61. Hazinedarzade Abdullah Paşa'nın Tereke Defteri. 17 Safer 1277/4 Eylül 1860.

⁶⁹ Murad Efendi, *a.g.e.*, s.109,166,181-187.

kumaşlar, dürbün, seramik eşya, ayna ve gözlükler gelmektedir. Konaklarda hala geleneksel sedirler ve yataklar kullanılıyordu. Pencere perdeleri ise Avrupa modasına benzemeye başlamıştır.

Taşra elitlerinin reayadan oldukça farklı bir sosyal ve ekonomik hatta kültürel hayat yaşadıklarına dair yeterince güçlü deliller vardır. Özellikle ayanlar temelinde düşünüldüğünde bu kuvvetli şekilde ortaya çıkmaktadır. Reaya ve yerel elitlerin haneleri gerek fiziksel, gerekse mefruşat açısından kıyas edilemeyecek farklılıklar gösteriyordu. Elitlerin meskenleri fizikî anlamda çok daha genişti. Çoğunluğu “*dâhiliye ve hariciyeli*” olarak tanımlanan bir avluya sahipti. Canik’teki yerel elitler, özellikle de devlet idaresinde görev alanlar İstanbul’da yaygın konak hayatının benzerini taşraya taşımışlardır.

Genel bir değerlendirmeye Avrupa menşeli malların Tanzimat’tan bir hayli önce az da olsa taşralı yerel elitlerin hayatlarına girmeye başladıkları söylenebilir. Ancak mesken geleneği klasik Osmanlı tarzını korumaya devam etmiştir.

Kaynakça

A-Arşiv Kaynakları (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

-C.DH.(*Cevdet Dâhiliye*): 3937; 7090; 12270.

-C.ML.(*Cevdet Maliye*): 7401; 12892; 17964; 26198.

-D.BŞM.MHF.(*Bab-ı Defteri Başmuhasebe Muhallefat Halifeliği*): 65/26; 65/45; 95/171; 13077; 13284.

-HAT. *Hatt-ı Hümayun*): 2753/A; 7937.

-MAD.d.(*Maliyeden Müdevver Defterler*): 9720; 9729; 9753; 9756; 9758.

-ŞŞS (*Samsun Şeriyeye Sicili*): 1755/1; 3171; 3176.

-TAD.(*Trabzon Ahkâm Defterleri*) :2.

-TŞS(*Trabzon Şeriyeye Sicilleri*): 1959/145; 1968; 1990/104.

B-Araştırma ve İnceleme Eserler

-Açık, Turan, “Bir Yeniden İnşa Denemesi 18. Yüzyılın Ortalarında Trabzon Evleri Hakkında Bazı Tespitler”, *Trabzon Kent Mirası*, (Ed. Ömer İskender Tuluk, Halil İbrahim Düzenli), Klasik Yayınları, İstanbul 2010, s.218-219.

-Ahmed Lütü Efendi, *Vak’a-nüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi*, C.XV, (Haz. M. Münir Aktepe), TTK, Ankara 1993.

-Arel, Ayda, “Arpaz’da Beyler Konağı”, *Tarih ve Toplum*, 69, 9/1989, s.174-181.

-Arel, Ayda, “Ege Bölgesi Ayanlık Dönemi Mimarisi Hakkında Bir Ön Araştırma”, *IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildiri Kitabı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s.39-77.

-Bertram, Carel, *Türk Evini Hayal Etmek*, (Çev.Mehmet Ratip), İletişim, İstanbul 2012.

-Bijışkyan (Trabzonlu), P. Minas, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819*, (Ter. ve Notlar, Hrand D. Andreasyan), İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Yayınları, İstanbul 1969.

-Boyar, Ebru, Fleet, Kate, *Osmanlı İstanbul’unun Toplumsal Tarihi*, (Çev. Serpil Çağlayan), Türkiye İş Bankası, İstanbul 2014.

-Ekinci, Zehra Ekinci, *Bir Konağın Kurgusu*, Yapı Yayın, İstanbul 2005.

-Eyice, Semavi, “Hommaire de Hell ve Ressay Jules Laurens”, *Belleter*, XXVII/105-108, Ocak 1963, s.59-104.

-Faroqhi, Suraiya, *Orta Halli Osmanlılar*, (Çev. Hamit Çalışkan), Türk İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009.

-Fekete, Lajos, “XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendi Evi”, (Çev. M.Tayyib Gökbilgin), *Belleter*, XXIX, 116/Ekim 1965.

-Feldmareşal Helmuth von Moltke, *Türkiye’deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)*, (Çev. Hayrullah Örs), TTK, Ankara 1960.

-Göçek, Fatma Müge, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü*, (Çev. İbrahim Yıldız), Ayraç, Ankara 1999.

-Gün, Recep, “Samsun-Çarşamba Rıdvan Paşa Camii Haziresindeki Mezar Taşları-II Celi Sülüs Kitabeli Olanlar”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22/2006, s.125-130.

-Hamilton, William J., *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia: Some Account of Their Antiquities and Geology*, I, London 1842.

- Hattock, Ralph S., *Kahve ve Kahvehaneler Bir Toplumsal İçeceğin Yakındoğu'daki Kökenleri*, (Çev. Nurettin Elhüseyni), TVYY, İstanbul 1996.
- Hayrullah Efendi, *Avrupa Seyahatnamesi*, (Ed. Belkıs Altuniş-Gürsoy), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- Hell, Hommaire de, *Voyage en Turquie et en Perse*, II, Librairie-Editeur, Paris 1854.
- Hisar, Abdülhak Şinasi, *Boğaziçi Yalıları Geçmiş Zaman Köşkleri*, Varlık Yayınları, İstanbul 1968.
- İnan, Kenan, "Kadı Sicillerine Göre Akçaabat'ta Mülk Satışları (1648-1658)", *Akçaabat Yazıları*, (Haz. Fethi Gedikli), Yedirenk Yayınları, İstanbul 2004.
- Jules Laurens 'in Türkiye Yolculuğu, (Çev. Turhan Ilgaz, Hasan Anamur), YKY, İstanbul 1998.
- Kançal-Ferrari, Nicole, *Kırım'dan Kalan Miras Hansaray*, Klasik, İstanbul 2005.
- Karaca, Murat, *Ordu İlinde Araştırmalar*, Ordu Halkevi Yay., Ordu 1948.
- Karagöz, Rıza, *Haznedarzade Süleyman Paşa*, Etüt Yayınları, Samsun 2009.
- Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâ'î*, (Haz. Mustafa Koç), Klasik Yay., İstanbul 2013.
- Küpeli, Özer, "Yenişehir (Bursa) Ayanı Sarıcaoğlu Osman Ağa ve Muhallefatı", *History Studies*, Volume 3/3, 2011, s.245-263.
- Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani*, V, (Haz. Nuri Akbayar), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Murad Efendi, *Türkiye Manzaraları*, (Alev Sunata Kırım), Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.
- Mustafa Ali, *Mevâ'idü'n-Nefâis Fî-Kavâ'idi'l-Mecâlis*, (Haz. Mehmet Şeker), TTK, Ankara 1997.
- Özcan, Nuri, "Mehter", *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, s.545-549.
- Öztürk, Temel, "Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Üçüncüoğlu Sarayı", *Trabzon Kent Mirası*, (Ed. Ömer İskender Tuluk, Halil İbrahim Düzenli), Klasik Yayınları, İstanbul 2010, s.238-264.
- Tanman, M. Baha, "Divanhâne", *DİA*, IX, İstanbul 1994.

Osmanlı'dan Günümüze Önemli Bir Kent Mekânı: Millet Bahçeleri

Yrd. Doç. Dr. Ahmet KÖKSAL
Karadeniz Teknik Üniversitesi – Trabzon

Giriş

İnsanın yaşadığı çevreyle ilişkisi genellikle çevreye uyum veyahut onu kendine göre yeniden üretme, düzenleme şeklinde gerçekleşmektedir. Hangi toplumda olursa olsun insan ile doğal çevre arasındaki bağ; bilgi birikimi, estetik kaygı, yaşam biçimi şekline dönüşmüş, üzerine koyarak, değişerek, dönüşerek yeni formlar kazanmıştır. Sözü edilen ilişkinin bir boyutunu da fizik ve metafizik algısı oluşturmaktadır. Dini bağlamda ele alındığında İslamiyet açısından cennet tasviri, doğanın en güzel şekillerini hatta daha da ötesini içermektedir.¹ Osmanlı geleneğinde de peyzaj, cennet kavramı üzerinde odaklanmıştır.² Yani insanın estetik algısı, eğlence anlayışı, rahatlık ve huzur düşüncesinin dünyadaki temsilleri cennete taşınmakta dünyevî olanla cennete ait olan birleştirilmektedir. Modernleşmenin getirdiği düşünce sistemi ise özellikle batıda insanı merkeze almakta doğrudan dünyevî mekânlar önem kazanmaktadır.

Doğu ile Batı arasındaki mekâna farklı yaklaşım tarzı, geleneksel mekânlar ile modern olanları şehrin ana birimlerinin yapılanması bakımından ve şeklen de birbirinden ayırmaktadır. Örneğin Osmanlı Devleti'nde geleneksel şehrin en küçük birimi mahalledir. Onun da merkezinde cami (Ulu Cami) ve bedesten yer almaktadır. Şehirlerde genellikle mezarlıklar ya da cami avluları dışında özellikle ağaçlandırılmış ortak alanlar bulunmayıp her evin kendi bahçesi bulunmaktadır. Ortak kullanım ve buluşma mekânı olan caminin yanında, çarşı, pazar ve kahvehane de önemli bir yer tutmaktadır. Bununla beraber değişim/dönüşüm süreci Osmanlı Devleti'nde geleneksel mekânlara karşı yeni alternatifler getirmiştir. Kimi zaman eski mekân işlevsiz kalırken kimi zaman da mekânların rekabeti söz konusu olmuştur.

Bu süreç aynı zamanda genellikle İslam şehirlerinin vakıfların organize ettiği ortak alanlar olmaktan çıkarak doğrudan devlet eliyle planlanan şehirler şekline dönüşmesinin de bir parçasıdır.³ Osmanlı Devleti'nde özellikle 19.yy.'ın ikinci yarısından itibaren planlı kentleşme yolunda ilk çabaların başladığı görülmektedir. Ancak bu mekânsal ya da işlevsel değişimin planlama dışında bir gelişim gösterdiğini de kabul etmek gerekir. Nitekim mekân üzerinden devam eden bu dönüşüm özellikle park, bahçe gibi ortak alanlarda sosyalleşmeyi ve yeni bir tarzda kamusal birlikteliği getirmiş; ortak yaşam kültürü, batılı yaşam alışkanlıklarının gelişmesi, kadının batı tarzı yeni sosyal yaşama ve ortak mekânlara girmesi gibi sonuçlarıyla farklı bir boyuta taşınmıştır.

¹ Bahar Deniz Çalış, *Ideal and Real Spaces of Ottoman Imagination: Continuity and Change in Ottoman Rituals of Poetry Istanbul, 1453-1730*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ), Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2004, s. 418-419

² Tansel Korkmaz, *Architecture in Turkey Around 2000: Issues in Discourse and Practice*, Mimarlar Odası Yayını, Ankara 2005, s. 104.

³ Osmanlı Devleti'nde kentlerin batılı anlamda devlet eliyle düzenlenmesi Tanzimat Dönemi'ne denk gelir. Tanzimat'la birlikte devletin estetik kaygıları da başlamıştır. Bu değişimin en önemli başlangıç alanı belediyelerdir. Stefan Yerasimos, "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Editörler: Paul Dumont, François Georgeon, Çev. Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 1; Kent mekânına müdahale edildiği ya da denetlendiği gerçeği yanında bu değişim sürecinde sağlık sebeplerinin de bir gerekçe olarak ortaya konulduğunu belirtmek gerekir. Tayfun Gürkaş, "Modernleşen Osmanlı Parklarının Üsküdar'daki İki Örneği: Millet Bahçesi ve Doğancılar Parkı", *Üsküdar Sempozyumu 1 Bildiriler*, Cilt 1, İstanbul 2004, s. 411-412; Parkların ve açık alanların sağlık gerekçesiyle kullanımına örnek olması bakımından Gülhane Parkı'nın belli günlerde bahçesi olmayan okul öğrencilerine ve dışarıdan gelecek kadınlara tahsis edilmesi gösterilebilir. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemî (MF. MKT.)* 1198/18.

Türkiye’de parkların özellikle de Millet Bahçesinin oluşumu da modernleşme hikâyesi ile paralel ilerlemiştir. Osmanlı Devleti’nde park⁴ kavramının ve işlevinin batıdan⁵ nakli ile birlikte bu kelimenin “millet” ifadesiyle beraber kullanımı söz konusudur. “Millet”in başlangıçta Fransa’daki şekliyle “kamu” ya da “halk” karşılığı olarak kullanıldığını belirtmek gerekir.⁶ Yani “park” ithal bir kavram olarak ortaya çıkmış ancak geleneksel mekân veya kamusal alandan kopamayarak “millet bahçesi”ne dönüşmüştür. Bu dönüşüm aynı zamanda Osmanlı Devleti’nden Cumhuriyet’e devam eden ideolojik değişime de paralellik arz etmekte olup onun mekânsal yansımasıdır.

Bununla birlikte tıpkı modernleşme sürecinde olduğu gibi; değişim veya dönüşüm, bünyesinde ideolojik etkileri de barındırmış yerel öğelerin karışımıyla kendine özgü bir forma da ulaşmıştır. Zira bu alan-mekân değişimi tek boyutlu gerçekleşmemiş yani batının taklidinden ibaret kalmamış, aynı zamanda yeni bir tarz ortaya koymuştur.

Millet Bahçelerinin Ortaya Çıkışı

Osmanlı Devleti’nde özellikle başta kamu binalarının, şehir dokularının ve mekânlarının batıdan etkilenmesinin Osmanlı yenileşme aktörlerinin batı gözlemleri üzerinden başladığını söylemek doğru olacaktır. Lale Devri, Nizam-ı Cedid, Tanzimat reformları yanında sefirlerin batıya dair gözlemleri dönüşlerinde devlet ricaline aktarılmış ve ciddi bir etki yapmıştır. Bu gözlemler Osmanlı modernleşmesinin farklı alanlarda farklı ülkelerden etkilenmelerini de getirmiştir. Nitekim park, bahçe, opera, bale, saray ve tiyatro kültürü ilhamını Fransa’dan almıştır.⁷ Tabii ki bu etkilenme sadece mekânın kopyalanması şeklinde olmamış işlevi de transfer edilmiştir. Ancak mekânın değişimiyle oranın aktörleri ve işlevinin aynı hızda değişmediği de bir gerçektir.

Kentsel mekânın değişiminde; batı tarzı şehirleşme ve nispeten ihtiyaçlar gibi etkilerin yanında devletin otoritesinin ve gücünün temsili için mekânın bir araç olarak kullanılmasının da katkısı olduğunu söylemek gerekir. Bu yeni kamu alanları, öncelikle halka verilmek istenen “güçlü devlet” imajının ya da en azından onun mekân üzerinden simgesinin vurgulandığı yerlerdir. Diğer taraftan batıya karşı onlarla benzer olma veyahut Avrupalı gözündeki Osmanlı imajını değiştirmeye yönelik bir çaba da ihmal edilmemelidir.⁸

Yukarıda da söz edildiği gibi Osmanlı seyyahlarının Avrupa ziyaretlerinde gezinti mekânları önemli bir yer tutmaktadır. Bu alanlar “millet bahçesi”, “umumi bahçe”, “halk bahçesi”, “belediye bahçesi”, “tenezzühgâh” gibi isimlerle anılmıştır.⁹ 1720’lerde Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi Paris’e gittiğinde Versailles ve Marly Roi saray ve bahçelerinden etkilenmiş, bundan sonra benzer nitelikte saraylar topluluğu yaptırılmak istenmiş, bu faaliyetler şehir peyzajı konusunda önemli bir dönüm noktası olmuştur.¹⁰ Ayrıca Paris’ten getirilen XIV. Loui Dönemi üsluplarındaki park, bahçe, saray resimleri de çok beğenilmiş, Boğaziçi, Haliç başta olmak üzere birçok yerde bu tarz köşkler, saraylar yapılmıştır. Bu yeni yapılar Osmanlı elitinin önemli mimari faaliyetleri olarak değerlendirilmektedir.¹¹

Parkların ya da meydanların ideolojik gerekçelerle isim değişikliğine uğramasında II. Meşrutiyet Dönemi önemli bir kırılma noktasıdır. Bu dönemde millet ve hürriyet gibi kavramların

⁴ Parklar, şehir içi peyzaj kapsamında değerlendirilmekte olup, şehir ve kasaba parkları, yeşil alanlar, yol çevreleri, meydanlar, abidevi eserler; mezarlık, ev, okul cami bahçeleri bunlara dâhildir. Besalet Pamay, *Park Bahçe ve Peyzaj Mimarisi*, İ.Ü. Orman Fakültesi Yayını, İstanbul 1971, s. 9.

⁵ Tarihte ilk genel park yani halka açık park, Roma’da Lukul tarafından yaptırılmıştır. Roma’da park aristokrasinin ihtiyacı olarak ele alınmıştır. Modernizm döneminde eski Roma parkının yeniden ihyası gündeme gelmiştir. Pamay, *age*, s.13-15; Christian Meier, “Roma Bahçesi”, *Bahçelerin ve Parkların Tarihi*, Derleyen: Hans Sarkowicz, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2003, s. 76; Modern dönemde ise kamuya açık ilk park, Liverpool yakınlarındaki Birkenhead Parkı kabul edilmektedir. Ebru Erbaş Gürler, Başak Özer, “Sadece Park”, https://www.academia.edu/4691610/Sadece_Park_ (erişim Tarihi: 16 Haziran 2015).

⁶ Mesela Hayrullah Efendi, Fransa’daki “public musee” için “millet müzesi” tabirini kullanmaktaydı. Hayrullah Efendi, *Avrupa Seyahatnamesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Türkçeye aktaran: Belkis Altunış Gürsoy, Ankara 2002, s. 181.

⁷ İbrahim Şirin, *Osmanlı İmgeleminde Avrupa*, Lotus Yayınevi, Ankara 2006, s. 239.

⁸ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 31-58; Gürkaş, *agm*, s. 412.

⁹ Bakı Asiltürk, *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000, s. 532.

¹⁰ Gönül Aslanoğlu Evyapan, *Tarih İçinde Formel Bahçenin Gelişimi ve Türk Bahçesine Etkileri*, ODTÜ Mimarlık Fak. Yay., Ankara 1974, s. 46.

¹¹ Mustafa Orçan, *Osmanlı’dan Günümüze Modern Türk Tüketim Kültürü*, Harf Eğitim yayıncılığı, Ankara 2008, s. 58.

meydan, bahçe ya da parklarda sıklıkla kullanıldığı görülür.¹² Bu alanlar belediye bahçesi ismiyle de anılmaktadır. Ancak millet bahçesi daha eski bir tanımlama olup ideolojik olarak Osmanlıcılığın¹³ bir ürünü olmalıdır. Zira ilk millet bahçesinin açılış tarihi bu görüşü desteklemektedir.

Osmanlı Devleti kamu parkları ile 19.yy'ın ikinci yarısından sonra tanışmıştır. Gezinti alanları ve mesireler dışında gerçek anlamda ilk park 1854 yılında açılan Sultanahmed Parkı'dır. Daha sonra buraya Yeni Millet Bahçesi denilecektir.¹⁴

Doğrudan "Millet bahçesi" adıyla anılan ilk umumî bahçe ise Sultan Abdülaziz Dönemi'nde 1865-66'da kurulmuş olan "Taksim Millet Bahçesi"dir. Bu mahallin civarındaki serviliklerden dolayı mezarlık olduğu ifade edilmekte,¹⁵ tamamının 1869'da tamamlandığı belirtilmektedir.¹⁶

Taksim Kışlası'nın yanında yapılan bu ilk park canlı bir eğlence yeri olunca, bir süre sonra 1878'te Tepebaşı Bahçesi yapılmıştır. Bu bahçenin yapımında Galata Tüneli'nin hafriyatı kullanılmıştır.¹⁷

II. Meşrutiyet Dönemi'nde parklar ve benzeri mekânlar üzerinde ciddi şekilde durulmuş¹⁸ ve halka açık parkların sayısında artış yaşanmıştır. Ayrıca Avrupa'dan park-bahçe yapım ve tanziminde uzman yabancılar da gelmiştir.¹⁹ Meşrutiyet Dönemi'nde başlayan akımın neticesinde peyzaj uygulamaları o derece yaygınlaşmıştır ki belediyelerin park, saat kulesi, bahçe gibi ikinci derece hizmetlerden önce genel sağlığı ilgilendiren işlerle meşgul olmaları uyarısı yapılmıştır.²⁰

Cumhuriyet Dönemi'nde de benzer şekilde parkların, belediye bahçesi ya da millet bahçesi adıyla tanımlanması geleneği devam etmiştir.

Millet Bahçelerinin İşlevi

Millet Bahçeleri, Batıdaki "public park", "jardin public", "municipal park", "city park" veyahut "public garden" olarak adlandırılan alanların karşılığıdır. İsmen benzer bir çağrışım yapan "national parks" ise farklı bir mekândır. Millet Bahçesi; habitat sağlama, biyo-çeşitliliği ve doğal yaşamı koruma gibi bir amaçtan ziyade; daha şehirli bir kaynaşma, modernleşme alanı; önce tebaa, halk sonra ulus olma yolunda etkileşim sağlayan bir mekân olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çerçevede ifade edilen parklar aynı zamanda İmparatorluğun diğer alanlarında olduğu gibi yeniden yapılanma ve kentsel gelişimin de bir parçasıdır. Özellikle II. Abdülhamid Dönemi'nde büyük inşaa projeleri, kanal-barajlar, okullar, askerî binalar, bahçeler, parklar, saat kuleleri devletin varlığını vurgulayan önemli merkezlerdir.

Değişimler mekân üzerinden değerlendirildiğinde eski mekânların "hükümsüzleşmesi" olarak da tanımlanan bir başka husus da gündeme gelmektedir. Karaçavuş'un ifade ettiği şekilde Müslümanların toplanma mekânı olan çarşı, pazara alternatif doğması eskinin işlev ve dolayısıyla değer yitimine uğramasına neden olmuştur. Bu kayıp sadece algı çerçevesinde olmamış, görüntü olarak da yeni

¹² Doğan Çetinkaya, "1908 Devrimi'nde Kamusal Alan ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm", *I.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Sayı 38, Mart 2008, s. 134-135; Gürkaş, *agm*, s. 413.

¹³ Park ve bahçelerde "millet" ifadesinin kullanılmasının çıkış noktası; Tanzimat'ın getirdiği "Osmanlı tebaasını "Osmanlı Milleti" haline getirme çabasının bir neticesi olmalıdır. Tebaanın farklılıkları kent mekânı üzerinden de giderilmeye çalışılmıştır.

¹⁴ *İstanbul Ansiklopedisi*, NTV Yayınları, İstanbul 2010, s. 743

¹⁵ Nazım H. Polat, *Türk Çiçek ve Ziraat Kültürü Üzerine: Cevat Rüştü'den Bir Güldeste*, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2001, s. 331; Üstün Alsaç, *Türk Kent Düzenlemesi ve Konut Mimarlığı*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s. 46.

¹⁶ Zeynep Çelik, *Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, University of California Press, 1993, p. 69.

¹⁷ Polat, *age*, s. 331.

¹⁸ Haziran 1911 tarihli bir arşiv belgesinde; Yıldız Sarayı çevresindeki park ve bahçelerin önemine işaret edilerek Avrupa'nın meşhur beldelerine göre bu şekildeki "tenezzühgah"lardan mahrum derecede bulunan Osmanlı başkentinin başka yerlerinde de umumî bahçeler açılmasının da ciddi bir masraf getireceği, bu nedenle mevcutların korunması gerektiği belirtilmiştir. *Dâhiliye Nezâreti Mektubi Kalemi (DH. MKT.)* 2851/47.

¹⁹ BOA, *Dâhiliye Nezâreti Umur-ı Mahalliye ve Vilayet Müdiriyeti (DH. UM. VM.)* 97/34.

²⁰ Dâhiliye Nezâreti tarafından yapılan 5 Ekim 1918 tarihli uyarıda şu ifadeler yer almaktadır: "Belediyenin ikdam-ı umûr ve ehemmiyetli işleri beldenin sıhhat-i umumîyesine doğrudan doğruya tealluk iden tedâbirin ittihazı maddesi olduğu halde işbu madde-i mühimme-i aslîyenin bazı belediyelerce ihmal ve vezâ'if-i belediye meyânında derece-i tâlîyede haiz-i ehemmiyet olub sıhhat-ı umumîye-i beldeye müteallik tedâbirin ittihazından sonra nazar-ı dikkate alınması lazım gelen bağçe, park, saat kulesi gibi şeyler vücuda getirilmekte işğal idilmekte olduğu anlaşıldığından, icraat-ı belediyenin takdim-ül-ehemmiyetle umûm kaidesine riayeten sıralanması ve beldenin sıhhat-i umumîyesine müteallik tedâbirin her şeyden evvel nazar-ı dikkate alınub...". BOA, DH. UM. VM. 124/64.

mekân ya da binalar eskiyi gölgelemiştir.²¹ Millet bahçeleri de halk için bir gezinti ve hava alma mekânları²² olmalarının yanı sıra, yukarıda açıklandığı üzere esasen modernleşme çerçevesinde yeni bir etkileşim alanı olmuştur. Nitekim bu bahçeler, kulüp toplantı merkezi, gazino, kütüphane, tiyatro gibi temsil yeri olarak kullanılmıştır.²³ Örneğin Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, Selanik Millet Bahçesi'nde kurulmuş, Jön Türkler burada faaliyetler yürütmüştür.²⁴

Kültürel değişimin merkezi olarak bu parklar ele alındığında gece etkinlikleri de önemli bir husustur. Zira parkların parasız²⁵ olmaları yanında gece de açık olmaları geleneksel anlayıştan farklı olarak yeni bir tür sosyalleşme ortaya çıkarmıştır.²⁶ Bu süreçte yeni bir aktör olarak kadınların da bu alanda yer alması önemli bir değişikliktir.²⁷ Ancak bu ifadeden kadının daha önceden sosyal yaşama katılmadığı ve toplumsallaşma sağlayan mekânlara dâhil olmadığı anlamı çıkarılmamalıdır. Zira geleneksel yaşamda mesire alanları ve meydanlar bu işlevi sağlayan önemli merkezlerdir. Değişen husus veya kadın ve erkek açısından farklılaşan nokta yeni alandaki yaşam tarzıdır. Aynı zamanda taklit edilen tarzın batıdan nakledilmiş olmasıdır. Diğer taraftan geleneksel mekânın, “park”ın işlevi çerçevesindeki “nefes alma” yeri işlevini sürdürdüğü görülmektedir. Ayrıca mesirenin batılı “park”a alternatif olma²⁸ özelliği bugün de devam eden bir gelenektir.

Millet Bahçelerinin dinlenme ve eğlence yeri olması yanında bir diğer işlevi de devlet törenleri için bir merkez olma özelliği arz etmesidir. Nitekim pek çok kez özel günlerde kentin süslenmesine katkı sağlayacak şekilde bayraklar ve çelenklerle donatılan alanlar olmuşlardır. Bu durum şehir yönetimi ile devlet-iktidar sembolizmini birleştirmiştir.²⁹

Bütün bu fonksiyonlar değerlendirildiğinde Millet Bahçelerinin temel işlevlerinin, geleneksel Osmanlı şehirlerinde farklı mekânlar üzerinden yerine getirildiği görülebilir. Mekânın farklı bir şekilde adlandırılmasının veya geleneksel olandan ayrılmasının ana sebebi ise bu alanların batılı tarzda yeniden düzenlenmesi ve bütün şehir sakinlerine açık hale getirilmesidir.

Türk Edebiyatında Millet Bahçeleri

Millet Bahçesi önemli bir kent mekânı olarak özellikle İstanbul'da Türk yazınının kullandığı alanlardan bir tanesi olmuştur. Modernleşme eleştirisi mahiyetindeki Araba Sevdası romanında Recaizade Mahmut Ekrem, Çamlıca yolu ile Millet Bahçesi'ni uzunca tarif etmektedir. Millet Bahçesi, romanın kahramanı Bihruz Bey'in uğrak yerlerinden biridir.³⁰

Sait Faik de, Millet Bahçeleri hakkında dikkat çeken ifadeler sarf etmekte, gece etkinliklerinin ve yeni yaşam alışkanlıklarının önemli bir mekânı olduğunu göstermektedir:

“Milyonluk şehirlerde de yaşasa, insanoğlunun içinde yalnızlık, kendi içine çekilme, sinme günleri doludur. Bitişik doğmadığımızı göre, içimizdeki sevinçleri kederleri başkalarıyla her an paylaşmamıza imkân mı var? Böyle günlerimizin en kaçılacak yeri bir oda değildir elbet. Bir eğlence yeri de olamaz. Ben kendi nefsimi öyle günlerde parklara giderim. Park ismi de güzel ya, millet

²¹ Ahmet Karaçavuş, “Toplumsal Mekânın Merkezinin Değişimi Üzerine Bir Deneme: XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'da Geleneksel Yaşamın Hükümsüzleşmesi”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı 5, 2011, s. 94-95.

²² “Üsküdar'da tanzim olunan Millet Bahçesi ise herkes için bir mesire-i nüzhet-feza olarak, bunun Dersaadet'in her tarafında bir misli yapılarak oralar ahalisinin asar-ı medeniyet ve nüzhetten istifade ettirilmesi, şan-ı âli iktizasından bulunduğundan...”. Basiretçi Ali, *İstanbul Mektupları*, Haz. Nuri Sağlam, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2001, s. 21-22

²³ BOA, *Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO)*, 3426/259612; Metin And, *Osmanlı Tiyatrosu: Kuruluşu, Gelişimi, Katkısı*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1976, s. 88, 225; Ahmet Yüksel Özemre, *Hasretini Çektiğim Üsküdar*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2007, s. 143.

²⁴ İbrahim Şahin, *Selanikli Fazlî Necib'in Hayatı ve Eserleri*, Bilge Kitabevi, Ankara 2004, s. 175.

²⁵ BOA, *DH. MKT.* 2875/73.

²⁶ Sait Faik, “Parkların Sabahı, Akşamı, Gecesi”, *Bütün Eserleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s. 759.

²⁷ Kadınların bu yeni sosyalleşme alanında ve batılı yaşam alışkanlıkları çerçevesinde açık kent mekânlarında görünmesi hızla gerçekleşen bir gelişme olmadığı gibi, normal olarak bu görüntü kolaylıkla yerleşmemiştir. Örneğin 1914 yılında, Meşihat-ı İslamiye, Saray içindeki bahçenin umuma açılmasını “Hayat-ı İslamiye'yi rencide etmek” olarak değerlendirmiş, Müslüman kadınların hiç olmazsa pazar günleri Gülhane Parkı'na girmelerine engel olunmasını istemiştir. BOA, *Dâhiliye Nezâreti İdare Kalemi (DH. İD.)* 153/10.

²⁸ Gürkaş, *agm*, s. 415.

²⁹ Johann Büsow, *Hamidian Palestine – Politics And Society in the District of Jerusalem 1872-1908*, Brill, Leiden 2011, s. 171.

³⁰ Recaizade Mahmut Ekrem, *Araba Sevdası-Musavver Milli Hikâye*, (Eleştirel Basım), Yay. Haz. Fatih Altuğ, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 52-53, 77.

bahçesi uzunca ama daha güzel. Millet bahçelerinin sabahı, öğlesi, akşamı, bir de gecesi vardır. Hele kim bilir Gülhane Parkı'nın gecesi ne güzeldir. Her zaman Şarlo ruhumda bir serseri düşünürüm."³¹

"Millet Bahçesi" başlıklı hikâyesinde ise Taksim Millet Bahçesi'ni şu şekilde tasvir etmektedir:

*"Tam Taksim Bahçesi'nin önünden geçiyorduk. Bilmem yağmur yağdığını söylemiş miydim? Yağmur yağıyordu. Bahçe bütün ışıklarını yakmıştı. Yıkanmış ve taze yapraklı ışıklara yeşil projektör ışıkları düşmüş, yapraklar parıl parıldı. Yerden kübik fanuslar, alamerikan sırtıklar yanmıştır. Taksim bahçesinin ışık tertibatını sevmiyorum. Hem çok modern, hem de fazla gösterişli. Bundan, ışık sevmiyorum manası çıkmasın. Taksim bahçesi, isterse geceleri daha aydınlık olsun. Fakat süslenmesin. Baloya gitmeye hazırlanan altmışlık, Harbi Umumi kırıntısı sultan tavrı takınmasın... Bahçe altı aydır şehrin insanlarına açıktır. Geceleri zevksiz, çok aşık da olsa ışıklıdır. Diyeceğim bu ışıkları daha gizli, daha sessiz sedasız, daha belirsiz yapsalardı daha güzel olurdu."*³²

Yazar "Balıkçının Ölümü"nde de Millet Bahçesi'nden şu şekilde söz etmektedir:

*"Belki bahçe çok eskidir. Öyle ya Hüseyin Cahid'in gençlik zamanından kalmaz. Belki daha eskidir. Oraya ait bir iki hikâye okuduğum hatırlıyorum. Mesele o değil. Bahçenin bu yaşı bence sayılmaz. Geceleri ve parasız millete açılma zamanı yâni 'Millet Bahçesi' denmeye lâıyk zamanı daha çok yenidir. Hemen hemen beş altı aylık bir şeydir. Ondan evvel kapıda Yahudi matmazeller gişelerin başında otururlar, adama 'Piaster 5' derlerdi. Daha sonraları ihtiyar memurlar peyda oldu. Yine gişelerden başlarını uzatıp: "Nereye gidiyordun hemşerim? Babanın bahçesi mi zannettin?" diye ismi 'Millet Bahçesi' olan bahçeye milleti bırakmadılar. İşte nihayet gişeler yıkıldı. Bahçe altı aydır şehrin insanlarına açıktır."*³³

Cumhuriyet modernleşmesinin simgesi olarak Ankara Millet Bahçesi, kuruluş sürecine tanıklık eden mekânlardandır. Feridun Kantemir, Ankara Millet Bahçesi'ni şöyle anlatmaktadır:

*"İttihat ve Terakki Fırkası'nın kulüp binasından bozma Büyük Millet Meclisi'nin toplandığı yapının karşısında set üstünde tek tük bodur ağaçlı, birkaç tahta banklı, kırık dökük büfeli, kupkuru bir alan şehrin bahçesiydi. Millî Mücadele yıllarında, Millet Bahçesi'ne gelen mebuslar boş zamanlarını burada geçirirler ve ara sıra sırtındaki devetüyü maşlahıyla ağır ağır yanlarına yaklaşıp banklardan birine oturan Mustafa Kemal Paşa'nın etrafında toplanarak uzun uzun sohbetlere dalarlardı."*³⁴

Falih Rıfki Atay ise "Ankara-İstanbul" başlıklı yazısında İstanbul ve Ankara'daki Millet Bahçelerini şu şekilde karşılaştırmaktadır:

*"Jul Fresko Efendi, Millet Bahçesi'nin yazlık işini bitirmiştir. Yarın herkese açıyor. Bu bahçe, Tepebaşı Bahçesi'nden büyüktür ve ondan daha fazla intizama girmiştir. Şimdilik bahçenin bir büfesi, bir de açık hava sineması var... Bu sene Ankara'ya gelenler, az sıkılacaklar, fakat gelecek sene hiç sıkılmayacaklar, zirâ hemen büyük bir otel, bir kulüp, bir muhit, bir müzika, her türlü rahat ve eğlence fırsatı bulacaklardır."*³⁵

Ayrıca Ahmet Mithat'ın eserlerinde,³⁶ Halit Ziya'nın "Nesl-i Ahîr"³⁷inde, Basiretçi Ali'nin "Şehir Mektupları"³⁸nda, Ahmet Yüksel Özemre'nin "Hasretini Çektiğim Üsküdar"³⁹nda ve daha pek çok roman, anı ve gezi kitabında millet bahçelerinden söz edilmektedir.

³¹ Sait Faik, "Parkların Sabahı, Akşamı, Gecesi", *Bütün Eserleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s. 759.

³² Güven Taneri Uluköse, Sait Faik: Prens Adaları'nın Dünya Edebiyatına Armağanı, Cinius Yayınları, İstanbul 2014, S. 83-84.

³³ Sait Faik, "Balıkçının Ölümü", *age*, s. 1171.

³⁴ Necati Tonga, "Cumhuriyet Ankara'sının Devraldığı Edebî Miras: Cumhuriyet Dönemi'ne Kadar Ankara'daki Edebiyat Hayatı ve Edebiyat Mahfilleri, *Ankara Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, Aralık 2014, s. 198.

³⁵ *Agm*, s. 198.

³⁶ Ahmet Mithat, *Bütün Eserleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Cilt 7, Ankara 2000, s. 601,616; Ayşe Nur Şenel, *A Reading Of The Late 19th-Century Istanbul Public Life And Space Through The Tanzimat Novels*, İzmir Teknoloji Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2010, s. 93-96.

³⁷ Halit Ziya Uşaklıgil, *Nesl-i Ahîr (Son Kuşak)*, Yayına haz. Şemsettin Kutlu, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1990, s. 41-42, 215.

³⁸ Basiretçi Ali, *age*, s. 21-22.

³⁹ Özemre, *age*, s. 143.

Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerindeki Millet Bahçeleri

Taksim Millet Bahçesi (1867)⁴⁰

Kısıklı Millet Bahçesi (1867-70)/

Küçük Çamlıca/ Bağlarbaşı/ Sarıkaya Millet Bahçesi⁴¹

Sultanahmet Millet Bahçesi (1871-72)⁴²

Tepebaşı Millet Bahçesi (1878)⁴³

İzmit Millet Bahçesi (1888)⁴⁴

Beşiktaş (Yıldız Millet Bahçesi) (1888)⁴⁵

Selanik Millet Bahçesi (1892'de mevcut)⁴⁶

Yanya Millet Bahçesi (1892)⁴⁷

Bakırköy Millet Bahçesi⁴⁸

Giresun Millet Bahçesi (1900)⁴⁹

Trabzon Millet Bahçesi⁵⁰

Sivas Milet Bahçesi⁵¹

Kayseri Milet Bahçesi⁵²

⁴⁰ Alman ve Fransız kent planlamacıları mühendisleri ile birlikte özel tasarlanan parkın 1869'da tamamlandığı belirtilmektedir. Shirine Hamadeh, *Şehr-i Sefa 18. Yüzyılda İstanbul*, Çeviren İlknur Güzel, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 176; Nazım H. Polat, *age*, s. 331.

⁴¹ Burası belediye bahçesi olarak kurulmuş, halka açık ilk bahçelerdendir. Tophancioğlu ile Kısıklı Sarıkaya mevkii arasında olup iki yanından Kısıklı Caddesi geçmektedir. Sultan Abdülaziz Dönemi'nde oldukça ilgi gören ve büyüyen Büyük Çamlıca'nın gelişmesi amacıyla bir komisyon kurulmuş, bazı düzenlemeler yapılmıştır. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayını, Cilt 5, İstanbul 1995, s. 462; Zamanla bozulan bahçe 1933-1935 yılları arasında düzenlenerek tekrar açılmıştır. Murat Koç, "Tanzimat Dönemi Yazarları ve Çamlıca", *İlmi Araştırmalar*, Sayı 8, İstanbul 1999, s. 147; Oldukça eski bir geçmişe sahip olan bu park alanı, Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa'nın buradaki sarayının karşısında bulunmaktaydı. Bölgede sirklerin ve benzeri faaliyetlerin yapıldığı belirtilmektedir. İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, Türkiye Yeşilay Cemiyeti Yayını, Cilt 2, İstanbul 1977, s. 199.

⁴² Alsac, *age*, s. 46.

⁴³ Bu bahçeye Tozkoparan'daki Müslüman mezarlığının bir kısmının da eklendiği belirtilmektedir. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınevi, İstanbul 2006, s. 370; Polat, *age*, s. 331.

⁴⁴ Aralık 1888 tarihinde, İzmit'te bulunan Kasr-ı Hümayun'un saltanat kapısı tarafında yapılan hafriyat ve inşaat faaliyetlerinin durdurulması istenmiş, bölgedeki inşaat hafriyatlarının kullanılarak gerekli alanların doldurulması emriyle, aynı zamanda belediye tarafından inşa edilecek havuz ve Millet Bahçesi için çalışmalara başlanılmıştır. *BOA, DH. MKT. 1577/16; BOA, DH. MKT. 1582/57*.

⁴⁵ Bahçe-i umumî de denilen park, Meşrutiyet ilan edilince halka açık bir millet bahçesi yapılmıştır. Nuri Akbayan, *Dünden Bugüne Beşiktaş*, Beşiktaş Belediye Başkanlığı Yayını, İstanbul 1998, s. 42; Yine bu yıllarda Fener'de de vapur ve kayık iskeleleri arasındaki alanda bir Millet Bahçesi yapılması istenmiş, ancak çevre esnafının ihtiyaçları ve yangın benzeri olağanüstü hallerde kullanılabileceği düşüncesiyle arazi olduğu gibi bırakılmıştır. *BOA, DH. MKT. 1650/74*.

⁴⁶ *BOA, BEO, 3723/279183*; Şahin, *age*, s. 175.

⁴⁷ Yanya'da ahali tarafından umuma mahsus bir "tenezzühgâh"ın düzenlenmesi için bir talep olmuş, emlak-ı hümayundan 20 dönüm arazinin memleket bahçesi yapılmasına karar verilmiştir. *BOA, Şûrâ-yı Devlet (ŞD)*, 2087/24.

⁴⁸ *BOA, Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Jurnaller (Y. PRK. AZJ.) 12/69*; And, *age*, s. 18.

⁴⁹ İlk olarak 1902 yılında, Giresun Kaymakamı Ziya Bey ve Belediye Başkanı Kaptan Yorgi Paşa'nın ortak çabaları ile "memleket bahçesi" adıyla Trabzon valilerinden Kadri ve Sırrı Paşa anısına yapılmıştır. Bahçe, Giresun Hükümet Konağı yanında olup taş kemerli sütunlu bir kapısı mevcuttur. *Giresun 1973 İl Yıllığı*, Güven Matbaası, Ankara 1974, s. 15; Mehmet Fatsa, Halil İbrahim Sarıtaş, "Giresun Merkezde Osmanlı Devri Vakıf Eser Kitabeleri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 38, Aralık 2012, s. 152.

⁵⁰ Trabzon Millet Bahçesi, belediye bahçesi, belediye parkı gibi isimlerle de anılmıştır. II. Meşrutiyet Dönemi'nde belediye ve vilayetin ortak çalışmalarıyla yapılmıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde bir sinema binası ile çevresinde lokanta ve çay bahçeleri bulunduğu ifade edilmektedir. Mesut Çapa, Rahmi Çiçek, *Yirminci Yüzyıl Başlarında Trabzon'da Yaşam*, Serander Yayınları, Trabzon 2004, s. 19-20, 192; 1920'lerde Meydan civarında Millet Bahçesi'ndeki kameriyede Trabzon İdadisi Fransızca öğretmeni Robert ile eşinin piyano çaldıkları, müzik etkinlikleri ve temsiller yapıldığı nakledilmektedir. Arslan Pulathaneli, Ahmet Özer, "Trabzon'da Kent Yaşamı ve Evrimi Karadeniz'in Başkenti", *Mimarlık*, Sayı 2, 1989, s. 6; 1925'te park haline dönüştürmek için belediye tarafından çalışmalar başlatılmıştır. Bir yıl sonra iç düzenlemesine dair 24 maddelik bir şartname hazırlanarak park ihaleye çıkarılmıştır. *YeniYol*, 13 Temmuz 1925, *YeniYol*, 11 Şubat 1926.

⁵¹ İsmail Hakkı Paşa, valiliği sırasında (1880-1882) bir millet bahçesi oluşturmak için çaba sarf etmiştir. Kemalettin Kuzucu, *İsmail Hakkı Paşa'nın Sivas Valiliği ve İlk Ermeni Olayları (1880-1882)*, IQ kültür sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 45-46.

⁵² Bu park, Kayseri'de 1901 yılında Belediye Başkanı Tavlusunlu Mehmet Ali Efendi döneminde surların içinde Saray Bahçesi olarak kullanılan Cumhuriyet Meydanı'nın bir bölümüne "Millet Bahçesi" adıyla yapılmıştır. Mekânın "belediye bahçesi" olarak da anıldığı bildirilmektedir. Suat Çabuk, "Kayseri'nin Cumhuriyet Dönemindeki İlk Kent Düzenlemesi: 1933 Çaylak Planı", *METU Journal of the Faculty of Architecture*, Sayı 29, 2012, s. 66; Seda Çalışır Hovardaoğlu, Nur Akın, "Kentsel Katmanlaşmanın Belgelenmesi: Kayseri Cumhuriyet Meydanı ve Yakın Çevresi", *İTÜ Dergisi/a, Mimarlık, Planlama, Tasarım*, Cilt 9, Sayı 2, Eylül 2010, s. 126.

İzmir Millet Bahçesi (1910)⁵³
Konya Millet Bahçesi (1912)⁵⁴
Antakya Millet Bahçesi (1914)⁵⁵
Kıbrıs Lefkoşa (Desdemona Parkı) Millet Bahçesi⁵⁶
Samsun Millet Bahçesi⁵⁷
Emirgan (Mirgün) Millet Bahçesi⁵⁸
Diyarbakır Millet Bahçesi⁵⁹
Mersin Millet Bahçesi⁶⁰
Erzurum Millet Bahçesi⁶¹
Bolu'da (Hisar Mevkii) Millet Bahçesi (1917)
Malatya Millet Parkı
Şebinkarahisar Millet Bahçesi (1919'da mevcut)⁶²
Kars Millet Bahçesi⁶³
Ardahan Millet Bahçesi (1918)⁶⁴
Sinop Millet Bahçesi (1920)⁶⁵
Ankara Millet Bahçesi⁶⁶
Adana Millet Bahçesi (Ulus Parkı)⁶⁷
Kozan Millet Bahçesi
Tire Millet Parkı (1930)⁶⁸
Yeniköy Millet Bahçesi (1939)⁶⁹
Bartın Millet Bahçesi⁷⁰
Devrek Millet Bahçesi⁷¹

⁵³ İzmir'de 1910 yılında umumî bir millet bahçesi, Osmanlı Kulübü, kütüphane ve tiyatro yapılmasının arzu edildiği belirtilerek, mevcut kışlanın da küçük ve yerinin uygun olmamasından dolayı yıkılarak başka bir yerde yeniden inşası için Harbiye Nezaretinden izin istenmiş, sonrasında masrafların karşılanması için belediye adına bir piyango düzenlenmesi planlanmıştır. *BOA, BEO*, 3426/259612; *BOA, BEO*. 3514/263539; *BOA, BEO*. 3578/268319.

⁵⁴ 1912'den önce tesis edilen ve o zamanlar adı halk bahçesi olan Konya Millet Bahçesi'nin, bugünkü tiyatronun bulunduğu yerde olduğu belirtilmektedir. M. Sabri Doğan, "Yirminci Yüz Yıl Başlarında Konya", <http://www.konya.bel.tr/sayfadetay.php?sayfaID=260> (ET: 10 Nisan 2015)

⁵⁵ Millet Bahçesi yapılmak üzere maarife ait bir arazi duvarlarla çevrilmiş, bir takım çalışmalar yapılmıştır. *BOA, Dâhiliye Nezâreti İdâre (DH. İD.)* 172/8.

⁵⁶ Nazım Beratlı, "Ahi Revan Dede ve Kıbrıs'ın Ahileri", 29 Ocak 2012, <http://www.kibrispostasi.com/print.php?col=57&art=14236> (Erişim Tarihi:10 Nisan 2015).

⁵⁷ Baki Sarısakal, *Samsun Belediye Tarihi*, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2007, s. 182.

⁵⁸ *İstanbul Ansiklopedisi*, s. 915.

⁵⁹ *1967 Diyarbakır İl Yıllığı*, İş Matbaacılık ve Ticaret, Ankara 1967, s. XIX.

⁶⁰ 1900'lü yıllarda tesis edilen bahçe 1930'lardan sonra Millet Bahçesi olarak anılmıştır. *İstasyondan Fener'e Mersin*, Haz. Tolga Ünlü, Tülin Selvi Ünlü, Mersin Ticaret ve Sanayi Odası Yayını, Mersin 2009, s. 226-228; *Cumhuriyet*, 19 Şubat 1930, s. 6.

⁶¹ Şehre girişte hemen karşılaşılabilen ağaçlı ve ferah bir mekân olarak Erzurum'daki ilk umumî bahçedir. Şerif Bey tarafından yaptırılmıştır. Murat Küçükkuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e (1866-1930)*, Dergâh Yayınları, Cilt 1, İstanbul 2008, s. 194, 197-199, 210.

⁶² "İstiklal Savaşı Yıllarında Şebinkarahisar", <http://www.sebinkarahisar.bel.tr/default.aspx?pid=31479&nid=17693> (ET: 15 Nisan 2015)

⁶³ *1967 Kars İl Yıllığı*, Tisa Matbaacılık Sanayi, Ankara 1968, s. 99.

⁶⁴ Yunus Zeyrek, "Elviye-i Selâse'nin Son Yılları-II", *Bizim Ahıska*, Sayı 17, 2011, s.6.

⁶⁵ Sinop'ta, Ekim 1920'de şehrin ortasında tersane olarak bilinen arazinin belediye eliyle bir millet bahçesi yapılması planlanmıştır. *TBMM TUTANAK DERGİSİ*, İctima 145, Tarih 5.2.1337, Celse 2, 1337, s. 90.

⁶⁶ Ankara Millet Bahçesi ilk TBMM'nin karşısındadır. Osmanlı Dönemi'nde yapılmış olmasına rağmen gerek kuruluş sürecinde gerekse sonrasında Cumhuriyet ideolojisinin önemli bir mekânı olmuştur. Milli Mücadele döneminde ediplerin ve milletvekillerinin toplandıkları bir alandır. Bugün yerinde 100. Yıl Çarşısı bulunmaktadır. Tonga, *agm*, s. 197-198; Nuray Bayraktar, "Tarihe Eş Zamanlı Tanıklık: Ulus ve Kızılay Meydanlarının Değişim Süreci", *Ankara Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Haziran 2013, s. 33; Millet Bahçesi'ne atıfta bulunularak Ulus adının kullanılmasının 1950'lere doğru yerleştiği belirtilmektedir. Ali Cengizkan, *Ankara'nın İlk Planı: 1924-25 Lörcher Planı: Kentsel Mekan Özellikleri, 1932 Jansen Planı'na Ve Bugüne Katkıları, Etki Ve Kalıntıları*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayını, Ankara 2004, s. 122.

⁶⁷ *Cumhuriyet*, 24 Ağustos 1992, s. 12.

⁶⁸ Tire'de 1930 yılında Kız Meslek Lisesi bahçesinde bir millet parkı açılmıştır. http://www.tire.bel.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=64&Itemid=110 (ET:12 Mart 2015).

⁶⁹ *Cumhuriyet*, 5 Haziran 1939, s. 2.

⁷⁰ İlkden Talay, Fadime Kaya, Nur Belkayalı, "Sosyo-Ekonomik Yapının Rekreasyonel Eğilim ve Talepler Üzerine Etkisi: Bartın Kenti Örneği", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, Cilt 8, Sayı 2, s. 150.

Sonuç

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e, Millet Bahçeleri gibi halka açık alanlar toplumsal değişim ve dönüşüm sürecinin mekânsal boyutunu yansıtmaktadır. Söz edilen süreçte toplumsal bellek mekânlar üzerinden de simgelenmiştir. Zira bu bahçeler, modern yaşam alışkanlıklarının gözlemlenmesi, kimi zaman da geliştirilmesinin aracıları olarak kullanılmıştır.

Esasen Osmanlı Devleti'nde Tanzimat öncesinde de sosyalleşme mekânları mevcuttu. Geleneksel toplumsallaşma mekânları olarak meydanlar, mesire yerleri, ramazan etkinliklerinin yapıldığı çeşitli alanlar vardı ve bu alanlar aile kültürü ve saygısı çerçevesinde kadın-erkek herkese açıktı. Millet Bahçeleri üzerinden, kadın ve erkek açısından farklılaşan ana özellik ise yeni alandaki yaşam tarzıdır. Bu yeni tarz ise batıdan nakledilmiştir. Bu yeni kamusal alanların farklı bir şekilde adlandırılmasının veya geleneksel olandan ayrılmasının bir nedeni de mekânın batılı tarzda yeniden düzenlenmesi ve bütün şehir sakinlerine açık olmasıdır.

Millet Bahçeleri, önce İmparatorluğun sonra Cumhuriyet'in kentsel gelişiminin de bir parçası olarak ele alınabilir. Cumhuriyet'ten sonra özellikle devletin ideolojik tutum ve davranışlarının temsil alanı olarak da karşımıza çıkmaktadır. Gazino, kütüphane, tiyatro gibi faaliyetlerin uygulama yeri olarak kullanılması bu bağlamda değerlendirilmelidir. Millet bahçeleri, kuşkusuz yeni bir kimlik tanımlaması ve bu kimliğin taklidinin ortaya çıktığı da yerlerdir. Bu yeni alanlar kente bağlılık ve toplu kaynaşma sağladıkları gibi modernitenin yayılma ve taklit merkezleri de olmuşlardır. Diğer taraftan modernlikle gelenek arasındaki kamusal çatışma alanlarının başında da bu gibi mekânlar gelmektedir. Zira geleneksel eğlence hala işlevini yitirmemiş, Batılı anlamda "park" olgusu ve yaşantısı yaygın bir yaşam alışkanlığı haline gelmemiştir. Yani mesire ile parkın rekabeti sürmektedir.

Sosyal ve kültürel dönüşümün merkezi olarak bu parklar gece etkinliklerini de bünyelerinde barındırmaktadır. Bu yeni sosyalleşme türü ve kadınların da farklı bir boyutta mekâna dâhil olması, batılı alışkanlıkların geliştiğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Bu tip alanlar devletin gücünün temsili noktasında da önemli bir işlev yürütmektedir.

Kaynakça

A-Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi,

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO): 3426/259612; 3514/263539; 3578/268319; 3723/279183.

Dâhiliye Nezâreti İdare Kalemi (DH. İD.): 153/10; 172/8.

Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH. MKT.): 2851/47; 2875/73; 1577/16; 1582/57; 1650/74.

Dâhiliye Nezâreti Umur-ı Mahalliye ve Vilayet Müdiriyeti (DH. UM. VM.): 97/34; 124/64.

Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemi (MF. MKT.): 1198/18.

Şûrâ-yı Devlet (ŞD): 2087/24.

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Jurnaller (Y. PRK. AZJ.): 12/69.

B-Gazeteler

Yeniyol,

Cumhuriyet,

C-Araştırma ve İnceleme Eserler

1967 DİYARBAKIR İL YILLIĞI, İş Matbaacılık ve Ticaret, Ankara 1967.

1967 KARS İL YILLIĞI, Tisa Matbaacılık Sanayi, Ankara 1968.

AHMET MİTHAT, *Bütün Eserleri,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Cilt 7, Ankara 2000.

AKBAYAR, Nuri, *Dünden Bugüne Beşiktaş,* Beşiktaş Belediye Başkanlığı Yayını, İstanbul 1998.

ALSAÇ, Üstün, *Türk Kent Düzenlemesi ve Konut Mimarlığı,* İletişim Yayınları, İstanbul 1993.

AND, Metin, *Osmanlı Tiyatrosu: Kuruluşu, Gelişimi, Katkısı,* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1976.

ASILTÜRK, Baki, *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa,* Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000.

BASİRETÇİ ALİ, *İstanbul Mektupları,* Haz. Nuri Sağlam, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2001.

⁷¹ Milli Mücadele Dönemi'nde Devrek'te bir Millet Bahçesi bulunduğu ve mitingler düzenlendiği nakledilmektedir. Ali Sarıkoyuncu, *Milli Mücadelede Din Adamları,* Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Cilt 2, Ankara 1997, s. 61.

BAYRAKTAR, Nuray, “Tarihe Eş Zamanlı Tanıklık: Ulus ve Kızılay Meydanlarının Değişim Süreci”, *Ankara Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Haziran 2013, ss. 20-35.

BÜSSOW, Johann, *Hamidian Palestine – Politics And Society in the District of Jerusalem 1872-1908*, Brill, Leiden 2011.

CENGİZKAN, Ali, *Ankara'nın İlk Planı: 1924-25 Lörcher Planı: Kentsel Mekân Özellikleri, 1932 Jansen Planı'na Ve Bugüne Katkıları, Etki Ve Kalıntıları*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayını, Ankara 2004.

ÇABUK, Suat, “Kayseri'nin Cumhuriyet Dönemindeki İlk Kent Düzenlemesi: 1933 Çaylak Planı”, *METU Journal of the Faculty of Architecture*, Sayı 29, 2012, ss. 63-87.

ÇALIŞ, Bahar Deniz, *Ideal and Real Spaces of Ottoman Imagination: Continuity and Change in Ottoman Rituals of Poetry Istanbul, 1453-1730*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ) Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2004.

ÇAPA, Mesut - Rahmi Çiçek, *Yirminci Yüzyıl Başlarında Trabzon'da Yaşam*, Serander Yayınları, Trabzon 2004.

ÇELİK, Zeynep, *Remaking of İstanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, University of California Press, 1993.

ÇETİNKAYA, Doğan, “1908 Devrimi'nde Kamusal Alan ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm”, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Sayı 38, Mart 2008, ss. 125-140.

DERİNGİL, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.

DÜNDEN BUGÜNE İSTANBUL ANSİKLOPEDİSİ, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayını, Cilt 5, İstanbul 1995

EVYAPAN, Gönül Aslanoğlu, *Tarih İçinde Formel Bahçenin Gelişimi ve Türk Bahçesine Etkileri*, ODTÜ Mimarlık Fak. Yay., Ankara 1974.

FATSA, Mehmet - Halil İbrahim Sarıtaş, “Giresun Merkezde Osmanlı Devri Vakıf Eser Kitabeleri”, *Vakıflar Dergisi*, Aralık 2012, Sayı 38, ss.141-154.

GİRESUN 1973 İL YILLIĞI, Güven Matbaası, Ankara 1974.

GÜRKAŞ, Tayfun, “Modernleşen Osmanlı Parklarının Üsküdar'daki İki Örneği: Millet Bahçesi ve Doğancılar Parkı”, *Üsküdar Sempozyumu 1 Bildiriler*, Cilt 1, İstanbul 2004, ss. 409-416.

HAMADEH, Shirine, *Şehr-i Sefa 18. Yüzyılda İstanbul*, Çeviren İlknur Güzel, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

HAYRULLAH EFENDİ, *Avrupa Seyahatnamesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Türkçeye Aktaran: Belkıs Altunış Gürsoy, Ankara 2002.

HOVARDAOĞLU, Seda Çalışır - Nur Akın, “Kentsel Katmanlaşmanın Belgelenmesi: Kayseri Cumhuriyet Meydanı ve Yakın Çevresi”, *İTÜ Dergisi/a, Mimarlık, Planlama, Tasarım*, Cilt 9, Sayı 2, Eylül 2010, ss. 121-132.

İNALCIK, Halil - Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınevi, İstanbul 2006.

İSTANBUL ANSİKLOPEDİSİ, NTV Yayınları, İstanbul 2010.

İSTASYONDAN FENER'E MERSİN, Haz. Tolga Ünlü, Tülin Selvi Ünlü, Mersin Ticaret ve Sanayi Odası Yayını, Mersin 2009.

KARAÇAVUŞ, Ahmet, “Toplumsal Mekânın Merkezinin Değişimi Üzerine Bir Deneme: XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'da Geleneksel Yaşamın Hükümsüzleşmesi”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı 5, 2011, ss. 71-99.

KOÇ, Murat, “Tanzimat Dönemi Yazarları ve Çamlıca”, *İlmi Araştırmalar*, Sayı 8, İstanbul 1999, ss. 145-176.

KONYALI, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, Türkiye Yeşilay Cemiyeti Yayını, Cilt 2, İstanbul 1977.

KORKMAZ, Tansel, *Architecture in Turkey Around 2000: Issues in Discourse and Practie*, Mimarlar Odası Yayını, Ankara 2005.

KUZUCU, Kemalettin, *İsmail Hakkı Paşa'nın Sivas Valiliği ve İlk Ermeni Olayları (1880-1882)*, IQ Kültür Saat Yayıncılık, İstanbul 2008.

KÜÇÜKÜĞURLU, Murat, *Erzurum Belediyesi Tarihi: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e (1866-1930)*, Dergâh Yayınları, Cilt 1, İstanbul 2008.

MEİER, Christian, “Roma Bahçesi”, *Bahçelerin ve Parkların Tarihi*, Derleyen: Hans Sarkowicz, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2003, ss. 76-87.

ORÇAN, Mustafa, *Osmanlı'dan Günümüze Modern Türk Tüketim Kültürü*, Harf Eğitim Yayıncılığı, Ankara 2008.

ÖZEMRE, Ahmet Yüksel, *Hasretini Çektiğim Üsküdar*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2007.

PAMAY, Besalet, *Park Bahçe ve Peyzaj Mimarisi*, İ.Ü. Orman Fakültesi Yayını, İstanbul 1971.

POLAT, Nazım H., *Türk Çiçek ve Ziraat Kültürü Üzerine: Cevat Rüştü'den Bir Güldeste*, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2001.

PULATHANELİ, Arslan - Ahmet Özer, “Trabzon’da Kent Yaşamı ve Evrimi Karadeniz’in Başkenti”, *Mimarlık*, Sayı 2, 1989, ss. 59-60.

RECAİZADE MAHMUT EKREM, *Araba Sevdası-Musavver Milli Hikâye*, (Eleştirel Basım), Yay. Haz. Fatih Altuğ, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

SAİT FAİK, Balıkçının Ölümü - *Bütün Eserleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

_____, Parkların Sabahı, Akşamı, Gecesi - *Bütün Eserleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

SARIKOYUNCU, Ali, *Milli Mücadelede Din Adamları*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Cilt 2, Ankara 1997.

SARISAKAL, Baki, *Samsun Belediye Tarihi*, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2007.

ŞAHİN, İbrahim, *Selanikli Fazlı Necib'in Hayatı ve Eserleri*, Bilge Kitabevi, Ankara 2004.

ŞENEL, Ayşe Nur, *A Reading Of The Late 19th-Century Istanbul Public Life And Space Through The Tanzimat Novels*, İzmir Teknoloji Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2010.

ŞİRİN, İbrahim, *Osmanlı İmgeleminde Avrupa*, Lotus Yayınevi, Ankara 2006.

TALAY, İlkden - Fadime Kaya - Nur Belkayalı, “Sosyo-Ekonomik Yapının Rekreatif Eğilim ve Talepler Üzerine Etkisi: Bartın Kenti Örneği”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, Cilt 8, Sayı 2, ss. 147-156.

TBMM TUTANAK DERGİSİ, İctima 145, Tarih 5.2.1337, Celse 2, 1337.

TONGA, Necati, “Cumhuriyet Ankara’sının Devraldığı Edebî Miras: Cumhuriyet Dönemi’ne Kadar Ankara’daki Edebiyat Hayatı ve Edebiyat Mahfilleri”, *Ankara Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, Aralık 2014, ss. 184-202.

ULUKÖSE, Güven Taneri, *Sait Faik: Prens Adaları'nın Dünya Edebiyatına Armağanı*, Cinius Yayınları, İstanbul 2014.

UŞAKLIGİL, Halit Ziya, *Nesli Ahîr (Son Kuşak)*, Yayına Haz. Şemsettin Kutlu, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1990.

YERASİMOS, Stefan, “Tanzimat’ın Kent Reformları Üzerine”, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Editörler: Paul Dumont, François Georgeon, Çev. Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, ss. 1-18.

ZEYREK, Yunus, “Elviye-i Selâse'nin Son Yılları-II”, *Bizim Ahıska*, Sayı 17, 2011, ss. 3-10.

İnternet Kaynakları

GÜRLER, Ebru Erbaş - Başak Özer, “Sadece Park”, https://www.academia.edu/4691610/Sadece_Park_ (ET: 16 Haziran 2015).

BERATLI, Nazım, “Ahi Revan Dede ve Kıbrıs’ın Ahileri”, 29 Ocak 2012, <http://www.kibrispostasi.com/print.php?col=57&art=14236> (ET: 10 Nisan 2015).

DOĞAN, M. Sabri, "Yirminci Yüz Yıl Başlarında Konya", <http://www.konya.bel.tr/sayfadetay.php?sayfaID=260> (ET: 10 Nisan 2015).

http://www.tire.bel.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=64&Itemid=110. (ET: 12 Mart 2015)

“İstiklal Savaşı Yıllarında Şebinkarahisar”, <http://www.sebinkarahisar.bel.tr/default.aspx?pid=31479&nid=17693> (ET: 15 Nisan 2015)

Sokağa Çıkmak İçin Çıkmaz Sokak

Doç. Dr. Ahmet MUTLU
Ondokuz Mayıs Üniversitesi / Samsun

Giriş

Kent, fiziksel boyutlu bir “yer/me kan” anlamı taşıırken, aynı zamanda “kültürel” anlamı da olan bir kavramdır. Tarih boyunca kentler, her iki anlamıyla uygarlığın ve insani erdemlerin geliştiği mekanlar olmuştur. Bugün, şehrin kadim işlevinin tersine, ülkemizdeki kentlerin yeni sorunların mekanlarına dönüştüğünü söylemek haksızlık olmaz. Kentlerin fiziksel doku ve altyapı itibarıyla gelişmesine karşılık, aynı gelişmenin toplumsal/kültürel bakımdan sağlanabildiğini söylemek zordur. Kentlerimizdeki toplumsal/kültürel sorunların belki de en önemlilerinden birisi, kentlerin daha ziyade yetişkinlere göre tasarlanıp işlevselleştirilmesi; buna karşılık, yaşlılar, engelliler ve çocukların ihmal edilmiş olmasıyla ilgilidir.

Özellikle çocukların, okula ya da dershaneye gidiş-dönüş zamanları dışında kamusal alanlarda ve sokaklarda görmek mümkün değildir. Dolayısıyla evden çıkışını okula/dersaneye gidişle sınırlandırdığımız; sıklıkla bilgisayar ve cep telefonu ile vakit geçirdiklerinden şikayet ettiğimiz; sokağa çıkıp akranlarıyla oynamadığından mustarip olduğumuz; sosyallik ve iletişim kurmak konusunda yetersiz bulduğumuz, asabi, sabırsız olmakla suçladığımız çocuklarımız, büyük ölçüde kentlerin tasarım ve işlev biçiminin sonuçlarına katlanmaktadırlar. Yani geleceğimiz adına endişe verici bu durum, çocukların bir tercihi değil, karşıya kaldıkları bir zorunluluktur.

Çocuğun davranışlarının, kişilik, zeka gibi özelliklerinden çok, içinde bulunduğu mekanlar/fiziksel çevresi tarafından belirlendiği bilinmektedir (Tandoğan, 2014: 19). O nedenle çocuklarımızın yaşamı hususunda “yolunda gitmeyen bazı şeyler” olduğunu düşünüyorsak, aslında onların “yaşadıkları mekanlarla/kentlerle ilgili yolunda gitmeyen birşeyler” var demektir.

Son 15-20 yıldan bu yana kentlerimiz, adeta yetişkinlerin ve onların kullandığı arabaların mekanı olmuştur. Bugün “otomobil merkezli kentlerimiz”, kentsel mekan üzerinde “yayaları” yok saymaktadır. Bu çerçevede, kent düzenlemelerinde bizlere üç ölçüt dayatılmaktadır (Duany;Plater-Zyberk, 2015): “Ücretsiz ve sürekli akan trafik”, “büyük miktarda park alanları”, “bir birinden sert biçimde ayrılmış bina kullanımı”. Bu ölçütlerin sonucu olarak, otomobil trafiği ve onun kullandığı toprak, kamusal alanın kaçınılmaz deneyimi olagelmıştır. Bu ölçütlerle, geleneksel yürüme dokusu ve karma kullanıma sahip komşuluk birimleri engellenmiştir. Doğal olarak, “iş olmayanların bulunmaması gereken mekanlar” olarak tasarlanan kentler, “iş sahibi” olmayanlar için birer “yoksunluk alanı”na dönüşmüştür. Çocuklarımızda gözlemlediğimiz arazi tutum ve davranışlar, büyük ölçüde böyle bir yapıdan etkilenmektedir.

Çözüm, çocukların kamusal alanlar olan sokaklarda bulunmalarını sağlayacak kentsel düzenleme ve planlamalar yapmaktır. Bu konuda “mekan-kültür ilişkisi”ni merkeze almak, yetişkin bireylerle gelecek nesillerin davranışsal ve kültürel sürekliliğini sağlamak önemlidir. Çünkü Doğan’ın belirttiği gibi anlamını büyük ölçüde değerler dünyasından alan toplumsal yaşam felsefesi, kentlerin günlük yaşamını belirli bir kültüre özgü hale getiren mimari ve görsel boyut tarafından belirlenmektedir (Doğan, 2002: 15). Kültürel bağlamı nedeniyle kent ve kentleşme konusunda da geçmişe bakmak, geleceği yaratmanın temel koşullarından birisidir. Geleceğe dair vizyon üretebilmek için kendi kültür köklerimize yönelmek zorunludur. Kentler, geçmiş kolektif kimliğimizin aynasıdır. Kentlerin gelenek içinde günümüze taşıdığı ayrıntılar ya da geçmişte var olduğunu bildiğimiz boyutları (mahalle, sokak, ev. vd.), bu coğrafyada nasıl biçimlendiğimizin de delillerini oluşturur (Doğan, 2002: 20). Dolayısıyla eğer bugün kentler, çocuklarımız için “sorunlu mekanlar” ise esasen geçmişte şehirlerde dengeyi sağlamış olan kent kültürümüzle ilgili sorunlar var demektir.

Bugün geçmiş şehir kültürümüzün terkedildiği ve büyük ölçüde unutulduğu söylenebilir. Ekinci terkettiğimiz bu kültürün belli başlı unsurlarını ironik biçimde şöyle betimler (Ekinci, 2006):

“İşte bu gerçeğin çağlar boyu kuşaktan kuşağa yarattığı 'kentlilik' erdemlerimiz; Yamaçlardaki evlerin, arkadakinin manzarasını örtmeyecek konumda yapılmasını sağlayan 'komşu'luk kültürümüz; Çarşıdaki esnafın, komşusuyla 'rakip' değil, 'arkadaş' olmasını sağlayan 'arasta' dayanışmamız; Farklı inançlardakilerin bile aynı semtlerde ortak bir 'hemşeri' kültürüyle arkadaş oldukları 'mahalleli' kimliklerimiz... Tüm kentlerimizi birbirine benzeten tekdüze 'apartmanlaşma' yı aklamak uğruna nasıl 'inkâr' edilebilir? ...Bütün bu erdemlerimizi unutanlar, Taşkıyla'ların bile manzarasını örtebilen Gökkafes'lere 'çağdaş'lık; tarihi çarşılarımızın, pazarlarımızın yerini hipermarketlerin almasına 'kalkınma'; atalarımızın adlarını taşıyan mahallelerden kaçıp yabancı isimli 'site' lere sığınmaya 'modern yaşam' ... diyorlar.”

Bugün kadim şehir kültürümüzün unutulmuş en önemli öğelerinden birisinin “*çıkma sokak*” uygulaması olduğu söylenebilir. Bugün çıkma sokak mefhumu, içeriği boşaltılmış ve tamamıyla negatif anlamlı bir kullanıma sahiptir. Öyle ki “*modern kentleşme*”nin olmazsa olmazlarından birisi “*-varsa- çıkma sokakların çıkar hale getirilmesi*”dir. Oysa çıkma sokaklar, eski dokularımızı yaratan insancıl ilişkilere bağlı “*kentlilik*” bilincimizin tarihsel simgeleridir.

Bu çalışmada kadim kent kültürünün önemli bir unsuru olan “*çıkma sokak*”ların, çocukların da kentsel mekanlarda bulunabilmesi bakımından bir olanak olup olmadığı irdelenecektir. Çalışmada, önce günümüz kentleşme dinamikleri içinde çocukların durumu kısaca ele alınacak; yapılacak tespitlerle günümüz kentleşme tipi ve anlayışı arasında ilişki kurulacak ve sonra bu bağlamda Osmanlı kentinin tipik unsurları olarak mahalle ve çıkma sokak, işlevsel boyutlarıyla irdelenecektir. Akabinde, kadim kent kültüründe işlevsel bir yapı olan çıkma sokağın genel olarak bugünkü kentleşme süreçlerinde –dünya ve Türkiye ölçeğinde- yeri sorgulanacak ve nihayet çocuklar bakımından sunduğu olanaklar tartışılacaktır. Çalışma, literatür taramasına dayalıdır. Çalışmada, çıkma sokak unsurunun, bugünkü kentleşme anlayışının tersine, çocukların sokağa çıkabilmesi ve sokak güvenliği bakımından önemli olanaklar sunduğu tespit edilmiştir.

Modern Kentte Çocuk Olmak

Çocukların çevresiyle ilişkisi, görüldüğünden daha karmaşıktır. Çocuklar, her ne kadar yetişkinlere oranla daha büyük bir uyum kapasitesine sahip olsalar da sistemsel etkileşimlerde daha fazla dikkate alınması gereken faktörlerle karşı karşıyadırlar. Bu bağlamda, özellikle sokağın seyri, kent çocuğunun zekasını ve imgeleme gücünü geliştirir ve bir sosyal gelişim etmeni oluşturur (Morval, 1985: 97).

Dünyada 1900'lerden bu yana kentte yaşamın yavaş yavaş kaybolduğu tespit edilmiştir. Nitekim kaldırımların ve serbest alanların daralması, ağaçların ve kahve teraslarının kaldırılması, çocukların ve gezen insanların azalması buna kanıt olarak gösterilmektedir. Böylece oluşan boşluk, arabalar tarafından doldurulmuş, kentsel mekan, özel ve genel olanın ayırt edilmediği, trafik ve güvenliğin içiçe geçtiği bir geçiş yeri olarak tasarlanmıştır (Morval, 1985: 97).

Böyle bir yapı içinde kentsel pratiklerimiz, çocukların aynı zaman-mekân bölünmüşlüğüne aile ile paralel olarak deneyimlemek zorunda olduğunu göstermektedir. Bir diğer deyişle, çocuklar yetişkinlere göre kurgulanmış bir kentin sundukları olanaklar/olanaksızlıklar içinde büyümektedirler. Oysa çocuğun dünyasının talep ettiği programlanmamış, serbest, çağrışım ve etkileşime açık bir zaman-mekân deneyimi yaşaması bu koşullarda çok zordur (Dündaralp,2015). Böyle bir ortamda çocuk kentsel mekândan soyutlanarak eve veya okula hapsolmakta; sokak ise fiziksel güvensizliğin, moral disiplinsizliğin, sapkınlığın eşanlamlısı haline gelmektedir (Morval, 1985: 97). Söz konusu durumu betimleyen şu metin, bütün ebeveynlere tanıdık gelecektir:

“Oğlum var 13 yaşında. Sokak arkadaşı diye bir şey yok. Okula gidiyor, eve geliyor, hafta sonu babasıyla dışarı bir yere giderse gidiyor. Ama onun dışında hafta içinde sokak diye bir şey yok. Bizim zamanımızda okuldan gelince bir çay içip, iki dersine bakıp sokağa fırlardın, yani sokağa çıkardın. Sokak buluşma noktasıydı. Buluşulur, saklambaç oynanırdı.. Sokağın bakkalı vardı, bakkalın önünde otururduk, çekirdek yerdik.. Oyun oynanır, ip atlanır, futbol oynanırdı. Artık böyle bir şey yok. Şimdiki çocuklar daha çok bilgisayarla, elindeki oyun ile oynuyor, çok başka bir dünya. Ben, benimle kendi oğlum arasında müthiş bir uçurum görüyorum.” (Tanbay, 2015).

Kentleşme anlayışındaki “yetişkin merkezlilik”, bizzat çocuklara yönelik düzenlemelerde de belirleyici olmaktadır. Buna göre çocuğun ihtiyaçları çoğu kez yetişkinler tarafından belirlenmekte, onlara ve onları anlayabilecek uzmanlara sormaksızın oyun ve boş zaman uğraşlarına yönelik mekanlar oluşturulmaktadır (Morval, 1985: 97). Dolayısıyla, çocukların sokak deneyimi eksik kaldığı gibi bu eksiği gidermeye yönelik girişimler de çocuk merkezli olmaktan uzaktır.

“İstanbul’da sokakta çocuk görmek ... çok zor. Yani çocukların toplanıp sokakta bir şey yaptığını İstanbul’da pek göremiyorum. Evlerin bahçeleri yok, hepsi birbirine bitişik, evler cadde üzerinde ve hep arabaların geçtiği bir alanda. Çocuklar ister istemez böyle bir ortamda sokağa çıkamıyor, onları buluşturma noktası ancak park olabiliyor. Parklar da yeterli değil, çok sınırlı. Onun için İstanbul’da çocuk ve sokak biraz bozuluyor. Dediğim gibi, çocukların sokakta bulunduğu bir alan için taşıtların çok girmediği arka mahallelere falan gitmek gerekiyor” (Tanbay, 2015).

Ülkemizde çocukları kentsel mekanlardan ve sokak deneyiminden yoksun bırakan yukarıdaki niteliklere sahip kentsel sistemin bazı dinamikleri vardır. Bunlar (Dündaralp,2015):

- Kentin olumsuzlukları
- Aile, iş ve eğitim anlayışının olumsuzlukları
- Belediye anlayışının olumsuzluklarıdır.

Kentin Olumsuzlukları: Bugün mekansal kurgusu ve işleyişi “para”ya dayanan kent mekânı, çocukların dünyasına yönelik “ticari” olmayan, programsız, kendiliğindenlik ve süreklilik özellikleri gösteren içeren sosyal bir hayat ve doğal ortamları için uygun değildir. Dolayısıyla çocukların yetişkinlerin değer sistemlerinin geçerli olduğu kent hayatı ve mekânı, çocukların yeni olanak ve olasılık üretilebilmelerine izin vermemektedir (Dündaralp,2015)

Aile, iş ve eğitim anlayışının olumsuzlukları: Yukarıda değinilen yoksunluklar nedeniyle ailelerin alternatif imkânlar yaratması oldukça zordur. Dolayısıyla çocuklar,kent hayatında kendi dünyalarının talep ettiği bir hayatı değil, ebeveynlerinin ve koşulların onlara dayattığı bir ortamda yetişmeye zorlanmaktadırlar. Onların hayatı da yetişkinler gibi tanımlı programlar ve tanımlı mekânlar arasında sıkışmaya mahkum kalmakta ve kendileri için tanımlanmış, oldukça steril ve yetişkinlerin dünyasını modelleyen güvenli mekanlarda büyümektedirler (Dündaralp,2015).

Belediye anlayışının olumsuzlukları: Kent; sağlıklı ve çalışan insanlar için hızlı, işbölümünü kolaylaştıran mekânlar ve ulaşım sistemlerine göre kurgulanan ve bu esaslara göre kendini yeniden üreten bir mekandır. Kentin politik ve ekonomik yöneticileri, bu yeniden üretimde engelli, yaşlı gibi bireylerin varlığını göstermelik uygulamalarla yok sayabilmekte, alım gücü olmayanları kent sistemi dılında bırakabilen bir ortamı manipüle edebilmektedir. Doğal olarak böyle bir eğilim kapsamında, kentte yaşayan çocukların dünyasına da “yer” olmayacaktır (Dündaralp,2015).

Yukarıdaki faktörlerin sonucu olarak ülkemizde kentleşme süreci sorunlu bir nitelik taşır. Kentleşmedeki sorunlu boyutun sebebleri hakkında Cansever’in aktardığı anekdot, önemli ipuçları taşır (Cansever, 1997: 141-142): “1943 yılında şehircilik dersine girdiğimiz çok meşhur bir Alman hoca, Prof. Oelsner, ‘bana söyleyin, Türkiye’de ne yapmalı?’ diye sınıfta sormuştu. Herkes birşey söyledi. ‘Bilemediniz, ben söyleyeyim’ dedi: ‘Türkiye dua etmeli ama ne için biliyor musunuz? Belediyelerin kasalarında mevcut bulunan imar planlarını uygulayacak yöneticiler çıkmasın diye. Eğer çıkarsa Türkiye birkaç asır belini doğrultamayacaktır’”

Yurt dışından gelmiş bir akademisyenin Türkiye kentleşmesi için öngördüğü bu tehlike ne idi? Neden ve nasıl tehlikeli idi?

Modern Şehir Paradoksumuz

Bir kentin, kadim şehir kültürümüzdeki “mesken” anlayışına¹ göre kurulması gerekir. Çocukların kentsel yaşamdaki yoksunluklarının, “mesken” anlayışından bugünkü “apartman”a geçiş süreciyle ilgili olduğu söylenebilir. Kadim şehir kültüründe sıkı birlik duygusuna ve sosyal

¹ Bugün ailenin yaşadığı mekânı ifade eden “ev”in eçok kullanılan diğer adı “mesken”dir. Arapçada "yerleşilen yer" anlamındaki bu kelime, dilimizde; "huzur ve sükûnet içerisinde yaşanan yer" mânâsında kullanılmaktadır. Kadim kent kültürümüzde "mesken" kelimesinin bu içeriği, tarihi bir geçmiş ve gelenekle oluşmuştur (Aydın, 2003).

dayanışmaya sahip, bütünleşmiş topluluklar söz konusudur (Abdürrahim, 1992: 52). 19. Yüzyılda Osmanlıların, Batı ile karşılaşma, dünyada olanları anlama ve değerlendirerek kendisine ait çözüm üretme tavrından uzaklaşarak, kendi varlık telakkilerinin, dünya görüşünün, inanç sisteminin ürünü olan çözümleri tamamen terk etmesi ve Batı'yı taklit etmeye yönelmesiyle (Cansever, 2013b: 82) yukarıdaki kadim kültür kesintiye uğramıştır.

20. yüzyıl içinde, Batı'da gerçekleşen kentleşme ile sanayileşme arasındaki paralellik, genel geçer bir yaklaşım halini alarak tüm dünyadaki kentleşme süreci için geçerliymiş gibi bir anlayış ortaya çıkmıştır. Oysaki kentleşme olayının, her toplumun kendine özgü tarihi ve toplumsal koşulları ile toplumlar arası ilişkileri tarafından belirlendiği (Tuna, 2013: 10) göz ardı edilmemelidir. Ülkemizde benimsenmiş olan “*modern kentleşme*” eğilimi böyle bir gerçekliği yadsımıştır.

Bugün karşı karşıya olduğumuz sorunların temeli, kentleşme ve mimaride modernizme yönelip, “*mahalle kültürü*”nü lagvettiğimiz tarihlere dayanır. Tanzimatla başlayan anlayışın neticesinde, 20. yüzyılın başında Fransız taklidi dev binalar yaparak şehirlerimizi güzelleştireceğimize yönelik bir eğilim ortaya çıkmıştır. Bu eğilim, şehirlerimizin tarihi ve insani boyutunu ve uhrevi yaşama uygun yapılar arası hiyerarşiyi tahrip eden bir yıkıma ve akabinde yeniden inşaya yol açmıştır. Özellikle Cumhuriyet döneminden itibaren geçmişte meydana getirilen eserler, modern düşüncenin etkisiyle küçümsenmiş; böylece mahalle teşkilatı lagvedilerek, mahalle ölçeğini düzenleyen sosyo-kültürel sistem ve onun yansması olan mahallenin mimari yapısı yok edilmiştir (Cansever, 1997: 158).

Kentleşmemizin köklü bir temelden ve şehir kültüründen yoksun oluşu, “*modern kent*” anlayışının karşılaştırmalı biçimde irdelenmesiyle anlaşılabilir. Modern kent, esas olarak Roma Hukukuna dayalı “*kamusal mekan anlayışı*”nı esas olarak kurulmuştur. Modern kent normları, özel ile kamusal alanı tek bir çizgiyle net olarak ayırt etmekte ve bu iki alanı karşıt nitelikler tanımlamaktadır. Buna göre özel hayatın korunduğu ev ile kamusal yaşam mekânı sokak tek bir çizgi (evin eşik çizgisi) ile birbirinden ayrılır. Bu eşik çizgisi aşıldığında birey, kendisini tek biçimli bir kamusal mekân içinde bulur. Böyle bir kentte yürüyüşe çıkan birey, homojen bir mekân içinde hareket eder; kamusal alanı oluşturan sokakların, meydanların her noktası, birbirine çoğu kez yabancı olan kent sakinlerinin kullanımına eşit ölçüde açık olur (Öğdül, 2015). Buna göre örneğin, bir kentteki bütün yollar “*kamusal alan*” niteliği taşır ve herkesin erişimine açıktır.

Modern kentin tersine kadim şehir kültüründe (Osmanlı/İslam şehrinde) bir kamusal alan mefhumundan söz edilemez. Özel kişiler, hükümdara ve vakıflara ait özel mülklerin yanısıra komşuların ya da bütün cemaatin ortak mülkiyeti altında olan alanlar vardır. Roma Hukukundaki “*kamusal alan*” olgusunun uygulanmasına uygun bir kategori gibi görünen “bütün cemaatin ortak mülkiyeti altında olan alanlar”, bir kamu alanı özelliği göstermez ve buralarda “*kamu yararı yükümlülükleri*” uygulanmaz (Yerasimos, 1999: 10). Osmanlı şehrindeki ilkeler, kadim şehir kültürüne içkin olan hem “*mahremiyet*” anlayışının hem de “*güvenlik*” işlevinin gerçekleşmesini sağlamaktadır. Mesela, bütün cemaatin ortak malı sayılan iki tarafı açık yolun yanısıra sadece sokak sakinlerinin (komşuların) ortak mülkü sayılan “*çıkılmaz sokak*”. Çıkılmaz sokağın sakinleri, ortak bir anlaşmayla, çıkılmaz girişine bir kapı yaptırıp, burasını dışarıdan gelen insanlara kapatabilirlerdi (Yerasimos, 1999: 10).

Osmanlı şehrinde mahremiyet ve ev esas iken modern kentte ev değil, sokak esastır. Osmanlı şehrinde “*çıkılmaz sokak*”ın işlevi sadece “*geçmek*”tir (Öktem, 2013: 160). Dolayısıyla çıkılmaz sokak, şehir kurmak bakımından bir zihniyet durumunu; evin asıl, sokağın ikinci oluşunu yansıtır. Sokak, ev için vardır. Bu bağlamda evin ruhu vardır ve ona bağlı olarak sokağın da. Modern kent tasarımında ise sokak asıl, ev ise onun türevidir. Modern kentte evler şeyleştirilmiştir. O nedenle ev, yurt olarak algılanmaz; evin değerini maneviyat değil, meta değeri belirler. Son tahlilde ev, ticari bir yatırım aracıdır (Doğan, 2002: 18).

Öte yandan modern kentteki arazi mülkiyeti hukukunun temelinde, Roma Hukukunun soyut nitelikli “*sınır*” kavramı bulunur. Bu sınır, iki özel mülkü ya da özel mülk ile kamu alanını birbirinden ayıran bir çizgidir. Buna karşılık kadim şehir kültüründe sınırın yerini, bir birimden diğerine aşamalı geçişi ifade eden “*fina*” kavramı vardır. Fina, bir alanın, hak sahibi sokak sakinlerince ortak kullanılan bölümüdür ve taraflardan birinin diğerine göre hakkı, kendi mülküne doğru yaklaştıkça artar (Yerasimos, 1999: 10-11). “*Fina*” kavramının, bugün toplumumuzda var olan “*evimin önü*” algısının tarihsel temellerini oluşturduğu söylenebilir.

Anlaşılacağı üzere modern kenti kuran felsefe ile kadim şehir kültürü felsefesi farklılıklar taşımaktadır. İbn Haldun'un belirttiği gibi “insan kendisini saran muhitin ve bu muhitten kazandığı

alışkanlıkların, yani kültürün çocuğu” ise bugün yaşadığımız modern kentlerde aykırı görünen bazı davranışlar ve yaşam tarzlarının, özünde yukarıdaki kültür çelişkisinden kaynaklandığını düşünmek gerekir:

“TOKİ’nin kent dışında dar gelirliler için yaptırdığı modern sitelerde ... kadınların kapı önlerinde oturduğunu öğrendik basından. Bu sitelere yerleştirilenler, geldikleri mahallelerdeki geleneksel davranışlarını sürdürmüş, kapıların önlerinde, merdivenlerde oturarak bir kabuk gibi kendilerine giydirilmeye çalışılan modern siteleri mahalleye dönüştürmeye çalışmışlar. Modern bir konut formunun otomatikman modern bir hayatı, kamusal mekân anlayışını kuracağına inanan yetkilileri şaşırtan bu finâ anlayışı, yazılı yasaklamalarla aşılmaya çalışılmış; site yönetimi kamusal mekânın bu şekilde ihlal edilmesini yasaklayan maddeler koymuşlar site yönetmeliğine” (Öğdül, 2015).

Dolayısıyla bugün kentlerimizdeki sorunların temelindeki sebepleri doğru analiz edebilmek bakımından, insanların “bugünkü biçimiyle kent yaşamı”nı benimseyemediklerini ve kente yabancılaştıklarını tespit etmek zorundayız. Böyle bir tespitten hareket ettiğimiz de ise kaçınılmaz biçimde karşımıza, kadim şehir kültürünün oluşturduğu “diğerkamlık” ruhuna dayalı toplumsallığın, modern kentin “objektivite”ye dayalı toplumsallığı ile çatışması çıkar. Bu çatışmayı Cansever şu satırlarla betimler (Cansever, 2013b: 99):

“Modern şehirde, insan hayatını sürekli birbirine benzer duvarlar arasına hapseden, dünyaya sırtını dönen, ona karşı duyarsız olan, hatta duyarsız olması da önemsiz sayılan bir insan telakkisi görüyoruz. Buna karşılık Osmanlı şehri, sakin, hareketli yol şeması üzerinde, yol boyunca yeri, biçimi, şahsiyeti, değişen evlerin arasında büyük abidelerin bulunduğu yerleri, büyük abidevi ağaçların bulunduğu meydanları, alçak duvarlardan sarkan çiçekleri yahut meyve ağaçlarının sarkan dallarını görerek ve parlak, farklı renklere sahip evlerin arasından geçerek, her an yeni bir güzellikle karşılaşarak yaşayan bir insan için vücuda getirilmiş bulunuyor. Burada önemli bir mesele var; birçok insan bu muntazam olmayan yol şebekesini kargaşa olarak görüyor. Oysa Osmanlı şehrinde bir taraftan sürekli değişmeyi yaşarken, bir taraftan da ‘değişme’den hiçbir rahatsızlık duymadan, onu tadı alınan bir güzellik olarak görebiliyorsunuz.”

Ülkemizde Tanzimatla başlayan kentleşmenin moderniteye odaklı gelişim süreci, Cumhuriyet sonrasında devam etmiştir. Bu dönemde Avrupa ülkelerinden tercüme edilerek Türkiye’de uygulamaya konulan yapı yönetmelikleri yapı anarşisini doğurmuş ve mimari duyarlılık tamamıyla yok olmuştur. 1950’li yıllarla birlikte şehirlere başlayan kırsal göçler sonucunda ise şehirlerin düzenli gelişmesi sağlanamamıştır. Böylelikle, 1850’lerden itibaren yıkılmaya başlayan Osmanlı şehir yapı ve hukukuna ait esasların yerine, şehirlerin gelişmesini yönlendirecek ve tarihi şehir kültürüyle bağlı bir mimari faaliyet ve kentleşme tesis edilememiştir (Cansever, 1997: 190). Böylece, mimarlık ve yapı faaliyetlerinde seviyesizleşme, toplumun bütün kesimlerine hakim olmuştur. Öyle ki, insanların çevre bilinci ve sorumluluğu, yapıların yüz yılı aşan ömürleri ve gelecek nesillerin hayatını da şekillendirmeleri nedeniyle kaçınılmaz olarak gelecek nesillere karşı sorumluluk duygusunu da yok etmiştir (Cansever, 1997: 196).

Şehir planlamasında tarihi Türk şehirlerini yıkıp, apartmanlar inşa ederek Türkiye’yi “modernleştirme” tasavvuru, genel kültür politikamıza eklenmiştir (Cansever, 2013b: 194). Bu yaklaşımla, Osmanlı’nın insan ölçeğindeki sokaklarını kargacık burgacık diye tarif eden kişiler, “onların üzerine çizgi çizip, geniş yollar yaparak, üzerinde arabaların hızla gittikleri, altlarında çocukların ezildikleri, insanların egzost dumanından kanser oldukları, annelerin çocuklarını sokağa çıkarmaktan korktukları bugünkü kentlerimizin ortaya çıkmasını” sağlamışlardır (Cansever, 1997: 142).

Bugün ülkemize baktığımızda hızlı nüfus artışı ve şehirleşme ile birlikte otomobil baskısı, maalesef, şehirlerimizin tüm ara sokaklar dâhil olmak üzere gürültülü ve güvenlikten yoksun bir hâl almasına neden olmuştur. Bunun yanı sıra konut bölgelerinde bile yolların genişletilmek istenmesi ve mahalle arası sokakların yerlerini bulvarlara bırakması hem güvenlik sorunu meydana getirmekte hem de mahrem alanların, çocukların rahatlıkla oynayabilecekleri alanların yok olmasına sebep olmaktadır (Gündoğan, 2015). Dolayısıyla bugün ülkemizde “insan merkezli” değil, “otomobil merkezli” bir kentleşme anlayışı, kentlerimizi biçimlendirmektedir.

Çocuklar İçin Kadim Şehir Kültürünün Bir Olanığı: Çıkılmaz Sokak

“Bir çocuk için en güzel sokak çıkılmaz sokaktır. Biz çıkılmaz sokakta yaşıyorduk ve benim için o çok önemliydi. Benim sokağım çıkılmaz sokak olduğu için çocukluğumun en güzel geçtiği zamandı. Bir kere bütün mahallenin çocuklarının, yaşlıların bulunduğu gruplar olurdu ve sokakta oynardık.” (Tanbay, 2015).

Kentlerin varlık özelliklerinin en üst amacı, şüphesiz ki yaşayan neslin olduğu kadar, gelecek nesillerin de manevi-kültürel hayatının, idrak ve davranış tercihlerinin en üst düzeyde gelişmesini sağlamak ve düzenlemektir. Bu amacı gerçekleştirmek için gerekli yapısal özelliklere sahip sosyal, hukuki ve ekonomik müesseseleri ve çerçeveleri geliştirmek, eğitim, sağlık gibi temel insani ihtiyaçları karşılamak için gerekli teknik altyapı ve hizmetleri sağlamak gerekir (Cansever, 2013a: 115).

Yukarıdaki teorik yaklaşımı somut olarak şöyle betimlenebilir: “Hafif, önceden imal edilmiş mimari veya inşaat elemanları kullanılarak oluşturulmuş ve 1, 2 ve 3 katı geçmeyen evlerden oluşan mahalleler...Her evin, toprak taşımayı gerektirmeyen küçük kazı ve toprak, tesfiye işleri kendi parseli içinde yapıldığından, mahalle merkezlerinde bulunan mescit, okul gibi tesisler en başta inşa edildiğinden ve mahalle içlerine ağır vasıtaların girmesi söz konusu olmadığından; yolların esas itibarıyla insan ölçeğinde hafif yükler için inşa edilmesi, evlerin, mahallelerin çok maksatlı kullanışa izin vermesi...” (Cansever, 2013a: 122). Böyle bir kent ortamında yaşamayı kim arzu etmez? İşte, bu karakteristikler, “Osmanlı şehri”nin özgün yapısını ifade eder.

Şehir ve şehir imajı, İslam kültürlerinde “cennet” tasavvurunun bir yansımasıdır. Cenneti yeniden inşa edenler, bu yolda halkın meşru ve yaratıcı gücünün önündeki engelleri kaldırarak, her insanın dünyayı güzelleştirme görevini yerine getirmeye odaklanmışlardır (Cansever, 2013a: 110). Böyle bir şehir tasavvuru, doğal olarak içinde yaşayanların “hak” ve “güvenlik”lerini de incelemekteydi. “Dayanışma” ve “otokontrol” ruhuna dayalı Osmanlı şehri, bu ruhu ortaya çıkarmaya müsait bir mimari tasarıma dayanır. Bu çerçevede, mahallenin üç temel mimari ögesi vardır. Cami ve diğer dinî mekanlar, çarşı ve sivil konut. Gündelik hayat, çıkılmaz sokağın tamamladığı bu mimari ve kültürel mekanlarda geçer (Doğan, 2002: 39). Bu tasarım içinde Osmanlı şehrini karakterize eden önemli unsurların “mahalle” ve “sokak” olduğu söylenebilir.

Mahalleler, şehirlerin dokusal hücrelerini oluştururlar. Bu hücrelerde genellikle aileler birbirlerini tanırlar. Yabancılar ise hemen fark edilir. Böyle bir doku geleneksel Türk şehirlerinin hemen tümüne hakim olan ve özünde dayanışma, mensubiyet ve biz bilinci olan komşuluğun yer aldığı bir toplumsal değer üzerinde şekillenmiştir. Mahalleyi ve mahalleliyi tâciz edecek, sıkıntıya sokacak her eylem mahallelinin ortak tepkisine neden olur. Mahalle sosyolojik anlamda kapalı bir toplumdur ve bu toplumda birine yapılan bir tecavüz bütün mahalleye yapılmı muamelesi görür. Bu çerçevede, “mahallenin namusu”, “mahalle kabadayısı” gibi deyimlerin geleneksel Osmanlı’nın mahalle kültüründen intikal ettiği düşünülebilir. Osmanlı kentlerinde alkol içmekle ya da mahalle sakinleri hakkında dedikodu yapmakla suçlanan kişilerin mahalle ve semtlerden söz konusu duyarlıklar ve dayanışma ruhu ile atıldığı bilinen olaylardandır. Mahallenin bu yakın denetimi, mahalleleri bekarlar ve yabancılar için cazip olmaktan çıkarmaktaydı. Mahallenin sevinci de üzüntüsü de ortaktır. Bayramlar, düğünler, ölüm ve hastalıklar müşterek katılımlarla gerçekleşirdi (Doğan, 2002: 38).

Osmanlı şehrindeki karakterize sokak, bugünkü sokak algımızla anlaşılamayacak ve işlevsiz görülebilecek bir niteliğe sahiptir. Osmanlı şehirlerinin fiziki bünyesinde sokaklar kendiliğinden, serbest ve keyfi oluşumun sonucu birbirine benzemeyen bir nitelik taşır. Kamusal yollar zaman içinde sürekli eklenen yapıların işgalleri ile daraltılmış ve hatta çıkılmaz sokak durumuna getirilerek “mahallenin anayolundan evlere uzanan özel yollar” olarak değerlendirilmiştir. Sokak, eve benzer şekilde insancıl ve korunmuş mekan niteliği taşımakta olup, bir “iç mekan”a dönüşmüştür. Yaşama alanları, ev, bahçe, avlu duvarları ve bunlara bitişik sokaklarla bir bütünlük göstermektedir. Buna göre mahalle, geometriden uzak yapısıyla, daha çok toplumsal ilişkilerin belirlediği bir fiziki alandır (Alada, 2008: 148-149).

Osmanlı şehirlerinin yol düzeninde dikkati çeken en önemli özellik çıkılmaz sokaklardır. A.Raymond’un tespitine göre Osmanlı dönemi şehirlerinden Fes’te çıkılmaz sokaklar, toplam yol uzunluğunun %52’sini, Cezayir’de %45’ini, Kahire’de %47’sini, Bağdat’ta %25’ini ve Şam’da da %43’üne ulaşmıştır (Can, 1995:117). Osmanlı mahallelerinde çıkılmaz sokaklar çoğunluğu

oluşturuyordu ve bu sokaklara, kullanım hakkı sadece buraya kapısı açılan hane halkına ait olduğundan, “*özel sokak (tarik-i has)*” denilmekteydi (Gündoğan, 2015).

Çıkma sokaklar, Osmanlı şehir hayatının nabzını tutmuş, insanların dayanışma içerisinde hayatlarını idame ettirdikleri alanlar olmuştur. Bu sokaklar, birbirlerine karşı sorumlu olan insanların, sosyal bir dayanışma içinde buldukları fiziki bir mekandır. Çıkma sokakların oluşumunda mahremiyete riayet önemli rol oynar. Bu sokaklar ortak yaşayanların mülkiyetidir. Bu sokakta tek prensip vardır; o da başkalarını rahatsız etmemek (Gündoğan, 2015).

Bu konu da ünlü mimar. Ekinci'nin tespitleri şöyledir: “...Çıkma sokaklarımız. Bu durum eski kent geleneğinden gelen Osmanlı geleneğinden gelen yola cephe almayan mülkiyetlere öndeki ya da onun önündekinin geçiş hakkı tanınması şeklinde bir kavram var. Diğer parsellere geçiş hakkı vermesi ve onu yolsuz bırakmaması. Tarihi dokularda bu geçiş hakları ve iletişim biçimi komşuluk ilişkilerinin daha canlı yaşandığı bir hale gelmiştir.” (Ekinci, 2015).

Kentin ara sokakları bu finâ kavramı çerçevesinde giderek özel bir alana dönüşüyordu.² Ana yollardan ara sokaklara, mahalle içlerine girdikçe mahalle sakinlerinin yakınlık bölgesine giriyordunuz giderek ve bu yakınlık bölgeleri çıkma sokaklarda son buluyordu genellikle. Bu yapısıyla çıkma sokaklar aynı zamanda o bölge sakinin güvenli bölgesi konumundadır. Çıkma sokakların şehrin merkezinde değil, şehrin konut bölgelerinde tercih edilmiş olması da mahremiyet düşüncesinin haklılığını ortaya koymaktadır. Bu şekilde bir şehir yapısı kurulduğunda, mükâfat olarak da tabiat ile barışık, insana huzur veren bir yol ağı ve şehir elde edilmiş olur (Gündoğan, 2015).

Bir yandan mahremiyet işlevi diğer yandan da çocukların gelişimi ve güvenliğini sağlama işlevi bakımından çıkma sokağın yapısı büyük önem arz etmektedir. Ancak ne yazık ki, Turgut Cansever'in birçok eserinde dile getirdiği gibi kalkınmacı ve otomobili önceleyici anlayış sebebi ile bu tarz şehirleşme olumsuzlanmış ve bu tür mahallelerin ortadan kaldırılması politikası güdülmüştür (Gündoğan, 2015).

Çıkma sokak tasarımının çocuklar için sağladığı olanaklar, çocuk-sokak ilişkisi bağlamında daha iyi anlaşılabilir. Çocuk-sokak ilişkisi hususunda, Ekinci'nin şu anektodu oldukça aydınlatıcıdır (Ekinci, 2015):

“... Bir sokak çocuğu olarak büyüdüm. Şimdi, ‘sokak çocuğu’ nedir ? Sokak çocuğu, sokaktaki ister fakir ister zengin, her sosyal ve ekonomik katmandaki ailelerin çocuklarıyla eş değerde arkadaşır. O kadar önemli bir şey ki bu... Mesela ilkokulda da öyleydik. Ama sokak ve ilkokul ilişkisine baktığımız zaman; sokakta oyunlarımızı beraber oynadığım, herhangi bir binanın kapı merdivenlerinde oturup sohbet ettiğim, annemin pencereden ‘hadi gel artık, akşam oldu, baban gelince seni evde görsün’ diye basbas bağırdığı zamanlarda derinlemesine sohbet ettiğim, konuştuğum arkadaşlarımızın bazıları zenginlerdi bazıları da çok fakirlerdi, bazıları ise orta karardı. Ama biz eşittik”.

Bugün sokak adlarını gösteren ayrıntılı bir haritaya bakıldığında çıkma sokak adı taşıyan bir sürü sokak görülebilmektedir. Lakin modernleşmeyle birlikte tıpkı bir kör bağırsak gibi akışı engellediği için bu çıkma sokakların kapalı uçları yıkılarak çıkar hale getirilmiş ve bu uygulamalar “sağlıklı şehirleşme” adına yapılmıştır (www.gazeteyenigun.com, 2015):

“Bornova Belediyesi, Çamdibi’nde Mediha Mahmut Bey İlkokulu’nun yakınında yeni bir yol açarak 7 çıkma sokağı buraya bağladı. Yeni açılan 5311 sokak ile çıkma sokakların ana yollara ulaşması sağlanırken, ilkokulun çıkış saatlerinde yaşanan trafik sıkışıklığının da önüne geçildi. Bornova Belediye Başkanı ..., ulaşımı rahatlatacak projelere önem verdiklerini belirterek, ‘hayata geçirdiğimiz projelerle trafiğin sorunlu olduğu noktalarda düzenlemeler yaparken, bir yerden bir yere giderken zamandan tasarruf edilmesini de sağlıyoruz. İlçemizin pek çok noktasında benzer düzenlemeler yapmaya devam edeceğiz’ dedi.”

² Çıkma sokata mülkiyet ortaklığı tek tip değildir; her sokak sakini çıkmanın girişinden kapısının önüne kadar olan bölümün mülk ortağıdır. Bu bakımdan diğer mülk sahiplerinin onayını almadan kapısını çıkma doğru taşıyamaz. Çıkmanın iç taraflarına gidildikçe özelleşen alan, sonunda en dipteki mal sahibinin özel mülkü olur. Bu mal sahibi genellikle sokağın en önemli kişisidir; sokak sakinlerinin toplumsal statüsü açık tarafa doğru azalan bir sıra izler. Bkz. (Yerasimos,1999, 11).

Modern Çağda Çıkmaz Sokak Uygulamaları

Modern kentin yarattığı sorunlar, alternatif şehirleşme anlayışlarını doğurmuştur. Buna göre şehrin %80'inin kapsayan konut-ikamet alanlarının ve şehir nüfusunun %70'ini teşkil eden kadınların, yaşlıların, çocukların ve bunlara mahalle ölçeğinde hizmet veren nüfusun yaşadığı, zamanlarının %90'ını geçirdiği bu alanların, bugün olduğu gibi şehir fonksiyonlarıyla rahatsız edilmemesi gerektiği, 1939 yılından beri bütün dünyanın paylaştığı ve gerçekleştirmeye çalıştığı bir amaç olmuştur (Cansever, 2013a: 121).

Yukarıdaki bağlamda Osmanlı mahalle ve çıkmaz sokak kültürü, zamanla başka kültürlerin dikkatini çekmiştir. Dünyaca ünlü mimar ve kent plancısı Le Corbusier'in kendisine özgü mimari üslubunun temellerinde, vaktiyle gezip incelediği Balkanlardaki Osmanlı şehirlerinden, Trakya ve İstanbul'dan aldığı ölçütlerin ve tespitlerin olduğu bilinmektedir (Cansever, 2013b: 89).

İngiltere'de yapılan araştırmada, en mutlu insanların çıkmaz sokak sakinleri olduğu ortaya çıktı. O kadar ki, ev alacakların çıkmaz sokakta bulunan ev için yüzde 20 fazla ücret ödemeyi bile göze aldıkları belirlenmiştir. Çıkmaz sokakta komşuluğun üst seviyede olması, insanların birbirlerini isimleriyle tanınması, birlikte bir fincan kahve içebilme ve ihtiyaç olunan malzemelerin ödünç alınması, çıkmaz sokağı tercih etmelerindeki en büyük nedenler olarak tespit edilmiştir. Streetclub ve B&Q kuruluşları tarafından yapılan araştırmada ise, insanların yüzde 88'i çıkmaz sokakta ev sahibi olmanın keyifli olacağını ifade etmişlerdir. Çıkmaz sokağa olan bu yöneliş, İngiltere'de yeni sitelerin dizaynını etkilemiştir (www.insanvehayat.com, 2015).

Öte yandan günümüz Avrupa şehirlerini incelediğimizde ise farklı boyutlarda olsa bile mahremiyetin, çocukların güvenliğininve rahatlığının ön plana çıktığını görmekteyiz. Son dönemde yapılan şehir planları, bu iki olguyu güçlendirmekte ve getirilen kurallar ile de "suni" çıkmaz sokaklar meydana getirilmektedir. Buna göre bazı uyarı levhaları ile bazı sokaklara sadece o sokağın sakinlerinin girmelerine müsaade edilmekte ve "çıkılmaz sokak mantığı" işletilmektedir. Bazı uyarı levhaları ise bu bölgelerde çocukların oyun alanı olduğu uyarısı yapılarak araç sürücülerinin yalnızca adım hızı ile (10 km/h) gitmelerine müsaade edilerek hem çocukların güvenliği düşünülmüş hem de düşük hız nedeniyle mukim olmayanların ana yolları tercih etmesi istenmiştir. Mevcutta geniş olan bazı sokaklar çeşitli dekoratif düzenlemeler ile daraltılarak ve/veya bisiklet yolları oluşturularak, otomobil kullanıcılarının bu yolları "kısa yol" olarak kullanmasının önüne geçilmeye çalışılmaktadır. Bu ise mahalle sakinlerinin hem daha sessiz ve huzurlu hem de daha güvenli bir ortama kavuşmalarını sağlamaktadır. Bu örnekler, İslam şehirlerinde öngörülmüş ve yüzyıllar önce gerçekleştirilmiş evi ve ailenin mahremiyetini ön plana alan uygulamalar, Batının modern şehirlerinde artan bir şekilde talep edildiğini ve uygulandığını ortaya koyar (www.insanvehayat.com, 2015).

Günümüzde çıkmaz sokak uygulaması apartmanlara da uygulanmakta. Mimari teknolojinin gelişmesiyle apartman hayatının ortaya çıkması çıkmaz sokakları da etkiledi. Şu an için var olan çıkmaz sokaklar, yüzyıllar öncesindeki formatından ayrılarak bambaşka bir hal almış durumdadır. Mesela, insanlar çıkmaz sokakları arabalarını güvenle park edecekleri mahal olarak kullanırlarken; çocuklar için de arabaların olmadığı iş saatlerinde oyun parkı halini almaktadır (www.insanvehayat.com, 2015).

Ülkemizde, yakın dönem tarihî şehirlerimizde İslam sonrası dönemin izleri görülebilir. Özellikle ışınal yol şebekesi ve çıkmaz sokak anlayışı, birçok şehrimizde devam ettirmektedir. Ancak, modernizmi ve otomobili önceleyen anlayış sebebiyle, ne yazık ki bu şehir yapısı "gelişmemişlik" olarak algılanmaktadır.

Ülkemizde de çıkmaz sokakların uygulanması hususunda ülkemizde eski ile yeninin buluşabildiği çözümler söz konusudur. Mesela Ankara'nın Eryaman semtinde çıkmaz sokak uygulaması apartmanlar arasında uygulanmaya çalışılmıştır. Normal bir caddeden apartmanların kapılarının bulunduğu sokaklara daldığımızda sokağın başka bir sokağa çıkmadığını görürsünüz. Bu sokaklar hem otopark hem çıkmaz sokaktır. Ortak sokağı paylaşan apartman öbeklerinin ortalarında çocuk parkları da bulunmaktadır. Anlaşılabacağı üzere çıkmaz sokaklar, ülkemizde modern şehirleşme için de ilham kaynağı olmuştur (Özkul, 2015).

Öte yandan genel olarak ülkemizde mevzuatın, kadim şehir kültürünü ve bu bağlamda çıkmaz sokak yapısını engelleyen bir niteliği vardır. İkinci'nin anekdotu bu konuda fikir vericidir (İkinci, 2015):

“Örneğin 1970’lerde başlayan 80’lerde biten Muğla Koruma Amaçlı Planları var. Neredeyse dokudaki yapıların üçte birinin çıkmaz sokaklardan yararlandığını keşfettik. Planlama aşamasında kentsel sit alanında saçaklanma alanlarını da o sitin dokusuna uygun saçaklanmasını sağlayabilmek için, saçak kısımlarda da çıkmaz sokaklara başvurduk ve plana aktardık. Bu dönemde planları Bayındırlık Bakanlığı onaylıyordu ve bizimki koruma planı olduğu için Koruma Kurulu’ndan da onaylanması gerekiyordu. Planı büyük bir coşkuyla çözdük, Muğla’yı kurtardık, olağanüstü bir plan yaptık, kültürel sürekliliği sağladık, tarihin bize bahsettiği çok güzel bir değeri sürdürüyoruz diye düşünüyorduk. Meğer yönetmelikte madde varmış: “çıkamaz sokak yapılamaz”. Binlerce yıllık Anadolu kentleri için uygun olmayan bir yönetmelik olabilir mi? Biz dünyaya çıkmaz sokak kavramı öğretmeliyiz, kaldı ki Avrupa’da da birçok kentte bu var. Örneğin İtalyan kentlerinde. Yönetmelik geçerliliğini koruyor ve çıkmaz sokaklar yapılamıyor.”

Sonuç

Şayet uygarlık kavramı, herşeyden evvel insan ilişkilerinin insani erdemlere göre kurulması olarak ifade edilirse,bugün ülkemizde, şehirlerin kadim işlevi olan “uygarlık üretici” niteliğinden uzaklaşmakta olduğu tespit edilebilir. Bu durum, büyük ölçüde fiziki dokuyu, toplumsal ve kültürel bir ruhla biçimlendirmiş olan kadim şehir kültürümüzden uzaklaşma ve salt fiziki dokuya odaklanan modern kentleşmeyi yüceltmekten kaynaklıdır.

Sorun, çocuklarımızın kentsel mekanlara karışamaması nedeniyle bambaşka bir ağırlık kazanmaktadır. Çünkü, kişisel gelişim süreçleri yaşadığı mekanın tek boyutlu işlevi içinde geçen çocukların, gelecekte kendisine, yaşadığı topluma ve kentine yabancılaşması ihtimali bir hayli fazladır. Nitekim ülkemizde yaşadığı kente aidiyet geliştirememiş bireylerin gittikçe çoğalıyor oluşunun bir sebebi de bu durumdur. Ancak bundan daha önemli olan sorun, çocukların yaşlarına uygun mekanlardan ve mekansal işlevlerden yoksun bir şekilde büyüüp gitmeleridir. Esasen gayri insani olan bu durum, bir hak gasbidir; yetişkinlerin, çocukların yaşamlarının belli bir dönemini gasbetmesi.

Söz konusu sorunun temelinde, çocukların kamusal alanlar olan “sokaklar” a çıkamamasıyla ilgili olduğu söylenebilir. İçinde yaşadığımız kentler, ebevenler tarafından “güvenliksiz” mekanlar olarak algılandığından, çocukların sokağa çıkışı kısıtlanmakta, çocuklar okula ya da eve “hapsolmakta”dırlar. Ebeveynlerin kesinlikle çocuklarını korumak için başvurdukları bu yöntem de bir zorunluluğun eseridir. Böyle bir zorunluluğun aşılması ve çocukların güvenle sokaklarda bulunmasını sağlayıcı olanaklar aramak gerekmektedir.

Mevcut kentleşme anlayışımız sürdüğü sürece ebevenlerin kaygısını giderecek ve çocukların sokağa çıkmasını sağlayabilecek ortamlar yaratamayacağımızı görmek zorundayız. Artık, kentleri inşa ederken, planlarken ve düzenlerken, rant ve otomobil odaklı bakışımızı değiştirmek; odağımıza insanı ve özellikle çocuklarımızı almak zorundayız. Tam da bu noktada, kadim şehir kültürümüzün bir unsuru olan “mahalle” ve “çıkamaz sokaklar”ın yarattığı olanakları yeni bir bakış açısıyla işlevselleştirebiliriz.

Geçmişte çıkmaz sokakların bir niteliği olan “dayanışma” ve “otokontrol” ruhu, bugünkü kentlerimizde var olan “güvenlik” sorununun aşılmasına katkı sağlayabilir. Nitekim genellikle birbirlerini tanıyan ailelerden oluşan ve dolayısıyla yabancıların hemen fark edildiği bir mekansal yerleşme formu, bugünkü kentsel yapımızın en çok ihtiyacı olan şeydir. Böyle bir doku, geleneksel Türk şehirlerinin hemen tümüne hakim olan ve özünde dayanışma, mensubiyet ve biz bilinci olan komşuluğun yer aldığı bir toplumsal değer üzerinde şekillenmiştir. Mahalleyi ve mahalleliyi təciz edecek, sıkıntıya sokacak her eylem mahallelinin ortak tepkisine neden olur.

Kadim şehir kültüründeki karakterize sokağın ise kendiliğinden, serbest ve keyfi oluşumun sonucu birbirine benzemeyen bir nitelik taşıması, kamusal daraltılmış ve çıkmaz sokaklarla bezenmiş olması, sokağı motorlu araçlar için bir “yol” olmaktan çıkarmakta; tamamen oradaki sakinlerinin kullanabileceği bir kamusal alana dönüştürmektedir. Ayrıca kadim sokak kültüründe esas olan; sokak sakinleri arasındaki sosyal dayanışma, çıkmaz sokakların oluşumunda esas olan mahremiyet duygusu ve başkalarını rahatsız etmemek gibi sokak ilkeleri, günümüz kentlerinde yerel ölçekli güvenlik duygusunun yeniden oluşturulması bakımından önemli tecrübelerdir.

Yukarıdaki kültürün, mahalle ve sokağın fiziki yapılanmasına bağlı olarak geliştiği gözden uzak tutulmamalıdır. Ana yollardan ara sokaklara, mahalle içlerine gidildikçe mahalle sakinlerinin yakınlık bölgesine girilmekte ve bu yakınlık bölgeleri çıkmaz sokaklarda son bulmaktadır. Bu yapısıyla çıkmaz sokaklar aynı zamanda o bölge sakininin güvenli bölgesi haline gelmektedir. Çünkü bu sokaklara her

isteyen kişi ya da araçlar, istediği biçimde giremeyecek; buna karşılık sokakta bulunanlar da o sokağın birbirini tanıyan sakinlerinden oluşacaktır.

Sonuç olarak; bugün çocuklarımızı sokağa bırakmama nedenlerimizi oluşturan “yabancılardan” ve “araç trafiği”nden çocuklarımızı koruma refleksimiz bakımından, kadim şehir kültüründe mahalle ve çıkmaz sokak anlayışı önemli bir imkan durumundadır.

Hali hazırda böyle bir “imkan” kabul edildiğinde, karşımıza “*Osmanlı şehrine ait düşüncelerle modern kentte nasıl yaşanacaktır?*” sorusu/çelişkisi çıkar. Bu soru/çelişki nasıl aşılabilir ve genel olarak kent sorunları, özel olarak da çocukların kentsel mekanlarda kendilerine yer bulabilmeleri sorunu nasıl çözülebilir?

Yukarıdaki çözüm arayışları hususunda yine Batı’daki arayışlar fikir verici olabilir. Batı’da sanayileşmenin etkisiyle, 18. yüzyılın ve 19. yüzyılın başıyla birlikte kentlerde çıkan sorunlara çözüm arayışları başlamıştır. Sözkonusu sorunların ortaya çıkışı konusunda “yeni-rasyonalizm” akımının bir temsilcisi olan Rossi, sanayi sonrası kent formu için şu tespiti yapar (akt. Cansever, 1999: 303): “*İşte unutulmuş şey buydu, mahalle kavramını unuttukları için modernistler başaramadılar*”. Ülkemizde de kentsel sorunlar konusunda bugüne dair önerilecek yöntemler, bu eleştiriyi dikkate almak durumundadır. Bu hususta dikkat edilmesi gereken noktalardan birisi, geçmişin şehir ve mimari yapısını bugüne aynı şekilde aktarmaya çalışmanın yanlış olacağıdır. Çünkü Cansever’in haklı olarak işaret ettiği gibi geçmişte Osmanlı şehrini belirleyen yapı, o dönemin maddi, biyo-sosyal, psişik ve inanç sistemlerinin bir bütünlüğünün eseridir ve onları yansıtır (Cansever, 1999: 177). Oysa o günden bugüne toplumsal ve kültürel değişimleri hesaba katarak, söz konusu yapının bugünkü değerleri içerecek biçimde sentezlenmesi gerektiğinden söz edilebilir.

Bunlar nasıl hayata geçirilebilir? Öncelikle bugüne kadar izlenen kentleşme politikalarını bertaraf etmek, konut yapımında çok katlı konut yapımından ve yık-yap yönteminden vazgeçmek gerekir. Bunun yerine Osmanlı, Amerikan, Japon ve Alman kentleşme modelleri gündeme alınmalı ve modern uygulamalar olarak kentleşme politikalarını biçimlendirmelidir. Bu çerçevede, teşekkül etmiş şehirlere yeniden nüfus yerleştirmemeyi ve yeni şehirlerin nerelere kurulacağı kararlaştırılmalıdır. Avrupa’daki modern örnekleri gibi her şehir bir fabrikanın, bir üretim sürecinin etrafında teşekkül etmelidir (Cansever, 1999: 287). Böyle bir kentleşme modelinde, toplu konut ve şehrin yerine yüksek binalar yapmak yerine şehrin kenarına yeni şehirler kurmak yöntemi benimsenmelidir.

Böyle bir kentleşme politikası oluşturulduktan sonra konut mimarisinde de belli bir özeni göstermek gerekir. Konutlar oldukça sade ve güzel bir mimariyle, çok katlı değil, iki katlı ve toprağa yakın olarak inşa edilmelidir. Çünkü kültürel dokumuz, insanımızın toprakla birlikte yaşamasına dayanır. Öte yandan binalarda mahalle iklimine uygun olarak imal edilecek kapı ve pencereler kullanılmalıdır. En önemlisi de konut yapanlarda “*para kazanmak*” yerine “*insana en iyi bir ortam hazırlamak*” düşüncesi baskın olmalıdır. Bu bağlamda, yeni kentlerin oluşması, yeni kent arazilerinin her türlü spekülasyon kazanç ihtimali yok edilmiş olarak yatırıma açılması gerekir (Cansever, 1999: 306, 206).

Yukarıdaki gibi bir kentleşme politikasında “*çıkılmaz sokak*” uygulamalarına da ağırlık verilmelidir. Çünkü çıkılmaz sokaklar, eski dokularımızı yaratan insancıl ilişkilere bağlı “kentlilik” bilincimizin tarihsel simgeleridir (Ekinci, 2006). Bu bağlamda çıkılmaz sokaklar, çocukların şehirle ilişkisinin düzenlenmesinde oldukça elverişli katkılar sağlayabilir. Cansever’e göre “çıkılmaz sokak yapılmasına” dayalı kentleşme politikasını benimsemiş olan bir yönetsel otorite, böyle bir politikayla, özellikle 4-11 yaşlarındaki çocukların 40-50 ya da 70 m. Boyunda, etrafında 3-5 veya 8 ev bulunan çıkılmaz sokak içinde çocuklara oynama imkanı vererek, daha o yaşta şehirle temas kurması, komşu çocuklarla arkadaşlık etmesi, bağlanması, şehir ortamında karşısındakinin haklarının olduğunu ve o hakları teslim etmeyi öğrenmesini sağlamış olacaktır. (Cansever, 1999: 221)

Çıkılmaz sokak uygulamaları için ülkemizde yerel ve merkezi yönetim düzeyinde yasal ve yönetsel değişiklikler yapılması gerektiği açıktır. Bu hususta öncelikle “*çıkılmaz sokak*”ları yasaklayan ve tüm sokakların “çıkılmaz” olmasını öngören yasal mevzuat değişmelidir. Daha sonra ülkemizdeki kültürel dokunun, bireyin sokakta olmasını gerektirdiğini yeniden hatırlayarak, devlet, konut sektörü üzerindeki belirleyiciliğini, bireyin “*sokağı terk etmesi*” yönünde değil, “*sokakta olmasını sağlama*” yönünde kullanılmalıdır.

Kaynakça

- “Bu Yol Çıkılmaz Sokak”, <http://insanvehayat.com/bu-yol-cikmaz-sokak/> (21.03.2015).
- “Çıkılmaz Sokaklar Çıkar Oldu”, <http://www.gazeteyenigun.com.tr/gundem/cikmaz-sokaklar-cikar-oldu-129661.html> (21.03.2015).
- “Oktay İkinci İle Sokakları Konuştur”, <http://www.sokakbizim.org/oktay-ekinci-ile-sokaklar/> (21.03.2015).
- ABDÜRRAHİM, Muddazir, “Hukuki Kurumlar”, **İslam Şehri**, Der. R.B. Serjeant, Çev. E. Topçugil, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 51-66.
- ALADA, Adalet BAYRAMOĞLU, **Osmanlı Şehrinde Mahalle**, Sümer Kitabevi, İstanbul, 2008.
- AYDIN, Mümtaz, “Osmanlı'da Ev Kültürü”, <http://www.sizinti.com.tr/konular/ayrinti/osmanlida-ev-kulturu.html> (21.03.2015).
- BİNGÜL, İlyaz, “Mahalle: Osmanlı İstanbul’unda toplumsal hayat mekanları 1”, <http://www.populistkultur.com/mahalle-osmanli-istanbulunda-toplumsal-hayat-mekanlari-1/> (21.03.2015).
- CAN, Yılmaz, **İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.
- CANSEVER, Turgut, “Osmanlı Şehir ve Devlet Yönetimini Biçimlendiren İlkelerden Modern Devletin Çıkaracağı Dersler (Yönetmek Yerine Yönlendirmek)”, **İlmi Araştırmalar Dergisi**, C:12, S:3-4, 1999, 215-223.
- CANSEVER, Turgut, **İslam’da Şehir ve Mimari**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013a.
- CANSEVER, Turgut, **Kubbeyi Yere Koymamak**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- CANSEVER, Turgut, **Osmanlı Şehri**, 3. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013b.
- ÇELİK, Zeynep, “19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul-3”, <http://www.istanbul.net.tr/istanbul-Rehberi/Yazilar/19yuzyilda-osmanli-baskentidegisen-istanbul-3/21/1> (21.03.2015).
- DOĞAN, İsmail, “Korumacılığın geleneksel Kent Kültüründen Çıkarması Gereken Dersler”, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, C:35, S:1-2, 15-23.
- DUANY Andres; PLATER-ZYBERK Elizabeth, “Dünya’dan Planlama Geleneksel Komşuluk ve Banliyö Yayılımı”, Çev. A.C. Pesen, <http://www.planlama.org/index.php/planlama-guendemi/duenyadan-planlama/79-geleneksel-komuluk-ve-banliyoe-yaylm> (21.03.2015).
- EKİNCİ, Oktay (2006), “Çıkılmaz sokak uygarlığımız”Tarih: 29 Nisan, Cumhuriyet.
- GÖKTÜRK, İsmail, “Osmanlı’da Mahalle: Huzur Ve Sükûnetin Mekânı”, <http://ismailgokturk.blogcu.com/osmanli-da-mahalle-huzur-ve-suk-netin-mekani/7606453> (21.03.2015).
- GÜNDOĞAN, Fatih, “Geçmişten Günümüze Yol Ve Mahremiyet”, <http://www.hendesedergisi.com/yazardetay/9-47-gecmisten-gunumuze-yol-ve-mahremiyet.aspx> (21.03.2015).
- MORVAL, Jean, **Çevre Psikolojisine Giriş**, Çev. N. Bilgin, Ege Üniversitesi Basımaevi, İzmir, 1985.
- ÖĞDÜL, Rahmi, “Kamusal Mekân Ve Mahalle”, <http://rahmiogdulbirgun.blogspot.com.tr/2010/08/kamusal-mekan-ve-mahalle.html> (21.03.2015).
- ÖKTEN, Saadettin, **Örselenmiş Osmanlı’dan Medeniyet Umuduna**, Söyleşi: A. Çavdar, Hayy Kitap, İstanbul, 2013.
- ÖZKUL, Aliye, “Çıkılmaz Sokaklar”, http://www.gazimetgazetesi.com/Y1588_208_cikmaz-sokaklar.html (21.03.2015).
- TANBAY, Zeynep, “Zeynep Tanbay ile Sokaklar ve Değişen Kent Kültürü–Ağustos 2011”, <http://www.sokakbizim.org/zeynep-tanbay-ile-sokaklar-ve-degisen-kent-kulturu/> (21.03.2015).
- TUNA, Korkut, **Şehir Teorileri**, İz Yayıncılık, 2013, İstanbul.

6.

Şehirlere Göç, Demografik ve Siyasi Yapı

Eskiçağda Göç ve Şehir Kültürü

Yrd. Doç. Dr. Cemil BÜLBÜL
Sütçüimam Üniversitesi / Kahramanmaraş

Giriş

Geçmişten günümüze uzanan zaman dilimi içerisinde dünya coğrafyasında pekçok göç hareketi meydana gelmiştir. Dünyanın farklı bölgeleri arasında gerçekleşen bu göç hareketlerinin belirli zaman aralıkları içerisinde olması oldukça dikkat çekicidir. Özellikle Eskiçağda meydana gelen göçlerin aşağı yukarı 300 ile 400 yıllık zaman aralıkları içerisinde cereyan etmesi, belki bir rastlantı olabilir. Fakat yine de bu rastlantıyı sorgulamak lâzımdır.

Bir insan ya da bir toplum yaşadığı yeri niçin terk eder? İnsanların, alıştıkları bir yeri, şartlar zorlamadığı sürece bırakıp gittikleri görülmemiştir. Demek oluyor ki, aslında her göç hareketinin görünen ya da görünmeyen nedenleri vardır. Açlık, kıtlık, sel felâketi, deprem, toprak yetmezliği, işsizlik, iç çekişmeler ve dış baskılar başta olmak üzere, çeşitli nedenlerle meydana gelen göçler birçok yıkımlara yol açmakla birlikte, yepyeni medeniyetlerin doğmasına da zemin hazırlamışlardır.

Eskiçağda Göç ve Şehir Kültürü

Bu bilgiler çerçevesinde göçün tanımı şöyle yapılabilir: “insanların, doğdukları yerden başka yerlere geçici ya da sürekli olmak üzere taşınmasına göç denir.” Göç kelimesi, “Dini, iktisadî, siyasi, sosyal ve diğer sebeplerle insan topluluklarının bir yerden bir başka yere gitmesi” olarak da tanımlanmaktadır.¹

Göçler, kültür ve medeniyetlerin oluşumunda önemli bir paya sahiptirler. Bir başka ifadeyle, göçler olmasaydı, herhalde medeniyetlerden söz etmek mümkün olmazdı.

“Göç olgusu, toplumların sosyo-kültürel, ekonomik ve politik yapısı ile doğrudan ilişkili olan bir olaydır. Bu olgu çok boyutludur ve bu nedenle de antropologlardan sosyologlara, plânlamacılardan idarecilere, tarihçilerden coğrafyacılar ve hatta ekonomistlere kadar pek çok bilim adamının ilgi alanına girmektedir. Göçler, göç veren bölgeleri olduğu kadar göç alan bölgeleri de doğrudan etkilemektedir. Gerçekten, göçmen nüfus, göç ettiği ülkenin toplumsal yapısını, kültürünü, ekonomisini, siyasi yapısını ve daha buna benzer pek çok unsurunu kısa zamanda göçün hacmi ile doğru orantılı olarak etkilemektedir.”

Göç kavramı, farklı nedenlerle insanların ya da toplumların, oturdukları yeri, ya kesin olarak ya da geçici sürelerle terk etme olgusunu açıklamaktadır. Aslına bakılacak olursa, göç kavramı, çok boyutlu ve çok karmaşık bir yapı arz etmektedir. Her şeyden önce, insanları göçe iten nedenlerin çok farklı olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin daha çok ekonomik nedenlerle ortaya çıkan ve insanların arzularına bağlı olarak gelişen göçler bulunmaktadır ki, bu çeşit göçler “isteğe bağlı göç” olarak tanımlanmaktadır. Bunun tam tersine, savaş, siyasal baskılar vb. gibi pek çok zorlayıcı faktörün yol açtığı göçlere de “zoraki göçler” denilmektedir.²

Göç Kuramları³ hakkında aktardığımız bu kısa bilgilerden sonra, Eskiçağlarda cereyan ettiğini belirttiğimiz göç hareketlerinin, sosyologların ortaya koyduğu bu kuramlara uyup uymadığını ya da ne dereceye kadar uyduğunu gözden geçirebiliriz.

Uzun mesafeli göçler çoğunlukla zorunlu hallerde tercih edilir. Bu göç kuramına örnek verecek olursak, Ege Göçleri ya da Deniz Kavimleri Göçü adıyla anılan göç hareketi, bu tip göçlerin en çarpıcı

¹ Ekrem Memiş-Cemil Bülbül, Eskiçağda Göçler, Ekin Yayınları, Bursa 2014, s. 5

² E. Memiş-C. Bülbül, a.g.e., 2014, s. 231,232

³ Göç kuramları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Savaş Çağlayan, "Göç Kuramları, Göç ve Göçmen İlişkisi", Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Güz 2006, sayı 17, s. 67-91

örneklerinden birini teşkil eder.⁴ Çünkü söz konusu göçlere iştirak eden kavimlerin önemli bir kısmı Ege ve Akdeniz adalarından yola çıkarak ta Mısır'a kadar uzanan büyük bir mesafeyi kat etmek zorunda kalmışlardır. Bu göçlerin yegâne sebebi, MÖ.13. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu başta olmak üzere, Ege ve Akdeniz adalarında yaşanan kıtlık hadisesidir. Dolayısıyla göçe katılan kavimler, macera olsun diye değil, açlıktan ölmek ve hayatlarını devam ettirebilmek için göç etmek zorunda kalmışlardır.

"Her bir göç dalgasının başka göçlere zemin hazırladığı" görüşü, şüphesiz yabana atılmaz. Nitekim Eskiçağda cereyan eden bazı göçlerin birbirleriyle doğrudan ilişkisi vardır. Örneğin Ege Göçlerinin yıkıcı etkisinden yararlanmak isteyen Aramiler, MÖ.12. yüzyıl ortalarından itibaren Mezopotamya, Suriye, Filistin ve Güney Doğu Anadolu'yu hızla istilâ etmeye başlamışlardır. Asur kralları, Arami istilacılarını durdurabilmek için neredeyse iki asır çetin bir mücadele vermişlerdir. Bu kavimlerin, adı geçen memleketleri ele geçirmeye kalkışmalarının en önemli sebebi, Ege Göçleri sonunda MÖ.2. Binyılın büyük devletleri olan Hitit, Mitanni ve III.Babil'in beklenmedik şekilde tarih sahnesinden çekilmeleri ve o bölgelerde Aramiler'e karşı duracak bir siyasi gücün kalmamasıdır. Dolayısıyla Ege Göçlerinin sebebiyet verdiği bu kaostan yararlanmak isteyen Aramiler, ikinci bir göç hareketinin fitilini ateşlemişlerdir.⁵ Yine bu cümleden olmak üzere, önce Troya Savaşlarına, arkasından da Ege Göçleri'ne katılmak zorunda kalan Akalar'ın Orta ve Güney Yunanistan'ı yeterince koruyamamaları yüzünden, Kuzey Yunanistan'da oturan Dorlar da güneye doğru sarkarak Aka şehirlerini tek tek ele geçirmişler ve bu ülkenin yeni efendileri olmuşlardır.

Görüldüğü üzere, Ege Göçleri aslında hem Dor Göçleri'ne⁶ hem de Arami Göçleri'ne zemin hazırlamıştır.

Bir başka göç kuramına göre ise, kırsal kesimde yaşayanlar, kentlerde yerleşik olarak yaşayanlardan daha fazla göç etme eğilimine sahiptirler. Nitekim Mezopotamya'da son Sümer Devleti olarak bilinen III. Ur Sülalesi'nin (MÖ. 2060-1960) yıkılmasında başrolü oynayan faktör, Amurru (Martu) Göçleridir.⁷ Amurru kabileleri hayatlarını hayvancılıkla idame ettiren bedevilerdir. MÖ. 2. Binyıl sonlarında baş gösteren kıtlık yüzünden Sümer kentlerine "işçi" ve "ücretli asker" olmak için göç eden Amurrular, başta Ur kenti olmak üzere, birçok Sümer kentinde toplumsal dengeleri alt üst etmişlerdir. Gerçekten, onların gelmesiyle birlikte, şehirdeki üretim aynı kaldığı halde tüketim aşırı derecede artmış, bu da ister istemez arz-talep dengesini bozduğu için hayat pahalılığına neden olmuştur. Ekonomisi çöken III. Ur Sülalesi de bir süre sonra siyaseten sona ermiştir.

"İtme-Çekme Kuramı"nın da, Eskiçağda yaşanan bazı göçlere uyarlamak mümkündür. Nitekim "İtme ve çekme kuramına göre, hem yaşanan yerde hem de gidilecek yerde itici ve çekici faktörler vardır. Bu kuramın belirgin özelliklerini yine hem Ege Göçlerinde hem de Amurru Göçlerinde gözlemleyebiliriz. Gerçekten gerek Egeli kavimleri gerekse Amurruları göçe zorlayan itici faktör, kendi topraklarında yaşadıkları kıtlık belâsıdır. Çekici faktör ise Egeli Kavimler için Mısır'ın bir bolluk memleketi olması, Amurru bedevileri için de Sümer kentlerinin zenginlik ve refahı idi. Ayrıca onlar Sümer kentlerinde iş bulmayı da ümit ediyorlardı. İsrailoğullarının Hz. Yusuf zamanında (muhtemelen MÖ. 16.yüzyıl başları) Kenan diyarından Mısır'a göç etmelerinde de itme-çekme

⁴ Ege Göçleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: R.A.S. Macalister, *The Philistines*, Oxford University Press, London 1914, s.20-28; A. M. Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK Yayını, Ankara 2004; R.D. Barnett, "The Sea Peoples", *CAH II/2*, chp. XXVIII, Cambridge 1975, s.359-371; F. Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, TTK Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987, s.125-126; Joseph Morris, *The Origins of the Sea Peoples*, Florida State University Classics, Florida 2006, s.1-54; E. Memiş- C. Bülbül, *Amurrular (Araplar'ın En Eski Ataları)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayını, Elazığ 2012, s.87-101.

⁵ Arami Göçleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Emil, G. H., *Aram and Israel The Aramaeans in Syria and Mesopotamia*, New York 1966; P. M. Michele Daviau, John W. Wevers and Michael Weigl, *The World of the Aramaeans I-II-III*; F. Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, TTK Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 232-236; Ş. Günaltay, *Yakın Şark III (Suriye-Filistin)*, TTK Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987; s.135-160; Paul E. Dion "Aramaean Tribes and Nations of the First Millenium Western Asia", *Civilizations of the Ancient Near East*, vol I-II, 2nd edition New York 2006, s. 1281-1294; A.R. Millart, "Assyrians and Arameeans" *Iraq*, Vol. 45, No. 1, *Papers of 29 Rencontre Assyriologique Internationale*, London, 5-9 July 1982 (Spring 1983), s.101-108; E.Lipinski, *The Aramaeans (Their Ancient History, Culture, Religion)*, Leuven-Paris- Sterling- Virginia 2000.

⁶ Dor Göçleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: A. M. Mansel, a.g.e., 2004; R.M.Cook, "The Dorian Invasion", *Proceedings of the Cambridge Philological Society/Volume 8/January 1962*, s.16-22;

⁷ Amurru Göçleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Albert T. Clay, *The Empire of the Amorites*, Yale University Press, New Haven 1919; K. M. Kenyon, *Amorites and Canaanites*, The Oxford University Press, London 1966; A.Haldar, *Who were the Amorites?*, Leiden 1971; Robert M. Whiting, "Amorite Tribes and Nations of Second-Millenium Western Asia", *Civilizations of the Ancient Near East*, vol I-II , 2nd edition, New York 2006 s. 1231-1242; E.Memiş-C.Bülbül, a.g.e., 2012

faktörlerinin dikkate alındığı aşikârdır.⁸ Kenan diyarında yaşanan kıtlık hadisesi onları göç etmeye sevk ederken (itici faktör), Mısır'da bolluk ve bereket içerisinde huzurlu bir hayat sürebilme umudu (çekici faktör), onları göçe özendirmiştir.

Genellikle 5 göç tipinden söz edilebilir. Bunların ilki ilkel göçlerdir. Bu göçler, genellikle doğal çevrenin yarattığı itme etkisiyle meydana gelirler. Eskiçağda bunun en iyi örneğini her halde Türklerin Orta Asya'dan dünyanın farklı bölgelerine yaptıkları göçler teşkil eder.

İkinci göç tipi "zoraki göç", üçüncü göç tipi ise "yönlendirilen göç"tür. MÖ. 8. yüzyılın sonları ile 7. yüzyılın başlarında gerçekleşen İskit ve Kimmer göçleri⁹, "zoraki göç" olarak nitelendirilen göç tipinin en güzel örneklerinden birini teşkil eder. Çünkü her iki Türk kavmi de Çin'in sıkıştırması üzerine doğudan batıya doğru hareketlenen bozkır kavimlerinin baskısına dayanamamaları birbirlerini itmişler, İskitler Kimmerler'in oturduğu Güney Rusya topraklarını işgal ederken, yurtsuz kalan Kimmerler de Kafkaslar üzerinden Anadolu topraklarına girerek Orta Anadolu'daki Frig Devleti'nin siyasi varlığına son verdikleri gibi, yaklaşık yüz yıl Anadolu halkına korku ve dehşet yaşatmışlardır. Ancak altını çizmemiz gereken husus şudur: Bu göç hareketinde ne İskitlerin ne de Kimmerlerin parmağı vardır. İkisi de doğudan gelen itici faktörlerin etkisiyle göçe zorlanmışlardır.

Üçüncü göç tipi "yönlendirilen göç"te, potansiyel göçmenler göç edip etmemeye kendileri karar verebilmektedirler. İsrailoğullarının Hz. Musa'nın önderliğinde Mısır'dan çıkarak Arz-ı Mev'ud'a götürülmeleri, MÖ. 750-550 yılları arasında tarihlenen Büyük Hellen Kolonizasyon Hareketi ve İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'in 622 yılında kendisine inanan bir avuç Müslümanla Mekke'den Medine'ye göç etmesi", "yönlendirilen göçler"e örnek teşkil edebilirler.

Büyük Hellen Kolonizasyon Hareketi'ne¹⁰ gelince; kıta karası Yunanistan topraklarının Yunanlılara dar gelmesi, bazı Yunan kentlerini Ege, Marmara, Akdeniz ve Karadeniz kıyılarında koloniler kurmaya sevk etmiştir. Özellikle orta ve alt tabakalara mensup Yunanlılar, daha ziyade kendi istekleriyle, ikinci yurt olarak kabul ettikleri bu kolonilere göç etmişler ve hayatlarının geri kalan kısmını buralarda yaşamışlardır. Üstelik onlar kolonize ettikleri bölgelerde Hellen kültürünü yaşatma ve yayma görevini de üstlenmişlerdir.

Dördüncü ve beşinci tip göçler ise daha ziyade modern dünyamızın şartlarıyla ilgili göçlerdir.

Eskiçağda yaşanan göçlerin, günümüz bilim adamlarının ortaya atmış oldukları Göç Kuramları ile ne dereceye kadar örtüşebildiğini örnekler vermek suretiyle gözler sermeye çalıştık.¹¹

Şimdi bu göçleri, olumlu ve olumsuz tesirlerini dikkate alarak, bir tablo halinde sunmaya çalışalım:

1- Yeni Medeniyetlerin Oluşmasına Zemin Hazırlayan Göçler:

Başta Sümer Göçleri olmak üzere, Aka Göçleri, Etrüsk Göçleri ve İskit Göçleri yeni medeniyetlerin doğmasına zemin hazırlayan göçler kategorisine dâhil edilebilirler. Gerçekten, Orta Asya'dan Mezopotamya'ya göçmen olarak gelen Sümerler henüz köy kültürünü yaşamakta olan Mezopotamya'ya şehir kültürünü getirmekle kalmamışlar, başta yazının keşfi olmak üzere, daha pek çok yeniliğin altına da imza atmışlardır.

Esasında ağırlıklı olarak Batı Anadolu kavimlerinden oluşan ve Yunanistan'a göç eden Akalar da, Anadolu kültürünü Yunanistan'a taşımışlardır.

Biri MÖ. 10. yüzyılda diğeri de MÖ. 8. yüzyılda olmak üzere, Batı Anadolu'dan İtalya'ya iki aşamalı bir göç gerçekleştiren Etrüskler de bu ülkeye Anadolu'nun şehir kültürünü götürmüşler, madencilik ve ziraatı geliştirmişler, uzun bir süre Akdeniz ticaretini ellerinde tutmuşlardır. Roma, devlet teşkilatı ile ilgili tüm bilgilerini Etrüsklerden öğrenmiştir. Kimmerler'i, yaşadıkları Kırım Yarımadası ve civarındaki anayurtlarından kovarak onların yerine yerleşen İskitler de yaklaşık 1000

⁸ İsrailoğullarının Arz-ı Mevud'a yaptıkları göç hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: E. Memiş- C. Bülbül, a.g.e., 2012; E. Memiş, İsrail Nereye Koşuyor? (En Eski Çağlardan Günümüze İsrail-Filistin Mücadelesi), Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2006

⁹ İskit ve Kimmer Göçleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: E. Memiş, İskitlerin Tarihi, Altınpost Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2012; Tim Bridgman, "Who were the Cimmericians?", Hermathena, Sayı 164 1998, s. 31-64; İlhami Durmuş, İskitler (Sakalar), Ankara 1993; M. Taner Tarhan, "Eskiçağda Kimmerler Problemi", VIII. Türk Tarih Kongresi, cilt 1, Ankara 1979, s. 335-369

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz: Oğuz Tekin, Eski Yunan Tarihi, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2001; A. M. Mansel, a.g.e., 2004

¹¹ E. Memiş-C. Bülbül, a.g.e., 2014, s. 243-250

yıl ayakta kalmayı başaran güçlü bir imparatorluğun temellerini atmışlardır. Avrasya kavimleri at ve at terbiyesi ile ilgili bütün incelikleri İskitlerden öğrenmişlerdir

Görülüyor ki, Sümerler, Akalar (Mikenler), Etrüskler¹² ve İskitler, göç ettikleri yerlere yeniden hayat vermişler, oralarda yepyeni medeniyetlerin doğmasında başrol oynamışlardır.

2- Mevcut Medeniyetlere Zarar Veren ya da Yok Eden Göçler:

Bazı göç hareketleri yeni medeniyetlerin doğmasına katkıda bulunurken, bazı göçler ne yazık ki mevcut medeniyetleri yok etmiş, üstelik yerine de hiçbir şey koymamıştır. MÖ. 13. yüzyılın sonları ile 12. yüzyılın başlarında olmak üzere iki aşamalı bir seyir takip eden Ege Göçleri, MÖ. 2. Binyılın büyük medeniyetlerinin sahibi olan Hititleri, Mitannileri ve Kasları (III. Babil) siyasi arenadan silerken, bu kavimlerin kültürel değerlerini de büyük ölçüde yok etmişlerdir. Yunanistan'ı istilâ eden Dorlar da Aka kültürüne ait her şeyi neredeyse ortadan kaldırmışlardır. İskitlerin önünden kaçarak Kafkasları aşip Anadolu topraklarına giren ve bu ülkeyi yaklaşık bir asır kontrolleri altında tutan Kimmerler de Anadolu'nun güçlü devletlerinden biri olan Frig Krallığı'nı yıkmakla kalmamışlar, Batı Anadolu'daki zengin İyon kentlerini de yakıp yıkmışlar, yağmalamışlardır. Anadolu kültürüne büyük zararlar veren Kimmerler ne yazık ki, bu ülkenin kültürüne olumlu manada hiçbir katkıda da bulunmamışlardır.

Batı Hun (Avrupa Hun) Türklerinin baskıları sonucunda büyük bir hışımla Roma topraklarına saldıran barbar Avrupa kavimleri de Roma medeniyetine büyük zararlar vermişlerdir. Onlar ancak, Roma'yı yıktıktan sonra bu medeniyetin büyüklüğünü fark edebilmişleridir.

3- Göç Ettikleri Ülkenin Medeniyetini Özümseyen Kavimler:

Eskiçağ tarihinde boy gösteren bazı kavimler ise göçmen olarak yerleştikleri ülkelerin yüksek kültürünü görüp tanıdıktan sonra bu kültürleri olduğu gibi benimsemişler, hatta zaman zaman bu kültürleri başka coğrafyalara yayma görevini de üstlenmişlerdir. Nitekim Mezopotamya'da Sümerlerin üzerine göçmen olarak gelen Akkadlar ve Amurrular uzun süre Sümer medeniyetinin tesirinde kalmışlar ve bu medeniyeti özümsemişlerdir. Ancak Sümer orijinli devletlerin zayıflamasından sonra, yukarıda isimleri zikredilen Sami kavimler, kendi öz kültürlerini yavaş yavaş açığa çıkarma gereğini hissetmişlerdir. Aramiler de Asurlulara karşı mücadele ederken, Asur kültürünü özümseme yoluna gitmişlerdir. Fakat onlar Asur kültürünü özümserken, kendi kültürlerini de Asur toplumuna yavaş yavaş şırınga etmeyi ihmal etmemişlerdir.

Sonuç

Bütün bu bilgiler ışığında şunları söyleyebiliriz:

*Göçler, etnik yapıyı değiştirmiştir.

*Göçler sonunda, yaşanan coğrafyadaki diller arasında kelime ve kavram geçişleri olmuştur.

*Dini bağlamda karşılıklı etkilenmeler meydana gelmiştir.

*Göçmen olarak gelen kavim, askeri ve kültürel yönden daha baskınsa, kısa sürede, yerli kavimler üzerinde etkinliğini ve gücünü hissettirmeye başlamıştır.

*Göçmen olarak gelen kavim, kültürel anlamda, üstüne geldiği kavimden daha geriye, zaman içinde, egemenliği altına aldığı ve baskı altında tuttuğu kavmin, kültürel egemenliğine boyun eğmek zorunda kalmıştır.

*Kültürel bağlamda karşılıklı etkileşimler olmuştur.¹³

Kaynakça

Barnett, R.D., "The Sea Peoples", CAH II/2, chp. XXVIII, Cambridge 1975, s.359-371
BRIDGMAN, Tim "Who were the Cimmerians?", Hermathena, Sayı 164 1998, s.31-64
CLAY, Albert T. The Empire of the Amorites, Yale University Press, New Haven 1919

¹² Etrüskler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: H. Demircioğlu, Roma Tarihi 1. Cilt, TTK Yayınları, 1998, s. 16-31; C. Freeman, Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları, Dost Kitabevi, 2. Baskı, Ankara 2005 s. 348-371.

¹³ E. Memiş-C. Bülbül, a.g.e., 2014, s. 269-272

- COOK, R.M., "The Dorian Invasion", Proceedings of the Cambridge Philological Society/Volume 8/January 1962, s.16-22
- ÇAĞLAYAN, Savaş, "Göç Kuramları, Göç ve Göçmen İlişkisi", Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Güz 2006, sayı 17, s. 67-91
- DEMİRCİOĞLU, Halil, Roma Tarihi 1. Cilt, TTK Yayınları, 1998
- DION Paul E. "Aramaean Tribes and Nations of the First Millenium Western Asia", Civilizations of the Ancient Near East, vol I-II, 2nd edition New York 2006, s. 1281-1294
- DURMUŞ, İlhami, İskitler (Sakalar), Ankara 1993
- EMİL, G. H., Aram and Israel The Aramaeans in Syria and Mesopotamia, New York 1966
- FREEMAN, C., Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları, Dost Kitabevi, 2. Baskı, Ankara 2005
- GÜNALTAY, Ş. Yakın Şark III (Suriye-Filistin), TTK Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987
- HALDAR, A. Who were the Amorites?, Leiden 1971
- KENYON, K. M. Amorites and Canaanites, The Oxford University Press, London 1966
- KINAL, F. Eski Anadolu Tarihi, TTK Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987
- LIPINSKI, E. The Aramaeans (Their Ancient History, Culture, Religion), Leuven-Paris-Sterling- Virginia 2000
- MACALİSTER, R.A.S., The Philistines, Oxford University Press, London 1914
- MANSEL, A. M., Ege ve Yunan Tarihi, TTK Yayını, Ankara, 2004
- MEMİŞ, E. - BÜLBÜL C., Amurrular (Arapların En Eski Ataları), Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayını, Elazığ 2012
- MEMİŞ, E., İskitlerin Tarihi, Altınpost Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2012
- MEMİŞ, E., İsrail Nereye Koşuyor? (En Eski Çağlardan Günümüze İsrail-Filistin Mücadelesi), Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2006
- MEMİŞ, Ekrem, - BÜLBÜL, Cemil, Eskiçağda Göçler, Ekin Yayınları, Bursa 2014
- MILLART, A.R. "Assyrians and Arameans" Iraq, Vol. 45, No. 1, Papers of 29 Rencontre Assyriologique Internationale, London, 5-9 July 1982 (Spring 1983), s.101-108
- MORRIS, Joseph, The Origins of the Sea Peoples, Florida State Universty Classics, Florida 2006
- OĞUZ, Tekin, Eski Yunan Tarihi, İletişim Yayınları, 3.Baskı, İstanbul 2001
- TARHAN, M.Taner, "Eskiçağda Kimmerler Problemi", VIII. Türk Tarih Kongresi, cilt 1, Ankara 1979, s. 335-369
- WHITING, Robert M. "Amorite Tribes and Nations of Second-Millenium Western Asia", Civilizations of the Ancient Near East, vol I-II , 2nd edition, New York 2006 s. 1231-1242

Rus-Kafkas Savaşı Sonrası Anadolu'ya Gelen Göçmenlerin Şehir Yaşantısına Etkisi

Mert KALKAN
Dokuz Eylül Üniversitesi / İzmir

Bildiri Başlığı Üzerine Gelişen Kavram Tartışmasına Bir Katkı

Bu çalışmaya bir önsöz yazmak fikri, esas olarak çalışmanın sempozyumda bildiri halinde sunulmasından sonra ortaya çıktı. Sunum sonrası dinleyiciler ve katılımcılardan gelen soru ve dönütlerden yola çıkarak bazı meselelere açıklık getirme gereği duydum. Her ne kadar sorulan sorular ve yapılan tartışmalar oldukça keyifli ve oturumun süresine göre bir hayli uzun olmakla birlikte temel bir meseleye dair bazı verileri daha net sunabilmek için bu önsözü kaleme almayı tercih ettim.

Sunum sonrası gelen ilk dönütlerden birisi, esasen bir eleştiri olarak, başlığın “Rus – Kafkas Savaşı” şeklinde belirlenmesinin kavramsal bir yanlış olduğu noktasındaydı. Eleştiri yapan değerli akademisyen hocamız bu noktada Rus Çarlığı'nın karşısında kendisi gibi savaştan egemen bir yapı olmadığını, söz konusu savaşın Çarlığın yaptığı hâkimiyet kurma/işgal etme hareketine karşı çıkan “isyanlar” şeklinde cereyan ettiğini söyledi. Bu noktadan hareketle de “Rus – Kafkas Savaşı” tabirindeki “Kafkas” kısmının bir devleti ya da örgütlü/egemen bir yapıyı tanımlayamaması saikiyle başlığın olayı isimlendirmekte “kadük” kaldığını belirtti.

Esasen literatürde söz konusu savaşın ismi genel olarak üç şekilde anılmaktadır. Rus tarih yazımında genel olarak, olayı Kafkasya'nın fethi olarak gören öznel yaklaşımlar dışarıda bırakılırsa, “Kafkas Savaşı” isimlendirmesine rastlanır. Bununla birlikte aynı konuda yapılmış sayısız uluslararası eserde “Rus - Kafkas Savaşı” ya da “Rus - Çerkes Savaşı” ismi kullanılmıştır.¹ İsimlendirmeler, kuşkusuz söz konusu vakaya farklı tarihsel, ideolojik ve politik perspektiflerden yaklaşmanın bir ürünüdür. Ancak politik ve ideolojik kaynaklı olmanın dışında, tarih yöntemi açısından da “Rus – Kafkas Savaşı” tanımlaması doğru görünmektedir. Aşağıda bunları açıklamaya çalışacağım.

Birincisi Kafkasya'daki tarihsel süreç günümüze kadar yeterince iyi incelenmiş ve akademik araştırma konusu yapılmış sayılmaz. Çok daha önemlisi, Türkiye'de bu zamana kadar tarih alanında yapılmış pek çok akademik çalışma, tıpkı başka sosyal bilimlerde görüldüğü gibi, gerekli “popülerlikten” uzaktadır. Bu çalışmaların pek çoğunu incelediğimizde, birçoğunun halka ulaşmayı mesele haline getirmeyen, kendi akademik çevrelerinde dönüp dolaşan retorikler etrafında şekillenen bir “üst dil” tarafından kaleme alındığı görülmektedir. Bu temel sorun, Kafkasya hakkında yapılan çalışmalarda da gözümüze çarpmaktadır. Dolayısıyla Türk tarihçi camiası arasında Kafkasya ve Kafkas halklarının tarihiyle özel olarak ilgilenmeyen herkes, bu bölgenin dünya üzerindeki “özel” konumunun, dinamik tarihsel sürecinin, benzersiz demografik yapısının azami bir dikkatle incelenmesi ve anlaşılması konusunda yeterince bilgi sahibi değildir.

İkincisi, alışlageldik siyasi tarih algımızdır. Türkiye'deki tarih okumalarına hâkim olan, devlet merkezli siyasi tarih algısı, önsözü yazmamıza sebep olan eleştirinin oluşmasındaki sorunlardan bir diğeridir. Tarihi bir metin okuduğumuzda, bir savaşın başlangıcına ya da sonuna dair veriler elde etmek istediğimizde ya da bir imparatorluğun hâkimiyetinin hudutlarını görmek istediğimizde, haritaya bakmak ve o harita üzerinde eksiksiz olarak çizilmiş, net bir siyasi tablo bulmayı arzuluyoruz.

¹ İsimlendirmeyi “Rus – Kafkas Savaşı” olarak yapan akademik çalışmalardan bazıları künyeleriyle birlikte şöyledir: ÖZDEN, E., *21 Mayıs 1864 Çerkes Tarihinin En Trajik Günü -Çerkes Tarihinden Kesitler-*, Aydın 2014; BERZEG, N., *Çerkes Sürgünü (Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleriyle)*, Takav Yay., Ankara 1996; SAYDAM, A., *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856 – 1876)*, TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2010.(Müellif bu eserde söz konusu savaş için “Kafkas İstiklal Mücadelesi” terimini kullanmıştır.); KUNDUKHOV, M., *General Musa Kundukhov'un Anıları*, Çev: Murat Yağan, Kafkas Kültür Dernekleri Yay., İstanbul 1978; TUTUM, C., “1864 Göçü ile İlgili Bazı Belgeler”, *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864*, Editör: Muhittin Ünal, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001.

Sözgelimi insan beyninin gökyüzüne baktığında gördüğü nimbus bulutlarını herhangi bir şekle benzetmesi ve istem dışı olarak bunu yapması ile bahsettiğimiz tutum aynıdır denilebilir. Bir tarihi vakayı anlamaya çalışırken, genel itibarıyla belli başlı siyasi yapıları görür, geriye kalanları ayrıntı haline getirir ya da kategori dışında bırakırız. Bundan dolayıdır ki Kafkasya ve Kafkasya tarihi hakkında yeterli bilgi sahibi olmayan herkes, Kafkasya algısını yalnızca “Rusya, İran ve Osmanlı Devleti arasında mücadele konusu olmuş bir coğrafya” olarak oluşturacak, buradaki toplulukları da “Zaman zaman isyan eden dağınık ve gayri medeni otoktonlar” olarak görecektir. Ancak elbette gördüğümüz nimbus bulutlarına bakarak yarattığımız şekillerden ya da haritayı açıp baktığımızda net sınırlarıyla görmek istediğimiz siyasi yapılardan daha fazlası vardır. Ve Kafkasya özelinde o “daha fazlası”, halkları, dilleri, dinleri, kültürleri, savaşları ile birlikte koca bir tarih hazinesidir. “Kafkas” kelimesi de bu tarih hazinesinin bütünlüğünü izah etmektedir.

Kafkasya tarih boyunca özel bir yer olma özelliği göstermiştir. Elbruz ve Kafkas dağlarının soğuk ve sarp yamaçları burayı zor bir coğrafya haline getirirken, Kuban nehrinden Argun, Terek ve Sunca ırmaklarına kadar uzanan sulak damarlar, verimli toprakları da bu bölgeye armağan etmiştir. Burada yaşayan onlarca farklı kökenden halk, hem dilsel ve etnik açıdan birbirlerinden olan büyük farkları hem de kültürel açıdan birbirlerine olan ilginç yakınlıkları açısından dikkate değer tablolar çizerler. Fars kökenli İrani bir dil konuşan Osetler, Nakh halklarından savaşçı Çeçen-İnguşlar, Meotların torunları Çerkesler, Türk-Moğol kökenli göçebe Nogaylar ve Türk halklarından Karaçay-Balkarlar(Malkarlar) uzun yüz yıllardır Kafkasya’da yaşayan birbirlerinden çok farklı ama aynı zamanda birbirlerine çok yakın halklar olarak söz ettiğimiz örnekler arasında yer alırlar.

Bu topluluklar kültürel olarak pek çok alanda birbirlerine benzerler. Dans ve müzikleri, kıyafetleri, genelde ismi birbirinden farklı olup yapılışı neredeyse tıpatıp aynı olan yemekleri bu kültürel benzerlikler arasında başı çekmektedir. Tam da bu sebeple Çerkes Sürgünü (1864) sırasında Osmanlı’ya gelen toplulukların hemen hepsi buraya gelen en kalabalık topluluk olan Adigeler (Çerkesler) yüzünden Çerkes adıyla anılmışlardır. Türkiye’de yaşayan Çeçenler, Abhazlar, Osetler ve hatta Karaçay-Balkarların pek çoğu bu sebeple kendilerini birleştirici bir üst kimlik gibi “Çerkes” olarak tanımlamaktadırlar. Söz konusu toplulukların dillerine baktığımızda ise ciddi farklılıklar görülmektedir. Çeçen-İnguşların Urartu-Hurri kökenli bir dil konuştukları bugün bilim insanları tarafından genel kabul gören bir kanıdır. Kafkas dil ailesinin Kuzeydoğu Kafkas dillerinin Nakh dil öbeğine giren Çeçence ve İnguşçanın aksine, İnguşların yakın komşusu Osetler ise Hint-Avrupa dil ailesinin İran dilleri grubunun Doğu Grubu öbeğinden Osetçeyi konuşurlar. Çeçen-İnguşların neredeyse tamamı Müslümanken, Osetler 12.yy’daki Bizans ve Gürcü etkisinden ötürü çoğunluk olarak Ortodoks Hıristiyan’dır. Aralarında daha az olmak kaydıyla Müslüman nüfus da bulunmaktadır.

Tüm bu farklılık ve benzerlikler şüphesiz türlü örneklerle uzatılarak aktarılabilir. Küçük bir coğrafi bölgede bu kadar fazla farklı unsurun bir arada yaşaması bir yana, Kafkas coğrafyasının hepsine kazandırdığı ortak özellik bu halkların savaşçı bir kimliğe sahip olmasıdır. Anadolu ile Rus bozkırları ve Kuzey Avrupa arasında bir geçiş noktası gören bu coğrafyadan savaş asla eksik olmamıştır. Antik İyon kolonizatörlerinden Romalılara, Sasanilerden İskitlere, Cengiz Han’dan İranlılara, Kırım Tatarlarından Rusya ve Osmanlı’ya dek Kafkasya’nın yerli halkı olmayan pek çok kavim bu topraklara gelmiş, burada savaşmış ya da hâkimiyet kurmaya çalışmıştır. Bu sebeple bölgenin yerli halkları pek çok kez savaşmak zorunda kalmışlardır. Bununla birlikte Kafkasya’nın Kuban ve Terek nehirlerinin sulamadığı, yüksek ve sarp arazilerinde yaşayan halklar da, muadili kitleler gibi hayvancılığın yanı sıra yağmacılık ve talanla geçimlerini sürdürmüşlerdir. Bu da kimliklerine eklenen savaşçı ön adının gerekliliğine bir başka delildir. Hatta yağma ve talan Kafkas topluluklarında öyle önemlidir ki, eski zamanlarda Kafkasya’da bir erkek için en büyük hakaretin eşinin ona: “Bir koyun çalmaktan bile acizsin!” demesi olduğu söylenir.² Savaşçı özellikler, “Kafkas” bütünlüğünün oluşmasındaki en önemli etkenlerden biridir.

Kuzey Kafkasyalılar tarih boyunca genel olarak hiçbir otoritenin altına fiili olarak girmemişlerdir. Bu, literatürdeki “Rus-Kafkas Savaşı” isimlendirmesi açısından da kritik bir veridir. Bu bölgeleri haritalarında gösteren ya da yaptıkları savaşlar ve anlaşmalar sonucunda “nüfuz alanı” olarak kendilerine toprak beğenen büyük devletler, hiçbir zaman Kafkasya’nın iç bölgelerine girememişlerdir. Söz konusu durum devletlerce yalnızca resmi bir nüfuz alanı olarak tasarlanmış, çoğu

² Alexandre Grigorianz, *Kafkasya Halkları Tarihi ve Etnografik Bir Sentez*, Çev: Doğan Yurdakul, Yeni Binyıl Yayınları, İstanbul, s.114.

kez de birkaç resmi devlet görevlisinin ya da ordu birliklerinin sınırlı temasıyla yetinilmiştir. Çeçen-İnguşların ve Dağıstanlıların 1919'da Denikin'in Beyaz Ordusuna karşı ve 1926'da Kızıl Ordu'ya karşı aynı kararlılıkla savaşmaları³ bu realiteye bir örnektir. Yine tam da bu meseleye örnek olarak 1829 Edirne Anlaşması sonrası General Rayevski ve Bir Şapsığ lideri arasındaki olay dikkate şayandır. General anlaşma gereği Osmanlı'nın Kafkasya üzerindeki haklarını Rusya'ya bıraktığını Çerkes liderine tebliğ edince, ondan şu yanıtı almıştır: “*Sultan ne olursa olsun bir şey ödemeyi kabul etmeyen bizleri hangi hakla Rusya'ya veriyor?*” Daha sonra Çerkes lideri yakındaki bir ağacın üzerine tünleyen bir kuşu göstererek Rayevski'ye şöyle demiştir: “*General, şu kuşu sana veriyorum. Git kendin al!*”⁴ Bu hadise, “sizin olmayan bir şeyi, başka birine vermeniz yok hükmündedir” kavramını yeterince net açıklamaktadır. İşte Kafkasya'nın hâkimiyet bağlamındaki hal-i pür melali, 19.yy'ın ortalarına kadar bu şekilde açıklanabilir. Yani ortada, hiç kimseye ait olmayan bir “Kafkas” varlığı söz konusudur.

Kafkas coğrafyasının kendine özgülüğü konusunda örnek ve açıklamalar genişletilebilir. Ancak burada değinmemiz elzem olan son bir mesele daha vardır ki, o da bu dönemin en büyük çatışma ve mücadelelerinin verildiği 1820'ler ile 1860'lar arası dönemde Kafkasya'nın siyasi ve askeri varlığıdır. Bu dönemde Kafkasya'daki siyasi güçleri temelde ikiye ayırabiliriz. Bunlardan bir tanesi, Mansur'un yaktığı isyan ateşini bir kuşak sonra devralan Şamil'in önderliğindeki Kafkasya İmamlığı'dır. Bir diğeri ise, sebepleri genellikle feodal yapı içerisindeki mücadelelerden kaynaklı olmak üzere, oldukça geç örgütlenen Batı Çerkesya'dır. Bu iki güç temelde aynı düzlemde, yani ülkelerini savunmak için Rus işgal ordusuna karşı direnmiştir. Müridizm'in önderi Şamil'in direniş hareketi, Batı Kafkasya'nın aksine yüzyıllardan bu yana herhangi bir feodal yaşam biçimi geliştirmemiş Dağıstan ve Çeçenistan insanların eşitlikçi yaşamını, Buhara'dan Doğu Kafkasya'ya sokulmuş sufi Nakşibendi inancının izlerini taşımaktadır ve genel olarak din temellidir. Batı Çerkesleri ise kabile ve sülalelerden oluşan parçalı güçlerini, direniş esaslı olarak bir araya getirmişlerdir. İslam, bu topluluklara Çeçenistan ve Dağıstan'daki haliyle sirayet etmemekle birlikte, direniş açısından önemli bir momentum kazandırmıştır denilebilir. Ancak Şamil'in doğrudan doğruya Çerkesya'da hâkimiyet kurmadığını, sadece yardımcısı Emin Muhammed aracılığıyla buradaki toplulukları Rusya'ya karşı birlik olmaya razı etmeye çalıştığını söyleyebiliriz.

Batı Çerkesleri, 1830'larda Çerkes Aslanı olarak tanımlanan Hacı Khıbzeç'in önderliğinde 6000 kişilik bir ordu toplayıp önemli başarılar elde ettiler. 1840'lı yıllarda ise Zanıko Sefer ve Muhammed Emin önderliğinde örgütlenmeye çalıştılar ancak yeterince başarılı olamadılar.⁵ Şamil'in tesliminden sonra ise Abzekler, Ubıhlar, Natuhaylar, Bjeduğlar, Hakuçlar ve Şapsığlar, henüz işgal edilmemiş topraklarını korumak için bir araya geldiler ve Soçi vadisinde 1861 yılında bir kongre toplayıp uluslararası kamuoyuna yardım çağrısı yaptılar.⁶ Ancak 1864 yılına gelindiğinde son olarak Ubıhların toprakları da işgal edildi ve Rus – Kafkas Savaşı sona erdi. Şamil'in Kafkasya İmamlığı ise, henüz 1840 yılında 6000'i süvari olmak üzere 20.000 kişilik bir orduya sahipti. Bu sayı, birkaç sene sonunda ise tam teçhizatlı ve silahlı olarak 60.000 kişiye çıkmıştır.⁷ Bu büyük askeri güçler, ortada ortak bir “Kafkas” unsurunun varlığı konusunda bir başka delildir.

Verdiğimiz veriler ışığında da görülmektedir ki, özellikle 19.yy başlarından itibaren bilhassa Kuzeydoğu Kafkasya'da ciddi bir siyasi-askeri varlık söz konusudur. Zaman zaman 60.000 kişiye çıkan orduların dayandığı bu siyasi yapıları yok saymak, onları basit isyancılar gibi görmek ve isyan etmiş silahlı yerliler olarak düşünmek doğru olmayacaktır. Yukarıda anlatmaya çalıştığımız ışığında, Kafkasya'daki yerel güçlerin ülkelerini korumak için savaştıklarını, hiçbir zaman herhangi bir otoritenin fiili idaresi altına girmediklerini ve bir istiklal mücadelesi verdiklerini anladığımızda, bu savaşın bir “Rus – Kafkas Savaşı” olarak isimlendirilmesinin normal olduğunu da son olarak söylemekte yarar görüyoruz.

³ Grigorianz, *A.g.e.*, s.19.

⁴ *A.g.e.*, s.29.

⁵ N. Berzeg, *Çerkes Sürgünü (Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleriyle)*, Takav Yay., Ankara 1991, s.41.

⁶ *A.g.e.*, s. 43-44.

⁷ Alexandre Grigorianz, *A.g.e.*, s. 81.

1. Savaşın Sonu: Kafkas Halklarının Mağlubiyeti ve Sürgün

1864 yılında Rusya tarafından Kafkas Savaşı'nın bitişi ilan edildiğinde, Kafkasyalılara Çarlık tarafından iki seçenek sunulmuştu: Ya Kuban çevresindeki çoğunluğu bataklık iç bölgelere yerleşecekler ya da Osmanlı Devleti'ne gidecekler.⁸ Yurtlarını kaybetmiş Kafkasyalılar için birincisinin ölümünden çok da farklı olduğunu söylemek güçtü. Onlar da kendilerine kucak açmış görünen Osmanlı Devleti'ne gitmeyi tercih ettiler. Büyük çoğunluğu Anadolu ve Rumeli olmak üzere, Filistin ve Lübnan dâhil Ortadoğu'nun pek çok yerine zorunlu sürgüne başlamış oldu. Biz bu sürgün hareketini 1859'da Şamil'in tesliminden 1865-67 yıllarına kadar yoğun olarak gözlemleyebiliyoruz. Bu yoğunluk 93 Harbi'ne gelene kadar bir ölçüde hafiflemiş, bu tarihten itibaren ikinci bir göç hareketi başlamıştır. Kabaca 1859 ila 93 Harbi (1877-78) arasındaki dönemde Kafkasya'dan Osmanlı'ya gelen insanların sayısını tahminen 1.400.000 olarak vermek mümkündür.⁹ Bu sayı 1910 yılına gelindiğinde hemen hemen 2.000.000 insana yaklaşacaktır.¹⁰

Osmanlı ülkesine göç, genellikle deniz yoluyla yapılan trajik bir sürgün, hatta çoğu Çerkes yazara göre bir "soykırım" hikâyesine dönüştü. İnsanların çoğu ya limanlarda beklerken açlık ve hastalıktan ya da aşırı yüklemeler sonucu batan gemilerde yaşamlarını kaybediyorlardı. Açlık ve salgın hastalık sorunu Osmanlı kıyılarında da kendini göstermeye devam etti. K. Karpat'a göre Yolculuk esnasında ya da Osmanlı limanlarına vardığında ölen Kafkasyalıların sayısı yaklaşık olarak 500.000 kişiydi.¹¹ Bu da gelen insanların yarısından biraz daha azına tekabül etmektedir.

2. Kafkas Göçmenlerinin Anadolu'daki Şehir Yaşantısına Etkisi

Göçmenlerin Anadolu'daki günlük yaşama olan etkilerini, kısa, orta ve uzun vadeli etkiler olarak ele almak mümkündür. Biz de bu etkileri temelde sosyal, kültürel, ticari, siyasi, sağlık ve asayiş alanında olan etkiler şeklinde ayırmaya çalışarak net olarak ortaya koymak istedik. Bu süreçte Anadolu insanının bu yeni misafirlere olan bakış açısını, iki toplumun birbirlerine karşı oluşturdıkları ön yargılarını, zaman zaman yaşadıkları büyüklü küçüklü sorunları ve ilişkilerini irdelemeye çalıştık. Böylece 19. yy'ın ikinci yarısında ve 20.yy başlarındaki Osmanlı günlük yaşantısının dinamiklerini Kafkas göçmenleri ile yerleşikler arasındaki ilişkiler temelinde okuma gayretinde olduk ve bu minvalde bir tablo sunmaya çalıştık.

2.1. Deniz Yolculuğunun Ardından: İaşe Sorunu ve Hastalıkların Getirdikleri:

Batı Kafkasya'nın Soçi, Poti, Anapa ve Suhum gibi limanlarındaki on binlerce göçmen, Osmanlı Devleti'ne ait Fevaid-i Osmaniye, Tersane-i Amire, Bursa Şirketi ve Tuna Kumpanyası'na ait gemilerle taşınıyordu.¹² Bu gemiler çoğunlukla yeterli olmuyor ve Rus mercileri, İngiliz ve Yunan gemilerinin de göçmenleri taşımak için kıyılarına yanaşmasına izin vermek zorunda kalıyordu.¹³ Tüm bu gemilerin yanında Osmanlı ülkesinden ve Rus kıyılarından gelen balıkçılar ve özel gemi – tekne sahipleri de yolcu taşımacılığında rol aldılar. Özellikle kendi araçlarıyla para karşılığı göçmen taşıyan bu tekne sahiplerinin, göçmenleri pek çok kez dolandırıp soydukları, ya da içlerinde hasta olanları denize atmaları gibi hadiselere sebep oldukları sık görülüyordu.¹⁴ İşte bu olay belki de Kafkas Göçlerinin ya da literatürdeki diğer bir adıyla Çerkes Sürgünü'nün Osmanlı şehir yaşantısına olan gözlemleyebildiğimiz ilk etkisiydi. Teknesi ve kayığı olan herkes, Karadeniz'in doğu kıyılarından göçmenleri para karşılığı taşımak ve bu yolla zengin olmak gibi hayallerle söz konusu işe atılmışlardı. Bunun da sonuçları sayısız trajedi olarak vuku buldu. Trabzon ve Samsun gibi limanlara ulaşan ve

⁸ Berzeg, *A.g.e.*, s.121.

⁹ Berzeg, *A.g.e.*, s.160.

¹⁰ *A.g.e.*, aynı yer. Bu konu ile alakalı olarak daha ayrıntılı bilgi almak için bkz: Mert Kalkan, "Çerkes Sürgünü ve Samsun'a Çıkan Göçmenler", *Geçmişten Günümüze Samsun Canik ve Değerleri*, Cilt 1, Editör: Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2015, s.349 – 360.

¹¹ Kemal Karpat, "Avrupalı Egemenliğinde Müslümanların Konumu; Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'deki İskânı", *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864*, Editör: Muhittin Ünal, Kafkas Derneği Yayınları, 1.Baskı, Ankara, 2001, s.85.

¹² İbrahim Serbestoğlu, "Kırım Savaşı Sonrasında Samsun'da Göç ve Göçmen Sorunu", s.85. <http://www.kultur.samsun.bel.tr/samsem2006/doc/006.pdf>, (Erişim Tarihi: 8 Ağustos 2015)

¹³ Aliy - Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı: Çerkeslerin XIX. YY Kurtuluş Savaşı Tarihi*, Kaf-Der Yayınları, Ankara 1995, s. 252.

¹⁴ Aliy - Hasan Kasumov, *A.g.e.*, s.252.

içlerinden en az 10'ar ölünün çıkarıldığı gemilerden inen göçmenlere ilişkin durumu, İstanbul'daki Rus elçisi İgnatıyef, Petersburg'a ilettiği bir raporunda; "*Düşmanlarımız mahvoluyor*" diyerek açıklıyordu.¹⁵

Anadolu'da Samsun, Trabzon, Rumeli'de ise Varna ve Köstence gibi limanlarda yığılan Kafkas göçmenleri için en büyük sıkıntı iase ve salgın hastalıklardı. Osmanlı Devleti her ne kadar daha önce Rusya'yla yaptığı anlaşmalar gereğince göçe kendini hazırlamaya çalışsa da¹⁶, göçün beklenmedik ölçüde yoğun yaşanması devleti zor durumda bıraktı. 19. yy'da pek çok mali bunalımla boğuşan Osmanlı Devleti için bu göçmenlerin karnını doyurup onları önce geçici sonra da kalıcı olarak iskân etmek ciddi bir sorun olarak görünüyordu.

Osmanlı limanlarına gelen Çerkeslerin büyük bir bölümü tifo ve çiçek hastalığının pençesindeydi.¹⁷ Ayrıca Samsun'da geçici olarak barındırılmaya çalışılan bir kısım göçmenin bulunduğu mevki bataklıklara yakın olduğundan, sıtma hastalığı da giderek yayılmaya başlamıştı.¹⁸ Elbette bu durum yalnızca göçmenler için değil yerleşikler için de ciddi bir sorundu ve ölenler arasında göçmenler kadar çok olmasa da yerleşikler de vardı. Dönemin Osmanlı vakanüvisi Ahmet Lütfi Efendi, İstanbul'daki göçmenlerin ahvaliyle ilgili şunları kaleme almıştı: "*O esnada Kafkasya tarafları Ahali-yi Müslimesinden ve Çerkes ve Abaza ve Nogay taifesinden birçok aileler fevç fevç Memalik-i Mahrusaya dökülmeye başladılar. Bunların bir takımı mevsim-i şitada Çerkezistan sevhilinden çırlak-çıplak can atarak ve iskele kenarlarına kar yağışta dökülüp kaldılar. Bunların ahval-i müteellimelerine yürekler dayanmak kabil değildi. İskân edilecek mahallere sevk olunmalarına ise şiddet-i şita mani olduğundan, havaların müsaadesine kadar barınmaları esbabının istihsaline devletçe fevkalade olunan himmet ve gayret pek büyük inayet idi.*"¹⁹ Salgın hastalıklar yüzünden ölenlerin sayısı, o dönem yazılan raporlarda günde en az 200 kişiyle ifade ediliyordu. Leh Albay Lapinski, sefaletin en büyüğünün yaşandığını söylediği Samsun'da, 1864 Nisan ayında bir gün içinde ölen insan sayısının 500 civarında olduğunu, İtalyan hekim Dr. Barozzi'nin raporlarına göre insanların burada bitki ve bitki kökleriyle beslenip yaşamaya çalıştıklarını yazıyordu.²⁰ Lapinski'nin verdiği bu sayı her ne kadar abartılı gibi görünse de, durumun vahametine ilişkin önemli ipuçları vermektedir. Ölüm oranının günde 50 ya da 20 kişi olduğunu söyleyen kaynaklar da mevcuttur.²¹ 1 Aralık 1863 ile 17 Şubat 1864 arasındaki yaklaşık 2.5 aylık süreye ait bir tabloda, Trabzon'da hastalık yüzünden ölenler şöyle listeleniyordu: "Mülteciler: 3.000, Yerli Türkler: 470, Yerli Rumlar: 36, Yerli Ermeniler: 17, Yerli Katolikler: 9, Avrupalılar: 6."²² Salgın hastalıkların ciddi bir boyuta ulaşması neticesinde Samsun'daki fırıncıların bir kısmı şehri terk etmiş ve kısa bir süre için ciddi bir ekmek sıkıntısının yaşanmasına sebep olmuştur.²³ Trabzon'daki ahalinin bir kısmı da kenti kısa süreliğine terk etmiştir.²⁴ Bilançosunu çıkarmaya çalıştığımız bu genel vaziyet, şehir yaşantısına olumsuz etki eden önemli dinamiklerden biridir.

Hastalık ve açlıkla mücadele eden özellikle fakir göçmenlerin iki büyük sorunu daha vardı. Bunlardan birincisi ileri gelen soylu Çerkeslerin kendilerine karşı yaptıkları baskıcı ve soygunculuğa varan hareketleriydi. Bölgedeki kimi soylu Çerkesler, anavatanlarındaki feodal ilişkileri burada da sürdürmek istiyor ve buna dayanarak kendisinden daha zayıf durumdaki göçmenlere karşı kötü uygulamalarda bulunuyorlardı. Hükümetin dağıttığı yiyecek ve giyeceğe keyfi bir şekilde el koyan bu kişiler, bunları diledikleri gibi kullanıyor ve kendilerine karşı çıkan fakir göçmenleri darp etme, hatta

¹⁵ Serbestoğlu, *A.g.m.*, s.85.

¹⁶ Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki Kafkas göçmenlerinin yerleştirilmesine ilişkin imzalanan anlaşmalar için bkz: Berzeg, *A.g.e.*, s.121.

¹⁷ Aliy – Hasan Kasumov, *A.g.e.*, s.250.

¹⁸ Kasumov, *A.g.e.*, s.252.

¹⁹ Vak'a Nüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi, Cilt X, Yay. Haz.: M. Münir Aktepe, TTK Basımevi, Ankara 1988, s.155-156'dan aktaran; Cahit Tutum, "1864 Göçü ile İlgili Bazı Belgeler", *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864*, Editör: Muhittin Ünal, Kafkas Derneği Yayınları, 1.Baskı, Ankara 1991, s.19.

²⁰ Theophil Lapinski, "Çerkeslerin Kafkasya'dan Göçü" (1874), *Kafdağı Dergisi*, Sayı 43/46, Ankara, (Ağustos 1990 – Ocak 1991), s.23'den aktaran; Tutum, *A.g.m.*, s.19.

²¹ Cahit Aslan, "Bir Soykırımın Adı 1864 Büyük Çerkes Sürgünü", *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, Asam Yayınları, S.1, 2006, s.27.

²² F.O. 195-812, No. 4, Stevens'dan Erskine'ye, Trabzon, 17 Şubat 1864 ve F.O. 97-424, No. 3, Stevens'dan Russell'a, Trabzon, 17 Şubat 1864'den aktaran; Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, Çev: Fatma Sarıkaya, TTK Yay., 2.Baskı, Ankara 2014, s.44.

²³ Tutum, *A.g.e.*, s.18.

²⁴ F.O. 195-812, No. 9, Stevens'dan Bulwer'a, Trabzon, 15 Nisan 1864'den aktaran; McCarthy, *A.g.e.*, s.44.

öldürme yoluna gidiyorlardı.²⁵ İkinci sıkıntı ise bölgeye gönderilen resmi görevlilerin, göçmenlerin durumlarından faydalanacak yolsuzluklara karışmalarıydı. Eczacı Es-Seyit Hüseyin Efendi'nin, göçmenlerin barınması ve iâşesini yönetmek üzere kurulan Göçmen Komisyonu'na gönderdiği mektup, bu husustaki sıkıntıları gösteren somut bir belgedir. Hüseyin Efendi, Trabzon'da bulunan ve hasta göçmenlere yardım için gönderilen hekimlerin pek çok yolsuzluğa karıştığını, görevlerini kötüye kullanmak suretiyle gönderilen ilaçların bir kısmına el koyduğunu, bunları başka eczacılara sattığını ve yerel yöneticilerin de bu duruma sessiz kaldığını söylüyordu.²⁶

Trabzon ve Samsun'daki kötü durum, devleti bölgeye yabancı hekim ve yardımcılarında oluşan bir komisyon göndermeye de teşvik etti. 1847 yılında Meclis-i Tahaffuz'da rol almak üzere bir kolera salgını nedeniyle Osmanlı ülkesine gelen Dr. Fauvel'in önerisiyle, İtalyan hekim Dr. Barozzi bölgeye gönderildi. Barozzi Mart 1864'ten Haziran 1864'e kadar bölgede kalarak tifüs ve çiçek hastalığıyla uğraşmış ve yazdığı raporda buraya gelen göçmenlerin bulabildikleri han, dükkân, ev, çadır ve kuytulara sefalet içinde yaşamaya çalıştığını söylemiştir.²⁷

Devletin maddi olanakları dâhilinde göçmenlere yardım etmesinin yanında, yerli halkın da yardım kampanyaları düzenlediği, göçmenlerin kötü durumuna kayıtsız kalamayarak onlara ayni ve nakdi olarak yardımda bulunduğunu söylemeliyiz. Bu bazen gönüllülük esasına dayalı olduğu gibi, bazen de bölge halkından belli sayıdaki birkaç hanenin birleşerek bir göçmen ailesinin belli ihtiyaçlarını karşılamasına yönelik kanunnamelerin çıkarılmasıyla da mümkün olmuştur.

2.2. İskân Süreci ve Sonrasında Göçmen-Yerleşik İlişkileri: Toplumsal Çatışma ve Asayiş Sorunu

Osmanlı Devleti daha Rus-Kafkas Savaşı'nın resmen bittiği ve Çerkes Sürgünü'nün sembolik olarak başladığı tarih kabul edilen 21 Mayıs 1864'ten 4 yıl evvel bir göçmen komisyonu kurma kararı almıştı. Bunda Hem Kırım Savaşı hem de Şamil'in tesliminden sonra yoğunlaşmaya başlayan göçmen hareketlerinin payı vardır. Bu komisyon Çerkes Sürgünü boyunca da gelen göçmenlerin iâşe ve iskânıyla ilgilendi. Trabzon Valisi Hafız Paşa başkanlığında olmak üzere, 5 Ocak 1860 tarihinde çıkarılan bir irade-i seniyye ile "Muhâcirin Komisyonu" kurulmuş oldu.²⁸ Komisyon yaklaşık on yıl boyunca aktif olarak çalışmıştır.

Göçmenlerin iskân sırasında karşılaştıkları ilk sorun uygun arazi bulunması konusunda yaşandı. Bu süreç genellikle iki şekilde işliyordu: Ya devlet kendi seçtiği ya da şartlar sebebiyle mecbur kaldığı yerlere göçmenleri yerleştiriyor ya da iskâna uygun araziler arasından yerler seçilmesi için göçmen ailelerin ileri gelenlerine görev veriyordu. Bazen devletin gösterdiği arazilerden birisine yerleşme kararı alan göçmenler, bölgedeki arazide tapusuz olarak uzun yıllardır oturan insanların direnişiyle karşılaşabiliyordu. Bu noktada Uzunyayla örneği dikkat çekici bir konudur. Uzunyayla bölgesinde çok uzun yıllardır Afşar ve Kırıntılı gibi göçebe aşiretler yaşamaktaydı ve bu aşiretler için burası yaşamsal bir öneme sahipti. Devlet otoritesine karşı uzun yıllardan beri sorun çıkaran ve yerleşik devlet anlayışıyla geleneksel olarak çatışma halinde olan bu göçer grupları yerine, bu bölgeyi devletle barışık ve devlet himayesinde yaşayacak olan Çerkeslere vermek devlet açısından pragmatik bir anlayış olarak kısa sürede yerleşti ve uygulamaya geçildi. Ancak yine de Çerkes göçmenler ve bölgedeki göçebe aşiretler arasında bir denge bulunması gerekiyordu. Zira bu iki grup arasında zaman zaman silahlı çatışmalar ve baskınlar yaşanıyordu. Örneğin 1861 yılının yaz ayında Uzunyayla'daki Hatukay Çerkesleri, Kırıntılı aşiretine hayvan meselesi yüzünden saldırmış, aşiretin lideri dâhil pek çok kişiyi öldürmüştü.²⁹

Toprak sorunu ve dolayısıyla göçmenlerin önemli bir kısmının üretici haline getirilmesinde yaşanan problemler, çaresiz kalan göçmenleri yasadışı işler yapmaya itiyordu. Kafkasya'daki dağ köylerinde yaşayan pek çok kabile, hayvancılığın yanı sıra, genel olarak başka kabilelere, Rus ve Kazak yerleşimcilere ya da Rus ordusunun geçici yerleşimlerine yağma saldırıları yaparak

²⁵ Türkiye'deki Halklar ve Topluluklar, S-Petersburg, 1879, s.99'dan aktaran; Aliy - Hasan Kasumov, s.269.

²⁶ Ayşe Pul, "Kafkasya Muhacirlerinin Durumlarına Dair Eczacı Es-Seyyid Hüseyin Efendi'nin Bir Mektubu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 4, S.16, Kış 2011, s.414 – 415.

²⁷ Özgür Yılmaz, "1864 Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor", *Mavi Atlas Dergisi*, S.3, 2014, s. 140.

²⁸ *İrade, Meclis-i Mahsus*, 696 (Arz Tezkeresi)'dan aktaran; Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yay., 2. Baskı, Ankara 2010, s.106.

²⁹ Ömer Karakaş, "19.Yüzyılda Anadolu'da Çerkes Göçmenlerinin İskânları Sırasında Karşılaştıkları Sorunlar: Uzunyayla Örneği", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S.36, Kış 2013, s.85.

geçiniyordu. Bu durum, söz konusu ettiğimiz topraksızlık gibi meseleler yüzünden Anadolu'da da vuku bulmaya başladı. Bilhassa hırsızlık olayları yaygın olarak görülmekteydi. Enver Ziya Karal'ın naklettiğine göre yalnızca Canik'te çalınan at, öküz ve davarlar 25.000 civarındaydı.³⁰ Asayiş olaylarındaki bu ciddi artış, Samsun'da bir süvari birliği oluşturulmasına dahi sebep olmuştu.³¹

Sivas ve Kayseri bölgelerinde Çerkes, Nogay ve Tatar yerleşimcilerin bazı çiftliklere saldırması üzerine, bunların çarşı-pazarda silahlarıyla dolaşmalarının önlenmesi, silah ve kamalarının alındığı ya da alınacağına söylenerek nasihatte bulunulduğu -zira silah ve kama, Kafkas halkları için o dönemde vazgeçilmez unsurlardır- bazen de kanuni yaptırımların işletildiğini görüyoruz.³² Bu noktada devlet Çerkeslerin kendi aralarındaki sosyokültürel ilişkilerinden de faydalanmıştır. Büyüklere ve kan bağına büyük saygı duyan Çerkeslerde söz kutsaldır. Devlet de hırsızlık ve yağma hareketleri üzerine ilgili Çerkes aşiretlerinin ileri gelenlerinden bir daha böyle şeyler yapılmayacağına dair söz almış ve Çerkeslerin birbirlerine bu konuda kefil olmalarını sağlayarak asayiş temin etmeye çalışmıştır.³³ Buna örnek bir hadise 9 Ağustos 1869 tarihli Arz Tezkeresine şöyle yansımıştır: “*Cümlesi beyninde ahd-ı rabıta-ı uhuvvet ettirilmiş idüğüne ve kurrâ ahalisi kefalet-i müteselsileye rabt olunduğundan bunların silah ile gezmeleri caiz olmadığı cihetle... silah taşımamak üzere taahhüdât-ı kavîyye alınmış ve artık beyenlerinde olan bürüdet zail olarak emn ü asayiş tamamıyla iade kılınmıştır.*”³⁴

Göçmenlerin silahla gezmelerinin engellenmesi çalışmaları çerçevesinde dikkat çekici olan bir başka olay da Çerkeslerin silah imal ederek satmaları meselesidir. Hicri 1286 tarihli (Miladi olarak 1869-70 yıllarına denk gelmektedir.) bir salnameye göre “*Çarşamba kazasındaki Çerkes göçmenlerinin altı defa patlar tabanca, tüfenk ve kama imal edip*” Samsun ve çevredeki başka illerde bunları sattıkları tespit edilmiştir.³⁵

Şehir yaşantısına etki eden bir başka vaka ise Çerkeslerin geldikleri bölgede ucuz iş gücü olarak kullanılmalarıdır. Anadolu'nun pek çok köşesinde söz konusu durum geçerli olmuştur denilebilir. Bugün dahi yurtlarını herhangi bir zorlayıcı sebep yüzünden terk eden insanların, geldikleri ülkede ucuz iş gücü olarak görülmeleri ve emek sömürüsü eleştirilerine maruz kalan olayların yaşandığı malumdur. Kafkas göçmenlerinin birçoğu vasıfsız işçi olarak amelelik ve hamallık gibi işlerle meşgul oluyorlar ve normalde olduğundan çok daha az bir ücretle bunu yapıyorlardı. Haliyle de bu işi yapan diğer ahalinin tepkisini çekmekteydiler. Bu konuyla ilgili olarak, Ceride-i Havadis'in 2 Şubat 1860 tarihinde yayınlanan sayısındaki bir haber dikkat çekici görünmektedir. O dönemde muhacirlerin yaptıkları işlerden birisi de odun yarıcılığıdır. Normalde o dönemde 3 Kuruşa yapılan bu işi muhacirlerin İstanbul'da 20 Para ya da 1 Kuruş karşılığı yaptığı görülmektedir. Ancak 1860 kışında muhacirlerin bu işi artık yapmamaya başladıklarının görülmesi üzerine, yapılan bir araştırma sonucunda ilginç bir olayın yaşandığı anlaşılmıştır. Daha önce bu işi yapan o bölgenin yerlilerinden bir kısım eşhas, muhacir odun yarıcıların bir gün yalnız bir kadının evine odun kırmaya gittiklerini, kadının yalnızlığını anlayıp eve girerek değerli eşyalarını çalıp götürdüklerini ve tesadüfen Zaptiye kuvvetleri tarafından yakalandıklarını söyleyerek bir dedikodu yaymışlardır. Bu söylentinin hızla yayılması neticesinde artık göçmenlere bu işlerin verilmemeye başlandığı görülmüştür. Sonuç olarak Zaptiye Müşirliği böyle bir olayın yaşanmamış olduğunu söylemiş ve gazetede ki haberde halkın muhacirlere iş vermekten çekinmemesi gerektiği dile getirilmiştir.³⁶

Gelen göçmenlerin hayatlarını idame ettirecek seviyeye ulaşmaları, üretici konuma gelmeleri, yukarıda bahsettiğimiz sorunların da ortadan kalkması açısından önemliydi. Padişah Abdülaziz ve maiyeti ile Mısır veliahdı ve maiyeti de toplamda 6.000.000 kuruşu bulan bir yardımla göçmenlere destek olmaya çalışmıştı.³⁷ Ayrıca yerli halk arasındaki yardım kampanyaları da, göçmenlerin

³⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C:VII, s.278'den aktaran; Saydam, *A.g.e.*, s.192.

³¹ BOA, A.MKT. MHM, 434/3, Canik İdare Meclisi Mazbatası, 27 TS 1284'ten aktaran; Nedim İpek, “Kuruluşundan Cumhuriyet'e Canik Sancak Merkezi Samsun Şehri”, *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Ed. Cevdet Yılmaz, 3. Baskı, Samsun 2012, s.195.

³² Karakaş, *A.g.m.*, s.87.

³³ Saydam, *A.g.e.*, s.193.

³⁴ *İrade, Dahiliye*, 41519'dan aktaran; Saydam, *A.g.e.*, s.193.

³⁵ Serbestoğlu, *A.g.m.*, s.93.

³⁶ Ceride-i Havadis, Sayı: 972 (10 Receb 1276/2 Şubat 1860)'den aktaran; Saydam, *A.g.e.*, s.190.

³⁷ Baturay Özbek, *Çerkes Tarihi Kronolojisi*, Kafdağı Yay., Ankara 1991, s.144-145.

ihtiyaçlarının bir kısmını biraz olsun gidermeye çalıştı.³⁸ Bu noktada şunu söylememiz gerekir, Kafkasya'daki yurtlarını kaybedip aç biilaç Anadolu topraklarına gelen ve sefaletin her türlüünü yaşayan göçmenlere, Anadolu'nun yerli halkı genel olarak bütün yardımseverliğiyle destek olmaya çalışmıştır. Ancak bahsettiğimiz söz konusu problemler ve bu problemlerin getirdiği hava nedeniyle toplumsal çatışmanın çeşitli yönleri de vuku bulmuştur. Hülasa Kafkasya'daki yaşam dinamiklerini ve alışkanlıklarını geldikleri yerde de devam ettirmek isteyen göçmenlerin, Anadolu'nun şehir yaşantısına ait dinamiklere uyum sağlaması zaman almıştır. Bu zaman boyunca da yerleşikler ve göçmenler birbirleriyle olumlu ve olumsuz ilişkiye girmiş, birbirlerini kâh ön yargılarla kâh gerçek kanılarla tanımış ve adaptasyon süreci bir ölçüde başarılı olmuştur denilebilir.

Göçmenlerin yerleşiklerle olan ilişkilerinde, gayrimüslimlere ayrı bir parantez açmak yerinde olacaktır. Bu noktada iki farklı coğrafya göz önüne gelmektedir: Rumeli ve Anadolu. Rumeli'ne gelen Kafkasyalıların çıktıkları başlıca iki liman Varna ve Köstence'ydı. Bugün Bulgaristan ve Romanya sınırları içinde bulunan bu iki şehir, 1863 ve 64 yıllarında yoğun bir göç dalgasına maruz kalmıştı. Bir gözlemci çiçek, ateş, kanlı basur ve açlıktan perişan olmuş 80.000 kadar göçmenin Varna'da olduğundan bahsetmektedir.³⁹ 1864 Temmuz ayına geldiğinde ise Bulgar vilayetlerinde yerleşmiş olan Çerkes ve Tatarların toplam sayısı yaklaşık 250.000 kişiydi.⁴⁰ Bu sayı ilerleyen yıllarda arttı. Çerkes ve Tatarların özellikle Sırp ve Bulgarların bulunduğu bölgelere birer hat şeklinde yerleştirilmesi⁴¹ kuşkusuz tesadüfi bir eylem değildi. Bundaki amaç, bölgedeki Bulgar isyan hareketlerine engel olmak, Rusya'nın buradaki panislavist nüfuz arttırma girişimlerine, Müslüman bir tebaayı tampon olarak kullanarak cevap vermektir. Çıkan Bulgar isyanlarında da bölgedeki Çerkesler hem yerleştikleri toprakları korumak için hem de "Rus" olarak gördükleri bu Bulgar ve Sırpların hareketlerine karşı çıkmak için savaştılar ya da savaşmak zorunda kaldılar. Bu noktada düzensiz Çerkes birliklerinin kullanılması ya da söz konusu ettiğimiz düşmanlıktan ötürü kimi Çerkes gruplarının Bulgarlara karşı savaşmakta gönüllü olmaları, sivil halka karşı da yer yer aşırı şiddet uygulamalarına sebep oldu.⁴² Bu da Batı Avrupa kamuoyunda Rumeli'ndeki olayların olduğundan daha büyük şekilde görülmesine ve bir Çerkes düşmanlığı oluşmasına yol açtı. Bunlarla birlikte barış zamanlarında da Çerkeslerin Bulgarlarla olan ilişkileri çok da iyimser değildi. Daha önce gelmiş olan Tatarlar, her ne kadar dinleri farklı olsa da Bulgarlarla sosyal ve ticari açıdan sağlıklı bir ilişki kurabilmişlerdi.⁴³ Ancak Çerkes grupları, üreticilikten uzak savaşçı özelliklerini devam ettirerek, Bulgar köylerine zaman zaman yağma seferleri yapıyor ve ürünleri gasp ediyorlardı.⁴⁴

Anadolu'daki durum da hem Çerkesler hem de Osmanlı Devleti'nin bakışı açısından Rumeli'nden çok da farklı değildir. Anadolu'nun kuzeyinde Sinop ve Samsun'dan güneyde Antakya'ya dek bir hat çizildiğinde, Çerkeslerin bu hattaki Samsun, Amasya, Sivas, Kayseri, Maraş, Adana ve Antakya şehirlerine yerleştirildiği görülmektedir. Berzeg'e göre bu durum tesadüfi değildir ve hattın doğusunda kuzeyden güneye doğru Rum, Ermeni ve Kürt yerleşimcileri vardır.⁴⁵ Bilhassa Ermeni ve Kürtlerin 19.yy başından itibaren zaman zaman çıkardıkları kimi bölgesel isyanlar söz konusu olduğunda, Çerkeslerin bu bölgelerde tampon olarak yerleştirilmeleri tıpkı Rumeli'nde olduğu gibi anlamlı görünmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu Kafkas göçmenlerini yalnızca kendi içindeki "sorunlu" tebaaya karşı değil, 19.yy başlarından itibaren kendisi için varlık problemi oluşturacak kadar ciddi bir tehdit haline gelmekte olan Rusya'ya karşı da kullanmak istemiştir. Ancak bu içteki tampon operasyonu kadar başarılı olmamıştır. Zira Rusya kendi sınırları yakınına herhangi bir Kafkas göçmeninin yerleştirilmesine karşı çıkmıştır. Bu konuda Rus sefaretinin 26 Ağustos 1865 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'na gönderdiği yazının Osmanlıca tercümesi dikkate şayandır: "*Çeçen tâ'ifesinden beş bin hânenin memalik-i mahruse-i şâhâneye hicretleri meselesi devlet-i aliyye ile sefaret-i imparatoriye*

³⁸ BOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS), 16/690, Arz Tezkiresi, 6 Cemaziyülâhır 1276/ 31 Aralık 1859; BOA, İrade Meclis-i Vala (İ.MVL), 567/ 25514, Arz Tezkiresi, 29 Şevval 1283/ 6 Mart 1867. 29 BOA, İ.MMS, 27/ 1189, İlännâme, Receb'den aktaran; Serbestoğlu, *A.g.m.*, s.88.

³⁹ Marc Pinson, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkeslerin Rumeli'ne İskânı", *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864*, Editör: Muhittin Ünal, Kafkas Derneği Yayınları, 1.Baskı, Ankara, 2001, s.55.

⁴⁰ *A.g.m.*, s.57.

⁴¹ Bedri Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na Göçler*, s.32'den aktaran; Berzeg, *A.g.e.*, s.142.

⁴² Pinson, *A.g.m.*, s.64.

⁴³ F. Bianconi, *Etnographie et Statistique de la Turquie d'Europe et de la Grece*, Paris 1877, s.51'den aktaran; *A.g.m.*, s.61.

⁴⁴ *A.g.m.*, aynı yer.

⁴⁵ Berzeg, *A.g.e.*, s.140.

beyninde tezekkür olunduğu sırada öyle bî-arâm bir tâ-îfenin devlet-i aliyye ve Rusya hududu civarında iskânları netâyîç ve vahime-i müntec olabileceği cânib-i bâb-ı âliden dahi itiraf buyurulmuş ve fi'l hakîka nehb ü gâretle mecbûl olan ta'ife-i mezkûrenin hududumuz civarında ikametleri bir takım uygunsuzluklara menşe-i dâimi olarak bi'l ahire devleteyn beyninde müşkilat-ı azîme tekevvinünü dâ'î olacağı derkâr bulunmuş idi. Muhacirin-i mezkure ile Rusya hududu beyninde büyük bir mesafe bırakıldığı ve bunlar bir veya iki noktada tecemmu ettirilmeyerek vâsi mahallere seyrek seyrek iskân olunduğu halde daha suhuletle idareleri ve bazı mertebe taht-ı terbiyeye idlalleriyle beraber refte refte Anadolu ahali-i islamiyesine münkâlib olabilmeleri kâbil olub..."⁴⁶ Bu yazıda açıkça görüldüğü gibi Rusya, Kafkas göçmenlerinden Çeçenlerin Rus sınırlarına yakın yerleştirilmemesi gerektiğini, uzakta iskân edilmelerini ve bir arada değil, yağma ve talana meyilli gördüğü bu topluluğun ayrı bir şekilde farklı mahallere seyrek olarak dağıtılması gerektiğini Osmanlı İmparatorluğu'na nota etmiştir. Rusya'nın Çeçenlerin yanı sıra diğer Kafkas göçmenleri için de görüş ve kararlılığının aynı olduğu söylemek mümkündür.

Günlük yaşamın gereği olarak kurulan sosyal ilişkilerde de, Kafkas göçmenleri gayrimüslimlerle Müslümanlara oranla daha fazla asayiş sorunu yaşamıştır denilebilir. Henüz daha göçün en yoğun aşaması başlamamışken, Çerkes, Tatar ve Nogay göçmenlerinin gayrimüslimlere karşı saldırganca hareketlere giriştikleri ve bu konuda hükümete gelen çok sayıda şikâyet yüzünden hükümetin tedbir almak zorunda kaldığı bilinmektedir.⁴⁷ Göçmenlerin iskân edildiği mahalleri yöneten mutasarrıflıklara, hükümetin söz konusu şikâyetlere yönelik olarak aldığı tedbirleri içeren bir emirname 12 Aralık 1861 tarihinde gönderilmiştir.⁴⁸

Daha önce de söz ettiğimiz gibi, kendilerine verimli topraklar verilen ve bilhassa Batı Anadolu'da yerleşmiş tarımla uğraşan Çerkes grupları için herhangi bir sorun söz konusu olmadı. Bu gruplar ve etrafındaki yerleşik tebaa arasında ciddi problemler hiçbir zaman yaşanmadı. Ancak "Yağmacı Çerkeslerin" yalnızca söylentisinin duyulması bile yerleşikleri rahatsız ediyordu. Kimse yakınına bir Çerkes topluluğunun yerleştirilmesine razı değildi. Bu noktada Ermeniler de tıpkı Müslümanlar gibi durumdan memnun değillerdi ve şikâyetlerini genelde yabancı konsolosluklara yöneltiyorlardı.⁴⁹ Bununla birlikte saldıran taraf yalnızca Çerkesler değildi. İngiltere Konsolosu Biliotti'nin raporuna göre Ermenilerin Müslümanlara olan saldırıları bilinmedik bir şey değildir.⁵⁰

Hırsızlık ve Yağmacılık olayları yukarıda bahsettiğimiz gibi gayrimüslimlerle de yaşanmış olaylardır ve sık rapor edilmiştir. Bu konuda hükümete yapılmış sayısız şikâyetin yanı sıra, gözlemcilerin ve seyyahların raporlarında da benzer şeyler görülmektedir. Uzunyayla örneğini ele aldığımızda Fred Burnaby, o dönemde misafir olduğu bir Ermeni'nin kendisine Çerkes komşularından yakındığını iletmış ve köyde kaybolan ineklerden bu Çerkeslerin sorumlu tutulduğunu söylemiştir.⁵¹

2.3. Göçmenler ve Yerleşikler Arasındaki Sosyokültürel İlişkiler, Eğitim ve Dil Sorunları

Kırım Savaşı ve Kafkas savaşları sonrası yaşanan göçlerde Çerkeslerin yanı sıra Kırım Tatarları, Nogaylar, Karaçay-Malkarlar gibi Türk topluluklarını da görürüz. Bu toplulukların Çerkeslere oranla Anadolu şehir yaşantısına daha iyi adapte olduklarını, şehirde ya da kırsalda sosyokültürel anlamda daha angaje bir yapı oluşturabildiklerini söyleyebiliriz. Bilhassa Kırım Tatarları, Anadolu Türkçesine neredeyse birebir benzeyen dilleriyle ve Anadolu Türkleriyle neredeyse aynı olan adetleriyle sosyal hayat anlamında çok az sorun yaşamışlardır. Ancak Çerkeslerin çoğunluğu, Kırım Tatarları gibi tarım üreticiliğinden uzak olmak bir yana, Anadolu'nun dil ve adetlerine de oldukça yabancıydılar. Bu sebeple Batı Anadolu'da verimli topraklara sahip olan Çerkeslerin dışında kalan büyük bir kısım,

⁴⁶ BOA, MVL., 7013/106, 16 Rebiüssani 1282'den aktaran; Ali Bolat, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Çeçen Göçü*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2015, s.71. (Çeçen göçlerinin Anadolu'daki yansımaları ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi almak isteyen araştırmacılar için Bolat'ın eserini incelemek, bu konudaki Arşiv kaynaklarını derli toplu görebilmek açısından da büyük bir kolaylıktır.)

⁴⁷ Karakaş, *A.g.m.*, s.86-87.

⁴⁸ BOA; A.MKT. UM 528/75 (31Aralık 1861 Erzurum Kaymakamından Sâdaret'e Buyruldu); A.MKT. UM 535/39 (24 Ocak 1862 Vidin Eyaletinden Sâdaret'e Arıza)'dan aktaran; *A.g.m.*, s.87.

⁴⁹ McCarthy, *A.g.e.*, s.57-58.

⁵⁰ *A.g.e.*, s.57.

⁵¹ Adnan Mahiroğulları, *Seyyahların Gözüyle Sivas*, İstanbul 2001, s.102'den aktaran; Karakaş, *A.g.m.*, s.88.

yaşamlarını sürdürebilmek için yağmacılığa meyil etmek zorunda kaldı ve çevresindeki yerleşiklerle uyum halinde yaşaması için Tatarlara oranla daha fazla bir süre gerekti.⁵²

Çerkes göçmenlerin geldiğinde yaşadığı bu adaptasyon sorunu, Osmanlı Devleti tarafından da üzerinde önemle durulan bir sorun oldu. Göçlerin yaşandığı dönem, Osmanlı'nın batılılaşma faaliyeti içinde olduğu, Tanzimat ve Islahat fermanlarının ilan edildiği, Avrupa'ya entegrasyonun yoğun yaşandığı bir dönemdi. Devlet idaresindeki yönetici kademesi de, Tanzimat'ın Genç Osmanlılarından Meşrutiyet'in Jön Türklerine evrilecek olan bu ıslahatçı-aydınlanmacı düşüncenin tesirindeydi. Dolayısıyla göçmenlerin sosyokültürel adaptasyonu konusunda tabi tutulacakları eğitim anlayışı da bu dönemin karakteristiğini yansıtmaktadır.

Göçmenlerin ve bilhassa gençlerin eğitim görmesi hem Çerkes toplumu hem de devlet için gerekliydi. Çerkesler bu yolla yaşadıkları yere daha iyi adapte olmakla birlikte, devletin çeşitli kademelerinde -bilhassa memurluk gibi- görev alarak yaşamlarını iyileştirmek istemişlerdir denilebilir. Devlet de, sosyal adaptasyonlarını başarılı bir şekilde gerçekleştiren bu toplulukların, iskân edildikleri yerde geçimlerini rahatça sürdürebilmeleri ve böylece toprağa dayalı vergi düzeninin sağlıklı bir şekilde işlemlerini talep ediyordu. Tüm bu düzenin anahtarı kuşkusuz eğitimdeydi. Bu minvalde örneğin Çerkes göçmenlerin en yoğun yaşadıkları yerlerden birisi olan Uzunyayla'daki Aziziye kazasında bir Rüştüye açılması planlanmış ve bunun için pek çok çalışma yapılmıştır.⁵³ Ayrıca buradaki bazı Çerkes ileri gelenleri, bu okul yapılmadan önce çocuklarını İstanbul'daki Mekteb-i Rüştüye-i Şahane'ye eğitim almaları için göndermişlerdir.⁵⁴

Dil sorunu da Çerkes toplumu ve Osmanlı Devleti için önemli bir konudur. Devlet Çerkeslerin kısa sürede Türkçeyi öğrenmelerini istemiştir. Ancak bu konunun özellikle kırsal kesime yerleştirilen ve toplu halde bulunan Çerkes toplumlarının dışı kapalı ve korumacı bir şekilde yaşamalarından kaynaklı olarak, sağlıklı bir şekilde çözümlendiği söylenemez. Şehirde yaşayan Adige(Çerkes), Çeçen-İnguş, Karaçay, Abhaz ya da Oset gibi Kafkas bireyleri ise, kırsaldaki birlikteliğin aksine şehir yaşantısına ve modern hayatın kozmopolit dinamiklerine yenik düştükleri için, Türkçeyi kısa sürede benimseyip konuşmalarının yanında kendi ana dillerini de büyük ölçüde yitirmişlerdir. Fakat yukarıda da söylediğimiz gibi kırsal kesimde toplu halde yaşayan Kafkasyalılar dillerini korumayı başarmışlar ve Türkçeye ya da Türk adetlerine karşı gösterdikleri içgüdüsel göçmen refleksinin, bir anlamda dillerinin ve kültürlerinin yaşamasında önemli bir rol oynadığı söylenebilir.

Karakaş'ın makalesinden edindiğimiz bilgiler, devletin Çerkeslerin dil problemini çözmek için, cami ve mescitlerin bazılarını yine Çerkes göçmenleri arasından görevliler atadığı, kaza ve kasaba idarecilerinin yine bu kişilerden oluşturulduğu ve sık sık tercümanların kullanıldığı yönündedir.⁵⁵

Eğitim ve dil konusu bir yana, gündelik yaşama uyum sağlama çerçevesinde göçmen ve yerleşik adetleri arasındaki farklardan bahsetmemek konumuzu eksik bırakacaktır. Bu hususta Kırım Tatarlarının ve diğer Türk topluluklarının Çerkes, Çeçen ya da Abhazlara oranla daha iyi uyum sağladıklarından bahsetmiştik. Bu noktada dil kadar etken olan bir diğer parametre de örf ve adetlerdir.

Kafkasya'nın otokton halklarının gelenek ve kültürlerinin çeşitliliğinden önsözümüzde yeterince bahsettiğimizden yeniden aynı detaylara girmeyeceğiz. Elbette Adige ve Abhazların, Çeçen-İnguş, Oset ve Dağıstan halklarının birbirinden farklı -her ne kadar dışarıdan bakıldığında birbirine çok yakın görünse de- geleneksel yaşamları olduğunu biliyoruz. Örneğin Çeçenlerde, daha önce hemen hemen tüm Kafkas toplumları tarafından da benimsenen "Adat" adı verilen ve İslam öncesi toplumsal kuralları belirleyen bir sözlü halk töresi mevcuttu.⁵⁶ İslamiyet'in yayılmasından sonra bu sözlü yasalar bütünü kısmen ortadan kalktı ve İslam diniyle karışarak yeniden şekillendi. Kafkas Savaşı sonrası Anadolu'ya sürgün edilen Çeçenler de yeni sahip oldukları İslami kurullarla tekrar yorumladıkları Adat'ı, bu kez de Anadolu'daki toplumsal yaşamın gerçeklerine adapte etmeye çalıştılar ve ortaya artık daha çok Anadolu toplumunun dinamiklerine yakın bir toplumsal hayat sentezi çıktı.

Sürgünün en kalabalık grubu Çerkesler içinse durum biraz daha farklı gerçekleşti. Çerkeslerin de tıpkı Adat gibi toplumsal yaşamlarının her aşamasını belirleyen, sosyokültürel varlıklarının önemli bir parçası olan "Xabze"(Habze) adında sözlü bir yaşamsal kurullar bütünü mevcuttur. Onlar da

⁵² McCarthy, *A.g.e.*, s.45-46.

⁵³ Karakaş, *A.g.m.*, s.109-114.

⁵⁴ *A.g.m.*, s.109.

⁵⁵ Karakaş, *A.g.m.*, s.101.

⁵⁶ Grigorianz, *A.g.e.*, s.172-173.

İslamiyet’i pek çok Kafkasyalı gibi geç benimsemiş topluluklardandı. Hatta 19.yy’da dahi İslamiyet’le henüz tanışmamış ve eski pagan inanışlarını devam ettiren Çerkes toplulukları mevcuttu. Bu insanlar İslamiyet’in toplumsal yaşamı düzenleme isteklisi olan kurallarına Çeçenler ve Dağıstan halklarından daha fazla direnç gösterdiler. Zira Çerkeslerin toplumsal yapısı Çeçen-İnguşlar gibi sınıfsız bir eşitliğe dayanmıyordu. Dolayısıyla aynı minvaldeki İslami öğretiyi benimsemeleri, özellikle de günlük yaşamlarına doğrudan dâhil etmeleri, Doğu Kafkas halklarında olduğu gibi derinlikli olmadı. Sınıflardan oluşan Feodal Çerkes toplumu, kendi yaşam biçimi olarak gördüğü xabzeyi yaşamı boyunca esas tutmaya çalıştı.

Türk-İslam toplumu, o zamanlar Anadolu’daki 800. yılını doldurmuştu ve köklü bir sosyal yaşam görüntüsü veriyordu. Bilhassa Sünni yapının egemen olduğu bu yapıya baktığımızda, eğer kırsal hayattaki gerçekliğin getirdiği farklı tabloyu bir kenara bırakırsak, şehir yaşantısında göreceğimiz kadın-erkek ilişkisi, sosyal yaşam penceresinden “haremlik-selamlık” şeklinde görülmektedir. 19. yy Osmanlı şehrinde sosyal hayatta kadının yeri oldukça sınırlıdır ve genellikle erkek merkezli olarak tasarlanmıştır. Kadın, toplumdaki erkek figürünün ancak tamamlayıcı bir unsurudur. Bu konuları konumuzun esasını teşkil etmediği için detaylandırmaya gerek duymuyoruz.

Çerkes toplumunda ise erkek ve kadın toplumun önemli ve birbirinden bağımsız olarak da değerli bireyleridir. Çerkes evlerinde daima en büyüğün sözü geçer. Bu kişi erkeğe dede, kadınsa ninedir. Dolayısıyla Türk-İslam toplumlarında erkeğe verilen ekstra önemle benzer bir durum söz konusu değildir. Kadın ve erkek bir araya gelebilir, genç kız ve delikanlılar sohbet edebilir, birlikte dans edip oyun oynayabilir ve evli kadınlar yabancı misafirleri ağırlayabilirler. Hatta Bir Çerkes kadın için birlikte görüldüğünde utanç sayılacak tek kişi kendi kocasıydı der Grigoriantz.⁵⁷ Gençlerin bir araya gelmeleri, bu açıdan oldukça normal karşılanır. Hiçbir aile bu tür bir durumdan ötürü iffetle ilgili kuşku duymaz. Çünkü bunların hepsi xabze çerçevesinde ve xabzenin güvencesinde olan durumlardır. Bu yüzden iffetsizlik olarak addedebilecekleri ya da onur kırıcı herhangi bir şey yaşanması mümkün görünmez.

İşte tüm bu veriler ışığında, bu iki toplumun bir araya geldiğinde birbirlerine sosyokültürel olarak nasıl refleksler geliştirdiklerini anlamak mümkündür. Daha önce yağma ve hırsızlığın Kafkas toplumlarının yaşamındaki yerinden söz etmiştik. Bu bağlamda yerli komşusunun atını çalan bir göçmenin, bu durum göçmenler tarafından normal karşılanmakla birlikte, yerli tarafından hoş görülmesi mümkün değildir ve nitekim çalışmamızın asayiş konulu kısmında da bahsettiğimiz gibi bu konuda sayısız vaka söz konusudur. Düğün ve toplantılarda Çerkes kadını ve erkeğinin bir araya serbestçe gelebilmesi de yerli Müslüman tebaayı ürkütmüş ve bu durumu kendi sosyal hayat pencerelerinden yorumlayan yerleşikler, çeşitli dedikoduların ve yanlış intibaların oluşmasına vesile olmuşlardır denilebilir. Bu durum dolayısıyla Çerkeslerin de Anadolu toplumsal yaşamına adapte olmasını geciktiren etmenlerden bir tanesi olmuştur.

2.4. Çerkes Göçmenlerin Köle Ticaretine Kazandırdığı İvme ve Sosyal Yaşama Etkisi

Kafkasyalıların Anadolu’ya anavatanlarındaki alışkanlık ve geleneklerini de getirdiklerini söylemiştik. Bunlardan bir tanesi olan kölelik, Osmanlı’da hâlihazırda fiilen devam eden köle ticaretine ciddi bir ivme kazandırmıştır. Esasen köle ticareti 19.yy’ın ikinci yarısına gelindiğinde dünya genelinde çeşitli kanunlarla yasaklanma eğilimindeydi. Osmanlı İmparatorluğu da Abdülmecid tahtta iken, 1847 yılında köleliği kaldırmıştı. Bunu İmparatorluğun çeşitli eyaletlerine yollanan köle ticaretinin yasaklandığına ilişkin fermanlar ile İstanbul’daki Büyük Çarşı ve Üsküdar esir pazarlarının kapatılması takip etmişti.⁵⁸ Ancak yüzyıllardan bu yana önemli bir sosyoekonomik faaliyet olmuş bu eylemin, birden bire son bulması mümkün olmamıştır.

Köle ticareti Osmanlı’da resmen yasaklanmasına karşın, 1850’ler ve 60’lar boyunca özellikle beyaz köle ticaretinde herhangi bir gerileme yaşanmadı. Bilhassa Kafkas Göçleriyle bu ticaret ciddi oranda arttı. Bunda Çerkes toplumsal yapısının da katkısı büyüktür. 20. yy öncesi Çerkes toplumunda beş sınıf belirgin olarak ortaya çıkmıştı. Bunlar Prensler(Pşı), Soylular(Vork), Özgür Köylüler(Fıkol), Yarı Bağımlı Köleler (Pşilt) ve Köleler(Vuneut)’dir.⁵⁹ İlk üç topluluğu bir yana bıraktığımızda, Pşilt

⁵⁷ Grigoriantz, *A.g.e.*, s.119-120.

⁵⁸ Abdullah Martal, “19. Yüzyılda Kölelik ve Köle Ticareti”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, C.21, S.121, Ocak 1994, s.15.

⁵⁹ Murat Dursun Tosun, *Arşiv Belgelerinde Kafkasya’dan Göçler, İskânları, Köle ve Cariyeler*, 1. Baskı, İstanbul 2015, s.62.

ve Vuneutların toplumun en altında yer alan sınıflar olduğunu görüyoruz. Aslında kölelere göre daha özgür oldukları söylenebilmekle birlikte, Pşıltlar da Ortaçağ Avrupası'nın Serflerinden daha iyi koşullarda yaşamıyorlardı. Kadınları, kızları, hayvanları ve yiyecekleri, yani kısacası her şeyleri prens ya da soylulara aitti ve bu aidiyet miras yoluyla bir başka soylu ya da prene kalabiliyordu.⁶⁰ Köleler ise genellikle savaş esirlerinden oluşuyorlardı ve akla gelebilecek her türlü angarya işinde kullanılıyorlardı. Hayatları bütünüyle sahiplerinin keyfiyetine kalmış durumdaydı.

Hem Çerkes toplumunun söz konusu yapısı, hem göçmenlerin çaresiz ve perişan durumları, hem de Osmanlı idarecileri ya da zenginlerinden ekonomik kazanç peşinde olanlar, 1860'lı yılları, İstanbul'dan Kahire'ye ve Tahran'a kadar büyük bir köle ticaretinin yaşandığı bir dönem haline getirdi. Açıkta açığa yapılan köle ticaretinde insanlar 30 ila 80 Ruble arasındaki fiyatlarla satılmaktaydı.⁶¹ Osmanlı İmparatorluğu biraz gönülsüz de olsa bu girişimleri resmen engelleme eğilimi gösterdi. Gönülsüz olmasının sebebini, söz konusu ticaretin çok büyük bir ekonomik faaliyet haline gelmesinde ve toplumun her kesimince yapılmasında bulmamız mümkündür. Yasaklama eğilimine girmiş olması ise dünyadaki kölelik karşıtı siyasi hava ve bilhassa Kırım Savaşı sonrası Avrupa'da köleliğe karşı ortaya çıkan tepkiler ile açıklanabilir. Örneğin 1856 yılında Fransız maslahatgüzarı Beneddi, Hariciye Nazırı Reşid Paşa'ya başvurarak, ilişkilerin zedelenmemesi için esir ticaretinin önlenmesini rica etmiştir.⁶²

Osmanlı İmparatorluğu'nun aslında köle ticaretinin devamından yana tavır koyduğunu fakat bunu mecburen yasaklamak durumunda kaldığını gösteren bir ifade de, Batum'da bulunan Mustafa Paşa'ya Çerkezistan ve Gürcistan sahillerinden her türlü köle ticaretinin yasak olduğuna yönelik olarak gönderilen tezkerede şöyle göze çarpmaktadır: “*Şu aralık İstanbul'un ekser sokaklarında ve belki Galata ve Beyoğlu taraflarında bile bir suret-i aleniyyede üserâ alınub satılmakta olduğundan Umur-u Zaptiye ve İhtisâb Nezareti ve Gümrük Emâneti taraflarına bildirilüb şu aleniyyet maddesinin def'iyle şu bey' u şirânın hâneler derununda bir mestûriyyet halinde cereyan etmesi tedbirinin dahi hakîmâne istihsâl ettirilmesi...*”⁶³ Buradaki ifadeden de anlaşılacağı üzere, İstanbul'un en merkezi yerlerinde dahi esir ticaretinin açık açık yapıldığı, bunun ilgili makamlara bildirilerek artık evlerde gizli olarak yapılması için gerekli tedbirlerin alınması resmi makamlarca istenmektedir.

Köle ticaretinin Osmanlı şehir yaşantısına yansımaları hususunda dava dosyası olmuş ya da yazışmalara konu olmuş olan pek çok olay mevcuttur. Bunlardan bazılarında burada yer vermeden meselenin ilgi çekici boyutunu izah etmek mümkün görünmemektedir. Köle ticaretinin, yüzyılın parametreleri ya da zamanın ruhu ne olursa olsun dramatik bir olay olduğunu dile getirmek gerekir. Buna yönelik 1861 tarihli ilginç bir örnek şöyledir: Yüzbaşı Hasan Ağa'nın 8-10 yaşlarındaki kızı kaybolmuş ve daha sonradan anlaşıldığı üzere cariyeye olarak satılmıştır. Kürt Beylerine, Erzurum valisine ve en son da Bilad-ı Beşare Kaymakamına satılan bu kızın arkasından yıllar boyunca araştırma yapan Hasan Ağa, nihayet başvurularına bir yanıt alabilmiş ve Sayda mutasarrıfına yazılan emirname ile bahse konu olan hür cariyenin hemen geri alınmasına yönelik karar çıkmıştır.⁶⁴

Çerkeslerin Kafkasya'dan getirdikleri köle ve cariyelerini satmalarının yanı sıra, bazen kendi akraba ve çocuklarını sattıkları da vakidir. Bu durumun mahkemeye yansıdığı örneklerden birisinde, bu satışlara tıpkı Afrika'dan getirilen kölelerde olduğu gibi engel olması gerektiği, en azından 25-30 yaşından büyüklerin satışının yasaklanması istenmiştir.⁶⁵

Kafkas göçmenlerin ivme kazandırdığı köle ticaretinin, Osmanlı'da açıkça yapıldığına ilişkin ilginç bir örnek de Şubat 1860 yılına ilişkindir. Ceride-i Havadis'te belirtildiğine göre, Darülfünunda oturan Abdülgaffar adındaki bir Nogay muhaciri, Muhacirin Komisyonu'na da bilgi vermek suretiyle, gayet güzel ve okur-yazar olan kız kardeşini 3000 Kuruş'a satışa çıkarmıştı.⁶⁶ Bu olay, Kafkas Göçleri sırasındaki köle ticaretinin gazete ilanlarıyla dahi yürütülecek kadar yoğun olduğu konusunda belirgin bir veridir.

Köle Ticareti taraflar arasında bazı sıkıntılara da yol açıyordu. Örneğin 1861'de İzmir'de meydana gelen bir olayda, bir göçmenin kendi kızını satın parayı almasına rağmen kızı teslim

⁶⁰ Grigorianz, *A.g.e.*, s.117.

⁶¹ Kasumov, *A.g.e.*, s.271.

⁶² BOA, İrade, Hariciye, 5553, 21 Ca 1270'den aktaran; Martal, *A.g.m.*, s.15.

⁶³ Saydam, *A.g.e.*, s. 196.

⁶⁴ BOA, A.MKT.DV., 213/5, 14 C 1278'den aktaran; Tosun, *A.g.e.*, s.72.

⁶⁵ Tosun, *A.g.e.*, s.74.

⁶⁶ Ceride-i Havadis, Sayı 972 (10 Receb 1276/2 Şubat 1860)'den aktaran; Saydam, *A.g.e.*, s.196.

etmemesi üzerine silahlı çatışmaya varacak derecede bir sıkıntı meydana gelmiş, ancak valinin araya girmesi ile ortalık durulabilmişti.⁶⁷

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti köleliğin bütünüyle yok edilmesi konusunda, Kafkas Göçleri süresince ciddi bir adım atmadığı gibi, devletin bu olaya çoğunlukla göz yumduğu söylenebilir. Günlük hayatın bir parçası halinde yoğun olarak yaşanan esir ticaretinin engellenmesi, ancak zaman içerisinde mümkün olmuş ve Osmanlı Devleti ancak 1860'ların sonlarından itibaren söz konusu eylemi yasaklamak ya da kısıtlamak konusunda ciddi adımlar atmaya başlamıştır. Örneğin 1890 yılındaki bir belge, Kafkas göçmenlerinin esir tüccarlarının eline düşmesine engel olmak için, İstanbul'a uğramadan doğrudan iskân için kararlaştırılmış yerlere gönderilmesini ve Osmanlı Bankası tarafından gerekli harcamaların karşılanmasını yazmaktadır.⁶⁸

Sonuç

Rus-Kafkas Savaşı'nın Osmanlı şehir yaşantısına, diğer bir deyişle sosyal hayatına olan etkilerini bu çalışmamızdaki konu başlıklarıyla ayrı ayrı ele almaya gayret gösterdik. Bu doğrultuda öncelikle göç/sürgün sırasındaki etkileri ele alarak, kimi kayık ve tekne sahiplerinin durumdan faydalandıklarından, şehre göçmenler sebebiyle yayılan salgın hastalıklar yüzünden fırıncıların buldukları yerleri terk ederek işe sıkıntısına sebep olduğundan ve şehir yaşantısının bu gibi sorunlar yüzünden felce uğradığından söz ettik. Ayrıca Eczacı Es-Seyit Hüseyin Efendi'nin ve diğer yabancı doktorların sağlık yolsuzluklarına ilişkin raporlarını konu edindik.

Göçmenlerin yerleşiklerle olan ilişkilerini ise asayiş ve sosyokültürel olmak üzere iki düzlemde incelemeyi tercih ettik ve çarpıcı olduğunu düşündüğümüz örnekler sunduk. Asayiş bağlamında, Göçmenlerin silah taşımak, yağma ve talanda bulunmak gibi çıkardığı sorunlar, yerli halkın bu soruna karşı tepkisi, devletin kimi Çerkes göçmenlerini itaati zor olan bazı göçebe aşiretlere karşı kullanması gibi konuları gündeme getirdik. Ayrıca devletin iskân politikasını belirleyen çeşitli etmenleri de göz ardı etmedik. Sosyokültürel ilişkiler açısından da yerleşiklerin göçmenlerle kurdukları temas sırasında, iki tarafın farklı kültürel altyapıları sebebiyle yaşadıkları sorunlardan söz ettik. Bu sorunu açıklarken de Kafkas toplumlarının bilhassa Çerkesler özelinde gelenek ve göreneklerine ilişkin bilgi vermeye çalıştık. Bununla birlikte göçmenlerin yaşadıkları dil sorunu ve çözümüne dair de veriler sunduk.

Son olarak köle ticaretine Kafkas Göçlerinin kazandırdığı ivmeyi ve bu durumun Osmanlı sosyal hayatında nasıl bir realite oluşturduğunu gözler önüne sermeye çalıştık. Bu doğrultuda da göçmenlerin ve yerleşiklerin nasıl köle ticareti yaptığını, devletin bu ticarete karşı müspet ve menfi olarak takındığı tutumları, köle ticaretinin işleyişi sırasında çıkan sorunları ve genel olarak köle ticaretinin kamuoyuna nasıl yansıdığını izah etmeye çalıştık. Tüm bunları yaparken de elbette en çok arşiv belgelerinden ve o belgeleri kullanmış çalışmalardan faydalandık. Son tahlilde, Rus-Kafkas Savaşı sonrası Anadolu'ya yaşanan göç ve sürgün hareketlerinin Osmanlı toplumsal yaşamına nasıl etki ettiğinin anlaşılmasına dair bir parça katkıda bulunabilmek, bu çalışmanın yegâne ve naçizane amacı olarak görülmelidir.

Kaynakça

ASLAN, Cahit, "Bir Soykırımın Adı 1864 Büyük Çerkes Sürgünü", *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, Asam Yayınları, S.1, 2006.

BERZEG, Nihat, *Çerkes Sürgünü* (Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleriyle), TAKAV Yay., Ankara 1996.

BOLAT, Ali, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Çeçen Göçü*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2015

GRIGORIAN TZ, Alexandre, *Kafkasya Halkları Tarihi ve Etnografik Bir Sentez*, Yeni Binyıl Yayınları, İstanbul.

İPEK, Nedim, "Kuruluşundan Cumhuriyet'e Canik Sancak Merkezi Samsun Şehri", *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Ed. Cevdet Yılmaz, 3. Baskı, Samsun 2012.

⁶⁷ Ruzname-i Ceride-i Havadis, Sayı 231 (27 Rebiyülevvel 1278/2 Ekim 1861)'den aktaran; Saydam, A.g.e., s.196.

⁶⁸ BOA İ. DH, 1198/93776, 8 Rebiülevvel 1308/10 Teşrinievvel 1306'dan aktaran; Osmanlı *Belgelerinde Kafkas Göçleri*, Cilt 2, Yay. Haz.: Kemal Gurulcan, Dr. Ali Osman Çınar, Yusuf İhsan Genç, Uğurhan Demirbaş, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2012, s.334-336.

KALKAN, Mert, “Çerkes Sürgünü ve Samsun’a Çıkan Göçmenler”, *Geçmişten Günümüze Samsun Canik ve Değerleri*, Cilt 1 (24-26 Ekim 2013, Samsun), Editör: Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2015, s.349 – 360.

KARAKAŞ, Ömer, “19.Yüzyılda Anadolu’da Çerkes Göçmenlerinin İskanları Sırasında Karşılaştıkları Sorunlar: Uzunyayla Örneği”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S.36, Kış 2013, s.83 – 117.

KARPAT, Kemal, “Avrupalı Egemenliğinde Müslümanların Konumu; Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye’deki İskanı”, *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864*, Editör: Muhittin Ünal, Kafkas Derneği Yayınları, 1.Baskı, Ankara, 2001, s.78 – 111.

KASUMOV, Aliy - Hasan, *Çerkes Soykırımı: Çerkeslerin XIX. YY Kurtuluş Savaşı Tarihi*, Kaf-Der Yayınları, Ankara 1995.

MARTAL, Abdullah, “19. Yüzyılda Kölelik ve Köle Ticareti”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, C.21, S.121, Ocak 1994, s.13 -22.

MCCARTHY, Justin, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, Çev: Fatma Sarıkaya, TTK Yay., 2.Baskı, Ankara 2014.

Osmanlı *Belgelerinde Kafkas Göçleri*, Cilt 2, Yay. Haz.: Kemal Gurulcan, Dr. Ali Osman Çınar, Yusuf İhsan Genç, Uğurhan Demirbaş, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2012.

ÖZBEK, Baturay, *Çerkes Tarihi Kronolojisi*, Kafdağı Yayınları, Ankara 1991.

PINSON, Marc, “Kırım Savaşı’ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkeslerin Rumeli’ne İskanı”, *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864*, Editör: Muhittin Ünal, Kafkas Derneği Yayınları, 1.Baskı, Ankara 2001, s.52 – 77.

PUL, Ayşe, “Kafkasya Muhacirlerinin Durumlarına Dair Eczacı Es-Seyyid Hüseyin Efendi’nin Bir Mektubu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 4, S.16, Kış 2011, s.413 – 423.

SAYDAM, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yay., 2. Baskı, Ankara 2010.

SERBESTOĞLU, İbrahim, “Kırım Savaşı Sonrasında Samsun’da Göç ve Göçmen Sorunu”, s.83 – 98. <http://www.kultur.samsun.bel.tr/samsem2006/doc/006.pdf>, (ET: 8 Temmuz 2015)

TOSUN, Murat Dursun, *Arşiv Belgelerinde Kafkasya’dan Göçler, İskânları, Köle ve Cariyeler*, 1. Baskı, İstanbul 2015.

TUTUM, Cahit, *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864*, Editör: Muhittin Ünal, Kafkas Derneği Yayınları, 1.Baskı, Ankara, 2001, s.7 – 51.

YILMAZ, Özgür, “1864 Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor”, *Mavi Atlas Dergisi*, S.3, 2014, s. 133 – 156.

Erzincanlı Göçmenler ve İskan Tarihi Açısından Önemi[□]

Doç. Dr. Alpaslan DEMİR
Gaziosmanpaşa Üniversitesi / Tokat

Giriş

Tahrir defterleri, Osmanlı Devleti'nin 15-16. yüzyıl idari, sosyal ve iktisadi yapısını ortaya koyabilmek için önemli bir kaynaktır. İlk dönem yapılan tahrir çalışmaları ile kıyaslandığında günümüzde bu defterler daha detaylı bir şekilde incelenebilmektedir. Fakat özellikle Türkiye sınırları içinde kalan bölgeler için yapılmış tahrir çalışmalarında, çok önemli olmasına karşın, göç konusu ya hiç incelenmemiş ya da istatistiklere yer verilmeden bir iki paragraf bahsedilerek geçiştirilmiştir.¹

Göç, kişilerin sosyal yapısını değiştirebildiği gibi, olumlu ya da olumsuz etkilerinin bir sonucu olarak toplumsal yapıyı da etkilemektedir.² Göçün toplumsal yapıdaki etkisi nedeniyle, çeşitli bilim dalları göç olayını kendi bilim dalları açısından değerlendirmeye tabi tutmuştur. Bu bağlamda, Osmanlı ülkesinde yaşanan iç ve dış göçün tarihsel boyutu için de araştırmalar yapılmıştır. Fakat, yerli ve yabancı tarihçiler tarafından yapılan bu araştırmalar, 18. yüzyıl ve sonrası için ağırlık kazanmıştır.³

Tahrir defterleri verileri çerçevesinde bir bölgenin 15. veya 16. yüzyıldaki demografik yapısını aydınlatmada göç verileri⁴ önemlidir. Yüzyıl içerisinde meydana gelen nüfus artışı ya da eksilişinin nedenlerini ortaya çıkarabilmek için iç ve dış göç verilerinin dikkatli irdelenmesi gerekmektedir. Yüzyıl içerisinde nüfusun nasıl arttığı veya eksildiğini bilmek yapılacak yorumların sağlıklı olmasını sağlayacaktır. Göç verileri iskan tarihi açısından da önem arz eder. Tahrir defterlerindeki göçmen kayıtlarında dikkat çeken bir nokta ise belli yerleşmelerden pek çok yere dağılmış olan göçmenlerdir. Şarki/Şarkıyan olarak kaydedilmiş olan göçmenler bu bağlamda değerlendirilebilir.⁵ Dikkat çeken bir diğer göçmen grubu ise Erzincanlı göçmenlerdir.

[□] Bu çalışma, yürütücülüğünü Prof.Dr. Osman GÜMÜŞÇÜ'nün yaptığı 113K101 nolu SOBAG/TÜBİTAK projesinin bir bölümü olup bu projeye verdiği destekten dolayı TÜBİTAK'a teşekkür ederiz.

¹ Alpaslan Demir, "16. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehir Demografisine Göçlerin Etkisi", *Bilig*, S. 50, Yaz 2009, s. 15. Özellikle Balkanlar için yapılan çalışmalarda göç konusuna yeterince değinildiğini söylemek mümkündür, bkz. Osman Gümüşçü, "Internal Migration in Sixteenth Century Anatolia", *Journal of Historical Geography*, S. 30/2, 2004, s. 245.

² Nilüfer Demir, *Birey, Toplum, Bilim: Sosyoloji Temel Kavramlar*, Turhan Kitabevi Yay., Ankara 2004, s. 114-116. Göçün başlıca etkileri şunlardır: Demografik etkileri, kültürel ve politik etkileri, ekonomik ve çevresel etkileri, sosyal etkileri, bkz. M.E. Witherick *Population Geography*, Longman London Newyork, 1995, s. 100-107.

³ Yapılan göç araştırmalarına örnek olarak İbrahim Güler, "18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus Hareketleri Olarak İç Göçler", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 36, İstanbul 2000, s. 155-212; Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Trabzon 1996; Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-13)*, TTK Yay., Ankara 1994; Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, TTK Yay., Ankara 1994; Kemalettin Kuzucu, "1838 Tarihli Bir Deftere Göre İlbeli Kazasında Nüfus Hareketleri", *Akademik Araştırmalar*, S. 3, Kış 1996, Erzurum, s. 117-123 verilebilir.

⁴ Bkz. Alpaslan Demir, *16. Yüzyılda Samsun-Ayıntab Hattı Boyunca Yerleşme Nüfus ve Ekonomik Yapı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007 (Basılmamış Doktora Tezi), s. 208-209; Alpaslan Demir, "16. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehir Demografisine Göçlerin Etkisi", *Bilig*, S. 50, Yaz 2009, s. 15-28; Alpaslan Demir, "XV. Yüzyılın İkinci Yarısında Tokat Şehrinde Göçmenler", *Tokat Sempozyumu, 01-03 Kasım 2012*, C. 1, Tokat 2012, s. 83-97; Alpaslan Demir, "15-16. Yüzyıl Göçlerinin Osmanlı İskan Yapısına Etkisi", *XVII. Türk Tarih Kongresi*, 15-17 Eylül 2014 Ankara, Basılmamış Bildiri; Osman Gümüşçü, "Internal Migration in Sixteenth Century Anatolia", *Journal of Historical Geography*, S. 30/2, 2004, s. 231-248.

⁵ Alpaslan Demir, "XVI. Yüzyıl Anadoluşunda Dış Göçler: Şarkıyan", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 28, 2011, s. 51-66.

Erzincan ve Çevresinin Tarihine Kısa Bir Bakış

Tahrir defterlerindeki Erzincanlı göçmen kayıtları konusuna geçmeden önce kısaca Erzincan ve çevresinin tarihine bir göz atmakta fayda vardır.

1071 Malazgirt Savaşı akabinde Türkler Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu fethetmek için harekete geçmişlerdir. Yapılan fetihler neticesinde Selçuklu emir ve beylerine fethettikleri bölgeler "ikta" olarak verilmiş ve zaman içerisinde de bu topraklarda kendi beyliklerini kurmaya başlamışlardır. Erzincan ve çevresini feth eden Emir Ahmed Mengücek Gazi de kendi beyliğini kurarak Kemah'ı merkez yapmıştır. Fakat, Erzincan ve çevresinin Osmanlı fethine kadar istikrar içerisinde yaşadığını söylemek güçtür. Mengücekler döneminde bölgede yaşanan iç karışıklar, 1243 Köseadağ Savaşı sonrası Moğollar tarafından Anadolu'nun istilası ve İlhanlı valilerinin hüküm sürmesi döneminde de devam etmiştir. 1343 yılında Erzincan yakınlarındaki Karanbük mevkinde muhaliflerini yenen Eretna bağımsızlığını ilan ederek Erzincan'ı da içine alan bölgede hakimiyetini sağladı. Eretna Devleti'nin uc vilayeti durumunda bulunan Erzincan ise 1348-1362 yılları arasında bölgenin güçlü Ahi liderlerinden olan Ayna Bey'in yönetiminde kaldı. Ayna Bey'in ölümü sonrası bölgede yaşanan hâkimiyet mücadelesi nedeniyle istikrarsızlık devam etmiştir. Eretna devletinde önce kadılık, daha sonra naiblik yapmış olan Kadı Burhaneddin Ahmed, 1381 yılında Sivas'ta hükümdarlığını ilan etmiş ve Eretna topraklarını kendi hâkimiyeti altında birleştirmeyi amaçlamıştır. Yapılan mücadeleler esnasında yapılan yağma ve yıkımlar nedeniyle özellikle Erzincan ve çevresi oldukça etkilendi. Yaşanan hakimiyet mücadelesine birbirine hasım durumunda olan Akkoyunlu ve Karakoyunluların da müdahil olması bölgedeki istikrarsızlığın daha da kötüleşmesine neden olmuştur. Kadı Burhaneddin'in 1389 yılında eski müttefiki Akkoyunlular tarafından ortadan kaldırılması akabinde Osmanlılar da bölgede yaşanan hakimiyet mücadelesine müdahil olmuştur. 1402 Ankara Savaşı'nda Timur'a yenilen Osmanlıların bölgedeki kazanımları elden çıkmıştır. 1420 sonrası bu bölgede Akkoyunlu-Karakoyunlu mücadelesi oldukça kızışmıştır. Bu mücadele esnasında Erzincan ve çevresi kadar Doğu Anadolu'nun pek çok yerleşim yeri de tahrip olmuştur. 1467'de Akkoyunluların Karakoyunlulara son vererek Doğu Anadolu'ya hakim olması kısmen bölgede istikrar getirmiştir. Fakat, bölgede bu sefer Osmanlı-Akkoyunlu mücadelesi baş göstermiş, 1473 Otlukbeli Savaşı'nı kaybeden Akkoyunlular Karahisar-ı şarki hariç diğer bölgelerde hüküm sürmeye devam etmiştir. Safevilerin ortaya çıkışı ile Doğu Anadolu'da yeni çekişme Osmanlı-Safevî mücadelesi olarak gerçekleşmiştir. Bölgede yaşanan mücadele 1514 Çaldıran Savaşı'na kadar sürmüş ve bu savaş akabinde Erzincan ve çevresi Osmanlı hakimiyetine girmiştir.⁶

Erzincanlı Göçmenler

Öncelikle belirtmek gerekir ki bütün bölgelerin tahrirlerinin incelenmesi hem zaman açısından hem de bu çalışmanın boyutunu aşacak olmasından dolayı mümkün değildir. Bu nedenle, kuzey-güney yönünde Samsun, Çorum, Kayseri, Adana şeklinde inen hattın doğusunda; Erzurum, Diyarbakır, Mardin şeklinde inen hattın ise batısında olmak üzere bu aralıkta bulunan büyük yerleşme merkezleri bu çalışmada esas alınmıştır. Bu çerçevede yaklaşık olarak 1450-1600 yılları aralığında 150 yıllık bir dönem içerisinde çeşitli yıllara ait tahrirleri bulunan Sivas, Tokat, Karahisar-ı şarki, Erzurum, Niksar, Trabzon, Harput, Divriği, Amid (Diyarbakır), Çorumlu, Antep, Bayburd, Merzifon, Ruha, Çemişgezek, Kemah, Mardin, Adana, Canik, Kahta, Gerger, Malatya, Sis, Turhal, Zile, Darende, Behisni ve Kayseri'nin kayıtları incelenmiştir. Bu yerleşmelerden bazılarının sadece şehir merkezleri taranmışken Erzincanlı göçmenlerin yoğun bulunabileceği düşüncesiyle Tokat, Sivas, Niksar, Divriği, Darende, Besni, Turhal, Zile ve Kayseri'nin şehir merkezi yanında kırsalına ait kayıtlar da gözden geçirilmiştir. Bahsi geçen 150 yıllık dönem içerisinde mevcut tahrir defterlerine göre Mardin, Adana, Canik, Kahta, Gerger, Malatya ve Sis merkezlerinde Erzincanlı göçmen bulunmamaktadır. Ayrıca

⁶ Geniş bilgi için bkz. Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993, s. 53-79; İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, TTK Yay., Ankara 1990, s. 3-8; Ali Sevim-Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, TTK Yay., Ankara 1989, s. 422-466; Mükrimin Halil Yinanç, "Akkoyunlular", *Türkmen Akkoyunlu İmparatorluğu*, Hazırlayanlar: Necip Aygün Akkoyunlu-Dr. Adil Şen, Ankara 2003, s. 21-42; Faruk Sümer, "Karakoyunlular", *İslam Ansiklopedisi*, C. 24, 2001, s. 434-438.

Turhal, Zile, Darende, Behisni ve Kayseri merkez ile kırsalında da Erzincanlı göçmen kaydı mevcut değildir.

İncelenen yerleşmelerin tahrirlerine göre 150 yıllık dönemde 675 Erzincanlı göçmen bulunmaktadır. Göçmenlerin 551'i (% 81,62) gayrimüslim iken 124'ü (% 18,38) Müslüman'dır. Bu durum bölgede yaşanan istikrarsızlığın, azınlık psikolojisi olsa gerek, en çok gayrimüslimler üzerinde etkili olduğunu göstermektedir.

İncelenen kayıtlarda geçen Erzincanlı göçmenlerin % 82'sinin (529 kişi) Osmanlı'nın Erzincan ve çevresini fethederek istikrar kurması öncesi yaşanması dikkat çekmektedir. Fetih sonrası dönemde de göçler yaşanmış olsa da önceki döneme nispetle azdır. En fazla göçmen kaydı 1455 tahrirlerinde görülmektedir. Hiç şüphesiz bu durum 1420 sonrası bu bölgede Akkoyunlu-Karakoyunlu mücadelesinin oldukça kızışmış olması ile alakalıdır. Bu mücadele esnasında Erzincan ve çevresi kadar Doğu Anadolu'nun pek çok yerleşim yeri de tahrip olmuştur. Bunun bir yansıması olarak 150 yıl içerisinde Erzincan'dan meydana gelen göçlerin % 40'ı (270 kişi) 1455 tahrirlerinde kayıtlıdır. 1484-1486 arası tahrirlere yansıyan Erzincanlı göçmenlerin sayısı 88 olup % 13'e tekabül etmektedir. Safevilerin ortaya çıkışı ile Doğu Anadolu'da yeni çekişme Osmanlı-Safevî mücadelesi olarak gerçekleşmiştir. Bölgede yaşanan mücadele 1514 Çaldıran Savaşı'na kadar sürmüştür ve bu savaş akabinde Erzincan ve çevresi Osmanlı hakimiyetine girmiştir. 150 yıllık dönemde ikinci yoğun göç dalgası Osmanlı-Safevî mücadelesi zamanında yaşanmıştır. Nitekim 1500-1525 arası tahrirlere yansıyan 171 Erzincanlı göçmen (%25) bulunmaktadır. Osmanlı Devletinin bölgede istikrar sağlaması akabinde de geçmiş dönemlere nispetle az da olsa göçler yaşanmıştır. 1530 ve sonrası tahrirlere yansıyan 146 göçmenin 25'i Müslüman, 121 ise gayrimüslimdir.

Bahsi geçen 150 yıllık dönemde Erzincanlı göçmenlerin en çok tercih ettiği ilk iki şehir (599 kişi, yaklaşık %89) Osmanlı Devleti'nin ekonomik, sosyal ve idari açıdan düzenini sağlamış olduğu, Osmanlı'nın doğu sınırı sayılabilecek Sivas ve Tokat'tır. Toplam 380 nefer Erzincanlı göçmen Sivas'ı tercih etmiştir. Bir başka ifade ile Erzincanlı göçmenlerin % 56'sı Sivas'ta bulunmaktadır. Göçmenlerin 220'si (14 Müslüman, 206 gayrimüslim) Sivas merkeze gelmiş iken 160'ı (14 Müslüman, 146 gayrimüslim) Sivas kırsalında çeşitli köylere dağılmıştır. Tokat'a gelen göçmen sayısı ise 123'ü şehir merkezi (32 Müslüman, 91 gayrimüslim), 96'sı kırsal olmak üzere (47 Müslüman, 49 gayrimüslim) 219'dur (%32,5). Sivas ve Tokat'a en yoğun Erzincanlı göçü, Erzincan'ın Osmanlı tarafından fethedilip istikrar kurması öncesi yaşanmıştır. Erzincan'da istikrarın kurulması öncesi Tokat ve Sivas'a 492 kişi göç etmiş iken, istikrar kurulduktan sonra 107 kişi göç etmiştir. İlginç olan ise Erzincan'da kurulan istikrar sonrası Tokat ve Sivas'a yapılan göçlerin kırsaldan ziyade şehir merkezlerine yapılmış olmasıdır. Bu durum, daha önceki göçlerin güvenlik gerekçesiyle, sonraki göçlerin ise ekonomik sebeplerle yapılmış olabileceğini gösterebilir.

Erzincanlı göçmenlerin en çok tercih ettiği üçüncü şehir Karahisar-ı şarki'dir. 1485 tahririnde 13, 1569 tahririnde ise 12 olmak üzere 25 Erzincanlı gayrimüslim göçmen Karahisar-ı şarki merkezine gelmiştir. 1485 tahririnde görülen Erzincanlıların, Karahisar-ı şarki'nin Osmanlı tarafından fethedilmesi akabinde, güvenlik endişesi nedeniyle, 1569 tahririnde görülenlerin ise ekonomik nedenlerle gelmiş olduğu söylenebilir.

51 Erzincanlı göçmen ise bahsi geçen üç şehir dışında çeşitli şehirlere yerleşmiştir. Bu şehirler Niksar (9 kişi), Erzurum (8 kişi), Divriği (7 kişi), Trabzon (6 kişi), Harput (5 kişi), Diyarbakır (4 kişi), Çorumlu (3 kişi), Merzifon, Antep, Bayburt (2'şer kişi), Ruha, Çemişgezek ve Kemah (1'er kişi)'dir.

Özellikle kırsalda yerleşmiş bulunan Erzincanlı göçmenlerin bölge iskan yapısına etkisi olduğu muhakkaktır. Bu göçmenlerin, yerleştikleri bölgelerin kaybettiği nüfusun telafi edilerek yerleşmelerin devamlılığına katkıda bulunduğu söylenebilir. Yapılan çalışmalar⁷ yerleşmelerin nüfus açısından güçlenmesinde göçmenlerin ne kadar önem arz ettiğini göstermektedir. Hiç şüphesiz, göçmenlerin mevcudiyeti en azından bir kısım köy ve mezranın devamlılığına katkı sağladığı gibi, özellikle mezraların köye dönüşmesinde rol oynadığı da söylenebilir.

⁷ Alpaslan Demir, "15-16. Yüzyıl Göçlerinin Osmanlı İskan Yapısına Etkisi", *XVII. Türk Tarih Kongresi*, 15-17 Eylül 2014 Ankara, Basılmamış Bildiri.

Sonuç

1450-1600 yılları aralığında 150 yıllık bir dönem içerisinde incelenen yerleşmelerin tahrirlerine göre 675 Erzincanlı göçmen bulunmaktadır. Bu göçmenlerin 551'i gayrimüslim iken 124'ü Müslüman'dır. Bu süreç zarfında göçmenler tarafından en çok tercih edilen şehirler Sivas ve Tokat'tır. Erzincan bölgesinde yaşanan hakimiyet mücadelesinin bir sonucu olarak ortaya çıkan istikrarsızlık ve can güvenliği endişesi nedeniyle en çok göç Erzincan'ın Osmanlı tarafından fethedilip istikrar kurması öncesi yaşanmıştır. Osmanlı'nın Erzincan'da düzenini kurması sonrası yaşanan göçler ise ekonomik nedenlerden dolayı olmalıdır. Bu göçmenlerin özellikle kırsal yerleşmelerde nüfusun güçlenmesine katkı yaparak yerleşmelerin devamlılığına etki ettiği ve bir kısım mezraların köye dönüşmesinde etkili olduğu söylenebilir.

Kaynakça

I- Yayınlanmamış Arşiv Kaynakları:

- a) İstanbul Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi: (BOA.TD.)
- Tahrir Defterleri No: 2; 19; 37; 54; 60; 64; 69; 71; 79; 90; 123; 164; 168; 178; 186; 200; 205; 252; 254; 255; 287; 288; 373; 408; 444; 450; 478; 540; 966; 969; 997; 998; 1084-2; 1084-1
-Maliyeden Müdevver Defterler No (MAD): 354; 828.
b) Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi: (TKGM.TD.)
- Tahrir Defterleri No: 10; 12; 14; 29; 33; 34; 38; 41; 46; 106; 114; 117; 142; 150; 151; 155; 153; 161.

II- Yayınlanmış Arşiv Kaynakları:

İNBAŞI, Mehmet, *1484 (Hicri 888) Tarihli Kayseri Tapu Tahrir Defteri*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2009.

İNBAŞI, Mehmet, *1500 (Hicri 906) Tarihli Kayseri Tapu Tahrir Defteri*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2009.

İNBAŞI, Mehmet, *Kayseri Tapu Tahrir Defteri: 1570 (Hicri 976) Tarihli*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2009.

III- İncelemeler:

DEMİR, Alpaslan, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Dış Göçler: Şarkıyan", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 28, 2011, s. 51-66.

DEMİR, Alpaslan, "15-16. Yüzyıl Göçlerinin Osmanlı İskan Yapısına Etkisi", *XVII. Türk Tarih Kongresi*, 15-17 Eylül 2014 Ankara, Basılmamış Bildiri.

DEMİR, Alpaslan, "16. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehir Demografisine Göçlerin Etkisi", *Bilig*, S. 50, Yaz 2009, s. 15-28.

DEMİR, Alpaslan, "XV. Yüzyılın İkinci Yarısında Tokat Şehrinde Göçmenler", *Tokat Sempozyumu, 01-03 Kasım 2012*, C. 1, Tokat 2012, s. 83-97.

DEMİR, Alpaslan, *16. Yüzyılda Samsun-Ayıntab Hattı Boyunca Yerleşme Nüfus ve Ekonomik Yapı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007 (Basılmamış Doktora Tezi).

DEMİR, Nilüfer, *Birey, Toplum, Bilim: Sosyoloji Temel Kavramlar*, Turhan Kitabevi Yay., Ankara 2004.

ERKAN, Süleyman, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Trabzon 1996.

GÜLER, İbrahim, "18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus Hareketleri Olarak İç Göçler", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 36, İstanbul 2000, s. 155-212.

GÜMÜŞÇÜ, Osman, "Internal Migration in Sixteenth Century Anatolia", *Journal of Historical Geography*, S. 30/2, 2004, s. 231-248.

HALAÇOĞLU, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-13)*, TTK Yay., Ankara 1994

İPEK, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, TTK Yay., Ankara 1994.

KUZUCU, Kemalettin, "1838 Tarihli Bir Deftere Göre İlbeyli Kazasında Nüfus Hareketleri", *Akademik Araştırmalar*, S. 3, Kış 1996, Erzurum, s. 117-123.

MİROĞLU, İsmet, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, TTK Yay., Ankara 1990.

SEVİM, Ali-YÜCEL, Yaşar, *Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, TTK Yay., Ankara 1989.

SÜMER, Faruk, "Karakoyunlular", *İslam Ansiklopedisi*, C. 24, 2001, s. 434-438.

TURAN, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993.

WITHERICK, M.E., *Population Geography*, Longman London Newyork, 1995.

YİNANÇ, Mükrimin Halil, "Akkoyunlular", *Türkmen Akkoyunlu İmparatorluğu*, Hazırlayanlar: Necip Aygün Akkoyunlu-Dr. Adil Şen, Ankara 2003, s. 21-42.

Harita I: Erzincanlı Göçmenlerin Bulunduğu Yerleşmeler (Yuvarlak içerisinde olanlar)

Tablo I: Yerleşmelerdeki Erzincanlı Göçmenlerin Sayısı
(M: Müslim; G: Gayrimüslim; T: Toplam; X: Tahrir Defteri Yok)

Erzincanlı Göçmenler	1455		1484-1486		1500-1525		1530-1541		1547-1554		1560-1592		T
	M	G	M	G	M	G	M	G	M	G	M	G	
Sivas Merkez	3	85	0	31	2	70	X	X	5	15	4	5	220
Sivas Kırsal	14	64	0	8	0	66	X	X	0	8	0	0	160
Tokat Merkez	22	6	3	11	2	9	X	X	5	40	0	25	123
Tokat Kırsal	39	25	8	14	0	10	X	X	0	0	0	0	96
Karahisar-ı Şarki Merkez	X	X	0	13	X	X	X	X	0	0	0	12	25
Erzurum Merkez	X	X	X	X			0	0			6	2	8
Niksar Merkez	2	5	X	X	0	0	X	X	X	X	0	0	7
Trabzon Merkez	X	X	0	0	X	X	X	X	0	6	0	0	6
Harput Merkez	X	X	X	X	0	5	X	X	X	X	0	0	5
Divriği Kırsal	X	X	X	X	X	X	0	3	0	2	0	0	5
Amid Merkez	X	X	X	X	1	2	0	1	X	X	0	0	4
Çorumlu Merkez	3	0	X	X	0	0	X	X	X	X	0	0	3
Antep Merkez	X	X	X	X	X	X	0	2	X	X	0	0	2

Bayburd Merkez	X	X	X	X	0	0	2	0	X	X	0	0	2
Merzifon Merkez	X	X	X	X	0	2	X	X	X	X	0	0	2
Niksar Kırsal	0	2	X	X	0	0	X	X	X	X	0	0	2
Divriği Merkez	X	X	X	X	X	X	2	0	0	0	0	0	2
Ruha Merkez	X	X	X	X	0	1	X	X	X	X	0	0	1
Çemişgezek Merkez	X	X	X	X	0	1	0	0	X	X	0	0	1
Kemah Merkez	X	X	X	X	0	0	0	0	X	X	1	0	1
Mardin Merkez	X	X	X	X	0	0	0	0	X	X	0	0	0
Adana Merkez	X	X	X	X	0	0	X	X	0	0	0	0	0
Canik Merkez	X	X	0	0	0	0	X	X	X	X	0	0	0
Kahta Merkez	X	X	X	X	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Gerger Merkez	X	X	X	X	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Malatya Merkez	X	X	X	X	X	X	0	0	X	X	0	0	0
Sis Merkez	X	X	X	X	0	0	0	0	X	X	0	0	0
Turhal Merkez	0	0	0	0	0	0	X	X	X	X	0	0	0
Turhal Kırsal	0	0	0	0	0	0	X	X	X	X	0	0	0
Zile Merkez	0	0	0	0	0	0	X	X	X	X	0	0	0
Zile Kırsal	0	0	0	0	0	0	X	X	X	X	0	0	0
Darende Merkez	X	X	X	X	X	X	0	0	0	0	0	0	0
Darende Kırsal	X	X	X	X	X	X	0	0	0	0	0	0	0
Behisni Merkez	X	X	X	X	X	X	0	0	0	0	0	0	0
Behisni Kırsal	X	X	X	X	X	X	0	0	0	0	0	0	0
Kayseri Merkez	X	X	X	X	0	0	X	X	X	X	0	0	0
Kayseri Kırsal	X	X	0	0	0	0	X	X	X	X	0	0	0
TOPLAM	83	187	11	77	5	166	4	6	10	71	11	44	675

Atatürk Dönemi Samsun Şehir Nüfusu

Prof. Dr. Zafer GÖLEN
Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi / Burdur

Giriş

İlk kez 1831’de Osmanlı Devleti’nin gündemine giren nüfus sayımlarından 1927’ye kadar bir türlü istenen sonuç alınamamıştı. Cumhuriyet temel reformları gerçekleştirdikten sonra ilk iş bir nüfus sayımı yaptı. Trablusgarp Savaşı’ndan bu yana sürekli toprak ve insan kaybeden ülke, bir de nüfus mübadelesi yaşamıştı. Atatürk ise daha 1923’ten itibaren bir nüfus sayımı yapılmasının önemine vurgu yapıyor, Meclis konuşmalarının bazılarında bu konuya dikkat çekiyordu¹.

Türk Hükümeti kadar, diğer ülkeler de Türkiye’nin nüfusunu merak ediyordu. Mesela, 1925’de Yunan gazetelerinde, “*Türkiye Sekene Aramağa Çıkıyor*” başlığıyla haberler yayımlanıyor, Türkiye’nin nüfusunu artırmak için sınırları dışındaki Müslümanları ülkeye davet ettiği ve Yugoslavya’dan 55.000 Müslüman’ın Türkiye’ye göç etmek istediği gazete sütunlarını süslüyordu².

Ciddi manada bir nüfus sayımı gerçekleştirmek isteyen Ankara, sayım için önce 1926’da Başbakanlığa bağlı İstatistik Umum Müdürlüğü’nü kurmuş, ardından Belçikalı istatistik uzmanı Prof. Camille Jackquart’ı (Kamil Jakar) Türkiye’ye davet ederek kurumun müdürlüğüne getirmiştir. Ardından, Dâhiliye Vekâletince 9 maddelik bir nüfus sayım kanunu teklifi hazırlanmış, kanun teklifi İcra Vekilleri Heyetinin (Bakanlar Kurulu) 6 Mayıs 1926 tarihli toplantısında görüşülerek kabul edilerek hükümet teklifine dönüştürülmüştür. 11 Mayıs 1926’da TBMM.’ne sunulan kanun teklifi, meclisin 2 Haziran 1926 tarihli 113.cü toplantısında kabul edilerek, 28Ekim 1927 Cuma günü sayım yapılmasına karar verilmiş ve sayım 28 Ekim 1927’de yapılmıştır³.

Sayımın kati neticelerine göre⁴:

Erkek: 6.563.879 Oran: % 48,1

Kadın: 7.084.391 Oran: % 51,9

Toplam:13.648.270

Trakya Nüfusu: 1.040.669 Oran: % 7,6

Asya Nüfusu: 12.607.601 Oran: % 92,4

Yukarıdaki nüfusun % 75,8 köylerde, %24,2’si şehirlerde yaşamaktadır.

A-1927 Nüfus Sayımı

1927’de ülke nüfusunun % 24,2 şehirlerde, %75,8’i köylerde yaşarken, tablo 1’de görüleceği gibi Samsun halkının % 21,26’sı şehirlerde, % 78,74’ü köylerde yaşamaktadır. Bu sonuçta Samsun’un Çarşamba ve Bafra gibi iki büyük ovaya sahip olmasının ve genelde ülke nüfusunun çoğunluğunun tarım ve hayvancılık sektöründe çalışmasının etkisi büyüktür. Samsun il genelinde köylü nüfus ülke ortalamasının üzerinde olmasına karşın, merkez ilçe dikkate alındığında şehirli nüfusun ülke ortalamasının hayli üzerinde olduğu görülür. Samsun merkez ilçede halkın % 40,08’i şehir merkezinde, % 59,92’si ise köylerde ikamet etmekteydi. Samsun şehir merkezinin önemli bir limanı barındırıyor olması ve o dönem için ciddi sayılabilecek bir ticarî etkinliğe sahip olması şehir nüfusunun Türkiye ortalamasından çok yüksekte olmasının başlıca sebebidir.

¹ Adnan Güriz, *Türkiye’de Nüfus Politikası ve Hukuk Düzeni*, Sevinç Matbaası, Ankara 1975, s.42-44.

² BCA, Fon Kodu:30.10.0.0, Yer no:253.708.57, 6 Haziran 1925 tarihli Atina Büyükelçiliği’nden gelen rapor.

³ Zafer Gölen, “1927 Nüfus Sayımı”, *Uluslararası Türkiye Cumhuriyeti Sempozyumu Bildirileri 22-24 Ekim 2008*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta 2008, s.307-314.

⁴ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, *Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin 1935 Türkiye Nüfusu Kat’i Tasnif Neticeleri*, Mehmet İhsan Basımevi, Ankara 1937, s.3-4.

Tablo-1: 1927 Genel Nüfus Sayımında Samsun Vilâyeti'nin Genel Nüfusu (Köyler Dâhil)⁵

Kazalar	Nüfus			Yüzölçümü	Nüfus Yoğunluğu
	Erkek	Kadın	Toplam		
Merkez	39.097 %51,41	36.946 %48,59	76.043	2.115	35.9
Bafra	28.73	30.462	58.635	2.135	27.6
Çarşamba	20.995	24.363	45.358	1.350	33.5
Havza	18.000	20.010	38.010	1.140	33.3
Terme	9.823	11.542	21.365	535	39.9
Vezirköprü	15.706	18.948	34.654	1.935	17.9
Toplam	131.794 %48,08	142.371 %51,94	274.065	9.210	29.7

1927'de ülke nüfusunun % 48,1'ini erkekler, % 51,9'unu kadınlar oluşturmaktaydı. Samsun geneline bakıldığında da durum farklılık arz etmez. Tablo 1'de görüleceği gibi il nüfusunun % 51,94'ünü kadınlar, % 48,04'ünü ise erkekler oluşturmaktadır. Köyler dâhil merkezde erkekler il ortalamasının % 3,37 üzerindedir. Kadınlar ise % 2,9 ile ortalanın altındadır. Merkezde ise durum tamamen farklıdır. Samsun merkez nüfusun % 48,59'u kadın, % 51,41'ini ise erkekler oluşturmaktadır.

Samsun şehir nüfusu ise 17.627'si erkek, 12.745'i kadın olmak üzere toplam 30.372 kişidir. Oransal olarak bakıldığında nüfusun % 58,04'ü erkek, % 41,96'sı kadındır. Merkez ilçe nüfusu için yapılan değerlendirmeler şehir merkezi için de geçerlidir. Zira erkek nüfus il ortalamasının % 9,96 oranda ciddi bir yüksekliğe işaret etmektedir. Kadın nüfus ise tam tersi oranda il ortalamasının altında kalmıştır. Mevcut tablonun şehre çalışmak üzere dışarıdan gelen erkek işgücünden kaynaklandığını düşünmekteyiz. Tablo 3 bu iddiayı doğrular niteliktedir. Zira tabloda görüleceği gibi şehirde yüksek oranda dul kadına tesadüf edilmektedir. Erkeklerin sadece 272'sidul iken, kadın dul sayısı 2.055'dir. Mevcut durum açıkça Osmanlı Devleti'nin 1911'den beri giriştiği savaşların ve Milli Mücadele'nin açık bir sonucudur. Dolayısıyla şehirde eksilen erkek işgücü dışarıdan gelen erkekler tarafından doldurulmuştur. Üstelik tarafımızdan bilindiği gibi⁶, Doğu Karadeniz'den gelen bu erkelerin büyük bölümü, ilerleyen yıllarda dul kadınlar veya yöre halkının kızları ile evlenerek Samsun'da kalmışlar, memleketlerine geri dönmemişlerdir. Erkek nüfustaki yüksekliğin bir başka sebebi ise doğum gibi doğal nedenlerdir. Zira tablo 2 incelendiğinde, 19 yaş altı erkek nüfusta bariz bir üstünlük söz konusudur. 19 yaş altı erkeklerin oranı % 54,92 iken kadınların oranı % 45,08'de kalmıştır. Hâlbuki 20-71+ yaş aralığında üstünlük açık ara kadınların elindedir. Bu yaş aralığında kadınların oranı % 51,74 iken, erkeklerin oranı % 48,26'da kalmıştır.

Tablo-2: Yaş Grupları İtibariyle Nüfus⁷

Cinsiyet	1yaşından küçük	1-2	3-6	7-12	13-19	20-45	46-60	61-70	71+	Bilinmeyen
Erkek	576	736	1.077	1.328	3.172	8.704	1.581	354	82	17
Kadın	452	708	1.130	1.075	2.090	5.388	1.353	371	162	16
Toplam	1.028 %3,38	1.444 %4,75	2.207 %7,26	2.403 %7,91	5.262 %17,32	14.092 %46,39	2.934 %9,66	7252,38	440,80	33 %0,10

Tablo 2'de görüldüğü gibi Samsun şehir merkezi yaş ortalaması çalışan nüfustan oluşmaktadır. O dönem için çocukluk çağı olarak kabul edilebilecek olan 0-12 yaşın toplam şehir nüfusu içindeki yeri % 23,3'tür. Buna karşı o dönemler için üretken nüfus olarak değerlendirebileceğimiz 13-60 yaş arası ortalaması % 76,65 gibi yüksek bir orandır. 1927 nüfus sayımında ise ülke ortalaması % 61,7'de kalmıştır. Bu sonuca göre, Samsun şehir merkezinde üretken nüfus Türkiye ortalamasının üzerindedir.

⁵ Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri. Mufassal Neticeler, Fasikül: I, Hüsnü tabiat Matbaası, Ankara 1929, s.XIV.

⁶ Mesela Annem Selime Afet Yılmaz'ın (Doğumu:1939) halası Mecbure Bayram (Ölümü:1998) bu şekilde Bafra'nın Tekke sarmaşık köyünde Trabzon'un Sürmene ilçesinden tarlalarında ırgatlık yapmaya gelen Oflu Şevki Bayram'a "kaçmak" suretiyle evlenmiştir. Bu şekilde çevre köy ve ilçelerde yüzlerce örnek mevcuttur.

⁷ Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri. Mufassal Neticeler, Fasikül: II, Hüsnü tabiat Matbaası, Ankara 1929, s.142.

Yukarıdaki tablodan çıkarılacak bir başka sonuç ise o dönemdeki ortalama yaş süresinin kısalığıyla ilgilidir. Çünkü tabloda 45 yaş ve üzeri kimselerin oranı sadece 12,94 gibi düşük bir orandır. Aynı tarihte Türkiye’de 45 yaş ve üzeri yaşayanların oranı % 15,6’dır Bu durumda Samsun şehir merkezinde ortalama yaşam süresinin Türkiye altında kaldığı anlaşılmaktadır.

Tablo-3: Halkın Medenî Hali⁸

Cinsiyet	Bekâr	Evli	Dul	Boşanmış	Bilinmeyen	Toplam
Erkek	8.814 %29,02	8.491 %27,95	272 %0,89	46 %0,15	4 %0,01	17.627 %58,04
Kadın	5.298 %17,44	5.218 %17,18	2.055 %6,76	168 %0,55	6 %0,01	12.745 %41,96
Toplam	14.112 %46,46	13.709 %45,13	2.327 %7,66	214 %0,70	10 %0,03	30.372

1927 nüfus sayımında ülke nüfusunun % 48,6’sı bekâr, % 42,3’ü evli, % 8,5’u ise duldur. Boşanma oranı ise yok denecek az % 0,6’dır. Tüm Türkiye’de eşinden boşanmış 16.475 erkeğe karşı, 61.922 kadın mevcuttur ve kadınlar erkeklere oranla açık ara öndedir. Samsun’da aynı durum geçerlidir. Zira 46 boşanmış erkeğe karşı 168 kadın mevcuttur.

Bütün Türkiye’de olduğu gibi nüfus gençtir ve doğal olarak bekâr nüfus evli nüfustan fazladır. Samsun şehir merkezinde halkın % 46,46’sı bekâr, % 45,13’ü evli, % 7,66’sı duldur. Boşanma oranı kadınlar arasında daha fazla olsa da % 0,55 gibi oldukça düşük bir orandır. Hem bekâr hem de evli nüfusta üstünlük erkeklerdedir. Dullukta ise kadınlar açık ara öndedir. Bu sonuç, eşlerini bir şekilde kaybetmiş kadınların ikinci bir evlilik yapmadığına işaret etmektedir. Buna karşı eşleri ölen erkeklerin ikinci bir evlilik yaptıkları tablo 3’e bakarak rahatlıkla ifade edilebilir.

Tablo-4: Okuryazar Oranı⁹

Cinsiyet	Bilen	Bilmeyen	Toplam
Erkek	6.026 %19,84	11.601 %38,19	17.627 %58,04
Kadın	2.307 %7,59	10.438 %34,36	12.745 %41,96
Toplam	8.333 %27,43	22.039 %72,56	30.372

Samsun’un XIX. yüzyıldan itibaren bölgenin en önemli kültür merkezlerinden bir olduğu bilinen bir gerçektir. Bu yüzden okuryazar oranları oldukça önem taşımaktadır. 1927 sayımında ülke genelinde erkeklerin % 13’ü, kadınların % 3,7’si okuma bilmekteydi. Ülke ortalaması ise % 8,2’ydi, yani ülkenin % 91,8’i okuma yazma bilmiyordu. Merkez ilçede yaşayan halkın % 27,43’ünün okuma yazma bildiği görülmektedir. Şehirde erkeklerin % 19,84’ü kadınların ise % 7,59’u okuma yazma bilmektedir. Kadın okuryazar oranı tüm ülkede olduğu gibi düşüktür, fakat her iki grupta da okuryazar oranı ülke ortalamasının üzerindedir.

Okuryazarlar Arap Alfabeti ile okuyup yazabilen kimselerdi. Harf inkılâbı yapıldıktan sonra açılan millet mektepleri ile bu açık giderilmeye çalışılmıştır. Millet Mektepleri’nde hiç okuma yazma bilmeyenler ile Arap Alfabeti ile okuma yazma bilenlere Latin Alfabeti ile okuma yazma öğretilmiştir. “A” dersaneleri denen bu kısmı başarı ile bitirenler ve isteyenler Vatandaşlık Bilgileri’nin öğretildiği “B” dersanelerine devam etmiştir. Tablo 5 ve 6’da bu dersanelere devam edenler ile başarılı olanların sayıları verilmiştir. Orijinalleri verilen tablolardan da anlaşılacağı gibi kadınların millet mekteplerine devamı da erkeklere nazaran daha düşük seviyelerde kalmıştır.

⁸ 28 Teşrinievvel 1927 Umumî Nüfus Tahriri. Mufassal Neticeler, Fasikül: II, s.142.

⁹ 28 Teşrinievvel 1927 Umumî Nüfus Tahriri. Mufassal Neticeler, Fasikül: II, s.142.

Tablo-5: 1928-33 Yıllarında Samsun'da Millet Mekteplerine Devam Eden Öğrenci Sayısı¹⁰

Vilâyet isimleri	Seneler	Dersane adedi				Muallim adedi				Müdavim adedi				
		A		B		A		B		A		B		
		E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	
Samsun	Şehirlerde	1928 - 1929	48	35	28	24	48	35	28	24	3,423	1,589	1,747	962
		1929 - 1930	50	31	18	13	38	23	18	12	2,278	1,276	1,039	455
		1930 - 1931	32	19	15	11	29	16	16	8	1,157	576	839	242
		1931 - 1932	18	15	14	2	19	9	12	2	598	782	514	78
		1932 - 1933	16	6	10	3	16	6	10	3	512	174	329	107
	Köylerde	1928 - 1929	55	4	4	1	55	4	3	1	3,350	64	206	47
		1929 - 1930	54	6	13	2	47	6	5	1	2,508	199	400	51
		1930 - 1931	60	1	12	1	57	1	12	—	2,252	105	567	17
		1931 - 1932	58	1	2	—	46	1	3	—	1,910	20	130	—
		1932 - 1933	96	2	8	—	96	2	8	—	2,406	64	476	—
	Yekûn	1928 - 1929	103	39	32	25	103	39	31	25	6,773	1,653	1,953	1,009
		1929 - 1930	104	37	31	15	85	29	23	13	4,786	1,475	1,439	506
		1930 - 1931	92	20	27	12	86	17	28	8	3,409	681	1,406	259
		1931 - 1932	76	16	16	2	65	10	15	2	2,508	802	644	78
		1932 - 1933	112	8	18	3	112	8	18	3	2,918	238	805	107

Tablo-6: 1928-33 Yıllarında Samsun'da Millet Mekteplerini Bitiren Öğrenci Sayıları¹¹

Muvaffak olanlar adedi														
Dersanelere devam edenlerden				Hariçte hususî tahsil görenlerden				Umumî yekûn						
A		B		A		B		A		B		Yekûn		
E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	Yekûn
2,546	859	1,575	733	99	—	1,252	63	2,645	859	2,827	796	5,472	1,655	7,127
1,043	776	482	347	—	—	—	—	1,043	776	482	347	1,525	1,123	2,648
840	381	703	203	646	13	375	9	1,486	395	1,078	212	2,564	606	3,170
396	713	323	64	346	354	72	42	742	1,067	395	106	1,137	1,173	2,310
254	147	290	42	36	9	90	8	290	156	380	50	670	206	876
1,954	30	155	22	—	—	17	—	1,954	30	172	22	2,126	52	2,178
1,224	101	254	41	—	—	—	—	1,224	101	254	41	1,478	142	1,620
1,035	28	433	—	194	—	11	—	1,229	28	444	—	1,673	28	1,701
1,091	20	67	—	192	30	37	—	1,283	50	104	—	1,387	50	1,437
1,291	51	428	—	55	—	89	—	1,346	51	517	—	1,863	51	1,914
4,500	889	1,730	755	99	—	1,269	63	4,599	889	2,999	818	7,598	1,707	9,305
2,267	877	736	388	—	—	—	—	2,267	877	736	388	3,003	1,265	4,268
1,875	409	1,136	203	840	13	386	9	2,715	422	1,522	212	4,237	634	4,871
1,487	733	390	64	538	384	109	42	2,025	1,117	499	106	2,524	1,223	3,747
1,545	198	718	42	91	9	179	8	1,636	207	897	50	2,533	257	2,790

¹⁰ Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Maarif.1928-33 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği*, Devlet Matbaası, İstanbul 1934, s.36.

¹¹ *Maarif.1928-33 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği*, s.37.

Tablo-7: Meslekler¹²

Cinsiyet	Ziraat	Sanayi	Ticaret	Serbest	Memur	Hâkim	Ordu	PTT	Muhtelif	Mesleksiz veya Bilinmeyen
Erkek	4.115 %13,55	1.842 %6,06	2.486 %8,18	231 %0,76	589 %1,93	68 %0,22	1.619 %5,33	301 %0,99	1.176 %3,87	5.200 %17,12
Kadın	1.274 %4,19	92 %0,30	36 %0,11	72 %0,23	11 %0,03	2- -	-- -	4-	145 %0,47	11.109 %36,58
Toplam	5.389 %17,74	1.934 %6,36	2.522 %8,30	303 %1	600 %1,98	70 %0,23	1.619 %5,33	305 %1	1.321 %4,34	16.309 %53,70

1927 yılında ülkenin başlıca geçim vasıtası tarımdır. Zira halkın % 32'si tarım, % 2,2'si sanayi, % 1,9'u ticaret ile geçimini sağlarken, vatandaşların % 60,7'si kendini mesleksiz olarak tanımlamıştır. Tablo 7'de görüldüğü gibi Samsun şehir merkezinde durum Türkiye ortalamasından farklıdır. Zira yaşayanların sadece % 17,74'ü tarımla geçindiğini belirtirken, % 6,36'sı sanayi, % 8,30'u ticaretle geçindiğini beyan etmişlerdir. Tarımla geçinenler Türkiye ortalamasının altında, sanayi ve ticaretle geçinenler ise ülke ortalamasının üzerindedir. Tüm Türkiye'de olduğu gibi nüfusun % 53,70'i kendini mesleksiz olarak tanımlamıştır. Mesleksizlerin % 23,3'ünü 13 yaş altı çocuklar oluşturmaktadır, kalanı yani işsiz olarak kabul edilebilecek % 30,4'tür. Tablo 7'ye göre ordu mensupları hariç çalışan erkek oranı % 35,5'tir. Bu oranın % 27,95'i evli erkeklerden oluşmaktadır. İşsiz kabul edilecek kimselerin önemli bir bölümü çalışan evli erkeklerin eşleri kabul edildiğinde şehirde işsizlik problemi olmadığı sonucu çıkabilir.

Tablo 7'deki veriler yine devletin yayınladığı *1927 İstatistik Yıllığı'ndaki* verilerle de küçük farkla da olsa uyusmaktadır. Bu durum sayımların farklı yıllarda yapılmış olmasından kaynaklanmış olabilir. İlgili istatistikte şehirde 1.003 işletmede 4.849 kişinin yazılı olduğu kayıtlıdır¹³. 1928 Nüfus sayımında ise sanayi, ticaret ve serbest çalışan 4.756 kişinin varlığı söz konusudur.

Türkiye genelinde kadınların % 13,39'u tarım, % 0,23'ü sanayi, % 0,06'sı ticaret olmak üzere, toplamda % 13,86'sı herhangi bir işte çalışmaktaydı. Samsun şehir merkezinde ise bu oran Türkiye ortalamasının oldukça altında % 5,33'dür. Ancak özellikle kadın çalışanlar arasında 36 tüccar, 2 hâkim olması oldukça dikkat çekicidir. Türkiye'de mevcut 135 kadın hakimden ikisi Samsun'dadır.

Tablo-8: Dinî Durum¹⁴

Cinsiyet	İslam	Katolik	Protestan	Ortodoks	Ermeni	Musevi	Sair Dinler	Dinsiz veya Meçhul
Erkek	17.334	93	21	61	33	25	55	4
Kadın	12.525	55	17	28	60	23	37	--
Toplam	29.859 %98,31	148	38	89	93	48	92	4

Tablo 8'de görüldüğü gibi Samsun'un dinî profili Türkiye'den farklı değildir, ancak Samsun şehir merkezinde dinini Müslüman olarak belirtenlerin oranı Türkiye ortalamasının üzerindedir. 1927 nüfus sayımında ülkenin % 97,4'ü kendini Müslüman olarak tanımlamıştı. Samsun şehir merkezinde bu oran % 98,31'dir. Samsun'da hâlihazırda mevcut Katolik Kilisesi'nin 1927'deki müritlerinin sayısı sadece 148'dir. İpek, Gayrimüslim nüfusun tamamının Türk tabiiyetinde olduğunu düşünmektedir¹⁵. Şehirde diğer dinlere mensup ya da dinsiz 96 kişi hariç 416 kişi mevcuttur.

¹² 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri. Mufassal Neticeler, Fasikül: II, s.154.

¹³ Coşkun Topal, Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun Ekonomisi, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2008, s.61-62.

¹⁴ 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri. Mufassal Neticeler, Fasikül: II, s.166.

¹⁵ Nedim İpek, "Kuruluşundan Cumhuriyet'e Canik Sancak Merkezi Samsun Şehri", *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Editör: Cevdet Yılmaz, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2. Baskı Samsun 2011, s.189.

Tablo-9: Halkın Ana Dili¹⁶

Cinsiyet	Türkçe	Rumca	Ermenice	Fransızca	İtalyanca	İngilizce	Arapça	Acemce	Yahudice	Çerkezce	Kürtçe	Tatarca	Arnavutça	Bulgarca	Sair ve meçhul
Erkek	17.184	17	46	11	37	8	6	1	35	22	12	13	29	42	154
Kadın	12.480	6	62	8	25	1	3	--	18	7	6	9	8	6	106
Toplam	29.664 %97,66	23	108	19	62	9	9	1	53	29	18	22	37	48	260

Tablo-10 Halkın Tabiiyeti¹⁷

Cinsiyet	Türkiye	Afganistan	İran	Almanya	Arnavutluk	İngiltere	Avusturya	Bulgaristan	Fransa	Yunanistan	Macaristan	İtalya	Rusya	Sırbistan	Şair Avrupa	Amerikalı	Meçhul
Erkek	17.366	1	75	13	9	2	13	33	6	13	31	35	9	7	8	5	1
Kadın	12.625	2	37	7	--	1	2	6	4	1	7	32	9	5	6	1	--
Toplam	29.991 %98,74	3	112	20	9	3	15	39	10	14	38	67	18	12	14	6	1

Tablo-11 Halkın Doğum Yeri¹⁸

Cinsiyet	Türkiye	Afganistan	Mısır	İran	Suriye	Şair Afrika	Almanya	Arnavutluk	İngiltere	Avusturya	Bulgaristan	Fransa	Yunanistan	Macaristan	İtalya	Romanya	Rusya	Sırbistan	Şair Avrupa	Amerikalı	Meçhul
Erkek	16.821	1	3	92	10	5	8	3	1	11	49	1	219	33	16	8	38	18	11	4	5
Kadın	12.173	-	-	23	16	5	11	3	-	2	13	1	100	5	6	3	256	16	2	-	10
Toplam	28.994 %96,1	1	3	115	26	10	19	6	1	13	62	2	319	38	22	11	564	34	13	4	15

Tablo 9,10 ve 11'e bakıldığında 30 Ocak 1923'te imzalanan "Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol" başlayan ve 1923-27 yılları arasında devam eden mübadele ile Samsun iline gelen 22.668 kişinin şehir haricinde iskân edildikleri anlaşılmaktadır¹⁹. Mesela doğum yerini Yunanistan olarak beyan edenlerden şehir merkezinde 319, köylerinde ise sadece 443 kişi mevcuttur. İpek'in hesaplamasına göre, Samsun şehir merkezine yerleştirilen çoğunluğu mübadil göçmen sayısı 1.102 kişidir²⁰. Samsun vilâyetine gelen mübadil sayısının fazlalığı karşısında şehir merkezinde iskânın bu derece düşük seviyede kalmasının sebebi, şehirde mübadillerin yerleştirilmesi düşünülen evlerin metruk olması ve iş imkânlarının kısıtlılığıyla ilgilidir²¹. Buna karşın doğum yeri itibariyle şehir merkezindeki en kalabalık grup 564 kişi ile Rusya doğumlulardır. Bu kişilerin tamamı Kafkasya'dan gelen Çerkezlerdir.

Halkın tabiiyetine gelince, veriler anlamlı bir değerlendirme yapmaya imkân vermez. Samsun'da bulunan yabancıların çoğunun yabancı şirket temsilcileri veya tüccar olması muhtemeldir.

¹⁶ 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri. Mufassal Neticeler, Fasikül: II, s.178.

¹⁷ 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri. Mufassal Neticeler, Fasikül: II, s.189.

¹⁸ 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri. Mufassal Neticeler, Fasikül: II, s.198.

¹⁹ Gökçe Bayındır Goularas, "1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Günümüzde Mübadil Kimlik ve Kültürlerinin Yaşatılması", Alternatif Politika, C.4, S. 2, Temmuz 2012, s.130, 132.

²⁰ İpek, a.g.m., s.189.

²¹ Nedim İpek, Mübadele ve Samsun, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s.93-99.

Tablo-12: Engellilerin Durumu²²

Cinsiyet	Sağlam	Kör	Sağır Dilsiz	Topal	Çolak	Kambur	Diğer
Erkek	17.426	13	18	51	11	--	108
Kadın	12.678	9	5	16	2	2	33
Toplam	30.104%99,11	22	23	67	13	2	141

Tablo 12’de halkın engellilik durumuna bakıldığında halkın neredeyse tamamının sağlam olduğu anlaşılmaktadır. Halkın % 99,11’i sağlamdır. Bu oran Türkiye genelinde % 98,6’dır. En yüksek engelli grup 67 kişi ile topallıktır. Bu gruptaki göze çarpan yüksekliğin sebebinin 1911-1922 yılları arasında süregelen savaşlar olması muhtemeldir.

2-1935 Nüfus Sayımı

1927 nüfus sayımı Osmanlı Devleti döneminde yapılan sayımlarla kıyaslandığında oldukça başarılı geçmiştir. Buna rağmen bazı bölgelerde, özellikle konargöçerlerin sayım dışı kalması, sayım sonucunda yaş guruplarının hesaplamasında yapılan kimi yanlışlar, sayımla ilgili kesin sonuçların açıklanmasıyla eleştirilere maruz kalmıştır. Eleştirilerin artması üzerine, nüfus meselesini incelemek amacıyla 1932 yılında *Cumhuriyet Halk Fırkası* tarafından bir komisyon kurulmuştur. 1933 yılında çalışmalarını tamamlayan komisyon raporunda, 1927 sayımında pek çok yanlış ve yetersizlikler olduğunu ifade ederek, yeni bir sayımın gerekliliği üzerinde durmuştur. Komisyon raporunu dikkate alan hükümet, ilk sayımdaki hataları gidermek amacıyla yeni bir nüfus sayımı yapılmasına karar vermiştir. Bu maksatla 30 Mayıs 1934 tarih ve 2465 sayılı nüfus sayımı kanunu çıkarılmıştır. Ardından sayıma müteallik olmak üzere 8 Mayıs 1935’de “1935 Umumi Nüfus Sayımı Talimatnâmesi” yayınlanmıştır. 1935 sayımında hem ilk sayımdaki tecrübelerden istifade edilmiş, hem de ilk sayımda yaşanan eksiklikler giderilmeye çalışılmıştır. Sayımda görev alan 123.045 kişi her türlü vasıta ile eğitime tabi tutulmuş, sayımı konu alan yayımlar yapılmış, afişler basılmış, yüzlerce konferans verilmiştir²³.

Sayım 20 Ekim 1935’te gerçekleştirilmiştir. Sayım sonucu Türkiye nüfusunun 1927 sayımına göre, % 18,4 artarak 16.158.018 kişi olduğu ortaya çıkmıştır. Yani toplam nüfus 2.509.748 kişi artmıştır. Nüfusun 7.936.770 (% 49,1) kişisi erkek, 8.221.248 (% 50,9) kişisi ise kadındı. Bu erkek nüfusta % 20,9, kadın nüfusta ise % 16’lık artış demektir. Artış okuryazar oranında da yaşanmıştır. Okuryazarlık oranı erkeklerde % 23,3’e, kadınlarda 8,2’ye, genel ortalama da ise 15,6’ya yükselmiştir²⁴.

Tablo-13: 1935 Genel Nüfus Sayımında Samsun Toplu Sonuçlar²⁵

Kazalar	Şehir			Nahiye ve Köy			Toplam			Yüzölçümü	Nüfus Yoğunluğu
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam		
Merkez	17.122 %52.7	15.360 %47.3	32.482 %100	14.902 %49.7	15.080 %50.3	29.982 %100	32.024 %51.3	30.440 %48.7	62.464 %100	1.270	49
Bafra	5.139 %50.1	5.121 %49.9	10.260 %100	32.053 %49.6	32.590 %50.4	64.643 %100	37.192 %49.7	37.711 %50.3	74.903 %100	2.135	35
Çarşamba	3.388 %48	3.674 %52	7.062 %100	24.856 %48.3	26.587 %51.7	51.443 %100	28.244 %48.3	30.261 %51.7	58.505 %100	1.350	43
Havza	1.640 %48.2	1.763 %51.8	3.403 %100	10.656 %47.4	11.818 %52.6	22.474 %100	12.296 %47.5	13.581 %52.5	25.877 %100	610	42
Kavak	633 %46.5	729 %53.5	1.362 %100	12.652 %47.3	14.081 %52.7	26.733 %100	13.285 %47.3	14.810 %52.7	28.095 %100	845	33
Lâdik	1.744 %45.3	2.110 %54.7	3.854 %100	8.130 %51.6	7.633 %48.4	15.763 %100	9.874 %50.3	9.743 %49.7	19.617 %100	530	37
Terme	1.417	1.259	2.676	12.294	13.690	25.984	13.711	14.949	28.660	535	54

²² 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri. Mufassal Neticeler, Fasikül: II, s.166.

²³ Zafer Gölen “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Burdur Nüfusu”, *Kuva-yı Milliye’den Cumhuriyet’e Burdur*, Editör: Zafer Gölen, Fakülte Kitabevi, Isparta 2011, s.200-201.

²⁴ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, *Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin 1935 Türkiye Nüfusu Kat’i Tasnif Neticeleri*, Mehmet İhsan Basımevi, Ankara 1937, s.3, 201.

²⁵ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, *Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin 1935. Kat’i ve Mufassal Neticeler Samsun Vilâyeti*, C.47, Mehmet İhsan Basımevi, Ankara 1937, s.5.

	%53	%47	%100	%47.3	%52.7	%100	%47.8	%52.2	%100		
Vezirköprü	2.547 %45.3	3.077 %54.7	5.624 %100	16.048 %47.1	18.024 %52.9	34.072 %100	18.595 %46.8	21.101 %53.2	39.696 %100	1.935	21
Toplam	33.630 %50.4	33.093 %49.6	66.723 %100	131.591 %48.5	139.503 %51.5	271.094 %100	165.221 %48.9	172.596 %51.1	337.817 %100	9.210	37

Tablo 13’de görüldüğü gibi, Samsun nüfusu 8 yılda % 17,15 artarak Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. Ülkede 1927’de % 48,1 olan erkek nüfus % 49,1’e yükselmiş; % 51,9 olan kadın nüfus ise % 50,9’a inmiştir. Samsun’da da benzer bir durum söz konusudur. 1927’de % 48,08 olan erkek nüfus, 1935’de % 48,9’a yükselmiş; 1927’de 51,94 olan kadın oranı 1935’de 51,1’e düşmüştür. Fakat 1927’deki durum 1935 için de geçerlidir. Erkek nüfus hâlâ ülke ortalamasının üzerinde kadın nüfus ise ülke ortalamasının altındadır.

Şehir merkez nüfusu ise % 6,94’lük artışla 30.372’den 32.482’ye yükselmiştir. Bu oran ülkedeki genel nüfus artışının oldukça altında kalmıştır. 1927’de % 58,04 olan erkek nüfus oranı % 52,7’e gerilemiştir. Kadın nüfusta ise ciddi bir yükseliş söz konusu olmuştur. 1927’de % 41,96 olan kadın nüfus % 47,3’e yükselmiştir.

Tablo-14: Okuma Yazma Oranı²⁶

Cinsiyet	Okuma Yazma Bilen	Yalnız Okuma Bilen	Okur Yazar Olamayan	Toplam
Erkek	9.404%28,95	118%0,36	7.600%23,40	17.122%52,71
Kadın	5.141%15,82	178%0,54	10.041%30,91	15.360%47,29
Toplam	14.545%44,77	296%0,91	17.641%54,31	32.482

1927’de % 8,2 olan okuryazar oranı 1935’de % 15,6’ya yükselmiştir. 1927 kadınların sadece % 3,7’si okuma yazma bilirken, bu oran 1935’de % 8,2’ye yükselmiş, artış oranı % 100’ü geçmiştir. Erkekler için de aynı oranlar söz konusudur. Zira 1927’de erkeklerin % 13’ü okuma yazma bilirken, 1935’de bu oran %23,3’e ulaşmıştır, erkek nüfusta da % 80’e yakın bir artış sağlanmıştır. Tablo 14’den anlaşılacağı gibi, Samsun’daki durum da ülkedeki gelişmeyle paralellik göstermektedir. 1927’de Samsun şehir merkezinde erkeklerin % 19,84’ü, kadınların % 7,59’u okuma yazma bilirken, bu oran 1935’de erkeklerde 29,31’e, kadınlarda ise 16,36’a yükselmiştir. Bu durumda 1927’ye göre erkek okuryazar oranında % 50’ye yakın bir artış olurken, bu artış kadınlarda % 51’den fazladır. Her iki kesimdeki artış da ülke ortalamasının üzerindedir.

Tablo-15: Medenî Hal²⁷

Cinsiyet	Bekâr	Evli	Dul	Boşanmış	Bilinmeyen	Toplam
Erkek	9.260%25,5	7.462%22,97	317%0,97	45%0,13	38%0,11	17.122%52,71
Kadın	6.895%21,22	6.001%18,47	2.349%7,23	100%0,30	15%0,04	15.360%47,29
Toplam	16.155%49,73	13.463%41,44	2.666%8,20	145%0,44	53%0,16	32.482

1935 sayım sonuçlarına göre, halkın medenî haline bakıldığında erkeklerin 58,1’i, kadınların ise 46,1’i bekâr olup, ülke ortalaması % 52’dir. Evli olanların oranı erkeklerde 39,8, kadınlarda 40,2 olup ülke ortalaması % 40’dır. Dulluk oranları ise erkeklerde 1,4, kadınlarda 12,8 olup genel ortalama 7,2’dir. Boşanma oranı ise oldukça düşük olup erkeklerde 0,2, kadınlarda ise 0,4 olup, ülke genel ortalaması ise 0,3’dür²⁸. Tablo 15’den anlaşılacağı gibi Samsun merkezde genç nüfustan kaynaklanan bekâr nüfusun yüksekliği söz konusudur. Erkeklerin % 25,5’i, kadınların % 21,22’si bekâr olup toplumun %49,73’ü bekârdır. Türkiye ortalamasının tersine Samsun merkezde erkeklerin evlilik oranı kadınlara göre yüksektir. Üstelik bu oran % 4,5 gibi yüksek bir orandır. Tıpkı 1927’de olduğu gibi 1936’da da dul kadınların ikinci bir evliliği tercih etmedikleri anlaşılmaktadır. Zira erkeklerin sadece 0,97’si dulken, kadınların 7,23’ü duldur. Dulluk oranı ise ülke ortalamasının üzerinde olup % 8,2’dir.

²⁶ Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin 1935 Samsun Vilâyeti, s.27.

²⁷ Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin 1935 Samsun Vilâyeti, s.35.

²⁸ Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin 1935, s.121.

Boşanma oranı tüm yurttaki olduğu gibi Samsun şehir merkezinde düşüktür. Boşanma oranı 0,44 gibi çok düşük bir seviyededir.

Tablo-16: Yaş Grupları İtibariyle Samsun Nüfusu²⁹

Cinsiyet	-1	1-9 yaş	10-19 yaş	20-29 yaş	30-39 yaş	40-49 yaş	50-59 yaş	60-69 yaş	70-79 yaş	80-89 yaş	90+	99+	Meçhul	Toplam
Erkek	366	3.462	2.996	3.922	3.086	1.610	1.008	511	121	31	7	2	-	17.122
Kadın	391	3.319	2.598	3.090	2.444	1.474	1.062	633	232	80	25	4	8	15.360
Toplam	757 %233	6.71 %20,8 7	5.594 %17, 22	7.012 %21, 58	5.530 %17, 02	3.084 %9,4 9	2.070 %6,3 7	1.144 %3,5 2	353 %1,0 8	111 %0,3 4	32 %0,0 9	6 %0,0 1	8 %0,02	32482

1935’de yaş ortalamasına baktığımızda 60 yaş üzeri kimselerin sayısı % 5,06’dır. 50 yaş üzeri insanların oranı ise sadece % 11,43’dür. Bu oran o tarihlerde Türkiye’deki yaşam süresinin kısalığıyla ilgilidir. % 23,2’si çocuk olan Samsun şehir merkezinde yaşayanların % 65,37’sinin genç ve çalışan nüfus olduğu ortadadır.

Tablo-17 Halkın Dinî Durumu³⁰

Cinsiyet	İslam	Katolik	Ortodoks	Protestan	Gregoryen	Hristiyan	Ermeni	Musevi	Dinsiz	Toplam
Erkek	16.922 %98,83	37	38	29	8	7	7	69	5	17.122
Kadın	15.166 %98,73	29	50	23	7	5	11	65	4	15.360
Toplam	32.088 %98,78	6%0,0	88%0,27	52%0,15	15%0,04	12%0,03	18%0,05	134%0,41	9%0,02	32.482

1935 sayımında erkeklerin 98,17’si, kadınların 97,9’u dinini Müslüman olarak ifade etmiştir. Gayrimüslim nüfus ise erkeklerde 1,83; kadınlarda ise 2,1 oranındadır³¹. Tablo 17’de görüldüğü gibi, Samsun şehir merkezi nüfusunun % 98,78’i Müslüman olduğunu ifade etmiştir. Bu oran her iki grup için de Türkiye ortalamasının üzerindedir. Gayrimüslim sayısında ise azalma yaşanmış. Gayrimüslimlerin sayısı 1927’de 508 iken, 1935’te bu sayı 385’e inmiştir

Tablo-18 Engellilerin Durumu³²

Cinsiyet	Sağlam	Kör	Sağır Dilsiz	1 ayağı total	2 ayağı total	1 kolu Çolak	2 kolu çolak	Kambur	Kötürüm	Birden fazla sakatlık	Toplam
Erkek	16.920%98,82	24	37	73	4	37	7	13	7	-	202%1,17
Kadın	15.234%99,17	20	28	37	3	12	3	8	-	15	126%0,82
Toplam	32.154%98,99	44	65	110	7	49	10	21	7	15	328%1

Samsun şehir merkezinde sağlam ve özürsüz nüfus incelendiğinde ülke ortalamasıyla yaklaşık değerler taşıdığı görülür. 1935’de tüm yurttaki erkeklerin 97,6’sı sağlam, 2,4’ü sakat, kadınların ise 98,4’ü sağlam 1,6’sı sağlam genel yekûnda ise toplumun % 98’i sağlam % 2’sinin her hangi bir sakatlığı mevcuttur. Tablo 18’de görüldüğü gibi Samsun şehir merkezinde erkeklerin % 98,82’si, kadınların ise % 99,17’si sağlamdır. Her iki oranda ülke ortalamasının üzerindedir. Sakat nüfus ise ülke seviyesinin yarı yarıya altında sadece % 1 seviyesindedir.

²⁹ Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin 1935 Samsun Vilâyeti, s.23-26.

³⁰ Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin 1935 Samsun Vilâyeti, s.27.

³¹ Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin 1935, s.192.

³² Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin 1935 Samsun Vilâyeti, s.27.

Tablo-19: Halkın Ana Dili³³

Cinsiyet	Türkçe	Acemce	Almanca	Arapça	Arnavutça	Boşnakça	Bulgarca	Çekçe	Çerkezce	Ermenice	Fransızca	Gürcüce
Erkek	16.847 %98,39	2	9	1	11	6	6	1	13	27	7	22
Kadın	15.169 %98,75	1	6	1	3	5	1	1	1	28	7	6
Toplam	32.016 %98,56	3	15	2	14	11	7	2	14	55	14	28

Cinsiyet	İngilizce	İspanyolca	İtalyanca	Kürtçe	Lazca	Macarca	Rumca	Rusça	Sırpça	Tatarca	Yahudice	Toplam
Erkek	9	7	18	62	17	8	2	13	-	7	27	17.122
Kadın	6	5	11	40	3	5	4	17	1	8	31	15.360
Toplam	15	12	29	102	20	13	6	30	1	15	58	32.482

Tablo-20: Halkın Tabiiyeti³⁴

Cinsiyet	Türkiye	Almanya	Avusturya	Bulgaristan	Çekoslovakya	Fransa	İsviçre	İtalya	Macaristan	Rusya	Yugoslavya	Yunanistan	Hicaz	İran	ABD	Sair	Meçhul	Toplam
Erkek	16.960	1	3	6	4	2	4	20	8	10	1	29	4	26	9	4	1	17.172
Kadın	15.276	2	1	1	3	3	3	14	4	8	-	9	6	21	5	4	-	15.360
Toplam	32.266	3	4	7	7	5	7	34	12	18	1	38	10	47	14	8	1	32.482

1935 sayımına göre halkın % 86'sının anadili Türkçe, % 9,2'sinin Kürtçe, % 1'inin Arapça, % 0,7'sinin Rumca, % 0,6'sının Çerkezce, % 0,1'inin Boşnakça, % 0,1'inin Arnavutçaydı. Tablo 19'da görüldüğü gibi, Samsun'da Türkçe'nin oranı % 98,56'dır. Samsun şehir merkezi 1936'da da homojenliğini korumaktadır. Zira Türk nüfus ve Türkçe'nin kesin üstünlüğü söz konusudur.

Tablo-21: Meslekler³⁵

Meslekler	Ziraat	Sanayi ve küçük sanatlar	Ticaret	Nakliye ve iletişim	Memur ve Serbest	Ev işleri ve şahsî hizmetler	Mesleksiz veya Bilinmeyen	Toplam
Cinsiyet								
Erkek	1.132	3.329	2.070	1.506	1.951	148	6.986	17.122
Kadın	295	1.429	14	3	131	203	13.285	15.360
Toplam	1.427 %4,39	4.758 %14,64	2.084 %6,41	1.509 %4,65	2.082 %6,40	351 %1,08	20.271 %62,40	32.482

Samsun şehir merkezinde dikkatle değerlendirilmesi gereken hususlardan biri de halkın geçim kaynaklarıdır. Zira 1927 ilâ 1935 sayımı arasında tutarsızlıklar mevcuttur. Evvela halkın esas geçim kaynağı tarım ve hayvancılıkta istihdam edilen kişi sayısı % 17,74'den 4,39'a gerilemiştir. Buna karşı 1929 ekonomik buhranına rağmen sanayi ve küçük sanatlarda % 6,36'dan 14,64'e yükselmiştir. Ziraat sektöründen sanayiye bir geçiş olmuştur. Bu gelişmeyle zıt olarak ticaret sektörü % 8,30'dan 6,41'e gerilemiştir. Sanayi sektöründeki kadın çalışan sayısı artarken ticaret sektöründe çalışan kadın sayısı

³³ Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin 1935 Samsun Vilâyeti, s.27.

³⁴ Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin 1935 Samsun Vilâyeti, s.28.

³⁵ Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin 1935 Samsun Vilâyeti, s.29.

azalmıştır. 1927’de Samsun şehir merkezinde halkın % 53,70’i mesleksiz iken 1935’de bu oran % 62,40 gibi yüksek bir orana ulaşmıştır. Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik kriz halka yansımış gibidir³⁶. 1935’de yaş grupları değerlendirildiğinde çocuk ve çalışan eşleri çıkarılsa dahi 1935’te Samsun şehir merkezinde bir işsizlik problemi olduğu açıktır.

Samsun Ticaret ve Sanayi Odası’nın kayıtlarına göre, 1938’de şehirde küçük tüccar ve esnaf hariç olmak üzere 790 ticarethane mevcuttur. Bunların 754’ü Türk tüccarlar tarafından işletilmektedir. Şehirde Ticaret ve Sanayi Odası’na bağlı 15 esnaf cemiyeti vardır³⁷. Samsun şehir merkezinde ziraat, sanayi, küçük sanatlar, ticaret, nakliye ve iletişim sektöründe istihdam edilen 9.778 kişinin, 7.071’nin örgütlü çalışan olduğu ortaya çıkar. Bu rakam % 72,31 gibi yüksek bir orana karşılık gelmektedir.

Tablo–22: Esnaf Cemiyetleri ve Üye Sayıları³⁸

Cemiyetin İsmi	Üye Sayısı
Arabacılar	280
Ayakkabıcılar	132
Bakkallar	693
Berberler	132
Çaparcılar	118
Demirciler	175
Ekmekçiler	234
Hamallar	410
Kasaplar	141
Lokantacılar	343
Motorcular	85
Otel ve Kahveciler	207
Şoförler	173
Terziler	150
Tütün İşçileri	3.008
Toplam	6.281
Tüccar	790
Genel Toplam	7.071

Cumhuriyet’in 15. Yıldönümü için hazırlanan ve Cumhuriyet’in Samsun’da neleri değiştirdiğine dair propaganda niteliğindeki “*Samsun 15*” adlı kitapçıkta ise işsizlik veya ticarî durgunluk değil, Samsun’un son 15 yılda büyük bir kalkınma hamlesi içinde olduğuna vurgu yapılmıştır. Esere göre, “*İstatistiklerden de anlaşılacağı üzere bütün dünya ekonomisinin geçirdiği buhranlı devrelerde bile Samsun’un ekonomik vaziyeti oldukça hareketli geçmiştir.*” Hâlbuki bizzat kitapçıkta verilen rakamlar 1929 ekonomik buhranının Samsun üzerindeki etkisini açıkça koymaktadır. Tablo 23’de görüleceği gibi 1937’de dahi 1928’deki ihracat oranına ulaşamamıştır. Buna rağmen Samsun’da ihracatın ithalatı karşılama oranındaki fazlalık Atatürk dönemi boyunca devam etmiştir.

Tablo–23 Atatürk Dönemi Samsun İhracat ve İthalatı³⁹

	İthalat (Lira)	İhracat (Lira)
1927	13.562.000	15.662.000
1928	15.341.000	22.554.000
1929	13.611.000	19.424.000
1930	9.387.000	18.068.000
1931	6.906.000	13.108.000
1932	7.635.000	15.357.000

³⁶ Bünyamin Kocaoğlu, “Samsun Gazetesine Göre 1932-1938 Yılları Arasında Samsun’da Ticari Hayat”, *Tarih Boyunca Canik Sempozyumu*, C.I, Editör: Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2013, s.481-484.

³⁷ *Samsun 15*, Basım Yeri Belli Değil, Tarihsiz, s.52.

³⁸ *Samsun 15*, s.48; Topal, a.g.e., s.73-74.

³⁹ *Samsun 15*, s.48.

1933	7.326.000	12.175.000
1934	7.815.000	11.328.000
1935	6.957.000	13.379.000
1936	8.826.000	14.957.000
1937	10.915.000	21.306.000

Sonuç

Atatürk döneminde Samsun orta büyüklükte bir şehirdir. Nüfus verileri ülkenin genel eğilimiyle aynı istikamettedir. Sonuçlara bakıldığında, Atatürk dönemi boyunca erkek nüfusun üstünlüğü söz konusudur. Bunun sebebi Samsun'un önemli bir tarım ve küçük ölçekte de olsa bir sanayi ve liman şehri olmasıdır. Bu dönemde Samsun ilindeki en önemli değişiklik Nüfus Mübadelesi ile yaşanmıştır. Yüzyıllarca bir arada Türklerle birlikte yaşayan Rum ve Ermeniler XIX. yüzyılla birlikte milliyetçiliğin esiri olmuşlar, komşuları Müslümanlara her türlü eziyet ve haksızlığı reva görmüşlerdir. 1915'te Ermeniler, 1923'ten sonra ise Rumlar bölgeden ayrılmak zorunda kalmışlardır. Lozan Antlaşması'nın hemen ardından gerçekleşen mübadele ile bölgenin demografik ve kültürel yapısı tamamen değişmiştir. Ancak Samsun şehir merkezi bu sarsıntıdan sanıldığı kadar etkilenmemiştir. Gelen mübadiller genellikle Bafra, Alaçam ve Çarşamba gibi ekilebilir alanların fazla olduğu bölgelere gönderilmişlerdir. Tüm Türkiye gibi Samsun şehir merkezinde de Müslüman, Türk ve genç nüfusun hâkimiyeti söz konusudur.

Kaynakça

- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu:30.10.0.0, Yer no:253.708.57.*
- Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Maarif:1928-33 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği*, Devlet Matbaası, İstanbul 1934.
- Gökçe Bayındır Goularas, "1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Günümüzde Mübadil Kimlik ve Kültürlerinin Yaşatılması", *Alternatif Politika*, C.4, S. 2, Temmuz 2012, s.129-146.
- Gölen, Zafer; "1927 Nüfus Sayımı", *Uluslararası Türkiye Cumhuriyeti Sempozyumu Bildirileri 22-24 Ekim 2008*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta 2008, s.306-314.
- _____ ; "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Burdur Nüfusu", *Kuva-yı Milliye'den Cumhuriyet'e Burdur*, Editör: Zafer Gölen, Fakülte Kitabevi, Isparta 2011, s.183-211.
- Güriz, Adnan; *Türkiye'de Nüfus Politikası ve Hukuk Düzeni*, Sevinç Matbaası, Ankara 1975.
- İpek, Nedim; *Mübadele ve Samsun*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.
- _____ ; "Kuruluşundan Cumhuriyet'e Canik Sancak Merkezi Samsun Şehri", *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Editör: Cevdet Yılmaz, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2. Baskı Samsun 2011, s.163-226.
- Kocaoğlu, Bünyamin; "Samsun Gazetesine Göre 1932-1938 Yılları Arasında Samsun'da Ticari Hayat", *Tarih Boyunca Canik Sempozyumu*, C.I, Editör: Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2013, s.481-529.
- Samsun 15*, Basım Yeri Belli Değil, Tarihsiz.
- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, *Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin 1935 Türkiye Nüfusu Kat'î Tasnif Neticeleri*, Mehmet İhsan Basımevi, Ankara 1937.
- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, *Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin 1935 Türkiye Nüfusu Kat'î Tasnif Neticeleri*, Mehmet İhsan Basımevi, Ankara 1937.
- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, *Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin 1935. Kat'î ve Mufassal Neticeler Samsun Vilâyeti*, C.47, Mehmet İhsan Basımevi, Ankara 1937.
- Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri. Mufassal Neticeler*, Fasikül: I-II, Hüsnü tabiat Matbaası, Ankara 1929.
- Topal, Coşkun; *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun Ekonomisi*, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2008.
- "Umumi Tahriri Nüfus İcrası Hakkında Başvekâletten Gelen (I/954) Numaralı Kanun Lâyihası ve Dâhiliye, Adliye ve Muvazene-i Maliye Encümenleri Mazbatalar", *TBMM. Zabıt Ceridesi*, Devre: II, İçtima Senesi: III, Sıra Numarası:228, Cilt:26, s.1-5.

Bir Şehrin Nüfusunun Sosyolojik Analizi: Canik'in Demografik Yapısının Sosyolojik Tahlili

Doç. Dr. D. Ali ARSLAN
Mersin Üniversitesi / Mersin

Gülten ARSLAN

Giriş

Samsun, Orta Karadeniz Bölgesi'nin en önemli yerleşim birimi konumundaki Samsun, Türkiye'nin en kalabalık illeri arasında ilk 20 içinde yer alır. Kuzeyinde Karadeniz'in yer aldığı bu güzide ilimiz doğuda Ordu, güneyde Amasya ve Tokat, batıda Sinop ve güneybatıda Çorum illeri ile komşudur.¹ Kızılırmak ve Yeşilırmak nehirlerinin Karadeniz'e döküldüğü deltalar arasında yer alan Samsun ili 9,083 Km²'lik bir yüz ölçümü mevcuttur. Ülkemizin en önemli ve en mümbit ovalarından olan ovalarından Bafra ve Çarşamba ovaları, Samsun ili sınırları içinde yer alır.²

Çok zengin bir tarihi mirasa ev sahipliği yapan Samsun'un tarihsel kökleri 8000 yıl öncesine kadar uzanır. Samsun ve havalisi Milli Mücadele yıllarında da son derece önemli roller üstlenmiştir. Bünyesinde on yedi ilçe ve belediyeyi barındıran Samsun³ kimi zaman, "Karadeniz'in Başkenti" ve "Atatürk'ün Şehri" olarak da tanımlanır. Siyasal dokusunda sağ siyaset geleneğinin ağır bastığı Samsun ve yöresi, hem toplumsal ve ekonomik açıdan ve hem de, tarihi ve coğrafi açıdan bölgenin en

¹ Halil İbrahim Zeybek, Sosyo-ekonomik Kriterlere Göre Samsun İlinin, Karadeniz Coğrafi Bölgesi ve Türkiye'deki Yeri. Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu, Samsun Büyükşehir Belediye Başkanlığı, Samsun 2006.

² Samsun Valiliği, Samsun Şehri, <http://www.samsun.gov.tr/>, 21.3.2015.

³ TÜİK, Canik 2013 Nüfusu, <http://tuikapp.tuik.gov.tr/adnksdagitapp/adnks.zul>, 28.1.2015,

önemli şehirlerindedir. Kıyılarında tipik Karadeniz ikliminin hüküm sürdüğü ilin, iç bölgelerine doğru gidildikçe karasal iklim ağır basmaya başlar.

Başlıca gelir ve geçim kaynakları arasında tarım ve tarıma dayalı sanayi ön plana çıkmaktadır.⁴ İlde ticari hayat oldukça canlıdır. Bununla birlikte Bağımsız Devletler Topluluğu ve Türk Cumhuriyetlerine yakınlığına, buna ilaveten deniz, kara, hava ve demir yolu ulaşım imkânlarına rağmen Samsun'un, sanayide hak ettiği seviyelere ulaştığı söylenemez. Samsun, 2010 yılı illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasında 32. Sırada yer alır.⁵

2015 yılı TÜİK-ADNKS verilerine göre, 2014 yılı itibariyle Samsun'un nüfusu 1.269.989 kişidir. İlin 2013 yılı nüfusu ise 1.261.810 kişidir. Son bir yıllık süreçte Samsun'un nüfusunda 8179 kişilik bir artış gözlemlenmiştir. Öte yandan, Samsun'un en önemli ilçelerinden biri konumundaki Canik'te ise toplam 95.560 kişi yaşamaktadır. Bu nüfusun 48.291'ini erkekler ve 47.269'unu da kadınlar oluşturmaktadır. İlçenin 2013 yılı nüfusu 93.721'dir.⁶ Bütün bu bulgular 2014 yılında Canik'in nüfusunun, 1839 kişilik bir artış gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu ise bir yıllık süreç içinde ilçenin nüfus artış hızının 1,96 olduğuna işaret etmektedir.

2009 yılına kadar Samsun merkeze bağlı bir belde konumunda olan Canik, 2009 yılında Samsun merkezden ayrılmış ve ilçe olmuştur.⁷ Bu çalışmada, Samsun'un Canik ilçesinin nüfusunun sosyolojik açıdan incelenmesi hedeflendi. Sosyolojik bir bakış açısı⁸ ile kaleme alınan çalışmada, temel veri kaynağı olarak TÜİK veri tabanları kullanıldı. Yapısalcı bir yaklaşımla^{9 10}, betimleyici araştırma türünde^{11 12 13} tasarlanan çalışmada, belge taramasına¹⁴ öncelik verildi. Ağırlıklı olarak arşiv taraması ve ikincil veri analizi^{15 16} tekniğinin kullanıldığı çalışmada, TÜİK'in yanı sıra, öteki kurum ve kuruluşların arşiv, kayıt, belge ve veri setlerinden de faydalanıldı.

⁴ TÜİK, Canik 2014 Nüfusu, <http://tuikapp.tuik.gov.tr/adnksdagitapp/adnks.zul>, 23.3.2015,

⁵ Mehme, Temiz, Düzey 2 sınıflandırmasında Bölge İçi Gelişmişlik Farklılıkları: TRB1 Örneği. Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı, Malatya 2011.

⁶ TÜİK, Canik 2014 Nüfusu, <http://tuikapp.tuik.gov.tr/adnksdagitapp/adnks.zul>, 23.3.2015,

⁷ Canik Belediyesi, Canik ilçe coğrafyası, <http://www.canik.bel.tr/canikdetay.asp?id=15287&katid=58>, 21.3.2015,

⁸ David Newman, *Sociology: Exploring the Architecture of Everyday Life*, Sage London 2012.

⁹ Anthony Giddens, *Human Societies*, Polity Press, Oxford 1992.

¹⁰ Michael Haralambos, *Sociology: Themes and Perspectives*, Bell & Hyman, London 1987.

¹¹ Lawrence Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri 1: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*, Yayın Odası, İstanbul 2006.

¹² Lawrence Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri 2: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*, Yayın Odası, İstanbul 2006.

¹³ Sami Güven, *Toplumbiliminde Araştırma Yöntemleri*, Ezgi Kitabevi, Bursa 2006.

¹⁴ Norman Denzin, *Sociological Methods*, McGraw-Hill, London 1984.

¹⁵ Nigel Gilbert, *Analysing Tabular Data*, Sage, London 1997.

¹⁶ Nigel Gilbert, *Researching Social Life*, Sage, London 1994.

1. Canik'in Demografik Yapısı

Toplumun temel bileşenlerinden biri nüfustur. Bu bağlamda demografik yapı da, toplumsal yapının varlık şartlarından birini oluşturur. Nüfus yalnızca toplumsal yapının oluşumunda değil, toplumsal değişim sürecinde de oldukça önemli rol oynayan bir toplumsal değişkendir. Ülkemizde ilk nüfusu 1927 yılında yapılmış olmakla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu döneminde, imparatorluğun kuruluş döneminden itibaren nüfus tespitine yönelik çalışmalara rastlanır.¹⁷

Bütün bu hakikatler, toplumu daha iyi anlayıp çözümleyebilmek için, demografik yapının iyi bilinmesi gerektiğini gerçeğini açıkça ortaya koyar. Bu çalışmada vurgulanan realiteden hareketle, Canik'in toplumsal yapısının anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşüncesiyle, öncelikli olarak ilçenin nüfus büyüklüğü ve nüfusunda son yıllarda yaşanan değişim incelendi.

Tablo 1: Canik Nüfusunun Yıllara Göre Değişimi

<i>Yıl</i>	<i>Toplam</i>	<i>Şehir</i>	<i>Kır</i>
2008	86.290	65.724	20.566
2009	89.758	69.363	20.395
2010	91.052	70.820	20.232
2011	91.861	71.828	20.033
2012	92.201	72.677	19.524
2013	93.721	93.721	-
2014	95.560	95.560	-

Tablo 1'de de görüldüğü gibi bundan 7 yıl önce CANIK'IN nüfusu 86 bin kişi civarında idi. Nüfusun yaklaşık dörtte biri, kırsal alanlarda yaşamakta idi. 7 yıllık süreçte ilçe nüfusu yüzde 10,7 civarında artmıştır. TÜİK verilerinden hareketle ortaya konan bu bulgular ilçenin nüfusunda, bu kısa süreçte önemli artışlar yaşandığını açıkça göstermektedir. Bir yıllık bir süre içerisinde demografik yapıda meydana gelen değişimi anlamak amacıyla, 2013 ve 2014 yılı nüfusu karşılaştırıldığında önemli bir sonuçla karşılaşılır. Tablo da da görüldüğü gibi, son bir yılda yörenin nüfusunda yaşanan değişim ise yüzde 1,96 civarındadır.

2. Canik'in Nüfusunun Cinsiyet Gruplarına Göre Dağılımı (2014):

Bilindiği üzere toplum, iki farklı cinsiyetten bireylerin birlikteliğinden vücut bulmuştur. Bu bağlamda, bir sosyolojik olgu olarak cinsiyet, toplumsal yapıyı anlayıp açıklamakta kullanılabilecek en önemli değişkenlerden biridir. Cinsiyet olgusu, toplumsal hayatında ve özellikle de toplumsal hareketlilik imkânları üzerinde son derece etkilidir. Geçmişten günümüze, hemen her toplum türünde bazı cinsiyete mensup bireyler, toplumsal hayatta daha ön planda ve belirleyici konumda olagelmıştır.¹⁸

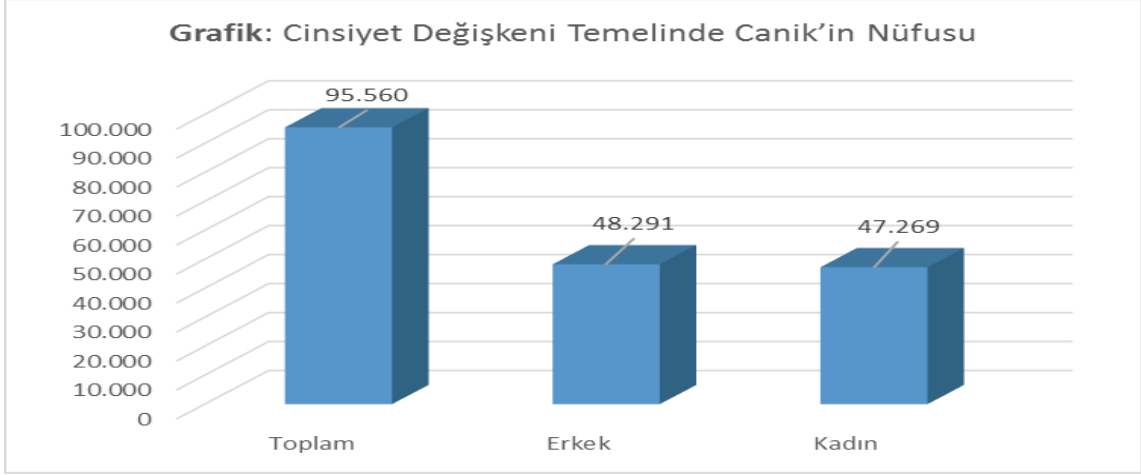
Tablo 2: Cinsiyet Değişkeni Temelinde Canik'in Nüfusu

		Erkek	Kadın
Canik	95.560	48.291	47.269
Toplam	95.560	48.291	47.269

¹⁷ Emre Kongar, İmparatorluktan günümüze Türkiye'nin toplumsal yapısı 1, Remzi Kitabevi, İstanbul 1985, s.377-378.

¹⁸ Durmuş Ali Arslan, "Üçüncü bin Yılda Adana Milletvekilleri", International Journal of Human Sciences - Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, C.12, S.1, 2015, s.582-625.

Grafik 1: Cinsiyet Değişkeni Temelinde Canik'in Nüfusu

Bu realiteden yola çıkarak çalışmada Canik'in nüfus yapısı, öncelikli olarak cinsiyet değişkeni temelinde incelendi. Tablo 2 ve Grafik 1'de de görüldüğü gibi Canik'in nüfus dengesi erkeklerin lehinedir. Daha net bir ifadeyle, son ADNKS verileri Canik'te yaşayan erkeklerin oranı, kadınların oranından yaklaşık yüzde 2,16 daha fazladır.

3. Canik'in Nüfusunun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (2014):

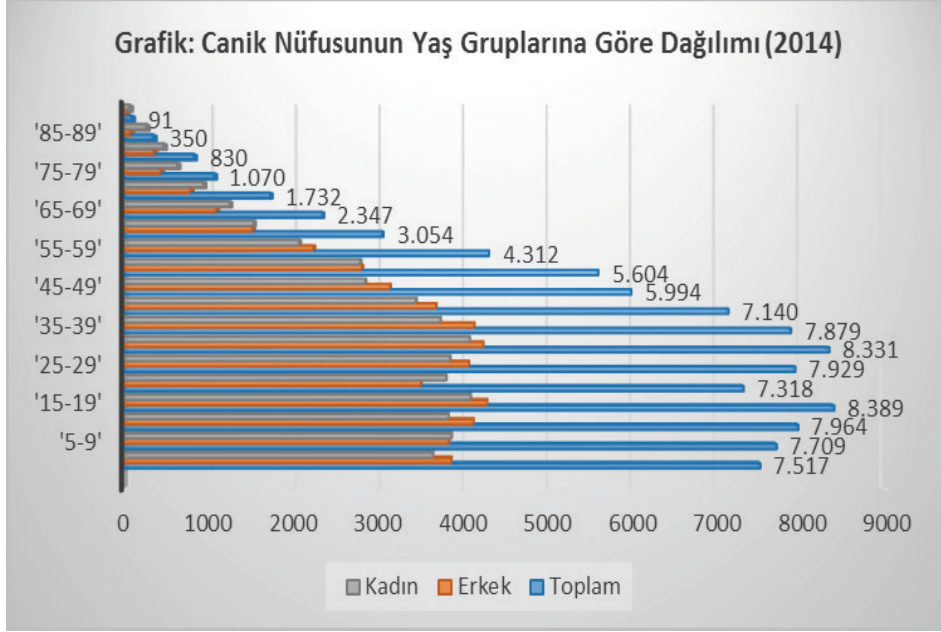
Bir diğer çok önemli sosyolojik ve demografik değişken ise yaş faktörüdür. Yaş değişkeni toplumun yapısını anlamak ve açıklamayabilmenin yanı sıra, topluma dair geleceğe yönelik ön deyimlerde bulunabilmek için de hayati derecede önemlidir. Geleceği yönelik ön tahminlerde bulunabilmek ise planlayıcılar, politika yapıcılar ve özellikle de yerel-merkezi siyasi elitler açısından son derece büyük öneme sahiptir.

Tablo 3: Canik Nüfusunun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (2014)

Yaş grubu	Toplam	Erkek	Kadın
'0-4'	7.517	3.867	3.650
'5-9'	7.709	3.838	3.871
'10-14'	7.964	4.131	3.833
'15-19'	8.389	4.291	4.098
'20-24'	7.318	3.510	3.808
'25-29'	7.929	4.075	3.854
'30-34'	8.331	4.246	4.085
'35-39'	7.879	4.140	3.739
'40-44'	7.140	3.688	3.452
'45-49'	5.994	3.143	2.851
'50-54'	5.604	2.812	2.792
'55-59'	4.312	2.240	2.072
'60-64'	3.054	1.521	1.533
'65-69'	2.347	1.096	1.251
'70-74'	1.732	790	942
'75-79'	1.070	437	633
'80-84'	830	359	471
'85-89'	350	83	267

'90+'	91	24	67
Toplam	95.560	48.291	47.269

Grafik 2: Canik'in Nüfusunun Yaş Gruplarına Dağılımı

Bu saptamaların ışığında Canik'in nüfusu, yaş grupları temelinde incelendiğinde, son derece önemli bulgularla karşılaşılır. Tablo 3 ve Grafik 2'de de görüldüğü gibi 15-19 ve 30-34 yaş grubundan bireyler, ilçe nüfusu içinden en büyük yaş dilimini oluşturur. Araştırmada dikkat çeken bir bulgu ise son yirmi yıldır ilçede doğum oranlarında, sürekli bir gerileme yaşandığı gerçeğidir. Bununla birlikte, son yıllarda doğum oranlarında yaşanan düşüşe rağmen, son 7 yıllık süreçte ilçe nüfusun sınırlı da olsa artmıştır. Grafik 2'de sergilenen bulgular, son yıllarda, özellikle de 2008'den bugüne Canik'te gözlemlenen bu nüfus artışında, doğum dışı faktörlerin belirleyici rol oynadığına işaret etmektedir. Bu faktörlerin başında ise hiç kuşkusuz göç olgusu gelmektedir.

Araştırmada dikkat çeken bir başka önemli bulgu ise Canik nüfus yapısı içinde, 40 yaş sonrası bireylerin oluşturduğu yaş gruplarının oranlarında düzenli ve kademeli bir azalma eğiliminin varlığıdır. Tablo 3 ve Grafik 2'de net bir şekilde gözlemlenebilen bu durum, bir bakıma ilçenin nüfusunun genç ve dinamik olduğunun bir göstergesi olarak da kabul edilebilir.

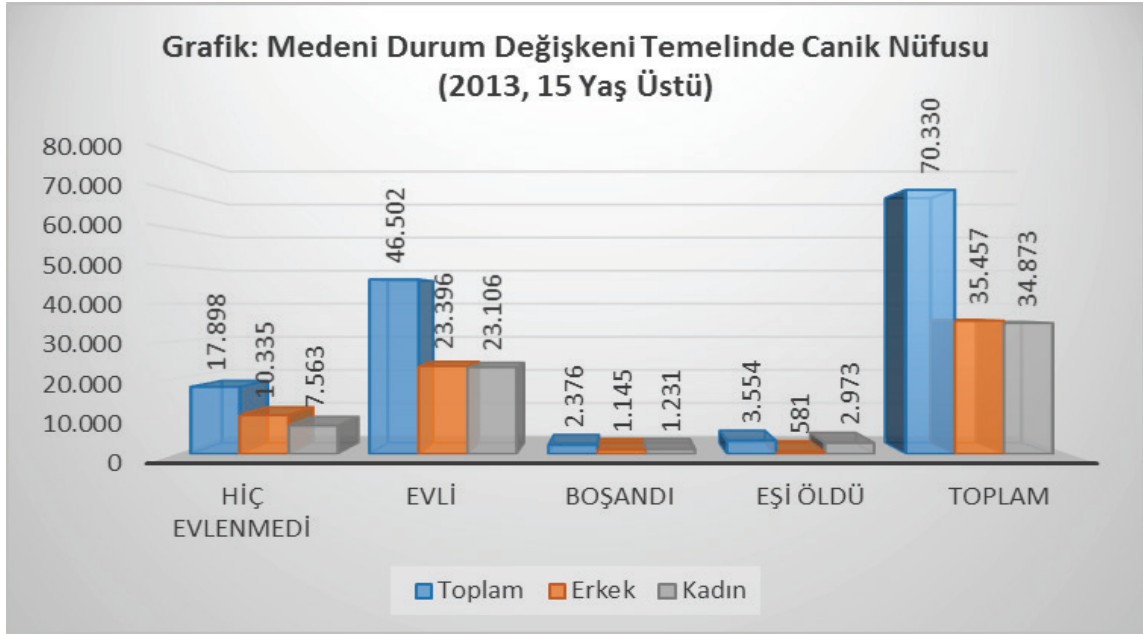
4. Medeni Durum

Sosyolojik araştırmalarda üzerinde önemle durulan bir diğer sosyolojik olgu ise medeni durumdur. Medeni durum değişkeni araştırmacılara hem toplumun genel sosyal yapısına dair ve hem de aile yapısındaki eğilimlere dair son derece önemli ipuçları sunar.

Tablo 4: Medeni Durum Değişkeni Temelinde Canik Nüfusu (2013, 15 Yaş Üstü)

Medeni durum	Toplam	Erkek	Kadın
Hiç evlenmedi	17.898	10.335	7.563
Evli	46.502	23.396	23.106
Boşandı	2.376	1.145	1.231
Eşi öldü	3.554	581	2.973
Toplam	70.330	35.457	34.873

Grafik 3: Canik'te Yaşayanların Medeni Durumu

Bu hakikatlerin ışığında çalışmada Canik nüfusunun, medeni durum değişkeni temelinde sergilediği görünüm de incelendi. Tablo 4 ve Grafik 3'te de görüldüğü gibi ilçenin demografik yapısı içinde evli bireyler büyük bir çoğunluğu oluşturmaktadır. Burada yeri gelmişken vurgulanması gerekli görülen bir husus ise çalışmanın kaleme alındığı zaman diliminde (2015 yılı Nisan ayı itibariyle), TÜİK'in 2014 yılına dair ADNKS verilerinin detaylarının henüz açıklamamış olduğu gerçeğidir.

Tablo 5: Türkiye'de Cinsiyete ve Yaşa Göre Beklenen Yaşam Süresi, 2013

Yaş	Seçilmiş yaşlardaki beklenen yaşam süresi		
	Toplam	Erkek	Kadın
0	76,3	73,7	79,4
15	62,8	60,1	65,8
50	29,2	27,0	31,8
65	16,7	14,9	18,5

Kaynak: TÜİK, (2015), <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=18522>

Çalışmada en güncel veriler kullanılmıştır, ancak yukarıda belirtilen mücbir sebeplerden dolayı bazen 2014 yılı ve bazen de 2013 yılı verileri kullanılmıştır. 2013 yılı itibariyle, Canik'te yaşayan boşanmış bireylerin oranı ise yüzde 3,38'i bulmaktadır. Bu konuda dikkat çeken bir bulgu ise Canik'te boşanmış kadınların, boşanmış erkeklerden daha fazla olduğu gerçeğidir. Tablo 6 ve Grafik 3'te de görüldüğü gibi, boşanmış kadınların oranı, boşanmış erkeklerden yaklaşık yüzde 7,5 oranında daha fazladır.

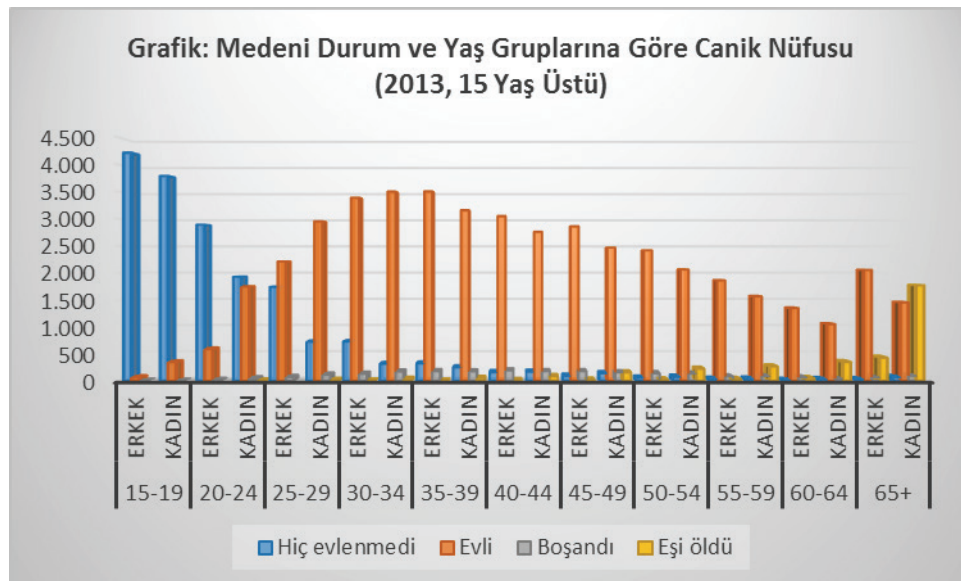
Öte yandan eşi ölmüş bireyler arasında kadınların sayısının fazlalığı, ilçede kadınların ortalama ömürlerinin erkeklerden daha uzun olduğuna işaret etmektedir. Tablo 5'te de görüldüğü gibi, Türkiye İstatistik Kurumu verilerine göre, 2013 yılı itibariyle, Türkiye geneli için ortalama ömür toplamda 76,3, erkeklerde 73,7 ve kadınlarda 79,4 yıldır. Canik'in nüfus piramidi incelendiğinde, 60 ve yukarıya yaş grupları içinde kadınların ağırlıkta olduğu gerçeği ile karşılaştırılır. Bu durum yukarıdaki bulgularla birlikte

değerlendirildiğinde, Canik'te de kadınların ortalama yaşam süresinin, Türkiye'deki genel duruma paralel bir doğrultuda, erkeklerin yaşam sürelerinin bir hayli üzerinde olduğu gerçeği ile karşılaşılır.

Tablo 6: Medeni Durum ve Yaş Gruplarına Göre Canik Nüfusu (2013, 15 Yaş Üstü)

Yaş grubu	Cinsiyet	Hiç evlenmedi	Evli	Boşandı	Eşi öldü	Toplam
15-19	Erkek	4.233	65	1		4.299
	Kadın	3.801	348	1		4.150
20-24	Erkek	2.896	590	17		3.503
	Kadın	1.930	1.749	48	4	3.731
25-29	Erkek	1.742	2.216	71		4.029
	Kadın	724	2.958	117	14	3.813
30-34	Erkek	732	3.397	133	3	4.265
	Kadın	317	3.510	174	35	4.036
35-39	Erkek	327	3.514	180	2	4.023
	Kadın	253	3.166	177	54	3.650
40-44	Erkek	162	3.057	197	11	3.427
	Kadın	172	2.765	180	88	3.205
45-49	Erkek	96	2.866	181	19	3.162
	Kadın	144	2.472	161	158	2.935
50-54	Erkek	60	2.422	144	27	2.653
	Kadın	77	2.066	137	227	2.507
55-59	Erkek	39	1.864	85	35	2.023
	Kadın	41	1.566	94	270	1.971
60-64	Erkek	17	1.348	66	52	1.483
	Kadın	31	1.051	43	351	1.476
65+	Erkek	31	2.057	70	432	2.590
	Kadın	73	1.455	99	1.772	3.399
Toplam		17.898	46.502	2.376	3.554	70.330

Grafik 4: Canik'in Nüfusunun Medeni Durum ve Yaş Gruplarına Dağılımı

Öte yandan, medeni duruma dair bulgular, yaş grupları temelinde ayrıntılı olarak incelendiğinde de son derece önemli sonuçlarla karşılaşılır. Tablo 6 ve Grafik 4'te de görüldüğü gibi, Canik'te yaşayan 15 yaş üzeri bireylerde boşanma olayları en sık 40-44 yaş grubunda gözlemlenmektedir. Canik nüfusu içindeki boşanmış 2376 kişinin 197'si bu yaş grubundan bireylerdir. Bir başka tabirle, bu yaş aralığındaki bireyler Canik'teki boşanmış bireylerin yüzde 8,3'ten fazlasını oluşturmaktadır. Bu hususta Tire'ye dair dikkat çeken bir başka önemli bulgu da, 15-34 yaş arası bütün yaş gruplarında, boşanmış kadınların oranı erkeklerden çok daha fazladır. Bu yaş grubu bir kırılma noktası oluşturmakta ve 45 yaş sonrası başlayıp 55 yaşına kadar olan bütün yaş gruplarında ise erkeklerin oransal ağırlığı dikkat çekmektedir.

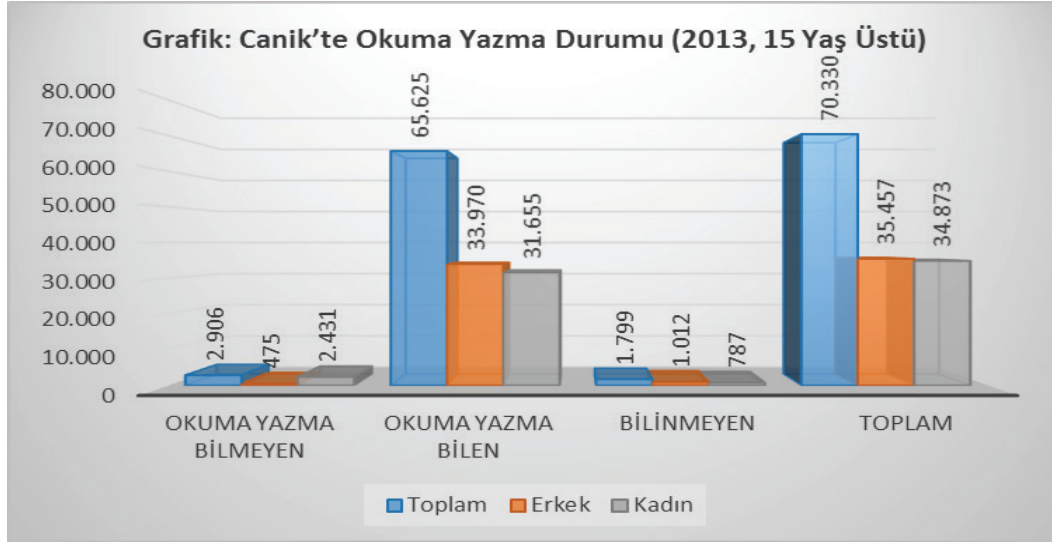
5. Okuma-Yazma Durumu

Toplumların sosyal dokularını anlayıp, toplumsal yapıyı açıklamada üzerinde önemle durulan bir diğer sosyolojik değişken ise eğitim faktörüdür. Eğitim denildiğinde ise öncelikli olarak akla okuma yazma durumu gelir. Toplumların gelişmişlik düzeyinde yaşanan artışa paralel olarak, okuma yazma bilmeyenlerin genel nüfus içindeki oranı da her geçen gün azalmaktadır.¹⁹ Bununla birlikte üçüncü bin yılın ilk çeyreğinin yaşandığı günümüz şartlarında, okuma-yazmanın bir toplumsal sorun olarak halen varlığını sürdürmesi için ayrı bir boyutunu oluşturur. Bu tespitlerin ışığında, Canik'in toplumsal yapısını ve yaşadığı sosyolojik değişimin boyutlarını daha iyi anlayabilmek için, ilçenin demografik yapısı, bireylerin okuma-yazma bilme durumları dikkate alınarak incelendi.

Tablo 7: Canik'te Okuma Yazma Durumu (2013, 15 Yaş Üstü)

Okuma yazma durumu	Toplam	Erkek	Kadın
Okuma yazma bilmeyen	2.906	475	2.431
Okuma yazma bilen	65.625	33.970	31.655
Bilinmeyen	1.799	1.012	787
Toplam	70.330	35.457	34.873

Grafik 5: Canik'te Okuma Yazma Durumu

Tablo 7 ve Grafik 5'te de görüldüğü gibi, Canik'te okur-yazarlık oranları bir hayli yüksektir. Daha net bir ifadeyle Tire nüfusu içinde, okul çağına gelmiş olup da okuma-yazma bilmeyenlerin oranı yüzde 4,1 civarındadır. Bu duruma ilaveten, hakkında bilgi bulunmayan bireylerin de büyük çoğunluğunun

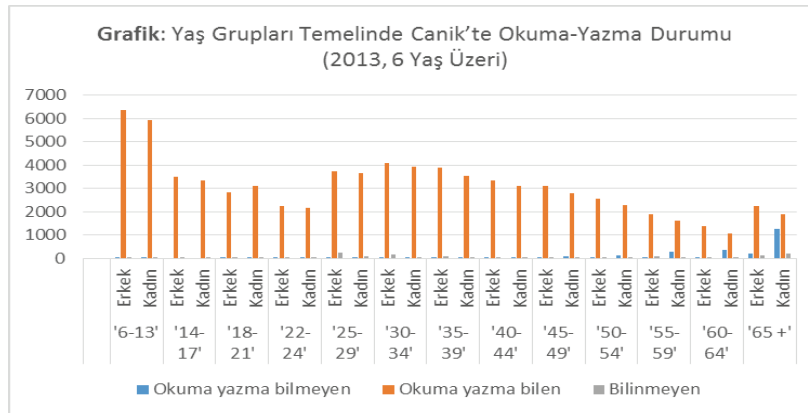
¹⁹ Emre Kongar, Türkiye Üzerine Araştırmalar, Remzi Kitabevi, İstanbul 1986.

okur-yazar olmayacağı gerçeği dikkate alındığında, Canik'te okur-yazarlık oranının yaklaşık yüzde 93,3 civarında olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Tablo 8: Yaş Grupları Temelinde Canik'te Okuma-Yazma Durumu (2013, 6 Yaş Üzeri)

Yaş grubu	Cinsiyet	Okuma yazma bilmeyen	Okuma yazma bilen	Bilinmeyen	Toplam
'6-13'	Erkek	1	6.353	3	6.357
	Kadın	2	5.933	7	5.942
'14-17'	Erkek		3.518	3	3.521
	Kadın		3.360	7	3.367
'18-21'	Erkek	12	2.827	10	2.849
	Kadın	13	3.101	18	3.132
'22-24'	Erkek	14	2.262	59	2.335
	Kadın	18	2.176	49	2.243
'25-29'	Erkek	33	3.754	242	4.029
	Kadın	55	3.664	94	3.813
'30-34'	Erkek	21	4.078	166	4.265
	Kadın	45	3.923	68	4.036
'35-39'	Erkek	22	3.905	96	4.023
	Kadın	46	3.546	58	3.650
'40-44'	Erkek	28	3.337	62	3.427
	Kadın	66	3.105	34	3.205
'45-49'	Erkek	17	3.102	43	3.162
	Kadın	98	2.786	51	2.935
'50-54'	Erkek	26	2.556	71	2.653
	Kadın	151	2.278	78	2.507
'55-59'	Erkek	37	1.902	84	2.023
	Kadın	293	1.609	69	1.971
'60-64'	Erkek	43	1.385	55	1.483
	Kadın	355	1.060	61	1.476
'65 +'	Erkek	222	2.247	121	2.590
	Kadın	1.291	1.906	202	3.399
	Toplam	2.909	79.673	1.811	84.393

Grafik 6: Yaş Grupları Temelinde Canik'te Okuma Yazma Durumu

Öte yandan, okuma-yazmaya dair bulgular, cinsiyet ve yaş grubu değişkeni temelinde çapraz olarak incelendiğinde, bu hususta çok daha detaylı ve manidar sonuçlara ulaşılır. Tablo 8 ve Grafik 6'daki bulgular incelendiğinde, okuma yazması olmayan bireyler arasında en yüksek oranı 65 yaş üzeri bireylerin oluşturduğu görülür. Bu hususta en büyük sorunu ise kadınlar yaşamaktadır. Daha net bir ifadeyle 65 yaş üzerindeki okuma yazması olmayan bireyler arasında kadınların oranı kat be kat daha fazladır. Bunun da ötesinde, hemen her yaş grubunda, Canik'te okuma-yazma bilmeyen kadınların oranı erkeklerden daha yüksek olması dikkat çekmektedir.

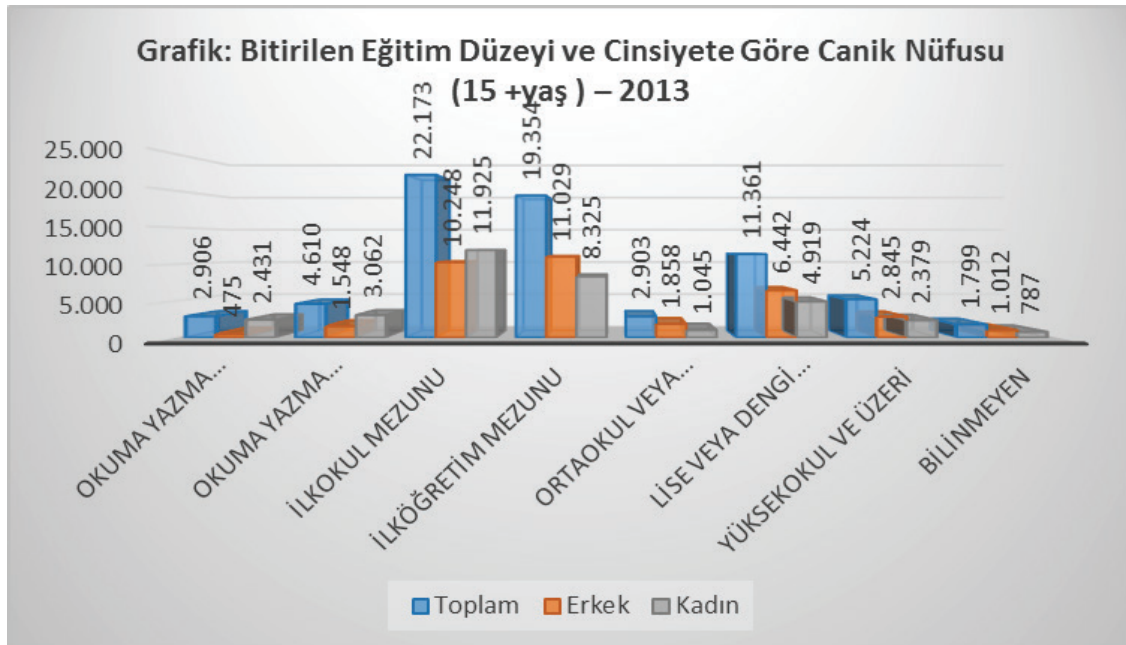
6. Eğitim Seviyesi

Bilindiği üzere eskiden eğitim denildiğine ilk akla okur-yazarlık oranları gelirdi. Oysa günümüzde, bu konuda en önemli toplumsal olgu, bireylerin eğitim seviyesidir. Eğitim olgusu herkesi yakından ilgilendiren son derece önemli bir sosyolojik olgudur. Bu bağlamda ilk akla gelen bireylerin aldıkları eğitimin miktarıdır. Bununla birlikte günümüz toplumlarında, bireylerin aldıkları eğitimin niteliksel durumunun, en az niceliksel özellikleri kadar önem arz ettiği gerçeği de gözden uzak tutulmamalıdır.

Tablo 9: Bitirilen Eğitim Düzeyi ve Cinsiyete Göre Canik Nüfusu (15 +yaş) – 2013

Bitirilen eğitim düzeyi	Toplam	Erkek	Kadın
Okuma yazma bilmeyen	2.906	475	2.431
Okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen	4.610	1.548	3.062
İlkokul mezunu	22.173	10.248	11.925
İlköğretim mezunu	19.354	11.029	8.325
Ortaokul veya dengi okul mezunu	2.903	1.858	1.045
Lise veya dengi okul mezunu	11.361	6.442	4.919
Yüksekokul ve üzeri	5.224	2.845	2.379
Bilinmeyen	1.799	1.012	787
Toplam	70.330	35.457	34.873

Grafik 7: Eğitim Seviyesi ve Cinsiyete Göre Canik'in Nüfusu

Bu tespitleri dikkate alarak Canik'in demografik yapısı, ilçede yaşayan bireylerin eğitim seviyesi temelinde de incelendi. Canik şehrinin nüfusu eğitim değişkeni esas alınarak analiz edildiğinde çok çarpıcı bulgularla karşılaşılır. Tablo 9 ve Grafik 7 incelendiğinde ilk dikkat çeken husus, dezavantajlı eğitim gruplarında ağırlığı kadınların oluşturduğu gerçeğidir. Buna karşın avantajlı eğitim gruplarında ise erkekler lehine bir durumla karşılaşılır. Daha net bir ifadeyle, ilçe genelinde okuma yazma bilmeyenlerin yüzde 83,65'ini kadınlar oluşturmaktadır. Okur-yazar fakat bir okul bitirmemiş nüfus içinde ise kadınların oranı yine 66,4'ü aşar. Yalnızca ilköğretim eğitimi almış olanlar incelendiğinde de farklı bir manzara ile karşılaşılmaz: İlçe genelinde yalnızca ilköğretim mezun olmuş bireylerin arasında kadınların oranı yüzde 53,78'den daha fazladır.

Tablo 10: Eğitim Düzeyi, Cinsiyet ve Yaş Gruplarına Göre Canik Nüfusu (15 +yaş, 2013)

Yaş grubu	Cinsiyet	yazma bilmeyen	Okuma yazma bilen	İlkokul mezunu	İlköğretim	Ortaokul	Lise veya dengi okul	Yükseköğretim - fakülte	Yüksek lisans	Doktora	Bilinmeyen	Toplam
'6-13'	Erkek	1	6.330		23						3	6.357
	Kadın	2	5.904		29						7	5.942
'14-17'	Erkek		204		3.294		20				3	3.521
	Kadın		208		3.121		31				7	3.367
'18-21'	Erkek	12	86		1.564		1.101	76			10	2.849
	Kadın	13	159		1.452		1.319	171			18	3.132
'22-24'	Erkek	14	74		1.181		684	317	6		59	2.335
	Kadın	18	111		940		642	477	6		49	2.243
'25-29'	Erkek	33	111	433	1.462		1.129	590	29		242	4.029
	Kadın	55	131	863	1.150		863	625	31	1	94	3.813
'30-34'	Erkek	21	74	1.073	1.103	310	999	468	47	4	166	4.265
	Kadın	45	93	1.801	603	245	711	436	30	4	68	4.036
'35-39'	Erkek	22	55	1.314	1.017	277	821	386	30	5	96	4.023
	Kadın	46	80	1.798	619	207	564	251	17	10	58	3.650
'40-44'	Erkek	28	31	1.213	860	365	552	291	20	5	62	3.427
	Kadın	66	104	1.744	542	229	334	140	8	4	34	3.205
'45-49'	Erkek	17	52	1.288	764	339	423	215	14	7	43	3.162
	Kadın	98	194	1.736	374	173	239	64	3	3	51	2.935
'50-54'	Erkek	26	60	1.410	360	231	351	134	6	4	71	2.653
	Kadın	151	268	1.539	191	106	136	36		2	78	2.507
'55-59'	Erkek	37	103	1.232	133	162	187	80	4	1	84	2.023
	Kadın	293	370	1.055	57	48	48	29	2		69	1.971
'60-64'	Erkek	43	163	933	43	85	101	51	7	2	55	1.483
	Kadın	355	390	604	9	20	17	20			61	1.476
'65 +'	Erkek	222	665	1.352	21	89	74	42	2	2	121	2.590
	Kadın	1.291	1.073	785	7	17	15	7	1	1	202	3.399
	Toplam	2.909	17.093	22.173	20.919	2.903	11.361	4.906	263	55	1.811	84.393

Özetle, toplumsal hayatta erkek egemen bir yapının (Newman, 2012) yansımalarını, Canik'te de gözlemlemek mümkündür. Daha net bir anlatımla, avantajlı sayılabilecek eğitim kategorilerinde Canik'in toplumsal yapısı içinde, erkeklerin açık bir üstünlüğü gözlemlenir. Tablo 10'da da açık bir şekilde sergilendiği üzere, ilçe genelinde lise ve dengi okul mezunlarının yüzde 56,7'sini erkekler oluşturur. Üniversite mezunları arasında erkeklerin oranı ise yüzde 54,4'ü aşar. Aslında kadınlar

aleyhine yaşanan bu durum, sadece Canik ilçesine özgü olan bir durum değildir. Günümüz Türkiye'si koşullarında, ülkenin dört bir yanında aynı kanayan yarayı gözlemlemek mümkündür.²⁰

Daha net bir ifadeyle günümüz toplumlarının büyük çoğunluğunda, eğitim düzeyi arttıkça, kadınların eğitim imkânlarından aldığı payda ciddi bir azalma gözlemlenmektedir. Bu durumu sadece Türkiye genelinde veya Canik'te değil, gelişmekte olan toplumların neredeyse tamamından gözlemlemek mümkündür. Konu Canik özelinde ele alındığında ise ilçede eğitim fırsatları konusunda erkekler, kadınlara kıyasla daha ayrıcalıklı ve avantajlı durumdadırlar.

7. Canik'in Göç Aldığı İller

Sosyolojik araştırmalarda sıkça belirtildiği üzere göç evrensel bir toplumsal olgudur. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de insanlar, birçok sebepten dolayı, doğduğu toprakları bırakıp başka coğrafyalara göç etmeye devam etmektedir. Bu sebepler bazen kuraklık, işsizlik, bazen alt yapı ve barınma yetersizlikleri şeklinde varlık gösterebilirken; bazen de kız kaçırma, kan davası gibi kültürel sebeplerden kaynaklanabilirken. Göç olayına bazen de salgın hastalıklar, iç savaşlar, doğal afetler, zorunlu iskân politikaları gibi sebeplere bağlı olarak gerçekleşebilmektedir.

Tablo 11: Samsun'un Nüfusu ve Net Göç Hızı (2014)

İl	ADNKS 2014 Nüfusu	Aldığı Göç	Verdiği Göç	Net Göç	Net Göç Hızı
Samsun	1.269.989	41.057	44.519	-3.462	-2,72

Öte yandan göç olayı, ülkenin kendi sınırları içinde nüfus devinimi anlamına gelen iç göç şeklinde olabileceği gibi, ülkeler arasında demografik hareketlilik anlamına gelen dış göç şeklinde de olabilmektedir. Göç olgusunu bütün boyutlarıyla ülkemizde de gözlemlemek mümkündür. Özellikle iç göç halen, olanca ağırlığıyla toplumsal yapımızın yadsınamaz bir gerçeği olarak varlığını devam ettirmektedir.

Nüfus büyüklüğü ve gelişmişlik seviyesi bakımından, Karadeniz bölgesinin önemli illerinden biri konumundaki Samsun ise aldığından fazla göç veren illerimizden biridir. Tablo 11'de de görüldüğü Samsun ilimiz 2013 yılında aldığından daha fazla göç vermiştir. Bulgular bu süreçte Samsun'da yaşanan net göç hızının yüzde -2,72 civarında olduğunu göstermektedir.

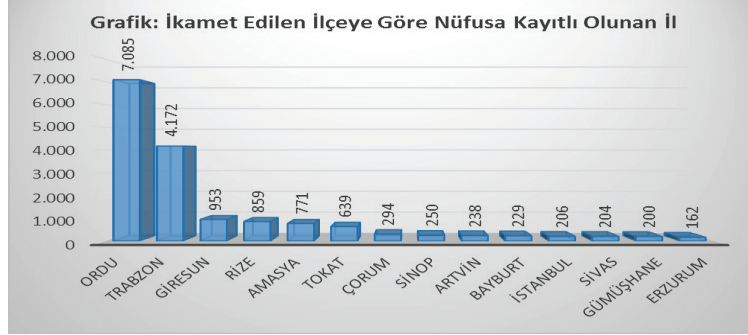
Tablo 12: İkamet Edilen İlçeye Göre Nüfusa Kayıtlı Olunan İl – 2014 (İlk 15 İl)

	Canik
Samsun	76.199
Ordu	7.085
Trabzon	4.172
Giresun	953
Rize	859
Amasya	771
Tokat	639
Çorum	294
Sinop	250
Artvin	238
Bayburt	229
İstanbul	206
Sivas	204

²⁰ Durmuş Ali Arslan ve Gülten Arslan, "Çok Partili Dönem Tokat Milletvekillerinin Sosyolojik Profilleri", Karadeniz Araştırmaları Dergisi, S.43, 2014, s.117-150.

Gümüşhane	200
Erzurum	162

Grafik 8: Canik'in Nüfusunun Samsun Dışında Kayıtlı Olduğu İller

Samsun, önemli ilçelerinden biri olan Canik'te de, yurdumuzun farklı yörelerinden gelmiş bireyler yaşamaktadır. Tablo 12 ve Grafik 8'de, Canik'e en çok göç veren ilk 15 ile yer verilmiştir. 2013 yılı TÜİK verileri esas alındığında Canik'e en yoğun göçün Ordu ilinden geldiği görülür. Ordu'yu ise Karadeniz bölgesinin önemli illerinden biri olan Trabzon izler. Canik'e göç veren iller arasında üçüncü sırayı ise Giresun alır. Canik'e göç veren ilk 15 ilin 10'unun Karadeniz bölgesinden iller olması son derece önemli ve anlamlıdır.

Genel Değerlendirme Ve Sonuç

Araştırmada, nüfus bakımından Türkiye'nin ve Karadeniz bölgesinin en önemli illerinden biri olan Samsun'un, en önemli ilçelerinden biri CANIK'IN demografik yapısı sosyolojik açıdan incelendi. Yapısalcı bir yaklaşımla, betimleyici türden bir sosyolojik araştırma şeklinde gerçekleştirilen çalışmada, temel veri kaynağı olarak Türkiye İstatistik Kurumu'nun, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi kullanıldı. Araştırmada özellikle 2014 ve 2013 TÜİK verileri kullanıldı.

Bulgular, son beş yıllık süreç içinde yörenin nüfusunda, yüzde 5'e yakın bir artış olduğuna işaret etmektedir. Son bir yılda ise yörenin nüfusunda, yüzde 1,96 civarında bir artış yaşanmıştır. Canik'in nüfus yapısı cinsiyet değişkeni temelinde incelendiğinde, kadın ve erkekler arasında dengeli bir dağılım gözlemlenir. Bununla birlikte, Canik'in nüfus yapısı içinde erkeklerin oranı, kısmen de olsa kadınlardan daha fazladır. İlçede, 15-19 ve 30-34 yaş grubundan gençler en büyük nüfus grubunu oluşturmaktadır. Nüfus piramidi, son 20 yıllık süreç içinde, doğum oranlarında kademeli ve düzenli bir azalışa işaret etmektedir.

Medeni durum temelinde yörenin demografik yapısı incelendiğinde, evli bireylerin, ilçenin demografik yapısı içinde büyük bir çoğunluğu oluşturduğu görülür. Öte yandan ilçede, boşanmış kadınların oranı, boşanmış erkeklerden daha fazladır. İlçede okur-yazarlık oranı oldukça yüksektir. Okuma yazma bilmeyenlerin büyük çoğunluğunu, ileri yaş gruplarındaki bireylerin oluşturdukları dikkate alındığında, kısa vadede okur-yazarlık oranlarının daha da artacağı düşünülmektedir.

Yörenin eğitim seviyesi incelendiğinde, kadınların erkeklere kıyasla daha az eğitilmiş olduğu gerçeği ile karşılaşılır. Okur-yazar olmayan, okur-yazar ve ilköğretim mezunu gibi dezavantajlı toplum kesimlerinden bireylerin çoğunluğunu kadınlar oluştururlar. Buna karşın üniversite mezunları gibi avantajlı gruplarda ise erkeklerin ağırlığı göze çarpar. Öte yandan Canik, yurdun farklı yörelerinde göç almaktadır. Bununla birlikte Tire'ye en çok göç veren 10 il Karadeniz Bölgesi illeridir

Kaynakça

ARSLAN, Durmuş Ali, "Üçüncü bin Yılda Adana Milletvekilleri", *International Journal of Human Sciences - Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, C.12, S.1, 2015, s.582-625.

ARSLAN, Durmuş Ali, “Çok Partili Dönem Türk Siyasi Tarihinde Bitlis Milletvekilleri”, *Akademik Bakış, İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası Sosyal Bilimler E-Dergisi*, S.47, 2015, s.71-97.

ARSLAN, Durmuş Ali ve Gülten Arslan, “Çok Partili Dönem Tokat Milletvekillerinin Sosyolojik Profilleri”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S.43, 2014, s.117-150.

ARSLAN, Durmuş Ali, *Sosyoloji: Günlük Yaşamın Mimarisini Keşfetmek*, Nobel Yayınevi, Ankara 2013.

ARSLAN, Durmuş Ali, *Sosyoloji ve Yöntem Yazıları*, Kalkan Matbaacılık, Ankara 2012.

ARSLAN, Durmuş Ali, “1960 İhtilali Sonrası İlk Yerel Seçimlerden, 1980 Darbesi Sonrası İlk Yerel Seçimleri Kapsayan Süreçte, Yerel Seçim Sonuçları Temelinde Samsun’un Siyasi Yapısı”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi (International Journal of Human Sciences)*, C.3, S2, 2006, s.1-25.

ARSLAN, Durmuş Ali, “Yerel seçim sonuçları temelinde Samsun’un siyasi yapısı. *Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu*” Samsun Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Eğitim Dairesi Başkanlığı, Samsun 2006.

ARSLAN, Durmuş Ali, “Samsun’da Yerel Seçimler ve Siyaset: 1973’ten Günümüze, Yerel Seçim Sonuçları Temelinde Samsun’un Siyasi Yapısı”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.10, 2006, s.76-106.

CANİK Belediyesi, Canik ilçe coğrafyası,

<http://www.canik.bel.tr/canikdetay.asp?id=15287&katid=58>, 21.3.2015,

DENZİN, Norman, *Sociological Methods*, McGraw-Hill, London 1984.

GIDDENS, Anthony, *Human Societies*, Polity Press, Oxford 1992.

GILBERT, Nigel, *Analysing Tabular Data*, Sage, London 1997.

GILBERT, Nigel, *Researching Social Life*, Sage, London 1994.

GÜVEN, Sami, *Toplumbiliminde Araştırma Yöntemleri*, Ezgi Kitabevi, Bursa 2006.

HARALAMBOS, Michael, *Sociology: Themes and Perspectives*, Bell & Hyman, London 1987.

KONGAR, Emre, *Türkiye Üzerine Araştırmalar*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1986.

KONGAR, Emre, *İmparatorluktan günümüze Türkiye’nin toplumsal yapısı 1*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1985.

KONGAR, Emre, *İmparatorluktan günümüze Türkiye’nin toplumsal yapısı 2*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1985.

NEUMAN, Lawrence, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri 1: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*, Yayın Odası, İstanbul 2006.

NEUMAN, Lawrence, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri 2: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*. Yayın Odası, İstanbul 2006.

NEWMAN, David, *Sociology: Exploring the Architecture of Everyday Life*, Sage London 2012.

SAMSUN Valiliği, Samsun Şehri, <http://www.samsun.gov.tr/>, 21.3.2015,

SAMSUN Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, *Samsun ili 2013 Yılı Çevre Durum Raporu*. Samsun Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, Samsun 2014.

TEMİZ, Mehmet, Düzey 2 sınıflandırmasında Bölge İçi Gelişmişlik Farklılıkları: TRB1 Örneği. *Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı*, Malatya 2011.

TÜİK, *Canik 2014 Nüfusu*,

<http://tuikapp.tuik.gov.tr/adnksdagitapp/adnks.zul>, 23.3.2015,

TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu Haber Bülteni: Hayat Tabloları 2013, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=18522>, 26.02.2015,

TÜİK, *Canik 2013 Nüfusu*, <http://tuikapp.tuik.gov.tr/adnksdagitapp/adnks.zul>, 11.12.2014.

TÜİK, *Seçilmiş Göstergelerle Samsun 2013*, Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara 2014.

ZEYBEK, Halil İbrahim, Sosyo-ekonomik Kriterlere Göre Samsun İlinin, Karadeniz Coğrafi Bölgesi ve Türkiye’deki Yeri. *Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu*, Samsun Büyükşehir Belediye Başkanlığı, Samsun 2006.

Geçmişten Geleceğe Bir Şehrin Siyasi Yapısı: Yerel Seçim Sonuçları Temelinde Canik

Doç. Dr. D. Ali ARSLAN
Mersin Üniversitesi / MERSİN

Gülten ARSLAN

Giriş

Milli mücadelenin sembol isimlerinden biri olan Samsun ilimiz, Orta Karadeniz Bölgesi'nin en önemli yerleşim birimlerinden biridir. Nüfus büyüklüğü itibariyle Samsun, Türkiye'nin en kalabalık illeri arasında ilk 20 içinde yer alır. Bu kadim şehrimizin kuzeyinde Karadeniz, doğusunda Ordu, güneyinde Amasya ve Tokat, batısında Sinop ve güneybatısında da Çorum yer alır.¹ Ülkemizin en verimli ovalarından Bafra ve Çarşamba ovaları, Samsun ili sınırları içinde yer alır.²

Çok köklü ve zengin bir tarihsel mirasa ev sahipliği yapan Samsun ili, bünyesinde on yedi ilçe ve belediyeyi barındırır. Sosyo-ekonomik açıdan Karadeniz bölgesinin en önemli şehri olma ayrıcalığına sahip olan Samsun, gelişmişlik bakımından layık olduğu seviyelerin çok gerisindedir. 2010 yılı verileri temel alındığında, illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasında 32. Sırada yer alır.³ 2015 yılı TÜİK-ADNKS verilerine göre, 2014 yılı itibariyle Samsun'un nüfusu 1.269.989 kişidir.⁴

Öte yandan Canik ise daha önceleri Samsun'a bağlı belde statüsünde bir yerleşim birimi iken, 2009 yılında Samsun'un bir ilçesi statüsü olma statüsü kazanmıştır. Canik'te 2014 yılı itibariyle toplam 95.560 kişi yaşamaktadır. İlçe nüfusunun 48.291'ini erkekler ve 47.269'unu da kadınlar oluşturmaktadır. Canik'in 2013 yılı nüfusu ise 93.721 kişidir.⁵ Bu bulgular 2014 yılında Canik'in nüfusunun, 1839 kişilik bir artış gösterdiğine işaret etmektedir. Bu bulgular, bir yıllık süreç içinde Canik'in nüfusunun yüzde 1,96 oranında artmış olduğunu göstermektedir. Bu çalışmada, Canik ilçesinin siyasi yapısı ve bu yapıda yakın tarihimizde yaşanan değişim, Canik'in Samsun'un ve Türkiye'nin siyasi yapısı içindeki yeri sosyolojik açıdan incelendi.

Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada, Samsun'un en önemli ilçelerinden biri olan Canik'in siyasi yapısı araştırma konusu olarak belirlendi. İlçenin siyasi yapının oluşumu ve işleyişinin yanı sıra, bu yapıda, incelenen süreç içinde yaşanan değişim, sosyolojik bir bakış açısıyla ele alındı. Çalışma, tasviri-deskriptif türden bir sosyolojik araştırma^{6,7} şeklinde tasarlandı. Teorik açıdan ise yapısalcı bir yaklaşım kullanıldı.

Tarihsel bir bakış açısı ile gerçekleştirilen çalışmada, temel veri kaynağı olarak yerel seçim sonuçları tercih edildi. Zaman kesiti olarak ise Canik'in müstakil ilçe olduğu 2009'dan günümüze geçen 6 yıllık zaman dilimi seçildi. Araştırmada temel veri kaynağı olarak TÜİK ve TODAİE-Yerel

¹ Halil İbrahim Zeybek, Sosyo-ekonomik Kriterlere Göre Samsun İlinin, Karadeniz Coğrafi Bölgesi ve Türkiye'deki Yeri. Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu, Samsun Büyükşehir Belediye Başkanlığı, Samsun 2006.

² Samsun Valiliği, Samsun Şehri, <http://www.samsun.gov.tr/>, 21.3.2015.

³ Mehme, Temiz, Düzey 2 sınıflandırmasında Bölge İçi Gelişmişlik Farklılıkları: TRB1 Örneği. Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı, Malatya 2011.

⁴ TÜİK, Canik 2014 Nüfusu, <http://tuikapp.tuik.gov.tr/adnksdagitapp/adnks.zul>, 23.3.2015,

⁵ TÜİK, Canik 2013 Nüfusu, <http://tuikapp.tuik.gov.tr/adnksdagitapp/adnks.zul>, 28.1.2015,

⁶ Nigel Gilbert, *Researching Social Life*, Sage, London 1994.

⁷ Durmuş Ali Arslan, *Sosyoloji ve Yöntem Yazıları*, Kalkan Matbaacılık, Ankara 2012.

Net⁸'in verileri esas alındı. Çalışmada TÜİK ve YSK ile öteki kurum ve kuruluşların arşiv, kayıt ve belgeleri kullanılarak ana veri seti oluşturuldu.

Bu veri seti ve ikincil veri analizi tekniği kullanılarak Canik'te siyasi yapının oluşumu, siyasi gücün toplumsal yelpazeye dağılımı ve son iki yerel seçimlerdeki değişim düzenlilikleri araştırıldı. Bunların yanı sıra, ulaşılan bulgulardan hareketle, Canik'in Samsun ili ve Türk toplumu geneli içindeki yeri de araştırıldı.

Samsun'da Ve Canik'te Siyasi Katılım

Başta da vurgulandığı gibi bu araştırmada, yerel seçim sonuçları temelinde Canik'in siyasi yapısı incelendiği. Bilindiği üzere seçimler, demokratik siyasal hayatın vazgeçilmez unsurlarındandır^{9 10 11 12}. Mahalli idareler ise yerel toplumsal ve siyasal hayatın en önemli belirleyicilerindedir. Bu yönüyle mahalli yönetimler, toplumların siyasi yapısının merkezinde yer alır. Günümüzde bilindiği şekil ve manada yerel yönetimler, kapitalist devlet yapısı il birlikte doğmuştur.¹³ Mahalli idarelerin toplumumuzun sosyo-politik yapısındaki yeri ve işleyişi, anayasa ve yasalarla belirlenmiştir.

1961 Anayasası'nın 112. maddesi ve 1982 Anayasası'nın 123. maddesi ülke idaresini, merkezden yönetim ve yerinden yönetim şeklinde iki önemli kategoride ele alır. Mahalli idarelerin temelini oluşturan belediye ise 5393 sayılı Belediye Yasası'nda da (Madde 3), "belde sakinlerinin mahalli müşterek ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan ve karar organı seçmenler tarafından seçilerek oluşturulan, idari ve mali özerkliğe sahip kamu tüzel kişisi" şeklinde tanımlanır.¹⁴

Bu yönüyle mahalli idareler seçimlerinde oy veren bireyler, bir yandan siyasal yapıyı şekillendirmede aktif rol oynarlarken, öte yandan da yereldeki siyasal gücün siyasi partiler arasındaki dağılımını ve yerel siyasi elitleri belirlerler. Bir başka ifadeyle yerel seçimlerde, hem yerel siyasi yapı şekillendirilmekte ve hem de bu yapıyı işler kılacak yerel siyasi elitler seçilmektedir.^{15 16 17}

Tablo 1: 1984'ten Günümüze Yerel Seçimlere Katılım Oranları

3	Seçimlere Katılım Oranı (%)		
	Türkiye Geneli (Belediye Meclisi)	Samsun (Belediye Meclisi)	Canik (Belediye Meclisi)
2014 Yerel Seçimleri	89,1	89,1	89,27
2009 Yerel Seçimleri	84,1	84	83,34
Ortalama Katılım Oranı	86,6	86,55	86,3

Demokratik sistem içerisinde, bireylerin sosyo-politik karar süreçlerine katılımı seçimlerle sınırlı değildir.¹⁸ Bununla birlikte, bireylerin seçimlere katılımı demokratik siyasal yaşamın varlığı ve devamı bakımından hayati önem arz eder. Bu bağlamda yerel siyasi yapının oluşum ve işleyişini daha net bir şekilde ortaya koyabilmek için öncelikle, seçmenlerin seçimlere katılımı hususuna bir göz atmak gerekir.

⁸ TODAİE-YerelNET, Canik 2014 Yılı Belediye Başkanlığı Seçim Sonuçları, http://www.yerelnet.org.tr/belediyeler/belediye_secimsonuclari.php?belediyeid=127309, 1.4.2015.

⁹ Ahmet Taner Kışlalı, *Siyaset Bilimi*, İmge Kitabevi Ankara 2007.

¹⁰ Durmuş Ali Arslan, Sadettin Baştürk ve Gülten Arslan, *Çok Partili Dönemde, Genel Seçim Sonuçları Temelinde Türkiye'nin Siyasi Yapısı* (Ed. Şenol Kantarcı ve Fatma Şimşek, Berna Türkdöğün Uysal Armağan Kitabı içinde), Sonçağ Yayıncılık, Ankara 2015.

¹¹ Durmuş Ali Arslan, Sadettin Baştürk ve Gülten Arslan, "Siyaset Sosyolojisi Perspektifinden 2009 ve 2014 Yerel Seçimlerinin Karşılaştırmalı İncelemesi", *Akademik Bakış, İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgızistan-Celalabat İşletme Fakültesi, Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.43, 2014, s.1-27.

¹² Durmuş Ali Arslan, "Yerel seçim sonuçları temelinde Mersin'in siyasi yapısı", *International Journal of Human Sciences*, C.9, S.2, 2012, s.916-968.

¹³ Birgül Ayman Güler, *Yerel Yönetimler*, İmge, Ankara 2006.

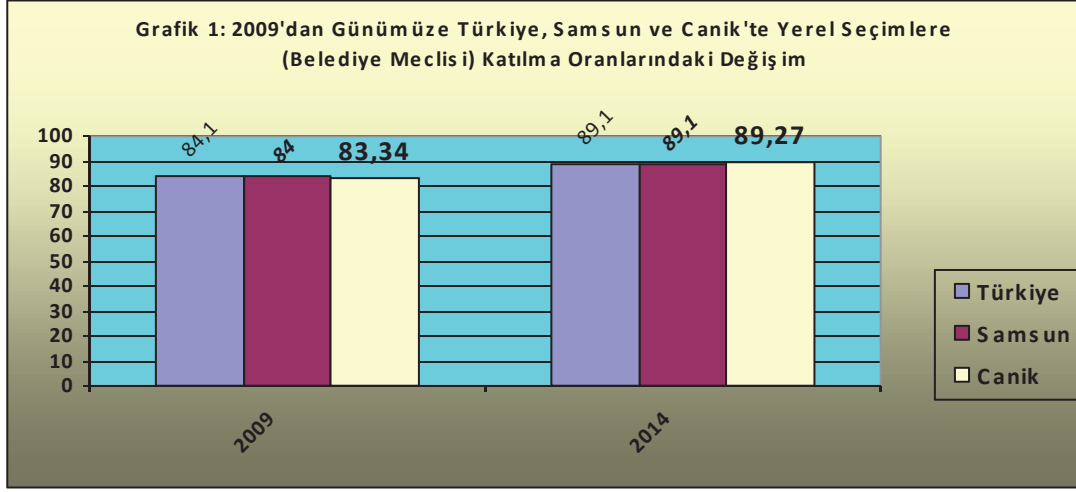
¹⁴ Ruşen Keleş, *Yerinden Yönetim ve Siyaset*, İmge, Ankara 2006, s.219-220.

¹⁵ Durmuş Ali Arslan, *Turkish Political Elites: Sociological Analysis of Turkish Politics and Politicians*, LAP LAMBERT Academic Publishing, Berlin 2011.

¹⁶ Durmuş Ali Arslan, *Who Rules Turkey: Turkish Power Elite*, LAP LAMBERT Academic Publishing, Berlin 2011.

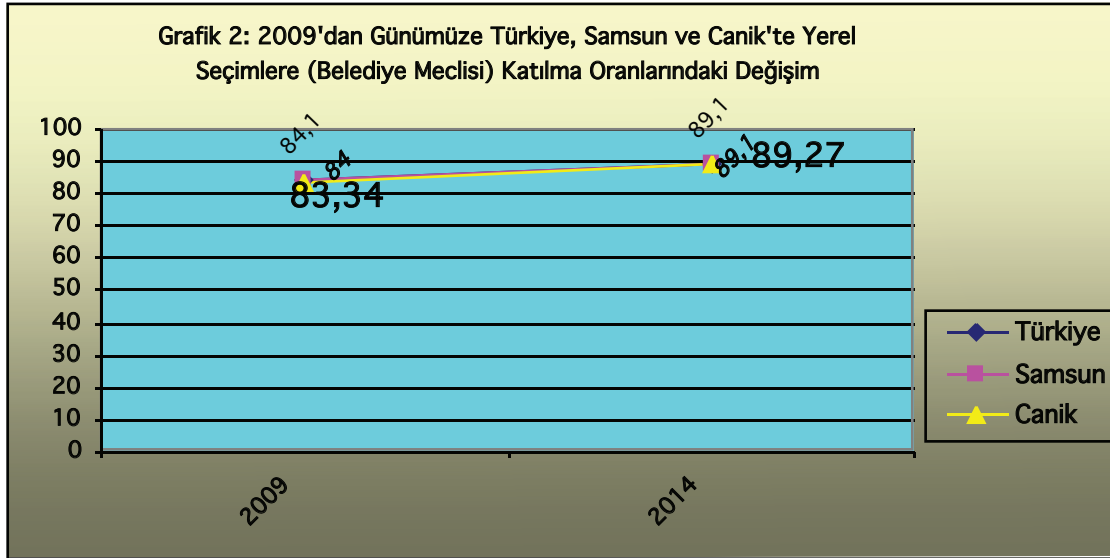
¹⁷ Durmuş Ali Arslan, *Elites and power in contemporary Turkey: Social anatomy of Turkish elites*, LAP LAMBERT Academic Publishing, Berlin 2011.

¹⁸ Ali Yaşar Sarıbay, *Global Bir Bakışla Politik Sosyoloji*, Everest Yayınları, İstanbul 2008, s.112.

Kaynak: TÜİK (2015) ve TODAİE-YerelNet (2015).

Bu saptamaların ışığında çalışmanın bu bölümünde, incelenen dönemde gerçekleştirilen 2 mahalli idareler seçimlerinde, Canikli seçmenlerin seçimlere olan ilgisi ve siyasi katılım durumu da araştırıldı. Bu yönüyle çalışmada, yalnızca var olan durumu saptamakla yetinilmedi, ilçe genelinde dönemler bazında nasıl bir değişimin yaşandığı da irdelendi. İlâveten Canik ilçesi ile ilgili bulgular, Samsun ili ve Türkiye geneline dair bulgularla da kıyaslanarak, yörenin Samsun ili ve Türkiye'nin genel siyasi yapısı içindeki konumun da tespiti hedeflendi.

Kaynak: TÜİK (2015).

Tablo 1, Grafik 1 ve 2'de de görüldüğü gibi, incelenen dönemde Samsun ilinde, Canik'te ve Türkiye genelinde yerel seçimlere katılım oranları bir hayli yüksektir. Bulgular detaylı bir şekilde incelendiğinde hem ilçede, hem ilde ve hem de Türkiye genelinde, neredeyse birbirinin aynısı sonuçlarla karşılaşılır. Daha net bir ifadeyle Canik'te, Samsun'da ve Türkiye genelinde ortalama katılım yüzde 86 civarındadır.

Seçimlere olan ilgide dönemler bazında yaşanan değişim incelendiğinde de benzeri bir tablo ile karşılaşılır. Seçmen ilgisinde Türkiye'de yaşanan değişimi anlamak için Samsun'daki seçimlere katılım oranlarına bakmak yeterli olacaktır. Ya da Samsun'daki seçmen ilgisini tespit etmek için Canik'te katılım oranlarına bakman neredeyse kâfi olacaktır. Bu konuda bir başka önemli bulgu ise son yerel seçimlerde Canikli seçmenlerin siyasete olan ilgilerinde önemli bir artışın yaşandığı gerçeğidir.

2009 Mahalli İdareler Seçimleri

29 Mart 2009 tarihinde yapılan 2009 mahalli idareler seçimlerinde, Türkiye genelinde olduğu gibi Samsun ili ve Canik ilçesinde, seçimlere seçmen ilgisi oldukça yüksek seviyelerde gerçekleşmiştir. Daha net bir ifadeyle bu seçimlere belediye meclisi kategorisinde katılım, Samsun ve Türkiye genelinde yüzde 84 civarında olmuştur. Canik'te seçimlere seçmen ilgisi de, Türkiye genelinin biraz altında olsa da, yüzde 83,3 gibi son derece yüksek oranda gerçekleşmiştir.

Tablo 2: 2009 Yılı Yerel Seçimlerinde Partilerin Oy Dağılımı

	Partilere Göre Oy Dağılımı (%)		
	Türkiye Geneli (Belediye Meclisi)	Samsun (Belediye Meclisi)	Canik (Belediye Meclisi)
AKPARTİ	38.2	39,9	52,4
ANAP	0.6	0	0
BBP	1.6	0,1	0
BTP	0.3	0	0
CHP	24.8	17,7	8,34
DP	3.7	5,8	2,75
DSP	2.9	2,9	1,37
DTP	5.3	0	0
MHP	16.6	28,7	30,84
ÖDP	0.1	0,1	0
SP	5.6	4,2	4,31
BAĞIMSIZ	0.1	0,4	0

Kaynak: YSK (2014) ve TÜİK (2015).

Yerel seçimler sonucunda Samsun'un ve Canik ilçesinin siyasi yapısının oluşumunu ve bu yapıdaki değişimi daha net bir şekilde ortaya koyabilmek amacıyla öncelikli olarak oyların siyasi partiler arasındaki dağılımı incelemek gerekir. Ayrıca Canik ilçesinin siyasi yapısını anlayabilmek ve açıklayabilmek için bu seçimlerde Samsun'daki ve Türkiye genelindeki durumu da bilmek yararlı olacaktır. Bu hakikati göz önünde bulundurabilmek için seçim sonuçları sistematik bir bütünlük için tümdengelimci bir bakış açısıyla Türkiye'de genel durum, Samsun ili genelinde durum ve Canik ilçesi özelindeki durum bir arada, mukayeseli olarak ele alındı.

İlaveten, yine bu mantıksal temel bağlamında, aday faktörünün seçim sonuçlarına yansımalarını ve dolayısıyla da siyasi yapıya etkilerini minimum düzeye indireceği düşüncesiyle önce belediye meclisi seçimlerinin sonuçları incelendi. Ardında da, aday faktörünün etkisini de görebilmek için büyükşehir belediye başkanlığı ve belediye başkanlığı seçimleri sonuçları üzerinde duruldu.

Tablo 2'de de görüldüğü gibi, 2009 yerel seçimlerinin belediye meclisi seçimleri kategorisinde Türkiye genelinde, Samsun'da ve Canik'teki mutlak galibi Adalet ve Kalkınma Partisi'dir. Ak Parti'nin bu seçimlerde Türkiye genelinde elde ettiği seçmen desteği yüzde 38'in üzerindedir. Samsun'da ise bu ora yüzde 40'a dayanır. Ak Parti'nin Canik'teki başarısı ise Türkiye ve Samsun genelinin çok daha üzerindedir. Daha net bir ifadeyle Canik'te Ak Parti, Samsun'da elde ettiği seçmen desteğinden yüzde 31,3 daha fazla oy alarak bu seçimleri birinci sırada tamamlamıştır.

Tablo 3: 2009 Yılı Büyükşehir Belediye Başkanlığı Seçimlerinde Partilerin Oy Dağılımı

Partilere Göre Oy Dağılımı (%)			
	Türkiye (Büyükşehir Belediye Başkanlığı)	Samsun (Büyükşehir Belediye Başkanlığı)	Canik (Belediye Başkanlığı)
AKPARTİ	42,2	48,1	52,5
ANAP	0,3	0	0
BBP	0,6	0	0
BTP	0,3	0,3	0,3
CHP	32,4	21,2	8,04
DP	1	3,2	2,5
DSP	2,1	2,3	1,18
DTP	4,3	0	0
MHP	12,4	20,6	31,8
SP	3,8	3,9	3,6
BAGIMSIZ	0,3	0,1	0

Kaynak: TÜİK (2015).

Canik'in siyasi yapısı, büyükşehir belediye başkanlığı ve belediye başkanlığı kategorisinde oyların dağılımı temelinde incelendiğinde de, genel hatları itibarıyla, belediye meclisi kategorisindeki paralel bir tabloyla karşılaşılır. Ak Daha net bir anlatımla hem Türkiye, hem Samsun ve Canik'te bu kategoride de seçimlerin tartışmasız galibi Ak Parti'dir. Bununla birlikte, Tablo 3'te de görüldüğü gibi Ak Parti bu kategoride, Türkiye genelinde ve Samsun'da, belediye meclisi seçimlerinde elde ettiği başarıdan daha yüksek bir başarıya imza atmıştır. Canik belediye başkanlığı seçimlerinde ikinci sırayı ise, yüzde 32'ye yaklaşan oy oranıyla milliyetçi sağ kimliği ile siyaset MHP elde etmiştir. Solun en büyük temsilcisi CHP¹⁹ ise Canikli seçmenlerden ancak yüzde 8 civarında bir destek elde edebilmiştir. Bu seçimlerin sonucunda, Samsun'da büyükşehir belediye başkanlığını Ak Parti'nin adayı Yusuf Ziya YILMAZ kazanmıştır. Canik şehrinde belediye başkanlığını ise ilçe genelindeki seçmenlerin oylarının yarısından fazlasını almayı başaran, yine Ak Parti'nin adayı Osman GENÇ kazanmıştır.

Tablo 4: 2009 Yılı Yerel Seçimlerinde Siyasi Yapı

Yerel Seçimler				
		Türkiye (Belediye Meclisi)	Samsun (Belediye Meclisi)	Canik (Belediye Meclisi)
2009	Sağ Partiler	66,5	78,9	90,29
	Toplamı			
	Sol Partiler	27,8	20,7	9,71
	Toplamı			
	Diğerleri	5,7	0,4	0
	Toplam	100	100	100

Kaynak: Araştırmacının 2015 Yılında, Gerçekleştirdiği Araştırma Verileri Temel Alınarak Düzenlenmiştir.

¹⁹ Suna Kili, Cumhuriyet Halk Partisi'nde Gelişmeler 1960–1975, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 1976.

Tablo 5: 2009 Yılı Büyükşehir Belediye Başkanlığı Seçimlerinde Siyasi Yapı

		Yerel Seçimler		
		Türkiye	Samsun	Canik (Belediye Başkanlığı)
009	Sağ Partiler Toplamı	60,6	76,1	90,75
	Sol Partiler Toplamı	34,5	23,5	9,22
	Diğerleri	4,9	0,4	0,3
	Toplam	100	100	100

Kaynak: Araştırmacının 2015 Yılında, Gerçekleştirdiği Araştırma Verileri Temel Alınarak Düzenlenmiştir.

Seçimlerde yeniden şekillenen siyasi yapının boyutlarını daha iyi anlayabilmek için, oyların siyasi yelpazeye dağılımına da bakmak gerekir. Aynı tündengelimci bakış açısı ile bakıldığında Canik şehrinin siyasi yapısını farklı boyutları ile anlamlandırmak daha kolay olacaktır. Bu bağlamda Canik'in Türkiye'nin genel siyasi yapısı ve Samsun'un genel siyasi dokusu içindeki yerini de tayin etmek daha kolay gerçekleştirilebilecektir.

Tablo 4 ve Tablo 5'teki veriler, bu hususta son derece önemli bulgular ortaya koyar. Daha net bir ifadeyle 2009 yerel seçimlerinde, Türkiye genelinde, Samsun ilinde ve Canik ilçesi özelinde, sağ siyaset geleneğinin mutlak bir üstünlüğü gözlemlenir. Sağ kanat siyasi partiler Türkiye genelinde, hem belediye meclisi seçimlerinde ve hem de büyükşehir belediye başkanlığı seçimlerinde neredeyse toplam oyların üçte ikisine yakınını alarak, yerel siyasi hayattaki geleneksel ağırlıklarını korumuştur. Sağ kanat partilerin Samsun'da ulaştıkları güç ise Türkiye geneli ortalamasının çok daha üzerindedir. Sağ siyaset geleneğinin Canik şehrindeki ağırlığı ise Türkiye geneli ve Samsun ilinin çok daha üzerindedir. Daha net bir ifadeyle sağ kanat partiler bu seçimlerde, Canik ilçesinin siyasi yapısı içinde, yüzde 90'ın üzerinde bir oy oranına ulaşarak olağanüstü bir güç elde etmiştir.

2014 Mahalli İdareler Seçimleri

Mevcut siyasi yapıyı şekillendirmiş son yerel seçimler olma özelliğine sahip 2014 seçimleri, 30 Mart 2014 tarihinde yapıldı. Türkiye genelinde ve Samsun-Canik özelinde bir önceki seçimlerde başlayan, siyasete seçmen ilgisindeki artış bu seçimlerde de sürdü. Hatta 2014 mahalli idareler seçimlerinde Türkiye genelinde ve Samsun özelinde, seçimlere katılım oranlarında tarihi zirveler zorlandı. Daha net bir ifadeyle, bir önceki seçimlerde Canik'te yüzde 83 civarında gerçekleşen seçimlere katılım oranı, bu belediye meclisi seçimlerinde yüzde 89'un da üzerine çıktı. Ülke genelinde gerçekleştirilen bu seçimlerde, kayıtlı 48.843.157'den, 43.543.717'ü oy kullandı.²⁰ Özetle bu seçimlerde Canik'te seçimlere seçmen ilgisi, Samsun ve Türkiye geneline son derece yakın oranlarda ancak bunların biraz üzerinde gerçekleşti.²¹

²⁰ Durmuş Ali Arslan, Sadettin Baştürk ve Gülten Arslan, "Siyaset Sosyolojisi Perspektifinden 2009 Ve 2014 Yerel Seçimlerinin Karşılaştırmalı İncelemesi", Akademik Bakış, İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgızistan-Celalabat İşletme Fakültesi, Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, S.43, 2014, s.1-27.

²¹ YSK, Yüksek Seçim Kurulu, Canik 2014 Belediye Meclisi Seçim Sonuçları, <https://sonuc.ysk.gov.tr/module/sspsYerel.jsf>, 26.12.2014.

Tablo 6: 2014 Yılı Yerel Seçimlerinde Partilerin Oy Dağılımı

Parti	Partilere Göre Oy Dağılımı (%)		
	Türkiye Geneli (Belediye Meclisi)	Samsun (Belediye Meclisi)	Canik (Belediye Meclisi)
Adalet ve Kalkınma Partisi	42,9	50,1	55,4
Cumhuriyet Halk Partisi	26,3	16	6,9
Milliyetçi Hareket Partisi	17,8	28,3	32,8
Barış ve Demokrasi Partisi	4,16	0	0
Saadet Partisi	2,8	3	3,1
Halkların Demokratik Partisi	2,1	0,2	-
Büyük Birlik Partisi	1,5	0,9	0,9
Demokrat Parti	0,7	0,7	0
Demokratik Sol Parti	0,35	0	0

Kaynak: YSK (2014) ve TÜİK (2015).

Bu tespitlerin ışığında, son 5 yıl içinde Samsun'un ve Canik'in siyasi yapısında yaşanan değişimi ve bu değişimin siyasi yapıya yansımalarını daha iyi bir şekilde anlayabilmek için, önce oyların siyasi partilere dağılımını incelemek gerekir. Tablo 6 ve Tablo 7'de de görüldüğü gibi, 2014 yerel seçimlerinin Türkiye genelinde olduğu gibi Samsun ili ve Canik ilçesi özelinde mutlak galibi Adalet ve Kalkınma Partisi'dir. Ak Parti'nin 2014 yerel seçimlerinde Samsun'da ve Canik'te elde ettiği seçim zaferi, Türkiye genelinde kazandığı başarının da ötesindedir. Daha net bir ifadeyle, 2014 belediye meclisi seçimlerinde Ak Parti, Türkiye genelinde yüzde 43 gibi son derece yüksek bir seçmen desteği elde etmiştir. Ne var ki Samsun ve Canik'te elde ettiği siyasi güç, Türkiye genelindeki başarısını da gölgede bırakacak seviyelerde olmuştur. Seçimin Samsun ve Canik'teki tartışmasız galibi Ak Parti Samsunlu seçmenlerin yarından fazlasının desteğini almayı başarırken, Canik'teki yerel gücü yüzde 55'i de aşmıştır.

Tablo 7: 2014 Yılı Büyükşehir Belediye Başkanlığı Seçimlerinde Partilerin Oy Dağılımı

Parti	Partilere Göre Oy Dağılımı (%)		
	Türkiye (Büyükşehir Belediye Başkanlığı)	Samsun (Büyükşehir Belediye Başkanlığı)	Canik (Belediye Başkanlığı)
Adalet ve Kalkınma Partisi	45,5	54,8	55.03
Cumhuriyet Halk Partisi	31	15,9	4.90
Milliyetçi Hareket Partisi	13,6	25,2	35.66
Barış ve Demokrasi Partisi	3,1	0	-
Saadet Partisi	1,7	1,8	3.02
Halkların Demokratik Partisi	2,3	0,2	-
Büyük Birlik Partisi	0,7	0,5	0.39
Demokrat Parti	0,2	0,4	0.37

Kaynak: TÜİK (2015).

Canik'in siyasi yapısını daha iyi anlayabilmek için, belediye başkanlığı seçimlerinde oyların siyasi yelpazeye dağılımını da incelemek gerekir. Tablo 7'de de görüldüğü gibi 2014 yerel seçimlerinin büyükşehir belediye başkanlığı kategorisindeki galibi de yine Adalet ve Kalkınma Partisi'dir. Ak Parti'nin Türkiye genelinde büyükşehir belediye başkanlığı seçimlerinde elde ettiği başarı, belediye meclisi seçimlerinde ulaştığı başarının da üstünde olmuştur. Bunun da ötesinde Recep Tayyip Erdoğan ve Ak Parti 2014 yerel seçimlerinde, yalnızca seçimlerinin mutlak galibi olmakla kalmadı, ilaveten, katıldığı üç seçimi de üst üste kazanma başarısı gibi siyasi tarihte ender rastlanan türden bir başarıya da imza atmış oldu. Hatta Ak Parti bu seçimlerde, bir önceki seçimlerde elde ettiği seçmen desteğini de görünür bir oranda arttırmayı başardı.

Samsun ili ve Canik ilçesindeki durum da, Türkiye genelinde son derece benzer niteliktedir. Hatta bunun da ötesinde Ak Parti bu seçimlerde Samsun ve Canik'te seçmen desteğini, Türkiye genelinde elde ettiğinin çok daha üstünde tutmayı başarmıştır. Tablo 7'de de görüldüğü gibi Erdoğan'ın Ak Partisi'nin Samsun büyükşehir belediye başkanlığı ve Canik belediye başkanlığı seçimlerindeki oy oranı yüzde 55'i bulmuştur. Bu seçimler sonucunda Samsun büyükşehir belediye başkanlığını, bir önceki seçimlerin de galibi konumundaki Ak Parti adayı Yusuf Ziya YILMAZ kazanmıştır. Canik'te de bir gelenek bozulmamış, şehrin belediye başkanlığını, 2009 seçimlerinde de büyük bir başarıya imza atmış olan Osman GENÇ kazanmıştır. Her iki adayın da oylarını bir önceki seçimlere kıyasla bir hayli arttırmış olması, Yusuf Ziya Yılmaz'ın Samsunlu seçmenler, Osman Genç'in de Canikli seçmenler tarafından başarılı bulunduğunun somut bir kanıtı olarak değerlendirilebilir.

Tablo 8: 2014 Yılı Yerel Seçimlerinde Siyasi Yapı

		Yerel Seçimler		
		Türkiye (Belediye Meclisi)	Samsun (Belediye Meclisi)	Canik (Belediye Meclisi)
2014	Sağ Partiler Toplamı	67,4	83,6	93,1
	Sol Partiler Toplamı	27	16,2	6,9
	Diğerleri	6,6	0,2	0
Toplam		100		100

Kaynak: Araştırmacının 2015 Yılında, Gerçekleştirdiği Araştırma Verileri Temel Alınarak Düzenlenmiştir.

Tablo 9: 2014 Büyükşehir Belediye Başkanlığı Seçimlerinde Siyasi Yapı

		Yerel Seçimler		
		Türkiye	Samsun	Canik (Belediye Başkanlığı)
2014	Sağ Partiler Toplamı	63,2	83,6	94,83
	Sol Partiler Toplamı	31,2	16,1	5,02
	Diğerleri	5,6	0,3	0,15
Toplam		100	100	100

Kaynak: Araştırmacının 2015 Yılında, Gerçekleştirdiği Araştırma Verileri Temel Alınarak Düzenlenmiştir.

Oyların siyasi yelpazeye dağılımı incelendiğinde ise hem Türkiye'nin ve hem de Samsun ve Canik'in yerel siyasi yapısına dair son derece önemli bulgulara ulaşılır. Tablo 8 ve Tablo 9'da da görüldüğü ülkenin siyasi ve toplumsal hayatında, daha önceki seçimlerde olduğu gibi yine sağ siyaset geleneğinin belirleyici bir üstünlüğü ile karşılaşılır. Sağ kanat siyasi partilerin Canik ve Samsun'un siyasi yapısı içinde ulaştığı toplam güç ise Türkiye genelindekinden çok daha yüksektir. Daha net bir ifadeyle hem belediye meclisi seçimlerinde ve hem de belediye başkanlığı seçimlerinde sağ kanat siyasi partiler Samsun'da, yüzde 84'e yakın toplam oy oranına ulaşmıştır. Canik'te ise sağ kanadın başarısı baş döndürücü seviyelere ulaşmış, sol siyaset anlayışı neredeyse şehrin siyasi hayatından silinmiştir.

Genel Değerlendirme Ve Sonuç

Bu araştırmada, tarihsel bir bakış açısıyla, siyaset sosyolojisinin yöntem ve teknikleri kullanılarak, Samsun'un Canik ilçesinin siyasi yapısı ve dünden bugüne bu yapıda yaşanan değişim sosyolojik olarak incelendi. Çalışmada temel veri kaynağı olarak, yerel seçim sonuçları kullanıldı. Çalışmada öncelikli olarak, Canik'in ilçe olduğu 2009 yılından günümüze geçen süreçte yapılan iki Mahalli idareler seçimlerinin sonuçları temel alınarak Canik'in yerel siyasi yapısı tasvir edildi. Ardından da, incelenen süreçte Canik'in siyasi yapısında yaşanan değişim araştırıldı. Bunlara ilaveten de Canik'in siyasi yapısı ile ilgili bulgular, Türkiye geneline ilişkin bulgular ile karşılaştırılarak Canik'in, Samsun ile ve Türkiye'nin siyasi yapısı içindeki yeri anlaşılmaya çalışıldı.

Tablo 10: 2014 Belediye Meclisi Seçimlerinde Siyasi Yapı

		Yerel Seçimler		
		Türkiye	Samsun	Canik
2014	Sağ Partiler Toplamı	67,4	83,6	93,1
	Sol Partiler Toplamı	27	16,2	6,9
	Diğerleri	6,6	0,2	0
2009	Sağ Partiler Toplamı	66,5	78,9	90,29
	Sol Partiler Toplamı	27,8	20,7	9,71
	Diğerleri	5,7	0,4	0

Kaynak: Araştırmacının 2015 Yılında, Gerçekleştirdiği Projelerdeki Veriler Temel Alınarak Düzenlenmiştir.

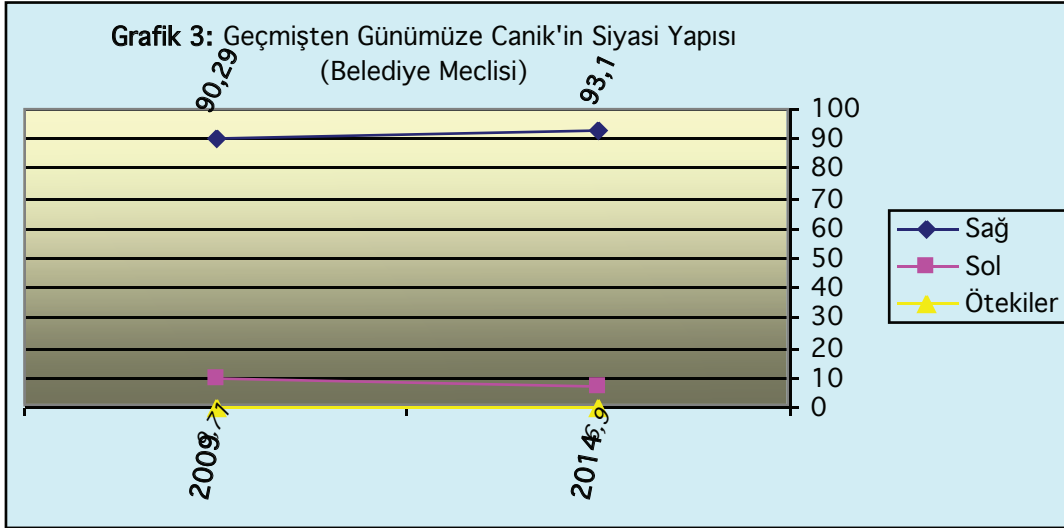
Tablo 11: 2014 Büyükşehir Belediye Başkanlığı Seçimlerinde Siyasi Yapı

		Yerel Seçimler		
		Türkiye	Samsun	Canik (Belediye Başkanlığı)
2014	Sağ Partiler Toplamı	63,2	83,6	94,83
	Sol Partiler Toplamı	31,2	16,1	5,02
	Diğerleri	5,6	0,3	0,15
2009	Sağ Partiler Toplamı	60,6	76,1	90,75
	Sol Partiler Toplamı	34,5	23,5	9,22
	Diğerleri	4,9	0,4	0,3

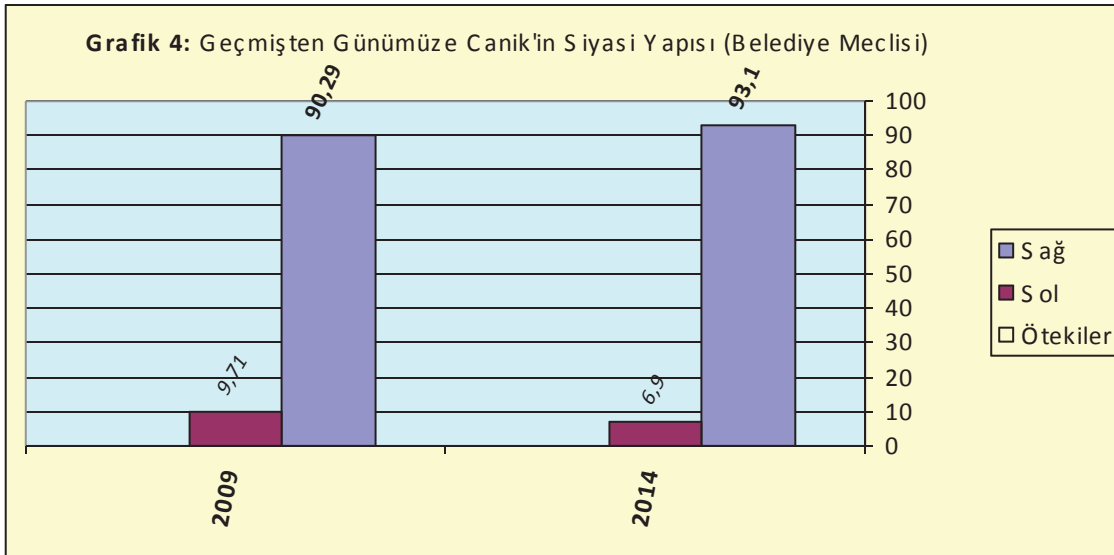
Kaynak: Araştırmacının 2015 Yılında, Gerçekleştirdiği Araştırma Verileri Temel Alınarak Düzenlenmiştir.

Canik'in, Samsun'un merkeze bağlı bir ilçesi olmasından günümüze geçen süreçte 2 mahalli idareler seçimleri yapılmıştır. Tablo 10 ve 11'de de görüldüğü gibi yapılan her iki seçimde de, hem belediye meclisi kategorisinde ve hem de büyükşehir belediye başkanlığı seçimlerinde Türkiye'nin genel siyasi yapısında, sağ siyaset geleneğinin mutlak bir egemenliği gözlemlenir. Sağ kanat 2014 yerel seçimlerinde, Türkiye'nin siyasi yapısı içindeki temsil gücünü, 2009 yerel seçimleriyle kıyaslandığında daha da arttırmıştır.

Oyların siyasi yelpazeye dağılımı temelinde Samsun ilinin siyasi yapısı incelendiğinde de, Türkiye genelindekine benzer bir durumla karşılaşılır. Tablo 10 ve 11'de de görüldüğü gibi, hem belediye meclisi seçimleri ve hem de büyükşehir belediye başkanlığı seçimlerinin sonuçları incelendiğinde, Samsun'un siyasi yapısı içinde de, sağ siyaset geleneğinin tartışmasız bir üstünlüğü gözlemlenir. İncelenen süreçte sağ kanat partiler, Samsun ili genelindeki güçlerini arttırarak, siyasi yapıdaki bu belirleyiciliğini sürdürmüştür.

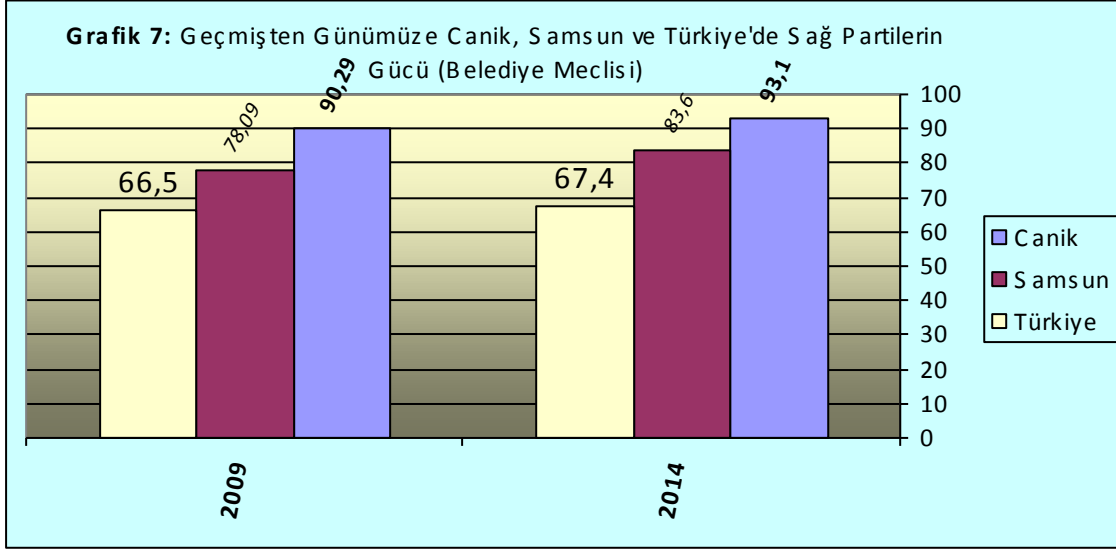

Kaynak: Arslan (2015)'teki veriler güncellenerek düzenlenmiştir.

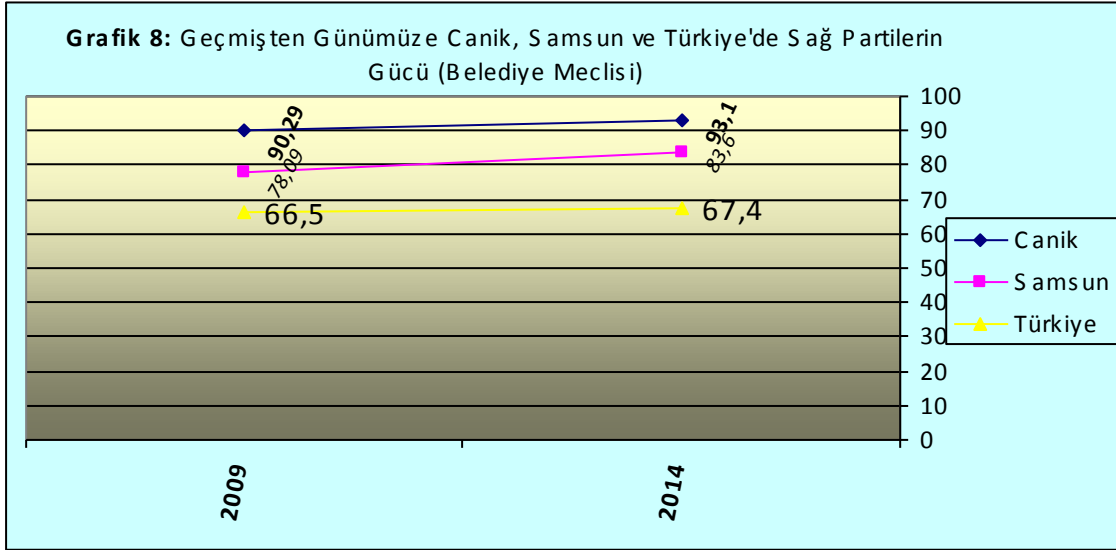

Belediye meclisi seçimlerinde oyların siyasi bağlılımı temel alınarak, Canik'in siyasi yapısı incelendiğinde, şehrin siyasi hayatında, sağ siyaset anlayışının dikkat çekici bir üstünlüğü ile gözlemlenir. Grafik 3 ve Grafik 4'te ortaya konan bulgular, Canik'in siyasi yapısında, son iki yerel seçimlerde yaşanan değişimi oldukça net bir şekilde gözler önüne sermektedir. Bulgular, incelenen dönemde yapılan bütün yerel seçimlerde Canik'in siyasi yapısında, sağ siyaset geleneğinin belirleyici olma durumunun, artarak devam ettiğini ortaya koymaktadır.

Belediye meclisi seçimlerine ilaveten, belediye başkanlığı seçimleri incelendiğinde ortaya çıkan bulgular, Canik şehrinin siyasi yapısına dair bulgulara daha bir netlik kazandırır. Bulgular, yaşanan süreçte Canik'in siyasi yapısındaki sağ siyaset geleneğinin üstünlüğünün değişmediğini bütün çıplaklığı ile gözler önüne serer.

Kaynak: Arslan (2015)'teki veriler güncellenerek düzenlenmiştir.

Kaynak: Arslan (2015)'teki veriler güncellenerek düzenlenmiştir.

Ortaya çıkan bütüncül bir bakış açısı ile değerlendirildiğinde Türkiye'nin, Samsun ilinin ve Canik ilçesinin siyasi yapısına dair çok daha çarpıcı sonuçlarla karşılaşılır. Grafik 7 ve Grafik 8'de de görüldüğü gibi siyasi yapıda, sağ siyaset geleneğinin toplam temsil gücünde birbirine benzer ve aşamalı bir artış yaşanır.

Öte yandan, sol siyaset geleneği ise incelenen süreçte, Türk toplumunun yerel siyasi yapısı içindeki temsil gücünde ciddi bir gerileme yaşar. 2014 belediye meclisi seçimlerinin sonuçları dikkatli bir şekilde incelendiğinde, solun Samsun'un ve Canik'in siyasi yapısındaki kan kaybının, Türkiye genelinde yaşanan kayıptan çok daha yüksek olduğu gerçeği ile karşılaşılır. Öyle ki sol partilerin Samsun'da, yalnızca beş yıllık süreçte yaşadığı oy kaybı yüzde 21'den fazla olmuştur. Solun Samsun ili genelinde yaşadığı iktidar kaybının bir benzerini de, Canik ilçesinde yaşamıştır. İncelenen süreçte sol siyaset geleneği Canik'te yaklaşık yüzde 29 oranında oy kaybetmiştir. Tabiri caizse, 2014 yerel seçimleri ile sol siyaset anlayışı, Canik'in siyasi yapısından neredeyse silinme noktasına gelmiştir.

Kaynakça

- ARSLAN**, Durmuş Ali, Sadettin Baştürk ve Gülten Arslan, *Çok Partili Dönemde, Genel Seçim Sonuçları Temelinde Türkiye'nin Siyasi Yapısı* (Ed. Şenol Kantarcı ve Fatma Şimşek, Berna Türkddoğan Uysal Armağan Kitabı içinde), Sonçağ Yayıncılık, Ankara 2015.
- ARSLAN**, Durmuş Ali, Sadettin Baştürk ve Gülten Arslan, "Siyaset Sosyolojisi Perspektifinden 2009 Ve 2014 Yerel Seçimlerinin Karşılaştırmalı İncelemesi", *Akademik Bakış, İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgızistan-Celalabat İşletme Fakültesi, Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.43, 2014, s.1-27.
- ARSLAN**, Durmuş Ali, *Sosyoloji: Günlük Yaşamın Mimarisini Keşfetmek*, Nobel Yayınevi, Ankara 2013.
- ARSLAN**, Durmuş Ali, *Sosyoloji ve Yöntem Yazıları*, Kalkan Matbaacılık, Ankara 2012.
- ARSLAN**, Durmuş Ali, "Yerel Seçim Sonuçları Temelinde Mersin'in Siyasi Yapısı", *International Journal of Human Sciences*. C.9, S.2, 2012, s.916-968.
- ARSLAN**, Durmuş Ali, *Turkish Political Elites: Sociological Analysis of Turkish Politics and Politicians*, LAP LAMBERT Academic Publishing, Berlin 2011.
- ARSLAN**, Durmuş Ali, *Who Rules Turkey: Turkish Power Elite*, LAP LAMBERT Academic Publishing, Berlin 2011.
- ARSLAN**, Durmuş Ali, *Elites and power in contemporary Turkey: Social anatomy of Turkish elites*, LAP LAMBERT Academic Publishing, Berlin 2011.
- GİLBERT**, Nigel, *Researching Social Life*, Sage, London 1994.
- GÜLER**, Birgül Ayman, *Yerel Yönetimler*, İmge, Ankara 2006.
- KELEŞ**, Ruşen, *Yerinden Yönetim ve Siyaset*, İmge, Ankara 2006.
- KIŞLALI**, Ahmet Taner, *Siyaset Bilimi*, İmge Kitabevi Ankara 2007.
- KİLİ**, Suna, *Cumhuriyet Halk Partisi'nde Gelişmeler 1960-1975*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 1976.
- SAMSUN** Valiliği, Samsun Şehri, <http://www.samsun.gov.tr/>, 21.3.2015,
- TEMİZ**, Mehmet, Düzey 2 sınıflandırmasında Bölge İçi Gelişmişlik Farklılıkları: TRB1 Örneği. *Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı*, Malatya 2011.
- SARIBAY**, Ali Yaşar, *Global Bir Bakışla Politik Sosyoloji*, Everest Yayınları, İstanbul 2008.
- TÜİK**, *Canik 2014 Nüfusu*, <http://tuikapp.tuik.gov.tr/adnksdagitapp/adnks.zul>, 23.3.2015,
- TÜİK**, *Canik 2013 Nüfusu*, <http://tuikapp.tuik.gov.tr/adnksdagitapp/adnks.zul>, 28.1.2015,
- TODAİE-YerelNET**, Canik 2014 Yılı Belediye Başkanlığı Seçim Sonuçları, http://www.yerelnet.org.tr/belediyeler/belediye_secimsonuclari.php?belediyeid=127309, 1.4.2015.
- YSK**, Yüksek Seçim Kurulu, Canik 2014 Belediye Meclisi Seçim Sonuçları, <https://sonuc.ysk.gov.tr/module/sspsYerel.jsf>, 26.12.2014,
- YSK**, Yüksek Seçim Kurulu, 2014 yerel seçim sonuçları, <http://www.ysk.gov.tr/>, 26.12.2014,
- ZEYBEK**, Halil İbrahim, Sosyo-ekonomik Kriterlere Göre Samsun İlinin, Karadeniz Coğrafi Bölgesi ve Türkiye'deki Yeri. *Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu*, Samsun Büyükşehir Belediye Başkanlığı, Samsun 2006.

7.

Şehirlerde Eğitim, Dini ve Sosyal Yaşam

Samsun Müzesi Lahitleri

Prof. Dr. Ergün LAFLI
Dokuz Eylül Üniversitesi/ İzmir

Lahitler, bir diğer ismi ile sarkophaglar, Anadolu'daki Roma İmparatorluk Dönemi yontu sanatı kapsamında çok özel bir yere sahiptirler. Mısır kökenli olduğuna inanılan bu gömü tipi Roma Dönemi'nde insanların ölümlerini muhafaza ettikleri, genellikle yeryüzünde sergilenen ve çoğunlukla taştan oyulan, sandık şeklindeki mezar anıtlarıdır. Roma Dönemi'nde Roma ve Atina dışında,¹Anadolu'da çok sayıda üretilen bu mezar anıtları özellikle mermere oyulurlardı ve oldukça süslü idiler. Genelde Roma Dönemi Anadolu'sunda orta sınıfın üstü ve zengin sınıfın tercih ettiği bir mezar tipidir. Mısır ve Yakınoğu'dan Antik Hellen'e geçen bir gelenek olan lahitler bu coğrafyada minyatür bir tapınak şeklindeki forma sahiptirler. Roma Dönemi'nde Anadolu'nun büyük bir bölümünde hakim olan gelenek ve görenekler, anlaşıldığı kadarı ile başkent Roma'dan ve İmparatorluğun batısından farklıydı. Mezar kabartmaları ve lahitler, çok sayıda yazıtın işaret ettiği gibi, tek bir kişi yada bir çift için değil, genellikle tüm aile bireyleri için kullanılıyordu. Dünyaca ünlü Alman lahit araştırmacısı Guntram Koch Anadolu'daki Roma Dönemi lahitlerini beş ana türe ayırmıştır: Dokimeion (Afyonkarahisar, Işçehisar) üretimi olanlar,² ithal lahitler (örn. Attika lahitleri)³, yarı işçilikli lahitler, diğer atölyeler ve osthokler (0.5-1.0 m arasında uzunluğa sahip,daha küçük boyutlu lahitler).⁴Roma Dönemi Anadolu lahit atölyeleri arasında G. Koch Thrakia, Byzantion, Bithynia, Mysia(özellikle Prokonnesos ve Nikomedeia⁵) ile Troas, Ionia ile Lydia, Karia (özellikle Aphrodisias), Lykia, Phrygia, Pisidia, Pamphylia, Kilikia, Isauria-Lykaonia ve Roma eyaleti olan Syria'nın Türkiye sınırları içinde kalan bölümü yanında, tekil örneklerin ele geçtiği Sinop, Amasya, Tyana (Kemerhisar), Kaisareia (Kayseri) ya da Zeugma gibi bazı yerleşimleri saymaktadır.Bahsi geçen bu atölyelerde İ.S. 2. ve 3. yy.'larda çok sayıda mermer lahit imal edilmiştir. Anadolu'da Roma Dönemi sarkophag araştırmaları özellikle Batı Anadolu ile Güney Anadolu (Pamphylia, Lykia ve Kilikia) bölgelerinde yoğunlaşmıştır. Bilhassa Aphrodisias ile Prokonessos atölyeleri iyi incelenmiştir. Ancak Samsun yöresi ve Karadeniz Bölgesi lahit araştırmaları için oldukça az tanınmaktadır.

Roma Dönemi'nde Karadeniz Bölgesi'nde basit toprak mezar, kiremit mezar, sandık mezar, khamosorion mezar, Paphlagonia tipi kaya mezarı, yeraltı ve yamaç tipi oyma oda mezarlar (tek ya da çok odalı) ve Tümülüs gibi çok çeşitli mezar anıtları tanımaktayız. Lahit mezar tipi de Karadeniz'de bilinen bir mezar çeşididir; ancak bölgede bilinen lahit sayısı Anadolu'nun diğer kıyı bölgelerine ve bölgedeki diğer mezar çeşitlerine göre nispeten azdır.⁶Karadeniz Bölgesi menşeli arkeolojik objelerin sergilendiği Samsun, Bafra, Giresun, Sinop, Trabzon, Amasya, Ereğli, Amasra, Tokat, Kastamonu, Çankırı, Çorum, Bolu, Ordu, Rize, Düzce-Konuralp ve Gökçebey-Çanakçılar müzelerinde Roma Dönemi'ne ait taş lahit sayıları Anadolu'nun diğer kıyı bölgelerine göre azdır.⁷Ayrıca Karadeniz

¹ Bkz.:Koch 2015, 9, res. 1. Bu dönemde Roma'dan yaklaşık 6000, Atina'dan ise 1200 lahit bilinmektedir. Anadolu'dan bilinen lahit sayısı maalesef yayımlar az olduğu için nispeten azdır. Dolayısıyla Türk müzelerinde bulunan tüm lahit örneklerinin ayrıntılı olarak yayımlanması gerekmektedir.

² Bkz. Waelkens 1992.

³ Bu tür bir lahde Karadeniz Bölgesi'nde de tesadüf edilmiştir: Ward-Perkins 1980, 47, res. 3.

⁴ Koch 2010.

⁵ Ward-Perkins 1980; ve Güney 2012, 186-191.

⁶ Paphlagonia ve Pontos bölgelerinin Roma Dönemi'ndeki mezar anıtları ve bu anıtların içinde lahitlerin yeri ile ilgili olarak: Marek 2003, 132-134. Samsun yöresindeki Hellenistik-Roma Dönemi mezar tipleri ve ölü gömme adetleri ayrıntılı olarak incelenmiştir: Ünan 2013, 389-394 ve 396-401. S. Ünan'ın bu çalışmasında da görüldüğü üzere mermer lahitler oldukça az rastlanan mezar türlerindedir: Ünan 2013, 412, grafik II. Paphlagonia Bölgesi'ndeki Hadrianopolis kenti ve chorası'ndaki mezar türleri ile ilgili olarak: Lafli-Christof 2012a.

⁷ Örneğin Ordu Müzesi'nin bahçesinde sergilenen bir adet Bizans Dönemi lahdi vardır. Sadece tekmeden oluşan bu lahit oldukça sadedir.

Bölgesi'ndeki Roma Dönemi kentlerinde çok az sayıda in situ lahit bilinmektedir. Bu konuda en zengin örnekler Antik Sinope kentinden gelmektedir ki,⁸ bu örnekler arasında yayınlanmış olanların sayısı azdır. Sinope'nin dışında Amastris,⁹ Herakleia Pontike¹⁰ ve Tieiongibi kıyı kentlerinde ve kısmen de Prusias ad Hypium'da lahit sanatına ilişkin bazı örnekler tanınmaktadır; ancak Karadeniz Bölgesi'nin doğu ve iç kesimlerinde ahit sayısı birden bire azalmaktadır.¹¹ Roma Dönemi'nde Paphlagonia ve Pontos bölgelerinde kabartma bezeli lahitler yerine daha sade görünümlü lahitler seçilmiştir. Erken Bizans Dönemi sarkophag sanatı bölgede neredeyse hiç bilinmemektedir ve tanınan örneklerin sayısı oldukça azdır.¹²

Bu kısa makalede bugün Samsun Müzesi bahçesinde sergilenmekte olan altı adet taş lahit ayrıntılı olarak tanıtılacak olup, böylece Karadeniz Bölgesi arkeolojisinde pek irdelenmemiş bir malzeme grubu incelenecektir. Çoğu 1970'li yıllarda müsadere veya satın alma yolu ile Samsun Müzesi'ne kazandırılan bu lahitlerin arasında özellikle Havza İlçesi'ne 9 km uzaklıktaki Sivrikese Mahallesi'nden getirtilenler dikkat çekmektedir. Bu lahitlerin bir kısmı yörede çok sık rastlanan tümülüslerde bulunmuş olabilirler. Aşağıda tanıtılacak olan bu lahitler arkeoloji literatüründe neredeyse hiç tanınmamaktadırlar.¹³ Bölgede özellikle son yıllarda artan buluntu sayısı¹⁴ ve bu

⁸ Martin 1998, 177-178; Nisilahti: *Anatolian Studies* 40, 1990, 9; ve Robinson 1906, 256, 263 (İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki lahit), 273-275 ve 277-278. Sinope'de son yıllarda ele geçen lahit örnekleri şunlardır: 21 Kasım 2012 tarihinde Sinop İli, Merkez İlçesi, Gelincik Mahallesi'nde (Antik Sinope kentinin nekropol alanı), içinde 13 adet seramik kap-kacak ve diğer küçük buluntu ile ele geçirilen Geç Klasik Dönem'e ait 2.15 m x 0.91 m x 0.71 (derinlik) boyutlarındaki kireçtaşı lahit, lahit gömü geleneğinin Karadeniz Bölgesi'ndeki varlığının Roma Dönemi öncesi uzun bir geleneğe sahip olduğunu ispatlamaktadır. Bu Geç Klasik Çağ'a ait yalın örnek beraberinde bulunan eserler ile birlikte Sinop Müzesi'nde saklanmaktadır. Ayrıca 2012 yılında Sinop'ta gelgit sonrası denizin çekilmesinin ardından Antik Dönem nekropolünün bulunduğu Gelincik Mahallesi, Kumkapı Sahili'nde, Sinop Kalesi'nin arka kısmında yedi adet Roma Dönemi mermer lahit kapağı bulunmuştur. Bu kapaklar 1960'lı yıllarda Sinop'ta inşa edilen Askerlik Şubesi'nin temel kazısı sırasında bulunmuş olup, Rumlar tarafından mezarlık olarak kullanılan bu alandan alınıp, bugünkü yere atılmışlardır. Mayıs 2015 tarihinde Gelincik Mahallesi'nde Kültür Merkezi inşası sırasında yeni bir nekropol bulundu. Moloz taş örgülü, kiremit çatılı, amphora dizisi örtülü ve toprak gömü tarzı mezar tipleri arasında lahitlere tesadüf edilmemiştir. İlginç olan bu nekropolün Eskiçağ İbrani kültürü ile olan bağlantısını ortaya koyan bazı buluntuların ele geçmesi olmasındır.

⁹ Amastris'den bilinen lahit örneklerinin bazıları: Girlandlı ve Eros'lu iki lahit: Marek 2003, 130, res. 187 ile 134, res. 195; İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde sergilenen, Amastris buluntusu tabulaansatalı bir lahit: Marek 2003, 133, res. 194; ve Amasra yakınlarındaki Çakraz-Şeyhler Köyü'nden bir lahit kapağı: Marek 2003, 133, res. 193. Son yıllarda Amasra'da Fatih Mahallesi'ndeki Zübeyde Hanım Caddesi'nde bazı lahitler bulunmuştur: Lafli-Christof 2012b, 113. Ayrıca 2010 yılında Amasra İlçesi, Fatih Mahallesi'nde üç adet lahit kapağı bulunmuş ve bu kapaklar Amasra Müzesi'ne taşınmıştır.

¹⁰ Üzeri altı satır yazıtlı, yalın "Heraklides" lahdi Ereğli Müzesi'ndedir. Ayrıca 2013 yılı Zonguldak Ereğlisi, Süleymanlar Mahallesi'nde bulunan Antik Herakleia Pontike kentinin nekropol alanı olan Akheron'da lahit kapakları bulunmuştur. Ancak Herakleia Pontike kentine ait mermer anıtlar 18. ve 19. yy.'larda çoktan talan edilmiştir.

¹¹ Karadeniz'in iç kısımlarında daha önce bilinen Roma Dönemi lahit örneklerinin bir kısmı şöyledir: Hadrianopolisterritoriumu'nda bulunan Safranbolu-Çavuşlar'dan Eros'lu bir lahit: Marek 2003, 132, res. 191; yine Hadrianopolisterritoriumu'ndaki Eskipazar-Tasma'dan girlandlı ve Medusa'lı bir lahit: Marek 2003, 132, res. 192a-b; muhtemelen Hadrianopolis'te bulunmuş olan, bugün Eskipazar İlçesi, Bahçepınar Mahallesi, Fevzi Çakmak Caddesi No. 7'de bir evin önünde duran yerel kireçtaşından arslan formundaki bir lahit kapağı: Lafli-Christof 2012a, 167, res. 10; İ.S. 2. yy.'ın ilk yarısından içinde bol mezar hediyeleri ile birlikte Amasya İli, Merkez İlçesi, Uygur Beldesi'nde ele geçen bir lahit: Yüce-Özdemir 2000, 49-51; Merzifon buluntusu olan ve Karadeniz'in en görkemli lahitlerinden biri olan girlandlı Aktarla lahdi: Yüce 1998 ile Üreten 2012, 194-198; Tokat Müzesi'nden İ.S. geç 2. yy.-erken 3. yy.'a ait sütunlu bir lahitin kısa kenar fragmanı: Lafli-Patacı 2013, 230, res. 7ç; ve içinde iki adet iğne ile bir tarakla 13 Kasım 1971 tarihinde Kastamonu İli, Araç İlçesi, Fındıcak'da bulunan, bugün Kastamonu Müzesi'nde sergilenen (env. no. 421) lahit (İ.S. 1. yy.; ölçüleri: 2.16 m x 1.2 m x 0.7 m; kapak 2.23 m x 1.21 m x 0.51 m.): Lafli-Christof 2012b, 72, res. 36c (sadece içinden bir görüntü). Ayrıca Kastamonu İli, Merkez İlçesi'ndeki Saraçlar Mahallesi'nde bulunan bir lahit 2011 yılında çalınmıştır.

¹² Gerede'nin 22 km güneydatisindeki Yağbaşlar'daki Erken Bizans Dönemi'ne ait bir taş tekne için: Belke 1996, res. 122. Paphlagonia ve Honorias'tan bilinen diğer lahit örnekleri ise Amastris, Çetikören, Çetmi, Çoban Kalesi, Gumeli Kale, Herakleia, Kalfat, Kapısu, Kromna, Örenşehir ve Tios'dandır: Belke 1996, 297.

¹³ Samsun ve çevresinde aşağıda tanıtılan örneklerin dışında, Vezirköprü İlçesi, Arıca Köyü'nde 1.8 m x 0.55 m boyutlarındaki bir taş lahit çeşme olarak kullanılmaktadır. Vezirköprü Köy Hizmetleri Şantiyesi yanında bulunan

konunun daha önce toplu bir şekilde ele alınmamış olması Samsun Müzesi'ndeki örnekleri önemli kılmaktadır. Lahitlerin dışında bu müzede Roma ve Erken Bizans Dönemlerine ait çok sayıda taş eser sergilenmektedir.¹⁵ Bu eserlerden özellikle Roma Dönemi mezar stelleri, kullanılan taş cinsi ve işçilik açısından lahitlere benzemektedirler. Samsun Müzesi'nde sergide çoğu Hellenistik Dönem'e tarihlenen dört adet pişmiş toprak lahit¹⁶ ile bir adet osthotek¹⁷ daha bulunur; bu eserleri şimdilik bu makale dışına bıraktık.

Katalog

1(lev. 1, res. 1a-d):Prokonnesos üretimi yarı işlenmiş şematik süslemeli lahit.

Env. no.:2-1/1971.

Taş Cinsi:Gri renkli, granüllü Prokonnesos (Marmara Adası) mermeri.

Korunma Durumu:Şaşılacak derecede iyi korunmuştur. Neredeyse hiçbir yerinde herhangi bir noksan yoktur. Sadece zaman içinde açıkavada teşhir edilmiş olduğu için bir işlenme ve yüzeysel kirlenme mevcuttur. Kapaktaki akroterlerden birinin üzerinde bir çizik bulunmaktadır. Kapak tekneye ait değildir; Antik çağda başka bir mezardan alınıp, bu tekneye monte edilmiştir.

Ölçüler:U. yak. 2.11 m; g. yak. 0.63 m; kapaksız yük. yak. 0.61 m; kapaklı yük. 0.97 m; der. yak 0.50 m; ve kal. yak. 0.22 m.

Tanım: Prokonnesos atölyesinde üretilmiş lahdin tüm yüzlerine şematik süslemeler işlenmiştir. Anadolu lahitleri arasında özel bir konuma sahip olan kaba işçilikli bu lahitler, diğer atölyelerde alıcının isteğine göre şekillendirilmesi amacıyla yarı işçilikte bırakılmışlardır ve özellikle Prokonnesos (Marmara Adası)'da üretilmiş örnekleri oldukça yaygındır. Birçok tipe sahip bu lahitler büyük oranda tamamlanmadan kullanılmış ve Roma İmparatorluğu içinde geniş bir alana yayılmışlardır.

Söz konusu lahitteki süslemeler bir çerçeve içinde, yatay bordürlerle sınırlı olarak verilmişlerdir. Uzun ön yüzdeki şekiller ortada bir tabula ansata, onun iki yanında dört adet dörtgen alan ve ikişer adet sarkaçlı girlanddan oluşur. Girlandların üzerinde ise ikişer adet madalyon bulunur. Arka uzun yüzde tabula ansata yerine geçen madalyonun dışında tüm süsleme ön yüz ile aynıdır. Yan yüzlerde kabaca süslemeler iki dörtgen alan, bir sarkaçlı girland ve bir adet madalyon şeklinde tekrarlanmıştır. Lahdin beşik formundaki kapağı teknesine uymaz.Olasılıkla kapak Roma Dönemi'nde başka bir lahitte alınmış, kapağı noksan bu lahde yerleştirilmiş ve kenetlerle birbirine bağlanmıştır. Yan yüzlerde kapakla teknenin bağlanması için kenet delikleri ve yuvaları mevcuttur.

kapakları eksik bazı taş lahitler ise Samsun Müzesi'ne kaldırılmıştır. Ayrıca 2000 yılında Terme İlçesi, Gölyazı Beldesi, Simenit Gölü kıyısında iki adet lahit ve 2011 yılında Kavak İlçesi'nde bir lahit kapağı bulunmuştur.

¹⁴ 2010 yılından bu yana Karadeniz ve İç Anadolu Bölgeleri'nde Roma Dönemi'ne ait çok sayıda mermer lahit ele geçmektedir. Örneğin 2012 yılında Çorum İli, Sungurlu İlçesi, Çağlamaz Tümülüsü'nde İ.S. 96-98 yıllarına ait mermer bir lahit bulunmuştur. Bugün Çorum Müzesi'nin bahçesinde sergilenmekte olan bu lahit 2.3 m x 1.1 m x 1.0 (kapakla birlikte yükseklik) x 0.58 m (kapaksız yükseklik) x 0.7 m (derinlik) ölçülerindedir. Lahdin içinde bir iskelet, çeşitli kemik ve ahşap objeler, altın bir küpe, bir yüzük ve bir İmparator Nerva Dönemi dinarisi bulunmuştur. Beşik çatılı, Medusalı, Eros'lu ve girlandlı bu lahdin bir uzun yüzü işlenmiş, arkası ise işlenmeden bırakılmıştır. Nisan 2007 tarihinde Bolu İli, Merkez İlçesi, Tepecik Mahallesi'nde dört adet semerdam çatı kapaklı taş lahit ele geçirilmiştir. Kasım 2013'de ise aynı ilin Merkez İlçesi'nde Fırka Tepe mevkiinde yeni yapılan kültür park otoparkı inşası sırasında yeni bir figüratif lahde rastlanmıştır. 2013 yılında Tokat İli, Niksar İlçesi, Çiçekli Köyü'nde bir evde yapılan kazılarda üç adet lahit bulunmuştur. Kasım 2014 tarihinde ise Düzce Merkez İlçe'deki kanalizasyon kazıları sırasında Roma Dönemi'ne ait mermer bir lahit bulunmuştur.

¹⁵ Antik Dönem Samsun'u (Amisos) ve Samsun Müzesi ile ilgili olarak: Laflı 2012a; ve Keskin 2012.

¹⁶ Bu eserlerin ölçüleri 1.83 m x 0.5 m; 1.98 m x 0.44 m; ve 2.0 m'dir. Resimleri için: Patacı-Laflı 2015, 322, res. 10a-d. 2008/118 (A) env. no.'lu eser Havza'da ele geçmiştir. Samsun'da 1969 yılında ele geçen bir pişmiş toprak lahit ile ilgili olarak: Tunay 1970. Ayrıca İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde Samsun'dan götürülmüş olan bir adet pişmiş toprak lahit mevcuttur: Ünan 2013, 392, altnot 21.

¹⁷ Karadeniz Bölgesi'nde ele geçmiş osthotehlerle ilgili olarak, Paphlagonia Bölgesi'nden iki örneği Koch "bölgesel gruplar" içinde değerlendirmektedir. İki örnek: Günümüzde İstanbul'da korunan, Sinop'tan bir Attika örneğinin serbest kopyası olan, İ.S. geç 2. yy.'a ait küçük bir tekne: Koch 2008, res. 20-22; ve Safranbolu yakınlarından bir osthotek: Koch 2008, res. 23.

Benzerleri: Prokonnesos üretimi yarı işlenmiş şematik süslü lahitlerin örnekleri Karadeniz dışında oldukça iyi bilinmektedir.¹⁸ Pontos ve Paphlagonia bölgelerinde bu tür yarı işlenmiş şematik süslü lahitlere sıklıkla rastlanmaktadır. Bu lahdin kapaksız bir benzeri (**lev. 1, res. 1e**) Bafra Arkeoloji ve Etnografya Müzesi bahçesinde sergilenmektedir. Bu lahit İ.S. 2. yy.'ın ikinci yarısına ait bir Prokonnesos üretimi olmalıdır. Bir diğer benzeri ise Samsun'un 81 km kuzeybatısında bulunan Alaçam'daki Cintepe Höyüğü'nde bulunmuştur (**lev. 1, res. 1f**). 1980 yılında yasa dışı yollardan kazılarak çıkarılan bu eserin kapağı tahrip edilmiştir. Bu lahit şu anda Geyik Koşan Mevkii'ndeki Alaçam Öğretmenevi yanında açık havada sergilenmektedir. Cintepe Höyüğü Güvercinlik Köyü sınırları içerisinde olup, Uluçay'ın Karadeniz'e döküldüğü "Çay Ağızı"ndadır ve Roma Dönemi'ne ait bazı kalıntıları bilinmektedir. Cintepe lahdi ise İ.S. 2. yy.'a ait bir Karia üretimi olmalıdır. Prokonnesos kökenli mermer eserler Karadeniz Bölgesi'nde oldukça yaygındır. Özellikle Zonguldak-Ereğli Müzesi'nde çok sayıdaki taş eser Prokonnesos menşelidir.

Tarihlendirme: İ.S. 150-200.

2 (lev. 2, res. 2a-b): Ön yüzü dekore edilmiş lahit.

Env. no.:9-2/1977.

Taş Cinsi: Yerel, az granürlü bir mermer.

Korunma Durumu: Teknesinin sol kısa kenar köşelerinde birer eksik mevcuttur. Ayrıca kenarlarında bazı noksanlar bulunur. Kapak tekneye ait değildir; Antik çağda başka bir mezardan alınıp, bu tekneye monte edilmiştir. Kapağın sağ üst köşe akroteri hasarlıdır. Sol akroterinde ise çatlaklar mevcuttur. Uzun yıllardır açık havada olmasından dolayı yüzeyi islenmiş ve kirlenmiştir.

Ölçüler: U. yak. 1.62 m; g. yak. 0.43 m; kapaksız yük. yak. 0.51 m; kapaklı yük. 0.84 m; der. yak. 0.47 m; ve kal. yak. 0.19 m.

Tanım: Ortasında içi ibaresiz bir tabulaansatanın bulunduğu uzun ön yüzü lahdin dekore edilmiş tek kısmıdır. Bu kısımda soldan sağa sırasıyla bir tarak ve ayna, tabulaansatadan sonra ise bir yün sepeti ve iğ bulunur. Tüm bu semboller Phrygia, Bithynia, Paphlagonia ve Pontos bölgelerindeki Roma Dönemi mezar stellerinde oldukça sık rastlanan ve kadınlara atfedilen sembollerdir. Lahdin beşik formundaki kapağı teknesine uymaz. Kapağının köşelerinde ise yalın birer akroter mevcuttur. Yanlarda kapakla teknenin bağlama delikleri ve yuvaları mevcuttur. Yerel bir üretdir.

Tarihlendirme: İ.S. 200-240.

3(lev. 2, res. 3a-d):Ön yüzü dekore edilmiş lahit.

Env. no.:9-1/1977.

Taş Cinsi: Yerel, az granürlü bir mermer. No. 2 ile aynı mermer türündendir.

Korunma Durumu: Teknesinin sol kısa kenar köşesi ile arka uzun yüzün alt kenarından eksikler mevcuttur. Ayrıca kenarlarında bazı noksanlar bulunur. Lahdin beşik formundaki kapağı teknesine uymaz; Antik çağda başka bir mezardan alınıp, bu tekneye monte edilmiştir. Zaten kapağın kenarları tekneye oturmamaktadır. Kapağın sağ üst köşe akroterinoksandır. Onun dışında kapağın geri kalan kısmı oldukça sağlam korunmuştur. Uzun yıllardır açık havada olmasından dolayı özellikle ön yüzü islenmiş ve kirlenmiştir.

Ölçüler: U. yak. 1.46 m; g. yak. 0.44 m; kapaksız yük. yak. 0.53 m; kapaklı yük. 0.78 m; der. yak. 0.44 m; ve kal. yak. 0.19 m.

Tanım: Kenar kısmı çerçevelenmiş uzun ön yüzü lahdin dekore edilmiş tek kısmıdır. Bu kısımda çerçeve içinde soldan sağa sırasıyla bir büyükçe bir yün sepeti, altlı ve üstlü iki yazı tahtası, bir ayna ve en sağda üst üste dört adet yazı yazma takımı bulunur. Aynı işçilikteki bu sembellere no. 2'de de rastlanmaktadır. Kapağının köşelerinde ise yalın birer akroter mevcuttur. Yan yüzlerde ortalarda işlenmemiş birer madalyon bulunur. Ayrıca bu bölümlerde kapakla teknenin bağlama delikleri ve yuvaları mevcuttur. Arka yüz ve yan yüzler nispeten kabaca bırakılmıştır. Yerel bir üretdir. No. 2 ile aynı işçiliğe sahiptir ve aynı mezarlık alanından gelmektedir.

Tarihlendirme: İ.S. 200-240.

¹⁸ Bu konuda bkz.: Ward-Perkins 1980, 46, res. 2; ve Asgari 1977. Denizaltı örneklerinden biri için bkz. Pulak 1998, 328, res. 3 (Perinthos-Marmara Ereğlisi, Geren Düzlüğü'ndeki şematik işlemeli lahit).

4 (lev. 2, res. 4a-c):Girlandlahit.

Env. no.:2-5/1970.

Taş Cinsi: Yerel, az granürlü bir mermer. Beyaz mermerin içinde bol miktarda siyah damarlar seçilebilmektedir.

Korunma Durumu:Ön yüzün alt kenarında küçük eksikler vardır. Uzun yüzünde yaklaşık 8 cm çapında silindirik bir delik mevcuttur. Bu delik su teknesi olarak kullanılan ikincil dönemine aittir. Üzerindeki dekorasyon ayrıntıları ile iyi korunmuştur. Kapağı noksandır.

Ölçüler: U. yak. 1.26 m; g. yak. 0.33 m; yük. yak. 0.49 m; der. yak 0.32 m; ve kal. yak. 0.24 m.

Tanım:Uzun ön yüzünde ve her iki yan yüzlerde devamlılık arz eden bir girland mevcuttur. Girland ön yüzde ortadaki bir boğa başına bağlanan dörder halka şeklindedir.Orta sarkıntısı, çelengin kendisi ve ipinden oluşan girland süslemesi ve boğa başları alçak kabartma şeklinde, oldukça ayrıntılı verilmiştir. Boğa başı girlanda göre küçük verilmiş olup, sivri boynuzlara, iri ve yuvarlak gözlere sahiptir. Göz kapakları, iki gözünün arasındaki bölüm ve burun kırışıkları üç paralel çizgi ile vurgulu olarak belirtilmiştir. Boynuzların çıktığı yerlerde de birer çizgi mevcuttur. Baklava şeklindeki beş parçadan oluşan girlandın üstünde çelengin bağlandığı ipler mevcuttur. Girlandların ortasından aşağı doğru çelengin dört adet orta sarkıntıları bulunmaktadır. Ayrıca yan yüzlerde kapakla teknenin bağlama delikleri ve yuvaları mevcuttur. Yerel bir üretdir.

Benzerleri:1987 yılında Altınkaya Barajı Mevkii'nden çıkarılıp, Bafra İlçesi, Kızıllırmak Mahallesi, Beşyol Mevkii'nde bulunan ve halk arasında "Öküz Çeşmesi" olarak bilinen çeşmeye betonlanan Roma Dönemi taş eserlerinde (lev. 3, res. 4d) benzer bir boğa başı kompozisyonu(lev. 3, res. 4e) ile girlandlar (lev. 3, res. 4f-g) görülmektedir.Bu grup İ.S. geç 2. yy.-erken 3. yy.'a tarihlenmelidir.

Tarihlendirme: İ.S. 160-220.

5 (lev. 4, res. 5): Medusalahit yan kenarı.

Taş Cinsi: Yerel, krem rengi kireçtaşı.

Korunma Durumu:Yüzeyinde yer yer 4 cm'e kadar varan büyüklükte bazı delikler vardır. Bu delikler taşın cinsi ile ilgilidir. Bunun dışında oldukça iyi korunmuştur. Toprak altında uzun süre kalmasından dolayı dış rengi kil rengine bürünmüştür.

Ölçüler: U. yak. 0.43 m; yük. yak. 0.36m; ve kal. yak. 0.18 m.

Tanım: Yan yüzdeki iki ana ikonografik öğeyi oluşturan girland ve Medusa bordürlü bir çerçeve içine alınmıştır. Ortada verilmiş girlandın hemen üstünde bir Medusa başı mevcuttur. Gözlerine bakını taşa çevirdiğine inanılan yılan saçlı, keskin dişli, dişi canavar Roma Dönemi Paphlagonia ve Pontos bölgesi mezar anıtlarında çok yaygın kullanılan ikonografik bir öğedir. Medusa'nın ortadan ayrılmış saçları burada da yılan şeklinde gösterilmiştir. Tombul suratlı, çocuksu görüntülü Medusa'nıngöz bebekleri oyulmamış,küçük gözleri badem formunda verilmiş ve kalın dudaklara sahip bir ağız ile tasvirlenmiştir. Yanakları vurguludur. Başının alt kısmında yine gövdesinden ayrılan fiyonk şeklindeki ayraç bulunmaktadır. Alttaki girland ise alışlagelmiş bir formattadır: Girlandların düğümlenmiş her iki sivri ucu çerçevenin köşelerine tutturulmuştur. Yüzeyi üç sıralıdır. Ortadaki sıralarda tomurcuklar, daha üstlerdeki sıralarda ise sivri uçlu yapraklar bulunur.

Lahit dört ana parçadan oluşmuş olup, bu parçalar birbirlerine yanlardaki yatay deliklerle monte ediliyor olmalıydı. Bu parçanın sağ kenarında yaklaşık 3 cm genişlikli, 7 cm uzunluklu ve 5 cm derinlikli bir kenet deliği bulunmaktadır. Bu kenet deliği diğer lahit kenarları ile birleştirmek içindir. Bu tür birbirlerine ilintilenen lahit parçalarına Paphlagonia ve Pontos bölgelerinde sıkça rastlanılmaktadır.

Benzerleri: Samsun Müzesi'ndeki bu parça Tokat Müzesi'nde5987 env. no'lu parça (lev. 4, res. 5b) ile hem stil, hem taş cinsi, hem de ölçüler açısından tıpatıp benzemektedir: Laflı-Patacı 2013, 230, res. 7d. Olasılıkla Tokat Müzesi'ndeki bu lahit parçası ile Samsun'daki parça aynı lahde aittirler. Ancak bu aynı lahde ait olması gereken iki parçanın farklı müzelere gitmiş olması tuhaf bir durumdur.

Tarihlendirme: İ.S. 250-280.

6 (lev. 4, res. 6a-b): Erken Bizans yalağı.

Taş Cinsi: Yerel,gri renkli kireçtaşı.

Korunma Durumu:Ön yüzün sol köşesi tümüyle tahrip olmuştur. Aynı yüzün sağ köşesinin üst kısmı ise noksandır. Bu kısımlarda lahdin ilk devresinde var olan koç başları paganik birer öğe

oldukları için Erken Bizans Dönemi'nde tahrip edilmiştir. Uzun ön yüzün orta yerinde ayrıca bir çukur oluşmuştur. Alt kenarlarında ve üst kenarın bir kısmında küçük tahribatlar ve eksikler vardır. Kapağı noksandır.

Ölçüler: U. yak. 1.76 m; g. yak. 0.53 m; yak. 0.51 m; der. yak 0.42 m; ve kal. yak. 0.18 m.

Tanım:Bu yalak bir lahit olarak Roma Dönemi'nde üretilmiş olmalıdır.Bu üretime ilişkin sadece uzun ön yüzün sağ köşesinde bir koçbaşının boynuzuna ait uç kısmı kalmıştır; koçbaşı ise tümüyle tahrip edilmiştir. Erken Bizans Dönemi'ne ait olarak uzun ön yüzde üç ana dekoratif öge bulunur.Ortada diğerlerine göre daha büyük olan bir Yunan hacı, bu hacın üst yanlarında ise birer madalyon içinde rozetlere yer verilmiştir. Yunan haçının her köşesi birbirine eşittir. Hacın uçları sivrileştirilmiştir. Paphlagonia ve Pontos bölgelerinde Bizans Dönemi'nde çok sık görülen bir biçimde haç her köşesinde birer sarmaşık yaprağı ile kombine olmuştur¹⁹. Dört sarmaşık yaprağı da haçın ortasına doğru kıvrılmaktadır.Madalyonlarda ise altı yapraklı birer rozet bulunur. Soldaki rozet sağdakine göre daha yüzeysel, özensiz ve çizgisel işlenmiştir. Bu rozetin üzerinde bir de dal bulunmaktadır. Erken Bizans Dönemi'ne ait bu kompozisyon Karadeniz Bölgesi'nde sık rastlanılan bir kombinasyondan oluşur. Erken Bizans Dönemi süslemeleri Roma Dönemi kısmı tahrip edilerek oyulduğu için yüzeysel olarak işlenmiştir.

Sağ yan kenarda tüm yan yüzü kaplayacak şekilde bir madalyonun içine Yunan hacı işlenmiştir. Yüzeysel işlenen hacın uçları yine sivridir. Üst kenarın sağ köşesine on adet paralel çizgi kazanmıştır. Arka ve sol yüzler nispeten kabaca bırakılmıştır. Yerel bir üretdir.

Erken Bizans Dönemi'nde lahit kullanımının yerine başka bir kullanım (bir kilise ya da manastırda su yalağı, şarap üretimi ile ilgili bir küvet vbg.) tercih edilmiş olabilir.

Tarihlendirme:İlk kullanımı İ.S. 150-250 yılları arasına, ikinci kullanımı ise İ.S. 480-540 yılları arasında ait olmalıdır.

Sonuçlar

Anadolu'da Roma Dönemi'nde taş lahitler daha çok kıyı kesimlerinde yoğunlaşmış olup, iç kesimlerde ulaşım imkansızlıkları sebebiyle sayıları nispeten azdır. Anadolu'nun kuzeybatı, batı ve güneybatısındaki Roma Dönemi lahit atölyelerinin ürünleri Karadeniz Bölgesi'nde fazla bir alıcı bulamamıştır; ancak çok sevilen Prokonessos atölyesinin ürünlerinin Karadeniz kıyılarına dağıldığı görülmektedir. Prokonessos'a ait yarı işlenmiş şematik süslü lahitlerin Samsun yöresinde ele geçen örneklerinde ince işçiliğin yapılmamış olduğunun gözlemlenmesi ilginç bir ayrıntıdır. Prokonessos lahitleri Karadeniz kıyılarına deniz yoluyla dağılmışlardır; iç bölgelere nasıl bir sevkiyatın yapıldığı ise ilerideki ayrıntılı araştırmalar sonucu aydınlatılabilecek bir sorundur.

Roma Dönemi Paphlagonia ve Pontos bölgelerinde ithal lahitlerin sayıca azlığının yanında, yerel lahit örneklerin daha fazla olması dikkat çekicidir. Yerel lahitlerin üretim yerleri, tıpkı etkisi altında oldukları stellerde olduğu gibi bilinmemektedir. Bu konu ileride çalışılmalı ve Karadeniz'deki Roma Dönemi taş işlikleri sanat tarihi anlamında stilistik olarak sınıflandırılmalıdır. Komşu Bithynia'da lahit üretimi kısmen tanınmaktaysa da, Paphlagonia ve Pontos'daki yerel örnekler kendi içlerinde çeşitli alt gruplar yaratabilecek niteliktedir. Bundan dolayı bu bölgedeki tüm müzelerin lahit koleksiyonlarının teker teker ve ayrıntılı olarak yayımlanması gerekmektedir.

Roma Dönemi'nde Samsun ve Karadeniz'de lahit gömü tipi, yukarıda da değinildiği üzere, hiçbir zaman diğer gömü tiplerinin önüne geçememiştir. Lahit kapakların hiçbirisinin lahit teknelerine uymaması, lahitlerin nesiller boyu uzun süre kullanılması ile açıklanabilir.

Kısaltmalar ve Teşekkür

Bu makalede kullanılan kısaltmalar: yy.: yüzyıl; lev.: levha; res.: resim; env. no.:envanter numarası; yak.: yaklaşık; u.: uzunluk; g.: genişlik; yük.: yükseklik; der.: derinlik; kal.: kalınlık; ve bkz.: bakınız.

¹⁹ Bu tür bir haç ile sarmaşık yaprağı kombinasyonu Bolu-Mengen'deki bir üzüm ezme pres ağırlığının iki yüzünde yer almaktadır: Lafli 2012b, 269, no. 22, res. 31b-c. Belke 1996, res. 119'da Safranbolu'nun 18 km güneydoğusundaki Üçbaş'tan bir üzüm ezme pres ağırlığının üzerinde bir haç ve bu tür bir rozet kombine edilmiştir.

IV. Uluslararası Canik Sempozyumu sırasında türlü yardımlarını gördüğüm ve bizi Samsun'da son derece konuksever bir şekilde ağırlayan Canik Belediye Başkanı Sayın Osman GENÇ'e, Canik Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Müdür Vekili Sayın Cihat Lütfullâh GÜRLER'eve Polis Akademisi, Güvenlik Bilimleri Fakültesi Dekanı Sayın Prof. Dr. Osman KÖSE'ye teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca Samsun Müzesi'ndeki çalışmalarım sırasında bana her türlü ilgi, destek ve yardımı gösteren başta Müze Müdürü Sayın Muhsin ENDOĞRU olmak üzere tüm müze personeline, res. le'deki lahdin yayınlanmasına izin veren Bafra Arkeoloji ve Etnografya Müzesi yetkililerine, bu makalenin resimlerini düzenleyen doktora öğrencim Arkeolog Gülseren KAN ŞAHİN'eve verdiği bilgilerden dolayı İtalya-Udine Müzesi eski müdürü Sayın Dr. Maurizio BUORA'ya teşekkür ederim.

Kaynakça

Asgari 1977:

N.Asgari,
DieHalbfabrikatekleinasiatischerGirlandensarkophageundihreHerkunftArchäologischerAnzeiger1977,
329-382.

Belke 1996:

K. Belke, *Paphlagonienund Honōrias*, Österreichische Akademie der Wissenschaften,
Philosophisch-historische Klasse Denkschriften 249, TabulaImperii Byzantini 9 (Viyana 1996).

Güney 2012:

H. Güney, *The Resources and Economy of Roman Nicomedia*, Basılmamış Doktora Tezi;
University of Exeter (Exeter, Devon
2012)<https://ore.exeter.ac.uk/repository/bitstream/handle/10036/3713/GuneyH_TPC.pdf?sequence=3
> (01/08/2015).

Keskin 2012:

A. Keskin, *Amisos biszurrömischen Eroberung 71 v. Chr.: Samsun in alterZeit* (Hamburg
2012).

Koch 2008:

G. Koch, Kinder-Sarkophage der römischen Kaiserzeit in Kleinasien, *Adalya* 11, 2008, 165-
188.

Koch 2010:

G. Koch, *Türkiye'deki Roma İmparatorluk Dönemi Lahitleri / Sarkophage der römischen
Kaiserzeitin der Türkei* (İstanbul 2010).

Koch 2010:

G. Koch, Dieattischen Sarkophageundihre Bedeutungfürdie Kunst der römischen Kaiserzeit,
şurada: B. Porod-G. Koiner (yya.), *Römische Sarkophage. Aktendes Internationalen
Werkstattgesprächs. 11.-13. Oktober 2012 (Graz)*, Schildvon Steier, Beiheft 5/Veröffentlichungendes
Institutsfür Archäologie der Karl-Franzens-Universität 12 (Graz 2015), 8-24.

Laflı 2012a:

E. Laflı, Antik Çağda Amisos, şurada: M. Aydın-B. Şişman-S. Özyurt-H. Atsız (yya.), *Samsun
Sempozyumu. 13-16 Ekim 2011*, 1. Cilt (Samsun 2012), 49-68.

Laflı 2012b:

E. Laflı, Archäologische Evidenzen zum Weinanbau im südwestlichenPaphlagonien in
römischerundfrühbyzantinischer Zeit, şurada: E. Olshausen-V. Sauer (yya.), *DieSchätze der Erde.
Natürliche Ressourcen in der antikenWelt. Stuttgarter Kolloquiumzur Historischen Geographiedes
Altertums 10, 2008*, Geographica Historica 28 (Stuttgart 2012), 261-279.

Laflı-Christof 2012a:

E. Laflı-E. Christof, Dreineuentdeckte Phallossteineaus der Choravon Hadrianopolis, şurada: G.
R. Tsetschladze-E. Laflı-J. Hargrave-W. Anderson (yya.), *The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and
Phrygia in Antiquity. Aspects of Archaeologyand Ancient History*, British ArchaeologicalReports,
International Series 2432 (Oxford 2012), 163-170.

Laflı-Christof 2012b:

E. Laflı-E. Christof, *Hadrianopolis I: Inschriftenaus Paphlagonia*, British Archaeological
Reports, International Series 2366 (Oxford 2012).

Laflı-Patacı 2013:

E. Lafli-S. Patacı, Roma Dönemi'nde Tokat İli'nin Arkeolojisi ve Tarihi: Neocaesarea (Niksar) ve Zela (Zile) Kentleri, şurada: A. Açikel-S. Başol-A. O. Solmaz-M. Hanılçe (yaa.), *Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat Sempozyumu, 01-03 Kasım 2012 Tokat, Bildiriler*, 1. Cilt(Ankara 2013), 207-230 (ISBN: 978-975-01035-5-1).

Marek 1993:

C. Marek, *Stadt, Äraund Territorium in Pontus-Bithyniaund Nord-Galatia*, Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Istanbul, Istanbul Forschungen 39 (Tübingen 1993).

Marek 2003:

C. Marek, *Pontus et Bithynia. Dierömischen Provinzen im Norden Kleinasiens*, Zaberns Bildbände zur Archäologie. Sonderbd. AntikeWelt (Mainz2003).

Martin 1998:

M. E. Martin, Some Miscellaneous Notes on the Town and Antiquities of Sinop, Mainly from Travellers' Accounts, *Anatolian Studies* 48, 1998, 175-180.

Patacı-Lafli 2015:

S. Patacı-E. Lafli, Archaeology of the Southern Black Sea Area during the Period of Mithridates VI Eupator, şurada: E. Lafli/S. Patacı (yaa.), *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia*, British Archaeological Reports, International Series 2750 (Oxford 2015), 313-325.

Pulak 1998:

C. Pulak, 1996 Sualtı Araştırması, şurada: *T.C. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 15. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1. Cilt, Kültür Bakanlığı Yayınları No. 2010/Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları No. 58(Ankara 1998), 307-330 <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/arastirmalar/15_arastirma_1.pdf> (01/08/2015).

Robinson 1906:

D. M. Robinson, Ancient Sinope: Second Part, *The American Journal of Philology* 27/3, 1906, 245-279.

Tunay 1970:

M. İ. Tunay, Bir Toprak Lahit, *Arkitekt* 340, 1970/4, 184 <<http://dergi.mo.org.tr/dergiler/2/215/2922.pdf>> (01/08/2015).

Ünan 2013:

S. Ünan, Tunç Çağı'ndan Roma Dönemi'ne Amisos ve Çevresinde Yer Alan Mezar Tipleri ve Ölü Gömme Adetleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme, şurada: Ş. Dönmez (yaa.), *Güneş Karadeniz'den Doğar. Sümer Atasoy'a Armağan Yazılar / Luxex Ponto Euxino. Studies Presented in Honour of Sümer Atasoy* (Ankara 2013), 385-412.

Üreten 2012:

H. Üreten, Amasya Müzesi'nde Sergilenen İki Buluntu Işığında Roma Dönemi'nde Amaseia: Neyi Biliyoruz? Neyi Bilmiyoruz?, *Karadeniz Araştırmaları* 35, Güz2012, 191---206 <http://www.karam.org.tr/Makaleler/1367528030_013%20ureten.pdf> (01/08/2015).

Yüce 1998:

A. Yüce, Merzifon Aktarla (Nureni) Lahiti Kurtarma Kazısı, şurada: *VIII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, 7-9 Nisan 1997, Kuşadası* (Ankara 1998), 517-528.

Yüce-Özdemir 2000:

A. Yüce-C. Özdemir, Amasya İli Merkez İlçe Uygur Beldesi Kurtarma Kazısı, şurada: *10. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, 26-28 Nisan 1999, Kuşadası* (Ankara 2000), 49-58.

Waelkens 1982:

M. Waelkens, *Dokimeion. Werkstatt der repräsentativenkleinasiatischen Sarkophage. Chronologie und Typologie ihrer Produktion*, Archäologische Forschungen 11 (Berlin 1982).

Ward-Perkins 1980:

J. B. Ward-Perkins, Nicomedia and the Marble Trade, *Papers of the British School at Rome* 48, 1980, 23-69.

Resimler Listesi

Lev. 1, res. 1a-d: Samsun Müzesi'ndeki Prokonnesos üretimi yarı işlenmiş şematik süslemeli lahdin dört yüzü; İ.S. 150-200 (E. Lafli, 2015).

Lev. 1, res1e: Bafra Arkeoloji ve Etnografya Müzesi'nde sergilenen yarı işlenmiş şematik süslemeli lahit; İ.S. 2. yy.'ın ikinci yarısı (E. Laflı, 2015).

Lev. 1, res1f: Alaçam-Cintepe Höyüğü'nde bulunmuş olan bugün Alaçam Öğretmenevi yakınında sergilenen yarı işlenmiş şematik süslemeli lahit; İ.S. 2. yy.'ın ikinci yarısı (E. Laflı, 2015).

Lev. 2, res2a-b: Samsun Müzesi'ndeki sadece ön yüzü dekore edilmiş lahdin iki yüzü; İ.S. 200-240(E. Laflı, 2015).

Lev. 2, res3a-d: Samsun Müzesi'ndeki sadece ön yüzü dekore edilmiş diğer lahdin dört yüzü; İ.S. 200-240(E. Laflı, 2015).

Lev. 2, res4a-c: Samsun Müzesi'ndeki girlandlı lahdin üç yüzü; İ.S. 160-220 (E. Laflı, 2015).

Lev. 3, res4d: 1987 yılında Altinkaya Barajı Mevkii'nden çıkarılıp, Bafra İlçesi, Kızılırmak Mahallesi, Beşyol Mevkii'nde bulunan ve halk arasında "Öküz Çeşmesi" olarak bilinen çeşmeye betonlanan Roma Dönemi taş eserleri. İ.S. geç 2. yy.-erken 3. yy.;**res. 4e:** Boğa başı; **res. 4e:** girlandlar; ve **res. 4f:** amphora (E. Laflı, 2015).

Lev. 4, res. 5a: Samsun Müzesi'ndeki Medusalı lahit yan kenarı; İ.S. 250-280 (E. Laflı, 2015).

Lev. 4, res. 5b: Tokat Müzesi'ndeki Medusalı lahit yan kenarı; env. no. 5987; İ.S. 250-280 (E. Laflı, 2015).

Lev. 4, res. 6a-b: Samsun Müzesi'ndeki Erken Bizans yalağının iki yüzü; İ.S. 480-540 (E. Laflı, 2015).

1a

1b

1c

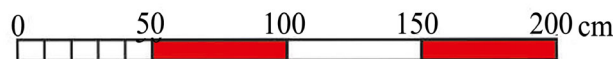
1d

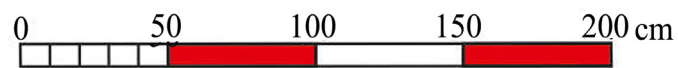

1e

1f

4d

4e

4f

4g

5a

5b

6a

6b

Osmanlı Belgelerinden Bir Şehri Okumak: XVII. Yüzyılda Rodoscuk Sâkinlerinin Yaşamından Kesitler

Yrd. Doç. Dr. Hacer ATEŞ
Trakya Üniversitesi / Edirne

Giriş

Osmanlı şehirlerinin incelenmesi hususunda çalışmaların çoğu, imparatorluğun başkenti olması sebebiyle İstanbul üzerinde yoğunlaşmış olup İstanbul'u konu alan sayısız kitap ve makale yazılırken ülkenin geri kalan şehirleri hakkında bilgiler sınırlı sayıda kalmaktan öteye gidememiştir. Bu sebeple taşrada bulunan şehirlerin nüfus, ekonomik ve sosyo-kültürel yönleri adeta İstanbul'un gölgesinde kalmıştır. Ancak 1980'lerden itibaren şehir monografileri üzerinde yapılan çalışmaların artması taşra şehirleri hakkında daha geniş bilgilere ulaşılmasına imkân vermiştir. Bu tür çalışmaların, bir bütün olan imparatorluğun parçalarının, tek tek incelenmesiyle birlikte *bütün* hakkında daha güçlü yargılara varılmasına büyük katkı sağlayacağı şüphesizdir.

Osmanlı şehirlerine dair yapılan çalışmaların ana kaynağını Tapu Tahrîr Defterleri ile birlikte Avarız Defterleri, Temettuat Defterleri, Nüfus Cerideleri ve Şer'iyye Sicilleri gibi belli başlı kaynaklar oluşturmaktadır. Özellikle Tapu Tahrîr Defterleri toprağın kimler tarafından ne şekilde tasarruf edildiği ve vergi mükellefi şahısların sayısı hakkında verdiği bilgiler açısından klasik dönem Osmanlı şehir tarihî araştırmaları için büyük bir önem taşımaktadır¹. Nüfus, iskân ve ekonomik tablonun birlikte sunulduğu *tahrîr defterleri* serisinin yerini çeşitli türden ve farklı içerikli olan kaynaklar almıştır. XVI.yy'ın sonlarından itibaren tîmâr sisteminin hızla çözülüşü ve âdeta işlemez hale gelişi ile birlikte o zamana kadar yapılmakta olan büyük ve çok amaçlı sayımlar artık anlamını yitirmiştir². Celâli isyanları sonucu kırsal alanda köylülerin topraklarını terk etmesi tahrîr geleneğinin ortadan kalkma sürecini hızlandırmıştır. XVII.yy'ın başlarından itibaren bu yazım geleneğinin tamamen ortadan kalktığı görülmektedir³. Dolayısıyla şehir tarihî çalışmalarında önemli bir yere sahip olan klasik tahrîr defterleri yerini başka defterlere bırakmıştır. Avâriz, cizye, temettuat, tereke vs. defterler XVII.yy'dan sonra kent tarihî çalışmalarında sıklıkla başvurulan defter serileri olarak karşımıza çıkmaktadır⁴. Yine mezkur defterlerin yanı sıra Maliyeden Müdevver Defterler (*MAD*), Mühimme Defterleri (*ADVN. MHM*) gibi çeşitli tasnifler şehrin ekonomik ve sosyal yönlerinin ortaya çıkarılmasında önemli yere sahiptir. Bu saydığımız defter silsilesinden farklı bir kategoride olan *şer'iyye sicilleri* sosyal tarih kaynağı olarak şehir çalışmalarında önemli yer tutmaktadır⁵.

Bu çalışma esnasında da diğer kaynaklarla birlikte *Rodoscuk Şer'iyye Sicilleri*'nden büyük ölçüde istifade edilmiştir. Sicil kayıtları, sosyal ve ekonomik verileri içermekle birlikte tutulduğu tarihten önceki vakalara da atıfta bulunmaları sebebiyle, şehirde yaşanan değişim hususunda oldukça önemli bilgiler vermektedir. Çalışmamızda bu tür kaynaklar şehrin profilinin ortaya çıkmasında hangi mahallede kimlerin oturduğu, kimlerin mülk sahibi kimlerin kiracı olduklarını ya da diğer yaşam alanlarını detaylı bir şekilde inceleme imkânı sağlamıştır. Ayrıca bununla birlikte yukarıda zikredildiği

¹ Tahrîr defterleri hakkında bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devrinin Büyük Nüfus ve Arâzî Tahrîrleri", *İFM, III/I*, İstanbul 1941, s. 20- 59. Kezâ bkz. Feridun M. Emecen, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrîr Defterleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, 28- 29 Mayıs 1990, Bildiriler, İstanbul 1991, 143- 156.

² XVII. yy'da tahrîr sistemindeki değişim ve verilerin istatistiki değerleri hakkında bkz. Oktay Özel, "Avâriz ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ed. Halil İnalcık-Şevket Pamuk, Ankara 2000, s. 35- 50.

³ Barkan tahrîrlerin tamamen idaresizlik sebebiyle sona erdiğini belirtir. Ö. L. Barkan, *agm.*, s. 20- 59.

⁴ Klasik dönem tahrîr serilerinden sonra XVII. yy'da ortaya çıkan defter serilerinin yöntem ve içerik olarak iskân ve nüfus araştırmalarına nasıl yansdığı hakkında bkz. Yunus Koç, "Osmanlı'da Kent İskânı ve Demografisi (XV.-XVIII. Yüzyıllar)", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/6, İstanbul 2005, s. 161- 210.

⁵ Şer'iyye Sicilleri XIX. yy'ın sonlarına kadar yalnız idari değil aynı zamanda idari ve beledi fonksiyonları da yüklenmiş bulunan Şer'iyye Mahkemelerinde tutulmuş kayıtlardır.

üzere XVII. yy'da belli aralıklarla tutulmuş avârız defterleri de süreci takip etmemiz açısından oldukça değerli bilgiler vermiştir.

Rodoscuk, üç Osmanlı başkenti Edirne –İstanbul- Bursa üçgeninde küçük bir şehir olmasına rağmen başkent İstanbul'un iâşesi hususunda önemli bir transfer merkezi olması sebebiyle kısa zamanda bir cazibe merkezi haline gelerek civar şehir ve hatta Rumeli'nin bazı bölgelerinden büyük nüfus kitlelerini kendine çekmeyi başarmıştır. Özellikle celali isyanlarının yarattığı kaos döneminde Anadolu'dan gelen halk kitlelerinin yarattığı etkiyle XVII. yy'ın ortasından itibaren nüfus yönünden hayli kalabalık bir şehir haline gelmiştir. Mezkur kaynaklardan istifade edilerek XVIIyy.'da Kuzey Marmara'da bir sahil kenti olan Rodoscuk şehrin sakinleri, sakinler arasındaki ilişkiler, yaşam alanları, sosyal ilişkiler ağı, şehrin ekonomisi gibi önemli bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur. Bu bilgiler doğrultusunda çalışmamızı iki ana başlık altında sunmak yerinde olacaktır. Bunlardan ilki şehrin nerede kurulduğu, kaç mahallesinin bulunduğu, mahallelerin fiziksel özellikleri gibi şehrin fiziki yapısını içerirken, ikinci kısım da şehrin canlılığını yansıtan gündelik hayat ve sosyal ilişkiler olmak üzere adlandırılabilir.

1-Şehrin Fiziksel Özellikleri

a- Mahalleler

Şehrin fiziksel yapısı içinde en bilindik ve aslında terim olarak en karmaşık kısımlarını mahalleler teşkil eder. Osmanlıda mahalle kavramı ile ilgili çok çeşitli tanımlamalar yapılmıştır. Osmanlı şehirlerinde mahalle denildiğinde genelde birbirini tanıyan, belirli ölçüde tutum ve davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içindeki kişilerin yaşamlarını geçirdikleri evlerin oluşturduğu, sınırları keskin çizgilerle ayrılmamış bir veya birkaç sokağı olan, camisi ya da mescidi bulunan bir alan anlaşılmaktadır⁶. İslâm şehrinde mahalleler birbirinden dîni ve etnik cemaatlere göre ayrılmaktaydı. Toplumdaki etnik ve dinî farklar bu bölünmeyi zorunlu kılmaktaydı⁷. Bu geleneksel yerleşim tarzı hemen hemen tüm Osmanlı şehirlerinde gözlenmektedir. Mahallelerin bu şekilde etnik olarak ayrı kaydedilmeleri Osmanlı literatüründe mahallenin neyi ifade ettiğiyle yakından alakalıdır. Osmanlı şehirlerinde mahalle, şehrin sosyal ve fiziksel bir parçası olmanın yanı sıra aynı zamanda ekonomik bir üniteyi de ifade etmekteydi⁸. Tahrir ve Avarız defterleri bu maksatla tutulmuş kayıtlar olmaları sebebiyle her mahalle bir vergi ünitesi olarak kabul edilerek bunun sonucu olarak da şehir halkı kendi içinde etnik ve dini mensubiyetine göre ayrı bölümlerde kaydedilmiştir. Bunun sebebi ise Müslüman ve Gayr-ı Müslim'den farklı oran ve miktarlarda vergi alınması idi.

XVII. yy'ın sonlarına doğru tutulmuş bir avarız defterinde Rodoscuk mahalleleri sâkinlerinin kendi dininden ya da milletinden olanlarla aynı mahallelerde oturmaları hususunda bir kayda rastlanmaktadır. “*Müslüman Müslüman ile, Ermeni Ermeni ile ve Rum Rum ile yazılsın ve tekâliflerini meskûn ve tahrîr oldukları mahalde versinler*” kaydından, mahallenin öncelikle sosyal ve fiziki bir alan olmanın yanında ekonomik bir anlam taşıdığı da açıkça görülmektedir⁹. Bu kayıt, şehir halkının bu şekilde tefrik edilmesini, farklı unsurların birlikte yaşamasından duyulan kaygıdan değil, verginin adilâne toplanması ile ilgili bir durum olduğunu göstermektedir. XVI.yy'a ait tahrîr defterlerine nazaran Rodoscuk'ta mahallelerin genel olarak “*Müslüman*” ve “*Gebrân*” olmak üzere iki ana gruba ayrıldığı görülmektedir. Ancak göçlerle birlikte etnik grupların sayısının artmış olması, defterlerinin düzenleniş tarzına da yansımıştır. XVII.yy'ın ikinci yarısında düzenlenen defterlerde Müslim ve Gayr-ı Müslim ifadelerinin terk edilerek şehir sakinlerinin her etnik grubun isminin ayrı ayrı zikredilerek; Mahalle-i Müslümanân, Mahalle-i Rumyân, Mahalle-i Ermeniyân ve taife-i Yahudiyan şeklinde kaydedilmeye başlandığı görülmektedir¹⁰.

Avarız defterlerindeki verileri incelediğimizde XVII. yy'da Rodoscuk'un 22 *Müslüman*, 6 *Rum*, 2 *Ermeni* mahallesi olmak üzere toplam 30 mahalleden oluşan orta ölçekli bir şehir olduğu

⁶ Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Anadolu Kentleri*, Ankara 2011, s. 45-46.

⁷ Doğan Kuban, “Anadolu-Türk Şehri, Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi*, VII, İstanbul 1968, s. 55.

⁸ Osmanlı şehrinde mahalle kavramı üzerine bkz. Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerindeki Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, s. 69. Kezâ, aynı hususta bkz. Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995, s. 145.

⁹ BOA. KK. nr. 2781, s.2.

¹⁰ BOA. KK. nr. 2781, s. 1-6.

anlaşılmaktadır. Şehrin nüfusu ise XVII. yy'ın sonlarında yaklaşık 11.000-11.500 kişiyi bulmaktadır¹¹. Rodosuk'ta Müslüman mahalleleri isimlerini çoğunlukla mahallenin kurucularından (Hüseyin Çavuş, Cennet Hatun vs.) ya da mahallenin camisinden (Cami-i Atik, Cami-i Cedid, Cami-i Evsat) almaktayken, Gayr-ı Müslim mahalleleri ise kilisenin papazının (Papa Hirtafilako, Papa Yani vs.) isminden ya da cemaat liderinin (örn. Mahalle-i Yanik Kethüda) isminden almaktaydı. Mahallelerin yukarıda da bahsedildiği üzere etnik ya da dini kökene göre ayrılmış olmasına rağmen şehirdeki Yahudilerin müstakil bir mahallesinin bulunmadığı tespit edilmiştir. Şehirdeki Yahudi Taifesi (şeriyye sicillerinde Taife-i Yahud olarak da zikredilmektedirler) bazı Müslüman mahallelerinde Müslümanlarla birlikte yaşamaktaydılar. Örneğin Dizadârzâde, Behram Reis, Leb-i Derya Hüseyin Çavuş ve Hürmüz Çavuş (Hacı Hürmüz) mahallelerinde müslümanların yanı sıra Yahudi halkın da ikamet ettiği anlaşılmaktadır¹². Yahudi halkın daha ziyade ticaretle meşgul olmaları sebebiyle şehrin ana iskelesine yakın olan bu mahalleleri tercih etmiş olmaları tesadüf değildir. XVII. yy'ın sonlarına doğru ancak şehirde müstakil bir Yahudi Mahallesi kurulmuştur. Nerde kurulduğunu tespit edemediğimiz bu mahallenin iskele civarında olduğunu tahmin etmekteyiz¹³.

Mahalleler çoğu zaman nüfus ve kapladıkları alan itibarıyla zıt orantı sergilemekteydiler. Bazı mahallelerin nüfus olarak oldukça kalabalık olmasına rağmen coğrafi alanlarının ise küçük olduğu dikkat çekmektedir. Yükseltisi fazla olmayan iki tepenin karşılıklı yamaçlarına kurulmuş olan Rodosuk, ortasından geçen dere (Bugünkü Ördeklidere Caddesi'nin bulunduğu yerde adından da anlaşılacağı üzere bir dere bulunmaktaydı) ile iki kısımlı bir şehir görüntüsü verirken bu derenin doğu yakası şehirdeki fonksiyonel yapılarını barındırması sebebiyle daha kalabalık ve sıkışık bir yerleşme sergilemekteydi. Bu kısımda şehrin çarşı-pazarları bulunmaktaydı. Sicil kayıtlarından, pazar yeri ve çarşılara yakın olan mahallelerin daha sıkışık yerleşme özelliği gösterdiği anlaşılmaktadır. Örneğin Câmi-i Atik Mahallesi pek çok dükkân, imâlathâne ve küçük işletmelerle iç içe kalmış bir mahalle olarak dikkat çekmektedir¹⁴. Burada mahalledeki evlerin haricinde dükkân mahzen gibi çeşitli yapıların da mevcut olması, yerleşim alanını daraltmış ve bunun neticesinde oldukça sık yerleşmeler kurulmuştur. Şehrin batı kısmında ekonomik merkezlerinden uzakta kurulmuş olan mahalleler nispeten daha geniş alanları kaplamaktaydı. Zirâ ev satışı ile ilgili kayıtlarından çarşıya yakın kısmın aksine bu tarafta evlerin birbirinden ayrı ve bahçe içinde kurulmuş geniş evler olduğu görülmektedir. Örneğin yine ev satışlarıyla ilgili bir kayıttan şehrin biraz dışında kurulmuş olan Nebizâde Mahallesi'nin etrafında bağların ve bahçelerin bulunduğu dolayısıyla kapladığı alan bakımından şehrin en geniş mahallelerinden biri olduğu anlaşılmaktadır¹⁵.

Rodosuk'ta mahalleler ve sokaklar *tarik-i âmm* denilen geniş caddelerden oluşan yollarla birbirine bağlanmakta idi. Câmi, mescid ve kilise gibi ibâdet yerlerinin bu geniş caddeler üstünde yer alırken iki caddenin kesiştiği yerde konumlanmış çok sayıda evin de bulunduğu tespit edilmektedir¹⁶. Ancak bazı mahalle aralarında *tarik-i hâs* adıyla bilinen birkaç evin kullandığı yol olup çıkmaz sokakla sonlanan yollarda bulunmaktaydı. Örneğin çıkmaz sokakta bir evin satışına konu olan sicil kaydından Câmi-i Atik Mahallesi'nde bu tür bir sokak bulunduğunu tespit edebilmekteyiz¹⁷. Bu yapısal özellik bugün dahi kendini hissettirmektedir. Özellikle bugünkü Yunus Bey Caddesi ile Muratlı Caddesi arasında kalan mahallelerin aralarında bu tür çıkmaz sokakların hâlâ var olduğu görülmektedir.

b- Şehirli Halkın Yaşam Alanları

Mahkeme kayıtlarında sadece adli vakaların değil aynı zamanda alım satım gibi noterlik işlemlerinin de yer alması şehir çalışmaları açısından oldukça önemli verileri sunmaktadır. Şehirde satışı yapılan gayr-ı menkûlün dört bir yanında kimlerin evi, dükkânı ya da bağı bahçesi olduğu belirtilerek şer'iyye sicillerine kaydedilmekteydi. Bu kayıtlar incelendiğinde şehirli halkın

¹¹ Hacer Ateş, *Kuzey Marmara Sahilleri Ve Art Alanında Şehirleşmenin Tarihi Süreci: XVI.-XVII. Yüzyıllarda Tekirdağ ve Yöresi*. İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 2009, s.150-153 (Yayımlanmamış Doktora Tezi),

¹² XVII. yy'ın ikinci yarısına ait avârız kaydına nazaran Yahudilerin, Müslüman mahallelerinde cemaat halinde kayıtlı olduğu görülmektedir. 1661 yılındaki kayda göre Yahudilerin sayısı 28 hânedir. BOA. MAD.nr. 3040, s. 6.

¹³ 1836'da kurulan Havra Şehirde iskelesine yakın bir yerde bulunmaktaydı. Hikmet Çevik, *Tekirdağ Tarihi*, s. 82.

¹⁴ R.ŞS. nr.1530, 33a.

¹⁵ R.ŞS. nr.1530, 14a.

¹⁶ R.ŞS. nr.1522, 27b.; R.ŞS. nr.1151,117a.; R.ŞS. nr.1551, 65a.; R.ŞS. nr. 1551, 69a; R.ŞS. nr.1545, 96a.; R.ŞS. nr 1539, 27a.

¹⁷ R.ŞS. nr.1551,57a.

yaşadığı mekânların çeşitlilik gösterdiği anlaşılmaktadır. Yukarıda da bahsedildiği üzere mahallerin yüz ölçümünün küçük ya da geniş olması ev modellerini ya da evin etrafını çevreleyen alanın sınırlarını da belirlemektedir. Dar alanda kurulmuş mahallelerdeki evlerin bahçeli formdan ziyade birbirine bitişik nizamda yapılmış oldukları görülmektedir. Buna rağmen sıkışık yerleşme özelliği gösteren mahallelerin bazı kısımlarında ise içindeki yapılarla birlikte geniş bir alanı kapsayan bir kaç evin de bulunduğu gözden kaçmamaktadır. Örneğin Câmî-i Atîk Mahallesi'nde genel olarak sıkışık bir yerleşme hâkim iken mahallenin dereye uzanan kısmında daha seyrek yapıların bulunduğu ve buna bağlı olarak geniş ve bahçe içinde evlerin yapıldığı anlaşılmaktadır¹⁸. Yüz ölçümü olarak geniş addedebileceğimiz mahallelerdeki evler birbirinden uzakta, hatta bazen duvarla çevrilmiş bahçeler içindeydi.

Rodoscuk halkı taş, kerpiç ve ahşap malzemelerin ayrı ayrı olarak ya da bu malzemelerin zaman zaman birlikte kullanıldığı *tek katlı*(tahtânî) ya da *iki katlı*(fevkâni) evlerde oturmaktaydı. Taş, yaygın bir yapı malzemesi olarak kullanılmasına rağmen *dünyanın fânîliği felsefesinin* bir sonucu olarak Osmanlı şehirlerinde anıtsal taş evlere çok sık rastlanmazdı¹⁹. Rodoscuk'ta tamamı taştan yapılmış evler bulunmakla birlikte bunlar iki kattan yüksek değildi²⁰. Taş malzemenin genel olarak evin ilk katında kullanıldığı anlaşılmaktadır²¹. Üst katı kerpiçten inşâ edilmiş evlere de oldukça sık rastlanmaktaydı²². Tahtânî olarak adlandırılan tek katlı evler bir oda ya da yan yana veya karşılıklı odalardan oluşmaktaydı²³. Fevkâni olarak adlandırılan iki katlı evler ise ya bir bâb tahtânî ve bir bâb fevkâni olmak üzere her katta birer odadan oluşan ya da her iki katında da ikişer oda bulunan dört odadan ibaret evlerdi²⁴. Bu tür evler orta ve yüksek gelir grubuna dahil kişilerin oturdukları evlerdi. Çatma ev ve yer evi diye tabir edilen evlerde ise daha çok şehrin dar gelirli aileleri oturmaktaydı²⁵. Yer evi tamamen toprağa bitişik olarak yapılmış evlerdi.

Evlerin modelleri, yapı malzemeleri, tahtânî ve fevkanî olmak üzere çok katlı olup olmadıkları, oda sayıları şüphesiz sahibinin sosyal statüsü ve refah düzeyiyle yakından ilgilidir. Gelir düzeyi yüksek olan bu şahısların evleri geniş ve fonksiyonel yapıları bünyesinde barındıran çoğunlukla iki katlı evlerdi. Osmanlı şehirlerinin çoğunda iki katlı evlerin daha ziyade zenginlere ait olduğu genel bir tespittir²⁶. Rodoscuk seyahati esnasında Evliya Çelebi, şehirâyânının oturdukları mekânı *saray* olarak nitelendirmektedir²⁷. *Saray* diye tâbir olunan yapıların büyük evler, konaklar olduğu anlaşılmaktadır²⁸. Bu tür evlerin çoğunda *haremlik-selâmlık* gibi bölümleri bulunmaktaydı.

Bahçeli evlerde avlu, fırın, kiler, anbar, dam, su kuyusu, pınar, kenef/kenif (tuvalet) samanlık, ahır gibi yapıların bazılarını ya da birçoğunu görmek mümkündür²⁹. Bu tür evlerin fiyatları yaklaşık olarak 15-18000 akçe arasında değişmekte olup normal bir iki odadan oluşan sırdan evlerin fiyatının 5-6 katı tutarında idi³⁰. Bahçelerin içinde genelde badem, şeftali, zerdali, nar, kiraz, ayva, armut ve dut

¹⁸ RŞS. nr.1524,74b.

¹⁹ Bu hususta bkz. Haşım Karpuz, " Türk Evi, Osmanlı Evi", *Yeni Türkiye, 701 Osmanlı Özel Sayısı*, VI, Sayı: 34, Temmuz–Ağustos 2000, s.485.

²⁰ RŞS. nr.1513, 27a , 43a, 45b, 74a.

²¹ Kerpiç çamuru samanla karıştırılarak ahşaplar arasında dolgu malzemesi olarak kullanılıyor ve bu işlem bittikten sonra duvarın içi ve dışı kerpiç çamuru ile sıvanıyordu. Böylece ısıyı uzun süre koruyan maliyeti düşük bir yapı elde edilmiş oluyordu. Turgut Cansever , "Osmanlı Evi", *Yeni Türkiye, 701 Osmanlı Özel Sayısı*, VI, Sayı: 34, Temmuz–Ağustos 2000, s. 480.

²² RŞS. nr.1512, 76b; 1513, 13a.

²³ Tek katlı evlerin altında muhtemelen bugünkü manada bodrum katına karşılık gelen bir zemîn katının varlığından söz edilebilir. Nitekim Tekirdağ evleri üzerine araştırma yapan Münir Saktın'ın çizdiği ev plânlarında iki katlı bir evin birinci katının altında bir zemîn katın bulunduğu görülmektedir. Bkz. Münir Saktın, *Tekirdağ Ahşap Evleri*, Tekirdağ 1996, s. 78.

²⁴ RŞS. nr. 1543, 16a.

²⁵ Çatma ev sistemi, ağaç gövdelerinin birbirine çivisiz olarak tutturulmasıyla oluşan duvarlardan meydana gelen yapı sistemiydi. bkz. Nejat Göyünç, "Osmanlı Belgelerinde Konut Terminolojisi", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, ed. Yıldız Sey, İstanbul, s. 265.

²⁶ Turgut Cansever , *agm.*, s. 478.

²⁷ Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, C. VIII, İstanbul 1935, s. 348.

²⁸ Örneğin Rodoscuk mütezimi olan Pîrî Çelebi b. Cafer Reis'in Câmî-i Atik Mahallesi'nde olan evi konak tipi evlere örnek bir yapıdır. Üç caddenin keşiştiği yerde bulunan bu yapının iki katlı olduğu ve diğer evlerde görülmeyen *haslık* ve *selâmlık* gibi bölümlerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. RŞS. nr.1513,68b.

²⁹ Bu tür yapıların bir arada bulunması mülke değer katmakla birlikte içinde birçok işin birlikte görülmesi açısından da içinde yaşayanlara kolaylık sağlamaktaydı. Bu şekilde barınma, pişirme ve hayvan besleme işleri aynı anda yürütülebilmekteydi. Şehirdeki bu tür evlerin fonksiyonel kısımları için ayrıca bkz. Suraiya Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar*, çev. Hamit Çalıışkan, İstanbul 2009, s. 84- 139.

³⁰ RŞS. nr.1551, 64a.

ağacı gibi meyve ağaçları bulunmakla birlikte bazı bahçelerde sebze yetiştirilen küçük tarım alanları mevcuttu³¹. Gayr-ı Müslim mahallelerindeki evlerde ise ayrıca şirahâne de bulunmaktaydı³².

2- Şehrin Yaşayan Yüzü

a- Gündelik Hayattan Kesitler

Çağın getirdiği teknolojik yeniliklerin insan yaşamına kattığı değerler ve insan yaşamı üzerinde yarattığı farklılıklar göz ardı edildiğinde temelde geçmiş zaman insanların günümüz dünyasından çok da farklı bir yaşamlarının olmadığı ortaya çıkmaktadır. Rodoscuk halkının yaşantısından kesitler sunmaya çalıştığımız bu kısımda XVII. yy'dahemen hemen her Osmanlı şehrinde karşılaşacağımız manzaralar aslında bizleri beklemektedir. Rodoscuk küçük fakat ekonomik anlamda gelişmiş bir liman kenti olması sebebiyle gelir seviyesi ve yaşam standartları oldukça yüksektir. Başkent İstanbul ve sarayın iâşesi için sadece İstanbul'a her gün ortalama yetmiş geminin³³ hareket ettiği göz önünde bulundurulduğunda bu ticaret hacminin büyüklüğü daha da iyi anlaşılabilir ki şehir halkının büyük kısmının bu ticari organizasyona dahil olduğu söylenebilir.

Şeriyye sicillerindeki narh kayıtlarından edindiğimiz bilgiler sebze, meyve, et, bal, yağ, türlü yemişler ve baharatların bol miktarda ve çeşitli türlerinin Rodoscuk'ta bulunduğunu bize göstermektedir. Bunun yanı sıra Osmanlı coğrafyası ve Avrupa'nın çeşitli şehirlerinden farklı tür ve özellikte kumaş ve tekstil ürünlerinin de satıldığını söylemek gerekir. Rodoscuk Rumeli, Mısır ve Ege Adaları ve Anadolu'dan gelen malların depolanıp satıldığı ya da el değiştirdiği bir liman şehri olması sebebiyle ülkenin her yerinden çeşitli ürünleri burada bulmak mümkündür. Şeker ve pirincin büyük kısmı Mısır'dan, kuru ve yaş meyveler bir kısmı Mısır limanından olmak üzere büyük çoğunluğu İzmir iskelesinden gelmekteydi. Rodoscuk çarşısı ve pazarına bunların yanı sıra Edirne'den bal, Midilli'den incir, Filibe'den pirinç, Marmara Adası'ndan zeytin gibi gıda maddeleri de gelmekteydi. Rodoscuklu bir ailenin sofrasında bugün çoğu evde bulunan tarhana çorbası, bulgur ve buğdayla yapılmış yemekler, koyun ve keçi etinden yapılmış kebaplar, uskumru, morina, lakerda ve palamut gibi balıklardan yapılmış çeşitli balık yemekleri, baklava ve börek gibi unlu mamüllere rastlamak mümkündür³⁴.

İnsanoğlunun temel besin maddelerinden biri olan ekmek ve dolayısıyla buğday üretimi açısından Rodoscuk oldukça şanslı bir şehirdi. Trakya buğdayı, kalite ve çeşit bakımından antik çağlardan günümüze hemen her dönem en çok talep gören bir ürün olarak dikkat çekmiştir. Şehirde, içinde yeniçeriler gibi askeri sınıfın da bulunduğu halkın, imâretlerin ve şehre gelen tüccarlar gibi geçici nüfusun ekmek ihtiyacının karşılanması üzere pek çok fırın bulunmakta idi. Şehrin çoğu yerinde fırınların un taleplerini karşılamak için su, rüzgâr ve hayvan gücü ile çalışan değirmenler mevcuttu. Bu fırınların üçü Fatih evkafından (pazar yeri ve iskelede), ikisi Kürkçü Sinan evkafından (Bevvab Mehmet Bey Mahallesi'nde), biri Rüstem Paşa evkafından (yeni iskelede) ve bir tanesi de İskender Çavuş vakfından olmak üzere yedi adet fırın bulunmaktaydı. Bu fırınlarda sadece ekmek pişirilmemekteydi. Ordu için peksimet ya da şehir halkının muhtemelen bayram ve düğün gibi özel günlerinde börek ya da baklava da pişirilmekteydi. Baklava ve böreklerini bu fırınlarda pişirmek isteyen Rodoscuklular bir sinisi iki akçeden olmak üzere bir ücret ödemekte idiler³⁵.

Şehre gelen ürünlerin satıldığı ya da halkın alışveriş yaptığı yerler şehrin belli bir kısmında kümelenmişti. Şehirde aşağı ve yukarı çarşısı olmak üzere iki çarşısı mevcuttu³⁶. *Yukarı Çarşısı* şehrin *kadim çarşısı* olma özelliğinin yanı sıra uzmanlaşmış meslek kollarına ait çarşıları da bünyesinde bulundurması ile ayrı bir önem taşımaktaydı³⁷. İçerisinde kasaplar çarşısı, haffaflar çarşısı, abacılar çarşısı, debbağlar çarşısı, keresteciler çarşısı, bakırcılar çarşısı gibi çarşılar bulunuyordu. XVII.yy'da şehri gezen Evliya Çelebi çarşıların üstü örtülü olduğunu yani bir kapalı çarşısı formunda olduğunu

³¹ R.ŞS. nr. 1511, 109a.

³² R.ŞS. nr. 1518, 49a.

³³ Lütfi Güçer, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul İâşesi İçin Lüzumlu Hubûbatın Temini Meselesi", *İFM*, 11/ 1- 4, 1949-1950, s. 400.

³⁴ R.ŞS. nr. 1609, 1a.

³⁵ R.ŞS. nr. 1609, 1a.

³⁶ Rodoscuk çarşıları hakkında bkz. Hacer Ateş, *agt*, s.179-190.

³⁷ Bu çarşısı sicil kayıtlarında *sûk-ı sultânî* olarak geçmekte ve Eski Câmî Mahallesi etrafında kurulduğu sebepten pek sık olmamakla birlikte *Eski Câmî Çarşısı* olarak da zikredilmektedir. R.ŞS. nr.1547, 54a.

kaydetmektedir. Haftanın hangi günü kurulduğunu tespit edemediğimiz fakat genelde Osmanlı şehirlerinin çoğunda olduğu gibi büyük olasılıkla Cuma Günü kurulan bir pazar da vardı³⁸. Bu pazar şehir halkının yanı sıra civar köylerden gelen ya da ticaret yapmak üzere ülkenin çeşitli yerlerinden ve Avrupa'dan gelen tüccarlara da hizmet sunmaktaydı. *Aşağı Çarşı* ise liman etrafında bulunuyordu ve burası gemilerle gelen ürünlerin depolandığı ve satıldığı bir çarşı idi. XVII.yy'da şehri gezen Evliya Çelebi iskele tarafında bulunan Aşağı Çarşı'nın büyük bir çarşı olduğundan bahsederek buranın adeta *Mısır Çarşısı* olduğunu ve Mısır'dangelen malların tümünün burada bulunabileceğini kaydetmektedir³⁹. Belgelerden ve seyahat notlarından da anlaşılacağı üzere daha önce değindiğimiz gibi Rodoscuk halkı şehirde bol ve çeşitli ürünler bulmak konusunda oldukça şanslı sayılırdı. Şehrin çarşı pazarlarında halkın ya da buraya gelen tüccârların yeme içme gereksinimlerini karşılamak üzere aşçı dükkânları, simitçi fırınları⁴⁰, bozahâne, kahvehâne⁴¹ bôrekçi, şerbetçi⁴², kebabçı, helvacı dükkânı gibi dükkânlar vardı. Şehrin et ihtiyacı ise hemen yakınındaki köylerden temin edilmekte idi. Et yemekleri ve koyun, keçi ya da ciğer kebabı gibi kebab çeşitleri çarşıda satılmaktaydı.

Şehrin ve çarşının muhtelif yerlerinde de çeşmeler yaptırılmıştı. Su ihtiyacı üst düzey devlet görevlileri ya da hayırsever şehir sakinleri tarafından karşılanmakta idi⁴³. Bunlardan Kanûni Sultan Süleyman'ın vezir-i azamlarından olan Piri Mehmet Paşa ve daha sonraları da Rüstem Paşa Rodoscuk'a su getirilmesinde katkıda bulunmuşlardır. Şehirde mezkur kişilere ait hamamların bulunuyor olması bu çabayı anlamlı kılmaktadır. Çeşme ve kuyu gibi su temin edilen yerlerin sayısının az olması bu tür yapıları kıymetli kılarken bunlara sahip olan mülklerin fiyatlarını da arttırmaktaydı. Evlerde çeşme ve kuyu gibi su temin edilecek yapıların bulunmaması sebebiyle evlerin büyük çoğunluğunda hamam gibi bölümler bulunmamaktaydı. Evliya Çelebi Rodoscuk'ta şehir âyânın evleri de dâhil olmak üzere 147 evde husûsî hamam bulunduğunu kaydetmektedir⁴⁴. Hem şehir halkı hem de muvakkaten şehre gelenlerin ihtiyaçlarının karşılanması için hamamlar yaptırılmıştır. Ayrıca daha önceki dönemlerde yapılmış hamamlar da XVII. yy'da hâlâ hizmet vermekteydi. Bunlardan Fatih devri hekimlerinden Hekim Şirvânîvevezir-i azam Kasım Paşa hamamları şehrin merkezinde yani çarşı yakınlarındaydı. Bunların yanı sıra biri Rüstem Paşa ve diğeri de Piri Mehmet Paşa vakfından olmak üzere kadın ve erkekler için ayrı ayrı hizmet veren iki tane de çifte hamam bulunmaktaydı.

Şehirde tüccarların mallarını koydukları hanlar ve bedestenlerle birlikte konakladıkları kervansaraylar da mevcuttu. Birisi Rüstem Paşa vakfından olmak üzere iki bedesten vardı. Şehirdeki altı kervansaray içinden en büyüğü Rüstem Paşa kervansarayı idi. Şehir dışından gelelerin mallarını depoladıkları biri iskele tarafında ve üçü yukarı çarşıda olmak üzere dört tane de han bulunuyordu. Tüm bu yapılar şehirde yoğun bir ticaretin olduğunun da göstergesiydi. Rodoscuk halkının bir kısmı şehirdeki ticari faaliyetlerle ilgilenmekteyken bir kısmı da kendi mesleklerini icra etmekteydi. Bu mesleklerin attâr, bakkal, soğancı, kahveci, helvacı, tuzcu, simitçi, yoğurtçu, hayyât, ayakkabıcı, muytaf, paşmakçı, kavaf, abacı, keçeci, urgancı, bezirci, mumcu, sabuncu, nalçacı, semerci, değirmenci, kasap, başçı, aşçı, bôrekçi, kebabçı, şerbetçi, hamamcı, nalbant, çilingir, kuyumcu, demirci, kazgancı, fiçici, yorgancı, suyolcu, lağımçı, hamal, ırgat, arabacı, kantarcı, kerestsci, eskici, navluncu gibi meslekler olduğunu tahrir defterlerinden ve sicil kayıtlarından öğrenmekteyiz.

Rodoscuk küçük fakat bir o kadar da kalabalık, günlük hayatın yoğun geçtiği kozmopolit bir şehir olmasına rağmen şehirde güvelik ve aşayış ile ilgili sorunlara incelediğimiz dönem içerisinde çok fazla rastlanılmamış olması güvenli bir şehir olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Şehrin genel güvenliğinden subaşı sorumlu idi. Subaşının maiyetinde yasakçı ve korucular şehrin asayişini temin etmekteydiler fakat çarşı ve dükkânların korunmasını ise *pasbandenilen* bekçiler yapmakta idi. Suç oranının çok yüksek olmadığı bir şehir olan Rodoscuk'ta hemen her şehirde karşımıza çıkacak sıradan vakalara rastlanmaktadır.

³⁸ Anadolu'daki Cumâ Câmileri hakkında bkz. Suraiya Faroqi, "A Map Of Anatolian Friday Mosques (1520-1535)", *Osmanlı Araştırmaları*, IV. İstanbul, 1984, s.161-173.

³⁹ *Seyahatnâme*, VIII, s. 348.

⁴⁰ RŞS.nr. 1547, 56a.

⁴¹ Bir sosyal toplanma alanı olarak Osmanlı'da ilk kahvehânelerin oluşumu ile ilgi olarak bkz. Ahmet Yaşar, "Osmanlı Şehir Mekânları: Kahvehâne Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/6, İstanbul 2005, s. 237- 256.

⁴² Bôrekçi ve şerbetçi dükkânları Rüstem Paşa'nın vakıf dükkânlarından idi, RŞS. nr.1514, 9a.

⁴³ RŞS.nr. 1550, 20b.

⁴⁴ Evliya Çelebi, *age*, s. 350.

Mahalle sakinleri arasında yaşanan bazı vakalar mahkeme kayıtlarına yansımıştır. Bunlardan geçtikleri sıklık sayısı dikkat çeken komşuluk ilişkilerine dair olanlardır. En sık rastlanan sorunlar ve şikâyet olarak kadıya aksettirilen konular genelde *komşu evin çatısından akan suların kendi çatısını kullanılmaz hale getirmesi* ya da *komşusunun sundurma direklerinin kendi mülkü sınırı içine geçmesi* ile ilgili olanlardır. Daha da ilginç olanı, evinin penceresi önüne duvar ören komşusundan şikâyet edilmekteydi ki, bu da sık rastlanan bir şikâyet unsuru olarak dikkat çekmektedir. Bu tür şikâyetlere genelde evlerin bitişik nizamda olduğu sıkışık mahallelerde rastlanmaktaydı. Bu iç içelik durumu, sosyal anlamda insanların komşuluk ilişkilerini geliştirmekle birlikte, kuşkusuz sınırdış olmanın getirdiği bazı sorunları da beraberinde getirmekteydi. Bu tür şikâyetlere sadece Müslüman mahallelerinde değil Rum mahallelerinde de rastlanmaktadır. Şehrin batı sahilinde bulunan Papa Likosta Mahallesi'nden Olaca v. Yaniile komşusu Virgin arasında müşterek bir duvardan kaynaklanan sorun kadıya aksedip sicil kayıtlarında yerini almıştır⁴⁵.

Bu tatsız münferit olayların yanı sıra mahalle sakinleri arasında kuvvetli ilişkiler de bulunmaktaydı. Genelde kuşaklar boyu aynı mahallede yaşayan ve uzun yıllar aynı yerde meskûn olan mahalle sakinleri arasındaki tanıdıklık hali mahalle içinde oto kontrol sistemini geliştirmiş ve her daim canlı tutmuştur. Osmanlı kanununa göre mahalle sâkinleri birbirine müteselsilen kefil olup mahalle halkı fâili meçhul bir olayın aydınlatılması için toptan sorumlu tutulmuştur⁴⁶. Bu sebeple her mahalle sâkini komşusundan bir şekilde haberdar olmak durumundaydı. Kontrol mekanizmasının bu şekilde gelişmesinde mahallelerin fiziki yapılarının da etkili olduğu söylenebilir. Mahalle aralarındaki çıkmaz sokaklar bu denetimi kolaylaştırmaktadır⁴⁷.

Sicil kayıtlarındaki verilerden anlaşıldığı kadarıyla mahallede birlikte yaşamının belli koşulları bulunmaktaydı. Bunlar ilk olarak genel ahlâk kuralları dâhilinde bir hayat sürdürmek, ikincisi ise avârız vergisi toplandığında yükümlülerin gerekli vergiyi zamanında ödemesi olarak kısaca iki başlık altında toplanabilir. Toplum yaşayışına aykırı düşen genel ahlâk kurallarının ihlâli halinde mahalle sâkinleri rahatsızlıklarını dile getirmekte ve huzursuzluk çıkararak komşularının mahalleden çıkarılmasını talep etmekteydiler. Örneğin Hacı Musa Mahallesi sâkinleri kadıya gelerek mahallelerinde oturan Nazlı bt. Kasım'ın yine aynı mahalleden Hasan b. Mustafa ile "*başı hoş olupel-hâsil eyiavrât değildir mahallede durduğun istemeyiz*" diye şikâyette bulunmuşlardı⁴⁸. Yine başka bir mahalleden, Hacı İsa Mahallesi sâkinleri ise mahallelerinde oturan Seydi adlı şahsın "*daima fesat ve fitne fücür üzere olduğu*"nu belirterek mahallede oturması için kendisine kefil olmayacaklarını, hâlâ da olmadıklarını bildirmişlerdir⁴⁹. Yerel idareciler ve kadı bu hususları göz önünde bulundurularak mahallelerin genel görüntüsünü ve sakinler arasındaki ahengin devamı sağlamak üzere çoğunlukla mahalle sakinlerinin şikâyetlerini dikkate almaktaydılar.

b- Aile Hayatı ve Sosyal İlişkiler Ağ

Bilindiği üzere Osmanlı toplumunda ailenin oluşumu nikâh akdinin gerçekleşmesinin ardından başlamaktaydı. Evlenecek erkek, kız tarafına nikâh bedeli olarak *mehr* vermek zorundaydı. *Mehr*, *mehr-i muaccel* ve *mehr-i müeccel* olmak üzere iki çeşitti. Kadın, *mehr-i muaccel*ini evlenirken ya da bir müddet sonra alırken *mehr-i müeccel* ise kocanın ölümü ya da boşama durumunda kadına ödenmekteydi⁵⁰. İki eşli olan Rodoscuk'lu Ali Çavuş'un ölümünden sonra her iki eşine ödenen *mehr-i muaccel* miktarının farklı rakamlarda olduğu görülmektedir. Ali Çavuş'un eşlerinden biri olan Ayşe'ye 12.000 akça *mehr-i muaccel* ödeniyorken diğer eş Fatma'ya 8.000 akça ödendiği kayıtlıdır⁵¹. Aile temelde evlilik bağı ile kurulan bir kurum olduğu için geniş ve çekirdek ailenin yanı sıra tek eşli ya da çok eşli olmak üzere de sınıflandırılabilir. Rodoscuk'ta da her iki evlilik türünün örneklerine rastlamak mümkündür. Rodoscuk'a ait sicil kayıtlarını incelediğimizde erkeğin genel olarak tek eşli olduğu tespit edilmekle birlikte bazılarının iki eşli olduğu görülmektedir⁵². Çeşitli

⁴⁵ R.ŞS. nr.1530, 81a

⁴⁶ Ergenç, *age.*, s. 147.

⁴⁷ Komşuluk ilişkileri ve mahallelinin birbirini kontrolü hususunda bkz. SuraiyaFaroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Elif Kılıç, İstanbul 2002, s. 165.

⁴⁸ R.ŞS. nr. 1512, 43b.

⁴⁹ R.ŞS. nr. 1530, 16b.

⁵⁰ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul 2000, s. 79

⁵¹ R.ŞS. nr. 1543, 78a.

⁵² R.ŞS. nr. 1544, 119b; R.ŞS. nr. 1543, 78a

muhallefât kayıtlarından anlaşıldığı üzere ailelerin çocuk sayısı 1 ile 7 arasında değişmekteydi⁵³. Aile hayatını derinden sarsacak her hangi bir durum olmadığı sürece evlilik hali devam etmekteydi. Ancak boşanma gibi bir zorunlu ayrılık olduğu takdirde eğer çocuk annede kaldı ise çocuğa nafaka bağlanmaktaydı ve nafakanın miktarı günde 1-3 akça arasında değişmekteydi⁵⁴. İncelenen sicil kayıtlarında Rodoscuk'ta bir yıl içinde yaklaşık 5 ile 12 arasında boşanma kaydına rastlanmaktadır. Sicil kayıtlarındaki veriler bize genelde boşanma talebinin erkekler tarafından geldiğini gösterse de Rodoscuklu kadınların da zaman zaman eşlerinden boşanma talep ettiği dikkatlerden kaçmamaktadır. Örneğin Teslime bt. Yusuf adlı kadın kocasının eve sarhoş gelmesi sebebiyle boşanma talebinde bulunmuştu⁵⁵.

Günümüzde aile anne, baba ve çocuklardan meydana gelen bir topluluğu ifade etmesine rağmen Osmanlı toplumunda üç kuşağın birlikte yaşadığı geniş aileler de bulunmaktaydı. Geniş aile, bir aile reisinin başkanlığında eş, çocuk, torun, gelin, damat, amca, dayı, hala ve teyzelerden oluşmaktadır⁵⁶. Büyük evlerde çekirdek aileden ziyade geniş ailelerin oturduğu tahmin edilebilir. Aynı bahçe içinde baba-oğul, baba-kız, iki kardeş ya da daha çok sayıda kardeşlerden oluşan hâne halkının müşterek bir hayatı paylaştıklarını söylemek mümkündür. Hacı İsa Mahallesi'nde ev satışına ait bir kayıta iki bâb, iki ocak olmak üzere iki yer evinden bahsedilmektedir. Burada iki ocağın bahsedilmesi her iki odada ayrı ayrı yemek pişirildiğini ve buranın yapılıırken iki ayrı aile için düşünülmüş olduğu açıktır. Aileler genelde kendi mülklerinde oturmayı tercih ediyordu. Ancak evi satın alama gücü olmayanlar şehirdeki kiralık odalarda oturuyordu. XVI.yy'da çok rastlanan bir durum olmamasına karşın XVII. yy'da göçlerle birlikte nüfusun artması yeni yaşam alanlarını zorunlu kılmış ve şehirde kiralık odaların sayısında büyük bir artış yaşanmıştır. Bu odaları genelde az çocuklu aileler ya da bekârlar tutmaktaydı. Odaların aylık kirası 20-30 akçe arasında değişmekteydi.

Sosyal hayat içerisinde Rodoscuk'lu kadınların oldukça özgür bireyler olduklarını kendilerini sosyal ve hukuksal alanda çok rahat ifade ettikleri dikkat çekmektedir. Rodoscuk'lu kadınlar, kimi zaman ticaretle uğraşmakta, kimi zaman vakıf mütevellisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadınlar, mülk edinme, satma, borç alıp verme, boşanma ve nafaka talep etme gibi pek çok hakka sahipti. Çoğunu şehrin ekonomik örüntüsünün içinde de görmek mümkündür. Şehirdeki önemli alışveriş merkezlerinde ya da çarşı içinde bazı dükkânların sahibi Rodoscuk'lu zengin kadınlardı. Sicil defterlerindeki kayıtların çoğunda kadınların birey olarak kendilerini rahatlıkla ifade ettiklerine ve kişisel haklarını savunduklarına dair verilerin sayısı oldukça fazladır. Ancak gerek şehrin ileri gelenlerinden, gerekse sıradan halktan çok sayıda kadının yasal işlemlerini çoğu kez vekilleri aracılığıyla gerçekleştirdikleri de görülmektedir. Kadın mahkemeye bizzat gelmek yerine eşi, babası, oğlu ya da kardeşi gibi kendi ailesinden kişilerin yanı sıra şehrin önde gelen şahsiyetlerini de vekil olarak tayin edebilmekteydi⁵⁷. Rodoscuklu zengin ya da ileri gelen ailelere sahip kadınları mahalle kurucusu olarak görmek de mümkündür. XVII.yy'da Rodoscuk'ta kurucusunun kadın olduğu üç mahalle bulunmaktaydı. Bunlar Cennet Hatun, Raziye Hatun ve Dudu Hatun mahalleleriydi.

Aile hayatıyla iç içe geçmiş ve büyük bir yere sahip sosyal hayatın diğer unsurlarından biri de köleler ve cariyelerdi. Rodoscuk'lu zengin ailelerin evlerinde hizmet gören bu kişiler ya köle pazarlarında getirilip Rodoscuk iskelesinde satılan ya da başka yerlerden kaçıp gelerek Rodoscuk'ta yakalanan köleler idi⁵⁸. Şehirdeki bu köle ve cariyelerin çoğunlukla Eflak, Macar, Arnavut, Boşnak, Nemçe, Rus ve Gürcü asıllı olduklarını anlaşılmaktadır. XVI.yy'da bir kölenin değeri 2000⁵⁹ iken XVII.yy'da ise 5000⁶⁰ akça civarında idi. Bu fiyatın dönemin koşullarında ortalama bir evin fiyatına eşit olduğu söylenebilir. Rodoscuk'ta Müslümanların olduğu gibi Gayr-ı Müslimlerin köle ve cariyesinin bulunduğu anlaşılmaktadır⁶¹.

⁵³ RŞS. nr. 1543, 106a.; RŞS. nr. 1543, 55a

⁵⁴ RŞS. nr. 1548, 53a; RŞS. nr. 1549, 14b

⁵⁵ Ortaylı, *age*, s. 84.

⁵⁶ Mehmet Akif Aydın, "Aile", *DİA*, II, s. 196-200.

⁵⁷ Ronald C. Jennings, "The Office of Vekil (Wakil) in 17th Century Ottoman Sharia Courts", *Studia Islamica*, Paris 1975, s. 155-157.

⁵⁸ Çerkes, Gürcü, Rus köleler İstanbul başta olmak üzere Osmanlı şehirlerindeki esir pazarlarında satılmış ve alınmıştır. Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukûkunda Kölelik-Câriyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem*, İstanbul 1995, s. 170.

⁵⁹ RŞS. nr. 1512, 52a.

⁶⁰ RŞS. nr. 1551, 21a.

⁶¹ Küçük Papaz Mahallesi'nden Esteron b. Dimo'nun Rus asıllı bir cariyesi vardı. RŞS. nr. 1539, 34a.

Rodoscuk'ta Müslim ve Gayr-ı Müslim halkın mülk edinme, evlenme, boşanma, iş kurma, bir meslek grubuna dâhil olma, ticaret yapma, bir mukataayı elinde tutuma gibi çeşitli sosyo-ekonomik ve ticari ilişkiler hususunda eşit haklara sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bir kısım detaylar Müslim ve Gayr-ı Müslimleri sosyal hayatın içinde birbirinden ayırmaktaydı. Bir Gayr-ı Müslim'in Rodoscuk sokaklarında dolaşırken belli kurallara riayet etmesi gerekliydi. Sicil kayıtlarına nazaran, Gayr-ı Müslimlerin başlarına kırmızı yelken takke ve beyaz imâme (sarık) takmaları ve Müslümanlar gibi yakalı kaftan giymelerinin yasak olduğunu öğrenmekteyiz⁶². Rodoscukzâimi olan Emrullah, Dimo b. Yorgi'nin başına kırmızı yelken takke takarak Müslüman gibi görüldüğünü tespit ederek bunu mahkemeye taşımıştır⁶³. Yine Mihal adlı şahsın da kırmızı yelken takke takarak Müslüman gibi dolaştığı kayıtlıdır⁶⁴. Şehir sakinlerinden Karagöz ise başına ak imâme taktığı ve "zimmî olduğuna dair kat'aalâmeti olmadığı, Müslüman gibi yürüdüğü" gerekçesiyle Rodoscukzâimi Emrullah tarafından şikâyet edilmiştir⁶⁵. Yani b. Gün (?) ve Niko b. Niko adlı Gayr-ı Müslimler ise başlarında yelken takkeleri ve üzerlerinde yakalı kaftanları olduğu için zâim Beylerhan talebiyle mahkemeye çağırılmıştır⁶⁶.

Toplumdaki etnik ve dini farklılıklar birbirinden ayrı mekânlarda yaşamayı gerektiriyor olmasına rağmen Müslüman mahallelerde yer yer Gayr-ı Müslim unsurlara da rastlanmaktaydı. XVII.yy'a ait verilerden şehre yeni gelenlerin Müslim ve Gayr-ı Müslim mahalleler ayırt etmeksizin çeşitli mahallelere yerleştikleri tespit edilmektedir. Örneğin İbrahim Bey Mahallesi'nde Nikola v. Kurd ve Sehak v. Sakar adlı Ermeniler yaşamaktaydı⁶⁷. Bu durum sadece Ermeniler için değil şehrin yerli sakinlerinden olan Rumlar için de söz konusuydu. XVII.yy'ın sonlarında Câmî-i Atik mahallesinde üç hânelik bir Rum nüfusun bulunduğu görülmektedir⁶⁸. Bunlar Papa Yani Mahallesi'nde görülmelerine rağmen Câmî-i Atik Mahallesi'nde yaşamaktaydılar. Müslim ve Gayr-ı Müslimlerin aynı mahallelerde birlikte yaşama durumları sık olmamakla beraber Osmanlı şehirlerinin hemen hepsinde karşılaşılabilecek bir durum idi.

Sonuç:Bu çalışmada Osmanlı taşrasında küçük fakat buna rağmen kalabalık ve kozmopolit bir şehir olan Rodoscuk şehir hayatından kesitler sunulmaya çalışılmıştır. Rodoscuk başkent İstanbul yakınlarındabir liman kenti olması sebebiyle kısa sürede gelişirken halkın da bu sayede refah seviyesi yükselmiştir. Osmanlı taşrasında, incelemiş olduğumuz Rodoscuk şehri gibi yüzlerce şehir mevcuttur.Bu çalışmada ve birçok şehir tarihi çalışmalarında karşılaşılabileceği üzere incelenen konularınıyalnız bir bilim dalını ilgilendiren konular olmadığı açıktır. Şehir çalışmaları konu itibarıyla sosyoloji, ekonomi, hukuk, mimarlık, coğrafya gibi pek çok bilim dalını da yakından ilgilendirmektedir. Bu durumda elde edilen verilerin sağlıklı ve faydalı bilgiler haline dönüşmesinde disiplinler arası bir çalışma ve koordinasyonun gerekli olduğu sonucuna varılabilir. Ayrıca şehir çalışmalarına bir bütünü oluşturan parçaları gibi bakmak gereklidir. Bu çalışmaların sayısı arttıkça Osmanlı dönemindeki şehirlerin oluşumu, ekonomik yapıları, toplum yapısı, aile hayatı, kadın erkek ilişkileri, etnik ve dini unsurlar arasındaki ilişkiler, şehir mimarisi ve şehir yönetimi hakkında genel bazı yargılara varılması kolaylaşacaktır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Kamil Kepeci Evrakı*, (BOA, KK),nr. 2781.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Tahrir Defteri*, (BOA. TD.) nr. 816, s.16.

Rodoscuk Şer'iyye Sicilleri (RŞS)

RŞS, nr.1553, 13a; RŞS. nr. 1512, 43b; RŞS. nr.1512, 52a; RŞS. nr.1513,68b; RŞS. nr.1514, 9a; RŞS. nr.1514, 53b; RŞS. nr.1514, 54b; RŞS. nr.1514, 57a; RŞS. nr.1514, 59b; RŞS. nr.1530, 81a; RŞS.

⁶² İmame: sarık; Kaftan: uzun kollu önden açık, düğmeli, yanları yırtmaçlı uzun elbise; Takke: kavuk vs. başa giyilen şeylerin terden kirlenmesini önlemek için altına giyilen bezden yapılmış hafif başlık. Bzk. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983, s. 350. -363.

⁶³ RŞS. nr.1514, 53b.

⁶⁴ RŞS. nr.1514, 54b.

⁶⁵ RŞS. nr.1514, 57a.

⁶⁶ RŞS. nr.1514, 59b.

⁶⁷ RŞS. nr. 1600, 70a.

⁶⁸ BOA. TD. nr. 816, s.16.

nr. 1530, 16b; RŞS. nr. 1539, 34a; RŞS. nr. 1543, 16a; RŞS. nr. 1543, 55a; RŞS. nr. 1543, 78a; RŞS. nr. 1543, 106a; RŞS. nr. 1544, 119b; RŞS. nr. 1547, 56a; RŞS. nr. 1548, 53a; RŞS. nr. 1549, 14b; RŞS. nr. 1550, 20b; RŞS. nr. 1551, 69a; RŞS. nr. 1558, 49a; RŞS. nr. 1571, 109a; RŞS. nr. 1573, 78a; RŞS. nr. 1544, 74b; RŞS. nr. 1547, 54a; RŞS. nr. 1551, 21a; RŞS. nr. 1551, 57a; RŞS. nr. 1551, 64a; RŞS. nr. 1551, 65a; RŞS. nr. 1551, 117a; RŞS. nr. 1553, 27a, 43a, 45b, 74a; RŞS. nr. 1565, 96a; RŞS. nr. 1572, 27b; RŞS. nr. 1572, 76b; RŞS. nr. 1580, 14a; RŞS. nr. 1580, 33a; RŞS. nr. 1589, 27a; RŞS. nr. 1600, 70a.

Kaynak Eserler:

Evliyâ Çelebi, *Seyahâtnâme*, C. VIII, İstanbul 1935.

Araştırma Ve İncelemeler

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *İslâm Hukûkunda Kölelik-Câriyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem*, İstanbul 1995.

ATEŞ, Hacer, *Kuzey Marmara Sahilleri Ve Art Alanında Şehirleşmenin Tarihi Süreci: XVI.-XVII. Yüzyıllarda Tekirdağ ve Yöresi*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 2009, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

AYDIN, Mehmet Akif, "Aile", *DİA*, II, s. 196- 200.

BARCAN, Ömer Lütfi, "Türkiye'de İmparatorluk Devrinin Büyük Nüfus ve ArâzîTahrîrleri", *İFM*, II/I, İstanbul 1941, s. 20- 59.

CANSEVER, Turgut, "Osmanlı Evi", *Yeni Türkiye, 701 Osmanlı Özel Sayısı*, VI, Sayı: 34, Temmuz-Ağustos 2000, s.475-483.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Anadolu Kentleri*, Ankara 2011.

ÇEVİK, Hikmet, *Tekirdağ Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 1949.

EMECEN, Feridun M., "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrîr Defterleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, 28- 29 Mayıs 1990, Bildiriler. İstanbul 1991, s. 143- 156.

ERGENÇ, Özer, "Osmanlı Şehirlerindeki Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, IV, 1984, s. 69- 87.

-----, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995.

FAROQHİ, Suraiya, *Orta Halli Osmanlılar*, çev. Hamit Çalışkan, İstanbul 2009.

-----, " A Map Of Anatolian Friday Mosques (1520-1535)" , *Osmanlı Araştırmaları*, IV. İstanbul, 1984, s.161-173.

-----, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Elif Kılıç, İstanbul 2002

GÖYÜNÇ, Nejat, "Osmanlı Belgelerinde Konut Terminolojisi", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, ed. Yıldız Sey, İstanbul, s.264-268.

JENNINGS, Ronald C., "The Office of Vekil (Wakil) in 17th Century Ottoman Sharia Courts", *Studia Islamica*, Paris 1975, s. 155-157.

KARPUZ, Haşim, " Türk Evi, Osmanlı Evi", *Yeni Türkiye, 701 Osmanlı Özel Sayısı*, VI, Sayı: 34, Temmuz-Ağustos 2000, s. 484-489

KOÇ, Yunus "Osmanlı'da Kent İskânı ve Demografisi (XV.-XVIII. Yüzyıllar)", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/6, İstanbul 2005, s. 161-210.

KUBAN, Doğan, "Anadolu-Türk Şehri, Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, VII, İstanbul 1968.

KÜTÜKOĞLU , Mübahat S., *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983.

ORTAYLI, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul 2000.

ÖZEL, Oktay, "Avârız ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ed. Halil İnalçık-Şevket PAMUK, Ankara 2000, s. 35-50.

SAKTIN, Münir, *Tekirdağ Ahşap Evleri*, Tekirdağ 1996.

YAŞAR, Ahmet, "Osmanlı Şehir Mekânları: Kahvehâne Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/6, İstanbul 2005, s. 237- 256.

Ek- 1: XVII. Yüzyılda Rodoscuk Mahalleleri⁶⁹

Müslüman	Rum	Ermeni
Nebizade	Papa Hırtafilako	Yanık
İskender Çavuş	Papa Snadios	Cedid
Cennet Hatun	Papa Yorgi	
Hacı İsa	Papa Esterati	
İbrahim Bey	Papa Likasto(?)	
Cami-i Vasat	Papa Yani	
Hüseyin Çavuş	Papa Perfit(?)	
Yunus Bey		
Kara Kâtip		
Raziye Hatun		
Hacı Musa		
Hoca Bayezid		
Canpaşa		
Cami-i Atik		
Hürmüz Çavuş/Hacı Hürmüz □		
Behram Reis □		
Leb-i Derya Hüseyin Çavuş □		
Dizadârzâde □		
Hoca Veli		
Dudu Hatun		
Hacı Mehmet		
Bevvab Mehmet Bey		
Rüstem Paşa		
22	7	2
(□) işaretli olan Mahalleler Yahudilerin meskun olduğu mahallelerdir.		

Ek- 2: Zemin taş, üst katı ahşap malzemedен inşa olunmuş bir Tekirdağ evi

⁶⁹ BOA. KK. nr. 2781, s.12-14.

Handwritten list of goods and prices in Ottoman Turkish script. The text is arranged in columns and rows, with some items written vertically. The list includes various commodities such as grains, oils, and other household items, each followed by its price in a specific unit. The script is cursive and characteristic of the 17th century Ottoman era.

⁷⁰ RSS. nr. 1609

Ek-4: Fiyat Listesinin Günümüz Türkçesine Aktarılmış Hali

Türü	Miktarı	Tutarı (akçe)	Türü	Miktarı	Tutarı (akçe)
Revgan	1 kıyye	40	Emrud kurusu	1 kıyye	8
Revgan-ı zeyt	1 kıyye	24	... ketanı		
Şirugan	1 kıyye	30	Nehariyeketanı	1 kıyye	24
Revgan-ı bezir	1 kıyye	28	?		
Mum	1 kıyye	24	Morina balığı	1 kıyye	20
Yerli kaşgaval	1 kıyye	24	Kara ketan	1 kıyye	20
Eflak kaşgavalı	1 kıyye	20	Hınna	1 kıyye	12
Tulum peyniri	1 kıyye	12	?	1 kıyye	15
Rumeli pastırması	1 kıyye	12	Kimyon	1 kıyye	10
Lahm-ı koyun	1 kıyye	12	Anason	1 kıyye	12
Lahm-ı keçi	1 kıyye	9	?	1 kıyye	6
Lahm-ı bakar	1 kıyye	6	Pekmez yerli	1 kıyye	10
Pirinç	1 kıyye	7	Kırkkilise pekmezi	1 kıyye	8
Alaca siyah üzüm	1 kıyye	10	Sabun	1 kıyye	22
Çöplü üzüm	1 kıyye	8	?		
Köfter	1 kıyye	12	Mısır şairiyyesi	1 kıyye	12
Sarıca incir	1 kıyye	8	Dane hurma	1 kıyye	18
Lop incir	1 kıyye	10	İstanbul şairiyyesi	1 kıyye	10
Rezeki üzüm	1 kıyye	12	Balçık hurma	1 kıyye	12
Badem	1 kıyye	32	Karadeniz kestanesi	1 kıyye	5
Eflak tuzu	1 kıyye	4	Tatlı pestil	1 kıyye	12
?	1 kıyye	8	Ekşi pestil	1 kıyye	8
Katran	1 kıyye	8	Has ekmek	Dirhem	80
Nohut	1 kıyye	6ekmek	Dirhem	120
Bakla	1 kıyye	5	Et pişirmek	1 kıyye	10
Börülce	1 kıyye	6	Koyun kebabı	1 şiş	2
Mercimek-i mısri	1 kıyye	6	Çiğer kebabı	1 şiş	2
Buldur	1 kıyye	4	Keçi kebabı	2 şiş	1
Aşlık buğday	1 kıyye	4	Ekmek pişirmek		12
Tarhana	1 kıyye	7	Börek/baklava pişirmek	1 sini	2
Vişne kurusu	1 kıyye	6 ?		
Ekşi erik	1 kıyye	10	La'li	1 kıyye	12
Zerdali kurusu	1 kıyye	8	Pekmez helvası	1 kıyye	18
Sirke	1 kıyye	4	?		
Kızılçık kurusu	1 kıyye	6	Otluk	1 kıyye	1
İzmir soğanı	1 kıyye	3	Samani	1 kıyye	1
Kaba soğan	1 kıyye	2	Odun	2 kıyye	1
Ayduncuk zeytini	1 kıyye	4	Çıra	1 kıyye	1
Hurma zeytin	1 kıyye	12	Atılmış penbe	1 kıyye	40
?			Siyah tuz	1 kıyye	28
?			Beyaz tuz	1 kıyye	40
Ceviz	1 kıyye	1	Kaba çörek	50 dirhem	1
Urla bağ zeytini	1 kıyye	16	Taba kâhisi	30 dirhem	1
Bursa ketanı	1 kıyye	6	Yağlı poğaç	20 dirhem	1
Yerli bal	1 kıyye	20	Hurde halka	30 dirhem	1
Eflak balı	1 kıyye	18	Merdane böreği	30 dirhem	1
İzmir narı	1 kıyye	9	K'ahi	30 dirhem	1
Elma	1 kıyye	4	Arap çöreği	30 dirhem	1
Kara Havyar	1 kıyye	50	Haşlama börek	30 dirhem	1
Alakerda balığı	1 kıyye	20	Arap gevreği	30 dirhem	1
Palamut balığı	1 kıyye	12	Gevrek	30 dirhem	1
Uskumru balığı	1 adet	1	Ağzı açık börek	30 dirhem	1
Kolyoz balığı	1 adet	10	Ekmek pişirmek		12
Et sucuğu	1 kıyye	12	Mayalı simit	30 dirhem	1
Sarımsak	10 adet	1	Ramazan helvası	1 kıyye	30

7 Numaralı Kısas Defterine Göre Osmanlı Şehirlerinde Cinayet Suçları (1857-1859)

Prof.Dr. Ahmet AKSİN
Fırat Üniversitesi / Elazığ

Doç. Dr. Türkmen TÖRELİ
Dokuz Eylül Üniversitesi / İzmir

1- Kısas Defterleri Hakkında Genel Bir Değerlendirme

Osmanlı Devleti'nin kuruluşuyla birlikte yeni ve orijinal bir hukuk sisteminin başladığını söylemek mümkün değildir. Zira devleti kuranlar daha önce kurulmuş Türk ve İslam devletlerinden birçok kuralların yanı sıra, o zamana kadar yürürlükte olan ve büyük oranda birlik arz eden bir hukukî yapıyı da miras almışlardır. Ancak Osmanlıların, almış oldukları bu hukukî mirası hiç değişikliğe uğratmadan uyguladıklarını düşünmek de mümkün değildir. Altı asırlık bir süreç içinde, miras alınan bu hukukî yapıda gerekli değişiklikler ve ilaveler yapılmıştır. Osmanlı hukukunun esas temelini İslam hukukunun oluşturduğu da inkâr edilemez. Ancak İslam hukuku uygulamasında gerek mezhep ayrılığına gerekse sosyal, siyasi ve kültürel farklılıklara bağlı olarak devletten devlete bir takım değişikliklerin olduğu da bir gerçektir. Bu farklılıkları Osmanlı Devleti'nde gözlemlemek mümkündür. Ayrıca buna İslam hukukunun ayrıntılı olarak düzenlemediği veya düzenlemesini devlet başkanlarına havale ettiği alanlarda Osmanlı padişahları tarafından dönemin ihtiyaçları ve anlayışı ışığında hukuk kurallarının konduğu olgusu da eklenmelidir. Bütün bunlar birlikte değerlendirildiğinde altı asırlık Osmanlı uygulamasının nasıl kendine özgü bir hukuki yapı ortaya koyduğu kolayca anlaşılır. O halde Osmanlı hukuku denince hatıra İslam hukukunun teorik esaslarıyla, bu hukukun altı asırlık uygulamasında aldığı şekiller ve Osmanlı hükümdarlarının kendilerine tanınan alanlarda koyduğu hukuk kuralları ve kanunlar gelmektedir.

Kısas cezası cinayetlere mahsus bir cezadır. Katili maktül mukabilinde öldürmek bir kısastır¹. *Kısas* bazı kaynaklarda “suç ile ceza” arasındaki bir eşitlik, “cinayette ödemek” ve “müsavat” manasındadır. Latincesi “Talia” olan kısas’ın sözlük manası ardından gitmek, iz sürmek, yaptığı işte birbirinin yolunu takip etmek, kesmek, eşitlemek, misilleme yapmak şeklindedir². Kısas, adil karşılık demek olup, misliyle mukabele anlamında değildir. Eğer böyle olsaydı taksirle adam öldürme veya ağır tahrik altında adam öldürme suçlarında maktülün öldürülüşü gibi faili aynı usullerle öldürmek gerekirdi. Bu suçlarda misillemeye gidilemeyeceği gibi, işkence tatbiki ile adam öldürme suçunda da faile ceza işkence ile tatbik edilemez. Kısasın amacı intikam değil, toplumun korunmasıdır³. Örnek olarak kan davalarını ve insanların birbirlerinin hayatlarına kastetmelerini önlemek için *kısas* oldukça caydırıcı bir cezadır.

Kısas cezası ile ilgili olarak Osmanlı Kanunnamelerinde şu kayıtlara rastlanmaktadır. “Eğer bir kimse adam öldürürse yerine kısas ederler cürüm alınmaya. Eğer kısas etmeseler, katl olunacak kısas olunmazsa gani ise 100 akçeye ve dahi ziyadeye...” diye devam etmekte olup diyet miktarı zamanın şartlarına göre Osmanlı kanunnamelerinde farklılık göstermiştir⁴.

Osmanlı Devletinde Klasik dönemde mahkemenin kısas hükmü Bab-ı Meşihat’a gider, tasdik olunursa Divan-ı Hümayunda görüşülür ve ferman çıktıktan sonra infaz edilirdi. Tanzimat’tan sonra (1840 tarihli Ceza Kanunnamesinin 3. Maddesine göre) ise durum değişmiş, adam öldürme suçu

¹ Ömer Nasuhi Bilmen; *Hukukî İslamiye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*, C.3, s.34

² İbrahim Yılmazçelik, Özcan Tatar; “Osmanlı Hukukunda Kısas Uygulamaları Hakkında Adana Örneğinde bazı tespitler (1700-1750)” *XV. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, 4. Cilt 2. Kısım, Ankara 2010, s.1298.

³ Mustafa Avcı; *Osmanlı Hukukunda Suçlar ve Cezalar*, İstanbul 2004, s.82

⁴ Yılmazçelik, Tatar; *a.g.m.*, s.1302

İstanbul'da işlenmiş ise yargılama Fetvahanesi'nde, taşrada işlenmiş ise memleket (eyalet) meclisinde yapılacak, yargı hükmü Fetvahanenin incelemesinden sonra padişah onayıyla tekrar taşraya gönderilip, kısas infaz edilecekti⁵.

Kısas Defterleri ise işte bu verilen cezalarının (Tanzimat sonrası) icrasına ait hükümlerin kaydedildiği defterlerdir. Aşağıda belirttiğimiz tabloya dikkat edildiğinde (bkz. *Tablo-1*)⁶ Başbakanlık Arşivinde Nefy ve Kısas defterleri serisinden 989 numaralı "Divân-ı Hümayûn Defterleri Katalogu"nda kayıtlı H.1256–1327 / M. 1840–1903 tarihleri arasındaki ceza kayıtlarını ihtiva eden 10 adet defter vardır.

Bu defterler kronolojik olarak tasnif edilmiş olup defterlerde zikredilen dönemlere ait Kısas Defterleri, ait oldukları dönemle ilgili olarak Osmanlı Devleti'nde işlenen suçlar ve bu suçların karşılığında suçlulara verilen cezaları ihtiva etmektedir.

Katalog Gen.No.	Sıra No	Tasnifin (Fonun) Kodu	Tarih		Sahife Adedi
			Hicrî	Miladî	
989	1	Nefy ve Kısas Defterleri	1256 - 1259	1840 - 1843	137
	2		1259 - 1264	1843 - 1848	192
	3		1264 - 1272	1848 - 1856	187
	4		1272 - 1279	1856 - 1863	202
	5		1279	1863	356
	6	Kısas Defterleri	1264 - 1273	1848 - 1856	190
	7		1273 - 1278	1857 - 1862	160
	8		1278 - 1287	1861 - 1870	232
	9		1287 - 1291	1870 - 1874	242
	10		1291 - 1327	1874 - 1903	233

Tablo 1; 989 numaralı Divân-ı Hümayûn Defterleri Katalogu'na kayıtlı Nefy ve Kısas defterleri

2- 7 Numaralı Kısas Defteri'ne Dair Teknik Bilgi

İncelemiş olduğumuz 7 Numaralı Kısas Defteri büyük boy olup, yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere toplam 160 sayfa olarak görülmesine karşın birinci sayfanın boş olduğunu ve defterin ikinci sayfadan başladığını ve sondaki 159 – 160. sayfalarının da boş olduğunu görmekteyiz. Buradan da defterin katalogda belirtilenin aksine 160 sayfa değil de 157 sayfa olduğu anlaşılmaktadır. İkinci sayfadan başlayan defterin başında dibace diye tanımladığımız büyük yazı ile yazılmış, defteri yazan kâtibin adının ve defterin kaleme alındığı tarihin yazılarak kâtime yapılan duanın yer aldığı başlangıç kısmını ve müteakibinde de kaydedilen diğer belgelerin geldiğini görmekteyiz.

Defterde yazılan belgelerin bir kısmının üzerinde belge ile ilgili ve belgenin üst kısmına dik olarak yazılmış derkenarları görmekteyiz. Bu derkenarların bazılarının belge üzerine sığmayarak sayfa üzerinde başka yerlere hatta bir önceki ya da bir sonraki sayfaya da kaydırıldığını, bununda rahat anlaşılabilmesi için derkenarların sonunda ve başında rakama benzer çeşitli semboller kullanıldığını görmekteyiz. Bu derkenarlar idam cezasının ne zaman infaz edildiği veya kısastan af edildiyse diyetin miktarını ve verilen cezanın süresini belirtmek için yazılmıştır. Ancak bu defterlerdeki belgelerin bir kısmında bu derkenarlar bulunmadığı için idam cezasına çarptırılan suçluların infaz edilmedikleri hakkında bilgi sahibi olamıyoruz. Mesela incelediğimiz döneme ait 128 belge içerisinde

⁵ Avcı; a.g.e, s.100

⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, İstanbul,2000, s.42

bulunan 66 belgede herhangi bir şerh veya derkenar olmadığından buradaki suçluların idama mahkum olduklarını ancak diyete çevrilip çevrilmediğini, çevrilmediyse infaz edildiklerini tespit edemiyoruz. Bunun dışında kalan 62 cinayet davası ile ilgili belgelerin üzerindeki derkenarlardan katillerin 12 sinin kısastan af edildiğini 46'sının ise infaz edildiğini tespit ediyoruz.

Defterde hicrî olarak belirtilen tarihlerin yazımında ise kısaltmalar kullanılmıştır. Günler ise bazı yerlerde tam tarih olarak verilmesine karşın bazı yerlerde ayın başları, ortaları ya da sonları olarak ya da ayın ilk ve son günü demek suretiyle (Evâ'il, Evâsıt, Evâhir, Gurre, Selh) belirtilmiştir. Bazı belgelerde tarih belirtilmeyerek sonda “aslı gibi” , “aslına tatbiken” ya da “kezalık” gibi ifadeler kullanıldığını görmekteyiz.

3. Cinayetlerin İşlendiği Şehirler

Ocak 1857- Ağustos 1859 tarihleri arasında deftere kaydedilmiş 128 cinayetin meydana geldiği şehirleri incelediğimizde ortaya çıkan tablo şu şekildedir.

Eyalet	Cinayet sayısı	Kazaları
Bosna	7	Belanoka 2,
Trabzon	6	Yomra 1,Görece 1, Maçka 1
Hüdavendigar	6	Mihalıç 2, İnegöl 1,
Harput	6	Palu 2, Çemişgezek 1
Kastamonu	6	Gerede 1, Viranşehir 2
Bağdat	4	
İstanbul	4	
Konya	4	Hamid 1,
Rize	4	
Şam	4	
Üsküp	4	
Yanya	4	
Aydın	3	
Bolu	3	
Filibe	3	
Kıbrıs	3	
Musul	3	
Niş	3	
Selanik	3	
Silistire	3	Şumnu 1, Filibe 1
Pirizren	2	
Ankara	2	
Alanya	2	
Diyarbakır	2	
Edirne	2	
Girid	2	
Haleb	2	
Hersek	2	
Karesi	2	
Maraş	2	
Siroz	2	
Sivas	2	Zile 1,
Sofya	2	
Vidin	2	
Tırnova Sayda, Midilli, Manisa, Manastır, Lazistan, İzmir, Hanya, Denizli, Bozok, Adana, İçel, Ordu Üsküp Bolu ve diğer	1	

Tablo 2: Cinayetlerin işlendiği yerleşim birimleri

Cinayetler bölgesel bazda irdelendiğinde Anadolu 67 cinayetle ilk sırayı alır. Bunu 40 cinayetle Balkanlar'ın, 15 cinayetle Ortadoğu'nun, 6 cinayetle de adaların izlediğini görmekteyiz⁷

4. Katil Ve Maktullerin Cinsiyetleri

İncelenen dönem içerisinde vuku bulan 128 cinayet vakasında genellikle erkeklerin işlediği cinayetler dikkat çekmektedir. Cinayet işleyen kadın sayısı 5 olup bunların 3'ü doğrudan katil olup idama mahkum olmuşlar, diğer 2'si ise cinayet yardım etme suçuyla hapis cezası almışlardır.

Bosna Eyalet merkezinde Hanife isimli bir kadın Kazıme isimli kadının evine girip bıçakla öldürmüş ve altınlarını gasb etmiş daha sonra iki erkeğin yardımıyla cesedini nehre atmak suretiyle ortadan kaldırmaya çalışmışlardı. Görülen davada katilin Hanife olduğu anlaşılmış ve kendisine idam cezası verilmiştir.

Yine Hersek Sancağında Verla isimli kadın evinde misafir ettiği İbrahim b. Osman'ı kazmayla öldürmesi üzerine 10 Mart 1859 tarihinde görülen davada idama mahkum edilmiş ve 30 Ağustos 1859 tarihinde hüküm infaz edilmiştir.

Yanya Eyaletinde ise Rabia isimli kadın tartıştığı kocası Receb'i piştov ile öldürmüş ve idamına karar verilmiştir.

Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere işlenen cinayetlerin 2'si hariç tamamında olsa erkeklerin varlığı söz konusudur.

Kadınların maktul, erkeklerin de katil olduğu vakaların sayısının 6 olduğu görülmektedir. 2 cinayette ise erkek kadın birlikte öldürüldüğünden bunları da dahil edersek cinayete kurban giden kadınların bulunduğu vaka sayısının 8 olduğunu belirtmek doğru olacaktır.

Filibe'de Gayrimüslim bir küçük kız çocuğunu öldürdüğü iddiasıyla yargılanan ve yine bir gayrimüslim olan Yolat isimli şahıs suçlu bulunmuş ve idamına hüküm verilmiştir. Maktulün ailesi katili kısıstan af ettikleri için 10 yıl tersanede kürek cezasına çarptırılmıştır⁸.

Yine Silistre Eyaletinde Ayşe isimli 4 çocuklu dul bir kadını bıçaklayarak öldüren Mustafa görülen davada idama mahkum edilmiş ve cezası infaz edilmiştir⁹.

İstanbul'da meydana gelen olayda ise eşkiya guruhundan iki gayrimüslim erkek Zeliha isimli Müslüman bir kadının evine zorla girerek öldürmeleri üzerine fetvahanede yapılan yargılamada idama mahkum edilmişler ve olayın vahameti ve şahitlerin ifadelerinin yeterli görülmesi üzerine katillerden biri Edirnekapi'da diğeri de Karaköy'de ibret alınsın diyerek asılmışlardır¹⁰.

5- Dini İnançlarına Göre Katil Ve Maktuller

Cinayetleri Müslim-Gayrimüslim bazında irdelediğimizde ise; hem katil hem de maktul bazında Müslümanların çoğunluğu teşkil ettiğini görmekteyiz. İncelediğimiz bölüm içerisinde Müslümanların 97 olayda katil, 105 olayda maktul konumunda olduğunu; buna karşın Gayrimüslimlerin 31 olayda katil 23 olayda da maktul konumunda olduğunu görmekteyiz. Bu rakamlara göre Müslüman olup cinayet işleyenlerin oranı %75, Gayrimüslimlerin ise %25 tir. Toplam 128 cinayet vakasının 2'sinde Müslim ve gayrimüslimler birlikte cinayet işlemişlerdir.

Dini inanç yönünden Kısas defterindeki bu cinayetleri incelediğimizde:

Katilin Gayrimüslim, maktulün Müslim olduğu cinayet vakası sayısının 16, katilin Müslim maktulün Gayrimüslim olduğu cinayet vakasının da 5 olduğu görülmektedir.

Bu 21 cinayetin dışında katil ve maktulün Müslüman olduğu cinayet dava sayısının 91, katil ve maktulün Gayrimüslim olduğu dava sayısının ise 15 olduğu görülmektedir.

⁷ Adalar olarak kastettiğimiz Kıbrıs, Girit ve Midilli adalarıdır.

⁸ 7 Numaralı Kısas Defteri, s.16, b.27

⁹ 7 Numaralı Kısas Defteri; s. 9, b.16

¹⁰ 7 Numaralı Kısas Defteri; s. 29, b.52 (1840 yılında yayınlanan Ceza Kanunnamesinin 3. Maddesine göre İstanbul'da işlenen suçların yargılaması Fetvahanede yapılacaktır. Bkz. Avcı; a.g.e, s. 99

Katil G.Müslim Maktul Müslim Cinayet sayısı ve oranı	Katil Müslim Maktul Müslim Cinayet sayısı ve oranı	Toplam ve oran
16%12.5	5%3.9	21%16.4

Tablo 3: Katil ve maktulün farklı dinlerden olduğu cinayetler ve oranları

6. Cinayette Kullanılan Silahlar

Cinayetlerin işlenmesinde kullanılan silahları incelediğimizde 36 cinayetin işlenmesinde kullanılan tüfek dikkat çekmektedir. Daha sonra 38 vakada kullanılan kama, hançer ve bıçak gelmektedir. Bu silahları 22 ile piştov ve tabanca, 10 kez kullanılan kazma ve balta takip etmektedir. Kullanılan diğer cinayet aletleri ise farklılık göstermektedir. Bunlar, sopa, şiş, kılıç, ustura, kalemtraş ve taş gibi aletlerdir. Kısas Defterindeki belgelerde cinayet ile sonuçlanan olayların safahatı genellikle ayrıntılı verilmediği için, tüfek ve tabanca gibi ateşli silahların fazlalığı işlenen cinayet suçlarının çoğunun taammüden işlendiğinin bir göstergesi olarak nitelenebilir.

Kullanılan Silah	Sayı	Oranı
Tüfek	39	%30.4
Kama-hançer-bıçak	38	%29.6
Piştov-tabanca	22	%17
Kazma-balta	10	%7.8
Sopa	6	%4.6
Kılıç	4	%3
Şiş	3	%2.3
diğer	6	%4.6
Toplam	128	100

Tablo4: Cinayetlerde kullanılan silahlar ve oranları

7. Diyete Çevrilen İdam Cezaları

Yukarıda defterde yer alan ve incelediğimiz 128 belge içerisinde 62'sinin üzerine derkenar yazıldığından bahsetmiştik. Bu 62 cinayet davasında 14 katil idama mahkum edilmelerine rağmen maktulün varisleri veya varislerinden bir tanesi tarafından kısastan af edilmişlerdir. Katil idam cezasından diyet verilmek suretiyle kurtulmuş olsa da Devlet suçluyu serbest bırakmamış gereken cezayı vermiştir¹¹. Verilen ceza ise genellikle 10 veya 15 yıl kürek cezası olmaktadır.

Katilin idamından şeriat hükümlerine göre vazgeçilebilmesi için maktulün yakınlarından en az birinin katili kısastan af etmesi gerekir. Böyle bir durumda katilin infazı yapılmaz¹². ve ceza diyete çevrilir ve genellikle de beraberinde kürek cezası verilirdi.

1858 yılında yürürlüğe giren Ceza Kanunnamesininin 172. Maddesinde “Kısas cezasından affolunan katil müebbeden yahud 15 seneden az olmamak üzere muvakkaten küreğe konulur¹³.” Diye yazmasına rağmen incelediğimiz Kısas defterinde maktullerin varis veya varisleri tarafından affedilen katillere 15 yıl değil de genellikle 10 yıl kürek cezası verilmiştir. Nitekim kısastan affedilen 14 suçlunun sadece bir tanesi 15¹⁴, dokuz tanesi 10¹⁵, bir tanesi 8¹⁶, üç tanesi 7¹⁷ yıl kürek cezası almıştır.

¹¹ Yılmazçelik, Tatar; a.g.m. s.1301.

¹² Şamil Dağcı; “Kısas” Maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2002, s.488,

¹³ Avcı; a.g.e., s. 101

¹⁴ 7 Numaralı Kısas Defteri; b.2,

¹⁵ 7 Numaralı Kısas Defteri; b. 6-12-20-23-24-26-27-31-34

¹⁶ 7 Numaralı Kısas Defteri; b. 48-

¹⁷ 7 Numaralı Kısas Defteri; 8-37-54-62

Suçlunun varislerin affi dışında kısastan kurtulabilmesi için belirli şartların oluşması da gerekmektedir. Bunlar arasında katilin dava görülürken ölümü¹⁸, sulh olunması¹⁹ gibi sebepler vardır.

Diyet miktarlarını incelediğimizde miktarın genellikle 10.000 dirhem gümüş ve bazen de 2500 ile 7500 guruş arasında olduğu görülmektedir²⁰.

Bursa'da Çoban İbrahim'in Koyuncu Adem'i öldürmesi üzerine görülen davada Çoban İbrahim'in kisasına hükmedilmiş ancak, maktulün eşi Hanife katili af etmişti. Bunun üzerine diyet olarak 10000 dirhem gümüşün üç taksitte ödenmesi karara bağlanmıştır. İdam edilmekten kurtulan katil İbrahim'in ise 10 yıl tersane'de kürek cezası çekmesine hükmedilmiştir²¹.

Yine Manisa'da saadettin isimli şahsı öldüren Akhisarlı Mehmed de aynı şekilde kısastan af edilmiş 10000 dirhem gümüşü diyet olarak ödemiş ve 10 yıl tersanede kürek cezasına çarptırılmıştır²².

İncelenen dönemde af edilip 15 yıl kürek cezasına çarptırılan sadece bir cinayet vakası görülmektedir. Kastamonu'da Ali isimli şahsı öldüren Abdullah isimli şahsın idam cezası 2170 guruş ve 10000 dirhem gümüş olarak diyete çevrilmiş ve 15 sene tersanede kürek cezasına çarptırılmıştır²³.

8. İnfazın Gerçekleşmesi

Yukarıda da belirttiğimiz üzere Eyalet meclislerinde görülen davalarda eğer kısas hükmü verilmiş ise karar Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye'ye gönderilir orada görüşüldükten sonra verilen karar padişahın onayına sunulur ve hüküm infaz edilirdi²⁴.

İnfazın gerçekleştirilmesi esnasında Kısas defterindeki belgelere göre mutlak surette maktulün varisleri hazır bulunmaktadırlar. Nitekim belgelerin üzerindeki bütün şerhlerde genellikle “..Bermantuk-ı emr-i ali katil-i merkum verese-i maktül huzurunda kısas olunmuş olduğu...” şeklinde yazılmaktadır. Bu da gösteriyor ki infaz mutlak surette maktul varislerinin huzurunda yapılmaktadır.

İnfazın kılıç veya asılarak mı yapıldığı hakkında kesin bir bilgi edinebilmek mümkün görülmemektedir. Sadece bir belgede bir kadını öldüren iki şahsın asılarak idam edildikleri belirtilmektedir. Sadece bir belgede kılıç ile yapıldığı anlaşılan bir infazın gerçekleşmesi ise oldukça ilginçtir. Musul'da meydana gelen bir cinayet vakasında 17 Haziran 1859 tarihinde Süleyman adlı bir genci öldüren Seyid Hüseyin'in 30 Ağustos 1859 tarihindeki infazını bizzat maktulün babası Hacı Hamavi kılıç ile bizzat kendisi gerçekleştirmiştir. Nitekim belgenin üzerindeki şerhte şöyle yazılmaktadır. “ Katil-i merkumu verese-i merkumandan maktülün babası Hacı Hamavi bi'l asale ve bi'l vekale kılıç ile vech-i şer'i üzere katl ve idam eylemiş olduğunu natik varid olan mazbata ve ilam me'alleri ba-ferman-ı ali şerh verildi²⁵.”

Katilin maktül yakınları tarafından infaz edebileceği az da olsa bazı İslam hukukçuları tarafından söylenmişse de çoğunlukla bu işin devletin görevlendirdiği memurlar (cellatlar) eliyle yapılması fikri daha yaygın ve kabul edilen bir görüştür²⁶. İncelediğimiz 128 belge içerisinde

¹⁸ Mesela Trabzon'da Hüseyin Derviş isimli kişiyi öldüren Bahriye neferlerinden Ahmet'in kisasına hükmedilmediği ve fetvahaneden de onay alınmış olmasına rağmen eceliyle ölmesi üzerine idam edilememiştir. Bkz 7 Numaralı Kısas Defteri s.3, b.4.

¹⁹ Bolu Sancağına bağlı Ereğli kazasında öldürülen Durmuş'un katili olan İbrahim'i maktulün varisleri kısastan af etmiş ve diyet talebinde de bulunmamışlardır. Bunun üzerine katil Ahmet 10 yıl tersanede küreğe konulmuştur. Bkz 7 Numaralı Kısas Defteri s.14, b.25.

²⁰ “...Hür bir erkeğin diyet-i kamilesi, bin dinar veya 10000 dirhemi şer'i gümüş veya yüz deve veya...” Bkz. Bilmen; a.g.e, C.3, s.47

²¹ 7 Numaralı kısas Defteri; s. 4,b.6

²² 7 Numaralı kısas Defteri; s. 7,b.12

²³ 7 Numaralı kısas Defteri; s. 3,b.2

²⁴ Normal koşullarda şer'iyeye mahkemelerinin görev ve yetkisi dâhilinde bulunan hırsızlık, adam öldürme, eşkiyalık gibi suçları işleyenlerin yargılanmaları, gerek görüldükçe bu mecliste de yapılmaktaydı. Daha sonra bu meclisin; gerek yeni yasaların hazırlanması, gerekse Tanzimat'ın uygulanmasının sağlanması gibi önemli ve yoğun iş yükü karşısında, bu tür yargılamalar tekrar yerel mahkemelerde yapılmaya başlandı. Ancak bu kez Meclis-i Vâlâ'yı, temyiz mercii konumunda görmekteyiz. Bu konuda bkz. Mehmet Seyitdanlioğlu; *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK. yay., Ankara, 1994

²⁵ 7 Numaralı kısas Defteri; s. 67,b.123.

²⁶ “Bir kişi, adam öldürme suçunu işleyip mahkemece suçu sabit olduktan ve hakkında kasten öldürme hükmü verildikten sonra, maktulün velilerinden kısas isteme hakkına sahip olanlar, aralarında bir anlaşmazlık olmaksızın hep beraber kısasın uygulanmasını istedikleri ve kısasa mahkemece hükmedildiği takdirde kısasın infazı gerekir. Klasik fıkıh doktrininde, kısasın infazını velilerden bu işi yapabilecek kimseler bulunuyorsa, yetkili organların izni ve gözetiminde bizzat onların yapabilecekleri belirtilir (Kasani, 1986: VII, 245; İbn Kudame, 1972: IX, 393; Maverdi, 1983: 203). İnfazı velilerin bizzat

mahkemenin kararının kesinleştiğini bildiren üzerine şerh yazılmış 46 infaz içerisinde sadece bir belgenin bulunması bu durumun istisna mı yoksa sık olmasa da başvuru infaz yöntemlerinden birisi mi olduğu konusunda net bir kanaat vermemizi zorlaştırmaktadır. Ancak böyle bir infaz şekline ulaşabildiğimiz kaynak ve belgelerde şu ana kadar rastlamadığımızı da belirtmek isteriz.

Taşrada görülen ve kısas hükmü verilmiş olan katillerin infazlarının çok uzun süre geçmeden infaz edildiklerini görmekteyiz. Nitekim infazı karardan sonra bir yılı geçen hiçbir dava yoktur. Mesela Hüdavendigâr Eyaletinde 15 Ekim 1857 tarihinde verilen kısas hükmü 20 Ocak 1858 tarihinde infaz edilmiş ve üç ay içerisinde sonuçlandırılmıştır. Yine Halep Eyaletinde 14 Aralık 1857 tarihinde verilen karar 22 Şubat 1858’de uygulanmıştır. İnfazlar genellikle mahkeme kararının fetvahaneye gönderilmesinden yaklaşık 5 ile 6 ay arasında gerçekleşmiştir. En kısa süren infaz kararı uygulaması ise bir ay süren Halep’teki bir davadır.

Yine bu defterden edindiğimiz intiba, devletin yargılama sürecinde en ufak bir şüpheye mahal bırakmayacak derecede sistemli bir şekilde yargılama yoluna gittiğinin yanı sıra davaların işleyiş sürecinin ne kadar hızlı ilerlediğini ve merkeze bağlı bir şekilde yapıldığını görmekteyiz.

Sonuç

İslam Ceza hukukunda had ve kısas cezaları en ağır cezalardır. Zira İnfazdan sonra bir hata tespit edilirse, onun telafisi mümkün olmaz. Dolayısıyla böyle davalarda hâkime, cezayı düşürecek bir şüphe arama görevi verilmiş ve suçun tereddütsüz ispat edilebilmesi için özel tedbirler alınmıştır.

İncelemiş olduğumuz 7 Numaralı Kısas Defteri’nde, Osmanlı adlî sisteminin hemen hemen hiç hata affetmeyen bu dalında ne kadar adil ve hızlı bir yargılama yapmış olduğu gözler önüne serilmiştir. İncelediğimiz kısım içerisinde iki kişi arasında vuku bulan münakaşa, yol kesme, gasp, eşkıyalık, alacak, ticari rekabet, firar, v.s. sebeplerle işlenen cinayetler ile devletin bu cinayetlere vermiş olduğu cezalar yer almaktadır. Bu cezalar arasında maktulün varislerinin katili affetmemesi sebebiyle katile kısas uygulanması olduğu gibi; maktulün varislerince katilin affedildiği ve kısastan vazgeçildiği de gözlemlenmiştir. Ama bu durumda bile devlet suçluyu hemen serbest bırakmamış, bir nevi amme davası devam ederek suçlulara kürek ya da pranga cezası verilmiştir.

Yine bu defterde devletin yargılama sürecinde en ufak bir şüpheye mahal bırakmayacak derecede sistemli bir şekilde yargılama yoluna gittiğinin yanı sıra davaların işleyiş sürecinin ne kadar hızlı ilerlediğini ve merkezle bağlı bir şekilde yapıldığını görmekteyiz.

Osmanlı toplumunda, adalet ve hak arama konusunda etnik ayrım söz konusu olmamaktaydı. Defterde merkez haricinde taşrada da vuku bulan cinayetlerin konu alındığını ve sadece Müslim değil aynı zamanda gayrimüslimler arasındaki davaların da konu edildiğini, buradan da devletin merkezî otoritesinin ne derece sağlam işlediğini ve gayrimüslim tebaanın Osmanlı adaletine duyduğu güveni görmekteyiz.

Had ve kısas cezasını gerektiren suçlarda, şahitler dinlendikten sonra, güvenliklerinin tespiti için mahkemece yürütülmesi gereken tezkiye işlemleri tamamlanıncaya kadar, emniyet tedbiri olarak,

yerine getirmelerinin cevabına âyet ve hadislerden delil getirmişlerdir. Bu hususta bir âyette şöyle buyrulur: "...Kim bir haksızlığa uğrayarak öldürülürse, onun velisine yetki verdik. Artık o da kısas hususunda aşırı gitmesin (meşru hakla yetinsin)." (İsra, 17/33). Bu ayette, katilin kısasın uygulanması için maktulün velisine teslim edilmesi gerektiği sonucu çıkarılmıştır (Kurtubi, 1988: X, 165). Bu konu hakkında Müslim’in rivayet ettiği bir hadis de şöyledir: "Bir adam, Hz. Rasulüallah’a başka birini getirip "Bu benim kardeşimi öldürdü" dedi. O kişi de öldürdüğünü itiraf etti. Bunun üzerine Rasulüallah, "Sen de bunu götür ve öldür" dedi (Müslim, 1955: Kasame, 33; Nesai, 1930: Kasame, 6). Hadisin metninden de anlaşıldığı gibi, kısasın infazı maktulün velisine ait bir hak olup ona bu imkânın sağlanması gerektiği sonucu çıkarılabilir. Ancak kamu düzen ve toplum huzurunun bozulmaması, kargaşa ve teröre (fitneye) sebebiyet vermemek için kamu otoritelerinin ve yetkililerin izni ve gözetiminde yapılması gerekir. Şayet velilerden biri infazı, yetkili makamlardan izinsiz yaparsa kendisi taziren cezalandırılır (Kasani, 1986: VII, 244; Remli, 1968: VII, 300). Eğer velilerden kısasın infazını gerçekleştirmeye ehil kimseler yok ise fukahânın ittifakıyla onun yerine yetkili kurumlar infaz ederler (Kasani, 1986: VII, 244; Remli, 1968: VII, 300). Bu hususta Hanbelî hukukçuları; "Devletin, görevi sadece had ve kısasın infazını gerçekleştirmek olan, ücreti devlet bütçesinden karşılanan görevliler hazırlaması gerekir. Kamu maslahatına daha uygun olan budur" demişlerdir (İbn Kudame, 1972: IX, 395). Doktrinindeki Hanbelîlerin bu görüşü, günümüz infaz müesseseleri açısından değerlendirildiğinde daha isabetli olduğu görülür. Bir ihtisas ve beceri gerektiren kısasın infazı, böyle bir kurum oluşturularak, uzman kişiler yetiştirilmesi ve onların eliyle yapılması kamu yararının ötesinde bir zaruret olarak kabul edilebilir. Bu konu ilgili geniş bilgi için bkz. Mehmet Köroğlu; İslam Ceza Hukukunda Kısasın İnfazı, Ekev Akademi Dergisi Yıl: 15 Sayı: 48 (Yaz 2011)

davalı tutuklanırdı ki incelediğimiz kısımda da davalının olay duyulduğu andan itibaren yakalanarak tutukluluk halinin başladığını ve olay neticelendirilinceye kadar sürdüğünü görmekteyiz.

Sonuç itibariyle Osmanlı Devleti'nin tebaasının güvenliğini ve devlete olan güvenini daimi kılmak amacı ile adli sistemine önem verdiğini hatta bununla da yetinmeyerek merkezden bu sistemi sıkı bir denetim altında tuttuğunu görmekteyiz.

Ekler:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
هَذَا فَرْقِصَةٌ فِي رِفْقِ صَدْرِ صَدْرِ الْوَزِيرِ
حَضْرَةِ مَهْدِي شَرِيه وَفِيهَا نِظَائِرُ
أُمُورٍ خَارِجِيَّةٍ جَنَانِ بِإِسْمِ اللَّهِ
مَا يَرِيدُ مَا يَشَاءُ الْوَاقِعُ فَحَقِّقْهَا
١٢٧٤ هـ

Sayfa 2. Dibace: Defteri yazan kâtibin adının ve defterin kaleme alındığı tarihin yazılarak kâtime yapılan duanın yer aldığı 28 Aralık 1856 tarihli başlangıç bölümü.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
فِي رِفْقِ صَدْرِ صَدْرِ الْوَزِيرِ
حَضْرَةِ مَهْدِي شَرِيه وَفِيهَا
نِظَائِرُ أُمُورٍ خَارِجِيَّةٍ
جَنَانِ بِإِسْمِ اللَّهِ
مَا يَرِيدُ مَا يَشَاءُ
الْوَاقِعُ فَحَقِّقْهَا
١٢٧٤ هـ

Sayfa 10. Dibace: Defteri yazan kâtibin değiştiğini belirten 25 Nisan - 24 Mayıs 1857 tarihli başlangıç belgesi.

Kaynaklar

- Başbakanlık Arşivi 7 Numaralı Kısas Defteri.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, İstanbul,2000,
İbrahim Yılmazçelik, Özcan Tatar; “Osmanlı Hukukunda Kısas Uygulamaları Hakkında Adana Örneğinde bazı tespitler (1700-1750)” *XV. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, 4. Cilt 2. Kısım, Ankara 2010.
Mustafa Avcı; *Osmanlı Hukukunda Suçlar ve Cezalar*, İstanbul 2004.
Ömer Nasuhi Bilmen; *Hukukî İslamiye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*, C.3.
Şamil Dağcı; “Kısas” Maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2002

5 Numaralı Trabzon Ahkâm Defterinde Canik’le İlgili Bazı Bilgiler (1834-1838)

Araş. Görv. Fatma ATABEY
Çankırı Karatekin Üniversitesi / Çankırı

Giriş

Bildiride H.1249–1253 M.1834-1838 yıllarını kapsayan 5 Numaralı Trabzon Ahkâm Defterinde kayıtlı bulunan Canik sancağıyla ilgili kısım ele alınacaktır. Bu kısımda kaydedilmiş olan, halktan gelen istek ve şikâyetlerle birlikte, yöneticilerin bunlarla ilgili çözüm önerileri örnek metinlerle değerlendirilecektir.

Metinlerin değerlendirilmesi bize Tanzimat’ın ilanının hemen öncesinde Canik Sancağında halkın ne tür problemlerle karşılaştığını ve yöneticilerin bu problemlere nasıl çözüm buldukları konusunda bilgi verecektir.

Osmanlı devlet anlayışının gereği olarak halkın can ve mal güvenliğinin sağlanması, zulmün önlenmesi, haksızlıkların ortadan kaldırılması için yapılan uygulamalarda adalet düşüncesi öne çıkan niteliktedir.¹Halkın istek ve şikâyetleri göz önünde bulundurulurken adalet dairesi referans olmuştur. Adalet dairesi çerçevesinde nizamın sağlanması ve adaletin tevzi için zamanla bir takım kurumların ortaya çıktığı görülmektedir.² Bu tür kurumların başında merkezde ve padişah adına toplanan divan-ı hümayun gelmektedir. Divan-ı hümayunda yönetimle ilgili siyasi, idari, askeri ve mali işlerle birlikte her çeşit dava ve şikâyetlerin ele alındığı görüşmeler yapılmıştır.³Ayrıca divan-ı hümayun hangi dine, millete mensup olursa olsun veya hangi sosyal tabakada bulunursa bulunsun kadın-erkek herkese açık tutulmuştur.⁴

Divan-ı hümayun toplantılarında görüşülen meseleler doğrultusunda kararlar alınmış ve bu kararlar daha sonra çeşitli düzenlemeler yapılarak defterlere geçirilmiştir. Bunların içerisinde önem arz eden defterler; mühimme, ahkâm, rûûs, name, ahidnâme gibi defterler olup bunların dışında konusuna göre pek çok defter tutulmuştur. Divan-ı hümayunda görüşülen siyasi, sosyal, mali, örfî ve idari kararlar “mühimme defterleri” adı verilen defterlere kaydedilmiştir.⁵ On yedinci yüzyıla kadar pek çok konu mühimme defterlerinde tutuluyorken on yedinci yüzyıla gelindiğinde bu defterin içeriği değişmiş ve sadece devlet işleri ile ilgili hükümler mühimme defterine kaydedilmiştir. Bunun haricindeki konular mahiyetlerine göre ayrı ayrı defterlerde tutulmuştur.⁶

1649 yılından itibaren halktan gelen şikâyetler “şikâyet defteri” adı altında ayrı bir defterde tutulmaya başlanmıştır. Şikâyet defterleri iki seri halinde kaleme alınmış olup birinci seri divan-ı hümayun kataloğundaki şikâyet defterleri, ikinci seri ise Bab-1 Asafiye kayıtlı şikâyet defterleridir.⁷ Bu defterler de yetkililerle ilgili şikâyetler, halk arasındaki anlaşmazlıklar, vergi anlaşmazlıkları, mahkeme kararına itiraz gibi pek çok konu yer almaktadır.

¹ Halil İnalcık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2011, s.14.

² Ali Açık, “1 Numaralı Sivas Ahkâm Defterine Göre Canik Sancağından Merkeze Yansıyan Şikâyetler ve Çözüm Önerileri”, M. Aydın (Haz.) *Samsun Sempozyumu 13- 16 Ekim 2011 Bildiriler*, Samsun Valiliği Yayınları, C. 3, Samsun 2012, s.434.

³ S.Nur Güldiken, *III Numaralı Ahkâm Defterine Göre Ayıntab*, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2007, s.6.

⁴ Yusuf Halaçoğlu “Klasik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı” *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C.9 Ankara 2002, s.797.

⁵ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984, s.79.

⁶ Ali Açık, a.g.m, s.434.

⁷ Yusuf Genç (Ed.), *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 42, İstanbul 2000, s.23.

Halkın şikâyetlerine ait meselelerin çözümünü içeren ve bölgelere göre düzenlenmiş olan yeni bir defter serisi ise 1742 yılından itibaren ortaya çıkmıştır. Şikâyet defterlerinin devamı niteliğinde olan ahkâm defterleri eyaletlere göre düzenlenmiştir.⁸

Ahkâm Defterleri

Ahkâm, “hüküm” kelimesinin çoğulu olup, “padişah buyruğu” anlamına gelmektedir.⁹ Ahkâm daha geniş manada belli bir konu hakkında konulmuş bulunan kuralların bütünüdür. ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁰ Bizzat padişah tarafından olmasa da, padişahın yetki verdiği makam veya bu makama bağlı daireler onun adına hüküm verebilirler.¹¹ Ahkâm defterleri ise, padişah adına yapılan ve Dîvân-ı hümâyûndan çıkan hüküm, kanunname ve nizamname mahiyetinde olan kararların aynen kaydedildiği defterlerdir.¹² Başlangıçta Mühimme defterleri içinde yer alan ve onlarla birlikte değerlendirilen Ahkâm defterleri, 1649 yılından itibaren “şikâyet defterleri” adıyla anılırken, ülkenin geneliyle ilgili istek ve şikâyetler kaydedilmiştir. 1742 senesinde “Ahkâm- şikâyet defterleri” adını almış ve eyaletlere göre sınıflandırılmıştır.¹³ 1742 senesinden itibaren şikâyet defterlerinin devamı niteliğinde, fakat Ahkâm defterleri adı verilen yeni bir defter türü ortaya çıkmıştır. Ahkâm defterleri, toplam on altı eyalet adına düzenlenmiş olup ilgili bölgenin sosyal ve ekonomik düzeyini yansıtan önemli veri kaynaklarıdır.¹⁴ Arazi, bağ, bahçe anlaşmazlıkları, alacak verecek davaları, vergi tahsilindeki sıkıntılar, miras anlaşmazlıkları, yaylak- kışlaklarla ilgili karşılaşılan sıkıntılar, eşkiya zulmünden kaynaklı şikâyetler ve bunlara getirilen çözümleri ihtiva etmektedir.¹⁵

Ahkâm defteri tutulmasına, Mora ahkâm defterleri hariç 1742 senesinden itibaren başlanmış ve bu kayıt tutma geleneği II. Meşrutiyet dönemine kadar devam etmiştir.¹⁶ 5 Numaralı Trabzon ahkâm defteri de bu geleneğin örneklerindedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde Dîvân-ı hümâyûn defterleri tasnifi içinde H.1155-1329/ M. 1742-1911 yıllarını kapsayan 8 adet Trabzon Ahkâm defteri bulunmaktadır. Bu defterlerde Trabzon eyaletine bağlı, Canik ve Gümüşhane sancakları ile Bafra, Çarşamba, Fatsa, Samsun, Ünye, Terme, Kelkit, Şiran, Torul, Atina, Hopa, Rize, Akçaabat, Giresun, Görele, Of, Ordu, Sürmene, Tirebolu ve Vakfıkebir kazalarına ait hükümler bulunmaktadır.¹⁷

Konumuzun esas kısmına geçmeden önce tarihi gelişimi ve mahiyeti hakkında bilgi verdiğimiz ahkâm defteri metinlerinin şekli özellikleri hakkında kısa örnekler vereceğiz.

Ahkâm Defterlerinin Şekli Özellikleri

Burada yalnız 5 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri değerlendirilmiş olsa da şekli özellikler ahkâm defterlerinin geneli için geçerlidir. Ahkâm defterlerinde divanî yazı kullanılmıştır. Hüküm suretinin hemen başında, ilgisine göre eyalette görevli idari, askeri veya adli mercilere hitapla başlanır. Örneğin;

“Trabzon vâlisi ve Canik muhassılı vezîre ve Satulmuş nâm-ı diğer Fatsa kazası nâibine”,¹⁸

“Trabzon vâlisi ve Canik muhassılı vezîre ve Samsun kazası nâibine”,¹⁹

Hitap cümlesinin ardından şikâyet edenlerin künyeleri ile ilgili bilgi verilir. Şikâyette bulunan bir veya birden fazla kişi olabilir. Örneğin:

⁸ Said Öztürk, “Sosyo-Ekonomik Tarih Kaynağı Olarak Ahkâm Defterleri” *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, (Ed. Kemal Çiçek), Sota-Yeni Türkiye Yayınları, Haarlem-Ankara 2001, s.614.

⁹ Halil Sahillioğlu, “Ahkâm Defteri”, *DVİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 1, İstanbul 1988, s.551.

¹⁰ Ahmet Özel, “Ahkâm”, *DVİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 1, İstanbul 1988, s.550.

¹¹ Halil Sahillioğlu, a.g.md, s.551.

¹² M.Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s.30.

¹³ Rıza Karagöz, “12 No.lu Sivas Ahkâm Defterine Göre Samsun ve Çevresi (1767-1775)”, M. Aydın (Haz.) *Samsun Sempozyumu 13- 16 Ekim 2011 Bildiriler*, Samsun Valiliği Yayınları, C. 3, Samsun 2012, s.503.

¹⁴ S.Nur Güldiken, a.g.t, s.9.

¹⁵ Ramazan Günay, “Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri: Gelişim Seyri, Muhtevası ve Önemi” *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 17, Isparta 2013/1, s.21.

¹⁶ Rıza Karagöz a.g.m, s.504.

¹⁷ Yusuf Genç (Ed.), *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 108, İstanbul 2010, s.40.

¹⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bab-ı Asafî, Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Trabzon Ahkâm Defterleri, (A.DVNS. TZ. d. 5), s.5, b.3.

¹⁹ BOA, (A.DVNS. TZ. d. 5) , s.21,b.2.

“Haremeyn-i şerîfeyne tabi evkâfdan müteveffâ Ali zâviyesi mülhakatından Mehmed bin Ali paşa vakfının bâ-şurût mütevellisi Seyid İsmail nâm kimesnenin südde-i sa’âdetime takdîm eylediği bir kit’a arz-ı hâl”,²⁰

“Hafız Es-Seyyid Ahmed ve İsmail nâm kimesneler gelüb”,²¹

Şikâyetle bulunanlar hakkında verilen şahsi bilgiden sonra şikâyet konusu ayrıntılı olarak verilir. Mesela;

“Hemşin kazasına tabi Zoga karyesi sâkinlerinden Osman nâm kimesne kendi halinde ırzıyla mukayyed olub hilâf-ı şer’-i şerîf kimesneye vaz’ ve hareketi yoğuken karye-i mezbûre sâkinlerinden çolak oğulları Emin ve Yusuf ve âherden Ali oğlu Osman ve berber oğlu Mustafa dimekle meşhur kimesneler kendü hallerinde olmadıklarından birbirleriyle yekden olana merkûme Osmanı iki yüz kırk sekiz senesinde hilâf-ı şer’-i şerîf ve bi- gayr-i hakk katl idüb ol vechle gadr-i külli eylediklerin bildürüb”,²²

Yukarıdaki şikâyetten anlaşılacağı üzere ilgili kişilerin etraflarında tanındıkları şekilde karakteristik özelliklerinin tavsif edildiği cümleler kullanılır.

Şikâyet konusu açıklandıktan sonra, bölgedeki yetkililerin meselenin çözümüne yönelik emir-hüküm kısmına geçilir.

“mahallinde şer’ ile görölüb merkûmun zımmetinde olan ol mikdar gurus alacak hakkı tamamen tahsîl ve bi-kusûr kendüye aliverilüb icrâ-yı şer’-i şerîf ve ihkâk-ı hakk olunmak bâbında”,²³ ya da

“mahallinde şer’ ile görölmek bâbında”,²⁴ şeklinde ifadeler kullanılır.

Emir- hüküm kısmı tamamlandıktan sonra hükmün kayıt tarihi düşülür. Tarih yazımında “Fî” ibaresi kullanılarak tam bir gün verilmeyip ayın belirli bir bölümü evâil, evâsıt ve evâhir şeklinde yazılmış, ardından ayın ismi rumuzlu bir şekilde verilmiş ve sene yazılarak kaydedilmiştir. Örneğin;

Fî Evâsıt-ı Ra 1250 gibi

Fî Evâhir-i M 1251.

Canik Sancağıyla İlgili Hükümlerin İncelenmesi

Üzerinde durduğumuz Ahkâm Defterinde Canik sancağıyla ilgili hükümlere bakılmış olup bunlarda çoğunlukla alacak-verecek, vakıf-zaviye kurumlarıyla ilgili sıkıntılar, tumar, miras ve katl davalarıdır.

1-Alacak-Verecek Davaları

Alacak-verecek davalarında verilen hükümlerde alacaklıların, borç olarak verdikleri paraların tahsili için merkeze şikâyetlerini bildirmeleri ve emr-i şerîf talebinde bulunarak durumun yerel mahkeme tarafından çözülmesi istenilmiştir. Örneğin;

Ticaret taifesinden olan Ahmet isimli şahsın Satılmış kazası sakinlerinden Ünyeli Mehmedin zımmetinde olan on yedi bin beş yüz elli gurus alacağını defalarca istemesine rağmen alamadığını bildirmiş ve alacağı olan paranın tamamen tahsil edilmesini istemiştir. Merkez, davanın mahallinde şer’ ile görülmesi için Trabzon vâfisi ve Canik muhassılı vezire ve Satılmış kazası naibine, Evâsıt Ra sene 1250 tarihli emir göndermiştir.²⁵

Başka bir alacak hükmünde ise, Hafız Es-Seyyid Ahmed ve İsmail, Onbin ve Samsun sâkinlerinden ve tüccar tâifesinden olan hatip Mehmed ve Seyid çavuş isimli şahıslar yedi bin beş yüz gurus sermaye ortaya koyarak iki yüz kırk altı senesinde ortak olmuşlar ve herkes sermayesine göre kâra ortak olacaktır diye anlaşmalarına rağmen iki yüz kırk dokuz senesinde epeyce yüklü bir kazanç sağlandığı halde, herkes sermayesine göre kâr elde edememiştir. Hesaplarına dikkatli bir şekilde bakacak bir kişinin vekil olarak tayini istenmiş ve davanın mahallinde mahkemece görülmesi için

²⁰ BOA, (A.DVNS. TZ. d. 5) , s.21, b.2.

²¹ BOA, (A.DVNS. TZ. d. 5), s.23,b.3.

²² BOA, (A.DVNS. TZ. d. 5), s.25,b.2.

²³ BOA, (A.DVNS. TZ. d. 5), s.5, b.3.

²⁴ BOA, (A.DVNS. TZ. d. 5), s.23, b.3.

²⁵ BOA, (A.DVNS. TZ. d. 5), s.5, b.3.

Trabzon vâlisi ve Canik muhassılı vezîre ve Samsun kazası nâibine, mahallinde mahkemece görülmesi için Evâhir-i S sene 1251 tarihli emir gönderilmiştir.²⁶

2- Vakıf- Zâviye Davaları

Haremeyn-i şerîfeyne tabi Mehmed bin Ali paşa vakfının şartlı mütevellisi Seyid İsmail isimli şahsın arz-ı halinde bildirdiği üzere vakfa ait olan ve her sene kiraya verilen altlı üstlü yüz odalı büyük bir han, bir dükkân ve arazi bulunmaktadır. Abdullah isimli bir şahıs ise iki yüz kırk sekiz senesinde şer-i şerîfe aykırı bir şekilde adı geçen hanın odalarını ve dükkânı yıktırıp, bu arsaya nefsi için bir matbah inşa ettirmiştir. Vakfın mütevellisi Seyid İsmail bu durumu dilekçesinde bildirerek düzeltilmesini istemiştir. Merkez ise davanın mahallinde mahkemece görülmesi için Trabzon vâlisi ve Canik muhassılı vezîre ve Samsun kazası naibine, Evâhir M sene 1251 tarihli emir göndermiştir. Hazine-i âmirede tutulan Haremeyn muhasebesi kayıtlarına başvurularak, Seyid İsmail tarafından kiralanmış olduğu açık bir şekilde görülmüşken yine de durum Haremeyn-i şerîfeyn müdürü Es-Seyyid Mehmed Nazîm'e havale edilerek Abdullah beyin bahsedilen han üzerinde tasarruf hakkı bulunmadığı ortaya çıkarılmış, vezir ve sadr-ı azam Çavuşçu'su mübaşeretle mahallinde şer' ile görülmesi emri verilmiştir.²⁷

Bafra kazasında Hızır İlyas zâviyesi vakfının zâviyedârı Seyid Hüseyin, Bafra da altı nefer reaya ve bir zemin ile Hızır İlyas zaviyesinden altı yüz akçe elde edildiğini ve bu bilgilerin vakıf defterinde kayıtlı olduğunu dile getirmiştir. Elde edilen bu gelir defter-i hâkanî gereğince Hızır İlyas zaviyesi vakfı tarafından istimlâk eylendiği halde yabancı bazı şahıslar tarafından deftere aykırı müdahalelerde bulunduğu bildirmiştir. Merkezde Trabzon vâlisi ve Canik muhassılı vezîre ve Bafra kazası naibine verilen emirde, Hızır İlyas zâviyesi vakfının bahsedilen gelirleri alarak defter-i hâkanîye ve kanuna göre hareket edilmesini bildirilmiştir.²⁸

3- Tımar Davaları

Tımarla ilgili hüküm suretlerinde, aşağıdaki örnek davalarda görüleceği üzere tımar gelirlerine müdahale edilmesi hususunda şikâyetlerde bulunulmuştur.

Asâkir-i mansure süvâri neferlerinden olan Es-Seyyid Abdülkadir ve Ebubekir Canik sancağında Sekmun köyünde dokuz bin beş yüz kırk akçe ve buna ek olarak da Bafra nâhiyesine bağlı mezraların gelirlerini tasarruflarında bulundurmaktadırlar. Bu bilgiler defter-i hâkanîde ve Canik sancağı iltizam defterinde kayıtlı iken, ecânibden Seyid Mustafa isimli şahıs defter-i hâkanîye aykırı fuzuli müdahalede bulunmuştur. Merkez defterhâne-i âmirede bulunan defter-i icmale müracaat edilerek meselenin çözüme kavuşturulmasını yerel yöneticilere emretmiştir.²⁹

Diğer bir tımar davasında ise, Asâkir-i mansure süvâri neferi Osman oğlu Seyid İbrahim ve asâkir-i mansure süvâri emeklisi Seyid Ali oğlu Sâidullah Canik sancağı Kavak nâhiyesi İsal köyünde üç bin dokuz yüz beşer akçe tasarruflarında iken buna ek olarak Bafra nâhiyesine tabi Tekmur köyünde beş bin dokuz yüz doksan dokuz akçe defter-i icmale yazılmış, sekiz yüz seksen akçesi adı geçen Seyid İbrahim'in dört yüz seksen akçe ise bahsedilen Sâidullahtan arta kalan olarak defter-i hâkanîye kaydedilmiştir. Fakat bahsi geçen karyelerin tımarlarına Beyazîd imâreti vakfı mütevellisi ve müşterekleri tarafından el konulduğu bildirilmiştir. Mesele dilekçe ile bildirilerek çözülmesi istenmiştir. Merkez yerel yöneticilere meselenin defter-i hâkanîye ve kanuna uygun olarak çözülmesi hususunda emir vermiştir.³⁰

Tımar davalarında, tımar gelirlerinin kime ait olduğu, tımar gelirlerine ne şekilde müdahalede bulunulduğu gibi hususlarda genel olarak defterhâne-i âmirede bulunan mufassal ve icmal defterlere müracaat edilerek, defterdeki kayıtlara göre hareket edilmesi emri verilmiştir.

4- Miras ve Katl Davaları

Zeyneb nâm Hatunun tasarrufunda olan arazi, baba bir er karındaşı olan Hacı Mustafa'nın bin iki yüz elli senesinde vefat etmesi ve oğlu, kızı ya da baba bir er karındaşı kalmadığından, Trabzon'a

²⁶ BOA, (A.DVNS. TZ. d. 5), s.23,b.3.

²⁷ BOA, (A.DVNS. TZ. d. 5), s.21,b.2.

²⁸ BOA, (A.DVNS. TZ. d. 5), s.53,b.2.

²⁹ BOA, (A.DVNS. TZ. d. 5), s.38,b.2.

³⁰ BOA, (A.DVNS. TZ. d. 5), s.44,b.2.

bağlı Rize nahiyesi toprağında bulunan tarlalar tapuda Zeynep Hatunun üzerinde olması gerekmektedir. Ancak Hacı Mustafa'nın zevcesi Hafize nâm hatun, bahsedilen araziye kanuna aykırı bir şekilde fuzuli zabt etmiş ve Rize nâhiye sâkinlerinden olan Mehmed isimli şahsa bu araziye terk ettiğini bildirmiştir. Merkezde Trabzon vâlisi ve Canik muhassılı vezire ve Trabzon nâibine verilen emirde, devletin bu yerleri vefat eden şahsın zevcesine tapu ile vermiş olduğu ve bu şahsında rızasıyla ve devlet eliyle bahsedilen Mehmede terk ettiği eğer bu şekilde değil ise ve gerçekte Zeyneb hatun tapuya talip iken, Hafize bu yerleri fuzuli yere terk etti ise bu yerlerin Zeyneb tarafından zabt olunarak kanuna uygun bir şekilde hareket edilmesi emredilmiştir.³¹

Hükümlerde karşılaştığımız bir katl davasında ise; İbrahim isimli şahıs, karındaşı olan Hemşin kazasına tabi Zoga karyesi sâkinlerinden Osman isimli şahsın kimseye karşı aykırı bir hareketi yok iken adı geçen karye sakinlerinden Çolak oğulları Emin ve Yusuf ve Ali oğlu Osman ile berber oğlu Mustafa kendi hallerinde olmayıp bahsedilen Osman'ı bin iki yüz kırk sekiz senesinde katl ettiklerini bildirmiştir. Merkez, davanın mahallinde şer' ile görülmesi için Trabzon vâlisi ve Canik muhassılı vezire ve Hemşin kazası nâibine emir göndermiş, mahkemede davacının yalan söylediği hakikati ortaya çıkınca mübâşiriyye ücreti yürürlükteki gibi talep edilmeyip fetvâ-yı şerîf gereğince yalan söylediği ortaya çıkan davacıdan tahsil edilmesi hususuna itimam edilmesi üzerine adı geçen vezire emir verilmiştir.³²

Sonuç

İncelemiş olduğumuz 5 numaralı Trabzon Ahkâm defterinde Canik sancağıyla ilgili hükümler ele alınmıştır. Canik ve Canik'e bağlı olan kaza ve karyelerin halkları çeşitli konularda şikâyetlerini bildirmiş ve merkezin şikâyetlere ne şekilde cevap verdiği görülmüştür. Şikâyet konularına bakıldığında genel olarak alacak-verecek, tımar davaları, vakıf ve zaviye davaları öne çıkan şikâyet konularındandır.

Hükümlerde, hitap, şikâyetçinin kimliği, şikâyet konusu ve merkezin vermiş olduğu çözüm önerisi ve tarih kısmı diplomatik bir biçimde yer almıştır. Merkez genel olarak şikâyetlerin çözüme kavuşturulmasına özen göstermiş, yerel yöneticilere davaların mahallinde görülmesi için emir vermiştir. Kanun üzere hareket edilmesi, defter-i hâkanîye aykırı hareket edilmemesi hususlarına dikkat edilmesi söylenmiştir.

Ahkâm defterleri, genel olarak bölgenin idari, sosyal, ekonomik durumları hakkında bilgiler sunmaktadır. Devletin idari ve hukuki yapısı, işleyişi, hukukun uygulanabilirliği, hukuki yapıdaki boşluklar ve bunlardan doğan problemler açısından da tarihi kıymeti olan veriler sağlamaktadır.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bab-ı Asafî Divan-ı Hümayun Sicilleri, Trabzon Ahkâm Defterleri, (A.DVNS. TZ. d. 5).

AÇIKEL, Ali, "1 Numaralı Sivas Ahkâm Defterine Göre Canik Sancağından Merkeze Yansıyan Şikâyetler ve Çözüm Önerileri", M. Aydın (Haz.), *Samsun Sempozyumu 13-16 Ekim 2011 Bildiriler*, (s.433- 445), Samsun Valiliği Yayınları, C. 3, Samsun 2012.

GENÇ, Yusuf İ., *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 42, İstanbul 2000.

GENÇ, Yusuf İ., *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 108, İstanbul 2010.

GÜLDİKEN, Sevde Nur, *III Numaralı Maraş Ahkâm Defteri'ne Göre Ayıntab (H.1196-1229-M.1782-1814)*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2007.

GÜNAY, Ramazan, "Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri: Gelişim Seyri, Muhtevası ve Önemi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 17, 2013/1, ss.9-29.

³¹ BOA, (A.DVNS. TZ. d. 5), s.50,b.2.

³² BOA, (A.DVNS. TZ. d. 5), s.25,b.2.

HALAÇOĞLU, Yusuf, "Klasik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C.9, Ankara 2002, ss.795-838.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2011.

KARAGÖZ, Rıza, "12 No.lu Sivas Ahkâm Defterine Göre Samsun ve Çevresi (1767-1775)", M. Aydın (Haz.) *Samsun Sempozyumu 13- 16 Ekim 2011 Bildiriler*,(s.503-514) Samsun Valiliği Yayınları, C. 3, Samsun 2012.

ÖZEL, Ahmet, "Ahkâm", *DVİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.1, İstanbul 1988, s.550.

ÖZTÜRK, Said, "Sosyo-Ekonomik Tarih Kaynağı Olarak Ahkâm Defterleri", *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr Nejat Göyünç*, Kemal Çiçek (Ed.), (s.611-639), Sota-Yeni Türkiye Yayınları, Haarlem-Ankara 2001.

PAKALIN, Mehmet Zeki, "Ahkâm Defteri", *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, C.1, İstanbul 1983, s. 30.

SAHİLLİOĞLU, Halil, "Ahkâm Defteri", *DVİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.1, İstanbul 1988, s.551.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Devletinin Merkez Ve Bahriye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984.

ÜZÜM, İlyas, "Hüküm", *DVİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.18, İstanbul 1998, s.464.

Ek 1. Alacak-Verecek Davasına İlişkin Bir Hüküm Sureti (s.23,b.3.)

Handwritten Ottoman court document (hüküm sureti) in Arabic script, dated 1176 AH. The text discusses a debt dispute (alacak-verecek davası) and includes a ruling (hüküm) regarding the payment of the debt. The document is signed by the judge (kâim) and the court clerk (katip).

Ek 2. Katl Davasına İlişkin Bir Hüküm Sureti (s.25,b.2.)

Handwritten Ottoman court document (hüküm sureti) in Arabic script, dated 1176 AH. The text discusses a murder case (katl davası) and includes a ruling (hüküm) regarding the execution of the sentence. The document is signed by the judge (kâim) and the court clerk (katip).

Din ile Bütünleşen Şehir Didyma

Yrd. Doç. Dr. Ayhan YARDIMCIEL
Kafkas Üniversitesi Turizm Fakültesi Turizm Rehberliği Bölümü / Kars

Özlem TOY
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / Muğla

Giriş

Anadolu'da kurulup tanrı Apollon'a adanmış kentlerden birisi olan Didyma bugün Aydın'ın bir ilçesi olan Didim'in Antik Çağ'daki ismidir. Didyma, Miletos'a bağlı bir tapınak yeri iken, Bizanslılar İeron ismi ile telaffuz etmişlerdir. Türkler bu adı Yoran olarak kullanmışlardır. Türkiye Cumhuriyeti döneminde köyün adı Yeniköy olarak değiştirilmiştir. 1970'lerden sonra gelişerek denize kadar uzanan bu bölge bir ara Yenihisar ismini almışsa da sonradan Didim ismini almıştır ve ilçe merkezi olmuştur¹. Didyma isminin anlamıyla ilgili farklı fikirler bulunmaktadır. Didyma ismi, köken olarak Luwi - Pelasgos dilindedir. Orijinali Diduma şeklindedir. Did (u)-uma hecelerinden türetilmiş olup, *Ana Tanrıça- Halkı (nın yeri)* demektir². Son zamanlarda yapılan araştırmalar bu bölgede yerleşmenin M.Ö. 2. binyıla kadar dayandığını destekler nitelikte olması kentin adının eski Anadolu dilleriyle ilişkisini daha da güçlü hale getirmektedir³. Didyma adının Yunanca kökenli olmadığı anlaşılmış olmasına rağmen bu sözcüğün Yunancada "ikizler" anlamına gelen *didymi* sözcüğüne benzemesi Apollon ile ikiz kardeşi Artemis ile bağlantılı olduğu fikrini uyandırmaktadır⁴. Çünkü Didyma'da önemli bir de Artemis Tapınağı bulunmaktadır⁵.

Didyma Antik Keti

¹ Bilge Umar, *Ionia*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2001, s. 273.

² Umar, *age*, s. 270.

³ Andreas E. Furtwangler, "Didyma", çev. Nuran Şahin, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 2001, s. 64-78.

⁴ George E. Bean, *Eskiçağda Ege Bölgesi*, çev. İnci Delemen, Arion Yayınevi, İstanbul 2001, s. 211.

⁵ Yaşar Yılmaz, *Ancient Cities of Turkey*, Yem Yayınları, İstanbul 2014, s. 91.

1. Didyma Kenti Araştırma Tarihçesi

1872 ve 1895 yıllarında Fransızlar tarafından kazılan Didyma, 1905-1913 ile 1924 yıllarında ise Alman Theodor Wiegand tarafından kazılmıştır⁶. 1979 yılında Klaus Tuchelt tarafından başlanan kazılar 1980 yılında da devam etmiştir. Bu iki kazı sezonunda incelemeler sonrasında kazı çalışmalarının dört başlıkta sürdürülmesine karar verilmiştir. Bu bölümler: Kutsal yol çevresindeki yüzey kazıları, Apollon kutsal alanının doğusundaki teras duvarının araştırılması, geç dönem Apollon tapınağının araştırılması ve kazı alanı ve dışında koruma yöntemleridir⁷. 1981 yılında yüzey kazılarına hamam sokağı da ilave edilmiş ve önceki yıl tasarlanan alanlarda çalışmalar sürdürülmüştür⁸. 1982 yılı çalışmalarında, şehir kazılarına devam edilirken kutsal yol civarında ise sondaj çalışmaları yapılmıştır. Buluntuların artmaya başlamasından sonra 1982 yılından itibaren buluntuların değerlendirilmesine yönelik olarak ayrı bir çalışma başlatılmıştır. Apollon tapınağı ile ilgili çalışmalar ve koruma ve restorasyon çalışmaları 1982 kazı sezonunda sürdürülen diğer faaliyetlerdir⁹. Alman bilim insanı Klaus Tuchelt yönetimindeki kazı çalışmaları kutsal alan, kutsal yol ve diğer mimari alanlarda 1998 yılına kadar devam etmiştir. Daha sonra Axel Filges isimli bilim insanının da katılımıyla kazılara devam etmiştir. Bu süreçte boşlukların da yaşandığı Didyma kazılarına 2002 yılından itibaren Axel Filges tek başına devam etmiştir. 2005 yılından itibaren ise kazı başkanlığını Andreas Furtwangler yapmıştır. Genellikle büyük oranda tamamlanan kazı alanında restorasyon ve peyzaja ilişkin çalışmalar devam etmektedir¹⁰.

2. Didyma Kentinin Dini Kimliği

Antik Dünya'nın en önemli kehanet merkezlerinden biri olan Didyma, Brankhidai¹¹ veya Didyamaion ismiyle M.Ö. 560 yılında kurulmuştur¹². Tapınağın *kamlığı*nı Brankhidai yani Brankhosoğulları adlı bir aile yürütmekteydi¹³. Efsaneye göre Tanrı Apollon, Didim yöresinden çobanlık yapan Brankhos ile karşılaşır, ondan çok hoşlanır ve Brankhos'a kehanetin tüm sırlarını öğretir. Çünkü Apollon, müziğin, şiirin, okçuluğun ve aynı zamanda da kehanetin tanrısıydı ve isterse bu özelliğini insanlara aktarabilirdi. Antik Yunan'da kehanet en önemli yönetim aygıtı ve aynı zamanda inancın temel taşlarından biriydi. Bu olaydan sonra Brankhos, defne ormanı ve su kaynağının olduğu yerde Apollon adına ilk tapınağı yapar¹⁴. Zaman içinde Brankhos'un soyundan gelenler Brankhidler olarak anılmaya başlandılar ve uzun yıllar bu tapınağı yönettiler. Ancak M.Ö. 494 yılındaki Pers işgali sırasında Miletos'la birlikte Apollon Tapınağı'nda tahrip edildi ve Apollon'un bronz heykeli Pers başkentine götürüldü. Herodotos'a göre Brankhosoğulları'nın tapınağını ayaklanan İonia'ları cezalandırmak isteyen İranlılar yakmışlardır. Burada bulunan Apollon tapkı heykeli Ekbatana kentine götürülmüştür. Çatısı bulunmayan tapınak yapısının görkemli dış duvarlarının ve sütunlarının yapımı yüzlerce yıl sürmüştür yapım aşamasında olan tapınak Hristiyanlığın yayılmasına paralel olarak yarım kalmıştır¹⁵.

Makedon Kralı İskender, M.Ö 334 yılında Miletos'u geri aldıktan sonra, bu kehanet merkezinin yönetimini Miletos şehrine bırakır. Didyma, Miletos'un kutsal alanı haline gelir. Bu olaydan sonra orda bulunan kâhin İskender'i Zeus'un oğlu ilan eder. Tapınağın yerine İon Dünyası'nın en büyük tapınağının inşa edilmesine karar verirler. Perslilerce götürülen bronz heykel, Suriye Kralı I. Seleukos tarafından bulunarak Didyma'ya geri gönderilir. Tapınağın inşaatına M.Ö. 300 civarlarında başlandığı

⁶ Selçuk Gür, *İlk İnsandan Selçuklu'ya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehirler*, Alfa Yayınları, İstanbul 2010, s. 244.

⁷ KlausTuchelt, "Didyma 1980 Yılı Kazı Sonuçları", *III. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1981, s. 9-10.

⁸ KlausTuchelt, "Didyma 1981 Yılı Kazı Raporu", *IV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1982, s. 177-179.

⁹ KlausTuchelt, "1982 Yılı Didyma Çalışmaları", *V. Kazı Sonuçları Toplantısı*, İstanbul1983, s. 191-193.

¹⁰ Furtwangler, age, s. 28-33.

¹¹ Didyma'daki ünlü Apollon Tapınağı ve kehanet merkezinde bulunan bilici kâhinlere denir. Panarmos Limanı'ndan başlayan Miletos ve Didyma arasındaki aslanlarla süslü kutsal yolun her iki yanında bu aile üyelerinin heykelleri bulunmaktadır.

¹² Rügen Yıldırım, "Antik Dünyanın En Önemli Kehanet Merkezi Söyle Bana Didyma", *Müze Dergisi*, C. 4, s. 6-15, 2012, s.

8.

¹³ Umar, age, s. 274.

¹⁴ Yıldırım, age, s. 8.

¹⁵ Umar, age, s. 275-277.

200 yıl süre ile çalışmaların devam ettiği ancak bir türlü bitirilemediği bilinmektedir. Tapınağa giden bir kutsal yol¹⁶ bulunmaktaydı.

Kutsal Yol- Panarmos Limanı öncesi (Miletos ile Didyma arası)

Tapınağa genellikle deniz yoluyla gelen ziyaretçiler Panarmos Limanı'ndan karaya çıkarlardı. Bu yol 178 km uzunluğunda olup son 3,5 km'si kilometresinde karşılıklı ve geniş koltuklarda oturan Brankhidler heykelleri bulunurdu.

Kutsal Yolun Panarmos Limanından çıkıldıktan sonra tapınağa giden son 3.5 km'si

Ancak bu heykeller İngiliz Arkeolog Newton tarafından İngiltere'ye kaçırılmıştır¹⁷. Tapınağın mimarisi ile ilgili elimizde bulunan bilgilere göre, girişteki merdivenlerin yukarısında yükselen devasa çift sıra sütunlardan sonra üç giriş kapısı bulunmaktaydı. Ortadaki büyük kapı yalnızca rahipler tarafından kullanıldığı için diğer insanlara ve görevlilere yasaklanmış durumdaydı. Burada Apollon'un kendinden geçmiş kadın kâhinleri, sadece rahiplerin tercüme yapabildiği anlaşılmas bir dil ile soruların cevaplarını veriyorlardı. Bu tapınağın içinde kutsal suyun aktığı ve Apollon'un heykelinin

¹⁶ Miletos ve Didyma'yı bir bine bağlayan kutsal yolda ulaşım genellikle deniz yolu ile gerçekleştirildiği düşünülmektedir. Ancak *Molpoi* adı ile bilinen Miletoslu rahipler alayı dinsel törenin gereği olarak yürümek ve yürüyüş sırasında şarkı söyleyip dua etmek için çeşitli yerlerde durmak zorundaydı. Miletos'ta Kutsal Kapı'da bulunan Hekate heykeli ilk durakları iken *Molpoi* alayının son durağı Didyma Kutsal Alanı'nın girişinde bulunan heykeller topluluğudur. Detaylı bilgi için Bkz. Alan M. Greves, *Miletos Bir Tarih*, çev. , Hüseyin Çınar Öztürk, Homer Kitabevi, İstanbul 2003, 154.

¹⁷ Yıldırım, age,s. 9.

bulunduğu bir küçük tapınak daha bulunmaktaydı¹⁸. Efsaneye göre tapınağın Pers işgali sırasında akmaya son veren kutsal suyu¹⁹, tapınağın yüzlerce yıl sonra tekrar inşası sonrasında yeniden akmaya başlamıştır.

Kutsa Yol'da bulunan Brankhidler Heykelleri

Didyma, ünü ile antik Yunan Dünyası'nın sınırlarını aşmış bir kehanet merkezidir. Buradan hareketle; Kehanet, tanrısal ilham ya da sezgi yoluyla bir takım işaretlerden yola çıkarak bilinmezden haber verme, gelecek hakkında *önbilide* bulunma sanatıdır. İnsanlar neden kehanete başvurmuşlardır? Sorusuna kısaca değinmek gerekirse; İnanma ihtiyacı “yaşam” ve “ölüm” arasında gelişme göstermektedir ve insan bu kısa dönemi kontrol etmek ister. İnsan, hayatını kontrol etmek için bir takım inançlar geliştirmiştir. Çünkü hayatı boyunca her dönemde geleceği merak etmiştir. Bu dürtü insanlığının gelişme sürecinin anahtarlarından bir tanesidir. Merak daha çok bilinmezden gelir. Bu nedenle daha çok geleceği merak eder. Zamansal süreçte geçmişe dönme şansı olmadığından, geçmişin bilinmezliği onu bir yere kadar ilgilendirir. Ancak gelecek hakkında bilgisi olursa önlemler alabilir. Kısacası gelecekteki hayatın belirsizliği, korkular, bireysel arzular ve hırslar insanların geleceği bilme dürtüsünü arttırmıştır. İnsanoğlu da gelecekte haber verme, olacakları önceden öngörmek için kehanete ihtiyaç duymuştur²⁰.

Didyma'da da diğer kehanet merkezlerinde olduğu gibi kendilerini tanrıya adanmış Apollon'un kadın kâhinleri vardır. Kâhineler bu alanda yaşarlardı ve ellerinde tanrı tarafından verildiğine inanılan bir asa taşırlardı. Ayrıca ayaklarını ve elbiselerinin ucunu tapınak içinde bulunan bahsi geçen suya sokar ve suyun buharını soluyarak tanrının kendilerine esin vermesini beklerlerdi. Kehanette bulunmadan önce yıkanmaları ve üç gün oruç tutmaları gerekirdi. Son olarak defneyaprakları çiğneyerek transa geçer ve tanrıdan aldıkları kehanetleri insanlara aktarırlardı. Kadın kâhinelerin yanına girmek yasaktı bu yüzden aracılar vardı. Sözcü denilen bu kişi aracılığı ile söylenenler şiirsel bir şekilde kâğıda aktarılırdı. Bu kişiler seçimle iş başına gelirlerdi. Bazen bölgenin en ileri safhadaki resmi görevlisi bazen imparator bile bu görevi yapabiliyordu²¹. Didyma'daki tek etkinlik bilicilik değildi, dört yılda bir büyük Didymeia Şenlikleri kutlanırdı. M.Ö. 200 yıllarında varlığı bilinen bu etkinlik Roma Döneminde de varlığına devam etmiştir. Hitabet, müzik, tiyatro ve spor yarışmaları bu şenliklerde yapılan etkinliklerdendir. Bu etkinliklerin gerçekleştirildiği stadion hala ayakta. Tapınağa o kadar yakın yerdedir ki, tapınağın basamakları dahi oturma yeri olarak kullanılmıştır²². Miletos ile birlikte dini bir merkez haline gelen Didyma'ya Miletos'tan Kutsal Yol ile ulaşılmaktaydı. Antik dönemde Miletos'ta bastırılan sikkeler üzerinde dahi Apollon kültürünü görmek mümkündür.

¹⁸ Bean, age,s. 211-214.

¹⁹ Didyma Apollon tapınağı, diğer Apollon tapınaklarının inşa edildiği gibi iç açıcı ferah bir alana inşa edilmemiştir. Gösterişsiz ve çukur bir alan seçilmiş olmasının nedeni bilicilerin arınıp, ilham aldığı yani esinlendiği kutsal su pınarının kaynağının burası olmasıdır. Estetik kaygılardan tamamen uzak kalınarak pınarın dinsel önemi sebebiyle seçilen bu, Didyma'nın Miletos kültüründe ayrıcalıklı bir yer almasını sağlamıştır. Detaylı bilgi için bkn. Greaves, age, s. 144.

²⁰ Elvan Ögüt-Gündüz Ögüt, *Tarih Boyunca Gerçekleşen ve Gerçekleşmesi Beklenen Kehanetler ve Kâhinler*, Ege Meta Yayınevi, İzmir 1997, s. 22.

²¹ M. C. Howatson, *Oxford Antikçağ Sözlüğü*, çev. Tarık Ersöz, Kitap yayınevi LTD., İstanbul 2013, s. 223-225.

²² Bean, age, s. 222.

Miletos Sikkeler: Sağdaki, Apollon ile Phyta'nın savaşı Soldaki, Apollonun Liri

İlyasbey Külliyesi Beylikler Döneminden kalan nadide eserlerdendir.

Sonuç

Didyma'nın etki alanı sadece din ile sınırlı kalmayıp antik kaynaklarda belirtildiği üzere, Didyma kehanet merkezi sonrasında dini gücünü siyasi hadiselerle iştirak ederek daha da artırmıştır. Bu nedenle dönemin önemli siyasi güçleri arasında olan Lidya Krallığı'nın son Kralı Kroisos'ta sık sık Didyma'ya elçiler göndererek çeşitli öngörüler hakkında bilgi edinmiş ve karşılığında ise bu kehanet merkezine sunular yollamıştır. Din ile şekillenmiş ve yoğrulmuş Didyma ve Miletos bu kültürlerini kullandıkları paralara da yansıtmışlardır. Didyma'nın din ile özdeşleşmiş yapısı sonraki dönemlerde de devam etmiş ve Beylikler döneminde İlyasbey Cami ve ona bağlı hamamlar ile medreseden oluşan bir külliye inşa edilmiştir. Bu yapı topluluğunun bahçesinde de tıpkı Didyma'daki Apollon Tapınağı'ndakine benzer bir su kuyusunun bulunması ve günümüzde bile kutsal olarak kabul edilmesi ilginç bir analogidir. Didyma bu özellikleri ile her yıl yerli yabancı binlerce turistini çeken önemli bir turizm merkezidir.

Kaynakça

- BEAN, E. George, *Eskiçağda Ege Bölgesi*, çev. , İnci Delemen, Arion Yayınevi, İstanbul 2001.
- FURTWANGLER, Andreas E., "Didyma", çev. Nuran Şahin, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 2011, s. 64-78.
- GÜR, Selçuk, *İlk İnsandan Selçuklu'ya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehirler*, Alfa Yayınları, İstanbul 2010.
- GRAVES, Alan M., *Miletos Bir Tarih*, çev. , Hüseyin Çınar Öztürk, Homer Kitabevi, İstanbul 2003.

- HOWATSON, M. C., Oxford Antikçağ Sözlüğü, çev. Tarık Ersöz, Kitap yayınevi LTD.,
MACQUEEN J. G., *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, çev. Esra Davutoğlu, Arkadaş Yayınevi,
İstanbul 1999.
- MALINOWSKY, Bronislav, *Büyü, Bilim ve Din*, çev. , Saadet Özkal, Kabalcı Yayınları,
İstanbul 2000.
- ÖĞÜT, Elvan, ÖĞÜT, Gündüz, *Tarih Boyunca Gerçekleşen ve Gerçekleşmesi Beklenen
Kehanetler ve Kâhinler*, Ege Meta Yayınevi, İzmir 1997.
- TUCHELT, Klaus, “Didyma 1980 Yılı Kazı Sonuçları”, *III. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara
1981.
- TUCHELT, Klaus, “ Didyma 1981 Yılı Kazı Raporu”, *IV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara
1982.
- TUCHELT, Klaus, “1982 Yılı Didyma Çalışmaları”, *V. Kazı Sonuçları Toplantısı*, İstanbul
1983.
- UMAR, Bilge, *Ionia*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2001
- YILDIRIM, Rügen, “Antik Dünyanın En Önemli Kehanet Merkezi Söyle Bana Didyma”, *Müze
Dergisi*, C. 4, 2012, s. 6-15.
- YILMAZ, Yaşar, *Ancient Cities of Turkey*, Yem Yayınları, İstanbul 2014.

Şehir ve İnsanın Kesiştiği Noktada İmarın Tasavvufi Arka Planı

Sait SAYAR

Giriş

Barınma ihtiyacı insanlığın meşgul olduğu en eski konulardan biri olmuştur. Barınmanın temelindeyse korunma ve hayatın devamlılığını sağlamak için gerekli besinlerin depolanması ihtiyacı vardır. Bu ihtiyaca dayalı olarak barınma, asgari ölçekte hayatın devamlılığını sağlamak için tasarlanmış mekânlar olarak vasıflandırılabilir. Barınmaya çeşitli sosyal boyutların eklenmesiyle ortaya çıkan şehirlerin kurulmasında korunma gibi temel insani ihtiyaçların yanında dini gerekliliklerin etkin olduğu görüşü yaygındır. Şehirlerin ortaya çıkışıyla ilgili ileri sürülen görüşlerin kadim zamanların şehirlerini dini temellere dayandırması bakımından ortak oldukları söylenebilir. Kadim şehirlerin dini bir topluluğa dayandığı kabulüne bağlı olarak şehirlerin kurulmasındaki en önemli faktör, o şehirde yaşayanları bir din etrafında toplayacak olan ibadet mekânlarıdır. Dolayısıyla şehir, insanların ortaklaşa ibadet edebilecekleri mekânlar olarak ortaya çıkar.¹ Eski çağ şehirlerinin kurulmasında kilit rol üstlenen dini semboller gerçekte bu şehirlerde yaşayanların kardeşliğini temin edecek fonksiyonları icra etmiştir. Kadim şehirlerin her biri bu gereklilik neticesinde bir şehir tanrısı veya şehir azizine sahiptir.² Şehirlerin bir tanrı ya da aziz adına kurulmasına Yunan mitolojisinde yer alan Atina şehriyle ilgili anlatı örnek verilebilir. Mısırlı bir kral olan Kekrops tarafından kurulan şehre, yapılan müsabaka sonucunda insanlık için zeytin ağacını bitiren tanrıça Athena'nın adı verilir ve bu şehrin adı Atina olur.³ Eski Mısır tanrısı Ptah'ın bir sıfatının "kentlerin kurucusu" olması şehirlerin kurulmasındaki dini etkiyi gösterir.⁴

İlk insan ve ilk peygamber Hazreti Âdem, insanlığa ait ilk medeniyet ve bu medeniyetin somut göstergesi ilk şehrin kurucusudur.⁵ Hazreti Âdem, yeryüzüne gönderildiğinde meleklerin yardımıyla Kâbe'yi inşa eder veya Kâbe daha önce melekler tarafından inşa edilmiştir ve Âdem, meleklerden Kâbe'yi tavaf etmeyi öğrenir.⁶ Başka bir rivayete göre de Hak Teâlâ, Âdem'e, "Sen insanların ilkin; bu ev de insanların evlerinin ilki olsun." Buyurur. Hazreti Âdem, bu buyruk üzerine Kâbe'yi inşa eder.⁷ Dolayısıyla yeryüzündeki ilk yerleşim Kâbe merkezli bir yerleşimdir ve bu da dini bir vecibeyi yerine getirmek içindir. Arzımızdaki yerleşik hayat, daha Kâbe'nin inşasıyla insana öğretilmiştir. Kâbe, dini emirlerin yerine getirilmesi için de olsa insanı yeryüzü ölçüğünde daha sınırlı bir mekâna bağlı kılmıştır.

Şehirle ilgili yapılan tanımlamaların, en azından Sanayi Devrimi öncesine ait şehirlerin var oluşunu dini temellere dayandırdıkları sonucuna varılabilir. Her geçen gün sınırları genişlemekte olan yeni şehirler, bazı sosyologlarca artık birer kent olarak adlandırıp Sanayi Devrimi sonrasında ortaya çıkan tüketim toplumlari modellerine uygun mekânlar⁸ olarak tanımlanmaya başlanmıştır. Weber'in

¹ Don Martindale, Şehir Modern Kentin Oluşumu, Çev: Musa Ceylan, Yarı Yayınları, İstanbul 2012, s. 62.

² Max Weber, Şehir Modern Kentin Oluşumu, Çev: Musa Ceylan, Yarı Yayınları, İstanbul 2012, s. 130.

³ Şefik Can, Klasik Yunan Mitolojisi, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012, s. 66-67.

⁴ Ali Çançelik, "İstanbul Şehrengizlerinde Şehrin Kurucu Unsuru Olarak Aşkınlık" EKEV AKADEMİ DERGİSİ, S. 61, Kış 2015, s. 84.

⁵ Çançelik, agm. s. 90.

⁶ Muinü-din Muhammed Emin Hirevi, Altıparmak Peygamberler Tarihi, Çev: A Faruk Meyan, Berakat Yayınları, İstanbul 1980, s. 184.

⁷ Age, s. 154.

⁸ Ali Bulaç, "Batı Uygarlığı Sadece Bir Tüketim Uygarlığıdır", İslami Hayat Dergisi, S. 20, (2013),

<http://www.islamihayatdergisi.com/konular/detay/ali-bula-bat-uygarl-sadece-bir-tketim-uygarldr> (ET: 27. 04. 2015); Ali

Bulaç, "Şehirler ve Kentler", Mimar ve Mühendisler Grubu, 11 Nisan 2013. <http://www.mmg.org.tr/yazar/ali-bulac/92-sehirler-ve-kentler.html>. (ET: 27. 04. 2015)

iktisat temelli tarifiyle şehir, sakinlerinin hayatlarını alışveriş sayesinde kazandıkları yerleşim yerleridir.⁹ Yalnız ticari ilişkilere dayalı olarak gelişen şehirlerin neticede tüketici şehirlerini oluşturması¹⁰ kaçınılmazdır. Tüketici şehirlerin kurucu unsuru, geleneksel şehirlerin aksine Sanayi kapitalizmidir.¹¹ Kapitalizmin ürettiği bu şehirler, İnsana sınırsız bir tüketim imkânı tanımış; fakat insanımızı mutlu etmemiştir. Şehirlerin insanımızı mutlu kılmayı edebiyatımızda şehirlerden kaçış anlamına gelecek yansımalar biçiminde işlenir. Necip Fazıl Kısakürek, “Haydi yürü bulalım/ Kat kat çıkmış evlerin/ O camgözlü devlerin/ Gizlediği âlemi”¹² dizeleriyle günümüz şehirlerinde kaybolan ruhu bulmak için şehirlerin dışına çıkmayı teklif eder. Bu şehirler artık Erdem Bayazıt’ın, “Şehir boğuluyor içinde insanların kan gibi bir sesle”¹³ dizeleriyle anlattığı boğularak öldürülen bir şehirdir. Sezai Karakoç’un ifadesiyle, “Ne yazık ki şehir artık ölü”¹⁴ ve dolayısıyla “ölü çocuklar doğuran”¹⁵ bir şehirdir. Biryandan geleneksel şehirler ölürken bir yandan da yerlerine yenileri kurulmaya başlanır. Tanpınar’ın tarifiyle hiç birinin üslubu yanı başındakini tutmayan, çoğu mimarlıkla ilgili dergilerden kopyalanmış binalarla kurulan¹⁶ şehir, yeni bir hayata işaret eder. Bu şehirde olup bitenler Sezai Karakoç’un “ev yerleşmedi yeni yerine/ Alışmadı kulak kuşkulu semt seslerine/ Göz toprağı arıyordu toprak yoktu”¹⁷ dizelerinde olanlardan ibarettir.

Kadim şehirlerin dini temellere dayandırılmasından sonra şehirlerin birer pazar yerine¹⁸ indirgenmesiyle ortaya çıkan yeni kentlere karşı yeniden bir imar hareketi geliştirilebilir. Sezai Karakoç’un “Yalnız bir anti-şehir var durur içimde/ Bir türbe, bayram biçiminde/ İç kale, aslanlı cami/ Ve bir dergâh taç gibi”¹⁹ dizelerinde bu hareketin ipuçları gizli gibidir.

Akif İnan’ın tasavvufi idrakten süzülerek dizeleşen “Dönüştür ey kalbim bahçeli eve anlamı ezen o makineleri.”²⁰ dizesi, şehir konusunun kalbi bir mesele olarak ele alınması gerektiğini gösterir. Şehri insan bağlamında ele alıp hem insanın yitirdiği anlam dünyasını hem de o anlamlı dünyanın gerçekliği içinde inşa edilen şehirleri tanımak ve yeniden inşa edebilmek için insanın varlığına dair esaslı görüşler ortaya koyan İslam tasavvufunun imkânlarına dönülebilir.

Tasavvuf, medeniyetimizin şekillenmesinde en etkili unsurlardan birisi olmuştur. Bu etki, ferdi boyutta insanı Allah’a yaklaştıracak yol ve yöntemleri öğretirken toplumsal hayatta devlet yıkacak, devlet kuracak derecede etkili olmuştur.²¹

Tasavvuf hareketi ortaya çıkışı ve geçirdiği süreçlere göre üç döneme ayrılır. İlk dönem tasavvuf hareketi, hicri ikinci yüz yıldan itibaren bir zühd hareketi olarak ortaya çıkar. Dinin, Peygamber ve ashabının devrinde yaşandığı gibi samimi bir şekilde yaşanmadığı ve Müslümanların dünyevileştikleri düşüncesine dayalı olarak gelişen bu hareket, ileriki dönemlerde çeşitli gelişmeler yaşayarak tarikatlar bağlamında kurumsallaşır. Felsefenin Müslüman âlimler arasında yaygınlık kazanmasıyla da tasavvuf hareketi yeni bir mahiyet kazanır.²² Tasavvufun temel gayesi, insanı Allah’tan uzaklaştıran tüm putları devirmek ve insanın yaratıcısıyla olan bağlarını güçlendirmektir. Bunun için de İslami esaslara uygun bir hayat yaşamak gerekir.²³ İnsanın yaratıcısıyla ilişkilerini her alanda güçlendirmek için çeşitli disiplinler ortaya koyan tasavvufun şehirlerle de yakın ilişkisi vardır. Bu ilişki, şehirlerle ve şehirlerdeki hayatın yaşanma biçimiyle alakalı olarak ortaya çıkar. Bu ilişki her şeyden önce sanatla alakası bulunan mimariyi oluşturan tasavvurun Türk-İslam Medeniyeti bağlamında düşünüldüğünde tasavvufa dayanıyor olmasında aranmalıdır. Modern anlayışta mimarlık

⁹ Weber, age, s. 88.

¹⁰ Age, s. 93.

¹¹ Ali Bulaç, “Şehir ve Kent 2”, Dünya Bülteni, 20 Şubat 2011.

<http://www.dunyabulteni.net/yazar/array/15617/sehir-ve-kent-2> (ET: 17. 04. 2015).

¹² Necip Fazıl Kısakürek, Çile, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul 1998, s. 177.

¹³ Erdem Bayazıt, Şiirler, İz Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 15.

¹⁴ Sezai Karakoç, Şiirler V Ayineler/Çeşmeler, Diriliş Yayınları, İstanbul 1995, s. 13.

¹⁵ Age, s. 22.

¹⁶ Ahmet Hamdi Tanpınar, Beş Şehir, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005, s. 15.

¹⁷ Sezai Karakoç, Şiirler II Taha’nın Kitabı/Gül Muştusu, Diriliş Yayınları, İstanbul 1996, s. 26.

¹⁸ Weber, age, s. 89.

¹⁹ Sezai Karakoç, Şiirler V Ayineler/Çeşmeler, Diriliş Yayınları, İstanbul 1995, s. 13.

²⁰ Akif İnan, Hicret, Sanat Yayınları, Konya 1994, s. 60.

²¹ Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, Kolonizatör Türk Dervişleri, Hamle Yayın Dağıtım, İstanbul-; Fatih M. Şeker, Osmanlı Entelektüel Geleneği, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013.

²² Süleyman Uludağ, İslam Düşüncesinin Yapısı, Dergâh Yayınları, İstanbul 1994, s. 123-126.

²³ Selçuk Eraydın, Tasavvuf ve Tarikatlar, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1994, s. 29, 31.

mümkün olduğu kadar çok kimsenin barındırılmasına yönelik gelişmiş bir endüstri²⁴ olarak düşünülse de her eylemin bir kabuller âlemine dayanması gerçeği mimarinin de dayandığı kabuller olacağını gösterir. Bu kabullerin temel belirleyicisi de her devirde kabul gören dinler olmuştur. Bu bakımdan dine dayanmayan bir kültür ve medeniyetten bahsedilemez.²⁵

Bu çalışmada Altıparmak Peygamberler Tarihi²⁶ adlı kitapta yer alan şehirle ilgili şifahi anlatımlar, Hacı Bektaş Veli'nin Besmele Tefsiri,²⁷Hacı Bayram Veli'nin İlahi Taksim²⁸ adlı şiiri, Erzincanlı Muhammed Sadık Efendi'nin Risale-i Mahbub²⁹ adlı eseri bağlamında şehir ve insanın imarı ele alınmıştır. Çalışma giriş bölümü dışında Şehir ve İnsanın Ontolojik İlişkisi, İnsanın İmarı Şehrin İmarı ve sonuç bölümlerinden meydana gelir.

Şehir ve İnsanın Ontolojik ilişkisi adlı bölümde Erzincanlı Muhammed Sadık Efendi'nin Risale-i Mahbub adlı eseri bağlamında şehir ve insanın toprağa dayalı olarak var olmaları nedeniyle aralarında ontolojik bir ilişki kurulmaya çalışılmıştır.

Şehrin İmarı, insanın İmarı adlı ikinci bölümde, Hacı Bayram Veli'nin, "İlahi Taksim" adlı şiiri ve İsmail Hakkı Bursevi'nin bu şiire yaptığı şerh bağlamında insanın imarının nasıl gerçekleştiği ele alınarak insan ve şehir arasında imar bakımından çeşitli ortaklıklar kurulmaya çalışılmıştır.

Şehir ve İnsanın Ontolojik İlişkisi

Şehir ve insanın ontolojik ortaklığı ikisinin de topraktan meydana gelmesine dayanır. Kur'an'ı Kerim'de insanın topraktan yaratıldığı çeşitli ayetlerde bildirilmiştir. Aslında ilk insan olan Âdem ve eşi Havva, topraktan yaratılmış ve ikisinden insan nesli türemiştir. Bu türeyiş sperm ve yumurtanın birleşmesi biçiminde gerçekleşen biyolojik bir olaydır. Sperm ve yumurtanın oluşumu geriye doğru izlendiğinde toprağa dayanan bir varlık sürecinin olduğu görülecektir.³⁰ Adem'in yaratılışı ve İblis'in bu süreçte kendisinin ateşten yaratılması nedeniyle üstün olduğunu iddia etmesi Kur'an'da çeşitli surelerde bildirilmiştir.³¹ İslam kültürü içinde vücut bulan ve şifahi geleneğe dayanan peygamber tarihlerinde, Âdem Aleyhisselamin yaratılması sürecinde İblis'in itirazı ve Allah'ın ona verdiği cevap da şehir ve insanın ontolojik varlığı bağlamındadır. İblis, Âdem'e karşı üstünlük iddiasına mesnet olsun diye kendi varlığının ateşe dayandığını, Âdem'in varlığının ise toprağa dayandığını; dolayısıyla ateşin topraktan üstün olması nedeniyle kendisinin de Âdem'den üstün olacağını iddia eder. Allah, ona toprağın daha üstün olduğunu; çünkü topraktan şehirlerin meydana geleceğini bildirir.³² Hacı Bayram Veli'nin, "Nagehan ol şara vardım/Anı ben yapılız gördüm/Ben dahi bile yapıldım/ Taşu toprak aresinde"³³ dizelerinde dile getirdiği hakikat, şehir ve insanın varlığının ortak bir temele dayandığını gösterir.

Toprağa dayanan varlık süreci insan açısından düşünülürse insanın yaratılışı Allah'ın kudretine dayanırken şehirlerin insan eliyle meydana geldiği söylenmelidir. Şehir ve insan arasında ontolojik bir ilişki kurulurken bu yargı, kurulacak olan ilişki açısından bir temel oluşturacaktır. Tasavvufi bir bakış açısıyla söylenecek olursa varlık tektir. O da Allah'ın varlığıdır. Varlık diye kabul edilenler yalnız Allah'ın varlığının birer tecellileridir.³⁴ İnsan, Allah'ın kudretinin bir neticesi olarak var olurken yaratıcısı tarafından yeryüzünde halife tayin edilerek yeryüzünün imarıyla vazifeli kılınması³⁵ sonucunda şehirleri imar edecektir; dolayısıyla insanın varlığı ve şehirlerin varlığı arasında Allah'ın

²⁴ İsmail Tunali, Sanat Ontolojisi, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2002, s. 134.

²⁵ Şaban Duralı, Sorun Çağının Anatomisi, Haz.: Mehmet Sabri Genç, Şule Yayınları, İstanbul 2011, s. 55.; Turgut Cansever, İslamda Şehir ve Mimari, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s. 22.

²⁶ Eserle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Hirevi, age.

²⁷ Hacı Bektaş Veli, Besmele Tefsiri, Haz.: Hamiye Duran, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2007.

²⁸ Fuat Bayramoğlu, Hacı Bayram-ı Veli Yaşamı-Soyu- Vakfı, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s.231.

²⁹ Muhammed Sadık Erzincanî, Risale-i Mahbûb (Nefsin Şehirleri), Haz.: Yusuf Turan Günaydın, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2013.

³⁰ Bayraktar Bayraklı, Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri, C. 9, Bayraklı Yayınları, İstanbul 2008, s. 228.

³¹ Konuyla ilgili bkz. Bakara suresi 34. Ayet, Mustafa Yıldız, Son Mesaj Kur'an'ı Kerim ve Gerekeçli Türkçe Meali, Çıra Yayınları, İstanbul 2009, s. 9.

³² Hirevi, age, s. 122.

³³ Bayramoğlu, age, s. 231.

³⁴ Mehmet Ulucan, "Niyâzi-i Mısri'nin Şiirlerinde Varlık Anlayışı", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 19, S. 1, 2009, s. 33.

³⁵ Muammer İpek, "Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılış Hikmeti ve Sorumluluğu", EKEV AKADEMİ DERGİSİ, S. 57, Güz 2013, s. 439.

iradesi bağlamında bir ilişki vardır. Şehir ve Allah arasında bağ kuransa tasavvuf düşüncesine göre kalptir. Kalp hem tasavvuf istilahında şehir diye tabir edilir³⁶ hem de Allah'ın isim ve sıfatlarının tecellilerini yansıtan bir ayna olarak kabul edilir.³⁷ Kalbin şehir olarak tabir edilmesinde tasavvuf yoluna giren kişinin beden köyünden kalp şehrine geçmesi; dolayısıyla seyru sülukunu tamamlaması düşüncesi vardır.³⁸

Tasavvufta insan ve şehir arasındaki ünsiyetin esas dayanağı İbni Arabî'nin ayna metaforunda ifadesini bulur. İbni Arabî'ye göre kalp bir aynadır. Aynanın işlevi kendine nazar edenin görüntüsünü aksettirmesidir. Gönül aynasına nazar edecek olan Allah'tır. Kalp bir ayna olarak kendine nazar eden Allah'ın bu nazarını varlık âlemine yansıtmakla görevlidir.³⁹ Allah'ın nazarını varlık âlemine yansıtması sırasında insan eliyle inşa olan şehirler de payına düşeni alacaktır. Böylece insan, Allah'ın cemel isminin bir neticesi olarak yapıp ettiği ne varsa onu güzel yapmaya çalışacaktır. Tüm bu çabaların hâsılası olarak şehir ve insanın ontolojik hakikatlerinin Allah'ın iradesine dayanıyor olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Dünyanın insan eliyle imarıyla Allah'ın isim ve sıfatlarının tecellileri gerçekleşir; fakat bu tecellilerin insandaki asıl mekânı olan kalp, kirlenmiş ve yansıtıcılığını yitirmişse bu durum nefsin alt mertebesi olan nefs-i emmâre olarak çeşitli şehir tezahürlerine karşılık gelir. Bu hakikat Muhammed Sadık Erzincani'nin Risale-i Mahbub adlı eserinde etraflıca ele alınmıştır

Şeyh Sadık Efendi, bu eserinde tarikat yolundaki bir müridin rüyasında gördüğü şehirleri, şehir içindeki yapıları yorumlayarak onun hangi nefis mertebesinde olduğuna dair sonuçlar çıkarır.⁴⁰ Her ne kadar burada şehir, bir sembol olarak insanın oluş süreçleri bağlamında anlatılmış olsa da Hacı Bayram veli'nin "Kim bildi ef-âlini/o bildi sıfatını"⁴¹ dizesinde dile getirdiği gibi fiil ve failin sıfatları arasındaki bağa dair çeşitli işaretler içerir. Her fiilin arkasında bir sıfat vardır. Sıfatlar da bir faile dayanır. Bu nedenle bir kimsenin fiillerinden sıfatlarına; sıfatlarından da şahsına ulaşmak mümkündür.⁴²

Şeyh Muhammed Sadık Efendi'nin her bir nefis mertebesini bu nefislerle mütenasip şehirler içinde anlatması, fiil-fail-sıfat ilişkisi içinde ele alınırsa şehir yalnız tasavvufi hakikatlere karşılık gelen bir remiz olmaz. İster kadim şehirler isterse modern şehirler olsun insanın düşünsel boyutunun somut tezahürleri olan tüm şehirler nefis şehirleri denklemi içinde yorumlanabilir. Tasavvufi bir bakış açısından hareket edilirse şehirlerin insan tasavvurunun mekâna akseden numuneleri sayılması yanlış olmayacaktır.⁴³

Tasavvuf erbabının ele aldığı nefsin ilk boyutu nefs-i emmâredir. Bu, nefsin en alt tabakasıdır. Bu nefis boyutunda bulunan insanlar hayvanlardan daha aşağı bir durumdadır; dolayısıyla bir lokma için birbirilerini kırarlar. Birbirlerine zulüm etmek için bahaneler ararlar. Bu şehrin sakinleri, şehvet ve öfkelerine yenilmiş kimselerdir. Onları cehenneme götürecek huyları olduğu için çabuk öfkelenir ve birbirilerini çabuk öldürürler. Bütün büyük günahları işlerler. Allah'tan hiçbir şekilde korkmazlar.⁴⁴ Nefs-i emmâre şehirleri, sakinleriyle mütenasip biçimdedir. Bu şehirler, içinde yaşayanları Allah'tan uzaklaştıracak ve bütün günahların işlenmesi için gerekli her türlü mekânı barındıracak şekildedir. Nefs-i emmâre şehrinde yaşayanların en önemli gayeleri yeme içme, çoluk çocuğun geçimini sağlama ve dünyevi zevklerin peşinde koşmalarıdır. Bundan dolayı da manevi yüceliklere yükselme fırsatı bulamazlar.⁴⁵

Nefs-i emmâre şehrinin yöneticisine akl-ı meaş(geçim fikri) adı verilir. Bu yöneticinin akıllı olma, âlim olma, doktor olma, mühendis olma, çeşitli ilimlere sahip olma gibi özellikleri vardır. Bu yöneticinin yardımcısı vehimdir onun yardımcıları da vesvesedir.⁴⁶

³⁶ İsmail Hakkı Bursevî, Şerh-i Rumuzat-ı Hacı Bayram Veli, Haz.: Suat Ak, Rasyo Yayınları, İstanbul 2009, s. 34.

³⁷ Ahmet, Ögke, "İbnü'l Arabî'nin Fusûsu'l Hikem'inde Ayna Metaforu", Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, S. 23, 2009, s. 83.

³⁸ Bursevî, age, s. 34.

³⁹ Ögke, agm., s. 86.

⁴⁰ Erzincanî, age, s. 31.

⁴¹ Bayramoğlu, age, s. 233.

⁴² Cevdet Kılıç, "Hacı Bayram Veli'de İnsanın Ontolojik Varlığı ve Olgunlaşması Süreci", Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, S. 16, 2006, s. 58.

⁴³ Cansever, age, s. 5,6.

⁴⁴ Erzincanî, age, s. 75.

⁴⁵ Age, s. 76.

⁴⁶ Age, s. 76.

Günümüz şehirlerine dair getirilen eleştiriler, Sadık Efendi'nin nefs-i emmâre şehri olarak vasıflandırdığı şehirle örtüşür durumdadır. Dünya zevklerin peşinde koşmanın en yaygın göstergesi ihtiyaç ve bu ihtiyacın karşılanmasıyla ilgili ahlak ilkelerinin çözülmüş olmasıdır.⁴⁷ Bu çözüme, felsefesi ve sosyolojik izahlarla Sanayi Devrimi'ne dayandırılarak yorumlanmaya çalışılsa da neticede şehir artık bir pazar yeri⁴⁸ olarak tanımlanmaya başlanmıştır. Böyle tanımlanan şehirse ruhunu yitirmiştir. Yitirilen ruhtan geriye şehrin kurucu ögesi olarak yalnız nefsin istekleri ve tutkuları kalmıştır.

Nefse ait ikinci boyut, nefs-i levvâme boyutudur. Şeyh Sadık Efendi, nefs-i levvâmeyi, bir şehirle anlatmıştır. Nefs-i levvâme şehri, nefs-i emmâre şehrinin ortasında yer alır ve etrafı yüksek surlarla çevrilidir. Bu şehirde yaşayanlar da nefs-i emmâre şehrinde yaşayanlar gibi haset, tamah, hilecilik gibi huylara sahip kimse değildir. Dünya sevgisi onları da sarhoş etmiştir; fakat bu kimseler, kötü özelliklerin yanı sıra Allah'a inanırlar ve ibadet ederler. Kötü huyları nedeniyle de ibadetleri ruhsuzdur ve şekle dayalı bir takım uygulamalardan ibarettir.⁴⁹

Bu gün şehirleşme alanında yaşanan gelişmelere rağmen şehirlerin bir kimlikten yoksun olması ve bir birine benzeyen apartman yığınlarından ibaret⁵⁰ sayılmaları nefs-i levvâme şehirlerindeki ruh yoksunluğunu hatırlatıcı bir mahiyettedir. Ruhun somut tezahürleri anlam ve değerlerdir. İnsanlık tarihi içinde ihtiyaç duyduğu anlam ve değerler bütünü inşa eden yegâne güç dindir.⁵¹ O zaman şehrin inşasındaki amil güç de dindir denilebilir.

Levvâme şehrinin ortasında bir şehir daha vardır, bu şehir mülhime şehridir. Bu şehrin belirleyici özelliği “aklı mead” adı verilen bir yönetici tarafından yöneltiyor olmasıdır. Bu yönetici ileri görüşlülüğüyle şehrinde yaşayanları hatadan ve günahattan korur.⁵² Nefsin bu boyutunda temsil edilen şehir, gerçek şehirlerle kıyaslandığında İslam şehirlerinin var oluş gayesinin nasıl şekillendiği anlaşılabilir. Dünyevi olanı arkada bırakıp ahirete yönelen insan, bu gayeye hizmet edecek bir mekân tasarımı gerçekleştirir. Neticede şehir, Allah'ın rızasını kazanmak için gerekli eylemlerin mekânıdır. Dolayısıyla şehir, ebedi âleme uzanan yolda bir menzildir.⁵³ Allah'ın rızasını kazanmak için imar edilen şehirde gerçekleşecek tüm eylemler de Allah'ın razı olacağı eylemler olmalıdır. Bu bakımdan mülhime şehrinin insanları her türlü kötülüklerden uzak kimselerdir.⁵⁴

Şehirlerin insanın nefis boyutlarıyla özdeşliğine dayanan bu yorumlar, birer sembol olmalarının ötesinde, insan eliyle kurulan gerçek şehirlerin gayesi ve mahiyetini anlamlandırmada önemli imkânlarla sahiptir. Gerçek şehirlerle şeyh Sadık Efendi'nin şehirleri kıyaslandığında Mülhime şehrinin en makul ve mümkün şehir olduğu görülür. Bu mümkünlük ve makul oluş, dünya gerçekliğine bağlı olarak şehirlerin olumsuzluklardan tümüyle arınmasının imkânsızlığıyla alakalıdır.

Mülhime şehri yapısal olarak dört mahalleden oluşur. Mahalleler orada yaşayanların yönelişlerine göre şekillenir. Mülhime şehrinin birinci mahallesi mukallitler mahallesidir. Bu mahallenin ahali taklitçidir. Her ne kadar iyileri taklit ediyor olsalar da özleri henüz kötülüklerden tamamiyle arınmamıştır.⁵⁵ Bu mahallenin temel problemlerinden biri insanın hayatını sosyal bir ortamda ve birbirine bağlı olarak yaşama mecburiyetiyle alakalıdır. Taklit gereği insan kendine has filleri gerçekleştirilemeyecek; bu filleri gerçekleştirirse de özünü tam olarak arındıramayacaktır.

Mülhime şehrinin ikinci mahallesi mücahitler mahallesidir. Mücahitler mahallesini Allah'ın isim ve sıfatlarının tecellileri kuşatmıştır. Hacı Bayram Veli'nin, “Çalabım bir şar yaratmış iki cihan aresinde/Bakıcak didar görünür, O şarın kenaresinde.”⁵⁶ Dizeleriyle anlattığı şehirde didarın görülmesi Allah'ın isim ve sıfatlarının o şehirde tecelli etmesiyle alakalıdır. İsmail Hakkı Bursevi'ye göre söz konusu şehirde görülecek olan “didar” Allah'ın cemel ismiyle alakalıdır.⁵⁷ Bu mahalledeki cihat, Allah'ın tecellilerine mazhar olmak için yapılır ve Allah'ın cemel isminin tecellilerine mazhar olma ve ondan mahrum olmama biçiminde gerçekleşir. Varlığı Allah'la müşahede etmek, Allah'ın güç ve

⁴⁷ Abdurrahman Arslan, Yeni Bir Anlam Arayışı, Bilge Adamlar Yayınları, İstanbul 2013, s. 135.

⁴⁸ Weber, age, s.89.

⁴⁹ Erzincanî, age, s., 78,79,80.

⁵⁰ Mehmet Kaplan, Kültür ve Dil, Dergâh Yayınları, İstanbul 1999, s. 65.

⁵¹ Arslan, age, s. 354.

⁵² Erzincanî, age, s. 80.

⁵³ Ali Bulaç, “Şehirler ve Kentler”.

⁵⁴ Erzincanî, age, s. 84.

⁵⁵ Age, s. 84.

⁵⁶ Bayramoğlu, age, s. 231.

⁵⁷ Bursevî, age, s. 13.

kudretinden gayrisini terk etmek, Allah'tan başka varlıklara karşı duyarlılığı yitirmiş olmak; dolayısıyla yalnız rabbani tecellilerle meşgul olmak⁵⁸ söz konusu cihadın temel gayesidir.

Bir sanat eserinin vücuda gelmesinde insanın inançları, bilgisi, idraki ve duygularının tayin edici olması⁵⁹ nedeniyle mücahitler mahallesi, ilahi tecellileri görme gayretinin tezahürleriyle doludur. Bu gayret, hem görülmesi için tezahür oluşturma, hem de oluşturulan tezahürleri görebilmenin devam ettirilmesini kapsar. Her türlü nesnenin temel özelliğinin ilahi iradenin tecellileri olması,⁶⁰ şehre ait tasavvufi bakışı da şekillendirir. Allah'ın varlığı dışında varlık diye kabul edilenler, aslında Allah'ın varlığının tecellilerinden ibarettir.⁶¹ Mücahitler mahallesinin, Allahın varlığına ait tecelliler bakımından sahiplerine yüklediği temel iki sorumluluktan birisi; bu muhitin gayesi her neyse bu gayenin gerçekleşmesinde kararlılık göstermeye devam etmektir. Yukarıda etraflıca açıklanan bu gaye Allah'ın varlığına ait tecellilere mazhariyettir.

Mücahitler mahallesinde Allah'ın varlığının tecellilerine dair insanın ikinci sorumluluğu, ilahi iradenin muradını idrak ederek arzın imarındaki sorumluluğunu fark etmesidir.⁶² İbni Arabî'nin düşüncesinde Allah'ın varlığının tecellileri ancak en iyi şekilde insan tarafından gerçekleştirilir. Varlık âlemi içinde ilahi tecellileri kusursuz bir şekilde aksettirilecek yegâne varlık insandır.⁶³ İlahi tecelliler, en mükemmel surette ancak insan eliyle varlık âlemine yansıyacaksa, şehirlerin kuruluşunu ilahi tecellilerin yansımaları ve bu yansımaların müşahede edilebileceği mekânlar olarak tasarlamak büyük çabalar isteyen bir uğraştır. Müslümanlar, tarihin farklı dönemlerinde bu çabalar neticesinde şehirlerini İslam'ın emir ve yasaklarının uygulandığı mekânlar olarak tasarlamışlardır.⁶⁴

Mülhime şehrinin üçüncü mahallesi Murakıplar mahallesidir. Bu mahalleyi mücahitler mahallesinden ayıran özellik, mahalle sakinleri açısından Allah'ın tecellilerine mazhar olma çabasının ötesinde o tecellilere dair bir şura sahip olma halinin söz konusu olmasıdır. Bahsedilen şuur gafletin zıddıdır. Gaflet, nefsin arzularına uyarak zamanı boşa geçirme, kalbin zikirten mahrum kalarak Hak'tan gafil olmasıdır.⁶⁵ Hâlbuki insan, eğer ilahi tecellilere mazhar olacaksa, ilkin o tecellinin mekânı olan gönlünü temizlemesi gerekir. Hacı Bektaş Veli, bu durumu Besmele Tesirinde şu bilgileri vererek açıklar: “Tanrı Teâlâ Resüle, Ya Muhammed eğer müminler beni evlerine davet eder, ağırlarsa ben de onları ağırlarım. Onlar bana gönül aynasını gösterirlerse bende onlara perdeyi kaldırır cemalimi gösteririm” dedi.⁶⁶ Bu hakikatler murakıplar mahallesinde gerçekleşir. Tasavvuf düşüncesinin temel dayanaklarından biri sayılan “Kenz-i Mahvi” düşüncesine göre Allah, “Ben bir gizli hazineydim, bilinmek istedim. Bilineyim diye âlemi yarattım.”⁶⁷ diye bildirir. Allah'ın bilinmesi de yalnız isim ve sıfatlarının tecellileri sayesinde gerçekleşir. İnsan dışındaki varlıklar, Allah'ın yalnız cemal veya celal sıfatlarından birini yansıtırken insan, iki sıfatı birlikte yansıtan tek varlıktır.⁶⁸ Dolayısıyla Murakıplar mahallesinin sakinleri bir yandan ilahi tecellilere mazhariyetle meşgulken bir yandan da kendi var oluşlarının şuuruna ermiş kimselerdir. Kendi var oluşuna dair şuur aynı zamanda insanın diğer varlıklarla olan münasebetini tayin edici bir konumdadır. Şehirlerin imarına tasavvufi zemin oluşturan nokta da burasıdır. Osmanlı şehirlerine dair yazılan şehrengizlerde şehirlerin çoğu zaman cennete nispet edilmesi⁶⁹ bu bakımdan çeşitli fikirler verebilecek mahiyettedir. Çünkü cennetin Allah'ın cemalinin müşahede edileceği yer olması nedeniyle dünyada Müslümanların eliyle inşa edilen şehirlerde adeta cennetin izdüşümlerini göstermek hedeflenmiştir. Cennete gitmek için Allah'ın razı olacağı hayatı yaşamak gereklidir. Dolayısıyla Müslümanlar Allah'ın razı olacağı hayatı yaşayabilmek için gerekli olan bir çevreyi inşa etmek için çalışmışlardır.⁷⁰ Bu çaba, insanın, bilinçli

⁵⁸ Kılıç, agm, s. 94.

⁵⁹ Cansever, age, s. 53.

⁶⁰ Age, s. 59.

⁶¹ Ulucan, agm, s. 33.

⁶² Cansever, age, s. 61.

⁶³ Ögke, agm, s. 83.

⁶⁴ Halil İnalcık, “İstanbul: Bir İslam Şehri”, Çev: İbrahim Kalın, İslam Tetkikleri Dergisi, C. IX, 1995, s. 250.

⁶⁵ Süleyman Uludağ, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, Kabalacı Yayınları, İstanbul 2005, s. 141.

⁶⁶ Hacı Bektaş Veli, s. 130.

⁶⁷ Uludağ, age, s. 211.

⁶⁸ Ulucan, agm, s.34.

⁶⁹ Cançelik, agm, s. 86.

⁷⁰ Cansever, age, s. 63.

bir şekilde dünyayı güzelleştirmesi için; varlığa, tabiata saygılı olması için; kendi varlığının yüceliğini idrak etmesi için gerekli bir çevrenin inşa edilmesi biçiminde tezahür edecektir.⁷¹

Mülhime şehrindeki son mahalle fena mahallesidir. Fena, hakikate ulaşma çabası neticesinde kişinin gönlünden varlığa dair ne varsa atmasıyla tevhide ulaşmasıdır.⁷² Fena mahallesine giden süreçte imarın gerçekleşmesi için nefsin bütünüyle tahrip edilmesi gerekir.⁷³

Şeyh Sadık Efendi'nin tavsif ettiği son şehir, Nefs-i mutmainne şehridir. Bu şehir, insani gayretin son noktasını teşkil eder. Bu mertebeye ermiş bir kimsenin kalbi nurlanır. O kimse, tüm kötülüklerden arındığı için üstün manevi değerlere erişir.⁷⁴

Mutmain olmuş bir kimse ya da toplumun planladığı, kurduğu, imar ettiği şehirde insanı Allah'tan, varlık âleminden ve kendi gerçeğinden uzaklaştıracak durumlar olmayacaktır. Tanpınar'ın ifadesine göre, "Cedlerimiz şehirleri inşa etmiyor, ibadet ediyorlardı. Maddeye ısrarla geçmesini istedikleri bir ruh ve imanları vardı. Taş ellerinde canlanıyor, bir ruh parçası kesiliyordu."⁷⁵ Bu anlatımın arka planındaysa kalbini yalnız Allah'a bağlamış ve gayrisini oradan uzaklaştırmış kimselerin gerçekleştirebileceği bir eylem söz konusudur.

İnsanın İmarı Şehrin İmarı

Varlık âlemi içinde Allah'ın isim ve sıfatlarını en çok yansıtan varlık şüphesiz insandır⁷⁶. Dolayısıyla insanın, tasarrufuna sunulan varlık âlemiyle sağlam ve sağlıklı ilişkiler kurması önce yaratıcısıyla olan ilişkisinin keyfiyetine bağlıdır. İnsanın yaratıcısıyla ilişkisine zemin oluşturması bakımından "Nefsini bilen Rabbini bilir."⁷⁷ hadisi insanın kendi mahiyetini bilmesinin gerekliliğine işaret eder. Bu bilme işinin eksenini yaratılma olgusu teşkil eder. İnsanın yaratıcısı ve yaratılma süreci hakkındaki bilinç düzeyi ve kabulleri, sonrasında yapıp edeceklerinin belirleyicisidir. Tasavvuf düşüncesinde insan ve şehre dair söylenenler de ilkin yaratılma bağlamında ele alınır ve yüce yaratıcıyla ilişkileri kurulmak suretiyle işlenir.

Şehir ve insanı sembolik bir anlatımla ele alarak şehirden hareketle insanın var oluş sürecini tasavvuf düşüncesiyle açıklayan Hacı Bayram Veli, "Çalabım bir şar yaratmış."⁷⁸ Dizesi şehir sembolünü kullanarak insanın yaratılışının Allah'la olan ilişkisini dile getirmiştir. Büyük mutasavvıfın dilinde imgesel bir hüviyete bürünen şarın, şiirin devamında, "Şar dedikleri gönüldür."⁷⁹ denilerek ne manada kullanıldığı açıklanmıştır. Tuncer Baykara, Hacı Bayram Veli'nin "şar" kelimesini seçmesinde ve insanın oluş sürecini şehir sembolüyle anlatmasında şehir hayatı olmadan kırsal kesimde yaşamının zorluğunu biliyor olması ve kırsalda üretilenlerin ancak şehirlerde uygun bir pazar imkânı bulunacağına olan inancının etkili olduğunu⁸⁰ belirtir. Bu düşünce, Weber'in şehri pazar yeri olarak⁸¹ tarif edişini anımsatır. Büyük mutasavvıfın, şehir sembolüyle aslında insanın kalbi bir imardan geçmesini dolayısıyla tasavvufun esasını teşkil eden seyrü sulûkun gerçekleşme sürecini anlattığı söylenebilir. Bu bakımdan ceset köyünden kalp şehrine geçiş söz konusudur.⁸² Cesedi de kalbi de yaratan Allah'tır. Cesedin aslı toprakken kalp gerçekte rabbani bir latifedir ve Allah'ın insanda tecelli ettiği yerdir.⁸³ Kalp bu yönünün dışında İslam inancına göre akıl etme eyleminin de merkezidir. Modern akıl yalnız hesap etme, mantık yürütme gibi işlevleri gerçekleştiren ve beyin kabuğunun bir faaliyeti olarak kabul edilirken Kur'an'daki akletme daha çok kalbin bir fonksiyonudur.⁸⁴ Kur'an'ı Kerim'de akleden kalbi yeryüzünü gezmekle aynı bağlamda anlatan ayetler

⁷¹ Age, s. 92.

⁷² Erzincanî, age, s. 92.

⁷³ Bursevî, age, s. 59.

⁷⁴ Hamdi Hatiboğlu, Ariflerin Menzilleri, Mavi Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 118.

⁷⁵ Tanpınar, age, s. 110.

⁷⁶ Ulucan, agm, s. 34.

⁷⁷ Ali Kara, "NEFSİNİ BİLEN RABBİSİNİ BİLİR HADİSİ ŞERİFİ" alikarahoca.net, 16 Nisan Perşembe 2009.. <http://www.alikarahoca.net/hadis/963-hadr-mdel-m.html> (ERT: 14. 04. 2015).

⁷⁸ Bayramoğlu, age, s. 231.

⁷⁹ Age, s. 231.

⁸⁰ Tuncer Baykara, "Hacı Bayram ve Şehir Hayatı", Hacı Bayram Veli Sempozyumu Bildirileri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 15.

⁸¹ Weber, age, s. 89.

⁸² Bursevî, age, s. 19.

⁸³ Ethem Cebecioğlu, Tasavvuf Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009, s. 341.

⁸⁴ Abdülbaki Güneş, Kur'an'da İşlevsel Akla Verilen Değer, Ahenk Yayınları, Van 2003, s. 32.

vardır. Hac suresinde yer alan “Yeryüzünde hiç dolaşmadılar mı ki düşünecek kalpleri, işitecek kulakları olsun. Dikkat edin gözler kör olmaz, fakat asıl göğüslerdeki kalpler kör olur.”⁸⁵ şeklindeki ayet buna örnektir. İlahi tecellilerin mahalli olan kalp, akletme, görme, işitme gibi eylemleri de gerçekleştirir. Bu eylemlerin sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesinin yeryüzünü gezerek gözlem yapmaya bağlanması⁸⁶ Müslümanların kurdukları şehirlere kalbi bir altyapı oluşturacak mahiyettedir. Özellikle tasavvuf açısından kalbin konumu, şehirlere tasavvuf penceresinden bakarken şehir ve insan arasındaki bağın da kalbi bir bağ olmasını zaruri kılar. Buradan da hem şehir hem de insanın Allah’la kurulacak sağlam ve sağlıklı ilişkilere dayanması gerektiği sonucuna ulaşılabilir. Şehirleri Allah’tan gayri düşünmenin bir sonucu olarak mimari, yalnız matematiksel bir takım hesap ameliyesine indirgenmiş olur. Mimarının kadim zamanlarda binaların tasarlanması ve inşa edilmesiyle alakalı bir ilim olarak hendesinin bir dalı⁸⁷ sayılması, Yahya Kemal Beyatlı’nın Süleymaniye Camisini ilkin hendeseden bir yapı sanmasına⁸⁸ benzer bir durum ortaya çıkarır. Hâlbuki şehrin aşkın olanla ezeli münasebeti vardır. Bu münasebetin tezahürü olarak şehir, Necip Fazıl Kısakürek’in, “Ruhumu eritip de kalıpta dondurmuşlar./Onu İstanbul diye toprağa kondurmuşlar”⁸⁹ demesi gibi ruhun toprağa taş, akseden bir iz düşümüdür. Bu bakımdan şehirlerin çeşitli matematiksel hesapların yanında kalbi bir takım eylemlere dayanması gerekir.

Hacı Bayram Veli’nin anlattığı şar olan kalple yaşanan şehirlerarasında bir özdeşlik kurulabilir. Bu özdeşlik başta şehirlerin iki boyutluluğuna dayanır. “Çalabım bir şar yaratmış iki cihan aresinde”⁹⁰ dizesinde şehrin iki cihan arasında yaratılmış olması bu iki boyuta işaret eder. Kalbin maddi ve manevi alanları kuşatıcı iki yönü vardır. Bu da kalbin zahir ve batın yönlerinin varlığını gösterir.⁹¹ Kalbin zahir ve batın yönü aynı zamanda dünya-ahiret, cisim-ruh gibi hem insanın varlık boyutlarını hem de Müslümanların kurdukları şehirlerin taşıdığı özellikleri yansıtır. Şehirlerin cami merkezli olarak kurulması, mezarlık ve özellikle türbelerin ikamet alanlarıyla iç içeliği, yaşamın dünya ve ahret hayatı olmak üzere iki boyutluluğuna işaret eder. Hâlbuki modern şehir ölümü dışlamıştır. Modern şehirde ölüm yalnız ölenle sınırlı bir olay haline gelmiştir. Modern şehirde ölüm de bir tüketim alanına dönüşür ve bir takım ekonomik hareketliliğe vesile olur. Mezar yerlerinin yüksek fiyatlarla satın alınması, cenaze törenlerinin lüks tüketim alanlarına kapı aralaması gibi durumlar ölümün bir tüketim alanına zemin oluşturmasına örnek verilebilir. Tasavvufi bir idrakin süzülerek şehirle ilgili bir şiire dönüşmesine Necip Fazıl Kısakürek’in, “Hayattan canlı ölüm, gınahtan baskın rahmet,”⁹² dizesi örnek verilebilir.

İnsanın, varlığın hakikatini idrak etmesi onun tüm eylemlerinde yansımaları bulur. İnsanın çift kutuplu bir varlığı mevcuttur. İnsan cismani yanı sıra toprağa dayanırken ruhu sayesinde manevi yanı sıra Allah’a dayanır. Seyrü süluk denilen manevi eğitim, insanı cismani boyutundan alarak onun Allah’a ulaşmasını sağlayan bir disiplindir. Müslümanların kurdukları şehirlerin temel özelliği sosyal bir varlık olan insanın Allah’ı razı edebileceği bir hayatı yaşayabileceği mekânlar olmasıdır.⁹³

Bu şehirlerin bir yandan insanın Allah’ın razı olabileceği bir hayatı yaşayacakları mekânlar olmaları bir yandan da imarın Allah’ın cemal sıfatının tecellilerini yansıtmaları nedeniyle insanla ünsiyetleri vardır. Hacı Bayram Veli’nin, “Bakıcak didar görünür ol şarın kenaresinde.”⁹⁴ dizesi ilahi tecellilerin temaşasına işaret eder. Didar, çehre, yüz⁹⁵ gibi anlamlara gelir. Tasavvufi açıdan Allah’ın varlığının müşahade edilmesidir. Bu varlık âleminin Allah’a dair erişebileceği âli bir mertebedir. İnsan açısından dünya hayatının esas gayesi de budur. Didarın müşahadesi için esaslı bir imara ihtiyaç vardır. “Yer ve gök beni içine alamaz; ancak kulumun kalbi beni içine alır.”⁹⁶ kutsî hadisi bağlamında Hacı Bektaş Veli’nin Besmele Tefsiri’nde naklettiği, “ Ya Muhammed, eğer müminler beni evlerine davet eder, ağırlarsa ben de onları ağırlarım. Onlar bana gönül aynasını

⁸⁵ Bayraktar Bayraklı, Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur’an Tefsiri, C. 13, İstanbul 2008, s. 107.

⁸⁶ Age, s. 112.

⁸⁷ Selçuk Mülayim, “Mimari”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 30, İstanbul 2004, s. 91.

⁸⁸ Yahya Kemal Beyatlı, Kendi Gök Kubbemiz, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1997, s. 11.

⁸⁹ Kısakürek, age, s. 166.

⁹⁰ Bayramoğlu, age, s. 231.

⁹¹ Bursevî, age, s. 18.

⁹² Kısakürek, age, s. 167.

⁹³ Ali Bulaç, “Şehirler ve Kentler”.

⁹⁴ Bayramoğlu, age, s. 231.

⁹⁵ Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1998, s. 184.

⁹⁶ Bursevî, age, s. 26.

gösterirlerse ben de perdeyi kaldırır cemalimi gösteririm.”⁹⁷ sözü kalbin imarına dair nakledilen bilgilerdir. Bu bilgiler de gösteriyor ki Allah, cemal ismiyle tecelli edecektir; ancak tecelli çeşitli koşullara bağlıdır. Besmele tefsirinde nakledilen, “Tanrı Teâlâ, ‘Ey benim Habibim, müminlere söyle, gönül evini tevazuluk süpürgesiyle süpürsün. Hırsın, cimriliğin, düşmanlığın, hainliğin ve kıskançlığın çerini çöpünü çıkarsın.”⁹⁸ ifadeleri ilahi tecellinin gerçekleşmesinin koşullarını sıralar. İmar olmuş bir kalp, tasavvufa göre insanın haline sirayet eder. Böylece hususi bir yaşama biçimi ortaya çıkar. Bu yaşama biçiminde tevazu önemli bir yere sahiptir. Tevazu, Allah’ın rızasına erişmek isteyen bir kimse için olmazsa olmaz bir gerekliliktir. Dolayısıyla tevazuya uygun bir hayat ve bu hayatın yaşanabilmesine elverişli bir şehrin olması gerekir.

İnsanın manevi dünyası, nefis mertebelerinde dile getirildiği gibi yeknesak bir yapı arz etmez. Manevi durum kişiden kişiye farklı olabileceği gibi insanın bulunduğu döneme, yaşadığı çevreye göre de farklılıklar gösterebilir. Bunun içindir ki tasavvuf insanı en alt nefis mertebesinde alarak en üst mertebeye ulaştırmak için çeşitli prensipler ortaya koymuştur. Hacı Bayram Veli, “Nagehan ol şara vardım, anı ben yapılırd gördüm.”⁹⁹ derken şara varma eyleminin nefsin alt mertebesinde üst mertebesi olan mutmainneye erişme sürecine işaret eder. Bir kimsenin “Şehre vardım.” diyebilmesi için o ana kadar şehirde olmaması gerekir. Dolayısıyla şehre varmak başka bir mahalden ayrılmayı ifade eder. Ayrılması gereken mahallin şehir olmaması gerekir ki oradan ayrılan bir kimse şehre varmış olsun. Bir mahalden ayrılıp şehre varma eylemi tasavvuf açısından ele alındığında ceset köyünden ayrılıp kalp şehrine varmayı ifade eder. Gönül şehirden başka, insanın türlü hevasını karşılayan görkemli şehirler vardır. Gönül şehrine ancak ceset köyü ya da heva şehirlerinden ayrılmak suretiyle varılabilir.¹⁰⁰

Sanayi Devrimi’nin neticesi olarak ortaya çıkan kentlere kırsaldan büyük çapta göç hareketleri gerçekleşmiştir. Neticede kırsal alanlardaki nüfus yoğunluğu azalmış, kent merkezlerinde nüfus yoğunluğu artmıştır. Dolayısıyla kent, artık kırsaldan göçenlerin modernite deneyimini yaşadıkları mekânlar¹⁰¹ haline gelmiştir. Bu tanım, Hacı Bayram Veli’nin tarif ettiği şehir bakımından olumsuz bir durum ortaya çıkarır. Modern kent her geçen gün kendine eklemlenen yığınları potasında eriterek Batı kültürünün hâkim olduğu yeni kent yaşamına dâhil eder.¹⁰² Hâlbuki Hacı Bayram Veli’nin vardığı şehirde devam eden oluş süreci reel şehirdekilerin aksine bir durumu gösterir. Şehir ve insanın ontolojik boyutuyla ilgili bölümde belirtildiği gibi nefis-i emmâre şehirden nefis-i mutmainne şehrine değin farklı yapılarda ortaya çıkmış şehirlerin varlığı ve nefisini terbiye yolunda ilerleyen bir kimsenin bu şehirlerdeki durumu gösteriyor ki şehirler arasında dıştan içe doğru gerçekleşen bir yolculuk söz konusudur. Yolculuğun biteceği odak kalptir. Hacı Bayram Veli’nin yapılırd gördüğü şehrin sırrı da bu odakla alakalıdır. Oluşum sürecini gereği gibi tamamlayan kalp sayesinde tüm vücuda adalet ölçüsü hâkim olur ve bütün ahali nefsin etkisinden kurtulmuş olur.¹⁰³ Böylece şehirlerde gerçekleşen imar çalışmalarıyla kalpte gerçekleşecek imar çalışmaları arasında tasavvufi bir bağ kurulabilir. Bu bağın sınırlarını Tanpınar’ın dediği gibi bir inşa eylemi olmaktan öteye bir ibadete dönüşmesi ve maddeye intikal eden bir ruhla taş toprağa can verilmesi¹⁰⁴ belirler.

Şehir ve insanın var oluşunun bir boyutunu teşkil eden taş ve toprağın şehir ve insanın oluş süreçlerinde çeşitli işlemlerden geçmesi gerekir. Nefis-i emmâre şehrinde bulunan kimsenin kalbi, “Bundan sonra kalpleri yine katılaştı, taş gibi veya daha katı oldu.”¹⁰⁵ ayetinde belirtildiği gibi taş örneğiyle anlatılır. Ham olarak bulunan taş, çeşitli şekillerde işlenebilir. Elmas değerli bir taş olmakla birlikte yine de taş olarak adlandırılır¹⁰⁶ ve yapısı itibarıyla kömürle aynıdır. Fakat kömür başkalaşım geçirerek elmasa dönüşür.¹⁰⁷ Değerli de olsa ham olarak bulunan taşın bir değer ifade edebilmesi için çeşitli işlemlerden geçmesi gerekir. Nefis-i emmâre şehrine ait bir kimsenin kalbi de taş gibidir. Kalb,

⁹⁷ Hacı Bektaş Veli, age, s. 130.

⁹⁸ Age, s. 133.

⁹⁹ Bayramoğlu, age, s. 231.

¹⁰⁰ Bursevî, age, s. 34.

¹⁰¹ Şafak Kaypak, “Modernizmden Postmodernizme Değişen Kentleşme”, GJEBS Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi, C. 2, S. 4, Kış 2013, s. 88.

¹⁰² Kaypak, agm, s. 88.

¹⁰³ Bursevî, age, s. 35.

¹⁰⁴ Tanpınar, age, s. 110.

¹⁰⁵ Mustafa Yıldız, Son Mesaj Kur’an’ı Kerim ve Gereğçeli Meali, Çıra Yayınları, İstanbul 2009, s. 14.

¹⁰⁶ Bursevî, age, s. 39.

¹⁰⁷ Selda Dinç, “Kömür, Elmas ve Pırlanta”, Filhakikat, 28. 07. 2014.

<http://filhakikat.net/komur-elmas-pirlanta/> (ERT: 16. 04. 2015).

kelime anlamıyla halden hale evrilen bir yapıya sahiptir.¹⁰⁸ Halden hale değişkenlik olumlu yönde gerçekleşebileceği gibi olumsuz yönde de gerçekleşebilir. Kalp yaratılışı itibariyle ilahi bir latifedir.¹⁰⁹ Kalbin değişkenliği olumsuz yönde gerçekleşirse bir aynanın çeşitli nedenlerle yansıtıcılık vasfını yitirmesi gibi kalp de işlevini yitirir. Gerçekte ilahi tecellileri yansıtan mahal olan kalp bu işlevini gerçekleştiremez.¹¹⁰

Hacı Bayram Veli'nin insanı ve kâinatı beraberce bir oluş süreci içinde ela alması¹¹¹ insanın mahiyetini bilmekle başlar.¹¹² Bilgi altyapısına dayalı olarak takva denilen mutlak doğrulara yönelmek; dolayısıyla ihlâsın, bütün yanlıgilardan kaçmanın gerekliliği, tevazunun, veranın bilgisine erişilebilir.¹¹³

Varlığın bir süreç olduğu¹¹⁴ gerçeği Hacı Bayram Veli'nin belirttiği şehirde taş ve toprak arasında gerçekleşen yapım sürecinde kendini gösterir. İnsanın bu süreç karşısında çeşitli sorumlulukları vardır. İslam inancına göre insan yeryüzünden faydalanma hakkına sahip olsa bile neticede toprak Allah'ındır. Bu nedenle insanın topraktan faydalanabilmesi yeryüzünü güzelleştirme şartına bağlıdır.¹¹⁵ Burada tasavvuf erbabının tarif ettiği ve insanın varlık âlemine karşı mesuliyetinin ipuçları görülür. İnsan ilahi isimlerin tamamının toplayıcısı¹¹⁶ olmasıyla hususi bir öneme sahiptir. Bu önem ona çeşitli sorumluluklar yüklenmesini gerekli kılar. Dolayısıyla bir şehrin bayındır hale gelmesinde çeşitli çabalar gereklidir. Bu çabalar sırr-ı ilahiye erebilmek için lüzumlu tasavvufu terbiyeden ibarettir.¹¹⁷ Hacı Bayram Veli, "Şakirtleri taş yonarlar, yonup üstada sunarlar."¹¹⁸ diyerek gönül şehrinde gerçekleşecek imarın mahiyetini tasavvufi bir dille anlatmıştır. Yontulan taş, kalbin terbiyesine işaret eder. Taşın yontulup üstada sunulmasıysa terbiye işinin bir mürşidin gözetiminde mümkün olacağını gösterir.¹¹⁹ reel şehirlerin kurulmasındaysa imarın ehil kimselerin eliyle yapılması mecburiyeti vardır.

Gönül şehrinin imarı, taş hükmündeki kalbin yontulup mamur hale gelmesiyle gerçekleşecek bir ameliyedir. Arzu edilen imarın gerçekleşmesindeyse Hacı Bayram Veli'nin, "Çalabın ismin anarlar, ol taşın her paresinde."¹²⁰ dizesiyle vurguladığı gibi Allah'ın zikredilmesine bağlıdır. Zikir, kalbi terbiyenin anahtar kavramıdır. Zikir, Allah'ı anmak, hatırlamak, onu unutmamak, gaflet halinde bulunmamak¹²¹ demektir. Gafletse nefsin arzularına uymak, zamanı boşa geçirmek, önemli olanın önemini kavrayamamaktır. Kalp, zikirten mahrum kaldığında Hak'tan gaflet içinde olur.¹²² Kalp şehrindeki imarın gerçekleşmemesi gaflet sebebiyledir. Kalp şehrinin imar etmek isteyen bir kimse taş hükmündeki kalbini zikirle birlikte yontmaya başlar. Bu sayede o kimse Allah'ın isimlerinden kendi haline uygun düşen biriyle bağ kurmuş olur.¹²³

Tasavvuf düşüncesinde mecazların hakikatın köprüsü olması ve bu âlemin tüm görüntülerinin birer mecazdan ibaret olmalarının gerçekte Hakk'ın isimlerini ve öteki âlemi işaret ettikleri¹²⁴ söylenebilir. Müslümanların eliyle kurulan şehirler de gerçekte Allah'ın isimlerinin tecellileri ve cennetin yeryüzündeki izdüşümleri¹²⁵ olarak tasavvur edilmiştir.

Tasavvuf açısından gerek bir sembol olarak gerekse ilahi tecellileri yansıtan bir ayna olarak kalbin işlevselliği şehirlerin imar ve işleviyle bağlantılıdır. Zikirle meşgul olmayan kalp yapması

¹⁰⁸ Ögke, agm, s. 86.

¹⁰⁹ Cebecioğlu, age, s. 341.

¹¹⁰ Ögke, agm, s. 86.

¹¹¹ Tanpınar, age, s. 20.

¹¹² Müjgan Cunbur, "Hacı Bayram'ın Kazandırdığı Manevi Birlik", Hacı Bayram Veli Sempozyum Bildirileri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 41.

¹¹³ Cansever, age, s. 215.

¹¹⁴ Age, s. 187.

¹¹⁵ Age, s. 127.

¹¹⁶ Bursevî, age, s. 42.

¹¹⁷ Rifat Okudan, "Hacı Bayram Veli'nin Şiirlerinde Şehir Metaforu", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 16, 2012/2, s. 271.

¹¹⁸ Bayramoğlu, age, s. 231.

¹¹⁹ Bursevî, age, s. 45.

¹²⁰ Bayramoğlu, age, s. 231.

¹²¹ Uludağ, age, s.393.

¹²² Age, s., 141.

¹²³ Bursevî, age, s. 54.

¹²⁴ Age, s. 54.

¹²⁵ Cansever, age, s. 110.

gereken yansıtmayı gereği gibi yapamaz. Kalp aynasının parlamasını ve daha iyi yansıtmasını sağlayacak olansa zikirdir. Zikirden maksat Allah'ı anma konusunda kalbin daima uyanık olmasını sağlamaktır.¹²⁶ Zikir dolayısıyla insan kendi varlığının, bağlı olduğu varlıkla ilişkisinin bilincinde olduğunu ve bu ilişkiyi güçlendirmek niyetinde olduğunu gösterir. Özelde insan ve şehir, geneldeyse tüm varlık âleminin Yaraticısıyla münasebeti zikir kavramında gizlidir. Mevcudatın kendi varlık boyutu içinde Allah'ı zikrediyor olması varlığın aynı meşeye dayandığının göstergesidir. Zikir gereği gibi yapılmadığında kalp aynası paslanır. Zikir, insanı varlığın oluş sürecinde insan varlığının alt mertebesi olan nefsi emare boyutundan, nefsi mutmaine boyutuna taşıyan bir binek hüviyetindedir. Zikirle birlikte gerçekleşen tasavvufi terbiye insanı nefsi emare şehirden alıp nefsi mutmaine şehrine ulaştırır. Tasavvufi terbiye neticesinde tevazu, rıza ve fena halleri yaşanmaya başlanır.¹²⁷ İslam mimarisi bağlamında yapılacak bir değerlendirme mimarinin haşyet, takva, sabır, murakabe gibi bileşenlerden meydana geldiğini¹²⁸ gösterir. İnsanın nefsi-i emmâreden nefsi-i mutmaineye uzanan seyrü sulûk yolculuğu da bu kavramlar etrafında şekillenir.¹²⁹

Tasavvuf, insanı kâmil yetiştirmeyi hedefleyen, bunun için de kalbin eğitimini öngören bir disiplindir. Eğitilmiş ve imar olmuş bir kalp tasavvufun tarif ettiği hallerin yaşanmasına kaynaklık edebilecek bir kalptir. Hacı Bayram Veli'nin, "Ol şardan oklar atulur, gelir sineme dokunur."¹³⁰ dizesinde Allah'ın zikriyle meşgul olacak bir kalbin karşılaşacağı problemlere işaret edilmiştir. Bu problemler yaşanmadan kişi menziline erişemez.¹³¹ Bu yaşamın sürdürüldüğü şehirler için de geçerlidir.

Hacı Bayram Veli'nin, "Arifler sözü satılır ol şarın bazaresinde."¹³² dizesi şehri oluşturan unsurlardan biri olan pazara dikkat çeker. İmar olmuş bir kalp şehrinde insanlara hayır getirecek sözler üretilip satılacaktır. Yaşamın devamlılığının sağlanmasında pazarın önemli yeri vardır. Fakat bu Pazar insanları sömüren, onları mutsuzlaştıran bir yer olmamalıdır.

Geleneksel İslam şehirleri cami merkezli olarak kurulmuştur.¹³³ Cami, hayatın tüm alanını düzenleyen bir odak hüviyetindedir. Şehrin diğer unsurları camilerin etrafında harelelenen yapılar olarak tasarlandığı¹³⁴ gibi bu şehirlerdeki düşünce hayatı da cami merkezinde şekillenmiştir. Hacı Bayram Veli'nin, "Hacı Bayram kendi banlar, ol şarın minaresinde."¹³⁵ demesi kalp şehriyle gerçek şehirlerin aynı mihver etrafında şekillendiğini gösterir.

İslam'ın gerçekleştirmek istediği temel gaye olan tevhit, hem kalp şehri hem de yaşanan şehirler için kuşatıcıdır. Her iki şehirde de hayat bu gaye etrafında biçimlenmelidir. Dolayısıyla burada şehrin fonksiyonel değeri ortaya çıkar. Şehrin insanı Allah'ın rızasına ulaştırmaya uygun mahaller olarak¹³⁶ kabul edilmesi bu çabanın bağlı olacağı kavramlar dünyasını da belirler. "Kalp şehri yahut gerçek şehirler hangi sınırlar içinde imar edilirse yeryüzündeki var oluşun gayesi gerçekleşmiş olur?" sorusu tasavvufun insanı kâmil yetiştirmede kullandığı ıstıhaları gündeme getirecektir. Kemale ermiş bir insanın tövbe makamından başlayarak aşk makamına kadar birçok makamı geçmesi gerekir.¹³⁷ Müslümanların eliyle kurulan şehirlerde de aynı makamları müşahede etmek mümkündür. Haşyet, takva, sabır gibi kulun yaratıcısıyla olan ilişkilerini gösteren kavramlar İslam mimarisini vücuda getiren temel unsurlardır.¹³⁸

Hacı Bayram Veli'nin kalbi bir şehir olarak ele alması ve kalbin imarını çeşitli aşamalara dayalı olarak anlatması gerçek şehirlerin imarına dair esaslı fikirler sunacak niteliktedir. Bu fikirlerin insandan yola çıkarak insan-Allah ve İnsan-varlık âlemi arasındaki ilişkinin niteliğine dair ipuçları taşıdığı söylenebilir.

¹²⁶ Reşat Öngören, "Zikir", Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, C. 44, İstanbul 2013, s. 410.

¹²⁷ Kılıç, agm, s. 52.

¹²⁸ Cansever, age, s. 37.

¹²⁹ Erzincanî, age, s. 37.

¹³⁰ Bayramoğlu, age, s. 232.

¹³¹ Bursevî, age, s. 62.

¹³² Bayramoğlu, age, s. 231.

¹³³ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Yılmaz Can, İslam Şehirlerinin H. I-III (M. VII-IX) Y. Y. Fiziki Yapısı, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi), Ankara 1991.

¹³⁴ Lütfi Bergen, Medeniyet, MG V Yayınları, Ankara 2014, s. 57.

¹³⁵ Bayramoğlu, age, s. 231.

¹³⁶ Ali Bulaç, "Şehirler ve Kentler"

¹³⁷ Söz konusu makamlar için bkz. Eraydın, age, s. 151-203.

¹³⁸ Cansever, age, s. 37.

Sonuç

Tasavvuf tarihinde bazı mutasavvıflar, şehir kavramını insanın tasavvufi terbiye içinde yetişmesini anlatmak amacıyla bir sembol olarak kullanmışlardır. Çalışmamızın başından beri eserlerinden yararlanan Hacı Bektaş Veli, Hacı Bayram Veli, Muhammed Sadık Efendi gibi mutasavvıflar, insanı kâmil yetiştirmede takip edilecek yolları şehirlerin imarı bağlamında ve sembolik ifadelerle anlatmışlardır. Öte yandan Turgut Cansever gibi mimarlarımız da tarihi süreç içerisinde Müslümanların kurdukları şehirlerin zihinsel arka planında tasavvufi bir terbiyenin olduğunu dile getirmişlerdir.

Eserlerinden yararlanan mutasavvıflar, şehir kavramını insanın terbiyesini anlatırken bir sembol olarak kullanmalarıyla yeryüzü imarı imar edilirken hangi noktadan hareket edilmesi gerektiği konusunda çeşitli işaretlerde bulunmuşlardır. Yeryüzünün imarı insanın imarına bağlıdır. İnsanın imar süreçleri de kalbe dayalı bir süreçtir. Kalp imar olursa şehirler de imar olacaktır. Aksi takdirde şehirler artık yaşanılmaz bir hale gelecektir. Yukarıda yer yer temas edildiği üzere Sanayi Devrimi'nin hâsılası modern yaşam alanları konfor üretmiş fakat mutluluk üretememiştir. Bu yeni şehirlere karşı söylenebilecek bir sözü Akif İnan, "Ey deprem gel yetiş bu şehirlerin/Doğayı çarpıtan konumlarına"¹³⁹ dizeleriyle dile getirmiştir.

Neticede tasavvufun, şehir ve insana aynı noktadan bakarak ikisini Allah'la olan ilişkisi bakımından ortak olarak gördüğü söylenebilir.

Kaynakça

- ARSLAN, Abdurrahman, *Yeni Bir Anlam Arayışı*, Bilge Adamlar Yayınları, İstanbul 2013.
- BARKAN, Ömer Lütfi, *Kolonizatör Türk Dervişleri*, Hamle Yayın Dağıtım, İstanbul -.
- BAYAZIT, Erdem, *Şiirler*, İz Yayıncılık, İstanbul 2013.
- BAYKARA, Tuncer, "Hacı Bayram ve Şehir Hayatı," *Hacı Bayram Veli Sempozyumu Bildirileri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- BAYRAKLI, Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Ku'an Tefsiri*, C.9, Bayraklı Yayınları, İstanbul 2008.
- BAYRAKLI, Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Ku'an Tefsiri*, C.13, Bayraklı Yayınları, İstanbul 2008.
- BAYRAMOĞLU, Fuat, *Hacı Bayram-ı Veli Yaşamı-Soyu-Vakfı C. II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- BERGEN, Lütfi, *Medeniyet*, MGV Yayınları, Ankara 2014.
- BEYATLI, Yahya Kemal, *Kendi Gök Kubbemiz*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1997.
- BULAÇ, Ali, "Şehirler ve Kentler 2" Dünya Bülteni, 20 Şubat 2011.
<http://www.dunyabulteni.net/yazar/array/15617/sehir-ve-kent-2> (ET: 17.4. 2015).
- BULAÇ, Ali, "Batı Uygarlığı Sadece Bir Tüketim Uygarlığıdır.", İslami Hayat Dergisi, 2013
<http://www.islamihayatdergisi.com/konular/detay/ali-bula-bat-uygarl-sadece-bir-tketim-uygarldr> (ET: 15.04. 2015).
- BULAÇ, Ali, "Şehirler ve Kentler", Mimarlar Mühendisler Grubu , 11 Nisan 2013.
<http://www.mmg.org.tr/yazar/alibulac/92-sehirler-ve-kentler.html>. (ET: 27. 04. 2015).
- CAN, Şefik, *Klasik Yunan Mitolojisi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012.
- CAN, Yılmaz, "İslam Şehirlerinin H. I-III (M. VII-IX) Y.Y. Fiziki Yapısı", (*Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi*). Ankara, 1991.
- CANÇELİK, Ali, "İstanbul Şehrengizlerinde Şehrin Kurucu Unsuru Olarak Aşkınlık", *EKEV AKADEMİ DERGİSİ*, 2015. s. 84-96.
- CEBECİOĞLU, Ethem, *Tasavvuf Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Ağaç Yayınları, İstanbul 2009.
- CUNBUR, Müjgan, "Hacı Bayram'ın Kazandırdığı Manevi Birlik.", *Hacı Bayram Veli Sempozyumu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

¹³⁹ İnan, age, s. 59.

- DEVELİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1998.
- DİNÇ, Seda, "Kömür, Elmas ve Pırlanta.", *Filhakikat*, 28. 07. 2014. <http://filhakikat.net/konur-elmas-pirlanta/> (ET: 16. 04. 2015).
- DURALI, Şaban Teoman, *Sorun Çağının Anatomisi*, Şule Yayınları, İstanbul 2011.
- ERAYDIN, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1994.
- Erzincani, Muhammed Sadık Erzincanî, *Risale-i Mahub (Nefsin Şehirleri)*, Haz: Yusuf Turan Günaydın, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2013.
- HATİBOĞLU, Hamdi, *Ariflerin Menzilleri*, Mavi Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Muinüd-din Muhammed Emin Hirevi, *Altıparmak Peygamberler Tarihi*, Çev:A Faruk Meyan, Berakat Yayınları, İstanbul 1980.
- İNALCIK, Halil, "İstanbul: Bir İslam Şehri.", *İslam Tetkikleri Dergisi*, C. IX, 1995, s. 248-268.
- İNAN, Akif, *Hicret*, Hicret Yayınları, Konya 1994.
- İPEK, Muammer, "Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılış Hikmeti ve Sorumluluğu.", *EKEV AKADEMİ DERGİSİ*, S. 57, GÜZ, 2013: s. 436-448.
- İsmail Hakkı Bursevî, *Şerh-i Rumuzat-ı Hacı Bayram Veli*, Haz:Suat Ak, Rasyo Yayınları, İstanbul 2009.
- KAPLAN, Mehmet, *Kültür ve Dil*, Dergah Yayınları, İstanbul 1999.
- KARA, Ali. "NEFSİNİ BİLEN RABBİSİNİ BİLİR HADİSİ ŞERİFİ." <http://alikarahoca.net>. 16 Nisan 2009. <http://alikarahoca.net/hadis/963-hdr-mdel-m.html> (ET: 14. 04. 2015).
- KARAKOÇ, Sezai, *Şiirler II Taha'nın Kitabı/Gül Muştusu*, Diriliş Yayınları, İstanbul 1996.
- KARAKOÇ, Sezai, *Şiirler V Ayineler/Çeşmeler*, Diriliş Yayınları, İstanbul 1995.
- KAYPAK, Şafak, "Modernizmden Postmodernizme Değişen Kentleşme.", *GJEBS Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, C. 2, S. 4, 2013, s. 80-95.
- KILIÇ, Cevdet, "Hacı Bayram Veli'de İnsanın Ontolojik Varlığı ve Olgunlaşma Süreci", *TASAVVUF: İlmî Akademik Araştırma Dergisi*, 2006, s. 41-63.
- KILIÇ, Cevdet, "Hacı Bayram Veli'de İnsanın Ontolojik Varlığı ve Olgunlaşma Süreci." *TASAVVUF, İlmî Akademik Araştırma Dergisi*, S. 16, 2006: 41-63.
- KISAKÜREK, Necip Fazıl, *Çile*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul 1998.
- MARTİNDALE, Don, "Şehir, Modern Kentin Oluşumu.", *Şehir, Modern Kentin Oluşumu* içinde, Çev: Musa Ceylan, Yarın Yayınları, İstanbul 2012, s. 9-75
- MÜLAYİM, Selçuk, "Mimari.", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. 30, 2004, s. 91-95
- OKUDAN, Rifat, "Hacı Bayram Veli'nin Şiirlerinde Şehir Metaforu.", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16, 2012, s. 265-278.
- ÖGKE, Ahmet, "İbnü'l Arabî'nin Fususu'l Hikem'inde Ayna Metaforu.", *TASAVVUF, İlmî Akademik Araştırma Dergisi*, S. 23, 2009, s. 75-89.
- ÖNGÖREN, Reşat, "Zikir.", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* C. 44, 2013, s. 409-412
- ŞEKER, Fatih M, *Osmanlı Entelektüel Geleneği*, Dergah Yayınları, İstanbul 2013.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, *Beş Şehir*, Dergah Yayınları, İstanbul 2005.
- TUNALI, İsmail, *Sanat Ontolojisi*, İnkılap, İstanbul 2002.
- ULUCAN, Mehmet, "Niyazi-i Mısri'nin Şiirlerinde Varlık Anlayışı.", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 1, 2009, s. 31-41
- ULUDAĞ, Süleyman, *İslam Düşüncesinin Yapısı*, Dergah Yayınları, İstanbul 1994.
- ULUDAĞ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalacı Yayınları, İstanbul 2005.
- Hacı Bektaş Veli, *Besmele Tefsiri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2007.
- WEBER, Max, *Şehir, Modern Kentin Oluşumu*, Çev: Musa Ceylan, Yarın Yayınları, İstanbul 2012.
- YILDIZ, Mustafa, *Son Mesaj Kur'an'ı Kerim ve Gerekçeli Türkçe Meali*, Çıra Yayınları, İstanbul 2009.

İlköğretim Okullarının Fiziksel Çevre Düzenlemesinin İncelenmesi: Kırıkkale İli Örneği

Prof.Dr. Yurdagül ERDEM
Kırıkkale Üniversitesi / Kırıkkale

Doç.Dr. Hande ŞAHİN
Kırıkkale Üniversitesi / Kırıkkale

Arş.Gör Nesime GÜZEL ERTOP
Kırıkkale Üniversitesi / Kırıkkale

Giriş

Kentsel alanlarda yaşam koşullarının getirdiği bir telaşla aileler, çocuklarının gelişimi ve eğitimi için onlara yeterli zamanı ayıramamaktadırlar. Dolayısıyla, bu gelişim büyük ölçüde çocuğun zamanının büyük bir kısmını geçirdiği okullarda tamamlanmaktadır. Bu şartlarda okulun yetersiz kalan fiziksel ve sosyal önlemlerinden kaynaklanan kısıtlı okul ve okul çevresi güvenliği, çocuklar üzerinde tehlike oluşturmaktadır. Bu durum çocukları şiddet ve suça yöneltebilecek bir risk oluştururken aynı zamanda farklı güvenlik tehditlerine de kapı aralamaktadır¹.

Genel anlamda eğitim; okullarda bulunan sıra, masa, tahta, tebeşir, kitaplar, basılı kaynaklar, fiziki donanım ve bina, öğrenmenin meydana geldiği çevrenin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Öğrenciler oluşturulan bu çevre vasıtasıyla çeşitli kavramlarla ve eğitim yaşantıları ile karşı karşıya gelirler². Maria Montessori, çocuklara somut deneyimler ve çok iyi tasarlanmış materyallerle donatılmış bir çevre hazırlandığında üst düzeyde bir öğrenmenin gerçekleşeceğini ifade etmektedir³. Öğrenci yaşamının büyük bir bölümünün geçtiği fiziksel mekan yani sınıf öncelikle içerisinde bir takım özellikleri barındırmalıdır. Bunlar; öğrenciye çalışma zemini ve ders yapma olanağı tanıyan *işlevsellik*, öğrenme aktivitelerinin arzu edilen duruma gelmesinde öğrencide *duygu yoğunluğu* ortaya çıkarması, farklı amaçlara hizmet edebilecek *esnekliğe* sahip olmalıdır ve öğrencilere sınıfta elde ettiklerini doyasıya yaşatacak *estetik bir değer* önde gelmelidir.

Çünkü fiziki çevre düzenlenmesinden inşasına kadar öğrenci üzerinde psikolojik etkilerde bulunacaktır. Bu çevre öğrenmeyi ve devam eden gelişmeyi ya cesaretlendirecek ve artıracak ya da önleyecek veya cesaret kıracaktır⁴.

Öğrencilerin içinde yaşadıkları ve çalıştıkları çevrenin onun tüm davranışlarını etkilediği hususu bugün bilimsel bir gerçek olarak kabul edilmektedir. Aslında öğrenme-öğretme işi boşlukta meydana gelmez. Bunun için fiziki, sosyal ve psikolojik bir çevrenin varlığı zorunludur. Çeşitli bina, donatım, model, düzenlemeler, sıcaklık, renk ve çeşitli objelerden oluşan çevre önce insanlar tarafından şekillendirilmekte, aynı çevre daha sonra da insanları şekillendirmektedir. Eğitimciler göre öğrenme fiziksel, sosyal ve psikolojik yönlerden uygun bir çevrede oluşabilir. Etkili eğitim için bu çevrenin öğrenme-öğretme faaliyetlerine uygun bir biçimde düzenlenmesi gereklidir. Bu da çevreyle birey arasında söz konusu çeşitli etkileşim boyutlarının eğitim hedefleri doğrultusunda organize edilmesi ve

¹ Dilek Karal, *Korkmadan öğrenmek: Okul ve okul çevresi güvenliği*. Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Sosyal Araştırmalar Merkezi, Rapor No:11-06, Ankara, 2011, s.24

² Adnan Küçüköğlü - M. Arif Özerbaş, "Eğitim Ergonomisi Ve Sınıf İçi Fiziksel Değişkenlerin Organizasyonu." *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* C.4 S.2;2004, s.121-134.

³ Sueck Lawrence, *The design of learning environments*. A Dissertation Submitted to the Graduate Faculty of the University of Georgia in Partial Fulfillment of The Requirements for The Degree Doctor of Philosophy, 1991

⁴ Zekeriya Uludağ – Hatice Odacı, Eğitim öğretim faaliyetlerinde fiziksel mekan. *Milli Eğitim Dergisi* C.153, 2002, s.15-20.

yönlendirilmesini gerektirmektedir⁵.

Ülkemizde ilköğretim okullarının fiziksel çevresi ile ilgili standartlar TSE tarafından hazırlanmaktadır. İlköğretim okulları ile ilgili iki standart göze çarpmaktadır. Bunlar;

- TS 9518 İlköğretim Okulları Fizik Yerleşim Genel Kurallar ve

- TS 12014 Çevre Sağlığı-Okullar'dır. Her iki standart da ilköğretim okullarının fiziksel açıdan sahip olması gereken özellikleri ve fiziksel çevreye ait minimum ölçüleri belirtmektedir.

Büyükkaragöz ve Çivi (1999) eğitim ortamının, öğrenme ve öğretme etkinliklerinde, öğrenmenin daha verimli olmasında önemli bir paya sahip olduğunu, bu nedenle de eğitim-öğretimin etkili bir şekilde gerçekleşmesinde en önemli öğelerden birinin okul çevresi olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca öğretimin belirli ve uygun şartlara sahip bir çevrede gerçekleşmesinin ve çevre şartlarının uygun olmasının öğretimi daha başarılı ve yeterli, uygun şartların sağlanamamasının da başarısız ve yetersiz kılacağını belirtmişlerdir⁶.

Okul çevresinin önemi üzerine yapılan araştırmalar doğrultusunda, tüm okul aktivitelerini tasarlarken çocukların ihtiyaçlarını ve boş zamanlardaki kullanım önceliklerini göz önünde bulundurulması gerekir⁷. Bu nedenle bu çalışma; Kırıkkale ili sınırları içerisinde bulunan 10 ilköğretim okulunun fiziksel çevresinin incelenmesi amacıyla planlanmış ve yürütülmüştür.

Yöntem

Kırıkkale il merkezinde bulunan ilkokulların fiziksel çevresinin incelenmesi amacıyla planlanan bu çalışma özel okullar dışında kalan Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı ilkokullarda yapılmıştır. Çalışmaya il merkezindeki 30 ilkokuldan basit rastgele yöntemle seçilen 10 ilkokul alınarak dış çevre fizik koşulları TSE standartları baz alınarak araştırmacılar tarafından düzenlenen inceleme formu ile gözlem ve inceleme yolu ile toplanmıştır. Bu formda okulun, okulun öğretim şekli, kat sayısı, arsa alanı gibi bilgilerin yanı sıra okulun yeri, bahçesi, çevresinde bulunan cezaevi, alkollü lokanta ve internet kafelerden uzaklığı, trafik sistemi, okulun arsası ve konumu, merdivenleri, koridorları, aydınlatması, tuvaletleri, çöp toplama sistemi, çevresinde seyyar satıcı bulunma durumu gibi bilgilerin yer aldığı 41 soruya yer verilmiştir.

Verilerin değerlendirilmesinde SPSS for Windows 15 programı kullanılmıştır. Veriler frekans ve yüzde dağılımları ile verilmiştir.

Bulgular Ve Tartışma

Araştırmaya alınan okulların 8'inin ikili öğretim, 2'sinin ise tekli öğretim verdiği belirlenmiştir. Okulların tamamı 2-4 katlı olup 400m²'den fazla alana sahiptir.

Tablo 1'de incelenen okulların fiziksel özelliklerine ilişkin bulgular yer almaktadır. Buna göre; okulların %10'unun binasının duvar, yer ve tavanlarının nem, ses ve ısıya karşı yalıtımı sağlanmıştır. Okul içi yalıtımın öğrencilerin öğrendiklerini kavramada fiziksel sağlığına ve zihinsel sağlığına ek olarak diğer öğrencilerle ve öğretmenler ile ilişkisine de belirgin bir etkisi vardır. Birçok okul planlamacısı uygun öğrenme ortamlarının en temel problemlerinden birisinin yalıtımın düzenlemesi olduğunu düşünmektedir⁸.

Okulların iç kısmındaki fiziksel düzenlemelere bakıldığında ise; %70.0'nın giriş ve çıkış kapılarının genişliğinin en az 2 metre, yarısının (%50.0) merdiven genişliğinin en az 140cm, merdivenlerin basamak yüksekliğinin en az 15cm, tamamının (%100.0) basamak derinliğinin en az 25cm olduğu, hepsinin (%100.0) merdivenlerinde korkuluk bulunduğu, %20.0'nın korkuluklarının çocukların kaymasına engel olacak şekilde yapıldığı, hiçbirinde (%100.0) üst katlardaki pencerelerinde korkuluk bulunmadığı belirlenmiştir.

Araştırmaya alınan okulların hepsinde (%100.0) en az 400 m²'lik bahçelerinin olduğu, bu bahçenin çevrili olduğu ve çevresinde tırmanmayı engelleyecek şekilde duvar, parmaklık veya tel örgü

⁵ Age, s.125.

⁶ Savaş Büyük karagöz – Cuma Çivi, Genel öğretim metodları; öğretimde planlama ve uygulama. Beta basım dağıtım A.Ş. İstanbul, 1999, s. 22

⁷ Elif Ebru Şişman – Pınar Gültürk, İlköğretim okul bahçelerinin peyzaj planlama ve tasarım ilkeleri açısından incelenmesi: Tekirdağ örneği. Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi C. 8 S.3, 2011, s. 53-60.

⁸ Age, s.130.

bulunduğu, %70.0'nin bahçesinin öğrenci başına en az 5m² düşecek şekilde yapıldığı, yarıdan fazlasının (%60.0) bahçe zeminin girintili ve çıkıntılı olmayıp, toz veya çamur oluşumuna yol açmadığı, %70.0'nin gereksiz basamağının, engel, havuz, beton bariyer, su tankı vs. olmadığı, hiçbirinin (%100.0) bahçesinde hayvan dışkısı, leşi, haşere vb. bulunmadığı saptanmıştır.

TSE'nin belirlediği standartlara göre okul bahçelerinin en az 400 m² ve öğrenci başına 5 m² alan düşecek şekilde olması, bahçelerin başıboş hayvanların ve çocukların aşamayacağı şekilde duvarla çevrili olması gerekmektedir⁹.

Araştırmaya alınan okulların hiçbirinin kapısında güvenlik görevlisi bulunmamaktadır (Tablo 1). Bu durum okul güvenliği konusunda yeterli düzenlemelerin yapılmadığını düşündürmektedir. Okul güvenliği, hem okul içi hem de okul dışı çevrenin değiştirilmesine yönelik düzenlemenin yapılmasını, saldırganlık ve benzeri istenmeyen öğrenci davranışlarını azaltmaya yönelik önlemlerin alınmasını ve okul programlarının etkili, sosyal ve birey odaklı hale getirilmesini amaçlar (Baginsky, 2003)¹⁰.

İncelenen okullar arasında bahçesinde veya yakınında çöp kutusu olanlar (%90.0), biriken çöplerin uzaklaştırılmasının sağlık şartlarına uygun olarak yaptırılanlar (%80.0) önde gelmektedir. Okulda bulunan çöpler oyun alanından uzak bir köşede, kapaklı, paslanmaz, koku çıkarmayan ve sıvı akıtmayan, haşere ve kemirici üremesine ve barınmasına imkan vermeyecek, çevrenin görüntüsünü bozmayacak şekilde olmalı, günlük olarak toplanmalı ve yok edilmelidir¹¹.

Tablo1- Okulların Fiziksel Özelliklerine Göre Dağılımı

KRİTERLER	EVET		HAYIR	
	n	%	n	%
1.Okul binasının duvar, yer ve tavanlarının nem, ses ve ısıya karşı yalıtımı sağlanmış mı?	1	10	9	90
2.Okuldaki giriş ve çıkış kapılarının genişliği en az 2 metre mi?	7	70	3	30
3.Okulda merdiven genişliği en az 140cm mi?	5	50	5	50
4.Okulda merdivenlerin basamak yüksekliği en az 15cm mi?	8	80	2	20
5.Okulda merdivenlerin basamak derinliği en az 25cm mi?	10	100	0	0
6.Okulun merdivenlerinde korkuluk var mı?	10	100	0	0
7.Merdiven korkulukları çocukların kaymasına engel olacak şekilde mi?	2	20	8	80
8.Üst katlardaki pencerelerde korkuluk var mı?	0	0	10	100
9.Okul bahçesi, zemini, duvar, kapı ve diğer elemanlarında çatlak var mı?	2	20	8	80
10.Okulda yangın merdiveni var mı?	1	10	9	90
11.Okulda ek bina inşaatı var mı?	0	0	10	100
12.Bahçe var mı?	10	100	0	0
13.Bahçe çevrili mi?	10	100	0	0
14.Okul bahçesinin çevresinde tırmanmayı engelleyecek şekilde duvar, parmaklık veya tel örgü?	10	100	0	0
15.Var ise; sivri uçlu demir korumalar?	3	30	7	70
16.Bahçe en az 400 m ² mi?	10	100	0	0
17.Bahçe öğrenci başına en az 5m ² düşecek şekilde mi?	7	70	3	30
18.Bahçe zemini girintili ve çıkıntılı mı, toz veya çamur oluşumuna yol açar mı?	4	40	6	60

⁹ Türk Standartları Enstitüsü. *Çevre Sağlığı-Okullar*, TS 12014, ICS 13.020, 1. ed., Ankara, 1996

¹⁰ Mary Baginsky. *Safeguarding Children And School*. Deakin University Pres, Usa, 2003.

¹¹ Türk Standartları Enstitüsü. *İlköğretim Okulları Fizik Yerleşim Genel Kurallar*, TS 9518, Ankara, 2000.

19.Gereksiz basamak, engel, havuz, beton bariyer, su tankı vs. var mı?	2	20	8	80
20.Okul bahçesinde çukur, atık birikmesi, hayvan dışkı ve leşi, haşere vb. var mı?	0	0	10	100
21.Okul bahçesinin zemin eğimi okula doğru olmayıp, suyun kolayca başka yere akacağı şekilde mi?	4	40	6	60
22.Okul bahçesinde ya da yakınında çöp var mı?	6	60	4	40
23.Okul bahçesinde çöp kutusu var mı?	9	90	1	10
24.Okulda biriken çöplerin uzaklaştırılması sağlık şartlarına (günlük olarak toplanıp, okuldan uzaklaştırılması) uygun mu?	8	80	2	20
25.Bahçe kapısı dışarı mı açılıyor?	5	50	5	50
26.Kapıda güvenlik var mı?	0	0	10	100
27.Okul bahçesinde ağaç var mı?	9	90	1	10
Var ise.....				
28. Ağaçlar meyveli mi?	1	22	8	88
29.Ağaçların alt dalları çocukların oyun oynarlarken kazaya neden olmayacak şekilde budanmış mı?	8	88	1	22
30.Ağaçlar alerjik polen yapmayan cinsten mi?	5	55	4	45
31.Ağaçlar dikensiz mi?	5	55	4	45
32.Ağaçlar zehirli salgı yapmayan cinsten mi?	8	88	1	22
33.Okul ana cadde üzerinde mi?	4	40	6	60
Evet ise.....				
34.Cadde de trafik polisi var mı?	0	0	10	100
35.Cadde de trafik ışığı var mı?	0	0	10	100
36.Cadde de hız kesici var mı?	1	10	9	90
37.Cadde de yaya geçidi ve tabela var mı?	2	20	8	80
38.Okulun en az 100metre yakınında kahvehane, bar, meyhane, internet kafe vb. var mı?	4	40	6	60
39.Okulun en az 500 metre yakınında gürültü, koku, duman çıkaran fabrika var mı?	1	10	9	90
40.Okul bahçesinde ve yakın çevresinde seyyar satıcıları var mı?	4	40	6	60
41.Okul yakınında dere ya da akarsu var mı?	1	10	9	90

Okulların yarıya yakını (N=4) ana cadde üzerinde yer almasına rağmen, okulun bulunduğu caddelerin hiçbirinde trafik polisi, trafik ışığı, hız kesici bulunmaması, sadece 2 okulda yaya geçidi ve tabela bulunması dikkat çekicidir. Yapılan araştırmalar da bu bulguyu destekler niteliktedir. Polat (1998)'ın yaptığı araştırmada okulların % 43'ünün anayol üzerinde bulunduğu ve üçte birinin yoğun taşıt trafiğine yakın olduğu belirlenmiştir¹². Aydoğdu (2007)'nin çalışmasında araştırmaya alınan ilköğretim okullarının % 86,1'inin önünde trafiği düzenleyecek sistemin bulunmadığı, % 11,1'inde ise trafiği düzenleyecek sistemin var, ama yetersiz olduğu saptanmıştır¹³. Demirel (2003)'in yaptığı

¹² Halil Polat, Ankara Merkez İlçelerindeki Okulların Çevre Sağlığı Yönünden İncelenmesi, Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Bilim Uzmanlığı Tezi, Ankara, 1998.

¹³ Nermin Aydoğdu, Sivas il merkezindeki ilköğretim okullarında fiziksel çevre koşullarının değerlendirilmesi. Cumhuriyet

çalışmada araştırmaya alınan okulların % 67,6'sının önünde trafik sisteminin bulunmadığı belirlenmiştir¹⁴. Yer tutan (2002) ise, Ankara'nın Altındağ ilçesindeki okulların % 63,6'sının anayol üstünde olduğu, diğer ilçelerde ise bu oranın % 31 ile % 43 arasında olduğunu ortaya çıkarmıştır. Okulların anayol üstünde bulunmasının en önemli sakıncaları yoğun trafik nedeniyle trafik kazası riski ve gürültüdür, ayrıca çocukların egzoz gazına maruz kalmalarına ve solunum sistemi hastalıklarına neden olabilir. Bu durum okula devamsızlıkları da artırır¹⁵. Araştırmaya alınan okulların %40'ının (N=4) bahçesinde ve yakın çevresinde seyyar satıcıların bulunduğu saptanmıştır. Literatürde de benzer bulgulara rastlanmıştır. Aydoğdu (2007) çalışmasında okulların çevresinde yapılan gözlemler ve okul yetkililerinin ifadelerine göre okulların % 13,9'unun, Polat'ın (1998) çalışmasında ise okulların %36.5'inin çevresinde seyyar satıcı bulunduğu belirlenmiştir^{13,12}.

Seyyar satıcılar tarafından satılan yiyeceklerin üretim koşullarının bilinmemesi, açıkta ve hijyenik olmayan koşullarda satılıyor olması özellikle de ilköğretim öğrencilerinin sağlığı açısından büyük tehlikeler oluşturabilmektedir.

Okulların %90.0'nin bahçesinde ağaç bulunmaktadır. Bu ağaçların %88.0'nin meyvesiz ve zehirli salgı cinsten olduğu, alt dallarının çocukların oyun oynarlarken kazaya neden olmayacak şekilde budandığı, yarıdan biraz fazlasının (%55.0) alerjik polen yapmayacak cinsten ve dikensiz olduğu belirlenmiştir. Özellikle okul bahçelerinin ağaçlandırılması ve yeşil alanlarının genişletilmesine özel önem verilmelidir. Nitekim bol oksijenli ortamda öğrenme kapasitesinin arttığı da bilenen bir gerçektir.

Araştırma kapsamındaki okulların %90.0'ında yangın merdiveni bulunmamaktadır. Yangın merdivenleri, yangın durumunda okuldaki insanların emniyetli olarak ve süratle tahliyesi için özel olarak yapılan yangından korunmuş kaçış merdivenidir.

Okul ve öğrenci güvenliği açısından "Binaların Yangından Korunması Hakkında Yönetmelik" Madde 127'ye göre her okulda yangın söndürme ekibi, kurtarma ekibi, koruma ekibi, ilkyardım ekibi kurulması ve Madde 133'te de itfaiye teşkilatı bulunan yerlerde yangın vb. durumlarda yardımlaşma ve işbirliği için protokol yapılması gerektiği belirtilmiştir. Yönetmelikte özellikle yangın merdiveninin duvar, tavan ve tabanında hiçbir yanıcı malzeme kullanılmayacağı, yanıcı ve parlayıcı sıvıların depolandığı depo binalarının yangına en az 120 dakika dayanıklı olması gerektiği ve bu yönetmelikte belirtilen şartlar ihlal edildiğinde yapıya kısmen veya tamamen kullanım izni verilmeyeceği belirtilmiştir^{16,17}. (Erol, 2009; MEB, 2002). Özellikle de okul gibi kalabalık alanlarda yangın merdiveni daha büyük önem taşımaktadır. Olası bir acil durumda tüm öğrenci ve öğretmenlerin bu merdivenler ile dışarı çıkarılmaları sağlanacağı gibi can kayıpları da bu yolla önlenmiş olacaktır.

Sonuç Ve Öneriler

Kırıkkale il merkezindeki ilköğretim okullarında fiziksel çevre koşullarının değerlendirilmesi amacıyla yapılan bu çalışmada elde edilen sonuçlar şu şekilde özetlenebilir;

- Okulların % 40.0'ı ana cadde üzerindedir, Tamamının (% 100.0) caddesinde trafik polisi ve trafik ışığı bulunmamaktadır. Sadece %10.0'ında caddede hız kesici bulunurken, %20.0'ında yaya geçidi ve tabela yer almaktadır. Bu durum trafik kazaları açısından risk oluşturabilmektedir.

- Araştırmaya alınan okulların %40.0'nin en az 100 metre yakınında kahvehane, bar, meyhane, internet kafe vb. yerler, en az 500 metre yakınında gürültü, koku, duman çıkaran fabrika ve bahçesi ile çevresinde seyyar satıcı bulunmaktadır.

- Okulların hepsinde (%100.0) merdiven basamak derinliğinin en 25 cm olduğu, merdivenlerinde korkuluk bulunduğu, en az 400 m²'lik bahçelerinin olduğu, bu bahçenin çevrili olduğu ve çevresinde tırmanmayı engelleyecek şekilde duvar, parmaklık veya tel örgü bulunmaktadır.

- Araştırma kapsamına alınan okulların sadece %10.0'ında duvar, yer ve tavanlarının nem, ses ve ısıya karşı yalıtımı sağlanmıştır.

Üniversitesi Halk Sağlığı Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2007.

¹⁴ Reha Demirel, Isparta İl Merkezindeki İlköğretim Okullarında Okul Sağlığı Araştırması, Uzmanlık Tezi, Isparta, 2003

¹⁵ Canan Yeryutan, Okullarda Sağlıklı Çevre Oluşturma. *Standart*, C.41 S.490, 2002, s. 31-36

¹⁶ Ferhat Erol, Okulda güvenlik sorununa yol açan etkenlerin belirlenmesi. Milli Eğitim Bakanlığı Eğitimi araştırma ve Geliştirme Dairesi Başkanlığı, Ankara, 2009

¹⁷ Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) Binaların yangından korunması hakkındaki yönetmelik, 2002. http://mevzuat.meb.gov.tr/html/24822_0.html (18.02.2015)

- Sadece %10.0 okulda yangın merdiveni bulunmaktadır.
- Araştırmaya alınan okulların hiçbirinin (%100.0) kapısında güvenlik bulunmamaktadır.
- Araştırmadan elde edilen bulgular ışığında şu önerilerde bulunulabilir;
- Okul yöneticileri ilköğretim okullarında bulunması gereken standartlar hakkında hizmet içi eğitim alarak bu konuda daha yetkin hale gelebilirler,
- İlköğretim okulları için verilen standartların düzenli olarak gözden geçirilmesi ve düzenleme çalışmalarının yapılabilmesi,
- Yeni yapılacak okullar için olumsuz çevre koşullarının bulunmadığı ortamların seçilmesi sağlanabilir,
- Konu ile ilgili araştırmaların çoğaltılarak Türkiye'ye genellemesi yapılabilir.

Kaynaklar

AYDOĞDU, Nermin (2007). Sivas il merkezindeki ilköğretim okullarında fiziksel çevre koşullarının değerlendirilmesi. Cumhuriyet Üniversitesi Halk Sağlığı Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Sivas.

BAGINSKY, Mary (2003). Safeguarding Children And School. Deakin University Pres, Usa.

BÜYÜKKARAGÖZ, Savaş ve ÇİVİ, Cuma (1999) Genel öğretim metodları; öğretimde planlama ve uygulama. Beta basım dağıtım A.Ş. İSTANBUL

DEMİREL Reha (2003) Isparta İl Merkezindeki İlköğretim Okullarında Okul Sağlığı Araştırması, Uzmanlık Tezi, Isparta.

EROL, Ferhat (2009). Okulda güvenlik sorununa yol açan etkenlerin belirlenmesi. Milli Eğitim Bakanlığı Eğitimi araştırma ve Geliştirme Dairesi Başkanlığı, Ankara.

KARAL, Dilek (2011). Korkmadan öğrenmek: Okul ve okul çevresi güvenliği. Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Sosyal Araştırmalar Merkezi, Rapor No:11-06, Ankara.

KÜÇÜKOĞLU, Adnan, ve ÖZERBAŞ, M. Arif "Eğitim Ergonomisi Ve Sınıf İçi Fiziksel Değişkenlerin Organizasyonu." *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4.2; 121-134. (2004).

Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) (2002). Binaların yangından korunması hakkındaki yönetmelik. http://mevzuat.meb.gov.tr/html/24822_0.html (18.02.2015)

POLAT Halil (1998) Ankara Merkez İlçelerindeki Okulların Çevre Sağlığı Yönünden İncelenmesi, Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Bilim Uzmanlığı Tezi, Ankara.

SUECK Lawrence (1991). The design of learning environments. A Dissertation Submitted to the Graduate Faculty of the University of Georgia in Partial Fulfillment of The Requirements for The Degree Doctor of Philosophy

ŞİŞMAN, Elif Ebru ve GÜLTÜRK, Pınar (2011). İlköğretim okul bahçelerinin peyzaj planlama ve tasarım ilkeleri açısından incelenmesi: Tekirdağ örneği. *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi* 8 (3); 53-60.

ULUDAĞ, Zekeriya ve ODACI Hatice (2002). Eğitim öğretim faaliyetlerinde fiziksel mekan. *Milli Eğitim Dergisi* 153:15-20.

YERYUTAN Canan (2002) Okullarda Sağlıklı Çevre Oluşturma, Standart, 41 (490): 31-36

8.

Şehirlerde Ticari ve İktisadi Faaliyetler

Şeker Kamışı ve Pamuk Üzerinden Canik Sancağı'nda Sanayi Hamleleri

Prof. Dr. Jülide Akyüz ORAT
Kafkas Üniversitesi / Kars

19. Yüzyıl Osmanlı Tarımında Gelişmeler

Tanzimat döneminde sosyal ve idari reformlarla modernleşmeyi ve bu reformların başarısını ekonomik gelişme alanında atılacak adımlarla desteklemeyi hedef alan bir yönetim anlayışı doğmuştu. Devlet organlarının karar ve uygulamalarına açık bir şekilde yansıyan bu “imar-ı mülk” hedefi bir iktisat politikasının doğmasını beraberinde getirmiş ve bu iktisat politikasının en bariz şekilde yansıdığı alan ekonominin en geniş sektörü olan tarımı kesimi olmuştur.¹

Bu anlayış doğrultusunda Hükümet, devletin modernleşmesini ve bekasını sürdürmek için gittikçe artan bir şekilde tarımsal gelişmeye başvurdu.²Bu gelişmede Osmanlı ülkesinin toprak zenginliği önemli bir aktör idi. 19. Yüzyıl ortalarında Osmanlı tarımına bakıldığında tespit edilen ilk önemli özellik toprak faktörünün nisbi bolluğudur. Toprak bolluğuna rağmen İmparatorluk, nüfus yoğunluğu düşük bir ülke idi. Ülkenin pek çok bölgesinde iskana elverişli boş alanlar vardı, ancak çok sınırlı bir bölümünde tarım yapılmaktaydı.³

Bu orantısızlıkla birlikte ülkede imparatorluğun en büyük refah kaynağının tarım olduğu, devletin zenginliğini artırmak için tarımın iyileştirilmesi gerektiği, ihracat odaklı tarımın geliştirilmesi, gelişen tarımın da hem ticari gelişimi hem de iktisadi gelişmeyi sağlayacağı görüşü hakim oldu.

Osmanlı Devleti ülkede bir tarım bürokrasisi oluşturma çabalarına girişti. 1838’de Hariciye Nezareti’ne bağlı olarak “Ziraat ve Sanayi Meclisi” kuruldu. Tarım, sanayi ve ticaretin geliştirilmesi görevin üstlenen bu kuruluşun adı “Meclis-i Umur-ı Nafia” olarak değişmiş, 1839 yılında ise müstakil bir Ticaret Nezareti oluşturuldu.⁴Tanzimat döneminde zirai bürokrasinin doğuşu için asıl önemli gelişme 1843 yılında Maliye Nezareti’ne bağlı olarak kurulan fakat daha sonra Ticaret Nezareti’ne bağlanan Ziraat Meclisi olmuştur. 1858 yılında ise Meclis-i Meabir adıyla bir kurum teşkil edildi. 1868 yılında ise mahalli düzeyde yapılacak ekonomik gelişmeyle ilgili çalışmaları organize etmek için Şura-yı Devlet bünyesinde bir Nafia Dairesi kuruldu.⁵

Canik Sancağı'nda Yaşanan Gelişmeler

Canik Sancağı Karadeniz kıyısında yer alan önemli bir sancaktır. Sancak 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde yaşanan ekonomik örüntüye dayalı bir gelişme yaşamıştır. Bu gelişmede sanayi ham maddeleri şeker ve pamuk üretimi ve buna dayalı fabrikalaşma süreci büyük bir merhaledir.

Osmanlı Devleti 19. Yüzyılda sanayinin gelişmesi için bir takım hareketlere girişir ki bunlardan birisi de ülkede sanayileşme çalışmalarını teşvik etmektir. Osmanlı coğrafyasında bu anlamda sanayileşme çabalarından birisi de Canik Sancağı ve çevresindedir. Kızılırmak, Yeşilirmak yanında birçok akarsu ile beslenen verimli topraklara sahip Canik Sancağı’nda tarımsal faaliyetler ön plandadır. Samsun, Bafra ve Ünye’de Osmanlı döneminde pamuk yetiştirilmiştir.

¹ Tevfik Güran, 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı, Eren Yayınları, İstanbul 1998, s 45.

² Donald Quataert, Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908, Çeviren: Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008, s 32.

³ Güran, 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı, s 54.

⁴ Güran, 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı, s 45.

⁵ Güran, 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı, s 45-46.

Sancakta hem şeker kamışı hem de pamuk üretiminin mümkün olacağı konusunda bir takım tespitler yapılmıştır. Canik Mutasarrıflığı'ndan İstanbul'a gönderilen layihalarda; "Çarşamba Kazası'nın ortasından cereyan eden Amasya Irmağının iki tarafında Ordubaşı denilen mahalden sahile kadar akan ırmak Mısır'daki Nil Nehri kadar elverişli bir nehirdir. Nehir üzerinde değirmenler, sakiyeler ve sulama için gayet müsaittir. Nehrin özellikle tarım alanlarının sulanmasında kullanılması çok faydalı olacaktır." Şeklindeki ifadelerle söz konusu bölgenin şeker kamışı ve pamuk üretimi için uygunluğundan bahsedilmektedir.

9 Şaban 1280/19 Ocak 1864 tarihinde Canik Sancağının arazisi mahsulat ve sanayisinin geliştirilmesi için gerekli bazı tedbir ve muamelatın tafsilatı ve vergi konusunda mahallince teşkil edilen komisyonca tanzim edilerek liva meclisi tarafından tasdik ve mühürlenmiş mazbata teftiş memuru Rıza Efendinin bir kıta tahriratıyla Meclis-i Valaya havale olunmuştur. Burada okunan ve değerlendirilen mazbata meallerinden anlaşıldığı kadarıyla Canik sancağının zenginleşmesi ve mamuriyeti için en lüzumlu ve en önemli nafia maddeleri beş konudan ibarettir.

Birincisi; Amasya Irmağından bu anlamda faydalanmaktır. Böylelikle pirinç gibi mahsulat maddeleri yetiştirilerek ahali, arazi ve devleti hazinesi istifade edecektir. Nehir üzerinde kurulacak dolap ve sakiyeler mühendis tarafından tarif ve tertip ettirilerek ahalinin rağbeti sağlanacaktır.

İkincisi; liva dahilindeki arazide talep üzerine pamuk yetiştirildiği tecrübe ile anlaşıldığından pamuk üretimine elverişli arazinin tahkik edilmesidir. Yapılan tahkik sonucunda pamuk üretimine elverişli toplam 1913 dönüm tarla bulunduğu beyan edilmiştir. Her dönüm araziye altışar kıyye tohum ekilmesi gerekmektedir ki bu hesapta lazım olan 10478 kıyye Amerikan pamuğu tohumunun akçesi ahali tarafından alınarak gönderilecektir. İlaveten ekim ve terbiyesi konusunda 150 kıta tarifnamenin gönderilmesi ve bu tarifname gereğince ekimine ve terbiyesine dikkat etmek ve hasat mevsimine kadar istihdam olunmak üzere liva merkezinde bir ziraat müdürü ve kazalarda dahi birer ziraat müdürü vekili ve bunların maiyetlerinde icabına göre her iki-üç köye ahalinin muktedir ve uygunlarından birer ziraat memuru tayin edilmesi gerekmektedir.

Üçüncüsü; Liva dahilinde bulunan kazalarda çokça hasıl edilen ham harir eski mancınıklar ile çekilmekte ve bu durum pamuk tellerinin kalın ve pürüzlü çıkmasına ve ürünün atılmasına neden olmaktadır. Bunu engellemek için yeni icad kısa mancınık ile çekilmesi durumunda bu durum ortadan kalkacak ve pamuğun kıymeti artacağından numune olarak yedi adet mancınık getirtilerek imal ettirilmesi ve ücret ile ipek çeken adamlara taksim olunarak artık onunla çektilmesine dikkat edilmesi hususudur.

Dördüncüsü; arazinin şeker kamışı üretimine ve hasılına pek uygun olduğu tecrübe ile malum olmakla birlikte ürünün işleneceği fabrika mevcut değildir. Bu konudaki teşvikat üzerine muteber tüccardan KerkiyanHaceSerkis gönderdiği yazıda bazı şartlar dahilinde böyle bir fabrika inşasına muvafakat etmiştir.

Beşincisi; Kavak ve Bafra kazalarında ve sancağın bazı mahallerinde iyi kalitede saleb hasıl olunmaktadır. Ahali bunu fark edinceye kadar bazı imtiyaz ile münasip bir tüccara ihale olunması ve liva dahilinde bulunan dar yolların açılması, genişletilmesi ve bazı gerekli köprülerin dahi tamir ve inşa edilerek erzak ve zahayirin nakli hususunda kolaylık sağlanması ve gerekli ıslahatın icra merkezine bildirilmesi.⁶hususlarıdır.

Görüldüğü üzere Canik Sancağından merkeze gönderilen tahriratta sancağın ekonomik ve sanayi gelişmeleri ile ilgili kısa bir rapor mevcuttur. Bu rapora istinaden sancakta özellikle şeker kamışı üretimi ve fabrikası ile pamuk üretimi konusunda yaşanan gelişmelerden bahsedilecektir.

Pamuk Sanayii

Osmanlı Devleti'nde pamuk üretimi ile ilgili teşvikler 1860'ların başında Amerikan iç savaşı esnasında dünyada yaşanan pamuk fiyatlarının yükselişe geçmesi ile bağlantılıdır. Pamuk fiyatlarındaki olağanüstü artış Osmanlı Devleti'nde pamuk üretimine yönelik tedbirleri arttırdı.

Pamuk bitkisi, değişik kullanımından dolayı hem ülkemizde hem de dünya tarım, sanayi ve ticaretinde stratejik bir konuma sahiptir. Bu sebeplerden dolayı Osmanlı Devleti pamuk ziraatına kolaylık sağlamak için çiftçilere 1863 yılında pamuk tohumu dağıtmıştır. Özellikle Adana tohum dağıtılan şehirlerin başında gelmekle birlikte 1864 yılında pamuk üretilen arazilerde önemli bir artışın

⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MECLİS-İ VALA D: 665 G: 58.

yaşandığı yer de olmuştu. Sultan Abdülaziz döneminde birçok yörede bedava pamuk tohumları dağıtıldı, pamuk işleme makineleri için gümrük muafiyeti verildi, zirai makineler satın alındı, pamuk üretim potansiyelini arttırmak için yollar inşa edildi.⁷

Canik Sancağında XIX. yüzyılda pek yaygın olmayan, fakat az da olsa uğraşılan bir tarım kollarından biri pamukçuluk idi. Özellikle Kavak Kazası ile merkez kazasında pamuk ekimi yapılıyordu. Sancak genelinde pamuk üretimi 216.000 kileden, yani 5.000.000 kg.dan fazla idi. Dokuma sanayinin ana hammaddesi olan pamuk tarımı bugün Samsun'da yapılmayan ve yok olan bir ziraat koludur.⁸

Canik Sancağı'na teftiş için Meclis-i Vala üyesi Ali Rıza Efendi görevlendirildi. Ordubaşı denilen mahalden sahile kadar olan sekiz saatlik mesafe boyunca arazi sulanacaktı. Yeşilirmak bunun için çok müsaitti. Başta Bafra ve Çarşamba kazaları olmak üzere 1.913 dönüm arazi tespit edilmişti. Bu miktar arazi için altışar kıyye tohum kullanılacaktı. 10,478 kıyye Amerikan pamuğu tohumu İstanbul'dan talep edildi ki tohumun parasını ahali verecekti. Ticaret Nezareti altışar kıyye tohum miktarını çok bulmuş, dönüm başına 2,5 kıyyenin yeterli olacağını öngörmüş ve toplam 4.800 kıyye tohum göndermeye karar vermişti.⁹

Yukarıda yer alan raporda Canik Sancağı kazalarında çokça pamuk üretildiğinden bahsedilmektedir. Ancak pamuğun eski mancınıklar ile çekilmesi pamuk tellerinin kalın ve pürüzlü çıkmasına ve ürünün atılmasına neden olmaktadır. Bunu engellemek için yeni icadyedi adedkısı mancınık getirilmesi, mancınıkların işçilere taksim edilerek pamuk ipliğinin artık bunlarla çektirilmesi istenmektedir.

Şeker Sanayii

Vilayet Meclisinde okunan layihanın altıncı bendinde Canik Sancağı arazisinin şeker kamışıyla pancar yetiştirilmesine elverişli olduğu, yılda hayli ürün alınabileceği, ancak şimdiye kadar buna heves edilmediği vurgulanmıştır. Bunun sebebi bu işin erbabının olmamasından ve fabrikasının bulunmamasından kaynaklanmaktadır. Sancağın birçok kazasında her sene şeker kamışı ekimi yapılmakta, şeker fabrikası olmadığından ahali hanelerinde şeker kamışını kazanlarda kaynatıp pekmez imaliyle yetinmektedir. Bu durum meşhur ve mütevatir bir husustur. Halbuki bir şeker fabrikası olsa ahali daha müstefid olacaktır.¹⁰

Sancaktan elde edilen şeker kamışı hasılatı bir şeker fabrikası kurulması için yeterlidir. Fabrika kurmak isteyen kumpanyanın imtiyazı ve teferruatı nasıl olacaktır? Bunları içeren bir mukavelenamenin acilen tanzim edilerek durumun bildirilmesi, dahiliye nezaretine takdim edilecek mahalli layihanın 887 atık numarası ile 22 Cevvel 1285/10 Eylül 1868'de gönderilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Söz konusu mukavelename nezarete görüşülmüştür. Bu sırada Serkis Efendi meclise gelerek talep ettiği imtiyazların nelerden ibaret olduğu konusunda açıklamalarda bulunmuştur. İlk önce fabrikayı bila-ıştirak yani tek başına kendisi inşa ettirecektir. Mukavelenamenin suretinde bir adet müzekkere bulunmaktadır ve söz konusu mukavelename mütalaa edildiğinde şu şartlar görülür:

Birinci şart; fabrikada imal olunacak şekerden on beş sene müddetle gerek Osmanlı ülkesine gerek yabancı diyara naklinde gümrük resminin alınmaması hususudur.

İkinci şart; uygun arazi olan yerlerde ahali teşvik ile lüzumu kadar kamış ve pancar ekecek bundan alınacak mahsulün kesin fiyatı münasebe ve mutedile ile ücreti imtiyaz sahibi tarafından verilecektir.

Üçüncü şart; on beş sene müddetle sancağın hiçbir bölgesinde başka bir fabrika inşasına ruhsat verilmemesidir.

Dördüncü şart; fabrikayı her ne kadar Serkis Efendi kendisi inşa ettirecekse de Osmanlı Devleti tebaasından bu şirket-i Hayriye ye dahil olmak isteyenler olur ise tarafların kabulü ve başkalarının müdahale etmemeleri

⁷ Quataert, Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım, s 230.

⁸ M.Emin Yolalıcı, XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı, TTK Yayınları, 1998, s 82.

⁹ İbrahim Serbestoğlu, Bir Taşra Şehrinde Tanzimat ve Modernleşme Canik Sancağı 1863-1865, Mengüceli Yayınları, Malatya 2015, s 166.

¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)ŞURA-YI DEVLET (Ş. D.) D: 1825 G: 40.

Maddelerinden ibarettir.¹¹

Şartların değerlendirilmesine gelince; söz konusu maddeler ile bir fabrika inşasına izin verildiği takdirde Samsun ve Çarşamba kazalarında şeker kamışıyla pancar yetiştirilmesine kabiliyetli hayli arazi bulunduğu ve mahsulün bol olacağı açıktır. Ürün fiyatının meclis tarafından ve ücretin imtiyaz sahibi tarafından verilmesi ahali için bir destek olacaktır. Ancak birinci şart, yani on beş sene müddetle gümrük remi alınmaması maddesi biraz ağır görünmektedir. Fakat fabrikanın inşasına muvaffak olduğunda umumun istifade edeceği menfaate nazaran bu husus göz ardı edilmemelidir denilmiştir.

Birinci madde ile ilgili fikirlerde kafalarda soru işareti bulunduğu anlaşılmaktadır. Fabrika malından on beş sene vergi alınmaması hazineyi zarara sokacaktır. Fabrika yapılırsa ve mal üretirse umumun elde edeceği fayda ileride zararın birkaç mislini ifaya kafi olabilir. İstenen de budur. Bu nedenlerle şartlar ve imtiyazlar konusunda hiçbir kabil-i itiraz söz konusu değildir. Bu konuda bir başka mazbata daha vardır ki bu meclis idare vilayetinden Hacı Derviş Ağa ve Panayut Efendiler vasıtasıyla takdim kılınmıştır.

25 C.evvel 286/19 Eylül 1285'te Serkis Efendi'nin bizzat kendisi bu hususun bir an önce sona erdirilmesi gerektiğini ve padişah fermanının süratle inayet ve ihsan buyurulmasını dile getirmektedir.

Gerçekten haklıdır Serkis Efendi çünkü bu konuda henüz padişah emri zuhur etmemiştir. Fakat söz konusu fabrikanın "umur-ı hayriyeden" addedilmesi, Serkis Efendi'nin ashab-ı iktidardan olarak bu işe layıkıyla teşebbüs ve ikdam ve yakında ferman gelirse icra-yı faaliyete kıyam edeceği açıktır.

Devlet Ne Diyor?

Samsun ve çevresinde şeker fabrikası açmak isteyen KerkiyanSerkis Efendi adlı bir Ermenidir. Serkis Efendi fabrikayı kendisinin açacağını belirtmiş ve devlet de Serkis Efendi'nin maldar olması hasebiyle bu işe layık olduğuna karar vermiştir. Ancak bölgede şeker kamışı üretilse dahi fabrikalaşma olmadıkça ahalinin daha müstefid olması mümkün değildir zihniyetiyle bir kumpanya kurularak ahaliye gelir sağlanmasını uygun görür.

Osmanlı ülkesinde inşa olunan sanayi fabrikaları mamullerinin gümrük resminden muaf olması hakkında Şura-yı Devlet Nafia Dairesi tarafından hazırlanan bir mazbata genel heyette okunmuş ve mütalaa edilmiştir.

Ülkenin mühim servet kaynaklarından biri hıref ve sanayidir. Bu alanlardaki ilerlemenin faydası yine mülke ait olması tabiidir. Bugün Avrupa sanayisindeki terakki gözle görülür seviyede ve eski zamanlarda beden ile yapılan şeylerin şimdi makine kuvvetiyle yapılması Avrupa kıtasında ticareti fevkalade ilerletmiş durumdadır. Ülkede fabrikaların çoğalması selamet açısından olduğu gibi rekabetin devamı için müsadaat ve imtiyazat gereklidir. Üretime mahsus rüsumat da fedakarlık gerekli ise resmi iznin en etkilisi nafia dairesinin bu konuda sunduğu sanayi mütalaatıdır. Ancak yukarıda belirtilen umum faydası ifade edilen fabrikaların Osmanlı Devleti'nde açılması için iki usul vardır: ülkede olmayan sanayinin ahz ve tamimi, diğeri mevcut sanayinin ıslah ve teshili (kolaylaştırılması) gereklilikleridir. Birincisine örnek kağıt ve şeker sanayine fabrika yapmak, ikincisi için mesela Halep'te dokunan akmişenin daha kolay vücuda getirilmesi için beden mesaisini makine kuvvetine tahvil etmektir.¹²

¹¹ BOA Ş. D. D: 1825 G: 40.; "mukavale-i mezkurenin birinci şartı işbu fabrikada i'mal olunacak şekerden on beş sene müddetle gerek memalik-i 'Osmaniyeye ve gerek diyar-ı ecnebiyeye naklinde resm-i gümrük alınmaması ve ikincisi arazisinin istid'adı olan yerlerde ahalinin bi't-teşvik lüzumu mıkdar kamış ve pancarzer' itirilüb bundan vaki' olacak mahsulün meclisce kat'-ı fi'yat-ı münasebe ve mu'tedile ile ücreti sahib-i imtiyaz tarafından virilmesi ve üçüncüsü on beş sene müddet içinde liva-i mezkurun hiçbir tarafında aherbir fabrika inşasına ruhsat verilmemesi ve dördüncüsü her ne kadar fabrikayı bi'z-zat kendüsü inşa idirecek ise de teb'a-i devlet-i 'aliyyeden işbu şirket-i hayriyeye dahil olmak isteyenler olur ise tarafeynden kabulolunubaher tarafından müdahale olunmaması fıkralarından 'ibaret olub..."

¹² BOA Ş. D. D: 1825 G: 40 "....Vaki'an servet-i mülkiyenin bir manba'-ı mühimi dahi hıref ve sına'ı olub bunda görülecek terakkinin menfa'at ve fa'idesi yine mülke a'id olmak emr-i tabi' idüğü bugünkü günde Avrupacasınayi'in terakkisinden nümayan asar-ı ...isbatideğinden ve a'sar-ı kadimede 'ameleyat-ı bedine ile vücudegetürülen şeylerin şimdi makine kuvvetiyle yapılmakda olması kıta'at-ı 'alemde emr-i ticareti fevk'a'l-'adeilerülediğinden memalik-i devlet-i 'aliyyede fabrikaların lüzum-ı teksiri müsellemtan olduğu gibi bunlarca sermaye-i terakki devam-ı rekabete medar olabilecek müsada'at ve imtiyazata mazhariyet-ı kaziyesi olubma'mulata mahsus olan rüsumatda fedakarlık-ı ihtiyari ise müsada'at-ı resmîyenin en mü'essiri olduğundan naft'ada'iresinin ol babbairad eylediği mütala'at-ı sına'y'amüte'allikte'sisat-ı naft'i'aiçünesbab-ı mevsukeden 'add olunur ise de balada irad ve ifade kılınan fa'ide-i 'umumiye muktezasinca memalik-i devlet-i 'aliyyede fabrikaların teksirini arzu etmenin iki usulü olub anların birisi bizde vücudu olmayan sına'y'inahz ve

Osmanlı Devleti fabrika tesis ve açarak sanayileşme alanında heves ve rağbet gösterenlerin yabancı üretimle rekabet edebilmeleri için kolaylık ve müsaade verecektir. Ancak Osmanlı ülkesinde mevcut sanayi için açılacak fabrikalar imtiyaz sahibi olursa birçok şahsın edineceği menfaat onlar için de geçerli olacaktır. Bu durum rekabette öncelikle o sanayi dalının amil ve esnafı tarafından hissedilecek, fabrikalarda işlenen ve bu işle iştigal eden nüfus makine vasıtasıyla ve az işçi ile ürettikleri için nüfusa yeni bir ekmek kapısı açılacak, artan rekabet muhassenata yol açacağından devlet ne kadar fedakarlık yapsa faydası artarak gelecektir, bunda şüphe yoktur.

İkinci olarak; Osmanlı ülkesinde bir sanat olup icrası olmadıkça da menfaati bir derecede kalarak terakkiden mahrum kalacaktır. Eski bir sanatın ıslahı yeni bir sanatın tercihi gibi aynı menfaat olarak kabul edilmelidir. İç gümrük resminin tamamen ortadan kaldırılması bu karışıklığı ortadan kaldıracaktır, ancak bunun icrası hazinenin tedbirine muhtaçtır, onun da şimdi zamanı değildir. Ülkede mevcut sanayiden biri için yapılacak fabrika devlet tarafından izin verilirse o sanatın eski çalışanları derhal hissedecek el ile meydana getirdikleri ürün fabrikada toptan imal ile iş sahasını daraltacaktır. Mevcut olmayan sanayiye mevcut olan sanayiye tercih etmek faydadan vaz geçmek demektir. Osmanlı ülkesinde mevcut sanayi için fabrikalar yapılmadıkça bir taraftan o sanatları bir taraftan da ahaliden olan amillerin yaptıkları şeyler için gümrük resminden muaf tutmak gerekirse çeitli mahzurların defî kabil olmayacaktır. Bunlara mahal vermemek için şimdilik yalnız memlekette olmayan sanatlara mahsus yapılacak fabrikaların mamulat ve mahsulatından iç gümrük resmi alınmamakla iktifa edilmesi, fabrikalar çoğaldıkça mevcut sanayi tezgahlarının fabrikaya çevrilmesine hazine müsait olursa ve bu alan ilerlese imtiyazatın verilmesi uygun görülmüştür.

16 Haziran 1869 tarihli yazışmada kağıt fabrikası açmak isteyen Anakil ve Keyfurek'in başvuruları ile rüsumat emanetliği tarafından yürütülen yazışmaların birleştirilerek Nafia dairesinin tebliği ile Sultana sunulduğu anlaşılmaktadır. Gümrük emanetinin cevabı şöyledir: dahil fabrika ürünlerinin dışarıdan geleceklerle rekabet edebilmesi için ürün kaliteli olmalıdır, yoksa boş yere gümrük resminden muaf tutmak devleti gelirden mahrum edecektir. Bir fabrikanın mamulatının kaliteli olması diğer fabrikalarla rekabet etmesini kolaylaştıracak ve gelişmesini sağlayacaktır. Üstelik içeride açılacak fabrikalar dışarıdaki fabrikalardan daha iyi, onlarla aynı derecede olmazsa ürünlerde kalite ve rekabet olamayacaktır. Ülkede açılacak yeni fabrikaların, uzun zamandır tesis etmiş ve her türlü izine mazhar olmuş Avrupa fabrikalarının devamı ve bekası için Avrupa'da olduğu gibi iç gümrük vergisinden muaf tutulmasından başka çare ve imkan olmadığı ifade edilmiştir. Bu muafiyetin dışında kalmak dahili sanayinin terakkisini engellemektir, fabrikaların memleketteki artışı ve mamulatin terakkisi devlete menfaat sağlayacaktır. Fabrikalardan alınmayacak gümrük resmi miktarı pek cüzi bir miktarda kalacağından milletin mamuriyetini gerektirecek böyle bir gelişme devletin varidatını heba etmek anlamına gelmez denilmişse de durum hakkında Sultanın değerlendirmesinin nihai olacağı bildirilmiştir.

14 Eylül 1869 tarihli yazışma ise sanayinin gelişmesi yönünde hükümetin alacağı tutumla ilgilidir. Osmanlı memleketinde açılan fabrikaların ürünleri ile dışarıdan gelecek fabrikalar mamulatının rekabeti için bazı fikirler sunulmuştur. İlk olarak bu rekabette içerideki fabrikaların müsaadeye mazhar olmaları önemlidir. Ancak içeride açılacak fabrikalar eğer Osmanlı memleketinde üretilen ve mevcut bir sanayi sanatından ise bu fabrikalara imtiyaz verildiği takdirde bunun tesirini önce memleketteki sanayi mensupları hissedecektir. İlgili sanayi dalındakilerin birçoğu o sanattan elde ettikleri menfaati fabrikadan elde edecekler, diğerleri mahrum olacaktır. Fabrikanın bir faydası el ile yavaş işlenen, birçok ahalinin iştigal ettiği şeylerin makine vasıtasıyla çokça üretilmesidir. Bu iki hususu memleketin çıkarı için değerlendirmek gerekmektedir, hangisi daha faydalı ise ona dair oy birliği yapılmalıdır. Birisi yapılacak fabrikanın Osmanlı memleketinde asla mamul ve mevcut olmayan sanayiden olması ve bunlara kolaylık gösterilmesidir ki istifade edilebilsin. Bu sanayinin bir miktarı içeride işlenirse dışarıdan gelecek miktarda azalma olacak ve biraz da olsa denge sağlanacaktır. İkinci

ta'mimi ve diğeri dahi sinayi'-i mevcudenin 'ameleyatıncamütte haz olan halin ıslah ve teshili kaziyeleridir ki bunların birincisi kağıd ve şeker i 'mal etmek gibi daha memalik-i 'Osmaniyede vücudu ve eseri olmayan bir san'ata fabrika yapmak ve ikincisi mesela el haletühazihî Halebdenesc ve i 'mal olunan akmişenin daha eshelvechle vücuda getirülmesi için bir takım adamın hazır eylemekte oldukları mesa'-i-i fi'iliyeyi makine kuvvetine tahmil eylemek suretleri olduğuna nazaran bunların ikisi de erbab-ı sinayi' hakkında semeni olan hal-i terakkiiyi te'min idecekesbabdanolub fakat asliye-i mezkureninfa'idelerimü'amelat ve ihtiyacat-ı hazıra ile muvazene olununca şimdiki halde bizce...ve elzem olan şey mülkde vücudu olmayan sinayi'in her ne suretle olur ise olsun istihsaline çalışmak ve eserini fi'ile getürmekle hem 'amillerinin ve hem de tüccarının menfa'atlerini te'min eylemek kaziyesi idüğü sabit olur ki...

olarak servet sahibi ahalinin sanayinin getireceği gelire ulaşmasıdır. Bu imalata rağbet edenlerin bir şekilde teşviki gereklidir, yeni yapılacak fabrikalar ürünlerinden gümrük resmi alınmayıp milletin faydası kıyaslanırsa elbette gümrük resminin feda olunmasının gerektiği aşıkardır. Gerek içeride mamul ve mevcut olan gerek olmayan bir sanata dair yeniden fabrika inşa edecekler gümrük resmi ödemezlerse, yahut başka bir yardıma devletce mazhar olurlarsa bu imtiyaz sadece bunlara münhasır kalmayacak ve başka kişilere de sirayet edecektir. Bu husus hatırlatılmakta ve kağıt fabrikasından gümrük resmi alınması gerekmediği belirtilse de nihai karar Sultanındır denilmektedir.

Sonuç

Tarım faaliyetleri için oldukça uygun koşullara sahip Canik Sancağı 19. Yüzyılda hem pamuk hem de şeker üretimine sahne olmuştur. Pamuk üretimi dünyadaki gelişmelere endeksli olarak gelişmiş, zirai üretim desteklenmiştir. Üretim yanısıra pamuk ipliği kalitesinin yükseltilmesi, daha kaliteli ve çok ürün elde edilmesi hedeflenmiştir. Ancak sancakta fabrika anlamında bir tesisleşme söz konusu olmamıştır.

Şeker pamuğa oranla daha şanslı olmuştur fabrika konusunda. Serkiz adlı bir Ermeni Canik'te şeker fabrikası açma girişiminde bulunmuştur. Sancakta üretimi yapılan şeker kamışının ancak fabrika sayesinde ahaliye daha çok fayda sağlayacağı görüşünü vurgulayarak Osmanlı hükümetinden imtiyaz talep etmiştir. Fabrikayı tek başına kurmak isteyen Serkiz Efendi "şirket-i hayriye" anlayışını benimseyenlerin isterlerse kendisine ortak olabileceğini belirtir. Görüldüğü gibi amaç "hayırlı" bir iştir. Fabrikanın tesisine dair hükümet ile süren uzun yazışmalarda üzerinde en çok durulan konu "vergi imtiyazı"dır. Osmanlı ülkesinde uygulanan iç gümrük duvarları üreticiye zarar vermektedir, bu nedenle yabancılara tanınan imtiyaz Osmanlı vatandaşlarına da tanınmalı ve bu uygulamadan vaz geçilmelidir.

Fabrika açmak isteyen Serkis Efendi'ye verilecek cevap elbette devletin olacaktır. Osmanlı devlet adamları çeşitli değerlendirmeler yapmışlardır. Avrupa'yı örnek göstererek Avrupa'nın fabrikalar sayesinde ticari faaliyetlerde hayli ilerlediği, Avrupa halkının da buna istinaden müreffeh bir yaşam sürdüğü yapılan tespitlerdendir. Ülkede açılacak fabrikalar yeni istihdam alanları yaratacak, az emekle daha çok mamul madde elde edilecek, beden gücü azalacaktır. Fabrikaların bir diğer yararı ülkede bulunmayan sanayiye ülkeye getirmeleri olacaktır ve özellikle bu durum fabrikalaşmaya olumlu katkı sağlamaktadır. Son olarak gümrük imtiyazının uygulanıp uygulanmaması konusunda kararın devlete ait olduğu, hazinenin gümrük gelirlerinden vaz geçmesinin şartlar gereği mümkün olacağı vurgulanmıştır.

19. Yüzyılda sancak dahilinde çokça üretimi yapılan ve en önemlisi üretim için uygun koşulları bulunan bu değerli sanayi bitkilerinin günümüzde üretilmemesi hem bölge hem de ülkemiz için bir kayıptır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi ŞURA-YI DEVLET (Ş. D). D: 1825 G: 40.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi MECLİS-İ VALA D: 665 G: 58.

Yayımlanmış Eserler

GÜRAN, Tefik 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı, Eren Yayınları, İstanbul 1998.

QUATAERT, Donald, Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908, Çeviren: Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008.

SERBESTOĞLU, İbrahim, Bir Taşra Şehrinde Tanzimat ve Modernleşme Canik Sancağı 1863-1865, Mengüceli Yayınları, Malatya 2015.

YOLALICI, M. Emin, XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı, TTK Yayınları, Ankara 1998.

Cumhuriyet Döneminde Kurulan Devlet İşletmelerinin Anadolu'daki Şehirlerin Sosyoekonomik Yapısına Etkileri

Yrd. Doç. Dr. Önder DENİZ
Uşak Üniversitesi / Uşak

Giriş

Sanayi Devrimi, 18. ve 19. yüzyılda şehir anlayışına her anlamda büyük etki yapmış ve fabrikaya dayalı üretim şehirlerin vazgeçilmezleri haline almıştır. Tarihsel süreçte, iktisadi ve stratejik olarak hiç bir önemi sahip olmayan bölgeler, fabrikalar sayesinde şehir kimliğine bürünmüştür. Fabrikaların sayısı şehirlerin büyüklüğü ve iktisadi gücü ile doğru orantılı bir şekilde olmuştur¹. 19. Yüzyılın başında sanayi üretimini yoğun olduğu daha önce adı duyulmamış bölgeler, dünyada en tanınmış şehirleri haline almıştır². Ortaçağ şehirlerinden her anlamda farklı olan bu şehirler, iktisadi gücünü üretimden alması nedeniyle işçi sınıfı, şehirlerin nüfusunda önemli yer tutmuştur³. İşçi sınıfının gündün güne artışı, yeni siyasi ideolojilerin oluşmasına neden olmuş ve sosyoekonomik yapıyı yeniden şekillendirmiştir. Örneğin, işçi kitlelerinin en yoğun yaşadığı Liverpool, bu dönemde İngiltere'nin hem siyasetine hem de iktisadi yapısına önemli yere gelmiştir⁴. Sanayi çağında, fabrikaya dayalı üretim yapmayan şehirler her anlamda gerileme sürecine girmiştir. 20. Yüzyılda başında dünya, sanayileşmiş ülkeler ve sanayileşmemiş ülkeler olmak üzere iki yapıya ayrılmıştır.

Bu dönemde Anadolu yaşadığı siyasi sorunlar nedeniyle dünyada yaşanan sanayileşme sürecine girememiştir. Anadolu sanayileşme sürecine, Osmanlı Devleti'nin yıkılması ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile fırsat bulmuştur. Halkın desteği ile büyük bir askeri başarı sağlayan Cumhuriyeti kuran kadro, sanayileşmeyi gerçekleştirmek içinde de Anadolu halkına güvenmiş ve bu doğrultuda çalışmalara başlamıştır. Yeni ülkenin kurulması ile birlikte bir yandan özel sektörün fabrikaya dayalı üretim yapması için çok iyi iktisadi destekler verilmekte, bir yandan da özel sektörün giremeyeceği alanlara devlet işletmeci olarak girerek sanayileşmeyi canlandırmaya çalışmaktadır⁵. İktisat politikaları, 1929 buhranına kadar genellikle yüzeysel olmuşken özellikle 30'lu yılların başında daha radikal kararların alınmasına neden olmuştur. Buhran döneminde devletçilik adı verilen Türkiye'nin iktisadi politikası, hızlı bir şekilde uygulanmaya koyulmuştur. Devletçilik politikaları ile sanayileşme düşüncesi, 1930'dan sonra Anadolu'nun çoğu bölgesini sosyoekonomik olarak olumlu yönde etkilemiştir. Sanayileşme sürecinde İngiltere'de meydana gelen değişimi, Anadolu'da devletçilik uygulamalarının yoğun olduğu dönemde yaşamıştır.

Anadolu'da sanayi üretimi, tarımsal sanayi üretimi ve madencilik olmak üzere iki sektör alanında yoğunlaşmıştır. 19. ve 20. Yüzyılın başlarında Anadolu, bu iki sektörde Avrupa sanayisinin ham madde kaynağı durumunda olması, sanayileşme politikalarının bu şekilde şekillenmesinde neden olmuştur⁶. Kurulacak fabrikaların konumu genele ham maddenin bol bulunduğu ve ulaşım imkânlarının iyi olduğu bölgeye kurulmuştur⁷. Bu dönemde kurulan fabrikalar bölgelerin sosyoekonomik yapılarına nüfus, sosyal ve kültürel yaşam, iktisadi yapı ve işçi yoğunluğu açısından etkilemiştir.

* Uşak Üniversitesi, İletişim Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ E.J. Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, Çeviren: Abdullah Ersoy, Dost Yayınları, Ankara, 1998, s.73-89.

² Leo Huberman, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, Çeviren: Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s.12-13.

³ Hobsbawm, *a.g.e.*, s.76-77

⁴ Huberman, *a.g.e.*, s.13.

⁵ Korkut Borotav, *Türkiye'de Devletçilik*, İmge Yayınları, Ankara, 2006, s. 25-26.

⁶ Danold Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü*, Çeviren: Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

⁷ İlhen Tekeli-Selin İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliği Oluşumu*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2009, s. 107-109.

Nüfus

Devletçilik politikaları ile fabrikalar bazen İzmir, İstanbul gibi büyük şehirlerde bazen de Karabük gibi küçük bir köyün mahallesinde kurulmuştur. Fabrikanın kurulduğu bölgede işçi sayısına paralel olarak nüfus hızlı bir artış göstermiştir.

Tablo 1: Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı Kapsamında Kurulan Fabrikalar

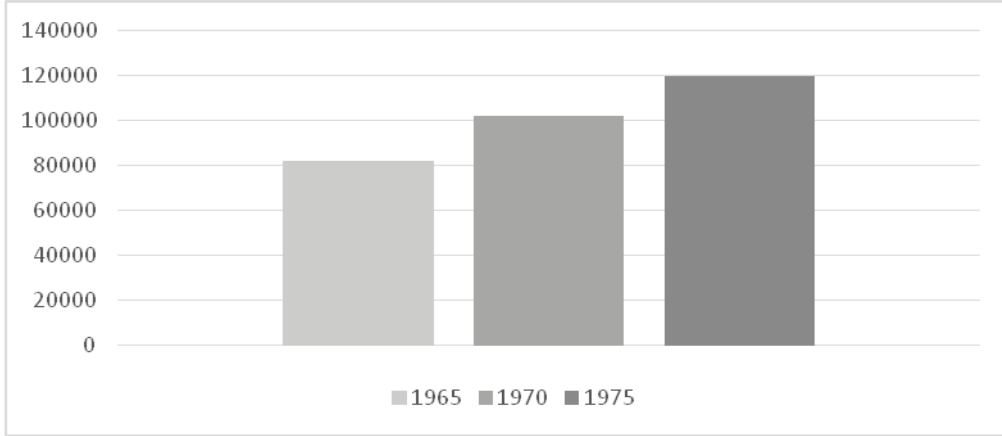
Fabrikanın İsmi	İşletmeye Açıldığı Tarih	Amele Miktarı
Bakırköy Pamuklu Fabrikası	Mayıs 1934	720
Kayseri Bez Fabrikası	Eylül 1935	4 500
Ereğli Bez Fabrikası	Nisan 1937	1 500
Nazilli Basma Fabrikası	Ekim 1937	2 400
Malatya Bez Fabrikası	Temel Atma Mayıs 1937	700
Bursa Merinos Fabrikası	Temel Atma 1935	800
İzmit Kâğıt ve Karton Fabrikası I.	1936	300
İzmit Kâğıt ve Karton Fabrikası II.	Temel Atma 1936	300
İzmit Selüloz Fabrikası	Temel Atma 1936	180
Gemlik Suni ipek Fabrika	Temel Atma 1936	400
Karabük Demir ve Çelik Fabrikası	Temel Atma 1937	761
Zonguldak Antrasit Fabrika	1935	91
Keçiborlu Kükürt	Mayıs 1935	265
İstanbul Cam Fabrikası	1935	500
Isparta Gülyağı Fabrikası	Mayıs 1935	20

Kaynak: *Sümerbank Bülteni*, Yıl:3, Sayı: 9-10, s.4.

Kurulan fabrikalarda ilk çalışan işçi sayısına bakıldığında çok büyük rakamlar değildi. Bununla birlikte fabrikanın kurulduğu bölgede, çok sayıda hem özel sektöre hem de devlete ait yan sanayi işletmelerin kurulması, bölgeyi nüfus olarak canlandıran unsurlar arasında yer almıştır.

Örneğin; Karabük 1937 yılında Safranbolu'ya bağlı Öğbeli Köyü'nün bir mahallesi iken 3 Nisan 1937 Karabük Demir Çelik Fabrikası'nın temelleri atılması ile Nüfus yoğunluğunun artmaya başladığı Karabük'te 25 Haziran 1939'da belediye teşkilatı kurulmuştur. 1941 yılında Safranbolu ilçesine bağlı bucak olan Karabük 3 Mart 1953 tarihinde 6068 sayılı kanunla Zonguldak İline bağlı bir ilçe haline gelmiştir. Karabük, 6 Haziran 1995 gün ve 22305 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan 550 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile Çankırı'dan; Ovacık ve Eskipazar ilçeleri ile Zonguldak'tan; Eflani, Safranbolu ve Yenice ilçelerinin birleştirilmesiyle Türkiye'nin 78. ili olmuştur.

Tablo 2: Karabük Nüfus Artış Hızı

Kaynak: *İstatistik Göstergeler, 1923-2013*, Tuik Yayınları, Ankara, 2014.

Bazı bölgelerin yeni yerleşim yeri olduğundan, imarın sıfırdan yapılması inşaat sektörüne bağlı nüfus artışında tetiklemiştir. Özellikle özel sektöre bağlı işletmeler devlet fabrikalarının bulunduğu bölgelerde daha geliştiği görülmektedir. Ham madde üretiminin hızlandığı ve tarımın daha verimli hale geldiği bu dönemde açıkça görülmüştür⁸. Özellikle nüfusun devlet işletmelerine yakın bölgelerde yoğunlaşması nüfus artışının en fazla görülen şeklidir. Bu dönemde nüfus artışının en önemli özelliği bölgesel olmayıp işletmenin kurulduğu yere bağlı olarak şekillenmesidir.

Sosyal ve Kültürel Yaşam

Şehirlerde ve kırsalda işçi ailelerinin oluşturduğu yeni toplumsal sınıf, sosyal ve kültürel yaşamı en fazla etkileyen unsurların basında yer almıştır. Sosyal ve kültürel yapı, işletmenin kurulduğu bölgeye göre farklılık göstermiştir. İşletme şehirlerde kurulmuş ise genelde fabrikaya yakın bölgeler işçi semtleri olarak anılmaya başlamıştır. İşçi Evleri, Vazife Evleri, İşçi Konutları gibi adlandırılan semtlerdeki sosyal yapı, işçilerin sosyal statüsüne göre şekillenmiştir⁹. Genel olarak iktisadi olarak birbirine yakın aileler oluşturduğu mahalleler kültürel etkileşimler, fabrikanın çalışma zamanlarına göre şekillenmiştir¹⁰. İşçiler sadece mesai saatlerinde iş arkadaşlarıyla bir arada olmayıp aynı zamanda boş zamanlarda da etkileşim halinde olması, iş arkadaşlığını daha fazla gelişmesine neden olmuştur¹¹. Özellikle 1935 Tarihli Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Kanunu bölgelerin sosyal ve kültürel yapısını büyük ölçüde etkilemiştir¹².

Fabrika şehir sınırları içinde değil de kırsal bölgede kurulmuş ise sosyal ve kültürel yapı tam anlamıyla yeniden şekillenen bir yapı içinde oluşmuştur. Değişik bölgelerden gelen işçiler farklı kültürlerden gelen işçilerle karma kültür oluşturmuştur. Bunun yanında fabrikanın çevresindeki köylerden işçi olarak gelenlerde yeni oluşan kültüre etki yapmıştır. Çevre köylerden fabrika gelen işçiler yarı işçi yarı çiftçi çalışma hayatında aktif rol oynamışlardır. Kendi köyü ile bağlantısını kesmeyen, bu işçi sınıfı fabrikada ki mesai saatlerinin dışında çiftçilik yapmayı sürdürmüşlerdir. Anadolu'nun her bölgesinde işçi-çiftçi gibi çalışanları günümüzde bile görmekteyiz.

⁸ Boratav, *a.g.e.*, s.157,160.

⁹ Mehmet Ablas; 1923 doğumlu 1938-1941 yılları arası Nazilli Basma Fabrikasında çırak olarak görevli, 1947-1976 İzmir Şark Sanayi Fabrikasında işçi daha sonra usta olarak görevli; 25 Temmuz 2009 İzmir'de kendisiyle yapılan röportaj.

¹⁰ Nurettin Filiz; 1921 doğumlu ilk önce Nazilli Basma Fabrikası inşaatında, daha sonrada aynı fabrikada işçi ve ustabaşı olarak 1937-1966 yılları arası görev yapmıştır. 26 Aralık 2008 yılında ölümünden sonra 2 Eylül 2009 oğlu Ramazan Haluk Filiz ile yapılan röportaj.

¹¹ Metin Önem; 1934 doğumlu, TCDD İzmir Bölge eski sendika başkanı 2. Sınıf işçi olarak 1955 yılında TCDD İzmir bölgede çalışmıştır; 17 Aralık 2009 yılında yapılan röportaj.

¹² TBMM Zabıt Cerideleri, C.3, Devre:5, İçtima F., TBMM Matbaası, Ankara, 1935.

İktisadi Yapı

İşçi kesiminin artması, göçün hızlanması ile işletmenin kurulduğu bölge iktisadi olarak gelişmesinin yanı sıra üretilen malların ülkenin çeşitli bölgelerine nakliyatı için geliştirilen demir ve karayolları sayesinde bölge, çevresine göre daha fazla ulaşım imkânlarına sahip olmuştur. Devlet işletmelerinin kuruluş yerlerinde alt yapı çalışmalarına özen göstermesi bölgelerin gelişmesine yardımcı olmuştur.

Devlet işletmelerinin kurulduğu şehirlerin asıl etkisi, ülke ekonomisine olmuştur. Kurulan her işletme ülkenin dış açığını kapatmış ve ihracat fazla vermeye başlamıştır. Üretimin artması, özellikle burhanın etkilerinden ülkenin kurtulmasına yardımcı olmuş ve işsizlik azalmıştır.

Tablo 3: İktisadi Faaliyet Kolun Göre İstihdam Oranı (1929–1933) bin

Yıl	İstihdam Edilen Kişi Sayısı	1929 Yılına Göre Oranı
1929	6 197	-
1930	5 975	- % 3.7
1931	6 026	- % 2.8
1932	6 150	- % 0.7
1933	6 259	+ % 1.0

Kaynak: İstatistik Göstergeler 1923-2008, Türkiye İstatistik Kurumu Yayınları. Ankara, 2009, s.164 tablo 9.4.

Tablo 4: İthalat ve İhracat verileri

Yıllar	İthalat			İhracat		
	Değer	Değişim Oranı	Dolar Kuru	Değer	Değişim Oranı	Dolar Kuru
1928	113 710	5,5	1,97	88 278	9,3	1,97
1929	123 558	8,7	2,07	74 827	-15,2	2,07
1930	69 540	- 43,7	2,12	71 380	-4,6	2,12
1931	59 935	- 13,8	2,11	60 226	-15,6	2,11
1932	40 718	- 32,1	2,11	47 972	-20,3	2,11
1933	45 091	10,7	1,66	58 065	21,0	1,66
1934	68 761	52,5	1,26	73 007	25,7	1,26
1935	70 635	2,7	1,26	76 232	4,4	1,26
1936	73 619	4,2	1,26	93 670	22,9	1,26
1937	90 540	23,0	1,26	109 225	16,6	1,26
1938	118 899	31,3	1,26	115 019	5,3	1,26

Kaynak: İstatistik Göstergeler, 1923-2013, Tuik Yayınları, Ankara, 2014.

İşçi Yoğunluğu

Şehirlerde, işçi sınıfının sosyal yapının bir parçası oluşması, sanayi devriminin sonuçları arasında yer almıştır. Bu dönemde değişik nedenlerle sanayileşme sürecine giremeyen Anadolu şehirlerinde işçi sınıfından söz etmek oldukça zordu. Birkaç büyük şehir dışında daimi işçi neredeyse Anadolu şehirlerinde bulunmamaktaydı. Bunun yanında sanayi işletmelerinde çalıştırılacak uzaman işgücü bulunması ülkede büyük sorun teşkil etmişti. Vasıflı işgücü sıkıntısı “Amele-İşçi” ayrımını oluşmasına neden olmuştur.

Devlet işletmeleri ile birlikte hem şehirlerde işçi yoğunluğu artmış hem de vasıflı işgücü sayısında önemli gelişmeler olmuştur. TBMM 1936 yılında yaptığı araştırmada Osmanlıya başkentlik yapmış şehirlerde bile işçi kitlesinin bulunmaması, bunun yanında devlet işletmelerinin olduğu

bölgelerde işçi topluluklarının bulunması, ülkede büyük farklılık yaratmıştır¹³.

Sonuç

Sanayileşme ekonomik olarak gelişmenin simgesi olmuş ve şehirlerin sosyoekonomik yapısını değiştirmiştir. Şehirlerin büyümesi ve cazibe merkezi halini alması sanayileşme ile gelişimin bir parçasıdır. Üretim ve farklı bölgelerden gelen insan toplulukların oluşturduğu yeni yapı, çok farklı bir kültürün doğmasına neden olmuştur. İşçi topluluklarının oluşan bu yeni kültür, Türk çalışma hayatını büyük ölçüde şekillendirmiştir.

Türkiye'de devlet eliyle fabrika kurma girişimi 80 yıllara kadar sürmüştür. Bu süreç içerisinde farklı bölgelere değişik iş kollarında işletmeler kurulmuştur. İşletmeler ulusal kalkınmada en etkili politikaların başında yer almıştır ve burjuva kültürünün oluşmadığı Anadolu'da sanayileşme politikalarının en etkili aracı olmuştur. Vasıflı iş gücü ve sanayiye altyapısı, devletçi uygulamalarının bıraktığı miras olmuştur. Bunun yanında devlet işletmeleri, özellikle günümüzde sanayi şehirleri olarak adlandırdığımız şehirlerin temelini oluşturmuştur.

Kaynakça

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri, Yer No: 726.485..1. Fon Kodu: 490..1.0.0 Dosya: 4.BÜRO Sayı :- Tarih: 10.02.1936, s.12.

BOROTAV, Korkut *Türkiye'de Devletçilik*, İmge Yayınları, Ankara, 2006.

HOBSBAWM, E.J. Sanayi ve İmparatorluk, Çeviren: Abdullah Ersoy, Dost Yayınları, Ankara, 1998.

HUBERMAN, Leo Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla, Çeviren: Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

İstatistik Göstergeler, 1923-2008, Türkiye İstatistik Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.

İstatistik Göstergeler, 1923-2013, Tuik Yayınları, Ankara, 2014.

Mehmet Ablas; 1923 doğumlu 1938-1941 yılları arası Nazilli Basma Fabrikasında çırak olarak görevli, 1947-1976 İzmir Şark Sanayi Fabrikasında işçi daha sonra usta olarak görevli; 25 Temmuz 2009 İzmir'de kendisiyle yapılan röportaj.

Metin Önem; 1934 doğumlu, TCDD İzmir Bölge eski sendika başkanı 2. Sınıf işçi olarak 1955 yılında TCDD İzmir bölgede çalışmıştır; 17 Aralık 2009 yılında yapılan röportaj.

Nurettin Filiz; 1921 doğumlu ilk önce Nazilli Basma Fabrikası inşaatında, daha sonrada aynı fabrikada işçi ve ustabaşı olarak 1937-1966 yılları arası görev yapmıştır. 26 Aralık 2008 yılında ölümünden sonra 2 Eylül 2009 oğlu Ramazan Haluk Filiz ile yapılan röportaj.

QUATAERT, Danold Osmanlı İmalat Sektörü, Çeviren: Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

Sümerbank Bülteni, Yıl:3, Sayı: 9-10.

TBMM Zabıt Cerideleri, C.3, Devre:5, İctima F., TBMM Matbaası, Ankara, 1935

TEKELİ, İlhan -Selin İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliği Oluşumu*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2009.

¹³ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri, Yer No: 726.485..1. Fon Kodu: 490..1.0.0 Dosya: 4.BÜRO Sayı :- Tarih: 10.02.1936, s.12

B.

Tarih Boyunca Devlet ve Toplum Yaşamında Çocuklar

1.

Tarihsel Süreçte Çocuk

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Hukukî Belgelerde Çocuk (M.Ö. ± 1975-1723)

Yrd. Doç. Dr. Ebru MANDACI
Bitlis Eren Üniversitesi / Bitlis

Giriş

Anadolu, en eski çağlardan itibaren yeraltı ve yerüstü zenginlikleri ile uygun iklim şartlarından dolayı çeşitli kavimlerin cazibe merkezi olmuş ve zaman zaman söz konusu kavimlerin istilasına uğramıştır. Asurlu sermaye sahipleri de Anadolu'nun bazı zenginliklerinden yararlanarak, kendi ülkelerinde bulunmayan hammadde ihtiyaçları için Anadolu ile sıkı bir ticari faaliyete girişmişlerdir. Bu ticaret şebekesi batıda Tuz Gölü'ne, kuzeyde Çorum ve Sivas bölgelerini de içine dâhil ederek, güneyde Çukurova'ya kadar uzanmaktadır.¹ Ticaret yapmak amacıyla Anadolu'ya gelen Asurlu tüccarlar, bu sınırlar içinde 20 civarında *kārum*² ve bir o kadar da *wabartum*³ adını verdikleri ticaret merkezleri kurarak, Anadolu'da oldukça sistemli bir ticaret ağı oluşturmuşlardır.⁴

Asurlu tüccarlar ile yerliler arasındaki sosyal ilişkilerin boyutu tüccarların Anadolu'ya geliş süreçleriyle bağlantılı olarak gelişim göstermiştir. Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nı, tüccarların Anadolu'ya geliş zamanlarına göre iki ayrı safhaya ayırmamız mümkündür. Ticaretin başlamış olduğu erken dönemlerde, Anadolu'da daha çok erkek tüccarlar ile onların yardımcılarının bulunduğu görülmektedir. Bu ilk gelen tüccarlar yaşlanınca Asur'a dönmüşlerdir. İlk gelen tüccarları takip eden ikinci kuşak ise hanımları ve diğer aile fertleri Asur'da oturan, kendileri Anadolu'da ticari faaliyetlerde bulunan tüccarlardır. Geçen zaman içerisinde Asurlu tüccarların Anadolu'ya ailelerini de getirmeleri söz konusudur. O zamana kadar daha çok ticaretle sınırlı olan tüccar-yerli ilişkisi farklı boyutlar kazanmaya başlamıştır. Örneğin ticaretini yapmak için aldıkları yerli "*amtum*" yani kadın köleleri zaman içerisinde eş olarak aldıklarına tanık olunmaktadır.⁵

Uzun süre Asur'dan uzak kalan tüccarlar zamanla iki kadınla evlenme uygulamasını kabullenmişlerdir. Asur'da eşleri bulunan erkekler Anadolu'da da yerli kızlarla evlenmişlerdir. Bu tür evliliklerin muhtemel nedeni, iş ilişkilerinin her iki tarafında yararına olacağı düşüncesidir. Böylece kadının statüsüne ve onun etnik kökenine bakılmaksızın iki kadınla evlilik gerçekleştirilmiştir.⁶

Her çiftin sahip olduğu çocuk sayısını belirten belge yok denecek kadar azdır. Bununla beraber, bazı aile ağaçları bir kadının üç ile altı arasında çocuğu olduğunu tahmin etmemizi sağlamaktadır. Oğullar ticaret öğrenmek için babaları ile beraber Anadolu'ya gelmişlerdir. Aile mektuplaşmalarından anladığımıza göre, Asur'daki kadınlar küçük çocuklarını yetiştirmek ve onlar için yiyecek ile giyecek

¹ Sever, "Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda (M.Ö. 1970-1750) Anadolu Dışına Çıkışı Yasaklanan Bazı Madenler", *XII. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 12-16 Eylül 1994)*, C. I, 1999, s. 85.

² Akadca'ya Sumerce'den geçen "*kārum*" kelimesi liman anlamına gelmektedir. Güney Mezopotamya'da su yolu trafiğinde çok önemli olan limanlara zamanla tüccarlar yerleşerek, ambarlarını kurmuşlar, mallarını depo edip, alış-verişlerini yönettikleri ticaret mahalleleri oluşturmuşlardır. Asurlular Anadolu'da şehrin kenarında kurdukları ticaret merkezini de bu anlamda *kārum* olarak kabullenmişlerdir. Tahsin Özgüç, *Kültepe-Kaniş/Neša*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 5-6.

³ Asurluların koloni merkezlerine bağlı olarak kurdukları daha küçük alış-veriş merkezlerine ise "*ticaret istasyonu*" yani "*wabartum*" deniliyordu. *Wabartumen* yakınındaki *kārum*'a bağlı olup, onun yönetimindeydi. Özgüç, *age*, s. 5-6.

⁴ Bu merkezlerden bazıları hem *kārum* hem de *wabartum*'dur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Sabahattin Bayram, "Kültepe Metinlerinde Geçen Yeni Yer Adları ve Bunların Değerlendirilmesi", *XI. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 5-9 Eylül 1990)*, C. I, 1994, s. 211-234.

⁵ İrfan Albayrak, "Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Asurlu Tüccarlar ile Yerli Halk Arasındaki İlişkiler", *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (06-07 Nisan 2000)*, 2000a, s. 36.

⁶ Klass R. Veenhof, "Some Social Effects of Old Assyrian Trade", *Trade in The Ancient Near East, British School of Archaeology in Iraq*, 1977, s. 113.

temin etmek zorundadır.⁷Bazı mektuplar da Asur'da çocukların büyükanne ve büyükbaba tarafından büyütüldüğü hususunda bilgi vermektedir. Aşşur-idî'nin Anadolu'da bulunan oğlunun çocuklarını büyüttüğü bilinmektedir.⁸ Aile büyükleri tarafından büyütülen çocukların anneleri muhtemelen ölmüş ya da anne-baba ayrılmış ve çocuklar babaya verilmiştir.

Velâyet ve Evlâtlık Almayla İlgili Belgelerde Çocuk

Neslin devamı için gerekli olan çocuğun, çiftlerin evlenirken yapmış oldukları evlilik sözleşmelerinde söz konusu edildiğini görmekteyiz. Asurlu bir tüccar yerli kadınla evli ise, tüccara Anadolu sınırları içinde ikinci bir kadınla evlenme hakkı tanınmamaktadır. Ancak kendi memleketleri Asur'a gittikleri zaman “*qadištum*”⁹ denilen hafif meşrep bir kadınla evlenebilecekleri kaydedilmiştir. Ayrıca cariyeye almalarına izin verilmiştir. Kadın eğer iki ya da üç yıl içinde çocuk sahibi olamazsa, o zaman meşru eş kocası için bir kadın köle satın almaktadır, fakat bir çocuk elde eder etmez bu esir satılmıştır. Laqipum ile Hatala'nın evlilik sözleşmesinde, Laqipum'un Asur'da bir *qadištum* ile evlenebileceği ve kadının iki yıl içinde çocuk sahibi olmazsa eşine cariyeye alacağı kaydedilmiştir. İstar-Lamassi ile Puzur-İstar'ın evlilik sözleşmesine göre ise kadının üç yıla kadar çocuğu olmadığı takdirde Puzur-İstar cariyeye satın alabilecektir.¹⁰ Bu belgeler bize bir kadının çocuğu olmadığı takdirde eşinin ondan ayrılmayı düşünmediğini göstermesi açısından da önem arz etmektedir.

Belgelerden öğrendiğimize göre, çocukların velâyetini anne alabiliyor ve gerektiği zaman bu çocukların bakımı için bir miktar gümüşün nafaka olarak kadına erkek tarafından ödenmesi şart koşuluyordu.¹¹ Anadolu bir kadınla evli olan Asurlu'nun boşanması halinde çocuklar anne ile baba arasında paylaşılmıştır. Babaya erkek, anneye kız çocuk verildiğine dair mahkeme kararları mevcuttur. Ayrıca çocukların Asurlu babaya bırakıldığı, anneye gümüş üzerinden ödeme yapıldığı ile ilgili ayrı bir karar vardır.¹² Bu duruma en iyi açıklık getiren belge TC II 76'dır.¹³ Talhama adlı kadın ile Atata'nın kız ve erkek çocukları vardır. Vesikada kadına boşanma parası verilmediği görülmektedir. Annesinin gönlünün istediğine verebileceği kayıtlı olan kız çocuğun, annede kalmasına karşılık kadına verilecek olan boşanma parasından vazgeçilmiş olmalı. Ayrıca baba, erkek çocuğunu anneye 11 ½ *şegel* gümüş ödediği takdirde alabilecektir. Jena 444¹⁴ numaralı vesikada ise *Kaniškārumu*, anneye 1 *mina* ayrılma ücreti ödediği için çocukların babaya verilmesi kararını vermiştir. Zibezibe isimli kadının üç çocuğunun velâyetini baba almıştır. Anadolu bir çiftin boşanmasına ait bir belge olan TC 100'de¹⁵ Arawarhina'nın çocuklarını, evinin eşyalarını, borcunu ve mallarını hanımı Malawaşhina'ya bıraktığı kaydedilmiştir.

Ayrıca Kültepe tabletlerinden öğrendiğimiz bilgilere göre, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu'da evlâtlık alma (*ana mer'uttimlaqā'um*) geleneğinin var olduğu anlaşılmaktadır. Çok az sayıda ele geçmiş olan evlâtlık alma konusundaki sözleşmelerde, evlâtlıkların ve evlât edinen kimselerin hak ve yükümlülükleri hususunda bilgi mevcut değildir. Kt. 89/k 379b¹⁶ envanter numaralı belgede, Nakilit'in evlâtlık alındığı ve evlâtlığın süresi dolmasa bile istediği zaman evlâtlık olduğu evden ayrılabilmesi belirtilmiştir. Belgenin ilgili kısmı şöyledir:

⁷ CecileMichel, “Woman of Assurand Kanesh”, *Anatolia's Prologue/Kültepe Kanesh Karum*, Kayseri Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2011, s. 128.

⁸ Klass R. Veenhof-Jesper Eidem, *Mesopotamia: The Old Assyrian Period*, Orbis Biblicus en Orientalis 160/5, Göttingen 2008, s. 106.

⁹ E. Bilgiç'e göre, “*qadištum*” kelimesi dar Asur ve dar Babil kültür çevrelerinde farklı mânalar kazanmıştır. Babil'de bu kadınlar dinî ve kudsi bir fonksiyona sahip oldukları halde Asur'da “*fahişe*” anlamındadır. Bkz. Emin Bilgiç, “Hititlerden Önceki Anadolu Halkının Evlilik Hukukunun Orijinal Tarafları”, *AÜDTCF Dergisi*, C. IX, S. 1-2, 1951, s. 230-231.

¹⁰ Julius Lewy, “On Some Institutions of the Old Assyrian Empire”, *HUCA* 27, 1956, s. 7-9.

¹¹ Muhibbe Darga, *Anadolu'da Kadın: On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 91.

¹² Özgüç, *age*, s. 41.

¹³ Bu metin EL'de 6 numaralı belge olarak işlenmiştir. Georg Eisser-Julius Lewy, *Die Altassyrischen Pechtsurkundenvom Kültepe (EL)*, Hinrichs, Leipzig 1930, s. 6-7.

¹⁴ Bu metin EL'de 276 numaralı belge olarak işlenmiştir. Eisser-Lewy, *age*, s. 311-312.

¹⁵ Bu metin EL'de 4 numaralı belge olarak işlenmiştir. Eisser-Lewy, *age*, s. 4; Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, Çizgi Kitabevi, Konya 2014, s. 140.

¹⁶ Cahit Günbattı, *Kültepe-Kaniş/Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2012, s. 174.

“*Humadašu Nakilit*’i evlâtlık olarak aldı. Eğer süresi tam olarak dolmasa (bile) *Nakilit Humadašu*’nun evinden (istediği zaman) çıkıp, ayrılacak. Hiçbir zaman *Humadašu*, oğlu ve *Kuşşaralı krallar Nakilit* ve oğlu için hak iddiasında bulunmayacak(lar)”.

Eski Asur hukukuna dair bir kanun steli henüz bulunamamıştır.¹⁷ Sami hukukunu aksettiren *Hammurabi Kanunları*’ndaki¹⁸ konuyla ilgili maddelere bakılarak, Eski Asur Dönemi’ndeki benzer uygulamaları görmemiz mümkündür. *Hammurabi Kanunları*’nın 185-193. maddelerinde evlâtlıkların ve evlât edinilen kişilerin hak ve yükümlülükleri ayrıntılı olarak belirtilmiştir. 190. maddeden evlâtlık ile öz çocukların eşit haklara sahip oldukları anlaşılmaktadır. Burada evlât edinilen çocuğun öz çocuklar ile bir sayılmaması durumunda, evlâtlığın babasının evine dönebileceği vurgulanmıştır.¹⁹

Liv 8²⁰ numaralı metin ise evlilik sözleşmesine benzemekle beraber, içinde evlâtlık alma konusu geçmektedir. Tatali ve eşi, Şubiannika isimli kızı evlât edinmişlerdir. Vesikanın devamında Tatali’nin oğlunun Şubiannika ile evlendiği ve onların tek bir evde beraber oturacakları kaydedilmiştir. Y. Kılıç’a göre, Şubiannika kimsesiz ya da fakir bir ailenin kızı olabilir. Kız üzerinde tam bir hâkimiyet kazanmak için önce evlâtlık alınmış, sonra da evin oğlu ile evlendirilmiştir.²¹

LC 240²² numaralı metin, evlâtlığın miras hakkı ve miras paylaşımında öz çocuklar ile aralarındaki farkı göstermektedir. Vesikadan, Habatalı’nın Nakşuşara isimli bayan ile onun oğlu Şiliara’yı koruması altına aldığı anlaşılmaktadır. Metnin 21-24. satırlarında, eğer Habatalı ve Niwahşuşar ölürlerse, Şiliara’nın mirası alacağı belirtilmiştir. Ancak, Habatalı çocuk sahibi olursa bütün mirasın öz çocuğuna kalacağı kaydedilmiştir. *Hammurabi Kanunları*’nın 191. maddesinde evlâtlık alınan çocuk büyüdükten sonra evlâtlık alanın çocuğu olursa ve büyüttüğü çocuğu evinden uzaklaştırmak isterse, baba malından ona 1/3 hisse vereceği kararı mevcuttur.²³

Miras Hukukunda Kız ve Erkek Çocuklarının Hakları

Kültepe tabletleri arasında miras paylaşımı konusunda yazılmış çok sayıda mektup ve mahkeme tutanağı mevcuttur. Ancak tam bir vasiyetname niteliğinde birkaç belge bulunmaktadır. Bu vasiyetnamelerin tamamı Anadolu’daki Asurlu tüccarlardan kalmıştır. Şu ana kadar ele geçmiş tabletler arasında Anadolu’nun yerlisine ait vasiyet niteliği taşıyan belge bulunmamıştır. Uzmanlar, binlerce Kültepe tableti arasında çok az sayıda vasiyetname bulunmasını, gelenek hukukunun miras intikalini yeterince düzenlediği için sadece özel durumlarda vasiyetname düzenlendiği şeklinde yorumlamaktadırlar. Asurlu tüccarlardan kalan çok az sayıda vasiyetnamelerin hemen hepsi kalıplaşmış bir cümleyle başlar. Belgenin ilk satırları olarak, “*Ş.A., Asur’daki/Kaniş’teki evinin kaderini (vasiyetini) belirledi (yaptı)*” şeklinde tipik bir giriş cümlesi formüle edilmiştir. Bunların bazılarında doğrudan mal paylaşımı yapılırken, bazılarında miras olarak bırakılan malların paraya çevrileceği ve paylaşımın para üzerinden yapılacağı kaydedilmiştir. Asurluların düzenlemiş olduğu vasiyetnamelerde en dikkat çekici nokta ise mirasçılardan eş ve rahibe (*gubabtum*) kızların, diğer mirasçılar ve erkek kardeşlere oranla daha fazla pay almasıdır. Ailenin en büyük oğluna da diğer erkek kardeşlere göre baba mirasından daha fazla pay bırakılmıştır.²⁴

¹⁷ Hüseyin Sever, “Yeni Kültepe Tabletlerinde Geçen “Kîmaawâtarnuâ’im” Tabiri ve Değerlendirilmesi”, *AÜDTCF Dergisi*, c. XXXIV, S. 1-2, 1990, s. 256.

¹⁸ Hammurabi Kanunları, Babil kralı Hammurabi (M.Ö. 1793-1750) tarafından oluşturulmuştur. Hammurabi, ülkesinde geçerli örf ve adet hukukunu, hâkimlerin verdiği kararları, emrindeki üst düzeydeki hukukçulara mantıklı bir sıralamayla derletip, kısmen üzerinde reformlar yaparak, 282 maddelik geniş bir kanun kodeksi meydana getirmiş ve Babil şehrinde Esagile tapınağındaki kendi heykelinin önüne diktirdiği diorit taşından bir stel üzerine bunları yazdırarak halka ilan etmiştir. Yasa maddeleri; adaletin yerine getirilmesine karşı suçlar, mülke karşı işlenen suçlar, arazi ve ev, ticaret ile alışveriş, evlilik ve aile mülkiyeti, saldırı ve sakatlama, meslek adamlarınca işlenen suçlar, fiyatlar ve ücretler gibi konuları içerir. BelkızDinçol, *Eski Önasya Toplumlarında Suç Kavramı ve Ceza*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2003, s. 8.

¹⁹ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002, s. 204.

²⁰ Bu metin EL’de 7 numaralı belge olarak işlenmiştir. Eisser-Lewy, *age*, s. 8.

²¹ Kılıç, *age*, s. 146.

²² Bu metin EL’de 8 numaralı belge olarak işlenmiştir. Eisser-Lewy, *age*, s. 9-10; Kılıç, *age*, 146-147.

²³ Tosun-Yalvaç, *age*, s. 205.

²⁴ İrfan Albayrak, “Kültepe’den Yeni Bir Vasiyetname”, *Archivum Anatolicum*, S. 4, 2000b, s. 1; İrfan Albayrak, “The Understanding of Inheritance in Ancient Anatolia According to Testaments from Kültepe”, *Anatolia’s Prologue/Kültepe Kanesh Karum*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2011, s. 142-143.

ICK I (12a, b) numaralı metinde Asurlu tüccar İli-bāni mirasını eşi, rahibe kızı ve iki oğlu arasında paylaşmıştır. İli-bāni’inde vasiyetinde hanımı ve rahibe kızının haklarını korumakta özel bir ihtimam gösterdiği görülmektedir. İli-bāni Kaniş’teki evini hanımına bırakmıştır. Tüccarın, “Kaniş’teki ev karım Lamassī’nindir. Oğullarımdan kimse Lamassī’ye karşı hukuken itiraz etmeyecek.”²⁵ sözlerinden karısının yaşadığı sürece ona bıraktığı ev üzerinde çocuklarının hak talep etmesini önlemeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Hammurabi Kanunları’nın 171. maddesinde: “Eş, çeyizini ve kocasının ona verip, tablette (belgede) yazdığı düğün hediyesini alacak ve kocasının meskeninde oturacak, yaşadığı sürece (o evin) intifa hakkını alacak (o evden faydalanacak) para karşılığı satamayacaktır. Terekesi çocuklarındır.”²⁶ ifadesiyle kocanın sağlığındaki mevcut evinin kadına kaldığı ve ancak onun ölümünden sonra çocuklarının paylaşacağı hukuken garanti altına alınmıştır.

Tekrar vasiyete dönecek olursak, tablette dikkati çeken husus, tüccarın alacaklarının çoğunun rahibe kızı Ahātum’a bırakıldığı, ancak ondan geriye kalanların erkek çocuklar arasında paylaşılacağıdır. Ahātum’un hissesine düşenler 62 mina kalay, 30,5 minabakır ve 1,5 mina gümüş olarak kaydedilmiştir. Miktarı belirtilmeyen Asur ve Anadolu’daki diğer bütün alacaklar İya ve İkuppīya isimli erkek çocuklara ortak miras olarak bırakılmıştır.²⁷

Rahibe kıza mirastan bu kadar büyük pay verilmesi onun babasının sağlığında evlenmemiş ve çeyiz almamış olduğunu göstermesi açısından da önem arz etmektedir. Hammurabi Kanunları’nın 180. maddesine göre, eğer bir baba, ister bir manastır *nadītum*’u, ister SAL.ZİKRUM²⁸ olan kızına evlenirken çeyiz vermezse, öldüğü zaman baba evinin malından bir varis gibi hisse almaktadır. Fakat bu hisseden yaşadığı sürece faydalanmaktadır, ölümünden sonra terekesi kardeşlerine kalmaktadır.²⁹

Bir vasiyet olmayıp, ancak baba mirasıyla ilgili mahkeme tutanağı olan Kt. m/k 2³⁰ numaralı metin, baba evinden çeyiz almış rahibe kızlara bırakılan miras hususunda bu kadar ihtimam gösterilmediği bakımından önemli bir belgedir. Tablette, İkunum babalarının ölümünden sonra kardeşi Amur-UTU’ya dava açarak, babalarının borcu olmadığını ve babalarından kalan altın ve gümüşün babalarının mührüyle mühürlenip *Kanişkārūm* mahkemesinde kontrol altına alındığını belirtmektedir. Ayrıca babasının ölümünden itibaren mührü üç yıldır alıkoyduğunu söylemektedir. Vesika, “*Gel ve kārūm mahkemesinin kararına göre, mührü birlikte mühürleyip Asur şehrinin mārummeanumunaverelim, Asur’a gubaburahibesi olan kız kardeşimizeve erkek kardeşimize taşınsin.*” şeklinde devam etmektedir. Burada görüldüğü üzere erkek kardeşler mirası pay ederken kız kardeşlerinden de söz etmekte, ancak kız kardeşlerine kalan mallardan bahsedilmemektedir. Kız kardeşlerinin evli olduğunu başka belgelerden öğrenmekteyiz. Muhtemelen babası ona çeyiz vermiş olmalıdır.

Kt. 2001/k 325a(b)³¹ mahkeme tutanağından da Şallim-Aššur’un rahibe kızı Ziki’ye sağlığında çeyiz vermediğini açık olarak görmekteyiz. Belgeden, Şallim-Aššur’un dört erkek çocuğu ile rahibe Ziki ve Haršumelka adlarında iki kızı olduğu anlaşılmaktadır. Bunlara ilaveten, Haršumelka’nın eşi olduğu kaydedilen Madalı Hamala da davaya iştirak edenler arasındadır. Metinde özellikle rahibe Ziki’nin, dört erkek kardeşi ve kız kardeşi Haršumelka ile eniştesi Hamala karşısında, babaları Şallim-Aššur’dan geriye kalan ev ve değerli eşyalar üzerindeki hakları dile getirilmektedir. Şallim-Aššur’un büyük evi, Kaniş kralının kendi lütfu ile Madalı Hamala’ya verilmiştir. Burada rahibe olmayan kıza evin verildiği görülmekte, bu durum Hamala’nın Kaniş kralına yakınlığı ile açıklanabilir. Ev, rahibe Ziki’nin kız kardeşi ile eniştesine verilmesinden dolayı olsa gerek, rahibe kızın onlarla oturacağı kararı

²⁵ Wolfram von Soden, “Ein Altassyrisches Testamentaus Kültepe”, *Die Weltde sOriens*, 1975, 212-213; İrfan Albayrak, “Kültepe’de Ele Geçen Vasiyetnamelere Göre Eski Anadolu’da Miras Anlayışı”, *38. ICANAS (10-15.09.2007)*, 2012, s. 140.

²⁶ Tosun-Yalvaç, *age*, s. 202.

²⁷ Von Soden, *agm*, s. 212-213; Albayrak, *agm*, s. 140.

²⁸ “*nadītum*” tabiri Akad, Eski ve Orta Babil dönemlerinde tanrının hizmetindeki kadın anlamında kullanılmıştır. Bu sınıf din kadınlarının özellikle Babil’in kuzeyinde önemli bir kült şehri olan Sippar’da üstün bir mevkiye sahip oldukları anlaşılmaktadır. Eski Babil panteonunda Tanrı Marduk’un yanında yüksek bir konumda olan Tanrı Şamaş’a ait tapınağın bulunduğu bu şehirde *nadītumlar*, “*gāgum*” denilen manastırda oturmaktaydılar. *Nadītumadı* verilen din kadınları bu erkek tanrılara adanmışlardı. “*SAL.ZİKRUM*” sınıfından olan kadınlar ise rahibeden ziyade, mabetlerde tanrıya adanan diğer kadınların hizmetlerini gören hizmetkarlardı. Yusuf Kılıç-Hande Duymuş, “Eski Mezopotamya’da Din Kadınları (Rahibeler)”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 13, S. 1, Nisan 2009, s. 166-168.

²⁹ Tosun-Yalvaç, *age*, s. 204.

³⁰ Hasan Ali Şahin, “Eski Asur Hukuku’nda Kız Çocukların Baba Mirasından Payı”, *Kadın/Woman 2000*, C. VI, S. 2, 2008, s. 40.

³¹ İrfan Albayrak, “...Onlarla Oturacak, Yiyecek ve Yağlanacak/...uşbat aklat u paşšatiştīşunu”, *ArchivumAnatolicum*, S. 7/1, 2004, s. 11.

verilmiştir. Eğer Hamala ve karısı Ziki'ye kötü davranırlarsa, babasının ona bırakmış olduğu bütün hissesini alıp kardeşlerine gidebilecektir. Ziki'nin alıp götürebilecekleri; babasının altından tanı figürünü, mücevherleri, üç taşıyabilen hizmetçiden 1 erkek hizmetçi ile 1 bayan hizmetçi, 1 eşiği ve babasının evinde onun hissesi olan bütün eşyalardır.

Görüldüğü üzere, rahibe bir bayanın haklarının, kardeşleri nezdinde özellikle koruma altına alındığına tanık olmaktadır. Şallim-Aşşur rahibe kızına özel bir ihtimam göstermiştir ve ölene kadar dört erkek kardeşin kız kardeşlerine bakacağı hukuken garanti altına alınmıştır. Böylece erkek kardeşler, kız kardeşlerin ölümünden sonra onun mirasını alacaklardır diyebiliriz. Zira metnin devamında, “*Erkek kardeşler dış bölgedeki küçük evi alacaklar ve 3 yıl boyunca 1 şubatım-kumaşını, 1 şitrum-kumaşını kız kardeşleri Ziki'ye verecekler. 3 yıl dolduktan sonra şubatım (ve) şitrum kumaşını bırakıp, (bunun yerine) yıllık 1/3 mina gümüş kız kardeşleri Ziki'ye verecekler.*”³² hükmü yer almaktadır.

Asurlu kadınların da özellikle rahibe kızlarını dikkate alarak vasiyetlerini yazdığı bilinmektedir. Lamassātum ölümünden sonra, rahibe kızı ve iki oğlu arasında paylaşılacak olan mallarının listesini yapmıştır. Bunlar; değerli kaplar, mücevherler, adaklar, kredi sözleşmeleri ile köleleri içermektedir. İstar-Lamassī adlı kadın ise çocuklarına bıraktığı mirasını şöyle paylaşmıştır: “*57 şeqel gümüşten, İlia 37 şeqel, İlabrat-bani 20 şeqel alacak (ve) gubabtum (rahibe) olan kızıma 2 ½ şeqel altın ve 7 ½ şeqel gümüş ve bir mühür göndereceklerdir.*” Fakat durum sonradan değişmiştir. Mirasın bir kısmı ölen kocanın borçları ile annenin ve ondan bir süre sonra ölen oğullarının cenaze masraflarını ödemek için kullanılmıştır. Rahibe olan kızı Şimat-İstar tek varis olarak kalmıştır.³³

Kt. o/k 196c³⁴ nolu belgeden ise vasiyetin sahibi Agūa'nın Anadolu ve Asur'daki eşlerine ve çocuklarına bıraktığı mirası öğrenmekteyiz. Vasiyette asıl eşi Asur'daki ev bırakılmıştır. Ayrıca, miras olarak kalan gümüş ile köleler hanımı ve oğulları arasında paylaştırılmıştır. Kadının evi, gümüşü ve sahip olduğu her şey öldükten sonra oğlu Şū-Bēlum'un olacağı belirtilmiştir. Metnin devamından tüccarın Kaniş'te de bir evi olduğu anlaşılmaktadır. Anadolu'daki evini oğullarından Şū-Bēlum'a bırakmıştır. Ev almamış olan diğer oğullara 4'er *biltum* bakır evlerine karşılık bırakılmıştır. Belgede, Abşalim adlı kadının hissesine düşenler ise şöyle sıralanmıştır: “*Alacaklılarımı oğullarım karşılayacaklar (ödeyecekler) ve bana artakalan gümüşten 1/3 mina altın, 1 mina gümüş ve bir bayan köleyi Abşalim ayıracak ve alacak.*”

Vasiyette, Abşalim'in Agūa'ya yakınlığı açık değildir. Ancak, metnin hemen başında Agūa'nın, Asur'daki evini bıraktığı ve hanımı olduğunu belirttiği bayan Asur'da oturan asıl eşidir (*aşşatum*) ve onun Anadolu'da da *amtum* olarak aldığı bir hanımı daha vardır. Asur'da oturan birinci hanımı mirastan gerçek anlamda pay alırken Anadolu'da oturan ikinci eş çok az bir parayla yetinmektedir ve onun aleyhine bir durum söz konusu olmaktadır. Ayrıca vasiyetten, Şū-Bēlum'daki oğullarının Anadolu kadından doğdukları ve onların da öz kardeşlerine oranla daha az hisse aldıkları görülmektedir. Sami hukukunda ikinci eşin genellikle ilk eşin çocuk sahibi olamaması durumunda alındığı ve sonradan ilk eşin çocuğu olması durumunda ikinci eşten olanların evi terk ettikleri de bilinmektedir ve burada benzer bir durumun olduğu anlaşılmaktadır.³⁵

AKT I, 11³⁶ numaralı belge ise rahibe olmayan kızların diğer kardeşler ile eşit hisse aldığını göstermektedir. Puşu-kēnisimli tüccarın Suea, Aşşur-muttabbil, Buzāzu adlı oğulları ile İküppāşaverahibe Ahaha olmak üzere beş çocuğu vardır. Burada İküppāşa adlı kızının mirastan diğer kardeşleri ile eşit miktarda hisse aldığı görülmektedir. İlgili bölümlerin tercümesi şöyledir:

“*Babamın uzun vadeyle Enna-Su'en'in oğlu Ennum-Aşşur'a verdiği 4 mina altından Suea'nın hissesi (olan) 2/3 mina 8 şeqel altın (ve) İküppāşa'nın hissesi (olan) 2/3 mina 8 şeqel altın, ikisinin hisseleri benim emrimde olacaklar. Onların mühürlü vesikalarını (elimde) tutuyorum. Hisseniz için satın aldığım malları (elimde) tutuyorum.*”

Puşu-kēn'in terekesinden olup, beş kardeş tarafından paylaşılan iki meblağdan birincisini teşkil eden 4 *mina* altın daha önce Enna-Su'en'in oğlu Ennum-Aşşur'a verilmiştir. Varislerden Aşşur-muttabbil, kardeşi Suea ile kız kardeşi İküppāşa'nın hisselerinin de kendilerine geçtiğini; diğer

³² Agm, s. 11.

³³ Michel, agm, s. 127-128.

³⁴ Albayrak, *Kültepe'den Yeni...*, s. 7-8.

³⁵ Şahin, agm, s. 45.

³⁶ Emin Bilgiç ve diğerleri, *Ankara Kültepe Tabletleri I (AKT I)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 29.

tarafından, ikinci meblağı teşkil eden 2 *mina* gümüşten kardeşi Suea'nın hissesinin yine kendisine intikal ettiğini bildirmektedir.

Kt. 88/k 651³⁷ nolu mahkeme tutanağı da babalarının ölümünden sonra kardeşler arasında anlaşmazlık çıktığını gösteren belgelerdendir. Mahkeme, Aşşur-rē'i'nin oğulları Pilah-Iştar, Mannum-balum-Aşşur ve Şu-zuzu arasında geçmektedir. Erkek kardeşler, kız kardeşlerine verilecek olan ortak maldan hissenin (*idinnum*)³⁸ ne olacağı ve miktarı konusunda ihtilafa düşmüşlerdir ve mahkemelik olmuşlardır. Belgenin kız kardeşin hissesine düşen kısmının tercümesi şöyledir:

“Ben (Pilah-Iştar), şöyle dedim: Kız kardeşimiz ile ilgili olarak siz neyi tavsiye ediyorsunuz? Onun vekili olarak neyi ona vereceğiz? Mannum-balum-Aşşur ve Şu-zuzuPilah-Iştar'a şu şekilde cevap verdiler: Bizim sözümüzle aldığın para nerede? (Onun ortak maldan hissesi) 1 *mina* gümüş(lük) bileziği ve ayrıca 10 *şeqel*lik yüzüklerdir. Onun hissesini ona söyle!”

Muhtemelen bu kıza çeyiz verildiği için ağabeylerinden, Mannum-balum-Aşşur ve Şu-zuzu baba mirasında ona hisse vermek istememektedir. Zira üç kardeş daha öncede bu kıza çeyiz verip, evlendirilmesi hususunda da ihtilafa düşmüşler ve mahkemelik olmuşlardır. Kt. 88/k 97/b³⁹ nolu hukuki belgede Pilah-Iştar'ın erkek kardeşlerine, miras payından birikim yapıp kız kardeşlerini evlendirmek çağrısına Mannum-balum-Aşşur ve Şu-zuzu katkıda bulunmak istememiştir. İki kardeş, Pilah-Iştar'a tüccar evinden faizle para alıp, kız kardeşlerini evlendirmesini belirtmişlerdir. Metnin devamında Pilah-Iştar tüccar evinden alacağı parayı harcayacağını ve onların miras hakkı olarak kendisinden herhangi bir talepte bulunmayacaklarını ifade etmiştir. Belgenin ilerleyen satırlarından harcanacak paranın belirlendiği ve 1 ½ *mina* gümüş olduğunu öğreniyoruz. Nitekim bu miktar ile kız kardeşin ortak maldan hissesi olarak belirtilen, 1 *mina* gümüş değerinde bileziği ile 10 *şeqel*'lik yüzükler, Pilah-Iştar'ın tüccar evinden aldığı parayla aynı miktardır.

AKT III, 94⁴⁰ numaralı mektuptan da yine kardeşlerin baba mirası yüzünden mahkemelik oldukları anlaşılmaktadır. Mektubu yazan Azia, Anadolu'da bulunan Dān-Aşşur, Ennam-Aşşur ve Puzur-Aşşurisimli kardeşlerine Asur'da bulunan kız kardeşlerinin babasının vasiyetini öğrenmek için kendisini rahatsız ettiğini bildirmektedir. Asur'da bulunan kardeş, kız kardeşlerinin ısrarlı davranışlarını şöyle dile getirmiştir:

“Burada, 5 defa kız kardeşimiz şehre geldi. O şöyle söyledi: Babamın vasiyetini işteyim. Ben onu oyaladım. Ben dedim ki, büyük kardeşlerimiz gelsinler ve gümüşün Anadolu'da olan 1 *şeqel* (dahi) toplansın. Babamın vasiyetini biz hepimiz işitmek istiyoruz”.

Metnin devamından öğrendiğimize göre, bu sözlere ikna olmayan kız kardeş, vasiyeti öğrenmek için mahkemeye başvurmuştur. Anlaşılan kız, ağabeylerinin gelmedikleri bahanesiyle oyalanmakta ve babalarından kalan bazı mallar kendisinden gizlenmek istenmektedir. Ayrıca babasının ölümü üzerine miras hakkını almak istemesi babasının yaşadığı sürede ona çeyiz vermediği ve ancak ölümünden sonra ne bıraktıysa onu alacağını göstermektedir.

Ayrıca kız çocuklarının, ölen kız kardeşin terekesi üzerinde hak iddia ettikleri de belgelerden anlaşılmaktadır. Kt. o/k 30⁴¹ numaralı mektupta Lamassātum'un ölen kız kardeşinin vasiyetini açtırma çabaları görülmektedir. İddin-Aşşur, kız kardeşleri Akadīa'nın öldüğünü erkek kardeşi Uşur-ša-Iştar'a bildirmek üzere yazdığı mektupta, kız kardeşleri Akadīa'nın öldüğünü ve ona (Uşur-ša-Iştar'a) 1 *mina* gümüşü borç bıraktığını belirtmektedir. Metnin ilerleyen satırlarında İddin-Aşşur, diğer kız kardeşleri Lamassātum'un, kendisinin de varis olduğu gerekçesiyle Akadīa'nın vasiyetnamesini açmaya yönelik ısrarını dile getirmektedir.

³⁷ Salih Çeçen, “‘idinnum’ Kelimesinin Anlamı Hakkında Yeni Bir Teklif”, *Archivum Anatolicum*, S. 2, 1996, s. 20-21

³⁸ Boşanma belgelerinde karşımıza çıkan “*idinnum*” kelimesini S. Çeçen tahlil ederek “*ortak maldan hisse*” olarak tercüme etmiştir. Boşanma vesikalarında kelime “*ū inaidinnimidukkūšu/ši*” tabiri ile geçmektedir. Suçlu olan tarafın para cezasına çarptırıldığı bir karar sonrasında geçen tabiri, filologların çoğu “*stepte/mahkeme sırasında onu (suçluyu) öldürecekler*” şeklinde tercüme etmişlerdir. S. Çeçen'e göre, hem anlam hem de mantık bakımından hata yapılmıştır. Çünkü suçlu zaten para cezasına çarptırılmaktadır ve arkasından onun öldürülmesinin anlamı yoktur. Buradan hareketle “*ū inaidinnimidukkūšu/ši*” tabirini de “*ortak malhissesinde onu (suçluyu) mahrum edecekler*” şeklinde tercüme etmek gerekmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Çeçen, *agm* s. 19-24.

³⁹ Salih Çeçen, “mutanu in den Kültepe-Texten”, *Archivum Anatolicum*, S. 1, 1995, s. 56; Gürkan Gökçek, “Pilah-Iştar Arşivinden Aile Hukukuna Dair Bazı Yazışmalar”, *Archivum Anatolicum*, S. 7/2, 2004, s. 70.

⁴⁰ Emin Bilgiç-Cahit Günbattı, *Ankaraner Kültepe-Texte III (AKT III)*, FAOS Beiheft 3, Stuttgart 1995, s. 161-162.

⁴¹ Albayrak, *Kültepe'den Yeni...*, s. 2-3.

Anadolu halkının miras paylaşımına bakıldığında ise daha sade ve eşitlikçi olduğu görülmektedir. Bu konudaki en güzel örneklerden birisi 1989 yılı kazılarında Kültepe'nin I-b katında ele geçen Kt. 89/k 369⁴² envanter numaralı belgedir. Söz konusu metinde Kaliti ve Puza çifti dört çocukları ile bir eve sahiptir ve beraber oturmaktadırlar. Miras paylaşımının konumuzu ilgilendiren kısmı şöyledir:

“Eğer Kaliti ölecek olursa (mirası) onun oğulları, kızları paylaşacaklar. Bir bayan köleyi, bir ineği, 10 [koyunu], [x] litre şarşarannum-yağını, 4 mina (değerinde) yünü, 10 adet fırçayı, 10 adet umsum-aletini, 3 katır (?) koşum takımını anneleri Puza'ya verecekler ve o (anne mirastan) çıkacak”.

AKT I, 21⁴³ numaralı belge de yine yerli halkın miras paylaşımındaki eşitliği göstermesi bakımından önemlidir. Vesika, Anadolu halkından olan Saparaşna ve hanımı Kulsia'nın evlilik sözleşmesidir. Metnin 16 ve 17. satırlarda adları geçen Hiştahşuşar adlı kız ile Peruwa, Saparaşna ve Kulsia'nın ölümü halinde evi alacak varislerdir. Belgeden, bunların Saparaşna ve Kulsia ile olan yakınlıkları anlaşılmamaktadır. Sözleşmenin sonunda sadece “Öldükleri zaman evi Hiştahşuşar ve Peruwa alacaklar.” ifadesi geçmektedir.

Evliliğin başlangıcında düzenlenmiş olan bir vesikada gelecekte doğacak çocuklardan bahsedilmesi akla uygun düşmemektedir. Bir evlilik sözleşmesinde varislerden bahsedilmesi hem erkeğin hem de kadının dul olduklarını, birbirleriyle ikinci defa evlenen bu kimselerin birisinin kız, diğerinin erkek çocuğu bulunduğunu akla getirmektedir. Ayrıca her ikisi de çok yaşlı iken evlenmiş olup, çocukları bulunmadığı ve artık olması beklenmediği için her ikisinin de kardeşleri veya bunların çocukları ismen kaydedilmek suretiyle varis gösterilmiş olabilirler.

Sonuç

İncelemiş olduğumuz vesikalarından anlaşılan, çiftlerin boşanması durumunda çocuklar anne ile baba arasında paylaşılmıştır. Babaya erkek, anneye kız çocuğunun verildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca anne çocukların velâyetini alabilmiş ve bu çocukların bakımı için bir miktar gümüşün erkek tarafından kadına nafaka olarak ödenmesi şartı koşulmuştur. Diğer taraftan baba tarafından kadına para ödenerek, çocukların velâyetinin babaya verildiği durumlar da olmuştur.

Kültepe tabletleri arasında çok az sayıda ele geçmiş olan evlâtlık alma konusundaki sözleşmelerden, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu'da evlâtlık alma geleneğinin var olduğu anlaşılmaktadır. Bu belgelerde, evlâtlıkların ve evlât edinen kimselerin hak ve yükümlülükleri hususunda bilgi mevcut değildir. Belgelerden anlaşılan, evlâtlıklar istediği zaman evlâtlık alındıkları evden baba evine tekrar dönebilmişlerdir. Ayrıca, evlâtlık alınan çocuklara da miras bırakılmıştır.

Miras hukukuna gelince, Asurluların düzenlemiş olduğu vasiyetnamelerde mirasçılardan eş ve rahibe (*gubabum*) kızların, diğer mirasçılar ve erkek kardeşlere oranla daha fazla pay aldığı görülmektedir. Kocaları olmayan kadınların da özellikle rahibe kızlarını dikkate alarak vasiyetlerini yazdığı anlaşılmaktadır. Baba evinden çeyiz alan, bir başka ifadeyle evlenmiş kızların baba mirasından pay almadıkları ortaya çıkmaktadır. Ancak evlenmemiş ve rahibe sınıfına da dâhil olmayan kızlar diğer kardeşleri ile eşit pay almaktadırlar. Ayrıca belgelerden anlaşıldığına göre, mirasçının evi hanımına kalmaktadır. Söz konusu annenin ölümünden sonra ev çocukları arasında paylaşılmıştır. Anadolu halkının miras paylaşımına bakıldığında ise daha eşitlikçi bir paylaşım olduğu görülmektedir.

Kaynaklar

ALBAYRAK, İrfan, “Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Asurlu Tüccarlar ile Yerli Halk Arasındaki İlişkiler”, *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (06-07 Nisan 2000)*, 2000a, s. 35-42.

....., “Kültepe'den Yeni Bir Vasiyetname”, *Archivum Anatolicum*, S. 4, 2000b, s. 1-29.

....., “...Onlarla Oturacak, Yiyecek ve Yağlanacak/...uşbat aklat u paššatištîşunu”, *Archivum Anatolicum*, S. 7/1, 2004, s. 1-23.

⁴² Veysel Donbaz, “Some Remarkable Contracts of 1-B Period Kültepe Tablets II”, *Nimet Özgüç'e Armağan*, Ed. Machteld J. Mellink-Edith Porada-Tahsin Özgüç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 143-144.

⁴³ Bilgiç ve diğerleri, *age*, s. 40.

....., “The Understanding of Inheritance in Ancient Anatolia According to Testaments from Kültepe”, *Anatolia’s Prologue/Kültepe Kanesh Karum*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2011, s. 142-147.

....., “Kültepe’de Ele Geçen Vasiyetnamelere Göre Eski Anadolu’da Miras Anlayışı”, 38. *ICANAS (10-15.09.2007)*, 2012, s. 137-149.

BAYRAM, Sabahattin, “Kültepe Metinlerinde Geçen Yeni Yer Adları ve Bunların Değerlendirilmesi”, *XI. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 5-9 Eylül 1990)*, C. I, 1994, s. 211-234.

BİLGİÇ, Emin, “Hititlerden Önceki Anadolu Halkının Evlilik Hukukunun Orijinal Tarafları”, *AÜDTCF Dergisi*, C. IX, S. 1-2, 1951, s. 227-250.

BİLGİÇ, Emin ve diğerleri, *Ankara Kültepe Tabletleri I (AKT I)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.

BİLGİÇ, Emin-Cahit Günbattı, *Ankaraner Kültepe-Texte III (AKT III)*, FAOS Beiheft 3, Stuttgart 1995.

ÇEÇEN, Salih, “mutanu in den Kültepe-Texten”, *Archivum Anatolicum*, S. 1, 1995, s. 43-73.

....., “‘idinnum’ Kelimesinin Anlamı Hakkında Yeni Bir Teklif”, *Archivum Anatolicum*, S. 2, 1996, s. 19-24.

DARGA, Muhibbe, *Anadolu’da Kadın: On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013.

DİNÇOL, Belkis, *Eski Önasya Toplumlarında Suç Kavramı ve Ceza*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2003.

DONBAZ, Veysel, “Some Remarkable Contracts of 1-B Period Kültepe Tablets II”, *Nimet Özgüç’e Armağan*, Ed. Machteld J. Mellink-Edith Porada-Tahsin Özgüç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 131-154.

EISSER, Georg-Julius Lewy, *Die Altassyrischen Pechtsurkundenvom Kültepe (EL)*, Hinrichs, Leipzig 1930.

GÖKÇEK, Gürkan, “Pilah-Iştar Arşivinden Aile Hukukuna Dair Bazı Yazışmalar”, *Archivum Anatolicum*, S. 7/2, 2004, s. 65-75.

GÜNBAĞI, Cahit, *Kültepe-Kaniş/Anadolu’da İlk Yazı, İlk Belgeler*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2012.

KILIÇ, Yusuf-Hande Duymuş, “Eski Mezopotamya’da Din Kadınları (Rahibeler)”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 13, S. 1, Nisan 2009, s. 159-178.

KILIÇ, Yusuf, *Eskiçağ Aile Hukuku*, Çizgi Kitabevi, Konya 2014.

LEWY, Julius, “On Some Institutions of the Old Assyrian Empire”, *HUCA* 27, 1956, s. 1-80.

MICHEL, Cecile, “Woman of Assur and Kanesh”, *Anatolia’s Prologue/Kültepe Kanesh Karum*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2011, s. 124-133.

ÖZGÜÇ, Tahsin, *Kültepe-Kaniş/Neşa*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.

SEVER, Hüseyin, “Yeni Kültepe Tabletlerinde Geçen ‘Kīmaawātarnuā’im” Tabiri ve Değerlendirilmesi”, *AÜDTCF Dergisi*, c. XXXIV, S. 1-2, 1990, s. 251-265.

....., “Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda (M.Ö. 1970-1750) Anadolu Dışına Çıkışı Yasaklanan Bazı Madenler”, *XII. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 12-16 Eylül 1994)*, C. I, 1999, s. 85-94.

ŞAHİN, Hasan Ali, “Eski Asur Hukuku’nda Kız Çocukların Baba Mirasından Payı”, *Kadın/Woman 2000*, C. VI, S. 2, 2008, s. 37-51.

TOSUN, Mebrure-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002.

VEENHOF, Klass R., “Some Social Effects of Old Assyrian Trade”, *Trade in The Ancient Near East, British School of Archaeology in Iraq*, 1977, s. 109-118.

VEENHOF, Klass R.- Jesper Eidem, *Mesopotamia: The Old Assyrian Period*, *Orbis Biblicus en Orientalis* 160/5, Göttingen 2008.

VON SODEN, Wolfram, “Ein Altassyrisches Testament aus Kültepe”, *Die Welt des Orients*, 1975, s. 211-217.

Asya Hun Devleti'nde Çocuk

Dr. Murat ÖZTÜRK
Fırat Üniversitesi / Elazığ

Giriş

Çocuk her toplum için gelecek demektir. Bugünün küçükleri yarının büyükleridir. Toplumun ve devletin geleceği olarak görülen çocuk her toplumda değer görmüştür. Sapkın inançlara sahip bazı toplumların çocuklarına eziyet ettiği, bazılarında ise kız çocuğun değersiz sayıldığı görülmüştür. Hatta nadir de olsa çocuk kurban eden toplumlar vardır ancak belirttiğimiz gibi bu tip uygulamalar anormal inançların ve cahilliğin sonucudur. Kız çocuğunu değersiz gören, hatta zaman zaman günümüzde dahi rastlanan bu anlayışa, annesi olmadan Dünya'ya gelemeyeceği hatırlatılmalıdır.

Günümüzde ve geçmişte hemen her devlet ve toplumda olduğu gibi, Türklerin kurduğu en güçlü devletlerden biri olan Asya Hun Devleti'nde de halk ve devlet çocuklarına özel önem vermişlerdir. Fakat Hunlarda çocuklar en çok ekonomik ve askeri faaliyetlerde rol üstlenmişlerdir. Bu faaliyetler daha çok gelecekte yapacakları işler ile ilgilidir. Çocuklar küçük yaşlardan itibaren ekonomik faaliyetlerin içinde yer almış ve karmaşık bozkır ekonomik sisteminin devamlılığının sağlanmasında önemli roller üstlenmişlerdir.

Ekonomide Çocuğun Yeri

Hunlar, Göktürkler ve diğer Türk bozkır devlet ve boylarının ekonomik ve sosyal yapıları genel olarak benzerlikler göstermektedir. Temel olarak ekonomi, hayvancılığa dayanmaktadır. Hayvancılığın yanı sıra tarım, ticaret, madencilik, dokumacılık ve ormancılık da Hunların ve diğer bozkır Türklerinin belli başlı ekonomik faaliyetleri idi. Ekonomik faaliyetler toplum yapısını da belirliyordu. Örneğin Hunların beslediği en değerli hayvan atı. Çok değerli bir savaş aracı olan atı besleyen aileler toplumda daha önde gelen bir zümreydi. Atların yapısı ve at besleyen ailelerin toplumda daha ön planda olması sebebiyle, en kıymetli çayırları at besleyen aileler kullanırdı. Hayvancılık ve diğer faaliyetler ile uğraşan ailelerin çocukları da her zaman bu ekonomik faaliyetlerin içinde bulunurdu. Çünkü bütün bu ekonomik faaliyetler kendilerine has bazı bilgiler içeriyordu. Bu bilgiler de büyüklerden küçüklere aktarıldığı için bozkır ekonomisinde ve tabii ki Asya Hunları'nda çocuk, ekonomik sistem içerisinde her zaman öğrenen taraf olmuştur. Böylece basit gibi görünen ancak esasen karmaşık bir yapıya sahip olan bozkır ekonomik sistemi yüzyıllar boyunca sarsılmadan devam ettirilmiştir. Bu durum çocukların daha küçük yaşlardan itibaren ekonomik faaliyetlerin içinde yer alması ve sürekli bir şeyler öğrenmesi ile ilgilidir. Dolayısıyla Hun toplumunda çocuk, küçük yaşlardan itibaren ekonominin bir parçası olduğundan toplum nazarında da bir birey olarak kabul edilmiştir. Çünkü kanaatimizce, hele de eskiçağlarda, kişinin birey olarak kabul edilmesi o kişinin ekonomik ve askeri faaliyetler içinde yer alarak, bir nevi üretimde bulunmasına bağlıdır.

Kız çocuklarının ekonomik faaliyetlerde en yoğun olarak çalıştıkları alan dokumacılık idi. Bugün dahi Anadolu'da el dokumacılığını kız çocuklarının yaptığı görülmektedir. Kız çocukları bu zanaatı çok küçük yaşlarda öğrenmeye başlarlar. Bundan binlerce yıl önce Asya Hunları'nda da durum günümüzde Anadolu'da gördüğümüzden çok farklı değildir.

Asya Hunları'ndan günümüze ulaşan en önemli dokumacılık örneği PazırıkHalısı'dır. Eskiçağ Türk tarihinin en değerli buluntularının gün yüzüne çıkarıldığı Pazırık kazısında meşhur Pazırık halısının yanı sıra pek çok dokuma örneği de bulunmuştur. Bunların yanında bu kazıda buzlar tarafından korunmuş yüzlerce buluntuya da ulaşılmıştır. Pazırık kurganlarının Hunlara ait olduğuna şüphe yoktur. Kazı ekibinin başında bulunan S. Rudenko da aslında bu durumu ortaya koymuştur. Pazırık kurganlarının hepsi aynı yıllara ait değildir. Kurganların ortalama yaşı M.Ö. 520'yi işaret eder.

En eski ve en yeni kurganlar (en yeni kurgan 5 numaralı olanıdır) arasında 178 yıllık bir fark vardır¹. Rudenko eserinde sık sık bu buluntuların İskitlere ait olduğunu vurgulasa da bazı noktalarda eserlerin Hunlara ait olduğunu kabul etmiştir. Bulunan mumyalardan ve iskeletlerden hareketle bu fiziki tipin bugün Kırgız ve Kazaklarda görüldüğünü ifade eder². Ayrıca o yıllarda bölgede kimin bulunduğu da açıkça bilinmektedir. Fakat Grekler kendilerinden doğuda bulunan bütün konargöçerlere İskit dediğinden Rudenko da İskit konusunda ısrar etmiş olabilir³. Ancak bahsedilen yıllarda Altay Dağları civarında yaşayanlar Hunlardan başkası değildir. Pazırık kurganlarının Hunlara ait olduğunu ortaya koymak başka bir çalışmanın konusudur. Ayrıca Pazırık Hunlara ait buluntuların keşfedildiği önemli sahalardan sadece biridir. Bugünkü Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Moğolistan ve Çin sınırları içinde kalan daha pek çok alanda Hunlara ait dokuma örnekleri ve başka buluntular bulunmuştur⁴. Burada konumuzu dağıtmamak için daha fazla detaya girmek istemiyoruz.

Bu kurganlarda alt tabakalarda oluşan buzlar sayesinde korunan pek çok buluntu fazla yıpranmadan günümüze ulaşmıştır. Bu değerli dokuma ürünleri Hun hanımlarının ve Hun genç kızlarının elinden çıkmıştır. Pazırık halısının her cm. karesinde 36 düğüm vardır. Böyle bir dokuma gerçekten ustalık ister. İşte bu ustalık Hun kızlarının küçük yaşlardan itibaren ekonominin, üretimin içinde yer almaları ile olur. Dokumacılık ve terzilik Hun kız çocuklarının en önemli ekonomik faaliyeti idi. Bunun yanında kız çocukları hayvancılık faaliyetinin de içinde bulunurlardı. Özellikle süt sağımı ve hayvan bakımını kız çocukları yaparlardı.

Hun erkek çocukları ekonomide daha çok hayvancılık, demircilik, tarım ve ticaret faaliyetlerinin içinde yer alırlardı. Erkek çocuklarının hayvancılıktaki yeri tahmin edilebileceği üzere çobanlıktır. Çobanlık zannedildiği gibi basit bir iş değildir. Binlerce hayvanı gerek gece gerek gündüz kontrol altında tutmak, onları ortaya çıkması muhtemel çeşitli tehlikelerden korumak uzmanlık gerektirir. Dolayısıyla bu iş de küçük yaşlardan itibaren öğrenilir. Bilinenin aksine son derece karışık olan bozkır ekonomisinde tüm işler bilgi ve emek yoğun çalışma gerektirir. Dolayısıyla bu bilgiler küçük yaşlardan itibaren öğrenilir ve çocuk zamanla büyürken bozkır sistemi içerisinde hem iş hem de statü sahibi olur. Ailelerin çocuklarından beklentileri ailenin ismini yaşatmaları ve ekonomilerini büyütmeledir. Esasen günümüzde de bu durum binlerce yıl öncesinden çok farklı değildir. Akli başında her aile, çocuğunun iyi bir iş sahibi olmasını ve iyi bir isimle yaşamalarını ister.

□ **Resim 1:** Hunlara ait bir halı örneği. Sergei I Rudenko'nun *Frozen Tombs Of Siberia The Pazyryk Burials Of Iron Age Horsemen*, adlı eserinden alınmıştır.

¹ Rudenko Sergei I., *Frozen Tombs Of Siberia The Pazyryk Burials Of Iron Age Horsemen*, Translated by, M. W. Thompson, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1970, s. xxxvi

² Rudenko Sergei I., *Frozen Tombs Of Siberia*, s. 53

³ Bu konuda detaylı bilgi için bakınız: Nejat Diyarbekirli, Eski Türklerde Kültür ve Sanat, *Türkler Ansiklopedisi Cilt 3*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 827-894

⁴ Bu konuda Çin'deki buluntular hakkında detaylı bilgi için bakınız: Eyüp Sarıtaş, Çin'de Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Kazılara Göre İslamiyetten Önce Türklerde Kültürel Hayat, s. 38-172

□ **Resim 2:** PazırıkHalısı'ndan bir kesit. Sergei I Rudenko'nun *Frozen Tombs Of Siberia* *The Pazyryk Burials Of Iron Age Horsemen*, adlı eserinden alınmıştır.

Çocuk ve Ordu

Asya Hunları ile ilgili en önemli yazılı kaynak bilindiği gibi Shih-chi yıllıklarındır. Shih-chi'nin 110. bölümü'nün başlığı Hunlardır. Bu bölümde Hunlar ile ilgili çeşitli bilgiler verilirken Hun çocukları ile ilgili şu satırlar göze çarpar: Küçük erkek çocukları atıcılığı öğrenmeye koyun sırtına binerek yay ve ok ile kuş ve fare avlama ile başlarlar. Biraz daha büyüyünce yemek için tilki ve tavşan avlarlar⁵. Bu ifadeler Hun çocuklarının küçük yaşlardan itibaren askeri talimlere başladığını gösterir. Her Hun erkeği iyi bir binici ve nişancıdır. Ezeli düşman Çin'de ise durum çok daha farklıdır. Hunlar çocuk yaşlarda askerliğe başlarken Çinliler ancak gençlik dönemlerinde asker olmaya başlarlar. Askerlik Çinliler için bir meslek iken Hunlar için günlük hayatın en önemli parçasıdır.

Hun ekonomisinin en önemli temellerinden birisi Çin'den iktisadi fayda sağlamaktır. Çin ile alışveriş yapılmış, Çin zaman zaman vergiye bağlanmış, bazen Çin malları yağma edilmiştir. Çin'den iktisadi faydanın sağlanmasında en önemli rolü, Hun ordusu oynamıştır. Küçük yaşlardan itibaren asker gibi yetişen Hunlar, yetişkinlik çağına gelip tam anlamıyla asker olduklarında usta birer binici ve nişancı oluyorlardı. Bu özelliklere, üstün özelliklere sahip Hun atı ile Hun madencilerinin ürettiği kılıç, hançer, koşum takımları gibi kaliteli savaş aletleri de eklenince ortaya karşı konulması güç, oldukça kuvvetli bir ordu çıkmış oluyordu.

Hunlarda günlük hayat akışında devam ederdi ancak savaş zamanı her Hun askerdir. Askerlik de işte böyle çok erken yaşlarda doğal ortamda başlıyordu. Çocuk koyun sırtına binerek biniciliği, ok atarak da nişancılığı öğreniyordu. Esasen bu iş çok basit değildir. Ok ile yay iki elle kullanılır. Bu durumda binilen hayvan üzerinde dengede kalmak oldukça zordur. İşte Hun çocukları koyun sırtında bu denge talimine çok küçük yaşlarda başlıyorlardı. İlerleyen yıllarda at sırtına geçtiklerinde denge sağlamada sorun yaşamıyorlardı. Bu üstün beceri sayesinde Hun ordusu düşman Çin ordusundan ayrılıyordu. Öyle ki atın becerikli süvariler tarafından kullanılarak, binicisiyle beraber önemli bir savaş

⁵ Watson Burton, *Records of The Grand Historian Han Dynasty II By Sima Qian*, Columbia University Press 1993, s. 129

haline gelmesini süvari devrimi olarak adlandırırsak, mübalağa etmiş olmayız. Çünkü askeri eylem sırasında ata binmiş bir okçunun ok atabilmesi için, her iki elinin de serbest olması zorunludur. Atın hareketinde beklenmeyen herhangi bir değişme, biniciyi, atın sırtından düşmanın ayağının altına düşme tehlikesiyle karşı karşıya bırakır. Savaş arabalarında bu sorun, arabayı sürme işi bir adama, ok atma işi bir başka adama verilerek çözüldü. Süvari, bu iki işi de tek başına yapmak zorundaydı. Bu iki kişi arasında bir işbölümü değil, gövdenin atı denetleyen belden aşağısıyla, okla yayı kullanan belden yukarısı arasında yapılan bir işbölümünü gerektirdi. Bu koşullarda, ancak hem binicinin hem de atın uzun bir alışkanlık edinme döneminden geçmeleriyle ata binmeyi tehlikesiz kılacak güvenilir bir eşgüdüm sağlanabilirdi⁶. İşte bu uzun alışkanlık dönemi Hun çocuklarının küçük yaşlarda yaptığı binicilik talimleri ile başlar.

Süvari devrimi neticesinde Hun ordusu ile Çin ordusu arasında çok ciddi farklar oluşuyordu. Çünkü Çin ordusunun bir kısmı yaya, bir kısmı da arabalı idi. Savaş arabalarında iki asker bulunuyordu. Askerlerin biri arabayı sürerken diğeri ok atışı yapıyordu. Çin ordusunda Hunlar gibi süvari çok azdı, neredeyse yoktu. Mevcut olanlar da asla Hun süvarileri kadar başarılı değildi. Ayrıca arabalı askerler Hun atlıları kadar hızlı olamazlardı. Çünkü bazen bir bazen iki at koşulan arabaları çeken atlar iki kişiyi ve arabayı çekmek zorundalardı. Çin ordusunda iki kişinin yaptığı işi Hun ordusunda bir kişi yapıyordu. Ve bu bir kişinin hızına Çinliler hiçbir zaman yetişemedi. Çin tarihi, bozkırlarda aranan, kovalanan fakat bir türlü bulunamayan Hunların hikâyeleri ile doludur. İşte bu fark çok küçük yaşlarda başlayan talimlerle, bu talimler sayesinde çok küçük yaşlardan itibaren iyi birer asker olan Hun gençleri ile ortaya çıkıyordu. Yüzyıllar boyu Hun ordusunun Çin ordusuna üstün gelmesinin en önemli sebebi Hunların çok küçük yaşlardan itibaren, belki bir oyun gibi, askerliğe başlamalarıdır.

Sonuç

Sonuç olarak Hunlarda çocuklar küçük yaşlardan itibaren sıkı disiplin ile ailenin sürdürdüğü ekonomik faaliyetleri devam ettirmeye ve orduda iyi birer asker olabilmeleri için yetiştiriliyordu. Bozkırın disiplini her zaman çocuğunu üzerinde idi. Küçük yaşlardan itibaren ekonomik ve askeri amaçlı başlayan bu eğitim her zaman meyvelerini vermiştir. Çünkü Hunlar ekonomik faaliyetleri ile Çin'den ayrıştıyordu. Bu ayrışma sayesinde sınır pazarlarında yapılan alışverişlerde kârlı çıkan taraf Hunlar oluyorlardı. Hunlar her ne kadar sürekli tahıl ihtiyacı duymuş olsalar da Çin en başta ata, sonra demire, hayvansal ürünlere her zaman büyük ihtiyaç duymuştur. Çünkü bu mallar Çin'de yoktur. Ancak Hunlar darda kaldıkları zamanlarda tarımı da yoğun bir şekilde yapabilmişlerdir. Dolayısıyla Hunlar Çin'e ekonomik olarak bağımlı değillerdir. Bu bağımsızlık küçük yaşlardan başlayan eğitimin bir sonucudur. Hun çocukları fiziki güçleri yettiği andan itibaren çalışmaya başlamışlardır.

Tabii ki her çocuk gibi Hun çocukları da çeşitli oyunlar oynuyorlardı. Bu konuda detaylı bilgi için Prof. Dr. Wolfram Eberhard'ın *Ülkü Dergisi*'nde yayınlanan "Çin Kaynaklarına Göre Türkler ve Komşularında Spor" adlı makalesine bakılabilir⁷. Bu yayında Çin'e komşu olan Türk boyları arasındaki spor müsabakaları ve bazı oyunlar hakkında bilgiler vardır. İslamiyet öncesinde Türk boylarının kültürleri arasında fazla fark bulunmadığından, bu faaliyetlerin Hunlar arasında da görülmüş olması kuvvetle muhtemeldir.

Askeri talimlerde de durumun ekonomik faaliyetler ile benzer olduğunu gördük. Küçük yaşlardan itibaren başlayan eğitim bu iki düşman devlet arasında Hunların lehine büyük fark yaratmıştır. Bu güçlü ordu sayesinde Hunlar yüzyıllar boyu bölgenin büyük gücü konumunda kalabilmişlerdir.

Bibliyografya

Burton Watson, *Records of The Grand Historian Han Dynasty II By Sima Qian*, Columbia University Press 1993

⁶ McNeill William H., *Dünya Tarihi, Dünya Tarihi*, (Çeviren Alaeddin Şenel), İmgeKitabevi, 8. Baskı, Ankara 2004s. 93

⁷ EberhardWolfram, "Çin Kaynaklarına Göre Türkler ve Komşularında Spor", *Ülkü Dergisi*, (Çev. Nimet Uluğtuğ), Mayıs 1940

Eberhard Wolfram, “Çin Kaynaklarına Göre Türkler ve Komşularında Spor”, *Ülkü Dergisi*, (Çev. Nimet Uluğtuğ), Mayıs 1940

Eyüp Sarıtaş, Çin’de Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Kazılara Göre İslamiyetten Önce Türklerde Kültürel Hayat

Nejat Diyarbekirli, Eski Türklerde Kültür ve Sanat, *Türkler Ansiklopedisi Cilt 3*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 827-894

Sergei I. Rudenko, *Frozen Tombs Of Siberia The Pazyryk Burials Of Iron Age Horsemen*, Translated by, M. W. Thompson, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1970

William H McNeill., *Dünya Tarihi, Dünya Tarihi*, (Çeviren Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi, 8. Baskı, Ankara 2004

İslam Öncesi ve Sonrası Çocuk Olmak -Sâlim MevlâEbîHuzeyfe Örneği-

Doç. Dr. Ramazan KAZAN
Süleyman Demirel Üniversitesi / Isparta

Giriş

İslam öncesi döneme,câhiliye çağı denilmektedir.¹Câhiliye kelimesinin kökü olan (جهل)'nin mastarı,(الجهل والجهالة)/cehl ve cehâlet olup ilmin zıddı, bilgisizlik ve Türkçede de kullanılan cehâlet² anlamına gelir.Câhiliyye/(الجاهلية) kelimesi ise, (الجاهلي)'nin müennesi olup, sarf bakımından ism-i mensub veya mastar-ı sinâi/yapma mastardır.³

Câhiliye çağları, cehaletin hüküm sürdüğü bilgisizlik dönemleri anlamına gelir.Zaten kelimenin ism-i faili çolan (الجاهل) yani bilgisiz kelimesi, aynı zamanda “aslan” anlamına da gelmektedir.⁴ Zira aslan, hayvanların en yırtıcısı, en haşini, diş yapısı ve pençeleriyle ensaldırganı olup, ormandaki insicamı, canlılığı hareketi bozma özelliği ile bilinir. Dolayısıyla barbardır, fırsat kollayandır. Bu yönleriyle câhiliyekavramıyla benzerlik arzeder.

Edebiyatçılar, Arap Edebiyatının câhiliye kısmını, birinci ve ikinci câhiliye dönemi diye iki döneme ayırırlar.İkincicâhiliyedönemi miladî V. asırdan, İslâm'ın doğuşuna kadar olan zamanı içine alır.⁵ Bu kısa girişten sonra câhiliye dönemi ve özellikleri hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

Câhiliye Dönemi ve Bâriz Özellikleri

İslâm öncesi dönem, Arapların az gelişmiş ruhî ve ahlâkî hayatı nedeniyle câhiliyeye adlandırılmıştır. Bu dönemde tuhaf şekilli taşlar aracılığı ile taptıkları çok sayıda üstün varlığa inanıyorlardı. Her kabilenin Kâbe'de putları bulunmakta olup, yılın belli döneminde burada toplanır kurbanlar kesilirdi.⁶Çevrelerinde yaşayan insanlara göre medeniyet bakımından geri kalmış, bilgisizlik ve gaflet içinde göçebe ve yarı göçebe hayatı yaşayan kabile topluluklarından oluşan puta tapan, kötülük yapmalarını önleyen semavî bir kitaba sahip olmayan kabile hayatı yaşayan insanlardı.⁷

İslam öncesi özellikle Arap yarımadasında bazı kabilelerin ittifak ederek kurdukları güçlü olmayan birkaç küçük devletin dışında, genelde kabileye dayalı yönetim şekli hâkim idi. Bu günkü orta doğu ülkeleri ise, İran ve Romanın etkisi altında idi. Ancak bu iki büyük devlet de kendi aralarında gücü ele geçirmenin mücadelesini veriyordu. Bu iki otoritenin bölgedeki sınırlı etkisi nedeniyle kabileler arası baskınlar ve savaşlar devam etmekteydi.

Eskiden beri kabul edilen anlayışa göre câhiliye çağı “bilgisizlik çağı” demektir. Câhiliye'yi “barbarlık dönemi” olarak anlayıp tercüme eden Goldziher, bu anlamdaki câhiliyenin karşıtının “hilm” olduğunu belirtir. Hilm “acele etmeme, tedbirli, sabırlı ve istikrarlı olmak, metânet,⁸bağışlama, yumuşak huyluluk, ahlak ve karakter sağlamlığı, ihtiyat” gibi manalara gelir.⁹

¹İbnManzûr, Cemâluddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1994, XI, 129; el- Fîrûzâbâdî, Mecduddin Muhammed b. Yakûb, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1995, s. 882.

²İbnManzûr, *Lisânu'l-Arab*, XI, 129; el- Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 882.

³Eğer sıfat oluyorsa, İsmi mensub; sıfat değilse genellikle sinâi/yapma mastar olur.

⁴el-Fîrûzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhît*, s. 883.

⁵Zeydan, Corci, *Tarihuâdâbi'l-Lugati'l-Arabi*, Mektebetü'l-İrşâd, İstanbul, ts, I, 24-26.

⁶Goldziher, Ignace, *Klasik Arap Literatürü*, (ter: Azmi Yüksel, Rahmi Er), İmaj Yayınları, Ankara, 1993, s. 16.

⁷Fayda. Mustafa, “Câhiliye” *DİA*, İstanbul,1993, VII, 17.

⁸İbnManzûr, *Lisânu'l-Arab*, XII, 146.

⁹Fayda. Mustafa, “Câhiliye” *DİA*, VII, 17.

Hilm, akıllı insanların şîârındandır Hz. Peygamber'in hadislerinde bu kelimenin, temyiz/çağına ulaşmış yani aklî melekesi tamamen oturmuş anlamınakullanımları vardır.¹⁰Hilim sahibi olan kişi, günümüzde “medenî insan diye adlandırılabilir. Bunun zıddı olan câhil ise, azgın, arzularının esiri, hayvani içgüdülerini takip eden, vahşi, şiddet taraftarı, yani barbar kimsedir. Buna göre câhiliye barbarlık ve vahşetin hüküm sürdüğü dönemdir.”¹¹

Câhiliyenin en önemli özelliklerinden birisi savaşlardır.Savaş, câhiliye insanının söndürmekten çok, yaktığı; kınasa da vazgeçemediği, gayet iyi bildiği ve sık yaşadığı sosyal bir realitedir. Savaşın acısını tattığı halde ondan vazgeçmez.¹²“Mera ve otlaklara sahip olma, gelir kaynağı kabul edilen ganimet elde etme, su kaynaklarını ele geçirme ve öç alma gibi nedenlerden dolayı kabileler arasında savaşlar hiç eksik olmazdı. İşte bu bağlamda şairler, rakip kabilelere tehdit yağdıran, kabilesinin gücünü ve eskiden kazandığı zaferlerini öven, mağlup olduysa öç isteyen, ölülerine ağıt yakan önemli şahsiyetler olarak görülmüştür.”¹³

Şairlerşairleriyle rakiplerinin morallerini alt-üst edebilmişlerdir. Hatta onlar için “kılıcı kadar sözü keskin olma” deyimini kullanılmıştır.Câhiliye dönemde şairler şairleriyle özellikle de hicivleriyle rakip kabilelerin çekindikleri şahsiyetlerdir. Örnek olması bakımındancâhiliye döneminde vuku bulan İkinci Kulûb günü olarak adlandırılan, kabileler arası savaşta esir düşen Abdüyeğûs'un şairliği, esir bulunduğu Benî Temîm kabilesini ürkütmüştür. Kendilerini hiciv edeceğinden korktukları için şairin dilini deriden yapılmış bir ipe/sırımla bağlamışlardı. Şair, onlara “beni öldürün ama dilimi serbest bırakın da beni yardımsız bırakan kabilemi ve arkadaşlarımı zemmedeyim/yereyim ve kendime de ağıt yakayım” teklifinde bulunmuş, ancak kendisinden Benî Temîm kabilesini hiciv etmeyeceğine dair söz alındıktan sonra dilindeki bağı çözmüştür.Bundan sonrada kasidesini söylemiştir.¹⁴

Câhiliye çağının bir özelliği de zulme uğrayınca hemen zulümle karşılık vermektir. Bu da zulmün hüküm sürmesini sağlayan nedenlerden biridir. “Zalim de olsa mazlum da olsa kardeşine yardım et”¹⁵ prensibi kendine kan bağı ile bağlı olana bir düşkünlüğün bir gereğidir. Yine bu sadece kabilesini merkeze alan, onun menfaatlerini ön planda tutan, ya da üçüncü kabilelere karşı pakt yapan bir toplum yapısını gösteren bir delildir.¹⁶

Yine câhiliye göçebelerinde baskın ve yağma helaldir ve geçim vasıtasıdır. Baskından sonra develeri alınır, kadın ve çocuklarını esir edilirdi. Aralarında sulh ve barıştan çok düşmanlık hüküm sürerdi. Baskına uğrayan kabileler de intikam almak için fırsat kollardı.¹⁷ Bedevilere göre yerleşik hayat süren şehirli, daha mutsuz ve daha aşağıdır. Bedevi kılıcıyla atıyla silahları ve soyu ile mağrurdur. Nesebiyle son derece iftihar duyar.¹⁸

Kısaca cahili çağı ve özelliklerini, insanının sosyal yapısını tanıdıktan sonra bu dönemde çocuk olma olgusunun ele alınması uygun olacaktır.

Câhiliyede Çocuk Olmak

Az önce kısaca bazı özelliklerinden bahsedilen bu dönemde, çocuk olarak hayatı sürdürebilmenin yolu, ya oldukça zor şartlarda hayatta kalabilme mücadelesini kazanmaktan,ya da ailelerinin aşırı özen göstermesi ve koruyucu rol oynamasıyla mümkün olabilmekteydi.Ama bu iki yolun dışında muhtemelen baskınlarda kaçırılıp, pazarlarda ticaret eşyası olarak satılmanın yanında, savaşlarda esir edilip, ömür boyu köle ve cariye olarak kalmak da çocuğun yaşadığı acı durumlardandı.İşin garip tarafı, küçük yaştaki bu

¹⁰Daha geniş bilgi için bkz.İbn Esîr, Mecdu'dînEbi's-Saâde, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadisve'l-Eser*, (tah: Tâhir Ahmed, Mahmud Muhammed,) Mısır, ts, I, 434.

¹¹Fayda, Mustafa, “Câhiliye” *DİA*, VII, 17.

¹²Sarıçık, Murat, *İnanç ve Zihniyet Olarak Cahiliye*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2011, s. 35

¹³Salah Rizk, *eş-Şi'ru'l-Câhilî*, Dâru'l-Garîb Kahire, 2000, s. 43.

¹⁴bkz. el-Câhız, Ebû 'UsmânAmr b. Bahr, *el-Beyânve't-Tebyîn*,(tah. Abdusselâm Muhammed Hârûn), Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, 1975, IV, 40; İbnAbdRabbih, *Kitâbu'l-I'kdi'l- Ferîd*, (tah. Ahmed Emin ve Arkadaşları), Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut, ts, V, 229; Krş: Kazan, Ramazan “Cahiliye Şairi Abdüyeğûsb.Vakkâs el-Hârisî'nin Kendine Söylediği Mersiyesi”, *EKEV Akademi Dergisi*,Sayı: 46, s. 271, Erzurum, 2011.Bu kaside mersiye türünde olup tarafımızdan “Kazan, Ramazan “Cahiliye Şairi Abdüyeğûsb.Vakkâs el-Hârisî'nin Kendine Söylediği Mersiyesi”, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 2011, Sayı: 46, 265-286, Erzurum, 2011'deyayımlanmıştır.

¹⁵Mahmasanî, Subhî, *ed-Deâimu'l-Hulkyye*, Beyrut, 1979, s. 205.

¹⁶Kazan; Ramazan, *İslam'ın Evrensel Değerlerinden Ahde Vefâ*, Nobel, Yayın Dağıtım, Ankara, 2009, s. 44.

¹⁷Sarıçık Murat, *İnanç ve Zihniyet olarak Cahiliye*, s. 32-33.

¹⁸Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, (ter. Salih Tuğ) , Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1980, I, 52.

çocuklar, ailelerinden zorla alınarak kaçırılıyor ve köle pazarlarında satılıyordu. Anadilini dahi konuşmadan köle pazarlarına düşen çocuklar korku, açlık, bakımsızlık, sefalet, şiddet, uykusuzluk, soğuğa ve sıcağa maruz kalma gibi pek çok sıkıntıyla yüz yüz geliyordu. Bu eziyet ve işkencelere katlanamayanlar da ölüyordu. Kız çocuklar için ayrı bir algı ve katlanılması zor şartlar vardı.

İşte câhiliye dönemindeki bu tür çocukların meşhurlarından birisi deannesesi Su'dâ ile Benî Ma'n'daki akrabalarını ziyarete giderken, Benî Kayn mensupları tarafından kaçırılan **Zeyd b. Hârisedir**. OUkâz panayırında köle olarak Hz. Hatice'nin yeğeni Hakîm b. Hizâm'a satılmış. Hakîm, onu Mekke'ye götürüp halası Hatice'ye hediye etmişti.¹⁹

Diğer önemli örnek çocuk ise, tebliğimize adına eklediğimiz bu zor şartlara tahammül edebilen **Salim Mevlâ Ebî Huzeyfe**'dir. O, İran'dan Irak'a göç etmiş bir ailenin çocuğu idi. Çok küçük yaşta Arapların Rumlarla beraber el-Ebulla'ya²⁰ yaptıkları baskında ailesinden kaçırılmıştı. Sonrasında onu Benî Kelb satın almış, onlar da Arap ve Yahudi tacirlerine satmak için Busrâ'da köle pazarına çıkarmışlardı. Yahudi tüccarı Sellâm b. Cubeyr el-Kurayzî tarafından Şam bölgesindeki Busra'da satın alınıp, Medine'ye bir ticaret eşyası olarak, kar amacıyla getirilmişti. Pazarlarda günlerce aç, susuz, uykusuz, korku ve hüznün içinde yürekleri dağlayan bir halde günlerini geçirmişti. Nihayet böyle bir hayata kahreden, isyan eden ve kendisini Salim'in annesi yerine koyan, Medineli genç hanım Subeyte tarafından satın alınmıştı. Daha sonra da adetlere göre Subeyte'nin evlendiği Ebû Huzeyfe'ye nispet edilmişti.²¹

Salim'in dramatik durumu Tâhâ Hüsey'nin dikkatini çekmiş, sîrete dair yazdığı *el-Va'du'l-Hak* adlı eserinde edebî üslûbuyla bunu adeta öykü haline getirmiştir.²² Böylece Arap edebiyatına ayrı bir zenginlik katmıştır diyebiliriz. Ayrıca Sâlim'in bu trajik hayat öyküsü, Arap edebiyatından önemli edebî metinlerin seçildiği Ebu'l-Hasen en-Nedvî'nin *Muhtârâtmin Edebi'l-Arab*²³ adlı eserinde de yer almıştır.

İslam öncesi Arap toplumunda erkeğin mutlak üstünlüğü anlayışı egemendi. Kesinlikle kadın mirastan pay alamazdı. Dolayısıyla câhiliye insanı özellikle erkek evladına sahip olmak isterdi. Ancak doğan çocuk kız olunca baba, bunu toplumundan gizler, kendi de belli bir süre topluma çıkamaz, yüzü kapkara kesilirdi. Sonra kendince tedbir almanın sıkıntısını yaşardı. Yada hepten zalimse, onu diri, olarak toprağa gömebilirdi. Bu durum ayetlerde şöyle anlatılır:

“Onlardan biri kız ile müjdelendiği zaman, içi öfkeyle dolarak yüzü simsiyah kesilir. Kendine verilen kötü müjde yüzünden halktan gizlenir. Şimdi onu aşağılanmış olarak yanında mı tutacak, yoksa toprağa mı gömecek? Bakınız, ne kötü hüküm veriyorlar.”²⁴

“Onlardan biri, Rahman'a isnat ettiği kız çocuğu ile müjdelenince, öfkesinden yüzü simsiyah kesilir.”²⁵

“Diri diri gömülen kız çocuğunun, hangi gınahtan ötürü öldürüldüğü sorulduğu zaman, ...herkes önceden hazırlayıp getirdiği şeyi bilecektir.”²⁶

Hz. Peygamber de Allah'ın üç şeyi haram kıldığını ifade ederken, içinde yaşadığı toplumun fertlerini, kötü ve ahlâkî değerlerle alakası olmayan şeylerden uzak durmaya, bu tarz adetleri terk etmeye çağırmıştır. Bunlar, (عقوق الأمهات ووأد البنات ومنع وهات) “Annelere itaatsizlik, kız çocuklarını diri diri toprağa gömmek, vermeyip istemek”²⁷ şeklinde hadiste ifade edilmiştir. Serdedilen ayetler ve hadisten hareketle denilebilir ki, kız çocukları oldukça basit, hakir ve tahkir edici görülüyordu.

Yine câhiliyede insanlar, erkek çocuklarının sayısının fazla olmasını isterler ve oğullarının çokluğu ile övünürlerdi. Böylece kabile içerisinde belli bir güç ve statü kazanmanın yanında, rakip kabilelerle karşı asker sayısını artırmış olurdu. Bu bağlamda Kur'ân-ı Kerim kendini güçlü sayan, daima kusur arayıp kınayan, durmadan söz taşıyan, iyiliği hep engelleyen, saldırgan, günaha dadanmış, kaba saba, bütün bunların ötesinde soysuz olan kimseye, mal ve oğulları vardır diye Hz. Peygamber'in boyun eğmemesini emreder.²⁸ İslam toplumuna geçtikten sonra da devam eden bu tür yargılar, anlayışlar ve hevesler, Kur'ân-ı

¹⁹Eruh, Bünyamin, “Zeyd b. Haris” *DİA*, XXXIV, 319.

²⁰Irak'ta bir ye ismidir.

²¹Tâhâ Hüsey'nin, *el-Va'du'l-Hak*, Mektebetü'l-Usra, Kahire, 2001, s. 93 vd.

²²Öykü için bakınız: Tâhâ Hüsey'nin, *el-Va'du'l-Hak*, Mektebetü'l-Usra, Kahire, 2001, s. 93-102.

²³bkz. en-Nedvî, Ebu'l-Hasen, *Muhtârâtmin Edebi'l-Arab*, Dâru İbn Kesîr, Dimaşk, 2009, I. 161.

²⁴Nahl, 16/58-59.

²⁵Zuhruf, 43/17.

²⁶Tekvîr, 81/8-9, 14.

²⁷Buhârî, Edeb, 6.

²⁸Kalem, 68/10-14.

Kerim’de uygun karşılanmaz. Artık yeni toplumun teşekkülünü hedefleyen esası prensiplere bu inancın uygun düşmediği ve doğru olmadığına dikkat çekilir. Öneme binaen ilgili ayetleri aynen zikretmek uygun olacaktır. Bu ayetlerde şöyle buyrulur:

“Biliniz ki kadınlar, oğullar, yük yük altın ve gümüş... gibi nefsin hoşlandığı şeyler insana süslü gösterildi. Bunlar dünya hayatının geçimliğidir. Oysa asıl varılacak güzel yer, Ancak Allah’ın katıdır.”²⁹

“Mallar ve evlatlar da dünya hayatının süsüdür. Baki kalacak salih ameller/iyi ve güzel işler, Rabbinin katında sevap olarak da, ümit olarak da daha hayırlıdır.”³⁰

“Biliniz ki, dünya hayatı ancak bir oyun, bir eğlence, bir süs, aranızda karşılıklı övünme, çok mal ve evlat sahibi olma yarışından ibarettir. (nihayet hepsi yok olur gider.)”³¹

“O gün ki ne mallar fayda verir, ne oğullar.”³² Konuyla ilgili diğer bir ayette “Biliniz ki mallarınız ve evladınız birer deneme vesilesi/aracıdır. Allah’ın katında /onun rızasını kazandıran işlerde ise büyük bir mükâfat vardır”³³ buyrulur.

Sonuç olarak câhiliye çağının bu özelliklerinin yalnız Arabistan’a mahsus olmadığını belirten Tarihçi Mevlana Şibli şöyle der: Bütün dünya cehalet karanlığına ve taassup bataklığına dalmıştı. Acaba bu sıralarda ufuktaki bu karanlıkları yırtacak, dünyayı saran, insanların her nefesini boğan, kesif/yoğun sisleri tarumar edecek, cihanşümul/evrensel bir güneş beklenmez miydi?³⁴ Elbette bekleniyordu. Câhiliye zihniyeti içinde yaşayan tüm evreni, aydınlatmak, doğruyu, hakkı, hakikati, barışı, adaleti, sevgi ve saygı öğretip kökleştirmek için Allah, âlemlere rahmet olarak elçisi Hz. Muhammed’i peygamber olarak gönderdi.

İslâm ve Ortaya Koyduğu Genel Prensiplerden Bir Kısmı

Hız. Peygamber’in tebliğ ettiği İslâm üç temel esasa dayanır. Bu esaslar iman-İslâm-takva kavramlarıyla ifade edilen **tevhid**; sosya ekonomik yaşantının düzenlenmesine ve iyiliği getiren toplum düzeninin sağlanmasına yönelik insanın **kendisi ve topluma karşı yükümlülükleri**; ve sadece bireylerin değil aynı zamanda toplumların tarih önünde muhakeme edilmesini öngören **ahirete inançtır**. Bu temel esaslardan hareketle Kur’ân-ı Kerim’de şiddet, istismar, taciz vb. olumsuzluklar, yeryüzünde bozgunculuk çıkarma olarak nitelendirilir. Adaletle uygun ve ahlâkî temellere dayanan yaşanabilir bir toplumsal düzen kurmak İslâm’ın en önemli hedeflerinden biridir.³⁵

Kur’ân-ı Kerim, zulmün zıddı olan adaleti, iyilikte bulunmayı, yakınlardan başlayarak yardım etmeyi emrederken hayasızlığı, fenalık ve azgınlığı yasaklar.³⁶

İslâm ne ifratı ne de tefriti onaylar. Orta bir yol tutulması Müslümanların özelliklerinden sayılır³⁷ ve bu tavsiye eder. Nitekim Hız. Peygamber ahabında aşırılığa kaymalar olunca, onları uyarır ve şöyle derdi: “Dinde aşırı gitmekten sakınınız. Sizden öncekiler ancak dinde aşırı gitmeleri sebebiyle helak olmuşlardır.”³⁸

İslâm’da zulmetmek³⁹, başkalarına zarar vermek ve zarara zararlarla karşılık vermekte yasaklanmıştır. Nitekim bir hadislerinde Hız. Peygamber “(لا ضررَ ولا ضرارَ) Zarar verme de yoktur. Zarara zararlarla mukabele de bulunmakta yoktur” buyurur.⁴⁰ Dikkat edilirse hadiste zarar gördüğü birine, zararlarla karşılık verme de doğru karşılanmamıştır. Dolayısıyla başkasının malı, canı ve namusu

²⁹ Âl-i İmrân, 3/14.

³⁰ Kehf, 18/46. Diğer bir ayette şöyle buyrulur: “Kendilerine bol bol verdiğimiz mal ve evlatla, onların iyiliğine koştuğumuzu mu sanıyorlar? Hayır! onlar farkına varmıyorlar” Mu’minün, 23/55-56.

³¹ Hadîd, 57/20.

³² Şuarâ, 26/88

³³ Enfâl, 8/28, Çok yakın meal için bkz. Tegâbün, 64/15.

³⁴ Mevlana Şibli, *Büyük İslâm Tarihi Asr-ı Saâdet*, (ter. Ömer Rıza Doğrul), Eser Neşriyat, İstanbul, 1977, I, 101.

³⁵ Aydın, Osman, “Dinî Açından Şiddet ve İstismar” *Birlikte Yaşama ve Hoşgörü*, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, 2010, s. 140-142.

³⁶ Nahl, 16/90.

³⁷ Bakara, 2/143.

³⁸ Nesâî, Menâsık, 217; İbn Mâce, Menâsık, 63; Aşırılıkları yasaklayan diğer hadisler için bkz. Buhârî, Eymân ve’n-Nuzur, 31; Vudu, 53; Nikah, 1; Müslim, Nikah, 5; Nesâî, Nikah, 4. İslâm’ın denge dini olduğuna dair Hız. Peygamber’in tatbikatları ve uyarıları için bkz. Sakallı, Talat, *Hadislerle İslâm’da Hoşgörü ve Kolaylık*, İzmir, 1996, s. 176-185.

³⁹ Şura, 42/40. Ayette “Allah zalimleri sevmez.” Diğer bir ayette ise zalimlerin varacağı yerin çok kötü olacağına dikkat çekilir. Bkz. Âl-i İmran, 151.

⁴⁰ İbn Mâce, Ahkâm, 17; Mâlik, *Muvatta*, Akdiye, 31. Bu hadis, Mecelle’de kaide haline gelmiştir. Bkz. Mecelle, Madde: 19.

mümine haram kılınmıştır.⁴¹Zaten din de nefsi (canı), malı, nesli, akli korumayı amaçlamıştır. Bunun için bütün hak dinler küfrü, adam öldürmeyi, neslin sağlığı için zinayı, malın selameti için hırsızlığı ve aklın selameti için de sarhoşluk veren şeylerin içilip kullanılmasının haramlığında ittifak etmişlerdir.⁴²

Câhiliyede “zalim de olsa mazlum da olsa kardeşine yardım et” prensibi esas iken, İslam’da “zalimin zulmüne engel olmak”esastır.Bu bağlamda Hz. Peygamber aynı sözü tekrarladıktan sonra, sahabesine zalimin zulmüne engel olmaları gerektiğini, kedine has soru üslûbuylaEnes b. Mâlik’in rivâyet ettiği hadiste şu şekilde ifade eder: “Hz. Peygamber bir defasında “*ister zalim olsun, ister mazlum olsun mümin kardeşine yardım et*” buyurmuştu. Yanında bulunanlar, “Ey Allah’ın Resulü, haksızlığa uğrayan veya kendisine zulüm yapılan kişiye yardım edebiliriz. Fakat zalime (haksızlık yapana) nasıl yardım edebiliriz?” diye sordular. Allah Resulü bunun üzerine “*zalimin de iki elinin üstünü tutarsın yani zulmüne engel olursun*” buyurdular.

Görüldüğü üzere İslam ve onun Peygamber’i Hz. Muhammed (sav) her hâlükârda zulmekarşı çıkmış, engel olunup ortadan kaldırılmasının gerekliliğine dikkat çekmiştir.

İslam ve Çocuk Olmak – Salim Mevlâ Ebî Huzeyfe Örneği-

İslam’da kız erkekayrımı yapılmaksızın tüm çocuklara değer verilir. Müslümanlar, küçüklere merhamet etmeye büyüklere saygı göstermekle yükümlüdürler.Bu meyan da Hz. Peygamber “*Küçüklerimize merhamet etmeyen, büyüklerimize saygı göstermeyen bizden değildir*”⁴³ buyurur. Hadisteki “(فليس منا)/ bizden değildir” ifadesi din dili ve üslûbunun bir gereği olup “*terhib*” ifade eder. Yani Müslümanları bu konuda oldukça dikkatli, titiz olmaya, sakınmaya ve duyarlı hareket etmeye davet eder.

Câhiliyede doğumuyla birlikte babanın toplum nazarında itibar kaybına neden olan, onu küçük düşüren, kız çocukları İslam’da en üst düzeyde merhamete, saygıya, hürmete değer görülmüştür. Onların eğitimi ve öğretimine erkek çocuğa oranla daha fazla önem verilmiştir. Bu bağlamda Hz. Peygamber, iki kız çocuğuna bakan ve onlarla ilgilenenle kıyamette beraberliğini anlatırken parmaklarını bir araya getirerek yan yana olacağını,⁴⁴ canlı bir şekilde göstererek “*terğîb/teşvik*” üslûbuyla anlatmıştır.Hadis kitaplarında kız çocuklarına merhamet etme, iyilikte bulunma ile ilgili bab başlıkları bile açılmıştır. Her şeyden önemlisi hiçbir babanın evladına güzel terbiyeden, eğitimden daha üstün bir hediye veremeyeceğini⁴⁵Hz. Peygamber’in haber vermiş olmasıdır.

Çocuklar ana ve babalarından birisini kaybederek yetim ve öksüz kalmışlarsa bunları bakımı ve mal varlıklarının işletilmesi yakın akrabasına bir görev olarak tevdi edilmiştir. Yetim temyiz çağına ulaşınca bütün hakları kendisine iade edilmesi farz kılınmıştır. Nitekim ayette “*buluğ çağına ulaşmış yetimlere mallarını veriniz. Helali haramla değişmeyin. Onların mallarını kendi mallarınıza katıp yemeyin. Çünkü bu büyük bir günahdır*”⁴⁶ buyurulmak suretiyle başta velisi olmak üzere yönetimde olanlara sorumluluklar yüklenmiştir.Ayette geçen “(أثوا)/veriniz” emri,“onların malına göz dikmeyiniz ve sırası gelince hiçbir sıkıntı çıkarmadan tamamen veriniz. Vermek içinde iyi muhafaza ediniz”demektir.⁴⁷

Hz. Peygamber de yetimlere bakıp, görüp gözetmenin önemini belirtirken bu duyarlılığı gösterenlerle cennette birlikte yan yana olacağını belirtir.⁴⁸

Çocuklar her hâlükârda İslam toplumunda asla kötü muameleye ve ölüme terk edilmez. Bu kesinlikle yasaklanır. Nitekim ayetlerde buna şu şekilde dikkat çekilir:

“*Yoksulluk korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin. Onları da sizi de biz rızıklandırırız. Onları öldürmek gerçekten büyük günahdır.*”⁴⁹, “*Fakirlik endişesi ile çocuklarınızı öldürmeyin. Sizi de onları da biz rızıklandırırız.*”⁵⁰

⁴¹Nitekim Furkân suresi 68. Ayete “*yine onlar ki, ...Allah’ın haram kıldığı cana haksız yere kıymazlar*” buyrulur. Maide, 5/32. ayette ise, haksız yere birisini öldürmek, bütün insanları öldürmüş gibi kabul edilir.

⁴²Daha geniş bilgi için bkz. eş-Şâtibî, Ebu İshak *el-Muvâfakât*, (ter: Mehmet Erdoğan) II, 9. İz Yayıncılık, İstanbul, 1990.

⁴³Tirmizî, Birr, 15.

⁴⁴Müslim, Birr, 149

⁴⁵Tirmizî, Birr, 33.

⁴⁶Nisâ, 4/2

⁴⁷Yazır, Hamdi, *Hak Dini Kur’an Dili*, Eser Kitapevi, İstanbul, ts, II, 1278.

⁴⁸Müslim Zühd, 42.Bu hadisin metni şu şekildedir. “Hz. Peygamber işaret parmağı ile orta parmağını işaret ederek şöyle buyurur: *Gerek kendilerine gerekse başkalarına ait herhangi bir yetimi görüp gözetmeyi üzerine alan kimse ile ben, cennette işte böyle yan yanayız.*”

Bu genel bilgilerden sonra örnek olarak seçtiğimiz Sâlim'in hayatına göz atılması uygun olacaktır. Daha önce de kısa ifade edildiği üzere o, aslen İranlıdır. Çok küçük yaşta ailesinden kaçırılarak köle pazarlarına düşen ve genç hanım Subeyte tarafından satın alınan bir çocuktur. Subeyte'nin evlendiği Ebû Huzeyfe onu oğul edinmiş ve adetlere göre ona nispet edilmiştir. İnsanların babalarından başkasına nispet edilmeleri Ahzâb suresi beşinci ayetiyle⁵¹ yasaklanmış ama onun babası bilinemediği için, bu hükümden müstesna tutulmuştur. O da Sâlim Mevlâ Ebî Huzeyfe olarak çağrılmaya devam edilmiştir⁵²

Kısa bir süre sonra Subeyte, Hz. Peygamber'in köleleri azat etmeye çağırdığını ve sahiplerini Allah'ın bağışlayacağını, merhamet edeceğini ve onlardan razı olacağını va'd ettiğini öğrenince, Farslı olan çocuk kölesini çağırarak şöyle demiştir:

-“Sâlim! Seni Allah için azat ettim. İstedığın yere gidebilir, istediğini yapabilirsin.”

Sâlim de bunun üzerine Ebû Huzeyfe'ye: “Benim için veli/efendi olur musun?” Deyince Ebû Huzeyfe:

-“Böyle şey olur mu? Asla seni hizmetçi olarak kabul etmem. Bu günden sonra sen benim oğlumsun” demiştir.⁵³

Ebû Huzeyfe, Sâlim'i çok sevdiğinden erkek kardeşi Velîd b. Utbe'nin kızı Fatıma ile evlendirmiştir. O hicret esnasında Kubâ'da tilavetinin mükemmelliği ve sesinin güzelliği sebebiyle Hz. Peygamber'in bulunmadığı bir anda Müslümanlara ilk namaz kıldırılardan birisidir. Yine o, Hz. Peygamberin *Kurân'ı dört kişiden öğrenin*⁵⁴ teşvikinde bulunduğu şahıslar arasındadır.⁵⁵ Ayrıca Bedir Savaşı'na ve diğer gazalara katılmıştır. Ebû Bekir döneminde Museylemetu'l-Kezzâb'a karşı yapılan savaşta aynı zamanda İslam'a girdiği Ebû Huzeyfe ile beraber şehit düşmüştür. Hz. Ömer, son anlarında “yaşasaydı Sâlim'i yönetici yapmanızı tavsiye ederdim”⁵⁶ diyerek onun sevilen, birleştirici bir insan olma özelliğine ve idârî yeteneğine dikkat çekmiştir.

Salimin yukarıda kısaca aktardığımız hayatı, câhiliye toplumunun siyasî, iktisadi sosyo-kültürel ve psikolojik yönlerini yansıtmakla kalmayıp, kökleşmiş hayat tarzının, inanış ve anlayışların yeni dinle beraber, nasıl değişime uğradığını bize aktarmaktadır. Yine onun hayat hikâyesi o dönemde gayet normal kabul edilen kölelik ve ticaretinin trajik yönünü yansıtmayı ve bu insanlık dramının ortadan kaldırılmasına yönelik ilk önemli çabaları göstermesibakımından da önemlidir. Yine hürriyetine kavuşan köle bir çocuğun, yeteneği ve gayretiyle itibar kazanıp, belli konuma gelmesi, gayet yavaş olan tarihi dönüşümün özellikle bu dönemde çok hızlı gerçekleştiğini ortaya koyması bakımından da ayrı bir önemi haizdir.⁵⁷

Kölelerin azat edilmeye teşviki, büyük bir yankı uyanmakla kalmamış, onlara her düzeyde yeteneklerine göre işler yapmalarına zemin hazırlanmıştır. Onlar da bu zeminlerde ilerleme kaydetmişlerdir. Mesela Hz. Peygamber, Mûte Savaşı için orduyu yola çıkarırken sancağı azatlı kölesi olan Zeyd'evererek, “Eğer Zeyd şehid olursa sancağı Ca'fer (b. EbûTâlib) alsın, o da şehid düşerse Abdullah b. Revâha alsın” demişti.⁵⁸ Aynı şekilde Sâlim de Medine'ye hicret edince Hz. Peygamber'in henüz bulunmadığı bir zamanda İslam toplumunda liderlik anlamı taşıyan, sahabenin ileri gelenlerinin de bulunduğu bir vakitte en layık kişi olarak imamlık yapmıştır.

Bir kölenin kabiliyetiyle İslam toplumuna namaz kıldırması, içinde yaşadığı topluma önder olabileceğini ortaya koyuyordu. Böylece insanlar arası statü ayrımının kalktığını gören ezilen gruplar hızla İslam'a yöneliyorlardı.

Hz. Ömer, son anlarında “yaşasaydı Sâlim'i yönetici yapmanızı tavsiye ederdim” sözüyle, onun yüce ahlakına, sevilen, birleştirici bir insan olma özelliğine ve idârî yeteneğine dikkat çekmiş, gelecek nesillere onu model insan olarak takdim etmiştir.

⁴⁹İsrâ, 17/31.

⁵⁰En'âm, 6/151.

⁵¹Ayet şöyledir: “Onları babalarına nispet ederek çağırın. Bu Allah katında daha adaletlidir. Eğer babalarınızı bilmiyorsanız, onlar sizin din kardeşiniz ve dostlarınızdır.”

⁵²Hâlid Muhammed Hâlid, *Ricâl Havle'r-Rasûl*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2003, s. 368.

⁵³TâhâHuseyn, *el-Va'du'l-Hak*, s. 93-102; en-Nedvî, Ebu'l-Hasen *MuhtârâtminEdebi'l-Arab*, I. 163.

⁵⁴Diğer şahıslar, İbnMesûd, Muaz b. Cebel ve Ubey b. Kab'tır.(Müslim, *Dâru'lhyâi't-Turâsi'l-Arabî*, Beyrut, ts, IV, 1913.)

⁵⁵Müslim, (Beyrut, ts.) IV, 1913.

⁵⁶ŞâhirZîbEbûŞurayh*Mevsûatu's-Sahâbe*, s. 263; Hâlid Muhammed Hâlid, *Ricâl Havle'r-Rasûl*, s. 370-372.

⁵⁷Kazan, Ramazan “TâhâHuseyn'in Trajik Tarihî Bir Öyküsü:“Ebû Huzeyfe (r.a)'ın Kölesi Sâlim”, *EKEV Akademi Dergisi*, sayı:48 Erzurum, 2011, s. 423.

⁵⁸Eruh, Bünyamin, “Zeyd b. Haris” *DİA*, XXXV, 320.

İslam'ın salih amel olarak övdüğü işlerden o, asla geri durmamış, bu bağlamda toplumları tehdit eden terörizme karşı malıyla, canıyla mücadele etmiştir. Museylemetu'l-Kezab'a karşı girdiği mücadelede, beraber Müslüman oldukları, tüm gazvelere birlikte katıldıkları, babası sayılan Ebû Huzeyfe ile şehit düşmüştür.

Yine o, Kur'ân-ı Kerim de çok nadir olan şahsa özel hakkında hüküm irâd edilen birisi olmuştur. Çok küçük yaşta ailesinin yanından kaçırılması nedeniyle babası bilinemiyordu. "Onları babalarına nispet ederek çağırın. Bu Allah katında daha adaletlidir. Eğer babalarını bilmiyorsanız, onlar sizin din kardeşiniz ve dostlarınızdır." Ayetine göre onun babası bilinemediği için, bu hükümden o, müstesna tutulmuştur. Ebû Huzeyfe'ye nisbet edilerek çağrılmaya devam edilmiştir.

Sonuç

Genel kabule göre İslam öncesine, câhiliye dönemi, yani, "bilgisizlik çağı" veya barbarlık dönemi olarak ad verilmiştir. Câhiliyenin karşıtı "hilm" kavramıyla ifade edilmiş olup, tedbirli, sabırlı ve istikrarlı olmak, bağışlama, yumuşak huyluluk, ahlak ve karakter sağlamlığı gibi manaları ifade eder. Hilim sahibi olan kişi, günümüzde "medenî insan diye adlandırılabilir.

Câhiliyenin en önemli özellikleri savaşlar vezulme uğrayınca hemen zulümle karşılık vermektir. Bu bağlamda "*Zalim de olsa mazlum da olsa kardeşine yardım et*" dönemin önemli bir prensi olarak kendini gösterir.

Yine câhiliyede baskınlar ve neticesindeki yağmalar geçim vasıtası sayılırdı. Baskından sonra insanlar ve çocuklar esir edilir, köle pazarlarında satılırdı. Dolayısıyla kabileler arasında sulh ve barıştan çok düşmanlık hüküm sürerdi.

Câhiliyede kız çocuğu olmanın zorluğunu ve kötü algısını, doğduklarında bile babalarının hoşnutsuzluğunu dile getiren Kur'an'da iki kere tekrarlanan *كظیم/öfkeli olma*, *مُسْوَدًا simsiyah kesilme*ve hadislerde geçen *كوكب/ kız çocuğunu diri toprağa gömme* ifadeleri izaha yeterlidir.

İslam zulmü, adaletsizliği, başkalarına zarar vermeyi yasaklamış; merhameti, kardeşliği, adaleti emretmiştir. Çocuklara, yetimlere, kölelere zulmü yasaklamış ve onlara pek çok haklar vermiştir. Yine köleleri hürriyetine kavuşturmaya davet etmiş, böylece hürriyetine kavuşan başta Sâlim Mevlâ Ebî Huzeyfe olmak üzere pek çok mümtaz şahsiyetin yetişmesinin alt yapısını oluşturmuştur.

Salim'in hayat hikâyesi, o günkü toplumun sosyal ve dinî dokusunu, fertlerin ahlâkî açıdan hal ve tavırlarını göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Kölelik ve ötekileştirmenin, çocukluktan itibaren insan hayatında meydana getirdiği siyasî, sosyolojik ve psikolojiktahribat, tarih boyunca oldukça büyük olmuştur. Öte yandan hür, stressiz, başkalarının zulmünden emin, korkudan uzak yaşayan insanın da yeteneği ile ortaya koyabileceği başarılar küçümsenemeyecek seviyededir. Zaten ilim de özellikle her türlü fikir ve görüşlerin hür bir şekilde ifade edildiği ortamlarda gelişme göstermiştir.

Tebliğimize konu olan Sâlim Mevlâ Ebî Huzeyfe'nin, Hz. Peygamber'in köleleri azat etme çağrısıyla hürriyetine kavuşması, sonrasında yaşadığı örnek hayatı, İslam toplumunda gayretiyle elde ettiği statüsü ayrı bir önemi haizdir. Hz. Ömer'in, son anlarında "yaşasaydı Sâlim'i yönetici yapmanızı tavsiye ederdim" taltifi/övgüsü, onun ulaştığı mevki göstermesi açısından dikkate değerdir. Yine insanların babalarına nispet edilmesini ifade eden ayette, çok küçükken kaçırılıp köleleştirildiği için babasının bilinmemesi nedeniyle onun müstesna tutulma şerefine nail olması, Arap Edebiyatının en seçkin metinleri arasında yer alan İslam öncesi dramatik, sonrası mümtaz şahsiyeti, günümüz insanı için model insan olarak takdim edilmelidir.

Onun iki dönemin çocuğu olması, trajik ve ender rastlanan hayat hikâyesi çocuklara çizgi film karakteri olarak sunulabilir. Yine TV dizileri ve sinema filmleriyle onun mümtaz şahsiyeti gençliğe ve insanlara takdim edilebilir. Böylece iki dönemin kıyas edilmesiyle çocuk ve gençler İslam'ın evrensel prensiplerini öğrenebilir, manevî değerlerinin farkına varabilirler.

Bibliyografya

Aydınlı, Osman, "Dinî Açıdan Şiddet ve İstismar" *Birlikte Yaşama ve Hoşgörü*, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fak., Ankara, 2010.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

- el-Câhız, Ebû 'Usmân Amr b. Bahr, *el-Beyânve't-Tebyîn*, (tah. Abdusselâm Muhammed Hârûn), Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, 1975.
- Eruh, Bünyamin, "Zeyd b. Haris" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2014.
- Fayda. Mustafa, "Câhiliye" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993.
- el-Fîrûzâbâdî, Mecduddin Muhammed b. Yakûb, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1995.
- Goldziher, Ignace, *Klasik Arap Literatürü*, (ter. Azmi Yüksel, Rahmi Er), İmaj Yayınları, Ankara, 1993.
- Hâlid Muhammed Hâlid, *Ricâl Havle'r-Rasûl*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2003.
- Hitti, Philip, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (ter. Salih Tuğ), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1980.
- İbn AbdRabbih, *Kitâbu'l-I'kdi'l- Ferîd*, (tah. Ahmed Emin ve Arkadaşları), Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- İbn Esîr, Mecdu'dîn Ebi's-Saâde, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîsve'l-Eser*, (tah. Tâhir Ahmed, Mahmud Muhammed,) Mısır, ts.
- İbn Mâce, *es-Sunen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- İbn Manzûr, Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1994.
- Kazan, Ramazan, *İslam'ın Evrensel Değerlerinden Ahde Vefâ*, Nobel, Yayın Dağıtım, Ankara, 2009.
- , "Cahiliye Şairi Abdüyeğûsb. Vakkâs el-Hârisî'nin Kendine Söylediği Mersiyesi", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 2011, Sayı: 46, Erzurum, 2011.
- , "Tâhâ Huseyn'in Trajik Tarihi Bir Öyküsü: "Ebû Huzeyfe (r.a)'ın Kölesi Sâlim"", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 2011, Sayı: 48 Erzurum, 2011.
- Mahmasanî, Subhi, *ed-Deâimu'l-Hulkiyye*, Beyrut, 1979.
- Mâlik b. Enes, *Muvatta*, Beyrut, 1984.
- Mevlana Şibli, *Büyük İslam Tarihi Asr-ı Saâdet*, (ter. Ömer Rıza Doğrul), Eser Neşriyat, İstanbul, 1977.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn b. el-Haccac, el-Câmiu's-Sahîh, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- , *el-Câmiu's-Sahîh*, Dâru'l-Hyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, ts.
- en-Nedvî, Ebu'l-Hasen, *Muhtârâtmin Edebi'l-Arab*, Dâru'lbn Kesîr, Dimaşk, 2009.
- Nesâî, Ebû Abdîrrehman b. Şua'yb, *es-Sunen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Salah Rizk, *eş-Şi'ru'l-Câhilî*, Dâru'l-Garîb Kahire, 2000.
- Sarıcık, Murat, *İnanç ve Zihniyet Olarak Cahiliye*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2011.
- Şâhir Zîb Ebû Şurayh *Mevsûatu's-Sahâbe*, Dâru Safâ, Amman, 2003.
- eş-Şâtibî, Ebu İshak *el-Muvâfakât* (ter. Mehmet Erdoğan), İz Yayıncılık, İstanbul, 1990.
- Tâhâ Huseyn, *el-Va'du'l-Hak*, Mektebetü'l-Usra, Kahire, 2001, s. 93-102.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed İsa, *es-Sunen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Yazır, Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Kitapevi, İstanbul, ts.
- Zeydan, Corci, *Tarihuâdâbi'l-Lugati'l-Arabî*, Mektebetü'l-İrşâd, İstanbul, ts.

Ortaçağ Avrupasında Çocuk Olmak

Yrd. Doç. Dr. Özlem GENÇ
Ondokuz Mayıs Üniversitesi / Samsun

Hava kirliliği, radyasyon, oyun alanlarının darlığı, sosyal hayatlarındaki kısır döngüler ve teknoloji bağımlılığı gibi pek çok sebepten dolayı günümüz çocukları şanssız kabul edilmektedir, ancak tarihte çocukların çok daha şanssız oldukları bir dönem daha vardır. Ortaçağda Avrupa'da yaşayan çocuklar bugünle kıyaslandığında çeşitli imkânsızlıklar ve akla aykırı düşünceler gölgesinde yaşamak zorunda olan bir küçük erişkinler topluluğudur. Küçük erişkinler denmesinin sebebi aileleri tarafından çok küçük yaşlardan itibaren evlerinden uzaklaştırılan, çalıştırılan ve tıpkı bir yetişkin gibi yaşına uygun sorumluluklar alması beklenen varlıklar olarak görülmeleridir. Ortaçağda bir çocuğun nasıl yaşadığını anlayabilmek için çocukluğun en başına dönmek gereklidir.

Astronomi ve astrolojinin bilindiği bu çağda, çocuk doğduğunda yapılan ilk işlerden biri bir astrolog tarafından bebeğin horoskopuna bakılmasıdır. Bu faaliyetin amacı gezegenlerin ve yıldızların o andaki konumuna göre çocuğun ünlü ya da ünsüz, akıllı ya da okuma-yazma bilmeyen, uzun ya da kısa ömürlü, zengin ya da fakir olacağına inanılmasıdır. Örneğin doğum Mars'ın etkisindeyse çocuğun asker ya da demirci olmayı seçmesi gerekmektedir.¹

Pek çok açıdan erişkinlerden ayrı tutulmadıkları²Ortaçağ Avrupasında çocuklar, zayıf bir bağışıklık sistemine sahiptir ve hem dönemin sınırlı tıbbi bilgisi hem de yüksek hastalık oranı birçok çocuğun yetişkinliğe varmadan ölümüne anlamına gelmektedir. XIII. yüzyıl boyunca çocukların yaklaşık altıda biri ilk yılında, dörtte biri beş yaşına kadar ölmektedir ve belki de ancak üçte ikisi 20 yaşına kadar yaşamaktadır.³Çocukların en çok etkilendikleri hastalığın Avrupa'yı çeşitli zamanlarda kasıp kavuran veba olduğu görülmekte hatta 1361 veba salgının adı "çocukların salgını" olarak bilinmektedir. Zira yetişkinlerden daha çok çocuklar ölmüş⁴ ve bu durum bir manastır kroniğinde de şöyle ifade edilmiştir: " 1361 yılında İngiltere'de çocukların salgını denilen ikinci bir salgın meydana gelmişti."⁵

Bu dönemde ailelerin evlilik hayatları boyunca beş ya da daha çok çocuk yapmaları yaygındır ancak yüksek ölüm oranı bir çiftin iki ya da üç yaşayan çocuğa sahip olması anlamına gelmektedir.⁶Bu kadar az çocuğa sahip ailelerin anne-baba ilişkilerine bakıldığında Ortaçağın Hristiyan yazarlarının cinsiyet hiyerarşisi karşımıza çıkmaktadır. Babayı annenin önüne koyan bu yazarlar, kocasını onurlandırma zorunluluğu olduğu için annelerden daha çok babaların onurlandırılması gerektiğini ve bu zorunluluğun çocuklar için de geçerli olduğunu düşünmektedirler. Onlara göre anne uterustafetus için bir kuşatma sağlar, onu korurken, baba bebeğin ruhunu ve beynini veren kişidir.⁷ İnsanların pek azının 80 yaşına gelebildiği, kadınların 17 yaşında gençlik, 25 yaşında olgunluk ve 30'lu yaşlarının ortalarında yaşlılık döneminde oldukları kabul edilen bu çağda, gençlik dönemi hamilelikleri de teşvik edilmektedir. İyi bir aileye mensup kızların çoğu 16 yaşına kadar evlenmekte ve 25 yaşına kadar iki ya da üçünün öldüğü beş ila altı çocuk doğurmaktadırlar. Hamilelik ve doğum çocuk için riskli olduğu kadar anne için de riskli bir durumdur.⁸Pek çok anne doğum sırasında öldüğünden ya da savaş ve

¹ MarjoireRowling, *Life InMedieval Times*, TheBerkley Publishing Group, USA, 1973, s. 201.

² David Herlihy, *Women, FamilyAndSocietyInMedieval Europe*, BerghahnBooks, USA, 1995, s. 218.

³ Jeffrey L. Singman, *Daily Life InMedieval Europe*, GreenwoodPress, USA, 1999, s. 18.

⁴ JudithKidd, RosemaryRees, RuthTudor, *Life InMedieval Times*,HeinemannEducationalPublishers, UK, 2000, s. 73.

⁵ "Anno Domini 1361 erat secundapestilentia in Anglia, quaedictaestpestilentiapuerorum", Thoma De Burton, *Chronica Monasterii De Melsa*, Ed.: Edward A. Bond, vol. III, Longmans, London, 1868, s. 159.

⁶ Singman, *age*, s. 20.

⁷ Elisheva Baumgarten, *MothersAndChildren*, Princeton University Press, UK, 2004, s. 157.

⁸ IanMortimer, *The Time Travelers Guide To Medieval England*, Simon&Schuster, USA, 2010, s. 38-39.

hastalıklar yüzünden babaları öldüğünden "yetim kalmak" Ortaçağ Avrupasında çok yaygın bir durumdur.⁹

Çocuklarına büyükbaba-büyükanne ya da doğdukları gün hangi azizin günü ise onun adını veren¹⁰ Ortaçağ ebeveynlerinin cinsiyet tercihlerine bakıldığında kız çocuklarının erkeklere göre daha az hoş karşılandığı görülmektedir. Buna sebep olarak ise kızların daha küçük yaşta evlenip evi terk etmeleri ve ailelerine yardımda bulunamamaları gösterilmektedir.¹¹ Ayrıca Floransa örneğinden yola çıkılacak olunursa erkek çocuğa sahip olmak soy ve mal varlığı için varis sağlamak demektir. Ayrıca erkek çocuk ailenin ismini de geleceğe taşımaktadır.¹²

İlk Çocukluk

Çocuğun ilk altı yılı neredeyse tamamen annesinin ellerindedir. Bunun ilk iki yılı biyolojik gereksinimdir ve hayvan sütü potansiyel tehlike olarak görüldüğünden çocuğu beslemenin tek yolu emzirmektir. Ancak süt daima annenin bizzat kendisinden sağlanmamış, birçok zengin aile çocuklarına sütanne tutmuştur. Bu sütanne sıklıkla zenginlerin evlerinde onlarla birlikte yaşamışlar ancak diğer taraftan aileler çocuklarını uzağa da göndermişler ve zaman zaman görmeye gitmişlerdir. Sütanne kazandığı para 1350'lerde Fransa'da evde çalıştıkları takdirde yıllık 50 ya da 100 sou¹³ iken aynı dönemde bir hizmetçinin maaşı 30 soudur. Sütanne, emzirme zorunluluğu olan bir kadın olduğundan bazen çocuğu ölen bir anne bu görevi üstlenmiştir. Aslına bakıldığında bu dönemde çocuk ölüm oranı çok yüksektir ve beslenmesi gereken çocuktan daha çok sütanne vardır. Sütanne çoğunlukla emzirmek için aldığı çocuktan daha büyük bir çocuğa sahip olan bir annedir ve sütanne olabilmek için kendi çocuğunu süttan kesmektedir. Emzirmenin mümkün olmadığı durumlarda ise çocuklar küçük bir ineğin boynuzundan yapılmış ilkel beslenme şişeleri (biberon) ile beslenmektedir. Bu şişelerin üzerine parşömeden bir emzik yapılmakta ve en tepesi delinmektedir.¹⁴

Sütanneye verilme nedenlerine bakıldığında hayvan sütünün tehlike olarak görülmesinin yanına hamile kadının sütünün bebeğe zarar verdiği inandırılması da eklenmektedir. XIII. yüzyıl boyunca pek çok yazar anne sütünün kanın bir başka biçimi olduğuna inanmaktadır.¹⁵ Ortaçağda üretken bir kadının her 18 ayda bir doğum yaptığı dikkate alındığında geniş bir aileye sahip olunmak isteniyorsa bir sütannenin yardımına başvurmaktan başka çare yoktur. Bu nedenle bebeği sınırlar içindeki bir sütanneye gönderme geleneği tüm sosyal sınıflarda yaygındır.¹⁶ Aslına bakıldığında Ortaçağda çocuğun uzağa gönderilmesi daha bu yaşlarda başlamaktadır. Yaşamak, hayata burada başlamak, şövalyeliği, ticareti ve hatta okulu ve Latince'yi öğrenmek için bile 7 yaşından itibaren başka bir eve gönderilmişlerdir. Üstelik evin tanıdık evi olması da gerekmeyen bu âdetin toplumun tüm sınıflarında yaygın bir gelenek olduğu görülmektedir.¹⁷

Gece olduğunda pek çok ebeveynin, özellikle fakir ailelerde, çocuklarıyla aynı yatakta uydukları, bunun çocukları ılık tutmanın yanında emzirmeyi de kolaylaştırdığı anlaşılmaktadır. Ancak bu şekilde uyumak riskli kabul edilmekte, Ortaçağ metinleri sıklıkla gece ebeveynlerin uykusunda dönmesinden dolayı boğularak ölen ve çoğu da kız olan¹⁸ çocuklardan bahsetmektedir. Alternatif olarak çocuk beşiğinde, yatağın ayak ucunda geceyi geçirmektedir. Ayrıca anneler çocuklarını uyutmak için ninni de söylemektedirler.¹⁹

⁹ Barbara Hanawalt, *Growing Up In Medieval London*, Oxford University Press, UK, 1993, s. 89.

¹⁰ Ruth A. Johnston, *All Things Medieval*, ABC-CLIO, USA, 2011, s. 44.

¹¹ Chiara Frugoni, *A Day In A Medieval City*, University Of Chicago Press, USA, 2005, s. 126.

¹² Louis Haas, "Women And Childbearing In Medieval Florence", *Medieval Family Roles*, Ed.: C. J. Itnyre, Garland Publishing, USA, 1996, s. 87.

¹³ Sou, solidus ya da shilling denilen para birimi 12 pennyeye 1/20 pounda denk gelmektedir. Peter Spufford, *Money And Its Uses In Medieval Europe*, Cambridge University Press, UK, 1989, s. 400. Bizans İmparatorluğu'nda kullanıldığı dönemde 4.5 gram değerinde altın değerindedir. Alan M. Stahl, "Coinage And Money", *Trade, Travel And Exploration In The Middle Ages*, Ed.: J. B. Friedman, K. M. Figg, Routledge, New York, 2000, s. 118.

¹⁴ Singman, *age*, s. 21.

¹⁵ Colin Heywood, *A History Of Childhood*, Polity Press, UK, 2006, s. 63.

¹⁶ Frugoni, *age*, s. 127.

¹⁷ Philippe Ariès, *Centuries Of Childhood*, Vintage Books, New York, 1962, s. 366.

¹⁸ Frugoni, *age*, s. 126.

¹⁹ Singman, *age*, s. 22.

14. yy.a kadar günüşiği çok kullanıldığından alt tabaka halk gün ışığından daha fazla yararlanabilmek için şafakla kalkmakta, karanlıkta yatmaktadırlar.²⁰Çocuklar da büyüdüklerinde, ebeveynlerinde olduğu gibi, sabah en geç altıda kalkmaktadırlar. Yetişkinlerin 8-9 saat uyumaları tavsiye edilirken çocukların sadece 7 saat uyumaları tavsiye edilmiştir. Ardından çocuklar gün için, kendileri fantastik kesim ve renkte istediklerinden, ebeveynleri tarafından seçilen ve temiz tutmaları tavsiye edilen kıyafetlerini fırçalamakta ve süngerle silmekte, ayakkabılarını temizlemekte, saçlarını taramakta, ellerini ve yüzlerini yıkamaktadırlar. Gerekli görülürse tırnaklar kesilmekte, dişler ya yıkanarak ya da tahta bir çubuk ya da fildişi ile temizlenmektedir.²¹

Kız Çocuklar

Cinsiyet farkı açısından bakılacak olunursa kızlar sadece yemek yapmak, temizlik ve daha küçük çocukların bakımıyla değil, aynı zamanda kümes ve mandıra hayvanlarının bakımı, tereyağı ve peynir yapımı, bahçe işleri, yün eğirme ve hazırlama, iplik yapmak için keten eğirme gibi daha fonksiyonel işlerle de ilgilenmişlerdir. Aristokratik ailelere mensup kızlar içinse fiziksel işler daha az önemlidir. Onlar için ev halkını yönetmek, iğne işi yapmak ve iyi yetiştirilmiş bir hanımefendiden beklenen çeşitli sosyal incelikler daha önemli görülmüştür. Aynı aristokrat aileden fazla sayıda kıza sahip olunması durumunda, bazılarının bir rahibe manastırına gönderilmesi de beklenmektedir.²²Rahibe manastırına göndermenin sadece kızlar için olmadığı anlaşılacakla birlikte dönemle ilgili bilgi veren bazı kaynaklar erkek çocukların da kızlar gibi eğitim almak için rahibe manastırlarında kaldıklarını ancak 9-10 yaşından itibaren bunun engellendiğini belirtmektedirler.²³Yalnız burada belirtmek gerekir ki manastıra giden her kız bakire ölecek diye bir kural yoktur. Bazı aileler kızlarını küçük yaşta manastırlara göndermekte ve evlenene kadar burada kalmalarını istemektedirler.²⁴

Erkek Çocuklar

Çocukların çoğunun köylü hayatına doğduğu²⁵ Ortaçağ Avrupasında yaşayan erkek çocuklara bakıldığında okula gitmeyen, köyde yaşayan²⁶ erkek çocukların çalışma hayatına tarla işleriyle başladıkları görülmektedir.²⁷ Yedi yaşından itibaren tarlalardan taşları kaldırma, tohumlara zarar vermesinler diye kuşları korkutup kaçırma, adamlar için küçük ayak işlerine koşmak gibi işler yapmakta, büyüyene kadar ise hayvan olatmak, öküze yol gösteren çiftçiye yardım etmek gibi daha karmaşık işleri öğrenmektedirler.²⁸Bu konuda verilebilecek bir örnek XIV. yüzyılda yaşamış Jean of Brie'dir. Kendisi çalışma hayatına 7 yaşında birkaç kaz ve kaz yavrusu ile ilgilenen bir çoban olarak başlamış, 8 yaşında domuz bakmış, 9 yaşında bir sığır çobanına yardım etmiş, 11 yaşından itibaren de 80 kuzudan sorumlu bir çoban olmuştur.²⁹

Aristokrat erkek çocukların önemli bir kısmının ise çağın gereksinimlerine de uygun olarak, şövalyelik için eğitim aldıkları, savaşçı sınıfta bir pozisyon elde etmek için hazırlandıkları görülmektedir. Bu yoldaki bir çocuk genellikle ailesinden uzağa, daha büyük bir lordun yanına gönderilmekte, başka bir deyişle şövalyelik eğitimi çocuğun çocukluğunu evden uzakta yaşaması anlamına gelmektedir. En çok gidilen yer amca ya da dayı -çoğunlukla dayı- yanı ya da güçlü bir lordun evi olmaktadır. Bu lordlar saraylarında şövalyeler için gayri resmi bir okula sahip kişilerdir.³⁰Eğitim alacak çocuk burada aynı durumdaki diğer çocuklarla yaşamakta ve ondan ev halkı için ev içi hizmetler yapması, okuma yazma öğrenmesi beklenmektedir. Bu eğitime gönderilen çocuk

²⁰ Nicholas Orme, *Medieval Children*, Yale University Press, London, 2003, s. 69.

²¹ Hanawalt, a.g.e, s. 72.

²² Singman, *age*, s. 23.

²³ Kim M. Philips, *Medieval Maidens*, Manchester University Press, UK, 2003, s. 9.

²⁴ Shulamith Shahar, *Childhood In The MiddleAges*, Trans.: C. Galai, Routledge, London, 1992, s. 220-1.

²⁵ Shahar, *age*, s. 251.

²⁶ RobynneEagan, *Medieval Times*, Lorenz Educational Press, USA, 2002, s. 15.

²⁷ Mortimer, *age*, s. 67.

²⁸ Singman, *age*, s. 24.

²⁹ Heywood, s. 123.

³⁰ Johnston, *age*, s. 430.

genellikle ailesinin feodal varlığını miras alma zamanı gelen en büyük çocuktur.³¹Aslında soylu ebeveynler sıklıkla fiziki olarak çocuklarının hayatlarından uzakta yer almışlar ve çocuklarını diplomatik evlilik oyunlarının piyonları olarak görmüşlerdir.³²

Şövalye olma yolunda alınan eğitimin ayrıntılarına bakacak olursak; 7 ila 10 yaşlarında derebeyinin sarayına varan küçük çocuk önce bir uşak olup yetişkin erkek kıyafeti giymektedir. Geç Ortaçağda bu kıyafet bir tişört, dar bağlanmış ya da düğmelenmiş ceket, cekete bağlanarak iştirilmiş çorap, basen civarında bel tokasıyla süslenmiş bir kemer ve bunların üzerinde bir pelerinden oluşmaktadır. 12 yaşına kadar kısmi eğitim alan çocuklar, tüm egzersizlerde olmasa da şövalyelere hizmet etmekte, ciddi askeri eğitimleri ise 12 yaş civarında başlamaktadır. Burada en üst sorumluluk feodal derebeyine ait olmakla birlikte günlük eğitim eğitmenin (nutricius) rehberliğinde yapılmaktadır. Eğitim bir hedefe saldırmak, eskrim, güreş ve okçuluk gibi silahlarla yapılan atlı egzersizleri içermekte, barış zamanında şövalyeliğin en önemli unsurlarından biri olan avcılık da askeri eğitimde rol oynamaktadır. Bu tür bir yolu seçen çocuklar genellikle 15 yaşında askeri eğitimlerini tamamlamışlardır.³³

Daha küçük erkek çocukların kilisede bir kariyere sahip olmaları da sıklıkla tercih edilen başka bir durumdur. Ortaçağda çocuk, rahip olarak hizmet ederek dünyevi ruhban sınıfında bir yer edinebilmekte ya da bir manastıra gönderilebilmektedir. Bu yolu tercih eden çocuk en erken yedi yaşında saçı traş edilmiş bir rahip olabilmekte, bir kilise okuluna katılmakta ve okuma yazma öğrenmektedir. Yalnız bu hayat sadece zenginlere has değildir. Fakir birinin oğlu da, rahiplik kariyeri için söz verdiği takdirde kilise okullarından bazılarında alınabilmiştir.³⁴Karolenjler döneminde birçok rahip ve rahibenin dini hayata çocuk yaşta girmiş olması bu duruma örnektir.³⁵ Ayrıca dini bir hayatı seçsin ya da seçmesin çocukların haftada bir kez bir rahipten yedi ölümcül günah hakkındavaaz dinlemesine özen gösterilmiştir.³⁶Ortaçağ Avrupası çocukları dini hayata erken dönemlerde dâhil ederken onlardan, tıpkı yetişkinlerde olduğu gibi, azizler çıkarmayı da ihmal etmemiştir. Pancras, Agnes, Vitus, Faith, Cyricus ve KutsalInnocent dönemin en bilinen ve etkili çocuk azizleridir. Hepsi kilise otoriteleri tarafından tanınan ve aziz ilan edilen karakterlerdir.³⁷

Dini hayata dâhil olmanın bir başka yolu, daha önce kısaca değinildiği üzere, manastıra katılmaktır. Ortaçağın önceki dönemlerinde soylu ailelerde, özellikle 12 yaşına kadar, şövalyelik için uygun olmayan ve çelimsiz olan hiçbir çocuk manastıra gönderilmezken, izleyen yüzyıllarda, soyluluk için ek aktivite alanlarının açılmasıyla, fiziksel olarak zayıf, engelli ve zekâ geriliği olan çocuklar da manastırlara gönderilmişlerdir. Başrahipler bu durumdan sıklıkla şikâyet etmelerine rağmen uygulama tamamen sonlandırılmamıştır. Hem soylu ailelerde hem de zengin kentli ailelerde bazı gayrimeşru çocuklar da manastırlara gönderilmişler hatta bazı durumlarda eşlerini kaybeden erkekler oğullarından biriyle manastıra çekilmeyi tercih etmişlerdir. Dul kalan kadınlar için de aynısı geçerlidir.³⁸

Eğitim

Çocukların eğitim hayatına bakıldığında kademeli ve erkek ağırlıklı bir eğitim anlayışı göze çarpmaktadır. Ortaçağ Avrupasında yazarların insan hayatının ilk aşamasını uzattıkları yedi yaşından önce okula gidilmesi yaygın bir uygulama olarak görülmemektedir.³⁹ Kraliyet ailesine mensup çocukların derslerin öğretilmesi ve nasıl davranmaları gerektiğinin tavsiye edilmesi için özel hocalar sahip oldukları bilinmekle birlikte⁴⁰ genele bakıldığında çocukların okula gitmesi Ortaçağın sonlarına doğru artış göstermiş, bu çocukların arasına az da olsa kızlar da dâhil edilmiştir. 1330'larda Floransa'daki bir kayıtta gramer okullarına giden 6-12 yaşları arasındaki kız ve erkek çocukların

³¹ Singman, *age*, s. 24.

³² Tracy Adams, "Medieval Mothers And Their Children", *Childhood In The Middle Ages And The Renaissance*, Ed.: A. Classen, Walter de Gruyter GmbH&Co., Berlin, 2005, s. 265.

³³ Shahar, *age*, s. 210-1.

³⁴ Singman, *age*, s. 24.

³⁵ Valerie L. Garver, "The Influence Of Monastic Ideals Upon Carolingian Conceptions Of Childhood", *Childhood In The Middle Ages And The Renaissance*, Ed.: A. Classen, Walter de Gruyter GmbH H&Co., Berlin, 2005, s. 70.

³⁶ Mortimer, *age*, s. 67.

³⁷ Patricia Healy Wasyliv, *Martyrdom, Murder And Magic*, Peter Lang Publishing, New York, 2008, s. 48.

³⁸ Shahar, *age*, s. 184.

³⁹ Singman, *age*, s. 23.

⁴⁰ Kidd, *vd.,age*, s. 60.

sayısının 8 ile 10 bin civarında olduğu belirtilmektedir.⁴¹ Aynı dönemde Floransa'nın nüfusunun 90 ila 130 bin arasında⁴² bir yerde olduğu düşünülürse okula giden çocuk sayısının ne kadar az olduğu da görülecektir. Okula giden öğrenci sayısının az olmasının bir nedeni de okulun maliyetidir. Kasabalarda yer alan resmi okullarda bir öğrencinin haftalık maliyeti 10 denariustur⁴³ ve Ortaçağ Avrupasının genel ekmek fiyatının 4 denarius⁴⁴ olduğu düşünüldüğünde, bu fiyat pek çok aile için çok pahalıdır.

İlk eğitiminden sonra eğitime devam etmesi kararlaştırılan çocuk 10-12 yaşından 16 yaşına kadar bir gramer okuluna katılmakta, burada kendisine Latin dili, alfabesi⁴⁵ ve edebiyatı öğretilmektedir. Sonrasında ise ileri eğitim için bir üniversiteye gönderilebildiği gibi⁴⁶ soylu sınıftan bir tüccarın ya da kilisenin hizmetinde de görevlendirilebilmektedir.⁴⁷

Kızların eğitimine bakıldığında dini bir hayatı seçmedikçe okuma yazma öğrenmelerine gerek duyulmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca pek çok kötülüğün bu bilimlerin kadına özgü bilgisinden kaynaklandığına da inanılmaktadır.⁴⁸ Erkekler genellikle okula gönderilirken kızlar evde eğitim almışlar, bayan/erkek öğretmen ya da münzevi bir bayan tarafından eğitilmişlerdir. Bazen öğretmen yerine, kızın sütanesi onunla kalırken, ikinci seviye soylularda bazı kızlar evlerin yanındaki kilisenin rahibi tarafından eğitilmişlerdir.⁴⁹

Ne kadar çocuğun eğitim aldığı kesin olmamakla birlikte 1200'lerden itibaren sayının artmış olması muhtemeldir. Yine de bilinen odur ki XV. yüzyılın sonunda İngiltere'deki erkeklerin belki yüzde onu adını yazabilmekte, kadınların neredeyse tamamı okuma yazma bilmemektedir. Ortaçağ boyunca aristokratlar her zaman okuma yazma öğrenmediklerinden okula gitmeyen çocuklar haksızlığa uğradıklarını düşünmemişlerdir.⁵⁰

İş Hayatı

Latince eğitimi için okula gitmesine izin verilmeyen⁵¹ 12 yaşına gelmiş erkek çocuk için diğer bir seçenek bir zanaatkârın yanında işe başlaması olarak karşımıza çıkmaktadır. Çıraklık kentli bir erkek çocuk için en uygun tercihlerden biri iken, babanın oğlunu yanına alması için ustaya ödeme yapmak zorunluluğu vardır. Maliyet ise çeşitlidir: 13. yüzyıl Paris'inde ressam ya da eyerci olmak için çıraklık maliyeti 8 livreye⁵² kadar çıkmakta ama bir ya da iki livre olanı daha yaygın olarak görülmektedir. Çıraklık yapan çocuklar hiçbir ücret almamışlar, onlara bir oda, yiyecek ve belki küçük bir miktar cep harçlığı verilmiştir. Çıraklığın yaşı çeşitli olmakla birlikte, bazı çocuklar yedi yaş gibi erken bir yaşta çıraklığa başlamakta ama 11-12 yaşta alınma daha geçerli olmaktadır. Bazı çocuklar ise neredeyse 20 yaşına kadar çıraklığa dâhil edilmemişlerdir. Çıraklığın süresi de farklılık göstermekte, az ustalık gerektiren işler çok ustalık gerektiren işlere göre daha az çıraklık süresine sahip olmaktadır. 13. yüzyıl Paris'inde bir aşçının çıraklığı iki yıl, kuyumcununki ise 10 yıldır. Yine de en yaygın çıraklık süresi ise yedi yıldır.⁵³

Çıraklıktan farklı bir çalışma alanı olarak Londra ve York'tan elde edilen yüksükler küçük kızların dikiş dikmekte bunları kullanmış olabileceğini gösterirken hem kız hem de erkek çocukların yerel endüstrilerde, çömlekçilikte ya da kiremit üretiminde çalıştıkları da görülmektedir. Germen

⁴¹ Herlihy, *age*, s. 231.

⁴² John Munro, "The Dual Crises Of The Late-Medieval Florentine Cloth Industry", *Textiles And The Medieval Economy*, Ed.: A. L. Huang, C. Jahnke, Oxbow Books, UK, 2015, s. 127.

⁴³ Mortimer, a.g.e. s. 67.

⁴⁴ Spufford, *age*, s. 329.

⁴⁵ Nicholas Orme, *Childhood In Medieval England c. 500-1500*, <http://www.representingchildhood.pitt.edu/pdf/MedChild.pdf>, s. 5.

⁴⁶ Singman, *age*, s. 25.

⁴⁷ Norman Pounds, *The Medieval City*, Greenwood Press, USA, 2005, s. 141.

⁴⁸ Mary Martin McLaughlin, "Children And Parents From The Ninth To The Thirteenth Centuries", *Medieval Families*, Ed.: Carol Neel, The Medieval Academy Of America, Canada, 2004, s. 63.

⁴⁹ Shahar, *age*, s. 220-1.

⁵⁰ Heywood, *age*, s. 161.

⁵¹ Daniel T. Kline, "Girls And Boys", *Women And Gender In Medieval Europe*, E.: M. Schaus, Routledge, USA, 2006, s. 327.

⁵² Pound, lira ya da libra da denilen ve 20 souya denk gelen para birimidir. Simone Roux, *Paris In The Middle Ages*, Trans.: JoAnn Mc Namara, University Of Pennsylvania Press, USA, 2009, s. 77. 1 pound, 20 sou, 240 penny'e eşittir. Augustin Thompson, *Cities Of God*, The Pennsylvania State University Press, USA, 2005, s. xii.

⁵³ Singman, *age*, s. 26.

çömleklerinde tuğla ocakları için ıslak kilden maddeleri taşıyan çocukların parmak izleri keşfedilmiştir. Bu ince parmak izlerinin genellikle kapların altlarında bulunması çocukların bu kapları fırınlama öncesi taşıdıklarını göstermektedir.⁵⁴

Çocukların çalışması her zaman ev dışı değildir, ev içinde yaptıkları işlerin başında hizmetçilik gelmektedir zira Ortaçağın en ucuz hizmetçileri çocuklardır ve hizmetçi olmak için bir anlaşma yapılmak zorundadır. Bu anlaşmaya göre hizmetçi olan kız çocuk evlilik çağına geldiğinde hizmet ettiği kişi çeyizini verip onu evlendirmeli ancak kız evlilik yaşına gelmeden ayrılmak isterse o zaman çeyiz vermesi söz konusu olmamalıdır.⁵⁵ Erkeklerin 8-10 yaş aralığında⁵⁶ hizmetçi olarak görev yaptığı dikkate alındığında kızların hizmetçi olarak çalışma süresinin daha uzun olduğu anlaşılmaktadır. Zira evlilik yaşı 12-13 civarındadır.

Hizmetçi ya da vasıfsız işçi olarak çalışmak isteyen kentli fakirler okula gitmemekte, mesleki eğitim almamakta, fiziksel ve zihinsel yeteneklerine uygun bir işte çalışmaktadırlar. Birçoğu ev hizmetçisi olarak işe başlamaktadır çünkü bu iş az bir güç ve deneyim gerektirmektedir.⁵⁷ Genelde evde büyütülen soylu ailelerin varislerinin de saray hayatını öğrenmeleri için sarayda hizmetle görevlendirildikleri görülmektedir. Bu çocuklar 7-10 yaşları arasında uşak olmakta ve buradan ayrılıp askeri eğitime ve şövalyelik sınıfına dâhil olmaktadır.⁵⁸

Evlilik

Günümüzde çocuk gelinlik ya da damatlık olarak adlandırılan ve engellemesi için geniş çaba sarf edilen erken evlilik olgusu Ortaçağ Avrupası için yadsınamaz bir gerçekliktir. Evlilikten sonra birlikte yaşamaları 14 yaşında başlamakla birlikte,⁵⁹ kilise genellikle ergenlik yaşını kızlarda 12, erkeklerde 14 kabul etmekte ancak baskın ailelerde evlilikler genelde daha erken yaşlarda gerçekleşmektedir.⁶⁰ Her ne kadar erken evlilik dini bir hayatı seçmeyen kızların kaderi ve hayatın nasıl devam edeceğini tercih hakkı neredeyse her zaman ebeveynlerine ait⁶¹ olsa da bu yaşlar evlilik için rıza gerektiren en küçük yaşlardır. Aristokrat çocuklar kimi zaman halktan olan çocuklardan daha geç (kızlar 15, erkekler 30 yaşında)⁶² kimi zaman daha erken evlenmektedirler. Erken evlenmelerinin sebebi ebeveynlerinin aniden ölümü durumunda çocuğun doğru bir aile ittifakı kurmuş olmasının istenmesidir.

Kraliyet evliliklerine bakıldığında bunların bebekleri de kapsayabildiği görülmektedir. Küçük çocuklar evlendiklerinde henüz rıza gösterme yaşında olmadıkları için ebeveynlerinin onlar için söz vermesi gerekli olmakla birlikte kilisenin küçük yaşta evlilikleri onaylamadığı da belirtilmelidir. Uygulamaya örnek olarak İngiltere’de yedi yaşın altındaki çocukların nişanlanmaması, bu yaştan sonra ise sadece aileler tarafından nişanlanması ancak düğün için rıza yaşının (12-13) doldurulmasının beklenmesi kuralı getirilmiştir.⁶³

Erken evliliğin bir başka uygulaması türü çocuklukta nişanlanma ve gelecekteki kocanın evine kadın olmak üzere büyütülmek için gönderilme şeklindedir. Örneğin Macaristan kralı Andrew’ın kızı Elizabeth, 4 yaşında Thuringia’lı Landgraf ile nişanlanmış, aynı yıl Wartburg sarayına gönderilmiş ve 14 yaşında evlenene kadar burada yaşamıştır.⁶⁴

Evlilik yaşı ile paralel olarak yasal sorumluluklar da genelde bu yaşlarda başlamaktadır. Çocukların bu yaşta hırsızlık suçundan idam edilmeleri⁶⁵ buna bir örnektir. 1181 tarihli bir İngiliz yasası erkeklerin askeri hizmet yaşının 15 olduğunu belirtmekte, bu yasayla paralel olarak 1346 Crecy

⁵⁴ Roberta Gilchrist, *Medieval Life*, The Boydell Press, UK, 2012, s. 147.

⁵⁵ Jonhston, *age*, s. 639.

⁵⁶ McLaughlin, *agm*, s. 93.

⁵⁷ Singman, *age*, s. 27.

⁵⁸ Conor McCarthy, *Marriage In Medieval England*, The Boydell Press, UK, 2004, s. 136.

⁵⁹ Mortimer, *age*, s. 38.

⁶⁰ James A. Brundage, "SexAndCanonLaw", *Handbook Of MedievalSexuality*, Ed.: V. L. Bullough, J. A. Brundage, Routledge, New York, 2000, s. 39.

⁶¹ McLaughlin, *agm*, s. 48.

⁶² David Herlihy, "TheMaking Of The Medieval Family: Symmetry, Structure And Sentiment", *Medieval Families*, Ed.:CarolNeel, The Medieval Academy Of America, Canada, 2004, s. 203.

⁶³ Jonhston, *age*, s. 728.

⁶⁴ Shahar, *age*, s. 220-1.

⁶⁵ Mortimer, *age*, s. 38.

Savaşı'nda en öndeki kıtanın komutanlığını yapan Prens Edward'ın 16 yaşında olduğu bilinmektedir.⁶⁶Bu yaş aynı zamanda miras yaşıdır. Aristokrat bir erkek çocuk 14 yaşında miras alabilmekte ancak 21 yaşına kadar bir vasiinin denetiminde kalmaktadır.⁶⁷

"Çocuklarınız asiye ve boyun eğmiyorsa küçük bir sopa alın ve onlar suçlarının farkına varıp ağlayarak özür dileyene kadar sırayla onlara vurun" cümlesinden hareketle Ortaçağ halkının çocuklara ve hayvanlara acı çektirmek konusunda ya hiç ya da çok az tereddüde sahip bir halk olduğu söylenebilmektedir. Ayrıca bazı erkekler iyi bir babanın her fırsatta çocuklarını döven baba olduğunu iddia etmektedirler.⁶⁸Dayak ve kırbaçlama Karolenj ülkesindeki en yaygın çocuk disiplini etme yöntemidir⁶⁹ancak dönemin her alanına derinden etkilerde bulunan dini cemaatlerin olaya bakışı ise farklıdır. Başta Aziz Benedikt olmak üzere rahipler çocuklara bedeni cezalar verilmesine karşı çıkmışlardır. St. Anselm XI. yüzyılda çocuğun büyümesini ağacın büyümesiyle kıyaslamış ve katı metotlar kullanmayı suçlamıştır.⁷⁰XIII. yüzyıla gelindiğinde 1244 yılında St. Alban manastırı civarında yaşayan halkın bir çocuğun idam edilmesinden duydukları rahatsızlık dönemin yıllıklarından birinde şu cümlelerle yer almaktadır: "Manastırın muhafızları tarafından çok az bir dikkatle yargılanmış ve idam edilmiş çocuğun asılmasından dolayı St. Alban civarında büyük bir rahatsızlık meydana geldi."⁷¹1338'de ise 13 yaşında bir kız hizmetçisi olduğu evin ev sahibesini öldürdüğü için yakılarak cezalandırılmıştır.⁷²

Ortaçağda çocuk olmanın başka bir zorluğu köleliğin çok yaygın olmasında kendini göstermektedir. Bir şehir ele geçirildiğinde kadınları ve çocukları genelde köle olarak satılmakta ya da alınmaktadır. Her ne kadar tüm Ortaçağ politik sistemleri çocuk istismarını kontrol etmeyi deneyen yasal sistemlere sahip olsalar⁷³ ve Katolik kilisesi köleliği onaylamasa da köle kadınların birçoğu efendileri için çocuk doğurmaktadır. Kölelerle evlenmek söz konusu değildir ve doğan çocuklar da köle olarak kalmaktadırlar.⁷⁴ Başka bir açıdan bakıldığında ise küçük çocukların köle olarak satılmak ya da ailelerinden fidye almak için kaçırıldıkları görülmektedir.⁷⁵ Bu durumda aileler çocukluğun koruyucusu olarak kabul ettikleri⁷⁶ Aziz Nicholas'ın mucizelerine sığınmış ve dua etmişlerdir. Ayrıca Aziz Nicholas'ın yortu günü olan 6 Aralık'ta,⁷⁷ daha önce üç ölü çocuğu dirilttiği ve gizlice fakirlere hediyeler verdiği gerekçesiyle çocuklara da hediyeler dağıtılmıştır.⁷⁸

Oyun ve Oyuncaklar

Her ne kadar erkenden evlendirilse ya da yasal sorumluluklar yüklense de dönemin çocuklarının çocukluklarını az da olsa yaşadıkları anlaşılmaktadır. Oyun gereçlerine bakıldığında geniş bir yelpaze ile karşılaşılabilir. Birlikte belki de en ilginç olanı Aralık ayında domuzlar kesildiğinde domuz idrar torbalarını kullanarak şişirdikleri balonlardır.⁷⁹ Bugün bilinen fırıldak da Ortaçağda bir çocuk oyuncuğudur. Ayrıca çocukların bowling, kroket ve misketlerle oynadığını gösteren gravürler de bulunmaktadır. İlk misketleri kiraz çekirdekleri ve fındıklardır. Tuğladan, taştan ve topraktan toplar, kilden, tahtadan ya da kumaştan kuklalar yapmışlardır. Bunların bazıları bebek bazıları ise giyinmiş kadın kuklalarıdır. Ek olarak ağaçlardan ip sarkıtmışlar, kumdan ve çamurdan kaleler ve şehirler yapmışlardır. Bazı çocuklar başı ve dizginleri çubuklardan oluşan oyuncak atlarla da oynamışlardır.

⁶⁶ Mortimer, *age*, s. 38.

⁶⁷ Singman, *age*, s. 27.

⁶⁸ Mortimer, *age*, s. 61-62.

⁶⁹ Garver, *agm*, s. 81.

⁷⁰ Wasyliw, *age*, s. 62.

⁷¹ "Magnaturbatio orta estapud Sanctum Albanumrosuspensionecuiusdampueriminuscautejudicati et suspensiperballivosabbataiae", *Annales Monastici*, vol. I, Ed.: H. R. Luard, Longman, London, 1864, s. 134.

⁷² Alfred J. Horwood, L. O. Pike, Ed., Trans., *Year Books Of The Reign Of King Edward The Third*, Cambridge University Press, USA, 2012, s. 626.

⁷³ Linda E. Mitchell, *Family Life In The Middle Ages*, Greenwood Press, USA, 2007, s. 167.

⁷⁴ Jonhston, *age*, s. 640.

⁷⁵ Frugoni, *age*, s. 133.

⁷⁶ Joe L. Wheeler, *Saint Nicholas*, Thomas Nelson Inc., USA, 2010, s. 72.

⁷⁷ Daniel Diehl, Mark Donnelly, *Medieval Celebrations*, StackpoleBooks, USA, 2001, s. 13.

⁷⁸ Johnston, *age*, s. 342.

⁷⁹ Frugoni, *age*, s. 128.

Geç Ortaçağda ise uçurtmalar kullanılmış, çocuklar saklanma, arama ve sobeleme oyunları da oynamışlardır.⁸⁰

Oyuncakların yapıldığı malzemelere bakıldığında bir çeşitlilik göze çarpmaktadır. Paçavralar, mumlar, hayvan kemikleri, çubuklar, taşlar kullanılarak yapılan oyuncaklar genelde evde yapılmış ancak kasabalarda zanaatkarlar tarafından metal ve ağaçtan yapılan çingirak ve kuklalar da oyun malzemeleri olmuşlardır. Renkli, başları gerçek at başı gibi dekore edilmiş olan tahta atlar ise daha çok soylular arasında popüler olmuştur.

Kızlar erkeklerle aynı oyuncaklarla oynamakla birlikte daha çok çamur, mum, yün ve tahtadan yapılan, boyanan ve giydirilen kuklaları tercih etmişlerdir. Köylü kız çocuklar da kuklalarla oynamışlar ancak zengin kızlar kuklalarına uzun elbiseler ve süslü şapkalar giydirenlerken, onlar iş kıyafetleri giydirmişlerdir.

Zenginlerin çocukları dama gibi masaüstü oyunları da oynamışlardır. Bu oyunlar çocuklar arasında çok tutulmuş, barındırdıkları kral, kraliçe, piskopos ve şövalyelerle çocukların toplumdaki farklı rolleri öğrenmelerine yardımcı olmuşlardır. Çocuklar bu oyunları ebeveynlerinden öğrenmişlerdir zira anne babalar da arkadaşlarıyla bu oyunları oynamışlardır.

Toplar genellikle içleri atkılı ile dolu deriden ya da kurutulmuş bezelye ile doldurulmuş kurutulmuş domuz idrar torbalarından yapılmışlardır.

Yaz mevsimi nehir ve göllerde yüzme, kış mevsimi buz üzerinde kayma zamanıdır. Kayak olarak keskinleştirilmiş sığır ya da at kemikleri kullanılmıştır. Bu dönemde domuzun uzun el ve ayak kemiklerinin ortası delinip ip geçirilerek oynanan *buzz bone* denilen bir oyuncakları daha görülmektedir. Çocuklar bu oyuncakları genelde kendileri yapmışlardır.⁸¹

Erkek çocuklar için başka bir oyuncak savaşta gerekli ustalığı kazanmak için kullandıkları oyuncak ok ve yaylardır. Soylu çocuklar şahin ve doğanlarla küçük hayvanları ve kuşları, daha az varlıklı çocuklar ev yapımı ok ve yaylarla ve kapanlarla küçük hayvanları yakalamaktadırlar.

Ayrıca bugün oynanan yazı tura gibi tahmin oyunları, saklambaç gibi koşu oyunları da çokça oynanmış, çocuklar halk danslarından ve trampetler, ziller, davullar, flütler, arplar ve tulumlar gibi enstrümanlar çalmaktan da zevk almışlardır.⁸²

Yemek

Ortaçağ çocuklarının yemek alışkanlıklarına bakıldığında büyüklerinin birer kopyası oldukları görülmektedir. Bu dönemde içki içmek çok yaygın olmakla ve çocuklar bunu birebir görmekle birlikte yemeğe içki ile başlamalarına ve sıcak çorba ya da süttten sonra içki içmelerine izin verilmemiştir. Yetişkinler bir çocuğun yeteri miktar yemek yemesini, doymak için beklemesini ve bir öğün boyunca sadece 2 ya da 3 bardak şarap ya da bira içmesine izin verilmesini tavsiye etmektedirler. Bunun gerekçesi içkinin akıllarını deforme etmesidir. Kahvaltı ise küçük bir atıştırma⁸³ olarak da kabul edilen iyi bir et ve içecekten oluşmaktadır. İçecek süt olmakta ama bunun yerine iki kez mayalanma işleminden geçmiş ve az alkollü küçük bir bardak bira da tercih edilebilmektedir.⁸⁴ Yine de sudan daha temiz olduğu için çocuklar erken yaşta bira içmeye başlamışlardır.⁸⁵

Değerlendirme

Görüldüğü üzere Ortaçağ Avrupasında yaşayan bir çocuk pek çok zorluğa göğüs germek zorunda bırakılmıştır. Bunlardan belki de en zoru küçük yaştan itibaren ailesinden ayrı yaşamak zorunda kalmasıdır. Aile derken bugün bilinen manada geniş bir aileden söz edilmemektedir zira bu dönemde doğum oranı ne kadar yüksekse çocuk ölüm oranı da o kadar yüksektir. Bu nedenle çocuklar az sayıda kardeşe sahiptir.

Cinsiyetler arasındaki farklılığa bakıldığında günümüzden farklı bir tablo ile karşılaşmamaktadır. Ortaçağda da erkek çocuk, soyu, ailenin ismini devam ettiren, mirası malı mülkü

⁸⁰ Johnston, *age*, s. 283.

⁸¹ Gilchrist, *age*, s. 148.

⁸² Lynne Elliot, *Children And Games In The Middle Ages*, Crabtree Publishing, Canada, 2004, s. 8-10.

⁸³ Orme, *age*, s. 69.

⁸⁴ Hanawalt, *age*, s. 73-74.

⁸⁵ Johnston, *age*, s. 45.

idare yetkisini elinde bulunduran taraftır ve bu nedenle de daha değerlidir. Bu, kız çocuklara kötü davranılmıştır anlamına gelmemektedir. Her ne kadar daha az istense de erkek çocuklar kadar kız çocuklar da sütanneye gönderilmiştir.

Sütanne kavramı dönemin dikkate değer bir özelliğidir. Yüksek çocuk ölüm oranı emzirmeye hazır anne sayısını artırmış bu da sıklıkla hamile kalan kadınların kurtarıcısı olmuştur. Kadınların bu kadar sık hamile kalmaları bize doğum kontrol yöntemlerinin iyi bilinmediğini ya da faydalı olmadığını da göstermektedir.

Ortaçağda çocukların hayatlarının büyük bir kısmı büyükleri taklitle geçmektedir. Gerek iş öğrenirken gerekse yemek yerken ve hatta oyun oynarken bile büyüklerini taklit ederek öğrenmişlerdir.

Eğitim açısından bakıldığında çocukların çoğunun eğitim almadığı, okuma yazma dahi bilmediği anlaşılmaktadır. Eğitim alabilen sınırlı sayıda çocuğun öğrendiği ilk şey ise Latin dilidir. Büyüklerinin çoğu da eğitim almadığından Ortaçağda Avrupa'da yaşayan bir çocuk bunu bir eksiklik olarak görmemiştir. Onun için daha önemli olanı iyi bir şövalye olmaktır. Bu gayet normaldir zira sözü geçen dönemin en önemli unsurlarından biri savaştır. Her şey için, din için bile savaşılmakta, kilise de bunu körüklemektedir.

Çocuklar için seçilebilecek diğer bir yaşam tarzı bir manastıra girmektir. Burada dinin gereklerini öğrenen çocuk isterse ileri yaşlarında buradan ayrılabilceği gibi isterse ömrünün sonuna kadar bir manastırda da yaşabilmektedir. Manastırlar bu dönemde gerek kütüphane gerek hastane, gerek ulaşılması zor yerlerin konaklama merkezleri olmaları açısından son derece önemli merkezlerdir.

Ortaçağ çocuklarının karşılaştığı en önemli sorunlardan bir tanesi çok erken yaşta yapmak zorunda bırakıldıkları evliliklerdir. Dönemin en etkin gücü olan kilisenin de 12-14 yaşında olmak koşuluyla desteklediği bu evlilikler, çocukların çocukluklarını yaşayamadan anne baba olmaları anlamına gelmektedir. Yine de şanslı olan bir kısım çocukların oyun ve oyuncaklar konusunda bir çeşitliliğe sahip oldukları görülmektedir. Çoğunu kendileri yaptıkları oyuncakları arasında belki de ilk dikkat çekenini domuz idrar torbasından yapılan toptur.

Sonuç olarak rahatlıkla söylenebilir ki Ortaçağda Avrupa'da yaşayan çocuklar kendilerine ait olmayan bir hayatı yaşamak, ebeveynlerinin tercihlerine boyun eğmek zorunda kalan, aileleri tarafından dini hayata kendini adamanın ne demek olduğunu bilmeden manastırlara, evliliğin ne olduğunu bilmeden tanımadıkları bir ailenin yanına, dönemin gereksinimlerine uygun olarak şövalyelik kariyeri için yine tanımadıkları uzak bir kaleye gönderilen, tarla işleri ya da yemek alışkanlıkları gibi şeyleri kültürel aktarım yoluyla ailesinden alan bir topluluktur.

Kaynakça

ADAMS, T.; "Medieval Mothers And Their Children", *Childhood In The Middle Ages And The Renaissance*, Ed.: A. Classen, Walter de Gruyter Gmb H&Co., Berlin, 2005.

ARİES, P.; *Centuries Of Childhood*, VintageBooks, New York, 1962.

BAUMGARTEN, E.; *MothersAndChildren*, Princeton UniversityPress, UK, 2004.

BOND, E. A.: Ed.; Thoma De Burton, *Chronica Monasterii De Melsa*, vol. III, Longmans, London, 1868.

BRUNDAGE, J. A.; "Sex And Canon aw", *Handbook Of Medieval Sexuality*, Ed.: V. L. Bullough, J. A. Brundage, Routledge, New York, 2000.

DİEHL, D.-Mark Donnelly, *MedievalCelebrations*, Stackpole Books, USA, 2001.

EAGAN, R; *Medieval Times*, Lorenz Educational Press, USA, 2002.

ELLIOT, L.; *Children And Games In The Middle Ages*, Crabtree Publishing, Canada, 2004.

FRUGONİ, C.; *A DayIn A Medieval City*, University Of Chicago Press, USA, 2005

GARVER, V. L.; "TheInfluence Of MonasticIdeals Upon Carolingian Conceptions Of Childhood", *Childhood In The Middle Ages And The Renaissance*, Ed.: A. Classen, Walter de GruyterGmbH&Co., Berlin, 2005.

GİLCHRIST, R.; *Medieval Life*, The Boydell Press, UK, 2012.

HAAS, L.; "Women And Childbearing In Medieval Florence", *Medieval Family Roles*, Ed.: C. J. Itnyre, Garland Publishing, USA, 1996.

HANAWALT, B.; *Growing Up In Medieval London*, Oxford University Press, UK, 1993.

- HERLIHY, D.; *Women, Family And Society In Medieval Europe*, Berghahn Books, USA, 1995.
, "The Making Of The Medieval Family: Symmetry, Structure And Sentiment",
Medieval Families, Ed.: Carol Neel, The Medieval Academy Of America, Canada, 2004.
- HEYWOOD, C.; *A History Of Childhood*, Polity Press, UK, 2006.
- HORWOOD, A. J.- L. O. Pike, Ed., Trans.; *Year Books Of The Reign Of King Edward The Third*, Cambridge University Press, USA, 2012.
- JOHNSTON, R. A.; *All Things Medieval*, ABC-CLIO, USA, 2011.
- KIDD, J.- Rosemary Rees-Ruth Tudor, *Life In Medieval Times*, Heinemann Educational Publishers, UK, 2000.
- KLİNE, D. T.; "Girls And Boys", *Women And Gender In Medieval Europe*, E.: M. Schaus, Routledge, USA, 2006.
- LUARD, H. R.: Ed.; *Annales Monastici*, vol. I, Longman, London, 1864.
- MCCARTHY, C.; *Marriage In Medieval England*, The Boydell Press, UK, 2004.
- MCLAUGHLIN, M. M.; "Children And Parents From The Ninth To The Thirteenth Centuries",
Medieval Families, Ed.: Carol Neel, The Medieval Academy Of America, Canada, 2004.
- MITCHELL, L. E.; *Family Life In The Middle Ages*, Greenwood Press, USA, 2007.
- MORTIMER, I.; *The Time Travelers Guide To Medieval England*, Simon & Schuster, USA, 2010.
- MUNRO, J.; "The Dual Crises Of The Late-Medieval Florentine Cloth Industry", *Textiles And The Medieval Economy*, Ed.: A. L. Huang, C. Jahnke, Oxbow Books, UK, 2015.
- ORME, N.; *Medieval Children*, Yale University Press, London, 2003.
 Childhood In Medieval England c. 500-1500,
<http://www.representingchildhood.pitt.edu/pdf/MedChild.pdf>
- PHILIPS, K. M.; *Medieval Maidens*, Manchester University Press, UK, 2003.
- POUNDS, N.; *The Medieval City*, Greenwood Press, USA, 2005.
- ROUX, S.; *Paris In The Middle Ages*, Trans.: JoAnn McNamara, University Of Pennsylvania Press, USA, 2009.
- ROWLING, M.; *Life In Medieval Times*, The Berkley Publishing Group, USA, 1973.
- SHAHAR, S.; *Childhood In The Middle Ages*, Trans.: C. Galai, Routledge, London, 1992.
- SINGMAN, J. L.; *Daily Life In Medieval Europe*, Greenwood Press, USA, 1999.
- SPUFFORD, P.; *Money And Its Uses In Medieval Europe*, Cambridge University Press, UK, 1989.
- STAHL, A. M.; "Coinage And Money", *Trade, Travel And Exploration In The Middle Ages*, Ed.: J. B. Friedman, K. M. Figg, Routledge, New York, 2000.
- THOMPSON, A.; *Cities Of God*, The Pennsylvania State University Press, USA, 2005.
- WASYLIW, P. H.; *Martyrdom, Murder And Magic*, Peter Lang Publishing, New York, 2008.
- WHEELER, J. L.; *Saint Nicholas*, Thomas Nelson Inc., USA, 2010.

Çocukluğun Sosyo-Kültürel Tarihi: Batı Ortaçağı'nda Çocuğun Algılanışı

Yrd.Doç. Dr. Seda ÖZSOY
Gümüşhane Üniversitesi / Gümüşhane

Çocuk ve çocukluk kavramları, tarihsel süreç içinde değişerek bugünkü halini almış ve yapılan araştırmalar doğrultusunda çocuğa yönelik bakışın toplumlara ve yaşayış biçimlerine göre farklılık gösterdiği ortaya konmuştur. Buna koşut olarak salt biyolojik bir kategori çerçevesinde irdeleyemeyeceğimiz çocukluk kavramının, toplumsal cinsiyet bağlamında değerlendirilmesi gereken sosyo-kültürel ve hatta siyasal alanların bir inceleme nesnesi olduğu karşımıza çıkmaktadır. Aslen modernitenin bir ürünü olarak bugünkü biçimini alan çocuk ve çocukluk algısı, Ortaçağ'da ise oldukça farklı şekillenmiştir. Bu dönemde henüz özerk bir konumu olmayan ve yetişkinlerle aynı görülen çocuk, "taşınabilir bir mülkiyet parçası" olarak yaşamını sürdürmüş ve bağımlılık ilişkileri ekseninde çocuğun varlığı yadsınmıştır. Ancak mevcut çalışmalar, "çağdaş nüfus patlaması devrimini yaşamış olmanın bu sessiz tarihte çocuğun ne denli önemli olduğunu" göstermiştir. Peki çocuk farklı dönemlerde ve farklı toplumlarda nasıl bir değer taşımış ve çocuğun öznel yaşamının inşası nasıl gerçekleşmiştir? Çocuğun sosyal ve kültürel yapılanmadaki rolleri nelerdir? Çocuğun bu yaşam inşası ve rolleri Ortaçağ Batı Dünyasında nasıl belirlenmiş ve bugünkü dönüşümün temelleri nasıl atılmıştır? Bu metinde, yukarıdaki sorular bağlamında çocuk ve çocukluk kavramları ele alınacak ve süreç içinde tedrici bir şekilde gerçekleşen değişim serimlenmeye çalışılacaktır.

Konunun daha iyi değerlendirilebilmesi açısından öncelikle Ortaçağ'ın genel özellikleri-burada Batı Ortaçağ'ı kastedilmektedir-ve bu dönemde egemen olan iktisadi yapılanma hakkında kısa bilgiler verilmesi faydalı olacaktır. Bilindiği üzere Ortaçağ, 350 yılı itibariyle başlayan Kavimler Göçü ile 1453 yılında gerçekleşen İstanbul'un Fethi arasındaki dönemi kapsar. Bu yıllarda Roma İmparatorluğu, Batı ve Doğu olmak üzere ikiye ayrılmış, Batı Roma İmparatorluğu 476 yılına kadar hüküm sürmüştür, Doğu Roma İmparatorluğu ise Bizans İmparatorluğu adıyla on beşinci yüzyıla kadar varlığını korumuştur. Ortaçağ'ın dünya görüşü ise dinin her alanda etkisini hissettiren gücü ekseninde şekillenmiştir. Roma İmparatorluğu içinde yavaş yavaş yaygınlaşan Hıristiyanlık, Constaninus'un (272-337) 313 yılında çıkardığı kararname ile İsa'nın doğumundan üç yüzyıl sonra imparatorluğun resmi dini olarak kabul edilmiştir. İlerleyen yıllarda Roma ve Bizans'ta, hiyerarşik olarak örgütlenmiş her kasaba kendi kilisesine ve papazlarına ve her şehir de kendi piskoposuna sahip olmuştur.¹Hıristiyanlık'ın zaferi, Batı'da dördüncü yüzyıldan sonra, Doğu'da ise İslam'ın yükselişine dek, bilimi de kapsayan bir entelektüel yaşamın kaçınılmaz olarak Hıristiyan dogması temelinde dile getirilmesi ve giderek kilisenin tekeline girmesi anlamına gelmektedir. MS dördüncü ve yedinci yüzyıllar arasında dağılmaya başlayan Roma İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü bölgelerdeki düşünce tarihi, Hıristiyan düşünce tarihi olmuştur.²Böyle bir düşünce tarihinin yaratımı, dinin geniş kitleler tarafından benimsenmesi ve kendisini kurumsal bir yapıya dönüştürmesi ile doğrudan ilintilidir. Önceleri Roma İmparatorluğu'nun uyguladığı baskıcı politikalar nedeniyle sadece alt sınıflar arasında kabul gören ve bir kurtarıcı olması umuduyla yaklaşılan bu yeni din, zaman ilerledikçe üst sınıflar tarafından da benimsenmeye başlamıştır.

Hıristiyanlık'ın belki de imparatorlukta yaşanan kriz ortamından beslendiğini söylemek mümkün gözükmektedir. Çünkü üçüncü yüzyıldan itibaren Roma İmparatorluğu; askeri, siyasi ve ekonomik krizler yaşamaya başlamış ve bundan önceki dönemlerde sergilenen istikrar tablosu, dışarıdan gelen etkiler ve iç savaşlar nedeniyle değişime uğramıştır. Nüfusun giderek azalması, tarımın verimsizleşmesi, gıda maddelerinin yetersizliği, ticaretin gerilemesi, istilalar, sınıfsal farklılıklardan

¹ Chris Harman, *Halkların Dünya Tarihi, Taş Çağından Yeni Binyıla*, Çeviren: Uygur Kocabaşoğlu, Yordam Kitap Basın ve Yayın, İstanbul 2011, s. 94.

² John Desmond Bernal, *Tarihte Bilim*, Cilt I, Çeviren: Tonguç Ok, Evrensel Basın Yayın, İstanbul 2009, s. 254.

kaynaklanan sömürünün artması gibi birçok etmen, toplumsal düzeni kaosa dönüştürmüştür. Bu kaotik ortamda, gerilemenin toplumsal yaşamın bütün alanlarına sıçraması kaçınılmaz olmuştur. Çünkü bir uygarlığın düşünsel etkinliklerinin gelişmesi ya da durağanlaşması, o uygarlığın sosyo-ekonomik yapısıyla doğrudan bağlantılıdır. 1000 yıllık gelişmenin mahsulü olan kesin bir sistem krizi başlamıştır. Roma İmparatorluğu'nda toplum, siyasi ve sosyal üstyapının büyüyen giderleri ile felç olmuş durumdadır ve toplumun üretim kaynaklarında bu giderleri telafi edebilecek bir artış bulunmamaktadır.³ Altyapı unsurlarına etkileyen bu kısıtlılık, üstyapı unsurlarını da dar bir çerçeve içine sıkıştırmış ve bu karşılıklı etkileşim, toplumsal kurumların işleyişini sakatlayan bir çöküşe yol açmıştır. Buna koşturucu olarak kilise, her alanda etkisini hissettiren hegemonik konumlanışı çerçevesinde, 600 yıllık uzun bir zaman dilimini içine alan ve dinsel dogmalarla karakterize edilen “karanlık çağlar”ın başlatıcısı olmuştur. Ortaçağ'da karşımıza çıkan iktisadi yapılanma ise feodalizm adıyla karakterize edilmiştir.

Feodalizm⁴, beşinci ve on yedinci yüzyıllar arasındaki geniş bir evrede hüküm sürmüştür. Böylesi uzun bir dönemi içeren tarihsel bir olgunun tanımlanması girişimi, birtakım eksiklikleri barındıracağı gibi kapsayıcılıktan da yoksun olabilir. Kimi sosyal bilimciler bu olguyu, salt iktisadi ve siyasi açılarından ele alırken; kimileri de⁵ bunun, askeri ve hukuki yönüne vurgu yapmıştır. Diğer yandan bir sürecin ifadesi olan feodalizmin birden bire sonlanmadığını, yerine yeni bir ekonomik sistem öngörülmesine rağmen bazı unsurlarının sürdürüldüğünü de belirtmek gerekir. Buna bağlı olarak Ortaçağ'ın egemen siyasi ve iktisadi yapısının temelinde yer alan feodalizm, Rönesans'ın başlangıç döneminde de bazı özelliklerini korumaya devam etmiş, ancak zamanla sönümlenmeye başlamıştır. Geniş bir zaman dilimini kapsayan bu egemen yapı, Ortaçağ'da gözlemlenen karışıklıkların içinde ve hatta bu karışıklıklar nedeniyle doğmuştur. Bu karışıklıkların temelinde bulunan ise Avrupa'nın karşı karşıya kaldığı istilalardır. Başlangıçta Germen istilalarının yakıcı potasında biçimlenmiş olan yeni Batı uygarlığı, aynı anda üç taraftan kuşatılmış ya da daha doğru bir ifadeyle yarıdan fazlası işgal edilmiş bir kale durumundadır: Güney'den Müslümanlar, Doğu'dan Macarlar ve Kuzey'den İskandinavlar saldırıya geçmiştir.⁴ İslam devletleri, önce İtalya'ya girmiştir. Burası, Roma İmparatorluğu'nun, eski Afrika eyaletlerinde hüküm süren egemenlerin, daha sonra onuncu yüzyılın başından itibaren de Fatimi halifelerinin av alanı haline gelmiştir. Araplar'ın diğer bir çarpışma hattı ise İspanya olmuş ve ardından da günümüzdeki adıyla St. Tropez kenti dolaylarına yani Provans kıyılarına kadar ilerlenilmiştir. Araplar'dan sonra, 833 yılından itibaren adları ilk kez duyulan Macarlar; İtalya, Germany ve Galya'yı da kapsayacak şekilde yayılmıştır. Daha sonra “kuzey adamları” yani İskandinav kökenliler, Avrupa ülkelerine istilaya girişmiş ve bütün bu istilalar, Batı Avrupa'da yeni bir siyasi ve iktisadi sistemin oluşmasına zemin hazırlamıştır.⁵ Bu belirlemelerin ışığında, feodalitenin ortaya çıktığı yılların Avrupa'nın en bunalımlı dönemlerinden birine tekabül ettiğini söylemek mümkündür.

Kaotik bir dönemde oluşmaya başlayan ve Roma İmparatorluğu'ndaki kölecî sistemin bir uzantısı olarak beliren feodalite, toprak mülkiyetinin belli bir hiyerarşi içinde düzenlendiği ve toprağa bağımlı olarak çalışan köylünün emeğinin sömürüldüğü bir yapıyı ifade eder. Devletlerin sosyo-ekonomik açıdan yurttaşlarını koruma konusunda yetersiz olduğu ve dıştan gelen istilaların yoğunlaştığı bir evrede şekillenen bu örgütlenme biçimi, aynı zamanda Hıristiyanlık'ın dünya görüşünün de bir yansımasıdır. Çünkü bu dönemde Hıristiyanlık, ilerleyen yıllarda Reform hareketiyle sonuçlanacak olan eleştirilerin odağına yerleşmiştir. Bu eleştiriler, dinin, ruhani olana değil, dünyevi

³ Immanuel Wallerstein, *Modern Dünya-Sistemi, Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyılda Avrupa Dünya-Ekonomisinin Kökenleri*, Cilt I, Çeviren: Latif Boyacı, Bakış Yayınları, İstanbul 2004, s. 39.

⁴ Feodalizm ya da Fransızcadaki karşılığıyla feodalite terimi, ilk olarak Boulainvilliers (1658-1722) ve Montequieu (1689-1755) tarafından, Fransa'nın eski rejimini kötülemek amacıyla kullanılmıştır. Katı bir hiyerarşik düzeni içeren ve Latince *feodum* (tımara) sözcüğünden türeyen feodalizmde, toprak sahibine *senyör* (süzeren, koruyan), senyörün toprağını işletme hakkını elde eden kişiye ise *vassal* (korunan) adı verilmiştir. Bu bağımlılık ilişkisini kesinleştiren ve topraktan yararlanma hakkını temsil eden sözleşmeye de *fief* denmiştir. Fief aracılığıyla hak elde eden vassalın işlerini yapan ve hiyerarşide en alta bulunan *serfler* ise, *demesne* olarak adlandırılan büyük tarlaları ekip biçmektedirler.

⁵ Yirminci yüzyılın önemli tarihçilerinden Belçikalı Ortaçağ uzmanı François Louis Ganshof (1895-1980); feodalizmin tanımını, askeri ve hukuki bir perspektifle ele almış ve feodalizmin, asker karşılığında, aristokratlar arasında bir toprak alıp verme süreci olduğunu vurgulamıştır. Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz: François Louis Ganshof, *Feudalism*, Translated by: P. Grierson, Harper Torchbooks, London 1952.

⁴ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, Çeviren: Melek Fırat, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2007, ss. 35-55.

⁵ Bloch, a.g.e., ss. 55-65.

olana yönelmesinden ve toplumsal hayatın her alanında baskıcı bir tutumla egemenlik sağlamaya çalışmasından ileri gelmiştir. Dinin, dünyevi bakış açısıyla örtüşen ve genel kabul gördüğü şekliyle Batı'ya özgü olan feodalizm, ülkelerin içinde bulunduğu savaş ve kargaşa ortamında belirginlik kazanmış ve özel mülkiyete kimin sahip olacağı sorunsalıyla karakterize edilmiştir. Bu dönemde, ekilip biçilen toprağın sahipliği üzerine kurulu olan özel mülkiyet anlayışı, derebeylerin köylüler karşısındaki üstünlüğü anlamına gelmektedir. İmparator, ruhban sınıf, derebeyler ve en altta da serflerin bulunduğu bir hiyerarşi aracılığıyla işletilen sistemin özü, serflerin yani toprağı ekip biçen köylünün emeğinin sömürsü üzerine temellenmiştir.

Kuzey, Batı, Orta ve Güney Avrupa'daki toplumların, özellikle beşinci ve on yedinci yüzyıla kadarki dönemini içeren yani topraksız köylülerin, ürettiklerinin büyük bir kısmına, kullanmadıkları fazlalığa, ekonomi dışı tedbirlerle arazi ve topraklara sahip olanlar tarafından el konulan sisteme tekabül eden feodal dönemde, spesifik bir tarım şekli görülmektedir. Arazi, üçe bölünerek kullanılmış; arazinin bir bölümünde yaz hasadı, bir bölümünde kış hasadı ve kalan bölümünde ise nadas uygulaması yapılmıştır.⁶Böylece tarımsal üretimdeki verimliliğin artmasının yanı sıra feodalizmin toplumsal yapısını oluşturan bağımlılık ilişkileri ekseninde, elde edilen artık ürünle ruhban sınıfın giderlerinin karşılanması da mümkün olmuştur. Dönemin egemen güçlerinden biri olan kilisenin bu yolla birikim sağlaması, toplumsal yaşamın normlarının düzenlenmesi üzerindeki belirleyici konumunun daha da güçlenmesiyle sonuçlanmıştır. Evrenin, dünyanın ve insanın kökeni, kilise öğretileriyle uyumlu bir şekilde açıklanmaya çalışılmış ve ortaya çıkan görüşler, bu uyuma bağlı olarak kabul görmüş ya da reddedilmiştir. İktisadi düzeni de etkisi altına alan din, benimsendiği coğrafyada geniş arazilere sahip olmuş ve sosyal hayat, ruhban sınıfın üstünlüğüne dayalı bir hiyerarşiyle düzenlenmiştir. Eğitim, bilim, felsefe ve sanat, dini içerikle sınırlandırılmış ve bu doğrultuda sistemleştirilen statükocu yaklaşım, her türlü baskı aracı kullanılarak sürdürülmüştür. Bu amaçla oluşturulan enstrümanlardan en çarpıcısı da engizisyon mahkemeleri[□] olmuştur.

Hıristiyanlık'ın geniş kitlelerce benimsenmesinin ardından, kutsal kitapta anlatılanlara tezat oluşturacak bir yaşam biçimi sürdüren din adamları, eleştirilere karşı acımasız uygulamalarla ve engizisyon mahkemelerinin tarafgir kararlarıyla yanıt vermişlerdir. Antik Yunan'dan ve Roma'dan devralınan hainlere yapılacak işkence, kilise tarafından tanrıya karşı hainlik şeklinde uyarlanarak iyice benimsenmiştir.⁷Bütün bunların yanı sıra ekonomik temeli tarıma dayalı "feodal uygarlığı" tek parçalı bir bütün gibi ele almak mümkün gözükmemektedir. İstilalarla başlayan genel bir dizi dönüşüm, bir yön değişikliği olarak ülkeden ülkeye bazı farklılıklar göstermesine karşın, toplumsal eylemlerin hemen hemen tüm alanlarını etkilemiştir. Bu nedenle birbirinden çok farklı renklerde ve birbirinin ardı sıra gelen "iki feodal çağ"ın varlığını kabul etmek gerekir. Birinci feodal çağda, ülkelerdeki nüfusun sayısını yaklaşık olarak bile saptamak imkansız olsa da nüfus yoğunluğunun azlığı sorunu, dağılımındaki ciddi eşitsizlikler de eklenince daha da vahim bir hal almıştır. Toplumsal alışkanlıklar gibi fiziki koşullar da kırsal kesimdeki yerleşim biçimleri arasında derin bir farka yol açmıştır. Bu kadar farklı ve dağınık yaşayan insan grupları arasındaki iletişimi sağlamak da güçleşmiş ve yaklaşık dokuzuncu yüzyıla rastlayan bu dönemde, kara ulaşımında da büyük sorunlar ortaya çıkmıştır. Buna rağmen ilk feodal çağ Avrupası, kesinlikle kendi içine kapalı yaşamamış, komşu uygarlıklarla arasında birçok ticaret yolu oluşturmayı başarabilmiştir.⁸

Kısıtlıklar dolayımında şekillenen ilk feodal çağın ardından, ikinci feodal çağdaki en dikkat çekici unsurlar, nüfus hareketliliği ve insan grupları arasındaki yakınlaşmalar olmuştur. 1050 yılından 1250 yılına kadar geçen süreçte Avrupa'nın çehresini değiştiren yeni yapılanmalar, yeni köyler ve geniş ekim alanları meydana getirilmiş ve tarımda daha fazla kullanılmaya başlanan demirden yapılmış araçlar verimliliği arttırmıştır. Özellikle artan nüfus tarafından desteklenen yeni iktidarlar ortaya çıkmış ve bunlar giderek daha da güçlenmişlerdir. Bunun yanında ticaret olmaksızın bir hiç

⁶ Georg Fülberth, *Kapitalizmin Kısa Tarihi*, Çev. Sadık Usta, Yordam Kitap, İstanbul 2008, ss. 86-87.

[□] Katolik Kilisesi'nin, 1184 yılındaki Verona Konsili'nde aldığı kararlarla, dini inanca ters düşen muhalif hareketlerin cezalandırılması için, ilk olarak İtalya'da, ardından da İspanya ve Fransa'da mahkemeler oluşturulmuştur. Piskoposlara, kent kent dolaşarak (seyyar mahkeme), sapkınları tespit edip, cezalandırma yetkisi tanınmıştır. Belirli bir yer olmaksızın faaliyet gösteren mahkemelerin, sorgulamalarda yaşadıkları güçlüklerden dolayı, bir yerinin olmasına karar verilmiş ve 1233 yılında Fransa'da ilk sabit engizisyon mahkemesi kurulmuştur. Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz: Robert C. Jones, *A Brief History of The Inquisition*, Zondervan Publishing House, Georgia 1998.

⁷ George Ryley Scott, *İşkence Tarihi*, Çeviren: Hamide Koyukan, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2003, s. 70.

⁸ Bloch, a.g.e., s. 125.

haline gelebilecek bir kent burjuvazisi şekillenmeye başlamış ve kurulan büyük ticaret merkezleri sayesinde daha düne kadar yalnızca mal satın alan Batı, artık güçlü bir mamul mal üreticisi konumuna gelmiştir. Buna koşut olarak zanaatkarlar ve tüccarlar, kent kadrosu içinde daha güçlü bir şekilde kendilerini göstermiştir.⁹

Başlangıçta ekonomik gelişmenin tarımsal üretime bağlı olmasından dolayı ticaretin büyük ölçüde önemsiz oluşu ve iletişim ile ulaşım ağlarının zayıflığı nedeniyle toplumsal dokunun gevşekliği gibi özellikler tarafından karakterize edilen bir evrede doğan Batı feodalizmi, takip eden yıllarda ticari faaliyetlerin ilerletilmesi sayesinde malların ve paranın dolaşımı yoğunlaştıkça değişmiştir. On birinci yüzyıldan itibaren köylülerin kısmi olarak özgürleşmesi, bu değişimin başat unsurlarından birini oluşturmuştur. Bu durum, artık değer üretiminde bir azalmaya neden olmuş, bu da yeni ticaret yollarının bulunmasını zorunlu kılmıştır. Dönemin koşullarına bağlı olarak ortaya çıkan bu karşılıklı etkileşim ekseninde köylünün, ekip biçtiği toprağın kullanım hakkına ve üretilen ürünün bir kısmına sahip olması açısından eski çağların köleciliğinden; bu kısmi sahiplik ve zorla çalıştırma üzerinden de kapitalizmin ücretli emek sisteminden ayrılan feodalizm, yukarıda da değindiğimiz üzere toplumsal yaşamın her alanına yayılan bir etkiye sahip olmuştur. Ortaçağ'ın temel dinamiklerinden biri olan kilise ise Roma hukukundan devralınan yasa gereği, engizisyonda yargılanıp suçlu bulunanların mal varlığına el koyarak ve bunun yanında yapılan bağışlar aracılığıyla ekonomik açıdan da güçlenmiştir. Böylece kilise, sahip olduğu geniş toprakların kullanım hakkını devrederek feodal düzenin işleticisi olan bir senyör konumunu da elde etmiştir.

Genel hatlarıyla Batı toplumlarına özgü bir sistem olduğu kabul edilen feodalizm, merkezi bir yönetimin söz konusu olmadığı, kentlerde ciddi sorunların yaşandığı ve ticaretle ilgili işlemlerin kesintiye uğradığı bir evrede gündeme gelen bir yapılanmadır. Bu yapılanma salt iktisadi hayatı dönüştüren bir mekanizma değil, aynı zamanda bir dünya görüşünü ve değerler sistemini de temsil eden bir kültürlenme biçimidir. Bu biçim, çocuğa ve çocukluğun tanımlanmasına yönelik yaklaşım tarzını da etkilemiştir. Bu yıllarda insanlar çocukluğu, yaşamın farklı bir dönemi olarak görmemiş ya da altı ve on sekiz yaş arasındaki yılları belirleyici olarak kabul etmemiş ve büyüyen insanın bakım ve beslenme gereksinimlerini dikkate almamışlardır.¹⁰ Modern anlamıyla çocuk ve çocukluğun varlık kazanması ise yaklaşık olarak on altıncı ve on yedinci yüzyıllara tekabül etmektedir. Çocuğun bir özne olarak kabul görmesi ve çocukluk tanımının inşası, feodal düzenin sönümlenmeye başlamasıyla eski bağımlılık ilişkilerinin çözülmesi ve bireyciliğin gelişmesine koşut olarak gerçekleşmiştir. Bunların söz konusu edilemeyeceği Ortaçağ'da ise çocuk, bebeklik ile ergenlik arasındaki yaşam evresinden çok, akraba (döl) olarak ifade edilmiştir. Küçük yaşta erkek çocuk, bağımlı konumda olan bir erkek olarak görülmüştür. Bağımsız bir çocukluk dünyası bulunmadığından çocuklar, küçük yetişkinler şeklinde algılanmışlardır.¹¹

Bu algılama biçimi, dildeki sözcüklerde de karşımıza çıkmaktadır. Ortaçağ Avrupası'na baktığımızda henüz çocukları tanımlayacak farklı sözcüklerin olmadığı görülmektedir. Örneğin; *adolescens*¹² sözcüğünün, uzun bir zaman dilimi içerisinde her yaşta çocuğu karşılayacak şekilde kullanıldığı dikkat çekicidir. Çocukluğa ilişkin *oğul*, *oğlan*, *küçük* vb. sözcükler, feodal hiyerarşinin alt katmanlarındakileri, uşakları, erleri, hizmetçileri belirtmek için kullanılmıştır. Bu dönemde çocuklar, geçici uşaklar olarak kabul edilmiş ve çocukluk evresi de onları yetişkinliğe hazırlayan bir çıraklık aşaması şeklinde benimsenmiştir.¹² Feodal düzenin bağımlılık ilişkileri tarafından kuşatılan çocuğun, kendisini tanımlaması için herhangi bir terimin dahi mevcut olmadığı bir evreden çıkması için ekonomik bağımlılıktan kurtulması gerekmiştir.

Yukarıdaki sayfalarda, bu yıllarda egemen olan iktisadi yapıya ve yaşam koşullarına değinmiştik. Çünkü bunları bilmeden ya da anlamadan bu dönemde çocukluğun nasıl algılandığına yönelik bir değerlendirme yapmak mümkün gözükmemektedir. İnsanların çocuklarına yaklaşım tarzları

⁹ Bloch, a.g.e., ss. 140-144; Fülberth, a.g.e., ss. 87-90.

¹⁰ Mary J. Gander, Harry W. Gardiner, *Çocuk ve Ergen Gelişimi*, Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Bekir Onur, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004, s. 26.

¹¹ Gander, Gardiner, a.g.e., s. 26.

¹² Latince kökenli olan *adolescens* (*adolescens*, *adolesans*) terimi, çocukluk ile erişkinlik arasındaki evreyi ifade etmek için kullanılmaktadır. İnsan yaşamında kısa bir dönemi kapsamına rağmen oldukça çalkantılı geçen bu süreç; fiziksel, psikolojik ve sosyal açılardan olgunlaşmanın gerçekleştiği bir dönemdir. Dünya Sağlık Örgütü tarafından 10 ile 19 yaşları arasında yaşandığı kabul edilen bu dönem bedensel ve cinsel gelişimin önemli bir aşamasıdır.

¹² Mine Tan, "Çağlar Boyunca Çocukluk", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 1, Ankara 1989, s. 77.

da yaşam koşullarına koştur olarak şekillenmektedir. Bu dönemde, doğum ve ölüm oranları çok yüksek olduğundan -bebek ölümlerinin çokluğu, aile fertlerinin sayısını da azaltmaktadır- altı yaşından küçük çocuklar, ailenin bir üyesi olarak kabuledilmemiştir. Bebek ölümleri çok sık karşılaşılan durumlar arasında yer aldığından anne ve babalar onları kaybedebilecekleri düşüncesiyle çocuklarına bağlanmama yolunu seçmişlerdir. Ayrıca engelli ya da gayri meşru bebekler, ya toplum içinde teşhir edilmiş ya da ölüme terk edilmiştir.¹³ Yaşam koşullarının çocuklar gibi zayıf varlıkların hayatta kalmasına olanak vermemesinin yanında, dini öğretilerinde olumsuzlukları pekiştirdiği gözlemlenmektedir. Çocukluğa ilişkin yaklaşım da Hıristiyanlık'ın temel öğretilerinden olan *asli günah* (ilk günah) anlayışından etkilenmiştir. Hıristiyanlık'ta Adem ile Havva'nın, tanrı emrine karşı gelerek cennetteki yasak meyveden yemek suretiyle işlediklerine ve nesilden nesile sirayet ettiği inanan günah, tüm insanlığın tutsak olduğu günahkarlığın prototipi, insanın yeryüzüne düşüşünün nedeni olan asli günahdır.¹⁴ Musevilik ve İslamiyet de ilk günahın Adem ve Havva tarafından işlendiği noktasında Hıristiyanlık ile aynı görüşü paylaşır ancak bunun, bütün insanlara sirayet ettiği noktasında ondan ayrılırlar. Buradaki önemli ayrıntı ise Adem'i günaha teşvik edenin Havva olduğuna yönelik kabuldür. Adem, yalnız yaşayamayacağı için Havva, tanrının kendi suretinde ve dişi olarak Adem'in kaburga kemiğinden yaratılmıştır.¹⁵ Havva'nın yönlendirmesiyle yasak meyveyi yedikleri için cennetten kovulmuşlar ve yeryüzünde çileli bir yaşam sürmeye mahkum edilmişlerdir. Asli günah öğretisi doğrultusunda her çocuk ise günahkar doğar. Çocuğun günahkar olduğu yönündeki kabul, onun yetişkinliğe erişinceye kadar suç işlemeye eğilimli ve kötülüğe yatkın bir varlık olarak nitelenmesine yol açmıştır. Bunun dışında Aziz Augustine'in görüşleri de önemli ölçüde etkili olmuştur. Çocuğun ağlayarak annesinin memesine saldırması, onun kıskanç ve günahkar bir varlık olduğunun göstergesidir. Aziz Augustine de çocuk ile yetişkin arasındaki fiziksel ve ahlaki farkları yadsımış ve çocukları, yetişkinlerin sahip oldukları değerleri taşıyıp taşımadığına göre konumlandırmıştır.¹⁶

Doğuştan günahkar olduğu kabulüyle yadsınan çocuklar, ailelerinin gelir durumlarına göre farklı uygulamalarla karşılaşmıştır. Geliri yeterli düzeyde olan aileler, çocukları için *sütanne* ayarlamıştır. Bunlar, beş yaşına kadar çocukların bakımını üstlenmiş ve onları emzirmiştir. Bu nedenle çocukların gerçek anneleriyle olan bağları daha da zayıflamıştır. Ayrıca yeni doğan bebekleri, ilk iki yıl boyunca *kundaklama* uygulaması da bir Ortaçağ geleneği haline gelmiştir. Bebeğin kollarını ve bacaklarını bedenine sıkıca yaklaştırarak sarma işlemi olan kundaklama, bebeğin kendisine zarar verebileceği endişesinin yanında, cinsel organlarıyla oynamaması ve bir "canavar" gibi yerde emeklemesi için yapılmıştır. Diğer yandan kundağa sarılan bebeğin sessiz ve edilgen oluşu, daha fazla uyuması ve kalp atışlarının yavaşlığından dolayı daha az ağlaması bu uygulamanın yaygınlık kazanmasını sağlamıştır. Bir diğer unsur da bunun bir eğlence aracına dönüşmüş olmasıdır. Kundaklamış oldukları bebeklerini sıcak bir fırının yanındaki duvarda bulunan bir kancaya asan aileler, onları kukla gibi oynatmış ya da onları birer basketbol topu gibi birbirlerine ve hatta açık bir pencereden diğerine atarak eğlenmişlerdir.¹⁷ Çocukların bakımı ve kontrolü konusunda bilinçsiz bir tutum geliştiren Ortaçağ Batı Dünyası, bir yetişkinden farksız gördükleri çocukları yeterince önemsememiştir. Çocukların mirastan mahrum bırakılması, ölen bebeklerin cinsiyetlerinin kayıt altına alınmaması ve uygun eğitimin verilmemesi bunun açık birer kanıtı olarak görülebilir.

Yetişkinlerin dünyası ile bütünleşen çocuklar, fizyolojik ve psikolojik gelişimlerini destekleyen bir eğitimden yoksun oldukları kadar aile içinde de uygunsuz davranışlara maruz kalmışlardır. Sınıfsal konumlarına göre askerlik, çıraklık ve hizmetçilik gibi mesleki eğitime tabi tutulan çocuklar, ekonomik açıdan yaşanan kısıtlılıklara bağlı olarak çok erken yaşta çalışmaya -çalıştırılmaya- başlamıştır. Bu şekilde yetişkinlerin dünyasına dahil olan çocuklar, kendileri için işlevsel olmayan kıyafetleri -bunlar, çoğu zaman aile fertlerinin eskimiş kıyafetleri olurdu- giyerek kumar, alkol ve tütünün bulunduğu ortamlarda vakit geçirerek büyümüşlerdir. Birer "minyatür yetişkin" olarak kabul edilen çocukların varlığının yadsınması sanat eserlerine de yansımıştır. Eros tasvirlerinde görüldüğü üzere Antik Yunan'da gerçekçi bir biçimde aktarılan çocuk, Roma dönemine girildikten sonra ikonografiden tümüyle çıkarılmış ya da burada yetişkinlere benzetilerek yer almıştır.

¹³ Gander, Gardiner, a.g.e., s. 27.

¹⁴ Günay Tümer, "Asli Günah", D. İ. A., İstanbul 1991, s. 496-497.

¹⁵ Mustafa Erdem, *Hz. Adem (İlk İnsan)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005, s. 73-75.

¹⁶ Kürşat Bumin, *Batı'da Devlet ve Çocuk*, Patika Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 21.

¹⁷ Gander, Gardiner, a.g.e., ss.27-28.

Onuncu ve on birinci yüzyıl insanı, sanatsal yönden de çocukluk imgesiyle pek ilgilenmemiş ve çocukluğu, çabuk başlayıp çabuk biten bir geçiş evresi olarak nitelendirmiştir. İlerleyen yıllarda ise Meryem'in kollarındaki Küçük İsa'nın resmedilişinde olduğu gibi anne-çocuk ilişkisini yücelten bir yaklaşım gündeme gelmiş ve on beşinci yüzyıldan itibaren çocuklar yeniden resme konu edilmişlerdir.¹⁸

Bütün bunların yanında, Ortaçağ Batı Dünyası'nda çocukluğa ilişkin herhangi bir tanımlama girişiminin ya da yeni bir kavramsallaştırmanın olmamasının burada çocukların sevilmediği gibi bir anlam taşımadığını da belirtmek gerekmektedir. Bu kavramsallaştırma çabasının çocuğa yönelik sevgiyle karıştırılmaması önemlidir. Bu çaba, çocukluğun kendine özgü özellikleri bulunduğu ve bunların onu yetişkinlerden hatta genç insanlardan farklı kıldığı bilinciyle ilişkidir ve bu bilincin de Ortaçağ Avrupası'nda henüz gelişmediği gerçeğini ortaya çıkarır.¹⁹ İktisadi koşulların değişmesine bağlı olarak gelişen burjuvazinin ve ilerleyen bilimsel etkinliklerin dönüştürücü gücü sayesinde on beşinci ve on altıncı yüzyıl itibarıyla artık bu bilinç yerleşmeye, çocuk ve çocukluk algısına ilişkin tutum farklılaşmaya başlamıştır. Eğitim kurumlarının açılması, okur-yazarlık oranının artması, bilimin ilerlemesi Ortaçağ'ın ardından çocuklara uygun kıyafetlerin hazırlanmasına, oyuncakların tasarlanmasına, çocuk ve yetişkin dünyasının birbirinden ayrılmasına olanak tanımıştır.

Kaynakça

BERNAL, John Desmond, *Tarihte Bilim*, Cilt I, Çeviren: Tonguç Ok, Evrensel Basın Yayın, İstanbul 2009.

BLOCH, Marc, *Feodal Toplum*, Çeviren: Melek Fırat, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2007.

BUMİN, Kürşat, *Batı'da Devlet ve Çocuk*, Patika Yayıncılık, İstanbul 1998

ERDEM, Mustafa, *Hız. Adem (İlk İnsan)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005.

FÜLBERTH, Georg, *Kapitalizmin Kısa Tarihi*, Çeviren: Sadık Usta, Yordam Kitap, İstanbul 2008.

GANDER, Mary J., GARDINER, Harry W., *Çocuk ve Ergen Gelişimi*, Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Bekir Onur, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004.

GANSHOF, François Louis, *Feudalism*, Translated by: P. Grierson, Harper Torchbooks, London 1952.

HARMAN, Chris, *Halkların Dünya Tarihi, Taş Çağından Yeni Binyıla*, Çeviren: Uygur Kocabaşoğlu, Yordam Kitap Basın ve Yayın, İstanbul 2011.

JONES, Robert C., *A Brief History of The Inquisition*, Zondervan Publishing House, Georgia 1998.

SCOTT, George Ryley, *İşkence Tarihi*, Çeviren: Hamide Koyukan, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2003.

TAN, Mine, "Çağlar Boyunca Çocukluk", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 1, Ankara 1989, ss. 71-88.

TÜMER, Günay, "Asli Günah", D. İ. A., İstanbul 1991.

WALLERSTEIN, Immanuel, *Modern Dünya-Sistemi, Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyılda Avrupa Dünya-Ekonomisinin Kökenleri*, Cilt I, Çeviren: Latif Boyacı, Bakış Yayınları, İstanbul 2004.

¹⁸ Tan, a.g.m., s. 77.

¹⁹ Tan, a.g.m., s. 79.

Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Şer'iyeye Sicil Defterlerine Göre Çocuk

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Vehbi İMAMOĞLU
Sinop Üniversitesi / Sinop

Giriş

Tarih araştırmalarında, herhangi bir devleti veya devri tarihi gerçekliklere uygun bir şekilde incelemek ve o devre ait siyasi, idari, askeri ve kültürel gerçekleri ortaya koyabilmek için, söz konusu döneme ilişkin arşiv belgelerini görmek gerekir.¹ Şer'iyeye Sicil Defterleri, Osmanlı Devleti'nde adaletin temsilcisi konumunda olan kadıların, vazifelerinin gereği, buldukları yerlerdeki toplumsal, ekonomik, siyasî ve askerî hayatı bütün yönleri ile kayıt altına aldıkları defterlerdir. Defterlerde şer'î ve örfî hukukun uygulanış biçimi, miras, alacak-verecek davaları, gayr-i Müslimlerin hukukî durumları, aile yapısı, evlilik, boşanma, şahitlik ve sosyal statü gibi konular hakkında da veriler bulunur. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nde çocukların sosyoekonomik durumları hakkında bilgi edinilebilecek önemli bir kaynak da Sicil Defterleridir.

Sicil, sözlükte, kaydetmek ve karar vermek anlamlarına gelmektedir. Terim olarak ise, kadıların insanların bütün hukuki durumlarıyla ilgili verdikleri karar örneklerini ve yargıyı ilgilendiren her türlü yazılı kaydı içeren kadı defterleri veya mahkeme kayıtlarını ifade eder.² Osmanlı Devleti'nde kadılar yargılama yaparken yanlarında mutlaka bir kayıt defteri (sicil defteri) bulundurmak zorundaydı. Bu defterler yargılama kayıtlarının düzenli bir şekilde tutulduğu şer'î ve hukuki belge niteliğindedir.

Şer'iyeye Sicilleri bu anlamda şer'î bölge mahkemelerinde, kadıların vermiş olduğu i'lam ve hüccet gibi kararların ve merkezi yönetim tarafından gönderilen her türlü ferman, emir ve tebliğlerin kaydedildiği defterlerdir.³ Şer'î Mahkemeler, pek çok davanın görüldüğü yargı organı olarak, Osmanlı dönemine ilişkin toplum hayatına dair bilgi edinilebilecek resmi devlet dairesi özelliğine sahiptir. Birinci el kaynak olmalarının yanı sıra düzenli ve kesintisiz tutulma nitelikleriyle de son derece önemli belgeler konumundadır.

Tanzimat dönemine kadar sancakların idarî-kazaî birimleri olan kazaların kazaî idarî otoritesini temsil eden kadılar, aynı zamanda şehrin ve buraya bağlı köylerin iktisadî, kültürel ve coğrafi bakımdan merkezi konumdaki adlî ve idarî otoritesiyken; Batılılaşma hareketleri çerçevesinde devletin kurumsal bünyesinde meydana gelen değişim ve dönüşüme paralel olarak görev ve yetkilerinde birtakım değişiklikler olmuştur. Özellikle klasik Osmanlı hukukunun yanında Batı usulü hukukun benimsenmesi sonucu, Şer'î mahkemelerin yanında Nizamiye mahkemelerinin kurulmasıyla Şer'iyeye sicillerinin içeriğinde ve belge türlerinde değişime sebep olmuştur. Tanzimat sonrası değişimle birlikte Adliye Teşkilatı'nda yeni mahkemeler ortaya çıkmış ve bunun sonucunda Şer'iyeye Mahkemelerinin görev ve sorumluluk alanları kısıtlanmıştır.⁴ Öncelikle 1837 yılında, İstanbul Kadısının makamı, Bab-ı Meşihat'taki boş odalara taşınarak ilk defa resmi bir mahkeme binası oluşturulmuştur.⁵ Bir yıl sonra (1838) merkezde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye kurulurken, taşrada Memleket, Muhassıllık ve İdare Meclisleri oluşturulmuş ve Şer'iyeye Mahkemeleri yeniden örgütlenmiştir.⁶ Bu şekilde yeniden örgütlenen mahkemeler, mali ve idari alandaki yetkilerini daha sonra oluşturulan yerel meclislere

¹ Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991, s. 27.

² Ahmet Akgündüz, *Şer'iyeye Sicilleri*, C. I, İstanbul, 1988, s. 17.

³ İsmet Binark, *Arşiv ve Arşivcilik Bilgileri*, Ankara: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı Yayınları, Yayın No: 3, 1980, s. 66.

⁴ İmamoğlu, *19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Adliye Teşkilatı Üzerine Batı Etkileri*, OMÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun, 2009, s. 203.

⁵ Cengiz Otacı, *Hukukun Laikleşme Serüveni*, İstanbul: Birey Yay., 2004, s. 231.

⁶ Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*, İstanbul: Birey Yay., 2004, s. 184.

devretmeye başlamıştır. Böylece Şer'i Mahkemeler, yargı alanındaki yetkilerini yerel meclislerle paylaşmaya başlamıştır.⁷

1867 tarihli Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nizamnamesi ise, Şer'iyeye Mahkemelerinin yetkilerini iyice daraltmış ve aile, miras, vakıf, şahsa karşı işlenen suçlar ve cezaları gibi şahsi hukuk davaları dışındaki bütün hususlar, Şer'i mahkemelerin yetki alanından çıkarılmıştır. Aynı yıl çıkarılan Şura-yı Devlet Nizamnamesi ile de idarî yargı yetkileri tamamen ellerinden alınan Şer'i mahkemeler⁸, bu tarihten sonra yetki alanına giren konularda verdiği belge türlerine göre ihtisaslaşmaya başlamıştır. Buna göre Şer'i Mahkemelerde kadının gördüğü davalarla ilgili Zabıt-ı Dava Defterleri, kadının merkeze herhangi bir konuda yaptığı bir bildirim veya taleplerin toplandığı İ'lâm Defterleri, herhangi bir konuda kişilere verdiği yetki belgesi olan hüccetlerin yer aldığı Hüccet Defterleri, kişiler arasındaki miras davalarıyla ilgili kayıtların tutulduğu Terike ve Kassamat Defterleri ile evlilik bilgilerini içeren Enkiha/Nikah Defterleri gibi defter türleri ortaya çıkmıştır.⁹

Nihayetinde yetkileri iyice daraltılan Şer'i Mahkemeler, Osmanlı Devleti'nin son dönemine geldiğinde, şahıs, aile ve miras hukuku gibi sınırlı alanda hizmet vermiştir. Osmanlı Devleti'nin son döneminde çocukların durumuna ilişkin Şer'iyeye Sicillerinden daha çok İ'lam, Hüccet ve Terike Defterlerinden hareket edilmiştir.

1-İ'lam, Hüccet ve Terike Defterlerinin Özellikleri

Bir yargı organı olarak Şer'i Mahkemelerde tutulan sicillerde, özel ve kamu hukukuna dair bilgiler yer almaktadır. Bu nedenle aile hukuku ve özelde çocuk hakları gibi konularda siciller kaynak değerini haizdir. Osmanlı döneminde çocukların durumuna ilişkin, mahkemeye konu olmuş evlilik, boşanma, miras ve velayet gibi hukuki işlemlerden çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Aynı zamanda gayr-i Müslim vatandaşların da durumlarıyla ilgili verilere ulaşılabilir. Söz konusu nitelikleri dolayısıyla Şer'iyeye Sicil Defterleri hukuki belge özellikleriyle toplumsal hayata dair kaynaklık edebilir.¹⁰

Şer'iyeye sicillerinde en çok bulunan belge çeşitlerinden biri olan i'lamlar, günümüzdeki mahkeme kararlarına benzeyen i'lamat-ı şer'iyeye veya bir başka deyişle Şer'î i'lamlardır. İ'lam, sözlükte bildirmek anlamına gelir. Terim olarak ise, Şer'î bir hükmü ve altında karar veren kadının imza ve mührünü taşıyan yazılı belgeye verilen addır. Her i'lam belgesi, davacının iddiasının dayandığı delilleri, davalının cevabını ve iddiaları reddetme durumunda bunun sebeplerini ve verilen kararın gerekçelerini içeren kayıtlardır. İ'lam belgelerinin en önemli özelliği, hâkimin verdiği kararı ihtiva etmesidir.¹¹

Şer'iyeye sicillerinde sıkça görülen diğer bir kayıt türü de hüccetlerdir. Hüccet, "hâkim huzurunda ikrar ve takrir ve akit ve vasi tayini ve bir hususa izin verilmesi gibi hükmü ihtiva etmeyen hususlar hakkındaki vesikalar hakkında kullanılan bir tabirdir."¹² Defterlerde kullanılan anlamı ise, taraflardan birini ikrarını, diğerinin kabulünü içerip kadının hükmü olmaksızın belgenin üst tarafında mühür ve imzasının olduğu belgeye verilen addır.¹³ Hüccetlerde kadının kararı veya hükmü bulunmaz; ancak tarafların iddia ve kabullerini ortaya koyar. Bu yönüyle de kesinlik kazanır.

Şer'î mahkeme tarafından verilen hüccet, söz konusu meselede karşı taraf aleyhine verilmiş bir karar gibidir. Bu anlamda açılan dava sonucu taraflara verilen hüccet, aleyhte açılacak davalarda kullanılacak kesin delil niteliğindedir.¹⁴ Çocukların durumlarına ilişkin bilgi bulabileceğimiz hüccet türleri ise, vesayet, nafaka ve veraset hüccetleridir.

Vesâyet Hücceti, yaşlı veya akli dengesini kaybetmiş kişiler için vasi tayinlerinin yapıldığını gösteren belgelerdir. Özellikle çocuk haklarının korunmasına ilişkin tedbirleri içeren bir belge olması

⁷ Sedat Bingöl, "Tanzimat Sonrası Taşra ve Merkezde Yargı Reformu", *Osmanlı*, Ankara: Yeni Türkiye Yay., C. 6, s. 542.

⁸ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-i Belediyeye*, İstanbul, 1338, C. I, s. 273.

⁹ Muhammed Ceylan, "Tanzimat Dönemi Sonrası Şer'iyeye Sicil Defterlerinin Muhteva ve Diplomatik Açından Tahlili", *OTAM*, 29/Bahar 2011, s. 65.

¹⁰ Akgündüz, aynı yer.

¹¹ Akgündüz, "İslam Hukukunun Osmanlı Devletinde Tatbiki: Şer'iyeye Mahkemeleri ve Şer'iyeye Sicilleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 14, Ekim 2009, s. 36.

¹² Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, C. 1, 2. Baskı, 1971, s. 865.

¹³ Akgündüz, *a.g.e.*, s. 21.

¹⁴ Akgündüz, *a.g.m.*, s. 28.

neniyle Osmanlı Devleti'nde çocukların durumlarıyla ilgili incelemeye alınması gereken bir belge türüdür. Kişi haklarıyla ilgili bir diğer belge nafaka hüccetleridir. Nafaka hüccetleri genellikle iki türdür. Bunlardan birincisi boşanan ya da eşi tarafından terk edilen kadının geçimini sağlamak üzere mahkemeye başvurup talep ettiği ücreti gösteren çeşididir. İkincisi ise, çocuk ya da yaşlı veya aklî dengesi yerinde olmayanlar için velilerinin veya bizzat kişinin kendisinin talep ettiği ücreti gösteren belgelerdir. İspât-ı Verâset Hüccetleri ise, kişinin miras işlemlerinden yararlanabilmek için mahkemeden aldığı belgelerdir. İspat-ı Rüşd Hücceti denilen bir diğer hüccette ise, reşitlik iddiasını dile getiren şahsın durumu belgelenir. İspat-ı Rüşd Hüccetleri, Osmanlı döneminde çocuğun toplumsal hayatta hakkını rahatlıkla arayabileceğini göstermektedir. Bu hüccetlerde çocuklar kendisine vasî olarak tayin edilen kişiyle birlikte mahkemeye delillerini sunarak hakkını arar.¹⁵

Tereke kayıtları ise, kadı sicillerinde yer alan ayrıntılı belgelerden biridir. Vefat eden kişinin geride bıraktığı varlığı olarak tereke/terike, ayrı defter olarak düzenlenebildiği gibi siciller içerisinde dağınık halde de bulunabilirdi.¹⁶ Şekil olarak kısa bir girişten sonra ölenin ismi ve varsa unvanı yazıldıktan sonra yaşadığı mahalle veya köy, ailesi ve diğer mirasçıları belirtilir. Kimlik bilgileri haricinde kişinin yaptığı iş ve gayrimenkul cinsinden malların evsafına yer verilir. Bundan sonra terekede olan her türlü mal ve alacak listelenerek altına açık artırma usulü fiyatlandırılmayla değeri yazılır. Kaydın sonunda kadılık makamının paylaşırma hizmeti karşılığı belirlediği resm-i kısmet gibi vergi, cenaze masrafları ve varsa borcu tespit edilip toplam ederden düşülür ve geri kalan miktar mirasçılar arasında bölüştürülürdü. Söz konusu paylaşım elbette İslam Hukuk usullerine göre yapılırdı.

2-Osmanlı Devleti'nde Çocuk Hakları

İslam hukuk usullerinin benimsendiği Osmanlı Devleti'nde çocuk hakları, İslam hukuku esas alınmak suretiyle düzenlenmiştir. İslam hukukuna göre insan hayatı anne karnındayken başlar ve daha bir cenin halindeyken bile bazı haklara sahip olur. İslam miras hukukuna göre anne karnında bir cenin halinde bulunan çocuk mirastan pay alabilmektedir. Şer'iyye sicillerinde "hisse-i haml" olarak adlandırılan bu hak, anne karnındaki çocuğun mirastan hissesine düşen payı ifade eder.¹⁷ Bu nedenle kasten çocuk düşürme (Iskat-ı cenin), Osmanlı Ceza Hukuku'nda suç sayılır. Bu konuda Kur'an-ı Kerim'de yer alan iki ayet delil oluşturur: "*Yoksulluk kaygısıyla çocuklarınızı öldürmeyin. Onları da sizi de doyuran/rızıklandıran biziz*" (Hud 11/6) "*Onların öldürülmesi gerçek büyük bir suçtur*" (İsra 17/31).

Osmanlı Devleti'nde çocuklarla ilgili bazı dönemler tespit edilebilir:

- Çocuğun doğumundan yürümeye başladığı süreye kadar geçen dönem (ilk çocukluk)
- Çocuk erkekse sünnet edilme süreci
- Sıbyan mektebine başlama süreci (Amin alayı)
- Yetişkinliğe geçiş

İlk çocukluk dönemine ilişkin Osmanlı devri uygulamalarına bakıldığında, çocuğun babanın hukukî denetim ve velayeti altında olduğu görülür. Bununla birlikte eğitimiyle anne yakından ilgilidir. İslam hukukuna göre çocuğun bakımından baba sorumlu olduğu için Osmanlı ailesinde de çocuğun beslenmesiyle ilgili sütannelik uygulamalarına sıkça rastlanır. Daye/taya adı verilen sütanneler daha çok zengin ve varlıklı ailelerde görülse de Osmanlı aile yapısı içerisinde yer bulduğu kabul edilebilir. Bundan başka bir de bakıma muhtaç çocukların korunup kollanması meselesi vardır. Osmanlı hukuk sistemi içerisinde önemli bir yer edinmiş olan korunmaya muhtaç çocuklar, öncelikle kurulan vakıflar aracılığıyla gözetilmekteydi. Vakıflar, kimsesiz ve yoksul çocukların bakımlarının yanı sıra eğitim ihtiyaçlarının karşılanması noktasında da işlev görmekteydi.¹⁸

¹⁵ Hüseyin Vehbi İmamoğlu, 2093/279 (H.1327-1329,M.1909-1911) Trabzon Şer'iyye Sicil Defterine Göre Yöre Araştırması, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2003, s. 13.

¹⁶ İlker Er, "Balıkesirli Tereke Sahipleri Hakkında Sosyokültürel Açından Bazı Değerlendirmeler (1670-1700)", BAÜSBED, 12 (21), s. 369.

¹⁷ Ömer Düzbakar, "Osmanlı Devleti'nin Dilencilere Bakışı (Bursa Örneği)" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 1/5, Fall 2008, s. 293.

¹⁸ Sevda Uluğtekin, "Yirminci Yüzyılda Türkiye'nin Çocukları: Sorunlar ve Beklentiler", *Sosyal Hizmette Yeni Yaklaşımlar ve Sorun Alanları*, Prof. Dr. Nihal Turan'a Armağan, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Hizmetler Yüksekokulu Yayını, Ankara, 2001, s. 8.

Osmanlı Devleti'nde sünnet merasimleri, herkese açık bir şekilde şölen tarzında gerçekleşen uygulamalardan olup Türk toplum yapısı içerisinde birleştirici ve bütünleştirici unsurlardan biri olarak değerlendirilebilir. Özellikle şehzadelerin sünnet düğünleri oldukça görkemli bir organizasyona sahne olur ve Sûr-i Hümayun olarak anılırdı.¹⁹

Osmanlı'da çocuğun eğitim hayatına başlaması da yine tören havasında yapılan bir etkinlik olmuştur. Daha çok varlıklı ailelere has olsa da ekonomik durumuna göre farklılık arz eden bir nitelikte törenler düzenlenmiştir. Bed-i Besmele Cemiyeti ya da halk ağzıyla Âmin Alayı olarak bilinen bir tören yapılır ve ilâhiler okunur dualar edilirdi. Bu sırada çocuklar yüksek sesle “âmin” der ve bundan dolayı da “Âmin Alayı” olarak isimlendirilirdi.²⁰

Çocuğun doğumundan yetişkinliğe ulaşmasına kadar geçen her evrede tören niteliğinde uygulamaların olması, Osmanlı Devleti'nin çocuğa verdiği önem ve değeri ortaya koyar. Sosyal hayat içerisinde bir birey olarak önemli bir yeri olan çocuğun hukukî anlamda da pek çok hakkının olması gayet doğaldır. Çağdaşları arasında ayırt edici bir durum olma özelliğiyle modern hukuk sistemine de örneklik teşkil etmiştir.

Sosyal devlet anlayışı çerçevesinde halkının ihtiyaçlarını gözeten bir devlet olma idealinde olan Osmanlı'da, çocuğa verilen önem dolayısıyla da, çocukların haklarının korunmasına ilişkin tedbirler geliştirilmiştir. Bu tedbirlerin başında çocuklara vasî tayin edilmesi gelir. Vasî, kendi haklarını kullanma ehliyeti olmayan kişilerin mallarını onlar adına koruma, işletme ve tasarruf etme hakkının tanındığı kişidir.²¹

Çocukların bakım masrafları İslam ve Osmanlı hukukunda babaya ait olarak değerlendirilmişse de, boşanma durumunda iki farklı dönem söz konusu edilmiştir. Bunlardan ilki çocuğun doğumundan 7 yaşına kadar geçen süreyi kapsayan ve “el-velâye ale'n-nefs/nefse velayet” kavramıyla ifade edilen ve gayr-i mümeyyizlik devresi (hidâne) olarak bilinen dönemde bakım sorumluluğu anneye verilmiştir. 7 yaşından buluş çağına gelinceye kadar ise, çocuğun her türlü bakımından baba sorumludur.²² Çocuğun mallarının idaresi ise, velayet/vesayet kapsamında “el-velâye ale'l-mâl” şeklinde ifade edilirdi.

Boşanma durumunda çocukların bakım masraflarını kimin üstleneceği konusu yukarıda ifade edildiği şekilde olsa da, bazı muhâlaa kayıtlarında kadınlar, çocuklarının bakım masraflarını kendileri üstlenmek istemişlerdir.²³ Boşandıktan sonra çocuğunun nafakasını üstlenen kadın aslında bir bakıma nafakayı bedel olarak ödemeyi kabullenmiş sayılır. Bu nedenle bazı muhâlaa davalarında çocuğun bakımını üstlenen kadınlar, çocuk vefat ederse kocanın kadından hiçbir hak talep etmemesi şartını da ekletmişlerdir.²⁴

Eşlerin boşandıktan sonra velâyeti annede olan bir çocuğun annesi vefat eder veya biriyle evlenirse, velâyet anne tarafından akrabası olan en yakın kadına geçer. Çocuk ergenlik çağına ulaşınca, bu defa velâyet hakkı babaya geçer. Şayet baba da ölürse, velâyet baba tarafından en yakın akrabaya geçer. Çocuğun velileri veya vasileri herhangi bir sebeple çocuğa bakamayacak bir durumdaysalar, velâyet veli veya vasî olabilecek başka birine devredilirdi.²⁵

Osmanlı Devleti'nde kimsesiz ve yetim çocukların bakımı meselesi de ayrıntılı olarak düşünülmüştür. Bu doğrultuda geliştirilen velayet/vesayet ve akile uygulaması ile vasiyetnamelerde yetimlerin korunması ve kollanmasına yönelik hükümlerle, bu tür çocuklara sahip çıkmak ve aile eksikliğini mümkün olduğunca hissettirmemeye çalışmak adına toplum olarak görevler edinilmiştir.²⁶ Bunun dışında maddi durumu iyi olmayan ailelerin çocukları veya terk edilmiş çocukların daha iyi bir

¹⁹ Ebru Baykal, *Osmanlılarda Törenler*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2008, s. 68.

²⁰ Haluk Şehsuvaroğlu, “Eski İlk Mektepler ve Mektebe Başlama Merasimleri”, *Asırlar Boyunca İstanbul*, Atatürk Kitaplığı, İstanbul, 1979, s. 91.

²¹ Pakalın, *a.g.e.*, C. III, İstanbul, 1993.

²² Alauddin Ebû Bekr b. Mes'ud el-Kasani, *Bedâiyu's-Sânâî' fi Tertibi's-Şerai*, C. 4, Beyrut, 1974, s. 41.

²³ Örnek bir dava için Bkz.: Düzdağ, *a.g.m.*, ss. 47-48. Rıdvane binti Abdullah, kocası Mahmud bin Abdullah'tan 5000 dirhem mehr-i müeccel, iddet nafakası ve meûnet-i süknaadan vazgeçmek suretiyle ayrılmış, ayrıca yedi sene boyunca nafaka talep etmemek üzere çocuğunun bakımını üzerine almıştır.

²⁴ Saadet Maydaer, “Klâsik Dönem Osmanlı Toplumunda Boşanma (Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre)”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 16, Sayı: 1, 2007, ss. 313-314.

²⁵ Ümmiye Talay, *1871-1873 Arası Şer'iyye Sicili*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yakın Doğu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Lefkoşa, 2004, s. 48.

²⁶ Tahsin Özcan, “Osmanlı Toplumunda Yetimler”, *Sosyal Politikalar Dergisi*, Sayı: 1, Yıl 2006, s. 75.

eğitim almaları ve hayat sürmeleri için varlıklı ailelerin yanına gitmeleri konusunda, devlet hazinesinden para ayrılması gibi uygulamalara da gidilmiştir.²⁷

Korunmaya muhtaç çocuklarla ilgili yasal düzenlemelere ise ancak 19. Yüzyılda gidilmiştir. Bu doğrultuda yetim çocukların mallarının korunmasıyla ilgili olarak 1851 yılında “Eytam Nizamnamesi” çıkarılmıştır.²⁸ Batılılaşma çabaları çerçevesinde yapılan kanunlaştırma hareketleri içerisinde vilayet, liva ve kaza merkezlerinde şer’i mahkemelere bağlı Eytam Meclisleri ve Eytam Keseleri kurulmuştur.²⁹ Bu sandığın kuruluş amacı, yetim kalmış çocukların mallarını işletmek ve vasi veya velisine çocuğun aylık geçimini sağlayacak bir meblağ vererek mağduriyeti engellemektir.³⁰

Osmanlı Devleti’nde çocukların haklarına ilişkin pek çok başka tedbir daha alınmıştır. Çocuklara vasî tayin edilmesinden başka dilsiz ve göremeyen çocukların eğitimi için II. Abdülhamid tarafından H. 4 Safer 1307/M. 30 Eylül 1889 tarihinde bir okul açılması³¹ ve çocuk tacirlerinin yakalanıp cezalandırılması³² gibi pek çok konuda koruyucu ve önleyici tedbirler söz konusudur.

Çocukların bakımıyla ilgili olarak sağlık açısından da tedbirlerin alındığı dikkati çeker. Osmanlı Devleti çocuk sağlığıyla ilgili genel olarak kendisinden önceki Türk devletlerinde izlenen sağlık politikalarını uygulamıştır.³³ Bu konuda çocuk hastalıklarının önlenmesi ve hasta çocukların tedavisi için yoğun çaba sarf edildiği bilinmektedir. Özellikle tetkîh-i cüderî (çiçek) ve tifo gibi çocuk hastalıklarının ortadan kaldırılması, çiçek hastalığına yakalanan çocuklara aşı yapılması ve bakımlarına özen gösterilmesi için tedbirlerin alınması için uğraş verilmiştir.³⁴ Hastalığın yayılmasını önlemek için ilki 30 Mayıs 1885 tarihinde olmak üzere çeşitli aralıklarla nizamnameler yayınlanmıştır.³⁵

3-Şer’iye Sicillerinde Çocuklarla İlgili Örnekler

Şer’iye Sicilleri, Osmanlı Devleti’nin adalet temsilcileri olan kadıların, vazifelerinin gereği, buldukları yerlerde toplumsal, ekonomik, siyasî ve askerî hayatı bütün yönleri ile kayıt altına aldıkları defterlerdir. Şer’î ve örfî hukukun uygulanış biçimi, miras, alacak-verecek davaları, gayr-i müslimlerin hukukî durumları gibi konularda da bilgi edinilebilecek kaynaklar olan Şer’iye Sicil Defterleri, aynı zamanda, aile yapısı, evlilik, boşanma, şahitlik, sosyal statü gibi konular bakımından da çocukların o dönemdeki sosyoekonomik durumları hakkında önemli veriler içermektedir. Bu bağlamda Şer’iye Sicil Defterleri tarandığında çocukların yaşayış, sosyal hayata katılım ve hukukî durumları hakkında verilere ulaşılabılır. Bu bağlamda sicillerde yer alan bazı hüccetler örnek olarak ele alınabilir:

3.1.Nafaka Hücceti

Takdîr-i Nafaka Hücceti

Tarihi: Hicri 12 Zilkâdeti’ş-Şerîf 1327

Milâdi 27 Eylül 1909

Fi’l-asli Erzurum vilâyetinin Tenker karyesinden olup, merkez vilâyeti olan medîne-i Trabzon mahallâtından Ayafilbo mahallesinde sâkinler, âti’l-ismi sağîretânın babaları ve veli mecreleri olduğu bi’l-izâfe zâhir ve mütehakkık olan Ahmedoğlu Kâmil ibn-i Ahmed ibn-i Mustafa, medîne-i mezkûre

²⁷ Bekir Onur, *Anılardaki Aşklar, Çocukluğun ve Gençliğin Psikoseksüel Tarihi*, Kitap Yayınları, İstanbul, 2005, s. 102.

²⁸ Emine Akyüz, “Cumhuriyet Döneminde Çocuk Hakkındaki Gelişmeler”, 2. *Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi*, Ed.: Bekir Onur, ÇOKAUM Yayınları, Ankara, 1999, s. 495; Nizamnamenin tam metni için Bkz.: *Düstur*, Tertip: 1, C. 1, 1289, ss. 270-275.

²⁹ Özcan, “Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytâm Sandıkları”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 14, Yıl: 2006, s. 113.

³⁰ Muammer Salim, *Geçmişten Günümüze Türkiye’de Çocuk Koruma Politikaları ve Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu*, SDÜSBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2011, s. 37.

³¹ Ramazan Günay & Halil İbrahim Görür, “Osmanlı Devleti’nde Sağır, Dilsiz ve A’mâ Mektebi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 32, Sayı: 53, 2013, s. 58.

³² Uriel Heyd, “Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat”, Çev: Selahaddin Eroğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 26, Sayı: 1, 1984, s. 636.

³³ Haldun Eroğlu, Güven Dinç & Fatma Şimşek, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tetkîh-i Cüderî (Çiçek Aşısı)”, *Millî Folklor*, 2014, Yıl: 26, Sayı: 101, s. 194.

³⁴ Güven Dinç, Fatma Şimşek & Hasan Eroğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Te’vem Maaşı” *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (2009/1), ss. 79-80.

³⁵ A. Süheyl Ünver, *Türkiye’de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1948, ss. 222-223.

mahkemesinde, meclis-i şer'î şerîf-i enverde, medîne-i mezkûre mahallâtından Tekye mahallesinde müste'ciren ikâmet eden Bahriye binbaşlarından Hüseyin Efendi'nin haremi Hatîce Hanım ibnet-i Edhem Efendi tarafından tasdîka vekîl şer'îsi zevci, binbaşı mûma ileyh Hüseyin Efendi mahzarında, takrîr-i kelâm ve ta'bir ani'l-merâm edip, velileri olduğum sulbiye kızlarım tahmînen on bir yaşında Refîka, altı yaşında Hûriye'nin asla malları olmayup, ben dahî mu'assire olmamla sağîretân mezbûretânî infâk ve eksâya kudretim olmayup, sağîretân mezbûretân Refîka ve Hûriye'yi mûma ileyha Hatîce Hanım'ın hânesinde bir mu'tâd hizmet ve tehzîb-i ahlâk etmek üzere, her biri, iş bu tarîh-i vesîkadan i'tibâren şehriyyi yigirmi guruş ücret-i tesmiyeleriyle müekked, mûma ileyha Hatîce Hanım'a bi'l-velâye icâre ve teslîm ve alâ vechi'ş-şer'î istihdâm etmek üzere beher şehir müstehak oldukları ucûrât-ı müsemâdan on beşer guruşdan otuz guruşunu sağîretân mezbûretân Refîka ve Hûriye'nin nafaka ve kisve behâ ve sâir levâzım-ı zarûriyyelerine harç ve sarfe ve mâ adâ on guruşu sağîretân mezbûretân için bi'l-emâne yedinde hıfz ve ibkâya, müekked mûma ileyhâya izâfetle vekîl mûma ileyh Hüseyin Efendi'ye emr eylediğimde, ol dahî ber minvâl-ı muharrer, bi'l-vekâle her birini istîcâr ve teslîm ve kabûl ve emrim üzerine meblağ-i mezbûr kırk guruşun otuz guruşunu sağîretân mezbûretânın nafaka ve kisve behâ ve sâir levâzım-ı zarûriyyelerine harç ve sarfe ve mâ adâ on guruşunu sağîretân mezbûretân için bi'l-emâne yedinde hıfz ve ibkâya müekked mûma ileyhâya izâfetle vekîl mûma ileyh Hüseyin Efendi ta'ahhüd eyledi, dedik de, ma vaka'a bi't-talep ketb olundu. Fi'l-yevmi's-sâni aşere min şehri Zilkâdeti'ş-Şerîf li-seneti seb'un ve işriyne ve selâse mietin ve elf.

Kavak Meydan mahallesinden Şeyhoğlu Behçet ibn-i Kahraman

Ayafılbo mahallesinden Erzurumlu Deveci Ahmed Harun ibn-i Muhammed ve gayrihum.³⁶

Belgede maddi durumu iyi olmayan bir ailenin çocuklarının daha iyi bir eğitim almaları ve hayat sürmeleri için varlıklı bir ailenin yanına gitmelerinden söz edilmektedir. Her bir çocuk için aylık 20 kuruş ücret tespit edilmiş olup iki çocuk için toplam 40 kuruş ücretin 30 kuruşunu çocukların zorunlu ihtiyaçlarına ayrılmasına ve geriye kalan 10 kuruşun da yine çocuklar için emanet olarak tutulmasına dair hüküm verilmiştir.

3.2. Takdir-i Nafaka Hüceti

Takdîr ve Nafaka Hüceti

Tarihi: Hicri 9 Zilkâdeti'ş-Şerîf 1327

Milâdi 24 Eylül 1909

Merkez vilâyeti olan medîne-i Trabzon mahallâtından Tekfur Çayırı mahallesinde sâkin Mânioglu Temel ibn-i Ali ibn-i Abdullah, medîne-i mezkûre mahkemesinde, meclis-i şer'î şerîf-i enverde, sulb-i kebîr oğlu Ali mahzarında, takrîr-i kelâm ve ta'bir ani'l-merâm edip, ben hasta ve fakir ve kâr-u kesbeden âciz olup, nafakaya eşeddü ihtiyâç ile muhtâc olmamla, oğlum mezbûr Ali üzerine, kîbel-i şer'den mikdâr-ı kifâye nafaka farz ve takdîr olunmak matlûbumdur dedik de; fi'l-hakîka mezbûr Temel'in takrîr-i meşrûhi vakı'a mutâbık ve nefsi'l-emre muvâfık ve zikrî âti meblaği dahî, kadr-i ma'rûf iduği zeyl-i vesîkada muharreru'l-esâmi-i müslimînin meclis-i şer'de, alâ tarîkı'ş-şehâde ihbârlarıyla zâhir ve mütehakkık olmakla, mezbûr Temel'in nafaka ve levâzım zarûriyyesi için oğlu mezbûr Ali üzerine, iş bu târih-i vesîkadan i'tibâren kîbel-i şer'den yevmiyyi kırk paradan şehriyyi otuz guruş nafakayı farz ve takdîr olunup, meblağ-i mefrûzi mezkûri harç ve sarfe ve lede'l-iktizâ istidâneye ve inde'z-zarfı oğlu mezbûr Ali üzerine rucûhi babası mezbûr Temel'e kîbel-i şer'den izin verilmeğın, ma vaka'a bi't-talep ketb olundu. Fi'l-yevmi't-tâsi' min şehri Zilkâdeti'ş-Şerîf li-seneti seb'un ve işriyne ve selâse mietin ve elf.

Çizmecizâde Ahmed Rasim Efendi

Hâfız Muharrem Efendi ve gayrihum.³⁷

Bu belgede de boşanmış bir annenin oğlu için aylık otuz kuruş nafaka talep ettiği kayıtlıdır.

3.3. Vesayet Hüceti

Vesâyet Hüceti (Numara 9)

Tarihi: Hicri 16 Zilkâdeti'ş-Şerîf 1327

Milâdi 1 Ekim 1909

³⁶ İmamoğlu, *Trabzon Şer'iyye Sicil Defterine Göre Yöre Araştırması*, s. 25.

³⁷ İmamoğlu, *Trabzon Şer'iyye Sicil Defterine Göre Yöre Araştırması*, s. 30.

Merkez vilâyeti olan medîne-i Trabzon mahallâtından Kasım Ağa mahallesi mütemekkinlerinden ve Tebe'â-i Devlet-i Aliyye'nin Ermeni milletinden iken, bundan ekdâm vefât eden Derhemyar Surmân Keforak veled-i Himyarsum veled-i Etam'ın sulb-i sağır oğulları Semyun ve Teârev'in babaları müteveffâ mezbûrdan mevrûs mallarını hıfz ve hırâsete ve umûrlerini tesviye ve rû'yete kibel-i şer'eden bir vâsi nasb ve ta'yin olunmak ehem ve elzem olduğu ecilden sağırân mezbûrânın vâlideleri olup, millet-i beyyinede doğruluk ile ma'rûf ve her vecihle vesâyet uhdesinden gelmeğe kâdire iduğu ve zeyl-i rakîmede, murakkemu'l-esâmi-i kesân ihbârlarıyla lede's-şark-ı enver, zâhir ve mütehakkık olan, iş bu ba'seti'r-rakîme, Erînef ibnet-i Ofanos, sağırân mezbûrânın vakt-ı rüşd ve seddâdlarına değin, babaları müteveffâ mezbûrdan mevrûs mallarını hıfz ve hırâsete ve umûrlerini tesviye ve rû'yete kibel-i şer'eden vâsi nasb ve ta'yin olunduk da, ol dahî, vesâyet-i mezkûreyi kabûl ve hizmet-i lâzimesini kemâ yenbeği edâya ta'ahhüd ve iltizâm etmeğin, ma vaka'a bi't-talep ketb olundu. Fi'l-yevmi's-sâdis aşere min şehri Zilkâdeti's-Şerîf li-seneti seb'un ve selâse mietin ve elf.

Muhtar Kotoğlu Erdeşis veled-i Behoki

İhtiyâr meclis a'zâsından Solakyan Hasık ibn-i Mikâil

Saramyan İstan ibn-i Nartabus ve gayrihum.³⁸

Gayr-i Müslim bir aileye dair olan bu belgede ise, babalarını kaybetmiş iki çocuğun mallarını reşit oluncaya kadar idare edecek bir vasî tayin edildiği görülmektedir. Ancak tayin edilen vasî ile ilgili halk arasında doğruluğu ile tanınmış ifadesine yer verilmesi, vasî tayinlerinde dikkat edilen önemli bir ayrıntıyı gözler önüne sermektedir. Buradan da Osmanlı Devleti'nin çocuk haklarına ne denli riayet ettiği anlaşılmaktadır.

3.4.İspat-ı Rüşd Hücceti

İspât-ı Rüşd Hücceti

Tarihi: Hicri 16 Muharremu'l-Haram 1328

Milâdi 28 Ocak 1910

Merkez vilâyeti olan medîne-i Trabzon mahallâtından Pazar Kapusu mahallesinde sâkin iken bundan ekdâm vefât eden Hacı Zekeriyya Kapudan ibn-i Abdullah ibn-i Abdurrahman'ın sulb-i oğlu Vasala, yigirmi beş yaşında ve umûr ve husûs-i tesviyeye muktedir olduğunu iddi'a eden, mezkûr Pazar Kapusu mahallesinden Şükrü Efendi ibn-i Hacı Zekeriyya Kapudan ibn-i Abdullah medîne-i mezkûre mahkemesinde, meclis-i şer'î şerîf-i enverde, sâlifî'z-zikr Pazar Kapusu mahallesinde sâkin ve zât-ı ta'rîf-i şer'î ile ma'rufe, validesi Asiye Hatun ibnet-i Mustafa mahzarında üzerine da'va ve takrîr-i kelâm edip, bâ hüccet-i şer'î vasîm bulunan mezbûre Asiye Hatun, babamdan mevrûs ve ma defter kassâm eytâm sanduğuna vad' olunup, vasîm mezbûrenin irâdesinde ve vad'-i yedinde olup, şimdi umûr-ı husûsunca tesviyeye muktedir ve i'âne-i vasîden müstağni olduğumdan, mal-ı mevrûsumu bana edâ ve teslîme vasî mezbûre Asiye Hatun'a kibel-i şer'eden tenbih olunmak matlûbumdur deyu. Ba'de'd-da'va ve's-sûal mezbûre Asiye Hatun dahî cevâbında, mezbûr Şükrü Efendi'nin mal-ı mevrûsumuz bi'l-vesâye vad'i'l-yed eylediğini ikrâr mâ adâ rüşd müdde'asını inkâr etmekle, müdde'î mezbûr Şükrü Efendi bir vâsi meşrûh rüşd müdde'asını her biri, udûl-i ehrâr-i müslimînden ve mezkûr Pazar Kapusu mahallesinden Çizmecizâde Muhammed Tefvik Efendi ibn-i Hacı Ömer Efendi ve Molla Ahmedoğlu Tefvik Efendi ibn-i Mustafa nâm kimesneler şehâdetleriyle vasî meşrûh mufassal ve nehci şer'î mübeccel üzere bi'l-muvâcehe ispât etmeğin, şâhidân mezbûrân evvelen usûl-i mevzû'âsına tatbîkan ba-evrâk-ı mestûre memhûre sâlifî'z-zikr Pazar Kapusu mahallesi imâmı Molla Velizâde Hurşid Efendi ibn-i Süleyman ve muhtarı Molla Bekirzâde Ahmed Efendi ibn-i Hâfiz Osman Efendi ve ihtiyar meclisi a'zâsından Hattapzâde Nûri Efendi ibn-i nâm kimesnelerinden sırran ve ba'de Molla Bekirzâde Muhammed Avni Efendi ibn-i Hâfiz Osman Efendi ve Mahmudoğlu Arif Çavuş ibn-i Mustafa nâm kimesnelere alenen, lede't-tezkiye ve adl-i ve makbûli's-şehâde ettikleri bi'l-ihbâr lede's-şer'î'l-enverde zâhir ve mütehakkık ve şehâdetleri hayyız kabûlde vakı'a olmağın mûcibince mezbûr Şükrü Efendi'nin reşid olduğuna ba'de'l-hüküm ve'l-beyyine olunmağın, ma vaka'a bi't-talep ketb olundu. Fi'l-yevmi's-sâdis aşere min şehri Muharremi'l-Haram li-seneti semânun ve işriyne ve selâse mietin ve elf.

Abdullah Ağazâde Muhammed Ağa ibn-i Abdullah Ağa

Çizmecizâde Muhammed Ağa ibn-i Tûfan ve gayrihum.³⁹

³⁸ İmamoğlu, *Trabzon Şer'iyye Sicil Defterine Göre Yöre Araştırması*, ss. 31-32.

³⁹ İmamoğlu, *Trabzon Şer'iyye Sicil Defterine Göre Yöre Araştırması*, s. 59.

Bu davada babası vefat etmiş bir çocuğun reşit oluncaya kadar Eytam Sandığı'nda tutulan malları için artık reşit olduğu gerekçesiyle vasisine karşı ispat iddiasıyla mahkemeye başvurması söz konusudur. Vasî tayin edilen kişi her ne kadar iddiayı reddetse de mahkeme tarafından yapılan araştırma sonucunda iddia kabul edilmiş ve mallar çocuğun idaresine bırakılmıştır.

3.5.İspat-ı Veraset Hüccti

İspât-ı Verâset Hüccti

Tarihi: Hicri 29 Muharremu'l-Haram 1328

Milâdi 10 Şubat 1910

Merkez vilâyeti olan medîne-i Trabzon mahallâtından Kindinâr mahallesinde sâkin iken bundan ekdâm vefât eden Hacı Abdullahoğlu Mustafa ibn-i Abdullah ibn-i Abdurrahman'ın sulb-i oğlu ve bir vasîât-ı vârisi olduğunu iddi'a eden, mahalle-i mezkûre ahâlisinden Hacı Abdullahoğlu Temel ibn-i Mustafa ibn-i Abdullah, medîne-i mezkûre mahkemesinde, meclis-i şer'î şerîfi'l-enverde, müteveffâ mezbûrun zikr-i âti vecihle medyûn olan mezkûr Kindinâr mahallesi sâkinlerinden Boşnakoğlu Abdi ibn-i Osman mahzarında, üzerinde da'va ve takrîr-i kelâm edip, mezbûr Mustafa benim babam olup, vefât itdik de, verâseti sulb-i sahîh oğlu benimle zevce-i menkûhası İffet Hatun ibnet-i Şâkir Ağa ve sulbiye-i kebîre kızı Asiye'ye munhasıra olup, bizden başka vârisi ve terekesine müstehak âhar kimesnesi olmamakla, mûrisimiz müteveffâ mezbûrun, Boztepe mahallesinde kâin, elli lirâ kıymetli bir bab mülk-i menzilinden mâ adâ, mezbûr Abdi zimmetinde ve cihet-i karz-ı şer'den yigirmi dört kuruş alacak hakkı olup, kıbeli'l-ehz ve'l-istîfâ vefât etmekle sûal olunup, meblağ-i mezbûrdan mesele-i berâtımız vecihle bana isâbet eden on dört guruşu bana edâ ve teslim medyûn mezbûr Abdi'ye kıbel-i şer'den tenbih olunmak matlûbumdur deyu. Ba'de'd-da'va ve's-sûal, mezbûr Abdi dahî cevâbinda, müteveffâ mezbûra ol miktar guruş deyni olduğunu ikrâr, müdde'î merkûmun mâ adâ verâset-i müdde'asını inkâr etmekle, müdde'î mezbûr Temel bir vâsi meşrûh müdde'asın mutâbık beyyine talep olunduk da, her biri, udûl-i ehrâr-i ricâl-i müslimînden ve sâlifi'z-zikr Kindinâr mahallesi ahâlisinden Tarakçioğlu Muhammed Hâris ibn-i Osman ibn-i Abdullah ve Boşnakoğlu Hüseyin ibn-i Osman ibn-i Abdurrahman, nâm kimesneler şehâdetleriyle vasî meşrûh mufassal ve nehc-i şer'î mübeccel üzere bi'l-muvâcehe isbât etmeğın, şâhidân mezbûrân evvelen usûl-i mevzû'âsına tatbîkan, ba-varâka-ı mestûre memhûre sâlifi'z-zikr Kindinâr mahallesi imamı Eyüpzâde Ahmed Haya Efendi ibn-i Abbas Efendi ve muhtarı Kel Hasanoğlu Muhammed Fehmi Ağa ibn-i Ali nâm kimesnelerden sırren ve ba'de Nalbantoğlu Tufân Çavuş ile Hasan ve Köseoğlu Osman ibn-i Mustafa nâm kimesnelerden alenen, lede't-tezkiye 'adli ve makbûli'ş-şehâde ettikleri bi'l-ihbâr lede's-şer'î'l-enverde zâhir ve mütehakkık ve şehâdetleri hayyız kabûlde vakı'a olmağın mûcibince verâseti ba'de'l-hüküm ve'l-beyyine ma vaka'a bi't-talep ketb olundu. Fi'l-yevmi't-tâsi' ve'l-işriyne min şehri Muharremi'l-Haram li-seneti Semânun ve işriyne ve selâse mietin ve elf.

Abdullah Ağazâde Muhammed Ağa

Çizmecizâde Muhammed Ağa ve gayrihum.⁴⁰

Bu belgede ise veraset iddiasında bulunan bir çocuğun davası görülmektedir. Belgede aynı zamanda babasına borcu olan bir kişiden de söz edilmekte ve ileri sürülen miktar talep edilmektedir. Mahkeme şahit istemiş ve şahitlerin beyanlarına göre hüküm vermiştir.

Sicillerde bu türden pek çok belge bulunmaktadır. Bu belgelerden hareketle günlük yaşama dair çıkarımlarda bulunma imkânı elde edilebilir. Mahkeme yoluyla haklarında takdir edilen kararlardan sonra özellikle maddi anlamda tespit edilen miktarlardan insanlar arasında, kadın, erkek, çocuk, yaşlı gibi muhatabın farklılaşmasına bağlı olarak farklar oluştuğu dikkati çekmektedir. Nafaka konusunun kişinin ekonomik durumuyla ilgili olduğu dikkate alınırsa, şahsın yaşadığı mahallenin iktisadi yapısı hakkında tahmin yürütülebilir.

Ekonomik durum açısından yapabileceğimiz bir inceleme de Müslümanlarla gayr-i Müslimler arasındaki ilişkidir. Azınlık olarak tabir edebileceğimiz Müslüman olmayan halkların, özellikle maddi anlamda durumlarının Müslümanlardan kötü olmadığı, hatta çok zengin gayr-i Müslim vatandaşların olduğu da belgelere yansımıştır. Osmanlı Devleti'nin son döneminde gayr-i Müslimlerin Müslümanlara oranla maddi durumlarının daha iyi olduğu mahkemelere yansıyan nafaka, veraset ve tereke kayıtlarından anlaşılmaktadır.

⁴⁰ İmamoğlu, *Trabzon Şer'iyye Sicil Defterine Göre Yöre Araştırması*, ss. 96-97.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde çocuk, yetişkin bir kişiden aşağı tutulmaksızın değerli görülürdü. Devlet çocuğun haklarını korumak için birtakım tedbirler almıştı ki, mahkeme kayıtlarında sadece çocuğun haklarının korunması ile ilgili epey belge bulunmaktadır. Bunların başında gelen Vesâyet Hüccetleri ve Nafaka Hüccetlerinin bir bölümü, çocuğa verilen değeri göstermektedir. Osmanlı Devleti, çocuk için veli veya vasî tayin edilmesini ön görerek, ebeveynlerin ölmesi halinde ya da çocukla ilgili her hangi bir durumun söz konusu olduğu hallerde, çocuğun hakkının korunabilmesini sağlamıştır. Bu konuyla ilgili olarak da sicillerde birçok kayıta rastlanmış ve genellikle çocuk için günlük ortalama dört (4) kuruş nafaka talep edildiği görülmüştür. Bazen de mahkeme, çocuğun anne ve babası ölmüşse, malını veya parasını çocuk belli bir yaşa gelinceye kadar saklamak üzere bir vasî veya veliye emanet olarak vermiştir.

Osmanlı toplumunda kız çocuk ile erkek çocuk arasında, uygulanan hukuk sistemi nedeniyle ölmüş anne babanın malından, günlük geçimleri için haklarında takdir edilen para konusunda fark vardır. Erkeğe mirastan kadına göre iki misli pay veren bir hukuk sistemini benimsemiş olmasından kaynaklansa gerek, çocuğun nafakasını belirlerken de aynı anlayışı takip etmişlerdir.

Çocuğun kendisi de Osmanlı toplumunda hakkını arayabilmektedir. Şer'iyeye sicillerinde İspât-ı Rüşd Hücceti olarak geçen belgelerde, çocuk anne babasının ölümüyle kendisine kalan malları veya parayı emanet olarak elinde bulunduran kişiye karşı açtığı davayla rüştünü ispatlayıp, malını veya parasını alabilmektedir.

Çocuğun durumuyla ilgili olarak söylenmesi gereken bir başka bilgi de, zimmîlerin çocuklarına da aynı hakların tanınmış olmasıdır. Yetim kalan zimmî çocuklar için de vasî tayin edilmesine izin verilmiş ve mahkemeye tıpkı Müslüman Türk çocuklar gibi başvurabilme imkânı sağlanmıştır.

Kaynakça

- AKGÜNDÜZ**, Ahmet, *Şer'iyeye Sicilleri*, C. I, İstanbul, 1988.
- , “İslam Hukukunun Osmanlı Devletinde Tatbiki: Şer'iyeye Mahkemeleri ve Şer'iyeye Sicilleri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 14, Ekim 2009, ss. 13-48.
- AKYÜZ**, Emine, “Cumhuriyet Döneminde Çocuk Hakkındaki Gelişmeler”, 2. *Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi*, Ed.: Bekir Onur, ÇOKAUM Yayınları, Ankara, 1999.
- BAYKAL**, Ebru, *Osmanlılarda Törenler*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2008
- BİNARK**, İsmet, *Arşiv ve Arşivcilik Bilgileri*, Ankara: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı Yayınları, Yayın No: 3, 1980.
- BİNGÖL**, Sedat, “Tanzimat Sonrası Taşra ve Merkezde Yargı Reformu”, *Osmanlı*, Ankara: Yeni Türkiye Yay., C. 6, 1999, ss. 533-545.
- CEYLAN**, Muhammed, “Tanzimat Dönemi Sonrası Şer'iyeye Sicil Defterlerinin Muhteva ve Diplomatik Açısından Tahlili”, *OTAM*, 29/Bahar 2011, ss. 50-82.
- CİHAN**, Ahmet, *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*, İstanbul: Birey Yay., 2004.
- DİNÇ**, Güven, **ŞİMŞEK**, Fatma & **EROĞLU**, Hasan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Te'vem Maaşı” *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (2009/1), ss. 77-100.
- DÜSTUR**, Tertip: 1, C. 1, 1289.
- DÜZBAKAR**, Ömer, “Osmanlı Devleti'nin Dilencilere Bakışı (Bursa Örneği)” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 1/5, Fall 2008, ss. 290-312.
- ER**, İlker, “Balıkesirli Tereke Sahipleri Hakkında Sosyokültürel Açından Bazı Değerlendirmeler (1670-1700)”, *BAÜSBED*, 12 (21), ss. 368-376.
- ERGİN**, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-i Belediyye*, İstanbul, 1338, C. I.
- EROĞLU**, Haldun, **DİNÇ**, Güven & **ŞİMŞEK**, Fatma, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Tetkîh-i Cüderî (Çiçek Aşısı)”, *Millî Folklor*, 2014, Yıl: 26, Sayı: 101, s. 193-208.
- GÜNAY**, Ramazan & **GÖRÜR**, Halil İbrahim, “Osmanlı Devleti'nde Sağır, Dilsiz ve A'mâ Mektebi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 32, Sayı: 53, 2013, ss. 55-76.
- HEYD**, Uriel, “Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat”, Çev: Selahaddin Eroğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 26, Sayı: 1, 1984, s. 633-652.

- HİZMETLİ**, Sabri, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.
- İMAMOĞLU**, Hüseyin Vehbi, 2093/279 (H.1327-1329,M.1909-1911) *Trabzon Şer'iyeye Sicil Defterine Göre Yöre Araştırması*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2003.
- _, *19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Adliye Teşkilatı Üzerine Batı Etkileri*, OMÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun, 2009.
- KASANI**, Alaaddin Ebû Bekr b. Mes'ud, *Bedâiyu's-Sânât' fi Tertibi's-Şerai*, C. 4, Beyrut, 1974.
- MAYDAER**, Saadet, "Klâsik Dönem Osmanlı Toplumunda Boşanma (Bursa Şer'iyeye Sicillerine Göre)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 16, Sayı: 1, 2007, ss. 299-320.
- ONUR**, Bekir, *Anılardaki Aşklar, Çocukluğun ve Gençliğin Psikoseksüel Tarihi*, Kitap Yayınları, İstanbul, 2005.
- OTACI**, Cengiz, *Hukukun Laikleşme Serüveni*, İstanbul: Birey Yay., 2004.
- ÖZCAN**, Tahsin, "Osmanlı Toplumunda Yetimler", *Sosyal Politikalar Dergisi*, Sayı: 1, Yıl 2006, ss. 74-77.
- _, "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytâm Sandıkları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 14, Yıl: 2006, ss. 103-121.
- PAKALIN**, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 1, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 2. Baskı, 1971.
- SALİM**, Muammer, *Geçmişten Günümüze Türkiye'de Çocuk Koruma Politikaları ve Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu*, SDÜSBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2011.
- ŞEHSUVAROĞLU**, Haluk Y., "Eski İlk Mektepler ve Mektebe Başlama Merasimleri", *Asırlar Boyunca İstanbul*, Atatürk Kitaplığı, İstanbul, 1979.
- TALAY**, Ümmiye, *1871-1873 Arası Şer'iyeye Sicili*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yakın Doğu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Lefkoşa, 2004.
- ULUĞTEKİN**, Sevdâ, "Yirminci Yüzyılda Türkiye'nin Çocukları: Sorunlar ve Beklentiler", *Sosyal Hizmette Yeni Yaklaşımlar ve Sorun Alanları*, Prof. Dr. Nihal Turan'a Armağan, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Hizmetler Yüksekokulu Yayını, Ankara, 2001.
- ÜNVER**, A. Süheyl, *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1948.

2.

Aile ve Sosyal Hayatta Çocuk

Antik Roma'da Aile, Aile Reisi ve Çocuk

Araş.Gör. Harun BIÇAKCI
Ondokuz Mayıs Üniversitesi / Samsun

Giriş

Roma toplumu saygın vatandaş ve herhangi bir hakka sahip olmayan köle arasındaki temel statü farklılıkları ve keskin bir hiyerarşiyle karakterize edilmektedir. Vatandaşlık sıralaması içinde, bir Romalıyı diğerinden merteye ve statünün ince bölümlenmeleri sınırlarla ayırmaktadır. Bu statü farklılıkları Roma kavramsallaştırmasında, evin kullanımında, ev içerisindeki ilişkilerde normatif bir etkiye sahiptir.¹

Bununla birlikte, Antik Roma'nın tarihi fiziki coğrafyanın enerji kaynaklarına erişimi nasıl etkilediği ve endüstri öncesi dönemde kentsel yerleşmelerin kaderini nasıl şekillendirdiği hakkında faydalı bir açıklama sunar. Zirve dönemi olarak bakıldığında İsa'dan önce 200'de Roma'nın bir milyondan fazla nüfusa sahip olduğu (hem vatandaşları hem de köleleri içeren) tahmin edilmektedir. Bu büyük nüfusun enerji ihtiyacını karşılamak için, Roma, örneğin, buğday ihtiyacının %75'ten %90 oranı arasında buğday ihtiyacını uzak bölgelerden ithal etmek zorundaydı. Zamanın ulaşım teknolojisi göz önünde tutulduğunda bu artık toplama imparatorluğun finansal yıkımına da katkı sağladığı söylenebilir.² Toplumun bütün katmanlarındaki Romalı aileler temel gıdalarını tarımdan elde ederler. Aile içinde aktarılan mülk de Romalıların toplumsal hiyerarşideki yerini diğer herşeyden çok belirlemektedir. Roma toplumunun bu özelliği sanayileşmeden önceki birçok toplum tarafından da benimsenmiştir. Roma'nın özelliği ise mülkün aktarılmasında ve korunmasında Roma hukuku aracılığıyla sofistike kurumlar ve araçlar setiyle yapılmasında yatmaktadır.³

Diğer yandan sosyal tarihçiler için, Roma İmparatorluğu için (Mısır dışında)iki anakanıt türü olarak edebiyat ve yazıtlar bulunmaktadır. Diğer dönemlerin tarihçilerinin dayandığı çok çeşitli kanıtlar, Principate altında hiçbir zaman var olmadı ya da bugüne ulaşamadı. Emperyal toplumun ve onun bileşenlerini oluşturan elementlerin hiçbir sistemik, öz bilinçli tanımı veya analizi yazılmadı. Bu nedenle, Romalıları hukuki ilişkileri ve yükümlülükleri yerine getirmek için yazılı belgeleri kullandılar. Ancak bu belgeler miktar olarak çok fazla bugüne ulaşamadı; aynı şekilde sağlıklı istatistik veriler de azdır, örneğin nüfus verileri gibi.⁴

Aile, toplum ve çocuk ilişkisi bağlamında ise Roma önemi farklılıklar arz etmektedir. diğer bir ifadeyle, Roma kültürü babanın çocuğu ile olan ilişkisinde karşılıklı sorumluluk ve ilgi yanında efendinin köleleri üzerindeki sömürücü gücüyle karakterize edilen net bir ayırım çizmektedir.⁵

Bu bağlamda çalışmada, antik Roma'da aile yapısının durumu, çocuğun aile içindeki yeri irdelenmesi hedeflenmektedir. Bu nokta iki kavram üzerinde özellikle durulacaktır. Bunlardan irincisi paterfamilias, diğeri ise patria potestas'tır. Bu kavramların ifade ettiği durumlar açıklanmaya ve tartışmaya açılmaya çalışılacaktır. Bu kapsamda da yerli ve yabancı literatür ekseninin bir değerlendirme yapılacaktır.

1 Richard P. Saller, *Patriarchy, property and death in the Roman Family*, Cambridge University Press, Cambridge 1997, s.72.

2 Sean Fox, "Urbanization as a Global Historical Process: Theory and Evidence from sub-Saharan Africa", *Population and Development Review*, Vol. 38, No. 2, June 2012, s. 292.

3 Saller, age, s.3

4 Peter Garnsey and Richard Saller, *The Roman Empire Economy, Society and Culture*, Bloomsbury, 2014, s.132.

5 Saller, age, 73.

1. Aile Yapısı

Augustus döneminin Romalıların kendi idealize geçmişleriyle karşılaştırıldığında diğer şeyler arasından ailedeki ahlaki düşüşten yakındıkları belirtilmektedir. Erken dönem Roma ailesindeki disiplinin katı ve erdemin standartlarının yüksek olduğu ifade edilmektedir: paradigmatik bir örnek olarak, babaların savaşta itaatsizlik gösteren evlatlarını idam etmeleri ve erdemli kadınların bekaretlerini yaşamlarından daha değerli atfetmeleri verilir. İlk imparator için ailenin toplumdaki yeri önemliydi; ancak, kendisinin etkili reformlar üretme kabiliyeti konusunda ise fazla iyimserdi. Aile, statü ve refahın aktarılmasında temel toplumsal birimdi. Ayrıca, aristokrasinin devamı, toplumsal mobilitenin olasılıkları, toprakla bağlantılı refahın dağıtılması ve diğer konular temel olarak aile davranış kalıplarına bağlıdır.⁶

Romalı tarihçiler tarafından aile konusunun karşılaştırmalı olarak nispeten daha az ilgi görmüştür. Saller ve Shaw'a göre yaptıkları çalışmalar neticesinde üretilen tüm gerçekler, Batı imparatorluğundaki nüfusta mezar taşları diken ortak bir gerçeklik olarak patriarkala ile olmak tanuzaktır ve modern tarihçilere göre, Batı Avrupa'nın birçok bölgesinde geçmişe dönük ulaşılabilir en güvenilir kayıtlar temel aile organizasyonun çekirdek aile olduğunu göstermiştir. Elde edilen kanıtlara göre çekirdek ailenin devamının zamanda çok öncelere kadar giden bir hipotez olduğunun mantıklı olduğu görülüyor denilmekte ve daha Roma İmparatorluğu dönemi de dahil Batı Avrupa'nın birçok bölgesinin karakteristiği olarak betimlenmektedir.⁷ Aile üzerine araştırmaların hukukçu tarihçilere bırakıldığı ve bunların sonucunda ailenin mevcut imajının hukuku dayandığı, bu dayankla birlikte Romalıların şeyleri aklın mantığının sınırlarına ittiğini böylece de sosyolojik olarak yanılıcı bir açıklığın görüldüğü vurgulanmaktadır. Çünkü kanıtların limitleri konusunda açık olmak önemlidir.⁸

Diğer yandan, aile tarihinin evrimsel görünüşü 19. yüzyılda popülerdi ve bugün hala tekrar edilmektedir. Fakat geçen on yıllarda tarihçiler tarafında bu görüşe karşı geçmişte insanların genel bir kural olarak büyük ve geniş aile birimlerinde yaşamadıklarına dair ikna edici eleştiriler getirilmiştir. Antik Roma'ya dair sınırlı olmasına rağmen edebi ve epigrafik kanıtlar Roma evinde birçok çekirdek ailenin birlikte yaşadığı otoriter, yaşlı patriarkın domine ettiğine dair geleneksel inanca ilişkin herhangi bir destek vermemektedir.⁹

Diğer bir ifadeyle, çekirdek aile temel aile örgütlenmesidir denilebilir. Dolayısıyla bu örgütlenme günlük yakın ilişkilerin işlediği hane için de etkilere sahipti; ayrıca bu bunun ötesindeki ilişkilerin de önüne geçmemektedir. "Diğer" çekirdek örgütlenme yada aile olmayan kişiler de aynı han içinde otursa bile, yadigar olgu, bunların çekirdek aile grubunun bireylerinin sevgilerinde ve ödevlerinde çok az bir iddiaya sahip olduğunu önermektedir.¹⁰ Bu noktada, Peter Laslett and Richard Wall, *Household and Family in Past Time* (1972), isimli eserleriyle geniş aile üzerindeki konsensüse ilk meydan okuyuşu gerçekleştirmişlerdir.¹¹

Aile ve hane düzeyinde yeniden değerlendirme araştırmaları temelinde ne doğum, evlilik ve ölüm kayıtlarına ne de Mısır dışında imparatorluk için hane halkı nüfus sayım verilerine sahibiz. Klasik metnin sabitliği bazen bir yanılsama olsa da ; güvenilir verilerin yokluğu sabit metinlerden argüman inşa etmeye alışmış olan birçok klasikçi için değerli demografik çalışmaların olanaksızlığını düşündürebilir.¹²

Sosyal tarihçiler için erkek ve kadınların evlilik yaşları önemlidir çünkü bu durum aile ve hane şeklini etkiler. Hopkins kadınların mezar kitabesinde kadınların erken evlendiklerini göstermiştir. Yarısı on altı yaşında evlenmiştir. Hopkins ayrıca bu sonuçların edebi ve yasal kanıtlarla uyumlu olduğunu savunmuştur. Yasalar kadınlar için minimum evlilik yaşını 12 erkekler için ise 14 olarak koymuş ve erginlik öncesi evliliğe izin vermiştir. Hopkins'in kabul ettiği gibi edebi ve yasal kanıtlar çoğunlukla az sayıda seçkinlerle ilgilenmiştir. Hopkins'in edebi ve yasal delilleri elitler tarafından yazılmıştır. Kitabe alışkanlığı ile Senatoya ait ve diğer elit kızların genel popülasyondan daha genç

⁶ Garnsey ve Saller, age, 151.

⁷ Berly Rawson, "The Family in The Ancient Mediterranean: Past, Present, Future", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, vol. 117, 1997, s. 294.

⁸ Garnsey ve Saller, age, s.152

⁹ age., s.154.

¹⁰ Rawson, agm, s.294-295

¹¹ agm., s. 296

¹² Saller, age, s. 9.

yaşta evlendikleri muhtemeldir. Senatodan olmayan kadınlar için ilk evlilik yaş ortancasının en iyi tahmini 20'li yaşlardır.¹³

Sanayi öncesi toplumlar için karşılaştırmalı kanıtlar Romalılar için doğumda ortalama yaşam süresinin, yirmi otuz yıl aralığında olduğunu göstermektedir. Bebek ölümleri çok yaygın olmuş olmalı ve yeni doğanların dörtte biri veya daha fazlası bir yaşına kadar yaşayamamış ve belki de yarısından fazlası 10 yaşına kadar yaşayamamıştır. İlk çocukluk yıllarında çocukluk hastalıklarını atlatanlar ortalama olarak 35- 40 yıl yaşaması beklenebilir. Yüksek bebek ölüm oranı nedeniyle, yetişkin yaşına kadar yaşayan roma kadınları eğer nüfus düşüş içerisinde değilse; ortalama olarak beş ya da altı çocuğa katlanmak zorundaydılar.¹⁴

Temel meselelerden bazıları değilse de yüzeyde, aile değerlerinin retorik şartları, son2.000yıldadeğişti. Evde kadına veya anneye özgü rolü ele alın. Kadınlar ne kadar bağımsızlığa sahip olmaktan hoşnuttur? Roman edebiyatında erkeklerin kadınlar üzerindeki kontrolünü kaybetmesi olumsuz olarak addedilmiştir. Fakat neredeyse yazarların hepsinin erkek olması nedeniyle tartışmanın sadece bir boyutuna sahibiz. Romalı erkeklere göre bağımsız bir kadın ya da daha kötüsü üstün bir eş erkeklerin ve kadınların doğal hiyerarşik ilişkisinin tersini temsil etmiştir. Ve Juvenalın kadınları hararetle bir şekilde yeren altıncı hicvinde dile getirdiği şekliyle erkekler bu durumdan hoşlanmamıştır. Juvenal kendisine hükmedecek zengin bir eş istememiş ve hiçbir surette üstün kadınlardan hoşlanmamıştır

Pater familias aile babası anlamının yanında, bazı durumlarda ailenin büyükbabası da pater familias olabilirdi. Aile içindeki tüm bireyler pater familias'ın patria potestas hakimiyeti karşısında aynıydı. Diğer yandan, Paterfamilias'ın eşi üzerindeki hakimiyetine manus, köleleri üzerindeki hakimiyetine ise dominium (=mülkiyet hakkı) adı verilmektedir.¹⁵

2. Çocuğun Ailedeki ve Toplumsal Yaşamdaki Durumu

Antik Roma'daki tüm çocukların üçte biri yaklaşık 10 yaşında ölmüştür. Erkeklerin ortalama yaşam süresi yirmi iki kadar düşük olabilirken kadınlar için bu yaş yirmidir. Bu nedenle, mülk ve miras kanunlarının evlat edinilmiş çocukları da kapsayacak şekilde genişletilmesiyle evlat edinme yaygın ve yasal bir hal almıştır.¹⁶Roma demografisi öğrencileri arasında, Romalılara yönelik ortalama yaşam süresinin yirmi ila otuz yaş aralığında olduğuna dair genel bir ortak görüş ortaya çıkmıştır.¹⁷

Arkeolojik ve kültürler arası kayıtlar, tarih öncesi zamanlardan beri oyunların yaygınlığına işaret etmekte; bu da zar oyunları, oyun çubukları, oyun tahtaları ile Yontma Taş Devrinden kalma taşlardan, çubuklardan ve kemiklerden yapılmış çeşitli top oyunlarının varlığıyla desteklenmektedir. Antik Çin, Peru, Mezopotamya ve Mısır'daki kazılar çanak çömlek ve metalden yapılan ve muhtemelen çocuklar için oyuncak olarak kullanılan, aynı zamanda bebek veya çingirak gibi nesnelere oynayan insanları betimlemek için yapılan çizimler olarak kullanılan minyatür modelleri ortaya çıkarmıştır. Bu yüzden, antik Yunanistan ve Roma'nın klasik toplumlarında çocuk oyunları net bir şekilde değerlendirilmiş ve oyunlarla ilgili pek çok modern görüşün tohumları fark edilmiştir. Örneğin Platoserbest oyunlar ile jimnastik, müzik ve diğer çeşitli boş vakit etkinliklerinin yetişkinlerin becerilerinin yanı sıra sağlık ve fiziksel gelişimlerini de geliştirme aracı olarak kullanılmasını desteklemiştir. Aristotle da çocuk gelişimi için oyun ve fiziksel aktivitelerin değerini vurgulamıştır. Quintilian gibi Romalı düşünürler ise oyunun en eski eğitim yöntemi olduğunu öne sürmüştür. Tarihçiler, bu antik topluluklardaki çocukların yaşamlarını yeniden inşa etmeye çalışırken oyunun çocukluğun karakteristik bir özelliği olduğunu, çocuğun oyun alanında büyük bir özerkliğe sahip olduğunu keşfetmiştir.¹⁸

Erkekler tarafından yazılan kaynaklarımızın en belirgin eksikliklerinden biri anneyle ilgili bilgi eksikliğidir – annenin perspektifinden çocuk ilişkisi. Bu nedenle, bu erkek egemen kaynakların,

¹³ age, s. 25-37.

¹⁴ Garnsey ve Saller, age, s. 161.

¹⁵ Kamil Doğancı-Filiz Kocakuşak, "Eski Roma Ailesinde Pater Familias ve Patria Potestas Kavramları", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* Yıl: 16, Sayı: 27, 2014/2, s. 235.

¹⁶ Children in Ancient history, <http://www.pobronson.com/factbook/pages/198.html> (ET: 01/06/2015).

¹⁷ Saller, age, s. 12-13.

¹⁸ David Whitebread, "The Importance of Play", 2012, s. 9.,

http://www.importanceofplay.eu/IMG/pdf/dr_david_whitebread_-_the_importance_of_play.pdf(ET:01/06/2015).

örneğin sık görülen boşanma ve yeniden evlenme olaylarının anne ve çocuk arasındaki bağı nasıl etkilediği konusunda, bize çok az bilgi vermesi de şaşırtıcı değildir. Romalı çocukların boşanmadan sonra genellikle babalarıyla kalması ve üvey anneyle (*noverca*) ve üvey kardeşlerle yaşamak zorunda kalmalarına yol açmaktadır.¹⁹

Babanın çocuk üzerinde otorite kurması konusunda Romalılar baba otoritesini sorgulamamış ya da demokratik bir aile modeli önermemiştir, ama bu otoritenin en iyi şekilde nasıl kullanılabileceğini tartışmıştır. Bazı Romalılar çocuğa fiziksel ceza verilmesinin olumlu etkilerini tartışırken mevcut metinlerde en yaygın olan görüş çocuğun bu şekilde cezalandırılmaması gerektiği yönündedir. Ebeveynlere çocuklarına vurmamaları yönünde verilen tavsiye, bugünkü çocuk yetiştirme tavsiyelerine benzemektedir. Ancak, Romalılar için mantık biraz daha farklıdır, çünkü bu köle toplumu ideolojisinin bir parçasıdır. Diğer bir deyişle, bu köle toplumunda fiziksel cezalandırmanın normal vatandaşlara değil kölelere uygun olduğu düşünülmüştür. Çocukları dövmek onları köleleştirmekle bağdaştırılmıştır. Aynı dönem içerisinde başka bir Romalı yazar filozof Seneca, fiziksel cezalandırmanın çocuklar söz konusu cezaya dair nedenleri anlayabilecekleri yaşa gelinceye kadar uygulanacak son çare olması gerektiğini ileri sürmüştür.

On altıncı yüzyılda; mutlak egemenlik konusundaki büyük siyasi kuramcı Jean Bodin Romalı babaların mücbir otoritesinin aslında zamanla düşüşe geçtiğini iddia etmiş ve Bodin Cumhuriyeti'nin ilk İngilizce tercümesinde de belirttiği gibi bunu Roma İmparatorluğunun düşüşünün nedeni olarak ele almıştır. Bodin'e göre, babaya ait aşırı güç sosyal düzenin idamesi için önemlidir ve Romalı yetkililer aileye karışmaya başladıkça babanın çocuğu üzerindeki yaşam ve ölüm gücü hafife alınarak Roma İmparatorluğunun yıkılması durumuna gelinmiştir. Şu anda, Bodin'in yorumu ne yetkililerin aileye karışması, ne erkek çocukların düzenli olarak babalarını öldürmeye başlaması, ne de bunun antik Roma'nın düşüşüyle bir ilgisinin olması konusunda herhangi bir kanıtla desteklenmemektedir. Peki Bodin bu argümanı neden gündeme getirmiştir? Çünkü, bu görüş tıpkı Romalı babanın çocukları üzerinde olduğu gibi Fransız Kralının da buyruğu altındakilerin yaşam veya ölümleri üzerindeki mutlak gücünün sosyal düzen için önemli olması konusundaki kendi siyasi argümanı ile örtüşmekteydi. Bu düşünceye göre, eğer Fransız Kralı Romalı baba gibi gücünü kaybederse, Fransızlar Roma İmparatorluğunun düşüşüyle kıyaslanabilecek bir düzensizlik bekleyebilirler.²⁰

Çocukların günümüzde ne kadar sıklıkla fiziksel cezalandırmaya veya istismara maruz bırakıldığını bilmiyoruz ve eskiden de çocukların hangi sıklıkla dövüldüğü konusunda bir fikrimiz yok. Bu nedenle yapabildiğimiz tek şey tavsiyeleri takip etmek olup bu tavsiyeler şiddetten hoşgörüyeye geçmekten ziyade yüzyıllar boyunca dalgalanmaktadır. Eski Latin düz yazı yazarı Cato, bir erkeğin kendisi için en değerli varlıklar olan kadına ve çocuklarına el kaldırmaması gerektiğini söylemiştir. Sonrasında, 500 yıl sonra, Hristiyan ilahiyatçı Augustine çocuk için ömür boyu lanetlenmekten ziyade dövülmenin daha iyi olması kaydıyla, babanın çocuklarının günahları için fiziksel cezalandırma uygulayabileceğini öne sürmüştür. Günahlar nedeniyle dövülme konusundaki argümanlar eski modern dönemde de bulunabilmektedir. Günümüzde, fiziksel cezalandırmanın çocuğun sosyalleşmesindeki rolüyle ilgili tartışmalar hem çocuk hem de aile tarafından uyandırılan etikle birlikte devam etmektedir.²¹

3. Aile Reisi vs. Aile Reisinin hakimiyeti

Hukukçu Ulpian (*Digest* 50.16.195) ailenin çeşitli anlamlarını tanımlamaya *aile* arasında *kişiler* ve *toplum* olarak ayırım yapmakla başlamıştır. Kişiler için kullanıldığında, *aile*(1) eş, çocuklar, erkek çocukların çocukları ve evlat edinilmiş çocuklar dahil olmak üzere (erkek egemen bir evlilikte) babanın gücü altındaki herkes (*aile reisinin hakimiyeti*) veya daha geniş anlamda (2) tüm *akrabalar*(yani *erkek* kanı yoluyla akrabalık ilişkisi kurulan ağabeyler, bunların çocukları, evli olmayan kız kardeşleri dahil; kız kardeşlerin çocukları hariç olmak üzere); (3) erkekler yoluyla ortak bir ataya bağlı olan tüm akrabalar (diğer bir deyişle ortak bir *soyadı* taşıyan *soy ağacı üyeleri*veya kabile) (4) ev, çiftlik veya diğer kurumların köleleri anlamına gelebilmektedir.²²

¹⁹ Garnsey ve Saller, age, s. 162.

²⁰ Richard Saller, Family Values in Ancient Rome, 2001, <http://fathom.lib.uchicago.edu/1/777777121908/> (ET: 01/06/2015)

²¹ Saller, agk.

²² Garnsey ve Saller, age, s. 152.

Roma'nın kuruluşundan itibaren geleneklere dayanan ve yasayla da desteklenen, eski Romalı kralların döneminden kalan bir uygulama olan *ius vitae necisque* (ölüm ve yaşam gücü) zaman zaman zayıflasa da Cumhuriyet dönemi boyunca klasik dönmin kapanışına kadar yayılmıştır. Gerçek şekilde uygulanması, aile reisinin herhangi bir haksızlığı genellikle ailesinin (veya eşinin ailesinin) erkek üyelerini içeren *concilium* a (gayriresmi mahkemeye) taşıdığı sürecin bir parçası olarak gerçekleşirdi. *Ius vitae necisque* profili küçük farklılıklarla Roma tarihinde ve yirminci yüzyılın çoğunda ortaya çıkan ilgili çalışmalarda sık sık tekrar edilmiştir. Kabul edilen doktrinin çeşitli versiyonları Romalı uzmanların yayınlarından uzman olmayan ama etkili olan yayınlara doğru yayılmıştır.²³

Kısaca belirtmek gerekirse, *Paterfamilias* olabilmek için birinin *patria potestas*'ı altında olmamak ve erkek olmak yeterliydi. Diğer bir deyişle, evliliğe, yaşa veya çocuk sahibi olmaya bağlı bir durum değildi. Bu çerçevede, *paterfamilias*; askerlik hakkı, seçme ve seçilme hakkı, evlenme hakkı gibi bir Roma vatandaşının kullanabileceği bütün hakları kullanabildiği ifade edilmektedir. *Paterfamilias*'ın aile fertleri üzerindeki hakimiyetinin mutlak olduğu vurgulanır. Öyle ki, *paterfamilias* aile fertlerini açıkta bırakabildiği, evlenmelerine engel olabildiği, boşayabildiği, onları satabildiği veya öldürebildiği belirtilmektedir. Bu bağlamda, *Paterfamilias*'ın mutlak hakimiyetinin *vitae necisque potestas* (yaşam ve ölüm hakkı) yetkisine dayandığı belirtilir. Bu yetkiye dayanarak aile fertlerini Roma sınırları içinde öldürebildiğine işaret edilmektedir. Bununla birlikte, aile fertlerinin işlediği bazı suçların (hırsızlık, hakaret vb.) cezasını da *paterfamilias*'ın verebildiği söylenmektedir. Ayrıca, *patria potestas*'ı altındakileri veya kendi çocuklarını *mancipatio* yoluyla satabilirdi. Eğer, çocuk Roma dışına satılmışsa köle olurdu.²⁴

Patria potestas, baba yaşadığı sürece devam etmektedir. Diğer bir ifadeyle ne hakimiyet altında bulunan erkek veya kız çocuğun reşit olması ne de erkek evladın evlenmesi baba hakimiyetini sona erdirmemektedir.²⁵ XII Levha Yasası'nda bu konuyla ilgili olarak iki madde görülmektedir:

- (1) XII Levha Yasası'nda işaret edildiği gibi, çok kötü sakatlığı olan çocuk hemen öldürülsün.
- (2) Eğer baba oğlu(nu) üç defa satarsa, oğul babasından bağımsız olsun.²⁶

Diğer bir deyişle, hakimiyetten çıkarma anlamına gelen *emancipatio* ise *paterfamilias*'ın kendi iradesi ile *patria potestas*'ı sona erdirmesi demektir. *Emancipatio*'nun uygulanması XII Levha Kanunları'nın "*aile oğlunun üç defa, aile kızının bir defa satılması ile patria potestas'ın sona ereceği*" hakkındaki hükmüne dayandırılmıştır. Buna göre *paterfamilias* güvendiği birine erkek evadını üç kez *mancipatio* ile satardı. Bu kişi her *mancipatio*'dan sonra çocuğu özgürleştirmiş olurdu. Üçüncü *mancipatio*'dan sonra çocuk *patria potestas*'tan kurtulmuş olurdu. Kız çocuğunun bir kere satılması ve bir kere azat edilmesi, *patria potestas*'tan kurtulması için yeterliydi. Hakimiyetten çıkarılan kişinin aile ile olan tüm bağı sona ererdi.²⁷

Romalı hukuk uzmanı John Crook kendi yarı popüler çalışması *Law and Life of Rome* 'da, kabul edilen bu doktrini desteklemiş; M. Cary ve H. H. Scullard Roma tarihi kitaplarının üçüncü basımında, klasik tarihçi Sarah Pomeroy ise *Goddesses, Wives, Whores and Slaves* isimli eserinde *ius vitae necisque* olgusunun Cumhuriyetin son yıllarında ve İmparatorluğun ilk yıllarında Romalı kadınlar üzerindeki etkisini açıklamış ve tanımlamıştır. Reay Tannahill *Sex in History* isimli eserinde "M.Ö. 1. yy. sonuna kadar, kocasına yaparken yakalanması durumunda hukuki olarak karısını öldürebilirdi" demiştir. Jo-Ann Shelton'un Romalı kaynaklardan yaptığı derlemesindeki açıklamaları ise kabul edilen doktrin varsayımına dayanmaktadır.²⁸

Romalı ailelerdeki nesiller arasındaki ilişkilerin karakteristik özelliği otoriterlikti veya aile reislerinin diğer aile üyeleri üzerinde güç uygulamalarına kanunen izin verilmesiyle edinilen izlenimdi. Gaius'un ikinci yüzyıl hukuk kitabında da yazdığı gibi, *aile reisinin hakimiyeti* Romalı vatandaşların özel bir karakteristik özelliğidir; 'gerçekten başka hiçbir erkek bizimki kadar oğulları üzerinde güç sahibi değildir.' Prinsipate dönemi boyunca babanın gücü düzenlenmiş olsa da, çoğu

²³ Steven Thompson, "Was Ancient Rome A Dead Wives Society? What Did The Roman Paterfamilias Get Away With?", *Journal of Family History*, Vol. 31 No. 1, January 2006, s. 4

²⁴ Doğanç ve Kocakuşak, agm, s. 235.

²⁵ Murat İnceel, Roma ve Türk Hukukunda Vesayet, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2009, s. 14.

²⁶ Sema Sandalcı, *Patria Potestas*, 2010, <http://semasandalcı.blogspot.com.tr/2010/05/eski-romada-babann-aile-uzerindeki.html>(ET: 01/06/2015).

²⁷ Doğanç ve Kocakuşak, agm, s. 247.

²⁸ Thompson, agm, s. 5

aslında aynen kalmıştır. Romal babalar dördüncü yüzyılın sonlarına kadaryeni doğan çocuklarının büyütüleceğine mi yoksa öldürüleceğine mi karar vererek ölüm ve yaşam güçlerini kullanmaya devam etmiştir. Eğer baba çocuğun büyütülmesine karar verirse çocuk üzerinde ölümüne kadar tam bir hukuki kontrole sahip olurdu.²⁹

Özetle, 1950'lerden 1980'lere kadar bir dizi yazar kabul edilen doktrini yani, en az Roma Principate döneminin ikinci yüzyılına kadar *ius vitae necisque* uygulamasının var olduğunu desteklemiştir. İlk bunu yasal bir yapı gibi gösteren yazarlar bile, bunun aslında gerçek ve mevcut bir yaptırım olduğu varsayımına karşı okuyucuyu yeterince uyarmamıştır. Ne okuyucuya uygulamanın belli başlı toplumsal düzeylerle sınırlı kaldığı bilgisi verilmekte, ne de imparatorluk çaığında veya Roma şehriyle ve civarıyla sınırlı olup olmaması hakkında bir bilgi verilmektedir. 1980'lerden sonra bile, bazı yazarlar *ius vitae necisque* uygulamasının Principate döneminin ilk yılları boyunca günü gününe devam ettiği varsayımını ileri sürerek kendilerini ifade etmeye devam etmiştir. Roma'nın bütün güçlü *aile reisleri* Atina'dakilerin tam tersine o zamanlar gerçeklik nüanslarına tekabül edemeyecek kadar hamdı. . . . Güçlü kamu oyu [Cumhuriyetin] ilk yılları ve sonraki zamanlarında *aile reislerinin* işlerine sınırlama getirmiştir. Hemen hemen aynı zamanlarda Romalı hukuk uzmanı David Daube, Roma hukukunun *aile reisinin hakimiyetiyle* ilgili yanlış anlaşılmasına ilişkin benzer bir karşı çıkmada bulunmuştur. On yıl öncesinde Crook gibi, Watson da ilk kaynaklara yönelik görüşlerini tazeleyerek hukuki olmayan metinlere daha dengeli bir ilgi göstermiştir. Yaşam ve ölüm gücünün kullanılma sıklığı ve derecesi antik zamanlarda ve bazı aydınlar tarafından da modern zamanlarda abartılmıştır. . . . Pek çok modern aydın babanın yaşam ve ölüm gücü sınırsızmış gibi yazılar yazmıştır. "*Aile reisinin hakimiyetinin* uçlarda kullanılma tehdidi nadiren gerçekleşmektedir."³⁰ Ancak Türkçe yazında hala kabul edilmiş doktrinlerin egemenliği sürmektedir. Örneğin Roma aile yapısının; günümüzdeki aile yapılanmasından çok daha farklı türde bir aile yapıda olduğu Roma'da aile, babaerkil ve çok geniş bir yapıda karşımıza çıktığı söylenmektedir.³¹

William Harris 1986 tarihli makalesinde, günlük hayatın gerçeklerini tanımlıyormuş gibi yapan hukuki açıklamaların anlaşılmasından kaynaklanan çarpıklığı kabul etmiştir. Amacı "konu hakkında klasik hukukun yeniden açıklanması değil, Romalı ailelerin tarihine katkıda bulunmaktır". Oğullarını veya kızlarını öldüren Romalı babaları irdeledikten ve eleştirileri inceledikten sonra Harris şunu gözlemlemiştir: "Bazen bu gücün çok da sık kullanılmadığına işaret edilse de yetişkin erkek çocuklar konusundaki tarihi olayların gerçek sıklığının kimse farkında değil". *Ius vitae necisque* uygulamasının hayati ölçüde önem taşıyan ulusal bir efsane olduğu ancak gerçekten uygulanmasının Roma tarihinin çoğu için etkin olmadığı sonucuna varmıştır.³² Kabul edilen doktrinden vazgeçen bir başka ilk-dalga Roma sosyal tarihçisi olan Suzanne Dixon, Roma Hukukunun sanki sosyal bir tarihmiş gibi anlaşılmasına karşı Roma hukuku uzmanlarının yaptıkları uyarıları tekrar etmitir: "Kanun hikayenin yalnızca bir kısmını anlatmaktadır." Bu eğilim bütün gruplara nüfuz etmemiştir, ancak A. R. Colón'un 2001 tarihli çocuklar tarihi de tıpkı Sara Phang'ın Romalı askerlerin ailelerine ilişkin 2002 tarihli çalışması gibi kabul edilen doktrini halen varsaymaktadır. Roma sosyal tarihçilerinin bulgularını kullanan Yeni Ahit uzmanlarının en güncel çalışmaları arasında 2001'de karşılaştığımız Judith Gundry-Volf ve Michael F. Trainor'un kabul edilen doktrini varsaymaya devam etmektedir.³³

Bu bağlamda, çocuk anne babasının pozisyonu ve servetinden miras almak için kalır ve bu noktada ilişkileri sırf sömürücülük olmasa da karşılıklı bir göreve veya *pietas* adayalı hale gelir.³⁴ *Pietas*, bir Romalı aile meziyeti olarak, salt evlada yönelik bir sadakat değil daha geniş anlamda tüm aile üyeleri arasında sevecen bir şekilde kendini adama durumudur. *Exempla* nın çoğu bu meziyeti tekrar betimlemiş olup çoğunun evlada yönelik bir sadakatle çoğunun da babalarla alakalı bir durumu yoktur. Eğer Roma hukuku babalara hayatlara boyunca alışılmadık güçler verse, hukukun diğer yönleri ve toplumsal gelenekler bu güçlerin etkisini yumuşatırdı. Varlıklı ailelerdeki erkek ve kız çocukları finansal bağımsızlık konusunda kayda değer bir potansiyele sahip annelerindeki, diğer akrabalarındaki veya babalarındaki kaynaklara güvenirdi. Ayrıca, elit ailelerde yetişkin erkek çocukların ayrı evde kalması ve babalarının otoritesinin ötesine geçmeleri de yaygın bir durumdu. Pek

²⁹ Garnsey ve Saller, age, s. 160.

³⁰ Thompson, agm, s. 6-7.

³¹ Inceel, agt, s. 1.

³² Thompson, agm, s.8.

³³ agm, s. 20.

³⁴ Saller, age, s. 151.

çok erkek çocuğu yetişkinlikten önce babalarını kaybederken babalarıyla yaşayan erkek çocukları için bu durum bir çeşit gerilim kaynağı olabilmekteydi. Aslında, aileler içerisindeki gerilimleri ölçebilecek net bir kriterimiz veya Romalıların diğer insanlara göre aile içerisinde aşırı şiddete eğilimli olup olmadıklarını belirleyecek sistematik bir kanıtımız da bulunmamaktadır.³⁵

Sonuç olarak değerlendirdiğimizde, sadece küçük bir kısım Romalı çocuk patriark büyük babasının yaşam süresi içinde doğmuş olabilir; yalnız demografik temellerde bakıldığında, birçok Romalı üç jenerasyonu içeren patriarkal haneye ilişkin deneyimi yoktur. Dahası, yüksek ölüm oranları ve geç erkek evliliği, birçok Romalı kadın ve erkek için babalarının ölümünden sonra ilk kez evliliği anlamına gelmektedir. Dolayısıyla seçilen eşi onaylama hakkı da sınırlı bir uygulama adına sahipti. Şaşkınlık yaratıcı birkaç ahlaki hikayelerin aksine, Romalı yetişkinlerin sadece küçük bir kısmı patria potestas'ın gölgesinin altında mağdur olmuşlardır ve onlar için de yasal kurumlar ve sosyal gelenekler patria potestas'ın katı kurallarının etkilerini yatıştırmıştır. Diğer yandan, Romalı çocukların üçte biri ergenliğe erişmeden babalarını kaybetmişlerdir ve diğer üçte iri de 25 yaşından önce babasız kalmıştır.³⁶

Sonuç

Roma özel hukuku, aile için en geniş ölçekli kanıt olarak kaçınılmazdır ancak yasal kurallar mevcut pratiğinden de doğrudan bir yansıması değildir: bunlar yazılı anlaşmalarla değiştirilebilir veya ihmal edilebilirdi. Ancak yazılı dökümanlar varlıklı sınıf tarafından düzenli bir şekilde kullanılmıştır, neyin tipik, yaygın olduğuna ilişkin sosyal tarihçilere kanı vermek bakımında çok azı yaşama imkanı bulmuştur. Edebi kaynaklar, aile davranışı hakkında ortak beklentileri ortaya çıkaran ifadeler sunmaktadır; fakat bunlar kısa ve özellikle üstsınıfa mensup erkekler tarafından yazılmışlardır.³⁷

Ius vitae necisque –yaşam ve ölüm hakkı–nın uygulandığı durumların raporları açısından incelendiğinde, Thompson makalesinde aile reisinin oğullarını ya da kızlarını öldürdüğü 14 olaydan bahsetmektedir. *Ius vitae necisque* konusunda birçok 20. yüzyıl çalışmasının belki tek taraflı olarak erken Roma'da paterfamilias'ın gözünü kırpmadan *ius vitaenecisque'u* uygulamasının yasal kaynaklara ve anektodlara dayalı olduğuna işaret edilmektedir. Ancak, uygulanmasına dair güvenilir kaynakların azlığı ve en çok Roma'nın kurucularına, antik krallara ve erken Cumhuriyet'e atfedilmiş gerçeği kabul edilmiş doktrini desteklememektedir. Eldeki az veriler durumu geç Cumhuriyet ve Principate süresince durumu ele alır. İstisnasız çoğu, Roma kentinde yaşayan üst sınıf vatandaşların bir nevi efsanevi yaşamına odaklanmaktadır. Bu verilerden, *iusvitae necisque'u* alt sınıftaki vatandaşların veya vatandaş olmayanların veya İtalya dışında yaşayanların uygulamasına dair hiçbirşey öğrenmemekteyiz. Sosyal tarihçileri takiben Roma hukuku uzmanları da geçen iki on yıl süresince kabul edilmiş doktrini büyük oranda terketmişlerdir. Eşin veya çocuğun ölümüyle sonuçlanan paterfamilias'ın uyguladığı şiddet *ius vitae necisque* çağrıştırılmadan açıklanmaya çalışılmaktadır.³⁸

Bu bağlamda, artık Romalı paterfamilias'ın gerçek ve mevcut ceza olarak eşi ve yetişkin çocukları üzerinde yaşam ve ölüm hakkına karar vermesi doktrini kabul edilebilir değildir. Buna rağmen paterfamilias öldürebilir, ancak yaptığı yanına kar kalmamaktadır.³⁹ *Paterfamilias* doktrini aklın sınırlarının yanında hükmetmenin de sınırlarını aşmaktadır. Diğer yandan Roma ailesinin karakteri tartışılmaz olarak patriarkaldır; babanın hanesinde özel bir otoritesi vardır. Ancak burada ifade edilen ve tartışmaya açılan husus, hükmetmenin, egemenliğin aşırılığıdır. Bunda da efsanelerin yanlış yorulanması ve hepsinde öte aileye aşırı derecede yasal boyuttan bir bakışın neden olduğu ifade edilebilir.⁴⁰ (Saller,1997:225).

³⁵ age, s. 131- 132.

³⁶ age, s. 229.

³⁷ Garnsey ve Saller, age, s. 152.

³⁸ Thompson, agm, s. 23.

³⁹ agm, s. 24.

⁴⁰ Saller, age, s. 225.

Kaynaklar

Children in Ancient history, <http://www.pobronson.com/factbook/pages/198.html> (ET: 01/06/2015)

DOĞANCI, Kamil - KOCAKUŞAK, Filiz , “Eski Roma Ailesinde Pater Familias ve Patria Potestas Kavramları”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* Yıl: 16, Sayı: 27, 2014/2, s. 233-250.

FOX, Sean “ Urbanization as a Global Historical Process: Theory and Evidence from sub-Saharan Africa”, *Population and Development Review*, Vol. 38, No. 2, June 2012, pp. 285-310.

GARNSEY, Peter and SALLER, Richard, *The Roman Empire Economy, Society and Culture*, Bloomsbury, 2014.

İNCEEL, Murat , Roma ve Türk Hukukunda Vesayet, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2009.

RAWSON, Berly “The Family in The Ancient Mediterranean: Past, Present, Future”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* , vol. 117, 1997, pp. 294-296.

SALLER, Richard, Family Values in Ancient Rome, <http://fathom.lib.uchicago.edu/1/777777121908/> (ET: 01/06/2015).

SALLER, Richard P., *Patriarchy, property and death in the Roman Family*, Cambridge University Press, Cambridge 1997.

SANDALCI, Sema (2002). Patria Potestas, <http://semasandalci.blogspot.com.tr/2010/05/eski-romada-babann-aile-uzerindeki.html>(ET: 01/06/2015).

THOMPSON, Steven “Was Ancient Rome A Dead Wives Society? What Did The Roman Paterfamilias Get Away With?”, *Journal of Family History*, Vol. 31 No. 1, January 2006, pp. 3-27.

WHITEBREAD, David, “The Importance of Play”, 2012, http://www.importanceofplay.eu/IMG/pdf/dr_david_whitebread_-_the_importance_of_play.pdf (ET:01/06/2015).

Antik Dönem’de Çocuk Kehanetleri

Yrd. Doç. Dr. Babür Mehmet AKARSU
Sinop Üniversitesi / Sinop

"Tarih Devirleri" yazının bulunması ile başlatılır ve Sümerler, MÖ 4. binin ikinci yarısından itibaren ilk kez yazmaya başlayan kavim olarak bilinmektedir. Her düşünen insan gibi, "Neden?", "Niçin?", "Nasıl?" soruları ile varoluşlarını sorgulayan Sümer halkı, hayal güçleri ve yorumları ile bu soruları yanıtlamaya çalışmışlardır. İnsanlığı var eden ve var ettiği için de insan yaşamına ait kuralları koyan, buyurgan olan yaratıcı veya yaratıcıları ilk defa yazıya geçirenler Sümerler'dir. Dicle ve Fırat Nehirleri'nin getirdiği bereket ile beslenmiş Mezopotamya'daki Sümer kültürünün varoluşa dair yazılı eserleri, sadece Mezopotamya'nın güney kesimlerinde kalmamış, Dicle ve Fırat Nehirleri'nin kaynağına doğru da sirayet ederek dünyadaki tüm dini inançlar üzerinde izler bırakmıştır.

Sümer anlatım tekniğinde; insanların kaderini belirleyen tanrılar, olacakları rüya yolu ile insanlara bildirerek tedbir almalarını arzularlar. Günümüze kadar kalıntılarını izlediğimiz bu inanç, tanrılardan geldiği varsayılan simgeleri anlamlandırma isteği ve insanların yapmayı arzuladığı bir eylemin kaderi nasıl etkileyeceğini öğrenmek arzusundan kaynaklanmaktadır. Bu gereksinim doğrultusunda tanrılarla daha yakın ilişki kurabildiklerine inanılan rahiplere başvurulurdu. Antik Dönem’de, Didyma Apollon ve Delphoi Apollon örneği birçok bilicilik merkezi vardı. Bu merkezlerdeki rahiplerden; kader okuması veya teşebbüs edilecek bir eylemin sonucunun hayırlı olup olmayacağı konusunda kehanette bulunulması istenirdi. Bu gibi konularda kahin bildirimlerinin en önemsenenlerinden biri de, bir hanedanda doğacak çocuğun ülkeye faydalı olup olmayacağına öğrenilmek istenmesi ile ilgili kehanetlerdir.

Antik Dönem’in ünlü kehanet merkezlerinden biri olan Delphoi Apollon Tapınağı, Adalet ve Düzen Tanrıçası Themis’in sunağının olduğu yerde kurulmuştur. Tanrı Apollon, sunağın bulunduğu yere musallat olan Python isimli canavarı öldürdüğü için Apollon Tapınağı bu alana inşa edilmiştir. Bu yapı sadece bir tapınak değil, aynı zamanda Apollon’un kendine bahşedilmiş olan kehanet yeteneğini kullandığı bir bilicilik merkezidir¹.

Apollon, tapınağı kehanet için ziyaret edenlerle direkt bağlantı kurmaz, onun yerine tapınağın özel olarak seçilmiş kadın mantisleri (kahinler), tanrının sözlerini insanlara iletirlerdi. Bu kahinler, tapınak içinde yer alan ve dünyanın göbeği sayılan omphalos (göbek) üzerine yerleştirilen üçayaklı tabureye otururlar ve bir kısmını ellerinde tutup çiğnedikleri sersemletici otların etkisiyle transa geçerlerdi². Bu şekilde Apollon ile bağlantıya geçen mantisler, geleceğini öğrenmek isteyen kişi hakkındaki kehanetleri genellikle yoruma açık bir şekilde bildirirlerdi. Bu kehanetler, tapınak rahipleri tarafından gelenlere tercüme edilirdi³. Kehanetin karşılığı da tapınağa adanacak pahalı hediyeler ile ödenirdi.

Delphoi kahinine başvurmak, Sparta’da bir meslek haline gelmiştir. Kral tarafından seçilen ve Pythiacılar olarak isimlendirilen iki kişi, gerektiğinde Delphoi kahinine danışmak ile

¹ Joseph Eddy Fontenrose, *Python: A Study of Delphic Myth and Its Origins*, University of California Press, Berkeley 1980, s. 13-14, 21-22; Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1989, s. 52-53.

² Euripides, *Bakkhalar*, Çev. Sebahattin Eyuboğlu, Maarif Matbaası, Ankara 1944, s. 8; Deborah H. Roberts, *Apollo and his Oracle in the Oresteia*, Hypomnemata 78, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1984, s. 19-20; Erhat, age., s. 53; P. J. Rhodes, *The Greek City States: A Source Book*, Cambridge University Press, Cambridge 2007, s. 213; Michael Scott, *Delphi: A History of the Center of the Ancient World*, Princeton University Press, Princeton 2014, s. 1, 5.

³ William Kendrick Pritchett, *The Greek State at War*, Vol. III, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1979, s. 55; Joseph Eddy Fontenrose, *The Delphic Oracle, Its Responses and Operations, with a Catalogue of Responses*, University of California Press, Berkeley 1978, s. xiv, 10; Roberts, age., s. 27-28; Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 5. Baskı, TTK, Ankara 1988, s. 143; Joseph Eddy Fontenrose, *Didyma: Apollo's Oracle, Cult, and Companions*, University of California Press, Berkeley 1988., s. 55-56; Erhat, age., s. 53; Joan Breton Connelly, *Portrait of a Priestess: Women and Ritual in Ancient Greece*, Princeton University Press, Princeton 2007, s. 11-12; Scott, age., s. 25.

görevlendirilmiştir.⁴ Adlarını Delphoi Apollon Tapınağı rahibesi Pythia'dan alan Pythiacılar, devletten maaş alırlardı. En önemli görevlerinden biri de; Sparta ile ilgili o güne kadar bildirilen tüm kehanetleri özel olarak arşivlemek ve bunları bilmektir⁵.

Diğer önemli bir kehanet merkezi de Anadolu topraklarında kurulmuş olan Didyma Apollon Tapınağı'dır. Anadolu'nun Persler tarafından işgaline kadar Didyma Apollon Tapınağı'nda kehanet geleneği; Miletoslu Brankhos'un soyundan gelen Brankhidai ailesi tarafından sürdürülmüştür⁶. Kehanet sözcülüğü yapan Brankhidai rahiplerinin becerileri sayesinde Delphoi Apollon Tapınağı kadar zengin olan bu tapınak, pahada yüksek ganimetleri yüzünden hedef haline gelmiştir. Öyle ki Delphoi Apollon Tapınağı kahinleri, Argoslulara verdikleri kehanetlerde; Miletos'un ele geçirilip, halkının köle yapılacağını ve Miletos'a bağlı Didyma Apollon Tapınağı'nın da zenginliği yüzünden yağmalanacağını ifade etmişlerdir⁷.

Antik Dönem'de bilicilik merkezlerine yapılan bir başka başvuru alanı da rüyaların yorumlanmasının (*oneirokritai*) istemi olmuştur. Rüya yorumu, savaşlardan devlet yönetimine kadar her konudaki bilinmezi anlamak için başvurulan yöntemlerden biridir. Geleceğe yönelik rüyalar grubundan olan rüyaların yorumlanması, bilicilik merkezlerinin hizmetleri arasında yerini almıştır, rüyadan kehanet çıkartılmaya çalışılmıştır⁸.

Apollon Delphoi Tapınağı rahibesi Pythia'nın, doğumunun felakete sonuçlanacağını bildirdiği bebeklerden ilki: Korinthos *Tyrannosu* Kypselos'tur (MÖ 7. yüzyıl). Kypselos, Korinthos'un yöneticileri olan Bakkhiadai Hanedanlığı'na mensup Amphion'un kızı Labda ile Ekhekrates oğlu Petralı Aetion'un tek çocuğudur⁹. Bakkhiadai Hanedanlığı'nda sadece kendi soylarından gelenler ile evlenme geleneği vardır. Labda total olduğu için, Bakkhiadai sülalesinden hiç kimse onunla evlenmek istememiştir. Petra'nın soylu bir ailesinden gelen Aetion, Labda ile evlenmeyi kabul eder. Başka kadınlardan çocuğu olmayan Aetion, ileride bir varisi olup olamayacağını öğrenmek için Delphoi Apollon Tapınağı rahibesi Pythia'yı ziyaret eder. Pythia; "Aetion'nun Labda'dan bir oğlunun olacağını, oğlunun kendini onurlandıracağını ancak ileride uygulayacağı zorbalık rejiminin Korinthos halkına zor günler yaşatacağını" dile getirir¹⁰.

Bu kehanetten haberdar olan Bakkhiadai Hanedanlığı'ndan bir grup, daha önce Korinthos hakkındaki diğer kehanetler ile de bağlantı kurarak başlarına gelecek musibeti anlarlar ve Aetion'un doğacak olan çocuğunu öldürmeye karar verirler¹¹.

Bebek doğar doğmaz Labda'yı evinde ziyarete giden Bakkhiadai Hanedanlığı mensubu grup, çocuğu öldürmeye kıyamaz. Kehanetleri de göz önünde bulundurarak tekrar tartışan grup üyeleri pişman olurlar. Bebeği öldürmek için tekrar bir plan yaparlar. Kapının arkasında durup konuşulanları

⁴ Xenophon, *Şölen: Spartaluların Anayasası*, Çev. Bilge Umar, Sergi Yayınevi, İzmir 1984, s. 295; Paul Cartledge, *Spartan Reflections*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 2001, s. 42; Michael Lipka, *Xenophon's Spartan Constitution: Introduction, Text, Commentary*, Walter de Gruyter, Berlin 2002, s. 242; Herodotos, *Tarih*, Çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, IV. 57.

⁵ Fontenrose, *The Delphic Oracle*, s. 6; Herodotos, age., IV. 57.

⁶ Erdem Yücel, "Didyma Apollon Tapınağı", *Arkitekt*, 01/314, 1964, s. 14; Fontenrose, *Didyma*, s. 3, 6, 9, 46, 55-56, 108; Erhat, age., s. 52, 81; Connelly, age., s. 80; Alan M. Greaves, *The Land of Ionia: Society and Economy in the Archaic Period*, Wiley-Blackwell, Chichester/Malden MA 2010, s. 14; J. J. Pollitt, *The Art of Ancient Greece: Sources and Document*, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s. 202.

⁷ Erhat, age., s. 82; Herodotos, age., VI. 19.

⁸ İsmail Ersevîm, *Psikanalizin Temelleri Üzerine*, Assos Yayınları, İstanbul 2002, s. 499; Sarah Iles Johnston, *Ancient Greek Divination*, Wiley-Blackwell, Malden, MA/ Oxford 2008, s. 109; William V. Harris, *Dreams and Experience in Classical Antiquity*, Harvard University Press, London 2009, s. 135.

⁹ Catherine Morgan, *Athletes and Oracles: The Transformation of Olympia and Delphi in the Eighth Century BC*, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s. 178-179; Daniel Ogden, "Bastardy and Fatherlessness in Ancient Greece", *Growing Up Fatherless in Antiquity*, Eds. Sabine R. Hübner-David M. Ratzan, Cambridge University Press, Cambridge 2009, s. 117.

¹⁰ Raphael Sealey, *A History of the Greek City States, Ca. 700-338 B.C.*, University of California Press, Berkeley & Los Angeles 1976, s. 48, 58; James F. McGlew, *Tyranny and Political Culture in Ancient Greece*, Cornell University Press, Ithaca 1996, s. 61, 63; Stephanie Lynn Budin, *The Ancient Greeks: An Introduction*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 189; Hugh Bowden, *Classical Athens and the Delphic Oracle Divination and Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 121; Scott, age., s. 57.

¹¹ Morgan, age., s. 181; Rhodes, age., s. 46; Herodotos, age., IV. 92b.

duyan Labda, bebeği bir kutunun içine koyarak evde saklar¹². Evi baştan aşağı arayıp, bebeği bulamayan adamlar, ağız birliği ederek hanedanlığın diğer üyelerine bebeği öldürdüklerini söylerler¹³.

Kypselos, gençlik çağına geldiğinde Delphoi'ye giderek Apollon Tapınağı rahibesi Pythia ile tanışır. Pythia'nın verdiği kehanetler ile cesaretlenen Kypselos, Korinthos'u ele geçirerek *tyrannos*luğunu ilan eder¹⁴. Kypselos'un ardından, Grek felsefenin yedi bilgesinden biri olan oğlu Periandros *tyrannos* olur. Ne var ki Periandros, babası Kypselos'tan daha zalimdir¹⁵.

Antik kaynaklara göre; Akhaemenid İmparatorluğu'nun kurucusu Büyük Kyros'un da rüya yorumcularının yanlış analizleri sonucu hazin bir çocukluğu olmuştur. Lydia ile Media ülkelerinin sınırlarını Kızılırmak Nehri belirlemiştir. Herodotos'a göre; Avanos'ta Kızılırmak kıyısında Medialılar ile Lydialılar arasında gerçekleşen savaşa, Media Kralı Kyaksares'e sığınan bir grup Skythaili (İskit) sebep olmuştur.

Göçebe bir toplum olan, avcılık ve çobanlıkla hayatlarını sürdüren Skythaili bir grup, çatışmalardan kaçarak Media Kralı Kyaksares'e sığınır. Bu Skythaili grubu himayesine alan Kyaksares, Skythai dilini öğrensinler ve ok ustalığında yetişsinler diye bir grup Medialı genci, onlara teslim eder. Kyaksares, Skythaili grubun bir gün avdan eli boş dönmesine kızar ve onlarla sert davranır. Bu olay yüzünden Kyaksares'e kin besleyen Skythaili grup, kendilerine eğitim için teslim edilen Medialı gençlerden birini öldürüp, parçalara ayırır ve pişirirler. Gencin vücudunu av yemeği olarak Kyaksares ve misafirlerine yedirirler. Kyaksares'in olayı öğrenmesinin ardından onun hışmından korkup kaçan Skythaili grup, Lydia Krallığı'na sığınır¹⁶. Kyaksares, Lydia Kralı Alyattes'e sığınan Skythaili grubun iadesini talep ettiği halde alamayınca, Media Krallığı ile Lydia Krallığı arasında beş yıl sürecek olan savaş başlar¹⁷.

Savaşın altıncı yılında, MÖ 28 Mayıs 585'te Kızılırmak kıyılarında iki ordu savaşırken, güneş tutulması sonucu gündüz vakti zifiri bir karanlık çöker. Ani karanlık ile karşılaşmalarını tanrılardan gelen bir haber olarak algılayan Media ve Lydia Krallıkları karşılıklı olarak savaşı durdurup, barış yapmaya karar verirler¹⁸. Bu barışın devamlılığı için de Kilikia Kralı Synnesis ve Babil Kralı Labynetos'un arabuluculuğuyla, Alyattes'in kızı Aryenis ile Kyaksares'in oğlu Astyages'in evlendirilmesi kararı alınır¹⁹.

Bu evlilik vasıtasıyla iki hükümdar arasında akrabalık bağı kurularak, yapılacak olan barış antlaşmasının sağlam bir temel üzerine oturtulması planlanır. Barış antlaşmasına göre, Kızılırmak Nehri sınır çizgisi olarak kalacaktır. Bunun üzerine, her iki kral da bir Asya geleneği olarak kollarının derilerini çizip, akan kanı emerek antlaşırlar²⁰.

Kyaksares'in ölümü üzerine Media tahtına oğlu Astyages geçer. Kral Astyages bir gece rüyasında Aryenis'ten olan kızı Mandane'yi görür. Gördüğü rüyayı Mag kahinlerine yorumlatır. Mag kahinlerinin yorumlarına göre; Mandane büyüyüp, genç kız olduktan sonra Astyages'in tahtını tehlikeye atacaktır²¹. Astyages de, kızı Mandane'yi evlenecek çağa geldiğinde onu saraydan

¹² John V. A. Fine, *The Ancient Greeks: A Critical History*, Harvard University Press, Cambridge/ Massachusetts 1983, s.110; Herodotos, age., IV. 92c.

¹³ Budin, age, s. 190; Herodotos, age., IV. 92d.

¹⁴ Morgan, age., s. 179; Steinberger, age., s. 35; Rhodes, age., s. 49; Herodotos, age., IV. 92e.

¹⁵ Herodotos, age., IV. 92f.

¹⁶ Herodotos, age., I. 73.

¹⁷ François Hartog, *The Mirror of Herodotus: The Representation of the Other in the Writing of History*, Trans. Janet Lloyd, University of California Press, Berkeley 1988, s. 7, 41; Christoph Baumer, *The History of Central Asia: The Age of the Steppe Warriors*, I. B. Tauris and Company, New York 2012, s. 228; Herodotos, age., I. 74.; Hakan Gezik, *Herodot: Pers-Yunan Savaşları*, Parola Yayınları, İstanbul 2014, s. 31.

¹⁸ M. Ş. Günaltay, *Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark Elâm ve Mezopotamya*, TTK, Ankara 1987, s. 119; Pierre Briant, *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*, Trans. Peter T. Daniels, Eisenbrauns, Indianapolis 2002, s. 24, 34; Muhammad A. Dandamaev-Vladimir G. Lukonin, *The Culture and Social Institutions of Ancient Iran*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 61; Kaveh Farrokh, *Shadows in the Desert: Ancient Persia at War*, Osprey Publishing, Oxford 2007, s. 36.

¹⁹ George Smith, *Sacred Annals; Or, Researches Into the History & Religion of Mankind*, Vol. III., Carlton & Porter, New York 1855, s. 258; Briant, age., s. 24; Michael H. Crawford-David Whitehead, *Archaic and Classical Greece: A Selection of Ancient Sources in Translation*, Cambridge University Press, Cambridge 2002, s. 188; Hamma F. Mirwaisi, *Return of the Medes: An Analysis of Iranian History*, Wheatmark, Tuscon 2010, s. 41; Herodotos, age., I. 74.

²⁰ Smith, age., s. 255; Gezik, age., s.31.

²¹ Rank Otto, *The Myth of the Birth of the Hero: A Psychological Interpretation of Mythology*, The Journal Of Nervous And Mental Disease Publishing Company, New York 1914, s. 25; Briant, age., s. 15; Herodotos, age., I. 107; Matt Waters,

uzaklaştırmak amacıyla Persli bir genç olan Kambyzes ile evlendirir. Media Krallığı'nın boyunduruğu altındaki Pers ulusuna mensup Kambyzes, hem soyu hem de sakin yapısı ile Astyages için iyi bir damat adayıdır²². Ona göre, kendi ırkından daha alt sınıf olan Pers kanı taşıyan bir çocuk Media tahtına çıkamazdı²³. Bu nedenle kızı Mandane'yi evlenir evlenmez damadının ailesinin yanına yollar²⁴.

Kızı Mandane hamile iken tekrar bir rüya gören Astyages, Mag kahinlerinin rüya yorumlarına inanarak doğacak olan torununu öldürtmeye karar verir²⁵. Bu işi yapması için de sadık generallerinden biri ve akrabası olan Harpagos'u görevlendirir²⁶.

Astyages, Mandane'yi doğum yapacağı sırada kocasının yanından kendi sarayına getirir. Mandane doğum yaptıktan sonra Harpagos, bebeği gizlice saraydan çıkartır. Mandane'ye de bebeğin doğumda öldüğü haberi verilir. Bebeği öldüremeyeceğini anlayan Harpagos, Astyages'in sığırtmaçlarından biri olan Mithridates'i çağırır. Mithridates'e bebeği öldürmesi için verir²⁷.

Bir gece önce sığırtmaç Mithridates'in karısı doğum yaparken bebeklerini kaybetmiştir. Mandane ile Kambyzes'in bebeğini öldürmeye kıyamayan sığırtmaç ve karısı, onu ölen bebeklerinin yerine geçirecek büyümeye karar verirler. Mithridates, öz bebeğinin cesedini, Harpagos'un muhafızlarının gözünün önünde gömer. Olup bitenden habersiz olan Harpagos'a da muhafızları, bebeğin öldürülüp, gömüldüğünü haber verirler²⁸.

Sığırtmacın oğlu olarak bilinen ve farklı bir adla hitap edilen Kyros, 10 yaşına geldiğinde köyün çocukları ile oynadığı oyunda kral olarak seçilir. Oyun esnasında Media'nın ileri gelenlerinden olan Artembares'in oğlu, Kyros'un verdiği emri dinlemez. Oyun gereği kralın emri dinlenmeyince, Kyros diğer çocukları örgütleyerek Medialı çocuğun dövülmesi emrini verir. Bu olay, dayak yiyen çocuğun babası Artembares'in ağrına gittiği için Kral Astyages'e, sığırtmaç Mithridates ve oğlunu şikayet eder²⁹. Şikayet üzerine Kyros ve Mithridates, Kral Astyages'in huzuruna çıkarılır. Kyros'un rahat bir biçimde kendisini savunması, yaşı ve yüzünün kendisine benzer oluşu Kral Astyages'in, sığırtmaç Mithridates'i sorgulatacak kadar dikkatini çeker³⁰.

Sorgu esnasında her şeyi itiraf eden Mithridates'i bağışlayan Astyages, Harpagos'u çağırır. Harpagos, Astyages'e torununu öldürtmek için sığırtmaç Mithridates'e verdiğini itiraf eder. Duruma öfkelenen ancak bunu Harpagos'a fark ettirmeyen Astyages, akşam torunun yaşamasından duyduğu mutluluktan ötürü vereceği ziyafete Harpagos ve oğlunu davet eder³¹. Harpagos'a oğlunu ziyafet öncesi saraya göndermesini söyler. Astyages, Harpagos'un oğlunu saraya gelir gelmez öldürtür ve pişirtir. Diğer konuklara koyun eti, Harpagos'a öz oğlunun pişirilmiş vücudu yedirilir. Astyages, ziyafet sonrası Harpagos'a ne yedirttiğini açıklar ve oğlunun vücudundan arta kalan parçalarını verir³².

Torunu Kyros'u kabul eden Astyages, onun kızı Mandane ve damadı Kambyzes ile yaşamasına izin verir. Ancak Astyages'in, başarılı generali Harpagos'a yaptığını göz ardı etmiş olması, hem onu tahtından edecek hem de torununun Pers merkezli Akhaemenid İmparatorluğu'nu kurmasına sebep olacaktır.

Ancient Persia: A Concise History of the Achaemenid Empire, 550–330 BCE, Cambridge University Press, Cambridge 2014, s. 48.

²² Xenophon, *The Education of Cyrus*, Trans. Wayne Ambler, Cornell University Press, Ithaca 2001, s. 23; Amelie Kuhrt, *The Persian Empire: A Corpus of Sources from the Achaemenid Period*, Routledge, London 2007, s. 92; Herodotos, age., I. 107.

²³ Perslerde bir kişinin saygınlığı; savaşta ki yiğitliği ve çocuklarının sayısı ile belirlenirdi. Kral, en fazla çocuğa sahip olan kişiyi, Pers ırkının soyunu devam ettirdikleri için her yıl ödüllendirirdi. Beş yaşına kadar anneleri ile yaşayan çocuklar babalarına gösterilmezdi. Beş yaşından önce çocuğun ölümünün baba üzerinde yaratacağı psikolojik travmanın önüne bu şekilde geçebileceğine inanılırdı. Beş yaşından yirmi yaşına kadar çocuklara, ata binmek, ok atmak ve doğruyu söylemek öğretilirdi. Herodotos, age., I. 136.

²⁴ Kuhrt, age., s. 93; Sabine Müller, "The Disadvantages and Advantages of being Fatherless: The Case of Sulla", *Growing Up Fatherless in Antiquity*, Eds. Sabine R. Hübner–David M. Ratzan, Cambridge University Press, Cambridge 2009, s. 210.

²⁵ Otto, age., s. 25; Briant, age., s. 236; Waters, age., s. 154.

²⁶ Mirwaisi, age., s. 60; Herodotos, age., I. 108.

²⁷ Otto, age., s. 26; Herodotos, age., I. 109-110.

²⁸ Herodotos, age., I. 111- 113.

²⁹ Otto, age., s. 27, 29; Kuhrt, age., s. 95; Herodotos, age., I. 114.

³⁰ Briant, age., s. 15; Kuhrt, age., s. 96; Herodotos, age., I. 115-116; Waters, age., s. 48.

³¹ Otto, age., s. 29; Herodotos, age., I. 117-118.

³² Otto, age., s. 30; Muhammad A. Dandamaev, *A Political History of the Achaemenid Empire*, Brill, Leiden 2011, s. 11; Herodotos, age., I. 119; Waters, age., s. 232.

Harpagos, Astyages'ten intikam almak için Medialı komutanları, Media ülkesinin ileri gelenlerini ve Kyros'u kıskırtır³³. Kyros, Pasargadlar, Maraphlar, Masapiler gibi çeşitli Pers boylarından oluşan bir topluluğu Astyages'in ordusuyla savaşmak için ikna eder³⁴. Kyros'un yaptıklarından haberdar olan Astyages, Media ordusunun başına Harpagos'u komutan olarak atar. Harpagos'un komutasındaki bu ordunun Kyros'un tarafına geçerek savaşı bile kaybetmesi; Media Krallığı'nın yıkılmasına ve eskiden köleleri olan Persler'in yeni efendileri olmasına neden olur³⁵.

Atina *Tyrannosu* Peisistratos'un doğumundan çok önce, dünyaya gelişindeki tehlikeyi işaret eden doğaüstü bir olay yaşanmıştır. Atinalı sıradan bir vatandaş olan Hippokrates ile Grek felsefesinin yedi bilgesinden biri olan Damegetos oğlu Spartalı Khilon (MÖ 6. yüzyıl) yakın arkadaşlardır³⁶. Hippokrates, Olympia Yarışmaları (*Olympiakoï Agones*) esnasında kurban keser. Kestiği hayvan etlerini su ile dolu kaplara koyar. Bu kapların altında ateş yanmadığı halde sular kaynamaya ve taşmaya başlar. Olayı gören Spartalı filozof Khilon, Hippokrates'e; evli ise boşanmasını, evli değil ise ona çocuk doğuracak bir kadınla evlenmemesini, oğlu varsa onu reddetmesini, oğlu yoksa hiç yapmamasını öğütler³⁷. Bu nasihate aldırmış etmeyen Hippokrates'in bir müddet sonra Atina *tyrannosu* olacak olan oğlu zalim Peisistratos (MÖ 6. yüzyıl) dünyaya gelir.

Efsanevi Troia Kralı Priamos ile Hekabe'nin oğulları olan Paris'in mitolojik doğum hikayesi de bahsi geçen diğer hanedanlık üyelerinin doğum hikayeleriyle benzerlik gösterir. Buna göre; Troia Kraliçesi Hekabe, Paris'in doğumuna günler kala rüyasında, karnından bir alev topu çıktığını görür. Rüyaya göre bu alev topu tüm şehri kasıp kavurup, şehir surlarının dışına dahi taşıyormuş. Uyanınca gördüğü rüyadan kaygı duyan Hekabe, rüya yorumcularına danışır. Rüya yorumcularına göre; doğacak olan bu çocuk, Troia Krallığı'nın sonunu getirecektir³⁸. Tahtından olmaktan korkan Priamos, Paris'i doğar doğmaz bir kölesine; ormana bırakıp, kendi kendine ölmesi için teslim eder. Köle, bebeği İda Dağı'na götürüp, dağda vahşi hayvanların onu parçalaması için açığa bırakır. Dağda bir dişi ayı tarafından emzirilen Paris'i, Agelaos isimli bir çoban bulup, evine götürür³⁹.

Zeus bir gün Paris'i, tanrıçalar arasındaki bir rekabete hakem olarak tayin eder ve Paris'in Troia'yı yok eden kaderinin başlamasına sebep olur. Paris, Hera, Athena ve Aphrodite arasındaki altın elma ödüllü güzellik yarışında, her biri kendisinin seçilmesini isteyen bu tanrıçalardan "tutkulu aşk" vaat eden Aphrodite'yi seçmesiyle kendi kaderini belirlemiş oluyordu⁴⁰.

Çoban Agelaos ve ailesinin yanında büyüyen Paris, yakışıklılığının yanı sıra başarılı bir çoban olmasıyla da ün salmıştır. Sürülerine çok iyi bakması nedeniyle ona "koruyucu" anlamına gelen "Aleksandros" adı verilmiştir⁴¹.

Paris, Kral Priamos'un Troia'da düzenlediği ve ödülü İda Dağı'nda yetişmiş bir boğa olan yarışmayı kazanır. Kral Priamos Paris'e ödülünü verirken, Priamos'un bilici kızı Kassandra, Paris'in kardeşi olduğunu sezer⁴². Apollon'nun rahibesi olan Kassandra'ya, Apollon kahinlik bahşetmiş ancak

³³ Herodotus, *On the War for Greek Freedom: Selections from The Histories*, Trans. Samuel Shirley, Hackett Publishing, Indianapolis 2003, s. 35; Kuhrt, age., s. 96; Dandamaev, age., s. 11-12; Herodotus, age., I. 123-124.

³⁴ Herodotus, I. 125-126.

³⁵ Briant, age., s. 31; Herodotus, age., I. 127.

³⁶ H. Michell, *Sparta*, Cambridge University Press, Cambridge 1952, s. 124; Aristoteles, *Retorik*, Çev. Mehmet H. Doğan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995, s. 148; Victoria Pedrick, *Euripides, Freud, and the Romance of Belongings*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 2007, s. 133-134.

³⁷ Crawford-Whitehead, age., s. 143; Richard T. Neer, *Pamphalos: Representation, Style, and Ideology in Attic Red-Figure*, University of California, Berkeley 1998, s. 219; Herodotus, age., I. 59.

³⁸ Thomas Keightley, *The Mythology of Ancient Greece and Italy*, 2nd ed., Whittakerand Company, London 1838, s. 484-485; Mary Ann Dwight, *Grecian and Roman Mythology*, 3rd ed., A. S. Barnes and Company, New York 1855, s. 384-385; Apollodorus, *The Library of Greek Mythology*, Oxford University Press, New York 1998, III. 12.

³⁹ Otto, age., s. 20; Erhat, age., s. 259; Apollodorus, age., III. 12; Fritz Graf, *Greek Mythology: An Introduction*, Trans. Thomas Marrier, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1993, s. 73.

⁴⁰ Peleus ile Thetis'in düğününe kavga tanrıçası Eris tarafından atılan ve üzerinde "En güzeline" yazan altın elmayı Zeus hangi tanrıçaya vereceğini şaşırır. Bu altın elma yüzünden, tanrıçalar Hera, Athena ve Aphrodite arasında çoktan bir güzellik yarışı başlamıştır. Kurnaz Zeus, seçim sonrası herhangi bir mesuliyet kabul etmemek için İdalı çoban Paris'i hakem olarak seçer. Yarışma sürecinde tanrıçalar hakem Paris'e çeşitli teklifler sunarlar. Akıl ve bilgeliğin yanı sıra tüm Asya'nın sahibi dahi olmayı reddeden Paris, Aphrodite'nin kendisine sunmuş olduğu; Sparta kralı Menelaos'un eşi Helen'in tutkulu aşkını kabul eder. Dwight, age., s. 385; Graf, age., s. 59-60; Michael, Wood, *In Search of the Trojan War*, University of California Press, Berkeley 1998, s. 26, 43; Herodotus, age., I. 3.

⁴¹ Otto, age., s. 20; Erhat, age., s. 259.

⁴² Otto, age., s. 21; Amy N. Vines, *Women's Power in Late Medieval Romance*, D.S.Brewer, Cambridge 2011, s.19.

bir saygısızlığı nedeniyle kehanet yeteneğini inandırıcılık yönünden eksik bırakmıştır⁴³. Eksik ikna kabiliyeti nedeniyle Cassandra, Paris'in Troia'nın başına felaket açacağına ve saraya alınmaması gerektiğine kimseyi inandıramamıştır⁴⁴.

Paris'e, Aphrodite'nin vaadi olan tutkulu aşkın kadını Akha Kraliçesi Helen idi. Paris ve Helen, Hellas'tan Troia'ya kaçarlar. Akhalar ile Troialılar arasında bu nedenle başlayan savaş sonucu Troia yıkılır. Cassandra'nın kehaneti ve kraliçe Hekabe'nin rüyası gerçek olur.

Sonuç

Korinthos'un ilk *tyrannosu* olan Kypselos (MÖ 7. yüzyıl), Delphoi Apollon Tapınağı rahibesi Pythia'nın bildirdiği kehanetler yüzünden kundaktayken öldürülmek istenmiştir. Atinalı sıradan bir vatandaş olan Hippokrates'in Olympia Oyunları esnasında yaptığı kurban sunusunun altında ateş olmadan kaynamaya başlaması, Spartalı Khilon tarafından yorumlanmış ve Hippokrates'e çocuk yapmaması nasihatı edilmiştir. Nasihate kulak asmayan Hippokrates'in, Atina *tyrannosu* olan oğlu zalim Peisistratos (MÖ 6. yüzyıl) dünyaya gelmiştir. Media Kralı Astyages'in rüyalarının kahinlerce yorumu, torununun kendisini tahtından etmesi ile sonuçlanmıştır.

Antik Dönem yazarları, ünlü ve zalim yöneticilerin yaşamlarını bize aktarırken, ana fikir olarak üç unsura vurgu yaparlar. Bunlardan ilki, tanrıların olacıklardan şu veya bu şekilde insanları uyardıklarıdır. İkincisi, uyarılara rağmen tanrılarca belirlenen kaderin değişmeyeceğidir. Sonuncusu da ailelerinden ayrı trajik bir çocukluk geçiren idarecilerin nasıl zalim olacağı öğretisidir.

Kaynakça

- APOLLODORUS, *The Library of Greek Mythology*, Oxford University Press, New York 1998.
- ARISTOTELES, *Retorik*, Çev. Mehmet H. Doğan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995.
- BAUMER, Christoph, *The History of Central Asia: The Age of the Steppe Warriors*, I. B. Tauris and Company, New York 2012.
- BOWDEN, Hugh, *Classical Athens and the Delphic Oracle Divination and Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
- BRIANT, Pierre, *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*, Trans. Peter T. Daniels, Eisenbrauns, Indianapolis 2002.
- BUDIN, Stephanie Lynn, *The Ancient Greeks: An Introduction*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.
- CARTLEDGE, Paul, *Spartan Reflections*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 2001.
- CONNELLY, Joan Breton, *Portrait of a Priestess: Women and Ritual in Ancient Greece*, Princeton University Press, Princeton 2007.
- CRAWFORD, Michael H. – WHITEHEAD, David, *Archaic and Classical Greece: A Selection of Ancient Sources in Translation*, Cambridge University Press, Cambridge 2002.
- DANDAMAIEV, Muhammad A., *A Political History of the Achaemenid Empire*, Brill, Leiden 2011.
- DANDAMAIEV, Muhammad A.– LUKONIN, Vladimir G., *The Culture and Social Institutions of Ancient Iran*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.
- DWIGHT, Mary Ann, *Grecian and Roman Mythology*, 3rd ed., A. S. Barnes and Company, New York 1855.
- ERHAT, Azra, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1989.
- ERSEVİM, İsmail, *Psikanalizin Temelleri Üzerine*, Assos Yayınları, İstanbul 2002.
- EURIPIDES, *Bakkhalar*, Çev. Sebahattin Eyuboğlu, Maarif Matbaası, Ankara 1944.
- FARROKH, Kaveh, *Shadows in the Desert: Ancient Persia at War*, Osprey Publishing, Oxford 2007.

⁴³ Erhat, age., s. 183; Barbara E. Goff, *Citizen Bacchae: Women's Ritual Practice in Ancient Greece*, California Press, Berkeley and Los Angeles 2004, s. 327-328.

⁴⁴ Erhat, age., s. 259; Apollodorus 1998: 125, III. 12.

- FINE, John V. A., *The Ancient Greeks: A Critical History*, Harvard University Press, Cambridge/ Massachusetts 1983.
- FONTENROSE, Joseph Eddy, *The Delphic Oracle, Its Responses and Operations, with a Catalogue of Responses*, University of California Press, Berkeley 1978.
- FONTENROSE, Joseph Eddy, *Python: A Study of Delphic Myth and Its Origins*, University of California Press, Berkeley 1980.
- FONTENROSE, Joseph Eddy, *Didyma: Apollo's Oracle, Cult, and Companions*, University of California Press, Berkeley 1988.
- GEZİK, Hakan, *Herodot: Pers-Yunan Savaşları*, Parola Yayınları, İstanbul 2014.
- GOFF, Barbara E., *Citizen Bacchae: Women's Ritual Practice in Ancient Greece*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 2004.
- GRAF, Fritz, *Greek Mythology: An Introduction*, Trans. Thomas Marrier, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1993.
- GREAVES, Alan M., *The Land of Ionia: Society and Economy in the Archaic Period*, Wiley-Blackwell, Chichester/Malden MA 2010.
- HARRIS, William V., *Dreams and Experience in Classical Antiquity*, Harvard University Press, London 2009.
- HARTOG, François, *The Mirror of Herodotus: The Representation of the Other in the Writing of History*, Trans. Janet Lloyd, University of California Press, Berkeley 1988.
- HERODOTUS, *On the War for Greek Freedom: Selections from The Histories*, Trans. Samuel Shirley, Hackett Publishing, Indianapolis 2003.
- HERODOTOS, *Tarih*, Çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.
- HÜBNER, Sabine R.–RATZAN, David M., (Eds.) *Growing Up Fatherless in Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge 2009.
- JOHNSTON, Sarah Iles, *Ancient Greek Divination*, Wiley-Blackwell, Malden, MA/ Oxford 2008.
- KEIGHTLEY, Thomas, *The Mythology of Ancient Greece and Italy*, 2nd ed., Whittaker and Company, London 1838.
- KUHRT, Amelie, *The Persian Empire: A Corpus of Sources from the Achaemenid Period*, Routledge, London 2007.
- LIPKA, Michael, *Xenophon's Spartan Constitution: Introduction, Text, Commentary*, Walter de Gruyter, Berlin 2002.
- MANSEL, Arif Müfid, *Eğre ve Yunan Tarihi*, 5. Baskı, TTK, Ankara 1988.
- MCGLEW, James F., *Tyranny and Political Culture in Ancient Greece*, Cornell University Press, Ithaca 1996.
- MICHELL, H., *Sparta*, Cambridge: University Press, Cambridge 1952.
- MIRWAISI, Hamma F., *Return of the Medes: An Analysis of Iranian History*, Wheatmark, Tuscon 2010.
- MORGAN, Catherine, *Athletes and Oracles: The Transformation of Olympia and Delphi in the Eighth Century BC*, Cambridge University Press, Cambridge 1990.
- MÜLLER, Sabine, “The Disadvantages and Advantages of being Fatherless: The Case of Sulla”, *Growing Up Fatherless in Antiquity*, Eds. Sabine R. Hübner–David M. Ratzan, Cambridge University Press, Cambridge 2009, s. 195-216.
- NEER, Richard T., *Pamphikilos: Representation, Style, and Ideology in Attic Red-Figure*, University of California, Berkeley 1998.
- OGDEN, Daniel, “Bastardy and Fatherlessness in Ancient Greece”, *Growing Up Fatherless in Antiquity*, Eds. Sabine R. Hübner–David M. Ratzan, Cambridge University Press, Cambridge 2009, s. 105-120.
- OTTO, Rank, *The Myth of the Birth of the Hero: A Psychological Interpretation of Mythology*, The Journal Of Nervous And Mental Disease Publishing Company, New York 1914.
- PEDRICK, Victoria, *Euripides, Freud, and the Romance of Belongings*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 2007.
- POLLITT, J. J., *The Art of Ancient Greece: Sources and Document*, Cambridge University Press, Cambridge 1990.

- PRITCHETT, William Kendrick, *The Greek State at War*, Vol. III, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1979.
- RHODES, P. J., *The Greek City States: A Source Book*, Cambridge University Press, Cambridge 2007.
- ROBERTS, Deborah H., *Apollo and his Oracle in the Oresteia*, Hypomnemata 78, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1984.
- SCOTT, Michael, *Delphi: A History of the Center of the Ancient World*, Princeton University Press, Princeton 2014.
- SEALEY, Raphael, *A History of the Greek City States, Ca. 700-338 B.C.*, University of California Press, Berkeley & Los Angeles 1976.
- SMITH, George, *Sacred Annals; Or, Researches Into the History & Religion of Mankind*, V. III., Carlton & Porter, New York 1855.
- XENOPHON, *Şölen: Spartalıların Anayasası*, Çev. Bilge Umar, Sergi Yayınevi, İzmir 1984.
- XENOPHON, *The Education Of Cyrus*, Trans. Wayne Ambler, Cornell University Press, Ithaca 2001.
- VINES, Amy N., *Women's Power in Late Medieval Romance*, D.S.Brewer, Cambridge 2011.
- WATERS, Matt, *Ancient Persia: A Concise History of the Achaemenid Empire, 550–330 BCE*, Cambridge University Press, Cambridge 2014.
- WOOD, Michael, *In Search of the Trojan War*, University of California Press, Berkeley 1998.
- YÜCEL, Erdem, “Didyma Apollon Tapınağı”, *Arkitekt*, 01/314, 1964, s. 14-16.

İslâm Düşüncesinde Çocuk ve Şehir

Doç. Dr. Fatih TOKTAŞ
Dokuz Eylül Üniversitesi / İzmir

Şehirler, medeniyetlerin beşiği, çocuklar medeniyetlerin geleceğidir. İslâm, yalnızca insanlığa gönderilen son din değildir, o aynı zamanda iki dünya hayatında insanlara mutluluk ve huzur vermeyi amaçlayan bir medeniyettir. Bir tebliğin sınırları çerçevesinde İslâm düşüncesinin çocuk veya şehir meselesine bütün unsurlarıyla birlikte bakışını tahlil etmek mümkün değildir. Bundan dolayı tebliğ, yaklaşık on beş yüzyıllık tarihi birikimi göz ardı edecek, İslâm düşüncesinde çocuk ve şehir meselelerinin nasıl ele alınmış olduğuna dair genel bir bakış açısını vermeyi ve ardından geleceğe dair bir ufuk sunmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda, ilkin Kur'ân-ı Kerim ve Sünnette çocuk ve şehir meselesine bakışın ana hatları sunulacak, daha sonra İslâmîlik kavramının tahlili çerçevesinde günümüzün İslâm şehirlerinde çocuklar için yapılabilecek bazı hususlara değinilecektir.

1. Kur'ân-ı Kerim ve Sünnet'te Çocuk

İnsanlığın son peygamberi Hz. Muhammed, yetim ve öksüz olarak çocukluğunu ve gençliğini geçirmiştir. Kur'ân-ı Kerim'in ifadesiyle Âlemlere rahmet olarak gönderilen son elçinin, hayatının her döneminde çocuklara özel bir ilgi göstermesinde şaşılacak bir yan bulunmaz. İslâm düşüncesinde çocuğa gösterilen özeni görmek için öncelikle Kur'ân-ı Kerim'in çocuğa bakışını görmek yararlı olacaktır.

Kur'ân-ı Kerim'de, Hz. İbrahim ile Hz. İsmail'in,¹ Hz. Meryem'in annesinin,² Hz. Zekeriya'nın,³ Allah'a inanıp kulluğunun gereğini yerine getiren çocukları kendilerine vermesini dileyen duaları bulunmaktadır. Peygamber veya iyi insanların dilinden aktarılan bu dualar, aslında anne-babanın kalplerine yerleştirilmiş olan fitri bir yapıya, çocuklarına sevgi duyma ve onları kollama duygusunun yansımaları olduğu açıktır. Nitekim Kur'ân-ı Kerim, anne-baba olarak insanın, çocuklarına duyduğu derin sevginin fitrî bir duygu olduğunu belirtir.⁴ Bu fitrî duygu, 'yavrucuğum' deyişiyle âyetlerde yansımaları bulmaktadır.⁵ Ayrıca fitratın hem düşünce hem de davranış açısından bozulacağı hususu Mâ'ûn suresinde ele alınır. Bu surede, batıl inançlarıyla birlikte Müşriklerin, çocuklara karşı yanlış davranışlar yapmaları açıkça kınanır.⁶

Bununla birlikte Kur'ân-ı Kerim, dünya hayatının eğlencesinin insanın bu dünyaya gönderiliş gayesini unutturmaması hususunda insanları uyarırken,⁷ çocuklar ile insanın imtihanı arasında da bir bağ bulunduğunu belirtir.⁸ Bu bağlamda Hz. Âdem'in dilinden çocuklarının hak dinden sapması genel

¹ el-Bakara 2/128: "Ey Rabbimiz! Bizi sana boyun eğenlerden kıl, neslimizden de sana itaat eden bir ümmet çıkar, bize ibadet usullerimizi göster, tövbemizi kabul et; zira tövbeleri çokça kabul eden, çok merhametli olan ancak sensin."; İbrahim 14/40: "Ey Rabbim! Beni ve soyumdan gelecekleri namazı devamlı kılanlardan eyle; ey Rabbimiz! Duamı kabul et."

² Âl-i İmran 3/35: "İmrân'ın karısı şöyle demişti: 'Rabbim! Karnımdakini azatlı bir kul olarak sırf sana adadım. Adağımı kabul buyur. Şüphesiz (niyâzımı) hakkıyla işiten, ve (niyetimi) bilen sensin'."

³ Âl-i İmran 3/38: "Orada Zekeriya, Rabbine dua etti: 'Rabbim! Bana tarafından hayırlı bir nesil bağışla. Şüphesiz Sen, duayı hakkıyla işitensin' dedi."

⁴ el-Kehf 18/46: "Servet ve oğullar (evlatlar) dünya hayatının süsüdür"

⁵ Yûsuf 12/5: "(Babası Yakup, Yusuf'a); 'Yavrucuğum! dedi, rüyayı sakın kardeşlerine anlatma; sonra sana tuzak kurarlar! Çünkü şeytan insana apaçık bir düşmandır.'"

⁶ el-Mâ'ûn 1078/1-2: 1: "Dini yalanlayanı gördün mü?" 2. "İşte o, yetimi itip kakar."

⁷ et-Tahrîm 66/6: "Ey inananlar! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten (cehennemden) koruyun."

⁸ Âl-i İmran 3/14: "Nefsânî arzulara, (özellikle) kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, salma atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere karşı düşkünlük insanlara çekici kılındı. Bunlar, dünya hayatının geçici menfaatleridir. Halbuki varılacak güzel yer, Allah'ın katındadır."; et-Teğâbûn 64/14: "Doğrusu mallarınız ve çocuklarınız sizin için bir imtihandır. Büyük mükâfat ise Allah'ın yanındadır."

bir durum olarak belirtilmiş;⁹ bu gerçeklik Hz. Nuh'un dilinden ise sanki bir ağıt gibi dökülmüştür.¹⁰ Hz. Nuh'un bir oğlunun gemiye binmeyişi ve bundan dolayı kurtuluşa erişememesi sadece Hz. Nuh'u ve eşini değil, bu kıssayı okuyan her Müslüman anne-babanın ruhunu derinden etkilemektedir. Bu gerekçenin göz önüne alınmasına bağlı olarak İslam kültüründe çocukların başta dinî olmak üzere her türlü eğitimin verilmesine özen gösterilmiştir. Bu hususta Müslümanların ilk yol göstericisi, hiç kuşkusuz, Hz. Peygamber olmuştur. Çünkü o, Allah'ın son elçisi olarak Kur'ân-ı Kerim'in diliyle Müslümanlara hayatın her alanında örnek olmuştur.¹¹

Hz. Peygamber'in çocuklara gösterdiği özeni, bir tebliğin sınırlamaları bağlamında bütün ayrıntılarıyla ele almanın mümkün olmadığı açıktır. Bu nedenle tebliğde, Hz. Peygamber'in temel yaklaşımını gösteren bazı örnek olay ve davranışlar seçilecektir. Hz. Muhammed'in çocuklara ilgisinin temelinde fitrî bir duygu olarak sevgi bulunmaktadır. Torunları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin başta olmak üzere bulduğu her fırsatta Hz. Peygamber çocukları sever, okşar ve öperdi. Bir gün torunlarını severken kendisini Akra b Hâbis görmüş, Hz. Peygamber'in Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin ile ilgilenmesini tuhaf bulmuş; Hz. Peygamber'e kendisinin on çocuğu olduğunu ve onlardan hiçbirini dahi öpmediğini, onlara sevgi göstermediğini söylemiştir. İnsanların en merhametlisi olan Hz. Peygamber'in Akra'nın bu sözlerine cevabı hiç de yumuşak olmamış; 'Merhamet etmeyene merhamet edilmez' şeklinde -kanımızca- ağır bir ilkeyi dile getirmiştir.¹² Bu örnek-olay göstermektedir ki Allah'ın emaneti olarak çocuklara sevgiyle yaklaşmak İslâm'ın şiarlarından biridir.

Hz. Peygamber genel bir ilke olarak Müslüman ebeveynlerin çocuklarını iyi bir biçimde terbiye etmelerini öğütlemiştir.¹³ Çünkü bütün çocuklar, masumdur; ancak bu masumiyet başta anne-babaları olmak üzere çevrenin yanlış yönlendirmesiyle bozulacak bir masumiyettir. İslâm'a göre kaybedilecek ilk masumiyet, hak yolundan sapma ile ortaya çıkar. Bu bağlamda Hz. Peygamber, her doğan çocuğun İslâm fitratı üzerine doğduğunu; daha sonra annesi ve babasının çocuğu ya Müslüman olarak yetiştirdiğini ya da Hıristiyan, Yahudi, Mecusi gibi sapmış dinlerden birine döndürdüğünü söyler.¹⁴ Bu genel çerçeve içinde Hz. Peygamber, çocukların da ilâhî kurtuluşu kazanmaları adına onların İslâm'la şereflendirilmesini Müslüman ebeveynin en önemli sorumluluklarından biri olarak görmektedir.

Hz. Peygamber, uygun gördüğü her yer ve zamanda yalnızca yetişkinleri değil, henüz çocuk yaşlarında olanları da Allah'a iman etmeye davet etmiştir. Sözelimi daha ergenliğe adım atmamış olan İbnu Seyyad'a Hz. Peygamber, kendisinin Allah'ın elçisi olduğunu kabul etmesini önermiş; onu Müslüman olmaya davet etmiştir.¹⁵ Daha ilginç bir başka olay ise Hz. Muhammed'in kendisine hizmet eden Yahudi çocuğun hastalandığını öğrenince evinde ziyarete gidince yaşanmıştır. Bu ziyarette Peygamberimiz çocuğu İslâm'a davet etmiş, çocuk da babasından izin almış ve oracıkta Müslüman olmuştur.¹⁶ Hz. Peygamber çocukları İslâm'a davet etmekle yetinmemiş, onların dinî hayatın kurallarına ve ibadetlere özen gösteren kişilik sahibi bireyler olmalarını da istemiştir. Bu bağlamda o, yedi yaşına gelen çocukların namaza alıştırtılmasını öğütlemiştir.¹⁷ Hz. Hasan'a ise beş vakit namazı aksatmadan kılmasını, kendisine şüpheli gelen her şeyi bırakmasını, şüphe duymadığı şeylere yönelmesini tavsiye eder. Çünkü Hz. Peygamber, doğruluğun insanın gönlüne huzur verirken, yalanın ise huzursuzluk uyandıracağına dikkat çeker.¹⁸ Böylece Hz. Peygamber'in İslâm'a davet hususunda çocukları tıpkı yetişkinler gibi muhatap aldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte o, çocukların ruhen olgunlaşmaları için çocukluklarını yaşamaları gereğini de hiç unutmamış gözükmektedir. Çocuk olmanın bir gereği olarak Hz. Peygamber'in çocukların oyunla yetişmelerini teşvik etmiştir. Bu

⁹ el-A'râf :7/189 -190: 189: "Sizi tek bir candan (Âdem'den) yaratan, ondan da yanında huzur bulsun diye eşini (Havva'yı) yaratan O'dur. Eşi ile (birleşince) eşi hafif bir yük yüklendi (hamile kaldı). Onu bir müddet taşıdı. Hamileliği ağırlaşınca, Rableri Allah'a: 'And olsun bize kusursuz bir çocuk verirsen muhakkak şükredenlerden olacağız, diye dua ettiler. 190: "Fakat (Allah) onlara kusursuz bir çocuk verince, kendilerine verdiği bu çocuk hakkında (sonradan insanlar) Allah'a ortak koştu. Allah ise onların ortak koştuğu şeyden yücedir."

¹⁰ Hüd 11/42: "Gemi, dağlar gibi dalgalar arasında onları götürüyordu. Nuh, gemiden uzakta bulunan oğluna: 'Yavrucuğum! (Sen de) bizimle beraber bin, kâfirlerle beraber olma!' diye seslendi."

¹¹ el-Ahzâb 33/21: "Andolsun ki, Resulullah, sizin için, Allah'a ve ahiret hayatına kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çok zikredenler için güzel bir örnektir."

¹² Buhârî, Edeb, 18; Müslim, Fadâil, 65.

¹³ İbnMâce, Edeb, 3.

¹⁴ Müslim, Kader, 23-25.

¹⁵ Buhârî, Cihad 178; Tirmizi, Fiten, 63.

¹⁶ EbûDâvûd, Cenâiz, 2.

¹⁷ EbûDâvûd, Salât, 26; Tirmizî, Salât, 182.

¹⁸ Tirmizî, Kıyamet, 60.

noktada, İslâm kültür dünyasında oyun oynamakla ilgili bir kavram karışıklığı yaşandığına değinmek gerekmektedir.

Kur'ân-ı Kerim'de oyun kavramı daha çok yetişkinler için ve genellikle olumsuz bir değer yüklü olarak kullanılmıştır. Bu bağlamda oyun; 'aldatıcı',¹⁹ 'hayatı amacından saptıran şey',²⁰ ve 'âhirete kıyasla değersiz olan bu dünya hayatı',²¹ gibi anlamlara gelmektedir. Oyun kavramının sözü edilen anlamlar için kullanılma alanının, dini ve âhiret hayatını ciddiye almayan yetişkinlere yönelik olduğu asla gözden kaçırılmamalıdır. Kur'ân-ı Kerim'de oyun kavramı çocuk için sadece bir kıssada kullanılmıştır. Hz. Yusuf'la ilgili kıssalardan birinde, kardeşlerinin babaları Hz. Yakup'tan, Hz. Yusuf'u da oyunlarına katmak için izin almaları anlatılmaktadır. Kıssada açıklandığı üzere aslında kardeşleri oyun oynamak bahanesiyle Hz. Yusuf'a tuzak kurmuşlardır.²² Meseleyi oyun kavramı çerçevesinde değerlendirecek olursak, Kur'ân-ı Kerim'de yetişkinler için oyun, negatif bir anlamda kullanılmış olmasına karşın Hz. Yakub'un Hz. Yusuf'un kardeşleriyle birlikte oyun oynamasına izin verdiği, bir kısıtlamaya gitmediği anlaşılmaktadır. Muhtemelen hem Hz. Yakup hem de onun örneğiyle tüm babalar ve yetişkinler, çocuk için oyunun ne denli önemli olduğunu bilmektedirler.

Bundan dolayı oyun hakkında bir değerlendirme yapmak için oyunun içeriğini ve kim için olduğunu göz önünde bulundurmamak bir zorunluluktur. Çocuklar için oyunun, çocuğun boş zamanlarda eğlenmek için yaptığı ve bir fayda sağlamayan etkinlik şeklinde tanımlanması, yetişkin bakış açısından yapılan bir tanımlamaya benzemektedir. Oysa psikoloji bilimi oyunun, çocuk için en temel uğraş olduğunu, çocuğun oyun oynayarak hem bedensel hem de ruhsal gelişimini sağladığını belirtmektedir.²³ Öte yandan çocuklar için şehirler, oyun alanlarını daraltan kalabalık yerleşim merkezleri olmuştur. Bu yargı, modern zamanların şehirleri için çok daha geçerlidir. Bu bağlamda çocuklara önem veren İslâm'ın şehirleşmeye nasıl baktığı hususu önem kazanmaktadır.

2. Kur'ân-ı Kerim ve Sünnet'te Şehir

Hz. Muhammed bir şehirde, Mekke'de doğmuştur, peygamberliğinin on üç yılına kadar yani elli üç yaşına kadar burada yaşamıştır. Müslümanların karşılaştığı baskılar sonucunda Hz. Muhammed 622 yılında Medine'ye hicret etmiş, hayatının son on senesini burada geçirmiştir. Allah'ın elçisi olarak Hz. Peygamber'in tebliğ faaliyetlerini Mekke ve Medine merkezli olarak ifa etmesinin bir sonucu olarak İslâm, başlangıcından itibaren bir şehir dini olmuştur.

Türkçede kent anlamına gelmek üzere Arapçada kullanılan kavramlardan biri, medine kelimesidir. Medine kavramının, biri medeniyet diğeri din olmak üzere iki kökü bulunmaktadır. M-d-n fiilinden türetildiği kabul edildiğinde medine; şehirleşmek yani medenileşmek anlamına gelmektedir. Bu anlamda şehir, köyden farklı olarak sadece hayatta kalmanın maddi şartlarını sağlamakla yetinmeyen aynı zamanda öğrenmenin, ticaretin, edebiyatın, siyasetin ve dolayısıyla kurumsal yapıların bulunduğu, kalabalık bir insan topluluğunu barındıran yerleşim merkezidir. Medine kavramının ikinci kökü ise d-y-n (dâne) fiilidir. Bu durumda medine; boyun eğmek, iman etmek ve bir dine bağlanmak anlamına gelmektedir. Her iki kök de göz önüne alındığında Arapçada ve dolayısıyla İslâm düşüncesinde şehir, medeniyet ve din arasında kopmaz bir ilişkinin bulunduğu açıktır.²⁴ Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de geçen peygamberle ilgili kıssaları, bir açıdan şehirlielerin ve hatta şehirlerin kıssaları olarak da okumak mümkün gözükmektedir. Tebliğin sınırlılığı bağlamında Kur'ân-ı Kerim ve

¹⁹ el-En'âm 6/70: "Dinlerini bir oyuncak ve eğlence edinen ve dünya hayatının aldattığı kimseleri (bir tarafa) bırak! Kazandıkları sebebiyle hiçbir nefsin felâkete düşürülmesi için Kur'ân ile nasihat et. O nefis için Allah'tan başka ne dost vardır, ne de şefaatçi. O, bütün varlığını fidiye olarak verse, yine de ondan kabul edilmez. Onlar kazandıkları (günahları) yüzünden helâke sürüklenmiş kimselerdir. İnkâr ettiklerinden dolayı onlar için kaynar sudan ibaret bir içecek ve elem verici bir azap vardır."

²⁰ el-Ankebût29/64: "Bu dünya hayatı sadece bir eğlenceden, bir oyundan ibarettir. Âhiret yurduna (oradaki hayata) gelince, işte asıl yaşama odur. Keşke bilmiş olsalardı!"

²¹ ez-Zuhruf 43/83: "Sen bırak onları, kendilerine söz verilen günlerine kavuşuncaya kadar bâtıla dalsınlar, oynaya dursunlar."

²² Yusuf 12/11-12: 11: "Dediler ki: 'Ey babamız! Sana ne oluyor da Yusuf hakkında bize güvenmiyorsun! Oysa ki biz onun iyiliğini istemekteyiz.' 12: "Yarın onu bizimle beraber (kıra) gönder de bol bol yesin (içsin), oynasın. Biz onu mutlaka koruruz."

²³ Abbas Çelik, "Çocuk, Oyun ve Din Eğitimi", *Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.9, 2004, s. 190-193.

²⁴ Vecdi Akyüz, *Kur'ân'da Siyasî Kavramlar*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1998, s. 463.

Sünnet'te şehirle ilgili bazı temel hususlar göz önüne alınacaktır. Bu bağlamda Mekke, tek bir Allah'a inanç çerçevesinde kurulan bir şehir olması itibarıyla dikkat çekmektedir.

Kur'an-ı Kerim tarafından 'çevresinde ekin bitmeyen bir vadi'²⁵ olarak nitelendirilen Mekke'nin 'şehirlerin anası'²⁶ düzeyine çıkması elbette içinde barındırdığı Kâbe sayesinde olmuştur. Kâbe, Kur'an-ı Kerim'de Allah'a kulluk etmek için kurulan ilk mabet olarak tanıtılmakta,²⁷ Hz. İbrahim'in oğlu ile birlikte Kâbe'yi (yeniden) inşa ettiği,²⁸ Hz. İbrahim'in Kâbe'yi inşa ederken Mekke'nin güvenilir bir yerleşim merkezi olması için dua ettiği²⁹ belirtilmektedir. İnsanlığın bilinen tarihi göz önüne alındığında Allah'a ibadet edilen ilk mabedin, Hz. İbrahim tarafından kurulmuş olduğunu kabul etmek mümkün görünmemektedir. Bu nedenle Kâbe'nin ilk inşası çok daha eski dönemlere dayanmalıdır.³⁰ Bununla birlikte Hz. İbrahim'in Kâbe'yi yeniden ihyâ ettiği ve bu mabedin Mekke'nin şehir olarak doğuşuna zemin hazırladığı söylenebilir. Tarihçiler, Hz. İbrahim ve ailesinin buraya gelmeden önce Mekke'de Amâlika veya Benî Cürhüm kabilesine mensup bazı insanların bulunduğunu ancak bu nüfusun Mekke'yi şehirleştirmemiş olduğunu söylemektedirler.³¹ Bu durumda Kâbe'nin yani Allah'a ibadet için kurulan bir mescidin Mekke'nin şehir olarak doğuşuna vesile olduğu anlaşılmaktadır. Böylece Mekke, şehir ile din arasındaki kavramsal ilişkinin somut bir örneği olarak durmaktadır. Şehir ile medeniyet arasındaki ilişkinin somut örneği ise Medine'dir.

İslâm tarihinde Medine'nin önemi, başta Hz. Muhammed olmak üzere ilk Müslümanları bağrında koruması ve İslâm'ın yaygınlaşmasına merkezlik yapmasıdır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de bu sürece işaret edilmektedir.³² Hz. Muhammed hicret ettiğinde Medine, henüz düzenli bir şehir görünümü göstermeyen dokuz ya da on kadar mahalleden oluşmaktadır. Dolayısıyla Medine'nin gerçek anlamda bir şehir hüviyeti kazanması Hz. Muhammed ve İslâm sayesinde gerçekleşmiştir. Hz. Peygamber'in kültürel dönüşümünün bir simgesi olarak şehrin adını değiştirmiştir. Hicretten önce Yesrib olarak anılan bu şehre Hz. Peygamber şehir anlamına gelen Medine ismini vermiştir.³³ Medineli ensarla Mekkeli muhacirleri birbirine kardeş yapmak suretiyle toplumsal bütünlüğü sağlamaya girişen Hz. Muhammed'in Medine'deki ilk icrası ise Mescid-i Nebevî'yi inşa etmesidir.

Mescid-i Nebevî yalnızca namaz gibi toplu ibadetlerin yapıldığı bir ibadetgâh olmakla sınırlı kalmamış; Hz. Peygamber'in Medine şehri yönettiği merkez, eğitim veren bir kurum, hatta Habeş'ten gelen bir grubun folklor gösterimi yapması gibi meşrû eğlencelerin sergilendiği bir mekan olma işlevini de yüklenmiştir. Caminin şehrin siyasi ve kültürel merkezi oluşu, şehrin planlanmasıyla da pekiştirilmiştir. Sözelimi caminin dört bir tarafından açılan geniş yollar Medine'nin ana-caddelerini oluşturmuş; bu caddelere bağlanan sokaklar arasında ise mahalleler inşa edilmiştir. Medine pazarı ise Cami'ye çok da uzak olmayan bir bölgeye kurularak sosyal hareketlilik ile kültürel etkileşimin önü açılmıştır. Benzer biçimde Medine'nin çevresinde koruluklar ile boş alanlara yer

²⁵ İbrâhîm 14/37: "Ey Rabbimiz! Ey Sahibimiz! Namazı dosdoğru kılmaları için ben, neslimden bir kısmını senin Beyt-i Harem'inin (Kâbe'nin) yanında, ziraat yapılmayan bir vadiye yerleştirdim. Artık sen de insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meyvedici kıl ve meyvelerden bunlara rızık ver! Umulur ki bu nimetlere şükrederler."

²⁶ eş-Şûrâ 42/7: "Şehirlerin anası (olan Mekke'de) ve onun çevresinde bulunanları uyarman ve asla şüphe olmayan toplanma günüyle onları korkutman için, sana böyle Arapça bir Kur'an vahyettik. (İnsanların) bir bölümü cennette, bir bölümü de çılgın alevli cehennemdedir."

²⁷ Âl-i İmrân 3/96: "Şüphesiz, âlemlere bereket ve hidayet kaynağı olarak insanlar için kurulan ilk ev (mabet), Mekke'deki (Kâbe)dir."

²⁸ el-Bakara 2/127: "Bir zamanlar İbrahim, İsmail ile birlikte Beytullah'ın temellerini yükseltiyor, (şöyle diyorlardı:) 'Ey Rabbimiz! Bizden bunu kabul buyur, şüphesiz Sen iştensin, bilensin.'"

²⁹ el-Bakara 2/126: "İbrahim de demişti ki: 'Ey Rabbim! Burayı emin bir şehir yap, halkından Allah'a ahiret gününe inananları çeşitli meyvelerle besle.' Allah buyurdu ki: 'Kim inkâr ederse onu az bir süre faydalandırır, sonra onu cehennem azabına sürüklerim. Ne kötü varılacak yerdir orası!'"

³⁰ Hz. İbrahim'in Kâbe'yi ilk inşa eden olmayabileceği hakkında bir değerlendirme için bkz. Kasım Şulul, *İbn Haldun'a Göre İslâm Medeniyeti*, İnsan Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2015, s. 210-211; Sadettin Ünal, "Kabe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2001, s. 15-16.

³¹ Nebi Bozkurt - Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Mekke", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara 2003, s. 556.

³² et-Tevbe 9/120: "Medine halkına ve onların çevresinde bulunan Bedevi Araplara Allah'ın Resûlünden geri kalmaları ve onun canından önce kendi canlarını düşünceleri yakışmaz. İşte onların Allah yolunda bir susuzluğa, bir yorgunluğa ve bir açlığa duçar olmaları, kâfirleri öfkeli edilecek bir yere (ayak) basmaları ve düşmana karşı bir başarı kazanmaları, ancak bunların karşılığında kendilerine salih bir amel yazılması içindir. Çünkü Allah, iyilik yapanların mükâfatlarını zayi etmez."

³³ Mustafa Karataş, "Hz. Peygamber'in Yerleşim ve Şehirleşmeye Yönelik Çabaları: Medine Örneği", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 28, 2013, s. 62.

verilmiş, mezarlık yapılmış, yeni kuyular açılıp eskileri tahkim edilmiş; şehrin içinde hamamlar ve hapishaneler inşa edilmiştir.³⁴

Şehirde gerçekleşen bu değişimlerden hareketle Medine'nin İslâm'ın ilk şehir örneği olarak görülmesi mümkündür. Nitekim Medîne; Kûfe, Basra, Bağdat, Şam, Belh, Buhârâ ve Semerkand gibi daha sonra kurulan Müslüman şehirlere örneklik yapmıştır. Bununla birlikte İslâm şehrinin Medine gibi tek bir prototipi olacağını söylemek aşırı bir yorum olacaktır. Bu bağlamda Çelik'e göre İslâm şehri, zihinsel bir kategori olmaktan ziyade tarihsel gerçeklere göre anlaşılmalıdır. Buna göre farklı milletlere mensup Müslümanlar; geleneksel kültürlerine, coğrafyalarının kendi gerçekliklerine göre İslâm medeniyetinin simgelerini paylaşan birbiriyle aynı olmayan İslâm şehirleri kurmuşlardır. Sözelimi çöldeki bir Arap-İslâm şehri ile ovadaki bir Osmanlı Türk-İslâm şehri bütünüyle aynı değildir. Ancak bu şehirler camiler, medreseler, hamamlar, vakıflar, dergâhlar, tekkeler ve türbeler gibi İslâm medeniyetinin ortak simgeleri olan yapıları barındırmakla aynı kategoriye yani İslâm şehri sınıflandırmasına girmektedirler.³⁵

İslâm düşüncesinde şehir ile çocuk anlayışı birkaç noktada kesişmektedir. Belki de bu noktalardan en dikkat çekici olanı, Hz. Peygamber'in isim değiştirmesinde kendini göstermektedir. Hz. Peygamber, Yesrib örneğinde olduğu gibi anlamı güzel olmayan ve İslâm'ın gelişinden önce konulmuş olan yer ve insanların özel adlarını değiştirmiştir.³⁶ Bu bağlamda Hz. Peygamber, çocuklara güzel isim koymayı ana-babanın bir sorumluluğu olarak görmüştür.³⁷ İslâm'ın şehir ile çocuk arasında kurduğu en açık ilişki, "Hatırla ki İbrahim şöyle demişti: 'Rabbim! Bu şehri (Mekke'yi) emniyetli kıl, beni ve oğullarımı putlara tapmaktan uzak tut!'"³⁸ âyetinde kendini göstermektedir. Bu âyette bir şehrin, başta çocuklar olmak üzere her sakini için güvenli bir yer olması; bu maddi güvenliğin manevi hakikatlerle bezenmiş olması gerektiği açıkça ifade edilmiştir. Bir İslâm şehri, yaşayan insanların kendine özgü kimliğini ve coğrafyanın şartlarını korumakla birlikte sakinlerinin ve de çocuklarının maddi-manevi güvenliliğini sağlamak zorundadır. Bu nedenle İslâm şehirlerinin geleceği, çocuklarına sağlayacağı güvenlikle doğru orantılı olacaktır. Bu güvenliği sağlamak adına İslâm şehirlerinde yaşayan çocuklar için gerçekleştirebilecek bazı projelerden söz etmek gerekmektedir.

3. Gelecekteki İslâm Şehirlerinde Şehir ve Çocuk Üzerine Bazı Mülâhazalar

İslâm düşüncesinde şehir ve çocuk arasında ne türden bir ilişki kurulabileceğine ilişkin teorik bir çerçeve için, edebiyat dünyasındaki gelişmeleri gözden geçirmek yararlı gözükmektedir. Genel bir edebiyat dünyası içinde çocuk edebiyatının doğuşu birkaç yüzyıl öncesine dayanmaktaysa da bu edebiyat dalının çok daha yakın zamanlarda önem kazandığı bilinmektedir. Özellikle psikolojinin bir bilim olarak gelişmesinden sonra çocukluk, gençlik, yetişkinlik ile yaşlılık dönemleri arasındaki farklılıklara dair bilginin genişlemesi, çocukluğun kendine özgü duygu ve düşünce dünyasının anlaşılmasına önemli katkılar sağladığı açıktır. Bu bilgiden hareketle çocuk duyarlılığını gözeten ve bundan dolayı çocuklara göre gelişen yeni bir edebiyat alanı olarak çocuk edebiyatı ortaya çıkmıştır.³⁹ Edebiyat alanında ortaya çıkan bu gelişme teoloji alanında da gözükmeye başlamıştır. Çocukluk evresinin duygu ve düşünce düzeyine koşut olarak çocukların kullandığı dilin kapasitesini göz önüne alan dinî bilgilendirmenin nasıl yapılabileceği meselesi ortaya çıkmıştır. Bu mesele, günümüzde çocuk teolojisi ya da çocuk dindarlığı denilen özel disiplinlerin temel ilgi alanını oluşturmaktadır.⁴⁰

Meseleyi çocuk edebiyatı açısından incelemeyi sürdüreceğiz olursak İslâmî çocuk edebiyatının, genel edebiyatın bir parçası, alt birimi olacağı açıktır. Ancak, genel çocuk edebiyatı içinde bu özel disiplini doğuran unsurun, kuşkusuz İslâm dini olduğu hususu da göz önünde bulundurulmalıdır.

³⁴ Tahsin Koçyiğit, "Hz. Peygamber'in Şehir Tasavvuru Hakkında Bazı Değerlendirmeler", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 31, 2013, s. 78, 82-85.; Karataş, a.g.m., s. 73-78.

³⁵ Celaleddin Çelik, "İslam Şehri'nden Şehir İslamı'na: Tarihsel Tecrübeden Sosyolojik Pratiğe Şehrin Medeniyet Kodları", *Milel ve Nihal*, C. 9, S. 3, Eylül 2012, s. 140, 144, 146, 155.

³⁶ Müslim, *Âdâb*, 14-19.

³⁷ "Siz kıyamet gününde kendi isimlerinize ve babalarımızın isimleriyle çağrılacaksınız. Öyleyse isimlerinizi güzel koyunuz." Ebû Dâvûd, *Edeb*, 61.

³⁸ İbrahim 14/35.

³⁹ Adem Çalıışkan, "İslâmî Çocuk Edebiyatı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 12-13, 2001, s. 410-411.

⁴⁰ Cemil Oruç, "Çocuk Medyalarında Dinin Sunuluşu", *1. Türkiye Çocuk ve Medya Kongresi Bildiriler Kitabı Cilt. I*, Editörler: Halûk Yavuzer - Mustafa Ruhi Şirin, Çocuk Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 257.

Bundan dolayı İslâmî Edebiyat gibi -ve hatta bunun bir alt dalı olarak İslâmî çocuk edebiyatının İslâmî temellere dayanacağı hususu belirgindir. Bu bağlamda Çalışkan, ‘İslâmî’ teriminin anlamını açık kılmaya girişmektedir. Doğrudan doğruya Kur’ân-ı Kerim ve Sünnet’ten kaynaklanan bir bilginin veya davranışın İslâmî olarak nitelenmesi hususunda bir fikir ayrılığı bulunmamaktadır. Öte yandan dinî nasrlara büsbütün aykırı olan bir bilgi veya davranışın da İslâmîlikle yakından uzaktan bir bağının olmayacağı kuşku getirmez bir biçimde söylenebilir. Eğer bir bilgi veya davranış, kısmi açıdan dinî nasrlarla uyuşmuyorsa, bu uyuşmayan kısmın törpülenerek İslâm kültürünün içine dahil edilmesinde bir sakınca bulunmamaktadır. Bir şeyin İslâmî olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceği meselesiyle ilgili olarak incelenmesi gereken son ihtimal, İslâm’ın evrenselliği iddiasını sürdürmesine imkân sağlaması bakımından son derece önemlidir.

Bu ihtimal, olumlama ya da olumsuzlama açısından dinî nasrlar tarafından haklarında bir hüküm verilmemiş, fakat kendisi açısından dinî nasrlara ters düşmeyen ve hatta dinî nasrların ruhuna uyum sağlayan bilgi veya uygulamaların İslâmî olarak nitelendirilmesidir. Nitekim İslâm hukukunda ‘eşyada asıl olanın ibâha olduğu’ şeklinde bir genel ilke bulunmaktadır. Bu ilke, İslâm kültürü ile evrensel değerler arasında bir köprü kurulmasını kolaylaştırmaktır. Müslüman olarak bir insanın sözgelimi namaz kılıp oruç tutması değil, onun başkalarını aldatmaması, adaletli ve güvenilir olması bütün insanlarla ortak bir zeminde buluşmasının örnekleri olmaktadır. Bir başka deyişle, İslâmî değerler salt dinî ilgilendiren değerlerle sınırlandırılmayacak kadar geniş kapsamlıdır; evrensel olan insanî değerler de bizzat İslâmî değerlerin içindedir. Bundan dolayı, iyi bir insan olmaksızın iyi bir Müslüman olunacağı kabul edilemezdir.⁴¹ Bu bağlamda Çalışkan, çocukların eğitimine katkı sağlayacak olan ve İslâm ile çelişmeyen ve hatta uygun olarak üretilen dünya edebiyatının, İslâmî çocuk edebiyatı literatürü arasında görülebileceğini belirtmektedir.⁴² Benzer bir yaklaşımın, çocuklarla barışık olan modern bir şehir inşa etme projeleri için de geçerli olacağı pekâlâ söylenebilir.

Her şeyden önce modern dönemlerde insanlığın çocuk haklarına özel bir ilgi gösterdiği hususuna dikkat çekmek gerekmektedir. Çocuk Hakları Sözleşmesi, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nda 1989 yılında kabul edilmiş; Türkiye Cumhuriyeti de 1994 yılında bu sözleşmeyi kabul eden ülkeler arasına katılmıştır. Çocuk Hakları Sözleşmesi’nin temel prensibi; çocukların yalnızca bakıma muhtaç bir grup olarak değil, aynı zamanda bir yurttaş olarak göz önüne alınmaları vurgusudur. Nitekim sözleşmenin üçüncü maddesinde çocuğun yararını gözetme ilkesi, altıncı maddesinde çocuğun yaşama ve gelişme ilkesi, on ikinci maddesinde ise çocuğun yönetime katılım ilkesi kabul edilmiştir. Bu ilkeler bağlamında Birleşmiş Milletler Teşkilatı’nın alt birimlerinin öncülüğünde birtakım çalışmalar başlatılmıştır. Sözgelimi Unicef, ‘Çocuk Dostu Kentler’ ve Unesco ise ‘Kentlerde Büyümek’ başlıklı çalışmalarla, modern şehirlerin karmaşasında çocukların ruhen ve bedenlen sağlıklı bir biçimde büyümelerinin imkânlarını araştırmaya girişmişlerdir. Böylece Çocuk dostu şehir, sözgelimi çocukların oyun alanlarına önem veren; bunu yaparken de onların güvenliğini temele alan uygulamaları hayata geçiren şehirdir.⁴³

Psikoloji bilimi, çocuklar için oyun oynamanın ne denli önemli olduğunu açık bir biçimde göstermişlerdir. Buna karşın şehirlerde çocuklar için yeterince parkın bulunmadığı da apaçık bir gerçektir. Bu gerekçeden yola çıkarak bazı çocuk dostu kentler, yeni yerleşim birimlerinde ‘çocuk dostu mahalleler’ anlayışı çerçevesinde farklı mimari uygulamaları denemişlerdir. Bunlardan biri ‘Woonerf’ veya ‘Home Zone’ olarak adlandırılan, araç trafiğinin ve hızın yavaşlatılması, hatta bazı sokakların trafiğe tamamen kapatılması sayesinde sokakları çocuklar için güvenli hale getirmeyi amaçlayan uygulamalardır. ‘Woonerf’ sistemi ilk kez Hollanda’da denenmiş, başarısı görüldükten sonra 1976 yılında Hollanda, bu uygulamanın standartlarını yasamayla belirlemiştir. ‘Home Zone’ uygulaması 1998 yılında İngiltere’de uygulanmaya başlanmıştır. Bu uygulamanın temel ilkesi, araçlar ile yayaların sokakları eşit şartlar altında paylaşmalarını sağlamaktır. Hız sınırının oldukça düşürüldüğü bu sokaklarda insanlar bisiklet sürmeye, yürümeye ve hatta banklarda oturmaya teşvik

⁴¹ İsmail Sağlam, “Hz. Peygamberin Çocuk Eğitiminde Öne Çıkardığı Hususlar”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 2, 2002, s. 169-170.

⁴² Çalışkan, a.g.m.,s. 413.

⁴³ Hikmet Sivri Gökmen, “Çocuk Dostu Kent Üzerine Stratejiler”, *TMMOB 2. İzmir Kent Sempozyumu/ 28-30 Kasım 2013*; s.822 (s. 821-829) ; <http://www.tmmobizmir.org/wp-content/uploads/2014/06/79.pdf> (ET: 20.02.2015)

edilir. Böylece sokaklar, araçların hâkimiyetinde olan yol olmaktan çıkarılmakta oranın sakinlerinin bir araya gelip birbirleriyle tanıştıkları, çocuklarını oynattıkları bir oyun alanına dönüşmektedir.⁴⁴

Çocukları önemseyen uygulamaları gerçekleştiren şehirler, genellikle gelişmiş ülkelerin şehirleri olduğu bir gerçektir. Hz. Muhammed'in daha peygamberlikle şerefendirilmediği gençlik günlerinde bazı Mekkeli yurttaşlarla kurduğu ve toplumdaki korumasız kişileri korumayı amaçlayan Hılfu'l-fudûl adı verilen bir topluluğa katılmakla kalmamış, şayet ihtiyaç olmuş olsaydı İslâm geldikten sonra da böylesi bir topluluğun üyesi olmaktan kaçınmayacağını açık bir dille ifade etmiştir.⁴⁵ Peygamberimizin bu tavrı, çocuk dostu şehirlerde uygulanan projelerin bizim şehirlerimizde uygulanmasını yüreklendireceği söylenebilir. Nitekim bu uygulamalar, bir yandan çocukların ruh ve beden olarak sağlıklı yetişmelerine katkı sağlamakla kalmamakta, aynı zamanda kalabalık şehirlerde birbirine yabancılaşan insanları yeniden birbiriyle tanışan, konuşan ve yardımlaşan komşulara dönüştürmektedir.⁴⁶ Kur'an-ı Kerim komşulara iyi davranmayı öğütlemektedir.⁴⁷ Hz. Muhammed bir hadis-i şerifinde, Cebrâîl'in kendisine durmadan komşuya iyilik etmeyi tavsiye ettiğini, bu ısrarlı tavsiyeden dolayı komşunun neredeyse mirasçı kılınacağını sandığını söyler.⁴⁸ Komşuluğa dair bu dinî vurgular göz önüne alındığında çocuk dostu şehirlerin, modern hayatla birlikte kaybolan bazı dinî-toplumsal geleneklerimizi yeniden yeşertmek gibi olumlu katkılar sağlayacağı söylenebilir.

4. Sonuç

Hz. İbrahim'in oğlu Hz. İsmail ile birlikte Allah'a ibadet edilen ilk mescit olarak Kâbe'yi inşa etmiş olduklarını kabul eden Kur'an-ı Kerim'e gönülden bağlanan Müslümanlar için, şehir ile din arasında kopmaz bir bağ bulunmaktadır. Bundan dolayıdır ki Arapçada din, medeniyet ve medine yani şehir kavramları, aralarında kök birliği bulunan kavramlardır. Hz. İbrahim'in kutlu davranışını son peygamber Hz. Muhammed de izlemiş ve Medine'ye hicret eder etmez bir mescit inşa ettirmiş, Müslümanları Mescidi-i Nebevî çevresinde toplayarak İslâm toplumunu ve devletini şekillendirmeye girişmiştir. İster Hz. İbrahim gibi şehrin ilk mimari yapısı olarak bir mescidin inşa edilmesi isterse Hz. Muhammed gibi daha önce kurulan bir şehrin İslâmleştirilmesi adına şehrin merkezi yerine bir mescidin yapılması örneği alınsın, Müslümanlar için din, şehrin alametlerinden en önemli unsurlarından biridir. Öte yandan şehir demek, elbette yalnızca din demek de değildir.

Şehirler, medeniyetlerin doğdukları ve yaşadıkları yurtlardır. Bu açıdan şehirler, insanların kendilerinde insanca tatmin olacakları ihtiyaçları karşılayan bir yeterliliğe sahip olmak zorundadırlar. Bu tatminlik duygusunun, elbette her kültüre ve çağa göre değişen unsurları içereceği de gayet açıktır. İslâm dünyasında tarih boyunca şehirciliği ile öne çıkmış kentler her zaman olagelmıştır. İstanbul'un dillere destan büyüleyici güzelliğinin yanısıra, 'Şehr-i İsfahan; nısf-ı cihan' deyişi ile İsfahan, 'Ana gibi yâr, Bağdat gibi diyâr olmaz' sözüyle Bağdat şehirleri İslâm dünyasındaki şehirleşmenin parlak örnekleri olmuştur.

Sanayileşme sonrasında başlayan modernleşme ile birlikte dünyanın tüm şehirleri hızla büyümeye, kalabalıklaşmaya başlamıştır. Modernleşmenin insanlığa sunduğu kazanımlar yanında özellikle sosyolojik ve psikolojik açıdan pek çok sorunlara yol açtığı hemen herkesin kabul ettiği bir gerçektir. Bu sorunlardan her medeniyet ve kültürde yaşayan insanlar ama özellikle de çocuklar etkilenmiştir. Hemen her kültür havzasına mensup olan insanlar, modern şehirlerin sorunlarını çözmeye yönelik birtakım girişimlerde bulunmaya başlamışlardır. Bu sorunlar arasında şehirlerin çocukların gelişimine uygun bir biçimde yeniden düzenlenmesi de bulunmaktadır.

Kendi başlarına modern dünyanın devasa sorunlarını tek başlarına çözmede yetersiz kalmaları şehirlerin birbirleriyle yardımlaşmaları gereğini ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda 'kardeş şehirlik' olgusu gündeme gelmiş, birbirini kardeş ilan eden şehirler, birikimlerini birbirleriyle paylaşmaya başlamışlardır. Bu yardımlaşma, merkezi Amerika Birleşik Devletleri'nde olan Dünya Kardeş Şehirler

⁴⁴ Okşan Tandoğan, "Çocuk İçin Daha Yaşanılır Bir Kentsel Mekan: Dünyada Gerçekleştirilen Uygulamalar", *Megaron*, C. 9, S.1, Mart 2014, s. 22-26.

⁴⁵ Muhammed Hamidullah, "Hılfu'l-fudûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul 1998, s. 32.

⁴⁶ Gökmen, a.g.m., s. 826-827.

⁴⁷ en-Nisâ, 4/36 : "Allah'a ibadet edin ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Ana-babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yakın arkadaşa, yolcuya, ellerinizin altında bulunanlara (köle, cariye, hizmetçi ve benzerlerine) iyi davranın; Allah, kendini beğenen ve daima böbürlenip duran kimseyi sevmez."

⁴⁸ Buhârî, Edeb, 28; Müslim, Birr ve Sıla, 140-143.

Birliği Teşkilatı (SCI) adıyla da kurumsal bir kimlik kazanmıştır. Öte yandan Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin yerine getirilmesi amacıyla 2001 yılında 'Avrupa Çocuk Dostu Kentler Ağı' yapılandırılmıştır. Ülkemizde ise bir Avrupa Birliği projesi olarak "Çocuk Dostu Belediye Projesi" on iki şehir tarafından sürdürölmektedir. Alfabetik sıralamayla bu şehirler; Antalya, Bursa, Erzincan, Gaziantep, Karaman, Kayseri, Kırşehir, Konya, Sivas, Tekirdağ, Trabzon ve Uşak şehirleridir.⁴⁹ 'Geçmişten Günümüze Çocuk ve Şehir' başlıklı ve geniş katılımlı bir sempozyum düzenlemekle Canik Belediyesi, bu beldenin çocuk ve gençleriyle barışık modern bir kent olarak yeniden biçimlendirilmesi arzusunu yansıtmaktadır. Bu arzunun, Canik'in çok yakın zamanlarda 'çocuk dostu bir kent' olarak anılmasını sağlayacak projeler sayesinde bir gerçeğe dönüşmesi dileğiyle sempozyumda emeği geçen herkese şükranlarımı sunarım.

7. Kaynakça

- Akyüz Vecdi, *Kur'an'da Siyasî Kavramlar*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1998.
- Bozkurt Nebi - Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mekke", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara 2003, s. 555-563.
- el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahîh-i Buhârî*, tah. Muhammed Züheyr b. Nâsır, y.y., 1422.
- Çalışkan Adem, "İslâmî Çocuk Edebiyatı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 12-13, 2001, s. 409-436.
- Çelik Abbas, "Çocuk, Oyun ve Din Eğitimi", *Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 9, 2004, s. 187-196.
- Çelik Celaledin, "İslam Şehri'nden Şehir İslamı'na: Tarihsel Tecrübeden Sosyolojik Pratiğe Şehrin Medeniyet Kodları", *Milel ve Nihal*, C. 9, S. 3, Eylül 2012, s. 138-156.
- EbûDâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistânî, *SünenuEbûDâvûd*, tah. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Dâru'l-Fikr, y.y.,t.y.
- Gökmen Hikmet Sivri, "Çocuk Dostu Kent Üzerine Stratejiler", *TMMOB 2.İzmir Kent Sempozyumu/ 28-30 Kasım 2013*; s.822 (s. 821-829) ; <http://www.tmmobizmir.org/wp-content/uploads/2014/06/79.pdf> (ET: 20.02.2015)
- Hamidullah Muhammed, "Hilfu'l-fudûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul 1998, s. 31-32.
- İbnMâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, *SünenuİbnMâce*, tah. Muhammed Fuad Abdülbaki, Dâru'lhyâ'i'l-Kütübi'l-Arabiyye, y.y.,t.y.
- Karataş Mustafa, "Hz. Peygamber'in Yerleşim ve Şehirleşmeye Yönelik Çabaları: Medine Örneği", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 28, 2013, s. 59-84.
- Koçyiğit Tahsin, "Hz. Peygamber'in Şehir Tasavvuru Hakkında Bazı Değerlendirmeler", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 31, 2013, s. 73-88.
- Müslim b. el-Haccâc, Ebu'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî, *Sahîh-i Müslim*, tah. Muhammed Fuad Abdülbaki, Dâru'lhyâ'i't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y.
- Oruç Cemil, "Çocuk Medyalarında Dinin Sunuluşu", *1. Türkiye Çocuk ve Medya Kongresi Bildiriler Kitabı* Cilt. I, Editörler: Halûk Yavuzer - Mustafa Ruhi Şirin, Çocuk Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 255-275.
- Sağlam İsmail, "Hz. Peygamberin Çocuk Eğitiminde Öne Çıkardığı Hususlar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 2, 2002, s. 167-190.
- Şulul Kasım, *İbn Haldun'a Göre İslâm Medeniyeti*, İnsan Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2015.
- Tandoğan Okşan, "Çocuk İçin Daha Yaşanılır Bir Kentsel Mekan: Dünyada Gerçekleştirilen Uygulamalar", *Megaron*, C. 9, S.1, Mart 2014, s. 19-33.
- et-Tirmizî, Ebûİsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, *Sünenu't-Tirmizî*, Mısır, 1975.
- Ünal Sadettin, "Kabe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2001, s. 14-21.

⁴⁹ Gökmen, a.g.m.,s. 822.

Ortaçağ Avrupasının İlginç Bir Yüzü: Çocuk Cadılar (Malleus Maleficarvm Adlı Esere Göre)

Doç. Dr. Pınar ÜLGEN
Gaziosmanpaşa Üniversitesi / Tokat

Giriş

Cadı kelimesinin en eski anlamı, Almanca'daki ("Althochdeutsch") "hagazussa" kelimesinden gelmektedir. Buna anlamca en yakın olan kelimeler "tunripa", "zunrita" ve "walidarse"dir; bu sözcükler, bölgeye göre değişmekle birlikte çit üzerine binen ya da çitten atlayan anlamına gelmektedir. Bu kelimelerin "çocukları yiyen, insan yiyen ve geceleri dolaşan dişi hayalet" vb. karşılıkları vardır. Aslında bu hayaletin zarar veren sihir ya da büyü yani "maleficium" ile ilgisi olmasa da kısmen insan benzeyen bir varlık anlamındadır¹. Haydar Akın ise Avrupa'nın kuzeyinde ve Almanca konuşulan bölgelerden halk dilinde cadı kelimesinin diğer bütün büyücü tanımlarını kapsayacak geniş bir anlama sahip olduğunu özellikle vurgulamaktadır.²

Eskiçağda ise On İki levha kanunlarında büyü'nün insanlara, hayvanlara, ürünlere ve mallara zarar vermesi durumunda cezalar öngörülmüştür. İmparatorluk döneminde geleceği okuma sanatı bağlamında falcılık, yasaklanan uygulamaların başında gelmektedir. Cezası da ölüm olarak uygulanmıştır.³

"The Malleus Maleficarvm" adlı Latince eser, İngilizce'de "Hammer of the Witches" Almanca'da "Der Hexenhammer" olarak geçmektedir. Bu eser, cadıların davaları hakkında yapılmış bir tezdır. 1486 yılında Alman bir papaz olan Heinrich Kramer tarafından yazılmıştır. Kitap, ilk defa Almanya'da 1487 yılında Speyer tarafından yayınlanmıştır. Jacob Sprenger ise kitabın bir diğer önemli yazarıdır. 1490 yılında Katolik kilisesi, Malleus Maleficarum adlı eseri kınamış ve bu nedenle de yasaklamıştır. Bunun yapılmasındaki amaç kitapta yazılanların ve de anlatılanların sapkın düşüncelerle olan ilgisidir. Bunun yanı sıra bu kitap, Rönesans boyunca kraliyet mahkemeleri tarafından kullanılmıştır.⁴

Bu eserde ayrıca Summis Desiderates Affectibus adlı Papa VIII. Innocent'e ait bir ferman da bulunmaktadır. Burada Cadılık teorisi Papalık otoritesi kullanılarak emredilmiştir.

Russel, engizisyonun cadılara karşı kurulmuş olduğunu söylemektedir. Bu durumun tamamen Papalık onayını aldığından da bahsetmektedir. Aslında bu durum, sonraki yüzyılda kanlı olayların gerçekleşmesinin de zeminini hazırlamış oldu.⁵

Cadı denilince kadın... Kadın denilince cadı... gibi benzetmelerle birlikte bu eserde bir kadın bedeninde cadı kimliğine daha yeni bir görünüm yüklenmiştir. Malleus adlı eser de cadıların yapamaya çalıştığı işleri yıkmak ve cadılara nasıl karşı konulması gerektiği konusunda nasıl bir tedbir alınması gerektiğini anlatmaktadır. Bu amaçla da yazılmıştır. Çünkü esere göre cadıların işlediği bazı suçlar cezasız kalmıştır. Bu nedenle de cadılara karşı resmi bir hareket düzenlenmesi planlanmıştır.⁶

Waltraud Jilg'e göre Malefium, ilk başta insanı öldürmek, hasta etmek, güçsüzleştirmek ya da ruhunu etkilemek için kullanılmıştır. Ardından büyü veya sihir ilk önce kadın ile erkek arasındaki

¹ Reiner Braun, *Teufelsglaube und Heilige Schrift*, (Ed. Georg Schwaiger) *Teufelsglaube und Hexenprozesse*, München, 1992, s. 23-24.

² Haydar Akın, *Ortaçağ Avrupası'nda Cadılar ve Cadı Avı*, Dost Kitapevi, Ankara, s. 132.

³ Haydar Akın, *Ortaçağ Sonları ve Yeniçağ Başlarında Avrupa'da Çocuk Cadılar ve Çocuk Cadı Avı*, Phoenix yay., Ankara, 2010, s. 71.

⁴ Hans Peter Broedel, *The "Malleus Maleficarum" and the Construction of Witchcraft: Theology and Popular Belief*, 2003, s. 19; *Witchcraft and Magic in Europe*, (Ed. Bengt Ankarloo- Stuart Clark), c. 3, *The Middle Ages*, University of Pennsylvania Press, s. 240.

⁵ Edward Burman, *The Inquisition, The Hammer of Heresy, Malleus Maleficarum*, Dorset yay., New York, 1992, s. 129; Russell, *Witchcraft in the Middle Ages*, s. 90, 143.

ilişkiyi etkiler, erkeği iktidarsızlaştırırken kadını da kısırlaştırırdı. Bu bağlamda aşk ve çıldırış sihrinin yanı sıra aşk ve kısırlık iksirleri de vardı.⁶

Burada bahsettiğimiz gibi kitap, oldukça ilginç ve doğaüstü bilgiler içermektedir. Buna bağlı olarak anlatılanlardan ötürü Avrupa'da farklı yansımalar olmuştur. Ayrıca Almanya'da Haydar Akın'ın verdiği bilgilere göre, ölü çocuk bedenlerinden büyü yapma geleneği, XVI. yüzyılın sonunda 30 yıl savaşları arasında artmıştır. Hatta Nördlingen kentinde 1590-1594 yılları arasında 5-6 kadın bir çocuğun cesedini cadı lapası yaptıkları gerekçesiyle suçlanmıştır. Bunlar, mahkemedeki ifadelerinde büyü sanatını çocukluk yaşlarından itibaren annelerinden öğrendiklerini, mezarlıklardan vaftiz edilmemiş çocuk cesetlerini çaldıklarını ve cesetleri kızartarak yumurtayla yediklerini arta kalan parçaları da cadıların Sabbath-Şabbat adlı törenlerine katılabilmek için gerekli olan merhemi hazırlayabilmek için kullandıklarını itiraf etmişlerdir.⁷

Avrupa tarihinde bir dönem kötü ruhlar ve şeytan saldırısı iddiaları ortaya atılmıştır. Bu dönem Ortaçağda Cadı Avı dönemi olarak adlandırılmaktadır. Hristiyan teologlar, bu dönemde şeytanı ve kötü ruhları tanımlamak için değişik tasvirler oluşturmuşlardır. Bu oluşturulurken de o dönemdeki olumsuz şartlar şöyle ki; veba, salgınlar ve savaşlar da göz önünde bulundurulmuş ve bunların oluşumuna sebebiyet veren bir sorumlu bulmaya çalışılmıştır. Burada doğal olarak cadıların tüm olumsuzlukların sorumlusu olarak görülmüşlerdir. Dolayısıyla XI-XVIII. yüzyıllarda pek çok insanın cadılık suçlamasıyla mahkum edilmesine sebep oluş ve de Cadı Avı denilen dönem başlamıştır. Cadılar, figür olarak toplumun her kesiminden olabilirdi. Kendilerine zarar vermeye çalışıldığında buna rahatça karşılık verebilen ya da istemedikleri kişilere büyüler yapabilen insanlar olarak görülmüşlerdir. Şöyle ki; cadılar uçabilirler, hayvanlara dönüşebilirler, çocukları kaçırlar, öldürürler ve de yerlerdi.⁸ Bu dönemde Avrupa'da cadılar kötülükle ve de şeytanla doğrudan bağlantılı olarak kabul edilmişlerdir.

Bu cadı avcılığının en yoğun döneminde erkekler ve hatta çocuklar büyü yapmakla suçlanmışlar ve de öldürülmüşlerdir. Özellikle cadılık ile suçlanan kadınların mal varlığının 2/3'sinin feodal hükümdara kalması, geri kalan 1/3'inin ise sorgulayan hakim, cellat ve ihbar eden kişiler arasında paylaşılması ve bunun sonucu olarak yoksulluğun en fazla olduğu dönemde bu kişilerin zenginleşmesi dikkat çekicidir.⁹ Bu ekonomik etken de cadılık suçlamalarının yaygınlaşmasına ve bazı kadın ve çocukların cadı olarak suçlanmasına ve de ceza almasına hatta öldürülmesine neden olmuştur. Yani burada işini kötüye kullanma söz konusu bile olabilir. Çünkü devamında büyük bir zenginlik bulunmaktadır.

Çocukluğun Ortaçağdaki tarihine gelince bu alanla ilgili belirtmek gerekir ki; en ünlü kaynak isim Annales okulu¹⁰ tarihçisi Philippe Aries ve eseri "Çocuk ve Aile Yaşamı" dır.¹¹

Kaynaklardaki bilgilere göre Ortaçağda çocuklar, genelde yedi yaşından itibaren yetişkin aile bireylerinin arasına katılıp çalışmıştır. Ancak sonradan bu durum, değişmeye başlamıştır. Norbert Elias tarafından yazılan "Uygarlık Süreci" adlı eserde uygarlık sürecinin içgüdülerin kontrolü anlamına geldiği ve Ortaçağda henüz bu kontrol olmadığı için yetişkinlerle çocuklar arasında mesafe olmadığı belirtilmektedir.¹²

Çocukların Ortaçağdaki yaşam şekillerine bakıldığında farklılıklarla karşılaşmaktadır. Şöyle ki; çocuklar, küçük bedenler içindeki yetişkinler olarak algılanmışlardır. Bu durum, onlara özellik ya da farklılık kazandırmamıştır. Çünkü çocuklar, erişkinlerle aynı giysileri giymekte aynı sofraya

⁶ WaltraudJilg, "Hexe" und "Hexerei" als kultur- und religions geschichtliches Phaenomen,(Ed. Georg Schwaiger), Teufelsgläubund Hexenprozesse, München, 1992, s. 45.

⁷ Haydar Akın, *Ortaçağ Sonları ve Yeniçağ Başlarında Avrupa'da Çocuk Cadılar ve Çocuk Cadı Avı*, s. 150.

⁸ Gustav Henningsen, "Witchcraft" *Folklore-An Encyclopedia of Beliefs, Customs, Tales, Musicand Art* içinde Green, (Der. A. Thomas), c. II, 842-847, California,1997, s. 843.

⁹ Franz Helbig, *Die Tortur, Geschichte der Folter im Kriminal verfahreneller Völkerund Zeiten*. Augsburg, 1999, s. 166-67-68.

¹⁰ Annales okulu, Akademik Fransız dergisi *Annales d'histoire economique et sociale*'de dile getirilen bir tarih yazıcılığı ekolüdür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Peter Burke, *The French Historical Revolution, The Annales School 1929-89*, s. 116.

¹¹ Hermsen, Philippe Aries ile ilgili geleneksel bir ailede yetiştiğini, zor ve disiplinsiz bir öğrenci olduğunu daha sonra babasının isteği üzerine Grenoble ve Paris'te tarih öğrenimi gördüğünü anlatmaktadır. Yazmış olduğu eser de hızla gelişmekte olan Avrupa'da yitirilmeğe olan geleneksel toplum değerlerine büyük aile ve akrabalık ilişkileri üzerine yazılmış bir eserdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Edmund Hermsen, *Geshichte der Kindheit- vom Mittelalterbiszur Gesegenwart*, BöhlauVerlag, Köln, 2006, 18-19.

¹² Haydar Akın, *Ortaçağ Sonları ve Yeniçağ Başlarında Avrupa'da Çocuk Cadılar ve Çocuk Cadı Avı*, s. 29.

oturmakta ve de aynı eğlencelere katılmaktaydılar. Haydar Akın'ın aktardığı bilgilere göre, Ortaçağ dünyasında bir yetişkin için çocuk, sevgiye ve özene ihtiyacı olan muhtaç bir varlıktan çok, tüm zorluklara karşın hayatta kalabilmiş, giderek bağlı olduğu gruba işgücü olarak daha fazla katkıda bulunan bir “yetersiz” olarak görülmekteydi.¹³

Bu dönemde çocukların konumuyla ilgili bir diğer unsur da bebek ve çocuk ölüm oranlarındaki artıştır. Bu durum, daha çok iklim şartlarının olumsuzluğu, afetler, salgın hastalıklar....gibi Ortaçağda gerçekleşen olumsuzlukların doğurduğu sonuçlardır. Bunlar arasında bebek ve çocuk ölüm oranlarında artış nedeniyle çocukla ailesi arasındaki duygusal bağ, çok düşük düzeydedir. Özellikle de feodal dönemlerde çocuk ölümleri olağan karşılanmaktaydı.¹⁴

Evet Çocuk, Ortaçağda çocuk olmak ya da çocuk cadı olmak, mahkum edilmek ya da öldürülmek .aslında bunlar birbiriyle bağlantılı gibi görünen ancak hiçbir bağlantısı olmayan durumlardır. Ortaçağda çocuk genelde uzun bir süre ailenin sırtında yaşayan asalak bir varlık olarak tasvir edilmektedir. Ancak çocuk çalışmaya başladığı anda bu düşünceler unutulmaya başlanmıştır. Ünlü XIV. yüzyıl şairi Fransız Eustache Deschamp (1346-1407), Ortaçağdaki çocukların konumuyla ilgili görüşlerini şöyle dile getirmektedir:

“Çocuğu olmayanlar şanslıdır; çünkü küçük çocuk demek sadece zırlı ve pis koku, aynı zamanda çaba ve endişe demektir. Onların giydirilmeleri ve beslenmeleri gerekir. Daima düşecekleri veya bir yerlerini yaralayacakları endişesiyle yaşanılır. Ya hasta olur ölürler ya da büyür, suç işler cezaevine girerler. Dünyada hilkat garibesi bir çocuğa sahip olmaktan daha kötü bir kader olamaz.”¹⁵

Jacques Le Goff da çocuk ölümlerinin çok olduğu Ortaçağda çocuğu endişe olarak tanımlamaktadır ve şunları söylemektedir:

“ Çocuk karşısında ne üzülmeye ne de büyülenmeye zamanı olan bu yararcı Ortaçağ, çocuğu zaten hor görmektedir. Ortaçağda çocuk yoktur, sadece küçük yetişkinler vardır” der.¹⁶

Anlaşıldığı üzere Jacques le Goff, Ortaçağda Batı Avrupa’da çocuğun varlığından söz edilmediğini savunurken, Barbara Tuchman ise bebek İsa’yı konu edinenlerin dışındaki hiçbir eserde çocuk sevgisinden bahsedilmediğini vurgulamaktadır.¹⁷

Burada farklı bir bakış açısı getirerek şunu da belirtmek gerekir ki; kaynaklarda tarihçilerin Ortaçağda çocuk varlığından bahsetmemelerinin en büyük sebebi, çocuklarla ilgili resimlerin çok olmaması olarak gösterilmektedir. Ancak Ortaçağ boyunca resmedilen çocuğun bebek İsa olması, Ortaçağ başlarında ressamların çocuk unsurunu, Tanrısal bir varlık olarak resmetmelerinden kaynaklandığı da düşünülebilir.¹⁸

Haydar Akın'ın verdiği bilgilere göre, Ortaçağ boyunca çocukluk çağı, kendi içinde üç döneme ayrılmaktadır: “infantia” yani erken çocukluk doğumla başlar ve 7 yaşına kadar sürer. Bundan sonraki ikinci dönem ise “pueritia”dır. 7 ile 14 yaş arasındaki dönemdir. “Adolescentia” ise yetişkinliğine adım atana kadardır. Üçüncü son dönem ise yetişkinlik dönemidir.¹⁹

Ortaçağda çocuklar, bu dönemlerde suç işledikleri takdirde cadı olarak ya da kötü çocuk olarak adlandırılmışlardır. Bu nedenle çeşitli cezalar da almışlardır. Ancak Ortaçağ boyunca erken çocukluk döneminden itibaren suç işleyen çocuklarda cezai ehliyetin hangi yaştan başladığına dair görüş birliği bulunmamaktadır. Papa III. Alexander, XII. yüzyılın ikinci yarısında bir ferman yayınlamıştır. Bu fermanla “14 yaşından küçük erkek çocuklarının 12 yaşından küçük kız çocuklarının cezai ehliyetlerinin olmadığı” belirtilmektedir. Cezaların uygulanması sürekli günah çıkarmaya gitmek, ayınlara gitmek, kilisenin hayır işlerine katılmak gibi bazı dini görevlerin yapılmasını da gerektirmekteydi. Ayrıca kaynaklardaki bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Ortaçağda “pueritia” çağındaki çocukların işledikleri suçlardan dolayı ağır cezada yargılanmalarına da pek rastlanmamaktadır.²⁰

¹³ Aynı eser, s. 30.

¹⁴ Aynı eser, s. 31.

¹⁵ Frank Meier, *Mit Kindund Kegel- Kindheit und Familie im Wandel der Geschichte*, Thorbecke, Ostfildern, 2006, s. 41.

¹⁶ Jacques Le Goff, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, (Çev. Hanife-Uğur Güven), Dokuz Eylül Üniversitesi yay., İzmir, 1999, s. 230.

¹⁷ Barbara Tuchman, *Der Ferne Spiegel-Das dramatische 14. Jahrhundert*, München, 1995, s. 56.

¹⁸ Haydar Akın, *Ortaçağ Sonları ve Yeniçağ Başlarında Avrupa’da Çocuk Cadılar ve Çocuk Cadı Avı*, s. 37; Hugh Cunningham, *Die Geschichte des Kindes in der Neuzeit*, Düsseldorf, 2006, s. 51-52;

¹⁹ Haydar Akın, *Ortaçağ Sonları ve Yeniçağ Başlarında Avrupa’da Çocuk Cadılar ve Çocuk Cadı Avı*, s. 38.

²⁰ Shulamith Shahar, *Kindheit im Mittelalter*, Düsseldorf, 2004, s. 34;

Ortaçağ Avrupasında çok yoğun şekilde hurafeler de bulunmaktadır. Buna bağlı olarak loğusa odaları, bunun en fazla yapıldığı yerlerden biridir. Bu durumdaki kadınların ve bebeklerin şeytanların birinci hedefi haline geldiği görüşü hakimdir. Çünkü vaftiz ile bebekler, günahlarının ancak bir kısmından arındırılırlardı. Arınmamış kısmıyla hedef konumundaydılar. Yani Ortaçağ insanı, kilise tarafından oluşturulmuş yaşamsal sınırlar dışında kalan her şeyi büyücülük ile açıklamaya çalışmıştır. Böylece büyücülük, falcılık ve cadılık gibi kökleri çok eskilere dayanan bu inançlar, batıl olarak adlandırılmakla birlikte Ortaçağın birer parçası olarak görünmüşlerdir.²¹

Vaftiz olmak, ilk günden ve saflığı bozan doğumla ilgili her şeyden arınmak ve aynı zamanda Hristiyan topluluğuna kabul edilmek anlamına da gelmekteydi. Katolikler, vaftiz edilmemiş bir çocuğun cehenneme ya da XIV. yüzyıldan itibaren boşluğa yani cennet ile cehennem arasında bulunma durumuna düşeceğine, inandıklarından vaftiz ayininin mümkün olduğunca çabuk yapılmasını isterlerdi.²²

Burada çocuklarla ilgili bir nokta dikkat çekmektedir. Bir yandan Bebek İsa ve masum bebekler diğer yandan günahın meyvesi olarak kabul edilen bebek ve çocuklar...Dolayısıyla Ortaçağdaki çocuklara bakış açısı çok iyi olmamakla birlikte, beraberinde onların cadı olarak görülmesi ya da öyle bir kalıba girmesi şeklinde bir durum ortaya çıkmıştır. Böylece “Çocuk Cadı” kavramının ortaya çıktığı söylenebilir.

Çocuk Cadılar

Ortaçağda Cadı kavramı ve de çocukların durumuyla ilgili bilgiler verdikten sonra Çocuk cadı neye benzer ya da kimdir gibi soruların cevabını Ortaçağdaaramak gerekmektedir. Ancak buna cevap vermek oldukça zordur. Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı üzere Ortaçağ insanının zihninde farklı bir çocuk kavramı oluşmuştur. Düşünüldüğünde görülecektir ki; çocuk cadıların yaşadıkları ortam ve toplumun özellikleri benzerlik göstermektedir. Bu çocukların aileleri, genelde fakirlerdir. Bunlar ya evden kaçmışlar ya da dilenci grupların eline geçmişlerdir. Günümüzde de sahipsiz ya da kimsesiz çocuklar olarak adlandırdığımız bu çocuk profili, o dönemde de vardır. Eğitimli de değildir. Hayatta kalabilmek için dilencilik ya da hırsızlığı tek yol olarak görmüşlerdir. Böyle bir eğilim içinde olmalarının sebebi aslında güçlü olduklarını diğer yetişkinlere gösterebilmektir. Bu profil, doğal olarak çocukların Ortaçağda Akın'ın söylediği gibi yetersiz bir varlık olarak görülmelerine yol açmış ve de büyücü ya da cadı olarak damgalanmalarına sebep olmuştur.

Çocuk cadıların dahi görülmeye başlandığı ya da şöyle diyelim çocukların bazı sebeplerden cadı olarak algılandığı Ortaçağ Hıristiyanlığında paganlık, büyücülük ve cadılığa karşı farklı zamanlarda çeşitli fermanlar çıkarılmıştır. Erken Ortaçağlardan itibaren bunların pek çoğu da yayınlanmıştır. Örneğin, 306 yılında Elvira konsilinde kilise, permaleficium²³lara karşı kutsal yol harçlığı vermeyi reddetmiştir. Çünkü bunlar, şeytanları ve ibadet edilen idolleri içermektedir. 692 yılında ise Trullo konsilinde bu cadılık suçlamalarından dolayı insanlar, aforoz edilmişlerdir. Canon Episcopi'ye gelince cadılık tarihindeki en ünlü metin olarak kabul edilir. 906 yılında çıkarılmış olup, Katolik kilisesi kanunu olan Gratian tarafından yazılan Decretum'u içermektedir. Bu kitap, pek çok şeytani ve Ortadoks olmayan şeyleri içeren kötü kadın tasvir etmektedir. Halesli Alexander ve Thomas Aquinas büyü ve kadından bahsederler. Augustine teorisine göre bütün büyüler, şeytani güçle ilişkilidir ve kadınlar cadılığa daha eğilimlidir.²⁴ XIV. ve XV. yüzyıllardan itibaren özellikle Almanya ve İngiltere'de cadılığa sebebiyet veren kadınlardır ve bu yüzyıldan itibaren kurbanlar olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Hatta cadı avı “Waswitch-hunting or Women-Hunting” olarak da geçmektedir. Yalnız kadınlarda ve insanlarda duygusal travmalar, evcil hayvanlara zarar verirken tarımsal zarara da sebep olurlar.²⁵

Bu noktada Haydar Akın tarafından verilen şu bilgi, oldukça dikkat çekicidir. Şöyle ki; Hristiyanlık dünyasında yıllarca devam eden saplantılar sonucundaki en ilginç ekollerden birisi cadının cinsiyetinin kadın olduğudur. Buna bağlı olarak da ailedeki kadınlardan birisi, cadı olarak

²¹ Haydar Akın, *Ortaçağ Sonları ve Yeniçağ Başlarında Avrupa'da Çocuk Cadılar ve Çocuk Cadı Avı*, s. 49.

²² Colin Heywood, *Baba bana top at-Batı'da Çocukluğun Tarihi*, (Çev. Esin Hoşsucu), Kitap yay., İstanbul, 2003, s. 63.

²³ “Permaleficium”, kelime anlamı olarak günah yoluyla anlamına gelmektedir.

²⁴ Thomas Aquinas, *Summa Contra Gentiles*, III, 2.

²⁵ Jae-hyun Kim, *Witchcraft and Women in Medieval Christianity*, (KIATS, Korea Institute for Advanced Theological Studies), s. 4-5.

suçlanmışsa o ailedeki diğer kadınlar da cadılık suçlamasıyla karşı karşıya kalmışlardır. Beraberinde de Engizisyoncular tarafından cezalandırılmışlardır. Dolayısıyla böyle bir ortamda yetişen çocukların doğru düşünmesi beklenmeyeceği gibi, beraberinde cadılık ve büyücülük suçlamalarına maruz kalmışlardır. Bu ortamda çocuklar, kendilerini kanıtama ve de yetişkinler tarafından dikkate alınma eğilimine girmişlerdir. Ayrıca kin ve öç alma duygusuyla yaklaşarak iyi niyetli kişileri ihbar etme onların en belirgin özelliklerindedir. Bu noktada çocuk cadı profilinde ya da daha doğrusu çocuk cadı kavramının ortaya atılmasında mezhep çatışmaları, salgın hastalıklar ve de Otuz yıl savaşları gibi olumsuz etmenlerin de varlığı kabul edilebilir.²⁶

Çocuk cadıların tarihi seyirde incelenmesi halinde görülecektir ki; bunlar, sadece Ortaçağda var olmamışlardır. Aynı zamanda geçmişinin çok eskiye dayanan bir olgu olduğu gerçeği de unutulmamalıdır. Çünkü çok eski dönemlerde de çocukların çeşitli sebeplerle haksız yere kurban edilmesi ya da yamyamlığa maruz kalmaları kabul edilebilir gerçeklikler değildir.

Bu noktada çocuk yamyamlığı da en çok merak edilenler arasındadır. Yahudiler, Hristiyanlık aleminde çocuk yamyamlığı konusunda da günah keçisi olarak kabul edilmişlerdir. Yahudilerin şeytana kurban ettikleri Hristiyan çocukların kanlarını Sabbat adlı ayinlerinde (Şabatlarda) içmekle ve de ilaç yapımında kullanmakla ilk defa kitlesel olarak XIII. Yüzyıldan itibaren suçlanmışlardır. Bunun dışında çocukları kaçırap yiyen cadı figürü artık masal olmaktan çıkmış ve Avrupa insanının yaşamına girmiştir XV. Yüzyılın ilk yarısında. “Malleus Maleficarum” adlı eserde de ebeler, yeni doğmuş ve vaftiz edilmemiş çocukları şeytana teslim eden onları öldürerek organlarını sihirli krem veya iksir yapımında kullanan ve onları yiyen kişiler olarak tanımlanmaktadırlar. Şeytana kurban edilmek üzere cadılar tarafından çalınan çocukların ya vaftiz edilmemiş ya da vaftizleri eksik yapılmış olanlar arasında seçilmesi esastır. Onlara vaftiz edilmemiş bir çocuk, Tanrı’nın koruyucu kolları arasına henüz girememiştir.²⁷

H. Kramer, Malleus Maleficarum adlı eserde Johannes Nider’in “Formicarius” adlı eserine atfederek Lozan düklüğünde bazı büyücü ve cadıların yeni doğmuş çocukları pişirip yediklerini yazmıştır.²⁸

“Formicarius²⁹,” ix, writes: “Incubi dicuntur ab incumbendo, hoc est struprando.”

“Formicarius adlı eserde şöyle yazar: Cinsel yolla kutsallıklarının bozulduğuna yani tecavüz edildiğine dair yalan söyleyenlere Incubi denir.

Ayrıca Malleus Maleficarum adlı eserde şöyle denilmektedir:

“Sed de alijs duobus, quò detiam à Maleficis procurantur differendum est, nec opus est argumenta de ducere, vbi euidentissima iudicia et experimenta hæcreddunt credibilius. Et de primo, quòd certè Maleficæ cõtra bumanæ naturæ inclinationem, imò aduersus omnium bestiaru conditiones, lupina dunt axat species excepta, infantes deuorare et comedere solent. Est inquisitor Cumanus, de quo suprâ mentio habita est, qui hæc nobis retulit, quòd ea de causa ab incolis Comitatus Burbiaë vocatus ad Inquisitionem faciendam, eò videlicet, quòd quidam, cùm puerum ex cunis amisisset, et explorando conuentionem mulierum noct urno tempore vidisset, et perpendisset infantem occidi, et liquore ebibito deuorare. Ideò, vt prius tactum est, vnico anno, qui et fuit annus proximè elapsus et vnã Maleficam igni tradidit, certis alijs ad D. Archiducem Austriaë Sigismundum fugam capientibus. Adsunt pro confirmatione huius scripta quædam Ioan. Nyder in suo formicario, cuius vtique et eorum quæ scripsit recens memoriæ superest, vnde non incredibilia sicut apparent, existut. Sed ex hoc quòd maiora damna in his omnibus obstetrices Maleficæ procurant, prout Maleficæ poenitentes nobis et alijs, sæpius retulerunt, dicentes:

“Nemo fidei Catholicæ amplius nocet, quæ obstetrices. Vbi enim pueros nõ interimut, tunc quasi aliquid acturæ foris extra cameram infantes deferunt, et sursum in aëre eleuâtes, Dæmonibus offerunt. Modus autem in buiusmodi flagitijs qui obseruatur, in secunda iam parte patebit, quam et aggredi necesse est, prius vnica dutaxat decisione quæstionis de permissiõne Diuina pmissa. Dictu est à principio, trianecessariò ad maleficiale effectum cõcurrere, Dæmonecu Malefica et Diuinã permissiõne” .³⁰

²⁶ Haydar Akın, Ortaçağ Sonları ve Yeniçağ Başlarında Avrupa’da Çocuk Cadılar ve Çocuk Cadı Avı, s. 207-208.

²⁷ Haydar Akın, Ortaçağ Avrupasında Cadılar ve Cadı Avı, Phoenix yay., Ankara, 2011, s. 122-123. Heidi Peter Röcher, *Mythos Menschenfresser*, Münih, 1998, s. 95

²⁸ Samuel Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, (Çev. Hamide Koyukan), Kabalcı yayınevi, İstanbul, 2000, s. 375

²⁹ Teoloji, psikoloji ve günümüzün sosyal konuları hakkında yazılmış bir tezdır.

³⁰ Jacob Sprenger-Henricus Institoris-Johann Nider; *Malleus Maleficarvm*, (Ed. Claude Bourgeat), Lyon, 1669, s. 68.

“Bu iki iğrençliklerden eskisi, bazı cadıların insan doğasının içgüdüsüne ve de bütün hayvanların doğasına karşı olması ve de kurtların istisna olasılığıyla bebek ve çocukları yeme alışkanlığının bulunduğu gerçeğidir. Daha önce söz edilen engizisyoncu Como bize şunu anlattı: “ Bize engizisyonu tutmak için Barbie ili sakinleri tarafından çağrılmış olmak, çünkü belli bir adam çocuğunu beşiğinden kaçırmıştı ve de gece yarısı kadınların toplanmış olarak bulunmuştu. Ki onların çocuğu öldürüp kanının içtiklerine ve de onu yuttuklarına dair yemin etmişti. Sonraki tek bir yıl içinde 41 tane cadının yakıldığını ancak bazılarını Austria arşidükü Lord Sigismund’a uçarak gittiklerini söylemektedir. John Nider ise bunu doğrulamak için “Formicarius” adlı eserde bazı yazılar yazmıştır ki bu yazılar, onun anlattığı olaylar hakkında olup, hala inşaların hafızalarında bulunmaktadır. Bundan dolayı da bu tarz şeylerin inanılmaz olduğu apaçıktır. Tövbekar cadıların bize ve diğerlerine söyledikleri şekilde, cadı ebelerin çok büyük yaralanmalara sebep olduklarına dair bunları da eklememiz gerekmektedir ve de şöyle demektedir:

“Bu eserde Katolik kilisesine hiçkimsenin ebelerden daha fazla zarar veremeyeceği belirtilmektedir. Çocukları başka bir amaç için öldürmedikleri zaman, onları odanın dışına çıkartırlar ve göğe kaldırarak onları şeytana sunarlardı. Fakat Burada cadılığın gerekleri sayıldığında 3 şeyden bahsedilebilir: Şeytan, Cadı ve İlahi izin”.

Yine kitapta Bern taraflarında 13 çocuğu kaçırmaktan suçlu bulunan büyücü ve cadıların yargılama tutanaklarında yer alan itiraflarına yer verildiğinden bahsedilmektedir. Suçunu itiraf eden bir cadı, katıldığı bir çocuk kaçırma olayını şöyle anlatmıştır:

“Öncelikle vaftiz edilmemiş ya da vaftizi eksik yapılmış çocuklar seçilir...Şayet çocuklar beşiklerinde ya da ailelerinden ayrı bir yerlerde iseler, biz onları kendi hazırladığımız bir ritüel ile öldürürüz. Daha sonra boğulduğu veya başka bir nedenle öldüğü sanılan çocuğu gizlice mezarından çıkararak etleri kemiklerinden ayrılıp koyu bir bulamaç haline gelinceye kadar bir kazanda iyice kaynatırız. Daha sonra bulamacı sanatlarımızı icra edebilmemiz için, Sabbat ayinlerinde sürmek üzere istediğimiz koyulukta krem haline getiririz. Kaynatılan kazandan elde edilen daha akıcı sıvı ise bir tulumla doldurulur. Her kim bu, sıvıdan içerse derhal bizim tarikatın sırdaşı ve lideri olur”.³¹

Malleus Maleficarvm adlı eserin III. Bölümünün son soruları (33-35), ebelerin doğumda bebelere cadılık kanı aşıladıklarına ve hakimlerin kendilerini korumalarına ayrılmıştır. Bu da konu itibariyle bilinmesi gereken bir diğer önemli detaydır.

Cadıların tehlikeli olduğuna dair bir kanıt da Papa VIII. Innocent’in papalık fermanında ekinlerin yıkımında cadıların gücünü tanımış olmasıdır ve fermanında şöyle yazar:

“Gerçekte geç bir zamanda kulaklarımıza ulaştığına göre...her iki cinsten pek çok kişi..... dünyadaki üretilen ürünleri, şarap yapımında kullanılan üzümleri, ağaçtaki meyveleri, şarap, buğday, mısır ve diğer ürünleri havaya uçurmuştu...”.³²

Bunun yanı sıra, Behringer, eserinde buna yönelik bazı tarihi kanıtlar göstermektedir. Özellikle de 1626 yılında soğuk bir mayıs ayında köylüler arasında Franconian kasabası olan Zeil’de büyücüler ve cadıların zulmünden dolayı yenilenmiş bir çağrı bulunmaktaydı.³³

Ayrıca bu dönemde gerçekleşen olaylarla ilgili olarak, XX. yüzyıl tarihçisinin gözünde evlat katli ve çocuk terk etme törelere karşı işlenmiş suçlar başlığı altında yer alsalar da Artoisli yargı yorumcuları ya da benzerleri için bunlar, cinayet bölümünde ele alınmaktadırlar. Canlı çocuğunu öldüren bir anne Brabant’da boğulur ve sonra Artois’de ise yakılmaktaydı. Yazarlara göre, bu konuda görülen davalar azdır; çünkü suçluları saptamak zor olmaktadır.³⁴

Dolayısıyla Malleus Maleficarvm adlı eserde de anlatılan bu kanlı olaylar ve davalardan da anlaşılacağı üzere içerik olarak psikolojik ve sosyolojik tanımlamalar da ihtiyaç duyulan ancak sonuçları itibariyle işkence ve katliam olarak adlandırılan bir dönemdir bu cadılık ve cadı avı dönemi...

³¹ Samuel Kramer, , *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, s. 376.

³² Emily Oster, “Witchcraft, Weather and EconomicGrowth in Renaissance Europe”, *Journal of Economic Perspectives*, c.18, S. 1-Winter 2004,s. 216.

³³ Emily Oster, “Witchcraft, Weather and EconomicGrowth in Renaissance Europe”, *Journal of Economic Perspectives*, s. 217.

³⁴ Pierre Desmases, *Remarques et observations...sur la Coustume generale d’Artois*, kitapVI, Bu Kopya 1638 Tarihli Orjinal Metinden 1743 yılında yapılmıştır. Ayrıca bkz. Robert Muchembled, *İşkenceler Zamanı, Mutlak Krallar Devrinde İtaat XV-XVIII. yüzyıllar*, (Çev. Ali Berktaş), Tüm zamanlar yay., İstanbul, 1998,s. 205.

Sonuç

Cadılık ya da çocuk cadılar, Ortaçağ Avrupasının bir diğer yüzüdür. Özellikle de çocuklara sevecen yaklaşılmayan, çocukların hor görüldüğü ve de sevilmediği ve de en önemlisi çocukların insanların gözünde bir sorun ya da yetersiz değersiz birer varlık olarak kabul edildiği bir Avrupa görmekteyiz. Zor şartlar altında hayatını devam ettirmeye çalışan bazen dilenen bazen de hırsızlık yapan çocuklar, dolayısıyla kendilerini cezalandıranlara kin beslemekte ve onlardan öç almak için çalışmaktadırlar. Bu durumdaki çocuklar da cadı ya da şöyle diyelim halk arasında kötü çocuk profilinin yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Bu durumda böyle çocukların yetişmemesi için bazen vaftizlerinin eksik yapıldığı gerekçesiyle doğduklarında ilerde cadı olmamaları için öldürülmüşlerdir. Kadınlar ve ebeler birer cadı olarak görüldükleri için onların doğduğu ya da doğurttuğu çocuklar da lanetli olarak görülmüştür. Bu durum, katliamlara yol açmıştır. Avrupa'daki bu durumu ya da olayları sosyolojik ya da psikolojik olarak da değerlendirmek mümkündür. Çünkü bu cadılık algısı, Avrupa tarihinde önemli bir yara açmıştır. *Malleus Maleficarum* adlı eserde de bu ölüm ve öldürülme olayları ve engizisyoncuların işkenceleri gibi konulara sıkça değinilmiştir. Hatta XVI. yüzyılda ve daha sonraki dönemlerde bu konuda yapılan davalar hakkında bilgiler verilerek bu konunun ne kadar önem taşıdığı dile getirilmiştir.

Kısacası cadıların varlığına inanılsa da inanılmasa da burada gerçek olan şudur ki; bu durum, Avrupa'da çok kanlı olaylara sebep olmuştur, masum insanların öldürülmesi gibi...ve de tarihin tozlu sayfalarında karanlık ve gizemli olaylar olarak yerlerini almışlardır.

Kaynakça

- Akın, Haydar, *Ortaçağ Avrupası'nda Cadılar ve Cadı Avı*, Dost Kitapevi, Ankara.
- Akın, Haydar, *Ortaçağ Sonları ve Yeniçağ Başlarında Avrupa'da Çocuk Cadılar ve Çocuk Cadı Avı*, Phoenix yay., Ankara, 2010.
- Braun, Reiner; *Teufelsglaube und Heilige Schrift*, (Ed. Georg Schwaiger), *Teufelsglaube und Hexenprozesse*, München, 1992.
- Burke, Peter; *The French Historical Revolution, The Annales School 1929-89*.
- Burman, Edward; *The Inquisition, The Hammer of Heresy, Malleus Maleficarum*, Dorset yay., New York, 1992.
- Cunningham, Hugh; *Die Geschichte des Kindes in der Neuzeit*, Düsseldorf, 2006.
- Edward Burman, *The Inquisition, The Hammer of Heresy, Malleus Maleficarum*.
- Oster, Emily; "Witchcraft, Weather and Economic Growth in Renaissance Europe", *Journal of Economic Perspectives*, c.18, S. 1-Winter 2004.
- Goff, Jacques Le; *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, (Çev. Hanife-Uğur Güven), Dokuz Eylül Üniversitesi yay., İzmir, 1999.
- Hans Peter Broedel, *The "Malleus Maleficarum" and the Construction of Witchcraft: Theology and Popular Belief*, 2003.
- Helbig, Franz; *Die Tortur, Geschichte der Folter im Kriminalverfahren aller Völker und Zeiten*. Augsburg, 1999
- Henningsen, Gustav; "Witchcraft" *Folklore-An Encyclopedia of Beliefs, Customs, Tales, Music and Art* içinde Green, (Der. A. Thomas), c. II, California, 1997.
- Hermsen, Edmund; *Geshichte der Kindheit- vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Böhlau Verlag, Köln, 2006.
- Heywood, Colin; *Baba bana top at-Batı'da Çocukluğun Tarihi*, (Çev. Esin Hoşsucu), Kitap yay., İstanbul, 2003
- Jacob Sprenger-Henricus Institoris-Johann Nider; *Malleus Maleficarum*, (Ed. Claude Bourgeat), Lyon, 1669.
- Jilg, Waltraud; "Hexe" und "Hexerei" *als kultur- und religionsgeschichtliches Phaenomen*, (Ed. Georg Schwaiger), *Teufelsglaube und Hexenprozesse*, München, 1992.
- Kim, Jae-hyun; *Witchcraft and Women in Medieval Christianity*, (KIATS, Korea Institute for Advanced Theological Studies).

- Kramer, Samuel; *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, (Çev. Hamide Koyukan), Kabalci yayınevi, İstanbul, 2000.
- Meier, Frank; *Mit KindundKegel- KindheitundFamilie im Wandel der Geschichte*, Thorbecke, Ostfildern, 2006.
- Robert Muchembled, *İşkenceler Zamanı, Mutlak Krallar Devrinde İtaat XV-XVIII. yüzyıllar*, (Çev. Ali Berktaş), Tüm zamanlar yay., İstanbul, 1998.
- Russell, Witchcraft in the Middle Ages.
- ShulamithShahar, *Kindheit im Mittelalter*, Düsseldorf, 2004.
- Thomas Aquinas, *Summa Contra Gentiles*, III, 2.
- Tuchman, Barbara; *Der Ferne Spiegel-Das dramatische 14. Jahrhundert*, München, 1995.
- *Witchcraft and Magic in Europe*, (Ed. Bengt Ankarloo- Stuart Clark), c. 3, *The Middle Ages*, University of Pennsylvania Press.

Osmanlı'da Mahalle ve Çocuk

Doç. Dr. Mehmet Emin ÜNER
Harran Üniversitesi / Urfa

Osmanlı'da mahalle ve çocuk birbirini çağrıştıran iki kavram. Mahalle deyince akla gelen birçok olumlu olgular yanında, çocuğu da hatıra getirmektedir. Çünkü Osmanlı toplumunda mahalle çocuk için adeta bir eğitim alanıdır. Osmanlı toplumunda günümüzdeki gibi "sokak çocuğu" değil, "Mahalle'nin çocuğu" vardı. Onun için hem mahalle hem de çocuğu sunmayı uygun gördüm. Başlıkta da görüldüğü gibi tebliğ iki kısımdan oluşmaktadır; mahalle ve çocuk. Sunumun daha anlaşılır olması için birçok alt başlık kullanmayı tercih ettim. Sunum içinde mahalle ve çocuk ile ilgili geçmiş ile günümüz arasında konunun da fazla dışına çıkmamak suretiyle yer yer karşılaştırmalarda bulunacağım. Önce mekân deyip, mahalleden başlayacağım.

I-Mahalle

Mahalle, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerdir. Başka bir deyişle, aynı mescidde ibadet eden topluluğun aileleriyle birlikte yerleştikleri şehir kesimidir. Mahallenin sosyal bir birim olarak taşıdığı önemden dolayı, Ortadoğu ve İslâm kültür çevresinin şehirleri, mahallelerden oluşan bir bileşim biçiminde tanımlanır¹. Tarifinden de anlaşıldığı üzere Müslüman mahallesinden bahsediyoruz.

Osmanlı mahallesi henüz sınıf statü farklarının biçimlendirmedeği bir "fizikî mekân"dır. Bir paşanın konağının karşısında, basit bir evkaf kâtibinin aşî boyalı küçük evi; ilmiye ricalinden bir efendinin kâşanesinin yanı başında mahalle suyolcusunun kulübesi bulunur. Bütün bu insanlar birbirleriyle her gün karşılaşır etiket farkına rağmen muhatap olurlar². Mahalleli bu yaşam biçimi ile aynı zamanda "toplumsal barış"ın sağlandığı yerdî. Bugün maalesef mahalle bu özelliklerini kaybetmiş durumda. Osmanlı toplumunda olduğu gibi, zengin fakirle aynı semti paylaşmaya tahammül göstermiyor³.

Mahalle, idarî olarak, klasik Osmanlıdan beri, sistemin kentlerdeki en alt idarî birimidir. Ancak aynı zamanda mahalle, Osmanlı'dan günümüze kent hayatının ve kültürünün en temel birimi ve ana taşıyıcısı da olmuştur. Gerek devlet, gerek birey açısından mahalle, Osmanlı toplumunda ana çekirdeğini oluşturmaktadır. Birey için öncelikle "toplumsal kimlik" aracı olarak mahalle, aynı zamanda, birey ve toplum ilişkilerinin gündelik hayat boyutunda örgütlendiğı bir toplumsal hayat alanıdır. Devlet için ise yönetilenlerle ilişkisini sağlayabilecek hem toplum ve hem de kurum olarak örgütlenmiş bir "ara birim"dîr. Aynı zamanda toplumsal ve mali kontrol alanıdır. Her iki açıdan da bakılmak istendiğinde, mahalle, iktisadi, toplumsal, kültürel ve yönetim boyutları kapsamında, Osmanlı toplumunun kültürünü yansıtan bir toplumsal olgu olarak, belirlenmektedir⁴.

Osmanlı Toplumunda Mahallenin Yeri

Hem devlet, hem de fert açısından mahalle, Osmanlı toplumunda yerleşim bakımından ana çekirdeğini meydana getirmektedir. Mahalle, fert için toplumsal kimlik aracıdır, aynı zamanda

* Doç. Dr., Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

¹ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi/Social and Economic History of Turkey (1071-1920), Ankara, s. 105.

² Ali Murat Yel-Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Mahalle", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), Ankara 2003, c. 27, s. 325.

³ Yasemin Çakırer Özservet, "Algının Kent Mekânına ve Mekânda Ayrışmaya Etkisinin Ölçülmesi, Adana Örneğı" Artium Hasan Kalyoncu Üniversitesi Güzel Sanatlar ve Mimarlık Fakültesi Dergisi Cilt 1, Sayı 1, (2013), s. 34

⁴ Adalet Bayramoğlu Alada, Osmanlı Şehrinde Mahalle, İstanbul 2008, s. 123

gündelik hayat alanıdır. Devlet için ise yöneten ile yönetilenler arasında ilişkiyi sağlayacak bir ara birimdir ve aynı zamanda yönetilenleri mali açıdan kontrol alanıdır. Her iki açıdan da bakıldığında mahalle, iktisadî, sosyal, kültürel ve idarî boyutları kapsamında, Osmanlı toplumunu yansıtan bir sosyal olgu olarak görülmektedir⁵. Mahalleyi incelerken onu ortaya çıkaran, belirleyen unsurları tespit etmek gerekir.

Mahallenin Fizikî ve Demografik Özellikleri

Bilindiği gibi, İslâm mahallesi kan bağına dayalı olarak savunma birimi idi. Osmanlı mahallesi, onun gibi kan bağına dayalı olarak savunma birimi ya da bu anlamda bağımlı bir sosyal yapı içermez. Yine bazı Bizans şehirlerinde tespit edilen kapılarla ayrılmış mahalle düzeninden ve azınlıklardan kesin olarak yalıtılmış şehir toplumundan söz edilemez. Osmanlı mahallesinin söz konusu katı ayrımlardan uzak, kendi özgü “esnek” ve “fonksiyonel” bir sosyal bütünlüğü vardır.

Bazı araştırmacılar, İslâm şehrinin en önemli özelliği olarak, çeşitli dinî ve etnik gruplara göre bölge ve semtlere ayrılmış olmasını belirtirler⁶. Bu, Osmanlı şehirleri için de nispeten doğrudur. Osmanlı şehirlerinde de genellikle müslüman olmayanlar, ayrı mahallelerde oturuyorlardı. Ancak, bu durumun, yani bazı grupların toplumun bütününden ayrı bir mahalleye kapanışının, Osmanlı öncesi İslâm şehirlerindeki kadar katı olmadığını da belirtmek lazım⁷. Bunun temel sebebi, bir merkezî imparatorluğun kuvvetli otoritesi ve genel güvenliğin sağlanması için alınan tedbirlerin, kurumların fonksiyonlarını iyi yerine getirmesi sonucu, mahallenin bir savunma alanı olmaktan çıkıp şehir sakinlerinin birbirleriyle daha rahat ilişki içine girebilmeleridir. Ancak buna rağmen kozmopolit yapı içinde aynı kültürü paylaşan insanların bir arada daha uyumlu yaşayacakları ve kültürün önemli bir unsuru olarak dinin insan hayatında neredeyse “tek başına belirleyici” olabildiği sosyal şartlar içinde, gündelik hayatın mahalleler düzeyinde dini farklılığa göre ayrılması doğal karşılanabilir. Dolayısıyla mahalle, savunma birimine dönüşmesine gerek olmaksızın, tarihten gelen bir yaşama kültürü ve ona ait ihtiyaçlar çevresinde oluşturulmuş bir sosyal yapı arz etmektedir⁸. Osmanlı şehirlerinde ayrı bir Ermeni, Rum ya da Yahudi mahallelerine rastlanabildiği gibi, bazı mahallelerde Müslüman ve gayrimüslim ahalinin bir arada yaşadığı da bilinmektedir. Bu konuda pek müşahhas misal göstermek mümkündür. Bunun için kadı sicillerine bakmak yeterli olacaktır. Örneğin; Urfa’da gayr-i müslimlerin ayrı oturdukları mahallesi bulunmasına rağmen, şehir sakinlerinin bir bütün olarak rahat bir ilişki içinde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Nitekim 20 Ekim 1629 tarihli bir belgede zımmîlerden Maduk veled-i Avâkil adlı bir kişinin evini müslüman olan Ali’ye sattığını görüyoruz⁹. Yine Urfa ser’iyye sicili 18 Aralık 1629 tarihli hükümde Halilürrahman vakfına ait bir değirmenin işletmeciliği bir müslümana değil de gündeliği 31 Halebî Şâhi ile bir gayr-i müslim olan Karagöz adlı kişiye verilmişken, bundan alınıp yine bir başka gayr-i müslime aynı şartlarla işletmeciliği bir yıllığına verilmektedir¹⁰. Bunlara benzer misaller oldukça fazladır.

Bütün bunlar, dinî ve etnik grupların şehirlerde birbirlerine tamamen kapalı, ayrı topluluklar halinde yaşamadıklarını göstermektedir. Ayrı zımmî mahallelerinin varlığı, yukarıda belirtildiği gibi, tabii olarak inanç ve gelenek birliğine sahip yan yana yaşamalarının daha rahat olmasından olsa gerektir.

Mahallelerin maddi alanını, tapu ve vakıf tahrir defterlerinde, işaret edilen hane ya da mülk yerleri ile kısmen belirleyebilmek mümkün olabilmektedir. Bunun ötesinde mahallenin fizikî alanını sosyal ve idarî teşkilatlanmasına bağlıdır. Fizikî anlamı toplumun sosyal ilişkilerinde kazanır. Bu sosyal ilişkiler ise mekânda, temelde “cami\mescid”, “sokak”, “ev” düzleminde gerçekleşir. Bunlar yanında türbe, zaviye, çeşme, hamam, hankâh, küçük dükkânlar ve mezarlıklar karşılaşılabilecek diğer

⁵ Adalet Bayramoğlu Alada, a.g.e, s. 123

⁶ Ruşen Keleş, Eski Ankara’da Bir Şehir Tipolojisi, Ankara 1971, s. 131; W. Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi, (çeviren ve ilaveler yapan Fuad Köprülü), Ankara 1984, s. 23. Bu eserlerde etnik ve dinî grupların ayrı oturma alanlarında sadece kendi içlerinde ilişkileri olduğu halde yaşadıkları, ayrı liderleri ve güvenlik kurumları ile birer birim oluşturdukları anlatılır.

⁷ Feridun M. Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazası, Ankara 1989, s. 48; Özer Ergenç, Osmanlı Klasik Dönem Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, Ankara 1995, s. 50.

⁸ Adalet Bayramoğlu Alada, a.g.e, s. 140

⁹ Urfa Şer’iyye Sicili, No.207, 22/50.

¹⁰ USS, 207, 20/44.

* yörede “yeterince avlu” anlamında kullanılmaktadır.

fizikî birimlerdir¹¹. Sosyal ilişkilerin gerçekleştiği temel mekânlar, cami\mescid, sokak ve ev'ler hakkında bira daha geniş açıklama yapmak yerinde olacaktır.

Cami\mescid: Osmanlılar, şehrin silüetine zenginlik kazandırmak amacıyla kentin en yüksek tepelerine mabedleri yerleştirmişlerdir. Onların çevresine kademeli olarak eğitim-öğretim kurumlarını, hastaneleri, imaretleri, hamamları, çarşıları ve diğer binaları kurmuşlardır. Halkın yaşadığı meskenler de bunların etrafına uygun bir planlamayla yerleştirilerek mahalleler oluşturulmuştur.

Osmanlı toplumunda cami her bakımdan bir merkez durumundaydı. Mahalle halkı, günlük ibadetlerinin dışında pek çok dini merasim sebebiyle de camilerde toplanırdı. Osmanlı Devleti'nde eğer bir yere yerleşmeye karar verilirse önce oraya İslam dinin gereği olarak bir mescid yapılırdı. Osmanlılarda "her mahalleye en az bir mescid" anlayışı hakimdi¹².

Görüldüğü gibi, Osmanlıların yerleşme durumu, öncelikle dinî ibadetlerinin yerine getirilebileceği ve sosyal ilişkilerin merkezini oluşturacak bir mescidi karşımıza çıkarmaktadır. Dolayısıyla, cami ya da çoğunlukla mescid, mahalleyi tanımlayan ilk fizikî öge olarak karışımıza çıkmakta, bazen tek başına bazen bir imaretin parçası olarak mahalle merkezini oluşturmaktadır¹³.

Ev: Meskenler insanların hayatlarını devam ettirebilmek için yapılır. Meskenin temel iki işlevi; dış dünyanın tehlikelerine karşı korunma ve güvenlik ve aynı zamanda insanın rahatça istirahat edebileceği barındırma; diğeri de "ruhî" bir huzur ifade eden mahremiyettir¹⁴.

İslâm toplumlarında aile yaşamının mahremiyeti onun fiziksel mekânını da aynı şekilde biçimlendirir. Arapçadaki "seken" kelimesi evi anlatmak için kullanılır ve huzur kavramıyla ilgilidir. Kadın için kullanılan "Harim" kelimesi ise ailenin yaşama alanı anlamına gelen "Haram" ile ilgilidir. Böylece bir Müslüman evinin özellikleri; yüksek çevre duvarları, iç avlular, gizli pencereler ve kadınların gözlerden irak kalarak çevreyi seyredebilecekleri kafesli çıkmalar, içerinin görünmesini engellemek için bir duvara açılan giriş kapısı, ziyaretçiler için ayrı ayrı kadın ve erkek mahalleri ve komşuların mahremiyetini korumak için binaların yüksekliğindeki eşitliklerdir. Osmanlı şehirlerinde de yapılarıdaki bölgesel farklılıklara rağmen ev, temelde mahremiyet, huzur ve işlevsellik özelliklerini taşır. Bütün bölgelerde değişik biçim gelenekler içinde de olsa yeşil iç avlu ya da bahçeli, alt katları sağır, üst katları bol pencerelerle dış aleme uzanan bir konut şeması ortaya çıkar¹⁵.

Örnek olarak Urfa evlerini vereceğiz: Urfa evlerini ise en güzel şekilde herhalde Cihat Kürkçüoğlu tanımlar. "Urfa evleri genellikle 'haremlik' ve 'selamlık' olmak üzere iki bölümden oluşurlar. Bazen bu iki bölüm aralarından bir duvarla ayrılmış, sokak tarafından ayrı ayrı birer kapıları olan iki ayrı ev görünümünü verdikleri gibi, bazen de tek kapıyla girilen, bir iki odalı ve küçük avlulu selamlıktan sonra ikinci bir kapıyla haremlığe geçilen bir plan gösterirler. Selamlık ve haremlik arasındaki duvara, kadınlarla erkeklerin birbirlerini görmeksizin haremden yemek almaya, erkek hizmetçilere iş sipariş etmeye veya eşya alıp vermeye yarayan, dikine bir mil üzerinde dönen bir tarafı açık ve raflı silindirik dönme dolap yerleştirilmiştir.

Ev halkının ve kadınların oturduğu evin esas kısmını haremlik oluşturur. Selamlığa nazaran daha çok fonksiyonludur. Haremlik avlusunun kuzey tarafında cephesi güneye bakan ve 'Kış Oturacağı' denilen ortada bir eyvan yanlarında birer oda, güney tarafında ise bunun simetrisi durumunda cephesi kuzeye bakan 'Yaz Oturacağı' bölüm bulunur. Sedir görevi gören iki yanı taş sekili eyvanların arka duvarlarına hava cereyanını sağlayan ve yazın serinlik veren dam'la bağlantılı hava kanalları açılmıştır. Nadir de olsa bazı eyvanlara bölgedeki Artuklu geleneğini sürdüren 'Selsebil'ler yapılmıştır. Eyvanların ikinci katta olanları genellikle cepheden iki sütun ve 'Sakallı Kemer' tabir edilen kemerlerle üç göze ayrılmıştır.

Eyvan ve odalar bazen yerden 1-2 metre yükseklikte olup alt kısımlarında kiler odaları ve mahzenler yer alır. Haremlik avlusunun diğeri cephelerinde tandırlık (mutfak), hamam, odunluk gibi bölümler bulunur.

Nahit denilen düzgün kesme taş döşeli haremlik 'hayat'ının ortasında mermer bir havuz, su kuyusu, içersinde incir, dut, nar, portakal, zakkum ve asma gibi ağaçlardan biri veya birkaçı yer aldığı 'çiçeklik' bulunur. Evin ihtiyaçları, kadınlar ve çocuklar yaz günlerinde eyvan ve bahçeyi kullanmakta; kışın ise sedirlere oturarak pencereden dışarıyı seyredebilmektedir. Kadınlar bu

¹¹ Adalet Bayramoğlu Alada, a.g.e, s. 146

¹² Uğur Tanyeli, Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci, İstanbul 1987, s. 159

¹³ Adalet Bayramoğlu Alada, a.g.e, s. 146

¹⁴ Alexander Block, Mesken İhtiyacının Tahmini, (çev.Ruşen Keleş), Ankara 1961, s. 15.

¹⁵ Adalet Bayramoğlu, a.g. e, s. 146-47

pencereler vasıtasıyla sokakta oynayan çocuklarını kontrol edebildikleri gibi sokaktan gelip geçenleri, avlu kapısını çalanları ve beylerinin akşam saatlerinde işyerinde eve gelişini de takip edebilmektedirler. Özellikle avlu, kadın ve yetişkin kız çocuklarının rahatça hareket edebildikleri, çamaşır, bulaşık yıkayıp, kurdukları salıncaklarla çocukları uyutabildikleri, komşu kadın ve kızları ile bir araya gelip sohbet ettikleri, dikiş- nakış işledikleri ve oynayabildikleri bir mekân olması itibarıyla, kadının dört duvar arasına sıkışıp kalmasını önleyecek bir işlev görmektedir. Evlerin bu şekilde iki bölümlü inşa edilmeleri ve sokak tarafından penceresiz yüksek duvarlarla çevrilerek gizlenmeleri İslâm'daki aile hayatının mahremiyeti gereği ortaya çıkmıştır. Bu şekilde dışarıya kapalı olan evlerin birer sarayı andırır ölçüde büyük yapılmasının sebebi birleşik aile düzeni ve dolayısıyla ailelerin kalabalık olmasındandır”¹⁶.

Sokak: Sözlükte “binaların arasındaki yol” olarak tarif edilir¹⁷. Sokak eve benzer şekilde korunmuş mekân niteliğinde olup, iç mekâna dönüşmüştür. Yaşama alanları, ev, bahçe, avlu duvarları ve bunlara bitişik sokaklarla bir bütünlük arz etmektedir¹⁸. Özellikle gündelik hayatta kadınların aktif olarak yararlandıkları çıkmaz sokaklar üzerinde ayrıca durmak gerekir:

Çıkmaz sokaklar İslâm şehirlerini gezen mimar veya seyyahların hep ilgisini çekmiş ve bunların her birisi de bu sokakları anlamaya çalışmış veya bir yorum getirmiştir. İslâm şehirlerinde neden “çıkmaz sokaklar” yapılır?

Stefan Yerasimos, çıkmaz sokakların hukuki boyutunu gündeme getirmektedir. “Çıkmaz sokak statüsü, kamu alanı üzerindeki özel kişi haklarının önceliği konusunda mükemmel bir örnektir. Çıkmaz sokakta mülkiyet ortaklığı tek tip değildir; her sokak sakini çıkmazın girişinden kapısının önüne kadar olan bölümün mülk ortağıdır. Bu bakımından diğer mülk sahiplerinin onayını almadan kapısını çıkmaza doğru taşıyamaz. Çıkmazın iç taraflarına girildikçe özelleşen alan, sonunda en dipteki mal sahibinin özel mülkü olur. Bu mal sahibi genellikle sokağın en önemli kişisidir; sokak sakinlerinin toplumsal statüsü açık tarafa doğru azalan bir sıra izler”. Yerasimos çıkmaz sokakların mahremiyet için de çok uygun mekânlar olduğunu belirtir: “İslâm kenti, bir uçtan öbürüne, bir mahalleden diğerine kişilerin diledikleri gibi geçebilecekleri bir alan değildir; kapı, çarşı, ulu cami gibi kamusal niteliği en belirgin yerlerin en özel mekân olan eve büyük sokak, küçük sokak ve çıkmaz sokak aracılığıyla, yani gittikçe kamudan özele geçmeyi sağlayan bir ilerlemeyle varılabilir. Çıkmaz sokak mahremiyetin ve korunmanın bütün avantajlarına sahiptir”¹⁹.

Böylece, bir cami ya da mescid çevresinde yoğunlaşmış evlerin birbirlerine sokaklarla örüntülenmesi fizikî mekânda mahalleyi bir ölçüde tanımlamaktadır.

Mahallede Sosyal Yapı ve İlişkiler

Osmanlı'da mahalle idarî, beledî ve sosyal bir şehir kesiti olmaktan öte, Osmanlı sosyal hayatında bir “merkez” olma niteliğine sahiptir. Kendisi bütünü oluşturan parçalardan biri olduğu kadar aynı zamanda o bütünü tek başına ifade edebilecek özellikleri de haizdir. “Bu nedenle mahalle, Osmanlı toplum yaşamını ve kurumsal ilişkilerini anlayabilmemizde önemli bir odağı teşkil eder. Sosyal anlamda Osmanlı mahallesi, din ve geleneksel kültür bağlarının, dayanışmacı bir ruh anlayışı içinde bir araya getirdiği insanlar tarafından örgütlenmiş, bir gündelik yaşamı ifade eder”²⁰. Mahalleli olabilmenin gereklerinden başlayan bir silsile içinde bu ilişkiler şu şekilde açıklanabilir: Kişinin yeni geldiği bir mahalle ortamında tam bir kimlik kazanması, ya da en azından eski sakinlerce kabul görmesi, belirli bir sürenin geçmesi gerektirir. Bu süre genel olarak dört yılla sınırlandırılmış iken, İstanbul için beş yıl olarak öngörülmüştü²¹. Bu dört ya da beş içinde kişi, aile yapısı, düzenli dinî ibadet ve cemaat ilişkileri, yardımlaşma ve dayanışmaya dayalı komşuluğu ve herhangi bir meslekî uğraşı ile mahallelilere “açık bir kimlik sunmak” zorundadır. Zaman içinde bu kimliğin kabul

¹⁶ Urfa evleri hakkında geniş bilgi için bkz. Cihat Kürkçüoğlu, “İmar Çalışmalarının Eski Urfa Evleri Üzerindeki Olumsuz Etkileri ve Kentin Tarihi- Mimari ve Dokusunun Korunması Yönünde Alınması Gereklî Tedbirler”, Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve Güneydoğu Anadolu Projesi Sempozyumu, (haz. Abdülkadir Karahan), İstanbul 1988, s. 42-49.

¹⁷ Bkz. D. Mehmet Doğan, Büyük Türkçe Sözlük, İstanbul 1996

¹⁸ Adalet Bayramoğlu, a.g. e, s. 148

¹⁹ Paul Dumont-François Geergeon, Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, İstanbul 1996, s. 10-11.

²⁰ Adalet Bayramoğlu, a.g. e, s. 150

²¹ Ahmet Refik Altınay, Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı (Hazırlayan: Abdullah Uysal), Ankara 2000, s. 237

görmesiyle fert olarak varlığının belirsizliğinden ve yalnızlığından sıyrılarak mahalleli kimliğine kavuşmuş oluyordu. Mahalle ise, ancak aidiyet tanımakla kişilik kazandırdığı sakinlerine, bir takım sorumluluklar yükledi. Bunlar ortak hayatın güvenliği için “kefâlet”, “ortak sorumluluk” ve “komşuluk hakkı” idi²².

Zincirleme Kefillik

Mahalleli birbirine müteselsilen kefillerdir, yani mahallelerinde meydana gelen bir olayın aydınlığa kavuşturulmasında ve doğan bir zararın karşılanmasında ortaklaşa sorumludur. Böylece mahallede sükûnet ve huzur, ortaklaşa korunmuş olurdu. Mahalle sakininin hüsnü kabul görmesi elzemdi, çünkü mahalleli demek akrabadan daha yakın insanlar demektir.

Bu daha çok örfî emirlere uygun olarak mahalleliler arasında, can ve mal güvenliğinin sağlanması, ahlakî değerlerin korunup, kollanmasına yönelik olup, yönetim açısından mekân ve insan ilişkisine kesin ve açık bir sınır kazandırmak için yürütülen idari ve sosyal bir uygulamadır. Mahalleliler arasında kefillik ilişkisi, kişinin, mahalleli ya da bu yolla şehirli olabilmesinin mutlak şartı olarak ortaya çıkmaktadır²³.

Ortak Sorumluluk

Ortak sorumluluğu gerektiren haller, can ve mal güvenliği ile ilgili olabildiği gibi, daha çok moral değerlerin bir arada tuttuğu bir cemaat yapısı içindeki mahalleliler için doğal olarak ahlaki tutum ve davranışları da içeriyordu²⁴. Mahalleli yetkililerin itham ve takibine uğramamak ve mahallede adlarının kötüye çıkmaması için birtakım önlemler alıyorlardı. Bu sebeple mahallelilerin kendilerini rahatsız eden ve düzenlerini bozan, ahlak ve namus dışı davranışlarda bulunan kimseler hakkında ortak alınan kararlarla mahalleden ihraç edebilme hakkını kullandıklarını kullanmışlardır²⁵.

Komşuluk Hukuku

Osmanlıda komşuluk ilişkilerini büyük ölçüde “din” ve “geleneksel kültür” belirlerdi. İslâm kaynaklarında komşuluk alanının maddi sınırları “ses işitmek” ya da “her taraftan kırk ev” olmak üzere çizilmeye çalışılmıştır.

Mahallede hak kavramına dayalı olarak komşuluk hukuku gelişmiştir. Müslümanlar da komşuluk hakkı konusunda titiz davranmışlardır. İnançları gereği zaten buna bir yerde mecbur idiler. Zira Hazreti Peygamber’in bu konuda çok fazla tavsiyeleri bulunmaktadır. “Komşusu zulmünden, şerrinden emin”²⁶ ve bu anlamda birbirine kefil olan müminler topluluğunda “komşusunun komşusuna mirasçı olabileceğini”²⁷ düşündüren geniş bir hak anlayışı vardır. Ayrıca komşuluk hakkında bir çok söz de türetilmiştir. “ev alma, komşu al”, “komşu komşunun külüne muhtaçtır” gibi.

Komşuluk hakkına riayet konusu gerek İslâm düşüncesinde gerek Osmanlı toplumundaki uygulamalar ile Müslim-gayrimüslim ayrılığına yer vermemiştir. Tarih boyunca da Osmanlı coğrafyasında farklı dinlere mensup insanlar komşuluk yapmakta sıkıntı çekmemişlerdir. Tarihi kayıtlar da bunu göstermektedir.

Osmanlı mahallesinde, insanlar evleriyle bahçeleriyle “maddeten” birbirine yakın yaşadıkları gibi, “manevi” olarak birbirlerine çok yakın ve bir dayanışma içinde yaşıyorlardı. Bu yakınlık ve dayanışma konusunu fertlerin ekonomik durumunun iyi ya da kötü olması etkilemezdi. Ancak bugün komşular eskiye göre “maddeten” birbirine daha çok yakındırlar, ancak “manevi” olarak birbirlerine

²² Adalet Bayramoğlu, a. g. e, s. 151

²³ Adalet Bayramoğlu, a.g. e, s. 152

²⁴ Mahallelinin ihracını istedikleri kişi veya kişilere isnat ettikleri suç örnekleri için bakınız: İsmail Kıvrım, “ Osmanlı Mahallesinde Gündelik Hayat 17. Yüzyılda Gaziantep Örneği”, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 8 (2009).

²⁵ Mahalleden ihraç örnekleri için bakınız. Özen Tok, “Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü (XVII-XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)”, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 18, (2005)

²⁶ Bu hadisin tam metni şöyledir: “Komşuları şerrinden emin olmayan kişi, gerçek mü’min değildir”. Câmîü’s-Sağır, Hazırlayanlar: Şaban Döğen vd., İstanbul 2002, c. 4, s. 1443

²⁷

yakın olduklarından söz etmek mümkün değildir. İnsanlar “selamlaşmadığı”, derdiyle hemhal olmadığı, ancak “gelir” ve “statü” olarak kendi seviyesinde olduğunu düşündüğü kişiler yaşamayı tercih eder duruma gelmiştir²⁸.

Mahalle Bekçisi

Mahalle bekçileri önceleri mahalle sakinleri sırayla bu hizmeti yürütüyorlardı. XVII. yüzyıldan sonra bu görev özel görevlilere bırakılmıştır. Mahalle bekçilerinin işleri gereği gücü kuvveti yerinde insanlardan seçilmesi uygun görülmekte idi. Bekçilerin görevlendirilmesinde kefil aranır, gece boyu fenerleri yakıp, mahalle hudutlarını sabaha dek dolaşması gerekli görülürdü. Hatta her mahalleye “ikişer nefer tûvane (yapılı) bekçinin görevlendirilmesi emrolunmuştur. Gece sessizliğini mahalle bekçisinin ucuna demir takılı sopasını kaldırımlara vurması bozardı. Her sokaktan yarım saat aralıkla geçen bekçi mahalle sakinlerinin rahat bir şekilde uyumasını sağlardı. Bekçiler mahalle imamı ve mahalle yiğitbaşına bağlı olarak çalışırlardı ve mahalledeki gelişmelerden onları haberdar ederlerdi. Dolayısıyla mahallelerde söz konusu bekçileri görevli oldukları yerlerinde bulunmadıkları ya da fenerlerini yakıp otururken görüldükleri takdirde, imamlara hesap vermekle sorumluydular.

Bekçiler mahallelerin güvenlik hizmetleri yanında bazı beledî işlerinden de sorumlu görevlilerdir. Gece görevlerinde halkın emniyetini sağlamak yanında mahalle sokaklarının aydınlatma işlerini de üstlenmişlerdir. Ayrıca yatsıdan sonra fenerli ya da fenersiz hiç kimsenin sokağa çıkmaması tembih olunmuştur. Diğer zamanlarında bekçiler, mahalle halkının önemli günlerinde -düğün, ölüm, hastalık gibi- koşturulan hizmetlerde bulunmak, yangınları haber vermek, ramazan ve bayramlarda davul seslendirmek gibi çeşitli toplumsal hizmetleri yerine getiriyorlar²⁹. Ayrıca sabah ezanı saatlerinde elindeki sopayı daha hızlı kaldırımlara vuran bekçiler sabah namazının vaktinin geldiğine işaret ederlerdi.

Mahallenin Yönetimi

Mahalle olarak tanımlanan bu birimlerin temsilcisi genellikle o mahallenin çekirdeğini oluşturan câmîi veya mescidin imâmı idi. İmâm, şahidlik, kefillik, vergi meselelerinde mahalle halkı ile kadılık arasında önemli bir köprü vazifesi görmekteydi³⁰. XVI. yüzyılın ikinci yarısından XIX. yüzyılın başlarına kadar geçen dönemde imâmla birlikte mahalle ileri gelenlerinin de mahalle halkı adına hareket ettikleri, mahalleyi ilgilendiren kararların alınıp uygulanmasında bunların da etkin oldukları görülmektedir. Mahalle kethüdası yerine mahalle ihtiyarı kavramıyla da karşılaşılmaktadır. Kısacası muhtarlık teşkilatlanması öncesinde, şehir mahallelerinde imâmla birlikte kethüda, ihtiyar adları ile anılan temsilcilerin bulunduğu, kimi zaman mahalle adına ileri gelenlerden birkaç kişinin birlikte hareket ettiklerine ilişkin kayıtlar bulunmaktadır. Bununla birlikte imâmın, muhtarlık düzenlemesine kadar cemaatı ve mahalle halkını temsil etmede ilk sırada yer aldığını, onuz kethüda veya diğer temsilcilerin kendi başlarına hareket etmedikleri çeşitli kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bu nedenle Osmanlı düzeninde mahalle düzeyinde din görevlisi olmasının yanı sıra temsilci, yönetici denilebilecek niteliği de öne çıkmış olan “imâm” hakkında bilgi vermeden mahallenin tam olarak anlaşılması kolay değildir.

Bilindiği gibi, Osmanlılar’da imâm³¹, şeriati bilen ve dinin uygulamaya ait bilgilerini öğreten, uygulatan kişi demektir. İlmiye sınıfı mensubu sayılır ve kamu hizmetlerinden muaftır. Câmî, görev yeri olarak geçmekte, asli işi ezan okuyup namaz kıldırarak ve çocuklara dini bilgileri verip Kur’an okumayı öğretmek olarak belirlenmiştir. Padişahın verdiği beratla belirli bir süre için atanırken, alacağı ücret ve bu ücretin nasıl karşılanacağı da belirtilmekteydi. Genel kural bu olmakla birlikte, çoğu yerde mahalle halkının imâm olmasını istedikleri birini kadıya önerdikleri; uygun görülürse, atanmanın yapılması için padişahın onay alındığı da görülmektedir. Ayrıca, bu görev için düzenli öğretim görme şartının aranmadığı, kendini yetiştirmiş, bilgili olduğunu ispatlamış olmanın yeterli

²⁸ Yasemin Çakırer Özservet, a.g.m. s. 34

²⁹ Adalet Bayramoğlu, a.g. e, s. 170-171

³⁰ Feridun M. Emecen, “Osmanlılarda Yerleşik Hayat Şehirliler ve Köylüler”, Osmanlı , IV, Ankara 1999, s. 93.

³¹ Osmanlı devletinde imâmların konumu için bkz. Kemal Baydilli, Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü, İstanbul 2001.

sayıldığı anlaşılmaktadır³². Dikkat çekici bir noktada, görevin genelde babadan oğula devredildiğidir. İmâm atanmasında etkin olan mahalle halkı, tutum ve davranışlarından memnun değilse imâmın görevden alınması için de teşebbüste bulunmakta, mahkemede iddialarını ispatlarsa aldığı kararla padişaha başvurarak imâmın işine son verdirebilmektedir.

İmâmın asli görevi câmide namaz kıldırarak, padişaha ve devlete dua etmek olarak belirtilmekte ise de, Osmanlı Devleti'nde 1829 yılında muhtarlık teşkilatı kurulana kadar mahallenin temel sorumlusu imâm idi. İmâm kadının bir çeşit temsilcisi idi. Kadıların yerine getirmeleri gereken pek çok işte imâmlardan yardım gördüklerine şahit oluyoruz. Çünkü onlar, mahallenin düzeninden, halk arasındaki ahenk ve barışın sağlanmasından sorumlu idiler. İmâmlar, mahalle teşkilatının başında bulunuyorlardı. Kendi mahallelerinde güvenliği sağlamak için sıkı tedbirler almak zorunda idiler. Bu sebepten, bazı zabita ve beledî işler de yine mahalle imâmları tarafından takip edilirdi. Mesela ahlakî yönden zabıtayı ilgilendiren olaylardan imâm sorumlu idi. Nüfus kayıtları, doğum, ölüm, evlenme, boşanma gibi işlemlerde imâmlar vasıtasıyla yerine getirilirdi. Mahalleye gelip gidenler, mahalle halkını rahatsız edecek şekilde uygunsuz davrananlar, içki içip sarhoş olanlar gibi kimseler de imâmlar tarafından gözetilirdi. Tabir yerindeyse imâmlar, mahallenin gören gözü, işiten kulağı idiler. Onlar, cami ve diğer kalabalık yerlerde va'z eder, çocuklara ders verir, cemaata yol gösterir, hasta ve fakirlerle ilgilenirdi.

Avâız Vakfı

Mahalle konusunu işlerken üzerinde durulması gereken bir konu da avâız vakfıdır. Avâız vakfı, “Bir köy veya mahalle halkının ödemekte güçlük çektikleri avâız, kürekçi bedeli ve diğer ihtiyaçlarına sarfedilmek üzere kurulmuş olan akar ve para vakfı”³³ olarak tanımlanmaktadır.

Şehir bazında kamu hizmetlerinin görülmesinde mahalle “birim” kabul edilmekteydi; özellikle şehir ortak giderlerinin halka bölüştürülmesinde göz önünde tutulan kıstasların başında gelmekteydi. Tekâlif-i örfiyye” ve “Avâız-ı Divâniyye” denen vergilerin bölüştürülmesinde itibari haneler kıstas alınmakla birlikte toplanmasında, mahalleler birim olarak değerlendirilmekteydi³⁴.

Osmanlılar'da örfî vergiler, başlangıçta pek sık toplanmaz ve toplanırken de çok az miktarlarda toplanırdı. Ancak daha sonraları özellikle XVII. Yüzyılın sonlarına doğru ihtiyaçların artması ve devlet hazinesinin bunları karşılama konusunda güçlük çekmesi üzerine çok sık aralıklarla toplanmaya başlanmıştı. Bu vergileri ödemekte güçlük çeken fakir halka bu vakıftan yardım edilirdi. Akarların yıllık gelirinden, paraların ise işletilmesiyle elde edilen kârından yardım yapılır, böylece ana kaynağa dokunulmamış olurdu.

Bu vakıflar başlangıçta doğrudan doğruya avâız vergisinin karşılanmasına tahsis edilmekteydi. Ancak adı geçen vergilerin halktan toplanması uygulanmasının eski önemini kaybetmesi üzerine, bu amaçla kurulmuş olan vakıfların gelirlerinin de mahalle heyeti kararıyla uygun yerlere sarfedilmesi usulü getirilmiştir³⁵.

Bir hukukî varlık olarak Avarız Vakıfları'nın yönetimi mahallelerin imamları başkanlığında mütevellilere aitti. Dolayısıyla mütevelli görevlileri çok yönlü (toplumsal, ekonomik ve beledî) karar ve hizmetlerinden dolayı, mahallenin yönetici kesimi içinde sayılırlardı. Vakıfların kontrol ve idaresi mahalleliler içinde seçimle oluşturulan mütevelliye ait olduğundan, bir anlamda bunlar mahallelilerin idare ve kontrolü altında tutulmaktadır. Bununla birlikte, daha üst denetim merciinde kadı görülmektedir. Sandık görevlisinin seçimle göreve geldikleri ve hatta mahalle yönetimiyle ilgili olarak imam tayinininde etkili oldukları bilinmektedir.

Avarız Vakıfları'nın sermayesi, mahallenin hali vakti çok kötü olmayanları arasında eşit olarak toplanan paralar ile hayır niyeti düşüncesiyle daha varlıklı sakinlerin nakit ve taşınmaz mallarını vakfetmeleri sonucu oluşturulmakta idi.

Avarız Akçesi Vakfı'nın gelirleri gördükleri hizmetler dolayısıyla, öncelikle;

³² Buna benzer durum yakın zamana kadar devam etmiştir. İmâmı bulunmayan bir cami için müracaat bir kişi illerde müftülük tarafında kendini yetiştirdiğine, bu görevi yapabilecek durumda olduğunu tespit ettiği takdirde kadroya alınarak ilgili camiye tayin edebiliyordu. Herhangi bir diploma şartı aranmıyordu.

³³ Mehmet İpşirli, “Avâız Vakfı”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), İstanbul 1991, c. 4, s. 109

³⁴ Feridun M. Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazası, Ankara 1989, s. 47.

³⁵ Mehmet İpşirli, “Avâız Vakfı”, DİA, c. 4, s. 109

Mahallenin cami, mescid, mektep, çeşme, köprü vb. kamusal yapılarının bakım, onarım ve ihtiyaçları için sarf edilir. İkinci olarak, mahallede yönetim ve hizmet görevlilerinin ücretleri ödenir.

İş hayatına atılanların sermaye ihtiyacına sarf edildiği gibi ayrıca su yolu, kaldırım tamiri gibi amme hizmeti için de kullanılmaktaydı.

Ayrıca, mahallenin fakir, dul ve yetim fertlerinin okul, gelinlik, çeyiz, giyim-kuşam gibi ihtiyaçlarının yine, sandıktan karşılandığı bilinmektedir³⁶.

Vakıf Vakfı ihtiyaç sahibi olup, şahsi olarak yararlanmak isteyen bütün mahallelilere, din ayırımı gözetilmeksizin, ancak kefilleri olduğu takdirde, açıktır. Vakfı yapanın Müslüman veya gayri Müslim olması bunu etkilemezdi.

Baştan beri verdiğimiz bilgilerle Osmanlı döneminde mahalleyi bütün yönleriyle ortaya koymaya çalıştık. Osmanlı Şehri'nde Mahalle kitabının yazarı Adalet Bayramoğlu Osmanlı mahallisinin idarî yapı ve insan ilişkilerine dair ortaya çıkan modelde günümüz yerel yönetim anlayışının “özerklik”, “katılım” ve “etkinlik” ilkelerinin belirli ölçüler içinde varlığı küçümsenmeyecek bir şekilde görüldüğünü belirtmekte ve bunu şu şekilde açıklamaktadır:

“Mahalle çerçevesinde gerçekleşen yerel hizmet faaliyetleri; temizlik, su ve aydınlatma gib gündelik işler düzeyinden toplumsal malların korunması, bakımı ve ihtiyaçlarının giderilmesine, muhtaç insanlara çok yönlü yardım sunan sosyal hizmetlerine kadar, her aşamada mahalle sakinlerinin fiili ve maddi katılımı ile gerçekleşmiş olduğu görülmektedir. Mahalle hizmetlerinde kullanılan malî kaynakların bizzat halkın kendisi tarafından yaratılarak, harcamalarının yine kendilerince düzenlenmesi, yönetimde hizmet etkinliğini gerçekleştirmektedir. Giderlerin ortak katılımı ile karşılandığı mahallede, halk, caminin, mescidin, çeşmenin, sokağın bakımından doğal olarak, kendilerini sorumlu hissetmiştir. Çünkü bedeli kendisi ödemektedir. Bu bir anlamda bağımsız bir mali kaynak yaratım ve kullanımı olarak yönetimde “mali özerk”liğe işaret etmektedir”.

“Mahalle halkının nakdî ya da taşınmaz mal bağışlarıyla oluşturdukları mahalle sandıkları, mali kaynak olarak hem oluşum-katılım süreci bakımından, hem de kullanım bakımından sadece mahallelilerin yetki ve sorumluluk alanı içindeki işleyişiyle, merkezi yönetimden bağımsız bir yapı arz etmektedir. Mahalle sandıklarının kurumlaşmış yapısı dışında, tek tek bireylerin sahip oldukları mülk gelirlerini, sonsuza dek bir mahalle çeşmesine , bir mescide ya da sosyal yardım amaçlarına hasretmesi, mahalli hizmetlerdeki sorumluluk anlayışını göstermektedir. Dolayısıyla veriler çerçevesinde ortaya çıkan “mahalle yönetim modeli”nde, önemli ölçüde katılımcı ve etkin bir “yerel hizmet” ortamı belirlenmektedir”.

“İktisadi, toplumsal, yönetsel ve kültürel boyutları içinde bir toplumsal olgu olarak belirlenen mahalle, Osmanlı Merkezî Yönetimi bakımından, toplumsal düzenin sağlanması, vergi salma ve toplama işlerinin yerine getirilmesi ve halk ile ilişkilerinin sağlanmasında önemli bir aracı kurum olarak değerlendirilmiştir. Bunun yanında, mahallenin bir başka cephesini sivil alanda örgütlenmiş ilişkileri oluşturmaktadır. Gündelik yaşamın, özellikle beledî ihtiyaçlar çerçevesinde örgütlenmiş biçimi, mahallenin, bu anlamda özerk bir yönetsel-toplumsal birim olarak tanımlanmasını gerekli kılmaktadır”³⁷.

Mahalle konusunu bitirirken, bu konuda yapılmış ve günümüz mekân edinme gidişatını gösteren bir anket değerlendirmesine yer vermek yerinde olacaktır.

“Günümüz varsılı için, sadece kendine özel, gelir ve statü bakımından kendi gibi gördüğü kişilerle iletişime geçebileceği, yeni yaşam mekânlarına kavuşma ideali; anlaşılmaz bir hızla kabul görmektedir. Bunu elde edemese de, bulunduğu mekânda ‘öteki’ olarak gördüğü yoksul ve varoşlu kesime karşı yeni güvenlik önlemleri olarak, aynı mekânda mekânsal ayrılaşmayı sağlayabilmektedir. Geleceğin kentleri adına bu tablonun çok üzücü olduğu ve şimdilik mekânsal ayrılaşma olarak kendini gösterse de, yakın zamanlarda sosyal kırılmalara daha fazla neden olacağı ortadadır”³⁸.

Mahalle yönetiminde önemli bir değişiklik uzun süre yapılmamış, yerleşmiş anlayış Tanzimat öncesine kadar devam etmiştir. Ancak II. Mahmud bütün kurum ve kuruluşları yeniden düzenlerken mahalle yönetimine de el atmıştır.

³⁶ Osman Nuri Ergin, “Türk Belediyeciliği ve Şehirciliği”, İller ve Belediyeler Dergisi, Sy. 15-16, s. 615

³⁷ Adalet Bayramoğlu, a.g. e, s. 175-176

³⁸ Yasemin Çakırer Özservet, “Algının Kent Mekânına ve Mekânda Ayrılaşmaya Etkisinin Ölçülmesi, Adana Örneği” Artium Hasan Kalyoncu Üniversitesi Güzel Sanatlar ve Mimarlık Fakültesi Dergisi Cilt 1, Sayı 1, (2013), s. 42

II-Çocuk

Çocuk mahallenin “merkezi”nde yer alırdı. Çocuk bütün mahalleli arasında büyür. Klasik Osmanlı toplumunda çocuk üzerinde ailenin kontrolü olduğu gibi, mahallenin de kontrolü vardı. Bu bir sosyal destek mekanizmasıdır, bir dayanışmadır. Doğan çocuğu aile kadar herkes kutlar, yanlış bir davranışta bulunan çocuğu herkes kınar; mahalle düzenine uymayanın aile üyeleri kadar, herkes kulağını çeker. Bunun yanında kabiliyetli çocuklar fakir de olsa “heder” edilmez, mahallenin zenginleri okumaları ya da meslek sahibi olmaları için sahip çıkardı.

Ailede Çocuk

Çeşitli şekillerde tanımlanan “aile” kan bağılılığı, evlilik ve diğer kanunî yollarla aralarında akrabalık münasebeti olan, çoğu kez de aynı evde yaşayan fertlerden oluşan bir birimdir. Fertlerin cinsel, psikolojik, sosyal, kültürel ve ekonomik ihtiyaçlarının karşılandığı, onların topluma uyum ve iştiraklerinin sağlandığı bir sosyal çevre ve müessesedir.³⁹ Daha kısa bir ifadeyle bir kızla bir erkeğin baba ocağını terk ederek yeni bir ev kurmaları olayına evlenme, evlenen karı-koca ve çocuklardan oluşan küçük topluluğa da aile denir. İslâm aileye büyük önem vermiş ve insanların aile kurmaları ayet ve hadislerle teşvik edilmiştir. Çünkü aile hem kişinin huzur bulduğu bir ortam, hem neslin devamı için bir sebep, hem de kişiyi dince günah sayılan çeşitli kötülüklerden alıkoyan bir kurumdur⁴⁰.

Osmanlı Devleti’nde şehirlerde ortalama çocuk sayısı 2.32 olarak hesaplanmıştır. Şehir merkezlerinde bu rakam daha düşüktür. Kırsal kesimde daha fazladır. Gayrimüslimler arasında çocuk sayısı Müslümanlara göre daha fazladır. Osmanlı ailesinde çocuk, babanın hukuki denetim ve vesayeti altındadır⁴¹.

Yetim kalan ya da anne ve babalarının boşanması sonucu, çocuklarla ilgili iki önemli sorun baş gösteriyordu. Bunlardan ilki kimsesiz kalan çocuklara vasi atanma durumuydu. Çünkü çocuk yaşta birinin mallarına sahiplik yapması, dahası kendi kişisel ihtiyaçlarını karşılaması mümkün değildi. İşte çocukların kendi başlarına ihtiyaçlarını karşılayabilecek yaşa gelmesi ve haklarını ve mallarını koruyabilecek yaşa gelinceye kadar onlar adına malını mülkünü idare edecek karar alacak bir vasi gerekiyordu. İkinci önemli konu ise ölüm ya da boşanmadan dolayı ailesinden ayrı kalan çocukların bakım ve büyütülmesiydi. Çocuğun bakım ve büyütülmesi konusuna İslâm hukukunda “hidâne” denilmekteydi. Yetim kalan ya da boşanmanın sonucu ailesinden ayrı kalan çocukla ilgi bu iki kavramı ayrı ayrı ele almak daha faydalı olacaktır.

Vasî Tayini

Osmanlılarda çocuklar hiçbir zaman kendi kaderine terk edilmez, imkânlar dahilinde onların korunmaları ve sonraki hayatlarını iyi bir şekilde devam ettirmeleri için çaba gösterilirdi. Çocuk yetimse, mahkeme kendisine, mülkünü yönetebilecek, bu sayede ileride fakirliğe düşmesini önleyecek bir “vasî” atardı. Atanan bu vasinin güvenilir bir kimse olması lazımdı, çünkü çocuğa ait bütün mal varlıklarını idare edecek ve çocuk adına karar alacaktı. Vasî olarak çocuğun annesi, anneannesi, babaannesi, amcası, dayısı, teyzesi, halasıatabildiği gibi, akrabalık bağı olmayan biri de atanabilirdi. Vasî tayini iki şekilde yapılabilirdi: Birincisi babanın sağlığında kendi çocuklarına vasî tayin etmesidir. Buna “vasî-i muhtar” deniliyordu. Böylece babalar, sağlığında güvendikleri bir kimseyi vasî tayin etmek suretiyle ölümlerinden sonra ortaya çıkabilecek sorunları ve istemedikleri kişilerin çocuklarına vasî olarak atanması önlemiş oluyorlardı. Ancak bunun çok yaygın bir usul olmadığı anlaşılıyor. İkincisi babaların ölümünden sonra mahkeme kararıyla atanan şekliydi. Buna da “vasî-i mansûb” denilmekteydi⁴². Vasî tayininde en önemli husus, kendisine belirli bir miras kalan çocuğun hayata rahat edebilmesi için uygun bir şekilde hazırlanması ve mallarının korunmasıydı. Vasîlerin görevleri, küçüklerin büyüyerek “...âkil ve

³⁹ Mehmet Ünal, Türk Medenî Hukukunda Aile Başkanının Sorumluluğu, Ankara 1979, s.39.

⁴⁰ Aydın, a. g. m., s. 199.

⁴¹ İlber Ortaylı, Osmanlı Toplumunda Aile, İstanbul 2009, s:133-137

⁴² M. Akif Aydın, Türk Hukuk Tarihi, İstanbul 2005, s. 243

bâliğ ve derece-i rüşde vâsıl olmalarıyla...” son bulur, malları kendisine eksiksiz teslim edilir, bu durum mahkemelerce de kayda geçirilirdi.

Mahkeme kayıtlarında çocuklarla ilgili miras ve nafaka olaylarının sayılarına bakılırsa yetim kalan ya da boşanmalardan dolayı başkalarının korunmasına muhtaç bir hayli çocuğun olduğu görülmektedir⁴³.

Hidâne Sistemi

Hidâne, kelime olarak bir şeyi yanına alma, çocuğu kucağına alma ve besleme anlamına geliyor⁴⁴. İslâm hukukunda doğumla birlikte küçükler üzerinde üç türlü velâyetin olacağı kabul edilir. Bunlar, doğrudan doğruya küçüğün şahsına bağlı hakların kullanımıyla ilgili velâyet, küçüğün mallarının koruma ve idaresine yönelik velâyet, üçüncüsü de küçüğün beden ve ruhen sağlıklı bir şekilde yetiştirilmesini, gözetilip eğitilmesini konu alan velâyet olup bu sonuncusu İslâm hukukunda hidâne terimiyle ifade edilir⁴⁵. Böylece çocuğun beden ve ruhen sağlıklı yetiştirilmesi hedeflenirdi. İslâm Tarihi’nde daha Hz. Peygamber döneminden itibaren bu alanda zengin bir hukuk doktrini ve tecrübe birikimi oluşmuştur.

Küçüğün velâyeti kural olarak babaya, hidânesi ise anneye aittir. Ancak evlilik birliği devam ettiği sürece küçüğün bakım ve gözetimi anne-babanın ortaklaşa çaba ve sorumluluğuyla yürütüldüğünden bu dönemde hidâne hakkının kime ait olacağı hususu önemli bir mesele teşkil etmez. Buna karşılık evlilik birliğinin sona ermesi durumunda çocuğun hidânesini kimin üstleneceği problemi ortaya çıkıyordu.

Fakihler, Hz. Peygamber ve sahabe dönemindeki uygulamalardan hareketle evlilik sonrasında çocuğun velâyetinin öncelikle babaya, hidânesinin de anneye ait olacağına görüş birliği içindedirler. Hidâne konusunda anneye öncelik tanınmasının temelinde, onun çocuğuna olan şefkat başkalarıyla kıyaslanamayacak bir nitelik taşıması ve fitraten çocuğun bakım ve terbiyesine ehliyetli olması yatar. Çocuğun büyüülmesi, bakımı ve gözetilmesi şeklinde gerçekleşen ve daha çok çocuğun küçüklük dönemini kapsayan hidâne anne veya annenin yerini tutacak kadın yakınlarına verilmiştir.

Doğumla başlayan hidâne süresi kural olarak çocuğun başkalarının hizmet ve himayesini ihtiyaç duymayacağı, yeme içme ve giyinme gibi şahsî ihtiyaçlarını bizzat kendisinin görebileceği çağa kadar devam eder. Bu çağ erkek çocuklar için yedi yaş, kız çocuğu için ise buluşma ermesi kabul edilmiştir⁴⁶.

Koruyucu Aile Kurumları

Aile, çocukların toplumsallaşma sürecini geçirdiği ilk sosyale çevredir. Ailenin bu durumu, kendi çocuklarına olduğu kadar, çeşitli sebeplerle dışardan aile içine giren çocuklar için de geçerlidir.

Yetim ya da boşanma sebebiyle anne-babasıyla birlikte yaşama hakkından mahrum kalan korunmaya muhtaç çocukları, şefkatli aile ortamında barındırmak ve topluma kazandırmak için Osmanlılar, bugünkü anlamıyla koruyucu aile diyebileceğimiz kurumlar geliştirmişlerdir. Bunlar; tebennî ve icar-ı sağirdir.

Tebennî Sistemi

Osmanlı Devleti’nde bugünkü anlamda bir evlat edinme kurumu söz konusu değildi. Ancak yine yetim ve kimsesiz çocukların ortada kalmaması için pek hukuki dayanağı olmasa da tebennî ile çocuklar evlatlık olarak alınmışlardır. Tebennî ile alınan çocuk hiçbir şekilde neseb olarak o aileye geçmiyordu. Osmanlılarda, ebeveyn-çocuk ilişkisi doğuracak tarzda hukuki neticelerinden

⁴³ Tülay Artan, “Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp’te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış, Orta Halliliğin Aynası”, 18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp’te Sosyal Yaşam, İstanbul 1998, s. 55

⁴⁴ Dini Terimler Sözlüğü, Editör: Prof. Dr. Ahmet Nedim Serinsu, Ankara 2009, s. 137

⁴⁵ Hayreddin Karaman, Mukeyeseli İslâm Hukuku, İstanbul 1991, c 3, s. 393; Ali Bardakoğlu, “Hidâne”, DİA, İstanbul 1998, c. 17, s. 467

⁴⁶ Ali Bardakoğlu, “hidâne”, DİA, c. 17 s. 470

mahrum, fiili bir evlatlık müessesesinin bulunduğu söylenebilir. Bu şekildeki evlatlık, ne mahremiyet oluşturarak evlenme yasağı doğurmuş, ne de miras intikaline sebep olmuştur⁴⁷.

Evlatlığın nafakası, evlat edinen kişi tarafından ya teberruan veya daha sonra çocuğun velisinden tahsil edilmek üzere karşılanmıştır. Ayrıca vakıf ve mal sandıkları da koruyucu aileye mali destek sağlıyordu. Çünkü vakıfların, kimsesiz çocuklara yönelik sosyal güvenlik faaliyetlerine ek olarak koruyucu aileyi destekleme hizmetleri de vardır.

Abdurrahman Kurt, Osmanlı Ailesi adlı kitabında tebennî çeşitlerini beş ana başlık altında toplamaktadır:

1-Terkedilen çocuklar: Ailenin geçim sıkıntısı veya daha başka sebeplerden dolayı cami ve kiliselere bırakılan bebekler. Bunların sayıları çok azdı.

2-Kimsesiz ve yetim çocuklar: Bu çocukları önce yakınları, yoksa çevredeki hayırseverler tarafından kollanıp gözetilirdi.

3-Fakir aile çocukları: Ekonomik sıkıntı çeken çok çocuklu ailelerin, daha iyi bir çevrede yetişmelerini sağlamak amacıyla çocuklarını evlatlık olarak veriyorlardı.

4-Çocukların ahlakını güzelleştirme: Bazı aileler içinde buldukları sosyo-ekonomik şartların yetersizliği yüzünden çocuklarına gerekli eğitimi veremediklerinden dolayı, onları geçici olarak kültür seviyesi yüksek ailelere göndermişlerdir. Eğitim için yanına çocuk alan aileler çocuğun ailesinden herhangi bir ücret talebinde bulunmuyorlardı.

5-Mühtedi çocuklar: Müslüman olan gayrimüslim çocuklarının, geçimlerinin sağlanması, bir aile hayatı içinde İslâm terbiyesi olarak yetiştirilmeleri amacıyla Müslümanlar tarafından evlat edinilirdi⁴⁸.

İcar-ı Sağır

Tebennî sistemi dışında daha başka koruyucu aile kurumları da vardı. Bunlardan biri de icar-ı sağır idi. Varlıklı aileler, kendilerine hizmet etmek üzere, daha çok fakir aile çocuklarını velileri ile anlaşarak belirli bir ücret mukabilinde icarlamışlar ve bir nevi iş akdi diyebileceğimiz muameleyi kadiya tescil ettirmişlerdir. Bu şekilde aileye alınan çocuklara “besleme, ahretlik, manevi evlat” gibi isimler verilmiştir⁴⁹.

Bu küçük yaşta çocukları icarlayanların temel amacı ahiret sevabı kazanmak ümidiyle fakir aile çocuklarının ihtiyaçlarını giderme ve onları himaye etme isteğidir. Bunu, onların emeklerini sömürme vasıtası olarak değerlendirmek pek doğru görünmemektedir. Zira çocuklar çok küçük yaştan itibaren alınmakta ve bülüğ çağıyla son bulmaktadır⁵⁰.

Çocuk Terbiyesi

Osmanlı toplumunda çocuk terbiyesi üzerinde durulan en önemli belki de başta gelen konulardan biri idi. Bundan dolayıdır ki çocuk konusu olunca “Edeb” ve “terbiye” kavramları çok kullanılanlar arasında gelirdi. Bu kavramlar çocukların gündelik hayatında ne varsa hepsini içine alır ve hepsi için geçerli idi. Anne babaya karşı davranışı, komşuya karşı hareketleri, oturma kalkma adabı, çiraklıkta ustaya karşı davranışı velhasıl “adab-ı muşeret” denilen ne varsa hepsini içine alırdı.

İslâm ebeveynlere çocuk terbiyesi konusunda çok ciddi sorumluluklar yüklemektedir. Bundan dolayıdır ki Osmanlı toplumunda çocuğun topluma faydalı ve iyi bir birey olarak yetişmesi konusunda ebeveynler titiz davranmışlardır. Çünkü küçük yaşta verilecek eğitimin çocuk için son derece önemli olduğu biliniyordu. Ancak çocuk eğitiminin daha doğmadan başladığı bilinmekteydi. Öyleyse çocuk eğitimine iyi bir anne adayını seçmekle başlanmalıydı. Onun için Erzurumlu İbrahim Hakkı çocuk eğitiminin eş seçiminde başladığını ileri sürmüştür. Ona göre çocuğun ilk terbiyeyi verecek annenin “mütedeyyin, asil bir aileye mensup, akıllı, itaatkâr ve Saliha bir kadın olmasına dikkat” edilmeliydi.

⁴⁷ M.Akif Aydın, İslam-Osmanlı Aile Hukuku, İstanbul, 1985, s. 101

⁴⁸ Abdurrahman Kurt, Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi, Bursa 1998, s. 76-78

⁴⁹ Mehmet Zeki Pakalın Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1983, c. 1, s. 30. Burada ahretlik ve manevi evlat ifadeleri kız çocukları için kullanıldığı belirtiliyor.

⁵⁰ Abdurrahman Kurt, Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi, Bursa 1998, s.80

Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya göre, sadece malı ve güzelliği için bir kadınla evlenmek aile saadetinin geleceğini olumsuz etkileyebilirdi⁵¹.

Çocukların ilk eğitimi ile anneler ilgilenirdi. Onlara küçük yaşta dini bilgiler ve dualar öğretirlerdi. Ayrıca hayatın ileri safhalarda kendilerine lazım olan bilgileri de verirlerdi. Dualar öğretilirken ya da günlük gerekli bilgiler verilirken, anneler genellikle çocukların kolaylıkla ezberleyebilecekleri tekerlemeler şeklinde verilir. Bu sayede çocuklar toplumda genel kabul gören değer yargıları ile tanışmış oluyorlardı. Anneler çocuklar uyuturken onlara yaptırdığı yatak duası bile içinde bir çok değer taşımaktaydı. Yatak duasından örnekler

*Yattım Allah kaldır beni
Sağ yanıma döndür beni
Eğer gafil bulunursam
İman ile gönder beni*

*Allah'ım birsin
Peygamberim nursun
Yetmiş iki ayet
Etrafımda kale gibi dursun*

*Yattım sağıma, döndüm soluma
Melekler şahit olsun,
Dinime imanıma
Ölürsem elhükmilillah*

*Kalırsam elhamdülillah
Yattım maşallah
Kalkarım inşaallah
Elhükümülillah*

*Ya Bismillah haydi yallah
Gecemiz iyi olsun
Uykumuz koyu olsun
Taş gibi yatalım
Kuş gibi kalkalım⁵²*

Çocukların Mektebe Başlamaları

Çocukların sıbyan mektebine başlamaları için belli bir tarih yoktu. Bundan dolayı çocuklar mektebe senenin herhangi bir ayında başlayabilirlerdi. Çocukların mektebe başlamaları “bed-i besmele cemiyeti” ya da halk arasında “amin alayı” denilen bir merasimle olurdu. İlahili, yürüyüşlü bu merasime hoca mektep ve mahalle çocukları ve mahalle halkı da iştirak ederdi.

Okula başlayacak çocuğun ailesi bir gün önceden mektep hocasına haber salardı. Mektep hocası tören günü çocuklar birlikte yeni okula başlayacak olan çocuğun evine doğru yürüyüş halinde giderdi. Ön sıradaki çocuklar koro şeklinde ilahiler okurlardı ve arka sıradakiler de her beyit aralarında yüksek sesle “amin” diye bağırırlardı. Bu şekilde neşe içinde çocuğun evine varırlardı. Çocuğun ailesi tanınmış ise komşu okulların hocaları ile öğrencileri de törene davet edilirdi. İstanbul’da oturan ailelerin okula başlayacak çocuğu törenden önce Eyüp Sultan’a götürerek birlikte dua etmeleri adetti.

Hoca çocuklarla birlikte eve yaklaşırken mektebe başlayacak çocuk kapıda hazır bekletilirdi. Amin alayı eve gelince hoca dua eder ve orada bulunan herkes “amin” derdi. Bu duadan sonra, çocuk daha önceden hazırlanmış bir arabaya ya da midilli denen ata bindirilir ve ilahiler eşliğinde evden ayrılır. Kafilenin önünde iki kişi atlastan yastık üzerinde cüz kesesi ile elifbayı, arkasındaki, çocuğun

⁵¹ Osman Türer, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Çocuk Terbiyesine Dair Düşünceleri”, İslâm’da Aile ve Çocuk Terbiyes 2, İstanbul 1996, s. 308-310

⁵² Ayşe Duvarcı, “Uyku Folkloru”, Prof. Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu, 20-22 Ekim 2011, Adana 2012, s. 501

mektepte oturacağı minderle okurken üzerine cüzünü koyacağı rahleyi taşır; onun arkasında çocuğun oturduğu araba veya midilli, sonra ikişer sıra halinde mektebin hocası, ilahiciler ve aminciler yürürlerdi. Çocuğun ailesi ile davetliler ve halk kafilenin arkasında giderlerdi. Şehrin sokaklarında bu şekilde bir müddet dolaşarak çocuk, mektebe getirilirdi. Yine usulüne uygun olarak hocasından ilk dersini aldıktan sonra onun ve davetlilerin ellerini öper, talebelerden birisi “aşr-ı şerif” okur ve hocanın yaptığı dua ile tören sona ererdi⁵³.

Amin Alayında Okunan İlahiler

*"Yâ İlâhî başlayalım ism-i Bismillâh ile
Bu duâya el açalım ism-i Bismillâh ile
Sen kabûl eyle duâmız Besmele hürmetine
İlmini eyle müyesser yâ İlâhe'l-âlemîn
Ol Muhammed hürmetine meded eyle yâ Mu'în
İlmini eyle müyesser yâ İlâhe'l-âlemîn
Kapuna geldik niyâza yâ İlâhe'l-âlemîn
Eyleyip mansûr muzaffer kullarına yâ Mu'în"*

...

*"Ben bilmez idim gizli ayân hep Sen imişsin
Tenlerde ve cânlarda nihân hep Sen imişsin
Âmîn, âmîn
Sen'den bu cihân içre nişân isteridim ben
Âhir bunu bildim ki cihân hep Sen imişsin
Âmîn âmîn"*

...

*"Şol Cennet'in ırmakları,
Akar Allah deyu deyu,
Çıkmış İslâm bülbülleri,;
Öter Allah deyu deyu.
Âmin, âmin!"*

Çıraklık Töreni

Okula başlayanlar gibi, bir de bir ustanın yanında meslek öğrenmek için çalışmaya başlayan çocuklar vardı. Bu çocuklar da mektebe başlayan çocuklar gibi, bir merasimle çıraklığa adım atarlardı. Okula gidenlerden daha fazla bir yekün teşkil eden bu çocuklar şehir merkezinde önemli bir yer işgal ederlerdi.

Osmanlıda çıraklar, yaygın olarak kullanılan bir tanımlamayla “şâkird” olarak nitelendiriliyordu. Bunların yetişmesi mesleğin devamlılığını sağlayacağı gibi, günlük işlere yardım bakımından da gereklidiler. Şâkirdler, ya sadece yardımcı olmak üzere ücretle tutulur, ya da o mesleği öğrenmek ve devam ettirmek üzere bir ustanın yanına alınırlardı. Ancak belli bir yevmiye ya da aylık karşılığında çalışan çıraklar daha çok yetişkin erkeklerden olurken, mesleğin inceliklerini öğrenmek amacıyla çırak olanlar çocuk yaşlarda idiler. Dolayısıyla bu iki grup aynı isimle anılmalarına rağmen sorumlulukları ve meslekî kabiliyetleri ve ücretleri bakımından farklı iki kategoriye oluşturuyordu⁵⁴.

Çıraklık merasimi şu şekilde icra edilirdi: Bir baba çocuğunu çıraklığa vermek istediğinde “bir aracı vasıtasıyla esnafın ileri gelenlerinden birine başvurur ve çocuğun çırak olarak kabul edilmesini rica ederdi. Lonca ile gelenleri de toplantı günlerinden birinde bu meseleyi konuşur, çocuk çıraklığa yatkın görülürse babası ile birlikte loncaya davet edilirdi. Çocuğun babası çıraklığa kabul merasiminde

⁵³ Mustafa Öcal, “Amin Alayı”, DİA, İstanbul 1991, c. 3, s. 63; Bak. Ali Birinci, “Mahalle Mektebine Başlama Merasimi ve Mektep İlahileri”, II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi: Bildiriler IV, Ankara, 1982, s. 37-57.

⁵⁴ Yahya Araz, Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak, İstanbul 2013, s. 146; Özer Ergenç, XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, Ankara 2006, s. 190.

kullanılmak üzere önceden kahve, gül suyu, şerbet, şeker gibi şeyler gönderirdi. Kabul günü geldiğinde çocuk ve babası merasimin yapılacağı yere gelip uygun bir yere oturlardı. Daha sonra çocuğun çırak olarak alınmasına aracılık eden kişi onu elinden tutup lonca odasına girerdi. Çeşitli dualardan sonra çocuk lonca mensuplarına tanıtılır ve çırak olma isteği belirtilirdi. Ardından esnaf kethüdası “oğlumuzu kendimize evlat ve sanatımıza çırak olmak üzere kabul ettik” diyerek dualarda bulunurdu. Bu esnada çocuğa çeşitli nasihatlerde bulunur, çiçeği burnunda çırak da el öperek kenarda dururdu. Ardından yeni çırağa kuşak kuşatılır ve uygun bir yere oturtulurdu. Son olarak çırak, okuman Kur’an ve yapılan dualardan sonra, ertesi gün erkenden gelmek üzere, ustasına teslim edilirdi. Böylece tören bitmiş olurdu”⁵⁵.

Sonuç

Osmanlı mahallesi hem devlet hem de birey açısından son derece önemli bir yere sahipti. Devlet açısından idarî bir birimdi. Ama özellikle birey açısından vazgeçilmez bir mekân olarak karşımıza çıkmaktadır. Mahallede herkesin birbirini tanıyıp olmaları ve birbirine kefil olmaları güvenlik açısından fevkalade bir önem arz etmektedir. Bu sayede mahallede hırsızlık benzeri olayların ya hiç olmadığı ya da çok nadir olduğu anlaşılmaktadır. Gerçek anlamda bir komşuluğun yaşandığı da bilinmektedir. Zira Osmanlı mahallesi henüz sınıf statü farklarının biçimlendirmede olduğu bir “fizikî mekân”dır. Zengin ile fakirin birlikte aynı mabedde ibadet ettiği ve aynı kahvehaneyi paylaştığı, her gün işe giderken gelirken selamlaştığı mekândır, mahalle. Bu, zenginin fakire şefkatle muamele ettiği, fakirin de zengine saygıyla davranmasını sağlıyordu. Bu sayede mahalleler huzurlu bir mekânı oluşturuyordu.

Osmanlı mahallesinde çocuk önemli bir yere sahipti. Çocuk biyolojik olarak belki bir anne-babanındı, ancak kültürel olarak bütün mahallenindi. Bütün mahalleli kendini çocuğun terbiyesinden ve yetişmesinden adeta sorumlu hissediyordu. Çocuğun başarılarını takdir eder, olumsuz davranışlarını da kınardı. Mahallede yoksul ancak kabiliyetli çocuklara sahip çıkılır, onların geleceğinin sağlanması için ne gerekiyorsa yapılırdı. Yetim ya da boşanma sonucunda aile ortamından yoksun kalan çocuklar da ortalıkta bırakılmaz, onlara da bir şekilde kol-kanat gerilirdi.

Bibliyografya

Altınay, Ahmet Refik, Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı (Hazırlayan: Abdullah Uysal), Ankara 2000.

Araz, Yahya, Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak, İstanbul 2013.

Artan, Tülay, “Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp’te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış, Orta Halliliğin Aynası”, 18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp’te Sosyal Yaşam, İstanbul 1998.

Aydın, M. Akif, Türk Hukuk Tarihi, İstanbul 2005.

Aydın, M. Akif, İslam-Osmanlı Aile Hukuku, İstanbul, 1985.

Bardakoğlu, Ali, “Hidâne”, DİA, İstanbul 1998.c. 17.

Barthold, W., İslam Medeniyeti Tarihi, (çeviren ve ilaveler yapan Fuad Köprülü), Ankara 1984.

Baydilli, Kemal, Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü, İstanbul 2001.

Bayramoğlu Alada, Adalet, Osmanlı Şehrinde Mahalle, İstanbul 2008, s. 123

Birinci, Ali, “Mahalle Mektebine Başlama Merasimi ve Mektep İlahileri”, II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi: Bildiriler IV, Ankara, 1982.

Block, Alexander, Mesken İhtiyacının Tahmini, (çev.Ruşen Keleş), Ankara 1961.

Câmiü’s-Sağir, Hazırlayanlar: Şaban Döğen vd., İstanbul 2002, c. 4, s. 1443

Çakırer Özservet, Yasemin, “Algının Kent Mekânına ve Mekânda Ayrışmaya Etkisinin Ölçülmesi, Adana Örneği” Artium Hasan Kalyoncu Üniversitesi Güzel Sanatlar ve Mimarlık Fakültesi Dergisi Cilt 1, Sayı 1, (2013)

Dini Terimler Sözlüğü, Editör: Prof. Dr. Ahmet Nedim Serinsu, Ankara 2009.

Doğan, D. Mehmet, Büyük Türkçe Sözlük, İstanbul 1996

Dumont, Paul -François Geergeon, Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, İstanbul 1996.

⁵⁵ Yahya Araz, a.g.e, s. 148

- Duvarcı, Ayşe, “Uyku Folkloru”, Prof. Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu, 20-22 Ekim 2011, Adana 2012.
- Emecen, Feridun M., XVI. Asırda Manisa Kazası, Ankara 1989.
- Emecen, Feridun M., “ Osmanlılarda Yerleşik Hayat Şehirliler ve Köylüler”, Osmanlı , IV, Ankara 1999.
- Ergenç, Özer, XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, Ankara 2006.
- Ergenç, Özer, “Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri”, Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi/Social and Economic History of Turkey (1071-1920), Ankara
- Ergenç, Özer, Osmanlı Klasik Dönem Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, Ankara 1995.
- Ergin, Osman Nuri, “Türk Belediyeciliği ve Şehirciliği”, İller ve Belediyeler Dergisi, Sy. 15-16.
- İpşirli, Mehmet, “Avâız Vakfı”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), İstanbul 1991, c. 4.
- Karaman, Hayreddin , Mukeyeseli İslâm Hukuku, İstanbul 1991, c 3.
- Keleş, Ruşen, Eski Ankara'da Bir Şehir Tipolojisi, Ankara 1971.
- Kıvrım, İsmail, “ Osmanlı Mahallesinde Gündelik Hayat 17. Yüzyılda Gaziantep Örneği”, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 8 (2009).
- Kurt, Abdurrahman, Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi, Bursa 1998.
- Kürkçüoğlu, Cihat, “İmar Çalışmalarının Eski Urfa Evleri Üzerindeki Olumsuz Etkileri ve Kentin Tarihi- Mimari ve Dokusunun Korunması Yönünde Alınması Gerekli Tedbirler”, Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve Güneydoğu Anadolu Projesi Sempozyumu, (haz. Abdülkadir Karahan), İstanbul 1988.
- Ortaylı, İlber, Osmanlı Toplumunda Aile, İstanbul 2009.
- Öcal, Mustafa, “Amin Alayı”, DİA, İstanbul 1991, c. 3.
- Pakalın, Mehmet Zeki, Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1983, c. 1.
- Tanyeli, Uğur, Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci, İstanbul 1987.
- Tok, Özen, “Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü (XVII-XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)”, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 18, (2005)
- Türer, Osman, “Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Çocuk Terbiyesine Dair Düşünceleri”, İslâm'da Aile ve Çocuk Terbiyes 2, İstanbul 1996.
- Urfa Şer'iyye Sicili, No.207.
- Ünal, Mehmet, Türk Medenî Hukukunda Aile Başkanının Sorumluluğu, Ankara 1979.
- Yel, Ali Murat -Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Mahalle”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), Ankara 2003, c. 27.

Osmanlı Sarayı'nda Doğan Çocukların Yaşantısı

Ömür TUFAN

Topkapı Sarayı Müzesi / İstanbul

Dünyanın neresinde ve hangi şartlarda doğarsa doğsun, çocukların temel ihtiyaçları aynıdır. Ancak ailesinin sosyal konumuna göre çocukların yetiştirme şekli ve ihtiyaçları farklılıklar gösterir. Osmanlı sarayında doğan erkek (şehzade) ve kız (sultan)¹ çocukları, doğduklarından itibaren, diğer çocuklardan oldukça farklı bir şekilde yaşam sürerlerdi.

Haremde padişahın kadınlarından doğacak çocuklar için yapılan hazırlıklarla valide sultan ilgilenirdi. Padişah çocuklarının doğumuna velâdet-i hümayun (kutlu doğum) denirdi. Bebek ve anne için gerekli takımlar, giysiler ve mücevherler tespit edilir, bu işler için hazine kethüdası görevlendirilirdi. İstekleri en kısa zamanda temin eden kethüda, masraf defteriyle birlikte hareme teslim ederdi.² Haremdeki büyük odalardan biri doğum için hazırlanır, doğumu yaptıracak ebeyle yardım edecek cariyeler önceden belirlenirdi. Doğum sahneleri minyatürlere de konu olmuştur. Zenanname'deki resimde, kalabalık bir kadın topluluğu arasında doğum yapan kadın, öreke adı verilen özel bir sandalyeye oturtulmuş olarak görülür³ ki, böyle bir sandalye Topkapı Sarayı koleksiyonunda da bulunmaktadır.⁴

Osmanlı sarayında yeni doğan çocuklar için resmi bir protokol uygulanırdı. 17. yüzyıldan itibaren doğumlar bir hattı-ı hümayun (padişah emrini havi yazı) ile sadrazama bildirilirdi. Sadrazam devlet ricalini toplayarak saraya gelir, Silahtar Ağa gelenleri padişahın huzuruna çıkarırdı. Tebrikleri kabul eden padişah, heyette bulunanlara kürk ve hilat hediye ederdi.

Doğumu takip eden günlerde, devlet ricalinin eşleri bir baltacı (gündüzleri haremde çalışan hademe) aracılığıyla saraya davet edilirdi. Doğum ülkenin her tarafına fermanlar gönderilerek mahkeme sicillerine kayıt olunurdu. Toplar atılır, şenlikler düzenlenir, doğum bütün yurtta kutlanırdı. Şenlikler ve atılan topların sayısı, doğan çocuğun cinsiyetine veya kaçınıcı sırada dünyaya geldiğine göre değişirdi. Yeni doğan erkek bebek için yedi, kız bebek için üç top atışı yapılır, atışlar günde beş defa tekrarlanırdı.

Doğumun üçüncü günü Valide Sultan, altıncı günü de sadrazam, saraya beşik gönderirdi. Beşik alayı denilen bu törenler, doğum kutlamaları içindeki törenlerden en önemlisiydi. Hazırlanan beşikler, Beyazıt'taki Eski Saray'dan alınarak bugünkü Divan Yolu'ndan Topkapı Sarayı'na getirilirdi. Valide Sultan'ın kethüdası, beşiği validenin kahveci başına, yorganı ikinci kahveciye, beşik örtüsünü de üçüncü kahveciye verirdi. Kahveciler bu eşyayı başlarının üzerine koyarlar ve yolun iki tarafa dizilmiş halkın alkışları arasında taşırıldardı. Beşik alayının arakasından yürüyerek gelen saray ağaları eşliğinde beşiği Topkapı Sarayı'na getirirlerdi. Saraya ulaşan beşik ve beraberindeki eşyalar haremde darüssaade ağasına teslim edilirdi.

Doğumun altıncı gününde sadrazam adına yapılan beşik alayı daha da görkemli olurdu. Sadrazamın yaptırdığı beşik ve beşik örtüsü mücevherlerle süslü ve daha pahalı malzemeden yapılmış olurdu. Ayrıca beşik alayına katılan protokol daha kalabalık olurdu. Ahşap üzerine altın yaldızlı gümüş levhayla kaplanmış ve üzeri mücevherli paftalarla süslü bir sadrazam alayı beşiği, bugün Topkapı Sarayı Hazine Dairesi'nde bulunmaktadır. (Beşik TSM, env. no. 2/690 numaraya kayıtlıdır). Doğan bebek erkek ise sadrazam beşik ve örtülerin yanında bir de değerli taşlardan yapılmış sorguç gönderirdi. Kethüda, beşik ve örtüleri bu defa çuhadarlara ve mehterbaşına verirdi. Alay, ellerde

¹ Necdet Sakaoglu; Bu Mülkün Kadın Sultanları Vâlîde Sultanlar, Hâtuñlar, Hasekiler, Kadıñefendiler, Sultanefendiler, İkinci Baskı, İstanbul 2009, s.13.

² Çağatay Uluçay; Harem II., Ankara 1985, s.70.

³ Doğum Sahnesi, Enderuni Fazıl, Habanname-Zenanname, İÜK, T5502.

⁴ Öreke adı verilen, ceviz ağacından yapılmış sedef kakmalı doğum sandalyesi, TSM, Env. No. 12/175.

taşınan şekerden yapılmış çiçek bahçeleri, renkli ve göz alıcı tören kıyafetleri giymiş saray ağaları ve mehterin çaldığı müzik eşliğinde saraya ulaşırdı.⁵

Doğum şenliklerinin içinde tarihi tespit edilen en erken şenlik. Kanuni'nin oğlu Mustafa için 1515 yılında yaptırdığı şenliktir.⁶ Kaynaklarda konu edilen doğum şenliklerinin diğerleri. II. Osman'ın (1618-1621) ilk oğlunun doğumunda yedi gece süren donanma. 1673'te doğan ikinci oğlu Ahmet için üç gün üç gece süren donanma ve şenliklerdir. III. Ahmet'in ilk çocuğu Fatma Sultan'ın doğumu da (1704) büyük şenliklerle kutlanmış, esnaf kolları Alay Köşkü önünde gösteriler yapmıştır. 18. yüzyıldan itibaren, padişah çocuklarının doğum tarihlerini gösteren listeler tutulmuş, doğdukları ay, gün ve sene kaydedilmiştir. Çağatay Uluçay, bu listelerden en erkeni III. Mustafa'nın kızlarına ait olduğunu tespit etmiştir.⁷

Haremde dünyaya gelen erkek çocuklar geleceğin sultanı olacağı düşünüldüğünden, ilk günden itibaren Osmanlı İmparatorluğunu yönetmeye aday sultan gibi yetiştirilirdi. Sarayda doğan çocukların bebeklik sürecinin iyi geçmesi için sütine (daye, taye, taya) bulundurulur. Daha sonraki günlerde çocuğun bakımına yardımcı olması için dadı alınırdı. Dadılar saray terbiyesini ve kültürünü iyi bilen kişilerden seçildiği için sorumlu olduğu çocuğu da bu terbiyeye uygun şekilde yetiştirirdi. Sultanın sarayda doğan erkek çocukları bir yaşına geldiğinde, kendilerine bakılması ve en iyi şekilde yetiştirilmesi için, annesi, dayesi, dadısı dışında bir de lala tayin edilirdi. Şehzadenin eğitim ve öğretiminden en çok lalası sorumlu olurdu. Onun kişiliğinin oluşmasında, gerçek hayata hazırlanmasında ve hayata dair her türlü tecrübeyi çocuk yaştaki şehzadeye aktarma görevi lalasınınındır.⁸ Saray çocukları doğdukları andan itibaren bir program dahilinde, önceden beri olagelen sarayın geleneklerine, adetlerine ve kurallarına göre yetiştirilmek zorunluluğu olan çocuklardı. Osmanlı sarayına bakıldığında, şehzadelerin ve hanım sultanların yaşamaları saray adetleri ve gelenekleri ile sınırlandırılmıştır. Gelecekte ülkeyi yöneten veya ülkeyi yönetenlerin eşleri olacaklarından, konusunda uzman olan kişiler tarafından her şeyin en iyisi öğretilerek büyütülürdü.

Osmanlı sarayında doğan çocuklar için hayatın her evresinde farklı devlet törenleri düzenlenirdi. Çocukların doğumu, okula başlamaları, sünnet (sur-i hümayun) ve evlilik düğünleri başlıca önemli günlerdi. Törenlerde çeşitli vesilelerle, halkın da katıldığı şenlikler yapılırdı. Geceleri şehir ışıklandırılırdı, buna donanma denirdi. Işık gösterileri müzik eşliğinde olurdu. Şenliklerin süresi, olayın önemine göre üç gün ile elli beş gün arasında değişebilirdi. Fatih'in şehzadeliği sırasında 1450 yılında Edirne'de, Dulkadiroğulları'ndan Elbistan Beyi'nin kızı Sitti Hatun'la yaptığı üç ay süren düğün şenlikleri en uzun yapılan düğün törenidir. Bu düğünlere bütün dost ülke kralları, İstanbul'daki temsilcileri davet edilirdi ve düğün, uluslar arası bir nitelik taşırdı. Sünnet boyunca her gün yabancı konuklara ve devlet ricaline ziyafetler verilir, şenlikleri izleyen halka yemekler dağıtırdı. Böylece sarayın gücü ve zenginliği yabancılara gösterilir, hem de halkın devlete duyduğu güven tazelenirdi. Bu sebeple saray şenliklere çok önem verir, hiçbir masraftan kaçınmazdı. Hazırlıklar duruma göre bazen bir sene önceden, bazen altı ay önceden başlardı. Önce şehirdeki şenlikleri organize edecek bir düğün sorumlusu (sur emini) seçilirdi. Vezirlerden birisi sur emini olarak görev yapardı.⁹

Osmanlı hanedanının tespit edilen en erken sünnet şenliği 1365'te Sultan I. Murat'ın şehzadesi Bayezit için Bursa'da düzenlenmiştir. Bir başka sünnet şenliği 1439'da Edirne'de II. Murat'ın şehzadeleri Mehmet ve Alaeddin Ali için yapılmıştır. Bilim adamları ve şairlerin de katıldığı çeşitli eğlenceler düzenlenmiştir.

Fatih'in şehzadeleri Bayezit ve Mustafa için 1457'de Edirne'de düzenlenen sünnet düğününde ilk defa donanma yapılmış, havai fişekler ve çarkıfelekler hazırlanmıştır. Bu arada şekerden yapılmış cami modelleri, kaleler ve köşklere de bahsedilir. Saray çocukları için yapılan düğün şenlikleri 16. ve 17. yüzyıllarda daha da zenginleştirilerek gösterişli bir şekilde devam etmiştir. Programın ilk gününde bilim adamlarının kabulü, ikinci gününde şeyhlerin kabulü, yemek ve sohbet, üçüncü

⁵ Çağatay Uluçay; "İstanbul'da XVII. Ve XIX. Asırlarda Sultanların Doğumlarında Yapılan Törenler ve Şenliklere Dair", İstanbul Enstitüsü Mecmuası 4, İstanbul-1958, s.199-213.

⁶ Özdemir Nutku; IV. Mehmed'in Edirne Şenliği(1675), İkinci Baskı, Ankara- 1987.

⁷ Necdet Sakaoglu, Bu Mülkün Sultanları 36 Osmanlı Padişahı, Oğlak Yayıncılık, İstanbul- 1999, s. 315-317.

⁸ Ömür Tufan, "Osmanlı Sarayında Şehzadelerin ve Hanım Sultanların Oyuncakları",Günümüzde Çocuk Oyunlarında ve Oyuncaklarında Yaşanan Değişimler Sempozyumu Bildiriler Kitabı, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara-2011, s.75,76.

⁹ Mehmet Arslan, Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri I. Mazûm Sûrnâmeler, Sarayburnu Kitaplığı, İstanbul-2008, s.25

gününde savaş oyunları ve sportif faaliyetler, dördüncü gününde halka ihsanlar verilir, ziyafetler düzenlenir ve şekerler dağıtılırdı.

Kanuni Sultan Süleyman'ın büyük şehzadeleri Mustafa, Mehmet ve II. Selim'in sünnet düğünleri, 1530 yılında At Meydanı'nda yapılmıştır. Padişah ve şehzadelerin saraya gelişleri, halka ziyafet verilmesi, âlimlerin padişah önünde toplantısı gibi bazı olaylar 1589 tarihinde Sultan III. Murat'a sunulan Hünernâme'de betimlenmiştir. Kanuni'nin diğer iki küçük şehzadesi Bayezit ve Cihangir'in sünnetleri ise 1539'da Kanuni'nin kızı Mihrimah'ın evlilik düğünüyle beraber yapılmıştır. Bu sünnetin bazı tasvirleri Süleymannâme minyatürleri içinde yer alır.

Sultanın kız çocukları (sultan) çoğu zaman şehzadelerin sünnet düğünleriyle birlikte düzenlenen çok görkemli şenliklerle evlenirlerdi. Kızların damat adaylarını, padişah seçerdi. Bu kişiler hanedana fayda sağlayacak yüksek dereceli devlet görevlilerinden olurdu. Evlenirken kendilerine haslar verilir ve gelirleri arttırılırdı. Kız çocukları okuma yazma eğitimine, şehzadelerle aynı yaşlarda başlar saray içinde eğitim alırlardı.

Sultan III. Murat'ın şehzadesi III. Mehmet'in sancağa çıkmadan evvel 16 yaşında sünnet töreni yapılmıştır. Şehzadelerin sünnet edilmeleri genellikle şenliğin sonuna doğru olurdu. Şehzade, bu düğünün 40. gününde cerrah Mehmet Paşa tarafından sünnet edilmiştir. Sünnet düğünlerinin evlilik düğünlerinden en önemli farkı, isteyen ailelerin çocuklarının da topluca sünnet edilmesiydi. Böylece halk çocukları bu düğünün önemli bir paçası oluyordu. Nitekim, 1582 düğününde de 600'den fazla erkek çocuk sünnet edilmiş, çocukların hepsine yeni elbiseler alınmış, harçlıklar ve hediyeler verilmiştir. Sultan III Murat'ın oğlu Sultan III. Mehmet'in 1582 tarihli sünnet düğünü 55 gün 55 gece sürmüştür. Bu eğlence kültür tarihine en uzun süren sünnet şenliği olarak geçmiştir.¹⁰

Şehzadeler ; hem spor hem de savaş tatbikatı olarak buldukları civarlarda olan av sahalarına gider, avlanırlar ve buralarda av köşkleri yaptırırlardı. Amasya'da Fatih'in şehzadesi Bayezit'in (II.) her yıl Amasya yakınındaki Ladik yaylasına (Ladik günümüzde Samsun il sınırları içindedir.) gidip avlandığı ve yılın altı ayını tasavvufla ilgilenen dostlarıyla geçirdiğini Evliya Çelebi anlatmaktadır.

Eğitim çağına gelen şehzadeler dönemine göre, Edirne Sarayı, Topkapı Sarayı, Dolmabahçe Sarayı, Yıldız Sarayı'nda kendilerine tahsis edilen dairelerde özel hocalardan ders görürlerdi. Şehzadeler 5-6 yaşlarına geldiklerinde ders almaya başlardı. 17. yüzyıl sonuna kadar padişah babalarının bulunduğu yerde, bazen Edirne'de, bazen İstanbul'da ders görürlerdi. Bed'i Besmele, yani besmeleyi öğrenme ya da derse başlama törenleri, padişahın halkla paylaştığı törenlerden biriydi. Törende, sadrazam, şeyhülislam ve diğer yüksek rütbeli devlet görevlileri hazır bulunurdu, çoğu zaman padişah da katılırdı. Törende önce şehzadeye eğitimi sırasında gerekli olacak rahle, cüz kesesi, elifba, gibi okul araç gereçleri verilirdi. Törende şeyhülislam, çocuğa alfabenin harflerini okutur, sonra dua eder, şehzadeyi hocasına teslim eder ve tören sona ererdi. Dersleri imam-ı sultani-yani sultan hocalarından alırlardı. Kuran'ın dışında okutulan diğer derslerin arasında felsefe, mantık, edebiyat, matematik, tarih, coğrafya, astronomi, vardı. Bunların içinde coğrafya önemli bir yer tutardı. Türkçe eğitiminin dışında, Kuran dili olan Arapça, edebiyat dili için Farsça öğretilirdi.¹¹

Şehzadeler 16. yüzyılın sonlarına kadar sancağa çıkar ve eyalet yöneticiliği görevinde bulunurlardı. Şehzadeler sancağa başta anneleri olmak üzere lalaları ve yönetim görevlileri ile birlikte gelir, merkez sarayların küçük bir modeli oluşturulurdu.¹² Kanuni'nin büyük şehzadesi Mustafa'nın, Safevi sınırı yakınında, Diyarbakır'daki sarayını anlatan Bassano, şehzadenin babasınınkinden aşağı kalmayan bir sarayı olduğunu, anlatmıştır. Sultan III. Murat'ın oğlu III. Mehmet sancağa gönderilen son padişah, III. Mehmet'in oğlu I. Ahmet ise sancağa çıkmadan padişah olan ilk şehzadedir. Tuğra Şehzadelik döneminde düzenlenir ve şehzadeler tarafından da kullanılırdı. Eğer şehzade padişah olursa, kullandığı tuğra aynı kalırdı. Fatih İstanbul'u alınca devlet, Osmanlı hanedan politikalarıyla yönetilmeye başlandı. Fatih; ünlü kanunnamesiyle kendi dönemine kadar yaşanan iktidar çatışmalarına ve taht kavgalarına son verdi. Devletin bölünmeden devamını sağlamak üzere eskilerin değımiyle "nizam-ı âlem" için yani dünya düzenini korumak için, taht varisi olan erkek kardeşlerin ve oğulların katline meşruiyet kazandırdı.¹³

¹⁰ Metin And, Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları, Ankara-1982.

¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı, Ankara-1984, s.110-111

¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri", Belleten, Ankara-1975, c.39, s.659-696.

¹³ Abdülkadir Özcan, "Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi ve Nizam-ı Alem İçin Kardeş Katli Meselesi". Tarih Dergisi, 33, İstanbul-1982, s. 7-53.

17.yüzyılın başından itibaren Osmanlı hanedanında tahtta geçişte “ekberiyet” le yani yaşça en büyük varisin padişah olmasıyla yeni bir dönem başlamıştır. Şehzadeler sancağa gönderilmiyor artık kafes hayatında, kapalı tutulmaya başlanıyordu. Bu dönemde tuğra şehzadeler tahtta geçtiği zaman düzenlenirdi.

Şehzadeler özgürlüğe ancak 18. yy.da kavuşmuşlardır. I. Abdülhamit’in III. Selim’i kafes dairesine koydurmasına rağmen eğitime bir miktar göz yummasıyla başlayan süreç, Abdülaziz devrinde özgürce dolaşabilmelerine kadar varmıştır. Abdülmecit’in şehzadeleri yurtiçi gezilerine götürmesi, Abdülaziz’in ilk defa kendisinin çıktığı yurtdışı gezisinde şehzadeleri de yanına alması bu serbestliğin göstergesidir. Sultan Abdülmecit’ten sonraki hanedan ilişkileri, normal ailelerin içinde olduğu gibi, anne-oğul, baba-oğul, baba-kız ilişkilerine dönüştüğü görülür.

Osmanlı sarayında doğan çocukların yaptıkları sporlar, Türklerin Orta Asya’daki bozkır yaşamında uyguladıkları binicilik ve beden eğitimini ön plana çıkaran spor çeşitlerine dayanırdı. Çocuklar çok küçük yaştan itibaren ata binmeyi öğrenirdi. Toplumun içinde bir yer edinmeleri için ava çıkmaları ve kendilerinden beklenen avı getirmeleri gerekirdi. Cesur, dayanıklı ve becerikli olmak için beden gücünü arttırmaya çalışırlardı. Binicilik, okçuluk, güreş, top oyunları gibi spor dalları, doğum veya ölüm gibi vesilelerde, büyük şöenler ve bayramlarda halk önünde yapılırdı. Halkın ilgisini çekmek için bu gösterilere müzik de eşlik ederdi.

Osmanlı İmparatorluğunun altı yüzyıldan fazla süren tarihi içinde, zaman zaman çocuk yaştaki şehzadeler tahtta geçmiş ve ülkeyi yönetmiştir. Çocuk padişahlar, küçük oldukları için anneleri onlara naiplik yapardı. Kaynaklar “terbiye ve nezaret” öğretmekle görevlendirilen Valide Sultanların başında Kösem Sultan’ın geldiğini yazar. Sultan I. Ahmet’in hasekisi olan Kösem’e, oğlu IV. Murat tahtta çıktığında (1623) naiplik görevi verilmiş, diğer oğlu İbrahim (1640) içinde bu görevi sürdürmüştür. Daha sonra tahtta çıkan torunu IV. Mehmet’in annesi çok genç olduğu için, naiplik görevi yine kendisine verilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğunda çocuk yaşta ilk tahtta geçen şehzade, Fatih Sultan Mehmet olmuştur. Fatih ilk tahtta çıktığında henüz 14 yaşındadır. Osmanlı tarihinde 1603’den 1648 yılına kadar geçen süre çocuk padişahların dönemi olmuştur. Sultan I. Ahmet 13 yaşında, II. Osman 13 yaşında, I. Mustafa 9 yaşında, IV. Murat 11 yaşında, IV. Mehmet 7 yaşında padişah olan şehzadelerdir.¹⁴ Osmanlı sarayında doğan şehzadelerin ilk günden itibaren devlet disiplini içinde iyi eğitim almaları, bazen çocuk yaşta tahtta geçmek zorunda kaldıklarında bile tarihi başarılar göstermelerine imkân sağlamıştır.

Ekler:

1

2

¹⁴ Necdet Sakaoğlu, a.g.e., İstanbul- 1999.

3

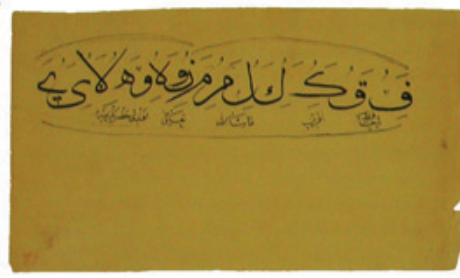
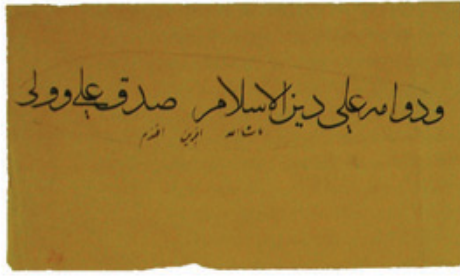
4

5

6

7

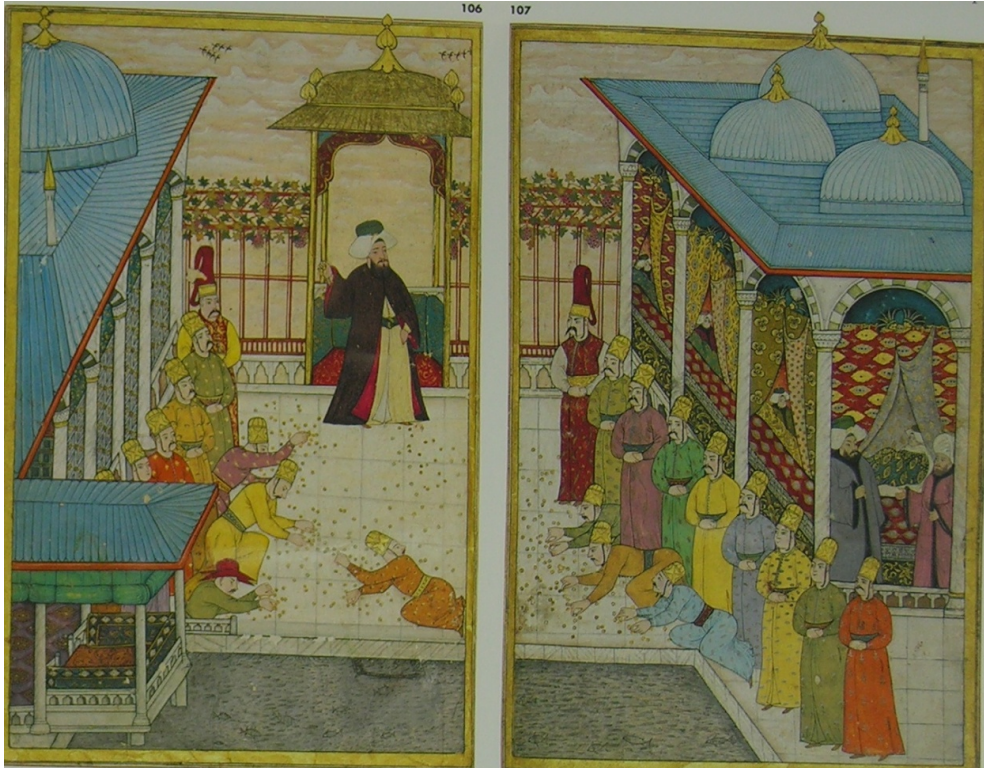
8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

Kaynakça

- 1- Necdet Sakaoğlu; Bu Mülkün Kadın Sultanları Vâlîde Sultanlar, Hâtunlar, Hasekiler, Kadınefendiler, Sultanevendiler, İkinci Baskı, İstanbul 2009.
- 2- Necdet Sakaoğlu, Bu Mülkün Sultanları 36 Osmanlı Padişahı, Oğlak Yayıncılık, İstanbul-1999.
- 3- Çağatay Uluçay, Harem II., Ankara-1985.
- 4- Metin And, Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları, Ankara-1982.
- 5- Mehmet Arslan, Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri I Manzûm Sûrnâmeler, Sarayburnu Kitaplığı, İstanbul-2008.
- 6- Abdülkadir Özcan, “Fatih Din Teşkilat Kanunnamesi ve Nizam-ı Âlem için Kardeş Katli Meselesi” Tarih Dergisi, 33, İstanbul-1982.
- 7- Ömür Tufan, “Osmanlı Sarayında Şehzadelerin ve Hanım Sultanların Oyuncakları”, Günümüzde Çocuk Oyunlarında ve Oyuncaklarında Yaşanan Değişimler Sempozyumu Bildiriler Kitabı, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara-2011.

Kısaltmalar

- 1- TSM- Topkapı Sarayı Müzesi
- 2- TSMK- Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi
- 3- İÜK- İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi
- 4- Env. no.- Envanter Numarası

Resim Altı Yazılar

- 1- Haremde doğum Sahnesi, Enderuni Fazıl, Hubanname-Zenanne, İÜK, T5502.
- 2- Haremde doğum sahnesinden detay.
- 3- Doğum Sandalyesi (Öreke), TSM, Env. no. 12/175
- 4- Sadrazam alayı ile gönderilen beşik alayında beşiği taşıyanlar.
- 5- Topkapı Sarayı Hazine Dairesinde bulunan Sadrazam'ın gönderdiği Altın Beşik, 18. Yüzyıl, TSM, Env. no. 2/680
- 6- Fatih'in çocukluk döneminde kullandığı eğitim defterinden tuğra çizimleri, yazı çalışmaları ve kimi portre krokilerinin bulunduğu sayfalar. TSMK, H2324.
- 7- Hattat Kebecizade Efendi'nin öğrencisi Sultan II. Mahmut'un şehzadelğinde yaptığı hat çalışmaları ve hocasının üzerine yazdı notlar.
- 8- Saray çocuklarının eğitim aracı olarak kullandıkları rahle. Etrafı yıldızlı ahşap çerçeveli, kitap biçiminde açık ve sabittir. Üst kısmı pirinç levha üstüne kadife kaplıdır 19. Yüzyıl TSM. 8/497.
- 9- Saray çocuklarının okul malzemesi olan cüz kesesi. Sultan Abdülaziz'in şehzadesi Mahmut Celaeddin'e ait, araları elmasla süslü siyah kadife üstüne dival işli cüz kesesi, TSM, Env. no 2/269
- 10- Sünnet çocuğu olan şehzadelerin, sünnet edilmek için Topkapı Sarayı Enderun avlusundan geçerek, 4. Yerdeki Sünnet Odası'na götürülüşünü gösteren minyatür. Levni'nin minyatürü. Surname-i Vehbi, TSMK, A3593, y. 173b.
- 11- Sünnet olan şehzadeler, Sünnet Odası'nın yanındaki havuzun önünde, Bağdat Köşkü'nün revakı altındaki yataklarında yatıyorlar. Sultan altın yıldızlı baldakenli iftariye'den para atıyor. Levni'nin minyatürü. Surname-i Vehbi, TSMK, A3593, y. 174b-175a.
- 12- Şehzade III. Mehmet'in sünnet düğününde, Sultan Ahmet Meydanında halktan olan çocukların sünnet edildiğini gösteren minyatür. Şehinşehname-i Murad-ı Salis, TSMK, B200, y. 80b-81a.
- 13- Sultan Ahmet Meydanında yapılan sünnet şenliklerinde güreş yapan gençler.
- 14- Şehzadelerin çocuk yaşta devlet yönetimini öğrenmek için sancağa gitmek üzere saraydan ayrılmalarını gösteren minyatür. Arifi, Süleymanname, TSMK, H1517, y.445a.
- 15- Sarayda doğan kız çocuklarının okuma yazma bildiklerini gösteren minyatür. Bahçede oturup kitap okuyan bir sultan ve ona hizmet eden cariyeleri. I. Ahmet Albümü, TSMK, B408, y. 14a.
- 16- Kanuni'nin tek kızı Mihrimah Sultan'ın Portresi, anonim, 17. Yüzyıl, Tuval üzerine yağlıboya. Rahmi Koç Koleksiyonu.
- 17- Sultan Abdülaziz'in kızı Saliha Sultan'ın portresi, Abdullah Biraderler'in fotoğrafı, 1876. Bahattin Öztuncay, DersaadetDin Fotoğrafçıları. C. II, s. 364.
- 18- Halife Abdülmecit'in kızı Dolmabahçe Sarayı'nda doğan kızı Dürrüşehvar Sultan, Bahattin Öztuncay koleksiyonu.
- 19- Başyaver ve ressam Şeker Ahmed Ali Paşa, Şehzadeler ve Esmâ Sultan ile. Vasilaki Kargapulo, 1879 Ömer M. Koç Koleksiyonu.
- 20- Sultan III. Ahmet ve Şehzadesi. Devlet protokolünü babalarına eşlik ederek öğrenen saray çocukları. Levni'nin minyatürü, Kebir Musavver Silsilename, TSMK. A3109, y,22b.
- 21- Sultan III. Mustafa ve Şehzadesi III. Selim. Rafayel veya Refail ekolünde bir başaka ressama atfedilen suluboya resim. 1757-89 civarı. İÜK. T9366, y. 51a.
- 22- 13 yaşında tahtta geçen "Civan Sultan" lakaplı çocuk padişah Sultan I. Ahmet'in portresi, İÜK T9366, y.26a.
- 23- 7 yaşında tahtta geçen çocuk padişah Sultan IV. Mehmet'i tahtta gösteren minyatür. 1650 civarı, Staatliche Museen zu Berlin, Kunst bibliothek, Lipperheide OZ 52.y.1b.
- 24- Çocuk Sultan IV. Mehmet'i at sırtında gösteren resim, Balthazar Marconet'in rismine bakılarak yapılmış yağlıboya resim, 1652 civarı, TSM, 17/622.
- 25- 13 yaşında tahtta geçen "Genç Osman" lakaplı çocuk padişah, Sultan II. Osman'ın at üstündeki portresi, 1620 civarı, TSMK, H2 169, y.13a.

Osmanlı Dünyasında Çocuk Olmak: Trabzon Şer'iyeye Sicillerine Göre Vasi Korumasında Çocuklar (17. Yüzyıl)

Arş. Gör. Aslı DELİKTAŞ
Karadeniz Teknik Üniversitesi / Trabzon

Giriş

Modern zaman öncesi İslam toplumlarında bireylerin her türlü sosyal ve dini sorumluluğun altına girdiği en önemli aşama ergenliktir. İslam dini de gerek sosyal gerekse bireysel her türlü sorumluluğun verilmesinde bu aşamayı esas kabul etmiştir. Bu açıdan bakıldığında ergenlik yaşına ulaşmamış olan bireylerin rol ve sorumluluklarını edinene kadar bir korumaya ihtiyaç duydukları açıktır. Özellikle anne ve babasından herhangi birisinin veya ikisinin birden vefat ettiği durumlarda çocuğun hukukunun korunması önem kazanmaktadır. Osmanlı aile hukukunun temelini oluşturan İslâm hukuku bu durumda oluşacak problemlerin önüne geçmek için vesâyet kurumunu teşkil etmiştir. Vesâyet sıfatını taşıyan kişiler vasi olarak adlandırılırken, vasi olacak kişiyi babanın tayin etmemesi durumunda kimin vasi olacağına hâkim karar vermektedir. Bu şekilde anne ve babasının ölümü ile birlikte intikal eden miras mallarının korunması, eğitim ve terbiyelerinin sağlanması genel manada ise geleceğe hazırlanmaları vasilerin sorumluluğuna verilmektedir. Dolayısıyla bu konumdaki çocukların toplum içerisinde belirli bir kimlik kazanmasında vasilerin rolü önemli olmaktadır. Şer'iyeye sicillerine yansıyan miras davalarından ve vasi tayinlerinin kaydedildiği hükümlerden kurumun Osmanlı hukuk yapısı içerisinde yaygın bir uygulama alanı bulduğu görülmektedir. Kadın-erkek, akraba ya da akraba olmama ayrımı olmaksızın çocuğun bakım ve terbiyesini sağlayacak ehil kişilerin vasi seçilmesi önemli olurken, vesâyet ehli olmayan kişi çocuğun babası veya annesi olsa dahi vasi tayin edilmemiştir. Toplumunu oluşturan Müslüman tebaanın etkin olarak kullandığı vasilik kurumunu Osmanlı mahkemelerinden yararlanmak isteyen gayrimüslim tebaada kullanmıştır.

Konuya Trabzon Şer'iyeye Sicillerini oluşturan 1827, 1831, 1833, 1835 ve 1836 numaralı defterlerden elde edilen bulgular üzerinden yaklaşmıştır. 17. yüzyıla ait bu defterlerden sondajlama usulü ile elde edilen verilerle yine bu yüzyılda vasi korumasındaki çocukların durumu hakkında genel bir çerçeve sunulacaktır.

İslam-Osmanlı Hukukunda Vasilik Kurumu

İslam hukukunda tam eda ehliyetine sahip olmayan veya eksik eda ehliyeti olan şahıslara “kasır” denilmektedir. Gayr-i mümeyyiz küçük ve akıl hastası tamamen ehliyetsiz kasırlar olduğu gibi sefih ve mümeyyiz küçükler ise eksik ehliyetli kasırlardır. Kasır kavramını ehliyeti kısıtlı şahıslar diye ifade etmek de mümkündür. Bunların şahsi ve mali hakları sahipsiz bırakılmayacağına göre kasırların şahsi ve mali işlerini idare edecek tam ehliyetli şahıslara ihtiyaç vardır.¹

Eksik ehliyetli ve ehliyetsiz kimselerin gerek şahıslarının bakım, terbiye ve gözetilmesi şahıs varlığı ile ilgili hukuki işlemlerin yapılması, gerekse mallarının korunup idare edilmesi hukuki temsil denen kurumun ortaya çıkmasını gerekli kılmıştır. Burada açıkça görülmektedir ki yetkili temsilde esas itibari ile iki durum söz konusudur. Şahıs varlığı ile ilgili görevlerin ifası ve bununla ilgili hukuki temsil; malvarlığının korunup idare edilmesi ve bununla ilgili hukuki temsil. Birincisi ile ilgili hukuki

¹ Ahmet Akgündüz, *İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı-2: Özel Hukuk-1/ Şahsın Hukuku Aile Hukuku*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2012, s. 62.

temsile daha çok *velayet* ikincisine ise *vesâyet* ismi verilmiştir.² Bir kimsenin ölmeden önce, malının tasarrufunu veya çocuklarının işlerini görmek üzere tayin ettiği kimseye “vasi-i muhtar (seçilmiş vasi)”, ölen kimsenin küçük yaştaki çocuklarının işlerini görmek ve mallarını tasarruf etmek için kadı tarafından tayin edilmiş kimseye de “vasi-i mansub (tayin edilmiş vasi)” denilmiştir.³

Vasilerin kimler olabileceği hususu Mecelle’de açık bir şekilde ifade edilmiştir. Buna göre ilk olarak çocuğun babası, varsa babasının tayin ettiği vasisi, vasiyy-i muhtar yoksa onun hayatta iken tayin ettiği vasi, o da yoksa kasır şahsın dedesi veya dedesinin babası, beşinci sırada dedenin tayin ettiği vasi, altıncı sırada bu vasinin tayin ettiği vasi ve son olarak da hâkimin tayin edeceği vasidir. Bu sıralama Hanefilerin yapmış olduğu bir sıralamadır ve İslam hukuk tarihinde tercih ve tatbik edilen de budur.⁴ Kasırın babası ve babadan dedesi bulunursa her iki temsil hakkı da bunlara aittir. Eğer bunlar yoksa velayet ile vesâyet yekdiğerinden ayrılır.⁵ Vasi olacak kişilerin bu göreve gelebilmesi için bir takım özelliklere sahip olması gerekmektedir. Hür olmak, buluğa ermiş olmak, akıllı olmak ve aynı dinden olmak (yani çocuk Müslüman ise Müslüman olmak) hukuki temsil için aranan şartlardır.⁶ Bu şartları taşımayan kişi çocuğun babası dahi olsa vasi tayin edilmemiştir. Küçüğün ve benzerlerinin mali haklarını en iyi şekilde koruma, malın idaresinde hukuka ve örfeye uygun davranma, gerekli tedbirleri alma ve gerekeni yapma bu hukuki kimlik çerçevesinde beliren yükümlülükleri oluşturmaktadır.⁷

Trabzon Şer’iyye Sicillerine Yansıyan Davalarda Vasilerin Hukuki Tasarrufları

Osmanlı Devleti’nde çocukların durumu hakkında bilgi edinebileceğimiz en önemli arşiv malzemesi şüphesiz ki şer’iyye sicilleridir. İslam aile hukuku çerçevesinde Osmanlı aile hayatına ilişkin zengin verileri ihtiva eden bu belgeler Osmanlı’da çocuk olma mefhumunu çocuk hakları noktasında açıklamak için oldukça zengin bir içerik sunmaktadır. Toplumun her kesiminden insanların adalet arayışında etkin olan mahkemelerde sadece Müslümanlar değil gayrimüslimler de görülmektedir. Dolayısıyla Osmanlı’da çocuk kavramı sadece Müslüman çocuklar üzerinden değil aynı zamanda gayrimüslim çocuklar üzerinden de tanımlanmayı gerektirmektedir.

Osmanlı Devleti’nde çocukluk doğumla başlayan ve ergenlik çağına kadar devam eden süreci kapsamakta ve bu çocukluk hali onların yasal olarak tanınmasına engel teşkil etmemektedir. Sahip olduğu haklar bakımından hukuki çerçevede hak sahibi bireyler olarak belirli bir kimliğe sahip oldukları kabul edilmektedir. Vesâyet kurumunun Osmanlı’da kabul ve tatbik edilmesi hem bu kabulün bir neticesi hem de İslam hukukunun Osmanlı hukuk sisteminin temelini teşkil etmesidir.

İslam hukuk literatüründe dilimizde çocuk karşılığı kullanılan ve küçüklük anlamına gelen “sabi, tıfl, gulam, ve sagir” şeklinde birden fazla kavram mevcuttu ve bunlar buluğa ermemiş kimseleri ifade ederdi.⁸ Trabzon şer’iyye sicillerinde ergenliğe ulaşmamış ve bir vasi korumasına ihtiyaç duyan çocuklar için bu kelimeler arasından daha çok “sagir” kelimesi kullanılırdı. Belgelere “*bundan akdem fevt olan Ali beşe nam müteveffanın eytamı sigarına*” ve “*bundan akdem mürd olan Harputlu Yakop nam Ermeni’nin sulbisagir oğluna*” şeklinde kullanılan ifadelerde bu durumu görmek mümkündür.⁹

Trabzon Şer’iyye Sicilleri’ne yansıyan ve vasilerin dâhil olduğu her dava(özellikle vasi atamaları, mülkiyet davaları, miras davaları, nafaka davaları, borç alacak davaları, dem ve diyet talebi ile ilgili davalar, cariyeye ve köle davaları)17. yüzyılda çocuklara ait hak ve hukuku takip edebilme imkânını sağlamaktadır. İslam hukukunun teoride vermiş olduğu hakların Osmanlı uygulamasında nasıl ve ne derece uygulandığı bu davalarla tespit edilebilmektedir. Bu belgelerden elde edilen en genel çıkarım Osmanlı toplumunda çocukların, devlet tarafından hukuken himaye ve koruma altına

² Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yayınları, İstanbul 2013; s. 226, Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1974, s. 195-196.

³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, c. V, Risale Yayınları, İstanbul 1994, s. 116.

⁴ Akgündüz, *a.g.e.*, s. 63.

⁵ Karaman, *a.g.e.*, s. 196.

⁶ Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk İslam Hukuk Tarihi*, Timaş, İstanbul 1990, s. 31.

⁷ Ali Bardakoğlu, “Vesâyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, c. 43, s. 68.

⁸ Şevket Topal, “Velayet ve Vesâyet Yetkisi Açısından İslam Hukukunda Korumaya Muhtaç Çocukların Bakımı ve Gözetimi”, *Çocuk Sorunları ve İslam Sempozyumu*, Ensar Yayınları, İstanbul 2010, s. 292; Hayati Hökelekli, “Çocuk”, *DİA*, İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1993, c.8, 1993, s. 355.

⁹ T.Ş.S.1831;8-6, 20-7.

alındığıdır. Şer'i mahkemeler vasıtasıyla işlerlik kazanan vesâyet kurumu hak ve sorumlulukların karşılıklı olarak bilinmesini ve çocukların suiistimallere karşı korunabilmesini sağlama açısından son derece önemli olmuştur. Bu açıdan bakıldığında bile Osmanlı'da çocuk, hakları yasalarla tanınan ve korunan bireyler olarak toplumsal bir gerçekliğe sahiptir.

Sicillerde yer alan vâsi tayini ile ilgili hüccetlerde genellikle ebeveynlerinden birisini veya ikisini birden kaybeden çocukların miras mallarının korunup gözetilmesi, bakım ve terbiyelerinin sağlanması için vesâyete layık kişilerin vasi tayin edildiği görülmektedir.¹⁰ Dolayısıyla vasilik görevini yerine getiremeyecek durumda olan kişiler ya kendi isteğiyle vasiligi bir başkasına devretmişler ya da kusur ve suiistimalleri bulunduğu gerekçesiyle hâkim tarafından azledilmişlerdir. Hâkim tarafından tayin edilen vasi hâkimin vekili sayıldığından yalnızca hâkim tarafından azledilebilirdi ve bu nedenle bu vasiler hâkime bilgi vermeden kendiliğinden görevinden ayrılamazlardı.¹¹ Vasi olarak atanan kişilerin vesâyete ait sorumlulukların üstesinden gelmesi önemliydi. Bu görev onlar için oldukça büyük sorumluluklar getiren bir emanet olarak kabul ediliyordu. Dolayısıyla bu işin üstesinden gelemeyecek kişilerin durumlarını kadiya bildirerek vasilikten çekilmeleri gerekiyordu.¹² Çocuklara vasi olan kişi onların en yakın akrabası dahi olsa vasilikle alakalı kesildiği zaman zimmetinde kalan ve yetimlere ait olan malları yeni vasiye teslim etmek zorundaydı.¹³

Mahkemeler hem kurumun işlerliğini sağlamak hem de suiistimallerin önüne geçmek için farklı yollarla vasi olarak atanan kişilerin denetim ve takibini gerçekleştiriyorlardı. Bunu “nazır” olarak adlandırılan kişiler vasıtasıyla yürütüyorlardı.¹⁴ Vasi ve nazır olmak basit bir iş değildi. Sorumluluk gerektiriyordu ve manen ağırdı. Bu nedenle, vâsi ve nazır tayin olacak kişilerin, çocukların vesâyete ve nazırlıklarını, mahkemede şahitlerin şahitlikleri altında, gönüllü olarak kabul ve resmi muamelelerini taahhüt etmeleri gerekiyordu.¹⁵ Vasilik kurumu aracılığıyla çocuklarının hukukunu korumak isteyen gayrimüslim tebaadan kimseler de mahkeme de vasiliklerini kaydettiriyorlardı.¹⁶ Kurumun İslam hukuku çerçevesinde uygulama bulması gayrimüslimler açısından bir farklılık oluşturmuyordu. Aksine din ayrımı yapılmaksızın vasi olması gereken kişi hukuk tarafından belirlenen kriterlere göre belirleniyor, çocuk için en uygun kişi vasi olarak atanıyordu. Hâkim tarafından vasi olarak atanan kişi daha sonraki süreçte tıpkı Müslümanlar gibi miras başta olmak üzere ailenin ve toplumun diğer üyeleri ile olan anlaşmazlıklarda çocuğun hukukunu korumak için mahkemede görünüyordu.¹⁷

Çocuklara vasi olan kişi aynı zamanda ölen kişinin bir nevi vasiyet işlerinden sorumlu olan kişi hüviyetine de bürünmekteydi. Bu açıdan bakıldığında mirasın korunması, saklanması ve paylaşımından sorumlu olan kişi vasiydi.¹⁸ Miras paylaşımı gerçekleşmeden evvel mirasa ait borçları ödemek, sonrasında ise mirasa ait olan borçları toplamak bu sorumlulukların başında gelmekteydi.¹⁹ Çocuğun en yakını ve mirasa hak kazanan kişiler dahi miras üzerindeki sorumluluğu nedeniyle haklarını vasiden talep ediyorlardı.

Gerek baba tarafından gerekse kadı tarafından tayin edilmiş olsun vasilerin en önemli görevlerinden biri çocuğun hayatını idame etmesini sağlayacak koşulların sağlanmasıydı. Bunun için çocuğa ait mirası sahip olduğu hak ve yetkiler dâhilinde çocuk adına tasarruf edebiliyordu. Ancak bu yetkiyi kullanırken çocuk için en iyi olanın ne olduğuna yönelik şeri gerekçelere uyulması gerekliliği vardı. Mülkün satılıp parasının çocuğun nafakası için sağlanmasının zorunlu hale gelmesi bu gerekçelerdendi.²⁰ Şer'iyye sicillerinden elde edilen verilerde de çocuğun ihtiyaç duyduğu nafaka mirasa ait mülklerin satışıyla gerçekleşmiştir.²¹ Yapılan satışların haklı gerekçelerle yapılması ve mahkemede kayıt altına alınması çocuk buluşa erdiği zaman anlaşmazlık yaşanmaması için

¹⁰ T.Ş.S.1831;98-3.

¹¹ Bardakoğlu, “Vesâyet”, s. 69.

¹² T.Ş.S. 1831;27-1.

¹³ T.Ş.S. 1831; 25-6, 58-1.

¹⁴ T.Ş.S. 1827; 45-8.

¹⁵ İbrahim Güler, “XVII. Yüzyılda Aile: Sinop Örneği, *Türkler*, c. 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 39.

¹⁶ T.Ş.S. 1827; 31-5, 38-2, 51-7.

¹⁷ T.Ş.S. 1831;3-14, T.Ş.S. 1836; 51-11.

¹⁸ T.Ş.S. 1836; 19-1.

¹⁹ T.Ş.S. 1831; 3-11, 7-14, 17-8, T.Ş.S. 1836; 13-9, 15-1.

²⁰ VehbeZuhayli, *İslam Fıkhu Ansiklopedisi*, c. 10, Zaman, İstanbul 1994, c. 10, s. 75.

²¹ T.Ş.S. 1836; 18-6, 36-4.

gerekliydi.²²Bu konuda suiistimali olan vasiler mallarının denetimini eline alma yaşına gelen çocuk tarafından zararın tazmini için dava edilebilirlerdi.

Vasinin mirasa ait mülklerden nafaka sağlamaya yönelik girişimlerinin yanı sıra yetkisini kullanarak nafakaya yönelik sorunları çözümlendiği en dikkat çekici davalar dem ve diyeti gerektiren davalardır. 1065 Zilhicce (1655 Ekim) ayında yeğenlerine vasi olarak atanan Hasan beşe bin Hızır'ın vasi atandıktan sonra iki kez daha mahkemeye gelmesi ile bu tür davalar hem çocuğun hukukunun korunmasını gerektiren bir özelliğe bürünmekte hem de nafaka için zorunlu kalmadıkça mülklerin satılarak elden çıkarılmaması için bir alternatif oluşturmaktaydı. Dolayısıyla bu girişim bile vasinin çocuk için en yararlı olanı yapması gerekliliğinin bir tezahürünü oluşturmaktaydı. Onu mahkemeye getiren ilk sebep vasi olarak atandığı çocukların babası ve kendisinin de kardeşi olan Şaban bin Hızır beşe adlı müteveffanın ölümüne sebep olan Hüseyin beşe bin Memi ile olan diyet davasıydı. Hüseyin Beşe'nin yakalanmasına kefil olan Kurd beşe bin Osman ile olan nafaka davası ise vasinin mahkemeye ikinci kez gelme nedeniydi. Dem ve diyeti gerektiren suçlarda vasilerin çocuğun hukukunu korumak adına mahkemeye geldikleri görülmektedir. Ancak bu davayı ilginç kılan Hüseyin beşe bin Memi'nin yakalanmasına kefil olan Kurd beşe bin Osman adlı kişinin bahsi geçen kişi bulunana dek çocukların nafakasını ödemesi için verilen karardır. Zira vasi suçu işleyen kişinin kim olduğunu ispatladıktan sonra tekrar mahkemede görünmüş ve suçlu yakalanana kadar vasisi olduğu çocukların hukukunu korumak adına kefil olan kişiden nafaka takdir edilmesini sağlamıştır.²³

Çocuğa ait her türlü tasarruftan sorumlu olmak demek vasilerin her zaman davacı olarak mahkemede göründüklerini iddia etmek demek değildir. Sicillere yansıyan kayıtlardan çoğu zaman vasilerin de dava edildikleri görülmektedir. Vasilerin mahkemeye çağrıldıkları davaların başında ilk sırayı miras davaları oluşturmaktadır ki mirasın yöneticisi olmaları bu konuda dava edilen tarafında vasi olmasını beraberinde getirmiştir. Vasileri mahkemede davalı konumuna düşüren bir diğer dava türü ise köle azadı davalarıdır.²⁴ Mirasa ait olan ancak sahibinin ölümünden önce azat edilen köleler bu duruma engel oldukları gerekçesiyle vasileri dava etmişlerdir. Tekfur Çayırı Mahallesi'nden olup vefat eden Debbağ İbrahim Beşe'nin oğluna vasi olarak atanan Kurd Beşe ibn Derviş'in dava edilmesi bu tür davalara bir örnektir. İki kez ve iki ayrı köle tarafından dava edilen Kurd beşe bu kölelerin azatlı köleler olduğunu kabul etmemiştir. Durumun şahitlerle kanıtlanması üzerine kölelerin azadına hükmedilse de belgeler vasilerin bu davranışlarına dair açık bir bilgi sağlamamaktadır. Aslında onları böyle hareket etmeye yönelten en önemli neden azat etme işleminin daha önce kayıt altına alınmamış olmasıdır. Dolayısıyla vasi davanın yasal mekânda karara bağlanmasını sağlayarak ilerde yaşanacak sorunların önüne geçmek istemiştir.²⁵

Hanefî hukuku baba ve dedenin vasi olmadığı durumlarda velilik ve vasilik görevinin birbirinden ayrıldığını kabul etmektedir. Ancak Trabzon Şer'îye Sicilleri'nden elde edilen veriler vasilerin, hem vasi hem de veli olarak hareket ettiğini göstermektedir.²⁶ Ancak bazı durumlarda bu sorumlulukların birbirinden ayrıldığı da görülmektedir. Yeğenine vasi olarak atanan bir dayının miras malları üzerinde söz hakkı olduğu ancak çocuğun nafakasının sağlanması şartıyla üvey babasının denetiminde kaldığı hüküm bu durumu örneklemektedir.²⁷ Bu hükümden anlaşıldığına göre çocuk anne yanındadır. Buradaki görev ayırımının veli-vasi ayırımından ziyade hidâne hakkı ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır.²⁸ Ancak annenin hidâne hakkına sahip olması için çocuğa mahrem bir kimse ile evli olmaması ve çocuğu ona iyi duygular besleyen şahıslarla birlikte oturtması gereklidir.²⁹ Bu davada vasi korumasında bulunan ancak annesi ile üvey babası yanında bulunan çocuk erkek olduğu için üvey

²² T.Ş.S. 1827; 59-2, T.Ş.S. 1835; 26-3.

²³ T.Ş.S. 1835; 17-5.

²⁴ T.Ş.S. 1835; 27-11, 31-16, T.Ş.S. 1836;3-12, 9-12.

²⁵ T.Ş.S. 1836; 24-13,24-14, T.Ş.S. 1831;24-6.

²⁶ T.Ş.S. 1827; 77-6.

²⁷ T.Ş.S. 1835; 12-3.

²⁸ Ali Bardakoğlu "Hidane", *DİA*, c. 17, İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1998, s. 468; Hidane konusunda anneye öncelik tanınmasının temelinde onun çocuğuna olan şefkatinin başkalarıyla kıyaslanamayacak bir nitelik taşıması ve fitraten çocuğun bakım ve terbiyesine ehliyetli olması yatar. Bu görüş ve gerekçe hemen hemen bütün İslam hukukçularınca dile getirilir. Çocuğun mallarının idaresi, nafakasının temini, şahsına bağlı hakların kullanımı ve geleceğini ilgilendiren köklü kararların alınması şeklinde özetlenebilecek yetkiler (velayet) babaya veya onun yerini tutan kişiye verilirken çocuğun büyütülmesi, bakımı ve gözetilmesi şeklinde gerçekleşen ve daha çok çocuğun küçüklük dönemini kapsayan hidane de anneye veya annenin yerini tutacak kadın yakınlarına verilmiştir.

²⁹ Cin, Akgündüz, *a.g.e.*, c. 2, s. 119.

baba ile mahrem bir ilişki oluşmadığı, ihtiyaç duyduğu bir dönemde anne yanında olmasının kadı tarafından uygun görüldüğü anlaşılmaktadır.

Çocuklar buluşa erdiklerinde vasilerin görevi sona eriyordu. Ancak sorunların önemli bir kısmı da bundan sonra ortaya çıkmaktaydı. Malları üzerinde tasarruf hakkını edinen ve artık yetişkin olarak kabul edilen kişiler, çocukluklarında kendilerine vasilik edenleri, vasiliğin verdiği hak ve sorumlulukları suiistimal etmiş olmakla suçluyorlardı. Gayrimenkullerin değerinin altında satılması, nakit paranın yerinde kullanılmaması bu suçlamalardan sadece bazılarıydı. Vasinin ölmesi durumunda onun koruması ve tasarrufunda bulunan malların hala çocuğa ait olduğuna ve vasinin mirasçılarının herhangi bir hakkı olmadığı da belirtilmelidir. Bu şekilde bir problemin yaşanması halinde buluşa eren kişilerin haklarını talep etmeleri hukuk tarafından kendilerine garanti edilmiştir.³⁰

Vasi Atanan Kişilerin Cinsiyet ve Yakınlık Dereceleri

İslam hukukunda vesâyet klasik akit mantığı ile ele alınır ve Hanefilere göre icap ve kabul ile kurulurdu.³¹ Dolayısıyla vasi atanacak kişi çocuğun en yakını dahi olsa kendisine tevdi edilen görevi kendi isteği ile kabul etmeli ve görevin gerekliliklerini yerine getireceğini taahhüt etmeliydi. Trabzon Şer'iyye Sicilleri'nde yer alan vasi hüccetlerinde kullanılan ifadelerde bu durumu görmek mümkündür:

Budur ki Mahmiyye-i Trabzon Mahallatından Kemerkaya Mahallesi sakinlerinden olup bundan akdem Mahruse-i Galata'da halik olan Lefterveled-i Kozlari nam zimminin sulbi oğlu Liyo vesulbiye kızları Aleksandra ve Tasuca nam sagir ve sagirenin emvalini zabtiçünvasi lazım ve mühim olmağın sağirin-i mezburenincedleri olan işbu rafi'ülkitab Kozlari veledi Liyo nam zimmi kibel-i şer'îşer'ifden vasi nasb ve tayin olduktan sonra mezburede vesâyet-i merkumeyi kabul ve hizmet-i lazimesini edaya müteahhüde olduğu mavak'abittalebketb olundu hurrirefittarihil-mezbur.³²

Vasi hüccetlerinde ataması gerçekleştirilen vasilerin özellikle Mecelle'de yapılan sıralama göz önüne alındığında kim tarafından atandığına yönelik açık bir bilgi bulunmamaktadır. Kalıp ifadeyi oluşturan unsurlar vasinin kim için atandığı, çocuğa olan yakınlığı, ne için atandığı ve atamayı kabul edip etmediğine dair ifadelerdir:

Budur ki bundan akdem fevt olan Ali beşe nam müteveffanın eytamı sigarının emvalini hıfz ve ahvalinizabtiçün bir vasi lazım ve mühim olmağın yine eytamı mezburenin valideleri Fatıma bintAhmed nam hatun kibelîşer'iden vasi nasb ve tayin olunuboldahi vesâyeti merkumeyi kabul ve hizmet lazimesin edaya mütahhid olduktan sonra mahüvel vaki gibettalebketb olundu tahriren fi evasit zilkade sene 1058.³³

Çalışmaya konu olan defterlerde yapılan incelemelerde babanın ya da babanın tayin ettiği vasinin kendisinden sonra vasi olacak kişiyi belirlediğine dair çok fazla davaya rastlanılmaması atamalarının genel itibarıyla kadı tarafından gerçekleştirildiğini göstermektedir. Mülkiyet ve miras davaları için mahkemede görünen vasilerin "vasi-i mansub" olarak ifade edilmesi de atamaların kadı tarafından gerçekleştirildiğini doğrulamaktadır.³⁴ Ancak bunun anlamı baba tarafından hiç vasi atamasının gerçekleştirilmediği demek değildir ve böylesi atamaların mahkemede kaydedilmemiş olması ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır. İncelenen sicillerde baba tarafından gerçekleştirildiğine tesadüf ettiğimiz tek atama örneği de bu yargıyı doğrulamaktadır.³⁵ Atamanın kadı tarafından gerçekleştirildiği toplam 102 davada çocuklara atanan vasiler arasında ilk sırayı çocuğa yakınlığı belli olmayan kişiler oluşturmakta, ikinci sırada ise anneler yer almaktadır. Dede, amca, nene, abi, dayı ve hatta üvey anne dahi çocuğa vasi atanan kişiler arasında yer almaktadır:

³⁰ T.Ş.S. 1833;7-5.

³¹ Ali Bardakoğlu, "Vesâyet", *DİA*, C. 43, İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2013, S. 67

³² T.Ş.S. 1827;31-5.

³³ T.Ş.S. 1831;8-6.

³⁴ T.Ş.S. 1827;18-1, 28-6, T.Ş.S. 1831;17-8, 24-6, T.Ş.S. 1833;7-5, 37-3.

³⁵ T.Ş.S. 1831;99-2; Vasi üzerine atanan nazırın vasiden şikâyetçi olduğu davada nazır, vasinin de kendisinin de baba tarafından atandığına dair bilgi vermiştir. Baba tarafından tayin edilen vasinin çocuğa yakınlığı hakkında bilgi bulunmamaktadır.

	Anne	Baba	Dede	Amca	Nene	Dayı	Abi	Belli Değil	Akrabadan	Üvey Anne
ERKEK	12	1	2	4	1	1	2	16	-	-
KIZ	5	-	3	5	-	1	-	8	3	1
KIZ ve ERKEK	18	-	2	5	1	1	5	15	1	-
	35	1	7	4	2	3	7	39	4	1
Toplam: 103										

Mecelle’de takip edilen sıra dikkate alındığında vasi sıralamasında asıl önceliğin baba soyuna verildiği görülmektedir. Ancak özellikle babanın vasi olarak atanması ve kayıtlarda vasi olarak görünmesi, vasisi olduğu çocukların annesinin ölmesi ve bu suretle mirasa ait hususların mahkemeye intikal etmesiyle gerçekleşmektedir.³⁶ İncelenen kayıtlarda sadece 1 davada babanın vasi olarak görünmesi bu gibi zorunluluklar olmadıkça babanın vasiliğinin mahkemede kaydının yapılmasına gerek duyulmadığını göstermektedir. Ayrıca siyasi ve toplumsal koşullar çerçevesinde babanın vasilik oranı değerlendirildiğinde ve çoğu atamanın babanın ölümü ile gerçekleştiği dikkate alındığında davası olarak babadan ziyade diğer kişilerin oranındaki fazlalığın nedeni anlaşılmaktadır.

Babadan sonra çocuğun en yakını olarak annenin vasiliği kadı tarafından en çok tercih edilen atamalar arasında yer alsın da çocuklara yakınlığı ya da akraba olup olmadıkları belli olmayan kişiler vasi atamasında toplamda 39 atama ile ilk sırayı oluşturmaktadır. Kayıtlarda, özellikle vasi atamalarında atanan kişinin kimliğine yer verilmesi bu kişilerin aileden olmama ihtimalini güçlendirmektedir. Bu çıkarımı yapmamızı sağlayan veriler yine bu kayıtların satır aralarından elde edilmektedir. Zira vasi atamasında çocuk ile yakınlığı ifade edilen kimseler mahkemede yeniden görüldüklerinde yine açık kimlikleri ile ve çocuğa olan yakınlıkları ile kaydedilirken, kimliği belli olmayanlar da yine herhangi bir sebeple mahkemeye geldiklerinde aynı şekilde kayıt altına alınmışlardır. Yani vasi kayıtlarında bu ayrıntının kâtibin dikkatinden kaçtığını düşünsek bile daha sonraki işlemlerde vasinin çocuğa olan yakınlığını resmi prosedür gereği kayıt altına alması gerekmektedir. Ancak böyle kayıtlara rastlanılmaması az önce de ifade edildiği gibi bu kişilerin akrabadan olmadıkları izlenimini güçlendirmektedir. Zira akrabadan olmaları durumunda “akrabasından” kaydının düğüldüğü davaların varlığı da bu durumu doğrulamaktadır.³⁷

Kayıtlar içerisinde yer alan ifadelerden çoğu zaman akrabadan kimselerin atanma sürecine dair bilgi edinmek mümkündür. Nitekim 1065 Şevval (1654-55) ayında yapılan bir vasi atamasında annenin ölümüyle geride kalan kız çocuğuna vasi ataması gerçekleştirilmiş, akrabadan olduğu belirtilen erkek vasinin yetimin annesi ve babasından kalan malları korumak için atandığı belirtilmiştir.³⁸ Dolayısıyla akrabadan olan erkeklerin kadı tarafından babanın ve babadan sonra potansiyel vasi olarak görülen annelerin yokluğunda atamaları gerçekleşmiştir denilebilir. Akrabadan olduğu belirtilen ve bir kız çocuğuna yapıldığı görülen atamada diğer kayıtlardan farklı bir ayrıntı dikkati çekmektedir. Bu durum erkek vasilerin korumasına verilen kız çocuklar için vasi seçiminde oldukça titiz davranıldığına bir göstergesi olarak da kabul edilebilir. 1066 Zilkade’inde (1656 Eylül) Abdülbaki Çelebi bin Ali Beşe’nin kızı Esman nam yetime atanan Esseyid İbrahim Çelebi bin Halil nam kimsenin “müstakim ve dindar” olduğuna ilişkin ifade de bunu görmek mümkündür.³⁹ Bu şekilde “akrabadan” oldukları belirtilen ve toplamda 4 davada tesadüf ettiğimiz vasilerin 3 tanesi kız çocuklar için atanmıştır. Erkek çocuklar için akrabadan olduğu belirtilen ancak anne ya da babaya yakınlığı belli olmayan kişilerden vasi atanmadığı görülmektedir.

Vasi atanacak kişinin cinsiyetinin erkek olması zorunlu değildir. Her ne kadar sıralamada öncelik baba ve baba soyuna verilmiş gibi gözükse de babanın anneyi ya da başka bir kadını vasi ataması mümkündür. Zira vasinin kadın olabileceği de kabul edilmiştir.⁴⁰ Sicillere konu olan davalarda hâkimin atadığı vasiler arasında anneler çocuk için en uygun vasi adayları olarak görülmektedir. Nitekim çocuğa yakınlığı belli olmayan kişilerden sonra ikinci sırayı annelerin vasiliği oluşturmaktadır. Bir

³⁶ T.Ş.S. 1831; 8-1, 1836; 11-10; “Budur ki bundan akdem vefat eden El hac Boşnak nam müteveffanın sulbiye kızı olub kendinden sonra vefat eden Fatıma nam müteveffiyeninsagir oğulları Mehmed ve Süleyman nam yetimlerin tesviye-i umurlarına kibel-i şer’i şerifinden vasi-i mansubu olan velisi ve pederleri Ali Çelebi bin Ahmed nam kimesne..”

³⁷ T.Ş.S. 1835; 7-8, 55-3; T.Ş.S. 1836; 18-4,34-5.

³⁸ T.Ş.S.1835; 10-5.

³⁹ T.Ş.S. 1835; 55-3.

⁴⁰ Zuhayli, a.g.e.s. 74.

vasinin seçilmesinde mahkemenin kullandığı resmi standart çok açık olmasa da bu duruma neden olan etkenlerin başında hiç şüphesiz annenin hidane hakkıyla vasilik yetkisini birleştirme isteği gelmektedir. Çocukların manevi açıdan da hukukunu gözeten mahkemelerin incelenen toplam 103 davanın 35 tanesinde annelerin vasiliğine karar verdiği görülmektedir. Bu durum aynı zamanda Osmanlı toplumunda kadının toplumsal statüsü için de önemli bir göstergedir. Vasiliğin gerektirdiği her türlü maddi ve manevi sorumlulukların kadınlar tarafından gerçekleştirilebileceğine olan inanç hâkimin cinsiyet ayrımı yapmadan çocuk için en uygun vasi atamasını gerçekleştirdiğini göstermektedir. İki eşli olduğu muhtemel olan Mahmud Reis bin Mehmed adlı müteveffanın yetimlerine vasi tayin edilen Akilzade ve Havva nam hatunların her birinin kendi çocuğunun bakım ve gözetiminden sorumlu tutulması da bu durumu doğrulamaktadır.⁴¹ İslam hukuku zimmi bir çocuğa Müslüman bir vasinin atanmasına izin verirken tersi bir durum için aynı izni vermemiştir. İncelenen davalar arasında Müslüman çocuklara zimmi annelerinin vasi olarak atandığı kayıt bu iznin belirli koşullar çerçevesinde esnetilebildiğini göstermektedir.⁴² Bu da yine annenin sahip olduğu hidane hakkı ile alakalı görünmektedir. Zira vasinin Müslüman olması gerekliliğini ifade eden Hanefi mezhebihadinin Müslüman olmasını şart koşmamıştır.⁴³ Dolayısıyla bu türden atamalarda annenin vasi-hadin çizgisinde bir sorumluluğunun olduğu anlaşılmaktadır.

Vesâyet ehli olan herkesin vasi olarak atanabileceğine en güzel örnek üvey annenin kız çocuğuna vasi olarak atandığı davadır. Böylesi bir atama ile önceliğin çocuğun hukukunun korunması olduğu bir kez daha görülmektedir. Zira toplumsal algıda olumsuz bir anlama sahip olan “üvey” olgusu çocuk için en uygun kişi olma noktasında kadının onayından geçerek bu olumsuz anlamından sıyrılmış ve üvey anne de koruması altındaki çocuğun her türlü hak ve hukukunu korumaya yönelik taahhüd vermiştir.⁴⁴

Babasını kaybeden çocuklara anneleri yaşıyor olsa bile, vesâyete ehil olan başka kimseler vasi tayin edilmiştir. Bu durumdaki vasinin baba soyundan gelen akrabalar arasından ya da akrabadan olup olmadığı belli olamayan kişiler arasından seçildiği dikkat çekmektedir.⁴⁵ Bu duruma neden olan amiller arasında kadının çocuğa mahrem olan birisiyle evlilik yapmış olmasının önemli bir neden olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1069 Rebiülevvel’inde (1658 Aralık) mahkemeye yeni evlendiği kocasını vekil olarak gönderen Esmâ bint Abdullah adlı kadının, ölen kocası Dilaver bin Abdullah’ın sagire kızı Fatma nam sagirenin vasi-i mansubu Elhac Yusuf bin Hasan ile olan davası bunu göstermektedir.⁴⁶

Vesâyet kurumu çerçevesinde İslam hukukunu gayrimüslim çocuklar için de uygulayan mahkeme, gayrimüslimlerin de bu kurumdan yararlanmak istediği bir mekân özelliğine sahip görünmektedir. İncelenen 103 mahkeme kaydı içerisinde 19 davada gayrimüslimler yer almaktadır. Dini bir ayırım gözetmeksizin çocuğun hukukunu koruyacak kişileri vasi olarak tayin eden kadı 2 mahkeme kaydında gayrimüslim çocuklar için Müslüman kimseleri vasi atamıştır. Gayrimüslim çocuklara atanan Müslüman vasilerin yakınlık dereceleri belirtilmemekle birlikte bu kişilerin aileye mensup olan ancak sonradan İslamiyet’i benimsemiş kişiler olması muhtemeldir. Ancak kayıtlarda bu açıdan açık bilgilere yer verilmemesi bunu ihtimal dâhilinde bırakmaktadır.⁴⁷

Sonuç

İslam-Osmanlı hukuku çocuğun bakımı, terbiyesi, mal varlığının idaresi ve gerektiğinde evlendirilmesi hususunda vesâyet kurumunu tesis etmiştir. Ebeveynlerin hayatta olduğu süre içerisinde temsil hakkında babaya öncelik verilmiştir. Ancak vasi baba dahi olsa kurumun gerekleri

⁴¹ T.Ş.S. 1836;8-12.

⁴² T.Ş.S. 1827; 80-2; “Budurki Rize nahiyesine tabi Mone nam karye sakinlerinden olup bundan akdem vefat eden ..sulbisagir oğlu Süleyman ve kızları Havva ve ve Rabia nam sagir ve sagirelerinkibel-i şeriden mansub vasileri olan valideleri Merbudabint Yordori nam zimmiye..”

⁴³ Zuhayli, a.g.e. s. 54.

⁴⁴ T.Ş.S. 1827; 43-9; “Budur ki Aşağı Hisar sakinlerinden olup bundan akdem fevt olanAişe nam sagirenin tesviye-i umuruna vasi lazım ve mühim olmağinkibel-i şer’iden üvey validesi Zahide bint-i İlyas vasinasb-i tayin olunduktan sonra ol dahi vesâyet-i mezbureyi kabul ve uhdesine lazım gelen hizmetini edaya müteahhit olduğu ecildenmavak’abittaleb kaydına hurrirefittarihilmizbur..”

⁴⁵ T.Ş.S. 1831;20-9, 20-11, T.Ş.S. 1833; 59-6.

⁴⁶ T.Ş.S. 1827;30-8.

⁴⁷ T.Ş.S 1836; 9-11.

doğrultusunda bu görevi yürütmeye ehil kişiler olması dikkate alınmıştır. Amaç çocuğun hukukunun korunmasıdır. Kız ya da erkek çocuklara atanan vasilerin cinsiyet ve yakınlık derecelerinde büyük farklılıklar olmadığı ancak ikinci bir evlilik gerçekleştiren annelerin vasi atanırken bu durumunun dikkate alındığı anlaşılmaktadır. Zira çocuğun mahrem ilişkisi olan kimselerle aynı ortamda bulunması hukuk gereği uygun görülmemiştir. Kurumdan etkin bir şekilde yararlandığı görülen gayrimüslimlere mahkeme din ayrımı yapılmadan vesayet hukuku çerçevesinde temel prensipleri uygulamıştır.

Bibliyografya

Arşiv Kaynakları

Trabzon Şer'iyce Sicilleri: 1827-1831-1833-1835-1836

Diğer Kaynaklar

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı-2: Özel hukuk-1/ Şahsın Hukuku Aile Hukuku*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2012.

AYDIN, Mehmet Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yayınları, İstanbul 2013.

BARDAKOĞLU, Ali, "Vesâyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İslam Araştırmaları Merkezi, c. 43, İstanbul 2013, s. 66-70.

"Hidane", *DİA*, c. 17, İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1998, s. 468-471.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fikhiyye Kamusu*, c. V, Risale Yayınları, İstanbul 1985.

CİN, Halil-Ahmet Akgündüz, *Türk İslam Hukuk Tarihi*, Timaş, İstanbul 1990.

GÜLER, İbrahim, "XVII. Yüzyılda Aile: Sinop Örneği", *Türkler*, c. 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 28-40.

HÖKELEKLİ, Hayati, "Çocuk", *DİA*, c.8, İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1993, s. 355-359.

KARAMAN, Hayreddin, *Mukayeseli İslam Hukuku*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1974.

TOPAL, Şevket, "Velayet ve Vesâyet Yetkisi Açısından İslam Hukukunda Korumaya Muhtaç Çocukların Bakımı ve Gözetimi", *Çocuk Sorunları ve İslam Sempozyumu*, Ensar Yayınları, İstanbul 2010, s. 286-309.

Batılı Bir Seyyaha Göre 19. Yüzyılda Osmanlıda Çocuk Olmak

Öğr. Görv. Ayşegül KUŞ
Ondokuz Mayıs Üniversitesi / Samsun

Giriş

Toplumlar açısından çocuk meselesi geleceklerinin hangi doğrultuda olacağını belirlemek açısından oldukça önemli konular arasında yer almaktadır. Tarihi süreç içinde toplumlar karşılaşacakları sorunlarla başa çıkabilecek, sağlıklı, güçlü ve o toplumun devamlılığını sağlayacak bir nesil yetiştirme amacı içinde olmuşlardır. Dolayısıyla tıpkı diğer canlı organizmalar gibi toplumlar da kendilerinden sonra yerlerini alacak olan bireylerin yetişmesini merak ve sabırla beklerler. Yaşamın içinde her daim var olan bu değişim döngüsünün en önemli vasıtası ise insanoğlunun kendi yavruları yolu ile gerçekleşir. İnsan yavrusunun bu kadar önemli olması, onun insanlığı bir adım ileriye götüreceği en önemli varlık olmasına bağlanabilir. Toplumlar tarafından çocuğa atfedilen bu anlamı, Tan, şu şekilde açıklar:

“Çocuk, daima umudun taşıyıcısı ve insanın soyunu sürdürme yolundaki bastırılmayan dürtüsünün simgesi olmuştur. İnsanın kendisinin yok oluşunu yenme, yeniden yaşama, zamana karşı koyma yoludur.”¹

Görüldüğü üzere, toplumların gerek soylarını devam ettirmede gerekse gelecek inşalarında çocuk oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Ancak insan yavrusuna yüklenen bu görevi yerine getirebilmesi, onun içinde bulunduğu ortamın ve geleceğinin uygun şekilde düzenlenmesi ile mümkün olabilmektedir. Bununla birlikte artık toplumların ve milletlerin devamı için yapılacak en güvenli yatırımın çocuğa yapılacak yatırım olduğu anlaşılmıştır. Bu doğrultuda, çağdaş, demokratik ve sağlıklı bir toplum oluşturmak için çocuğu fiziksel, zihinsel, duygusal ve sosyal gelişim yönünden bir bütün olarak ele alan birtakım politikalara ihtiyaç duyulmaktadır.² Bu nedenle, tarihi süreç içinde, toplumların sanayi devriminden çok önceleri de geleceklerinin teminatı olarak gördükleri çocukları korumaya dönük bir takım düzenlemeler yaptıkları görülmektedir. Ancak sorunun kitlesel olarak ele alınmasında sanayi devriminin etkilerinin olduğunun altı çizilmektedir.³

Tarihin çeşitli dönemlerinde çocuk kavramı ve algısı farklı olmuştur. Örneğin, Zerdüşterler, ağaç dikmek, tarla sürmek ve çocuk sahibi olmanın kutsallığına inanıyorlardı. Eski Hint'te, kadınların dünyaya çocuk getirmek için yaratıldıklarına, bir çocuk sahibi olmanın da babayı cehennemden kurtarmaya yeteceği inancı vardı. Musevilerde kısırlık, talihin kadınlara musallat ettiği bir zillet olarak görülüyordu. İslamiyet ise çocukları “bu dünyadaki yaşantının ziyneti” olarak tanımlıyordu.⁴

Çocukluk tarihi üzerine yapılan bilimsel çalışmalar, son yıllarda ilgi gören bir alan olmuştur. Bu çalışmaların da oldukça sınırlı sayıda olduğu görülmektedir. Özellikle 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyıl boyunca yüksek teknolojinin giderek artan şekilde kullanılmaya başlanması ile ortaya çıkan sanayileşme, öncelikle batıda sosyal yapı üzerinde önemli değişimlerin vuku bulmasına yol açmıştır.⁵ Dolayısıyla çocuk kavramı ve algısı bu doğrultuda değişikliğe uğramıştır. Son yıllarda şehir araştırmacıları ve tarihçiler tarafından sıkça yeni bir kaynak türü olarak kullanılmaya başlanan

¹ Mine Tan, “Çağlar Boyunca Çocukluk”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C.23, S.2, 1989, s.72.

² Latife Bıyıklı, “Korunmaya Muhtaç Çocuklar ve S.O.S Çocuk Köyleri”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimler Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, C.2, S.1, 1995, s.3.

³ Muammer Salim, *Geçmişten Günümüze Türkiye’de Çocuk Koruma Politikaları ve Sosyal Hizmetler ve ÇocukEsirgeme Kurumu*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2011, s.2.

⁴ İbrahim Serbestoğlu, *Bir Taşra Şehrinde Tanzimat ve Modernleşme Canik Sancağı (1863-1865)*, Malatya: Mengüceli Yayınları, 2015, s. 143.

⁵ Salim, a.g.t., s.8.

seyahatnamelerde, gezginlerin gezi notlarına yansıyan Osmanlı toplumunda çocuk ve çocuk algısı üzerine oldukça önemli gözlem ve incelemeler olduğu dikkat çekmektedir. Bu konuda gezi notlarına yansıyan bu anlatımların diğer kaynaklarla birlikte bizde oldukça ihmal edilmiş bir alan olan çocukluk tarihine ışık tutabileceği söylenebilir. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı, uzun yıllar Osmanlı toplumu içinde yaşamış ve toplumun farklı sosyal tabakalarıyla temasa geçmiş olan Murat Efendi'nin⁶ "Türkiye Manzaraları" adlı seyahatnamesinden yola çıkarak 19. yüzyılda Osmanlı toplumunda çocuk kavramı ve algısını ele alarak değerlendirmek ve kimi katkılar sağlamaktır.

Osmanlı Bürokrat Kesiminde Çocuk Algısı ve Eğitimi

Türk Kültür ve medeniyetinin devamı olan Osmanlı toplumunda da eski dönemlerde olduğu gibi aile önemli bir yer tutar. Bununla birlikte, Türk ve İslam anlayışına göre ailenin ve çocuk sahibi olmanın temel amacı da insan neslinin devamını sağlamaktır. Bu nedenle aile içinde davranışların, planların ve hesapların önemli bir kısmı çocuğa göre yapılmaktadır. Elbette, ailenin geleceğine yönelik başat unsur ve tüm kültürel ve ekonomik faaliyetlerin amacı çocuklardır. Gündelik yaşam ve üretimde geleneksel Osmanlı ailesi çekirdek aile yapısından ziyade, büyük ailenin yaşam ve üretimine uygun özellikler sergiler. Şöyle ki, geleneksel kasaba ve şehirlerde çekirdek aile yapısı hayatın idame ettirilmesi bakımından uygun değildir. Ailenin üretimi, ailenin ihtiyaç duyduğu yıllık tüketim stoklarının hazırlanması, kırsal alanda işbölümü, ailenin güvenliğinin sağlanması açısından geleneksel Osmanlı toplumunda üç kuşağın bir arada bulunmasını gerektirir.⁷ Dolayısıyla, Osmanlı yapısı içinde çocukların aile içi eğitimi önceki kuşaklar tarafından yerine getirilir.

Murat Efendi Osmanlı bürokrasisinin üst düzeylerinde çalışmış olmasından kaynaklanmış olsa gerek, bize sıradan Osmanlı aile yapısı içinde çocuğun nasıl eğitildiğinden ziyade haremde büyüyen çocukların nasıl bir eğitim aldıklarından söz eder. O, Osmanlı erkek çocuğu için çocukluk döneminin yalnızca harem duvarları içinde yaşadığı dönem boyunca yani çocuğun ilk gelişimini tamamlayıncaya kadar sürdüğünü belirtir. Ona göre, haremde büyüyen çocuk annesi tarafından şımartılır ve anne çocuğuna oldukça düşkündür. Ancak seyyah annenin çocuğuna karşı gösterdiği bu sevginin batıda bir annenin çocuğuna gösterdiği çocuğun ruhunu geliştiren sevgiden farklı olduğunun altını çizer. Şöyle ki, Osmanlı toplumunda anne çocuğunu temel bir doğal güdünün etkisiyle sert ve haşin bir şekilde sever. Murat Efendi, annenin oğluna sarılıp okşadığını, fakat eğer ruh hali iyi değilse bu okşamaların yerini çimdiklerin aldığını ve canı yanan çocuğun gözlerinde yaşlar belirmediği anda çocuğun annesi tarafından ateşli öpüklere boğulduğunu yahut ağzının ballı bir çörekle tıkandığı bilgisini verir.⁸

Seyyah haremde çocukların ilk çocukluk dönemlerini nasıl geçirdiklerine dair bize oldukça ilginç bilgiler vermektedir. Seyyahın izlenimlerinden, Osmanlı toplumunda çocuğa karşı gösterilen sevginin batıda olduğundan pedagojik açıdan oldukça farklı olduğu dikkat çekmektedir. Şöyle ki, seyyah tarafından batıda çocuğa karşı gösterilen sevgi çocuk ruhunu geliştiren daha şefkatli bir sevgi olarak tasvir edilirken, Osmanlı toplum yapısı ve kültürü içinde daha sert ve haşin bir sevgi olarak nitelendirilmektedir. Seyyah devam eden satırlarda, çocuğun aile içi eğitimi hakkında bilgi vermeye devam eder. Murat Efendi, çocuğu serbest bırakmanın anne eğitiminin temel ilkesi olduğunu söyler. O, annenin çocuk eğitimine dair sınırlı olan bilgisinin çocuğun psikolojik gelişimi üzerinde yönlendirici bir etkisi olmadığını belirtir. Seyyahın burada Osmanlı kadınına çocuk eğitimi konusunda cahil bir varlık olarak tasvir ettiği ve eğitimli ve çağdaş batının karşısında Osmanlı kadınına çocuk

⁶ Franz Xaver Werner, 1805 yılında Kuzey Bohemyalı bir Alman subayının oğlu olarak Zagreb'de doğar. Viyana'da zengin bir aileye mensup annesi genç yaşta hayatını kaybedince önce büyükannesi, akabinde ise ömür boyu kendisine minnettar kalacağı teyzesi tarafından büyütülür. Viyana'da sadece zengin çocukların gittiği okullarda oldukça iyi bir eğitim alır. 1853 yılında orduda asker olmaya karar verir. Kırım Savaşı esnasında nedeni bilinmeyen bir şekilde Osmanlı Devletine iltica eder. Bu olaydan sonra dinini değiştirmeden sadece mahlas olarak değil, bir ömür boyu kullanacağı Murat Efendi adını alır. Hemen Osmanlı ordusuna alınan Werner, 1858 yılı başlarında ordudan ayrılır. Sempatik kişiliği sayesinde hem Türk bürokrasisinde hem de Dersaadet'teki yabancı misyon arasında nüfuzlu dostlar edinir. Çok sayıda bildiği yabancı dilin yanı sıra Divan şiirlerini Almancaya çevirebilecek kadar Türkçeye hâkimdi. Uzun süre Osmanlı topraklarında kalan ve kaldığı süre zarfında pek çok konuya dair gözlem ve incelemelerini "Turkische Skizzen" adlı eserinde bir araya getirdi. Eser 1877 yılında yayımlandı ve yazar aynı yıl bir daha dönmek üzere İstanbul'dan ayrıldı. Murat Efendi'nin bu eseri "Türkiye Manzaraları" adı ile 2007 yılında Türkçeye çevrilmiştir. Seyyah bu ayrılıştan kısa bir süre sonra 1881 yılında hayatını kaybetti. Bkz, Murat Efendi, Türkiye Manzaraları, çev. Alev Sunata Kırım, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007, s. 9-20.

⁷ Meral Güdek, a.g.t., s. 90.

⁸ Murat Efendi, a.g.e. s. 243.

eğitimi konusunda hiçbir şey bilmeyen bir konuma indirgemeye çalıştığı dikkati çekmektedir. Ancak geleneksel Osmanlı aile yapısında çocuğun aile içindeki eğitimi ön planda anneye ve büyükanneye aittir. Bu nedenle modernleşme döneminde yazarlar kadının, yani annenin eğitimi üzerinde önemle durmuşlardır. Hatta bütün gazete makaleleri ve Osmanlıda bu dönem gelişen roman türü buna yöneliktir.⁹ Bu nedenle, seyyahın Osmanlı toplumu içinde çocuğun eğitiminden ön planda sorumlu olan birini bilgisi sınırlı ve cahil biri olarak nitelendirmesinin gerçeği yansıttığı söylenemez.

Murat Efendi, anne ve çocuk arasındaki ilişkinin nasıl olduğuna dair bilgi verdikten sonra, ailede baba ile çocuk arasındaki ilişki konusunda da bize bilgi aktarır:

“Baba da çocuğunu sever, ama bunu mesafeli bir şekilde gösterir. Çocuk ona karşı sadece hürmet gösterir. Otoriter büyüğünün önünde en ufak bir neşe belirtisine izin verilmez. Türk aile yapısında ilişkiler tamamen ataerkindir ve katı bir disiplinle korunur; bizde babalar ve oğulları birbirine bağlayan içten samimiyet onlara yabancıdır, ruhsal ve duygusal yapının şefkatli bir şekilde biçimlendirilmesi hiç bilinmez.”

Görüldüğü üzere, seyyah Osmanlı aile yapısı içinde yer alan çocuğun gerek annesi gerek se babası ile nasıl bir ilişki içinde olduğunu batı aile yapısındaki çocuğun konumu ile mukayese ederek anlatmaktadır. Murat Efendi'nin izlenimlerinden, 19. yüzyılda geleneksel aile yapısı içinde çocuğa pedagojik olarak nasıl yaklaşılması gerektiği konusunda bir duyarlılığın olmadığı ve Osmanlı toplumunda çocuğun batıdan oldukça farklı bir şekilde algılandığı dikkat çekmektedir. Seyyahın anlatımlarında, ataerkil aile yapısı içinde baba yalnızca çocuğun saygı göstermesi bir figür olarak karşımıza çıkmakta ve baba ile çocuk arasındaki ilişkide sevgi gösterisini işaret edecek bir belirtiye asla rastlanmadığı diğer dikkat çeken bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Seyyahın da belirttiği gibi, çocuğun üzerinde sadece babanın sarsılmaz bir otoritesi yoktur. Aynı zamanda çocuk üzerinde akrabaların ve mahalle ile cemaatin de kontrolü de vardır. Ancak bu bir toplumsal destek mekanizması olarak dayanışmayı temsil eder. Başarıya göre sevgi tezahürü veya usulsüz davranış üzerine kınama, iyiyi ödüllendirme ve övme yahut kötüyü yerme ve yasaklama fiili birlikte yürür. Doğan çocuğu aile kadar herkes kutlar, edepsizlik eden çocuğu herkes kınar; cemaatin kurallarına uymayanı aile üyeleri kadar, herkes kulağını çekerdi.¹⁰ Dolayısıyla seyyahın batıdaki çocuk algısı ve eğitimine dair verdiği birtakım bilgilerin Osmanlı toplumundaki mevcut algı ve eğitimden önemli ölçüde farklılaştığı söylenebilir.

Murat Efendi, batıda olduğu gibi aile kutlamalarının bu topraklarda hiç bilinmediğini, önemli yıldönümleri, doğum ve isim günlerinin de hiç kutlanmadığı bilgisini aktarır. Ancak oğlan çocuklarının önemli ve büyük tek kutlamalarının gösterişli sünnet törenleri olduğunu söyler.¹¹ Ancak seyyah her ne kadar Osmanlıda batı tarzı kutlamaların yapılmadığını vurgulasa da, Osmanlı toplumunda kendine has bir takım geleneksel ve kültürel kutlamalar mevcuttu. Örneğin, çocuğun dünyaya gelme münasebetiyle saçılar saçılıyor, çocuğa takılar takılıyor, baba ziyafetler veriyordu. Çocuğun doğumundan sonra en önemli hadise ise adının konmasıydı. Türklerde önceden beri gelen çocuğa anlamlı isim koyma ve bir takım olaylara dayandırma âdeti Osmanlılar da devam etmiştir.¹² Dolayısıyla, seyyahın gelmiş olduğu kültür ve toplumda yapılan kutlamalarla benzerlik göstermese de Osmanlı toplum ve kültür hayatında da bir takım önemli günlerde kutlamalar yapılmaktaydı. Seyyahın tek kutlama olarak söz ettiği sünnet törenleri ise çocuğun mahallesi ve yakın çevresi ile ilgisini kurardı. Ercümen Ekrem kendine has üslubuyla bu töreni şu şekilde nakleder:

“Eski İstanbul'da sünnet mutlaka tek yaşlarda ve genellikle yedi yaşa basıldığında yapılır. Ebeveynin hali vakti yerinde ise kendi oğulları ile beraber mahallede sünnet ettirilecek fakir çocuklar tespit edilir ve böylece bu olayın bütün mahalle için bir şölene dönüşmesine özen gösterilirdi. Yine aynı amaçla yakındaki bir bağa ya da bahçeye çadırlar kurulur: “hayalci, hokkabaz, aşçı, sofracı ve çengilere önceden haber verilir. Şölen başlayacağı zaman hokkabaz tekerlemeler söyler ve mahallenin kadınları da “Maşallah! Kırk bir kere! Koltukta güveyligini de görürüz inşallah” diye yüksek sesle bağırırlar. Evin oğlu ile beraber sünnet ettirilecek diğer çocuklar da sıra ile önceden hazırlanmış

⁹ Meral Güdek, a.g.t., s. 92.

¹⁰ İlber Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009, s. 137.

¹¹ Murat Efendi, a.g.e., s. 243-244.

¹² İsmail Doğan, “Osmanlı Ailesinin Sosyolojik Evreleri: Kuruluş, Klasik ve Yenileşme Dönemleri”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, Cilt:4, s. 376. Osmanlılarda çocuğun yetişmesinde en çok dikkat edilen hususlardan birisi de Türk dilinin öğretilmesiydi. Bu durum yeniçeri ocağı başta olmak üzere toplanan Hıristiyan çocuklarına temelde öğretilenin Türk dili ve İslam dini olmasında da açıkça görülür bkz Meral Güdek, a.g.t., s. 91.

yataklara yatırılır ve mahalleli tek tek bunların önünden geçmeye başlar ve “ Maşallah! Uğurlu Kademli olsun!” temennileri dile getirilir ve irili ufaklı hediyeler verilir. Gündüz düğünü çoğunlukla kadınlar için iken, akşam hem kadınlar hem erkekler için daha geniş çaplı bir ziyafet verilir. Böylelikle bütün mahalle bu vesile ile bir araya gelmiş, çocuklar da mahalle arkadaşları ile daha fazla kaynaşmış olurlardı.”¹³

Her ne kadar Murat Efendi erkek çocukları için günümüz de önemini sürdüren geleneksel sünnet törenleri hakkında ayrıntı vermese de, bu törenlerin Osmanlı erkek çocuklarının sosyal yaşamında ve içinde buldukları mahalle ile ilişki kurmalarını sağlamada önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Bununla birlikte, çocuğun yaşadığı sosyal çevre ile ilişkisini kuran ve pekiştiren İstanbul’da Osmanlı’nın son dönemlerine kadar varlığını sürdürmüş ve bir gelenek halinde çocuklar için düzenlenen bütün mahallenin katıldığı çocuğun ilkökula başlamasını kutlamak için yapılan “Âmin Alayları” törenleri de çocuk için önem taşıyan diğer bir törendir.¹⁴

Seyyah okuyucuya annesinin himayesinden çıkma yaşına gelen çocuklar hakkında da bilgi aktarır. O, batıda çocukların hala kendi içgüdülerini takip ederek neşeli oyunlar oynadığı dönemlerde Osmanlı toplumunda erkek çocuklarının çocuk denebilecek yaşta harem atmosferinden bürokratik kastın içine fırlatıldığını söyler. Ona göre, henüz daha oyun çağında olan bu erkek çocuklar yetişkin bir adam gibi giyinmiş, büyümüş de küçülmüş edalarıyla derli toplu ve ağırbaşlı bir şekilde ortalıkta dolaşırlar. Çocuklar içinden geldiği gibi hareket edip şen kahkahalar atmaz. Yaşlar arasında olgunlaşmaya yardımcı olan geçiş dönemleri yoktur. Seyyah bu durumu şu şekilde tasvir eder:

“Çocukluğunun kış gecesine düşen ilkbaharın ilk güneş ışıklarını gördüğü anda birdenbire yaz güneşinin kavuruculuğu altında bulur kendini. Bu durum onun dışarıya karşı davranışlarını çok erken olgunlaştırır.”¹⁵

Seyyah Osmanlı toplumunda batıda olduğu gibi çocuğu yetişkinden ve onun dünyasından ayıran bir farkındalığın olmadığını altını çizmektedir. Gerçekten de, Osmanlı dünyasında çocuklarla ilgili fikir sahibi olmamıza yardımcı olabilecek çok az sayıda resim ve yazı bulunmaktadır. Tanzimat yıllarına kadar Osmanlılarda çocuk, çocuk olarak değil de küçük bir yetişkin olarak görülmekteydi.¹⁶ Osmanlı topraklarını seyahat eden batılı seyahatçilerin gravürlerine dayanarak Yerasimos gibi bazı araştırmacılar birkaç gözlem ve gravürden yola çıkıp Osmanlı toplumunda çocukların küçük yetişkinler olarak görüldüğünü iddia etmektedirler. Araz’a göre, kolaycılığa kaçan bu tür bir genellemenin araştırmacılar tarafından sorgulanması gerekir.¹⁷ Bu nedenle, Murat Efendi’nin yukarıda verdiği bilginin ne kadar sağlıklı olduğu tartışmalıdır. Şöyle ki, özellikle Tanzimat’ın ilan edilmesinden sonra batıda meydana gelen değişimler Osmanlı gündelik hayatını da doğrudan etkilemeye başlamıştır. Avrupa’ya herhangi bir sebeple giden Osmanlılar orada gördüklerini döndüklerinde uygulamaya geçirmeye çalışıyorlardı. Ayrıca batıdan Osmanlı topraklarına gelen insanlar da yaşam tarzları ile Osmanlı insanlarını etkiliyordu.¹⁸ Kısacası, bu yüzyılda sosyal, kültürel ve ekonomik olarak karşılıklı bir etkileşimin söz konusu olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, seyyahın bu değişimlerin toplum üzerindeki etkisini derinlemesine analiz etmeden değerlendirdiği söylenebilir.

Ayrıca seyyah özellikle batıda eğitilmiş ve kültürlü sınıflar arasında çocukların önünde cinsel konularla ilgili konuşmaktan kaçınılırken, doğuda çocukların önünde bu tür konuların rahatlıkla konuşulabildiğini sözlerine ekler. Ona göre, bu tutum gençlerin zihninde bulanıklığa, karasızlığa yol açmaktadır. Ayrıca yetişkinler onların özel dünyalarına fazla ehemmiyet vermemektedir.¹⁹ Seyyahın görevi gereği Osmanlı toplumunda daha eğitilmiş ve kültürlü aileleri gözlemeleme fırsatı yakaladığı göz önünde alınır, aktardıkları oldukça dikkat çekici gözükmektedir. Şöyle ki, Osmanlı toplumunun geleneksel ve ataerkil olan aile yapısının çocukların önünde cinsellik gibi konuların tartışılmasına ne derece izin verdiği diğer tartışmaya değer bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle,

¹³ Okay, a.g.m., s. 14.

¹⁴ Cüneyd Okay, a.g.m., s. 14. Osmanlı toplumunda çocuklar için önem arz eden geleneksel tören ve şölenler için bkz. Okay, a.g.m. s. 14-17.

¹⁵ Murat Efendi, a.g.e., s. 244.

¹⁶ Okay, a.g.m., s. 28.

¹⁷ Yahya Araz, **16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak**, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013, s. 20. Örneğin, Osmanlı toplumu ve yaşamı hakkında bir takım gözlemler yapan MissPardoe, iki yaşındaki bir çocukla yirmi yaşındaki bir kadının kıyafetleri arasında bir fark olmadığını altını çizer bkz. Araz, a.g.e., s. 20.

¹⁸ Güdek, a.g.t., s. 94.

¹⁹ Murat Efendi, a.g.e., s. 244.

seyyahın batı kültürü ile mukayese ederek eleştirdiği bu tutumun nesnel bir bakış açısını yansıtmadığı söylenebilir.

Murat Efendi okuyucuya Osmanlı bürokrat sınıfındaki erkek çocukların dünyası hakkında da bazı bilgiler verir. O, bu kesimdeki çocukların babalarını otoriter bir bey yahut amir ve babasının emrinde çalışanları da asalaklar olarak gördüklerini söyler. Bununla birlikte, erkek çocuğun gözünde babasının amirleri yahut üstünde olanlar ise doğaüstü güçlere sahip varlıklar olarak görülür. Ona göre, bu şekilde yetiştirilen erkek çocuğu küçük yaşlardan itibaren kendisine ve insanlara değer vermek yerine rütbe ve güç karşısında eğilmeye şartlanarak eğitilir. Çocuk, ciddiyeti yaşamın önemli bir unsuru olarak kabul eder. Bu nedenle aile tarafından kendisine duygu ve düşüncelerini susarak kontrol altında tutması gerektiği telkin edilir. Dolayısıyla, tüm duygu ve düşünceleri sistemli bir şekilde etiketin ve geleneklerin katı kalıbı içine hapsedilmektedir.²⁰

Murat Efendi memur ve bürokrat kesimindeki ailelere mensup çocukların adeta çocukluklarını yaşayamadan masumiyetlerini kaybettiklerini ve itaat ve boyun eğmeye yönelik bir eğitim sürecinden geçirildiklerini vurgulamaktadır. Ancak 19. yüzyıl ortalarında çocukluk üzerine bir ideoloji orta sınıf Avrupası ve Kuzey Amerika'sında önemli bir güç haline gelmişti. Osmanlı dünyasında yer alan dini grupların da bu bağlamda bir değişim gösterdikleri söylenebilir. Bu ideolojiyi de özünde çocukların masum melekler olduğu, gerçek hayatta karşılaşabilecekleri şeyler için eğitilmeleri gerektiği ve bu eğitimin kesinlikle yetişkin dünyasından kesin çizgilerle ayrılmış olan çocukluk dönemi içinde verilmesinin uygun olacağı gibi bir düşünce oluşturmaktaydı.²¹

Dolayısıyla seyyahın yukarıda bürokrat yahut memur ailelere mensup çocuklar üzerine aktardığı görüşler bir anlamda 19. yüzyılda batıda ortaya çıkan yeni çocukluk söylemi ve algısını ve bunun Osmanlı toplumunda ortaya çıkardığı etkileri de göz ardı ettiği dikkati çekmektedir. Murat Efendi, Osmanlı toplumundaki çocuğun fiziksel gelişimine dair de birtakım bilgiler sunar. Ona göre, Osmanlı toplumunda çocuğun fiziksel gelişimi fazla dikkate alınmaz. Ayrıca çocukların oyuncakları arasında bahçe aletleri, tahta yapı malzemeleri, topaç, çember gibi oyunları bulmak pek mümkün değildir. Bununla birlikte, çocuğun açık havada belli bir hareketlilik gerektiren ve onun bedensel gelişimine yardımcı olabilecek oyunlar ise hiç yoktur. Eskrim, binicilik, jimnastik, yüzme ve diğer bedensel hareketler çocukların gelişim programları içinde yer almaz. Ona göre, Bunun nedeni, İstanbul toplumunu oluşturan birçok kesim arasında bedensel gücün kabalık ve köylülükle eş anlamalı olarak görülmesidir. Yalnızca askeri çevreler ve askeri eğitim kurumları bu anlayışın dışında tutulur.²² Seyyahın okuyucuya aktardığı bilgilerden İstanbul'da kaldığı süre zarfında çocuklar üzerinde onların fiziksel gelişimi ile bile yakından ilgilenecek kadar gözlem ve incelemelerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Seyyahın bu noktada Osmanlı toplumunda çocuğun fiziksel gelişimine katkı sağlayacak farkındalığın olmadığını bir eksiklik olarak dile getirdiği ve eleştirdiği görülmektedir. Onun dolaylı olarak, Osmanlı toplumundaki çocuk algısı üzerinden batıdaki çocuk algısı ve söyleminin daha çağdaş ve ileri seviyede olduğu gibi bir imaj yaratmaya çalıştığı görülmektedir. Aslında seyyahın bu noktada nesnel bir bakış açısı ile değerlendirme yapmadığı dikkati çekmektedir. Elbette, seyyahın yukarıda sözünü ettiği eskrim, jimnastik, yüzme gibi sporlar Osmanlı toplumunda batıda olduğu gibi revaçta olan sporlar olmayabilir. Ancak bu durum çocuğun hiçbir şekilde oyun gibi bir takım fiziksel etkinlikler içinde yer almadığı anlamına gelmemektedir.

Aslında Osmanlı toplumunda çocuklar sokakta ve mahallede oyunlar oynamaktadırlar. Elbette bu oyunlar batıda çocukların oynadığı oyun yahut yaptıkları sporlardan sosyo-kültürel açıdan farklılık arz edecektir. Örneğin, 20. Yüzyılın başlarına kadar İstanbul'da sayısı azımsanmayacak çeşitli oyuncaklarla çocuklar sokak ve mahallelerde oyunlar oynamaktaydılar. Bunlar arasında tahtadan yapılmış çemberler, firdöndüler, kayıklar, ağaç parçalarının içi oyulmak suretiyle meydana getirilmiş ve üzerlerine al ve yeşil boyalar sürülmüş sandallar, padişah kayıkları, boyalı aynalar, fırıldaklar, çekirgeler, hacıyatmazlar, toprak testiler ve bardaklar yer almaktadır.²³ Ayrıca çocukların açık havada oynadıkları çok sayıda oyun vardı. O zamanlar çocuklar için oyun oynayabilecekleri parklar olmadığından, çocuklar cami avlularında, yangın yerlerinde, mezarlık tarlalarında, mahalle aralarında oyun oynarlardı. Bunlar arasında Ebe Çıldır, Amma da, Beni Kapamazsın, Çaylak Beni Kapamazsın,

²⁰ Murat Efendi, a.g.e., s. 244.

²¹ Yusuf Ziya Karabiçak, "Modern Çocukluk Söyleminin Oluşumu", **Toplumsal Tarih Dergisi**, S. 215, Kasım 2011, s. 7.

²² Murat Efendi, a.g.e., s. 244-245.

²³ Okay, a.g.m., s. 15.

Ebeme Pilav Pişirdim, Altun Beşiğe Kim Biner, Saklambaç gibi oyunlar vardı.²⁴Dolayısıyla, yukarıda seyyahın sözünü ettiği tahtadan yapılmış malzemelerin ve çember gibi oyunların olmadığına dair verdiği bilgi gerçeği yansıtmamaktadır. Ancak genel olarak bakıldığında seyyahın çocuk eğitimine dair izlenimlerinin Osmanlı bürokrat yahut memur kesimindeki halktan olmayan çocuklar üzerine olduğu da unutulmamalıdır. Seyyah bu durumu çok halklı Osmanlı devleti içinde bürokratik, teokratik ve askeri toplulukların tek homojen topluluk olmasından kaynaklandığını ve bu nedenle bu kesimdeki ailelerin çocuk algısı ve eğitimine dair bilgi vermeyi daha yerinde bulduğunu söyler.²⁵

Murat Efendi, devam eden satırlarda, bu sınıfa ait çocukları anlamamıza yardımcı olabilecek bilgiler vermeye devam eder. O, 7-8 yaşlarındaki paşa oğlu yahut beyzadesinin çok erken yaşlarda hedefine odaklanmayı, hükmetmeyi ve emretmeyi öğrendiğini ve ev halkı tarafından da gerçek bir mevki sahibi gibi pohpohlandığını söyler. Ancak seyyah bunun gençlik girişkenliğine ve serbestliğine zarar vereceğinin farkında olunmadığının altını çizerek. Hatta bu durumu şu şekilde örnek vererek açıklamaya çalışır.

“İstanbul sokaklarında bir hizmetkârın eşliğinde dolaşan ve babasının rütbesinde altın sırmalı üniformasını giymiş küçük bir bacaksıza sık sık rastlarsınız ve devriyelerin ona aynı askeri hürmeti gösterip aynı ciddiyetle selam verdiklerini görürsünüz; dışlarını değiştirmekte olan ağızdan babasının alışıldık sözlerini duyarsınız.”²⁶

Seyyah üst sınıftaki çocukların tıpkı bir yetişkin gibi yetiştirildiklerini ve yetişkin dünyası ile çocuk dünyasının birbiri içine geçmiş olduğunu vurgulamaya çalışmaktadır. Ona göre çocuğu yetişkinin dünyasından ayıran kesin çizgilerin olmaması onun gelecekte yaşamı üzerinde kimi olumsuzluklar yaratmaktadır. Murat Efendi, 12-13 yaşlarındaki Efendi oğlunun aldığı eğitim hakkında da bize bir takım bilgiler sunar. O, erkek çocuklarının gerekli bir ön eğitim almadan isteyerek kaleme girdiğini belirtir. Bu sınıftaki çocuklara yüzeysel olarak bir Arapça dilbilgisi, biraz Fransızca ve özellikle güzel bir el yazısı öğretmek çoğunlukla bilimsel donanım için yeterli görünen genel şeylerdir. Eğer çocuk isterse çirak olarak bürokratik açıdan önem taşıyan eğitimini kendi tarzında geliştirebilir; çünkü seyyaha göre Osmanlılarda doğuştan olan gözlem kabiliyetleri ve doğal yetenekleri kadar bir mevki hırsı da vardır. Bununla birlikte, Osmanlı bürokrat kesiminde devlet hizmetinde ilerlemenin ancak bilgili olmakla edinilebileceği ve cehaletin büyük bir eksiklik ve kusur olarak görülmesi nedeniyle gençler büyük bir gayretle kendileri açısından önemli gördükleri konularda kendilerini eğitmeye çalışmaktadırlar. Fakat bu eğitim batıda olduğu gibi belli bir plan ve sistem doğrultusunda yapılmamaktadır.²⁷

Seyyahın izlenimlerinden Osmanlı bürokrat kesimine mensup çocukların ebeveynleri tarafından oldukça erken sayılabilecek yaş dönemlerinde yetişkinlerin dünyasına sokuldukları ve adeta bir yetişkin gibi algılanarak kendilerine bu doğrultuda eğitim verildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Osmanlılarda gündelik hayatı konu alan makale ve diğer çalışmalarda çocuklara çok az yer verilmiş olması ya da hiç yer yer verilmemesi konunun derinlemesine analiz edilip değerlendirilmesini de güçleştirmektedir. Nadiren söz konusu edilen çocukların hayatı ise padişahın yahut burada Murat Efendi'nin gezi notlarında olduğu gibi üst düzey bürokrat çocuklarını içine almakta ve sıradan Osmanlı çocuklarının gündelik yaşamı hakkında yeterli olabilecek veri sağlamamaktadır. Bunun en önemli sebepleri arasında Osmanlı çocuklarının belli bir yaşa kadar eve bağlı ve kapalı bir yaşam sürmeleri gösterilebilir.²⁸

Osmanlıda Halkın Çocuk Algısı

Murat Efendi, okuyucuya ayrıntılı bir şekilde üst düzey memur ve bürokrat kesimindeki çocuk algısı ve eğitim anlayışı hakkında bilgi verdikten sonra halk arasında yaygın olarak kabul gören çocuğun nasıl yetiştirildiğine dair kısa da olsa bazı bilgiler verir. O, genel olarak bürokrat ve memur

²⁴Özdemir Nutku, “Osmanlı Şenliklerinde Çocuk”, Toplumsal Tarihte Çocuk, (haz: Bekir Onur), **Tarih VakfıYayımları**, İstanbul 1993, s. 58

²⁵ Murat Efendi, a.g.e., s. 245-246.

²⁶ Murat Efendi, a.g.e., s. 245.

²⁷ Murat Efendi, a.g.e., s. 245.

²⁸ Nutku, a.g.m., s. 57. Örneğin, 18. Yüzyılda Anadolu'ya bir seyahat yapan M.D'Hosson eserinde kadınların çocuklarını mümkün olduğu kadar kendilerinin emzirmeye özen gösterdiklerini ve herhangi bir sebepten dolayı emzirmeseler bile onları asla dışarı çıkarmadıklarını söyler bkz. Güdek, a.g.t., s. 93.

kesiminde görülen çocuk algısı ve yetiştirilme yöntem ve ilkelerinin halk arasında da görülebileceğini belirtir. Ancak bu zihniyet ve uygulamalar farklı bölgelerde yaşayan etnik grupların farklı oluşuna ve halk tabakalarının kültür seviyesinin farklı oluşuna göre bir takım değişiklikler gösterebilir.²⁹ Seyyah, halk arasındaki çocuk yetiştirme üzerine olan bazı zihniyet ve uygulamaları bir genelleme yaparak açıklamaya çalışır. Ona göre, şehirdeki veya köydeki halk çocuğu, ergenlik çağına girmiş olsa bile, vatandaş veya saray adamı olarak değil Müslüman olarak aileleri tarafından yetiştirilir. Şehirlerde çocuğun bedensel gelişimi konusunda çok az şey yapılır ancak bu engellenmez. Bu çocuklara da tıpkı varlıklı ailelerde yetiştirilen çocuklar gibi ciddiyet aşılanır. Ancak onlar kadar eğilip bükülerek kibar tavırlar sergilemezler.³⁰

Bununla birlikte, benzer şekilde bir birey olarak kendine değer vermeyi öğrenmez, sadece kendini Müslüman bir toplumun üyesi olarak görür. Ayrıca, bu çocuklar da diğerleri gibi otoriteye sorgulamadan itaat etmeyi öğrenir. Ancak bu boyun eğme devletin güç sahiplerine değil daha çok kader ve kanunlara boyun eğmektir.³¹ Seyyahın izlenimlerinden çocuğun gerek bürokrat ve memur kesiminde gerekse de halk arasında olsun küçük yaşlardan itibaren gücün türü farklı olsa da otorite karşısında sorgulamadan boyun eğmesini sağlayan şekilde yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, seyyah bu çocuk yetiştirme yöntem ve ilkelerinin batıda olduğu gibi çocuğun bir özgür bir birey olarak kendisini görmesine yardımcı olmadığına altını çizmektedir.

Murat Efendi, Osmanlı toplumunda çocuk algısı ve eğitimi üzerine aktardığı görüş ve izlenimlerinin genel olarak erkek çocukları hakkında olduğu görülmektedir. Ancak kendisi Osmanlı toplumunda kız çocuklarının nasıl yetiştirildiği hakkında da bir şeyler söylemek gerektiğini belirtir. Ancak seyyahın bu konuda okuyucuya aktardığı izlenimlerinin oldukça kısa ve yüzeysel olduğu görülmektedir. Ona göre, kız çocuğu tarlada bir zambak gibi büyür ve gelişir. Aynı zamanda piyano çalmak, Fransızca konuşmak gibi kimi beceriler kazanması için desteklenir. Aynı zamanda, erkek çocuklarına göre kız çocukları davranışlarında daha serbest ve kendi haline bırakılırlar. Murat Efendi, kız çocuklarının ilerleyen yaş dönemlerinde de değişmeyen bir şekilde neşeli, konuşkan ve hareketli olduğunun altını çizer. Görüldüğü üzere, seyyah bürokrat kesimindeki ailelerin erkek ve kız çocuklarını farklı yöntem ve ilkeler doğrultusunda yetiştirdiği anlaşılmaktadır. Seyyah, kız çocuklarının oldukça sıcakkanlı olmalarının ise bu topraklardaki kadının temel bir özelliği olduğunu söyler. Hatta gençlik yıllarında sonra bile bunun hiç kaybolmadığını belirtir. Murat Efendi, 9-11 yaşlarında erkek çocuklarından farklı olarak davranışlarında daha serbest olan kız çocuklarının ilerleyen yaş dönemlerinde artık nadiren misafir odalarında görülmeye başladığını ve dışarı çıkarken örtünmeye başladığını sözlerine ekler. Bir süre sonra ise haremın eşiğinden dışarı dahi adım atamadıklarını, düzenli olarak örtündüklerini ve en son modaya göre giyindikleri bilgisini verir.³²

Murat Efendi'nin yukarıda aktardığı bilgilerden üst düzey tabakadaki kız çocuklarının çocukluğun ilk dönemleri ile ilerleyen dönemler arasında sergiledikleri davranışlar bakımından oldukça farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Ancak seyyahın kız çocuklarının nasıl yetiştirildiğinde dair verdiği bilgiler halk tabakalarından ziyade üst düzey bürokrat ve memur kesimi ile sınırlı kalmaktadır. Dolayısıyla sıradan Osmanlı ailelerinde bu durumun nasıl olduğuna dair bize fazla bir veri sağlamadığı görülmektedir. Zaten kendisi de daha homojen olarak nitelendirdiği bu kesime dair okuyucuya bilgi vermenin daha yerinde olduğunu düşündüğünden olsa gerek, sıradan insanların dünyasında çocuk algısı ve eğitimi üzerine daha kısa ve genel geçer bilgiler vermektedir.

Çocuk Oyuncakları

19. yüzyılda çocukların nasıl zaman geçirdikleri, oyunları ve oyuncaklarının araştırılması açısından İstanbul'un bir önceliği olduğu açıktır. Gerek 19. yüzyılda bu konuya dair yazılanlar gerekse Eyüp semtinde toplanan oyuncakçılarla ilgili bilgilerin görece daha fazla olması İstanbul'u diğer Osmanlı kentlerinden daha ön plana çıkarmaktadır.

İlk olarak, Murat Efendi okuyucuya Osmanlı toplumunda çocuğun hayatında yer alan oyuncaklarla ilgili bilgi verir. Seyyah, İstanbul'da ortalıkta hiç çocuk oyuncacı görülmediğini, bunun

²⁹ Murat Efendi, a.g.e. s. 246.

³⁰ Murat Efendi, a.g.e., s. 246.

³¹ Murat Efendi, a.g.e., s. 246.

³² Murat Efendi, a.g.e., s. 246.

nedenini ise çocukların ilk yıllarını haremde kapalı kapıları arkasında geçirmelerine ve yabancıların yollarının bu oyuncakların yapıldığı sessiz ve tenha sokaklara hiç düşmediğine bağlar. Ona göre, bu sokaklar merkezin oldukça dışında, ulu servi ağaçlarıyla dolu olan Eyüp semtinin sessiz bir mahallesindedir. Gerçekten de, Tanzimat yıllarına kadar Osmanlı çocukları atölyelerde imal edilen oyuncaklarla oynuyorlardı. Bu atölyeler Eyüp semtinde bulunurdu ve sayıları oldukça fazlaydı. Bu nedenle Osmanlı toplumunda oyuncakçılık bir sektör olarak kabul edilebilir. Ünlü Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi ise, Eyüp oyuncakçılarının 105 nefer ve 100 dükkândan müteşekkil olduğunu bildirmektedir. Evliya Çelebi, bu dükkânların değişik ülkelere ait olan oyuncaklar satan ve oldukça dikkat çekici bir şekilde süslandıkları bilgisini de aktarır. Murat Efendi ise bu semtte bulunan oyuncak imalatçılarına dair şu bilgiyi verir:

“Bu sokaklarda çocuk kalplerini sevindiren zanaatkârlar sessizce çalışıp dururlar, yaptıkları iş gereği olsa gerek, “cennet krallığının sahibi olan” ufaklıklardan bir parça taşırlar. Burada oyuncaklar tahtadan yapılır. Eğer kararmış bir odun parçasını mavi ve kırmızı lekelerle bezeyip üzerine silindir levhalardan bacalar kondurup buharlı gemi olarak modernleştirilenleri saymazsak, imalatları Sultan Ahmet zamanından beri aynı model ve kurallara göre yapılmaktadır.”

Seyyahın verdiği bu bilgilerden Osmanlıda çocukların oynadığı oyuncakların imalat biçiminin hemen hemen hiç değişmediği ve hala geleneksel usullerle yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak Avrupa’da ticaret devrimini tamamlayan ve ona 19. yüzyıldaki gerçek anlamını kazandıracak olan gelişme ise buhar gücünün ulaşım araçlarına uygulanmasıydı. Osmanlı Devletinin batı ekonomisi ile bütünleşmesinin ve kapalı ekonomisinin çözülmesinin araçlarından biri de buharlı gemiler olmuştur. Bu durumun seyyahın yukarıda belirttiği üzere, oyuncak imalatı üzerinde de bir etkisi olduğu ve geleneksel olarak yapılan gemilerin yerini artık bu değişimle birlikte oyuncak buharlı gemilerin aldığı dikkati çekmektedir. Devam eden satırlarda, seyyah Osmanlının diğer imalat dallarını, her zaman yararlı olmasa da, etkileyen belirli düzeyde gelişme ve modanın, oyuncak imalatı üzerinde çok fazla bir etki yaratmadığını söyler.

Bunun yanı sıra, Eyüp’te bulunan oyuncakçılar tahta, deri, teneke gibi birtakım malzemelerle çeşitli oyuncaklar üretiyorlar ve bu meslek babadan oğula geçiyordu. Bu yapılan oyuncaklar arasında şak şak, haciyatmaz, canbaz, dönme dolap, salıncak, aynalı beşik, tahta kılıç, kamış tüfek, ipli ok, davul, trampet, tef, darbuka, fırlıdak topaç, leylek, çekirge, kaval, kursak, düdük, havan, testi ve araba yer almaktaydı. Görüldüğü üzere, Eyüp semtinde çocuklar için üretilen oyuncaklar oldukça çeşitlilik göstermektedir.

Seyyah bu yüzyılda çocukların oynadıkları oyuncaklar konusunda da bazı bilgiler verir. O, çarpıcı renklerden yapılan tek hörgüçlü deveye benzeyen şekilsiz yaratığın, büyükbabaların çocukken haremde avlusunda hayali yolculuklara çıktıkları oyuncak hayvanla benzerlik gösterdiğini belirtir. Ona göre, çok renkli camdan boncuklar ve midye kabuklarından yapılmış süsler eski örneklerine benzemekte, fakat eyer süsü yerine geçen bir Frenk dikiş kutusundan alınan ipek makarası ve devenin gözleri olarak bakan iki gömlek düğmesi ise birtakım modern eklentilerdir. Türk çocuklarının oynadığı diğer bir oyuncak samandan yapılmış tahta atlardır. Eskiden olduğu gibi bu oyuncaklar yer döşemelerini tıkrıdatmaya devam etmektedir. Kayıklar ve arabalar ise eskiden olduğu gibi bugün de çocukları en çok eğlendiren oyuncakların başında gelmektedir. Bununla birlikte seyyah, bu oyuncakların uzun zamandan beri bol miktarda kırık ayna parçaları ve tüylerle süslandıklarını, bu süsler yakışsa da yakışmasa da rağbet gören tüm çocuk oyuncaklarında kullanıldığının altını çizer.

Bununla birlikte, imal edilen oyuncaklar çok basit ve genelde tahtadandı. Seyyahın yukarıda belirttiği oyuncakların yanı sıra tahtadan yapılmış çemberler, firdöndüler, kayıklar ve kartondan yapılmış renkli gölge oyun tasvirleri ve taş bebekler o dönemin revaçta olan diğer oyuncaklarını oluşturmaktaydı. 19. yüzyıla kadar çocuğun oyun bağlamında mahallesi ile ilişki kurmasında seyyahın da belirttiği gibi Eyüp’te imal edilen oyuncaklar ön plandadır. Burada çocuklar için üretilen oyuncaklar İstanbul’da 20. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür.

Devam eden satırlarda, Murat Efendi, İstanbul’da yapılan oyuncak imalatı üzerinde Batı Avrupa’dan ve batıdan yapılan ithalatın çok etkili olmadığını belirttikten sonra, bunun nedenini batılı oyuncak imalatçılarının Türkleri Kuzey Amerika ve Yeni Zelandalıların kültür seviyesinde görmelerine bağlar. Ayrıca, seyyah diğer el sanatlarındaki gelişmişliğe rağmen bu alanda neden geri kaldığı sorusunu sormaktan kendini alamadığını söyler. Bu bilgiler aslında batının doğuyu algılama biçimini de ortaya koyması açısından önemlidir. Şöyle ki, 19. yüzyılda gerileme içinde bulunan Osmanlı artık batının gözünde gerek teknolojinin gerisinde kalmış gerekse uygar yaşamın şartlarının

oldukça uzağına düşmüş bir toplumdur. Böylece pek çok seyyahın gezi notlarında ifade ettiği gibi, Osmanlı kültürü tıpkı uygarlaştırılması gereken yerlilerin kültür seviyesine indirgenerek ötekileştirilmektedir. Diğer taraftan, bu yüzyılda pek çok alanda meydana gelen değişim ve dönüşümün geleneksel aile yapısı ve çocukların oynadığı oyuncaklar üzerinde fazla bir etki yaratmadığı anlaşılmaktadır.

Murat Efendi farklı sosyal sınıflardaki Osmanlı çocuklarının oynadığı oyuncaklara dair de bazı bilgiler vermeye devam eder. O, seçkin ailelerin çocuklarının bile kaba bir şekilde oyulmuş rengârenk boyalı bu geleneksel oyuncakları batıda varlıklı ailelerin çocuklarının eline düşüncesizce tutuşturdukları porselen yüzü, gözleri hareket eden, otomatik ve ince bir işçilikle yapılan oyuncaklara tercih ettiğini söyler. Görüldüğü üzere, 19. Yüzyılda farklı sosyal sınıflar içinde yer alan çocuklar bile geleneksel olarak imal edilen benzer oyuncaklarla oynamaktadır. Murat Efendi, batıda varlıklı ailelerin düşüncesiz bir şekilde çocuklarının ellerine son moda oyuncakları tutuşturduklarını söyleyerek bir anlamda bunun pedagojik olarak doğru olmadığı eleştirisini de getirmektedir. Bununla birlikte, seyyah batıda oyuncak imalatının oldukça gelişmiş olmasına rağmen, bu durumun Osmanlı toplumundaki geleneksel oyuncak imalatı üzerine etki etmemesini pedagojik olarak olumlu bir gelişme olarak değerlendirdiği söylenebilir. Şöyle ki, Murat Efendi Osmanlıda üretilen oyuncakların fantastik süslemeler ve eklemeler dikkate alınmadan amaca uygun olabilecek oyuncakların geleneksel olarak üretiminin sürdürülmesinin pedagojik olarak doğru bir davranış olarak görmektedir. Ancak O, bunun bilinçli bir davranış olmanın ötesinde tamamen tesadüfi olduğunu vurgulayarak nedenini şu şekilde aktarır:

“Ancak İstanbullu çocuğun nasıl yetiştirildiği ile biraz daha yakından ilgilenince bunun bilinçli bir seçimden ziyade tesadüfi olduğunu gördüm. Yeni doğan bebekler sardalye balığı gibi tuzlanır, yani tuzla ovalanır, sonra acımasızca sıkı bir şekilde kundaklanır, ara sıra “kötü kanın” akıp gitmesi için kan alınır ve ancak dört hafta sonra yıkanır. ” Görüldüğü üzere, seyyahın Osmanlı topraklarında bulunduğu süre zarfında toplumda yaygın olarak kabul gören ve çocuklara uygulanan birtakım pratikleri de yakından gözlemlediği ve bunların yanlışlığı üzerinde düşüncelerini okuyucuyla paylaştığı görülmektedir. Ayrıca seyyahların geldikleri topraklarda genel olarak ilk olarak dikkatlerini çeken şeyler kendi ülkelerinde ve kültürlerinde olmayana odaklanmak ve bunları okuyucunun dikkatini çekmek amacıyla gezi notlarına dâhil etmek olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti sınırları içindeki değişik yerlerde bulunmuş olan Murat Efendi de, çocuklara dünyaya geldiklerinde uygulanan kendisine oldukça ilginç gelen ve batıdan farklı olan bazı pratikleri okuyucunun dikkatine sunmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

19. yüzyıl pek çok alanda olduğu gibi çocuk yaşamında ve çocuklara yönelik olan yaklaşımda da büyük değişimleri beraberinde getirdi. Bazı araştırmacılara göre, batıda olduğu gibi Osmanlı toplumunda Tanzimat’a kadar çocuğun toplumda yetişkin dünyasından ayrı bir yeri ve konumu yoktu. Dolayısıyla onun farklı ihtiyaçları olan bir varlık olduğuna dair bir farkındalık da yoktu gibi bir takım genellemeler yapmaktan kendilerini alamamışlardır. Fakat Araz gibi araştırmacılar tartışmaya daha farklı bir bakış açısı getirmişler ve çocukluk algısının aslında zamanla değişip bir toplumdan diğerine farklılık gösterebilen bir olgu olduğu tezinin çocukluk tarihçiliğine daha fazla katkı sağlayacağını altını çizmektedirler. Dolayısıyla Tanzimat öncesi dönemde çocuğun zor meselelerini ve bir o kadar çetrefilli çocukluk tarihini ele alan bir çalışma henüz mevcut değildir.

Bazı eserlerde konu edilen çocuklarla ilgili bilgiler padişah yahut üst düzey bürokrat çocuklarının yaşamı üzerinedir. Bu sıradan Osmanlı ailelerinde çocuk algısının ve eğitiminin nasıl olduğuna dair bilgi sahibi olmamızı güçleştirmektedir. Dolayısıyla Tanzimat öncesi çocukluk tarihinin aydınlatılması için daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır. Bununla birlikte, 19. yüzyılla birlikte çocuk üzerine olan kaynakların çeşitlenmeye başlaması da çocukluk tarihi alanında yapılan çalışmalara olumlu bir şekilde yansımıştır. Bu kaynak çeşitlerinden biri olan seyahatnamelerin bir kısmı bizim bu çalışmada ele alıp değerlendirmeye çalıştığımız gibi Osmanlı toplumunda çocuk, çocuk algısı ve eğitimi üzerine bir takım bilgiler vermektedir. Elbette bu seyahatnameler çocuk üzerine yapılan araştırmaların yetersizliği göz önüne alındığında oldukça değerlidir. Bu bağlamda, uzun zaman Osmanlı topraklarında yaşamış olan batılı bir seyyah olan Murat Efendi’nin Osmanlı toplumunda çocuk algısı ve eğitimine dair izlenimlerinin 19. yüzyıl çocukluk tarihi üzerine bilgi birikimimize katkı

sağladığı söylenebilir. Ancak seyahatnamelerin de diğer kaynak çeşitleri gibi bir takım öznel olabilecek önyargılar ve genellemeler içerdiği göz önünde tutularak okuyucuya verdiği bilgilerin eleştirel bir şekilde süzgeçten geçirilerek kullanılması gerekir.

Sonuç olarak, Murat Efendi'nin Osmanlı toplumu ve onun dini ve kültürel yapısı hakkında bazı nesnel olmayan bilgiler bir kenara bırakılırsa, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı toplumunda "çocuk olmak" hakkında bize önemli olabilecek bilgiler aktardığı ve bu konuda bir fikir sahibi olmamıza yardımcı olduğu söylenebilir.

Kaynakça

Araz, Yahya, **16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak**, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.

Bıyıklı, Latife, "Korunmaya Muhtaç Çocuklar ve S.O.S Çocuk Köyleri", **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimler Fakültesi Özel Eğitim Dergisi**, C.2, S.1, 1995.

Doğan, İsmail, "Osmanlı Ailesinin Sosyolojik Evreleri: Kuruluş, Klasik ve Yenileşme Dönemleri", **Osmanlı Ansiklopedisi**, Cilt:4.

Ekinci, İlhan "19.Yüzyıl'ın İkinci Yarısında Samsun'da Deniz Ulaşımı", **Geçmişten Geleceğe Samsun**, 2. Kitap, Yay. Haz. Cevdet Yılmaz, Samsun 2007.

Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, C.I, İstanbul: YKY, 1996.

Güdek, Meral, *Modernleşme Döneminde Osmanlıda Çocuk Eğitimi ve Literatürü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2012.

Karabıçak, Yusuf Ziya, "Modern Çocukluk Söyleminin Oluşumu", **Toplumsal Tarih Dergisi**, S. 215, Kasım 2011.

Kılıç, Füsün, "Eyüp Oyuncakçılığı ve İstanbul Belediyesinin Eyüp Oyuncakları Koleksiyonu", **Toplumsal Tarihte Çocuk**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.

Murat Efendi, **Türkiye Manzaraları**, çev. Alev Sunata Kırım, İstanbul 2007.

Nutku, Özdemir, "Osmanlı Şenliklerinde Çocuk", **Toplumsal Tarihte Çocuk**, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994.

Okay, Cüneyd, "Osmanlı Dönemi'nde İstanbul'da Mahalle ve Çocuk", 1453 **İstanbul Kültür ve Sanat Dergisi**, S. 16, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2013.

Ortaylı, İlber, **Osmanlı Toplumunda Aile**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.

Salim, Muammer, *Geçmişten Günümüze Türkiye'de Çocuk Koruma Politikaları ve Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 201.

Serbestoğlu, İbrahim, **Bir Taşra Şehrinde Tanzimat ve Modernleşme Canik Sancağı (1863-1865)**, Malatya: Mengüceli Yayınları, 2015.

Tan, Mine, "Çağlar Boyunca Çocukluk", **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, C.23, S.2, 1989.

Osmanlı Dünyasında Çocuk Dilenciler

Doç. Dr. Cihan ÖZGÜN
Ege Üniversitesi / İzmir

Dilenci “dilenerек geçinir, geçimini dilenerек sağlar, yoksulluktan sürekli yakınır, bir şeyi ısrarla ve arsızca ister”¹. Daha çok göz, kol ve bacakları olmak üzere doğuştan ya da sonradan oluşan özürllük durumlarını ve ayrıca sakatlıklarını kullanarak dilenirler. Çalışamayacak kadar yaşlı ve fakir olanların da dilencilik yaptıkları bilinir². Osmanlı devletinin klasik döneminde, dilencilik yapabilmenin kıstasları ve kanuni şartları belirlenmiştir. Yardıma muhtaç, bakacak kimsesi olmayan, bir iş yapamayacak kadar ihtiyar, iş göremeyecek kadar sakat, kör, kötürüm olanların belli bir nizama bağlı olarak dilencilik yapmalarına izin verilmiştir³. Osmanlı dünyasında dilenciler, bir loncaya bağlı bulunan esnaf kabul edilmişlerdir. Dilenciler kedhüdası da, devletle dilenciler arasında bir tür aracılık yapmıştır. Bu durum II. Mahmut’un dilenciligi devletin denetiminde tutmak amacıyla oluşturduğu ve devletin bir idari birimi olan “Seele Müdürlüğü” veya Fukara Müdürlüğünü kurana kadar sürmüştür⁴.

Osmanlı devletinde kölelerin satın alınarak dilencilik yaptırıldığı bilinir ya da tam tersi bir durumla da karşı karşıya kalınabilir. Bu bağlamda yirmi yıldır esir olduklarını söyleyerek özgürlüklerini satın almak için dilencilik yapan kölelerin varlığı da söz konusudur⁵. XVI. yüzyıl İstanbul esir pazarlarında, çoğu Arabistan’dan getirilen kör, topal, kambur, sarsak, veremli, cüzamlı köle ve cariyeler için yüksek bir piyasa tespit edilmektedir. Esir pazarlarında güzellikleriyle diğerlerinden ayrılan Çerkez cariyelere ve kuvvetli kölelere çok para verilmemektedir. Bir başka ifadeyle Arap yarımadasından İstanbul’a ihraç edilen özürllü köleler aslında çok kazançlı bir meslek haline gelen dilencilik için insan kaynağıdır. Söz konusu yüzyılın ortalarına ait bir hüküm konu hakkında hayli ilginç bir tablo çizmektedir. “...Arap taifesinden ve gayriden bazı kimesneler her vechle sağ olup ibramı galiz [can sıkıcı bir şekilde] ve cerri sakil eylemekle [ısrarla para isteyerek] ehl-i ırz olanları rencide edüp ve bazı ama cariyeye ve kul alup esvak [çarşı-pazar] ve mahallatta dilendirip ve bazı kimesnenin boynuna zincir takıp medyun ve mahpustur deyu mahallat ve esvaki gezdirip bölük bölük yollarda ve halkı cer edip ve bazı cerrar dahi bir hastayı yanına alıp anı bahane edip esvaka çıkıp halkı cer edip enva-ı güzletler [kabalıklar] edip müzayaka [sıkıntı] vermekte [iseler] ⁶ onun gibiler şehirden sürülüp men oluna(...)”⁷. Bu ve benzeri yasaklara Osmanlı tarihinde sıkça rastlanır ve bu yasaklar Osmanlı kanunnamelerine de yansır. XVI. yüzyılın çok öncesinden beri

¹ Suvat Parin, “Dilencilik Yoksulluk İlişkisi”, *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, 20. Sayı, 2010/ 1, s. 25 – 26.

² Süheyl Ünver, “XIX. Asırda İstanbul’da Malûl Dilenciler ve Ressam Preziosi”, *Türk Tıp Cemiyeti Mecmuası*, 12, İstanbul, 1936, ss. 597- 603..

³ “Bir Vesika-yı Kadime (Fi 11 Muharrem sene 976)”, *Tarih-i Osmani Encümeni*, cüz’: 8, İstanbul, 1 Haziran 1327, s. 514-515.

⁴ Nadir Özbek, “Osmanlı İmparatorluğunda Dilencilere Yönelik Devlet Politikaları ve Kamusal Söylemin Değişimi”, *Bir Kent Sorunu Dilencilik- Tebliğler Kitabı*, İstanbul, 2008s. 21. İstanbul’da kayıtlı dilencilerin nerelerde faaliyet göstereceklerine yetkililer tarafından karar verilmiştir. Dilencilik, devletin ekonomik, sosyal ve siyasal hayatının karışık olduğu dönemlerde bir geçim yolu olarak daha cazip bir hal almıştır. Bu durum aynı zamanda taşradan çok sayıda dilencinin İstanbul’a gelmesine de kapı aralamış gözükmektedir. Osmanlı devlet yönetimi tarafından asıl kontrol altında tutulmaya çalışılanlar da bunlar olmuştur. Tezkereleri olmadığı halde dilenci kılığına girerek, çalışmaya gücü yettiği halde çalışmayıp kolay kazanç elde etme yolunu tercih edenler ikazlara uymadıkları takdirde hapis ve hatta kürek cezasına çarptırılmışlar; kimi zaman da devletin sıklıkla uyguladığı bir yöntem olarak memleketlerine geri gönderilmişlerdir. Memleketlerine gönderilenlerin tekrar İstanbul’a gelmemesi için hükümet komisyonlar kurmuş, sevk masraflarını da karşılayarak dilencileri memleketlerinde bir iş bulup çalışmaya alıştırmak için büyük çabalar sarf etmiştir. Dilencilerin tüm bu önlemlere rağmen halkın huzur ve güvenliğini tehdit etmeyi sürdürmüş olduğu anlaşılmaktadır. Bayram Nazır, *Dersaadet’te Ticaret*, İstanbul 2011, s. 251- 254.

⁵ Ebru Boyar- Kate Fleet, *Osmanlı İstanbul’unun Toplumsal Tarihi*, Çev. Serpil Çağlayan, İş Bankası yay., İstanbul, 2014, s. 152

⁶ “Tarihte İstanbul Dilencileri”, *Tarih Hazinesi*, İstanbul, 7, 1951, s. 354- 355.

⁷ “Bir Vesika-yı Kadime”, a.g.e, s. 514.

uygulanan dilencilerin İstanbul'dan ait oldukları memleketlerine ya da taşradaki diğer şehirlere gönderilmesi yöntemi⁸ “...Dersaadet'te idare-i örfiye cari bulunduğu inzibat ve asayiş-i memleketin muhafazası için (...) hükümet-i askeriye kararıyla taşraya teb'id edilmesi [uzaklaştırılması] ve Dersaadet'e serseri gönderilmemesi (...)”⁹ esasına dayanılarak XIX. yüzyılda da dikkatle sürdürülmüştür.

Dilencilik, yoksulluk, muhtaçlık kavramlarına “çocuk” sözcüğü de eklenirse kişi ya da toplumsal merhamet duyguları daha da artar. O yüzden çocuk gerek Avrupa ve gerekse Osmanlı dünyasında dilencilerin en başat merhamet sınaama enstrümanı olarak değerlendirilebilir. Ortaçağ Avrupası'nda dilenen kesimin yalnızca acıma duygusunu uyandırmak için çocuk yaptıkları gerçeği bile konunun vahametini ortaya koyacak kadar acıdır¹⁰.

Osmanlı dünyasında çocuklar arasındaki dilencilik, tembelliğe ve Osmanlı gençlerinde ahlaki erozyona kapı aralayan sorunlar arasında görülür. Üstelik bunlar genç dilenci kızlar ise gayr-i meşru faaliyetlerini sergilemek için dilencililiği paravan yaptıklarına ilişkin bir şüphe de uyanır¹¹.

Dilencilerin el açarak para ya da yardım istedikleri yerlerin başında kalabalık sokaklar, zengin muhitler gelmekteydi. Başta Beyoğlu olmak üzere İstanbul'un çeşitli mahallerinde dilenen kadınlar küçük yaştaki çocuklarını kullanarak hem onlar aracılığıyla toplum içinde bir acıma duygusu yaratmakta ve hem de onların can güvenliğini tehlikeye atmaktaydı. Küçük yaştaki ve hatta kundaktaki çocuklar dilencililiğin aracı haline getirilirken, yeni doğan bebeklerin kalabalıklar arasında sıkça ezilme tehlikesiyle karşı karşıya kalması var olan sosyal soruna bir de güvenlik sorununu da ekliyordu¹².

Sosyal ve güvenlik sorunu olarak algılanan dilencilikle mücadele konusunda, gayr-i meşru doğan çocukların devlet tarafından sahiplenilmesi, bu türden çocukların bakımını üstlenecek ailelere hazineden maaş ödenmesi, XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar süren bir devlet politikası olarak tespit edilmektedir¹³.

XIX. yüzyılın ikinci yarsısında “Memalik-i Mütemeddine”de (medeni ülkelerde) olduğu gibi Osmanlı başkentinde de “...sirkat ve emsali ve tecavüzata cüret edip zabıta tarafından toplattırılan serseri ve işsiz ve güçsüz eşhas için...” fukarahanelerin inşasının gerekliliği tartışılır olmuştur. Zaptiye Nezareti'nin hazırlayıp Şura-yı Devlet'e havale ettiği tezkerede işsiz güçsüz dolaşanların “...mücazatıyla tard ve teb'idleri icra olunuyor ise de bu makuleler arasında çok küçüklerin avdet ve gittikleri yerlerde dahi bazı cinayete cüret etmelerinden dolayı devletçe beyhude mesarif ihtiyar olunduğu...” belirtilmiş, bu gibilerin cezalandırılarak değil ıslah edilerek topluma kazandırılmaları gereğine dikkat çekilmiştir. Tezkerede Avrupa'da olduğu gibi dilencililiğin önlenmesi için belediye tarafından fukarahaneler tarzında müesseselerin inşa edilmesinin çok daha kalıcı bir çözüm olacağı anlatılmıştır. Böylece işi gücü olmayan ve sokaklarda dolaşanlar “...san'at ve medar-ı maişet sahibi olup adalet ve inzibatın da sağlanması kolaylaşacak[tır]”¹⁴. Zaptiye Nezareti'nin önemle üzerinde durduğu bu teklifinden bir süre sonra Osmanlı devletinde çalışmaya elverişsiz işsiz güçsüz gezenler ya da kimsesiz olanlarla ilişkili kurumsal anlamdaki en önemli girişim II. Meşrutiyet'in arifesinde

⁸ “Tarihte İstanbul Dilencileri”, *agm.*, s. 354- 355, s. 355. 1800'lerin başında Osmanlı dünyasında dilencilik artmış, adeta dilenciler İstanbul'u istila etmişlerdi. Osmanlı devleti bu sorunla başa çıkabilmek için çeşitli önlemler almıştı. Yöneticilere gönderilen emirlerde dilencilik yapanlar arasında sakat ya da kör olanların tabhanelere ve hastanelere alınması, eli ayağı tutanların ise vilayetlere yollanarak çarşı ve pazar yerlerini dolduran dilencilerin sebep oldukları çirkinliklerin önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Mehmet Karayaman, *20. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'de Sağlık*, İBB yay., İzmir, 2008, s. 50.

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Bundan sonra BOA. şeklinde gösterilecektir), *DH. HMŞ.* 21/ 110, 5 Z 1331 (05. 11. 1913); ve ayrıca bkz. BOA., *DH. İUM. EK.* 1/ 16, 5 Z 1331 (05.11 1913).

¹⁰ Norman Davies, *Avrupa Tarihi- Doğu'dan Batı'ya Buz Çağı'ndan Soğuk Savaş'a Urallar'dan Cebelitarık'a Avrupa'nın Panoraması*, (Çev. Burcu Çığman vd.), İmge kitapevi, İstanbul, 2006, s. 579.

¹¹ Nadir Özbek, “Osmanlı İmparatorluğunda Dilencilere Yönelik Devlet Politikaları ve Kamusal Söylemin Değişimi”, *Bir Kent Sorunu Dilencilik, a.g.e.*, s. 24- 25.

¹² B.O.A., A.MKT. MHM. 105/ 65, 21 Ca 1273 (1857). Dilencilik bu haliyle sadece sosyal bir sorunu değil, aynı zamanda bir başka güvenlik sorununu da ifade etmektedir. Yakın dönemlerde yayınlanan başarılı bir çalışma, *arsızlık ve hırsızlık* arasında kalan çocuk yaştaki dilencilerin durumlarına ilişkin olarak, Hüseyin Rahmi'nin romanlarında nasıl yer bulduğuna işaret etmektedir. Hüseyin Rahmi, “İmrenilecek Bir Ölüm” adlı hikâyesinde dilenci çocukların lokanta önlerinde belirerek lokanta vitrinlerini nasıl seyrettiğine değinir. (...) *Biri kirli parmağıyla mayonezli levrek tabağını göstererek; Ahmet kim bilir bunu yemesi ne kadar lezzetlidir, dedi. Öteki birbiri arkasına birkaç defa yutkunduktan sonra cevap verdi. Cama bir yumruk vursam da bundan bir avuç kaparak kaçsam. Lezzeti[nin] nasıl olduğunu anlardık*”. Mehmet Nazır, a.g.e., s. 211.

¹³ Mehmet Genç, “Osmanlı Dünyasında Dilencilik”, *Bir Kent Sorunu Dilencilik, a.g.e.*, s. 13.

¹⁴ BOA., *ŞD.* 1284/ 27, 28 R 1297 (08. 04. 1880).

Darülaceze'nin kurulması ve 1896 yılında faaliyete geçmesi ile olmuştur. Hasta olan muhtaçlar için iki de hastanesi olan Darülaceze kurumu bünyesinde eczane, laboratuvar ve rehabilitasyon hizmetleri de verilmiştir¹⁵.

Osmanlı devleti kimsesiz ve işsiz- güçsüzlerin sadece kurumsal değil aynı zamanda kanuni olarak takip ve denetimine yönelik bir takım nizamnameler yayınlamayı da ihmal etmemiştir. Bunlardan ilki 17 Nisan 1890 tarihli Şura-yı Devlet tarafından hazırlanmış olan “*Tese'ülün Menine Dair Nizamname*”dir. Bunu 18 Eylül 1890 Tarihli “*Serseri ve Mazanne-i Sü' Eşhas Hakkında Nizamname*” takip etmiştir. 26 Ocak 1896 tarihinde Darülacezenin Dâhili nizamnamesi ile birlikte yeni bir “*Tese'ülün Men'ine Dair Nizamname*” hazırlanmıştır. Bu üç belge dilencilik ve serserilikle ilgili II. Meşrutiyet öncesi mevzuatın ana çerçevesini belirlemiştir. Teseülün menine dair nizamname İstanbullu olan sakat, hasta ve kimsesiz olup dilenenlerin Darülaceze'ye, taşradan gelip İstanbul'da dilenenlerin ise geldikleri memleketlere geri gönderilmelerini hedeflemektedir. Nizamnamenin en dikkat çeken ayrıntısı ise 8. Maddesinde yer alan “...halkı iz'aç etmiyen ve bir san'at vesilesiyle teseül eyleyenler müstesna tutulacaklardır” ifadesidir. Bununla sokaklarda şarkı söyleyen, kaside okuyan ya da bir müzik aleti çalarak geçimini sağlayan yoksul insanların kastedildiği sonucuna ulaşılabilir¹⁶. Söz konusu nizamnamenin maddeleri şöyledir:

Madde 1 – İşbu nizamname darülâcezenin bi'l-inşa küşadiyle aceze kabulünden itibaren mevki-i icraya vaz olunacaktır.

Madde 2 – Tedariki maişete mâni ilel ve eskam sahibi olmakla beraber şer'an infakiyle mükellef kimsesi bulunmayanların ve şer'an infaklarıyla mükellef akraba ve müteallikatı olup da akraba ve müteallikatının kendilerini geçindirmekten âciz buldukları mensup oldukları Daire-i Belediyeden musaddak mahalleleri ilmühaberiyile tebeyyün eden malûlinin infak ve idareleri için umumi darülâceze tesis ve kûşat edilmiştir.

Madde 3 – İşbu Darülâceze'de zükûr ve inası fukaraya ayrı ayrı daireler ve koğuşlar ve bunları işgale mahsus sanayihaneler tesis edilecek ve her birinin mensup olduğu mezhebe göre talim ve terbiyelerine itina olunacaktır.

Madde 4 – İlel ve emraza mübtela olanların tedavisinde mahsus olarak biri zükûr ve diğeri inas için darülâcezede iki hastahane inşa olunmuştur.

Madde 5 – Darülâcezenin idare-i dahiliyesi Dahiliye Nezaratı'nce intihap ve makam-ı sadaret-i uzmaya inha ile bi'l-istizan şereft müteallik buyurulacak irade-i seniyye üzerine tâyin olunacak bir müdüre ve muamelâtı umumiyesi mahsusan teşkil olunacak bir heyete mühavveldir. İşbu heyetin riyaseti fahri olarak şehremaneti memurinden intihap ve Bab-ı Ali'ce tasdik edilecek bir zata tevdi edileceği gibi âzası dâhi kezalık fahri olarak babı fetva ile evkaf ve zaptiye nezaretleri memurinden tâyin ve Rum ve Ermeni ve Katolik ve Yahudi milletleri patrik ve hahamhanelerince tensip edilecek birer zattan mürekkep olacaktır.

Madde 6 – İşbu heyeti idarenin vezaif ve Darülâceze'nin sureti idaresi bir nizamname-i dahili ile tâyin olunmuştur.

Madde 7 – İşbu darülâcezenin varidatı dairei belediyece noksanü'l- vezn olarak zaptedilecek ekmeklerden saniyen Dersaadette bulunan bilcümle tiyatroların duhuliye biletlerinden heyeti idare marifetiyle tanzim olunacak yirmişer ve kırkar paralık pullar ile biletin esmanı itibariyle istifa edilecek mebalığden salisen ihtiyari olarak istihsal olunacak ve cevami ve me'âbid kapılarına sandıklar vaz ve talikle toplanacak ianattan rabian bigayrı tahsis fukaraya vasiyet olunacak akçelerle cemaat ve ahaliye beyninde gurebaya mahsus olarak cem' edilecek ianattan ve maadine ve sair teşebbüsata dair verilecek imtiyazattan suver-i münasibe ile alınacak mebalığden ve balâdan beyan olunan vesaitte kıyasen hal ve maslahat icabınca heyeti idarece bulunacak ve Bab-ı Ali'ce tensip olunacak sair varidattın mürekkep olacaktır.

Madde 8 – Malûl ve bikes olup da darülâcezeye müracaat etmeyerek tese'ül etmekte olduğu zabıta ve memurini belediyece müşahede olunan eşhastan İstanbullu olanlar âcezahaneye ve taşralı bulunanlar memleketlerine gönderilecek ve halkı iz'aç etmiyen ve bir san'at vesilesiyle tese'ül eyleyenler müstesna tutulacaklardır.

¹⁵ Servet Güngör, “Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne Bir Hayır Örgütü: Darülaceze Müessesesi”, *Türk İdare Dergisi*, Yıl 81, Sayı 463-464, Haziran/ Eylül 2009, s. 168

¹⁶ Düstur, Tertip: 1 Cilt: 7, s. 48 (16 Kanun-ı Sani 1311, 1896), 8. Md.

Madde 9 – İşe ve güce muktedir olduğu halde tese’ül edenler zabıtaca derdest edilerek bunlardan İstanbullu olanlar veya taşralı olup da İstanbul’da tavattun etmiş bulunanlar zabıtaca kefalete rapt ile salıverilecekler ve taşra ahalisinden bulunanlar dahi mahalleri devair-i belediyesince işgal olunmak üzere memleketlerine iade olunacaklardır. Mükerrerlerden İstanbul’lu bulunanlar taşraya teb’id edileceklerdir. İslâhhane ve sanayihanesi bulunan mahallerden gelen eşhas Darülaceze’ye konulmayıp mahal-i mezkûrde barındırılacaklardır.

Madde 10 – Dâhiliye Nezareti işbu nizamnamenin icrasına memurdur.

XIX. yüzyıl Osmanlı modernleşmesinde hayli önemli bir kırılma noktasını ifade eden Tanzimat dönemi, devletin resmi ilgisinin çocuklar üzerinde arttığı bir süreci de ifade etmektedir. Yetim çocukların korunması için 1851 yılında Eytam Nazırlığı kurulmasıyla artan resmi ilgi, II. Abdülhamit’in kimsesiz çocukların himayesi için Darü’l- Hayr-ı Ali’yi açmasıyla sürmüştür ve üstelik adı geçen kurumun öğrenci sayısı kısa sürede 400 öğrenciye ulaşmıştır¹⁷. 1861 yılında Niş’e tayin edilen Mithat Paşa burada bir ıslahhane kurmuştur. Kimsesiz çocukların sokaklarda mahvolmasını önlemek ve onların meslek sahibi olmalarını temin etmek amacıyla açılan bu kurum “topluma nitelikli üretken bireyler” kazandırmak amacıyla faaliyet göstermeye başlamıştır. 1864 yılında oluşturulan Tuna Vilayeti idaresinin başına getirilen Mithat Paşa’nın Niş’te açtığı ıslahhane projesinin başarıya ulaşması 1865’de Rusçuk, Sofya’da ve kısa süre sonra Anadolu’nun çok sayıdaki kentinde benzer ıslahhanelerin açılmasına da ön ayak olmuştur¹⁸. 1872’de hizmete giren Darüşşafaka, 1915’de Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında babaları şehit düşen çocukların korunması amacıyla kurulan Darüleytamların yanı sıra 1851 yılından 1926 yılına kadar yetim çocuklara sahip çıkılması ve haklarının korunması için Eytam İdaresi ve Eytam sandıkları hizmet vermeyi sürdürmüştür. 1917-1923 yılları arasında faaliyet gösteren Himaye-i Etfal cemiyeti de gerek I. Dünya Savaşı’nda ve gerekse Kurtuluş Savaşında babaları şehit düşen yetim ve kimsesiz çocukların eğitimlerini üstlenerek onlara iş imkânları sunmuş ve böylece kimsesiz çocukların dilenmelerine mani olunmuştur¹⁹.

Taşra yönetiminin ve özellikle belediyelerin de dilencilikle mücadelede önemli görevler üstlendiği tespit edilmektedir. 1887 yılında İzmir’de bulunan dilenciler, kimsesizler, işsiz ve güçsüzler belediyenin özel gayretleriyle bir yere yerleştirilmiş ve *hamiyet erbabından* (yardımseverlerden) sağlanan parasal yardımlar ve belediyenin de çabalarıyla rahatları sağlanmıştır. İçlerinde fiziksel olarak sağlam ve çalışabilecek durumda olanlar, velisi bulunanlar ve özellikle İzmirli olmayanlar için önlemler alınarak dilencilik yapmalarına son verilmiştir. Bu gibilerin haktan zorla para almalarının önüne geçilmeye çalışılsa da alınan önlemlerin yetersiz kaldığı ve söz konusu durumun “...*milletin ahlakına olumsuz etkiler yapmaya devam ettiği...*” anlaşılmaktadır²⁰.

XIX. yüzyıl sonlarında cezai yaptırımlardaki daha insancıl ve medeni olarak nitelenebilecek değişikliklerin de etkisiyle işsiz- güçsüz gezmek ya da dilenme işi toplumsal dayanışma ve yardımlaşma açısından ve medeni bir ülke olma gayreti içinde bulunulmasından dolayı yeniden ele alınmıştır. Bu yüzden taşrada toplumun kendi bünyesinden bazı cemiyetler çıkarak sosyal bir sorun olan dilencilikle mücadele sürdürülmüştür. İzmir’de kurulan *Fukaraperver Yahudi Cemiyeti*, Bursa’da kurulan *Himaye-i Fukara Cemiyeti* ya da Bayburt’ta kurulan *Müslüman Dilendirmez Cemiyeti* bu mücadelede önemli roller üstlenmiştir²¹. 1913 yılında Bayburt kaza kaymakamı Tunalı Hilmi Bey önderliğinde kurulan, Bayburt eşrafının da destek vererek 12 maddelik bir nizamnamesi de hazırlanan söz konusu bu cemiyetin öncelikli hedefleri arasında “işsizliği bahane ederek dilencilığe girmiş yahut girişecek olanlara iş bulmak” vardır. 6. Madde 15 yaşından aşağı şehirli güçsüzlere yani çocuk dilencilere yaz ve kışın gündelik vererek yardım etmektedir²².

10 Mayıs 1909’da Meclis-i Mebusan’da “*Serseri ve Mazanne-i Sû’ Eşhas Hakkında Kanun*” ile o tarihe kadar ayrı ayrı nizamnamelerle ele alınan dilencilik ve serserilik konuları tek bir mevzuat altında birleştirilmiştir²³. Önemle belirtilmesi gereken husus “*Mazanne-i sû’*” ve “*serserilik*”

¹⁷ Said Öztürk, “Osmanlı Devletinde Dilencililiğin Önlenmesi”, *Bir Kent Sorunu: Dilencilik*, a.g.e.,s.117

¹⁸ Mehmet Ali Yıldırım, “Abdülhamit Devrinde Mesleki- Teknik Eğitimin Gelişimi: Vilayet Sanayi Mektepleri”, *II. Abdülhamit Sempozyumu- Bildiriler*, 2. Cilt, TTK, Ankara, 2014, s. 217.

¹⁹ Said Öztürk, a.g.m.,s.117

²⁰ *Hizmet Gazetesi*, 3 Kasım 1888.

²¹ Safiye Kıranlar, *Savaş Yıllarında Türkiye’de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914- 1923)*, İstanbul Üniversitesi AİİTE, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005, s. 105- 114.

²² Murat Kumbasar, “Dilencilikle Mücadelede Bayburt Örneği”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 29, Erzurum, 2008, s. 130- 132.

²³ Nadir Özbek, “II. Meşrutiyet İstanbul’unda Dilenciler ve Serseriler”, *Toplumsal Tarih*, 11/ 64, 1999, s. 37.

kavramlarında kesin bir ayırımı söz konusu olduğudur. Mazanne-i sù' kendisinden ancak fenalık beklenen ya da suç işlemeye meyilli kişileri ifade etmektedir. Her şüphelinin bir serseri olmadığının vurgusu ve söz konusu ayırım, 1909 serseri nizamnamesinin üçüncü faslının on ikinci maddesinde ayrıntılı bir şekilde yer almaktadır²⁴.

Ancak Osmanlı devletinde serserilere karşı alınan önlemlerde “şerr’ ve mazarratlarının defi’[nin]²⁵” öncelikli olarak sağlanmaya çalışılması serserilerin suç işleme potansiyelinin yüksek olmasından kaynaklanmakta ve bu durum da mazanne-i su kavramıyla yakın ilişkisine işaret etmektedir. Bu yaklaşım Osmanlıların çeşitli nizamnamelerinde yer alan bazı yaptırımların temel çerçevesini de belirlemiştir. Örneğin 1882 tarihli ve 52 maddeden oluşan Zabıta-i Saydiye Nizamnamesi’nin avcılıkla ilgili kısmında “...serseri kabul edilen kişilere av tezkeresinin verilmemesi...”²⁶ mazanne-i sù’ ile olan yakın ilişkisinden kaynaklanan “şüpheci” yaklaşımın bir sonucu olmalıdır. Serseriler ve mazanne-i su’ olanlarla ilgili mevzuatlarda aynı çatı altında yer almış ancak yaptırımlarına ilişkin maddeler farklı fasıllar içinde düzenlenmiştir. Söz konusu nizamnameler karşılaştırıldığında, serserilere ilişkin en kapsamlısı ve sonuncusu olan 1909 yılındaki kanunla serserilere olan yaklaşımın “cezai” bir boyuttan “ıslahata” yönelik bir eksene doğru kaydığı tespit edilmektedir. Dilencilikle ilgili 1890 tarihli ilk nizamname taslağı malul ve bokes (hasta, sakat ve kimsesiz) olan dilencilerin belediyece yakalanarak bir hafta hapis cezası uygulandıktan sonra İstanbullu olanların acezahaneye, taşralı olanların da memleketlerine gönderilmesini öngörmektedir. İşe güce muktedir olan dilenciler ise [serseri olarak değerlendirilmekte] zabıtaca yakalanmaları halinde 1 aydan 3 aya kadar hapse mahkûm olmaktadır²⁷.

Hapishanelerde “...kâtil, şaki, hırsız, hileli medyunlar ile ale-l-âde karmakarışık bir halde bulundurulmuş serseriler”²⁸, hapis cezasının ardından İstanbullu iseler kefaletle salıverilmekte, taşralı iseler memleketlerindeki belediyelerce “meşgul” edilmektedir. 1896 tarihli nizamname de ise işsiz güçsüz gezen ya da dilenenlere yönelik hapis cezası kaldırılmıştır²⁹.

Bu düzenleme serseriliğin “cürm [suç]” teşkil ettiğine yönelik algının da ciddi anlamda değişmesine katkı sağlamıştır. Benzer düzenleme Belçika’da 27 Kasım 1891 tarihli kanunla sağlanmış, serserilik fiillerinin suç telakki edilmeyeceği ve bu fiilleri işleyenlerin hükümet emrine verilmesi keyfiyetinin ise bir ceza olmaktan ziyade idari bir tedbir olduğuna dikkat çekilmiştir. Aynı tarihlerde Fransa’da ise Fransız Ceza kanununun 269. maddesine göre serserilik *cünha nevinden bir suç* [küçük çaplı bir suç] kabul edilmeye devam etmektedir³⁰.

“...infak ve iaşeye muktedir hiç kimsesi olmayan çocukların hükümet tarafından müessisat-ı talimiyye veya sanayiye konularak veya mensup başka bir suretle işgal edilerek iâşe ve terbiye olunmaları her ne kadar bir madde şeklinde konulamamış ise de hükümetçe bu vazifenin icrası cümle-i teminiyattan...” sayıldığı kanun layihasında vurgulanması, serseri nizamnamesinin zaten daha önceleri serseri ve kimsesizlere uygulanmakta olan benzer yöntemlerin hukuki çerçevesini çizdiğini de ortaya koymaktadır³¹.

“...İnsanın çocukken aldığı terbiye bütün müddet-i ömründe saik ve rehber-i harekâtı olacağı ve binaenaleyh bir memlekette ifalın talim ve terbiye-i sahihelerine ne kadar itina olunursa erbab-ı faziletinde o nispette tezayid ve ashab-ı ceraimin ise tenakıs edeceği umumun malumu olduğundan hükümetçe bu babda mesai-i cedideye sarfinin ve fedakârlık ihtiyarının en mükemmel ahkâm-ı cezaiyeden daha müessir ve esaslı olacağından...”³² Osmanlı devleti hayır ve yardım kurumlarıyla dilencileri hem topluma kazandırmak ve hem de ıslah ederek bu sorunla mücadelede kararlı bir tutum sergilemiştir.

²⁴ BOA., İ. KAN. 5 / 1327/R-1, 19. R. 1327 (10. 05. 1909).

²⁵ BOA., C. AS. 70/ 3309, 29 Z 1300 (31. 10. 1883).

²⁶ Bekir Koç, “Tanzimat Sonrası Hukuk Metinlerinde Av Yasakları”, *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi-Türk Kültüründe Av Sayısı*, 1/ 1, 2009, s. 159- 160.

²⁷ Nadir Özbek, *agm.*, s. 37.

²⁸ Hatice Akın, “Osmanlı Devleti’nde Hapishane Islahatına Dair 1893 Tarihli Bir Nizamname Önerisi”, *History Studies Volume*, 3/3 2011, s. 27.

²⁹ Nadir Özbek, *agm.*, s. 37.

³⁰ Halim Alyot, “Yabancı Memleketlerde Dilencilik ve Serseriliğin Önlenmesi ve Cezalandırılması Hakkında Mevzuat”, *İdare Dergisi*, sayı: 196, şubat- 1949, s. 184 ve 188.

³¹ BOA., İ. KAN. 5 / 1327/R-1, 19. R. 1327 (10. 05. 1909) [s. 12].

³² BOA., İ. KAN. 5 / 1327/R-1, 19. R. 1327 (10. 05. 1909) [s. 12].

Söz konusu nizamname dilencilik sorununa yaklaşımın yeniden belirlenmesi noktasında ayrı bir öneme sahiptir. Konuya ilişkin Meclis-i Mebusan görüşmeleri sırasında “...mahal-i beytuteti olan ile olmayan serseriler yanında hükmen bir fark olmaması esası kabul edilerek...” serserilerle ilgili bir sınıflama yapılmıştır. Yapılan sınıflamaya göre serserilikte ilk grup malulin, sakat ve hastalıklı kimselerdir. Bunların çalışmaya kudretleri yoktur ve bu gibi düşkünler için devletin darülacezeler kurması, “...Dersaadet belediye kanununun vezaif-i umumiye-yi belediyeye mübeyyin üçüncü maddesinde dahi a’ma ve bi-zebân (dilsiz) ve bi-vâge (nasipsiz) çocukların terbiyesi ve fakir ve muhtacın tedavisi ve işe güce mukadder olmayan erbab-ı ihtiyacın iaşesi zımında hastane ve gurabahane ve sanayi mektepleri teşkiliyle...” himaye etmesi gerekmektedir.

On altıncı madde ise serserilerin ebeveynleri ile ilgili ve hayli önemli bir hükmü ifade etmektedir. Bu madde çocuklara dilencilik yaptırımları karşı verilecek cezayı içeren on yedinci maddeyle ilintilidir. On altıncı maddeye göre, 15 yaşını ikmal etmeyen çocuklar serseri addolunamazlar. Bu kabil çocuklar ebeveyni veyahut şer’an infak ve terbiyeleriyle mükellef olan akrabası muktedir oldukları halde infak etmezler ve şurada burada serseriyane dolaşmalarına müsaade ve müsamaha ederlerse 20 kuruştan 300 kuruşa kadar ceza-yi nakdi alınır veyahut buna mukabil 24 saatten 15 güne kadar habis ile mücazat edilirler³³.

Bu madde üzerinde çok tartışılmıştır. Meclis-i Mebusan’a sunulan “Serseri ve mazanne-i sû’ olan eşhas hakkında adliye encümenince kaleme alınan mazbata ile kanun layihasında” konuyla ilgili şu ayrıntılar hayli önemlidir: “Serseriler hakkında hükm-ü kanununun tadbik olunamayacağı ve on beş yaşını ikmal etmemiş çocuklardan bir çok serseri mevcut olup bunlar ale’l-ekser sirkatlerle ceraim-i mümailede gözcülük ve rehberlik ettikleri halde kanunen hapisleri tecviz olunamaması yüzünden mahzur-u kesire meşhud[dur] (...) ve Dersaadet’te geçen bir buçuk sene zarfında zabıttan müdde-i umumiliğe yirmi beş serserilik maznunu teslim edilip yalnız on beş mahkûm olduğu ve mahkûmlardan istinaf ve temyiz istidasında bulunanlar olmadığı...” ifadesi dikkat çekicidir. Bu durum çocuk yaştaki serserilerin hırsızlık yapmalarının ardından bir cezai yaptırıma tabi tutulmamasının da yarattığı sıkıntıyı ortaya koyması açısından hayli önemlidir. Meclis-i Mebusan’da konuya ilişkin Avrupa’daki örnekler de sunulmuştur. “...tahsil ve terbiyeden mahrum ve bir takım namdar sariklerin şunun bunun akçe ve eşyasını çalmakla meşgul olan bu gibi genç eşhastan kanun-u ceza ahkâmına göre on üç yaşında bulunanları sabi addolunarak işledikleri ceraim mahsus cezadan istisna edilmiş ve on üç yaşından on beş yaşına kadar olanlar bazı müsâadat-ı cezaiyeye tabi tutulmuş olduklarından sariklerin bu kısmı hakkındaki ıslahiye ve tedibiye büsbütün müşkilata maruz kalmıştır. İngiltere’de bu gibi şirret-i müstemire ashabına mücazat-ı habisiyeden başka mütenevvi mücazat-ı cismaniye dahi tatbik edildikten sonra Londra vesair şehirlerde eşirranın mikdarı külli azalmış olduğu Fransa matbuatı itiraf etmektedir. Japonya ve Amerika gibi memalik-i mütemeddinde bu usul-ü merr’i-ül icra olarak fevaid-i matlube-i inzibatiyenin istihsal eylediği ve usul-ü mezkureyi henüz tatbik etmemiş olan Fransa ise ceraim-i müdhişenin günden güne tezayid etmekte olduğu ve şu aralık Almanya’da bazı erbab-ı şirret bir tynet-i hunharvari olarak Berlin sokaklarında insanları bila-sebeb itlafa kadar vardıkları yine matbuatın cümle-yi beyanatındandır.³⁴”

On yedinci madde ise “15 yaşından aşağı çocukları istifade maksadıyla teseül’e sevk ve teşvik edenler hakkında madde-i sabıktan muharrer ceza-i nakdi ve habis cezaları[nın] birlikte hüküm olunacağı[na]” dairdir³⁵. Gerçi çocukların dilendirilmesini önlemek için Şehremaneti’ne münferit talimatnamelerin gönderildiği de bilinmektedir. 22 Aralık 1906 tarihinde babalarının imkânı olmayan ve dilenen malûl ve aciz çocukların Darülacezeye alınması, sağlıklı olan dilenci çocukların ise meslek edindirilmesi için sanayi mekteplerine, imalathanelere, Darülhayr gibi kurumlara kaydedilmesine yönelik talimatname bu amaca yöneliktir. Sokaklarda dilenmekten kurtarılan çocukların birer meslek sahibi olup topluma kazandırılması için Tophane-i Amire, Bahriye Sıbyan Alaylarına, Tophane ve Tersane-i Amire’ye ait sanayi sınıflarına, Orman ve Maden Nezereti bünyesindeki sanayi mektebine, askeri dikimhane, feshane, debbağhane gibi imalathanelere gönderilmiştir³⁶.

Dâhiliye Nezareti evrakları arasında İstanbul’dan taşraya gönderilen birçok işsiz güçsüz dolaşan insan örneğine rastlanılmasına rağmen beklenenin tersine Osmanlı başkentinde bu sorunun önünün alınamadığı anlaşılmaktadır. Dâhiliye Nezareti’nden İstanbul Valiliği’ne gönderilen 25 Eylül 1909

³³ BOA., İ. KAN. 5 / 1327/R-1, 19. R. 1327 (10. 05. 1909) [s. 11, madde 16].

³⁴ BOA., İ. KAN. 5 / 1327/R-1, 19. R. 1327 (10. 05. 1909) [s. 4].

³⁵ BOA., İ. KAN. 5 / 1327/R-1, 19. R. 1327 (10. 05. 1909) [s. 11, madde 17].

³⁶ Said Öztürk, “Osmanlı Devletinde Dilencilik’in Önlenmesi”, *Bir Kent Sorunu: Dilencilik*, a.g.e.,s.114- 115.

tarihli yazıda “*tese’ülün men’i hakkında eylevm mer’i-ül-icra olan nizamname temin-i maksada kâfi ahkâmı muhtevi bulunduğu ve Darülaceze bunun için tesis edilmiş olduğu halde yine köprü üzerinde büyük caddelerde dilencilere tesadüf edilmekte ve şu hal pek çirkin bir manzara hâsıl ederek ahkâm-ı nizamiyenin tamamen tatbikine itina edilmediğine delalet etmekte*” olduğu belirtilmektedir.

Dâhiliye Nezareti zabıta memurlarının uyarılmasını ve emirleri harfîyen yerine getirmeyenler hakkında cezai işlemler yapılmasını istemektedir. Yine bir başka resmi yazışmada özellikle ramazan ayında camiler önünde ve büyük caddelerde dilencilerin sayısında artış olduğu ve arsız dilenci çocuklar tarafından halkın rahatsız edildiği, bunun olağanüstü devriye tertibatıyla önünün alınması gerektiği belirtilmiştir. İstanbul’da dilencilerin sayısının giderek arttığını belirten bu örnekler dilencilığe yönelik maddeler de içeren yeni 1909 tarihli Serseri Nizamnamesinin İstanbul’da dilencilik ve serserilik sorununa beklenen çözümü getiremediğine işaret etmektedir³⁷.

Sonuç

Osmanlı dünyasında dilencilik “istismar” üzerine kurulu toplumsal, ekonomik ve devlet yöneticileri açısından bir yönüyle de “imaj sorunudur”. Dilencilerin çocukları kullanarak “vicdan ticareti” ile “toplumsal istismarın” boyutunu ekonomik ranta dönüştürmeleri çok daha kolay olmuşa benzemektedir. Sokaklarda işsiz güçsüz dolaşan serserilerle dilencilerin tanımlanmasında benzer ifadelerin kullanılması ve her ikisi arasında doğrudan bir benzerlik kurulması, bunların toplumda bir güvenlik sorunu yaratmasından duyulan endişeyi yansıttığına ilişkin güçlü ipuçları sunmaktadır. Devletin artan resmi ilgisi sayesinde XIX. yüzyıl Osmanlı dünyasında çocuk dilencilerin topluma kazandırılması ve birer meslek sahibi yapılarak üretici konuma getirilmesi için çok sayıda sosyal kurumun temellerinin atıldığı, yasal düzenlenmelerin yapıldığı tespit edilmektedir. Bu haliyle Osmanlı devletinin dilencilığı sadece sosyal bir sorun olarak değil bir güvenlik sorunu olarak da kabul etmesi, konuya ilişkin yasal düzenlemelere olan ilgisini artırmış ve çıkarılan nizamnamelerle dilencilikle mücadelede kararlı bir tutum sergilemiştir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

B.O.A., A.MKT. MHM. 105/ 65, 21 Ca 1273 (1857); BOA., C. AS. 70/ 3309, 29 Z 1300 (31. 10. 1883); BOA., DH. HMŞ. 21/ 110, 5 Z 1331 (05. 11. 1913); BOA., DH. İUM. EK. 1/ 16, 5 Z 1331 (05.11 1913); BOA., İ. KAN. 5 / 1327/R-1, 19. R. 1327 (10. 05. 1909); BOA., İ. KAN. 5 / 1327/R-1, 19. R. 1327 (10. 05. 1909); BOA., ŞD. 1284/ 27, 28 R 1297 (08. 04. 1880).

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Akın, Hatice, “Osmanlı Devleti’nde Hapishane Islahatına Dair 1893 Tarihli Bir Nizamname Önerisi”, *History Studies Volume*, 3/3 2011.

Alyot, Halim, “Yabancı Memleketlerde Dilencilik be Serseriliğin Önlenmesi ve Cezalandırılması Hakkında Mevzuat”, *İdare Dergisi*, sayı: 196, şubat- 1949.

“Bir Vesika-yı Kadime (Fi 11 Muharrem sene 976)”, *Tarih-i Osmani Encümeni*, cüz’: 8, İstanbul, 1 Haziran 1327

Boyar, Ebru – Fleet, Kate, *Osmanlı İstanbul’unun Toplumsal Tarihi*, Çev. Serpil Çağlayan, İş Bankası yay., İstanbul, 2014.

Davies, Norman, *Avrupa Tarihi- Doğu’dan Batı’ya Buz Çağı’ndan Soğuk Savaş’a Urallar’dan Cebelitarık’a Avrupa’nın Panoraması*, (Çev. Burcu Çığman vd.), İmge kitapevi, İstanbul, 2006.

Düstur, Tertip : 1 Cilt : 7 Sayfa : 48 (16 Kanun-ı Sani 1311, 1896).

Hizmet Gazetesi, 1888.

Karayaman, Mehmet, *20. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir’de Sağlık*, İBB yay., İzmir, 2008.

Kıranlar, Safiye, *Savaş Yıllarında Türkiye’de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914- 1923)*, İstanbul Üniversitesi AİİTE, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005.

Koç, Bekir, “Tanzimat Sonrası Hukuk Metinlerinde Av Yasakları”, *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi- Türk Kültüründe Av Sayısı*, 1/ 1, 2009.

³⁷ Nadir Özbek, a.g.m., s. 42.

Kumbasar, Murat, “Dilencilikle Mücadelede Bayburt Örneği”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 29, Erzurum, 2008.

Mehmet Genç, “Osmanlı Dünyasında Dilencilik”, *Bir Kent Sorunu Dilencilik- Tebliğler Kitabı*, İstanbul, 2008.

Nazır, Bayram, *Dersaadet'te Ticaret*, İstanbul 2011.

Özbek, Nadir, “II. Meşrutiyet İstanbul’unda Dilenciler ve Serseriler”, *Toplumsal Tarih*, 11/ 64, 1999.

Özbek, Nadir, “Osmanlı İmparatorluğunda Dilencilere Yönelik Devlet Politikaları ve Kamusal Söylemin Değişimi”, *Bir Kent Sorunu Dilencilik- Tebliğler Kitabı*, İstanbul, 2008.

Öztürk, Said, “Osmanlı Devletinde Dilencililiğin Önlenmesi”, *Bir Kent Sorunu Dilencilik- Tebliğler Kitabı*, İstanbul, 2008.

Parin, Suvat, “Dilencilik Yoksulluk İlişkisi”, *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, 20. Sayı, 2010/ 1.

Servet Güngör, “Osmanlı’dan Türkiye Cumhuriyeti’ne Bir Hayır Örgütü: Darülaceze Müessesesi”, *Türk İdare Dergisi*, Yıl 81, Sayı 463-464, Haziran/ Eylül 2009.

“Tarihte İstanbul Dilencileri”, *Tarih Hazinesi*, İstanbul, 7, 1951.

Ünver, Süheyl, “XIX. Asırda İstanbul’da Malûl Dilenciler ve Ressam Preziosi”, *Türk Tıp Cemiyeti Mecmuası*, 12, İstanbul, 1936.

Yıldırım, Mehmet Ali, “Abdülhamit Devrinde Mesleki- Teknik Eğitimin Gelişimi: Vilayet Sanayi Mektepleri”, *II. Abdülhamit Sempozyumu- Bildiriler*, 2. Cilt, TTK, Ankara, 2014.

Canik'te Çocuk Suçlular (II. Meşrutiyet Sonrası)

Arş. Görev. Melike KARABACAK
Ondokuz Mayıs Üniversitesi / Samsun

19. yüzyılın özellikle ikinci yarısı Osmanlı devletinde ceza kanunları ve hapishanelerin ıslahı konularında düzenlemelerin yoğun olduğu bir dönemdir. Bu durum bir taraftan devlet kontrolünün her alana sirayet isteğinin giderek artmasının bir taraftan da Batılı devletlerle ilişkilerde verilen sözlerin yerine getirilmesi çabasının bir sonucudur. Hapishane reformunun ilk belirtileri Islahat Fermanı'nda görülse de 1880 Hapishane ve Tevkifhaneler Nizamnamesi ile 1890 St. Petersburg Uluslararası Hapishaneler Kongresi bu konunun mihenk taşlarını oluşturur. II. Abdülhamit döneminde başlayan reform çalışmaları ekonomik olanaksızlıklar ile sultanın Babıâli'nin gücünü kırmaya yönelik siyaseti sonucunda başarısız olacaktır. Ancak yine de bu dönem yaşanan gelişmeler İTC'nin üzerine bina edeceği önemli adımlardır.¹

Küçük suçluların cezaevi koşullarının iyileştirilmesi açısından bakıldığında 1880 hapishane ıslahatının 90. maddesi önemlidir. Bu maddede 18 yaşını tamamlamamış olan çocuk mahkûmların gece ve gündüz diğer mahkûmlardan ayrı ikame edilmeleri belirtilir.²

Osmanlı Devleti'nin 1890'da katıldığı Uluslararası Hapishaneler Kongresi'nde kabul edilen kararlarda küçüklerin cezalandırılması ve rehabilitasyonu konuları da yer alıyordu. İTC'nin II. Meşrutiyet döneminde çocuklar için gerçekleştirmeye çalıştığı hapishane reformu bu iki gelişme üzerinden devam edecektir. Küçük suçluları yetişkinlerden ayırıp onları rehabilite edecek kurum olan ıslahhanelere daha fazla önem verilmeye başlanacaktı. Osmanlı hapishane yöneticileri suçlu çocukları eğitip barındırarak onları disipline edecekti. Böylelikle 1880 hapishane nizamnamesi ve 1890 kongresinde öngörülenlerin çok daha ötesine geçilip çocuklara sanat kazandırarak onların toplumun işe yarar parçası haline getirilmesi planlanmıştır.³

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çocuk suçluların cezalandırılması ve hapishane koşullarının iyileştirilmesi amacıyla yaptığı reformlar II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı Devleti'nde çocukluğun doğası ve tanımı konusuna derin bir bakış açısı sağlar. İTC'nin reformları ile çocuk tanımının sınırları değişmiş, yeni ceza kanunları hayata geçirilmiş, küçüklerle ilgili yasaların uygulanması devletin tekeline alınmış, 14-20 yaş arası çocukların dereceli olarak cezalandırılması kabul edilmiş, çocuk suçluların yetişkinlerden ayrılması ve ıslahhanelerin kurulması planlanmıştır. Bu dönem çocuk tanımının Batılı standartlara yaklaştırıldığı ve devletin çocukları koruma ve kollama sorumluluğunu üstlendiği bir dönemdir. Çocuk, Osmanlı toplumunun devamı, haysiyeti ve geleceği olarak algılanmaya başlanmıştır. Onun refahı, mutluluğu, yasal durumu özel bir alan olarak aile çapında olmaktan çıkıp devletin kontrolüne girmiş, özellikle büyük şehirlerde devlet, çocuğun yasal durumunun baş belirleyicisi haline gelmiştir.⁴

4 Haziran 1911'de ceza kanununun bazı maddeleri değiştirilecektir ve değiştirilen maddeler arasında 40. madde de vardır. Bu değişiklik ile ceza ehliyeti 13 yaşından küçükler, 13-15 yaş arasında olanlar ile 15-18 yaş aralığındakiler için ayrı ayrı düzenlenmiştir. 13 yaşını doldurmamış olanlar temyiz kudretinden mahrum oldukları kabul edilerek işledikleri suçtan sorumlu tutulmamıştır. Bu

¹ Kent Schull, "Tutuklu sayımı: Jön Türklerin Sistemik Bir Şekilde Hapishane İstatistikleri Toplama Çalışmaları ve Bunların 1911-1918 Hapishane Reformu Üzerine Etkileri", *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza*, Ed. Noemi Levy, Alexandre Toumarkine, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s.222-224.

² "Osmanlı Tevkifhane ve Hapishanelerin İdare-i Dâhiliyelerine Dair Nizamname" *Ceride-i Mehakim*, Nr. 47, 1 Haziran 1880. Nizamnamenin 90. maddesinde "18 yaşını tekmil etmemiş olan çocuklar mevkuf buldukları gece ve gündüz sa'ir mahbusinden bütün bütün ayrı bir mahalde ikame ettirilecektir" şeklinde yazılmıştır.

³ Kent Schull, *Penal Institutions, Nation- State Construction and Modernity in the Late Ottoman Empire 1908-1919*, (California Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi), Los Angeles, 2007, s.279.

⁴ *a.g.t.*, s.257-258.

kişiler cünha mahkemesi hükmüyle ve bir taahhütname alınması şartıyla ebeveyn veya veli veya vasilerine teslim edilirler. Bu şekilde teslim edilen çocukların 15 yaşını doldurmaksızın bir suç işlemelerine meydan verilir ise koruması altına verilenlerden 1 liradan 100 liraya kadar para cezası alınır.

13 yaşını tamamlamamış küçüğe ceza verilmediğine dair bir örnek 23 Eylül 1912'de Canik'in Terme kazasında karşımıza çıkar. Aşağı Kargı mahallesinde meydana gelen hata ile işlenen katl suçunda olayın zanlısı Süleyman'ın karısı Fatma'dır. Kurban ise aynı mahalleden Abdi oğlu Kamil'dir. Fatma 13 yaşını doldurmadığı için velisine teslim edilmiştir.⁵

Suç işlediği sırada 13 yaşını doldurup da 15 yaşını tamamlamamış olanlar hakkında ceza şu şekilde verilir:

Eğer işlenen suç idam, müebbet kürek, kalebentlik veya sürgün gerektiriyorsa nefsinin ıslah için 5 seneden 10 seneye kadar hapis olunur. Muvakkit kürek, kalebentlik veya sürgün gerektiriyorsa yine nefsinin ıslah için suçun gerektirdiği ceza süresinin ¼'inden 1/3'ine kadar süre ile hapsedilebilirler. Bu iki durumda da 5 sene ile 7 sene arasında zaptiye nezaretine alınabilir, cezası medeni haklardan yoksun kalmayı gerektiriyorsa 6 aydan 3 seneye kadar hapsedilebilirler. Bu sayılan cezaların altında bir cezayı gerektiren suç durumunda o cezanın 1/3'ini geçmeyecek şekilde cezalandırılırlar. Para cezası gerektiren bir durum varsa bunun yarısı oranında indirim yapılır.

Suç işlediği esnada 15 yaşını doldurup da 18 yaşını tamamlamamış olanlar idam, müebbet kürek, kalebentlik veya sürgün cezası gerektiren bir suç işlemiş ise nefsinin ıslah için 7 seneden 15 seneye kadar hapsedilirler. Muvakkit kürek, kalebent ya da sürgün gerektiren bir suç işlenmişse yine nefsinin ıslah için asıl cezanın yarısı ile 1/3 oranı arasında cezalandırılır. Her iki durumda da 5 sene ile 10 sene arasında zaptiye nezaretine alınabilir. Bu cezaların altında bir cezayı gerektiren durumda esas cezanın ¼ oranı indirilerek hapis cezası verilebilir⁶.

1911'de Ceza Kanunu'nda yapılan değişiklik ile ceza ehliyeti yaşı 18'e kadar uzatılmış, bu yaş aralığına kadar olan dönem kendi içinde sınıflandırılmış ve her yaş grubunun ne şekilde cezalandırılması gerektiği açık bir şekilde gösterilmiştir. Kanun maddelerinde kullanılan dilin bize bir anlayış kazandırması dikkate değer görülür ise burada belirtmemiz gerekir ki "çocuk" terimi ilk olarak 1911 kanun değişikliğinde kullanılmıştır. Daha önceki düzenlemelerde "balığ", "mürâhik", "sıbyan", "evlâd-ı zükur", "evlâd-ı inas" terimleri kullanılmıştı. Bu terimlerin de dışıl yerine daha çok eril hallerinin kullanıldığı dikkati çeker.

1911, 1917 Hapishane İstatistikleri ve Canik'te Çocuk Suçlular

1911'de Dahiliye Nezareti'ne bağlı olarak oluşturulan Osmanlı Hapishaneler İdaresi ile Osmanlı'nın binden fazla olan hapishane ve tevkifhanesi tek bir merkezî bürokratik yapının çatısı altında toplandı. Osmanlı Hapishane İdaresi'nin kurulması ile imparatorluğun ilk kapsamlı hapishane reformu başlatılmış oldu. 18 Ocak 1912'de Dahiliye Nezaretine bağlı olarak çalışan Osmanlı Hapishaneler İdaresi tarihinin en büyük cezaevi istatistiğini toplamaya başladı. İhsaiyyat ve Müdevvenât-ı Kanuniye Müdüriyeti⁷ tarafından toplanan bu istatistikler oldukça kapsamlı ve detaylı sorular içeriyordu⁸.

1911 senesi Canik Sancağı Merkez Hapishanesi'ne ait elimizde bulunan cetvelde görülüyor ki suçlar kabahat, cünha ve cinayet şeklinde sınıflandırılmıştır.⁹ Cünha ve kabahat başlığı altında 21,

⁵ BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), *Dâhiliye Nezaret-i Emniyet-i Umumiye Emniyet Şubesi Evrakı (DH. EUM. EMN)*, 9/5.

⁶ *Düstur*, II. Tertip, C.3, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1330, s.439-440.

⁷ 1911'de kurulan bu müdürlük hapishane, tevkifhane ve zaptiye için her türlü istatistiği toplamakla yükümlüydü. Bunun haricindeki görevler ve işleyişi hakkında bkz. Fatmagül Demirel, *Adliye Nezareti Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, Boğaziçi Yayınevi, İstanbul, 2010, s.74-75.

⁸ Schull, *a.g.t.*, s.115.

⁹ Bu sınıflandırma 1858 Kanunu'nda kabul edilen suç kategorizasyonudur. Üçüncü maddede cinayet, ağır cezaları kapsayan işfaller olarak tanımlanır. Cezası olarak katl, teşhirle müebbet ya da muvakkit küreğe konmak, kalebent olmak, nefy-i ebed, müebbet memurluktan mahrum bırakılmak ve hukuk-i medeniyeden mahrum olmak gösterilir. Dördüncü maddede cünha, te'dib cezasını gerektiren suç diye tanımlanır. Te'dib cezası olarak da en az bir hafta hapis, muvakkit nefy ve memuriyetten tard ve nakdî ceza gösterilir. Beşinci maddede kabahat, tekdiri gerektiren işfaller şeklinde tanımlanır. Cezası da yirmi dört saatten bir haftaya kadar hapis ve 100 kuruşa kadar nakdî ceza olarak gösterilir. Bkz *Düstur*, I. Tertip C. I, Matbaa-i Âmire, 1289, s.537. Cinayet suçlarında hapis cezası 3 ile 15 sene, cünha suçlarında 1 hafta ile 3 sene, kabahatte ise 24 saatten 1 haftaya kadar olabiliyordu. Bkz. Mehmet Âsım, *Ma'lumât-ı Kanuniye*, Tanin Matbaası, İstanbul, 1327.

cinayet başlığında ise 18 çeşit suç tanımlanmıştır. Her bir suçun karşısına denk gelen bölmelerden bu suçu işleyene ait şu bilgiler öğrenilebilir: suçu işleyen erkek ve kadın toplam kaç mahkûm olduğu, kaçının bir önceki seneden intikal ettiği, kaçının af veya sağlık sebebiyle tahliye olduğu ve kaçının öldüğü, cünha ve kabahat türünden ise suçluların Müslim ve gayrimüslim olarak ve cinsiyete göre sayısı, alınan cezanın miktarı, hangi meslek grubuna dâhil oldukları, cinayet türünden suç işleyenlerin cinsiyete göre sayısı, mahkûmların milliyeti, yaşı, okuryazar olma durumları.

Bütün istatistiklerde olduğu gibi Osmanlı hapishanelerine ait bu istatistiklerde de eksiklikler mevcuttu. Bu anketler suç türü ve cinsiyete göre dağılım konusunda verimli bilgi sunması bakımından önemlidir. Öte yandan tutuklu ve mahkûmlar isimleri ile tanımlanmamış olduğundan çoğu durumda belli bir suç için tutuklanan mahkumu o suç için tutuklanan tek kişi olması durumu hariç, yaşı, mesleği, okur-yazarlık durumu, dini, milliyeti ile eşleştirmek mümkün değildir. Bu arada hapishane istatistiklerinin bütün vilayetlerden gönderildiği bilinmekle beraber bunlardan bazıları günümüze kalabilmiştir. Kayıtlarda hata ve eksiklik olduğu araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir. İstatistik cetvellerini doldurmanın doğru yolunun ne olduğu konusunda karışıklık olduğu için bazı bölümler boş bırakılmış, bazı bilgilerin de yanlış yazıldığı tespit edilmiştir. Hapishane çalışanlarının çoğunun okuma yazmasının olmadığı bilindiği için bu beklenmedik bir sorun değildi. Dahası, çok geniş bir coğrafyayı kapsayan Osmanlı devletinde dil, kültür, din ve idarî anlamda merkezleşme seviyesi bakımından farkların bulunması gerçeği düşünülünce araştırmanın yönetimi konusunda karışıklık çıkması kaçınılmaz görünmektedir. Bu tarz eksiklikleriyle beraber hapishane istatistikleri sadece hapishanelerin yeniden yapılandırılması hakkında bilgi vermekle kalmayıp, hazırlanan soru kategorileri İTC'nin suç ve sosyo- ekonomik duruma nasıl baktığı, hangi suçların daha büyük bir tehdit olarak algılandığı konusunda öneride bulunur.¹⁰

1911 Canik Sancağı Merkez Hapishanesi istatistiğine¹¹ göre hapishanede 601 mahkûm bulunmaktadır ve bunların hiçbiri kadın değildir. Bu erkek mahkûmların 477'si bekar, 78'i evli ve çocuklu, 42'si evli ve çocuksuz olarak gösterilir.¹² Cünha ve kabahatle tutuklu olan sayısı 532 olup en büyük kısmını 270 rakamla 24 saatten 1 haftaya kadar hapsedilenler oluşturur. 601 toplam mahkûmun 69'u cinayet suçundan hükümlüdür. Meslekî dağılıma bakıldığında ilk sırada 359 sayıyla ziraatla uğraşanlar görülür. Bunu 135 işsiz, 42 hademe, 37 esnaf, 27 amele ve 1 de gelir sahibi takip eder. Milliyet kategorisindeki bilgiye göre Canik merkez hapishanesinde 2'si kadın¹³ 306 Müslim, 181 Rum ve 64 Ermeni bulunmaktadır.

Osmanlı devleti sınırları içinde başkent İstanbul da dahil olmak üzere henüz pek çok hapishanede küçük yaşta mahkûmlar ile yetişkinlerin bir arada tutulduğu dönemde bunun istisnası olan birkaç hapishaneden biri de Canik hapishanesi idi. Bu hapishanelerde küçük yaşta mahkûmlara uzun süreli hapis yerine kısa süreli cismanî cezalar verildiği bilinmektedir.¹⁴ Küçük yaşta mahkûmların ayrı odalarda tutulduğu anlaşılrsa da yine de Canik'te bir ıslahane bulunmuyordu.

1911 Senesi Canik Merkez Hapishanesi istatistik cetvelinde mahkûmların yaşını gösterir bölme 14 yaşından küçükler, 14-20 yaş, 20-30 yaş, 30-40 yaş, 40-50 yaş, 50-60 yaş, 60-70 yaş ve 70 yaş üzeri şeklinde ve bunlar da kendi altında kadın ve erkek olarak ayrılmıştır. 14 yaş altında hiçbir mahkûm görünmüyor. Suç oranının en yüksek olduğu 20-30 yaş aralığında 275 kişi görünüp bunu 219 sayıyla 14-20 yaş arası takip eder. 30-40 arasında 89, 40-50 arasında 8 mahkûm görünmekte 50 yaş üzerinde hiçbir mahkûm bulunmamaktadır. Verilen bu rakamlar toplandığında 591 mahkûm olduğu görülür ve hapishane toplamı olarak gösterilen 601'den küçüktür. Bu durumda 10 mahkûmun yaşı gösterilmemiştir ve bunların hangi yaş dilimine ait olduğunu bilmemiz mümkün görünmüyor. Bu mahkûmların hepsi erkektir.

14-20 yaş aralığındaki mahkûmların işlediği suçlara baktığımızda 35 darp, 2 el ile sarkıntılık, 7 sövme ve hakaret ve 175 de genel bir tanımlama olan cünha ve kabahat çeşidi suç kapsamına giren

¹⁰ Schull, *a.g.t.*, s.115-116, 128-129.

¹¹ BOA, *Dâhiliye Nezareti Mebani-i Emriye ve Hapishaneler Müdüriyeti Mütferrik Evrakı*, (DH. MB. HPS. M.), 5/1.

¹² Cetvelde bu şekilde yazmakla beraber muhtemelen hatalı bir yazım yapılmıştır. Çünkü bu toplam 607'yi bulmakta ve hapishanedeki genel toplam olan 601'i geçmektedir.

¹³ İki kadın suçlu olduğuna dair başka hiçbir sınıflandırma ve toplam mahkûm sayısını gösteren bölmede bir bilgi olmamasına karşın verilen bu bilgiye ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

¹⁴ Gültekin Yıldız, *Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı (1839-1908)*, (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2002, s.112. İstisna olan diğer hapishaneler Bursa, Kayseri, Bağdat ve Kıbrıs idi.

suçlar şeklinde gösterilmiştir. Canik Merkez Hapishanesinde 1911 senesinde yatmakta olan 20 yaş altındaki mahkûmların hiçbiri cinayet suçundan mahkûm değildir.

Canik sancağına bağlı kazalar olan Çarşamba, Ünye, Fatsa, Terme ve Bafra kazaları hapishanelerine ait istatistik cetveli de merkez kaza cetveli ile beraberdir. 1911 senesinde Çarşamba kazasında toplam 88 mahkûm bulunur ve hepsi de erkektir. Çarşamba kazasında da 14 yaştan küçük mahkûm bulunmuyor. 14-20 yaş arasındaki mahkûmların sayısı 10'dur. Bunlardan 2'si darp ve yaralama, 8'i de cünha ve kabahat dahilinde suç işlemişlerdir.

1911 senesinde Ünye kazasında toplam mahkûm sayısı 332 olup bunların 308'i erkek 24'ü kadındır. Ünye kazasındaki küçük suçlular da 14-20 yaş aralığındadır. Bunlardan 1'i memur ve askere sövme ve hakaret suçundan hükümlü olup 44 darp ve yaralama suçlusunun 32'si erkek, 12'si kadındır. 5 hırsızlık, 13 belediye nizamına ve zaptiye uyarısına uymama şeklinde 51 erkek ve 12 kadın 20 yaş altı suçlu bulunur. Terme kazasına ait cetvelde hiçbir suçlu gösterilmemiştir.

Fatsa'ya ait cetvelde gösterildiğine göre kaza hapishanesinde toplam 203 olan tutuklu sayısının 10'u kadın 193'ü erkektir. Fatsa'da 14 yaşından küçük 12 erkek suçlu bulunmaktadır ve bunların hepsi de devlet memuru, zaptiye, ve askere sövme ve hakaret suçundan mahkûmdur. 14-20 yaş aralığındaki suçlulardan 6 erkek 2 kadın yine devlet memuruna hakaret suçundan mahkûmdur. Toplam çocuk mahkûm sayısı 20'dir.

Bafra hapishanesine ait cetvelde ise kazada cinayet hapishanesi olmadığı için cinayet suçundan zanlı olanların liva hapishanesine gönderildiği belirtilir. Buradan da anlaşılacağı üzere Canik Hapishanesinde gördüğümüz suçlu sayısı bütün suçların burada işlendiğini göstermez. Civardan buraya sevkiyat yapıldığını unutmamak gerekir.

1911 senesinde Ceza Kanunu'nun 40. maddesinde yapılan değişiklikten yaklaşık iki sene sonra 1913'ün sonunda Adliye Nezareti 18 olarak kabul edilen ceza ehliyeti yaşının tekrar 15'e indirilmesini gündeme getirecektir. Buna gerekçe iklim olarak sıcak olan bazı vilayetlerde buluş yaşının süratle gelip çatması ve temyiz yetisinin daha hızlı ortaya çıkması gösterilmiştir. Yaş sınırının yükselmesi sebebiyle suç oranında bir artış ortaya çıktığı iddia olunarak 18 yaşın tekrar 15'e düşürülmesi ile ilgili yazı, arasında Canik'in de olduğu 9 mutasarrıflık ve 24 vilayete gönderilmişti.¹⁵

1912-1914 yıllarında Canik mutasarrıflığından aylık düzenli olarak cinayet cetvellerinin gönderildiği anlaşılıyor. Bu dosyaların hemen her birinde "İhtar ve İzah" başlıklı matbuu metinlerde merkezden gönderilen bir emir görülür. Bu emre göre her kazada 1 ay içinde ortaya çıkan cinayet türünden suçların o ay bitiminde cetvellere yazılarak ertesi ayın ilk haftasında bağlı olduğu merkez livaya, livadan vilayete, merkez vilayetten de 1 hafta içinde Dahiliye Nezareti'ne gönderilmelidir. Kendi idaresi altında bulunan bölgede ortaya çıkan cinayeti saklayacak olan memurun azledileceği ve gerektiği takdirde başka bir ceza da verileceği yazılıdır. Mutasarrıf ve kaymakamlardan bu jurnalleri geciktirenler olursa önce uyarılır tekrarlanması durumunda 1 aylık maaşları kesilir, üçüncü kez tekrar ederse görevden alınacakları ifade edilir.¹⁶ İTC yönetiminin imparatorluk dahilinde ortaya çıkan suçları takibe yönelik bu sıkı önlemlerinin bu araştırmanın konusu olan Canik'te yerini bulduğunu söylememiz doğru olur. Nitekim sancaktan her ay düzenli olarak cetvellerin gönderildiği görülür.

Bu cetvellerde olayın tarihi, gerçekleştiği yer, failin ismi, babasının ismi ve şöhreti, yakalanıp yakalanmadığı, yakalandığı tarih, yakalanmadı ise sebebi bilgileri bulunuyor. Ancak suçluların yaşına dair bir açıklama görünmüyor. Hapishaneler hakkındaki sual varakalarında hapishanede nisa kısmı olup olmadığı sorulmuş fakat küçüklerle ilgili burada da bilgi bulunmuyor. Daha çok hapishanelerin fizikî koşulları sorulmuş, kadın erkek kaç suçlunun olduğu belirtilmiş. Bütün bu istatistikler bize II. Meşrutiyet ve özellikle de 1912 sonrası dönemde devlet yönetiminin cinayet diye adlandırılan ciddi suçlara, failin aile bilgileriyle beraber tanımlanmasına, cinsiyetine, milliyetine ayrıca önem verildiğini gösterir.

Küçüklerle ilgili doğrudan bilgi edineceğimiz cetvel ve defterler ise 1911 hapishane istatistiğinden sonra ancak 1917'de tekrar karşımıza çıkıyor. Bunun sebebi 1917 senesinde çıkarılan aftır. Bu affin kapsamına giren mahkûmlar üç defter halinde padişaha sunulmuştur. Bu defterlerden birincisi Dersaadet Hapishane-i Umumumi'de yatan 18 yaşından küçük mahkûmlar ile diğer her yaştan sağlık durumu kötü olup da ıslah olduğuna kanaat getirenleri kapsar. Bu defterde 372

¹⁵ BOA. *Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı* (DH. İ.U.M.), 2/19; BOA. *DH. İ.U.M. E-80/50*; BOA, *Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı* (DH. İD.), 217/1; BOA, *Dâhiliye Hukuk Müşavirliği Evrakı* (DH. HMŞ.), 30/58.

¹⁶ Bu matbuu uyarının bir örneği için bkz. BOA, *DH. EUM. EMN. 7/10*.

mahkumun adı yazılıdır. İstanbul hapisanesinde olan mahkumların isimleri başına nereli olduklarının eklendikleri görülür. İkinci defter imparatorluk genelinde 18 yaşından küçük olup cinayetle mahkum olan ve diğer hasta ve ıslah olmuş mahkumları kapsar. Bu defterde 832 mahkum adı sayılmıştır. Bu iki defterde mahkumların ismi verilmekle beraber ayrıca yaşları belirtilmediği için kaçının 18 yaş altında olduğunu anlamak mümkün değildir. Bu şekilde 18 yaşından küçükleri gösterir defter üçüncü defterdir. Burada sadece cünha suçundan mahkûm ve 18 yaşın altındakiler belirtilmiştir.¹⁷

Bu araştırmada kendisinden yoğunlukla yararlanmış olan Kent Schull'un II. Meşrutiyet dönemi hapisaneler ve ceza sistemi konulu tezinin Osmanlı hapisanelerindeki çocuk mahkûmlarla ilgili kısmında yer alan bazı tespitleri bizim bulgularımız ile uyuşmamaktadır. Schull, bu affin sadece cünha suçu işlemiş 18 yaş altı çocuklar için çıkarıldığını ifade ederek bu durumun Alman hapisane reformcusu Paul Politz'in politikasıyla örtüştüğünü düşünür. Profesyonel bir suç psikiyatru ve hapisane müdürü olan Politz Osmanlı ceza ve adalet sistemi içinde çocuk suçlularla yakından ilgilenmiş, onların eğitim, sağlık, beslenme ve yaşam standartlarının yükseltilmesi konularına özen göstermişti. Ona göre "büyük evde" cezalandırılması gereken çocuklar sadece büyük suçlar işleyenlerdi.¹⁸ Oysa bizim bulgularımıza göre 18 yaşından küçük olup sadece cünha suçu işleyenler için bir defter bulunmakla beraber bunun haricinde iki defter daha vardır. Bu defterlerde İstanbul dahil olmak üzere bütün hapisanelerde 18 yaşından küçük ve cinayet suçundan mahkûm olanlar yer almaktadır. Bu bilgilere göre ağır suçlardan mahkûm olan çocukların hapisanelerde tutulmaya devam edildiğini söylemek uygun görünmemektedir. Bu sonuçlar ile büyük bir liste yapılmış ve ıslahanelerin artırılması ve iyileştirilmesi sırasında bunlardan faydalanılmıştır.

1917 affi sonucu cünha suçundan mahkûm olup 18'inden küçük olan 275, 18'inden küçük, cinayetten mahkûm olan ve sağlık durumu iyi olmayıp ahlaken ıslah olduğuna inanılan 832 ve İstanbul hapisanesinde 18 yaşından küçük olup cünha ve cinayet suçlusu olan ve sağlık durumu iyi olmayan 372 olmak üzere toplam 1479 mahkûm affedilmiştir.

Bu defterlere göre Canik merkez hapisanesi ve buraya bağlı kaza hapisanelerinde sadece cünha suçu işleyip de 18 yaşın altında olan 2 Ünye kazası ve 2 de Terme kazasında olmak üzere 4 mahkûm vardır.¹⁹

Yaşları 18'den küçük olup cinayet suçundan mahkûm olanlar ve diğer her yaştan olup da sağlık durumu iyi olmayan mahkûmların isimlerini gösteren karma defterde Ünye hapisanesinde bulunan yukarıdaki mahkûmlardan farklı 2 isim daha vardır. Varilci oğullarından Rezzak oğlu Halil ve Kaim oğullarından Ali oğlu Salih olarak belirtilen mahkûmların 18 yaşından küçük ve cinayet suçu işleyen mi yoksa sağlık durumunun kötü olmasından dolayı affedilen sınıfına mı girdiğini tahmin etmemiz şimdilik mümkün görünmüyor.

Bu karma defterin Canik hapisanesindeki mahkûmları gösterir kısmında 15 isim görünmektedir. Bu isimlerin 8'i Müslim 7'si gayrimüslim ismidir. Gayrimüslim mahkûmlardan biri kadındır. Ünye'ye ait karma defter için yaptığımız açıklama Canik için de geçerli olup bu isimlerin kaçının 18 yaşından küçük olduğunu anlamamız mümkün değildir.²⁰

Yine 1917 senesine ait olup bu defterlerden daha önce hazırlanıp merkeze gönderilen cetvelde merkez ve kaza hapisanelerinde 18 yaşından küçük suçlulara dair cetveller aşağıdaki gibidir²¹:

Canik Merkez Hapisanesine Ait Cetvel

Mahkum sayısı	Ceza süresi	Cezasının ne kadarını tamamladığı
1	2 sene	19 ay 2 gün
1	576 gün	572 gün
1	579 gün	4 ay 6 gün

¹⁷ BOA, *Dâhiliye Nezareti Mebâni-i Emûriyye Hapishaneler Müdüriyeti Evrakı (DH. MB. HPS.)*, 108/27.

¹⁸ Schull, *a.g.t.*, 281-283.

¹⁹ Ünye hapisanesindeki bu çocuk mahkûmların isimleri Hohod oğullarından Mahir oğlu İsmail ve Emir oğullarından Hasan oğlu Rasim'dir. Terme kazasındakilerin isimleri de Gedik oğlu İsmail bin Ali ve Demirci oğlu Reşid bin Mustafa idi.

²⁰ BOA, *DH. MB. HPS.*108/27. İsimler şu şekildedir: Abdi oğlu Ali, Yusuf oğlu Emin, Feyzi oğlu Kara Mustafa, Mehmet oğlu İsmail, Kadir oğlu Hamit, Cezayirli oğlu Ahmet, Salih oğlu Çoban Mustafa, Memiş oğlu Temel, İstavri oğlu Anetti, Yorgaki Pedalissis, Çerkes Parik, Todor oğlu Kiruki, Beraş oğlu Yani, Kodyadis oğlu Sumuklu, Deli Andon zevcesi Pelayiba.

²¹ BOA, *DH. MB. HPS.* 117/6.

1	579 gün	4 ay 5 gün
1	579 gün	1 ay 9 gün

Kaza Hapishanelerine Ait Cetvel

Kazanın adı	Mahkum sayısı	Ceza süresi	Cezanın ne kadarını tamamladığı
Bafra	1	573 gün	2 ay, 1 hafta
	1	573 gün	2 ay, 1 hafta
	1	573 gün	2 ay
Ünye	-	-	-
Fatsa	-	-	-
Çarşamba	1	1,5 sene	6 ay

Cetvellere göre Canik merkez hapishanesinde 18 yaşından küçük 5 mahkûm bulunuyordu. Bafra'da 3, Çarşamba'da ise bu şekilde 1 mahkûm vardı. Bu cetvellerdeki bilgiler yukarıda açıklanan defterlerdeki bilgilerle birleştirilince bu cetvelin cinayet suçundan mahkûm olan küçükler için tahmin edilebilir. Sadece cünha suçundan mahkûm bulunan 18'inden küçüklerin yer aldığı listede Ünye ve Terme kazası hariç Canik sancağından bir hapishane gösterilmemişti. Bu durumda aldıkları ceza süresi de göz önünde bulundurulunca merkez hapishanedeki 5, Bafra'daki 3 ve Çarşamba'daki 1 çocuk mahkûmun suçlarının cinayet sınıfına giren ağır suçlar olduğu düşünülür.

Bu anketten 6 ay önce bütün vilayetlerden 18 yaş altı çocukların ceza süreleri ve ne kadarını tamamladıklarına dair bilgi istenmişti. Bu bilgileri içeren cetvel ve defterlerde müstakil sancaklar dâhil olmak üzere tüm hapishanelerde 18 yaş altı toplamda 686 mahkûm bulunuyor ve bunların 253'ünün af şartlarına uygun olduğu belirtiliyordu. Aynı kaynağa göre Canik sancağında 9 çocuk mahkûm bulunuyordu ve bunlardan 2'si af için gerekli şartlara sahipti.²² Bu cetvel ve defterlerin verdiği bilgilere ait tablo aşağıdaki gibidir:

Canik Merkez Hapishanesinde 18 Yaşından Küçük Mahkûmlar

Aldığı ceza			Çektiği ceza		
Sene	Ay	Gün	Sene	Ay	Gün
2	-	-	1	7	2
1	6	-	-	6	-
-	9	-	-	4	6
-	9	-	-	4	5
-	9	-	-	1	9
-	6	22	-	3	14
-	3	-	-	2	7
-	3	-	-	2	7
-	3	-	-	2	-

Bu deftere göre Canik hapishanesinde 2 seneye mahkûm 1, 1 sene 6 aya mahkûm 1, 9 aya mahkûm 3, 6 aya mahkûm 1 ve 3 aya mahkûm 3, toplamda 9 suçlu bulunuyordu. Bu çocuk suçlulardan 2'si af şartlarına sahipti. Bu cetvel ve defterde verilen bilgilerin daha sınırlı ve af kapsamına giren çocuk sayısının da daha az olduğu görülür. Bizim ilk olarak ele aldığımız defterler muhtemelen merkezden daha ayrıntı istenmesi üzerine hazırlanıp gönderilmiş olanlardır.

Politz, mahkûmlar ve tutukluların durumu hakkında bilgi toplamak için bir anket formu hazırlayıp bunun bütün vilayetlere gönderilmesini, bu formların özenle cevaplanmasını istemiş ve verilecek bilgilerin bundan sonraki hapishane çalışmasında esas alınacağını ifade etmiştir. Bu anket formları beş bölüme oluşur. Birinci bölümde hapishanenin adı, müdürü, katip ve gardiyan sayısı sorulur. İkinci bölümde hapishanede bulunanların mevcuduna aittir. Erkek, kadın ve 18 yaşından küçük olanlar hapishane ve tevkifhane için ayrı ayrı sorulmuştur. Üçüncü bölümde siyasî memurlar hariç olmak üzere cezasını tamamlamaya 6 ay kalmış olup çiftçi ve yol tamircisi gibi kamu yararına

²² BOA, DH. MB. HPS.159/5.

çalışabilecek mahkûmlar sorulmuştur. Dördüncü bölümde tutuklulardan kaçının kamu yararına çalışan, kaçının hapisanenin kendi işlerinde müstahdem olduğu, özel sipariş imal eden olup olmadığı ve kaçının da işsiz olduğu sorulur. Beşinci bölümde de yemeklerin ne şekilde, hapisane mutfağında mı, müteahhit aracılığıyla mı, bir hayır kurumu tarafından mı, hazırlandığı sorulur.²³

Politz'in istediği bu bilgiler için Canik merkez ve kaza hapisaneleri için de formlar düzenlenmiştir²⁴. Tablolar halinde ekte verdiğimiz bu cetvel bilgilerine göre Canik merkez hapisanesinde toplam 121 mahkum vardır. Bunların büyük bir kısmı tevkifhanededir. 18 yaşından küçük 12 hapisanede ve 5 tevkifhanede olmak üzere toplam 17 çocuk bulunur. Bafra hapisanesinde 44 tutukludan sadece 3'ü çocuktur. Çarşamba kaza hapisanesinde 12 hapisanede ve 1'i tevkifhanede olmak üzere 13 çocuk mahkum vardır. Ünye hapisanesindeki toplam 30 mahkumdan da sadece 1'i 18 yaşın altındadır. Terme'de ise çocuk suçlu bulunmamaktadır.

Sonuç

II. Meşrutiyet sonrası dönemde İTC'nin ceza kanunları ve ceza ehliyeti yaşına dair yaptığı düzenlemeler Miller'in teziyle uygunluk gösterir.²⁵ Bir taraftan ceza kanunlarını şer'î hukuktan arındırma iddiasında olan İTC bunu sağlamak için kendi eliyle yaptığı yenilikleri sonra yine kendi inisiyatifiyle eski ve şer'î hukuka uygun haline getiriyordu. Canik'teki çocuk suçluların 1911 ve 1917'ye ait hapisane istatistiklerinde görüldüğü gibi suçlu sayısında ciddi bir azalma olmuştu. Bu bir yönüyle çıkarılan muhtelif yıllara ait afların sonucudur. Bir yönüyle de İTC'nin suçluların kontrolüne yönelik sıkı denetiminin sonucu olarak görülebilir. Öte yandan İTC'nin ıslahhaneler konusundaki hedefine Canik ölçeğinde ulaşamadığı görülmüştür.

Kaynakça

I. BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

- *Dâhiliye Nezaret-i Emniyet-i Umumiye Emniyet Şubesi Evrakı*
- *Dâhiliye Nezareti Mebani-i Emriye ve Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik Evrakı*
- *Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı*
- *Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı*
- *Dâhiliye Hukuk Müşavirliği Evrakı*
- *Dâhiliye Nezareti Mebâni-i Emîriyye Hapishaneler Müdüriyeti Evrakı*

II. Süreli Yayınlar

“Osmanlı Tevkifhane ve Hapishanelerin İdare-i Dâhiliyelerine Dair Nizamname” *Ceride-i Mehakim*, Nr. 47, 1 Haziran 1880.

III. Kaynak Eserler, Araştırma ve İnceleme

- Demirel, Fatmagül, *Adliye Nezareti Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, Boğaziçi Yayınevi, İstanbul, 2010.
- *Düstur*, I. Tertip C. I, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1289.
- *Düstur*, II. Tertip, C.3, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1330.
- Gönen, Yasemin Saner, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Hapishaneleri İyileştirme Girişimi, 1917 Yılı”, *Hapishane Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, Kitabevi, İstanbul, 2010, ss. 173-183.
- Mehmet Âsım, *Ma'lumât-ı Kanuniye*, Tanin Matbaası, İstanbul, 1327.
- Miller, Ruth, *Fıkıhtan Faşizme Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Günah ve Suç*, Çev: Hamdi Çilingir, Ufuk Yayınları, 2013.

²³ Yasemin Saner Gönen, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Hapishaneleri İyileştirme Girişimi, 1917 Yılı”, *Hapishane Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, Kitabevi, İstanbul, 2010, s. 177.

²⁴ BOA, *DH. MB. HPS.143/93*. Bu formları kapsayan dosyanın üzerinde bir tarih bulunmuyor. BOA'nin kataloglarında ise bu belgenin tarihi olarak 21 Aralık 1911 gösterilmiş. Ancak Gönen'in verdiği anket bilgileriyle birebir örtüşen bu cetvellerin Politz'in istediği formlar olduğuna tarafımızca kanaat getirilmiştir.

²⁵ Ruth Miller, *Fıkıhtan Faşizme Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Günah ve Suç*, Çev: Hamdi Çilingir, Ufuk Yayınları, 2013, s. 141-165.

- Schull, Kent, *Penal Institutions, Nation- State Construction and Modernity in the Late Ottoman Empire 1908-1919*, (California Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi), Los Angeles, 2007.

- _____, “Tutuklu sayımı: Jön Türklerin Sistematik Bir Şekilde Hapishane İstatistikleri Toplama Çalışmaları ve Bunların 1911-1918 Hapishane Reformu Üzerine Etkileri”, *Osmanlı’da Asayiş, Suç ve Ceza*, Ed. Noemi Levy, Alexandre Toumarkine, Tarih Vakfı Yurt Yayınlar, İstanbul, s. 212-238.

-Yıldız , Gültekin, *Osmanlı Devleti’nde Hapishane Islahatı (1839-1908)* , (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2002.

Ek 1 : Canik Merkez Hapishanesine ait Cetvel:

Hapishane mahallesinin ismi	Canik	
Hapishane	1 adet hapishane ve tevkifhane birlikte	
Tevkifhane	1 adet hapishane ve tevkifhane birlikte	
İdaresi kim tarafından ise ismi	Müdür Murat Efendi	
Katip sayısı	1	
Gardiyan sayısı	4	
Mevcudu	121	
Tevkifhanede	Erkek	106
	Kadın	5
Hapishanede	Erkek	10
	Kadın	-
18 yaşında olmayanlar	Hapishanede	12
	Tevkifhanede	5
6 ay ceza.kalmış ve kamu yararına uygun olanlar	15	
Kamu yararı için çalışanlar	79	
Hapishane işlerinde müstahdem olanlar	Yoktur	
Hususi siparişiyle meşgul olanlar	Yoktur	
İşsiz	42	
Açıklama	Ekmek müteahhit vasıtasıyla verilmektedir	

Ek 2: Bafra kazasına ait cetvel:

Hapishane mahallesinin ismi	Bafra	
Hapishane	1	
Tevkifhane	1	
İdaresi kim tarafından ise ismi	Başgardiyan Hacı Efendi	
Katip sayısı	Yok	
Gardiyan sayısı	Baş gardiyanla beraber 2	
Mevcudu	44	
Tevkifhanede	Erkek	31
	Kadın	1
Hapishanede	Erkek	12
	Kadın	-
18 yaşında olmayanlar	Hapishanede	3
	Tevkifhanede	-
6 ay cezası kalmış ve kamu yararına uygun olanlar	4	
Kamu yararı için çalışanlar	Yok	
Hapishane işlerinde müstahdem olanlar	Yok	

Hususi siparişiyle meşgul olanlar	Yok
İşsiz	44
Açıklama	Tayin verilmektedir.

Ek 3: Çarşamba kazasına ait cetvel:

Hapishane mahallesinin ismi	Çarşamba	
Hapishane	1	
Tevkifhane	Yoktur	
İdaresi kim tarafından ise ismi	Baş gardiyan Hasan Fazlı Efendi	
Katip sayısı	Yoktur	
Gardiyan sayısı	2	
Mevcudu	69	
Tevkifhanede	Erkek	58
	Kadın	2
Hapishanede	Erkek	8
	Kadın	1
18 yaşında olmayanlar	Hapishanede	12
	Tevkifhanede	1
6 ay cezası kalmış ve kamu yararına uygun olanlar	3	
Kamu yararı için çalışanlar	Yok	
Hapishane işlerinde müstahdem olanlar	Yok	
Hususi siparişiyle meşgul olanlar	Yok	
İşsiz	69	
Açıklama	Hükümetçe ekmek verilmektedir.	

Ek 4: Ünye kazasına ait cetvel:

Hapishane mahallesinin ismi	Ünye	
Hapishane	1	
Tevkifhane	1	
İdaresi kim tarafından ise ismi	Baş gar. Sabri Efendi	
Katip sayısı	Yok	
Gardiyan sayısı	1	
Mevcudu	30	
Tevkifhanede	Erkek	28
	Kadın	-
Hapishanede	Erkek	2
	Kadın	
18 yaşında olmayanlar	Hapishanede	1
	Tevkifhanede	-
6 ay cezası kalmış ve kamu yararına uygun olanlar	Yok	
Kamu yararı için çalışanlar	Yok	
Hapishane işlerinde müstahdem olanlar	Yok	
Hususi siparişiyle meşgul olanlar	Yok	
İşsiz	30	
Açıklama	Müteahhit vasıtasıyla veriliyor	

Ek 5: Terme kazasına ait cetvel:

Hapishane mahallesinin ismi	Terme	
Hapishane	1	
Tevkifhane	1	
İdaresi kim tarafından ise ismi	Baş gardiyan Ahmet Efendi.	
Katip sayısı	Yok	
Gardiyan sayısı	1	
Mevcudu	8	
Tevkifhanede	Erkek	4
	Kadın	-
Hapishanede	Erkek	4
	Kadın	-
18 yaşında olmayanlar	Hapishanede	Yok
	Tevkifhanede	Yok
6 ay cezası kalmış ve kamu yararına uygun olanlar	Yok	
Kamu yararı için çalışanlar	Yok	
Hapishane işlerinde müstahdem olanlar	Yok	
Hususi siparişiyle meşgul olanlar	Yok	
İşsiz	8	
Açıklama	Müteahhit vasıtasıyla verilmektedir	

“Bu Türkü Annemin Türküdür, Onları Çok Özlediğim Zaman Bu Türküyü Söylerim”: Karadeniz’deki Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeni Çocukları

Cafer SARIKAYA
Boğaziçi Üniversitesi / İstanbul

“Nerede küçük bir yaban çileği bulabilirim?
Trabzon’un yaban çileklerine benzeyen,
onlar gibi kokan küçük bir yaban çileği?”¹

Bugün Orta Karadeniz Bölgesi’nde, Samsun ile Ordu arasında bulunan Ünye, yüz bine yaklaşan nüfusuyla, bölgenin en gelişmiş ilçelerinden biridir. 1915 Ermeni Tehciri ve 1924 Nüfus Mübadelesi öncesinde bütün Karadeniz kıyısında olduğu gibi, Ünye de Ermeni ve Rum nüfusun yoğun olarak yaşadığı yerlerden biriydi. Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Müdiriyeti yayını olan ve güvenilirliği, İstanbul’un İngiliz ve Fransız kuvvetlerince işgal altında tutulduğu bir zamanda, 1920 yılında yayımlanmış olmasına dayandırılan, “Memâlik-i Osmaniye’nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiki” adlı kitapçıkta, Samsun’un sadece Rum nüfusunun (54.970) bile, Müslüman nüfusundan (44.992) daha büyük olduğu görülmektedir.²

	OSMANLI İMP.	MERKEZ KAZA (SAMSUN)	ÜNYE KAZASI
İslam	15.044.846	44.992	58.351
Rum	1.792.206	54.970	5251
Ermeni	1.229.007	4809	5861
Musevi	187.073	-	9
Diğer	266.884	273	-
Toplam	18.520.016	105.044	69.472

Bölgede, Samsun, Bafra, Çarşamba, Ünye ve Fatsa gibi şehir merkezlerinin yanı sıra, kırsal alanlarda da Ermeni nüfus bulunmaktaydı.³ Ünye civarındaki on köy, Terme dolaylarında bulunan dört bucak ve Çarşamba kazasındaki yirmi yerleşim yerinin hemen hepsi, on sekizinci yüzyılın başında Hemşin ve Sevked’den [Kalkandere] gelen sığınmacılar tarafından kurulmuştu. 1914’te, bu bölgede kırk dokuz kilise ve 3254 öğrencinin devam ettiği yetmiş dört eğitim kurumu; Ünye kazasında ise 7700 Ermeni (1130 hane), on dört kilise ve yirmi bir eğitim kurumu bulunmaktaydı. Demir madenleriyle ünlü kaza merkezi olan antik Ünye (Oinoe), bir körfezin gerisine, hilal şeklinde

¹ Leon Z. Surmelian, *Soruyorum Size Hanımlar ve Beyler*, Çev: Zülal Kılıç, Aras Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 350.

² Orhan Sakin, *Osmanlı’da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*, Ekim Yayınları, İstanbul 2010, s. 195, 203, 270. Kitabın 2008 yılında yapılan ilk baskısında, bir dizgi hatası sonucu, Ermenilerin ve Rumların nüfus bilgileri karıştırılmış, 2010 yılında yapılan son baskıda bu hata düzeltilmiştir.

³ Samsun’da ve merkeze bağlı köylerde kırk üç Ermeni kilise bulunuyordu. Yirmi yedi Ermeni okulda, 1361’i erkek, 344’ü kız olmak üzere toplam 1705 öğrenci; kırk dördü erkek, on beşi kadın olmak üzere, elli dokuz öğretmenden eğitim görmekteydi. 1915 öncesi Türkiye Cumhuriyeti sınırları içindeki Ermeni kiliseleri ve okulları hakkında örnek bir ön çalışma için bkz. Zakarya Mildanoğlu, “1915’in ‘Cansız’ Canları Aranıyor”, *Agos*, 22 Nisan 2011.

yayılmıştı. Vaktiyle refah kaynağı olan gemi kızakları, modern dönemde buharlı gemilerin çıkmasıyla iş yapamaz olunca, Ünye'nin, çoğunluğu denizci ve doğramacı olan sakinleri, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında mecburen göç etti. Orada kalan yüz yirmi Ermeni aile (yedi yüz kişi), on sekizinci yüzyılda inşa edilmiş olan Surp Minas Kilisesi'yle, kız ve erkek öğrencilerin birlikte eğitim aldığı, 1914'te yüz yetmiş beş öğrencisi bulunan Mesrobyan Okulu'nun çevresinde toplanmıştı.⁴

1915 Ermeni Tehciri'nin başlangıcında din değiştirerek buldukları yerlerde kalmak, Ermenilere bir seçenek olarak sunulmuştu. Alman ve Amerikan konsolosluk raporları, gönüllü veya zoraki din değiştirmelere ilişkin haberlerle doludur. Örneğin Almanya Konsolosu Kuckoff'un 4 Temmuz 1915 tarihli raporunda, "Samsun civarındaki bütün köyler Müslümanlaştırıldı, aynı şekilde Ünye'deki köyler de Müslümanlaştırıldı" ifadesi yer alır.⁵ ABD'nin Samsun konsolosu da, aynı tarihlerde (10 Temmuz 1915) kaleme aldığı, din değiştirmelere dair raporda şu ifadeleri kullanır: "Şimdiye dek 150 kadar aile İslam'a geçmiş olup geri kalanlar iç kesimlere gönderilmiştir. Samsun'da yaklaşık beş bin Ermeni, son derece kötü koşullarda, arabasız tahliye edilmiş; kadınlar ve çocuklar hane reislerinden ayrılarak yük arabalarına bindirilmiştir. Durum tek kelimeyle korkunçtur. Mutasarrıf, din değiştirenlerin dahi burada kalamayacağını ve Trabzon, Giresun, Merzifon, Bafra veya Fatsa'ya gitmek zorunda kalacaklarını belirtmiştir. Türkler din değiştirtme konusunda sıkı çalışmaktadırlar. Gitmiş olanların büyük bir kısmı, din değiştiren 150 aileyi örnek almak konusunda isteklidirler; ancak şu an bunun için çok geç görünmektedir ve İslam dinini benimsediklerinde dahi buraya geri getirilmeleri reddedilmektedir."⁶ Almanya Büyükelçisi Wangenheim ise, 7 Temmuz 1915 tarihli raporunda "Trabzon'da Ermeniler tehcirden kaçmak, canlarını ve mallarını kurtarabilmek için kitleler halinde İslamiyet'e geçmişlerdir" der.⁷

Resim 1. Ermenilerin ve Rumların yaşadığı mahallelerin görüldüğü, yirminci yüzyıl başlarına ait bir Ünye kartpostalı. (Michel Paboudjian Koleksiyonu'ndan; Raymond H. Kévorkian-Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, s. 206.)

⁴ İç kesimlerdeki on Ermeni köyünde (Ozan, Yağmurcan, Eyrubeyle, Tekedam, Düztarlan, Khaçdur, Yusufklar, Seylen, Gözderen ve Manasdere) yaşayanlar, taş yontmacılığı, dokumacılık, fındık ve tütün tarımıyla uğraşıyorlardı. Raymond H. Kévorkian-Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, Çev: Mayda Saris-Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 199, 204.

⁵ PA-AA/R14086, Samsun Konsolosu Kuckoff'un 4 Temmuz 1915 tarihli raporu. Almanya Büyükelçisi Wangenheim'dan Başbakan Bethmann Hollweg'e 16 Temmuz 1915 tarihli rapora ek. Alıntılan Taner Akçam, 'Ermeni Meselesi Hallolunmuştur': *Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 295.

⁶ Samsun Konsolosu William Peter'dan Büyükelçi Henry Morgenthau'ya, LC/HM (Sr.)/Reel 7/619, aktaran Ara Sarafian (der.), *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, Gomidas Enstitüsü Yayınları, Princeton-Londra 2004, s. 62-63 (alıntının çevirisi bana aittir).

⁷ PA-AA/R14086, Büyükelçi Wangenheim'dan Başbakan Bethmann Hollweg'e, 7 Temmuz 1915 tarihli rapor; alıntılan Akçam, age, s. 295-96.

Tehcir sonrasında, Cumhuriyet döneminde Ordu'ya 135, Ünye'ye ise yalnızca üç Ermeni aile dönmüştür. Bu ailelerden, Terzi Maksut Usta'nın dört oğlundan sadece Minas Ahbap (d. 1924) hayattadır ve İstanbul'da yaşamaktadır. Ünye'de terzilik yapan bir başka Ermeni olan Levon Baygın'ın iki oğlu ve bir kızı Kanada'dadır. Cumhuriyet döneminde Ünye'de yaşayan diğer Ermeni ailenin mensuplarından, tenekeci Mıgırdiç Gülezyan'ın hiçbir çocuğu hayatta değildir, torunlarının çoğu Avrupa ve Amerika'nın çeşitli şehirlerine dağılmış durumdadır. Mıgırdiç Usta'nın torunlarından, Berç ve Aret Gülezyan kardeşler ise halen Ünye'de yaşamaktadır. Ünye'de yaşamış olan bu üç Ermeni aile, Türklerle çoğu zaman iyi ilişkiler içinde olsa da, çeşitli toplumsal ve siyasal sebeplerle şehirden ayrılmıştır. Ünyeli emekli öğretmen İrfan Işık'ın kaleme aldığı bir anısı, bu ilişkilere dair fikir verebilir: *"Ermenilerle bizim ailenin dostluğu Ünye için sıradan bir olaydı. Çünkü Ünyelilerin Ermenilere karşı tutumu tıpkı bizim aileninki gibiydi. Onlar sadece evlilik konusunda katıydılar. Müslümanlardan asla kız almaz, Müslümanlara kız vermezlerdi. Bu durum şimdi değişti. (...) Bütün bunlara karşın Müslüman ve Ermeni gençler arasında duygusal bağlar kurulmuyor değildi. 1957 yılından sonra Ünye ortaokulu öğrenci sayısı hayli kabarmıştı. Kadrolu öğretmenler bu sayıya yetişemiyordu. Okul idaresi ihtiyaç duyduğu branş öğretmenliklerini ilkokul öğretmenleriyle dolduruyordu. Ben ve arkadaşım Yusuf Taslı da bu şekilde görevlendirilmiştik ortaokulda.*

Bir ders arasında öğretmen odasına giderken Yusuf Bey'in gözünden yaşlar gelerek güldüğünü gördüm. Sebebini şöyle anlattı: Öğretmen kürsüsünün önüne dizili olan sıralarda kız öğrenciler, diğer yanlardaki sıralarda erkek öğrenciler oturuyormuş. Duvar dibine dizili olan sıralardan birinde oturan erkek öğrencilerden birinin kız sıralarına çok dikkatli baktığını fark etmiş. Olayı şöyle anlattı: 'Öğrenciye hissettirmeden sıralar arasında gidip geliyor, göz ucuyla oğlanın hareketlerini takip ediyordum. Bir ara arkasından kelebek gibi bir kâğıt parçasının kız sıralarına doğru uçtuğunu gördüm. Aniden dönerek, kâğıdı havadayken kaptım'. Dersten çıkma ziline kadar çalışına kadar tuttuğu kâğıdı cebinden çıkardı, bize de okudu.

*Bahçalarda mor meni
Verem ettin sen beni
Ya sen Müslüman ol Anayit
Ya ben olam Ermeni*

O gün öğretmen odasında kahkahalarla gülmüş, bu olayı konuşmama, unutmama kararı almıştık aramızda."⁸

Resim 2. Ünye Ermeni cemaatinin son temsilcileri Gülezyan ve Ahbap aileleri, 1960'lı yıllarda, piknikte. (Vahan-Margaret Ahbap aile albümünden. Fotoğraf, 10 Mayıs 2008'de, çiftin İstanbul-Kurtuluş'taki evine yaptığım ziyarette, çalışmalarımda kullanma izniyle, tarafıma verilmiştir.)

⁸ İrfan Işık, "Tehcir Olayı ve Ünyeli Ermeniler", *Şirin Ünye* gazetesi, 31 Ekim - 7 Kasım 2007, <http://unyezile.com/tehcir.htm> (ET:11.04.2014)

Cumhuriyet döneminde Ünye’de yaşayan üç Ermeni aileden birine mensup olan ve 10 Ocak 2010’da, 82 yaşında vefat eden Artin Nubar Gülezyan’la, 27 Mayıs 2008’de İstanbul-Kurtuluş’taki evinde görüşme imkânı buldum. Gülezyan, bu görüşmede, Ünye Anafarta İlkokulu’nda okuduğunu, çok başarılı bir öğrenci olduğunu, ancak Ermeni olduğu için sınıf arkadaşları tarafından dışlandığını anlattı. Arkadaşlarının, arkasından taş atarak ona Ermeni olduğu için küfür etmeleriyle daha fazla baş edememiş; ailesinin kararıyla, anne ve babasının yanından ayrılıp, eğitimi tamamlamak üzere İstanbul’a gelmiş ve bir daha Ünye’ye dönmemişti. Kendisine, çocukların arkadaşlarıyla dalga geçmek için her zaman bir sebep aradıklarını, benim de aynı ilkokulda okuduğumu ve arkadaşlarımın, kekeme olduğum için benimle de sık sık dalga geçtiğini söylediğimde, bana “Kekeme olmak, Ermeni olmak kadar kötü bir şey değildir” dedi. Gülezyan, ayrıca, ailesinden dinlediği bir hikâyeyi; 1915’te Ünye’de Ağavni isminde bir Ermeni kadının, çok yaşlı ve kimsesiz olduğu için Müslüman komşuları tarafından korunduğunu anlattı: Komşuları, tek başına yaşayan Ağavni’yi tehciye yollamazlar; evlerinin bahçesindeki bir su kuyusunda bir ay boyunca saklayıp, ona gizli gizli yemek verirler. Ölmekten ancak bu şekilde kurtulabilen Ağavni, hiç geçmeyen baş ağrılarına tutulur ve bu ağrılarla uzun bir süre yaşadıkdan sonra vefat eder. Ünye’de papaz olmadığı için, bazıları onu Müslüman âdetlerine göre gömmek ister, ancak tehciyeden dönmüş olan Ermeniler Samsun’dan apar topar bir papaz getirip, onun Hıristiyan olarak defnedilmesini sağlarlar.

Resim 3. Ünye Ermeni cemaati bir cenaze töreninde. (Vahan-Margaret Ahbap aile albümünden)

1915 Ermeni Tehciri ardından Hıristiyan Ermeni nüfusu kalmayan Ünye’de, tehcir koşullarına dayanamayacak kadar küçük olan çocukların, gizli olarak bazı ailelere veya komşulara, sonradan alınmak üzere, emaneten bırakıldığı bilinmektedir. Ancak, bu çocukların aileleri hiçbir zaman dönememiş, emanet bırakılan çocuklar Müslüman ailelerin yanında, Türk kültürüyle yetiştirilmiştir.⁹ Ünye’de, kendi ailemde ve tanıdığım bazı diğer ailelerde, bu şekilde büyütülmüş çok sayıda çocuk bulunmaktadır. Ünye’de anlatılan bir hikâyeye göre, tehciyeden yıllar sonra Ünye’ye dönen Ermeni bir kadın, beş yaşındayken orada bıraktığı kızı Arpi’yi bulur, onunla Ermenice konuşur, onu Fransa’ya götürmek ister ama Müslüman biriyle evlendirilmiş ve çoluk çocuk sahibi olmuş olan Arpi, Ünye’den ayrılmak istemez. Gözü yaşlı anne, kızını ve torunlarını öpüp koklar, eski komşularına ve Ünye’ye veda eder. Üç ay sonra Paris’ten gelen bir mektupla, yaşlı kadının Ünye’yi ve kızını sayıklayarak hayata veda ettiği bildirilir.

⁹ “Son Dualarını Edip Gittiler”, *Canik: Yöre ve Kent Kültürü Dergisi*, S.4, Ağustos-Eylül 2010, s. 58-59.

Resim 4. Ünye lokumu (yapan: Güzin Sarıkaya, 11 Mart 2014, Üsküdar, İstanbul)

Günümüzde, tehcir zamanında şehirde bırakılmış olan Ermeni çocukların çocukları ve torunları, çoğunlukla, anneleri ya da nineleri hakkında konuşmayı kesinlikle istememekte, çok azı ise bazı anılarını anlatmaktadır. Örneğin, babaannesi Ermeni olan birinin anlattığı şu anı son derece hüznüldür: *“Babaannem yalnız kaldığında bazen kendini unuttur, dalar, Ermenice şarkılar mırıldanırdı. ‘Sen ne söylüyorsun babaanne?’ diye sorduğumda, ‘Bunu bana küçük bir çocukken annem öğretmişti. Bahçenin içinde iki katlı bir evimiz vardı. Annem ve babam iki erkek kardeşimi alarak gittiler. Bana ‘Bekle, seni almaya geleceğiz’ dediler ama bir daha gelmediler. Bu türkü annemim türküsüdür. Onları çok özlediğim zaman bu türküyü söylerim’ diye ağlardı babaannem.”*¹⁰

Ünye’de halk arasında buna benzer başka hikâyeler de anlatılmaktadır. Bunlardan belki de en trajik olanı, Magdalena ve Angelena isimli ikiz kız kardeşlerin hikâyesidir: *“Terzi Bedros ve ailesi de Ermeni tehcirinde Ünye’den gönderilecekler arasındaydı. Ertesi günkü vapurla yola çıkacakları bildirildi. Beş yaşlarında ikiz kızları Magdalena ve Angelena hasta ve ateşler içinde yatıyorlardı. Soğuk bir kış günüydü. Angelena ertesi günü daha da ağırlaştı. Onu sonra gelip almak üzere, Türk komşularına bırakıp gittiler. Uzun yıllar gelip giden olmadı. Seksen yıl sonra bir gün Yalıkahvesi’ndeki bir evin kapısını çok yaşlı bir kadın çaldı. Kapıyı çalan kadın, kapıyı açan aynı yaşlarda ihtiyar kadına Ermenice ‘Sen Angelena mısın?’ dedi. Kapıyı açan yaşlı kadın birden sendeledi, düşmemek için tutundu. Kendine geldiğinde geleni içeri aldı ve kapıyı kapattı. Gelen, seksen yıl önce giden ikizlerden Magdalena idi. Hasta olduğu için götürülemeyen ve daha sonra gelip alınmak için Ünye’de bırakılan Angelena, yıllar içinde gelen giden olmayınca Türk aile tarafından yetiştirilmiş, Müslüman olmuş, evlendirilmiş, çocukları ve torunları olmuş, geçmişi silip unutmuştu.”*¹¹

Ünye’de halen yaygın olarak yapılan ‘Ünye lokumu’, un, şeker, yumurta ve yağın yanı sıra, isteğe göre yoğurt, kaymak ya da sütle hazırlanan, bir çeşit kurabiyedir. Ünye’de yaşayan Ermenilerin Paskalya zamanında yaptıkları bu kurabiye, bugün ‘Ünye lokumu’ olarak bilinmekle birlikte, özellikle Ramazan ve Kurban bayramlarında misafirlere ikram edildiğinden, ‘bayram lokumu’ olarak da adlandırılmaktadır. Bu pasta, büyük ihtimalle, 1915 yılında alınan tehcir kararı sonrasında hayatlarını kurtarmak ve yurtlarından uzaklaşmamak için Müslüman olan Ermeni kadınlar sayesinde bugüne kadar gelebilmiştir. Bu bağlamda, Fethiye Çetin’in biyografik çalışması *Anneannem*’de, bir arkadaşıyla yaptığı sohbette değindiği bayram anısına konu olan çörek ile Ünye’nin ‘bayram lokumu’ arasındaki ritüelistik benzerlikler, bu iki yiyeceğin birbiriyle ‘akraba’ olabileceğine işaret etmektedir: *“Biliyor musun, ben çocukken nenemle birlikte sizin eve gelmiştik. Anneannen çörek yapmıştı. Sizde bir süre oturup, anneannenin çöreğinden yedikten sonra, aynı gün Şašo İbrahim’in karısı Seher Teyze’yi ve Tadımlı Teyze’yi ziyaret ettik. O gün dikkatimi çeken, gittiğimiz bütün evlerde aynı çörekten ikram edilmesiydi. Diğer evlerdeki çörekler de sizde yediğimiz gibi mahlepli, üstü yumurtalı*

¹⁰ “Bu Türkü Annemin Türküsüdür”, *Canik: Yöre ve Kent Kültürü Dergisi*, S.4, Ağustos-Eylül 2010, s. 88-89.

¹¹ “Ünyeli Terzi Bedros”, *Canik: Yöre ve Kent Kültürü Dergisi*, S.3, Haziran-Temmuz 2010, s. 19.

ve çörek otluydu. Ben, farklı ikramlar beklerken aynı çöreğin çıkarılmasıyla hayal kırıklığına uğrasam da nenem, her gittiğimiz evde çörek yedi, çay içti. Yıllar sonra bu çörek ikramıyla ziyaret ettiğimiz evlerdeki ortak özellik dikkatimi çekti. Ziyaretlerine gittiğimiz, Şašo İbrahim'in karısı Seher Teyze Ermeni'ydi, Tadımlı Teyze ise anneannen gibi sonradan Müslümanlaştırılmıştı.”¹²

Bugün Ünye'deki Ermeni ve Rum varlığı birkaç ev ve kiliseden ibarettir. Mübadele sonrası Rum nüfusu tamamen yok olan şehre, tehcir sonrasında üç Ermeni aile gelmiş, ancak bir süre sonra onlar da Ünye'den ayrılmışlardır. Ünyeli Ermenilerin bir zamanlar Paskalya yortuları için yaptığı lokumların, Ünye mutfağı ve kültürünün bir parçası olarak yaşamaya devam etmesi önemlidir. Fethiye Çetin'in dile getirdiği gibi, Müslümanlaş(tırıl)mış kadınlar, torunlarından ve çocuklarından saklasalar da, bir geleneği kendi aralarında sessizce yaşatıyor, kutsal günleri unutmuyorlardı.¹³ Eskiden yalnız bayramlarda, evlerde hazırlanıp mahalle fırınlarında pişirilen bu lokumlar, bugün Ünye'deki fırınlarda ve pastanelerde de yapılan, Ünye'yi ziyaret edenlerden ilgi gören, turistik ve ticari açıdan önem taşıyan bir yiyecektir.¹⁴

Kaynakça

“Bu Türkü Annemin Türküsüdür”, *Canik: Yöre ve Kent Kültürü Dergisi*, S.4, Ağustos-Eylül 2010, s. 88-89.

“Son Dualarını Edip Gittiler”, *Canik: Yöre ve Kent Kültürü Dergisi*, S.4, Ağustos-Eylül 2010, s. 58-59.

“Ünyeli Terzi Bedros”, *Canik: Yöre ve Kent Kültürü Dergisi*, S.3, Haziran-Temmuz 2010, s. 19.

AKÇAM, Taner, ‘*Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*’: *Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

ÇETİN, Fethiye, *Anneannem*, Metis Yayınları, İstanbul 2007.

İŞİK, İrfan, “Tehcir Olayı ve Ünyeli Ermeniler”, *Şirin Ünye gazetesi*, 31 Ekim - 7 Kasım 2007, <http://unyezile.com/tehcir.htm> (ET:11.04.2014)

KÉVORKIAN, Raymond H.-Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, Çev: Mayda Saris-Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul 2012.

MİLDANOĞLU, Zakarya, “1915'in ‘Cansız’ Canları Aranıyor”, *Agos*, 22 Nisan 2011.

SAKİN, Orhan, *Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*, Ekim Yayınları, İstanbul 2010.

SARAFIAN, Ara (der.), *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, Gomidas Enstitüsü Yayınları, Princeton-Londra 2004.

SARIKAYA, Cafer, “Lokum Kaldı Yedigâr: Karadeniz'deki Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler ve Bir Lezzetin Direniş Öyküsü”, *Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler Konferans Tebliğleri*, Ed. Altuğ Yılmaz, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul 2015, s. 260-273.

SURMELIAN, Leon Z. *Soruyorum Size Hanımlar ve Beyler*, Çev: Zülal Kılıç, Aras Yayıncılık, İstanbul 2013.

Sözlü Tarih Görüşmeleri

Artin Nubar Gülezyan (27 Mayıs 2008) Kurtuluş, İstanbul.

Vahan-Margaret Ahbap (10 Mayıs 2008) Kurtuluş, İstanbul.

¹² Fethiye Çetin, *Anneannem*, Metis Yayınları, İstanbul 2007, s. 78.

¹³ Age, s. 79.

¹⁴ Cafer Sarıkaya, “Lokum Kaldı Yedigâr: Karadeniz'deki Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler ve Bir Lezzetin Direniş Öyküsü”, *Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler Konferans Tebliğleri*, Ed. Altuğ Yılmaz, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul 2015, s. 260-273.

Holokost Dönemi Çocukları

Arş. Görv. Ceyda FİDAN
Süleyman Demirel Üniversitesi / Isparta

Giriş

Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya, yoğun bir kargaşa dönemi içinde kaması, aşırı ideolojilerin ve ateşli politik liderlerin yükselmesini sağladı. Nasyonal Alman İşçi Partisi lideri Adolf Hitler, savaş borçları altında ezilen, ekonomik olarak çöküntü içerisinde olan, politik karışıklık ve muhtemel bir komünist işgali tehditleriyle karşı karşıya olan Almanlara çözümler vaat ederek 1933 yılında başbakan oldu. Hitler'e göre hem I. Dünya Savaşı'nda Alman yenilgisinin hem de ülkenin mevcut durum içindeki çöküntüsünün sorumlusu "Yahudi Sorunu" idi.

Hitler, sistematik olarak işlediği ideolojisiyle, önce Almanya'daki ardından da tüm Avrupa'daki ve hatta dünyadaki Yahudilerin yok olması gerektiğine inanmaktaydı. Bu ideolojinin işlendiği sürece ise "Holokost" denmektedir. Holokost (Holocaust) sözcüğü yunanca "bütün" anlamına gelen 'holos' ve "yanık" anlamına gelen 'kaustos'tan gelmektedir. Bütün halde "yakılarak yok edilmek" demektir. Nazilerin II. Dünya Savaşı'nda 6 milyon civarında Yahudi'ye yaptığı sistematik soykırımın tercih edilen adı olmuştur. Naziler kendileri, daha yumuşak bir tabir olan "Yahudi Sorunu'nun Nihai Çözümü"nü kullanmışken, "Shoah" (Şoa) Yahudiler tarafından kullanılan isimdir.¹

Holokost döneminden en çok etkilenen şüphesiz başlarına gelenleri dahi anlamayan, siyasi emellere kurban olarak verilen çocuklardı. Bu süreç 1933'de Hitler'in başa geçmesi ile başladı. 1939-1945 yılları içerisinde öldürülen toplam kişi sayısı 6 milyon civarında iken, öldürülen çocuk sayısının 1,5 milyon civarında olduğu muhtemel bir tahmindir. Kurulan kamplardan sadece Thereseinstadt'tan geçirilerek gettolara gönderildiği söylenen; fakat gerçekte toplama kamplarına sevk edilen 150.000 çocuğun sadece 100 tanesinin hayatta kalabildiğini düşünmek felaketin büyüklüğü hakkında fikir vermektedir.² Çocuklar sadece kamplara gönderilmekle kalmadı, Hitler'in amaçları doğrultusunda farklı yaşam koşullarında nefes almak zorunda kaldılar. Tüm hayatlarını etkileyecek genetik deneylerin kobayları oldular, partizan grupların çatışmalarında en ön sırada gönderildiler, kaçmayı başaranlar en ağır yaşam koşullarının geçtiği yerlerde nadiren bulabildikleri azınlıklarla hayatta kalmaya çalıştılar.

Hitler'in ideolojisinde "Yahudi Sorunu" diye tabii yer olsa da aslında katledilenler yalnızca Yahudiler değil, Çingeneler, ari ırktan olmayan Rus, Slav ve 200.000'den fazla psikolojik ya da bedensel engelli Alman ve onların çocukları da vardı.³

Önce Nazi'yi Yaratmak...

"Erkek ve kız bu çocuklar örgütlerimize on yaşında giriyor ve çoğunlukla ilk defa temiz bir hava soluyorlar; Genç Vatandaş'ta dört yıl geçirdikten sonra Hitler Gençliği'ne devam ederek orada da bir dört yıl geçiyorlar. . . Hâlâ tam bir Nasyonal Sosyalist olamadılarsa Çalışma Hizmeti'ne gidiyor ve altı, yedi ay orada eksiklerini tamamlıyorlar. Kafalarında hâlâ sınıf bilinci ya da sosyal statü kalmışsa, Wehrmacht (Alman Silahlı Kuvvetleri) bunun halledecektir".⁴

¹ <http://www.projetaladin.org/holocaust/tr/holokost-tarihi/holokost-temel-bilgiler/what-is-the-holocaust.html> (ET:25.04.2015)

² George Eisen, *Soykırım Yıllarında Çocuklar ve Oyun Holokost'un Gölgesindeki Oyunlar*, çev. Berkay Orhaner, Phoenix Yayınları, Ankara 2014, s. 23.

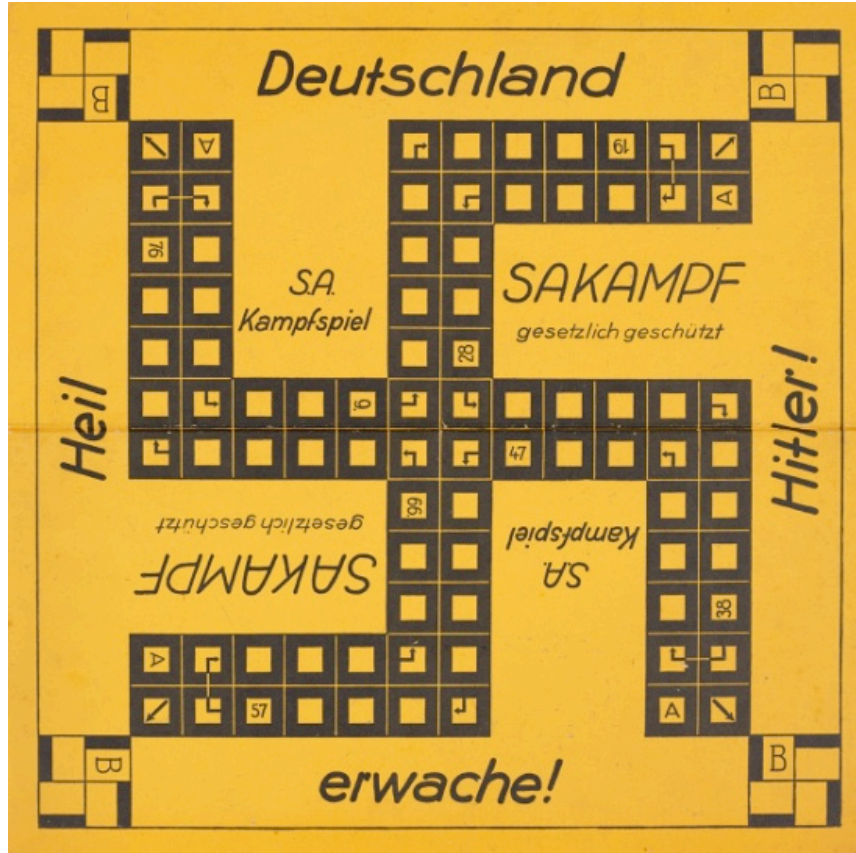
³ <http://www.projetaladin.org/holocaust/tr/holokost-tarihi/holokost-temel-bilgiler/what-is-the-holocaust.html> (ET:24.04.2015)

⁴ <http://www.usmmm.org/wlc/tr/article.php?ModuleId=10007820> (ET:20.04.2015)

Nazi lideri Adolf Hitler'in 1938 yılında yaptığı bu konuşma, çocuklar üzerinde yapılan baskıyı açıkça göstermektedir. Çocukları "ağaç yaşken eğitir" felsefesine dayanarak, daha on yaşında, saf, ari Alman ırkı olduklarını, diğer ırklardan üstün olduklarını ve Nazi Partisi'nin ideolojisini tüm dünyaya yaymaları gerektiğini öğretmeye başladı. İlk önce 1933 yılından itibaren Alman çocuklarını Nazi Partisi'nin gençlik koluna üye yapmaya başladı. 1933 başlarında 50.000 civarında üyesi varken, yıl sonuna doğru üye sayısı 2 milyonu geçti.⁵

Partinin ideolojisini aşılama hizmeti okullarda da görülmekteydi. Okul ders kitaplarından oyunlarına kadar her yerde Nazi ideolojisi hâkimdi. Sınıflarda ve Hitler Gençliği'nde eğitimin hedefi ırk bilincine ulaşmış, itaatkâr, fedakar, Führer ve Vatan için ölmeye hazır Almanlar yetiştirmekti. Adolf Hitler'e bağlılık Hitler Gençliği eğitiminin en önemli özelliği idi. Üyelik başlangıcı için Alman gençler onun doğum gününü (20 Nisan) ulusal bir bayram olarak kutlamaktaydılar. Alman gençleri geleceğin askerleri olarak Hitler'e sadakat yemini etmekte, ulusa ve liderine hizmet etmeye söz vermektedirler.

Derslerde oynatılan akıl oyunlarından biri, Nazi sembolü açıkça görülmektedir. (Resim :1)

Derslerde Alman halkı sürekli yüceltilirken, diğer halklar küçümsenmekte ve "kendi kültür ve medeniyetini oluşturamayan parazitler, gayrimeşru halklar"⁶ olarak anlatılmaktaydı. Din ve ırk olarak saf Alman olmayan tüm öğrencileri kötüleme, hor görme gibi davranışlar, okul içerisinde yaygınlık kazanmaktaydı. Hatta bu tür davranışlar geliştirilmesi için Alman çocukları teşvik edilmekteydi.

⁵ <http://www.usmmm.org/wlc/tr/article.php?ModuleId=10007820> (ET:20.04.2015)

⁶ <http://www.usmmm.org/wlc/tr/article.php?ModuleId=10007820> (ET:20.04.2015)

*Nazi dönemi okul ders kitaplarından iki sayfa (Resim:2) ilk sayfanın çevirisi:
Bugün kutlama günü-Bayrakları sallayarak-Renkler açık-Evden eve-İnsanlara çağrı- Yaşa Hitler!*

Nazi fikirlerinin Alman gençliğine yayılmasında okullar önemli bir rol oynadı. Sansür memurları bazı kitapları okullardan kaldırırken, Alman öğretmenler öğrencilere Hitler sevgisini, devlet otoritesine itaati, militarizmi, ırkçılığı ve Yahudi karşıtlığını öğreten yeni kitaplar yazdı. Okulun ilk günlerinden itibaren Alman çocuklara Adolf Hitler kültü aşılanıyordu. Hitler'in portresi sınıflarda standart bir demirbaş olmuştu. Kitaplarda sık sık Alman liderini ilk kez gören bir çocuğun heyecanı tasvir edilmekteydi. Çocuklar için hazırlanan masa oyunları Alman gençliğine ırkçı ve siyasi propagandayı sunmanın başka bir yoluydu. Oyunlar da çocuklara militarizmi aşılama propaganda aracı olarak kullanılmaktaydı.

Kanuni İmha Süreci

Holokost süreci Hitler'in başa geçmesinden daha önce, hukuksal çerçevede Avrupa'da başladı. Yürürlüğe konan kanunlar hem yetişkinleri hem de çocukları etkilemekte, yaşam koşullarını kökten değiştirmekteydi. Kanunlar saf Alman ırkı hariç tüm Yahudi, Sinti ve Roman (Çingene) ırkı üzerinde uygulanmaktaydı.

Modern Almanya'da Sintilerin ve Romanların uğradıkları zulüm, Nazi rejiminden çok önceki zamanlara dayanmaktaydı. Weimar Anayasası 109. Maddesine göre Çingenerler eşit ve tam vatandaşlık hakkına sahip olmalarına rağmen; özel ve ayrımcı kanunlara maruz kalmışlardı. 16 Temmuz 1926'da, Bavyera Kanununda, 'Çingenerler; "berduşlar ve tembellik yapanlar" olarak tanımlandı ve bu doğrultuda devlet tarafından sistemli bir şekilde kayıt altına alındılar. Bu yasa ile Çingenerlerin göçebe hayat sürmeleri yasaklanırken, düzenli olarak çalıştığını ispat edemeyenler, iki yıl boyunca çalıştırılmak üzere kamplara gönderilmekle tehdit edildiler. 1929 yılında bu yasa ulusal bir norm haline geldi. 1933'te Hitler iktidara geldiğinde, Çingene karşıtı yasalar geçerliliğini korumaya devam etti. Bir anda uygulamaya konulan yeni Nazi Almanya'sı vizyonu içinde Aryanların en üstte; Yahudi, Çingene ve diğer siyah ırkların da alt kademelerde yer aldığı ırksal bir hiyerarşi geliştirildi. Nazi rejimi, Almanya'daki Sinti ve Romanları etkileyecek olan yasaları kısa sürede uygulamaya koymaya başladı. 1933 Temmuz'unda yürürlüğe konan "doğuştan kusurlu yeni doğanların engellenmesi" yasası altında Nazi doktorları, insanların rızası olmaksızın sayısız Çingene,

yarı Çingene ve karışık evlilikten doğan Çingene kısırlaştırdı. Benzer şekilde 1933 Kasım'ında "tehlikeli ve daimi suçlara karşı" çıkarılan yasada; polis; fahişe, dilenci, alkolik ve evsizlerin yanı sıra Çingene de tutuklandı.⁷

Yahudilerin ve bazı diğer grupların vatandaşlık ve ekonomik haklarını ortadan kaldırmayı hedefleyen bir dizi Nazi kanunu yürürlüğe girdi. Bu kanunların çocukların hayatı üzerinde çok ciddi bir etkisi oldu. Yahudi öğrencileri etkileyen ilk kanunlardan biri 25 Nisan 1933 tarihli "Alman Okulları ve Üniversitelerinin Aşırı Kalabalık Olmasını Engelleyici Kanun"du. Bu kanun, okullardaki Yahudi çocuk sayısının, toplam öğrenci sayısının %1,5'ini aşmasını kısıtlamaktaydı. Başlarda, Yahudi savaş malullerinin çocukları ile ebeveynlerinden biri Yahudi olmayan çocuklar bu kanunun dışında tutuldular. Yahudi çocukların halka açık olan birçok yere girmelerini engellendi, parka veya yüzme havuzuna gitmek gibi günlük etkinlikler yasaklandı. 1935'ten sonra yakın arkadaşları birdenbire okullarındaki Yahudilerden uzaklaşmaya, bazen de düşmanca davranmaya başladılar. Bu tavırları aslında sadece Yahudi çocuklarına karşı değil, genel olarak bedensel ya da zihinsel engelli olan, saf alman olmayan ve Çingene olan diğer çocuklara karşı da yapıldı. Alman çocuklarının Nazi gazetesi *Der Stürmer*'e yolladığı mektuplar Yahudi, Çingene ve engelli sınıf arkadaşlarına karşı besledikleri utanç verici aptallık ve fanatizm karışımını ortaya koymaktaydı. Bu çocuklar, Alman okullarında "biyoloji" sınıfında "aşağı" ırk olarak tanımlanarak utandırılmaktaydı. 15 Kasım 1938'de Alman Yahudi çocukların Alman okullarına devamı bütünüyle yasaklandı.⁸ Ardından ise sistematik olarak "imha" geldi.

15 Eylül 1935, Nuremberg Irk Kanunu'nda (Alman kanını ve Irkını koruma ve Reich vatandaşlık kanunlarına) Almanya'da, ari ırktan olmayanların ari ırktan olan Germen ve Nordiklerle (İskandinav) evlenmeleri yasaklandı.⁹ Açıkça belirtilmemiş olsa da, bu yasaları yorumlayanların görüşü Çingene de, Alman kanından olmayan, ırksal açıdan dışlanmış diğer yabancılar ile (Yahudiler ve Siyahiler) aynı gruba dâhil edildiği yönündedir. Yahudiler gibi, Çingene de sivil haklardan mahrum edilmiştir.

1936 Haziranında, Münih'te "Çingene Belasıyla Mücadele" ofisi açıldı. Bu ofis, Çingene ile ilgili "milli bilgi bankası" olma görevini üstlendi. Bu doğrultuda, İçişleri Bakanlığı talimatıyla Berlin Polis Birimi'ne Çingene tutuklama yetkisi verildi. Böylelikle Berlin Olimpiyatları'nda ev sahibi olan şehrin görüntüsü Çingene yüzünden bozulmayacaktı. Polis 600 Çingene tutuklayarak Berlin'e bağlı Marzahn bölgesinde kurulan Çingene toplama kampına (Zigeunerlager) kapattı. Marzahn, Berlin'in kenar mahalle mezarlığına ve lağım merkezine yakın bir bölgedir. Kampta sadece 3 su pompası ve 2 tuvalet bulunuyordu. Kalabalık ve sağlıklı koşullar salgın hastalıkların artmasına neden oldu. Kampı polis ve polis köpekleri muhafaza ediyordu. 1930'larda belediyelerin girişimiyle benzer "Zigeunerlager", Cologne, Düsseldorf, Essen, Frankfurt ve diğer Alman şehirlerinde kuruldu.

Mart 1938'de Almanya, Avusturya'yı Reich'a dahil edince, Nuremberg yasaları Avusturya Çingeneğine uygulanmaya başlandı. İki özel hapis kampı açıldı; bunlarda biri Ekim 1939'da Salzburg'da, 80-400 arası Çingene için, diğeri ise Kasım 1940'da 4.000 Çingene için Avusturya'nın Doğu Macaristan sınırı olan Lackenbach'ta kuruldu. Lackenbach'taki şartlar savaş sonuna kadar vahşice devam etmiş ve birçok insan öldürülmüştür. Her iki kampta da Çingene zorla çalıştırılmıştır. Ayrıca bu kamplar Çingene, Nazi imha ve ölüm kamplarına sevk etmek üzere kayıt ve toplama kampı olarak işlev görüyordu.

Aralık 1937'de çıkarılan "Suç Önleme" kararnamesi polisin Çingene toplamasına bahane sağladı. Haziran 1938'de 1000 Almanyalı ve 1000 Avusturyalı Çingene; Buchenwold, Dachau, Sachsenhausen ve Lichtenburg (bu kamp sadece kadınlar içindi) toplama kamplarına sürüldü. Bir yıl sonra binlerce Çingene; Mauthausen, Ravensbrack, Dachau ve Buchenwald'taki toplama kamplarına gönderildiler. Bu kamplarda mahkûmlar çeşitli şekil ve renklerde işaret takıyorlardı; bu da kamptaki muhafız ve görevlilerin mahkûmların sınıfını ayırt etmesini sağlıyordu. Çingene "asosyal" manasına gelen üçgen biçiminde siyah yama takıyorlardı. Yeşil üçgen yama ise suç işlemiş Çingene sembolüydü. Bazen de "Z" harfi ile sınıflandırılıyorlardı. Psikaytr Dr. Rober Ritter, Çingene üzerinde kalıtsal ve genetik araştırmalar yapıyordu, Sinti ve Romanların polis tarafından tutuklanmasında öncelikli rol oynadı. Ritter 1936'da önce Sağlık Bakanlığı'nın daha sonra da Polis

⁷ <http://www.rodinata.org/2014/09/romanlar-ve-sintiler-nazi-doneminin-kurbanlari/> (ET:24.04.2015)

⁸ <http://www.projetaladin.org/holocaust/tr/holokost-ve-cocuklar.html> (ET:26.04.2015)

⁹ Sefa M. Yürükel, *Soykırımlar Tarihi I Batının İnsanlık Suçları*, Near East Publishing, Mersin 2005, s. 90.

Merkezi'nin araştırma bölümü başkanı oldu. Ritter ve yardımcıları 1938'de ; "Çingene Belasıyla Mücadele" merkezi ile birlikte Almanya ve Avusturya'daki tüm Çingeneleri ırksal olarak kategorilendirmek için Berlin'e taşındı.¹⁰

Rittler'in yaptığı biyolojik-ırksal Çingene çalışması büyük ihtimalle "Çingene Belasıyla Mücadele" yönergesine tavsiyede bulunan Heinrich Himmler'in "ırk temelinde Çingene sorununun toptan halledilmesi" projesine dayanıyordu. Rittler, Reich sınırlarında yaşayan altı yaş üstü tüm Çingenelerin kayıtlarını düzene soktu ve bu sınıflandırmayı yaparken 3 ırksal grup kullandı: Çingeler, kısmen Çingener ve göçebe olup Çingene gibi hareket edenler. Büyük güvenlikli arındırılmış Alman İmparatorluğu'nun yaratılmasından sorumlu olan Himmler, Devletin amacının "Alman ulusunun Çingenelikten fiziksel olarak arınması" için Alman milletinin homojenliğini korumak ve müdafaa etmek olduğunu belirtti.¹¹

Hem Yahudiler hem de diğer insanlar için izlenen politika aynıydı; sistematik imha. Bu politikayı da ayrıntılı kanunlarla gerçekleştirdiler. Üstün ırk yaratma projeleri kapsamında, binlerce çocuğu "kanunen" ailelerinden kopardılar ve zor bir yaşam mücadelesi vermeye zorladılar.

Gettolarda Çocuk Olmak

"Getto" terimi Venedik'te 1516'da oluşturulan, Venedikli yetkililerin şehrin Yahudilerini içinde yaşamaya zorladıkları bir Yahudi mahallesinin adından gelmektedir. Yerel kent yetkililerinden Avusturya İmparatoru V. Charles'a kadar çeşitli yetkililer, 16. ve 17. yüzyıllarda Yahudiler için Frankfurt, Roma, Prag ve diğer şehirlerde gettolar oluşturma emri verdiler.¹²

Gettolar, özellikle Doğu Avrupa'nın kendine özgü kurumlarıydı. Hatta her getto kendi içerisinde farklı birer yönetim gibi hareket ettiği için, tamamen farklı yaşam şartlarına sahipti.¹³ II. Dünya Savaşı sırasında gettolar, Almanların kentsel bazen de bölgesel Yahudi nüfusunu bir araya topladıkları ve onları sefil koşullarda yaşamaya zorladıkları, genellikle dışarıya kapalı olan şehir semtleriydi. Üç tip getto vardı: kapalı gettolar, açık gettolar ve imha gettoları. Her getto kendi iç yönetim ve güvenlik birimine sahipti. Ancak bu güvenlik timleri doğal olarak Hitler'in adamlarından oluşmaktaydı. Gettoların kapılarında Alman ve Polonyalı polisler nöbet tutmaktaydı.¹⁴

Polonya'daki en büyük getto 1,3 mil kare alana 400.000'den fazla Yahudi'nin sıkıştırıldığı Varşova gettosuydu. Diğer başlıca gettolar Lodz, Krakow, Bialystok, Lvov, Lublin, Vilna, Kovno, Çestokova ve Minsk şehirlerinde kurulmuştu. On binlerce Batı Avrupalı Yahudi de doğudaki gettolara gönderildi.¹⁵ Gettolar, Yahudileri Yahudi olmayan nüfustan ve diğer Yahudi topluluklarından ayırarak soyutladılar. Bu soyutlanmadan ve farklı yaşam tarzından en çok etkilenen çocuklardı. Nazilerin proje planlarında Yahudi çocukları için özel bir tasarım vardı. Almanların mantığına göre Yahudiler, çocukları da dâhil olmak üzere, ideolojik bir gereklilik olarak yok edilmelidir. Gettolarda ve toplama kamplarında gençlere nasıl davranılması gerektiği bu inancın bir ürünü olarak şekillenmişti. Tüm ırk, özellikle "Yahudi halkının biyolojik kökenleri", hamile kadınlar ve gençler yok edilmek zorundadır.¹⁶ Böylece "Yahudi sorunu" çözümlenmiş olacaktı. 1937'den itibaren fiilen başlayan "ari ırk" oluşturma ve "bozuk olanları temizleme" projesi, önce Yahudi ve Çingene çocuklarının gettolarda toplanıp, kitleler halinde imha edilmesi ile başladı.

¹⁰ Sybil Milton, "Gypsies and The Holocaust", Society for History Education, The History Teacher, Vol. 24, No. 4, August, 1991, s. 376-382. <http://www.jstor.org/stable/494697> (ET:24.04.2015)

¹¹ <http://www.rodinata.org/2014/09/romanlar-ve-sintiler-nazi-doneminin-kurbanlari/> (ET:26.04.2015)

¹² <http://www.usmmm.org/wlc/tr/article.php?ModuleId=10005059> (ET:24.04.2015)

¹³ George Eisen, *age*, s. 26.

¹⁴ Alana M. Morrisette, "The Experiences of Women During the Holocaust", s. 4. <http://www.jhcwc.org/morrisette2004.pdf> (ET:24.04.2015)

¹⁵ <http://www.usmmm.org/wlc/tr/article.php?ModuleId=10005059> (ET:24.04.2015)

¹⁶ George Eisen, *age*, s. 39.

İşgal altındaki Doğu Avrupa'da yer alan gettoların bir kısmı 1941-1942(Harita:1)

Öncelikle, gettoda bulunan çocuklar, sert ve kötü koşullara sahipti. Sırtlarına yapıştırılan sarı yıldızlar ile herkesten soyutlanmış olarak yaşamaktaydılar. Bir dairede 2-3 hatta daha fazla aile ile bir arada yaşamak zorundaydılar. Sıhhi tesisat çöktüğü için, dışkılar çöplerle birlikte dışarı atılmaktaydı. Yiyecek ve içecek kaynakları kısıtlandı. Ailelerinin geçim kaynaklarına el konduğu için, ya dilenerek ya da çalarak karınlarını doyurmaktaydılar. Almanlar, çok az miktarda yağ, patates ve ekmeğe almalarına izin vermektedir. Kış için yakıt neredeyse yok denecek kadar azdı. Bu bölgelerde, açlık, hastalık ve soğuktan yüzlerce çocuk kendiliğinden ölmekteydi. Sağ kalanlar ise çoğunlukla yetimdi. Bu yüzden pek çok çocuk kendinden küçük çocuklara bakmak zorunda kalmaktaydı. Yetersiz beslenmeye bağlı olarak küçük çocukları yürütmesi, gelişmesi ve konuşması da gecikmekteydi, daha büyüklerinin ise büyümesi resmen durdu.¹⁷

Varşova Gettosu'nda dilenen çocuklar (Resim:3)

Çocuklar hayatta kalmak için uyanık olmak ve bir işe yaramak zorundaydılar. Varşova gettosundaki küçük çocuklar bazen getto duvarındaki dar aralıklardan emekleyerek geçerek, ailelerine ve arkadaşlarına yiyecek çalmada yardımcı oluyordu. Bunu büyük bir risk olarak yapıyorlardı. Çünkü yakalanan kaçakçılar şiddetle cezalandırılıyordu. Birçok genç, gettolarda yetişkinler tarafından

¹⁷ George Eisen, *age*, s. 85.

düzenlenen derslere katılarak eğitimine devam etmeye çalışıyordu. Bu tür dersler Nazilere karşı gelerek, gizli olarak yapıldığından, öğrenciler yakalanmamak için gerektiğinde kitaplarını giysilerinin içine saklamayı öğrenmişti.

“Sokaklar açlıktan ölmek üzere olan çocukların nafile çığlıklarıyla inliyor. İç çamaşırları, giysileri, ayakkabıları olmayan çocuklar sızlıyor, yalvarıyor, bağırıyor, inliyor, soğuktan titriyor... Zarar görmüş, bilinçleri yarı yarıya kapanmış çocuklar, açlıktan baygınlık geçiriyor. Tastamam bir yetişkine dönüşmek zorunda kalmış bu çocuklar, henüz beş yaşındayken yaşıyor olmaktan yorulmuşlardı.”¹⁸

Sadece Yahudilere ayrılmış olan ve bir anlamda cehennem kapısına benzetilen gettolar, çocuklar için kamplara giden bir geçitti. Gettolarda oyun oynamaya hakkı yoktu. Tüm oyun parkları kaldırılıp, çocukların hayal dünyaları harabeler arasına sıkıştırıldı. Daha kötüsü tüm gettoların demir tel örülü sınırları vardı.

Lodz gettosunda tel örgünün diğer tarafındaki çocuklarla oyun oynayan bir Yahudi çocuğu (resim:4)

Gettodan kamplara götürülmek üzere toplanan çocuklar (Resim:5)

¹⁸ George Eisen, *age*, s. 25.

Gettolarda, Hitler'in imha planı en açık şekilde uygulanmaktaydı. Hitler'in SS olarak bilinen Koruma Timleri, sokak sokak gezip, keyiflerine göre Yahudi ve Çingene çocuklarını öldürebilmekteydiler. Aşağı ırktan olan tüm çocuklar, gettoda bulunan Hitler'in timleri için eğlence kaynağı idi. Sadece zevk için kadınlara türlü işkenceler ve tecavüzler edilip öldürebilmekte, çocukların ve yaşlıların bazı vücut uzuvları kesilerek, sadistçe davranışlara maruz kalmaktaydılar.¹⁹

Gettolarda, "aşağı ırk"tan doğar doğmaz öldürülen ya da anne karnındayken annesi ile birlikte öldürülen çocuk sayısı 3.000'ler civarındaydı. Bu bebekler ancak gizli olarak yapılan evliliklerden ve yine hamilelik sürecini gizli olarak devam ettiren annelerdendi. Çünkü Nazi planı nüfusun kontrolü konusunda oldukça kapsamlı çalışmaktaydı. Yahudi, Çingene ve diğer aşağı ırkların nüfusunu azaltmak için, cinsiyete göre nüfus ayrıştırılıp, evlilik yasakları, zorunlu kürtajlar ve en son olarak kısırlaştırma yöntemleri yasallaştırıldı. Örneğin, Litvanya'daki Siaulai gettosunda, zorunlu kürtaj emreden karnameler birkaç hafta içinde yürürlüğe girip, uygulandı. Fakat tam bir sonuç alınmayınca daha kötüsü yapıldı. SS'in herhangi bir çocuk doğumu gerçekleştiğinde, çocuğun, annesinin ve tüm ailesinin öldürülmesini emreden kararlar yürürlüğe kondu. Ardından Yahudi kadınlarının getto hastanelerinde doğum yapmasına izin verilmedi. Hatta belli bir tarihten sonra özel evlerde dahi doğum yapmaları yasaklandı. Doktorların, hemşirelerin ve ebelerin hamile kadınlara yardım etmesi de en sert cezalarla desteklenerek yasaklandı. Bu yasaklar sürece hızlı bir şekilde etki etti ve çalışacak durumda olmayan tüm hamile kadınlar, bebekler ve çocuklar, güvenlik güçleri veya onların hesabına çalışan kiralık kişiler tarafından öldürüldü. Nazi yönetiminin iki tür mecburi kısırlaştırması vardı: biri yemeklere gizlice konan zehirli kimyasallar şeklinde idi. Bu kimyasallar acı, iç kanama, kaşıntı, ağızda kayma ve uzun süren ızdıraplara sebep olmaktaydı. İkincisi ise x-ray ışınları ile kadınların cinsel uzuvlarını yakmaktı. Her iki method da kadınların kısırlaştırılması ve doğurganlık özelliklerini kaybedip, kadınlıklarını da kaybetmelerine sebep oldu.²⁰

Gettolarda, sistematik ölümlerin en olağan şekilde gösterildiği yerlerdi. Çünkü her ölüm için bahane vardı, ya çalışmayacak kadar küçüktüler, ya da kendiliğinden hastalıktan, açlıktan veya soğuktan ölmekteydiler.

19 Eylül 1941 tarihinde gettoda açlıktan ölen bir çocuk (resim:6)

Bundesarchiv, Bild 1011-134-0771A-30
Foto: Zermín | Mai 1941

Gettolarda bulunan yetişkinlerin sürekli ve gruplar halinde imha ya da ölüm kamplarına götürülmeleri dolayısıyla, gettolarda çocuk sayısı daha fazlaydı. Örneğin Varşova gettosunda 150.000'den fazla nüfus vardı ve bu sayı neredeyse tam nüfusun 1/3'üne yakındı. Onların da 1/3'ü 15

¹⁹ Alana M. Morrisette, *agm*, <http://www.jhwc.org/morrisette2004.pdf> s. 5. (ET:24.04.2015)

²⁰ *Agm*, s. 5. <http://www.jhwc.org/morrisette2004.pdf> (24.04.2015)

yaşın altındaydı. İşgal altındaki Avrupa’da bulunan gettolara bakıldığında, bu sayı katlanarak artmaktaydı ve sokaklar yetim çocukların cansız bedenleri ile kaplanmaktaydı.

Saklanan çocuklar için hayat daha zordu. Birçok aile hem zulüm gören aileleri hem de yetim kalan çocukları saklayıp, ellerinden geldiğince bakımlarını üstlenmekteydi. Fakat bu bakımlar evlerin bodrum katlarında, sığınaklarda olmaktaydı. Çocuklar, henüz küçük yaşta olanlar bile yakalanmalarının hem kendileri hem de aileleri için çok kötü sonuçlar doğurabileceğinin farkındaydı.²¹

Aşağı ırktan olan ailenin babası, tespit edildiği zamandan itibaren bir bahane ile bazen de bahaneye gerek duyulmaksızın ya işçi kampına ya da ölüm kampına gönderilirdi. Bu defa aile reisliği görevini üstlenmek, evin en büyük çocuğuna düşerdi. Gönüllü olarak işçi kampına veya getto atölyesine giden çocukların sayısı oldukça fazlaydı. Ancak oralarda da “iş kazası” ya da iş yapmak için yeterince güçlü değil gibi bahanelerle kısa süre sonra öldürülürdü. Sağ kalanlar ise büyük bir övünç ve umut kaynağı olmaya başladı. Nitekim onlar özellikle Yahudilerin gettolardaki artan birliktelik duygularının kaynağıydılar.

Tüm bu kötü koşullar içerisinde, çocukların değerini anlayan ve onları “gelecekleri” olarak gören yetişkinler, çocuklarının daha iyi yaşam şartlarına sahip olmaları için kolları sıvadı. Eğlence, eğitim, sağlık ve yaşama hakkı elinden alınmaya çalışılan çocukları korumak için özellikle Yahudiler bir araya gelip vakıf ve dernekler kurdular. Gettolarda önce mali kaynak arayışına giriştiler. Bulabildikleri ile yeme-içme ihtiyaçları karşılanmaya çalışıldı. Oyun parkları inşa etmeye çalıştılar.

“çocukların Ayı” fikri ortaya atılarak, büyük bir çocukları kurtarma ve koruma projesine girişildi. Ancak 1941 yılı Kasım ayında başlatılan proje, Ağustos 1942’de toplu sürgünlerin başlatılması ile başarıya ulaşmadan suya düştü.²² Her gettonun kendine ait yaşam şartları mevcuttu. Bazı gettolarda kimsesizler evinden annesi babası çalışan çocuklar için çocuk bakım evlerine kadar farklı kurumlar bulunurken kimileri sadece ölüm kamplarının bir alt kademesindeydi.

Toplama kamplarıyla karşılaştırıldığında gettolarda ve bazı gezici kamplarda, en azından daha özgür davranışlara müsaade vardı. Gettolar, buldukları şehrin en harap olmuş noktalarında maksatlı bir kötülükle işletilen, fiziksel ve estetik olarak ürkütücü ve konuksever olmayan yerlerdi. Vilna gettosunda kalan bir çocuğun şu sözleri çocukların gerçek dünya ile baş edebilmesini ve dünyayı anlayabilmelerini sağlayan yarattıkları rüyalar âlemi hakkında bilgi vermektedir:

“Soğuk ve mutsuz küçük getto sokaklarında koşuyorum... Olabildiğince hızlı uykuya dalmaya çalışıyorum, çünkü uyurken rüya görürsün ve rüyalarda uyanırken hayal edebileceğinden daha tatlı umutlar bulunur.”²³

Getto kampında çalışan bir çocuk (Resim:7)

Ölüm Kamplarına Gitmek...

Gettolardan sonra en ölümcül yerler toplama kampları ya da ölüm kampları olarak geçen bölgelerdi. Gettolardan daha farklı olarak etrafi daha keskin çizgilerle çizilmiş, kuralları ve cezaları

²¹ George Eisen, *age*, s. 53-54.

²² *Age*, s.50-59.

²³ George Esien, *age*, s. 60-61.

oldukça katı olan ve artık çıkışın olmadığı yerlerdi. Amacı, işgal edilen bölgelerdeki istenmeyen kişileri zorunlu olarak çalıştırmaktı. Ancak Naziler için, onları ve ideolojilerini tehlikeye atan düşmanlarını kitlesel olarak imha etmek için kurulmuş kamplardı.

Yaşam koşulları gettolardan daha aşağıdaydı. Sadece üst üste yatakların olduğu, tuvalet ve banyoların olmadığı koğuşlarda, yüzlerce insan bir arada kalmaktaydı. Kıyafetler tek tip çizgili pijamalar şeklindeydi. Kadın, erkek, çocuk fark etmeksizin herkesin saçları kazıtılmaktaydı.

Sürgün edilenlerin kaldığı bölümler hariç, kamplardaki bölümler tıbbi deney laboratuvarları, fırınlar, gaz odaları, yatakhane, mutfak, bazılarında ötenazi merkezleri ve esirlerin çalıştırıldığı çeşitli kısımlardan oluşmaktaydı.²⁴

Ölüm kampına getirilenlerden ilk önce yaşlılar ve bedensel engelliler “işe yaramaz” diye doğrudan gaz odalarına gönderilip, öldürmekteydi. Diğer kitlesel imhalar ise sırayla ve zamanla gerçekleşmekteydi.

Kamplarda, her türlü inanişe ve etnik gruba ait insan bulunmaktaydı. Ari ırktan olmasına rağmen, eğer bir Alman sakat ya da hasta ise yahut eşcinsel ise hatta sadece Nazi ideolojisine karşı ise bile yine sonu gaz odasıydı. Öjenik hareket için, Alman toplumu içerisinde akıl hastaları, sakatlar, doğuştan körler ve kalıtsal hastalığa sahip olanları özel sterilizasyon merkezlerinde toplayıp, imha kamplarında Naziler tarafından yok edilmekteydi.

Ölüm kamplarına yolculuk eden ilk tren 4 Ağustos 1942’de Belçika’dan Auschwitz’e yol aldı. Trende 998 kişi vardı ve bunların 140’ı 16 yaşın altındaki çocuklardı. Sadece 7 kişinin bu ilk tehcirden hayatta kaldığı bilinmektedir.²⁵ Bu sadece durumun ciddiyetini anlatmak açısından bir örnektir.

Kamlara götürülen çocuklar, kampın katı kurallarına uymak zorundaydı, çünkü kendileri de içinde buldukları tehlikeli konumun farkındaydılar; ellerinden geldiği kadar kendilerini kamp içerisinde görünmez kılmaya ve kurallara uymaya çalışmaktaydılar.²⁶ Kuralları bozanın cezası kesinlikle ölümdü. Çocuklar ağır yükler altında çalıştırılmakta, deneylerde ve başka işlemlerde kullanılmayacak olanlar bazen iş kazası bahanesi ile bazen de bahane sunulmaksızın topluca gaz odalarına götürülerek öldürülmekteydi.

Ancak, yetişkinler gibi çocukların da tek seferde öldürülmemesi de bir tür yıldırma politikasıydı. Ertelenen infazlar, bir cömertlik göstergesi değildi, anında infaz edilmeyenler, ölümlerinden önce sadece geçici bir rahatlık elde etmekteydi. Öldürme işlemleri sırasındaki gecikmeler, özellikle çocukları hedef alan düzenli açlığın sonucu ortaya çıkan ölümler nedeniyle önemsizleşmekteydi. İşgal edilen bölgelerde ari ırk olmayanların mallarına el koydular, halkı kol bantları ve sarı yamalarla tanıştırdılar, kırsal alanlar veya küçük yerleşim bölgelerinden, geniş nüfus merkezlerine ve toplama kamplarına zorunlu göçü başlatarak milyonlarca insanı ihraç ettiler.²⁷ İşte tüm bu psikolojik ve fiziksel tramvaya maruz kalmış insanları bir anlamda ölüm kampına hazırladılar. Çocuklar da bu ortama hazır olarak sessizce kendi ölüm vakitlerinin gelmesini beklemekteydi.

Buchenwald Nazi kampı'nda yatakhane (Resim:8)

²⁴ <http://www.history.com/topics/world-war-ii/the-holocaust> (08.05.2015)

²⁵ Charlotte Decoster, *Jewish Hidden Children in Belgium During The Holocaust: A Comparative Study of Their Hiding Places at Christian Establishments, Private Families, and Jewish Orphanages*, (Master Degree Thesis), University of North Texas, USA, 2006, s. 12.

²⁶ George Eisen, *age*, s. 45.

²⁷ *Age*, s. 46.

Sağlıklı olan çocuklar, hemen öldürülenle kıyaslandığında oldukça şanssızdı. Çünkü Nazilerin tıbbi deneyleri için hali hazırda kobaylardı.

Yetişkinler üzerinde yapılan deneyler genel olarak Alman Silahlı Kuvvetleri'nin gelişmesini sağlamak adına yapılırken, çocuklar üzerinde yapılan deneyler genetik ve moleküler biyoloji alanında yaygınlık göstermekteydi. Doktorlar için öncelikli amaç arı ırk yaratabilmek ve var olanları korumak idi.

Çocuklar üzerinde deney yapan başlıca Nazi doktoru Josef Mengele'dir. Mengele, 1943'te Auschwitz SS garnizon doktoru (Standortartz) unvanını aldı. Mevkisi gereği çalışabilecek denli formda olanları ve gaz odasına gitmeye mahkûmları seçmek ve ayırmaktan sorumluydu. Ayrıca kampta bulunan esirler üzerinde tıbbi deney yapma hakkı vardı. Mengele'nin çocukla üzerinden yaptığı deneyler şu şekildedir:

Üzerinde deney yapılan bazı çocuklar (Resim:9)

Deney sırasında çekilmiş bir fotoğraf (Resim:10)

UV ışınlarına maruz bırakılan çocuklar (Resim:11)

Noma: Yüzdeki kemik dokusunun aşırı kötü beslenme ve vitamin eksikliği yüzünden oluşan bakteriyel enfeksiyon tarafından çözünmesine neden olacak kadar kötü ve bilinmeyen bir hastalıktı. Bu hastalık genelde Romen mahkûmların kaldığı binalarda meydana gelmekteydi. Mengele, bu hastalığın Almanlara bulaşması halinde uygulanabilecek tedavi yöntemlerini araştırırken, deney yapabileceği sağlıklı çocuk mahkûmlara da bu hastalığı enjekte etmiş ve bir çok çocuğun ölümüne sebep olmuştu. Sadece noma değil, henüz tedavisi bulunmayan diğer hastalıkları da aynı şekilde sağlıklı çocuk mahkûmların vücutlarına enjekte ederek, deneylere tedavi yolları aramıştı.

UV Işınlari deneyleri: Hitler'in istediği sarı saçlı, mavi gözlü, yakışıklı ve güçlü ari Alman ırkı oluşturmak için Mengele, Ultraviyole Işınlari kullanarak, saçları kahverengiye dönen çocukları ayranlaştırmaya çalışmıştır.

Göz Rengi deneyleri: Aryan ırk yaratmak için, gözleri mavi veya yeşil olmayan bütün mahkum çocuklarının göz rengini değiştirmek için deney yapmaktaydı. Deneyleri sonucu elde ettiği sıvıları, bu çocukların gözbebeklerine şırınga ile enjekte etti. deneyi başarısızlıkla sonuçlanırken deney için kullanılan çocukların ya kör olmasına ya da ölmesine sebep oldu.

Mengele'nin Siyam ikizleri deneyi (Resim:12)

İkizler üzerindeki deneyleri: Mengele, 1944'ün başlarından itibaren kamplardaki ikizleri toplayarak, onların üzerinde çeşitli deneyler yapmaya başladı. Önce kendi siyam ikizlerini oluşturdu, bunu da henüz bebek olan ikizleri birbirine dikerek gerçekleştirdi. Bu deneyi başarılı olmadı. Ardında başka ikizleri birbirinden ayırarak, yalnız bırakmayı denedi. Böylece onların birlikte olmadan ne kadar yaşayabileceklerini, davranışlarını ve bazı fiziksel durumlarını izlemeye başladı.

Cinsiyet Değiştirme ve Hamilelik deneyleri:

Birçok insanda olduğu gibi çocuklar üzerinde de cinsiyet değiştirme deneyleri yapmıştı. Bunların dışında birçok kız çocuğu kendi erkek kardeşlerinde hamile bıraktırmak, böyle bir ilişkiden doğan çocuğun nasıl olabileceğine dair deneyler yapmaktaydı.²⁸

Deneyler sonucu hastalanan ve kötü durumda olan tüm çocuklar, diğer herkese yapıldığı gibi önce gaz odalarına gönderilip öldükten sonra, diğer ölenlerle birlikte bedenleri krematoryum denilen fırınlara götürülüp yakılmaktaydı. Böylece hastalığın bulaşmasını da engellemeye çalışmaktaydılar.

Terezin Kampı'nda bulunan Krematoryum (Resim:13)

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı'nın hem sebebi hem sonucu olan Nazilerin ari ırk ideolojisi, 40-50 milyon insanın ölümüyle sonuçlanmıştır. Bu sayının hatırı sayılır bir miktarını da 0-18 yaş arası çocuklar oluşturmaktadır. Ancak sürece Holokost olarak bakıldığında, günümüzde her ne kadar sadece Yahudiler açısından bakılsa da, 1920'li yıllardan itibaren zulüm gören sadece Yahudi çocukları olmamış, saf Alman ırkından olmayan bütün çocuklar, savaş alanı içerisinde nefes aldıklarından dolayı, birçok zorlukla, hastalıkla ve katliamla karşılaşmışlardır. Büyük çoğunluğu ailelerinden kopartılıp, farklı bölgelere ve kamplara sürgün edilmiş, bu kamplarda yaşam mücadelesi vermek zorunda kalmışlardır. Kamplarda bulunanlar tıbbi deneylerde kobay olarak kullanılmışlar yahut zorla ağır işlerde çalıştırılmışlar, kamplara gönderilmekten kaçanlar ise sığınaklarda, kanalizasyonlarda, tünellerde ve SS askerlerinin onları bulamayacağı yerlerde, nadiren buldukları yiyeceklerle hayata kalmaya çalışmışlardır. Nazi askerleri, çocukları toplarken Yahudi olup olmamalarına değil, sadece saf Alman olup olmadığına bakmışlar ve savaş süresince sadece Yahudi çocukları değil, saf Alman olmayan tüm çocuklar zarar görmüştür.

²⁸ Daan de Leeuw, *In The Name of Humanity, Nazi Doctors and Human Experiments in German Concentration Camps, 1939-1945*, (University of Amsterdam, Department of History Master's Thesis), Amsterdam, 2013, s. 86.

Kaynakça

DECOSTER, Charlotte, *Jewish Hidden Children in Belgium During The Holocaust: A Comparative Study of Their Hiding Places at Christian Establishments, Private Families, and Jewish Orphanages*, (University of North Texas, Master Thesis) USA 2006.

EISEN, George, *Soykırım Yıllarında Çocuklar ve Oyun Holokost'un Gölgesindeki Oyunlar*, çev. Berkay Orhaner, Phoenix Yayınları, Ankara 2014.

<http://www.history.com/topics/world-war-ii/the-holocaust>

<http://www.projetaladin.org/holocaust/tr/holokost-tarihi/holokost-temel-bilgiler/what-is-the-holocaust.html>

<http://www.projetaladin.org/holocaust/tr/holokost-tarihi/holokost-temel-bilgiler/what-is-the-holocaust.html> (24.04.2015)

<http://www.projetaladin.org/holocaust/tr/holokost-ve-cocuklar.html> (26.04.2015)

<http://www.rodimata.org/2014/09/romanlar-ve-sintiler-nazi-doneminin-kurbanlari/> (24.04.2015)

<http://www.rodimata.org/2014/09/romanlar-ve-sintiler-nazi-doneminin-kurbanlari/>

<http://www.ushmm.org/wlc/tr/article.php?ModuleId=10005059>

<http://www.ushmm.org/wlc/tr/article.php?ModuleId=10005059> (24.04.2015)

<http://www.ushmm.org/wlc/tr/article.php?ModuleId=10007820>

<http://www.ushmm.org/wlc/tr/article.php?ModuleId=10007820>

<http://www.ushmm.org/wlc/tr/article.php?ModuleId=10007820> (20.04.2015)

LEEUEW, Daan de, *In The Name of Humanity, Nazi Doctors and Human Experiments in German Concentration Camps, 1939-1945*, (University of Amsterdam, Department of History Master's Thesis), Amsterdam 2013.

MILTON, Sybil, "Gypsies and The Holocaust", *Society for History Education, The History Teacher*, Vol. 24, No. 4, August, 1991, pp. 375-387. <http://www.jstor.org/stable/494697> (24.04.2015)

MORISSETTE, M. Alana, "*The Experiences of Women During the Holocaust*", s. 4. <http://www.jhcwc.org/morrisette2004.pdf>

YÜRÜKEL, M. Sefa, *Soykırımlar Tarihi 1 Batının İnsanlık Suçları*, Near East Publishing, Mersin 2005.

